

**РАДЯНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ**

РАДЯНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

РОЗЛИВ-
ЯЦКЕВИЧ

**НАУКОВА РАДА
ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ
ЕНЦИКЛОПЕДІЇ**

М. П. БАЖАН (голова Наукової ради), Б. М. БАБІЙ, І. К. БІЛОДІД, П. А. ВЛАСЮК, В. М. ГЛУШКОВ, Г. В. ГОЛОВКО, В. Н. ГРІДНІВ, В. С. ГУТИРЯ, Г. М. ДОБРОВ, О. З. ЖМУДСЬКИЙ, Р. Є. КАВЕЦЬКИЙ, В. І. КАСЯН, І. І. КОМАНІЄЦЬ (заступник голови Наукової ради), В. М. КОРЕЦЬКИЙ, І. Д. НАЗАРЕНКО, Л. М. НОВИЧЕНКО, О. С. ПАРАСЮК, Б. Є. ПАТОН, В. Ф. ПЕРЕСІПКІН, І. Г. ПІДОПЛІЧКО, В. Б. ПОРФИР'ЄВ, Л. М. РЕВУЦЬКИЙ, М. Є. СИВАЧЕНКО, А. Д. СКАБА, К. Ф. СТАРОДУБОВ, С. І. СУББОТІН, В. М. ТЕРЛЕЦЬКИЙ, П. Т. ТРОНЬКО, О. Я. УСИКОВ, П. М. ФЕДЧЕНКО, І. М. ФЕДОРЧЕНКО, І. М. ФРАНЦЕВИЧ, В. В. ЦВЕТКОВ, Р. В. ЧАГОВЕЦЬ, М. З. ШАМОТА, Г. А. ШВЕД (відповідальний секретар Наукової ради), Г. Г. ШЕВЕЛЬ, В. І. ШИНКАРУК, С. М. ЯМПОЛЬСЬКИЙ.

■

РАДЯНСЬКА
ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ

ТОМ 4
РОЗЛИВ — ЯЦКЕВИЧ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

А. Д. СКАБА (відповідальний редактор), **Б. М. БАБІЙ**, **С. М. БІБІКОВ**, **О. А. БОРОДІН**, **І. О. ГУРЖІЙ**, **П. П. ГУДЗЕНКО**, **К. Г. ГУСЛИСТИЙ**, **В. Л. ЗУЦ** (відповідальний секретар), **М. К. ІВАСЮТА**, **І. І. КОМПАНІЄЦЬ** (заступник відповідального редактора), **С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ**, **Ю. Ю. КОНДУФОР**, **П. А. ЛАВРОВ**, **Ф. Є. ЛОСЬ**, **І. Д. НАЗАРЕНКО**, **М. І. СУПРУНЕНКО**, **В. І. СТРЕЛЬСЬКИЙ**, **В. Я. ТАРАСЕНКО**, **П. Т. ТРОНЬКО**, **А. Т. ЧЕКАНЮК**.

ГОЛОВНА РЕДАКЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

1972

РОЗЛІВ, Р а з л і в — залізнич. станція і с-ще на Пн. Зх. від Ленінграда; місце таємного перебування В. І. Леніна після *липових днів 1917*. Переховуючись від переслідувань бурж. Тимчасового уряду, В. І. Ленін вночі проти 10 (23). VII за рішенням ЦК РСДРП(б) вихав з Петрограда в Р. Кілька днів він переховувався на горіщі сараю (в дворі дому більшовика М. О. Емельянова), потім його переправили на другий берег озера Розлив і поселили в курені. Тут В. І. Ленін написав тези «Політичне становище», статті «Про конституційні ілюзії», «Уроки революції», брошуру «До лозунгів» та ін., почав роботу над книгою «Держава і революція». Звіди В. І. Ленін керував роботою VI з'їзду РСДРП(б). Узв'язку з посиленням переслідувань вночі проти 9(22). VIII 1917 В. І. Ленін за рішенням ЦК партії приїхав до Петрограда, а наступного дня нелегально вихав до Фінляндії. В сараї, де переховувався В. І. Ленін, — пам'ятник-музей (з 1925). На місці куреня встановлено пам'ятник (1927).

РОЗМИРОВИЧ Олена Федорівна (22. III 1886 — 30. VIII 1953) — професіональна революціонерка. Член КПРС з 1904. Н. в с. Петропавлівці (тепер Тарутинського р-ну Одес. обл.) в сім'ї орендаря поміщицького маєтку. За освітою юрист. З 1904 — на підпільній парт. роботі у Києві. В 1907—09 — секретар *Вузового бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. В 1910—12 — в еміграції. Виконувала доручення Закордонного бюро ЦК РСДРП. Учасниця Базельського міжнар. соціалістич. конгресу, Краківської й Поронинської нарад ЦК РСДРП. В 1914—15 — секретар більшовицької фракції 4-ї Держ. думи, секретар Рос. бюро ЦК, член редакції «Правди». В 1915 брала участь у Бернській конференції РСДРП та Міжнародній жіночій соціалістичній конференції. В 1915 вела парт. роботу в Москві, була 1916 заслана в Туруханський край, де продовжувала вести революц. роботу. Під час Лютий. революції 1917 — член Ірк. парт. к-ту. На *Всеросійській конференції фронтових і тилових військових організацій РСДРП(б) 1917* обрана до складу Всерос. центр. бюро військ. організації при ЦК РСДРП(б). Одночасно редагувала газ. «Солдатська правда». Активний учасник Жовтв. збройного повстання в Петрограді. В 1918—22 — голова слідчої комісії Верховного трибуналу при ВЦВК, 1922—30 — член колегії Наркомату РСІ СРСР. З 1930 — на наук. роботі. З 1924 — член ЦКК, з 1927 — член Президії ЦКК, член ВЦВК З—5-го скликань.

Е. І. Конкіна (Київ).

РОЗНЕР Іонас Германович (н. 25. II 1924) — укр. рад. вчений, доктор истор. наук (з 1969). Н. в Чернівцях в сім'ї робітника. В 1951 закінчив истор. факультет Київ. пед. ін-ту. В 1957—63 працював молодшим наук. співробітником в Ін-ті історії АН УРСР. З 1963 — доцент Київ. ін-ту народног-ва, з 1969 — старший наук. співробітник Ін-ту економіки АН УРСР. Вивчає проблеми еконо-

мічного і соціально-політ. розвитку України і Росії в 16—19 ст., гол. чин. історію селянсько-козацьких повстань.

Тв.: Северин Наливайко — керівитель крест'янсько-казацького востання в 1594—1596 гг. на Україні. М., 1961; Економічний розвиток Росії в XVIII столітті. К., 1966; Яик перед бурей. М., 1966; Казачество в Крестьянской войне 1773—1775 гг. Львов, 1966.

РОЗУМОВСЬКИЙ Андрій Кирилович (2. XI 1752 — 23. IX 1836) — рос. дипломат, граф, князь (з 1815). Син К. Г. *Розумовського*. Н. в м. Глухові. Учився в Страсбурзі. З 1777 — на дипломатич. посадах (посланник у Неаполі, Данії, Швеції, посол у Австрії). Брав участь у переговорах з Австрією і Пруссією про поділи Польщі. Був головою рос. делегації на Віденському конгресі 1814—15. В 1815 пішов у відставку. До кінця життя залишався у Відні. Був близько знайомий з видатними композиторами Й. Гайдном, В.-А. Моцартом, Л. Бетховеном; останній присвятив йому три квартети (т. з. «Квартети Розумовського»).

РОЗУМОВСЬКИЙ Григорій Кирилович (21. XI 1759 — 15. VI 1837) — один з перших вітчизн. геологів, почесний член Російської АН. Н. в Петербурзі. Син К. Г. *Розумовського*. Вчився в Лейдені (Нідерланди) та ін. наук. центрах. На світогляд Р. певний вплив мала філософія Г. С. Сковороди. З наук. метою мандрував по Пн. Україні, Пн. Росії. Друковані праці Р. присвячені вивченню мінералів (один мінерал на честь Р. названий розумовскітом).

РОЗУМОВСЬКИЙ Кирило Григорович (29. III 1728 — 15. I 1803) — останній гетьман Лівобережної України [1750—64], граф (з 1744), ген.-фельдмаршал (з 1764). Н. в с. Лемешах (тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї городового козака Г. Розума. Своїй кар'єрі зобов'язаний старшому братові О. Г. *Розумовському*. В 1743—45 вчився в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга. В 1746 призначений президентом Петерб. Академії наук. Підтримував М. В. Ломоносова. Коли, ідучи назустріч бажанням укр. козац. старшини, царський уряд відновив на Лівобережній Україні гетьманство, гетьманом на *Глухівській раді 1750* за вказівкою імператриці *Єлизавети Петрівни* було обрано Р. Ставши гетьманом, Р. швидко перетворився на найбагатшого землевласника-феодала. Він сприяв зміцненню станових прав і привілеїв укр. козац. старшини, збагаченню її перетворенню її на поміщиків-кріпосників, допомагав козац. старшині закріпачувати селянство і рядове козацтво, посилювати феод.-кріпосницьку експлуатацію нар. мас. У 1760 Р. видав універсал (затверджений царським урядом 1763), за яким переходили селяни дозволялися лише тоді, коли сел. майно залишалося на користь поміщиків. Р. створив для козац. старшини окремі станові суди — земські, підкоморські й городські (див. *Судова реформа на Україні 1760—63*). Підтримуючи всі заходи Р., спрямовані на посилення феод.-кріпосницького гніту укр. селянства і рядового козацтва, царський уряд разом з тим обмежував гетьманську владу — встановив контроль над роздачею старшини зем. володінь і урядових посад, вилучив з-під юрисдикції гетьмана Київ, скасував 1754 внутр. мито, що позбавило гетьманське управління значних прибутків, але поживало торгівлю і госп. зближення між Україною і Росією. В 1762 Р. брав активну участь у дворцовому перевороті на користь *Катерини II*. Але внутр. політика Р. щодо зміцнення політ. привілеїв козац. старшини суперечила централізаторській політиці самодержавства. Намагання Р. перетворити виборну

К. К. Рокоссовський.

Роксолана.

гетьманську владу на спадкову зустріло рішучий опір царського уряду. В зв'язку з ліквідацією царським урядом гетьманства 1764 він змушений був відмовитися від посади гетьмана. В 1768—71 — член Держ. ради.

РОЗУМОВСЬКИЙ Олексій Григорович (28.III 1709—17.VII 1771) — рос. держ. діяч, ген.-фельдмаршал (з 1756), граф (з 1744). Н. в с. Лемешах (тепер Козелецького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї городового козака Г. Розума. В 1731 завдяки своєму голосу був взятий до придворної капели в Петербурзі й став фаворитом *Єлизавети Петрівни*. Після дворцового перевороту 1741 і вступу Єлизавети Петрівни на престол Р. дістав високі чини (камергера, ген.-поручика), великі зем. володіння і 10 тис. кріпаків. У 1742 таємно обвинявся з Єлизаветою Петрівною. Не займаючи офіційних постів в уряді, мав великий вплив при царському дворі. Він добився пільг для укр. козац. старшин, сприяв відновленню гетьманства на Лівобереж. Україні і обранню свого брата К. Г. *Розумовського* гетьманом. Після смерті Єлизавети Петрівни політ. ролі не відігравав.

РОЗУМОВСЬКИЙ Олексій Кирилович (23.IX 1748—17.IV 1822) — рос. держ. діяч, граф. Син К. Г. *Розумовського*. Н. в Петербурзі. В 1769—75 служив при дворі *Катерини II*, з 1786 — сенатор. У 1795 вівшов у відставку. У 1810—16 — міністр нар. освіти. Сприяв збільшенню кількості початкових середніх шкіл (зокрема, у той час відкрито гімназію в Києві, грецьке уч-ще в Ніжині, Т-во наук при Харків. ун-ті). В питаннях викладання Р. проводив реакційний курс, заборонив прийом у гімназії та пед. ін-ти дітей кріпаків, ввів богослов'я як гол. дисципліну в програми всіх навч. закладів тощо; був прихильником русифікації нац. районів Росії, зокрема України.

РОЗШАРУВАННЯ СЕЛЯНСТВА, диференціація селянства — процес розкладу селянства як єдиного класу феод. суспільства, що відбувався на ґрунті розвитку капіталізму в сільс. г-ві. Розпочався в період розкладу феод.-кріпосницької системи. З проникненням капіталізму в с. г. процес Р. с. значно прискорився. Посиленню класового розшарування на селі сприяла *селянська реформа 1861*. За дослідженням В. І. Леніна, в кінці 19 ст. селянство Росії вже складалося з *бідноти селянської, середнього селянства* і заможної верхівки — *куркульства*. За питомою вагою г-ва бідного і найбіднішого селянства становили в укр. губерніях бл. трьох п'ятих, середняків — одну четверту і куркульства — понад одну шосту частину сел. г-ва. Клас сільс. буржуазії — куркульство, зосереджуючи в своїх руках бл. 40% надільних і приватних сел. земель, до 80%

орендних земель, понад 50% робочої і продуктивної худоби, переважну більшість с.-г. машин і удосконалених знарядь праці, наприкінці 19 ст. відігравав уже значну роль в економ. житті Росії. Біднота ж — більше половини сільського населення — була одним з осн. джерел формування пром. і с.-г. пролетаріату, найбільш революційною частиною селянських мас. Розвиток капіталізму в с. г. спричинявся до *обезземлювання селян*, поглиблював Р. с. Процес Р. с. особливо посилювався внаслідок проведення *столипінської реформи*. Р. с. припинилося після утвердження в Рад. країні колгоспного ладу, який знищив приватну власність на знаряддя та засоби виробн. на селі і т. ч. усунув гол. причину, що зумовлювала розвиток процесу розшарування селянства.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 13. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; т. 15. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття. М. Н. *Лещенко* (Київ).

РОЙЗЕНМАН Борис Онисимович (1878—1938) — радянський парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1902. Робітник-кочегар. У революц. русі з 1899. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. Активний учасник революц. подій 1905—07 на Україні. В період I-ї світової війни працював у Катериносл. підпільній більшовицькій орг-ції. З 1916 провадив революц. роботу в армії. В 1917 — член Катериносл. к-ту РСДРП(б), член президії Катериносл. Ради робітн. депутатів. Учасник громадян. війни. В 1919 — на Пд. фронті уповноважений Раднаркомом РРФСР по постачанню 8-ї і 9-ї армій. З кінця 1919 — на госп. роботі на Уралі, потім у Москві. В 1923—34 — на керівній роботі в ЦКК ВКП (б), 1934—38 — заст. голови Комісії Рад. Контролю РНК СРСР. На XII з'їзді РКП(б) обраний кандидатом у члени ЦКК, на XIII—XVI з'їздах партії — членом ЦКК. На XVII з'їзді ВКП(б) обраний членом Комісії Рад. Контролю. Нагороджений орденом Леніна.

РОКОВИНА — відомітба повинність, яку виконували селяни Закарпаття на користь уніатського парафіяльного духівництва у 18 — на поч. 20 ст. Становила 1—2 дні на рік. У деяких випадках Р. привласнювало собі католицьке духівництво. Я. Д. *Ісаєвич* (Львів).

РОКОССОВСЬКИЙ Костянтин Костянтинович (21.XII 1896—3.VIII 1968) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1919. Н. у Великих Луках у сім'ї залізничника. Учасник I-ї світової і громадян. воен. У жовтні 1917 вступив до Червоної гвардії. В Рад. Армії з 1918. В 1929 закінчив курси вищого начальницького складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни Р. у серпні 1941 — липні 1942 командував 16-ю армією, яка брала участь в обороні Москви, а потім — військами Брянського, Донського, Центр., Білорус., 1-го та 2-го Білорус. фронтів. Війська Центр. і 1-го Білорус. фронтів, очолені Р., брали участь у визволенні України. Після війни Р. командував Пн. групою рад. військ. У 1949, на прохання президента Польської Народної Республіки, був направлений у Польщу. В 1949—56 у званні Маршала Польщі був заст. голови Ради Міністрів і міністром нар. оборони ПНР. У 1956 повернувся до СРСР. У 1956—62 — заст. міністра оборони СРСР і гол. інспектор М-ва оборони СРСР. З 1962 — генеральний інспектор Групи генеральних інспекторів М-ва оборони СРСР. Автор спогадів «Солдатський обов'язок» (М., 1968). Депутат Верховної Ради СРСР 2 та 5—7-го скликань. На XXII з'їзді КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС.

Нагороджений шістьма орденами Леніна та ін. нагородами.

РОКОШ (польс. *rokosz* — бунт, заколот) — у Речі Посполитій відкритий виступ політ. збройних союзів шляхти (див. *Конфедерація*) проти королів. владі з метою захисту своїх прав і вольностей. Р. очолювали опозиційні магнати. В 1573 польс. король Генріх Валуа визнав що форму опору законною в разі порушення королем прав та вольностей шляхти. Типовими прикладами Р. на тер. України були *Барська конфедерація 1768* та *Торговицька конфедерація 1792*.

РОКСОЛАНА (Лісовська Настя; 1505—61) — дружина тур. султана Сулеймана II. Н. в м. Рогатині (тепер Ів.-Фр. обл.). В 1520 під час нападу крим. татар її захопили в полон і продали в султанський гарем. За свідченням сучасників, Р. відзначалася красою, розумом і музичним талантом. Ставши дружиною султана Сулеймана II, відгравала значну роль у політ. житті Туреччини 20—50-х рр. 16 ст., зокрема намагалася посадити на престол свого сина Селіма. З ім'ям Р. пов'язано спорудження ряду архітектурних пам'яток у Стамбулі та його околицях.
Лит.: Кримський А. Історія Туреччини. К., 1924.

РОКСОЛАНІ — група іраномовних кочових сарматських племен, які населяли Пн. Причорномор'я з 2 ст. до н. е. до 4 ст. н. е. (див. *Сармати*). Спочатку Р. виступали в Пн. Причорномор'ї як вороги *скіфів*, але в кін. 2 ст. до н. е. в союзі зі скіфами вели боротьбу проти *Херсонеса*. В серед. 1 ст. н. е. частина Р. просунулася за Дніпро на Зх. і бл. 70 вторглася у римську провінцію Мезію, але була розгромлена римлянами. В 3 ст. Р. разом з ін. пн.-причорноморськими племенами не раз вторгалися в межі Римської імперії. В 70-х рр. 4 ст. *гунни* розгромили Р. і витіснили їх на Зх., на тер. сучас. Румунії. Востаннє Р. згадує готський історик *Йордан* (6 ст.) у зв'язку з боротьбою народів Європи проти гуннів.

РОКСОЛАНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — залишки античного міста 6 ст. до н. е. — 3 ст. н. е. на сх. березі Дністровського лиману біля с. Роксоланів Овідіопольського р-ну Одес. обл. Площа Р. г. — 3,8 га. Розкопують його з 1957 експедиції Одес. ун-ту та Одес. археол. музею. Виявлено залишки жител (кам'яні підвали, цегляні стіни), знайдено знаряддя праці, монети, амфори, чорнолаковий розписний посуд, теракоти тощо. Амфори з клеймами та численні знахідки монет свідчать про жваві торг. зв'язки жителів Р. г. з такими античними центрами, як Афіни, Фасос, Хіос, Гераклея, Сінопа, Аміс, *Тира*, *Херсонес* та *Ольвія*. Дослідники Р. г. ототожнюють його з стародавнім містом *Ніконієм*, що згадується античними авторами.

Лит.: Синицын М. С. Раскопки городища возле с. Роксоланы Беляевского района Одесской области в 1957—1961 гг. В кн.: Материали по археологии Северного Причерноморья, в. 5. Одесса, 1966.

І. Т. Черняков (Одеса).

РОЛЛЕ (Rolle) Антоній Йосип (псевд.— Др. Антоні Й.; 1830—21.I 1894) — польс. історик бурж.-ліберального напрямку, лікар. Н. в с. Генріхівці поблизу Шаргорода (тепер с-ще Роля Шаргородського р-ну Вінн. обл.) у сім'ї франц. емігранта. В 1855 закінчив Київ. ун-т. З 1860 працював лікарем у м. Кам'яни-Подільському. Автор праць з історії Правобережної України, зокрема Поділля. Найзначніші з них: «Подільські замки на мунтенських рубежах» (т. 1—3. Варшава, 1880; два перші томи присвячені історії Кам'яни-Подільського, третій — історії повітових і заштатних міст Поділ. губ.) та «Історичні

оповідання», в яких висвітлюється історія Поділля 16—18 ст. Р. належить також капітальні праці з історії медицини на Волині та Поділлі 15—19 ст.

С. Я. Вініковецький, В. П. Воловик (Вінниця).
РОЛЬ НАРОДНИХ МАС І ОСОБИ В ІСТОРІЇ — одна з провідних проблем *історичного матеріалізму*, марксистсько-ленінської соціології. *Марксизм-ленінізм* уперше в історії світової соціологічної думки дав наук. розв'язання питання про роль нар. мас і особи в історії, в суспільному прогресі. Основоположники марксизму-ленінізму К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін, виходячи з матеріалістичного розуміння історії, переконливо довели, що оскільки широкі трудящі маси є осн. продуктивною силою, яка зумовлює розвиток суспільного вироб., виробничих відносин, то історія суспільства є насамперед історією безпосередніх виробників — широких нар. мас. Їхня вирішальна роль у розвитку матеріального вироб. зумовлює їхню вирішальну роль в усіх сферах суспільного життя. Вся історія антагоністичних суспільно-економічних формацій є історією зіткнення інтересів протилежних класів, історією непримиренних класових битв трудящих мас проти експлуататорів (див. *Класи і класова боротьба*). В кінцевому підсумку ця боротьба призводила до кардинальних соціально-економіч. змін, до соціальних революцій (див. *Революція* соціальна), які відкривали шлях новій, прогресивнішій суспільно-економіч. формації. Вирішальна роль нар. мас в істор. прогресі яскраво розкривається і в *національно-визвольному русі*, у справедливих війнах на захист Вітчизни. Все це свідчить, що навіть в умовах класово-антагоністичних суспільно-економіч. формацій нар. маси є активною політ. силою, яка істотно впливає на політику пануючого класу.

Нар. маси відіграють вирішальну роль і в історії матеріальної та духовної культури. Своєю працею вони закладають матеріальні передумови для розвитку духовної культури. Водночас самі нар. маси є творцем безсмертних пам'яток матеріальної та духовної культури, які яскраво свідчать про творчий геній народу, його невичерпні творчі сили. Видатні письменники і поети, композитори і художники, актори й архітектори не раз підкреслювали, що успіхами своєї творчості вони значною мірою завдячують нар. масам, нар. творчості. Нар. творчість є джерелом мистецтва і л-ри. Саме в нар. творчості зароджується і складається нац. форма мистецтва і л-ри кожної країни. За умов соціалізму роль нар. мас у всіх сферах соціально-політ. життя немірно зростає. В. І. Ленін підкреслював, що «соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас» (Твори, т. 26, с. 250).

Після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* рад. народ під керівництвом Комуністич. партії здійснив грандіозні соціально-економіч. перетворення, побудував соціалізм, перетворив відсталу в минулому країну на передову соціалістичну індустріально-колгоспну д-ву. Здійснюючи *ленінський план побудови соціалізму в СРСР* в складних міжнар. і внутр. умовах, рад. народ досяг всесвітньо-істор. успіхів не тільки в економіч. будівництві, а й в суспільно-політ. житті, в розквіті соціалістич. демократії, в забезпеченні реальних прав трудящої людини, в розвитку науки, мистецтва і л-ри. Зі здійсненням *культурної революції* в Рад. країні найширші нар. маси були залучені до активної наук. і худ. творчості, піднялися до вершин світової науки і культури. Історія боротьби нар. мас за соціалізм була разом з тим історією виховання нової людини.

якій властиві діалектико-матеріалістич. світогляд, почуття рад. патріотизму та нац. гідності, високі норми комуністич. етики. За роки соціалістич. будівництва склалася нова спільність людей — *радянський народ*, вирішальна роль якого, високі моральні та політ. якості яскраво розкрилися в період Великої Вітчизн. війни 1941—45. Рад. народ виявив у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників масовий героїзм, безприкладні мужність і стійкість, високе почуття патріотизму, глибоке розуміння свого інтереса. обов'язку, він визволив не тільки свою країну, а й народи всього світу від фашист. поневолювачів. У післявоєнний час, ліквідувавши за короткий істор. строк наслідки війни, рад. народ під проводом КПРС завершив побудову соціалізму і нині здійснює величну програму комуністич. будівництва. У сучас. умовах особливо зростає творча роль нар. мас у матеріальному виробництві. У Звітній доповіді ЦК партії *Двадцять четвертому з'їздові КПРС (1971)* (див. Додаток у цьому ж томі), в матеріалах з'їзду яскраво розкрито вирішальну роль нар. мас у здійсненні програми комуністич. будівництва, в створенні *матеріально-технічної бази комунізму*, в сучас. *науково-технічній революції*. Безперечним доказом зростаючої активності мас в матеріальному виробництві є високий рівень *соціалістичного змагання*, нові форми комуністич. ставлення трудящих до праці (див. *Рух колективів і ударників комуністичної праці*). За сучас. умов, коли відбувається розширення соціалістич. демократії, коли змінюються органи влади — *Ради депутатів трудящих*, вдосконалюється рад. законодавство, підноситься роль профспілок, комсомолу в суспільно-політ. житті, нар. маси дедалі активніше впливають на всі сторони діяльності Рад. д-ви, на розвиток соціалістич. демократії. Підвищується політ. активність трудящих, зміцнюється *соціально-політична єдність радянського народу*.

Зростає роль нар. мас в розвитку рад. науки, мистецтва і л-ри. З'явилися нові форми співробітництва між трудовими колективами і наук. установами та учбовими закладами в наук.-тех. розвитку підприємств, у впровадженні нових наук. відкриттів і тех. винаходів у виробництво. Піднесення творчої активності нар. мас у соціалістич. будівництві яскраво виявляється не тільки в історії Рад. країни, а й в розвитку братніх соціалістич. країн соціалізму, в їхній дружбі та співробітництві. Нар. маси соціалістич. країн під проводом комуністів здійснили грандіозні економіч. та соціально-політ. перетворення. Сучас. істор. епоха переконливо свідчить, що не тільки в історії соціалістич. системи, а й в усій світовій історії все більшого значення набуває активність, ініціатива, політ. зрілість широких нар. мас. У *світловому революційному процесі*, в його складових частинах — робітн. русі в капіталістич. країнах, нац.-визвольному русі, всенар. боротьбі за мир дедалі більшу роль відіграють активність, творча ініціатива, революц. енергія нар. мас. Марксистсько-ленінське вчення про вирішальну роль нар. мас в історії як в минулі часи, так і за сучас. умов перемагає в боротьбі проти різних ідеалістич. теорій, які творцем істор. процесу вважають окремих видатних осіб і заперечують творчу роль нар. мас. У цьому питанні філософія-ідеалісти поділяються на дві групи: суб'єктивно-ідеалістичну (волонтаристську) і об'єктивно-ідеалістичну (фаталістичну). Ці течії мають численних послідовників серед сучас. бурж. соціологів. Представники першої групи твердять, ніби історія суспільства цілком залежить від волі та дій

окремих видатних осіб. Представники другої групи вважають, ніби дії нар. мас та окремих видатних осіб спрямовує якась надприродна сила, отже від неї, а не від нар. мас залежить істор. процес. Обидві точки зору зближує зневага до нар. мас, які вони вважають не творчою силою, а перешкодою на шляху суспільного прогресу. Марксизм-ленізм викрив наук. неспроможність ідеалістич. соціології в питанні про роль видатних осіб в історії, зокрема піддав гострій критиці суб'єктивістську теорію *культу особи*. Велике значення для викриття ідеалістич. соціології має теоретич. спадщина В. І. Леніна, зокрема його праця «*Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократії?*». В. І. Ленін переконливо довів, що діяльність окремої особи в кінцевому підсумку оцінюється залежно від того, наскільки ця діяльність сприяє істор. розвитку, виражає інтереси передових суспільних сил, служить суспільному прогресові. В. І. Ленін зазначав, що «ні один клас в історії не досягав панування, якщо він не висував своїх політичних вождів, своїх передових представників, здатних організувати рух і керувати ним» (Твори, т. 4, с. 336). Історія світового робітн. руху, міжнар. комуністич. руху доводить величезну роль вождів у здійсненні споконвічної мрії трудящих — побудови соціалістич. суспільства. З іменами геніальних вождів світового пролетаріату В. Маркса і Ф. Енгельса органічно пов'язані всі видатні успіхи міжнар. робітн. руху, історія створення комуністич. партій, створення та розвитку наук. комунізму, з безсмертним іменем В. І. Леніна — дальший творчий розвиток марксистської теорії, її величезний вплив на робітн. рух, історія Комуністич. партії, Рад. д-ви, світового комуністич. руху. Це з особливою силою було підкреслено всіма комуністич. партіями, всім прогресивним людством у дні святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

Кожний етап в історії Комуністич. партії, Рад. д-ви, кожний період у боротьбі за соціалізм і комунізм характеризується тим, що з надр партії й народу висувається плеяда видатних парт. і держ. діячів, які відіграють важливу роль у здійсненні планів соціалістич. та комуністич. будівництва. За роки Рад. влади партія виховала чимало видатних осіб, з життям і діяльністю яких пов'язані розвиток науки, її активний вплив на сучасну наук.-тех. революцію. Партія виховала багато видатних діячів рад. мистецтва і л-ри, які невпинно розвивають рад. мистецтво, утверджують у ньому високі естетич. ідеали комунізму, забезпечують активний вплив його на виховання нашого сучасника, на демократич. культуру світу. Нині, за умов гострої ідеологіч. боротьби проти ідеалістич. соціології, марксистсько-ленінське вчення про роль нар. мас і особи в історії набуває дедалі більшого значення. Лише з його позицій можна науково розв'язати складні питання взаємодії мас, класів, партій, вождів у сучас. істор. розвитку.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 2. Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство, або критика критичної критики; т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 7. Маркс К. Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 р.; т. 19. Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократії?; т. 21. Карл Маркс; т. 31. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Про подолання культу особи і його наслідків. Постанова Центрального Комітету КПРС. К., 1956. В. Ф. Передерій (Київ).

РОМАН ДАНИЛОВИЧ (н. бл. 1230 — п. не раніше 1259) — князь новгородський і слонімський

[бл. 1255—58]. Син *Данила Романовича Галицького*. Допомогав батькові у військ. і дипломатич. діяльності. Відзначився в збройній боротьбі проти монголо-татар. Після одруження Р. Д. 1252 з Гертрудою, племінницею і спадкоємицею останнього австр. герцога з династії Бабенбергів Фрідріха II, частина австр. феодалів визнала його герцогом Австрії. Вів збройну боротьбу проти ін. претендента на герцогський престол — чес. короля Шшемисла-Отакара II, однак наприкінці 1253, не діставши обіцяної допомоги від угор. короля Бели IV, змушений був виїхати до Литви. Бл. 1255 отримав у володіння від лит. князя Войшечка Міндовговича *Чорну Русь* з містами Новгородком (тепер Новгородок), Слонімом, Волковиском.

П. К. Романенко.

Б. В. Романицький.

М. Ф. Романов.

РОМАН МСТИСЛАВИЧ (р. н. невід.— п. 1205) — галицько-волинський князь [1199—1205], держ. діяч і полководець Давньої Русі. Син волин. князя *Мстислава Ізяславича*. Спочатку князював у Новгороді [1168—69], з 1170 — у Володимирі (Волинському). В 1199 об'єднав Галицьке князівство з Володимиро-Волинським в єдине могутнє *Галицько-Волинське князівство*. Щоб зміцнити свою владу в Галичі, Р. М., спираючись на дрібне й середнє служиле боярство та міське торг.-ремісничє населення, боровся проти великого галицького боярства. У 1200 Р. М. поширив свій вплив на Київ, поділяючи цей вплив з своїм союзником владимиро-суздальським князем *Всеволодом Юрійовичем Великим Гніздом*. Р. М. вів успішну боротьбу проти нападів *половців* і лит. феодалів, зміцнив зх. кордони Галицько-Волинського князівства. Брав активну участь у політ. справах Угорщини, Польщі, Візантії та ін. країн. Рішуче відкинув пропозицію прийняти католицизм, яку зробила римська курія, що прагнула поширити свій вплив на Русь. Загинув під час походу на Польщу.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Пашуто В. Т. Очерки по історії Галицько-Волинської Русі. М., 1950; Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис. К., 1958; Пресняков А. Е. Лекції по русській історії, т. 2, в. 1. М., 1939.

РОМАНЕНКО Прокіп Каленикович (8.VIII 1906 — 17.VIII 1965) — знатна людина Рад. України, новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістич. Праці (1952, 1958). Член КПРС з 1938. Н. в с. Сосонці (тепер Вінницького р-ну Вінн. обл.) в селянській сім'ї. В 1929 вступив до колгоспу. В 1930—37 і 1944—50 — голова сільс. Ради. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1950—59 — голова колгоспу «Ленінський шлях» (тепер Вінн. р-ну), що прославився високими врожайми с.-г. культур і успіхами в розвитку тваринництва. *Лит.*: Ружинський Т. Прокіп Романенко. К., 1960.

РОМАНІЦЬКИЙ Борис Васильович (н. 31.III 1891) — укр. рад. актор і режисер, нар. артист СРСР (з 1944). Член КПРС з 1940. Н. в с. Чорнобаї (тепер с-ще м. т. Черк. обл.) в сім'ї священика. Акторську діяльність почав 1913 в трупі П. К. *Саксаганського*. В 1915 закінчив Муз.-драм. школу М. В. Лисенка в Києві. Р. — один з фун-

даторів і худож. керівників Львів. держ. театру ім. М. К. Заньковецької. Кращі ролі: Сава Чалий («Сава Чалий» Карпенка-Карого), Микола Задорожний («Украдене шість» Франка), Гайдай, Платон Кречет («Загибель ескадри»), «Платон Кречет» Корнійчука), Карл Моор («Розбійники» Шіллера); постановки: «Диктатура» Микитенка, «Любов Ярова» Тренкова та ін. Держ. премія СРСР, 1950. Нагороджений двома орденами Леніна.

Тв.: Український театр у минулому і тепер. К., 1950. *Лит.*: Кордиан Б. Ф. Борис Васильович Романіцький. К., 1960.

РОМАНОВ Михайло Федорович (28.X 1896 — 4.IX 1963) — рос. рад. актор і режисер, нар. артист СРСР (з 1951). Член КПРС з 1950. Н. в Петербурзі в сім'ї шведця. Сценічну діяльність почав 1920. В 1924—36 працював у Ленінгр. театрі драми ім. О. С. Пушкіна, 1936—62 — у Київ. рос. драм. т-рі ім. Лесі Українки. Серед кращих ролей: Федір Протасов («Живий труп» Л. Толстого), Командор («Камінний господар» Лесі Українки), Павло Протасов («Діти сонця» Горького), Макаров («Під золотим орлом» Галана), Вершинін («Бронепоезд 14-69» В. Іванова) та ін.; постановки: «Дочка прокурора» Яновського, «Роки мандрувань» Арбузова та ін. Знімався у фільмах: «Діти капітана Гранта», «Подвиг розвідника», «Поема про море» та ін. Нагороджений орденом Леніна.

Лит.: Бернацкая Р. Михаил Федорович Романов. К., 1960.

РОМАНОВИ — династія рос. царів та імператорів, що царювала 1613—1917. Походили з давнього боярського роду, відомого з 14 ст. Прізвище Р. бере початок від імені боярина Романа Юрійовича, з дочкою якого одружився цар Іван IV. Після визволення Москви від польс. інтервентів Земський собор 21.II (3.III) 1613 обрав на престол 16-річного сина патріарха Філарета (Федора Микитовича Р.) — *Михайла Федоровича* Р. Царі та імператори (першим рос. імператором з 1721 був *Петро I*) династії Р. захищали інтереси пануючого класу феодалів, зміцнювали феодал.-кріпосницький лад, жорстоко придушували нар. рухи, проводили великодержавницьку політику нац. гноблення всіх народів Рос. імперії. Реакційна суть царизму, очоленого Р., особливо яскраво виявилася в період наростання революц.-визвольного руху в Росії (див. *Дев'ять січня 1905*, *Ленський розстріл* та ін.). *Лютнева буржуазно-демократична революція 1917* скинула Р. Останній цар цієї династії — *Микола II* (2.15). III 1917 підписав зречення від престолу. Велика Жовтн. соціалістич. революція остаточно знищила пережитки царизму та його підпору — класи поміщиків і капіталістів.

РОМАНОВСЬКИЙ Віктор Олександрович (18.І 1890—16.ІІ 1971) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1949). Н. у м. Глухові (тепер Сум. обл.) в сім'ї службовця. У 1914 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. В 1914—21 — пом. директора, 1921—31 — директор Центр. архіву давніх актів у Києві. Одночасно з 1918 викладав у Київ. археол. ін-ті. У 1928—34 керував Археологічною комісією АН УРСР. У 1940—47 — доцент Карагандинського, з 1947 — зав. кафедрою Ставропольського пед. ін-тів. Праці з історії України 17—18 ст., архівознавства і джерелознавства. Тв.: Друкар Іван Федорович, життя його та діяльність. К., 1925; Нариси з архівознавства. Х., 1927; Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века). В кн.: Воссоединение Украины с Россией. Сборник статей. М., 1954; Феодально-крепостнические отношения и классовая борьба на Левобережной Украине в конце XVII—начале XVIII в. В кн.: Полтава. М., 1959; Перепись населения Левобережной Украины 1666 года, ее организация и критическая оценка. Старополь, 1967. Лит.: Шацький П. А. Ювілей В. О. Романовського. «Український історичний журнал», 1965, № 3. **РОМЕНЕЦЬ** Василь Власович (1889—16.І 1957) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1917. Н. в м. Кролівці (тепер Сум. обл.) в сім'ї ремісника. Після Лютн. революції 1917 — голова матроського комітету, член Севастопольської Ради військ. та робітн. депутатів, член *Центрофлоту*. В 1917—18 — гол. комісар, комісар по мобілізації і демобілізації, тимчасовий командуючий Чорноморським флотом, пом. військ. комісара Кубано-Чорноморської Рад. республіки, керівник партизан. загону на Кубані. В 1919—20 брав участь у боях проти білогвардійців на Україні. З 1921 — на військ., парт. та громад. роботі; з 1941 — персональний пенсіонер. У м. Кролівці споруджено пам'ятник Р. на честь його названо одну з вулиць міста. [М. А. Синюков] (Київ).

РОМЕНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1920. Має відділи: природи краю, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства. В Р. к. м. зберігається бл. 15 тис. експонатів, з них понад 7 тис. речовин; експонують бл. 100 творів образотворчого мистецтва, в т. ч. картина укр. художника Г. А. Стеценка «Мадонна» (18 ст.). Серед цінних експонатів — археол. матеріали, чумацький віз, торбан часів Т. Г. Шевченка, багато етнограф. і побутових матеріалів 17—19 ст. У відділі історії рад. суспільства зберігаються матеріали, що розповідають про перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війну, Велику Вітчизн. війну, участь трудящих краю у соціалістич. і комуністич. будівництві. В 6-ці музею понад 10 тис. книг. Працівники музею видали істор.-краєзнавчий нарис «Ромни» (Х., 1968). Лит.: Романський краєзнавчий музей. Путівник. К., 1966. Г. Л. Кейтковська (Ромни). **РОМЕНСЬКІ ГОРОДИЩА** — залишки укріплених поселень сх.-слов. племен 8—10 ст. у басейнах річок Десни, Сейму, Сули, Псла та Ворскли. Назва походить від м. Ромен Сум. обл., поблизу якого на поч. 20 ст. досліджено городище цієї групи пам'яток (див. *Монастирище*). Найвідоміші Р. г.: *Оптинянське городище*, *Петрівське городище*, *Новотроїцьке городище* та ін. Укріплені поселення будували для захисту слов'янських земель від експансії кочових племен. Городища були розташовані здебільшого на високих берегових мисах; вони були поселеннями сільс. общин *сіверян*. При розкопках Р. г. виявлено залишки напівземлянкових жител з глиняними печами, госп. споруд тощо. Осн. заняттям населення було орне землеробство. Розвинуті були також й ін. галузі г-ва: скотарство, промисли, ре-

месла (металургія, обробка металів, кістки, каменю, дерева тощо), торгівля. Поховальний обряд — трупоспалення з похованням праху в урні в насипах курганів. Поселення та городища, подібні до роменських, відомі на Верхній Оці та в басейні Верхнього й Середнього Дону (т. з. борщевська група). Ці пам'ятки належали *в'ятичам*. Деякі дослідники об'єднують обидві групи пам'яток в одну роменсько-борщевську. Знахідки, близькі до роменсько-борщевських, виявлено на тер. Верхнього Придніпров'я, проте поки що в невеликій кількості.

Лит.: Макаренко М. Городище «Монастирище». В кн.: Науковий збірник за рік 1924. К., 1925; Ляпушкин И. И. Место роменско-борщевских памятников среди славянских древностей. «Вестник Ленингр. ун-та», 1956, № 20. Серия истории, языка и литературы, в. 4; Ляпушкин И. И. Городище Новотроїцькоє. М. — Л., 1958. А. Т. Сміленко (Київ).

РОМНИ — місто обл. підпорядкування Сум. обл. УРСР, центр Роменського р-ну; на р. Сулі (бас. Дніпра). Залізнич. вузол. 48,4 тис. ж. (1970). Вперше згадуються в Лаврентівському літописі під 1096 як одне з міст-фортець, що захищали сх. кордони Київ. Русі від грабіжницьких нападів *половців*. Пізніші відомості про Р. подає опис маєтностей укр. магнатів князів Вишневецьких 1604, які володіли містом до 1648. Після визволення Лівобережної України сел.-козак. військами від польс.-шляхет. загарбників Р. 1648—58 — сотенне містечко *Миргородського полку*, 1658—1781 — *Лубенського полку*. Населення Р. брало участь у сел.-козак. повстанні 1638 під керівництвом Д. Гуни і Я. Острянина, у повстанні 1657—58, очолюваному М. Пушкарем, 1708—09 — у боротьбі проти шведських загарбників, яких в грудні 1708 російське військо вигнало з міста. Після ліквідації царським урядом на Лівобережній Україні залишків полкового устрою Р. 1782—96 — повітовий центр *Чернігівського намісництва*, 1797—1802 — Малорос. губ., з 1802 — Полт. губ. В 19 ст. — один з торг. центрів Лівобережної України, відомий отговим Ллннським ярмарком (1852 його переведено до Полтави). Після побудування у 80-х рр. 19 ст. залізниці Бахмач — Кременчук у місті засновано ряд пром. підприємств, зокрема майстерні, млини. В період революції 1905—07 в місті відбувалися політ. демонстрації та робітн. страйки. Рад. владу в Р. встановлено на початку січня 1918. У березні 1918 Р. окупували австро-німецькі загарбники, у грудні захопили петлюрівці, яких рад. війська вигнали в січні 1919. Створений у Р. червоногвардійський загін брав участь у боях проти австро-нім. окупантів. Улітку 1918 роменські робітники були учасниками *Всеукраїнського страйку залізничників 1918*; поблизу міста діяли проти окупантів повстанські загони. В серпні 1919 місто захопили денікінці. В 1919 в Роменському повіті під керівництвом підпільних більшовицьких орг-цій розгорнувся партизан. рух. 2.XII 1919 рад. війська визволили Р. від білогвардійців. У 1923—30 Р. — райцентр Роменського округу, з 1932 — Харків., з 1939 — Сум. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Р. 10.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В період тимчас. окупації в місті діяла підпільна парт. група. 16.IX 1943 Рад. Армія визволила Р. В місті: маш.-буд., автоматичних телефонних станцій, тракторних запчастин, консервний, борошномельний, пивоварний, ефірного масла з-ди, дві цегельні; м'ясний, хлібний, пром. і харч. комбінати; текст.-галантерейна, швейна, меблева ф-ки; міжколгоспна буд. орг-ція. 14 загальноосв. і 1 муз. школи; індустріальний та с.-г. технікуми, мед. училище. Краєзнавчий музей. Пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченкові.

Лит.: Курілов І. А. Роменская старина. Ромны, 1898; Ромни. Историко-краєзнавчий нарис. Х., 1968.

РОМОДАНІВСЬКИЙ ШЛЯХ, *Ромодан* — старовинний торг. шлях, що проходив Лівобережжю Україною з Пн. на Пд. через Ромни — Лохвицю — Лубни — Кременчук. Був частиною великого шляху з Росії до Криму. Характерною особливістю Р. ш. була порівняно незначна кількість переправ через річки, він минав також піщані місця і великі населені пункти. До побудови залізниць у 60—80-х рр. 19 ст. Р. ш. був одним з найважливіших шляхів, яким чумаки Лівобережжя ходили в Крим по сіль. У 19 ст. Р. ш. використовували й для прогону з України в центр. губернії Росії гуртів худоби. Походження назви Р. ш. невідоме. За переказами, його назва пішла від прізвища воєводи Г. Г. Ромодановського, який 1674 вів цим шляхом рос. війська проти тур. ставленика гетьмана П. Дорошенка.

І. С. Слабеев (Київ).

РОМОДАНОВСЬКИЙ Григорій Григорович (р. н. невід. — 25.V 1682) — рос. держ. і військ. діяч, боярин (з 1665). Був учасником Земського собору 1653. В складі рос. посольства, яке очолював В. В. Бутурлін, Р. брав участь у *Переяславській раді 1654*. В 1654—56 був воєводою рос. військ на Україні у війні проти Польщі. Очолював Белгородський приказ. Після смерті Б. Хмельницького Р., використовуючи суперечності між старшинськими угрупованнями, домагався виборів гетьманів, угодних царському уряду (І. Брюховецького, Д. Многогришного та ін.). Командував рос. військами у боротьбі проти тур. ставленика гетьмана П. Дорошенка, в *Чигиринських походах 1677 і 1678*. Потім служив при царському дворі. Р. вбили стрільці під час бунту в Москві.

РОС — найменування сх.-слов. племен, що зустрічається в працях візантійських й арабських авторів.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ — офіційна назва Російської держави, встановлена 1721 у зв'язку з прийняттям Петром I титулу імператора. Назва існувала до перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*.

РОСІЙСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (більшовиків) [РКП(б)] — див. *Комуністична партія Радянського Союзу*.

РОСІЙСЬКА ОРГАНІЗАЦІЙНА КОМІСІЯ (РОК) — загальнорос. парт. центр по підготовці *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП*. Створена 29.IX (12.X) 1911 на нараді представників київ., катериносл., бакинської, тифліської і катеринбурзької орг-цій РСДРП. До складу РОК ввійшли Г. К. Орджонікідзе, С. С. Спандарян, С. Г. Шаумян, І. І. Шварц та ін. РОК провела велику організаційну й пропагандистську роботу по скликанню загальнорос. конференції, по згуртуванню місцевих парт. орг-цій на принципах революц. марксизму. З допомогою РОК були відновлені парт. орг-ції в багатьох містах країни, зокрема в Харкові, Одесі, Луганську. Народа прийняла звернення до місцевих орг-цій сприяти відродженню партії. Всерос. конференція РСДРП (1912) високо оцінила діяльність РОК.

РОСІЙСЬКА РАДЯНСЬКА ФЕДЕРАТИВНА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (РРФСР) — союзна рад. соціалістична республіка, що входить до складу СРСР. Утворена 25.X (7.XI) 1917. Розташована в сх. частині Європи й пн. частині Азії. На Зх. межує з Норвегією, Фінляндією та Польською Народною Республікою; на Пд. — з Монгольською Народною Республікою, Китайською Народною Республікою та Корей-

ською Народно-Демократичною Республікою. З союзних республік, що входять до складу Союзу РСР, РРФСР межує на Зх. з Естонською, Латвійською, Литовською та Білоруською РСР, на Пд. — з Українською, Грузинською, Азербайджанською й Казахською РСР. На Пн. омивається морями Північного Льодовитого океану, на Сх. — морями Тихого ок. Площа 17,1 млн. км². Населення 131 млн. чол. (на 1.VII 1971). Осн. населення — росіяни (82,8%), живуть також татари, українці (3346 тис., 1970), чуваші, мордва, башкири, євреї, білоруси, німці, удмурти та ін. Пересічна густота населення — 7,7 чол. на 1 км². Міське населення становить 63% (1971). До складу РРФСР входять 16 авт. республік, 5 а. о., 10 нац. округів, 6 країв, 49 областей і 1750 районів; міст — 971, с-щ м. т. — 1882. Столиця — Москва (7172 тис. ж., 1971).

Найдawnіші сліди перебування людини на тер. РРФСР належать до раннього *палеоліту*. Виявлені вони на Пн. Кавказі та в районі на Пн. від р. Кубані. В цей найдawnіший період *кам'яної доби* й на цьому найранішому етапі *первісообщинного ладу* люди жили невеликими групами, займалися збиральництвом і мисливством. В епоху середнього палеоліту люди (неандертальці) почали освоювати більш північні райони. За пізнього палеоліту сформувалася людина сучас. фіз. типу. Первісні люди розселилися ще далі на Пн., у Зх.-Сибірській низовині, Забайкаллі, середній частині долини р. Лени. За тих часів було освоєно рибальство. Материнсько-родова орг-ція (див. *Матріархат*) почала заступати «*первісне людське стадо*». В епоху *мезоліту* (бл. 10—6 тис. років до н. е.) й *неоліту* (6—3 тис. років до н. е.) виникли відтворюючі види г-ва — скотарство й землеробство (переважно в пд. районах). Розширення зони розселення (по всій тер. сучас. РРФСР) людей, зростання їхньої чисельності привело до утворення великих груп племен. Зароджувався обмін. Було освоєно металургію міді й бронзи (див. *Мідний вік*, *Бронзовий вік*). На зміну матріархату прийшов *патріархат*. Виникла майнова диференціація, виділилася племінна верхівка, що панувала над рядовими общинниками. За бронзового віку в пд. районах сформувалися союзи племен з суспільною організацією, характерною для *військової демократії*. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. на найбільшій частині сучас. тер. РРФСР (крім пн. і пн.-сх. районів) розвивалася металургія заліза (див. *Залізний вік*). Це зумовило відносно швидкий розклад первісообщинних відносин, зростання майнової нерівності й зародження класових відносин. Найраніше залізо з'явилось у племен Пн. Кавказу (на рубежі 2-го і 1-го тис. до н. е.), у *скіфів*, які розселилися від Нижнього Поволжя до Приазов'я і далі на Зх. (7 ст. до н. е. — кін. 1-го тис. до н. е.), у *сарматів* (3 ст. до н. е. — 4 ст. н. е.) та ін. Сусідами й сучасниками скіфських і сарматських племен, які освоїли металургію заліза, були племена, що жили в степових і лісостепових районах — від Сіверського Дінця до Середнього Придніпров'я. Це були землеробські племена, предки *слов'ян*. Пізніше тут жили слов. племена, яких візант. письменники 6—7 ст. називали *антами*. Розселяючись у басейні середнього Дніпра, на Пн. Сх., давні слов. племена до поч. 1-го тис. н. е. освоїли басейн Десни й верхів'я Оки, а з 4 ст. — більш північні й сх. райони Волго-Окського межиріччя, де вони розселилися серед фінно-угор. племен, предків мері, муромі і весі. В басейні середньої Волги в цей час жили племена — предки мордви. Далі на Сх., у басейнах рік Ками, Вятки та Білої, жили племена — предки удмур-

Державний герб Російської РФСР.

Проспект Калініна у Москві.

тів і комі. В Сибіру й на Алтаї залізний вік настав приблизно з серед. 1-го тис. до н. е. Своєрідну культуру пізнього бронзового й раннього залізного віків створили племена Приамур'я, Примор'я та Сахаліну. В 1-му тис. н. е. у різних племен, які жили на тер. сучас. РРФСР, відбувався процес зародження й розвитку феод. відносин. Створений на Алтаї в 6 ст. Тюркський каганат незабаром розпався на Сх.-Тюркський і Зх.-Тюркський каганати. На основі останнього в серед. 7 ст. виник *Хозарський каганат*, що об'єднав кочові й напівкочові племена Пн. Кавказу, Приазов'я та донських степів. У 9 ст. створили свою д-ву сх. слов'яни, в 10 ст. — народи Середнього Поволжя (див. *Булгарія*).

У 7—10 ст. у сх. слов'ян поширилося орне землеробство. Розвинулося ремесло, виникли міста — Київ, Чернігів, Переяслав, Ладога, Новгород, Смоленськ, Ростов, Псков, Полоцьк та ін. Зросло майнове розшарування, що посилилося внаслідок розвитку торгівлі й військ. походів.

У результаті тривалого процесу розкладу первіснообщинного ладу й формування класового феод. суспільства у сх. слов'ян утворилася давньослов. д-ва з центром у Києві — *Київська Русь*. Вона об'єднала ільменських слов'ян, *кривичів, полян, древлан*, а також *сіверян, радимичів, дреговичів*, пізніше — *в'ятичів* та ін. Київська Русь займала значну територію і була однією з найбільших д-в середньовічної Європи. Осн. заняттям населення Київської Русі було землеробство. В містах розвивалися ремесла й торгівля. Розвиток феод. відносин і державності на Русі зумовили запровадження 988—989 християнства (див. *Хрещення Русі*). Посилення феод. експлуатації викликало антифеод. виступи нар. мас (*Київське повстання 1068—69*, *Київське повстання 1113*, повстання в Суздальській землі 1024, 1071). Утвердження феод. відносин і утворення давньорус. д-ви сприяло процесові об'єднання сх. слов'ян в єдину давньорус. народність. Єдина мова цієї народності мала місцеві діалекти. Складалася спільна культура, яку характеризували високорозвинуте ремесло, монументальна кам'яна архітектура, наявність писемної л-ри (*літописи* та ін. літ. пам'ятки). Давньорус. народність стала основою формування трьох сх.-слов. народностей: російської, української та білоруської. В 10—12 ст. Київська Русь стримувала натиск *печенігів і половців*. Було встановлено торг., культ. та політ. зв'язки із зх. країнами. Водний *«шлях з варяг у греки»* зв'язував Русь із Сканді-

навією та Візантією. Розгромивши в 2-й пол. 10 ст. д-ву *хозарів*, Русь зміцнила торг., культ. і політ. зв'язки з народами Сходу. Встановилися відносини з Грузією та Вірменією.

В період феод. роздробленості (12—14 ст.) Київська Русь розпалася на окремі князівства. Зокрема, на тер. сучас. РРФСР з'явилися *Новгородська феодальна республіка*, удільні *Владимиро-Суздальське князівство*, Полоцьке, Смоленське та ін. князівства. Феод. роздробленість була наслідком розвитку продуктивних сил, економіч. і політ. піднесення окремих земель Давньої Русі й на цьому етапі мала важливе значення для дальшого розвитку феодалізму. В містах поширювалася грамотність, про що свідчать, зокрема, берестяні грамоти Новгород, Пскова та ін. міст. У нар. масах зберігалася усвідомлення єдності Руської землі, що проявилось в усній творчості, в літ. та істор. творах (билина, *«Слово о полку Ігоревім»*, *«Повість временних літ»* тощо).

У 30-х рр. 13 ст. в руські землі вторглися монголо-татари (див. *Монголо-татарське іго на Русі*). Країну було розорено й спустошено. Проте героїчний опір рус. князівств, стійка оборона рус. міст (Рязані, Козельська, Чернігова, Переяслава, Києва та ін.) підірвали могутність монголо-татар, ослаблені війська яких зазнали поразки в Центральній Європі. Русь підтримувала також народи Прибалтики в їхній боротьбі проти нім. лицарів, відбивши агресію їх на рус. землі. В результаті розгрому в Невській битві 1240 швед. феодалів, які намагалися відторгнути від Русі її пн.-зх. землі, їх було відкинуто. Перемога рус. військ у *Львовому побоїщі 1242* зупинила на деякий час натиск на Сх. лицарів Лівонського ордену. В період монголо-тат. іга Галицько-Волинське, Полоцьке, Київське, Чернігівське та деякі ін. князівства захопили Литва, Польща та Угорщина. Пн.-зх., пн. і пн.-сх. землі Русі залишилися під владою монголо-тат. д-ви *Золотої Орди*. До її складу ввійшли тер. Пн. Причорномор'я, Пн. Кавказу, Середнього й Нижнього Поволжя, Приуралля, Зх. Сибіру і зх. частини сучас. Казахстану.

В 2-й пол. 13—14 ст. тривав процес феод. роздроблення Русі. Виділилися князівства Ростовське, Ярославське, Углицьке, Білозерське, Московське, Тверське, Нижегородське, Рязанське та ін. Збільшення густоти населення у відносно захищеному від наскоків монголо-татар межиріччя Оки та Волги сприяло інтенсивному розвитку тут землеробства й зростанню міст. Почалося

піднесення економіки Пн.-Сх. Русі. Одночасно інтенсивно зростала феод. власність на землю, що супроводилося посиленням експлуатації селян. Розвиток внутр. торгівлі, центрами якої були зростаючі міста, сприяв зміцненню зв'язку між окремими землями, областями й князівствами; складалися передумови утворення єдиної Російської централізованої держави. Одним з важливих факторів утворення єдиної Рос. д-ви була необхідність оборони країни. Об'єднання Русі пройшло кілька етапів. Основу могутності Московії (див. *Московське велике князівство*) було закладено за князювання Івана I Даниловича Калити [1325—40]. У 2-й пол. 14 ст. за князювання Дмитрія Донського [1359—89] Москва закріпила своє провідне становище на Русі. Внутр. і зовн. політика Івана III Васильовича [1462—1505] та його спадкоємця Василя III Івановича [1505—33] була спрямована на зміц-

нення самодержавної влади й організацію держ. апарату, на завершення об'єднання рос. земель. У 1478 було приєднано Новгород, 1485 — Твер, 1510 — Псков, 1514 — Смоленськ, 1521 — Рязань. Виникли загальнодерж. законодавство й центр. адм. органи управління. Процес утворення Рос. централізованої д-ви проходив у боротьбі проти зовн. ворогів. Перемога в Куликівській битві 1380 завдала вирішального удару монголо-тат. пануванню, але остаточно Русь визволилася від нього лише 1480. Успішній боротьбі проти Золотої Орди сприяв розпад останньої, що почався в 2-й пол. 14 ст. В 15 ст. на її основі виникли Казанське, Астраханське, Кримське й Сибірське ханства, значна частина Ногайської орди. Моск. князі вели боротьбу також проти Литовського великого князівства. Утворення Рос. д-ви привело до переходу під її владу ряду удільних князівств, а потім і до при-

Оборона міста Владимира від монголо-татар у лютому 1238. Мініатюра 17 ст.

еднання до неї *Чернігово-Сіверської землі*. За територією Пн.-Сх. і Пн.-Зх. Русі в 15 ст. поступово закріплювалася назва — Росія. Разом з утворенням Рос. централізованої д-ви (14—15 ст.) формувалася рос. народність. Прибл. в 17 ст. почався процес утворення рос. нації. В 16 ст. відбувалося економіч. й політ. зміцнення Рос. д-ви на феод. основі. Розвиток феод. г-ва феодалами й селянами. Реформи серед. 16 ст., проведені урядом *Івана IV Васильовича* [1547—84] (прийняття Судебника 1550, скасування системи намісників, т. з. «кормління», створення стрілецького війська, видання уложення про службу тощо), й особливо *отричнина*, підірвали панування феод. аристократії й зміцнили позиції служилого дворянства. В 80—90-х рр. 16 ст. формувалася система кріпосного права. Відповідно на закріпачення були сел. війни. Великою розмаху набула *селянська війна під керівництвом Івана Болотникова* 1606—07. Однією з форм класової боротьби в 16—17 ст. були масові втечі на окраїни Рос. д-ви селян, які називали себе козаками і покладали початок донському, яцькому, терському *козацтву*. Між донськими й укр. *запорізькими козаками* існували тісні зв'язки. Рос. д-ва проводила активну зовн. політику. В серед. 16 ст. було приєднано Казанське та Астраханське ханства, в кін. 16 ст. підкорено Сибірське ханство та приєднано Зх. Сибір. На поч. 17 ст. рос. народ відбив агресію польсько-лит. і швед. феодалів (див. *Польська і шведська інтвенція початку 17 століття*). В 1610 польсь. війська захопили Москву. В 1612 полк. ополчення під керівництвом К. Мініна й Д. Пожарського вивозило Москву від ворога. Після обрання 1613 царем *Михайла Федоровича* [1613—45] в Росії почала царювати династія *Романових*. В 2-й пол. 16 ст. на території Рос. д-ви, крім росіян, жили українці, білоруси, карели, ненці, комі, татари, башкири, удмурти, марійці, чуваші, кумики, ногайці, кабардинці та ін. В 17 ст., з приєднанням Сх. Сибіру, до складу д-ви ввійшли сибір. народності та племена — якути, буряти, евенки

та ін. Рос. селяни й міське населення розселилися на Поволжі, на Уралі, в Сибіру, залучали місцеве населення до землеробства, знайомили з новими, досконалішими способами й знаряддями землеробства, ремесла, полювання та рибальства, з новими типами жител, одягу, посуду. Великий вплив на мови нерос. народів мала рос. мова.

В 15—17 ст. в Росії порівняно з минулим часом на вищій ступінь розвитку піднялася матеріальна й духовна культура. Рос. ливарники відливали чудові дзвони й гармати, зодчі будували визначні архітект. споруди (ансамбль Московського Кремля, храм Василя Блаженного в Москві та ін.). В 16 ст. значного розвитку набула громад.-політ. думка (твори Максима Грека, І. С. Пересвєтова, Івана Грозного, А. М. Курбського, діяльність Феодосія Косого та ін.). Велике значення для розвитку рос. культури мав початок *книгодрукування* (серед. 16 ст.).

Прибл. з 17 ст. почався новий період рос. історії, який характеризувався поступовим економіч. злиттям окремих областей і земель у єдине ціле, що зумовлювалося процесом створення всерос. ринку. Соціально-економіч. розвиток Росії в 17 ст. проходив в обстановці нового загострення клас. суперечностей. У містах відбувалися великі повстання (напр., Моск. повстання 1662, Моск. повстання 1682). На Дону, Волзі та Яїку вибухнула *селянська війна під керівництвом Степана Разіна* 1670—71. Посилення класової боротьби змусило пануючі класи зміцнити самодержавну владу. *Соборне уложення 1649*, прийняте за царювання *Олексія Михайловича* [1645—76], завершило процес юрид. оформлення системи кріпосного права, зміцнило дворянське землеволодіння.

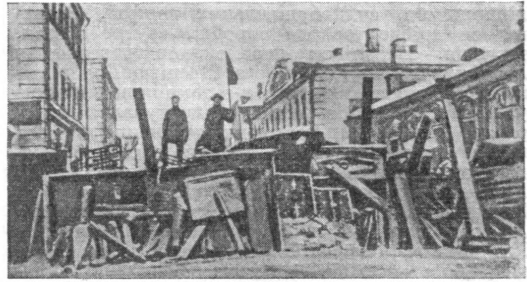
Велику роль відіграв рос. народ в істор. долі братнього укр. народу. В період *визвольної війни українського народу 1648—54* під керівництвом Б. Хмельницького *Земський собор 1653*, що зібрався у Москві, й *Переяславська рада 1654* прийняли рішення про возз'єднання України з Рос. д-вою (див. *Возз'єднання України з Росією 1654*). Після рос.-польської війни 1654—67 Росія за *Андрусієвським перемир'ям 1667* закріпила за собою Смоленськ, Сіверську землю та Лівобережну Україну, а також Київ з околицями. Ліквідовано було небезпеку поневолення укр. народу шляхет. Польщею і султанською Туреччиною. Укр. народ зв'язав свою долю з долею рос. народу. Незважаючи на соціальне і нац. гноблення України рос. царизмом, возз'єднання сприяло економіч. розвитку, культурному взаємозбагаченню братніх рос. й укр. народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» (Ленін В. І. Твори, т. 25, с. 71). Тяжке турецьке іго спонукало пригноблені ним народи зближуватися з Росією, в якій вони бачили захисника й визволителя. Правителі Кахетії, Імеретії, Гурії, Мегрелії намагалися встановити міцні політ. зв'язки з Московою. Вірмени звернулися до рос. уряду з проханням узяти їх під захист і звільнити від влади іран. шахів. Зміцніли торг. відносини з Серед. Азією (Хівою, Бухарою та ін.). Рос. землеробчіді пройшли весь Сибір, досягли Тихого океану і Чукотки (С. І. Дежнев). Проте у порівнянні з передовими зх.-європ. д-вами Росія на кін. 17 ст. в соціально-економіч. і політ. відношенні була відсталою країною. Спробою ліквідувати цю відсталість стали перетворення 1-ї чверті 18 ст., зв'язані з діяльністю *Петра I* [1682—1725]. Значного на той час розвитку досягла пром.-ств. Збудовано понад 200 мегалург., металообробних, суконних, полотняно-парусних, шкіряних та ін.

підприємств, суднобудівельних верфей. Розвивалися дрібне товарне виробн., внутр. і зовн. торгівля. Внаслідок переможного завершення *Північної війни 1700—21* з Швецією Росія ввійшла в ряд великих европ. д-в, закріпила за собою узбережжя Балтійського м. та вратувала Лівобережжя України від загрози поневолення швед. і польс. загарбниками. В 1703 було засновано Петербург, що став з 1712 новою столицею Росії. Було значно розширено зовн. торгівлю Росії з Голландією, Англією, Китаєм, Іраном, Середньою Азією, Францією та ін. країнами. Зміцнення Рос. д-ви на поч. 18 ст. супроводилося гострою клас. боротьбою (*Булавінське повстання 1707—08*, Астраханське повстання 1705—06 та ін.). Політика рос. уряду була спрямована на зміцнення економіч. і політ. становища феод.-кріпосницької д-ви, дворянства й кунецтва. Було завершено нівелювання різноманітних категорій феодально залежного населення (запровадження *1724 подушної податі*). Різні групи пануючого класу злилися в єдиний дворянський стан. Закон про єдиноподатність (1714) закріпив власність дворянства на землю. Реформи держ. апарату оформили *абсолютизм*, 1721 Росію проголошено імперією. Створено нові центр. органи управління, засновано Сенат (1711), колеції (1718—19), прокуратуру, Головний магістрат (1720), Росію було поділено на *губернії* (1708). На основі *рекрутської повинності* було створено регулярну армію і флот. Протягом 18 ст. відбулися значні зрушення в галузі культури. В 1724 засновано Академію наук. Було запроваджено новий календар (1700), з'явилася перша рос. друкована газета (1703) тощо. В 1-й пол. 18 ст. почалося вивчення узбережжя Каспійського м. і Льодовитого ок., степів Казахстану, Курилських о-вів, Камчатки (відкриття В.-І. Берінга, О. І. Чирікова, С. П. Крашенинникова та ін.). Велику роль у розвитку науки відіграла багатостороння діяльність М. В. *Ломоносова*. За його ініціативою 1755 було відкрито Моск. ун-т.

У 2-й пол. 18 ст. в надрах феод.-кріпосницького ладу почали формуватися капіталістич. відносини. Пристосовуючись до нових економіч. умов, але зберігаючи старі феод. порядки, поміщики посилювали закріпачення селян. На кін. 18 ст. кріпаки становили більше половини всього селянства Росії, в центральних губ. понад 80%. Поряд із зміцненням феод. власності на землю і посиленням закріпачення селян зростає вплив товарного виробн. Дрібнотоварне виробн. переростало в мануфактуру. Хоч у пром-сті переважало виробництво, засноване на примусовій праці кріпаків (див. *Посесійні селяни*), з'явилися підприємства, де використовували найману працю. В серед. 18 ст. Росія, завдяки розвитку уральської металургії, займала перше місце в світі по випадці чавуну, проте після утвердження пром. капіталізму в країнах Зх. Європи почала відставати від них. Якщо 1800 Росія виплавляла бл. 10 млн. пудів чавуну, Англія — 10 млн. пудів, то 1859 Англія виплавляла чавуну вже в 13 раз більше, ніж Росія (234 млн. пудів проти 18 млн. пудів). Осн. причиною техніко-економіч. відсталості Росії було кріпосне право. Для 2-ї пол. 18 ст. характерне загострення класової боротьби. Наймасовішим і найорганізованішим антикріпосницьким рухом була *селянська війна під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75*, яка прискорила процес розкладу кріпосництва. В передовій рос. суспільній думці посилюється антикріпосницькі тенденції. Найяскравіше антикріпосницьку ідеологію відображено в творах О. М. *Радищева*. Царизм намагався зміцнити адм.-поліцей-

ську систему дворянської імперії. В 1775 реорганізовано місцеве управління. Станові привілеї дворян закріплено «Жалуваною грамотою дворянству» 1785.

В ході рос.-тур. воєн 1768—74 і 1787—91 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століття*) рос. армія і флот під керівництвом П. О. *Румянцева*, О. В. *Суворова*, Ф. Ф. *Ушакова* та ін. здобули великі перемоги, в результаті яких Росія приєднала родючі пд. степи й північне узбережжя Чорного м. *Ясський мирний договір 1791* закріпив за Росією Крим (приєднаний 1783) і все Пн. Причорномор'я від Дністра до Кубані. З Росією було возз'єднано Білорусію та Правобережну Україну, які перебували під владою Польщі (див. *Возз'єднання Правобережної України з Росією в кінці 18 століття*). До Росії також відійшли Литва й Курляндія. В 1-й пол. 19 ст. тривало освоєння нових районів Росії (Задоння, Приазов'я, Заволжя, Сибіру та ін.), що набували все більшого значення в економіч. житті країни. Швидко розвивалися нові галузі с. г. (бурякосіяння, тонкорунне вівчарство), підвищилася питома вага тех. культур (льону, конопель). У пром-сті в 30-х рр. 19 ст. почалося систематичне застосування машин, що свідчило про початок пром. перевороту. В 1812 Росія знала навали армії *Наполеона I. Вітчизняна війна 1812*, під час якої франц. армія зайняла значну частину тер. Росії і вдерлася до Москви, закінчилася розгромом загарбників рос. армією під командуванням М. І. *Кутузова*. Після війни процес розкладу феодалізму значно посилювався. Однією з особливостей суспільн. розвитку Росії була відсутність революц. і політично організованої буржуазії. Боротьбу за революц. перетворення Росії вело передове дворянство. Дворянські революціонери-*декабристи* 14 (26).XII 1825 підняли повстання в Петербурзі, яке було першим в історії Росії відкритим революц. виступом проти самодержавства, підготовленим таємною політ. орг-цією. З декабристів починається дворянський період в історії рос. революц. руху, що тривав прибл. до 1861. Уряд *Миколи I* [1825—55] придушив повстання декабристів. У 30—40-х рр. 19 ст. в умовах зростання сел. руху знову поживалася громад.-політ. боротьба. В центрі її стояло питання про ліквідацію кріпосного права. Ліберальна інтелігенція — *західники* й *слов'янофіли* — виступала за проведення бурж. реформ зверху. Почалося формування революц.-демократич. табору (В. Г. *Белінський*, О. І. *Герцен*, М. П. *Огарьов*). Виник перший в Росії нелегальний соціалістич. гурток (див. *Петрашевці*). В умовах миколаївської реакції особлива роль у пропаганді прогресивних ідей належала д-рі (творчість О. С. *Пушкіна*, О. С. *Грибоедова*, М. Ю. *Лермонтова*, М. В. *Гоголя*). В 1-й пол. 19 ст. царизм проводив активну загарбницьку політику (придушення *польського визвольного повстання 1830—31*, участь 1849 в придушенні угорської революції, завоювання на Кавказі). Зіткнення економіч. і політ. інтересів царської Росії та ін. европ. д-в на Близькому Сході привело до *Кримської війни 1853—56*, яку царизм програв, незважаючи на героїзм рос. військ. Поразка Росії показала гнилість і безсилля самодержавства й наблизила ліквідацію кріпосного права. В умовах кризи феод.-кріпосницького ладу на кін. 50-х рр. 19 ст. в країні склалася революц. ситуація, яка прискорила скасування кріпосного права, підготовлене всім ходом соціально-економіч. розвитку. *Селянська реформа 1861*, що її провів уряд *Олександра II* [1855—81], зберегла основу словесного панування поміщиків —

Мітинг у місті Курську. 19 жовтня (1 листопада) 1905 (ліворуч). Барикади на вулиці Малій Бронній, Москва. Грудень 1905.

велике землеволодіння, а також ін. пережитки кріпосництва. Скасування кріпосного права і проведення буржуазних реформ — земської (1864), судової (1864), міської (1870), військової (1874) та ін. — були кроком на шляху перетворення феод. монархії на монархію буржуазну. З 1861 почався новий, революц.-демократич. період в історії рос. революц. руху, що тривав приблизно до 1895. В 60-х рр. 19 ст. на чолі руху стояли М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, що об'єднували революц. сили навколо журн. «Современник»; закордонним органом рос. революційних демократів був «Колокол», що його видавали О. І. Герцен і М. П. Огарьов. Найбільшою революц. орг-цією 60-х рр. була «Земля і воля». З поч. 70-х рр. намітилося нове піднесення революц. руху. Боротьбу проти самодержавства вели революціонери-народники (див. Народництво). В 2-й пол. 70-х рр. народники створили велику конспіративну орг-цію «Земля і воля», що розкололася (1879) на «Народну волю» і «Чорний переділ». Народовольці вбили 1 (13). III 1881 Олександра II. Уряд Олександра III (1881—94), намагаючись змінити самодержавство й панування дворян-поміщиків, приступив до перегляду проведених бурж. реформ (див. «Контрреформи»). Проте нові капіталістич. виробничі відносини розвивалися й зміцнювалися. Пром-сть одержала творчу найману робочу силу. Техніка виробн. вийшла із застою. До 80-х рр. завершився пром. переворот. В 1860—1900 продукція пром-сті Росії зростає більше ніж у 7 раз. Розширення внутр. товарообігу та посилення економіч. зв'язків Росії з світовим ринком сприяло будівництву залізниць. Довжина залізнич. ліній збільшилася з 3,8 тис. км 1865 до 37 тис. км 1895. В кін. 19 ст. з утвердженням капіталістич. відносин завершилося складання рос. народу в націю. Сформувалися нові суспільні класи — буржуазія і пролетаріат. З кін. 80 — поч. 90-х рр. керівна роль у визвольній боротьбі переходить до робітн. класу, авангардом якого був пролетаріат найбільших пром. центрів — Петербурга та Москви. Ще в 70-х рр. створено перші робітн. орг-ції, зокрема «Шівнічий союз російських робітників» у Петербурзі (1878). Почали виникати перші марксистські гуртки й групи. Значну роль у поширенні ідей марксизму в Росії відіграла група «Визволення праці» на чолі з Г. В. Плехановим, яка виникла 1883 в Женеві. Незважаючи на розвиток капіталістичної пром-сті, Росія залишалася економічно відсталою країною. Поряд з розвитком великої фабричної пром-сті тут зберігалася мануфактура з використанням ручної праці. Осн. суперечності пореформеної Росії полягали в наявності пережитків кріпосництва, які гальмували розвиток капіта-

лізму. На кін. 19 ст. 30 тис. великих поміщиків мали 70 млн. дес. землі, а 10,5 млн. сел. дворів — 75 млн. дес. Частина поміщиків переходила від виробничої системи до капіталістичної. Одночасно розвивалося і капіталістичне г-во куркулів. Наявність численних пережитків кріпосництва обмежувала можливості розширення внутр. ринку і зростання пром-сті і змушувала рос. капіталізм шукати для себе ринки на окраїнах Рос. імперії.

Прагнення капіталізму розширити сферу свого панування сприяло госп. освоєнню таких малонаселених, економічно відсталих районів, як Сибір і Далекі Схід. Рос. капіталізм також поширював економіч. вплив на Кавказ і Середню Азію. Рос. переселенці підняли цілину в степах Передкавказзя, перетворивши його на район торг. землеробства й товарного тваринництва. Було освоєно Чорноморське узбережжя Кавказу. Після 1861 настав період могутнього й всебічного піднесення рос. культури, зумовлений глибокими суспільно-економіч. зрушеннями, загостренням класової боротьби, розвитком революц. руху. Великих успіхів було досягнуто в галузі наук-тех. думки (відкриття О. М. Лодигіна, П. М. Яблочкова, О. С. Попова та ін.), у фізіології (І. М. Сеченов), біології (І. І. Мечников), хімії (Д. І. Менделєєв). У рос. л-рі та мистецтві утвердився реалізм. Творчість І. С. Тургенєва, І. О. Гончарова, Г. І. Успенського, М. О. Некрасова, М. Є. Салтикова-Щедріна, Л. М. Толстого, А. П. Чехова та ін. передових письменників утверджувала ідеали гуманізму.

На рубежі 19—20 ст. Росія вступила у вищу стадію капіталізму — імперіалізм. На основі високої концентрації виробн. і капіталу створювалися монополістичні об'єднання — «Продамет», «Продвузілля», «Продагон», «Продаруд» тощо.

Не відрізняючись у головному від розвинутих капіталістич. країн, імперіалізм у Росії мав ряд специфічних особливостей.

Передовий пром. і фін. капіталізм тут поєднувався з заг. економіч. відсталістю країни. Характеризуючи становище Росії на поч. 20 ст., В. І. Ленін писав: «Найвідсталіше землеволодіння, найдикіше село — найпередовіший промисловий і фінансовий капіталізм» (Твори, т. 13, с. 390). Корінна потреба сусп. розвитку Росії полягала в поваленні самодержавства, яке було уособленням найгрібших форм економіч., політ. і нац. гніту (про утиски укр. культури див., зокрема, Валуєвський циркуляр 1863, Емський акт 1876). Рос. визвольний рух щільно підійшов до розв'язання цього істор. завдання.

З серед. 90-х рр. 19 ст. в рос. визвольному русі почався пролет., ленінський етап. Робітн. клас почав створювати свою партію. В 1895 В. І. Ленін

РОСІЙСЬКА РАДЯНСЬКА ФЕДЕРАТИВНА
СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА

Цифрами на карті позначені:

I Туреччина	II Корея	3 Мордовська АРСР	13 Коми-Перм'яцький нац. округ
I Естонська РСР	4 Краснодарський край	4 Красноярський край	14 Удмуртська АРСР
II Латвійська РСР	5 Алігейська АО	5 Алігейська АО	15 Татарська АРСР
III Литовська РСР	6 Калінінська АРСР	6 Калінінська АРСР	16 Горно-Алтайська АО
IV Грузинська РСР	7 Ставропольський край	7 Ставропольський край	17 Хакаська АО
V Вірменська РСР	8 Карагачево-Черкеська АО	8 Карагачево-Черкеська АО	18 Усть-Ординський Бурятський нац. округ
VI Азербайджанська РСР	9 Кабардино-Балкарська АРСР	9 Кабардино-Балкарська АРСР	19 Агінський Бурятський нац. округ
1 Марійська АРСР	10 Північно-Осетинська АРСР	10 Північно-Осетинська АРСР	20 Єврейська АО
2 Чуваська АРСР	11 Чечено-Інгушська АРСР	11 Чечено-Інгушська АРСР	21 Сахалінська обл.
	12 Дагестанська АРСР	12 Дагестанська АРСР	

● МОСКВА	Столиці держав і союзних республік СРСР
○ Вологда	Столиці АРСР, центри країв і областей РРФСР
○ Абакан	Центри автономних областей і національних округів РРФСР
○ Аладан	Інші населені пункти

—	Кордони держав
—	Кордони полярних володінь СРСР
—	Кордони союзних республік СРСР
—	Межі АРСР, країв і областей РРФСР
—	Межі автономних областей і національних округів РРФСР
—	Залізниця і залізничні порони

Примітка. Назви областей, одиниць з їхніми центрами, на карті не підписано

МАСШТАБ 1:37 500 000

375 0 375 750 1125 км

РОСІЙСЬКА РАДЯНСЬКА ФЕДЕРАТИВНА
СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА
ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:37 500 000

375 0 375 750 1125 км

ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Машинобудування й металообробка
- Хімічна, нафтопереробна й нафтохімічна
- Виробництво будівельних матеріалів
- Лісопильна, деревообробна, паперова
- Легка
- Харчова

Примітка. Розміри пунсонів промислових пунктів дано умовно

ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН

- кам'яного вугілля
- бурого вугілля
- нафти
- природного газу
- залізної руди
- марганцевої руди
- мідної руди
- олової руди
- нікелевої руди
- алюмінієвої руди
- золоті
- поліметалічної руди
- графіту
- слюди
- кухонної солі
- калійної солі
- фосфоритів і апатитів
- алмазів

- ★ Теплові електростанції
- ★ Гідроелектростанції
- ★ Атомні електростанції
- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Залізничі
- Морські рейси та відстані в км
- Морські порти

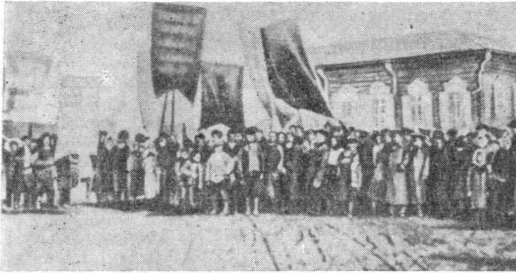
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ

- Оленясько-промисловий
- Лисопромиловий у поєднанні з м'ясо-молочним скотарством і оленярством та осередками землеробства і тваринництва
- М'ясо-молочно-тваринницький у поєднанні з мисливством і посівами зернових культур
- Льоно-молочний з великим виробництвом картоплі й овочів та з посівами зернових
- Буряківничко-зерновий у поєднанні з молочно-ясином скотарством і свинарством
- Овоче-картопле-тваринницький у поєднанні з посівами конопель, цукрових буряків і льону
- Зерново-олійний з розвинутим м'ясо-молочним скотарством і тонкорунним вівчарством
- Зерновий у поєднанні з м'ясо-молочним скотарством і вівчарством та посівами олійних культур
- Тваринничко-зерновий з посівами льону, ріжжю, конопелі і цукрових буряків
- Зерново-соявий з посівами картоплі й овочів та з молочно-ясином скотарством
- Плодово-овочівничий у поєднанні з посівами зернових та тваринництвом
- Овочівництва й баштанництва
- Пустельно-пасовищно-тваринницький
- Гірсько-пасовищно-тваринницький з осередками землеробства
- Тваринницький
- Приміський молочно-овоче-картопляний

РАЙОНИ ПОШИРЕННЯ

- звіринства
- рибальства
- промислового звіра
- рибальства
- оленярства

- Цифрами на карті позначені:
- 1 Вишній Волочок
 - 2 Вел Луки
 - 3 Вязьма
 - 4 Серпухов
 - 5 Коломна
 - 6 Новомосковськ
 - 7 Липецьк
 - 8 Котельнич
 - 9 Лисьва
 - 10 Орехово-Зуєво
 - 11 Держинськ
 - 12 Владимир
 - 13 Ковров
 - 14 Йошкар-Ола
 - 15 Чебоксари
 - 16 Первоуральськ
 - 17 Златоуст
 - 18 Вілорський
 - 19 Тольятті
 - 20 Сніз'янг
 - 21 Стерлітамак
 - 22 Ішимбай
 - 23 Міасс
 - 24 Орданікідзе
 - 25 Каменський
 - 26 Уральський

Демонстрація в Якутську 1 (14) травня 1917 (ліворуч). Червнева демонстрація 1917 в Петрограді.

організував *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, який став зародком революц. пролет. партії. *Перший з'їзд РСДРП (1898)* офіційно проголосив створення Рос. с.-д. партії і намітив її завдання. Початок більшовицької партії поклав *Другий з'їзд РСДРП (1903)*, який прийняв першу Програму партії. На цьому ж з'їзді в середині с.-д. руху сформувався дрібнобурж., т. з. меншовицький, напрям (див. *Меншовизм*). Створення більшовицької партії — *партії нового типу* — стало поворотним пунктом у рос. і міжнар. робітн. русі. На поч. 20 ст. центр світового революц. руху перемістився в Росію. В Росії виник лєнінізм — найвищий етап марксизму (див. *Марксизм-лєнінізм*).

Назрівання революц. кризи привело до активізації дрібнобуржуазних елементів і посилення опозиційних настроїв серед ліберальної частини рос. буржуазії. На поч. 20 ст. утворилася партія *есерів*, виникли лібер.-бурж. союзи, які стали ядром бурж. конституційно-демократичної партії (див. *Кадети*), засн. 1905. В 1905 було створено «Союз 17 октября» (партія *октябристів*). Назрівання революц. кризи було прискорене *російсько-японською війною 1904—05*, в яку країну втягнув уряд *Миколи II [1894—1917]*. Поразка Росії у війні ще більше загострила політ. обстановку. В бурж.-демократичну революцію 1905—07 в Росії робітн. клас країни вступив на чолі з марксистською партією. Героїчна боротьба пролетаріату, який виступив в авангарді загальнодемократич. руху, розхитала підвалини самодержавства. Пліч-о-пліч з рос. робітниками виступали трудящі України, Латвії, Фінляндії, Грузії, Азербайджану. В 1906 під натиском революції самодержавство створило *Державну думу*. З метою створення соціальної опори самодержавства на селі в особі куркульства уряд почав здійснювати *столітінську реформу*.

Напередодні 1-ї світової війни рос. імперіалізм досяг високого ступеня розвитку. В 1908—13 приріст пром. продукції становив понад 40%. Інтенсифікувалося і с.г. За рівнем розвитку продуктивних сил Росія значно відставала від США, Великобританії і Німеччини. За ступенем концентрації пром. виробн. Росія вийшла на перше місце у світі: 1914 на підприємствах з кількістю робітників понад 500 було зайнято 56,5% усіх робітників країни. Відбувалося зростання монополістич. об'єднань: лише великих синдикатів і картелей налічувалося не менше 150—200. Монополістич. капіталізм захоплював командні позиції в економіці країни. Гол. підсумком розвитку рос. імперіалізму було визрівання екон. передумов соціалістич. революції.

В роки нового революц. піднесення (1910—14) зростала й зміцнювалася рушійна сила револю-

ції — робітн. клас. У 1913 налічувалося понад 6 млн. робітників, а разом з наймитами й поденщиками армія пролетаріату становила понад 17 млн. чол. Союзником революц. робітн. класу було багатомільйонне трудове селянство. Резервом революції був нац.-визвольний рух нерос. народів країни.

Перша світова війна 1914—18 стала могутнім прискорювачем процесу назрівання революції. Революц. ситуація, що виникла в Росії 1916, привела до *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*, внаслідок якої було повалено самодержавство. Росія перетворилася на бурж.-демократичну республіку.

Після повалення царизму в Росії в силу специфічних умов установилося *дволаддя*: нар. маси створили *Ради робітничих і солдатських депутатів* — органи революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства; пануючі класи — буржуазія та поміщики — створили 2 (15).ІІІ 1917 Тимчасовий уряд — орган диктатури буржуазії (див. *Тимчасовий уряд в Росії*). Лютн. революція була величезним кроком уперед у політ. розвитку Росії. Проте осн. соціальні суперечності в житті суспільства залишилися нерозв'язаними. У *Квітневих тезах В. І. Лєніна* було доведено неминучість і розроблено конкретний план переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну. Більшовицька партія на чолі з В. І. Лєнініним вийшла з підлілля й перетворилася до осені 1917 на масову партію пролетаріату. Важливими віхами в процесі підготовки соціалістич. революції в Росії були *Сьома (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б), квітнева демонстрація 1917, червнева демонстрація 1917, лютневі дні 1917, Шостий з'їзд РСДРП (б)*, ліквідація *корніловіччини*. До осені 1917 в Росії визріли всі об'єктивні умови для соціалістич. революції. Партія більшовиків завоювала на свій бік більшість трудового народу Росії. Вона з'єднала в один революц. потік соціалістич. рух робітн. класу, загальнодемократич. рух за мир, сел.-демократич. рух за землю, нац.-визвольний рух нерос. народів. Гол. рушійною силою революції був рос. пролетаріат.

Внаслідок перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* в Росії було повалено владу капіталістів і поміщиків, ліквідовано капіталізм, соціально й нац. гноблення, встановлено диктатуру пролетаріату, створено Рад. соціалістич. д-ву. Рос. пролетаріат з пригнобленого й експлуатованого став пануючим класом, а його партія — партія комуністів — стала правлячою партією. *Другий Всеросійський з'їзд Рад*, який оголосив 25.X (7.XI) 1917 про перехід усієї влади в країні до рук Рад, обрав ВЦВК і утворив уперше в історії робітн.-сел. уряд Російської Радянської

Парад червоногвардійців Петрограда після перемоги Жовтневого збройного повстання 1917 (ліворуч). Вступ частин Народно-революційної армії до Владивостока. 25 жовтня 1922.

Республіки — *Радю Народних Комісарів* (РНК) на чолі з В. І. Леніном. Перемога збройного повстання в Петрограді й Москві поклала початок *триумфальному походу Радянської влади* по всій країні. У жовтні — листопаді 1917 Рад. владу було встановлено в Центр. пром. районі, на Уралі, Поволжі, на Дону, в Сибіру й на Далекому Сході, а на поч. 1918 — майже по всій країні. Базою соціалістич. революції стала Центр. Росія з пром. і політ. центрами — Петроградом і Москвою. 2-й Всерос. з'їзд Рад, ВЦВК і РНК у перші дні прийняли й опублікували ряд важливих революц. документів: *Декрет про мир*, *Декрет про землю*, *Декларацію прав народів Росії* та ін.

В Декларації прав народів Росії, затвердженій 2 (15).XI 1917, проголошено рівноправність і суверенність народів Росії, їхнє право на вільне самовизначення, аж до відокремлення й утворення самостійних д-в. 12 (25).XII 1917 *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад* проголосив Україну Республікою Рад. 20.XI (3.XII) 1917 Уряд РРФСР звернувся з відозвою «До всіх трудящих мусульман Росії і Сходу», в якій повідомив про відмову від будь-якої політики над.гноблення й закликав до підтримки завоювань Великої Жовтн. соціалістич. революції та встановлення Рад. влади. Рос. пролетаріат подав братерську допомогу ін. народам країни у встановленні й зміцненні Рад. влади, в їхній боротьбі проти контрреволюц. бурж. націоналістич. урядів і білогвард. закатів (див. *Каледінщина*, *Центральна рада* та ін.). Допомога робітників пром. районів Центр. Росії та їхня спільна боротьба й тісне співробітництво з трудящими ін. націй і народностей країни дали змогу до січня — березня 1918 встановити Рад. владу в Білорусії, на Україні, Пн. Кавказі, в Азербайджані, Середній Азії, Казахстані. Після зламу старої бурж.-поміщицької держ. машини почалося створення, зміцнення й удосконалення рад. держ. апарату. Велике значення для дальшого зміцнення Рад. влади мав *Третій Всеросійський з'їзд Рад*, що відбувся 10—18 (23—31).I 1918. З'їзд прийняв *Декларацію прав трудячого і експлуатованого народу*, яка стала прообразом першої конституції Рад. Росії. З'їзд проголосив створення Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (тепер РРФСР). Подолавши опір «лівих комуністів», троцькістів, лівих есерів, РНК РРФСР у березні 1918 уклав *Брестський мир 1918* з Німеччиною та її союзниками (анульований 13.XI 1918).

Вийшовши з імперіалістич. війни, РРФСР приступила до створення рад. нар. г-ва. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції у власність Рад. д-ви перейшли банки, з-ди, залізниці. Уже з листопада 1917 почалася *націоналізація* великих підприємств, транспорту, приватних

банків. У 1-й пол. 1918 більшість з них було націоналізовано. 28.VI 1918 РНК РРФСР прийняла декрет про усупільнення всієї великої пром-сті. На кінець громадян. війни в РРФСР (без Далекого Сходу) в руках Рад. влади перебувало понад 30,5 тис. пром. підприємств, на яких працювало більше як 83% всіх робітників і службовців республіки. Т. ч., Уряд Рос. республіки вже оволодів командними висотами в нар. г-ві. Рад. влада приступила до відбудови зруйнованого військового г-ва. Важливим завданням було вироблення нової рад. свідомої дисципліни, запровадження найсуворішого всенар. обліку, *робітничого контролю* за виробн. і розподілом продуктів для забезпечення планового ведення г-ва, підвищення продуктивності праці. Заходи, проведені в РРФСР з жовтня 1917 по червень 1918, підірвали економіч. і політ. силу буржуазії і значно зміцнили Рад. владу. В цей час розгорнулася соціалістична революція на селі. Було конфісковано й поділено між селянами поміщицькі та ін. приватновласницькі землі. Гострих форм набрала боротьба Рад. влади проти *куркульства* за хліб, оскільки в Петрограді, Москві, в усіх центр. пром. губерніях навесні 1918 почався голод. РНК РРФСР змушена була перейти до політики *воєнного комунізму*. В травні 1918 створено *продзагони* робітників з метою обліку й ревізії хлібних лишків у куркулів і заможних селян, щоб годувати населення міст і Червону Армію, що формувалася. У червні почали створювати *комітети бідноти*, які відіграли важливу роль у розгортанні й поглибленні соціалістич. революції на селі. Навесні 1918 почався процес формування державності народів, які населяли РРФСР. Першими держ. утвореннями у складі РРФСР були Терська АРСР (проголошена 4.III 1918 на 2-му з'їзді Рад народів Терка у П'ятигорську), *Радянська Соціалістична Республіка Тавриди* (проголошена у березні 1918), Донська Рад. республіка (утворена 23.III 1918), Туркестанська АРСР (проголошена 30.IV 1918), Кубано-Чорноморська АРСР (проголошена 30.V 1918). *П'ятий Всеросійський з'їзд Рад* 10.VII 1918 прийняв першу рад. конституцію — Конституцію РРФСР, яка стала зразком для конституцій усіх братніх рад. республік. Взимку 1918 почалася *громадянська війна в СРСР 1918—20*. РРФСР опинилася у колі ворожих фронтів. Контрреволюц. силами, що їх очолювали царські генерали М. В. Алексєєв, О. В. Колчак, А. І. Денікін, П. М. Врангелі, М. М. Юденич, які спиралися на фін., воен. і політ. допомогу Антанті, вдалося створити білогвард. армії. Вони зайняли Пн. Кавказ, Дон, Сибір, Урал, частину Поволжя. На Пн. англо-амер. війська окупували Мурманськ і Архан-

гельськ, на Далекий Схід і Сибір вдерлися амер., англ., франц. і япон. війська. Нім. війська окупували Білорусь, Україну, Крим. Величезна частина тер. РРФСР опинилася в руках білогвардійців та інтервентів. Центр. Росія була відірвана від осн. продовольчих, сировинних і паливних районів.

Комуністич. партія підняла пролетаріат і трудове селянство на боротьбу проти іноземних загарбників і білогвардійців. Було створено регулярну Червону Армію. Для керівництва фронтом, тилом і для мобілізації всіх ресурсів на оборону республіки 30.XI 1918 створено *Раду Робітничої і Селянської Оборони* на чолі з В. І. Ленінім. РРФСР допомогла повсталим робітникам і селянам України, Білорусії та Прибалтики вигнати з їхніх територій нім. загарбників і білогвардійців та відновити Рад. владу. В листопаді — грудні 1918 нім. загарбників було вигнано з Білорусії (1.I 1919 утворено БРСР) та Прибалтики (тут було відновлено Рад. владу й утворено Лит. РСР, Латв. РСР і Ест. РСР). Під час громадян. війни зв'язки РРФСР з братніми рад. республіками набрали форми добровільного *воєнно-політичного союзу радянських республік* для спільної боротьби проти ворога. У результаті великого напруження військ., матеріальних і духовних сил рос. робітничого класу й трудового селянства, під керівництвом Комуністич. партії, при братній допомозі ін. народів країни війська інтервентів і внутр. контрреволюції було розгромлено і вигнано з території РРФСР. РРФСР не лише відстояла свою держ. незалежність, але й допомогла братнім республікам в їхній боротьбі проти спільного ворога. Було визволено Білорусію й Україну.

4-й Всеукраїнський з'їзд Рад у постанові від 20.V 1920 «Про державні відносини між УРСР і РРФСР», висловлюючи свою владність рос. народів, вказував, що Україна знову стала вільною тільки завдяки допомозі РРФСР. Визволи-ти Прибалтику, знову загарбану ворогом у ході громадян. війни, не вдалося. Там установилася влада нац. буржуазії. В 1919—21 рос. народ подав допомогу народам Казахстану, Середній Азії і Закавказзя у вигнанні інтервентів і білогвардійців, у встановленні й зміцненні Рад. влади, в утворенні нових рад. республік. 25.X 1922 Червона Армія разом з Нар.-революц. армією Далекосхідної республіки (виділилася з РРФСР у квітні 1920) визволила Владивосток і повністю вигнала япон. окупантів і білогвардійців з Примор'я. У 1917—21 проходила революц. перебудова культ. життя в країні. Було запроваджено простіший рос. правопис, почалася ліквідація неписьменності й малописьменності. Масовими тиражами виходили твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, книги класиків рос. і світової л-ри. Науку було поставлено на службу народів. Прогресивні, демократичні представники рос. науки (К. А. Тімірязєв, К. Е. Циолковський, М. Є. Жуковський, І. П. Павлов, О. П. Карпінський та ін.) з перших днів Рад. влади активно включилися в будівництво нового життя. Понад 200 вчених було залучено для складання плану ГОЕЛРО. Почалося створення рад. рос. і багатонац. л-ри в РРФСР. На бік Рад. влади перейшли кращі представники рос. л-ри й мистецтва. Нова рад. культура розвивалася і міцніла в гострій ідеологіч. боротьбі марксистської філософії проти ідеалізму й метафізики.

В ході громадян. війни тривало, а після її закінчення продовжувалося держ. будівництво Рос. Федерації. У складі РРФСР було утворено: Башк. АРСР (23.III 1919), Тат. АРСР (27.V

1920), Карельську трудову комуну (8.VI 1920; з 25.VII 1923 — Карельська АРСР), Чуваську а. о. (24.VI 1920), Киргизьку (з 1925—Казахська) АРСР (26.VIII 1920), Вотську (Удмуртську) а. о. (4.XI 1920), Марійську а. о. (4.XI 1920), Калмицьку а. о. (4.XI 1920), Горську АРСР (20.I 1921, реорганізовано в липні 1924), Даг. АРСР (20.I 1921), Комі (зирян) а. о. (22.VIII 1921), Кабардинську (з 16.I 1922—Каб.-Балкарська) а. о. (1.IX 1921), Кримську АРСР (18.X 1921), Бурят-Монг. а. о. (9.I 1922; перетворено на АРСР 30.V 1923), Якут. АРСР (27.IV 1922), Ойротську а. о. (1.VI 1922), Черкеську (Адыгейську) а. о. (27.VII 1922), Чеченську а. о. (30.XI 1922), Карачаєво-Черкеську а. о. (12.I 1922). Нац. автономія сприяла економіч., політ. і культ. піднесенню, ліквідації відсталості народів, раніше пригноблених царизмом. Велику роботу було проведено по визначенню територій авт. утворень. У держ. апараті й суспільному житті запроваджувалася мова корінного населення.

Економіч. становище РРФСР на час переходу до мирної праці було надзвичайно важким. Більшість підприємств не діяла через відсутність сировини та палива. Фаб.-зав. пром-сть (без Далекого Сходу й районів сучас. Казахстану) 1921 випускала продукції в 4,6 рази менше, ніж 1913. На залізнич. транспорті панувала розруха. Текстильна пром-сть 1921 виробляла у 23 рази менше тканин, ніж 1913. Продукція с. г. РРФСР становила лише бл. 50% довоєнної. Кількість фаб.-зав. робітників скоротилася порівняно з 1913 більше як у 2 рази (по РРФСР без Казахстану й Далекого Сходу з 1850 тис. чол. 1913 до 838,6 тис. чол. 1921). Було порушено економіч. зв'язки всередині РРФСР, надзвичайно зменшився обмін продукцією між багатьма районами. Потрібно було ліквідувати багатоукладність економіки і забезпечити перемогу соціалістич. укладу.

8-й Всерос. з'їзд Рад (22—29.XII 1920) схвалив заходи уряду РРФСР щодо відбудови нар. г-ва й затвердив ленінський план електрифікації Росії (ГОЕЛРО), який став планом побудови економіч. фундаменту соціалізму, розрахованим на 10—15 років. У березні 1921 *Десятий з'їзд РКП(б)* прийняв істор. рішення про перехід до *нової економічної політики* (непу), яка створила необхідні умови для відбудови пром-сті, залізнич. транспорту, с. г., для побудови фундаменту соціалістич. економіки. Почалася реалізація плану ГОЕЛРО; 1922 було пушено Каширська ГЕС, розпочато будівництво Волховської та ін. ГЕС. В 1922—23 створено єдину судову систему, розроблено й надруковано осн. кодекси законів. Відбудова нар. г-ва проходила з значними труднощами. Влітку 1921 країну спіткав неврожай, який викликав небачений голод. Посуха охопила третину с.-г. площі, гол. чин. РРФСР. Уряд Рос. Федерації вжив рішучих заходів по боротьбі з голодом і епідеміями. РРФСР подала велику допомогу союзним республікам у відбудові економіки. В УРСР для відбудови Донбасу було надіслано кваліфіковані кадри, устаткування та фінанси. З ряду міст РРФСР до Закавказзя й Середньої Азії вивезено текст. ф-ки та ін. підприємства.

До утворення Союзу РСР Уряд РРФСР фактично відіграв роль загальнофедеративного уряду. Всі рад. республіки (УРСР, БРСР, Груз. РСР, Вірм. РСР, Азерб. РСР) мали у ВЦВК, РНК РРФСР своїх представників і брали участь у роботі з'їздів Рад РРФСР. За постановою 9-го Всерос. з'їзду Рад (грудень 1921) склад ВЦВК було розширено до 386 чол. за рахунок представників ін. республік. Рад. республіки довірили Уря-

дові РРФСР право представляти їхні інтереси за рубежом.

Договір про воєнно-політ. союз рад. республік, укладений 1919 під час громадян. війни, в період мирного будівництва було доповнено госп. союзом. 28.XII 1920 підписано *Союзний робітничо-селянський договір між РРФСР і УРСР*, що передбачав об'єднання військ. і госп. наркоматів обох республік. Аналогічні договори підписано між РРФСР та ін. республіками.

Спільна боротьба проти зовн. і внутр. контрреволюції, спільні завдання щодо відбудови нар. г-ва і будівництва соціалізму, інтереси оборони та проведення зовн. політики, безкорислива допомога рос. народу ін. народам Росії у справі ліквідації політ. та економіч. нерівності, успадкованої від царизму, зміцнили довір'я колись пригноблених націй і народностей до рос. народу та викликали у всіх республіках могутній рух за створення єдиної союзної д-ви. 10-й Всерос. з'їзд Рад (23—27.XII 1922) визнав своєчасним держ. об'єднання рад. республік. 30.XII 1922 у Москві відбувся *Перший з'їзд Рад СРСР*, який проголосив створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік*. Спочатку до СРСР ввійшли РРФСР, УРСР, БРСР і ЗСФРР. РРФСР була ядром, навколо якого складалася і зміцніла багатонац. соціалістич. д-ва — Союз РСР.

У 1924—25 відбулося нац.-держ. розмежування рад. республік Середньої Азії (Туркестанської, Бухарської та Хорезмської), в результаті якого було створено Узбецьку РСР, Туркменську РСР, Таджицьку АРСР у складі Узбецької РСР; а також Кара-Киргизьку а. о. (з 25.V 1925 — Киргизьку а. о., згодом Киргизьку РСР) у складі РРФСР і Кара-Калпакську а. о. у складі Киргизької АРСР (пізніше — Казахська РСР). Для сприяння економіч. і культ. розвитку малих народностей Півночі 20.VI 1924 було створено Комітет сприяння народностям пн. окраїн (Комітет Півночі). 19.XII 1924 утворено АРСР німців Поволжя, 21.IV 1925 — Чуваську АРСР, 7.VII 1924 утворено Інгушську а. о. і Пн.-Осетинську а. о., 2.I 1925 — Горно-Бадахшанську а. о., 1926 — Карачайську а. о., 1.II 1926 Киргизьку а. о. перетворено на Киргизьку АРСР. В 1924—26 уряд РРФСР добровільно передав БРСР значну тер., на якій переважало білорус. населення. 12-й Всеросійський з'їзд Рад 11.V 1925 прийняв новий текст Конституції РРФСР, розроблений відповідно до Конституції СРСР 1924. З відання вищих органів влади РРФСР було виключено іноземні справи, керівництво залізнич. транспортом і зв'язком, військ. справою, зовн. торгівлею, а також такі функції, як встановлення грошової та кредитної системи, і передано Союзу РСР. Коло повноважень РРФСР стало відповідати колу повноважень ін. рад. союзних республік.

У 1925 нар. г-во РРФСР досягло в основному довоєнного рівня, але це був рівень дореволюц. Росії. Питома вага соціалістич. сектору пром-сті в кін. 1925 становила 81%. У 1918—25 виникли перші зародки соціалістич. с. г. В 1925 в РРФСР було 2842 радгоспи (918 тис. дес. землі), 9287 колгоспів (640 тис. дес. землі). Але осн. масу селян республіки — понад 16 млн. г-в (65,8 млн. дес. посівної площі) — становили одноосібники. Республіка переживала великі труднощі. Непемани в місті, куркулі в селі вели боротьбу проти Рад. влади. 35% населення РРФСР були неписьменними.

Комуністична партія рішуче взяла курс на *індустріалізацію* країни (на XIV з'їзді партії) і *колективізацію сільського господарства* (на

XV з'їзді партії). РРФСР відіграла в цьому провідну, вирішальну роль. Індустріальні центри РРФСР — Москва, Ленінград, Тула, Іваново, Нижній Новгород (з 1932 — м. Горький), Саратов, Куйбишев, Сталінград (тепер Волгоград), Ростов, Грозний, а також Свердловськ і багато ін. міст Уралу — стали базою для створення великої кількості нових пром. районів. Перший п'ятирічний план розвитку нар. г-ва і соціально-культ. будівництва РРФСР на 1928/29—1932/33 був затверджений 14-м Всерос. з'їздом Рад у травні 1929. Цей респ. план був важливою складовою частиною плану загальносоюзної п'ятирічки. В першій п'ятирічці в РРФСР стало до ладу багато великих металург., автомобіл., тракторних, машинобуд., авіац., хім. та ін. з-дів. Первістками п'ятирічки були Сталінградський тракторний з-д, Ростовський з-д с.-г. машинобудування та ін. Будувались і були збудовані сотні нових підприємств: Магнітогорський і Кузнецький металург. комбінати, Уральський машинобуд., Челябінський тракторний, Горьковський автомобіл., Саратовський з-д комбайнів, Моск. з-д кулькопідшипників, Березниківський хім. комбінат тощо. Всього протягом п'ятирічки в РРФСР було введено в дію 1100 великих пром. підприємств. Робітн. клас РРФСР став ініціатором масового *соціалістичного змагання й ударництва*. В 1930 в РРФСР було ліквідовано безробіття. Число робітників і службовців зросло 1932 до 16,5 млн. чол. У ході п'ятирічки було збудовано економіч. фундамент соціалізму. РРФСР перетворилася з аграрної на індустріально-аграрну країну. Почався масовий вступ селян у колгоспи. В 1928 в РРФСР було об'єднано в колгоспи 1,6% сел. г-в (по СРСР — 1,7%), 1929 — 3,8%, 1930 — до 21%.

У другій п'ятирічці (1933—37) в основному було завершено реконструкцію усіх нових галузей нар. г-ва, в т. ч. і с. г. В РРФСР вступило в дію 2900 нових великих пром. підприємств. Було збудовано великі підприємства в Татарській АРСР, Башкирській АРСР, Карельській АРСР, Чуваській АРСР, Марійській а. о. та ін. Створено могутні підприємства Урало-Кузнецького вугільно-металург. комбінату, виник великий район нафтодобування (між Волгою та Уралом), стали до ладу канали Біломорсько-Балтійський та ім. Москви. Пром. виробництво РРФСР збільшилося порівняно з 1913 більше ніж у 6 раз. Індустріальне будівництво на тер. РРФСР викликало зростання міського населення, особливо Москви, Ленінграда, Горького, Свердловська, Челябінська, Новосибірська, Сталінграда та ін. Виникли нові міста: Магнітогорськ, Сталіногорськ (тепер Новомосковськ), Сталінськ (тепер Новокузнецьк), Дзержинськ, Кемерово, Прокоп'євськ, Комсомольськ-на-Амурі, Ленінськ-Кузнецький, Електросталь, Северодвінськ, Магадан та ін. В Рос. Федерації остаточно зміцнів колгоспний лад: на 1.VII 1937 в колгоспи було об'єднано 92,6% сел. г-в (99,4% посівної площі). РРФСР стала осн. зерновою базою СРСР. В кін. 1937 с. г. РРФСР мало 370 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), 89 тис. комбайнів, 83,2 тис. вантажних автомашин. Іншим став вигляд рос. села. Значною мірою змінилися побут, звичаї та психологія селянства — як рос., так і ін. народів РРФСР. Велике значення для дострокового виконання п'ятирічки мав *стахановський рух*, що виник 1935 на Україні і поширився в РРФСР і по всій країні.

За роки двох п'ятирічок в РРФСР, як і в усьому СРСР, було побудовано в основному соціалістич. суспільство. Деякі народи РРФСР (зокрема північні) прийшли до соціалізму, минаючи капі-

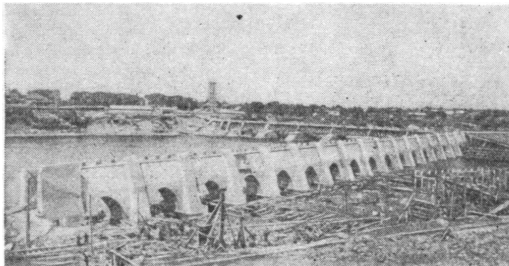
талістич. стадію розвитку. В 20-х рр. і особливо в 30-х рр. бурхливо розвивалися наука й техніка, розгорнулася підготовка наук. і інженерно-тех. кадрів. Відбувалося становлення й розвиток нової рад. л-ри — багатонац. та багатомовної. Методом рад. л-ри став соціалістич. реалізм, а її гол. рисами — народність, висока ідейність і партійність.

Досвід розвитку рос. л-ри сприяв виникненню і розвитку багатьох нац. л-р РРФСР, усього Союзу РСР. Багато народів створили свою писемність тільки за Рад. влади. Викладання рідною мовою, поява нац. л-ри сприяли формуванню нац. інтелігенції. Відбувалося даліше держ. і нац. будівництво РРФСР. В 1928—29 було проведено новий адм.-тер. поділ: замість губерній, повітів і волостей створювали області, краї та райони. Було утворено Мордовську (10.I 1930) і Хакаську (20.X 1930) а. о. і 8 нац. округів малих народностей Півночі (грудень 1930). 20.III 1932 — Кара-Калпацьку, 20.XII 1934 — Мордовську й 28.XII 1934 — Удмуртську (Вотську) а. о. було перетворено на авт. республіки. 7.V 1934 створено Єврейську а. о., 5.XII 1936 — Комі, Марійську, Північно-Осетинську, Кабардино-Балкарську й Чечено-Інгушську АРСР.

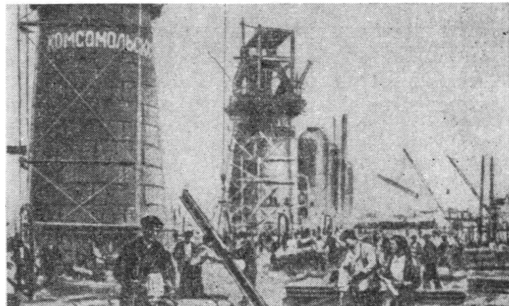
В процесі соціалістич. будівництва було ліквідовано фактичну нерівність у розвитку економіки й культури народів РРФСР. За роки першої п'ятирічки обсяг пром. виробн. по старих пром. районах виріс у 2 рази, а в нац. республіках і областях — більше ніж у 3,5 рази. За допомогою рос. народу в усіх нац. республіках і областях протягом перших двох п'ятирічок відбулися корінні зміни в галузі економіки й культури. Так, валова продукція великої пром.-сті Тат. АРСР 1937 збільшилася порівняно з довоєнним (1913) рівнем у 8,2 рази, Башкирської АРСР — у 7,3 рази, Удмуртської АРСР — у 12 раз, Якутської АРСР — у 15 раз, Дагестанської АРСР — у 5,3 рази, Чечено-Інгушської АРСР — у 9 раз і т. д. Внаслідок соціалістичного будівництва рос. народ та багато ін. народів РРФСР — татари, башкири, чуваші, чеченці, кабардинці, мордва, марійці, удмурти, комі, якути та ін. — консолідувалися в соціалістич. нації.

Надзвичайний 17-й Всерос. з'їзд Рад 21.I 1937 затвердив нову Конституцію РРФСР, вироблену відповідно до Конституції СРСР (прийнята 5.XII 1936), що відобразила перемогу соціалізму в країні. Відповідно до Конституції РРФСР 1937 з'їзди Рад прийняли Конституції авт. республік. Казахська АРСР і Киргизька АРСР, що входили до 5.XII 1936 в РРФСР, виділилися із складу Рос. Федерації і на правах союзних республік ввійшли в Союз РСР. 31.III 1940 Карельську АРСР було перетворено на Карело-Фінську РСР, і вона вийшла із складу РРФСР. В серед. 1940 на пн.-зх. кордонах РРФСР замість бурж. країн виникли три нові рад. республіки: Латвійська РСР, Литовська РСР і Естонська РСР. В результаті виконання завдань першої, другої і частково третьої (1938—42) п'ятирічок у передвоєнному 1940 РРФСР досягла великих успіхів у розвитку нар. г-ва. Кількість робітників і службовців зросла до 22,2 млн. чол. (1913 — 7,7 млн. чол.). Було випущено 5,3 млн. т чавуну (1,3 млн. т 1913), 9,3 млн. т сталі (1,8 млн. т 1913), видобуто 72,8 млн. т кам'яного вугілля (6 млн. т 1913), 7 млн. т нафти (1,3 млн. т 1913), вироблено 30,8 млрд. кВт · год електроенергії (1,3 млрд. кВт · год 1913).

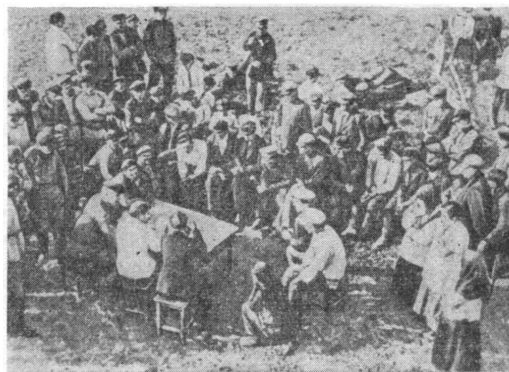
Заг. обсяг пром. виробн. 1940 порівняно з 1913 збільшився в 8,7 рази, а продукція машинобудування й металообробки — у 35 раз. Пройшло ве-

Будівництво Волховської ГЕС. 1926.

Будівництво комсомольської домни № 2 Магнітогорського металургійного комбінату.

Створення колгоспу. Московська область. 1931.

лике переміщення пром.-сті й населення на Схід. Валова продукція великої пром.-сті Уралу за цей час зросла в 14 раз, Зх. Сибіру — в 32 рази. Індустріалізувалися кол. аграрні райони РРФСР — Чорноземний центр, Поволжя, Дон, Пн. Кавказ, Далекий Схід; почалося пром. освоєння Півночі. На долю РРФСР у заг. виробництві СРСР припадало 35% виплавки чавуну, понад 50% сталі й 44% видобутку вугілля. За три з половиною роки третьої п'ятирічки в РРФСР стало до ладу 1700 великих підприємств. Пром.-сть РРФСР відіграла велику роль у зміцненні обороноздатності Союзу РСР.

22 червня 1941 почалася Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45 з фашист.

Радянські війська проходять через визволене місто Клин. Грудень 1941.

Зенітники відбивають наліт німецько-фашистської авіації. Ленінград. 1941.

Вуличні бої в Сталінграді. 1942.

Скульптурний ансамбль на Мамаєвому кургані у Волгограді. 1967.

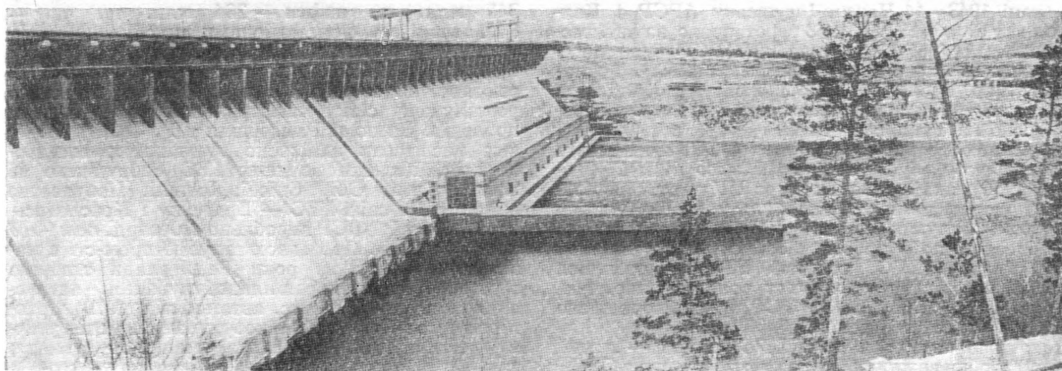
Німеччиною та її сателітами. Ворогові вдалося до осені 1941 блокувати Ленінград, вийти на найближчі підступи до Москви й Ростова-на-Дону. На полях Смоленщини, Підмосков'я, під Ленінградом відбувалися запеклі бої. В *Московській битві 1941—42* противник зазнав першої великої поразки у *другій світовій війні 1939—45*. До осені 1942 внаслідок нового наступу ворог дійшов до Волги і захопив частину Пн. Кавказу. Вирішальні бої у цей період війни розгорнулися на території РРФСР. Розгром фашистських армій в *Сталінградській битві 1942—43* означав корінний перелом у ході Великої Вітчизн. війни й усієї 2-ї світової війни. Почалося масове вигнання фашист. армій за межі країни. Наступальні дії Рад. Армії 1943—44 підтримували могутні удари партизан. з'єднань, у т. ч. в зх. областях РРФСР (Брянська, Смоленська, Ленінградська, Псковська та ін.). 8.V 1945 фашист. Німеччина беззастережно капітулювала.

Робітн. клас, селянство та інтелігенція Росії своїми безприкладними в історії трудовими подвигами зробили величезний внесок у справу перемоги над фашизмом. У 1941—42 пром. підприємства, мільйони людей було евакуйовано на Схід. Урал, Зх. Сибір, Кузбас, Поволжя, Далекий Схід і ін. райони РРФСР перетворилися на могутні арсенали рад. військ. Тут, зокрема, працювали сотні евакуйованих з України підприємств та установ, Академія наук УРСР, численні культ. заклади. Трудящі РРФСР по-братерському зустріли евакуйоване населення, допомогли йому влаштуватися на нових місцях. Урал давав у дні війни до 40% усієї продукції теплої промисловості.

За 1941 (2-а пол.) — 1945 в РРФСР було збудовано й відбудовано 7800 підприємств. Під час війни пром-сть РРФСР випускала 80% усієї пром. продукції СРСР. За героїзм, проявлений на полі бою, уряд нагородив орденами й медалями 2 373 068 воїнів з РРФСР. З 11 тис. Героїв Рад. Союзу — понад 7 тис. чол. рос. воїнів (дані на 1945). Ввійшли в історію подвиги героїв З. А. Космодем'янської, М. І. Кузнецова, Б. Ф. Сафонова, В. В. Талаліхіна, Є. І. Чайкіної, Д. М. Карбишева та ін. Разом з ін. народами Країни Рад рос. народ відстояв завоювання соціалізму.

В результаті перемоги Рад. Союзу у Великій Вітчизн. війні до складу РРФСР включено: на Пн. — старовинну рос. область Печенгу (1920 її було передано Фінляндії), на Сх. — Пд. Сахалін і Курильські о-ви, на Зх. — Кенігсберг (тепер Калінінград) з прилеглою до нього областю.

В період окупації ряду областей РРФСР гітлерівці повністю або частково зруйнували 12 150 пром. підприємств, 13 тис. км з-ць, розорили й пограбували 52 813 колгоспів, 862 радгоспи, 1334 МТС, знищили або вивезли до Німеччини 46 тис. тракторів, 18 тис. комбайнів і понад 16 млн. голів худоби; спалили та зруйнували 2977 тис. будинків (лишивши притулку понад 11 млн. чол.), 17 300 шкіл, 6700 лікарняних установ, 208 театрів і музеїв. Заг. сума (у цінах тих років) прямих збитків, завданих нар. г-ву й громадянам РРФСР, становила 249 млрд. крб. (по всьому СРСР — 679 млрд. крб.). В роки після-війнової четвертої п'ятирічки (1946—50) РРФСР не лише відбудувала зруйноване війною нар. г-во, але й перевищила його довоєнний (1940) рівень на 75%. У 1946—50 було збудовано й відбудовано 3700 пром. підприємств. РРФСР подала велику допомогу у відбудові й розвитку економіки трудящим України, Білорусії, Молдавії, прибалт. республік. У п'ятій п'ятирічці (1951—55)

Панорама Братської ГЕС імені 50-річчя Великого Жовтня.

Владивосток. Проспект 100-річчя Владивостока.

Норильськ. Ленінський проспект.

відбувалося далі піднесення соціалістич. економіки РРФСР. Стали до ладу 1900 великих підприємств. 29.V 1954 на ознаменування 300-річчя воз'єднання України з Росією і за видатні успіхи рос. народу й усіх народів Рос. Федерації в держ., госп. і культ. будівництві республіку

було нагороджено орденом Леніна. РРФСР 1954 передала Українській РСР Крим. У липні 1956 до складу РРФСР ввійшла нова авт. республіка — Карельська АРСР, перетворена з Карело-Фінської РСР. У січні 1958 у складі РРФСР було поновлено несправедливо лікві-

довані 1943—44 Чечено-Інгушську АРСР і Калмицьку а. о. (29.VII 1958 перетворено на авт. республіку). В 1957 Кабардинську АРСР було перетворено на Кабардино-Балкарську АРСР. Тувинську Нар. Республіку, що в жовтні 1944 ввійшла до складу СРСР на правах а. о., 1961 було перетворено на Тувинську АРСР.

Важливою подією в історії РРФСР, як і всього Рад. Союзу, був *Деяцятий з'їзд КПРС* (лютий 1956), який схвалив курс ЦК партії на повне подолання наслідків культу особи Сталіна в усіх галузях парт., держ., господарської та ідеологічної роботи. Здійснюючи рішення XX з'їзду КПРС, трудящі РРФСР добились великих успіхів у дальшому розвитку нар. г-ва й культури. 5.XI 1958 РРФСР було нагороджено другим орденом Леніна.

Десять перший з'їзд КПРС (січень — лютий 1959) зробив важливий висновок про те, що в СРСР повністю, остаточно переміг соціалізм і небезпека реставрації капіталізму виключена. З'їзд визначив завдання партії та країни на семіріччя 1959—65. Семірічний план надавав великого значення спеціалізації та комплексному розвитку нар. г-ва Європ. частини республіки, Уралу, Сибіру, Далекого Сходу. В ході виконання семірічного плану трудящі РРФСР разом з усіма народами КПРС приступили до розв'язання завдань цього періоду — до створення *матеріально-технічної бази комунізму*. В 1958 почався *рух колективів і ударників комуністичної праці*.

Десять другий з'їзд КПРС (жовтень 1961) прийняв нову *Програму Комуністичної партії Радянського Союзу*, в якій визначив завдання КПРС по будівництву комунізму в СРСР. РРФСР і всі автономні республіки, що входять до її складу, виконали семірічку й досягли за ці роки великих успіхів в економіч., наук.-тех. і культ. розвитку.

Десять третій з'їзд КПРС (березень — квітень 1966) підбив підсумки виконання семірічки й затвердив Директиви по п'ятирічному плану на 1966—70. В роки восьмої п'ятирічки (1966—70), особливо на означенування двох весівтньо-істор. дат — 50-річчя Великого Жовтня і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, трудящі Рос. Федерації широко розгорнули соціалістич. змагання. План восьмої п'ятирічки РРФСР виконала достроково — в листопаді 1970. За п'ятирічку було введено в дію 947 нових великих пром. підприємств. У 1970 обсяг пром. виробн. порівняно з 1965 збільшився в 1,5 раза. Лише приріст виплавки сталі за п'ятирічку становив 13,8 млн. т. Великих успіхів досягло с. г. республіки. Колгоспи й радгоспи одержали 1970 найвищий врожай зерна за всю історію землеробства Росії. Від РРФСР д-ва одержала 2780 млн. пудів хліба. Підвищився матеріальний і культ. рівень усіх народів федерації.

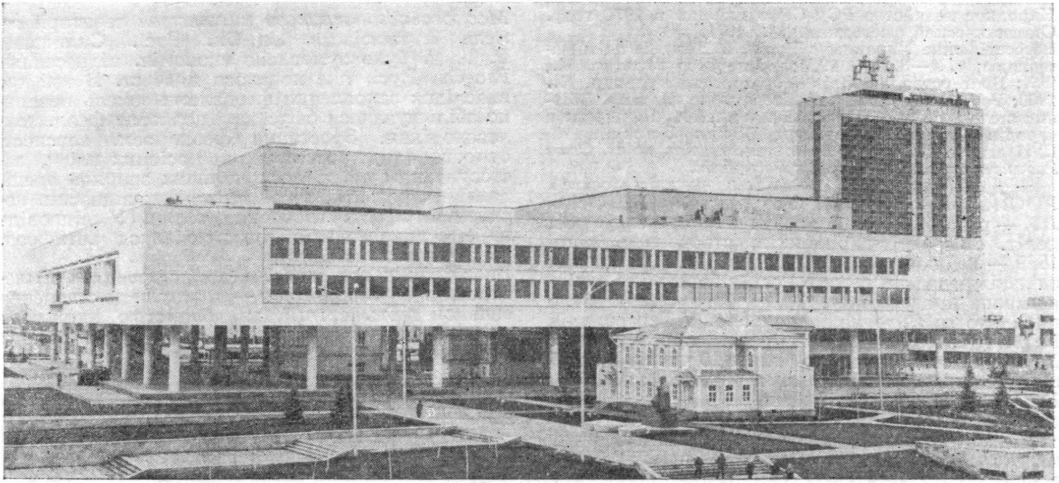
Рос. Федерацію Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19.XII 1967 нагороджено орденом Жовтневої Революції. Цим орденом нагороджено й міста-герої — Москву та Ленінград.

Соціалізм докорінно змінив вигляд Росії. Вона стала великою індустріальною країною. В 1970 чисельність працівників у нар. г-ві РРФСР становила 54,4 млн. чол. Валова продукція всієї пром.-сті РРФСР 1970 перевищувала рівень 1940 у 10,6 раза. Особливо інтенсивно зросло нар. г-во Уралу, Сибіру та Далекого Сходу. Урал і Зх. Сибір — осн. райони чорної металургії. Тут створено заводи-гіганти в Магнітогорську, Челябінську, Ниж. Тагілі, Новотроїцьку й Кузнецьку. РРФСР дає значну частку пром. продукції країни. В 1970 видобуток вугілля становив

345 млн. т, нафти — 284 млн. т, газу — 84,4 млрд. м³. Осн. районами видобування нафти в СРСР стали район між Волгою та Уралом і Зх. Сибір, де видобувається понад $\frac{2}{3}$ загальносоюзного видобутку нафти. В РРФСР збудовано розгалужену сітку магістральних нафто- і газопроводів. За роки Рад. влади в РРФСР у широких масштабах здійснено будівництво електростанцій. Десять великих ГЕС споруджено на Волзі, Камі, Обі, Єнісеї, Іртиші. Побудовано найбільші в світі ГЕС — Братська і Красноярська. В 1970 в РРФСР вироблено 470 млрд. кВт · год електроенергії. Провідною галуззю пром.-сті є машинобудування: за роки Рад. влади створено верстатобудування, приладобудування, автомобілебудування (737 тис. автомобілів, 1970), тракторобудування, комбайнобудування, енергетичну, хімічну та ін. галузі машинобудування; авіаційну, радіотехнічну та електронну пром.-сть. Велика частка належить РРФСР у лісовій, паперовій і деревообробній пром.-сті СРСР (тільки Балахнинський целюлозно-паперовий комбінат випускає щороку паперу більше, ніж було випущено всіма підприємствами Росії 1913). В 1970 виробництво бавовняних тканин становило 5 млрд. м², вовняних — 461 млн. м², шкіряного взуття — 350 млн. пар. Високими темпами розвивається харч., зокрема м'ясна, пром.-сть (виробн. м'яса 1970 — 3,7 млн. т), молокопереробна, консервна, риба та ін.

С. г. РРФСР вироло за роки Рад. влади у велике, оснащене машинною технікою, соціалістич. виробн. Успіхи с. г. за останні роки значною мірою зумовлені впливом тих економіч. заходів (удосконалення системи заготівель с.-г. продуктів, підвищення закупівельних цін, збільшення асигнувань, запровадження гарантійної оплати праці в колгоспах і т. п.), які вироблено рішеннями XXIII з'їзду КПРС (1966), Березневого (1965), Травневого (1966), Жовтневого (1968) пленумів ЦК партії. На поч. 1971 у колгоспах і радгоспах працювало (у фіз. од.): тракторів — 1013 тис., зернозбиральних комбайнів — 381 тис. і багато ін. техніки. Заг. посівна пл. (млн. га) — 121,9, у т. ч. під зерновими — 72,7 (зокрема, під шпеницею — 38,9), технічними — 6,6 (під соняшником — 2,7, під цукр. буряками — 1,4, під льоном-довгунцем — 0,7), картоплею — 4,4, кормовими — 37,4. В РРФСР зосереджено бл. 60% посівної площі СРСР. Площа зрошуваних земель — 1,97 млн. га. Розвивається м'ясо-молочне тваринництво. Поголів'я (на 1.I 1971): вел. рог. худоби — 51,6 млн., свиней — 33,2 млн., овець і кіз — 66,9 млн. На півночі республіки розвинуті оленярство, звіробійний і хутровий промисли.

Залізничі (1970) — 78 тис. км, автомобільних шляхів з твердим покриттям — 222 тис. км. Порівняно з дореволюц. часом залізничну сітку республіки майже подвоєно. РРФСР зосереджує бл. $\frac{1}{4}$ заг. протяжності залізнич. ліній СРСР. Протяжність експлуатаційних внутр. судноплавних шляхів порівняно з дореволюц. часом зростає більш ніж у 2 рази. Збудовано канали: Біломорсько-Балтійський, ім. Москви, Волго-Донський і заново перебудовано Волго-Балтійський шлях. Важливу роль в РРФСР відіграє морський та авіац. транспорт. Морські порти: Ленінград, Мурманськ, Архангельськ, Новоросійськ, Владивосток. На основі зростання виробн. і збільшення нац. доходу неухильно підвищується добробут народів Рос. Федерації. В 1970 нац. дохід РРФСР зріс у 8,2 раза порівняно з 1940. За роки Рад. влади міський житл. фонд РРФСР збільшився в 3,2 раза, а чисельність міського населення — в 5 раз.

Ленінський меморіальний комплекс у місті Ульяновську. 1970.

В РРФСР створено широку мережу мед. закладів, набагато збільшилася кількість лікарів. У 1913 на 10 тис. жит. припадало 1,8 лікаря, 1969 — 28 (в США 1964 — 18,6).

РРФСР пройшла великий шлях культ. розвитку й стала республікою суцільної грамотності з високим рівнем нап. культури, освіти, науки й техніки. За роки Рад. влади створено величезну кількість загальноосв. шкіл, професійно-тех. уч-щ, технікумів, вищих навч. закладів. У РРФСР — найбільші вузи СРСР. У 1970 в РРФСР було 457 вузів з 2,67 млн. студентів. Серед вузів — 22 ун-ти, в т. ч. 8 в автономних республіках. У 1970 в РРФСР працювало 9,9 млн. дипломованих спеціалістів, з них 3,9 млн. з висою освітою. *П'ятирічним планом розвитку народного господарства СРСР на 1971—75, складеним на основі Директив, затверджених Двадцять четвертим з'їздом КПРС* (див. Додаток у цьому ж томі), передбачено збільшити обсяг виробництва пром. продукції в РРФСР на 47% при прискорених темпах зростання машинобудівної, газової, нафтової, хім. пром-сті; довести середньорічний валовий збір зерна до 116 млн. т, середньорічне виробн. м'яса — до 7,3 млн. т (у забійній вазі), молока — до 51 млн. т, вовни — до 228 тис. т; вести в експлуатацію 1,2 млн. га зрошуваних земель, осушити 1,8 га заболочених земель.

РРФСР належить провідне місце у розвитку науки в СРСР. В повоєнне десятиріччя рад. вчені успішно вирішили наук. проблеми, пов'язані з оволодінням атомною енергією, створенням термоядерної зброї, з підкоренням космосу. Першими людьми, що проникли в космос, були льотчики — росіяни Ю. О. Гагарін (12.IV 1961) і Г. С. Титов (6—7.VIII 1961). Рад. Союзом належить провідне місце у багатьох сферах наук.-тех. прогресу. Великий внесок у розвиток математики, ядерної фізики, хімії, біології, медицини та ін. наук зробили рос. вчені й діячі науки ін. національностей РРФСР. Значно розвинулися л-ра й мистецтво рос. та всіх народів Рос. Федерації.

В Москві працює АН СРСР, що має в РРФСР 4 філіали — Дагестанський, Кольський, Комі, Уральський і Сибірський відділ в Новосибірську. В РРФСР працюють: Всесоюзна академія

с.-г. наук ім. В. І. Леніна, Академія мистецтв СРСР, Академія мед. наук СРСР, Академія пед. наук СРСР (1943—66 — Академія пед. наук РРФСР), Академія комунального господарства РРФСР. Найбільші наук. центри, крім Москви, — Ленінград, Новосибірськ, Томськ, Свердловськ, Горький, Казань, Воронеж, Саратов, Іркутськ, Ростов-на-Дону та ін. В РРФСР (1970) — 582 музеї, з них 15 історико-революц., 157 істор. і меморіальних, 85 мистецтвознавчих, 22 природничо-наукові, 275 краєзнавчих та ін. В РРФСР є музеї союзного значення: в Москві — Оружейна палата, Третьяковська картинна галерея, Музей образотворчих мистецтв ім. О. С. Пушкіна, Істор. музей, Центр музей В. І. Леніна, Музей Революції, Виставка досягнень народного господарства СРСР та ін.; в Ленінграді — Держ. Ермітаж, Рос. музей, Морський музей, в Свердловську — Геологіч. музей та ін.

Центральна республіканська газета — «Советская Россия».

Літ.: Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972; Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов, т. 1—3. М., 1951—55; Рабочий класс России в первый год диктатуры пролетариата. Сборник документов и материалов. М., 1964; Советский Союз. Географическое описание. В 22 т. Российская Федерация [кн. 1—7]. М., 1968—69; Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964; Панкратова Г. М. Великий российский народ. К., 1952; История национально-государственного строительства в СССР, т. 1 (1917—1936 гг.). М., 1968; Филимонов В. Г. Образование и развитие РСФСР. М., 1963; Чистяков О. И. Становление Российской Федерации (1917—1922). М., 1966; Чистяков О. И. Формирование РСФСР как федеративного государства (1917—1922 гг.). «Вопросы истории», 1968, № 8; Машанский Г. С. Российская Федерация. М., 1965; Великов А. С. О социалистическом преобразовании русской нации. В кн.: Формирование социалистических наций в СССР. М., 1962; Майоров С., Михайлов М. Российская Федерация. К., 1961; Россия советская. М., 1967; Глазунов М. Н., Култышев А. П. Российская Федерация за 50 лет. М., 1967; По русской земле. М., 1960; Бельдинский И., Машанский Г. Россия сегодня. М., 1970; Культурное строительство РСФСР. Статистический сборник. М., 1958; РСФСР за 50 лет. Статистический сборник. М., 1967;

лаблення влади великих феодалів. У могутній централізованій д-ві було заінтересоване й торг.-ремісниче населення міст. Об'єднання удільних князівств створювало сприятливі умови для розширення товарного обміну, утворення місцевих ринків і зміцнення загальнорос. зв'язків. Створення централізованої д-ви диктувалося також необхідністю поклати край тяжкому *монголо-татарському ігові* на Русі.

Прапор боротьби за визволення від монголо-тат. іга та нац. незалежність рос. земель підняло Московське велике князівство, за князювання *Василія III Івановича* [1505—33] завершилося об'єднання земель Пн.-Сх. Русі в єдину Р. ц. д. До її складу ввійшло кілька народностей (національностей). Тому Р. ц. д. створилася як багатонац. держ. орг-ція на чолі з рос. народом, який досяг на той час високого соціально-економічного і культ. рівня розвитку.

Протягом 1-ї пол. 16 ст. завершилося формування централізованої держ. системи управління і соціально-політ. структури Р. ц. д. Клас феодалів став значною мірою замкнутим станом. Світські феодалі перетворилися на *служилих людей*. Поділялися вони на чини і відповідно до свого службового становища одержували грош. і зем. пожалування. Значним був прошарок духовництва, яке володіло великими зем. маєтностями. Проміжне становище займали стрільці, пушкарі, козаки тощо. Вони були особисто вільними, але зобов'язаними відбувати певну службу, за що одержували жалування. Торг.-ремісниче населення виконувало повинності і сплачувало податки на користь д-ви або окремих феодалів. Найчисленнішим класом було селянство. Воно становило найбільш пригноблену масу.

Р. ц. д. відіграла активну роль у зміцненні феодал.-кріпосницького ладу в Росії. Її гол. функцією було забезпечення класових інтересів феодалів і утримання в покорі нар. мас. Найвищу законодавчу, судову і виконавчу владу здійснював правитель Р. ц. д. — великий князь (з 1547 — цар). Дорадчим, судовим і виконавчим органом була *боярська дума* — станова-представницька установа, що складалася з світських феодалів. У серед. 16 ст. виник Земський собор — найвищий дорадчий орган, до складу якого входили боярська дума, представники світських феодалів, вищої церк. ієрархії і посадського населення. В кін. 15 — 1-й пол. 16 ст. центр. органами виконавчої влади були великокнязівська Казна, Дворець і постійні комісії при боярській думі. В 50-х рр. 16 ст. виникли нові центральні органи держ. влади і управління — прикази, яким підлягало станова-представницьке місцеве самоврядування. Правові норми Р. ц. д. було закріплено у перших рос. кодексах законів — Судебнику 1497 і Судебнику 1550. Об'єднання російського та ін. народів у централізовану державу прогресивним явищем. Створення Р. ц. д. мало дуже важливі наслідки для істор. долі укр. і білорус. народів, які знайшли в ній опору у визвольній боротьбі проти польс.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресії.

Лит.: Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21; Ленін В. І. Що таке «друзі народів» і як вони воюють проти соціал-демократів? Твори. Вид. 4, т. 1; Хрестоматія по історії СССР с древнейших времен до конца XV века. М., 1960; Історія СССР. Первая серия, т. 2. М., 1966; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967.

В. Є. Спицький (Київ).

РОСІЙСЬКЕ АРХЕОЛОГІЧНЕ ТОВАРИСТВО — наук. т-во, що провадило вивчення вітчизн. і зарубіжних старожитностей і монет. Ство-

рене в Петербурзі 1846 спочатку під назвою Археол.-нумізматичного т-ва. Складалося з 4 відділів — слов.-рус. археології, класично-візант. і сх.-європ. археології, сх. археології, нумізматички (з 1905). Особливу увагу Р. а. т. приділяло нумізматичі та вивченню й публікації давніх писемних джерел, зокрема грец. і римських епіграфічних пам'яток, зібраних у Пн. Причорномор'ї. Активними діячами Р. а. т. були І. І. Толстой, В. Г. Дружинин, Л. К. Івановський, В. В. Латишев, Б. В. Фармаковский, М. Ю. Брандбург та ін. Р. а. т. видавало «Известия» (т. 1—10. СПб, 1859—84), «Записки» (т. 1—14. СПб, 1847—65; т. 1—12 «Новой серии». СПб, 1886—1902). В 1924 його включено до Держ. академії історії матеріальної культури. І. Г. Шовкопляс (Київ).

РОСІЙСЬКЕ БЮРО ЦК РСДРП — частина ЦК партії для керівництва практичною революц. роботою в Росії. Діяло з серпня 1903 по квітень 1917 (з перервами). До його першого складу входили Г. М. Кржижановський, В. А. Носков. У жовтні 1903 до бюро були кооптовані Ф. В. Гусаров, М. М. Ессен, Р. С. Землячка, Л. Б. Красін. При бюро створено орг., тех., фін.-інтендантську та військ. групи. Воно керувало практичною діяльністю місцевих орг-цій РСДРП, організувало підпільні друкарні, видавало нелегальну л-ру тощо. В липні 1904, після виходу із складу бюро з різних причин ряду його членів, воно перейшло до рук приренирців і меншовиків, які ослабили парт. керівництво, виступали проти скликання III з'їзду РСДРП. ЦК партії, обраний на III з'їзді РСДРП, створив нове Р. б. ЦК РСДРП, яке в період революції 1905—07 провело в життя рішення парт. з'їзду. В листопаді 1905 після переїзду В. І. Леніна до Росії функції бюро перейшли до ЦК РСДРП. В роки реакції (1907—10) бюро відновило свою діяльність (працювало з перервами). Проте арешти ряду більшовиків — членів бюро, підірвали діяльність меншовиків ослабили Р. б. ЦК РСДРП, його керівництво місцевими орг-ціями РСДРП. В січні 1912 за рішенням *Шостої (Празької) Всеросійської конференції РСДРП* створено нове бюро в складі Г. К. Орджонікідзе, Я. М. Свердлов, С. С. Спандаряна, Й. В. Сталіна, О. Д. Стасової, пізніше Г. І. Петровського та ін. Робота його проходила під керівництвом В. І. Леніна. Бюро мало міцні зв'язки з місцевими парт. орг-ціями. На поч. 1-ї світової війни окремих членів його було заарештовано й заслано до Сибіру. Восени 1915 бюро відновило свою діяльність. У 1916 воно встановило регулярні зв'язки з Харків., Катериносл., Донською та ін. орг-ціями РСДРП. Напередодні Лютн. революції 1917 бюро провело значну роботу по згуртуванню більшовиків, керівництву революц. виступами, які завершилися поваленням царизму. Перестало діяти в квітні 1917 в зв'язку з обранням на *Сьомій (Квітневій) Всеросійській конференції РСДРП(б)* нового ЦК РСДРП(б) на чолі з В. І. Леніним.

Лит.: Москалев М. Бюро Центрального Комітета РСДРП в Росії (Август 1903 — март 1917). М., 1964.

РОСІЙСЬКЕ ТОВАРИСТВО ПАРОПЛАВСТВА І ТОРГІВЛІ — велика монополія в галузі мор. транспорту в дореволюц. Росії, створена 1856 в Петербурзі. Гол. контора т-ва перебувала в Одесі. Агентства його були в багатьох містах Росії і за кордоном. Вони здійснювали поштово-пасажирські й грузові перевезення по Чорному, Азовському, Середземному, Північному і Балтійському морях, Атлантичному і Тихому океанах, а також по річках Дніпру, Пд. Бугу й Дністру. Крім пере-

везень, провадило й комісійну торгівлю між Росією і д-вами Близького Сходу. В 1913 т-во мало 80 пароплавів, водотоннажність яких становила бл. 1/5 тоннажу мор. торг. флоту Росії. Декретом Рад. влади 1918 т-во разом з ін. пароплавами було націоналізовано. Д. М. Топчій (Київ).

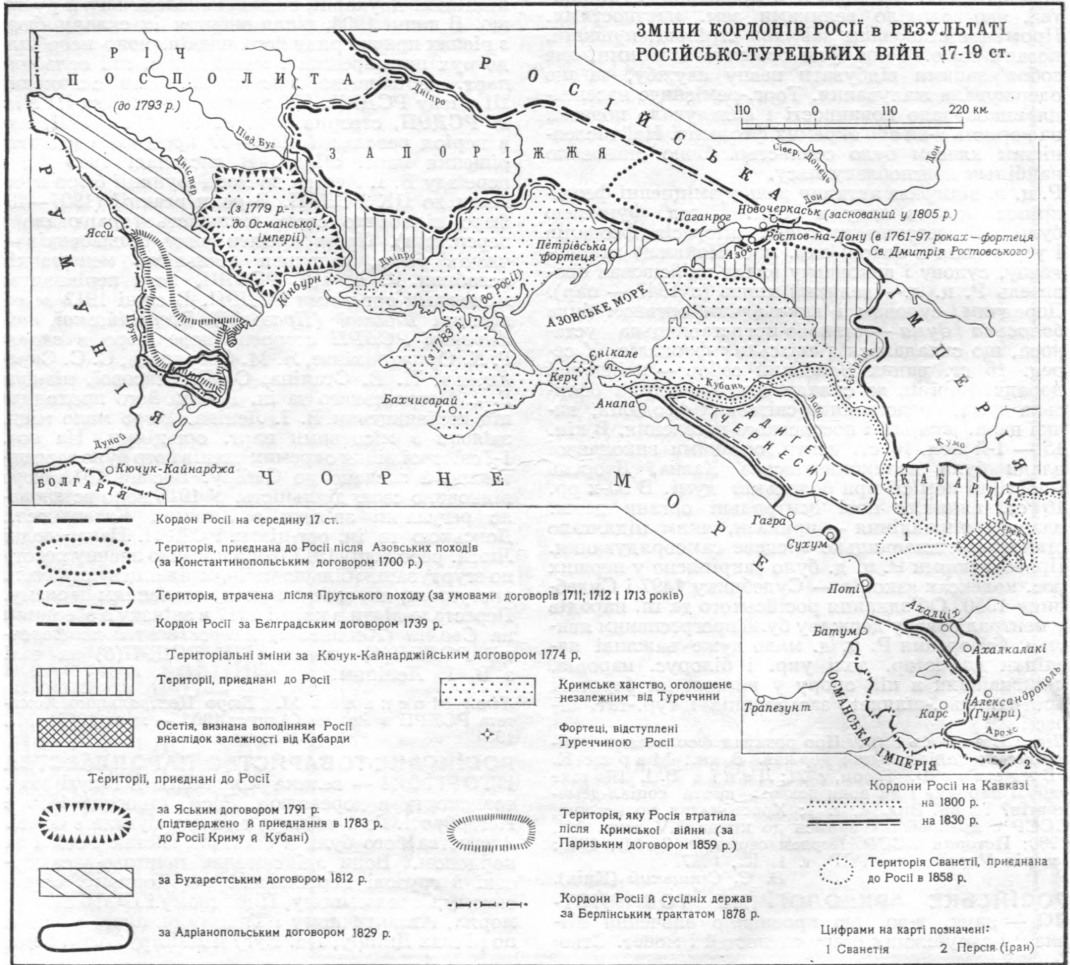
РОСІЙСЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНО-ПРОМИСЛОВИЙ БАНК — один з найбільших акціонерних банків дореволюц. Росії. Засн. 1889 у Петербурзі за участю франц. капіталу. Мав філії: 111 в Росії, в т. ч. 14 на Україні, і 2 за кордоном — в Лондоні і Парижі. В 1914 власний капітал банку становив 44 млн. крб., вкладення — 193 млн. крб., осн. активи — 360 млн. крб. 42% акціонерного капіталу становив інозем. капітал (англ., франц., німецький). У 1917 банк контролював 26 підприємств важкої пром-сті (з капіталом 119 млн. крб.), 9 — цукрової (17 млн. крб.), 13 — залізничних (59 млн. крб.), 6 — пароплавних (12 млн. крб.) та ін. В своїх операціях був щільно зв'язаний з *Російсько-Азіатським банком*. У грудні 1917 Рад. влада націоналізувала Р. т.-п. б.

РОСІЙСЬКО-АЗІАТСЬКИЙ БАНК — один з найбільших акціонерних комерційних банків дореволюц. Росії. Засн. 1910 у Петербурзі внаслідок злиття Російсько-китайського і Північного

банків. Мав 99 філій та агенств у Росії, в т. ч. на Україні (Одесі, Харкові, Херсоні, Прилуках), і 18 за кордоном. В 1914 власний капітал банку досяг 73 млн. крб., з них 79% становив інозем. капітал, переважно французький. Осн. ресурси банку йшли на фінансування воєнних заходів царизму. В сфері впливу Р.-А. б. перебували підприємства воєнної, транспортної, нафтової пром-сті, деякі металургійні, машинобуд. з-ди, страхові т-ва та ін. В своїх операціях був зв'язаний з *Російським торговельно-промисловим банком*. У грудні 1917 Р.-А. б. націоналізований Рад. владою.

РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ 17—19 СТОЛІТЬ — війни між Росією, яка прагнула здобути вихід до Чорного моря, повернути загарбани тур.-тат. агресорами укр. і рос. землі та визволити балканські народи з-під тур. гніту, і Туреччиною, що намагалася зберегти свої позиції на Пн. Причорномор'ї, зміцнити панівне становище на Балканах та чинити грабіжницькі напади на укр. і рос. землі.

Російсько-турецька війна 1676—81 — див. *Чигиринські походи 1677 і 1678, Бахчисарайський мирний договір 1681*.

Російсько-турецька війна 1686—99 — див. *Кримські походи 1687 і 1689, Азовські походи 1695—96, Карловицький конгрес 1698—99*. Російсько-турецька війна 1710—13 — див. *Прутський похід 1711*.

Російсько-турецька війна 1735—39. Приводом до війни були напади *Кримського ханства* 1735 на Україну та на Кавказ. В квітні 1736 рос. війська розгорнули наступальні операції. Дніпровська армія (62 тис.; ком. — ген.-фельдмаршал Б.-К. *Мініх*), у складі якої були укр. козац. полки, 20 (31).V 1736 оволоділа Перекопом, а в червні — Гезлевом (Євпаторія) і Бахчисараєм. Донська армія (28 тис.; ком. — ген.-фельдмаршал П. П. Лассі) 19 (30).VI 1736 здобула Азов. 2 (13).VII 1737 Дніпровська армія захопила фортецю Очаків. У червні 1737 Донська армія форсувала Сиваш і вступила в Крим. В 1737 проту Туреччини виступила Австрія. Після переможної Ставучанської битви 17 (28).VIII 1739 рос. війська 19 (30).VIII оволоділи Хотином. Але Австрія, зазнавши ряд поразок, уклала у вересні 1739 з Туреччиною сепаратний мир, що, поряд з загрозою воєнного нападу з боку Швеції, змусило Росію підписати *Белградський мирний договір 1739*.

Російсько-турецька війна 1768—74. Війну оголосила Туреччина 25.IX (6.X) 1768. В січні 1769 крим. татари вчинили напад на Україну, але їх було відбито. Того ж року рос. війська здобули Хотин і Ясси. Влітку 1770 рос. армія (ком. — ген.-аншеф П. О. *Румянцев*), у складі якої були запорожці, перемогла в битвах біля річок Ларги й Кагулу. Одночасно рос. флот розгромив тур. морські сили в Чесменській бухті (Егейське море). В 1773 рос. війська під командуванням О. В. *Суворова* здобули фортецю Туртукай і 1774 розбили тур. армію біля с. Козлуджі. За *Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774* Росія дістала вихід до Чорного моря між гирлами Дніпра й Пд. Бугу.

Російсько-турецька війна 1787—91 вибухнула внаслідок намагання Туреччини повернути Крим, приєднаний до Росії 1783. В грудні 1788 рос. війська здобули Очаків. Рос. війська на чолі з О. В. *Суворовим* у липні 1789 під Фокшанами та у вересні 1789 на р. Римніку розбило тур. сили, а в грудні 1790 здобуло фортецю Ізмаїл. Після поразки під Мачіном тур. уряд підписав *Ясський мирний договір 1791*.

Російсько-турецька війна 1806—12. Викликана прагненням Туреччини захопити Пн. Причорномор'я та Грузію. 18 (30).XII 1806 Туреччина оголосила війну. В листопаді 1806 рос. армія зайняла Молдавію і Волощину. В серпні 1807 було укладено перемир'я. Але 1809 воєнні дії було відновлено. В 1811 рос. війська під командуванням М. І. *Кутузова* розгромили на Дунаї під Русуком осн. сили тур. армії, що змусило Туреччину підписати *Бухарестський мирний договір 1812*.

Російсько-турецька війна 1828—29 виникла внаслідок загострення т. з. східного питання в зв'язку з нац.-визвольною боротьбою Греції. На поч. війни на сторону рос. військ перейшли козаки *Задубайської Стіч* на чолі з кошовим отаманом Й. *Гладким*. Навесні 1828 рос. війська зайняли Молдову і Волощину, а влітку 1829 оволоділи Сілістрією, Бургасом і Адрианополем. Воєнні поразки змусили Туреччину укласти *Адрианопольський мирний договір 1829*.

Російсько-турецька війна 1853—56 — див. *Кримська війна 1853—56*.

Російсько-турецька війна 1877—78 була наслідком загострення міжнар. супереч-

ностей на Близькому Сході й піднесення нац.-визвольного руху балканських народів. Маскуючи свої загарбницькі плани лозунгом «захисту братів-слов'ян», царський уряд після відхилення тур. урядом пропозицій надати автономію Боснії, Герцеговині й Болгарії 12 (24).IV 1877 оголосив війну Туреччині. На сторони Росії виступали Румунія і болг. добровільні дружини. Після заєкких боїв за перевал Шипку рос. війська оточили Плевну, 28.XI (10.XII) 1877 після ряду штурмів оволоділи нею і перейшли в наступ. Відновила воєнні дії Сербія. Загін рос. ген. І. В. *Гурка* перейшов Балкани і 23.XII 1877 (4.I 1878) зайняв Софію. На той час дивізії ген. М. Д. *Скобелева* і М. І. *Святополка-Мирського* в районі Шипка — Шейново полонили 30-тисячне тур. військо. Розгортаючи дальший наступ, рос. війська підійшли до Стамбула. Туреччина була змушена підписати *Сан-Стефанський мирний договір 1878*, опротестований европ. д-вами і переглянутий на *Берлінському конгресі 1878*.

Внаслідок перемог Росії в рос.-тур. війнах було визволено слов. землі від тур.-тат. поневолення, ліквідовано Кримське ханство — один з гол. осередків тур.-тат. агресії проти рос. і укр. народів, підірвано панування Туреччини на Балканах і посилено зв'язки рос. і укр. народу з пд. слов'янами, особливо болгарями, яких було визволено з-під тур. гніту.

Лит.: История СССР. Первая серия, т. 2—3. М., 1966—67; История Украинской РСР, т. 1. К., 1967; История русской армии и флота, т. 2, 5, 8, 9, 11, 12. СПб., 1911—13.

РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА 1904—05 — імпералістич. війна між царською Росією і Японією за панування на Далекому Сході. Була прямим наслідком боротьби імпералістич. країн за поділ Китаю та Кореї. Перемога Японії в японо-китайській війні 1894—95 сприяла проникненню її в Корею. За Сімоносеким договором 1895 Японія загарбала частину китайських земель. У 1896 Росія уклала угоду з Китаєм, за якою одержала концесію на будівництво Китайської Чанчуньської з-ці. В березні 1898 було укладено угоду про оренду Росією Квантунського п-ова з Порт-Артуром. Під час придушення Іхетуанського повстання 1899—1901 царські війська 1900 окупували Маньчжурію. Японія 1902 підписала військово-політ. угоду з Англією. Англія і США, зацікавлені в ослабленні Росії, надали Японії чималі позики. У вересні 1903 Микола II при підтримці реакційної військово-поміщицької верхівки, яка прагнула негайно розв'язати війну, щоб відвернути наростаючу революцію і заробити на військ. поставках, утворив Особливий комітет у справах Далекого Сходу. Імпералістична Німеччина з метою ослаблення Росії в Європі теж штовхала царський уряд до війни з Японією. Загалом Росія була погано підготовлена до війни. В той час, як військ. сили Японії (понад 375 тис. чол.) були розташовані поблизу театру воєнних дій, рос. сили (бл. 98 тис. чол. при кадровій армії 1100 тис. чол.) були розкидані на великій території від Чити до Владивостока і від Благовещенська до Порт-Артура. Війна почалася нападом япон. флоту на рос. ескадру в Порт-Артурі вночі проти 27.I (9.II) 1904, причому були підірвані два рос. броненосці та один крейсер. У нерівному бою в корейському порту Чемульпо героїчно загинули рос. крейсер «*Варяг*» і канонерський човен «*Кореець*». Лише 28.I (10.II) Японія оголосила війну Росії.

Рос. командування — головкомандуючий збройними силами на Далекому Сході віце-адмірал Е. І. *Алексєєв* [з 13 (26).X — ген. О. М. Куро-

паткін, з 3 (16).III 1905 — ген. М. П. Линевиц], командуючий Маньчжурською армією ген. О. М. Куропаткін, командуючий Тихоокеанською ескадрою віце-адмірал С. Й. Макаров [з 22.IV (5.V) 1904 — в. о. контр-адмірал В. К. Вітефт] — прибуло до зосередження військ у районі Владивостока, в Приамур'ї, Порт-Артурі. Після загибелі С. Й. Макарова на броненосці «Петропавловськ», що 31.III (13.IV) 1904 підірвався на япон. міні, рос. флот перейшов до пасивної оборони. Рос. ескадру було заблоковано в Порт-Артурі. Внаслідок цього япон. армія дістала змогу висадитися в Кореї та на Ляодунському п-ові, в тилу Порт-Артура, і в квітні 1904 розпочати бойові дії на суходолі. Після боїв на р. Ялу [18.IV (1.V)], під Цзіньчжоу [13—14 (26—27).V] і Вафангоу [1—2 (14—15).VI] рос. армія змущена була залишити Корею і Ляодунський п-ів. 17 (30).VII японці почали облогу Порт-Артура. 157 днів гарнізон фортеці на чолі з командуючим сухопутною обороною ген. Р. С. Кондратенком відбивав атаки япон. військ. Поразка рос. армії в битвах біля Ляояна (серпень — вересень 1904), падіння Порт-Артура (січень 1905), поразка військ під Мукденом (березень 1905), розгром рос. ескадри біля о-вів Цусіма (травень 1905) в Корейській протоці примусили царизм поспішити з укладенням миру, в чому була зацікавлена і Японія, сили якої значно виснажилися в ході війни. 23.VIII (5.IX) 1905 при посередництві США, яких лягло надмірне посилення Японії, було підписано Порт-смутську мирну угоду, за якою до Японії відійшли Квантунський п-ів з Порт-Артуром і пд. частина о. Сахалін.

Воєнні поразки викликали у народів Росії гнів і обурення проти самодержавства і прискорили революцію 1905—07 в Росії. Більшовики на чолі з В. І. Леніном з перших днів війни зайняли чітку антивоєнну позицію, роз'яснюючи імперіалістич. характер війни, закликаючи до боротьби проти самодержавства, яке втягнуло Росію у війну. Широку пропаганду проти війни розгорнули більшовицькі орг-ції Росії, в т. ч. й Україн. Петерб., Моск., Одес., Катериносл., Микол., Луган. та ін. к-ти РСДРП видали антивоєнні листівки, які розповсюджувалися серед робітників, солдатів, матросів, новобранців, селян. В Росії, зокрема на Україні, в Харкові, Одесі, Николаєві, Катеринославі, в листопаді — грудні 1904 під керівництвом більшовиків відбувалися антивоєнні політ. демонстрації робітників, виступи новобранців проти війни. В. І. Ленін, викриваючи оборонську позицію меншовиків щодо Р.-я. в., писав, що міркування меншовиків «гідні лише буржуазного демократа, який ставить політичні питання на сентиментальний ґрунт» (Твори, т. 8, с. 233). Поразка царизму в Р.-я. в. показала гнилість військ. орг-ції і всього держ. ладу царської Росії, ослабила внутр. і зовн. позиції царизму. «Не російський народ, а самодержавство, — писав В. І. Ленін, — прийшло до ганебної поразки. Російський народ виграв від поразки самодержавства. Капітуляція Порт-Артура є пролог капітуляції царизму» (Твори, т. 8, с. 37).
Літ.: Ленін В. І. Падіння Порт-Артура. — Розгром. Твори. Вид. 4, т. 8; Левицкий Н. А. Русско-японская война 1904—1905 гг. М., 1935 [бібліогр. с. 311—312]; Сорокин А. И. Русско-японская война 1904—1905 гг. М., 1956 [бібліогр. с. 371—373]. М. А. Рубач (Київ).

РОСІЯ — назва, що позначає країну і державу, населену рос. народом. Поява терміну «Росія» (походить від назв «рос», «русь»; див. *Русь*) зв'язана з утворенням рос. народності, з початком

складання і зміцнення *Російської централізованої держави*. В рос. писемних джерелах слово «Росія» як назва країни існує з кінця 15 ст. Ця назва була на монетах Івана III, входила до титулу московських великих князів («всієї Росії»). До Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 Р. називали всю територію д-ви, населену росіянами і народами-неросіянами, яка 1721 дістала офіційну назву Російська імперія. За рад. часів Р., або Російською Федерацією, наз. складову частину СРСР, що має офіційну назву *Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка*.

Літ.: Тихомиров М. Н. О происхождении названия «Россия». «Вопросы истории», 1953, № 11; Вопросы формирования русской народности и нации. Сборник статей. М.—Л., 1958.

РОСІЯНИ (самоаза — русские) — нація, осн. населення РРФСР (становлять 82,8%). Живуть і в ін. республіках СРСР і за кордоном (в США, Канаді, Бразилії, Аргентині, Франції, Румунії, Польщі та ін.). В СРСР — 129 015 тис. (1970); в УРСР — 9126 тис. (1970). Мова — російська, разом з укр. та білорус. мовами становить сх. підгрупу слов. групи індоєвроп. сім'ї мов. З поч. 17 ст. і особливо в 19 ст. була поширена назва Р. «великоруси» або «великороси». Серед Р. виділяються етнографічні групи: помори (на Білому м.), мешера (у пн. частині Рязанської обл.), різні групи козаків (на Дону, Уралі, Кубані і в Сибіру) та ін. Офіц. релігія Р. в минулому — *траєслав'я*. За рад. часу переважна більшість Р. — атеїсти. Р., українці і білоруси сформувалися з єдиної давньорос. народності, що складалася з сх.-слов. племен внаслідок розкладу родо-племінних відносин й утворення ранньофеод. д-ви — *Київської Русі*. В умовах феод. роздробленості складалася передумова для формування рос., укр. та білорус. народностей. Зокрема, формування рос. народності, обумовлене соціально-економічним розвитком, пов'язане з боротьбою проти монголо-тат. іґа та з утворенням *Російської централізованої держави* (14—15 ст.). Зв'язки між Р., українцями й білорусами ніколи не припинялися. Возз'єднання з Росією українських (див. *Возз'єднання України з Росією 1654, Возз'єднання Правобережної України з Росією в кінці 18 століття*) і білорус. земель сприяло ще тіснішому економіч. й культ. зближенню трьох братніх народів.

У 14—15 ст. Р. продовжували заселяти пн. землі Сх. Європи, Поволжя й Прикам'я, а в 16—17 ст. рос. населення з'явилося в Сибіру й на Далекому Сході. Приєднання до Росії у 18—19 ст. ряду земель у Прибалтиці, Причорномор'ї, Серед. Азії супроводилося розселенням Р. на цих територіях. Р. вступали в тісний контакт з народами, які жили тут, і це супроводилося економіч. й культ. взаємовпливами. Багато міст Росії стали важливими пром., торг. і культурними центрами, де знаходили роботу й представники неруських народів. Високого рівня розвитку досягла демократич. рос. культура, що набула світового значення. Передові верстви рос. народу стояли в авангарді визвольного руху в Росії. Аж до Великої Жовтн. соціалістич. революції осн. масу рос. населення становили селяни-землероби. Найбідніші селяни змущені були йти на заробітки, поповнюючи ряди міського й сільс. пролетаріату. Робітників жорстоко експлуатувала вітчизн. та іноземна буржуазія. З утвердженням капіталістич. відносин у Росії після реформи 1861 (одночасно зберігалось й багато феод.-кріпосницьких пережитків) завершилося формування рос. бурж. нації й нових класів — рос. пролетаріату і буржуазії.

Рос. пролетаріат, підтримуваний трудящим селянством, під керівництвом Комуністич. партії відіграв провідну роль у трьох рос. революціях. Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 відкрила новий період у нац. розвитку рос. народу. В ході соціалістич. будівництва Р. консолідувались у соціалістич. націю. За роки Рад. влади в житті Р. відбулися великі зміни. Перетворення СРСР на могутню індустріальну д-ву привело до зміни співвідношення між міським і сільсь. населенням (1959 у містах жило понад 57%, у сільсь. місцевості — бл. 43% рос. населення країни). Р. — робітники, селяни, інтелігенція — працюють на великих пром. підприємствах, у колгоспах і радгоспах, наук. і навчальних закладах. Міста й пром. селища реконструйовано. З'явилося багато нових міст. Докорінно змінилися сільсь. поселення, де інтенсивно будують нові житлові будинки й громад. будівлі, за архітектурою близькі до міських. Традиційний рос. одяг (у жінок — сарафан, душовійка, кокошник, у чоловіків — сорочка-косоворотка, яку носили поверх нешироких штанів з поясом) поступився місцем сучас. одягові. Одяг сільсь. жителів тепер майже не відрізняється від одягу городян. Незмірно зросло значення рос. культури й науки, що мала й має великий вплив на розвиток культури ін. народів СРСР, а також усіх народів світу, Р. — нація, що дала світові геніального теоретика марксизму, великого вождя і вчителя трудящих усього світу, організатора і керівника Комуністичної партії Радянського Союзу, засновника першої у світі Рад. д-ви В. І. Леніна.

Російський народ іде в авангард всіх народів СРСР, що будують комунізм; «Його революційна енергія, самовідданість, працьовитість, глибокий інтернаціоналізм, — як відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії, — по праву здобули йому ширшу повагу всіх народів нашої соціалістичної Батьківщини» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 86). Докладніше про історію, г-во, культуру Р. див. у ст. *Союз Радянських Соціалістичних Республік і Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка*.

Лит.: Народы Европейской части СССР, т. 1. М., 1964 [бібліогр. с. 909—931]; Русские. Историко-этнографический атлас. М., 1970 [бібліогр. с. 152—204].
Г. П. Латишева (Москва).

РОСТАВИЦЬКА УГОДА 1619, Раствавицька угода 1619 — угода між укр. козац. верхівкою на чолі з гетьманом П. Сагайдачним, з одного боку, і коронним гетьманом С. Жолкевським, з другого, про підпорядкування реєстрових козаків польсь.-шляхет. урядові. Укладена в жовтні 1619 на р. Роставиці поблизу містечка Павлочі (тепер село Попільнянського р-ну Житомир. обл.). В основу Р. у. було покладено умови *Вільшанської угоди 1617*, спрямовані на придушення визвольного руху укр. народу. За Р. у. козац. війська, яке нараховувало 20 тис. чол., зменшувалося до 3 тис. чол. Усі козаки, які вступили до війська протягом останніх 5 років, виключалися з реєстрового війська і мусили повернутися під владу панів і державців. Реєстрові козаки повинні були виселитися з маєтків шляхти і дуківництва; інакше вони перетворювалися на кріпаків. Їм дозволялося жити тільки в королівських (держ.) маєтностях. Реєстровці мали утримувати залогом на Запоріжжі, їм встановили платню 40 тис. злотих. Козац. старшина зобов'язувалася знищити човни, покарати козаків, що брали участь в останніх морських походах на Крим і Туреччину, і погодитися на кандидатуру гетьмана, якого при-

значить польсь. король. Укладення Р. у. викликало обурення козац. мас. Виключені з реєстру нерезестрові козаки не визнали Р. у. Вони невдовзі під керівництвом Я. Бородавки оволоділи Запорізькою Січчю. Але далшому розширенню визвольної боротьби перешкодила підготовка султанською Туреччиною і Кримським ханством нападу на Україну і Польщу. В зв'язку з цим козаки були змушені погодитися на пропозицію польсь.-шляхет. уряду укласти з ним тимчасову угоду для організації відсічі тур.-тат. агресії.

Лит.: Г у л с т и й К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

РОСТКІВСЬКОГО РУДНИКА СТРАЙК 1909 — виступ робітників залізного рудника Пд.-Російського Дніпровського металургійного т-ва у Верхньодніпровському пов. Катеринослав. губ. проти капіталістич. гніту в період століпінської реакції. 983 робітники рудника 17(30). VI оголосили страйк і поставили перед адміністрацією ряд економ. вимог, у т. ч. про збільшення заробітної плати. Адміністрація рудника відхилила вимоги страйкарів і другого дня звільнила 60 найактивніших учасників страйку. В умовах значного скорочення виробництва, масового безробіття і політ. реакції робітники змушені були 18. VI (1. VII) припинити страйк.

Лит.: Робітничий рух на Україні в роки реакції (Червень 1907 р. — жовтень 1910 р.). Збірник документів. К., 1965; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967; Демченко М. В. Робітничий і селянський рух на Україні в період століпінської реакції (1907—1910 рр.). К., 1959.

М. В. Демченко (Київ).

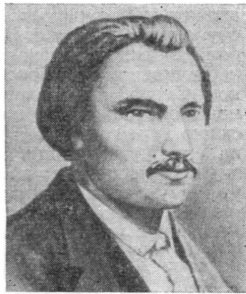
РОСТОВЦЕВ Михайло Іванович (10. XI. 1870 — 20. X. 1952) — рос. історик і археолог, академік Рос. АН (з 1917). Н. в Києві. Здобув освіту в Київ. і Петерб. ун-тах. З 1898 — приват-доцент, 1901—18 — професор Петерб. ун-ту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції емігрував (1918) з Рад. Росії. В 1920—25 — професор ун-ту в Мадісоні (США), 1925—44 — професор Іельського ун-ту (США). Праці Р. — «Античний декоративний живопис на півдні Росії» (СПБ, 1914), «Скіфія і Боспор» (Л., 1925) — містять багато фактичного матеріалу. Створені Р. в еміграції праці з історії Старод. Греції і Риму — «Соціальна та економічна історія Римської імперії» (Оксфорд, 1926) й «Соціальна та економічна історія елліністичного світу» (Оксфорд, 1941) — написані з ідеалістич., антимарксистських позицій.

РОТА ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА — військ. підрозділ, що діяв в Іспанії під час нац.-революц. війни іспанського народу 1936—39. Створена в червні 1937 в складі 13-ї інтернац. бригади ім. Я. Домбровського у батальйоні ім. Палафокса (див. *Інтернаціональні бригади*). Командиром її був білорус. комуніст С. Томашевич. У роті поряд з українцями були представники ін. народів, зокрема білоруси, поляки, іспанці. Провідну роль відігравали комуністи. В складі бригади рота 1937 брала участь у боях в районі міст Брунете, Сарагоса, Теруель, 1938 — на Естремадурському та Арагонському фронтах, в битві на р. Ебро. В боях проти фашизму в Іспанії прославилися білий та командир роти — українці Ю. Великанович, І. Грицюк, М. Гусаров, С. та П. Краєвські, М. Литвин, М. Олексюк, М. Продус, Я. Ткачов, П. Шпірка. Восени 1938 у зв'язку з виведенням інтернац. бригад з Іспанії роту розформовано.

Лит.: Шевченко Ф. П. Рота ім. Тараса Шевченка в боях проти фашизму в Іспанії (1937—1938 рр.). «Український історичний журнал», 1961, № 1.

П. О. Ротмістров.

С. В. Руданський.

Б. А. Руденко.

Л. А. Руденко.

РОТМІСТРОВ Павло Олексійович (н. 23.VI 1901) — рад. військ. діяч і вчений, Гол. маршал бронетанкових військ (1962), доктор воєнних наук (1956), професор (1958), Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1919. Н. в с. Сковорові (тепер Осташковського р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії — з 1919. Учасник громадян. війни. В 1924 закінчив об'єднану школу ім. ВЦПК. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував танк. бригадою, корпусом. З лютого 1943 — ком. 5-ю гвард. танк. армією, що брала участь у Курській битві 1943, форсуванні Дніпра, в Корсунь-Шевченківській операції 1944, у визволенні Білорусії і Литви. З 1944 Р. — заст. командуючого бронетанковими і механізованими військами Червоної Армії, з 1945 — командуючий бронетанковими і механізованими військами групи рад. окупаційних військ у Німеччині, потім військ Далекого Сходу. З 1948 — на викладацькій роботі у Вищій військ. академії. З 1958 — нач. Військ. академії бронетанкових військ. З 1964 — пом. міністра оборони СРСР по військ.-навч. закладах. З 1968 — Генеральний інспектор групи генеральних інспекторів Міністерства оборони СРСР. Автор наук. праць «Танки на війні» (М., 1970) та ін. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна.

РУБАН Василь Григорович (25.III 1742 — 5.X 1795) — укр. і рос. письменник та історик дворянського напрямку. Н. в м. Белгороді в сім'ї урядовця. Закінчив Київ. академію, вчився в Моск. ун-ті. Писав оди, видавав у Петербурзі журнали («Ни то, ни се», 1769; «Трудовой муравей», 1771). За допомогою О. А. Безбородька видав «Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію» (СПБ, 1773), «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1770» (СПБ, 1777) та ін.

РУБАЧ Михайло Абрамович (н. 20.XI 1899) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1943), професор (з 1945). Член КПРС з 1945. Н. в с. Чернечій Слободі (тепер Буринського р-ну Сум. обл.). У 1923—24 — редактор журн. «Літопис революції». У 1927 закінчив Ін-т червоної професури в Москві. В 1929—32 — директор Ін-ту історії партії при ЦК КП (б) У, потім — наук. співробітник ВУАМЛІНУ та Ін-ту історії Комуністич. академії, завідуючий кафедрою історії СРСР Харківського ін-ту червоної професури. З 1942 працює в Інституті історії АН УРСР. У 1957—69 — професор кафедри історії КПРС Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київ. ун-ті. Досліджує історію аграрних відносин на Україні поч. 20 ст., питання Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни на Україні. Держ. премія УРСР, 1969.

Тє.: Федералистические теории в истории России. В кн.: Русская историческая литература в классовом освещении, т. 2. М., 1930; Реакция суть националистических «теорий» безклассовости та «единого потока». К., 1955; Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., 1956; Победа Советской власти на Украине. М., 1967 [у співавт.]; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2. К., 1968 [у співавт.]; В. И. Ленин о познании противоречий исторического процесса. В кн.: В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968.

РУБІЖНЕ — місто обл. підпорядкування Ворошиловгр. обл., поблизу р. Сіверського Дінця. Залізнич. ст. 60 тис. ж. (1971). Будівництво міста (спочатку с-ще «Русско-Краска»), виникнення якого пов'язане з початком розвитку в цьому районі анілінофарбової пром-сті, почалося 1915 поблизу залізнич. ст. Рубіжне, спорудженої 1895. У 2-й пол. березня 1917 в с-щі створено Раду робітн. і солдат. депутатів, у жовтні — більшовицький партійний осередок. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. У квітні 1918 австро-нім. загарбники окупували с-ще. В листопаді 1918 його захопили війська петлюрівської *Директорії*. 15.XII 1918 в с-щі було відновлено Рад. владу, почалася відбудова рубіжанських з-дів. Але 7.VI 1919 його захопили денікінці. 21.XII 1919 частини 1-ї Кінної армії визволили с-ще від денікінців. У 1930 с-ще «Русско-Краска» перейменоване на Р. За роки Рад. влади Р. стало одним з осередків хім. пром-сті Донбасу. З 1934 Р. — місто Донец. обл., з 1938 — Ворошиловгр. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Р. 10.VII 1942 окупували нім.-фашист. загарбники. В період тимчасової окупації в місті діяла підпільна комсомольська орг-ція. 3.II 1943 рад. війська визволили місто. В Р. — хім. комбінат, з-ди: силкат. цегли, залізобетонних виробів, металевих виробів; панчішна ф-ка. 12 загальноосв. і 2 муз. школи; хім.-мех. та індустріально-пед. технікуми, 5 профес.-тех. училищ. Філіал Харків. політех. інституту.

РУБРУК, Рубруквіс (Rubrouck, Roebroeck, Rubruquus, Ruysbroeck) Віллем (н. між 1215 і 1220 — п. бл. 1270) — фламандський мандрівник, монах. У 1253—55 очолював посольство від франц. короля Людовика IX до *Золотої Орди* і Монголії. Під час своєї подорожі проїхав через Крим. Р. залишив звіт про своє посольство, в якому є відомості про зовнішні політ. становище Русі, про відносини її з Золотою Ордою.

Тє.: Рубрук Р. Путешествие в восточные страны. В кн.: Карпини Д. История монголов. — Рубрук Р. Путешествие в восточные страны. М., 1957.

РУДАНСЬКИЙ Степан Васильович (7.I 1834 — 4.V 1873) — укр. поет-демократ. Н. в с. Хомутинях (тепер Калінінського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї

священника. В 1861 закінчив Петерб. мед.-хірургічну академію. Працював лікарем у Ялті. Зазнав переслідувань з боку місцевої влади. Друкуватися почав 1859—61. На формування світогляду Р. мали вплив Т. Г. Шевченко і рос. революціонери-демократи. Ліричні поезії Р. написані в народнопісенному дусі («Повій, вітре, на Україну», «Ти не моя» та ін.). Ряд його віршів має антикріпосницьке спрямування («Над колюскою», «Гей, бики!», «Нехай гнеться лоза», «Не кидай мене», «Наука», 1857—60). Р. — автор «Співомовок» (вид. 1880) — поетичних гуморесок, у яких відображено оптимізм, мудрість і волелюбність укр. народу; балад, поеми-казки «Цар-Соловей» (1857), космогонічної атеїстичної поеми «Лірикові думи» (1856), забороненої царською цензурою; епічного твору «Олег — князь Київський» (опубл. 1880); ряду поем-хронік на істор. теми, ідейно-художня цінність яких незначна. Переклав «Іліаду» Гомера. Тв.: Твори, т. 1—7. Львів, 1895—1903; Твори. К., 1965; Рос. перекл. — Сочинения. Симферополь, 1963.

Лит.: Пільгук І. І. Степан Руданський. К., 1956; Герасименко В. Я. Степан Руданський. В кн.: Історія української літератури, т. 3. К., 1968; Степанові Руданському. Одеса, 1968 (Бібліогр. с. 243—255).
М. П. Гнатюк (Київ).

РУДЕНКО Бела Андріївна (н. 18.VIII 1933) — укр. рад. співачка (колоратурне сопрано), нар. артистка СРСР (з 1960). Н. в м. Боково-Антрацит (тепер Ворошиловгр. обл.) в сім'ї інженера. В 1956 закінчила Одес. консерваторію і відтоді працює у Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Серед кращих партій: Йолан, Ярина, Дівчина-кріпачка («Мілана», «Арсенал», «Тарас Шевченко» Г. Майбороди), Наташа («Війна і мир» Прокоф'єва), Джільда, Віолетта («Ріголетто», «Травиата» Верді), Розіна («Севільський цирюльник» Россіні), Цариця Ночі («Чарівна флейта» Моцарта) та ін. Виступає у концертх, виконує твори класиків, рад. композиторів та укр. нар. пісні. Держ. премія СРСР, 1971. Нагороджена орденом Леніна.

Лит.: Тимофеев В. Бела Андріївна Руденко. К., 1964.

РУДЕНКО Лариса Архипівна (н. 28.I 1918) — укр. рад. співачка (меццо-сопрано), нар. артистка СРСР (з 1960). Н. в м. Макіївці (тепер Донец. обл.) в сім'ї службовця. В 1940 закінчила Київ. консерваторію. З 1939 працює в Київ. театрі опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Серед кращих партій: Настя («Тарас Бульба» Лисенка), Соломія («Богдан Хмельницький» Данькевича), Уля («Молода гвардія» Мейтуса), Любаша («Царева наречена» Римського-Корсакова), Кармен («Кармен» Бізе), Амнеріс («Аїда» Верді) та ін. В концерт. репертуарі Р. — твори рад. композиторів, класиків та укр. і рос. нар. пісні. Депутат Верховної Ради УРСР 6-го скликання. Нагороджена орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Лит.: Кононенко В., Мар'яненко М. Лариса Архипівна Руденко. К., 1963.

РУДЕНКО Олександр Сидорович (17.III 1887 — 1.III 1966) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член КПРС з 1905. Н. в Луганську у робітн. сім'ї. Вів революц. роботу в Луганську, Оренбурзі, Петербурзі, Армавірі. В 1908—09 зашаний до Вологодської губ. В 1917 — заст. голови Армавірської, потім Луганської Рад робітн. і солдат. депутатів. У 1918 — на підпільній роботі в Харкові. У 1919 — в Червоній Армії. З 1920 — на керівній госп. роботі. В 1922—28 — член ВУЦВК. З 1958 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. М. І. Старовойт (Харків).

РУДЕНКО Сергій Гнатович (н. 20.X 1904) — рад. військ. діяч, маршал авіації (1955), Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1928. Н. в с. Королі (тепер с-ще м. т., районцентр Черніг. обл.) в сім'ї шевця. В Рад. Армії з 1923. В 1932 і 1936 закінчив командний і оперативний ф-ти Військ.-повітр. інж. академії ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир авіадівізії на Пн.-Зх. фронті, з листопада 1941 — ком. ВПС 61-ї армії, заст. ком. ВПС ряду фронті, командував ударною групою на Брян. фронті, з вересня 1942 — ком. 16-ю повітряною армією. З 1945 — ком. повітряною армією, з 1949 — нач. Гол. штабу ВПС, з 1950 — ком. далекосяжною авіацією, з 1953 — нач. Гол. штабу ВПС, з 1958 — 1-й заст. головнокомандуючого ВПС, з 1968 — нач. Військ.-повітряної академії ім. Ю. О. Гагаріна. На XXII з'їзді КПРС обраний кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го і 6-го скликань. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

РУДЗУТАК Ян Ернстович (15.VIII 1887 — 29.VII 1938) — радянський держ. і парт. діяч. Член Комуніст. партії з 1905. Н. на хуторі в Курситенській волості (тепер Латв. РСР) в сім'ї наймита. З 1904 — робітник на металург. з-ді в Ризі. В 1906 кооптований до Ризького к-ту РСДРП. У 1907 заарештований і засуджений до 10 років каторги. Після Люти. революції 1917 його звільнено. В 1917 — на профес. роботі в Москві, член Президії Моск. міської ради профспілок. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на госп. роботі, член Президії ВРНГ, голова Центротекстилю. В 1920—21 — голова ЦК профспілки робітників транспорту, голова Турккомісії та Туркбюро РКП (б), член Президії та ген. секретар ВЦРПС. В 1922 — голова Середньоазіатського бюро ЦК РКП (б). У 1923—24 — секретар ЦК РКП (б). У 1924—30 — нарком шляхів СРСР. У 1926 призначений заст. Голови Раднаркому і Ради Праці та Оборони СРСР. З жовтня 1931 — голова ЦКК ВКП (б) і нарком РСІ СРСР. На IX—XIII з'їздах РКП (б), XIV—XVII з'їздах ВКП (б) обирався членом ЦК партії. В 1926—32 — член Політбюро ЦК ВКП (б). З 1934 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП (б). Був членом Президії ЦВК і ВЦБК. Портрет, с. 35.

РУДИНСЬКИЙ Михайло Якович (14.X 1887 — 23.VII 1958) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1949). Н. в м. Охтирці (тепер Сум. обл.) в сім'ї земського лікаря. В 1910 закінчив істор.-філол. факультет Харків. ун-ту. Працював викладачем середніх навч. закладів Путивля, Переяслава, Петрограда (1910—17), у музеях Полтави, Києва (1917—25), Вологди (1940—44), в археол. установах АН УРСР (1925—33), з 1944 — в Ін-ті археології АН УРСР. Досліджував пам'ятки палеоліту (*Журавська стоянка*, *Мізинська стоянка*, *Пушкарівські стоянки*, Середне Придністров'я), неоліту (Смячкінські стоянки, Вовницькі могильники), епохи міді-бронзи (Озаринці, *Кам'яна Могила*), скіфського (Мачука) та ранньослов'янського (Кантемирівка) часів. Тв.: Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті. «Археологія», 1947, т. 1; До питання про культуру «мезолітичної доби» на Україні. В кн.: Антропологія, в. 1. К., 1928; Кантемирівські могили римської доби. «Записки Всеукраїнського археологічного кабінету», 1930, т. 1; Кам'яна Могила. К., 1961. І. Г. Шовкопляс (Київ).

РУДКИ — місто Самбірського р-ну Львів. обл. УРСР. Залізнич. ст. 3,1 тис. ж. (1971). Як село вперше згадується в джерелах 1472. Р. входило до Перемишльського пов. Перемишльської землі *Руського воєводства*. З 1646 Р. стали містом. Під час нар.-визвольної війни 1648—54

були розорені польсь.-шляхет. військами і татарами. В 1-й пол. 18 ст. Р. дістали *магдебурзьке право*. В 1772 Р. разом із зх.-укр. землями загарибала Австрія. З 1867 Р.—центр Рудківського пов. В 1885 і 1887 в повіті відбулися сел. заворушення, жорстоко придушені жандармами. Після розпаду в листопаді 1918 Австро-Угорщини Р. в травні 1919 були окуповані бурж.-поміщицькою Польщею. Трудящі міста брали участь у першотравневих демонстраціях, у страйках 1929—32, 1934, 1936—38. У 1936 відбувся страйк с.-г. робітників, який охопив увесь повіт і скоро переріс у повстання (див. *Рудківське повстання 1936*). Після возз'єднання Зх. України Р. 1939—63 — райцентр Дрогобицької обл. (з 1959 — в складі Львів. обл.). На поч. Великої Вітчизн. війни Р. 27.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарибники. В період тимчас. окупації у місті діяла група підпільної орг-ції «*Народної гвардії*». 27.VII 1944 рад. війська визволили Р. В 1963—64 місто входило до складу Городоцького р-ну. В районі Р. створено газопромисел. У місті: цегельний, маслосиробний та хлібний з-ди тощо. Середня школа. Пам'ятник В. І. Леніну.

РУДКІВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1936 — масовий виступ трудящих Рудківського пов. на Львівщині проти польсь. окупаційного режиму. Почалося з організованого комуністами аграрного страйку, що тривав 14.VI — 6.VII 1936. У страйку брали участь 567 робітників поміщицьких маєтків, а також селяни. Страйкарі висунули вимоги підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, укладення колективного договору тощо. Під час страйку відбувалися збори і маніфестації, учасники яких вимагали експропріації поміщицької власності й передачі селянам землі без викупу. Адміністрація поміщицьких маєтків намагалася зірвати страйк за допомогою штрейкбрехерів. Щоб прогнати штрейкбрехерів, які працювали в с. Острові Тулиголівському, а також звільнити своїх заарештованих товаришів, туди пішло понад 2 тис. робітників і селян з найближчих сіл. Під час сутички з поліцією було вбито 7 і поранено 5 повстанців. Ці події викликали обурення трудящих усієї Зх. України. Влада під тиском мас була змушена задовольнити вимоги страйкарів. Проте серед повстанців було проведено масові арешти. До суду притягнуто 143 учасників Р. п., з яких 103 засуджено до тюрем. ув'язнення. М. М. Кравець (Львів).

РУДНІВ Микола Олександрович (10.XI 1894 — 16.X 1918) — герой громадянської війни в СРСР. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Люторичах (тепер Туль. обл.) в сім'ї священика. В 1915 вступив до Моск. ун-ту. В 1916 був мобілізований і направлений в Олександрівське військ. уч-ще, після закінчення якого служив (з грудня 1916) у 30-му піх. запасному полку в Тулі. В 1917 — депутат Тульської Ради робітн., сел. і солдат. депутатів, член полкового к-ту, очолював бюро секції військової організації РСДРП(б) Тульського гарнізону. З червня — член Тульського комітету РСДРП(б). Після передислокації 30-го полку до Харкова, з серпня 1917 був членом Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів, членом більшовицького військ.-революц. к-ту, одним з керівників військ. орг-ції РСДРП(б) і Червоної гвардії в Харкові. В листопаді 1917 обраний командиром 30-го полку. З лютого 1918 — заст. наркомом у військ. справх *Донецько-Криворізької Радянської республіки*, з березня — член Надзвичайного штабу по обороні від австро-нім. інтервентів, з квітня — нач. штабу 5-ї Укр. армії, з липня — нач. штабу Царицинського фронту, з серпня — зав. відділом формування і навчання

Пн.-Кавказького військ. округу. Під час боїв під Царицином у районі ст. Бекетовка був смертельно поранений. Похований спочатку в Царицині, потім перевезений до Харкова.

Лит.: Виноградов А. Николай Руднев. Х., 1956; Власов П. И. Николай Руднев. М., 1960.

РУДНІВ Семен Васильович (28.II 1899 — 4.VIII 1943) — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністичної партії з 1917 Народився на хуторі Мойсіївці поблизу села Берюха (тепер с. Рудневе Путивльського р-ну Сум. обл.) в сел. сім'ї. З 1914 Р. працював столяром на Російсько-Балтійському з-ді в Петрограді. В 1916 за участь у політ. демонстрації заарештований. Учасник Жовтн. збройного повстання 1917 в Петрограді. З 1917 — в Червоній гвардії, з 1918 — в Червоній Армії. В роки громадян. війни був на парт.-політ. роботі на Пд. і Пд.-Зх. фронтах. Після поранення працював інструктором політвідділу Донецької трудової армії. В 1929 закінчив Військ.-політ. академію ім. В. І. Леніна. Перебував на відповідальній роботі в Рад. Армії. З 1940 — голова Путивльської районної ради Тсоавіахіму. На поч. Великої Вітчизн. війни Р. — командир винищувального батальйону. 10.IX 1941 рішенням Сумського обкому КП (б) У його призначили командиром партизан. загону. 18.X 1941 з ініціатииви Р. створено об'єднання Путивльський партизан. загін, в якому він став комісаром. З січня 1942 Р. — комісар з'єднання сумських партизан. загонів, створеного на базі Путивльського об'єднаного загону, Глухівського, Шалигинського, Котопського, Крелевецького і Шосткинського партизан. загонів. З'єднання під командуванням С. А. Ковпака і Р. провело ряд значних операцій у тилу ворога, завдало нищівних ударів по найважливіших комунікаціях ворога, здійснило *Карпатський рейд 1943*. Р. входив до складу підпільного ЦК КП (б) У. Загинув у бою біля Ділятина (тепер с-ще м. Ів.-Фр. обл.). Майже одночасно з Р. загинув його син Радій, який також з 1941 воював у партизан. з'єднанні С. А. Ковпака.

Тв.: Легендарний рейд (Дневник о Карпатском рейде. Письма). Ужгород, 1967.

Лит.: Палажченко О. Подвиг комісара. Семен Руднев. К., 1970. Я. Г. Панін (Київ).

РУДНІЦЬКИЙ (Rudnicki) Владислав (псевд.— Козак Сава, Михайло Серватовський, Іванський, Саецький; н. 20. II 1835 — р. см. невід.) — діяч польсь. визвольного руху, інженер-поручик рос. армії. Н. в Київ. губ. у сім'ї дворянина. З 1853 служив у рос. армії. Учасник оборони Севастополя (1855). У 1859 закінчив Інженерну академію, 1860 — Академію Генштабу. З 1862 служив у Київ. інженерній команді. Під час *польського визвольного повстання 1863—64* у квітні — травні 1863 очолив повстанські загони Київ. губ. 13.V полонений царськими військами у сутичці під Верховіссям, у червні втік із radoмишльської тюрми до Галичини, потім до Парижа. В 1865 прибув до Варшави з новим дорученням від польсь. таємних орг-цій і був заарештований. В 1867 засланий до Сибіру. В 1878 Р. повернувся із заслання й оселився у Варшаві. Дальша доля Р. невідома. Г. І. Марахов (Київ).

РУДНЯ — назва населених пунктів, поширена на Україні, а також у Білорусії і в зх. частині Росії. Більшість населених пунктів з такою назвою виникла в 14—17 ст. на місцях видобування і обробки болотяних залізних руд. Це свідчить про значний розвиток у цих місцевостях залізної пром-сті на базі болотяних руд.

Я. Е. Рудзукат.

М. О. Руднев.

С. В. Руднев.

М. М. Рукавишников.

РУДЬ Дмитро Пилипович (1886—1919) — учасник громадян. війни на Україні. Член Комуністич. партії з 1917. Н. у Луганську (тепер Ворошиловград). У 1917 — один з організаторів Червоної гвардії в Луганську. На чолі бронезагону брав участь у розгромі *каледоніщани*. В червні — грудні 1918 — учасник оборони Царицина. У лютому 1919 Р. сформував у Луганську бронезагін, потім очолив бронепоезд, що брав участь в обороні Луганська від денікінців, у боях в районі Запоріжжя — Синельникове, за Катеринослав. Загинув у бою.

М. В. Коваль (Київ).

РУЖИНСЬКИЙ — лит. князівський рід, що діяв великі маєтності на Україні, згодом укр. магнати. О с т а ф і й Р. (рр. н. і см. невід.) — намісник польс. воєводи в Києві 1575—81. М и х а й л о О с т а ф і й о в и ч Р. (рр. н. і см. невід.) — гетьман реєстрового козацтва (1585). К и р и к О с т а ф і й о в и ч Р. (р. н. невід. — п. бл. 1601) — черкаський підстароста, очолював авангардний загін польс.-шляхет. війська, яке придушувало *Надвівайка повстання 1594—96*. У квітні 1596 під Білою Церквою загін Кирика Р. розгромили повстанці. Р о м а н К и р и к о в и ч Р. (1575—18.IV 1610) — політ. авантюрист. У 1608 очолював військ. *Лжедмитрія II*. В 1610 брав участь в інтервенції польс.-лит. військ проти Росії.

РУЖИЦЬКИЙ (Różycki) Едмунд Тадеуш Домінік (27.VIII 1827—23.V 1893) — діяч польс. визвольного руху. Н в с. Агатівці (тепер Бердичівського р-ну Житомир. обл.) у дворянській сім'ї. З 1848 служив у рос. армії. В 1854 закінчив Академію Генштабу. В 1861 вийшов у відставку в чині підполковника й оселився в Житомирі. В серпні — грудні 1862 — голова повстанської орг-ції — «Провінціального комітету на Русі». Під час польського визвольного повстання 1863—64 з січня по травень 1863 входив до складу «Тимчасового уряду на Русі». Очолював повстанські сили на Волині. Після поразки повстання емігрував до Парижа. З 1872 жив у Кракові.

Г. І. Марახов (Київ).

РУЖИЧАНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — могильник *черняхівської культури* на підвищенні лівого берега р. Вовка (притока Пд. Бугу) біля с. Ружичанки Хмельницького р-ну Хмельн. обл. Відкрито його 1963, досліджували 1964—66. Розкопано 73 поховання з обрядом трупопокладення і трупоспалення. Більшість трупопокладень орієнтовано на Пн. У похованнях знайдено переважно гончарний і ліпний посуд з рештками їжі. В багатьох похованнях знайдено ще й срібні та бронзові арбалетовидні фібули (застібки), янтарні, скляні й сердоликові намистини різних форм, бронзові пряжки, кістяні гребені тощо.

Лит.: В и н о к у р И. С. Черняхівський могильник і поселення в с. Ружичанка. В кн.: Археологические открытия 1966 года. М., 1967.

І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський). **РУКАВИШНИКОВ** Микола Миколайович (н. 18.IX 1932) — льотчик-космонавт СРСР (1971), капітан, Герой Рад. Союзу (1971). Член КПРС з 1970. Н. у м. Томську в сім'ї залізничника. В 1957 закінчив Моск. інженерно-фізичний ін-т. Працював у конструктор. бюро. В січні 1967 зарахований до загону космонавтів. 23.IV 1971 як інженер-випробувач стартував на косміч. кораблі «Союз-10» разом з В. О. Шаталовим та О. С. Єлісєєвим. У ході спільного дводобового польоту з орбітальною наук. станцією «Салют», що була виведена на орбіту 19.IV 1971, уперше в світі проведено комплекс досліджень по перевірці працездатності удосконалених систем взаємного пошуку, далекого зближення, причалювання, стикування й розстикування косміч. корабля та автоматич. станції. 25.IV після виконання програми наук.-тех. досліджень «Союз-10» приземлився в заданому районі.

«РУКИ ГЕТЬ ВІД РОСІЇ» — масовий нар. рух у капіталістич. країнах проти антирад. інтервенції 1918—22. Набув широкого розмаху в Англії, США, Франції, Італії, Німеччині, Польщі та ін. країнах, які взяли участь в інтервенції проти Рад. Росії. Рух очолювали місцеві та нац. «комітети дії». Активну роль у керівництві ним відіграли комуністич. партії. Учасники руху влаштовували страйки, політ. мітинги й демонстрації, виступали в пресі на захист Рад. країни, відмовлялися навантажувати і перевозити військ. спорядження ворогам Рад. Росії. Боротьба трудящих капіталістич. країн, спрямована на захист Рад. республіки, була яскравим виявом пролетар. *інтернаціоналізму*, ця боротьба була однією з причин, що примусили імперіалістів відмовитися від інтервенції проти Рад. Росії. «Як тільки, — говорив В. І. Ленін, — міжнародна буржуазія замахається на нас, її руку схоплюють її власні робітники» (Твори, т. 31, с. 272).

РУЛІКОВСЬКИЙ Едвард (1825—1900) — польс. історик, етнограф. Н. в с. Мотовилівці (тепер с. Мотовилівська Слобідка Фастівського р-ну Київ. обл.) в шляхет. сім'ї. Осн. праці Р. «Опис Васильківського повіту» (Варшава, 1853), «Давні дороги і шляхи на правому березі Дніпра, їхнє історичне значення» (Варшава, 1878), «Етнографічні записки з України» (Краків, 1879), «Опис Київського повіту» (Київ — Варшава, 1913). В них містяться чимало цікавих фактичних відомостей. Проте істор. матеріал Р. висвітлював з шляхет.-бурж. позицій, ідеалізував економічне становище населення України під владою Речі Посполитої, негативно ставився до визвольної

О. М. Румянцев.

П. О. Румянцев.

війни укр. народу 1648—54, до гайдамацького руху 18 ст.

РУМУНИ — нація, осн. населення Соціалістичної Республіки Румунії. Заг. чисельність — 16,6 млн. (1963). В СРСР живуть гол. чин. в УРСР — 112 тис. чол. (1970). Мова румунська, сх. групи романських мов індоєвроп. сім'ї. Більшість віруючих Р. — православні, є й протестанти. В УРСР Р. живуть переважно в пд. районах Чернівецької і в сх. районах Закарпатської обл. 85% їх становить сільське населення. Найдавніші румунські поселення на Україні заснували в кін. 13—15 ст. селяни — вихідці з пн.-зх. Волощини (Марамуреша) та пд. Трансільванії. В мові, громадському та сімейному побуті, в одязі зберігають певні нац. риси, разом з тим маючи багато спільного з культурою навколишнього укр. і молд. населення.

Лит.: Наулко В. І. Карта сучасного етнічного складу населення Української РСР. К., 1966.

В. І. Наулко (Київ).

РУМУНСЬКИЙ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ КОМІТЕТ ДІІ в Одесі — революц. орг-ція румун. лівих соціал-демократів, які укривалися в Росії від переслідувань уряду Румунії; діяла з літа 1917 до поч. 1918. Комітет ставив перед собою завдання повалення революц. шляхом бурж.-поміщицького ладу в Румунії і підтримку революції в Росії. Вів пропагандистську революц. роботу серед солдатів, матросів, що втекли з рос. армії, та населення Молдавії. Активними діячами к-ту, що налічував понад 1 тис. чол., були М. Г. Бужор, А. Залік, І. Діческу-Дік, А. Ніколау, Г. Строїч та ін. Видавав газ. «Лупта», друкував численні відозви і листівки. Підтримував зв'язок з революц. групами, що діяли на території Румунії, окупованої австро-нім. військами. Комітет з ентузіазмом зустрів перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. З метою активішої організації румун. народу на революц. боротьбу в листопаді 1917 створив Румунський військ.-революц. к-т, який відіграв велику роль в організації *румунських революційних батальйонів*.

С. М. Пархомчук (Київ).

РУМУНСЬКІ РЕВОЛЮЦІЙНІ БАТАЛЬЙОНИ — добровільні революційні підрозділи, що діяли в Рад. країні в роки громадян. війни. Сформовані в січні 1918 в Одесі на залик Румунського військ.-революц. к-ту. До їхнього складу входили румун. соціалісти-емігранти, колишні солдати і матроси рум. армії і флоту. Було сформовано 1-й революц. (піхотний) батальйон (командир В. Попович) та морський батальйон (командир Г. Строїч). На поч. 1918 1-й революц. батальйон взяв участь у боях проти румун. інтервентів

у районі Бендер, морський батальйон — у районі Акермана (тепер м. Білгород-Дністровський) та в районі Вилкова. Тоді ж на боці революц. рад. військ діяв ряд повсталих румун. кораблів. На поч. березня Р. р. б. разом з червоногвардійцями брали участь у боях проти австро-нім. військ і гайдамаків у районі Одеси. В серед. березня 1918 батальйони було евакуйовано до Криму, де вони продовжували боротьбу проти контрреволюції. У квітні 1918 у зв'язку із створенням Червоної Армії їх було розпущено. Значна частина румун. бійців-інтернаціоналістів влилася до Червоної Армії, в лавах якої продовжувала боротьбу на захист Країни Рад.

С. М. Пархомчук (Київ).

РУМЧЕРОД — Центральний виконавчий комітет Рад солдат., матроских, робітн. і сел. депутатів Рум. фронту, Чорноморського флоту та Одес. військ. округу. Обраний на 1-му фронтovому й обласному з'їзді Рад, що відбувся в Одесі 10—27.V (23.V — 9.VI) 1917. Поширював свою діяльність також на Бессарабію, Херсонську, Таврійську, пд. частину Подільської і Катериносл. губ. З липня Р. видавав газету «Голос революції». До грудня 1917 Р. перебував під впливом меншовиків і есерів. Угодовське керівництво Р. виступило проти Великої Жовтн. соціалістич. революції. На 2-му з'їзді Р., що відбувся 10—23.XII 1917 (23.XII 1917 — 5.I 1918) в Одесі, більшість делегатів підтримала більшовиків. З'їзд, в якому взяв участь представник ЦК РСДРП В. Володарський, прийняв більшовицькі рішення з осн. питань — про поточний момент, організацію влади, аграрне питання, про демократизацію армії тощо — й обрав більшовицький виконком, до складу якого ввійшли В. Г. Юдовський (голова Р.), П. І. Старостін та ін. Р. брав участь у підготовці і проведеної *Одеського січневого збройного повстання 1918*, після перемоги якого оголосив себе найвищим органом влади в області й на фронті, взяв на себе керівництво частинами Рум. фронту та Одес. військ. округу. Р. очолив здійснення соціалістич. перетворень на Пд. Україні, керував боротьбою проти рум. і австро-нім. інтервентів. У травні 1918 у зв'язку з окупацією Пд. України австро-нім. військами Р. припинив свою діяльність.

М. Ю. Раковський (Одеса).

РУМЯНЦЕВ Микола Петрович (14.IV 1754 — 15.I 1826) — рос. держ. діяч, дипломат, граф. Син П. О. Румянцева. В 1781—95 перебував на дипломатичній службі. За *Паула I* з 1798 був в опалі і жив за кордоном. З 1801 повернувся в Росію, обіймав держ. посади міністра комерції (1802—11), голови Держ. ради (1810—12), канцлера (1809—14). Р. зібрав велику колекцію етнографіч. і нумізматич. матеріалів та цінну бібліотеку. Об'єднав навколо себе групу значних істориків та археографів. На кошти Р. було видано «Пам'ятки російської словесності XII ст.» (ч.1. М., 1821), «Білоруський архів давніх грамот» (М., 1824) тощо. Сприяв розшукуві документальних джерел з історії Росії, а також України, у закондних архівах. Був членом ряду академій та наук. товариств.

РУМЯНЦЕВ Олександр Матвійович (н.16.II 1905) — рад. економіст, громад.-політ. діяч, академік АН СРСР (з 1966). Член КПРС з 1940. Н. в с. Минцовому (тепер Галицького р-ну Костром. обл.) в сел. сім'ї. У 1926 закінчив Харків. ін-т народного г-ва. В 1930—43 — на наук.-викладацькій роботі у вузах Харкова і Таджикистану. В 1943—49 — на парт.роботі в Харків. обкомі партії. В 1950—52 очолював Ін-т економіки АН УРСР і Відділ сусп. наук АН УРСР. В 1952—55 — на роботі в апараті ЦК КПРС. У 1955—58 — гол.

редактор журн. «Коммунист». У 1958—64—шеф-редактор міжнар. журн. «Проблемы мира и социализма». У 1964—65— гол. редактор газ. «Правда». З 1965— в. о. академіка-секретаря, з 1966— академік-секретар Відділу економіки АН СРСР. У 1970—71— віце-президент АН СРСР. Оси. праці присвячено питанням політекономії і розвитку міжнар. комуніст. руху. На XIX, XX, XXII—XXIV з'їздах партії обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—5-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Возникновение частной собственности на движимое имущество. Х., 1947; Зростання добробуту радянського народу — закон розвитку соціалістичного суспільства. К., 1950; О категориях и законах политической экономики коммунистической формации. М., 1966; Экономическая реформа: ее осуществление и проблемы. М., 1969 [у співавіт.]; Проблемы современной науки об обществе. М., 1969.

РУМЯНЦЕВ (Румянцев - Задунайський) Петро Олександрович (15.I 1725—19.XII 1796)— рос. полководець, генерал-фельдмаршал (з 1770), граф (з 1744). Військ. службу почав 1740. Під час Семилітньої війни 1756—63 відзначився в битвах під Гросс-Егерсдорфом (1757), Кунерсдорфом (1759), у здобутті Кольберга. З 1764— президент другої Малоросійської колегії, генерал-губернатор Малоросії. Обіймаючи ці посади, Р. проводив політику ліквідації політ. автономії Лівобережної України, примусової русифікації і нац. гноблення укр. народу. За правління Р. було проведено перепис майнового стану населення (див. *Генеральний опис Лівобережної України 1765—69*), на поч. 80-х рр. 18 ст. запроваджено загальнонос. систему адм.-політ. управління (поділ на *намісництва*), остаточно покріпачено укр. селянство (1783), поширено на Лівобережну Україну дію «Жалуваної грамоти дворянству» 1785 та зрівняно укр. поміщиків у правах з рос. дворянством. Під час рос.-тур. війни 1768—74 рос. війська під командуванням Р. розгромили тур. війська в битвах під Рябоюмогилою, на річках Ларзі і Кагулі, завдали їм ряд поразок у Болгарії. В результаті цих перемог Туреччина була змушена припинити війну і підписати вигідний для Росії *Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774*.

РУМЯНЦЕВСЬКИЙ ОПИС МАЛОРОСІЇ— див. *Генеральний опис Лівобережної України 1765—69*.

РУП, Револуційна українська партія— укр. дрібнобурж. націоналістична партія. Створена 1900 в Харкові. Її організаторами були Д. Антонович, М. Русов. Соціальною опорою РУП була укр. дрібнобурж. інтелігенція. РУП складалася з нечисленних гуртків, т. з. «вільних громад», що перебували в Харкові, Києві, Ніжині, Полтаві, Чернігові, Львові та ін. містах України. Прикриваючись революц. фразою, на ділі проводила шовіністичну політику, намагалася розколоти єдність робітн. руху. Програмним документом РУП, написаним у дусі крайнього шовінізму, була брошура «Самостійна Україна». Органами партії були журн. «Гасло» (1902—03) і газ. «Селянин». У грудні 1905 після кількох розколів РУП прийняла назву *Українська соціал-демократична робітничка партія* (УСДРП). П. П. Бачинський (Київ).

«РУСАЛКА ДНІСТРОВАНА»— укр. альманах «Руської трійці». Заборонена до видання у Львові 1834 (первісна назва— «Зоря»), була опублікована 1837 в Будапешті. «Р. Д.»— збірка укр. фольклорних записів та літ.-публіцистичних творів, більшість яких належала М. С. Шашкевичу, Я. Ф. Головацькому та І. М. Вагилевичу. «Р. Д.»

висвітлювала досягнення в галузі укр. фольклористики й л-ри в Росії та Наддніпрянській Україні; публікувала істор. пісні та істор. документи, що розкривали героїчне минуле укр. народу, розвивали його визвольні прагнення, вселяли надію на возз'єднання зх.українців з українцями, що були в складі Росії. І. Я. Франко високо оцінив значення «Р. Д.» в становленні нової укр. л-ри. Видання: Русалка Дністрова (Фотокопія з видання 1837 р.). Вступ. стаття О. І. Більцького. К., 1950.

РУСИН Василь Павлович (н. 2.I 1919)— учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни, держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1943. Н. у с. Лецовиці (тепер Мукачівського р-ну Закарп. обл.) в сел. сім'ї. Закінчив (заочно) Львівський ун-т (1952), канд. юридичних наук (1966). В 1939 виїхав з окупованого угор. фашистами Закарпаття до СРСР. У 1942 вступив у 1-у Чехословацьку окрему бригаду в СРСР, брав участь у боях проти гітлерівців. У вересні— жовтні 1944— командир партизан. з'єднання на Закарпатті (на території тепер Свалявського та Мукачівського р-нів). Після визволення Закарпаття Рад. Армією і його возз'єднання з Рад. Україною— на рад. роботі. З 1963— голова виконкому Закарп. обласної Ради депутатів трудящих. На XXIII і XXIV з'їздах КП України обирався кандидатом в члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання і Верховної Ради УРСР 3—8-го скликань, з 1969— член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений чотирма орденами Трудового Червоного Прапора, Вітчизн. війни обох ступенів та ін. нагородами.

РУСИНИ— назва українців в Галичині, Буковині й Закарпатті, що набула найбільшого поширення під час їхнього перебування під гнітом Австро-Угорщини. Слово «русини» походить від назви «Русь». Називаючи себе «русинами», українці зх.-укр. земель підкреслювали споконвічний зв'язок цих земель з усією Україною і Росією, з усіма сх. слов'янами. Ця назва відображала рішучий опір зх.-укр. населення асиміляторським намаганням іноземних загарбників, які, спираючись на підтримку укр. бурж. націоналістів, проводили щодо нього політику соціального й нац. гноблення, поніччювання, колонізації, мадяризації й румунізації. П. В. Свєжинский (Львів).

«РУССКАЯ СТАРИНА»— щомісячний істор. журнал, видавався 1870—1918 у Петербурзі. В журналі широко висвітлювались питання суспільно-політ. руху і культ. життя Росії 18—19 ст. Поряд з істор. розвідками і дослідженнями «Р. с.» публікувала різноманітні істор. джерела, офіційні акти, мемуари, записки, листування видатних держ., політ. і військ. діячів, вмщувала новознайдені твори письменників, пам'ятки нар. творчості, а також цінний люстраційний матеріал. Чимало місця відведено висвітленню різних періодів історії України; ряд публікацій пов'язано з іменами Г. С. Сковороди, Т. Г. Шевченка, В. Н. Каразіна, О. М. Бодяньського. В журналі друкували свої праці укр. бурж. історики й краєзнавці М. І. Костомаров, П. О. Куліш, О. М. Лазаревський, П. С. Єфименко та ін. Вміщувались рецензії та анотації на книги з історії України. Журнал спочатку мав ліберально-бурж. і ліберально-народницький напір, з 1892 в «Р. с.» помітно місце посідали опіційні, консервативно-реакц. матеріали.

Л. І. Гольденберг (Київ).
«РУССКИЙ АРХИВ»— щомісячний істор. журнал; виходив 1863—1917 у Москві. В журналі публікували різноманітні документальні та ін. джерела з історії Росії переважно 18—19 ст., невідомі раніше твори рос. письменників тощо.

Серед публікацій «Р. а.» — цінні матеріали з історії суспільної думки і визвольних рухів у Росії і на Україні, праці укр. істориків О. М. *Лазаревського* («Нариси малоросійських фамілій», «Нариси з побуту Малоросії XVIII ст.»), М. О. *Максимовича* («Оповіді про Коліївщину»), П. О. *Куліша* (розвідки з історії укр. козацтва), спогади і біографічні матеріали про Т. Г. Шевченка, П. П. *Гулака-Артемовського*, М. І. Костомарова, матеріали з історії укр. мистецтва. В політ. напрямі журналу бурж.-ліберальні тенденції поєднувалися з дворянсько-монархічними.

Л. І. *Гольденберг* (Київ).

РУСТИКАЛЬНІ ЗЕМЛІ (від лат. *rusticus* — селянський) — селянські земельні наділи у феод.-кріпосницькій Австрії та загарбаних нею зх.-укр. землях (у Сх. Галичині — з 1772, на Буковині — з 1774). Р. з. перебували в спадковому користуванні селян. Юридич. власниками Р. з. вважалися володільці *домінікальних земель* (помішки, д-ва, церква), на користь яких селяни були зобов'язані відбувати *панщину*, виконувати різноманітні натуральні й грошові повинності та сплачувати д-ві поземельні податки. Незважаючи на урядову заборону (законодавчі акти 13.XI 1783, 7.I і 6.V 1785, 2.IV 1787 — для Галичини, 24.II 1787 — для Буковини), помішки під різними приводами перетворювали Р. з. на свою власність. У Галичині, за офіційними даними, протягом 1787—1847 поміщики захопили 5,6% Р. з. Урядовим декретом від 25.XI 1846 за поміщиками було закріплено Р. з., відібрані у селян протягом 1787—1820. За *селянською реформою 1848* сел. земельні наділи було перетворено на особисту власність селян, внаслідок чого поділ на Р. з. і домінікальні втратив кол. значення.

Ф. І. *Стеблій* (Львів).

РУСЬ, руси, рось, роси, роді — сх.-слов'янське плем'я, яке жило в Середньому Придніпров'ї в басейні р. Росі і на Сх. від нього у 3-й чверті 1-го тис. н. е. В писемних джерелах Р. вперше згадується під назвою «росомони» («розомани») у праці готського історика 6 ст. *Йордана* «Про походження та історію готів». Його сучасник, невідомий автор, який доповнив хронологію Захарії Ритора географіч. описом народів, плем'я Р. називає «росами». В найраніших грец. записах про Р. їх названо ім'ям «роді», яке Б. О. Рибаків пов'язує з літописною назвою м. Родень (див. *Княжа гора*). Коли Серед. Придніпров'я зазнало нашествия аварів, Р. очолила боротьбу місцевих слов. племен проти загарбників і об'єднала їх у племінний союз, який дістав узагальнену назву «Русь». Згодом провідне становище в союзі племен Серед. Придніпров'я перейшло до полян. Союз племен теж зберіг за собою назву «Русь». Пізніше ця назва закріпилася за ранньофеод. держ. утворенням, в становленні якого вирішальну роль відігравали поляни. З виникненням у сх.-слов'ян ранньофеод. д-ви і складанням єдиної давньорус. народності «Руссю» почали називати всю територію цієї держави (див. *Київська Русь*, *Руська земля*) і народність, від якої походять братні сх.-слов. рос., укр. і білорус. народи. Про слов. походження терміну «Русь» свідчить також топоніміка. Зокрема, в Серед. Придніпров'ї відомо ряд річок, назви яких мають корінь «рос» або «рус» (Рось, Росава, Роставиця, Русава тощо).

Рад. історіографія остаточно спростувала антинаук. твердження норманістів, нібито термін «Р.» походить від назви норманського племені, яке в 2-й пол. 9 ст. проникло в Сх. Європу, зазнавало тут державу і дало їй своє ім'я (див. *Норманізм*).

Лит.: История СССР. Первая серия, т. 1. М., 1966; История Украинской РСР, т. 1. К., 1967; Черепнин Л. В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. В кн.: Вопросы формирования русской народности к началу XV в. М.—Л., 1958; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970.

«РУСЬКА БЕСІДА» — 1) Культ.-освітній т-ва ліберально-бурж. напрям у Галичині (1861—1939). Перша «Р. б.» засн. у Львові в січні 1861. Згодом виникли такі т-ва в ін. містах (1912 було 34 т-ва). Вони утримували клуби, театр, трупи, читальні зали і б-ки, влаштовували концерти, розваги тощо. У віданні лівів. «Р. б.» перебував пересувний муз.-драм. театр (1864—1922). Починаючи з 1913 т-ва почали міняти назву на «Українська бесіда» (1913 — у Жовків, 1929 — у Львові). Внаслідок переслідувань польс. бурж. влади кількість т-в зменшувалась. Ці т-ва відіграли певну позитивну роль у поширенні знань, піднесенні театр. культури. 2) Культ.-освітнє т-во в Чернівцях 1869—1940. З 90-х рр. 19 ст. організовувало філії й читальні в містах і селах Буковини (1914 було 9 філій і 150 читальень з 13 тис. членів). Влаштовувало муз.-літ. вечори, лекції, видавало наук.-популярну та худ. л-ру, календарі, газети і журнали. Після окупації Пн. Буковини бурж. Румунією (1918) було закрито всі філії та читальні «Р. б.». В 1922—40 «Р. б.» діяла лише в Чернівцях. Я. Р. *Дашкевич* (Львів).

РУСЬКА ЗЕМЛЯ, Русь — ранньофеодальне держ. утворення сх. слов'ян на Середньому Придніпров'ї 9—10 ст. Згадується в працях *Константина VII* Багрянородного, в договорах Русі з Візантією, в давньорус. літописах. Значними містами Р. з. були Київ, Чернігів і Переяслав. У 9—10 ст. Р. з. називали кол. племінну територію *полян*, частини територій *сіверян* та *радимичів* і, можливо, деякі землі *уличів* та *в'ятичів*. Межі Р. з. того часу свідчать про те, що вона була не племінним, а етнічним, а політ. держ. утворенням, на основі якого виникла ранньофеод. давньорус. д-ва — *Київська Русь*. На поч. 12 ст. Р. з. називали всі території, населені сх.-слов. племенами, про що згадується в «Повісті временних літ». Згодом назви «Р. з.» і «Русь» стали основою понять «русский», «русскі».

Лит.: Любавский И. М. К. Образование основной государственной территории великорусской народности. Л., 1929; Насонов А. Н. «Русская земля» и образование территории древнерусского государства. М., 1951.

«РУСЬКА ІСТОРІЧНА БІБЛІОТЕКА» — збірники праць з історії України 15—18 ст. (24 т.; 1886—1904). Виходила укр. мовою спочатку в Тернополі, потім (з 16-го т.) у Львові. В «Р. і. б.» друкували переважно праці укр. істориків бурж.-націоналістич. напрям (В. Б. *Антоновича*, М. І. *Костомарова* та ін.). Вміщено також окремі публікації рос. істориків-великодержавників Д. І. *Іловайського* (з історії Київ. Русі 9—12 ст.) та І. А. *Линниченка* (з історії Галицької Русі 14—15 ст.). Порівняно невелику кількість у «Р. і. б.» становили праці укр. істориків ліберально-бурж. напрям О. Я. *Єфименко*, Д. І. *Базалія*, історика права М. Ф. *Владимирського-Буданова*, літературознавця М. П. *Дашкевича*, в яких використано цінні документальні першоджерела з історії України 16—18 ст.

«РУСЬКА ПРАВДА» — складені переважно в 11—12 ст. збірники норм давньоруського права, основне джерело для вивчення суспільних відносин, історії класової боротьби, державності та системи права *Київської Русі*. «Р. п.» мала величезне значення у розвитку рос., укр., білоруського, а почасті й лит. права. Тепер відомо 106 списків «Р. п.», складених у 13—18 ст., що їх прийня-

то поділяти на три редакції — Коротку, Розширену та Скорочену. Кожна з редакцій відбиває певні етапи розвитку феодалізму в Давній Русі. Коротка редакція «Р. п.» є найдавнішою (11 ст.). Вона складається з «Правди Ярослава», або «Найдавнішої правди» (ст. 1—18), «Правди Ярославичів», або «Статуту Ярославичів» (ст. 19—41), «Покону вірного» (ст. 42) та «Урока мостникам» (ст. 43).

«Правду Ярослава», на думку Б. Д. Грекова, Б. О. Рибаківа, О. О. Зими́на, складено 1016; на думку М. М. Тихомірова і С. В. Юшкова, — у 30-х рр. 11 ст. Правові норми цієї найдавнішої «Правди» відбивають суспільні відносини ранньофеод. періоду. Зберігається, хоч і з значним обмеженням, інститут кривавої помсти, предметом правового захисту є переважно життя, тілесна недоторканність і честь дружинної знаті та її військ. спорядження і челядь, відсутні норми, спрямовані на захист феод. землеволодіння.

«Правду Ярославичів» складено 1032—54 (Б. Д. Греков, О. О. Зимін) або 1072 (М. М. Тихоміров, С. В. Юшков, Л. В. Черепнін). У ній, на відміну від «Правди Ярослава», досить ясно відбито феод. сутність регульованих нею суспільних відносин. Майже всі її норми спрямовано на захист князівського феод. маєтку, зем. власності князя тощо. Тут чітко виражено специфіку феод. права як права-привілею. Так, за вбивство селянина чи холопа сплачувався штраф 5 гривень, за князівського дружинника — 80 гривень.

Щодо часу складання Розширеної редакції «Р. п.», яка є пам'яткою розвинутого феодалізму, серед дослідників також немає однозначної думки. С. В. Юшков та О. О. Зимін вважають, що в цілому її було складено під час князювання Володимир Мономаха, незабаром після Київського повстання 1113, Б. О. Рибаків — що це мало місце під час князювання Ростислава Володимировича, а М. М. Тихоміров і Л. В. Черепнін відносять складання цієї редакції «Р. п.» до 1209. Не менш спірним є питання про час виникнення складових частин цієї редакції — Суду Ярослава Володимировича (ст. 1—52) та Статуту Володимира Мономаха (ст. 53—121). Розширена редакція «Р. п.», що вклучає перероблені та доповнені норми її Короткої редакції, всебічно забезпечувала інтереси феодалів, захищала їхню власність на землю тощо, закріплювала безправ'я холопів, які перетворювалися на кріпаків, визначала обмеження майнових та особистих прав різних категорій феодально залежного населення (*закунів, рядовичів*), поступове поневолення *смердів*.

Скорочену редакцію «Р. п.» більшість дослідників (М. О. Максимейко, О. О. Зимін) розглядає як найпізнішу, створену на основі Розширеної редакції у 15 і навіть 17 ст. Проте М. М. Тихоміров навів істотні міркування щодо визнання Скороченої редакції «Р. п.» давнішою за Розширену.

«Р. п.» справила великий вплив на розвиток феод. права Росії, України, Білорусії, Литви (див. *Литовські статуту*) і Польщі.

Видання: Правда Русская, т. 1—2. М.—Л., 1940—47. Лит.: Тихоміров М. Н. Исследование о Русской Правде. М.—Л., 1941; Юшков С. В. Русская Правда. М., 1950; Черепнін Л. В. Социально-политические отношения в древней Руси и Русская Правда. В кн.: Древнерусское государство и его международное значение. М., 1965; Рубинштейн Н. Л. Древнейшая Правда и вопросы дофеодального строя Киевской Руси. В кн.: Археографический ежегодник за 1964 год. М., 1965; Максимейко М. Система Русской Правды в її поширенні редакції. К., 1926; Максимейко М. Интерполляції в тексті поширеної Руської Правди. К., 1929.

С. Л. Фукс (Харків).

«РУСЬКА ПРАВДА» П. І. ПЕСТЕЛЯ, «Руська правда, або Заповідна держава громада великого народу російського, що служить завітом для удосконалення Росії і містить вірний наказ як для народу, так і для тимчасового верховного правління» — конституція *декабристів*, складена П. І. Пестелем і ухвалена П'єдентним товариством декабристів 1823 в Києві. Названа так 1824. Передбачала знищення кріпацтва і станового ладу, рівність усіх громадян перед законом, встановлення респ. правління, наділення селян безоплатно землею за рахунок державного фонду. Незважаючи на риси дворянської обмеженості в роз'язанні аграрного, нац. і деяких ін. питань, «Р. п.» є найдемократичнішим варіантом революц. програми декабристів. Вперше її видав 1906 П. Є. Шоголев. Видання: «Русская Правда» П. И. Пестеля и сочинения ей предшествующие. В кн.: Восстание декабристов. Документы, т. 7. М., 1958.

Лит.: Нечкина М. В. «Русская Правда» и движение декабристов. В кн.: Восстание декабристов. Документы, т. 7. М., 1958.

РУСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА — одна з найбільших православних церков у *християнстві*. Почала складатися в 11 ст., незабаром після *хрещення Русі* (бл. 988—89) і запровадження *православ'я*, покликаного зміцнювати феод. лад, освячувати князівську владу і викоринювати *поганство*. В перші десятиліття свого існування Р. п. ц. підлягала константинопольському патріархові, який ставив на чолі її митрополитів-греків. У 1051 на чолі Р. п. ц. Ярослав Мудрий поставив руського митрополита Іларіона. Після монголо-татарської навали рус. митрополити перебували у Володимирі. В 1328 митрополію перенесено до Москви. У зв'язку з тим, що константинопольський патріарх 1439 уклав з рим. папою Флорентійську унію, за якою мали об'єднатися православна та римсько-католицька церкви, Р. п. ц. при підтримці моск. вел. князя Василя II Васильовича *Темного* відмовилася підпорядковуватися йому. Собор єпископів Р. п. ц. 1448 оголосив її автокефальною (незалежною), главою церкви поставив митрополита московського і всієї Русі. Зі створенням Моск. патріархії (1589) зросло міжнар. значення Р. п. ц.

Після того як укр. землі були загарбані лит. феодалами, лит. князі, намагаючись розв'язати зв'язки народу з рос. народом, добилися від константинопольського патріарха відновлення незалежної від Москви Київ. митрополії (1458). Після *Львівської унії 1569* Правобережну і Лівобережну Україну загарбала шляхет. Польща, де держ. релігією був *католицизм*. За *Брестською церковною унією 1596* православна церква України і Білорусії об'єднувалася з католицькою і підпорядковувалася Римській курії. Укр. і білорус. народи весь час боролися проти унії, внаслідок чого 1620, зокрема, було відновлено Київ. митрополію. Після *возз'єднання України з Росією 1654* Київ. митрополія приєдналася до Моск. патріархії (1685); т. ч. на Лівобережжі унію було ліквідовано (на Правобережжі її ліквідовано 1839). Відтоді уніатська церква лишилася тільки на зх.-укр. землях). У 1653—56 патріарх Никон провів уніфікацію богослужбових книг і реформу церк. обрядів. Це стало приводом до розколу Р. п. ц. і виникнення сект. За намагання встановити зверхність церковної влади над світською Никон був позбавлений патріаршого сану. За Петра I проведено церк. реформу, що скасувала патріаршество (1721). Для управління церквою створено Синод, що підлягав світській владі. Реформа

остаточно перетворила Р. п. ц. на частину держ. апарату. В 1764 проведено *секуляризацію* церковних земель (на Лівобережній Україні — 1786—88, на Правобережній — 1793). Позбавлена внаслідок секуляризації своїх зем. маностей Р. п. ц. існувала на утриманні царизму як його слухняне знаряддя, а також за рахунок експлуатації віруючих. В 1916 в Росії було 77 727 православних церков і молитовних будинків, бл. 118 тис. церковнослужителів, 1025 *монастирів* і бл. 95 тис. ченців. Капітали монастирів становили понад 4 млрд. крб. У 1913 з держ. бюджету для Р. п. ц. виділялося понад 44,5 млн. крб. Православне *духівництво* було вірною опорою царизму, допомагало пануючим класам експлуатувати трудящих, душило передову наук. і суспільну думку. Велику Жовтн. соціалістичну революцію Р. п. ц. зустріла вороже. В 1917—18 Помісний собор, що відновив патріаршество, оголосив анафему Рад. владі; засудив декрет Раднаркому від 20.1 (2.ІІ) 1918 про відокремлення церкви від д-ви і школи від церкви. В роки громадян. війни духівництво Р. п. ц. діяло в союзі з білогвардійцями та інтервентами, створювало спец. загони («полки Ісуса») для боротьби проти Рад. республіки. Ворогів революції підтримувала створена 1919 укр. бурж. націоналістами укр. автокефальна православна церква (УАПЦ) (див. *Українська автокефальна православна церква*). Зміцнення Рад. влади, підтримка її широкими верствами віруючих примусила духівництво Р. п. ц. переглянути своє ставлення до Рад. влади. В 1922 серед духівництва Р. п. ц. виник т. з. обновленський рух. Обновленці намагалися пристосовувати діяльність церкви до умов нового суспільного ладу. Укр. обновленці у жовтні 1923 на своєму першому соборі в Харкові створили незалежну від моск. Синоду *українську православну автокефальну церкву* (УПАЦ) з власним Синодом. Перемога соціалізму в СРСР відіграла вирішальну роль в остаточному переході Р. п. ц. на позиції лояльного ставлення до Рад. влади, що згодом привело до поступової самоликвідації обновленства. В 1930, після викриття зв'язків УАПЦ з контрреволюц. «Спілкою визволення України», надзвичайний собор УАПЦ прийняв рішення про ліквідацію цієї церкви. В роки Великої Вітчизн. війни Р. п. ц. проводила патріотичну діяльність, збирала кошти у фонд оборони. Водночас на тимчасово окупованій території частина духівництва Р. п. ц. виступала активними пособниками окупантів. На тер. України укр. бурж. націоналісти спробували відродити осередки укр. автокефальної церкви як слухняне знаряддя гітлерівців. Особливо активним пособником фашист. режиму була уніатська церква. *Львівський церковний собор 1946*, відбиваючи прагнення віруючих Зх. України порвати з уніатською церквою, виніс рішення про повний розрив з Ватиканом, ліквідацію Брестської церковної унії 1596 і об'єднання з Р. п. ц. Нині Р. п. ц. підтримує зовн. і внутр. політику Рад. д-ви, бере участь у русі *прихильників миру*. З 1961 вона — член Всесвітньої ради церков. Р. п. ц. очолює патріарх московський і всієї Русі, при ньому є Синод. Р. п. ц. поділяється на єпархії, на чолі яких стоять архієреї, призначувані патріархом. Єпархії поділяються на благочинні округи (благочиння), які очолюють призначувані архієреєм благочинні (старші священники). Первинною церковною ланкою є парафіяльна громада віруючих (парафія), яка з-поміж своїх членів обирає церковну раду. Укр. єпархіями управляє митрополит київський і галицький, який є екзархом Моск. патріархії на Україні. Р. п. ц.

має в ряді країн (США, Франції, ФРН, НДР, Австрії та ін.) парафії, духовні місії, благочиння та екзархати, підпорядковані Моск. патріархії. Існує Р. п. ц. на пожертвування віруючих, має свої навч. заклади — семінарії, 2 академії (в Загорську і Ленінграді), ряд монастирів (чоловічих і жіночих), видає щомісячник «Журнал Московської патріархії», церковні календарі, молитовники, богослужбові книги тощо. На Україні виходить укр. мовою журнал «Православний вісник». У 1943 при Раднаркомі СРСР (з 1946 — Раді Міністрів СРСР) створено Раду у справах Р. п. ц. (з 1965 — Рада у справах релігії). В УРСР є уповноважений Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР по УРСР. Вчення Р. п. ц. антинаукове і несумісне з *марксизмом-ленінізмом*. Тому «необхідно систематично вести широку науково-атеїстичну пропаганду, терпеливо роз'яснювати неспроможність релігійних вірувань» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 107).
Літ. див. до ст. Православ'я, Релігія.
Д. П. Кирик (Київ).

РУСЬКА РАДА — укр. політичне т-во на Буковині (1870—1918), яке виражало інтереси буржуазії і бурж.-націоналістич. інтелігенції. Керівниками Р. р. були С. Смаль-Стоцький, Є. Пігуляк та ін. До 1885 т-во перебувало під впливом «*москвофільів*», потім — буковинських «*народовців*». Вона видавала 1898—1908 газ. «Руська рада» (з 1903 — додаток до газ. «*Буковина*»). Співробітничала з австр. урядом. Виступала проти визвольного руху, намагалася спрямувати протест трудящих проти соціального і нац. гноблення на легальний шлях — у формі подачі петицій до австр. парламенту. В 1898 висунула проект поділу церк. зем. фонду на Буковині на дрібні ділянки, які мали орендувати селяни. Крім того, Р. р. пропонувала селянам створювати позичкові каси, крамниці та читальні. В роки 1-ї світової війни Р. р. вірнопіддано підтримувала австро-угор. імперіалістів.
М. М. Кравець (Львів).

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ» — прогресивне літ. угруповання зх.-укр. письменників, вчених, молоді, яке очолювали М. С. *Шашкевич*, Я. Ф. *Головацький* та І. М. *Вагилевич*. Утворилася на поч. 30-х рр. 19 ст. у Львові серед студентів ун-ту і семінарії й проіснувала до кінця 30-х рр., не маючи чіткої орг. структури. Поява і громад.-політ. та культ. діяльність «Р. т.» пов'язані з антикріпосницьким і антисамодержавним рухом на Україні і в слов. країнах, з прогресивним рухом у літературі й науці Європи. Гуртківці з симпатією ставилися до передової російської, польської, чеської, сербської та ін. культур, деякі з них (Я. Ф. Головацький та І. М. Вагилевич) налагодили зв'язки з сх.-укр., рос.-чесь. вченими — І. І. Срезневським, М. О. Максимовичем, П. Я. Лукашевичем, М. Ф. Погодіним, П. Шафариком, друкували свої праці за кордоном. «Р. т.» відіграла важливу роль у підтриманні і розвитку прагнень укр. народу до свого возз'єднання.

Худ. творчість письменників «Р. т.» мала прогресивно-романтичний характер. У своїй поезії члени «Р. т.» закликали боротися за долю народу, працювати для розвитку рідної культури. У творах і наук. працях члени «Р. т.» зверталися до історії, що було своєрідним прийомом агітації читачів на прикладах героїчного минулого (вірші «О. Наливайку», «Хмельницького обступлення Львова» М. С. Шашкевича, поема «Мадей» І. М. Вагилевича тощо). Визначною була фольклористична і видавнича діяльність «Р. т.» (брошура М. С. Шашкевича «Азбука і Abecadlo», 1834; альманахи «*Русалка Дністровая*», 1837; «Вінок

руси́нам на обжинки», 1846—47; фольклористичні збірки та ін.). Твори діячів «Р. т.» поклали початок новій укр. лірі в Галичині.

Лит.: Франко І. М. Шашкевич і галицько-руська література. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Франко І. Відродження в Галичині до р. 1848. В кн. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Львів, 1910; Гуменюк М. П., Кравченко Є. Є. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Бібліографічний покажчик. Львів, 1962. А. М. Халмончук (Львів).

РУСЬКЕ ВОЄВОДСТВО — адм.-територіальна одиниця на Україні в 15—18 ст., яку створив феод. Польща за загарбаних нею земель *Галицько-Волинського князівства* в останній чверті 14 ст. Спочатку ці землі називали Руським королівством, або Руською землею, і управляли ними королівські намісники — старости. Бл. 1434 було утворено Р. в., яке складалося з 5 земель (округ): Львівської, Перемишльської, Галицької, Саноцької та Холмської. Землі було поділено на повіти, межі яких в основному відповідали кол. удільним князівствам та волостям. Р. в. охоплювало територію теперішніх Львів., Ів.-Фр. і частину Терноп. обл. УРСР та Люблінського і Жешувського воєводств ПНР. Адм. центром Р. в. був Львів. За даними 1629, нас. Р. в. становило понад 943 тис. чол. За відомостями 1677 в Р. в. було не менше 3090 сіл та 160 міст і містечок. У серед. 70-х рр. 18 ст. тут жило 1495 тис. чол. Переважну частину населення становили українці. В містах жили також поляки, німці, вірмени, євреї та ін. На чолі адм. управління Р. в. стояв воєвода, якого призначав король з великих магнатів. Судово-адм. владу в землях і повітах здійснювали кастеляни, городські й земські судди та повітові старости. В міру посилення політ. ролі магнатів та шляхти в 16—17 ст. в Р. в. зростало значення місцевих органів станового шляхет. самоврядування, що їх обирали на шляхет. сеймиках земель. Крім того, шляхта Львівської, Перемишльської та Саноцької земель збиралася на спільний сеймик в м. Судовій Вишні (тепер Львів. обл.), який вважався генеральним сеймиком Р. в. Феодально залежне населення Р. в. вело невпинну боротьбу проти соціального та нац. гніту. Значну частину Р. в. охопили *Мухи повстання 1490—92*, *Покутське повстання 1648*. У визволених містах і селах селяни і міська біднота встановлювали козац. самоврядування, чимало повстанців вступили до козац. війська. В 16—1-й пол. 19 ст. розгорнувся рух *опришків*, який охопив Галицьку, Перемишльську і Саноцьку землі й досяг найвищого піднесення в 30—40-х рр. 18 ст. під керівництвом О. Довбуша. Нармаси вели боротьбу проти католицизму та унії. Осередками поширення культури та освіти в Р. в. були *братства* та братські школи й друкарні. Найвідомішими з укр. друкарень у Р. в. були *Львівська братська друкарня*, *Стратинська друкарня* та *Унівська друкарня*. В 1772, після першого поділу Польщі, Р. в. було ліквідовано в зв'язку з загарбанням майже всієї його території Австрією. Див. також *Галичина*.

Лит.: Жерела до історії України-Руси, т. 1—7. Львів, 1897—1903; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Нариси з історії Львова. Львів, 1956.

Я. С. Мельничук (Івано-Франківськ).

«РУСЬКИЙ СОБОР» — політ. орг-ція, створена у Львові під час бурж. революції 1848 в Австрії за ініціативою *Центральної ради народової* на протипагу *Головній руській ради* з метою спрямувати укр. нац.-визвольний рух в інтересах польс. шляхти і буржуазії. Складалася гол. чин. з представників польс. шляхти (Л. Сапега, Дзедушицький, Яблоновський та ін.) і бурж. інтелігенції

й чиновництва, далекі предки яких були укр. походження. В «Р. с.» брав участь також І. М. Вагилевич. «Р. с.» не мав чітко сформульованої політ. програми. У своїх відозвах і листівках він схвалював обмежену аграрну реформу 1848, застерігав антипоміщицькі виступи селян. Критикуючи Габсбургів, «Р. с.» водночас висловлював готовність співробітничати з австр. владою, сподіваючись при її допомозі добитися відновлення незалежності Польщі з включенням до її складу укр. земель. Заперечував право галицьких українців на самостійній нац. розвиток. Видавав газ. «*Дневник руський*». Діяльність «Р. с.» не мала успіху серед укр. нар. мас. Припинив своє існування на поч. листопада 1848, після придушення *Львівського збройного повстання 1848*, в зв'язку з заборотою австр. урядом усіх політ. орг-цій і товариств. Ф. І. Стеблій (Львів).

РУСЬКІ РАДИ В ГАЛИЧИНІ (1848—49) — громад.-політ. орг-ції укр. населення в Сх. Галичині під час революції 1848—49 в Австрії. 2.V 1848 у Львові було створено *Головну руську раду*, а згодом за її ініціативою почали виникати місцеві руські ради. Організаторами і активними учасниками Р. р. були літератори, громадсько-політичні і освітні діячі І. Бірецький, І. Борискевич, Г. Гинилевич та ін. Всього було організовано бл. 50 Р. р. в містах і містечках Сх. Галичини (з них 12 окружних). За своїм складом місцеві Р. р. були демократичнішими від Гол. руської ради і радикальнішими за характером своєї діяльності. Вони подавали активну підтримку селянам у їхній боротьбі за повернення загарбаних поміщиками земель, агітували населення домагатися автономії Сх. Галичини, добиватися створення укр. нац. гвардії, демократизації освіти, запровадження викладання укр. мовою в школах, поширювали серед народу газ. «*Зоря галицьку*», укр. книги, влаштовували перші укр. театральні вистави тощо. Своєю багатогранною діяльністю вони завоювали популярність у нар. масах і мали певний вплив на Гол. руську раду, спонукаючи її до активніших дій. З наступом сил реакції восени 1848 діяльність Р. р. було обмежено, а в січні 1849 в зв'язку з запровадженням стану облоги в Галичині заборонено. Згодом на клопотання Гол. руської ради окружні Р. р. відновлено, але поставлено під контроль австр. влади. В 1851, з відновленням абсолютизму, Гол. руську раду та її філіали — місцеві Р. р. було розпущено.

Лит.: Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. Ф. І. Стеблій (Львів).

РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (РУРП) — прогресивна сел. партія, створена у Сх. Галичині 1890. Засновниками і керівниками її були І. Я. Франко, М. І. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький. Друковані органи — журн. «*Народ*», «*Хлібороб*», газ. «*Громадський голос*». У партії йшла непримиренна боротьба двох напрямів: лівого крила на чолі з І. Я. Франком, М. І. Павликом, що відстоювало інтереси сільс. бідноти і міського ремісничого люду, зв'язувало визволення укр. народу з перемогою соціалізму, і правого крила на чолі з С. Даниловичем, яке дотримувалося бурж.-ліберальних і націоналістич. поглядів. РУРП, незважаючи на недоліки (недооцінка революц. ролі робітн. класу, обмеженість у розв'язанні нац. питання), відіграла важливу роль у розвитку революц.-демократич. руху в Галичині. Радикали на початку своєї діяльності очолили ряд сел. виступів, боролися проти укр. бурж. націоналізму, виступали за єдність дій трудящих різних національностей у боротьбі проти поміщицького і капіталістич. гніту. В кінці 19 ст. відбувся розкол партії. В 1899 частина членів

РУРП разом з «народовцями» об'єдналася в «укр. національно-демократичну партію» проавстр. напрямку. На поч. 20 ст. РУРП переродилася в бурж.-націоналістич. партію.

П. В. Свєжинський (Львів). **РУХ КОЛЕКТИВІВ І УДАРНИКІВ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРАЦІ** — масовий рух трудящих в СРСР, у т. ч. на Україні, за комуністичне ставлення до праці й виховання людини комуністич. суспільства; вища форма *соціалістичного змагання*, що виникла в умовах комуністич. будівництва. Зародився серед робітн. класу восени 1958 в ході соціалістич. змагання за гідну зустріч ХХІ з'їзду КПРС, а потім дістав широку підтримку колгоспного селянства. Ініціатором руху за звання колективу комуністич. праці виступила в жовтні 1958 комсомольсько-молодіжна бригада роликвого (тепер тепловозоремонтного) цеху депо ст. Москва-Сортувальна (див. *Бригада комуністичної праці*). На Україні в числі перших включилися в цей рух бригади гірників Донбасу, що їх очолювали М. Я. Мамай, О. А. Кольчик, К. А. Северинов, бригада квіт. з-ду «Червоної екскаватор», яку очолював Ю. М. Куцый, машинобудівники Харкова, металурги Дніпропетровська й Запоріжжя, колгоспники Київ., Кіровоград., Одес. областей та багато ін. Незабаром за почином молоді передових колективів Ленінграда, Москви, Донецького маш.-буд. з-ду ім. 15-річчя ЛКСМУ почалося змагання робітників за звання ударника комуністичної праці. Головна мета Р. к. і у. к. п., як і всіх попередніх форм соціалістич. змагання (напр., *ударництва, стахановського руху*), — досягти найвищих виробничих показників. У той же час його учасники ставлять перед собою завдання піднесення загальноств. й культ.-тех. рівня, профес. майстерності, утвердження ідеалів комунізму в галузі моралі й побуту. Іхній девіз: «Вчитися, працювати й жити по-комуністичному». Під керівництвом Комуністич. партії Р. к. і у. к. п. став справді всенародним. В УРСР звання ударника комуністич. праці на 1.VII 1970 удостоєно 3,4 млн. робітників, інженерно-тех. працівників і службовців. Почесне звання колективу комуністич. праці присуджено 165 тис. бригад і 45 тис. цехів, дільниць, відділків і відділів. Звання підприємств комуністич. праці удостоєно 861 підприємство, будову, орг-цію.

Б. П. Ковалевський (Київ).

РУХ ОПОРУ в Європі — масова антифашист. нац.-визвольна боротьба народів Європ. країн у роки *другої світової війни 1939—45*, спрямована проти нім.-фашист. та італ. окупантів й колаборантів. Із загальним Р. О. злилася антифашист. боротьба прогресивних і демократич. сил у двох фашист. блоку. Майже в усіх країнах Р. О. мав дві течії: нар.-демократичну, очолену комуністич. партіями, і консервативну, керовану бурж. елементами. Метою нар.-демократичного Р. О. в капіталістич. країнах було не тільки нац. визволення, а й створення справедливого соціального ладу. В країнах фашист. блоку революц. сили боролися за повалення фашист. урядів, за припинення загарбницької війни та ліквідацію тих соціальних сил, що породили фашизм і розв'язали війну. На тимчасово окупованій тер. СРСР, зокрема на тер. України, народ вів непримиренну боротьбу за відновлення Рад. влади (див. *Партизанський рух*). Найпопулярнішими борцями Р. О. були комуністи, а гол. силою — керований комуністич. партіями робітн. клас, навколо якого об'єднувалися ін. патріотич. сили. Своім корінням Р. О. був пов'язаний з антифашист. боротьбою передових загонів робітн. класу в ряді країн у довоєнні роки (див. *Антифа-*

шистський рух). Вироблена *Комуністичним Інтернаціоналом* у 30-х рр. стратегія боротьби проти фашизму значно полегшила комуністам ряду країн створення єдиного нац. фронту в Р. О. В різних країнах Р. О. мав свої відмінності залежно від конкретних умов як внутр., так і міжнар. характеру. Визначальним фактором його розвитку були події на фронтах 2-ї світової війни, і насамперед на рад.-нім. фронтах, зміни в співвідношенні сил двох воюючих сторін.

Різноманітні були форми й методи Р. О.: масовий пасивний опір населення заходам окупаційної влади, відмова працювати на окупантів, протидія вивезенню робочої сили до Німеччини, антифашист. агітація й пропаганда в масах, саботаж на виробництві, шкідництво та диверсії на підприємствах, складах готової продукції, знищення запасів пального, харч. продуктів, дезорганізація роботи транспорту, допомога втікачам з таборів військовополонених та ін. жертвам фашизму, бойкот і знищення колаборантів, розвідка на користь д-в антигітлерів. коаліції та багато ін. Вищими формами боротьби були збройні виступи — від актів індивідуального терору проти фашист. окупантів, наскоків на окремі пости й невеликі гарнізони до систематичної партизан. війни в тилу ворога і нар. повстань на заключному етапі війни.

Після утворення *другого фронту* в Європі (червень 1944) до активних дій перейшли й бурж. сили Р. О. в зх.-європ. країнах, що дало змогу подекуди створити нац. фронт борців Опору. В самій Німеччині серед мільйонів іноземних невольників виникли антифашист. масові орг-ції. В міру посилення натиску союзницьких армій на Берлін вибухали 1944 нар. повстання проти окупантів у Болгарії, Румунії, Польщі, Франції, Греції.

Важливою рисою Р. О. були його багатонац. характер та интернац. солідарність борців Опору. В жодній країні не було чисто національного Р. О. за складом його учасників. У ньому брали участь представники всіх без винятку іммігрантських груп, військовополонені та насильно вивезені робітники, а також перебіжчики з армій фашист. країн. Найрідшим і найнепримиреннішим елементом у Європ. Р. О. були рад. громадяни. Вони не тільки подавали приклад безкомпромісної боротьби проти фашистів на тимчасово окупованій тер. СРСР, а й були найактивнішими учасниками Р. О. в ін. країнах. Починаючи з 1943, не було жодної країни, а в ній — жодної значної орг-ції чи бойової одиниці Р. О., де б не боролися рад. люди, які часто ставали ініціаторами партизан. руху. Крім окремих груп у складі нац. партизан. загонів, рад. люди створювали свої загони й підрозділи. Так, у Франції 1944 діяло бл. 60 загонів і груп з рад. людей, у Бельгії — рад. партизан. бригада та 3 загони в Арденнах. Підрозділи рад. громадян воювали в Югославії, Італії та Греції, партизан. загони — в Польщі, Чехословаччині, Угорщині, окремі бойові групи діяли в Норвегії, Болгарії, Румунії, Голландії, Австрії й навіть у Німеччині (див. «*За Батьківщину*», *Перша радянська ударна бригада* в Югославії, *Перше об'єднання червоних партизанів* у Франції). Завдяки рад. людям у ряді антифашист. орг-цій на тер. Німеччини велася підготовка до повстання, а в концтаборах *Бухенвальд*, *Маутгаузен*, *Длаху* в останні дні війни вибухнули повстання самовизволення.

Поряд із представниками ін. народів СРСР у Р. О. найактивнішу участь брали українці — як на Україні, так і в багатьох країнах Центр. і Зх. Європи. Особливо значний просярок серед бій-

ців Р. О. становили українці у Франції (як рад. військовополонені, так і емігранти з зх.-укр. земель), у Бельгії, Польщі й Чехословаччині. Так, у Франції існували орг-ція «Український народний фронт», партизан. загони й групи «Щорс», «Полтава», «Каховка». Чимало українців було і в загонах ін. країн, а також у підпільних орг-ціях на тер. Німеччини (див. *Берлінський комітет ВКП(б)*, «*Братерське співробітництво військовополонених*», «*Внутрішній фронт*», *Інтернаціональний антифашистський комітет, Інтернаціональний союз*). Своїм героїзмом в Європ. Р. О. ушлявилися українці А. Г. Дяченко, Й. О. Калениченко, М. Д. Касьян, Й. Л. Кліш, В. Ф. Кучеренко, І. Я. Пилипенко, В. В. Порик, І. М. Скрипай та ін. Полком бельг. армії партизанів командував Г. Я. Велогоненко.

По-антифашистському настроєна частина нац. буржуазії Європ. країн, боячись широкого нар. руху, прагнула обмежити мету Р. О. нац.-визвольними гаслами, стримувала його розгортання й намагалася взяти керівництво ним до своїх рук. У деяких країнах Зх. Європи, де буржуазія мала можливість сперитися на збройну допомогу англо-амер. союзників, їй вдалося утримати Р. О. в бажаному для неї руслі. В країнах Сх. Європи, визволеніх Рад. Армією, сили Р. О. стали провідними і в післявоєнний час, завдяки чому народам цих країн вдалося стати господарями в себе на батьківщині.

Р. О. залучив до боротьби проти фашизму мільйони людей. Він відтягував на себе з фронтів значні військ. сили держав фашист. блоку, відчутно ослабляв воєнно-економіч. потенціал агресорів, підтримував у мільйонів поневоленіх віру в перемогу над фашизмом і тим подавав істотну допомогу арміям антигітлерів. коаліції в досягненні перемоги в 2-й світовій війні.

Лит.: Вторая мировая война, кн. 3. Движение Спротивления в Европе. М., 1966; Антифашистское движение Спротивления в странах Европы в годы второй мировой войны. М., 1962; Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933—1945. К., 1970; Семірага М. И. Советские люди в европейском Спротивлении. М., 1970 [бібліогр. с. 329—332]; Бродский Е. А. Во имя победы над фашизмом. Антифашистская борьба советских людей в гитлеровской Германии (1941—1945 гг.). М., 1970.

М. Д. Дятленко (Київ).

РУХ ПРИХИЛЬНИКІВ МІРУ — масовий міжнар. рух на захист миру, проти підготовки і загрози нової світової війни, одна з форм широкого антивоєн. руху. Виник після 2-ї світової війни. Об'єднує представників широких суспільних верств населення всіх країн і народів світу, незалежно від їхніх расових чи нац. відмінностей, політ. переконань, реліг. вірувань. Учасники Р. п. м. активно виступають за вирішення усіх спірних міжнар. проблем тільки шляхом мирних переговорів, за заг. і повне розброєння, вимагають заборони всіх видів зброї масового знищення людей, ведуть боротьбу проти колоніалізму та імперіалістич. реакції, рішуче підтримують розвиток економіч., політ. і культ. зв'язків між країнами. Організуючою і спрямовуючою силою Р. п. м. є міжнар. робітн. клас, очолений комуністич. і робітн. партіями. Найвищим керівним органом Р. п. м. є *Всесвітній конгрес прихильників миру*, а в перервах між конгресами — *Всесвітня Рада Миру*.

Найактивнішу участь у Р. п. м. беруть трудящі Рад. Союзу. Рух рад. прихильників миру очолює *Радянський комітет захисту миру*. Р. п. м. в СРСР користується всебічною підтримкою Рад. уряду. Велике значення для розгортання Р. п. м. мало прийняття 12.III 1951 Верховною Радою

СРСР Закону про захист миру та запровадження Міжнародних Ленінських премій «За зміцнення миру між народами». Активними учасниками Р. п. м. є трудящі України. 1-а Всеучр. конференція прихильників миру відбулася 13—14.IX 1951 у Києві. На конференції було обрано Укр. респ. комітет захисту миру. Самовіддана боротьба за мир М. С. Тихонова, О. Е. Корнійчука, В. Л. Василевської та ін. рад. представників заслужила заг. визнання прогресивної громадськості світу. Л. Б. Кокарев (Київ).

РУХИМОВИЧ Мусій Львович (1889—29.VII 1938) — рад. держ. і громад. діяч. Член Комуністич. партії з 1913. Н. в с. Кагальнику (тепер Ростовської обл.) в сім'ї слюсаря. В 1913 вів революц. роботу в Новоросійську. В 1914—17 — в армії. Після Лютн. революції 1917 — голова військ. секції Харків. Ради, член Харків. к-ту РСДРП(б). Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції — голова Харків. ревкому і штабу Червоної гвардії. У 1917—18, командуючи загonom, брав участь у ліквідації *каледоніччини*. В 1918 — нарком військових справ *Донецько-Криворізької Радянської республіки*. В 1918—20 — військ. комісар Центр. управління постачання Червоної Армії, член Раднаркому України, військомом 42-ї д-зії, член Реввійськради 14-ї армії. З грудня 1920 — голова Донецького губвиконкому, 1923—25 — керуючий трестом «Донвугілля», 1925—26 — голова ВРНГ УРСР, з 1926 — заст. голови ВРНГ СРСР, з 1930 — нарком шляхів СРСР, потім керуючий трестом «Кузбасвугілля». В 1934—36 — заст. наркома важкої пром-сті СРСР, з кінця 1936 — нарком оборонної пром-сті СРСР. На XIII—XVII з'їздах ВКП(б) обирався членом ЦК партії. На VI—VIII конференціях і IX з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК. В 1925—26 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Не раз обирався членом ЦВК СРСР, ВУЦВК. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

М. В. Коваль (Київ).

РУЩЕНКО Петро Тихонович (н. 14.XI 1921) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1970), професор (з 1971). Член КПРС з 1943. Н. в с. Лигівці (тепер Сахновщинського р-ну Харків. обл.) у селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1949 закінчив істор. ф-т Харків. пед. ін-ту. У 1952—58 — зав. кафедрою історії у Станіславському (тепер Ів.-Фр.) пед. ін-ті. У 1958—61 — доцент кафедри марксизму-ленізму Харків. мед. ін-ту. З 1961 — зав. кафедрою історії КПРС Харків. інж.-економічного ін-ту. Досліджує революц. рух в Болгарії, розробляє питання, пов'язані з парт. керівництвом наук.-технічним прогресом. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами. *Тв.*: Красноград. Х., 1962; Валки. Х., 1965; Великий Жовтень і революційний рух у Болгарії в 1923 році. Х., 1967; Технічний прогрес і творчість мас. Х., 1967; Діяльність Комуністичної партії України по прискоренню науково-технічного прогресу в промисловості (1959—1965 рр.). Х., 1969.

РЮРИК (р. н. невід. — п. 879) — ватажок варязької дружини, якого, згідно з літописною легендою, новгородці 862 нібито покликали разом з його братами *Синеусом* і *Трувором* князювати на Русь. Р. утвердився в Новгороді й поклав початок князівській династії *Рюриковичів* (спадкоємцем Р. був *Ігор*). Легенда про закликання Р. з братами є гол. підставою для антинауц. поглядів істориків-норманістів (див. *Норманізм*). Більшість істориків вважає Р. реальною особою (братів його визнають за міфічних осіб). Гадають, що до Р. з його військ. дружиною звернулося по допомогу одне з угруповань, які боролися в Новгороді за владу. Деякі вчені ототожнюють Р. з ватажком

В. Г. Рязанов.

О. К. Рязанов.

військ. дружини вікінгів Реріком Датським, відомим своїми нападами на зх.-європ. країни. *Лит.*: Греков В. Д. Київська Русь. К., 1951; Кузьмич А. Г. К вопросу о происхождении варяжской легенды. В кн.: Новое о прошлом нашей страны. М., 1967.

РЮРИКОВИЧІ — давньорус. князівська династія нащадків київського великого кн. *Ігоря*, який, за літописною легендою, вважався сином *Рюрика*. Р. стояли на чолі давньорус. д-ви (у зв'язку з цим К. Маркс назвав її «імперією Рюриковичів») і великих та дрібних князівств періоду феод. роздробленості. В 12—13 ст. деяких Р. називали також за іменами родоначальників відгалужень роду Р.—Мономаховичі, *Ольговичі* та ін. В *Російській централізованій державі* при владі стояли Р. (нащадки владимиросудальських Мономаховичів). Останній цар дин. Р. *Федір Іванович* помер 1598.

РЯБИШЕВ Дмитро Іванович (н. 23.II 1894) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1917. Н. на хуторі Колотівці (тепер станція Новоцимлянська Цимлянського р-ну Рост. обл.) в селянській сім'ї. Учасник 1-ї світової війни. В 1917 — в Червоній гвардії, з 1918 — в Рад. Армії. Під час громадян. війни брав участь у розгромі військ каледінщини, денкінщини, військ бурж.-поміщицької Польщі, врангелівщини, банд Махна, пізніше — в розгромі басмацтва в Серед. Азії. В 1935 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував військами Пд. фронту, 57-ї, 28-ї, 3-ї гвард. армій та гвард. стрілецьким корпусом. Керовані Р. війська брали участь у боях на тер. України, в т. ч. у Барвінково-Лозівській наступальній операції 1942, Харків. наступальній операції 1942. Після війни Р.— на командних посадах у Рад. Армії. З 1950 — в запасі. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

РЯБКОВ Павло Захарович (29.VI 1848—28.XII 1926) — революц. народник. Н. в Херсоні. В 1868 закінчив курс землемірних класів при Херс. гімназії. Брав участь у діяльності народницького гуртка. В 1874 Р. було заарештовано. Після звільнення вів пропаганду в Одесі, Херсоні та Єлисаветградському пов. В 1878 переїхав до Києва, де продовжував революц. діяльність. У квітні 1879 Р. було заарештовано і вислано до Сибіру. Після звільнення працював у земських

установах Херсона (з 1884), Єлисаветграда (з 1892). Разом І. Я. Франком і Ф. К. Вовком збирав матеріали з етнографії та антропології укр. народу в Галичині й на Буковині. Активний учасник встановлення Рад. влади в Єлисаветградському пов. Р.— автор праць з етнографії й археології і спогадів про І. Я. Франка, В. Г. Короленка та інших.

В. В. Чабаненко (Кіровоград).

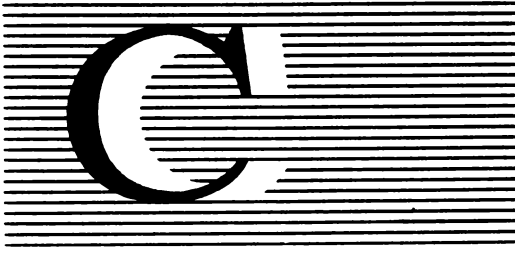
РЯДІНА Уляна Іванівна (28.VIII 1903 — 5.VII 1965) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965). Член КПРС з 1928. Н. в с. Макаровому Ярі (тепер с. Пархоменко Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл.) в селянській сім'ї. В 1935 закінчила Ін-т червоної професури і з 1937 — наук. співробітниця Інституту історії партії ЦК КП України. В 1938—41, 1945—55 одночасно викладала в Київ. ун-ті. Досліджувала питання історії партії, зокрема історії більшовицьких організацій України у боротьбі за перемогу соціалістич. революції і встановлення Рад. влади на Україні. Нагороджена орденом «Знак пошани» та ін. нагородами.

Тв.: Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги соціалістичної революції на Україні. К., 1957 [у співавт.]; Більшовицькі організації України в Жовтневій революції. К., 1958; Перший з'їзд КП(б)У. К., 1958.

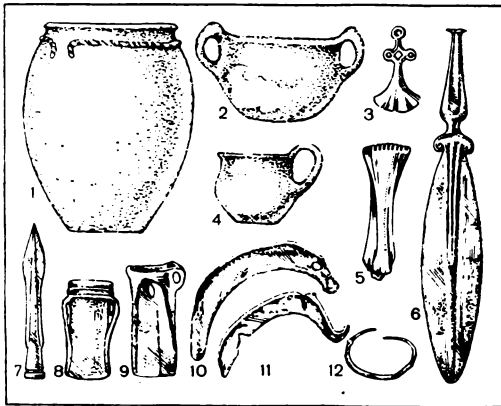
РЯДОВИЧІ — категорія феодально залежного давньорус. населення, що згадується в істор. джерелах 11—12 ст. Більшість рад. істориків вважає, що Р. відбували феод. повинності на підставі певного договору (рядю) з паном і за соціальним та юридичним становищем були близькими до *закутів*. На думку рад. історика Л. В. Черепніна, терміном «Р.» в «Руській правді» позначено рядових *смердів* і *холопів*.

РЯЗАНОВ Василь Георгійович (25.I 1901 — 8.VII 1951) — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністич. партії з 1920. Н. в с. Великому Козині (тепер у складі м. Балахни Горьк. обл.) у селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1920. В 1935 закінчив Військ.-повітряну академію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіац. з'єднаннями на Пд.-Зх., Пд. та ін. фронтах. Керовані Р. авіац. з'єднання брали участь у визволенні України. 1-й штурмовий авіакорпус, очолений Р., відзначився під час *битви за Дніпро 1943*. Після війни Р.— на командних посадах у ВПС Рад. Армії. Депутат Верховної Ради УРСР 3-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

РЯЗАНОВ Олексій Костянтинівич (н. 27.II 1920) — рад. військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1942. Н. у с. Великій Кочетавці (тепер Хохольського р-ну Ворон. обл.) у сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. У 1939 закінчив Борисоглібську авіашколу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — льотчик, командир ескадрильї, заст. командира 4-го винищувального авіаполку. Брав участь у повітряних боях на Пд.-Зх., Центральному, Брянському, Сталінгр., Пд. фронтах. Відзначився 1941 в оборонних боях на тер. України в районі Луцька і Новограда-Волинського. Здійснив 509 бойових вильотів. Особисто збив 31 ворожий літак і в складі групи — 16. У 1950 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1958 — Академію Генштабу, Обіймає відповідальні посади в Рад. Армії. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

САБАТИНІВСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура пізнього періоду *бронзового віку*, поширена в степовій смузі Пн. Причорномор'я від Дунаю до Зх. Приазов'я, включаючи Кримський п-ів. Входить до складу великої культурно-істор. області племен *зрубної культури* (деякі дослідники розглядають пам'ятки С. к. як локальний варіант пізнього періоду зрубної культури). Назва походить від поселення, дослідженого поблизу с. Сабатинівки Ульяновського р-ну Кіровоград. обл. У формуванні С. к. значну роль відіграли місц. племена серед. періоду бронзового віку, зокрема *багатоваликової кераміки культури*, а також племена зрубної культури, які прийшли зі Сх. Тісні зв'язки носії С. к. мали з племенами *ноа культури*. Досліджено чимало поселень С. к., з яких найвідоміші Волоське, Ушкальське, Зміївське, Чикалівське на Дніпрі, Анатоліївське на Тилгульському лимані, Кіровське на Керченському п-ові, Болградське в Подунав'ї та ін. Для С. к. характерні наземні й напівземлянкові житла, часто з кам'яними основами стін. Поховання — кургани та ґрунтові могилиники. Серед ліпного посуду переважають банкоподібні горщики, орнаментовані пружком під вінцями (на пізньому етапі — бокасті горщики, сковороди); характерними є тонкостінні підлощені кубки, черпаки, трапляються чаші з двома ручками. З носіями С. к. пов'язують розвиток місцевої металообробки в Пн. Причорномор'ї. Відкрито залишки бронзоліварних майстерень (Волоське, Красний Маяк, Кардашинка I—III, Новоолександрівка, Завадівка) та скарки бронзових виробів (Ігульський, Коблевський, Солонецький та ін.). Серед бронзових знарядь праці і зброї

Речі з пам'яток: 1, 2, 4 — глиняний посуд; бронзові предмети: 3 — підвіска, 6 — кинджал, 7 — наконечник списа, 8, 9 — кельти, 10, 11 — серпи, 12 — браслет; 5 — кістяне знаряддя.

переважають різноманітні серпи, сокири-кельти, наконечники списів, кинджали, з прикрас — шпильки, підвіски, браслети. У племен С. к. виділилося бронзоліварне ремесло, була розвинута торгівля, існувало майнове й соціальне розшарування.

Лит.: Добровольський А. В. Перше Сабатинівське поселення. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 4. К., 1952; Кривцова-Гракова О. А. Степне Поволжжє и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. М., 1955; Шарафутдінова И. Н. К вопросу о сабатиновской культуре. «Советская археология», 1968, № 3.

І. М. Шарафутдінова (Київ).

САБЛІН Юрій Володимирович (24.XI 1897—19.VI 1937) — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністич. партії з 1919 (1915—17 — есер, 1917—18 — лівий есер). Н. в м. Юр'єві (тепер м. Тарту Ест. РСР) в сім'ї книговидавця. Учасник 1-ї світової війни. Кол. офіцер старої армії (прапорщик). Один з керівників Моск. збройного повстання в жовтні 1917. В кін. 1917 — на поч. 1918, командував Моск. революц. загном, брав участь у розгромі *каледоніцини*; 1918 на чолі *Четвертої Української радянської армії* — у боях проти австро-нім. окупантів; 1919, командуючи полком, бригадою, групою військ *Чотирнадцятої армії*, *Сорок першою стрілецькою дивізією*, — у боях проти денікінців, зокрема у *Харківській операції 1919*; 1920 на чолі *Естонської стрілецької дивізії*, *Сорок шостої Катеринославської стрілецької дивізії*, Правобережної групи військ *Тринадцятої армії*, *Шістнадцятої кавалерійської дивізії* — у боях проти врангелівців на тер. України. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

Г. О. Смирнова (Москва).

САБУРОВ Олександр Миколайович (н. 1.VIII 1908) — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1942). Член КПРС з 1932. Н. в с. Ярушках (тепер у складі м. Іжевська Удм. АРСР) в сім'ї робітника. В 1933—36 працював головою колгоспу в с. Половецькому Бердичів. р-ну Житомир. обл. З 1936 — політпрацівник у Червоній Армії. В 1938—40 служив в органах НКВС. У 1941 як комісар окремого батальйону брав участь в обороні Києва. В жовтні 1941 очолив партизан. загін. З березня 1942 по квітень 1944 командував партизан. з'єднанням, яке діяло в Сумській, Житомирській, Волинській, Ровенській та ін. областях УРСР. У вересні 1942 ввійшов до складу підпільного ЦК КП(б)У. В жовтні 1942 з'єднання під командуванням С. вийшло в рейд на Правобережну Україну. В листопаді 1942 С. призначили нач. штабу по керівництву партизан. рухом Житомир. обл. Був членом підпільного Житомир. обкому КП(б)У. Під керівництвом С. організовано кілька партизан. з'єднань у Житомир., Київ., Кам'янець-Подільській (тепер — Хмельницька), Ровен. та ін. областях. За час бойової діяльності з'єднання під командуванням С. розгромило 168 фашист. гарнізонів, знищило бл. 36,6 тис. гітлерівців, пустило під укіс 377 фашист. ешелонів. З квітня 1944 по 1957 С. — на відповідальній роботі в МВС УРСР та МВС СРСР. З 1957 — в запасі. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 47.

Тв.: У друзей одні дороги. М., 1963; Отвоєнаний весна, кн. 1—2. М., 1968; У кр. перекл. — За лінією фронту, кн. 1—2. Львів — К., 1953—69; Таємничий капітан. К., 1969.

САВЕЛЬСЬ Максиміліан Олександрович (1884—15.V 1939) — рад. держ. і парт. діяч, журналіст.

академік АН СРСР (з 1932). Член Комуністич. партії з 1903. Н. в Нижньому Новгороді у дворянській сім'ї. Вчився в Моск. і Лейпцігському (Німеччина) ун-тах. Вів парт. роботу в Нижньому Новгороді, Москві, Петербурзі, Катеринославі, Тулі. В 1907—10 — в еміграції в Німеччині, був членом Нім. с.-д. партії, входив у закордонну орг-цію більшовиків. З 1910 був агентом ЦК партії, редактором журн. «Просвещение», з 1912 — член редакції газ. «Правда». В 1913—17 вів парт. роботу у Воронежі, Харкові, Саратові, Києві. Після Лютн. революції 1917 — член Київ. к-ту РСДРП(б), потім — член Нарвського райкому партії в Петрограді. В 1919 — редактор ЦО КП(б)У — газ. «Коммунист». З 1920 — на парт., журналістській і наук. роботі. В 1928—30 — директор Ін-ту Леніна, редактор «Известий ЦИК». В 1930 — редактор газ. «Правда». З 1931 — заст. голови, з 1932 — голова президії Комуністич. академії. В 1936—39 — заст. директора Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б). На XVI з'їзді ВКП(б) був обраний кандидатом у члени ЦК.

САВЕЛЬЄВА Парасковія Іванівна (5.X 1918 — кінець січня 1944) — учасниця луцького антифашист. підпілля під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член ВЛКСМ. Н. в с. Зарубині (тепер Ржевського р-ну Калінін. обл.) в сел. сім'ї. Восени 1941 комуністом В. В. Ізмайловим і С. в Луцьку було створено підпільну групу (20 чол.). Підпільники підтримували зв'язки з підпіллям тодішніх Горчинського і Голобського р-нів, з партизан. загонами А. П. Бринського, Д. М. Медведєва і М. А. Прокопюка, допомагали їм медикаментами, розвідувальними даними тощо. С. разом з членами групи організувала втечі рад. військовополонених з табору і переправляла їх (100 чол.) у партизан. загони. 22.XII 1943 С. було заарештовано. Після тортур фашисти її спалили. Нагороджена орденом Леніна (1965). *М. Р. Миць (Луцьк).*

САВЕНКО (С о в е н к о) Яким Онуфрійович (19.IX 1914—27.I 1945) — рад. військовослужбовець, гв. майор, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії з 1944. Н. в с. Хижинці (тепер Лисянського р-ну Черк. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1936. В 1939 закінчив Котовське військ.-піхотне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни як командир батальйону 10-го гвард. стріл. полку 13-ї армії 1-го Укр. фронту відзначився при форсуванні р. Одеру. 26.I 1945 С. першим форсував Одер і зайняв плацдарм на зх. березі річки. 26—27.I батальйон під його командуванням утримував плацдарм, відбивав численні атаки ворога і цим дав можливість переправитися через Одер ін. частинам і підрозділам д-зії. С. загинув у бою.

САВИЦЬКИЙ Сергій Михайлович (30.X 1897—1.VII 1937) — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Сорокотягах (тепер Білоцерківського р-ну Київ. обл.) в сел. сім'ї. Кол. офіцер старої армії (підпоручик). В Червоній Армії з 1919. Учасник боротьби за владу Рад на Україні. В кінці 1918 — на поч. 1919 працював у військ. відділі *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*. В 1919—20, перебуваючи на штабній роботі в 1-й Укр. рад. бригаді, 6-й стріл. дивізії, 14-й кав. дивізії, брав участь у боях проти петлюрівців, денкінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі, зокрема 1930—35 — нач. командного управління РСЧА. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

Б. Г. Дробот (Москва).

САВИЧ Микола Іванович (1808—1.VI 1892) — член *Кирило-Мефодіївського товариства*, належав до революц.-демократич. крила, очолюваного Т. Г. Шевченком. Н. в Гадяцькому пов. Полт. губ. в сім'ї поміщика. Закінчив філософ. факультет Харків. ун-ту. В 1827—31 був на військ. службі, брав участь у рос.-тур. війні 1828—29. Вийшовши у відставку, С. 1831—34 прослухав курс лекцій в Колеж де Франс у Парижі. Вивчав праці франц. просвітителів і соціалістів-утопістів. У 40-х рр. 19 ст. зблизився з фундаторами Кирило-Мефодіївського т-ва — М. І. Костомаровим, М. І. Гулаком, Т. Г. Шевченком. У 1846 став одним з найактивніших членів т-ва. Під впливом ідей *декабристів* і Т. Г. Шевченка стояв на революційних позиціях, був прихильником повалення самодержавства, скасування кріпацтва, створення федерації слов. республік. В 1847, поширюючи за кордоном ідеї т-ва, С. передав А. Мішкевичу революц. поему Т. Г. Шевченка «Кавказ». У 1847 С. відкликано з-за кордону, заарештовано й вислано в маєток під нагляд поліції. З 1848 С. жив в Одесі, виступав з статтями переважно з економіч. питань, став одним з найактивніших поширювачів вітчизн. прогресивної культури. *Лит.:* Назаренко І. Д. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка. К., 1964. *П. С. Гончарук (Київ).*

САВИЧ Олександр Антонович (1.III 1890 — жовтень 1957) — рад. історик, доктор істор. наук (з 1935), професор (з 1926). Н. в с. Переволоти (тепер Слоніського р-ну Гродненської обл.) в сім'ї вчителя. З 1921 викладав в ун-тах і пед. ін-тах Мінська, Перми, Ярославля й Москви, працював в Держ. істор. музеї та Ін-ті історії АН СРСР. Праці присвячено соціально-економіч. розвитку Росії в 15—17 ст., історії класової боротьби, суспільної думки й освіти в Росії, на Україні та в Білорусії в 16—19 ст., історії міжнар. відносин Росії в 16—17 ст.

Тв.: Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусії в XVI—XVIII в. К., 1929; Деулинское перемиріє 1618 г. (Из истории польской интервенции начала XVII века). «Учен. зап. Московского пед. ин-та им. К. Либкнехта», 1939, т. 4. Серия историческая, в 2; Розгром польської інтервенції на початку XVII століття в Росії. К., 1941.

САВИЧ Семен (рр. н. і см. невід.) — козацький полковник. Був козаком реєстрового війська. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 перейшов на бік сел.-козац. війська. Призначений 1648 полковником *Канівського полку*, С. брав участь у ряді битв і походів сел.-козац. війська проти польс.-шляхет. військ. У 1651 керував охороною тилу і проведенням мобілізації до сел.-козац. війська. С. виконував також ряд ін. важливих доручень гетьманського управління, зокрема очолював посольство до Росії (1651) і Криму (1654).

САВМАК (грец. *Σαβμάκος*; рр. н. і см. невід.) — керівник повстання *скіфів*, що спалахнуло в *Боспорській державі* 107 до н. е. Щодо походження С. висловлено ряд гіпотез. На думку С. О. Жебелєва, С. був рабом, який виріс при дворі боспорського царя Перісада V. Привою до повстання була угода останнього про передачу влади над Боспором понтіському цареві *Мітрідатові VI Євнатору*, що посилює б рабовласницьку експлуатацію. Повстання вибухнуло в *Пантікалеї*, де повсталі скіфи вбили Перісада і оголосили С. царем, потім поширилося на Феодосію та ін. боспорські володіння в Сх. Криму. Лише після тривалої боротьби понтіський війська під командуванням мітрідатогово полководця *Діофанта*, до яких приєдналися херсонеські загони, спромоглися придушити повстання. С.

О. М. Сабуров.

М. О. Савельєв.

І. А. Савченко.

М. Х. Савченко.

взято в полон і відправлено в столицю Понт. царства Сінопу, де, очевидно, було страчено.

Лит.: Жебелев С. А. Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре. В кн.: Жебелев С. А. Северное Причерноморье. М.—Л., 1953; Струве В. В. Восстание Савмака. «Вестник древней истории», 1950, № 3; Гайдукевич В. Ф. Еще о восстании Савмака. «Вестник древней истории», 1962, № 1; Казакевич Э. Л. К полемике о восстании Савмака. «Вестник древней истории», 1963, № 1; Lurje S. F. Jeszcze o dekrecie ku czci Diofantosa. «Meanders», 1959, № 2. В. Л. Зуц (Київ).

САВРАНСЬКА СТОЯНКА — стоянка *буго-дністрівської культури* (5 — поч. 4-го тис. до н. е.) поблизу с-ща м. т. Саврани Одес. обл. Розкопували її 1949 і 1955. Виявлено залишки двох наземних жител і сліди кількох поховань. Одне житло було споруджене з якогось легкого матеріалу на кам'яному фундаменті й мало стовпову конструкцію. Знайдено наконечники мотик з рогу, крем'яні ножі, скребки, мікролітичні вироби, уламки глиняного посуду з гострим і плоским дном, який був оздоблений прокресленим орнаментом. Д. Я. Телегін (Київ).

САВРИЧ (парт. псевд. Максимович) Карло Авксентійович (18.I 1892—1937) — активний учасник революц. руху на зх.-укр. землях. Член КПЗУ з 1919. Н. в с. Кукільниках (тепер Галицького р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. З 1913 вчився на юрид. ф-ті Львівського ун-ту. В 1915 мобілізований в австро-угор. армію, воював на рос. фронті, де потрапив у полон. Незабаром втік з полону, працював учителем на Київщині. Після Лютневої революції 1917 приєднався до лівого крила *Української партії соціалістів-революціонерів*, 1917—18 працював у Полтаві, Києві. В січні 1919 — один з організаторів нелегальної комуністич. орг-ції в Станіславі (тепер Івано-Франківськ), керівник першої нелегальної крайової конференції комуністич. орг-цій і груп Сх. Галичини (лютий 1919), на якій було засновано Комуністич. партію Сх. Галичини (з 1923 — *Комуністична партія Західної України*) і обрано перший ЦК партії на чолі з С. З квітня 1919 після розгрому контрреволюц. урядом ЗУНР першого ЦК КПСГ продовжував вести підпільну роботу, був одним з організаторів і членів нового ЦК КПСГ у Львові. Весною 1920, уникаючи арешту, виїхав до Чехословаччини, потім до Австрії, де у Відні був одним з організаторів Закордонного к-ту КПСГ, брав участь у виданні газ. «*Наша правда*». В 1922—24 — секретар посольства СРСР у Варшаві. В 1924—27 — секретар Закордонного бюро допомоги КПЗУ при ЦК КП(б)У. В 1924—28 — член ЦК КПЗУ, 1925—28 — член Політбюро ЦК КПЗУ. В 1929—33 — на рад. роботі в Москві, потім в

Астрахані. На IX з'їзді КП(б)У обраний кандидатом у члени ЦК КП(б)У.

А. Д. Ярошенко (Київ).

САВРОМАТ (Σαυρομάτης) — ім'я чотирьох правителів *Боспорської держави* з династії *Тіберіїв Юліїв*. С. I [93 (або 94) — 123 (або 124)] відомий з монет, на яких викарбовано символічні зображення його перемог над місцевими племенами, та з присвятних написів на його честь. С. II [174 (або 175) — 210 (або 211)] правив у період економічного піднесення Боспорської д-ви, яка за його царювання досягла певної незалежності від Риму. С. III [229—231, правив одночасно з Котісом III] і С. IV [275 (або 276)] відомі лише за нумізматичними пам'ятками. Ім'я «Савромат» свідчить про походження боспорських правителів з середовища рабовласн. сарматської знаті.

САВРОМАТИ — іраномовні кочові племена, які в середині 1-го тис. до н. е. жили в задонських і поволзько-уральських степах. У 4—3 ст. до н. е. у С. склалися союзи племен. З 3 ст. до н. е. ці племенні групи відомі під заг. назвою *sarmatiae*. **САВЧЕНКО** Іван Андрійович (19.II 1914—19.I 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1944. Н. в с. Матвіївці (тепер Сосницького р-ну Черніг. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1936. В 1943, під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, закінчив арт. уч-ще. 19.I 1945 С. як командир кулеметного взводу 55-го гвард. кав. полку 7-го гвард. корпусу 1-го Білоруського фронту відзначився під час визволення тер. Польщі при форсуванні р. Варти (тепер ПНР). Одним з перших форсував річку і, прорвавшись у траншеї ворога, знищив 15 гітлерівців. Загинув у цьому бою.

САВЧЕНКО Ігор Андрійович (11.X 1906—14.XII 1950) — укр. та рос. рад. кінорежисер, засл. діяч мистецтв РРФСР (з 1944). Член КПРС з 1944. Н. у Вінниці. У 1926—29 вчився в Ленінградському інституті сценічних мистецтв. Поставив художні фільми «Гармонь» (1934), «Випадкова зустріч» (1936), «Дума про козака Голоту» (1937). На Київській кіностудії створив істор.-революц. фільм «Вершники» (1939), монументальну нар.-героїчну драму «Богдан Хмельницький» (1941). В роки Великої Вітчизн. війни С. поставив фільми: «Літа молодії» (1942), «Партизани в степах України» (1942), «Іван Нікулін — російський матрос» (1944). З 1944 С. — худож. керівник кіностудії ім. М. Горького в Москві. В останні роки працював на Київ. кіностудії, де створив фільми «Третій удар» (1948) і «Тарас Шевченко» (завершений учнями С. 1951). Держ. премія СРСР, 1942, 1949, 1952.

П. К. Сагайдачний.

М. К. Садовський.

П. К. Саксаганський.

Тв.: Как я стал режиссером. М., 1946; Тарас Шевченко. Киносценарий. М., 1951.

Лит.: З а к М., Парфенов Л., Якубович-Ясний О., Игорь Савченко. М., 1959.

САВЧЕНКО Марія Харитонівна (н. 27.IV 1913) — знатна людина Рад. України, новатор с.-г. виробництва, двічі Герой Соціалістич. Праці (1948, 1958). Член КПРС з 1945. Н. в с. Токарях (тепер Лебединського р-ну Сум. обл.) в селянській сім'ї. В 1929—36 працювала в колгоспі «Червона зоря» (тепер ім. В. І. Леніна в с. Токарях) на польових роботах, 1936—41 — телятницею, з 1944 — дояркою. Прославилася високими надомми молока. В 1960 завдяки механізації трудових процесів на фермі С. перейшла на обслуговування 36 корів замість 8—12. З 1962 завідує тваринницькою фермою в цьому ж колгоспі. Автор книги «25 років на фермі» (Х., 1962). На XVIII, XIX, XXI, XXII і XXIII з'їздах КП України обиралася членом ЦК. Депутат Верховної Ради УРСР 2—8-го скликань. Нагороджена трьома орденами Леніна. Портрет, с. 47.

Лит.: Палащенко О. О. Марія Савченко. К., 1960.

САГАЙДАЧНИЙ Петро Кононович (Кононович-Сагайдачний; р. н. невід. — п. 20.IV 1622) — гетьман укр. реєстрового козацтва. Н. в с. Кульчицях (тепер Самбірського р-ну Львів. обл.), ймовірно, в сім'ї укр. шляхтича. Вчився в *Острозькій школі*. Потім пішов на *Запорізьку Січ*. Людина освічена, талановита і хоробра. С. незабаром зайняв помітне місце серед козак. старшин. На поч. 17 ст. брав участь у походах на Молдавію і Лівонію. Під керівництвом С. козаки здійснили успішні походи проти султанської Туреччини і Кримського ханства, на околиці Константинополя, міста Малої Азії і Криму. Зокрема, 1616 напали на Кафу (Феодосію), що була гол. невідільницьким ринком Криму, спалили і потопили тур. галери-каторги, знищили 14 тис. турків і визволили багато невідільників. Очоловане С. 40-тисячне козац. військо, яке приєдналося до польс. армії, відіграло вирішальну роль у розгромі 1621 під Хотинином тур. армії, що загрожувала ряду країн Європи. Заснована 1617 «Ліга християнської міліції», яка мала на меті вигнати турків з Європи, покладала великі надії на С. і укр. козаків, що вступили до неї. С. протягом ряду років займав компромісну позицію щодо польс.-шляхет. уряду і прагнув обмежити козац. реєстр включенням до нього лише заможної частини козацтва. С. і угодовська старшина, сподіваючись заслужити у польс.-шляхет. уряду розширення прав заможного козацтва, завербували частину козаків і взяли участь у поході польс. королеви Владислава 1618 на Москву. Цей похід викликав велике невдоволення серед укр.

козацтва. Пізніше в зв'язку з посиленням польс.-шляхет. гніту на Україні С. почав відходити від угодовської політики щодо шляхет. Польщі і 1620 послав у Москву посольство з проханням прийняти козаків на рос. службу. За активною участю С., який з усім козац. військом вступив у *Київське братство*, на Україні 1620, всупереч політиці польс.-шляхет. уряду і католицької та уніатської церков, було відновлено православну ієрархію, ліквідовану після *Брестської церковної унії 1596*. С. помер від тяжкої рани, яку дістав у битві 1621 під Хотинином, і похований в *Києво-Братському монастирі*. Перед смертю С. заповів своє майно на освітні, благодійні й релігійні цілі, зокрема Київському братству і *Львівській братській школі*. На смерть С. ректор Київ. братської школи К. Саквич написав «Вірші», в яких прославляв його заслуги в справі захисту батьківщини від тур.-тат. нападів.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуслистый К. Петро Кононович Сагайдачний. «Український історичний журнал», 1972, № 4; Максимович М. А. Исследование о гетмане Петре Кононовиче Сагайдачном. В кн.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876. Екатеринослав, 1913.

САГРЕДО (Sagredo) Нікколо (8.XII 1606—14.XII 1676) — дипломат і держ. діяч Венеціанської республіки, з 1675 — дож. Як посол Венеції при імператорі «Священної римської імперії» вживав заходів для створення антитур. коаліції держав, до якої прагнув залучити Україну. Влітку 1650 був організатором посольства до Б. Хмельницького, якому передав лист через А. Віміну да Ченеду. Зберігся лист Б. Хмельницького до С. від 3 (13).VI 1650. Восени 1650 С. планував нове посольство на Україну, яке, однак, не було здійснене. У звітах С. венеціанському сенату (опубл. вибірково М. М. Кордубою) є відомості про становище на Україні та дипломатич. діяльність гетьман. уряду 1648—51.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).
САДОВНИЧЕНКО Дмитро Гаврилович (26.X 1907—16.II 1955) — один з організаторів партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, секретар Дніпропетровського підпільного обкому КП(б)України. Член КПРС з 1931. Н. в м. Павлограді (тепер Дніпроп. обл.) в сім'ї робітника. З 1933 працював на комсомол. і керівний парт. роботі в Дніпропетровській, Ізмаїльській, Хмельницькій областях і в апараті ЦК КП(б)У. З серпня 1941 С. був заступником секретаря Дніпроп. підпільного обкому КП(б)У М. І. Сташкова. Після арешту М. І. Сташкова з літа 1942 очолював підпільний обком КП(б)У. В 1950 закінчив ВПШ при ЦК КП(б)У і працював секретарем Хмельницького обкому партії. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

САДОВСЬКИЙ Микола Карпович (справж. прізвищ. — Т о б л е в и ч; б.ПШ 1856—7.П 1933) — великий укр. актор і режисер, один з основоположників доживтн. укр. театру. Н. в с. Костуватому (тепер Братського р-ну Микол. обл.) в сім'ї управителя поміщицьких маєтків. Брат І. К. Карпенка-Карого та П. К. Саксаганського. Добровольцем брав участь у рос.-тур. війні 1877—78.

В профес. театрі з 1881. У 1888—89 керував трупю, виступаючи як актор і режисер. У 1898 його трупа об'єдналася з трупю П. К. Саксаганського і 1900 — М. Л. Кропивницького. В 1906 заснував стаціонарний укр. театр (спочатку був мандрівним, а з осені 1907 перебував у Києві). В репертуар запроваджував укр. класику, твори сучас. укр. і рос. драматургів, сприяв розвиткові укр. опери (ставив твори М. В. Лисенка, Д. В. Січинського). Як актор був представником реалістич. школи. Створив образи Гната, Панаса («Безталанна», «Бурлака» Карпенка-Карого), Карася («Запорожець за Дунаєм» П. Гулака-Артемовського), Командора («Камінний господар» Лесі Українки), Городничого («Ревізор» Гоголя), Богдана Хмельницького (одноіменна драма Старицького), Тараса Бульби (за Гоголем) та ін. Автор перекладів М. В. Гоголя, спогадів про рос.-тур. війну, театр. спогадів.

Тв.: Мої театральні згадки. 1881—1917. К., 1956.

Лит.: Василько В. Микола Садовський та його театр. К., 1962.

САДУЛЬ (Sadoul) Жак (1881—1956) — діяч франц. комуністич. руху. Н. в Парижі в сім'ї чиновника. Закінчив Паризький ун-т (Сорбонну). В жовтні 1917 за дорученням франц. уряду прибув у розпорядження франц. військ. місії в Петроград, а потім у Москву як політ. спостерігач. Під впливом Великої Жовтня соціалістич. революції, зустрічей і розмов з В. І. Леніним С. вийшов зі складу місії і добровільно вступив до лав Червоної Армії. З 1918 — член франц. комуністич. групи РКП(б). За порадою В. І. Леніна С. 1918 видав «Записки про більшовицьку революцію». Був учасником I і II конгресів Комінтерну. В квітні — серпні 1919 за дорученням ЦК РКП(б) і Виконкому Комінтерну перебував на Україні. Був представником Південно-Російського бюро Комінтерну в Одесі. За ініціативою С. засновано франц. комуністич. групи в Києві та Одесі. За революц. діяльність франц. військ. суд тричі засудив його до страти. Після повернення на батьківщину (1924) С. під тиском нар. мас було виправдано. Під час 2-ї світової війни С. — учасник Руху Опору. Нагороджений орденом Червоного Прапора.

А. І. Гуляк, М. Ю. Раковський (Одеса).

САЙТАФАРН (грец. Σαϊταφάρνος; рр. н. і см. невід.) — правитель кочових скіфів, у сфері політ. впливу яких наприкінці 3 — на поч. 2 ст. до н. е. був давньогрец. поліс Ольвія. В ольвійському декреті на честь Протогена (кін. 3 — поч. 2 ст. до н. е.) йдеться про те, що коли С. з'явився з своїм почтом неподалік від Ольвії, жителі її під загрозою нападу змушені були піднести йому «дар». Відомості протогенівського декрету, пов'язані з С., свідчать про заг. занепад Ольвії за часів пізнього еллінізму.

САКОВИЧ Касяня (бл. 1578—1647) — укр. церковний діяч, письменник-полеміст. Н. в с. Потеличі (тепер Нестеровського р-ну Львів. обл.) в сім'ї священика. Вчився в Краківській і Замойській академіях. У 1620—24 був ректором *Київської братської школи*. В 1622 написав панегіричні «Вършъ на жалостный погреб... Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска... запорожского». В 1625 прийняв унію і до 1639 очолював базиліанський монастир у м. Дубні. У 1641 перейшов у католицизм. Автор полемічно-богослов. твору «Перспектива або з'ясування блудів, ересей і забобонів у грекоруській церкві» (Краків, 1642), в якому звинувачував у ересі не тільки православних, а й уніатів.

О. П. Молчанов (Ровно).
САКСАГАНСЬКИЙ Панас Карпович (справж. прізвищ. — Тобілевич; 15.V 1859—17.IX

1940) — великий укр. актор і режисер, нар. артист СРСР (з 1936). Н. в с. Кам'яно-Костува-тому (тепер Братського р-ну Микол. обл.) в сім'ї управителя поміщичьких маєтків. Брат І. К. Карпенка-Карого та М. К. Садовського. Сценічну діяльність почав в аматор. гуртку. Постійно на профес. укр. сцені з 1883, спочатку в трупі М. П. Старицького, пізніше — в трупах М. Л. Кропивницького й М. К. Садовського. З 1889 розпочав режисер. діяльність. У 1918 створив у Києві Нар. театр. Ролі: Бозний, Виборний («Наталка Полтавка» Котляревського), Карась («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського), Бонавентура, Пеньонжка, Гнат Голий, Бондар («Сто тисяч», «Мартин Боруля», «Сава Чалий», «Бондарівна» Карпенка-Карого), Богдан, Ярема, Богун («Богдан Хмельницький» Старицького); вистави: «Назар Стодола» Шевченка, «Розбійники» Шіллера та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: По шляху життя. К.—Х., 1935; Думки про театр. К., 1955.

Лит.: Тобілевич Б. Панас Карпович Саксаганський. К., 1957; Стеценко Л. Панас Саксаганський. К., 1959.

САЛАЙ Михайло Гордійович (1891—3.III 1955) — учасник партизан. руху на Україні під час громадян. і Великої Вітчизн. воєн. Член КПРС з 1917. Н. в с. Кролевіць-Слобідці (тепер Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл.) в селянській сім'ї. В 1918—20 — командир партизан. загону, що діяв проти австро-нім. окупантів, білогвардійців і банд Махна. З 1920 — заст. голови повітового ревкому. Після закінчення Комуністич. ун-ту ім. Я. М. Свердлова (1929) — на парт. і госп. роботі. В березні 1943 Укр. штаб партизан. руху направив його на чолі організаторської групи в з'єднання під командуванням М. М. Понудренка для розгортання партизан. руху в Полт. обл. Під командуванням С. група виросла в з'єднання (650 чол.). Після визволення Полтавщини з'єднання перейшло на правий берег Дніпра і успішно взаємодіяло з частинами Рад. Армії на Пн. від Києва і на Житомирщині. Після війни — на парт. роботі. Нагороджений орденом Червоного Прапора. В. П. Лукін (Київ).

САЛТІВСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура 8—10 ст., що виникла у народів *Хозарського каганату* під час формування у них феод. відносин і переходу кочових племен Пн. Причорномор'я до осілості. С.к. була виділена 1900. Пам'ятки її (тепер відомо бл. 300) у вигляді залишків стоянок, поселень, міст, могилок тощо поширені в басейнах Сіверського Дінця і Дону, на Пн. Кавказі та в Приазов'ї, на середній Волзі тощо. С. к. поділяють на кілька варіантів, які можуть бути зведені до двох головних: лісостепового і степового. 1-й характеризується великими довгочасними поселеннями землеробського типу з напівземлянковими житлами, катакомбним обрядом поховання (разом з померлими в поховальні камери, що були викопані на схилах пагорбів, клали зброю, прикраси, посуд тощо). Пам'ятки 2-го варіанту належать кочовому і напівкочовому населенню; характеризуються вони тимчасовими стоянками з юртоподібними житлами та могилками з похованнями у вузьких ямах з значно біднішим інвентарем. За археол. та антрополог. даними, пам'ятки лісостепового варіанту належали *аланам*, а степового — *булгарам*, які зазнали впливу з боку сусідніх народів (слов'ян, племен Кавказу та ін.). Найвідомішими пам'ятками С. к. є катакомбні могилки та велике (понад 120 га) городище з кам'яною цитаделлю біля с. Верхнього Салтова (тепер Вовчанського р-ну

Харків. обл.; звідси й назва культури), городище біля с. Маяцького Ворон. обл. та два Цимлянські городища (кол. м. Саркел на тер. Рост. обл.). Населення С. к. жило також у великих приморських містах (*Фанагорія* та ін.). При розкопках поселень С. к. виявлено залишки жител, госп. споруд, ремісничих майстерень тощо, а також численні зразки кераміч. посуду, зняряд праці та виробів ремісників, що свідчить про високий рівень розвитку гончарської, метало-, кам'яно-та деревообробного виробництва. Знахідки скарбів срібних монет і речей сх. і візант. походження свідчать про досить розвинуту торгівлю. Після розпаду Хозарського каганату (965) С. к. перестала існувати.

Лит.: Артамонов М. И. История казар. Л., 1962; Березовець Д. Т. Слов'яни й племена салтівської культури. «Археологія», 1963, т. 19; Мерперт Н. Я. О генезисе салтовской культуры. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1951, в. 36; Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. М., 1967 [бібліогр. с. 196]. О. В. Сухобоков (Київ).

САМАРСЬКИЙ ПУСТІННО-МИКОЛАЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ МОНАСТІР — православний монастир Запорізької Січі. Заснований у 80-х рр. 17 ст. поблизу слободи Самарчук (тепер м. Новомосковськ Дніпроп. обл.). Підлягав безпосередньо Кошу Запорізької Січі і був шпиталем для поранених і старих козаків. Тому, зокрема, іменувався військ. монастирем. Одержав від Коша Запорізької Січі значні зем. маєтності. В 2-й пол. 18 ст. мав бл. 2 тис. феодально залежних поселитих, понад 17 тис. десятин орної землі, 5 млинів, сіножаті, лісові вгіддя тощо. Постачав Запорізькій Січі хліб та ін. продукти. Після ліквідації 1775 царським урядом Запорізької Січі був приєднаний до *Межигірського Спасо-Преображенського монастиря*. В 1786 С. П.-М. в. м. було закрито в зв'язку з *секуляризацією* монастирських земель. Збудівель монастиря залишився в Новомосковському Троїцький собор (1773—79; арх. Я. Погребняк), який як архітект. пам'ятка перебуває під охороною держави.

САМБАТ, Самватас (грец. *Σαββάτος*) — одна з давніх назв Києва, точніше Київської фортеці, що її згадує візант. імператор *Константин VII Багрянородний* у своїй праці «Про управління імперією» (серед. 10 ст.).

САМБІР — місто Львівської обл. УРСР, у верхів'ях р. Дністра. Залізнич. вузол. 30,2 тис. ж. (1972). За старод. переказами, засновниками міста були жителі *Старого Самбора*, зруйнованого 1241 під час монголо-тат. навали. Вони створили поселення Погонич, що в 14 ст. було перейменовано на Самбір (Новий Самбір, Нове Місто). В 1349 С. у складі Галицької землі загарбали польск. феодали. В 1390 місто дістало *магдебурзьке право*. В 15—16 ст. С. став значним торг.-ремісничим осередком на Зх. Україні. На поч. 17 ст. польско-лит. магнати перетворили місто на центр підготовки збройної інтервенції проти Рос. д-ви. В 1649 під С. діяли сел.-козац. загони на чолі з *Л. Канутою*. У 18 ст. поблизу міста вели боротьбу загони *опришків*. У 1772, під час першого поділу Польщі, С. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 30—40-х рр. 19 ст. в місті розгорнув революц. діяльність підпільний гурток на чолі з К. Ценглевичем — учасником *польського визвольного повстання 1830—31*. В травні — листопаді 1905 відбувалися страйки та демонстрації робітників. У січні 1918 вибухнув страйк залізничників. Після розпаду Австро-Угорщини 2.XI 1918 владу в С. захопили укр. бурж. націоналісти. На поч. 1919 вибухнуло солдат. повстання проти контрре-

волюц. «уряду» ЗУНР. 17.V 1919 С. загарбали війська бурж.-поміщицької Польщі. В 1923, 1927, 1931, 1934, 1937 в С. і повіті під керівництвом КПЗУ відбувалися політ. демонстрації та страйки робітників і страйки селян. 8.X 1939 місто було визволене Червоною Армією і в складі зх.-укр. земель воз'єднано з УРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни С. 29.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Влітку 1942 в місті виникла підпільна орг-ція на чолі з І. Сіраківським. Вона працювала під керівництвом «*Народної гвардії*». Підпільники здійснили ряд вдалих диверсій проти німецько-фашистських військ. 7.VIII 1944 війська 38-ї армії визволили С. У місті — цукровий, ремонтний, цегельний з-ди, швейна, меблева ф-ки, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, побут. і харч. комбінати. 10 загальноосв., спортивна й музична школи. Культ.-осв., мед. і пед. училища. У С. збереглися залишки фортечних мурів 16—17 ст., пам'ятки архітектури — міська ратуша (1668), костюл (1530), мисливський будинок *Стефана Баторія* (16 ст.).

САММЕР Іван Адамович (15.IX 1870—25.VI 1921) — професійний революціонер, рад. держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1897. Н. в с. Очеретяному (тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл.). В 1891—95 вчився на юрид. факультеті Київ. ун-ту. В 1896 працював у Полт. орг-ції РСДРП. Брав участь у створенні *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. З 1897 — член *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1898 С. заарештовано і 1899 заслано до Великої Устюга, 1902—04 — у Вологду. Брав активну участь у підготовці II з'їзду РСДРП. На III з'їзді РСДРП (1905) обирався кандидатом у члени ЦК від більшовиків. З серпня 1905 — секретар *Російського бюро ЦК РСДРП*, згодом — член ЦК. Учасник першої рос. революції в Казані, Петербурзі, Москві. В 1906 — керівник Всерос. конференції представників військ. та бойових орг-цій РСДРП. В травні 1907 С. заарештовано і після дворічного ув'язнення заслано у Вологодську губ. На V з'їзді РСДРП (1907) обирався (заочно) кандидатом у члени ЦК РСДРП. В 1917—19 — секретар Вологодської Ради робітн. депутатів. З 1919 — член колегії Наркомфінансу і член правління Центроспілки РРФСР. В 1920—21 — організатор і голова Вукоопспілки. З лютого 1921 — уповноважений Наркомзовнішторгу на Україні та член Укруднаргоспу. Був членом ВУЦВК.

М. Е. Іщенко (Київ).

САМОВІЗНАЧЕННЯ НАЦІЙ — див. *Право нації на самовизначення*, «*Про право націй на самовизначення*», *Національна програма КПРС*.

САМОДЕРЖАВСТВО — монархічна форма правління в Росії, при якій верховну владу здійснював необмежений монарх — цар; з 1721 — імператор. В історії С. було два етапи: 16—17 ст. — коли монарх здійснював свої права разом з *Боярською думою* та боярською аристократією; 18 — поч. 20 ст. — абсолютна монархія, яка проіснувала, еволюціонуючи до бурж. монархії (див. *Державна дума*), до *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. Характеризуючи С., В. І. Ленін зназначав, що при ньому «цар видає закони, призначає чиновників, збирає і витрачає народні гроші без всякої участі народу в законодавстві і в контролі за управлінням. Тому самодержавство є самовладдя чиновників та поліції і безправність народу» (Твори, т. 4, с. 235). С. було найлютішим ворогом укр., як і всіх ін. народів

Росії. Див. також *Абсолютизм, Імперія, Мо-нархія*.

САМОЙЛОВ Федір Микитович (24.IV 1882—13.VI 1952) — професіональний революціонер, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в с. Гомиленках (тепер Ів. обл.) в сім'ї ткача. В 1903—12 вів парт. і профспілкову роботу в Іваново-Вознесенську. Активний учасник революції 1905—07. В 1912 обраний депутатом 4-ї Держ. думи. В 1914 разом з ін. членами *більшовицької фракції 4-ї Державної думи* заарештований і засланий на довічне поселення до Туруханського краю. В 1917—18 — член Іваново-Вознесенського к-ту партії, голова Іваново-Вознесенської Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1919 і 1920—21 — заст. наркома праці УРСР. З 1921 — член ВЦВК. З 1922 працював у ЦКК РКП(б), з 1926 — заст. зав. *Істпарта*м ЦК РКП(б), з 1928 — зав. Істпарта Моск. к-ту ВКП(б). З 1932 — заст. голови Всесоюзного т-ва старих більшовиків, з 1937 — директор Музею Революції СРСР. З 1941 — персональний пенсіонер. Автор книги «По слідах минулого» (М., 1940). *Лит.*: Виноградов Л. Федор Самойлов. М., 1961.

САМОЙЛОВИЧ Іван Самійлович (р. н. невід. — п. 1690) — гетьман Лівобережної України [1672—87]. Походив з сім'ї священика містечка Ходоркова (тепер село Попільнянського р-ну Житомир. обл.). Службу в козац. війську почав у 60-х рр. 17 ст. сотенним писарем, згодом був сотником Красноколядінської сотні, наказним полковником і полковником *Чернігівського толку*, генеральним суддею [1669—72]. На козац. раді в Козачій Діброві С. обрано гетьманом Лівобережної України. Соціальна політика С. була спрямована на захист та дальше розширення привілей козац.-старшинської верхівки. В зовн.-політ. діяльності гетьманський уряд С. під тиском нар. мас добивався возз'єднання Правобережної України з Лівобережжю у складі Рос. д-ви. У зв'язку з цим йому довелося вести запеклу боротьбу проти гетьмана Правобережної України П. Дорошенка, який співаряв на султанську Туреччину. За *Бучацьким мирним договором 1672* Туреччина загарбала більшу частину Правобережної України. Це дало Росії підставу, не порушуючи *Андрусівського перемир'я 1667* з шляхет. Польщею, почати війну проти тур. ставленика П. Дорошенка з метою визволення Правобережжя від тур.-тат. гноблення. В 1674 було організовано похід рос. армії та лівобережних козаків на чолі з С. на Правобережжя, в результаті якого десять правобережних полків — Черкаський, Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Брацлавський, Уманський, Могилівський, Калницький, Чигиринський і Павлоцький — возз'єдналися з Лівобережжю Україною. В 1674 на старшинській раді в Переяславі С. було проголошено гетьманом Правобережної України. С. очолював козац. полки під час тур.-тат. навали 1677 і 1678 на Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). Брав участь у невдалому поході 150-тисячного рос.-укр. війська 1687 на Крим. Козац.-старшинська верхівка, невдоволена самовладністю та користюльством С., який всюди висував своїх родичів, звинуватила його в зрадницьких відносинах з крим. хаєм і звернулася до царського уряду з проханням усунути його з гетьманства. В липні 1687 С. було заарештовано і заслано до Сибіру в м. Тобольськ, де він і помер.

О. Ф. Ермоленко (Київ).

САМОКІШ (С а м о к і ш а) Микола Семенович (25.X 1860—18.I 1944) — укр. рад. живописець-баталіст, акад. петерб. АМ (з 1890).

М. С. Самокіш.

Т. Самуелі.

Н. в м. Ніжині в сім'ї поштаря. В 1879—85 вчився в петерб. АМ, пізніше (до 1889) — в Парижі. В роки рос.-япон. війни С. був в армії, де підготував альбом «Війна 1904—05 року. З щоденника художника». Створив картини, що відображають героїчну боротьбу Червоної Армії на фронтах громадян. війни («Захист Червоного прапора», 1920; «Перехід Червоної Армії через Сиваш», 1935), визвольну боротьбу укр. народу в 17 ст. («В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», 1929; «Бій під Жовтими водами», 1930; «Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким», 1934). В 1938 написав картину «М. Шорс в бою під Черніговом». Разом з С. І. Васильківським створив альбом «З української давнини» (1900) та «Мотиви українського орнаменту» (1912). В 1912—17 та 1936—41 викладав у вищих навч. закладах. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Державна премія СРСР, 1941.

Тв.: Як я став художником. К., 1937.

Лит.: Яценко В. М. С. Самокіш. К., 1954; Каченко В. Я. Николай Семенович Самокіш. М., 1964 [бібліогр. с. 116—119].

САМОФАЛОВ Віктор Макарович (н. 31.I 1905) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1965), засл. діяч науки УРСР (з 1971). Член КПРС з 1928. Н. в Києві. В 1931 закінчив Київ. ін-т соціального виховання, 1932 — курси викладачів історії партії у вузах. У 1932—45 — на викладацькій та керівній роботі у вузах (Київ, Полтава, Черкаси, Ташкент) і на парт. роботі (Херсон). В 1945—49 — в Ін-ті історії партії ЦК КП України. З 1949 — зав. кафедрою історії КПРС Вищої парт. школи при ЦК КП України. Праці з історії партії. Один з авторів «Нарисів історії Комуністичної партії України» (Вид. 1—3. К., 1961—71). Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Дев'ятий з'їзд КП(б)У. К., 1958; Комуністична партія України в боротьбі за будівлю народного господарства (1921—1925 рр.). К., 1963; Історичний досвід Комуністичної партії України у здійсненні лєнінських заповітів. К., 1970.

САМСОНОВА Зінаїда Олександрівна (1924—27.I 1944) — рад. військовослужбовець, старший сержант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії. Н. в с. Бобкові (тепер Єгор'євського р-ну Мос. обл.) в сім'ї коваля. В 1942 закінчила Єгор'євське мед. уч-ще. В Рад. Армії з 1942. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 як санінструктор 1-го стріл. батальйону 667-го стріл. полку 218-ї стріл. дивізії Ворон. фронту відзначилася при форсуванні Дніпра. 24.IX 1943 разом з першою групою бійців переправилася на правий берег ріки поблизу с. Сушок (тепер Канівського р-ну Черк. обл.).

Під час боїв на плацдармі особисто винесла з поля бою 30 тяжкопоранених рад. бійців і офіцерів. Брала участь у відбитті ворожих атак. В одному з боїв особисто вела в контратаку роту автотанків. Пізніше загинула в бою.

САМУЕЛІ (Szamueli) Тібор (27.XII 1890—1.VIII 1919) — діяч угорського робітн. руху. Н. в м. Ниредьгазі в сім'ї службовця. За фахом журналіст. Під час 1-ї світової війни потрапив до рос. полону. З 1917 — член РКП(б). Був одним з керівників угор. комуністич. групи, створеної в березні 1918 в Москві, і редактором газ. «Соціалістич. форрадалом» («Szociális forradalom» — «Соціальна революція»), що її видавала ця група. С. — один з організаторів інтернац. частин Червоної Армії. В січні 1919 повернувся на батьківщину. Був введений до складу ЦК Компартії Угорщини, став редактором центр. органу партії — «Вереш уйшар» («Vörös újság» — «Червона газета»). В Угорській Рад. республіці С. — заст. наркома військ. справ, нарком освіти, керівник Будапештського житл. комісаріату, голова надзвичайної комісії по забезпеченню революц. порядку. В травні 1919 за дорученням уряду Угорської Рад. республіки вів переговори в Москві з В. І. Леніном та в Києві з керівниками КП(б)У і Уряду Рад. України, зокрема з М. І. Подвойським, про координацію воєнних зусиль трьох рад. республік — Росії, Угорщини, України для боротьби проти імперіалістич. агресії. Після придушення Рад. республіки в Угорщині його вбили контрреволюціонери. Портрет, с. 51.

САМУСЬ, С а м і ї л о І в а н о в и ч (справж. прізвищ. та рр. н. і см. невід.) — один з керівників визвольного руху проти польс.-шляхет. загарбників на Правобережній Україні кін. 17 — поч. 18 ст. Походив з Переяславського полку. З 80-х рр. 17 ст. був полковником *Богуславського полку*. В 1692 польс.-шляхет. уряд призначив його наказним гетьманом Правобережної України з резиденцією у Вінниці. В кінці 80-х рр. С. разом з С. Палієм та З. Іскрою почав боротьбу проти польс. панів та урядовців. Після рішення польс. сейму 1699 про ліквідацію правобережних козац. полків польс.-шляхет. військо провело проти козаків ряд кривавих каральних експедицій, які викликали на Правобережній Україні велике сел.-козац. повстання (див. *Палія повстання 1702—04*). Козаки під командуванням С. брали участь в облозі і визволенні Білої Церкви, Немирова, Бердичева та ін. міст. Разом з С. Палієм С. не раз звертався до рос. уряду з проханням воз'єднати Правобережну Україну. В 1702 він склав присягу рос. цареві. Після поразки сел.-козац. повстання С. перейшов на Лівобережжя, брав участь у боротьбі проти швед. загарбників 1708—09, одним з перших виступив проти зрадника І. Мазепи. За нар. переказами, С. похований разом з С. Палієм у *Межигірському Спасо-Преображенському монастирі*.

В. А. Дядиченко (Київ).

«САНАЦІЯ» (Sanacja) — назва фашист. режиму, що існував у Польщі 1926—39. Походить від демагогічного лозунга «санация» (оздоровлення) політ. та економіч. життя країни, проголошеного фашист. клікою Ю. Пілсудського. Насправді ж режим «С.» був спрямований на підтримку капіталістич. с. г., утворення внутр. ринку для польс. пром.-сті, перекладення тягара, зв'язаного з частковою стабілізацією капіталізму, на плечі трудящих мас. На Зх. Україні «С.» призвела до посилення соціального і нац. гноблення трудящих. Проти режиму «С.» були спрямовані *Ліський повстання 1932*, *Львівський виступ робітників 1936* та ін. виступи трудящих Зх. України.

САНДРАЇЧКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення пізнього етапу *трипільської культури* в урочищі Пагурок у кол. с. Сандраках (тепер у складі с. Широкої Греблі Хмельницького р-ну Вінн. обл.). Досліджували його 1949—50. При розкопках виявлено залишки наземного житла, великої печі госп. призначення та госп. ями, знайдено знаряддя праці та побуту з каменю (інтерес становить «скарб» крем'яних ножів) і кістки, ліпний, здебільшого орнаментований, посуд, уламки глиняних жіночих статуеток і фігурок биків, кістки свійських і диких тварин тощо. Над пізньотрипільським шаром виявлено реші часів пізнього періоду *бронзового віку* та 17—18 ст. Поблизу С. п., в урочищі Кам'яний Яр, знайдено сліди поселення середнього етапу трипільської культури, а в урочищі Куток — залишки поселення 8 століття.

Лит.: Лагодівська О. Ф. Пізньотрипільське поселення у с. Сандраках. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956.

САН-СТЕФАНСЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР

1878 — договір, укладений між Росією і Туреччиною після рос.-тур. війни 1877—78 (див. *Російсько-турецькі війни 17—19 століть*). Підписаний 19.II (3.III) в Сан-Стефані (поблизу Константинополя). За С.-С. м. д. Румунії, Сербії та Чорногорії, які перебували до того в залежності від Туреччини, надавалася незалежність. Румунія одержала Пн. Добруджу, Боснія і Герцеговина дістали автономію в складі Туреччини. Болгарію було визнано автономним князівством, лише номінально залежним від Туреччини. До складу Болгарії увійшли Фракія і Македонія. Тур. війська виводилися з Болгарії, а російські залишалися на два роки для охорони порядку до створення земського війська. До Росії відійшли міста Карс, Ардаган, Батум, Баязет і пд.-зх. частина Бессарабії. Туреччина мала сплатити Росії 310 млн. крб. контрибуції, розширити місцеве самоврядування в Албанії, Епірі та Фессалії, здійснити адм. реформи в тур. Вірменії. С.-С. м. д. створював сприятливі умови для розвитку Балкан. країни, зокрема Болгарії. День підписання С.-С. м. д. вважається в Народній Республіці Болгарії нац. святом — днем визволення від тур. ярма. Англія і Австро-Угорщина, невдоволені зміцненням позицій Росії на Балканах, добилися оголошення С.-с. м. д. прелімінарним і його перегляду на *Берлінському конгресі 1878*.

САНЦЕВІЧ Анатолій Васильович (н. 23.VI 1924) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969). Член КПРС з 1945. Н. в с. Костромі (тепер у складі м. Кременчука) в сім'ї службовця. В 1942—47 перебував у Рад. Армії. В 1952 закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту. В 1955—61 — старший наук. співробітник Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР, з 1961 — Ін-ту історії АН УРСР. Одночасно 1962—64 і 1967—71 — заст. гол. редактора «Українського історичного журналу». Досліджує питання історіографії, джерелознавства, заг. історії, методики викладання історії в школі.

Тв.: Вивчення питань робітничого руху на уроках історії. К., 1959; Атеїстичне виховання на уроках історії в школі. К., 1960 [у співавт.]; Міжнародний комуністичний і робітничий рух на сучасному етапі. К., 1963; Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967; Сучасність очима історика. К., 1971.

САПЕРІВ ПОВСТАННЯ 1905 у Києві — одне з перших повстань у царській армії під час революції 1905—07. Почалося 18.XI (1.XII) під впливом революц. боротьби робітників і селян Київщини в жовтні — листопаді 1905, революц.

виступів військ. частин у Кронштадті, Севастополі, Владивостоку. Безпосереднім приводом до повстання був арешт саперів-зв'язківців, які відмовилися замінити страйкуючих працівників квіт. телеграфу. 17 (30).XI солдати 3-ї роти 5-го понтонного батальйону на знак солідарності із заарештованими не вийшли на заняття, висунавши перед командуванням вимоги звільнення заарештованих саперів, усунення командира роти тощо. Керів солдатів розповсюджувалася листівка Кієв. військової орг-ції РСДРП, яка заздужувала дії офіцерів саперної бригади, закликала солдатів створювати Ради солдат. депутатів, активно включитися в революц. боротьбу. Ввечері відбулася нарада представників військ. частин і військ.-революц. орг-ції РСДРП, на якій було вирішено почати наступного дня збройну демонстрацію, що мала перерости в повстання. На нараді було обрано для керівництва повстанням Військ. раду, до складу якої ввійшов підпоручик Б. П. Жаданівський.

Вранці 18.XI (1.XII) озброєні солдати трьох рот 3-ї саперної бригади (бл. 800 чол.), розташованої на Печерську, під командуванням Б. П. Жаданівського вирушили вулицями міста, щоб з'єднатися з ін. військ. частинами й робітниками. По дорозі до них приєдналися солдати ін. рот саперного й понтонного батальйонів, музична команда 125-го Курського піх. полку, група робітників з-ду «Арсенал» (див. *Арсенальці*). Військ. влада міста кинула на придушення виступу 6 сотень козаків, які намагалися зупинити збройну демонстрацію. На Жиланській вул. (тепер вул. Жаданівського) до повстанців приєдналися робітники Південнорос. з-ду (тепер з-д «Ленінська кузня»). На заводському подвір'ї відбувся мітинг солідарності солдатів і робітників. Бл. 5 тис. демонстрантів попрямували через Галицьку площу (тепер пл. Перемоги), щоб з'єднатися з солдатами 45-го Азов. полку і робітниками з-дів на Шуляцкій (тепер Жовтневий р-н Києва). На площі повсталих солдатів обстріляла учбова команда 168-го піх. Миргородського полку, яка складалася з юнкерів і монархічно настроєних солдатів. У ході збройної сутички було вбито й поранено з обох боків понад 250 чол. Влада оголосила місто на воєнному стані, провела масові арешти. До судового слідства було притягнуто 106 чол. В серпні 1906 Кієв. військ.-окружний суд засудив трьох чол. до страти (пізніше заміненої безстроковою каторгою), 27 — до каторги, 63 — до дисциплінарних батальйонів. Основною причиною поразки повстання саперів була його непередготовленість. Меншовицьке керівництво Кієв. к-ту РСДРП не мобілізувало робітників і солдатів ін. частин гарнізону, практично позбавило С. п. політ. і військ.-тех. керівництва. Незважаючи на поразку, С. п. мало велике значення в розвитку революц. подій 1905—07. Це був «крок до злиття революційної армії з революційним пролетаріатом і студентством» (Ленін В. І. Твори, т. 10, с. 47).

Лит.: Революція 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Лосев Ф. Е. Революция 1905—1907 годов на Украине. К., 1955; Кацнельсон В. М. Революционное движение в войсках Киевского военного округа. В кн.: Революционное движение в армии в годы первой русской революции. М., 1955. Г. В. Січкар (Кієв).

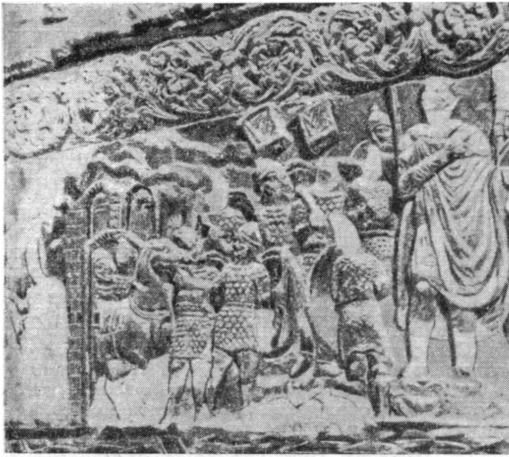
САПЕРНОГО БАТАЛЬЙОНУ ПОВСТАННЯ 1907 у Києві — повстання 21-го саперного батальйону проти самодержавства під час революції 1905—07. Було організовано есерами, які, однак, не підготували його належним чином. Після невдалої спроби солдатів 11-ї роти 41-го Селенгинського піхотного полку ввечері 4 (17).VI

підняти повстання вночі проти 5 (18).VI у Сирецьких таборах на околиці Києва виступили солдати трьох рот 21-го саперного батальйону. Солдати захопили зброю і відкрили вогонь по офіцерських бараках. Проте повсталих солдатів не підтримали ін. військ. частини. Повстання не зустріло, як писав В. І. Ленін, «ніякого масового відгуку» (Твори, т. 13, с. 20). Виявившись ізольованим, воно було жорстоко придушено. Під час збройної сутички з царськими військами було поранено і вбито 10 солдатів, 258 — заарештовано. До суду віддано 101 чол. Кієв. військ.-окружний суд 6 солдатів Селенгинського полку засудив до смертної кари, 32 — на довічну каторгу, решту відправлено до арештантських рот.

САПҮН ГОРА — височина на околиці Севастополя, вузол оборони нім.-фашистських військ під Севастополем 1944 (див. *Севастопольська наступальна операція 1944*). Весь район височини був укритий великою кількістю фашист. дотів і дзотів, ходів сполучень, що надзвичайно ускладнювало підступи до височини. На С.-г. був націлений головний удар 51-ї і Приморської армій рад. військ під час наступу на Севастополь 1944, бо С.-г. займала ключові позиції перед містом. Штурм почався вранці 7.V. Тільки надвечір перші штурмові групи дісталися вершини С.-г. і встановили на ній червоні прапори. В боях на С.-г. відзначилися лейтенант М. Я. Дзигунський і рядові Д. Бабажанов, А. Маркарян та ін. Першими прорвалися на вершину С.-г. і встановили прапори рядовий І. К. Яцуненко і ефрейтор В. І. Дроб'язко. Майстерно керували військами 63-го стріл. і 11-го гвард. стріл. корпусів їхні командири генерали П. К. Кошовий і С. Є. Рождественський. На ознаменування подвигів рад. солдатів і матросів на С.-г. споруджено пам'ятник слави і відкрито меморіальний музей та діюраму. М. В. Коваль (Кієв).

САРКІСОВ Саркіс Артемович (1898—12.VIII 1938) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в м. Шуші (тепер Аз. РСР). Під час громадян. війни вів підпільну парт. роботу в Баку. В наступні роки працював на керівній парт. і госп. роботі в Ленінграді. У 1926—27 примикав до троцькістсько-зінов'євської опозиції. В 1932 призначений членом К-ту по заготівлях СРСР та нач. «Заготзерно». В 1932—37 — секретар Донецького обкому КП(б)У і деякий час — нач. «Донбасвуілля». На XVII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. На XII і XIII з'їздах КП(б)У був обраний членом ЦК. В 1937 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Не раз був обраний членом ЦК СРСР. Нагороджений орденом Леніна. Л. О. Кирилов (Кієв).

САРМАТИ, савромати (лат. Sarmatae, Sauromatae) — давні кочові іраномовні племена, споріднені з *скіфами*. У 8—7 ст. до н. е. кочували в степах Поволжя, Уралу та Казахстану. З 6 ст. до н. е. відомі античним авторам (*Гекатей Мілетський*). До складу С. входили племена *аорсів, язигів, роксоланів, аланів* тощо. Основою їхнього г-ва було кочове скотарство. Ранній період історії С. характеризується наявністю в них первіснообщинного ладу з пережитками *матріархату*. В 4 ст. до н. е. С. утворили великі союзи племен на чолі з вождями та їхніми дружинами. Внаслідок кількісного зростання населення та збільшення поголів'я худоби виникла потреба розширити пасовиська, а це спричинило переселення С. у Пн. Причорномор'я. У 3 ст. до н. е. першими перейшли в причорноморські степи язиги. За ними перехочували роксолани. Гегемонія в степах Пн. Причорномор'я від скіфів пере-

Сарматські воїни. Барельєф на триумфальній арці у Фессалоніках

йшла до С., які почали відігравати помітну роль на міжнар. арені. Так, 179 до н. е. сарматський цар *Гатал* виступав як союзник понтійського царя *Фарнака* при укладенні договору між *Фарнаком* і коаліцією малоазійських царів. Наприкінці 2 ст. до н. е. роксолани разом з кримськими скіфами, що їх очолював *Палак*, воювали проти *Діофанта* — полководця понтійського царя *Мітрідата VI Єватора*. В 1 ст. н. е. роксолани вступили у війну з Римом. З 1 ст. до н. е. античні автори називають Пн. Причорномор'я Сарматією. Частина С. у лісостеповому Правобережжі асимілювалася з місцевим населенням. Кургани С. відомі переважно на Лівобережжі, де містився їхній змінник (біля тепер. с. Новопилипівки Мелітопольського р-ну Запоріж. обл.). Пізніше сюди перекочувала й частина аланів, від яких залишилися поховання в катакомбних могилах. С. внесли певні зміни в етнічний склад та культуру населення Пн. Причорномор'я: запровадили нову воєнну тактику, нові форми зброї та кінської зброї, поліхромний стиль у ювелірному мистецтві. Пануванню С. у Пн. Причорномор'ї поклали край в 3—4 ст. *готи і гунни*.

Лит.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971. *М. І. Вязьмітіна* (Київ).

«САРНЕНСЬКИЙ ХРЕСТ» — бойова операція укр. партизанів 3—8.XII 1942, під час якої введено з ладу залізнич. вузол Сарни (Ровенська обл.). У жовтні 1942 партизан. з'єднання під командуванням С. А. *Ковпака* і С. В. *Руднева* за вказівкою Верховного Головнокомандування вийшли в рейд на Правобережжя Дніпра. Успішно форсувавши Сож, Десну, Дніпро і Прип'ять, з'єднання взяло напрям на Зх., знищуючи на своєму шляху гітлерівські гарнізони. Вночі проти 26.XI 1942 партизани знищили численний фашист. гарнізон у м. *Лельчиці* (Гом. обл.). Після цього з'єднання розмістилося за 120—150 км на Сх. від м. Сарн — важливого залізнич. вузла, де скрещувалися залізнич. лінії, що йшли з Зх. на Сх. і від Балтики до Карпат, вздовж зх. кордону СРСР. Командування з'єднання вирішило висадити в повітря залізнич. мости через річки на підступах до Сарн і вивести вузол з ладу. Для здійснення цієї операції було створено 5 бойових груп (під командуванням І. І. *Бережного*, В. Г. *Подольки*, М. Ф. *Лимаєва*,

А. К. *Цимбала*, П. М. *Голуба*), які вночі проти 5.XII 1942 одночасно висадили в повітря 5 мостів: на Пн.-Сх. напрямі (ст. *Домбровиця*) через р. *Случ*, на перегонах *Антонівка* — *Сарни*, *Немовичі* — *Сарни*, *Сташів* — *Клесів* і *Сарни* — *Луїнець* через р. *Горинь*. Цю важливу операцію названо «С. х.». Вона на 15 діб припинила рух поїздів через ст. *Сарни*. І надалі гітлерівці не спромоглися налагодити роботу залізнич. вузла й використовували його не на повну потужність. Для боротьби проти партизанів вони були змушені кинути більше двох д-зій. *Я. Г. Панін* (Київ).

САРНИ — місто Ровен. обл. УРСР, центр Сарненського р-ну; в межиріччі *Случі* та *Горині* (бас. *Дніпра*). Залізнич. вузол. 15,4 тис. ж. (1970). С. виникли наприкінці 19 ст. як с-ще біля залізнич. станції з-ці *Луїнець* — *Ровно*, збудованої 1885. Входили до Ровен. повіту *Волин. губ.* В 1904 в с-щі виникла с.-д. група. Залізничники с-ща брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*, в грудні 1905 повстали, захопивши на кілька днів станцію в свої руки. Значні страйки відбувалися і 1915, 1916, 1917. Рад. владу встановлено 12.XI 1917. В грудні 1917 С. захопили війська Центр. ради. 21.I 1918 Рад. владу було відновлено. В лютому 1918 С. загарбали австро-нім. окупанти. Залізничники С. одними з перших застрайкували під час *Всеукраїнського страйку залізничників 1918*. 7.XII 1918 під час *Дубровицького збройного повстання 1918—19* в С. відновлено Рад. владу. Але в 2-й половині грудня С. захопили війська *Директорії*. 7.II 1919 рад. війська визволили с-ще. 5.III 1919 петлюрівці знову захопили С. 5.VI 1919 рад. війська відновили в С. Рад. владу. 14.VIII 1919 с-ще захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. На поч. липня 1920 *Червона Армія* визволила с-ще. У вересні 1920 рад. частини змушені були залишити його. С. стали повіт. містом бурж.-поміщицької Польщі. В 1921—39 робітники С. під проводом комуністів брали участь у партизан. і страйковій боротьбі проти польс. гнобителів. 20.IX 1939 частини *Червоної Армії* визволили С. Після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною С. стали містом Ровен. обл. (1939). Під час *Великої Вітчизн. війни* С. 6.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В період тимчас. окупації в районі С. діяли підпільна парт. орг-ція на залізнич. вузлі, партизан. з'єднання С. А. *Ковпака*, О. М. *Сабурова*, В. А. *Бегми*, А. П. *Бринського*, Д. М. *Медведєва*. В грудні 1942 партизани провели в районі міста операцію «*Сарненський хрест*». 11.I 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили С. В місті — маслоробний, овочесушильний з-ди, меблева ф-ка, харч. і побут. комбінати, міжшкольсна буд. орг-ція. 9 загальноосв. і 1 муз. школи, 2 уч-ща механізації с. г.

САТІР I [Σάτωρος I; р. н. невід. — п. 389 (або 388) до н. е.] — правитель *Боспорської держави* [433 (або 432) — 389 (або 388) до н. е.] з дин. *Спартоکیدів*, син і спадкоємець *Спартока I*. С. I підтримував тісні економічні зв'язки з *Афінами* (за його правління було укладено договір про взаємні торг. пільги і привілеї). Почав війну за приєднання *Феодосії* до *Боспорської д-ви*, але загинув під час облоги міста.

САТІР II [Σάτωρος II; р. н. невід. — п. 309 (або 308) до н. е.] — правитель *Боспорської держави* [310 (або 309) — 309 (або 308)], старший син і спадкоємець *Перісада I*. В союзі з скіфами вів боротьбу проти свого брата *Євмела*, який намагався захопити боспорський престол. Був смертельно поранений під час штурму фортеці *Фатеїв* (місцеве плем'я, що жило в *Прикубанні* і вождь якого був союзником *Євмела*).

САФОНОВИЧ Феодосій (рр. н. і см. невід.) — укр. церковний діяч, письменник, історик. У 1655—72 був ігуменом *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря* і ректором Києво-братської колегії. В 1672 закінчив істор. твір «Хроніка з літописів стародавніх», в якому викладено історію України з найдавніших часів. У своїй праці С. захищав концепцію спільного сх.-слов. походження і дальшого розвитку істор. зв'язків укр., рос. і білорус. народів, обґрунтував істор. зумовленість возз'єднання України з Росією. «Хроніка» С. була важливим джерелом для укр. і рос. історіографії кін. 17—18 ст. Вона лягла в основу першого підручника з вітчизн. історії — київського «Синопсиса».

Лит.: Рогозинский А. «Кройника» Феодосия Сафоновича и ее отношение к «Киескому Синопсису» Иннокентия Гизеля. «Известия отделения русского языка и словесности Академии наук», 1910, т. 15, кн. 4; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

М. І. Марченко (Київ).

САХНІВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ — стародавні поселення різних часів, залишки яких досліджено поблизу с. Сахнівки Корсунь-Шевченківського р-ну Черк. обл. Розкопками, що їх провадила археол. експедиція Ін-ту археології АН УРСР 1949, досліджено поселення *зарубинецької культури*, три ранньослов. поселення 7—8 ст. та давньорус. городище й поселення (останні досліджувалися й раніше, на поч. 20 ст.). При розкопках зарубинецького й ранньослов. поселень виявлено залишки жител, численні знаряддя праці, посуд, прикраси та ін., що свідчать про розвиток скотарства, землеробства, різних ремесел у жителів поселень. При розкопках давньорус. городища відкрито залишки укріпленого двора — князівського замку, що був зруйнований під час монголо-тат. навали. В кін. 19 ст. на тер. городища знайдено скарб коштовностей часів Київської Русі.

Лит.: Довженко В. Й., Лінка Н. В. Розвідки древньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 5. К., 1955.

В. Й. Довженко (Київ).

САЧОК Яків Федорович (Довгошиєнко; бл. 1744 — р. см. невід.) — запорізький козак Медведівського куреня, ватажок гайдамацького загону. Н. в м. Брусиліві (тепер село Коростишівського р-ну Житомир. обл.). За молодих років потрапив на Запорізьку Січ. У 1768 вступив до повстанського загону М. Залізняка. Після того, як царські війська роззброїли гайдамацькі загони М. Залізняка і І. Гонти під Уманню, С. приєднався до загону М. Швачки. Діставшись до Києва, організував гайдамацький загін, який перейшов рос.-польс. кордон і діяв поблизу Кагарлика, Богуслава й Сміли. В травні 1770 С. було заарештовано в Києві. Дальша доля його невідома.

Лит.: Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970.

М. В. Кулаковський (Київ).

«СБОРНИК „СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТА“» — журнал, який видавала у жовтні — грудні 1916 в Женеві під керівництвом В. І. Леніна редакція Центрального органу РСДРП — газ. «Соціал-демократ». Виходив замість журн. «Комуніст». Було надруковано два номери. В журналі вміщено 8 статей і заміток В. І. Леніна («Соціалістична революція і право націй на самовизначення», «Підсумки дискусії про самовизначення» та ін.). Журнал відіграв важливу роль у пропаганді більшовицьких лозунгів з питань війни, миру і революції, у згуртуванні інтернаціоналістів та викритті соціал-шовінізму.

СВАЛЯВА — місто Закарп. обл. УРСР, центр Свалявського р-ну, на р. Латориці, при впадінні в неї р. Свалявки (бас. Дунаю). Залізнична ст. 13,8 тис. ж. (1970). С. (Соливо) як нас. пункт існує з 12 ст. До 18 ст. належала феод. Угорщині; на поч. 18 ст. її приєднало до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1911 в С. відбувся великий страйк робітників деревообробних підприємств, підготовлений с.-д. групою, на Велику Жовтн. соціалістич. революцію трудящі С. 25.XI 1917 відгукнулися заг. демонстрацією, яку розстріляли австро-угор. війська. 8.XII 1918 окружене нар. віче у С. прийняло рішення про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною. 23.III 1919 в місті проголошено Рад. владу, але наприкінці квітня С. окупували війська бурж. Чехословаччини. В 1920 в С. відбулася велика першотравнева демонстрація, учасники якої вимагали передачі влади Радам та припинення імперіалістич. інтервенції проти Рад. Росії. З осені 1921 до весни 1922 в місті проходив заг. страйк. 3.VIII 1924 відбулася велика антивоєнна демонстрація, яку розстріляли жандарми. В 1930—37 в С. відбулося 10 страйків, зокрема *Свалявський страйк деревообробників 1935*. У 1939 місто окупувала хортистська Угорщина. В травні 1939 комуністи С. та с. Неліпного створили підпільний антифашист. к-т на чолі з П. М. Вічевичем. В 1944 жителі міста брали участь у бойових діях партизан. з'єднання В. П. Русина та загону Д. Я. Усти — І. С. Прищени. 24.X 1944 війська 4-го Укр. фронту визволили С. від фашист. окупантів. У червні 1945 за рад.-чехословацьким договором С. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. В місті — лісохімкомбінат, лісокомбінат, художньо-сувенірна ф-ка, з-ди: соко-винний, мін. вод, склотари, міжколгоспна буд. орг-ція. 8 загальноосв., 1 муз. і 1 спорт. школи. Політехнікум. Профес.-тех. уч-ще. Краєзнавчий музей.

СВАЛЯВСЬКИЙ СТРАЙК ДЕРЕВООБРОБНИКІВ 1935 — виступ деревообробників і робітників лісопромислів Закарпаття. Відбувся під керівництвом комуністів. 29.IX на зборах за участю 800 робітників було обрано страйковий к-т і вироблено проект колективного договору. Коли підприємці відмовилися задовольнити вимоги робітників, 5.XII почався страйк робітників хім. з-ду і лісопилек, до яких приєдналися лісоруби. Страйкувало 3 тис. чол. У ряді місць Закарпаття і Словаччини відбулися робітн. і сел. мітинги солідарності з страйкарями Сваляви. На допомогу їм збирали продукти й гроші. Влада, яку налякав розмах страйку, зосередила в його районі понад 200 жандармів. Було припинено подання електроенергії в робітн. квартали, робітникам погрозували звільненням з роботи, виселенням з заводських кварталів тощо. Однак залякування не похитнуло рішучості робітників. Страйк закінчився 14.XII. Підприємці змушені були підписати новий колективний договір і підвищити заробітну плату на 10%. С. с. д. поклав початок новим виступам робітників деревообробної і лісової пром-сті Закарпаття.

В. В. Делеган (Ужгород).

СВАТОВЕ — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, центр Сватівського р-ну, на р. Красній (бас. Сіверського Дінця). Залізнич. станція. 23,0 тис. ж. (1970). Заснували його в 60-х рр. 17 ст. укр. козаки-переселенці як поселення Сватова Лучка. На поч. 18 ст. воно було центром Сватоволуцької сотні *Ізюмського полку*. В 1825 Сватову Лучку перетворено на військ. поселення — штаб-квартиру Катеринослав. військовопоселенського полку і найменовано Новокатеринославом. Зі скасуванням 1857 військ. поселень Новокатеринослав

перейменовано на Сватову Лучку. В 1895 поблизу с-ща збудовано станцію Сватове на залізнич. лінії Куп'янськ — Лисичанськ. Під час революції 1905—07 у Сватовій Лучці відбувалися робітн. страйки, сел. заворушення, мітинги. Рад. владу встановлено наприкінці жовтня 1917. На поч. 1918 сформовано загін Червоної гвардії. В квітні 1918 с-ще окупували австро-нім. загарбники. В серед. листопада 1918 Сватову Лучку захопили петлюрівці. 19.XI партизани відновили в с-щі Рад. владу. В липні 1919 в Сватову Лучку вдерлися денкінці. 16.XII 1919 частини 1-ї Кінної армії визволили с-ще. У 1923 Сватова Лучка перейменована на Сватове, яке стало райцентром Куп'янського округу. З 1932 — в складі Донецької обл. З 1938 С. — місто, райцентр Ворошиловгр. (1958—70 — Луганська) обл. Під час Великої Вітчизн. війни С. 9.VII 1942 окупували нім.-фашист. загарбники. Поблизу міста діяв партизан. загін під командуванням Я. І. Сиворонова, а в місті — підпільна група комуніста Я. Г. Кривоноса. 31.I 1943 війська Пд.-Зх. фронту визволили С. В місті з-ди: авторемонтний, торг. обладнання, маслоекстракційний, борошномельний, молочний, пивоварний; комбінати: птахо-, харч. та хлібопродуктів; підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорт, міжколгоспна буд. орг-ція. 8 загальноосв. шкіл.

СВЕНЦЬКИЙ Іларіон Семенович (7.IV 1876—18.IX 1956) — укр. рад. філолог і мистецтвознавець. Н. у м. Буську (тепер Львів. обл.) в сім'ї вчителя. Після закінчення Львів. ун-ту (1899) продовжував освіту в Петербурзі. В 1905 організував Львів. музей укр. мистецтва і був його директором (до 1952). З 1913 — приват-доцент, з 1939 — професор Львів. ун-ту. Керував також відділом мовознавства Ін-ту сусп. наук АН УРСР. Наук. праці з мовознавства, літератури, історії мистецтва, етнографії, фольклору та ін. Депутат Верховної Ради УРСР 2-го скликання.

Тв.: Нариси про мову пам'яті старорусського письменства XI віку. В кн.: Питання слов'янського мовознавства, кн. 1. Львів, 1948; Мова Галицько-Волинського літопису. В кн.: Питання слов'янського мовознавства, кн. 2. Львів, 1949.

Лит.: Питання слов'янського мовознавства, кн. 5. (Присвячений пам'яті доктора філологічних наук професора І. С. Свенццького). Львів, 1958 [бібліогр. с. 288—290]; Кізлик О. Д., Луцик Р. Я. І. С. Свенццький. Короткий біографічний покажчик. К., 1956.

СВЕРДЛОВ Яків Михайлович (парт. псевд. — Андрій, Макс; 4.VI 1885—16.III 1919) — професійний революціонер, діяч Комуністич. партії і Рад. держави. Член Комуністич. партії з 1901. Н. в м. Нижньому Новгороді у сім'ї ремісника-гравера. Під час навчання в гімназії встановив зв'язок з місцевою с.-д. орг-цією. Через матеріальні нестатки залишив навчання й почав працювати учнем в аптеці. Вів пропагандистську роботу серед робітників, організував нелегальну друкарню. 7 (20).XI 1901 брав участь у демонстрації проти висилки М. Горького з Нижнього Новгорода, був заарештований. З того часу став професійним революціонером. У 1904—05 вів парт. роботу в Ярославлі, Костромі, Казані та ін. містах. У 1905—06 працював у багатьох місцях Росії [Нижній Новгород, Катеринбург (тепер Свердловськ), Ярославль, Кострома, Казань, Урал, Москва, Петербург] як уповноважений ЦК, очолюючи місцеві більшовицькі к-ти. За революц. діяльність не раз зазнавав переслідувань з боку царського уряду; в тюрмах і на засланні провів загалом 12 років. У роки реакції боровся проти ліквідаторів, одзо-

вістів, троцькістів. Після VI (Празької) Всерос. конференції РСДРП (1912) був кооптований у ЦК і введений до складу *Російського бюро ЦК РСДРП*. У кінці 1912 — на поч. 1913 С. проводив велику роботу по керівництву газ. «*Правда*», *більшовицькою фракцією 4-ї Державної думи*, брав активну участь у роботі Петерб. більшовицької орг-ції. В роки 1-ї світової війни С., який тоді був у Туруханському засланні, повністю підтримував ленінські теоретич. і тактич. настанови з питань війни, миру і революції. Після перемоги Лютн. революції 1917 повернувся до Петрограда і включився в активну революц. діяльність. Після VII Квітневої Всерос. конференції обраний секретарем ЦК РСДРП(б) і делегований у ВЦВК. Керував Орг. бюро по скликанню VI з'їзду РСДРП(б), виступав на з'їзді з орг. звітом ЦК. Брав активну участь у підготовці і проведенні Великої Жовтн. соціалістич. революції. 8 (21).XI 1917, за пропозицією В. І. Леніна, С. був обраний головою ВЦВК, одночасно залишався секретарем ЦК РСДРП(б). Під час укладення *Брестського миру 1918* разом з В. І. Леніним вів непримиренну боротьбу проти Троцького і «*лівих комуністів*».

С. багато уваги приділяв Україні. На II з'їзді КП(б)У, в жовтні 1918, виступаючи від імені ЦК РКП(б), палко вітав комуністів України, які в тяжкий час австро-нім. окупації продовжували високо тримати прапор Комуністич. партії. В березні 1919 С. брав участь у роботі III з'їзду КП(б)У та 3-го Всеукр. з'їзду Рад у Харкові. Повертаючись з Харкова в Москву, С. використовував кожну зупинку поїзда для бесід з місцевими парт. і рад. працівниками, виступав на мітингах. На VII (Квітневій) Всерос. конференції, VI з'їзді РСДРП(б) і VII з'їзді РКП(б) обирався членом ЦК. Похований на Красній площі біля Кремлівської стіни.

Тв.: Укр. перекл. — Вибрані твори. В 3 т. К., 1960—62.

Лит.: Ленін В. І. Промова пам'яті Я. М. Свердлова на екстремому засіданні ВЦВК 18 березня 1919 р. — Промова на похороні Я. М. Свердлова 18 березня 1919 р. — VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. Промова при відкритті з'їзду 18 березня. Твори. Вид. 4, т. 29; Свердловлова К. Т. Яков Михайлович Свердлов. М., 1960; Городецький Е., Шапуров Ю. Свердлов. М., 1961 [бібліогр. с. 283—286].

СВЕРДЛОВСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, центр Свердловського р-ну, за 5 км від залізнич. ст. Довжанська. 68,4 тис. ж. (1971). Заселення тер. теперішнього міста почалося наприкінці 18 ст., коли було засновано с-ще Довжикове-Орловське (Шапаркине). С-ще перебувало у складі Донец. округу *Області Війська Донського*. В 1870 поблизу с-ща закладено перші шахти. 10.XI 1917 в с-щі перемогла Рад. влада. Наприкінці квітня 1918 його окупували австрійськ. війська. Влітку 1919 с-ще захопили денкінці. 20.XII 1919 частини Червоної Армії визволили його. З 1920 — у складі Донец. губ. З 1923 Шапаркине — райцентр Шахтинського округу Донец. губ., з 1927 — Луганського округу, з 1932 — Донец. обл., з 1938 — Ворошиловгр. (у 1958—70 — Луганська) обл. В 1938 в результаті об'єднання кількох робітн. с-щ утворилося місто Свердловськ, райцентр одноіменного р-ну. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 С. 20.VII 1942 окупували нім.-фашист. загарбники. В місті діяла підпільна комсомольсько-молодіжна група на чолі з комуністом Г. І. Романченком, яка мала зв'язок з «*Молодою гвардією*». 17.II 1943 частини 5-ї танк. армії визволили С. В місті є: 16 кам.-вуг. шахт; з-ди: рудоремонтний, залізобетонних виробів, молочний, хлібний. 49 загальноосв., 1 муз.

Я. М. Свердлов.

К. Свєрчевський.

В. І. Свистун.

Л. Свобода.

школи. Мед. уч-ще. В С. народився і працював двічі Герой Рад. Союзу М. І. *Горюшкін*.

СВЕРЧЕВСЬКИЙ (Swierczewski) Кароль (псевд.— ген. В а л ь т е р; 22.II 1897—28.III 1947)— діяч польс. і міжнар. революц. руху, один з організаторів і керівників збройних сил ПНР, генерал-полковник. Член Комуністич. партії з 1918. Н. у Варшаві в робітн. сім'ї. З 1910 працював робітником у Варшаві, з 1915 — у Казані, з 1916 — у Москві. З листопада 1917 — у Червоній гвардії. Учасник Жовтневого збройного повстання 1917 в Москві. В грудні 1917 — лютому 1918 брав участь у боях проти контрреволюц. банд і австро-нім. окупантів на Україні. З березня 1918 — в Червоній Армії. Учасник громадян. війни, зокрема боротьби проти військ бурж.-поміщицької Польщі. В 1927 закінчив Військову академію ім. М. В. Фрунзе. В 1936—38 під ім'ям ген. Вальтера брав участь у нац.-революц. війні ісп. народу 1936—39. Під час Великої Вітчизн. війни — на командних посадах у Рад. Армії. З серпня 1943 — заст. командуючого 1-ю польс. армією в СРСР, з 1944 — ком. 2-ю армією Війська Польського. З 1944 — член ЦК Польс. партії робітничої. З 1946 заст. міністра нац. оборони ПНР. Автор книги «В боях за свободу Іспанії» (Варшава, 1966). Вбитий націоналістичними бандитами. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами СРСР і ПНР.

Лит.: Б р о н е в с ь к а Я. О человеке, который не кланялся пулям. М., 1963.

СВЕЖИНСЬКИЙ Петро Володимирович (н. 5.X 1911) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969), професор (з 1970). Член КПРС з 1942. Н. в с. Усаї (тепер Ушацького р-ну Віт. обл. БРСР) в робітничій сім'ї. В 1939 закінчив істор. ф-т Одеського ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1962 — доцент кафедри політ. економії, а з 1970 — зав. кафедрою теорії та історії кооперації Львів. торг.-економічного ін-ту. Досліджує аграрні відносини та боротьбу трудящих зх.-укр. земель в епоху імперіалізму. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: Крестьянское движение в Галичине 1905—1907 гг. К., 1958; Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX — на початку XX ст. Львів, 1966; Західноукраїнське селянство в епоху імперіалізму. В кн.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967.

СВИДРИГАЙЛО, Ш в и т р и г а й л о (православне ім'я — Л е в, католицьке — Б о л е с л а в; 1355—1452) — великий князь литовський [1430—32]. Син *Ольгерда*. Володів Вітебським уділом. Вів тривалу боротьбу проти *Вітовта* і *Ягайла*, спираючись то на Лівонський орден, то на Московське велике князівство. В 1420 дійшов до згоди з Вітовтом і Ягайлом,

одержав Новгород-Сіверський і Брянський уділи. Ставши великим князем литовським, С. почав залучати до держ. управління укр. і білорус. феодалів. Позбавлений влади невдоволеним цим польс. і лит. магнатами, С. 1432—35, 1437 і 1440 намагався захопити великокнязівський престол, але невдало. До кінця життя володів Сх. Поділлям і Волинню.

СВИРГОВСЬКИЙ Іван (Свєрчовський; р. н. невід. — п. не раніше 1574) — козацький гетьман на поч. 70-х рр. 16 ст. Брав участь у визвольній боротьбі молд. народу проти тур. іга. На поч. 1574 молд. господар *Іван Вода Лютий* звернувся до запорожців із закликом допомогти повсталому молд. народові в боротьбі проти султанської Туреччини. В березні 1574 загин козаків (1200 чол.) на чолі з С. всупереч забороні польс.-шляхет. уряду вирушив до Молдавії. 24.IV 1574 об'єднані сили молд.-козац. війська (9 тис. кінноти) вщент розгромили біля с. Жилішти під Фокшанами (тепер СРР) велике тур. військо (102 тис., за ін. джерелами — 40 тис.). На поч. травня 1574 молд. військо разом з козаками висловолило столицю Волощини Бухарест і зайняло важливий стратегічний пункт на Дунаї м. Бреїлу. Згодом частина молд.-козац. війська під проводом С. (1200 козаків і 3 тис. молд. піхоти) здобула тур. фортецю Бендері. Однак у вирішальній битві 10.VI 1574 під Кагулом, через зраду одного з керівників боярської верхівки командуючого молд. кіннотою І. Чернівчанина, який перейшов на бік Туреччини, молд.-козац. військо зазнало поразки. Тяжко поранений С. потрапив у тур. полон. За деякими відомостями, його було страчено в Стамбулі. Похід козаків на чолі з С. поклав початок спільній визвольній боротьбі укр. і молд. народів проти тур.-тат. агресії.

Лит.: Летопись Григория Грабянки. К., 1853; Р о м а н е ц ь О. С. Джерела братерства. Львів, 1971. С. П. *Майборода* (Київ).

СВИСТУН Василь Іванович (1893—25.XII 1964) — діяч. укр. прогресивної еміграції в Канаді, публіцист. Н. в с. Сорочюкму (тепер Тереховлянського р-ну Терноп. обл.). У 1912 емігрував до Канади. В 1918 закінчив Саскачеванський і 1931 — Манітобський ун-ти. За фахом юрист. У 1916—21 — ректор заснованого ним укр. ін-ту ім. П. Могили в м. Саскатуні, 1927—31 — його філії у Вінніпегу. З 1931 — адвокат. Один із засновників (1918) укр. греко-православної церкви в Канаді. В 1927—45 був одним із діячів реакційної частини укр. еміграції. Порвавши з нею, 1945 очолив канадське Т-во культ. зв'язку з Рад. Україною. С. — автор брошур і статей, присвячених зміцненню зв'язків Канади з Рад. Союзом і канадських українців з укр. народом.

СВІДЕРСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура кінця *палеоліту* та *мезоліту*, поширена в Пд.-Сх. Прибалтіці та сусідніх з нею районах Європи. Виділена в 20 — на поч. 30-х рр. 20 ст. Назва походить від стоянки Свідри-Вельке поблизу Варшави (Польща). Пам'ятки С. к. — залишки невеликих короточасних стоянок на берегах річок і високих піщаних дюнах. При дослідженні пам'яток С. к. виявлено переважно крем'яні вироби — нуклеуси, пластини, різці, скребки та спеціфічні (т. з. свідерські) наконечники стріл у вигляді листка верби з черешком (листовидні, верболісні). Носії С. к. жили в умовах первісно-общинного родового ладу на етапі формування племен. Вони займалися мисливством і рибальством. На Україні пам'ятки С. к. відомі в басейні Десни (Смячка XIV, див. *Смячківські стоянки*). Окремі групи племен С. к. проникали далеко на Пд. аж до Криму й Балкан (Румунія).
Лит.: Берегова Н. А. Палеолитические местонахождения СССР. М.—Л., 1960 [біоліогр. с. 190—216]; Воеводский М. В. Мезолитические культуры Восточной Европы. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1950, т. 31; Формозов А. А. Открытие свідерской стоянки в Румынии и проблема южных связей и даты свідерской культуры. «Советская археология», 1961, № 2.

І. Г. Шовкоп'ялс (Київ).

СВІДЕРСЬКИЙ Олексій Іванович (20.III 1878—10.V 1933) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1899. Н. у м. Новгороді-Сіверському в сім'ї земського службовця. З 1897 вчився у Петерб. ун-ті, 1898 встановив зв'язки з *петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу»*. Вів парт. роботу в Києві, Самарі, Петербурзі, Тулі, Ризі. Співробітничав у більшовицьких газ. «*Новая жизнь*», «*Вперед*», «*Эхо*» та ін. Не раз зазнавав арештів і заслання. Після Лютн. революції 1917 — редактор більшовицької газ. «*Вперед*» в Уфі, з червня 1917 — голова Уфимської Ради робітн., солдат. і сел. депутатів. З лютого 1918 — член колегії Наркомпроду РРФСР. З травня 1922 — член колегії Наркомату РСІ РРФСР. В 1923—28 — заст. наркома землеробства РРФСР, одночасно ректор с.-г. академії ім. К. А. Тимірязєва. З 1928 — член колегії Наркомату освіти РРФСР і нач. Головмістества. В 1929—33 — повпред СРСР у Латвії. Був членом ЦВКВ і ЦВК СРСР. Похований у Москві в Кремлівській стіні.

СВІНЬЕЛЬД (С в і н д і л; рр. н. і см. невід.) — один з найвизначніших давньорус. феодалів 10 ст., васал і близька особа до київських князів *Ігоря*, *Ольги* та *Святослава Ігоровича*. Був воеводою під час війни з *уличами* 938—940. Одержав від *Ігоря* у володіння землі *уличів* і *древлян*, що викликало невдоволення київ. дружинників. Допомігав *Ользі* придушити *древлянське повстання* 945. Брав участь у походах *Святослава* на Балкани. Після загибелі *Святослава* (972) втручався в міжусобну боротьбу між його синами за київ. престол. На думку дослідників, С. виступає в нар. епосі (старини про *Вольгу* та *Миккулу*) в образі «чорного ворона *Сантала*».

«СВІТ» — щомісячний літ. і науково-політ. журнал революц.-демократич. напрямку. Виходив 1881—82 у Львові за редакцією І. М. Белея. Фактичним редактором і гол. співробітником «С.» був І. Я. Франко. Журнал пропагував реалізм та ідейність в л-рі і матеріалізм у науці, популяризував соціалістичні ідеї, висвітлював робітн. питання, інформував про революц. події в Росії, був поборником єднання прогресивних сил України та Росії. В журналі виступали також *О. С. Терлецький*, *М. П. Драгоманов*, *Ф. К. Вовк*.

«СВІТ МОЛОДІ» — щомісячний журнал секції молоді *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім* у Канаді. Виходив 1927—30 у м. Вінніпегу. У 1929 редактором журналу був *М. Ірчан*. «С. м.» друкував матеріали про міжнар. молодіжний рух, вміщував твори укр. класиків і укр. рад. письменників, викривав укр. бурж. націоналістів. У 1930—32 виходив під назвою «*Бойова молодь*».

СВІТЛИЦЬКИЙ Григорій Петрович (20.IX 1872—28.VII 1948) — укр. рад. живописець, нар. художник УРСР (з 1946). Н. у Києві в сім'ї музиканта. Вчився в Київ. малювальній школі *М. Мурашка* (1889—93) та петерб. АМ (1893—1900). В дожовтн. час написав жанрові картини («*До міста*», 1907; «*Музиканти*», 1912), сповнені глибокого соціального змісту. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції створив картини, пов'язані з подіями громадян. війни та соціалістич. будівництва («*Сільрада*», 1918; «*Аграрне питання*», 1919; «*Перехід богунців через Дніпро*», 1928; «*Гідроелектростанція*» та «*Колгосп у цвітю*», 1935), композиційні портрети («*В. І. Ленін слухає „Апасіанату“ Бетховена*», 1938—47).

Лит.: Бутник-Сіверський Б. Григорій Петрович Світлицький. К., 1958.

«СВІТЛО» — щотижнева газета, виходила з 24.III 1925 до 18.IX 1928 у Львові. Неофіційний орган КПЗУ. Всього вийшло 139 номерів. Газета висвітлювала тяжке становище зх.-укр. пролетаріату та селянства, широко інформувала про соціалістич. будівництво на Рад. Україні. З червня 1925 до квітня 1927 газету редагував відомий поет і публіцист *В. Бобинський*. Видання «С.» заборонив польс. бурж. уряд.

Г. С. Сизоненко (Львів).

«СВІТЛО» — укр. прогресивна газета в Аргентині. Виходила 1935—49 в Буенос-Айресі. Широко висвітлювала питання економіч. і культ. розвитку Рад. Союзу, зокрема Рад. України, інформувала читачів про боротьбу трудящих Зх. України за возз'єднання в єдиній Укр. Рад. державі. Газета викривала запроданську діяльність укр. бурж. націоналістів, вела непримиренну боротьбу проти фашизму і реакції, закликала укр. емігрантів боротися разом з трудящими країн Латин. Америки за мир і дружбу між народами. Після нападу фашист. Німеччини на СРСР газета звернулася до українців Латин. Америки із закликом проявити всебічну солідарність з рад. народом. У 1943, після держ. перевороту в Аргентині, газету було закрито. Видання її відновлено 1946. В кінці 1949 уряд заборонив газету.

СВІТОВА СИСТЕМА СОЦІАЛІЗМУ — соціальна, економічна й політична співдружність вільних суверенних народів, які йдуть по шляху *соціалізму* й комунізму, об'єднаних спільністю інтересів і цілей, тісними узами міжнар. соціалістич. солідарності. Вирішальною передумовою утворення С. с. с. була *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917* і перемога соціалізму в СРСР. Внаслідок соціалістич. революцій в країнах Європи й Азії в 40—50-х рр. соціалізм перетворився на світову систему, яка стала гол. революц. силою сучас. епохи, могутнім прискорювачем істор. прогресу. Побудова розвинутого соціалістич. суспільства, будівництво комунізму в СРСР, завершення будівництва основ соціалізму в більшості соціалістич. країн у 60-х рр., зростання їхнього економіч. потенціалу й зміцнення політ. засад соціалізму прискорили процес перетворення С. с. с. на вирішальний фактор розвитку людства. «Розвиток і зміцнення світової системи соціалізму є найцінніший вклад народів соціалістичних країн у загальну революційну

справу комуністів і в антиімперіалістичну боротьбу народних мас всієї землі» (Б р е ж н е в Л. І. Справа Леніна живе і перемагає. К., 1970, с. 48). Спільність соціального ладу, збіг корінних інтересів і цілей соціалістич. країн привели до виникнення нового типу міжнар. відносин, який ґрунтується на принципах соціалістич. *інтернаціоналізму*, повної рівноправності, суверенітету, братерської взаємодопомоги й співробітництва. *Варшавський договір 1955* об'єднав військ.-політ. сили ряду європейських соціалістич. країн. Своєї економіч. відносини СРСР та ін. соціалістич. країн — члени *Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ)* будуть на довгочасній основі. Вищою формою співробітництва стає економічна соціалістич. інтеграція країн С. с. с. В. серпні 1971 на XXV сесії РЕВ прийнято «Комплексну програму дальшого поглиблення та удосконалення співробітництва і розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ». *Нарада комуністичних і робітничих партій 1969 і Двадцять четвертий з'їзд КПРС* (див. Додаток у цьому ж томі) визначили завдання дальшого зміцнення єдності С. с. с. на принципах марксизму-ленінізму й пролетарського інтернаціоналізму. Боротьба двох протилежних суспільних систем — С. с. с. та капіталістич. світу — визначає магістральний напрям *світового революційного процесу*. З досягненнями С. с. с. у вирішальній мірі пов'язані і перемоги сил нац.-визвольного руху, і успіхи робітн. класу капіталістич. країн, і розв'язання життєво важливої для всього людства проблеми відвернення світової війни.

Літ. див. до ст. *Радянська соціалістична держава. Світовий революційний процес.*

Б. І. Распутніс (Львів).

СВІТОВИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПРОЦЕС — процес переходу людства від капіталізму до комунізму. Магістральний напрям С. р. п. визначає боротьба соціалізму і капіталізму. В новітній час розвиток С. р. п. поділяється на три етапи. Перший етап (з 1917 — до поч. 40-х рр.) був періодом перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, становлення і розвитку соціалізму як суспільно-політ. системи, формування сучас. *міжнародного комуністичного руху*, розгортання робітн. руху, *національно-визвольного руху*. Другий етап (40-і — серед. 50-х рр.) — перемога антифашист. і демократич. сил на чолі з СРСР над фашизмом, нар.-демократич. і соціалістич. революції в країнах Центр. і Пд.-Сх. Європи і Азії, утворення і зміцнення *світової системи соціалізму*, нац.-визвольні революції і посилення розпаду *колоніальної системи*, активний робітн. і демократич. рух у капіталістич. країнах. На третьому, сучас. етапі побудовано розвинуте соціалістич. суспільство і розгорнулося комуністич. будівництво в СРСР, завершується будівництво основ соціалізму в більшості соціалістич. країн, соціалістич. система перетворилася на вирішальний фактор світового розвитку. Перемогла революція на Кубі, нац.-визвольні революції привели до краху колоніальної системи й переходу ряду країн, що визволилися, на некапіталістич. шлях розвитку, розгорнувся могутній революц. рух в країнах Латинської Америки, наростає революц., антиімперіалістич. рух у капіталістич. країнах, зросла роль комуністич. партій в революц. процесі. Загострення протиробства соціалізму та імперіалізму на світовій арені, неухильно змінюючи співвідношення сил на користь соціалізму, прискорює назрівання внутрішніх передумов для докорінних революц. перетворень у капіталістич. світі.

Найважливішою особливістю сучас. С. р. п. є те, що він набув небаченого раніше розмаху і має інтернац. характер. Сучас. С. р. п. відзначається великою складністю і багатогранністю революц. рухів і форм зв'язку між ними. С. р. п. розвивається по-різному: зміцненням світової системи соціалізму, проведенням нац.-визвольних, антиколоніальних, антиімперіалістич. революцій, народних, антифеод., демократич. революцій, розгортанням широких сел. рухів, загальнодемократич. рухів за мир, боротьби трудящих за демократію, проти всевладдя монополій, за повалення фашист. та ін. тиранічних режимів, розвитком молодих нац. держав по шляху соціального прогресу і некапіталістич. шляху. Внаслідок органічної взаємодії всіх цих суспільних процесів посилюється руйнування світової капіталістич. системи. Вирішальна роль у С. р. п. належить світовій системі соціалізму, яка об'єктивно виступає визначальним фактором суспільного розвитку. Сучас. С. р. п. характеризується високим динамізмом і прискоренням темпів суспільного розвитку. В С. р. п. втягуються сотні мільйонів людей на всіх континентах. Гол. рушійними силами С. р. п. є трудящі країн світової системи соціалізму, міжнар. робітн. і нац.-визвольний рух. Революц. сили неоднорідні за своїм соціальним складом. Загони світового визвольного руху борються в неоднакових умовах, бо країни світу перебувають на різних ступенях розвитку. Це зумовлює певні труднощі, особливості суспільних інтересів і завдань революц. сил, специфічність засобів їхнього розв'язання, позначається на розгортанні боротьби. В ній бувають тимчасові поразки й невдачі окремих загонів. Проте магістральний шлях розвитку людства визначають сили прогресу — **«світова соціалістична система, міжнародний робітничий клас, усі революційні сили»** (Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, с. 260). Їхнім найвищим досягненням є будівництво комунізму в СРСР, яке справляє величезний революціонізуючий вплив на трудящих. Першорядне значення для успіхів і перспектив С. р. п. має єдність і зміцнення бойового союзу світової системи соціалізму, міжнар. робітн. і нац.-визвольного руху. Об'єктивною основою консолідації їх є наявність спільного ворога — імперіалізму — і необхідність боротьби проти нього, спільна кінцева мета — всесвітнє торжество соціалізму і комунізму, отже спільна антикапіталістична спрямованість боротьби. Сучасний С. р. п. розгортається в умовах боротьби народів проти агресивних підступів імперіалізму, за відвернення загрози світової ракетно-ядерної війни. Саме тому важливу роль відіграє боротьба всіх революц. сил сучасності за мир. Політ. силою, яка забезпечує єдність С. р. п., є міжнародний комуністичний рух. Його згуртованість є найважливішим фактором єдності антиімперіалістич. сил. «Успіх у боротьбі проти імперіалізму багато в чому залежить від згуртованості антиімперіалістичних сил і насамперед їх авангарду — **«світового комуністичного руху»** (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 22). Рішення міжнар. Нарад комуністич. і робітн. партій 1957, 1960 і 1969 спрямовані на те, щоб досягти єдності дій комуністів, усіх антиімперіалістич. сил, щоб, максимально використовуючи нові можливості, посилити наступ на імперіалізм. Цим духом проінтяй бойовий заклик міжнар. Народи комуністич. і робітн. партій 1969: **«Народи соціалістичних країн, пролетарі, всі демократичні сили в країнах капіталу, народи, що визволилися, і пригноблені народи, —**

об'єднують у спільній боротьбі проти імперіалізму, за мир, національну незалежність, соціальний прогрес, демократію і соціалізм!» (Міжнародна Рада комуністичних і робітничих партій, с. 297).

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 21. Про лозунг Сполучених Штатів Європи; т. 23. Воєнна програма пролетарської революції; т. 28. Пролетарська революція і ренегат Каутський; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Рада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Великий Октябрь і мирової революційний процес. М., 1967; Основные этапы развития мирового революционного процесса после Октября. М., 1968; Ленинизм и мировое революционное рабочее движение. М., 1969; Ленинизм и мировой революционный процесс. М., 1970; Пономарев Б. Актуальные проблемы теории мирового революционного процесса. «Коммунист», 1971, № 15; Зародок в К. И. Ленинизм и современные проблемы борьбы за социализм. М., 1970. Б. І. Рашуптис (Львів).

СВОБОДА (Svoboda) Людвік (н. 25.XI 1895) — чехословацький держ., політ. і військ. діяч, генерал армії, Герой ЧССР і Герой Рад. Союзу (1965). Член Компартії Чехословацьчини (КПЧ) з 1948. Н. в с. Грознатіні (тепер ЧССР) в селянській сім'ї. Працював агрономом. У роки 1-ї світової війни, перебуваючи в австро-угор. армії, перейшов на бік рос. військ. У Росії вступив до чехословац. легіону, де командував спочатку взводом, а потім ротой. Після повернення в Чехословацьчину 1920 С.— кадровий офіцер чехословац. армії. Закінчив військ. академію в Празі. Після окупації Чехословацьчини нім.-фашист. військами (березень 1939) С. емігрував до Польщі, у вересні 1939 переїхав до СРСР. В роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 відіграв велику роль у формуванні чехословац. військ. частин на території СРСР. Був командиром 1-го Чехословацького окремого батальйону, потім — *Першої Чехословацької окремої бригади в СРСР* і зрештою — 1-го Чехословацького армійського корпусу в СРСР. Очолені С. військ. з'єднання брали участь у визволенні території України (в т. ч. Харкова і Києва) та Чехословацьчини. З 1945 С.— міністр нац. оборони, 1950—51 — заст. голови чехословац. уряду. В 1955—59 — нач. військ. академії ім. К. Готвальда. З 1968 — президент ЧССР. В 1948—49 — член ЦК КПЧ, з 1968 — член ЦК КПЧ і почесний член Президії ЦК КПЧ. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами СРСР і ЧССР. Портрет, с. 57.

«СВБОДА» («Svoboda») — газета чехословацької с.-д. орг-ції на Україні, яку створили 1917 прогресивно настроєні чехи і словаки з військово-полонених та емігрантів. Уперше вийшла 19.X 1917 в Києві. Відображала непослідовність у поглядах чехословац. соціал-демократів, які ще не звільнилися від реформістських ілюзій. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, що прискорила процес орг. зміцнення та ідейного зростання революц. чехословац. соціал-демократії в Росії, газета почала виступати з інтернаціоналістських позицій. У зв'язку з окупацією України австро-нім. військами редакція «С.» переїхала в березні 1918 у Таганрог, а потім у Москву, де у травні 1918 вийшли останні номери газети. І. А. Петерс (Київ).

СВОБОДИ ДЕМОКРАТИЧНІ — в широкому розумінні визначена законом можливість участі громадян у суспільно-політ. житті країни, сукупність політ. прав громадян. У вужчому значенні в рад. л-рі під С. д. розуміють свободу слова, свободу друку, свободу зборів, мітингів, вулич-

них походів і демонстрацій, право об'єднання в громадські орг-ції, а також свободу совісті, недоторканність особи, життя та ін. демократичні права. Послідовним борцем за С. д. у дореволюц. Росії, в т. ч. на Україні, виступали робітн. клас і його партія. Більшовики розглядали С. д. як дійовий засіб об'єднання і організації робітн. класу, пропаганди його революц. ідей і тому вважали боротьбу за С. д. найближчим політ. завданням рос. пролетаріату на етапі бурж.-демократич. революції, складовою частиною боротьби робітничого класу за повне соціальне визволення. Вимоги заг. виборчого права, свободи слова, друку, зборів, страйків, спілок, свободи совісті та ін. були включені в першу Програму РСДРП (1903). Ленінська партія вимагала С. д. і в умовах боротьби за перемогу соціалістич. революції. В боротьбі за побудову соціалізму С. д. стають необхідною умовою участі мас в управлінні суспільством і, отже, важливим елементом *соціалістичної демократії*. Реалізуючи політику ленінської партії щодо С. д., перші рад. конституції (Конституція РРФСР 1918, Конституція УРСР 1919 та ін.), Конституція СРСР 1924 та конституції союзних республік, зокрема Конституція УРСР 1929, а також діючі рад. конституції (див. *Конституція СРСР*, *Конституція Української РСР*) надають і гарантують рад. громадянам найширші С. д. В умовах *радянської соціалістичної держави* вперше в історії людства С. д. перестали служити експлуатарським класам, втратили властивий бурж. С. д. формальний характер і стали реальним надбанням трудящих мас. Гарантовані соціалістич. ладом С. д. відкрили широкий простір для активної участі трудящих в усіх галузях суспільного і держ. життя. С. д. у соціалістич. суспільстві — це історично вищий тип прав людини. Перехід до комунізму пов'язаний з дальшим розвитком соціалістич. демократії і свободи особи. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, рішення XXIV з'їзду КПРС передбачають дальший розвиток і зміцнення економічних, політичних, ідеологічних, юрид. гарантій конституційних прав і свобод рад. громадян. Б. І. Назаренко (Київ).

«СВУ» — див. *«Спілка визволення України»*.
СВЯТОПІЛК ІЗЯСЛАВИК (1050—1113) — князь половецький [1069—71], новгородський [1078—88], туровський [1088—93], вел. кн. київський [1093—1113], син *Ізяслава Ярославича*. В 1093 двічі зазнав поразки від *половців*. У 1103, 1107, 1111 брав участь в успішних походах *Володимира Мономаха* на половців. Був учасником *Любецького з'їзду 1097* і *Витечеського з'їзду 1100*. С. І. винний в осліпленні тербовльського кн. *Василька Ростиславича* (1097). Підтримував ляхварів. Він і його прибічники посіли феод. утиски, що викликали повстання у Києві (див. *Київське повстання 1113*).

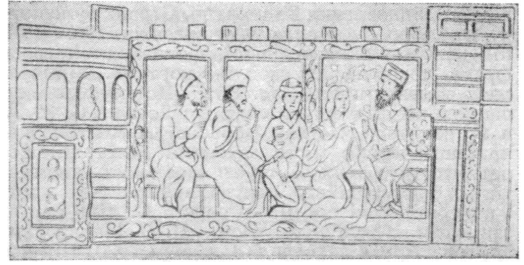
М. Ф. Котляр (Київ).
СВЯТОПІЛК ОКАЙНИЙ (бл. 980—1019) — князь туровський [988—1015] і великий князь київський [1015—19], син *Володимира Святославича*. Після смерті батька, спираючись на підтримку польс. короля *Болеслава I* Хороброго, з дочкою якого він був одружений, виступив претендентом на київ. престол. У міжусобній боротьбі 1015 вбив своїх братів *Бориса і Гліба* (за що одержав своє прізвисько) і на деякий час захопив у Києві великокнязівську владу. Проти С. О. виступив його брат новгородський князь *Ярослав Мудрий*. Зазнавши поразки в *Любецькій битві 1016*, С. О. втік до Польщі. Повернувшись 1018 з польс. військом, С. О. розбив Ярослава

на Зх. Бузі і вигнав його з Києва. Невдоволення нар. мас вторгненням іноземців змусило польсь. військ повернутися до Польщі. Втративши підтримку Болеслава, С. О. був розбитий 1019 Ярославом Мудрим за допомогою новгородців на р. Альті (біля Переяслава) і втік на Зх., де й загинув.

СВЯТОСЛАВ ІГОРОВИЧ (р. н. невід. — п. 972 або 973) — великий князь київський [945—972], полководець. За князювання С. І. довгий час правила Руссю його мати кн. *Ольга* (в роки неповноліття С. І. та в той час, коли він перебував у військ. походах). С. І. значно розширив територію давньорус. д-ви, проводив активну зовн. політику щодо зміцнення престижу Русі і забезпечення її торг. інтересів. У 964—966 С. І. звільнив з-під влади *хозар* сх.-слов. племена в'ятичів, підкоривши їх своїй владі. В 60-х рр. 10 ст. розгромив *Хозарський каганат*. Скориставшись з пропозиції Візантії виступити проти Болгарії, С. І. 967 або 968 захопив багато болгарських міст на Дунаї і обрав місцем свого перебування Переяславць. Візант. уряд, занепокоєний успіхами С. І., підкупив *печенігів*. У 968 великі сили їх оточили Київ. С. І. повернувся до Києва і відігнав печенігів. Після смерті матері (969) С. І. правити Києвом доручив своєму старшому синові Ярополку, сина Олега відправив у Древлянську землю, сина Володимира — в Новгород, а сам знову повернувся на Дунай і в союзі з болгарями виступив проти Візантії. Військо С. І. успішно просувалося вперед, загрожуючи Константинополю. Але після *Доростольської оборони* 971 С. І. змушений був укласти з візант. імператором мирний договір. Сх. Болгарія знову підпала під владу Візантії. Під час повернення С. І. з нечисленною дружиною до Києва біля Дніпрових порогів його вбили печеніги.

М. П. Кучера (Київ).
СВЯТОСЛАВ ЯРОСЛАВИЧ [1054—73], великий князь київський [1073—76]. Син *Ярослава Мудрого*. В 1054—72 разом з братами *Ізяславом Ярославичем* і *Всеволодом Ярославичем* утворили своєрідний триумвірат, що вершив усі справи на Русі. В 1060 С. Я. розбив *торків*. У 1067 разом з братами завдав поразки на р. Немизі полоцькому князеві Всеславу. В 1068 трьох Ярославичів розгромили *половці* на р. Альті, проте С. Я. згодом розбив половців у Чернігівській землі біля Сновська. В 1073 С. Я. при підтримці Всеволода Ярославича відібрав у Ізяслава великокнязівський престол. С. Я. був одним із складачів т. з. «*Правди Ярославичів*», що увійшла до складу «*Руської правди*». На замовлення С. Я. 1073 і 1076 було складено *Ізборники Святослава*.

М. Ф. Котляр (Київ).
СВЯТОЮРСЬКИЙ ПРОЦЭС 1922—23 — суд. процес, організований урядом бурж.-поміщицької Польщі над 39 комуністами — делегатами *Першого з'їзду КПЗУ* й активістами місцевих орг-цій Комуністич. партії. Назва процесу походить від львів. собору св. Юра, на подвір'ї якого в приміщенні приватної школи зібралися і були заарештовані делегати з'їзду. С. п. відбувся з 22.XI 1922 до 11.I 1923 у Львові. Підсудних намагалися звинуватити в тому, що вони нібито є іноземними агентами. Однак, завдяки сміливій і мужній поведінці комуністів на слідстві, яке тривало більше року, і на процесі ця провокація зазнала краху. В своїх виступах на суді комуністи — члени ЦК КПСГ Й. В. *Крілик*, Ч. *Гросерова*, Н. В. *Хомин* та ін. викривали жорстокий польсь. окупаційний режим на західноукраїнських землях, пропагували погляди Комуністич. партії.

Святослав Ігорович радиться з дружиною. Мініатура з рукопису візантійського історика кінця 11 — початку 12 ст. Іоанна Скілиція.

Під впливом їхніх виступів і під тиском широкої громадськості присяжні Львів. окружного суду були змушені винести більшості підсудних виправдувальний вирок. *А. Д. Ярошенко* (Київ).

СЕВАСТОПОЛЬ — місто республіканського підпорядкування УРСР на Пд. Зх. Кримського п-ова, на узбережжі Чорного м. Мор. порт. Залізнична ст. Вузоз автошляхів. 270 тис. ж. (1971). Засн. 3 (14).VI 1783 як база рос. військ. флоту й фортеця на узбережжі Чорного м. під назвою Ахтіар («Біла скеля»). 10 (21).II 1784 Ахтіар перейменовано на Севастополь (давньогрец. — «місто слави»). З 1804 С. — гол. військ. порт Чорномор. флоту. В 1-й пол. 19 ст. С. став міцно укріпленою фортецею. В С. відбулося повстання матросів і міської бідноти (див. *Севастопольське повстання* 1830). Під час *Кримської війни* 1853—56 С. зазнав тривалої облоги об'єднаними англо-франко-тур. військами (див. *Севастопольська оборона* 1854—55). В ході боїв С., гарнізон і жителі якого героїчно захищалися, було зруйновано й за *Паризьким мирним договором* 1856 оголошено демілітаризованим містом. З 1871 С. відновлено як базу військ. флоту. В травні 1873 в С. відбувся страйк робітників, що працювали на будівництві залізнич. лінії Лозова — Севастополь. У серед. 70-х рр. у місті виникли народницькі гуртки. Наприкінці 90-х рр. 19 ст. тут виникли перші марксист. гуртки. Наприкінці 1901 створено с.-д. орг-цію — Севастоп. робітн. союз, що був розгромлений у червні 1902. В 1903 організовано Севастоп. к-т РСДРП, який спрямовував діяльність с.-д. орг-ції Чорномор. флоту — *Севастопольської військової організації РСДРП*. Під час рос. революції 1905—07 спалахнула *Севастопольське збройне повстання* 1905, повстання на крейсері «*Очаків*», систематично виходила нелегальна більшовицька газ. «*Солдат*» (1906—08). У 1912 більшовицька орг-ція С. готувала збройне повстання матросів, але царській охоронці вдалося розкрити наміри повстанців. Понад 500 матросів було заарештовано, 16 з них страчено. Під час *Лютневої революції* 1917 створено *Севастопольську Раду військових і робітничих депутатів*. Наприкінці квітня 1917 в місті оформилася легальна більшовицька орг-ція на чолі з І. А. Назукіним, С. Г. Сапроновим та ін. Вона була найбільшою в Криму, до її лав входило бл. 250 членів партії. С., куди ЦК РСДРП направив групу парт. працівників, став центром революц. боротьби трудящих Криму. 16 (29).XII 1917 в С. встановлено Рад. владу. 30.IV 1918 місто захопили нім. окупанти, 23.XI 1918 — англ., франц. і грец. інтервенти. 14—24.III 1919 в місті відбувся заг. політ. страйк, очолюваний більшовиками, під лозунгами виведення окупаційних

військ і відновлення Рад. влади. Страйк було придушено збройними силами інтервентів. 19.IV 1919 під впливом більшовицької пропаганди матроси франц. кораблів, які стояли в порту С., відмовилися воювати проти Рад. Росії. Це змусило окупційне командування вивести війська з С. 29.IV в С. вступили частини Червоної Армії, але наприкінці червня місто захопили денікінці. Боротьбою трудящих С. проти іноземних інтервентів і білогвардійців керували підпільні парт. і комсомольські орг-ції. В районі С. діяв партизан. загін на чолі з комуністом П. В. Макаровим. Червона Армія визволила С. 15.XI 1920. Під час Великої Вітчизн. війни трудящі міста разом з частинами Рад. Армії та флоту 250 днів обороняли С. від нім.-фашист. військ (див. *Севастопольська оборона 1941—42*). На відзнаку заслуг захисників міста 22.XII 1942 встановлено медаль «За оборону Севастополя». За тимчасової нім.-фашист. окупації (4.VII 1942—9.V 1944) в С. діяла підпільна орг-ція на чолі з В. Д. Ревякіним. У результаті *Севастопольської наступальної операції 1944* рад. війська 9.V визволили місто. 16.X 1954 С. нагороджений орденом Червоного Прапора за великі заслуги перед Батьківщиною й у зв'язку з 100-річчям оборони міста 1854—55. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.V 1965 місту-герою С. вручено орден Леніна й медаль «Золота Зірка». В місті — приладобудівний і ремонтно-мех. з-ди, виноградарсько-виноробний комбінат, холодильники; рибна, суднобудівна, гірничодобувна, буд. матеріалів, легка й харч. пром.-сть. Приладобудівний ін-т; 4 технікуми (суднобудівний, будівельний, рад. торгівлі, мед. уч-ще); 55 загальноосв. 9 муз., 3 спорт. школи; 6 н.-д. установ, у т. ч. Ін-т біології пд. морів АН УРСР, Морський гідрфіз. ін-т АН УРСР, у С. базується 6 н.-д. суден. Історичні пам'ятки: оборони 1854—55 (бастиони, *Малахієв курган*, Братське кладовище, Панорама оборони С. 1854—55, пам'ятники П. С. Нахімову і Е. І. Тотлебену) і пам'ятки періоду Великої Вітчизн. війни (діорама штурму *Сапун-гори*,

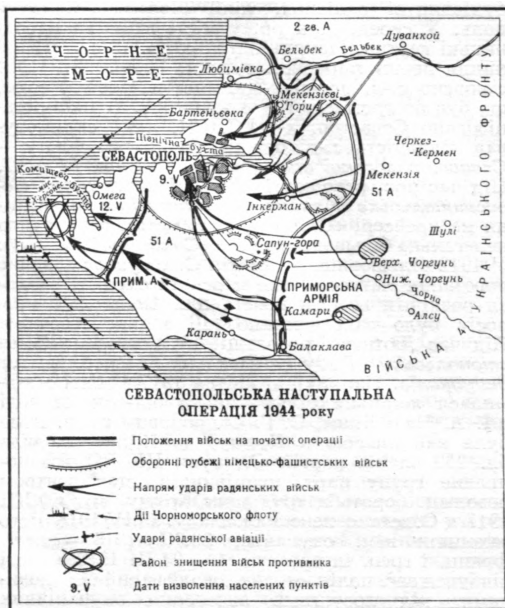
обеліски Слави й Перемоги, пам'ятники на місцях подвигів героїв С., меморіальна стіна), *Музей Червонофлотського Чорноморського флоту, Херсонеский історико-археологічний музей, Севастопольський музей героїчної оборони і визволення міста*, художній музей. У С. жили й працювали російські флотоводці Ф. Ф. Ушаков, М. П. Лазарев, П. С. Нахімов, В. О. Корнілов, Г. І. Бутаков, видатний рос. хірург М. І. Пирогов, письменники Л. М. Толстой, Л. Українка, О. І. Купрін, народився письменник К. М. Станюкович. У 1914—18 тут проводив революц. діяльність Д. І. Ульянов.

Лит.: История города-героя Севастополя. К., 1958; Ванев Г., Гармаш П. Героїчний Севастополь. К., 1967; Борисов Б. Подвиг Севастополя. Симферополь, 1970; Чепанюк З. Севастополь. Исторические места, памятники. Симферополь, 1967; Гармаш П. Севастополь. Очерк-путеводитель. Симферополь, 1968.

СЕВАСТОПОЛЬСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП — засн. 1904. Перші с.-д. матроські й солдатські гуртки та орг-ції почали виникати 1901 на військ. суднах і в частинах Севастопольського гарнізону. На поч. 1904 с.-д. гуртки й окремі орг-ції об'єдналися в Центр. флотський к-т військової с.-д. орг-ції Чорноморського флоту («Матроська централка»). До керівного ядра «Централки» входили матроси-більшовики І. Т. Яхновський, О. М. Петров, Г. М. Вакуленчук та ін. Керівне ядро орг-ції було зв'язане з Севастопольським к-том РСДРП. Під керівництвом «Централки» відбулися заворушення матросів флотської д-зії (1904), повстання на броненосці «Потьомкін», *Севастопольське збройне повстання 1905*, створювалися с.-д. орг-ції на кораблях і в берегових екіпажах. Після поразки Севастопольського збройного повстання «Матроська централка» припинила свою діяльність. Проте незабаром орг-ція було відновлено. Представник С. в. о. брав участь у роботі 1-ї конференції військ. і бойових орг-цій РСДРП в Таммерфорсі (1906). Після поразки революції 1905—07 С. в. о. продовжувала нелегальну агітацію та пропаганду на кораблях і у військ. частинах. У 1906—08 видавала газ. «Солдат», листівки.

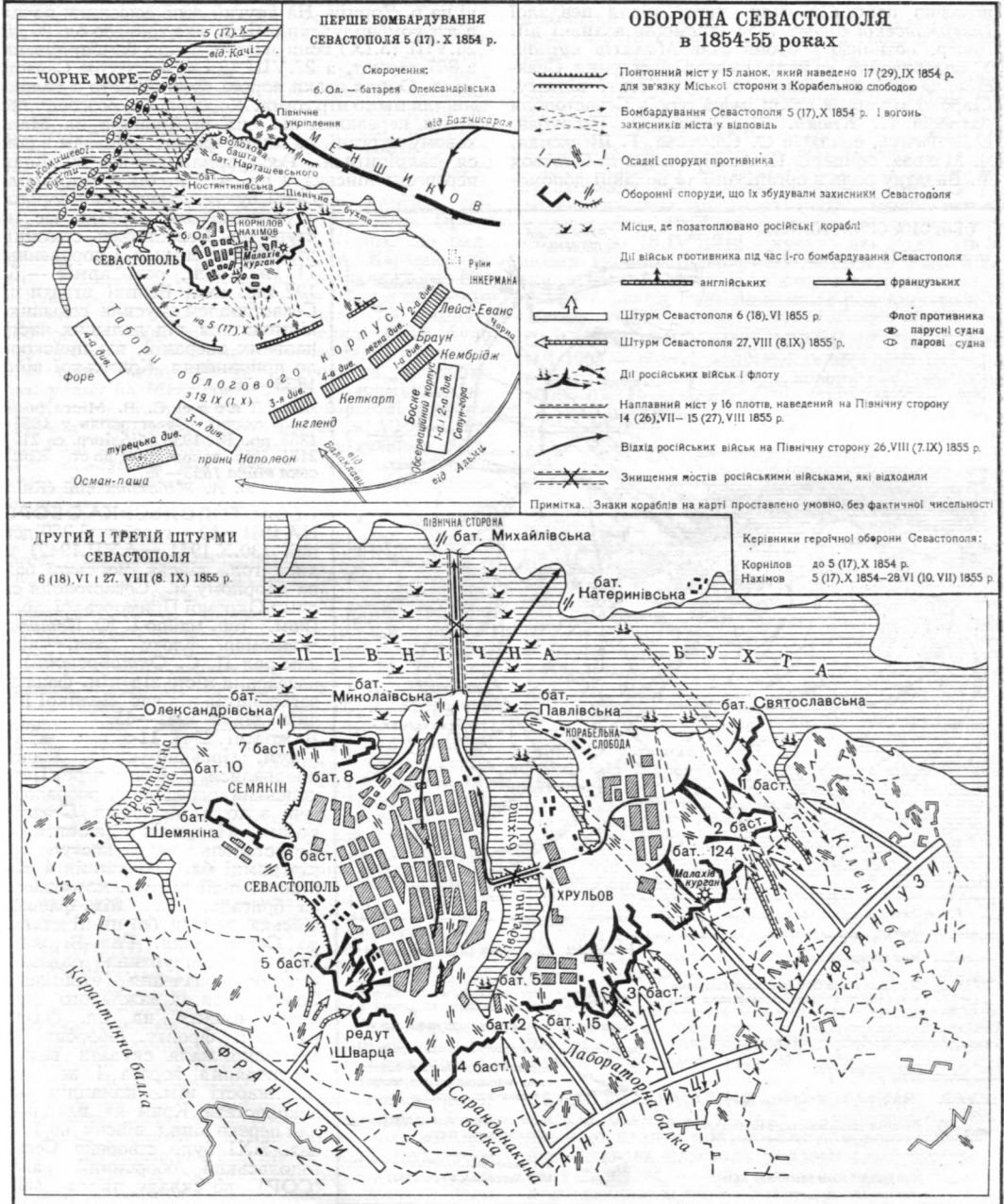
Г. О. Рубцов (Київ).
СЕВАСТОПОЛЬСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція, що її провели 5—12.V під час Великої Вітчизн. війни війська 4-го Укр. фронту (ком. — ген. армії Ф. І. Толбухін), Окремої Примор. армії (ком. — ген. армії А. І. Єременко, з18.IV — ген.-лейт. К. С. Мельник) у взаємодії з Чорномор. флотом (ком. — адмірал П. С. Олександров) та крим. партизанами з метою визволення Севастополя. Була частиною *Кримської наступальної операції 1944*. Нім.-фашист. війська створили навколо Севастополя три оборонні рубежі. Спроба рад. військ з ходу прорвати рубіж ворога не вдалася. Рад. командування вирішило спрямувати гол. удар на дільницю *Сапун-гора* — Карань силами лівого крила 51-ї і Приморської армій та допоміжний з Сх. і Пн. Сх. — силами 2-ї гвард. армії. 5.V почали наступ війська 2-ї гвард. армії, 7.V — ударне угруповання. В результаті запеклих боїв рад. війська 8.V подолали гол. оборонну смугу ворога, 9.V визволили Севастополь. 12.V Приморська армія і лівофлангове з'єднання 51-ї армії знищили решту ворожих військ на місці Херсонес. Кораблі Чорноморського флоту й авіація перешкодили ворогові евакуюватися морем. У результаті С. н. о. було завершено визволення Криму.

І. А. Матвієнко (Київ).
СЕВАСТОПОЛЬСЬКА ОБОРОНА 1854—55 — героїчна 349-денна оборона міста рос. військами і населенням проти збройних сил союзних д-в

під час Кримської війни 1853—56. Почалася 13 (25).IX 1854 після того, як рос. війська в битві на р. Альмі зазнали поразки і змушені були відступити до Бахчисарая. 67-тисячна армія і значний флот союзних д-в (34 лінійні кораблі й 55 фрегатів) рушили до Севастополя з наміром оволодіти містом. Оборону Севастополя очолював нач. штабу Чорномор. флоту віце-адмірал В. О. Корнілов, його найближчими помічниками стали віце-адмірал П. С. Нахімов, контр-

адмірал В. І. Істомін, військ. інженер Е. І. Тотлебен. Щоб не допустити ворожий флот до Севастополя, з боку моря при вході у Велику бухту було затоплено 7 старих кораблів. Рос. кораблі (15 лінійних, 7 фрегатів) відведено у внутр. води бухти, з частини кораблів знято гармати і перевезено на суходіл. Гарнізон міста, посилений моряками Чорномор. флоту, зріс до 20 тис. чол. Головнокомандуючий рос. військами в Криму кн. О. С. Меншиков зосередив в околицях Сева-

стополя бл. 30 тис. чол. Зовнішня лінія оборони міста по суходолу простяглася на 7 км, на ній було розміщено бл. 140 гармат. Матроси і солдати при допомозі місцевого населення за короткий строк збудували навколо міста 8 бастионів, озброєних важкою артилерією. Невдача першого штурму 5 (17).X 1854 примусила англо-французів перейти до тривалої облоги міста. В. О. Корнілов і П. С. Нахімов організували чітку тактичну взаємодію флоту і сухопутних військ. О. С. Меншиков намагався відволікти ворога, почавши наступ з тилу, проте після невдалої *Інкерманської битви 1854* припинив активні дії. Центр. позицією оборони став *Малахів курган*. У надзвичайно тяжких умовах населення Севастополя виявило виняткову мужність і відвагу. Широко відомими стали імена героїв Севастополя матросів П. *Кішки*, Ф. *Заїки*, О. *Рібакова*, І. *Димченка*, солдатів О. *Єлїсеєва*, Г. *Шевченка*, Я. *Махова*, офіцерів Н. А. *Бірильова* та багатьох ін. Видатну роль в організації та поданні допомо-

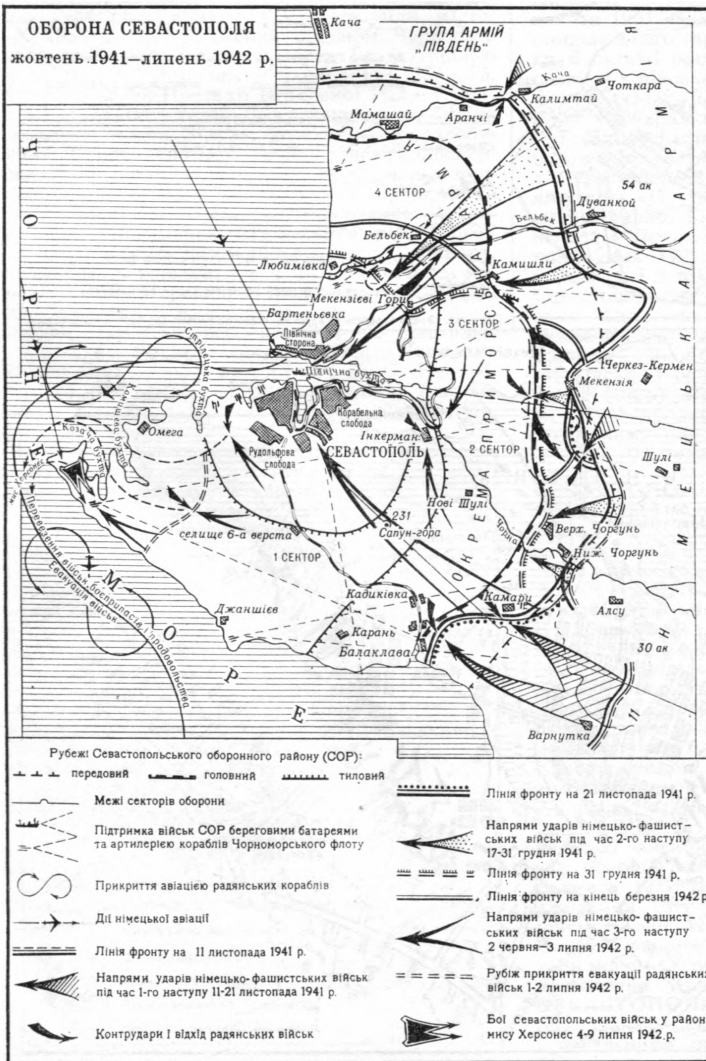
ги пораним захисникам Севастополя відіграв видатний рос. хірург М. І. *Пірогов*. Важкою втратою для захисників міста була загибель керівників оборони В. О. Корнілова, П. С. Нахімова, В. І. Істоміна. До серед. 1855 оборонці Севастополя витримали друге, третє і четверте бомбардування, які супроводжувалися запеклими штурмами союзників. Улітку 1855 союзники зосередили 173-тисячне військо проти 75-тисячного гарнізону міста. 4 (16).VIII 1855 рос. армія зазнала невдачі в битві на р. Чорній. На другий день союзники почали п'яте бомбардування міста, яке тривало бл. 20 діб. 24.VIII (5.IX) вони почали шосте бомбардування з 807 гармат, а 27.VIII (8.IX) — штурм Севастополя. Однак атаки ворога було відбито з великими для нього втратами. Жорстокі бої розгорнулися проти переважаючих сил противника на Малаховому кургані, на якому франц. військам вдалося закріпитися. Рос. командування вирішило перевести війська з пд. на пн. бік Севастопольської бухти, залишивши ворогові зруйноване місто. Під час наступу на Севастополь союзники втратили убитими і пораниеними 71 тис. чол., рос. армія — бл. 102 тис. чол. Великі втрати під Севастополем змусили союзників відмовитися від дальших наступальних операцій, що прискорило припинення Кримської війни 1853—56.

Літ.: Тарле Є. В. Місто російської слави. Севастополь у 1854—1855 рр. К., 1956 [бібліогр. с. 216—218]. Див. також літ. до ст. Кримська війна 1853—56.

В. А. Жебокрський (Київ).

СЕВАСТОПОЛЬСЬКА ОБОРОНА 1941—42 — героїчний 250-денний (30.X 1941 — 4.VII 1942) захист гол. військ.-морської бази на Чорному м. Севастополя силами Окремої Приморської армії (ком.—ген.-майор І. Ю. *Петров*), Чорномор. флоту (ком.—віце-адмірал П. С. *Октябрський*) та населення міста від нім.-фашист. загароників під час Великої Вітчизн. війни 1941—45.

В жовтні 1941 11-а нім. армія і рум. гірський стріл. корпус прорвалися у Крим через Перекопський перешийок, розраховуючи з ходу оволодіти Севастополем. Наприкінці жовтня на Севастополь вели наступ при підтримці бл. 200 танків 4 нім. піхотні д-зії та рум. моторизована бригада. 30.X нім.-фашист. війська почали бої на підступах до Севастополя. Рад. Верховне Головнокомандування надавало великого значення утриманню Севастополя як важливого стратегіч. пункту на пд. фланзі рад.-нім. фронту. Оборона Севастополя мала скувати велике угруповання ворога і не дати можливості нім. командуванню використати Крим як плацдарм для перекидання військ на Кавказ. 7.XI було створено Севастопольський оборонний район (СОР), до складу якого ввій-

шли війська Окремої Приморської армії, частини севастопольського гарнізону, берегова оборона бази, частини Чорноморського флоту. Командуючим СОР було призначено віце-адмірала П. С. Октябрського.

11. XI нім.-фашист. війська почали перший великий наступ на Севастополь, завдаючи гол. удару вздовж Ялтинського шосе. Проте стійкий опір рад. військ змусив ворога 21. XI припинити штурм. 17. XII нім.-фашист. війська почали новий наступ, завдаючи гол. удару з району Дуванкоя, уздовж р. Бельбек, через Мекензіві Гори до Пн. бухти. По всьому фронту йшли запеклі бої. Рад. Верховне Головнокомандування постійно надавало допомогу СОР військами, зброєю, боєприпасами і продовольством. В результаті героїчної оборони рад. військ нім.-фашист. війська 31. XII припинили наступ. Велику роль у цьому відіграла *Керченсько-Феодосійська десантна операція 1941—42*, що відтягнула значні сили ворога від Севастополя.

Рад. народ, очолений Комуністич. партією, подавав велику допомогу захисникам міста. Проте в кінці травня 1942 у зв'язку з тим, що рад. війська змушені були залишити Керченський п-ів, становище Севастополя ускладнилося. Німецько-фашист. командування зосередило під Севастополем понад 203 тис. чол., 780 гармат, 450 танків, 600 літаків. У складі СОР було 106 тис. чол., 606 гармат, 38 танків, 109 літаків. 7. VI ворог знову перейшов у наступ, завдаючи гол. удару на Мекензіві Гори і допоміжного — на Камари, Кадиківку. 18. VI ворогові вдалося вийти до Пн. бухти і Сапун-гори. 30. VI за наказом Рад. Верховного Головнокомандування почалася евакуація рад. військ, яка закінчилася 4. VII. На окремих ділянках оборони опір тривав до 9. VII.

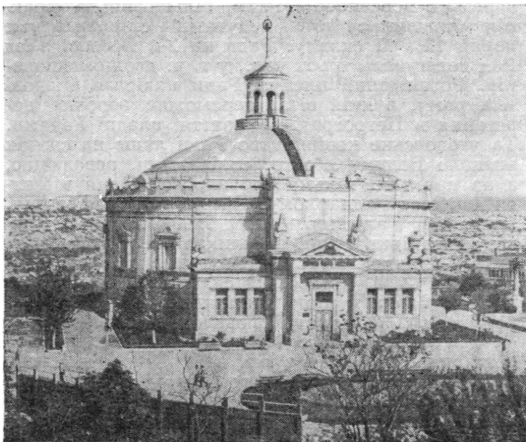
С. о. зірвала плани нім.-фашист. командування щодо загарбання Кавказу і Закавказзя, не дала йому можливості використати 11-у армію під наступу на пд. крилі рад.-нім. фронту в 1-й пол. 1942. Ворог втратив бл. 300 тис. убитими й пораненими. С. о. увійшла в історію Великої Вітчизн. війни як видатний приклад масового героїзму. Невмиручою славою вкрили себе політрук М. Д. Фільченков, матроси І. М. Красносельський, Д. С. Одинцов, Ю. К. Паршин, В. Ф. Цибулько, кулеметниця Н. А. Онилова, снайпер Л. М. Павличенко, санінструктор М. К. Байда та багато ін. За мужність і героїзм 49 учасників С. о. було удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Медаллю «За оборону Севастополя» (встановлена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22. XII 1942) нагороджено 39 тис. чол. *Лит.*: Історія Великої Отечественной війни Советского Союза, т. 2. М., 1961; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1. К., 1967; Бон за Крым. Сборник статей и документов. Симферополь, 1945; Максимова С. Н. Оборона Севастополя. 1941—1942. М., 1959. С. З. Голіков (Харків).

СЕВАСТОПОЛЬСЬКА РАДА ВІЙСЬКОВИХ І РОБІТНИЧИХ ДЕПУТАТІВ — створена 6 (19). III 1917. Тривалий час за своїм складом була есеро-меншовицькою. Проте під тиском революц. мас, зокрема військ. моряків, Рада завоювала значний авторитет в місті. З нею були змушені рахуватися бурж. органи влади, а також командування Чорноморського флоту. Однак угодовський склад Ради негативно позначився на її діяльності. Есеро-меншовицьке керівництво Ради подавало підтримку Тимчасовому урядові, займало примиренську позицію в конфліктах між підприємцями і робітниками, офіцерами та рядовими солдатами і матросами. В жовтні, після

чергових перевиборів Ради, більшовицька фракція збільшилася до 60 депутатів і становила вже понад 12% її складу. Рада на 2-й Всерос. з'їзд Рад делегувала трьох чол., у т. ч. двох більшовиків. Розширений пленум Ради надіслав з'їздові телеграму, в якій вітав переможне збройне повстання в Петрограді й взяття влади Радами. Та угодовське керівництво Ради лише на словах визнало Велику Жовтн. соціалістич. революцію, а на практиці гальмувало впровадження в життя декретів Раднарком. Більшовицька фракція, викривши антинар. дії меншовицько-есерівської верхівки Ради, відклікала своїх представників з виконкому. Дрібнобурж. лідери Ради змушені були 16 (29). XII скласти свої повноваження. Влада в місті перейшла до революц. народу, волю якого здійснювала новообрана Рада на чолі з більшовиком М. А. Пожаровим. Ця Рада поширила свій вплив на весь Крим, подаючи дійову допомогу трудящим ряду міст у боротьбі їх за владу Рад. Скориставшись з того, що революц. частини пішли на фронт, меншовики та есери в квітні 1918 утворили свою Раду, і в Севастополі до 18. IV 1918 існувало дві Ради. Після нових виборів більшовики дістали в Раді більшість місць. Однак у зв'язку з окупацією міста нім. військами Рада не встигла розгорнути свою діяльність. Ю. М. Гамрецький (Київ).

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1905 — одне з найбільших збройних повстань в армії і на флоті під час першої рос. революції 1905—07. Почалося стихійно 11 (24). XI у флотській д-зії як протест проти спроби командування флотом вчинити розправу над учасниками багатотисячного мітингу матросів і солдатів. 12—14 (25—27). XI до повсталих матросів приєдналася частина солдатів 49-го піхотного полку, саперна рота Севастопольської фортеці, портові робітники, а також команди 12 суден Чорноморського флоту, в т. ч. крейсера «Очаків», броненосця «Пантелеймон» (кол. «Львовжін»), контрміноносця «Свергелій». На чолі повсталих частин стали матрос Петров і солдати Фролов, Барішев. У повстанні взяло участь понад 6 тис. чол. Повсталі обрали Раду матроських, солдат. і робітн. депутатів і висунули ряд політ. вимог. Керівництво С. з. п. взяла в свої руки *Севастопольська військова організація РСДРП*. Осн. базою повстання став крейсер «Очаків», на який прибув запрошений Радою для керівництва повстанням лейтенант П. П. Шмідт. Тим часом царський уряд стягнув до Севастополя війська, привів у бойову готовність більшу частинку флоту, що не приєдналася до повстанців. 15 (28). XI повстанці протягом 13 годин вели бій проти карателів. 16 (29). XI повстання було придушено. В 1906 відбулися суд. процеси над учасниками С. з. п. 12 чол., зокрема керівників повстання П. П. Шмідта, С. П. Частника, О. І. Гладкова і М. Г. Антоненка, було засуджено до смертної кари, бл. 400 чол. — до різних строків каторги. Крім того, понад 1 тис. чол. було покарано в адм. порядку. Незважаючи на поразку, С. з. п. відіграло велику роль у розвитку революції 1905—07. *Лит.*: Севастопольское вооруженное восстание в ноябре 1905 года. Документы и материалы. М., 1957; Рубцов Г. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907 рр.). К., 1958.

Г. А. Рубцов (Київ).
СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1830 — один із значних виступів (т. з. «холерних бунтів»), які відбувалися в Росії 1830—31. Осн. причиною була сваволя царських урядовців під час карантину в Севастополі, встановленого в зв'язку з епідемією холери. Заборона ввезення продо-

Будинок панорами «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.» (ліворуч). Фрагмент живописного полотна діорами «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.» Художники П. Т. Мальцев, Г. І. Марченко, М. С. Прискін. 1959.

вольства призвела до голоду в місті. З (15).VI повстали матроси, яких підтримала міська біднота. Протягом 5 днів Севастополь був у руках повстанців, що їх очолював унтер-офіцер Т. Іванов. 7 (19).VI повстання придушили урядові війська. 7 його учасників було розстріляно, кількості прогнано крізь стрій, заслано на каторгу й в арештантські роти.

СЕВАСТОПОЛЬСЬКИЙ МУЗЕЙ ГЕРОІЧНОЇ ОБОРОНИ І ВИЗВОЛЕННЯ МІСТА, Музей героїчної оборони і визволення Севастополя — музей засн. 1960. В його складі 4 об'єкти. 1) Панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.» у будинку, спорудженому (1904) на місці розташування 4-го бастиону в період *Севастопольської оборони 1854—55*. Автор будинку панорами — інженер-полковник О. І. Енберг, автор живописного полотна — художник Ф. О. Рубо. Відкрито панораму 1905. Під час запеклих боїв за Севастополь 1941—42 панорама було зруйновано. Відкрито знову 1954. 2) Філіал музею — оборонна башта Малахового кургана, збудована 1854. 3) Діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 рр.». Автори — архітектор В. П. Петропавловський, художник П. Т. Мальцев. В експозиційному залі розміщено матеріали про героїчну *Севастопольську оборону 1941—42* і *Севастопольську наступальну операцію 1944*. 4) Відділ «Севастопольське комуністичне підпілля 1942—44 рр.». Відкритий 1967 у будинку № 46 по вул. Ревякіна, в якому в період тимчасової окупації Севастополя були розміщені підпільна друкарня та штаб комуністич. підпільної орг-ції.

У фондах музею 17 851 експонат, з них в експозиції — 1235. В музеї зібрано великий документ. матеріал, зокрема 239 томів спогадів і 1350 особистих справ учасників істор. подій у Севастополі. У 6-ці музею 7120 томів, з них понад тисячу унікальні.

Лит.: Шебек Н. Панорама «Оборона Севастополя. 1854—1855». Путеводитель. Симферополь, 1970; Яковлева Т. И., Шебек Н. В., Войтенко С. М. Сапун-гора. Путеводитель. Симферополь, 1966.

Т. І. Яковлева (Севастополь).

СЕВАСТЬЯНОВ Віталій Іванович (н. 8.VII 1935) — льотчик-космонавт СРСР (1970), майор-інженер, Герой Рад. Союзу (1970), Член КПРС з

1963. Н, у м. Уралмедьстрої (тепер м. Красноуральськ Свердлов. обл.). У 1959 закінчив Моск. авіац. ін-т (МАІ) і працював у конструктор. бюро. В 1965 закінчив аспірантуру МАІ, кандидат тех. наук (1965). З 1967 — в загоні космонавтів. 1—19.VI 1970 як бортінженер косміч. корабля «Союз-9» разом з А. Г. *Ніколаєвим* здійснив 424-годинний політ по навколосезній орбіті. Це був перший експеримент такої тривалості з активною діяльністю людини в умовах косміч. польоту. 19.VI «Союз-9» приземлився в заданому районі. Портрет, с. 80.

СЕВЕРІНОВ Кузьма Антипович (н. 14.XI 1931) — новатор промисловості, Герой Соціалістич. Праці (1960), заслужений шахтар УРСР (1965). Член КПРС з 1957. Народився в селі Хохлі-Тросянці (тепер Острогозького р-ну Ворон. обл.) в селянській сім'ї. Трудову діяльність почав 1946 в колгоспі ім. В. П. Чкалова Ворон. обл. З 1951 — в Рад. Армії. В 1954 по комсомольській путівці приїхав на шахту № 5—6 ім. Г. М. Димитрова тресту «Красноармійськвугілля». Працював наваловідбійником, з 1958 — бригадиром бригади робітників очисного забою. Колектив гірників, що його очолює С., є одним з ініціаторів руху за звання бригад комуністич. праці. Йому першому в Донбасі було присвоєно це почесне звання. Протягом восьмої п'ятирічки бригада видобула 72,5 тис. т вугілля. С. — депутат Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань.

В. І. Лебедев (Донецьк).

СЕДЯКІН Олександр Гнатович (26.XI 1893 — 29.VII 1938) — рад. військ. діяч, командарм 2-го рангу. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Петербурзі. Кол. офіцер старої армії (штабс-капітан). У Червоній Армії з 1918. В 1918—20, командуючи полком, бригадою, д-зією, брав участь в боях проти колчаківців, денкінців, махновців, білофіннів. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі, зокрема ком. військами Приволзького військ. округу (1924—27), заст. нач. Гол. управління та інспектор піхоти і бронесил РСЧА (1927—31), заст. нач. Ген.штабу і нач. управління бойової підготовки РСЧА (1933—36), нач. управління і військ ППО РСЧА (з 1936). Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

Г. О. Смирнова (Москва).

СЕЙГО Михайло Іванович (н. 6.VIII 1914) — діяч укр. прогресивної еміграції та робітн. руху в Канаді. Н. у м. Вінніпегу. Член Комуністич. партії Канади з 1932. Не раз був заарештований за революц. діяльність. З 1954 — редактор, з 1960 — директор газ. «*Юкрейніан канейдіан*». Автор книжки про Т. Г. Шевченка «Весь світ — це моє село» (у співавторстві з Г. Польовою).

Тв.: The World is my Village. Toronto, 1964 [в співавт.].

СЕКРЕТАРІАТ ЦК КПРС — парт. орган, що його обирає Пленум ЦК згідно з Статутом КПРС для керівництва поточною роботою, гол. чин. по добору кадрів і організації перевірки виконання рішень партії. Вперше був утворений 6 (19).VIII 1917 після VI з'їзду РСДРП(б). Регулярно почав обиратися з VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919). В складі Секретаріату з 1919 була посада відповідального секретаря, 1922—53 — Ген. секретаря, 1953—66 — Першого секретаря. В квітні 1966 відновлено посаду Генерального секретаря. Склад Секретаріату після Пленуму ЦК КПРС, що відбувся 22—23.XI 1971, — Генеральний секретар ЦК КПРС — Л. І. Брежнев, секретарі ЦК КПРС — П. Н. Демичев, І. В. Капітонов, К. Ф. Катусев, А. П. Кириленко, Ф. Д. Кулаков, Б. М. Пономарьов, М. А. Сулов, Д. Ф. Устинов.

СЕКРЕТАРІАТ ЦК КП УКРАЇНИ — парт. орган, що його обирає Пленум ЦК КП України згідно з Статутом КПРС для розгляду поточних питань і перевірки виконання рішень партії. В складі Секретаріату 1918—20 була посада секретаря, 1925—34 — ген. секретаря, 1920—25 і з 1934 до тепер. часу — першого секретаря. Склад Секретаріату після Пленуму ЦК КП України, що відбувся 10.X 1972, — перший секретар ЦК КП України — В. В. Щербийський, другий секретар — І. К. Лутак, секретарі — М. М. Борисенко, В. Ю. Маланчук, Я. П. Погребняк, О. А. Титаренко.

СЕКТАНТСТВО (від лат. secta — замкнена група людей) — відособлення реліг. груп (сект), що стоять в опозиції до пануючої церкви або ворожі їй. Секти існують у католицизмі, православ'ї, протестантстві, іудаїзмі, ісламі тощо. С. — одна з форм пристосування релігії до нових соціальних та істор. умов. Історія С. зв'язана з історією класової боротьби. Соціальний зміст і характер реліг. сект змінювалися разом з істор. умовами. В експлуатарському суспільстві протест проти гноблення і соціальної несправедливості часто має реліг. забарвлення. Найбільше поширилося С. за середньовіччя, коли воно набиравало форми ересей. Багато з сучас. світових релігій починали своє існування як секти. На Україні в 2-й пол. 18 ст. з'явилися духобори, на поч. 19 ст. — молокани, в 2-й пол. 19 ст. — баттисти, адвентисти, євангелісти, іштундісти, пізніше — п'ятдесятники та ін. секти. С. більш тонко отруює свідомість віруючих людей, ніж ін. форми релігії, вселяє в них думку про марність спроб поліпшити своє земне життя, пропагуючи в антагоністич. суспільстві ідеї смирення і «братерської любові» до гнобителів, обирає специфічні, завуальовані методи впливу на віруючих, щоб перетворити їх на реліг. фанатиків. Усі реліг. уявлення, в т. ч. і сектантські, засновані на сліпій вірі в бога, в чудеса, ворожі матеріалістич. світогляді.

С. є найшкідливішим пережитком минулого в свідомості віруючих. Його ідеологія, мораль ворожі поглядам і переконанням рад. людей.

М. Т. Куц (Чернівці).

СЕКТАНТСТВО в робітничому русі — антимарксистська теорія і практика, яка веде

революц. партії і орг-ції до відриву та ізоляції від широких мас трудящих; різновидність «лівого» *опортунізму*. Характерними рисами С. є невміння вірно оцінювати нову обстановку і новий досвід, заперечення необхідності поєднання загальнодемократичних і класових пролетар. завдань, необхідності злиття в один потік гол. революційних сил сучасності, перекучення принципу мирного співіснування, абсолютизація збройних форм боротьби за владу.

С. зародилося в 1-й пол. 19 ст. Залежно від тієї чи ін. країни або епохи С. проявлялося в різних формах. У Франції сектантських поглядів дотримувалися бланкісти, бабувісти, прудоністи, послідовники А.-К. Сен-Сімона, Ф.-М.-Ш. Фур'є, в Німеччині — вейтлінгіанці, «справжні соціалісти», молодогегельянці, в Англії — оуеністи, прихильники Ф.-Е. О'Коннора тощо. Розвиток класової боротьби, виникнення наук. комунізму завдали удару по всіх проявах С. Наук. критику С. в робітн. русі дали К. Маркс і Ф. Енгельс. Велику роль в боротьбі проти С. відіграв *Інтернаціонал 1-й*, в якому К. Маркс і Ф. Енгельс вели непримиренну боротьбу проти С. і опортунізму, прудоністів, бакуністів, тред-юніоністів, лассальянців. Після смерті К. Маркса боротьбу проти С., опортунізму і анархізму в *Інтернаціоналі 2-му* продовжив Ф. Енгельс. Ця боротьба привела до перемоги в останній чверті 19 ст. марксизму в міжнар. соціалістич. русі.

Проте в цей же час у соціалістич. русі з'явилися ознаки нових форм С. Проголошуючи себе на словах марксистами, сектанти насправді з доктринерських, догматичних позицій перекучували марксизм. Сектантські тенденції були у франц. Робітн. партії, С.-д. партії Німеччини, С.-д. федерації в Англії, Соціалістич. робітн. партії в США.

Величезний внесок у боротьбу проти С. в міжнар. соціалістич. русі зробили В. І. Ленін і більшовицька партія. В. І. Ленін показав соціально-економіч. корені С., різні форми його прояву залежно від конкретної істор. обстановки, вказав на такі корені С., «лівого» опортунізму, як дрібнобурж. бунтарство, стихійність, анархистські та анархо-синдикалістські погляди, ігнорування нац. умов, відсутність необхідного досвіду, недооцінка сили й досвіду буржуазії тощо.

З виникненням сучас. *міжнародного комуністичного руху* після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції знову постало завдання боротьби проти С. Всередини більшовицької партії з сектантськими поглядами виступили «ліві комуністи» і троцькісти (див. *Троцькізм*). Глибоку критику лівосектантських поглядів дав В. І. Ленін у геніальній праці «*Дитяча хвороба „лівизни“ в комунізмі*». Він прозорливо попереджав, що «дитяча хвороба» може перетворитися на укорінений порок, якщо не вести проти неї рішучої боротьби. Після смерті В. І. Леніна в міжнар. комуністич. русі посилюлися лівосектантські прояви. *Комуністичний Інтернаціонал* настійно боровся проти С. Особливо багато щодо цього зробив VII конгрес Комінтерну (1935), який вказав на необхідність широкого застосування комуністами тактики єдиного робітн. і нар. фронту для успішної боротьби проти небезпеки фашизму і війни.

Перемога соціалістич. революцій в ряді країн Європи і Азії, втягнення в світовий революц. процес багатомільйонних непролетарських мас і дальший розвиток комуністич. руху ширш супроводилися появою нових форм С. В деяких соціалістич. країнах окремі керівники порушува-

ли зв'язки з масами трудящих. У партіях окремих країн, що розвиваються, з'явилися прояви сектантської дрібнобурж. революційності. В ряді країн маоїсти створили ворожі марксистові-ленінізмові розкольніцькі, сектантські угруповання, які нерідко блокуються з трояцькістами. Особливо велику небезпеку для міжнар. робітн. і комуністич. руху становить сектантський, ліворевізіоністський, антиленінський, великодержавно-шовіністичний курс керівництва КПК. Група Мао Цзе-дуна виступила проти марксистсько-ленінських принципів будівництва соціалізму, принципів соціалістич. зовн. політики, висунула сектантські «лівацькі» настанови про негайну ліквідацію імперіалізму з допомогою світової термоядерної війни, взяла курс на загострення міжнар. напруженості, на встановлення своєї гегемонії в світі. Вона розгорнула боротьбу проти КППС і братських марксистсько-ленінських партій, посилюючи в той же час зв'язки з гол. імперіалістич. д-вами, намагається розколоти соціалістич. співдружність тощо. Свою антирад., ліворевізіоністську, націоналістичну політику ця група прикриває псевдомарксистською фразеологією.

Марксистсько-ленінські партії всього світу рішуче відкинули теорію і практику маоїзму, його сектантство, авантюризм, антисоціалістичну, розкольніцьку, антиленінську платформу. На своїх Народах 1957, 1960 і 1969 комуністич. і робітн. партії світу засудили С., правий і «лівий» ревізіонізм. У Заяві Народи представників комуністичних і робітничих партій 1960 вказується, що догматизм і сектантство «позбавляють революційні партії здатності розвивати марксистсько-ленінізм на основі наукового аналізу і творчо застосовувати його відповідно до конкретних умов, ізолюють комуністів від широких верств трудящих, прирікають їх на пасивне вичікування або лівацькі, авантюрні дії в революційній боротьбі» (Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961, с. 74). Народа комуністичних і робітничих партій 1969 в Москві закликала комуністів боротися проти правого і лівоопортуністич. перекурень теорії і політики, проти ревізіонізму, догматизму і лівосектантського авантюризму. Рішучу й послідовну боротьбу проти С. веде КППС. XXIV з'їзд КППС підкреслив, що боротьба проти антикомунізму і антирадянщини, а також проти правого й «лівого» ревізіонізму лишається важливим, актуальним завданням.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. К., 1970; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 27. Про революційну фразу; т. 31. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; Коммунистический Интернационал в документах. М., 1933; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIV з'їзду КППС. К., 1971; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва. 5—17 червня 1969 р. К., 1969; XXIV съезд КПСС о развитии марксистско-ленинской теории. «Коммунист». 1971, № 15. В. Д. Лисоченко (Київ).

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (франц. *secularisation*, від лат. *saecularis*, тут — мирський, світський) — оборнення церковної і монастирської власності (гол. чин. земельної) в власність світську, державну. Термін «секуляризація» вживають також у розумінні вилучення чогось (напр., шкільної освіти) з відання церкви, звільнення від церк. впливу в громад. і духовній діяльності, в худож. творчості.

В Росії з утворенням централізованої д-ви наприкінці 15 ст. царський уряд намагався обмежити церк. землеволодіння, щоб ослабити політ. вплив *руської православної церкви*. Починаючи

з серед. 16 ст. було вжито більш рішучих заходів щодо цього. Так, Стоглавий собор 1551, церк. собори 1580—84 заборонили православним *монастирям* набувати нових земель, брати під заклад і приймати на «помин душі» землі без дозволу царя. За Соборним уложенням 1649 було конфісковано міські слободи й двори, що належали *церкві*. Реформи Петра I, зокрема скасування 1721 патріаршества, прискорили процес вилучення церк. земель; було утворено Монастирський приказ, якому передано всі церк. маєтки та прибутки від них. У 1744 землі знову повернуто церкві з умовою виконання всіх держ. повинностей. У 1764 в Росії було проведено С., внаслідок якої до відання створеної 1762 спец. держ. установи — Колегії економії передавалися церк. й монастирські зем. володіння разом з селянами (див. *Економічні селяни*). На Лівобережній і Пд. Україні С. проведено 1786—88, на Правобережній Україні — після возз'єднання її з Росією (1793), протягом 1841—43 С. проведено в зх. губерніях Рос. імперії. С., підтримуючи церк. феод. власність, мала прогресивне значення. Але у дореволюц. Росії С. не могла бути повною. Тільки після Великої Жовтн. соціалістич. революції було знищено монастирську й церк. власність на землю. *Декретом про землю* 1917 всі церк. і монастирські землі, що залишилися після С. (бл. 3 млн. дес.), було конфісковано, а Декретом від 20.I (2.II) 1918 церкву було відділено від д-ви, майно церкви та реліг. орг-цій (крім будинків і предметів, призначених спеціально для церк. відправи) оголошено всенар. власністю.

Лит. див. до ст. *Релігія, Монастирі, Руська православна церква*. П. В. Сев'яжинський (Львів).

СЕЛЕНГІНСЬКОГО ПОЛКУ ПОВСТАННЯ 1907 у Києві — виступ солдатів 41-го Селенгінського піх. полку разом з солдатами саперного батальйону проти самодержавства під час революції 1905—07 (див. *Саперного батальйону повстання 1907* у Києві).

СЕЛІДОВЕ — місто Донец. обл. УРСР, на р. Солоній (бас. Дніпра). 24,7 тис. ж. (1972). Засн. 1770—73. 1802 входило до Катеринослав. губ. З 1865 — волосний центр. У 50-х рр. 19 ст. поблизу С. виявлено поклади вугілля. Інтенсивна розробка їх почалася після спорудження Катерининської з-ці. На поч. 20 ст. поблизу слободи діяло кілька вугільних рудників. З допомогою юзівських більшовиків у серпні — вересні 1917 в С. було організовано одну з перших у Донбасі сільс. більшовицьку орг-цію. Рад. владу встановлено в січні 1918. Наприкінці квітня 1918 С. окупували австро-нім. війська. З червня 1918 по січень 1919 тут діяв партизан. загін під командуванням М. Н. Ахтірського. В листопаді С. захопили війська петлюрівської Директорії. На поч. 1919 його визволили рад. війська. У квітні — травні 1919 Селідівсько-Максимільянівський загін (300 чол.), організований комуністами, вів запеклі бої проти денікінців. 25.V 1919 С. захопили денікінці, яких Червона Армія вигнала 31.XII 1919. З 1920 С. — в складі Гришинського р-ну Донец. губ., з 1923 — райцентр Юзівського округу, з 1932 — Донец. (1938—61 — Сталінська) обл. Під час Великої Вітчизн. війни С. 20.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Поблизу С. діяв партизан. загін під командуванням П. Г. Пасічного. За рішенням ЦК КП (б) У навесні 1943 в район С. було направлено організагорсько-диверсійну групу, яка зв'язалася з місцевими підпільними парт. орг-ціями й створила партизан. загін. 8.IX 1943 С. визволили війська Пд. фронту. З 1956 С. — місто. В С. є 4 кам.-

вуг. шахти, з-ди: залізобетон. конструкцій, асфальто-бетонний, консервний, молочний. 8 загальноосв. і 1 муз. школи, гірничий технікум.

СЕЛИЩЕ — населений пункт, одна з ланок адм.-тер. устрою в СРСР. В УРСР серед С. основними є С. міськ. типу. Відповідно до положення, затвердженого Президією Верховної Ради УРСР 28.VI 1965, до С. міськ. типу належать населені пункти навколо пром. підприємств, будов, залізнич. вузлів, гідротех. споруд, санаторіїв та ін. стаціонарних лікувальних і оздоровчих закладів. Ці нас. пункти мають бути благоустроєні, мати держ. житл. фонд і налічувати понад 2 тис. жителів, з яких не менше 60% робітників, службовців і членів їхніх сімей. До С. міськ. типу можуть бути віднесені нас. пункти (т. з. робітн. С.), де проживає понад 500 чол. з переважачим числом робітників і службовців пром. підприємств, якщо ці поселення розташовані біля пром. підприємств, будов, залізнич. станцій та ін. об'єктів пром. значення. На 1.VII 1971 в УРСР було 865 С. Органами держ. влади на тер. С. є *селищні Ради депутатів трудящих Української РСР*. Крім С. міськ. типу, в УРСР є незначна кількість С., що належать до сільс. поселень. Органами влади в них є сільради.

СЕЛИЩЕ (в археології) — залишки старод. неукріпленого поселення. В культурному шарі С. містяться залишки житл. і госп. будівель та речі, що належали його жителям.

СЕЛИЩНІ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — органи держ. влади на території селищ республіки. Обираються громадянами, які проживають на території даної Ради, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на 2 роки. С. Р. д. т. керують госп. і соціально-культ. будівництвом на своїй території, встановлюють бюджет селища, керують діяльністю підпорядкованих їм підприємств, установ, орг-цій, здійснюють контроль за роботою розташованих на їх території підприємств, закладів, організацій вищестоящего підпорядкування, забезпечують додержання законів, охорону громад. порядку і прав громадян, сприяють зміцненню обороноздатності країни. Відповідно до Положення про вибори до місцевих Рад 1939 на території УРСР вперше було обрано 422 селищні Ради. С. Р. д. т. діють на підставі Закону про селищну Раду депутатів трудящих Української РСР 1968. Осн. формою діяльності С. Р. д. т. є сесії (див. *Сесія місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР*). Виконавчими й розпорядчими органами цих Рад є обрані ними виконавчі комітети (див. *Виконавчі комітети місцевих Рад УРСР*). Допоміжними органами селищних Рад є їхні постійні комісії (див. *Постійні комісії місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР*). До складу 776 С. Р. д. т. УРСР у червні 1971 обрано 61 660 депутатів. Див. також *Місцеві Ради депутатів трудящих Української РСР*.

СЕЛІМ II Мест (1524—13.XII 1574) — тур. султан [1566—74]. Син султана Сулеймана II і *Роксолани*. За його правління Туреччина вела війни проти Ірану, Угорщини, Венеції, «Священної ліги» (Іспанія, Венеція, Генуя, Мальта), було закінчено завоювання Аравії та Кіпру. В 1569 тур. військо здійснило похід на Астрахань, який закінчився невдало. У 1574 відбулося анти-тур. повстання в Молдавії, яка входила тоді до складу Туреччини, на чолі з *Іваном Водю Лютич*, в якому активну участь узяв загін укр. козаків. Постійні війни і заколоти яничар, антифеод. повстання за правління С. II сприяли ослабленню Осман. імперії. *С.І.Сидельников* (Харків).

СЕЛІМ III (24.XII 1761—28.VII 1808) — тур. султан [1789—1807]. Прагнучи подолати феод. сепаратизм, посилити центр. владу і відродити воєнну могутність імперії, створив нову армію за европ. зразком, провів реформу військ.-ленної системи, адм. управління. За правління С. III Туреччина закінчила війну з Росією 1787—91 і почала війну 1806—12. За *Ясским мирним договором 1791* Туреччина визнала приєднання Криму та пд.-укр. земель між Пд. Бугом і Дністром до Росії. Невдоволені правлінням С. III феод. реакція та верхівка мусульманського духовництва за допомогою яничар 1807 позбавили його влади, а 1808 вбили.

С. І. Сидельников (Харків).
СЕЛО — населений пункт, переважна більшість жителів якого займається сільським господарством. С. — категорія історична; воно — первинна і універсальна форма осілих поселень. З розвитком суспільного поділу праці утворилися міста, що стали центрами зосередження пануючих класів, які експлуатували трудяще селянство, виникла протилежність між містом і С.; вона особливо загострилася за *капіталізмом*. Трудящі маси С. за капіталізмом живуть в умовах «сільської занедбаності, відірваності від світу, здичавіння» (Ленін і В. І. Твори, т. 21, с. 51). Велика Жовтн. соціалістич. революція знищила капіталістич. лад в СРСР, створила умови для соціалістич. перетворень на С. Вирішальне значення для піднесення матеріального і культ. рівня С. мала *колективізація сільського господарства*. На базі соціалістич. перетворень ліквідовано протилежність між містом і С. На 1.VII 1971 в УРСР — понад 30 тис. сільс. населених пунктів, де живе 21,4 млн. чол. Органами держ. влади на території С. в УРСР є *сільські Ради депутатів трудящих Української РСР*.

«СЕЛО» — укр. щотижнева ілюстрована газета ліберально-бурж. напрямку. Виходила з вересня 1909 по лютий 1911 в Києві. В «С.» систематично друкувалися твори укр. (М. М. Коцюбинський, А. Ю. Тесленко та ін.) й перекладної худож. л-ри, нариси про життя і творчість видатних письменників та діячів культури. В газеті було вміщено статті з історії міст і сіл України, інформації про політ. події в Росії та за кордоном. У статтях про історичне минуле укр. народу позначалися й бурж.-націоналістич. тенденції. З березня 1911 замість «С.» почала виходити газ. «Засів» (1911—12).

СЕЛЮК Володимир Андрійович (14.VII 1881 — січень 1918) — активний учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні. Н. у Чернігові в сім'ї торговця. Член Комуністич. партії з 1905. В 1905 працював у Петерб. більшовицькій орг-ції, був заарештований і засуджений на рік ув'язнення у фортеці. З 1906 — на парт. роботі в Петербурзі. В 1908—11 очолював Черніг. більшовицьку орг-цію. Не раз зазнавав арештів, у квітні 1911 засланий до Сибіру. Визволений Лютн. революцією 1917, повернувся до Чернігова, де взяв участь у боротьбі за владу Рад. Потім переїхав до Києва, ввійшов до складу Київ. к-ту РСДРП(б). Учасник *Київського жовтневого збройного повстання 1917* та *Київського січневого збройного повстання 1918*. В січні 1918 вбитий петлорівцями.

СЕЛЯНИ-ДАННИКИ — найчисленніша категорія «положих» селян у феод. Литві та на загарбаній нею пн. частині України (Волинь, Київщина, Чернігово-Сіверщина) в 15—16 ст. С.-д. жили в держ. і приватних маєтностях. Осн. заняття їх — мисливство, бджільництво, рибальство і землеробство. Платили данину хутром,

медом та ін. продуктами. За користування орними землями сплачували *серебщину*. Виконували ряд феод. повинностей. До С.-д. належали також рудники, вуглярі, соляники тощо. За Литовським статутом 1588 С.-д. було перетворено на кріпаків і держ. селян.

Лит.: Гуслистий К. Г. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). К., 1939; Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54.

СЕЛЯНСТВО — в досоціалістич. суспільно-економіч. формаціях клас експлуатованих, переважно дрібних с.-г. виробників, що ведуть індивідуальне г-во, яке базується на приватній власності на землю та засоби виробництва і відсталій техніці; за соціалізму — клас трудівників села, вільний від експлуатації, об'єднаний у виробничі кооперативи, засновані на суспільній власності, колективній праці і передовій техніці. Колгоспне селянство СРСР — якісно новий клас рад. суспільства, який разом з *робітничим класом* успішно будує комунізм.

С. як клас виникло в період розкладу *первісно-общинного ладу*, коли знаряддя праці й худоба поступово переходили в приватну власність патріархальної сім'ї, розвивалася майнова нерівність. За *рабовласницького ладу*, коли стався поділ суспільства на рабів і рабовласників, існувала найжорстокіша форма експлуатації С., що базувалася на присвоєнні особи виробників, на їхній примусовій праці. На ранньому етапі розвитку рабовласницької формації заг. кількість рабів була значно меншою, ніж вільних селян. Саме з середовища останніх поповнювалися ряди рабів. Рабовласництво розвивалося в тісному переплетінні з пережитками первісно-общинних відносин. В умовах зростаючої майнової і суспільної нерівності частина вільних селян-общинників втрачала свої засоби виробництва і потрапляла в кабальну залежність від великих рабовласників, що мало чим відрізнялася від рабства. Дрібні сел. г-ва розорювалися великими латифундистами, які захоплювали селянські землі. Селян-общинників експлуатував і торг., і лихварський капітал. З розвитком товарно-грошових відносин виникли міста, зростає обмін між містом і селом. В умовах рабовласницького суспільства відбувався процес розшарування селян-общинників. Більша частина з них перетворювалася на рабів, менша — на рабовласників. У процесі розкладу рабовласницького ладу поширилося передавання рабовласниками на умовах оренди невеликих зем. ділянок кол. рабам, відпущеним на волю, і вільним селянам. Цих дрібних орендаторів-колонів поступово було закріпачено. Т. ч., колонат був попередником середньовічної кріпосної форми експлуатації С. Наприкінці існування рабовласницького ладу, коли в його надрах зароджувався *феодалний лад*, вільних землеробів, рабів і колонів почали прикріплювати до землі й поступово перетворювати на феодално залежне С. Формування С. як класу в країнах, що обминули в своєму розвитку рабовласницький лад (сх. і зх. слов'яни, германці), відбулося шляхом переходу індивідуальної сел. власності, що виділилася з общини, в руки феод. знаті і перетворення селян-общинників на залежних селян. Якщо в Зх. Європі кріпосна залежність складалася за раннього середньовіччя, то в слов. країнах, зокрема в *Київській Русі*, цей процес відбувся пізніше. За феодалізму сел. сільс. община перетворювалася на кріпосницьку, підпорядковану феодалам і феод. д-ві. Феодално залежне С., не будучи

власником землі, але володіючи частиною засобів виробництва (с.-г. знаряддя, худоба, птиця тощо), вело своє г-во і виконувало на користь феодала певні повинності (див. *Феодалні повинності*). Заінтересованість безпосередніх виробників у кінцевому продукті своєї праці була кроком уперед на шляху суспільного прогресу, хоч феод. суспільство, як і рабовласницьке, було побудоване на пригнобленні експлуатованої більшості населення експлуаторською меншістю. Т. ч. за феодалізму С. стало осн. експлуатованим класом. Форма і ступінь особистої залежності селян від феодала-кріпосника були в різних країнах різними, починаючи від найсуворішої кріпосницької неволі і кінчаючи станомою неповноправністю. Поєднання власності феодалів на землю з дрібним самостійним г-вом селян було характерною рисою феод. економіки. Феод. експлуатація С. здійснювалася тільки шляхом позаекономіч. примусу. Форма власності на землю, а також особиста й поземельна залежність селянина від землевласника визначали характер феод. експлуатації, яка виступала у вигляді т. з. феод. зем. ренти — сукупності різних сел. повинностей на користь феодала. Селянин віддавав феодалові весь продукт своєї праці, крім того мінімуму, який потрібний був для підтримання свого існування і для відтворення свого г-ва. Феод. зем. рента виступала в трьох осн. формах: *панщина* — відробіткова рента, натуральний *оброк* — продуктова рента, грошовий *оброк* — грошова рента. В Європі в період раннього середньовіччя домінуючою була відробіткова рента, хоч і в той час певне поширення вже дістали продуктова й грошова форми ренти. Для розвинутого феодалізму в переважній більшості европ. країн характерною формою експлуатації була не панщина, а оброк, спочатку натуральний, а потім і грошовий. Ця зміна пов'язана із зростанням продуктивних сил у с. г., зокрема з розширенням сел. г-ва, поступовим збільшенням С. від особистої залежності, інтенсивним його розшаруванням, розвитком товарно-грошових відносин, посиленням експлуатації ігноблення. Феод. суспільство, яке роздіралось антагоністич. суперечностями, було ареною гострої класової боротьби між феодално залежним С. і землевласниками-феодалами. Спочатку це були сел. заворушення місцевого характеру (ранній етап розвитку феодалізму), а потім, коли склалися осн. класи феод. суспільства — феодалі-поміщики та експлуатоване С., протест сел. мас набрав форми збройних повстань. Сел. рух почався на Сході, де економіч. розвиток феодалізму спершу йшов швидше, ніж в Європі. Сел. антифеод. виступи відбулися в Китаї, Ірані, Середній Азії, Азербайджані, Месопотамії, Сирії тощо. Сел. повстання в період розвинутого феодалізму охоплювали великі території, були масовіші, мали гостріший класовий характер. Такими були, наприр., повстання в Болгарії під керівництвом пастуха Івайла (13 ст.), повстання «Червоних пов'язок» у Китаї (14 ст.), повстання Далґіно в Пн. Італії (поч. 14 ст.), Жакерія у Франції (1358), повстання Уота Тайлера в Англії (1381), гуситський рух у Чехії (1419—34), сел. з'їзна 1524—25 в Німеччині та ін. В Росії в 17—18 ст. антифеод. сел. рухи набрали характеру справжніх сел. воєн (див. *Селянська війна під керівництвом Івана Болотникова 1606—07*, *Селянська війна під керівництвом Степана Разіна 1670—71*, *Селянська війна під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75*). Ряд сел.-козац. повстань 16—18 ст. відбувся на Україні (див., зокрема, *Гайдамацький рух*, *Опришки*, *Коліївщина*). Але сел.

повстання, незважаючи на їхній розмах, не могли через свою стихійність і роздробленість привести до ліквідації феод. ладу. Вони розкитували його підвалини і були важливою передумовою скасування кріпосного права.

Праця С. за феодалізму залишалася малопродуктивною, виробничі відносини стримували розвиток продуктивних сил. Разом з тим у 16 — 1-й пол. 17 ст. у надрах феод. суспільства зроджувався капіталістич. уклад: відбувався розклад кріпосницьких відносин, розвивалися товарне виробництво, грошові відносини. В умовах розкладу феодалізму і *первісного нагромадження капіталу* розорення С. набрало особливо великих розмірів, що призвело до ще більшого загострення класової боротьби. Антифеод. боротьбу С. використала буржуазія в своїй боротьбі проти феод. ладу. В переважній більшості країн Зх. Європи перехід від феодалізму до капіталізму відбувся шляхом бурж. революцій, однією з осн. рупійних сил яких було С. Бурж. революції в Нідерландах (див. *Нідерландська буржуазна революція 16 століття*), Англії (див. *Англійська буржуазна революція 17 століття*), Франції (див. *Французька буржуазна революція кінця 18 століття*), Центр. Європі (середина 19 ст.) перемогли, але, хоч і ліквідували кріпацтво, не принесли С. справжнього визволення. Шлях його визволення від феод. залежності був складним і різноманітним. Так, у Франції внаслідок перемоги бурж. революції С. одержало землю у власність, було скасовано різні феод. повинності і платежі; в Англії С. поступово було експропрійоване і зникло як клас; у Сх. Німеччині, на більшій частині тер. Росії та в ряді ін. країн процес визволення С. був тривалим і болісним. Селянин, диставши особисту свободу, змушений був віддати поміщикові частину своєї землі, внести великі грошові викуп. Саме таке «звільнення» С. принесли реформи 1-ї пол. 19 ст. в Пруссії, *селянська реформа 1861*, реформа 1864 в Румунії. Для переважної більшості країн було характерне переплетіння напівфеод. і капіталістич. форм експлуатації С. Селяни, перетворюючись на власників своїх наділів і страждаючи від малоземелля, часто потрапляли в залежність від поміщика і змушені були найматися до нього на кабальних умовах.

Капіталізм сприяв розвитку продуктивних сил не тільки в пром-сті, але й у с. г. Розвиваючись вглиб і вшир, він дедалі більше втягував у свою орбіту дрібне сел. г-во, відбувався процес класової диференціації С. Воно все виразніше розпадалося на три різні за своїм класовим становищем групи: бідняки, середняки, куркулі. *Біднота селянська*, маючи невелике г-во на власній або орендованій землі, змушена продавати свою роботу силу і являє собою пролетаріат з наділом, напівпролетаріат. *Середнє селянство* лише в найкращі роки може проіснувати за рахунок власного г-ва, іноді й воно змушене продавати свою роботу силу. *Куркульство* постійно експлуатує найману працю. Воно є соціальною опорою капіталізму на селі. Об'єктивний процес розвитку капіталізму в с. г. зумовлює концентрацію виробництва, посилення експлуатації, розорення середняцького прошарку С. і веде до яскраво вираженої поляризації — збільшення чисельності сільс. бідноти і сільс. буржуазії (куркульства). Економіч. природа С. в умовах капіталізму двоїста. З одного боку, селянин, як власник, вказував В. І. Ленін, йде за буржуазією, а з другого боку, — він, як трудівник, йде за робітничим класом. Таке становище селянина в капіталістич. суспільстві робить його політично нестійким,

він схильний хитатися між робітн. класом і буржуазією. Але інтереси робітн. класу і С. в основному збігаються, бо вони зазнають гноблення одного й того самого експлуататора — капіталу. Злиденне становище С., його безперервна боротьба проти поміщиків і сільс. буржуазії за землю створює можливості встановлення *союзу робітничого класу і селянства* за капіталізму.

Імперіалістич. стадія розвитку капіталізму поставила С. в ще гірше економіч. становище, посилилася його експлуатація капіталом, поглибився процес диференціації, розорення дрібних сел. г-в, загострення класових суперечностей на селі. За всерос. переписом 1917, на Україні з 4 млн. сел. дворів 1,8 млн. були безкінними, 1192 тис. — безкоровними, 1280 тис. — з посівом до 2 га, 625 тис. — безпосівних. Напередодні 1917 60,3% сел. г-в було бідняцькими, 24,2% — середняцькими, 15,5% — куркульськими (в Росії відповідно — 65%, 20%, 15%). Процес розорення С. в капіталістич. країнах набрав катастрофічних розмірів після 2-ї світової війни, насамперед у таких країнах, як ФРН, Франція і США. Особливо тяжким є становище С. в колоніальних і залежних країнах, де воно становить переважну масу населення, де гніт монополій поєднується з феод. формами експлуатації. Боротьба С. проти монополій, що прибирають до рук економіку с. г., набуває в сучас. умовах гострого характеру у Франції, ФРН, Італії та в країнах, що потрапили в повну залежність від амер. капіталу.

К. Маркс і Ф. Енгельс у ряді своїх праць — «Класова боротьба у Франції з 1848 по 1850 рр.», «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», «Селянська війна в Німеччині», «Селянське питання у Франції і Німеччині», — глибоко проаналізувавши економіч. становище С. в умовах висхідного розвитку капіталізму, вказали на осн. суспільно-політ. силу, здатну визволити С. з-під гніту капіталізму, — робітн. клас. Тільки в тісному союзі цих двох класів, при керівній ролі в ньому пролетаріату трудяще С. може визволитися від гніту капіталу і разом з робітн. класом будувати нове, соціалістич. суспільство. Епоха імперіалізму дещо по-іншому поставила питання про роль трудового С. у поваленні влади поміщиків і буржуазії. В цьому величезна теоретична і політ. заслуга належить В. І. Леніну. Він захистив від опортуністів *Інтернаціоналу 2-го* вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про союз робітн. класу і селянства і розвинув його далі, зокрема в питанні про роль і значення союзу робітничих і селян у поваленні влади поміщиків і буржуазії, зміцненні диктатури пролетаріату, побудові соціалізму й комунізму.

Поява на політ. арені робітн. класу й виникнення його партії — *Комуністичної партії Радянського Союзу* — відіграли вирішальну роль у втягненні С. в активну класову боротьбу. Під час *революції 1905 — 07 в Росії* робітн. клас «повів мільйони селянства на революцію» (Ленін В. І. Твори, т. 17, с. 63).

Трудящому С. належить важлива роль у боротьбі за перемогу соціалістич. революції. В. І. Ленін зазначав, що без союзу робітничих і селян «неможлива політична влада пролетаріату, немислиме збереження її» (Твори, т. 32, с. 452). В умовах підготовки і здійснення *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* союзником робітн. класу виступало не все С., а сел. біднота при прихильному нейтралітеті середніх прошарків С. Внаслідок перемоги Великого Жовтня *аграрне питання* було розв'язане на користь трудового селянства — земля передавалась у довгочасне користування тим, хто її обробляє. Згідно з ленін-

ським Декретом про землю скасовувалася приватна власність на землю, ліквідувалося без викупу поміщ. землеволодіння, земля перетворювалася на власність Рад. д-ви, тобто було здійснено соціалістич. націоналізацію землі. Рад. д-ва передала С. безплатно понад 150 млн. дес. землі. Трудяще С. України одержало понад 14 млн. дес. землі. Крім землі, С. одержало частину експропріованого поміщицького реманенту, худоби, посівного матеріалу, звільнилося від щорічної орендної плати кол. власникам землі (на Україні ця сума досягала 100 млн. крб. золотом). В період *громадянської війни в СРСР 1918—20* на основі *воєнного комунізму* склався воєнно-політ. союз робітників і селян. З весни 1919 Комуністич. партія перейшла від політики нейтралізації середнього селянства до союзу з ним. Важливу роль у зміцненні союзу робітн. класу і С., який став запорукою перемоги над силами зовн. і внутр. контрреволюції, відіграли створені 1918 за ініціативою В. І. Леніна *комітети бідноти*. Після закінчення громадян. війни з метою налагодження економіч. змички між містом і селом було запроваджено *нову економічну політику*, яка підняла на вищий щабель союз робітн. класу і С. У *перехідний період від капіталізму до соціалізму* захода Комуністич. партії і Рад. д-ви були спрямовані на внесення сталості в індивідуальне землекористування, на економіч. допомогу бідняцьким і середняцьким г-вам, при практичій пропаганді переваг колективного, великого г-ва перед дрібним, індивідуальним. На кінець 20-х рр. кількість сел. г-в у СРСР зросла до 25 млн. проти 16 млн. до Великої Жовтн. соціалістич. революції. До розгортання колгоспного будівництва 1928—29 в країні налічувалося 35% бідняцьких г-в, 60% середняцьких і 4—5% куркульських. На Україні 1928 частка середняцьких г-в становила 60%, незаможні — 35%.

Комуністич. партія і Рад. влада, здійснюючи *ленінський план побудови соціалізму в СРСР*, насамперед політику соціалістич. *індустріалізації*, створила необхідні передумови для *колективізації сільського господарства*. На основі *кооперативного плану В. І. Леніна* партія розвивала різні форми с.-г. кооперації, за допомогою яких трудяще С. мало перейти на шлях великого соціалістич. виробництва. Ленінський кооперативний план вбачав у кооперації стовпову дорогу трудового С. до соціалізму, тому що в умовах диктатури пролетаріату кооперація перетворювалася на соціалістич. форму г-ва. Надаючи безпосередню матеріальну вигоду селянам, кооперація показувала їм перевагу колективного г-ва, привчала до спільного господарювання, поєднуючи особисті інтереси селян з суспільними інтересами. Розвиток усіх найпростіших видів кооперації — споживчої, кредитної, сільськогосподарської, збутової — мав забезпечити поступовий і добровільний перехід трудящих селян до вищої форми виробничої кооперації — колгоспів. Рад. д-ва подавала велику допомогу С., яке об'єднувалося в колгоспи. Кількість їх швидко зростала. В 1928 в СРСР налічувалося 33,3 тис. колгоспів, у т. ч. на Україні понад 12 тис. Колективізація с. г. була величезним революц. переворотом в економіч. відносинах, у всьому укладі життя С. З її здійсненням зник ґрунт для відродження капіталістич. відносин на селі, стверджувалися соціалістич. виробничі відносини. Внаслідок проведення колективізації в СРСР переміг колгоспний лад. На 1932 в колгоспи було об'єднано 15 млн. сел. г-в. В УРСР на кінець 1932 25,3 тис. колгоспів об'єднували бл. 69% сел. г-в. На базі суцільної колективізації було

ліквідовано останній експлуататорський клас — куркульство. Опорою партії в здійсненні цих революц. перетворень були сільс. біднота і частина середнього С. На Україні вони об'єдналися в громадські орг-ції — *комітети незаможних селян* (комнезами).

Після перемоги соціалізму якісно нове, колгоспне С. стає класом соціалістич. суспільства. В соціальному відношенні воно однорідне й в корінних ознаках зближується з робітн. класом. Суть відмінності між робітн. класом і С. полягає в різній мірі й формі усуспільнення засобів виробництва і праці в галузях нар. г-ва, в існуванні двох форм власності — загальнонародної і кооперативно-колгоспної. Внаслідок соціалістич. реконструкції с. г. в СРСР створено великі соціалістич. с.-г. підприємства. В післявоєнний час відбулося значне укрупнення колгоспів, що свідчить про прогресивну тенденцію до концентрації і підвищення рівня дальшого усуспільнення колгоспного виробництва. Внаслідок цього кількість колгоспів у СРСР зменшилася з 44,9 тис. 1960 до 33,8 тис. 1970. На Україні 1970 було майже 11 тис. колгоспів і радгоспів.

На полях країни зосереджено велику кількість тракторів, комбайнів та ін. с.-г. машин. З С. виростає ціла армія спеціалістів с. г. — механізатори, агрономи, зоотехніки та ін. Лише на Україні 1970 працювало 317,2 тис. тракторів, 265 тис. вантажних автомобілів, 81,2 тис. зернозбиральних комбайнів, 24,9 тис. бурякозбиральних комбайнів і багато ін. машин. За 1966—70 в УРСР підготовлено 437 тис. трактористів, 92 тис. шоферів, 32 тис. комбайнерів. У 1970 в республіці працювало 116,4 тис. агрономів, 95,3 тис. ветеринарів і зоотехніків.

У країнах соціалістич. системи внаслідок здійснення демократич. аграрних реформ, які ліквідували поміщицьке, велике капіталістичне і церковне землеволодіння, безземельні й малоземельне С. одержало безплатно з рук нар. влади землю на правах приватної власності. На селі здійснюються соціалістичні перетворення шляхом організації держ. землеробських г-в і виробничого кооперування С.

Перемога колгоспного ладу в СРСР — це торжество ленінського кооперативного плану. Його осн. положення зберігають своє значення і після завершення соціалістич. перетворення с. г., становлячи теоретич. основу боротьби Комуністич. партії за дальший розвиток й удосконалення колгоспного ладу на шляху до комунізму. На ленінських ідеях базуються корінні положення Програми КПРС на період комуністич. будівництва в СРСР. У рішеннях *Березневого пленуму ЦК КПРС 1965*, *Литвевого пленуму ЦК КПРС 1970* та ін. пленумів ЦК КПРС, на яких розглядалися питання дальшого розвитку с.-г. виробництва, в матеріаліх і документах *Двадцять четвертого з'їзду КПРС* (див. Додаток у цьому ж томі), в *п'ятирічному плані розвитку народного господарства СРСР на 1971—75* визначено осн. напрями політики й конкретні завдання в галузі розвитку с. г. і участі С. в колгоспному виробництві на сучас. етапі. Цьому курсові відповідає за своїм змістом і новий *Примірний Статут колгоспу*, прийнятий 3-м Всесоюзним з'їздом колгоспників у листопаді 1969. Комуністична партія особливо дбає про підвищення добробуту С., його матеріальної заінтересованості в розвитку колгоспного виробництва, про розвиток колгоспної демократії, піднесення культурного рівня колгоспного С. У 1970/71 навч. році в сільс. місцевості УРСР було 21,2 тис. шкіл з понад 3,5 млн. учнів, бл. 5,4 тис. дитячих садків і ясел,

18,7 тис. бібліотек, 22,1 тис. клубів. «Зростання продуктивних сил сільського господарства, — говорив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, — поступове перетворення сільськогосподарської праці у різновиди праці індустріальної, піднесення культури села і перебудова сільського побуту — все це веде до зміни соціального обличчя і психології селянина. У нього з'являється дедалі більше спільних рис з робітником, зростає число колгоспників, чия праця безпосередньо зв'язана з машинами і механізмами, підвищується освіченість колгоспного селянства» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 84). Колгоспне С. — новий соціалістич. клас, активний будівник комунізму.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 7. Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині; т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте броюера Луї Бонапарта; т. 19. Енгельс Ф. Марка; т. 22. Енгельс Ф. Селянське питання у Франції і Німеччині; т. 23. Маркс К. Капітал, т. 1: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 22. Нові дані про закони розвитку капіталізму в землеробстві; т. 33. Про кооперацію; КПРС в резолюції і рішеннях з'їзду, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1—3. К., 1954; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1—2. М., 1952—54; Советское крестьянство. Краткий очерк истории (1917—1969). М., 1970; Трапезников С. П. Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос, т. 1—2. М., 1967.

М. Д. Березович (Київ).

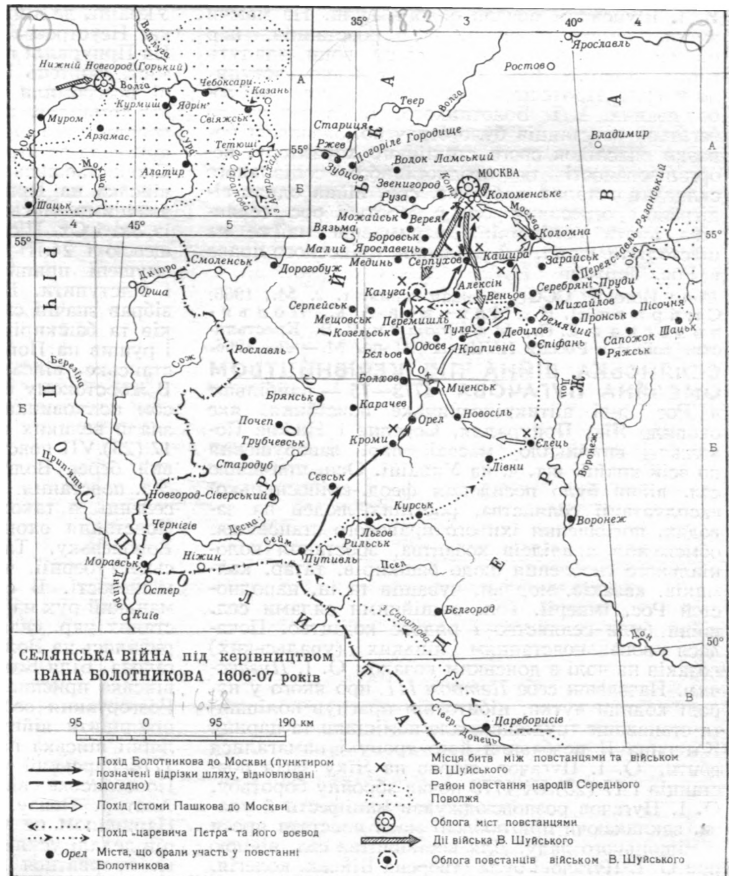
«СЕЛЯНСЬКА БІДНОТА» — щоденна газета, орган ЦК КП(б)У. Виходила в Харкові. Перший номер надруковано 9.III 1920. Спочатку виходила рос. мовою, з 31.III 1921 — українською. Газета відіграла важливу роль у згуртуванні незаможних селян навколо Комуністич. партії, в зміцненні союзу робітн. класу з середняком, мобілізації селян на боротьбу проти білогвардійців, інтервентів, куркульських банд на Україні, в налагодженні рад. апарату на селі тощо. 1.VII 1921 перейменована на «Селянську правду».

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА В ТРАНСІЛЬВАНІЇ 1784 — антифеод. повстання рум. селян-кріпаків у Трансильванії, спрямоване проти гніту угор. феодалів. Почалося 28.X. Дало поштовх до виступів селян Мармароського комітату та солекопів Соловни, Рони і Шугатага на Закарпатті. Повстанці у Трансильванії, очолені селянами Н. Горієм, Клешкою і Кришаном, убивали поміщиків, урядовців, заможних городян, руйнували їхні садиби. На Закарпатті повстанці на чолі з Фрунзілою захопили зброю, порох. У кінці 1784 австр. війська придушили повстання.

Австр. уряд, наляканий повстанням, змушений був видати ряд патентів про обмеження феодал. кріпосницької залежності селянства.

Лит.: Штернберг Я. І. Відгуки на Закарпатті на селянську війну 1784 р. в Трансильванії. «Наук. зап. Ужгород. ун-ту», 1957, т. 30. Серія історична. Я. І. Штернберг (Ужгород).

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ІВАНА БОЛОТНИКОВА 1606—07 — сел. війна в Рос. д-ві проти феодал.-кріпосницького гніту. Вибухнула у зв'язку з дальшим закріпаченням селянства і посиленням феодал.-кріпосницької експлуатації в кін. 16 — на поч. 17 ст. Почалася влітку 1606 повстанням нар. низів м. Путивля (тепер Сум. обл.) на чолі з І. І. Болотниковим. Повстанський рух швидко охопив Чернігово-Сіверщину та територію Рос. д-ви на Пд. від Москви. Значну роль у поширенні сел. війни відіграли «листи» (відозови) І. І. Болотникова, які закликали нар. маси повставати проти царя Василя Івановича Шуйського і поміщиків та ліквідувати феодал.-кріпосницьку залежність. Гол. рушійною силою сел. війни були кріпаки і холопи. В сел. війні також брали участь козаки, міська біднота і незначна частина дрібнопомісного дворянства, невдоволеного боярською політикою царського уряду. В липні 1606 повстанці вирушили з Путивля в похід на Москву. В серпні 1606 повстанське військо, що складалося з рос. і укр. селян і козаків, розгромило під Кромами військо

кн. Ю. Трубецького. 23.IX (3.X) 1606 біля Калуги зазнало поразки царське військо на чолі з І. І. Шуйським. До повстанців приєдналися загони тувльських і рязанських дрібнопомісних дворян на чолі з П. Ляпуновим, І. Пашковим, Г. Сумбуловим. 7 (17).X до Москви підійшли передові загони повстанців. Згодом гол. сили повстанського війська на чолі з І. І. Болотниковим (60 тис., за ін. даними 187 тис.), збудували табір у с. Коломенському, почали облогу Москви. На бік повсталих перейшло населення понад 70 міст (Курськ, Воронеж, Вязьма, Ржев, Можайськ та ін.). Полум'я антифеод. руху охопило Поволжя, де він злився з боротьбою татар, марійців, мордві проти нац. гніту. Однак царському урядові вдалося підкупити й обіцянками відколоти від повстання нестійкі дворянські елементи. 15 (25).XI на бік царського уряду перейшли дворянські загони П. Ляпунова і Г. Сумбулова. 2 (12).XII 1606 під час вирішального бою біля с. Котлів поблизу Москви через зраду І. Пашкова повстанці зазнали поразки і були змушені відступити до Калуги. Навесні 1607 на допомогу повстанцям рушили донські і волзькі козаки на чолі з І. Горчаковим, який виступав під ім'ям «царевича Петра» (нібито сина Федора Івановича). До них приєднався загін запорізьких козаків. Розгромивши на поч. травня 1607 на р. Пчельні царське військо, загони І. І. Болотникова та І. Горчакова стали табором у Тулі. В червні 1607 велике військо (100—150 тис.) на чолі з царем В. І. Шуйським почало облогу Тули. Не маючи змоги зломити героїчний опір повстанців, цар обіцяв зберегти їм життя, якщо вони здадуть місто. 10 (20).X 1607 царське військо вступило в Тулу. Проте цар віроломно порушив свої зобов'язання. І. І. Болотникова, І. Горчакова та багатьох повстанців було страчено. Зазнавши поразки внаслідок свого стихійного характеру, неорганізованості та неоднорідного соціального складу повсталих нар. мас, сел. війна однак відіграла прогресивну роль у боротьбі рос. селянства проти поміщиків, затримавши майже на півстоліття юрид. оформлення кріпосного права в Рос. державі.

Літ.: История СССР. Первая серия, т. 2. М., 1966; Смирнов И. И., Маньков А. Г., Подъяпольская Е. П., Мавродин В. В. Крестьянские войны в России XVII—XVIII вв. М.—Л., 1966.

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ОМЕЛЯНА ПУГАЧОВА 1773—75 — найбільше в Рос. д-ві антикріпосницьке повстання, яке охопило Яїк, Приуралля, Середнє і Нижнє Поволжя, викликало масові нар. заворушення по всій країні, в т. ч. на Україні. Осн. причиною сел. війни було посилення феод.-кріпосницької експлуатації селянства, робітничих людей на заводах, погіршення їхнього правового становища, обмеження привілеїв козацтва, зростання колоніального гноблення щодо башкирів, татар, калмиків, казахів, мордві, чувашів та ін. народностей Рос. імперії. Гол. рушійними силами сел. війни були селянство і рядове козацтво. Почалася вона повстанням яїцьких (уральських) козаків на чолі з донським козаком О. І. Пугачовим. Назвавши себе *Петром III*, про якого у народі ходили чутки, нібито він прагнув поліпшити становище трудящих, але поміщики та царяца Катерина II позбавили його трону і намагалися вбити, О. І. Пугачов зібрав на Яїку загін повстанців і 17 (28).IX 1773 почав збройну боротьбу. О. І. Пугачов розповсюджував маніфести й укази, закликаючи пригноблені маси повстати проти поміщицького ладу. Для керівництва сел. війною при О. І. Пугачові була створена Військ. колегія,

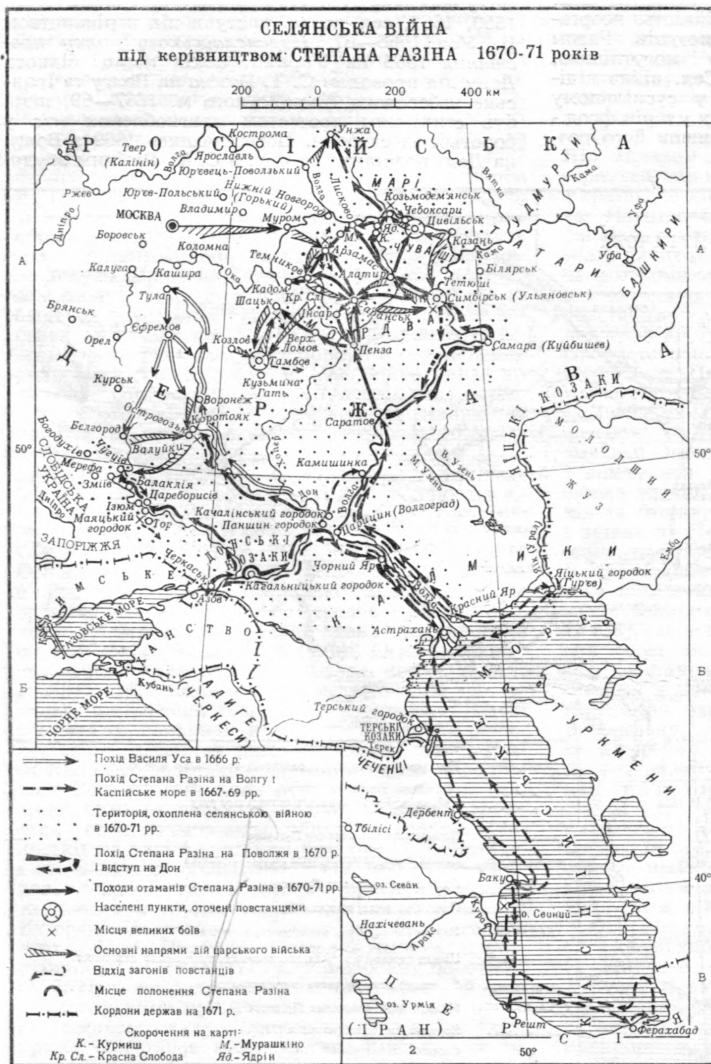
яка одночасно стала адм.-політ. центром повстання. На початку сел. війни серед її керівників визначилися політ. напрями — антикріпосницький і угодловський. Представники антикріпосницького напрямку на чолі з О. І. Пугачовим та І. Н. Зарубіним (Чикою) виступали за повне знищення поміщицького ладу, за встановлення козац. самоврядування. Вони вважали, що повстанське військо не повинно затримуватися на Яїку, а необхідно негайно вирушити за Волгу в центр губернії, щоб підняти на боротьбу селянство і, поки урядові війська встигнуть прибути з тур. фронту, захопити Москву та Петербург. Їм протистояла впливова угодловська група, яка відображала вузькостанові інтереси заможного козацтва (Д. Лисов, І. Федульєв та ін.). Вона наполягала на тому, щоб обмежити повстанську боротьбу територією Яїцького козацтва, сподіваючись, що повстання змусить уряд Катерини II піти на поступки і розширити привілеї козац. старшини. Під їхнім тиском О. І. Пугачов змінив намічений раніше план наступу і рушив з повстанським військом на Оренбург. Ця стратегічна помилка негативно позначилася пізніше на дальшому розгортанні селянської війни. З осені 1773 до початку весни 1774 повстання охопило велику територію від Гур'єва на Пд. до Красноуфімська на Пн., від Волги і Ками на Зх. до Сибіру на Сх.

Під впливом сел. війни повстанський рух розгорнувся також на Слобідській і Лівобережній Україні, де діяли загони під керівництвом Утвенка, Неустроєва та ін. посланців О. І. Пугачова. На Приураллі повстанське військо здобуло багато міст, фортець і заводів. 9 (20).XI 1773 повстанці розгромили біля с. Юзеево урядове військо під командуванням ген. В. О. Кара. Проте облога повстанцями Оренбурга, Уфи, Яїцького городка призвела до втрати ними стратегічної ініціативи. Скориставшись із затримки гол. сил повстанського війська на Приураллі, царський уряд розпочав значними військ. силами у березні 1774 наступ із Зх. і Сх. Після поразки 22.III (2.IV) під Татищевою і 24.III (4.IV) під Уфєю повстанці були змушені припинити облогу Оренбурга й Уфи і відступити. Влітку 1774 О. І. Пугачов знову зібрав значні сили з повсталих рос. селян, козаків та башкирів під проводом Салавата Юлаєва і рушив на Поволжя. 12 (23).VII 20-тисячне повстанське військо здобуло передмістя Казані. В жорстокому бою за Казань з урядовим корпусом полковника І. І. Міхельсона повстанці зазнали великих втрат і були змушені відступити. 17 (28).VII повстанське військо перейшло на правий берег Волги. Поява повстанців викликала сел. повстання, яке підтримали укр. селяни-переселенці, а також неруські народності Поволжя. Повстання охопило Казанську, Нижегородську, Воронежську, Тамбовську, Пензенську, Сибірську губернії, частково Підмосков'я, Дон та ін. місцевості. В серпні 1774 активізувався гайдамацький рух на Слобідській Україні. Загони повсталих укр. селян, гайдамаків і запорожців привалились на Волгу і вступали до війська О. І. Пугачова. Біля Камішина на Волзі до повстанського війська приєднались 600 укр. козаків.

Розгортання сел. війни змусило царський уряд припинити війну з Туреччиною і послати регулярні війська на придушення повстання. Влітку 1774 царський уряд зібрав великі військ. сили. Повстанське військо О. І. Пугачова здобуло Алатир, Пензу, Саратов, але спроба оволодіти Царицином не мала успіху. Становище повстанців дедалі ускладнювалося. Наміри О. І. Пугачова прорватися на Зх. або Пд. були марними,

вали на острові біля м. Кагальника Кагальницький укріплений городок, який став центром, куди з Росії, з Дону, з України прибували пригноблені селяни і козаки. Сюди з'явився з повстанцями В. Ус, який став найближчим сподвижником С. Т. Разіна. Початком сел. війни був похід на Волгу 7-тисячного повстанського війська на чолі з С. Т. Разіним, яке в травні 1670 оволоділо м. Царицином (тепер м. Волгоград), а в червні 1670 здобуло Астрахань. Ліквідувавши воеводську урядову адміністрацію, повстанці на чолі міського самоврядування поставили В. Уса і Ф. Шелудяка. Через місяць С. Т. Разін з 10-тисячним військом рушив на Саратов і Самару, які здалися без бою. Близькі перемоги зміцнили сили повстанців і сприяли далішому розширенню сел. війни. В боротьбу включилися пригноблені народи Поволжя — чуваші, мордва, марійці й татари, які разом з рос. селянством боролися проти феодал.-кріпосницького гніту. Значну роль в сел. війні відіграли козаки Запорізької Січі,

яких чимало було в повстанському війську С. Т. Разіна. Сел. війна вплинула на посилення антифеод. боротьби нар. мас Слобідської, Лівобережної України. Ще в травні 1670 С. Т. Разін вів переговори з кошовим Запорізької Січі І. Сіркою про спільну боротьбу проти царського уряду. Пригноблені нар. маси України, особливо Слобожанщини, чекали приходу повстанських військ, сподіваючись з їхньою допомогою звільнитися від гніту козац. старшини і царських воевод. У Росії та на Україні поширювалися відозви С. Т. Разіна (окремі з них написані від імені Війська Донського, Яїцького і Запорізького), які закликали «знищувати бояр, дворян і всіх мирських кровопивців». У серпні 1670 кілька повстанських загонів за наказом С. Т. Разіна виступили з-під Царицина на Слобідську Україну. Їх очолювали брат С. Т. Разіна — Ф. Т. Разін, отамани Ф. Шадря і Я. Гаврилов та названий брат С. Т. Разіна — укр. козак О. Хропий. Визначну роль у повстанні відіграв полковник Острогозького полку І. Дзиковський, який заздалегідь домовився із С. Т. Разіним про спільну боротьбу проти царського уряду (див. Дзиковського повстання 1670). 4 (14). IX 1670 почалася облога Симбірська. Звідти С. Т. Разін послав у всі кінці країни загопи під командуванням своїх отаманів на допомогу повсталим селянам. Так, загін під керівництвом М. Харитонова діяв у районі Інсара і Пензи, до нього приєдналися місцеві загопи М. Шилова і В. Федорова. Загін отамана М. Осипова захопив Алатир, Темніков, Курмиш і Козьмодем'янськ; до нього приєдналися сел. загопи С. Білоуса, арзамаської селянки Олени, а також селяни великих сіл Мурашкіна і Лискова Нижегородського краю. В Заволжі, в районі Унжі і Велуги, діяв разінський отаман І. Пonomар'єв. Разом з рос. селянством і козачеством боролися мордовські, татарські, чуваські й марійські селяни. Однак успішному розгортанню сел. війни заважала локальна обмеженість дій повстанських військ. Замість швидкого просування в центр Росії вони стояли під Симбірськом, давши можливість царському урядові зібрати великі сили. Спочатку в запеклих боях урядові війська під командуванням Ю. М. Барятинського зазнали поразки, але, одержавши нові поповнення, в жовтні 1670 на річці Свіязі перемогли повстанців. Тяжко поранений С. Т. Разін з 3-тисячним загonom відступив від Симбірська. Незважаючи на поразку, повстання палало на всьому Поволжі і знаходило відгук на Пд. і в центрі Росії. В жовтні 1670 відбулося сел. заворушення під Москвою. Боротьба розгорнулася на Слобідській Україні, де повстання охо-

п'яло Острогозьк, Тор, Маяцьк (Маяки), Чугуїв, Валуйки, Балаклію, Зміїв, Цареборисів (тепер с. Червоний Оскіл) та ін. міста. Відступивши з повстанським військом з-під Симбірська на Дон у м. Кагальник, С. Т. Разін мав намір зібрати сили для нового походу на Слобожанщину і Підмосков'я. Однак 14 (24).IV. 1671 козац. старшина схопила С. Т. Разіна і видала царському урядові. 6 (16).VI 1671 на Красній площі С. Т. Разіна було четвертовано. Протягом 1671 сел. війну було жорстоко придушено. Вона зазнала поразки тому, що селянству в силу його соціального становища були властиві стихійність, неорганізованість і роз'єднаність. Однак сел. війна мала велике істор. значення. Вона захитала основи феод. ладу і відіграла прогресивну роль у суспільному розвитку Росії. Сел. війна на чолі з С. Т. Разіном, підтримана сел.-козац. масами України, є яскравою сторінкою в історії спільної боротьби двох братніх народів проти феод.-кріпосницького гніту.

Лит.: Ленін В. І. Промова з Лобного місця на відкритті пам'ятника Степанові Разіну. Твори. Вид. 4, т. 29; Крестьянская война под предводительством Степана Разина. Сборник документов, т. 1—3. М., 1954—62; Степанов И. В. Крестьянская война в России в 1670—1671 гг. Восстание Степана Разина, т. 1. Л., 1966; Лукин Б. В. Степан Разин. Ростов-на-Дону, 1971; Стецюк К. І. Вплив повстання Степана Разіна на Україну. К., 1947; Попов М. Я. О месте казни и погребения С. Т. Разина. «Вопросы истории», 1961, № 8. К. І. Стецюк (Київ).

СЕЛЯНСЬКА КҮРІЯ — див. *Куріальна виборча система.*

«СЕЛЯНСЬКА ПРАВДА» — газета, орган ЦК КП (б) У. Виходила з 1.VII 1921 в Харкові. Була продовженням газ. «Селянська біднота». З 27.VII 1923 — орган ЦК КП (б) У і Центр. Комісії незаможних селян. До серпня 1921 виходила щоденно, пізніше — тричі на тиждень. «С. п.» відіграла значну роль у згуртуванні бідноти і середняків навколо Комуністич. партії, у зміцненні союзу робітн. класу й селянства, в боротьбі за відбудову с. г. Газета широко висвітлювала завдання нової економіч. політики, сприяла розвитку кооперативного руху на селі. В грудні 1925 «С. п.» було об'єднано з газ. «Радянське село» (див. «Сільські вісті»).

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1848 в Г а л и ч и н і, на Буковині і Закарпатті — скасування *кріпосного права*, проведене австр. урядом під час революції 1848 в Австрії (див. *Революції 1848—49*) з метою пристосування економіки до потреб капіталістич. розвитку. Здійснена під тиском революц. подій, що охопили також Галичину, Буковину і Закарпаття, та масових антифеод. рухів, зокрема *Галицького селянського повстання 1846*. В Галичині феод. залежність селян скасовано відповідно до закону австр. імператора Фердинанда I від 17.IV 1848. Окремим декретом від 1.VII 1848 дію цього закону уряд поширив на Буковину, підтвердивши його законом від 9.VIII 1848. Влітку 1848 питання про умови звільнення селян обговорювалося в австр. парламенті. Депутати від селян Сх. Галичини і Буковини І. *Капуцак*, Л. *Кобилиця* разом з ін. депутатами лівого крила рішуче виступили проти виплати викупу поміщикам. Але більшістю голосів бурж.-поміщицький парламент ухвалив скасувати феод. повинності селян за викуп. На підставі цієї постанови 7.IX 1848 видано закон про звільнення селян на тер. всієї Австрії від кріпосної залежності, про надання їм прав громадян д-ви і права власності на ту землю, якою за *панщини* вони користувалися на правах спадковості. Закон передбачав повну

компенсацію (індемнізацію) селянами на користь поміщиків 20-кратної вартості всіх річних кріпацьких повинностей. За «звільнення» селян поміщики одержували великий викуп: у Сх. Галичині — 58,9 млн. гульденів (145,6 млн. тодішніх крб.), на Буковині — 5,5 млн. гульденів (13,9 млн. тодішніх крб.). Гол. тягар викупу несло трудове селянство. За законом 7.IX 1848 у власність селянства Сх. Галичини і Буковини перейшло менше половини зем. угідь краю. Більшість селян залишилася малоземельними і економічно неспроможними, значну частину їх (*халупників і комірників*) було «звільнено» зовсім без землі й вони відразу потрапили в економічну кабалу до поміщиків. У власність поміщиків перейшли майже всі ліси і пасовиська, за користування якими селяни були змушені відробляти або платити. З метою практичного здійснення реформи уряд видав додаткові законодавчі акти: 4.III 1849 для всіх країв австр. монархії, 15.VIII 1849 і 4.X 1850 тільки для Галичини, 23.X і 12.XI 1853 — для Буковини.

На Закарпатті, як і по всій Угорщині, феод. залежність селян скасовано законом, що його прийняв угорський сейм 18.III 1848 і підтвердив 1853 австр. імператор Франц-Йосиф I, на тих само кабальних для селян умовах, як і в Сх. Галичині та на Буковині. Поміщики одержали викуп у розмірі 20-кратної вартості річних повинностей селян. Більшість закарп. селянства було звільнено з недостатньою забезпеченістю землею, значну частину — зовсім без землі.

Грабницький характер С. р. спричинився до дальшого зростання зубожіння селянства, поглиблення класових суперечностей між трудящим селянством і поміщиками, викликав хвилю сел. заворушень у Сх. Галичині і на Закарпатті та *Буковинське селянське повстання 1848—49*. *Лит.:* Ленін В. І. Твори. Вид. 4; т. 13. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; т. 19. Залізо в селянському господарстві; Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Збірник документів. К., 1949; Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині. В кн.: Франко І. Твори, т. 19. К., 1956; Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959; Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Львів, 1965. Ф. І. Стеблій (Львів).

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА 1861 — бурж. реформа, що скасувала *кріпосне право* в Росії. Здійснена царським урядом в інтересах дворян-поміщиків під впливом економіч. розвитку країни, поразки царизму в *Кримській війні 1853—56*, яка наочно продемонструвала гнилість і відсталість феод. Росії, та зростаючих з року в рік масових сел. заворушень. Пануючі протягом багатьох віків феод.-кріпосницькі відносини в 40—50-х рр. 19 ст. вступили в конфлікт із зростаючими продуктивними силами і перестали їм відповідати. Криза кріпосницької системи виявилася в пір'яччю монополії власності дворян на землю, в занепаді їхніх г-в, в обезземеленні і розшаруванні селянства, в занепаді поміщицьких мануфактур при одночасному зростанні капіталістич. підприємств і розвитку внутр. і зовн. торгівлі. Протягом 1851—59 питома вага міськ. населення України зросла з 9 до 11%. З 200 тис. робітників, що працювали на Україні 1860 на різних підприємствах, не менше 54% було вільнонайманих. Прагнучи пристосувати своє г-во до зростаючих потреб ринку, поміщики збільшували площу посівів за рахунок різкого скорочення надільних сел. земель, посилювали гноблення селянства, що ви-

кликало даліше загострення класової боротьби. З 1826 по травень 1861 в Росії відбулося понад 4480 сел. виступів. На Україні лише 1856—60 було бл. 300 сел. заворушень. На кінець 50-х рр. 19 ст. в країні склалася революц. ситуація. Прагнучи відвернути назріваючу революцію, царський уряд змушений був приступити до підготовки скасування кріпосного права, доручивши цю справу місцевому дворянству. З цією метою 3 (15).І 1857 було створено Таємний к-т [8 (20).І 1858 реорганізовано в Гол. к-т у сел. справі], а 1858 — дворянські губернські к-ти для вироблення проектів С. р. До цих к-тів на Україні було обрано 323 поміщики. Складені ними проекти С. р. розглядалися в редакційних комісіях, заснованих в березні 1859 для створення єдиного проекту С. р. Розгляд проектів С. р. супроводився боротьбою між окремими групами поміщиків. Більша частина їх, переважно дрібнопомісне дворянство і великі зем. магнати, виступали проти скасування кріпосного права або за звільнення селян без землі. Менша частина — гол. чин. поміщики, зв'язані з ринками, та ліберальна буржуазія — відстоювала необхідність звільнення селян з наділом, але з обов'язковою винагородою поміщикам не тільки за землю, а й за втрачене право на особу кріпосного селянина. Розходження в поглядах на звільнення селян, які мали місце і в усіх губерніях на території України, В. І. Ленін характеризував як боротьбу всередині пануючих класів виключно за міру і форму поступок. Спір здебільшого йшов «про те, — писав В. І. Ленін, — чи вигідніше для поміщика мати орендара (або „відробіткового“ селянина) зовсім без землі чи „з наділом“, тобто прикріпленого до місця, прив'язаного клаштем землі, з якого не можна жити і на якому доводиться шукати „заробітків“ (=іти з кабалу до поміщика)» (Твори, т. 17, с. 82). Справжня боротьба навколо реформи точилася між ліберально-кріпосницьким табором, який домагався шляхом реформи пристосувати поміщицьке землеволодіння до потреб капіталістич. розвитку Росії, і революційним демократами, очолюваними М. Г. Чернишевським, О. І. Герценом, М. О. Добролюбовим, Т. Г. Шевченком, які, відображаючи інтереси селянства, вимагали повного знищення кріпосництва шляхом нар. революції. За визначенням В. І. Леніна, реальне значення боротьби цих двох таборів полягало в «протиставленні двох шляхів капіталістичного розвитку: одного шляху, який пристосовує нову, капіталістичну Росію до старої, підпорядковує першу другій, сповільнює хід розвитку, — і другого шляху, який заміняє старе новим, усуває цілком відміли перешкоди новому, прискорює хід розвитку» (Твори, т. 17, с. 86). Розроблені маніфест і «Положення» про реформу 28.І (9.ІІ) 1861 були схвалені Держ. радою; 19.ІІ (3.ІІІ) 1861 підписані Олександром ІІ і обнародовані у столиці 9(21).ІІІ, в містах України з 9(21) по 19(31).ІІІ. Згідно з цими законоположеннями, 22,5 млн. кріпосних селян звільнялося від особистої залежності. За поміщиками закріплювалося право власності на всі належні їм землі. Селянам виділялися садиби й польові наділи, за які вони мали ввести викуп. Норми наділу встановлювалися різні — залежно від місцевості і якості землі. Там, де земля давала низькі прибутки, норми наділу були вищі, в місцевостях з високими прибутками — нижчі. На Пд. і Лівобережній Україні поміщики відрізали у селян 1 млн. дес. землі, або 28% їхнього дореформеного надільного землеволодіння. На Правобережній Україні, в Білорусії та Литві, де цар-

ський уряд під впливом польського визвольного повстання 1863—64 змушений був дещо пом'якшити умови С. р., та в ряді нечорноземних губерній площа землекористування селян трохи зроста. Зокрема, на Правобережній Україні вона збільшилася на 18%. Проте й тут селяни не одержали повного інвентарного наділу, яким вони користувалися за *інвентарними правилами 1847—48*, і вийшли «на волю» з малими ділянками землі, що не забезпечували їхнього прожиткового мінімуму. Внаслідок С. р. на Україні бл. 220 тис. ревільських душ було обезземелено, до 100 тис. одержали злидарські наділи до 1 дес. на душу, понад 1600 тис. — від 1 до 3 десятин. Одночасно з пограбуванням сел. наділів поміщики зберігали за собою краї землі. З цією метою вони повсюдно замінювали давні сел. наділи гіршими, позбавляли селян лісу, пасовиськ, водопоїв та ін. угідь, закріплюючи за собою монополне право на володіння надрами землі, користування лісом, ріками, озерами тощо. Лише по Катериносл., Херс., Таврійській і Харків. губерніях поміщики переселили на гірші землі 226 сіл та понад 7420 сел. сімей з 1240 ін. сіл.

Дещо пізніше кріпосне право було скасоване на Кавказі, в Закавказзі, Бессарабії. 13(25). X 1864 було видано указ про скасування кріпацтва в Тифліській губ. Наступного року чинність цього указу поширили на Кутаїську губ., 1866 — на Мегрелію. В Абхазії кріпосне право ліквідували 1870, у Сванетії — 1871. За указом 13(25).X. 1864 вся земля лишалася за поміщиками. Викуп не тільки польового наділу, а й садиби залежав від їхньої волі. У Вірменії та Азербайджані С. р. було проведено в різний час з 1870 по 1883. Вона мала не менш кабальний характер, ніж у Грузії. В Бессарабії за Положенням 14(26). VII 1868 селяни одержали землю в постійне користування за повинності.

До переходу на викуп селяни перебували в тимчасово зобов'язаному стані (див. *Тимчасово-зобов'язані селяни*), виконували тяжкі повинності — грошові (*оброк*) і відробіткові (*панщину*). Їхній розмір, порядок виконання, як і кількість землі, що відводилася селянам, фіксувалися в спец. документах — *уставних грамотах*. Усі спірні питання між селянами й поміщиками мали вирішуватися в *губернських в селянських справах присутствіях*.

Внаслідок застосування грабницької системи викупу селяни змушені були приносити поміщикам і казні величезні суми викупних платежів, що більше як у 3—4 рази перевищували продажну ціну зем. наділу. Розмір викупу, нарахованого на селян України, становив понад 500 млн. крб. Хоч С. р. надавала селянам особисту волю і право розпоряджатися майном, що було безперечним кроком вперед на шляху перетворення феодал. права на бурж., проте в їхньому правовому становищі зберігалися значні пережитки кріпосництва. Сільське й *волосне управління* після С. р. перебували у значній залежності від місцевих поміщиків і були дуже обмежені в своїх функціях. Дворянство здійснювало свій безпосередній вплив на них через інститут мирових посередників. Селянство зараховувалося у розряд податного стану і, на відміну від привілейованих станів, було зобов'язане нести весь податковий тягар і виконувати рекрутську, гужову, шляхову та ін. повинності. Зберігалися *сільська община* з її круговою порукою, окремі суди для селян, що мали право аж до 1904 засуджувати їх до принизливого покарання різками. Отже, селяни, як підкреслював В. І. Ленін, «залишилися і після звільнення „нижчим“, станом, податним бидлом, чорною кісткою,

з якої знущалося поставлене поміщиками начальство, видушувало податі, сікло різками, рукоприкладствувало і бешкетувало» (Твори, т. 17, с. 62).

Грабницькі напівкріпосницькі умови С. р. викликали могутній вибух нар. гніву. По всій країні розгорнувся масовий сел. рух. Лише на Україні протягом 60-х рр. 19 ст. відбулося понад 3 тис. сел. виступів, що ними було охоплено 4160 сіл з населенням понад 2 млн. чол. (див., напр., *Безуглівське селянське заворушення 1861*, *Кам'янськослобідське заворушення селян 1861*). В ряді місць виступи селян набирали характеру повстань. На стороні селян виступали революц. демократи, які закликали їх до збройного повстання, прагнули, зокрема, на Україні, в Білорусії і Литві об'єднати його з виступом польсь. повстанців. Проте революц. ситуація 1859—61 не переросла в революцію, хоч вона і вирвала у царизму реформу. Це пояснюється тим, що в країні не було тоді революц. класу, здатного очолити сел. маси й повести їх на штурм царизму, а також малочисельністю та слабкістю революціонерів-демократів, утопічністю їхніх поглядів і недостатньою їхньою організованістю. Тому сел. повстання того часу, як вказував В. І. Ленін, «лишилися одиницями, роздробленими, стихійними „бунтами“, і їх легко придушували» (Твори, т. 17, с. 62).

С. р. була обмеженою і половинчастою, але вона відіграла значну роль в історії Росії. За оцінкою В. І. Леніна, «це був крок по шляху перетворення Росії в буржуазну монархію... І після 61-го року розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбувалися перетворення, які зайняли в деяких старих країнах Європи цілі століття» (Твори, т. 17, с. 90).

Лит.: Маркс К. Заметки о реформе 1861 г. и пореформенном развитии России. В кн.: Архив Маркса и Энгельса, т. 12. М., 1952; Енгельс Ф. Про соціальне питання в Росії. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 18; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 4. Робітничая партія і селянство; т. 17. П'ятдесятіріччя падіння кріпосного права.— З приводу ювілею.— «Селянська реформа» і пролетарско-селянська революція; т. 18. Пам'яті Герцена; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961; Теплицкий В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні. К., 1959 [біоіогр. с. 297—306]; Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года. К., 1959; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополітичного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1970; Зайончковский П. А. Отмена крепостного права в России. М., 1960.

М. Н. Лещенко (Київ).

СЕЛЯНСЬКА СПІЛКА ВСЕРОСІЙСЬКА, Всеросійська селянська спілка — селянська революц.-демократична орг-ція, що виникла влітку 1905 під впливом робітн. руху, спрямованого проти самодержавства. Керівництво Спілкою було в руках народницької, есерівської інтелігенції. В Росії налічувалося бл. 500 волосних і сільсь. орг-цій С. с. В., до яких входило понад 200 тис. селян. На Україні було 7 губерньських, 12 повітових к-тів і понад 120 сільсь. і волосних орг-цій С. с. В., які об'єднували десятки тисяч селян (див., напр., *Покошицька селянська спілка*). С. с. В. домагалася націоналізації і передачі селянам без викупу монастирських, удільних та ін. земель, приватновласницьких — частково без винагород, частково за викуп, скликання *Установчих зборів*, знищення постійної армії і заміни її нар. ополченням тощо. Засобами

боротьби спілки були сел. страйки, відмова від сплати податків. Окремі орг-ції висловлювались за встановлення союзу з робітниками, за участь у збройному повстанні, конфіскацію поміщицьких земель тощо. Однак дрібнобурж. характер С. с. В. визначив половинчатість її програми. Вимагаючи ліквідації поміщицької власності на землю, спілка погоджувалася на часткову винагороду поміщиків та зближення з ліберальною буржуазією. Під впливом спадку революції та репресій царизму С. с. В. пішла в підпілля і, не маючи орг-ції, втратила зв'язки з селянством і на поч. 1907 припинила існування. Лит.: Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії. Твори. Вид. 4, т. 10; Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз 1905 г. «Исторические записки», 1955, т. 50; Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. К., 1956.

М. Н. Лещенко (Київ).

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ — див. *Аграрна програма КПРС*, *Аграрне питання* на Україні, *Селянство*.

СЕЛЯНСЬКИЙ ПОЗЕМЕЛЬНИЙ БАНК — держ. іпотечний банк у царській Росії. Засн. царським урядом 1882 з метою забезпечення поміщикам найвигідніших умов продажу землі. Був тісно зв'язаний з дворянським банком (див. *Дворянські банки*). До 1895 діяльність С. п. б. обмежувалася наданням сільсь. громадам позичок для купівлі землі на кабальних для трудового селянства умовах (7,5—8,5% на рік). У 1895 С. п. б. надано право купувати землі. З 1906 царський уряд використовував С. п. б. як одне з гол. знарядь столипінської аграрної політики, спрямованої на перетворення куркульства, якому було надано значні банківські кредити для купівлі землі на пільгових умовах, в соціальному опорі царизму. С. п. б. мав відділення в усіх губерніях України. В 1906—10 продав селянам України бл. 480 тис. десятин землі, з них 83% — куркульям-хуторянам. Декретом Рад. уряду від 25.XI (8.XII) 1917 С. п. б. ліквідовано.

«СЕЛЯНСЬКИЙ СОЦІАЛІЗМ» — утопічне, дрібнобурж. вчення про соціалізм, початок якому поклав О. І. Герцен. Він вбачав «соціалізм» у звільненні селян з землею, в общинному землеволодінні, в сел. ідеї «права на землю». «С. с.» розвивав і М. Г. Чернишевський, який основу соціалістич. розвитку Росії вбачав у *сільській общині*. М. Г. Чернишевський у соціалістич. перетвореннях вирішального значення надавав революц. активності трудящих мас, їхній класовій боротьбі. На Україні ідеї «С. с.» знайшли своє відображення в поглядах Т. Г. Шевченка, пізніше — С. А. Подолинського. В 2-й пол. 19 ст. «С. с.» у Росії пронагували народники (див. *Народництво*), потім його взяла на своє озброєння партія *есерів*, у яких він перетворився на контрреволюц. ідеологію куркульства. В «С. с.» не було «ні грана соціалізму» (Ленін В. І. Твори, т. 18, с. 10), він відображав ідеали й прагнення дрібної буржуазії, селянства, що боролось за знищення поміщицького землеволодіння. Істор.-прогресивною у «С. с.» була ідея активізації сел. боротьби проти решток феодалізму. Реакційність «С. с.» виявлялася в тому, що його представники вважали, нібито зрівняльний розподіл землі зупинить капіталістич. розвиток, заперечували істор. роль пролетаріату в соціалістич. перетворенні суспільства.

«СЕЛЯНСЬКИЙ СОЮЗ», Українське соціалістичне об'єднання «Селянський союз» — легальна революц. сел. орг-ція на Зх. Україні, що діяла під керівницт-

В. І. Севаст'янов.

М. О. Семашко.

М. І. Семейко.

вом *Комуністичної партії Західної України*. Створений у серпні 1924. Поширював свій вплив на Зх. Волинь, Холмщину, Полісся, Підляшшя, частину Сх. Галичини. Ставив за мету повалення капіталізму і встановлення соціалістич. ладу. Найвищим органом «С. с.» був конгрес, який обирав Центр. к-т, місцевими органами — окружні, сільські к-ти й к-ти первинних орг-цій. «С. с.» видавав газ. «*Наше життя*». Під його впливом перебувала більшість місцевих культ.-осв. орг-цій «Рідна хата». «С. с.» сприяв поширенню комуністич. ідей серед селян. У 1926 ввійшов до складу «*Сельробу*».

Г. С. Сизоненко (Львів).

СЕЛЯНСЬКІ З'ІЗДИ 1917 — повітові й губернські збори представників селян, які почали скликатися по всій Росії, у т. ч. на Україні, після Лютн. революції 1917. Спочатку С. з. проходили під впливом укр. есерів та ін. дрібнобурж. партій. Більшовики використовували С. з. як трибуну для боротьби за селянство, за *союз робітничого класу і селянства*. Під впливом більшовиків окремі повітові С. з. приймали рішення про розподіл поміщицьких земель. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції вплив більшовиків на С. з. помітно зріс. С. з. вітали ленінський *Декрет про землю*, Рад. уряд України. З обранням *Рад селянських депутатів* на тер. України, визволенні від *Центральної ради*, С. з. поступилися місцем з'їздам Рад сел. депутатів.

А. Г. Слосарський (Харків).

СЕЛЯНСЬКІ КОМІТЕТИ (1939) — органи нар. влади в сільс. місцевостях Зх. України, створені після її визволення Червоною Армією (вересень 1939). Разом з *тимчасовими управліннями* на Західній Україні становили систему тимчас. органів нар. влади Зх. України. С. к. у селах обирали на заг. зборах жителів села, у гмінах (волостях) — на зборах представників селян гміни. Обрані комітети затверджувалися тимчас. управліннями повітів. С. к. провели конфіскацію поміщицьких земель, реманенту і будівель та розподіл їх серед безземельних і малоземельних селян, встановлювали революц. порядок, вели боротьбу проти спекуляції та саботажу, організували школи для ліквідації неписьменності серед дорослого населення тощо. С. к. разом з тимчас. управліннями міст і повітів підготували умови для скликання *Народних Зборів Західної України*. Після утворення на Зх. Україні органів Рад. влади С. к. припинили свою діяльність і передали справи сільс. Радам депутатів трудящих.

В. С. Кульчицький (Львів).

«СЕЛЬРОб», «Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання» — масова легальна революц. орг-ція трудящих Зх. України. Створений за

ініціативою *Комуністичної партії Західної України* шляхом об'єднання в жовтні 1926 революц. сел. орг-цій «*Народна воля*» і «*Селянський союз*». Гол. метою «С.», який діяв під керівництвом КПЗУ, була боротьба за соціалізм. В 1927 відбувся розкол «С.». Під керівництвом ЦК КПЗУ у березні 1928 створено Ініціативний комітет єдності «Сельробу», що у травні 1928 провів з'їзд груп «С.», на якому утворено єди-

ну революц. орг-цію «Сельроб-єдність». «Сельроб-єдність» активізувала організаційну та ідеологічну роботу серед селян. ЦК КПЗУ направив для роботи в «С.» досвідчених організаторів сел. мас комуністів А. О. Сенюка, П. І. *Крайківського*, І. І. *Довганика* та ін. За неповними даними, «С.» 1931 налічував понад 10 тис. членів. Мав Центр. К-т, Гол. секретаріат, окружні, районні та сільс. к-ти, секції молоді та жіночу. «С.» видавав газети «*Сель-роб*», «*Воля народу*», «*Наше життя*», «*Нове життя*», «*Наше слово*». «С.» відіграв велику роль в організації та проведенні революц. виступів трудящих Зх. України, в зміцненні союзу робітн. класу й селянства, в залученні с.-г. робітників у профспілки, в боротьбі проти окупаційного режиму, встановленого урядом бурж.-поміщицької Польщі, проти зрадницьких дій укр. бурж. націоналістів. За активною участю «С.» 1928—29 проведено 57 страйкових кампаній, зокрема *Батицькі страйки 1928—29*, сел. страйки 1929 у Рудківському, Жовківському, Рава-Руському, Косівському, Снятинському та ін. повітах. У 1929 страйками було охоплено понад 30 тис. селян і робітників. «С.» разом з КПЗУ організував ряд антифашист. демонстрацій і мітингів, зокрема Рава-Руську політ. демонстрацію 1930. У березні 1930 «С.» узяв участь в *Європейському сел. конгресі* в Берліні. Через «С.» КПЗУ здійснювала свій вплив на освітні, спортивні та ін. масові орг-ції трудящих, спрямовуючи їхню діяльність на згуртування зх.-укр. робітників і селян для боротьби за соціальне і нац. визволення. 15.IX 1932 польс. бурж. уряд заборонив діяльність «С.» і оголосив його розпущеним. Активних працівників «С.» було заарештовано.

Г. С. Сизоненко (Львів).

«СЕЛЬРОб» — газета «Українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання» (див. «Сельроб»). Видавалася з 18.IX 1927 до 25.IX 1932 у Львові. До травня 1928 — орган «Сельроб-лівиці», потім орган «Сельроб-єдності». Газета мобілізувала трудящих Зх. України на революц. боротьбу за визволення від соціального та нац. гніту та воз'єднання з УРСР. Видання її було припинено урядом бурж. Польщі.

Г. С. Сизоненко (Львів).

«СЕМАФОР» — нелегальна газета, орган Одеського залізничного к-ту РСДРП. Вийшов один номер у грудні 1906. Видання припинилось у зв'язку з розгромом друкарні.

СЕМАШКО Микола Олександрович (20.IX 1874—18.V 1949) — рад. парт. і держ. діяч, один з організаторів рад. охорони здоров'я, дійсний член АМН СРСР (з 1944) і АПН РРФСР (з 1945). Член Комуністич. партії з 1893. Н. в с. Лівенському (тепер Лип. обл.) в сім'ї вчителя.

Після закінчення мед. ф-ту Казанського ун-ту (1901) працював земським лікарем. З 1904 — член Нижегород. к-ту РСДРП. За участь у революц. русі був заарештований, 1906 емігрував до Женевы. Був делегатом Штутгартського конгресу 2-го Інтернаціоналу (1907). В 1908 переїхав до Парижа, де став секретарем *Закардонного бюро ЦК РСДРП*. Брав участь в організації парт. школи в Лонжюмо (1911). Був делегатом VI (Празької) Всерос. конференції РСДРП (1912). В 1913 жив у Сербії і Болгарії, на поч. 1-ї світової війни був інтернований. Влітку 1917 повернувся до Росії, брав активну участь у Жовтн. збройному повстанні в Москві. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — зав. мед.-санітарним відділом Моск. Ради робітн. і солдат. депутатів. У 1918—30 — нарком охорони здоров'я РРФСР; з 1930 — на відповідальній роботі у ВЦВК; 1922—48 — професор 1-го Моск. мед. ін-ту, 1945—49 — також директор Ін-ту шкільної гігієни АПН РРФСР, 1947—49 — Ін-ту організації охорони здоров'я та історії медицини АМН СРСР (1949 цьому ін-тові присвоєно ім'я М. О. Семашка). В 1928—36 — гол. редактор 1-го видання Великої медичної енциклопедії. Автор наук. праць, серед них — нарис у про Т. Г. Шевченка. Нагороджений орденом Леніна. Тв.: *Избранные произведения*. М., 1967 [бібліогр. с. 340—369]; *Прожитое и пережитое*. М., 1960; *У к р. п е р е к л.* — Незабутний образ. К., 1960.

Лит.: Горфин Д. В. Н. А. Семашко. М., 1967.
СЕМЕВСЬКИЙ Василь Іванович [6.I 1849 (25.XII 1848 с. ст.) — 21.IX 1916] — рос. історик ліберально-народницького напрямку. Н. в м. Полоцьку в дворянській сім'ї. В 1872 закінчив істор.-філол. факультет Петерб. ун-ту. В 1882—86 — приват-доцент Петерб. ун-ту, з якого був звільнений за антимонархічний зміст своїх лекцій. В 1906 С. вступив до дрібнобурж. «нар.-соціалістич. партії». В своїх працях висвітлював історію селянства в Росії, суспільно-політ. рухи на Україні 18—19 ст. С. — автор першого дослідження про Кирило-Мефодіївське т-во, а також окремих розвідок про його діячів — Т. Г. Шевченка, М. І. Костомарова, М. І. Гулака. Демократизм у працях С. поєднувався з утопічним дрібнобурж. соціалізмом. Хоч фактичний матеріал праць С. не втратив цінності донині, висновки автора є хибними, заснованими на ідеалістич. суб'єктивно-соціологіч. методи.

Тв.: *Крестьяне в царствование императрицы Екатерины II*, т. 1—2. СПб., 1881—1901; *Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века*, т. 1—2. СПб., 1888; *Политические и общественные идеи декабристов*. СПб., 1909; *Кирило-Мефодиевское общество 1846—1847 гг.* М., 1919; М. В. Буташевич-Петрашевский и петрашевцы, ч. 1. М., 1922.
Лит.: Волков С. И. В. И. Семевский (К научной биографии). «История СССР», 1959, № 5.

В. Г. Сарбей (Київ).

СЕМЕЙКО Микола Ларіонович (25.III 1923—20.IV 1945) — рад. військ. льотчик, гвардії капітан, двічі Герой Рад. Союзу (квітень, червень 1945). Член Комуністич. партії з 1943. Н. в м. Слов'янську (тепер Донец. обл.) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1940. У 1942 закінчив Ворошиловгр. військ.-авіац. школу. Під час Великої Вітчизн. війни як пілот, командир ланки, заст. командира ескадрильї та штурман 75-го гвард. штурмового авіаполку брав участь у боях на 4-му Укр. та 3-му Білорус. фронтах. Відзначився в районі Мелітополя, Запоріжжя, Каховки, у Білорусії та Сх. Пруссії. Особисто здійснив 227 бойових вильотів. Загинув у бою. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.
СЕМЕН ОЛЕЛЬКОВИЧ (р. н. невід. — п. 1470) — останній київський удільний князь

[1455—70]. Правнук великого лит. князя *Ольгерда*, син київського князя *Олелька Володимировича*. Спираючись на місцевих укр. феодалів, прагнув розширити автономію *Київського князівства*, що перебувало під владою Лит. великого князівства. Підтримував опозицію лит. феодалів проти польс. короля *Казимира IV*. Вів боротьбу проти нападів крим. татар на укр. землі. Після смерті С. О. польс.-лит. уряд остаточно ліквідував Київське князівство.

СЕМЕНАРОВ Георгій Ангелович (15.IV 1888—1910) — член Київ. орг-ції РСДРП, більшовик. Н. у м. Великому Тирнові (тепер НРБ) в сім'ї дрібного торговця. З 1900 вчився у Києві. В листопаді 1908 — січні 1909 — вільний слухач Київ. комерційного ін-ту. Брав активну участь у роботі Київ. орг-ції РСДРП. В 1908—09 С. очолював більшовицьку орг-цію Подільського р-ну Києва. На поч. січня 1909 був заарештований. Перебуваючи в Лук'янівській тюрмі, захворів на сухоти. В травні 1910 С. заслано в Ірк. губ., де він і помер.

Лит.: Шевченко Ф. П. Більшовик Георгій Семеновар — син болгарського народу. «Український історичний журнал», 1962, № 5.

Г. М. Попов (Харків).

СЕМЕНІВКА — місто Черніг. обл. УРСР, центр Семенівського р-ну, на р. Ревні (бас. Дніпра). Залізнич. ст. (Семенівка). 10,2 тис. ж. (1971). Засн. як козац. слобода у 80-х рр. 17 ст. на тер. *Стародубського полку*. З 1782 — у складі Новомистського повіту Новгород-Сіверського намісництва, з 1797 — у складі Малоросійської, з 1802 — Черніг. губ., з 1808 — Новозибківського повіту тієї ж губ. У 19 ст. — один з центрів кустарної шкіряної пром-сті. В 1901 створено с.-д. гуртки. В 1903 вони об'єдналися в єдину орг-цію під назвою «Партія „Искры“», яка з поч. 1904 входила до Польського к-ту РСДРП. У червні, липні та грудні 1905 і січні 1906 під її керівництвом у С. проходили мітинги й демонстрації. 12.III 1906 в С. відбувся збройний виступ трудящих з метою звільнити заарештованих членів місцевої с.-д. орг-ції. В листопаді 1917 в С. встановлено Рад. владу і організовано червоногвард. загін. 17.IV 1918 С. окупували австро-нім. війська. Сформований в С. з робітників і селян повстанський загін восени 1918 ввійшов до складу Богунського полку (див. *Богунці*), що його очолював М. О. Щорс. 2.XII 1918 на заклик підпільного більшовицького к-ту в С. почалась повстання проти окупантів і військ гетьманщини, було сформовано ревком, який при сприянні нім. солдатської Ради утримував владу до 16.XII — дня вступу в С. 1-ї Укр. рад. д-зії. З травня 1919 до квітня 1926 була в складі РРФСР. З 1926 — в складі Глухівського округу. З 1932 — у складі Черніг. обл. Під час Великої Вітчизн. війни С. 25.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В серпні 1941 було організовано підпільний райком партії, який очолили І. Ф. Тихоновський і Х. М. Чернуха. На взуттєвій фабриці діяла підпільна парт. група, яку очолювала М. Е. Здо-та. Мужню боротьбу проти окупантів поблизу С. вели партизани з'єднань О. Ф. Федорова і М. М. *Попудренка*. 22.IX 1943 рад. війська визволили С. З 1958 С. — місто. В місті деревообробний, маслоробний, крохмалевий та торфобрикетний з-ди; взуттєва ф-ка. 6 загальнонавч. і 1 муз. школи. В С. народилися В. М. *Примаков* та двічі Герой Рад. Союзу В. В. *Сенько*.

В. К. Молочко (Чернігів).

СЕМЕНОВ Борис Олександрович (22.I 1890—29.X 1937) — рад. парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1907. Н. в Петерб. губ. в робітн. сім'ї.

Вів революц. роботу в Петербурзі. В 1909 заарештований і засланий на довичне поселення в Ірк. губ. Після Лютн. революції 1917 повернувся до Петрограда. В 1917—22 — на відповідальній парт. роботі в Петрограді, голова Петрогр. губернської надзвичайної комісії. В 1925—27 — перший секретар Луган., з 1927 — Дніпроп. окружкомів КП(б)У. В 1931—34 — другий секретар Середньо-азіат. бюро ЦК ВКП(б). У 1934—36 — перший секретар Крим., а потім Сталінгр. обкомів ВКП(б). На XIV—XVII з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на IX—XI з'їздах КП(б)У — членом ЦК. З 1925 — кандидат у члени Політбюро, 1927—31 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Леніна.

СЕМЕНОВ Олексій (пр. н. і см. невід.) — керівник селянського руху 1826 в Уманському повіті Київ. губ., солдат 2-го батальйону Дніпровського піх. полку. Походив з селян с. Хмельова Орл. губ. Повертаючись у січні 1826 з тимчасової відпустки у свій полк, що перебував у містечку Соколівці (тепер село Жашківського р-ну Черк. обл.), С. зробив невдалу спробу підняти повстання селян у с. Окопи (тепер Гребінківського р-ну Полт. обл.). В квітні 1826 С. очолив масовий антикріпосницький сел. рух, який охопив села Мошурове, Іваньки, Романівка та ін. Уманського пов. (див. *Мошурівське селянське заворушення 1826*). Царський уряд жорстко придушив сел. рух. С. засуджено до смертної кари, яку замінено покаранням канчуками й засланням на каторгу. Дальша його доля невідома.

СЕМЕНОВ-ЗУСЕР Семен Анатолійович (4.VIII 1887—8.XI 1951) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1948), професор (з 1937). Н. в Павлограді (тепер Дніпроп. обл.) в сім'ї вчителя. З 1907 вчився в Петербурзькому лісовому інституті, пізніше в Археол. інституті, який закінчив 1914. З 1915 — на викладацькій роботі. В 1929—33 був ученим хранителем Музею антропології та етнографії АН СРСР. З 1937 — зав. кафедрою давньої історії та археології Харків. ун-ту (в роки Великої Вітчизн. війни завідував кафедрою заг. історії Об'єднаного укр. ун-ту в Кзил-Орді Каз. РСР). Провадив археол. розкопки *Ольїї* та її некрополя (1920—21), досліджував мегалітичні споруди в Криму (1930—33), пам'ятки *салтїаської культури* (1946—48). Праці з давньої історії та археології Пн. Причорномор'я, з історіографії скіфів.

Тв.: Князь Святослав. Х., 1946; Опыт историографии скифов, ч. 1. Скифская проблема в отечественной науке. 1692—1947. Х., 1947; Стародавня історія, в. 1. К., 1949.

Лит.: Шрамко Б. А. Памяти проф. С. А. Семёнова-Зусера. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1952, в. 1.

СЕМЕНТОВСЬКИЙ Костянтин Максимович (літ. псевд. — К а л а й д е н с ь к и й; 1823—1902) — укр. етнограф, фольклорист, публіцист ліберально-бурж. напрямку. Н. на Полтавщині. В 1839 закінчив Ніжинський ліцей. Був близький до І. І. Срезневського, П. П. Гулака-Артемовського, А. Л. Метлинського, М. І. Костомарова та ін. діячів укр. культури. В своїй етнографічній праці «Нарис малоросійських повір'їв і звичаїв, що стосуються свят» (1843) поряд з описом укр. святкової звичаєвості поставив питання про предмет і завдання укр. етнографії, висловив ряд передових для свого часу теоретич. положень і методич. настанов (точність запису при збиранні польових матеріалів, наук. анотація їх) у галузі етнографії та фольклористики.

В. Ф. Горленко (Київ).

СЕМЕНТОВСЬКИЙ Микола Максимович (2.III 1819—5.XI 1879) — укр. дворянський історик-

краєзнавець, етнограф, письменник. Н. у с. Семеновіріці (тепер с. Ірклів Чернобайського р-ну Черк. обл.) у сім'ї дрібного поміщика. Після закінчення Ніжинського ліцею 1840—75 служив у Харкові, Петербурзі й Києві.

Опублікував ряд історико-археол. розвідок. Праці «Старовина малоросійська, запорізька і донська» (СПБ, 1846), «Запорізький рукопис, що свідчить, в яких саме місцях і які скарби заховали гайдамаки та місцеві жителі» (К., 1857), «Сказання про лова великих князів кївських» (СПБ, 1857), «Київ, його святині, старожитності, достопам'ятності і відомості, необхідні для його шанувальників і мандрівників» (Вид. 7. К.—СПБ, 1900) зберігають певне довідкове значення.

Лит.: Ротач П. Літературна Полтавщина. «Архіви України», 1968, № 4. В. Г. Сербей (Київ).

СЕМІВОЛОС Олексій Ілліч (н. 17.III 1912) — передовик виробн., бурильник-новатор у залізрудній пром-сті УРСР. Член КПРС з 1940. Н. в с. Квітках (тепер Корсунь-Шевченківського р-ну Черк. обл.) в сім'ї робітника. З 1929 працював на підприємствах Криворізького залізрудного басейну. З 1933—бурильник шахти №10 рудоуправління ім. Ілліча (Дніпроп. обл.). В 1940 виступив ініціатором методу швидкісного багатозабійного буріння. 27.VII 1940, працюючи за цим методом, С. встановив рекорд, оббуривши за зміну 18 заобів та виконавши норму на 1200%, а наступного дня — на 1625%. З ініціативи С. в Кривбасі розгорнувся рух «двохсотенників» (робітників, що виконували норми на 200%). З 1944 С. — на керівних посадах у Криворізькому басейні. З 1972 — на пенсії. Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. Держ. премія СРСР, 1942. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

СЕМІЛІТНЯ ВІЙНА 1756—63 — війна між Пруссією, Англією, Португалією, з одного боку, та Австрією, Росією, Саксонією, Францією, Швецією, Іспанією й рядом дрібних нім. д-в, з другого. Причиною війни було загострення англо-франц. боротьби за колонії та зіткнення агресивної політики Пруссії з інтересами Австрії, Франції та Росії. У 1756 Англія уклала з Пруссією Вестмінстерську конвенцію, спрямовану проти Франції, а Франція та Австрія підписали Версальський договір, спрямований проти Пруссії. У серпні 1756 пруськї війська вторглися до Саксонії, у вересні — до Австрії. До австро-франц. блоку 1756 приєдналася більшість д-в «Священної Римської імперії», Росія, 1757 — Швеція. В складі рос. армії діяли Київ., Ніжинський, Чернігівський, Чугуївський укр. козац. полки. Внаслідок перемоги рос. військ 1757 біля Гросс-Егерсдорфа, 1758 побл. Цорндорфа, 1759 під Пальцігом та Кунерсдорфом Пруссія опинилася в катастрофічному становищі. 28.IX(9.X) 1760 рос. війська здобули Берлін. Від повної катастрофи її врятував рос. імператор *Петро III*, який, прийшовши 1761 до влади, уклав російсько-пруськї союзний договір. Після смерті Петра III уряд *Катерини II* відмовився від воєнного союзу з Пруссією, але війни не відновив, оскільки не хотів повного розгрому Пруссії. Англія, що вела дії проти Франції гол. чином на морі і в колоніях, 1757 витіснила французів з Індії, 1760 захопила франц. володіння в Канаді. В 1761 у війні на боці Франції взяла участь Іспанія, а на боці Англії — Португалія. В 1762 з війни вишла Швеція, припинилися воєнні дії між Пруссією і Францією та Англією. В 1763 Франція та Іспанія підписали Паризький мирний договір з Англією та Португалією, за яким Франція втратила Канаду та ряд ін. колоній. Того ж року Пруссія

уклала з Австрією і Саксонією Губертусбурзький мирний договір, за яким Пруссія закріпила за собою Сілезію. Війна підірвала колоніальну могутність Франції, ослабила Австрію, Пруссію та Іспанію, сприяла перетворенню Англії на наймогутнішу морську й колоніальну д-ву. Перемоги рос. зброї зірвали агресивні плани пруської воляччини.

СЕМІНСЬКИЙ Віталій Купріянович (н. 14.VI 1906) — передовик виробн., токар-новатор квіт. з-ду «Червоної екскаватор». Засл. винахідник УРСР (1962). Член КПРС з 1940. Н. в с-щі Бучі (тепер с-ще м. т. у складі Ірпінської міськради Київ. обл.) в сім'ї будівельника. В роки четвертої п'ятирічки виступив одним з ініціаторів руху за виконання п'ятирічки за 4 роки та всесоюзного руху токарів-швидкісників. За 1946—49 виконав 20 річних норм. Розробив і впровадив комплексний метод швидкісної обробки металів. У 1959 в числі ін. новаторів пром-сті виступив за створення фонду економії ім. Семирічки за рахунок впровадження раціоналізаторських пропозицій. За роки семирічки (1959—65) на з-ді було впроваджено 50 рац. пропозицій С., які дали багато тис. крб. економії. Десятки його раціоналізаторських пропозицій з великим економіч. ефектом було впроваджено на багатьох підприємствах країни. Опублікував ряд праць. Держ. премія СРСР, 1950. Депутат Верховної Ради УРСР 6-го скликання. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

СЕМІРІЧНИЙ ПЛАН РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР — держ. перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1959—65. Осн. напрями плану було розроблено в «Контрольних цифрах розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 роки», що їх затвердив *Двадцять перший з'їзд КПРС* (1959). З'їздові передувало всенар. обговорення контрольних цифр семирічки. Гол. завдання семирічного плану полягало в забезпеченні дальшого піднесення всіх галузей економіки на базі переважачого зростання важкої індустрії, значного посилення економіч. потенціалу з тим, щоб забезпечити безперервне підвищення життєвого рівня трудящих. Семирічний план став важливим етапом на шляху створення матеріально-тех. бази комунізму, вдосконалення соціалістич. відносин і формування людини комуністич. суспільства. Держ. капіталовкладення на 1959—65 було встановлено в розмірі 194—197 млрд. крб. 40% з них використано на розвиток сх. районів СРСР. За семирічку осн. виробничі фонди зросли в 1,9 раза, у пром-сті — вдвоє. Було збудовано 5,5 тис. великих підприємств, у т. ч. Зх.-Сибірський і Карагандинський металургійні з-ди, газопровід Бухара — Урал, Братську гідроелектростанцію. Обсяг пром. продукції збільшився на 84% проти 80%, передбачених планом. Осн. виробничі фонди нар. г-ва зросли на 92%. У 1965 вироблялось 506,7 млрд. *квт.год* електроенергії, 66,2 млн. *т* чавуну, 91 млн. *т* сталі, видобуто 242,9 млн. *т* нафти, 129,4 млрд. *м³* газу, 577,7 млн. *т* вугілля. Проведено тех. реконструкцію транспорту, вантажоборот якого зріс на 72%. За роки семирічки відбулося дальше зміцнення матеріально-тех. бази с. г., економіки колгоспів і радгоспів. Нац. доход збільшився на 53%. Середньомісячна заробітна плата робітників і службовців зросла з 78 крб. у 1958 до 96,5 крб. у 1965. Збільшилися розміри пенсій, уперше в історії Рад. д-ви введено пенсії для колгоспників. Число осіб, які мають середню (повну і неповну) освіту, збільшилося серед робітників пром-сті з 45 до 58%, а серед колгоспників —

з 23 до 31%. Збудовано 17 млн. квартир та індивідуальних будинків, житл. фонд зріс на 40%. У роки семирічки набули дальшого розвитку різні галузі науки, освіта, охорона здоров'я трудящих, л-ра й мистецтво.

Вагомий вклад у розвиток економіки Рад. Союзу за роки семирічки внесли трудящі України. Заг. обсяг пром. виробн. в УРСР зріс протягом 1959—65 на 84% замість 77%, передбачених контрольними цифрами. За семирічку на Україні збудовано понад 900 нових підприємств. Завершено будівництво Кременчуцької і Дніпродзержинської та введено в дію перші черги Київської, Бурштинської і Криворізької електростанцій. Протягом семирічки виробничі фонди пром-сті зросли більш як у 2 рази, продуктивність праці — на 42%. Понад обсяги, передбачені контрольними цифрами, вироблено 24 млрд. *квт.год* електроенергії, 5,5 млн. *т* чавуну, 18,6 млн. *т* сталі, 19,3 млн. *т* прокату, видобуто 30,6 млн. *т* залізної руди і 941 тис. *т* марганцевої руди. В 1965 на Україну припала половина загальносоюзного випуску чавуну, понад 40% сталі і прокату, більше половини видобутку залізної руди, третина вугілля, чверть мінеральних добрив, 62% цукру. Машинобудівні з-ди республіки випускали 48% союзного виробн. металургійного і 31% хім. устаткування, 96% вугільних комбайнів, половину силових трансформаторів, 38% великих електричних машин, 97% сучас. магістральних тепловозів, 45% вантажних вагонів. За семирічку значно підвищилися добробут і культурний рівень населення республіки. Нац. доход збільшився на 54%. Середня заробітна плата робітників і службовців зросла в 1,2 раза, доходи колгоспників — більш ніж у 1,5 раза. Суспільні фонди споживання зросли в 1,7 раза. В містах і робітн. селищах збудовано 96 млн. *м²*, а на селі 911 тис. індивідуальних житл. будинків.

Підбиваючи підсумки виконання семирічки, *Двадцять третій з'їзд КПРС* відзначив великі успіхи і піддав критичному аналізу хибі й прорахунки, які мали місце в ході виконання плану. З ряду показників семірічний план не був виконаний. Обсяг продукції с. г. збільшився тільки на 14%. В останні роки семирічки уповільнилися темпи зростання продуктивності праці й нац. доходу. Виявилися недоліки в управлінні нар. г-вом. Викривши недоліки у виконанні семирічки, XXIII з'їзд КПРС накреслив систему заходів, спрямованих на раціональне використання створених у СРСР величезних продуктивних сил, на швидке зростання нар. добробуту і виробив новий підхід до керівництва нар. господарством. *Лит.*: Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС. К., 1959; Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966; Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1959; XXIII з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. К., 1967; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971. В. І. Полурез (Київ).

СЕМІРЯГА Михайло Іванович (н. 14.XI 1922) — укр. і рос. рад. історик, доктор істор. наук (з 1963), професор (з 1967). Член КПРС з 1943. Н. в с. Катеринівці (тепер Хмельницького р-ну Хмельн. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1945—50 працював в органах рад. військ. адміністрації в Німеччині. В 1950 закінчив (заочно) істор. факультет Моск. ун-ту. В 1950—67 викладав історію СРСР та історію КПРС у військ. академіях. З 1967 — нач. відділу Ін-ту воєнної історії Міністерства оборони СРСР. Праці з історії 2-ї світової війни. Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Вторая мировая война и пролетарский интернационализм. М., 1962; Антифашистские народные восстания. М., 1965; Эхо Сталинградской битвы. Волгоград, 1969; Советские люди в европейском Сопротивлении. М., 1970.

СЕН-ЖЕРМЕНСЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР 1919 — один з договорів *Версальсько-вашигтонської системи*. Підписаний 10.IX в Сен-Жермен-ан-Ле (побл. Парижа) між Австрією, з одного боку, і країнами-переможцями — США, Великобританією, Францією, Італією та Японією, а також Бельгією, Грецією, Китаєм, Кубою, Нікарагуа, Панамою, Польщею, Португалією, Румунією, Сербо-Хорвато-Словенською д-вою, Сіамом та Чехословащиною, з другою. Договір констатував розпад Австро-Угорщини на ряд самостійних д-в після її поразки у 1-й світовій війні, утворення Австр. республіки, визнав незалежність Чехословащини та Сербо-Хорвато-Словенської д-ви (з 1929 — Югославія). У зв'язку з революцією в Угорщині 1919 від неї до Австрії було передано Бургенланд, частину якого з м. Шопрон 1921 повернуто Угорщині. Італія одержала Пн. Тіроль. Незважаючи на вимоги *Буковинського народного віча 1918* і *Закарпатських всенародних зборів 1919* возз'єднати Пн. Буковину й Закарпаття з Рад. Україною, Пн. Буковину було передано Румунії, а Закарпаття — Чехословащині. Це викликало протести урядів Рад. Росії та Рад. України. С.-Ж. м. д. забороняв аншлюс Австрії, обмежив кількість австр. армії 30 тис. чол. Австрія позбавлялася права мати військ. флот і військ. авіацію, передавала переможцям у рахунок репарцій весь торг. і риболов. флот. Договір мав перетворити країни Південно-Східної Європи на т. з. санітарний кордон проти Країни Рад і діяв до аншлосу Австрії гітлерівською Німеччиною 1938.

О. В. Долинський (Київ).

СЕНЯВІН Дмитро Миколайович (17.VIII 1763—17.IV 1831) — рос. флотоводець, адмірал (з 1826). Н. в с. Комліві (тепер Калусь. обл.) в дворянській сім'ї. В 1780 закінчив Мор. кадетський корпус. У 1782 його було призначено до Азовської військ. флоталії. Брав участь у будівництві Севастопольської військ.-мор. бази, створенні Чорномор. флоту. Під час рос.-тур. війни 1787—91 командував загonom кораблі. У 1807 рос. флот під командуванням С. розгромив у Дарданельській і Афонській битвах тур. ескадру. В 1813 звільнений у відставку. В 1825, під час підготовки війни з Туреччиною, С. було призначено командуючим Балт. флотом. У 1830 вийшов у відставку С. розвинув тактику мор. бою, розроблену Ф. Ф. Ушаковим. Демократичні погляди С. привернули увагу декабристів, які намічали ввести його до складу Тимчас. уряду. Ім'ям С. названо миси в протоці Брістоль Берінгового моря і на Пд. Сх. о-ва Сахалін, а також ряд бойових кораблів рос. і рад. флоту.

СЕНЯВІН Наум Якимович (бл. 1680—4.VI 1738) — рос. військ.-морський діяч, віце-адмірал (1727). Н. у дворянській сім'ї. Під час *Північної війни 1700—21* очолював С. загін з шести кораблів 1719 розгромив швед. ескадру біля о-ва Езель (Сарема). В 1728—32 С. командував галерним флотом, з 1737—ком. *Дніпровською військовою флотилією*. Під час російсько-турецької війни 1735—39 брав участь в обороні Очакова.

СЕНЯВІН Олексій Наумович (1716—21.VIII 1797)—рос. військ.-морський діяч, адмірал (1775). Син Н. Я. Сенявіна. На флоті з 1734. Брав участь в рос.-тур. війні 1735—39 в *Дніпровській військовій флотилії*. Під час Семилітньої війни 1756—63 командував лінійним кораблем при блокаді Кольберга (Колобжега). В 1762—66—у

відставці. Під час рос.-тур. війни 1768—74 командував Азовською флотилією. Сприяв рос. військам здобути Крим з фортецями Керч та Єнікале. Брав участь у створенні *Чорноморського флоту*.

СЕНЯВСЬКІ (Sieniawscy), С и н я в с ь к і — польс. магнатська родина. В 16 — на поч. 18 ст. володіла значними маєтками на Україні, гол. чин. у Галичині й на Поділлі. М и к о л а Є р о н і м С. (1645—83) — волинський воєвода (з 1680), польний коронний гетьман (з 1682), рогатинський староста. А д а м М и к о л а С. (бл. 1666—1726) — бельзький воєвода (з 1692), польний коронний гетьман (з 1702), великий коронний гетьман (з 1706), краківський каштелян (з 1710). Керував придуренням на Правобережній Україні *Палія повстання 1702—04*. Рос. уряд підтримував його кандидатуру на королів. престол у Польщі після зречення *Августа II* (1706). Під час міжусобної боротьби з руським воєводою Й. Потоцьким 1718 захопив м. Станіслав. Після його смерті маєтності С. перейшли до *Чарторийських*.

Я. Д. Ісаевич (Львів).

СЕНЬКО Василь Васильович (н. 15.X 1921) — рад. військ. льотчик, полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1942. Н. в с. Семенівці (тепер райцентр Черніг. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1940. У 1941 закінчив Олсуф'євську школу стрільців-бомбардирів. Під час Великої Вітчизн. війни воював на Волховському фронті в складі легкомоторної авіації та як стрілець-бомбардир, штурман екіпажу, штурман ланки 10-го гвард. авіаполку і штурман ескадрильї 752-го авіаполку далекогосяної дії на Сталингр., Ленінгр. та ін. фронтах. Здійснив 402 бойові вильоти (з них 230 як лідер), завдавши ворогові значних втрат у живій силі й техніці. Після війни продовжував службу у ВПС. У 1952 закінчив Військ.-повітряну академію. З 1954—на військ.-викладацькій роботі.

М. Р. Кошкін (Москва).

СЕРАКОВСЬКИЙ (Sierakowski; псевд.— Д о л е н г о) Зигмунт (Сигізмунд; 30.V 1826—27.VI 1863) — видатний польс. революц. демократ, капітан рос. армії. Н. в с. Лісовою (тепер Маневиського р-ну Волин. обл.) у сім'ї дрібнопомісного польс. дворянина. В 1838—45 вчився в Житомир. гімназії, з 1845 — у Петерб. ун-ті. В квітні 1848 за намір перейти рос.-австр. кордон для участі в революц. подіях 1848 у Галичині його виключили з ун-ту та віддали в солдати в арештантські роти Оренбурзького корпусу. На засланні С. подружився з Г. Г. Шевченком. У 1856 повернувся до Петербурга. В 1859 закінчив Академію Ген. штабу, служив офіцером особливих доручень у Ген. штабі. В Петербурзі мав тісні зв'язки з рос. революц. демократами М. Г. Чернишевським та М. О. Добролюбовим, співробітничав у журн. «Современник». У 1857 разом з Я. Домбровським створив у Петербурзі таємний революц. гурток з військ. та цивільних службовців, метою якого була боротьба за бурж.-демократич. перетворення в Росії, за незалежність Польщі. Гурток мав зв'язки з польс. та укр. революц. підпіллям Варшави, Києва тощо. В 1860, під час закордонного відрядження, С. зустрічався з О. І. Гершеном, М. П. Огарьовим, встановив контакти з польс. революц. еміграцією. У березні 1863 нелегально виїхав до Литви, де в квітні очолював сел. повстання. С. було поранено в сутичці з уряд. військами, взято у полон і страчено.

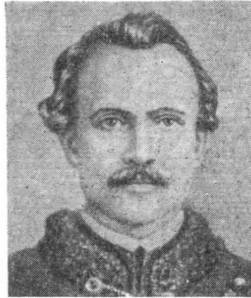
Літ.: Дьяков В. Сигизмунд Сераковский. М. 1959.

Г. І. Марухов (Київ).

СЕРБИН Іван Юрійович (р. н. невід. — квітень 1665) — брацлавський полковник [1658, 1663—65]. Походив з заможного сербського роду. В 50-х рр. 17 ст. переселився з Сербії на Україну і вступив на службу до козаків війська. В 1658 гетьман І. *Виговський* призначив С. брацлавським полковником. Очолюючи загін іноземних найманців, С. брав участь у придушенні нар. повстання на Лівобережній Україні, керованого

В. В. Сенько.

З. Сераковський.

О. І. Сердюк.

М. *Пушкарем* і Я. *Барабашем*. Восени 1658, під час спроби брата гетьмана — Д. *Виговського* — захопити Київ, С. взяли в полон і заслали вглиб Росії. Повернувшись 1660 на Україну, С. оселився в Корсуні. В 1663 гетьман І. *Брюховецький* знову призначив його брацлавським полковником. У 1664 С. брав участь у воєнних діях проти загонів ставленика шляхет. Польщі правобережного гетьмана П. *Тетері*. Загинув С. під Уманню в бою проти польс.-шляхет. війська.

К. І. *Стецюк* (Київ).

СЕРБИЧЕНКО Олександр Калістратович (29.XI 1890—14.I 1938) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1907. Н. в м. Люботині (тепер Харків. обл.) в сім'ї робітника. В 1903 закінчив земське училище і працював у ремісничих майстернях. Вів підпільну революц. роботу в Кременчугці, з 1916 — у Харкові. Після Лютн. революції 1917 — член Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів, член Харків. к-ту РСДРП(б). Після громадян. війни — голова Кременчугського, а з 1922 — Полт. губвиконкомів. Був заст. Голови Раднаркому УРСР. Працював торгпредом СРСР в Австрії. На IX і X з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. У 1930—33 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Не раз обирався членом ВУЦВК.

Л. О. *Кирилов* (Київ).

СЕРГІЄНКО Іван Васильович (24.II 1918 — кінець січня 1943) — один з організаторів і керівників підпільної боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич. партії з 1939. Н. у с. Ханеві (тепер с. Підгайне Іванківського р-ну Київ. обл.) в селянській сім'ї. В 1938—40 — у Червоній Армії. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. З 1940 — учитель, зав. початковою школою у с. Ханеві. Під час Великої Вітчизн. війни з серпня 1941 по квітень 1942 керував підпіллям у Розважівському р-ні Київської обл. Влітку 1942 С. організував ініціативну групу, яка 20.IX 1942 створила в с. Ставах Кагарлицького р-ну підпільний обком партії. С. було обрано першим секретарем. Під його керівництвом обком накреслив і здійснював широку програму боротьби проти окупантів. Обком організував і затвердив 20 підпільних райкомів партії, налагодив зв'язки з комуністами Києва і багатьох районів області. Представників обкому було надіслано також до Дніпроп. і Житом. областей для організації підпільних груп. Уночі проти 18.I 1943 гестапо заарештувало 135 підпільників, у т. ч. й С., і після тортур страатило їх. О. С. *Кременчуцька* (Київ).

СЕРДИЧ Данило Федорович (10.VIII 1896—28.VII 1937) — радянський військ. діяч, комдив. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Врховині

(тепер СФРЮ) в селянській сім'ї. Напередодні 1-ї світової війни виїхав до Росії, де вступив у рос. армію. Після Лютн. революції 1917 — член *Югослов'янського революційного союзу*, що діяв в Одесі. Брав участь у боротьбі за владу Рад у Катеринославі, у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді 1917. В 1918 на чолі серб. революц. загону і полку брав участь у боях проти австро-нім. окупантів у районі Катеринослава, проти білогвардійців під Парижем. У 1918—20, командуючи кав. полком і бригадою, брав участь у боях проти денікінців і врангелівців. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі: командир кав. бригади, кав. д-зії, кав. корпусу. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

СЕРДЮК Олександр Іванович (н. 27.VI 1900) — укр. рад. актор, нар. артист СРСР (з 1951), професор (з 1946). Член КПРС з 1943. Н. в с. Бзіві (тепер Баришівського р-ну Київ. обл.) в селянській сім'ї. В 1919 закінчив Муз.-драм. ін-т ім. М. В. Лисенка. Сценічну діяльність почав 1919 в театрі ім. Т. Г. Шевченка в Києві, 1922 вступив до театру «Березіль» (тепер Харків. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка). Краці ролі: Микита («Ярослав Мудрий» Кочерги), Богун («Богдан Хмельницький» Корнійчука), Виговський («Навіки разом» Дмитерка); виступає і як режисер: «Сава Чалий» Карпенка-Карого, «Антеї» Зарудного та ін. Викладає в Харків. ін-ті мистецтв. Депутат Верховної Ради СРСР 4—5-го скликань. Держ. премія СРСР, 1947, 1948. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Лит.: Ган Я. Александр Иванович Сердюк. К., 1960.

СЕРДЮКИ — козаки найманих піхотних (сердюцьких) полків на Лівобережній Україні в останній чверті 17—1-й чверті 18 ст. Набирали С. з добровольців (охотників) селян і козаків-втікачів з Правобережної України, волохів, сербів та ін. Прийом селян і козаків Лівобережної України в сердюцькі полки заборонявся. За службу С. одержували платню й були на повному утриманні. Сердюцькі полки (в різні часи їх було 3—4) підлягали безпосередньо гетьманському управлінню, виконували військ. та поліцейську службу — охороняли гетьманську резиденцію та генеральну артилерію в Глухові, прикордонні митниці тощо, їх також використовували для придушення антифеод. рухів. За царським указом від 14 (25).VII 1726 сердюцькі полки ліквідовано.

І. Л. *Бутин* (Київ).

СЕРЕБРЯНИКИ — одна з категорій феодально залежного населення на Русі в 14—16 ст., подібна до *половників*, *рядовичів* і кабальних холопів. С. — це селяни, які за одержану від феодала

позичку («серебро») зобов'язані були сплачувати проценти («серебро ростове») або відробляти в г-ві позикодавця. Вперше згадуються в грамоті 1353. На Україні в 14—15 ст. до С. були близькі за соціальним становищем *закупи*.

СЕРЕБЩИНА, грошова данина — держ. податок, що його стягували з усіх без винятку селян у феод. Литві та на загарбаних нео укр. і білорус. землях у 14—16 ст. С. йшла на утримання війська. Розмір її не був стабільним (становив 10—30 і більше *грошів з лану, городники* сплачували 3—6 грошів з двору). На Київщині С. називалася подимщиною, на Волині — воловщиною, на Чернігівщині — поголовщиною. За привилеєм великого лит. князя Казимира 1447, який розширював шляхет. вольності, феодалі дістали право збирати С. у власних маєтках на свою користь. Збір С. з держ. селян тривав до кінця 16 ст.

СЕРЕДА Іван Михайлович (19.V 1905 — липень 1941) — рад. військовослужбовець, капітан, Герой Радянського Союзу (1965). Член Комуністич. партії з 1924. Н. в с. Великій Писарівці (тепер с-ще м. т., районцентр Сум. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії 1922—36 і з 1939. На поч. Великої Вітчизн. війни, в липні 1941, на чолі підрозділу прикордонників брав участь в оборонних боях на території Житомирської обл. 14.VII 1941 в районі ст. Попельня вогор кинув у бій 120 танків. Загин прикордонників змушений був відступити. Відхід загону прикривала група прикордонників в чолі з С. В цьому бою С. підбив танк, був поранений і в неприємному стані потрапив у полон. Після катувань фашисти спалили його.

СЕРЕДИНА-БУДА — місто Сум. обл. УРСР, центр Середино-Будського р-ну. Залізнич. ст. (Зернове). 10,4 тис. ж. (1971). Заснували С.-Б. в 70-х рр. 18 ст. розколюшки, які переселилися з Росії на тер. *Стародубського полку*, щоб позбутися реліг. утисків з боку царського уряду. Після ліквідації Стародубського полку (1781) С.-Б. перебувала у складі Новгород-Сіверського намісництва (1782—97) і Малоросійської губ. (1797—1802). З 1802 — містечко Новгород-Сіверського пов. Черніг. губ. Під час революції 1905—07 населення його брало участь у сел. заворушеннях. У вересні — жовтні 1917 в С.-Б. під керівництвом більшовиків відбулася революц. демонстрація та мітинг. Рад. владу в С.-Б. встановлено 8.I 1918. Восени 1918 у т. з. «*нейтральній зоні*» в районах С.-Б. і Унечі було сформовано *Першу Українську радянську дивізію*. З 1923 С.-Б. — центр Середино-Будського р-ну Глухівського округу, з 1932 — Черніг., з 1939 — Сум. обл. Під час Великої Вітчизн. війни С.-Б. 1.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В той час на тер. району діяли партизанські загони «За Батьківщину», ім. М. О. Щорса, партизанські з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, О. М. Сабурова та ін. 5.IX 1943 рад. війська визволили С.-Б. З 1964 С.-Б. — місто. В місті є з-ди: монтажних заготовок, 2 цегельні, маслоробний; харч. комбінат, міжколгоспна буд. орг-ція. 3 загальноосв. і 1 муз. школи.

СЕРЕДНЄ СЕЛЯНСТВО, с е р е д н я к и — класовий прошарок *селянства*, що займає проміжне становище між біднотою (див. *Біднота селянська*) і *куркульством*. Середняки володіють невеликими ділянками землі на правах власності або оренди, деякими примітивними знаряддями виробництва, обробляють її власною працею. Інколи вони використовують найману працю і одержують надлишок продукту, який становить джерело створення капіталу. Виник-

нення С. с. пов'язано з розвитком капіталістич. відносин у с. г. і розшаруванням селянства. В. І. Ленін указував, що С. с. в умовах капіталізму є в економіч. відношенні відсталішим, занадто нестійким, постійно розорюється, вимирається. «Самостійна землеробська праця хіба тільки в найкращий рік і при особливо сприятливих умовах покриває утримання такого селянства» (Ленін В. І. Твори, т. 3, с. 147). Внаслідок розшарування селянства більшість С. с. перетворюється на бідноту та батраків і тільки незначна частина його поповнює ряди куркульства. В царській Росії середняки становили 20% усього селянства, на Україні — 24,2%. В Росії, в т. ч. на Україні, де мали місце значні кріпосницькі пережитки, біднота та середняки були під подвійним гнітом куркулів і поміщиків. Трудове селянство зх.-укр. земель, що перебувало під гнітом Австро-Угорщини, також зазнавало тяжкого економіч., соціального і нац. гноблення. Процес розорення С. с. характерний для всіх капіталістич. країн. Він особливо посилюється в період заг. кризи капіталізму. Економічна нестійкість С. с. зумовлює його політ. нестійкість, яка характеризується хитанням між осн. класами капіталістич. суспільства — пролетаріатом і буржуазією. Як трудівники середняки тяжіють до пролетаріату, а як приватні власники і дрібні товаровиробники — до буржуазії. Таку двоїстість середняка завжди враховувала партія при розробці стратегії й тактики революц. боротьби.

Велика Жовтн. соціалістич. революція докорінно змінила соціально-економіч. становище С. с. в Росії. Політика Комуністич. партії і Рад. д-ви була спрямована на залучення С. с. до соціалістич. будівництва. Диференціація С. с. Рад. країни принципово відрізнялася від диференціації його за капіталізму. Тут відбувалася послідовне осереднювання селянства, збільшувалася кількість С. с. Цьому сприяли аграрні перетворення, які здійснювалися на основі ленінського *Декрету про землю*. Селянству було передано в безплатне користування землю, частину худоби та реманенту, відібраних у поміщиків. Внаслідок часткової експропріації куркульства 1918 у куркулів було відібрано та передано трудовому селянству 50 млн. га землі. Середняку надавали постійну допомогу кредитами, засобами виробництва. Крім того, курс партії на обмеження і витіснення куркуля зменшував можливості переходу середняків у розряд куркулів. Середняк після перемоги Великого Жовтня став центр. фігурою на селі. Комуністична партія завжди надавала великого значення взаємовідносинам пролетаріату з С. с. На різних етапах революц. боротьби і після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції основою політики партії щодо С. с. було ленінське вчення про *союз робітничого класу і селянства*. На етапі бурж.-демократич. революції партія брала курс на союз з усім селянством у боротьбі проти царизму за перемогу революції. На етапі підготовки та проведення пролетарської революції політика партії була спрямована на тісний союз з бідним селянством, нейтралізацію С. с. і боротьбу проти куркульства. Але політика нейтралізації, як вчив В. І. Ленін, означала не відмежування від С. с., а своєрідну боротьбу за нього, щоб не дати буржуазії використати середняка в боротьбі проти революції. Після перемоги Великого Жовтня, на VIII з'їзді РКП(б) (березень 1919), партія переглянула свою політику щодо С. с. В роки громадян. війни С. с. на тимчасово загарбаній інтервентами та білогвар-

дійцями території знову зазнало куркульсько-го та поміщицького гноблення. Якщо Рад. влада дала С. с. землю, захистила його від сваволі куркулів, то контрреволюція всього його позбавила. Внаслідок цього С. с. повернуло у бік Рад. влади. У зв'язку з цим, а також враховуючи необхідність залучення мільйонних мас середняків до активного соціалістич. будівництва, VIII з'їзд партії поставив питання про перехід від політики нейтралізації С. с. до тісного союзу з ним при опорі на бідноту і боротьбі проти куркулів. Рішення з'їзду мали велике значення для дальшого зміцнення союзу робітн. класу і селянства й створення передумов для поступового переведу середняцького г-ва на соціалістич. шлях розвитку.

З перемогою колгоспного ладу в СРСР (див. *Колективізація сільського господарства*) середняки разом з ін. прошарками трудового селянства перетворилися на колгоспне селянство. Використовуючи досвід СРСР у соціалістич. перебудові с. г., ін. соціалістичні країни здійснюють кооперування с. г., що докорінно змінює долю С. с. у цих країнах.

Літ. див. до ст. *Селянство*.

Г. С. Репченко (Запоріжжя).

«СЕРЕДНІ ВІКІ НА УКРАЇНІ» — неперіодичний збірник; видає його Інститут археології АН УРСР з 1971. Збірник публікує оригінальні н.-д. статті і повідомлення, висвітлює найважливіші події та явища соціально-економіч., міжнар., політ., держ. і культурного характеру епохи феодалізму на території України. Важливе місце в збірнику займають матеріали про археол. дослідження, з проблем джерелознавства та історіографії тощо. Вийшло два випуски (К., 1971—72).

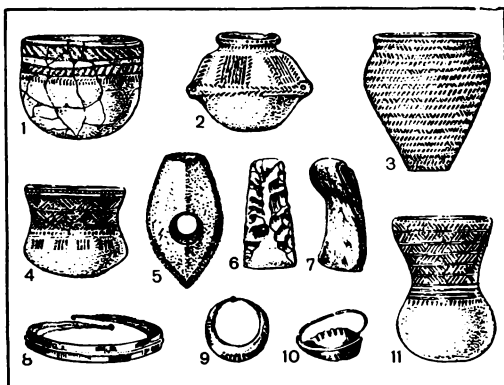
Ф. К. Сарана (Київ).

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ЗАКАРПАТСЬКІ ГРАМОТИ — державні й приватні документи 13—1-ї пол. 17 ст., що регулювали соціально-економічні та правові відносини на Закарпатті, яке в той час було під владою угор. феодалів. За походженням С. з. г. поділяють на королівські, адміністративно-судових органів, церк. адміністрації та грамоти феодалів. У С. з. г. йдеться про наділення землею феодалів і церкви, про феоод. повинності, податки, статус міст, користування лісами, привілеї купцям, колоністам, регулювання цін, мита тощо. С. з. г. написані, як правило, лат. мовою. Найдавнішими грамотами укр. мовою є грамота Стефана Винця 1401 та грамота Балиці і Драга 1404. С. з. г. — важливе джерело для вивчення соціально-економіч. і політ. відносин, розміщення населення, адм.-тер. поділу та розвитку культури на Закарпатті в 13—1-й пол. 17 ст.

Ю. В. Думнич (Львів).

СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ — період історії людства, що хронологічно охоплює час від 5 ст. до серед. 17 ст. В історії країн Зх. Європи відповідає періоду феодалізму. Вивченням С. займається *медієвістика*.

СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура кінця 3-го — 1-ї пол. 2-го тис. до н. е., поширена на тер. басейну серед. і верхньої течії Дніпра і Десни. Виділив її В. О. Городцов на поч. 20 ст. За формами посуду з пам'яток С. к. й деякими деталями в його орнаментації культуру поділяють на хронологічні етапи. Т. С. Пассек виділила два хронологічні етапи — стретівський (2250—1750 до н. е.) і гатинський (1750—1500 до н. е.). І. І. Артеменко поділяє С. к. на ранній етап (2400—2100 до н. е.), до якого відносить могильники на тер. Київ. та Черк. областей, і пізній етап (2200—1400 до н. е.), до

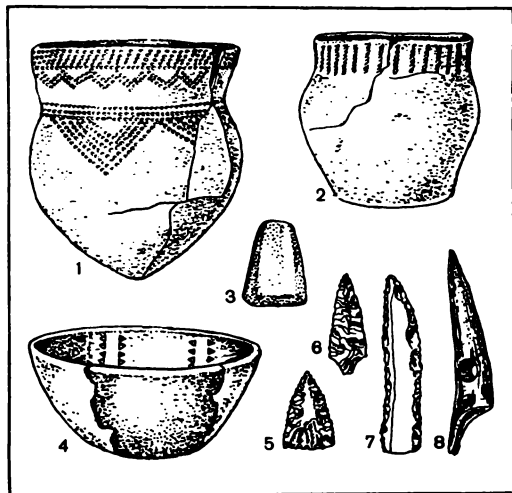
Речі з пам'яток: 1—4, 11 — глиняні горщики; 5 — кам'яна сокира-молот; 6 — крем'яна сокира; 7 — бронзова сокира; 8 — бронзовий браслет; 9, 10 — бронзові підвіски.

якого належать усі ін. пам'ятки на Лівобережжі серед. Дніпра, на верх. Дніпрі, а також на Десні та Сеймі. Серед пам'яток С. к. досліджено залишки поселень і курганні могильники. Найбільший інтерес становить поселення в урочищі Ісковщина поблизу м. Канева. Під час його розкопок виявлено залишки наземних жител, що були розташовані двома рядами. Особливо добре досліджена матеріальна культура племен С. к. за розкопками могильників. У них був поширений обряд трупопокладення й трупоспалення, що може свідчити про різноетнічний склад носіїв С. к. Разом з похованими кладали різні речі: кам'яні сокири, наконечники стріл і списів, мідні шила, прикраси, глиняний посуд, що був оздоблений здебільшого по всій поверхні врізним або шнуровим орнаментом. Жили племена С. к. патріархально-родовим ладом. Основою їхнього г-ва були землеробство та скотарство.

Літ.: П а с с е к Т. С. К вопросу о среднеднепровской культуре. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1947, в. 16; Артеменко И. И. Племена верхнего и среднего Поднепровья в эпоху бронзы. М., 1967.

О. Г. Шапошникова (Київ).

СЕРЕДНЬОСТОГІВСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура *мідного віку*, поширена в степовому Придніпров'ї, Приазов'ї, басейні Сіверського Дінця та Нижньому Подонні. Назва походить від урочища Середній Стіг (тепер у межах м. Запоріжжя), де було розкопано поселення цієї культури. Серед пам'яток С. к. інтерес становлять окремі шари поселення *Молюхів Бугор*, *Олександрійського поселення*, Дерев'яне поселення на Дніпрі та багато ін. Досліджено також бл. 10 могильників — Олександрійський, Чаплинський, Петро-Свистунівський, Новоданилівський та ін. При розкопках могильників виявлено поодинокі поховання з обрядом трупопокладення на спині з підігнутими ногами. В похованнях, крім кістяків, часто пофарбованих червоною вохрою, знайдено великі крем'яні ножі, вістря до списів, прикраси з міді, рідше зустрічається глиняний посуд. На Дерев'янському поселенні, розкопаному майже повністю, виявлено два прямокутні в плані житла з госп. спорудою. Тут зібрано понад 10 тис. знахідок — високогорлі гостродонні посудини, оздоблені гребінцевим, шнуровим та ін. орнаментом, бойові молоти з рогу оленя, тесла, мотики, псалії, дрібні крем'яні

Речі з пам'яток: 1, 2, 4 — глиняний посуд; 3 — кам'яна сокира; крем'яні знаряддя: 5, 6 — наконечники стріл, 7 — ніж; 8 — гарпун з рогу тварини.

вироби, глиняні статуетки людини, фігурки кабана, риби тощо. В розвитку культури, що існувала від серед. 4-го до серед. 3-го тис. до н. е., виділяється два осн. періоди: більш ранній — т. з. дошнуровий, або волоський, і пізніший — шнуровий, або дерев'яний. Осн. заняттям племен С. к. було скотарство (розводили, гол. чин., коней, яких одними з перших в Європі приручили до верхової їзди).

Лит.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1974; Телегін Д. Я. Основні риси та хронологія середньостогівської культури. «Археологія», 1970, т. 23.

СЕРНО-СОЛОВЙОВИЧ Микола Олександрович (25.XII 1834—26.II 1866) — рос. революц. демократ. Н. в Петербурзі в дворянській сім'ї. В 1853 закінчив Олександр. ліцей в Петербурзі. В 1853—60 — на держ. службі. Під впливом ідей О. І. Герцена, М. П. Огарьова, пізніше М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова С.-С. 1859 залишив службу і став на шлях революц. діяльності. В 1860—61 був за кордоном, де зустрічався з О. І. Герценом та М. П. Огарьовим, співробітничав у їхніх виданнях. Повернувшись до Росії, брав участь у створенні таємної революц.-демократич. орг-ції «Земля і воля». Був одним з найближчих соратників М. Г. Чернишевського. В своїй пропагандистській діяльності С.-С. був зв'язаний з революц. демократами на Україні. 19.VII 1862 С.-С. було заарештовано і ув'язнено до Петропавлівської фортеці, де він перебував до червня 1865. За «процесом 32-х» С.-С. засуджено на довічне заслання до Сибіру. Помер в Іркутській тюремній лікарні. Портрет, с. 90.

Лит.: Богатов В. В. Социологические взгляды Н. Серно-Соловьевича. М., 1961 [бібліогр. с. 43].

Г. І. Марахов (Київ).

«СЕРП» («Sierp») — газета, орган ЦК КП(б)У. Газета була розрахована переважно на польськ. селян, які жили на тер. Рад. України. Видавали «С.» у Києві, Харкові польськ. мовою. Перший номер вийшов 24.VI 1922. До 1928 газета виходила як щотижневик журнального типу. З листопада 1935 видавалась під назвою «Глос радзєцкі» («Głos radziecki» — «Радянський голос»). У січні 1941 видання було припинено. В «С.» публікува-

ли найважливіші парт. матеріали, висвітлювали питання рад. і культ. будівництва на селі, відбудови й колективізації с. г. тощо. Газета викривала класову суть бурж. націоналізму, розповідала про боротьбу робітників і селян Польщі під проводом Комуністич. партії Польщі проти фашист. диктатури.

СЕРП І МОЛОТ — державна емблема Союзу РСР, союзних (у т. ч. Укр. РСР) та авт. республік, що символізує соціалістич. суспільний лад, владу рад. народу, непорушний союз робітників і селян та їхню мирну творчу працю. Зображення С. і м. містяться на держ. гербі, держ. прапорі, держ. печатці Союзу РСР, союзних та авт. республік.

«СЕРПНІВА» («ЛІТНЯ») 1913 НАРАДА ЦК РСДРП З ПАРТІЙНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ — відбулася 23.IX (6.X)—1 (14).X в Пороніні (поблизу Кракова). З конспіративних міркувань названа «серпневою» («літньою») нарадою. В її роботі брали участь 22 делегати від ЦК РСДРП, редакції ЦО, журн. «Просвещение», більшовики-депутати 4-ї Держ. думи, петербурзької, московської, київської, катеринославської, харківської, уральської, центрально-пром. області орг-ції. З правом дорадчого голосу були присутні представники польськ. соціал-демократії. Порядок денний: 1) Доповіді з місць, доповідь про роботу соціал-демократів Польщі й Литви, звіт про роботу ЦК, обраного на Празькій конференції; 2) Про завдання агітації в сучасний момент; 3) Орг. питання і про парт. з'їзд; 4) Про страйковий рух; 5) Про парт. пресу; 6) Про думську роботу соціал-демократів; 7) Про думську с.-д. фракцію; 8) Про роботу в легальних т-вах; 9) Нац. питання; 10) Про народників; 11) Про наступний міжнар. соціалістич. конгрес. Роботою наради керував В. І. Ленін. Він виступав з ряду питань, складав і редагував проекти резолюцій. Народа визначила завдання партії в умовах наростання революц. руху, висловила за необхідність загальнорос. об'єднання парт. роботи для керівництва виступами робітн. класу в масштабі всієї країни, визнала за потрібне далі зміцнювати нелегальні парт. орг-ції та їхні зв'язки з масовими легальними орг-ціями трудових, конкретизувала напрям діяльності більшовиків-депутатів. Народа викрила реакц. характер т. з. «культурно-національної автономії»; підтвердила необхідність відстоювати осн. програмну вимогу партії — право націй на самовизначення, аж до відокремлення і утворення самостійної д-ви; обговорила питання про скликання VI з'їзду партії. Народа відіграла важливу роль у боротьбі партії за маси, визначивши основні форми її роботи в період наростання революц. піднесення в країні.

СЕРПНІВІЙ АНТИПАРТІЙНИЙ БЛОК — безпринципне об'єднання різних антибільшовицьких груп і течій (троцькісти, меншовики-ліквідатори, одзівисти, бундівці). Створений Троцьким у серпні 1912 на конференції ліквідаторів у Відні. Прикриваючись «позафракційністю» та лозунгом «об'єднання» і «примирення» всіх с.-д. фракцій і груп, прихильники блоку на ділі виступали проти більшовицької партії, її лєнінського ЦК, намагались відволікти робітників від революц. боротьби, створити замість проле-

тарської центристську, а по суті ліквідаторську партію в Росії. Більшовики на чолі з В. І. Леніним викривали опортуністич. характер блоку. С. а. б. вони протиставили блок з *меншовиками-партійцями*, які виступали проти спроб меншовиків-ліквідаторів зруйнувати підпільну революц. партію. С. а. б. не знайшов підтримки серед робітників і 1913—14 розпався.

СЕСІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР — періодичні зібрання депутатів *Верховної Ради СРСР*, на яких розглядають і вирішують найважливіші питання держ., суспільно-політичного, госп. та соціально-культ. будівництва і приймають відповідні держ. акти (закони, постанови). На сесіях Верховна Рада СРСР здійснює свою законодавчу владу, створює найвищі органи Союзу РСР і в усій повноті контролює їхню діяльність. Чергові сесії скликаються *Президією Верховної Ради СРСР* двічі на рік, позачергові — за розсудом Президії або на вимогу однієї з союзних республік. Коло питань, що їх розглядають на сесіях, визначено *Конституцією СРСР*.

На сесіях Верховної Ради СРСР розглядають і затверджують держ. плани розвитку нар. г-ва, закони про держ. бюджет та звіти про його виконання, закони з питань держ. управління нар. г-вом і культурою, підвищення добробуту і культ. рівня рад. людей, зміцнення соціалістич. законності, затверджують укази, що їх прийняла Президія в період між сесіями з питань, які належать до компетенції Верховної Ради СРСР. Перша сесія кожного нового скликання починається з засідань по палатах, де створюються їхні органи, перевіряються повноваження *депутатів*, приймається регламент засідань на період роботи Верховної Ради даного скликання. Проведення роздільних засідань забезпечує депутатам кожної палати найширші можливості в обговоренні питань з урахуванням специфічних завдань кожної палати. На спільних засіданнях палат, як правило, заслуховують доповіді з розглядуваних питань. На таких засіданнях також формують найвищі держ. органи Союзу РСР — Президію Верховної Ради СРСР, *Раду Міністрів СРСР*, *Верховний Суд СРСР*, призначають *Генерального прокурора СРСР*, приймають спільні постанови палат, звернення, заяви, декларації Верховної Ради, а в ряді випадків і закони.

Здійснювана під час сесій законодавча діяльність Верховної Ради СРСР визначає і регулює багатогранне життя Рад. країни. Так, позачергова п'ята сесія 1.XI 1939 прийняла закон про включення Зх. України до складу СРСР і воз'єднання її з УРСР; на другій сесії 3-го скликання було затверджено *Закон про захист миру*, на п'ятій сесії Верховної Ради СРСР 4-го скликання — *Закон про держ. пенсії*. Ряд законів, що їх прийнято на сесіях Верховної Ради СРСР, забезпечує правову основу для здійснення кодифікації законодавства союзних республік. Так, на другій і сьомій сесіях Верховної Ради СРСР 5-го скликання було затверджено Основи кримінального законодавства та Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, на четвертій, п'ятій, шостій і сьомій сесіях Верховної Ради СРСР 7-го скликання — Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про шлюб і сім'ю, Основи зем. законодавства Союзу РСР і союзних республік, Основи виправно-трудового законодавства Союзу РСР і союзних республік та Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я; на першій і другій сесіях Верховної Ради СРСР 8-го скликання — Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю та Основи водного

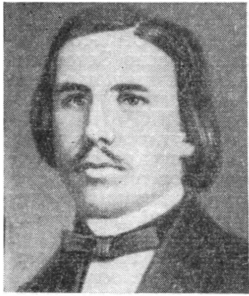
законодавства Союзу РСР і союзних республік. На третій сесії Верховної Ради СРСР 8-го скликання було розглянуто і затверджено *Закон про Державний п'ятирічний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75*. В. Є. Бражников (Київ).

СЕСІЇ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — періодичні зібрання депутатів *Верховної Ради Української РСР*, на яких розглядають і вирішують найважливіші політичні, господарські й соціально-культурні питання життя республіки і приймають відповідні держ. акти (закони, постанови). Сесії є осн. організаційно-правовою формою роботи Верховної Ради. Чергові сесії скликаються *Президією Верховної Ради Української РСР* двічі на рік, позачергові (надзвичайні) — за розсудом Президії або на вимогу однієї третини депутатів.

Коло питань, що їх розглядають на сесіях, визначається відповідно до компетенції Верховної Ради, встановленої *Конституцією Української РСР*. На сесіях затверджують п'ятирічні й щорічні держ. плани розвитку нар. г-ва республіки, держ. бюджет, заслуховують звіти про його виконання, приймають кодекси та інші найважливіші законодавчі акти, затверджують укази, прийняті Президією в період між сесіями з питань, що віднесені до компетенції Верховної Ради. На першій сесії кожного скликання обирають Президію Верховної Ради, постійні комісії, формують уряд республіки; через кожні 5 років обирають *Верховний Суд Української РСР*.

Більшість визначних подій у житті УРСР відображено в актах, що їх приймає Верховна Рада під час сесій. Так, на *третьій позачерговій сесії Верховної Ради Української РСР* 1-го скликання, що відбулася 13—14.XI 1939, було ухвалено *Закон про прийняття Західної України до складу УРСР і тим самим воз'єднано укр. народ в єдиній Укр. Рад. державі*. Здійснювана тепер друга кодифікація *законодавства Української РСР* нерозривно пов'язана з сесіями Верховної Ради республіки. Так, на четвертій сесії Верховної Ради УРСР 5-го скликання було прийнято нові Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси, на другій сесії Верховної Ради УРСР 6-го скликання — нові Цивільний і Цивільний процесуальний кодекси, на п'ятій сесії Верховної Ради УРСР 7-го скликання — новий Кодекс про шлюб та сім'ю, на сьомій сесії Верховної Ради УРСР 7-го скликання — новий Земельний кодекс, на восьмій сесії Верховної Ради УРСР 7-го скликання — новий Виправно-трудовий кодекс УРСР. Друга сесія Верховної Ради УРСР 8-го скликання прийняла *Закон про Держ. план розвитку нар. г-ва УРСР на 1971—75*, в якому втілено накреслення ХХІV з'їзду КПРС по дальшому піднесенню економіки Рад. країни. На цій же сесії було затверджено новий Кодекс законів про працю. Ф. Г. Бурчак (Київ).

СЕСІЇ МІСЦЕВИХ РАД ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — періодичні зібрання депутатів, осн. форма діяльності місцевих органів держ. влади: обласних, районних, міських (районних у містах), сільських і селищних Рад депутатів трудящих. С. м. Р. д. т. скликаються виконавчими к-тами місцевих Рад УРСР у строки, встановлені ст. 61—63 Конституції УРСР. Сесія може бути скликана також на вимогу не менш як третини заг. числа депутатів відповідної Ради. Сесія правомочна при наявності не менше двох третин заг. числа депутатів Ради. На сесії розглядаються і розв'язуються будь-які питання держ., госп. і соціально-культ. будівництва, віднесені до відання Ради. При цьому тільки на сесіях розглядають і розв'язують такі питан-

М. О. Серно-Соловйович. О. М. Северцов.

І. М. Сеченов.

М. Е. Сиваченко.

ня, як визнання повноважень депутатів і складення їх за особистими заявами депутатів, обрання виконкому, його звіт, утворення, обрання й звіти постійних комісій, зміна складу виконкому і комісій, утворення к-ту нар. контролю, затвердження планів розвитку г-ва і соціально-культ. будівництва, затвердження планів заходів по виконанню наказів виборців, прийняття рішень по запитах депутатів, затвердження місцевого бюджету і звіту про його виконання, утворення адм. і спостережної комісій, комісії у справах неповнолітніх тощо. Питання на розгляд сесії відповідної Ради вносять її виконавчий к-т, постійні комісії та депутати. З обговорених питань на сесіях Ради приймаються відкритим голосуванням простою більшістю голосів депутатів рішення, які доводяться до відома заінтересованих орг-цій, службових осіб і громадян.

В. Е. Бражников (Київ).

СВЕРОДОНЕЦЬК (С і в е р с ь к о д о н е ц ь к, П і в н і ч н о д о н е ц ь к) — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, між р. Сіверським Дінцем і р. Боровою. Аеропорт. 100 тис. ж. (1971). Засн. 1932 в межах міста Лисичанська у зв'язку з будівництвом Лисичанського азототукового з-ду (згодом комбінат). Навесні 1934 почалося будівництво робітн. с-ща. В 1938 с-ще будівельників було виділено з м. Лисичанська під назвою Лисхімбуд. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Лисхімбуд 11.VII 1942 окупували нім.-фашист. загарбники. 1.II 1943 частини 1-ї гвард. армії визволили його. В 1950 с-ще дістало назву Свердловецьк, з 1958 — місто. У 1965 К-т ради ВДНГ СРСР присвоїв С. звання першого спортивного міста країни. В місті є хім., домобудівний і деревообробний комбінати; з-ди: силікатної цегли, залізобетонних виробів, склопластики, хлібозавод, молокозавод тощо. 21 загальноосв. школа. Хіміко-мех. технікум, 8 профес.-тех. уч-ще, філіал Харків. політех. інституту.

СЕВЕРЦОВ Олександр Михайлович (24.IX 1866—19.XII 1936) — рад. зоолог, академік АН СРСР (з 1920) та АН УРСР (з 1925), доктор зоології (з 1896), професор (з 1899). Н. в Москві в сім'ї рос. зоолога-мандрівника М. О. Северцова. В 1889 закінчив природничий відділ фіз.-матем. факультету Моск. ун-ту. З 1898 — професор Юр'євського (Тартуського) ун-ту, 1902—11 — Київ. ун-ту, 1911—30 — Моск. ун-ту. В 1930 за ініціативою С. та його безпосередньою участю було створено лабораторію еволюційної морфології, на базі якої 1935 організовано Ін-т еволюційної морфології АН СРСР (тепер Ін-т морфології тварин ім. О. М. Северцова). Створив кияв. і моск. наукові школи. С. — один з основоположників еволюційного напрямку в морфології. Праці

в галузі порівняльної анатомії та ембріології хребетних тварин.

Лит.: Северцова Л. Б. Алексей Николаевич Северцов. М.—Л., 1946; Касьяненко В. Г. Алексей Николаевич Северцов. К., 1951; Махотин А. А., Марголина Д. Л. Алексей Николаевич Северцов. Библиография. М.—Л., 1951.

«СЕВЕРНАЯ ПРАВДА» — одна з назв, під якою виходила з 1 (14).VIII по 7 (20).IX 1913 газ. «Правда».

СЕВЬСЬКІ ЧЕХИ — рос. монета, яку карбували 1686 у м. Севську за зразком поширених у 17 ст. на Україні монет *півтораків* Речі Посполитої та країн Зх. Європи. Випускаючи С. ч., рос. уряд намагався протиставити рос. монету іноземній у грошовому обігу Лівобережної України. Проте С. ч. не вплинули на монетний ринок Лівобережжя, оскільки вони були з низькопробного срібла. Після 1686 С. ч. не карбували.

М. Ф. Котляр (Київ).

СЕВЬСЬКОГО ПОЛКУ ПОВСТАННЯ 1906 — збройний виступ солдатів 34-го Севського піх. полку в Полтаві в період революції 1905—07. Відбулося під впливом с.-д. агітації Полт. військ. орг-ції РСДРП. Безпосереднім поштовхом до повстання був арешт групи солдатів Севського полку за участь у революц. сході. 15 (28).VII 1906 три озброєні роти Севського полку організували мітинг, на якому вимагали звільнення заарештованих товаришів. До повсталих приєдналися солдати 2-ї та 3-ї арт. батареї 9-ї арт. бригади. Повстанці попрямували до арештантського відділення, щоб звільнити заарештованих солдатів. Проти повсталих було кинута війська, які після збройної сутички придушили повстання. В січні 1907 73 учасників повстання було віддано до військ. суду.

О. Г. Михайлюк (Луцьк).

СЕЧЕНОВ Іван Михайлович (13.VIII 1829—15.XI 1905) — видатний рос. природознавець, мислитель-матеріаліст, засновник рос. фізіологічної школи, основоположник наук.-природничого напрямку в психології, почесний академік Петерб. АН (з 1904; чл.-кор. з 1869). Н. в с. Теплому Стані (тепер с. Сеченово Горьк. обл.) в дворянській сім'ї. В 1848 закінчив Голівне інженерне уч-ще; служив у Києві до 1850. В 1850—56 вчився в Моск. ун-ті; 1856—60 був у закордонному відрядженні в Німеччині. В 1860—70 С. — професор петерб. Мед.-хірург. академії, 1871—76 — Одеського (Новоросійського) ун-ту. З 1876 — професор Петербурзького, з 1889 — приват-доцент, а 1891—1901 — професор Моск. ун-тів. Працею «Рефлекси головного мозку» (СПБ, 1863) поклав початок вивченню діяльності мозку з матеріалістич. позицій. В праці «Елементи думки» (СПБ, 1878) сформульовано заг. підсумки багаторічної роботи С. по створенню матеріалістич.

психології. С. розробив вчення про гази крові, питання фізіології праці тощо. Праці С. мали великий прогрес. вплив на розвиток природознавства і матеріалістичної філософ. думки.

Тв.: Избранные философские и психологические произведения. М., 1947; Избранные произведения, т. 1—2. М., 1952—56; Рефлексы головного мозга. М., 1961.

Лит.: Коштоянц Х. С. Великий російський фізіолог Іван Михайлович Сеченов. К., 1951; Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст., ч. 2. Психологічна спадщина І. М. Сеченова. К., 1955; Яновська Я. М. Сеченов. М., 1959 [бібліогр. с. 376—377]; Ярошевский М. Г. Иван Михайлович Сеченов. Л., 1968 [бібліогр. с. 412—420].

СИВАЧЕНКО Микола Єфремович (н. 22.XI 1920) — укр. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), доктор філол. наук (з 1963). Член КПРС з 1948. Н. в с. Ямполі (тепер Катеринопільського р-ну Черк. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1947 закінчив філол. факультет Київ. ун-ту. В 1947—64 працював в Ін-ті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. З 1964 — директор Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Досліджує питання історії укр. доживотної л-ри і фольклористики. Один з авторів «Історії української літератури» (ч. 1. К., 1954) та «Історії української літератури» (т. 4. К., 1969). Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня, орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Історія створення роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». К., 1957; Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. К., 1962; Корифей української прози. К., 1967; Леонід Глібов. Дослідження і матеріали. К., 1969 [у співавт.].

СИВКОВ Григорій Флегонтович (н. 10.II 1921) — рад. військ. льотчик, інженер-полковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1943. Н. у с. Мартинові (тепер Кунгурського р-ну Перм. обл.) в сел. сім'ї. У 1939 закінчив авіац. технікум. У Рад. Армії з 1939. В 1940 закінчив Пермську військ.-авіац. школу. Під час Великої Вітчизн. війни як пілот, командир ланки, командир ескадрильї та штурман 210-го штурмового авіаполку брав участь у боях на Пд., Пн.-Кавказькому та 3-му Укр. фронтах. Відзначився при визволенні Донбасу, Вінницької області, Ізмаїла (тепер Одес. обл.), при форсуванні Дунаю. Особисто здійснив 223 бойові вильоти (з них 176 ведучим групи). Після війни працював старшим льотчиком-випробувачем. У 1952 закінчив Військ.-повітряну інж. академію ім. М. Є. Жуковського, згодом — ад'юнктуру. Кандидат тех. наук (1957). З 1957 — на військ.-пед. роботі в академії ім. М. Є. Жуковського. Портрет, с. 92. М. Р. Кошкин (Москва).

СИВОЛАП Полікарп Пилипович (23.II 1894—19.IX 1942) — активний учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністичної партії з 1917. Н. в Кривому Розі в сім'ї робітника. В 1917 — член Криворіз. к-ту РСДРП(б), член Криворіз. Ради робітн. і солдат. депутатів. Один з керівників Січневого збройного повстання 1918 на Криворіжжі. На 2-му Всеукр. з'їзді Рад (березень 1918) обраний членом ВУЦВК. У 1919—20 — голова Криворіз. повітвиконкому, зав. відділом Катериносл. губвиконкому Рад. В 1921 — голова Джанкойського і Ялтинського ревкомів, 1922 — уповноважений Наркомату РСІ УРСР по Катериносл. губ. В 1923—24 — керуючий Південно-Рудиним трестом, 1924—27 — голова Одес. губраднаргоспу і Миколаїв. окрвиконкому Рад. В 1927—31 — перший заст. наркома фінансів УРСР, пізніше — на відповідальній роботі в нар-

коматах зовн. торгівлі і легкої пром-сті СРСР. У Кривому Розі іменем С. названо вулицю.

П. Л. Варгатюк (Кривий Ріг).

СИГІДА Надія Костянтинівна (дівоче прізвище — М а л а к с і а н о; 1862—8.XI 1889) — революц. народниця. Н. в Таганрозі в сім'ї міщанина. Після закінчення гімназії вчителювала в міському уч-щі. Брала участь у діяльності пд. групи народовольців, створеної 1885 в Катеринославі з метою відновлення розгромленої царизмом орг-ції «Народна воля». Була господаркою квартири, де народовольці влаштували нелегальну друкарню (див. Таганрозька друкарня «Народної волі») і зберігали бомби. 23.I (4.II) 1886 С. заарештували і ув'язнили в Петропавлівську фортецю в Петербурзі. В грудні 1887 її засудили до страти, яку було замінено 8-річною каторгою. В січні 1889 С. прибула на Карійську каторгу. В листопаді 1889 покінчила життя самогубством на знак протесту проти сваволі тюремників (див. Карійська трагедія 1889). П. А. Гравовський присвятив їй збірку своїх поезій «Пролісок» та багаті окремих віршів.

СИГІЗМУНД II АВГУСТ, Зигмунт II Август (Zygmunt II August; 1.VIII 1520—7.VI 1572) — король Польщі [з 1530] та великий князь литовський [з 1548]. Походив з дин. Ягеллонів. За його правління православних укр. і білорус. феодалів зрівняно в правах з феодальними-католиками (1563); в Польщі допущено діяльність єзуїтів (1564). За активною участю С. II А. було укладено Люблінську унію 1569. С. II А. проводив ворожу політику щодо Рос. д-ви, проти якої Польща виступала в Лівонській війні 1558—83. На Україні, в пониззі Дніпра, на о. Мала Хортиця, було збудовано замок з метою припинити втечі укр. селян на Запорізьку Січ і посилити оборону пд. кордонів феод. Литви та шляхет. Польщі від нападів тур.-тат. агресорів. За С. II А. 1572 було вперше взято на держ. службу 300 козаків, що їх почали з того часу називати реєстровими (див. Реєстрові козаки). **СИГІЗМУНД III ВАЗА**, Зигмунт III Ваза (Zygmunt III Waza; 20.VI 1566—30.IV 1632) — король Польщі [1587—1632] та Швеції [1592—1604, фактично до 1599], великий князь литовський [з 1587]. Походив з дин. Ваза. В Швеції скінувий з престолу протестантським швед. дворянством. Польща за правління С. III вела війни проти Швеції (1600—11, 1617—20, 1621—29), Туреччини (1617, 1620—21), взяла участь в інтервенції проти Росії (1609—18), подала допомогу Габсбургам у придушенні повстання в Чехії 1618—20. На Україні уряд С. III жорстоко придушив сел.-козац. повстання К. Косинського, С. Наливайка, Т. Федоровича та ін. За допомогою Брестської церковної унії 1596 С. III намагався добитися колонізації України і Білорусії.

СИДЕЛЬНИКОВ Степан Іванович (н. 27.III 1916) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1964), професор (з 1965). Член КПРС з 1944. Н. в с. Мордові (тепер Сараєвського р-ну Ряз. обл.) в селянській сім'ї. В 1939 закінчив істор. факультет Ленінгр. ун-ту. В 1939—42 працював у Сталінгр. пед. ін-ті. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1945—56 викладав у Харків. пед. ін-ті. З 1956 — у Харків. ун-ті (з 1964 — зав. кафедрою нової та новітньої історії). Одночасно з 1963 — декан істор. ф-ту. Досліджує нац.-визвольний рух болг. народу проти тур. панування в 2-й пол. 19 ст. Один з авторів підручника «Історія південних і західних слов'ян» (К., 1966; рос. мовою — М., 1969). Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня та ін. нагородами.

Г. Ф. Сивков.

Л. П. Симиренко.

Тв.: Болгарський революціонер Георгій Раковський. Х., 1959; Борьба течений в первом Болгарском революционном Центральном комитете. Х., 1962; Болгарский революционный Центральный комитет (1869—1872 гг.). Х., 1970.

СИДОРЧУК Микола Федосійович (н. 4.1 1920) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1968), професор (з 1969). Член КПРС з 1944. Н. в с. Михайлівці-Рубежівці (тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1941 закінчив Середньоазіатський ун-т у Ташкенті. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1946—48 — наук. співробітник Ін-ту історії партії ЦК КП(б)У. В 1951—52 — викладач історії КПРС у Київ. ун-ті. З 1952 працює у вузах Львова. З 1970 — зав. кафедрою наук. комунізму Львів. ун-ту. Досліджує питання історії більшовицьких орг-цій на Україні. Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Більшовики України в період першої світової війни і Лютневої революції (1914 — лютий 1917). Львів, 1966.

«СИЛА» — щотижнева газета, видавалась з 2.1 1930 до 25.IX 1932 у Львові (вийшло 153 номери). Неофіційний орган КПЗУ, призначений для трудової інтелігенції. Газета висвітлювала боротьбу трудящих Зх. України проти соціального і нац. гніту, вміщувала інформацію про соціалістич. будівництво на Рад. Україні. З квітня 1930 до березня 1932 одним з редакторів «С.» був П. С. Козлянок. «С.» часто конфісковувала цензура, і після розгрома редакції поліцією видання її було заборонено.

СИЛЬВЕСТР (р. н. невід. — п. 1123) — давньорус. літописець, церк. діяч, ігумен *Києво-Видубицького монастиря*. З 1118 — єпископ переяславський. С. вважають упорядником другої, т. з. Лаврентівської, редакції (переяславського зведення) *«Повісті временних літ»*, яку він після *Нестора* переробив і доповнив, довівши виклад подій з 1113 до 1116. С. вихваляє діяльність і вчинки *Володимира Мономаха*, виявляючи свою прихильність до нього. Окремі дослідники гадають, що С. тільки переписав *«Повість временних літ»*, що для ігумена є малоймовірним.

Лит.: Історія української літератури, т. 1. К., 1967. Я. І. Дзира (Київ).

СІЛЬВІН Михайло Олександрович (2.XII 1874—28.V 1955) — учасник революц. руху в Росії. Н. в Нижньому Новгороді в сім'ї чиновника. В 1893—96 вчився на юрид. факультеті Петерб. ун-ту. Брав активну участь у створенні *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1896 заарештований і 1898 засланний в с. Єрмаковське Єнісейської губ. В 1902 — агент «Искры». В травні 1902 С. заарештовано в Теофіполі (тепер Хмельн. обл.) і ув'язнено

в Лук'янівську тюрму в Києві. С. розробив план втечі іскрівців з тюрми (див. *Втеча 11-ти*). В листопаді 1903 С. заслано до Ірк. губ., звідки він утік за кордон. У 1904 С. кооптовано в ЦК РСДРП. Повернувшись у Росію, 1905—08 співробітничав у більшовицьких газетах. З 1908 відійшов від політ. діяльності. Автор спогадів *«Ленін в період зародження партії»* (Л., 1958).

Г. М. Попов (Харків).

СИМИРЕНКО Лев Платонович (18.II 1855—6.I 1920) — укр. вчений, помілог і плододов. Н. в с. Млієві (тепер Городищенського р-ну Черк. обл.). Син цукрозаводчика П. Ф. *Симиренка*. В 1878 закінчив природничий ф-т Одеського (Новоросійського) ун-ту. В Одесі С. зблизився з місцевими революц. гуртками, на чолі яких стояв А. І. *Желябов*. У 1879 С. заарештували і заклали до Сибіру. В 1887 він повернувся до Млієва і цілком віддався справі розвитку вітчизн. садівництва. Заклав поміологічний розсадник, де зібрав понад 3 тис. різних сортів, форм і видів рослин, вніс значний вклад у дальший розвиток помілогії. Вивів сорт яблуні, відомий під назвою Ренет Симиренка. В 1921 на базі розсадника С. було створено Мліївську садово-городню дослідну станцію, якій 1958 присвоєно його ім'я.

Тв.: Помологія. В 3 т. К., 1961—63 [бібліогр. т. 3, с. 545—546].

СИМИРЕНКО Платон Федорович (1821—63) — укр. підприємець-цукрозаводчик. Син Ф. С. *Симиренка*. Н. в м. Смілі (тепер райцентр Черк. обл.). Закінчив приватний пансіон в Одесі. На поч. 40-х рр. 19 ст. вивчав у Франції цукрове виробництво. Після повернення на Україну був одним з тех. керівників з-дів фірми «Брати Яхненки і Симиренко». З 1859 мав дружні стосунки з Т. Г. Шевченком. Матеріально допомагав поетові у виданні *«Кобзаря»*.

СИМИРЕНКО Федір Степанович (н. у 80-х рр. 18 ст.— 1867) — один з перших на Україні промисловців-цукрозаводчиків. Н. в с. Городищі (тепер місто Черк. обл.) в сім'ї селянина-кріпака. Випутившись з кріпацтва, С. в 20—30-х рр. 19 ст. разом з братами *Яхненками* орендував млини в Смілі, Умані, вів оптову торгівлю хлібом, худобою і пром. виробами. На поч. 40-х рр. 19 ст. було засновано пром. фірму — «Брати Яхненки і Симиренко» (існувала до 80-х рр. 19 ст.). Фірма збудувала 1843 в с. Ташлику (тепер Смілянського р-ну Черк. обл.) першу на Україні парову цукроварню, 1848 поблизу с. Млієва (тепер Городищенського р-ну Черк. обл.) цукроварню і маш.-буд. завод.

СИМОНЕНКО Микола Дмитрович (н. 14.V 1915) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1941. Народився у селі Володзьківці Дівичі (тепер с. Червоні Партизани Носівського р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. У 1936—39 — в Червоній Армії, з 1939 по 1941 — голова райради Тсоавіахіму в м. Носівці Черніг. обл. У вересні 1941 С. залишили в тилу ворога для організації партизан. боротьби в Носівському р-ні. Воював у партизан. загоні «За Батьківщину», що вирис у одностороннє з'єднання. Протягом 1941—43 пройшов шлях від рядового бійця до командира батальйону, а з серпня 1943 очолював 2-й полк з'єднання (на середину вересня 1943 — бл. 1000 чол.). Полк під командуванням С. здійснив успішні диверсії на з-цях Ніжин — Київ, Київ — Ворожба, Носівка — Ніжин, Ніжин — Прилуки та на пошєйних комунікаціях ворога. Партизани полку захопили й утримали до підходу рад. військ кіль-

ка переправ через ріки Десну, Дніпро і Прип'ять. У жовтні 1943 полк розформовано. В 1944—70 С.— на парт. і госп. роботі в Черніг. області. З 1970—персональний пенсіонер.

В. П. Лукін (Київ).

СИМОНЕНКО Рем Георгійович (н. 28.VI 1928) — укр. рад. історик, доктор истор. наук (з 1968). Член КПРС з 1949. Н. в Києві в робітн. сім'ї. В 1950 закінчив ф-т міжнар. відносин Київ. ун-ту. З 1953 працює в Ін-ті історії АН УРСР (з 1969 — зав. відділом зарубіж. історіографії). Одночасно з 1968 — професор Київ. ун-ту. Досліджує проблему «Україна в міжнародних відносинах» та питання зарубіж. історіографії.

Тв.: Імперіалістична політика США щодо України в 1917—1918 рр. К., 1957; Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році. К., 1962; Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 — березень 1921 р.). К., 1965; Підступи сучасного буржуазного «українознавства». В кн.: Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., 1968; Україна і капіталістичний світ в період Жовтневої революції і громадянської війни (1917—1920 рр.). В кн.: Україна і зарубіжний світ. К., 1970.

СИМОНОВСЬКИЙ Петро Іванович (1717—1809) — укр. історик. Походив з козак. старшин. Закінчив Київську академію, а потім вчився в ун-тах у Кенігсбергу, Галле, Лейпцигу, Парижі. Повернувшись на батьківщину, служив у Генеральній військ. канцелярії, був сотником, земським суддею. Автор «Короткого описання про козацький малоросійський народ та його військові справи» (1847 видав О. М. Бодянский у Москві). В цій праці з історії України від найдавніших часів до 1750 С. виступив як прихильник гетьманського устрою та політ. автономії України. Гол. русійською силою історії України вважав гетьманів, козацьку старшину. Вороже ставився до антифеод. сел. рухів. Вихваллянням козак. старшини С. намагався обґрунтувати її вимоги зрівняння в правах з рос. дворянством.

Тв.: Краткое описание о козацком малоросийском народе и о военных его делах... М., 1847.

Лит.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Левіцький О. І. Автобіографічна «сказка» малоросійського летописателя Стефана Лукомского. «Киевская старина», 1890, № 9.

М. І. Марченко (Київ).

СІНДИ (грец. Σίνδοι) — одне з меотських племен (див. *Меоти*). Жили в 1-му тис. до н. е. і перших ст. н. е. на Таманському п-ові та прилеглому до нього узбережжю Чорного м. Осн. заняттями С. були землеробство, рибальство, ремесла й торгівля. В 5 ст. до н. е. виникла синдська д-ва. В 4 ст. С. втратили свою незалежність і були приєднані до *Боспорської держави*. Синдська знать входила до складу правлячої верхівки Боспору.

СИНДИКАТ ЦУКРОЗАВОДЧИКІВ — одна з перших великих капіталістич. монополій у Росії. Створений у квітні 1887 на з'їзді цукрозаводчиків у Києві. Бюро синдикату містилося в Києві, його філіал — у Варшаві. В 1892—93 об'єднав 203 з-ди на Правобережній Україні і в районах чорноземного центру Росії. З-ди синдикату виробляли понад 90% цукру в Росії. Осн. метою синдикату була боротьба за одержання високих надприбутків цукрозаводчиками. Синдикат нещадно експлуатував робітників з-дів і бурякових плантацій, скорочував виробництво цукру й організовував експорт «лишків» цукру за кордон, підтримуючи високі ціни на цукор всередині країни. Цукор, який вивозили на експорт, царський уряд звільняв від акцизу, а продаж його за кордоном по низьких цінах компенсував ви-

платою цукрозаводчикам попудних премій. С. п. не раз розпадався. Остаточно С. ц. ліквідувала Рад. влада в травні 1918 в результаті націоналізації цукрової промисловості.

Лит.: Цехановский М. Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности (1800—1904). К., 1904; Гуржий Й. О. Украина в системе всероссийского рынка 60—90-х годов XIX ст. К., 1968; Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине, т. 2. К., 1962. О. А. Парасунко (Київ).

СИНДИКАТИ — одна з форм капіталістич. монополій, об'єднання самостійних підприємств з метою організації спільного збуту певного товару, підтримання високих риночних цін на нього і одержання надприбутку. Товар всіх його учасників продається через єдиний збутовий центр — спеціальну контору (звичайно у вигляді акц. т-ва). Часом збут товарів доручається певній торговельній фірмі. Синдикатська контора закуповує сировину для підприємств С. і фактично перетворюється на його агента. Посилення монополістичного панування С. всередині країни дає можливість диктувати ціни і безборонно проводити демпінговий експорт. Разом з тим між окремими учасниками С. точиться гостра боротьба за прибуток. Підприємці використовують С. для наступу на робітн. клас, знижуючи заробітну плату одночасно на всіх підприємствах, організовуючи локаути і позбавляючись таким способом від активних революційно настроєних робітників. У царській Росії С. виникли у 80-х рр. 19 ст. Переважна більшість їх була розміщена на Україні. С. об'єднували підприємства вугільної пром-сті, чорної металургії, цукр. та ін. галузей пром-сті (див. «*Продамет*», *Синдикат цукрозаводчиків*, «*Продаруд*», «*Продавагон*», «*Продвузіля*»). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції Рад. влада ліквідувала їх.

О. І. Лугова (Київ).

СИНЕЛЬНИКОВЕ — місто Дніпроп. обл. УРСР, центр Синельниківського р-ну. Залізнич. вузол. 30,6 тис. ж. (1970). Перше поселення на місці сучас. С. виникло на поч. 19 ст. на землях, подарованих царським урядом ген. І. М. Синельникову в Павлоградському пов. Катеринос. губ. В 1868—69 тут було збудовано залізнич. станцію, яка згодом стала важливим залізнич. вузлом. Під час революції 1905—07 бойова дружина залізничників (70 чол.) брала участь в *Олександрівському грудневому збройному повстанні 1905*. В 1907 в С. працював лікарем Д. І. Ульянов. 22.XII 1917 в С. встановлено Рад. владу. 7.IV 1918 с-ще захопили австро-нім. загарбники. Робітники С. брали участь у партизан. боротьбі проти окупантів. 17.I 1919 партизан. загін під командуванням Г. О. Колоса визволив с-ще від австро-нім. загарбників і петлюрівців. 23.VI 1919 С. захопили денікінці. 28.VII 1919 був створений Повстанський штаб Лозово-Синельниківського р-ну, який розгорнув активні бойові дії проти білогвардійців. У грудні 1919 частини 14-ї армії визволили С. від денікінців. З 1921 С.— місто, центр повіту Катеринос. губ., з 1923 — центр Синельниківського р-ну Дніпроп. округу, з 1932 — Дніпроп. обл. Під час Великої Вітчизн. війни С. 2.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. З листопада 1941 по лютий 1942 тут діяла підпільна комсомольська група на чолі з І. А. Стриженим; водночас із цією групою вела боротьбу підпільна комсомольсько-молодіжна орг-ція, яку очолюв Ф. Д. Заєць. У грудні 1942 створено Синельниківський підпільний райком КП(б)У (секретар В. І. Іваненко). 21.IX 1943 війська Пд.-Зх. фронту визволили місто від гітлерівських загарбників. У місті є з-ди: мех., залізобетонних конструкцій, металогосподарських

товарів, буд. матеріалів, фарфоровий, консервний, хлібний; швейна ф-ка, підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, міжколгоспа буд. орг-ція та ін. 6 загальноосв., 1 муз. школи.

СИНЕУС — один з легендарних давньорус. князів. За літописною легендою, так само як і *Трувор*, був братом *Рюрика*; князував у м. Белоозері (тепер м. Белозерськ Волог. обл. РРФСР). Є думка, що С. не існувало, а відомості про нього — результат неправильно прочитаного рус. літописем іноземного тексту, де повідомлялося, що Рюрик прийшов на землю слов'ян з своїм домом (сице-хус) і вірною військ. дружиною (тру-вор).

СІНОДИКИ (пізньогрец., одк. *синаодіхон*) — 1) Тексти церк. відправи (яку чинили раз на рік), встановленої у Візантії в 843 на честь перемоги православної церкви над іконоборством. Містили переліки осіб, яким проголошувалася «анафема» або «вічна пам'ять». Ін. назва цих текстів — «чин православ'я». С. — одне з джерел вивчення суспільно-політ. рухів, зокрема боротьби церкви проти *ересей*. На Україні в 15—16 ст. були відомі як переклади грец. С., так і оригінальні тексти С., що не спиралися на грец. зразки. 2) Ін. назва *пом'яників*. 3) Передмови до *пом'яників*. Я. Д. *Ісаевич* (Львів).

«СІНОПСИС», «Київський синопис» — перший короткий нарис історії України й Росії від найдавніших часів до останньої чверті 17 ст. Укладений «С.» деякі вчені приписують І. *Гізело*. Вперше надрукований 1674. Перевидався бл. 30 раз і розповсюджувався не лише на Україні та в Росії, а й за кордоном. В «С.» показано спільне походження рос., укр. і білорус. народів від давніх слов. племен, об'єднаних під зверхністю кнів. князів. Автор доводить, що моск. царі — законні наступники кнів. князів і возз'єднання України з Росією — тільки відновлення колишньої єдності слов'янорус. земель під владою рос. монарха-самодержця. Завдяки такій монархічній тенденції «С.» до 19 ст. був офіц. підручником вітчизн. історії. Значну увагу приділено в «С.» також висвітленню спільної боротьби укр. і рос. народів проти тат. і тур. агресії. У додатку до «С.» вміщено перелік рос. князів, польс. воєвод на Україні, козац. гетьманів та кнів. митрополитів. Поява «С.» була певним етапом у розвитку істор. думки на Україні і в Росії в 17 ст.

Видання: Синопис, или краткое собрание различных летописцев о начале славяно-российского народа. К. 1836.

Лит.: Пештич С. Л. «Синопис» как историческое произведение. «Труды отдела древнерусской литературы Ин-та русской литературы АН СССР», 1958, т. 15; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959.

СІНЬОГУБ Сергій Силович (13.XII 1851 — жовтень 1907) — революц. народник. Н. в с. Білявці (тепер Вільнянського р-ну Запоріж. обл.) в сім'ї дрібнопомісного дворянина. Вчився в Петерб. технологіч. ін-ті. З 1872 — член гуртка *чайковців*. Один з перших організаторів робітн. гуртків в Петербурзі. В 1873, працюючи вчителем у Тверській губ., вів народницьку пропаганду серед селян. У листопаді 1873 його було заарештовано й ув'язнено в Петропавловський фортецю. За «*процесом 193-х*» в 1877—78 С. засуджено до 9 років каторги, яку відбував на Карі, з 1881 — на поселенні в Читі. Помер у Томську. С. — автор спогадів «Записки чайковця» (М.— Л., 1929) і революц. віршів, надрукованих у нелегальних виданнях.

СІХНО Петро Михайлович (1920—23.IV 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Вербоках (тепер Семенівського р-ну Полт. обл.) в селянській сім'ї. Закінчив пед. технікум. В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив курси молодших лейтенантів Уральського військ. округу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир кулеметної роти 33-ї гвард. мотостріль. бригади 9-го гвард. танкового корпусу 1-го Білорус. фронту відзначився при визволенні Польщі. 22.I 1945 рота під командуванням С. захопила важливу височину біля м. Торна і визволила місто. У цьому бою С. знищив 90 гітлерівців. Пізніше загинув у бою.

СІВЕРС Рудольф Федорович (Фердинандович) (23.XI 1892—8.XII 1918) — рад. військ. діяч, герой громадян. війни. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Петербурзі в сім'ї службовця. Учасник 1-ї світової війни, кол. офіцер старої армії (прапорщик). У революц. русі з 1914. Після Лютневої революції 1917 — редактор більшовицької газ. «*Окопная правда*». Під час *листопада 1917* заарештований. Визволений під час Жовтневого збройного повстання. На чолі загону червоногвардійців і матросів брав участь у придушенні заколоту Керенського — Краснова, в листопаді 1917 — лютому 1918 — у розгромі *каледицини* в Донбасі і на Дону, в березні — квітні 1918 на чолі *П'ятої Української радянської армії* — в боях проти австро-нім. окупантів, улітку 1918, командує 1-ю Особливою укр. бригадою, — проти білокозачих військ Краснова. 15.XI 1918 був тяжко поранений. Помер у Москві. Похований 1919 на Марсовому полі в Петрограді. Портрет, с. 104. П. І. *Гарчев* (Харків).

СІВЕРСЬКЕ КНЯЗІВСТВО, Новгород-Сіверське князівство — одне з удільних князівств *Чернігово-Сіверської землі* з центром у м. Новгород-Сіверському. Виникло 1097. Спочатку займало територію по р. Снові й середній течії Десни, з серед. 30-х рр. 12 ст. — по р. Сейму. До складу С. к. в окремі роки входила територія *в'ятичів*. У 1140—50-х рр. С. к. відокремилася від Чернігівської землі. На кінець 12 ст. на тер. С. к. виникло кілька дрібніших князівств із центрами у Курську, Путівлі тощо. С. к. вело постійну боротьбу проти кочових племен, яскравий епізод якої — похід кн. Ігоря Святославича 1185 — описано у «*Слові о полку Ігоревім*». У 1238 територія С. к. увійшла до складу Брянського князівства, в 2-й пол. 14 ст. її захопило *Литовське велике князівство*; 1503 ця територія відійшла до Рос. д-ви. Після тимчасового перебування у складі Польщі (1618—48) була за *Андрусівським перемир'ям 1667* остаточно закріплена за Росією.

СІВЕРЯНИ — одне із східнослов. племен (союзів племен). У кін. 1-го тис. н. е. жили по Десні, Сейму, Сулі. Осн. заняттями були орне землеробство, скотарство, рибальство, мисливство, різні ремесла. У 8 — на поч. 9 ст. С. платили данину *хозарам*. У кін. 9 ст. разом з *полянами* ввійшли до складу *Київської Русі*. В 911 (за «*Поєвістю* в'ятичів») брали участь у поході *Олега* на Візантію. В останній раз С. згадуються в літописі під 1024. Вони дали назву *Сіверському князівству*. Осн. містами С. були Чернігів, Курськ, Любеч, Новгород-Сіверський та ін. Виявлено залишки численних сілс. поселень С. 8—10 ст. (див. *Роменські городища*) і кургани з трупопаленнями, а також знайдено багаті скарби кінця 1-го тис. н. е.

СІЛЬСЬКА ОБЩИНА, сільська громада — в дореволюц. Росії й на Україні територі-

альне об'єднання сел. господарств, зв'язаних між собою колективною власністю на землю (хоч користувалися вони землею індивідуально), взаємною відповідальністю за сплату податків і виконання підводної, шляхової та ін. повинностей. Виникла в процесі розкладу *первіснообщинного ладу*. З розвитком феодалізму в С. о. посилювався процес класової диференціації, обмежувалося самоврядування, загострювалися класові суперечності. Після *селянської реформи 1861* царський уряд зберіг С. о., підпорядкувавши її своїм місцевим органам адм.-поліцейської влади, а діючу в С. о. традицію обов'язкової кругової поруки використовував для збирання держ. податків і виконання повинностей. У 1905 на Україні було бл. 45% сел. дворів з общинним землеволодінням. Ф. Енгельс, вивчаючи соціальні відносини в Росії в кінці 19 ст., писав, що общинна власність в Росії давно вже пережила час розквіту і йде до свого розкладу (див. Маркс К. і Енгельс Ф. *Вибрані твори*, т. 2. К., 1955, с. 45).

Полемізуючи з народниками, які вважали рос. общинну базу соціалізму, В. І. Ленін довів, що капіталізм, проникаючи в общину, підриває її життєві сили. Століпінська реформа, спрямована на зміцнення капіталістич. елементів на селі, прискорила руйнування С. о., хоча остаточно й не знищила її. Залишки общини існували на Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції.

Лит.: Енгельс Ф. Про суспільні відносини в Росії. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. *Вибрані твори*, т. 2. К., 1955; Ленін В. І. Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття. *Твори*. Вид. 4, т. 15. О. Ф. *Кувеньова* (Київ).

СІЛЬСЬКА ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ — добровільні збройні формування трудящих селян у Росії та на Україні в період встановлення і зміцнення Рад. влади 1917—18. Створювалася з ініціативи й під керівництвом більшовиків. Перші загони С. Ч. г. було організовано в Центр. районі Росії в квітні — липні 1917. Під час боротьби проти *корніловщини*, наприкінці серпня — у вересні 1917, загони С. Ч. г. виникли на Україні, Уралі, в Сибіру та ін. районах країни. Після повалення бурж. Тимчасового уряду, наприкінці 1917 — на поч. 1918, С. Ч. г. стала масовою орг-цією. В лютому — березні 1918 загони С. Ч. г. існували в більшості повітів і волостей і були осн. збройною силою місцевих Рад, ревкомів і більшовицьких к-тів. Якщо в період підготовки Великої Жовтня С. Ч. г. складалася переважно з робітників пром. підприємств, поміщицьких економій і залізнич. станцій, розташованих у сільс. місцевостях, то на поч. 1918 в її лавах переважали бідніші селяни, насамперед ті, що демобілізувалися з армії. Згідно з статутами С. Ч. г., що їх розробляли місцеві Ради, до її лав залучали більшовиків, лівих есерів, представників ін. дрібнобурж. партій та безпартійних, що стояли на платформі Рад. влади. Вперше питання про організацію масової С. Ч. г. на Україні було поставлено на поч. листопада 1917 на районній конференції Рад робітн. депутатів поміщицьких економій Херс. повіту. Масова організація загонів С. Ч. г. почалася в листопаді — грудні 1917 за ініціативою гол. чин. місцевих Рад, яким були потрібні збройні сили для боротьби проти поміщиків і куркулів. Спочатку С. Ч. г. виникла в тих районах України, де був найбільший вплив більшовиків (Харків., Черніг., Катеринос., Херс. губернії). С. Ч. г. мала на озброєнні в осн. гвинтівки і кулемети. Питання про озброєння С. Ч. г. розв'язувалося за допомогою

губернських та міських Рад, ревкомів, більшовицьких к-тів. С. Ч. г. відіграла значну роль у розгромі внутр. контрреволюції, в утвердженні й зміцненні Рад. влади на селі. Створення С. Ч. г., як і роботи *Червоної гвардії*, було практичним втіленням у життя марксистсько-ленінських ідей про злам старої армії та про заміну її заг. озброєнням народу. Більшість загонів С. Ч. г. 1918 переформовано на частини Червоної Армії. *Лит.* див. до ст. *Червона гвардія*.

П. І. *Гарчев* (Харків).

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО на Україні — одна з осн. сфер матеріального виробн.; вирощування с.-г. культур і розведення с.-г. тварин для забезпечення населення продуктами харчування, а пром-сті — сировиною. С. г. є одним з найраніших видів господарської діяльності людини.

На тер. сучас. України с.-г. діяльність почала зароджуватися в епоху *мезоліту*, коли стали приручати диких тварин (собак, свиней). За *неоліту* почали розводити свійських тварин і виродилося мотичне землеробство. За часів *мідиного віку* у племен *трипільської культури* були досить розвинуті мотичне землеробство (вирощували пшеницю, ячмінь, просо) і скотарство (розводили велику рогату худобу, овець, свиней). Орне землеробство виникло в епоху *залізного віку*. Г-во сх. слов'ян у 1-й пол. 1-го тис. н. е. мало хліборобську основу, що підтверджують археол. знахідки. Широко застосування тоді мали орні знаряддя з залізними наконечниками, наральниками, лемешами, а також борони, серпи, коси, кам'яні жорна. На той час у сх. слов'ян з'явилося індивідуальне г-во, виникло приватне землевладіння, зроста майнова нерівність, почався розклад первіснообщинного ладу. В серед. 1-го тис. н. е. у сх.-слов. племен ремесло відокремилось від С. г.

Утвердження *феодального ладу* в сх. слов'ян співпадає в часі з утворенням давньорус. д-ви — *Київської Русі*. В. І. Ленін значав, що в Росії кріпосництво існувало з 9 ст. (див. *Твори*, т. 20, с. 349). Феодал. спосіб виробництва базується на повній власності феодала на землю і особистій залежності від нього безпосереднього виробника, що надлявся осн. засобом виробництва — землею. Останнє робило селянина-кріпака в певній мірі економічно незалежним і примушувало феодалів і феодал. д-ву вдаватися до позаекономіч. примусу. Процес повного закріпачення селянства в Давній Русі, в Рос. д-ві й на Україні зайняв багато століть (див. *Кріпосне право*). Для феодалізму було характерне панування *натурального господарства*. Продуктивні сили в землеробстві, в першу чергу с.-г. техніка, зростали дуже повільно, внаслідок чого С. г. було відсталим і малопродуктивним. Повільно також вдосконалювалася культура землеробства. За феодал. ладу відбувся перехід від підсінної й перелогової систем до двоплілля і триплілля, однак залишки їх продовжували існувати до серед. 19 ст. Трипільну систему землеробства було ліквідовано лише після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Відстала агротехніка зумовлювала низьку врожайність: сам 3 — сам 4. Стихійні лиха — посухи, град, зливи, заморозки — часто призводили до неврожаїв. З 1799 по 1856 на Україні було 28 повсюдних і часткових неврожаїв, які супроводилися голодом та епідеміями. Жорстока феодал.-кріпосницька експлуатація гальмувала розвиток С. г., оскільки селяни не були заінтересовані у розширенні й поліпшенні виробн. не тільки в поміщицькому, але й у власному г-ві.

Історія феодалізму насичена гострою класовою боротьбою, антифеод. повстаннями і війнами селян проти феодалів-землевласників. Значні антифеод. повстання селян і міської бідноти проти гніту бояр-землевласників відбувалися в Київській Русі. Яскраво виражений антифеод. характер мала визвольна боротьба нар. мас на Закарпатті, в Сх. Галичині, на Поділлі, Волині, Київщині проти гніту угор., лит., польс. і укр. феодалів у 14—16 ст. Однією з найпоширеніших форм антифеод. боротьби на Україні були втечі селян на вільні землі, за *Дніпрові пороги*, де в серед. 40-х рр. 16 ст. виникла *Запорізька Січ*. У кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. на Україні відбулися великі сел.-козац. повстання, які завершилися *визвольною війною українського народу 1648—54 і возз'єднанням України з Росією 1654*. Внаслідок нар.-виз. війни 1648—54 на Лівобережжі було значно ослаблено феоод.-кріпосницьку систему, знищено велике землеволодіння польс. магнатів, шляхти та католицької церкви, поліпшилося економіч. становище селянства і козацтва. Вхідження Лівобережної України до складу Рос. д-ви сприяло розвитку С. г. Після визволення з-під гніту шляхет. Польщі зросли зем. наділи селян і рядових козаків. Гол. заняттям населення на той час було землеробство (виросували жито, пшеницю, гречку, овес, просо, горох, а також льон, коноплі, тютюн) і скотарство (розводили волів, коней, овець, свиней, кіз). Значного поширення набули городництво, садівництво і навіть виноградарство. Розвинулися тісно пов'язані з С. г. промисли — гуральництво, винокуріння, виробн. пива і медових напоїв, млинарство тощо. Проте ослаблення феоод.-кріпосницької системи на Україні було тимчасовим. З 2-ї пол. 17 до поч. 80-х рр. 18 ст. селянство та значна частина козацтва потрапили у феоод.-кріпосницьку залежність від укр. і рос. поміщиків. У 17 ст. розвинулося С. г. на Слобідській Україні. Цьому сприяло те, що укр. переселенці — селяни й козаки — певний час отримували від рос. уряду матеріальну допомогу та дістали козац. привілеї на безплатне користування землями, річками та ін. угіддями. Але освоєння Слобідської України відбувалося на основі феоод. зем. власності. В 2-й пол. 17 ст. на Слобожанщині швидко розвинулися феоод.-кріпосницькі відносини, розширилося поміщицьке землеволодіння й посилюється закріпачення селян і козаків. У 18 ст. на Лівобережній Україні відбувалося даліше зростання великого феоод. землеволодіння, поступово зменшувалося землекористування сільс. громад, було скасовано перехід селян у козаки та посилюлася феоод.-кріпосницька експлуатація. В 2-й пол. 18 ст. до складу Росії ввійшли Правобережна і Пд. України. В 1783 остаточно було закріпачено селян Лівобережної і Слобідської, а 1796 — Пд. України. В кін. 18 ст. почалося освоєння пд.-укр. степів, де швидко розвинулось вівчарство, розширилися посіви пшениці, кукурудзи, тютюну на експорт. Великого значення набув чумацький промисел (див. *Чумацтво*). В поміщицьких маєтках все більше і більше застосовували вільнонайману працю, розширяли виробн. зерна, тех. культуру, продуктів тваринництва, значна частина яких ішла на продаж. Нові, капіталістичні відносини руйнували натуральний характер не тільки поміщицького, але й сел. господарства. Посилювалася диференціація селянства і зростала експлуатація заможними селянами зубожілих селян та голоти. Швидкими темпами *капіталізм* почав розвиватися в С. г. України після скасування кріпосного

права (див. *Селянська реформа 1861*). В пореформений період питома вага пром-сті на Україні поступово зростає і натомість зменшується питома вага С. г., яке з часом перетворюється на постачальника сировини і робочої сили для промисловості, а село — на ринок збуту пром. продукції.

Проникнення капіталістич. відносин у С. г. сприяло певному розвитку й спеціалізації с.-г. виробн. Проте Україна залишалася аграрним районом з порівняно відсталим пром. виробництвом. В 2-й пол. 19 ст. Україна була осн. виробником цукр. буряків (Правобережжя й Лівобережжя) і товарної пшениці (Пд. України). Зростали посівні площі соняшнику, картоплі, тютюну та ін. тех. культур, значна частина яких ішла на пром. обробку. На поч. 20 ст. в Таврійській, Херс. і Катериносл. губерніях вирощували бл. 210 млн. пудів зерна, що становило майже п'яту частину хліба, виробленого в Європ. Росії. Разом з тим капіталістична інтенсифікація С. г., метою якої є одержання найвищих прибутків, призводила до аграрних криз, які посилювали диференціацію селянства та розорення дрібних і середніх сел. г-в. Своєрідність становища дореволюц. Росії та України полягала в тому, що капіталізм у С. г. розвивався в умовах існування феоод.-кріпосницьких пережитків, найголовнішими з яких були царське самодержавство і велике поміщицьке землеволодіння. В пореформений період на Україні розгорнувся сел. рух, осн. змістом якого була боротьба селян за землю, за знищення поміщицького землеволодіння (див. *Кам'янсько-слобідське заворушення селян 1861*, *Топільнянське селянське заворушення 1873*, *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902* тощо). Ще гострішого характеру набрала боротьба селянства під час *революції 1905—07 в Росії*, в ході якої під керівництвом більшовиків склався союз робітн. класу і селянства.

На Україні (в межах УРСР до 17.IX 1939, включаючи Крим. обл.) напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції було 36 млн. га с.-г. угідь. З них 15 млн. га володіли поміщики, царська сім'я та монастирі, 21 млн. га належало селянам. Серед селян було 60,3% бідняків, 24,2% середняків і 15,5% куркулів. Бідняки і середняки мали бл. 13 млн. га, куркулі — понад 8 млн. га. Понад 32% сел. г-в були безземельними або малоземельними (засівали до 1 га), 45% сел. г-в не мали робочої худоби і с.-г. реманенту. С. г. характеризувалося заг. тех. відсталістю. Сівба, збирання врожаю і молотіння провадилися вручну. Складні с.-г. машини і досконалені знаряддя були тільки у незначній частині поміщицьких і куркульських г-в. Трудове селянство зазнавало нещадної експлуатації з боку поміщиків, орендарів і куркулів. Дуже тяжким було становище трудящого селянства на зх.-укр. землях, де в доряд. період поміщикам, першві й д-ви належало 49,3%, куркулям — 19%, середнякам — 20,1%, біднякам — 11,6% с.-г. угідь.

Велика Жовтн. соціалістич. революція звільнила трудяще селянство від бурж.-поміщицької експлуатації. Комуністична партія приступила до здійснення осн. положень своєї аграрної програми (див. *Аграрна програма КПРС*). За *Декретом про землю*, підписаним В. І. Леніним, селянам України надавалося 15 млн. десятин поміщицьких і куркульських земель. Декрет про землю, яким було здійснено націоналізацію землі, створював «земельний лад, найбільш гнучкий і в розумній переходу до соціалізму» (Ленін В. І. Твори, т. 28, с. 282). Однак нав'язана Рад. владі іноземними імперіалістами і силами

внутр. контрреволюції громадян. війна привела С. г. до занепаду. В порівнянні з довоєнним часом на Україні скоротилися посівні площі, знизилася врожайність, на 38,5% зменшився валовий збір зерна. Великої шкоди завдали С. г. України посухи 1920 і 1921. Щоб ліквідувати госп. розруку, побудувати фундамент соціалістич. економіки, необхідно було насамперед відорвати С. г. Діставши від Рад. д-ви всебічну допомогу, С. г. по осн. виробничих показниках 1925 досягло довоєнного рівня. В роки соціалістич. *індустріалізації* велика пром-сть, що базувалася на соціалістич. власності на засоби виробн., зробила великий крок уперед. Тим часом С. г., засноване на дрібному сект. виробн., розвивалося дуже повільно і не могло забезпечити потреби країни в хлібі. Необхідно було об'єднати дрібні, відособлені сел. г-ва у велике соціалістич. виробн. Перехід до соціалістич. виробництва в С. г. було здійснено поступово. П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б) (1927) на основі *кооперативного плану В. І. Леніна* взяв курс на масову *колективізацію сільського господарства*. Колективізація сільського господарства була об'єктивною закономірністю соціалістич. будівництва. Без неї не можна було подолати госп. обмеженість дрібного сел. виробн., остаточно ліквідувати в країні капіталістичні елементи та експлуатацію, здійснити тех. реконструкцію С. г. Тільки великі соціалістичні підприємства на селі — колгоспи і радгоспи — могли забезпечити потреби соціалістич. країни в пром. сировині і продуктах харчування. Здійснення суцільної колективізації в короткі істор. строки було забезпечено політикою Комуністич. партії, постійною матеріально-тех. і орг. допомогою Рад. д-ви і робітн. класу. В роки розгорнутого соціалістич. будівництва на селі стало дійсністю ленінське визначення, що великий зем. переворот лишився б неминуче на папері, коли б міські робітники не пробудили до життя сільс. пролетаріат, сільс. бідноту, все трудяще селянство, яке пішло від очистки Росії від поміщиків до утворення соціалістич. порядку (див. *Ленін* В. І. *Твори*, т. 28, с. 306). Безпосереднім результатом суцільної колективізації на Україні була заміна дрібного виробн. (понад 5 млн. індивідуальних сел. г-в) великим соціалістич. виробн. і ліквідація на цій основі куркульства як класу. Переборюючи труднощі, Комуністична партія і Рад. д-ва здійснили орг.-госп. зміцнення колгоспів, чим остаточно закріпили перемогу соціалізму на селі. Напередодні Великої Вітчизн. війни в С. г. України працювало 94,6 тис. тракторів, 33,4 тис. комбайнів, 54,9 тис. вантажних автомобілів. Нім.-фашист. загарбники завдали величезної шкоди С. г. України. Однак соціалістична система нар. г-ва забезпечила швидку відбудову с.-г. виробництва та його дальший розвиток в післявоєнний період. На початок весни 1945 було відбудовано 26 448 колгоспів, відновили роботу 1187 МТС. За рішенням Раднаркомів СРСР і ЦК ВКП(б) на Україну з інших братніх рад. республік завозили трактори та інші с.-г. машини, їй було надано насінневу позику. Наприкінці 1945 на полях республіки працювало бл. 63 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), тобто більше половини довоєнного парку, і багато інших с.-г. машин. Протягом 1951—52 в республіці було відновлено довоєнний рівень с.-г. виробн. б. більшості показників. Розвиток С. г. постійно був у центрі уваги Комуністич. партії і Рад. д-ви. На з'їздах партії, *Вересневому пленумі ЦК КПРС 1953*, *Березневому пленумі ЦК КПРС 1965*, *Литчевому пленумі ЦК КПРС 1970* та ін. визначено напрями

й розроблено програму піднесення і всебічного розвитку С. г. Гол. увага приділяється зміцненню матеріально-тех. бази С. г. та запровадженню ленінського принципу матеріальної заінтересованості працівників у збільшенні виробн. с.-г. продукції. За п'ятирічку 1966—70 С. г. України досягло значних виробничих успіхів. На кін. 1970 на Україні було 9244 колгоспи (з них 104 риболовецькі) та 1605 радгоспів. У 1970 на С. г. припадало 14,2% осн. фондів та 25% нац. доходу республіки. Обсяг валової продукції С. г. 1970 зріс порівняно з 1913 майже в 3 рази, з 1940 — в 1,9 раза. Капітальні вкладення д-ви і колгоспів у С. г. зросли з 1292 млн. крб. у 1961 до 2674 млн. крб. у 1970. Заг. посівна площа республіки з 27 952 тис. га в 1913 збільшилася до 32 782 тис. га в 1970. Валовий збір зернових культур зростає з 21 790 тис. т у 1960 до 36 392 тис. т у 1970. Урожайність (у ц і за) зернових культур підвищилася з 9,4 у 1913 до 15,8 у 1960 і до 23,4 у 1970, сояшнику — з 11,0 у 1960 до 15,4 у 1970, цукр. буряків — з 218 у 1960 до 280 у 1970. Підвищується рівень механізації С. г. Кількість тракторів зросла з 182,4 тис. у 1960 до 317,2 тис. у 1970, зернозбиральних комбайнів — з 64,8 тис. у 1960 до 81,2 тис. у 1970, вантажних автомобілів — з 147,6 тис. у 1960 до 265,0 тис. у 1970. Велику роль у розвитку С. г. відіграла електрифікація села. Заг. споживання електроенергії в С. г. збільшилося з 2128 млн. *квт.год* в 1960 до 7969 млн. *квт.год* у 1970. Було електрифіковано всі колгоспи, радгоспи і майже всі сільс. населені пункти УРСР. Широке впровадження електроенергії позитивно вплинуло на швидкий розвиток у колгоспах підсобних промислових підприємств, підвищило рівень доходів колгоспів, сприяло наближенню с.-г. праці до рівня промислової і створило умови для будівництва аграрно-пром. комплексів. На сучас. етапі в С. г. все ширше розгортається процес індустріалізації. Він є основою підвищення продуктивності праці, зростання виробн. с.-г. продукції і дальшого піднесення добробуту та культ. рівня трудівників соціалістич. села.

Дальші перспективи розвитку С. г. в СРСР, у т. ч. УРСР, визначено в рішеннях *Двадцять четвертого з'їзду КПРС* (див. Додаток у цьому томі) та в *п'ятирічному плані розвитку народного господарства СРСР на 1971—75*. Заг. обсяг валової продукції С. г. УРСР за 1971—75 заплановано збільшити до 24 млрд. крб., або на 21,7%. Середньорічний збір зерна становитиме 40 млн. т і 1975 досягне 43 млн. т, середня врожайність усіх зернових культур має бути доведена до 26,5 *ц/га*. Передбачено збільшити виробн. цукр. буряків, насіння сояшнику, тютюну, конопель, льону-довгунця, картоплі, овочів, фруктів, винограду та багнаних культур. Середньорічне виробн. м'яса в забійній вазі має бути доведено майже до 3,2 млн. т, молока — 20,3 млн. т, яєць — 10,4 млрд. штук, вовни — 27 тис. т. У 1975 пром. виробн. комбикормів зросте до 14 млн. т. С. г. республіки 1975 одержить понад 16 млн. т мінеральних добрив (в умовних одиницях). Споживання електроенергії на селі має збільшитися у два рази. За п'ятиріччя передбачається поставити С. г. 261 тис. тракторів, 65 тис. зернових комбайнів, 300 тис. тракторних причепів, 155 тис. вантажних автомобілів, значну кількість екскаваторів, бульдозерів, скреперів. Здійснення цих заходів забезпечить дальше неузильне піднесення всіх галузей с.-г. виробн. республіки.

Лит.: Маркс К. Капітал, т. 1—2. К., 1954; *Ленін* В. І. *Твори*. Вид. 4; т. 3. Розвиток капіталізму

в Росії; т. 5. Аграрне питання і «критики Маркса»; т. 28. Пролетарська революція і ренегат Каутський; т. 33. Про кооперацію; В. І. Ленін і КПРС о соціалістическому преобразованні сільського хозяйства. М., 1971; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; Брежнев Л. І. Чергові завдання партії в галузі сільського господарства. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 2 липня 1970 року.— Постанова Пленуму ЦК КПРС, прийнята 3 липня 1970 року. К., 1970; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967—68; Україна за 50 років (1917—1967). Статистичний довідник. К., 1967; Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статистичний довідник. К., 1971.

І. Х. Ганжа, Л. М. Ганжа (Київ).

СІЛЬСЬКИЙ ПРОЛЕТАРИАТ — найменші робітники, які працюють у с.-г. виробництві. За визначенням, даним В. І. Леніном у книзі «Розвиток капіталізму в Росії» (1899), С. п. — це «клас найманих робітників з наділом». Сюди входить неміцке селянство, в тому числі й зовсім безземельне, але найтиповішим представником російського сільського пролетаріату є наймит, поденник, чорнороб, будівельний або інший робітник з наділом» (Твори, т. 3, с. 144). Гол. рисами С. п. за капіталізму є жалюгідний розмір власного г-ва, неможливість існувати без продажу робочої сили, надзвичайно низький життєвий рівень. С. п., що посідає проміжне становище між *селянством і робітничим класом*, є гол. резервом формування пром. пролетаріату. Він виник і формувався в надрах феод. ладу, в процесі розвитку капіталістич. відносин у с. г. і розшарування селянства, внаслідок чого сформувалися С. п. і сільс. буржуазія. За соціалізму С. п. в СРСР в результаті соціалістич. перетворень покінчав з своїм пролет. становищем, влився до складу робітн. класу і колгоспного селянства. На Україні, як і в Росії, С. п. також створювався в період розкладу феодалізму і зародження капіталістич. виробничих відносин. Цей процес посилювався після *селянської реформи 1861*, яка позбавила землі 2,6 млн. селян. За даними всерос. перепису 1897, в с. г. працювало 2723 тис. найманих робітників, у т. ч. 425 тис. — на Україні. В 1900 в Європ. Росії налічувалося 3771 тис. с.-г. робітників, з них на Україні — понад 975 тис. Крім того, тут понад 392 тис. селян займалися відходом промислом. Процес пролетаризації селянства особливо посилювався у зв'язку з *столипінською реформою*. Одночасно відбувався процес пролетаризації селянства і на зх.-укр. землях, які входили до складу Австро-Угорщини. На поч. 20 ст. кількість селян, які не могли вести г-во без сторонніх заробітків, у Сх. Галичині становила 42,7%, на Пн. Буковині — 56%, Закарпатті — 51%. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. С. п. дедалі більше відокремлювався від сільс. бідноти. Але цей процес гальмувався феод.-кріпосницькими пережитками. Разом із зростанням чисельності С. п. погіршувалися його життєві умови, посилювалась експлуатація. Боротьба С. п. за поліпшення свого економіч. становища сприяла активізації революц. боротьби селянства в цілому. Одне з гол. завдань більшовицької партії в *аграрному питанні* полягало в залученні на бік соціалістич. революції С. п., організації й виділенні його в авангардну силу всього трудящого селянства. З ініціативи В. І. Леніна 1918 на селі були створені *комітети бідноти*. С. п. України був найактивнішою силою на селі в боротьбі проти *Центральної ради*. С. п. був опорою *союзу робітничого класу і селянства*. З його середовища вийшли десятки тисяч активних будівників Рад. влади на селі. Після перемоги Великої Жовтв.

соціалістич. революції і проведення в життя ленінського *Декрету про землю* С. п. кількісно зменшився. Внаслідок здійснення політики *колективізації сільського господарства* С. п. взагалі перестав існувати як соціальний прошарок. Літ. див. до ст. *Селянство*.

Д. М. Цимбалюк (Луцьк).

СІЛЬСЬКИЙ СХОД — 1) В дореволюц. Росії, в т. ч. і на території України, що входила до її складу, збори представників від усіх домогосподарств села; з 1797 — розпорядчий орган сільс. громади удільних та держ. селян, а після *селянської реформи 1861* — й селян, що звільнилися від кріпацтва. Функції С. с. були обмежені: він розв'язував деякі зем. справи (напр., переділ землі, що належала сільс. громаді), розподіляв *оброк* та повинності, обирав сільс. старосту, *соцького* тощо. С. с. діяв під наглядом урядової адміністрації, а з 1889 — *земських начальників*.

2) В СРСР заг. збори громадян, які проживають на території сільської Ради депутатів трудящих, для обговорення й розв'язання найважливіших питань, що стосуються їхнього життя. Порядок скликання С. с., прийняття ним рішень тощо визначено республіканським законодавством, зокрема законом «Про сільську Раду депутатів трудящих Української РСР» від 2.VII 1968.

«**СІЛЬСЬКІ ВІСТІ**» — газета ЦК КП України. Виходить у Києві 6 раз на тиждень. Попередниками «С. в.» були газ. «*Селянська біднота*» (1920—21), «*Селянська правда*» (1921—25), «*Радянське село*» (1924—33), «*Колгоспне село*» (1933—34). З квітня 1939 газету видавали під назвою «*Колгоспник України*». Одночасно виходили газети «*Тваринництво України*» й «*Радянський селянин*». З серпня 1949 замість цих трьох видань почала виходити газ. «*Колгоспне село*». З квітня 1965 газета видається під тепер. назвою. «С. в.» — масова газета для села; вона широко висвітлює життя колгоспного селянства республіки, показує його трудові звершення в побудові матеріально-тех. бази комунізму, систематично пропагує передовий досвід колгоспів і радгоспів, поширює кращі досягнення новаторів с.-г. виробн. Багато уваги газета приділяє питанням парт. і комсомольського життя. Вона мобілізує трудівників села на успішне виконання рішень парт. з'їздів і пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, урядових постанов.

М. Г. Іщенко (Київ).

СІЛЬСЬКІ РАДИ ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — органи держ. влади на території сіл республіки. Обирають їх громадяни, які живуть на території даної Ради, на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на 2 роки. С. Р. д. т. керують госп. і соціально-культ. будівництвом на своїй території, встановлюють сільс. бюджет, забезпечують додержання законів, охорону громад. порядку і прав громадян, сприяють зміцненню обороноздатності країни. Відповідно до Положення про вибори до місцевих Рад 1939 на території УРСР було обрано 10863 сільс. Ради. С. Р. д. т. діють на підставі закону «Про сільську Раду депутатів трудящих Української РСР» від 2.VII 1968. Осн. формою діяльності С. Р. д. т. є сесії (див. *Сесії місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР*). Виконавчими й розпорядчими органами цих Рад є обрані ними виконавчі к-ти (див. *Виконавчі комітети місцевих Рад УРСР*). Допоміжними органами сільс. Рад є їхні постійні комісії (див. *Постійні комісії місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР*). До складу

8592 С. Р. д. т. УРСР у червні 1971 обрано 342 907 депутатів. Див. також *Місцеві Ради депутатів трудящих Української РСР*.

СІМНАДЦЯТА КАВАЛЕРІЙСЬКА ДИВІЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване в серпні 1920 на Зх. фронті на базі Кубанської та 2-ї кав. бригад. У вересні — жовтні 1920 брала участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі, в кін. жовтня 1920 — на поч. 1921 — у розгромі петлюрівців на Правобережній Україні. 4.IX 1921 перейменована на 2-у кав. Червоною козацтва д-зію. С. к. д. командували П. М. Боревиц, В. І. Мікулін, Г. І. Котовський.

Г. О. Смирнова (Москва).

СІМНАДЦЯТА КОНФЕРЕНЦІЯ ВКП(б) — відбулася 30.I—4.II 1932 в Москві. В роботі конференції брали участь 386 делегатів з ухвальним і 525 з дорадчим голосом. Порядок денний: 1) Підсумки розвитку пром-сті за 1931 і завдання 1932. 2) Директиви до складання другого п'ятирічного плану нар. господарства СРСР на 1933—37. Підбвиши підсумки розвитку пром-сті країни за 1931, конференція відзначила, що продукція всієї соціалістич. пром-сті 1931 становила 27 млрд. крб., що дало 21% приросту проти 1930. Окремі галузі пром-сті виконали і перевиконали свої завдання по першому п'ятирічному плану за 2,5—3 роки. Створювались нові галузі індустрії, впроваджувалася нова техніка. Осн. увагу було звернуто на розвиток важкої пром-сті. Зростали рад. тех. кадри й робітн. клас. В СРСР повністю було ліквідовано безробіття. Конференція схвалила план розвитку пром-сті на 1932 та прийняла «Директиви до складання другого п'ятирічного плану народного господарства СРСР (1933—1937 рр.)». Конференція визначила основне політичне завдання другої п'ятирічки — остаточна ліквідація всіх капіталістич. елементів, повне знищення причин, що породжують експлуатацію людини людиною, перетворення всіх трудящих країни на свідомих і активних будівників соціалізму. Було також поставлено конкретні завдання по розвитку важливих галузей нар. г-ва на базі нової техніки. Враховуючи, що 1932 пром-сть України становила 18,5% усєї союзної пром-сті, конференція поставила вимогу форсувати будівництво Краматорського, Луганського машинобуд., Макіївського ім. Ф. Е. Дзержинського з-дів, достави виробн. чавуну на Україні до 10 млн. т, видобуток вугілля — до 120 млн. т. Істор. значення конференції полягає в тому, що вона поставила практичні завдання щодо завершення тех. реконструкції всього нар. г-ва країни і ліквідації залишків капіталістич. елементів.

Лит.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3. К., 1934.

П. В. Шостак (Київ).

СІМНАДЦЯТА ПОВІТРЯНА АРМІЯ — об'єднання Рад. Армії, сформоване 15.XI 1942, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загароників під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. У складі Пд.-Зх. (з 20.X 1943 — 3-й Укр.) фронту брала участь у *Сталінградській битві 1942—43*, в січні — березні 1943 — в боях за Донбас і Дніпропетровщину. Під час *Курської битви 1943* армія вела бойові дії в смугі Ворон. фронту, під час *Белгородсько-Харківської наступальної операції 1943* перешкождала нім.-фашист. командуванню перекидати оперативні резерви в район Харкова. Брала участь у *Донбаській наступальній операції 1943*, у визволенні Запоріжжя, у Дніпроп. наступальній операції (23.X—5.XI 1943), в боях на Криворізькому напрямі (14—30.XI 1943), у *Нікопольсько-*

Криворізькій наступальній операції 1944, *Березнегуватсько-Снігурівській наступальній операції 1944*, *Одеській наступальній операції 1944*, *Яссько-Кишинівській наступальній операції 1944*, у визволенні Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини, Австрії. Армією командували: С. Я. Красовський (15.XI 1942—26.III 1943), В. О. Судець (з 26.III 1943 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

СІМНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(б) — відбувся 26.I—10.II 1934 в Москві. В роботі з'їзду взяло участь 1225 делегатів з ухвальним і 736 з дорадчим голосом, які представляли 1 874 488 членів і 935 298 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звітні доповіді: ЦК ВКП(б), Центр. ревізійної комісії, ЦКК — РСІ, делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 2) План другої п'ятирічки; 3) Орг. питання (парт. і рад. будівництво); 4) Вибори центр. органів партії.

У доповідях ЦК і делегації ВКП(б) у ВККІ значне місце зайняв аналіз міжнар. обстановки і робітн. руху 1930—33.

На з'їзді глибоко проаналізовано внутр. становище країни, корінні зміни, що сталися в СРСР в результаті втілення в життя генеральної лінії партії. Внаслідок успішного виконання *першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР* в Рад. Союзі побудовано фундамент соціалістич. економіки. СРСР перетворився з аграрної країни на індустріальну. Було створено потужну індустрію, виникли нові галузі пром-сті: верстатобудування, автомобіл., тракторна, хім., літакобудування та ін. Успішно виконувалася ленінський план електрифікації нар. г-ва. Соціалістич. сектор у пром-сті становив 99,5%. У с. г. посівні площі зернових культур колгоспів і радгоспів дорівнювали 84,5%. Швидко зростала механізація с. г. Капіталістичні елементи було повністю витіснено з торгівлі. Ці факти переконливо свідчили, що в усіх сферах економіки країни панівною стала соціалістична система г-ва, а капіталістичне г-во було ліквідовано. В СРСР здійснювалася глибока культурна революція. З країни відсталі у культ. відношенні, якою була дореволюц. Росія, Рад. Союз перетворився на країну передової культури.

З'їзд прийняв резолюцію про *другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933—37)*. В ній зазначалося, що осн. політ. завдання п'ятирічки є остаточна ліквідація капіталістич. елементів, перетворення всього трудящого населення країни на свідомих і активних будівників соціалістич. суспільства. Гол. госп. завданням п'ятирічки з'їзд визнав завершення тех. реконструкції всього нар. г-ва. З'їзд встановив, що заг. обсяг капітальних робіт у п'ятиріччі становитиме 133 млрд. крб., що вдвоє більше, ніж у першій п'ятиріччі. Обсяг пром. продукції 1937 повинен збільшитися порівняно з 1913 у 8 раз. З'їзд звернув увагу на необхідність зосередження зусиль на освоєнні нової техніки, на піднесенні кваліфікації робітників і підготовці інженерно-тех. кадрів. У с. г. передбачалося на кінець п'ятирічки у 2—2,5 рази збільшити виробн. осн. видів продукції. Великі роботи намічались по реконструкції транспорту і зв'язку, розвитку науки й культури.

З'їзд визначив конкретні завдання в п'ятиріччі для кожної союзної республіки. Передбачалося, що капіталовкладення у нар. г-во УРСР за роки другої п'ятирічки в 2,3 рази перевищать усі вкладення першої п'ятирічки. Намічалось закінчити спорудження таких велетнів індустрії, як «*Запоріжсталь*» імені *Серго Орджонікідзе* і «*Азовсталь*», реконструкцію залізничної пром-сті

Криворіжжя, Харків, турбогенераторного і Луган. паровозобудівного з-дів.

Велику увагу з'їзд звернув на питання орг. роботи. Успішне виконання госп. завдань, підкреслив з'їзд, вимагає піднесення орг. роботи до рівня політ. керівництва. Головне в орг. роботі, зазначалося в резолюції про парт. і рад. будівництво, — добір кадрів і перевірка виконання прийнятих рішень. Щоб полішити справу перевірки виконання рішень партії і уряду, ЦКК—РСІ було реорганізовано. Замість цього спільного парт.-рад. органу створено Комісію парт. контролю при ЦК ВКП (б) і Комісію рад. контролю при Раднаркомі СРСР.

На з'їзді було прийнято Статут партії в новій редакції. У вступній частині, якою з того часу став відкриватися текст Статуту, було дано стисле визначення Комуністич. партії як передового, організованого загому пролетаріату СРСР, як вищої форми його класової орг-ції. Парт. осередки почали називатися первинними парт. орг-ціями. До Статуту було внесено спец. розділ про внутріпарт. демократію і парт. дисципліну. Партія прийшла до свого з'їзду згуртованою і монолітною. Ніяких опозиційних груп у партії не було. На з'їзді з покаючими промовами і визнанням успіхів партії виступили колишні лідери опозиційних угруповань Зінов'єв, Каменев, Бухарін, Риков, Томський.

Рішення XVII з'їзду ВКП (б) мали велике істор. значення. Вони стали програмою лідії партії в боротьбі за втілення в життя *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*, свідчили про повну консолідацію сил партії, сприяли вдосконаленню методів керівництва й виробленню нових форм роботи. Документи з'їзду вплинули на зміцнення єдності робітн. класу, активізацію міжнар. комуністич. і робітн. руху. З'їзд обрав керівні органи партії: ЦК у складі 71 члена і 68 кандидатів, Центр. ревізійну комісію з 22 чол., а також Комісію парт. контролю.

Лит.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3. К., 1954; XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 26 января — 10 февраля 1934 г. Стенографический отчет. М., 1934; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970. О. М. Кисілевський (Київ).

СІМНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП (б) УКРАЇНИ — відбувся 23—27.IX 1952 в Києві. В роботі з'їзду брали участь 771 делегат з ухвальним голосом і 116 з дорадчим, які представляли 676 190 членів і 101 642 кандидати в члени партії. Порядок денний: 1) Обговорення проектів ЦК ВКП (б); «Директиви XIX з'їзду партії по п'ятому п'ятирічному плану розвитку СРСР на 1951—1955 роки» і «Текст зміненого Статуту партії»; 2) Звіт ЦК КП (б)У; 3) Звіт Ревізійної комісії КП (б)У; 4) Вибори керівних органів КП (б)У. З'їзд відбувся в період завершення будівельних і дальшого розвитку нар. г-ва, що знаменувало важливий крок уперед на шляху побудови розвинутого соціалістич. суспільства в Рад. країні. З'їзд одностайно схвалив проект Директив по п'ятому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР і проект Статуту партії, опубліковані до *Дев'ятнадцятого з'їзду КПРС*.

На з'їзді було підбито підсумки діяльності парт. орг-ції України після *Шістнадцятого з'їзду КП (б) України*. Дostroково виконавши план четвертої п'ятирічки, УРСР приступила до виконання п'ятої п'ятирічки. Валова продукція пром-сті республіки на час з'їзду майже на 50% перевершила довоєнний рівень. Розширилися посівні площі, помітно зростає тех. оснащення с. г. Важливе значення в розвитку с.-г. виробн. мало здійснене у звітний період укрупнення кол-

госпів. Видатною перемогою було завершення колективізації с. г. в зх. областях України. Понад $\frac{2}{3}$ заг. суми бюджетних видатків у республіці становили на час з'їзду асигнування на потреби нар. освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення.

З'їзд приділив багато уваги питанням нар. г-ва, критиці недоліків у його розвитку. В ряді галузей пром-сті ще недостатньо використовувалися наявні виробничі потужності й резерви виробн. Відставало с. г., особливо тваринництво, нерозв'язаною залишалася зернова проблема. Відчувалася гостра потреба в житлі.

Велику увагу на з'їзді було приділено питанням дальшого ідейно-політ. і орг. згуртування рядів КП (б)У, зростанню активності комуністів, зміцненню зв'язків парт. орг-ції з масами. За звітний період відбулося даліше поліпшення парт.-політ. та ідеологічної роботи в республіці. З'їзд підсумував проведену в парт. орг-ціях роботу по обговоренню проекту зміненого Статуту партії. З'їзд визначив гол. завдання парт. орг-ції України — спрямувати зусилля комуністів і всіх трудящих на активну боротьбу за виконання плану п'ятої п'ятирічки, забезпечити даліше піднесення соціалістич. економіки на основі переважного розвитку важкої пром-сті. З'їзд визнав за необхідне прискорити будівництво Каховської ГЕС та ін. великих будов п'ятирічки. В с. г. ставилися завдання піднесення механізації, підвищення врожайності, збільшення громад. поголів'я худоби і зростання її продуктивності. Намічалася даліше підвищення матеріального і культ. рівня життя трудящих. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції республіки підняти організаційську та ідеологічну роботу до рівня госп. і соціально-політ. завдань, висунутих Комуністич. партією. З'їзд обрав ЦК КП (б)У в складі 107 членів і 53 кандидатів, а також Центральну ревізійну комісію в складі 39 чоловік. Пленум ЦК КП (б)У, який відбувся після з'їзду, обрав Бюро ЦК і Секретаріат. Членами Бюро ЦК КП України були обрані А. А. Гречко, М. С. Гречуха, Н. Т. Кальченко, О. І. Киріченко, Л. Р. Корнієць, Д. С. Коротченко, Л. Г. Мельников, І. Д. Назаренко, І. С. Сенін. Першим секретарем ЦК КП (б)У було обрано Л. Г. Мельникова.

Лит.: XVII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 23—27 вересня 1952 р. Матеріали з'їзду. К., 1953; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Б я к о в В. Сімнадцятий з'їзд КП (б)У. К., 1961. В. І. Юрчук (Київ).

СІМФЕРОПЛЬ — місто Кримської обл. Української РСР, обласний центр. Розташований в долині р. Салгиру, на межі гірського й рівнинного Криму. Залізнична ст., вузол автомобіл. шляхів. Аеропорт. 263 тис. ж. (1971). Засн. 1784, після приєднання Криму до Росії, як адм. центр новоствореної Таврійської обл. З 1802 — центр Таврійської губ. Після прокладення залізнич. лінії Лозова — Сімферополь 1874 став залізнич. станцією. В 1901 в місті виникла с.-д. орг-ція, під керівництвом якої того ж року проведено першу в Криму першотравневу політ. демонстрацію. С.-д. орг-ція мала зв'язок з ленінською газ. «Искра». Під час революції 1905—07 в С. проходили масові страйки й політ. демонстрації. В грудні 1905 створено Раду робітн. депутатів. У жовтні 1917 в місті оформилася легальна більшовицька орг-ція. В С. відбулися I (XII).X 1917) і II [23—24.XI (6—7.XII) 1917] губернські конференції РСДРП (б), які організаційно оформили об'єднання більшовицьких орг-цій Таврії. 13 (26).I 1918, після збройного повстання під керівництвом більшовицького ревкому в С. вста-

новлено Рад. владу. В квітні 1918 місто захопили нім. окупанти, в листопаді 1918 — англо-франц. інтервенти, які сформували в С. маріонетковий крайовий уряд. 1.XII 1918 в С. відбулася підпільна обласна парт. конференція, після якої новообраний обком партії створив обласний ревком для керівництва повстанським рухом у Криму. 10.IV 1919 С. визволила Задніпровська д-зія під командуванням П. Ю. Дибенка, але в червні 1919 С. захопили денікінці. 13.XI 1920 Червона Армія визволила місто від врангелівців. З 1921 С.—адм. центр Кримської АРСР. Під час Великої Вітчизн. війни С. 1.XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В місті з жовтня 1943 по квітень 1944 діяв підпільний миськком партії на чолі з І. А. Козловим. 13.IV 1944 місто визволила війська 4-го Укр. фронту. З 1945 С.—центр Кримської обл. РРФСР (з 1954 — УРСР). В місті галузі пром-сті: маш.-буд. (з-д прот. машин, буд. машин, електромашинобуд., «Сільгоспдеталь»), хімічна (побут. хімія, пластмасова), харчова (виноробна, лікеро-горілчана, консервна, м'ясо-молочна, кондитерська, макаронна), легка (шкіряно-взут., швейна, ткацька, шкіргалантерея, трикотажна), меблева, буд. матеріалів, з-д телевізорів. ДРЕС. 48 загальноосв. шкіл; 6 профес.-тех. уч-щ, 10 серед. спец. уч. закладів, у т. ч. мед., худож., муз. уч-ща. 4 вищі уч. заклади. З театри: укр. муз.-драм., рос. драм. і ляльковий. Пам'ятники: В. І. Леніну, О. В. Суворову та ін. На околицях С.—давнє скіфське городище (давн. *Неаполь Скіфський*). Краєзнавчий, худож. музеї. Телецентр.

Лит.: Баєв Е. Симферополь. Очерк-путеводитель. Симферополь, 1967; Михайленко Г. Симферополь. К., 1968; Думнов Д. Ф. Симферополь. Путеводитель-справочник. Симферополь, 1969.

СІМ'Я — суспільний осередок, що ґрунтується на шлюбних і кровнородинних зв'язках; у сучас. розумінні — група близьких родичів (батьки, їхні діти та ін.), які живуть разом. С. пройшла в своєму історичному розвитку ряд основних форм. Перехід від однієї форми С. до інших був викликаний корінними змінами в розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. В епоху *«первісного людського стада»* С. не існувало. Щодо часу та істор. умов виникнення С. немає єдиної думки в науці. За *матріархату* з'явилася найдавніша (за сучас. даними) істор. форма С.—парна С. (див. *Парний шлюб*), яка характеризувалася нестійкістю шлюбних й економічних зв'язків.

На певному етапі розкладу первіснообщинних відносин з'явився новий тип С.—велика С. Це була, на думку деяких рад. дослідників (М. Й. Косвен та ін.), велика материнська С., що складалася з чотирьох-п'яти поколінь близьких родичів, нащадків однієї жінки. З розвитком продуктивних сил і переходом від матріархату до *патріархату* виникла велика *патріархальна сім'я*, яка об'єднувала кілька поколінь родичів по чоловічій лінії. З розкладом первіснообщинного ладу і розвитком приватної власності з великої патріархальної С. поступово відокремлювалася мала (індивідуальна, моногамна) С., яка складалася лише з батьків та їхніх дітей (див. *Моногамія*). Мала С. є панівною в усіх антагоністичних класових формаціях. А тому вона, за виразом К. Маркса, «містить у собі в мініатюрі всі ті суперечності, які пізніше широко розвиваються в суспільстві і в його державі» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 58). На відміну від попередніх форм С. основою малої С. є приватна власність. Тут встановлюється необмежена влада чоловіка над жінкою

і дітьми. Жінка в малій С. займає неповноправне, підлегле становище. В рамках однієї і тієї самої антагоністичної формації суттєво відрізняється С. трудова від С. пануючого класу. Вже в умовах бурж. суспільства в пролет. середовищі зароджується новий тип сімейних відносин, які принципово відрізняються від бурж. С. Лише в результаті перемоги соціалістич. революції створилися всі умови для розвитку нового, вищого типу С.—соціалістич. С. В СРСР та ін. соціалістич. країнах С. розвивається на базі суспільної власності на засоби виробн. У соціалістич. С. родинні відносини будуються на основі товаришеского співробітництва й взаємодопомоги, на поєднанні особистих і громад. інтересів, на дружбі й рівності між чоловіком та жінкою. В СРСР С. виступає як осередок рад. суспільства й займає особливе місце в системі соціалістич. сусп. відносин. Комуністична партія і Рад. д-ва постійно піклуються про зміцнення соціалістич. С., що виявляється в охороні й заохоченні материнства, в поліпшенні матеріально-побутових і культ. умов життя рад. людей.

На Україні в 15—16 ст. існувала велика патріархальна С., або домашня община, відома під назвою «служба», *дворице*. Уклад і побут общин трималися беззаперечною владою глави С.—батька; мати відала суто жіночими справами. Поряд з великою патріархальною С. існували й малі С. Часто кілька великих і малих економічно слабких С. об'єднувалися для спільного виконання складних і трудомістких робіт у т. з. патронімії — групи, що зберігали й підтримували госп., громад. та духовну єдність. Під впливом розвитку товарно-грошових відносин на Україні в кін. 16 — в 17 ст. прискорився процес розкладу великої С. та патронімії. Мала індивідуальна С. наприкінці 18 ст. і в 19—20 ст. стає осн. формою С. на Україні.

Лит.: Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21; Морган Л. Г. Древнее общество. Пер. с англ. Л., 1935; Косвен М. О. Семейная община и патронимия. М., 1963; Харчев А. Г. Брак и семья в СССР. Опыт социологического исследования. М., 1964; Кравець О. М. Семейный побут і звичаї українського народу. К., 1966. В. Т. Зінч (Київ).

СІОНІЗМ (від Сіон — гора в Єрусалимі, де, згідно з біблійською легендою, був храм бога Яхве і резиденція царя Давида) — реакційна націоналістична ідеологія і одночасно розгалужена система відповідних організацій, політ. практика великої евр. буржуазії. Формально С., виходячи з іудаїстського вчення (див. *Іудаїзм*), проповідує ідею переселення всіх євреїв світу до Палестини і відродження там біблійської ізраїльської д-ви. Основним у С. є антинаук. концепція «всесвітньої єврейської нації», згідно з якою євреї всіх країн становлять нібито єдину націю. В. І. Ленін підкреслював, що «ця сіоністська ідея — зовсім хибна і реакційна по своїй суті» (Твори, т. 7, с. 76), бо «суперечить інтересам єврейського пролетаріату» (там же, с. 78).

С. є засобом для досягнення класових цілей імперіалістичної єврейської буржуазії: встановлення контролю і зміцнення панування над евр. масами, паралізування класової боротьби трудящих євреїв, всемірне зміцнення бурж. ладу, боротьба проти комуністич. робітн. і нац.-визвольного рухів.

Осн. змістом сучас. С. є війновничий шовінізм, расизм, антикомунізм і антирадянщина. С. виник і організаційно оформився у кінці 19 ст. Його активна пропаганда почалася з виходу книжки австр. журналіста Т. Герцля «Єврейська держа-

ва» (1885, рос. вид. 1896). В 1897 на всесвітньому сіоністському конгресі у Базелі (Швейцарія) засновано «Всесвітню сіоністську орг-цію», побудовану за расовою ознакою. Вона є гол. ідеологіч. і орг. центром С., контролює й спрямовує діяльність майже всіх сіоністських об'єднань. Одночасно вона є величезним фін. концерном. Сіоністські орг-ції, що в 20—30-х рр. 20 ст. орієнтувалися на підтримку Англії, яка для зміцнення свого становища в Палестині і для боротьби з нац.-визвольним рухом арабів зблизувалася сприяти створенню там євр. д-ви, під час і після 2-ї світової війни зрослися з монополістич. колами США. Капіталісти-євреї фінансують ці орг-ції. Створена 1948 бурж. д-ва Ізраїль перетворена сіоністами на знаряддя їхньої імперіалістич., шовіністич., антикомуністич. і антирад. політики. Ізраїль, де С. став офіц. держ. ідеологією, є опорою амер. імперіалістів у боротьбі проти нац.-визвольного руху, зокрема, в країнах Близького Сходу. У звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв підкреслює: «Стає ще очевиднішою ганебна роль тих, хто заочуює ізраїльських екстремістів, — роль американського імперіалізму та міжнародного сіонізму як знаряддя агресивних імперіалістичних кіл» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 27). Міжнар. С. зливається з ін. силами імперіалістич. реакції і являє собою один з найвоєвничіших її загонів. Сіоністи взяли на озброєння фашист. методи боротьби проти сил миру, прогресу, демократії і соціалізму. У боротьбі проти комуністич., робітн. і нац.-визвол. руху, проти СРСР і світової системи соціалізму в цілому імперіалізм робить немаловажну ставку на С. і активно використовує розгалужену мережу його орг-цій. Прогресивні сили всього світу, в т. ч. і прогресивні верстви євр. населення у всіх країнах, ведуть боротьбу проти С. Зокрема, комуністи і прогресивні сили Ізраїлю рішуче виступають проти С. як проти реакційної ідеології і політики, що заважає прогресивному розвитку євр. народу і д-ви Ізраїль. Як і будь-яка різновидність бурж. реакції, С. не має майбутнього.

Лит.: Маркс К. До єврейського питання. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 6. Чи потрібна «самостійна політична партія» єврейського пролетаріату; т. 7. Становище Бунду в партії; Беренштейн Л. Ю. Критика ідеології сіонізму — різновидності антикомунізму. К., 1971; Фрідель М. Т. Сіонізм перед судом народів. К., 1971; Цели і методи воєнствующого сіонізму. М., 1971; Реакционная сущность сионизма. М., 1972.

О. С. Онищенко (Київ).

СІРКО Василь Петрович (5.III 1899—1937) — активний учасник революц. руху на зх.-укр. землях. Член КПЗУ з 1919. Н. в с. Кінашеві (тепер Галицького р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Влітку 1916 мобілізований в австро-угор. армію, воював на рос. фронті, восени здався в полон до росіян. У грудні 1917 вступив до секції іноземних комуністів при Самарській орг-ції РСДРП(б). З 1919 — на нелегальній парт. роботі в Сх. Галичині, був одним з організаторів нелегальної комуністич. орг-ції в м. Станіславі (тепер Івано-Франківськ) і першої нелегальної крайової конференції комуністич. орг-цій і груп Сх. Галичини (лютий 1919), на якій було засновано КПСГ (з 1923 — *Комуністична партія Західної України*). В 1920 він активну роботу по розкладу зунрівської *Української Галицької армії* і організації переходу частини її військ на бік Червоної Армії. Влітку 1920 очолював Теревовлянський повітовий ревком *Гали-*

цької Соціалістичної Радянської Республіки, з кін. 1920 до квітня 1921 — викладач 2-ї Київ. школи червоних старшин. В 1921 — уповноважений *Галицького бюро при ЦК КП(б)У*. З кін. 1921 до 1926 — працівник Київ. губкому КП(б)У. В 1927—28 — секретар Закаронного бюро допомоги КПЗУ при ЦК КП(б)У, член Політбюро ЦК КПЗУ. З 1928 — на відповідальній парт. і держ. роботі в Донецьку, Макіївці та Кривому Розі. А. Д. Ярошенко (Київ).

СІРКО Іван Дмитрович (р. н. невід. — п. 1680) — кошовий отаман *Запорізької Січі*. Н. в слободі Мерефі (тепер місто Харків. обл.), імовірно, в козац. сім'ї. Відзначався військ. талантом і винаятковою хоробрістю. Брав участь в нар.-визвольній війні 1648—54, в боротьбі проти тур.-тат. загарбників, проти гетьманів І. Виговського, П. Тетері, які виступали за відрив України від Росії. В 1658—60 С. був вінницьким полковником, з 1663 багато разів обирався кошовим отаманом Запорізької Січі. Невдоволений *Андрусівським перемир'ям 1667*, зокрема переходом Правобережної України під владу шляхет. Польщі, С. тимчасово підтримував ставленика султанської Туреччини правобережного гетьмана П. Дорошенка, але боротьби проти крим. татар не припиняв. У 1670 С. порвав з П. Дорошенком і до кінця життя виступав за зміцнення братерської дружби рос. і укр. народів. У 1672 С. очолював старшинську опозицію, яка не бажала обрання І. Самойловича гетьманом Лівобережної України. За намовою І. Самойловича царський уряд заслав С. до Тобольська. Повернувшись через кілька місяців із заслання на Запоріжжя, С. організував ряд успішних походів на Кримське ханство і причорноморські тур. фортеці, під час яких запорожці визволили з неволі багато укр. і рос. полонених. Героїчну боротьбу запорізьких козаків під проводом С. відображено в численних нар. переказах і думах. Зокрема, з іменем С. пов'язаний переказ про лист запорожців, в якому вони, відкидаючи вимогу підкоритися Туреччині, з великою дотепністю й гумором висміяли султана Магомета IV, виявили непримирнену ненависть до загарбників і непохитну волю до перемоги над ворогами. Цей переказ став сюжетом для відомої картини І. Ю. Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (іл. на вклейці, т. 2, с. 192—193). Поховано С. поблизу Старої (Чортомлицької) Січі на території тепер. с. Капулівки Нікопольського р-ну Дніпроп. області.

Лит.: Эварнинский Д. И. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых казаков. СПб., 1894; Голубуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

СІРОМА — козацька біднота в *Запорізькій Січі* 16—18 ст. Див. *Голота*.

СІРОМИ ПОВСТАННЯ НА ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ 1768 — повстання запорізької козац. бідноти проти гніту старшини й заможної верхівки козацтва. Вибухнуло під впливом *Коліївщини*. Вночі проти 26.XII 1768 (6.I 1769) на Запорізькій Січі стихійно повстала сірома, доведена до відчаю жорстокою експлуатацією і утисками старшини. Захопивши пушкарню і звільнивши з неї ув'язнених гайдамаків, повстанці почали громити будинки старшини й заможних козаків. Січова старшина на чолі з кошовим П. *Калнишевським* змушена була втекти до Новосіченського ретраншементу і звернутися до його коменданта Л. Миклушшина за допомогою. Щоб внести розкол серед повсталых, Л. Миклушшин послав до Січі капітана К. Марковича, якому вдалося домогтися обіцянками умовити частину сіроми припинити боротьбу й обрати кошовим отаманом представ-

ника старшини П. Федорова. Новообраний кошовий отаман наказав повстанцям розійтись по куренях. 27.XII 1768 (7.I 1769) в Січ несподівано вдерся каральний загін солдатів і заможних козаків. Відкривши гарматний вогонь по куренях, карателі придушили повстання. Відгуком на повстання сіроми були заворушення, що 1769 охопили майже всю територію Запоріжжя.
Лит.: Г о л о б у ц ь к и й В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961.
В. О. Голобуцький (Київ).

СІЧІНСЬКИЙ Денис Володимирович (1865—26.V 1909) — укр. композитор і хоровий диригент. Н. в с. Ключівцях (тепер Гусятинського р-ну Терноп. обл.). Вчився у Львів. консерваторії. Перший профес. композитор на Зх. Україні. Активний діяч муз. т-ва «Боян». У 1902 в Станіславі заснував першу в Галичині укр. муз. школу. Один з ініціаторів створення Спільк співацьких і муз. т-в Галичини (1903). Автор опери «Роксолана» (1909); кантат «Дніпро реве» і «Лічу в неволі»; «Думи про Нечая», хорів на слова Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, романсів, пісень, п'єс для фортепіано, музики до п'єс, обробок нар. пісень.
Лит.: П а в л и ш и н С. Д. В. Січинський. К., 1956; К о с т ю к С. П., М е д в е д и к П. К. Денис Січинський. Львів, 1966.

СІЧІНСЬКИЙ Мирослав Миколайович (н. 11.X 1887) — діяч прогресивної укр. еміграції в США, публіцист. Н. в с. Черняхівцях (тепер Збарзького р-ну Терноп. обл.) в сім'ї священика. Вчився у Віденському і Львів. ун-тах. На знак протесту проти австр.-шляхетського гніту С. у квітні 1908 вбив австр. намісника в Галичині графа А. Потоцького. Засуджений австро-угор. судом до смертної кари, яку було замінено 20-річним ув'язненням. У 1911 втік з тюрми, згодом виїхав до Норвегії, 1912 переїхав до Швеції, 1914 — до США. Друкується в укр. прогресивній пресі.

СІЧНЕВО-БЕРЕЗНЕВІ ПОЛІТИЧНІ СТРАЙКИ 1905 на Україні — страйки, що були частиною виступів пролетаріату Росії на знак протесту проти розстрілу петерб. робітників *Дев'ятого січня 1905*. Київ., Одес., Харків., Микола. та ін. комітети РСДРП випустили листівки, в яких закликали робітників виступити на захист петерб. пролетарів. У відповідь на цей заклик почалися страйки на Україні. 12 (25).I в Києві застрайкували робітники Південнорос. машинобудівного з-ду (тепер з-д «Ленінська кузня») і з-ду с.-г. машин Гретера і Криванека (тепер з-д «Більшовик»). Робітники висунули вимоги загальнополіт. характеру. Того ж дня виступили робітники всіх пром. районів України. 12 (25).I припинили роботу деякі цехи Дніпровського металургійного з-ду (тепер *Дніпровський металургійний завод імені Ф. Е. Дзержинського* в м. Дніпродзержинську). 19.I (1.II) 1905 в Катеринославі на 22 підприємства страйкувало бл. 12 тис. чол. Страйки поширилися на весь гірничопром. район губернії. Події 9 (22).I знайшли широкий відгук також серед робітників Харкова, Одеси, Миколаєва, Херсона, Житомира та ін. міст. Протягом січня по всій Росії страйкувало 440 тис. чол. Страйковий рух робітників не припинився і в лютому. В той час найвириванішими були страйки у Харкові на паровозоремонтному з-ді, з-ді Гельферіх-Саде та ін. підприємствах міста. У Києві під керівництвом більшовиків О. Г. Шліхтера та Г. М. Кржижановського відбувалися страйки службовців-залізничників. В авангарді страйкової боротьби йшов пролетаріат Катеринос. губ. Організовано і тривалий час відбувався страйк на з-ді Гартмана в Луганську (тепер Воро-

шиловград. тепловозобудівний з-д ім. Жовтневої революції). В організації цього страйку взяли участь робітники-більшовики К. Є. Ворошилов та О. Я. Пархоменко. Широкого розмаху набула страйкова боротьба в Одесі і Миколаєві. Всього на Україні в лютому страйкувало понад 71 тис. робітників. Протягом березня на Україні відбулося 30 страйків. У січні—березні по всій Росії страйкувало 810 тис. робітників, у т. ч. на Україні — бл. 170 тис. Дружний відгук пролетаріату України на події у Петербурзі свідчав про високу класову солідарність рос. і укр. робітників.
Лит.: Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967; Л о с ь Ф. Е. Революція 1905—1907 років на Україні. К., 1955. Ф. Е. Лось (Київ).

СІЧОВА РАДА, в і с ь к о в а р а д а — найвищий орган влади на *Запорізькій Січі* 16—18 ст. Розв'язувала найважливіші питання: участь війська у війні, прийняття послів, вибори кошової старшини, розподіл військ. угідь тощо. С. р. скликалася нерегулярно. В останній період існування Січі раду скликали два рази на рік. Формально право брати участь у С. р. мали всі козаки, однак переважна більшість трудячого козацтва — сірома, що працювала в наймах, на далеких від Січі зимівниках і рибальських промислах, а також багато дрібних козаків-господарів не мали можливості з'являтися на раду. Класові суперечності в середовищі запоріз. козацтва, які невпинно зростали, зумовили те, що ради часто набували бурхливого характеру і кінчалися іноді кривавими сутичками. В останній період існування Січі, що позначився загостренням класової боротьби, з одного боку, і посиленням наступом царизму на автономію Січі, з другого, С. р. втратила своє колишнє значення. Її скликали лише для формального схвалення рішень, прийнятих *Радою січової старшини*.

В. О. Голобуцький (Київ).

СІЧОВИКИ — див. *Запорізькі козаки*.

СІЧОВІ СТІЛЬЦІ — 1) «Українські січові стрільці», «УСС», «усуси» — військ. підрозділи, що їх створив 1914 під час 1-ї світової війни 1914—18 австро-угор. уряд за допомогою бурж.-націоналістич. «Головної української ради» і уніатської церкви, які прагнули відірвати Україну від Росії і передати її під протекторат Німеччини. Формувалися в основному з представників зх.-укр. буржуазії та куркульства і частково з ел., обдурених націоналістич. пропагандою. Входили до складу австро-угор. армії. Під час *австро-німецької окупації України 1918* допомагали окупантам боротися проти повстансько-партизан. руху укр. трудящих. В листопаді 1918, після розпаду Австро-Угорщини, припинили своє існування. Окремі загони «С. с.» ввійшли до складу *Української Галицької армії* і стали опорою контрреволюц. «уряду» «Західноукраїнської народної республіки». 2) Військ. формування контрреволюц. *Центральної ради* і петлюрівської *Директорії*. Створені наприкінці 1917. Комплектувалися з кол. військовополонених галичан і укр. куркульсько-націоналістич. елементів. Виконували гол. чинном каральні функції (звіряча розправа над робітниками з-ду «Арсенал» під час *Київського січневого збройного повстання 1918*, розстріл групи комуністів у Києві в грудні 1918, розгон сел. з'їзду в Полтаві тощо). Розгромлені Червоною Армією навесні 1919.

СКАБА Андрій Данилович (н. 12.XII 1905) — укр. рад. історик, парт. і держ. діяч УРСР, академік АН УРСР (з 1967), професор (1964). Член КПРС з 1940. Н. в с. Хорішках (тепер Козельщинського р-ну Полт. обл.) в сім'ї селянина-

Р. Ф. Сіверс.

А. Д. Скаба.

бідняка. Після закінчення Полтавського пед. технікуму (1925) вчителював на Харківщині. В 1930—34 вчився в Харків. ун-ті. Після закінчення ун-ту 1934—35 служив у Червоній Армії. З 1935 викладав у Харків. пед. ін-ті, 1936—40 — в Харків. ун-ті, де одночасно 1936—39 вчився в аспірантурі. В 1940—41 — зав. кафедрою нової історії Львів. держ. ун-ту. В 1941—42 — лектор Іжевського міського ВКП(б) та викладач Удмуртського пед. ін-ту. В 1942—46 — в Рад. Армії. В 1946—49 — директор Центр. архіву Жовтн. революції і соціалістич. будівництва УРСР (м. Харків) і одночасно зав. кафедрою нової історії Харків. ун-ту. В 1949—51 — відповідальний редактор газ. «Соціалістична Харківщина». В 1951—59 — секретар Харків. обкому КП України. У 1959 — міністр вищої і середньої спец. освіти УРСР. У 1959—68 — секретар ЦК КП України. З березня 1968 — директор Ін-ту історії АН УРСР. Досліджує питання історії рад. суспільства та Комуністич. партії. Під керівництвом і за редакцією С. підготовлено і видано ряд збірників документів і матеріалів з історії України рад. періоду, історії фабрик і заводів. С. — керівник авторського колективу 3-томної праці «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.» (К., 1967—70), відповідальний редактор книги «Шляхом, осяяним Леніном» (К., 1969), відповідальний редактор «Радянської енциклопедії історії України». На ХХІ—ХХІІІ з'їздах КП України обирався членом ЦК. В 1959—68 — кандидат у члени Політбюро (до червня 1966 — Президії) ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 5—7-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

СКАДОВСЬК — місто Херсонської обл. УРСР, центр Скадовського р-ну. Морський порт на березі Джарилгацької затоки Чорного м. 15,3 тис. ж. (1970). Засн. 1894 як морська пристань на місці рибальського с-ща Алі-Аюк на землях поміщика С. Б. Скадовського. Вхпив до складу Дніпровського пов. Таврійської губ. У 1898 у С. збудовано гавань. У 1905—06 в С. відбувалися заворушення. Рад. владу встановлено 31.I 1918. В квітні 1918 С. окупували австро-нім. війська, в кінці січня 1919 — англо-франц. інтервенти. В березні 1919 в С. відновлено Рад. владу. 18.VII 1919 С. загарбали денікінці. Рад. владу відновлено в січні 1920. 7.VI 1920 С. захопили врангелівці. В жовтні 1920 остаточно визволений Червоною Армією. З 1918 С. в складі Херсонської губ., 1920—22 — Миколаївської губ., з 1922 — Одеської губ., 1923—25 — центр Скадовського р-ну Херсонського округу Одеської губ., 1925—30 — райцентр Херсонського округу, 1932—37 —

райцентр Одеської обл., 1937—44 — райцентр Миколаївської обл., з 1944 — Херсонської обл. Під час Великої Вітчизн. війни С. 13.IX 1941 окупували нім.-фашистські загарбники. В роки окупації в місті діяли патріоти-антифашисти. 2.XI 1943 С. визволили війська 4-го Укр. фронту. З 1961 С. — місто. В ньому є консервний, маслозавод, хлібозавод, морський порт, колгосп. Кліматологічна курортна зона з будинком відпочинку і дит. оздоровчими закладами. 6 загальноосв. і 1 муз. школи, радгосп-технікум рисосіяння. **СКАЛАТ** — місто Терноп. обл. УРСР. На р. Гнилий (притока Збруча). Залізнич. станція. 4,3 тис. ж. (1966). Вперше згадується в документах 1569 як село, що належало *Понятовським*. У 1630 в С. збудовано фортецю. В 1649 під час походу Б. Хмельницького до Збаража сел.-козак. загін під командуванням полковника І. *Чорняти* визволив С. В 1655 вдруге був визволений сел.-козак. військом. У 1672 С. зруйнували тур.-тат. нападники. В 1772 його загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1734 селяни Скалатського пов. виступили проти шляхти. Рух було придушено за допомогою військ. На поч. 19 ст. в околицях С. діяв нар. месник коваль Панталаха, образ якого І. Я. Франко відтворив в одному з своїх оповідань. Улітку 1896 відбувся виступ населення міста проти експлуататорів. У 1897 С. сполучено з-пею з Тернополем. У червні 1902 в С. й повіті відбувся страйк селян, а в липні — масовий страйк с.-г. робітників. Під впливом рос. революції 1905—07 в місті відбувалися масові страйки. В травні 1919 С. окупований бурж.-поміщицькою Польщею. В липні 1920 Червона Армія визволила С. В місті створено повітовий к-т КПСГ і ревком, але на поч. вересня 1919 С. знову захопили польс. війська. Скалатський осередок КПЗУ 1930 організував страйки с.-г. робітників, а 1931 — страйки робітників пекарень. Революц. рух 1933—34 характеризувався масовими виступами проти безробіття і профашист. уряду Пилсудського, за воз'єднання з Рад. Україною. У вересні 1939 місто у складі Зх. України воз'єднано з УРСР. З грудня 1939 С. — місто, райцентр Терноп. обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 7.VII 1941 захопили нім.-фашист. загарбники. Під час *Карпатської рейду 1943* рад. партизани 9.VII розгромили в С. фашист. гарнізон. В 1827 закінчив юрид. факультет Моск. ун-ту. З 1828 — на держ. службі в Одесі. Один із засновників *Одеського товариства історії і старожитностей*. Автор праць «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю. 1730—1823» (ч. 1—2. Одеса, 1836—38); «Перше тридцятиріччя історії міста Одеси. 1795—1825» (Одеса, 1837); «Історія Нової Січі або останнього коша Запорізького» (ч. 1—3. Одеса, 1846); «Досвід статистичного описання Новоросійського краю» (ч. 1—2. Одеса, 1850—53) тощо. С. зібрав цінні істор. документи, в т. ч. архівні матеріали з історії Запорізької Січі, які не втра-

Б. Б. Ельгорт (Тернопіль). **СКАЛЬКОВСЬКИЙ** Аполлон Олександрович [13.I 1808—9.I 1899 (28.XII 1898 с. ст.)] — рос. і укр. дворянський історик, статистик, економіст, етнограф, письменник і публіцист, чл.-кор. Рос. АН (з 1856). Н. в Житомирі в сім'ї дрібнопомісного дворянина. В 1827 закінчив юрид. факультет Моск. ун-ту. З 1828 — на держ. службі в Одесі. Один із засновників *Одеського товариства історії і старожитностей*. Автор праць «Хронологічний огляд історії Новоросійського краю. 1730—1823» (ч. 1—2. Одеса, 1836—38); «Перше тридцятиріччя історії міста Одеси. 1795—1825» (Одеса, 1837); «Історія Нової Січі або останнього коша Запорізького» (ч. 1—3. Одеса, 1846); «Досвід статистичного описання Новоросійського краю» (ч. 1—2. Одеса, 1850—53) тощо. С. зібрав цінні істор. документи, в т. ч. архівні матеріали з історії Запорізької Січі, які не втра-

тили наук. значення і нині. Проте в своїх працях С. затушковував класову боротьбу в середовищі запорізького козацтва, яке вважав негативним явищем в історії України. Т. Г. Шевченко у вірші «Холодний яр» дав різку відповідь фальсифікації С. історії гайдамацького руху. В період підготовки й проведення *селянської реформи 1861* С. захищав позиції кріпосників, виступав не тільки проти революціонерів-демократів, а й проти поміркованих лібералів. У своїх працях і публіцистиці виступав С. підтримував шовіністич. політику царизму на Україні, засуджував революц. рух. Автор кількох істор. романів, написаних у реакційно-дворянському дусі.

П. І. Воробей (Одеса).

СКАЧКО Анатолій Євгенович (1879—1941) — учасник громадян. війни на Україні. Член Комуністич. партії з вересня 1917. Н. в Полтаві в сім'ї землеміра. Після закінчення Моск. межового ін-ту 1900—06 працював топографом у Терській обл., вів революц. роботу, був заарештований. В 1906—09 — в еміграції в Швейцарії. Учасник 1-ї світової війни, з жовтня 1917 — виборний командир Тираспольського полку. З квітня 1918 був редактором військ. газ. «Известия Наркомвоен» і зав. військ. відділом «Известий ВЦІК». У серпні — жовтні 1918 — працівник штабу головному Сх. фронту. В кін. 1918 — нач. оперативного відділу штабу Укр. Рад. армії. З лютого 1919 — ком. групою військ Харків. напрямку, потім ком. *Другою Українською радянською армією*. В 1919—20 — один з керівників боротьби проти білогвардійців і мусаватистів на Кавказі. З 1920 — на відповідальній держ. роботі. Автор ряду робіт з питань військ. будівництва.

М. А. Рубач (Київ).

СКВЕРІ Михайло Петрович (20.XI 1856—13.X 1924) — рос. революц. народник. Н. в Одесі. Батько — італ. підданий, мати — рос. селянка. Вчився в одес. реальному уч-щі. На поч. 1875 С., працюючи на одес. з-ді Бланшарда, був одним із засновників першої на Пд. України робітн. ошадно-позичкової каси. Познайомившись з Є. Й. Заславським, вступив до «*Південноросійського союзу робітників*». Брав участь у розповсюдженні нелегальної л-ри, в організації страйків. У січні 1876 С. було заарештовано і після суду в травні 1877 заслано в Тобольську губ. В 1884 С. повернувся до Одеси, де організував робітн. 6-ки, недільні школи, лікарняні каси. В 1907 — один з організаторів Всерос. з'їзду вчителів. С. не раз зазнавав переслідувань і арештів. За Рад. влади працював у Одес. публічній б-ці та архіві, співробітничав у журн. «*Катерга и ссылка*».

СКВИРА — місто Київської обл. УРСР, центр Сквирського р-ну, на р. Сквирці (бас. Дніпра). Залізнична ст. 16,1 тис. ж. (1971). Перша письмова згадка стосується 1390. Після *Люблінської унії 1569* С. захопила шляхет. Польща і С. ввійшла до складу Білоцерківського староства. В 1615 С. оголошена слободою, 1616 дістала *магдебурзьке право*. В 1648—49 — сотенне містечко *Білоцерківського полку*, з 1651 до 70-х рр. 17 ст. — *Павлоцького полку*. Козаки Сквирської сотні брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, нар. повстанні 1663 під керівництвом І. *Повича*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* С. відійшла до шляхет. Польщі. В 70-х рр. 17 ст. під час навали султан. Туреччини на Правобережну Україну населення С. змучене було залишити місто й переселитися на Лівобережжя України. Після створення 1685 *Фастівського полку* С. було відбудовано й перетворено на один з опорних пунктів козац. війська, що його очолював С. *Па-*

лій. Поблизу С. 1736 діяли гайдамацькі загоны на чолі з М. *Гривою* та І. *Жилою*, під час *Коліївщини* — гайдамацькі загоны, керовані М. *Швачкою*, А. *Журбою*, С. *Плиханенком*. Після воз'єднання 1793 Правобережжя України з Росією С. була казенним містом. З 1793 — повіт. місто *Брацлавського намісництва*, з 1797 — центр Сквирського повіту Київ. губ. Під час проведення сел. реформи 1861 і першої рос. революції 1905—07 в повіті відбувалися сел. заворушення й виступи. Рад. владу встановлено наприкінці січня 1918. В березні 1918 С. окупували австронім. загарбники. В серпні вибухнуло *Сквирське збройне повстання 1918* проти окупантів. На поч. грудня місто захопили петлюрівці. 4.III 1919 частини 1-ї Укр. рад. д-зії у взаємодії з повстанцями визволили місто. Наприкінці серпня 1919 С. захопили денкікці, яких 25.XII 1919 вигнала Червона Армія. На поч. травня 1920 окупувана військами бурж.-поміщицької Польщі. 5.VI 1-а Кінна армія в районі С. здійснила стратегічний прорив позицій польських військ (див. *Контрнаступ Південно-Західного фронту 1920*). З 1923 С. — райцентр Білоцерківського округу, з 1932 — Київської обл., з 1938 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни 14.VII 1941 С. окупували нім.-фашист. загарбники. Проти них вели мужню боротьбу підпільний райком партії (керівники — В. П. Зуєвський, К. І. Рябоконь), підпільні парт. групи та партизан. загоны. 29.XII 1943 війська 1-го Укр. фронту визволили С. У місті є підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту; з-ди: «Сантехвироби», плодоконсервний, 2 цегельні, маслосиробний; 2 швейні ф-ки; харч. комбінат, олійниця, млин; міжколгоспна буд. орг-ція; 8 загальноосв., 1 муз. і 1 спорт. школи; с.-г. технікум. В С. працює відомий укр. рад. селекціонер Й. Я. Магомет.

СКВИРСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — збройний виступ трудящих Сквирського повіту Київ. губ. проти нім. окупантів і гетьманців. Був складовою частиною повстання, що почалося в серпні 1918 за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету*. С. з п. почалося 7.VIII виступом селян с. Самгородка, які роззброїли і розігнали загін *державної варти*, що охороняв поміщицький маєток. Повстання швидко охопило майже всю пд. і зх. частину повіту. 8.VIII повстанці розгромили загін держ. варті в с. Березній, вночі проти 10.VIII захопили околиці м. Сквири. 12.VIII поблизу с. Соколового Броду відбувся бій між 1,5-тисячним загоном повстанців і нім. військами. В серед. серпня повстанці захопили містечко Володарку, де розподілили між селянами врожай, зібраний на поміщицькій землі. На той час сили повстанців налічували бл. 5 тис. чол., з кіннотою і артилерією (6 гармат). Окупанти оголосили у Сквирському повіті стан облоги і кинули проти повстанців значні військ. сили, що змусило повсталих відступити в ліси. Незважаючи на поразку, С. з п. відіграло значну роль у боротьбі укр. народу проти австро-нім. окупантів.

«СКЕПТИЧНА ШКОЛА» — критичний напрям у рос. бурж. історіографії першої половини 19 ст. Основоположниками школи були М. Т. *Каченовський*, П. М. *Строєв*, О. М. *Бодянянський* та ін. «С. ш.» висунула вимогу критичного ставлення до істор. джерел, вказувала на необхідність їх джерелознавчого аналізу з використанням порівняльно-істор. і філолог. методів. Критикуючи концепції офіційної дворянсько-монархічної історіографії, представники «С. ш.» безпідставно піддали сумніву й достовірність давньоруських літописів. Вони вважали, що такі пам'ят-

ки, як «Руська правда», «Слово о полку Ігоревім» та ін., нібито створені в Новгороді в 13—14 ст. під впливом нім. творів і документів (хронік, торг. угод тощо). Період Київської Русі «С. ш.» відносила до «легендарного» часу, коли ще не було ні держави, ні писемства. Нігілістичні висновки представників «С. ш.» не утвердилися в істор. науці. Однак їхня критика дворянсько-монархічної історіографії відіграла позитивну роль і певною мірою сприяла прогресивному розвитку вітчизн. істор. *Джерелознавства*. *Лит.*: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; Историография истории СССР с древнейшей времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1961; Иконников В. С. Скептическая школа в русской историографии и ее противники. К., 1871; Рубинштейн Н. Д. Русская историография. М., 1941. В. Г. Сарбей (Київ).

СКИДАН Карло Павлович (р. н. невід. — п. 1638) — полковник запорізьких нерестрових козаків. Під час сел.-козац. повстання 1637 був найближчим соратником *Павлюка*. Влітку 1637 Павло послав його в Переяславський полк, де він розгорнув діяльність по організації повстання проти польс.-шляхет. загарбників на Лівобережній Україні. Потім С. перейшов на правий берег Дніпра, закликаючи всіх повстанців збиратися до містечка Мошон (тепер село Черкаського р-ну Черкас. обл.) як до центру повсталого запорізького війська. Після поразки повстанців у *Кумейківському бою 1637* і їхньої капітуляції під Боровицею С. пішов на Запорізьку Січ. Коли навесні 1638 на Придніпров'ї знову спалахнуло сел.-козац. повстання на чолі з гетьманом нерестрових козаків Я. Острянином, С. був його правою рукою. Я. Острянин і С. велику надію покладали на допомогу донських козаків, до яких було відряджено посольство. Разом з тим вони розіслали на Волинь, Поділля і Покуття листи із закликом до повстання проти польс. шляхти. Під час *Жовницької битви 1638* С. збирав підкріплення в Черкасах. Вирушивши до Жовнина на допомогу повстанському військові Д. Гуни, С. в бою проти польс.-шляхет. війська був поранений. Його захопили в полон і, ймовірно, стратили. *Лит.*: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуслицький К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століть. К., 1941.

К. Г. Гуслицький (Київ).

СКИРДА Михайло Михайлович (н. 7.1 1905) — один з організаторів і керівників підпільного й партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1931. Н. у с. Єлисаветградці (тепер с-ще м. т. Олександрівського р-ну Кіровогр. обл.) в сім'ї робітника-залізничника. З 1924 працював на з-ці. З 1932 — на парт. роботі в Одеській, Миколаївській і Кіровоградській обл. В серпні 1941 — грудні 1943 — секретар Кіровогр. підпільного обкому КП(б)У, командир партизан. з'єднання, що діяло на території Кіровогр. обл. До з'єднання входило 14 партизан. загонів, в яких налічувалося бл. 14 тис. чол. Партизани пустили під укіс 74 фашист. ешелони. З грудня 1943 до серпня 1948 С. — секретар Кіровогр. обкому КП(б)У по кадрах. У 1951 закінчив Вищу парт. школу при ЦК КП(б)У. В 1951—52 працював в апараті ЦК КП України, з 1952 — на відповідальній роботі у МВС УРСР. З 1968 — персональний пенсіонер. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

СКІЛ (грец. Σκῆλη; рр. н. і см. невід.) — скіфський цар 5 ст. до н. е., син царя скіфів *Аріанейта* і гречанки з міста Істрії. Мати навчила С. грец. мови та писемності, а також прищепила йому любов до грец. звичаїв. Бувши царем скіфів,

С. мав у грец. місті *Ольві* розкішний будинок, де інколи жив протягом місяця й більше. Довідавшись про те, що С. брав участь у відправі культури грец. божества Діоніса, скіфи повстали проти С. і передали владу його братові Октама-саду. С. утік у Фракію, але правитель фракійців Сіталк видав його. С. страшили за зраду скіфських звичаїв. Б. А. Шрамко (Харків).

СКІЛУР (грец. Σκίλορος; рр. н. і см. невід.) — скіфський цар 2 ст. до н. е. Пізньюскіфське царство при ньому досягло значного розвитку й об'єднувало степовий Крим та пониззя Пд. Бугу і Дніпра. За часів С. скіфи мали свій флот і прагнули володіти мор. портами. Вони захопили в Зх. Криму *Керкінітиду*, «*Прекрасну Гавань*» та ін. володіння *Херсонесу*, підкорили *Ольвію*, в якій карбували монету з ім'ям С. Столицю царства був *Неаполь Скіфський*. Тут знайдено грец. напис з ім'ям царя С. і його мавлою. Помер під час невдалої війни проти Херсонесу. Б. А. Шрамко (Харків).

СКІРИ (грец. Σκίροι) — кельтське плем'я, яке в 2-й пол. 1-го тис. до н. е. жило на Віслі та в нижній течії Дунаю. Як свідчить ольвійський декрет кін. 3 — поч. 2 ст. до н. е. на честь Протогена, *галати* в союзі із С. напали на *Ольвію*. С. згадуються *Плінієм*, *Стефаном Візантійським* та деякими ін. античними авторами.

СКІФИ, **Скіти** (грец. Σκύθαι) — давній народ, що в 7—3 ст. до н. е. жив у Пн. Причорномор'ї. С. належали до пн.-сх. іраномовних племен і за мовою були близькими до савроматів (див. *Сармати*), саків, хорезмійців і согдійців. Існує гіпотеза про автохтонне походження С. від племен *зрубної культури*, поширеної в степовій і лісостеповій зонах Європ. частини СРСР. Але вірогіднішим є погляд, згідно з яким С. у Пн. Причорномор'я прийшли (не раніше 7 ст. до н. е.) зі Сходу, з глибин Азії. Під натиском С. пішли з степів Пн. Причорномор'я в Малу Азію *кіммерійці*. Решту кіммерійців, що залишилась, як і деякі ін. місцеві племена, завойовники підкорили. В 7 ст. до н. е. С. на чолі з *Бартатта* і *Мадієм* з Пн. Причорномор'я рушили через Кавказ у країни Передньої Азії. Після 28-річного панування в Передній Азії С., зазнавши поразки від війська мідійського царя *Кіаксара*, повернулися в степи Пн. Причорномор'я, де утворили перше на тер. сучасної УРСР велике політ. об'єднання (див. *Скіфія*).

С. ввійшли в історію як могутні у військ. відношенні кочовики, хоча великі гілки їх становили й осілі землеробські племена. Побутовий уклад С., багато сторін їхньої військ. і соціальної орг-ції, яскраву, самобутню й передову для свого часу культуру (див. *Залізний вік*) запозичували сусідні народи, як це, напр., широко засвідчено археол. пам'ятками Кавказу і Серед. Європи. Особливо сильної скіфізації зазнало підвальне С. нескіфське населення Скіфії. З числа племен, які населяли Скіфію, згідно з *Геродотом*, власне С.-іранцями були насамперед степові кочовики-скотарі — т. з. С. царські і С.-кочовики, які жили на Сх. від нижньої течії *Дніпра* (Борисфену). Мабуть, такими ж власне С. були й осілі землеробсько-скотарські племена, які жили в Лісостепу на Сх. від Дніпра, — т. з. С.-землероби. Останні рано почали просуватися на Пд., освоюючи родючі долини рік, у т. ч. й Борисфену (звідси їхня друга назва *борисфеніти*), а пізніше вони проникли й у Крим. У Лісостепу між Дністром і Дніпром локалізувалися т. з. С.-орачі, які, хоч і називалися так і мали скіфську культуру, але етнічно не були С. і, походячи від місцевих племен *чорноліської культури* початку

залізного віку і будучи предками племен *зарубинецької культури*, найімовірніше, були праслов'янами. На Пд. Бузі поблизу його найбільшого зближення з Дністром жили *алазони*. Поблизу від *античних держав Північного Причорномор'я* повсюдно відбувався процес еллінізації місцевого населення. Так, у пониззі Пд. Бугу поблизу *Ольві* жили *калітуди*, яких ще називали еллінами-С.

Скіфське суспільство характеризувалося глибокою соціально-економічною диференціацією. Соціально верхівку становила могутня у військ. відношенні скіфська знать, що зосереджувала в своїх руках значні багатства. Осн. виробниками були прості обшинники — кочовики-скотарі й осілі землероби. Підвладне населення не тільки регулярно сплачувало данину скіф. знаті і відбувало на її користь певні повинності, але, мабуть, періодично зазнавало грабіжницьких наскоків скіф. військ. дружин. Спочатку на чолі С. стояли три царі, в 4 ст. до н. е. Скіфією правив один цар *Атей*. Влада царя була деспотичною.

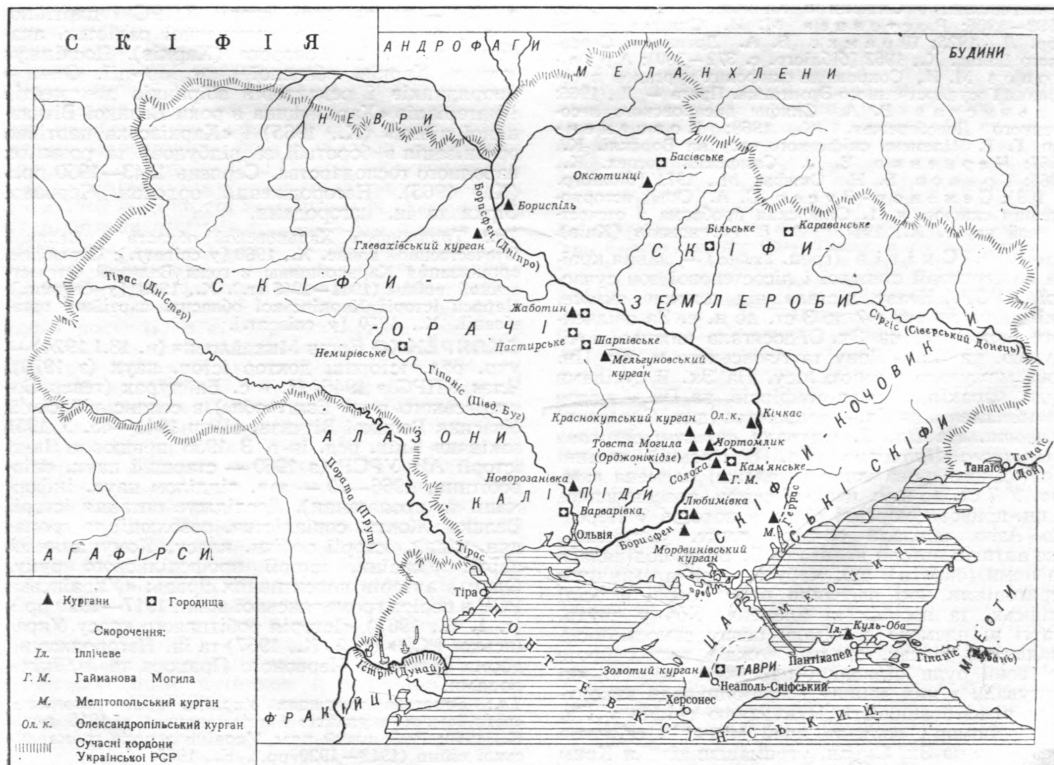
С. відіграли велику роль у світовій історії. Видатною подією був *Дарія похід на скіфи*, що закінчився невдачею для перського царя. С. постійно вели війни проти сусідів, особливо проти фракійців і сарматів. У 339 до н. е. в бою проти війська царя Філіппа II Македонського загинув скіфський цар *Атей*. В 331 до н. е. полководець *Александра Македонського* Зопіріон вирушив з 30-тисячним військом у похід проти С. Але *Зопіріона похід на скіфи* закінчився повним знищенням його війська.

Культура С. своїм генезисом пов'язана з широким колом культур скіфо-сибірського типу. Її зміст визначався войовничим кочовим укладом життя.

Скіфи (праворуч) у битві з мідянами. Зображення на циліндричній печатці. 6—5 ст. до н. е.

С. мали наступальну й захисну зброю для ведення дальнього (лук із стрілами) та ближнього (меч, кинжал, спис тощо) бою, спорядження коня для їзди верхи, начиння, пристосоване для кочового побуту. Для скіфського ужиткового мистецтва характерний своєрідний звіриний стиль. Представників скіфської знаті ховали в курганах, померлим клали багатий поховальний інвентар. У Пн. Причорномор'ї скіфська культура включала в себе багато з того, що було властиве культурам місцевих племен (кімерійцям, племенам чорноліської культури, фракійцям), особливо в кераміці, побудові жител тощо. Скіфська культура в ранній час розвивалася й збагачувалася під впливом передових цивілізацій Старод. Сходу (особливо урартійської) і Кавказу, а пізніше — античного ремесла й мистецтва.

Для релігії С. була характерна антропоморфізація богів, що уособлювали природні стихії, космічні явища й родючість землі. У С. храмів не було, але були жертovníки. С. мали культове начиння (жертвоні ножі, келехи, ритони тощо). Пам'ятками монументального мистецтва були надмогильні кам'яні статуї, що зображали воїнів із зброєю і ритонами (див. *Баби кам'яні*). Після вторгнення сарматів у Пн. Причорномор'я (3 ст. до н. е.) С. утримали за собою тільки Крим і Нижнє Придніпров'я, де утворили д-ву Малу Скіфію з столицею в *Неаполі Скіфському*. В Малій Скіфії панівне становище, як і раніше, зберігала кочова знать. С. за царювання *Скілура* і *Палака* намагалися встановити своє панування на всьому Кримському п-ові, але подолати опір *Херсонесу* і *Босторської держави* вони не змогли. Втративши свою перевагу, С. поступово розчинилися в спорідненому іраномовному сарматському середовищі. Пам'ятками С. є численні городища і кургани на тер. степової і лісостепової частин України, зокрема *Басівське городище*, *Більське городище*, *Жаботинські кургани та поселення*, *Кам'яньске городище*, *Караван*, *Краснокутський курган*, *Куль-Оба*, *Мелітопольський курган*, *Мельгуновський курган*, *Немирське городище*, *Окситинецькі кургани*, *Олександропільський курган*, *Пастырське городище*, *Солоха*, *Старша могила*, *Тюста могила*, *Чортотлик*, *Шартівське городище*, *Гайманова могила* (див. Додаток у цьому ж томі). Іл. на вклейці, с. 280—281.

Лит.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971; Вопросы скифо-сарматской археологии. М., 1954; Проблемы скифской археологии. М., 1971; Латышев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе, т. 1—2. СПб., 1893—1906; Ростовцев М. И. Скифия и Боспор. Л., 1925; Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Х., 1962 [бібліогр. с. 372—390]; Артамонов М. И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. Прага — Л., 1966; Ильинская В. А. Скифы днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968; Ковпаненко Г. Т. Племена скифского часу на Ворсклі. К., 1967; Черненко Е. В. Скифский доспех. К., 1968; Граков Б. Н. Скифы. М., 1971 [бібліогр. с. 168]; Семенов-Зусер С. А. Опыт историко-географии скифов, ч. 1. Скифская проблема в отечественной науке. Х., 1947. *О. І. Тереножжів* (Київ).

СКИФІЯ, Скітія (грец. Σκυθία) — давня країна на території степової і лісостепової зон сучасної УРСР. Назву дістала від племен *скіфів*, які панували тут з 7 до 3 ст. до н. е. За свідченням *Геродота*, на Зх. С. досягала нижньої течії Дунаю, на Сх. — Дону та Азовського м. На Пн. вона межувала з зоною лісу. На Зх. її сусідами були Фракія і земля агафрісів, на Пн. — *неври* і *меландлени*, на Сх. — савромати (див. *Сармати*) і *мети*. На Пд. С. існували *античні держави Пенінчюного Причорномор'я*. В гірській частині Кримського п-ова жили незалежні племена *таврів*. У 7 ст. до н. е. парські скіфи, повернувшись у пн.-причорноморські степи з походів у Передню Азію, покладали початок політ. утворенню, яке античні автори називали С. Вона поділялася на номи (округи), що, мабуть, були племінними територіями, які населяли різні кочові й осілі скіфські та нескіфські племена. Хоч у внутрішньому житті ці племена зберігали певну самостійність (наявність військ. орг-ції, вождів тощо), проте всі вони були підвладні парським скіфам, які стягували з них данину і примушували виконувати різні повинності. Пануванню скіфів у Пн. Причорномор'ї покладає край міграція сарматів з-за Дону на Зх. Скіфи, утримавши тільки Крим

і Нижнє Придніпров'я, в кін. 3 ст. до н. е. утворили там д-ву Малу С. з столицею в *Неаполі Скіфському*. Малою С. було названо й ін. скіфську д-ву, що виникла тоді в Добруджі (тепер на території СРР). У кін. 2 — на поч. 3 ст. н. е. С. як політ. об'єднання перестала існувати. Але назва «С.» щодо території Пн. Причорномор'я зберігалася і в пізніші часи (напр., у *Полювисті еремених літ* згадується Велика Скуфь). Карта, с. 107.

Лит. див. до ст. *Скіфи*. *О. І. Тереножжів* (Київ).

СКЛАВІНИ, склавени (грец. Σκλαυθῖνοι, Σκλαβῖνοι — грец. форма етноніму «слов'яни») — назва, що її вживали візант. автори 6—8 ст. щодо зх. слов'ян на відміну від *антів* (сх. слов'ян). Територія С. охоплювала землі на Зх. від Дністра та частину Подунав'я (пд. Польща, Словачина, Трансильванія, Мунтенія, Ольтенія). В 1-й пол. 1-го тис. н. е. С. перебували на стадії, перехідній від первіснообщинного ладу до класового суспільства. У них були розвинуті орне хліборобство й скотарство, ремесло відокремлювалося від с. г., розвивалася торгівля. С. утворили сильне міжплемінне об'єднання держ. типу. Кілька склавинських можновладців («царів») згадуються в писемних джерелах (*Даврит* та ін.). В 2-й пол. 6 ст. С. потрапили під владу *аварів* і їхнє політ. об'єднання розпалося.

СКЛЯДНЕВ Георгій Мойсейович (н. 20.IV 1913) — укр. рад. історик, доктор истор. наук (з 1968), професор (з 1969), полковник. Член КПРС з 1940. Н. в с. Кривцях Других (тепер Грязинського р-ну Лип. обл.) в селянській сім'ї. З 1940 — на службі в Рад. Армії. У 1947 закінчив (заочно) Рязанський пед. ін-т. З 1943 викладає історію партії у військ. навч. закладах, з 1951 — на кафедрі історії КПРС і партійно-політ. роботи Військ. інженерної радіотех. академії ім. Л. О. Говорова (Харків). Досліджує історію Харків. обласної парт. орг-ції. Один з упорядників і редакторів збірників документів і матеріалів «Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни» (Х., 1965) і «Харківська партійна організація в боротьбі за відбудову та розвиток народного господарства. Серпень 1943—1950 рр.» (Х., 1965). Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне. Х., 1960 [у співавт.]; Партийная организация Харьковщины в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Х., 1968 [у співавт.]; Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Х., 1970 [у співавт.].

СКЛЯРЕНКО Євген Михайлович (н. 18.I 1924) — укр. рад. історик, доктор истор. наук (з 1970). Член КПРС з 1946. Н. в с. Байдурах (тепер Борисовського р-ну Белг. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчиз. війни 1941—45. У 1951 закінчив Київ. пед. ін-т. З 1956 працює в Ін-ті історії АН УРСР (з 1960 — старший наук. співробітник, 1966—70 — зав. відділом наук. інформації та пропаганди). Досліджує питання історії Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни, історії робітн. класу, Комуністичної партії України, історії профспілкового руху. Один з авторів колективних праць: «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.» (т. 1. К., 1967), «Історія робітничого класу Української РСР» (т. 2. К., 1967) та ін. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. К., 1960; Робітничий клас України в роки громадянської війни (1918—1920 рр.). К., 1965.

СКЛЯРЕНКО Семен Дмитрович (26.IX 1901—8.III 1962)— укр. рад. письменник. Член КПРС з 1946. Н. в с. Прохорівці (тепер Дравівського р-ну Черк. обл.) в селянській сім'ї. Закінчив Золотоніську гімназію (1919). Вчителював, працював у редакції газет. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 працював військ. кореспондентом. Друкуватися почав 1918. Темі громадян. війни на Україні присвячені повісті «Матрос Ісай» (X.—K., 1930) і трилогія «Шлях на Київ» (K.—X., 1937—40). Героїзм рад. людей на фронтах Великої Вітчизн. війни відтворено у повісті «Україна кличе» (Уфа, 1943), у книзі оповідань «Рапорт» (K.—X., 1945). В романі «Карпати» (K., 1952) показано життя і боротьбу трудящих Закарпаття за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Автор істор. романів «Святослав» (K., 1959) і «Володимир» (K., 1962). Твори С. перекладено багатьма мовами народів СРСР та мовами народів зарубіж. країн. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня та ін. нагородами.

Тв.: Твори. В 5 т. K., 1965; Р. о. с. перекл.— Карпати, кн. 1—2. М., 1960; Путь на Киев. М., 1970; Святослав. М., 1964; Владимир. М., 1965. Лит.: Шишлов В. С. Творчий шлях Семена Склярєнка. K., 1969.

СКОБЛОВ Степан Васильович (1919—30. V 1943)— один з керівників підпільної комсомольсько-молодіжної орг-ції в м. Сталіно (тепер Донецьк) під час Великої Вітчизн. війни. Член Комуністич. партії з 1940. Н. у с. Ржавці (тепер Чекаліського р-ну Тул. обл.) в сел. сім'ї. Перед Великою Вітчизн. війною працював учителем у серед. школі № 68 у Донецьку. В грудні 1941 вступив у підпільну орг-цію, якою керував С. Г. Матєкин. Був членом штабу орг-ції. Розповсюджував антифашист. листівки, для друкування яких разом з Б. І. Орловим виготовив шрифт. У 1942 орг-ція налічувала 48 членів. Після загибелі С. Г. Матєкина орг-цію очолили Б. І. Орлов і С. У жовтні 1942 С. заарештовано, але незабаром звільнено. В січні 1943 гестапо вдруге заарештувало його і піддало жорстоким тортурам. У лютому 1943 С. втік з камери смертників і продовжував керувати підпільною орг-цією. 23. V 1943 його втретє заарештували і разом з ін. 17 підпільниками розстріляли. Але орг-ція продовжувала боротьбу під керівництвом брата С.— М. В. Скоблова. В. І. Лебедєв (Донецьк).

СКОВОРОДА Григорій Савич (3.XII 1722—9.XI 1794)— видатний укр. просвітник, філософ і поет. Н. в с. Чорнухах (тепер районцентр Полт. обл.) в сім'ї малоземельного козака. Освіту здобув у Київській академії, де вчився 1734—41, 1744—45 та 1751—53. В 1741—44 був у Придворній капелі в Петербурзі. В 1745—50 перебував в Угорщині, подорожував по Австрії, Словачці та ін. країнах. У 50—60-х рр. викладав у Переясл. і Харків. колегіумах. Переслідуваний світською і духовною владою, залишив пед. діяльність і останні 25 років свого життя (з 1769) мандрував по Україні, проповідуючи свої філософ. погляди серед народу. Автор поетичної збірки «Сад божественных пѣсней», збірки байок «Басни Харьковскія»; філософ. творів: «Наркисс. Розглагол о том: узнай себе» (до 1769—70), «Симфонія, нареченная книга Асханъ, о познании самого себе» (1770—71), «Бесѣда, нареченная двое...» (1772), двох діалогів під назвою «Сіонъ» (1772—73), «Разговор пяти путников о истинном щастіи в жизни» (1773—74), «Разговор, называемый алфавит, или Букварь мира» (1774), «Икона Алкивиадская» (1776), «Брань архистратига Михаила со Сатанюю...» (1783), «Благодарный Еродій»

(1787), «Убогий Жайворонок» (1787), «Диалог. Имя ему — Потоп зміни» (1788—91). Перекладав укр. книжковою мовою твори Цицерона і Плутарха. Творчість С. була виявом гнівного протесту проти феод.-кріпосницького ладу. Як філософ С. відомий насамперед своїми просвітительсько-етичними ідеями. Лишаючись на позиціях об'єктивного ідеалізму, С. виходив з визнання пізнаваності реального світу. Важливого значення надавав практиці, людському досвідові, але на першій план висував проблема пізнання людиною самої себе. Центр. питанням філософського вчення С. була проблема людини, її щастя. Сусп.-політ. погляди С. були прогресивними для свого часу, в основу їх покладено ідеї гуманізму й демократизму. С. різко критикував духівництво, викривав пороки феод. суспільства. У своїх філософ. творах доводив, що всі рівні і кожна людина незалежно від її соціального становища має право на щастя, проголосив свободу найвищим досягненням людини. Своєю увяленим про майбутній сусп. устрій С. часто надавав теологічної форми. Ідеал суспільства він зобразив в образі «горньої республіки», в якій існує заг. рівність людей і досягнуто заг. щастя. Шлях до цього ідеалу — у вихованні нової людини через самопізнання, на основі праці, що відповідає її життєвому покликанню, на благо суспільства. Вихід з існуючого становища С. вбачав не в активній боротьбі проти порядків, які заважають людині бути щасливою, а у втечі від ненависного світу зла і досягненні свободи в сфері духу. Утопічна мрія С. була відображенням неможливості розв'язання суперечностей його епохи на тому істор. етапі. С.— патріот, виховував у народі патріотичні почуття, був добре обізнаний з істор. минулим України, її побутом і культурою. Він прославляв діяльність Б. Хмельницького. Був прибічником дружби між людьми, миру між народами. Однією з істор. заслуг С. є його критика релігії, виступи проти засилля в країні церковників. С. відіграв визначну роль у розвитку демократичної громад.-політ. думки 18 ст. Його твори мали великий вплив на розвиток письменства пізнішого часу, зокрема на творчість І. П. Котляревського та Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Т. Г. Шевченка та ін. У 1922 в м. Лохвиці С. встановлено пам'ятник. Портрет, с. 111.

Тв.: Сочинения. X., 1894; Твори. В 2 т. K., 1961. Лит.: Історія української літератури, т. 2. K., 1967; Багалій Д. І. Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. X., 1926 [бібліогр. с. 377—393]; Тициан П., Попов П., Трахтенберг О. Г. С. Сковорода. Збірник доповідей з нагоди 220-річчя народження. Уфа, 1943; Табачников І. А. Філософські і суспільно-політичні погляди Г. С. Сковороди. В кн.: З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні. K., 1956; Редько М. Світогляд Г. С. Сковороди. Львів, 1967; Попов П. М. Григорій Сковорода. K., 1969 [бібліогр. с. 170—172]; Ніженець А. На злам двох світів. X., 1970; Беркович Е. С., Ставинська Р. А., Штрайман Р. І. Григорій Сковорода. Біобібліографія. X., 1968.

І. В. Іваньо (Київ).

СКОЛЕ — місто Львів. обл. УРСР, центр Сколівського р-ну. На р. Опорі (бас. Дністра). Залізнична станція. 5,3 тис. ж. (1968). Перша письмова згадка про С. датується 1397, хоч є відомості, що тут в 11 ст. існував населений пункт. У 1567 ця тер. стала власністю князів *Острозьких*. У 1660 на землях, які належали до с. Сколого, було засн. містечко, що деякий час називалося Олександрією, а потім, як і село,— С. Протягом 1671—81 в околицях С. діяв загін опришків на чолі з А. Дзигановичем, у 40-х рр. 18 ст.—загони під керівництвом О. Довбуша, в

50-х рр.—1. *Бойчука*. З 1772 С.— в складі Австрії (з 1867—Австро-Угорщини). В районі С. відбулося *Сколівське селянське заворушення 1824—26*. В 1912 С. виділене з Стрийського пов. як центр Сколівського пов. На той час місто і село С. злилися. Під впливом 1-ї рос. революції 1905—07 посилюється революц. рух. З—6. IX 1907 в С. відбувся один з найбільших у Галичині страйків. У липні 1919 С. окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. 21—29. VIII 1920 весь Сколівський пов. охопило повстання під керівництвом Ф. Бекеша. Повстанці проголосили встановлення на Прикарпатті Рад. влади, але війська бурж.-поміщицької Польщі розбили їх. Під керівництвом комуністів 1923, 1924, 1926, 1931, 1933, 1934 в С. відбувалися страйки робітників. В лютому 1934 в Стрию відбувся судовий процес над 23 робітниками-революціонерами зі С. В 1936 вибухнув страйк лісорубів, який тривав понад місяць і закінчився задоволенням їхніх вимог. У червні 1937 відбувся новий страйк робітників. В 1939 С. в складі зх.-укр. земель воз'єднано з Рад. Україною. С. стало районним центром Дрогобицької, з 1959—Львів. обл. (з 1940—місто). Під час Великої Вітчизн. війни місто 10. VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Рад. партизани під час *Карпатського рейду 1943* пройшли через С. 27. VII 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили С. В місті є шебеневий з-д, механізований кар'єр, лісовий, пром. і харч. комбінати, 2 лісозаводи, меблева ф-ка; 4 загальноосв. школи.

СКОЛІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1824—26— один з найбільших антифеод. сел. виступів у Сх. Галичині в 1-й пол. 19 ст. Відбувалося в маєтку графа О. Потоцького, до якого входили містечко Сколе (тепер місто, райцентр Львів. обл.) і 26 навколишніх сіл. Причиною заворушення селян була спроба поміщика запровадити підвищену панщину і примусити до виконання нав'язаної їм 1815 угоди про допоміжні роботи на діврських мануфактурах (лісопильні, залізоплавильні печі) за примусовим наймом. У 1817 сілсь. громади Сколівщини подали австр. урядові скаргу на поміщика. Скаргу було передано на розгляд адміністрації маєтку, але вона зволікала розгляд під приводом недобр'я до громадських уповноважених, що подали скаргу. В 1824 Стрийське окружне староство намагалось примусити селян обрати нових громад. уповноважених для розгляду скарги. Селяни вчинили опір, а слідом за цим весною 1825 відмовилися виконувати підвищену панщину і роботи за примусовим наймом. Протягом 1825 окружне староство двічі відряджало в села Сколівщини каральні загони, але не добилося успіху. Врешті в червні 1825 угоду від 1815 анулювали, проте підвищена панщина була визнана законною. Це рішення не задовольнило селян, і вони продовжували чинити опір. Для придушення заворушення були послані війська. Каральна експедиція тривала з червня по вересень 1826. Десятки селян було побито киями, 9 активних учасників заарештовано. Селянам було нав'язано нову угоду про повинності, яка згодом викликала ряд скарг.

Літ.: Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961. *Ф. І. Стеблій* (Львів).

СКОЛІЗДРА Михайло Андрійович (н. 17. VII 1921)— передовик пром-сті, Герой Соціалістич. Праці (1963). Н. у с. Розвадів (тепер Миколаївського р-ну Львів. обл.) у селянській сім'ї. З 1950 працює на Миколаївському цементногірничому комбінаті М-ва пром-сті буд. матеріалів

УРСР. Пройшов трудовий шлях від футерувальника до машиніста обертових печей. У 1966 виступив ініціатором руху за збільшення стійкості футеровки. Ударник комуністич. праці (1961), відмінник соціалістичного змагання УРСР (1962). Постійно передає свій досвід молодим робітникам комбінату і цементних з-дів країни.

А. П. Калиновський (Львів).
СКОЛІТИ (грец. Σκόλιται)— самоназва всіх або однієї з груп причорноморських *скіфів*, яку наводить *Геродот* (5 ст. до н. е.) в 4-й книзі свого істор. твору, зазначаючи, що вона походить від слова, яке по-скіфському значить «шар».

СКОМОРОХОВ Микола Михайлович (н. 19. V 1920)— рад. військ. льотчик, ген.-полковник, двічі Герой Рад. Союзу (лютий, серпень 1945). Член КПРС з 1943. Н. в с. Липці (тепер с. Білогірське Красноармійськ. р-ну Саратов. обл.) в сім'ї робітника. Працюючи на з-ді слюсарем і токарем, 1940 закінчив Астраханський аероклуб. У Рад. Армії з 1940. В 1942 закінчив Батайську військ.-авіац. школу. Під час Великої Вітчизн. війни як пілот, старший пілот, командир ланки, заступник командира і командир ескадрильї 31-го винищувального авіаполку воював на Пн.-Кавказькому, Пд.-Зх. і 3-му Укр. фронтах. Відзначився в Донбасі й на Пд. України. Особито здійснив 520 бойових вильотів і збив 35 фашист. літаків. Після війни на командній роботі у ВПС. У 1950 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1958— академію Генштабу. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань.

М. Р. Кошкін (Москва).
СКОРИНА (Скаріна) Георгій (Франсій) Лукич (н. бл. 1485—п. бл. 1550)— білорус. першодрукар, громад. і культурний діяч. Н. у м. Полоцьку в сім'ї купця. Здобув освіту в Краківському (1504—06), згодом у Падуанському (1512) ун-тах. В 1517 заснував у Празі друкарню, видав білорус. мовою Псалтир і 22 книги Біблії. В 1525 відкрив друкарню у Вільнюсі, в якій надрукував «Апостол» і «Малу подорожню книжку». В 1530—34 працював у Кенігсбергу, з 1534— знову в Празі. Свої видання С. супроводив передмовами, в яких засуджував пороки феод. суспільства, виступав за свободу і рівність людей, за освіту народу тощо. Книги С. були поширені також в Росії, Литві і на Україні.

Літ.: А х р ы м е н к о П. П. Да питання аб упльбве Георгія Скарыны на українську книжність XVI століття. «Вучоных записі Гомельскага педінстытута», 1956, в. 2. А л е к с ь ю т о в и ч М. А. Скарына, яго дзейнасць і светапогляд. Мінск, 1958; Н е м і р о в с к и й Е. Л. Белорусский первопечатник Франсиск Скорина. «Полиграфия», 1967, № 8.

СКОРОП'АДСЬКИЙ Іван Ілліч (1646—14. VII 1722)— гетьман Лівобережної України (1708—22). Н. в Умані в козац.-старшинській сім'ї. В 1674 разом з братами переселився на Лівобережну Україну. Обіймав посади генерального осавула, полковника Стародубського полку [1706—08]. Після зради гетьмана І. *Мазени* С. 1708 на старшинській раді в Глухові обраний гетьманом. В універсалах С. закликав населення України боротися разом з рос. військом проти швед. загарбників. На чолі укр. козац. полків С. брав участь у *Полтавській битві 1709*. С. був великим землевласником і мав понад 20 тис. сел. дворів, сприяв зростанню землеволодіння старшини і рос. поміщиків, закріпаченню селян та козаків, посиленню кріпосницького гніту, жорстоко придушував антифеод. виступи нар. мас. У 1709 царський уряд, проводячи політику дальшого обмеження старшинського самоврядування, призначив резидента (наступного року— двох резидентів) для контролю за діяльністю гетьман-

Г. С. Скворода.

М. М. Скоморохов.

Г. Скорина.

М. О. Скрипник

ського управління. Царським маніфестом від 16 (27).V 1722 створено *Малоросійську колегію*, якій підпорядковано адм. і судові органи гетьманського управління Лівобережної України.

СКОРОП'АДСЬКИЙ Павло Петрович (1873—1945) — генерал царської армії, великий укр. поміщик, монархіст. 29.IV 1918 на інсценованому австро-нім. окупантами т. з. «з'їзді хліборобів» у Києві був проголошений гетьманом України і очолив маріонетковий бурж.-поміщицький «уряд» (див. *Гетьманщина*). 14.XII 1918 внаслідок революц. боротьби трудящих України «уряд» С. було повалено. С. втік до Німеччини, де продовжував антирад. діяльність.

СКОРОХІД Олексій Георгійович (17.X 1879—6.V 1919) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з кін. 90-х рр. 19 ст. Н. в Харкові в сім'ї швеця. Робітник Харків. паровозобуд. з-ду. Учасник *Харківської політичної демонстрації 1900*, революції 1905—07 в Харкові. В 1912 його обрали до складу Харків. більшовицького к-ту. Брав активну участь у виборчій кампанії до 4-ї Держ. думи. Не раз його заарештовували та ув'язнювали. В 1917—18 — член Харків. Ради робітн. депутатів, Залізничного (Іванівського) к-ту РСДРП (б) Харкова, голова революц. ради Під. залізниці. Під час *австро-німецької окупації України 1918* брав участь у боротьбі проти окупантів. У 1919 — член Залізничного (Іванівського) к-ту КП(б)У Харкова. З лютого 1919 — заст. наркомом шляхів УРСР. Його ім'ям названо вулицю в Харкові. *Лит.:* Котлов П. Е. Олексій Георгійович Скороход. Х., 1963.

СКРІПА Йосип Іванович (1.III 1894—12.II 1929) — активний учасник революц. руху на зх.-укр. землях. Член КПЗУ з 1923. Н. в с. Седиська Замостського пов. на Холмщині (тепер ПНР) в сім'ї селянина-бідняка. Після закінчення учительської семінарії працював нар. учителем у Замостському та Холмському повітах. Під час 1-ї світової війни евакуювався до Росії, вчився на вищих пед. курсах у Баку. В 1918 повернувся на Холмщину, де активно включився в громадську і політичну роботу. За революц. діяльність його не раз ув'язнювали. В листопаді 1922 був обраний депутатом до польсь. сейму. Один з організаторів комуністич. фракції в ньому. С. був членом Холмського окружного КПЗУ. На поч. 1928, щоб уникнути арешту, переїхав до Праги, де після тяжкої хвороби помер.

А. Д. Ярошенко (Київ).
СКРІПНИК Марія Федорівна (н. 11.XII 1915) — діячка прогресивної укр. еміграції в Канаді. Член Комуністич. партії Канади з 1932. Н. по-

близу м. Тіммінса (Канада) в сім'ї шахтаря. Після закінчення школи працювала на тютюновій Ф-ці й консервному з-ді. В 1938 навчалася на Вищих освітніх курсах у Вінніпегу. Працювала в *Товаристві Український Робітничо-Фермерський дім і Товаристві об'єднаних українських канадців*. З 1960 — редактор газ. «Юкрейніан канейдіан». Перекладає англ. мовою твори укр., у т. ч. рад. письменників.

СКРІПНИК Микола Олексійович (25.I 1872—7.VII 1933) — держ. і парт. діяч УРСР, акад. АН УРСР (з 1929). Член Комуністич. партії з 1897. Н. в слободі Ясинуватій (тепер м. Ясинувата Донец. обл.) в сім'ї дрібного залізнич. службовця. В 1900 вступив до Петерб. технологіч. ін-ту, брав участь у роботі Петерб. комітету с.-д. орг-ції «Робітничий прапор». Незабаром став агентом ленинського газ. «Искра». Вів революц. роботу в Катеринославі, Царицині, Саратові, Харкові, Одесі, Петербурзі (1905 — секретар Петерб. к-ту), на Уралі. Був делегатом від Одеси на III з'їзді РСДРП (1905). В 1913 редагував більшовицький легальний журн. «Вопросы страхования». В 1914 входив до складу редколегії газ. «Правда». За заризму його 15 разів заарештовували, 7 разів перебував в адміністративному засланні, в цілому був засуджений до 34 років позбавлення волі й один раз до страти. Після Лютн. революції 1917 — секретар і голова Центр. Ради фабзавкомів Петрограда. Під час Жовтн. збройного повстання — член Петроградського ВРК. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, в грудні 1917, за пропозицією В. І. Леніна направлений як агент ЦК партії на Україну. В першому Рад. уряді України — *Народному Секретаріаті* — був нар. секретарем у справах праці, з березня 1918 — голова Народного Секретаріату. С. — один з організаторів КП України, очолював Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У. В 1918 — член колегії Всерос. Надзвичайної Комісії, зав. відділом по боротьбі з контрреволюцією. З січня 1919 — нарком держ. контролю УРСР. Активний учасник громадян. війни. Влітку 1919 керував розгромом банди Зеленого. Проводив політ. роботу в Червоній Армії: був нач. політвідділу Гомельського укріпленого р-ну, нач. особливого відділу Кавк. фронту. В 1921—22 — нарком внутр. справ УРСР, 1922—27 — нарком юстиції та Ген. прокурор УРСР (з 1925). У 1927—33 — нарком освіти УРСР. З лютого 1933 — заст. Голови Раднаркму УРСР і голова Держплану УРСР. На VI, XII—XIV з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на XV і XVI з'їздах — членом ЦК ВКП (б). На I з'їзді КП (б)У був обраний кандидатом у члени ЦК, з грудня 1918 — член ЦК

КП(б)У. В 1923—25 — кандидат у члени Політбюро, 1925—33 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Брав активну участь у створенні Комуністичного Інтернаціоналу, де очолював делегацію КП(б)У. Делегат I—VI конгресів Комінтерну. На VI конгресі Комінтерну (1928) обраний членом Виконкому Комінтерну. Член ВЦВК 1 і 2-го скликань і ЦВК СРСР 3, 4 і 6-го скликань. З 1927 був головою Ради Національностей ЦВК СРСР. Член ВУЦВК. С. багато зробив для перетворення в життя ленінської нац. політики. Але в цій складній роботі він допустив і окремі помилки, які і партія піддала справедливій критиці. Нагороджений орденом Червоного Прапора, орденом Трудового Червоного Прапора УСРР.

Лит.: Бабко Ю., Білокобильський І. Микола Олександрович Скрипник. К., 1967.

Ю. В. Бабко (Київ).

СКРЯГА Прокіш (р. н. невід.— п. 13.I.1770) — укр. бандурист. Н. в с. Остапах (тепер Лугинського р-ну Житомир. обл.). В 1768 брав участь у *Коліївщині*, супроводив у походах гайдамаків і донських козаків, закликав їх до боротьби проти панів. За вироком шляхет. військ. комісії С. було страчено в Кодні.

Лит.: К. Ф. У. О. Коленская книга и три бандуриста. «Киевская старина», 1882, № 4.

СКУФАС (Σκουφάς) Ніколаос (1779—12.VIII.1818) — діяч грец. нац.-визвольного руху. Н. в Епірі. В 1813 переселився до Одеси. В 1814 разом з Е. Ксантосом і А. Цаколовим заснував в Одесі таємне революц. т-во «Філікі етерія», що боролось за визволення Греції від тур. ярма. З кінця 1814 провадив вербування членів до т-ва у Москві, з поч. 1816 — в Одесі. В 1818 переїхав до Стамбула, куди було перенесено центр т-ва «Філікі етерія». В останні місяці життя відіграв велику роль в організації вербування до т-ва в Греції.

Г. Л. Арш (Москва).

СЛАБЕНЯК Петро Опанасович (серпень 1918—10.XI.1943) — рад. військовослужбовець, гв. старшина, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1941. Н. у с. Круничполі (тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1938. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — комсорг 286-го гвард. зенітно-арт. полку 6-го гвард. танк. корпусу 1-го Укр. фронту. Відзначився при визволенні Київщини. 10.XI.1943 в районі м. Фастова, коректуючи з спостережного пункту (за 50 м від ворога) дії артилерії свого полку, викликав вогонь на себе. Це дало змогу відбити атаки противника, знищити 19 фашист. танків і бл. батальйону піхоти. С. помер від ран.

СЛАВИ ОРДЕН — рад. військовий орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8.XI.1943. Цим орденом нагороджують осіб рядового і сержантського складу Рад. Армії, а в авіації — і осіб, що мають звання молодшого лейтенанта, які проявили в боях за Рад. Батьківщину славіні подвиги хоробрості, мужності і безстрашності. С.о. має три ступені. Найвищим ступенем є 1-й. Знак

ордена 1-го ступеня виготовляють із золота, 2-го і 3-го — із срібла. За роки Великої Вітчизн. війни С. о. нагороджено понад 916 тис. чоловік.

СЛАВИНЦЬКИЙ Єпіфаній (р. н. невід.— п. 20.XI.1675) — укр. і рос. філолог, педагог, письменник і перекладач. Родом з Київщини. До 1632 вчився в *Київській братській школі*, потім завершував освіту за кордоном. Повернувшись із-за кордону, прийняв чернецтво і бл. 1642 став учителем у Києво-Могилянській колегії. В 1649 на прохання царя Олексія Михайловича виїхав до Москви. В 1653 заснував у Чудовому монастирі першу греко-лат. школу в Москві і був її ректором. Переклав слов. мовою ряд книг з географії, історії, медицини та ін. наук, склав слов.-лат. словник і словник «незрозумілих слів». Написав посібник для вчителів і батьків «Громадянство звичаїв дитячих». Крім великої кількості перекладів церковно-богослов. л-ри та перекладів світських книг, написав чимало передмов до церковнослужбових книг, виданих у Москві. 50 оригінальних проповідей та два лексикони.

Лит.: Шолом Ф. Я. Єпіфаній Славинський і російська філологічна наука середини XVII ст. в кн.: Міжслов'янські літературні взаємини. К., 1958.

СЛАВІН Лазар Мойсейович (11.VI.1906—30.XI.1971) — укр. рад. археолог, чл.-кор. АН УРСР (з 1939). Член КПРС з 1940. Н. у Вітебську (тепер БРСР) в сім'ї службовця. В 1928 закінчив Ленінгр. ун-т. У 1929—38 працював в Ін-ті історії матеріальної культури (тепер Ленінгр. відділення Ін-ту археології) АН СРСР. В 1939—41 і 1944—45 — директор, 1946—49 — заст. директора, а з 1970 — зав. відділом античної археології Ін-ту археології АН УРСР. У 1939—45 одночасно був ученим секретарем Відділу сусп. наук АН УРСР. У 1945—70 — зав. кафедрою археології та музеєзнавства Київ. ун-ту. З 1936 очолював археол. експедиції в *Ольвії*. Праці присвячені історії та культурі Ольвії, античним пам'яткам Пн. Причорномор'я, давній історії та археології України. Нагороджений орденом «Знак Пошани» та ін. нагородами.

Тв.: Ольвія. К., 1938; Древний город Ольвия. К., 1951; Периодизация исторического развития Ольвии. В кн.: Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. М., 1959; Основные этапы изучения Ольвии. «Зап. Одес. археол. общ-ва», 1960, т. 1; Археологичне вивчення рідного краю. К., 1960; Здесь был город Ольвия. К., 1967.

СЛАВІСТИКА — сукупність наук, дисциплін, що вивчають мови, історію, культуру й літературу слов. народів. Див. *Слов'янознавство*.

СЛАВІСТІВ МІЖНАРОДНИЙ КОМІТЕТ — міжнар. наук.-координаційний орган з питань *слов'янознавства*. Створений 1955 на Міжнар. нараді славістів у Белграді. До складу к-ту входять представники від СРСР, Болгарії, Польщі, Чехословаччини, Югославії та країн, в яких ведеться значна робота в галузі слов'янознавства (НДР, США, Франція, Англія, Швеція, Данія та ін.). Раз на 5 років проводить міжнар. з'їзди славістів (з'їзди скликаються з 1929). З часу заснування С. м. к. відбулося 3 з'їзди — четвертий (1958) у Москві, п'ятий (1963) у Софії, шостий (1968) у Празі. З 1963 на з'їздах славістів розробляється істор. проблематика. Активну участь у роботі С. м. к. беруть рад. вчені (див. *Славістів радянський комітет*), зокрема укр. рад. історики й філологи (див. *Славістів український комітет*).

М. Д. Семенчук (Київ).

СЛАВІСТІВ РАДЯНСЬКИЙ КОМІТЕТ — науково-координаційний орган, що займається питаннями розвитку слов'янознавства в СРСР. Створений у січні 1956 при АН СРСР. До його складу

входять найвидатніші представники рад. слов'янознавства — мовознавці, літературознавці, фольклористи й історики, в т. ч. представники УРСР (академік АН УРСР І. К. Білодід, проф. Г. Д. Вервес). С. р. к. координує роботу *Славистів українського комітету* та к-ту славистів Білорусії. С. р. к. виконував осн. обов'язки у підготовці й проведенні IV Міжнар. з'їзду славистів у Москві (1958) та Моск. наради *Славистів міжнародного комітету* (1962), присвяченої підготовці V Міжнар. з'їзду славистів у Софії (1963). Голова С. р. к. — академік М. П. Алексєєв.

М. Д. Семенчук (Київ).

СЛАВІСТІВ УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ — науково-координаційний орган, що займається питаннями розвитку *слов'янознавства* в УРСР. Заснований 1957 при Президії АН УРСР. З 1957 його очолював академік АН УРСР Л. А. Булаховський, з 1961 — академік М. Т. Рильський, з 1964 головою С. у. к. є академік АН УРСР І. К. Білодід. Голова С. у. к. є одночасно членом *Славистів міжнародного комітету*. До складу С. у. к. входять укр. вчені — фахівці з літератури, мови, історії, фольклору сх.-, зх.- та підслов'янських народів. С. у. к. координує н.-д. роботу з слов'янознавства в УРСР, здійснює наук. зв'язки з слов'янознавчими установами СРСР і зарубіжних країн.

М. Д. Семенчук (Київ).

СЛАВІЯ — один з центрів Русі до об'єднання її у 9 ст. Поряд з *Куявією* та *Артанією* згадується в арабських авторів 10 ст. Істахрі та *Ібн-Хаукаля*, які користувалися давнішими джерелами, зокрема твором *Джайсіні*, що не дійшло до нас. На думку дослідників, С. являла собою ранньофеод. об'єднання племен, що існувало у 8—9 ст. Осн. центром цього об'єднання було м. Слава. С. локалізують на Пн. Русі й зіставляють з *ільменськими слов'янами*; м. Славу ототожнюють з попередником Новгородом (можливо, це Стара Ладога, існування якої у 6—7 ст. підтверджено археологічно). Є ще гіпотеза, за якою С. нібито була одним з центрів початкової, Наддніпрянської Русі (Переяслав). Разом з *Куявією* та *Артанією* підтримувала торг. зв'язки, зокрема, з мусульманським Сходом.

СЛАВУТА, Славутич — старовинна народна опоетизована назва ріки Дніпра, засвідчена, зокрема, в «*Слові о полку Ігоревім*».

СЛАВУТА — місто Хмельницької обл. УРСР, центр Славутського р-ну. На правому березі р. Горині, при впадінні в неї р. Утки, за 2 км від залізнич. ст. Славута. 25,6 тис. ж. (1971). У 1-й третині 17 ст. на місці С. існувало два села — Деражня й Воля, що належали князям *Заславським*. Бл. 1634 села об'єдналися. Нове поселення спочатку називалося Славутиною, згодом С. В 2-й пол. 30-х рр. 17 ст. воно перетворилося на містечко. В 1648 жителі С. покозачилися й приєдналися до військ Б. Хмельницького. За *Зборівським договором 1649* С. перейшла до шляхет. Польщі. Наприкінці 17 ст. містечко перейшло до *Любомирських*, а з 1703 — до князів Сангушків. У 1754 С. дістала *магдебурзьке право*. В 1793 С. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією. З 1797 — містечко Ізяславського пов. Волинської губ., пізніше — волосний центр Волин. губ. В 70-х рр. 19 ст. у С. збудовано залізнич. станцію на лінії Шепетівка — Здолбунів. У 1872 застрайкували робітники мех. з-ду, які вимагали підвищення заробітної плати й поліпшення умов праці. Під час революції 1905—07 на підприємствах С. відбувалися страйки, а в навколишніх селах — виступи селян. На поч. січня 1918 в С. встановлено Рад. владу. В лютому

Л. М. Славін.

О. Г. Славтсов.

1918 містечко окупували австро-нім. війська. Залізничники С. брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В грудні 1918 С. захопили війська петлюрівської *Директорії*, яких на поч. квітня 1919 вигнали частини 2-ї Укр. рад. д-зії. У вересні 1919 містечко окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. В липні 1920 частини 45-ї стріл. д-зії при допомозі повсталих робітників визволили С. У вересні 1920 С. захопили петлюрівці, 27.XI 1920 Червона Армія визволила його. З 1923 С. — райцентр Шепетівського округу, з 1932 — в складі Вінн. обл., з 1937 — Кам'янець-Подільської (з 1954 — Хмельницька) обл., з 1938 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 С. 7.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Наприкінці липня 1941 в місті виникла підпільна антифашист. група, яку в грудні очолював Ф. М. Михайлов. Підпільні групи Славутського й Шепетівського р-нів було об'єднано в єдину орг-цію (див. *Славутська підпільна комуністична організація*). В районі діяв партизан. загін (згодом з'єднання) під командуванням А. З. *Одухи*. 18.I 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили місто. В С. є з-ди: «Будфаянс», залізобетонних конструкцій, ремонтно-мех., толевий, цукоросушільний, лісохім., слоборобний, хлібний, маслоробний; ф-ки: суконна, швейна, меблева й паперова; деревооброб. і харч. комбінати, міжколгоспна будівельна організація. 10 загальноосвітніх і 1 музична школи.

СЛАВУТСЬКА ПІДПІЛЬНА КОМУНІСТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ — міжрайонна антифашистська організація, що діяла в м. Славуті (тепер Хмельн. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Створена восени 1941. Очолював її виборний к-т. Об'єднувала підпільні групи Славутського і Шепетівського р-нів, що виникли в липні—серпні 1941 і мали бл. 200 чол. — комуністів, комсомольців і безпартійних. Першим керівником к-ту був Ф. М. Михайлов (з грудня 1941). За короткий час орг-ція поширила свій вплив на територію семи районів, зокрема на Ізяславський і Старокосятинський, на табори військовополонених у Славуті та Шепетівці, де теж було створено підпільні орг-ції. Підпільники вели агітаційну роботу серед населення, у військах ворога, провадили диверсії на важливих об'єктах, здійснювали терористичні акти проти ворога. Підпільня мало в Славуті свою друкарню, яку очолював М. А. Скрайбіж. Другу друкарню було створено в с. Клепачі, нею керував А. Ф. Горський. Велику роботу підпільники вели в таборах військовополонених, що були базою для поповнення партизан. загонів. Під керівництвом к-ту добре діяла підпільна орг-ція в Славутському таборі війсь-

ковополонених, якою керували Г. В. Кузовков, О. Й. Манько, В. Г. Бондаренко та ін. Підпілля в Шепетівському таборі військовополонених очолювали М. Ю. Гончаров, І. О. Музальов, І. С. Ніщенко та ін. Гол. завданням к-т вважав організації втеч в'язнів. Згодом міжрайонна й табірні орг-ції розробили заг. план збройного повстання, готували зброю, вивчали тактику табірної боротьби проти ворога. Завдяки активній роботі підпілля 1942 вдалося створити партизанський загін, осередком якого були рад. бійці й командири, що вирвалися з фашист. таборів. Цей загін виріс у партизан. з'єднання під командуванням А. З. *Одухи*. М. М. *Лемешук* (Київ).

СЛАДКОВ Іван Давидович (6.IV 1890—5.VI 1922) — рад. військ. діяч. Член Комуністич. партії з 1911. Н. в с. Молоденках (тепер Тул. обл.). У 1910 — на службі в Балт. флоті, був одним з організаторів і керівників Гол. судового колективу РСДРП (б) у Кронштадті. В 1915 заарештований за революц. діяльність. Після Лютн. революції — член Кронштадтської Рада робітн. і солдат. депутатів і к-ту РСДРП(б). На чолі загону матросів брав участь у Жовтн. збройному повстанні 1917 в Петрограді. В 1918—19 — командант Петрогр. військ. порту, потім — комісар форту Красная горка. В період боротьби проти *єрангелівщини* (1920) — командант Дніпро-Бузького, Маріупольського, Керченського укріплених районів. З 1921 — комісар Військ.-Морських Сил РРФСР.

В. С. *Шломін* (Левінград).

СЛАСТІОН (С л а с т ь о н) Опанас Георгійович (1.I 1855—24.IX 1933) — укр. художник, мистецтвознавець і етнограф. Н. в м. Бердянську в сім'ї маляра. Після закінчення петерб. Академії мистецтв (1882) жив у Києві, на Волині та Чернігівщині. В 1900—28 працював у Миргороді в худож.-пром. школі. В 1883—85 створив серію ілюстрацій до поеми Т. Г. Шевченка «Гайдамаки». В серед. 90-х рр. працював над літографіями альбома «Старовина українська і закорізька», 1875—1928 створив галерею портретів укр. кобзарів. Автор картин «Маруська» (1878), «На Січ» (1898), «На жнивах» (1899), «Миргород» (1901) та ін. Друкував статті про укр. етнографію та фольклор у журн. «*Киевская старина*», «Рідний край» та ін. Портрет, с. 113. Тв.: Мартинювич, Слюгади. Х., 1931: Портрети українських кобзарів. К., 1961.

СЛИНЬКО Іван Іванович (н. 25.XI 1902) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1968). Член КПРС з 1926. Н. в с. Васильківці (тепер с-ще м. т., районцентр Дніпроп. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1935 закінчив Дніпроп. металург. ін-т. З 1938 — на пропагандистській роботі. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—50 — зав. воєнно-партизанським відділом і голова Комісії по історії Великої Вітчизн. війни при Президії АН УРСР. У 1950—52 — зав. воєнно-істор. відділом, з 1952 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Досліджує питання історії Великої Вітчизн. війни та колгоспного будівництва на Україні. Брав участь у створенні колективної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 2. К., 1968). Держ. премія УРСР, 1970. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1957 [у співавт.]; Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України. К., 1961; Підпілля і партизанський рух на Україні на завершальному етапі визволення. 1944 р. К., 1970.

СЛИНЬКО Петро Федорович (7.VII 1895—30.XI 1919) — учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни на Україні. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Оржиці (тепер районцентр Полт. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. З 1915 брав участь у революц. русі в Катеринославі, був заарештований і засланий до Сибіру. Після Лютн. революції 1917 працював у Лубнах. Брав участь у *Таганрозькій нараді більшовиків України* (1918) як член групи *лівих українських соціал-демократів*. У травні 1918 вступив до більшовицької партії. У 1918—19 — на підпільній роботі в Києві, Полтаві. Після розгрому *Директорії* — член Київ. губкому КП(б)У, губревкому, президії губвиконкому, голова губревтрибуналу. Влітку 1919 направлений *Зафронтовим бюро ЦК КП(б)У* для керівництва Харків. підпільною більшовицькою орг-цією. На I з'їзді КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК КП(б)У, на IV (вересневому) пленумі ЦК КП(б)У (1918) переведений у члени ЦК, на II з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК. Був членом ВУЦВК. Розстріляний денікінцями.

СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА — істор. область, що з 17 ст. перебувала у складі Рос. д-ви. До С. У. входила територія теперішніх Харківської, сх. частини Сумської (до р. Сейму), пн. частини Донецької (до р. Бахмутки), пн. частини Ворошиловградської (до р. Айдару), пд.-сх. частини Воронежської (правобережжя Дону від м. Коротояка до м. Богучара; заплана р. Підгірної з м. Калач на лівому березі Дону), пд.-зх. частини Белгородської (м. Грайворон, Хотимськ), пд. частини Курської (м. Глушково, м. Суджа) областей. З часів монголо-тат. навали ця територія була малолюдною, згодом ввійшла до складу Рос. д-ви. З 2-ї пол. 16 ст., особливо з 30-х рр. 17 ст., її почали поступово заселяти укр. селяни і козаки Лівобережної і Правобережної України, які, щоб позбутися гніту польсь. феодалів, переходили на територію Рос. д-ви. Зокрема, 1638 сюди переселилися учасники сел.-козац. повстання на чолі з Я. *Острянином*, які оселилися в Чугуєві, 1652 — велика група селян і козаків *Чернігівського полку* і *Ніжинського полку* на чолі з І. *Дзиковським*, що заснувала Острогозьк, 1652 — переселенці з містечка Ставищі *Білоцерківського полку* на чолі з Г. Кондратьєвим, які оселилися на Суминому городищі, заснували Суми. Використовуючи укр. переселенці для економіч. освоєння та охорони пд. кордонів Рос. д-ви від нападів крим. і ногайських татар, царський уряд постачав їм зброю, продовольство, на пільгових умовах наділяв їх землею та ін. угіддями, зберігав за переселенцями козац. привілеї і самоврядування. Поселення, що їх заснували укр. переселенці, називалися слободами (звідси — назва «Слобідська Україна»). Одночасно С. У. заселяли рос. *служилі люди*, які перебували під управлінням царських воевод.

У 50-х рр. 17 ст. царський уряд сформував з укр. переселенців козац. слобідські полки: Острогозький (Рибинський), Охтирський, Сумський, Харківський. У 1685 було створено Ізюмський полк. Полки поділялися на сотні, яких 1734 налічувалося 98. Полкове управління складалося з полковника і полкової старшини — обозного, судді, осавула, хорунжого, двох писарів; сотенне управління — з сотника, отамана, осавула, хорунжого і писаря. Адм., судовими, фінансовими і військ. справами в полках відали полковники, в сотнях — сотники. В 2-й пол. 17 ст. козац. старшину обирали з заможної козац. верхівки на козац. радах. У 18 ст., поступово обмежуючи козац. самоврядування, царський уряд призна-

чав старшину з верхівки козацтва. Спочатку козац. полки були підпорядковані Розрядному приказові, з 1688 — Посольському, з 1708 — азовськомому військ. губернаторові. В 1718 Охтирський, Сумський і Харківський полки стали підвладні київ. військ. губернаторові, Ізюмський і Острогозький — воронез. військ. губернаторові. В 1726 слобідські полки перейшли у відання Військ. колегії. В 2-й пол. 17 — 1-й пол. 18 ст. на С. У. робили наскоки крим. і ногайські татари. Підбурюючи султанською Туреччиною, вони вдиралися по *Муравському шляху*, грабували й знищували міста і села, вбивали або забирали в неволю населення. В 1658 татари тричі напали на Валки, 8 раз на Зміїв. У лютому 1659 тат. загін намагався захопити Суми. Наступного року тат. ватаги зруйнували Торські соляні промисли, забравши чимало людей в неволю. В 1711 крим. татари разом з заганами П. Орлика (див. *Орлики*) кілька разів грабували Нову Ведолагу, Коломак та чимало ін. міст і сіл. Безбезпека тат. нападів змусила царський уряд 1731 почати будівництво *Української лінії*. Лише переможне закінчення рос.-тур. воєн у 18 ст. покляло край багатотисячій боротьбі рос. і укр. народів проти тур.-тат. агресії. Внаслідок розвитку землеробства, скотарства, ремесла, торгівлі засновані в 17 ст. військ. опорні пункти Харків, Охтирка, Суми, Острогозьк, Чугуїв перетворилися у 18 ст. на торг.-ремісничі центри. У 18 ст. на С. У. виникли Охтирська топонова, Глушківська сукозна, Чугуївська чинбарна та ін. мануфактури. Соціально-економіч. розвиток С. У. в 2-й пол. 17 — 1-й пол. 18 ст. характеризувався посиленням закріпачення селянства й рядового козацтва старшиною й поміщиками, зростанням феод.-кріпосницького гніту. В 1732 на С. У. (за винятком Острогозького полку) налічувалося бл. 123 тис. кріпаків. За даними 1768, на всій території С. У. було 196 336 кріпаків, понад 50% землі належало поміщикам. Селяни і козаки С. У., обурені гнітом старшини і поміщиків та кріпосницькою політикою царського уряду, не раз повставали проти гнобителів. Вони брали участь у *селанській війні під керівництвом Степана Разіна 1670—71*, *Дзиковського повстанні 1670*, *Булавінському повстанні 1707—08*, *гайдамацькому русі 18 ст.* Слобідські козаки відігравали значну роль у боротьбі рос. і укр. народів проти тур.-тат. агресії (серед. 17 — серед. 18 ст.) та швед. загарбників 1708—09. Проводячи централізаторську політику зміцнення самодержавної влади та посилення феод.-кріпосницького гніту на Україні, Катерина II маніфестом 28.VII (8.VIII) 1765 ліквідувала козац. самоврядування С. У. Замість розформованих слобідських козац. полків було створено регулярні Харківський уланський, Сумський, Острогозький, Охтирський та Ізюмський гусарські полки. Слобідських козаків і *підпомічників* було позбавлено козац. привілеїв і перетворено на *військових обивателів*, а козац. старшину зрівняно з рос. дворянством. Територія С. У. ввійшла до складу *Слобідсько-Української губернії*.

Лит.: Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. М., 1887; Багалей Д. И. История Слободской Украины. Х., 1918; Барвинский В. А. Исторический очерк Харьковской губернии. Х., 1918; Слюсарский А. Г. Слободская Украина. Исторический нарис XVII—XVIII ст. Х., 1954; Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII—XVIII вв. Х., 1964.

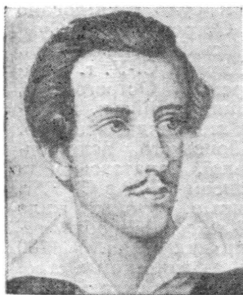
А. Г. Слюсарский (Харків).

СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКА ГУБЕРНІЯ — 1) Адм.-тер. одиниця в 2-й пол. 18 ст. Створена на *Слобідській Україні* царським маніфестом від

28.VII (8.VIII) 1765, за яким було ліквідовано Ізюмський, Охтирський, Острогозький, Сумський і Харківський слобідські козац. полки. Адм. центром С.-У. г. був Харків. С.-У. г. складалася з Ізюмської, Охтирської, Острогозької, Сумської, Харківської провінцій. Військ. губернаторові С.-У. г. було також підпорядковано укр. населення Землі Війська Донського, Белгородської, Воронежської, Казанської, Саратовської та Астраханської губ. За переписом 1773, в С.-У. г. налічувалося 670 нас. пунктів, в яких жило 666 031 чол., у т. ч. 390 197 *військових обивателів*, 225 620 держ. і поміщицьких селян. У 1780 С.-У. г. було ліквідовано і, за винятком Острогозької провінції, вона ввійшла до складу *Харківського намісництва*. 2) Адм.-тер. одиниця на Україні в 1796—1835 (див. *Харківська губернія*). *Лит.*: Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII—XVIII вв. Х., 1964. А. Г. Слюсарский (Харків).

СЛОБОДА, слобода, свобода — вид поселень у Київській Русі, в Росії та на Україні (11—18 ст.). С., або слобідками, називали сільсь. поселення, міські квартали, жителів, яких тимчасово (на 15—30 років) було звільнено від феод. повинностей. Ці пільги феодалів надавали для залучення селян з ін. місцевостей. Після закінчення строку пільг жителів С. обкладали повинностями, податками і переводили на становище кріпаків. У 30—80-х рр. 17 ст. сотні С. було створено з дозволу царського уряду на Пд. Рос. д-ви, куди переселилися селяни й козаки з Лівобережної та Правобережної України, щоб позбутися польсько-шляхет. гніту. Від тих С. місцевість дістала назву *Слобідської України*. На поч. 18 ст. багато С. виникло на землях *козацької старшини* і поміщиків на Слобідській та Лівобережній Україні, в маєтках польсь. феодалів на Правобережжі. Протягом 18 ст. С., що були на казенних землях і землях феодалів, втрачали свої тимчасові привілеї, зливалися з містами або перетворювалися на звичайні села і селища з подушним оподаткуванням жителів. Назва «слобода», «слобідка» зберігається за багатьма населеними пунктами. А. Г. Слюсарский (Харків).

СЛОБОДИЩЕНСЬКИЙ ТРАКТАТ 1660 — угода гетьмана Ю. Хмельницького з польсь.-шляхет. урядом про відвів України від Росії і перехід її під владу шляхет. Польщі, укладена 17 (27).X в Слободіці (тепер село Бердичівського р-ну Житомир. обл.). Після поразок у боях проти рос.-укр. військ 1654—56 і укладення з Росією *Віленського перемир'я 1656* шляхет. Польща почала готуватися до нового нападу на Україну. Вона припинила війну з Швецією і уклала угоду з крим. ханом про військ. допомогу. В своїх агресивних планах шляхет. Польща спиралася на підтримку частини укр. старшинсько-шляхет. верхівки. Крім того, вона сподівалася використати невдоволення укр. народу *Переяславськими статтями 1659*, які обмежували політ. автономію України. Восени 1660 польсь.-шляхет. уряд, порушивши Віленське перемир'я 1656, почав воєнні дії. Після поразок рос. війська в боях під Любаром і Чудновим (на Житомирщині) польсь.-шляхет. військо у жовтні 1660 оточило козацькі полки в м. Слободіці. Вважаючи війну програюю, укр. старшинсько-шляхет. верхівка на чолі з Г. Лисницьким, Г. Гуляницьким і митрополитом Д. Балабаном примусила Ю. Хмельницького підписати С. т. про відвів України від Росії. За С. т. Україна повністю втрачала політ. незалежність і перетворювалася на провінцію Польщі, позбавлялася права зовнішньополіт. відносин і зобов'язувалася подавати військ. до-

Ю. Словацький.

З. К. Слюсаренко.

помогу шляхет. Польщі в її війнах з ін. державами. Польсь. шляхті і магнатам поверталися всі маєтності та повністю відновлювався на Україні феод.-кріпосницький гніт, що існував до нар.-визвольної війни 1648—54. Польсь. панам та їхнім старшинсько-шляхет. поплічникам вдалося поневодити лише Правобережну Україну (без Києва). Їхні спроби захопити Київ і Лівобережну Україну були відбиті. Рос. війська разом з козац. частинами наказного гетьмана Я. Сомка і запорожцями під проводом кошового отамана І. Сірка в запеклих боях розгромили ворогів. Укладення старшинсько-шляхет. верхівкою С. т. надовго затримало возз'єднання Правобережної України з Лівобережну Україною в складі Рос. держави. *Лит.*: Акты Московского государства, т. 3. СПб, 1901; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960. К. І. Стецюк (Київ).

СЛОВАКИ — нація, разом з чехами є осн. населенням Чехословацької Соціалістичної Республіки. Заг. чисельність бл. 4,5 млн. чол. (1963). Понад 1 млн. С. живе в ін. країнах (СРСР, Польщі, Угорщині, Румунії тощо). В УРСР вони (10,2 тис. чол. за переписом 1970) розселені переважно в зх. районах Закарп. обл. (с. Сторожниця Ужгородського р-ну та ін.). Мова — словацька, належить до зх.-слов. групи. В УРСР говорять своєю рідною мовою (бл. 50%), а також українською й угорською. Серед віруючих бл. $\frac{1}{3}$ католиків, інші — лютерани. У матеріальній і духовній культурі С. (типах жител, в одязі, народ. кулінарії, сімейних та громад. обрядах тощо) поряд з специфічними нац. рисами є багато спільного з культурою ін. слов. народів, зокрема з українцями. В. І. Наулко (Київ).

СЛОВАЦЬКЕ НАРОДНЕ ПОВСТАННЯ 1944 — антифашистське повстання в центр. Словаччині під час 2-ї світової війни. Відбувалося з 29.VIII по 28.X, коли рад. війська наблизилися до кордонів Чехословащини, а нац.-визвольний антифашист. рух чехословац. народу досяг найбільшого піднесення. Організуючою і керівною силою С. н. п. була Компартія Чехословащини (КПЧ). Підготовку й керівництво С. н. п. здійснювали створені за ініціативою КПЧ нац. к-ти (революц. органи нац.-визвольної боротьби). Повстання почалося після вступу 28.VIII на словац. територію нім.-фашист. військ, закликаючи фашист. урядом Словаччини для придушення нац.-визвольного руху в країні. 30.VIII повстанці визволили $\frac{1}{3}$ тер. Словаччини, в т. ч. м. Банську Бистрицю. Русійськими силами повстання стали керовані комуністами робітн. клас і трудове селянство. В ході нерівної боротьби проти переважаючих сил окупантів та їхніх пособників нац. к-ти, які

забезпечували мобілізацію добровольців і постачання повстанцям зброї, військ. спорядження і продовольства, перетворювалися на органи місцевої нар. влади.

Велику допомогу С. н. п. подав Рад. Союз. На прохання ЦК КПЧ Укр. штаб партизан. руху напередодні повстання перекинув у Словаччину рад.-чехословац. організаторські партизан. групи на чолі з П. О. Величком, О. С. Єгоровим, Є. Ф. Біліком та ін. За наказом Рад. уряду командування рад. військ змінило напередодні повстання воєнні плани і розгорнуло наступ в районі Карпат для допомоги повстанцям. Одночасно було здійснено перекидання в Словаччину сформованих в СРСР чехословацьких парашутно-десантної бригади й винищувального авіац. полку. Це дало змогу повстанцям протриматися протягом двох місяців і завдати окупантам значних втрат. Систематичну допомогу повстанцям зброєю, боєприпасами й продовольством подавав Укр. штаб партизан. руху. Проте успіхові С. н. п. заважала зрадницька політика бурж. кіл Словаччини, які, здійснюючи військ. керівництво, протидіяли поширенню повстання і озброєнню добровольців. Удар двох словац. дивізій, який мав допомогти рад. військам, що наступали на Дукельський перевал, не відбувся. Гітлерівці довідалися про плани Сх.-словац. корпусу і зірвали його виступ. 28.X гітлерівці оволоділи м. Банською Бистрицею. Найбоездатніші сили повстанців (до 20 тис. чол.) під керівництвом комуністів продовжували партизан. боротьбу до визволення Чехословащини рад. військами.

С. н. п. тривалий час суювало значні нім.-фашист. сили, завдало окупантам значних втрат і зірвало плани нім.-фашист. командування щодо використання армії, матеріальних і людських резервів Словаччини. В ході повстання широкі нар. маси переконалися в зраді бурж. кіл і пішли за комуністами. Нац. к-ти стали прообразом нар.-демократич. влади. С. н. п. покляло початок нар.-демократич. революції в Чехословащині.

В. І. Клюков (Київ).

СЛОВАЦЬКИЙ (Słowacki) Юліус (4.IX 1809—3.IV 1849) — великий польсь. поет-демократ. Н. в м. Кременці (тепер Терноп. обл.) в сім'ї професора. В 1829 закінчив Віленський ун-т. Учасник польського визвольного повстання 1830—31. Ще до поразки повстання виїхав за кордон. Перебував у Швейцарії, Італії, подорожував по країнах Сходу. З 1839 жив у Парижі. В 1848 відвідав Польщу. Помер у Парижі. В 1927 його останки було перевезено до краківського Вавелю. Літ. діяльність почав у 20-х рр. (перший вірш — «Українська дума», 1826). Автор драм «Кордіан» (1834), «Лілл Венета» (1839), «Фантазій» (1841), поем «Ангеллі» (1837), «Беньовський» (1841), багатьох поезій. У творах С. відображено ідеї боротьби за демократич. Польщу, мотиви дружби між слов. народами. Творчість С. нерозривно пов'язана з Україною. В 1827 С., подорожуючи по Україні (Одеса, Тульчин, Умань), вивчав життя укр. народу, пісні й перекази про його героїчне минуле. С. присвятив Україні «Пісню козацької дівчини» (1829), драми «Ян Казимир» (1839), «Срібний сон Соломеї» (1844), поему «Змії» та ін. твори. С. оспівував Кременець, природу Волині. В поемі «Беньовський» він позитивно оцінив гайдамацький рух. У Кременці будинок, де жив поет, перетворено на музей. *Тв.*: Укр. перекл. — Вибрані твори. В 2 т. К.; 1959.

Лит.: Вервес Г. Юліус Словацький і Україна. К., 1959.

«СЛОВО» — громадсько-політ. і літ. газета, орган «москвофілів». «С.» виходило 1861—87 у

Львові. Редагували газету Б. Дідицький (до 1871) та В. Площанський (з 1871). Видавали її «язичню течію». Орієнтувалася на рос. царизм і реакційну частію рос. культури, виступала проти боротьби за соціальне і нац. визволення Сх. Галичини, проти розвитку укр. мови і культури на зх.-укр. землях. У «С.» друкувалися істор. та критичні праці Я. Головацького, П. Петрушевича, В. Ружицького та ін. М. Г. Чернишевський в статті «Національна безтактність» критикував реакційні політ. й літ. тенденції газети.

«СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ» — найвидатніша літ. пам'ятка Давньої Русі. Створена між 1185 і 1187. Тема твору — невдалий похід новгород-сіверського кн. *Горя Святославича* та ін. князів проти половців 1185. Автор «Слова» невідомий. Великий патріот своєї землі, він виступив поборником єдності Руської землі, осуджуючи князівські міжусобиці. «Суть поеми — заклик руських князів до єднання якраз перед навалюю власне монгольських полчищ», — писав К. Маркс у листі до Ф. Енгельса (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 29, с. 16). «Слово» відкрив О. І. Мусін-Пушкін на поч. 90-х рр. 18 ст. у списку кінця 15 — 1-ї пол. 16 ст., який пізніше згорів під час пожежі Москви 1812 (вперше надруковано 1800). «Слово» досліджували М. О. Максимович, Ф. І. Булаєв, В. Ф. Миллер, О. О. Потебня, І. Я. Франко, В. М. Перетц, М. К. Грунський, Д. С. Лихачов, О. І. Білецький, М. К. Гудзій, зарубіжні літературознавці. «Слово» перекладено укр., рос., білорус. та багатьма мовами народів світу. Найраніший переклад «Слова» укр. мовою здійснив 1833 М. С. Шашкевич.

Видання: «Слово о полку Игоревѣ» в українських художніх перекладах і переспівах XIX—XX ст. К., 1953; Слово о полку Игоревім. К., 1955; Слово о полку Игореве. Л., 1967.

Літ.: Перетц В. Слово о полку Игоревім. К., 1926; Слово о полку Игореве. Сборник исследований и статей. М.—Л., 1950; Адрианова-Перетц В. П. «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков. Л., 1968; Дмитриев Л. А. «Слово о полку Игореве». Библиография изданий, переводов и исследований. 1938—1954. М.—Л., 1955.

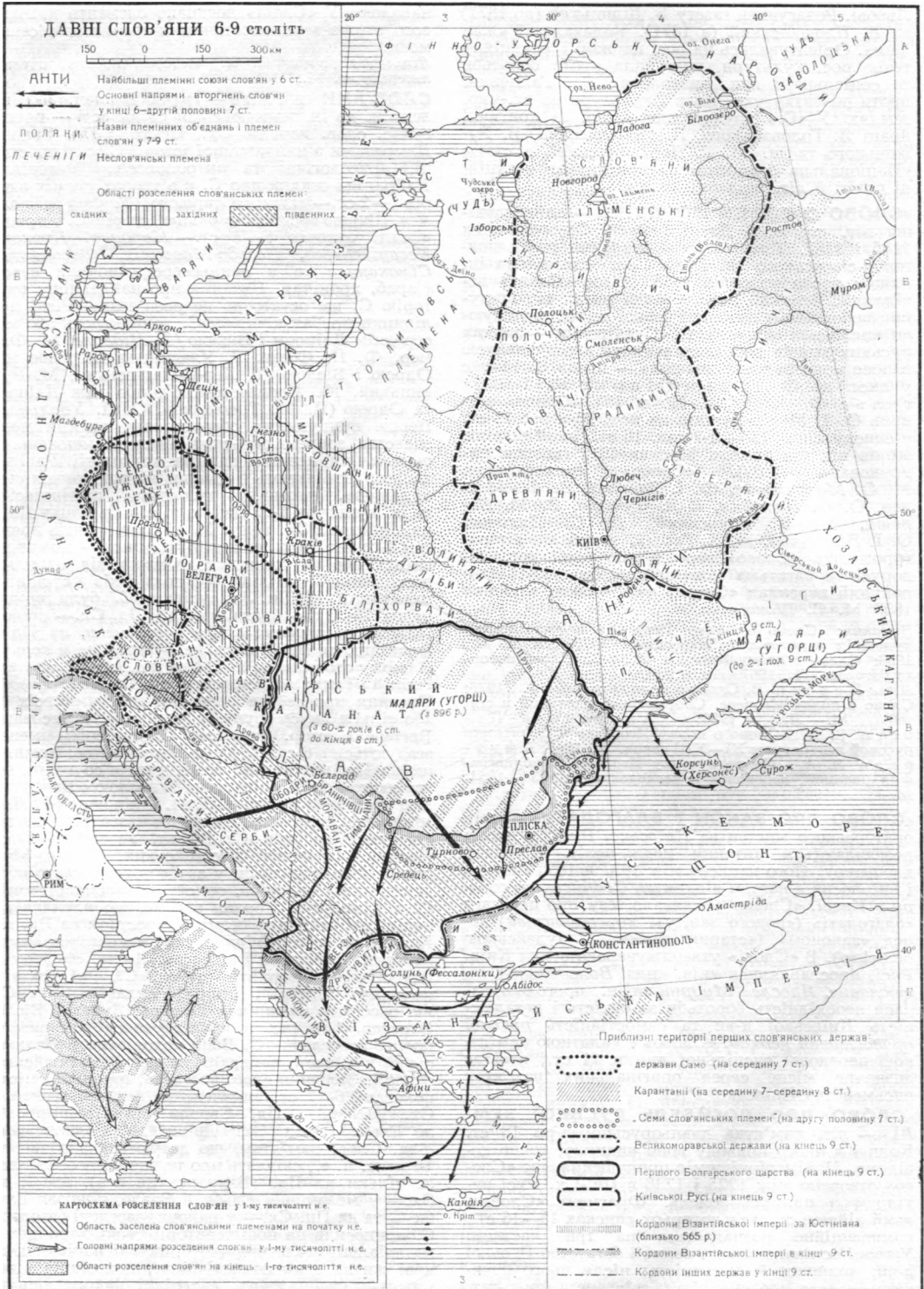
«СЛОВО ПРО ЗАКОН І БЛАГОДАТЬ» — твір ораторського мистецтва *Київської Русі*, в якому розглядаються питання держ.-політ. й реліг. характеру. Його написав між 1037 і 1050 *Іларіон* і виголосив з нагоди відкриття *Софійського собору* в Києві. «Слово» розвивало тезу про перевагу «благодаті» («нового завіту», *християнства*) перед «законом» («старим завітом» — іудейською релігією). В «Слові» утверджувалася велич Київ. Русі, прославлялися кн. князі *Володимир Святославич*, *Ярослав Мудрий* та ін., проголошувалася необхідність боротьби за єдність і незалежність Київської д-ви та самостійність *руської православної церкви*. «Слово» є видатною пам'яткою передової суспільної думки 11 ст., посідає визначне місце серед оригінальних пам'яток письменства Київської Русі.

«СЛОВО ПРО ПОГІБЕЛЬ РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ» — літ. пам'ятка давньоруської л-ри 13 ст. Коли і з якого приводу воно виникло, точно невідомо. Найімовірнішим є припущення, що «Слово» створено між 1225 і 1238 в Пн.-Сх. Русі вихідцем з пд.-рус. земель. Фрагмент «Слова», який дійшов до нас у чотирьох списках 15—16 ст., композиційно розпадається на три частини. У творі оспівано красу, велич і багатство Руської д-ви; колишню її могутність; після цього починається плач про лихоліття, зв'язане з монг.-тат.

навалюю. У «Слові» поєднано елементи книжкового стилю з уснопоетичними формами пісенної мови.

Літ.: Гудзій Н. К. История древней русской литературы. М., 1966.

СЛОВ'ЯНИ давні — група племен, які належали до індоєвропейської спільності — предки сучас. слов. народів Сх., Центр. і Пд. Європи. Джерелами з найдавнішої історії С. є лінгвістичні, археологічні та антропологічні матеріали. Найраніші згадки про С. є в творах давніх авторів 1—2 ст. — *Плінія Старшого*, *Тацита* і *Птолема*. Ширше висвітлено ранню історію С. у працях візант. авторів 6—7 ст. — *Йордана*, *Прокопія Кесарійського*, *Псевдо-Маурікія*, *Феофілакта Сімокатти* та в ранньосередньовічних європ. і араб. хроніках. Питання про найдавнішу територію С. ще остаточно не роз'язане. Різні дослідники прагнуть визначити С. локалізують або між середнім Дніпром і Віслою (Л. *Нідерле*, М. *Фасмер*, Ф. П. *Філін*, Г. *Улашин* та ін.), або між Одрою і Віслою (Т. *Лер-Славінський*, М. *Рудницький*, Ю. *Костішевський*), або між Дніпром та Одрою (П. М. *Третяков*, О. Д. *Удальцов*). Перше припущення обгрунтоване даними мовознавства, зокрема заг.-слов. лексика, *гідроніміки* й *топоніміки*, а також даними археології. Рад. археологи пов'язують з праслов'янами *чорноліську культуру*, *висоцьку культуру*, підгірцівську та ін. культури 1-го тис. до н. е. в басейнах Дніпра, Дністра і Зх. Бугу. Межі слов. земель протягом 1-го тис. до н. е. могли мінятися — розширюватись або звужуватись залежно від напрямів розселення С. та їхніх взаємозв'язків з сусідніми племенами. На Пн. Зх. сусідами С. були германці, на Пн.Сх. — балти, на Сх. і Пд. Сх. — степові іраномовні племена *скіфи* й *сармати*, на Пд. — фракійці, на Пд. Зх. та Зх. — іллірійці й кельти. В цьому оточенні на поч. 1-го тис. н. е. С. застали Плінія і Тацит, які згадують їх під назвою *венедія*. Питання про те, чи називали венедями всіх С. або тільки якусь групу їх, поки що не з'язане. Вперше в істор. джерелах С. під своїм іменем згадуються в 6 ст. Хоч у Птолемей повідомляв, що на Пн. від Карпат жило плем'я соувенів, назва якого досить співзвучна із назвою «слов'яни». Ряд дослідників, у т. ч. П. М. Третяков і Г. *Ловм'янський*, припускають, що ця назва пізніше поширилася на всіх С. Візант. автори 6—7 ст. *Йордан*, *Прокопій Кесарійський*, *Псевдо-Маурікій*, *Менандр* та ін. у своїх працях часто вживають назву *склавіни*, описуючи взаємовідносини С. з Візантією. *Йордан* вказує, що племена венедів, які займають безмірні простори на Пн. від Карпат та у верхів'ях Вісли, «переважно називаються склавінами і антами». *Анти*, за даними *Йордана* і *Прокопія*, — це сх. С., які жили у межиріччя Дністра і Дніпра, а склавіни — зх. С., які заселяли межиріччя Дністра, Дунаю і Вісли. В серед. 1-го тис. н. е. відбувався інтенсивний процес розселення С. Вони колонізували Балканський п-в, часто нападали на землі Візантійської імперії. Залишки слов. поселень, городищ і місця поховань 6—7 ст. виявлено на великій території Сх., Центр. і Пд. Європи від Придніпров'я до Ельби і від Зх. Двіни до Балканського п-ва. Слов. пам'ятки, що датуються 3-ю чвертю 1-го тис. н. е., свідчать про те, що С. розселилися не тільки на Пд. (Балканський п-в), але й на Зх. — у межиріччя Ельби й Заале, пониззя Ельби — та на Пн. Сх. — у райони, заселені балтами. С. приносили на нові території свою характерну матеріальну культуру (чотирикутні напівземлянкові житла з піччю-кам'яною, поховання з обрядом трупоспалення, своєрідні форми ліпного

посуду). На поч. 6 ст. матеріальна культура С. ще зберігала свою внутр. єдність, хоч і не була позбавлена певних локальних відмінностей. Початок етнокультурних процесів, що зумовили виникнення самобутньої ранньосередньовічної слов. культури, сягає рубежу н. е. Вивчення цих процесів, незважаючи на труднощі, викликані частим переміщенням племен під час *переселення народів 3—7 століть*, що порушувало поступовий розвиток матеріальної культури, та наявність інтенсивних впливів культури римських провінцій, які нівелювали місцеві особливості культур Пд.-Сх. і Центр. Європи, свідчить про те, що територія, на якій відбувалася етнічна консолідація С. у 1-й пол. 1-го тис. н. е., була між середнім Дніпром і Дністром та верхньою течією Вісли. На більшість частин цієї території виявлено пам'ятки *зарубинецької культури і черняхівської культури*. Типологічний зв'язок пізньозарубинецьких і значної частини черняхівських пам'яток із слов. старожитностями 3-ї чверті 1-го тис. н. е. свідчить про належність цих пам'яток С. Носії зарубинецької і черняхівської культур у 1-й пол. 1-го тис. н. е. становили осн. частину населення між Дніпром і Зх. Бугом. Проникнення на цю територію фракійських, сарматських і германських племен мало більш-менш епізодичний характер і ніколи не приводило до повної зміни населення. На тер. межиріччя нижнього Дністра й Дунаю та пд. частини України, зокрема на Дніпровському Лівобережжі, в пам'ятках черняхівської культури переважають сарматські й фракійські елементи. На тер. Прип'ятського Полісся за останні роки було виявлено готго-гепідські пам'ятки. Племена, яким належали ці пам'ятки, прийшли на тер. Прип'ятського Полісся з Нижнього Повілля в кінці 2 — на поч. 3 ст. н. е. Їхній шлях у Причорномор'я, який із Прип'яті веде в межиріччя Дніпра і Пд. Бугу, позначений похованнями з характерним, досі тут невідомим інвентарем, аналогічним інвентареві пам'яток на нижній Віслі.

Осн. заняттями С. у 1-му тис. н. е. були землеробство й скотарство. На поселеннях виявлено обвуглені зерна культурних злаків, знаряддя для обробітку землі (наралники й плужні ножі), для збирання врожаю (серпи, коси), розмелу зерна (жорна), кістки свійських тварин тощо. Археол. знахідки свідчать про значний розвиток у С. залізоробної справи і ювелірного ремесла. Вже в 4 ст. н. е. С. користувалися токарним верстатом, виготовляючи дерев'яні вироби та вироби з мергелю. Наявність у 3-й чверті 1-го тис. слов. городищ, де виявлено велику кількість металевих виробів, свідчить про існування в той час певних госп. осередків. Пануючою формою суспільної організації в С. була територіальна община, яка заступила родову ще в 1-й пол. 1-го тис. н. е. Історики 6—7 ст., хоч і вказують, що С. жили в народоправстві, проте виділяють серед них впливових можновладців, яких називають рексами, або царями (*Бож, Ардааст, Мусокій* та ін.). Вожді й племінна знать нагромаджували в своїх руках значні багатства, про що свідчать виявлені археологами багаті скарби (*Перещинський скарб, Глодоські скарби* та ін.). Усі ці дані вказують на існування в С. в серед. 1-го тис. н. е. племінної організації на чолі з племінними вождями, навколо яких групувалася племінна знать. Сильніші в економіч. і політ. відношенні племена очолювали ширші міжплемінні об'єднання — союзи племен; такими союзами племен у сх. С. були *дубіди, поляни, дреговичи, сіверяни, улич, тиверці, волиняни, дреговичи, радимичи, кривичи, в'ятичи* та ін. Візант. автори, описуючи

побут С., їхнє розселення, суспільний лад, віврування, воєнну справу, відзначали їхню хоробрість і волелюбність: «Їх ніяким чином не можна схилити до рабства або поневолення в своїй країні» (Прокопій). Побожуючись єдності С., візант. правителі намагалися роз'єднати їх і нап'якувати одні племена на інші.

Із повідомлень Прокопія Кесарійського відомо, що С. найбільше шанували бога блискавки й грому, в якому вгадується давньорус. бог Перун. Поклонялися вони лісовикам, рікам, русалкам, озерам, горам, вогню, сонцю й зіркам. Обоженування сил природи становило найважливішу рису давньослов. реліг. вірувань. С. вірили в різних духів. Однією із найраніших форм релігії сх. С. був культ предків, культ роду. З землеробськими культурами пов'язані Дажбог і Сварог, які уособлювали сонце і вогонь. Бог Велес був охоронцем стада. В сх. С. були святилища або капища, де вони відправляли реліг. обряди і де стояли зображення богів. Останні були виготовлені здебільшого з дерева і тому не збереглися. На Придністров'ї знайдено три гранітні статуї давніх слов. богів, виявлених під час розкопок *Іванковецького поселення*. Великий інтерес становить т. з. *Збруцький ідол*, знайдений у р. Збручі. Його вважають зображенням слов. бога Святовита. С. вірили в загробне життя, тому в могилу разом із прахом покійника клали посуд з їжею і різні предмети й прикраси. З прийняттям християнства багато поганських культів перейшло в християнські. Із процесі розселення С. в серед. 1-го тис. н. е. на великих просторах Сх., Центр. Європи і на Балканах їхня мовна, а також економічна і етнокультурна єдність були порушені. За цих умов ослаблювалися кровні зв'язки, на перший план висувалася проблема госп. освоєння нових земель. Це привело до формування нових племінних груп, що визначили поділ С. на східних, південних і західних, який зберігається і досі. З розкладом первіснообщинного ладу і формуванням класів створилися умови для виникнення в С. держави. Найранішим держ. утворенням у пд. С. було Болгарське царство (7 ст.), в яке, крім слов. племен, ввійшло й було асимільоване ними тюркомовне плем'я болгар. У зх. С. існувала ранньофеод. д-ва Само (в яку входили словаки, морави, чехи, словенці й лужицькі серби), а пізніше — Великоморавська д-ва. Сх. С. у яких спочатку існували ранньофеод. держ. утворення *Артанія, Куявія, Славія*, згодом утворили велику давньорус. д-ву — *Київську Русь*.
Лит.: Йордан І. О. Происхождении и деяния гетов. М., 1960 [бібліогр. с. 377—386]; Прокопий и из Кесарии И. Война с готами. М., 1950; Феофилакт Симокатта. История. М., 1957; Мишурлин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. «Вестник древней истории», 1941, № 1; Славяне накануне образования Киевской Руси. М., 1963; Славяне и Русь. М., 1968; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959 [бібліогр. с. 598—610]; Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. Пг., 1919; Нидерле Л. Славянские древности. М., 1956; Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966; Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. М.—Л., 1962; Горнунг Б. В. Из предистории образования общеславянского языкового единства. М., 1963; Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948; Баран В. Д. Етнокультурні процеси у межиріччя Дніпра і Вісли в першій половині I тис. н. е. у світлі археологічних досліджень. «Український історичний журнал», 1970, № 10; Lowmiański H. Początki Polski, t. 1—3. Warszawa, 1963—67; Lehr-Splawinski T. O pochodzeniu i praoczyźnie słowian. Poznań, 1946.
В. Д. Баран (Київ).

СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВО — комплекс наук. дисциплін, що вивчають історію, мову, літературу, етнографію і фольклор слов. народів, їхні політ., економіч., військово-дипломатичні і культ. взаємозв'язки. С. почало складатися в 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст., коли в пд. і зх. слов'ян, які були під гнітом Пруссії, Австрії та Туреччини, розвивалися капіталістич. відносини і формувалися бурж. нації, що сприяло піднесенню нап.-визвольних рухів і посиленню уваги до мови та історії слов. народів. С. як наука розвивалося в гострій боротьбі громад.-політ. течій, які відображали інтереси різних класів і соціальних груп, що брали участь у нап.-визвольному русі. Спершу дослідження в галузі С. мали переважно філол. напрям і обмежувалися гол. чин. викладом фактів, що свідчили про взаємозв'язок мов слов. народів. Лише в 2-й пол. 19 ст. у зв'язку з дальшим поглибленням словистичних досліджень, появою нових кафедр С., наук. журналів та ін. видань відбувся поділ С. на ряд наук. дисциплін: історію, археологію, мовознавство, фольклористику, літературознавство та етнографію. Родоначальником С. у Росії був М. В. Ломоносов, який вперше дав класифікацію слов. мов, визначив їхній зв'язок між собою, виступив проти *норманізму* і показав велику роль рос. та ін. слов. народів у світовій історії. На поч. 19 ст. у зв'язку з посиленням нап.-визвольного руху слов. народів на Балканах інтерес до С. зріс. Уродженець Закарп. України Ю. І. Венелін у той час виступив проти антинаук. тюрксько-тат. теорії походження болг. народу і пристрасно доводив його належність до слов'янства. Одним з основоположників порівняльного істор. слов. мовознавства в Росії був О. Х. Востоков. У 30-х рр. 19 ст. в Моск., Петерб., Харків. і Казан. університетах відкрито кафедри С., засновниками яких були видатні рос. і укр. вчені В.І. Григорович, О. М. Бодянский, І. І. Срезневський. Ці кафедри стали центрами підготовки російських і українських словистів. Частина російських словистів (М. П. Погодін, О. Ф. Гільфердінг, В. І. Ламанський, Т. Д. Флоринський), перебуваючи під впливом *слов'янофілів* та їхньої антинаук. теорії протиставлення істор. процесу розвитку слов. народів розвитку народів Зх. Європи та поділяючи реакційну точку зору *панславізму*, намагалися довести необхідність держ. об'єднання всіх слов. народів під зверхністю царської Росії. Реакційним тенденціям у С. протистояв прогресивний напрям, значну роль в якому відігравали в 40-х рр. 19 ст. *революційні демократи*. В. Г. Бєлінський, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Д. І. Писарев, О. І. Герцен вели непримиренну боротьбу проти панславізму і слов'янофільства, захищали принципи рівноправності та дружби слов. народів, виявляли значну увагу до заг. явищ у їхніх мові, історії та культурі, палко підтримували нап.-визвольні рухи пд. і зх. слов'ян і закликали їх до союзу з демократич. Росією. На Україні революц.-демократич. погляди щодо С. у серед. 19 ст. пропагував Т. Г. Шевченко. В поемах «Гайдамаки», «Єретик» та ін. він оспівував ідею дружби, єдності та братерства слов. народів, закликав їх до боротьби за своє соціальне і нап. визволення. В кінці 19 — на поч. 20 ст. виняткове значення для розвитку С. на Україні мала діяльність І. Я. Франка, який вів непримиренну боротьбу проти панславізму і клерикалізму, всебічно розвивав ідеї братерства і дружби народів у своїх худож. творах, у публіцистичних працях і спец. істор. і літературознавчих розробках.

У 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. у вивченні історії, державності і права пд. і зх. слов'ян багато зробили рос. славісти ліберально-бурж. напрям (історики М. І. Кареев, М. О. Попов, С. М. Соловйов, Ф. І. Успенський). Заперечуючи об'єктивні закономірності істор. процесу, відмовляючись від вивчення питань класової боротьби пригноблених мас, вони зосереджували гол. увагу на вивченні політ. історії. Найбільше уваги вони приділяли дослідженню старод. і середньовіч. історії слов. народів, а також їхній політ. і культ. взаємозв'язкам. На поч. 20 ст. з'явилися перші оглядові праці О. Л. Погодіна і М. К. Любавського з історії пд. і зх. слов'ян. До ліберально-бурж. течій в С. належали укр. історики М. І. Костомаров, М. П. Драгоманов, О. М. Ясинський. Значний вклад у той період внесли рос. (Ф. І. Буслаєв, О. О. Шахматов, Ф. Ф. Фортунатов, І. О. Бодуен де Куртене) та укр. (М. С. Возняк, І. І. Срезневський, О. О. Потебня, В. Г. Щурат) філологи-славісти в дослідженні старослов., рос. і укр. мов, у порівняльне мовознавство, діалектологію та фольклористику.

Докорінні зміни в характері і осн. напрямках С. пов'язані з поступовим проникненням і зміцненням у ньому марксистської методології. В 2-й пол. 19 ст. основоположники наук. комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс дали глибокий і всебічний аналіз найважливіших явищ в істор. розвитку слов. народів. Це мало вирішальне значення для вироблення справді наук. методу в С. Дальший розвиток марксистського С. проходив під всеохоплюючим впливом праць В. І. Леніна, який дав геніальний аналіз нап.-визвольного руху і найважливіших явищ в історії слов. народів в епоху імперіалізму. В становленні марксистського С., в гострій ідеологічній боротьбі проти реакційних націоналістич. концепцій бурж. славістів велике значення мали праці видатних марксистів Р. Люксембург, Ю. Мархлевського, А. Варського, Ю. Енгельса, К. Готвальда, Б. Шмерля, Я. Шверми, Д. Благоєва, Г. Димитрова, В. Коларова, Д. Тузовича та Ф. Філіповича.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції, яка докорінно змінила долю багатьох слов. народів, почався новий етап у розвитку С. В СРСР виникло рад. С., яке базується на принципах пролетар. інтернаціоналізму і соціалістич. патріотизму. На протязі дворянській і бурж. історіографії марксистське С. розглядає соціально-економіч., політ. і культ. розвиток слов. народів, виходячи із заг. закономірностей істор. розвитку, не протиставляючи слов'ян ін. народам. Спільність мови, культури та осн. етнітів істор. розвитку слов. народів дослідники-марксиста пояснюють спільністю етнічного походження, суміжністю території та наявністю протягом віків тісних економіч., політ. і культ. зв'язків. Марксистсько-ленінське С. зосереджує свою увагу на дослідженні соціально-економіч. процесів і питань класової боротьби. Особливої уваги воно надає показові вирішальної ролі нар. мас в історії. В зв'язку з цим поступово змінюється питома вага окремих наук. дисциплін у С. Першорядне значення в ньому набули дослідження з історії слов. народів та їхній культ. зв'язків. Становлення рад. С. пов'язане з плідною діяльністю славістів-істориків Б. Д. Грекова, Ю. В. Готьє, В. І. Пічети, М. М. Тихомирова, М. П. Граціанського, історика і філолога М. С. Державіна, філологів П. М. Селишева, Л. В. Щерба і С. П. Обнорського. Героїчна боротьба слов. народів проти фашизму в період 2-ї світової війни, перемога соціалістич.

революцій у слов. країнах значно підвищили інтерес до слов. тематики, особливо до вивчення слов. мов та їхніх взаємозв'язків. У 1946 в складі Академії наук СРСР створено Ін-т С. (з 1968 — Ін-т слов'янознавства і балканістики), який перетворився на координаційний центр слов'ястичних досліджень у Рад. Союзі. Аналогічні відділи створено в ін-тах історії академії наук УРСР і БРСР. Значно активізувалася н.-д. робота в галузі С. в Московському, Ленінградському, Київському, Харківському, Львівському, Саратовському, Воронежському, Мінському та ін. ун-тах. У них запроваджено викладання історії пд. і зх. слов'ян як самостійної навч. дисципліни. З 1965 видається журн. «*Советское славяноведение*». Визначним досягненням рад. С. стали капітальні праці з історії зарубіж. слов. країн — «Історія Болгарії» (т. 1—2. М., 1954—55), «Історія Польщі» (т. 1—3. М., 1954—58), «Нариси історії народної Польщі» (М., 1965), «Історія Чехословаччини» (т. 1—3. М., 1956—60), «Історія Югославії» (т. 1—2. М., 1963), «Історія південних і західних слов'ян» (М., 1957), підготовлені колективами вчених-славистів. Одночасно велася велика робота щодо публікації джерел з усіх періодів історії слов. народів, яка здійснювалася в тісному співробітництві з наук. установами зарубіж. слов. країн. У післявоєнні роки рад. слависти багато зробили для вивчення слов. етногенезу (М. С. Державін, В. І. Пічета, П. М. Третьяков), становлення і розвитку феод. відносин, утворення феод. держав у пд. і сх. слов'ян (Б. Д. Греков, М. С. Державін, В. І. Пічета, Ю. В. Готье). Серйозних успіхів досягли рад. слависти у вивченні нац.-визвольних рухів народів зарубіжних слов. країн у 19 ст. та їхніх тісних зв'язків з визвольною боротьбою рос., укр. і білорус. народів проти феод.-кріпосницького гніту (М. С. Державін, С. І. Костюшко). Багато уваги приділяється вивченню економіч., політ. і культ. взаємозв'язків слов. народів до поч. 20 ст. (М. С. Державін, М. М. Тихомиров, С. О. Нікітін, В. Д. Королюк). Помітне місце в працях рад. істориків-славистів посідають дослідження історії зарубіжних слов. країн на поч. 20 ст. (Ю. О. Писарев). Значна група рад. славистів вивчає вплив Великої Жовтні. соціалістич. революції на розгортання революц. руху в Польщі, Чехословаччині, Югославії та участь народів цих країн у захисті завоювань Великого Жовтня (М. В. Миско, О. Я. Манусевич). Цій проблемі присвячено монографії і спец. збірники статей: «Жовтнева революція і зарубіжні слов'янські народи» (М., 1957), «Інтернаціоналізм» (М., 1967) та ін. Не менш ґрунтовно досліджується історія зарубіжних слов. країн в роки 2-ї світової війни. Висвітлюються питання нар.-демократич. і соціалістич. революцій в цих країнах (Л. Б. Валев, М. І. Семіряза, О. І. Недорезов, В. І. Клоков). В останні роки історики-слависти все більше уваги зосереджують на дослідженні вузлових проблем соціалістич. будівництва в зарубіжних соціалістич. країнах. Результати цих досліджень опубліковано в численних збірниках статей, монографіях і періодичних виданнях. Значних успіхів у післявоєнний період досягло С. на Україні. Питання С. розробляють відділи зарубіжних соціалістич. країн, історії Великої Вітчизн. війни Ін-ту історії АН УРСР, відділи слов. літератур, істор. і філологіч. кафедр Київського, Харківського, Львівського, Одеського та ін. ун-тів і пед. ін-тів. З 1970 у Львові видається міжвідомчий респ. зб. «*Українське слов'янознавство*». Укр. рад. історики-слависти досліджують широке коло проблем: становиче селян Польщі,

Литви, Білорусії в 14—18 ст. (Д. Л. Похилевич), нац.-визвольний рух болг. народу в 19 ст. (С. І. Сидельников), внутрішньополіт. становище Болгарії та зовнішньополіт. боротьба на Балканах на поч. 20 ст. (В. А. Жебокріцький, А. К. Мартиненко). Значну увагу приділяють укр. рад. історики-слависти вивченню впливу Великої Жовтні. соціалістич. революції на слов. країни і участі інтернаціоналістів цих країн у громадян. війні на Україні [П. М. Калениченко, І. М. Кулинич (див. Додаток у цьому ж томі)], робітн. руху в Чехословаччині та Болгарії в 20—30-х рр. 20 ст. (І. М. Мельникова), боротьбі трудящих проти фашизму і внутр. реакції в період 2-ї світової війни і нар.-демократич. революціям у слов. країнах (В. І. Клоков, П. М. Калениченко, І. Д. Кундуба, І. А. Петерс). Багато працюють укр. рад. історики над всебічним вивченням найважливіших проблем соціалістич. будівництва в слов. країнах та їхніх взаємозв'язків з Рад. Україною (І. М. Мельникова, І. С. Дзюбо). Цьому питанню присвячено колективні монографії «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни» (К., 1965), «Інтернаціональна сила ленінських ідей. В. І. Ленін і революційний рух у країнах центральної і південно-східної Європи» (К., 1970) та вузівський підручник «Історія південних і західних слов'ян» (К., 1966). Рад. літературознавці здійснили ряд фундаментальних досліджень важливих явищ у розвитку л-р зарубіж. слов. народів у 19 — на поч. 20 ст. Вони дослідили становлення і розвиток соціалістич. реалізму, взаємозв'язки і взаємовплив слов. л-р з старод. часів до нашого часу та ін. (М. С. Державін, Д. С. Лихачов, В. Г. Чернобаев, Д. Ф. Марков, М. І. Кравцов, В. І. Злидев). Ці питання висвітлено в працях: «Нариси історії болгарської літератури XIX—XX ст.» (М., 1959), «Нариси історії чеської літератури XIX—XX ст.» (М., 1963), «Формування соціалістичного реалізму в літературах західних і південних слов'ян» (М., 1963) та ін. Значний внесок у розвиток рад. С. зробили укр. рад. слависти-літературознавці (М. Т. Рильський, О. І. Білецький, М. К. Гудзий, Є. П. Кирилюк). Вони дослідили важливі проблеми слов. л-р, особливо укр.-слов. літ. взаємозв'язки. П. О. Лавров, Ю. Ф. Карський, Б. М. Ляпунов, М. М. Сперанський вивчали старослов. мову та порівняльне слов. мовознавство. Видатним спеціалістом і знавцем південнослов. мов, засновником школи рад. славистів-філологів був П. М. Селищев. Значний внесок у розвиток слов. мовознавства вніс Л. А. Булаховський. На поч. 50-х рр. наукою доведено помилковість осн. концепції М. Я. Марра у мовознавстві, що зумовило дальший плідний розвиток слов. філології. В. М. Топоров, С. Б. Бернштейн, Ю. С. Маслов, С. К. Шаумян створили ряд значних праць з порівняльно-істор. мовознавства, старослов. мови, граматичного ладу сучас. слов. мов, діалектології, історії формування слов. літ. мов та їхніх взаємовпливів. Ці самі проблеми стояли в центрі уваги і укр. рад. філологів (Л. А. Булаховський, І. К. Білодід), зокрема в колективній праці «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (К., 1966). Слависти зарубіж. слов. країн Т. Лер-Сплавінський, Г. Лов'янський (Польща), Б. Гавранек, Ф. Травничек, Ю. Доланський (Чехословаччина), О. Белич, Ф. Рамовш, Й. Бадалич, Н. Вучо (Югославія), В. Георгієв, С. Младенов, С. Стойков, Л. Андрейчин (Болгарія) зробили вагомий внесок у розробку питань порівняльного слов. мовознавства, старослов. мови, граматики, фоне-

тики і особливо мовних і літ. міжслов. зв'язків. Проблеми С. розробляють і славісти неслов. соціалістич. країн — І. Кнежа, П. Кірай (Угорщина), Е. Петрович, М. Новиков (Румунія), Г. Більфельдт (НДР). Значно зріс інтерес до С. і в капіталістич. країнах. Вчені Австрії (Р. Ягодич), Великобританії (Е. Хілл), Франції (А. Мазон, А. Ваян), Норвегії (Х. Станг) та ін. країн вивчають ряд питань мовознавства і літературознавства слов. народів. Однак більшість бурж. славістів стоїть на антинаук., реакційних позиціях. Насамперед це стосується славістів ФРН, де існує значна кількість т. з. «наукових інститутів», осн. метою яких є фальсифікація істор. минулого слов. народів, виправдання агресії нім. феодалів проти слов. народів у минулому та обгрунтування реваншистських територіальних домагань реакційних імперіалістич. кіл ФРН щодо соціалістич. слов. країн у наші дні.

В Рад. Союзі роботу славістів координує наука. рада з С. при Відділі історії АН СРСР. Велику плідну роботу по координації наук. діяльності в галузі С. в СРСР проводить *славістів радянський комітет* і к-ти славістів в УРСР (див. *Славістів український комітет*) і БРСР. Рад. славісти беруть активну участь у роботі *славістич. міжнародного комітету*, в міжнар. з'їздах славістів.

Лит.: Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21; Ленин В. І. Про право націй на самовизначення. Твори, Вид. 4, т. 20; Кочубинский А. А. Начальные годы русского словяноведения. Одесса, 1887—88; Францев В. А. Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX ст. Прага, 1906; Ягич И. В. История славянской филологии. СПб., 1910; Неедлы З. К истории славяноведения до XVIII века. «Историк-марксист», 1941, № 2; Пичета В. И., Шустер У. А. Славяноведение в СССР за 25 лет. В кн.: Двадцать пять лет исторической науки в СССР. М.—Л., 1942; Державин Н. С. Вклад русского народа в мировую науку в области славянской филологии. «Уч. зап. Московского ун-та», 1946, в. 107, т. 3, кн. 2; Корольков Д. Д., Хренов И. А. Итоги и задачи славистических исследований в СССР (1945—1959 гг.). «Вопросы истории», 1960, № 6; Никитин С. А. Славяноведение. В кн.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1—3. М., 1955—63; Корольков В. Д. Советские историко-славистические исследования (1917—1967). «Советское славяноведение», 1967, № 5; Ваден Л. Б. О состоянии и перспективах изучения в СССР новейшей истории зарубежных славянских стран. «Советское славяноведение», 1969, № 1; Дядиченко В. А., Лось Ф. Е., Сарбей В. Г. Развитие историчной науки в Украинской РСР. К., 1970; Сидельников С. И., Чернявский Г. И. Историки-слависты СССР. Библиографический справочник. Х., 1969. С. І. Сидельников (Харків).

СЛОВ'ЯНО-СЕРБІЯ — адм.-тер. область на Україні в 50—60-х рр. 18 ст. Створив її 1753 царський уряд, щоб зміцнити захист пд. кордонів Рос. д-ви від тур.-тат. агресії. До складу С.-С. входили частини територій тепер. Ворошиловгр., Донецької, Полтавської областей. На Сх. межувала з Землею Війська Донського, на Зх. — з Запорізькою Січчю, на Пн. — з Полтавським та Ізюмським полками, на Пд. — з володіннями Кримського ханства. В С.-С. були поселені сербські військ. загоны на чолі з полковником Р. Прерадовичем та І. Шевичем. Але осн. масу військ. поселенців становили укр. і рос. селяни й козаки. З військ. поселенців С.-С. було сформовано два гусарські (Бахмутський і Луганський) та два пікінерські (Донецький і Дніпровський) полки, які відбували гарнізонну службу на *Українській лінії*. Адм.-тер. центром С.-С. було м. Бахмут (тепер м. Артемівськ). Командири поселенського

війська, спираючись на підтримку царського уряду, заснували поміщицькі слободи, жорстоко експлуатували військ. поселенців, прагнучи закріпачити їх. Вони намагалися розширити територію С.-С. за рахунок загарбання зем. володінь Запорізької Січі. В 1764 С.-С. було ліквідовано і включено до складу Катерининської провінції *Новоросійської губернії*.

Лит.: Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Х., 1920; Загоровский Е. Очерки истории славянской колонизации в Новороссии в XVII в. «Военноисторический вестник», 1912, кн. 1, 4; 1913, кн. 1; Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730—1823, ч. 1. Одесса, 1836.

О. М. Аланович (Київ).

СЛОВ'ЯНОФІЛИ, слов'янолюби (від слов'янин і грец. φίλος — люблю) — представники одного з напрямів рос. суспільно-політ. думки 40—50-х рр. 19 ст., які істор. розвиток Росії, слов. народів протиставляли історії народів Заходу. Назву дістали в ході полеміки проти *західників* у питанні про шляхи істор. розвитку Росії. До С. належали О. С. Хом'яков, брати І. В. і П. В. Кирєєвські, І. С. і К. С. Аксакови, Ю. Ф. Самарін, О. І. Кошелєв, І. Д. Бєляєв та ін. Погляди С. опиралися слов. відображення в істор., юрид., етнографічних працях, публіцистич. і худож. творах, що публікувались у виданих ними «Московских сборниках» (1846, 1847, 1852), журн. «Русская беседа» (1856—60), газ. «Москва», «День» та ін., а також окремих видань і монографіях.

Погляди С. у питанні про шляхи істор. розвитку Росії і слов. народів були складними й суперечливими. С. дотримувалися «теорії» про особливий самобутній шлях розвитку Росії, що, як їм здавалося, виключав можливість революц. боротьби. Осн. особливості «самобутності» С. вбачали в наявності рос. поземельної общини, в православ'ї, яке вони вважали єдиним справжнім християнством. С. виступали за скасування кріпацтва шляхом реформи «зверху», за розвиток пром-сті і торгівлі, застосування машин тощо. За політ. поглядами С. були монархістами, але при цьому вони висловлювалися за скасування виборного Земського собору, відстоювали гласність суду, скасування тілесних покарань і смертної кари. Філософські погляди С. були ідеалістичні. Ідеологія С. за їхньою класовою суттю була бурж.-поміщицькою, а за політ. спрямованістю — ліберально-консервативною. Істор. погляди С. були найширше висвітлені в працях К. С. Аксакова «Про основні начала російської історії» (М., 1861), О. С. Хом'якова «Записки про всевітню історію» (ч. 1—2. М., 1871—73), І. Д. Бєляєва «Селяни на Русі» (М., 1860) та ін. С. ідеалізували допетровську Русь, засуджували реформи Петра I, вважаючи, що вони порушили самобутній істор. розвиток Росії. Незважаючи на наук. хибність істор. концепції С., їм належить значна роль у розробці питань з історії селянства, слов'ян, *слов'янознавства*. Вони виступили з критикою перебільшення ролі держави в істор. розвитку Росії, що було властиво історикам т. з. *юридичної школи*. С. відіграли значну роль у збиранні й вивченні етнографії, фольклору рос., укр. і білорус. народів. М. О. Максимович, що з ряду питань поділяв погляди С., видав ряд праць і збірочку про нартовчість. Близько до С. стояв відомий славіст і дослідник минулого України О. М. Бодянский, який вніс значний вклад у вивчення історії культур слов. народів. Революц. демократи В. Г. Белінський, О. І. Гер-

цен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Т. Г. Шевченко розгорнули боротьбу проти С. і західників-лібералів, які відображали ідеологію пануючих класів. Ідеологія С. не дістала в цілому поширення. Система поглядів С. в нових умовах капіталістич. розвитку Росії в післяреформений період не відповідала інтересам ліберал. поміщиків і буржуазії і виявилася нежиттєздатною. *Лит.*: Левін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве. Твори. Вид. 4, т. 1; Д м и т р и е в С. Славянофилы и славянофильство. «Историк-марксист», 1941, № 1.

Ф. П. Шевченко (Київ).

СЛОВ'ЯНСЬК — місто Донец. обл. УРСР, центр Слов'янського р-ну. В долині р. Казенного Торця (басейн Сіверського Дінця). Залізнич. вузол. 126,4 тис. ж. (1971). У 16 ст. територію сучас. С. почали заселяти селяни-втікачі з України та Росії. В 1645 для захисту від нападів татар укр. і рос. козаки збудували фортецю Тор, яка поклала початок нинішньому С. З серед. 17 ст. Тор — центр соледобування й торгівлі сіллю. Населення фортеці під проводом О. Г. Хромого брало участь у селянській війні під керівництвом Степана Разіна 1670—71. В 1677 робітні люди знову повстали. В 1685—1764 Тор — сотенне містечко Ізюмського полку, з 1708 — у складі Азовської, з 1718 — Київ. губ. Під час Булавинського повстання 1707—08 місц. населення приєдналося до повстан. загону С. О. Драного. В 1784 Тор, перейменований на Словенськ (пізніше в народі почав називатися «Слов'янськ»), став повітовим центром Катериносл. намісництва. З 1797 — заштатне місто Ізюмського пов. Слобідсько-Української (з 1835 — Харківської) губ. З 1870 — волосний центр. У 80-х рр. 19 ст. С. став залізнич. вузлом. Наприкінці 19 ст. в місті виникла с.-д. група, яку очолюв П. Л. Щукін. З виникненням 1902 «Соціал-демократичного союзу гірничозаводських робітників Півдня Росії» с.-д. орг-ція С. ввійшла до його складу. Робітники міста брали участь у загальному страйку на Півдні Росії 1903. Орг. та проаганд. роботу в місті проводили Артем (1903) та М. В. Фрунзе (1904). Під час революції 1905—07 у С. відбувалися мітинги й робітн. страйки, що їх очолювали більшовики. В грудні 1917 у С. встановлено Рад. владу та сформовано червоногвард. загін. 20.IV 1918 місто захопили австро-нім. окупанти. З ними вели мужню боротьбу партизани й підпільники. Об'єднаними силами партизанів і Червоної Армії 25.XII 1918 С. визволено. 5.VI 1919 місто захопили денікінці. 25.XII 1919 частини 13-ї армії за допомогою Слов'янського партизан. загону, що його очолював П. Е. Билбас, визволили С. З 1920 — повітове місто Донецької губ., з 1923 — райцентр Артемівського округу, з 1932 — Донецької (1938—61 — Сталинської) обл. Під час Великої Вітчизн. війни С. 25.X 1941 захопили нім.-фашист. окупанти. В районі С. діяв партизан. загін під командуванням М. І. Карнаухова, а в місті — підпільна орг-ція. 6.IX 1943 частини Пд.-Зх. фронту визволили місто. В місті є содовий, керамічний, хлібний, масложировий, м'ясний комбінати; з-ди: 2 ізоляторні, «Словважмаш», солеварний, «Будмаш», поліхлорвінілових плівок, фар-ка олівців та ін. підприємства; ДРЕС. Пед. ін-т, загальнотех. ф-т Укр. заочного політех. ін-ту, 4 серед. спец. навч. заклади. 33 загальноосв. школи. Грязьовий курорт (з 1934 всеосяжног. значення). У місті народився двічі Герой Рад. Союзу М. І. Семейко.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ КОМІТЕТ СРСР — громадська орг-ція, що сприяє розвитку й зміцненню братерської дружби між народами СРСР і слов'янами зарубіжних країн та боротьбі за мир у

всьому світі. Створений у березні 1947 на зборах представників громадськості РРФСР, УРСР, БРСР у Москві в зв'язку з реорганізацією Всеслов'янського к-ту, який було обрано 10—11.VIII 1941 на Всеслов'янському антифашист. мітингу в Москві. Всеслов'янський к-т під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 відіграв значну роль у зміцненні бойової єдності слов. народів. С. к. СРСР підтримує постійні зв'язки з громадськістю зарубіжних слов. країн, бере активну участь у проведенні урочистих зборів, конференцій та ін. громад. заходів, присвячених пам'ятим для слов. народів датам, у влаштуванні зустрічей з делегаціями з слов. країн, що відвідують СРСР. Голова к-ту — О. С. Гундоров.

М. Д. Семенчук (Київ).

СЛУЖИЛІ ЛЮДИ — назва осіб, що перебували на держ., адм. і військ. службі Рос. д-ви 15—17 ст. Значну частину С. л. становили дворяни-помішки (т. з. С. л. по «отечеству», тобто за походженням). У 16 ст. виникла група т. з. С. л. «по прибору», яких набирали з тяглових станів. До її складу входили стрільці, пушкарі, розгородові козаки, які за службу отримували грошові й хлібне жалування та зем. наділи. Служба С. л. регулювалася «Уложенням по службі» 1555. В 2-й пол. 17 ст. С. л. разом з укр. козаками захищали пд. кордони Слобідської і Лівобережної України, брали участь у війнах проти шляхет. Польщі, султанської Туреччини і Крим. ханства. В зв'язку з організацією рос. регулярної армії і проведенням реформ держ. управління Рос. д-ви термін «С. л.» на поч. 18 ст. вийшов з ужитку.

СЛУЦЬКИЙ Олександр Борисович (20.VI 1915—9.VI 1967) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965). Член КПРС з 1941. Н. у Києві в сім'ї лікаря. В 1935 закінчив істор. факультет Київ. ун-ту. З 1938 — наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Н.-д. діяльність поєднував з пед. роботою у вузах. Автор праць з історії України рад. часу. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня та ін. нагородами.

Тв.: Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926—1929 рр.). К., 1957; Третій з'їзд КП(б)У. К., 1958; Профсоюзи України после победы Великого Октябрия. М., 1961 [у співавт.]; Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.). К., 1963.

СЛУЦЬКИЙ ЛІТОПИС, Уваровський і список західноруських літописів — одна з коротких редакцій зх.-рус. літописів. Складений у 15 ст. в Слуцькому князівстві. Має дві частини: «Літописець великих князів литовських» (висвітлює події до серед. 15 ст.) і «Літописець про великого князя московського» (охоплює події до монг.-тат. навали 1237—40). У літописі відмічено також відомості про слуцьких князів. С. л. є цінним джерелом для вивчення історії Білорусії, Литви, Пн.-Сх. Русі, України 14 — 1-ї пол. 15 ст.

Видання: Уваровський список. В кн.: Полное собрание русских летописей, т. 17. СПб, 1907.

Лит.: Сушицький Т. Західно-руські літописи як пам'ятки літератури, ч. 1. К., 1921.

СЛЮСАРЕНКО Захар Карпович (н. 16.IX 1907) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1929. Н. у м. Змієві (тепер Харків. обл.) в селянській сім'ї. В Радянській Армії з 1932. В 1934 закінчив Орловську бронетанк. школу ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь у боях: на Пд.-Зх. фронті — командиром танк. батальйону, на Сталингр. фронті — командиром танк. бригади; на

Ленінгр. фронті — командиром танк. полку; на 1-му Укр. фронті — командиром 168-ї і 56-ї гвард. танк. бригад. Відзначився в *Луцько-Бродівсько-Ровенській танковій операції 1941*, *Львівсько-Сандомирській наступальній операції 1944*, *Берлінській наступальній операції 1945*. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1965 — в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 116.

М. Р. Кошкін (Москва).

СЛЮСАРСЬКИЙ Антон Григорович (н. 12.І 1901) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1964), професор (з 1965). Член КПРС з 1928. Н. в с. Свинюхах (тепер с. Привітне Локачинського р-ну Волин. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1929 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. В 1931—34 — на парт. роботі. З 1934 викладає в Харків. ун-ті. В 1942—46 служив у Рад. Армії. В 1947—62 — декан істор. ф-ту, з 1965 — професор кафедри історії СРСР Харків. ун-ту. Досліджує питання історії селянства України. Нагороджений двома орденами «Знак пошани». Тв.: Слобідська Україна. Х., 1954; В. Н. Каразин, его научная и общественная деятельность. Х., 1955. Социально-экономическое развитие Слобожанщины. XVII—XVIII вв. Х., 1964.

СЛЬОЗКА Михайло (р. н. невід. — п. 1667) — укр. друкар і видавець 1-ї пол. 17 ст. Бл. 1630 прибув з Литви до Львова і став на службу до *Львівської братської друкарні*. В 1633 став членом *Львівського братства*. З 1636 — управитель друкарні. Тут він надрукував «Псалтир» (1634), «Євангеліє» (1636) та ін. церковні книги, написав ряд передмов до багатьох з них. У 1638 заснував власну друкарню, в якій друкував лат., польс. і слов.-рус. книги (зокрема, твори І. Галтовського). За домовленістю з Львівським братством С. до 1651 друкував книги й для братства. Книги С. відзначалися майстерним оформленням.

СМЕРДИ — селяни на Русі в 11—13 ст., осн. виробники давньорус. суспільства. Писемні джерела, зокрема *«Руська правда»*, і матеріали розкопок давньорус. селищ свідчать про майнове і соціальне становище С. Вони мали власні засоби виробництва і вели своє г-во, осн. галуззю якого було землеробство. Спочатку С. були вільними общинниками. Община, в яку вони об'єднувалися за територіальним принципом, називалася *верв*. З розвитком феодалізму община земля потрапляла у власність феодалів, а С. ставали феодально залежними. Залежні С. відбували повинність на користь феодала, сплачуючи йому данину чи оброк (натуральна рента) або працюючи в його г-ві на *паничині* (відроботкова рента), і підлягали юрисдикції свого пана. Вільні С., які зберігали незалежність, сплачували данину князеві і підлягали його юрисдикції. За вбивство С. стягали на користь його господаря виру (штраф), що була у вісім раз меншою за ту, що стягали за вбивство князівського дружинника, і дорівнювала вурі за вбивство раба. С. чинили опір посиленню класового гноблення. Одне з найбільших повстань С. сталося в 20-х рр. 11 ст. в Суздальській землі. С. також брали участь у повстаннях міського населення, що вибухали в Києві, Володимирі, Новгороді та ін. містах. Починаючи з 14 ст., термін «смерди» поступово зникав; з'являлися ін. назви селян — «сироти», «люди», «християни» (звідси — «крест'яне»). Пізніше представники пануючого класу зневажливо називали С. людей низького походження.

Лит.: Греков Б. Д. Крестьяне на Руси с древнейших времен до XVII века, кн. 1. М., 1952; Довженко В. Й. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. К., 1961.

«СМЕРТЬ НІМЕЦЬКИМ ОКУПАНТАМ» — підпільна парт. орг-ція на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Виникла в грудні 1941 — січні 1942 у Києві. В створенні та розгортанні діяльності орг-ції активну участь брали Г. С. Кочубей, В. І. Афанасьєв, В. В. Черепанов та ін. Очолювало її бюро в складі 5 чол. Секретарем був Г. С. Кочубей. Підпільники організували антифашист. групи на підприємствах Києва, на Пд.-Зх. з-ці та в навколишніх селах (всього понад 120 чол.). Члени орг-ції вели агіт.-пропагандистську роботу, мали нелегальну друкарню. З лютого 1942 по січень 1943 було надруковано бл. 100 тис. прим. листівок, а в грудні 1942 випущено один номер газ. «Радянська Україна» (15 прим.). Підпільники влаштовували диверсії на підприємствах і з-ці, підтримували зв'язок з партизан. формуваннями Київщини і Чернігівщини, відправили до них понад 200 чол. і передали їм зброю та боєприпаси. У січні 1943 гітлерівці заарештували частину підпільників і закатували їх. Уникаючи арешту, 26 підпільників на чолі з Г. С. Кочубеем перейшли до партизанів Черніг. обл. і продовжували боротьбу.

В. П. Лукін (Київ).

СМИРНІЦЬКА Надія Симонівна (1852 — листопад 1889) — революц. народниця. Н. в Київ. губ. в сім'ї священика. В 1876—79 брала участь у народницьких гуртках у Києві. В 1879 С. було заарештовано і заслано в Сольвигедонськ, звідки вона втекла в березні 1880. Разом з своїм чоловіком І. В. Калюжним працювала в народовольських гуртках Москви. В її моск. конспіративній квартирі було влаштовано паспортне бюро орг-ції «Народна воля». В березні 1882 С. заарештовано. За «процесом 17-ти» засуджено до 15 років каторги. Покарання відбувала на Карийській каторзі. На знак протесту проти сваволі й змуцуння тюремщиків з політ. в'язнів покінчила життя самогубством (див. *Карийська трагедія 1889*).

СМИРНОВ Андрій Кирилович (15.VIII 1895—8.X 1941) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1927. Н. в Петербурзі в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1927 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В грудні 1940 — червні 1941 — ком. військами Харківського військ. округу. Під час Великої Вітчизн. війни командував 18-ю армією, яка брала участь в оборонних боях у районі міст Могилів-Подільський, Жмеринка, Чернівці, Кам'янець-Подільський, Нікополь та Донбасу. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

СМИРНОВ Іван Федорович (парт. псевд. — Микола Ласточкин; 15.І 1885 — квітень 1919) — професіональний революціонер, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1906. Н. в Москві. Вів парт. роботу в Москві, Царицині, Ростові-на-Дону і Самарі. В 1912—14 працював у Київ. орг-ції РСДРП. З весни 1914 — на парт. роботі в Одесі, Харкові. В жовтні 1914 заарештований і засланий до Єнісейської губ. Після Лютн. революції 1917 приїхав до Києва, з травня 1917 — член *Київської Ради робітничих депутатів*, пізніше її Виконкому. З серпня 1917 — голова Київ. центр. ради фабзавкомів. Активний учасник *Київського жовтневого збройного повстання 1917*; член загальнонародного ревкому та страйкового к-ту під час *Київського січневого збройного повстання 1918*. В складі першого рад. уряду України — член колегії Нар. секретарства праці. Під час *австро-німецької окупації України 1918* очолював більшовицьке підпілля в Харкові. Делегат І та ІІ з'їздів КП(б)У. Під час *Антанти інтер-*

венції на Півдні України з листопада 1918 — на підпільній роботі в Одесі. Як голова *Одеського підпільного обласного комітету КП(б)У* приділяв багато уваги діяльності «*Іноземної колегії*» при *Одеському обласному комітеті КП(б)У*, був головою Одес. обласного ревкому, з березня 1919 — голова Одес. Ради робітн. депутатів. 15.III 1919 заарештований і після тортур потоплений на зовн. рейді Одес. порту. Тіло С. пізніше було знайдено і перевезено в Київ. Похований в Рад. парку. 3-й Всеукр. з'їзд Рад в березні 1919 заочно обрав С. членом ВУЦВК. Ім'ям С. названо вулиці в Києві і Одесі.

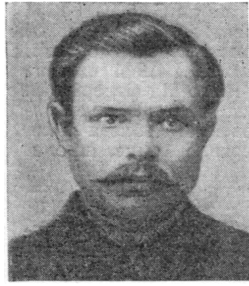
Лит.: Герцман С. М. Іван Федорович Смирнов-Ласточкин. К., 1959. С. М. Герцман (Київ).

СМИРНОВ Ілля Корнилович (30.VI 1887—28.VI 1964) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1919. Н. в с. Великому Остряковому (тепер Кологривського р-ну Костром. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В роки громадян. війни брав участь у боях на Сх. і Пд. фронтах. У 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В 1938—40 — ком. військами Харків. військ. округу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу Пд. фронту, ком. 18-ю, 24-ю арміями на Пд. і 2-му Укр. фронтах, заст. командуючого Калінінським, Степовим і 2-м Укр. фронтами. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання. З 1953 — у відставці. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. М. Р. Кошкін (Москва).

СМИРНОВ Костянтин Миколайович (н. 15.X 1899) — рад. військ. діяч, генерал-лейтенант авіації. Член КПРС з 1919. Н. в Москві в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1936 закінчив Військ.-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіад. д-зією, корпусом, 2-ю повітряною армією. Очолени С. авіад. з'єднання брали участь у визволенні України, в т. ч. у *Белгородсько-Харківській наступальній операції 1943*. Після війни С. — на керівній роботі у Повітряно-десантних військах. З 1951 — у відставці. Нагороджений двома орденами Леніна. М. Р. Кошкін (Москва).

СМИРНОВ (С в е т л о в с ь к и й) Петро Іванович (1897—17.III 1940) — рад. військ. діяч, флагман флоту 2-го рангу. Член Комуністич. партії з 1914. Н. в м. Суліні (тепер Червоноий Сулін Рост. обл.). Брав участь у революц. русі на Балт. флоті. В 1917 — редактор кронштадтських більшовицьких газет «Голос правды» й «Пролетарское дело». На чолі загону моряків брав участь у Жовтн. збройному повстанні в Петрограді. В 1918 — ком. Волзько-Камською флотилією. В 1919—20 — командуючий *Дніпровською військовою флотилією* і мор. експедиційною д-зією, брав участь у боях проти денікінців, врангелівців і військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі, зокрема з 1934 — інспектор військ.-мор. сил РСЧА. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Б. Г. Дробот (Москва).

СМІДОВИЧ Петро Гермогенович (19.V 1874—16.IV 1935) — професійний революціонер, рад. держ. і громад. діяч. Член Комуністич. партії з 1898. Н. в м. Рогачеві (тепер Гом. обл.) у дворянській сім'ї. В 1892—95 вчився в Моск. ун-ті, звідки був виключений за участь у марксистських студент. гуртках. У 1898—1900 вів парт. роботу в Катеринославі, Москві, Петербурзі. В 1901—02 — агент ленінської газ. «*Искра*». В 1903 працював у підпільній друкарні в Умані, де передруковували «*Искру*». В 1904—05 як

І. Ф. Смирнов.

М. В. Смолич.

агент ЦК РСДРП інструктував пд. орг-ції, в т. ч. Одеську. Брав участь у *Грудневому збройному повстанні 1905* в Москві. В 1906—08 — член Моск. окружного к-ту, пізніше — Моск. міського к-ту РСДРП. Після Лютн. революції — член Моск. к-ту партії і Виконкому Моск. Ради. В 1908 за дорученням більшовицького центру займався підготовкою парт. орг-цій України до V конференції РСДРП. Учасник Жовтн. збройного повстання в Москві, член Моск. ревкому. З 1918 — голова Моск. Ради, член Президії ВРНГ, голова К-ту сприяння народностям Півночі. На X з'їзді РКП(б) обирався членом ЦК РКП(б). Був членом Президії ВЦВК і ЦВК РСРС. Нагороджений орденом Леніна. Похований у Москві в Кремлівській стіні.

СМІЛА — місто Черк. обл. УРСР, центр Смілянського р-ну. На р. Тясмині (бас. Дніпра) та його притоці Серебрянці. Залізнич. вузол. 55,5 тис. ж. (1970). Уперше С. згадано на географ. карті України, що її склав Г.-Л. де Боплан у 30—40-х рр. 17 ст. Належала польсь. магнатів С. *Конєцпольському*. Після визволення України від польсь.-шляхет. загарбників С. 1648—67 — сотенне містечко *Чигиринського полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* підпала під владу шляхет. Польщі. У зв'язку з навалою султан. Туреччини на Правобережну Україну в 70-х рр. 17 ст. населення С. переселилося на Лівобережну Україну. Відроджуватися місто почало з розгортанням у 80—90-х рр. 17 ст. визвольної боротьби на Правобережній Україні під керівництвом С. *Палія*. Після відновлення на Правобережній Україні влади шляхет. Польщі (див. *Прутський трактат 1711*) С. перейшла у володіння польсь. магнатів *Любомирських*. Населення С. брало участь у *гайдамацькому русі 18 ст.*, зокрема у повстанні під керівництвом *Верлана*, у *Коліївщині*. В 1793 С. в складі Правобережної України возз'єднана з Росією. З 1797 — містечко Черкаського пов. Київської губ. В 1838 помішки *Бобринські* збудували в С. цукровий з-д. Після прокладення в 70—80-х рр. 19 ст. залізнич. ліній *Фастів* — *Знам'янка*, *Бобринська* — *Катеринослав* С. стала одним з ринків робочої сили на Україні (див. *Ленін В. І. Твори*, т. 3, с. 202). В 1901 на цукр. з-ді відбувся страйк. Під час революції 1905—07 у С. відбувалися страйки й демонстрації. Рад. владу встановлено в січні 1918. В квітні 1918 С. окупували австро-нім. загарбники, в грудні 1918 захопили петлюрівці. В лютому 1919 Рад. владу відновлено. В серпні 1919 в С. вдерлися денікінці, від яких її визволено на поч. січня 1920. З 1923 С. — районний Черк. округу, з 1932 — Київ. обл., з 1954 — Черк. обл. (з 1926 — міс-

го). Під час Великої Вітчизн. війни С. 5.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В місті діяли підпільні парт. і комсомольська орг-ція, а в р-ні — партизан. загони. 29.I 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили місто від гітлерівців. У С. є електростанція, маш.-буд., цукр., молококонсервний, пивоварний з-ди, швейна, меблева ф-ки, пром. комбінат, 21 загальноосв. і 1 муз. школи. Технікум харч. пром-сті.

СМІШКО Маркіян Юліанович (н. 7.XI 1900) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1966). Член КПРС з 1960. Н. у Львові в сім'ї службовця. В 1931 закінчив Львів.

ун-т. У 1932—41 працював у Львів. ун-ті. В 1940—41 й 1944—51 був зав. Львів. відділом Ін-ту археології АН УРСР. З 1951 працює (1951—55 і 1960—69 — заст. директора по наук. роботі, з 1970 — старший наук. співробітник) в Ін-ті суспільних наук АН УРСР. Розробляє проблеми походження та ранніх етапів розвитку сх. слов'ян. Уперше всебічно дослідив групу пам'яток *лищицької культури* і *карпатських курганів культури*.

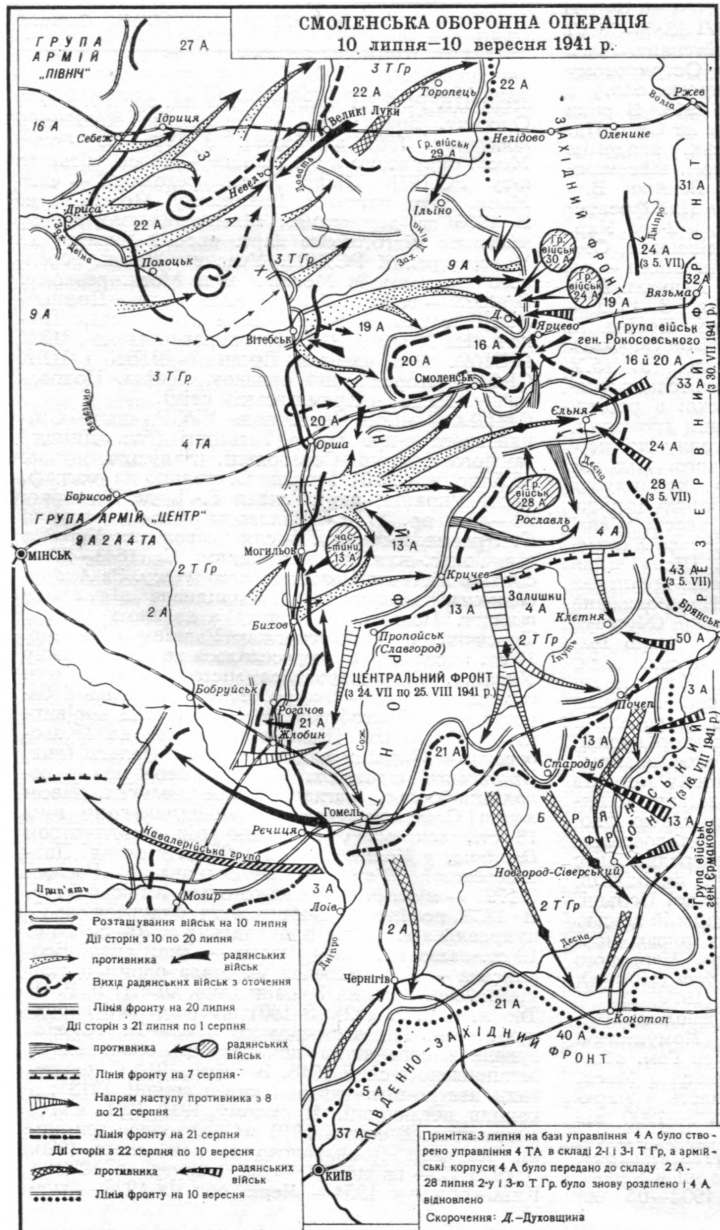
Тв.: Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. К., 1960; Відносно концепції про германську належність культури полів поховань. — Могильник III—IV століть н. е. у с. Дитиничі Ровенської області [у співавт.]. В кн.: Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині, в. 3. К., 1961.

СМІШУК Роман Семенович (18.XI 1900—29.X 1969) — рад. військовослужбовець, старшина, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС. Н. в с. Волосокриклівці (тепер с. Криклівець Крижопільського р-ну Вінн. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1944. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 воював у складі стріл. роти 2-го стріл. полку 50-ї стріл. д-зії 2-го Укр. фронту. Відзначився при визволенні Румунії. 4.VI 1944 в бою в районі м. Ясс, коли рота проривала оточення гітлерівців, С. особисто знищив 6 середніх ворожих танків. З 1945 — в запасі.

СМІЯН Петро Кіндратович (н. 13.I 1918) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1970). Н. в м. Борзни (тепер Черніг. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1938 закінчив Київ. пед. ін-т. У 1943—44 — зав. кафедрою історії Ніжинського пед. ін-ту. В 1944—46 — заст. декана, декан істор. факультету Київ. пед. ін-ту. В 1946—48 — на адм.-викладацькій роботі в Ужгородському ун-ті та Львів. пед. ін-ті. З 1955 — доцент кафедри історії Луцького пед. ін-ту. Автор праць з історії революц. і нац.-визвольного руху на Закарпатті, нарисів з історії міст і сіл Волин. області.

Тв.: Революційний та національно-визвольний рух на Закарпатті кінця XIX — початку XX ст. Львів, 1968; Ковель. Львів, 1968; Жовтнева революція і Закарпаття 1917—1919 рр. Львів, 1971.

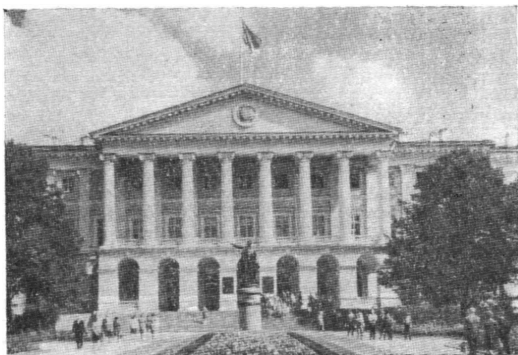
СМОЛЕНСЬКА ОБОРОННА ОПЕРАЦІЯ 1941 — операція під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, проведена 10.VII—10.IX 1941 рад. військами Західного (ком. — Маршал Рад. Союзу С. К. Тимошенко), Резервного (ком. — ген. армії Г. К. Жуков), Брянського (ком. — ген.-лейтенант А. І. Єременко) та Центрального (ком. — ген.-полковник Ф. І. Кузнецов) фронтів з метою затримання наступу нім.-фашист. групи армій «Центр» через Смоленськ на Москву.

Під час С. о. о. бойові дії велися на великій території (600—650 км по фронті, 200—250 км у глибину) від Себежа, Великих Лук на Пн. до Лоева і Новгорода-Сіверського на Пд., від Полоцька, Вітебська і Жлобина на Зх. до Торопця, Ярцева, Єльні й Трубчевська на Сх. Під тиском танк. військ ворога 10—20.VII війська Зх. фронту відступали. Внаслідок контрнаступу 21.VII—7.VIII військ Зх. фронту в напрямі на Смоленськ група армій «Центр» 30.VII змушена була перейти до оборони. 8—21.VIII осн. бої велися в районі Центр. і Брян. фронтів. Ворогу вдалося глибоко вклинитися між Центр. і Брян. фронтами. 22.VIII—10.IX війська Зх., Резервного і Брян. фронтів вели оборонні і наступальні бої. 5.IX війська Резервного фронту визволили Єльно, завдавши значних втрат ворогові. 10.IX рад. війська на Смоленському напрямі перейшли до оборони. С. о. о. відіграла велику роль у зриві гітлерівських планів «блискавичної війни».

Лит.: История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2. М., 1961; Черемухин К. На смоленско-московском стратегическом направлении летом 1941 года. «Военно-исторический журнал», 1966, № 10. С. 3. Голіков (Харків). **СМОЛИЧ** Микола Васильович (24.VI 1888—31.VII 1969) — укр. і рос. рад. режисер, нар. артист СРСР (з 1944). Член КПРС з 1946. Н. в Петербурзі в сім'ї юриста. В 1909 закінчив Петерб. драм. курси, 1910 — Петерб. ун-т. У 1909—23 С. — актор, режисер, худож. керівник Александринського театру (тепер Ленінгр. театр драми ім. О. С. Пушкіна), 1923—29 — худож. керівник Ленінгр. Малоого оперного театру, 1929—38 — гол. режисер Великого театру СРСР у Москві, 1938—47 — худож. керівник Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Серед кращих оперних вистав С.: «Гугеноти» Мейєрбера, «Руслан і Людмила» Глінки, «Тихий Дон» Дзержинського, «Катерина Ізмайлова» Шостаковича, «Отелло» Верді, «Тарас Бульба» Лисенка, «Перекоп» Мейтуса, Рибальченка і Тица. В 1961—63 викладав у Моск. консерваторії. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Портрет, с. 125.

СМОЛИЧ Юрій Корнелійович (Корнійович; н. 7.VII 1900) — укр. рад. письменник і громад. діяч, Герой Соціалістич. Праці (1970). Член КПРС з 1951. Н. в Умані (тепер Черк. обл.) в сім'ї учителя гімназії. Вчився в Київ. комерц. ін-ті (1917—18). Залишивши 1918 ін-т, вступив у «Добровільний загін по боротьбі з висипним тифом». Під час громадян. війни був санітаром, лікпомом, потім — актором Червоноармійського театру і (з 1922) театру ім. І. Я. Франка. В 1924 — інспектор театрів Головополітосвіт Наркомосу УРСР. Належав до літ. орг-цій «Гарт», «Валліте». Редагував журн. «Сільський театр» (1926—29), «Універсальний журнал» (1928—29), «Україна» (1943—50). З 1939 — на керівній роботі в Спілці письменників України. З 1960 працює головою, далі президентом Т-ва «Україна». Одночасно з 1971 — голова правління Спілки письменників України. Перша зб. оповідань — «Кінець міста за базаром» (Х., 1924). Автор кількох романів наук. фантастичних і соціально-пригодницьких, сатиричних романів-памфлетів, автобіографічної трилогії — «Наші тайни», «Дитинство», «Вісімнадцятилітні» (К., 1936—38), романів про Велику Вітчизн. війну «Вони не пройшли» (К., 1946), істор.-революційних — «Світанок над морем» (К., 1953), «Мир хатам — війна палацам» (К., 1958; про події 1917 в Києві), «Реве та стогне Дніпр широкий» (К., 1960; про боротьбу за Рад. владу на Україні); виступає в пресі як публіцист і літ.

Смолянський у Ленінграді.

критик; видав кілька публіцистич. книг: «Після війни» (К., 1947), «Перша книга» (К., 1951), «Суд іде» (рос. мовою. К., 1951), «Розмова з читачем» (К., 1953), «Вороги людства та їх найманці» (К., 1953), «З народом чи проти народу» (К., 1958), «Про хороше в людях» (у співавт. з М. Т. Рильським. К., 1965), літ. мемуари «Розповідь про неспокой» (К., 1968), «Розповідь про неспокой триває» (К., 1969), «Я вибираю літературу» (К., 1970), збірку оповідань тощо. На XXIV з'їзді КП України обраний кандидатом в члени ЦК КП України. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 128. *Тв.:* Твори. В 6 т. К., 1958—59 [бібліогр. т. 6, с. 563—578]; Рос. перекл. — Избранное. В 2 т. М., 1960; Мир хижинам — война дворцам. М., 1966; Ревет и стонет Днепр широкий. М., 1966.

Лит.: Старикевич Є. Юрій Смолян. В кн.: Літературні портрети, т. 1. К., 1960; Піскунов В. Творчість Юрія Смолича. К., 1962; Шаховський С. Юрій Смолян. К., 1970.

СМОЛЬНИЙ — історико-революц. і архітектурна пам'ятка в Ленінграді (будинок кол. Смольного ін-ту шляхетних дівчат, збудований 1806—09 арх. Дж. Кваренгі). В серпні 1917 сюди переїхали Петрогр. Рада робітн. і солдат. депутатів і ВЦПК. У вересні в С. відкрив своє відділення ЦК РСДРП(б). У дні Жовтн. збройного повстання С. — штаб революц. сил. 25.X (7.XI) 1917 на денному засіданні Петрогр. Ради В. І. Ленін проголосив перемогу соціалістич. революції в Росії. Того ж дня в Актівому залі С. о 10 год. 40 хв. вечора відкрився *Другий Всеросійський з'їзд Рад*, який прийняв ленінські декрети про мир і землю і створив перший Рад. уряд — *Рад. Народних Комісарів* на чолі з В. І. Леніном. З 1 (14).XI 1917 до 10.III 1918 С. — місце перебування Рад. наркомату. В листопаді 1917 в С. переїхав ЦК РСДРП(б). З листопада 1917 до 10.III 1918 в С. жив і працював В. І. Ленін. У кабінеті В. І. Леніна 1927 відкрито меморіальний музей. Тепер у С. — Ленінгр. обласний і міський комітети КПРС.

СМОТРИЦЬКИЙ Герасим Данилович (р. н. невід. — п. у жовтні 1594) — укр. письменник і педагог. Вважають, що С. народився в с. Смотриці (тепер с-ще м. т. Дунаєвського р-ну Хмельн. обл.). До 1576 був міським писарем у Кам'янці-Подільському, з 1580 — першим ректором *Острозької школи*. Брав активну участь у виданні (І. Федоровим) *Острозької біблій*. Автор першої друкованої пам'ятки полемічної літератури «Ключ царства небесного» і твору «Календар римски новы» (Острог, 1587). С. висміював і тарував папу римського та єзуїтів, які прагнули покатоличити укр. і білорус. народи. Письменник за-

Ю. К. Смолич.

М. Г. Смотрицький.

Я. В. Смушкевич.

В. М. Собко.

хищав інтереси «бідних та убогих», закликав до відсічі агресії католицизму.

Лит.: Махновець Л. Є. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. 1. К., 1960. **СМОТРИЦЬКИЙ** Мелетій Герасимович (до прийняття чернецтва — М а к с и м; бл. 1578—27.XII 1633) — укр. письменник-полеміст, філолог, церк. і осв. діяч. Н. в с. Смотричі (тепер с-ще м. т. Дунаєвського р-ну Хмельн. обл.) в сім'ї укр. письменника і педагога Г. Д. *Смотрицького*. Освіту здобув в Острозькій школі й Віленській єзуїтській колегії. У 1605 слухав лекції у Вроцлавському, Лейпцигському, Нюрнберзькому і Віттенберзькому ун-тах. У 1608 повернувся з-за кордону. Викладав у Віленській братській школі, брав участь у боротьбі Віленського братства проти католицизму і унії. В 1617 постригся в ченці. З 1620 — архієпископ полоцький, єпископ вітебський і мстиславський. В 1623—26 подорожував по Греції й Палестині. Відстоюючи православ'я і ведучи гостру полеміку проти *Брестської церковної унії 1596*, наступу католицизму, С. видав кілька полемічних трактатів і твір «Тренос...» («Плач...», 1610). Останній вийшов під псевдонімом Теофіл Ортоло. Унію і Ватикан С. критикував з шляхет. позицій. Пізніше, переконавшись, що боротьба проти унії вилвалася в широкий нар. антифеод. рух, С., як виразник інтересів феодалів, 1627 прийняв унію. Після прийняття унії писав трактати, в яких захищав уніатство. С. — автор «Грамматики славенския...» (1618; вид. 2, 1619), яка тривалий час була єдиним навч. посібником з мови. Перевидано її в Москві 1648, 1721.

Лит.: Історія української літератури, т. 1. Давня література, К., 1967; Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI — початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. К., 1957.

П. Д. Соломуха (Київ). **СМУШКЕВИЧ** Яків Володимирович (15.IV 1902—28.X 1941) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант авіації (з 1940), двічі Герой Рад. Союзу (1937, 1939). Член Комуністич. партії з 1918. Н. в містечку Рокишкисі (тепер м. Рокишкис Лит. РСР) в сім'ї кравця. В Червоній Армії з 1918. Учасник громадян. війни. Після закінчення 1932 Військ. школи льотчиків — на відповідальних посадах у Рад. Армії. Учасник нац.-революційної війни ісп. народу 1936—39. В 1939 брав участь у боях на Халхин-Голі, у визволенні Зх. України і Зх. Білорусії, в рад.-фінл. війні 1939—40. З листопада 1939 — нач. Військ.-Повітряних Сил Рад. Армії, з 1940 — помічник нач. Генерального штабу Рад. Армії по авіації. На XVIII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна.

СМЯЧКІВСЬКІ СТОЯНКИ — група стоянок (18 поселень і майстерень для виготовлення крем'яних знарядь) часів *мезоліту* та *неоліту*, виявлені поблизу с. Смячі Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Досліджували їх 1925—27. При розкопках зібрано багато знарядь праці з кременю (відбивачі, скребки, ножі, різці, різакі, сокири, долота, кльнці, наконечники стріл, свердла, проколки) та уламки глиняного ліпного посуду. Знахідки належать до свідерського типу культури доби мезоліту, ранньонеолітичної безкерамічної культури та культури неоліту ямково-гребінцевої кераміки.

Лит.: Рудинський М. Смячка. В кн.: Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік. К., 1927. В. І. Непріна (Київ).

СНІГУРІВКА — місто Миколаївської обл. УРСР, центр Снігурівського р-ну, на правому березі р. Інгульця. Залізнич. вузол. 15,3 тис. ж. (1971). Засн. 1812 переселенцями — *державними селянами* сіл Снігурівки й Ненадейківки Клімовицького повіту Могильовської губ. С. як держ. поселення входило до Херс. повіту Херс. губ. Під час революції 1905—07 в С. відбулися виступи селян. З 1912 С. — волосний центр Херс. губ. В грудні 1917 в С. встановлено Рад. владу. В березні 1918 її окупували австро-нім. війська. Поблизу С. та на тер. волості діяв партизан. загін під командуванням З. П. Видригана. В грудні 1918 С. захопили франко-грецькі інтервенти. Наприкінці лютого 1919 частини Червоної Армії визволили від них С. На поч. травня 1919 р. в С. вдерлися банди отамана Григор'єва (див. *Григор'євщина*), звідки їх наприкінці травня вигнали рад. війська 3-ї Укр. армії. У вересні 1919 С. захопили денікінці. У жовтні повстанські загони (див. *Висунська республіка 1919*) під командуванням А. І. Завгороднього за допомогою місцевих селян вибили з С. білогвардійців. Невдовзі село захопили білокозаки, але наприкінці січня 1920 частини 41-ї д-зії Червоної Армії визволили С. від денікінців. З 1920 С. — в складі Миколаївської губ., з 1923 — райцентр Херс. округу, з 1932 — Одеської обл., з 1937 — райцентр Миколаївської обл. Під час Великої Вітчизн. війни С. 19.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. З весни 1942 в С. почала діяти підпільна антифашист. група ім. 25-річчя Жовтня. Влітку 1942 комуніст Ф. Зайцев організував партизан. загін «Чорноморець», в якому наприкінці 1943 налічувалося понад 20 бійців. Активно боролася проти фашист. загарбників розвід. група 3-го Укр. фронту, члени якої базувалися на околиці села й підтримували зв'язок з партизанами та Березнегубато-Снігурівським підпіллям. У березні 1944 територія С. та району стала ареною заплелих

боїв (див. *Березнегувато-Снігурівська наступальна операція 1944*). 14.III 1944 частини 3-го Укр. фронту визволили С. з 1961 С.—місто. В місті є ремонтно-мех., консервний, маслоробний, хлібний, джукурудзокалібрувальний, залізо-бетонних виробів, мін. вод з-ди, пром. і харч. комбінати, елеватор. 7 загальноосв. і 1 муз. школи.

СНІЖНЕ — місто Донец. обл. УРСР, за 3 км від залізничної ст. Соф'їно-Брідська. 64,4 тис. ж. (1971). Заселення території тепер. міста почалося 1784. До 1864 с-ще називалося Василівкою і входило до Новопавлівської волості Таганрозького градоначальства *Області Війська Донського*. В 1900 навколо С. почали видобувати антрацит. Під час революції 1905—07 шахтарі С. не раз страйкували. Масові страйки спалахували і 1915. Рад. владу встановлено в листопаді 1917. У квітні 1918 с-ще окупували австро-нім. війська. В грудні 1918 Червона Армія визволила С. У квітні 1919 с-ще захопили денікінці. Наприкінці грудня 1919 1-а Кінна армія визволила його. З 1920 С.— в складі Чистяківського пов. Донец. губ., з 1924 — райцентр Сталінського округу, з 1931 — в складі Чистяківського р-ну (з 1932 — Донец. обл.), з 1936 — райцентр, з 1938 — місто Сталінської, з 1961 — Донец. обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 31.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Мужно боротьбу проти окупантів вела підпільна орг-ція (командир Ю. І. Кочетов, комісар Г. І. Лебедєв). 1.IX 1943 війська 5-ї ударної армії Пд. фронту визволили С. В місті 7 шахт і шахтоуправлінь, промкомбінат, з-д хім. машинобудування, швейна, шкіргалантерейна, ковбасна ф-ки. 29 загальноосв. шкіл. 4 профес.-тех. уч-ща, гірничий технікум.

СНЯТИН — місто Ів.-Фр. обл. УРСР, центр Снятинського р-ну. На лівому березі р. Пруту, за 5 км від залізнич. станції. 7,2 тис. ж. (1970). Вперше згадується в літописі під 1158 як містофортеця Галицького князівства. В 13 — 1-й пол. 14 ст. входив до складу *Галицько-Волинського князівства*. В 1387 С. загарбала шляхет. Польща. Був центром Снятинського староства. В 1448 місто дістало *магдебурзьке право*. Наприкінці 1456 населення міста брало участь в антифеод. виступах молд. селян, якими керував Лев. С. був центром *Мухи повстання 1490—92*. У 1641 жителі міста виступили проти католиц. духівництва, а 1646 разом з селянами навколишніх сіл підняли повстання, яким керував В. Цинта. Під час походу Б. Хмельницького 1648 проти шляхет. військ на околицях С. діяли загони Л. Березовського, М. Горбачека та Г. Угорницького. В 1656 *опришки* разом з населенням міста штурмом здобули фортецю в С. з 1772 С.— у складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщини). 24.V 1919 С. захопила боярська Румунія, в липні 1919 — буржуазно-поміщицька Польща. В 20—30-х роках під керівництвом КПЗУ не раз організовувалися демонстрації, страйки, розповсюджувалися листівки, які закликали до боротьби проти бурж. уряду Польщі, за возз'єднання з УРСР. У 1939 С. у складі зх.-укр. земель возз'єднано з УРСР, він став районним центром Ів.-Фр. (до 1962 — Станіславська) обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 1.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 29.III 1944 його визволили війська 1-го Укр. фронту. В місті є меблевий, побут. і харч. комбінати, комбінат комунальних підприємств; спиртовий, сиробробний з-ди; 2 загальноосв., 1 муз. і 1 спорт. школи; с.-г. технікум, культ.-осв. училище. Літ.-меморіальний музей М. *Черемшини*.

СОБАЧКИ — неолітична стоянка, що її відкрито в урочищі Собачки поблизу Запоріжжя (тепер ця місцевість затоплена водами озера ім. В. І. Ле-

ніна). Досліджували її 1928—29. При розкопках стоянки виявлено залишки наземних жител з кам'яними вогнищами, знаряддя праці з каменю (шліфовані сокири, молотки, крем'яні вкладні та наконечники стріл, грузила від рибальських сіток) і кістки (шила, лоцила та рибальські гачки), ліпний глиняний плоскодонний посуд, оздоблений заглибленим орнаментом у вигляді різних геометрич. фігур. Жителі стоянки займали переважно рибальством. Біля стоянки були граніт. шліфувальні для обробки кам'ян. знаряддя.

СОБЕСЬКИЙ (Sobieski) Яків (1588—13.VI 1646) — польсь. мемуарист, батько короля Яна III. Власник м. Жовкви та ін. маєтків у Зх. Україні. Учасник *Хотинської війни 1620—21*. Склад «Діаріуш Хотинського походу» (опубл. у кн. «Мемуари про Хотинську війну», Краків, 1853) і «Коментарі про Хотинську війну в трьох книгах» (лат. мовою, Гданськ, 1646). В «Діаріуші» С., хоч у цілому недооцінив роль запорізького війська в битві під Хотином, подав ряд фактів про військ. доблесть укр. козаків. У «Коментарях» охарактеризовано П. Сагайдачного як мудрого і талановитого полководця.

Тв.: Рос. перекл. — История Хотинского похода. В кн.: Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, в. 2. К., 1896. Я. Д. Ісаєвич (Львів).

СОБКІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення *білогрудської культури*, залишки якого виявлені в с. Собківці Уманського р-ну Черк. обл. При розкопках (1951—52) виявлено залишки жител, а також досліджено численні *зольники*. Знайдено ліпний посуд кухонного й столового призначення (великі горшки, оздоблені відбитками зубчастого штампя, короткими візніми лініями, наліпними валиками, глибокі миски з відігнутими вінцями, округлі черпаки, високі банки), крем'яні вкладні до серпів, кістяні проколки та шила, глиняні біконічні, конічні й плоскі прясельця, кам'яні зернотерки та розтирачі, кілька металевих виробів (бронзову скреву підвіску у вигляді спіралі, два бронзові кільця і шпильку).

Лит.: Березанська С. С., Тітенко Г. Т. Нові розкопки пам'яток білогрудського типу. «Археологія», 1954, т. 9; Березанська С. С., Тітенко Г. Т. Поселення предсвіського времени в с. Собковка. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1952, в. 1. С. С. Березанська (Київ).

СОБКО Вадим Миколайович (н. 18.V 1912) — укр. рад. письменник. Член КПРС з 1940. Н. у Москві в сім'ї військ. інженера. В 1939 закінчив фізюл. факультет Київ. ун-ту. В 30-х рр. побачили світ перші книги нарисів і оповідань С., зб. віршів. У роки Великої Вітчизн. війни працював у редакціях армійських газет. У 1959—66 — заст. голови правління СПУ. Автор трилогії «Зоряні крила» (К., 1937—50), «Шлях зорі» (К., 1948); романів: «Запорука миру» (К., 1951), «Біле полум'я» (К., 1952), «Стадіон» (К., 1954), «Срібний корабель» (К., 1961), «Матвіївська затока» (К., 1962), «Суворий друг» (К., 1963), «Перші краплини дощу» (К., 1968); повістей: «Серце» (К., 1952), «Четверта рота» (К., 1965), «Комсомольські ночі» (К., 1967); п'єс: «За другим фронтом» (К., 1949), «Життя починається знову» (К., 1950), «Київський зошит» (К., 1964), «Далекі вікна» (К., 1968). Твори С. перекладені багатьма мовами народів СРСР і світу. Держ. премія СРСР, 1951. Премія ім. О. Бойченка, 1967. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Твори. В 6 т. К., 1963—65; Рос. перекл. — Путь звезд. М., 1959; Повести. М., 1963.

Лит.: Морганко П. П. Вадим Собко. В кн.: Літературні портрети, т. 2. К., 1960; Шлабак Д. Я. Письменник і сучасність. В кн.: Собко В. Твори, т. 1. К., 1963.

СОБОРНЕ УЛОЖЕННЯ 1649, У ложення царя Олексія Михайловича — кодекс законів Рос. д-ви періоду феод.-кріпосницького ладу; одна з найважливіших пам'яток рос. феод. права. Проект С. у. був вироблений спец. урядовою комісією і в січні 1649 затверджений Земським собором. Складається з 25 розділів, що поділені на 967 статей. Цей кодекс остаточно завершив закріпачення селянства, скасував «заповоди літа», урочні літа і цим задовольнив вимоги дворянства, а також верхівки міськ. населення щодо оформлення кріпосного права. Кодекс регулював питання, що стосувалися різних галузей права (кримінального, цивільного), судочинства тощо.

«СОВА» — сатирична газета ліберально-бурж. напрямку. Виходила 1871 в Ужгороді. Вийшло 5 номерів укр. і рос. мовами. Газета відображала тяжке становище трудящих Закарпатської України під владою Австро-Угорщини, виступала проти переслідування місцевої інтелігенції, яка прагнула утвердити культурні зв'язки з Україною і Росією, проти мадяризації і покатоличення укр. населення Закарпаття. За свос спрямування «С.» зазнавала переслідувань з боку уряду.

«СОВЕТСКАЯ АРХЕОЛОГИЯ» — виходить з 1936, спочатку неперіодичне видання Ін-ту антропології, археології та етнографії АН СРСР в Ленінграді, з 1940 — як видання Ін-ту історії матеріальної культури (з 1959 — Ін-ту археології) АН СРСР в Москві. У 1936—59 вийшло з друку 29 збірників (1—29-30). У 1957 «С. а.» перетворено на журнал, який виходить чотири рази на рік. У «С. а.» публікуються статті з найважливіших питань археології та історії первісного, рабовласницького та феод. суспільства, висвітлюються питання етногенезу різних племен і народів на тер. Рад. Союзу й на тер. УРСР, г-ва і економіки старод. суспільств, проблеми первісної ідеології та мистецтва, форми культ. зв'язків та впливів, питання теорії та практики археол. дослідження й ін. теоретичних проблем археол. науки. Журнал друкує також матеріали про найважливіші відкриття рад. археологів, зокрема на тер. України, та критико-бібліографічні статті, подає інформацію про роботу різних археол. установ СРСР, музеїв, кафедр археології унів., археол. лабораторій тощо.

Є. В. Максимов (Київ).

«СОВЕТСКАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ» («СИЭ») — 16-томна енциклопедія з історії всіх країн світу від найдавніших часів до наших днів. Готує і випускає у світ в-во «Советская энциклопедия» (Москва) разом з Відділом істор. наук АН СРСР. Гол. редактор — акад. АН СРСР Є. М. Жуков. «СИЭ» знайомить читача з широким колом істор. подій, проблем, біографіями видатних громад., держ., політ. діячів, відомих учених-істориків тощо. У виданні буде подано бл. 25 тис. статей і довідок з історії СРСР, історії КПРС та світового робітн. і комуністич. руху, історії рад. союзних республік, у т. ч. УРСР, історії зарубіжних соціалістич. країн, країн Азії, Африки, Америки, Європи, з військової історії, дипломатії, археології, етнографії, історіографії, джерелознавства тощо. «СИЭ» має багато довідкових хронологічних і статистичних таблиць, велику середтекстову й підтекстову бібліографію. Статті супроводяться значною кількістю карт (у т. ч. кольорових) і документ. ілюстрацій. У підготовці статей до «СИЭ» беруть участь історики-спеціалісти Рад. Союзу, в т. ч. з УРСР, і зарубіжних соціалістич. країн.

Видання: Советская Историческая Энциклопедия, т. 1—13. М., 1961—71. М. І. Кузнецов (Москва).

«СОВЕТСКАЯ УКРАИНА» — див. «Правда Украины».

«СОВЕТСКОЕ СЛАВЯНОВЕДЕНИЕ» — наук. журнал, орган Ін-ту слов'язознавства і балканістики АН СРСР. Виходить з 1965 у Москві 6 раз на рік. Журнал публікує статті й матеріали з питань істор. і культ. розвитку слов. народів, їхніх взаємин між собою та з ін. народами. Велику увагу приділяє питанням боротьби проти реакційних сил у слов'язознавстві, сучас. завданням славістики і проблемам розвитку европ. соціалістич. країн. Координує наук. дослідження. Значне місце в журналі займає рецензування нових видань і публікація тематич. та інформаційної бібліографії. Вміщується широка інформація про наук. життя в галузі славістики. Систематично друкуються матеріали з питань історії, культури і мови укр. народу, його взаємозв'язків з ін. народами. Видання активно сприяє взаєморозумінню, зближенню і зміцненню єдності слов. народів. Гол. редактор — І. І. Костюшко.

Ф. К. Сарана (Київ).

«СОВРЕМЁННИК» — рос. літ. і громад.-політичний журнал; виходив 1836—66 у Петербурзі. Засн. О. С. Пушкіним. У 1847—48 ідейним керівником і фактичним редактором «С.» був В. Г. Бєлінський. Журнал гостро засуджував кріпосницьку систему, пропагував ідеї демократії та утопічного соціалізму, обстоював метод критичного реалізму в л-рі. В 1849—53 ідейний рівень «С.» знизився, вирішальну роль у ньому відігравали представники дворянського лібералізму. Коли в «С.» почали працювати М. Г. Чернишевський (з 1854) і М. О. Добролюбов (з 1856), журнал став органом революц. демократії, ідейним центром революц. руху 60-х рр. Царський уряд і цензура жорстоко переслідували журнал. У 1866 «С.» було закрито. «С.» приділяв багато уваги укр. літ. процесові, передовій суспільній думці на Україні. М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, М. Є. Салтиков-Штедрін у статтях і рецензіях підтримували вільновільні ідеї у творах Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка та ін. укр. письменників, відстоювали право укр. народу на розвиток своєї нац. культури, виступали проти переслідувань царським урядом укр. мови. Вони критичували твори П. О. Куліша за консерватизм, ідеалізацію відсталих сторін життя й побуту укр. народу, за нац. обмеженість. М. Г. Чернишевський критикував реакц. настанови газ. «Слово», дав глибокий аналіз економіч., політ. і літ. життя Галичини 50—60-х рр. 19 ст. В журналі друкувалися твори Т. Г. Шевченка, зокрема його поема «Гайдамаки».

Лит.: Бернштейн М. Д. Роль журналу «Современник» у боротьбі за реалізм і народність в українській літературі кінця 50—60-х рр. В кн.: Російсько-українське літературне єднання. К., 1953; Боград В. Журнал «Современник». 1847—1866. Указатель содержания. М.—Л., 1959.

СОЗАНСЬКИЙ Іван (1.XII 1881—28.II 1911) — укр. історик бурж.-ліберального напрямку. Н. в с. Купновичах Старих (тепер с. Купновичі Самбірського р-ну Львів. обл.). Закінчив Львівський ун-т. Автор істор. праць «До історії участі галицьких русинів у слов'янським конгресі в Празі 1848 р.» (1906), «До історії відносин австрійської бюрократії в Галичині до українського національно-політичного руху в 1849—1850 рр.» (1909), «З минувшини м. Бродів (Причинки до історії міста в XVII в.)» («Записки Наук. т-ва ім. Шевченка», 1910—11, т. 97—98, 102). У цих працях, написаних на основі націоналістич. концепцій М. С. Грушевського, використав і опублікував багато документів з історії зх.-укр. земель.

М. М. Кравець (Львів).

СОКАЛЬ — місто Львівської обл. УРСР, центр Сокальського р-ну. На правому березі р. Зх. Бугу, за 2 км від залізнич. ст. Сокаль. 14,7 тис. ж. (1971). Уперше згадується в документах 1411 як місто *Бельзького князівства*. В 1424 дістав *магдебурзьке право*. З 1462 С.— повітове місто Бельзького воеводства шляхет. Польщі. Восени 1648 під час походу сел.-козац. військ Б. Хмельницького на зх.-укр. землі населення С. й селяни навколишніх сіл повстали, прогнали шляхту й на деякий час заволоділи містом. У 1772 С. загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1885 С. зв'язано з-цею зі Львовом. Під впливом рос. революції 1905—07 в місті 1906 і 1907 відбувалися робітн. страйки, а в навколишніх селах — виступи с.-г. робітників. Після розпаду Австро-Угорщини С. на поч. 1919 окупувала панська Польща. 13.VIII 1920 рад. війська 14-ї армії визволили місто, восени його знову загарбала бурж.-поміщицька Польща. В 1928—29 в С. під проводом комуністів відбулося 3 страйки, а 1934—36 — 7 страйків. 19.IX 1939 місто визволене Червоною Армією і в складі Зх. України возз'єднано з Рад. Україною. З 9.XII 1939 С.— місто, районний Львів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 С. 22.VI 1941 окупували гітлерівці. 19.VII 1944 його визволили війська 1-го Укр. фронту. В місті є з-ди хімічного волокна, залізобетонних виробів, 2 цегельні, панчішно-шкарпеткова ф-ка, харч. комбінат, м'яколоспна буд. орг-ція, 7 загальноосв. шкіл, профес.-тех. уч.-ще хіміків.

СОКАЛЬСЬКИЙ Петро Петрович (26.IX 1832 — 11.IV 1887) — укр. композитор, муз.-громад. діяч і фольклорист. Н. в Харкові в сім'ї професора. В 1852 закінчив природничий факультет Харків. ун-ту. В 1862—63 живчив в Петерб. консерваторії. В 1864 брав участь в організації в Одесі Т-ва аматорів музики і 1866 — муз. школи при ньому. В творчому доробку С.— опери «Мазепа» (1859) за О. С. Пушкіним, «Майська ніч» (1876) та «Облога Дубна» (1878) за М. В. Гоголем, кантата «Бенкет Петра Великого» (1859) на текст О. С. Пушкіна, фортепіанні п'єси, романси, обробки укр., рос. і білорус. нар. пісень. С. підтримував дружні стосунки з В. В. Стасовим, М. О. Балакireвим, Ц. А. Кюї і особливо з О. С. Даргоміжським.

Лит.: К и р и ш е в а Т. П. П. Сокальський. Нарис про життя і творчість. К., 1959 (бібліогр. с. 276—277)

«СОКІЛ» — спортивно-фізкультурні товариства на Зх. Україні кін. 19 — поч. 20 ст. Перше засн. 1892 в с. Купчиннях (тепер Козівського р-ну Терноп. обл.). Масова організація т-в «С.» розгорнулася після створення 1895 у Львові гімнастичного т-ва «С.». Т-ва «С.», що перебували під впливом прогресивної інтелігенції, вели значну культ.-освітню роботу в зх.-укр. землях. На поч. 20 ст. т-ва «С.» виникли і в Росії, зокрема 7 т-в на Україні (у Харкові, Києві, Одесі, Кам'янці-Подільському та ін.). З 1903 львівський «С.» готував викладачів фіз. виховання. З 1909 він під назвою «Сокіл-Батько» поширив свій вплив на всю Сх. Галичину. Напередодні 1-ї світової війни керівництво в «С.» захопили бурж. націоналісти. В 20—30-х рр. «С.» використовували комуністи для легальної роботи серед трудящих. На Рад. Україні т-ва «С.» припинили своє існування на поч. 20-х рр.

Б. С. Трофим'як (Тернопіль).

СОКОЛІВ — село Зміївського р-ну Харків. обл. УРСР, біля якого під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 відзначалась у бою 8.III 1943 1-а рота 1-го окремого чехословацького батальйону, що діяв у складі рад. військ проти нім.-фашист. загароників. Виконуючи наказ командира ба-

Ю. М. Соколов.

С. І. Соколовська.

гальйону полковника Л. Свободи про оборону С., 1-а рота під командуванням надпоручика О. Яроша, підтримана двома арт. батареями 25-ї стріл. д-зії, перетворила С. на міцний вузол оборони з добре підготовленою системою вогню. В ході бою чехословац. рота разом з рад. воїнами знищила 19 танків і понад 300 солдатів і офіцерів ворога. О. Яроша, що загинув у бою, було посмертно удостоєно звання Героя Рад. Союзу, а 84 чехословац. воїнів нагороджено орденами й медалями СРСР. У С. на братській могилі рад. і чехословац. воїнів установлено пам'ятник. У селі — музей рад.-чехословац. дружини.

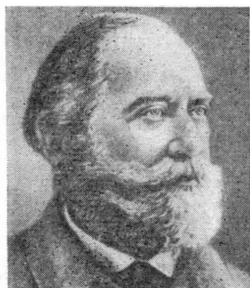
С. З. Голицов (Харків).
СОКОЛОВ Юрій Матвійович (20.IV 1889—15.I 1941) — рад. фольклорист і літературознавець, академік АН УРСР (з 1939). Н. в м. Ніжині в сім'ї професора рос. л-ри. В 1911 закінчив істор.-філол. ф-т Моск. ун-ту. В 1911—25 викладав у гімназіях та вузах Москви, був директором б-ки Держ. істор. музею. Професор Моск. ун-ту. З 1939 — директор Ін-ту укр. фольклору АН УРСР. Автор праць з нар. творчості та літературознавства, праць, присвячених проблемі взаємозв'язку між л-рою та фольклором, підручника з рос. фольклору для вузів тощо. Вивчав і популяризував фольклор народів СРСР. Уклад рад. фольклорних збірок. У двох з них — «Народна лірика» (1939), «Онезькі білини» (1948) — використано чимало текстів укр. казок. У праці «В. Т. Наріжний» (М., 1915) досліджував рос.-укр. літературні зв'язки.

Лит.: Попов П. М. Видатний радянський фольклорист Ю. М. Соколов. «Народна творчість та етнологія», 1958, № 3.

СОКОЛОВСЬКА Софія Іванівна (парт. псевд. — Олена Кирилівна; 10.IV 1894—26.VIII 1938) — учасниця боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1915. Н. в Одесі у дворянській сім'ї. З 1912 вчилась у Петерб. жіночому мед. ін-ті, з 1914 — на Бестужевських курсах у Петербурзі, брала участь у студентських революц. виступах. У 1917 — член Черніг. губкому РСДРП(б) і губревкому, 1918 — голова Черніг. Ради робітн. і солдат. депутатів. Під час *австро-німецької окупації України 1918* — член Черніг. підпільного губкому партії, голова губревкому, член Київ. підпільного губкому партії, секретар Київ. губ. ревкому, обкому КП(б)У. Делегат I і II з'їздів КП(б)У. З листопада 1918 — на підпільній парт. роботі в Одесі. Під час *Антанти інтервенції на Півдні України* — секретар Одес. підпільного обкому КП(б)У. Очолювала роботу по створенню «Іноземної колегії» при *Одеському обласному комітеті КП(б)У*, була редактором газ. «Коммунист». У 1919 — на керівній парт. і рад. роботі в Одесі, пізніше —

В. Д. Соколовський.

С. М. Соловійов.

М. С. Соломенцев.

в Москві. В 1930—34 працювала в ЦКК ВКП(б) — НК РСІ СРСР. З 1935 — на керівній роботі в кінематографії. На XVI з'їзді партії була обрана членом ЦКК ВКП(б).

Лит.: Левкович М. Отважные дочери украинского народа. В кн.: Женщины в революции. М., 1959; Коговалов В. Елева. Одесса. 1969.

СОКОЛОВСЬКИЙ Василь Данилович (21.VI 1897—10.V 1968) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1946), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1931. Н. в с. Козликах (тепер ПНР). В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1921 закінчив Академію Генштабу. З 1925 — на відповідальних штабних і командних посадах. У 1941 — заст. начальника Ген. штабу. На поч. Великої Вітчизн. війни — нач. штабу, з 1943 — ком. військами 3х. фронту. В 1944 — нач. штабу 1-го Укр. фронту, 1945 — заст. командуючого 1-м Білорус. фронтом. З 1946 — головномандуючий Групою рад. окупац. військ і головноначальствующий рад. військ. адміністрації в Німеччині. В 1949—52 С. — перший заст. міністра Збройних Сил СРСР. В 1952—60 — нач. Ген. штабу, перший заст. міністра оборони СРСР (1955—60). З квітня 1960 — генеральний інспектор групи ген. інспекторів М-ва оборони СРСР. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС, на XXII і XXIII з'їздах КПРС — кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—7-го скликань. Нагороджений вісьмома орденами Леніна та ін. нагородами.

«СОЛДАТ» — нелегальна більшовицька газета. Орган *Севастопольської військової організації РСДРП* при Севастопольському к-ті РСДРП. Газета виходила з 25.III (7.IV) 1906 по лютий 1908. Випущено 13 номерів. Розповсюджували її в Криму, а також у військ. частинах Одеси, Харкова, Миколаєва та ін. міст України. Активно пропагувала ленінську політику і тактику з питань революції, вела наполегливу роботу по згуртуванню солдатів і матросів на боротьбу проти царизму.

Л. Д. Алексєєв (Київ).

«СОЛДАТ» — щоденна більшовицька газета, орган Військ. організації при ЦК РСДРП(б). Виходила 13 (26).VIII—26.X (8.XI) 1917 у Петрограді замість газ. *«Робочий і солдат»*, яку закryw бурж. Тимчасовий уряд. Вийшов 61 номер. З 27.X (9.XI) 1917 газета почала виходити під попередньою назвою *«Солдатская правда»*.

«СОЛДАТСКАЯ ЖИЗНЬ» — більшовицька газета, орган Військової орг-ції при Катериносл. к-ті РСДРП(б). Вийшов два номери газети — 4 (17).VI і 18.VI (1.VII) 1917. Випуск газети мав задовольняти запити солдатів гарнізону і військ. частин, розташованих поблизу Катеринослава. «С. ж.» відіграла важливу роль у більшовицькій пропаганді серед солдат. мас. Видання

припинено у зв'язку з передислокацією військ, що її провів Тимчасовий уряд, плануючи наступ на Південно-Західному фронті.

Лит.: Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр. К., 1967; Будников В. П. Большевицкая печать и Великий Октябрь на Украине. Х., 1958.

«СОЛДАТСКАЯ МЫСЛЬ» — газета, орган полкового комітету 49-го піхотного полку, що був дислокований в Одесі.

Газета виходила з 19.III (1.IV) 1917 до 3(16).I 1918. Всього видано 235 номерів. До 12 (25).X 1917 «С. м.» була органом об'єднаних соціал-демократів. З № 170 редактором став більшовик А. І. Бондаренко. Виданням газети керував Одес. к-т РСДРП(б). «С. м.» відіграла важливу роль у більшовизації солдат. мас в Одесі. «С. м.» вміщувала матеріали про події в Одесі, на фронтах світової війни, друкувала листи, офіційні матеріали, статті політ. характеру. Перестала виходити у зв'язку з виступом полку з міста.

«СОЛДАТСКАЯ ПРАВДА» — щоденна більшовицька газета. Видавалася 1917—18 у Петрограді. Почала виходити 15 (28).IV 1917 як орган Військ. орг-ції при Петерб. к-ті РСДРП(б), з 19.V (1.VI) 1917 — орган Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б). Організатором й ідейним натхненником «С. п.» був В. І. Ленін. У редколегії входили В. І. Невський, М. І. Подвойський та ін. Активну участь у виданні газети брали М. І. Калінін, М. В. Криленко, К. О. Мехоношин. У газеті публікували парт. рішення, друкували статті, промови та ін. документи В. І. Леніна, широко висвітлювали життя армії. Після *Литневих днів 1917* Тимчасовий уряд заборонив газету. З 23.VII (5.VIII) 1917 виходила під назвою *«Робочий і солдат»*, потім — *«Солдат»*. З 27.X (9.XI) 1917 виходила під назвою «С. п.». Всього вийшло 233 номери. З березня 1918 видання газети було припинено в зв'язку з рішенням ЦК РКП(б) про злиття газет *«Деревенская беднота»*, *«Деревенская правда»* та *«Солдатская правда»* в газ. *«Беднота»*. «С. п.» відіграла важливу роль у згуртуванні солдатів навколо Комуністич. партії, в мобілізації їх на боротьбу за перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції.

СОЛОВЙОВ Веніамін Миколайович (1798—1871) — декабрист, штабс-капітан, барон. Н. в Ряз. губ. в дворянській сім'ї. Член *Товариства об'єднаних слів'ян*, належав до його найреволюційнішої частини. Командував 2-ю мушкетерською ротою Черніг. полку. Вів агітацію серед солдатів, готуючи їх до повстання. Один з організаторів і керівників повстання Черніг. полку (див. *Чернігівського полку повстання*). Після поразки повстання С. засудили до страти, яку було замінено довічною каторгою. Покарання відбував в Єнісейській губ. В 1856 за амністією С. повернувся до Ряз. губернії.

СОЛОВЙОВ Сергій Михайлович (17.V 1820—16.X 1879) — рос. бурж. історик ліберального напрямку, академік (з 1872). Н. в Москві в сім'ї священика. В 1842 закінчив філософ. факультет Моск. ун-ту. В 1847—79 — професор, 1871—77 — ректор Моск. ун-ту. Автор праць *«Історія Росії з найдавніших часів»* (В 29 т. М.—СПБ, 1851—

79), «Історія падіння Польщі» (М., 1863) тощо. Цінність праць С. полягає насамперед у широкому використанні різноманітних архівних джерел. Рос. історію 17 і особливо 18 ст. в його дослідженнях було викладено по-новому, ряд подій висвітлено вперше. С. піддав критичному аналізу дворянську історіографію, зокрема багатотомну «Історію держави Російської» М. М. Карамзіна. Осн. прогресивне значення праць С.— в його прагненні показати історію як єдиний закономірний процес. Проте, розглядаючи історію з ідеалістич. позицій, він перебільшував роль д-ви, яку вважав надкласовим органом, переоцінював значення географ. середовища і саме цим пояснював відмінність історії Росії від історії країн Зх. Європи. Одними з осн. факторів істор. розвитку, за С., були «природа племені» (особливі якості, властиві даному народові), а також процес колонізації. Критеріями виділення гол. етапів рос. історії С. вважав характер д-ви і ступінь європеїзації Росії. С. підтримував антинаук. положення *нормалізму* про виникнення давньоруської д-ви, хоч і зробив кілька критичних зауважень. С. не піднявся до рівня аналізу явищ і подій з точки зору класової боротьби. Він вважав, що закріпачення селян було здійснено в загальнодерж. інтересах. У працях С. є чимало документ. матеріалів про сел. війни під керівництвом І. Болотнікова, С. Разіна, про повстання на чолі з К. Булавіним та ін. нар. виступи. Проте С. розглядав антифеод. повстання нар. мас як анархічні бунти, спрямовані проти держ. і суспільного ладу. Зокрема, він негативно оцінював козацтво як типового носія анархічної стихії. Новий період рос. історії С. починав з реформ Петра І, зв'язуючи їх з попереднім істор. періодом. Ідеалізуючи Петра І як виразника інтересів нар. мас, історик розцінював реформи поч. 18 ст. як революцію «зверху», протиставляючи її франц. революції кін. 18 ст. Досліджуючи питання зовн. політики Росії до серед. 19 ст., С. виправдував усі загарбницькі дії царизму. В своїх працях «Нарис історії Малоросії до підкорення її царю Олексію Михайловичу», «Гетьман Іван Вигovskyй», «Малоросійське козацтво до Богдана Хмельницького» («Современник», 1859, № 11) тощо С. чимало уваги приділяв Україні, хоч історію її висвітлював з великодержавницьких позицій. Поряд з вірними характеристиками глибоких соціальних суперечностей між козац. старшиною і рядовим козацтвом він зробив ряд хибних висновків. Гол. причиною нар.-визвольної війни 1648—54 С. вважав реліг.гноблення православних польс. шляхтою. Істор. концепція С. справила значний вплив на рос. бурж. історіографію. Незважаючи на ряд хибних тверджень, праці С. завдяки наведеному в них багатому фактичному матеріалові зберегли певне наук. і пізнавальне значення.

Тв.: История России с древнейших времен, кн. 1—15 (т. 1—29). М., 1959—66.

Лит.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 2. М., 1960.

[І. О. Гуржій] (Київ)

СОЛОМЕНЦЕВ Михайло Сергійович (н. 7.XI 1913) — діяч Комуністич. партії і Рад. держави. Член КПРС з 1940. Н. в с. Єриловичі (тепер Єльцького р-ну Лип. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Після закінчення Ленінгр. політех. ін-ту 1940—54 працював на з-дах у Липецьку, в Челябін. обл., в Челябінському майстром, заст. нач. цеху, нач. цеху, парторгом ЦК КПРС, гол. інженером, директором з-ду. В 1954—57 — секретар, другий секретар Челябінського обкому КПРС, 1957—59 — голова Челябінського раднаргопсу. В 1959—62 — перший секретар Карагандинського обкому

КП Казахстану. В 1962—64 — другий секретар ЦК КП Казахстану, 1964—66 — перший секретар Ростовського обкому КПРС. З 1966 — зав. відділом ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС. З липня 1971 — Голова Ради Міністрів РРФСР. На XXII—XXIV з'їздах КПРС обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

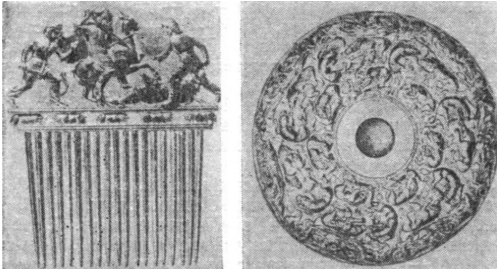
СОЛОМОНІК Елла Ісаївна (н. 29.V 1917) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1968). Н. в Свердловську в сім'ї службовця. В 1941 закінчила істор. факультет Ленінгр. ун-ту. В 1941—45 викладала історію в середній школі та пед. училищі. З 1948 — наук. співробітник відділу археології Кримського філіалу АН СРСР (тепер Ін-ту археології АН УРСР). Вивчав питання історії та епіграфіки Пн. Причорномор'я в античну епоху.

Тв.: Сарматские знаки Северного Причерноморья. К., 1959; Новые эпиграфические памятники Херсонеса. К., 1964.

СОЛОНІЦЬКИЙ БІЙ 1596 — вирішальний бій в урочищі Солониці поблизу м. Лубен під час *Наливайка повстання 1594—96*. Після бою в урочищі Гострий Камінь поблизу Білої Церкви (поч. квітня 1596) осн. загопи повстанців на чолі з С. *Наливайком* та Г. *Лободою*, забравши свої сім'ї, змушені були відійти на Лівобережну Україну. На випадок невдачі повстання вони мали намір відступити на територію Рос. д-ви. В кінці травня 1596 польс.-шляхет. військо на чолі з С. *Жолкевським* відрізало шлях відступу до рос. кордону. Сел.-козац. повстанські загопи спорудили в урочищі Солониці міцно укріплені табір з чотирьох рядів возів, оточених навколо валом і ровом. У таборі було 10 тис. чол., але безздатних налічувалося не більше 3 тис., решту становили сім'ї повстанців і поранені. С. *Жолкевський* мав бл. 5 тис. жовнірів, крім шляхет. збройних загонів. 16 (26).V 1596 почалася облога табору, що тривала бл. двох тижнів. Повстанці мужньо боролися. Вони сподівалися на допомогу загону запорожців на чолі з Підвисоцьким, що діяв у тилу ворога, але запорожцям прорватися до табору не вдалося. Оточені зазнавали великих втрат від польс. артилерії, в таборі бракувало харчів, води, почався масовий падіж коней. До того ж загострилися суперечності між реєстровими і нерєстровими козаками. Скориставшись з тяжкого становища повстанців, С. *Жолкевський* вступив у таємні переговори з Г. *Лободою*, пообіцявши реєстровцям амністію. Чутки про капітуляцію викликали між реєстровими і нерєстровими козаками збройну сутичку, в якій було убито Г. *Лободу*. 26.V (5.VI) польс.-шляхет. військо почало гарматний обстріл табору, готуючись 28.V (7.VI) почати вирішальний штурм. Але вночі проти 28.V (7.VI) верхівка реєстровців позрадницькому схопила С. *Наливайка*, М. *Шаулу* та ін. керівників повстання і видала С. *Жолкевському*. Під час переговорів польс.-шляхетське військо за наказом С. *Жолкевського* підступно напало на табір і вирізало кілька тисяч повстанців разом з їхніми жінками і дітьми. Тільки невелика частина козаків на чолі з К. *Кремпським* прорвала оточення і відступила на Запоріжжя.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Голобуцький В. А. Запорожское казачество. К., 1957. П. В. Михайлина (Чернівці).

СОЛОПЕНКО Тимофій Іванович (1899—25.VII 1944) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Н. в с. Пере-

Золоті гребінь та фіала з кургана Солоха.

рвинцях (тепер Драбівського р-ну Черк. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 служив у 433-му стрілк. полку 49-ї армії 2-го Білорус. фронту. 14.VII 1944 першим переправився вплав на зх. берег р. Німан біля с. Лунна (Гродн. обл., БРСР), брав участь у захопленні та утриманні плацдарму на зх. березі річки. В бою С. знищив 20 ворожих солдатів, був поранений, але не залишив поля бою. Загинув у бою на плацдармі.

СОЛОХА — скіфський «царський» курган кінця 5 — поч. 4 ст. до н. е. поблизу с. Великої Знам'янки Кам'янсько-Дніпровського р-ну Запоріж. обл. Досліджував С. 1912—13 М. І. Веселовський. Під нащипом 18 м заввишки виявлено два поховання — центральне, що було пограбоване, і бокове, яке повністю збереглося. В центр. похованні, крім гол. камери, виявлено госп. камеру та два поховання коней з багато оздобленими вуздечками. До комплексу бокового поховання входила камера могили царя з трьома боковими нішами, де було покладено насильно умертвлених слуг — юнака-винодара та джуру. Трохи віддалік виявлено поховання конюха біля п'яток забитих коней. Вуздечки коней оздоблені бронзою, сріблом та золотом. Від багатого вбрання царя залишилися численні золоті прикраси: нашивні бляшки, гривна (шійний обруч) з лев'ячими голівками, п'ять браслетів, гребінець із зображенням скіфів, що б'ються, та різні золоті речі. Знайдено також грец. шолом, бронзову шестиперу булаву, предмети озброєння, серед яких — піхви меча з золотом обкладкою, шість срібних посудин, оббиту золотими пластинами дерев'яну посудину, чорнолаковий кілік тощо. В тайнику виявлено золоту фіалу та горит (налуччя), прикрашений срібною пластиною із зображенням сцени бою. В бокових нішах містилися госп. речі. Всі предмети з С. зберігаються в *Ермітажі* в Ленінграді. *Лит.:* Артамонов М. И. Сокровища скіфських курганов в собрания Государственного Эрмитажа. Прага — Л., 1966 [бібліогр. с. 87—88].

Е. О. Петровська (Київ).

СОЛТИС (від нім. Schultheiss — сільський староста) — 1) В селах на зх.-укр. землях, що з 14 ст. піддали під владу шляхет. Польщі, службова особа, що її призначував феодал. С. були й в Зх. Закарпатті в 16 — 1-й пол. 18 ст. С. збирав з селян *чинш*, мав судову владу тощо. Посада С. існувала до 19 ст. 2) У селах Зх. України 1933—39 службова особа, що виконувала функції розпорядчого органу сільс. громади. С. обирала звичайно громадська рада і затверджував повітовий староста.

В. С. Кульчицький (Львів).

СОЛЮТРЕЙСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура початкової пори пізнього палеоліту. Назва походить від печерної стоянки Солютре у Франції.

С. к. виділив Г. Мортільє в 60-х рр. 19 ст. Існувала одночасно з *оріньякською культурою*. Тому початкову пору пізнього палеоліту називають *оріньяко-солотрейською*. Серед крем'яних знарядь С. к. характерні наконечники листовидної форми, оброблені з обох боків плоскою (т. з. солотрейською) ретушшю. Населення С. к. жило в умовах первіснообщинного родового ладу, половало на мамонтів, пн. оленів, коней та ін. тварин. Належало до людей сучас. фізичного типу (кроманьйонці). В умовах холодного клімату мешканці стоянок С. к. споруджували довгочасні житла, використовуючи камінь та великі кістки тварин. Деякі дослідники вважають С. к. характерною лише для невеликої території Зх. Європи, зокрема Франції. Інші гадають, що її пам'ятки були поширені майже на всій території Європи, і включають до їх числа, зокрема, стоянки Костенки I і Гагаріно на Дону, Авдеево на Сеймі, Бердж на Сожі, Молодовс V в серед. течії Дністра (див. *Молодове*), Пшемдто у Чехословаччині й Віллендорф в Австрії. Існує гіпотеза про походження С. к. від більш ранньої селетської культури, поширеної в Центр. Європі (тер. Угорщини, Чехословаччини та ін. країн). *Лит.:* Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953. I. Г. Шовкоплас (Київ).

СОЛЯК Марія Василівна (17.II 1912—1944) — активний діяч комсомолу Зх. України. Член КПЗУ з 1932. Н. в с. Заріччі (тепер ПНР) в сім'ї вчителя. Брала активну участь у революц. русі. Не раз була заарештована, сиділа в тюрмах. Депутат і член президії Укр. Народних Зборів 1939; член повноважної комісії *Народних Зборів Західної України*, яка брала участь у 5-й сесії Верховної Ради СРСР та 3-й сесії Верховної Ради УРСР. В 1940—41 працювала у Львівському обл. відділі нар. освіти. Під час Великої Вітчизн. війни працювала в госпіталях, потім пішла на фронт, брала участь у визволенні України.

СОЛЯНИЙ ШЛЯХ — сухопутний торг. шлях, яким возили сіль у Київську Русь з кримського узбережжя Чорного м. Мав два розгалуження, з яких одне починалося з Переяслава, друге — з Ромен. Поблизу гирла р. Ворскли ці розгалуження з'єднувалися. Біля *Переволочної* С. ш. переходив на правобережжя Дніпра. На Кам'янському перевозі (поблизу гирла р. Конки) вдруге перетинав Дніпро і біля тепер. Каховки повертав на Перекоп у напрямі Корсуня (Херсонес), Суража (Судак), Кафи (Феодосія).

В. Г. Фоменко (Запоріжжя).

СОМКО Яким Семенович (р. н. невід. — 28.IX 1663) — наказний гетьман Лівобережної України [1660—63]. Походив з міщан м. Переяслава (тепер Переяслав-Хмельницький Київ. обл.). Його сестра Ганна була першою дружиною Б. Хмельницького. С. був виразником інтересів верхівки козац. старшини, яка відстоювала воз'єднання України з Росією і виступала проти шляхет. Польщі. В 1652 обіймав посаду прилуцького полковника. Призначений 1660 наказним гетьманом, С. виступив проти підписаного Ю. Хмельницьким *Слободиченського трактату 1660*, за яким Україна поривала зв'язки з Росією і переходила під владу шляхет. Польщі. Однак, відстоюючи воз'єднання України з Росією, С. та його прихильники домагалися від царського уряду збереження феодал. привілеїв козац. старшини, зміцнення її політ. влади і розширення автономії Лівобережної України в складі Рос. д-ви. Після зради Ю. Хмельницького С. очолював укр.-козац. військо, яке разом з рос. збройними силами 1660—62 вело військ. дії проти польс.-шляхет.

загарбників та їхніх союзників крим. татар. У 1662 прихильники С. на старшинській раді в Козельці (тепер с-ще м. т. Черніг. обл.) обрали його гетьманом України. Проти С. виступило старшинське угруповання, яке висувало гетьманом ніжинського полковника В. Золотаренка. Запідозрений у сепаратизмі, С. викликав недовolenня царського уряду. Скориставшись з загострення боротьби нар. мас України проти феодал. гніту козац. старшин, царський уряд відмовився затвердити С. гетьманом. На *Чорній раді 1663* гетьманом Лівобережної України обрали І. Брюховицького. С. та ряд його прихильників було звинувачено в таємних зв'язках з правобережним гетьманом П. Тетерею та польсь. шляхет. урядом і за судовим вироком страчено в м. Борзни (тепер Черніг. обл.).
Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70-х роках XVII ст. К., 1960. С. П. *Майборода* (Київ).

СОРДІЯ Бондзі Авксентійович (1911–10.III 1944) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Канд. у члени Комуністич. партії з 1943. Н. в с. Цайші (тепер Зугдідського р-ну Груз. РСР) в селян. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. В 1943 закінчив курси мол. лейтенантів. Як командир роти 836-го стріл. полку 38-ї армії Ворон. фронту з групою бійців 27.IX 1943 першим форсував Дніпро в районі с. Лютижа на Пн. від Києва, захопив плацдарм на правому березі ріки. Протягом 10 днів бійці на чолі з С. стримували натиск переважаючих сил ворога, знищили до 75 ворожих солдатів та офіцерів і забезпечили переправу батальйону. Загинув у бою.

СОРОК ДРУГА СТРЕЛЬЦЬКА ДИВІЗІЯ — загальновійськ. з'єднання рад. військ. Сформована в січні 1919 в районі Луганська на базі донецьких партизан. загонів під назвою 4-а партизан. стріл. д-зія. В березні 1919 перейменована на 42-у стріл. д-зію. В 1919 у складі *Тринадцятої армії* вела бої проти денікінців, зокрема брала участь у визволенні Вовчанська, Куп'янська, Слов'янська, Бахмута, Бердянська, Маріуполя, 1920 — у розгромі *євразійців* і *маховичин* в Пн. Таврії. В березні 1921 д-зію переформовано на окрему стріл. бригаду. Д-зією командували Ф. Ю. Дибенко, І. Х. Паука, Г. Д. Гай, Ф. К. Калнін, М. І. Розен, М. В. Калмикова та ін.

Г. О. *Смирнова* (Москва).

СОРОК ПЕРША СТРЕЛЬЦЬКА ДИВІЗІЯ — загальновійськ. з'єднання рад. військ. Сформована 19.VII 1919 на базі групи військ Сумського напрямку *Чотирнадцятої армії*. В серпні 1919 — березні 1920 брала участь у боях проти денікінців, зокрема у визволенні Охтирки, Харкова, Полтави, Павлограда, Синельникового, Одеси, в травні — жовтні 1920 — проти військ бурж.-поміщицької Польщі, в т. ч. у боях за Могилів-Подільський, Кам'янськ-Подільський, Чортків, Бучач, Тернопіль, у листопаді — грудні 1920 — в розгромі петлюрівських банд. 21.XII 1920 д-зію переформовано на окрему стріл. бригаду. Д-зією командували М. В. Молкочанов, Р. П. *Ейдеман*, Ж. Ф. Зомберг, Ю. В. *Саблін*, В. І. Стойкін та ін.

Г. О. *Смирнова* (Москва).

СОРОК П'ЯТА ВОЛІНЬСЬКА ЧЕРВОНОПРАПОРНА СТРЕЛЬЦЬКА ДИВІЗІЯ — загальновійськ. з'єднання рад. військ. сформоване в червні 1919 в районі Одеси на базі Управління *Третьої Української радянської армії* та частин 5-ї Укр. стріл. д-зії. В серпні — вересні 1919 взяла участь у *Південному поході частин 12-ї армії* по денікінських і петлюрівських тилах, у жовтні 1919 у складі *Дванадцятої армії* — в боях проти де-

нікінців у районі Києва, в листопаді 1919 — у боях проти Юденича під Петроградом, з кін. листопада 1919 до лютого 1920 у складі *Чотирнадцятої армії* — в боях проти денікінців на тер. України (в районах Катеринослава, Олександрівська, в *Одеській операції 1920*). В березні — квітні 1920 д-зія в складі 12-ї армії вела бої проти петлюрівців на Проскурівському напрямі, з кін. квітня до кін. червня 1920 у складі фастів. групи військ *Південно-Західного фронту* — наступальні бої проти військ бурж.-поміщицької Польщі, в т. ч. по визволенню Білої Церкви, Бердичева, Чуднова. З кін. червня 1920 д-зія підпорядкована *Першій Кінній армії*, а з серпня 1920 у складі 14-ї армії вела бойові дії на польс. фронті, зокрема на Львів. напрямі. З грудня 1920 д-зія в складі військ Київ. військ. округу брала участь у ліквідації куркульсько-націоналістич. банд. За бойові подвиги д-зію нагороджено почесним Червоним прапором (вересень 1919), за участь у роботі на трудовому фронті — орденом Трудового Червоного Прапора УСРР (1922). 17.XI 1921 д-зії присвоєно найменування Волинської. Д-зією командували С. М. *Савицький*, Й. Е. *Якір*, І. І. *Гаркавий*, П. Ю. *Княгиницький* та ін.

Н. В. *Германова* (Москва).

СОРОК СЬОМА АРМІЯ — загальновійськ. об'єднання Рад. Армії, сформоване 1.VIII 1941 під час Великої Вітчизн. війни, що брало участь в обороні й визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У 1941 перебувала в резерві Закавказького фронту. 27.I—16.V 1942 брала участь в оборонних боях на Керченському п-ові, з 20.V 1942 в складі Пн.-Кавказького фронту — в обороні Таманського п-ова і Новоросійська, з січня 1943 — в наступальних операціях на Пн. Кавказі. З 1.VIII 1943 в складі *Воронезького фронту* (з 20.X 1943 — *Першої Української фронту*) армія брала участь у визволенні України, зокрема в *Белгородсько-Харківській наступальній операції 1943*, у боях на Лівобережній Україні, визволивши Гадяч (12.IX), Хорол (19.IX), Золотоношу (22.IX). В ході *битви за Дніпро 1943* армія 29.IX форсувала Дніпро і захопила на правому березі плацдарми в районі Канева, 12—24.X вела бої в районі Букрина. З 20.II 1944 армія в складі 2-го Білорус. фронту. В березні — квітні вела бої в районі Ковеля. З 5.IV 1944 в складі 1-го Білорус. фронту брала участь у Люблінсько-Брестській наступальній операції, в ході якої визволила Ковель (6.VII), у визволенні Польщі, в боях на тер. Німеччини, зокрема у Вісло-Одеській, Сх.-Померанській та Берлінській наступальних операціях. Армією командували В. В. Новиков (25.VII—19.X 1941), К. Ф. Баранов (19.X 1941—7.II 1942), С. І. Черняк (7.II—15.II 1942), К. С. Колганов (16.II—29.V 1942), Г. П. Котов (29.V—18.IX 1942), А. А. Гречко (18.IX—19.X 1942), Ф. В. *Камков* (19.X 1942—25.I 1943), К. М. *Леселідзе* (25.I—16.III 1943), О. І. Рижов (17.III—12.VII 1943), П. М. Козлов (13.VII—3.VIII 1943), П. П. Корзун (4.VIII—16.IX 1943), П. Ф. *Жмаченко* (17.IX—26.X 1943), В. С. Поленов (27.X 1943—7.V 1944), Ф. І. Перхорович (17.XI 1944—9.V 1945).

Г. І. *Ларіонова* (Московська обл.).

СОРОК СЬОМА СТРЕЛЬЦЬКА ДИВІЗІЯ — загальновійськ. з'єднання рад. військ, сформоване 30.IX 1919 як звєднена стріл. д-зія *Дванадцятої армії*. В жовтні 1919 перейменована на 47-у стріл. д-зію. В жовтні — грудні 1919 д-зія брала участь у боях проти денікінців у районах Чернігова і Києва, 1920 — проти військ бурж.-поміщицької Польщі на Правобережній Україні.

В червні 1920 д-зію розформовано. Д-зією командували І. І. Смолін, М. Г. *Кропив'янський* та ін. Г. О. *Смирнова* (Москва).

СОРОК ЧЕТВЕРТА АРМІЯ — загальновійськове об'єднання Рад. Армії, сформоване 1.VIII 1941 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У 1941 перебувала в складі Закавказького фронту. З 26.XII 1941 брала участь у *Керченсько-Феодосійській десантній операції 1941—42*, в ході якої після висадження в районі Феодосії просунулася на 10—15 км, 28.I—18.V 1942 у складі Кримського фронту вела оборонні бої на Керченському п-ові. В червні — грудні 1942 армія в складі Закавказького фронту брала участь в оборонних боях на Головному Кавказькому хребті й Грозненському напрямі, в січні — лютому 1943 (з 5.II — у складі Пд. фронту) — у визволенні Пн. Кавказу. З 18.VIII 1943 армія брала участь у визволенні України (з 20.X у складі *Четвертого Українського фронту*), зокрема у *Донбаській наступальній операції 1943*, під час якої визволила Маріуполь (10.IX), в *Мелітопольській наступальній операції 1943*, в ході якої визволила Каховку (2.XI). Розформована 7.XI 1943. Армією командували О. О. Хадєєв (28.VII—16.XII 1941), О. М. *Первушин* (16.XII 1941—16.I 1942), С. С. *Рождественський* (16.I—11.II 1942), І. І. Черняк (11.II—20.V 1942), А. О. Хрящов (20.V—2.VIII 1942), І. Ю. *Петров* (26.VIII—10.X 1942), К. С. Мельник (10.X—25.XI 1942), В. О. *Хоменко* (25.XI 1942—7.XI 1943). Г. І. *Ларіонова* (Московська обл.).

СОРОК ЧЕТВЕРТА СТРІЛЄЦЬКА ДИВІЗІЯ — загальновійськ. з'єднання рад. військ, сформоване 15.IV 1919 в складі *Першої Української радянської армії* під назвою 3-я прикордонна стріл. д-зія. 16.VI 1919 перейменована на 44-у стріл. д-зію, що ввійшла до складу *Десятичної армії*. 8.VIII 1919 в 44-у стріл. д-зію влило частини *Першої Української радянської дивізії*. В серпні — вересні 1919 д-зія вела бойові дії проти денікінців, зокрема взяла участь у *Київській операції 1919* (грудень). З кін. квітня 1920 д-зія в складі *Чотиринадцятої армії*, а з червня — 12-ї армії вела бої проти військ бурж.-поміщицької Польщі на Волині. З грудня 1920 д-зія — у складі Київ. військ. округу. За успішні бойові дії в роки громадян. війни д-зію нагороджено почесним Червоним прапором (1928), орденом Червоного Прапора (1930). Д-зією командували В. І. Буймистров, І. Н. *Дубовий*, М. О. *Щорс* та ін.

Н. В. *Германова* (Москва).
СОРОК ШОСТА АРМІЯ — загальновійськ. об'єднання Рад. Армії, що брало участь у визволенні України під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Сформована в серпні 1941. До серпня 1943 в складі Пн.-Кавказького і Закавказького фронтів брала участь в обороні Кавказу, у визволенні Кубані. З серпня 1943 — в складі Пд.-Зх. фронту. В ході *Донбаської наступальної операції 1943* перерізала з-цю Харків — Лозова і визволила пн.-сх. райони Дніпроп. обл. Брала участь у *битві за Дніпро 1943*, захопила кілька плацдармів на правому березі Дніпра. З 2.X 1943 — в складі Пд.-Зх. (з 20.X — 3-го Укр.) фронту відстоляла й розширила плацдарми на Сх. від м. Дніпродзержинська. Під час Дніпроп. наступальної операції 23.X—5.XI 1943 армія 25.X визволила Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. У *Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції 1944* С. ш. а. наступала на гол. напрями, 6.II визволила Апостолове, 22—24.II — Кривий Ріг і вийшла до р. Інгулець. У ході *Березнегуватсько-Снігурівської наступальної операції 1944* війська

армії завдавали гол. удару в заг. напрямі на м. Новий Буг і визволили значну територію між річками Інгулець і Пд. Буг. В *Одеській наступальній операції 1944* армія визволила значну частину тер. Микол. і Одес. областей, під час *Ясько-Кишинівської наступальної операції 1944* — Білгород-Дністровський (23.VIII), Ізмаїл і Рені (26.VIII). С. ш. а. брала участь у визволенні Болгарії, в Будапештській наступальній операції 1944—45, Балатонській операції 1945, Віденській і Празькій наступальних операціях 1945. Армією командували: С. І. Черняк (30.VII—21.XII 1941), О. О. Хадєєв (21.XII 1941—28.IV 1942), Сергацков (28.IV—28.VIII 1942), К. М. *Леселідзе* (28.VIII 1942—25.I 1943), І. Б. Рослий (25.I—10.II 1943), О. І. *Рижов* (11.II—22.III 1943), В. В. *Глаголев* (23.III 1943—27.V 1944), І. Т. Шльомін (27.V 1944—16.I 1945), М. С. Філіпповський (16.I—4.III 1945), О. В. Петрушевський (з 4.III 1945 — до кінця війни).

Г. І. *Ларіонова* (Московська обл.).

СОРОК ШОСТА КАТЕРИНОСЛАВСЬКА СТРІЛЄЦЬКА ДИВІЗІЯ — заг.-військ. з'єднання рад. військ, сформоване в червні 1919 в складі *Десятичної армії* на базі частин *Другої Української радянської дивізії* і двох стріл. бригад. У червні 1919 — січні 1920 д-зія брала участь у боях проти денікінців у районі Полтави, на Сумщині, у визволенні Лозової, Бердянська, Мелітополя, в січні — листопаді 1920 в складі *Тринадцятої армії*, а згодом — *Другої Кінної армії* — у бойових діях проти врангелівців, зокрема у Пн. Таврії, на *Каховському плацдармі*, в *Перекопсько-Чонгарській операції 1920*. В грудні 1920 — квітні 1921 д-зія охороняла Крим. узбережжя і вела операції по ліквідації куркульського бандитизму в Криму. 18.III 1921 д-зії присвоєно найменування Катеринославської. 26.IV 1921 д-зію переформовано на окрему стріл. бригаду. Д-зією командували О. Ленговський, Р. П. *Ейдман*, Ю. В. *Саблін*, І. Ф. *Федько*, В. Ф. Грушецький. Г. О. *Смирнова* (Москва).

СОРОКІН Абрам Борисович (н. 15.I 1908) — передовик с.-г. виробництва, Герой Соціалізму. Праці (1958). Н. в с. Комарах (тепер Великоновосілівківського р-ну Донец. обл.) в сел. сім'ї. Труд. діяльність почав 1926 слюсарем на шахті «Прохорівка» (Донбас). Працював директором школи (1931—41), радгоспу (1943—50), з 1950 — голова колгоспу (тепер імені XX з'їзду КПРС) Костянтинівського р-ну Донецької обл. Господарство, що його очолює С., з року в рік одержує високі й сталі врожаї зернових культур. Колгосп підтримує тісні зв'язки з науковцями 48 н.-д. с.-г. інститутів, постійно впроваджує досягнення науки й техніки. З 1952 колгосп ім. XX з'їзду КПРС є учасником ВДНГ.

В. І. *Лебедєв* (Донецьк).

СОРОКОВА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання Рад. Армії, що брало участь в обороні й визволенні України під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Сформована в серпні 1941 в складі Пд.-Зх. фронту і розгорнута на р. Десні на Пн. від Котопта. З 26.VIII 1941 вела оборонні бої на Пн. від Кролівця. 7.IX армія почала відходити на Сх. 30.IX—29.X 1941 вела оборонні бої на Сум. і Харків. напрямках. Потім до лютого 1943 вела бої на тер. Ворон. обл. В ході *Харківської наступальної операції 1943* С. а. в складі Ворон. (з 20.X — 1-й Укр.) фронту сприяла визволенню Харкова і визволила сх. райони Сум. обл. 22.II—23.III 1943 війська армії брали участь в оборонних боях на Харків. напрямі. Під час *Курської битви 1943* армія забезпечувала з Зх. наступ гол. ударного угруповання Ворон. фронту. Частини

ни армії 9.VIII визволили Тростянець, 19.VIII — Лебедин. У ході битви за Дніпро 1943 С. а. визволила Гадяч, Лохвицю, Лубни, Гребінку, Яготин та ін. міста і населені пункти. 30.IX війська армії захопили 2 плацдарми на правому березі Дніпра: на Пд. від с. Стайок і на Пд. Сх. від с-ща м. т. Ржищева (тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл.). 12—24.X 1943 С. а. в жорстоких боях відстояла і розширила плацдарми. Під час *Київської наступальної операції 1943* частини армії, діючи на Пд. від Києва, сприяли визволенню Києва. 13.XI—23.XII вела оборонні бої на Київ. напрямі, в районі Фастова — Трипілля. В ході *Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 1943—44* армія визволила Білу Церкву (4.I 1944) і Жашків (6.I 1944). Брала участь у *Корсунь-Шевченківській операції 1944*. В складі 2-го Укр. фронту відзначилася в *Уманській наступальній операції 1944*. Згодом брала участь у *Яссько-Кишинівській наступальній операції 1944*, в Дебреценській, Будапештській і Празькій наступальних операціях. Командуючі: К. П. Подлас (25.VIII 1941—5.III 1942), М. А. Парсегов (5.III—3.VII 1942), М. М. Попов (4.VII—24.X 1942), К. С. Москаленко (25.X 1942—27.X 1943), П. Ф. Жмаченко (з 27.X 1943 — до кінця війни).

Г. І. Ларионова (Московська обл.).
СОРОКОВІСЬКА СТРІЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ — загальновоїнська з'єднання рад. військ, сформоване в липні 1919 у складі 8-ї армії. В серпні 1919 — березні 1920 вела бої проти денікінців на Дону і Кубані, в липні — жовтні 1920 у складі *Тринадцятої армії* — проти врангелівців у Пн. Таврії. 17.X 1920 перетворена на стріл. бригаду. Д-зією командували М. І. Василенко, М. В. Сангурський та ін.

Г. О. Смирнова (Москва).

СОРОЧІНСЬКА ТРАГЕДІЯ 1905 — кривава розправа царських військ з повсталими селянами у с. Сорочинцях (тепер с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полт. обл.). Безпосереднім приводом до повстання був арешт у Сорочинцях 17 (30).XII члена місцевої сел. спілки Г. Безвіконного. 18 (31).XII селяни, зібравшись на мітинг, вивісили червоні прапори, роззброїли поліцію, заарештували пристава, вимагали звільнення з-під арешту Г. Безвіконного. Було обрано сел. к-т у складі М. Козиленка, Г. Мухи, Ф. Вільченка та ін., який очолив повстання. Наступного дня в село прибув каральний загін. Його зустріли бл. 5 тис. селян, озброєних вилами і косами. Під час збройної сутички було вбито командира карального загону і поранено двох козаків. Втрати селян становили 63 чол. вбитими і пораненими. Через два дні до Сорочинців за розпорядженням губернатора прибув новий каральний загін козаків з двома гарматами. Над повстанцями було вчинено криваву розправу. За наказом керівника каральної експедиції Ф. Філонова всіх сорочинських селян зігнали на площу, де вони протягом 4 год. стояли навколішках на снігу. Карателі пограбували селян і провели масові арешти. Багатьох повстанців було прилюдно висічено різками, 19 засуджено до тюремного ув'язнення та каторжних робіт. Кривава розправа над селянами викликала обурення і протест демократ. громадськості. Видатний рос. письменник В. Г. Короленко у «Відкритому листі статському радникові Філонову», надрукованому в газ. «Полтавщина», вимагав суду над карателем. На основі зібраного документ. матеріалу В. Г. Короленко написав книгу «Сорочинська трагедія», в якій розкрив справжні обставини кривавих подій у Сорочинцях і рішуче засудив дії царських поспіак. Незважаючи на поразку, повстання селян у Со-

Сорочинська трагедія. Картина художника І. М. Шульги. 1946.

рочинцях сприяло піднесенню сел. руху на Полтавщині. В багатьох селах відбулися мітинги протесту, на яких селяни висловлювали обурення діями царських катів і приймали рішення в разі появи військ чинити їм рішучий опір.

Лит.: Революція 1905—1907 гг. на Україні. Сборник документов и материалов, т. 2, ч. 1. К., 1955; Лось Ф. Е. Революция 1905—1907 годов на Украине. К., 1955; Лещенко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. К., 1956; Михайлюк А. Г. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905—1907 гг. «Исторические записки», 1954, т. 49; Рева І. М. Селянський рух на Лівобережній Україні 1905—1907 рр. К., 1964. М. Н. Лещенко (Київ).

СОСНІНА Ніна Іванівна (30.XI 1923—31.VIII 1943) — керівник комсомольського підпілля в м. Малині (Житом. обл.) під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1937. Н. у с. Кухарях (тепер Іванків. р-ну Київ. обл.) в сім'ї лікаря. Восени 1941 очолила підпільну комсомольську групу, яка на поч. 1942 влилася в підпільну орг-цію, що її очолював П. А. Тараскін. С. стала секретарем орг-ції. Брала участь у розповсюдженні листівок. Встановила зв'язок з антифашистськи настроєними словами й угорцями, що перебували в складі гітлерівських військ, одержувала від них зброю, продукти і відомості про плани карателів. Після арештів і загибелі ряду підпільників, у т. ч. і П. А. Тараскіна (січень 1943), підпільну орг-цію очолила С. Загинула разом з батьком І. І. Сосніним під час бою проти фашист. карального загону. Школи в Малині, в якій вчилася С., присвоєно її ім'я. Портрет, с. 138.

СОСЮРА Володимир Миколайович (6.I 1898—8.I 1965) — укр. рад. поет. Член КПРС з 1920. Н. на ст. Дебальцеве (тепер місто Донец. обл.) в сім'ї шахтаря. Учасник громадян. війни. В 1918 як член робітн. дружини брав участь у збройному повстанні проти австро-нім. інтервентів та гетьманців. Учився в Харків. комуністичному ун-ті ім. Артема (1922—23) та на робітфакі Харків. ін-ту народної освіти (1923—25). Належав до літ. орг-цій «Плуг», «Гарт», ВУСПП. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 був кореспондентом фронтової газети. Друкуватися почав 1917. У 1921 вийшла перша зб. віршів С. — «Поезії», 1922 — зб. «Червона зима», які відображали героїку Великого Жовтня і громадян. війни. Утвердженню нової рад. дійсності присвячено поему «Дніпрелістан» (1926), зб. «Юнь» (Х., 1927). В поємі-памфлеті «Відповідь» (1927) С. затаврував націоналістич. запроданців. У 30-х рр. опублікував ряд книг, віршів та поем: «Червоні троянди» (Х., 1932), «Нові поезії»

Н. І. Сосніна.

В. М. Сосюра.

(К.— Х., 1937), «Люблю» (К., 1939), «Журавлі прилетіли» (К., 1940), автобіографічну поему «Червоногвардієць» (К., 1940). У зб. «Червоним воїнам» (К.— Х., 1941), «Під гул кривавий» (Уфа, 1942), «В годину гніву» (Саратов, 1942), поєми «Олег Кошовий» (1943) оспівано мужніх захисників Батьківщини. Автор зб. «Щоб сади шуміли» (К., 1947), «Солов'їні далі» (К., 1957), «Щастя сім'ї трудової» (К., 1962), «Осінні мелодії» (К., 1964) та ін. Твори С. перекладено багатьма мовами народів СРСР і світу. Держ. премія СРСР, 1948. Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1963. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Твори. В 10 т., К., 1970—72; Рос. перекл.— Стихотворения и поэмы. М., 1960; Стихи. М., 1971.

Лит.: Володимир Сосюра. К., 1958; Голос ніжності і правди. Спогади про Володимира Сосюру. К., 1968; Бу р л я й Ю. Володимир Сосюра. К., 1959; Р а д ч е н к о С. Володимир Сосюра. Літературно-критичний нарис. К., 1967; Ба г р и ч М. І., С к а ч к о в В. М. Володимир Сосюра. Бібліографічний покажчик. Х., 1966.

СОТЕННА СТАРШИНА — військ. і цивільна адміністрація *сотні* на Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Очолював її *сотник*. До С. с. входили також сотенний отаман, писар, осавул і хорунжий. Осн. функцією С. с. було зміцнення економіч. і політ. панування укр. феодалів над нар. масами. Формально С. с. вважалася виборною, фактично вже з кін. 17 ст. її починає призначати полкова старшина з наступним затвердженням вищою старшинською адміністрацією. С. с. на Слобідській Україні ліквідовано 1765, Лівобережній — на поч. 80-х рр. 18 ст. О. І. Пупро (Київ).

СОТЕННИЙ СУД — на Україні в 2-й пол. 17—18 ст. суд на тер. *сотні*, що розглядав кримінальні та цивільні справи. Спочатку діяв разом з ратушним судом в складі представників *сотенної старшини* й міської знаті (*війта*, *городового отамана*, *бурмистрів*, *лавників*, *райців*), ключові інтереси яких він захищав. У кінці 1-ї пол. 18 ст. С. с. відокремилися від ратушних. С. с. проводив розслідування справ на місці, переглядав рішення сільських судів, перед С. с. укладалися й різні цивільні угоди. Важливі справи С. с. передавав на розв'язання *полкового суду*, який затверджував і окремі вироби С. с. Під час війни або походу С. с. діяв у складі *сотенної старшини* як *військово-польовий суд*.

СОТНИК — 1) Особа, яка очолювала військ. та адм.-тер. одиницю — *сотню* на Лівобережній та Слобідській Україні в 2-й пол. 17—18 ст. С. підлягала *сотенній старшині*. З часів нар.-визвольної війни 1648—54 С. обирали козаки. Пізніше, за *Коломацькими статтями 1687*, С. призна-

чав гетьман, а після 1764 — президент Малоросійської колегії. На Слобожанщині С. призначала місцева царська адміністрація. С. були значими землевласниками. Після ліквідації автономного устрою на Україні (на Слобожанщині 1765, на Лівобережжі на поч. 80-х рр. 18 ст.) посаду С. скасовано. 2) Військ. звання в реєстровому козацькому війську (див. *Реєстрові козаки*). 3) Офіцерський чин у козачих військах дореволюц. Росії, що відповідав чинові поручика в регулярній армії. О. І. Пупро (Київ).

СОТНЯ — 1) Військ. одиниця в давньоруському війську. 2) Адм.-тер. та військ. одиниця на Лівобережній та Слобідській Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Складава частину *полку*. Охоплювала територію 10 і більше сіл. С. очолював *сотник* з *сотенною старшиною*. Проте окремі С. були підпорядковані лише гетьманові (зокрема, Глухівська, Новомлинська, Кролевецька, Коропська, Воронежська та Ямпільська С. Ніжинського полку, козаків яких залучали до охорони гетьмана). С. було ліквідовано на Слобідській Україні 1765, на Лівобережній — на поч. 80-х рр. 18 ст. 3) Військ. одиниця в реєстровому козац. війську (див. *Реєстрові козаки*). 4) Станова організація *купецтва* на тер. Давньої Русі, Росії та України (12—17 ст.), подібна до середньовічної *гільдії*. У 16—17 ст. С. об'єднували як купецтво (гостинна, суконна), так і дрібних торговців і ремісників (чорн. С.). 5) Військ. одиниця в козачих військах дореволюц. Росії, що дорівнювала ескадроніві або роті.

О. І. Пупро (Київ).

СОФІЇВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — могильник часів *мідного віку*, відкритий 1947 біля с. Софіївки Баршівського р-ну Київ. обл. Досліджували його 1948. Виявлено бл. 150 поховань з обрядом трупоспалень в урнах і без урн. У похованнях знайдено глиняний посуд, знаряддя праці та зброю, виготовлені з каменю, кременю й міді, а також прикраси. Аналогічні С. м. могильники та одночасні з ними поселення згодом були виявлені й досліджені в різних місцевостях Київщини; вони дістали назву софіївських. Ці пам'ятки становлять місцевий, середньодніпровський варіант трипільської культури і датуються серед. 3-го тис. до н. е.

Лит.: За х а р у к Ю. М. Софіївський тілопальний могильник. — Самойловський І. М. Тілопальний могильник коло с. Софіївки. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 4. К., 1952; За х а р у к Ю. М. Пам'ятки софіївського типу. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

СОФІЙСЬКИЙ СОБОР у Києві — визначна пам'ятка архітектури *Київської Русі*. Згідно з Іпатівським літописом, його було засновано 1037 за князювання *Ярослава Мудрого* (згідно з Новгородським І літописом, — 1017). В плані храм являє прямокутник, поділений 12 опорними стовпами на 5 нефів, які на Сх. закінчуються півкруглими апсидами. Був оточений з трьох боків двома рядами галерей, з яких внутрішня була двоярусна, а зовнішня — одноярусна, відкрита. Опорні, хрещаті в плані стовпи тримають склепіння та 13 бань. С. с. належить до храмів хрестовобаневого типу: на перетині гол. поздовжнього та поперечного нефів утворюється хрещатий простір, над яким підноситься гол. баня. Цей хрещатий простір з трьох боків оточують хори, сходи на які розміщено в двох баштах. Чергування шарів колотого каменю й цегли в кладці стін надавало соборові привабливого вигляду. С. с. багато оздоблений фресками й мозаїками, органічно пов'язаними з архітектурою інтер'єру. Мозаїки і фрески створили в 11 ст. місцеві та візант. майстри. Смальту для мозаїк виготовляли в київ. майстернях.

Переважають розписи на євангельські сюжети. Гол. частина храму — баня, опорні арки та вівтар — оздоблені мозаїкою, всі ін. частини — фресками. В зеніті центр. бані — мозаїчне зображення Вседержителя, нижче — зображення архангелів (зберігся фрагмент лише однієї мозаїчної фігури). Так само частково збереглися зображення в шій бані, в замках арок, у парусах підбаневого барабана, на арках. На площинах стовпів арки гол. вівтаря — мозаїчна композиція «Благовіщення». Серед мозаїк С. с. відзначається величезне зображення Матері божої в молитовній позі Оранти. Під зображенням Оранти добре збереглася багатофігурна мозаїчна композиція 11 ст. «Євхаристія» («Причащення»), а під нею — постаті «Святителів» (упілилі лише верхні частини зображень). Мозаїки відзначаються великим багатством тональної гами. Пд. та пн. вівтарі розписані сценами на теми життя святих, тоді як середохрестя — на тему 12 євангельських річних свят. Інтерес становлять фрески на світські сюжети (груповий портрет сім'ї Ярослава Мудрого, сцени змагань на іподромі, полювання, розваг тощо).

Собор був також і гол. громад. спорудою міста. Тут відбувалися урочисті церемонії — прийоми послів, обрання князя тощо. При С. с. було засновано першу на Русі бібліотеку і, як гадають, створено центр літописання і книгописання. Протягом багатьох років собор був також місцем поховання великих князів і митрополитів. У 1054 тут похований Ярослав Мудрий, 1093 — його син Всеволод Ярославич, 1125 — Володимир Мономах. В С. с. 17—19 (27—29). І 1654 князи після прийняття Переяславською радою 1654 рішення про возз'єднання України з Росією присягли на вірність братерській дружбі з рос. народом. Під час монголо-татарської навали в 13—15 ст. собор зазнав великих пошкоджень. В 1-й пол. 17 ст. його відбудовано й реставровано. Первісний стінопис С. с. у 17 і 19 ст. був замальований. В кінці 17 — на поч. 18 ст. внаслідок значних переробок та добудов собор зовні набув форм укр. барокко. Зокрема, всім баням замість попередньої шолоподібної форми надано характерної для укр. архітектури того часу групоподібно-барокової форми, зх. і сх. фасади оздоблено витонченими бароковими фронтонами, а бані позолочені сусальним золотом. У 18 ст. було створено ансамбль будівель, що оточують собор (дзвіниця, палац митрополита, бурса та ін.). У такому вигляді С. с. дійшов до нашого часу. З 1934 весь архітектурний комплекс С. с. оголошено держ. архітектурно-істор. заповідником. У соборі відкрито музей. За роки Рад. влади в Софійському заповіднику проведено великі наук. дослідження, а також реставраційні роботи (1928, 1934—38, 1947—49, 1952—64), в результаті яких давньорус. стінописи очищено від пізніших шарів. Іл. на вклейці, т. 2, с. 192—193; т. 3, с. 259.

Лит.: Історія українського мистецтва, т. 1. К., 1966 [бібліогр. с. 415—424]; Логвин Г. Н. Украинское искусство. М., 1962; Історія мист і сіл Української РСР. Київ. К., 1968; Асеев Ю. С. Архитектура Київської Русі. К., 1969 [бібліогр. с. 184—190]; Асеев Ю. С. Мистецтво стародавнього Києва. К., 1969 [бібліогр. с. 232—237]; Кресальний М. Й. Софія Київська. К., 1967; Кресальний М. Й. Софійський заповідник у Києві. К., 1960 [бібліогр. с. 419—426]; Лазарев В. Н. Мозаики Софии Киевской. М., 1960; Высокый С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., в. 1. К., 1966 [бібліогр. с. 229—232]; Логвин Г. Н. Софія Київська. К., 1971. Г. Н. Лозин (Київ).

СОФІЯ ОЛЕКСІВНА (1657—1704) — правительниця Рос. д-ви [1682—89], старша сестра Петра I. Після смерті царя Федора Олексійови-

Софійський собор у Києві. 1037.

ча, спираючись на реакційне боярство та московських стрільців, добилася проголошення царем, поряд з Петром I, і другого свого брата Івана V Олексійовича. 29.V (8.VI) 1682 стала правительницею-регентшою при малолітніх царях. У вересні 1682 придумала спробу стрільців підняти повстання. За правління С. О. відбулися під керівництвом її фаворита В. В. Голіцина *Кримські походи 1687 і 1689*, що закінчилися невдачею. В 1687 на прохання укр. старшинської верхівки позбавила гетьманства І. Самойловича і затвердила гетьманом І. Мазепу, який разом з козац. старшиною підписав *Коломацькі статті 1687*, що посилювали владу рос. царизму на Лівобережній Україні. У серпні 1689 Петро I усунув С. О. від влади і ув'язнив у Новодівичий монастир. Після невдалої спроби використати повстання стрільців 1698 для захоплення влади і боротьби проти петровських реформ С. О. було постріжено в черницю.

СОФРОНОВ Георгій Павлович (н. 19.IV 1893) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1917. Н. в м. Серпухові в сім'ї робітника. Учасник 1-ї світової війни. З 1917 — в Червоній гвардії, з 1918 — в Рад. Армії. В роки громадян. війни — командир полку і бригади на Сх. і Зх. фронтах. У 1935 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував військами Приморської армії Пд. фронту, що брала участь в *Одеській обороні 1941*, пізніше був пом. командуючого військами Зх. фронту, заст. ком. військами 3-го Білорус. фронту. В 1946—53 — на викладацькій роботі в Академії Ген. штабу. З 1953 — у відставці. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. М. Р. Кошкін (Москва).

СОХОР (Sochor) Антонін (16.VII 1914 — серпень 1950) — чехословац. військовослужбовець, підполковник, Герой Рад. Союзу (1943). Н. в м. Духцові (тепер ЧССР) у сім'ї шахтаря. Закінчив військ. училище. В 1939 після окупації Чехословаччини фашист. загарбниками нелегально виїхав до Польщі, а звідти до СРСР. В 1942 вступив до чехословац. військ. частини, яка формувалася в СРСР. В її складі брав участь у війні на рад.-нім. фронті. Відзначився в боях за визволення Києва у ли-

стопаді 1943, командуючи ротою автоматників танк. батальйону 1-ї Чехословац. бригади. Загинув у автомоб. катастрофі.

I. А. Петерс (Київ).

СОЦЕНКО Олександр Микитович (1924—9.V 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії рядовий, Герой Радянського Союзу (1945). Н. в с. Чалбасах (тепер Виноградове Цюрупинського р-ну Херс. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни служив сапером у 70-му стріл. полку 2-ї гвард. армії 4-го Укр. фронту. Відзначився в боях за Севастополь. 9.V 1944 переправився на човні з групою бійців через Північну бухту і зайняв плацдарм у місті, щоб полегшити полкові форсування бухти. Відбиваючи атаки ворога, С. знищив у цьому бою 35 ворожих солдатів і сам загинув.

СОЦІНІАНИ — представники раціоналістичного напрямку серед протестантів-антитринітарів (див. *Аріанство*), що відображали прагнення і настрої демократич. верств населення. Засновниками соцініанства, яке зародилося в серед. 16 ст. у Швейцарії, були італійці Л. Соцін і Ф. Соцін. Заперечуючи християнське вчення про трійцю, вони визнавали Ісуса Христа не богом, а людиною; відкидали реліг. вчення про першогріх і приреченість людства. С. проголошували свободу совісті, думки і волі людини. Вони надавали великого значення освіті, засновували свої школи, друкарні. Вчення С. мало значний вплив на розвиток демократич. крила *Реформації*. Найбільшого поширення набуло в 2-й пол. 16 — на поч. 17 ст. на тер. Польщі, Литви, серед шляхти на Україні (Чернігів, Хмельник, Гоща, Київ), в Білорусії. Проте в умовах наростання соціальної та нац.-визвольної боротьби укр. і білорус. народів роль ідеологічної опозиції католицизму все більше відіграло *православ'я*, що підірвало соціальну базу і вплив С. Під час католицької реакції в 17 ст. громади С. в Речі Посполитій було розгромлено. Нині групи С. існують в Англії та США (т. з. унітарії).

A. I. Пашук (Львів).

«СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТ» — літературно-політ. огляди-збірники, які видавала рос. мовою група *«Визволення праці»* 1888—92 в Женеві й Лондоні. Вийшло 5 книг. Керівна роль у виданні «С.-д.» належала Г. В. Плеханову. В «С.-д.» надруковано матеріали «З листування К. Маркса в 1843 році», статтю Ф. Енгельса про зовн. політику рос. царизму, а також матеріали про визвольний рух у Росії. «С.-д.» відіграв значну роль у поширенні ідей марксизму в Росії, в т. ч. на Україні.

«СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТ» — нелегальна газета, центр. орган РСДРП. Видавався з перервами з лютого 1908 до 31.I (13.II) 1917. Вийшло 58 номерів. Перший номер вийшов у Росії (Вільно — Петербург), наступні — в Парижі (№ 2—32) і Женеві (№ 33—58). Спочатку до редакції входили, крім більшовиків, меншовики і польсь. соціал-демократи. З грудня 1911 «С.-д.» виходив під редакцією В. І. Леніна, який спрямовував його по марксистському шляху. Газета відстоювала програмні вимоги партії, вела боротьбу проти опортуністів, роз'яснювала політику партії у питаннях війни, миру й революції. В ній опубліковано бл. 90 статей і заміток В. І. Леніна. В «С.-д.» друкувалися листи, кореспонденції з України. Газету розповсюджували в Катеринославі, Києві, Луганську, Миколаєві, Одесі, Харкові, Херсоні та ін. містах. Окремі статті з «С.-д.» передруковували більшовицькі газети на Україні. В 1915 редакція «С.-д.» видавала журн. *«Комуніст»*. 1916 — *«Збірник „Соціал-демократів“*.

Л. Д. Алексєєв (Київ).

«СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНИЙ СОЮЗ ГІРНИЧОЗАВОДСЬКИХ РОБІТНИКІВ ПІВДНЯ РОСІЇ» — соціал-демократична організація, створена в січні 1902 в Ростові-на-Дону. Об'єднавала Юзівську, Маріупольську, Слов'янську, Бахмутську, Луганську, Щербинівську, Алмазо-Юр'євську, Таганрозьку с.-д. групи. До «Союзу» входило бл. 400 чол. Мета його — проведення с.-д. пропаганди серед робітників Донбасу. «Союз» встановив зв'язки з Донським, Київським, Харківським к-тами РСДРП. У жовтні 1902 заявив про свою солідарність з *«Маніфестом Російської соціал-демократичної робітничої партії»* (1898) і входження до партії. В 1-й пол. 1903 «Союз» мав підпільну друкарню, в якій видав понад 60 тис. листівок, брошур. Розповсюджував газ. *«Искру»* і видання *«Искры»*. Визнавши на поч. 1903 *Організаційний комітет (ОК) по скликанню Другого з'їзду РСДРП* керівним органом партії, керівники «Союзу» разом з тим підтримували зв'язки з різними опортуністич. групами, зокрема «економістами» та їхнім органом — журн. *«Красное знамя»*. 18.IV (1.V) 1903 з певними застереженнями «Союз» оголосив про приєднання до «Искры». На II з'їзді РСДРП делегат «Союзу» займав позицію «центру», а потім прирхнув до меншовиків. Цю опортуністичну лінію пізніше схвалила верхівка «Союзу». Після II з'їзду партії керівники «Союзу» виступили проти рішень з'їзду й остаточно перейшли в табір меншовиків. У 1904 «Союз» припинив своє існування.

О. А. Парасунько (Київ).

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЗЕМЛІ — перехід землі у загальнонародну власність. У Росії вимога С. з. дістала поширення як гол. принцип аграрної програми партії *есерів* (січень 1906), що передбачала розподіл землі за трудовою або споживчою нормою при застосуванні власної праці, тобто на підставі «зрівняльного користування». В. І. Ленін, більшовики вказували, що ця програма не виходила за межі завдань *буржуазної революції*, бо само по собі знищення приватної власності на землю і зрівняльний розподіл її ще не створюють соціалістич. відносин у землеробстві. Навпаки, при збереженні приватної власності на ін. засоби виробн. це приведе до широкого розвитку капіталістич. відносин у с. г. Об'єктивно програма С. з. відповідала сел. настроям на бурж.-демократич. етапі революції. Після Лютн. революції 1917 есери, що стали на шлях угодовства з контрреволюц. буржуазією, зрадили власну агр. програму. Ленінський *Декрет про землю* 1917 включав сел. наказ про землю, що відображав настрої та вимоги широких сел. мас. Термін *«С. з.»* увійшов до *Декларації прав трудячого і експлуатованого народу*. Ним було названо законодавчий акт Рад. д-ви, який розвивав положення Декрету про землю — «Основний закон про соціалізацію землі», затверджений ВЦПКВ 27.I (9.II) 1918. Перехід землі у всенародну власність (у формі передачі її у власність Рад. д-ви) визначив по суті С. з. в справжньому, наук. розумінні, створював передумови для виникнення соціалістич. виробнич. відносин на селі. Соціально-економічні перетворення 20—30-х рр., перемога соціалізму в с. г. закріпили успішнішого землі не лише в юрид. плані, але й відносно госп. використання осн. засобів с.-г. виробництва.

СОЦІАЛІЗМ (франц. socialisme; від лат. socialis — суспільний) — перша, нижча фаза комуністичної суспільно-економіч. формації (див. Ко-

мунізм), що історично приходить на зміну капіталізму шляхом революц. перебудови суспільного життя на основі повалення влади поміщиків та капіталістів і встановлення *диктатури пролетаріату*, знищення приватної власності на засоби вироб. і заміни її суспільною власністю. С. — це суспільний лад, де знищено експлуаторські класи і експлуатацію людини людиною, ліквідується протилежність між розумовою і фізичною працею, між містом і селом, здійснюється плановий розвиток нар. г-ва з метою повнішого задоволення матеріальних і культ. потреб трудящих. Розподіл за С. здійснюється за принципом: «від кожного — по його здібностям, кожному — по його праці». Для соціалістич. суспільства характерні спільні корінні інтереси робітників, селян та інтелігенції, незламна соціальна та ідейно-політ. єдність всього народу. Соціалістич. лад забезпечує для всіх членів суспільства право на працю, на освіту, на відпочинок, на *соціальне забезпечення*, усуває нац. гноблення, залучає мільйони членів суспільства до управління д-вою і створює справжнє народовладдя трудящих. С. знищує соціально-економічні причини воєн і створює умови для розвитку дружби й співробітництва між народами; з самої природи С. випливає послідовна мирна зовн. політика. За С. вперше створюються умови для вільного і всебічного розвитку особи, для розвитку науки, культури, мистецтва. Проте С. не може ще бути вільним від традицій і забобів *капіталізму*, на зміну якому він приходить. Соціалістичне суспільство довгий час «в усіх відношеннях, в економічному, моральному й розумовому, зберігає ще родимі плями старого суспільства, з надр якого воно вийшло» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 19). Дальший розвиток С. на його власній, ним самим створеній основі закономірно приводить до вищої фази комунізму, коли на основі всебічного розвитку продуктивних сил здійснюється вищий принцип: «від кожного — по здібностям, кожному — по потребах». Протягом століть кращі уми людства мріяли про ідеальну організацію суспільного устрою, про С., що знайшло свій вияв в утопічних теоріях (див. *Утопічний соціалізм*). Виникнення в 40-х р. 19 ст. наукового С., основоположниками якого були К. Маркс і Ф. Енгельс, знаменувало революц. переворот в уявленнях людей про зміст і перспективи суспільного розвитку. Науковий С. в ідейно-теоретич. відношенні був підготовлений всім розвитком наук. суспільної думки. «Як всяка нова теорія, — зазначив Ф. Енгельс, — соціалізм повинен був виходити насамперед з нагромадженого до нього ідейного матеріалу, хоч його коріння лежало глибоко в матеріальних економічних фактах» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 185). Соціальні корені виникнення наукового С. полягають насамперед у тому, що з розвитком капіталістич. способу виробництва і зростанням суперечностей між суспільним характером виробн. і приватною формою привласнення результатів праці на арену суспільного життя вийшов і почав своє істор. сходження новий, послідовно революц. клас — пролетаріат. К. Маркс і Ф. Енгельс розкрили найгостріші суперечності капіталізму, довели неминуєність його загибелі в результаті *соціалістичної революції*. Вони показали, що під керівництвом революц. партії, в тісному союзі з непролет. масами трудящих *робітничий клас* самою історією покликаний повалити капіталізм і утвердити соціалізм. К. Маркс і Ф. Енгельс обґрунтували істор. необхідність установа політ. панування пролетаріату — дик-

татури пролетаріату, розглядаючи її як перехід до знищення всяких класів. Вони визначили гол. риси С. і комунізму як двох фаз єдиної, комуністич. *суспільно-економічної формації*. В. І. Ленін відповідно до нових істор. умов розвинув і примножив теоретичну спадщину К. Маркса і Ф. Енгельса (див. *Марксизм-ленінізм*). В. І. Ленін переконливо довів, що «епоха капіталістичного імперіалізму є епохою дозрілого і перезрілого капіталізму, який стоїть напередодні свого краху, який назрів настільки, щоб поступитися місцем соціалізму» (Твори, т. 22, с. 93). Він зробив наук. висновок про те, що в умовах *імперіалізму* можливі соціалістич. революція і побудова С. спочатку в небагатих або навіть в одній, окремо взятій країні. Цей висновок відкрив перед пролетаріатом ясну перспективу боротьби. «Центральне місце в ленінізмі після перемоги Жовтня зайняли теоретичні і практичні питання соціалістичного будівництва, перспектив розвитку світової революції» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 16). Творчо розробляючи і збагачуючи марксистсько-ленінську науку про С. і комунізм, КПРС розвинула марксистське вчення про суть та принципи С. і комунізму, про форми й методи будівництва нового суспільства в цілісну і науково обґрунтовану програму побудови комуністич. суспільства, збагатила наук. уявлення про осн. риси С. і комунізму як двох фаз єдиної комуністич. формації, обґрунтувала першорядне значення створення *матеріально-технічної бази комунізму* для перемоги цього суспільного ладу, розробила наук. принципи організації та управління нар. г-вом, теоретично обґрунтувала шляхи переростання соціалістич. суспільних відносин в комуністичні, *комуністичного виховання* членів суспільства. Багато нових проблем, що їх висунула революц. практика побудови С. і комунізму, знайшли своє відображення в програмних документах *міжнародного комуністичного руху*. КПРС разом з ін. правлячими комуністич. партіями, які підкреслено в звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, продовжувала розробку принципів проблем розвитку *світової системи соціалізму*. Вивчення і взаємне збагачення досвідом дали можливість уточнити характеристику заг. закономірностей соціалістич. будівництва в країнах, що входять до цієї системи, і повніше розкрити осн. риси вже побудованого С. Особливу увагу звернено на вироблення принципів економіч. інтеграції та ін. питань, що виникають у процесі співробітництва братніх країн і партій. Значне місце в теоретич. роботі партії зайняли аналіз нових явищ у розвитку сучас. капіталізму, шляхів і форм впливу світового С. на розвиток несоціалістич. частини світу, вивчення нових процесів у капіталістич. економіці, які відбуваються, зокрема, під впливом *науково-технічної революції*. Марксистсько-ленінське вчення про С. і комунізм розвивалося і розвивається в боротьбі проти *реформізму*, проти всіх видів *опортунізму*, правого й «лівого» *ревізіонізму*, проти ідеології антикомунізму. Передумови С. визрівають у надрах капіталістич. суспільства. В. І. Ленін відзначив, що «державно-монополістичний капіталізм є цілковита *матеріальна* підготовка соціалізму, *є переддвер'я* його, є той щабель історичної драбини, між яким (щаблем) і щаблем, що називається соціалізмом, ніяких проміжних щаблів немає» (Твори, т. 25, с. 324). На відміну від капіталізму, становлення якого

відбувається в умовах феодалізму, економіч. базис С. (соціалістич. виробничі відносини) не виникає в надрах капіталізму, його свідомо створюють робітн. клас, трудящі маси під керівництвом Комуністич. партії після завоювання пролетаріатом політ. влади і встановлення диктатури пролетаріату.

Початок всесвітньо-істор. повороту людства від капіталізму до С. поклада *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917*, що відкрила епоху заг. революц. оновлення світу — епоху переходу від капіталізму до С. Перший період цієї епохи характеризувався перемогою, утвердженням С. в межах однієї країни. Прорвавши фронт імперіалізму в Росії, одній з найбільших д-в світу, Великий Жовтень утвердив диктатуру пролетаріату, новий тип д-ви — *Радянську соціалістичну державу*, новий тип демократії — *соціалістичну демократію*. Велика Жовтн. соціалістич. революція вивела країну на шлях С. Соціалістич. перебудова суспільства — справа складна. «Це справа нова, — відзначав В. І. Ленін, — небачена в історії, якої не можна прочитати в книжках» (Твори, т. 26, с. 411). Вперше в історії соціальні перетворення здійснювалися за науково обгрунтованою програмою революц. дії, під керівництвом марксистсько-ленінської партії. Істор. заслуга *Комуністичної партії Радянського Союзу* на чолі з В. І. Ленініним полягає в тому, що вона озброїла рад. народ наук. планом побудови С., в якому було враховано економічні та соціальні умови в країні. *Ленінський план побудови соціалізму в СРСР* передбачав здійснення соціалістич. індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції. Курс на будівництво С. партія, робітн. клас відстояли і провели в життя в залеклій боротьбі проти недобитків повалених експлуаторських класів, проти капіталістич. елементів у місті і на селі, проти «лівих» і правих опортуністів, що намагалися зштовхнути рад. народ з ленінського шляху. Основоположники наук. комунізму передбачали, а істор. досвід підтвердив, що перехід від капіталізму до комунізму буде проходити трьома об'єктивно зумовленими істор. закономірними етапами: перехідний період, соціалістична фаза і комуністична фаза. Перехід від однієї фази до другої визначається насамперед розвитком продуктивних сил і вдосконаленням виробничих відносин (див. *Продуктивні сили і виробничі відносини*). В. І. Ленін підкреслював, що до С. слід йти крок за кроком, що більшовики ніколи в думці не мали ввести соціалізм зразу, декретувати його. *Перехідний період від капіталізму до соціалізму*, що є істор. смугою розвитку між капіталізмом і С., — це перший період у становленні комуністич. формації. Головна мета цього періоду — зміщення диктатури пролетаріату і забезпечення перемоги соціалістич. способу виробн. Цей період характеризується побудою С. в основному та початком істор. епохи розвитку і функціонування С. як першої фази комуністич. формації.

В результаті корінних революц. перетворень в СРСР уперше в світі побудовано соціалістич. суспільство. Осн. завояванням партії та народу в політ. галузі було створення і зміщення д-ви нового типу — соціалістич. д-ви та соціалістич. демократії. Найважливішими істор. досягненнями в економіч. галузі були ліквідація приватної власності й утвердження суспільної власності на засоби виробн. XVII з'їзд ВКП (б) (1934) відзначив, що за роки першої п'ятирічки в СРСР побудовано фундамент соціалістич. економіки. В соціальній галузі партія втілила в життя одвічні сподівання нар. мас. Знищено всі види гноб-

лення людини людиною. Ліквідовано експлуаторські класи. Робітн. клас став керівною силою суспільства. Селянство перейшло на соціалістич. рейки г-ва. Складалося *соціальна та ідейно-політична єдність радянського народу*. Жінки дістали рівні права з чоловіками, всі можливості для активної творчої діяльності на користь суспільства. В ідеологіч. галузі відбувся найглибший за змістом та соціальним значенням і наслідками переворот. У ході культ. революції ліквідовано неписьменність населення, мільйони людей прилучилися до досягнень культури і науки. Створено нар. інтелігенцію. Сформувалася соціалістич. культура — прообраз загальнолюдської культури майбутнього. Ідеологією рад. суспільства став марксизм-ленінізм. Перемогою колективні засади у житті й діяльності рад. людини.

В результаті цих величезних перетворень докорінно змінилися умови життя людей. С. уперше в історії реально забезпечив осн. соціальні права людини (право на працю, право на відпочинок, право на матеріальне забезпечення в старості, а також у разі хвороби і втрати працездатності, право на освіту) та *свободи демократичні*. С. дав рад. людям почуття впевненості в своєму майбутньому і в майбутньому своїх дітей, відчуття міцності досягнутого благополуччя, виробив у них істор. оптимізм.

У процесі соціалістич. будівництва в СРСР було здійснено ленінську програму в *національному питанні*, утвердилася соціалістич. братерство всіх народів Рад. Вітчизни. Видатне місце в історії рад. суспільства займає утворення (грудень 1922) багатонац. соціалістич. держави — Союзу РСР, що стало можливим внаслідок революц. творчості всіх рад. народів під керівництвом Комуністич. партії. С. забезпечив усім народам СРСР фактичну рівність у політ., економіч., культ. відношенні. Важливими віхами в розв'язанні нац. питання були возз'єднання укр., білорус. і молд. народів, відновлення Рад. влади в прибалтійських республіках і входження їх у Союз РСР. Перемога С. була законодавчо закріплена в *Конституції СРСР*, прийнятій у грудні 1936. В ній відображено соціалістич. основи суспільної та держ. організації СРСР, широкі демократич. свободи і соціальні права рад. громадян. Політ. надбудову (див. *Базис і надбудова*) приведено у відповідність з економіч. базисом С. Побудова соціалізму в СРСР — це велика, всесвітньо-істор. заслуга перед усім людством рад. робітн. класу, колгоспного селянства, інтелігенції, всього рад. народу і його авангарду — Комуністич. партії. С. побудовано в СРСР в основному в 2-й пол. 30-х рр., коли експлуаторські класи в країні було ліквідовано й остаточно усунуто всі соціальні причини, що породжують експлуатацію людини людиною. Остаточо С. переміг у результаті післявоєнних досягнень у розвитку економіки і культури, вдосконалення суспільних відносин, утворення світової соціалістич. системи, зміщення економіч. та оборонної могутності Рад. країни, що змінили співвідношення сил на світовій арені на користь С., створили міцну гарантію від реставрації капіталізму в СРСР. З повною, остаточною побудою С. в СРСР самовідданкою працею рад. людей побудовано розвинуте соціалістич. суспільство, що являє собою такий ступінь зрілості С., коли порівняно з періодом 2-ї пол. 30-х рр. (в той час С. було збудовано в основному) досягнуто, як зазначалося в Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії, незмірно вищого рівня розвитку нар. г-ва, соціалістич. суспільних відносин, культури і свідомості широких нар. мас.

Найважливіша особливість цього етапу розвитку соціалістич. суспільства — його зовсім нові масштаби. «Створено величезну економічну могутність, основою якої є багатогалузева індустрія і велике соціалістичне сільське господарство, переважає наука, кваліфіковані кадри робітників, спеціалістів, господарських керівників. Це економіка, яка за день виробляє майже на два мільярди карбованців суспільного продукту, тобто в 10 раз більше, ніж вироблялося щодня на кінець 30-х років» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 44). Високий рівень розвитку нар. г-ва дає змогу одночасно ставити і розв'язувати широке коло завдань. Забезпечуючи заділ для майбутнього зростання рад. економіки, здійснюючи тех. переозброєння виробн., вкладаючи величезні кошти в науку й освіту, КПРС і Рад. уряд разом з тим зосереджують все більше сил і коштів на вирішенні завдань, зв'язаних з піднесенням добробуту рад. людей. Підвищуються вимоги до планування, управління, методів госп. роботи. В галузі економіч. відносин об'єктивними критеріями розвинутого соціалізму в СРСР є повне панування соціалістич. виробничих відносин, зміцнення і зближення двох форм соціалістич. власності, повне утвердження соціалістич. принципу розподілу по праці й значне зростання суспільних фондів споживання тощо. В галузі соціальної структури розвинутого соціалістич. суспільства характеризується зближенням усіх класів і соціальних груп, поступовим подоланням істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею. В політ. галузі розвинутого соціалістичного суспільства характеризується переростанням д-ви диктатури пролетаріату в *загальнонародну радянську соціалістичну державу*, всемірним зміцненням рад. д-ви, провідної ролі робітн. класу, керівної і спрямовуючої сили КПРС, утвердженням вищої ідейно-політ. єдності народу, постійним розвитком соціалістич. демократії, здійсненням лєнінської нац. політики — політики рівності й *дружби народів СРСР*. Об'єктивними критеріями розвинутого С. є також охоплення наук. плануванням усього суспільного виробн., створення форм і методів наук. управління суспільством, що відповідають ідеалам і цілям С. В галузі ідеології та культури для розвинутого С. характерні повне панування марксистсько-лєнінської ідеології, подолання у переважній більшості членів суспільства пережитків капіталізму в свідомості й поведінці, найвищий в історії рівень освіти, розквіт культури, мистецтва, науки. Об'єктивним критерієм розвинутого С. є утвердження і розквіт мирної зовн. політики, основаної на принципах пролет., соціалістич. інтернаціоналізму, зміцнення дружби з народами соціалістич. країн, трудівниками усього світу.

Побудова розвинутого соціалістич. суспільства в СРСР дала можливість почати практичне розв'язання величезних завдань будівництва комуністич. суспільства, поставлених Програмою КПРС, — створення матеріально-тех. бази комунізму, вдосконалення соціалістич. суспільних відносин і поступове переростання їх у комуністичні, формування нової, всебічно розвинутої людини. Довід СРСР у побудові С. має величезне міжнар. значення. «Тепер ми маємо вже перед собою чималий міжнародний досвід, — писав В. І. Ленін, — який говорить з цілковитою виразністю, що деякі основні риси нашої революції мають не місцеве, не національно-особливе, не російське тільки, а міжнародне значення... російський зразок показує всім країнам дещо, і дуже істотне, з їх неминучого і недалекого майбутнього» (Твори,

т. 31, с. 5). Закликаючи комуністів світу вивчати і враховувати осн. риси рос. революції, В. І. Ленін одночасно застерігав проти догматичного переосення її досвіду на ін. країни. Завдання марксистсько-лєнінських партій, писав він, полягає в тому, щоб «дослідити, вивчити, відшукати, вгадати, схопити національно-особливе, національно-специфічне в ко н к р е т н и х підходах кожної країни до розв'язання єдиного інтернаціонального завдання» (Твори, т. 31, с. 68). При цьому В. І. Ленін підкреслював, що особливості розвитку С. аж ніяк не зачіпають найголовнішого, тобто осн. закономірностей перемоги соціалістич. революції й створення нового, комуністич. суспільства.

Процес будівництва С. передбачає розв'язання не тільки внутр. проблем, але й проблем зміцнення, перемоги С. в міжнар. аспекті. В першому випадку завдання розв'язується на основі ліквідації капіталізму і перемоги С. всередині країни. Проте перемога С. в одній країні, як і передбачав В. І. Ленін, стає остаточною лише тоді, коли С. виходить за рамки однієї країни (див. Твори, т. 26, с. 396, 421). Утворення світової соціалістич. системи, зміна співвідношення сил на світовій арені на користь С. створили міцну гарантію від реставрації капіталізму, тобто забезпечили перемогу С. не лише в СРСР, але й в усіх країнах соціалістич. системи, в яких остаточно усунуто можливість реставрації капіталізму як зовн., так і внутр. силами. Об'єднані сили світової системи соціалізму гарантують завершення будівництва С. окремо в кожній країні і в масштабах усього соціалістич. табору. «Життєвий досвід ще раз переконливо показав, що братерська єдність соціалістичних країн є найбільш надійний бар'єр на шляху сил, які намагаються атакувати, ослабити табір соціалізму, підірвати і звести нанівець соціалістичні завоювання трудящих. Народи соціалістичних країн ясно демонструють усьому світові, що своїх революційних завоювань вони не віддадуть, що кордоні соціалістичної співдружності непорушні і недоторканні» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 15).

Перемоги й досягнення С. нерозривно зв'язані з формуванням та розвитком нового, соціалістич. типу міжнар. відносин. Соціалістич. світ за чверть століття свого існування характеризується зближенням країн, що стали на шлях С. Це зближення ґрунтується на одностійності соціально-економіч. та політ. ладу, на єдності марксистсько-лєнінської ідеології, на спільності завдань у боротьбі проти імперіалізму, за мир, демократію і соціалізм. Створено різні форми економіч., політ. і військ. співробітництва країн соціалістич. табору, нагромаджено великий досвід їхньої спільної боротьби на міжнар. арені. На XXIV з'їзді КПРС відзначалося, що світ С. з його успіхами і перспективами, з усіма його проблемами ще молодий, зростаючий соціальний організм, в якому не все устоялося, багато що несе на собі відбиток минулих істор. епох. Світ С. весь у русі, він неспинно удосконалюється. Його розвиток, природно, йде через боротьбу нового з старим, через розв'язання внутр. суперечностей (див. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 15). Після перемоги соціалістич. революції будівництво С., здійснюване на основі заг. закономірностей, розгортається в різних країнах у різних формах, з урахуванням їхніх конкретних істор. умов і нац. особливостей. Успішний розвиток цього процесу передбачає неухильне додержання принципів пролет. інтернаціоналізму, взаємної допомоги і підтримки, рівноправності, суверенітету, невтручання у внутр. справи один одного.

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові партії відзначено: «Тепер ми знаємо не тільки теоретично, але переконалися й практично, що шлях до соціалізму, його головні риси визначаються загальними закономірностями, які властиві розвитку всіх соціалістичних країн. Знаємо ми також і те, що діяння загальних закономірностей виявляється в різних формах, які відповідають конкретним історичним умовам, національним особливостям. Не базуючись на загальних закономірностях, не враховуючи конкретно-історичної специфіки кожної країни, неможливо будувати соціалізм. Без врахування обох цих факторів не можна і правильно розвивати відносини між соціалістичними державами» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 6).

Досвідом великої групи країн підтверджено неминучість зміни капіталістич. ладу соціалістичним, доведено вирішальні переваги С. Більшість соціалістич. країн пройшли перехідний період від капіталізму до соціалізму, забезпечили перемогу С. в основному і приступили до завершення його будівництва — створення розвиненого соціалістич. суспільства. Строки формування розвинутого соціалістичного суспільства неоднакові для різних країн. Тим з них, що стали на шлях С., будучи економічно розвинутими, відносно легше забезпечити остаточну побудову С.; країнам, що мали нерозвинуту матеріально-тех. базу, доводиться розв'язувати більше проблем.

У розвитку соціалістич. країн на сучас. етапі особливого значення набуває завдання найповнішої реалізації переваг С., виявлення всіх потенціальних його можливостей, органічне поєднання досягнень наук.-тех. революції з перевагами соціалістич. системи г-ва, впровадження науки в різні галузі економічного і суспільного життя тощо.

З пошуками конкретних шляхів, що ведуть до виявлення переваг С. і його реальних потенцій, безпосередньо зв'язані значні економіч. реформи, які здійснюються за останні роки в СРСР і в європ. соціалістич. країнах, підняття наук. рівня управління не лише економіч., а всіма суспільними процесами. Члени *Ради Економічної Взаємодопомоги* прийняли (1971) на XXV сесії РЕВ комплексну програму дальшого поглиблення і вдосконалення співробітництва та розвитку соціалістич. інтеграції країн — членів РЕВ. Соціалістична система дає змогу науково управляти економіч. і соціальними процесами в масштабі всієї країни. В цьому полягає одна з величезних переваг соціалістич. ладу й одна з важливих передумов перемоги С. в його істор. протистоянні з капіталізмом.

Велика Жовтн. соціалістич. революція, побудова С. в СРСР, розгром нім. фашизму та японського імперіалізму в 2-й світовій війні, перемога революцій в ряді країн Європи та Азії, утворення першої соціалістич. д-ви в Америці — Республіки Куба, виникнення і розвиток світової соціалістич. системи, надихаючий вплив С. на весь світ створили передумови для прискорення істор. прогресу, відкрили нові перспективи для просування вперед і перемоги С. в усьому світі. С. показав людству перспективу визволення від імперіалізму. На ділі доведено, що тільки С. здатний розв'язувати корінні проблеми, які стоять перед людством.

Комуністичне оновлення світу, розпочате Великим Жовтнем, ще ширше розгортається на нашій планеті. Зросла роль світової соціалістич. системи, що разом з міжнар. робітн. і нац.-визвольним рухом становлять бойовий союз осн. революц. сил сучасності.

Лит.: XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, 30 березня—9 квітня 1971 року. Стенографічний звіт, т. 1—2. К., 1972; XXIV з'їзд Комуністичної партії України, 17—20 березня 1971 року. Стенографічний звіт. К., 1972; Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972. Див. також *Лит.* до ст. *Комунізм*. Л. В. Сохань (Київ).

«СОЦІАЛІЗМ І ВІЙНА (Ставлення РСДРП до війни)» — праця В. І. Леніна, написана в липні — серпні 1915 в Швейцарії у зв'язку з підготовкою до міжнар. соціалістич. конференції. В серпні 1915 цю працю надруковано окремою брошурою у в-ві газ. «Соціал-демократ» у Женеві рос. і нім. мовами й роздано учасникам *Ціммервальдської конференції 1915*. В 1916 видано також франц. і норвезькою мовами. Укр. мовою вперше вийшла 1929. В своїй праці В. І. Ленін розглянув питання про ставлення соціалістів до воєн, про історію боротьби між революц. і опортуністич. течіями всередині РСДРП, роз'яснював лозунги більшовиків, соціалістич.-інтернаціоналістів щодо імперіалістич. війни тощо. Значне місце займає критика опортунізму і соціал-шовінізму, які панували під час 1-ї світової війни в с.-д. партіях і привели до краху 2-го Інтернаціоналу. Всіляко підтримуючи нові революц. групи, які виділялися з с.-д. партій, подаючи їм всебічну допомогу, В. І. Ленін вказував на необхідність остаточного розмежування з опортуністами і соціал-шовіністами. Він надавав великого значення революц. пропаганді серед зх. соціал-демократів ідеї орг. оформлення соціалістич.-інтернаціоналістів у нове міжнар. об'єднання — новий, очищений від опортунізму, 3-й Інтернаціонал. Свої взаємовідносини з лівими групами ін. країн В. І. Ленін і більшовики будували на основі принципів пролет. інтернаціоналізму. «Ми, російські інтернаціоналісти, — писав В. І. Ленін, — ні в найменшій мірі, розуміється, не претендуємо на те, щоб втручатися у внутрішні справи наших товаришів... Ми вважаємо тільки своїм правом і своїм обов'язком висловити одверто свою думку про стан справ» (Твори, т. 21, с. 285). Ленінські настанови стали міцною основою, на якій розгорнулася діяльність партії більшовиків, росли, міцніли і згуртовувалися інтернаціоналістські сили в міжнар. робітн. русі. *Видання*: Ленін В. І. Соціалізм і війна. Твори. Вид. 4, т. 21. Г. В. Січкав (Київ).

«СОЦІАЛІСТИЧНА ВІТЧИЗНА В НЕБЕЗПЕЦІ» — декрет Раднаркому РРФСР від 22.II 1918, написаний В. І. Леніним у зв'язку з початком наступу австро-нім. військ на Країну Рад. Декрет було видано після того, як нім. імперіалісти, порушивши умови перемир'я (див. *Брестський мир 1918*), 18.II 1918 почали наступ на всьому фронті, зокрема, прикриваючись *Брест-Литовською угодою 1918*, укладеною з *Центральною радою*, почали окупацію України (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Ленінський декрет викрив справжній цілі австро-нім. загарбників. «Виконуючи доручення капіталістів усіх країн, — говорилося в декреті, — німецький імперіалізм хоче задумати російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії» (Ленін В. І. Твори, т. 27, с. 13). Декрет підкреслював, що священним обов'язком робітників і селян Росії є беззавітний захист Республіки Рад. В. І. Ленін закликав трудящих підпорядкувати всі сили і засоби інтересам революц. оборони, накреслив важливі заходи по організації висічі

імперіалістам. Зокрема, всім Радам і революц. орг-ціям ставилося в обов'язок мобілізувати трудящих на боротьбу проти окупантів і захищати кожну позицію до останньої краплі крові. Ленінський декрет став програмою боротьби рад. народу проти австро-нім. інтервентів. Керуючись ним, рад. війська, зокрема Червона Армія України, чинили запеклий опір загарбникам.

Видання: Ленін В. І. Соціалістична Вітчизна в небезпеці Твори. Вид. 4, т. 27.

І. П. Костенко (Ніжин).

СОЦІАЛІСТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ — форма соціалістич. держави, за якої влада юридично і фактично належить народові; система відносин класів і націй при здійсненні держ. влади і управління суспільством у соціалістич. д-вах. С. д. забезпечує громадянам вирішальну участь в управлінні д-вою і гарантує повне здійснення всіх наданих їм соціально-економіч. і політ. прав та демократич. свобод (див. *Свободи демократичні*). С. д., на відміну від бурж. демократії, виступає в період *диктатури пролетаріату* як демократія для переважної більшості населення, широким трудящим мас, а з повною, остаточною побудовою соціалізму стає загальнонародною.

Відразу після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в СРСР до рук трудящих перейшли знаряддя і засоби виробництва. Цим було забезпечено реальність і дійовість С. д., що за роки Рад. влади утвердилася в усіх сферах суспільного життя. Першими ж актами Рад. влади було ліквідовано соціальну нерівність, відокремлено церкву від держави, а школу — від церкви. Забезпечено свободу совісті, встановлено справжню рівноправність жінки з чоловіком, покладено кінець гнобленню і нерівності нац. меншостей, забезпечено право націй на самовизначення тощо. Осн. інститути і характерні риси С. д. знайшли законодавче закріплення і втілені вже у перших рад. конституціях (див. *Конституція СРСР, Конституція Української РСР*). Дістала конституційне закріплення економічна основа С. д. — скасування приватної власності на осн. знаряддя та засоби виробн. і перетворення їх на загальнонар. надбання. Конституційними принципами стали органічна єдність прав і обов'язків трудящих та забезпечення їх здійснення матеріальними гарантіями, принцип пролетарського інтернаціоналізму, рівноправності і братерської солідарності трудящих мас усіх народів Росії. Поряд з цим були законодавчо закріплені деякі особливості *виборчої системи* (позбавлення виборчих прав експлуататорів, закріплення деяких переваг робітн. класу порівняно з селянством у нормах представництва в Радах, обрання у містах і робітн. селищах Рад за виробничим, а в селах — за тер. принципом тощо). Ці конкретністор. особливості виборчої системи і форм організації представництва трудящих мас у Радах зовсім не порушували послідовно демократич. характеру рад. держ. ладу. С. д. забезпечувала трудящим свободу слова, друку, зборів та ін. права і свободи, позбавляючи цих прав і свобод експлуататорські елементи. Рад. влада, говорив В. І. Ленін на VIII з'їзді РКП(б), зробила для демократії дійсної стільки, скільки за сотні років не зробили найкращі демократичні республіки (див. Твори, т. 29, с. 156).

Після утворення СРСР й прийняття Конституції СРСР 1924, а згодом на її основі — конституцій союзних республік — відбувається послідовне розширення і поглиблення С. д. Її осн. інститути, народжені перемогою соціалістич. революції, в процесі будівництва соціалізму вдосконалювалися і розвивалися на основі багатограних форм

і методів залучення до рад. держ. управління найширших трудящих мас. Значного поширення набуло проведення громад. рейдів, оглядів роботи місцевих рад. органів тощо. Істотно поліпшувалася діяльність *депутатів* Рад, які регулярно звітували перед виборцями на багатьох підприємствах і в установах створювалися і активно діяли депутатські групи. Рік у рік зростала активність трудящих мас у боротьбі за вдосконалення діяльності рад. держ. і госп. органів (див., зокрема, *Робітничі конференції*). В ході будівництва соціалізму в усіх нац. республіках і областях СРСР здійснювалася велика робота по залученню до діяльності Рад та громад. орг-цій представників корінного населення і особливо жінок. Поліпшенню діяльності рад. органів, їх демократизації сприяло, зокрема, запровадження в нац. районах у держ. і громад. установах діловості мовою більшості населення. Завдяки різноманітності і багатству форм здійснення С. д. найширші маси трудящих брали участь у держ. управлінні.

З перемогою соціалізму склалися умови для вдосконалення і дальшого розвитку С. д. Яскравим свідченням переваг С. д. перед бурж. демократією було прийняття на основі Конституції СРСР 1936 та конституцій союзних республік, зокрема Конституції УРСР 1937, нових положень про заг., прями, рівні при таємному голосуванні вибори до Рад, розширення осн. прав і свобод громадян, дальше зміцнення їхніх матеріальних гарантій. Величезна сила С. д. відтворилася у безприкладному героїзмі, самовідданості, організованості і згуртованості рад. народу в роки Великої Вітчизняної війни. Післявоєнні роки ознаменувалися далішим зміцненням і розвитком С. д. З повною, остаточною перемогою соціалізму і переростанням д-ви диктатури пролетаріату в загальнонар. д-ву завершується і процес переростання пролетарської демократії у всенародну С. д.

Процес розвитку народовладдя значно прискорився після XX з'їзду КПРС і прийняття на XXII з'їзді партії Програми КПРС. Дальший розвиток С. д. характеризується все більшим поширенням таких форм участі народу у розв'язанні важливих держ. і госп. питань, як з'їзди, наради, конференції, збори активу працівників різних галузей нар. г-ва і культури, всенар. обговорення найважливіших законопроектів. ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР і Рада Міністрів СРСР, звертаючись до рад. народу, стверджували: «Ми ставили своїм завданням — створення нової, соціалістичної держави, нової соціалістичної демократії, які б втілювали владу народу і для народу. І ми виконали це завдання» (До радянського народу. До всіх трудящих СРСР. Газ. «Радянська Україна», 5.XI 1967).

Гол. напрямками розвитку соціалістич. державності в період будівництва комунізму, говориться в Програмі КПРС, є всебічне розгортання і вдосконалення С. д., активна участь усіх громадян в управлінні д-вою, в керівництві госп. і культ. будівництвом, поліпшення роботи держ. апарату, посилення нар. контролю за його діяльністю. За умов загальнонар. д-ви розгортання С. д. виявляється в дальшій демократизації держ. організації рад. суспільства та вдосконаленні прийомів і методів держ. діяльності, в розвитку громад. засад у всіх галузях політ., госп. і культ. життя; в неухильному зростанні політ. і трудової активності трудящих; у все ширшому здійсненні принципів виборності, змінюваності і підзвітності в рад. держ. апараті; в посиленні ролі масових громад. орг-цій та органів громад. самодіяльності населення; у все більшому поширенні численних форм безпосередньої демократії (див., напр.,

З'їзди колгоспників, Ради колгоспів, Виробничі наради).

Багатогранна і різнобічна діяльність по розширенню і вдосконаленню С. д. незмінно здійснюється під керівництвом *Комуністичної партії Радянського Союзу*. Підсумки цієї діяльності були узагальнені на XXIV з'їзді КПРС, який визначив чіткий курс на дальший розвиток С. д. У Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС відзначається, що найповнішим втіленням демократич. характеру Рад. д-ви є органи нар. влади — *Ради депутатів трудящих*, які управляють справами всієї загальнонар. д-ви з низу до верху. В СРСР послідовно здійснюється підвищення ролі Рад, вдосконалення організаційної структури, форм і методів їхньої роботи. Особлива увага приділяється перетворенню в життя ленінських вказівок про значення органів влади на місцях, розвиток їхньої ініціативи та активності. Після XXIII з'їзду КПРС було розширено права районних, міських, сільс. і селищних Рад, зміщено їхню матеріально-фін. базу. Як відзначається в Директивах XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану, місцевим Радам депутатів трудящих відводиться важлива роль у здійсненні всіх накреслених партією заходів. Одним з найважливіших напрямів розвитку С. д. є зростання ролі масових громад. орг-цій — насамперед таких, як профспілки і комсомол, через які здійснюється участь трудящих в управлінні суспільством (див. *Професійні спілки на Україні, Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*).

У системі С. д. важливе місце займають органи *народного контролю*, через які мільйони робітників, колгоспників і службовців залучаються до здійснення постійного і дійового контролю за роботою держ. органів і окремих службових осіб. Великого значення у розвитку С. д., відзначалося на XXIV з'їзді партії, набуває підвищення ролі трудових колективів, які є осн. осередками соціалістич. суспільства, де розвивається виробнич. і громад. активність рад. людей, формуються нові, соціалістичні якості трудящих, складаються і зміцнюються відносини дружби і товариської взаємодопомоги.

Узагальнюючи досвід розгортання всенар. С. д., XXIV з'їзд КПРС у своїй резолюції підкреслив важливість її дальшого всебічного розвитку. «Смисл і зміст соціалістичної демократії, — вказувалося у Звітній доповіді ЦК КПРС, — ми бачимо в участі дедалі ширших мас в управлінні країною, суспільними справами. Вся політична система суспільства, постійно зростаюча ініціатива трудящих поставлені у нас на службу будівництву комунізму. Така демократія — це для нас життєва потреба, необхідна умова розвитку і зміцнення соціалістичних суспільних відносин» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 94).

Лит.: Ленін В. І. Про радянську соціалістичну демократію. К., 1969; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXIV з'їзду КП України. К., 1971; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів. К., 1970; Демократія і комунізм. М., 1962; Керимов Д. А., Чехарин В. М. Социалистическая демократия и современная идеологическая борьба. М., 1970. Див. також літ. до ст. Демократія. В. Е. Бражников (Київ).

СОЦІАЛІСТИЧНА ДЕРЖАВА — організація політ. влади трудящих мас, керіваних робітн. класом, гол. знаряддя їх у боротьбі за знищення експлуатації, за побудову соціалізму і комунізму; д-ва нового, вищого типу, що за своїм класовим змістом, формами й роллю в суспільстві докорінно відрізняється від будь-якого типу експлуататорської д-ви. Виникає в результаті перемоги соціалістич. революції та встановлення *диктатури пролетаріату*.

Перша в історії людства С. д. виникла в результаті перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* в Росії. Формою цієї д-ви стали народжені революц. творчістю мас Ради, в яких В. І. Ленін вбачав найкращу організацію держ. влади трудящих. Форми С. д. залежать від конкретних умов розвитку соціалістич. революції, співвідношення класових сил, істор. і нац. особливостей тієї або ін. країни. Після розгрому нім. фашизму та япон. імперіалізму в *другій світовій війні 1939—45* в ряді країн Європи і Азії виникли С. д. у формі нар. демократії, що блискуче підтвердило передбачення В. І. Леніна про різноманітність держ. форм диктатури пролетаріату в перехідний період від капіталізму до соціалізму. Див. *Держава, Народна демократія, Радянська соціалістична держава*.

СОЦІАЛІСТИЧНА ЗАКОННІСТЬ — метод держ. керівництва, правовий режим соціалістич. суспільства, що передбачає суворе і неухильне додержання і виконання законів та ін. правових актів усіма держ. органами, підприємствами, установами, службовими особами, громад. орг-ціями та окремими громадянами. С. з. виникла одночасно з Рад. д-вою. В. І. Ленін науково визначив і теоретично обгрунтував роль С. з. в житті рад. суспільства. Ще в перші роки після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції Комуністич. партія ввела найрішучіших заходів щодо зміцнення законності, неухильного запровадження в життя законів і декретів Рад. влади. За ініціативою В. І. Леніна в листопаді *Надзвичайний шостий Всеросійський з'їзд Рад 1918* обговорив питання про зміцнення законності в д-ві. В листі до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком 1919 В. І. Ленін вимагав від усіх додержувати найсуворішого революц. порядку, законів і наказів Рад. влади і стежити за виконанням їх. Він застерігав, що «найменше беззаконня, найменше порушення радянського порядку є вже д-ра, яку негайно використовують вороги трудящих» (Твори, т. 29, с. 497). В. І. Ленін довів, що суть С. з. полягає в реалізації вимог законів та всіх правових актів, заснованих на законі. В. І. Ленін вимагав єдиної, міцної законності для всієї д-ви, всього СРСР. «Законність не може бути калужкою і казанською, а повинна бути єдина всеросійська і навіть єдина для всієї федерації Радянських республік» (Твори, т. 33, с. 316). Однією з гарантій зміцнення С. з. стало створення рад. прокуратури (див. *Генеральний прокурор СРСР, Прокурор Української РСР*). С. з. є невід'ємним складовим елементом *соціалістичної демократії*. Характерні риси С. з.: верховенство закону й єдність законодавства; точне і неухильне виконання законів та заснованих на них ін. актів; ясність та визначеність у законі прав і обов'язків громадян, визначеність компетенції органів д-ви та службових осіб; міцність соціалістич. правопорядку; атмосфера твердої впевненості усіх та кожного у захисті своїх прав і свідоме ставлення до виконання обов'язків. Ленінські принципи С. з. закріплено в Програмі КПРС, Статуті КПРС, в Конституції СРСР, конституціях союзних (в т. ч. *Конституції Української РСР*) і авт. республік, в чинному законодавстві. В умовах будівництва комунізму КПРС, спираючись на творчу активність народу, успішно розв'язує важливі завдання щодо суворого додержання С. з., викорінення будь-яких порушень правопорядку, ліквідації злочинності, усунення всіх причин, що її породжують. У Звітній доповіді

ді ЦК КПРС XXIV з'їздові КПРС Ген. секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев підкреслював, що зміцнення С. з., охорони прав громадян «для нас, комуністів, прихильників найгуманніших ідеалів, це — справа принципу» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 92). Курс партії на зміцнення С. з. в період будівництва комунізму є об'єктивною умовою розвитку демократії, зміцнення *Радянської соціалістичної держави*, успішного розв'язання завдань госп. і культ. будівництва, здійснення тех. прогресу, підвищення ефективності суспільного виробн., охорони прав громадян, всебічного і повного задоволення їхніх матеріальних і культ. запитів.

Лит.: Ленин В. И. О социалистической законности. М., 1961; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1970; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1971; Калинин М. И. О социалистической законности. М., 1959; Чиховадзе В. М. Государство, демократия, законность. М., 1967; Рогожин А. И. Очерк истории социалистической законности УССР в период иностранной военной интервенции и гражданской войны. Х., 1963. *Р. В. Бершеда* (Київ).

СОЦІАЛІСТИЧНА НАЦІЯ — якісно нова, вища форма розвитку нації. Основні ознаки нації, взагалі, як істор. категорії, притаманні й С. н. Тільки зміст цих ознак докорінно змінюється, бо С. н. формуються й розвиваються в процесі глибоких якісних змін в економічній, соціальній, політичній та ідеологічній основі суспільства. На відміну від націй буржуазних С. н. утворюються внаслідок перемоги пролетарської революції й утвердження соціалістич. способу виробництва. Виникнення С. н. не є раповим явищем. Докорінні зміни соціально-економічного, класового, політичного та ідеологічного характеру, що відбуваються після утвердження диктатури пролетаріату в країні, є процесом революційним, але відносно поступовим. Відповідно до рівня цих якісних змін у суспільстві розвиваються і С. н. Вирішальними соціально-економіч. умовами для формування С. н. є наявність політ. влади трудящих, утвердження соціалістич. власності на знаряддя й засоби виробництва, соціалістич. системи г-ва, ліквідація нації основі експлуатарських класів у місті й на селі, створення міцного *союзу робітничого класу і селянства*, здійснення *культурної революції*, утвердження *соціальної та ідейно-політичної єдності радянського народу*, національної за формою і соціалістичної за змістом культури, а також соціалістич. ідеології в свідомості трудящих, знищення будь-яких залишків нац. недовір'я і ворожнечі, нац. гноблення, здійснення рівноправного й вільного розвитку націй і нац. меншостей, встановлення дружби між народами на основі соціалістич. патріотизму й пролетарського інтернаціоналізму. К. Маркс і Ф. Енгельс писали в «Маніфесті Комуністичної партії»: «В тій же мірі, в якій буде знищена експлуатація одного індивідуума іншим, буде знищена і експлуатація однієї нації іншою. Разом з антагонізмом класів всередині націй впадуть і ворожі відносини націй між собою» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 428).

Блискучим підтвердженням цього висновку основоположників наук. комунізму є історія виникнення і розвитку С. н. в СРСР після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, де вперше переміг соціалізм і вперше виникли С. н. Програма КПРС дає таке визначення процесу розвитку С. н.: «В умовах соціалізму відбувається розквіт націй, зміцнюється їх суверенітет. Розвиток на-

цій здійснюється не на шляхах посилення національного розбрату, національної обмеженості та егоїзму, як це відбувається при капіталізмі, а на шляхах їх зближення, братерської взаємодопомоги і дружби» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 98—99).

З побудовою розвинутого соціалістичного суспільства і початком комуністичного будівництва відбувається закономірний процес дальшого зближення націй на основі розвитку комуністич. рис в їхній економіці й культурі. Це новий етап у розвитку нац. відносин, що знаменує собою дальший розквіт і зближення націй, досягнення повної єдності їх. Будівництво *матеріально-технічної бази комунізму* в СРСР, наприклад, здійснюється на основі всебічного розвитку економіки всіх рад. республік. Ще більшого розвитку набуває рад. соціалістич. культура народів СРСР на основі все тіснішого взаємозв'язку і взаємозбагачення, внаслідок чого дедалі більше розвивається й посилюється процес інтернаціоналізації духовного життя націй на шляху до створення в майбутньому загальнонар. комуністич. культури. Видатні досягнення народів СРСР, указується в резолюції XXIV з'їзду КПРС, це результат об'єднаної праці всіх націй і народностей Рад. країни, послідовного втілення в життя нац. політики КПРС. У своїх рішеннях XXIV з'їзд партії наголосив на важливості виховання трудящих у дусі рад. патріотизму, гордості за соціалістич. батьківщину, в дусі інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму, шовінізму й нац. обмеженості, в дусі поваги до всіх націй і народностей. Виникнення С. н.— заг. закономірність для всіх народів, що стали на шлях соціалістич. розвитку. Але шляхи розвитку кожної С. н. можуть мати і деяку своєрідність. «Всі нації прийдуть до соціалізму, це неминуче,— писав В. І. Ленін,— але всі прийдуть не зовсім однаково, кожна внесе своєрідність в ту чи іншу форму демократії, в ту чи іншу різновидність диктатури пролетаріату, в той чи інший темп соціалістичних перетворень різних сторін суспільного життя» (Твори, т. 23, с. 56). Майбутнє С. н.,— указував В. І. Ленін,— це поступове зближення їх, стирання нац. відмінностей, падіння нац. перегородок і, кінець-кінцем, злиття націй. У розвинутому комуністич. суспільстві замість нац. спільності людей існуватиме комуністич. спільність, вільна від будь-яких соціальних чи нац. відмінностей між людьми. «Проте стирання національних відмінностей, особливо мовних відмінностей,— значно триваліший процес, ніж стирання класових граней» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 99).

За роки соціалістич. будівництва в СРСР виникла нова істор. спільність людей — *радянський народ*. Ця спільність є важливим істор. етапом на шляху до майбутньої комуністич. спільності.

Лит.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Брежнев Л. І. П'ятдесят років великих перемог соціалізму. К., 1967; Брежнев Л. І. Справа Леніна живе і перемагає. К., 1970; Грошев І. И. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики. М., 1967 [бібліогр. с. 403—418]; Росенко М. Н. Строительство коммунизма в СССР и закономерности развития социалистических наций. Л., 1968; Горювський Ф. Соціально-політичні основи розвитку та зближення соціалістичних націй в СРСР. К., 1968. Див. також *лит.* до ст. *Національне питання*.

С. К. Гутанський (Київ).
СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ, пролетарська революція — вищий тип соціальної революції, політ. переворот, внаслідок якого лік-

видується влада буржуазії й встановлюється *диктатура пролетаріату*. С. р. повністю ліквідує соціальне й нац. гноблення, здійснює докорінну перебудову всієї системи суспільних відносин, замінюючи капіталістич. лад соціалістичним, приватну власність на засоби виробн. суспільною, класово-антагоністичне суспільство суспільством, побудованим на засадах соціальної та ідейно-політ. єдності, бурж. д-ву д-вою диктатури пролетаріату. С. р. здійснює корінні соціально-економічні й політ. перетворення — від взяття влади *робітничим класом* і зламу старої держ. машини до розвитку *соціалістичної демократії*, здійснення соціалістич. *індустріалізації, колективізації сільського господарства й культурної революції*. На відміну від *буржуазної революції*, що лише ліквідує застарілу політ. владу, яка не відповідає бурж. економіч. ладові, й замінює феод. форму експлуатації капіталістичною, С. р. визволяє людство від усіх видів гноблення. С. р. становить цілу істор. епоху, *перехідний період від капіталізму до соціалізму*, який починається встановленням влади робітн. класу і завершується побудовою *соціалізму*. К. Маркс обгрунтував істор. неминучість цього періоду, підкресливши, що «між капіталістичним і комуністичним суспільством лежить період революційного перетворення першого во друге» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 28). Тривалість цього періоду залежить від рівня економіч., соціального і культ. розвитку, що його досягла країна на час завоювання влади пролетаріатом. Провідною силою, гегемоном С. р. є робітн. клас, який, навіть не становлячи більшості населення країни, за своїм становищем у суспільстві виступає як найреволюц. клас, як носій нового суспільного ладу, вільного від експлуататорів, як єдина сила, покликана повалити владу буржуазії і здійснити С. р. «Здійснити цей подвиг, що визволяє світ, — писав Ф. Енгельс, — таке історичне покликання сучасного пролетаріату» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 223). Робітн. клас виражає політ. й економічні інтереси всіх трудящих і тому здатний повести за собою на С. р. напівпролет. й дрібнобурж. верстви міста і села, в першу чергу *селянство*, в союзі з яким пролетаріат здійснює свою істор. місію. *Союз робітничого класу і селянства* — необхідна умова перемоги С. р. Успіх С. р. неможливий без керівництва марксистсько-ленінської партії, яка вносить свідомість і організованість у ряди пролетаріату та його союзників. Пролет. партія — *партія нового типу* — відіграє вирішальну роль у підготовці політ. армії С. р., в керівництві нею. Політ. досвід партії, оволодіння *стратегією і тактикою марксистсько-ленінізму*, ідейне загартування, зв'язок з масами, її внутр. єдність — неодмінні умови успіху С. р. Революц. політ. партія необхідна робітн. класові як носій наук. теорії *марксистсько-ленінізму*, як політ. вихователь.

Теорія С. р. — одне з осн. надбань марксистсько-ленінського вчення, його найважливіша складова частина. К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях «*Маніфест Комуністичної партії*», «*Громадянська війна у Франції*», «*Критика Готської програми*» та ін. науково довели неминучість загибелі капіталістич. ладу і переходу народів до комунізму, довели, що шлях до нього лежить лише через С. р. Основоположники марксизму визначили роль пролетаріату як гол. рушійної сили С. р., показали, що С. р. є закономірним наслідком внутр. розвитку суспільства, найвищим проявом класової боротьби пролетаріату проти буржуазії (див. *Класи і класова боротьба*).

Економіч. основою С. р. є непримиренні суперечності між *продуктивними силами і виробничими відносинами*, властивими капіталізму, між працею і капіталом, між суспільним характером виробн. і приватновласницькою формою присвоєння продукту суспільної праці. Ці суперечності в капіталістич. суспільстві виступають насамперед як антагонізм між пролетаріатом і буржуазією. К. Маркс і Ф. Енгельс уперше сформулювали зміст всевітнього-істор. місії пролетаріату, поставили теорію С. р. на ґрунт матеріалістич. розуміння історії, показали, що неминучість С. р. зумовлена певним ступенем розвитку продуктивних сил, відзначили, що С. р. ліквідує не тільки політ. і економічне, а й духовне панування буржуазії. «Революція, — писали вони, — необхідна не тільки тому, що ніяким іншим способом неможливо скинути пануючий клас, але і тому, що скидаючий клас тільки в революції може скинути з себе всю стару мерзоту і стати здатним створити нову основу суспільства» (Твори, т. 3, с. 65). Ідею С. р. К. Маркс і Ф. Енгельс висунули в безпосередньому зв'язку з вченням про диктатуру пролетаріату. Вони підкреслили, що «першим кроком у робітничій революції є перетворення пролетаріату в пануючий клас, завоювання демократії. Пролетаріат використовує своє політичне панування для того, щоб виступити у буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як пануючий клас, і якомога швидше збільшити суму продуктивних сил» (Твори, т. 4, с. 429). Основоположники марксизму зазначали при цьому, що лише злам бурж. військ.-держ. апарату може забезпечити успіх С. р. Враховуючи досвід *Парижської комуни 1871*, вони дійшли висновку, що перемога С. р. можлива лише в тому разі, якщо вона відбудеться одночасно в кількох найрозвинутіших в економіч. відношенні країнах (Англія, Франція, Німеччина, США), інакше С. р. буде розчавлена силами світової реакції. Однак К. Маркс і Ф. Енгельс застерігали, що сама лише наявність розвинутх економіч. перелумов С. р. не може забезпечити її перемогу. Для цього потрібні й такі суб'єктивні фактори, як достатній ступінь революційності робітн. класу. Проте в 19 ст. ще не назріли умови для С. р. На поч. 20 ст., коли капіталізм вступив в останню, імперіалістичну стадію свого розвитку, на зміну більш-менш мирному розвитку капіталізму прийшов період революц. потрясінь, що викликало необхідність дальшого розвитку марксистської теорії С. р. відповідно до нових істор. умов. Це завдання виконав геніальний продовжувач справи К. Маркса і Ф. Енгельса В. І. Ленін. Істор. заслугою В. І. Леніна було те, що він у своїй праці «*Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму*» (1916) всебічно обгрунтував теорію *імперіалізму* як останньої стадії капіталізму і передня соціалістич. революції. «Відкривши закон нерівномірності економічного і політичного розвитку капіталізму на його імперіалістичній стадії, Ленін робить висновок про те, що до соціалізму різні країни приходять неодноразомно і фронт імперіалізму може бути прорваний не обов'язково в найбільш високорозвинутій країні. Цей висновок був новим словом марксистської науки. Він докорінно змінив уявлення про умови перемоги нового ладу, відкрив перед російським і міжнародним пролетаріатом ясну перспективу боротьби» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, с. 12—13). Теорію С. р. було розвинуто

також у працях В. І. Леніна «*Про лозунг Сполучених Штатів Європи*» (1915), «*Воєнна програма пролетарської революції*» (1916), «*Соціалізм і війна*» (1915), «*Соціалістична революція і право націй на самовизначення*» (1916), «*Держава і революція*» (1917) та ін.

В. І. Ленін глибоко обґрунтував керівну роль робітн. класу в бурж.-демократич. революції і в С. р., необхідність міцного союзу робітн. класу і селянства в боротьбі за перемогу С. р. Всупереч опортуністам В. І. Ленін довів, що в умовах імперіалізму між буржуазною і соціалістичною революціями зовсім не обов'язковий період панування буржуазії. Він учив, що за цих умов істор. завдання робітн. класу полягає в тому, щоб звести в єдиний революц. потік демократичну боротьбу селянства за землю, нац.-визвольний рух, боротьбу пролетаріату за соціалізм, очолити всі виступи експлуатованих мас і спрямувати їх на повалення влади буржуазії. Даючи відсіч троцькістам, які розглядали селянство як реакційну дрібнобурж. силу, В. І. Ленін підкреслював, що «хто же „чистої“ соціальної революції, той ні колу її не дідється» (Твори, т. 22, с. 330). Він розробив учення про об'єктивні і суб'єктивні умови С. р.— про *революційну ситуацію і революційну кризу*, розкрив величезну роль суб'єктивного фактора, показавши, що без пролет. партії, здатної внести свідомість у робітн. рух й очолити його, перемога С. р. неможлива. На поч. 20 ст. всупереч меншовикам, які твердили, що для Росії С. р.— справа далекого майбутнього, оскільки революція, що почалася, має бурж. характер, і тому пролетаріат повинен йти на союз з ліберальною буржуазією, В. І. Ленін довів, що умови для С. р. в Росії назріли, але для її здійснення необхідно, щоб пролетаріат ще в процесі бурж.-демократич. революції зміцнив свій союз з селянством, ізолювавши ліберальну буржуазію. «Пролетаріат,— писав він,— повинен провести до кінця демократичний переворот, приєднуючи до себе масу селянства, щоб роздавити силою опір самодержавства і паралізувати нестійкість буржуазії. Пролетаріат повинен вчинити соціалістичний переворот, приєднуючи до себе масу напівпролетарських елементів населення, щоб зломити силою опір буржуазії і паралізувати нестійкість селянства та дрібної буржуазії» (Твори, т. 9, с. 77). В. І. Ленін відстоював марксистське положення про можливість як мирної, так і немирної форми С. р. Отже, ленінська теорія С. р. є якісно новим етапом розвитку марксистської теорії С. р. В її основу покладено аналіз співвідношення об'єктивних і суб'єктивних умов переходу від капіталізму до соціалізму. Для С. р., підкреслив В. І. Ленін, потрібні не лише об'єктивні умови, тобто певна зрілість матеріальних передумов соціалізму, а й наявність суб'єктивного фактора — активна й свідомо боротьба робітн. класу й усіх трудящих за соціалізм. За цих умов С. р. виростає із загальнонац. кризи, що виникає на ґрунті революц. ситуації. Осн. питанням С. р. є питання про владу. В. І. Ленін вказав на можливість різних держ. форм диктатури пролетаріату. «Всі нації,— писав він,— придуть до соціалізму, це неминуче, але всі придуть не зовсім однаково, кожна внесе своєрідність в ту чи іншу форму демократії, в ту чи іншу різновидність диктатури пролетаріату, в той чи інший темп соціалістичних пере-

творень різних сторін суспільного життя» (Твори, т. 23, с. 56). У Радах, народжених ініціативою трудящих мас, В. І. Ленін відкрив нову форму держ. влади переміщеного пролетаріату — *Радянську владу*. Життя повністю підтвердило геніальні передбачення В. І. Леніна. В країнах *світової системи соціалізму* виникла нова форма д-ви диктатури пролетаріату — *народна демократія*. Перемога *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*, що була взірцем С. р., побудова соціалізму в СРСР, перемога в ряді країн Європи і Азії нар.-демократич. революцій, які переросли в С. р., підтвердили життєвість марксистсько-ленінської теорії С. р. Великий Жовтень відкрив нову епоху в історії людства — епоху світової С. р., перший етап якої був пов'язаний з утвердженням і розвитком диктатури пролетаріату в СРСР, а початком другого етапу є утворення світової системи соціалізму. Дальший розвиток марксистсько-ленінська теорія С. р. дістала в документах з'їзду КПРС, у *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу*, в документах міжнар. Нарад представників комуністич. і робітн. партій 1957, 1960 і 1969, з'їзду братніх комуністич. і робітн. партій, в матеріалах конгресів *Комуністичного Інтернаціоналу* та пленумів Виконкому Комінтерну. Ці документи, які відображають істор. дійсність, переконливо підтверджують правильність ленінського положення, що форми й шляхи розвитку С. р. в різних країнах залежать від конкретної істор. обстановки — співвідношення класових сил, ступеня організованості робітн. класу та його партії, від сили опору експлуаторських класів. Програма КПРС, документи міжнар. Нарад відзначають разом з тим загальні для С. р. в різних країнах закономірності — керівну роль робітн. класу, очолюваного марксистсько-ленінською партією, союз робітн. класу з осн. масою селянства, встановлення суспільної власності на осн. засоби виробн., поступові соціалістичні перетворення в галузі с. г., планомірний розвиток нар. г-ва, здійснення культ. революції, ліквідацію нац. гноблення, захист соціалістич. ладу від зовн. і внутр. ворогів. Міжнар. Народа представників комуністич. і робітн. партій 1957 в своїй Декларації підкреслила, що «процеси соціалістичної революції і соціалістичного будівництва ґрунтуються на ряді головних закономірностей, властивих усім країнам, які стають на шлях соціалізму. Ці закономірності виявляються всюди при наявності великої різноманітності національних особливостей і традицій, які історично склалися і на які слід неодмінно зважати» (Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961, с. 11—12). Якщо С. р. в Росії перемогла внаслідок *збройного повстання*, то С. р. в ряді европ. країн після 2-ї світової війни відбулися порівняно мирно і відзначалися поступовістю розвитку, оскільки їхній хід був полегшений наявністю Союзу РСР — соціалістич. д-ви, його перемогою у Великій Вітчизн. війні. На нинішньому етапі *світового революційного процесу* є ще сприятливіші умови для мирного розвитку С. р. в ряді капіталістич. країн, що зумовлено зміною співвідношення сил на міжнар. арені на користь соціалізму, який став могутньою інтернац. силою. Кожна С. р. є складовою частиною світового революц. процесу, в якому будівництво соціалізму в країнах, де перемога С. р., класова боротьба пролетаріату в капіталістич. країнах тісно переплітаються з демократич. і нац.-визвольними революціями й зливаються з ними в єдиний потік світового визвольного руху, що має на сучас. етапі яскравий антиімперіалістич. характер.

КПРС та ін. братні комуністичні й робітн. партії збагачують марксистсько-ленінську теорію С. р. у боротьбі як проти ревізіоністів, які заперечують заг. закономірності переходу всіх країн до соціалізму й абсолютизують ікні нац. особливості, чим фактично відмовляються від боротьби за перемогу С. р., так і проти догматиків, що ігнорують нац. особливості різних країн, виступають за «експорт» революції, за її «підштовхування», чим штовхають трудящих на авантюристичні дії. Практично і праві опортуністи, що абсолютизують мирну форму С. р., і «ліві» догматики, які вважають збройне повстання заг. законом С. р., стоять на єдиній агитреволюц. позиції протиставлення двох взаємозв'язаних форм С. р.

Проте весь хід історії після перемоги Великого Жовтня свідчить про неспроможність будь-яких спроб апологетів капіталізму, правих і «лівих» ревізіоністів перекурити марксистсько-ленінське вчення про С. р., переконливо підтверджує його життєвість і правильність.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. Вид. 2: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 17. Маркс К. Громадянська війна у Франції; т. 19. Маркс К. Критика Готської програми.— Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 9. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції; т. 18. Історична доля вчення Карла Маркса; т. 21. Про лозунг Сполучених Штатів Європи; т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 23. Воєнна програма пролетарської революції.— Імперіалізм і розкол соціалізму; т. 25. Держава і революція; т. 28. Пролетарська революція і ренегат Каутський; т. 30. Економіка і політика в епоху диктатури пролетаріату; т. 33. Про кооперацію.— Про нашу революцію.— Як нам реорганізувати Робсельінспекцію.— Краще менше, та краще; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС. К., 1966; Матеріали ХХІV з'їзду КПРС. К., 1971; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. К., 1961; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1—2. К., 1971; Великий Октябрь и мировой революционный процесс. М., 1967; Крассин Ю. А. Ленин, революция, современность. М., 1967; Ленинизм и мировое революционное рабочее движение. М., 1969.

І. І. Колманіць (Київ).

«СОЦІАЛІСТИЧНА ХАРКІВЩИНА» — газета, орган Харків. обкому КП України і обласної Ради депутатів трудящих, Харків. міськкому КП України і міської Ради депутатів трудящих. Видається в Харкові 5 раз на тиждень. Перший номер вийшов 10 (23).ІІІ 1917 під назвою *«Пролетарий»*. З 2 (15).ХІ 1917 видавалася під назвою *«Донецкий пролетарий»*. З 16.ІІІ 1919 Харківський губком партії випускав свою газету *«Комунар»*. З 7.І 1920 у Харкові друкується газета *«Коммунист»* — орган ЦК КП(б)У, яка була до 31.VІІІ 1920 і органом Харківського губкому КП(б)У. Водночас з 3.VІ 1920 відновлено вихід газети *«Пролетарий»*. З 13.IV 1924 газету перейменовано на *«Харьковский пролетарий»*, з 14.ІІІ 1930 вона видається укр. мовою під назвою *«Харківський пролетар»*, з 6.І 1934 — під тепер. назвою. В 1967 газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

С. І. Улановський (Харків).

СОЦІАЛІСТИЧНЕ ЗМАГАННЯ — метод будівництва соціалізму і комунізму на основі широко розгортання творчої активності та ініціативи трудящих; могутній засіб розвитку творчої ініціативи мас, формування соціалістич. колекти-

візму; ефективний метод піднесення продуктивних сил, удосконалення виробничих відносин, виховання у трудящих комуністич. ставлення до праці, залучення їх до управління виробництвом. С. з.— об'єктивна закономірність, властива соціалістич. способу виробництва. В. І. Ленін у працях *«Як організувати змагання?»*, *«Чергові завдання Радянської влади»*, *«Великий почин»* науково обгрунтував ідею С. з. Він довів, що лише за соціалізму відкриваються необмежені можливості для розвитку змагання, для виявлення в ньому творчої ініціативи мас. «Соціалізм,— писав В. І. Ленін,— не тільки не гасить змагання, а навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно широко, дійсно в масовому розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами» (Твори, т. 26, с. 363). В. І. Ленін розробив осн. принципи С. з.: гласність, порівнянність результатів, можливість повторення досвіду і товариське співробітництво та взаємодопомога. Важливе значення для розвитку С. з. має також соціалістич. принцип розподілу по праці, який стимулює особисту заінтересованість трудящих у розвитку продуктивних сил Рад. країни. В. І. Ленін розглядав організацію С. з. і керівництво ним як важливу держ. справу, одне з гол. завдань партії. На всіх етапах соціалістич. і комуністич. будівництва Комуністична партія керується настановами В. І. Леніна про розвиток С. з. в країні. За роки Рад. влади С. з. пройшло кілька етапів — від перших *комуністичних суботників* (1919) до руху *колективів і ударників комуністичної праці*. На кожному етапі соціалістич. і комуністич. будівництва С. з. набирало нових форм, його зміст збагачувала творчість нар. мас. Осн. метою С. з. в кінцевому підсумку є підвищення продуктивності праці, поліпшення якості й зниження собівартості продукції. Відповідаючи на рішення Х з'їзду РКП(б) 1921 про широке залучення мас до управління нар. г-вом, робітн. колективи 1923 почали створювати на підприємствах *виробничі наради*, через які активно впливали на виконання і перевиконання госп. планів. Постійно діючі виробничі наради стали однією з осн. форм участі трудящих у розвитку і вдосконаленні виробн. Звернення ХVІ Всесоюзної конференції ВКП(б) у квітні 1929 «До всіх робітників і трудящих селян Радянського Союзу» і постанови ЦК ВКП(б) від 9.V 1929 «Про соціалістичне змагання фабрик і заводів» визначили шляхи розвитку С. з. Розгортання *індустріалізації і колективізації сільського господарства* породили таку масову форму С. з., як *ударництво*. Ініціатором організації С. з. у загальнодерж. масштабі виступив колектив лєнінгр. з-ду «Красный выборжец». Почин лєнінградців підхопили трудящі всієї країни, в т. ч. робітники України. В 1929 колективний договір на С. з. уклали гірники шахт Артемівського, Сталінського й Луганського округів з робітниками шахтинських вугільних підприємств (тепер Рост. обл.). В 1932—33 вибійник шахти № 1 «Кочегарка» (м. Горлівка) М. О. Ізотов перевиконав у 10 раз норму видобутку вугілля і виступив ініціатором передавання досвіду роботи молодим і відстаючим шахтарям, організувавши на шахті дільничо-школу для підвищення кваліфікації вибійників шляхом інструктажу на робочому місці (т. з. ізотовські школи). Рух ізотовців став масовим. У боротьбі за виконання плану першої п'ятирічки (1928/29—

1932/33) сотні тисяч робітників провідних галузей пром-сті України взяли на себе підвищені зобов'язання по піднесенню продуктивності праці, поліпшенню якості продукції, зниженню її собівартості. Це було однією з умов збільшення протягом першої п'ятирічки продуктивності праці на 41% і дострокового виконання п'ятирічного плану. В 1929 відбувся *Перший Всесоюзний з'їзд ударних бригад*, який став великим поштовхом для дальшого розвитку С. з. В роки другої п'ятирічки зміст С. з. збагатився боротьбою сотень тисяч передових робітників за оволодіння новою технікою і піднесення на цій основі продуктивності праці. Новою, вищою формою С. з. став *стахановський рух*. Ініціатори цього руху: у вугільній пром-сті — О. Г. Стаханов, у металургійній — М. М. Мазай, в автомобільній — О. Х. Бусигін, у взуттевій — М. С. Сметанін, у текстильній — Є. В. і М. І. Виноградови, на залізнич. транспорті — П. Ф. Кривонос, у лісовій пром-сті — В. С. Мусинський.

Здійснення колективізації створило широкі можливості для розвитку С. з. і серед трудящих села. Боротьба за ударну працю охопила багато колгоспів і радгоспів, але масовості цей рух набув після Першого Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників (1934). Одним з перших ініціаторів боротьби за підвищення продуктивності праці в с.-г. виробн. були П. М. Ангеліна, яка виступила ініціатором руху за високопродуктивне використання с.-г. техніки, М. С. Демченко й М. В. Гнатенко, які були ініціаторами С. з. за вирощування високих врожаїв цукр. буряків. Приклад укр. механізаторів і *п'ятистотенців* наслідували хлібороби братніх республік. Масовий характер стахановського руху в роки другої п'ятирічки сприяв утвердженню нових тех. норм виробітку в пром-сті, на транспорті, будівництві та ін. галузях нар. г-ва. В листопаді 1935 відбулася 1-а Всесоюзна нарада стахановців. Вона була поштовхом до нової хвилі С. з. Грудневий пленум ЦК ВКП(б) 1935 намітив конкретні заходи, спрямовані на дальший розвиток стахановського руху в усіх галузях нар. г-ва і в першу чергу у важкій індустрії. Стахановський рух був одним з вирішальних факторів, який забезпечив піднесення продуктивності праці у другій п'ятирічці на 82%.

Завдання розвитку продуктивних сил країни в роки третьої п'ятирічки викликали нові форми С. з. Найпоширенішою з них був рух *багатоверстатників*. С. з. за піднесення с.-г. виробн. у третій п'ятирічці знайшло своє яскраве відображення в боротьбі колгоспів, радгоспів, МТС і окремих передовиків за право участі у Всесоюзній с.-г. виставці. Показ досягнень передових г-в і видатних майстрів колгоспного і радгоспного виробн. сприяв залученню до С. з. широких кіл трудівників села.

В роки Великої Вітчизн. війни С. з. було всенародним і проходило під гаслом «*Все для фронту, все для перемоги!*». Воно знайшло свій вияв в організації *фронтових бригад*, у боротьбі за виконання двох, трьох і більше норм виробітку та ін. формах. Масовим став рух за освоєння нових видів виробн., набуття нових професій, випуск продукції для фронту понад план і т. д. Всенар. розвиток С. з. під час війни відіграв величезну роль у зміцненні військово-економіч. могутності СРСР і забезпеченні перемоги над ворогом.

Творчість нар. мас у роки післявоєнної відбудови нар. г-ва збагатила С. з. такими важливими формами, як боротьба за колективну стахановську працю, за економію сировини, матеріалів, палива, електроенергії, зниження собівартості продукції,

понадпланове нагромадження коштів тощо. Ширшим став рух раціоналізаторів і винахідників. На всю країну поширилися передові методи праці М. О. Російського, О. С. Чутких, Л. Г. Корабельникової, П. Б. Бикова та ін. новаторів пром-сті РРФСР. Ініціаторами С. з., яке мало всесоюзний характер, стали робітники В. К. Семинський, Г. С. Нежевенко, В. Й. Гургал, С. С. Якименко, новатори с. г. М. О. Озерний, Є. О. Долінюк, Г. М. Ладані, О. В. Гіталов та ін. передовики виробн. України.

Важливе значення для дальшого розвитку С. з. мали рішення *Двадцятого з'їзду КПРС*, який підбив підсумки дострокового виконання плану п'ятої п'ятирічки і накреслив заходи по завершенню соціалістич. будівництва в Рад. країні. З'їзд відмітив, що особливість сучас. етапу розвитку С. з. зумовлюється значим зростанням тех. озброєності нар. г-ва й піднесенням науково-тех. рівня робітників. Це дало змогу учасникам С. з. при найменших затратах робочого часу значно збільшувати випуск продукції, поліпшувати її якість і знижувати собівартість.

Творча ініціатива трудящих у С. з. 50-х рр. відіграла важливу роль в успішному завершенні соціалістич. будівництва в Рад. країні, в повній, остаточній перемозі соціалізму в СРСР.

Перехід СРСР до комуністич. будівництва ознаменувався новим, вищим етапом розвитку С. з. Завдання створення *матеріально-технічної бази комунізму* викликало до життя могутній рух колективів і ударників комуністич. праці. Рух за комуністичне ставлення до праці, як вища форма С. з. на сучас. етапі, органічно поєднав боротьбу трудящих мас за прискорення тех. прогресу, найвищу продуктивність праці на основі найновіших досягнень науки й техніки і виховання людини нового типу, свідомого, активного будівника комунізму. В ході С. з. за почином передових колективів продовжено й розвинуто ленинську традицію комуністич. суботників, які міцно ввійшли в життя рад. народу.

На одному з перших місць в ідеології, роботі, яку проводить партія, стоїть виховання у рад. людей нового, комуністич. ставлення до праці. Комуністична партія, громад. орг-ції підтримують усі форми С. з., масового руху за комуністичне ставлення до праці, всіляко заохочують творчу ініціативу рад. людей. Винятково важливе значення мали прийняті ЦК КПРС в останні роки постанови про заохочування й поширення таких масових починань трудящих міста і села, як С. з. на честь 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення СРСР. ЦК КПРС підтримав ініціативу трудящих Москви і Ленінграда про розгортання всенар. С. з. за дострокове виконання дев'ятої п'ятирічки. Широкого розвитку набуло С. з. між виробничими колективами, районами і областями республік. Змагаються між собою гірники Донбасу і Кузбасу, металурги Придніпров'я, Уралу, Караганди, Череповця, Руставі, колгоспники Моск. і Київ. областей, нафтовики Баку і Борислава, швейники Чернівців і Кишинєва та ін. XXIV з'їзд КПРС відзначив, що завдяки самовідданій праці робітн. класу, колгоспного селянства, інтелігенції, всіх трудящих зроблено новий, важливий крок у створенні матеріально-тех. бази комунізму, підвищенні добробуту народу, піднесенні могутності країни. Партія і уряд дбають про розгортання С. з. Розкриваючи значення, особливості й завдання С. з. на сучасному етапі комуністич. будівництва, постанова ЦК КПРС від 5.IX 1971 «*Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання*»

вказує парт., рад., профспілковим і госп. органам шляхи нового піднесення творчої активності трудящих, звертає увагу на якісно нову роль С. з. у розвитку нар. г-ва і вихованні трудящих. Гол. напрям С. з.— мобілізація трудящих на рішуче підвищення продуктивності праці, ефективності суспільного виробн., на зниження затрат праці, раціональне використання й економію сировинних і матеріальних ресурсів, підвищення якості продукції, поліпшення використання виробн. фондів і капітальних вкладень. «Перемога соціалізму в нашій країні породила небачені раніше в історії людства прояви масового трудового ентузіазму...» — відмітив Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії.— Трудове змагання набрало справді всенародного розмаху» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 95). У розгортанні С. з., забезпеченні його гласності та пропаганді передового виробничого досвіду велику роль відіграє масова інформація в пресі, по радіо, телебаченню, в кіно. На 1.1 1970 в СРСР у всіх формах С. з. брало участь 70,2 млн. чол., з них рухом за комуністичну працю охоплено понад 37 млн. чол. На Україні в русі трудящих за комуністичну працю бере участь бл. 6 млн. чол. З метою дальшого розвитку С. з. партія і д-ва широко запроваджують систему не лише матеріальних, але й моральних стимулів і заохочень. Виробничникам, які досягають найвищих показників у піднесенні продуктивності праці, ефективно використовують техніку, впроваджують нову технологію, приносять почесне звання Героя Соціалістич. Праці як найвищий ступінь трудової відзнаки (з 1938). Переможців змагання нагороджують орденами і медалями Рад. Союзу, почесними грамотами і знаками, їхні імена заносять на Дошки пошани і в Книги пошани. Орденами нагороджують колективи підприємств, будов, колгоспів і радгоспів та установ. Переможцям С. з. вручають перехідні, пам'ятні або ін. Червоні прапори (зокрема, див. *Пам'ятні прапори* на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції та *Пам'ятні Червоні прапори*). Досвід організації С. з. в СРСР широко використовують країни світової соціалістич. системи для залучення трудящих до будівництва соціалізму.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 26. Як організувати змагання?; т. 27. Чергові завдання Радянської влади; т. 29. Великий почин; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Про дальше поліпшення організації соціалістичного змагання. Постанова Центрального Комітету КПРС. К., 1971; Социалистическое соревнование в СССР. 1918—1964. Документы и материалы профсоюзам. М., 1965; Федина В. Социализм и соревнование. М., 1970; Федина В. Э. Рабочий класс и новые формы соревнования (1959—1965 гг.). М., 1970; Черкасова С. І. Змагання народних мас — метод виховання комуністичного ставлення до праці. К., 1966; Литвиненко В. О. Соціалістичне змагання — метод будівництва комунізму. К., 1968 [бібліогр. с. 21—22]; Нечай С. П., Приходько М. А. Соціалістичне змагання — творчість мас. Львів, 1969. *Є. П. Талан* (Київ).

СОЦІАЛІСТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО — суспільство, що приходить на зміну капіталістичному суспільству внаслідок перемоги соціалістичної революції та встановлення диктатури пролетаріату; економічною основою його є соціалістична власність на знаряддя і засоби виробництва, соціалістична система господарства, політичною — союз робітничого класу і селянства, панівною іде-

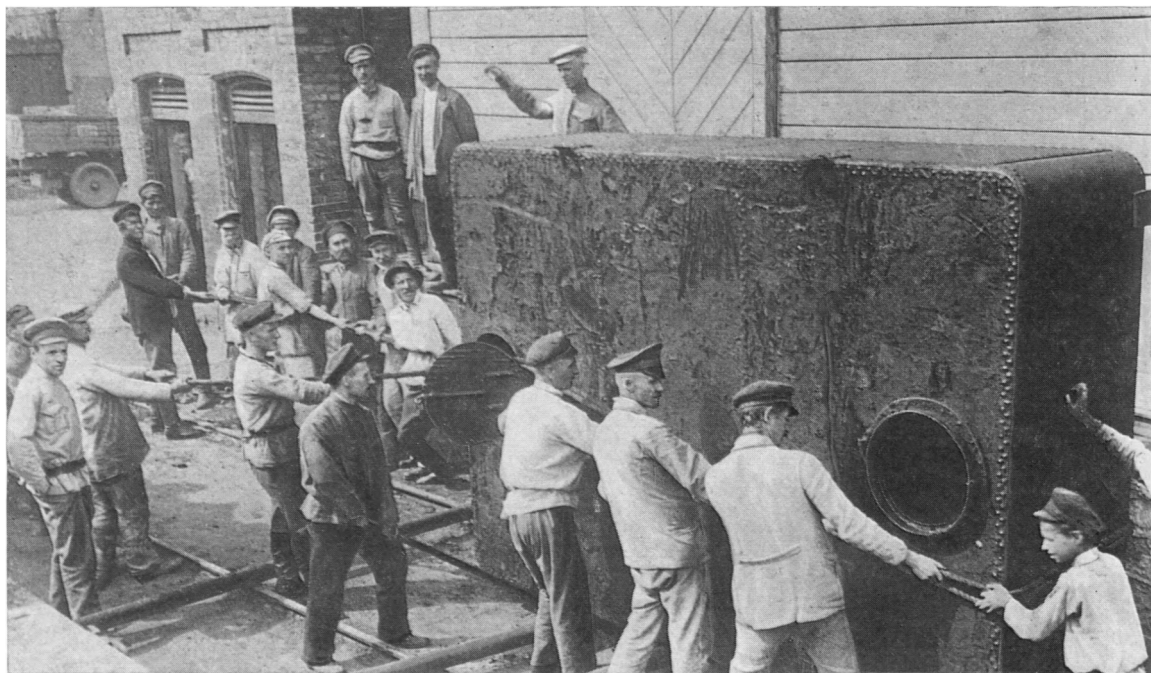
ологією — *марксизм-ленінізм*. С. с. складається з двох дружніх класів — *робітничого класу й селянства*, а також зв'язаного з ними соціального прошарку — нар. *інтелігенції*. Керівну роль у С. с. відіграє робітн. клас, очолюваний марксистсько-ленінською партією. На відміну від капіталістич. суспільства, що характеризується пануванням приватної власності на засоби виробництва і породжуваним цим пануванням клас. антагонізмом, в С. с. спільність двох форм соціалістич. власності (загальнонародної і колгоспно-кооперативної) зближує робітн. клас і коопероване селянство, зміцнює їхній союз. Виросла нова інтелігенція, яка вийшла з народу і віддана соціалізму. В системі соціалістич. суспільних відносин у С. с. провідне становище займає робітн. клас. Його роль визначається не тільки тим, що це — найчисленніший клас С. с., його осн. продуктивна сила, але й його революційністю, дисциплінованістю, організованістю і колективізмом. С. с. будується на основі широкої демократії. *Соціалістична демократія*, на противагу буржуазній, не лише проголошує права народу, але й гарантує реальне здійснення їх, забезпечує справжню свободу, найвищим проявом якої є визволення людини від експлуатації. Характерною особливістю С. с., що принципово відрізняється від капіталістичного, є також забезпечення цілковитої рівноправності націй, ліквідація їхньої економіч. і культ. відсталості, створення соціалістич. нац. державності.

Втілення в життя в С. с. принципу «від кожного за його здібністю, кожному — за його працею» забезпечує матеріальну заінтересованість трудящих у результатах своєї праці, в неухильному підвищенні продуктивності праці, що є осн. джерелом піднесення економіки й добробуту народу. На противагу капіталістич. суспільству, для якого характерні злидні сотень мільйонів людей і в якому *виробництво* розвивається заради наживи, привласнення додаткової вартості, осн. метою розвитку і вдосконалення суспільного виробництва в С. с. є все повніше задоволення зростаючих матеріальних і культ. потреб народу, всебічний гармонійний розвиток особи. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції відкрыла нову епоху заг. революц. оновлення світу — епоху переходу від капіталізму до соціалізму. Здійснивши під керівництвом КПРС *ленінський план побудови соціалізму в СРСР*, осн. ланками якого були соціалістич. *індустріалізація*, кооперування с. г. (див. *Кооперативний план В. І. Леніна*), *культурна революція*, Рад. Союз відстояв завоювання соціалістич. революції, покінчив з віковою відсталістю, забезпечив велетенський економіч., політ. і культ. прогрес, перетворився на могутню індустріальну д-ву, досяг повної економіч. незалежності від капіталістич. країн. Героїчна боротьба рад. народу, очолена *Комуністичною партією Радянського Союзу*, за соціалістич. перебудову промисловості та с. г. увінчалася перемогою соціалістич. сектору в економіці. Завдяки здійсненню культ. революції було ліквідовано найтяжчу спадщину царизму — *неписьменність* (див. *Ліквідація неписьменності*), запроваджено обов'язкову освіту, розв'язано важливі завдання формування кадрів нової рад. інтелігенції, досягнуто значних успіхів у розвитку рад. науки, а також соціалістич. за змістом, національною за формою л-ри й мистецтва (див., зокрема, *Школа на Україні*, *Вища освіта на Україні*, *Професійна освіта на Україні*, *Наука на Україні*, *Література на Україні*, *Образотворче мистецтво на Україні*). Все це забезпечило

Ми прийдемо до перемоги комуністичної праці.
Плакат художників Л. О. Капітана та О. О. Капітана. 1961.

До ст. Соціалістичне змагання.

Недільник на Південній залізниці. 1920 (вгорі).
Випуск тепловоза, що його відремонтували понад план робітники Полтавського тепловозоремонтного заводу імені А. О. Жданова в день комуністичного суботника. Полтава. 1970.

До ст. Соціалістичне змагання.

залучення найширших нар. мас до багатств культури, нагромаджених людством. Найважливішим результатом соціалістич. перебудови духовного життя рад. народу стало утвердження марксизму-ленінізму як пануючої ідеології в країні. «В результаті самовіданої праці радянського народу, теоретичної і практичної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу **людство здобуло реально існуюче соціалістичне суспільство і перезріну на досвіді науки про побудову соціалізму**» (Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968, с. 16). В СРСР соціалізм в основному було побудовано в 2-й пол. 30-х рр. Уперше в історії людства С. с. виникло в Рад. країні. Важливим соціальним явищем у рад. суспільстві є триваюче зближення робітн. класу, селянства та інтелігенції. С. с. в Рад. країні характеризується плановою організацією розвитку нар. г-ва, в ньому створено найкращі умови для невинного піднесення матеріального й культ. рівня широких верств трудящих, повністю ліквідовано нащ. ворожнечу, тут панує *дружба народів СРСР* і братнє співробітництво між ними. За роки соціалістич. будівництва в СРСР виникла нова істор. спільність людей — *радянський народ*. У процесі зміцнення й розвитку С. с. відбувається поступий перехід до комуністич. суспільства. На кінець 50-х рр. завдяки створенню соціалістич. співдружності ряду країн Європи й Азії (див. *Світова система соціалізму*) було ліквідовано небезпеку реставрації капіталізму ззовні, і соціалізм у Рад. країні переміг повністю, остаточно. В кінці 50-х рр. рад. народ вступив у період комуністич. будівництва.

Особливістю сучасного етапу розвитку радянського суспільства і його перспектив, як відзначив XXIV з'їзд КПРС, є те, що в СРСР уперше в історії побудовано і успішно функціонує розвинуте С. с. На цій стадії суспільство має міцну матеріально-тех. базу. Соціалізм забезпечує сталі й високі темпи зростання виробн. та продуктивності праці. Для розвинутого соціалізму характерні зрілі суспільні відносини, які складаються на основі повного панування соціалістич. власності, ліквідації всіляких експлуаторських елементів і утвердження соціальної та ідейно-політ. єдності суспільства. Тут повністю утверджується соціалістич. принцип розподілу за кількістю та якістю праці. Розвинуте С. с. має відповідну політ. надбудову — загальнонарод. державу.

Л. А. Шевченко (Київ).

СОЦІАЛІСТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ — міжнар. об'єднання с.-д. і соціалістич. партій, що стоять на позиціях реформістського соціалізму. Створений 1951 на базі орг-ції правих соціалістів «Коміско» («Комітет міжнар. соціалістич. конференцій»), що діяв 1947—51. Об'єднує 54 партії (1971) переважно зх.-європ. країн (понад 13 млн. чол.). Спадкоємець «Соціалістич. робітн. інтернаціоналу» (1923—40). Під ідейним впливом С. І. перебувають Міжнар. конфедерація вільних профспілок, Міжнар. союз соціалістич. молоді та ін. орг-ції реформістського напрямку. Офіційною доктриною С. І. є «демократич. соціалізм» — проповідь класового співробітництва, реформізму і антикомунізму, тобто повна відмова від марксизму, від соціалістич. цілей і капітуляція перед державно-монополістич. капіталізмом. Лідери С. І. виступають з позицій «атлантичної солідарності», підтримки НАТО та ін. імперіалістич. блоків, вважають своїм гол. завданням боротьбу проти комунізму й соціалістич. країн. У 2-й пол. 60-х рр. у партіях С. І. посилюється невдоволення курсом керівництва й прагнення до єдності дій з комуністами. Компартії виявляють готовність

до розвитку співробітництва з соціал-демократами, не поступаючись своєю ідеологією і революц. принципами.

Б. І. Распутніс (Львів).

«СОЦІАЛІСТИЧЕСКИЙ ДОНБАСС» — газета, орган Донец. обкому КП України і обласної Ради депутатів трудящих, Донец. міськкому КП України і міської Ради депутатів трудящих. Виходить у Донецьку 5 раз на тиждень рос. мовою. Перший номер газети під назвою «Известия Юзовского Совета рабочих и солдатских депутатов» вийшов у липні 1917. В травні 1920 газету перейменовано на «Диктатуру труда». З серпня 1932 виходить під тепер. назвою. Під час окупації Донеччини нім.-фашист. військами 1941—43 газету не видавали. В 1967 «С. Д.» нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

А. Т. Зоненко (Донецьк).

СОЦІАЛ-ШОВІНІЗМ — опортуністична течія в міжнар. робітн. русі. Виникла в період 1-ї світової війни 1914—18, коли лідери *Інтернаціоналу 2-го* остаточно відмовились від принципів міжнар. пролетар. солідарності і перейшли на бік імперіалістич. буржуазії. С.-ш. виявився у нацькуванні робітників своєї країни на робітників ін. країн, у проповіді класового миру робітників із «своєю» буржуазією, в підтримці імперіалістич. війни. Соціал-шовіністи висунули гасло «захисту вітчизни», оголошували справедливими дії збройних сил своєї д-ви, підтримували бурж. уряди своїх країн, голосували в парламенті за воєнні кредити. Соціальною базою С.-ш. були дрібнобурж. елементи, що поповнювали робітн. клас, та «робітнича аристократія». В. І. Ленін визначив С.-ш. як закінчений опортунізм, що остаточно склався, і відзначив, що соціал-шовіністи — це соціалісти на словах, шовіністи на ділі (див. Твори, т. 21, с. 390). Найнебезпечнішим і найшкідливішим різновидом С.-ш. був *центризм*. В Росії і на Україні соціал-шовіністичну політику здійснювали меншовики, есери, дрібнобурж. і націоналістич. партії (УСДРП, Бунд та ін.). Більшовицька партія на чолі з В. І. Леніном вела рішучу боротьбу проти С.-ш., за перетворення імперіалістич. війни на війну громадянську, послідовно відстоювала принцип пролетар. інтернаціоналізму. Після Великої Жовтв. соціалістич. революції соціал-шовіністи виступили як запеклі вороги Рад. влади, пособники воєнної інтервенції імперіалізму проти Країни Рад. С.-ш. в сучас. умовах лишається ідеологіч. зброєю правих соціалістів у багатьох країнах.

Ю. Н. Розенфельд (Харків).

СОЦІАЛЬНА ТА ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА ЄДНІСТЬ РАДЯНСЬКОГО НАРОДУ — нерушима згуртованість і монолітність трудящих Рад. Союзу, зумовлена спільністю інтересів, мети і завдань побудови комунізму, спільністю марксистсько-ленінського світогляду. Ця єдність сформувалася внаслідок Великої Жовтв. соціалістич. революції, яка знищила соціальне й нащ. гноблення трудящих, здійснила основоположні завдання програмних документів Комуністич. партії. Перемогу Великої Жовтв. забезпечила єдність дій робітн. класу й біднішого селянства всіх націй і народностей на чолі з великим рос. народом, під керівництвом Комуністич. партії. Утвердження в результаті революції соціалістич. способу виробн., що базується на суспільній власності на засоби виробн., політ. владі робітн. класу, докорінно змінило ті форми взаємовідносин між народами, які склалися в умовах парської Росії. На зміну відносинам бурж. суспільства прийшли нові, соціалістичні відносини, в основі яких лежить спільність корінних суспільно-політ. та економіч. інтересів народів. Збулися пророчи

слова В. І. Леніна про те, що «старому світові, світові національного гноблення, національної гризні або національного відособлення, робітники протиставлять новий світ єдності трудящих усіх націй, в якому нема місця ні для одного привілею, ні для найменшого гноблення людими людиною» (Твори, т. 19, с. 70).

Уже з перших років Рад. влади виникла настійна необхідність об'єднати зусилля народів, що визволилися з-під капіталістич. гніту, для розв'язання завдань будівництва соціалізму. Програма з нац. питання, що її виробив В. І. Ленін, послідовно відстоювала *право нації на самовизначення* аж до держ. відокремлення, водночас відкриваючи перед усіма націями і народностями можливість створення багатонац. соціалістич. д-ви на основі добровільності, дружби й братерства. В. І. Ленін обґрунтував об'єктивну необхідність держ. згуртування рад. народів, довів, що без найтіснішого союзу їх не можна відстояти існування рад. республік від зазіхань імперіалістич. д-в, здійснити соціалістичну перебудову в усіх сферах життя країни. Необхідність монолітного союзу республік випливає з тенденції «до створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого» (Ленін В. І. Твори, т. 31, с. 121), з ідеалів комунізму. В ході будівництва соціалізму КПРС забезпечила на основі нових виробничих відносин швидкий економіч. й культур. прогрес усіх націй та народностей і ліквідує фактичну нерівність їх. У процесі творення нового життя посилювалося добровільне і дедалі тісніше братерське співробітництво їх в економіці, політиці, культурі, побуті й духовному житті. З перемоги соціалізму в Рад. країні остаточно сформувалися соціалістичні нації (див. *Соціалістична нація*), які здобули власну державність. Соціалізм створив найсприятливіші умови для тісного співробітництва, спілкування і зближення найширших мас усіх націй та народностей Рад. країни, об'єднав їх у єдину трудову сім'ю. Народжена в умовах соціалізму *дружба народів СРСР* стала могутньою руйнівною силою розвитку рад. суспільства. Вона витримала найтяжчу перевірку в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. В результаті дії об'єктивних законів соціалізму, внаслідок наполегливої повсякденної роботи Комуністич. партії по вихованню трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму, комуністич. ідеалів у Рад. країні виникла нова істор. спільність людей, яка складається з численних соціалістич. націй і народностей, що розвиваються, — *радянський народ*.

Монолітна спільність націй і народностей, які населяють Рад. Союз, має єдину економіч. основу — єдиний народногосп. комплекс усієї країни, створювану всіма народами *матеріально-технічну базу комунізму*.

У рад. народу єдина політ. основа — очолювана Комуністич. партією загальнонац. д-ва, що спирається на союз багатонац. робітн. класу з селянством усіх республік при керівній ролі робітн. класу. Внаслідок утвердження соціалістич. виробничих відносин у Рад. країні повністю ліквідовано експлуататорські класи: залишилися два дружні класи — робітники, селяни і зв'язані з ними соціальний прошарок — нар. інтелігенція.

Зближення робітн. класу, колгоспного селянства й інтелігенції, поступове подолання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою й фізичною працею — одна з головних ділянок будівництва безкласового комуністич. суспільства. Рад. люди мають спільну територію єдиної соціалістич. Батьківщини, вони спаяні почуттями *ра-*

дянського патріотизму й інтернаціоналізму. Зміцнення соціалістич. єдності рад. народу, зближення класів і соціальних груп відбувається на основі єдиної марксистсько-ленінської ідеології, яка виражає соціалістичні інтереси і комуністичні ідеали робітн. класу. Новий істор. спільності властива єдина соціалістич. культура, багатонац. за формою. Під впливом соціалістич. укладу життя, в результаті цілеспрямованої, наполегливої ідейно-виховної роботи партії сформувалися нові, спільні для рад. людей усіх національностей риси духовного життя. Це — наук. марксистсько-ленінський світогляд, соціалістичний патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, комуністична мораль, єдина мета всіх народів — побудова комунізму. Яскравим свідченням соціально-політичної та ідейної єдності рад. народу є його тісна згуртованість навколо ленінської партії, мобілізція всіх сил на виконання рішень *Двадцять четвертого з'їзду КПРС* (див. Додаток у цьому ж томі), величезних планів дев'ятої п'ятирічки, підтримка здійснюваної в інтересах народу внутр. і зовн. політики Комуністич. партії.

А. Д. Скаба (Київ).
СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ — в СРСР система держ. і громад. заходів, спрямованих на матеріальне і культ.-побутове забезпечення громадян в старості, в разі хвороби і втрати працездатності. Осн. види С. з.: пенсійне забезпечення; надання держ. допомоги одиноким і багатодітним матерям; трудовлаштування інвалідів; забезпечення громадян засобами протезування тощо. Складовою частиною С. з. є *соціальне страхування*. С. з. здійснюється з перших місяців існування Рад. д-ви. У складі *Ради Народних Комісарів* був Наркомат піклування, перетворений у квітні 1918 на Наркомат С. з. 31.X 1918 В. І. Ленін підписав постанову про затвердження «Положення про соціальне забезпечення трудящих», що закріпила осн. принципи С. з. в умовах Рад. влади. В січні 1919, коли *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України* було перетворено на *Раду Народних Комісарів Української РСР*, в її складі діяв Наркомат С. з. Органами С. з. в УРСР є республ. Міністерство С. з., а також обласні, районні, міські відділи С. з. при відповідних Радах депутатів трудящих. Держ. органи С. з. діють у тісному контакті з громад. орг-ціями, зокрема комітетами профспілок. У 1964 на колгоспників поширено єдину систему пенсійного забезпечення. В республіці (1971) одержують пенсії понад 9 млн. чол. Лише за восьмою п'ятирічку виплачено пенсій і допомоги на суму 12,5 млрд. крб.

Неухильний розвиток С. з. в СРСР гарантується соціалістич. ладом. Джерелом С. з. є невинне зростання суспільних фондів споживання. За Директивами ХХІV з'їзду КПРС обсяг цих фондів намічено збільшити у дев'ятій п'ятирічці в 1,4 раза. Указами Президії Верховної Ради СРСР від 3.VI 1971 знову підвищено мінімальний розмір пенсій по старості для робітників та службовців та здійснено дальше поліпшення пенсійного забезпечення колгоспників.

Лит.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1970; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1971; Матеріали ХХІV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали ХХІV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1—2. К., 1967. О. М. Якуба (Харків).

СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ — в СРСР встановлена д-вою система матеріального забезпечення трудящих в разі тимчасової непрацездатності, в старості, при інвалідності, їхніх сімей в разі

втрати годувальника, а також система ін. заходів, спрямованих на матеріальне, культ.-побутове та оздоровчо-профілактичне обслуговування. Здійснюється за рахунок внесків держ. підприємств, установ, кооп. та ін. орг-цій. Організують справу С. с. профспілки, ради колгоспів та ін. органи. Рад. С. с. здійснюється відповідно до вимог робітн. страхової програми (держ. форма страхування, його обов'язковість та загальність тощо), вперше сформульованої В. І. Леніним на II з'їзді РСДРП (1903). Першими заходами Рад. д-ви щодо С. с. були: урядове повідомлення РНК РРФСР від 1 (14).XI 1917, яке проголошувало осн. страхові положення і заходи щодо реалізації їх: декрети РНК РРФСР від 8 (21).XI 1917 «Про поліпшення забезпечення осіб, що потерпіли від нещасних випадків», від 22.XII 1917 (4.I 1918) «Про страхування на випадок хвороби» та Положення про соціальне забезпечення трудящих від 31.X 1918. Чинність цих актів поширювалася також на тер. УРСР. В УРСР першими актами щодо С. с. були постанови Наркомату праці республіки від 31.I 1919 «Про розміри і порядок виплат пенсій» та декрет РНК УРСР від 24.IV 1919 «Про пенсії». До серпня 1937 в рад. С. с. проводилася диференціація обсягу допомоги за соціальною ознакою (зокрема, на службовців не поширювалося страхування по старості). Зміни в класовій структурі рад. суспільства, що сталися після перемоги соціалізму, створили умови для запровадження принципу загальності С. с. В сучас. період комуністич. будівництва збереглися і дістали дальший розвиток ленінські принципи загальності страхування, забезпечення на всі випадки втрати праездатності, принцип повного відшкодування заробітку. Все це дістало своє відображення в Законі про державні пенсії 1956, Законі про пенсії і допомогу членам колгоспів 1964, Основах законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю, у кодексах законів союзних республік про працю, зокрема у Кодексі законів про працю УРСР 1971, та ін. актах. Див. також *Соціальне забезпечення*.

А. Р. Машук (Київ).

СОЦІОЛОГІЯ (франц. sociologie, від лат. societas — суспільство і грец. λόγος — слово, вчення; буквально — вчення про суспільство) — наука про закономірності розвитку і функціонування соціальних систем — як глобальних (суспільство в цілому), так і окремих (груп, соціальних інститутів тощо), що становлять структуру даної *суспільно-економічної формації*. С. вивчає взаємозв'язок різних соціальних явищ і заг. закономірності поведінки людей як членів певних соціальних спільностей. Специфіка соціологічного підходу до вивчення *суспільства* полягає в його системності. На відміну від ін. суспільних наук С. досліджує соціальні відносини у взаємозв'язку їхніх економіч., соціальн.-політ. і духовних якостей. У цьому розумінні кожне соціологічне дослідження має комплексний характер.

Як самостійна наука С. виникла в серед. 19 ст. Спробу створити таку науку зробив засновник *позитивізму* О. Конт, який запровадив до наук. вжитку термін «соціологія». Бурж. С. 2-ї пол. 19 ст. формувалася під впливом позитивізму і, залишаючись переважно теоретич. дисципліною, мала, в основному, історико-еволюційний характер. Намагаючись відобразити в своїх схемах заг. напрям і закономірність істор. процесу в цілому, бурж. С., що розпадалася на кілька напрямів (географічний, расово-антропологічний, психологічний тощо), вивчала переважно глобальні соціальні системи. Її гол. методом був порівняльно-істор. метод. Починаючи з 20-х рр. 20 ст. все більшу

роль відіграють емпіричні дослідження конкретних соціальних проблем. На перший план висуваються структурно-функціональні зв'язки об'єкта дослідження, причому нехтуються питання розвитку суспільства; С. диференціюється за предметом дослідження, виникають вузько спеціалізовані соціологічні дисципліни (індустріальна С., С. сім'ї, С. засобів масової комунікації, С. міста тощо). Це пов'язане з тим, що бурж. С. не лише ідеологічно обслуговує пануючий клас, але й допомагає йому практично підтримувати існуючий лад. В емпіричних дослідженнях зх. соціологів є й цінна інформація про життя капіталістич. суспільства. Під час цих досліджень було розроблено ефективну методику збирання й первинного аналізу соціологіч. інформації (анкети, інтерв'ю, математична обробка інформації, математичне моделювання та ін.). Але практична ефективність досліджень досягається ціною занепаду заг. теорії, апологетики існуючого ладу, і це привело до кризи сучасної бурж. С. Поряд з відвертими апологетами капіталізму і антикомунізму на Заході є соціологи, що критично ставляться до пануючого ладу, намагаючись розібратися в першопричинах його суперечностей.

Завдяки переворотові в соціальній науці, що його здійснили К. Маркс і Ф. Енгельс, С. стала наукою. Хоча К. Маркс і Ф. Енгельс не вживали в своїх творах терміна «соціологія», саме вони стали засновниками справді наук. С. Найважливішими чинниками в її створенні, підкреслював В. І. Ленін, є: по-перше, виділення з усієї сукупності суспільних відносин виробничих відносин як головних і визначальних (див. *Продуктивні сили і виробничі відносини*); по-друге, виявлення повторюваності в суспільних відносинах, що дало змогу узагальнити порядки різних країн в одне основне поняття суспільної формації. Тільки таке узагальнення і дало можливість перейти від опису (й оцінки з точки зору ідеалу) суспільних явищ до строго наук. аналізу їх, який виділяє, напр., те, що відрізняє одну капіталістичну країну від іншої, і досліджує те, що спільне для всіх них. В. І. Ленін відзначив, що саме К. Маркс поклав край поглядю на суспільство як на механічний агрегат індивідів, який допускає всякі зміни з волі начальства (або, все одно, з волі громадянства й уряду) і виникає та змінюється випадково, саме К. Маркс уперше поставив С. на наук. ґрунт, встановивши, що розвиток таких формацій є природно-істор. процесом (див. Твори, т. 1, с. 120). Філософським фундаментом марксистської соціологічної теорії є *історичний матеріалізм*.

В. І. Ленін творчо розвинув вихідні положення марксистської С. Він, зокрема, конкретизував гол. принципи марксистського соціологічного дослідження: принцип конкретного підходу до об'єкта дослідження, принцип всебічного аналізу соціальної ситуації, принцип зв'язку теорії з істор. практикою, тобто виділення для дослідження саме тих проблем, які мають найактуальніший характер з точки зору прогресивних сил даного суспільства.

Основоположники марксизму-ленінізму приділяли велику увагу емпіричному обґрунтуванню соціологіч. знання. «Капітал» К. Маркса, «Становище робітничого класу в Англії» і «До житлового питання» Ф. Енгельса, «Розвиток капіталізму в Росії» і «Великий почин» В. І. Леніна являють собою класичні зразки поєднання глибокого теоретич. аналізу з емпіричними дослідженнями конкретних соціальних явищ. Розвиток марксистсько-ленінської С. органічно пов'язаний з практикою соціалістич. будівництва в СРСР та ін.

соціалістич. країнах. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції В. І. Ленін висунув як першочергове завдання проведення соціальних досліджень (див. Твори, т. 27, с. 359). Практичні потреби розвитку соціалістич. суспільства, соціалістичі перетворення створюють сприятливі умови для розвитку С. як науки. Швидкими темпами розвивається С. в СРСР і країнах соціалізму з 2-ї пол. 50-х рр. і особливо тепер (в СРСР соціологічні дослідження провадилися і в 20 — на поч. 30-х рр., але пізніше загальмувалися). В 1958 була створена рад. соціологічна асоціація — член заснованої 1949 Міжнар. соціологічної асоціації. Організовано ряд наук.-дослідних установ і груп, зайнятих проблемами С., зокрема на Україні. С. успішно досліджує заг. і специфічні закономірності комуністич. будівництва, питання формування комуністич. ставлення до праці, зміни соціальної структури суспільства, соціального планування тощо. Характерною особливістю розвитку марксистсько-ленінської С. є її спрямованість до вивчення гол. проблеми — проблеми соціальних перетворень, переходу існуючої соціальної системи від одного якісного стану до іншого. Така спрямованість дає їй змогу виконувати важливі соціальні функції, а саме: 1) теоретичну, що являє собою опис і аналіз соціального явища або процесу та розробку соціального прогнозу; 2) ідеологічну як одну з форм суспільної самосвідомості; 3) інженерну як засіб дослідження і перетворення окремих соціальних підсистем. У такому вигляді С. являє собою систему знань про суспільство, що має три рівні: 1) заг. соціологічна теорія (істор. матеріалізм), 2) спец. соціологічні теорії середнього рівня, 3) конкретні соціологічні дослідження. Всі ці три рівні органічно поєднані між собою і являють певну цілісність.

У марксистсько-ленінізмі єдність історії та С. завжди становить один з гол. принципів. В останні роки в істор. науці має місце обговорення принципів періодизації історії, виникнення історичної психології, застосування в історії структурних та якісних методів дослідження тощо, що відкривають сприятливі перспективи для співробітництва та взаємопроникнення історії і С. на основі марксистсько-ленінської методології.

Лит.: Социология в СССР, т. 1—2, М., 1966; Социология на Україні. К., 1968; Чагин Б. А. Очерк истории социологической мысли в СССР (1917—1969). Л., 1971.

СОЦЬКИЙ — 1) Старший над сотнею в ополченні Київської Русі. 2) Молоді служителі для доручень, здебільшого в *ратушах* Лівобережної і Правобережної України та зх.-укр. земель 17—18 ст. У деяких місцевостях їх називали сотничками, осавульчиками. 3) Нижчий поліцейський служитель на селі в дореволюц. Росії, в т. ч. на тер. України, що входила до її складу. С. обирався на *сільському сході*. Відав 100—200 сільс. дворам. З 1837 офіційно був підпорядкований місцевій поліції.

«СОЮЗ БЛАГОДЕНСТВА» — таємне революц. г-во *декабристів*. Засн. на поч. 1818 в Петербурзі. «С. б.» очолювала г. з. Корінна управа, якій підлягали місцеві управи, зокрема на Україні *Гульчицька управа* на чолі з П. І. *Пестелем*. Були спроби утворити управи в Одесі та Полтаві. До «С. б.» входило бл. 200 членів. Програма г-ва з метою конспірації поділялася на дві частини. Перша, відома всім членам г-ва «Зелена книга», передбачала освітні й благодійні заходи, друга, таємна, — ліквідацію кріпосництва й самодержавства, а з 1820 — створення революц. шляхом республік. В 1821 «С. б.» було розпущено, а за-

мість нього створено *Південне товариство декабристів* і *Лівенічне товариство декабристів*.
«СОЮЗ ВІЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ» («СВУ») — найреакційніша бурж.-націоналістична орг-ція укр. бурж. націоналістів австро-нім. орієнтації. Створений в серпні 1914 у Львові (пізніше перебував у Відні) на кошти австро-угор. уряду. «СВУ» очолювали М. Меленевський (Басок), О. Скоропис-Йолтуховський, А. Жук, В. Дорошенко, М. Залізник та ін. Орієнтуючись на кайзерівську Німеччину, «СВУ» ставив своїм завданням відокремити Україну від Росії й створити бурж.-поміщицьку укр. монархію під нім. протекторатом. «СВУ» в-період імперіалістич. війни допомагав командуванню австро-угор. армії створювати укр. бурж.-націоналістичні військ. формування (див. «*Січові стрільці*»). Видавав бурж.-націоналістичну л-ру, вів націоналістичну агітацію серед військовополонених українців, які перебували в австро-нім. концтаборах. Велику Жовтн. соціалістич. революцію і встановлення Рад. влади на Україні «СВУ» зустрів вороже. Під час австро-нім. окупації 1918 «СВУ» допомагав німцям грабувати Україну. Після вигнання окупантів припинив своє існування. В. І. Ленін засудив «СВУ» як орг-цію, що провадила реакційну, зрадницьку діяльність, затухковувала класові суперечності між укр. трудящими і укр. буржуазією, стояла «на точні зору національно-буржуазній» (Твори, т. 35, с. 136).

«СОЮЗ ВІЛЬНИХ ГАЛИЧАН» — таємна польс. бурж.-демократична орг-ція, засн. восени 1836 у Львові польс. студентською молоддю. Метою орг-ції було повалення австр. абсолютизму шляхом збройного повстання, відновлення незалежності Польщі й проголошення її демократич. республікою, ліквідація станових привілеїв; найближчим завданням — пропаганда демократич. принципів і підготовка до повстання проти Габсбурзької монархії. Члени орг-ції вели агітаційну діяльність також серед укр. студентів Львова. На поч. 1838 «С. в. г.» об'єднався з орг-цією «*Союз синів вітчизни*».

Ф. І. *Стеблій* (Львів).
«СОЮЗ ДРУЗІВ НАРОДУ» — таємна польс. бурж.-демократична орг-ція, що існувала у Львові 1833—35. Була підпорядкована орг-ції польс. *карбонарів* у Галиччині. До складу її входили представники інтелігенції, студенти ун-ту та ін. Керівним органом Союзу була декастерія, якій підлягали низові групи — роти. Очолювали орг-цію Г. Вісьньовський та А. Давид, її членами були С. *Гоциньський*, Ш. *Конарський*, Л. Лукашевич. До однієї з рот входило 12 укр. студентів ун-ту (І. Сілецький, Р. Крижанівський, М. Мінчакевич, Т. Кульчицький, К. Слоневський, С. Мійський, Й. Охримович, І. Покинський та ін.). Метою орг-ції було повалити абсолютизм шляхом збройного повстання, утворити на землях колишньої Речі Посполитої федеративну демократич. республіку, ліквідувати станові привілеї, звільнити селян від панщини і передати їм зем. наділи. В 1835 «С. д. н.» влився у новозасновану орг-цію «*Спідружність польського народу*».

Ф. І. *Стеблій* (Львів).
«СОЮЗ МИХАІЛА АРХАНГЕЛА» — чорносо-тенна монархічна орг-ція в Росії. Виник на поч. 1903, виділившись з «*Союзу руського народу*». Очолював «С. М. А.» реакціонер-чорносотенень бессарабський поміщик В. М. Пурішкевич. Метою «С. М. А.» була підтримка контрреволюц. великодержавницької політики царського уряду, боротьба проти революц. руху шляхом уйовства прогресивних діячів, розпалювання нац. ворожнечі. До складу «С. М. А.» входили реакційно настроєні поміщики, купці, дрібнобуржуазні

елементи, люмпен-пролетарі. Мав відділення в багатьох містах Росії, в т. ч. й на Україні. «С. М. А.» ліквідовано під час Лютн. революції 1917.

О. Л. Лугова (Київ).

СОЮЗ МІСТ в ер ос і й с ь к и й — організація міської буржуазії. Створений у серпні 1914 для допомоги царському урядові у веденні імперіалістич. війни. До С. м. входили представники партій октябристів, кадетів, меншовиків і есерів, на Україні — також укр. бурж. націоналісти. В липні 1915 об'єднався з *Земським союзом*. Див. також *Союзи земств і міст*.

СОЮЗ ПРОЛЕТАРІАТУ МІСТ І СІЛ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ — легальна масова революц. орг-ція *Комуністичної партії Західної України*. Виник під час виборів до сейму восени 1922 як легальна виборча орг-ція — складова частина загальнопольс. орг-ції — Союзу пролетаріату міст і сіл. Включившись у передвиборну кампанію, Союз звернувся до трудящих з відозвою, в якій виклав виборчу програму Комуністич. партії. В ряді міст Союз провів передвиборні мітинги. Видавав газ. «*Робітничча трибуна*». Після виборів Союз діяв як постійна масова легальна орг-ція КПЗУ. Проводив велику роботу по організації мас на революц. боротьбу, був ініціатором створення 1923 у Львові на основі єдиного фронту к-ту для боротьби проти фашизму, націоналізму й антисемітизму. Виступав єдиним революц. фронтом з *Українською соціал-демократичною партією*. Активними діячами Союзу були Й. Завадка, С. Ланцущийкий та ін. Намагаючись ослабити наростаючий революц. рух, польс. уряд у червні 1924 заборонив діяльність Союзу.

М. М. Кравець (Львів).

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК (СРСР, Союз РСР), Р а д я н с ь к и й С о ю з — перша в історії соціалістична держава. Займає майже шосту частину населеної суші земної кулі — 22 млн. 402,2 тис. км² (перше місце серед країн світу). За чисельністю населення — 243,9 млн. чол. (на 1.1 1971) — Рад. Союзом належить 3-є місце в світі (після Китаю та Індії). Бл. 75% площі країни — в Азії і бл. 25% — в Європі.

Заг. довжина держ. кордонів країни — понад 60 тис. км. СРСР межує по суші з 12-ма д-вами: на Зх. — з Норвегією, Фінляндією, Польщею, Чехословаччиною, Угорщиною, Румунією; на Пд. — з Туреччиною, Іраном, Афганістаном; на Сх. — з Китаєм, Монголією, КНДР. СРСР — найбільша континентальна і морська держава. Територію омивають 12 морів, що належать до басейну трьох океанів — Північного Льодовитого, Атлантичного і Тихого. Природні умови СРСР надзвичайно різноманітні. Більша частина території країни лежить у помірному поясі, пн. райони — в арктичному, а деякі пд. — в субтропічному поясі. Європ. частина — переважно рівнинна, Пн. Азіат. частини трьома велетенськими сходами (Західно-Сибірська низовина, Середньосибірське плоскогір'я, гори Далекого Сходу) підвищується в напрямі до Тихого ок. Туранська низовина займає зх. частину Серед. Азії. На Пд. країни простягаються могутні гірські системи, найбільшими з яких є Кавказ, Памір, Тянь-Шань, Алтай і Саяни. Клімат змінюється від холодного арктичного на Пн. до субтропічного й пустельного на Пд., а із Зх. на Сх. — від морського (Прибалтика) до різко континентального (Сибір) і мусонного (узбережжя Тихого ок.).

Заг. довжина річкової мережі перевищує 5 млн. км; ліси займають понад 700 млн. га. СРСР — багатонац. д-ва, яка об'єднує 15 союзних і 20 авт. республік, 8 авт. областей, 10 нац.

Герб Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

округів. Столиця — Москва (7172 тис. чол., 1971). Рад. Союз — соціалістична загальнонар. д-ва. Політ. основу СРСР становлять Ради депутатів трудящих. Рад. суспільний лад заснований на соціалістич. виробничих відносинах, що склалися в СРСР в результаті Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 і перемоги соціалізму в країні. В СРСР панують соціалістич. система господарства і суспільна соціалістич. власність у формах державної і кооперативно-колгоспної, а також власності громад. орг-цій трудящих. Рад. суспільство складається з робітн. класу, колгоспного селянства і нар. інтелігенції. Соціально-економіч. ладові рад. суспільства відповідає його політ. організація — система держ. органів і масових громад. орг-цій, керованих КПРС. Діюча *Конституція СРСР* прийнята 5.XII 1936. Найвищими органами держ. влади в СРСР є *Верховна Рада СРСР* (складається з двох палат — *Ради Союзу і Ради Національностей*) і *Президія Верховної Ради СРСР*; найвищими органами держ. влади союзних і авт. республік — Верховні Ради і Президії Верховних Рад цих республік. Органи держ. влади на місцях (у краях, областях, авт. областях, нац. округах, районах, містах, селищах і селах) — місцеві Ради депутатів трудящих. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади СРСР є Уряд СРСР — *Рада Міністрів СРСР*. Схеми на вклейці, с. 192—193.

Первіснообшарний і рабовласницький лад. Залишки найдавніших поселень людини на території СРСР археологи знаходять на Кавказі, в Криму і Серед. Азії, де кількості тисяч років тому з'явилися первісні люди, які займалися *збиральництвом*, полюванням на великих тварин за допомогою грубих кам'яних знарядь. В епоху *палеоліту* люди жили на території сучас. Вірменії, Абхазії, Пд. Осетії, Пд. України, зокрема в Пд. Криму, Серед. Азії, Поволжі і на Уралі. В добу пізнього палеоліту вони перетнули Полярне коло, заселили значну частину Сибіру. На той час сформувалася людина сучас. фіз. типу. Кам'яні знаряддя стали досконалишими, застосування виробів з кісток та рогу підвищило ефективність мисливства, поширювалося рибальство. На зміну «*первісному людському стадові*» прийшов родовий лад, який

Адміністративно-територіальний поділ і чисельність населення СРСР, союзних і автономних республік (на 1 січня 1971)

Союзні і автономні республіки	Територія (тис. км²)	Населення (тис. чол.)		Автономні області	Нац. округи	Краї і області	Міста	Селища міського типу	Столиці
		всього	в т. ч. міського						
СРСР	22402,2*	243 896	139 023	8	10	120	1943	3576	Москва
РРФСР	17075,4	130 697	82 576	5	10	55	971	1882	Москва
У тому числі АРСР:									
Башкирська	143,6	3 838	1 885	—	—	—	17	38	Уфа
Бурятська	351,3	817	371	—	—	—	5	13	Улан-Уде
Дагестанська	50,3	1 457	520	—	—	—	8	14	Махачкала
Кабардино-Балкарська	12,5	600	316	—	—	—	7	7	Нальчик
Калмицька	75,9	267	95	—	—	—	3	5	Еліста
Карельська	172,4	711	498	—	—	—	12	40	Петрозаводськ
Комі	415,9	974	613	—	—	—	7	35	Сиктивкар
Марійська	23,2	687	288	—	—	—	3	12	Йошкар-Ола
Мордовська	26,2	1 029	381	—	—	—	7	17	Саранськ
Північно-Осетинська	8,0	560	365	—	—	—	6	7	Орджонікідзе
Татарська	68,0	3 165	1 662	—	—	—	17	23	Казань
Тувинська	170,5	235	91	—	—	—	5	2	Кизил
Удмуртська	42,1	1 422	830	—	—	—	6	15	Іжевськ
Чечено-Інгушська	19,3	1 084	454	—	—	—	5	3	Грозний
Чуваська	18,3	1 237	451	—	—	—	9	5	Чебоксари
Якутська	3103,2	676	386	—	—	—	9	49	Якутськ
Українська РСР	603,7	47 496	26 282	—	—	25	387	861	Київ
Білоруська РСР	207,6	9 074	4 054	—	—	6	85	120	Мінськ
Узбецька РСР	449,6	12 305	4 487	—	—	10	44	85	Ташкент
У тому числі:									
Каракалпацька АРСР	165,6	723	258	—	—	—	8	8	Нукус
Казахська РСР	2715,1	13 068	6 685	—	—	17	77	168	Алма-Ата
Грузинська РСР	69,7	4 734	2 278	—	—	—	51	57	Тбілісі
У тому числі:									
Абхазька АРСР	8,6	489	217	—	—	—	6	3	Сухумі
Аджарська АРСР	3,0	316	140	—	—	—	2	6	Багумі
Азербайджанська РСР	86,6	5 219	2 624	1	—	—	57	119	Баку
У тому числі:									
Нахічеванська АРСР	5,5	206	51	—	—	—	3	3	Нахічевань
Литовська РСР	65,2	3 166	1 627	—	—	—	92	22	Вільнюс
Молдавська РСР	33,7	3 619	1 172	—	—	—	20	33	Кишинів
Латвійська РСР	63,7	2 386	1 503	—	—	—	56	35	Рига
Киргизька РСР	198,5	3 003	1 131	—	—	1	15	35	Фрунзе
Таджицька РСР	143,1	2 987	1 113	1	—	—	17	40	Душанбе
Вірменська РСР	29,8	2 545	1 527	—	—	—	23	28	Єреван
Туркменська РСР	488,1	2 223	1 063	—	—	—	15	67	Ашхабад
Естонська РСР	45,1	1 374	901	—	—	—	33	24	Таллін

* Включаючи площу Білого (90 тис. км²) і Азовського (37,7 тис. км²) морів, які не ввійшли до території окремих республік.

характеризувався панівним становищем жінки в суспільстві (див. *Матріархат*). У період *мезоліту* було винайдено лук і стріли, на Пд., в Криму, було одомашнено собаку й свиню. Доба *неоліту* знаменувалася великими змінами в господарстві, культурі, суспільній організації. Виникли об'єднання споріднених родів і племен (див. *Плем'я*). Цим було покладено початок розвиткові етнічних груп, які згодом стали основою формування народів Європ. і Азії. Части́ни сучас. території СРСР. Від присвоєння готових продуктів природи люди перейшли до відтворюючого г-ва — давніших форм землеробства і скотарства. В басейнах Дніпра та Сіверського Дінця почалося одомашнення бика, собаки, свині, на Пд. Бузі і серед. Дністрі застосовували рогові мотики, кам'яні зернотерки, з'явилося примітивне мотикове землеробство (див. *Трипільська культура*), в той час як на Пн. території Європ. частини СРСР ще панувало мисливське і рибальське г-во, хоча і тут удосконалювалися кам'яні знаряддя. Широко розповсюдилося гончарство. Найдавніші землеробсько-скотарські культури найбільше розвинулися в оазисах Серед. Азії і Закавказзі. З 4-го тис. до н. е. в цих районах стало відоме

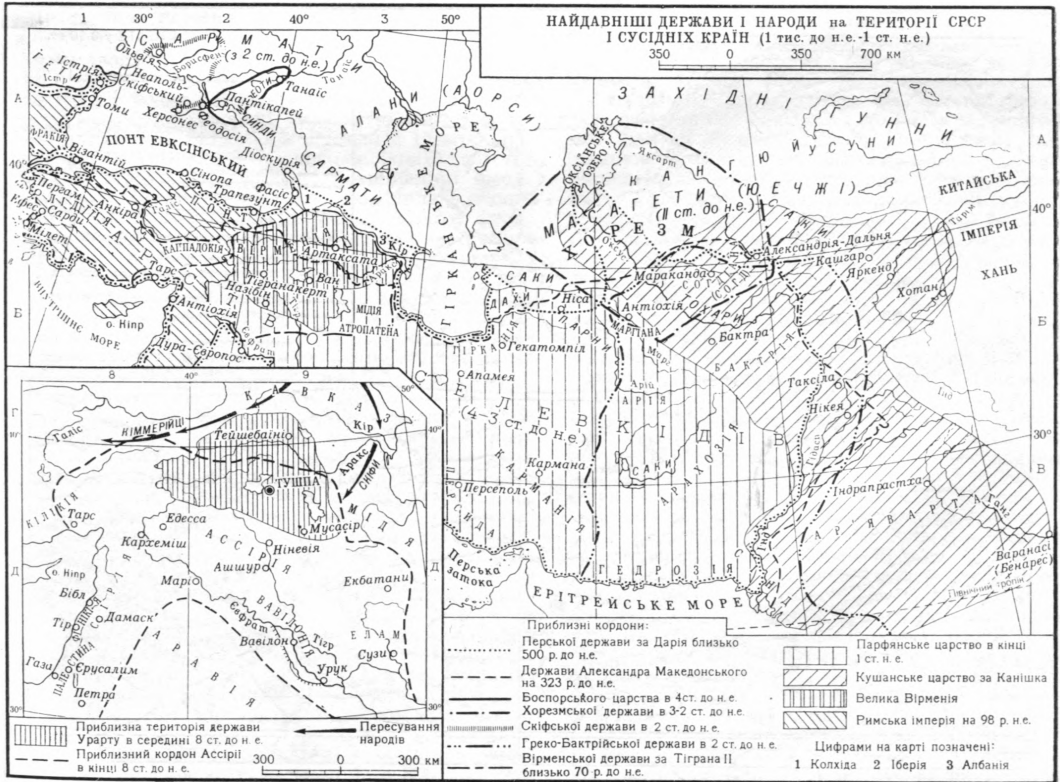
виготовлення знарядь із самородної міді (див. *Мідний вік*). Із збільшенням джерел існування в зв'язку з переходом до відтворюючого г-ва і вдосконаленням знарядь праці з'явилася можливість самостійної госп. діяльності парної сім'ї, зникли форми групового шлюбу, здійснювався перехід від материнського роду до батьківського (див. *Матріархат*). Міжплеменні війни за угіддя й пасовиська, що частішали, ще більше піднесли роль чоловіків у родовій організації. В 3-му тис. до н. е. в Закавказзі, Серед. Азії, Казахстані, Прикарпатті, Пн. Причорномор'ї, Придніпров'ї, Нижньому і Серед. Поволжі, на Пн. Кавказі, Уралі та в Зх. Сибіру почали виготовляти знаряддя з бронзи. На кінець 2-го тис. до н. е. бронзові вироби поширилися (в т. ч. і шляхом обміну) майже по всій сучас. території СРСР (див. *Бронзовий вік*), крім крайніх пн. районів, де довго зберігалася неолітична культура. Нагромадження багатств внаслідок застосування досконаліших знарядь виробн. призвело до виникнення родоплеменної знаті і стало причиною посилення воєнних сутичок між племенами. Виникали великі військ. союзи племен, суспільний лад набув форми *військової демократії*. Свідченням відокремлення

родоплемінної знаті є Майкопський курган кінця 3-го тис. до н. е., де в похованні племінного вождя виявлено велику кількість коштовностей. Скортаство і землеробство поширилися на значних просторах Європ. і Азіат. частин сучас. території СРСР. В Серед. Азії було збудовано іригаційні споруди, значно підвищилася техніка обробки металів. У той час на території сучас. УРСР сформувалося кілька племінних союзів, серед них і протослов'янські, які існували і за часів залізного віку. Поширення міді та бронзи, а потім заліза (з поч. 1-го тис. до н. е.) мало великий вплив на розвиток землеробства й ремесла, зокрема на тер. сучас. України.

Наслідком майнового й соціального розмежування в результаті розвитку виробничих сил було виникнення класового суспільства. Найдавнішою формою експлуатації було використання праці рабів, якими спочатку ставали полонені, захоплені під час воєн. Територія Пд. Закавказзя в 9—6 ст. до н. е. входила до складу рабовласницької д-ви Урарту, а в 6 ст. до н. е. ввійшла до Перської д-ви, в 4 ст. до н. е. — до імперії *Александра Македонського*. Із середовища місцевого населення виділилася велика знать, яка володіла землями, експлуатувала працю рабів і вільних общинників. У 6 ст. до н. е. на території сучас. Грузії виникла рабовласн. д-ва Колхіда, в 4—3 ст. до н. е. — Іберія. В 2 ст. до н. е. виникла рабовласницька д-ва Велика Вірменія, яка досягла розквіту в 2-й пол. 1 ст. до н. е. за царювання Тіграна II Великого [95—56 до н. е.] і перебувала під впливом давньогрец. та іран. культур. У Пн. Азербайджані на поч. 1 ст. до н. е. виник союз племен на чолі з албанцями. В 1 ст. н. е. Закавказзя (крім Албанії

Кавказької) підпало під владу давньоримських завойовників. У Серед. Азії в 1-му тис. до н. е. в родючих оазисах виникли рабовласницькі д-ви Бактрія, Согдіана, Хорезм та ін., де широко використовували працю рабів на будівництві та експлуатації іригаційних систем. Як і Закавказзя, Серед. Азія зазнавала вторгнення перських і давньогрец. завойовників. У серед. 3 ст. до н. е. виникло Греко-Бактрійське царство (на території сучас. Таджикистану, Узбекистану і частково Туркменії), осн. територія сучас. Туркменії увійшла до складу Парфянського царства. 4—3 ст. до н. е. були періодом економіч. і культ. піднесення середньоазіатських земель на основі рабовласницького способу виробн. Після вторгнення кочовиків з Центр. Азії на території Бактрії і Согдіани на поч. 1 ст. до н. е. виникло рабовласницьке Кушанське царство, яке в 2 ст. н. е. підкорило значну територію сучасних Афганістану, Пакистану та Пн. Індії. Піднесенню землеробства, крім нових зрошувальних систем, сприяла поява плуга з залізним наконечником. У 3 ст. н. е. рабовласницьке суспільство в Серед. Азії під впливом зовн. вторгнень і внутр. кризи рабовласницької формації занепало.

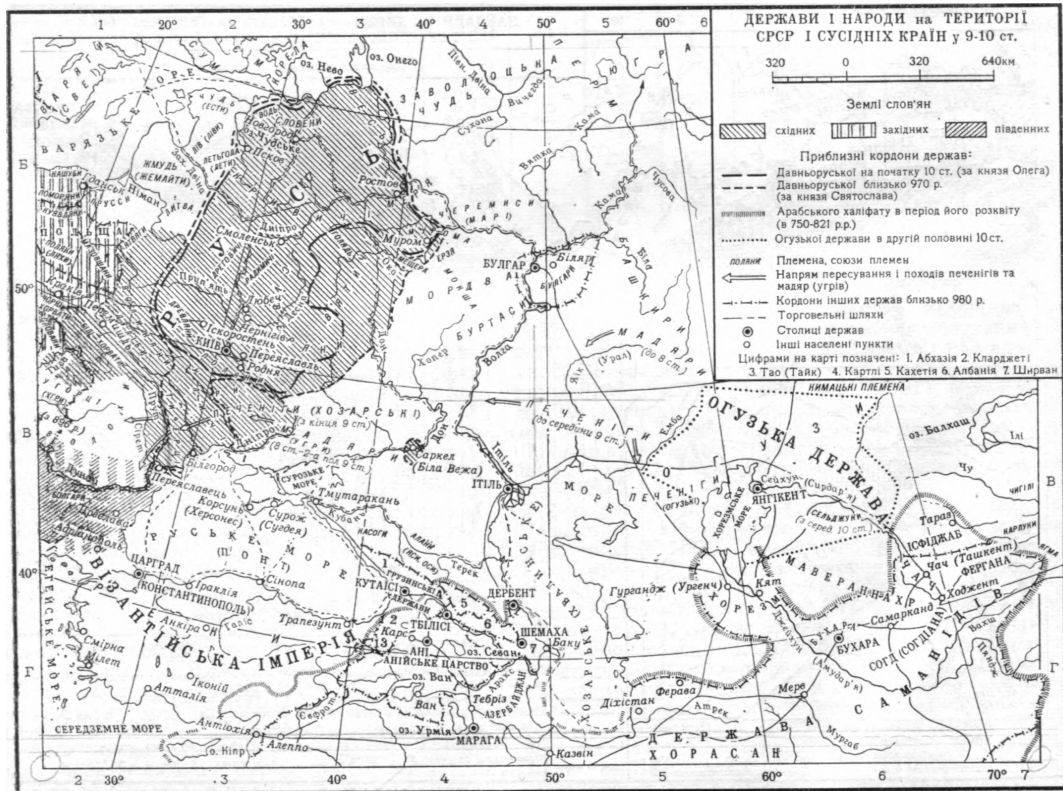
В Пн. Причорномор'ї в 1-й пол. 1-го тис. до н. е. ще тривав процес розкладу первіснообщинного ладу. На межі 5—4 ст. до н. е. скіфський цар *Атей* об'єднав під своєю владою всіх *скіфів* від Азовського м. до р. Істру (Дунай). Скіфські кургани — *Чортотлик*, *Солоха* і *Мелітопольський курган* на Пд. України свідчать про глибоку майнову й соціальну диференціацію скіфського суспільства. В кінці 3 ст. до н. е. під натиском *сарматів* територія Скіфського царства зменши-

лась, а центр його перемістився до Криму. Скіфи мали тісні зв'язки з античними державами Північного Причорномор'я. Найбільшими з них були *Тіра, Ольвія, Херсонес, Боспорська держава*. Через античні міста греки вивозили з Пн. Причорномор'я хліб до Старод. Греції, а з Старод. Греції постачали місцевим племенам вироби ремесла. В 107 до н. е. на Боспорі вибухнуло велике повстання скіфів на чолі з *Саамаком*. У 3 ст. н. е. рабовласницький лад в античних д-вах Пн. Причорномор'я занепадає, цьому сприяло вторгнення кочових народів. На той час тут склався великий племінний союз на чолі з *готами*, в 4 ст. сюди вторглися *гунни*. На Пн. Кавказі в 4 ст. виникло племінне об'єднання *аланів*. У 6—7 ст. у степах Сх. Європи існував союз кочових племен на чолі з *аварами*, до складу якого входили племена Пн. Причорномор'я. На Пн. і Сх. від Азовського м. в 5 ст. кочували *булгари*. В 7 ст. вони утворили племінний союз — Велику Булгарію. В 2-й пол. 7 ст. Велика Булгарія розпалася під ударами *хозарів*. Частина булгарів на чолі з Аспарухом відійшла до Дунаю, інша — переселилася на Волгу і Каму, де виникла *Булгарія*, яка в 10 ст. стала однією з великих ранньофеод. д-в Сх. Європи.

На території Сх. Європи, в басейнах Вісли з Бугом, Дніпра й Пд. Бугу, проходив процес формування слов. племен. У серед. 1-го тис. до н. е. визначилися праслов. племена. В процесі етногенезу слов'ян відбувся поділ їх на східних і західних. На кінець 1-го тис. до н. е. сх. слов'яни розселилися у верхів'ях Оки і Волги, на Десні і Дніпрі. Основою господарства слов'ян були землеробство, скотарство, мисливство й бортництво.

На той час у слов'ян намітився перехід від первіснообщинного ладу до класового суспільства. **Феодалний лад.** На сучас. території СРСР найраніше феод. відносини склалися в Закавказзі: в Грузії — в 3—4 ст., у Вірменії — в 4—5 ст., в Азербайджані — в 3—5 ст. У Серед. Азії феод. відносини формувалися з 5 ст. Зміцненню феод. ладу сприяло запровадження *християнства* у Вірменії в 301, у Грузії в 4 ст. З кінця 4 ст. Закавказзя підпало під владу Ірану. Відповідно на гніт іран. завоювників були великі повстання вірмен, грузинів і албанців 450—451, 481—484, 571—572. Війна між Візантією і Іраном, що відбувалася в 6 ст., призвела до утвердження Візантії в Закавказзі. В 7—8 ст. Закавказзя і Серед. Азія підпали під владу арабів. Проти араб. панування були спрямовані повстання у Вірменії 774—775, Согдіані 776—783 під проводом Муканні, в Азербайджані, Вірменії і Сх. Грузії 816—837 на чолі з Бабеком. У серед. 9—10 ст. Закавказзя визволилося з-під гніту араб. завоювників. У кінці 10 ст. у Вірменії почався процес феод. роздробленості, груз. землі в той час об'єдналися в єдину феод. д-ву на чолі з царем Багратом III [975—1014]. В Серед. Азії в 9 ст. з ослабленням араб. панування виникли самостійні д-ви, серед них провідна — держава Саманідів, на зміну якій прийшли кочовики на чолі з ханами Караханидами, що підкорили на кінець 10 ст. всю Серед. Азію. 10 ст. було періодом піднесення середньоазійських міст. Розвивалася караванна торгівля. У сх. слов'ян феод. відносини почали формуватися в 2-й пол. 1-го тис. У 8—9 ст. у них існували ранньофеод. держ. утворення *Куляія, Славія і Артанія*. В 9 ст. утворилася велика ранньофеод.

давньоруська д-ва *Київська Русь*, яка відіграла велику роль в історії сх. слов'ян і поклала початок їх державності. Київ став «матір'ю містам руським». Утворення давньорус. д-ви було результатом тривалого істор. процесу формування класового суспільства в сх. слов'ян. Воно було закономірним наслідком становлення державності в сх.-слов. суспільстві, а не діяльності варягів-норманнів, як з антинаука. позицій твердят норманісти (див. *Норманізм*). Відбивши напади кочовиків хозарів, печенігів, половців і домагання Візантії (походи *Олега* 911, *Ігоря* 941 і 944, *Святослава Ігоровича* 968—970), Київська Русь перетворилася на наймогутнішу д-ву Сх. Європи з розвинутими міжнар. зв'язками. Високого рівня досягла культура Київської Русі. Розквіт Київської Русі пов'язаний з діяльністю *Володимира Святославича* [978—1015] і *Ярослава Мудрого* [1019—1054]. За правління Володимира Святославича 988—989 було запроваджено християнство (див. *Хрещення Русі*), що сприяло зміцненню феод. ладу, держ. влади і міжнар. становища д-ви, а також розвитку феод. культури. Ярослав Мудрий кодифікував норми ранньофеод. права (див. *«Руська правда»*). Київська Русь стала центром складання давньорус. народності, на основі якої згодом сформувалися три братні народи — російський, український, білоруський. Розвиток феод. відносин супроводився загостренням класових суперечностей між феодалами — власниками землі (князі, бояри) — і залежним від них пригнобленим населенням (*смерди, рядовичі, закупи* та ін.). Поряд з відробітковою і натуральною феод. зем. рентою почала зароджуватися й грошова рента. В давньорус. д-ві були широко розвинуті ремесла (бл. 50 окремих видів) і торгівля. В с. г. на обжитих землях застосовували перелогову систему з двопіллям і трипіллям; осн. с.-г. знаряддями були плуг, рало, соха, борона, коса, серп. На Русі складалася багата матеріальна й духовна культура, були створені видатні пам'ятки архітектури (Софійські собори в Києві й Новгороді), літератури (*«Повість временних літ»*) та ін. В 12 ст. відбувалося дальше розширення феод. землеволодіння, зросли міста, послалилась економіч. і політ. могутність феодалів. Проти феод. експлуатації були спрямовані *Київське повстання 1068—69*, *Київське повстання 1113*, *Київське повстання 1146*, *Київське повстання 1157*, рух смердів 1024, 1070 та ін. Центр. влада ослабла. Почастішали феод. війни і міжусобиці. Тимчасово затримати процес феод. роздробленості давньорус. д-ви вдалося *Володимиром Мономахом* [1113—25]. В кінці 11 — на поч. 12 ст. від Києва відокремилися *Владими́ро-Суздальське князівство*, *Полоцьке князівство*, *Чернігівське князівство*, *Галицьке князівство*, *Володимиро-Волинське князівство*, *Новгородська* і *Смоленська* землі. В 2-й пол. 12 ст. політ. центр Русі почав переміщатися в Пн.-Сх. Русь, де значно зміцнилося *Владими́ро-Суздальське князівство*, особливо за князювання *Юрія Долгорукого* [1125—57], *Андрія Боголюбського* [1157—74] та *Всеволода Юрійовича Велике Гніздо* [1176—1212]. Своєрідний політ. устрій феод. республіки був установлений з 1136 в Новгородській землі (див. *Новгородська феодална республіка*). Новгород значно розвинувся як центр культури, ремесла і торгівлі. Він мав широкі торг. зв'язки з рус. землями, з генуезькими колоніями Північного Причорномор'я, з пн.-нім. торговельним союзом міст — т. з. *«Ганзою»*. Про поширення писемності в Новгородській землі свідчать знахідки берестяних грамот (найдавніші належать до 11 ст.). В Пд.-Зх. Русі найбільшим політ. об'єднанням було *Галицько-*

Волинське князівство, яке утворилося 1199 в результаті об'єднання Галицького та Володимиро-Волинського князівств князем *Романом Мстиславичем*. Галицько-Волинське князівство боролось проти агресії лит., угор. і польс. феодалів та проти половців. Найбільшою могутністю воно досягло за князювання *Данила Романовича Галицького*. Пд.-рус. удільні князі продовжували боротьбу проти нападів половців. Похід князя *Ігоря Святославича* 1185 на половців став темою геніального твору давньорус. літератури — *«Слова о полку Ігоревім»*.

Закавказзя і Серед. Азія в 11 ст. зазнали спустошливих нашеств турків-сельджуків. Боротьба груз., вірм. і азерб. народів закінчилася вигнанням турків-сельджуків із Закавказзя. Визволення Закавказзя сприяло піднесенню ремесел, торгівлі й культури. За царювання *Давида Будівника* [1089—1125] і *Тамарі* [1184—1213] дуже зріс вплив Грузії в Закавказзі. Пам'яткою тієї епохи стала поема *Ш. Руставелі* «Витязь в тигровій шкурі». Ширван і Пн. Вірменія увійшли в той час до груз. д-ви. В Серед. Азії в 11—13 ст. існувала д-ва *Хорезм*. Культура середньоазійських народів того часу мала світове значення. Тут працювали вчені *Ібн-Сіно* (Авіценна), *та Біруні*. Класик тадж. та іран. літератури *Фірдоусі* створив видатні поетичні твори. В той час було збудовано чудові архітектурні споруди в Бухарі, Ургенчі та ін. містах.

Піднесення економіки й культури народів Серед. Азії, Закавказзя і на Русі було перервано в 2-й чверті 13 ст. спустошливою монголо-тат. навалюю. Монголо-татари 1219—21 розгромили Хорезм, вторглися в Закавказзя, 1236—41 підкорили Бугарію і рус. князівства. В 1237—38 війська хана *Батия* розгромили Рязань, Коломну, Козельськ, Торжок та ін. міста. У 1239—41 вони захопили Чернігів, Галич, Київ, Володимир-Волинський. На території Серед. Азії та Сх. Європи утворилася феод. д-ва — *Золота Орда*. Під час монголо-тат. навали було підірвано продуктивні сили, загинуло чимало людей, знищено значні культурні цінності. Жорстока система *монголо-татарського іга* надовго затримала темпи істор. розвитку поневоленіх народів, що підпали під це іго. Монголо-тат. іго, як зазначав *К. Маркс*, не тільки гнітило, а й ображало і висувувало саму душу народу, який став його жертвою. Особливо тяжких втрат зазнали міста. Проти монголо-тат. іга не раз спалахували нар. повстання (1259 — в Новгороді, 1262 — в Ростові, Владимирі, Суздалі, Ярославлі та ін.). Мужню боротьбу проти татар вів *Данило Романович Галицький*. У 1254—55 він визволив від татар територію по Пд. Бугу, Случі і Тетереви. Однак незабаром він змушений був визнати владу тат. ханів. Руський народ рішуче боровся проти швед. і нім. загарбників. У 1240 в Невській битві новгородці під проводом *Олександра Невського* розбили швед. війська. В *Льодовому побоїщі 1242* новгородське військо під командуванням *Олександра Невського* розбило нім. лицарів, що вдерлися в Псковську землю. В 30—40-х рр. 13 ст. в умовах розвитку феод. відносин і посилення небезпеки з боку нім. лицарів утворилося *Литовське велике князівство*. Ослаблення Русі внаслідок монголо-тат. іга створило можливість захоплення феод. Литвою пд.-рус. і зх.-рус. земель. У 14 ст. лит. феодалі загарбали Сх. Волинь, Чернігово-Сіверщину, Київщину, Переяславщину і Поділля. В 2-й пол. 14 ст. польс. феодалі загарбали Галицьку землю та частину Зх. Волині (*Холм* і *Бельз*). Закарпаття в 11—13 ст. поневолили угор. феодалі. Пд.-зх. і зх. руські землі, де відбувався процес формування укр. і білорус. народ-

Зліва направо: Куликовська битва. Мініатюра 16 ст. Народне повстання в Москві 1547. З давньої мініатюри. Новгородський торг. Мініатюра з Лидевого літописного зведення 16 ст.

ностей, зробили великий вплив на держ. розвиток Литви. Населення цих рус. земель зазнавало посиленого гніту лит. феодалів. Прагнучи розширити свої володіння за рахунок руських земель, правителі феодальної Литви намагалися одночасно встановити дипломатичні стосунки з монголо-татарськими завойовниками. На 3х. Литва вела боротьбу проти агресії нім. феодалів. У *Грюнвальдській битві 1410* військо слов'ян і литовців розбило нім. лицарів і поклато край поширенню їхньої агресії на Сх. В Пн.-Сх. Русі в 2-й пол. 13—15 ст. зміцнювалося феод. землеволодіння і г-во, відбудовувалися міста, посилювалася князів. влада. Після міжусобної боротьби політ. панування перейшло до *Москви* (вперше згадується у літопису 1147), яка в 2-й пол. 14 ст. очолила визвольну боротьбу рус. народу проти монголо-тат. іга. В *Куликовській битві 1380* об'єднані рос. війська під керівництвом *Дмитрія Донського* [1359—89] за участю укр. і білорус. загонів завдали поразки монголо-татарам. Ця перемога відіграла вирішальну роль у політ. об'єднанні рос. земель. У 1480 рос. д-ва остаточно скинула монголо-тат. іго. Золота Орда, внаслідок феод. роздробленості, міжусобиць, повстань залежних народів, у 2-й пол. 15 — на поч. 16 ст. розпалася. На поч. 60-х рр. 14 ст. від неї відокремився Хорезм, у кінці 14 — на поч. 15 ст. — Ногайська орда. В 1438 утворилося Казанське ханство, 1449 — *Кримське ханство*, в 60-х рр. 15 ст. — Казахське, Узбецьке, Астраханське, в кінці 15 ст. — Сибірське ханства. В 1478 до Московського князівства був приєднаний Новгород, 1485 — Твер, 1510 — Псков, 1521 — Рязань. В кінці 15 ст. утворилася *Російська централізована держава*. За князювання *Івана III Васильовича* [1462—1505] та *Василія III Івановича* [1505—33] завершилося політ. об'єднання рос. земель. Формувалися нові органи держ. управління — *Боярська дума*, прикази. В 1497 за Судебником *Івана III Васильовича* було проведено кодифікацію законів. На поч. 16 ст. склався ідеологіч. і політ. союз церкви і світської влади. Розширилися міжнар. зв'язки Рос. д-ви. Протягом 16 ст. територія Рос. д-ви значно збільшилася, при цьому густота населення була невелика — бл. 9 млн. чол. на 5400 тис. км². Основою г-ва лишалася землеробство. Рос. централізована д-ва формувалася і розвивалася як д-ва кріпосницька, що ґрунтувалася на дедалі зростаючій

експлуатації сел. мас. Незважаючи на помітне зростання міст, ремесла й торгівлі в 1-й пол. 16 ст., економіч. роздробленість не було подолано. Існували натуральне г-во, внутр. мітні кордони, особисті війська в бояр і князів та ін. залишки феод. роздробленості. Великі феодали, спираючись на значні матеріальні засоби, намагалися зберегти свою керівну політ. роль у д-ві й протидіяли зміцненню великокнязівської влади. Найбільшого загострення внутрішньополіт. боротьба набула за першого царя — *Івана IV Васильовича* [1547—84]. У 50—60-х рр. він здійснив широке коло реформ, спрямованих на зміцнення самодержавства та його соціальної підпори — дворянства (див. *Отричнина*). Багато зусиль було спрямовано на розв'язання гострої зовнішньополіт. проблеми — ліквідації загрози з боку тат. д-в, що утворилися після розпаду Золотої Орди. До Росії 1552 було приєднано Казанське, 1556 — Астраханське ханства. Почалося освоєння росіянами тер. Уралу і Сибіру. Бл. 1581 загопи Єрмака почали похід у Сибір. В 1598 Сибір. ханство було ліквідовано. Народи Поволжя, Приуралля, частини 3х. Сибіру ввійшли до складу Рос. д-ви. У 1557 кабардинці, а потім і балкарці добровільно прийняли рос. підданство. Вхідження нерос. народів до складу Рос. д-ви, незважаючи на нац. і колоніальний гніт, мало для них позитивне значення, бо сприяло розвитку їхньої економіки й культури, припиненню спустошливих міжусобних воєн. У 2-й пол. 16 ст. Росія вела боротьбу за вихід до Балтійського м., необхідний для економіч. і культ. розвитку країни (див. *Лівонська війна 1558—83*), але зазнала невдачі. В кінці 16 — на поч. 17 ст. уряд, щоб утримати селян під владою феодалів і феод. д-ви, здійснив ряд заходів, спрямованих на дальше закріпачення сільс. населення (див. *Кріпосне право*). Масове закабалення сел. населення викликало загострення класової боротьби, яка вилилася у *селянську війну під керівництвом Івана Болотникова 1606—07*. Загостренням класової боротьби в країні скористалися лит.-польс. і швед. феодали, які організували інтервенцію в Росію (див. *Польська і шведська інтервенція початку 17 століття*). В 1610 польс. війська захопили Москву. Восени 1612 народне ополчення під керівництвом К. Мініна і Д. Пожарського визволило Москву. В 1613 Земський собор обрав нового царя — *Михайла*

Федоровича [1613—45], з царювання якого в Росії почалося правління династії *Романових*. Росія уклала *Столбовський мир 1617* з Швецією, за якою лишилось узбережжя Балтійського м. За *Деулінським перемир'ям 1618* Росії з Польщею Смоленська земля і Чернігово-Сіверщина залишалися під владою Польщі.

З 2-ї пол. 14 ст. значного розвитку досягла рос. культура. Це виявилось особливо в живопису А. Рубльова і Ф. Грека, в архітектурі (ансамбль Моск. Кремля та ін.), піднесенні суспільно-політ. думки, початку книгодрукування (серед. 16 ст.). Рос. централізована д-ва стала підпорою укр. і білорус. народів у боротьбі проти іноземних загарбників. Внаслідок *Люблінської унії 1569* більшість укр. і білорус. земель опинилася під владою шляхет. Польщі. Укр. і білорус. народи зазнавали жорстокого гніту польс. панів, а також утиски з боку католицької церкви, яка прагнула покатоличити їх (див. *Брестська церковна унія 1596*). В 1-й пол. 16 ст. в пониззі Дніпра виникла *Запорізька Січ* — могутній оплот укр. народу в боротьбі проти феод.-кріпосниць. і нац.-реліг. гніту шляхет. Польщі і тур.-тат. агресії, за возз'єднання України з Росією. На Україні вибухнуло велике сел.-козацьке визвольне антифеод. повстання (див. *Косинського повстання 1591—93*), що охопило Київське, Брацлавське, Волинське і Подільське воеводства. К. Косинський звернувся до рос. уряду з проханням прийняти його з Запорізьким військом у рос. підданство. Ще значнішим було *Наливайка повстання 1594—96*. Повстанці здійснили походи в Молдавію, громили українську, білоруську і польс. шляхту на Правобережній Україні і в Білорусії. Повстання тривали й на поч. 17 ст. (див. *Жмайла повстання 1625*, *Федоровича повстання 1630*, *Павлюка повстання 1637*, *Острянина повстання 1638*). Не припинялася боротьба укр. народу проти тур.-тат. загарбників. *Запорізькі козаки 1569* здійснили похід у Крим, 1604 — на Варну, 1609 — на Білгород, Кілію, Ізмаїл, 1614 — на Сіноп, 1615 — під Стамбул, 1621 відіграли вирішальну роль у перемозі над турками під Хотином (див. *Хотинська війна 1620—21*), 1637—42 допомагали донським козакам обороняти Азов від тур. армії (див. *Азовське сидіння*). В ході визвольної боротьби укр. народу різні верстви укр. суспільства не раз (напр., 1621, 1622, 1624) порушували питання перед рос. урядом про возз'єднання України з Росією. Укр. повстанці знаходили на рос. території притулок від переслідування з боку польс. шляхти.

Значну роль у боротьбі проти насильницького запровадження католицизму і унії, за дальший розвиток укр. і білорус. нац. культури відіграли православні *братства*.

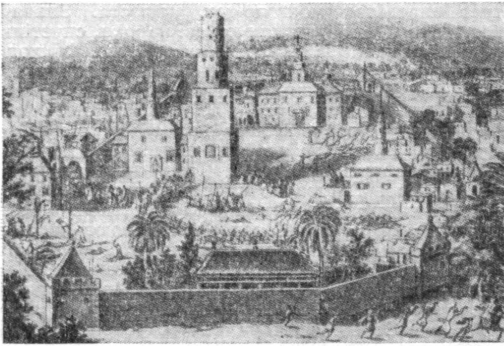
Народи Прибалтики в 14—16 ст. перебували під тяжким гнітом нім. лицарів. Велике повстання ест. селян 1343—45 («повстання Юрієвої ночі») жорстоко було придушено. Невдача Росії в Лівонській війні привела до того, що землі кол. Лівонського ордену було поділено між шляхет. Польщею, Швецією і Данією. Під тяжким іноземним гнітом повільно розвивалася культура прибалтійських народів, лише в 2-й чверті 16 ст. з'явилася писемність ест. і латис. мовами.

В 1359 в результаті народно-визвольної війни здобуло незалежність *Молдавське князівство*. В 30-х рр. 16 ст. Молдавія потрапила під владу Туреччини. Жорстока феод. експлуатація під час тур. панування викликала масові втечі селян з Молдавії на Запоріжжя, посилення антифеод. боротьби. Населення Молдавії вело боротьбу проти тур. ярма, дістаючи допомогу Росії і України. Серед. Азія і Закавказзя зазнали величезних

втрат внаслідок монголо-тат. нашествия. Значну частину території зайняли кочові народи, спустіли міста і оазиси, занепало землеробство. У ході посилення міжусобної боротьби між нащадками Чингізидів за владу виникли нові держ. утворення. В 2-й пол. 14 ст. в Серед. Азії Тимур (Тамерлан) [1370—1405] створив велику д-ву з центром у Самарканді, до складу якої входили Мавераннахр, Хорезм, Афганістан, Ірак, Іран і Закавказзя. Після смерті Тимура почалися міжусобні війни між його нащадками. В кінці 15 — на поч. 16 ст. землеробські райони Серед. Азії завоювали кочові узб. племена. В 16 ст. на території Серед. Азії виникли узбецькі Бухарське і Хорезмське (Хівинське) ханства. Сх. частина Серед. Азії входила до складу д-ви кочовиків — Моголистану. Протягом 16 ст. в Серед. Азії точилися міжусобна боротьба. В країнах Закавказзя в 15 ст. тривала феод. роздробленість. Грузія розпалася на незалежні царства та князівства. Територія Азербайджану ввійшла до складу феод. д-в тюрків-огузів Ак-Коюнлу і Кара-Коюнлу. В кінці 15 — на поч. 16 ст. народи Закавказзя стали жертвою тур. та іран. агресії. В 1555 за тур.-іран. договором Туреччина і Іран поділили між собою Вірменію і Грузію. В 1590 все Закавказзя підпало під владу Туреччини. Відступаючи під натиском турків, іран. правителі насильно вивели з собою сотні тисяч мирних жителів Закавказзя, значна частина населення втекла від тур. іра в ін. країни. Особливо великою була еміграція з Вірменії. Занепала культура Закавказзя.

Дещо інакше розвивалася культура в Серед. Азії, де значно посилювалося спілкування з давніми культурами Близького і Серед. Сходу, особливо внаслідок завоювань Тимура. Зібрані з різних країн майстри, вчені, поети внесли значний вклад у розвиток культури. Видатні твори архітектури було створено в Самарканді й Бухарі. Відомим ученим був онук Тимура Улугбек (15 ст.), який заснував школу в Самарканді і зібрав при дворі астрономів, математиків, істориків і лікарів. У 13—15 ст. значного розвитку досягла поезія. В 15 ст. жив великий узб. поет, художник, музикант, учений і держ. діяч Алішер Навої. Однак, дальший розвиток культури в Серед. Азії гальмувався мусульманським духівництвом, яке вело жорстоку боротьбу проти передових діячів культури.

Прибл. з 17 ст. настав новий період рос. історії, який В. І. Ленін характеризував як період фактичного злиття окремих областей, земель і князівств в одне ціле. Поряд зі зміцненням кріпосництва (Соборне Уложення 1649 завершило процес юрид. оформлення кріпосного права в Росії) відбувався розвиток ринкових зв'язків, об'єднання дрібних місцевих ринків в один всерос. ринок. Поглибився суспільний поділ праці, міське ремесло перетворювалося на дрібнотоварне виробництво, виростили міста, зростало купецтво. Виникли перші мануфактури, в яких застосовували кріпосну працю. В 2-й пол. 17 ст. почався перехід до *абсолютизму*. Це супроводилося поступовим відмиранням політ. ролі Боярської думи і Земських соборів. Відбувалася дальша централізація держ. управління, створювалася регулярна армія. Дальше посилення соціально-економіч. гноблення з боку феодалів і феод. держава привело до антикріпосницьких повстань 1648, 1662, 1682 в Москві, 1650 в Новгороді та у Пскові, *селянської війни під керівництвом Степана Разіна 1670—71*, стрілецьких повстань. Повстання рос. селянства знаходили широку підтримку укр. сел.-козац. мас. Багато укр. козаків і селян діяло в загонах С. Разіна. Повстання охопило значну частину тер. Слобід-

Здобуття Астрахані військами С. Т. Разіна. 1670. Гравюра 17 ст.

ської України. Антифеод. виступи 1670 охопили Острозьків, Зміїв, Чугуїв та ін. міста Слобожанщини (див., зокрема, *Дзюковського повстання 1670*). Нар. протест відобразився в церк. розкол, ідеологія якого була, проте, глибоко консервативною і відображала інтереси реакційного боярства й духовництва. В 17 ст. рос. землепрохідники досягли берегів Тихого ок., почалось господарське освоєння Сибіру, 1689 був установлений кордон з Китаєм. Міжнар. становище країни залишалось складним. Рос. д-ва вела тривалі війни проти Польщі, Швеції, Крим. ханства, Туреччини. На Україні прагнення до возз'єднання з Росією з особливою силою виявилось в період *визвольної війни українського народу 1648—54* проти шляхет. Польщі. В роки народно-визвольної війни, головною і вирішальною сферою якої було селянство, що виступало разом з широкими масами козацтва й міського населення проти польсь. і укр. феодалів-кріпосників, незважаючи на окремі тяжкі поразки, були досягнуті значні перемоги над польсь.-шляхет. армією (див. *Жовтводська битва 1648, Корсунська битва 1648, Пиллявецька битва 1648, Батозька битва 1652, Жванецька облога 1653*). Укр. сел.-козацькі війська не раз переносили воєнні дії на територію Білорусії і Молдавії (див., зокрема, *Молдавські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652*), що сприяло розвитку народної визвольної боротьби білорус. і молд. народів.

Під час війни Україна спиралась на економіч., політ. і військ. допомогу Росії. Б. Хмельницький, який очолював визвольну боротьбу укр. народу, не раз через своїх послів ставив перед рос. урядом питання про возз'єднання України з Росією. Він, як видатний держ. діяч, відображав віковічні прагнення й сподівання укр. народу, який завжди усвідомлював спільність походження і свою істор. близькість до братнього рос. народу. *Земський собор 1653* в Москві, розглянувши звернення Б. Хмельницького, одностайно схвалив прийняти Україну у підданство Рос. д-ви. На *Переяславській раді 1654* представники укр. народу, які прибули з різних кінців України, в присутності рос. послів одностайно прийняли рішення про возз'єднання України з Росією, що було поворотним етапом у житті укр. народу. Україна була врятована від поневолення шляхет. Польщею і султанською Туреччиною. Незважаючи на гноблення нар. мас України царизмом, возз'єднання сприяло політ., економіч. і культурному розвитку укр. народу (див. *Возз'єднання України з Росією 1654*).

«Вічний мир» 1686 врегулював відносини Росії з Польщею. В рос.-тур. війні 1676—81 рос. армія

разом з укр. козаками завдала ряд поразок тур. агресорам, які намагалися загарбати Україну. Рос. культура 17 ст. характеризувалась значним посиленням світських мотивів у літературі, живопису, архітектурі, формуванням нац. стилю в мистецтві, новим піднесенням сусп.-політичної, у т. ч. істор. думки. Значно розширилися зв'язки з зах.-європ. культурою. Виникли перші школи і Слов'яно-греко-латинська академія в Москві (1687).

Землі Прибалтики в 17 ст. були ареною руйнівної війни між польсь. і швед. феодалами. Литва перебувала під владою польсь. феодалів. Значна частина Молдавії в 17 ст. залишалась під владою Туреччини. Молд. народ боровся за свою незалежність, дістаючи підтримку рос. і укр. народів. Закавказзя знову стало ареною боротьби між Іраном і Туреччиною. В 1625 в Грузії відбулося велике повстання на чолі з Г. Саакадзе проти іран. завойовників, яке зазнало поразки. За угодою 1639 Закавказзя було поділено між Іраном і Туреччиною. Груз. і вірм. правителі почали налагоджувати політ. і торг. зв'язки з Росією. Внаслідок вторгнень кочовиків у Серед. Азії в 2-й пол. 17 ст. настав тривалий період занепаду в господарстві і культурі.

Довгочасне панування феодал.-кріпосницького ладу зумовило відставання Росії від передових країн Зх. Європи, що вступили на шлях капіталізму. Виникла об'єктивна необхідність перетворення у г-ві, держ. устрої і культурі. Ці перетворення здійснив уряд *Петра I* [1682—1725]. *Північна війна 1700—21* проти Швеції ознаменувалась блискучими перемогами рос. армії і флоту (під Лисною 1708, у *Полтавській битві 1709*, біля мису Гангут 1714, біля о. Гренгам 1720). Росія здобула вихід до Балтійського моря. У 1703 засновано Санкт-Петербург (з 1712 — столиця країни). В 1721 до Росії приєднано Естонію, Лівонію з Рижого, 1722 — Латвію.

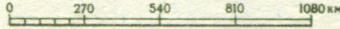
Було проведено корінну перебудову центрального і місцевого державного апарату: ліквідовано Боярську думу, прикази, засновано Сенат (1711), колегії (1718—22), Синод (1721), 1708 запроваджено поділ на *губернії*, створено регулярну армію і флот, розділено військову й цивільну служби, 1722 встановлено «Табель про ранги». Внаслідок цього Росія перетворилася на чинівницько-дворянську монархію. В 1721 Росію проголошено імперією. Царський уряд проводив політику централізації держ. апарату й посилення нац. гніту. Він обмежив політ. автономію Лівобережної і Слобідської України: 1709 при гетьмані було встановлено посаду царського резидента, 1722 створено *Малоросійську колегію*. В 1709 зруйновано Запорізьку Січ.

Почало розвиватися пром. виробництво. Було збудовано понад 200 металургійних, металообробних, суконних, полотняно-парусних та ін. мануфактур. Центром металург. пром-сті країни став Урал, де до 1725 виплавлялося $\frac{3}{4}$ всього чавуну. Зроста торгівля, було досягнуто активного зовнішноторговельного балансу, вирросло й зміцнилося купецтво. Проте осн. користь від реформ дістало дворянство, яке здобуло панівне становище в д-ві. Церкву було підпорядковано д-ві. Відбулися й значні культурні перетворення (засновано світські школи, Академію наук — 1724, розвивалося книгодрукування, з 1700 запроваджено юліанський календар, з 1703 почала виходити перша рос. газета «Ведомості»), сталися зміни в побуті дворянства тощо. Реформи, здійснені урядом Петра I, перетворили Росію на могутню державу. Але це було здійснено внаслідок посилення експлуатації нар. мас (рекрутські набори, приписка для будів-

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА

МАСШТАБ 1:27 000 000

- МОСКВА Столиця СРСР
 - КИЇВ Столиця союзних республік та іноземних держав
 - КАЗАНЬ Столиця АРСР, центри країв і областей
 - Харюг Центри автономних областей і національних округів
 - Ашдан Інші населені пункти
- КОРДОНІ І МЕЖІ**
- державні
 - полярних володінь СРСР
 - союзних республік СРСР
 - АРСР, країв і областей
 - автономних областей і національних округів
 - Залізниця
 - Залізничні порони
 - Канали судноплавні
 - Морські шляхи і віддалі в км
 - 700
 - Порти
- Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на карті не підписані.

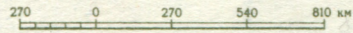
- І** Нідерланди
ІІ Сирія
ІІІ Об'єднані Арабські Емірати
ІV Оман
V Корея
- РРФСР**
- 1 Башкирська АРСР
 - 2 Дагестанська АРСР
 - 3 Кабардино-Балкарська АРСР
 - 4 Калмицька АРСР
 - 5 Марійська АРСР
 - 6 Мордовська АРСР
 - 7 Північно-Осетинська АРСР
 - 8 Татарська АРСР
 - 9 Удмуртська АРСР
 - 10 Чечено-Інгуська АРСР

- ЦИФРАМИ НА КАРТІ ПОЗНАЧЕНО**
- 11 Чуваська АРСР
 - 12 Краснодарський край
 - 13 Алагітська АО (Краснодар, край)
 - 14 Старопольський край
 - 15 Карач'єво-Черкеська АО (Ставропольський край)
 - 16 Агинський Бурятський нац. окр. (Читинська обл.)
 - 17 Горно-Алтайська АО (Алт. край)
 - 18 Єврейська АО (Хабаровський край)
 - 19 Комі-Ерзянський нац. округ (Пермська обл.)
 - 20 Сахацька обл.
 - 21 Усть-Сідинський Бурятський нац. о-н (Іркутська обл.)
 - 22 Хакаська АО (Красноярський край)

- УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКА**
- 23 Волинська обл.
 - 24 Закарпатська обл.
 - 25 Кришська обл.
- УЗБЕЦЬКА РЕСПУБЛІКА**
- 26 Каракалпакська АРСР
 - 27 Кашкард'їнська обл.
 - 28 Сурхандар'їнська обл.
 - 29 Сірадар'їнська обл.
 - 30 Хорезмська обл.
- КАЗАХСЬКА РЕСПУБЛІКА**
- 31 Східно-Казахстанська обл.
 - 32 Північно-Казахстанська обл.
 - 33 Тургайська обл.
- І** ГРУЗИНЬСЬКА РЕСПУБЛІКА
- 34 Абхазська АРСР
 - 35 Аджарська АРСР
 - 36 Південно-Осетинська АО
- ІІ** АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РЕСПУБЛІКА
- 37 Нахічеванська АРСР
 - 38 Нагірно-Карабаська АО
- ІІІ** МОЛДАВСЬКА РЕСПУБЛІКА
- 39 Киргизська РЕСПУБЛІКА
 - 40 Горно-Бадахшанська АО
- ІV** ВІРМЕНСЬКА РЕСПУБЛІКА
- V** ЕСТОНСЬКА РЕСПУБЛІКА

СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК
ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:27 000 000

ЦИФРАМИ НА КАРТІ
ПОЗНАЧЕНО

1	Кокля-Яре	27	Полтава
2	Нара	28	Дніпропетровськ
3	Вишний Волочок	29	Краматорськ
4	Балаша	30	Кривий Ріг
5	Держинськ	31	Дніпропетровськ
6	Ковров	32	Запоріжжя
7	Владимир	33	Горлівка
8	Орехово-Зуєво	34	Коннарськ
9	Електросталь	35	Мілолатя
10	Могілів	36	Мелітополь
11	Нижній Тагіл	37	Донецьк
12	Свердловськ	38	Львів
13	Первоуральськ	39	Таганрог
14	Златоуст	40	Туапсе
15	Міас	41	Нальчик
16	Зеленодольськ	42	Орджонікідзе
17	Снірань	43	Кутаїсі
18	Новокубішевськ	44	Ленінкан
19	Стерлітамак	45	Бреван
20	Новотурьськ	46	Надичеван
21	Новоалтайськ	47	Самарканд
22	Ленінськ-Кузнецький	48	Аліалік
23	Анжеро-Судженськ	49	Коканд
24	Ужгород	50	Бекабад
25	Черкаси	51	Ангрєн
26	Кременчук	52	Ленінбад
		53	Уссурійськ
		54	Владивосто

- ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ**
- Чорна металургія
 - Кольорова металургія
 - Машинобудування і металообробка
 - Хімічна
 - Будівельних матеріалів
 - Лісова і деревообробка
 - Целюлозно-паперова
 - Текстильна
 - Харчова
 - Різна
- Примітка. Розміри промислових пунктів дано умовно.
- Теплові електростанції
 - Гідроелектростанції
 - Атомні електростанції

- ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН**
● хазяного вугілля	● марганцевих руд	● олов'яних руд	● фосфоритів і апатитів
● бурого вугілля	● нікелевих руд	● золота	● стрих
● горючих сланців	● алюмінієвих руд	● азбесту	● калійних солей
● нафти	● мідних руд	● графіту	● кухонної солі
● горючих газів	● залізних руд	● поліметалевих руд	● глауберової солі
● атомних електростанцій			● слюди
			● алмази

- СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ ПОШИРЕННЯ**
1	Оленерсько-промисловий	10	Зерново-картоплясько-тваринницький із значними посівами конюпель, цукрових буряків і льону	16	Виноградарсько-плодівницький з розвинутим овочівництвом і м'ясним з тютюноцвітвом	22	Пустельгопівнічно-тваринницький (велика рогата худоба й вівці)
2	Лісово-промисловий з осередками землеробства й молочно-тваринництва	11	Зерново-опівнічний (осіма пшениця і соняшник) з розвинутим м'ясо-молочним тваринництвом і телячиною вівчарством	17	Бавовнярський у поєднанні з плодівництвом, виноградарством і шовківництвом	23	Пустельгопівнічно-тваринницький (м'ясо-вовнове вівчарство й карбульництво)
3	Лісово-промисловий з оленярством, рибальством і осередками землеробства	12	Зерновий (яра пшениця) із значними посівами опівних культур	18	Овочівницький і баштанницький Волго-Ахтубинської заплави	24	Греськопівнічно-тваринницький (м'ясо-вовнове вівчарство і м'ясо-молочне тваринництво) з осередками землеробства
4	Тваринницький (м'ясо-молочне тваринництво й табунне конярство з посівами зернових культур; мисливство на хутрового звіра)	13	Тваринницько-зерновий (молочне тваринництво і яра пшениця) із значними посівами льону, ріпаків та конюпель	19	Пустельгопівнічно-тваринницький (м'ясо-вовнове вівчарство й карбульництво)	25	Греськопівнічно-тваринницький (м'ясо-молочне і м'ясо-вовнове тваринництво) з осередками землеробства
5	Льонарсько-тваринницький (молочне тваринництво й свинарство) з посівами картоплі й зернових культур	14	Тваринницький (м'ясо-вовнове тваринництво) з посівами зернових культур та осередками цукрових буряків і льону	20	Пустельгопівнічно-тваринницький (м'ясо-вовнове вівчарство й карбульництво)	26	Принського сільськогосподарства
6	Тваринницько-північно-зерновий із значними посівами картоплі, овочів	15	Зерново-соявий (яра пшениця, на північ-захід) і тваринницький з посівами картоплі й овочів				
7	Тваринницький (молочне тваринництво) з значними посівами картоплі, цукрових буряків, льону та конюпель	16	Плодово-виноградарський у поєднанні з землеробством і тваринництвом				
8	Буряково-зерновий у поєднанні з молочно-м'ясним тваринництвом	17	Землеробський (технічні й зернові культури) в поєднанні з м'ясо-вовновим вівчарством				
9	Тваринницький (молочне тваринництво й свинарство) з посівами картоплі, льону, овочів і цукрових буряків	18	Чайництво й субтропічне плодівництво				

- РАЙОНИ ПОШИРЕННЯ**
- звірівництва
 - промислу морського звіра
 - палитового оленярства й маральництва
 - осередки землеробства
- Нафтопроводи
— Газопроводи
— Залізничі
— Залізничні порони
— Канали судноплавня
— Морські шляхи й вадвали в морі
— 700
— Порти
— Рибальство

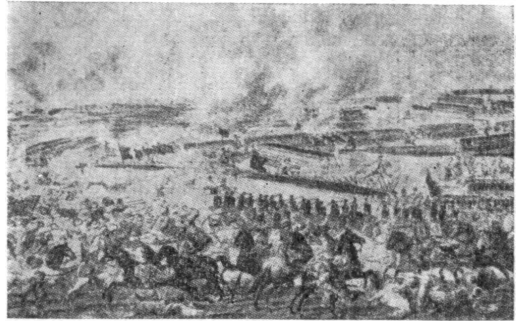
ництва і роботи на мануфактурах, запровадження *подошної податі* і т. п.). Це привело до нар. виступів (Астраханське повстання 1705—06, Булавинське повстання 1707—08), придушених урядом. На Слобожанщині й Лівобережній Україні, яка разом з Києвом ввійшла до складу Росії, відбувалося даліше зміцнення феод.-кріпосницьких відносин. Укр. козацька старшина разом з рос. поміщиками, які одержали від царської влади величезні зем. володіння на Україні, силоміць закріпачувала селян і рядове козацтво. В 1720—24 в Стародубському, Чернігівському, Лубенському і Ніжинському полках сталися виступи селян проти старшини.

Загострення боротьби за владу між різними угрупованнями дворянської верхівки після смерті Петра I спричинило ряд дворіцевих переворотів. У 30-х рр. 18 ст. під час царювання *Анни Іванівни* [1730—40] керівні посади в уряді захопили іноземці (див. *Біронівщина*). Відбувалося даліше обмеження автономії України (гетьманську владу передано «*Правлінню гетьманського уряду*»). Під час царювання *Єлизавети Петрівни* [1741—62] було покладено край іноземному засиллю. В 1731 до складу Росії добровільно ввійшов Молодший, 1740 — Середній казах. жузи. На поч. 18 ст. почали розвиватися торг. зв'язки з Серед. Азією. Внаслідок війни з Туреччиною 1735—39 Росія повернула Азов і закріпила за собою Запоріжжя (включаючи частину Правобережної України). Після війни з Швецією 1741—43 до Росії відійшла частина території Фінляндії. Росія взяла участь у *Семилітній війні 1756—63*, рос. війська розгромили прусську армію Фрідріха II і зайняли 1760 Берлін. На серед. 18 ст. припадає діяльність великого рос. вченого М. В. *Ломоносова*. Завдяки його зусиллям 1755 у Москві засновано перший рос. ун-т. Населення Росії до кінця 1-ї чверті 18 ст. досягло 15,6 млн., 1747—18 млн. чол. В 17—18 ст. ще більше зміцніли політ., економічні й культурні зв'язки зх.-укр. земель з Україною та Росією. Чимало українців із зх. земель під час нар.-визвольної війни 1648—54 і нар. повстань 18 ст., рятуючись від шляхет. сваволі, переселилися в межі Рос. д-ви. Навіть у найвіддаленішому від Росії Закарпатті в 17—18 ст. розповсюджувалися книги, доставлені з Москви, Владимира й Києва. Йшла жвава торгівля, значним осередком якої був Львів.

Після зруйнування царськими військами 1709 Запорізької Січі запорізькі козаки заснували в пониззі Дніпра, на території, підвладній Кримському ханству, т. з. *Олекивську Січ*. Не витримавши жорстоких утисків з боку татар, запорожці повернулися до рідних місць і 1734 за дозволом рос. уряду утворили *Нову Січ*, що мала охороняти пд. кордони Росії.

На Правобережній Україні, що перебувала під гнітом шляхет. Польщі, в 18 ст. розгорнувся *гайдамацький рух* проти феод.-кріпосницького ладу і нац. гніту польс. шляхти (повстання 1734 під керівництвом *Верлана*, М. *Грици*, 1750 під проводом І. *Подольки*, М. *Теслі*, М. *Сухого* та ін.). В 1768 велике гайдамацьке повстання охопило всю Правобережну Україну (див. *Коліївщина*). Це повстання було жорстоко придушене польс. шляхтою за допомогою рос. царизму.

В 2-й пол. 18 ст. в Росії в надрах феод.-кріпосницького ладу розвивалися капіталістич. відносини, з'явилася мануфактура з вільнонайманою працею. Спроби *Катерини II* [1762—96] ослабити гостроту соціально-економіч. суперечностей шляхом секуляризації церк. земель (1764) і реформування законодавства успіху не мали. Збільшилося розкрадання держ. земель поміщиками, поширив-

Битва російських військ з турецькою армією на річці Римнику. Вересень 1789. Гравюра 18 ст.

ся продаж селян без землі. *Генеральне міжурядове змицнення* й розширення дворян. землеволодіння. В 1762 дворянство на основі Маніфесту про вольності звільнилося від обов'язкової військ. і цивільної служби. Посилилося покріпачення селян. В 1783 кріпосне право було запроваджено на Лівобер. і Слобід. Україні, 1796 — на Пд. України та на Дону. Провалилися даліша централізація управління і ліквідація залишків автономного устрою України. В 1765 було ліквідовано полковий устрій на Слобожанщині, 1781 — на Лівобережній Україні. В 1775 ліквідовано Нову Січ; частина козаків пішла на Дунай, де заснувала *Задунайську Січ*. Гніт царизму і поміщиків викликав ряд повстань селян і козаків, зокрема *Кліщинське повстання 1767—70*, *Турбаївське повстання 1789—93*.

В пром-сті поряд з підприємствами, заснованими на примусовій праці, з'явилися підприємства, де застосовували найману працю. В 1799 в Росії було 2094 підприємства обробної пром-сті і бл. 200 гірничих заводів. Кріпосне право все більше гальмувало економіч. розвиток країни, особливо в пром-сті. Якщо в серед. 18 ст. Росія посідала перше місце в світі щодо виплавки чавуну, то після пром. перевороту в Англії рос. металургія відстала. Універсальний паровий поршневий двигун, що його винайшов І. І. Ползунов 1763 (раніше, ніж Д. Уатт в Англії), не знайшов застосування в Росії, бо заводчики віддавали перевагу експлуатації дешевої кріпач. праці. Посилення кріпосницького гніту привело до *селянської війни під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75*. О. Пугачов, який до того не раз бував на Україні, звернувся до укр. народу з маніфестом, в якому обіцяв зробити селян вільними козаками. У військах О. Пугачова було чимало укр. селян, гайдамаків і запорожців. Сел. війна ослабила підвалини кріпацтва. У той час у передовій громад. думці в Росії посилюлися антикріпосницькі тенденції (просвітительська діяльність Я. П. *Козельського*, М. І. *Новикова*, С. Ю. *Десницького*), які найяскравіше виявилися в творах О. М. *Радищева*. В галузі зовн. політики Росія в 2-й пол. 18 ст. доблялася значних успіхів. Внаслідок перемог над Туреччиною Росія утвердилася в Криму (1783), на пн. узбережжі Чорного м., в Причорноб. В 1772, 1793 і 1795 уряди Росії, Австрії і Пруссії провели три поділи Польщі. Внаслідок цих поділів Австрія 1772 загарбала Галичину і 1774 — Буковину (Закарпатська Україна потрапила під її владу ще в 17 ст.). До Росії відійшли Правобережна Україна (див. *Возз'єднання Правобережної України з Росією в кінці 18 століття*), Білорусія, Литва і Курляндія. Рос. царизм взяв участь

Битва під Вязьмою 22 жовтня 1812. Картина художника П. Гесса.

у придушенні польсь. визвольного повстання 1794, вів боротьбу проти *Французької буржуазної революції кінця 18 століття*, різко посилив реакційний курс всередині країни.

Тривали далі процес формування рос. нації, а також консолідація в нації укр., білорус., латиської, лит. і ест. народностей. У галузі культури 2-а пол. 18 ст. знаменувалася значними досягненнями в літературі (Г. Р. Державін, Д. І. Фонвізін, М. М. Карамзін), живопису (В. Л. Боровиковський, Д. Г. Левицький, Ф. С. Рокотов), архітектурі (В. І. Баженов, М. Ф. Казаков, В. В. Растреллі), музиці (І. Є. Хандошкін, Є. І. Фомін). На кінець 18 ст. населення Рос. імперії досягло 35,5 млн. чол. (з них 4,1% міських жителів), територія — 16,8 млн. км².

За царювання *Олександра I* [1801—25] було здійснено ряд помірковано-ліберальних реформ (1802 створено міністерства і к-т міністрів, 1803 видано указ про *вільних хліборобів*). У 1801 до складу Росії увійшла Сх. Грузія, а потім — Мексика, Імеретія, Гурія. В результаті рос.-швед. війни 1808—09 Росія здобула решту Фінляндії (їй було надано деяку автономію). Після рос.-тур. війни 1806—12 за *Бухарестським мирним договором 1812* до складу Росії увійшли Зх. Грузія і Бессарабія. В 1805 і 1806—07 Росія брала участь у коаліційних війнах проти *Наполеона I*, які закінчилися поразкою коаліції. Умови Тильзитського миру 1807 ставили Росію в залежність від наполеонівської Франції і різко суперечили потребам економіч. і політ. розвитку Росії. В 1812 півмільйонна наполеонівська армія вдерлася в Росію. У *Вітчизняній війні 1812* рос. армія під командуванням М. І. Кутузова при підтримці всього народу відстояла незалежність Росії. Під час закордонних походів 1813—14 рос. армія визволила від наполеонівського гніту народи Європи. Перемога у війні зміцнила рос. царизм.

Він перетворився на оплот реакції як всередині країни, так і в Європі. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15*, до складу Росії відійшла осн. частина Польщі — Царство Польське. Для боротьби проти революц. руху в Європі було створено Священний союз, в якому царська Росія відіграла провідну роль. Рос. царизм став «жандармом Європи».

Нар. маси після війни посилили виступи проти самодержавно-кріпосницького ладу. Вибухнув ряд повстань серед військ. поселенців, у т. ч. і на Україні (див. *Бузьких козаків повстання 1817*, *Чугуївське повстання 1819*). В умовах розвитку капіталістич. відносин, розкладу феод.-кріпосницької системи і наростання класової боротьби в Росії виник рух *декабристів*. Він поклав початок першому — дворянському — етапові визвольного руху в Росії (з 1825 по 1861). Було створено таємні орг-ції (див. *Південне товариство декабристів*, *Північне товариство декабристів*, *Товариство об'єднаних слов'ян*), метою яких було повалити самодержавство й скасувати кріпосне право. 14(26).XII 1825 декабристи підняли повстання у Петербурзі, а 29.XII 1825 (10.I 1926) — на Україні в Чернігівському полку (див. *Чернігівського полку повстання*). Повстання декабристів було першим в історії Росії відкритим революц. виступом проти самодержавства. Уряд *Миколи I* [1825—55] жорстоко придушив рух декабристів. П'ятеро керівників руху декабристів — П. І. Пестеля, С. І. Муравйова-Апостола, М. П. Бестужева-Рюміна, П. Г. Каховського, К. Ф. Рилєєва було повішено. В країні встановився режим жорстокої реакції.

В 1-й пол. 19 ст. в економіці Росії зміцнювався капіталістич. уклад. В с. г. розвивалися нові галузі (бурякосіяння, тонкорунне вівчарство), зроста питома вага тех. культур, картопля перетворилася з городньої на польову культуру,

зросло виробництво с.-г. продуктів на продаж. У пром-сті з 30-х рр. 19 ст. почалося систематичне застосування машин, що свідчило про початок пром. перевороту в Росії. Зростала питома вага вільнонайманої праці в обробній пром-сті, на підприємствах якої 1860 37% робітників були найманими. В гірничій і металург. пром-сті переважала праця кріпаків. Обсяг зовн. торгівлі 1800—60 збільшився в 3,5 раза. Зростали міста. Міське населення 1851 становило 7,8% всього населення країни. З 1815 почалося паропластво на р. Неві. На поч. 60-х рр. в Росії було 400 пароплавів. В 1837 прокладено першу залізницю — від Петербурга до Царського Села, 1851 — від Петербурга до Москви. Розвиток пром. виробництва, засобів транспорту, підвищення продуктивності с. г. все більше приходили в суперечність з пануванням кріпосного права. Разом з тим, ще більше зростає кріпосницька експлуатація. В цій обстановці посилюється сел. рух. Особливо тривалою і запеклою була антикріпосницька боротьба селян під керівництвом У. Кармалюка на Поділлі в 1-й пол. 19 ст. Вона переключалася з рухом *отришків* на зх.-укр. землях, що досяг великого розмаху в 30—40-х рр. 18 ст., коли його очолював О. Довбуш, і тривав у 1-й пол. 19 ст. Скасування кріпосного права ставало істор. необхідністю. Змушений лавірувати, царизм створював велику кількість проектів у таємних комітетах, щоб пристосувати кріпосницький лад до нових відносин. Реформа управління *державними селянами*, проведена протягом 1837—41, на ділі означала спробу зберегти панування феод. д-ви над держ. селянами, надавши їм деяких пільг. Царизм пішов на скасування кріпацтва в Прибалтії (1816 — в Естляндії, 1817 — в Курляндії, 1819 — в Ліфляндії), проте залишив землю в руках поміщиків. Царизм придушив *польське визвольне повстання 1830—31*, угор. революцію 1848—49. Рос. уряд активізував свою політику на Сході. За Гюлстанським мирним договором 1813 Іран визнав приєднання до Росії Дагестану і Пн. Азербайджану, за Туркманчайським договором 1828 до складу Росії увійшла Сх. Вірменія. В 1846 рос. підданство прийняв Старший казах жуз. Невдоволення нар. мас колоніальною політикою царизму було використано як місцеву знаттю, так і зовн. ворогами Росії для боротьби проти утвердження Росії на Кавказі. В Чечні і Дагестані визвольна боротьба місцевого населення набула форми мюридизму й проходила під гаслом «газавата» (реліг. війна мусульман проти «невірних»). У 1834—59 боротьбу горців очолював Шаміль. Гнилість царського режиму особливо яскраво виявилася під час *Кримської війни 1853—56*. Незважаючи на героїчну оборону Севастополя, майстерність воєначальників П. С. Нахімова, В. О. Корнілова та ін., відстала царська Росія зазнала поразки у війні. В той час громад. думка Росії все наполегливіше обговорювала сел. питання. Інтереси лібералів обстоювали прихильники скасування кріпацтва зверху — *західники і слов'янофли*. Інтереси нар. мас виражали *революційні демократи* на чолі з В. Г. Бєлінським, О. І. Герценом, М. П. Огарьовим, М. Г. Чернишевським, Т. Г. Шевченком, які виступали за нар. революцію. На Україні проти кріпосного права виступило *Кирило-Мефодійське товариство*. Революційно-демократична частина товариства, очолювана Т. Г. Шевченком, стояла за республіканське об'єднання слов. народів.

Визвольні ідеї глибоко проникли в рос. культуру 1-ї пол. 19 ст. В умовах николаївської реакції особлива роль у розвитку культури і науки народів Росії належала О. С. Пушкіну, М. В. Гоголю,

Торг кріпаками. Картина І. С. Іжакевича. 1932.

М. Ю. Лермонтову, І. С. Тургеневу, М. Л. Налбандяну, І. Г. Чавчавадзе, Т. Г. Шевченку, К. С. Калиновському, М. Ф. Ахундову, К. П. Брюллову, О. А. Іванову, В. А. Тропініну, П. А. Федотову, А. Д. Захарову, А. Н. Вороніхіну, М. І. Глинці, М. І. Лобачевському, М. І. Пирогову, М. М. Зініну, Т. М. Грановському, С. М. Соловйову та ін. **Капіталістичний лад.** В 2-й пол. 19 ст. Росія вступила в капіталістич. формацію (див. *Капіталізм*). В результаті *селянської реформи 1861* було звільнено від кріпацтва 22,5 млн. поміщицьких селян. Але селяни залишилися пограбованими. У них відібрали кращі землі на користь поміщиків, їм довелося платити великі «випусні» платежі за одержану землю і волю (див. *Викупна операція*). Т. ч., реформа зберегла основу клас. панування поміщиків — велике землеволодіння. Грабіжницький характер реформи викликав сел. заворушення. В 60-х рр. 19 ст. відбулися численні виступи селян на Україні, зокрема *Безуглівське селянське заворушення 1861*, *Кам'янськослобідське заворушення селян 1861*. Скасування кріпосного права і проведені слідом за цим бурж. реформи 60—70-х рр. (земська, судова, міська, військова та ін.) були кроком на шляху перетворення феод. монархії на монархію буржуазну. Вони створили сприятливі умови для розвитку капіталістич. відносин як в пром-сті, так і в с. г. Неухильно йшов процес диференціації селянства. В кінці 19 ст. 50% сел. дворів були бідняцькими. Куркульські двори (бл. 20% заг. кількості) володіли переважною частиною викупної та орендованої землі, майже 50% всієї сел. посівної площі і робочої худоби. Розорені селяни перетворювалися на найманих робітників. Швидко зростали сел. дрібні промисли, мануфактурне виробн. переростало в фабричне. Сформувалися нові суспільні класи — буржуазія і пролетаріат. До 1890 чисельність пролетаріату в пром-сті і на транспорті досягла 1,5 млн. чол. Зростає і економічно зміцніла торг.-пром. буржуазія. В 80-х рр. в основному завершився промисловий переворот. За період з 1860 по 1900 пром. продукція Росії збільшилася більше ніж у 7 раз. Поряд з Москвою, Петербургом, Уралом виникли нові індустріальні центри та р-ни: Баку, Донбас, Кривий Ріг. В Сибіру швидкими темпами розвивалася золотодобувна пром-сть. Виникли нові міста й порти. Розширилася зовн. торгівля. Землі степової України, Пн. Кавказу перетворилися на райони товарного землеробства й тваринництва. Широкого розмаху набрало будівництво залізниць (до 50 тис. км за 40 років). До 90-х рр. в Росії повністю

ствердився капіталістич. лад, хоч і облутаний багатьма кріпосницькими пережитками. В 2-й пол. 19 ст. завершилося формування рос., укр., білоруської, естонської, латиської, литовської, грузинської, вірменської і молдавської бурж. націй. Відбувався процес консолідації в бурж. нації азербайджанської, казахської, киргизької, таджицької, туркменської і узбецької народностей. Бурж. нації роздірялися непримиримими антагоністич. суперечностями. В кожній бурж. нації, за визначенням В. І. Леніна, є дві нації, так само, як і дві нац. культури — бурж.-поміщицька та елементи демократич. і соціалістич. культури. Ці антагоністичні риси були властиві і для зх.-укр. населення, що було під гнітом тюрми народів — Австрії. Визвольний рух на зх.-укр. землях особливо посилювався під час революції 1848—49 (див. *Биковицьке селянське повстання 1848—49, Львівське збройне повстання 1848*). Російський капіталізм розвивався вшир, прагнув оволодіти новими ринками й джерелами сировини. В 60—80-х рр. 19 ст. царизм завоював усю Середню Азію. Кокандське ханство було ліквідоване, Бухарський емірат і Хівинське ханство визнали васальну залежність від рос. царизму. В 60-х рр. завершилось об'єднання казах. земель під владою Росії. В результаті мирних переговорів за Айгунським договором 1858 і Пекінським трактатом 1860 до Росії було приєднано Приамур'я і Примор'я. В 1860 на узбережжі Тихого ок. засновано Владивосток. Але слабкість позицій Росії на Тихому ок. і фінансові труднощі примусили царський уряд 1867 продати США Аляску та ін. рос. володіння в Пн. Америці, відкрити рос. дослідниками в 1-й пол. 18 ст. За рос.-япон. договором 1875 повністю перейшов у володіння Росії о. Сахалін. Приєднання до Росії народів Серед. Азії, Кавказу об'єктивно мало для них прогрес. значення. Припинилися феод. міжусобиці, виникли умови для ліквідації феод. роздробленості. Трудящі Серед. Азії і Кавказу прилучалися до передової рос. культури, включалися у всерос. революц. рух. За переписом 1897, населення Росії становило 128,2 млн. чол. До кінця 19 ст. територія Рос. імперії досягла 22,4 млн. км². Царська Росія була, за визначенням В. І. Леніна, тюрмою народів. Царизм проводив політику жорстокого нац.гноблення щодо нерус. народів, які становили понад половину населення країни. Примусова русифікація, утиски нац. культури, заборона видавати літературу, газети, вчити дітей рідною мовою, розпалювання нац. ворожнечі, організація евр. погромів, різанини між вірменами і азербайджанцями і т. ін. були характерними методами гнобительської політики царизму щодо неруських народів, яких офіційно називали «іногородцями». З 60-х рр. 19 ст. у визвольному русі почався другий період — революційно-демократичний, різночинський. Він відрізнявся від дворянського більшою масовістю. Його гол. представниками були різночинці — вихідці з міщан, нижчого духовництва, селянства. В 60-х рр. на чолі визвольного руху стояли М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, які об'єднували прогресивні сили навколо журн. «Современник». Закордонним центром рос. революц. руху був журн. «Колокол», що його видавали О. І. Герцен і М. П. Огарьов. Значною подією визвольного руху того часу було польське визвольне повстання 1863—64, з яким були пов'язані повстання в Литві і Білорусії. В 60-х рр. відбувалися численні сел. заворушення в Росії та на Україні. Сел. виступи на західно-українських землях були зумовлені невдоволенням грабінницьким характером селянської реформи 1848,

Революціонери-різночинці (з 70-х рр. за ними закріпилася назва народники) виступали за повалення самодержавства шляхом сел. революції (див. *Народництво, «Земля і воля», «Народна воля», «Чорний переділ»*). На Україні в Чигиринському пов. 1877 група народників на чолі з Я. В. Стефановичем створила нелегальну сел. орг-цію «Таємну дружину», намагаючись підняти селян на повстання (див. *Чигиринська змова 1877*). Однак царська влада розгромила цю таємну орг-цію. Хоча народники і робили окремі спроби вести пропаганду серед робітників (напр., 1880 вони створили в Києві «Південноросійський робітничий союз»), але їхньою осн. тактикою було посилення терору проти царя та його урядовців. Застосовуючи тактику терору, народовольці 1 (13).ІІ 1881 вбили Олександра ІІ. Цим актом вони сподівалися викликати в країні революцію проти самодержавства. Але це привело лише до посилення поліцейських репресій (страта А. І. Желябова, М. І. Кибальчича, С. Л. Перовської, І. М. Мишкіна). В зв'язку з розвитком капіталізму і формуванням робітн. класу з 70-х рр. посилювався визвольний рух. Виникли перші робітн. орг-ції — «Південноросійський союз робітників» в Одесі (1875), «Північний союз російських робітників» в Петербурзі (1878). У 1885 відбувся великий страйк робітників в Орехово-Зуєві. З 80-х рр. в Росії поширився марксизм. У цьому велика заслуга належала створеній Г. В. Плехановим за кордоном 1883 с.-д. групи «Визволення праці». Виникли перші марксистські с.-д. організації в Петербурзі (див. *Благоєва група, Точиського група, Бруснева група*), в Казані (група М. Є. Федосєєва) та ін. Під впливом групи «Визволення праці» і марксистських гуртків у Росії в кінці 80-х — на поч. 90-х рр. виникли марксистські гуртки й на Україні — в Києві, Катеринославі, Харкові, Одесі та ін. містах. Активну пропаганду ідей марксизму на Україні вели Ю. Д. Мельников, П. К. Запорожець, В. З. Кецьовелі, А. В. Луначарський та ін. Група «Визволення праці» мала вплив на передових робітників і інтелігенцію Зх. України, зокрема вона підтримувала тісні зв'язки з І. Я. Франком та М. І. Павлюком. У 90-х рр. розгорнув революц. боротьбу В. І. Ленін. Він зазнав 1895 петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Такі союзи були створені й у Москві, Києві, Катеринославі (див. *Київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*). В рос. визвольному русі почався третій період — пролетарський, ленінський період. У 1898 в Мінську відбувся Перший з'їзд РСДРП, який проголосив утворення Російської соціал-демократичної робітн. партії. Проте фактично партія як єдина централізована організація не була створена. 2-а пол. 19 ст. ознаменувалася значним піднесенням науки і культури багатьох народів Росії. Значних успіхів було досягнуто в природничих науках (Д. І. Менделєєв, О. С. Попов, І. М. Сеченов, О. Г. Столетов, І. П. Павлов). Гостро-соціальні питання висунула література (М. О. Некрасов, М. Є. Салтиков-Шедрін, Г. І. Успенський, Ф. М. Достоєвський, Д. І. Писарев). З винятково глибокою відображав сусп. явища у своїх творах Л. М. Толстой, гуманізмом пройнята творчість А. П. Чехова. Рос. живопис досяг високого громад. звучання і майстерності в творах «передвижників». Твори П. І. Чайковського, М. А. Римського-Корсакова, М. П. Мусоргського увійшли в світову класику. Передача рос. культура сприяла розвитку культур ін. народів Росії,

На зламі 19—20 ст. Росія майже одночасно з передовими капіталістич. д-вами вступила в імперіалістич. стадію розвитку капіталізму (див. *Імперіалізм*). У країні створилися великі монополії в пром-сті (див. «Продамет», «Продугілля», «Продвагон», «Продаруд»). Рос. імперіалізм на поч. 20 ст. досяг високого рівня. Особливо значного розвитку набула капіталістич. пром-сть на Україні, зокрема в Донбасі. Україна стала основним районом виплавки чавуну і видобутку кам'яного вугілля в Росії. Але поряд з розвитком монополістич. капіталізму в ряді районів країни капіталістичні відносини ще тільки склалися. Деякі народи (в Серед. Азії, Казахстані та ін.) перебували на феод. стадії розвитку, в багатьох неруських народів збереглися значні залишки патріархально-родових відносин. Незважаючи на значні успіхи пром-сті (напр., Баку давав 50% світового вироб. нафти), транспорту, банківської справи, Росія залишалась аграрною країною, яка відставала в техніко-економічному відношенні від передових держав світу (США, Великобританії, Німеччини, Франції). Залишки кріпосництва гальмували розвиток капіталізму. «Найвідсталіше земледолідня, найдикіше село — найпередовий промисловий і фінансовий капіталізм!» — так характеризував В. І. Ленін особливості економіч. розвитку Росії на поч. 20 ст. (Твори, т. 13, с. 390). Більша частина землі залишалась в руках царського двору, церкви і поміщиків. 30 тисячам великих поміщиків 1905 належало 70 млн. дес. землі, тоді як 10,5 млн. сел. дворів мали лише 75 млн. дес. На Україні дворянам, яких налічувалось кілька десятків тисяч, 1905 належало 11 млн. дес. землі, а бл. 3 млн. сел. дворів — 20 млн. дес. землі. Селянство терпіло від малоземелля, високих орендних платежів і податків. Більше половини населення Росії становили пролетарі й напівпролетарі. Робітн. клас зазнавав жорстокої експлуатації: найдовший в Європі робочий день, мізерна заробітна плата, штрафи, антисанітарні умови життя і праці тощо.

Для Росії була характерна висока концентрація виробництва, отже і робітн. класу. В 1901 на 458 найбільших підприємствах працювало понад 1155 тис. пролетарів. В результаті промислового розвитку країни пролетаріат перетворився на велику силу. На 1913 в Росії було понад 17 млн. чол., зайнятих найманою працею, в т. ч. бл. 4 млн. — фабрично-заводських робітників і робітників залізниць. На поч. 20 ст. в Росії особливо загострилися класові суперечності. Цьому сприяла економіч. криза, яка досягла кульмінації 1902—03. Поеднання жорстокої капіталістич. і поміщицької експлуатації, нац. гніту і політ. деспотизму царизму робило нестерпним становище нар. мас і надавало класовим суперечностям в Росії особливої гостроти. «Росія на початку XX століття була вузловим пунктом суперечностей світового імперіалізму. Їй були притаманні всі типові соціально-економічні суперечності тодішнього світу: між працею і капіталом, між капіталізмом, що розвивався, і значними феодально-кріпосницькими пережитками, між високорозвинутими промисловими районами і відсталими окраїнами. Особливої гостроти цим суперечностям надавала система політичного, духовного і національного гніту царського самодержавства» (До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. К., 1970, с. 7). Центр революц. руху із Зх. Європи перемістився в Росію. На поч. 20 ст. Росія стала базою світового революц. руху і найпередовішої революц. думки — ленінізму,

Лава в дореволюційній шахті Донбасу.

Чим далі, тим сильніший наступ капіталістів на робітн. клас викликав зростання страйкового руху. Від економіч. страйків робітники перейшли до політичних. У травні 1900 в Харкові відбулася *Харківська політична демонстрація 1900*, яку високо оцінив В. І. Ленін. На поч. 1901 робітники Петербурга, Москва, Харкова, Києва вийшли на демонстрацію під керівництвом соціал-демократів з вимогою «Геть самодержавство!». *Загальний страйк на Півдні Росії 1903* охопив Закавказзя і Україну. Відбувалися сотні сел. виступів у т. ч. у Полт. і Харків. губерніях. В той період піднесення революц. руху в країні В. І. Ленін та ін. марксист розгорнули енергійну діяльність з метою організації революційної пролетарської партії. Вирішальну роль у цьому відіграла газ. «*Іскра*», заснована 1900 В. І. Леніним. У 1903 на *Другому з'їзді РСДРП* було створено марксистську *партію нового типу*, прийнято її Статут і Програму (див. *Комуністична партія Радянського Союзу*). Створення ленінської партії комуністів, організатора революц. боротьби робітн. класу і всіх трудящих Росії, стало подією всесвітньо-істор. значення. На поч. 20 ст. в Росії, як і в усій системі капіталізму, визріли об'єктивні передумови для соціалістич. революції. Партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним здійснювала керівництво рос. пролетаріатом і трудовим селянством у трьох рос. революціях.

Після з'їзду партія розгорнула боротьбу проти меншовизму — найнебезпечнішої опортуністичної течії всередині робітн. руху в Росії. У 1901—02 утворилася дрібнобурж. партія *есерів*. Зростав студентський рух. Пожвавився рух ліберально-буржуазії. Ліберали створили нелегальні «Союз земців-конституціоналістів» (1903) і «Союз визволення» (1904), що стали основою організованої 1905 бурж. партії *кадетів*. На Україні близькими до «Союзу визволення» були бурж.-націоналістичні партії «*Українська демократична партія*» і «*Українська радикальна партія*». Від «Союзу визволення» вони відрізнялися лише тим, що вимагали автономії України. В 1905 вони об'єдналися в «*Українську радикально-демократичну партію*». Політику нац. відособленості проводила вірм. бурж.-націоналістична партія «*Дашнакцутюн*». В Грузії соціал-федераліст, підтримувані меншовиками, обстоювали співробітництво між антагоністич. класами, висуваючи на перший план не класову, а нац. боротьбу. Сподіваючись запобігти назріваючій революції, уряд *Миколи II* [1894—1917] пішов по шляху воєнних авантур. У своїх імперіалістич. устремліннях Росія зіткнулася з Японією, що претендувала на безроздільне панування на Далекому Сході. Вночі проти 27.І (9.ІІ) 1904 Японія без оголошення війни напала на рос. ескадру в Порт-Артурі. Почалася *російсь-*

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПОДІЛ (на 1 січня 1914 р.)

КОРДОНИ І МЕЖИ

- Кордини державні
- межі Хівинського ханства та Бухарського емірату
- межі генерал-губернаторств
- межі Кавказького намісництва
- межі губерній, областей та самостійних округів

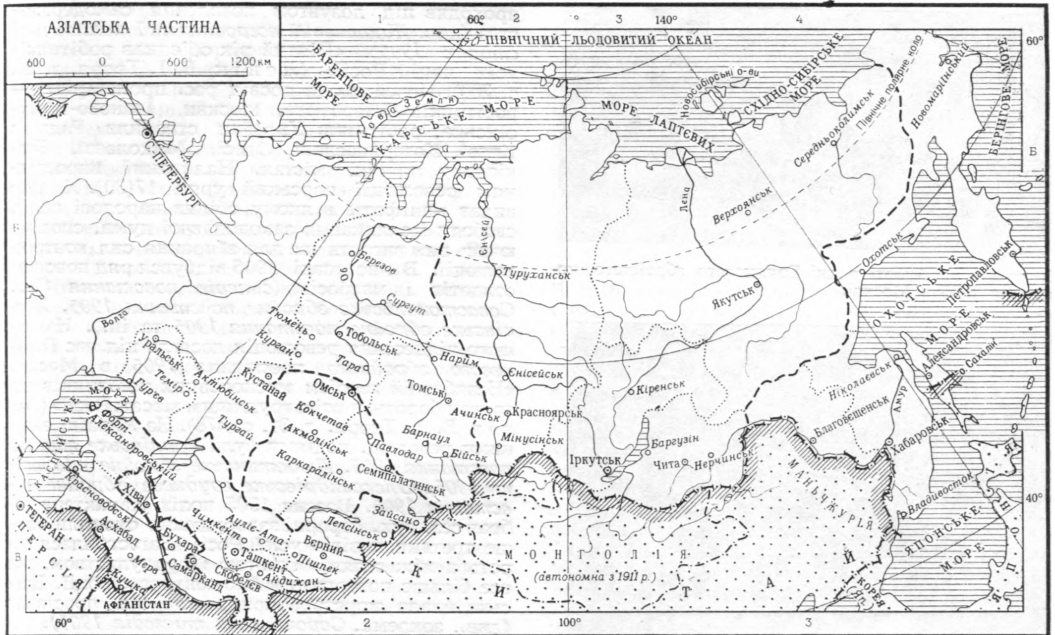
- С.-ПЕТЕРБУРГ Столиці держав
- Київ Центри генерал-губернаторств
- Люблін Губернські та обласні міста
- Умань Центри самостійних округів
- Умань Повітові та окружні міста (дано не повністю)
- Казань Віспівкові губерниаторства
- Ялта Градоначальства

ЄВРОПЕЙСЬКА ЧАСТИНА

3 40° 4

А Д М І Н І С Т Р А Т И В Н И Й П О Д І Л

ВАРШАВСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРН.

- Варшавська губ. Варшава
- Калішська губ. Каліш
- Келеська губ. Кельці
- Ломжинська губ. Ломжа
- Люблінська губ. Люблин
- Петроковська губ. Петроков
- Плоцька губ. Плоцьк
- Радоńska губ. Радоń
- Сувальська губ. Сувальки

ІРКУТСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРН.

- Бієйська губ. Красноярськ
- Забайкальська обл. Чита
- Іркутська губ. Іркутськ
- Якутська обл. Якутськ

КАВКАЗЬКЕ НАМІСНИЦТВО

- Бакинська губ. Баку
- Батумська обл. Батум
- Дагестанська обл. Темір-Жан-Шура
- Єлісаветпольська губ. Єлісаветполь
- Закатальський окр. Закаталі
- Карська обл. Карс
- Кубанська обл. Катеринодар
- Кутаїська губ. Кутаїс
- Сухумський окр. Сухум
- Терська обл. Владикавказ
- Тифліська губ. Тифліс
- Чорногорська губ. Новоросійськ
- Ериванська губ. Еривань

КИЇВСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРН.

- Волинська губ. Житомир
- Київська губ. Київ
- Половська губ. Кам'янець-Подільський

МОСКОВСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРН.

- Московська губ. Москва

ПРИМУРСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРН.

- Амурська обл. Благовещенськ
- Камчатська обл. Петропавловськ

- Приморська обл.
- Сахалінська обл.

СТЕПОВЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРН.

- Акмолінська обл.
- Семіпалатинська обл.

ТУРКЕСТАНСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРН.

- Закаспійська обл.
- Самаркандська обл.
- Семірічеська обл.
- Сирдарінська обл.
- Хабаровськ
- Александровськ
- Омськ
- Семіпалатинськ
- Асхабад
- Самарканда
- Верній
- Ташкент

ТЕРИТОРІЇ, ЩО НЕ ВХОДИЛИ ДО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВ

- Архангельська губ.
- Астраханська губ.
- Бессарабська губ.
- Віленська губ.
- Вітебська губ.
- Владимирська губ.
- Війська Донського обл.
- Вологодська губ.
- Воронезька губ.
- Вятська губ.
- Гродненська губ.
- Казанська губ.
- Калужська губ.
- Катеринославська губ.
- Ковенська губ.
- Костромська губ.
- Курляндська губ.
- Курська губ.
- Ліфляндська губ.
- Мінська губ.
- Могильовська губ.
- Нижегородська губ.
- Новгородська губ.
- Олонєцька губ.
- Оренбурзька губ.
- Орловська губ.

- Архангельськ
- Астрахань
- Кишинів
- Вільно
- Вітебськ
- Владимир
- Новочеркаськ
- Вологда
- Воронеж
- Вятка
- Гродно
- Казань
- Калуга
- Катеринослав
- Ковно
- Кострома
- Мітава
- Курськ
- Рига
- Мінськ
- Могильов
- Ниж. Новгород
- Новгород
- Петрозаводськ
- Оренбург
- Орел

- Ферганська обл.
- Скобелев

ФІНЛЯНДСЬКЕ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРН.

- Або-Бернеборзька губ.
- Або
- Вазаська губ.
- Ніколаїстад
- Выборгська губ.
- Выборг
- Куопіо
- Куопіо
- Гельсінґфорс
- С.-Міхельська губ.
- С.-Міхель
- Тавастгуська губ.
- Тавастгус
- Улеборзька губ.
- Улеборг

- Пензенська губ.
- Пенза
- Пернська губ.
- Перн
- Полтавська губ.
- Полтава
- Псковська губ.
- Псков
- Рязанська губ.
- Рязань
- Самарська губ.
- Самара
- С.-Петербурзька губ.
- С.-Петербург
- Саратовська губ.
- Саратов
- Сибірська губ.
- Сибірськ
- Смоленська губ.
- Смоленськ
- Старопольська губ.
- Старополь
- Таврійська губ.
- Сімферополь
- Тамбовська губ.
- Тамбов
- Тверська губ.
- Твер
- Тобольська губ.
- Тобольськ
- Томська губ.
- Томськ
- Тульська губ.
- Тула
- Тургайська обл.
- Кустанай
- Уральська обл.
- Уральськ
- Уфінська губ.
- Уфа
- Харківська губ.
- Харків
- Херсонська губ.
- Херсон
- Холмська губ.
- Холм
- Чернігівська губ.
- Чернігів
- Єстляньська губ.
- Ревель
- Ярославська губ.
- Ярославль

Барикади на Арбаті в дні Грудневого збройного повстання 1905 в Москві.

Демонстрація трудящих у жовтні 1905 в Тбілісі.

ко-японська війна 1904—05. Японці завдали рос. військам ряд поразок (1905 захопили Порт-Артур, 1905 заподіяли значних втрат у бою під Мукденом і розгромили рос. флот поблизу Цусіми). Военні поразки показали гнилість царизму, різко посилили невдоволення в країні і прискорили революцію. *Дев'ятого січня 1905* в Петербурзі царські війська розстріляли мирну демонстрацію робітників, які йшли до царя з петицією. В країні почалась бурж.-демократична революція (див. *Революція 1905—07 в Росії*). В січні 1905 страйки охопили 440 тис. робітників. На Україні страйкували робітники Києва, Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Одеси, Горлівки, Юзівки та ін. міст. Навесні і влітку революц. піднесення тривало. Найвизначнішими подіями були Іваново-Вознесенський страйк 1905, в ході якого створено одну з перших *Рад робітничих депутатів 1905* в Росії, Лодзинське повстання 1905 і повстання на броньосці «Потьомкін». У січні — лютому 1905 в ряді губерній відбулися сел. заворушення. На Україні в 1-й пол. 1905 сел. заворушення охопили 43 повіти з 94. *Третій з'їзд РСДРП*, що відбувся з квітні 1905 і проходив під керівництвом В. І. Леніна, визначив роль робітн. класу як гегемону бурж.-демократич. революції, вказав на єдність інтересів пролетаріату і селянства — його союзника, нацїлив пролетаріат на збройне повстання для встановлення революц.-демократич. диктатури робітн. класу і селянства. Влітку 1905 розгорнувся могутній сел. рух. За своїм розмахом сел. рух на Україні 1905 посідав одне з перших місць у Росії (див. *Знам'янський виступ селян 1905*, *Комісарівське селянське заворушення 1905*, *Коробівський виступ селян 1905*, *Майданецькі селянські заворушення 1905*). Восени 1905 країна була охоплена заг. політ. страйком, що

проходив під лозунгом повалення самодержавства (див. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*). «П'ятий рік об'єднав робітників усіх націй Росії» (Ленін В. І. Твори, т. 20, с. 200). Переймаючи досвід рос. пролетаріату — робітників Петербурга, Москви, Іваново-Вознесенська, робітники України створили Ради в Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Єнакієвому та ін. містах. Наляканий наростанням революції царський уряд 17(30). X 1905 видав маніфест, в якому обіцяв народові політ. свободи і скликання законодавчої думи, сподіваючись цим виграти час для збирання сил контрреволюції. В листопаді 1905 відбувся ряд повстань солдатів і матросів (*саперів повстання 1905*, *Севастопольське збройне повстання 1905*, *Харківське збройне повстання 1905* та ін.). Найвищого піднесення революція досягла під час *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. «Незабутній героїзм московських робітників дав зразок боротьби всім трудящим масам Росії» (Ленін В. І. Твори, т. 31, с. 478). На Україні значними революц. подіями були *Горлівське збройне повстання 1905*, *Люботинське збройне повстання 1905*, *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*. Восени 1905 політ. характеру набрав сел. рух. Аграрні заворушення охопили більше третини повітів усієї Росії. Загострилася боротьба між селян. біднотою і куркульством, яке все більше повертало в бік контрреволюції. Царська влада жорстоко придушила сел. повстання (див., зокрема, *Сорочинська трагедія 1905*). Влітку 1906 знову розгорнувся страйковий рух, спалахнули повстання солдатів і матросів у Свеаборгу й Кронштадті, відбулися сел. повстання. Однак у цілому революція пішла на спад. У 1906 було скликано *Державну думу*. Але склад 1-ї і 2-ї Держ. дум не задовольнив уряд, який вважав їх надто лівими. Царизм, розгніваний 1-ю Держ. думою, призначив головою Ради міністрів П. А. Столипіна, який проводив одверто реакційний курс. 3 (16). VI 1907 уряд розігнав 2-ю Держ. думу і видав антидемократич. виборчий закон. *Третьючерневим переворотом 1907* закінчилася революція 1905—07. Незважаючи на поразку, вона мала величезне значення для історії Росії, будучи генеральною репетицією Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917. Революція 1905—07 відіграла велику роль і в розвитку міжнар. робітн. руху, зрививши, зокрема, великий вплив на поневолені народи Австро-Угорщини, в т. ч. на трудящих українців Галичини, Буковини і Закарпат. України. В 1905 порівняно з 1900 у Галичині число підприємств, охоплених страйками, збільшилося майже в 4 рази, кількість страйкарів — більше, ніж утворює, на Буковині (в порівнянні з 1901) відповідно в 20 раз і 4 рази. На поч. 1906 в Галичині спалахнули масові страйки селян, що охопили 384 села в 35 повітах. Політ. мітинги і демонстрації, що не раз 1905—07 відбувалися у Львові, Дрогобичі, Станіславі, Чернівцях та ін. містах, були зв'язані гол. чин. з маніфестаціями на честь рос. революції, із святкуванням 1 Травня, боротьбою за заг. виборче право. Поряд з висуненням соціальних вимог зх.-укр. нар. маси виступали за возз'єднання з укр. і рос. народами. Придушуючи революцію, царський уряд намагався зміцнити своє становище. 9 (22). XI 1906 було видано указ про виділення селян з общини. *Столипінська реформа* мала на меті створити сильний прошарок куркульства як соціальної підпори царизму на селі.

В 1910—13 в Росії настало пром. піднесення. Зміцнювався монополістич. капітал, з'явилася

тенденція до трестування. Чисельність робітників тільки на підприємствах, підпорядкованих наглядові фаб. інспекції, досягла 2,3 млн. чол. На Україні на поч. 1913 налічувалося 631 тис. пром. робітників. З 1910 почалося нове піднесення революц. руху. В 1911 в Росії страйкувало понад 105 тис. робітників, у т. ч. на Україні понад 15 тис. Поштовхом до масового розгортання революц. руху став *Ленський розстріл* 1912. Революц. рух очолювали більшовики. В політ. страйках протесту проти розстрілу робітників Ленських копалень брали участь по всій Росії майже 300 тис., у т. ч. на Україні 32 тис. робітників. Величезне значення для зростання визвольного руху народів Росії мала боротьба більшовиків за інтернаціональну єдність робітн. руху. В той період В. І. Ленін розвинув далі і обґрунтував марксистську програму в нац. питанні, показавши, що нац. питання є складовою частиною заг. питання про соціалістич. революцію. Приділяючи значну увагу укр. нац.-визвольному рухові, В. І. Ленін, з одного боку, викривав великодерж. шовінізм і укр. бурж. націоналізм, з другого боку, підкреслював близькість укр. і рос. народів, спільність їхніх революц. завдань у боротьбі проти царизму і капіталізму. В червні 1914 В. І. Ленін в газ. «Трудовая правда», викриваючи спроби укр. бурж. націоналістів вбити клин між укр. і рос. робітниками, закликав: «Хай живе тісний братерський союз робітників українських, великоруських і всяких інших націй Росії!» (Твори, т. 20, с. 455). У Росії в 1-му півріччі 1914 страйкувало бл. 1,5 млн., у т. ч. на Україні — бл. 100 тис. робітників. Улітку 1914 відбувся великий страйк в Бакі, точилися барикадні бої в Петербурзі і Лодзі. В липні 1914 робітники Харкова, Миколаєва, Одеси, Києва та ін. міст провели страйки на підтримку бакинських і петерб. робітників.

Перша світова війна 1914—18 перервала революц. піднесення. Царська Росія виступила у війні в складі *Антанти*. Безпосереднім призвідником війни був нім. імперіалізм. Дрібнобурж. партії меншовиків і есерів, як і партії *Інтернаціоналу 2-го*, скотилися на позиції *соціал-шовінізму*. Укр. бурж.-націоналістичні партії в Росії виступали разом з рос. буржуазією, в той час як укр. бурж.-націоналістичні партії в Галичині і на Буковині виступали на боці австро-нім. блоку, штовхаючи українців Росії і Австро-Угорщини на братовбивчу війну. Більшовики, які стояли на інтернаціоналістських позиціях, рішуче виступили проти імперіалістич. війни, висунувши лозунг перетворення її на війну громадянську. В 1915 Росія зазнала значних поразок. Австро-нім. війська окупували Польщу, Литву, частину Латвії, України і Білорусії. Проте внаслідок *прориву австро-німецького фронту 1916*, здійсненого рос. військами Пд.-Зх. фронту, вся Буковина і значна частина Галичини були визволені від австро-угор. військ. На Кавказькому фронті 1916 рос. війська здобули Ерезерум і Трапезунд. Війна викликала в Росії кризу економіки. Зростала економіч. і політ. залежність країни від іноземного капіталу. Розвал транспорту, нестача палива, металу, робочої сили і продовольства призвели до заг. розрухи, що 1917 набрала катастрофічних розмірів. На Україні, як і в усій Росії, в зв'язку з гострою нестачею вугілля і металу зупинилися заводи і фабрики, с. г. занепадало. Робітн. класові і трудящому селянству війна принесла голод і злидні. На зх.-укр. землях, перетворених на арену кровопролитних битв мільйонних армій австро-нім. блоку та царської Росії, госп. розруха досягла жахливих розмірів. Австр. імперіалісти

перетворили зх.-укр. землі на величезну тюрму, ув'язнюючи тисячі людей у концентраційні табори, вішаючи і розстрілюючи мирних жителів за їхні симпатії до росіян. Для рос. царизму Галичина і Буковина були лише завойованими територіями. Царська саптапа Г. Бобринський, Ф. Трепов та ін., що їх рос. уряд призначив генерал-губернаторами, проводили гнобительську політику. В той же час рос. солдати — переодягнуті в шинелі робітники і селяни — співчували зх.-укр. трудящому населенню, подавали йому послыну допомогу, нерідко підтримували виступи укр. селян проти поміщиків.

З 1916 в країні під впливом поразок на фронті і економіч. утруднень в тилу створювалася революц. ситуація. З весни 1915 почав зростати страйковий рух. У 1916 він набрав широкого розмаху. В 1916 в Росії відбулося 1542 страйки, в яких взяли участь 1172 тис. робітників. На Україні 1916 в 218 страйках взяло участь 193 тис. робітників (див., напр., *Горлівсько-Червонийський страйк 1916*, *Миколаївський страйк робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1916*). Революц. боротьба робітн. класу Росії сприяла піднесенню політ. активності ін. демократич. верств населення. Посилилися виступи селянства. Так, з серпня 1914 по грудень 1916 на Україні відбулося понад 160 сел. заворушень. Зростали антивоєнні настрої солдатів в армії. Більшовики розгорнули широку агітацію, закликаючи народ до революції. Правлячі верстви пережили гостру кризу. Царський двір був притлумо авантюристів і пройдисвітів (Распутін та ін.). Буржуазія, щоб запобігти революції, стала в опозицію до царизму, вимагаючи міністерства «довіри» і деяких реформ. Однак царизм не пішов на поступки і, щоб розв'язати собі руки для боротьби проти революції, розпочав таємні переговори з Німеччиною про сепаратний мир. З кінця 1916 буржуазія почала готувати дворівневий переворот. Обидві змови — царизму і буржуазії — було спрямовано проти наріваючої революції. Під керівництвом більшовиків у країні розгортався страйковий рух. У січні — лютому 1917 страйкувало 1330 тис. робітників, з них на Україні — понад 40 тис.

26. II (11. III) почалася *Лютнева буржуазно-демократична революція 1917*, яка повалила самодержавство. 2 (15). III цар Микола II зрікся престолу. Проте рос. бурж.-демократична революція пішла далі зх.-европ. бурж.-демократич. революції 19 ст. Поряд з органом диктатури буржуазії — бурж. *Тимчасовим урядом в Росії* утворилися *Ради робітничих і солдатських депутатів* — органи *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*. Т. ч., у країні утворилися *двовладдя*. Внаслідок активізації дрібнобурж. прошарків, що становили абсолютну більшість населення країни, недостатньо на той час організованості пролетаріату, тимчасово більшість у Радах завоювали не більшовики, а угодовські партії есерів і меншовиків, які підтримували рос. буржуазію. Тимчасовий уряд міг існувати тільки при підтримці есеро-меншовицьких Рад. На Україні в одному контрреволюц. таборі з Тимчасовим урядом виступала бурж.-націоналістична *Центральна рада*, в Білорусії — «Білоруська рада», в Бессарабії — «Сфатул-Церій», в Прибалтії — Нац. ради, в Туркестані — «Шура-і-Іслам» («Рада ісламу») та «Шура-і-Улема» («Рада духівництва»), в Казахстані — «Алаш». Активізувалися бурж.-націоналістич. партії «Дашнакцутюн» («Спілка») у Вірменії, «Мусават» («Рівність») в Азербайджані. Тимчасовий уряд проловжував проводити

В Петрограді в дні Лютневої революції 1917.

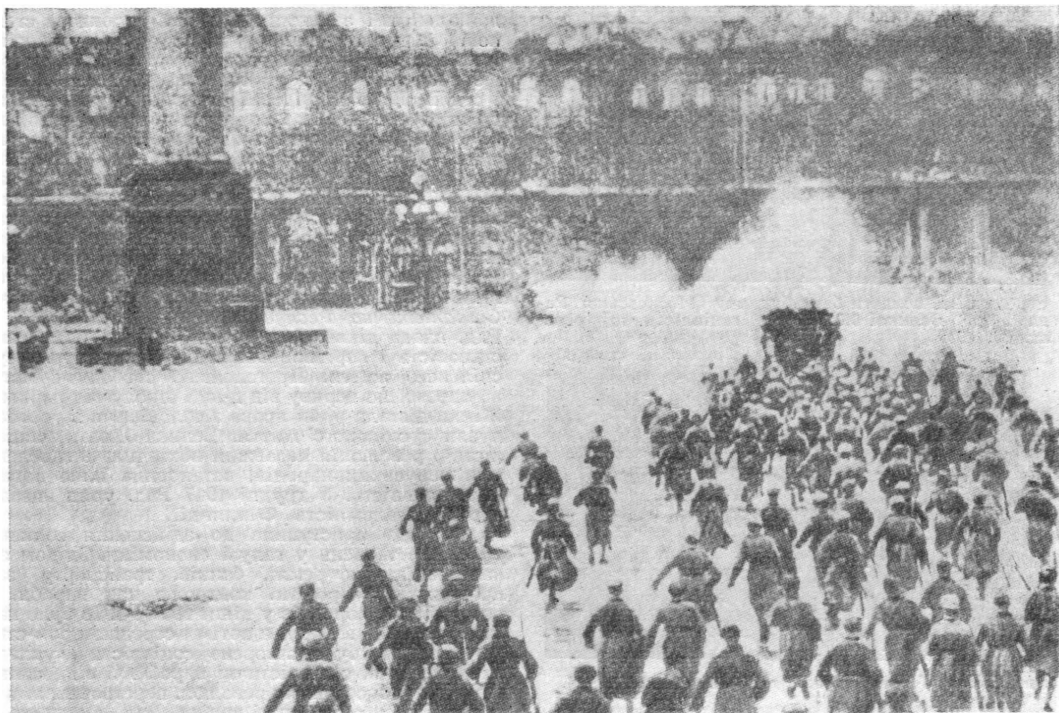
Демонстрація в Театральному проїзді в Москві. Лютий 1917.

імперіалістичну, антинар. політику. Корінні суперечності між класами залишилися нерозв'язаними.

Епоха соціалізму. Лютнева буржуазно-демократична революція не розв'язала корінних соціальних проблем, найпекучіших політ. питань — про вихід країни з імперіалістич. війни, аграрне питання, національне питання, робітн. питання. Більшовицька партія, очолена В. І. Леніним, який 3 (16).IV 1917 повернувся з еміграції, взяла курс на переростання бурж.-демократичної революції в соціалістичну. В *Квітневих тезах В. І. Леніна* викладено конкретний науково обґрунтований план дій. Ленінські тези було покладено в основу рішень *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б)*, яка виробила політику партії з усіх гол. питань: про ставлення до війни, до Тимчасового уряду, про Ради, з аграрного і нац. питань тощо. Враховуючи конкретні умови, насамперед існування в країні двовладдя, більшовицька партія вважала можливим мирний розвиток революції шляхом переходу всієї влади до Рад. Важливими подіями періоду мирного розвитку революції були *Квітнева демонстрація 1917* та *Червенева демонстрація 1917*. Партія більшовиків провела велику агітац.-пропагандистську і організаційську роботу по завоюванню широких нар. мас. Весь хід істор. подій сприяв революціонізуванню трудящих мас. Антинар. політика бурж. уряду привела країну на грань катастрофи. Транспортна розруха, голод, зростання дорожніх цін, нестача палива й сировини для підприємств, занепад виробн. (валова продукція 1917 порівняно з 1916 скоротилася на 36,5%) свідчили про глибоку економічну кризу. Лише на Україні в травні не працювало 108, а в червні — 250 з-дів. Уряд удався до грошової емісії та нових зовн. позик. Держ. борг Росії

на жовтень 1917 дорівнював бл. 50 млрд. крб., з них борг іноземним д-вам становив більш як 11,2 млрд. крб.

Імперіалістична політика Тимчасового уряду, який прагнув продовжувати війну, викликала невдоволення трудящих мас. Крах *Червеневого наступу 1917* рос. військ Пд.-Зх. фронту ще більше поглибив політ. кризу в країні. 4 (17).VII 1917 за наказом Тимчасового уряду було розстріляно мирну 500-тисячну демонстрацію трудящих Петрограда. *Липневі дні 1917* означали кінець двовладдя і мирного розвитку революції. *Шостий з'їзд РСДРП(б)*, який відбувся в Петрограді 26.VII—3.VIII (8—16.VIII) 1917, в нових умовах узяв курс на збройне повстання. Революц. народ, розгромивши *корніловщину*, поклав край спробам контрреволюц. буржуазії встановити військ. диктатуру. По всій країні розгорнувся бурхливий процес *більшовизації Рад*. Революц. події в центрі Росії були тісно пов'язані з розвитком на окраїнах нац.-визвольного руху, спрямованого проти бурж. Тимчасового уряду, в одному таборі з яким опинилися місцеві бурж. націоналісти; зокрема Центр. рада на Україні. Єднання революц. сил рос., укр. та ін. народів яскраво виявилось під час квітневої, червеневої і липневої політ. криз. Улітку і восени 1917 по всій країні, особливо в Петрограді, Москві, Баку й Донбасі, зростає страйковий рух. Боротьба селянства за землю набрала характеру сел. війни. Зокрема, гострі сел. виступи відбулися на Україні — в Київ., Волин., Подільській губерніях. Восени 1917 на бік революції перейшли осн. маса солдатів Петрогр., Моск. гарнізонів, Пн. і Зх. фронтів, матроси Балт. флоту. Посилився визвольний рух пригноблених народів нац. окраїн Росії. На Україні більшовики, керуючись настановами В. І. Леніна, викривали великодерж., шовіністичну політику Тимчасового уряду й антинар. діяльність Центр. ради, закликали до братерського союзу робітників і селян України та Росії в боротьбі за соціалізм. На порядку денному постало питання завоювання влади пролетаріатом на чолі з більшовиками. Партія спиралася на великі збройні сили революції. *Червона гвардія* в Петрограді в жовтні 1917 налічувала понад 20 тис. бійців, а в ході Жовтн. збройного повстання її чисельність зросла до 40 тис. В ін. містах країни, за неповними даними, налічувалося понад 200 тис. червоногвардійців. У жовтні 1917 лише в Харкові було більше 3000 червоногвардійців, у Києві — 3000, Одесі — 3200, Миколаєві — бл. 1000, Луганську — 800, Катеринославі — 600. 10 (23).X 1917 відбулося істор. засідання ЦК РСДРП(б), на якому з доповіддю виступив В. І. Ленін. ЦК прийняв ленінську резолюцію про негайну підготовку збройного повстання. 12 (25).X при Петрогр. Раді робітн. і солдат. депутатів було створено штаб підготовки повстання — *Військово-революційний комітет (ВРК)*. Розширене засідання ЦК РСДРП(б) 16 (29).X остаточно затвердило ленінський план негайного збройного повстання і обрало *Військово-революційний центр* ЦК для керівництва повстанням, який увійшов до складу ВРК як його керівне ядро. Проти ленінської лінії ЦК партії виступили опортуністи Зінов'єв і Каменєв. Троцький на засіданні ЦК пропонував відстрочити повстання до скликання 2-го з'їзду Рад, що на ділі означало зрив повстання, бо есери і меншовики могли відкласти строк скликання з'їзду, а Тимчасовий уряд діяв би змогу зосередити сили для розгрома виступу. Більшовицька партія згуртувалася навколо В. І. Леніна, який особисто керував під

Штурм Зимового палацу. Петроград. 26 жовтня (8 листопада) 1917.

готовкою повстання. Для допомоги місцевим парт. орг-ціям у підготовці повстання ЦК направив своїх представників, зокрема, на Україну — Г. І. Петровського, на Закавказзя — Г. К. Орджонікідзе. 25.X (7.XI) 1917 в Петрограді перемогло збройне повстання. Тимчасовий уряд було повалено (див. *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917*). Увечері 25.X (7.XI) в Смольному відкрився *Другий Всеросійський з'їзд Рад*, який проголосив перехід всієї влади в країні до Рад, прийняв ленінські *Декрет про мир* і *Декрет про землю*. З'їзд обрав *Всеросійський Центральний Виконавчий комітет (ВЦВК)* і сформував перший Рад. уряд — *Раду Народних Комісарів* на чолі з В. І. Леніним.

Встановлення Рад. влади в Петрограді, а 3 (16).XI — в Москві, істор. рішення 2-го Всерос. з'їзду Рад поклали початок *триумфальному походу Радянської влади* по всій країні. На шлях соціалістич. революції стали народи всієї Росії. 2 (15).XI 1917 Рад. уряд прийняв *Декларацію прав народів Росії*, яка проголосила рівність і суверенність усіх народів країни, *право нації на самовизначення* аж до відокремлення і утворення самостійних д-в. Складовою частиною боротьби за перемогу соціалістич. революції в усій країні була боротьба укр. народу проти контрреволюц. сил Тимчасового уряду і Центр. ради. Укр. народ, який слідом за рос. народом став на шлях соціалістич. революції, самовіддано боровся за встановлення диктатури пролетаріату.

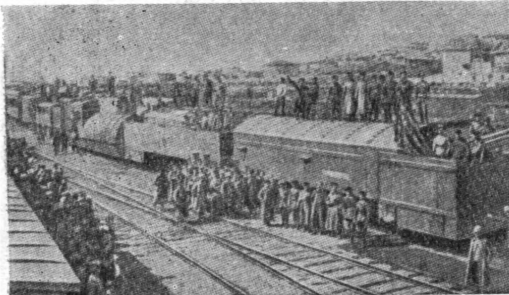
В Луганську, Горлівці, Краматорську та ін. містах Донбасу Рад. владу було встановлено в перші дні після перемоги збройного повстання в Петрограді. 12 (25).XII 1917 *Перший Всеукраїн-*

ський з'їзд Рад проголосив Україну Республікою Рад і визнав її федеративною частиною Рос. республіки. Утворення Укр. Рад. д-ви зустрівало палке схвалення і братерську підтримку з боку Рад. Росії. У відповідь на телеграму ЦВК Рад України 13 (26).XII Раднаркому РРФСР, що закінчувалася словами «молода Радянська влада України вітає зміцнілу Всеросійську Радянську владу», Раднарком РРФСР 16 (29).XII зазначав: «Вітаючи утворення в Харкові дійсно народної Радянської влади на Україні і вбачаючи в цій робітничій і селянській Раді справжній уряд Народної Української Республіки, Рада Народних Комісарів обіцяє новому урядові братньої республіки повну і всемірну підтримку в справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудовому народу України». Цей важливий документ закінчувався закликм в дусі пролет. інтернаціоналізму: «Хай живе братерство робітників, солдатів і селян України і Росії!» («Известия ЦИК», 17.XII 1917).

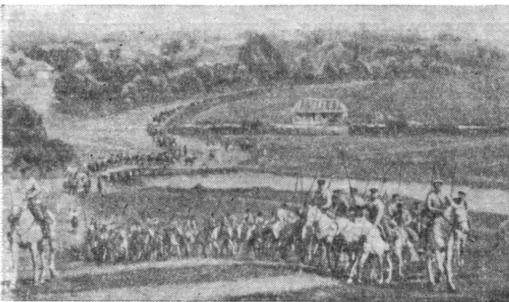
Спираючись на широку підтримку трудящих мас і допомогу Рад. Росії, Укр. Рад. уряд очолив боротьбу робітників і селян проти бурж.-націоналістич. Центр. ради. По всій Україні розгорнулася масова революц. боротьба робітників і селян. В грудні 1917 — січні 1918 вибухнули збройні повстання в Катеринославі, Одесі, Києві та ін. містах. 29.XII 1917 (11.I 1918) внаслідок перемоги *Катеринославського збройного повстання 1917* було проголошено Рад. владу в Катеринославі, в результаті *Одеського січневого збройного повстання 1918* 17 (30).I було встановлено Рад. владу в Одесі, після *Київського січневого збройного повстання 1918* 26.I (8.II) — в Києві.

Революційні солдати біля будинку Московської Ради в дні Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917

Бронепоезд «Чорноморець» під Царицином. 1918.

Бригада Г. І. Котовського в поході. 1920.

Протягом жовтня 1917 — березня 1918 Рад. влада перемогла в Білорусії, Естонії, в неокупованій нім. загарбниками частині Латвії, в Молдавії, Криму, Баку, нац. районах Поволжя, Туркестані, в більшій частині Казахстану. Велика Жовтн. соціалістич. революція повалила владу капіталістів і поміщиків, встановила *диктатуру пролетаріату*, відкрила шлях до соціалістич. будівництва. Натхненником і організатором всесвітньо-істор. перемоги Великого Жовтня була Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним. Велика Жовтн. соціалістич. революція прорвала фронт світового імперіалізму, відкрила нову еру в історії людства — еру краху капіталізму, торжества соціалізму і комунізму, революц. оновлення світу. В результаті Великої Жовтн. соціалістич. революції світ розколовся на дві системи — систему соціалізму і систему капіталізму. Великий Жовтень відкрив епоху пролет. революцій у капіталістич. д-вах, нац.-визвольних революцій у ко-

лоніальних і залежних країнах, проклав стовповий шлях до соціалізму для народів усіх країн. Комуністична партія очолила будівництво нової, ще небаченої в історії людства д-ви робітників і селян. Було ліквідовано старий бурж.-поміщицький держ. апарат і почалося повсюдне створення рад. держ. апарату. *Декларація прав трудящого і експлуатованого народу*, написана В. І. Леніним і затверджена *Третім Всеросійським з'їздом Рад 18 (31)*. І 1918, законодавчим порядком закріпила Ради як держ. форму диктатури пролетаріату, визначила гол. завдання Рад. влади. З'їзд оформив утворення Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (тепер *Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка*).

Рад. влада ліквідувала залишки феод. відносин, становість і нерівноправність у всіх галузях суспільного життя. Проголошено свободу совісті, відокремлено церкву від д-ви і школу від церкви. Жінки дістали рівні права з чоловіками в усіх галузях суспільного життя. Велика Жовтн. соціалістич. революція назавжди покінула з гнобленням неруських народів, встановила їхню повну рівноправність. У грудні 1917 Рад. уряд визнав держ. незалежність Фінляндії.

Рад. влада приступила до здійснення соціалістич. перетворень у галузі економіки. Слідом за націоналізацією землі, банків, транспорту, за провадженням робітн. контролю над виробн. і розподілом продуктів у кінці 1917 і 1918 було націоналізовано велику, а потім і середню пром-сть. В економіці було створено соціалістич. уклад, виникли нові, соціалістичні виробничі відносини. Поряд з докорінними революц. перетвореннями в політ. і економіч. житті країни Рад. влада здійснювала величні перетворення в галузі культури (див. *Культурна революція в СРСР*). Рад. уряд розв'язав і питання про війну. Рад. Росія пішла на укладення кабального *Брестського миру 1918* з Німеччиною і т. ч. вийшла з імперіалістич. війни. В липні 1918 рад. соціалістич. суспільний і держ. лад було законодавчо закріплено Конституцією, прийнятою *П'ятим Всеросійським з'їздом Рад*. Це була перша в історії людства Конституція д-ви робітників і селян.

Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції відбулися революції в Німеччині та Австро-Угорщині. Разом з ін. пригнобленими народами Австро-Угорщини на боротьбу за соціальне і нац. визволення виступили й трудящі зх.-укр. земель. На *Буковинському народному вічі 1918* трудящі виступили за возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною. Прагнення до возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною висловили *Закарпатські єсенародні збори 1919*. Нар. маси Зх. України вели рішучу боротьбу (яскравим проявом її було *Дрогобицьке збройне повстання 1919*) проти контрреволюц. уряду т. з. «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР), за возз'єднання з Рад. Україною.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції сили внутр. бурж.-поміщицької контрреволюції та міжнар. імперіалізму почали запеклу боротьбу проти Республіки Рад. Контрреволюціонери розв'язали военні дії проти Рад. влади. В січні 1918 рум. війська окупували Бессарабію; в березні англ., амер. і франц. війська захопили Мурманськ, у серпні — Архангельськ, у квітні Японія вислала десант у Владивостоці, слідом за нею на Далекий Схід вторглися амер., англ., франц. та італ. військ. частини. В 1918 війська Німеччини окупували Фінляндію, Прибалтику, Білорусію, частину Закавказзя. Австро-нім. загарбники, окупувавши за допомогою запроданців

з Центр. ради Україну (див. *Брест-Литовська угода 1918*), 29.IV 1918 поставили при владі маоріонетковий «уряд» кол. царського генерала Скоропадського (див. *Гетьманщина*). 25.V 1918 почався контрреволюц. заколот чехословац. корпусу (сформований в Росії в роки 1-ї світової війни з полонених чехів і словаків), слідом за ним — антирад. куркульські заколоти в Сибіру, на Уралі, в Поволжі. Інтервенти допомогли чехословац. корпусові й білогвардійцям захопити Сибір і Далекій Схід. Улітку 1918 англ. імперіалісти окупували Баку, вдерлися до Туркестану. Інтервенти підтримували бурж. націоналісти, зокрема, в Азербайджані — мусаватисти, в Грузії — меншовики, у Вірменії — дашнаки. В 1918 бл. $\frac{3}{4}$ території країни загарили іноземні інтервенти й білогвардійці. Рад. республіка опинилася в кільці фронтів, її було відірізано від осн. продовольчих, сировинних і паливних районів. Комуністична партія і Рад. уряд під керівництвом В. І. Леніна підняли народ на вітчизн. війну проти інтервентів і білогвардійців, перебудували все життя країни на воєнний лад (див. *Громадянська війна в СРСР 1918—20*). Розгорнулося будівництво регулярної Червоної Армії. 30.XI 1918 було створено *Ряду Робітничої і Селянської Оборони* на чолі з В. І. Леніном. У перших лавах Червоної Армії пішли на фронт десятки тисяч добровольців — комуністів і комсомольців. У 2-й пол. 1918 рад. війська здобули перші значні перемоги над інтервентами та білогвардійцями. Восени 1918 Червона Армія визволила від білогвардійців Казань, Симбірськ, Самару. На Україні, в Білорусії, Прибалтії й Закавказзі під керівництвом комуністів розгорнулася нар. війна проти нім. імперіалістів. Відчутного удару окупантам на Україні завдав *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*. Велику роль в організації боротьби укр. народу проти австро-нім. загарбників відіграв *Перший з'їзд КП(б) України*, що створив *Комуністичну партію України* — складову і невід'ємну частину РКП(б). Утворений за рішенням з'їзду *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет* (ВЦВРК) очолив визвольну боротьбу трудящих України. Влітку 1918 на Київщині і Чернігівщині відбулися збройні повстання проти австро-нім. окупантів і гетьманщини (див. *Звенигородське збройне повстання 1918*, *Таращанське збройне повстання 1918*, *Скавське збройне повстання 1918*, *Нижинське збройне повстання 1918*). 13.XI 1918 ВЦВК РРФСР оголосив грабницькі умови Брестського мирного договору анульованими. Почалося масове вигнання окупантів з України, Криму, Білорусії, Прибалтики. Наприкінці листопада 1918 було сформовано *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України*. 1.I 1919 створено Рад. уряд Білорусії, проголошено Білоруську РСР. 29.XI 1918 відновлено Рад. владу в Естонії. 16.XII 1918 влада Рад. перемогла в Литві, 17.XII — в Латвії. На Україні 1-а і 2-а Укр. рад. д-зії, спираючись на широку підтримку трудящих мас, успішно громдили війська контрреволюц. бурж.-націоналістич. *Директорії*, яка, скориставшись з втечі нім. окупантів, 14.XII 1918 підступно захопила владу на Україні. В січні — лютому 1919 від військ Директорії було визволено Харків, Полтаву, Катеринослав, Чернігів, Київ та ін. міста. Рад. військам на Україні довелося вести воєнні дії і проти військ Антанті, які розпочали в кінці 1918 інтервенцію на Пд. країні (див. *Антанті інтервенція на Півдні України*). Протягом 1919—20 рад. війська очистили від інтервентів Пд. Україну, Серед. Азію, Закавказзя, Пн.

частину РРФСР. Наприкінці 1919 було розгромлено *колкаківщину* і визволено Урал та більшу частину Сибіру. В 1920 Червона Армія розгромила *денікінщину*, війська бурж.-поміщицької Польщі (див. *Польсько-радянська війна 1920*) і *єрангелівщину*, визволила Правобережну й частину Зх. України, Білорусію та Крим.

На Закарпатті навесні 1919 — під час соціалістич. революції в Угорщині, а в Сх. Галичині влітку 1920 — після визволення частини її Червоною Армією відбувалося рад. будівництво. Після вигнання контрреволюц. військ із Закавказзя і Серед. Азії було створено Азербайджанську РСР (28.IV 1920), Хорезмську народну рад. республіку (26.IV 1920), Бухарську народну рад. республіку (8.X 1920), Вірменську РСР (29.XI 1920), Грузинську РСР (25.II 1921). В 1922 визволено Далекій Схід. Рад. народ і його Збройні Сили, керовані В. І. Леніном, здобули всевітньоістор. перемогу над коаліцією міжнар. імперіалізму і внутр. бурж.-поміщицькою контрреволюцією, відстояли завоювання Великого Жовтня. В ході громадян. війни відзначилися видатні пролет. полководці: С. М. Будьонний, В. К. Блюхер, К. Є. Ворошилов, П. Ю. Дибенко, І. Н. Дубовий, О. І. Егоров, Р. П. Ейдеман, Д. П. Жлоба, Г. І. Котовський, М. К. Левандовський, О. Я. Пархоменко, В. М. Примаков, М. М. Тухачевський, І. П. Уборевич, Я. Ф. Фабріцій, І. Ф. Федько, М. В. Фрунзе, В. І. Чапаєв, М. О. Шорс, Й. Е. Якір та ін. Рад. країна зазнала величезних жертв під час громадян. війни. На фронтах і в тилу від голоду, епідемії, терору білогвардійців та інтервентів загинуло бл. 8 млн. чол., у т. ч. 1 млн. бійців Червоної Армії. Було зруйновано сотні великих підприємств. Заг. збитки, завдані нар. г-ву, становили бл. 50 млрд. золотих крб. У 1920 обсяг пром. продукції знизився порівняно з 1913 до 13,8%, виплавка чавуну становила 3%, сталі — 5% довоєнного рівня, видобуток вугілля — 30%, нафти — 42%. В 1921 текстильні ф-ки країни виробили тканин у 28 раз менше, ніж 1913. Вантажоборот з-щ 1921 становив лише 22% довоєнного. В 1920 обсяг с.-г. продукції був на 33% менший, ніж 1913, а 1921 село постачало місту продуктів харчування в 3 рази менше, ніж 1913. На Україні валова продукція великої пром-сті 1921 порівняно з 1913 скоротилася в 9 раз, посівні площі під зерновими культурами — на 30%. Вороги революції намагалися використати скрутне становище країни. Білогвардійці, есери, меншовики, бурж. націоналісти, що їх підтримувала міжнар. реакція, 1920 — на поч. 1921 організували в різних місцях Рад. країни контрреволюц. заколоти (антоновщина, *махновщина*, куркульські виступи в Поволжі та Сибіру, куркульсько-націоналістич. бандитизм на Україні, Кронштадтський заколот 1921, басмацтво тощо). У цей важкий для країни момент Троцький нав'язав партії *дискусію про профспілки*. Партія згуртувалася навколо лєнінського ЦК. Спроби троцькістів та ін. опортуністів («робітничої опозиції», «децистів») підірвати єдність партії не мали успіху. *Десятий з'їзд РКП(б)* ухвалив резолюцію про єдність партії. З'їзд за ініціативою В. І. Леніна прийняв рішення про перехід від *воєнного комунізму до нової економічної політики* (неп). Цим мудрим кроком партія зміцнила *союз робітничого класу і селянства*, створила умови для швидкої відбудови нар. г-ва, успішного розвитку соціалістич. економіки і боротьби проти капіталістич. елементів. На *Восьмому Всеросійському з'їзді Рад* (1920) було затверджено план *ГОЕЛРО*. Величезне зна-

УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК

450 0 450 900 км

Скорочення: Н. Німеччина У. Угорщина

РСРР
 1-й з'їзд Рад РСРР, що затвердив Декларацію і Союзний договір про утворення РСРР 30 XII 1922 р. Москва

І. РСФРР
 10-й Всеросійський з'їзд Рад 26 XII 1922 р. Москва

Цифри на карті позначені:
 1. Башкирська АСРР 23.III.1919
 2. Горська АСРР 20.I.1921
 3. Дагестанська АСРР 20.I.1921
 4. Киргизька (Казаська) АСРР 26.VIII.1920
 5. Кримська АСРР 18.X.1921
 6. Татарська АСРР 27.V.1920
 7. Туркестанська АСРР 30.IV.1918
 8. Якутська АСРР 27.IV.1922
 9. Алайська (Череська) АО 27.VII.1922
 10. Бурят-Монгольська АО (Східного Сибіру) 9.I.1922

11. Бурят-Монгольська АО (Далекого Сходу) 27.IV.1921
 12. Вотська (Удмуртська) АО 4.XI.1920
 13. Кабардино-Балкарська АО 16.I.1922
 14. Калницька АО 4.XI.1920
 15. Карачаєво-Череська АО 12.I.1922
 16. Карельська трудова комуна 8.VI.1920
 17. Койн (Зирян) АО 22.VIII.1921
 18. Марійська АО 4.XI.1920
 19. Трудова комуна німців Поволжі 19.X.1918
 20. Ойратська АО 1.VI.1922
 21. Чеченська АО 30.XI.1922
 22. Чувацька АО 24.VI.1920

ІІ. УСРР
 7-й Всеукраїнський з'їзд Рад 13.XII.1922 р. Харків

ІІІ. БСРР
 4-й Всебілоруський з'їзд Рад 18.XII.1922 р. Мінськ

ІV. ЗСФРР
 1-й Закавказький з'їзд Рад 13.XII.1922 р. Баку

ІVа. Грузинська СРР 25.II.1921
 23 Абхазька АСРР 4.III.1921
 24 Аджарська СРР 16.VI.1921
 25 Південно-Осетинська АО 20.IV.1922
 ІVб. Азербайджанська СРР 28.IV.1920
 26 Нахичеванська СРР 28.VII.1920
 (на правах автономії)
 ІVв. Вірменська СРР 29.XI.1920
 Народні радянські республіки, які перебували в союзних відносинах з РСФРР
 27. Хорезмська НРР проголошена 26.IV.1920
 28. Бухарська НРР проголошена 8.X.1920
 29. Бессарабія, окупована Румунією в січні 1918 р.

Кордони і межі
 РСРР
 союзних республік
 АСРР
 автономних областей
 Народних радянських республік

★ Столиця РСРР
 ○ Столиця автономних республік

★ Столиці союзних республік
 ○ Центри автономних областей

Примітка: Державні і адміністративні кордони і межі показано на 30.XII.1922 р.; межі Чеченської АО показано згідно з постановою ВЦВК від 4.I.1923 р.

чення мала відбудова Донбасу, нафтової та металург. пром-сті. Постійну увагу відбудові Донбасу приділяв В. І. Ленін. Трудячі Донбасу дістали велику допомогу кваліфікованими кадрами і пром. устаткуванням з Москви, Петрограда та ін. міст РРФСР. Вжиті партією заходи дали плідні наслідки: видобуток вугілля в Донбасі 1921 порівняно з 1920 збільшився вдвічі.

Укр. народ, незважаючи на неврожай у зв'язку з посухою 1921, подав братерську допомогу голодуючим у Поволжі та ін. районах РРФСР. Туди було відправлено понад 30 млн. пудів хліба і прийнято на Україну 200 тис. чоловіків, жінок і 50 тис. дітей, що прибули з РРФСР.

Спільні завдання побудови соціалізму, інтереси оборони викликали в усіх рад. республіках прагнення до об'єднання в єдину союзну д-ву. Укр. народ, як і ін. народи країни, підтримав ленінську ідею утворення СРСР. 13. XII 1922 7-й Всеукр. з'їзд Рад одностайно прийняв Декларацію про утворення СРСР, висловивши цим волю трудящих мас України до об'єднання з рос. та ін. братніми народами. 30. XII 1922 в Москві відбувся *Перший з'їзд Рад СРСР*, на якому було затверджено *Декларацію про утворення СРСР* та *Договір про утворення СРСР*. Спочатку до Союзу РСР ввійшли РРФСР, УРСР, БРСР, ЗСФРР (Закавказька Соціалістич. Федеративна Рад. Республіка, створена 1922, що об'єднувала Азерб. РСР, Вірм. РСР і Груз. РСР). «Утворення СРСР було результатом теоретичної і політичної роботи партії, різнобічного досвіду радянських народів і відображало їх сподівання» (Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972, с. 10).

31. I 1924 на *Другому з'їзді Рад СРСР* було затверджено Конституцію СРСР. Відповідно до Конституції СРСР було розроблено і прийнято конституції союзних республік. У 20-х рр. в СРСР відбувалося інтенсивне нац.-держ. будівництво. Багато народів, що населяли країну, вперше в своїй історії дістали рад. нац. державність. У Рос. Федерації утворилися автономні республіки (Терська, Казахська, Башкирська, Татарська, Карельська, Якутська та ін.), автономні області і нац. округи. В складі УРСР було утворено Молд. АРСР. В 1924—25 проведено нац.-держ. розмежування рад. республік Серед. Азії. З областей Туркестанської АРСР, Бухарської та Хорезмської рад. республік утворено Узб. РСР, Туркм. РСР, Тадж. АРСР (1929 перетворено на союзну республіку). Так склалася чітка система рад. державності народів СРСР. Рад. уряд здійснював ленінську нац. політику, яка вперше в світі справедливо розв'язала нац. питання в багатонац. країні. Правильне розв'язання нац. питання в СРСР мало міжнар. значення, зокрема для нар. мас Зх. України, Зх. Білорусії, Закарпаття, Пн. Буковини, Бессарабії, які перебували під гнітом панської Польщі, бурж. Чехословаччини і боярської Румунії. В 1922 — на поч. 1923 В. І. Ленін у своїх останніх працях завершив розробку програми побудови соціалізму, яка передбачала *індустріалізацію* країни, *колективізацію сільського господарства*, культурну революцію (див. *Ленінський план побудови соціалізму в СРСР*). В галузі зовн. відносин Рад. уряд послідовно здійснював політику миру, ґрунтуючись на ленінському принципі *мирного співіснування* д-в з різним суспільним ладом. Рад. Союз установив дипломатичні відносини з Німеччиною (1922), Великобританією, Італією, Францією, Китаєм (1924), Японією (1925) та деякими ін. капіталістич. країнами.

Урочисте відкриття Шатурської електростанції. 1925.

Передача селянинові-біднякові акта про наділення його землею і худобою. Узбекистан. 1925.

В 1924 рад. народ, прогресивне люدتво всього світу зазнало тяжкої втрати. 21. I помер В. І. Ленін. Вірні його заповітам трудячі СРСР ще тісніше згуртувалися навколо ленінської Комуністич. партії. ЦК РКП(б) оголосив *ленінський призов у партію*. Для увічнення пам'яті В. І. Леніна Другий з'їзд Рад СРСР перейменував Петроград на Ленінград. Спілку молоді було названо Ленінською Комуністич. Спілкою Молоді. В 1925 встановлено *Ленінські премії*, 1930 — *Ленін ордени*.

У результаті героїчних зусиль рад. людей на кін. 1925 нар. г-во країни було в основному відбудовано. С. г. досягло 87% довоєнного рівня. Велика пром-сть виробляла 75% довоєнної продукції, зокрема на Україні майже 85%. Відповідно до ленінського плану ГОЕЛРО успішно споруджували ряд електростанцій. В 1926 нар. г-во країни досягло довоєнного рівня. Але це був рівень відсталості в техніко-економіч. відношенні країни. СРСР за обсягом пром. продукції був на 5-му місці в світі і 4-му в Європі. Перед рад. народом

На будівництві Турксибу. 1930 (ліворуч). Організація колгоспу в с. Родичині Советського району Нижегородського краю. 1929.

постало невідкладне завдання: перетворити країну з відсталого аграрної на передову індустріальну соціалістичну д-ву.

Комуністична партія дала рішучу відсіч *троцькізму*, «*новій опозиції*» і *правому ухилу у ВКП(б)*, що заперечували можливість перемоги соціалізму в СРСР. На *Чотирнадцятому з'їзді ВКП(б) (1925)* партія поставила завдання здійснити соціалістичну індустріалізацію СРСР — створити матеріально-тех. базу соціалізму. На Україні, як і в інших радянських союзних республіках, партія, ведучи боротьбу проти *троцькістсько-зінов'євського антипартійного блоку*, дала рішучу відсіч і *націонал-ухильництву*. Боротьба партії за соціалістичну індустріалізацію вже 1926—27 дала позитивні наслідки: велика пром-сть виробила продукції на 18% більше, ніж 1925—26, а питома вага соціалістич. сектора в пром-сті підвищилася до 86%. Лише на Україні вже 1926—29 було збудовано 408 і реконструйовано 421 пром. підприємство. В 1927 почалося будівництво Дніпровської ГЕС, а 1929 — Новокраматорського маш.-буд. з-ду та ін. гігантів індустрії.

Перші успіхи соціалістич. індустріалізації країни свідчили про те, що в пром-сті повністю закріпилися соціалістичні виробничі відносини, які сприяли швидкому зростанню продуктивних сил. Проте с. г. дуже відставало в своєму розвитку від пром-сті, від зростаючих потреб країни. Воно залишилося технічно надзвичайно відсталим і тому малопродуктивним. У 1927 на селі налічувалося понад 25 млн. дрібних сел. г-в, значна частина яких являла собою напівнатуральні г-ва, які базувалися гол. чин. на ручній праці. Товарні можливості дрібних сел. г-в були незначними. У зв'язку з цим склалася загроза зриву індустріалізації країни. Соціалістичне будівництво неможливо було надалі базувати на двох різних основах — великій усупільненій пром-сті й дрібному напівнатуральному одноособіному сел. г-ві.

П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б) (1927), виходячи з *кооперативного плану В. І. Леніна*, що перед-

бачав переведення сел. г-в на соціалістич. шлях узяв курс на розгортання колективізації с. г. Конкретною програмою побудови економіч. фундаменту соціалістич. суспільства був *перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1928/29 — 1932/33)*. Переборюючи великі труднощі, рад. народ з ентузіазмом приступив до втілення в життя плану побудови потужної індустрії та піднесення с. г. на основі створення колгоспів і радгоспів. Творча активність робітн. класу виявилася в масовому *соціалістичному змаганні і ударництві*. П'ятирічний план було виконано достроково — за 4 роки і 3 місяці. Було споруджено, відбудовано й введено в дію 1500 великих держ. пром. підприємств, оснащених новітньою технікою, з них на Україні 400, у тому числі *Дніпрогес імені В. І. Леніна, Харківський тракторний завод імені Серго Орджонікідзе*. Виникли нові галузі пром-сті (автомобільна, тракторобудування, авіаційна, хімічна та ін.), створено другу (після Донбасу) вугільно-металург. базу — Урало-Кузнецкий комплекс, виникли нові великі пром. центри. Створено сучасну оборонну пром-сть, що дало змогу поліпшити тех. оснащеність Збройних Сил СРСР. Питома вага пром-сті в нар. г-ві збільшилася з 51,5% (1928) до 70,7% (1932). Валова продукція пром-сті СРСР 1932 досягла 267% рівня 1913, а продукція великої пром-сті — 352%. Кількість робітників і службовців майже подвоїлася і дорівнювала 22,6 млн. чол. Остаточо і назавжди було ліквідовано в країні безробіття.

Великі соціальні й тех. перетворення відбулися на селі. В колгоспи вступило 60% сел. дворів (1932), яким належало бл. 75% посівних площ. Зокрема, на Україні на кін. 1932 в колгоспах було об'єднано майже 69% сел. г-в, що мали 80,5% посівної площі. На селі утвердилися нові соціалістичні виробничі відносини. Протягом першої п'ятирічки с. г. одержало від д-ви 121 тис. тракторів і на 1 млрд. 600 млн. крб. інших с.-г. машин. Було створено умови для дальшої механізації та застосування агротехніки. Цей революц.

переворот на селі відбувався в умовах запеклої класової боротьби, з великими труднощами, перегинами і помилками, оскільки колективізація була справою цілком новою. Останній експлуаторський клас у країні — куркульство — було ліквідовано. Внаслідок успішного виконання настанов партії щодо соціалістич. індустріалізації та колективізації с. г. на поч. 30-х рр. соціалістична система г-ва стала єдиною в пром-сті й п-нівню в с. г.

Одночасно здійснювалася і культурна революція. 14.VIII 1930 ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову про заг. обов'язкове початкове навчання. Письменність населення зросла від 23% 1913 і 58,4% 1928 до 89,1% 1932. Небаченими досягненнями Рад. влади були *ліквідація неписьменності* й малописьменності, дикості, безкультур'я, засилля марновірства і реліг. забобів серед десятків мільйонів людей. В СРСР виникла нова нар. інтелігенція. Великий стрибок здійснили в своєму розвитку наука, л-ра й мистецтво. В усіх народів СРСР відбувався розквіт культури — соціалістич. за змістом, нац. за формою. Під час виконання *другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР (1933—37)* та *третього п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР (1938—42)* здійснювалася ще ширша програма соціальної, економіч. і культ. перебудови країни. Тільки три з-ди чорної металургії — Магнітогорський, Кузнецький і Макіївський, збудовані в 30-х рр., давали стільки чавуну, скільки вся пром-сть дореволюц. Росії. В 1937 Дніпрогес виробляв електроенергію більше, ніж усі електростанції Росії 1913. Значно підвищилася продуктивність праці робітників завдяки впровадженню новітньої техніки і масового руху новаторів.

У 1935 за почином шахтарів Донбасу виник рух новаторів виробництва за максимальне підвищення продуктивності праці шляхом найдосконалішого оволодіння технікою, який за ім'ям його ініціатора О. Г. *Стаханова* дістав назву *стахановського руху*. Серед зачинателів нових форм змагання були донецькі гірники М. Д. *Дюканов*, Д. М. *Концедалов*, івановські ткачі Є. В. і М. І. *Виноградов*, машиніст Донецької з-ці П. Ф. *Кривонос*, коваль Горьківського автомобільного з-ду О. Х. *Бусігін*, маріупольський сталевар М. М. *Мазай*. У другій п'ятирічці завершилася колективізація сел. г-в. На кінець п'ятирічки колгоспи об'єднували 93% сел. дворів. На соціалістичних ланках працювали 456 тис. тракторів, 129 тис. комбайнів, 146 тис. вантажних автомобілів, зокрема в с. г. України майже 84 тис. тракторів і 27 тис. комбайнів. У колгоспах розгорнулося масове соціалістич. змагання, серед зачинателів якого були укр. колгоспниці М. В. *Гнатенко*, М. С. *Демченко*, трактористка П. М. *Ангеліна* та ін. Посівні площі всіх с.-г. культур у країні зросли з 105 млн. га 1913 до 135,3 млн. га 1937. СРСР перетворився на могутню індустріально-аграрну д-ву. За обсягом пром. продукції СРСР посідав 1-е місце в Європі і 2-е місце в світі (після США).

Йдучи шляхом, що його вказав В. І. Ленін, Комуністична партія привела народи Рад. Союзу до перемоги соціалізму. Державна (загальнонародна) і колгоспно-кооперативна власність становили на кінець другої п'ятирічки 98,7% усіх виробничих фондів країни.

Було остаточно ліквідовано експлуаторські класи, повністю знищено причини, що породжували експлуатацію людини людиною. Сформувалися новий робітн. клас, клас колгоспного селянства, рад. інтелігенція, що вийшла з робітників

і селян. Утвердилася *соціальна та ідейно-політична єдність радянського народу*. В 1937 94,4% працездатного населення СРСР було зайнято в соціалістичному г-ві. Зріс добробут рад. народу. Лише на Україні фонд заробітної плати робітників і службовців 1933—36 збільшився вдвічі, а грошові доходи колгоспників — у 1,8 раза. Великих успіхів було досягнуто в галузі культури — СРСР став країною суцільної письменності. Кількість учнів початкових і серед. шкіл досягла на кінець другої п'ятирічки 30 148 тис. чол., студентів вищих уч. закладів — 547,2 тис. (1913—112 тис. чол.). Величчмм завоюванням соціалізму було формування рад. людини з новими морально-політ. поглядами, свідомого й активного будівника соціалістич. суспільства. В результаті соціалістич. будівництва всі народи країни подолали економічну й культ. відсталість. До складу Союзу РСР на грудень 1936 входило 11 союзних рад. республік: РРФСР, УРСР, БРСР, Каз. РСР, Туркм. РСР, Узб. РСР, Кирг. РСР, Тадж. РСР, Аз. РСР, Груз. РСР та Вірм. РСР. Аграрні відстали окраїни царської Росії за роки Рад. влади перетворилися на промислово розвинуті соціалістичні республіки. Народи Серед. Азії та деяких ін. районів, які до революції перебували на стадії феодал. і навіть патріархально-родового ладу, прийшли до соціалізму, минаючи стадію капіталізму. Було створено нац. кадри робітників та інтелігенції. Під прапором дружби народів і пролет. інтернаціоналізму в СРСР сформувалися нові, соціалістичні нації. Нова Конституція СРСР, затверджена 5.XII 1936 *Надзвичайним восьмим з'їздом Рад СРСР*, у законодавчому порядку закріпила перемогу соціалізму. За новою Конституцією вибори депутатів у всі Ради депутатів трудящих відбуваються на основі заг., рівного й прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Під впливом успіхів соціалістич. будівництва в СРСР масового характеру набрала в 20—30-х рр. боротьба трудящих зк.-укр., зк.-білорус. і бессарабських земель, що перебували під іноземним гнітом, за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною, Рад. Білорусією, Рад. Молдавією. Так, на багатолюдному мітингу 15.VIII 1920 в Чернівцях трудящі проголосували: «Хай живе революція!», «Хай живуть більшовики!», «Ми хочемо приєднатися до Радянської України!». Під лозунгами встановлення влади Рад відбувалися *Татарбунарське повстання 1924*, масові революц. виступи пролетаріату Бессарабії 1929—33, *Львівський виступ робітників 1936*.

Соціалістичне будівництво в 30-х рр. в СРСР здійснювалося в напруженій міжнар. обстановці (наступ фашизму, посилення агресивності япон. воєнщини). Рад. уряд твердо провів політику миру, виступав за проведення політики колективної безпеки. У 1933 було встановлено дипломатичні відносини з США. У 1934 СРСР вступив до Ліги націй. В 1935 підписав договори про взаємодопомогу з Францією та Чехословаччиною. Проте уряди США, Англії та Франції практично відмовилися від політики колективної безпеки, прагнути нацькувати Німеччину та Японію на Рад. Союз, щоб знищити країну соціалізму й водночас ослабити своїх імперіалістич. суперників. Проявом цієї зрадницької політики зк. імперіалістів щодо справи миру була *Мюнхенська угода 1938*. У 1938 фашист. Німеччина захопила Австрію, на поч. 1939 — Чехословаччину. 1.IX 1939 нападом Німеччини на Польщу почалася *друга світова війна 1939—45*.

Рад. уряд боровся проти паліїв війни — країн фашист. блоку, за створення системи колективної

Населення Львова зустрічає Червону Армію. Вересень 1939.

Демонстрація трудящих Кишинєва в зв'язку з визволенням Бессарабії Червоною Армією. 4 липня 1940.

безпеки. Спроба япон. загарбників порушити в липні 1938 далекосхідні кордони СРСР в районі оз. Хасан, а потім вторгнення япон. військ у межі МНР в районі р. Халхин-Голу в травні — вересні 1939 зазнали відсічі з боку Червоної Армії. Після нападу нім.-фашист. загарбників на Польщу та просування їх до рад. кордонів 17.IX 1939 Червона Армія перейшла держ. кордон і визволила Зх. Україну й Зх. Білорусію.

Народні Збори Західної України 26—28.X 1939 одностайно прийняли истор. рішення про встановлення Рад. влади і про входження до складу УРСР (див. *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*). 28—29.X 1939 Народні Збори Зх. Білорусії проголосили Рад. владу і ухвалили постанову про включення зх.-білорус. земель до складу БРСР. П'ята сесія Верховної Ради СРСР (1—2.XI 1939) задовольнила прохання народів Зх. України і Зх. Білорусії про прийняття їх до Союзу РСР. Як відзначає постанова ЦК КПРС про підготовку до 50-річчя утворення СРСР, возз'єднання укр. і білорус. народів було знаменною подією в житті багатонац. Рад. д-ви. Восени 1939 СРСР уклав договір про взаємодопомогу з Латвією, Литвою та Естонією. Спроби правлячих кіл цих країн саботувати виконання укладених з СРСР пактів і орієнтуватися на фашист. Німеччину викликали обурення трудящих Прибалтики. В червні 1940 бурж.-націоналістичні уряди в Прибалтиці після 20-річного панування було повалено. 14—15.VII 1940 відбулися вибори до нар. сеймів Литви і Латвії та до Держ. думи Естонії. В липні лит., латис.

та ест. народи відновили в своїх країнах Рад. владу. Утворилися Латвійська, Литовська і Естонська Рад. Соціалістичні Республіки, які в серпні 1940 добровільно вступили до Союзу РСР. У кін. 1939 фінська воєнщина спровокувала війну з СРСР (див. *Радянсько-фінляндська війна 1939—40*). Укладений 12.III 1940 рад.-фінляндський мирний договір установлював між СРСР і Фінляндією новий держ. кордон, який гарантував безпеку Ленінграда й Мурманська. До СРСР було приєднано Карельський перешийок з м. Выборгом. Значну частину цієї території було передано Карельській АРСР, яку перетворено на Карело-Фінську РСР. В 1940 в результаті мирного розв'язання конфлікту між СРСР і Румунією більшу частину Бессарабії було возз'єднано з Молд. АРСР, перетвореною 2.VIII 1940 на Молд. РСР, територію Пн. Буковини та Ізмаїльщини з переважачим укр. населенням возз'єднано з УРСР. У 1940 було здійснено нові заходи, спрямовані на зміцнення оборони СРСР. Воєнна пром-сть почала виробляти нові, сучасні зразки літаків, танків, арт. та автоматичної стріл. зброї, яку створили рад. конструктори. Проте масове серійне виробн. всієї військ. техніки в той час ще не вдалося налагодити. На січень 1941 чисельність Збройних Сил СРСР досягла 4,2 млн. чол., а на 1.VI 1941 — майже 5 млн. чол. Було створено нові військово-морські флоти: Тихоокеанський і Північний.

СРСР став могутньою індустріально-колгоспною соціалістич. д-вою, до складу якої входило 16 союзних рад. соціалістич. республік з населенням 191,7 млн. чол. За три неповні п'ятиріччя було збудовано 9 тис. нових пром. підприємств. Валова продукція пром-сті 1940 зросла у порівнянні з 1913 у 7,7раза, а виробн. засобів виробн. — в 15,5 раза. Велика пром-сть СРСР 1940 виробляла майже в 12 раз більше, ніж 1913. В 1940 в СРСР було вироблено 15 млн. т чавуну (майже в 4 рази більше, ніж 1913), 18,3 млн. т сталі (в 4,5 раза більше), 166 млн. т вугілля (в 5,5 раза більше), 31,1 млн. т нафти (в 3,5 раза більше). Виробн. електроенергії досягло 48,3 млрд. *квт. год.* (1913 — 2 млрд. *квт. год.*). У 1940 збір зернових досяг 95,6 млн. т (1913—86 млн. т), бавовни-сирцю — 2,24 млн. т (1913 — 0,74 млн. т). У с. г. діяло 7069 *машинно-тракторних станцій*, на лавах працювало 531 тис. тракторів, 182 тис. зернових комбайнів, 228 тис. вантажних автомобілів.

Завдяки героїчним зусиллям рад. народу під керівництвом партії Леніна було створено потужний військ.-економіч. потенціал, підготовлено матер. й духовні сили для відсічі агресорам. Прагнучи до світового панування, фашист. Німеччина 22.VI 1941 без оголошення війни віроломно напала на СРСР. Почалася *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*. У війну проти Країни Рад вступили також союзники Німеччини: Італія, Фінляндія, Румунія, Угорщина. В перший період війни нім.-фашист. військам, які мали перевагу в чисельності солдатів, у кількості танків, літаків, автоматів, удалося примусити рад. війська відступити. Комуністична партія, Рад. уряд вжили всіх заходів для організації відсічі ворогові. 30.VI 1941 було створено *Державний Комітет Оборони*. Верховним Головнокомандуючим усіх Збройних Сил СРСР призначено Й. В. Сталіна. В надзвичайно тяжких умовах літа 1941 здійснювалася перебудова всього нар. г-ва на воєнний лад. Протягом липня — листопада 1941 із зх. районів країни на Урал, Поволжя, в Сибір, Серед. Азію було перебазовано понад 1360 великих підприємств і більш як 10 млн. чол. населення. В зв'язку з загрозою окупації України з республі-

ки було евакуйовано на Схід мільйони людей великі підприємства, хліб, худобу. Серед евакуйованих з України підприємств були Краматорський завод важкого верстагобудування, Новокраматорський завод важкого машинобудування, Одеський завод радіально-свердильних верстатів ім. В.І.Леніна, запорізькі з-ди «Запоріжсталь» і «Дніпроспецсталь» та ін. Монтаж евакуйованих пром. підприємств на нових місцях — на Уралі, в Поволжі, Сибіру, Серед. Азії — здійснювався прискореними темпами. Значна частина цих підприємств на кін. 1941 почала випускати воєнну продукцію. Було евакуйовано також н.-д. установи, вищі уч. заклади.

Перед лицем грізної небезпеки, коли вирішувалося питання про свободу і незалежність народів СРСР, рад. люди виявили небачену стійкість, трудовий героїзм, безприкладну хоробрість і відвагу в справі захисту соціалістич. Вітчизни. На кін. 1941 в армії було 1300 тис. комуністів. Лише з України в перші дні війни до армії пішло 50% членів партії. В містах прифронтової смуги створювалися загони нар. ополчення (див. *Народне ополчення в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—45*). Влітку 1941 на рад.-нім. фронті відбулися бої величезного масштабу. В запеклих оборонних боях рад. війська героїчно відстоювали кожну п'ядь рідної землі, завдавали ворогові великих втрат. Рад. воїни вже у перших боях виявили масовий героїзм. Майже місяць (22.VI—20.VII) глибоко у ворожому тилу героїчно борюся невеликий гарнізон Брестської фортеці (див. *Брестська оборона 1941*). Більше двох місяців (липень — вересень) йшли запеклі бої в районах Смоленська, Києва (див. *Смоленська оборонна операція 1941*, *Київська оборонна операція 1941*). 73 дні тривала героїчна *Одеська оборона 1941* (5.VIII—16.X), 250 днів *Севастопольська оборона 1941—42* (30.X 1941—4.VII 1942). Протягом півтора місяця відбувалися запеклі бої в Естонії. Героїчна оборона Ленінграда тривала понад 900 днів (див. *Ленінградська битва 1941—44*). Боротьба рад. народу за свободу Вітчизни злилася з визвольною боротьбою народів Європи й Азії. СРСР став провідною і вирішальною силою в антигітлерівській коаліції, яка створилася влітку 1941. Восени 1941 розгорнулася грандіозна *Московська битва 1941—42*. Перемога рад. військ під Москвою взимку 1941—42 зірвала гітлерівський план «блискавичної» війни і розвіяла міф про «непереможність» нім. армії. Розгром нім.-фашист. військ під Москвою поклав початок корінному повороту в ході війни на користь СРСР, став вирішальною воєнно-політ. подією першого року Великої Вітчизн. війни і першою великою поразкою фашист. Німеччини в 2-й світовій війні.

Навесні і влітку 1942 нім.-фашист. командування мобілізувало економічні ресурси Німеччини й окупованих нею країн і, скориставшись з відсутності *другого фронту* в Європі, зосередило на рад.-нім. фронті бл. 80% своїх збройних сил. Становище в країні 1942 було дуже напруженим. Нім.-фашист. війська окупували Україну, Білорусію, Прибалтику, Молдавію, зх., пн.-зх. і деякі пд. області РРФСР. Ворог захопив багаті райони Дону, Кубані, Пн. Кавказу. На загарбаній території було встановлено жорстокий окупаційний режим. Гітлерівці грабували і нещадно винищували населення. Лише на Україні було знищено 4,5 млн. людей, понад 2 млн. чол. було відправлено на каторжні роботи в Німеччину. Рад. люди під керівництвом підпільних парт. орг.-цій активізували всенар. партизан. війну проти фашист. загарбників. На окупованій ворогом Україні

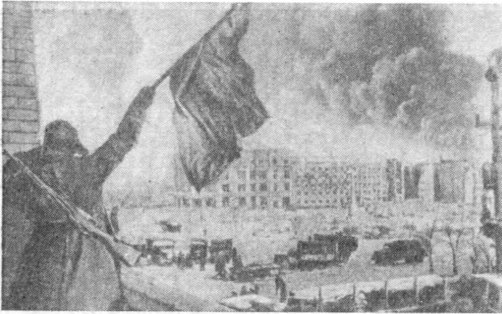
Демонстрація трудящих Каунаса на честь утворення Народного уряду в Литві. Червень 1940.

Демонстрація трудящих Талліна в день повалення фашистської диктатури. 21 червня 1940.

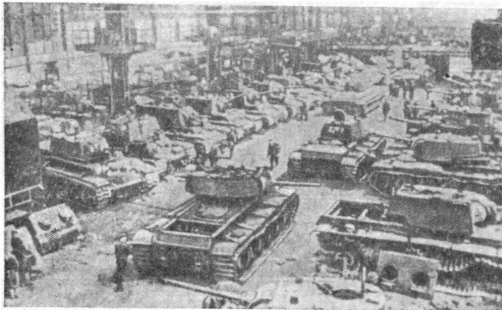
Демонстрація трудящих Риги в день прийняття Латвії до складу СРСР. 5 серпня 1940.

Піднесення Червоного прапора в центрі Сталінграда. Лютий 1943.

Наступ військ Степового фронту. Серпень 1943.

Складання танків на одному з уральських заводів під час Великої Вітчизняної війни.

Селяни колгоспу «Вірний шлях» Палехського району Івановської області привезли зерно у фонд Червоної Армії. Січень 1943.

протягом 1941—44 діяло 22 підпільні обкоми КП(б)У, бл. 200 міськкомів і райкомів партії, понад 4300 первинних парт. осередків і бл. 300 комсомольських орг-цій (див. *Партійне підпілля на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45*).

Сталінградська битва 1942—43 підірвала сили ворога на Волзі. В листопаді 1942 рад. війська перешли у контрнаступ і оточили нім.-фашист. угруповання (понад 300 тис. чол.). На 2.ІІ 1943 його було повністю розгромлено. Сталінградська битва відіграла вирішальну роль у забезпеченні корінного перелому в ході Великої Вітчизн. і 2-ї світової воєн. Улітку 1943 вирішальною подією на фронтах 2-ї світової війни була *Курська битва 1943*. Величезну допомогу Рад. Армії подали рад. люди, які боролися в партизан. загонах у тилу ворога (див. *Партизанський рух*). Лише на окупованій території УРСР діяло 55 партизан. з'єднань, тисячі партизан. загонів і груп, у яких боролося 500 тис. партизанів. Важливою формою партизан. дій були *партизанські рейди* по ворожих тилах. У 1943, коли рад. війська почали бої за визволення України, партизан. з'єднання С. А. *Ковпака*, М. І. *Наумова*, Я. І. *Мельника* та ін. здійснили сміливі рейди по тилах ворога на Волині, Поділлі, доходили до Карпат. 198 партизан. бригад, 1108 партизан. загонів з понад 370 тис. бійців діяли на окупованій території БРСР. Перемоги рад. військ мали вирішальний вплив на весь хід 2-ї світової війни. Активізувався *Рух Опору* в країнах Європи та Азії. У ході війни зміцніла антигітлерів. коаліція, очолювана СРСР. На Тегеранській конференції 1943 керівники трьох д-в — СРСР, Англії та США — погодили плани розгрому фашист. Німеччини. Уряди США та Англії обцяли відкрити другий фронт в Європі 1944. У період літньо-осіннього наступу 1943 рад. війська визволили Донбас і Лівобережну Україну. 6.VI 1944 вторгненням англо-амер. військ на узбережжя Франції був, нарешті, відкритий другий фронт проти Німеччини. В 1944 фашист. війська було повністю вигнано за межі СРСР. Виконуючи велику визвольну місію, СРСР подав допомогу народам Європи (полякам, болгарам, румунам, угорцям, сербам, хорватам, чехам, словакам, австрійцям та ін.) у визволенні від фашист. гніту. Воєнні дії було перенесено на тер. Німеччини. В лютому 1945 на *Кримській конференції 1945* керівники урядів СРСР, США та Великобританії узгодили плани остаточного розгрому фашист. Німеччини. 2.V 1945 під ударами Рад. Армії упав Берлін. 8.V 1945 фашист. Німеччина беззастережно капітулювала. 9.V 1945 Рад. Армія визволила столицю Чехословаччини Прагу. Війна в Європі закінчилася. 17.VII—2.VIII 1945 на *Берлінській конференції 1945* керівники урядів трьох д-в — СРСР, США та Великобританії (до яких приєдналася і Франція) — прийняли рішення про демілітаризацію, денацифікацію і демократичне перетворення Німеччини. 9.VIII 1945 СРСР, виконуючи свої обов'язки перед Великобританією, США і Францією, вступив у війну проти імперіалістич. Японії (див. *Радянсько-японська війна 1945*). Рад. війська розгромили мільйонну Квантунську армію, визволили Маньчжурію, Пн. Корею, Пд. Сахалін, Курильські острови. 2.IX 1945 Японія змушена була беззастережно капітулювати. 2-а світова війна закінчилася повним розгромом агресорів. Внаслідок перемоги у Великій Вітчизн. війні СРСР зміцнив свої кордони на Зх. та на Сх. За домовленістю із союзниками до складу Рад. Союзу було включено Кенігсберзький округ з містом і портом

Кенігсбергом (перейменований 1946 на Калінінград) і портом Піллау (тепер Балтійськ), на Далекому Сході — Пд. Сахалін і Курільські о-ви. За мирним договором з Фінляндією СРСР було повернуто Печензьку обл. з портом Печенга (Петсамо) на Баренцевому м. і надано право орендувати у Фінляндії території і водні простори в районі Порккала-Удд. Перемога народів Рад. Союзу над гітлерів. Німеччиною та її союзниками, зокрема хортистською Угорщиною, привела до завершення істор. процесу возз'єднання укр. земель в єдиній Укр. Рад. д-ві. 29.VI 1945 в Москві було підписано договір між СРСР і Чехословаччиною (до складу якої входила Закарпат. Україна до загарбання її Угорщиною під час 2-ї світової війни), за яким Закарпаття відповідно до бажання його населення було возз'єднано з Рад. Україною (див. *Радянсько-чехословацький договір 1945*). У боях проти фашист. Німеччини і мілітаристської Японії Рад. Армія виявила неперевершену воєнну майстерність, небачені в історії стійкість, витримку, мужність, масовий героїзм. Видатні подвиги солдатів, офіцерів, партизанів, зокрема героїчних захисників Брестської фортеці, льотчиків М. Ф. Гастелло, В. В. Талаліхіна, О. І. Покришкіна, І. М. Кожедуба, солдатів О. М. Матросова, Ю. В. Смирнова, снайпера Л. М. Павличенко, гвардійців-панфіловців, партизанів З. А. Космодем'янської, М. І. Кузнецова, Є. І. Чайкіної, молодогвардійців Краснодона (див. «*Молода гвардія*») та ін., є втіленням героїзму мільйонів рад. людей. 11 603 рад. воїнів удостоєно високого звання Героя Рад. Союзу, 104 з них — двічі. Понад 7 млн. солдатів, матросів, офіцерів, генералів і адмиралів нагороджено орденами і медалями СРСР. Під час війни відзначилися талановиті воєначальники: І. Х. Баграмян, С. С. Бірюзов, С. М. Будьонний, О. М. Василевський, М. Ф. Ватутін, М. М. Воронов, К. Е. Ворошилов, Л. О. Говоров, А. А. Гречко, А. І. Єременко, Г. К. Жуков, М. В. Захаров, І. С. Ковнев, Р. Я. Малиновський, К. О. Мерецков, К. С. Москаленко, П. С. Октябрський, І. Ю. Петров, П. С. Рибалко, К. К. Рокоссовський, В. Д. Соколовський, С. К. Тимошенко, Ф. І. Толбухін, І. Д. Черняховський, В. І. Чуйков, Б. М. Шапошников та ін. Натхненником і організатором усіх перемог рад. народу у війні була Комуністична партія. В кінці війни в Збройних Силах Рад. Союзу налічувалося понад 3,3 млн. комуністів (60% складу партії). Під час війни загинуло бл. 20 млн. рад. людей. Партія втратила на фронтах Великої Вітчизн. війни 3 млн. комуністів. Самовіддана праця рад. людей у рад. тилу ввійшла в історію війни поряд з героїчною боротьбою на фронті як безприкладний подвиг на захист Вітчизни. «Історична перемога у Вітчизняній війні яскраво продемонструвала переваги соціалістичного суспільного і державного ладу, велику життєву силу і непорушність Союзу Радянських Соціалістичних Республік» (Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 12—13). Розгромивши фашист. агресорів, СРСР не тільки відстояв свою свободу і незалежність, а й відіграв вирішальну роль у визволенні народів Європи та Азії від фашист. поневолення. Світову цивілізацію було врятовано від фашист. варварства. В цьому всесвітньо-істор. заслуга рад. людей. Внаслідок 2-ї світової війни співвідношення сил на міжнар. арені змінилось на користь соціалізму. Перемога Рад. Союзу створила багатом народам Європи й Азії сприятливі умови для повалення

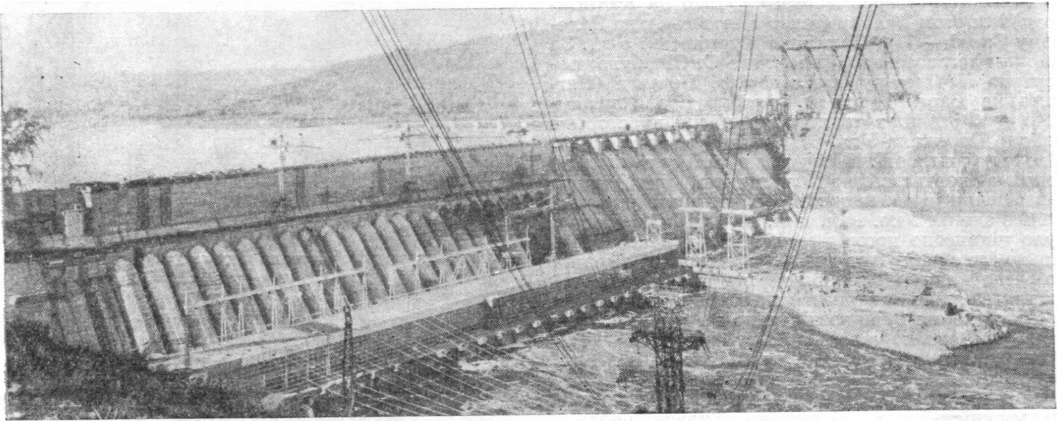
Радянська артилерія веде вогонь по Берліну. Квітень 1945.

Бійці Радянської Армії на параді Перемоги в Москві з прапорами розгромленої гітлерівської армії. 24 червня 1945.

гніту капіталістів і поміщиків і переходу на шлях демократії та соціалізму. Широкого розмаху набув національно-визвольний рух народів колоніальних і залежних країн. Скинули колоніальне ярмо Індія, Індонезія, Бірма, Єгипет та ін. країни Азії та Африки. Почався розпад колоніальної системи імперіалізму.

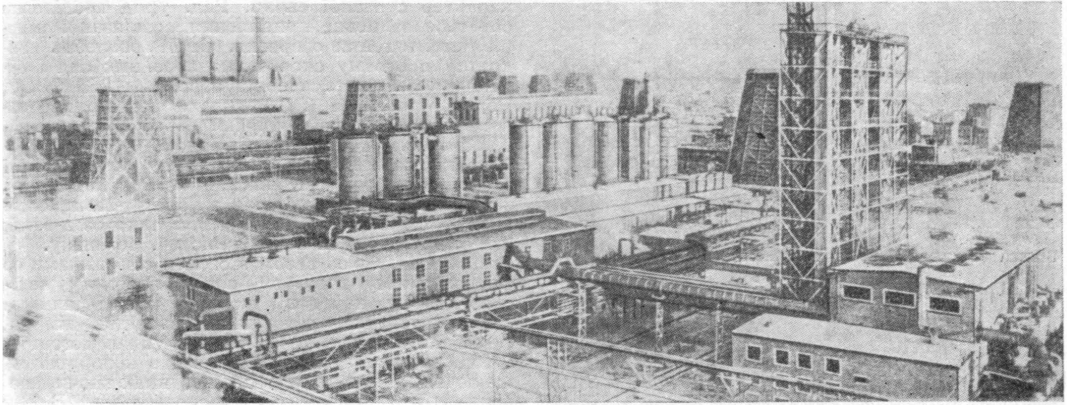
Після 2-ї світової війни зміцніло міжнар. становище Рад. Союзу, посилює його міжнар. вплив і авторитет. Жодне серйозне питання світової політики не могло бути розв'язане без участі СРСР. Рад. Союз — один з ініціаторів утворення *Організації Об'єднаних Націй* (ООН). Україна і Білорусія були в числі членів-засновників ООН. Закінчився майже 30-літній період існування Рад. Союзу як єдиної соціалістич. країни в капіталістич. оточенні. Утворилася *світова система соціалізму*, в яку поряд з СРСР увійшли Албанія, Болгарія, ДРВ, КНР, МНР, КНДР, НДР, Польща, Румунія, Чехословаччина, Угорщина, Югославія, пізніше Куба. Між країнами соціалістич. співдружності склався новий тип міжнар. відносин. СРСР подає велику допомогу молодим соціалістич. країнам у розвитку їхньої економіки, науки і техніки. Рад. Союз, кровно заінтересований у встановленні й зміцненні миру на землі, проводить ленінську зовн. політику гарантування безпеки народів. Основою зовнішньополіт. відносин СРСР є принцип мирного співіснування країн з різним суспільним ладом. Нім.-фашист. загарбники завдали великої шкоди Рад. країні. Окупанти зруйнували й спалили сотні міст, понад 70 тис. селищ і сіл, зруйнували бл. 32 тис. пром. підприємств, 65 тис. км залізнич. колій, розорили і пограбували 98 тис. колгоспів, 1876 радгоспів і 2890 МТС. Лише на Україні нім.-фашист. загарбники зруйнували 714 міст і селищ, понад 28 тис. сіл, залишивши

Красноярська ГЕС. 1970.

без житла бл. 10 млн. чол., розорили 16 тис. пром. підприємств, усі колгоспи, радгоспи, МТС. Матеріальні втрати СРСР становили бл. 2600 млрд. крб. (у довоєнних цінах). Рад. країна втратила до 30% нац. багатства. Героїчними трудовими зусиллями робітників, селян, інтелігенції завдання відбудови економіки було розв'язано протягом першого післявоєнного п'ятиріччя. Внаслідок виконання *четвертого (першого післявоєнного) п'ятирічного плану відбудови і розвитку народного господарства СРСР (1946—50)* збудовано, відбудовано і введено в дію 6200 великих і тисячі дрібних пром. підприємств. Пром-сть досягла довоєнного рівня на кінець 1948. Валова продукція 1950 зроста порівняно з 1913 в 14,8 раза, порівняно з 1940 на 73% (проти планових 48%). Пром-сть районів, що потерпіли від окупації, відбудовували за допомогою всіх народів СРСР. При обкомах і міськкомах партії РРФСР було створено шефські к-ти для подання допомоги районам, що потерпіли від фашист. окупації. Допомогу від братнього рос. народу одержала, зокрема, Україна. Лише у відбудові Дніпрогесу взяла участь 120 з-дів і ф-к Рад. Союзу, будівники 23 національностей. У відбудові Донбасу взяла участь шахтарі Підмосков'я і Кузбасу, у відбудові металургії — робітники Уралу. В свою чергу, трудящі УРСР допомогли у відбудові пром. об'єктів у Молдавії, в республіках Прибалтики, у створенні металург. пром-сті в Грузії тощо. Поряд з відбудовою вугільної, металург. та ін. галузей пром-сті значну увагу було приділено індустріалізації районів, які нещодавно ввійшли до складу СРСР, зокрема зх.-укр. земель. Почалося освоєння Львівсько-Волинського вугільного басейну, збудовано газопровід Дашава — Київ. Відбудова с. г. проходила у складних умовах. Під час війни посівні площі скоротилися на 25%, погіршився обробіток полів, знизилася урожайність усіх культур, зменшилося поголів'я худоби, низьким був рівень механізації. Скоротилася чисельність працездатного населення на селі. В 1946 в СРСР була посуха. Переборюючи великі труднощі, рад. народ до 1950 в основному відбудував с. г. В 1949—50 в зх. районах України та Білорусії, в Молдавії, Естонії, Латвії та Литві в гострій боротьбі проти куркульства здійснено колективізацію с. г. Відбудова і дальший розвиток нар. г-ва в післявоєнні роки супроводилися підвищенням матеріального і культ. рівня життя народу.

Важливу роль у розвитку пром-сті в післявоєнний час, зміщенні обороноздатності країни відіграла наука. Великою розвитку набули ядерна фізика, біофізика, біохімія, електроніка і радіотехніка та ін. Рад. вчені успішно вирішували проблеми в галузі атомної енергії (І. В. Курчатов), ракетної техніки (С. П. Корольов). *Дев'ятнадцятий з'їзд КПРС (1952)* прийняв Директиви по *п'ятому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР (1951—55)*, в якому першорядне місце займав дальший розвиток металургії, машинобудування, вугільної, нафтової пром-сті й електрифікації країни. XIX з'їзд прийняв постанову про зміну найменування партії, яка почала називатися Комуністич. партією Рад. Союзу (КПРС). Було затверджено новий Статут партії. В 1945—48 Рад. Союз уклав мирні договори з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією, підписав договори про дружбу та взаємодопомогу з Польщею, Югославією, Болгарією, Румунією, Угорщиною і Фінляндією. В 1949 СРСР взяв активну участь у створенні *Ради Економічної Взаємодопомоги*. 14.ІІ 1950 в Москві було підписано рад.-кит. договір про дружбу, союз і взаємодопомогу та угоди про Китайську Чанчунську залізницю, Порт-Артур і порт Дальній. СРСР відіграв велику роль у мирному врегулюванні в Кореї та Індокитаї. В 1955 було підписано договір між СРСР і НДР. В післявоєнні роки ще більше зміцнили дружба народів СРСР, єдність їхніх інтересів і дій. Всенар. святом, подією величезного істор. значення було святкування всіма народами СРСР 300-річчя воз'єднання України з Росією (1954). Важливого подією в житті Рад. Союзу був *Двадцятий з'їзд КПРС (1956)*, який підбив підсумки виконання п'ятого п'ятиріччя, прийняв Директив по *шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР (1956—60)*, схвалив курс партії на подолання наслідків *культу особи* Сталіна. ЦК КПРС і Рад. уряд багато зробили щодо відновлення і розвитку ленінських норм держ. і парт. життя, принципів колективності керівництва, внутріпарт. і рад. демократії, зміцнення соціалістич. законності. В 1957 Рад. Союз святкував 40-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції. За ці 40 років Країна Рад досягла величезного економіч. і культ. розквіту. Заг. обсяг пром. продукції 1957 зріс у

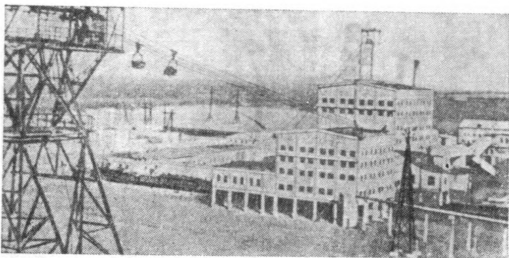

Новокемеровський хімічний комбінат.

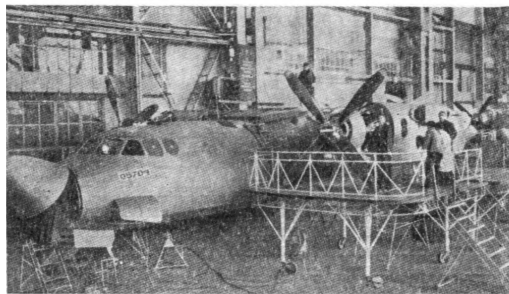
33 рази порівняно з 1913. Успіхів досягнуто і в с. г. Протягом 1956—57 Президія Верховної Ради СРСР прийняла ряд указів, спрямованих на поліпшення умов побуту й праці робітників і службовців. 14.VII 1956 п'ята сесія Верховної Ради 4-го скликання ухвалила закон про держ. пенсії, за яким витрати на пенсійне забезпечення зросли на той час більше ніж у 1,5 раза. З 1963 введено систему пенсій і для колгоспників. У країні почала здійснюватися широка програма житл. будівництва. Укладений за участю СРСР *Варшавський договір 1955* став надійним питомм захисту соціалізму і миру. В 1955 підписано Держ. договір про відновлення незалежної і демократич. Австрії. В 1955 СРСР встановив дипломатичні відносини з ФРН. В 1956 СРСР, виконуючи свій міжнародний обов'язок, на прохання уряду Угорщини подав допомогу угор. народу у придушенні контрреволюц. заклоту, розв'язаного внутр. реакцією при допомозі імперіалістич. кіл. Радянський Союз, побудувавши розвинуте соціалістичне суспільство, вступив у новий етап свого розвитку — в період комуністич. будівництва. Важливою віхою на шляху побудови комунізму був *Двадцять перший з'їзд КПРС* (січень—лютий 1959), що затвердив контрольні цифри *семирічного плану розвитку народного господарства СРСР (1959—65)*. Виконання семирічного плану ще більше сприяло дальшому екон. і культ. прогресу. Величезними були досягнення у розвитку рад. науки і техніки. Ще в перші післявоєнні роки рад. вчені успішно вирішили наук. проблеми, пов'язані з оволодінням атомною енергією і створенням ядерної зброї. Випробування першої рад. атомної бомби було проведено восени 1949, що зміцнило обороноздатність Рад. країни. 4.X 1957 в СРСР було здійснено запуск у космос першого штучного супутника Землі. Почалася нова, космічна ера в історії світової науки і техніки. В січні 1959 рад. космічна ракета доставила на Місяць вимпел СРСР. 12.IV 1961 здійснено політ першого в світі космічного корабля «Восток», пілотованого Ю. О. Гагаріним. В дальшому космічні польоти стали регулярними. У 1961 відбувся *Двадцять другий з'їзд КПРС*, який прийняв нову, третю *Програму Комуністичної партії Радянського Союзу*. З'їзд констатував, що Програму, прийняту VIII з'їздом РКП (б) 1919, повністю виконано — досягнуто повної, остаточної перемоги соціалізму в СРСР. Небезпека

реставрації капіталізму виключена. Нова Програма КПРС визначила генеральний курс руху рад. суспільства до комунізму. Програма передбачає розв'язання осн. завдань комуністич. будівництва: створення матеріально-тех. бази комунізму, розвиток комуністич. виробничих відносин, виховання людини — активного будівника комуністич. суспільства. ЦК КПРС і Рад. уряд розгорнули боротьбу за втілення в життя нової Програми партії. Було визначено осн. ланку в ланцюгу завдань комуністич. суспільства — максимальне прискорення наук.-тех. прогресу в усіх галузях нар. г-ва. *Жовтневий пленум ЦК КПРС 1964* засудив суб'єктивізм, волюнтаризм у розв'язанні екон. питань. Першим секретарем ЦК КПРС було обрано Л. І. Брежнєва. 15.X 1964 Президія Верховної Ради СРСР призначила Головою Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна. В грудні 1965 сесія Верховної Ради СРСР 7-го скликання обрали Головою Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорного. *Листопадовий пленум ЦК КПРС 1964*, всебічно проаналізувавши наслідки перебудови парт. орг-ції, проведеної 1962, відновив територіально-виробничий принцип побудови парт. орг-цій та їхніх керівних органів. *Березневий пленум ЦК КПРС 1965* та *Листопадовий пленум ЦК КПРС 1970* розробили заходи по дальшому піднесенню с. г. в СРСР. *Вересневий пленум ЦК КПРС 1965* прийняв постанову «Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання пром. виробництва». Вироблену ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР економічну політику схвалили і поглибили *Двадцять третій з'їзд КПРС (1966)*. З'їзд підбив підсумки семирічки і прийняв Директиви по *п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—70*.

У 60-х рр. СРСР вступив у період комуністич. будівництва. Зміцніли країни соціалістич. співдружності. За допомогою СРСР 1965 в них будувалася 1200 пром. підприємств. Споруджено гігантський магістральний нафтопровід «Дружба», по якому нафта надходить з СРСР у НДР, Угорщину, Польщу, Чехословаччину. Країни РЕВ створили об'єднану енергосистему «Мир», яка обслуговує європ. соціалістичні країни. Політ. і військ. допомогу Рад. Союз подає ДРВ в її боротьбі проти агресії США, яка особливо активізувалася з 1966. СРСР всіляко підтримує

Шахта «Росія». Донецька область.

У складальному цеху Київського авіаційного заводу імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. 1969.

Зустріч робітників Рубіжанського хімічного комбінату і «Трьохгорної мануфактури» — учасників договору про творчу співдружність суміжників. Лютий 1972.

нац.-визвольну боротьбу народів Азії й Африки. Рад. уряд здійснює широке економічне співробітництво, торг. і культ. зв'язки з переважно більшістю країн Азії й Африки, які розвиваються. За допомогою СРСР вони побудували й будують понад 600 пром. та ін. об'єктів. Найтісніші зв'язки встановлено з країнами, які стали на шлях некапіталістич. розвитку. Сучасний період характеризується дальшим розвитком комуністич. і робітн. руху (див. *Міжнародний комуністичний рух*). Генеральну лінію комуністичного руху було колективно розроблено на *Нарадах представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 та Нараді комуністичних і робітничих партій 1969* в Москві. В документах цих Нарад сформульовано най-

важливіші політ. і теоретичні положення про характер сучасної епохи. Рад. уряд послідовно бореться за повне припинення розв'язаної імперіалістами гонки озброєнь. СРСР розробив конкретну програму скорочення збройних сил і остаточно заборони ядерної зброї. В 1963 СРСР, Великобританія і США уклали договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі й під водою.

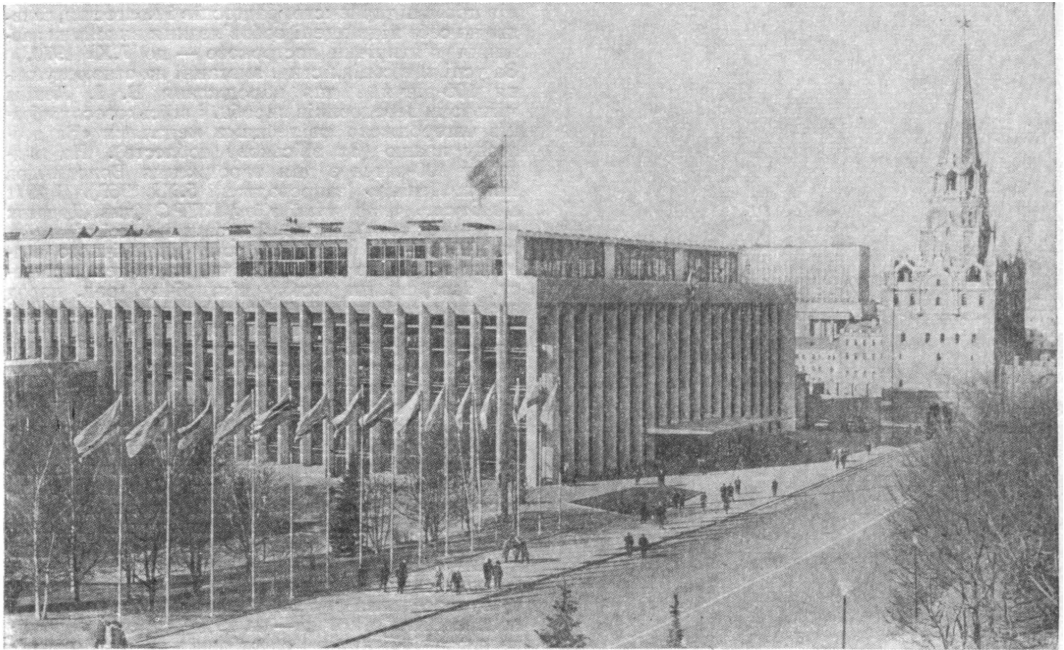
Миролюбна політика Рад. уряду має на меті запобігання новій світовій війні, зміцнення політ., економіч. і культ. зв'язків з усіма д-вами, особливо з соціалістич. країнами, а також з д-вами, які стали на шлях некапіталістич. розвитку. В 1968 Рад. Союз разом з своїми союзниками по Варшавському договору подав допомогу чехословацькому народові, коли в країні виникла загроза здобуткам соціалізму внаслідок дій антисоціалістич. сил. У 1970 СРСР уклав договір з ФРН, за яким уряд ФРН визнав непорушність існуючих кордонів европ. д-в, включаючи кордони НДР, Польщі й Чехословаччини. В 1972 внаслідок радянсько-американських переговорів було підписано документ «Основи взаємовідносин між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Сполученими Штатами Америки», угоду про обмеження стратегічних озброєнь та ряд ін. важливих документів.

У 1967 рад. народ і все прогресивне людство урочисто відзначили 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції. Бл. 130 тис. активних учасників революції та громадян. війни було нагороджено орденами і медалями. 5. XI ЦК КПРС, Президія Верховної Рад СРСР і Рада Міністрів СРСР виступили із зверненням-маніфестом «До радянського народу, до всіх трудящих Союзу Радянських Соціалістичних Республік», що мало велике політ. значення.

Партія підбила підсумки великих істор. перемог рад. народу за 50 років. Рад. країна перетворилася на високорозвинуту соціалістичну д-ву з могутньою пром-стю та великим механізованим с. г. У 1967 в СРСР вироблено порівняно з 1913 пром. продукції в 73 рази більше, продукції с. г. — у 3 рази; нац. дохід збільшився в 36 раз, реальні прибутки робітників — у 6,5 раза, селян — у 8,5 раза. Збільшилася питома вага країни в світовому пром. виробн. СРСР, населення якого становить лише 7% населення земної кулі, 1967 виробив 20% світової пром. продукції (напередодні 2-ї світової війни — бл. 10%). Середньорічний приріст пром-сті за 1929—66 дорівнював в СРСР 11,1% (у США — 4%, Англії та Франції — 2,5%). За рішенням ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС у березні — листопаді 1967 було переведено робітників і службовців на п'ятиденний тиждень з двома вихідними днями. Рад. країна вийшла на одне з перших місць у світі за масштабами і темпами житл. будівництва. За роки Рад. влади збудовано 2,1 млрд. м² житл. площі. Міський житл. фонд збільшився у 7 раз (1967). За післявоєнний час 75% населення країни переселилося в нові будинки і поліпшило свої житл. умови в старих будинках. 34 млн. рад. громадян одержували пенсію.

У 1966 бл. 80 млн. робітників і службовців було зайнято в нар. г-ві, в т. ч. у пром-сті — 22,9 млн. робітників. Половина працюючого населення країни має вищу, повну і неповну серед. освіту. Заг. кількість працівників, що займаються переважно розумовою працею, 1967 досягла 27,4 млн. чол.

Знаменною подією в історії рад. суспільства був ювілейний 1970 рік — рік святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Тисячі колекти-

Кремлівський палац з'їздів у Москві. 1971

Московський державний університет імені М. В. Ломоносова на Ленінських горах. 1969.

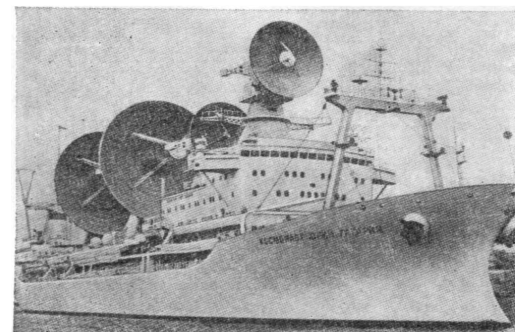
Збирання врожаю на полях радгоспу імені К. Маркса. Актюбінська область, Казахська РСР. 1970.

Медичне містечко в Душанбе. 1964.

Будинок Сибірського відділу АН СРСР. Новосибірськ. 1964.

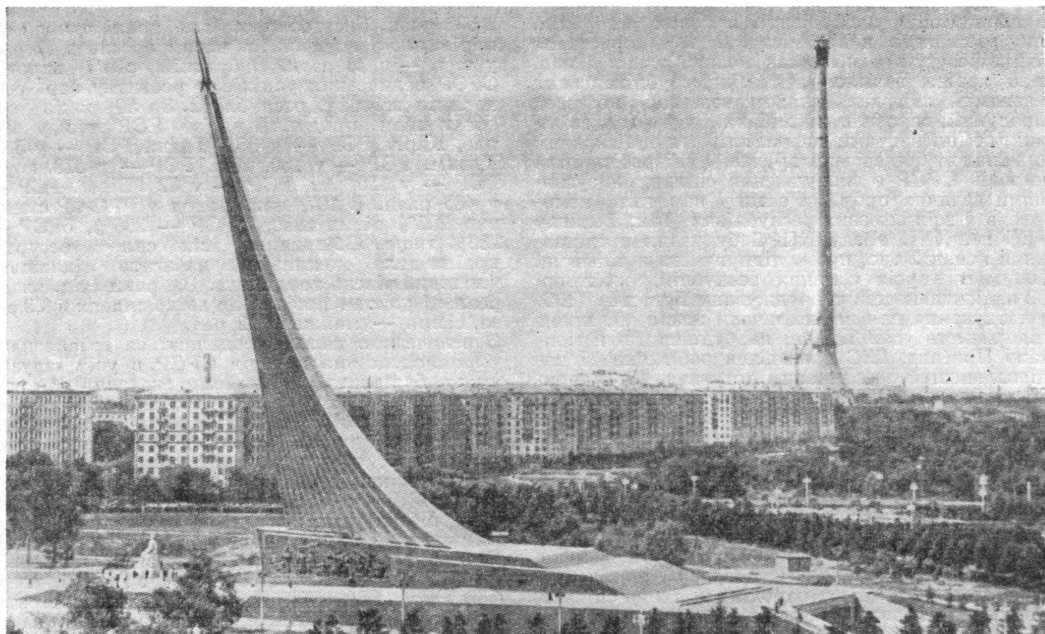
Наукове судно Академії наук СРСР «Космонавт Юрій Гагарін», 1971.

вів пром. підприємств, радгоспів і колгоспів, взявши на себе підвищені зобов'язання виконали завдання п'ятирічки достроково — до 7.XI 1970. За успіхи в соціалістич. змаганні на ознаменування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна мільйони передовиків виробн. і військовослужбовців нагороджено ювілейними медалями «За доблесну працю (За військову доблесть)». На відзнаку 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» (запроваджені 5.XI 1969). В 1971 *Двадцять четвертий з'їзд КПРС* (див. Додаток у цьому ж томі) підбив підсумки восьмої п'ятирічки (1966—70). Це були роки динамічного розвитку всього нар. г-ва країни, наук.-тех. прогресу. Завершивши восьму п'ятирічку, рад. народ зробив новий великий крок вперед у створенні матеріально-тех. бази комунізму. За 1966—70 стало до ладу бл. 1900 великих пром. підприємств і об'єктів. Нац. дохід збільшився на 41% і за п'ятирічку становив 1 трильйон 166 млрд. крб. (у сьомій п'ятирічці — 840 млрд. крб.). Пром. виробн. збільшилося на 50%, продуктивність суспільної праці зросла на 37%. Тільки за 1970 було випущено пром. продукції у 2 рази більше, ніж за всі довоєнні п'ятирічки. Середньорічний обсяг продукції с. г. зріс на 21% (проти 12% у попередньому п'ятирічці), середньорічний валовий збір зерна — на 37 млн. т, або в 1,3 раза. В 1970 країна одержала 186 млн. т зерна, 6,9 млн. т бавовни-сирцю. Реальні доходи в розрахунку на душу населення за 5 років збільшилися на 33% (у попередній п'ятирічці — на 19%), середня заробітна плата робітників і службовців по країні зростає на 26%, доходи колгоспників від суспільного г-ва — на 42%. На житл. будівництво за п'ятирічку витрачено бл. 60 млрд. крб., збудовано 11 млн. 350 тис. квартир.

У Звітній доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, в усіх документах XXIV з'їзду КПРС дано марксистсько-ленінський аналіз світового революц. процесу, міжнар. становища і внутр. життя СРСР, всебічно окреслено шлях, пройдений партією і рад. народом після XXIII з'їзду партії, розкрито закономірності й перспективи розвитку рад. суспільства, узагальнено принципи питання теорії та практики комуністич. будівництва. З'їзд відзначив зміцнення світового революц. руху, згуртування всіх антиімперіалістич. сил.

З'їзд схвалив Директиви *п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—75*. «Головне завдання п'ятирічки, — підкреслюється в Директивах, — полягає в тому, щоб забезпечити значне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістичного виробництва, підвищення його ефективності, науково-технічного прогресу і прискорення зростання продуктивності праці» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 154). З'їзд зазначив, що необхідно органічно поєднувати досягнення наук.-тех. революції з перевагами соціалістич. системи г-ва. Найважливішим завданням п'ятирічки є даліше вдосконалення планування й управління нар. г-вом.

У галузі соціальної політики з'їзд поставив перед партією завдання дальшого зміцнення єдності рад. суспільства, зближення класових і соціальних груп, усіх соціалістич. націй і народностей країни, неухильного розвитку соціалістич. демократії, підвищення комуністич. свідомості трудящих. У дев'ятій п'ятирічці заплановано збільшити нац. дохід на 38,6%, виробн. пром. продукції — на 47%, у тому числі засоби виробн. — на 46,3%, а предметів споживання — на 48,6%.

Монумент підкорювачам космосу в Москві. 1966.

Важливою особливістю дев'ятої п'ятирічки є деяке випередження темпів зростання групи «Б» (виробн. предметів споживання) порівняно з групою «А» (виробн. засобів виробн.). Дев'ята п'ятирічка стане важливим етапом у дальшому просуванні рад. суспільства по шляху до комунізму.

На з'їзді був представлений 14 455 321 комуніст (у тому числі 13 810 089 членів КПРС і 645 232 кандидати в члени партії). На поч. 1971 у лавах ВЛКСМ було більше 28 млн. членів, у профспілках СРСР — понад 93 млн. чол.

За роки Рад. влади СРСР внаслідок здійснення культ. революції перетворився на країну з високим рівнем культури, освіти, науки і техніки. Система нар. освіти і культ.-осв. установ СРСР будується з урахуванням нац. особливостей усіх народів. У Рад. Союзі навчання в школах проводиться 57 мовами. В 1971/72 навч. р. було охоплено різними видами навчання 80,2 млн. чол. За рівнем освіти Рад. Союз вийшов на одне з перших місць у світі. На поч. 1970/71 навч. р. було 190 376 загальноосв. шкіл, в яких навчалося 49 373 тис. учнів, 805 вузів (4,5 млн. студентів), 4223 середні спец. навч. заклади (4,3 млн. учнів). На 1.І 1971 в СРСР 8,8 млн. чол. мали вищу, 2,7 млн. — незакінчену вищу, 14,3 млн. — середню спеціальну, 24,8 млн. — середню заг. освіту. В країні створено широку мережу наук. установ, організовано великі наук. центри в союзних республіках. Однією з найбільших наук. установ є *Академія наук СРСР*, в якій працює 35 115 чол. (1970). Академії наук організовано в усіх союзних республіках (див., зокрема, *Академія наук Української РСР*). Великі наук. центри створено в сх. і пн. районах країни. Чисельність наук. працівників в СРСР 1970 дорівнювала 927,7 тис. чол., у тому числі докторів наук — 23,6 тис., кандидатів наук — 224,5 тис. чол.

Рад. вчені внесли великий вклад у розвиток сві-

тової науки. СРСР має видатні досягнення в мирному використанні атомної енергії (першу в світі атомну електростанцію збудовано в Рад. Союзі), в створенні різних типів квантових генераторів, у конструюванні складних автоматич. систем керування, в широкому застосуванні математичних методів у найважливіших галузях науки і техніки. Всебічним виявом сучас. досягнень рад. науки і техніки є успіхи СРСР у дослідженні космосу. В галузі суспільних наук рад. вчені розробляють проблеми економіки, філософії і соціології, історії і права в тісному зв'язку з практикою комуністич. будівництва. Питання істор. науки розробляються в ін-тах історії АН СРСР, АН союзних республік, Ін-ті марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, в ін-тах історії партії при ЦК Комуністич. партій союзних республік, в Академії суспільних наук при ЦК КПРС, на кафедрах ун-тів та ін. вузів, у держ. архівних установах. За роки Рад. влади розквітла культура народів СРСР (див. статті про союзні радянські соціалістичні республіки).

За роки будівництва соціалізму і комунізму в СРСР виникла нова історична спільність людей — радянський народ. Відбувається процес дальшого поступового зближення націй і народностей Союзу РСР, всебічного розвитку кожної з рад. республік. Завдяки послідовному здійсненню ленінської нац. політики Рад. д-ва забезпечила практичне розв'язання одного з найважливіших і найскладніших завдань — ліквідацію фактич. нерівності раніше відсталих народів шляхом прискорення пром. розвитку кол. нац. окраїн. Так, якщо 1967 заг. обсяг пром. продукції СРСР зріс у 73 рази порівняно з 1913, то в Кирг. РСР — у 137, Каз. РСР — у 114, Вірм. РСР — у 136 раз тощо. Об'єктивною закономірністю соціалістич. і комуністич. будівництва є економіч. співробітництво і взаємодопомога народів СРСР. Це знаходить свій вияв насамперед у тер. поділі праці

і планомірній спеціалізації союзних республік, що забезпечує найраціональніше використання їхніх ресурсів в інтересах кожної з них і нар. г-ва країни в цілому, в міжреспубліканських економіч. зв'язках шляхом взаємних поставок продукції, сировини, матеріалів, наук.-тех. зв'язках, обміні кадрами спеціалістів тощо. Яскравим прикладом братерської дружби і співробітництва народів СРСР є спорудження спільними зусиллями великих пром. об'єктів і нар.-госп. комплексів у всіх союзних республіках. Так, Волзьку ГЕС ім. XXII з'їзду КПРС будували представники понад 2 тис. пром. підприємств з більш як 500 міст з усіх союзних республік; робітники 52 національностей споруджували Братську ГЕС, устаткування для неї постачали понад 800 пром. підприємств усієї країни; на будівництві й монтажі Прибалт. ГЕС працювали робітники 27 національностей, обладнання готували 75 підприємств РРФСР, України, Білорусії та ін. республік. Уся країна споруджувала Карагандинський металург. з-д у Казахстані. Представники 32 національностей, більше 100 міст СРСР будували 800-кілометровий Каракумський канал в Туркм. РСР. Підприємства 300 міст СРСР брали участь у спорудженні Кахов. ГЕС, 12 союзних республік — Кременчуц. ГЕС, поряд з українцями на будівництві Київ. ГЕС працювали будівельники 32 національностей СРСР. Яскравим прикладом взаємодопомоги рад. народів є їхня спільна участь у ліквідації наслідків землетрусу в Ташкенті, в освоєнні цінних земель у Казахстані, Голодного степу в Узбекистані тощо. Могутнім засобом спілкування й взаємодопомоги народів СРСР є соціалістич. змагання між виробничими колективами, районами й областями різних республік. Так, понад 45 років змагаються між собою гірники Донбасу і Кузбасу, шириться змагання металургів Придніпров'я з металургами Уралу, Караганди, Череповця. Традиційним стало соціалістич. змагання трудящих Красноперекопського району Москви і Ленінського району Ленінграда з Подільським районом Києва, Раменського району Московської області і Києво-Святошинського району, нафтовиків Азербайджану з шахтарями Донбасу і нафтовиками Борислава, мист.-побратимів Києва і Єрвана, машинобудівників Києва й Ташкента, тракторобудівників Харкова й Волгограда, швейників Чернівців і Кишинєва. Загальносоюзна економіка — взаємозв'язаний народногосподарський комплекс, що включає нар. г-во всіх республік і розвивається за єдиним держ. планом в інтересах усієї країни в цілому і кожної республіки зокрема. Включившись у всенар. соціалістич. змагання на честь 50-річчя утворення СРСР, трудящі країни успішно виконують завдання 9-ї п'ятирічки. Завдяки самовідданій праці всіх рад. народів небачено зросли й зміцнили матеріальні й духовні сили багатонац. рад. держави. За 50 років існування СРСР у країні створено гігантський економіч. потенціал. Концентрація матеріальних засобів і зусиль, безкорислива взаємодопомога рад. народів дали змогу забезпечити величезне зростання суспільного багатства кожної республіки й всієї країни. Порівняно з 1922 нац. дохід СРСР зріс у 112 раз, заг. обсяг пром. продукції — в 321 раз. Частка Рад. країни в світовому пром. виробн. збільшилася з 1% до 20%. Валова продукція с. г. СРСР зросла в 4,8 раза. Врожайність зернових культур підвищилася більш як у 2 рази, поголів'я великої рогатої худоби зросло майже в 2,5 раза. Капіталовкладення в нар. г-во країни збільшилися

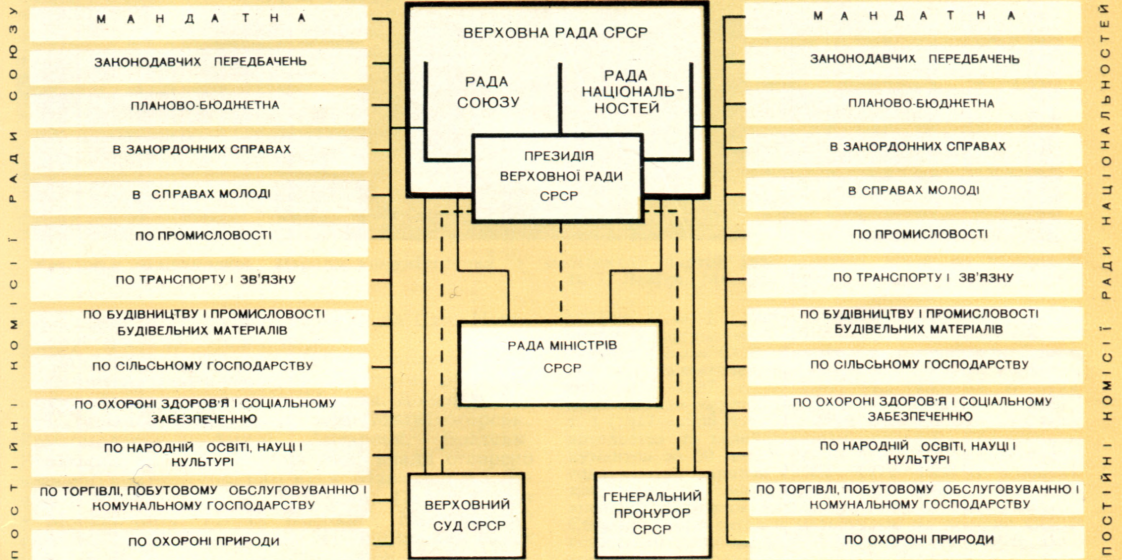
в 372 рази. Енергоозброєність праці в пром-сті порівняно з дореволюц. часом зросла в 27 раз, у с. г. — в 24 рази. В братній сім'ї народів СРСР величезних успіхів у розвитку нар. г-ва досягли всі рад. республіки. За 50 років заг. обсяг пром. продукції в Узб. РСР зріс у 228 раз, Кирг. РСР — у 381, Тадж. РСР — у 500, Туркм. РСР — у 130, Каз. РСР — у 558, Груз. РСР — у 150, Аз. РСР — у 62, Вірм. РСР — у 483 рази. В 1971 нац. дохід у РРФСР становив 208% рівня 1960, УРСР — 206%, БРСР — 238% тощо. Об'єднання всіх сил і ресурсів країни дало можливість набагато підвищити життєвий рівень трудящих. За роки Рад. влади реальні доходи робітників збільшилися в 8,3 раза, селян — майже в 12 раз.

З величезною силою проявляються взаємовплив і взаємодопомога народів СРСР в усіх галузях культ. будівництва. Величезне значення для розвитку рад. науки має творча співдружність учених усіх братніх республік, яка здійснюється шляхом координації й спільного виконання наук. досліджень, обміну наук. досягненнями та ін. Всесоюзні координаційні ради існують, зокрема, на базі Ін-ту електрозварювання АН УРСР, Ін-ту кібернетики АН УРСР тощо. Спільні дослідження ведуть матеріалознавці України й Узбекистану, фізики УРСР і Латвії, геофізики РРФСР і УРСР, теплофізики УРСР і Азербайджану. Важливим засобом спілкування вчених братніх республік є взаємна участь у наук. сесіях, конференціях, симпозіумах та ін. наук. форумах. Так, 1969 у сесії з питань укр.-вірм. зв'язків, що відбулася у Львові, взяли участь учені України, Вірменії, Молдавії, Грузії. Історики всіх братніх республік були учасниками наук. сесій «В. І. Ленін та історична наука» (Київ, 1965), «В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки» (Москва, 1969) тощо. Справжнім святом багатонац. рад. науки стали Ленінські дні науки, які провели 1970 в Москві всі союзні республіки.

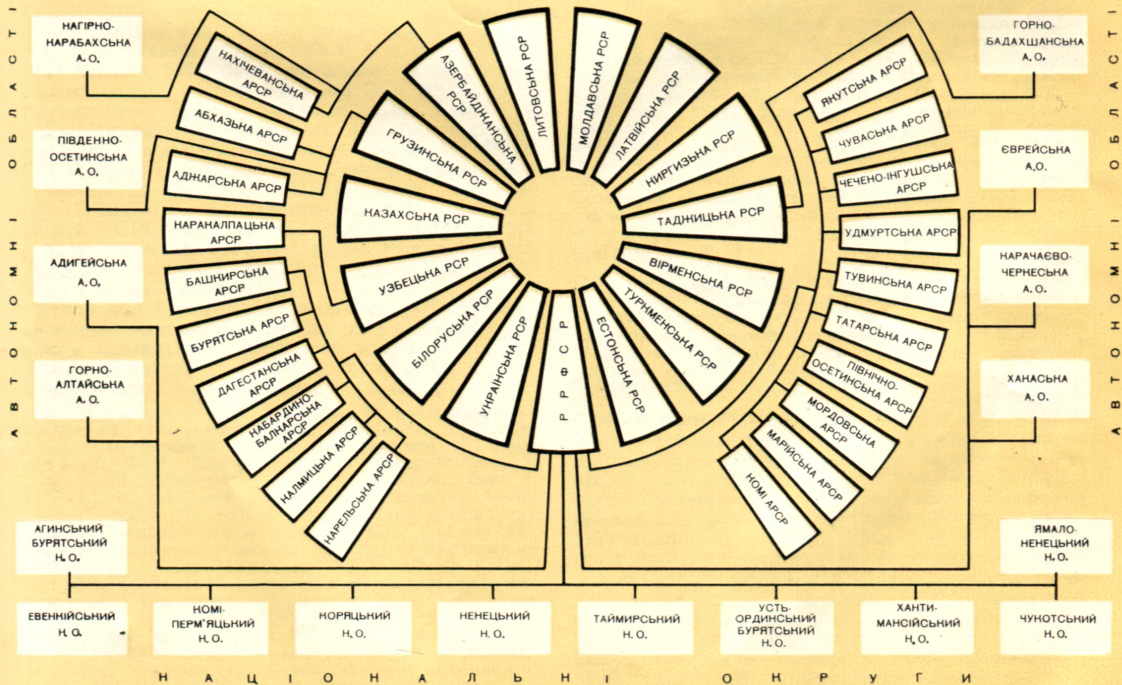
Взаємозбагаченню нац. культур усіх народів СРСР сприяє масове видання кращих літ. творів братніх республік усіма мовами народів Рад. країни. Так, лише 1969 рос. мовою здійснено переклади з 56 мов народів СРСР. Понад 4 тис. назв книг тиражем більш як 83 млн. прим. перекладено ін. мовами народів СРСР. Постійним явищем у культ. житті рад. народів стали декади і тижні, фестивалі нац. л-р і мистецтва у братніх республіках. Так, 1954 пройшли декади рос. л-ри і мист. в Києві й укр. л-ри і мист. у Москві, фестивалі укр. фільмів і музики в усіх союзних республіках; 1957 декади і тижні укр. л-ри відбулися в Білорусії й Чувас. АРСР, декада укр. музики — в Молдавії, фестиваль укр. фільмів — в Узб. РСР, всесоюзний фестиваль театрів — у Москві тощо. В останні роки лише на Україні проведено декади рос., узб., тадж., лит., лаг., груз., башкир., киргиз., туркмен. та ін. л-р. У свою чергу, тижні й декади укр. л-ри і мист. пройшли в Казахстані, Узбекистані, Таджикистані, Латвії, Грузії, Вірменії, Азербайджані та ін. республіках, дні укр. культури в Москві (1967), Декада укр. л-ри і мистецтва в РРФСР (1970) тощо.

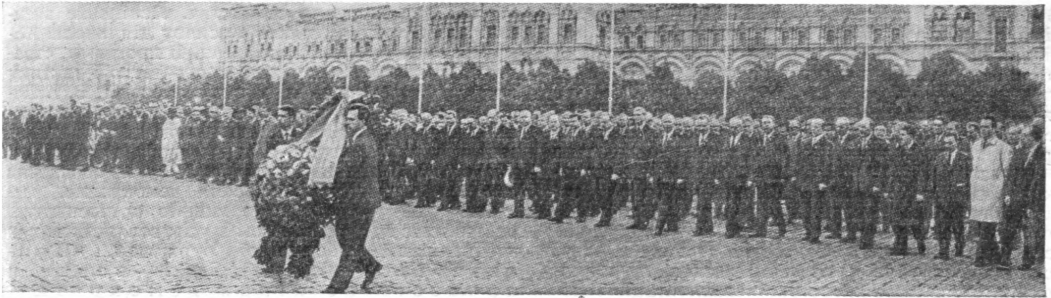
Велику роль у зближенні соціалістич. націй, у взаємозбагаченні братніх культур відіграє урочисте відзначення ювілейних дат видатних діячів культури братніх республік. Як велике свято відзначив весь рад. народ пам'ятні дати рос. письменників О. С. Пушкіна, М. Ю. Лермонтова, М. В. Гоголя, М. О. Некрасова, А. П. Чехова, укр. поетів Т. Г. Шевченка, Лесі Українки,

НАЙВИЩІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ СРСР

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ СРСР

Учасники міжнародної наради комуністичних і робітничих партій 1969 кладуть вінок до Мавзолею В. І. Леніна. Москва. Красна площа. 17 червня 1969.

груз. поета Ш. Руставелі, вірм. поета Саят-Нови, білорус. поета Я. Купали та ін.

За рад. часів проведено реконструкцію старих і будівництво нових населених пунктів. Було реконструйовано старі міста (Москва, Донецьк, Тбілісі, Душанбе) й побудовано нові (Магнітогорськ, Комсомольськ-на-Амурі, Ангарськ, Братськ, Норільськ та ін.). За роки Рад. влади створено визначні архітектурні пам'ятки: Мавзолей В.І.Леніна у Москві (арх. О. В. Щусев), Палац з'їзду у Москві (арх. М. В. Посохін), Московський ун-т ім. М. В. Ломоносова на Ленінських горах (арх. Л. В. Руднев, С. Є. Чернишов, П. В. Абросимов, О. Ф. Хряков), Палац піонерів у Києві (арх. А. М. Милецький, Е. А. Більський), Палац мистецтва у Ташкенті (арх. В. В. Березін), аеро-вокзал у Шереметьєві (арх. Г. А. Елькін).

На кінець 1970 в Рад. Союзі було 128,0 тис. масових бібліотек (1310 млн. книг), 134 тис. клубних установ, 1144 музеї.

В СРСР 1970 виходило 8694 назви газет разовим тиражем 141 млн. прим. Газети видаються 66 мовами, у т. ч. 58 мовами народів СРСР і 8 іноземними. Випускалося 5968 назв журналів та ін. періодичних видань річним тиражем 2622 млн. прим. Друкованим центр. органом ЦК КПРС є газ. «Правда», теоретичним і політичним — журн. «Коммунист». Президія Верховної Ради СРСР видає газ. «Известия Советов депутатов трудящихся СССР», ВЦРПС — газ. «Труд», ЦК ВЛКСМ — газ. «Комсомольская правда». В 1970 в СРСР було видано 78,9 тис. друкованих одиниць тиражем 1,4 млрд. прим. Радіомовлення і телебачення СРСР провадиться більш як 50 мовами народів Рад. Союзу.

«Утворення і успішний розвиток СРСР має величезне міжнародне значення, є важливою віхою в соціальному прогресі всього людства» (Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, с. 19).

Лит.: К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. М., 1967; Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953; Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Изд. 5, т. 1—55. М., 1958—65; Ленин В. И. Твори. Вид. 4, т. 1—45. К., 1948—70; Ленинский сборник, т. 1—37. М.—Л., 1924—70; КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 1—8. М., 1970—72; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1974; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Збірник документів і матеріалів. К., 1970; Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972; Декреты Советской власти, т. 1—4. М., 1957—64; Образование СССР. Сборник документов. 1917—

1924 гг. М.—Л., 1949; История Советской Конституции (в документах). 1917—1957. М., 1957; Съезды Советов Союза ССР, Союзных и Автономных Советских Социалистических Республик. Сборник документов. 1917—1937 гг., т. 1—7. М., 1959—65; История национально-государственного строительства в СССР, т. 1 (1917—1936 гг.). М., 1968; Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов за 50 лет, т. 1—6. М., 1967—68; Братское содружество народов СССР. 1922—1936 гг. Сборник документов и материалов. М., 1964; Документы внешней политики СССР, т. 1—17. М., 1957—71; Сборник документов и материалов по истории СССР советского периода (1917—1958 гг.). М., 1966; Восединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; История СССР с древнейших времен до наших дней. В 12 т., т. 1—8. М., 1966—68; Очерки истории СССР, т. 1—8. М., 1953—58; История Украинской РСР, т. 1—2. К., 1967; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 1—5. М., 1964—70; История Коммунистической партии Радянського Союзу. К., 1970; Советский Союз. Географическое описание. В 22 т. М., 1966—71; История Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1967; История внешней политики СССР, ч. 1—2. 1917—1970 гг. М., 1966—71; История гражданской войны в СССР, т. 1—5. М., 1937—60; История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 1—6. М., 1960—65; Батьківщина Радянська. 1917—1967. К., 1968; Национальная государственность союзных республик. М., 1968; Формирование социалистических наций в СССР. М., 1962; Культурная революция в СССР. 1917—1965 гг. М., 1967; Братерство народов — братерство культур. К., 1960; Союз Советских Социалистических Республик. 1917—1967. Энциклопедический справочник. М., 1967; Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов. 1917—1965. кн. 1—2. М., 1967; Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов. М., 1967; Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. М., 1961; История СССР. Аннотированный перечень русских библиографий, изданных до 1965 г. М., 1966. Див. також лит. до ст. про союзні радянські соціалістичні республіки.

І. І. Компанієць (Київ), М. І. Кузнецов, А. М. Сахаров (Москва).

СОЮЗ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ І СЕЛЯНСТВА — особлива форма класового співробітництва пролетаріату з селянством при керівній ролі в ньому робітн. класу. Союз робітн. класу й трудящого селянства є вищим принципом *диктатури пролетаріату*, гол. силою і підпорою Рад. влади. Об'єктивною основою С. р. к. і с. є спільність їхніх корінних класових інтересів як трудящих, що живуть своєю працею. Проте союз між ними встановлюється не самопливом, а в результаті науково обґрунтованої політики Комуністич. партії. В непорушному союзі робітн. класу й трудящого селянства, в спільності їхніх корінних інтересів і дій — джерело перемоги й зміцнення нового суспільного ладу, сили й могутності СРСР, усієї світової соціалістич. системи.

Вчення В. І. Леніна про С. р. к. і с.— найважливіша складова частина марксистської теорії соціалістич. революції, вчення про диктатуру пролетаріату, побудову соціалізму й комунізму. Ідею про С. р. к. і с. в їхній боротьбі за соціальне визволення вперше висунули К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони довели, що союз робітн. класу з не-пролетарськими трудящими масами, насамперед з селянством, має вирішальне значення для перемоги соціалістич. революції, для успішного соціалістич. і комуністич. будівництва. Осново-положники марксизму підкреслювали, що трудяще селянство — найближчий союзник пролетаріату, оскільки воно при капіталізмі зазнає, як і пролетаріат, особливо жорстокої експлуатації і політ. гноблення. Тому селяни знаходять свого природного союзника й вождя в міському пролетаріаті, покинутому повалити бурж. лад. Марксистське положення про С. р. к. і с. в нових історичних умовах було розвинуте В. І. Леніним у цілісне й струнке вчення. В. І. Ленін не тільки глибоко та всебічно обґрунтував об'єктивну необхідність і розробив принципи союзу робітників і селян, але й вказав конкретні шляхи і форми здійснення цього союзу. В силу свого об'єктивного становища в суспільстві пролетаріат виражає корінні економіч. і політ. інтереси величезної більшості трудящих. Саме він здатний очолити боротьбу мас, об'єднати навколо себе всі ті класи та прошарки населення, які на тих чи ін. етапах визвольного руху беруть у ньому участь. Пролетаріат «як єдиний до кінця революційний клас сучасного суспільства... повинен бути керівником, гегемоном у боротьбі всього народу за повний демократичний переворот, у боротьбі в сіх трудящих і експлуатованих проти гнобителів і експлуататорів» (Ленін В. І. Твори, т. 17, с. 191). В. І. Ленін довів повну теоретичну неспроможність точки зору опортуністич. лідерів *Інтернаціоналу 2-го* на пролетаріат як на клас, ізольований в своїй революц. боротьбі від решти трудящого народу, і на селянство як на пасивну, реакційну масу. На основі наук. аналізу капіталістич. розвитку Росії, пореформних аграрних відносин В. І. Ленін довів, що переможним борцем за свободу пролетаріат може стати «лише при тій умові, якщо до його революційної боротьби приєднається маса селянства» (Твори, т. 9, с. 42). Селянство, з свого боку, також заінтересоване в союзі з пролетаріатом, бо тільки робітн. клас до кінця підтримує його боротьбу за землю і свободу. Радикальне розв'язання аграрного питання і повне звільнення від злиднів і експлуатації може дати селянству лише диктатура пролетаріату.

Однак С. р. к. і с., як відзначав В. І. Ленін, не може втілюватися в життя стихійно внаслідок двоїстого становища селян при капіталізмі, їхнього хитання між пролетаріатом і буржуазією. Найважливішою умовою становлення і зміцнення такого союзу є керівництво марксистської партії, яка постійно веде боротьбу за вплив на селянство, за використання його революц. можливостей у бурж.-демократич. і соціалістич. революціях. Створення і зміцнення С. р. к. і с. є невід'ємною закономірністю боротьби за перемогу соціалізму й комунізму. «Союз робітників і селян важко здійснюється, але в.usькому разі є єдиним непереможним союзом проти капіталістів» (Ленін В. І. Твори, т. 30, с. 113). Як вчив В. І. Ленін, це має бути, по-перше, такий союз, в якому керівна роль належить робітн. класові та його партії і який спрямований на посилення цієї керівної ролі; по-друге, союз, розрахований не на збереження класів, а на знищення їх і на соціалістич. перетворення селянства. Ленінське вчення про С. р. к. і с. лягло в основу діяльності Комуністич. партії при виробленні її програми, стратегії і тактики. Розробляючи стратегію і тактику пролетаріату на різних етапах революції, В. І. Ленін диференційовано підходив до питання про союзників пролетаріату під час бурж.-демократич. і соціалістич. революцій. Під час бурж.-демократич. революції, гол. завданнями якої були повалення самодержавства, встановлення демократич. республіки й ліквідація залишків кріпосництва, робітн. клас виступав разом з усім селянством при нейтралізації ліберальної буржуазії. «Пролетаріат,— писав В. І. Ленін,— повинен провести до кінця демократичний переворот, приєднуючи до себе масу селянства, щоб роздавити силою опір самодержавства і паралізувати нестійкість буржуазії» (Твори, т. 9, с. 77).

Це був перший стратегічний лозунг партії у сел. питанні. Послідовне проведення його в життя дало змогу вирвати селянство з-під впливу буржуазії. Перемога *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* повністю підтвердила правильність цього стратегічного лозунга. Боротьба робітн. класу в союзі з біднішим селянством і напівпролет. верствами населення міста й села при нейтралізації серед. селянства за завоявання влади пролетаріатом стала стратегіч. лозунгом партії в період переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну. Під цим лозунгом партія об'єднала зусилля робітн. класу та біднішого селянства й забезпечила перемогу *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*.

Після перемоги Великого Жовтня міцніючий С. р. к. і с. став вищим принципом встановлення в країні диктатури пролетаріату у формі Республіки Рад. «Диктатура пролетаріату,— відзначав В. І. Ленін,— є особлива форма класового союзу між пролетаріатом, авангардом трудящих, і численними непролетарськими верствами трудящих... з метою цілковитого повалення капіталу, цілковитого придушення опору буржуазії і спроб реставрації з її боку, союзу з метою остаточного створення і зміцнення соціалізму» (Твори, т. 29, с. 336).

Якщо союз пролетаріату і грудового селянства «буде міцний,— підкреслював В. І. Ленін,— ніщо не зламає справу переходу до соціалізму» (Твори, т. 26, с. 304). Робітничий клас, завоявавши під керівництвом Комуністич. партії політ. владу, ліквідував поміщицьке землеволодіння, здійснив глибокі аграрні перетворення, що привело до переходу серед. селянства на бік пролетаріату. Це дало змогу В. І. Леніну сформулювати новий стратегічний лозунг по сел. питанню: «Уміти досягати угоди з середнім селянином — ні на хвилину не відмовляючись від боротьби з куркулем і міцно спираючись тільки на бідноту» (Твори, т. 28, с. 168). Використовуючи нові можливості для розширення і зміцнення С. р. к. і с. на основі диктатури пролетаріату в боротьбі за створення соціалістич. суспільства, партія на VIII з'їзді РКП(б) закріпила третій стратегічний лозунг — опора на бідноту, міцний союз з середняком, боротьба проти куркуля. Встановлення союзу з середняком мало вирішальне значення для зміцнення диктатури пролетаріату, для перемоги Рад. влади в роки громадян. війни, для розв'язання нап. питання і створення багатонап. Рад. держави, для успішного будівництва соціалізму. В період громадян. війни С. р. к. і с. мав воєнно-політ. характер і базувався на спільній заінтересованості цих класів у розгромі інтер-

вентів і білогвардійців. Основою його було те, що селянин одержував від робітн. держави всю землю і захист від експлуататорів, а робітники діставали від селян по *продрозверстці* продовольство як своєрідну позичку.

З початком мирного соціалістич. будівництва Комуністич. партія розробила та здійснила перехід до нової форми С. р. к. і с. — економічної. «Як тільки ми дійсно рішуче покінчили з зовнішнім ворогом, — а це лише на 1921-ий рік стало фактом, — перед нами постало завдання інше, — завдання економічного союзу між робітничим класом і селянством», — писав В. І. Ленін (Твори, т. 32, с. 371).

Нова форма С. р. к. і с. базувалася на основі *нovoї економічної політики*, прийнятої Х з'їздом РКП(б). Її запровадження сприяло пожевланню зв'язків між містом і селом, зміцненню економіч. і політ. основ С. р. к. і с. «Суть нової економічної політики, — відзначав В. І. Ленін, — є союз пролетаріату і селянства, суть — у змицці авангарду пролетаріату з широким селянським полем» (Твори, т. 33, с. 139—140). Змицка між соціалістич. пром-стю і дрібнотоварним сел. г-вом зробила С. р. к. і с. непереможним. Зміцнення С. р. к. і с. було необхідною передумовою здійснення *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР* — соціалістич. індустріалізації країни, *колективізації сільського господарства, культурної революції*. Здійснивши індустріалізацію країни, робітн. клас створив тим самим матеріальну базу для соціалістич. перетворення с. г., він вирішальний вклад у зміцнення і розвиток С. р. к. і с. Комуністич. партія успішно розв'язала одне з найважчих завдань — переведення селян від індивідуального дрібного г-ва до усупільненого виробництва. Кооперування сел. г-в при наявності диктатури пролетаріату В. І. Ленін характеризував як головний, вирішальний засіб залучення мільйонів селян до соціалістич. будівництва і як осн. форму дальшого зміцнення С. р. к. і с.

При здійсненні політики колективізації партія розвинула і засудила погляди лідерів «лівої» опозиції Троцького і Зінов'єва, які вважали селянство реакційною масою, твердили, що с. г. має розглядатись як «колонія» для пром-сті, і по суті заперечували можливість міцного С. р. к. і с. у будівництві соціалізму. Партія розпримла і правих капітулантів на чолі з Бухаріним, які відображали ідеологію куркульства й виступали проти колективізації с. г. «Колективізація зміцнила завойовання Жовтневої революції, вивела село на новий, соціалістичний шлях, це більше зміцнило союз робітничого класу і селянства, стала одним з найважливіших факторів перемоги над гітлерівськими загарбниками» (50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967, с. 15).

З перемогою соціалізму економіч. і політ. С. р. к. і с. ще більше зміцнів і перетворився на дружбу двох соціалістич. класів, що під керівництвом Комуністич. партії будують комунізм. Економіч. основою С. р. к. і с. при розвинутому соціалізмі є держ., загальнонар. власність на засоби виробництва, яка є матеріальним втіленням єдності корінних економіч. інтересів робітників і селян. Кількісне (близько 55% усіх трудящих країни), ідейно-політ. і культурне (бл. 60% пром. робітників мають вищу, незакінчену вищу і середню освіту) зростання робітн. класу — важливий фактор підвищення його керівної ролі в союзі з селянством. Однією з вирішальних умов зміцнення і розвитку С. р. к. і с. в період комуністич.

будівництва є дальше піднесення соціалістич. економіки, зокрема колгоспного виробництва. Забезпечення високих і стійких темпів зростання колгоспного виробництва, всемірне зміцнення матеріально-тех. бази с. г. Комуністич. партія розглядає як осн. ланку зміцнення С. р. к. і с. Партія виходить при цьому з ленінської вказівки про те, що питання про взаємовідносини пром-сті і с. г. є одним з найважливіших в її економіч. політиці.

Вирішальною умовою створення і зміцнення колгоспного ладу була соціалістич. д-ва, влада трудящих під керівництвом Комуністич. партії. В свою чергу, колгоспний лад зміцнив рад. суспільство, його гол. силу й основу — С. р. к. і с., відкрив можливість для активної участі селян у загальнодерж. справах, що привело до розширення соціальної бази диктатури робітн. класу, до посилення ролі соціалістич. д-ви в розвитку економіки й культури країни.

Створений Комуністич. партією під керівництвом В. І. Леніна С. р. к. і с. становить непорушну основу Рад. д-ви, політ. організації рад. народу при керівній ролі робітн. класу та його партії. Зміцнюючи й розвиваючи цей союз, партія забезпечує побудову матеріально-тех. бази комунізму, стирання класових відмінностей, зростання комуністич. свідомості трудящих. Зміцнення С. р. к. і с. на сучас. етапі виявляється насамперед в удосконаленні економіч. зв'язків між пром-стю і с. г., між містом і селом. Величезне значення для розвитку цього процесу має послідовне втілення в життя рішень *Двадцять четвертого з'їзду КПРС* (див. Додаток у цьому ж томі), розрахованих на систематичне піднесення економіки й культури села. Зближення двох форм соціалістич. власності — загальнонародної і колгоспно-кооперативної — є основою дальшого зміцнення С. р. к. і с. і в галузі політичній. На базі повної єдності корінних інтересів дружніх класів, спільності їх світогляду й моральних принципів, які виховує в рад. народі Комуністич. партія, зміцнюється *соціальна та ідейно-політична єдність радянського народу*. Це знаходить свій вияв у зростанні політ. і трудової активності трудящих міста й села. Досвід КПРС у здійсненні, зміцненні та розвитку С. р. к. і с. має важливе міжнар. значення. «Те завдання, яке ми розв'язуємо зараз, поки що — тимчасово — одні, здається завданням чисто російським, але на ділі це — завдання, яке стоять перед усіма соціалістами... Нове суспільство, яке основане буде на союзі робітників і селян, є неминучим... і для нього, для цього суспільства, допомагаємо ми виробляти форми союзу робітників і селян... Ми це завдання розв'яжемо і союз робітників і селян створимо таким міцним, що ніякі сили на землі його не розірвуть» (Ленін В. І. Твори. т. 33, с. 145—146).

Нині С. р. к. і с. стає основою міжнар. єдності сил соціалізму, робітн. і нац.-визвольного руху в боротьбі народів за соціальне і нац. визволення, за мир, за комунізм. Ще 1921 В. І. Ленін назвав С. р. к. і с. найістотнішим і найкоріннішим питанням всієї нашої революції і всіх майбутніх соціалістич. революцій. «Тільки у зміцненні союзу робітників і селян лежить загальне визволення людства від таких речей, як недавня імперіалістична бойня, від тих диких суперечностей, які ми бачимо в капіталістичному світі зараз», — писав В. І. Ленін (Твори, т. 33, с. 125). Практика створення нового суспільства в країнах світової системи соціалізму, революц. боротьба, яку ведуть робітники й селяни капіталістич. країн, нац.-визвольний рух народів проти імпе-

ріалізму дають дедалі нові підтвердження великої життєвої сили вчення В. І. Леніна про союз робітничого класу й селянства.

Лит.: Маркс К., Енгельс Ф. Вибрані листи. К., 1954; Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 8. Маркс К. Вісімнадцяте броюра Луї Бонапарта; т. 22. Енгельс Ф. Селянське питання у Франції і Німеччині; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 1. Що таке «другі народи» і як вони воюють проти соціал-демократів?; т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 4. Робітнича партія і селянство; т. 6. Аграрна програма російської соціал-демократії; т. 13. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років; т. 28. Цінні призначення Питирима Сорокіна; т. 29. VIII з'їзд РКП(б) 18—23 березня 1919 р. Доповідь про роботу на селі 23 березня; т. 32. X з'їзд РКП(б) 8—16 березня 1921 р. Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня; т. 33. Про кооперацію; Ленін В. І. Про союз робітничого класу і селянства. К., 1955; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1—3. К., 1954; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1—2. К., 1971; Ленинское учение о союзе рабочего класса и крестьянства. М., 1969.

В. М. Горбач (Ніжин).

«СОЮЗ РОСІЙСЬКИХ ПАТРІОТІВ» — російська орг-ція *Руху Опору*, що діяла у Франції під час 2-ї світової війни. Була секцією спеціальної орг-ції Французької компартії — *Наймана праця імігрантів*, що об'єднувала комуністів іноземного походження, які проживали у Франції. «С. р. п.» створено у жовтні 1943 в Парижі. Поширював свою діяльність на всю окуповану нім.-фашист. загарбниками тер. Франції. Проводив антифашист. роботу серед рад. громадян, насильно вивезених гітлерів. окупантами на каторжні роботи до Франції, організував втечі їх з неволі, допомагав у формуванні партизан. груп і загонів.

Видавав газ. «Радянський патріот» (до лютого 1944) та «Російський патріот». Взяв активну участь у створенні *Центрального комітету радянських полонених*. У «С. р. п.» було чимало українців і вихідців з України. Головою «С. р. п.» був Г. В. Шибанов (підпільне ім'я «Жорж», уродженець Миколаєва, помер 1969 на Кіровоградщині). Активну участь у роботі орг-ції брали І. І. Троян (родом з Донбасу, розстріляний гестапо 1944) та В. О. Оболенська (дочка композитора О. М. Скрибіна, страчена гітлерівцями). За мужність у боротьбі проти фашизму В. О. Оболенська (посмертно) та Г. В. Шибанова Президія Верховної Ради СРСР нагородила 1965 орденами Вітчизн. війни 1-го ступеня, І. І. Трояна — орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня.

А. В. Кудрицький (Київ).

«СОЮЗ РОСІЙСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ЗА РОДІНОМ» — с.-д. орг-ція, заснована 1894 в Женеві за ініціативою *групи «Визволення праці»*. Завданням «Союзу» була пропаганда праць основоположників марксизму та ін. революц. л-ри.

«Союз» мав свою друкарню, в якій друкував революц. л-ру, в т. ч. праці В. І. Леніна, Г. В. Плеханова. Випускав неперіодичні збірники «Робітник» та додаток до нього «Листки „Робітника“». В березні 1898 I з'їзд РСДРП визнав «Союз» закордонним представником партії. В 1899—1902 «Союз» видавав журн. «Рабочее дело». Наприкінці 1898 в «Союзі» взяли перевагу опортуністичні елементи — «економісти» (див. «Економізм»). Внаслідок цього члени групи «Визволення праці» та їхні однодумці в травні 1900 виїхали з «Союзу» і заснували самостійну орг-цію «Соціал-демократ». Рішенням II з'їзду РСДРП (1903) «Союз» було розпущено.

«СОЮЗ РУСЬКОГО НАРОДУ» — чорносопена монархічна орг-ція в Росії. Створена у жовтні 1905 в Петербурзі для боротьби проти революц. руху. До його складу входили реакційні поміщики, купці, куркулі, поліцейські чини, декларовані елементи тощо. «С. р. н.» влаштував погроми, вбивства, вів шовіністичну пропаганду, цькував нац. меншости, в т. ч. й українців. Фактично був у розпорядженні царської охорони. В 1908 з «С. р. н.» виділився «Союз Михайла Архангела». «С. р. н.» мав відділення в багатьох містах Росії, в т. ч. й на Україні. Ліквідований під час Лютий. революції 1917.

«СОЮЗ СИНІВ ВІТЧИЗНИ» — таємна польсько-укр. буржуазно-демократична орг-ція, засн. у Львові восени 1837. До складу «С. с. в.» входили представники інтелігенції та студентської молоді. Метою його було визволення Польщі від іноземного гніту і встановлення демократич. ладу. Найближчими завданнями — революц. пропаганда і підготовка до повстання проти Габсбурзької монархії. Ідеї орг-ції поділяли деякі представники укр. студентської молоді, духовництва, зокрема В. І. Подолінський. На поч. 1838 до «С. с. в.» приєднався «Союз вільних галичан». У 1840 «С. с. в.» розкрила австр. влада. Багато його членів було заарештовано і притягнуто до судової відповідальності. В зв'язку з масовими арештами «С. с. в.» припинив свою діяльність.

Ф. І. Стеблій (Львів).

«СОЮЗ 17 ОКТЯБРЯ» — контрреволюц. партія великих поміщиків і верхівки буржуазії в дореволюц. Росії. Див. *Октябристи*.

«СОЮЗ СПІЛОК» — політ. орг-ція ліберально-бурж. інтелігенції в Росії. Оформився в травні 1905 в Москві на 1-му з'їзді представників 14 професійно-політ. спілок (адвокатів, письменників, лікарів, інженерів, учителів, агрономів тощо). «С. с.» налічував 45—50 тис. чол. Мав свої відділення в ряді міст Росії, в т. ч. й на Україні. В. І. Ленін назвав «С. с.» «найширшою організацією буржуазної інтелігенції» (Твори, т. 9, с. 183). Керівну роль у «С. с.» відігравали *кадети*, які намагалися відвернути дрібнобурж. трудову інтелігенцію від революційного руху.

Більшовики вели боротьбу за створення масових революц. профспілок інтелігенції. Вони викривали ліберальну політику співробітництва з царизмом, яку проводило керівництво «С. с.» *Нарада більшовицьких комітетів Півдня* (1905), що обговорила питання про ставлення до профспілок, викрила половинчатість і непослідовність політ. платформи «С. с.». Демократич. частина інтелігенції брала участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Наприкінці 1906 «С. с.» розпався.

Л. Г. Чиговська (Київ).

СОЮЗИ БОРЮТЬБІ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ — соціал-демократичні революц. орг-ції, які виникли в 90-х рр. 19 ст. в Росії на ґрунті зростаючого страйкового руху пролетаріату. Перший «Союз боротьби» був створений 1895 за ініціативою В. І. Леніна в Петербурзі (див. *Петербургський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*). Керований В. І. Леніним петерб. «Союз боротьби» перший із с.-д. орг-цій Росії почав здійснювати поєднання наукового соціалізму з робітн. рухом, пов'язуючи економічну боротьбу робітників з політ. боротьбою проти самодержавства. Під впливом діяльності петерб. «Союзу боротьби» і за його прикладом створювалися «Союзи боротьби» в ін. містах Росії. На поч. 90-х рр. з'явилися с.-д. групи в Петербурзі, Москві, Іваново-Вознесен-

ську, Нижньому Новгороді, Казані, Самарі, Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі, Миколаєві та ін.

Деякі з них з серед. 90-х рр. прибрали назву «Союзів боротьби». На Україні було створено *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», харківський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. «Союзи боротьби» будували свою діяльність на принципах пролетарського інтернаціоналізму. Представники найбільших «Союзів боротьби» — петербурзького, моск., київ. і катеринославського — брали активну участь у підготовці й роботі *Першого з'їзду РСДРП (1898)*, який проголосив створення Російської соціал-демократичної партії. Після з'їзду «Союзи боротьби» і с.-д. групи були перейменовані на к-ти РСДРП.

Лит.: Ленін В. І. Що робити? Твори. Вид. 4, т. 5; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 1. К., 1965; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967. Г. В. Січкар (Київ).

СОЮЗИ ЗЕМТВ І МІСТ — всеросійські бурж.-поміщицькі організації. Засн. в липні — серпні 1914 з ініціативи *кадетів* для допомоги царському урядові у веденні імперіалістичної війни, посилення політ. позицій буржуазії (див. *Земський союз, Союз міст всеросійський*). У липні 1915 утворено об'єднаний к-т союзів. С. з. і м. мали на місцях повітові, губерніські, пізніше фронтові й обласні відділення, в т. ч. й на Україні. Союзи організували допомогу пораненим, біженцям, з 1915 — постачання армії, будівництво шляхів у прифронтовій смузі. Буржуазія намагалася використати союзи для посилення свого впливу на нар. маси, щоб відвернути їх від революції. Після Лютн. революції 1917 союзи допомагали бурж.Тимчас. урядові. Активно виступали проти Великої Жовтн. соціалістич. революції. На Україні вони підтримували бурж.-націоналістичну *Центральну раду*. Ліквідовані у січні 1918.

СОЮЗНА РАДА КОЛГОСПІВ — центральний виборний орган колгоспів. Див. *Ради колгоспів*.

СОЮЗНИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ ДОГОВІР МІЖ РРФСР І УРСР — політична угода, укладена урядами Рад. Росії і Рад. України 28.XII 1920 у Москві. Договір був затверджений *Восьмим Всеросійським з'їздом Рад 29.XII 1920 і П'ятим Всеукраїнським з'їздом Рад 2.III 1921*. У договорі вказувалося, що уряди РРФСР та УРСР, виходячи з проголошеного Великою Жовтн. соціалістич. революцією права народів на самовизначення та визнаючи незалежність і суверенітет кожної з республік, що вступає в договір, вирішили укласти його з метою згуртування своїх сил в інтересах оборони й госп. будівництва. Відповідно до цього ст. 1 договору встановлювала, що РРФСР і УРСР вступають між собою у воєнний і госп. союз. Для кращого здійснення цієї мети обидва уряди оголосили об'єднаними 7 замість 5 (що були об'єднані за *воєнно-політичного союзу радянських республік*) наркоматів: військ. і морських справ, зовн. торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошти й телеграфу, Вищі ради нар. г-ва. Ст. 4 встановлювала, що об'єднані наркомати входять до складу Раднаркому РРФСР і мають у Раднаркомі УРСР своїх уповноважених. Згідно з ст. 6 керівництво об'єднаними наркоматами здійснювалося через Всерос. з'їзди Рад і ВЦВК, до яких УРСР посилала своїх представників. Такі самі союзні договори 1921 було укладено між РРФСР та Аз. РСР, Вірм. РСР, БРСР, Груз. РСР, а також з Хорезм, та Бухар. нар. респуб-

лікама. Це був новий крок у дальшому зміцненні єдиного революц. фронту робітників і селян багатонац. Рад. країни, яскравий вияв міцніючої дружби народів на основі лєнінської нац. політики й принципів пролетарського інтернаціоналізму, значне досягнення у розширенні та зміцненні федеративних зв'язків, у підготовці умов для створення єдиної союзної багатонац. соціалістич. держави.

Лит.: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. Збірник документів і матеріалів, кн. 2 (1919—1920). К., 1957; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967; Цветков В. В., Макогон С. О. Радянське державне право. К., 1968. Б. М. Бабій (Київ).

«СПАРТАК» — журнал, центр. орган *Комуністичної спілки молоді Західної України*. Журнал видавали з листопада 1926 до травня 1928 в Берліні і нелегально розповсюджували на тер. Зх. України, 1933 друкували на ротаторі у Львові. В 1933 ЦК КСМЗУ видавав у Львові аналогічний журнал польсь. мовою. Журнал виховував грядущу молодь Зх. України в комуністич. дусі, вміщував матеріали про молодіжний комуністич. рух в СРСР та на Рад. Україні, закликав до участі в революц. боротьбі за встановлення Рад. влади на Зх. Україні. Г. С. Сизоненко (Львів).

«СПАРТАКА СОЮЗ» — революц. орг-ція, що об'єднувала нім. лівих соціал-демократів. Утворилася в роки 1-ї світової війни, коли праві лідери нім. соціал-демократії стали на шовіністичні позиції і скотилися в табір імперіалістів. Засновниками й керівниками «С. с.» були К. Лібкнехт, Р. Люксембург, Ф. Мерінг, К. Цеткін, В. Пік, Л. Югіхес. Група лівих з нім. с.-д. партії згодом дістала назву «Інтернаціонал». Вона випускала нелегальні листівки й «Політичні листи» за підписом «Спартак» (звідси й назва групи). 9.XI 1918 ця група оформилася в «Союз Спартака». Спартаківці були послідовними інтернаціоналістами, антиімлітаристами, рішуче виступали проти імперіалістич. війни, соціал-шовіністів і опортуністів, очолювали боротьбу пролетаріату. «С. с.» провадив активну роботу серед військовополонених і австро-нім. окупаційних військ на Україні. В квітні 1918 в Москві організовано нім. комуністич. групу, що входила до складу *Федерації іноземних груп при ЦК РКП(б)*. При ЦК КП(б)У також існувала нім. група. Групи спартаківців було створено в Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві. Багато спартаківців боролися в складі интернац. загонів за Рад. владу на Україні. Вони видавали тут свою газету «*Ді Вельткоммуне*». Відзначаючи заслуги спартаківців, діяльність яких «дійсно врятувала честь німецького соціалізму і німецького пролетаріату», В. І. Ленін в той же час гостро критикував їхні помилки з ряду питань, що сприяли ідеологічному зміцненню «С. с.» (див. Твори, т. 35, с. 306). Діяльність «С. с.» підготувала створення Комуністичної партії Німеччини. І. М. Кулінич (Київ).

СПАРТОКІДИ — династія правителів *Боспорської держави*. Була при владі з 438 (або 437) до кін. 2 ст. до н. е. Засновник династії — Спарток I. Походження С. (фракійське, скіфське або грецьке) точно не встановлене. З діяльності С. (особливо *Левкона I, Перісада I*) пов'язаний найбільший розквіт Боспору в 4 ст. до н. е. В офіційних написах того часу С. називають себе архонтами Боспору та Феодосії і царями місцевих племен. С. були одними з гол. постачальників хліба в Афіни, за що не раз діставали подяку й почесні нагороди від Афіїнської д-ви. Останнього правителя з дин. С. Перісада V, що передав владу

цареві Понту *Mitridatu VI Євнатору*, було вбито під час повстання *Самака*.

СПАСЬКИЙ СОБОР у Чернігові — визначна пам'ятка давньорус. архітектури, одна з перших культових споруд Київської Русі після прийняття християнства. Будівництво собору було почато за князювання *Мстислава Володимировича* на поч. 30-х рр. 11 ст. С. являє собою витягнутий із Зх. на Сх. тринефний чотирикутник. Собор має п'ять куполів. У пн.-зх. частині споруди розташована башта зі сходами на хори. Давньорус. будівники собору зміло застосовували орнаментальну кладку з плинфи (цегли) у вигляді меандрового узору, трикутників, хрестів тощо. Всередині собор було оздоблено майстерно виконаним фресковим живописом, мармуровими плитами. С. с. був не лише культовою, а й осн. громад. спорудою Черніг. князівства. Тут приймали послів, обирали князя тощо. Перед собором була гол. площа міста, на якій у січні 1654 населення Чернігова одногласно підтримало рішення про возз'єднання України з Росією й прийняло присягу на вічну дружбу з рос. народом. Внаслідок багатьох ремонтів зовн. вигляд і внутр. оформлення собору зазнали змін. Реставраційні роботи, що їх проведено за останні роки, дещо відновили первісний вигляд собору. З 1967 С. с. входить до складу Черніг. держ. архітектурно-істор. заповідника. Лл., т. 1, с. 88—89; т. 2, с. 192—193.

Лит.: Історія українського мистецтва, т. 1. К., 1966; Всеобщая история архитектуры, т. 3. Л.—М., 1966; История культуры древней Руси. В 2 т. М.—Л., 1951; Карнабид А. А. Чернігів. К., 1969.

С. М. Дубровський (Чернігів).

СПИРИДОВ Михайло Матвійович (1796—2.VIII 1854) — декабрист, майор. Н. в сім'ї поміщика Влад. губ. Учасник закорд. походів рос. армії 1813—14. Служив у Пензенському піх. полку. У вересні 1825 прийнятий в Пд. т.-во декабристів і став одним з активних його членів. Вів антиурядову пропаганду серед солдатів та офіцерів. У 1826 С. заарештували і засудили до 20 років каторги, яку відбував у Сибіру на Нерчинських рудниках, у Читі. З 1839 — на поселенні в м. Красноярську.

СПИЦІН Олександр Андрійович (26.VIII 1858—17.IX 1931) — російський рад. археолог, чл.-кор. АН СРСР (з 1927). Н. в м. Яранську (тепер Киров. обл.). В 1882 закінчив Петерб. ун-т. Працював в Археологічній комісії (1892—1918) та Держ. академії історії матеріальної культури (1919—31). Багато років викладав у Петерб. (Ленінгр.) ун-ті. С. — автор праць, присвячених систематизації, датуванню, витлумаченню багатьох археол. матеріалів, що стосуються сх.-слов. племен і Давньої Русі, племен епохи неоліту, бронзового віку і скіфо-сарматського часу (в т. ч. на тер. України), а також методиці археол. досліджень.

Лит.: Памяти Александра Андреевича Спицына. «Советская археология», 1948, т. 10 [бібліогр. с. 12—20].

СПІВАК Борис Іванович (12.III 1925—4.VI 1971) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1966). Член КПРС з 1951. Н. в м. Шполі (тепер Черк. обл.) в сім'ї службовця. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1951 закінчив істор. факультет Одес. ун-ту. В 1951—52 — асистент, 1952—54 — викладач Ужгород. учительського ін-ту. З 1954 працював на кафедрі історії КПРС Ужгород. ун-ту. Досліджував питання історії революц. боротьби трудящих Закарпаття 1917—45, рад.-чехослов. і рад.-угор. революц. зв'язків. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: У полум'ї революційних боїв. Ужгород, 1959; Сторінки історії. Ужгород, 1962; Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 роках. Львів, 1963; В. І. Ленін і революційний рух в Чехословаччині. «Наук. зап. Ужгород. ун-ту», 1963, т. 50; Революційний рух на Закарпатті в 1924—1929 роках. Ужгород, 1964; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації, т. 1 (1918—1945 рр.). Ужгород, 1968 [у співавт.]; Комуніст Іван Мондок. Ужгород, 1969; Гартована в боротьбі. К., 1971 [у співавт.].

«СПІВДРУЖНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО НАРОДУ» — таємна польська бурж.-демократична орг-ція, що боролася за визволення Польщі від іноземного гніту та здійснення прогресивних бурж. перетворень. Засн. 11.II 1835 *С. Гоциньським*, *Л. Лукашевичем*, *Ш. Конарським*. До її складу входили ліберальна шляхта, бурж. інтелігенція, студентська молодь. Керівним органом були «Головні збори», які спочатку містилися в Кракові, а з 1836 — у Львові. Хибними місяцями програми орг-ції були проповідь класової гармонії всередині нації, намагання відновити Польщу в кордонах 1772, невизнання нац. прав українців, білорусів, литовців. В орг-ції точилися гостра боротьба між ліберальною і демократич. течіями. Орг-ції «С. п. н.» існували в Королівстві Польському, Краків. республіці, Литві, Білорусії, на Правобережній Україні і в Галичині. В Галичині в рамках орг-ції «С. п. н.» існувало окреме «Руське коло», що об'єднувало укр. студентську молодь. У 1837 керівництво «Головними зборами» захопили ліберали. У зв'язку з цим частина демократів вийшла з «С. п. н.» і утворила самостійну орг-цію. «Головні збори» незабаром оголосили про розпуск «С. п. н.». Частина членів орг-ції 1.IX 1837 заснувала нову орг-цію «Молода Сарматія» (перейменована згодом на «Змову польських демократів»), що поширила свою діяльність на Галичину. В 1838—39 орг-ції «С. п. н.» на Україні, в Литві та Білорусії розгромив царський уряд. У Галичині австр. уряд пересував членів «С. п. н.» після розгрому галицького революц. підпілля 1840—41.

Ф. І. Стеблій (Львів).

«СПІЛКА», «Українська соціал-демократична спілка» — укр. дрібнобурж. націоналістична орг-ція. Виникла в кінці 1904 як автономна орг-ція меншовицької фракції РСДРП. Очолював «С.» *М. Меленевський* (Басок). Виступала проти ленінської аграрної програми. В період реакції 1907—10 «С.» розпалася. В 1912 існували невеликі розрізнені групи її. У 1908 виходила як орган «С.» ліквідаторська газ. «Правда» (віденська).

СПІЛКА АРХІТЕКТОРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (СА УРСР) — добровільна громад. творча орг-ція, що об'єднує архітекторів України, а також ін. фахівців, діяльність яких пов'язана з архітектурою. Засн. 1933. Входить до складу Спілки архітекторів СРСР. Найвищим керівним органом СА УРСР є респ. з'їзд, виконавчим органом — правління, яке обирає президію. Правління міститься в Києві (з 1937 голова правління — *Г. В. Головоко*). На 1.I 1971 СА УРСР об'єднувала 1800 членів. Є 28 відділень Спілки в областях та містах республіки. При правлінні функціонують секції містобудування, пром. архітектури, теорії і критики, архітек. освіти. Осн. завданням Спілки є активна участь у будівництві міст і сіл, у створенні зручних, міцних і красивих будівель за найбільш економічними, високоякісними типовими проектами, у всебічному розвитку передових індустріальних методів будівництва. Велику роботу провадять будинок архітектора у Києві, Харкові, Львові. Разом з

Держбудом УРСР Спілка видає журн. «Строїтельство и архитектура». Г. В. Головка (Київ).

«СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ» («СВУ») — контрреволюц. укр. бурж.-націоналістич. підпільна орг-ція. Створена 1926 кол. керівниками антирад. орг-ції *Братство української державності* (БУД), ліквідованої 1924. Скориставшись з піклування Комуністич. партії про науку і старих спеціалістів, замасковані націоналісти добились легалізації кол. керівника БУД С. Єфремова. Його було обрано віцепрезидентом Всеукр. Академії наук. До установ ВУАН він почав стягувати своїх однодумців — запеклих націоналістів, які стали ядром «СВУ». До неї ввійшли кол. члени укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістич. партій — *Української партії соціалістів-федералістів*, *Української соціал-демократичної робітничої партії*, *Української партії соціалістів-революціонерів*. Провідна група «СВУ» складалася з кол. міністрів і дипломатів *Центральної ради* і петлорівської *Директорії* (Єфремов, Ніковський, Гермайзе, Чехівський та ін.). «СВУ» ставила своєю метою повалення Рад. влади і реставрацію на Україні капіталістич. ладу. Програма «СВУ» включала такі осн. пункти: 1) відновлення приватної власності на землю, повернення її поміщикам та куркулям; 2) повернення ф-к і з-лів кол. власникам; 3) сплата іноземним д-вам передвоєнних і воєнних боргів царській Росії; 4) відшкодування чужоземним заводчикам і фабрикантам втрат, яких вони зазнали від революції; 5) встановлення влади у формі військ. диктатури.

Не маючи підтримки в народі, «СВУ» покладала всі свої надії на іноземну воєнну інтервенцію і класово ворожі елементи всередині країни. Вона була зв'язана з військ. штабами і розвідками капіталістич. д-в, одержувала від них директиви і фін. допомогу, а демагогічні лозунги «незалежності» й «самостійності» використовувала тільки для прикриття іноземної інтервенції. «Ми гадали поділити Україну, — заявив один із активних діячів „СВУ“ Дурдуківський, — на Правобережну і Лівобережну. Правобережну віддати полякам, Лівобережну — німцям». «СВУ» мала сітку місцевих орг-цій у Києві, Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Вінниці, Миколаєві, Чернігові, проводила шкідливу роботу. Для антирад. роботи серед молоді при «СВУ» було створено «Спілку української молоді» («СУМ»). У 2-й пол. 1929 органи ДПУ УРСР відкрили «СВУ». В 1930 відбувся відкритий суд. процес над «СВУ». Цей процес показав трудящим України справжнє контрреволюц. обличчя націоналістів, завдав серйозного удару укр. бурж. націоналізму та його ідеології.

П. П. Бачинський (Київ).

СПІЛКА ЖУРНАЛІСТІВ УКРАЇНИ — добровільна громадська творча орг-ція, що об'єднує професійнальних журналістів, які працюють у пресі, органах рад. інформації, в-вах, на радіо та телебаченні, а також активних робітн. і сел. кореспондентів, що оволоділи майстерністю журналістської професії. Входить до складу Спілки журналістів СРСР. Спілка журналістів України створена 1959 на 1-му з'їзді журналістів України. Найвищим керівним органом Спілки є респ. з'їзд, який обирає правління і ревізійну комісію. Правління Спілки міститься в Києві (з 1970 голова правління — В. Я. Сіробаба). В усіх обласних центрах є відділення Спілки. На 1.1 1971 Спілка об'єднувала бл. 6 тис. журналістів. При респ. та обласних орг-ціях Спілки діють творчі комісії та секції. Спілка сприяє активній участі журналістів у будівництві кому-

нізму в СРСР, у боротьбі за мир, підвищенню комуністич. ідейності і профес. майстерності, розвиткові й збагаченню форм, стилів і жанрів їхньої творчості, розробці актуальних проблем журналістської науки, розширенню і зміцненню зв'язків журналістів України з журналістами братніх республік Рад. Союзу, країн нар. демократії та ін. зарубіжних країн. Спілка встановила (1964) щорічні респ. премії ім. Я. О. Галана.

В. Я. Сіробаба (Київ).

СПІЛКА КОМПОЗИТОРІВ УКРАЇНИ (СКУ) — добровільна громадська творча орг-ція, що об'єднує композиторів та музикознавців Рад. України. Входить до складу Спілки композиторів СРСР. Оргкомітет СКУ було створено 1932, Спілку — 1939 на 1-му з'їзді композиторів і музикознавців УРСР. Найвищим керівним органом Спілки є респ. з'їзд композиторів, який обирає правління і ревізійну комісію. Правління Спілки міститься в Києві. В різні роки його очолювали Б. М. Лятошинський, Л. М. Ревуцький, Г. Г. Верьовка, П. О. Козицький, К. Ф. Данькевич, Г. І. Майборода, з 1969 — А. Я. Штогаренко. Обласні відділення СКУ є в Харкові, Львові, Одесі, Донецьку. На 1.1 1971 Спілка об'єднувала 170 композиторів і музикознавців. Серед них три нар. артисти СРСР (Л. М. Ревуцький, К. Ф. Данькевич, Г. І. Майборода), 4 нар. артисти УРСР, 17 засл. діячів мистецтв УРСР. СКУ допомагає укр. рад. музичним митцям творити високоїдейне й художньо довершене мистецтво, сприяє їхньому творчому зростанню і розвиткові профес. майстерності, широко пропагує укр. рад. музичне мистецтво серед народу. При СКУ є Укр. муз. фонд з філіями у Харкові, Львові, Одесі. З 1970 Спілка видає журн. «Музика».

А. Я. Штогаренко (Київ).

СПІЛКА ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ (СПУ) — добровільна громад. творча орг-ція, що об'єднує прозаїків, поетів, драматургів, критиків, літературознавців та перекладачів Рад. України. Входить до складу Спілки письменників СРСР. СПУ створена 1934 на 1-му з'їзді письменників України в Харкові. Найвищим керівним органом СПУ є респ. з'їзд письменників, виконавчим — правління, яке з свого складу обирає президію на чолі з Головою президії правління або секретаріат на чолі з першим секретарем правління. Правління СПУ міститься в Києві. В різний час його очолювали І. Ю. Кулик, А. Г. Сенченко, І. К. Микитенко, О. Є. Корнійчук, М. Т. Рильський, М. П. Бажан, О. Т. Гончар; з 1971 голова правління СПУ — Ю. К. Смолич. На 1.1 1971 СПУ об'єднувала 842 літераторів. Серед літераторів України 6 лауреатів Ленінської премії, 25 лауреатів Держ. премії СРСР, 14 лауреатів Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 11 лауреатів респ. премії ім. М. Островського. За видатні заслуги в розвитку рад. л-ри П. Г. Тичина, О. Є. Корнійчук, Ю. К. Смолич, М. П. Стельмах удостоєні звання Героя Соціалістич. Праці. Серед членів СПУ — Герой Рад. Союзу Ю. О. Збанацький, М. І. Наумов, І. Д. Зайцев (Рачада). При президії Спілки працюють творчі секції та комісії. До Спілки входять 16 обласних письменницьких орг-цій. Спілка покликана сприяти написанню творів високого ідейно-худож. рівня, зміцнювати зв'язки письменників з практикою комуністич. будівництва, вести ідейну боротьбу за утвердження принципів соціалістич. реалізму — творчого методу рад. письменників, — проти будь-яких ворожих впливів у л-рі, розвивати й зміцнювати братерську дружбу літератур народів Рад. Союзу, зміцнювати творчі зв'язки з братніми л-рами соціалістич. країн, із зару-

біж. прогресивними письменниками, поширювати контакти з л-рами всіх народів світу. У віданні СПУ перебуває Укрлітфонд. СПУ має свої друковані органи: газ. «Літературна Україна», журн. «Вітчизна», «Трапоз», «Жовтень», «Радуга», «Добас», «Всесвіт» (спільний орган з Укр. т-вом дружби й культурного зв'язку з зарубіж. країнами), «Радянське літературознавство» (разом з Ін-том літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР); в-во «Радянський письменник».

Л. С. Бойко (Київ).

СПІЛКА ПРАЦІВНИКІВ КІНЕМАТОГРАФІЇ УКРАЇНИ (СПКУ) — добровільна громадська творча орг-ція, що об'єднує працівників укр. кінематографії (режисерів кіно і телебачення, кінорежисерів, акторів, операторів, звукооператорів, критиків, редакторів, інженерно-тех. персонал та ін.). Входить до складу Спілки працівників кінематографії СРСР. Оргбюро СПКУ створено в листопаді 1957; Спілку — 1958. Найвищим керівним органом Спілки є респ. з'їзд, який обирає правління і ревізійну комісію. Правління міститься в Києві (з 1963 голова правління Спілки — Т. В. Левчук; див. Додаток у цьому ж томі). Головною метою СПКУ є згуртування укр. кінодіячів для створення на основі методу соціалістич. реалізму високоїдейних, художньо досконалих фільмів, сприяння творчому зростанню кінопрацівників, підвищення їхньої профес. майстерності, зміцнення зв'язків з працівниками кіно братніх республік і зарубіж. країн. На 1.І 1971 Спілка об'єднувала бл. 500 членів. Робота Спілки проводиться в творчих секціях і комісіях. Спілка має відділення в Одесі. Разом з Комітетом по кінематографії при Раді Міністрів УРСР Спілка видає помісячний журн. «Новини кіноекрану» (з 1961). При Спілці діє Бюро пропаганди рад. кіномистецтва.

Т. В. Левчук (Київ).

СПІЛКА ХУДОЖНИКІВ УКРАЇНИ — добровільна громадська творча орг-ція, що об'єднує художників і мистецтвознавців Рад. України. Входить до складу Спілки художників СРСР. Оргбюро Спілки створено 1932, Оргкомітет — 1933. Спілка художників України створена 1938 на 1-му з'їзді художників Рад. України. Найвищим керівним органом Спілки є респ. з'їзд, виконавчим — правління, членів якого обирають на з'їзді. Правління міститься в Києві (з 1968 голова правління — В. З. Бородай). Спілка спрямовує сучас. мистецький процес у республіці, допомагає своїм членам творити високоїдейне й художньо довершене мистецтво соціалістичного реалізму, сприяє їхньому творчому зростанню і розвитку профес. майстерності, широко пропагує укр. рад. образотворче мистецтво серед народу (худож. виставки тощо). На 1.І 1971 Спілка об'єднувала 1567 членів. У т. ч. 7 нар. художників СРСР (М. М. Божій, Й. Й. Бокшай, М. Г. Дерезус, В. І. Касян, М. Г. Лисенко, Ф. Ф. Нірод, О. О. Шовкуненко), 26 нар. художників УРСР, 84 засл. д. мистецтв УРСР, 12 засл. майстрів нар. творчості УРСР, три засл. працівники культури УРСР. При Спілці працюють творчі комісії. Спілка об'єднує 15 обласних орг-цій. У її віданні перебуває Худож. фонд УРСР. Разом з Міністерством культури УРСР Спілка видає журн. «Образотворче мистецтво» (з 1970). У 1968 Спілку нагороджено Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

В. З. Бородай (Київ).

«СПОМАГАТЕЛІ» — заможні виборні козаки на Лівобережній Україні у 18 ст., які замість особистого відбудовання військ. повинності посилали до козац. війська найманців — козаків-бідняків,

споряджаючи їх за власний рахунок. «С.» називали також козаків, які за віком або станом здоров'я були неспроможні служити у війську. Їх було звільнено від відбудовання військ. повинності, але зобов'язано оплачувати частину видатків для спорядження козаків, узятих на військ. службу. Поширення такої системи зміцнювало привілейоване становище заможної козац. верхівки і перекладало тягар військ. служби на рядове козацтво та козац. бідноту. О. І. Пупро (Київ).

СПОСІБ ВИРОБНИЦТВА — спосіб добування матеріальних благ (засобів виробництва та засобів існування), необхідних для того, щоб суспільство могло жити й розвиватися; історично визначена єдність *продуктивних сил* і *виробничих відносин*, що становить певний тип виробництва матеріальних благ.

С. в. — важлива категорія *історичного матеріалізму*. Вона визначає матеріально-виробничу діяльність людей, становить гол. елемент суспільного буття. Щоб існувати, люди повинні задовольняти свої матеріальні потреби, «отже, перший історичний акт, це — вироблення засобів, необхідних для задоволення цих потреб, вироблення самого матеріального життя» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 25). С. в. становить основу *суспільно-економічної формації*, визначає соціальний, політ. та духовний процеси суспільного розвитку. Через економіч. базис С. в. визначає надбудову (див. *Базис і надбудова*), соціальну структуру, істор. форми спільності людей, тип суспільно-економічної формації в цілому. Історії відомі п'ять С. в.: первіснообщинний, рабовласницький, феод., капіталістичний, комуністичний. Кожний новий С. в. (крім комуністичного) виникає в надрах попередньої суспільно-економіч. формації. Особливістю комуністич. С. в. є те, що він виникає після перемоги *соціалістичної революції*. Велику роль в його формуванні і розвитку відіграють комуністична партія та соціалістична держава. Комуністичний С. в. не має антагоніст. суперечностей, виробничі відносини перебувають у відповідності з розвитком продуктивних сил, певні неантагоністичні суперечності на окремих етапах розвитку комуністич. формації розв'язуються планомірно, свідомо самими трудящими масами під керівництвом Комуністич. партії. Н. Т. Асонова (Київ).

«СПРАВА ПРО ВІЛЬНОДУМСТВО» В НІЖИНСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ ВИЩИХ НАУК (1827—30) — політ. розслідування, що його проводили над групою професорів Ніжинської гімназії вищих наук. Виступ *декабристів* справив велике враження в середовищі прогресивної інтелігенції. Передові професори гімназії (М. Г. Білоусов, К. В. Шапалінський, С. М. Андрущенко та ін.) в лекціях і особистих бесідах з гімназистами (серед них були і майбутні письменники М. В. Гоголь і Є. П. Гребінка) пропагували ідеї франц. бурж. революції кінця 18 ст., матеріалістич. та атеїстичні переконання, засуджували самодержавно-кріпосницький лад. Реакційні викладачі виступили проти «вільнодумства» прогресивної групи професорів. Після розслідування, проведеного м-вом нар. освіти, п'ятьох прогресивних професорів, звинувачених у політ. і релігійному «вільнодумстві», за наказом царя було позбавлено посад і вислано під нагляд поліції. Літ.: Машинський С. Н. Гоголь і «дело о вольнодумстве». М., 1959; Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1826—1850. К., 1971.

Г. Я. Сергієнко (Київ).

СПРАВНИК — особа, що з кінця 18 ст. здійснювала поліцейську та судову (до 1862) владу в по-

viti в Росії, в т. ч. й на тер. Україна, що входила до її складу. Посаду С. (капітана-С.) встановлено 1775 за «Установленням про губернії» (поширене на Україну на поч. 80-х рр. 18 ст. С. обирали дворяни повіту строком на 3 роки, з 1862 його призначав губернатор. Посада С. існувала до повалення царизму 1917.

СРЕЗНЄВСЬКИЙ Ізмаїл Іванович (13.VI 1812—21.II 1880) — рос. і укр. філолог, славіст, історик, палеограф, акад. Петерб. АН (з 1849). Н. в Ярославлі в сім'ї рос. літератора І. О. Срезневського. В 1829 закінчив Харків. ун-т. Професор політекономії і статистики (1837—39) та слов'янознавства (1842—46) в цьому ун-ті. Подорожував (1839—42) по слов. землях, вивчаючи слов. мови та фольклор. У 1847—80 — професор слов'янознавства Петерб. ун-ту. С. — засновник Петерб. школи славістів. Автор статті «Історичний огляд цивільного устрою Слобідської України (XVII—1768)». У зб. «Український альманах» (разом з І. Розкошенком), «Словацькі пісні», в «Запорожской старине» видав фольклорні та істор. матеріали. В статті «Погляд на пам'ятки української народної словесності» (1834) та ін. С. обгрунтував самостійність укр. мови (хоча під кінець життя розглядав її як наріччя російської). С. — автор численних праць з історії пд.-слов. лр, історії рос. мови, міфології, палеографії, нар. творчості тощо.

Світове ім'я йому принесли праці «Думки про історію російської мови», «Матеріали для словника давньоруської мови», «Державні пам'ятки російського письма і мови (X—XIV)», відкриті ним пам'ятки давньорус. письменства — Савина книга та Київські листки (написані кирилицею).
Лит.: Ващенко В. С. І. Срезневський як дослідник української мови. «Українська мова в школі», 1958, № 3; Горещкий П. Й. Ізмаїл Іванович Срезневський. «Мовознавство», 1963, т. 18; Дзира Я. І. Творець «Запорожской Старини». «Український історичний журнал», 1967, № 6.

Г. В. Павловська (Харків).

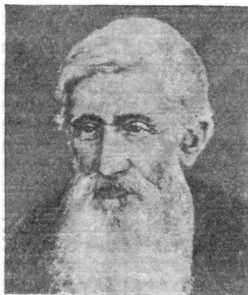
СРІБНИК, срібляник — давньорус. срібна монета. Перші С. карбували в Києві за князювання Володимиром Святославичем. С. зберігалися й за князювання Святполком Окаянного та Ярослава Мудрого. Випуск власних монет змінював давньорус. д-в і ставив її в один ряд з великими країнами Сходу і Заходу. Економіч. ефект від карбування С. був, проте, незначним, бо за кількістю та якістю металу вони поступалися перед арабськими *диргемами* і не могли конкурувати з ними на ринку Київської Русі.

М. Ф. Котляр (Київ).

СТАВРОВЕЦЬКИЙ (Транквіліон) Кирило (р. н. невід. — п. 1646) — укр. письменник, церк.-освітній діяч, друкар-видавець. З поч. 17 ст. — провідний діяч *Львівського братства*. Організував власну пересувну друкарню, яка працювала у Почаєві та Рахманіві. Автор книги «Зерцало богословіе» (Почаїв, 1618), присвяченої роз'ясненню християнської догматики, з цікавими матеріалами тогочасної космогонії; збірки проповідей «Евангеліе учителное» (Рахманів, 1619), в якій продовжував традиції І. Вишенського; збірник морально-релігійних повчань «Перло многоцїнное» (Чернігів, 1646). В 1626 перейшов до унії, до кін. життя перебував на посаді черніг. архімандрита.

Лит.: Махновець Л. Є. Українські письменники. Біо-бібліографічний словник, т. 1. К., 1960.

СТАВЩИНА — плата, яку отримували власники та орендарі феод. маєтків на Україні від сільс. громад за вилов риби у водоймах (річках, ставках). Відома з 14 ст. Платили її грошми або нату-

І. І. Срезневський.

Й. В. Сталін.

рою (частиною виловленої риби). Розмір С. залежав від площі водойми та її зарибленості. Як феод.-кріпосницький пережиток С. зберігалася на Україні в пореформений період. Ліквідовано С. декретом Рад. влади 1917 про націоналізацію поміщицьких земель.

І. Л. Бутич (Київ).

СТАЛІН Йосиф Віссаріонович (справж. прізвищ. — Джугашвілі; 21.XII 1879—5.III 1953) — діяч Комуністич. партії і Рад. держави. Член Комуністич. партії з 1898. Н. в м. Горі (тепер Груз. РСР) в сім'ї кустаря-шевця. В 1894 закінчив Горійське духовне училище і вступив у Тифліську православну духовну семінарію, з якої його виключили 1899 за пропаганду марксизму. В 1898 став членом групи «Месаме-дасі» («Третя група») — першої груз. с.-д. орг-ції. З 1901 перейшов на нелегальну парт. роботу. Разом з П. А. Джапарідзе в грудні 1904 керував страйком робітників у Баку. Був делегатом I-ї Всерос. більшовицької конференції у Таммерфорсі (1905), IV і V з'їздів РСДРП. У 1907—08 брав участь у виданні газ. «Бакинський пролетарій», «Гудок», «Бакинський робочий» в Баку. В січні 1912 пленум ЦК РСДРП кооптував С. до складу ЦК і *Російського бюро ЦК РСДРП*. У 1912 брав участь у виданні більшовицьких газет «Звезда» і «Правда» у Петербурзі. В кінці 1912 — початку 1913 написав роботу «Марксизм і національне питання». Не раз зазнавав арештів і заслань. Після Лютн. революції 1917 повернувся в Петроград з Туруханського заслання. Його було кооптовано до складу Бюро ЦК РСДРП(б) і введено до редакції «Правды». На VII (Квітневій) Всерос. конференції РСДРП(б) виступив з доповіддю з нац. питання. Був обраний до складу ЦК РСДРП(б). На VI з'їзді РСДРП(б) (1917) виступив із звітною доповіддю ЦК і з доповіддю про політ. становище. С. брав активну участь у підготовці й проведенні Великої Жовтн. соціалістич. революції. Був членом Військ.-революц. центру — парт. органу для керівництва повстанням у Петрограді. На 2-му Всерос. з'їзді Рад 26.X (8.XI) 1917 С. було обрано членом ВЦВК і затверджено наркомом у справах національностей. В роки громадян. війни був на керівній роботі в парт., рад. і військ. органах (член Реввійськрази Республіки, Реввійськрази Зх., Пд. і Пд.-Зх. фронтів, представник ВЦВК у Раді Робітн. і Селянської Оборони). В 1919—22 очолював Наркомат держ. контролю. В квітні 1922 обраний Ген. секретарем ЦК. В. І. Ленін, що вважав С. одним з видатних діячів партії, разом з тим у грудні 1922 писав у «Листі до з'їзду»: «Тов. Сталін, зробившись генсеком, зосередив у своїх руках безмежну владу, і я не певен, чи зуміє він завжди досить обережно ко-

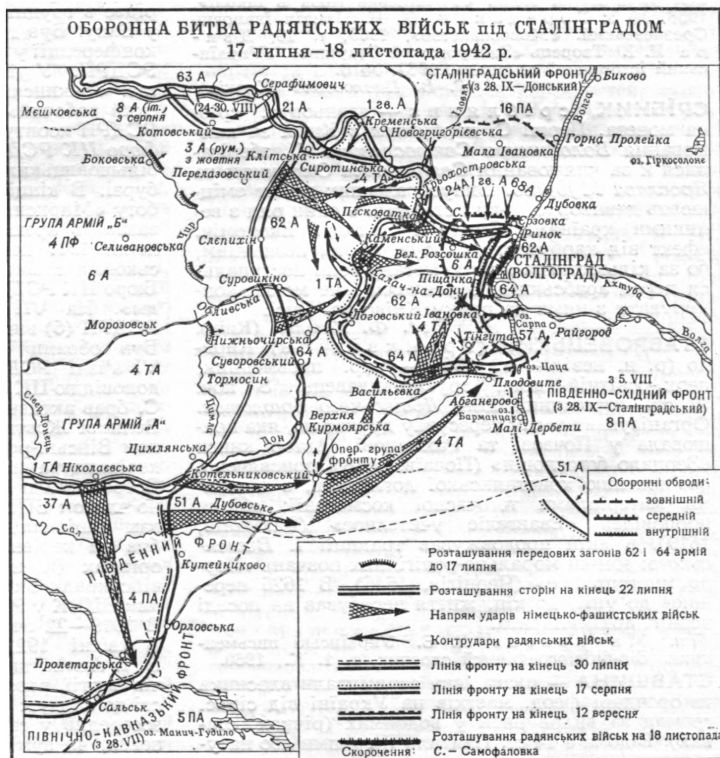
рисуватися цією владою» (Твори, т. 36, с. 538). В додатку до свого «Листа» В. І. Ленін 4.I 1923 писав: «Сталін надто грубий, і цей недолік, цілком терпимий серед нас і в стосунках між нами, комуністами, стає нетерпимим на посаді генсека» (Твори, т. 36, с. 539). В. І. Ленін пропонував замінити С. на посту Ген. секретаря ін. працівником. Сподіваючись, що С. врахує критичні зауваження В. І. Леніна, і беручи до уваги важливу роль С. у боротьбі проти троцькізму, що загострилася після смерті В. І. Леніна, делегації XIII з'їзду партії висловилися за залишення С. на посту Ген. секретаря. В 1924 вийшла робота С. «Про основи лєнінізму», що відіграла значну роль у пропаганді й захисті лєнінізму. С. активно боровся за побудову соціалізму, здійснення індустріалізації країни, колективізації с. г. У процесі соціалістич. будівництва і політ. боротьби С. здобув у партії і народу авторитет і популярність, але з його ім'ям стали неввірно пов'язувати всі перемоги й досягнення країни. В цій обстановці почав поступово складатися культ особи С., який переоцінив свої заслуги і увірував у особисту непогрішність. С. почав відступати від лєнінських принципів колективного керівництва і норм парт. життя, і це призвело до невинного обмеження демократії, порушення соціалістич. законності й необуртованих репресій.

Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 С. брав керівну участь у діяльності партії по зміцненню обороноздатності країни, але допустив прорахонок в оцінці строків можливого нападу фашист. Німеччини на СРСР, і це мало тяжкі наслідки в перші місяці війни. 6.V 1941 С. було призначено головою Раднаркому СРСР, 30.VI — головою Держ. К-ту Оборони, 19.VII — наркомом оборони СРСР, 8.VIII — Верховним Головнокомандуючим Збройними Силами СРСР. У ході війни С. здійснював керівництво рад. військ. силами, займався організацією тлу, мобілізацією і згуртуванням усього народу для розгрому фашист. Німеччини та її союзників. Він був одним з організаторів антигітлерівської коаліції, брав участь у Тегеранській (1943), Кримській (1945) і Потсдамській (1945) конференціях керівників СРСР, США і Великобританії. На VI—XIX з'їздах партії обирався членом ЦК. У 1917—52 — член Політбюро ЦК, з 1952 — Президій ЦК. Член ВЦВК і ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—3-го скликань. С. було присвоєно звання Героя Соціалістич. Праці (1939), Героя Рад. Союзу і Генераліссімуса Рад. Союзу (1945). Нагороджений трьома орденами Леніна, двома орденами «Перемога», трьома орденами Червоного Прапора, орденом Суворова 1-го ступеня та медалями.

XX з'їзд КПРС (1956) засудив культ особи С. і доручив ЦК КПРС «послідовно здійснювати заходи, які забезпечують цілковите подолання чужого марксистові-лєніністмів культу особи, ліквідацію його наслідків у всіх галузях партійної, державної та ідеологічної роботи» (КПСС в резолюціях і рішеннях съездов,

конференцій и пленумов ЦК, ч. 4. М., 1960, с. 208). 30.VI 1956 ЦК КПРС прийняв постанову «Про подолання культу особи і його наслідків». КПРС провела велику роботу по відновленню і розвитку лєнінських норм парт. життя і принципів керівництва парт., держ., ідеологіч. і госп. діяльністю. Тв.: У к р. п е р е к л. — Твори, т. 1—13. К., 1946—51; Питання лєнінізму. К., 1953; Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу. К., 1952. Літ.: Історія Комуністической партії Советского Союза, т. 1—5. М., 1964—70; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; К 90-лєттю со дня рождения И. В. Сталина. «Правда», 1969, 21 грудня. **СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА 1942—43** — одна з найзначніших битв Великої Вітчизн. війни, проведена 17.VII 1942—2.II 1943 військами Сталінгр. (з 28.IX 1942 — Донський), Пд.-Сх. (з 28.IX 1942 — Сталінградський), Пд.-Зх. та Ворон. фронтів проти нім.-фашист. військ між Волгою і Доном на тер. майже в 100 тис. км². Мала два періоди: оборонний (з 17.VII 1942) і наступальний (з 19.XI 1942).

В серед. липня 1942 нім.-фашист. командування, переоцінюючи успіхи своїх військ на Пд., почало наступ на Сталінгр. напрямі, маючи на меті оволодіти Сталінградом (тепер Волгоград) і вийти до Волги. До 12.VII 1942 нім.-фашист. військам вдалося прорватися до вигину р. Дону. Виникла загроза прориву ворога до р. Волги і на Пн. Кавказ. 12.VII 1942 створено Сталінгр. фронт (ком. — Маршал Рад. Союзу С. К. Тимошенко, з 22.VII 1942 — ген.-лейтенант В. М. Гордов). 17.VII 1942 нім.-фашист. командування силами 6-ї і 4-ї танкової нім., 8-ї італ. та 3-ї і 4-ї рум. армій почало наступ на Сталінград. Рад. Верховне Головнокомандування 5.VIII створило з військ лівого крила Сталінгр. фронту Пд.-Сх. фронт (ком. — ген.-полковник А. І. Єременко), 9.VIII

1942 Сталінгр. і Пд.-Сх. фронти об'єднали під командуванням ген.-полковника А. І. Єременка та надіслало своїх представників — заст. Верховного Головнокомандуючого ген. армії Г. К. Жукова, нач. Ген. штабу ген.-полковника О. М. Василевського і нач. артилерії Червоної Армії ген.-полковника артилерії М. М. Воронова для допомоги в керівництві обороною Сталінграда. Протягом місяця рад. війська стримували наступ нім.-фашист. військ на дальніх підступах до Сталінграда. В 2-й пол. серпня нім.-фашист. командування вирішило одночасними ударами, що сходяться в одному напрямі (6-ї армії з 3х і 4-ї танк. армії з Пд.), відрізати рад. війська, які обороняли підступи до міста, й оволодіти ним. У результаті запеклих боїв 6-й нім. армії вдалося форсувати Дон і 23.VIII прорватися до Волги на Пн. від Сталінграда. 12.IX противник вийшов до Сталінграда з 3х і Пд.-3х. З 13.IX почалися вуличні бої в місті. 15.IX до центр. переправи прибули з лівого берега Волги підрозділи 13-ї гвард. стріл. д-зії (командир — генерал-майор О. І. Родимцев), які з ходу вступили в бій і вибили ворога з центру міста. З кін. вересня гол. бої велися у пн. районі міста, де були найбільші пром. підприємства. 28.IX Сталінгр. фронт, осн. сили якого були відрізані противником від міста, перейменовано на Донський фронт (ком. — ген.-лейтенант К. К. Рокоссовський), а Пд.-Сх. фронт, війська якого вели бої за місто, — на Сталінгр. фронт (ком. — ген.-полковник А. І. Єременко). Внаслідок запеклих 4-місячних оборонних боїв рад. війська вимотали і знекровили гол. ударне угруповання ворога, зупинили його наступ і підготували умови для переходу в контрнаступ (карти, с. 204). 19.XI війська Пд.-3х. (ком. — ген.-лейтенант

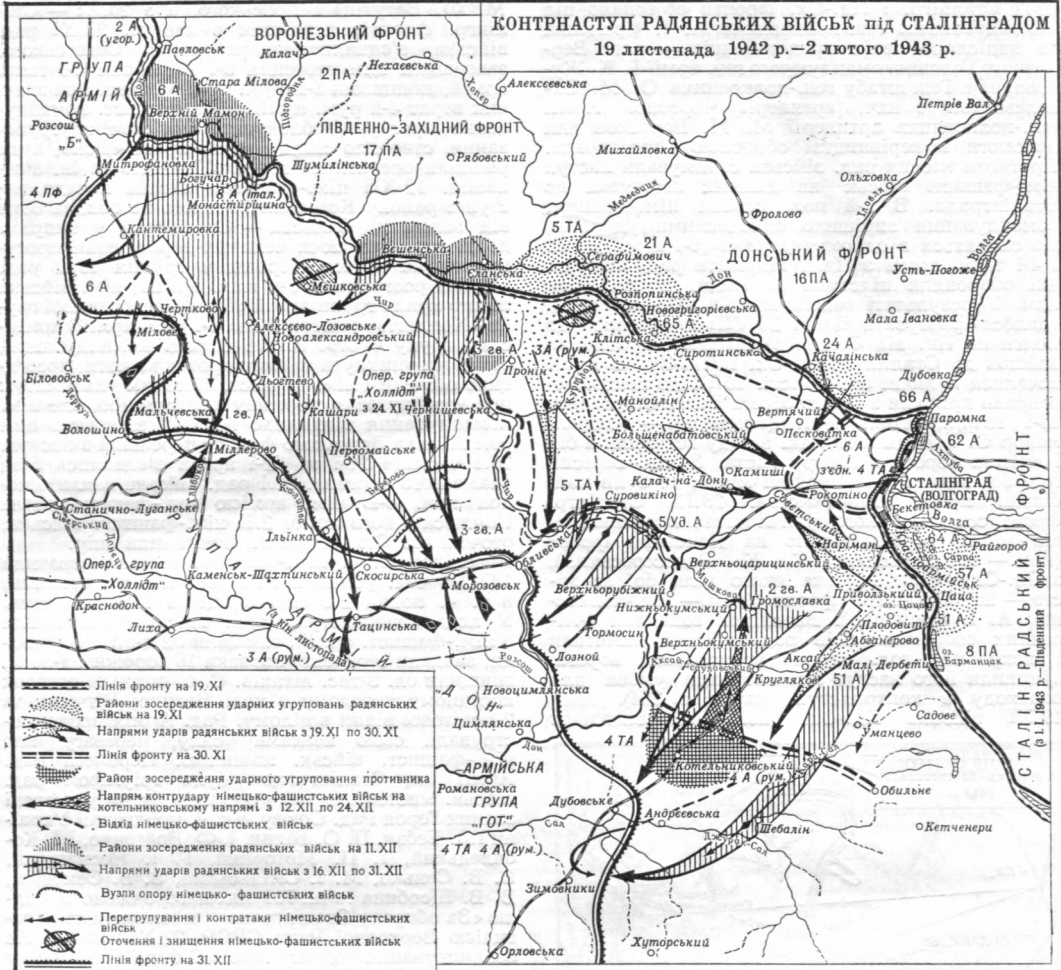
М. Ф. Ватутін) і Донського, а з 20.XI — Сталінгр. фронтів перейшли в наступ. 23.XI рад. війська з'єдналися в районі м. Советського, завершили цим оточення 6-ї і частини 4-ї танк. армій, знищивши 3-ю рум. армію і завдавши значних втрат 4-й рум. армії. Нім.-фашист. командування, прагнучи деблокувати своє оточене угруповання, створило сильну групу армій «Дон», куди увійшли оперативна група «Холлідт» та ін. з'єднання. 12.XII нім.-фашист. війська почали наступ з району Котельницького по обидва боки від залізниці Сальськ — Сталінград у напрямі до Волги. Занаючи великих втрат, вони просулися на 45 км. Протягом грудня 1942 рад. війська розгромили 8-у італ. армію, нім. війська лівого крила групи армій «Дон» і оперативної групи «Холлідт», рештки 3-ї та 4-ї рум. армій, армійську групу «Гот». 8.I 1943 рад. командування, бажаючи уникнути зайвого кровопролиття, пред'явило оточеним нім.-фашист. військам ультиматум про негайну беззастережну капітуляцію, але нім. командування відхилило його. У зв'язку з цим 10.I війська Донського фронту перейшли в наступ. 26.I частини 21-ї та 62-ї армій з'єдналися біля Мамасового кургана. 31.I рад. війська взяли в полон ком. 6-ю нім. армією ген.-фельдмаршала Паулюса і його штаб. 2.II нім.-фашист. війська, оточені під Сталінградом, припинили опір. Внаслідок С. б. нім.-фашист. війська втратили 147 200 чол. убитими і 91 тис. чол. полоненими, в т. ч. понад 2,5 тис. офіцерів і 24 генерали. У ході контрнаступу рад. війська розгромили 5 нім.-фашист. армій, знищили 32 д-зії й 3 бригади, завдали серйозної поразки 16 ворожим д-зіям, знищили бл. 3 тис. літаків. С. б. покладає початок корінному перелому в ході Великої Вітчизн. та 2-ї світової війни в цілому. Рад. Армія продемонструвала свою незламну силу, перевагу над нім.-фашист. військ. машиною. Перемога Рад. Армії під Сталінградом була тріумфом рад. військ. мистецтва. 108 учасників битви удостоєні звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. уродженці України І. І. Бебак, П. О. Білик, І. Ф. Войтенко, І. І. Кобилецький, І. П. Моторний, Г. І. Несмакий, В. В. Сенько, М. І. Смільський, З. В. Семенюк, В. В. Шербина та ін. 707 тис. нагороджено медаллю «За оборону Сталінграда», виготовлено Президією Верховної Ради СРСР 22.XII 1942. На ознаменування подвигу героїв С. б. на Мамасовому кургані 1963—67 було споруджено меморіальний комплекс.

Лит.: История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 2—3, М., 1961; Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история, М., 1970; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—2, К., 1967—68; Великая битва на Волге, М., 1965; Сталинградская эпопея [Воспоминания], М., 1968; Самсонов А. М. Сталинградская битва, М., 1968. С. З. Голиков (Харків).

СТАЛЬ Людмила Миколаївна (парт. псевдонім — Єлена, Марія Іванівна; 14.III 1872—23.IV 1939) — професійна революціонерка. Член Комуністич. партії з 1897. Н. в м. Катеринослав в сім'ї фабриканта. В 1903—04 — організатор робітн. гуртків у Петербурзі. В 1905 — член Одес. к-ту РСДРП, вела парт. роботу в Миколаєві, потім — член Моск. к-ту РСДРП, Петерб. к-ту РСДРП. У 1907 працювала в Катеринослав. парт. орг-ції, брала участь у виданні більшовицької газети «Жизнь солдата». В 1907—17 — в еміграції. В 1917 — редактор Кронштадтської більшовицької газ. «Пролетарское дело», член президії Кронштадтського к-ту партії, Виконкому Кронштадтської Ради робітн. і матроських депутатів. Після Великої Жовтн.

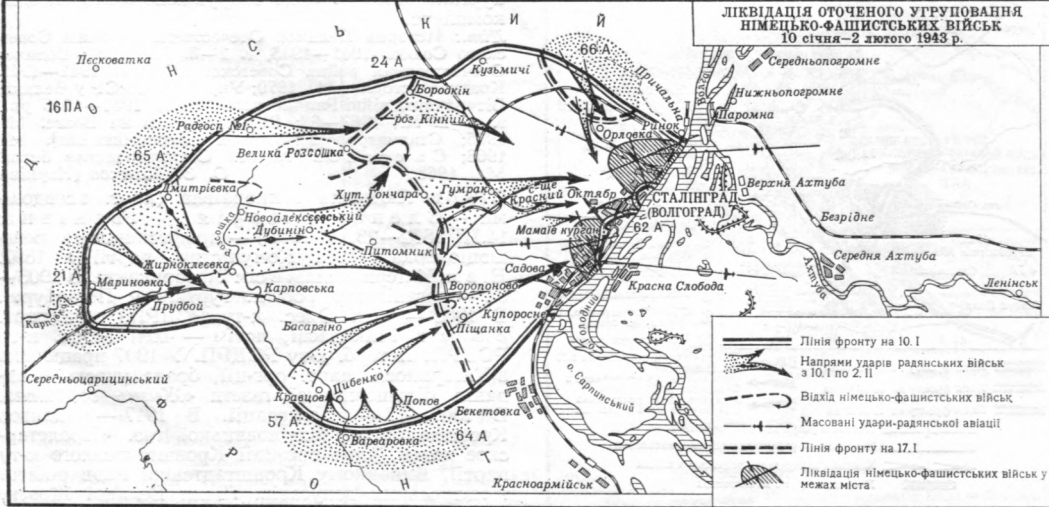

**КОНТРАНАСТУП РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК ПІД СТАЛІНГРАДОМ
19 листопада 1942 р.—2 лютого 1943 р.**

- Лінія фронту на 19. XI
- Райони зосередження ударних угруповань радянських військ на 19. XI
- Напрями ударів радянських військ з 19. XI по 30. XI
- Лінія фронту на 30. XI
- Район зосередження ударного угруповання противника
- Напрям контрудару німецько-фашистських військ на хатиньковський напрям з 12. XII по 24. XII
- Вихід німецько-фашистських військ
- Райони зосередження радянських військ на 11. XII
- Напрями ударів радянських військ з 16. XII по 31. XII
- Вузли опору німецько-фашистських військ
- Переговорування і контратаки німецько-фашистських військ
- Оточення і знищення німецько-фашистських військ
- Лінія фронту на 31. XII

**ЛІКВІДАЦІЯ ОТОЧЕНОГО УГРУПОВАННЯ
НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ВІЙСЬК
10 січня—2 лютого 1943 р.**

- Лінія фронту на 10. I
- Напрями ударів радянських військ з 10. I по 2. II
- Вихід німецько-фашистських військ
- Масовані удари радянської авіації
- Лінія фронту на 17. I
- Ліквідація німецько-фашистських військ у межах міста

соціалістич. революції — на парт., військ.-політ. і рад. роботі, 1921—23 — член Міжнар. жіночого секретаріату Виконкому Комінтерну, з 1928 — на наук. роботі в Музеї Революції СРСР. Нагороджена орденом Леніна.

СТАН — адм.-поліцейська одиниця в *повітках* дореволюц. Росії та на Україні; запроваджена 1837 за умов посилення сел. руху. До кожного С. губернатор призначав станового пристава, якому повністю були підлеглі службові особи з селян — *соцькі* й *десяцькі*. В 1878 у кожному С. запроваджено посаду пом. пристава — *урядника*, а з 1903, з посиленням революц. руху, замість службових осіб з селян — озброєну поліцейську варту. С., як і всі установи *поліції*, ліквідовано 1917.

СТАНИ СУСПІЛЬНІ — в докапіталістич. суспільстві соціально-правові групи людей, що різняться між собою своїм спадковим, юрид. становищем у суспільстві, певними правами та обов'язками. Займають особливе, закріплене правом, релігією або звичаєм, становище в *суспільстві*. Становий поділ характерний для рабовласницького й особливо для феод. суспільства. В основі станового поділу лежав класовий поділ. В. І. Ленін зазначав, «що в рабському і феодальному суспільстві відмінність класів фіксувалась і в с т а н о в о м у поділі населення, супроводилась встановленням окремого юридичного місця в державі для кожного класу. Тому класи рабського і феодального (а також і кріпосного) суспільства були також і окремими станами. Навпаки, в капіталістичному, буржуазному суспільстві юридично всі громадяни рівноправні, становий поділ знищено (принаймні в принципі), і тому класи перестали бути станами» (Твори, т. 6, с. 92—93). С. с. поділялись на «вищі» — привілейовані й «нижчі» — непривілейовані. В Європі у період феодалізму привілейовані С. с. звичайно мали виключне право на володіння землею, звільнялись від податків, тілесних покарань, судились спец. судами. Оскільки одним з гол. обов'язків непривілейованих станів була сплата податків, то вони ще називались податними. Поділ суспільства на привілейовані й непривілейовані стани в основному збігався з поділом на експлуататорів і експлуатованих. Проте з розвитком капіталізму і в середовищі непривілейованих станів виникає значний експлуаторський прошарок (напр., *буржуазія*). На Україні в 17—18 ст. гол. С. с. були *козацтво*, *духівництво*, *шляхта*, *міщани*, *селянство*. Юрид. статус цих станів закріплювався в *Литовських статутах*, *магдебурзькому праві*, гетьманських універсалах та ін. джерелах права. Наприкінці 18 ст. на Правобережжю і Лівобережжю Україну було поширено становий поділ, який існував у Росії. Чітке правове закріплення поділу суспільства на стани в Росії визначили жалувани грамоти дворянству й містам Катерини II (1785). За цими грамотами все населення поділялося на чотири гол. «роди людей»: *дворянство*, *духівництво*, «міських обивателів» (міщан) і «сільських обивателів» (селян); згодом було запроваджено «особисте дворянство», «почесне громадянство» тощо. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції *Декретом про скасування станів і цивільних чинів* від 10 (23).XІ 1917 поділ на С. с. в Рад. країні ліквідовано.

СТАНІСЛАВ АґУСТ ПОНЯТОВСЬКИЙ (Stanisław August Poniatowski; 17.І 1732—12.II 1798) — останній король Польщі [1764—95]. Походив з магнатського роду *Понятовських*. Обраний королем при підтримці рос. імператриці Катерини II і прусського короля Фрідріха II. Проводив політику, що відповідала інтересам рос.

уряду та польс. магнатів. За його правління відбулися поділи Польщі (1772, 1793, 1795) між Австрією, Росією і Пруссією, внаслідок яких Правобережна Україна та Волинь були возз'єднані з Росією, а Галичина перейшла під владу Австрії.

СТАНКЕВІЧ (ім'я, рр. н. і см. невід.) — капітан рос. армії, ватажок гайдамацького загону. Походив з сербських переселенців. Командуючи ротую, С. організував з селян, козаків і рос. солдатів гайдамацький загін (бл. 300 чол.), який діяв біля Жаботина і Сміли. 6 (17).XII 1768 в бою під Жаботином царські карабінери розбили гайдамаків і схопили С. Дальша його доля невідома.

В. М. Кулаковський (Київ).

СТАРИЙ КРИМ — місто Кримської обл. УРСР. На автошляху Сімферополь — Феодосія, 9,1 тис. ж. (1972). Уперше згадується на поч. 1-го тис. н. е. як таврське місто Карія. Наприкінці 1-го тис. відомий під назвою Солхат. З 13 до поч. 15 ст. під найменуванням Сурахт (дещо пізніше — Керим) — резиденція намісника золотоординського хана, один з центрів торгівлі невольниками, захопленими татарами в рус. землях. У 15 ст., після створення *Кримського ханства* і перенесення його столиці в м. Бахчисарай, Солхат втратив своє значення й став називатися Ескі Крим (Старий Крим). В 1783 у складі Криму С. К. приєднано до Росії. Відтоді під назвою Левкополь — повітове місто Таврійської обл. з 1797 — Новоросійської губ., з 1802 — заштатне місто Таврійської губ. В 1902 в С. К. створено підпільну с.-д. орг-цію. Під час революції 1905—07 у місті відбулися страйки робітників. Рад. владу встановлено 2 (15).І 1918. В квітні 1918 окупований австро-нім. загарбниками, в листопаді 1918 — англо-франц. інтервентами. 19.IV 1919 в С. К. відновлено Рад. владу, але в червні 1919 С. К. захопили денікінці. У листопаді 1920 Червона Армія визволила місто від білогвардійців. З 1921 С. К. — у складі Кримської АРСР. У 1931—59 — центр Старокримського р-ну. Під час Великої Вітчизн. війни С. К. 2.XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Проти них вужно боротьбу Старокримський партизан. загін Сх. з'єднання. 13.IV 1944 війська 4-го Укр. фронту визволили С. К. З 1945 С. К. — у складі Кримської обл. РРФСР (з 1954 — УРСР). В місті є сокоекстракційний з-д, з-д стінових матеріалів, молоко- та винзаводи, 2 загальноосв. школи. З архітект. пам'яток збереглася мечеть Узбека (1314). В місті останні роки свого життя жив і похований рос. рад. письменник О. С. Грін.

СТАРИЙ САМБІВ (1850—1919 — С т а р е М і с т о) — місто Львів. обл. УРСР, центр Стarosамбірського р-ну, у верхів'ях Дністра на Пердкарпатті. Залізнич. станція. 4,2 тис. ж. (1970). Засн. у 2-й пол. 11 ст. Вхордив до складу Галицького (з 1199 — Галицько-Волинського) князівства. В 2-й пол. 14 ст. загарбаний шляхет. Польщею. Після заснування Нового Самбора місто почало називати С. С., або Старим Містом. У 1553 С. С. дістав *магдебурзьке право*. Населення міста мужньо боролось проти соціального, нац. й релігійного гніту польс.-шляхет. загарбників. У 1636 населення міста і навколишніх сіл виступило із зброєю в руках проти уніі. Під час визвольної війни укр. народу С. С. 13.X 1648 визволили загопи Б. Хмельницького. З 1772 — місто в складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщини). У квітні 1919 серед солдатів місцевого гарнізону Укр. галицької армії відбулось повстання проти контрреволюц. влади «*Західноукраїнської народної республіки*». В травні 1919 С. С. загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі міста, що їх очо-

лювали комуністи, вели мужню боротьбу проти окупантів, за возз'єднання з Рад. Україною. 27.IX 1939 частини Червоної Армії визволили С. С. З грудня 1939 — райцентр Львів. обл., з 1940 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни його 30.VI 1941 окупували нім.-фашист. війська. В 1942 на тер. району було організовано групу «Народної гвардії», члени якої активно боролися проти окупантів. 7.VIII 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили С. С. В місті є меблева ф-ка, райпромкомбінат, сиробробний з-д тощо. 1 загальноосв. і 1 муз. школа.

СТАРИЦЬКИЙ Михайло Петрович (14.XII 1840—27.IV 1904) — видатний укр. письменник, театральний і культурно-громад. діяч. Н. в с. Клищиняч (тепер Чорнобаївського р-ну Черк. обл.) в поміщицькій сім'ї. В 1864 закінчив Київ. ун-т. У своїх віршах С. виражає почуття любові до поневоленого народу, закликав до боротьби проти соціального й нац. гніту. Як драматург С. зостав на прогресивних традиціях укр., рос. та зарубіжних драматургів. Відіграв велику роль у створенні нац. укр. театру. З 1883 (разом з з М. Л. Кропивницьким) очолював першу укр. профес. групу, 1885—91 — театр. т-во, що виділилося з цієї групи, 1892—96 — дирекцію трупи М. К. Садовського. Автор драм «Не судилось» (1881), «У темряві» (1893), «Ой, не ходи, Грицю...» (1892), «Талан» (1893), істор. п'єс «Богдан Хмельницький» (1887), «Маруся Богуславка» (1897), «Оборона Буші» (1898), в яких реалістично відтворив життя укр. народу, його боротьбу проти польс. шляхти та тур.-тат. завойовників; волевіль, інсценізації творів М. В. Гоголя, Е. Ожешко, І. Крашевського та ін. С. написав багато прозових творів на істор. тему: повісті «Бурелом», «Перші шуліки» — про боротьбу укр. народу проти польс.-шляхет. експансії в кінці 16 — на поч. 17 ст., повість «Облога Буші» й роман-хроніку «Богдан Хмельницький» — про події на Україні, пов'язані з нар.-визвольною війною 1648—54, романи «Руїна» й «Останні орли» («Гайдамаки») — про складні соціальні суперечності на Україні після нар.-визвольної війни та за часів гайдамацького руху, роман «Розбийник Кармалюк» — про боротьбу укр. народу проти кріпацтва. Перекладав твори рос. і зарубіжних авторів. Портрет, с. 209.

Тел.: Драматичні твори, т. 1—3. М., 1907—10; Твори. В 8 т. К., 1963—65; Останні орли. К., 1968; Рос. перекл. — Пьєси. М.—Л., 1958; Стихи. М., 1965. *Лит.:* Франко І. Михайло Старицький. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Садовський М. К. Мої театральні згадки. 1881—1917. К., 1956; Сокирко Л. Г. М. П. Старицький. К., 1960; Комишанченко М. П. Михайло Старицький. К., 1968.

СТАРОБІЛЬСЬК — місто Ворошиловгр. обл. УРСР, центр Старобільського р-ну. На лівому березі р. Айдар (бас. Сівер. Дніпря). Залізнич. ст. 23,1 тис. ж. (1971). В 1686 укр. селяни-переселенці на тер. Острогозького полку заснували слободу Бельську (з 30-х рр. 18 ст. — Стара Біла). Населення її брало участь у *Булавінському повстанні 1707—08*. Біля слободи було розгромлено каральний загін царських військ під командуванням князя Ю. Долгорукого. З 1782 Стара Біла — в складі Біловодського округу Воронежської губ. В 1797 слободу перейменовано на м. Старобільськ, повітовий центр Слобідсько-Української (з 1835 — Харківської) губ. В 1861 і 1872 в повіті відбувалися сел. заворушення (див. *Старобільські заворушення селян 1872*). В 1905—07 в повіті мали місце сел. виступи та заворушення, в С. діяла с.-д. група. Рад. владу встановлено на поч. січня 1918. У квітні 1918 С. окупували

австро-нім. загарбники, проти яких на тер. повіту вели мужню боротьбу партизан. загони під командуванням С. Решетняка, Є. Євдокимова, С. Чуруна, О. Ключка та ін., що згодом об'єдналися в 1-й Старобільський революц. полк (командир С. К. Коваленко). В кінці листопада 1918 місто захопили білокозаки. 27.XII 1918 рад. війська разом з місцевими партизанами визволили С. На поч. червня 1919 місто захопили денікінці. В грудні 1919 місто визволили частини Червоної Армії. В 1923—30 С. — центр Старобільського округу, з 1932 — в складі Донецької обл. З 1938 С. — райцентр Ворошиловгр. (1958—70 — Луганська) обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 12.VII 1942 окупували нім.-фашист. загарбники. На тер. району і в С. діяли підпільні й партизан. групи. 23.I 1943 С. визволили частини Пд.-Зх. фронту. Деякий час до окупації і відразу після визволення у С. тимчасово перебували ЦК КП(б)У і Уряд УРСР. В місті є з-ди: ремонтний, пиварний, маслосиробробний, хлібний, плодоовочевоконсервний, залізобетонних виробів; комбінат хлібопродуктів, міжколгоспна буд. орг-ція, швейна та меблева ф-ки. 8 загальноосв. шкіл, школа-інтернат для глухонімих дітей. С.-г. технікум, медичне і 2 профес.-тех. училища.

СТАРОБІЛЬСЬКІ ЗАВОРУШЕННЯ СЕЛЯН 1872 — заворушення *державних селян* Старобільського пов. Харків. губ., викликані введенням власницьких записів відповідно до указів 18 (30) і 24.XI (6.XII) 1866, які передбачали поширення осн. положень реформи 1861 на держ. селян. За землю, що перебувала в їхньому користуванні, селяни були зобов'язані сплачувати щорічну державну оброчну подат, яку було збільшено на 15%. Селяни Старобільського пов. рішуче відмовилися прийняти власницькі записи та сплачувати оброчні податі, не визнавали влади волосних старшин, чинили опір поліції. В червні 1872 заворушення охопило бл. 10 сіл (понад 3 тис. чол.) Тиманівської, Мосовської, Новоборовської волостей Старобільського пов. На придушення сел. виступів було кинуте ескадрон драгунів. Зокрема, лише в с. Рудні драгуни покарали різкими 9 найактивніших учасників руху. В ін. селах число репресованих селян становило кілька десятків чоловік.

Лит.: Крестьянское движение в России в 1870—1880 гг. Сборник документов. М., 1968; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домопостійного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1970. М. Н. Лещенко (Київ).

СТАРОВІЛЬСЬКИЙ (Starowolski, Starowolskius) Шимон (1588—4.IV 1656) — польс. письменник і історик. Н. в с. Староволі Берестейського пов. (тепер БРСР) в сім'ї дрібного шляхтича. Вчився в Краків. ун-ті. Учасник *Хотинської війни 1620—21*. У працях «Історія Сигізмунда I» (Краків, 1616), «Польща» (Кельн, 1632) відзначав відвагу запорізьких козаків, підкреслював їхні заслуги в боротьбі проти крим. татар і Туреччини. Я. Д. Ісаевич (Львів).

СТАРОДУБСЬКИЙ ПОЛК — адм.-територіальна і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Засн. 1654. Спочатку складався з 10 сотень і був підпорядкований владі ніжинського полковника. В 1663 С. п. виділено з *Ніжинського полку* і безпосередньо підпорядковано гетьманському управлінню. Адм. центром його був Стародуб. С. п. в різні часи мав від 7 до 11 сотень. В С. п. значну частину феод. землеволодіння становили монастирські маєтності. Зокрема, *Києво-Печерській лаврі* належали Бобовицька, Попогірська і Ліщинська вотчинні во-

лості, подаровані їй царським урядом у 80-х рр. 17 ст. За ревізією 1764, С. п. складався з Бакланської, Мглинської, Новгородської, Новоміської, Погарської, 1-ї та 2-ї Почепських, 1-ї та 2-ї Стародубських, Топальської і Шептаківської сотень, в яких було 7050 виборних козаків, 18 107 підпомічників і 147 629 посполитих, різночинців і дворян та ін. Козаки С. п. брали участь у війнах, які вела Рос. д-ва з 60-х рр. 17 ст., та в ряді антифеод. виступів і заворушень селянства проти феодал.-кріпосницького гніту. В зв'язку з скасуванням полкового устрою Лівобережної України С. п. 1781 було ліквідовано, а його територія ввійшла до складу *Новгород-Сіверського намісництва*.

Літ.: Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии, т. 1. Полк Стародубский. К., 1888; Дьяченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959. *О. І. Пущо* (Київ).

СТАРОКІЇВСЬКА ГОРА — одна з найдавніших осн. частин Києва, яка височить над *Подолом*. У літописах це місце називається Горою. Назву «С. г.» утворюють від імені легендарного засновника міста — Кия (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*), який, як вважають, на рубежі 6—7 ст. збудував на ній замок. На С. г. знайдено окремі речі *трипільської культури, бронзового віку, раннього залізного віку, зарубинської культури* і поховання *черняхівської культури*. Виявлено вал і рів городища 8—9 ст., яке поступово переросло в давньорос. місто — столицю Давньої Русі. До того часу належать залишки напівземлянкових жител, поганського жертovníка, Десятинної церкви, князівських палаців, будинків знаті та ремісничих майстерень, поховання тощо. В дослідженні (провадяться з поч. 20 ст.) цих пам'яток брали участь В. В. Хвойко, Д. В. Мілеєв, Б. В. Фармаковський, С. С. Гамченко, Т. М. Мовчанівський, М. К. Каргер та ін. Під час розкопок знайдено багато знарядь праці, предметів побуту і творів мистецтва. С. г. з Десятинною церквою були останнім оплотом киян під час їхньої героїчної оборони від військ *Батия* в грудні 1240. На С. г. виявлено знахідки 16—17 ст., зокрема залишки майстерень і виробів (глиняний посуд, художні кахлі, гутне скло та ін.). В серед. 17 ст. на місці залишків Десятинної церкви 10 ст. кияв. митрополит П. *Могила* збудував невелику церкву.

В 1945 уряд Рад. України оголосив С. г. заповідною територією. На ній містяться *Історичний музей Української РСР*.

Літ.: Закарєвский Н. Описание Киева, т. 1—2. М., 1868; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61 [бібліогр. т. 2, с. 492—547].

Г. М. Шовкоглас (Київ).

СТАРОКОСТЯНТИНІВ — місто Хмельницької обл. УРСР, центр Старокостянтинівського р-ну; при впадінні р. Ікопоти в р. Случ (бас. Прип'яті). Вузол залізнич. і автомобіл. шляхів. 22 тис. ж. (1970). В 16 ст. на місці сучас. С. існувало с. Колищенці. Після побудови замку село було перетворено на місто. В 70-х рр. 16 ст. Колищенці перейменовано на Костянтинів, на поч. 17 ст. — Старокостянтинів. Поблизу міста відбувалися запеклі бої сел.-козацьких загонів К. *Косинського* проти військ князя К. *Острозького* (1593), козаків М. *Кривоуса* — проти військ магната Я. *Вишневецького* (1648), сел.-козацького війська Б. Хмельницького — проти польс. військ (1649, 1651). За *Андрусівським перемир'ям 1667 С.* залишився під владою шляхет. Польщі. В 1793 в складі Правобережної України С. возз'єднано з Росією. Входив до Брацлавського намісництва, з 1797 — повітове місто Волин. губ.

Рад. владу встановлено 10 (23).XII 1917. В лютому 1918 С. захопили австро-нім. війська. Проти них під керівництвом повіт. підпільного к-ту трудящі розгорнули партизан. боротьбу. В грудні 1918 місто захопили війська петлюрівської *Директорії*, яких 24.III 1919 вигнав полк Червоного козацтва під командуванням В. М. *Примакова*. На початку червня 1919 С. знову захопили петлюрівські війська. I.VII частини 44-ї стрілк.-д-зії вигнали їх з міста. 7.VIII 1919 до С. вдерлися петлюрівські війська, в листопаді — денікінці, а наприкінці грудня — війська бурж.-поміщицької Польщі. Проти них у лютому 1920 вибухнуло збройне повстання, підтримане селянами сусідніх сіл. Щоб придушити повстання, польс. командування терміново перекинуло з Любара частину своїх військ. Остаточно С. визволили від білополяків і петлюрівців у листопаді 1920 частини 12-ї армії. З 1923 С. — центр Старокостянтинівського р-ну Шепетівського округу, з 1932 — Вінн. обл., з 1937 — Кам'янець-Подільської (з 1954 — Хмельницька) обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 8.VII 1941 окупували нім.-фашист. війська. В роки тимчас. окупації в районі діяли партизан. загони з'єднання під командуванням С. А. *Олексенка*. 9.III 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили С. від гітлерівців. У місті — цукровий, маслоробний, хлібний, залізобетонних шпал, шкіряний, асфальтовий і цегельний з-ди; фабрика побут. товарів, харч. комбінат, міжколгоспна буд. орг-ція тощо. 10 загальноосв., 1 муз. і 1 художня школи.

Б. В. Гордієнко (Київ).

СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ, СОЛДАТСЬКИХ І СЕЛЯНСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — створена в березні 1917. В першому її складі переважали представники дрібнобурж. партій. Заг. процес *більшовизації Рад* докорінно змінив співвідношення сил у Раді на користь більшовиків. Внаслідок вересневих переворотів більшовицька фракція становила 71% депутатів. Рада активно захищала інтереси трудящих повіту. У вересні вона прийняла рішення про організовану передачу селянам поміщицьких земель і почала його здійснювати, приєдналася до резолюції Петрогр. Ради про перехід всієї влади в країні до рук Рад. На 2-му Всерос. з'їзді Рад делегат Старокостянтинів. Ради відстоював цей більшовицький лозунг. Рада вимагала повалення контрреволюц. *Центральної ради*, вітала створення Укр. Рад. Республіки. Дев'ять представників Старокостянтинів. Ради брали участь у роботі *Першого Всеукраїнського з'їзду Рад*. У грудні 1917 контрреволюц. сили на короткий час захопили місто, але в кінці місяця революц. частини визволили його від збройних сил бурж. націоналістів. До окупації повіту австро-нім. військами (в лютому 1918) Рада здійснила перші соціалістич. перетворення.

Ю. М. Гамрецький (Київ).

СТАРОКОСТЯНТИНІВСЬКО-ПРОСКУРІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1919 — бойові дії *Першої Української радянської дивізії* влітку 1919 проти військ *Директорії* під час громадян. війни 1918—20. Проведена з метою ліквідації угруповання петлюрівських військ, які наприкінці травня — на поч. червня прорвалися з тер. «*Західноукраїнської народної республіки*» на Поділля й захопили Кам'янецький, Новоушицький, Проскурівський, значну частину Старокостянтинівського і Летичівського повітів. Осн. ударною силою рад. військ були Богунська й Таращанська бригади 1-ї Укр. рад. д-зії (нач. М. О. *Шорс*). *Богунці* розгорнули наступ у напрямі Шепетівка — Старокостянтинів і Шепетівка — Красилів, а *та-*

рацанці — в напрямі Дубно — Кременець — Базалія. Перший бій богунців з наступаючими петлюрівцями відбувся на ст. Великі Пузирки. Розгромивши кілька підрозділів противника, богунці зайняли станцію і рушили в напрямі містечка Антонін. Петлюрівське командування зробило спробу зупинити наступ рад. військ. З допомогою тарашанців богунці відбили атаки петлюрівців. Вночі проти 16.VI 3-й Богунський полк визволив м. Старокостянтинів. Після шестиденних запеклих боїв богунці були змушені залишити місто, але 1.VII знову визволили його. 22.VI 1-й Богунський полк оволодів Красиловом, а тарашанці 30.VI визволили Базалію. 6.VII богунці у взаємодії з тарашанцями визволили Проскурів. Частини дивізії в 1-й половині липня очистили від петлюрівців Проскурівський, Летичівський, значну частину Кам'янецького й Новоушицького повітів. С.-П. о. завершилася виходом рад. військ на лінію Гусятин — Смотрич — Нова Ушиця.

1. В. Гарнага (Кам'янець-Подільський).

СТАРОКРАМАТОРСЬКИЙ МАШИНОБУДІВНИЙ ЗАВОД ІМЕНІ СЕРГО ОРДЖОНІКІДЗЕ — підприємство важкого машинобудування у м. Краматорську Донецької обл. Засн. 1896 нім. фірмою «Ф. Діцнер і К. Гампер». До Великої Жовтн. соціалістич. революції випускав устаткування для вугільної пром-сті. В 1901 тут засновано підпільну групу РСДРП. Бойова дружина підприємства брала активну участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Робітники з-ду не раз страйкували, вимагаючи поліпшення свого економіч. становища, виступали з протестом проти сваволі царського уряду. В лютому 1917 на підприємстві утворено ревком, який взяв владу в свої руки на з-ді та в районі. В 1918—20 робітники з-ду брали активну участь у боротьбі проти нім. окупантів і білогвардійців. За роки Рад. влади з-д докорінно реконструйовано на новий тех. основі й значно розширено. Під час Великої Вітчизн. війни устаткування з-ду евакуйовано на Сх. країни; корпуси з-ду зруйнували нім.-фашист. окупанти. В 1943, відразу після визволення міста, почалася відбудова підприємства. Для вуг. і металург. промисловості з-д випускав шахтопідійомні машини, прокатні стани, ковальські молоти і доменне устаткування. За післявоєнні роки з-д технічно переоснащено, споруджено нові потужні цехи. Осн. продукцію його становить металург. устаткування. В 1962 валова продукція підприємства зросла проти 1950 більш як удвічі. На з-ді працює великий колектив передовиків і новаторів вироб., серед них Герой Соціалістич. Праці токар В. А. Барабаш, 5 лауреатів Держ. премії СРСР. Звання колективу комуністич. праці присвоєно 85 цехам, бригадам і конструкторським бюро, звання ударника комуністич. праці — 2793 працівникам (1970). У 1946 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

СТАРОСІЛІВСЬКА СТОЯНКА — печерна палеолітична стоянка, виявлена під скельним навісом у балці на лівому березі р. Чурук-Су, поблизу кол. с. Старосілля (тепер у складі м. Бахчисарая). Досліджували її 1952—56. Знайдено крем'яні гостроконечники, скребла, ножі, «рубильця», двобічнооброблені наковчечники списів тощо, а також кістки мамонта, первісного бика, сайги, велетенського, північного, благородного оленів, носорога, коня, осла та ін. В 1953 на стоянці виявлено кістка дитини сучас. фізич. типу, але з деякими ознаками неандертальця. Датується С. с. пізнім періодом *мустьєрської культури*.

Лит.: Формозов А. А. Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите. М., 1958.

Ю. Г. Колосов (Київ).

СТАРОСТА — 1) В Давній Русі представник найнижчої ланки князівської адміністрації, що наглядав за певними ділянками в г-ві князя. Згадується в «Руській правді». 2) У феод. Польщі представник короля у *воєводстві, старостві* або *повіті*; у феод. Литві — представник великого князя в повіті, що здійснював адм., судові та ін. функції. Інститут С. існував там у 14—18 ст. 3) В Галичині за часів австр. панування (1772—1918) спочатку представник імператора в окрузі, а потім представник уряду в повіті, до компетенції якого належали адм. й поліцейські справи, нагляд за торгівлею та промисловістю тощо. 4) У бурж.-поміщицькій Польщі (1918—39) урядовець, що очолював староство. 5) С. с і л ь с ь к и й — в царській Росії голова *сільської общини* в поселеннях *державних селян*, а після *селянської реформи 1861* — і в селах кол. поміщицьких селян. Обирався *сільським сходом* на три роки, переважно з багатих селян, виконував адм.-поліц. функції. На Україні сілс. С. називали іноді *віттом*. В. С. Кульчицький (Львів).

СТАРОСТВО — 1) Адм.-територіальна і госп. одиниця в держ. володіннях у феод. Польщі, Литовському великому князівстві та на загарбаних ними укр. і білорус. землях. До складу С. входили одне і більше міст та містечок і кілька сіл. С. надавали вищим урядовцям (магнатам, багатій шляхті) за службу. 2) На зх.-укр. землях, що з кін. 18 ст. були під гнітом габсбурзької Австрії, а 1918—39 — бурж.-поміщицької Польщі, — повітове управління, очолюване *старостою*, яке здійснювало адм. владу на тер. повіту.

Я. С. Мельничук (Івано-Франківськ).

СТАРОСТИНСЬКІ МАЄТНОСТІ — у шляхет. Польщі й феод. Литві та на загарбаних ними укр. і білорус. землях 14—18 ст. частина держ. маєтностей, які польс.-шляхет. уряд надавав магнатам і шляхті за службу в тимчасове або довгочасне користування. С. м. були в *староставах* (звідси їхня назва). Прибутки з С. м. шли на користь старост, які жорстоко експлуатували феодално залежних селян. *Люстрації* (описи) С. м. є цінними документами джерелами, що відображають тяжке становище старостинських селян. С. м. були ліквідовані на Лівобережній Україні на поч. нар.-визвольної війни 1648—54, на Правобережній Україні — після її возз'єднання 1793 з Росією, в Сх. Галичині — після загарбання її 1772 Австрією.

Я. С. Мельничук (Івано-Франківськ).

СТАРОСТИНСЬКІ СЕЛЯНИ — категорія феодално залежних селян *старостинських маєтностей* у шляхет. Польщі й феод. Литві та на загарбаних ними землях у 14—18 ст. Відбуваючи феодал. повинності на користь *старост і державців*, С. с. зазнавали жорстокої експлуатації. Створений на початку 16 ст. при королівському уряді референдарський суд для розгляду сел. скарг на панську сваволу і утиски завдяки стаям на боці поневолювачів. С. с. брали активну участь у визвольній боротьбі укр. народу проти польс.-шляхет. загарбників. На Лівобережній Україні С. с. як стан ліквідовано на поч. нар.-визвольної війни 1648—54. В Сх. Галичині С. с. перетворено на поміщицьких і державних селян після її загарбання Австрією 1772, на Правобережній Україні — після її возз'єднання з Росією 1793.

СТАРОСТИН Петро Іванович (1881—3.IV 1918) — учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції й боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1905. Н. у Петербурзі в сім'ї служ-

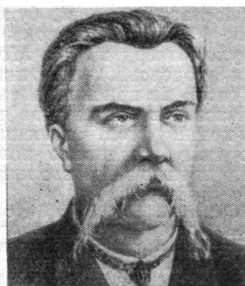
бовця. Учасник революційних подій 1905—07 в Петербурзі і Одесі, один з організаторів перших профес. спілок у Росії і на Україні. В 1908 провів революц. роботу в Києві. Був заарештований і висланий на поселення в Сибір. Після Лютн. революції 1917 — один з організаторів Іркутської Ради робітн. депутатів. З травня 1917 — на парт. роботі в Одесі, був членом Одес. к-ту РСДРП(б), керував більшовицькою фракцією Ради робітн. депутатів. У грудні 1917 обраний до складу ЦВК *Румчероду*. Один з організаторів і керівників *Одеського січневого збройного повстання 1918*. Після встановлення Рад. влади в Одесі — комісар праці, згодом — голова крайового Раднаркому. Був членом ЦВК 1-го і 2-го скликань. По-зрадницькому вбитий анархістами.
П. І. Гарчев (Харків).

СТАРЧЕНКО Василь Федорович (20.III 1904—17.VII 1948) — радянський держ. і громад. діяч, чл.-кор. АН УРСР (з 1945). Член Комуністич. партії з 1928. Н. в с. Темрюку (тепер с. Старченкове Володарського р-ну Донец. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1929 закінчив Київ. с.-г. ін-т. У 1934—38 — директор і наук. керівник Миронівської дослідно-селекційної станції, 1938 — голова виконкому Київ. обласної Ради депутатів трудящих, з грудня 1938 — заст. Голови Раднаркому УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 брав участь в організації партизан. руху на тер. України, що її окупували нім.-фашист. загарбники, був членом підпільного ЦК КП(б)У. З 1946 — заст. Голови Радя Міністрів УРСР. На XVIII з'їзді ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК ВКП(б), на XIV з'їзді КП(б)У — кандидатом у члени ЦК, на XV з'їзді КП(б)У — членом ЦК КП(б) України. Депутат Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 1—2-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

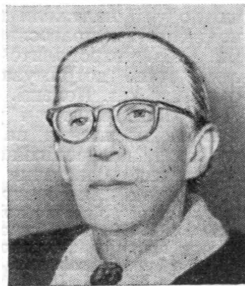
СТАРША МОГИЛА — курган поч. 6 ст. до н. е. в межах могильника в урочищі Стайчин Верх біля с. Оксютинців Роменського р-ну Сум. обл. Висота 21 м. Досліджував його 1888—89 Д. Я. Самоквасов. Під насіпом була зрубна дерев'яна домовина з похованням скіфського вождя. Тут знайдено велику кількість предметів озброєння (меч, кинджал, списи, бойові сокири, сагайдак із стрілами, залізний панцир тощо), частини від 16 кіньських вуздих, художньо оформлених у ранньоскіфському зрівнюому стилі, предмети культового призначення — два бронзові жертвні ножі, бронзові навершки та голівками біків.
Лит.: Самоквасов Д. Я. Описание археологических раскопок и собрания древностей. М., 1908; Іллінська В. А. Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії. «Археологія», 1951, т. 5.

В. А. Іллінська (Київ).
СТАРШІНА КОЗАЦЬКА — див. *Козацька старшина*.

СТАСОВА Олена Дмитрівна (парт. псевд. — Абсолют, Варвара Іванівна, Дельта; 15.X 1873—31.XII 1966) — діячка рос. і міжнар. революц. руху, Герой Соціалістич. Праці (1960). Член КПРС з 1898. Н. в Петербурзі в сім'ї юриста. Вела парт. роботу в Петербурзі, Києві, Мінську, Орлі, Москві, Смоленську, Вільносі, була агентом ленінської газ. «*Искра*», секретарем Петерб. к-ту РСДРП і Пн. бюро ЦК РСДРП. У 1907—12 — на парт. роботі в Тбілісі. На VI (Празькій) Всеросійській конференції РСДРП (1912) С. обрано кандидатом у члени ЦК РСДРП і в Рос. бюро ЦК. Не раз зазнавала арештів, 1913—16 перебувала на поселенні в Сибіру. З лютого 1917 до березня 1920 — секретар ЦК партії. В 1921—26 працювала в апараті Ко-

М. П. Старицький.

О. Д. Стасова

мінтерну, 1927—38 — голова ЦК МОДР і заст. голови Виконкому МОДР. У 1938—46 — редактор журн. «Інтернаціональна література». На VI з'їзді РСДРП(б) обиралася кандидатом у члени ЦК, на VII, VIII з'їздах партії — членом ЦК. На XVI з'їзді ВКП(б) була обрана членом ЦКК. Нагороджена п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Воспоминания. М., 1969; Укр. перекл. — Учитель і друг. К., 1960.

Лит.: Левидова С. М., Салита Е. Г. Елена Дмитриевна Стасова. Л., 1969 [бібліогр. с. 333—335].

СТАСЮК Іван Дмитрович (27.IX 1896—21.I 1945) — активний учасник революц. руху на Пн. Буковині. Член Комуністич. партії Буковини з 1923. Н. в с. Дорошівках (тепер Заставнівського р-ну Чернів. обл.) у селянській сім'ї. Учасник *Буковинського народного віча 1918*, яке висловило прагнення возз'єднати Пн. Буковину з Рад. Україною. В 1922 вступив до Чернівецького ун-ту, де продовжував вести революц. роботу. Брав активну участь у роботі легального робітн. т-ва «Воля», з літа 1924 — член його правління, з листопада 1925 — редактор друкованого органу — газ. «Боротьба», з грудня 1928 — газ. «Земля і воля». Весною 1926 обраний членом крайового (обласного) к-ту Буковинської орг-ції Компартії Румунії. В 1929 був одним із засновників масової орг-ції трудящих Пн. Буковини «*Визволення*», редагував її друкований орган газ. «Борець». За революц. діяльність був заарештований і ув'язнений рум. окупаційною владою. З 1940, після возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною, — на рад. і пед. роботі на Буковині і Полтавщині. Ім'ям С. названо вулицю в м. Чернівцях і колгосп у с. Дорошівках.

А. Д. Ярошенко (Київ).
«СТАТТІ ДЛЯ ЗАСПОКОЄННЯ РУСЬКОГО НАРОДУ» — державно-політичний акт, що його схвалив 1632 польс. король *Владислав IV* і затвердив польс. коронаційний сейм у січні 1633, про часткове відновлення прав православної церкви на Україні, скасованих *Брестською церковною унією 1596*. Осн. причиною, яка змусила польс.-шляхет. уряд піти на поступки, була боротьба укр. нар. мас проти феод.-кріпосницького і нац.-релігійного гніту та їхнє прагнення до возз'єднання з Рос. л-вою. Цим актом Владислав IV прагнув повернути на свій бік православних, насамперед укр. шляхту, верхівку козацтва і православне духівництво. За «Статтями» православне населення дістало право вільно відправляти релігійні обряди, будувати церкви, засновувати братства, школи й друкарні, займати міські посади, мати церк. ієрархію на чолі з митрополитом. Усі церкви, монастирі, маєтки і єпископства,

що до унії належали православній церкві, було поділено між православною і уніатською церквами. Київ. митрополитом було затверджено П. Могилю, який дотримувався угодовської політики щодо шляхет. Польщі. «Статті» не припинили настану католицизму і уніатства на православ'я. Дальше посилення на Україні феод.-кріпосницького і нац.-релігійного гніту викликало нові сел.-козац. повстання і, зрештою, *визвольну війну українського народу 1648—54.*

Літ.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуслицький К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941.

К. Г. Гуслицький (Київ).

СТАТУТ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА, Устав Володимира Мономаха — закони київ. великого князя *Володимира Мономаха*, вміщені в розширеній редакції «Руської правди». Прийняли Статут представники вищої феод. знаті у селі Берестові під Києвом після того, як Мономах став князем. Складався з 69 статей, що містять норми кримінального, цивільного і судового права. Статут, що з'явився після *Київського повстання 1113*, робив деякі поступки міським низам. Так, за статутом визначалися джерела холопства (див. *Холопи*) і лещо обмежувалася влада пана над *закупом*: панові не дозволялося бити закупа без вини; закуп не відповідав за прожуху не з його вини майна пана. Але у всіх випадках провини закупа визначав сам пан. Статут обмежував лихварські проценти до 25% річних, забороняв перетворювати на раба неспроможного купця-боржника, якщо його неспроможність сталася в результаті нещасного випадку, тощо.

Видання: Правда Русская, т. 1—2. М.—Л., 1940—47.

В. Й. Довженко (Київ).

СТАТУТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ — осн. закон внутр. життя партії, що визначає форми орг. побудови КПРС, норми і принципи парт. керівництва, методи практичної діяльності партійних орг-цій та керівних органів партії на основі орг. принципів будівництва Комуністич. партії, рсробороненх В. І. Ленінінм. Статут КПРС тісно пов'язаний з *Програмою Комуністичної партії Радянського Союзу*. Його зміст і характер зумовлюються програмними цілями партії. Статут є, за висловом В. І. Леніна, «спільне рішення відносно форм і норм партійної організації» (Твори, т. 8, с. 41). В Статуті дано визначення КПРС, сисло охарактеризовано пройденій нею істор. шлях, сформульовано її осн. завдання. В ньому записано, хто може бути членом партії, які права її обов'язки комуністів, як здійснюється *демократія внутріпартійна*, визначено осн. норми, що регулюють життя партії та її взаємовідносини з держ. і громад. орг-ціями, чітко окреслено функції та завдання парт. орг-цій, їхніх керівних органів. Статутом КПРС повсякденно керуються всі парт. орг-ції, кожний комуніст. Неухильне додержання Програми і Статуту забезпечує ідейну й орг. єдність партії, її монолітність.

В орг. питаннях КПРС стоїть на ґрунті творчого *марксизму-ленінізму*. Тому Статут не є зібраним догм, якими раз і назавжди визначено непорушні форми і методи парт. роботи. Поява й утвердження нових форм і методів роботи, зумовлених конкретною істор. обстановкою і політ. завданнями партії, становить суть творчого характеру парт. будівництва і знаходить своє відображення у змінах, що вносяться в Статут. Перший Статут партії прийнято на *Другому з'їзді РСДРП* (1903), на якому було створено більшовицьку партію—*партію нового типу*. В ле-

нінському проекті Статуту втілено орг. марксистські принципи пролет. партії — бойової, ревлюц., централізованої, дисциплінованої, інтернаціональної за складом та ідеологією, докорінно відмінної від реформістських партій *Інтернаціоналу 2-го*. Вспереч В. І. Леніну, який вимагав вважати членом партії тільки тих, хто визнає її програму і підтримує партію як матеріальними засобами, так і обов'язково особистою участю в одній з парт. орг-цій, опортуністи (Мартов, Троцький та ін.) запропонували таке формулювання 1-го параграфу Статуту, яке дозволяло кожному самозачисляти себе в партію, не входячи в жодну її орг-цію і не підкоряючись парт. рішенням. Незначною більшістю опортуністи нав'язали з'їздові формулювання 1-го параграфу в редакції Мартова. *Третій з'їзд РСДРП* (1905) затвердив ленінське формулювання. Зміни до Статуту вносилися на IV (1906), V (1907) з'їздах РСДРП, на VI (Празькій) Всерос. конференції РСДРП (1912), на VI з'їзді РСДРП(б) (1917). Усі зміни було підпорядковано вимогам Програми, яку затвердив II з'їзд РСДРП. Вони забезпечували зміцнення нелегальної марксистської партії, розширення її зв'язків з трудящими масами, завоювання диктатури пролетаріату. Саме в той період партія ствердила ленінські принципи членства в партії, розробила ідею *демократичного централізму* — керівного принципу орг. будови партії, який дєжить тепер в основі не тільки Статуту КПРС, але й Статуту кожної комуністич. партії світу. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції перед ленінською партією постали нові істор. завдання, визначені другою Програмою партії (1919). Генеральною лінією партії стала побудова соціалізму. Відповідно до цього партія, керована В. І. Ленінінм, виробила нову систему своєї орг-ції як партія правляча. Вона ідейно й організаційно зміцнила свої лави, запроваджуючи систему заходів по регулюванню свого складу, підвищила вимоги до комуністів, розгорнула внутріпарт. демократію, забезпечила колективність керівництва, дала відсіч розкольніцьким діям різних антипарт. елементів. Після Великого Жовтня зміни в Статуті партії вносилися на VIII (1919), XII (1922) всерос. парт. конференціях, на XIV (1925), XVII (1934), XVIII (1939), XIX (1952), XX (1956) з'їздах партії. Істотні зміни в Статуті завжди були зумовлені крутими поворотами в політ. житті країни, необхідністю дальшого піднесення керівної ролі партії.

Нині діючий Статут КПРС затверджено *Двадцять другим з'їздом КПРС* (1961). Статут передбачає форми організації та методи діяльності партії, які найкраще відповідають досягненню цілей і виконанню завдань, накреслених третьою Програмою партії (1961). В новому Статуті відображено гол. закономірність розвитку партії на сучас. етапі — зростання її ролі як керівної сили рад. суспільства. КПРС, партія робітн. класу, нині стала партією всього народу. Часткові зміни і доповнення, внесені в Статут КПРС *Двадцять третім з'їздом КПРС* та *Двадцять четвертим з'їздом КПРС* (див. Додаток у цьому ж томі), мають на меті ще вище піднести звання комуніста, розширити внутріпарт. демократію, забезпечити дальше піднесення ініціативи й активності парт. орг-ції. Вони зумовлені завданнями КПРС по керівництву комуністич. будівництвом у сучас. умовах.

Статут КПРС є важливим засобом неухильного додержання ленінського принципу колективності керівництва, посилення ідейного виховання комуністів, кадрів партії та д-ви в душі лєнінізму, дальшого розгортання внутріпарт. демократії,

критики і самокритики. Партія вимагає від кожного свого члена неухильно керуватись Програмою і Статутом. Це — найважливіша умова дальшого зміцнення єдності дій усіх комуністів, а відтак і дальшого підвищення керівної ролі КППС у будівництві комунізму.

Лит.: Ленін В. І. Про партійне будівництво. К., 1957; КПСС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій і пленумов ЦК, т. 1—8. М., 1970—72; Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971. В. І. Белоусов (Київ).

«СТАТУТ ЛЬВІВСЬКИХ ВІРМЕН» (1519) — пам'ятка феод. права емігрантів-вірмен, що жили у Львові, Луцьку, Снятині, Станіславі, Тернополі та ін. укр. містах, загарбаних шляхець. Польщею. Декретами 1344 і 1356 польс. король *Казимир III* надав емігрантам судове самоврядування, яким вони користувалися до 1784. Місцеві вірм. суди протягом цього часу керувалися спочатку своїм традиційним старовірм. правом, тобто *Гоша Мхітара судебником*, а потім укладеним на основі цього судебника «С. л. в.», що його прийняв пострькувський валійний сейм 5.III 1519 і затвердив польс. король Сигізмунд I. «С. л. в.» захищав інтереси верхівки вірм. купців і ремісників. У 2-й пол. 16 ст. до «С. л. в.» було додано складений у Львові «Порядок судів і справ вірменського права», що регулював питання суд. розгляду.

В. С. Кульчицький (Львів).

СТАХАНОВ Олексій Григорович [н. 3.I 1906 (21.XII 1905 с. ст.)] — шахтар Донбасу, ініціатор масового руху новаторів виробн. в період другої п'ятирічки (див. *Стахановський рух*), Герой Соціалістич. Праці (1970). Член КППС з 1936. Н. в с. Луговій (тепер Орл. обл.) в селянській сім'ї. З 1927 працював на шахті «Центральна-Ірміне» в м. Кадіївці (тепер Ворошиловгр. обл.) гальмівником, коногоном, кріпильником, відгрібальником, з 1933 — вибійником. Вночі проти 31.VIII 1935 встановив рекорд видобутку вугілля відійним молотком. За 6-годинну зміну наробув 102 т вугілля, виконавши понад 14 норм. Рекорду було досягнуто завдяки максимальному використанню техніки й поділові праці (кріплення лави виконував не сам вибійник, а кріпильники). 19.IX 1935 С. встановив новий рекорд, видобувши 227 т вугілля. В 1936—41 С. вчився в Пром. академії, 1941—42 працював нач. шахти в м. Караганді, 1943—57 — в М-ві вуг. пром-сті СРСР, з 1957 — заст. керуючого трестом «Чистяковантрацит», з 1959 — пом. гол. інженера шахтоуправління № 2-43 комбінату «Горезантрацит» (Донец. обл.). Автор книг «Оповідання про моє життя» (К., 1938), «Відродимо рідний Донбас» (М., 1944). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 212.

СТАХАНОВСЬКИЙ РУХ — масовий рух новаторів і передових соціалістів. виробн. (робітників, колгоспників, інженерно-тех. працівників) за підвищення продуктивності праці шляхом кращого використання техніки і вдосконалення організації виробн.; одна з форм *соціалістичного змагання*, що виникла в період другої п'ятирічки 1933—37. С. р. зародився в Донбасі (УРСР) на шахті «Центральна-Ірміне» (м. Кадіївка, тепер Ворошиловгр. обл.), був названий за ім'ям його зачинателя О. Г. *Стаханова*, який вночі проти 31.VIII 1935 виконав за зміну понад 14 змінних норм і встановив світовий рекорд вуглевидобутку відійним молотком. Цей успіх повторили і перевершили парторг дільниці цієї шахти М. Д. Дюканов, шахтарі Д. М. Концедалов, М. О. Ізотов та ін. робітники.

Незабаром почин донецьких шахтарів підхопили

робітники всіх галузей пром-сті, транспорту й працівники с. г. Рад. країни. Зачинателями руху в різних галузях виробн. були П. Ф. *Кривонос* — на транспорті, О. Х. Бусігін — у автомобілебудуванні, Є. В. і М. І. *Виноградови* — в текстильній, М. С. *Сметанін* — у взуттєвій, В. С. *Мушинський* — в лісовій пром-сті та ін. Ініціаторами руху новаторів у с. г. були укр. колгоспники М. С. *Демченко*, М. В. *Гуцатенко*, трактористка П. М. *Ангеліна*, кубанський комбайнер К. О. *Борін*, які 1935—36 стали зачинателями змагання за одержання 500 ц/га цукрових буряків (див. *П'ятисотенниця*) та перевиконання норм виробітку на тракторах і комбайнах.

Велике значення для узагальнення досвіду, перспектив дальшого поширення руху новаторів мала 1-а Всесоюзна нарада стахановців, яка проходила 14—17.XI 1935 в Москві. Розвиткові руху новаторів сприяв Грудневий пленум ЦК ВКП(б) 1935, який обговорив питання про стан пром-сті й транспорту в зв'язку з С. р. Партія спрямувала С. р. по шляху переходу від окремих рекордів до колективної високопродуктивної праці. Керуючись настановами партії, парт. орг-ції розгорнули роботу щодо поліпшення керівництва С. р. Виникнення масового руху новаторів виробн. було результатом вступу Рад. Союзу в епоху соціалізму, в епоху корінних змін у соціально-економіч. житті країни. В С. р. знайшли свій вияв комуністич. ставлення до праці, продовження традицій перших *комуністичних суботників і ударництва*. С. р. відіграв велику роль у зміцненні економіч. могутності СРСР в передвоєнні роки, а також під час Великої Вітчизн. війни. Після війни завдяки дальшому зростанню матеріально-тех. бази нар. г-ва, підвищення культ.-тех. рівня трудящих виникли нові форми соціалістич. змагання. Однею з них став *рух колективів і ударників комуністичної праці*.

О. М. Шуман (Нижів).

СТАЦІЯ — 1) *Натуральна повинність* у Польщі, Литві та на загарбаних ними укр., білорус. і рос. землях у 14—1-й пол. 16 ст., що її стягували з феодално залежних селян борошном, м'ясом та ін. продуктами на утримання королівського і великокнязівського двору та держ. урядовців. 2) *Натуральна повинність* у 2-й пол. 16—1-й пол. 17 ст., що її стягували з держ. селян та міщан у Польщі, Литві та на загарбаних ними укр. і білорус. землях для утримання королівських військ. У 2-й пол. 17 ст. було замінено грошовим податком — *гіберною*, яка існувала до втрати Польщею державності (1795).

Я. С. Мельничук (Івано-Франківськ).

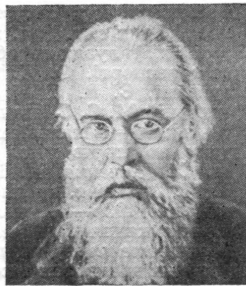
СТАШЕВСЬКИЙ Дмитро Миколайович (2.VIII 1924—4.V 1969) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966). Член КППС з 1952. Н. в Києві в сім'ї службовця. В 1949 закінчив факультет міжнар. відносин Київ. ун-ту. З 1953 — наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Досліджував питання заг. історії та історії міжнар. відносин. Брав участь у написанні колективної монографії «Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму. 1933—1945» (К., 1970).

Тв.: Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917—1924). К., 1957; Експансія США в Європі під виглядом «допомоги» (1919—1923). К., 1960; Прогресивні сили США в боротьбі за признание Советського господарства. 1917—1933. К., 1969; За кулісами дипломатичної блокади. Боротьба Ленінської дипломатії за нормалізацію відносин з капіталістичними країнами (1917—1924). К., 1969.

СТАШКОВ Микола Іванович (2.IV 1907 — кінець січня 1943) — один з організаторів підпільної й партизан. боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1945).

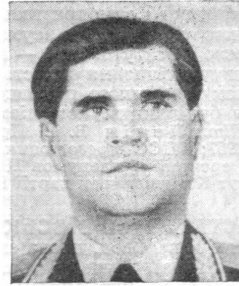
О. Г. Стаханов.

В. А. Стеклов.

М. П. Стельмах.

І. Н. Степаненко.

Член Комуністич. партії з 1931. Н. в Одесі в роки сім'ї. В роки громадян. війни воював у лавах 51-ї д-зії, брав участь у боях під Каховкою і Перекопом. З 1927 працював слюсарем у Дніпропетровську на з-ді «Спартак». З 1933 — пом. начальника політвідділу МТС по комсомолу тодішнього Коларовського р-ну Дніпроп. обл., секретар парткому в Новомосковському й тодішньому Ротфронтівському р-нах. З 1935 — студент Ін-ту стали в Дніпропетровську, згодом — на парт. роботі. В 1938—41 — заст. командира 14-го окремого стрілк. батальйону Далекосхідної армії. В квітні 1941 був демобілізований за станом здоров'я (хворів на туберкульоз) і повернувся до Дніпропетровська. На поч. Великої Вітчизн. війни працював інструктором обкому і зав. сектором відділу кадрів обкому партії. З серпня 1941 — секретар Дніпроп. підпільного обкому партії. Був виказаний зрадником і 28.VII 1942 заарештований гестапо. Після жорстоких катувань його розстріляли.

СТЕБЛІН-КАМЕНСЬКИЙ Ростислав Андрійович [16.VII 1857—29.VII (за ін. даними 8.VIII) 1894] — революц. народник. Н. в Орлі в дворянській сім'ї. В 1869 вступив до Полт. гімназії. Один з організаторів народницького гуртка «Унія» в Полтаві. В 1877 вступив до Харків. ветеринарного ін-ту, продовжував революц. діяльність у місцевих народницьких гуртках. Брав участь у пропаганді серед селян Золотоніського пов. Полт. губ., 1878 — в організації вбивства провокатора в Ростові-на-Дону. На поч. 1879 приїхав до Києва, де 23.II був заарештований. Під час арешту вчинив збройний опір. Київ. військ.-окружний суд засудив його до 10 років каторги. Каторгу відбував на Карі, з 1885 — на поселенні в Якутській обл. Покінчив життя самогубством в Іркутську.

СТЕКЛОВ Володимир Андрійович (9.I 1864—30.V 1926) — рад. математик і механік, академік (з 1912), академік АН УРСР (з 1925), доктор математики (з 1902), професор (з 1896). Н. в Нижньому Новгороді в сім'ї священника. В 1887 закінчив Харків. ун-т. У 1889—1906 працював у цьому ун-ті й одночасно в Харків. технологічному ін-ті (1893—1905). В 1902—06 очолював Харків. матем. т-во. В 1906—19 — професор Петерб. (Петрогр.) ун-ту. В 1919—26 — віце-президент АН СРСР. Організував (1921) і очолював Фіз.-матем. ін-т АН СРСР. На базі цього ін-ту 1934 було створено два ін-ти, одному з яких — Математичному ін-ту АН СРСР — присвоєно ім'я В. А. Стеклова. Праці С. стосуються матем. аналізу, матем. фізики, теорії пружності, гідромеханіки.

Лит.: Смирнов В. И. Владимир Андреевич Стеклов. 1864—1926. В кн.: Люди русской науки, т. 1. М., 1961; Стеклов Володимир Андрійович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967; Игнациус Г. И. Владимир Андреевич Стеклов. М., 1967 [бібліогр. с. 201—207].

СТЕЛЬМАХ Григорій Юхимович (27.XI 1903) — укр. рад. етнограф, доктор істор. наук (з 1969). Н. в с. Війтівці (тепер с. Поділля Баршівського р-ну Київ. обл.). У 1926 закінчив Київ. ін-т народної освіти. В 1932—34 — старший науковий співробітник Н.-д. інституту історії культури Наркомосвіти УРСР (Харків); 1935—41 працював у музеях Москви. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1946 — старший наук. співробітник Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Досліджує гол. чин. нар. матеріальну культуру (поселення, садибу, житло, одяг), питання історії укр. рад. етнографії, етнограф. районування України тощо. Нагороджений орденом Червоної Зірки.

Тв.: Історичний розвиток сільських поселень на Україні. К., 1964.

СТЕЛЬМАХ Михайло Панасович (н. 24.V 1912) — укр. радянський письменник, Герой Соціалістичної Праці (1972). Н. в с. Дяківцях (тепер Літинського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1933 закінчив Вінн. пед. ін-т. Учителював. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1945—53 — співробітник Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР. Друкуватися почав 1936. Автор кількох поетичних збірок. Цикл романів «Велика рідня» (К., 1951), «Кров людська — не водиця» (К., 1957), «Хліб і сіль» (К., 1959), «Правда і кривда (Марко Безсмертний)» (К., 1961), «Дума про тебе» (К., 1969) становить епопею життя укр. селянства поч. 20 ст. і після Великого Жовтня. С. належать також повісті, п'єси, кіносценарії, книжки для дітей. Твори С. перекладено багатьма мовами народів світу. Депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань. Держ. премія СРСР, 1951. Ленінська премія, 1961. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Твори. В 5 т. К., 1962—63; Рос. перекл. — Кров людская — не водица. — Большая родня. В 2 т. М., 1961; Хлеб и соль. М., 1961.

Лит.: Про Михайла Стельмаха. Літературно-критичні статті. К., 1962 [бібліогр. с. 266—268]; Бу р л я й Ю. Михайло Стельмах. К., 1962; С е м е н ч у к І. Художня майстерність Михайла Стельмаха. К., 1968 [бібліогр. с. 170—171]; Б е л я е в а Л. В. Михайло Стельмах (Матеріали до бібліографії). «Радянське літературознавство», 1962, № 3.

СТЕМПКОВСЬКИЙ Іван Олексійович (1789—18.XII 1832) — вітчизн. археолог, дослідник Пн. Причорномор'я. Н. в с. Рязановці (тепер Сарат. обл.) в сім'ї небагатого поміщика. Учасник похо-

дів 1814—15 рос. армії в Зх. Європу. До 1819 перебував у Парижі, де вивчав історію та археологію античності, був обраний чл.-кор. Паризької академії написів і словесності. В 1828, обійнявши посаду керченського градоначальника, С. почав археол. дослідження давньогрец. міст у Криму. Його описи й плани залишків боспорських міст на Керченському п-ві зберігають наук. цінність і тепер. Під керівництвом С. розкопано ряд скіфських курганів, у тому числі курган *Куль-Оба*. За ініціативою С. було засновано Одеський археологічний (1825) і Керченський історико-археологічний (1826) музеї. Автор праць з історії, археології та істор. географії Пн. Причорномор'я.

М. Т. Степаніщев.

Н. Г. Степанян.

Я. С. Степовий.

Тв.: Исследования о местонахождении древних греческих поселений на берегах Понта Эвксинского... СПб., 1826. *І. Г. Шовкоглас* (Київ).

СТЕПАНЕНКО Іван Никифорович (н. 13.IV 1920) — рад. військ. льотчик, ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1942. Н. у с. Нехайках (тепер Драбівського р-ну Черк. обл.) в селянській сім'ї. З 1938 працював на Дніпродержжінському вагоноремонтному з-ді чорноробом і слюсарем, одночасно навчаючись в аероклубі. В Рад. Армії з 1940. В 1941 закінчив Качинську школу винищувальної авіації. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як пілот, командир ланки, заст. командира і командир ескадрильї 4-го винищувального авіаполку брав участь у боях на Пд., Брянському, Сталінгр., Пн.-Кавказькому, 2-му Прибалтійському, Ленінгр. фронтах. Особисто здійснив 395 бойових вильотів, збив 32 фашист. літаки. Після війни командував авіаполком, авіадивізією. В 1949 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1957 — Академію Ген. штабу. Перебуває на командних посадах у Рад. Армії.

М. Р. Кошкін (Москва).

СТЕПАНІЩЕВ Михайло Тихонович (12.XII 1917—8.IX 1946) — рад. військ. льотчик, гвардії підполковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член Комуністич. партії з 1944. Н. у с. Колесовому (тепер Задонського р-ну Лип. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1937. В 1938 закінчив Ворошиловгр. військ. школу пілотів. Під час Великої Вітчизн. війни як пілот, командир ланки, штурман 76-го гвард. штурмового авіаполку, заст. командира авіаполку брав участь у боях на Пд., 1-му й 4-му Укр. та 3-му Білорус. фронтах. Відзначився під Москвою, Сталінградом, на Правобережній Україні, в районі Мелітополя, в Криму, Білорусії, Литві, в районі Кенігсберга (тепер м. Калінінград) і Берліна. Особисто здійснив 222 бойові вильоти.

СТЕПАНИАН Нельсон Георгійович (28.III 1913—14.XII 1944) — рад. військ. льотчик, підполковник, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1945). Член Комуністич. партії з 1932. Н. в м. Шуші (тепер Аз. РСР). У 1935 закінчив школу льотчиків, працював інструктором на курсах вищого пілотажу. В Рад. Армії з 1941. В складі штурмової авіації брав участь в *Одеській обороні 1941*, як командир ланки, ескадрильї і командир 47-го штурм. авіаполку ВПС Балт. флоту — в боях під Ленінградом і в Прибалтиці. Особисто здійснив 239

бойових вильотів, потопив особисто в складі групи 53 ворожі судна заг. водотоннажністю понад 30 тис. т. Загинув під час виконання бойового завдання в районі м. Лібави (тепер м. Ліпая Латв. РСР). Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

СТЕПОВИЙ Микола Федотович (1924—24.VII 1944) — рад. військслужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1944. Н. в с. Варшиці (тепер Калинівського р-ну Вінн. обл.). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, закінчивши арт. училище, був командиром вогневого взводу 712-го винищувально-протитанкового арт. полку 17-ї винищувально-протитанкової арт. бригади 1-го Прибалт. фронту. Відзначився 6—10.X 1943 в боях проти гітлерівських загарбників на Пд. Сх. від м. Невеля. В боях за с. Жуково (тепер Віт. обл.) С. знищив більше 30 гітлерівців. За один день бою 6.X 1943 взвод С. знищив бл. 200 фашистів, 5 протитанкових гармат і до 10 автомашин з військ. вантажами. Загинув у бою.

СТЕПОВИЙ (справж. прізвищ. — Якименко) Яків Степанович (20.X 1883—4.XI 1921) — видатний укр. рад. композитор, педагог і муз. діяч. Н. в Харкові. В 1909 закінчив Петерб. консерваторію. З 1914 — учасник 1-ї світової війни. З 1917 жив і працював у Києві, викладав у Київ. консерваторії. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні був зав. муз. секцією при відділі народівити Київ. губревкому, членом Всеукр. муз. комітету, муз. керівником Муз. драми та Держ. вокального ансамблю; виступав як муз. критик. Автор вокального циклу «Барвінки», вокальних композицій, романсів і пісень на слова Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, П. Г. Тичини, обробок нар. пісень тощо. Упорядкував і гармонізував перший на Україні збірник революц. пісень.

Лит.: Грінченко М. О. Я. С. Степовий. В кн.: Грінченко М. О. Вибране. К., 1959; Надененко Ф. Я. С. Степовий. К., 1950; Шварцман Ш. Яків Степовий. К., 1951.

СТЕПОВИЙ ФРОНТ — оперативне об'єднання кількох рад. армій, що діяло під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 і брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. С. ф. утворено 9.VII 1943. В період *Курської битви 1943* війська С. ф. були зосереджені в тилу за Центр. і Ворон. фронтами. 18.VII почали бойові дії на Пд. Сх. від м. Курська. В ході *Белгородсько-Харківської наступальної операції 1943* війська фронту 3.VIII перейшли в наступ, провали оборону ворога і 11.VIII визволили м. Чугув, а 23.VIII — Харків. Під час *битви за Дніпро*

1943 війська С. ф. наступали на Кременчуцькому напрямі, 16.IX визволили м. Валки, 18.IX — Красноград, 20.IX — Карлівку, 23.IX — Полтаву, 25.IX — Кобеляки, 29.IX — Кременчук. 25—30.IX війська фронту вийшли до Дніпра, на ділянці від Кременчука до Верхньодніпровська очистили від ворога лівий берег і захопили 5 плацдармів на правому березі ріки: 3 плацдарми на тер. Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл., плацдарм на Зх. від с. Келеберди Кременчуцького р-ну Полт. обл., плацдарм на Пн. Зх. від с. Романкового (тепер у складі м. Дніпродзержинська). З 1 по 10.X 1943 рад. війська не тільки відстояли плацдарми, а й розширили їх, що створило передумови для визволення Правобережної України. 15.X 1943 С. ф. перейшов у наступ, завдаючи гол. удару на П'ятихатки — Кривий Ріг. 19.X було визволено важливі залізнич. вузол П'ятихатки. 20.X 1943 С. ф. перейменовано на *Другий Український фронт*. С. ф. командував І. С. Конєв.

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

СТЕФАН І, Іштван І (Stephan I, István I; 975—15.VIII 1038) — князь [997—1000] та перший король Угорщини [1001—38] з дин. *Арпадів*. За правління С. І угор. народ відстояв свою незалежність у боротьбі проти «Священної Римської імперії». С. І підтримував дружні зв'язки з Київською Руссю.

СТЕФАН БАТОРІЙ (Stefan Batory, Báthory; 27.IX 1533—12.XII 1586) — семиградський (трансільванський) князь [1571—76], польсь. король [з 1576] і полководець. За правління Б. послався феодал. гніт на укр. землях, що входили до складу Польщі. В 1578 уряд С. Б. зробив спробу знищити Запорізьку Січ (універсал про заборону торгівлі з нею, про страту кожного пійманого нерестового козака, перегорожу з крим. ханом про спільний похід на Січ). Готуючись до війни з Росією, С. Б. намагався використати в ній укр. козаків і тому 1578 збільшив кількість реєстрових козаків до 600 чол., надавши їм деякі привілеї. Але під час воєнних дій проти Росії 1579—82 (див. *Лівонська війна 1558—83*) укр. козаки відмовилися допомагати С. Б. Після укладення 1582 перемир'я з Росією уряд С. Б. проводив посилену колонізацію Лівобереж. України.
Лит.: Стороженко А. В. Стефан Баторій і дніпровские козаки. К., 1904; Голубуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

СТЕФАН ВІЗАНТІЙСЬКИЙ (рр. н. і см. невід.) — грец. географ 5—6 ст. Автор географіч. словника «Опис племен», де є відомості про місцевості та етнічні утворення на тер. Пн. Причорномор'я. Незважаючи на те, що більша частина твору С. В. дійшла до нас у скороченні (зробленому в 6 ст.), цінність його як істор. джерела дуже велика, бо в ньому збереглися уривки з ряду втрачених праць давньогрец. істориків, а також наводяться факти, про які невідомо з ін. джерел.

СТЕФАН СҮРОЗЬКИЙ (рр. н. і см. невід.) — візантійський церковний діяч. У 2-й пол. 8 ст. був архієпископом у м. Сурожі (тепер с-ще міського типу Судак) у Криму. Автор «Життя», яке є важливим джерелом з історії Криму. В ньому, зокрема, описано напад на Сурож військ. дружини на чолі з новгородським князем Бравліном.

СТЕФАНІК Василь Семенович (14.V 1871—7.XII 1936) — видатний укр. письменник і громад. діяч. Н. в с. Русові (тепер Снятинського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї заможного селянина. Вчився на мед. ф-ті Краківського ун-ту (1892—

1900). Брав активну участь у діяльності організованої І. Я. Франком і М. І. Павлюком *Русько-української радикальної партії* (до її розколу). С. боровся за демократичні права народу, проти його соціального і національного поневолення. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції С. підтримував тісні зв'язки з укр. рад. письменниками. В 1928 Уряд Рад. України призначив йому довічну персональну пенсію. Друкуватися почав 1897. В історію укр. й світової л-ри С. ввійшов як видатний майстер соціально-психологічної новели. Автор збірок «Синя книжечка» (Чернівці, 1899), «Камінний хрест» (Львів, 1900), «Дорога» (Львів, 1901), «Моє слово» (Львів, 1905), «Земля» (Львів, 1926), в яких відтворено тяжку долю галицького селянства. В творах 20—30-х рр. С. викривав експлуататорський лад панської бурж.-поміщицької Польщі, відображав наростання соціальної та нац. самосвідомості серед трудящих. Творчість С. високо цинили І. Я. Франко, Леся Українка, О. М. Горький, А. В. Луначарський. Традиції С. живуть у сучасній рад. л-рі. Твори письменника перекладено багатьма мовами народів світу. В 1941 в Русові відкрито літ.-меморіальний музей С. В 1956 у Русові, 1959 у Снятині, 1971 у Львові С. встановлено пам'ятники. В 1971 100-річчя з дня народження С. відзначало все прогресивне людуство.

Тв.: Повне зібрання творів. В 3 т. К., 1949—54; Твори. К., 1964; Твори. К., 1971; Р о с. п е р е к л. — Избранное. М., 1971.

Лит.: Василь Стефанук у критичі та спогадах. К., 1970; Костащук В. Володар дум селянських. Ужгород, 1968; Лесин В. М. Василь Стефанук — майстер новели. К., 1970; Куш О. П. Василь Стефанук. Бібліографічний покажчик. К., 1961.

М. П. Гнатюк (Київ).

СТЕФАНІЦЬКИЙ Іван Антонович (н. 19.II 1892) — діяч укр. прогресивної еміграції в Канаді. Н. в с. Налужжі (тепер Тереховлянського р-ну Терноп. обл.) в селянській сім'ї. В 1908 емігрував до США. В 1909 вступив до Соціалістич. партії США. В 1911 переїхав до Канади. Став одним з організаторів укр. філій с.-д. партії Канади. В 1914—18 — редактор газ. «Робочий народ» і «Робітничє слово». Під час 1-ї світової війни був заарештований за антивоєнну діяльність. З 1923 — член Комуністич. партії Канади, а також укр. прогресивних орг-цій — *Товариства Український Робітничо-Фермерський дім, Робітничого запомогового товариства*, 1931—39 — Т-ва допомоги визвольному рухові на Зх. Україні. В 1935—40 — редактор газ. «Українські робітничі вісті» і «Народної газети». В 1940 заарештований і кинутий у концтабір. У 1942—47 — редактор газ. «Українське слово», 1947—65 — газ. «Українське життя».

СТЕФАНОВИЧ Василь (1697—1773) — укр. правознавець. Походив з укр. козаків. Освіту здобув у *Київській академії*. В 1722 став магістром Броплавського ун-ту (Чехія). З 1724 — перекладач з іноземних мов у канцелярії Петра І. З 1725 — професор філософії та риторики в духовній семінарії в Петербурзі. З 1729 жив на Україні, де протягом 8 років був одним з укладачів збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ». У 1750 його призначили лубенським полковим суддею.

СТЕФАНОВИЧ Яків Васильович (10.XII 1853—14.IV 1915) — революц. народник. Н. в с. Деїтвіці (тепер Конотопського р-ну Сум. обл.) в сім'ї священика. Вчився на мед. факультеті Київ. ун-ту. В 1873—74 входив до гуртків *найковців* і «Київської комуні». Учасник «ходіння в народ» на Україні. З 1874 — на нелегальному становищі

щі. В 1875 один з організаторів гуртка «*південних бунтарів*» і 1877 «*Темної дружини*». У вересні 1877 С. заарештовано і ув'язнено в Лук'янівській тюрмі в Києві, звідки в травні 1878 він втік; емігрував за кордон. Повернувшись до Росії, в липні 1879 вступив до орг-ції «*Земля і воля*», а після її розколу приєднався до «*Чорного переділу*». В 1879—80 вів пропаганду серед робітників Одеси. З листопада 1881 С.—член Виконавчого к-ту «*Народної волі*». В лютому 1882 С. заарештовано в Москві. За «*процесом 17-ти*» (1883) засуджений до 8-річної каторги, яку відбував на Карі. З 1890 — на поселенні в Якутській обл. Брав участь у наук. експедиціях, учительовав. У 1905 повернувся в Черніг. губернію. В останні роки життя в зв'язку з тяжкою хворобою відійшов від політичної діяльності.

С. О. Сосновчик (Київ).

СТЕЦЕНКО Кирило Григорович (12.V 1882—29.IV 1922) — видатний укр. композитор, муз.-громадський діяч і диригент. Н. в с. Квітках (тепер Корсунь-Шевченківського р-ну Черк. обл.) в сім'ї художника-самоука. В 1902 закінчив Київ. духовну семінарію. Музику навчався в муз. училищі Російського муз. т-ва і в Муз.-драм. школі М. Лисенка (1903—07). Живучи 1908—11 в Білій Церкві та Тиврові, С. організував аматорські муз. колективи, диригував хоромими концертами, писав муз. твори. Нове піднесення творчості С. почалося після 1917. Він заснував мандрівні хоріві капелю, творчо допомагав молодим укр. рад. композиторам. С.— автор хорів «*Бурлака*», «*Заповіт*» і «*Рано-вранці новобранці*», солов'яків «*Плавай, плавай, лебеденю*», «*Вечірня пісня*», опери «*Кармалюк*», дит. опери «*Івасик-Телесик*», музики до поеми Т. Г. Шевченка «*Гайдамаки*», образок нар. пісень, музики до драм. вистав.

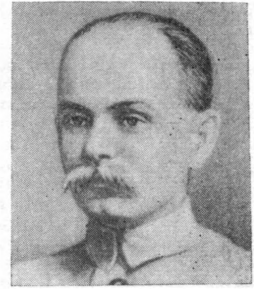
Лит.: Горюхіна Н., Єфременко Л. К. Г. Стеценко. К., 1955; Пархоменко Л. Кирило Григорович Стеценко. К., 1963.

СТЕЦЕНКО Степан Омелянович (н. 22.XII 1903) — один з організаторів і керівників підпільного й партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, держ. і парт. діяч УРСР. Член КПРС з 1926. Н. в с. Стоянівці (тепер Новоукраїнського р-ну Кіровоград. обл.). В 1920—22 — у Рад. Армії. В 1922—32 — на комсомольській і парт. роботі на Єлисаветградщині (голова сільревкому, секретар райкому комсомолу, редактор окружної газети). З 1932 — на парт. і госп. роботі в Луганську (з 1935 — Ворошиловград). У 1942—43 — секретар Ворошиловгр. підпільного обкому партії, під керівництвом якого діяло 24 підпільні райкоми і міськкоми партії, що об'єднували 735 комуністів-підпільників і бл. 600 комсомольців. З 1943 С. — секретар Ворошиловгр. міськкому КП України. В 1948—50 — голова Ворошиловгр. облвиконкому. З 1950 — перший секретар Чернів. міськкому партії, 1955 працював в апараті ЦК КП України. В 1955—63 — секретар Черк. обкому КП України. В 1964—67 — голова Черк. облвиконкому. З квітня 1967 — перший заст. Голови Президії Верховної Ради УРСР. Депутат Верховної Ради УРСР 5—8-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

СТЕЦЮК Катерина Ісаївна (н. 23.XI 1905) — укр. рад. історик, доктор истор. наук (з 1961), засл. діяч науки УРСР (з 1967). Член КПРС з 1940. Н. в с. Шпитках (тепер Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.) в селянській сім'ї. Після закінчення 1928 Київ. ін-ту нар. освіти вчителювала. З 1938 — наук. співробітник Ін-ту історії

В. С. Стефанюк.

К. Г. Стеценко.

АН УРСР. Одночасно з 1938 по 1953 викладала історію СРСР та історію УРСР у Київ. пед. ін-ті та Вищій парт. школі при ЦК КП України. Досліджує питання історії України 2-ї пол. 17 ст. Співавтор колективних праць «*Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією*» (К., 1954), «*Історія Української РСР*» (т. 1. К., 1967), «*Історія селянства Української РСР*» (К., 1967) та ін.

Тв.: Вплив повстання Степана Разіна на Україну. К., 1947; Утворення класів і держави у східних слов'ян. К., 1948; Віковийна дружба українського і російського народів. К., 1950; Боротьба українського народу за возз'єднання України з Росією. К., 1954 [у співавт.]; Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

СТЕЦЬКО Василь Іванович (н. 20.IV 1923) — передовик с.-г. виробництва, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1953. Н. у с. Стрільківцях (тепер Борщівського р-ну Терноп. обл.) в селянській сім'ї. В 1944—46 — у Рад. Армії. Після демобілізації — зав. міжрайонною яйцебазою, директор маслозаводу. В 1953 обраний головою колгоспу ім. І. Я. Франка Борщівського р-ну. З 1958 С. — голова колгоспу «*Перемога*» того самого р-ну. В 1967 колгосп за успіхи в піднесенні економіки нагороджено орденом Леніна. В 1969 С. заочно закінчив с.-г. ін-т. Депутат Верховної Ради СРСР 6—8-го скликань.

СТО ТРИНАДЦЯТОГО БУКОВИНСЬКОГО ПОЛКУ ПОВСТАННЯ 1919 — збройний виступ 2 тисяч солдатів румунської Армії, переважно буковинців, у м. Чернівцях проти румунської окупації. Повстання почалося стихійно 17.XI антирум. демонстрацією озброєних солдатів 113-го Буковинського полку. Після сутички з каральними військами, надісланими рум. урядом, частина повстанців захопила поїзд і рушила з Чернівців на Пд. Вони, як і повстанці, що рухалися в пішому строю в Кіцманський і Заставнівський повіти, по дорозі громили жандармські пости. Кинувши проти повстанців 4 полки, рум. уряд придушив повстання. До суду було віддано 149 солдатів, з яких 7 засуджено до смертної кари, решту — до каторжних робіт на строк від 4 до 20 років.

Я. О. Коновалов (Чернівці).
СТОЛБОВСЬКИЙ МИР 1617 — мирний договір Рос. д-ви з Швецією, укладений 9.III в с. Столбово біля Тихвіна. За умовами С. м. Швеція повернула Рос. д-ві пн.-зх. рос. землі з Новгородом, захоплені під час *польської і шведської іттервенції початку 17 століття*, і відмовлялася від претензій посадити на рос. престол швед. принца Карла-Філіппа. Однак за Швецією залишилося узбережжя Фінської затоки, що позбавляло Рос. д-ву виходу до Балтійського моря. Загарбане Швецією узбережжя Фінської затоки

М. Г. Столяров.

М. Д. Стражеско.

Рос. д-ва повернула внаслідок *Північної війни 1700—21*.

СТОЛИПІН Петро Аркадійович (14.IV 1862—18.IX 1911) — держ. діяч царської Росії. Н. в Дрездені (тепер НДР) в сім'ї генерала. Закінчив фізико-матем. факультет Петерб. ун-ту. В 1902 — губернатор Гродненської, 1903—06 — Саратовської губ., з 1906 — міністр внутр. справ і голова Ради міністрів. З ім'ям С. пов'язана смуга найжорстокішої реакції в Росії з широким застосуванням смертної кари для придушення революц. руху. С. здійснив *третьоросоневий переворот 1907*, посилив політику над. гніту, зокрема щодо укр. народу. З метою зміцнення куркульства як соціальної опори царського самодержавства на селі провів аграрну реформу (див. *Столипінська реформа*). Спроби С. зміцнити самодержавство шляхом здійснення деяких реформ зверну в інтересах буржуазії та поміщиків зазнали провалу. Убив С. в Києві агент охоранки есер Д. Боггов.

СТОЛИПІНЬСЬКА РЕФОРМА, столипінська аграрна реформа — ряд законодавчих актів царського уряду, спрямованих на створення з *куркульства* широкої соціальної підпори самодержавства на селі. Назва походить від прізвища тодішнього голови уряду П. А. Столипіна, що відіграв велику роль у підготовці й проведенні реформи. 9 (22).XI 1906 цар Микола II підписав указ «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування». Згідно з указом кожному селянинові надавалося право закріпити свій зем. наділ, що перебував у розпорядженні сільс. общини, в особисту приватну власність, після чого він мав право з цією землею вийти з общини на хутір чи відруб або продати її. 14 (27).VI 1910 указ був затверджений як закон. 29.V (11.VI) 1911 прийнято закон про землеустрій, який встановлював порядок роботи *землевпорядних комісій*, створених ще 1906. Протягом 1907—16 по всій Росії з общини виділилося бл. 2 млн. дворів, або 22% всіх общинників. На Україні цей процес ішов швидше, але й тут були великі відмінності між окремими районами. Так, у Херс., Катериносл. і Таврійській губ. число дворів, що вийшли з общини, становило 42%, а на Лівобережжі — тільки 16,5%. На Правобережжі г-в, що виділилися з общини, було бл. 48%.

Біднота, одержавши надільну землю у власність, продавала її за безцінь куркулям і остаточно пролетаризувалася. В 1906—12 на Україні продали свої наділи (1744 тис. десятин) бл. 263 тис. сел. дворів. Це ще більше посилює процес розшарування села на куркульство і бідноту. За цей же

час на Україні вийшли на хутори 226,5 тис. г-в. Проте більшість хуторян мала вбогі г-ва, які руйнувалися й занепадали. Проведенню С. р. сприяв *Селянський поземельний банк*, який допомагав поміщикам на вигідних для них умовах продавати землю заможній верхівці села. Складовою частиною С. р. була також переселенська політика. Шляхом переселення селян до Сибіру і Серед. Азії царизм сподівався позбутися невдоволених селян і цим також придушити сел. рух. Протягом 1906—12 з України туди виїхало майже 1 млн. чол. Більшість переселенців потрапляла на нових місцях у скрутне становище: земля була неосвоєна, ніде було життя, нічого їсти. В 1911 бл. 70% переселенців повернулося на Україну. Переселенська політика царизму привела до ще більшого загострення класових суперечностей у країні.

С. р. була другою, після *селянської реформи 1861*, бурж. реформою, яку проводили кріпосники-поміщики. Вона була дальшим кроком по шляху перетворення кріпосницького самодержавства на бурж. монархію. С. р. сприяла розвитку капіталізму в с. г. Проте С. р. не розв'язала сел. питання, бо ще більше загострила класову боротьбу на селі. Трудящі маси села чинили рішучий опір проведенню С. р. Великому розмаху набрав рух селян проти виходу на хутори й відрубів на Київщині (в селах Чорній Кам'яніці — див. *Чорнокам'янське селянське заворушення 1910*, Гроздевому Уманського пов.), Чернігівщині (в с. Безуглівці Городнянського пов.), Херсонщині (в с. Антонівці Ананьївського пов.) тощо. С. р. зазнала краху.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 17. Столипін і революція; т. 18. Останній клан; т. 19. Значення переселенської справи. — До питання про аграрну політику (загальну) сучасного уряду; Лось Ф. Є. Україна в роки столипінської реакції. К. — М., 1944; Дубровський С. М. Столипінська земельна реформа. М., 1963. Ф. Є. Лось (Київ).

СТОЛЯРЕНКО Василь Павлович (н. 5.IV 1923) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1966). Член КПРС з 1944. Н. в с. Попільні (тепер Попільнянського р-ну Житомир. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1947 закінчив Херс. пед. ін-т. У 1943—49 — на комсомольській роботі. В 1952—68 — на викладацькій роботі у Київ. ун-ті. З 1968 — зав. кафедрою історії КПРС Київ. ін-ту народного г-ва. Автор праць з історії соціалістич. перетворень у зх. областях УРСР. Нагороджений орденом «Знак пошани» та ін. нагородами.

Тв.: Соціалістичне перетворення сільського господарства на Волині (1944—1950 рр.). К., 1958; Соціалістичні перетворення в українському селі. К., 1967; Найміцніший у світі сплав. К., 1967; Ленінським шляхом. К., 1968.

СТОЛЯРОВ Микола Георгійович (н. 22.V 1922) — рад. військ. льотчик, підполковник, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1944. Н. у Казані (тепер Татар. АРСР) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1941. В 1941 закінчив Свердлов. військ.-авіац. школу. Під час Великої Вітчизн. війни як льотчик, старший льотчик, командир ланки 667-го штурмового авіаполку, заст. командира і командир ескадрильї, штурман 141-го гвард. штурмового авіаполку брав участь у боях на Калінінському, Воронежському, Степовому, 1-му та 2-му Укр. фронтах. Відзначився в *битві за Дніпро 1943* і *Корсунь-Шевченківській операції 1944*. Особисто здійснив 185 бойових вильотів на штурмування, в повітряних боях збив 3 фашист. літаки. Після війни — заст. командира авіаполку. В 1946 закінчив Вищу офіцерську школу, 1954 — Військ.-повітряну академію. З 1956 — в запасі. М. Р. Кошкін (Москва).

СТОРОЖЕНКО Андрій Володимирович (24.VIII 1857 — не раніше 1914) — укр. бурж. історик, етнограф, літературознавець. Н. в с. Великий Кручі (тепер Пирятинського р-ну Полт. обл.) в сім'ї поміщика. В 1879 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. В 1886—92 — голова повітової земської управи, 1892—1913 (з перервами) — гласний переяславських і пирятинських земських зборів. Автор праць: «Нариси Переяславської старовини. Дослідження, документи і замітки» (К., 1900). «Стефан Баторій і дніпровські козаки. Дослідження, пам'ятки, документи і замітки» (К., 1904) та ін. С. упорядкував і видав документи фамільного архіву (Стороженки, т. 1—8. К., 1902—10).

СТОРОЖИНЕЦЬ — місто Чернівецької обл. УРСР, центр Сторожинецького р-ну; біля підніжжя Карпат, на лівому березі р. Сирету (бас. Дунаю). Залізнич. станція. 11 тис. ж. (1970). Уперше згадується в документах 1448 як нас. пункт *Молдавського князівства*, в складі якого на поч. 16 ст. потрапив під владу султан. Туреччини. Під час рос.-тур. війни 1768—74 визволений рос. військами. В 1774 в складі Пн. Буковини загарбаний Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина), під владою якої перебував до листопада 1918. В 1815—30 поблизу С. діяв загін *опришків*. Населення С. брало активну участь у сел. русі під керівництвом Л. *Кобилци*. З 1854 С. — містечко, з 1904 — повітове місто. В 1886 в С. збудовано залізнич. станцію. Під впливом рос. революції 1905—07 в місті відбулися страйки й масові політ. демонстрації. У жовтні 1918 в місті й повіті розгорнулася збройна боротьба проти австро-нім. військ. Владу в місті взяли робітники й селяни, але в листопаді 1918 С. окупувала боярська Румунія. Трудящі С. на чолі з комуністами вели мужню боротьбу проти окупантів, за возз'єднання з УРСР. Протягом 1919—40 в місті відбувся ряд страйків і політ. демонстрацій. 28.VI 1940 С. у складі Пн. Буковини возз'єднаний з Рад. Україною. З липня 1940 С. — місто, районний центр Чернів. обл. Під час Великої Вітчизн. війни С. 5.VII 1941 окупували нім.-румун. фашисти. 30.III 1944 визволений військами 2-го Укр. фронту. В місті є цегельний, маслосироборбний, хлібний, мін. вод з-ди, лісовий і побут. комбінати, 2 міжколгоспні буд. орг-ції. 8 загальноосв., спорт., муз., лісова школи, лісовий технікум.

СТОРОЖОВА МОГИЛА — курган 2-ї пол. 3-го тис. до н. е. поблизу с. Старих Кодаків Дніпропетровського р-ну Дніпроп. обл. Досліджували його 1949. При розкопках відкрито одне основне і 2 впускні поховання ямного типу зі скорченими і пошланими червоною фарбою кістяками. В одному з поховань вперше на тер. України виявлено залишки двоколісної гарби.

Лит.: Тереновжкін О. І. Курган Сторожова Могила, «Археологія», 1951, т. 5.

СТОЯН Пилип Кузьмич (н. 27.XI 1904) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1967). Член КПРС з 1927. Н. в с. Долинській (тепер місто Кіровоград. обл.) в робітничій сім'ї. В 1937 закінчив Ін-т червоної професури в Києві. В 1938—40 — викладач Київ. ун-ту. В 1940—43 — на парт. роботі. З 1943 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Праці з історії України рад. часу. Один з авторів «Історії Української РСР» (т. 2. К., 1967).

Тв.: Радянська Україна — складова і невід'ємна частина Радянського Союзу. К., 1952; Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. К., 1954; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. Встановлення Радянської влади на Україні. К., 1958; Нариси історії Комітетів незаможних селян. К., 1960 [у співавт.]; Утворення Союзу Радянських

Соціалістичних Республік. К., 1963; Советское строительство в Украинской ССР (1921—1925 гг.). К., 1965 [бібліогр. с. 46—47].

СТОЯНКА — короткочасне поселення людей часів *кам'яної доби*. На місці С. до нашого часу лишається т. з. *культурний шар*. Палеолітичні С. розташовані здебільшого в балках або на високих берегах річок, придатних для полювання. За часів *мезоліту* та *неоліту* С. містилися на низьких берегах річок, днах і островах, зручних для рибальства. Їхні залишки залягають неглибоко, а іноді навіть на сучас. поверхні. Місцем розташування деяких палеолітичних і мезолітичних С. були природні печери. Археол. матеріали з С. становлять важливе джерело для вивчення історії первісного суспільства. На тер. України є такі стоянки: *Ллїнка*, *Деркулська стоянка*, Чагорак-Коба у Криму, Бакотська на середньому Дністрі, Андріївська у Середньому Придніпров'ї та ін.

СТРАБОН (Στραβων; 64 або 63 до н. е. — 23 або 24 н. е.) — давньогрец. географ і історик. Н. у м. Амасії в Понті (тепер м. Амасья в Туреччині) в заможній сім'ї. На основі широкого використання літ. джерел і власних спостережень С. написав «Географію» (17 кн.). У творі описано всю ойкумену — від Іспанії на Зх. до Індії на Сх. і від Причорноморських степів на Пн. до Єгипту та Лівії на Пд. Твір С. — важливе джерело для вивчення Пн. Причорномор'я та Кавказу на рубежі н. е.; в ньому поряд з геогр. відомостями є чимало історико-етногр. фактів (розселення племен, їхні взаємовідносини з грец. містами, особливості г-ва, побуту тощо). Другий твір С. «Історичні записки» (43 кн.) не зберігся.

Тв.: Географія в 17 книгах. Л., 1964 [бібліогр. с. 834]. *Лит.*: Латишева В. О. «Географія» Страбона як джерело з історії Боспору. «Вісник Харків. ун-ту», 1971, № 62. Історія, в. 5.

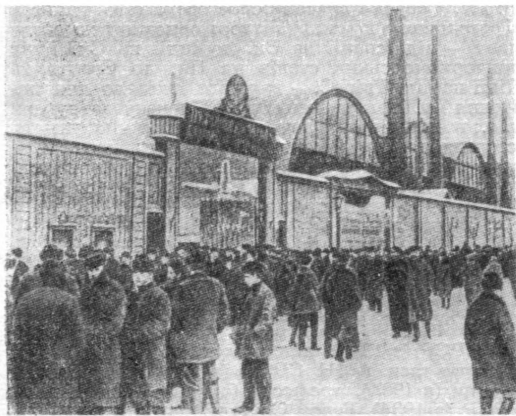
СТРАЖЕКО Микола Дмитрович (29.XII 1876—27.VI 1952) — укр. рад. терапевт, академік АН СРСР (з 1943), академік АН УРСР (з 1934), дійсний член АМН СРСР (з 1944), доктор медицини (з 1904), професор (з 1907), засл. діяч н. УРСР (з 1934), Герой Соціалістич. Праці (1947). Н. в Одесі в сім'ї юриста. В 1899 закінчив мед. факультет Київ. ун-ту. Працював у лікувальних і вищих навч. закладах Києва, Петербурга та Одеси. З 1922 — зав. кафедрою Київ. мед. ін-ту. Одночасно очолював створений під його керівництвом 1931 клінічний відділ Ін-ту експериментальної біології і патології, з 1934 — клінічний відділ Ін-ту клінічної фізіології АН УРСР. У 1936—41 та з 1943 до кінця життя очолював створений під його керівництвом Укр. н.-д. ін-т клінічної медицини (тепер Київ. н.-д. ін-т клінічної медицини ім. М. Д. Стражеска). Праці присвячені розробці питань діагностики й лікування захворювань органів черевної порожнини, проблемам кардіології тощо. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Избранные труды, т. 1—2. К., 1957. *Лит.*: Михнев А. Л., Дупленко К. Ф. Н. Д. Стражеско — выдающийся представитель советской медицинской науки. К., 1952 [бібліогр. с. 62—83]; Стражеско Микола Дмитрович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

СТРАЙК — одна з осн. форм класової боротьби пролетаріату капіталістич. країн; одностороннє колективне відмовлення робітників і службовців від праці з метою захистити свої інтереси, добитися від підприємців, компаній чи урядів задоволення своїх вимог. С. буває частковим (страйк частини робітників підприємства або галузі господарства), масовим (охоплює кілька підприємств або галузей г-ва), локальним (відбувається в одному районі) та загальним (див. *Загальний*

Страйк робітників на заводі Юза. Юзівка. 1875. Малюнок художника А. І. Резниченка. 1949.

Робітники Путиловського заводу біля заводських воріт у дні страйку. Петербург. 1905.

страйк). Залежно від вимог, які висувають страйкарі, С. поділяють на економічні та політичні. Політ. С. є вищою формою страйкового руху. В. І. Ленін відрізняє С. наступальні, «тобто такі, коли робітники вимагають зміни на краще умов свого життя і роботи», та оборонні, «коли робітники чинять опір запроваджуванім капіталістами змінам на гірше умов робітничого життя» (Твори, т. 19, с. 276). Наступальні С. найчастіше відбуваються в період піднесення робітн. руху, оборонні — в період його спаду. Нерідко С. супроводяться демонстраціями, гострими сутичками з поліцією, урядовими військами, штрейкбрехерами, збройними загонами, що їх створюють пануючі класи для боротьби проти страйкового руху.

Перші С. відбулися в країнах Зх. Європи в 16—17 ст. Поширилися вони із зростанням пролетаріату в 19 ст. і особливо в період імперіалізму. Відомі С. франц. робітників у Ліоні 1831 і 1834, що переросли в збройні повстання і були першими самостійними політ. виступами пролетаріату проти буржуазії. Великі С. відбувалися під час чартистського руху в Англії, наприкінці 19 — на поч. 20 ст. — в Англії і США, зокрема в штаті Пенсільванія 1909, де брали активну участь емігранти-українці.

В Росії перші стихійні С., що мали характер бунтів, відбулись у 18 — 1-й пол. 19 ст. Страйкарі здебільшого вимагали скасувати посесійне право (див. *Посесійні селяни*). Після *селянської реформи 1861* страйкарі почали висувати вимоги економіч. характеру. Першим масовим С. в Росії був Морозовський страйк 1885. З серед. 90-х рр. 19 ст. С. в Росії очолювали *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* та ін. с.-д. орг-ції. С. стали масовішими і організованішими. «Страйки 90-х років, — писав В. І. Ленін, — можна навіть назвати „свідомими“ — до такої міри значний той крок вперед, який зробив за цей час робітничий рух» (Твори, т. 5, с. 335—336). В 1900—03 страйкова боротьба, очолювана лєнінсько-іскрівськими місцевими к-тами РСДРП, мала яскраво виявлений політ. характер і здебільшого закінчувалася збройними сутичками з поліцією і царськими військами. Особливого розмаху С. набули в період *революції 1905—07 в Росії*. Вони стали могутньою зброєю в революц. боротьбі робітн. класу. Вперше в історії робітн. руху масовий політ. С. переріс у збройне повстання (див. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905*). В період реакції 1907—10 кількість С. значно зменшилася. З початком нового революц. піднесення 1910 знову посилюється страйковий рух. Особливого розмаху він набув у роки 1-ї світової війни. Політ. С. петербурзьких робітників у лютому 1917 поклав початок *Лютневій буржуазно-демократичній революції 1917*, що повалила царизм.

Частиною загальнорос. страйкового руху був страйковий рух на Україні. Одним з перших на Україні був С. 1868 на Грудецькому цукровому з-ді Абази в Кам'янецькому пов. Подільської губ. У 1870 відбувся С. на будівництві Харків. залізничного вокзалу, 1871 — в Миколаїв. порту, на Одес. кожуховій фабриці, 1875 — на рейкопратному з-ді в Юзівці (див. *Юзівський страйк 1875*), 1878 — на Бабинському цукровому з-ді Липовецького пов. Київ. губ. Вимога страйкарів у 60—70-х рр. мали переважно економіч. характер. Усього протягом 1860—79 відбулося 52 С., в яких взяло участь 15 609 робітників. У 1880 страйкували робітники залізнич. майстерень Києва, Данилівського рафінадного заводу Харків. губ., Цибулівського заводу Київ. губ. тощо. Всього протягом 1880—84 сталось 26 С. і заворушень, в яких взяло участь 9285 чол. Важливим у боротьбі робітників того періоду було те, що на підприємствах все частіше відбувалися повторні С. Це мало велике значення для пробудження класової свідомості й посилення боротьби пролетаріату. Значного розвитку страйковий рух досяг у кінці 80 — на поч. 90-х рр. У 1885 страйкували робітники залізнич. майстерень Лозово-Севастопольської залізниці, 1886 — різні підприємства Катеринослава, Севастополя, Києва, 1887 — Бахмутського пов., 1888 — заводу бельг. т-ва «Кокеріль» у Каменському (тепер м. Дніпропетровськ), Ольховецького цукрового заводу Звенигородського пов. Київ. губ., 1889 — машинобудівного заводу Белліно-Фендеріха в Одесі, 1892 — залізнич. майстерень Харкова, металург. заводу в Юзівці (див. *Юзівське робітниче заворушення 1892*). 1895 — на руднику поблизу Горлівки (див. *Альбертієвського рудника страйк робітників 1895*). На поч. 90-х рр. в деяких містах України відбулися С. під впливом с.-д. пропаганди, зокрема 1893 в майстернях Дніпровського пароплавання. Всього

протягом 1885—94 на Україні відбувся 71 С., страйкувало 19 508 чол. Найбільше страйкували робітники в кам'яновугільній, металообробній і цукровій пром-сті та на залізнич. транспорті. В серед. 90-х рр. 19 ст. страйкову боротьбу очолили робітники металургійної та машинобудівної пром-сті. В 1896 страйкували робітники Донецького сталеплавильного заводу, 1897 — заводу Грегера і Криванека в Києві, 1898 — Петровського металургійного заводу в Катериносл. губернії, Олександрівського заводу Брянського товариства в Катеринославі (брало участь 5 тис. робітників). У 1899 металурги й машинобудівники провели 35 С. Значні С. в 90-х рр. сталися на залізнич. транспорті, в цукровій та ін. галузях пром-сті. Всього протягом 1895—99 відбулося 212 С., страйкувало 120 108 робітників.

Нове піднесення страйкового руху припадає на поч. 20 ст. Майже всю Україну охопив *загальний страйк на Півдні Росії 1903*. В період революції 1905—07 С. охопили майже всі міста України. Вони мали яскраво виражений політ. характер (див. *Катеринославський грудневий загальнополітичний страйк 1905, Миколаївський лютнево-березневий страйк 1905*). Робітники всієї України брали участь у Жовтн. всеросійському політ. страйку 1905. В період реакції робітн. клас України продовжував боротьбу проти царизму. З червня 1907 по жовтень 1910 на Україні відбувся 221 С., у т. ч. 44 політичних; всього страйкувало 97 684 чол. В роки нового революц. піднесення (1910—14) на Україні відбулося 958 С., у т. ч. 520 політичних; страйкувало 322 528 чол. Після *Ленського розстрілу 1912* масові політ. С. відбулися в Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві тощо (див. *Квітнево-травневий політичний страйк 1912 на Україні, Першотравневий страйк 1912*). Страйкові виступи пролетаріату тривали в роки 1-ї світової війни (див. *Горлівсько-Шербинівський страйк 1916, Луганський страйк 1916*). Лише з жовтня 1915 по лютий 1916 відбулося 300 С. Значного розмаху на Україні страйкова боротьба набула в період підготовки Великої Жовтн. соціалістич. революції (див. *Макіївських металургів страйк 1917*). Влітку 1917 С. пройшли по всій Україні. В роки громадян. війни 1918—20 на Україні С. був могутнім засобом боротьби трудящих мас проти контрреволюц. бурж. урядів та іноземних інтервентів. Зокрема, *Всеукраїнський страйк залізничників 1918* відіграв велику роль у боротьбі укр. народу проти нім. окупантів. На зх.-укр. землях перші С. пройшли в 70-х рр. 19 ст. (1870 страйкували львівські друкарі, 1874 — пекарі, 1875 — лимарі). Значні С. відбулися у Львові у 80-х рр. (див. *Львівські страйки робітників 80-х рр. 19 століття*). Одним з найбільших у 90-х рр. був С. львів. робітників-будівельників 1893. В 1895—99 відбулося 35 С. на 109 підприємствах Галичини, в яких взяли участь 3352 робітники. Наприкінці 19 ст. сталися робітн. С. на Пн. Буковині та Закарпатській Україні (1899 на меляблій Ф-ці «Мундус» в Ужгороді). На поч. 20 ст. відбулися значні С. робітників на Закарпатській Україні (див. *Закарпатські робітничі страйки 1903*), робітників і с.-г. пролетаріату в Галичині (див. *Галицький страйк селян 1902, Львівський загальний страйк будівельників 1902, Бориславський страйк 1904*). Під час революції 1905—07 страйкова боротьба охопила зх.-укр. землі (див. *Травнево-липеньові робітничі страйки на Західній Україні 1905*). В Сх. Галичині страйкувало 30 тис. робітників, на Пн. Буковині відбулися масові С. на пром. підприємствах (див. *Буковинський страйк будівельників 1904*), страйкували с.-г. робітники в

Пікет страйкуючих англійських гірників біля однієї з електростанцій. Лютий 1972.

Кіцманському, Заставнівському, Чернівецькому повітах, на Закарпатській Україні 1905 відбувся ряд робітн. С., зокрема в Ужгороді та Сваляві. Під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції посилівся революц. робітн. рух у капіталістич. країнах, зокрема набув широкого розмаху страйковий рух. Найзначнішими були С. у Німеччині в січні і листопаді 1918 (переросли в *листопадову революцію 1918*), в Австро-Угорщині в січні 1918, в якому брали участь і трудящі Сх. Галичини, загальний С. сталеливарників і гірників США 1919, загальний С. 1926 в Англії, антифашист. загальний С. франц. трудящих 1934 тощо. Масові С. сталися на зх.-укр. землях, що перебували під владою панської Польщі, боярської Румунії та бурж. Чехословаччини (див. *Галицький робітничий страйк 1921, Галицький селянський страйк 1937, Львівський політичний страйк 1918, Львівський страйк будівельників 1936, Львівський страйк робітників 1929—30*).

Після 2-ї світової війни С. стали однією з осн. форм боротьби робітн. класу за соціальні права, за мир та демократію і набрали ще більших масштабів. У 1965 в капіталістич. країнах страйкувало бл. 36 млн., 1968 — 57 млн., 1969 — 60 млн., 1970 — 64 млн. чол. Збільшується кількість політ. С. Страйкова боротьба в капіталістич. країнах спрямована проти всевладдя монополії. «Події останнього п'ятиріччя в капіталістичному світі повною мірою підтвердили значення робітничого класу, як головного і найсильнішого противника влади монополій, як центру притягання всіх антимонополістичних сил» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 19).

Лит.: Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії. К., 1957; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 4. Про страйки; т. 16. Про статистику страйків у Росії; т. 18. Економічний і політичний страйк; т. 19. Страйк металістів у 1912 році; Краткая история рабочего движения в России (1861—1917 годы). М., 1962; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967. Д. М. Шербаков (Одеса).

СТРАЙК СОЛІДАРНОСТІ ТРУДЯЩИХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ 1937 — масові виступи робітників і селян під керівництвом зх.-укр. і польс. комуністів 15—25.VIII на знак солідарності з боротьбою трудящих Польщі за повалення фашист. уряду Ридз-Смігли. Страйкарі вимагали зміни конституції і виборчого закону, розпуску фашист. сейму і сенату, повної демократизації Польщі, зміни зовн. політики, справедливого розподілу суспільного добра, права на хліб і працю для всіх, повернення політ. емігрантів, знищення концтабору *Берези Картузької* тощо. Страйк охопив всю Зх. Україну. В ряді сіл ста-

лися збройні сутички селян з поліцією і жандармами. В Бродівському, Чортківському, Дрогобильському, Яворівському, Ярославському, Дубнівському та деяких ін. повітах ці сутички 18—25.VIII перейшли в справні бої, внаслідок яких були вбиті й поранені. По всій Волині відбулися сидячі страйки. Там псували лінії зв'язку, блокували шосейні й залізничні шляхи. Після придушення страйку польсь. уряд провів масові арешти. Було заарештовано 4920 чол., віддано до суду 3056 чол.

П. М. Чернявський (Львів).

СТРАТЕГІ (грец. στρατηγία) — службові особи в давньогрец. полісах. Відали військ. справами, очолювали громадян. ополчення. В Пн. Причорномор'ї колегії С. відомі в *Ольвії* та *Херсонесі*. **СТРАТЕГІЯ І ТАКТИКА МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ** — наука про політ. керівництво боротьбою пролетаріату і всіх трудящих за своє соціальне і нац. визволення, за повну й остаточну перемогу соціалізму та комунізму.

Стратегія формулює і визначає осн. принципи керівництва боротьбою пролетаріату і його союзників за досягнення гол. мети, що висунута в програмі партії на певний істор. період. Тактика і підпорядкована стратегії, вона на певному стратегічному етапі може змінюватися і визначає конкретні шляхи завоювання і згуртування трудящих мас, методи, засоби, форми боротьби та організації мас у даних конкретних умовах і розрахована на порівняно нетривалий період. Стратегія і тактика нерозривно пов'язані з теорією марксизму-ленінізму, з програмою Комуністич. партії. Проте теорію і програму не можна отожденовати з стратегією і тактикою. Політ. керівництво масами неможливо здійснювати на основі тільки заздальгеді вироблених теорії і програми партії. Вони визначають зміст стратегії і тактики, є їхньою теоретичною основою, узагальнюють досвід революц. боротьби, визначають шляхи революц. руху в цілому, науково обґрунтовують найбільшій й кінцеві цілі боротьби робітн. класу. Разом з тим теорія і програма не розкривають повністю всього стратегічного плану, не можуть передбачити того, як складеться боротьба за досягнення мети, не визначають усіх методів, шляхів і засобів боротьби і форм організації робітн. класу та його союзників у конкретній істор. ситуації. Все це визначають стратегія і тактика, які є засобом втілення в життя теорії та ідей марксизму-ленінізму. Основи революц. стратегії і тактики пролет. партії в умовах домонополістичного капіталізму заклали К. Маркс і Ф. Енгельс. В епоху імперіалізму В. І. Ленін, на основі досвіду рос. і міжнар. робітн. руху, в непримиренній боротьбі проти опортуністів, всебічно розвинув далі положення К. Маркса і Ф. Енгельса, створив струнку вчення про стратегію і тактику Комуністич. партії. Він учив партію будувати стратегію і тактику на строгому наук. врахуванні об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів, сукупності взаємовідносин усіх без винятку класових сил як всередині країни, так і на міжнар. арені. Досвід КПРС, її стратегії та тактики має міжнар. значення, він є надбанням усього комуністич. і робітн. руху. Непорушною основою стратегії і тактики КПРС є ленінське вчення про гегемонію пролетаріату, про союз робітничого класу і селянства, принципи пролет. інтернаціоналізму, визнання вирішальної ролі нар. мас у розвитку суспільства, творче застосування марксистсько-ленінської теорії відповідно до конкретних економіч. і політ. умов. Стратегія і тактика *Комуністичної партії Радянського Союзу* змінювалася відповідно до корінних змін істор. обстановки, які вимагали

від партії виробити певну політ. лінію, визначити нові завдання боротьби, нову стратегію й тактику. Стратегічний етап охоплює цілий істор. період, протягом якого ведеться боротьба за досягнення одного з осн. завдань пролетаріату та його союзників. Такими етапами були бурж.-демократич. революція, соціалістич. революція, побудова соціалізму. Нині КПРС вступила в новий стратегіч. етап — етап боротьби за побудову комунізму в СРСР. Найважливіші завдання цього етапу, його стратегія і тактика були визначені в *Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу*, прийнятій XXII з'їздом КПРС. На цьому стратегічному етапі необхідно розв'язати таку сукупність завдань, як створення *матеріально-технічної бази комунізму*, формування комуністич. суспільних відносин і виховання нової людини. В галузі зовн. політики завданнями партії є забезпечення мирних умов для побудови комунізму в СРСР і розвитку *світової системи соціалізму*, запобігання новій світовій війні. Ці завдання нерозривно пов'язані з завданнями всього міжнар. робітн. і комуністич. руху, заг. метою якого є зміцнення і розвиток світової системи соціалізму, перемога соціалізму і комунізму в усьому світі. Стратегію і тактику світового комуністич. руху в сучас. умовах розроблено в Декларації та Заяві, прийнятих на міжнар. *Нарадах представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960* у Москві, в документах міжнар. *Наради комуністичних і робітничих партій 1969* у Москві.

Важливим етапом у здійсненні нового стратегічного плану є *п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1971—75*, розглянутий XXIV з'їздом КПРС. З'їзд конкретизував гол. завдання рад. народу на дев'ять п'ятиріччя, вказав конкретні шляхи і методи боротьби за його виконання. Боротьба трудящих країни, що розгорнулася після XXIV з'їзду КПРС, за здійснення стратегічних завдань у галузі економіки, політики, ідеології з небаченою силою підтверджує наук. і перетворюючу роль стратегії і тактики КПРС.

Ю. В. Бабко (Київ).

СТРАТИГРАФІЯ археологічна — порядок залягання культурних шарів (див. *Культурний шар*) і поховань щодо геологічних відкладів та один до одного. Встановлення С. має важливе значення для визначення відносної та абсолютної хронології археол. пам'яток. С. встановлюється за часом геологічних відкладів, в яких залягає пам'ятка, за точно датованими предметами в культ. шарі (монети тощо), на підставі ботаничних, хім. та ін. аналізів, зіставлення фауністичних решток, знарядь праці й побутових виробів тощо. Особливо важливе значення має С. при дослідженні місць поселень з потужним культ. шаром, що відкладався протягом тривалого часу. Правильне визначення С. залишків давніх комплексів у культурному шарі дає можливість повно й достовірно відтворити історію пам'ятки на різних етапах її існування.

«СТРАХОВА КАМΠΑНІЯ» — політ. кампанія, що її розгорнули більшовики 1912—14 під час виборів до страхових установ (страхові ради, лікарняні каси) в Росії у зв'язку з виданим царським урядом 23.VI (6.VII) 1912 законом про страхування робітників. Закон поширювався тільки на робітників, зайнятих у великій заводській і гірничій пром-сті, передбачав страхування лише по хворобі й травматизму, здобутому на виробн. «С. к.» очолюла РСДРП. В газ. «Правда» і журн. «Вопросы страхования» більшовики викривали антинар. характер царського закону, вимагали страхування для всіх робітників і служ-

бовців у всіх випадках безробіття і втрати працездатності. Більшовики закликали робітників узяти активну участь у «С. к.». VI (Працька) Всерос. конференція РСДРП вказувала на необхідність проведення у створених страхових організаціях пропаганди с.-д. ідей. Партія розглядала «С. к.» як нову легальну можливість для політ. освіти та організації робітн. класу. В ході «С. к.» більшовики вели рішучу боротьбу проти меншовиків-ліквідаторів, які вважали, що страхові органи повинні бути поза всякими зв'язками з партією. Більшовики рішуче виступили і проти бурж. націоналістів, їхніх спроб розколоту робітників на нац. групи. На Україні «С. к.» почали проводити з 1913. Внаслідок значної роботи більшовицьких орг-цій під час «С. к.» до робітн. групи Всерос. страхової Ради було обрано більшовиків, на Україні до місцевих страхових органів було обрано в основному більшовиків і співчуваючих їм робітників. «С. к.» відіграла значну роль у згуртуванні робітників навколо більшовицької партії.

Лит.: Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема. 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов. К., 1959; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967.

О. М. Шокіна (Одеса).

СТРЁЛЬСЬКИЙ Вячеслав Ілліч (н. 28.IX 1910) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1964), професор (з 1965). Член КПРС з 1945. Н. в Курську в сім'ї службовця. В 1935 закінчив Моск. історико-архівний ін-т. У 1935—45 працював у держ. архівах та архівних органах СРСР і УРСР. Одночасно 1937—41 викладав у Миколаївському пед. ін-ті. З 1945 — зав. кафедрою архівознавства та спец. істор. дисциплін Київ. ун-ту. Відповідальний редактор 14 т. «Наук. записок Київ. ун-ту» і «Вісника Київ. ун-ту» (серія історії). Наук. праці з питань історії СРСР та УРСР, джерелознавства історії СРСР, геральдики, хронології, архівознавства та краєзнавства.

Т.: Участь українського народу у Вітчизняній війні 1812 року. К., 1953; Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. К., 1958; Основные принципы научной критики источников по истории СССР. К., 1961; Источниковедение истории СССР. Период империализма. Конец XIX в.— 1917 г. М., 1962; Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963 [у співавт.]; Теорія і методика источниковедения истории СССР. К., 1968.

СТРИЖАК Павло Григорович (1922—28.III 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії капітан, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. в с. Довжику (тепер Золочівського р-ну Харків. обл.). В Рад. Армії з 1939. В 1940 закінчив Одеське мінометне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир батареї 313-го гвард. арт. полку 13-ї армії 1-го Укр. фронту відзначився 28.III 1944 в бою в районі м. Бродів (Львів. обл.). Відбиваючи контратаку противника, батарея С. підбила 4 ворожі танки, знищила бл. роти нім. солдатів. С. було двічі поранено. Загинув у цьому бою.

СТРИЙ — місто Львів. обл. УРСР, центр Стрийського р-ну. На лівому березі р. Стрию (бас. Дністра). Вузол залізниць і автомобілів. шляхів. 49,0 тис. ж. (1971). Вперше згадується в письмових документах 1396 як феод. замок на тер. Галицької землі, загарбаної в серед. 14 ст. польсь. феодалами. В 1431 дістав магдебурзьке право. В 1595 через С. проходили загони С. *Наливайка*. В лютому 1656 поблизу міста перебувало козац. військо під командуванням А. *Ждановича*. З 1772 С. у складі Галичини загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1872 в місті збудовано залізнич. станцію.

У вересні 1891 відбулося перше віче жінок Галичини, яким керували письменниці Н. І. *Кобринська* та Є. І. Ярошинська. Під впливом революції 1905—07 в Росії в місті відбувалися страйки і політ. демонстрації. На перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції трудящі міста в 1-й пол. 1918 відгукнулися посиленням революц. руху. 13.V 1919 С. окупували війська бурж.-поміщицької Польщі, 20.VIII 1920 місто визволили 8-а д-зія Червоного козацтва. Восени 1920 С. знову захопили польс. війська. С. входив до складу Станіславського воеводства. В 1925 створено Стрийський окружком КПЗУ. В 1923, 1926, 1927, 1936 в місті відбувалися страйки і демонстрації робітників (див. *Стрийський розстріл 1926*). 22.IX 1939 С. визволила Червона Армія. В складі зх.-укр. земель його було воз'єднано з УРСР. 3 грудня 1939 С. — райцентр Дрогобицької (з 1959 — Львівської) обл. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 місто 1.VII 1941 окупували нім.-фашист. війська. В С. діяла підпільна антифашист. група на чолі з В. Гріцаком, яка організувала кілька диверсій в місті й на з-ці, допомагала партизанам, розповсюджувала листівки. 5.VIII 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили С. В місті є з-ди: вагоноремонтний, ковальсько-пресувального устаткування, залізобетонних конструкцій, склоробний; ф-ки: суконна, швейна, взуттєва; 2 комбінати хлібопродуктів, хлібний, м'ясний тощо. 13 загальноосв., 1 муз. школи. Технікум механізації с. г., мед. та 2 профес.-тех. уч-ща. 2 музеї.

СТРИЙКОВСЬКИЙ (Strykowski) Матвій (бл. 1547—1582) — польс. історик і поет. Н. в Стрийкові (тепер ПНР) в шляхет. сім'ї. В 1570 закінчив Краківську академію. Служив у війську, пізніше перебував на дипломатич. службі. С. — автор «Хроніки польської, литовської, жмудської і всієї Русі» (доведена до 1572, надрукована вперше 1582 в Кенігсбергу). На «Хроніку» С., як на істор. джерело, посилалися С. *Величко* і Г. *Гравьян*.

СТРИЙСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ «ВЕРХОВІНА» — засн. 1935 на базі колекції етнографіч. спілки «Верховина». В 1939 музей став державним. Має відділи (1971): природи та історії. Фонди музею становлять бл. 14 тис. експонатів, з яких понад 3 тис. в експозиції. Матеріали музею знайомлять відвідувачів з природними багатствами краю, висвітлюють історію його населення з найдавніших часів. Серед експонатів — речі, знайдені під час археол. розкопок на тер. Стрийського р-ну, козац. зброя 17—18 ст., зброя опришків 18 ст., колекція монет 14—16 ст., колекція бойківських і гуцульських писанок кінця 19 — поч. 20 ст., місцевий одяг 18—20 ст., муз. інструменти 19 ст., речі побуту, книги і період. видання 19—20 ст. тощо. Різні експонати відображають боротьбу трудящих Стрийщини за воз'єднання з Рад. Україною, визволення краю у вересні 1939, боротьбу населення проти нім.-фашист. загарбників, досягнення трудящих краю в соціалістич. і комуністич. будівництві.

В. П. Кричко (Стрий).

СТРИЙСЬКИЙ РОЗСТРІЛ 1926, «К р и в а в а с е р е д а» — розправа польс. бурж. уряду з безробітними м. Стрия. 31.III бл. 2 тис. безробітних під проводом комуністів вийшли на демонстрацію з співом «Інтернаціоналу», під лозунгами: «Хочемо хліба і праці!», «Хай живе робітничо-селянський уряд!». До демонстрантів приєдналися молодь і частина інтелігенції. Поліція відкрила вогонь. Було вбито 13, тяжко поранено кілька десятків чоловік. Багатьох демонстрантів заарештовано. С. р. викликав масове обурення

Т. А. Строкач.

В. В. Струве.

трудящих Зх. України і Польщі. В ряді міст пройшли страйки протесту. 2.IV відбувся похорон жертв С. р., який перетворився на могутню політ. демонстрацію за участю 5 тис. чоловік. На похорон прибули робітн. делегації зі Львова, Борислава, Дрогобича, Калуша, Стебника та ін. міст, а також представники польсь. гірників. Демонстрація проходила під лозунгами боротьби за робітн.-сел. уряд у Польщі, за воз'єднання Зх. України з УРСР. С. р. викликав дальше по-жвавлення революц. руху на Зх. Україні.

В. К. Макаєв (Львів).

СТРІЛЬЦІ — 1) Постійне піше військо в Рос. д-ві з 2-ї пол. 16 до поч. 18 ст. Створене бл. 1550. Комплектувалося добровольцями із «гулящих людей» (міської біднота, збіднілих вільних селян). Військ. служба С. була довічною. Жили С. в окремих стріл. слободах. Були звільнені від держ. податків і повинностей, одержували грошове й хлібне жалування, користувалися певними привілеями — мали право займатися дрібною торгівлею і ремеслами. Стріл. війською поділялося на прикази (з 1681 — полки), сотні і десятки, підпорядковані Стріл. приказу. Переважну більшість стріл. частин розміщували в містах і використовували для придушення антифеод. рухів. Після воз'єднання України з Росією (1654) стріля. залоги було розміщено в Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі, Ромнах та ін. укр. містах. У Києві, напр., збереглася Стрілецька вулиця, на якій жили стрільці. Стріл. військо разом з укр. козац. полками брало участь у війнах проти польсь.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресорів. У 80—90-х рр. 17 ст. реакційні кола рос. боярства в боротьбі за владу намагалися використати невдоволених утисками царського уряду С. у своїх цілях. *Петро I* після стріл. бунту 1698 почав розформовувати стріл. військо. В 20-х рр. 18 ст. стріл. полки було ліквідовано і замінено регулярними військ. частинами. 2) С. с і ч о в і - д и в. «Січові стрільці».

Лит.: Вооруженные силы Русского государства в XV—XVII вв. М., 1954.

СТРОГАНОВ Василь Андрійович (1888—22.IV 1938) — професіональний революціонер, рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1905. Н. в с. Дубровому Єнісейської губ. В 1905—17 вів революц. роботу в Красноярську, Іркутську, Канську. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на відповідальній парт. і рад. роботі в Канську, Нижньоудінську, Іркутську, Сормові. В 1925—27 — секретар Яросл. губкому ВКП(б), 1927—30 — секретар Донец. окружного к-ту партії, 1930—32 — другий секретар ЦК КП(б)У. В 1932—33 — секретар Дніпроп. обкому КП(б)У, 1933—35 — другий секретар

Свердл. обкому ВКП(б). З 1935 — голова Пн. крайового, а потім обл. виконкому Ради депутатів трудящих. На XV і XVI з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК. На X, XI з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. В 1930—33 — член Політбюро ЦК КП(б)У.

СТРІБЕВ Павло Михайлович (7.VIII 1796—17.I 1876) — рос. історик-археолог монархічного напрямку, академік Рос. АН (з 1849). Н. у Москві в дворянській сім'ї. В 1812—16 вчився в Моск. ун-ті. З 1816 працював у Комісії друкування держ. грамот і договорів. З 1817 — учасник, 1828—34 — керівник археографіч. експедицій, які виявили в б-ках і архівах монастирів понад 3 тис. істор., літ. та правових пам'яток 14—18 ст. С., зокрема, знайшов такі давні пам'ятки, як Ізборник Святослава (1073), Судебник 1497 тощо. С. брав участь у виданні «Полного собрания русских летописей».

СТРОКАЧ Тимофій Амвросійович (4.III 1903—15.VIII 1963) — рад. військ. і держ. діяч, один з організаторів і керівників партизан. руху на Україні в період Великої Вітчизн. війни 1941—45, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1927. Н. в с. Білоперківці (тепер с. Астраханка Ханкайського р-ну Приморського кр.) в сім'ї селянина — укр. переселенця. В 1919—22 брав участь у партизан. боротьбі на Далекому Сході проти білогвардійців та япон. інтервентів. У Рад. Армії з 1923. До 1940 служив у прикордонних військах. З жовтня 1940 — заст. наркома внутр. справ УРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни за дорученням ЦК КП(б)У керував формуванням *винищувальних батальйонів* та партизан. загонів. Брав участь в оборонних боях 1941 за Київ, Москву. З червня 1942 по 1945 С. — начальник *Українського штабу партизанського руху*. За планами, розробленими з участю С. і затвердженими ЦК КП(б)У, укр. партизани провели ряд бойових операцій в тилу ворога. В 1945—46 С. — заст. наркома, 1946—56 — міністр внутр. справ УРСР, 1956—57 — заст. міністра внутр. справ СРСР — начальник Гол. управління прикордонних і внутр. військ МВС СРСР. На XIV—XIX з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 3—4-го скликань та Верховної Ради УРСР 2—4-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

СТРОНІН Олександр Іванович (4.III 1826—10.II 1889) — укр. і рос. громадський діяч демократично-просвітительського напрямку, історик-соціолог. Н. в слободі Ракитиній на Курщині в сім'ї кріпака. В 1837 С. було відпущено на волю. В 1848 закінчив філософ. факультет Київ. ун-ту. В 1848—62 — викладач Кам'янець-Подільської, Новгород-Сіверської та Полт. гімназій. Брав участь в організації та роботі полт. *недільних шкіл*, полт. *громади*. В 1862 С. заарештовано за антиурядову діяльність і на поч. 1863 заслано до Арх. губ. В 1869 повернувся до Петербурга, перебував на держ. службі. В своїх історико-соціологіч. прапях «Історія і метод» (СПБ, 1869), «Політика як наука» (СПБ, 1872), «Історія громадськості» (СПБ, 1885) механічно переносив закони й висновки матем. і природничих наук на історію суспільства.

В. Г. Сарбей (Київ).

СТРУВЕ Василь Васильович (2.II 1886—15.IX 1965) — рос. рад. історик-схолодознавець, акад. АН СРСР (з 1935), доктор істор. наук (з 1934), засл. діяч Узб.РСР (з 1943), чл.-кор. Празької АН (з 1937). Н. в Петербурзі. В 1911 закінчив істор.-філол. факультет Петерб. ун-ту. З 1916 — викладач Петрогр. (Ленінгр.) ун-ту. В 1918—33 —

зав. єгипетським відділом Держ. Ермітажу, 1941—50 — директор Ін-ту сходознавства АН СРСР, з 1959 — зав. відділом Старод. Сходу цього ін-ту. Праці С. присвячені вивченню проблем історії Старод. Сходу, вивченню давніх пам'яток, особливо єгипет. папірусів і шумерських документів. С. досліджував також історію античних д-в Пн. Причорномор'я, історію причорноморських скіфів тощо. За редакцією С. видано ряд колективних праць: «Стародавня Греція» (М., 1956), «Стародавній Єгипет» (М., 1960), «Стародавній Схід» (М., 1961), «Індія в давнину» (М., 1964) тощо. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Соціалістичний переворот в Єгипте в Кон. Середнього царства (около 1750 г. до н. е.). М. — Л., 1935; Історія древнього Востока. М., 1941; Этюды по истории Северного Причерноморья, Кавказа и Средней Азии. Л., 1968.

Літ.: Пигулевская Н. В. Академик В. В. Струве. В кн.: Древний мир. М., 1962 [бібліогр. с. 9—22]; Утченко С. Л. Некоторые черты образа ученого и человека. «Вопросы истории», 1964, № 5; Васильев Василий Струве [Некролог]. «Вопросы истории», 1965, № 11.

СТРЯТИНСЬКА ДРУКАРНЯ, Стратинська друкарня — одна з найдавніших друкарень на Україні. Заснував її на поч. 17 ст. у Стратині (тепер Стратин Рогатинського р-ну Ів.-Фр. обл.) львівський єпископ Г. Балабан. У друкарні працював відомий друкар П. Беринда. С. д. видала «Хиротонію» (1603), Службеник (1604) і Требник (1606). Видання відзначалися високою друкарською досконалістю, в них використано різні шрифти й багато графічного оздобного матеріалу. Припинила свою діяльність 1606. На її основі було створено *Києво-Печерську друкарню*.

Літ.: Маслов С. Друкарство на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1924; Коляда Г. І., Ісаєвич Я. Д. Друкарська справа на західноукраїнських землях (XVI—XVIII ст.). В кн.: Книга і друкарство на Україні. К., 1964.

СТУДЕНТІВ КІЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ВИСТУП 1900 — масовий виступ студентів проти сваволі адміністрації. Приводом до виступу було виключення з ун-ту учасників студентської сходки 18.XII, які вимагали усунення одного з реакційних професорів. 20.XII в ун-ті відбулася демонстрація, сходки. Студенти вимагали повернення в ун-т виключених товаришів. Увечері в ун-т було введено війська і поліцейські загоны. За розпорядженням міністра освіти М. П. Боголепова 183 студентів віддано в солдати. З приводу цього В. І. Ленін написав і опублікував у газ. «Искра» № 2 статтю «Віддача в солдати 183-х студентів» (див. Твори, т. 4, с. 377—381). Розправа царського уряду над студентами викликала обурення прогресивної громадськості Росії та Зх. Європи. На заклик с.-д. комітетів в Петербурзі, Москві, Києві, Харкові в лютому — березні 1901 відбулася робітничо-студентська політична демонстрація (див. *Київська політична демонстрація 1901*).

СУБ'ЕКТИВІЗМ — довольний, ненауковий підхід до явищ і фактів дійсності. Філософ. основою С. є суб'єктивний ідеалізм, що виходить з перебільшення ролі суб'єкта (свідомості, особи), суб'єктивного фактора в суспільному розвитку та ігнорує об'єктивні закономірності розвитку природи і *суспільства*. Найповніше виявляється у відриві елементів надбудови суспільства (політики, держави, права, моралі) від матеріальних суспільних відносин і матеріальних інтересів класів. Марксизм-ленінізм, ведучи боротьбу проти об'єктивізму та С., дав принципово розв'язання проблеми об'єктивного і суб'єктивного в суспільному розвитку. В. І. Ленін піддав нищівній

критиці суб'єктивні концепції *народництва, анархізму*. С. як прояв бурж. та дрібнобурж. світогляду дає своє відображення у робітн. русі в анархо-синдикалізмі, анархо-соціалізмі, «лівому опортунізмі». Сучасний бурж. С. відкрито нехтує наук. об'єктивністю, замінюючи її тим, що корисне буржуазії. Яскравим виразом бурж. С. є антикомунізм.

Прояви С., що мали місце в керівництві Рад. д-вою, економікою, рішуче засудила КПРС (див. *Жовтневий пленум ЦК КПРС 1964, Листопадовий пленум ЦК КПРС 1964*). «Досвід минулих років переконливо підтвердив, — зазначено у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові Комуністич. партії Рад. Союзу, — що подолання наслідків культу особи, а також суб'єктивістських помилок благодібно вплинуло на загальнополітичну і насамперед ідеологічну обстановку в країні» (Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 117). М. В. Попов (Київ).

СУБ'ЕКТИВНА ШКОЛА (в соціології) — суб'єктивно-ідеалістична течія в соціології, що заперечує об'єктивні закономірності істор. процесу і розглядає суспільство як продукт творчості «критично мислячих осіб», «героїв». Погляди цієї школи у Росії розвивали народники П. Л. Лавров, М. К. Михайловський та ін. На позиціях С. ш. стояли учр. бурж. націоналісти М. С. Грушевський, С. О. Єфремов та ін. Більшість сучас. бурж. соціологів належить до С. ш., представники якої вважають, що розвиток історії спрямовується волею групи «обраних осіб», гол. чин. бізнесменів. Гостру критику бурж. соціології, у т. ч. С. ш., дано в творях основоположників марксизму-ленінізму, ренненьх КПРС, братніх комуністич. і робітн. партій.

СУБОТІВ — село Чигиринського р-ну Черк. обл., на правому березі р. Тясмину (притоки Дніпра), за 7 км від Чигирини. Нас. 1654 чол. (1970). Засн. на землі, яку польс. магнат Я. Данилович 1616 подарував чигиринському підстарості М. Хмельницькому (батькові Б. Хмельницького). Під час нар.-визвольної війни 1648—54 в С. збудовано фортецю, яка була однією з резиденцій Б. Хмельницького. В 1664 С. було зруйновано польс. шляхет. військом С. Чарнецького. За *Андрусівським перемир'ям 1667* С. відійшов до шляхет. Польщі. Після воз'єднання Правобережної України з Росією 1793 ввійшов до складу Рос. д-ви. Рад. владу в С. встановлено на поч. 1918. В селі — колгосп ім. Б. Хмельницького, середня школа, клуб, 6-ка, меморіальний музей Б. Хмельницького в кол. Іллінській церкві-усипальниці (збудованій 1653), де було поховано Б. Хмельницького. В С. — старод. *Суботівське городище*.

СУБОТІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — багаточарове городище кінця *бронзового віку* і раннього *залізного віку* в с. Суботів Чигиринського р-ну Черк. обл. Досліджували його 1951 та 1955. Складається С. г. з Малего городка — круглого укріплення площею бл. 0,5 га та прилеглого до нього поселення площею понад 1,5 га. Поселення вишикло в 9 ст. до н. е. за часів *чорноліської культури*. В культурному шарі цього часу відкрито залишки великих прямокутних землянок з вогнищами та дерев'яними стінами. В пізнішому культурному шарі цієї ж культури виявлено залишки напівземлянок, знайдено численні предмети з бронзи, кістки та каменю (браслети, проколки, псалії, наконечники стріл, зернотерки тощо), а також перші на цій території вироби із заліза. На С. г. розкопано культурний шар *зарубинецької культури*, де виявлено залишки жителів і госп. ям, знайдено залізні серпи, ножі та шила, античний і місцевий посуд тощо.

Лит.: Тереножкин А. И. Предскифский период на днепровском Правобережье. К., 1961; Максимов Е. В. Памятники зарубинецкого типа в с. Суботове. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1960, в. 9. Е. В. Максимов (Київ).

СУБХІ (Sübhi) Мустафа (1883—28.I 1921) — діяч турецького комуністич. і робітн. руху. Н. в м. Гіресуні в сім'ї урядовця. Здобув юридичну і економіч. освіту в Стамбульському і Сорбонському (Париж) ун-тах. З 1910 — член Османської соціалістич. партії. В 1913 був ув'язнений у Сінопську фортецю, звідки на поч. 1914 втік до Росії. З 1915 — член РСДРП(б). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції вів революц. роботу серед тур. військовополонених. У 1919 у складі *Дванадцяті армії* брав участь у боях проти денікінців і петлюрівських банд на Україні. Один із засновників Компартії Туреччини (1920) і перший голова її ЦК. Перекладав твори К. Маркса і Ф. Енгельса тур. мовою. Під час повернення до Туреччини С. разом з ін. тур. комуністами був схоплений тур. жандармами і замордований.

СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — повнота влади УРСР. Див. *Українська Радянська соціалістична держава*.

СУВОРОВ Олександр Васильович (24.XI 1729—18.V 1800) — рос. полководець, ген.-фельдмаршал (з 1794), генералісимус (з 1799). Н. в Москві. Походив з дворянського роду. В 1768—72 командував рос. військами, які вели боротьбу проти загонів *Барської конфедерації* 1768. Під час рос.-тур. війни 1768—74 війська, що їх очолював С., здобули блискучі перемоги біля Туртукаї (1773) і Козлуджі (1774). В 1778—79 і 1782—84 командував військами в Криму і на Кубані. В рос.-тур. війні 1787—91 рос. війська під командуванням С. завдали тур. військам значних поразок під Кінбурном (1787), Фокшанами (1789), на р. Римніку (1789) і, здобувши Ізмаїл (1790), змусили Туреччину припинити війну. Рос. війська на чолі з С. придушили польське визвольне повстання 1794. Призначений в кін. 1795 командуючим рос. військами на Україні, С. до поч. 1797 з своїм штабом перебував у м. Тульчани (тепер Вінн. обл.). Тут він написав працю «Наука перемогати» (укр. перекл. — К., 1945), в якій розробив найважливіші питання бойового навчання і виховання військ. У 1797 за критику прусської військ. системи, яку насаджував у рос. армії Павло І. С. було звільнено з армії і заслано в його маєток с. Кончанське Новгородської губ. Під час війни 2-ї коаліції (Англія, Австрія, Росія, Туреччина, Неаполітанське королівство) проти Франції С. 1799 повернено із заслання і призначено головнокомандуючим рос. (пізніше й австр.) військами в Італії. Під його командуванням союзні рос. і австр. війська в травні — червні 1799 завдали серйозних поразок франц. військам та зайняли більшу частину Пн. Італії. Взірцем воєнного мистецтва С. був похід проти франц. військ у Швейцарію. Помер С. у Петербурзі. Поховано його в Александрo-Невській лаврі.

29.VII 1942 засновано *Суворова орден*. У 1943 створено суворовські військ. уч-ща. Встановлено пам'ятники С. в Ленінграді (1801), Очакові (1907), Ізмаїлі (1945) й Тульчині (1954).

Лит.: Енгельс Ф. По і Рейн. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13: Калітін С. Суворов. К., 1939; Надвняк І. П. Суворов в Криму. Симферополь, 1950; Жебокріцький В. О. В. Суворов — великий російський полководець. К., 1950.

СУВОРОВА ОРДЕН — рад. військовий орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29.VII 1942 на честь видатного рос.

полководця О. В. Суворова. Цим орденем нагороджують командирів Рад. Армії за видатні успіхи в справі управління військами, відмінну організацію бойових операцій і проявлені при цьому рішучість та наполегливість, в результаті чого було досягнуто перемоги в боях за Батьківщину. С. о. має три ступені. Найвищим ступенем є 1-й. Знак ордена 1-го ступеня виготовляють з платини, 2-го — із золота, 3-го — із срібла. Всього за роки Великої Вітчизн. війни С. о. усіх ступенів нагороджено понад 7 тис. чол. та більше 1520 частин і з'єднань Рад. Армії і Рад. ВМФ.

«СУД І РОЗПРАВА», «Суд і розправа в правах Малоросійських широкого на різних місцях показана, а тут в єдиний короткий і ясний експерт для припинення гіркої в судах тяганини зібрана для корисного застосування малоросіянам списана» — пам'ятка феод. права України 18 ст. Складена в результаті приватної кодифікації, що її провів Ф. Чуйкевич 1750—58. Найпослідніше, з класових позицій укр. дворянства, в «С. і р.» систематизовано ті норми права, які закріплювали право власності поміщиків на землю, маєтки та покращення селян. В «С. і р.» Ф. Чуйкевич доводить необхідність відновити на Україні станові шляхет. суди, захищає інтереси пануючих верств. «С. і р.» — витяг (експерт) з польсько-литов. та рос. законодавства і звичаєвих норм права, що діяли на Лівобережній та Правобережній Україні в 15—18 ст. Експерт складався з таких розділів: 1) Про докази; 2) Про рочки і роки (про судову орг-цію); 3) Про процес; 4) Про апеляції; 5) Про виконання рішення суду; 6) Про посар, віно і привіток. У такому вигляді в травні 1752 цю книгу передано гетьману К. Г. Розумовському з присвятою від Ф. Чуйкевича. Згодом Ф. Чуйкевич дописав ще такі розділи: Про апеляції з Статуту (1754); Про давність земську (1755); Про суд польовий, підкоморський і комісарський, тобто межовий (1758). «С. і р.» поширювалася у рукописних списках. «С. і р.» не мала офіц. характеру, але в судах посилалися на неї. Вона мала певний вплив на розвиток правової думки на Україні. Так, *судову реформу на Україні 1760—63* було проведено з урахуванням рекомендацій «С. і р.». Рукописна копія «С. і р.», датована 1791, зберігається у відділі рукописів Держ. публічної б-ки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді.

Лит.: Ткач А. П. Історія кодифікації доревольюційного права України. К., 1968.

А. П. Ткач (Київ).

СУДЕБНИКИ — збірники норм права за феодалізму. Судебник 1468 *Литовського великого князівства*, до складу якого входила значна частина тер. України, кодифікував норми гол. чин. кримінального та суд. права. Осн. його джерелом була «Руська правда». Захитав феод. власність на землю, селян тощо. Судебник 1497 Рос. д-ви поклав початок юрид. оформленню *кріпосного права* в Росії; перший загальнорос. кодекс. Його джерелами були «Руська правда», князівські укази, звичаєве право тощо. Він, зокрема, встановлював порядок захисту феод. власності на землю, обмежував право переходу

(«виходу») селян єдиним строком — за тиждень до *Юрієвого дня* і протягом тижня після нього. Судебник 1550 (царський) був осн. законодавчим актом Рос. д-ви періоду формування станово-представницької монархії. До нього ввійшли норми Судебника 1497, а також нові норми адм., цивільного, кримінального та суд. права, прийняті в наступні роки, які давали змогу ще більше закабалювати селян. Діяв до прийняття Соборного уложення 1649. Судебники 1497 та 1550 діяли і на *Чернігово-Сіверській землі*, яка в 16 ст. входила до складу Рос. держави.

СУДЕЦЬ Володимир Олександрович (н. 23.X.1904) — рад. військ. діяч, маршал авіації (1955), Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1924. Н. в м. Нижньодніпровську (тепер у складі Дніпропетровська) в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1925. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В 1929—41 — на командних посадах у Рад. Армії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував ВПС військ. округу, авіац. корпусом, армією. Керовані С. війська брали участь в обороні Києва, Одеси, Криму, Ленінграда, у визволенні Курська, Харкова, Криму, міст Донбасу, Дніпропетровська, Запоріжжя, Миколаєва, Херсона, Одеси тощо. Після війни С. — на командній роботі у ВПС Рад. Армії. В 1950 закінчив Академію Ген. штабу. З 1966 — ген. інспектор групи ген. інспекторів М-ва оборони СРСР. На XXII з'їзді КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 6-го скликання. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

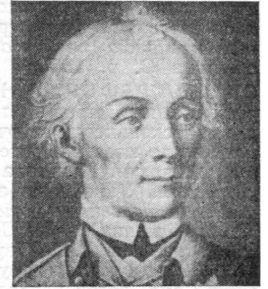
СУДЗИЛОВСЬКИЙ Микола Костянтинович (ін. ім'я та прізвище — Джон Руссель; 15.XII.1850—30.IV.1930) — революц. народник. Н. в м. Могильові (тепер БРСР) в дворянській сім'ї. В 1868 вступив до Петерб. ун-ту, звідки 1869 перейшов на мед. факультет Київ. ун-ту. Брав активну участь у студентському русі. Один з організаторів народницького гуртка «*Київська комунда*». Вів пропаганду серед селян Херс. і Самар. губ. В 1875, уникаючи арешту, емігрував за кордон. У Бухаресті закінчив ун-т і дістав диплом лікаря на ім'я Дж. Русселя. Перебуваючи в Румунії та Болгарії, брав участь у соціалістич. русі цих країн. Разом з Х. Ботевим займався транспортуванням нелегальної л-ри до Росії. В 1887 С. виїхав до Америки. Перебуваючи на Гавайських о-вах, очолив місцеву незалежну партію гомурлерів, яка боролася проти колоніального гніту амер. плантаторів. Під час рос.-япон. війни 1904—05 С. виїхав до Японії, де організував допомогу рос. військовополоненим. Був зв'язаний з революц. діячами Китаю. З 1906 листувався з Сун Ят-сеном. З поч. 20-х рр. жив у Китаї. Співробітничав у журн. «*Каторга и ссылка*». Помер у Тяньцзіні (тепер КНР).

Т. Б. Слюдилова (Київ).

СУДІЄНКО Михайло Йосипович (бл. 1803—20.IX.1874) — укр. археограф ліберально-бурж. напрямку. В дитинстві усиновлений укр. поміщиком Й. С. Судієнком. Закінчив пажевський корпус. У 1824—29 — на військ. службі. Після відставки був новгород-сіверський повітовим предводителем дворянства, попечителем новгород-сіверської, черніг., білоцерківської гімназій. У 1848—57 — голова *Тимчасової комісії для розгляду давніх актів* у Києві. Опублікував «*Матеріали для вітчизняної історії*» (В 2 т. К., 1853—55), «*Чернігівського намісництва топографічний опис*» О. Ф. Шафонського (К., 1851), брав участь у виданні літопису С. Величка. В документ.

М. Субкі.

О. В. Суворов.

публікаціях С. переважають матеріали, що стосуються діяльності окремих осіб, зокрема гетьманів.

СУДОВА ВИШНЯ — місто Львівської обл. УРСР; на р. Вишні (притока р. Саву), за 2 км від залізнич. станції. 5,6 тис. ж. (1971). Уперше згадується під назвою Вишня в Іпатіївському літописі під 1230. У 2-й пол. 14 ст. загарбана шляхет. Польщею. З 1443 у Вишні відбувалися сеймики (з'їзди) шляхти ряду земель *Руського воєводства*, на яких розв'язувалися політ. питання та відбувалися шляхет. суда, від яких місто 1545 дістало назву С. В. У вересні 1648 в місті та навколишніх селах відбувалися виступи населення проти шляхет. гноблення. З 1772 С. В. — у складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В травні 1919 місто захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. Протягом 1919—39 в С. В. відбувся ряд страйків і політ. демонстрацій трудящих. Населення міста активно боролася за возз'єднання з Рад. Україною. У вересні 1939 місто визволили частини Червоної Армії. З грудня 1939 по листопад 1959 С. В. — райцентр Дрогобицької, з 1959 — в складі Мостиського р-ну Львівської обл. З 1940 — місто. На поч. Великої Вітчизн. війни місто 24.VI.1941 захопили нім.-фашист. загарбники. 24.VII.1944 його визволили війська 1-го Укр. фронту. В місті — цегельно-черепичний і комбікормовий з-ди. З загальноосв. школи. Зооветеринарний технікум. Краєзнавчий музей. У 1957—62 в зх. частині міста досліджено селище 10 ст. і городище 11 — поч. 12 ст., а в сх. частині — городище 12—13 ст. — залишки давньоруського міста Вишні. В місті нарадовився *І. Вищенський*.

СУДОВА РЕФОРМА 1864 — ліберально-бурж. реформа судової системи, кримінального та цивільного судочинства, яку здійснив царський уряд відповідно до потреб капіталістич. розвитку Росії. Проведення С. р. було оформлено суд. статутами. Проекти їх затвердив цар у листопаді 1864. Відповідно до цих статутів було утворено заг. та формально рівний для всіх суд: суди окружної юстиції (окружний суд — судова палата — Сенат) та суди мирової юстиції (одноособовий дільничий мировий суддя — повітовий з'їзд мирових суддів — Сенат). Було запроваджено інститут присяжних засідателів. С. р. проголошувала ряд формальних принципів: виборність, незалежність і незмінність суддів, рівність усіх перед законом, гласність, усність; засновувалася адвокатура. Пристосовавши суд до потреб рос. буржуазії, С. р. одночасно зберегла ряд залишків феод.-станового судочинства (станові суди — церковні, військові, волосні; станових представників при суд. палатах; адм. юстицію, дворян-

ський склад суддів тощо). Дія С. р. поширювалася переважно на центр. губернії. *Судово-адміністративною реформою 1889* царизм значно обмежив С. р. 1864. *І. П. Сафронова* (Харків).

СУДОВА РЕФОРМА НА УКРАЇНІ 1760—63 — реформа, що її провів гетьман К. Г. Розумовський для вдосконалення діючої судової системи відповідно до класових інтересів *козацької старшини* та шляхти. Полягала в реорганізації судових установ на Україні на зразок системи, передбаченої *Литовськими статутами*, зокрема ставових місцевих судів. Почалася згідно з універсалом гетьмана К. Г. Розумовського від 16 (27). XI 1760. *Генеральний суд* було реорганізовано в найвищий суд. орган нагляду за місцевими судами, а також в суд у справах ген. старшин, полковників, бунчужових і військ. товаришів, канцеляристів та осіб, взятих під особисту опіку гетьмана. Під приводом поліпшення апеляційної справи 17 (28). II 1763 було позбавлено судових функцій *Генеральну військову канцелярію*. Це привело до перетворення Ген. суду на найвищий апеляційний орган. Реформа завершилася в кін. 1763, коли на підставі гетьманського універсалу від 19 (30). XI було створено по два земські, два підкоморські (див. *Підкоморський суд*) і по одному *городському суду* на території кожного полку (лише в Ніжинському полку було три земські суди). Замість полкових судів було організовано городські суди. Земські суди розглядали цивільні справи старшин і шляхти про право власності, підкоморські — справи про порушення межових знаків землеводців, городські — кримінальні справи. В компетенції сотених управлінь і *магістратів* залишився розгляд дрібних суперечок рядових козаків і міського населення. Справи селян перебували в панській юрисдикції. Реформа судових органів не змінила їхньої експлуататорської суті як апарату феодално-кріпосницького поневолення сел. мас і міськ. бідноти.

Лит.: Па ш у к А. Й. Суд і судочинство на Лівобереж'ї України в XVII—XVIII ст. (1648—1782). Львів, 1967 [бібліогр. с. 154—178]; Т к а ч А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України. К., 1968.

СУДОВА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ РСР — сукупність усіх судів Рад. України, складає частину суд. системи СРСР. С. с. УРСР визначається Конституцією республіки (ст. 84). Рад. суд. органи на Україні формувалися в процесі боротьби за встановлення Рад. влади в республіці, на основі директив Комуністич. партії та настанов В. І. Леніна. Принципи організації нового рад. суду на Україні повністю відповідали ленінському *Декретові про суд* і були покладені в основу першого закону республіки про суд — постанови *Народного Секретаріату* від 4 (17). I 1918 «Про введення Народного суду». Цим актом, як і в РРФСР, було скасовано бурж. суд. систему і введено нові види суд. органів: дільничні, повітові й міські суди, а також *революційні трибунали*.

Декретом Раднаркому УРСР від 14. II 1919 ліквідовано всі бурж.-поміщицькі суди, засновані в період тимчас. панування Центр. ради, гетьманщини та Директорії; затверджено тимчас. положення про нар. суди і революц. трибунали УРСР. Замість дільничних судів утворено народні, а повітові та міські — ліквідовано. Впроваджено також касаційний порядок оскарження вироків і рішень нар. судів, для чого в містах і повітах організовано ради нар. судів (раднар. суди). Для розгляду справ виняткової ваги 1919 було утворено при ВУЦВК *Верховний революційний трибунал*, а після його ліквідації 1921 —

Єдиний Верховний трибунал Української РСР, що діяв і як касаційна інстанція для революц. трибуналів республіки. З 1921 в УРСР існували також особливі суд. колегії в зем. справах для розгляду скарг, зв'язаних із землекористуванням та землевпорядкуванням; особливі трудові сесії нар. судів, які розглядали справи про порушення законів про працю; особливі податкові сесії для розгляду справ про порушення законів про *прододаток*. 16. XII 1922 ВУЦВК прийняв Положення про судоустрій УРСР, яке набувало чинності з 1. II 1923. Згідно з цим Положенням на тер. УРСР створено єдину систему суд. органів, що складалася з нар. суду (в складі постійного нар. судді або у складі постійного нар. судді й двох нар. засідателів); губерньського суду, *Верховного суду Української РСР*. Відтоді осн. ланкою С. с. в УРСР, як і в ін. рад. р-ках, є нар. суд. У зв'язку з утворенням у складі УРСР Молд. АРСР, ліквідацією губерній і переходом на окружну систему держ. управління 23. X 1925 ВУЦВК прийняв нове Положення про судоустрій республіки. Воно встановлювало таку С. с.: нар. суд, окружний суд, Верховний Суд УРСР; в Молд. АРСР — нар. суд і Гол. Суд; спец. суди: в справах про військ. злочини — військ. трибунали, в справах про порушення трудового законодавства — трудові сесії нар. судів. У системі спец. судів з 1930 діяли залізничні й воднотранспортні лінійні суди. Крім того, Положення передбачало судово-зем. комісії системи Наркомзему УРСР, арбітражні комісії при *Українській економічній раді* тощо. Для розгляду дрібних кримінальних і цивільних справ 1929—30 в республіці створено товариські суди (виробничі, житлові та ін.), а 1931 — сільс. суди; вони не входили до С. с. УРСР. В наступні роки тривало удосконалення С. с. УРСР відповідно до дальшого розвитку і зміцнення *Радянської соціалістичної держави, соціалістичної законності*, а також змін у адм.-тер. поділі республіки. За Законом про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік 1938 заг. судами УРСР були нар. й обласні суди та Верховний Суд УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 суд. органи в особі військ. трибуналів Рад. Армії і Флоту, лінійних та окружних судів залізниць і лінійних судів водних шляхів, а в міру визволення тер. УРСР від фашист. загарбників — і заг. судів, що відновлювали свою роботу, забезпечували твердий порядок і необхідні умови для перемоги над ворогом, для відбудови і розвитку нар. г-ва. Відповідно до Основ законодавства про судоустрій СРСР, союзних і авт. республік (1958) Верховна Рада УРСР 30. VI 1960 прийняла Закон про судоустрій Української РСР. За цим законом (із змінами і доповненнями, внесеними Указами Президії Верховної Ради УРСР від 28. I 1963, 9. IV 1963, 6. VI 1964 і 24. VII 1970) правосуддя в УРСР здійснюють Верховний Суд УРСР, обласні суди (обираються обласними Радами депутатів трудящих на 5 років; складаються з голови, заст. голови, членів суду та нар. засідателів і діють у складі суд. колегій в цивільних, кримінальних справах і президії суду) і районні (міські) нар. суди. Нар. судді обираються громадянами району (міста) на основі заг., рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на 5 років; нар. засідателі — на заг. зборах за місцем їхньої роботи, служби або проживання відкритим голосуванням строком на 2 роки. Як і в ін. рад. союзних республіках, осн. ланкою С. с. УРСР є нар. суди в містах і районах. Вони вирішують майже всі справи (96—98% кримінальних і цивільних справ), що розглядаються судами.

XXIV з'їзд КПРС підкреслив, що треба й далі зміцнювати соціалістичну законність, поліпшувати діяльність міліції, прокуратури і судів. *Літ.:* Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. Твори. Вид. 4, т. 27; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1971; Закон про судоустрій Української РСР. К., 1970; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1—2. К., 1967; Кожевніков М. В. Історія советского суда. 1917—1956 годы. М., 1957; Равлин А. Л. Организация суда и прокуратуры в СССР. Х., 1968; Суло Д. С. Історія суду Радянської України (1917—1967 рр.). К., 1968.

СУДОВІ ПРОЦЕСИ У СПРАВАХ ПРО ЗЛОДІЯННЯ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ НА УКРАЇНІ — судові процеси над гітлерів. загарбниками, винними у вчиненні страхотливих злочинів на тимчасово окупованій тер. СРСР, зокрема УРСР. Ще 2.XI 1943 глави урядів Великобританії, СРСР і США прийняли Декларацію «Про відповідальність гітлерівців за вчинені зривства». Указ Президії Верховної Ради СРСР від 19.IV 1943 встановлював, що справи про злочиння фашистських загарбників, вчинені на території СРСР, розглядаються рад. судами. Цей указ застосовували й щодо співучасників нім.-фашист. окупантів у всіх їхніх жахливих злочиннях, зокрема укр. бурж. націоналістів. Перший на Україні суд. процес над нім.-фашистськими злочинцями відбувся 15—18.XII 1943 у Харкові. Суд установив незаперечну вину трьох нім. службовців поліції та їхнього пособника — зрадника Батківщина — у винищенні тільки в Харкові понад 30 тис. рад. людей, замордованих в автомашинах-дугобуках, розстріляних та спалених живцем. Усіх чотирьох злочинців було засуджено до страти через повішення. В УРСР після Великої Вітчизн. війни відбувся ряд суд. процесів над воєнними злочинцями. У Миколаєві та Миколаївській обл. під керівництвом кол. команданта Миколаєва ген.-лейтенанта Г. Вінклера та ін. есесівців фашисти розстріляли 105 тис. рад. громадян, вигнали у рабство до Німеччини 60 тис. чол. 10—17.I 1946 у Миколаєві відбувся судовий процес, на якому 6 підсудних, у тому числі й Г. Вінклера, було засуджено до страти через повішення. 17—29.I 1946 у Києві відбувся процес у справі про зривства нім.-фашист. загарбників на території УРСР. До суду було притягнуто 15 кол. чинів нім.-фашист. армії, поліції та жандармерії, винних у масових убивствах, насильствах, знущаннях над людьми тощо. Тільки в Києві й Київ. обл. ними особисто або під їхнім керівництвом було знищено понад 200 тис. рад. громадян (лише в *Бабиному яру* — понад 100 тис. чол.), у Львові та Львів. обл. — понад 550 тис., у Донбасі в шахту № 4-біс кинута 75 тис. чол. Підсудні організували руйнування багатьох істор. пам'яток (зокрема Успенського собору Києво-Печерської лаври, Київ. ун-ту). До смертної кари через повішення було засуджено кол. нач. поліції й жандармерії Київ. та Полт. обл. ген.-лейтенанта поліції П. Шеєра, команданта тилу 6-ї армії ген.-лейтенанта К. Буркгардта та 10 ін. злочинців. 25—30.X 1947 на процесі в Донбасі 12 фашист. злочинців визнано винними у знищенні 170 тис. рад. громадян, вигнанні на каторгу в Німеччину понад 250 тис. чол. У зв'язку із скасуванням смертної кари в СРСР (травень 1947) більшість злочинців було засуджено до 25 років ув'язнення. В Севастополі 12—24.XI 1947 відбувся суд. процес над 12 воєнними злочинцями, в т. ч. ком. окупаційними військами в Криму Е. Енеке, який віддав наказ про масове винищення населення Керчі, Кубані та ін.

місцевостей, нач. жандармерії Севастополя Е. Шреве, який особисто керував знищенням 27 тис. чол., та ін. гітлерівцями. Всіх цих катів було засуджено до ув'язнення на строк від 20 до 25 років. У Чернігові 17—25.XI 1947 відбувся процес у справі про зривства нім. угорських фашист. загарбників. Судили 16 злочинців, з вини яких лише у Черніг. обл. було знищено понад 103 тис. мирних рад. громадян. Усіх злочинців засуджено до 25 років ув'язнення. До суду, що відбувався в Полтаві 22—29.XI 1947, було віддано 22 військовослужбовців нім.-фашист. армії, які знищували мирне населення у Дніпроп., Кіровогр., Харків., Полт. та ін. областях України. Лише в Полт. обл. вони знищили бл. 222 тис. рад. громадян, 159 тис. вигнали в фашистське рабство. Цих злочинців було засуджено до тривалих строків ув'язнення. Ряд фашист. злочинців було засуджено за зривства на території УРСР (зокрема, на Поділлі, Волині) суд. органами рад. військ. адміністрації в Німеччині.

Літ.: Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів. К., 1963; Документи обвиняют, в. 1—2. М., 1943—45.

СУДОВІ УСТАНОВИ на Україні — органи, які до встановлення Рад. влади на тер. України розглядали цивільні й кримінальні справи в інтересах пануючих класів. Діяли відповідно до джерел права, які були поширені в той або ін. істор. період на Україні.

В Київ. Русі С. у. як окремих держ. органів не існувало. Суддями були князі, посадники й волостелі. Найсерйозніші справи князь судив разом з *в'єчем*. У міру розвитку боярського землеволодіння судові функції щодо залежного населення виконували *бояри*. Запровадження християнства в 988 повело за собою встановлення церк. юрисдикції. Церк. суди функціонували як суди в церк. справах і як феод. суди в усіх справах щодо людей, підлеглих церкві. В період феод. роздробленості Русі діяла та сама система суду. Після загарбання укр. земель Литвою і Польщею, які за *Люблінською унією 1569* об'єдналися в Річ Посполиту, на ці землі було поширено польськ. лит. судову систему. Найхарактернішими її рисами були злиття суду з адм. владою і становістю. Існували окремі судові органи для магнатів, для шляхти, для міськ. населення, для духовництва і для селян. Магнати піддавали королівському суду. Для шляхти було створено *городські суди*, *земські суди* і *підкоморські суди*. Скарги на рішення й вироків цих судів на тер. України з 1578 розглядав *Трибунал луцький* (1589 приєднаний до *Трибуналу коронного*), з 1764 — *Трибунал люблінський*, що був найвищим апеляційним судом для пд. частини Речі Посполитої і Брацлавського, Волинського, Київ., Подільського, Руського та Черніг. воєводств. Судові функції щодо міськ. населення здійснювали *магістрати* та *ратуші*. *Котий суд* сільс. громади, що виник за раннього феодалізму, поступово все більше пристосовувався до інтересів феодалів, які з часом замінили його *вотчинним судом*. Дуже поширилися домініальні (вотчинні) суди як світських, так і духовних феодалів над кріпосними селянами та ін. підвладними їм людьми.

В ході визвольної війни українського народу 1648—54 були створені козацькі суди на зразок запорізьких судів, судів реєстрових козаків, які існували до *ординації 1638*. Найвищим судовим органом на Лівобережній Україні в 17—18 ст. був *Генеральний суд*.

При гетьманському правлінні існував третейський суд, якому передавали для розв'язання миролюб-

ним шляхом цивільні справи. Апеляційною інстанцією для перегляду його постанов був Генеральний суд. Суди, в яких розв'язували осн. кількість справ, були *полкові суди*. Окремою формою полковницького суддівства були одноособові ярмаркові суди. Перебували вони в найважливіших торг. центрах — Стародубі, Ніжині, Кролевеці й розглядали лише цивільні справи. Судом, який розв'язував судові справи на території *сотні*, був сотенний суд, що складався з представників сотенної старшини. Він розглядав цивільні й кримінальні справи і, подібно до полкового суду, діяв і як військово-польовий суд. Судові функції здійснювали козацькі отамани і сільські *війти*. У тих випадках, коли сторонами виступали козаки і селяни, отаман і війт розглядали справи разом. У містах, що користувалися *мадебурзьким правом*, діяли *лавні суди*, а в інших — т. з. *ратунні суди*. Рішення міських судів можна було оскаржити до полкового суду або до гетьмана. За *судовою реформою на Україні 1760—63* Генеральний суд реорганізовано в найвищий судовий орган нагляду за місц. судами і найвищу апеляційну інстанцію, скасовано судові функції Генеральної військ. канцелярії, реорганізовано земські, підкоморські, гродські суди тощо. Після остаточної ліквідації царизмом на поч. 80-х рр. 18 ст. політ. автономії України на її території було поширено чинність «Установлення про губернії» 1775. Вже 1782 було створено станові суди: повітовий і верхній земський суди — для дворян, городовий і губернський магістрати — для міських жителів, *нижню розправу* і *верхню розправу* — для *державних селян*. Кріпаків судили поміщики. Для розгляду деяких цивільних і кримінальних справ про злочини неповнолітніх і божевільних осіб та скарг у кожній губернії було створено т. з. совісні суди. Крім того, в кожній губернії діяли дві палати — цивільного і кримінального суду, що були апеляційною і ревізійною інстанціями для всіх судів губернії. Вироки і рішення палат затверджували губернатор, а у найважливіших справах — Сенат. На поч. 19 ст. в Слобідсько-Українській, Херс., Катеринославській і Таврійській губерніях С. у. були такі самі, як і в центр. губерніях Росії. Лише в Одесі діяв ще комерційний суд, створений 1808. В правобережних губерніях (Волин., Київ., Подільська) функціонували давні повітові й підкоморські суди. В 1830 там запроваджено й совісні суди. Місцеві суди очолював Головний суд. У Полтв. і Черніг. губерніях, як і на Правобережній Україні, діяли повітові, підкоморські й совісні суди. Гол. судовою інстанцією для цих губерній був Генеральний суд у Чернігові, підпорядкований Сенатові. В 30-х рр. 19 ст. відмінності в С. у. Лівобережжя і Правобережжя було ліквідовано. Генеральний і Головний суди перетворено на палати цивільного й кримінального судів. Після *селянської реформи 1861* створено становий *волосний суд* для селянства. Незабаром царський уряд провів *судову реформу 1864*, за якою було створено подвійну систему судів: місцеві судові органи і заг. судові органи. За *судово-адміністративною реформою 1889* було значно зужено компетенцію заг. судів, що розглядали кримінальні справи з участю присяжних засідателів, ліквідовано в більшості губерній, у т. ч. в українських (за винятком Одеси та Харкова), виборні *мирові суди*, а їхні функції передано *земським начальникам* і міським суддям (див. «*Контрреформи*»). Всі ці бурж.-поміщицькі суди було ліквідовано в ході Великої Жовтв. соціалістич. революції ленинським *Декретом про суд*, що запровадив нові судові органи (див. *Судова систе-*

ма Української РСР). На зх.-укр. землях в перші роки після загарбання їх Австрією (1772—74) продовжували діяти майже без змін польс. суди (гродські, земські, підкоморські, духовні й домініальні). В 1784 на Буковину і Галичину було поширено австр. судову реформу 1782: судом першої інстанції для сільс. населення були вотчинні або домініальні суди, для міськ. населення — магістратські суди, а для шляхти та ін. привілейованих верств — два земські суди (їх називали шляхет. судами) — у Львові й Станіславі. Судом другої інстанції був Апеляційний суд у Львові. Судовий нагляд над судами всієї Австрії здійснював Верховний суд у Відні (деякий час у ньому існувала окрема галицька палата). Після революції 1848 суд було відокремлено від адміністрації. В Галичині разом з Буковиною, на відміну від ін. австр. коронних країв, було створено два вищі крайові суди — у Львові (для Сх. Галичини і Буковини) і Кракові (для Зх. Галичини). Найвищою судовою інстанцією для всіх австр. країв були Верховний суд і касаційний трибунал у Відні. Крім заг. судів, в Австрії і на зх.-укр. землях існували ще спец. суди (військові, промислові, торговельні, фінансові та ін.). Для розгляду деяких категорій кримінальних справ при окружних судах створювалися суди присяжних, а дрібні цивільні справи розглядали мирові судді.

С. у. Австрії на зх.-укр. землях відповідали інтересам полс. буржуазії і тому після розпаду імперії Габсбургів (1918) вони деякий час продовжували існувати. Після фашист. перевороту 1928 в Польщі провели суд. реформу, за якою на тер. Зх. України були такі польс. С. у.: Апеляційний суд у Львові, 10 окружних судів і гродські суди (кілька на території кожного окружного суду). Особливе місце посідали військ. суди. В 1939, після возз'єднання Зх. України з УРСР, всі ці суди було ліквідовано і на її територію поширено судову систему УРСР.

В. С. Кульчицький (Київ).

СУДОВО-АДМІНІСТРАТИВНА РЕФОРМА 1889 — реакційний захід, здійснений в Росії царизмом з метою зміцнення влади поміщиків. С.-а. р. ліквідувала по суті систему мирової юстиції, передбачену *судовою реформою 1864*. Замість цієї системи в сільс. місцевості почали діяти *земські начальники* з правом остаточного рішення у багатьох справах, у містах — призначувані міські судді. З віднятих суду присяжних було вилучено ряд найважливіших справ, насамперед про держ. злочини. Нагляд за діяльністю сільс. і *волосного управління* повністю переходив до земських начальників. С.-а. р. цілком підпорядковувала селян владі дворян-поміщиків, у руках яких була зосереджена суд. та адм. влада.

І. П. Сафронова (Харків).

СУЛИМА Іван Михайлович (р. н. невід. — п. 12.XII 1635) — гетьман нересторових запорізьких козаків. За походженням дрібний шляхтич. Н. в с. Рогозах (тепер Чернігівського р-ну Черніг. обл.). Був помічником управителя маєтку польс. магната С. Жолкевського на Переяславщині. Пізніше служив у польс. магнатів Даниловичів. Рятуючись від утисків магнатів, пішов на Запорізьку Січ. Брав участь у козак. походах проти турків і крим. татар. Уперше С. згадується як козак. гетьман 1628. Особливо вславився С. в 30-х рр. 17 ст. У серпні 1635 постанали нересторові запорізькі козаки на чолі з С., повернувшись з Дону, де вони зимували після морського походу під Азов, напали на замок *Кодак*, зруйнували його і знищили польс. гарнізон. Проте реестрові козаки після бою по-зрадницькому схопили

С. і передали його польсь.-шляхет. урядові. Разом з ін. керівниками повстання С. відвезли до Варшави і стратили.

Лит.: Гуслистий К. Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII века. В кн.: Восоединение Украины с Россией. М., 1954.

К. Г. Гуслистий (Київ).

СУМИ — місто, обласний і районний центр УРСР; на р. Пслі (прит. Дніпра). Залізнична ст. Аеропорт. 159 тис. ж. (1970); 1939—64 тис. ж., 1959—98 тис. ж.). Заснували С. на поч. 50-х рр. 17 ст. укр. селяни й козаки — переселенці з Правобережної України як фортецю для захисту *Слобідської України* і Пд. Росії від грабінницьких нападів крим. і ногайських татар. У 1658—1765 С. — полкове місто *Сумського полку*. Під час *Північної війни 1700—21* в С. в грудні 1708 — січні 1709 перебували гол. сили рос. армії на чолі з Петром І. У 1765 С. — центр Сумської провінції *Слобідсько-Української губернії*. В 1780—96 — повітове місто *Харківського намісництва*; з 1796 — Слобідсько-Української (з 1835 — Харківської) губ. В другій пол. 19 ст. С. — один з центрів цукрової пром-сті й торгівлі. В 1902 в С. виникли перші с.-д. гуртки. В 1905 сумська група РСДРП передрукувала статтю В. І. Леніна «Пролетаріат і селянство» як додаток до випущеної нею брошури «Програма РСДРП». Під час революції 1905—07, 1-ї світової війни на з-дах міста відбувалися політ. страйки робітників. Наприкінці березня 1917 в С. оформилися більшовицькі групи на ряді пром. підприємств, створено Раду робітн. і солдат. депутатів.

Восени 1917 оформилася *Сумська організація РСДРП(б)*. Рад. владу в С. встановлено в грудні 1917. В квітні 1918 С. окуповано нім. військами. 10.І 1919 місто визволили рад. війська. В кінці серпня 1919 С. захоплено денкінцями. 28.ХІ 1919 Червона Армія визволила С. від білогвардійців. З 1923 С. — центр Сумського округу, з 1930 — райцентр, з 1939 — обласний центр. Під час Великої Вітчизн. війни С. 10.Х 1941 окуповано нім.-фашист. військами. В період тимчас. окупації в місті діяли підпільний обком КП(б)У, нелегальна комсомольська група «Прапор». 2.ІХ 1943 рад. війська визволили місто.

За роки Рад. влади С. стали одним із значних пром. і культурних центрів УРСР. В С. розвинута машинобуд., харчова, легка, хім., деревообробна пром-сть. Найбільші підприємства міста: машинобудівний з-д ім. М. В. Фрунзе, з-д електронних мікроскопів ім. 50-річчя ВЛКСМ, хім. к-т, цукрорафинадний, овочеконсервний, молочний з-д, м'ясо- та хлібокомбінати, суконна, швейна, взуттєва ф-ки, меблева ф-ка та ін. 32 загальноосв. школи, пед. ін-т, Сумський філіал Харків. політех. ін-ту, 5 технікумів, 2 профес. школи, муз.-драм. театр, обласна філармонія, 2 музеї, будинок-музей А. П. Чехова, телецентр. Пам'ятки архітектури: кол. будинок цехового управління (17 ст.), Спасо-Преображенський собор (18 ст.) та ін. В 70-х рр. 19 ст. в С. приїздив П. І. Чайковський, 1888—89 жив А. П. Чехов. Пам'ятники В. І. Леніну, двічі Герою Рад. Союзу С. П. Сурпуку та ін.

Лит.: Долгін Г., Сапухін П. Суми. К., 1963; Моїсєєнко В. П., Новаківська Н. П. Суми. Історико-архітектурний нарис. К., 1966; Сапухін Л. П., Скрипник В. Д. Суми. Х., 1972 [бібліогр. с. 101—103].

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 10.І 1939. Лежить на Пн. Сх. республіки. На Пн. і Сх. межує з РРФСР, на Пд. — з Харківською, Полтавською, на Зх. — з Черні-

гівською обл. УРСР. Пл. 23,8 тис. км². Нас. 1498 тис. чол. (1971). Нац. склад нас. за переписом 1970: українців — 87,2%, росіян — 11,7%, ін. національностей — 1,1%. Пересічна густина нас. 62,9 чол. на 1 км². Міське населення становить 44%. У С. о. — 18 районів, 15 міст, 20 с-щ м. т., 1721 сільс. нас. пункт. Обл. центр — Суми (159 тис. чол., 1970).

Поверхня С. о. — хвиляста рівнина. Більша частина області лежить у межах Придніпровської низовини. Крайня пн. частина — в межах Поліської низовини. На Сх. і Пн. Сх. — відроги Середньоруської височини. З корисних копалин найбільше значення мають нафта, газ, буре вугілля, торф, фосфорити, калійна та кам'яна сіль, гіпс тощо. Клімат помірно континентальний. Річки — Десна з притокою Сеймом, Псел, Сула, Ворскла — належать до лівих приток Дніпра. На Пд. області переважають чорноземні ґрунти, на Пн. — дерново-підзолисті. Під лісом (сосна, береза, дуб) бл. 15% території.

В кін. 1-го тис. н. е. тер. області заселили сх.-слов. племена *сіверян*. У кінці 9—10 ст. ця територія входила до складу *Київської Русі*, в 11—13 ст. — до Чернігівського та Новгород-Сіверського князівств. У 1185 новгород-сіверський князь *Ігор Святославич* виступив зі своїм військом з Путивля в похід проти *половців*, опсвіяний у «*Слові о полку Ігоревім*». У 13 ст. на тер. С. о. існували дрібні удільні князівства — Путивльське, Глухівське, Воргольське, Вирське. В 13—14 ст. тер. сучас. Сумщини перебувала під монголо-тат. владою. В 60-х рр. 14 ст. її зх. частину захопила феод. Литва. В 1500—03 цю територію було воз'єднано з Рос. д-вою. Сх. частина сучас. Сумщини на той час була малозаселеною тер. т. з. *Дикою поля*, освоювати яку рос. і укр. селяни-втікачі почали стихійно в 16 ст. Це освоєння проходило в умовах безперервної боротьби проти тур.-тат. агресорів і польсь.-лит. шляхет. загарбників. Наприкін. 16—17 ст. для захисту кордонів Рос. д-ви від грабінницьких наскоків крим. і ногайських татар було збудовано *Белгородську лінію*. На поч. 17 ст. зх. частину сучас. С. о., крім Путивля, захопили польсь.-шляхет. загарбники. Визволена сел.-козац. військом на поч. нар.-визвольної війни 1648—54 зх. частина Сумщини входила до Ніжинського (Кролевець, Глухів, Вороніж, Ямпіль, Ковотоп), Лубенського (Ромни) полків *Лівобережної України*. Сх. частина Сумщини з 50-х рр. 17 ст. до 1765 була в складі Сумського і Охтирського полків *Слобідської України*. В 17 ст. селяни й козаки Сумщини брали участь у *селянській війні під керівництвом Івана Болотникова 1606—07, Павлюка повстанні 1637, визвольній війні українського народу 1648—54*. Під час *Північної війни 1700—21* тер. Сумщини стала ареною воєнних дій. Населення багатьох укр. міст (Недрагайлово, Охтирка, Олешні, Тернів та ін.) було активну участь в обороні їх від швед. загарбників. Місто Глухів було резиденцією гетьманів Лівобережної України (1708—50), місцеперебуванням Малоросійської колегії (1722—27, 1764—86). На Сумщині виникли перші на Україні великі мануфактури — тютюнова в Охтирці (1718), суконна в Путивлі (1720) та ін. Всерос. значення мали ярмарки в Ромнах і Сумах. У 70-х рр. 18 ст. гайдамацькі загопи під керівництвом С. *Гаркуші* вчинили ряд нападів на поміщицькі маєтки на тер. Сумщини. З 1782 зх. землі Сумщини ввійшли до складу Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництва, з 1802 — до Чернігівської, Роменщина — до Полт. губ.; сх. землі 1765 включено до Слобідсько-Укр. губ., з 1780 — Харків. намісництва, з 1797 — Сло-

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Центральна частина Сум.

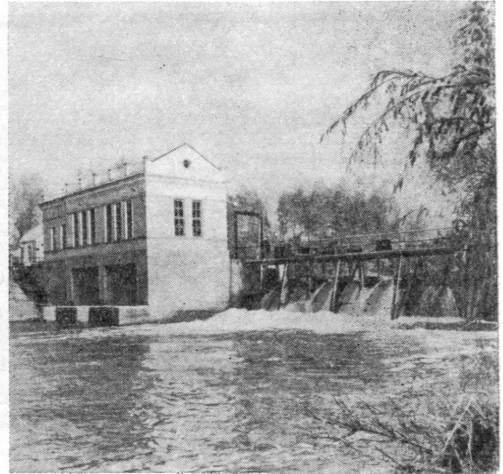
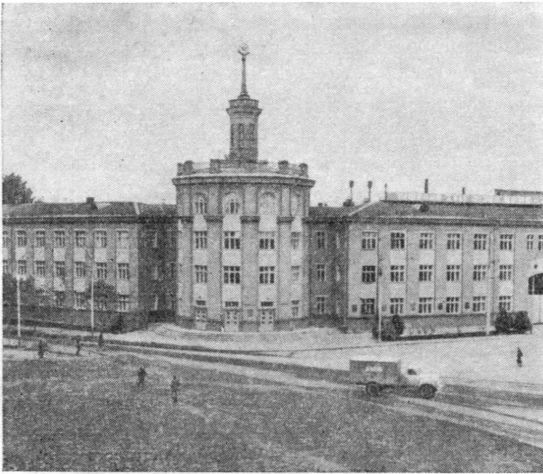
бідсько-Української (з 1835 — Харківська) губ. Під час *Вітчизняної війни 1812* ушавилися Сумський та Охтирський гусарські полки, що склалися з кол. слобідських козаків. З Сумщини походили учасник партизан. руху 1812 Є. В. *Четвертак*, декабристи О. Я. Якубович, П. П. Ковновнич та ін. У серед. 19 ст. ряд сел. виступів відбувся в Сумському, Конотопському, Глухівському та ін. повітах.

Після *селянської реформи 1861* на Сумщині швидко розвивалися капіталіст. відносини, виникли нові пром. підприємства (1868 — залізничні майстерні у Конотопі, 1896 — Сум. маш.-буд. з-д та ін.), будувалися залізниці. На селі йшло *обезземелювання селян*. На поч. 20 ст. в Сумах, Конотопі, Ромнах, Путивлі та ін. містах виникли перші марксистські гуртки. Влітку 1903 в Конотопі відбувся масовий страйк робітників, яким керували місцеві соціал-демократи. Під час революції 1905—07 в містах Сумах, Конотопі, Шостці та ін. відбувалися страйки, політ. демонстрації робітників. Сумська група РСДРП у листопаді 1905 передрукувала статтю В. І. Леніна «Пролетаріат і селянство» як додаток до випущеної нею брошури «Програма РСДРП». У 1906 Конотопський к-т РСДРП перевидав листівкою написаний В. І. Леніним «Проект звернення до виборців», що його надруковано в газ. «*Пролетарий*», № 8. Під час революції 1905—07 розгорнувся сел. рух у Сумському, Охтирському, Глухівському, Конотопському та ін. повітах. Після Лютн. революції 1917 відбулися демонстрації, мітинги в багатьох містах, містечках, селах Сумщини. С.-д. орг-ції створено в Сумах, Конотопі, Шостці, Ромнах, Охтирці та ін. містах. Обрано Ради робітн. і сел. депутатів, створювалися червоногвардійські загони. Трудячі Сумщини вітали перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. Восени 1917 оформлено *Сумську організацію РСДРП(б)*. На поч. грудня 1917 частину тер. Сумщини захопили петлюрівські загони. Рад. владу в Сумах, Путивлі встановлено в грудні 1917, в Глухові та ін. містах — у січні 1918. В березні 1918 на тер. С. о. йшли бої рад. військ проти австро-нім. окупантів. У серед. квітня австро-нім. загарбники захопили майже всю тер. Сумщини. Лише в чотирьох волостях Глухівського пов. та в Середні-Буді існувала Рад. влада. Під керівництвом місцевих парт. орг-цій відбувалися масові збройні виступи партизан.

загонів проти окупантів і петлюрівців у Глухівському, Конотопському, Сумському та ін. повітах. У січні 1919 на всій тер. Сумщини було відновлено Рад. владу. У вересні 1919 майже всю тер. Сумщини захопили війська Денікіна. В кінці листопада територію краю визволено від білогвардійців.

Після закінчення громадян. війни трудячі Сумщини під керівництвом Комуністич. партії приступили до мирного соціалістич. будівництва. В 1923 створено Сумський, Охтирський, Конотопський, Роменський, Новгород-Сіверський (з 1925 — Глухівський) округи. В 1932 тер. Сумщини ввійшла до складу Чернігівської і Харківської областей. 10.І 1939 утворено С. о. В роки довоєнних п'ятирічок у С. о. розгорнулось широке пром. будівництво. Кількість робітників збільшилася до 81 тис. чол. Колгоспи і радгоспи організаційно зміцніли, їхнє господарство значно зросло. Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 на селі було бл. 4,5 тис. тракторів, 1,1 тис. комбайнів. У перші місяці Великої Вітчизн. війни 1941—45 до лав Червоної Армії вступило бл. 8 тис. комуністів і понад 35 тис. комсомольців Сумщини. В жовтні 1941 тер. С. о. окупували нім.-фашист. війська. На тер. області, тимчасово захопленій нім. окупантами, в кінці 1941 було організовано підпільні обком КП(б)У, 3 міськкома, 31 райком партії, 146 парт. груп. У Сумах розгорнула діяльність комсомольська група «Прароп». Активізувалася боротьба антифашист. груп у Тростянецькому, Білопільському, Крелевському та ін. р-нах. Під час окупації на тер. області діяло 35 партизан. загонів, на базі яких виросло 6 партизан. з'єднань під командуванням С. А. *Ковпака*, О. М. *Сабурова*, М. І. *Наумова*, Я. І. *Мельника*, М. В. Таратути, Л. Я. Іванова та ін. Пн. частина С. о. стала однією з найважливіших баз партизан. руху (див. *Партизанські краї і зони*). Бл. 100 сіл області ввійшло в партизан. край. У вересні 1943 С. о. було визволено від нім.-фашист. окупантів. За героїчні подвиги в боях за Рад. Батьківщину 190 уродженців С. о. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. І. М. *Кожедубу* це звання присвоєно трічі, П. С. *Рибалку*, С. П. *Супруну* — двічі.

Після вигнання окупантів трудячі С. о. приступили до відбудови нар. г-ва. Під керівництвом парт. орг-цій трудящі області достроково виконали четвертий і п'ятий п'ятирічні плани. Комуні-

Сумський машинобудівний завод імені М. В. Фрунзе (ліворуч). Міжколгоспна ГЕС у селі Михайлівці Лебединського району.

сти виступили організаторами втілення в життя рішень Березнегов, Вереснегов (1965), Липнево (1970) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістичного змагання на честь 50-річчя утворення Союзу РСР. Здійснюючи рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, обласна парт. орг-ція спрямовує трудящих на розв'язання завдань комуністич. будівництва. На 1.1 1972 в 4 міських і 17 сільс. районних парт. орг-ціях налічувалося понад 62 тис. членів і канд. у члени партії. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті працювало 27 480, у с. г. — 18 426, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я і культури — 8888, в органах держ. і госп. управління — 7521. Перший секретар Сумського обкому КП України — О. І. Іщенко (з 1957).

Надійним помічником обласної парт. орг-ції в комуністич. будівництві є створена 1919 комсомольська орг-ція. Комсомольці були шефами багатьох будов в області — Сумського і Шосткинського хім. комбінатів, культурного і шкільного будівництва на селі. На поч. 1972 в С. о. в 2062 первинних орг-ціях було 144 907 комсомольців. С. о. має розвинуту хімічну, машинобудівну, металообробну, харч. і легку пром-сть. Значного розвитку досягла нафтодобувна пром-сть. У 1970 в області було 311 пром. підприємств, що перебувають на самостійному балансі. В 1970 валова продукція всієї пром-сті порівняно з 1940 зросла в 6,4 раза. В 1970 питома вага харч. пром-сті становила 41,2%, машинобудівної і металообробної — 19,9%, легкої — 12,7%. Провідними галузями, що визначають спеціалізацію С. о., є харч. пром-сть, зокрема виробн. цукру, машинобудівна й металообробна, хімічна й легка пром-сть. Машинобудівна й металообробна пром-сть області представлена машинобудівним з-дом ім. М. В. Фрунзе, з-дами електронних мікроскопів ім. 50-річчя ВЛКСМ, насосним, важких компресорів (Суми), з-дами «Червоний металіст», паровозо-вагоноремонтним, поршневим (Конотоп), «Промзв'язок» (Охтирка), насосним у с-щі м. т. Свесі, поліграфіч. машин (Ромни) тощо. Значного розвитку в області досягла хім. пром-сть, яку представляють потужні хім. комбінат ім. 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції в Сумах, хім. комбінат і з-д хім. реак-

тивів у Шостці. Підприємства легкої пром-сті випускають тканини, взуття, галантерейні вироби тощо (суконна, швейна, взуттєва ф-ки в Сумах, шкіряно-взуттєвий комбінат, текстильно-галантерейна ф-ка в Ромнах та ін.). Розвинута пром-сть буд. матеріалів (Михайлівський з-д вогнетривів, Сумський з-д буд. матеріалів та домобудівний комбінат, з-ди залізобетонних конструкцій у Сумах, Конотопі, Шостці та ін.). В області розвинуті різні галузі харч. пром-сті: цукрова (представлена 19 з-дами), борошномельна, круп'яна, спиртова і лікєро-горілчана. В області працюють 8 м'ясокомбінатів, 19 маслозаводів, птахокмбінат тощо. Осн. енергетичними ресурсами області є електроенергія Сумської, Охтирської та ін. ТЕЦ, Зміївської ДРЕС. Діють Охтирський і Великобубнівський нафтопромисли. В області широко відомі імена новаторів виробництва Героїв Соціалістич. Праці токаря з-ду ім. М. В. Фрунзе Г. Ф. Кириченка, апаратника Сумського цукрофаїнадного з-ду О. Г. Черниша, слюсаря Конотопського паровозо-вагоноремонтного з-ду М. І. Краснянського та ін. У ході боротьби за виконання рішень партії і уряду важливим добром обласної парт. орг-ції було піднесення с.г. виробництва. На кін. 1970 в області було 421 колгосп і 31 радгосп. На полях працювало 26 262 трактори (в 15-сильному обчисленні), 3075 зернозбиральних комбайнів та ін. с.-г. машини і знаряддя. Осн. зерновою культурою в області є озима пшениця. В С. о. розвинуті виробництво цукр. буряків, конопель і картоплі. В тваринництві переважає м'ясо-молочне скотарство й свинарство. Розвинуте садівництво, ягідництво, бджільництво і птахівництво.

Серед багатьох передовиків сільського господарства — двічі Герой Соціалістич. Праці зав. тваринницькою фермою колгоспу ім. В. І. Леніна Лебединського р-ну М. Х. Савченко, Герой Соціалістич. Праці свинар-механізатор колгоспу ім. В. І. Чапаєва Глухівського р-ну П. П. Костюченко, бригадир тракторної бригади колгоспу «Більшовик» Роменського р-ну Б. І. Сукачов, свинарка колгоспу ім. К. Маркса Кролевецького р-ну К. П. Ковальчук, механізатор колгоспу «Червоний Жовтень» Краснопільського р-ну А. С. Чепульський та ін.

До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено колективи 8 підприємств, орг-цій, радгоспів і колгоспів С. о., у т. ч. Сумського з-ду електронних мікроскопів ім. 50-річчя ВЛКСМ, Сумського машинобудівного з-ду ім. М. В. Фрунзе, Шосткинського з-ду хім. реактивів, колгоспу ім. В. І. Леніна Білопільського р-ну, радгоспу «Новопетрівський» Лебединського р-ну та ін.

С. о. має густу сітку залізниць і автомобільних шляхів. Довжина з-ць заг. користування на 1970 становила 773 км. Протяжність автомобільних шляхів 1970 дорівнювала 11,7 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 2,0 тис. км. У 1970/71 навч. р. в області працювало 1120 шкіл усіх видів, у т. ч. 258 середніх, 430 восьмирічних, 337 початкових та ін., в яких навчалось 267,7 тис. учнів і працювало 16,2 тис. вчителів. В області — два педагогічні ін-ти (в Сумах і Глухові), філіал Харків. політех. ін-ту, в яких вчатьсь 5,2 тис. студентів. В області — 27 серед. спец. навч. закладів, в яких навчалось 20,9 тис. учнів, 24 професійно-тех. уч-ща — бл. 13 тис. учнів. У 1970 працювало 1006 клубних закладів, 1171 кіноустановка, 1130 масових бібліотек. У С. о. є 9 н.-д. установ, у т. ч. Всесоюзний н.-д. ін-т компресорного машинобудування, Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський ін-т атомної і енергетичного насособудування, Всесоюзний н.-д. ін-т луб'яних культур, Сумська обласна с.-г. дослідна станція та ін.

В С. о. є обласний музично-драм. театр, обласна філармонія, 6 народних театрів. В області — 7 державних музеїв: художній у Сумах (з філіалом у Лебедині), краєзнавчі у Сумах (з філіалами в Охтирці та Путівлі), Ромнах і Конотопі, 133 народні музеї (серед них — партизан. заповідник у Спашанському лісі біля Путівля), будинок-музей А. П. Чехова в Сумах, кімнати-музеї (П. А. Гравовського в с. Гравовському Краснопільського р-ну, П. І. Чайковського в с-щі Низах Сумського р-ну, Остапа Вишні в с. Груні Охтирського р-ну та ін.). В області є відділення Спільки журналістів УРСР, обласне літ. об'єднання. Працює телецентр. За активну участь у партизан. русі, мужність і стійкість, виявлені трудящими С. о. в період Великої Вітчизн. війни, за успіхи, досягнуті в розвитку нар. господарства, область 1967 нагороджено орденом Леніна.

Історичні пам'ятки. На тер. С. о. є архітектурні пам'ятки різного часу: дерев'яна церква (1764) та Святодухівський собор 18 ст. у Ромнах, дерев'яна церква (18 ст.) у Лебедині, Спасо-Преображенський собор і Воскресенська церква поч. 18 ст. в Сумах, Миколаївська церква (17 ст.), Триумфальна брама (18 ст.) у Глухові. В С. о. споруджено пам'ятники: В. І. Леніну (1956, Суми), Т. Г. Шевченку (1918, Ромни), С. А. Ковпаку (1971, Путівль), партизанам Великої Вітчизн. війни 1941—45 в Спашанському лісі Путівльського р-ну та в Старій Гуті Середино-Будського р-ну. Пам'ятник мамонтові в с. Кулішівці (тепер Недригайлівського р-ну) на місці, де було знайдено кістки мамонта. На території області народилися революц. демократ А. О. Потєбня, агенти газ. «Искры» більшовики С. І. та І. І. Радченки, фізик А. Ф. Йоффе, поети П. А. Гравовський, Я. І. Щоголев, П. М. Воронько, письменник і педагог А. С. Макаренко, письменник Остап Вишня, художники М. І. Мурашко, Г. І. Нарбут, Ф. Г. Кричевський, скульптор М. Г. Лисенко,

Відкриття пам'ятника С. А. Ковпаку в Путівлі. 1971.

композитори М. С. Березовський, Д. С. Борнянський, Г. М. Давидовський, Ю. О. Шапорін, рад. держ. діячі Д. С. Коротченко, М. Н. Демченко, співаки Б. Р. Гмиря, П. С. Білинник. Сумщину відвідували М. В. Гоголь, Т. Г. Шевченко, Марко Вовчок, А. П. Чехов, Леся Українка.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; 1905 рік на Сумщині. Суми, 1931; Жовтень на Сумщині. Суми, 1958; Трудящиеся Сумщини в боротьбі за владу Советов (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов. Сумы, 1957; З історії комсомольських організацій Сумщини. Збірник документів і матеріалів. 1919—1937 роки. Суми, 1958; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов. Х., 1963; Не впизнати тебе, Сумщини! Х., 1967; Ленінські зорі над Сумщиною. Х., 1970; Гудзенко П. А. Сумська область. К., 1958; Науменко А. М. До нових зверхень. Х., 1962; Народне господарство Сумської області. Статистичний збірник. К.—Х., 1970; Калітаєв К. Г. Сумська область. В кн.: Визначні місця України. К., 1961; Сумська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1-е січня 1969 року. Суми, 1969. П. В. Козирев (Суми).

СУМСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) — створена восени 1917. Наприкінці березня 1917 оформилися парт. групи на окремих пром. підприємствах міста. 8 (21).ІІІ за ініціативою більшовиків створено Сумську Раду робітн. і солдат. депутатів, в якій діяла більшовицька фракція. Восени 1917 більшовики створили самостійну орг-цію, встановили зв'язок з ЦК РСДРП(б). У грудні 1917 в Сумах було встановлено Рад. владу. Проте період соціалістич. будівництва тривав недовго. В квітні 1918 Суми загарбали австронім. окупанти. В умовах жорстокого окупаційного режиму Сумська парт. орг-ція, перебуваючи в підпіллі, продовжувала свою діяльність. У січні 1919 Рад. владу в Сумах було відновлено. Дів. Сумська область. Б. І. Корольов (Київ).

СУМСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — створений 1920 як художньо-історичний музей. У 1939 відокремився від художнього. Відновив свою роботу 1945 як краєзнавчий музей. Має відділи (1971): природи, історії дореволюц. минулого і рад. суспільства. У фондах музею зберігається бл. 10 тис. експонатів, книжковий фонд 6-ки становить 12 тис. томів. У відділі природи пред-

М. Ф. Сумцов.

С. П. Супрун.

М. І. Супруненко

щиків (Кондратьєви володіли 123 тис. десятин, Матвєєви — понад 46 тис. десятин, Голіщани — понад 32 тис. десятин). Козаки С. п. брали участь в обороні Чигирини від тур. військ (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*), у *Кримських походах 1687 і 1689*, *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війні 1735—39, *Семилітній війні 1756—63*. Селяни й козаки С. п. боролися проти посилення феодал.-кріпосницького гніту. Значні заворушення відбувалися 1704 в Білопільлі й с. Глушкового. Хвиля антиурядових виступів вибухнула в С. п. в 30-х рр. 18 ст. проти мобілізації селян і козаків на будівництво *Української лінії*. В зв'язку з тим, що царський уряд скасував козац. самоврядування на Слобідській Україні, 1765 С. п. було ліквідовано, а козаків перетворено на *військових обивателів*. Територія С. п. ввійшла до складу *Слобідсько-Української губернії*.

Лит.: Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Х., 1918; Слюсарський А. Г. Соціально-економічне розвиток Слобожанщини. XVII—XVIII вв. Х., 1964. А. Г. Слюсарський (Харків).

СУМЦОВ Микола Федорович (18.IV 1854—12.IX 1922) — укр. фольклорист, етнограф і літературознавець, чл.-кор. Петерб. АН (з 1905), акад. АН УРСР (з 1919), член Чеської АН і ряду наук. г-в у Росії та за кордоном, доктор філол. наук (з 1885), професор (з 1889). Н. в Петербурзі в дворянській сім'ї. В 1875 закінчив істор.-філол. факультет Харків. ун-ту. З 1889 — професор Харків. ун-ту. З 1905 завідував Етнографічним музеєм при цьому ун-ті. С. був ученим бурж.-демократич. напрямку. Досліджував питання укр. фольклору та етнографії, нар. мистецтва, історії л-ри, образотворчого мистецтва, вивчав творчість І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, І. І. Манжури, М. В. Гоголя, Л. М. Толстого, А. П. Чехова та ін.

Тв.: Хлеб в обрядах и песнях. Х., 1885; Местные названия в украинской народной словесности. К., 1886; Современная малорусская этнография, ч. 1. К., 1893; Діячі українського фольклору. Х., 1910; Слобідсько-українські історичні пісні. К., 1914; Слобожане. Історично-етнографічна розвідка. Х., 1918; Народна словесність. Х., 1919.

Лит.: Микола Федорович Сумцов. Опис документальних матеріалів особистого фонду № 794. 1876—1921 рр. К., 1965; Сумцов Микола Федорович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

СУПРАСЛЬСЬКИЙ ЛІТОПИС, *Короткий Київський літопис* — складений у кінці 15 — на поч. 16 ст. в Білорусії. Знайдений в Супрасльському монастирі (біля Білостока, тепер ПНР), звідки й походить його назва. С. л. висвітлює події з 9 ст. до 1515. Літопис поєднує в собі дві пам'ятки істор. л-ри — *Короткий Новгородський* і *Короткий Київський літописи*. Перша, більша за розміром, частина С. л. є копією. У формі стислих порічних записів тут викладено історію київ., моск. і лит. князів від 862 до 1500. В другій частині невідомий автор виступає вже як сучасник. Останній запис зроблено 1543. Ця частина відзначається точним датуванням і вірогідністю викладу істор. подій. В літописі оповідається про зруйнування Києва

ставлено матеріали про геологію, будову, флору і фауну краю. У відділі дореволюц. минулого — археол. та етногр. колекції, старовинна зброя, матеріали про революц. рух у краї. У відділі рад. суспільства — експонати, що розповідають про Велику Жовтн. соціалістич. революцію і громадян. війну, Велику Вітчизн. війну, про участь трудящих Сумщини в соціалістич. і комуністич. будівництві. Музей має 2 філіали: Охтирський і Путивльський краєзнавчі музеї; відділ у Сумах — будинок-музей А. П. Чехова.

Л. П. Сапухіна (Суми).

СУМСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — створений 1925. Спочатку мав назву Сумське окружне архівне управління (окрарх), з 1932 — Сумський держ. істор. архів, з 1939 — Сумський обласний держ. істор. архів, з 1958 — сучасну назву. З 1941 має філіали у Конотопі, Ромнах. Документ. матеріали кол. філіалу в Глухові загинули під час нім.-фашист. окупації. В архіві зберігаються документ. матеріали з історії краю від поч. 18 ст., зокрема про революц. події 1905—07, робітн. і сел. рух, діяльність с.-д. орг-цій, про сел. і поміщицьке землеволодіння. Документ. матеріали рад. часу висвітлюють боротьбу трудящих за встановлення і зміцнення Рад. влади, за побудову соціалізму й комунізму. Архів видає збірники документів і матеріалів: «Трудящі Сумщини у боротьбі за владу Рад. 1917—1920 рр.» (Суми, 1957). «З історії комсомольських організацій Сумщини» (Суми, 1958), «Сумська область в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941—1945 рр.» (Х., 1963).

Лит.: Сумський обласний державний архів та його філіали у містах Конотопі і Ромнах. Путивник. К., 1965.

О. А. Зубко (Суми).

СУМСЬКИЙ ПОЛК — адм.-територіальна і військ. одиниця на Слобідській Україні. Створений 1658 з переселенців селян і козаків Правобережної України для захисту Слобідської України й пд. кордонів Рос. д-ви від нападів крим. та ногайських татар. Адм. центром С. п. було м. Суми. Першим полковником був Г. Кондратьєв. За переписом 1732, С. п. складався з 20 сотень (1-а і 2-а Білопільські, Бишкінська, Ворожбянська, Краснопільська, Недригайлівська, Новоміська, Нижньосиротавська, Верхньосиротавська, Сумська, 1-а і 2-а Суджанські, Ольшанська, Перекопська, Рибницька та ін.), 126 нас. пунктів, в яких жило 86 тис. чол., у т. ч. 3695 виборних козаків, 13 918 підпомічників, 3207 підсудівок, 18 476 феодално залежних селян чол. статі. З розвитком феодал.-кріпосницьких відносин у 17 ст. значна частина земель стала власністю козац.-старшинської верхівки і рос. помі-

крим. татарами (1482), вторгнення татар на Волинь (1491, 1496), змову київ. князя *Михайла Омельковича* проти Литви і страту змовників (1481), про перемогу князя К. І. Острозького над військами моск. великого князя Василя III під Оршею (1514) та ін. події. С. л. становить цінне джерело з історії України та Білорусії 14—1-ї пол. 16 ст. Вперше С. л. опублікував М. А. Оболенський 1836.

Видання: Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращенные летописи. М., 1836; Полное собрание русских летописей, т. 17. Западно-русские летописи. СПб., 1907.
Лит.: Багалій Д. Нариси української історіографії, т. 1. Літописи, в. 1. К., 1923.

М. І. Марченко (Київ).

СУПРУН Степан Павлович (2.VIII 1907—4.VII 1941) — рад. військ. льотчик, підполковник, двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1941, посмертно). Член Комуністич. партії з 1930. Н. у с. Річках (тепер Білопільського р-ну Сум. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1929. В 1930 закінчив військ. школу льотчиків. З 1933 — льотчик-випробувач ВПС. Учасник боїв проти япон. мілітаристів біля Халхин-Голу (1939). Командир групи літаків під час рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни С. очолював 401-й винищувальний авіаполк 23-ї авіадивізії, що був сформований з льотчиків-випробувачів і діяв на 3х. фронті. С. брав участь у боях, розробив ряд нових прийомів повітр. бою. Загинув у районі м. Толочина (БРСР), вступивши в бій проти 6 фашист. літаків і знищивши один з них. Похований в Москві. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. С. — перший двічі Герой Рад. Союзу у Великій Вітчизн. війні.

СУПРУНЕНКО Микола Іванович (н. 17.II 1900) — укр. рад. історик, академік АН УРСР (з 1972), доктор істор. наук (з 1954), професор (з 1955), засл. діяч науки УРСР (з 1968). Член КПРС з 1925. Н. в Полтаві в сім'ї робітника. Після закінчення 1937 Ін-ту червоної професури С. — на наук. роботі в Ін-ті історії АН УРСР (з 1955 — зав. відділом історії Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни). Праці С. присвячені історії України рад. часу. Брав участь у створенні колективної праці «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (т. 1—2. К., 1967). Держ. премія УРСР, 1969. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.). К., 1951; Комуністична партія — натхненник і керівник боротьби українського народу за створення і зміцнення Української Радянської держави. К., 1954; Україна в Великій Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.). К., 1956; Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966; Победа Советской власти на Украине. М., 1967 [у співавт.].
Лит.: Гуржі й І. О., Петренко В. С. Видатні радянські історики. К., 1969.

СУПРЯГА — старовинна форма трудової взаємодопомоги на українських землях, за якою кілька бідняцьких селянських дворів об'єднували робочу худобу і реманент для виконання с.-г. робіт; одна з найпростіших форм с.-г. кооперації. За капіталізму С. була особливо поширена в тих районах України, де оранка твердих чорноземних ґрунтів важким плугом вимагала однієї-двох пар волів або коней. У С. об'єднувалися два-три бідняцькі двори, які по черзі обробляли землю супрягачів. За звичаєм господар, у якого працювали супрягачі, повинен був годувати людей, а інколи й худобу. В перші роки після Великої

Жовтн. соціалістич. революції С. допомагала сел. бідноті освоювати землі, які вона одержала від Рад. влади.

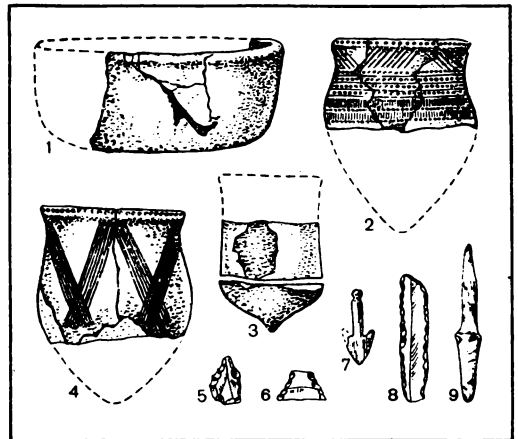
Лит.: Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. К., 1966.

СУРОЖ — згадуване в давньорус. літописах місто в Криму, тепер с-ще міського типу Судак, підпорядковане Феодосійській міській Раді депутатів трудящих Кримської обл. УРСР.

СУРОЗЬКЕ МОРЕ — назва Азовського моря в давньорус. літописах (від м. *Суорожа*).

СУРСЬКО-ДНІПРОВСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура часів *неоліту*, поширена на тер. Дніпровського надпоріжжя. Виділив її В. М. Даниленко 1946. Назва походить від о. Сурський (за 20 км на Пд. від Дніпропетровська), де 1946 було досліджено 4 неолітичні поселення. С.-д. к. виникла не пізніше серед. 7-го тис. до н. е. і прийняла своє існування в кін. 5-го тис. до н. е. С.-д. к. сформувалася на основі місцевої мезолітичної культури та культури кукрецького типу, носії якої прийшли в приазовські й причорноморські степи зі Сх. Племена С.-д. к. займалися гол. чин. скотарством (розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней), а також рибальством і мисливством. С.-д. к. належала невеликому союзу племен, поселення яких були розташовані групами в районі Дніпрових порогів. Осн. пам'ятки: поселення на островах Сурський (I—IV), Кодачок, Похилий, Виноградний та ін. При розкопках поселень С.-д. к. виявлено залишки напівземлянкових жител, що належали парним сім'ям. Для С.-д. к. властиві мікролітичні вироби з кременю, численні знаряддя для обробки дерева — сокири, тесла й великі скребла, численні вироби з кістки та рогу оленя, а також різноманітний гостродонний посуд, оздоблений лінійно-стрічковим орнаментом, виготовлений з глини з домашньою ракушкою, тощо. З кінця 5-го тис. до н. е. С.-д. к. занепала внаслідок тиску з Пн. і Пн. Сх. племен дніпро-донецької і азово-дніпровської культур, але в серед. 4-го тис. зокрема внаслідок асиміляції з племенами прийдшлих культур, відродилася на новому етапі, і її носії брали участь у формуванні *ямної культури*.

Лит.: Даниленко В. М. Сурсько-дніпровська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971. В. М. Даниленко (Київ).

Речі з пам'яток: 1—4 — глиняний посуд; крем'яні знаряддя: 5 — проколювач, 6 — вклядець, 8 — ніж; кістяні знаряддя: 7 — рибальський гачок, 9 — кинджал.

М. А. Сулов.

В. О. Сухомлинський.

СУСАЙКОВ Іван Захарович (12.IX 1903—12.VII 1962) — рад. військ. діяч, генерал-полковник танк. військ. Член КПРС з 1925. Н. в с. Давидовці (тепер Гагаринського р-ну Смол. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1924. В 1937 закінчив Військ. академію бронетанкових військ. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 С. з 1942 — член Військ. ради Брянського, а потім 2-го Укр. фронтів. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. З 1960 — у відставці. Депутат Верховної Ради СРСР 4-го скликання. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкин (Москва).

СУЛОВ Михайло Андрійович (н. 21.XI 1902) — діяч Комуністич. партії і Рад. держави, Герой Соціалістич. Праці (1962). Член КПРС з 1921. Н. в с. Шаховському (тепер Павловського р-ну Ульянов. обл.) в селянській сім'ї. В 1918—20 працював у к-ті бідноти, брав активну участь у роботі комсомольської орг-ції Хвалінського пов. У 1924 закінчив Пречистенський робітфак (Москва), 1928 — Моск. ін-т нар. господарства ім. Г. В. Плеханова, вчився в Економіч. ін-ті червоної професури. Був викладачем Моск. ун-ту і Пром. академії. Активний учасник боротьби проти троцькістсько-зінов'євської опозиції, а також проти *правого ухилу* у ВКП(б). В 1931—34 працював в апараті ЦК ВКП(б) і Наркоматі РСІ СРСР, потім до 1936 — в комісії Рад. контролю при Раднаркомі СРСР. У 1937—39 — зав. відділом, секретар Рост. обкому ВКП(б). У 1939—44 — перший секретар Ставропольського крайкому ВКП(б). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як член Військ. ради Пн. групи військ Закавказ. фронту і нач. Ставропольського крайового штабу партизан. загонів проводив велику роботу по мобілізації трудящих краю на боротьбу проти нім.-фашист. окупантів, потім по відбудові зруйнованого нім.-фашист. окупантами г-ва краю. З кін. 1944 — голова Бюро ЦК ВКП(б) по Лит. РСР. З 1946 — на керівній роботі в ЦК ВКП(б). З 1947 — секретар ЦК КПРС, одночасно 1949—50 — гол. редактор газ. «Правда». На XVIII з'їзді ВКП(б) обраний членом Центр. Ревізійної Комісії, на XVIII конференції ВКП(б), XIX, XX, XXII—XXIV з'їздах КПРС — членом ЦК КПРС. З липня 1955 — член Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань. З 1954 — голова Комісії у закордонних справах Ради Союзу Верховної Ради СРСР. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

СУСПІЛЬНЕ БУТТЯ І СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ — головні категорії *історичного матеріалізму*, що розкривають залежність суспільної свідомості людей від суспільного буття.

Суспільне буття — це матеріальне життя суспільства, що являє собою виробництво матеріальних благ і всю сукупність суспільних відносин, які складаються між людьми в процесі виробництва і не залежать від їхньої волі й свідомості. К. Маркс відкрив матеріальні, історично зумовлені відносини людей у процесі виробництва матеріального життя, дав поняття *суспільно-економічної форми*. Він довів, що матеріальне життя є рушійною силою, основою розвитку буття суспільства. «Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 6). К. Маркс визначав, що будь-який прояв свідомості людини є фактором соціальним, свідомо діяльність є діянням суспільним. Перехід суспільства від одного *способу виробництва* до іншого означає глибоку зміну всього його суспільного буття.

Суспільна свідомість — відображення суспільного буття, усвідомлення суспільством об'єктивної дійсності. Формою виявлення суспільної свідомості є переконання, ідеї, соціальні почуття, думки, наміри, прояви волі, що складаються історично відповідно до розвитку виробничих відносин суспільства. Суспільна свідомість поділяється на суспільну психологію (несистематизовані уявлення, ідеї, соціальні, емоційні почуття, настрої) та ідеологію (систему політ., правових, етичних, худож., філософ., реліг. поглядів). Суспільна свідомість має відносну самостійність і, в свою чергу, впливає на суспільне буття. Так, вона може відставати від суспільного буття, що веде до відриву ідеології від життя та практики, збереження деяких соціальних поглядів, звичок, настроїв, властивих минулим епохам. Передове наук. пізнання може також випереджати розвиток дійсності і передбачати майбутнє, сприяти прогресивним змінам матеріального життя. Ідеї, коли вони оволодівають масами, стають матеріальною силою, допомагають новому ладові ліквідувати старий економіч. базис і старі класи (див. також *Базис і надбудова, Класи і класова боротьба*).

Вся історична практика сучасності є блискучим підтвердженням і втіленням геніального науково передбачення марксизму-ленінізму, єдино наукової ідеології сучасності. Марксистське розуміння змісту та взаємодії С. б. і с. с. має методологічне значення для наукового розв'язання проблем суспільного життя.

Літ. див. до ст. *Історичний матеріалізм*.

Є. І. Недрім (Київ).

СУСПІЛЬНІ НАУКИ — галузь знання, що вивчає закономірності розвитку суспільства в усій його багатоманітності: відносини між людьми, класами, народами і державами. До С. н. належать філософія, політ. економія, *історія*, наук. комунізм, юриспруденція, соціальна психологія, мовознавство, літературознавство, мистецтвознавство тощо. В умовах поділу суспільства на антагоністичні класи суспільствознавство має класовий, парт. характер і виконує важливі ідеологічні функції.

Методологічну основу всіх С. н. становить *марксизм-ленінізм*. Лише з появою марксизму вивчення сусп. процесів і явищ набуло характеру дійсно наук. пізнання. «Маркс, — писав В. І. Ленін, — поклав край поглядові на суспільство, як на механічний агрегат індивідів, що допускає всякі зміни з волі начальства (або, все одно,

з волі громадянства й уряду), виникає й змінюється випадково, і вперше поставив соціологію на науковий ґрунт, встановивши поняття суспільно-економічної формації, як сукупності даних виробничих відносин, встановивши, що розвиток таких формацій є природно-історичний процес» (Твори, т. 1, с. 120). Об'єктом вивчення С. н. стали закони сусп. руху, які не тільки не залежать від волі, свідомості й намірів людей, а, навпаки, самі визначають їхню волю, свідомість і наміри. Марксизм-ленінізм є непорушною теоретич. основою наук. керівництва всіма соціально-економіч. та ідейно-політ. процесами сусп. поступу, будівництвом соціалізму і комунізму, могутнім засобом формування діалектико-матеріалістич. світогляду трудящих.

Свою роль наук. теорія може успішно виконувати лише за умов, коли вона не тільки з'ясовує суть пануючих сусп. відносин, а й науково передбачає тенденції розвитку цих відносин і дає змогу активно впливати на них. В. І. Ленін підкреслював, що марксизм ставить питання на «історичний ґрунт, не в розумінні самого тільки пояснення минулого, але й у розумінні безбоязного передбачення майбутнього і сміливої практичної діяльності, спрямованої до його здійснення» (Твори, т. 21, с. 52).

В процесі переростання розвинутого соціалістич. суспільства в комуністичне неухильно підвищується роль С. н., марксистсько-ленінської теорії. КПРС наполегливо бореться проти різного роду ревізіоністських фальсифікацій, за чистоту революц. теорії, розглядає її як надійний ключ до розв'язання складних і суперечливих проблем сусп. розвитку, творчо розвиває і збагачує її на основі узагальнення досвіду класової боротьби трудящих капіталістич. країн, практики комуністич. будівництва. Багатогранна теоретич. діяльність партії спрямована на наук. осмислення і розв'язання гол. проблем нашого руху вперед, завдань комуністич. будівництва, дальшого розвитку світового революц. процесу. Видатним вкладом у теорію наук. комунізму є документи *Двадцять четвертого з'їзду КПРС* (див. Додаток у цьому ж томі), в яких знайшло творче розв'язання широке коло питань, пов'язаних з внутр. і міжнар. умовами будівництва нового суспільства. З'їзд збагатив усі складові частини марксизму-ленінізму новими висновками і оцінками, творчо розвинув найважливіші сторони теорії наук. комунізму стосовно до потреб світової соціалістич. революції, підняв ленінізм на новий, вищий ступінь. Документи з'їзду — вияв найновіших досягнень світової марксистсько-ленінської думки.

Успіхи комуністич. будівництва дедалі більшою мірою пов'язані з досягненнями в розвитку революц. теорії С. н. XXIV з'їзд КПРС дав високу оцінку вкладу С. н. у справу побудови безкласового суспільства. В розвитку теоретичної думки важливу роль відіграє прийнята 1967 постанова ЦК КПРС *«Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук та підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві»*. Мобілізуючи вчених на виконання накреслених у ній завдань, ЦК КП України вживає дійових заходів по дальшому розгортанню досліджень у галузі наук. комунізму, філософських, економічних, історичних та інших С. н.

За минулі п'ять років на Україні розширено мережу н.-д. установ і кафедр вузів, які ведуть дослідження в галузі С. н. Тут працює 23 тис. наук. співробітників, або майже п'ята частина всіх науковців республіки. Серед них — 442 доктори і 6220 кандидатів наук. За роки восьмої

п'ятирічки кількість дослідників-суспільствознавців зросла більш як на 7 тис. чоловік, у т. ч. докторів наук — у 2,2 раза і кандидатів наук — у 1,6 раза. Значно підвищилися тех. озброєність та інформац. забезпеченість учених-суспільствознавців.

Важливим стимулом активізації суспільствознавчих досліджень стали підготовка і відзначення 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, 50-річчя утворення Союзу РСР, 50-річчя утворення Української РСР і Комуністичної партії України. В присвячених цим датам фундаментальних працях всебічно розкривається значення ленінської теоретич. спадщини, творчо застосовується діалектико-матеріалістична методологія до аналізу актуальних проблем сучасності, переконливо показано торжество ленінської нац. політики Комуністичної партії Рад. Союзу, яскраво розкрито соціально-економіч. та ідейно-політ. перетворення за рад. доби.

Опубліковано ряд глибоких теоретич. досліджень у галузі філософії, політ. економії, наук. комунізму, історії, права, літературознавства та ін. С. н. Удостоєно Держ. премії СРСР двотомну монографію П. М. Першина «Аграрна революція в Росії» (кн. 1—2. М., 1966). Держ. премія УРСР відзначено колективні праці «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (т. 1—2. К., 1967), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1—3. К., 1967—69), «Історія українського мистецтва» (т. 1—6. К., 1967—70) і «Російсько-український словник» (т. 1—3. К., 1968). Вийшло у світ 3-є вид. «Нарисів історії Комуністичної партії України» (К., 1971). Схвальну оцінку громадськості дістало багатомне видання з історії України в період громадян. війни. Завершено видання 4-томних «Енциклопедії народного господарства Української РСР» (К., 1969—72) і «Радянської енциклопедії історії України» (К., 1969—72). Завершується робота над 26-томною «Історією міст і сіл Української РСР» — унікальним за своїм характером і першим у Рад. Союзі виданням такого роду. Ця фундаментальна праця — вагомий внесок у розробку краєзнавчих проблем, історії укр. народу.

Магістральні напрями дальшого розвитку С. н. визначив XXIV з'їзд КПРС. Це курс на всебічне розгортання комплексних фундаментальних досліджень, посилення інтеграції сусп. і природничих наук, зміцнення їхніх зв'язків з практикою парт. і держ. будівництва, розв'язанням конкретних завдань побудови комунізму, послідовне дотримання класового, парт. підходу до оцінки сусп. явищ і подій.

XXIV з'їзд КПРС поставив перед С. н. нові відповідальні завдання. Теоретичні кадри покликані давати рішучу відсіч антимарксистським концепціям сусп. розвитку, різного роду реформістським і ревізіоністським фальсифікаціям революційної теорії, творчо розв'язувати на основі марксистсько-ленінської методології проблеми, що їх повсякденно висуває життя, глибоко досліджувати закономірності розвинутого соціалістичного суспільства і його переростання в комуністичне, прокламати шлях практиці, конкретизувати засоби, форми й методи творення нового суспільства, широко пропагувати ленінські ідеї, найновіші досягнення сучас. марксистсько-ленінської думки. З'їзд застеріг проти повторення старих формул там, де вони зжили себе, проти невміння або небажання по-новому підходити до нових проблем, бо це завдає шкоди справі, створює додаткові можливості для по-

ширення ревізійністських підробок під марксизм-ленінізм. З'їзд вказав, що боротьба проти бурж. і ревізійніст. ідеології найефективніша тоді, коли вона спирається на активний і творчий розвиток С. н., марксистсько-ленінської теорії. В галузі філософії партія ставить завдання забезпечити даліше збагачення матеріалістичної діалектики на основі узагальнення досягнень сучасної революційної практики і науки, посилити розробку проблем істор. матеріалізму як загальносоціологіч. теорії, філософ. питань природознавства, соціальних проблем сучас. наук.-тех. революції, методології природничих і сусп. наук, соціального прогнозування, вивчення закономірностей переростання соціалістич. суспільства в комуністичне, формування нової людини. В Ін-ті філософії АН УРСР, Ін-ті історії партії ЦК КП України — філіалі Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КІРС, на кафедрах вузів вивчають філософ.-соціологічні проблеми сучас. наук.-тех. революції, діалектики соціально-політ. процесів у рад. соціалістич. суспільстві, методологічні проблеми сучас. природознавства, історію філософії та ін. актуальні питання. XXIV з'їзд КІРС зосередив увагу вчених-економістів на дослідженні діяння об'єктивних економіч. законів, розробці найефективніших форм і методів використання їх в управлінні нар. г-вом, удосконаленні теорії і практики перспективного довгострокового планування, прискоренні темпів наук.-тех. прогресу, посиленні інтенсифікації і підвищенні ефективності сусп. виробництва, розв'язанні питань, пов'язаних з реалізацією комплексної програми соціалістич. економіч. інтеграції країн — членів РЕВ. В Ін-тах економіки і економіки пром-сті АН УРСР, в Раді по вивченню продуктивних сил АН УРСР, в ін. н.-д. установах і на кафедрах вузів успішно досліджують питання про систему, структуру й форми прояву економіч. відносин соціалізму, методологію управління нар. г-вом на основі АСУ (автоматизована система управління), підвищення ефективності соціалістич. виробн., госпрозрахункові фактори прискорення наук.-тех. прогресу, історію економіч. думки тощо.

В центрі уваги вчених-істориків — актуальні питання історії Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні, соціалістич. і комуністич. будівництва, робітн. класу й селянства, Великої Вітчизн. війни, дружби укр., рос. та ін. народів СРСР і країн соціалістич. співдружності, розробка методологіч. проблем істор. науки. Колектив Ін-ту історії АН УРСР розгорнув роботу по підготовці 10-томної історії України. Археологи спрямовують свої зусилля на вивчення старод. історії і культури України, істор. пам'яток різних епох. Узагальнюючим підсумком роботи в цій галузі є видання 3-томної «Археології Української РСР».

Важливі завдання висуває партія перед ученими-спеціалістами з історії КІРС щодо дальшого вивчення ідейної спадщини основоположників марксизму-ленінізму, закономірностей розвитку і зростання керівної ролі партії на всіх етапах революції, соціалістич. і комуністич. будівництва, дослідження історії КП України і місцевих парт. орг-цій, питань парт. будівництва, ленінської нац. політики і дружби народів СРСР. Над розробкою цих та інших проблем працюють Ін-т історії партії ЦК КП України, кафедри суспільних наук вузів.

У галузі наук. комунізму вчені-суспільствознавці покликані ґлибше досліджувати соціально-політ. закономірності виникнення і становлення комуністич. сусп.-економіч. формації в СРСР,

світової соціалістич. системи, проблеми революц. робітн. і нац.-визвольного руху та діяльності марксистсько-ленінських комуністич. партій по керівництву сучас. революц. процесом. В Ін-ті історії партії ЦК КП України, на кафедрах сусп. наук вивчають ленінський етап у розвитку наук. комунізму, діалектику соціально-класових відносин в умовах переростання соціалізму в комунізм, проблеми пролетарського інтернаціоналізму і рад. патріотизму, комуністич. виховання трудящих, розвитку нац. відносин, зближення соціалістич. націй в СРСР та ін.

Вчені-правознавці все ширше розгортають дослідження теорії та історії держави і права, проблем рад. будівництва, правових питань наук.-тех. революції й управління, теоретичних проблем міжнар.-правової діяльності СРСР та ін. В Ін-ті д-ви і права АН УРСР, на кафедрах вузів вивчають питання розвитку політ. організації суспільства, правові проблеми автоматизованої системи управління нар. г-вом тощо. В галузі літературознавства, мистецтвознавства і мовознавства вчені поглиблюють аналіз літ.-мистецьких і мовних процесів, які відбуваються в житті республіки, методологіч. проблем розвитку л-ри і мистецтва, зближення братніх рад. культур, їхнього взаємовпливу і взаємозбагачення, дослідження ролі л-ри і мистецтва в комуністич. вихованні трудящих. В умовах загострення класової боротьби між соціалізмом і капіталізмом, активізації ідеологіч. диверсій з боку імперіалізму першочергового значення набуває послідовна аргументована критика антимарксистських концепцій, *реформізму*, правого і «лівого» *ревізійнізму*, укр. буржуазного націоналізму і *сіонізму*, викриття фальсифікації теорії, історії і практики комуністич. будівництва. В цьому плані вчені-суспільствознавці республіки проводять значну роботу. Почесний обов'язок і високе покликання С. н. — активно сприяти успішному розв'язанню осн. завдань комуністич. будівництва: створенню матеріально-тех. бази комунізму, формуванню комуністич. сусп. відносин, вихованню нової людини; внести вагомий вклад у творчу розробку теорії наук. комунізму, в трудові звернення рад. народу. Див. також *Наука на Україні*.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 19. Енгельс Ф. Розвиток соціалізму від утопії до науки; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Діалектика природи; т. 21. Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; т. 23—25. Маркс К. Капітал, т. 1—3; Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про науковий комунізм. К., 1965; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 14. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 15. Марксизм і ревізійнізм; т. 18. Історична доля вчення Карла Маркса; т. 19. Три джерела і три складові частини марксизму. — Марксизм і реформізм; т. 21. Карл Маркс; т. 22. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму; т. 25. Держава і революція; т. 31. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі; т. 38. Філософські зопити; Ленін В. І. Про літературу. К., 1963; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIV з'їзду КІРС. К., 1971; Матеріали XXIV з'їзду КП України. К., 1971; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970. С. І. Дорогунцов (Київ).

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ФОРМАЦІЯ — певний істор. тип суспільства з властивим йому способом виробн., *базисом і надбудовою*; одна з осн. категорій *історичного матеріалізму*. Поняття «суспільно-економічна формація» вперше запровадив К. Маркс. Він довів, що спосіб виробн. матеріальних благ як діалектична єдність

продуктивних сил і виробничих відносин становить основу кожної С.-е. ф. Марксизм, вказував В. І. Ленін, «вперше поставив соціологію на науковий ґрунт, встановивши поняття суспільно-економічної формації, як сукупності даних виробничих відносин, встановивши, що розвиток таких формацій є природно-історичний процес» (Твори, т. 1, с. 120). Визначальним елементом кожної С.-е. ф. є економіч. базис, що становить, за виразом В. І. Леніна, кістяк суспільства.

Виникнення, розвиток та функціонування С.-е. ф. відбувається за законами загальними (закон відповідності виробничих відносин характерові продуктивних сил, первинності економіч. базису по відношенню до надбудови, зростаючої ролі нар. мас у розвитку суспільства тощо) та специфічними для тієї або іншої С.-е. ф. (закон додаткової вартості за капіталізму, закон планомірного розвитку за соціалізмом тощо). Історії відомі п'ять С.-е. ф.: *первіснообщинний лад, рабовласницький лад, феодалний лад, капіталізм, комунізм*. Кожна з них у своєму розвитку проходить ряд стадій, фаз (капіталізм монополістичний та імперіалізм; соціалізм як нижча фаза комунізму). В межах кожної С.-е. ф. можна виділити етапи, що характеризуються певними особливостями при збереженні заг. для даної С.-е. ф. рис. Так, сучасний капіталізм, що перебуває на імперіалістич. стадії розвитку, зберігає осн. ознаки капіталізму. Особливості його, як вказав ХХІV з'їзд КІРС, полягають у тому, що буржуазія, боячись переростання класової боротьби в масовий революц. рух, застосовує замаскованіші форми експлуатації тагноблення трудящих, йде іноді на часткові реформи, щоб по змозі вдержувати маси під своїм ідейним і політ. контролем; монополії широко використовують досягнення наук.-тех. прогресу для зміцнення своїх позицій, для підвищення ефективності та темпів розвитку виробн., для посилення експлуатації трудящих.

Не всі С.-е. ф. мають місце в розвитку тієї або ін. країни. Деякі народи обминули окремі С.-е. ф. (слов'яни, напр., не знали рабовласницького ладу, монголи — капіталізму). Не всі країни однаково та одночасно здійснюють перехід від однієї С.-е. ф. до іншої. Величезне значення для міжнар. комуністич. руху має теоретичне обґрунтування В. І. Леніном можливості деяких народів за допомогою переміщеного пролетаріату більш розвинутих в економіч. відношенні країн піти по некапіталістич. шляху до соціалізму. Вся історія людства — це послідовна зміна С.-е. ф. Виникнення наступної приватновласницької формації готується в надрах попередньої, зумовлюється власним розвитком останньої й здійснюється через заміну старого *способу виробництва* новим шляхом соціальної революції. «Ні одна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинується всі продуктивні сили, для яких вона дає достяг простору, і нові ідеї високі виробничі відносини ніколи не виявляються раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 7). Протилежність економіч. осн.в капіталізму та соціалізму виключає можливість формування комуністич. С.-е. ф. в надрах бурж. суспільства. Капіталізм готує лише передумови нового суспільства. Економіч. базис нової формації виникає в процесі соціалістич. революції, в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*.

«Чистих» формацій не існує. В кожній з них поряд із залишками минулого С.-е. ф. є зародки нової. Так, напр., у перехідний період від ка-

піталізму до соціалізму в СРСР існувало кілька економіч. укладів: патріархальне сел. г-во, дрібне товарне виробн., приватногосп. капіталізм, державний капіталізм, соціалізм, що відіграв провідну роль в економіці країни. Формування антагоністичних С.-е. ф. відбувалося стихійно. А становлення комуністичної С.-е. ф. відбувається в результаті свідомої, планомірної, цілеспрямованої діяльності нар. мас, якими керує марксистсько-ленінська партія, на основі пізнання об'єктивних законів розвитку суспільства. Величезне значення в розв'язанні завдань комуністич. будівництва мають Комуністична партія і соціалістична д-ва. Сучасна епоха — це епоха переходу від капіталізму до соціалізму. В СРСР повністю, остаточно переміг соціалізм, створено розвинуте *соціалістичне суспільство* і здійснюється будівництво комунізму — найвищої форми організації суспільства.

Літ. див. до ст. *Первіснообщинний лад, Рабовласницький лад, Феодалний лад, Капіталізм, Комунізм*.
Н. Т. Асонова (Київ).

СУСПІЛЬСТВО — сукупність відносин, що зв'язують людей у процесі спільної діяльності по виробництву і відтворенню їхнього матеріального і духовного життя; категорія *історичного матеріалізму*. Марксизм розглядає С. як складну динамічну систему, в якій всі явища і процеси органічно пов'язані між собою. Виробляючи засоби до життя, люди продукують і свої суспільні відносини. Економічною основою суспільного життя та істор. розвитку С. є спосіб виробн. матеріальних благ, від якого залежать у кінцевому підсумку всі ін. суспільні явища і процеси. Виявивши залежність системи суспільних відносин від способу виробн. матеріальних благ, марксизм встановив закономірний характер розвитку С., дав ключ до розуміння його внутр. структури, глибинних соціальних механізмів, що діють у суспільному житті. На противагу бурж. соціологам, які здебільшого розглядають С. взагалі як позаістор. категорію, істор. матеріалізм підходить до С. конкретно історично. Історія С. — це історія розвитку і зміни *суспільно-економічних формацій*. Зміна суспільно-економічних формацій розкриває основні етапи історичного прогресу, магістральну лінію розвитку С. Для класово-антагоністич. формацій (рабовласницької, феодал. і капіталістичної) характерні соціальна нерівність, експлуатація людини людиною, боротьба класів (див. *Класи і класова боротьба*). На зміну капіталізму приходить *соціалізм*, який знаменує собою становлення нової суспільної формації — комуністичної, що позбавлена класових антагонізмів, заснована на соціальній рівності, братерстві і взаємодопомозі між людьми. За *комунізму* здійснюється всебічний розвиток самої людини. Кожне С. являє собою якісно своєрідну систему суспільних відносин, серед яких головними, визначальними є виробничі відносини (див. *Продуктивні сили і виробничі відносини*). Структуру і якісну своєрідність кожного С. характеризують *базис і надбудова*. На будь-якому етапі розвитку С. органічно притаманна така властивість, як управління, що впливає з суспільного характеру праці людей, з необхідності регулювання виробництва, обміну продуктами своєї матеріальної і духовної діяльності. У класовому суспільстві управління має класовий характер і здійснюється в інтересах експлуататорських класів. Наук. управління *соціалістичним суспільством* здійснюється в інтересах трудящих і спрямоване на прискорення його руху до комунізму. Керівною і спрямовуючою силою соціалістич. С. є марксистсько-ленінська партія.

Б. О. Рутковський (Київ).

СУУКСУ — урочище на Пд. березі Криму поблизу Гурзуфа, де містяться могильник часів раннього середньовіччя (6—10 ст.). Розкопки, що їх провадили 1903—07, досліджено понад 200 поховань, де виявлено різні поховальні споруди: склепи, могили. Більшість поховань були груповими. Найбагатші поховання виявлено в склепах. Разом з похованнями клади посуду і різноманітні прикраси: золоті й бронзові високі кільця, фібули (застібки), поясні пряжки з різнокольорового скла і каменів, намистини, браслети тощо. Питання про етнічну і культурну належність могильника є дискусійним.

СУХИЙ Михайло (рр. н. і см. невід.) — запорізький козак Конелівського куреня, ватажок гайдамацького загону. Під час повстання 1750 на Правобережній Україні очолював загін гайдамаків (320 чол.), що діяв на Черкащині поблизу м. Сміли. Згодом брав участь у здобутті Умані разом з гайдамацьким загonom на чолі з П. Саранським (Тараном). Востаннє С. згадується в документі 1757. *В. М. Кулаковський* (Київ).

СУХИНОВ Іван Іванович (бл. 1795—13.XII 1828) — декабрист, поручик. Н. в с. Краснокам'янці (тепер с. Червона Кам'янка Олександрійського р-ну Кіровоград. обл.) в сім'ї дрібнопомісного дворянина. Учасник *Вітчизняної війни 1812* і закорд. походів рос. армії 1813—14. З 1819 служив в Черніг. полку. В 1825 зблизився з членами *Товариства об'єднаних слов'ян*. У вересні 1825 вступив до Васильківської управи *Південного товариства декабристів*, належав до його найреволюційнішої частини. Вів агітацію серед солдатів Черніг. полку. Один з організаторів і керівників *Чернігівського полку повстання*. Після поразки повстання втік. С. заарештували в Кишиневі. Військ. суд (1826) засудив його до страти, яку було замінено довічною каторгою. Каторгу відбував на Нерчинських рудниках (Сибір). У травні 1828 зробив спробу організувати повстання в Зерентуйській тюрмі, щоб визволити засланних декабристів. Змову було розкрито і С. засуджено до розстрілу. Наперелодні страти С. покінчив життя самогубством.

СУХОВ Іван Прокопович (23.II 1895—6.IX 1962) — рад. військ. діяч, ген.-полковник танкових військ, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. Н. в с. Підійом-Михайлівці (тепер Волзького р-ну Куйб. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир 6-го гвард. танкового корпусу, заст. командуючого 3-ю танк. армією і командир 9-го механізованого корпусу. Очолені С. війська брали участь у визволенні Києва, Фастова, Бердичева, Козятина та ін. міст Правобережної України. Після війни С. — на відповідальних посадах у Рад. Армії. З 1957 — у відставці. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. *М. Р. Кошкін* (Москва).

СУХОМ'ЄЛЬЩИНА — натуральна плата за помел зерна на Україні за феодалізму. Становила десяту частину розмеленого зерна. Оскільки помел зерна був монополією, селян примушували молоти зерно лише в млинах, що належали власникам маєтків (поміщикам, старостам, державцям, козац. старшині, монастирям, д-ві). С. була значним джерелом прибутків землевласників і орендарів маєтків, посилювала феод.-кріпосницьку експлуатацію селянства. Феод. монополію на збирання С. в поміщицьких маєтках на зх.-укр. землях ліквідовано *селянською реформою 1848*, на Лівобережній, Правобережній

і Слобідській Україні — *селянською реформою 1861*.

І. Л. Бутич (Київ).

СУХОМЛІН Кирило Васильович (23.V 1886—26.VIII 1938) — держ. і парт. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1905. Н. в с. Краснопіллі (тепер Коропського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї робітника. З 1904 працював у депо на станціях Борзя, Маньчжурія (Забайкалля), де вів революц. роботу. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції входив до складу військ.-революц. к-ту Окружного бюро Рад робітн., солдат. і сел. депутатів Сх. Сибіру. В роки громадянської війни С. — активний учасник партизан. руху на Далекому Сході. З 1920 — на профспілковій роботі. З 1925 — заступник наркома РСІ УРСР і голови ЦКК КП(б)У, нарком праці УРСР, голова ВРНГ УРСР, заст. Голови Раднаркому УРСР, голова ЦКК КП(б)У та нарком РСІ УРСР. З 1935 — нарком місцевої пром-сті УРСР, голова Держплану і одночасно заст. Голови Раднаркому УРСР. На XV і XVI з'їздах ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК. На VIII конференції КП(б)У обраний членом ЦКК, на IX—XIII з'їздах КП(б)У — членом ЦК. В 1926—29 — кандидат у члени Політбюро, 1930—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Не раз обирався членом ВУЦВК і Президії ЦВК УРСР. Нагороджений орденом Леніна.

СУХОМЛІНСЬКИЙ Василь Олександрович (15.VIII 1918—2.IX 1970) — укр. рад. педагог, чл.-кор. АПН СРСР (з 1968; чл.-кор. АПН РРФСР з 1957), засл. учитель школи УРСР (з 1948), Герой Соціалістич. Праці (1970). Член КПРС з 1943. Н. в с. Омельнику (тепер Онуфривського р-ну Кіровоград. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1939 закінчив Полт. пед. ін-т. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1942—44 — директор Увинської середньої школи Удм. АРСР, з квітня 1944 — зав. Онуфривським райвно Кіровоград. обл., з 1947 — директор Павлівської серед. школи (Кіровоград. обл.). Автор праць з проблем політех. навчання, трудового і морального виховання підростаючого покоління тощо. Нагороджений двома орденами Леніна, орденом Червоної Зірки та ін. нагородами. Портрет, с. 236.

Тв.: Воспитание коллективизма у школьников. М., 1956; Воспитание коммунистического отношения к труду. М., 1959; Праця і моральне виховання. К., 1962; Воспитание личности в советской школе. К., 1965; Моральні заповіді дитинства і юності. К., 1966; Народження громадянина. К., 1970. *Літ.:* Чернецький О. С. В. О. Сухомлиньский. Дніпропетровськ, 1971.

СУХОРУКОВ Василь Дмитрович (1796—1841) — рос. історик. Походив з донських козаків. Закінчив Харк. ун-т (1815). Перебував у дружніх стосунках з декабристами К. Ф. Рилевим і О. О. Бестужевим. Після придушення повстання декабристів С. вислано з Петербурга на Дон і встановлено над ним таємний нагляд. У 1827 С. переведено на Кавказ, потім переведено на службу в Фінляндію, згодом знову на Кавказ. У 1839 С. був звільнений у відставку. Пізніше жив у Новочеркаську, там і помер. У працях С., зокрема «Історичному описі землі Війська Донського» (Новочеркаськ, 1903), подано відомості про побут донського козацтва, антифеод. боротьбу під проводом С. Т. Разіна, К. О. Булавина, про участь донських козаків у повстанських рухах на Слобідській Україні.

СУЧАВСЬКА ОБОРОНА 1653 — героїчна оборона укр. козаками на чолі з Т. Хмельницьким м. Сучави (тепер СРР). Влітку 1653 військо волоського господаря М. Бессараба, трансільванського князя Ю. Ракоці та польсь.-шляхет. загопи вчинили напад на Молд. князівство. Їм вдалося

захопити Ясси та оточити в Сучаві 2-тисячний загін молд. господаря В. Лупула. На допомогу В. Лупулу Б. Хмельницький послав 9 тис. козаків (за ін. даними 12 тис.) на чолі з Т. Хмельницьким. На поч. серпня 1653 козаки прорвали вороже оточення і вступили в Сучаву. Під керівництвом Т. Хмельницького, а після його смертельного поранення 2 (12). IX 1653 — під проводом калницького полковника І. Федоренка козаки мужньо відбивали численні штурми. Зазнавши значних втрат і переконавшись у безнадійності спроб захопити Сучаву, вороже командування змушене було 9 (19). X 1653 укласти угоду, за якою козаки забрали з собою останки Т. Хмельницького і в повному озброєнні відійшли на Україну. О. Ф. Ермоленко (Київ).

«СУЧАСНЕ І МАЙБУТНЄ» — укр. радянський щомісячний журнал. Видавала журнал Спілка письменників України з березня 1945 до грудня 1952 в Києві. Журнал висвітлював питання міжнар. становища і зовн. політики Рад. Союзу, зокрема післявоєнного мирного врегулювання і міжнар. співробітництва, встановлення дружніх зв'язків СРСР (у т. ч. УРСР) з ін. державами.

СУШКІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення *трипільської культури*, виявлене біля с. Сушківки Уманського р-ну Черк. обл. Досліджували його 1916 і 1926. Виявлено залишки кількох наземних жител з глинобитними долівками, печами та спорудами культового призначення. Знайдено багато різноманітного посуду, іноді розписаного чорною фарбою, а також знаряддя праці з каменю, кременю та кістки. Інтерес становить унікальна глиняна модель, що зображує внутр. вигляд житла носіїв трипільської культури, а також значна кількість глиняних статуєток людини та свійських тварин (бика, барана). Зображення тварин і птахів є також у розписах на посудинах. М. М. Шмаглій (Київ).

СУЯРКО Олексій (Леонід) Олексійович (21.XII 1921) — укр. рад. історик і журналіст, доктор істор. наук (з 1970), професор (з 1971). Член КПРС з 1943. Н. в с. Вертіївці (тепер Ніжинського р-ну Чернів. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1949 закінчив факультет міжнар. відносин Київ. ун-ту. У 1952—72 працював на ф-ті журналістики Київ. ун-ту. З 1972 — професор Київ. ін-ту народного г-ва. Досліджує питання історії комуністич. та робітн. преси в Росії та на Україні. Автор праць про дружбу народів СРСР та її міжнар. значення, про нац.-визвольний рух у країнах Африки і Пд. Америки тощо.

Тв.: Світове значення утворення Союзу РСР (1922—1924 рр.). К., 1960; Зародження робітничої преси в Росії (1883—1900 рр.). К., 1959; «Іскрой». Друкована пропаганда і агітація іскрівських організацій на Україні. К., 1967; Досвітні вогні. Зародження робітничої преси на Україні. К., 1968; Сяйво ленінської «Іскри» над Україною. К., 1970.

СФРАГІСТИКА (від грец. *σφραγισ* — печатка) — допоміжна істор. дисципліна, яка вивчає печатки, описує їх, досліджує умови й засоби їхнього застосування. С. розглядає печатки як одне з істор. джерел, як пам'ятки матеріальної культури і мистецтва та історії суспільства, як засіб дипломатич. експертизи для встановлення вірогідності істор. документів. Всебічне дослідження сфрагістич. матеріалу дає змогу встановити час і місце походження, автентичність документів, допомагає з'ясувати окремі відомості про події в країні, економічні й культурні зв'язки між країнами тощо. У 18 ст. в Росії з'явилися перші спец. праці з С. Розробка С. як наук. дисципліни почалася в 2-й пол. 19 ст. На Україні С. як наук. дисципліна виникла на поч. 19 ст. (праці К. Паулови-

ча та ін.). Застосовуючи методи і прийоми істор. науки, С. розробила і свою спец. методіку. Генетичні зв'язки між зображеннями на печатках, гербах і монетах зближують С. з *геральдикой* і *нумізматикою*. В сучас. історіографії заг. С. поділяється на ряд галузей: С. старод. світу, античну, східну, зх.-європ. тощо. Питання С. посядають важливе місце в працях рад. учених, у т. ч. на Україні. В Києві виходить наук. збірник «*Нумізматика і сфрагістика*». Статті з С. та ін. допоміжних істор. дисциплін публікують у зб. «*Історичні джерела та їх використання*», журн. «*Архіви України*».

Лит.: Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; Вагуля Б. С. З історії української радянської сфрагістики. В кн.: Історичні джерела та їх використання, в. 1. К., 1964; Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. К., 1968 [Гавриленко В. О. Про предмет, методи і завдання сфрагістики; Катренко А. М. Печатки і штампи революційно-народницьких гуртів та груп кінця 70-х — початку 80-х років XIX ст. на Україні; Маркевич О. В. Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури]. В. І. Стрельський (Київ).

СХІЗМА (грец. *σχίσμα* — розкол) — поділ, розкол всередині церкви при збереженні єдності в догматич. Прикладом С. є поділ християнської церкви 1054 на православну і католицьку. На Україні в 16—18 ст. католицьке духовництво і польс. шляхта зневажливо називали «схизматами» православних українців, які не прийняли *Брестську церковну унію 1596*.

А. А. Герасимчук (Київ).
«СХІДНИЙ СВІТ» — журнал, орган *Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства*; видавався 1927—31 в Харкові. Виходив 6 раз на рік. Статті друкувалися укр., рос., франц. і нім. мовами. Висвітлював питання політики, економіки, історії, археології, етнографії і мистецтва країн Азії, Африки тощо. В журналі співробітничали В. П. Бузескул, А. Ю. Кримський, А. П. Ковалівський, П. Г. Тичина та ін. дітячі науки і культури. З № 6 1930 журнал мав назву «Червоний Схід».

СХІДНОСЛОВАЦЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1831 — повстання словац. і частково укр. та угор. селян Сх. Словачини проти угор. феодалів і австр. влади. Викликане посиленням феодал.-кріпосницького гніту. Приводом до повстання були пов'язані з епідемією холери заходи місцевої влади. Повстання почалося в кінці липня і протягом серпня охопило 103 села. Воно знайшло відгук на Закарпатті (в Ужгородському, Березькому та Мармароському комітатах). Після придушення повстання понад 120 повстанців було засуджено до страти. С. с. п. примусило австр. уряд 1836 ухвалити закон про врегулювання сел. повинностей в Угорщині та обмеження юрисдикції поміщиків над селянами.

Ф. І. Стеблій (Львів).
СХОДОЗНАВСТВО, орієнталістика — сукупність наук. дисциплін, об'єктом вивчення яких є історія, економіка, мова, л-ра, мистецтво, філософія, релігія, пам'ятки матеріальної і духовної культури країн Сходу (Азії та Африки). С. як особлива галузь знань виникло в 16—17 ст. в європ. країнах (Голландія, Англія, Франція), які стали на шлях колоніальних загарбань. Спочатку С. спрямовувалося на вивчення географії, населення, соціальних відносин, мов країн Сходу, що було необхідно колонізаторам для експлуатації цих країн. У 18—19 ст. на основі вивчення писемних пам'яток, вивезених в Європу з країн

Сходу, склалися наукове С. В 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. вчені-сходознавці багато зробили у вивченні санскрит, дешифруванні староперського й асиріо-вавлонського письма (Г. Гротенд, Г. Роулінсон) та давньоєгипетських ієрогліфів (Ж.-Ф. Шампольон). Разом з тим С. все ширше використовували правлячі кола капіталістич. країн для реалізації своїх загарбницьких планів на Сході, для виправдання загарбань. Дальше ідеологічне розмежування в С. відбувалося в епоху імперіалізму. В країнах Заходу воно підпорядковується інтересам імперіалістич. політики гноблення та жорстокої експлуатації колоніальних народів Сходу, придушення нац.-визвольної боротьби поневолених народів. З'явилися різні расистські «теорії», настійно пропагується «цивілізаторська місія» капіталістич. країн на Сході. Проте під впливом передових революц. ідей, нац.-визвольної боротьби поневолених народів чимало сходознавців стоять на позиціях об'єктивного, наук. висвітлення історії Сходу. Ряди сходознавців поповнюють історики — представники колоніальних народів та народів, що стали на шлях незалежного нац. розвитку. На Русі відомості про народи Сходу нагромаджувалися з 10 ст. завдяки мандром араб. купців до Києва, давньоруських ірочан і купців до Палестини, Іраку, згодом в Росії та на Україні — завдяки подорожі тверського купця А. Нікітіна до Індії, посольствам рос. царів до правителів країн Сходу, походам укр. козаків проти татар та турків-османів. Практичному вивченню сх. мов у Росії покладено початок у 18 ст. (укази Петра I 1700 та 1702). На поч. 19 ст. почалося вивчення мов, л-р, релігій та історії країн Сходу в Моск., Казан., Харків., Петерб. ун-тах. У 1818 створено Азіатський музей АН у Петербурзі. Для розвитку С. в Росії у дореволюц. час багато зробили історики В. П. Васильєв, М. Я. Бічурін, Г. С. Лебедев, І. К. Россохін, Б. О. Тураєв та ін. С. на Україні, що почало розвиватися у 18 ст., пов'язане з Харків. колегіумом, де було зібрано велику сходознавчу б-ку. В розвитку С. значну роль відіграли записки В. Г. Григоровича-Барського. Над проблемами С. на Україні працювали Б. А. Дорн, І. І. Срезневський, М. М. Лунін, О. П. Рославський-Петровський, П. Я. Петров, В. К. Надлер, М. С. Дринов, А. Ю. Кримський та ін. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції на методологічній основі вчення марксизму-ленінізму склалося радянське С. Головну увагу його спрямовано на наук. вивчення та узгаляння досвіду нац.-визвольної боротьби народів Сходу та їхніх духовних надбань. Рад. С. вперше створило наук. історію Сходу, розглядаючи всі істор. події у світлі класових відносин та боротьби пригноблених народів за своє нац. і соціальне визволення. В січні 1922 в Москві за квачівкою В. І. Леніна було створено Всерос. наук. асоціацію сходознавства. Почалося видання періодичних органів, присвячених нац.-колоніальним проблемам С. («Жизнь национальностей», «Новый Восток», «Революционный Восток», «Материалы по колониальным и национальным проблемам» та ін.). Значні праці з питань С. створили сходознавці В. М. Алексєєв, М. Й. Конрад, В. В. Струєв, В. В. Бартольд, Б. Я. Владимиров, І. Ю. Крачковський, Є. М. Жуков та ін. На Україні в рад. час над питаннями С. працювали А. Ю. Кримський, А. П. Ковалівський, В. П. Бузєскіл, В. Ф. Левицький та ін. Т. Г. Кезма досліджував питання граматики араб. мови. В 1926 у Харкові було засновано *Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства* (ВУНАС).

Філіали ВУНАС було створено в Києві та Одесі. ВУНАС видавала журн. «Східний світ». На Україні в різний час у 20—30-х рр. діяли також арабо-іранський кабінет при АН УРСР, укр. наук.-дослідний ін-т сходознавства (засн. 1930 в Харкові), Ін-т Близького Сходу, Київ. будинок народів Сходу, навч. курси сх. мов. Журн. «Червоний шлях», «Червоний клич» та ін. вміщували переклади творів тур. та інд. письменників. Після Великої Вітчизн. війни в центрі уваги сходознавців є історико-економічні дослідження процесу розпаду світової колоніальної системи та становлення багатьох нових країн, що розвиваються, роль та значення світової соціалістич. системи, передусім СРСР, у цьому процесі, вкриття політики неокolonіалізму, яку здійснюють імперіалістичні країни, боротьба народів молодих країн за зміцнення своєї економіч. незалежності. На Україні досліджують ці процеси науковці Секції суспільних наук АН УРСР, викладачі вузів України та співробітники ін. наук. установ. Зокрема, відділ історії країн зарубіжного Сходу (створений 1970) Ін-ту історії АН УРСР протягом останніх років видає праці, в яких висвітлено історію нац.-визвольного руху народів ряду країн Сходу, співробітництво СРСР і УРСР з цими країнами.

Лит.: Бартольд В. История изучения Востока в Европе и России. Л., 1925; Конрад Н. И. О путях развития советского востоковедения. «Вопросы языкознания», 1956, № 5; Черников И. Ф. Радянсько-турецькі відносини в 1923—1935 рр. К., 1962; Україна і Близький та Середній Схід. К., 1968; Філіпенко Д. М. Другі й вороги революційної Туреччини (1918—1922). К., 1968 [бібліогр. с. 200—206]; Зибина Г. Г. Шлях Іраку до незалежності. К., 1969 [бібліогр. с. 145—150]; Климов Г. Н. Некапіталістичний шлях розвитку країн, які визволяються від колоніального гніту. К., 1970; Лозюк Н. И., Быков Г. Н. Проблемы индустриализации развивающихся стран. К., 1970; Гурницький К. І. Кримський як історик. К., 1971. С. М. Пархомчук (Київ).

СЮРЕНСЬКІ СТОЯНКИ — дві стоянки (Сюрєнь I і Сюрєнь II) кам'яної доби під нависами скель на правому березі р. Бельбеку на околиці с. Танкового (кол. Сюрєнь) Бахчисарайського р-ну Крим. обл. Досліджували їх 1879, 1880, 1924, 1926—29, 1954 і 1955. На стоянці Сюрєнь I виявлено 3 пізньопалеолітичні шари, що датуються: нижній — оріньякським часом, середній — солотрєйським — початком мадленського часу і верхній — пізньомадленським — початком азильського часу. При дослідженні цих шарів виявлено залишки вогнищ, крем'яні знаряддя (різніотипні різці, скребки, проколки тощо), знаряддя і вироб з кістки та рогу (наконечники, шила, проколки, вістря, підвіски тощо). Інтерес становить уламок рогу благородного оленя, гравірований кількома зігнутими лініями й насічками. Знайдено кістки сайгака, велетенського оленя, зубра, пн. і благородного оленя, коня та ін. тварин і кістки риб. На стоянці Сюрєнь II виявлено два культурні шари мезолітичного часу. В нижн. шарі, що датується пізньозазильським часом, крім кісцевих скребків, різців, ножовидних пластинок з трипупльним краєм і нечисленних геометричних мікролітів, знайдено багато наконечників стріл свідерського типу. У верхн. шарі знайдено крем'яні знаряддя, геометричні мікроліти, кісцеві скребки, різці, кістяні вістря та кістяні тварин. Датується шар заключним етапом раннього мезоліту.

Лит.: Векилова Е. А. Стоянка Сюрєнь I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 59. М.—Л., 1957; Векилова Е. А. Мезолитическая стоянка Сю-

рень П. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1957, № 7. Ю. Г. Колосов (Київ). **СЯБРИ** (давньорус. і білорус. с я б а р — друг, приятель) — категорія феодально залежних селян у Київ, Русі, рос., укр., білорус. землях і феод. Литві, які спільно володіли й користувалися орними та ін. зем. угіддями. В зв'язку з посиленням феод.-кріпосницького гніту і розвитком грошових відносин у 16—17 ст. сябринне землекористування поступово перетворювалося на подвірніспадкове землекористування. На Україні та в Білорусії пережитки сябринного землекористування (громад. користування луками, пасовиськами тощо) зберігалися до поч. 20 ст.

СЬОМА ГВАРДІЙСЬКА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання рад. військ, що брало участь у визволенні України під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Утворена в травні 1943 з 64-ї армії, входила до складу Ворон. фронту. Брала участь у *Курській битві 1943*. 19.VII 1943 її включено до складу Степового (з 20.X — 2-й Укр.) фронту. В ході *Белгородсько-Харківської наступальної операції 1943* війська армії 23.VIII визволили Харків. Під час *битви за Дніпро 1943* С. г. а., наступаючи на Кременчуцькому напрямі, 18.IX визволила м. Красноград, вночі проти 25.IX форсувала Дніпро в районі сіл Мишуринога Рого і Домоткані, захопила і розширила плацдарм в районі с. Дніпровакам'янки (тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.). 15.X—20.XII 1943 армія брала участь в операції по розширенню плацдарму на правому березі Дніпра, просуваючись у напрямі Кіровограда. Під час *Кіровоградської наступальної операції 1944* частини армії 8.I визволили Кіровоград і на Пд. від міста перейшли до оборони. Коли почалася *Уманська наступальна операція 1944*, С. г. а. завдала допоміжного удару, 17.III визволила м. Новоукраїнку і в 2-й пол. березня форсувала Пд. Буг. Згодом брала участь в *Ясько-Кишинівській наступальній операції 1944*, в Дебрєнській, Будапештській, Віденській, Празькій наступальних операціях. Армією командував М. С. Шумілов.

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

СЬОМА (КВІТНЕВА) ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП(б) — відбулася 24—29.IV (7—12.V) 1917 в Петрограді. Це була перша легальна конференція більшовицької партії. За своїми рішеннями та складом (133 делегати з ухвальним голосом і 18 з довірчим представляли 78 парт. орг-цій — бл. 80 тис. членів партії) вона мала значення парт. з'їзду. Конференція, що проходила після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*, в умовах *двогладдя*, виробила курс більшовицької партії на переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну.

Порядок денний: 1) Поточний момент (війна і Тимчасовий уряд та ін.); 2) Мирна конференція; 3) Ставлення до Рад робітн. і солдат. депутатів; 4) Перегляд парт. програми; 5) Становище в Інтернаціоналі і наші завдання; 6) Об'єднання с.-д. інтернаціоналістських орг-цій; 7) Аграрне питання; 8) Нац. питання; 9) Установчі збори; 10) Орг. питання; 11) Доповіді по областях; 12) Вибори Центрального Комітету. В основу роботи конференції було покладено *Квітневі тези В. І. Леніна*. Обраний почесним головою конференції, В. І. Ленін зробив доповіді з осн. питань — про поточний момент, аграрне питання, перегляд програми — і більше двадцять раз виступав під час обговорення порядку денного. З усіх гол. питань конференція прийняла написані або відредаговані ним резолюції. У доповіді про поточний момент В. І. Ленін розвинув осн.

положення Квітневих тез, висунув новий стратегічний план партії — мирного переходу до соціалістич. революції, для здійснення якої в Росії склалися всі необхідні умови.

Конференція прийняла ленінську резолюцію про ставлення до Тимчасового уряду, в якій підкреслила його антинар. характер як органу бурж. диктатури. Не висуваючи в той час лозунга негайного повалення Тимчасового уряду, конференція наголосила на необхідності здобуття влади Радами, на завоюванні більшовиками Рад. На конференції проти В. І. Леніна виступила лише невелика група опортуністів на чолі з Каменевим. В. І. Ленін розгромив їхні хибні концепції про незавершеність бурж.-демократич. етапу революції, про неможливість соціалістич. революції в Росії, про «доцільність» співробітництва з урядовцями, про «здійснення контролю» над Тимчасовим урядом з боку Рад. В. І. Ленін рішуче відкинув як небезпечні для справи революції капітулянтські погляди Каменєва, Рикова та ін. Проти ленінського курсу на мирний розвиток революції виступив і Богданов, який вимагав форсувати події, не зупиняючись перед розв'язанням громадян. війни. Його виступ був одним з проявів «революційного авантюризму», проти якого застерігав В. І. Ленін.

Конференція ухвалила ленінську резолюцію про війну, в якій зазначалося, що перехід влади до Тимчасового уряду не змінив характеру війни, а тому більшовицька партія не повинна підтримувати ні уряд, ні війну, не повинна робити поступок оборонству. Війну можна закінчити, тільки передавши владу до рук робітн. класу і трудового селянства.

В резолюції на доповідь В. І. Леніна з аграрного питання конференція висунула вимогу негайної і повної конфіскації всіх поміщицьких, удільних та церк. земель і передачі всієї землі в розпорядження Рад сел. депутатів, націоналізації всіх держ. земель. Пов'язуючи здійснення докорінних аграрних реформ з вирішенням питання про владу, вказавши на те, що в боротьбі за землю селянство може одержати підтримку лише з боку робітн. класу, конференція забезпечила зближення сел. демократич. руху за землю з боротьбою пролетаріату за соціалізм, зміцнення *союзу робітничого класу і селянства*.

Конференція обговорила нац. питання, яке в умовах багатонац. Росії мало велике значення. В резолюції, яку написав В. І. Ленін, роз'яснювалося, що питання про *право нації на самовизначення* неприпустимо змшувати з питанням доцільності відокремлення тієї чи іншої нації.

Проти нац. політики партії на конференції виступив П'ятаков, який висловився проти права нації на самовизначення, доводячи, що цей лозунг нібито реакційний, бо нац. д-ва неможливі в умовах імперіалізму. Конференція засудила виступ П'ятакова й одноставно висловилася за ленінську програму в нац. питанні. Заслухавши доповідь В. І. Леніна про перегляд парт. програми, конференція доручила ЦК підготувати проект нової програми і винести його на обговорення наступного з'їзду. Конференція також схвалила пропозицію про створення 3-го Інтернаціоналу з нових революц. сил. Було обрано ЦК РСДРП(б) у складі 9 членів і 5 кандидатів на чолі з В. І. Леніном.

Істор. значення конференції полягало в тому, що вона завершила згуртування партії навколо ленінських Квітневих тез, озброїла РСДРП(б) бойовою програмою дій, накреслила завдання боротьби партії за маси, за встановлення диктатури пролетаріату.

Лит.: Левін В. І. Про двовладдя.— Листи про тактику.— Завдання пролетаріату в нашій революції.— Сьома (Квітєва) Всеросійська конференція РСДРП(б) 24—29 квітня (7—12 травня) 1917 р. Твори. Вид. 4, т. 24; Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Апрель 1917 года. Протоколы. М., 1958; История Коммунистической партии Радянського Союзу, т. 3, кн. 1. К., 1968.

Г. М. Окладної (Харків).

СЬОМА КОНФЕРЕНЦІЯ КП(б) УКРАЇНИ — відбулася 4—10.IV 1923 в Харкові на правах з'їзду. В роботі конференції взяли участь 224 делегати з ухвальним голосом і 40 — з дорадчим, які представляли 56 415 членів партії і 14 972 кандидати. Порядок денний: 1) Доповідь про завдання XII з'їзду РКП(б); 2) Політ. звіт ЦК КП(б)У; 3) Організаційний звіт ЦК КП(б)У; 4) Звіт ЦКК КП(б)У; 5) Доповідь ЦК КСМУ; 6) Організація держ. пром-сті; 7) С. г. і податкова політика; 8) Нац. моменти в рад. і парт. будівництві; 9) Вибори керівних органів КП(б)У. Конференцію відкрив Г. І. Петровський. За його пропозицією конференція послала привітання В. І. Леніну і обрала його почесним членом своєї президії.

В основу роботи конференції було покладено матеріали ЦК РКП(б) до *Дванадцятого з'їзду РКП(б)* і останні статті В. І. Леніна: «Сторінки з щоденника», «Про кооперацію», «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію», «Про нашу революцію», «Краще менше, та краще», а також ряд листів, зокрема «Про надання законодавчих функцій Держплану». «До питання про національність або про „автономізацію“». Вони були завершальним етапом у розробленні *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*.

Конференція схвалила політ. і орг. лінію ЦК РКП(б) і висловила тверду впевненість, що рішення XII з'їзду ще більше зміцять єдність партії на основі ідеологічних, тактичних і орг. принципів лєнінізму, що партія забезпечить успішне керівництво відбудовою нар. г-ва. Конференція рішуче засудила намагання антипарт. опортуністичних елементів принизити роль парт. керівництва госп. будівництвом. Конференція вказала, що й надалі в центрі уваги партії повинно бути зміцнення союзу робітн. класу і селянства. В резолюції на звітну доповідь ЦК КП(б)У конференція відзначила велику роботу, проведenu за звітний період, визнала правильною і принципово витриманою політ. і орг. лінію ЦК, спрямовану на зміцнення і згуртування парт. рядів. Конференція накреслила план заходів і напрямів роботи парт., профспілкових, госп. і рад. органів у галузі відбудови пром-сті, рекомендувала переглянути склад виробничих об'єднань і трестів з метою раціоналізації виробн. і госп. процесів, скорочення накладних витрат, здешевлення управлінського апарату, розгортання боротьби проти безгосподарності.

Обговоривши питання про с. г. і податкову політику, конференція зобов'язала парт. орг-ції спрямувати свої зусилля на проведення земле-впорядкування, забезпечення бідняцько-середняцької частини села тягловою силою та реманентом, поліпшення системи с.-г. кредиту, розвиток і зміцнення с.-г. кооперації, особливо колективних г-в. Накресливши ряд заходів, спрямованих на дальше зміцнення союзу робітн. класу і селянства, конференція запропонувала уніфікувати існуючі податки, запровадивши єдиний с.-г. податок і перейти від натурального до грошового оподаткування.

Конференція схвалила тези ЦК РКП(б) до XII з'їзду партії з нац. питання, підкреслила величезне істор. значення створення і зміцнення СРСР,

намітила шляхи дальшого розвитку укр. рад. соціалістичної культури, приділила велику увагу українізації держ. і парт. апарату, громад. орг-цій, школи, преси. Конференція гостро засудила великодержавно-шовіністичну «теорію боротьби двох культур», прибічники якої намагались довести, що на Україні йде боротьба між укр. і рос. культурами, заперечували необхідність всебічного розвитку укр. культури і здійснення українізації. В рішеннях конференції важливе місце відводилося питанням парт. і держ. будівництва. Конференція одностайно схвалила пропозиції В. І. Леніна про реорганізацію ЦКК і Робсельінспекції в єдиний орган парт. і держ. контролю — ЦКК — РСІ. Перед парт. орг-ціями були поставлені завдання дальшої неуприреної боротьби проти антипарт. елементів, розгортання внутріпарт. демократії, розширення агітації і пропаганди, добору й підготовки кадрів ідеологіч. фронту, підвищення ролі преси, посилення політико-виховної роботи серед широких мас трудящих.

Конференція обрала ЦК КП(б)У у складі 25 членів і 7 кандидатів, ЦКК з 15 членів і 3 кандидатів і Ревізійну комісію в складі 3 членів і 1 кандидата. На пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся після з'їзду, було обрано Політбюро, Оргбюро, Секретаріат. Членами Політбюро були обрані Е. Й. Квірінг, Д. З. Лебідь, Г. І. Петровський, Х. Г. Раковський, Ф. Я. Угаров, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар. Першим секретарем ЦК КП(б)У було обрано Е. Й. Квірінга.

Лит.: Бюллетень VII Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиков) Украины. 6 апреля 1923 года, № 1—7. К., 1923; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Бачинський П. П. Сьома конференція КП(б)У. К., 1963.

СЬОМА САМАРСЬКА (МЕНІ АНГЛІЙСЬКОГО ПРОЛЕТАРІАТУ КАВАЛЕРІЙСЬКА ДИВІЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване в квітні 1919 у складі 11-ї Окремої армії. В травні 1919 — березні 1920 д-зія вела бої проти денікінців на Поволжі і Пн. Кавказі, у вересні — листопаді — проти врангелівців у Пн. Таврії і в Криму, зокрема брала участь у *Перекоцько-Чонгарській операції* 1920. В кін. 1920 і 1921 д-зія брала участь у ліквідації петлюрівських і махновських банд. У березні 1921 д-зія присвоєно найменування Самарської, а 1924 у зв'язку з тим, що Комуністич. партія Англії взяла шефство над д-зією, д-зію названо на честь англ. пролетаріату. Д-зією командували М. К. Левандовський, П. М. Боревиц та ін. Г. О. Смирнова (Москва).

СЬОМА СТРІЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ — загально-військ. з'єднання рад. військ, сформоване у вересні 1918 в Ярославському військ. окрузі. В лютому—червні 1919 д-зія брала участь у боях проти колчаківців, у липні — листопаді 1921 — проти денікінців на Пд. фронті, в квітні—жовтні 1920 — проти військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України, зокрема, в *Київській операції* 1920, в листопаді 1920 — січні 1921 — у ліквідації куркульсько-націоналістич. банд на Воліні й Полтавщині. З червня 1921 д-зія в складі Київ. військ. округу. За успішні бойові дії на Україні д-зію нагороджено почесним Червоном Прапором і грамотою ВЦВК. Д-зією командували В. К. Гершельман, П. І. Яковлев та ін.

Г. О. Смирнова (Москва).

СЬОМІЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел., червоноармійських і трудових козачих депутатів, що відбувся 5—9.XII 1919 в Москві. В роботі з'їзду взяло участь 1366 делегатів, у т. ч. 1011 з ухвальним голосом. Серед делегатів — 1278 комуністів. На з'їзді була пред-

ставлена Рад. Україна. Порядок денний з'їзду: 1) Доповідь ВЦВК і Раднаркому РРФСР (доповідач В. І. Ленін); 2) Воєнне становище; 3) Про Комуністич. Інтернаціонал; 4) Продовольче становище; 5) Про паливо; 6) Рад. будівництво в центрі і на місцях; 7) Вибори ВЦВК. З'їзд схвалив зовн. і внутр. політику Рад. уряду, прийняв за пропозицією В. І. Леніна резолюцію про мир, у якій знову пропонував дв-вам Антанті почати мирні переговори з Рад. Росією. У резолюції про Комуністич. Інтернаціонал з'їзд гаряче вітав створення 3-го Інтернаціоналу як видатну подію світової історії. З'їзд прийняв резолюцію «Про пригноблені нації», де ще раз підтвердив осн. принципи нац. політики Рад. влади, висловив готовність рос. народу і надалі подавати братерську допомогу визвольній боротьбі укр. народу, засудив імперіалістичну політику нац. гноблення і палко вітав нац.-визвольний рух народів усього світу проти імперіалізму і колоніалізму. В спеціальних постановках з'їзд накреслив заходи щодо поліпшення справи постачання продовольства і палива. Було прийнято постанову про рад. будівництво, в якій вказувалися шляхи зміцнення рад. держ. апарату в центрі і на місцях, розширення участі трудящих у його діяльності. На з'їзді було прийнято звернення до всього трудового селянства країни про дальше зміцнення союзу з робітн. класом; звернення до Червоної Армії і Червоного Флоту, в якому з'їзд від імені соціалістич. Вітчизни висловив подяку солдатам революції за виявлену мужність і героїзм у боротьбі за незалежність Рад. республіки. В зверненні до трудових козаків з'їзд викрив наклепи білогвардійців про ставлення Рад. влади до козацтва, закликав трудових козаків стати на бік Рад. влади. З'їзд обрав ВЦВК у складі 201 члена і 68 кандидатів.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг. т. 1. М., 1959. О. М. Шуман (Ніжин).

СЬОМІЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 10—14.XII 1922 у Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 785 делегатів з ухвальним голосом і 44 — з дорадчим. Серед делегатів було 739 комуністів. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт Уряду УРСР (доповідач М. В. Фрунзе); 2) Доповідь уповноваженого Наркомфіну РРФСР; 3) Підсумки роботи по розвитку с. г.; 4) Про стан пром-сті на Україні; 5) Звіт Центральної комісії допомоги голодуючим та про заходи боротьби з наслідками голоду (доповідач Г. І. Петровський); 6) Радянське будівництво; 7) Про об'єднання рад. республік (доповідач М. В. Фрунзе); 8) Про Червону Армію; 9) Вибори ВУЦВК і делегатів на X з'їзд Рад РРФСР. У привітальній телеграмі з'їзду В. І. Ленін зазначив, що питання про об'єднання рад. республік повинно стати одним з головних. Він звернувся особливо увагу делегатів і на питання про відбудову важкої пром-сті. З'їзд повністю схвалив звіт уряду та висловив йому повне довір'я. Конкретні рекомендації уряду щодо найшвидшої відбудови всіх галузей с. г. дано в резолюції по доповіді Наркомзему УРСР, яка, зокрема, затвердила Кодекс законів про землю. Осн. завдання уряду в галузі бюджету, податків, кредиту та зміцнення фін. органів сформульовано в резолюції по доповіді уповноваженого Наркомфіну РРФСР. З'їзд розробив заходи, спрямовані на подолання трудощів відбудови як важкої, так і всієї пром-сті в цілому. Для потреб пром-сті виділялося більше коштів, ніж раніше. В центрі уваги з'їзду було питання про об'єднання рад. республік. З'їзд затвердив *Декларацію про*

утворення СРСР і проект положення про основи Конституції СРСР. До складу ВУЦВК було обрано 200 членів і 50 кандидатів у члени. 352 делегати, обрані на X з'їзд Рад РРФСР, були уповноважені бути делегатами *Першого з'їзду Рад СРСР*.

Літ.: VII Всеукраїнський съезд Советов. 10—14 декабря 1922 года. Стенографический отчет. Х., 1922; Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг. т. 2. М., 1960. Л. О. Кучер (Харків).

СЬОМІЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 28.1—6.II 1935 в Москві. В роботі з'їзду взяло участь 2007 делегатів з вирішальним і 535 — з дорадчим голосом. Серед делегатів 74,1% становили комуністи. УРСР була представлена на з'їзді 366 делегатами. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт Уряду СРСР; 2) Звітна доповідь Наркомату важкої пром-сті; 3) Про заходи по зміцненню і розвитку тваринництва; 4) Доповідь з конституційних питань; 5) Про внесення деяких змін до Конституції СРСР; 6) Утворення ЦВК СРСР.

З'їзд схвалив внутр. і зовн. політику та практичну діяльність Рад. уряду, підбив підсумки вирішальних перемог соціалізму в СРСР за першу й два роки другої п'ятирічки. Відзначивши визначні успіхи рад. народу в створенні високорозвинутої індустрії, з'їзд водночас зафіксував докорінні зміни, що сталися в с. г. завдяки перемозі колг. ладу, намітив конкретні заходи щодо піднесення громад. тваринництва. З'їзд вніс ряд змін у Конституцію СРСР, пов'язаних з орг. перебудовою окремих ланок держ. апарату. Враховуючи досягнуті успіхи в розвитку нар. г-ва й зміни в класовій структурі рад. суспільства, з'їзд прийняв рішення про внесення деяких змін у Конституцію СРСР й у напрямі дальшої демократизації виборчої системи, а саме: заміну не зовсім рівних виборів рівними, багатоступеневих — прямими, відкритих — закритими; уточнення соціально-економіч. основи Конституції в розумінні приведення Конституції у відповідність з новим співвідношенням класових сил в СРСР. Невдовзі 1-а сесія ЦВК СРСР обрала конституційну комісію в складі 31 чол. на чолі з Й. В. Сталіним. З'їзд обрав Союзу Рад ЦВК СРСР у складі 607 чоловік і затвердив Раду Національностей ЦВК СРСР у складі 150 чоловік.

В. Т. Колодійчук (Одеса).

СЬОМІЙ З'ЇЗД РКП(б) (терміновий) — відбувся 6—8.III 1918 в Петрограді. В роботі з'їзду взяла участь 47 делегатів з ухвальним і 59 — з дорадчим голосом. Вони представляли приблизно 170 тис. членів партії, яка на той час налічувала понад 300 тис. членів, але у зв'язку з екстремним скликанням з'їзду та окупацією частини території країни нім. загарбниками не всі парт. організації змогли послати своїх делегатів. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт ЦК; 2) Питання про війну і мир; 3) Перегляд програми і назви партії; 4) Орг. питання; 5) Вибори ЦК.

Роботою з'їзду керував В. І. Ленін. Він виступав на з'їзді 18 раз, у т. ч. з доповідями з усіх осн. питань порядку денного. В. І. Ленін виступив з політ. звітом ЦК, який злився з доповіддю про війну і мир. На основі глибокого аналізу конкретної істор. обстановки В. І. Ленін дав марксистське обґрунтування необхідності укладення тяжкого мирного договору (див. *Брестський мир 1918*) для зміцнення Рад. влади, для розгортання соціалістич. будівництва. В. І. Ленін охарактеризував як нікчемну авантюру спробу Троцького і «лівих комуністів», які, жонґлюючи фразою «революційної війни», ставили на карту саме

існування Рад. влади. В. І. Леніну і лєнінцям довелось вести на з'їзді гостру боротьбу за ратифікацію мирного договору. З'їзд підтвердив вірність лєнінської лінії, визнавши за необхідне затвердити мирний договір з Німеччиною. Резолюцію В. І. Леніна про війну і мир було прийнято 30 голосами при 12 — проти і 4, що утрималися. З'їзд визнав гол. завданням партії та Рад. влади проведення найенергійніших заходів для підвищення самодисципліни й дисципліни робітн. і сел. мас, розгортання самодіяльності всіх орг-цій трудящих у закріпленні й захисті завоювань соціалістич. революції. Було підкреслено необхідність посилення будівництва Червоної Армії та здійснення заг. військ. навчання трудящих. З'їзд прийняв резолюцію «Про зміну назви партії і партійної програми». На пропозицію В. І. Леніна з'їзд схвалив нову назву партії: Російська Комуністична партія (більшовиків). Для розроблення нової Програми з'їзд обрав комісію, яка поклала

в основу своєї роботи проект Програми, що його написав В. І. Ленін. З'їзд обрав ЦК у складі 15 членів і 8 кандидатів. При вирішенні цього питання з'їзд рішуче засудив дезорганізаторську поведінку групи «лівих комуністів», лідери якої заявили, що не братимуть участі у виборах і до складу ЦК не ввійдуть. З'їзд зажадав від них припинити розкольницьку діяльність, яка створювала загрозу єдності партії. Незабаром життя підтвердило мудрість і далекоглядність лєнінської політики в питанні Брєстського миру, а більшість «лівих комуністів» 1918 відкрито визнала свої помилки і включилась у парт. і держ. роботу.

Лит.: Ленін В. І. Сьомий з'їзд РКП(б) 6—8 березня 1918 р. Твори. Вид. 4, т. 27; Сельмой екстрєний съезд РКП(б). Март 1918 года. Стєнографический отчет. М., 1962; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 1. К., 1968; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970.

В. І. Власєнко (Ніжин).

ТАБІР козацький — тактичний бойовий порядок укр. козац. війська в 16—18 ст., при якому гол. сили війська під час маршу або тимчасової стоянки оточували себе кількома рядами возів для захисту від несподіваних нападів ворога. У вирішальних боях проти гол. сил ворога або при облозі ворожих фортець навколо козац. Т. напали високі земляні вали, на яких встановлювали артилерію. Збудувавши Т. як осн. опорний пункт, козац. військом користувалося ним для розгортання дальших бойових дій, спрямованих на розгром ворога. Тактичний прийом застосування козаками Т. дістав значного поширення під час *визвольної війни українського народу 1648—54*.
ТАБУКАШВІЛІ Лук'ян Мелантійович (1890—6.III 1921) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Парцкналі (тепер Груз. РСР) у селянській сім'ї. Працював у Баку робітником, згодом — телеграфістом управління з-ць, вів революц. роботу. З 1910 — на військ. службі в Києві. З 1916 працював на ст. Коростень, потім — у Києві на Пд.-Зх. з-ці, брав участь у революц. русі. Під час австро-нім. окупації України 1918 — заст. голови підпільного ревкому ст. Коростень. Учасник *Всеукраїнського страйку залізничників 1918*. В липні 1918 Т. заарештовано і кинуту до концтабору Бяла. Тут він був заст. голови підпільного ревкому. В листопаді 1918 повернувся до Коростеня. В 1919 — командир бронепоезда «Комуніст Коростенського району», нач. бронеколони *Першої Української радянської армії*. В травні 1920 виїхав на лікування в Грузію. Закатований груз. бурж. націоналістами. Т. нагороджено орденом Червоного Прапора.

Л. О. Кирилов (Київ).

ТАВРИ (грец. *Ταβρος*, від *ταβρος* — тур, бик) — осн. населення гірських і передгірських районів Криму в 1-му тис. до н. е. Від їхнього найменування походять назви Кримського п-ова *Таврїда*, *Таврїка*, *Таврїя*. Одним з перших подає відомості про Т. давньогрец. історик *Геродот*. Осн. заняттям Т.-горців було скотарство. В долинах річок Т. займалися землеробством, у прибережних районах — рибальством. У Т. були розвинуті гончарство, прядіння, ткацтво, обробка дерева, кістки, металів і каменю. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. Т. жили невеликими родами, перебуваючи на ступені патріархально-родового ладу. В 2-й пол. 1-го тис. до н. е. у Т. з'явилася майнова нерівність, виділилася родова аристократія. В той час Т. почали будувати міцні укріплення, разом з *скіфами* воювали проти *Херсонесу*. Пізніше в запеклій боротьбі проти римських військ гірські Т. зберігали свою незалежність аж до перших століть нашої ери. За середніх віків Т. становили один з компонентів мішаного населення Пд. Криму. Осн. пам'ятками Т. є поселення *кизил-кобинської культури*, укріплені й неукріплені поселення в горах, на Пд. березі Криму (зокрема, на с. *Кішка*) та в долинах річок (зокрема, в урочищі

Уч-Баш в Інкерманській долині), могильники з похованнями в кам'яних скринях (див. *Дольмени*). В кін. 50 — на поч. 60-х рр. 20 ст. пам'ятки Т. виявлено в прибережній частині Керченського півострова.

Лит.: Лесков А. М. Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры. К., 1965.

ТАВРІДА — назва Кримського п-ова, яку почали вживати після приєднання його 1783 до Росії; походить від назви старод. населення гірської і передгірської частини Криму — *таврїв*. У березні 1918 створено *Радянську Соціалістичну Республіку Таврїди*, що існувала до окупації Криму військами кайзерівської Німеччини (квітень 1918).

ТАВРІЙСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-територіальна одиниця, створена за царським указом від 8 (20).X 1802. До Т. г. ввійшли пд. частина *Ново-російської губернії* (Кримський п-в, Дніпровський та Мелітопольський повіти) і Тмутараканський пов. У 1820 Тмутараканський пов. приєднано до території, яку займало *Чорноморське козацьке військо*. В 1838 створено Ялтинський, 1840 — Бердянський пов. На поч. 20 ст. Т. г. складалася з Бердянського, Дніпровського, Мелітопольського, Євпаторійського, Перекопського, Сімферопольського, Феодосійського та Ялтинського повітів. Адм. центр Т. г. — Сімферополь. За переписом 1897, в Т. г. налічувалося 4482 нас. пункти, в т. ч. 16 міст, населення яких становило 1 443 566 чол. Пром-сть була розвинуто слабо. На 657 пром. підприємствах працювало 6270 робітників (1901). Гол. галуззю економіки було с. г. (зернові культури, садівництво, виноградарство, тютюнництво, тваринництво). Т. г. була одним з центрів капіталістич. землеробства в Росії й на Україні. Більшою частиною землі володіли куркулі та поміщики. За даними 1905, поміщикам належало 889 594 дес. (31,2%), 132 876 сел. дворів мали 2 789 431 дес. (68,8%). Куркульські г-ва, що становили 19,6% сел. дворів, мали 1 362 392 дес. (48,8%). В той же час у користуванні понад 28% бідняцьких дворів було 247 300 дес. (8,8%). На поч. 20 ст. в поміщицьких і куркульських г-вах щорічно працювало понад 200 тис. сезонних робітників. У 1905—07 в Т. г. відбувалися повстання матросів (див. *«Потьомкін»*, *Севастопольське збройне повстання 1905*), робітн. страйки, сел. заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. В зв'язку з утворенням у березні 1918 *Радянської Соціалістичної Республіки Таврїди* Т. г. було ліквідовано. Бердянський, Дніпровський, Мелітопольський повіти ввійшли до складу Рад. України.

Лит.: Ленін В. І. Розвиток капіталізму в Росії. Твори. Вид. 4, т. 3: Статистика землевладення. 1905 г., в. 42. Таврическая губерния. СПб., 1907; Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма, ч. 1—2. Сімферополь, 1951—57.

ТАВРІЙСЬКА УЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ гернська — створена 1887 в Сімферополі для збирання, упорядкування, зберігання документ. матеріалів і охорони пам'яток старовини. Проводила археол. розкопки на тер. Криму. В роботі комісії брали участь відомі вчені М. І. *Веселовський*, В. О. *Городилов*, А. Ю. *Кримський*, Ю. А. *Кулаковський*, О. І. *Маркевич*, О. М. *Самойлович* та ін. При комісії діяв музей, в якому було зібрано 7 тис. предметів старовини. Комісія видавала *«Известия Таврической ученой архивной комиссии»* (т. 1—57. Сімферополь, 1887—1920). В 1920 утворено Кримський центр. архів, якому комісія передала архівну справу. В 1921 у зв'язку з організацією Кримського відділу для охорони пам'яток старовини комісія перестала займатися і цією ділянкою. Музей комісії було передано новоствореному Центрально-

му музеєві Тавриди в Сімферополі. В 1923 комісія дістала офіційну назву Таврійське товариство історії, археології та етнографії (1923—29). Протягом 1927—29 т-во видавало «Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии» (т. 58—60). В 1929 припинила свою діяльність.

Лит.: Филоенко В. Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887—1929 рр.). «Архіви України», 1967, № 1.

ТАВРІКА (грец. Ταυριχή) — в давнину пд. частина Кримського п-ова, населена *таврами*. Назва «Таврика» вперше зустрічається в давньогрец. історика Геродота (5 ст. до н.е.). На Пн. і Пн. Зх. з Т. межували скіфи, на Сх.— *Боспорська держава*, на Зх. в 5 ст. до н. е. виникло грец. місто *Херсонес*. У 3—2 ст. до н. е. кордони Т. звузилися. На Пн. виникло Скіфське царство із столицею в Неаполі Скіфському. Скіфські укріплені міста з'явилися на тер. Т. (Палаки, Хабє та ін. поблизу Херсонеса). В кін. 2 ст. до н. е. Т. підкорив понтійський цар *Мітрідат VI Євпатор*. У 2-й пол. 1 ст. її захопили римські війська. На місці таврського укріпленого поселення вони збудували фортецю *Харакс*. За часів раннього середньовіччя населення Т. становили нащадки таврів, скіфів, аланів, готів, хозарів, греків та ін., які збудували міста-фортеці *Ескі-Кермен*, *Мангун*, *Чуфут-Кале* та ін.

У 13—15 ст. Т. поділялася на кілька феод. князівств, найбільшим з яких було Мангупське князівство з гол. містом Феодор. *Кримське ханство* (утворилося в серед. 15 ст.) і панування турків на узбережжі Криму (з 1475) знищили самобутню культуру Таврики.

«ТАВРІКА» — наук. історико-краєзнавча б-ка. Засн. 1881 в Сімферополі. До 1891 «Т.» налічувала 734 т. (книги, карти, плани, брошури про Таврійську губ.). Значно поповнилася за рахунок приватних б-к — акад. П. І. Кеттєна, засновника Нікітського бот. саду Х. Х. Стевена та ін. Після встановлення Рад. влади «Т.» стала відділом *Кримського краєзнавчого музею*. В б-ці багато рідкісних вітязн. та зарубіж. видань: «Фізичний опис Таврійської губернії...» Габлиця (1785), «Реєстр справам Кримського двору» Д. М. Бантши-Камєнського (1808), «Мандрювання у південну Росію» В. В. Ізмайлова (1802); стародруки: твори Гесіода (1671), Теренція (1657), Плінія Молодшого (1585) та ін. У 1971 б-ка мала понад 30 тис. т. з минулого й сучасного Крим. області.

«ТАВРИЧЕСКАЯ ПРАВДА» — газета, орган Таврійського губкому РСДРП(б). Перший номер газети вийшов 24.І.1918. Виходила щоденно рос. мовою, спочатку в Севастополі, пізніше у Сімферополі. Всього вийшло бл. 70 номерів. До складу першої редколегії «Т. п.» входили Ю. П. Гаєв, В. Л. Кобиляський (відповідальний редактор), Н. І. Островська. Пізніше газету редагували Ю. П. Гаєв і Д. І. Ульянов. Газета перестала виходити в кінці квітня 1918 у зв'язку з окупацією Криму австро-нім. військами. В листопаді 1918 — червні 1919 виходила під назвою «Кримський комуніст» («Таврійський комуніст»), з листопада 1920 — під назвою «Красный Крым». Див. також «Кримська правда».

М. А. Сичюков (Київ).

ТАВРІЯ — назва Кримського п-ова, поширена за середніх віків (див. *Таврика*). В 19 — на поч. 20 ст. Т. називали не тільки Крим, але й прилеглі до нього з Пн. райони, що входили до складу *Таврійської губернії*, — т. з. Пн. Таврія.

ТАВРОСКІФИ, скіфотаври (Таυροσκήφαι, Σκιδυτάυροι) — назва частини населення Кримського п-ова в перших століттях н. е. в творах давніх авторів і в одному з боспорських написів 3 ст. нашої ери. *Птолемей*, Капітолін і Євстафій називали Т. кримських *скіфів*, а Каллімах, Плутарх і Солін — *таврів*. Але аналіз різних писемних джерел та археол. матеріалів дає підставу припускати, що Т. — це давнє населення гірського і передгірського Криму, яке утворилось внаслідок змішання скіфів і таврів.

Лит.: Соломонік Е. І. Про значення терміна «тавроскіфи». В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР. т. 11. К., 1962. Е. І. Соломонік (Сімферополь).

ТАГАНРІЗЬКА ДРУКАРНЯ «НАРОДНОЇ ВОЛІ» — підпільна народницька друкарня. Засн. у серпні 1885 в м. Таганрозі за рішенням з'їзду представників пд. групи революц. народників в Катеринославі (1885), який намагався відродити орг-цію «*Народна воля*». Організатором друкарні був народолюб Б. Д. Оржих. У друкарні було надруковано останній номер (№ 11—12) газ. «Народна воля». 23.І (4.ІІ) 1886 друкарню, яка перебувала на квартирі Н. К. Сигиди, захопила поліція. В грудні 1887 особливе присутство Сенату засудило Н. К. Сигиду до страти, яку було замінено 8-річною каторгою, ін. працівників друкарні — до різних строків каторги в Сибіру.

А. К. Волощенко (Київ).

ТАГАНРІЗЬКА НАРАДА БІЛЬШОВИКІВ УКРАЇНИ — нарада більшовицької фракції ЦВК Рад України разом з керівниками парт. правіниками Укр. Рад. Республіки. Відбулася 19—20.ІV 1918 в м. Таганрозі, куди у зв'язку з австро-нім. окупацією України евакуювалися Укр. Рад. уряд. У роботі наради брав участь 71 чол. Народа обговорила й ухвалила рішення з таких питань порядку денного: 1) Завдання і правомірність наради; 2) Про утворення Комуністич. партії на Україні; 3) Про тактику партії на Україні; 4) Про вибори в різні представницькі органи України; 5) Про взаємовідносини з *лівицями українськими соціал-демократами*; 6) Про програму партії; 7) Вибори Оргбюро. Народа прийняла рішення про тактику більшовицьких орг-цій, в якому на перший план висувалися завдання відновлення і зміцнення їх, оволодіння стихійним революц. рухом мас і забезпечення керівної ролі більшовиків у підготовці й проведеної повстання проти окупантів та їхніх бурж.-націоналістич. пособників. Народа розглянула питання про об'єднання більшовицьких орг-цій України в Комуністичну партію (більшовиків) України. Народа відхилила проект резолюції Е. Й. Квірінга, який відкрито проголошував належність створюваної КП(б)У до РКП(б), і запропоновану ним назву партії — «РКП(б) на Україні». Вона не погодилася також з пропозицією полт. групи більшовиків і лівих соціал-демократів, що брали участь у нараді, назвати партію «Українською Комуністичною партією», оскільки це суперечило интернац. характерові партії. Більшість голосів нарада прийняла пропозицію М. О. Скрипника про створення на Україні самостійної «Комуністичної партії (більшовиків) України», зв'язаної з РКП(б) через міжнар. комісію 3-го Інтернаціоналу. Пленум ЦК РКП(б), що відбувся 3.V 1918, розглянувши рішення Т. н. б. У., схвалив ідею створення КП(б)У і відзначив, що фактично створення КП(б)У, як і раніше, залишається загоном єдиної РКП(б).

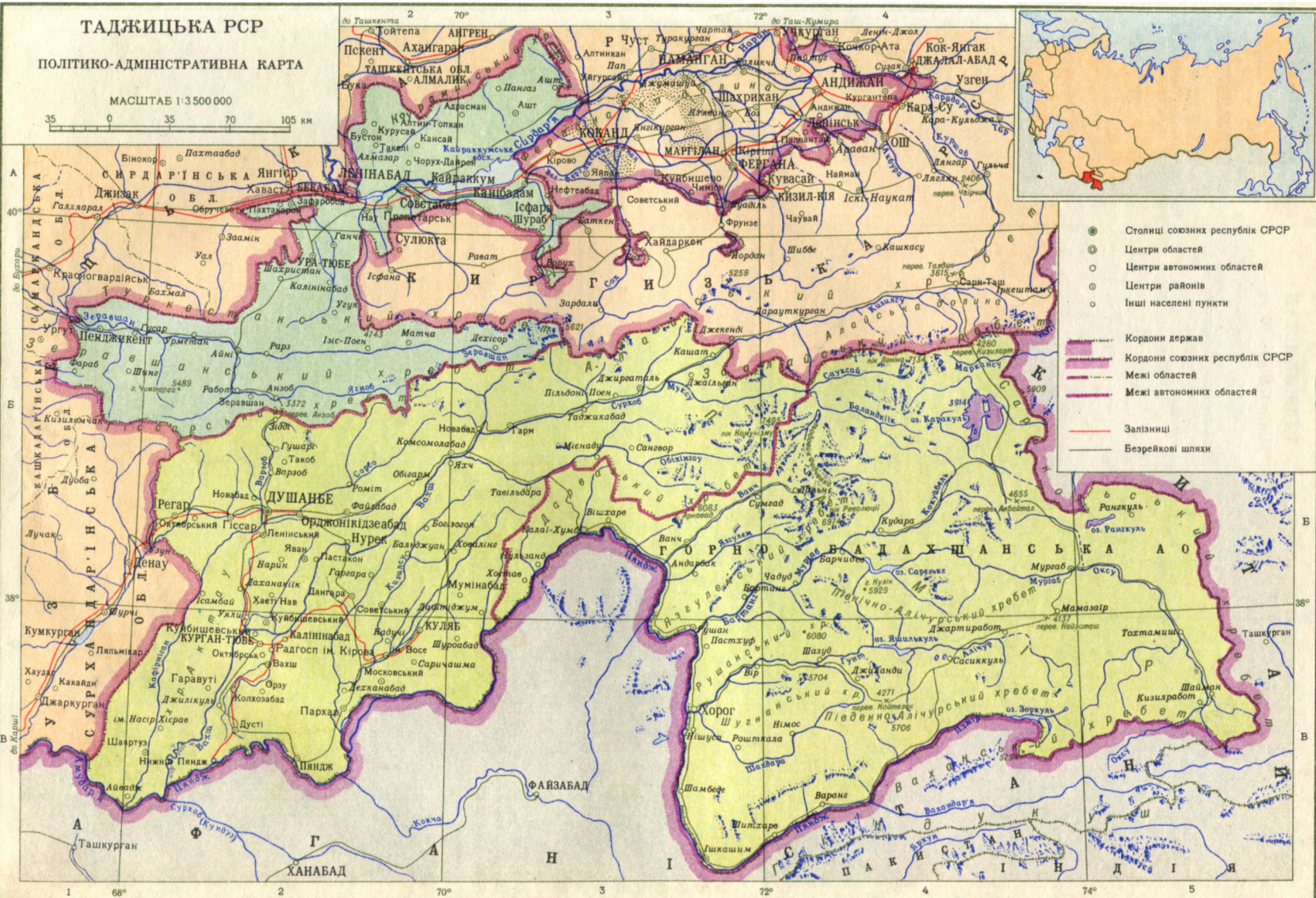
Для підготовки і скликання з'їзду більшовицьких орг-цій України нарада обрала *Організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*. Народа була важливим етапом на шляху до ство-

ТАДЖИЦЬКА РСР

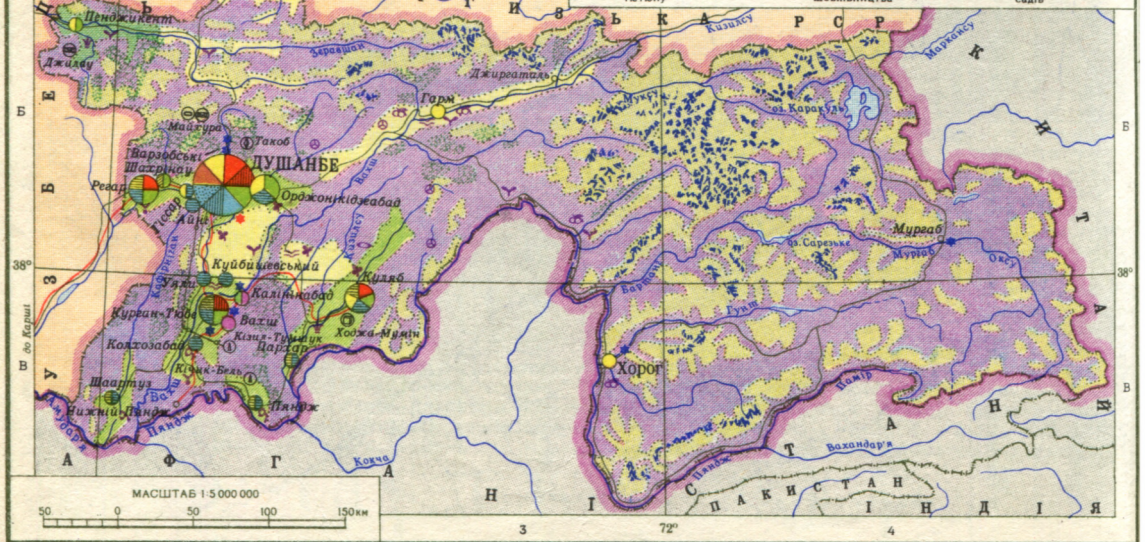
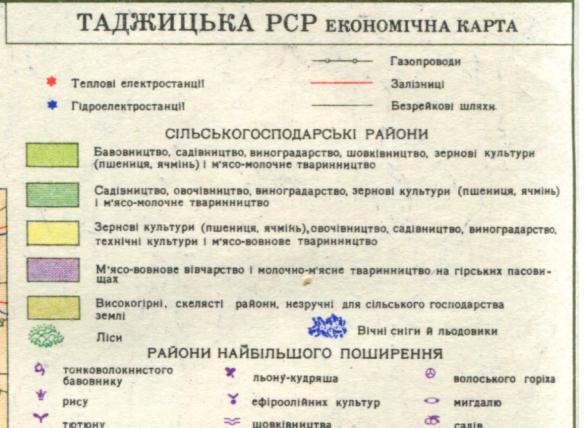
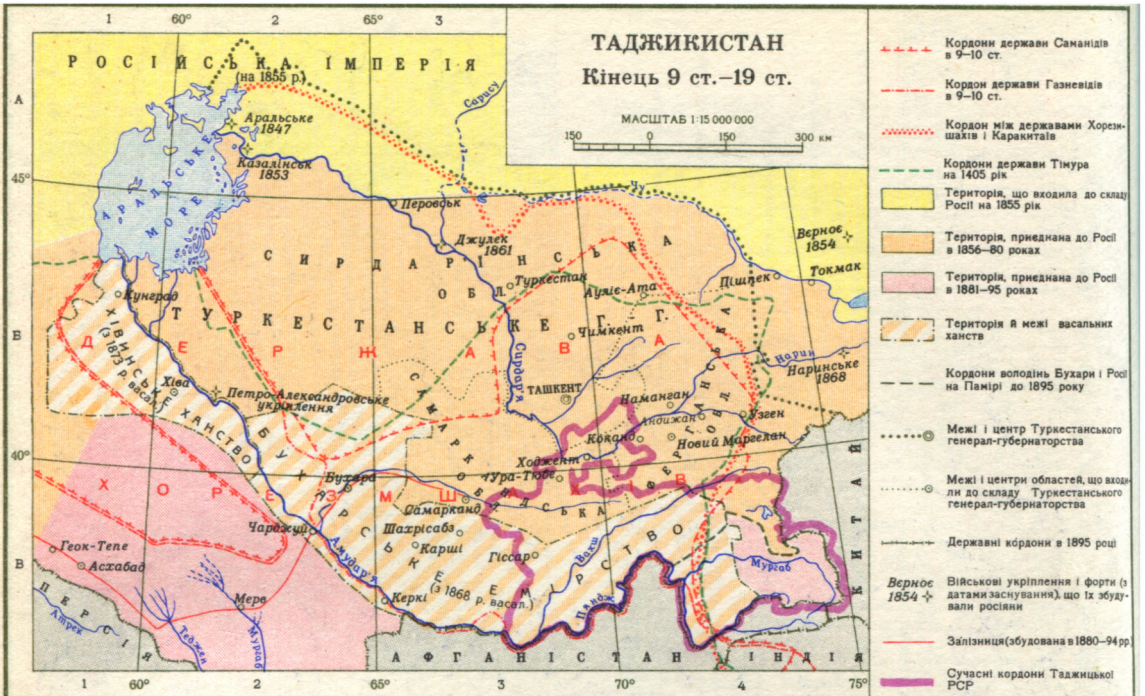
ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА

МАСШТАБ 1:3 500 000

35 0 35 70 105 км

- Столиць союзних республік СРСР
- ◎ Центри областей
- Центри автономних областей
- Центри районів
- Інші населені пункти
- Кордони держав
- Кордони союзних республік СРСР
- Межі областей
- Межі автономних областей
- Залізниці
- Безрейкові шляхи

рення *Комуністичної партії України* і вироблення правильної тактики в боротьбі проти австро-нім. окупантів та бурж.-націоналістич. контрреволюції.

ТАГАНРОЗЬКА СЕСІЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ РАД УКРАЇНИ — відбулася 18.IV 1918 в Таганрозі за ініціативою більшовиків, коли до міста у зв'язку з наступом австро-нім. військ евакуювалися ЦВК та *Народний Секретаріат* України. Внаслідок *австро-німецької окупації України 1918* постала потреба створення органу для оперативного керівництва боротьбою трудящих у ворожому тилу. Замість ЦВК та Народного Секретаріату було утворено *Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів*, т. з. «дев'ятку» (голова А. С. Бубнов). До нього ввійшли 4 більшовики, 4 ліві есери і лівий укр. соціал-демократ. Сесія прийняла Маніфест до робітників і селян України, який роз'яснював причини окупації, викривав запродавство укр. бурж. націоналістів та їхньої *Центральної ради*, обритував немичущість перемоги Рад. влади на Україні, закликав до повстання. Т. ч., Таганрозька сесія реорганізувала Укр. Рад. уряд відповідно до воєнних умов, мобілізувала трудящих на боротьбу, зробила крок до об'єднання сил, що виступали проти окупантів.

Ю. В. Шиловцев (Харків).

ТАДЖИКИ (самоназва — т о д ж и к) — нація, осн. населення Тадж. РСР; живуть також в Узб. РСР, Кирг. РСР і за рубежем — в Афганістані та Ірані. Чисельність Т. в СРСР 2900 тис. (за переписом 1970). Мова — таджицька, іран. групи. Віруючі Т. — переважно мусульмани-суніти, припамірські народи — ісмаїліти. Процес формування тадж. народності, в якому брали участь гол. чин. бактрійці, согдійці, а також саки, або скіфи, почався в 5—6 ст. і завершився в 10 ст. за правління Саманідів. Але пізніше в результаті феод. роздробленості й відсутності єдиної д-ви нац. розвиток Т. затримався. У 18—19 пол. 19 ст. значну частину Таджикистану завоювали афг. феодалі. Осн. галузями г-ва Т. в минулому було землеробство і садівництво, скотарство мало допоміжне значення. Техніка землеробства була дуже примітивною (осн. знаряддя — дерев'яний амач, кетмень тощо). В 2-й пол. 19 ст. частина Т. ввійшла до складу Росії. Приєднання до Росії, незважаючи на нац.-колоніальний гніт царизму, мало для Т. прогресивне значення. У них почався процес формування бурж. нації, проте не завершився. Після приєднання до Росії пн. районів Таджикистану багато Т. почало працювати на фабриках, заводах і рудниках. За роки Рад. влади докорінно змінилися життя і побут Т. Минувши капіталістичну стадію розвитку, Т. стали на шлях соціалізму; їхні різні етнічні групи консолідувались в єдину соціалістичну націю. Основою г-ва є соціалістичні землеробство (переважно бавовництво), що базується на високій агротехніці, хімізації й механізації, та пром-сть. У республіці виростили великі міста, кишлаки впорядковуються й забудовуються будівлями сучас. типу. У важкодоступних гірських кишлаках поряд з новими будинками є й старі типи будівель (глинобитні, кам'яні будинки без вікон, з плоским дахом і з димарем у центрі). Нац. одяг Т. (біла широка сорочка, широкі штани, халат і тюбетейка — у чоловіків; довге плаття довгі шаровари, халат, тюбетейка й платок — у жінок) зберігається в сільс. місцевості. Невід'ємною частиною жіночого одягу є прикраса (ціняться срібні). Міське населення носить переважно сучас. одяг, що має нац. елементи. За роки Рад. влади від-

булися докорінні зміни й в сімейному побуті. Жінка розкріпачена й займає рівноправне становище з чоловіком на виробн., в суспільному житті й в сім'ї. Т. — народ суцільної письменності, який має свою нац. соціалістичну інтелігенцію. Створено Академію наук Тадж. РСР (1951), є вузи, середні спеціальні навч. заклади, театри, кіностудія, філармонія, багато лікарень, клубів, бібліотек, музеїв; видаються численні газети, журнали, книги тадж. мовою. Тадж. народ зберігає і розвиває кращі традиції нар. творчості, зокрема різьблення на дереві та алебастрі, виготовлення полив'яного фаянсового посуду з оригінальним розписом, художнє вишивання тощо. Розвивається усна нар. творчість. Докладніше про історію, г-во, культуру Т. див. у ст. *Таджицька Радянська Соціалістична Республіка*.

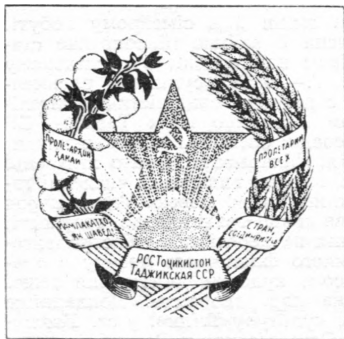
Лит.: Народы Средней Азии и Казахстана, т. 1. М., 1962 [бібліогр. с. 685—704]; История таджикского народа, т. 1—3. М., 1963—65; Таджики Каратегина и Дарваза, в. 1—2. Душанбе, 1966—70.

М. Пак, Р. Масов (Душанбе).

ТАДЖИЦЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (Тадж. РСР), Таджикистан — союзна рад. соціалістична республіка. Утворена 16.X 1929. Увійшла до складу СРСР 5.XII 1929. Міститься на Пд. Сх. Середньої Азії. На Сх. межує з Китайською Нар. Республікою, на Пд. — з Афганістаном, на Зх. та Пн. сусідями Тадж. РСР є Узб. РСР та Кирг. РСР. Площа — 143,1 тис. км². Населення — 2987 тис. чол. (на 1.I 1971). Осн. населення — *таджики* (56,2%); у Т. живуть також узбеки, росіяни, киргизи, українці (32 тис., 1970), казахи, туркмени та ін. Пересічна густина населення — 21 чол. на 1 км². Міського населення 37% (1970). У складі Тадж. РСР є Горно-Бадахшанська авт. обл. та Ленінбадська обл., 40 районів, 17 міст, 40 с-щ міськ. типу. Столиця — Душанбе (373,8 тис. чол., 1970).

Найдавніші сліди перебування людини на території Т. належать до часів середнього *палеоліту*. В серед. 1-го тис. до н. е. територія Т. входила до складу давніх д-в Бактрії та Согдіани. У 1 ст. н. е. ці д-ви ввійшли до Кушанського царства. Осн. заняттям населення цих д-в було землеробство та скотарство. Предки таджиків — согдійці і бактрійці — були корінними жителями території Т., їм доводилося протягом кількох століть боротися проти іноземних завойовників (персів, греків, арабів та ін.). У серед. 1-го тис. н. е. на території Т. почали формуватися феод. відносини. В 9—10 ст. виникла перша самостійна тадж. д-ва — д-ва Саманідів, столицею якої було м. Бухара. За Саманідів остаточно утвердилися феод. відносини, завершився процес формування тадж. народності, відбувався дальший розвиток економіки, матеріальної й духовної культури. В той період творили видатні поети і вчені А. Рудакі, А.-М. Дакікі, А. Фірдоусі, Ібн Сіно (Авіценна) та ін. Багатовікова боротьба тадж. народу за незалежність знайшла відображення в героїчному епосі «Шахнаме» А. Фірдоусі — перлин світової л-ри. Ідеями гуманізму та волелюбності пройняті поезії Омара Хайяма та його сучасника Носіра Хісру.

В 11—12 ст. різні частини території Т. входили до складу багатьох феод. держ. утворень — д-в Газневідів, Караханідів, Каракитаїв, Хорезму. В 13 ст. територію сучасного Т. завоювали монголо-татари, які знищували населення і руйнували продуктивні сили на завойованих землях. У 14—15 ст. територія Т. входила до складу д-в Тимура і Тимуридів. У 16 ст. Т., як і ін. райони Серед. Азії, завоювали узбеки, і згодом він увійшов

Державний герб Таджикиської РСР.

Площа В. І. Леніна в Душанбе.

до складу Бухарського ханства. В 16—18 ст. відбувалося даліше посилення феод. роздробленості, в умовах якої занепадали г-во країни, торгівля. Феод. роздробленість, міжусобні війни 16 ст. ослабили розвиток тадж. культури, зокрема л-ри. В 2-й пол. 16 ст. здобув славу поет-сатирик Мушфікі. В 17 ст. виразником інтересів трудящих був поет Саїдо Насафі. Антифеод. настрої відображено в творчості Фітрата Зардузі Самарканді. В 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. виступив поет М. Беділь. Тадж. л-ра розвивалася у тісному зв'язку з усною нар. поезією. В 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. сформувався героїчний епос «Гургулі». В 2-й пол. 19 ст. почалося завоювання Серед. Азії царською Росією. В 1868 царські війська завдали поразки військам бухарського еміра, який підписав мирний договір. За цим договором пн. райони сучасного Т. й значну частину Памиру було приєднано до Росії, вони увійшли до складу Туркестанського генерал-губернаторства. Центр. й пд. райони Т. було приєднано до Бухарського ханства (з серед. 18 ст. — емірату), яке визнало васальну залежність від Росії. Приєднання Серед. Азії до Росії та протекторат її над Бухарським ханством, незважаючи на колоніальну політику рос. царизму, мали прогресивне значення для народів Серед. Азії і, зокрема, для тадж. народу. Воно відвернуло загрозу завоювання Серед. Азії англ. імперіалістами. Т., як і вся Серед. Азія, почав втягуватися в сферу рос. економіки, в ньому розвивалися продуктивні сили. населення прилучалося до більш передової культури рос. народу, включалося в єдиний потік революц. боротьби (повстання 1872 в Ходженті, 1875 в Ура-Тюбе та ін.). Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. в Т. почався розвиток капіталістич. відносин, зароджувалася нац. буржуазія. Але в своїй основі соціально-економічні відносини в Т., як і раніше, залишалися феодальними.

Розвиток капіталізму при збереженні феод. відносин, зокрема феод. власності на землю і воду, призвів до загострення класової боротьби, що особливо посилилася в період революції 1905—07, коли відбувся ряд виступів нар. мас. Трудящі Пн. Т. брали активну участь у Середньо-азіатському повстанні 1916. Після Лютн. революції 1917 в Т. організаційно оформилися перші більшовицькі групи. В Ура-Тюбе, Ходженті було створено Ради робітн. і солдатських депутатів, які існували поряд з місцевими органами бурж. Тимчасового уряду.

Поворотним пунктом в історії тадж. народу, як і всіх ін. народів кол. Рос. імперії, була перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції. 28.X—1.XI (10—14.XI) 1917 в результаті збройного повстання робітників і дехканів було встановлено Рад. владу в центрі Туркестанського краю — Ташкенті. Слідом за цим революція перемогла в пн. районах Т. (Ходжент, Драгомирово, Нау та ін.). В решті районів Пн. Т. (Канибадам, Ісфара, Апт, Ура-Тюбе) Рад. владу було остаточно встановлено весною 1918 після розгрому контрреволюц. сил у Коканді (т. з. «Кокандської автономії»). В квітні 1918 райони Пн. Т. увійшли до складу Турк. АРСР. В кін. 1918 солдати Памірського загону разом з трудящими створили Памірський революц. к-т. Встановлення Рад. влади в Т. відбувалося в умовах жорстокої боротьби проти зовн. і внутр. контрреволюції, особливо басмацтва. В той тяжкий час РКП(б) і особисто В. І. Ленін подали трудящим Туркестану велику допомогу. В серпні 1919 було створено Туркестанський фронт (командуючий М. В. Фрунзе), що відіграв вирішальну роль у ліквідації басмацтва й розгромі білогвардійських військ. Значну роботу по знищенню залишків колоніального минулого, зміцненню Рад. влади й організації боротьби проти басмачів провели Комісія ВЦВК і Раднарком РРФСР у справах Туркестану (Турккомісія — голова Ш. З. Еліава) і Туркестанське бюро ЦК РКП(б) (Туркбюро на чолі з М. В. Фрунзе і В. В. Куйбішевим). У кінці 1917 — на поч. 1918 було запроваджено робітн. контроль над виробн., почалася націоналізація пром-сті, було конфісковано й націоналізовано землі, що належали рос. та місцевим великим землевласникам. Народи РРФСР, незважаючи на великі труднощі воєнного часу, подавали трудящим Рад. Туркестану велику матеріальну допомогу. 17.V 1918 декретом уряду РРФСР за підписом В. І. Леніна було виділено 50 млн. крб. для зрощування. Встановлення Рад. влади й перші соціально-економічні перетворення в Туркестані революціонізували трудящих Бухарського емірату. Протягом 1918—20 під керівництвом КП(б) Бухари вони вели боротьбу проти націоналістич. бухарського уряду. 16.VIII 1920 IV з'їзд КП(б) Бухари закликав трудящих до повстання. Внаслідок перемоги збройного повстання 8.X 1920 було проголошено Бухарську Нар. Рад. Республіку (БНРР). До складу якої увійшли визволені від емірських військ (лютий — травень 1921) сх. райони Т. У ході боротьби за перемогу і зміцнення Рад. влади в Т. повсюдно оформи-

лися більшовицькі орг-ції. Місцеві парт. орг-ції Пн. Т. входили до складу КП(б) Туркестану, Пд. Т.— до складу КП(б) Бухари. В кінці 1921 — на поч. 1922 почалися нові виступи контрреволюц. басмацьких банд, що їх очолював Енвер-паша. Сканувті революцією експлуаторські класи при підтримці англійських імперіалістів загарбали більшу частину території Сх. Бухари, жорстоко розправляючись з мирним населенням. У той тяжкий час верховним органом влади стала Надзвичайна диктаторська комісія ЦВК БНРР у справах Сх. Бухари (березень 1922 — червень 1924). ЦК РКП(б) 18.V 1922 прийняв постанову «Про Туркестано-Бухарські справи», в якій було намічено рішучі заходи по боротьбі проти басмацтва і по зміненню Рад. влади. В 1922—23 Бухарська група військ завдала нищівних ударів басмачам, на більшій частині Сх. Бухари було відновлено Рад. владу. Проте банда Ібрагім-бека ще продовжувала діяти до середини 1926. Велику роль у розгромі контрреволюції та зміненні Рад. влади в Т. відіграли М. В. Фрунзе і В. В. Куйбішев. 14.X 1924 в результаті нац.-держ. розмежування рад. республік Серед. Азії було утворено Тадж. АРСР у складі Узб. РСР. В січні 1925 до Т. ввійшла Особлива Памірська обл. (у грудні 1925 перейменована на Горно-Бадахшанську авт. обл.). З утворенням Тадж. АРСР оформилася партійна орг-ція Т. як складова частина КП(б) Узбекистану. Одержавши в спадщину від минулого відсталу економіку й культуру, молода Таджикицька республіка, минувши стадію капіталізму, в складних умовах робила перші кроки на шляху соціалістич. перетворення. У 1925—26 було проведено вибори до Рад. 1-й установчий з'їзд Рад Т. (грудень 1926) прийняв рішення про націоналізацію землі й води, про розкріпачення жінки, заг. навчання тощо. Першорядним завданням уряду Т.— республіки, де осн. заняттям трудящих залишалася с. г., було піднесення сел. (декханських) г-в шляхом надання їм держ. грошових позик, постачання насіння і с.-г. реманенту. Проведена 1925—26 зем.-водна реформа у Ходжентському окрузі (в той час був ще у складі Узб. РСР) і переселення декханів на освоєвані землі в центр. й пд. райони Т. розширила землекористування трудового декханства. Протягом 1926—29 с. г. досягло рівня 1913, помітні успіхи були у бавовництві. Закладалися основи соціалістич. пром-сті. Важливе значення для розвитку економіки країни мало відкриття 1929 з-ці Термез — Душанбе. У вересні 1929 до складу Тадж. УРСР увійшов Ходжентський округ. Надзвичайний 3-й з'їзд Рад Т. 16.X 1929, підбиваючи підсумки економіч. і культ. розвитку республіки, прийняв декларацію про перетворення Тадж. АРСР на союзну республіку. 5.XII 1929 ЦВК СРСР затвердив це рішення, після чого Тадж. РСР увійшла до складу СРСР. 10.XII 1929 на базі парт. орг-ції Тадж. АРСР було створено Комуністичну партію (більшовиків) Таджикистану [КП(б)Т]. В червні 1930 відбувся I установчий з'їзд КП(б)Т, що прийняв важливі рішення про перспективи госп. й культ. будівництва в республіці.

За роки передвоєнних п'ятирічок Т. з відсталі країни царської Росії перетворився на індустріально-аграрну республіку. Тадж. народ сформувалася в соціалістич. націю. Велику допомогу тадж. народові подали трудящі братніх республік. У Т. працювали спеціалісти з РРФСР, УРСР, БРСР та ін. республік. В роки довоєнних п'ятирічок було збудовано Ленінбадський шовковий комбінат і Душанбінський шовкоматальну ф-ку. Набули розвитку також і деякі галузі важкої пром-сті: паливна, гірничорудна, металообробна,

пром-сть буд. матеріалів. Споруджувалися перші електростанції, розгорнулося будівництво шляхів. У цих умовах сформувалася і швидко зростає нац. робітн. клас. У 1940 в Т. налічувалося понад 142 тис. робітників і службовців. Пром. продукція 1940 порівняно з 1913 зросла у 8,7 раза. Одночасно здійснювалася соціалістич. реконструкція с. г. З кінця 1929 розгорнувся масовий колгоспний рух у бавовницьких районах, що згодом охопив зернові райони та райони тваринництва. На 1940 колгоспи об'єднували 97,8% декханських г-в і 99,8% усіх посівних площ. 51 МТС мала бл. 3900 тракторів та ін. техніку. Число радгоспів досягло 21. Було споруджено великі іригаційні канали: Вахшський, Великий Ферганський (спільно з трудящими Узбекистану й Киргизії), Північно-Ферганський. Виробн. бавовни 1940 порівняно з 1913 збільшилося з 32,3 тис. т до 172,4 тис. т, зерна — з 201,7 тис. т до 323,8 тис. т. Швидкими темпами було збудовано Великий Памірський тракт, що з'єднав 1940 Душанбе з Хорогом. За роки передвоєнних п'ятирічок у братерській співдружності з усіма народами СРСР трудящі Т. за короткий істор. строк в основному побудували соціалістич. суспільство. 1. III 1937 6-й з'їзд Рад Т. прийняв нову Конституцію, в якій було відображено великі завоювання в соціалістич. будівництві, докорінні зміни у політ. й соціально-економіч. житті.

Під час Великої Вітчизн. війни г-во Т. було переведено на воєнний лад. Трудящі Т. брали активну участь у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Бл. 50 тис. воїнів з Т. було нагороджено орденами і медалями СРСР, 44 чол. присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Разом з представниками ін. народів СРСР сини Т. були в лавах Рад. Армії на тер. України. Під час форсування Дніпра героїзм і мужність виявило багато воїнів з Т., зокрема Д. Азізов, Х. Касимов, Х. Каюмов, В. І. Бояркін та ін., яких удостоєно звання Героя Рад. Союзу. В боях за Київ відзначилася також гарматна обслуга Героя Рад. Союзу таджика Х. Кенджаєва. В тилу трудящі Т. подавали всляку допомогу фронтові. Значно збільшилося виробн. багатьох видів пром. й с.-г. продукції. В Т. розмістилися підприємства, евакуйовані з Москви, Феодосії, Сімферополя, Харкова та ін. міст. За роки війни Т. дав країні понад 500 тис. т бавовни. Трудящі республіки внесли до фонду оборони понад 40 тис. пудів зерна, зібрали для воїнів Рад. Армії 532 тис. предметів теплого одягу, 123,8 тис. овчин, відправили на фронт 151 вагон подарунків.

У післявоєнний час тадж. народ разом з усіма народами СРСР успішно завершив будівництво соціалізму і вступив на шлях будівництва комуністич. суспільства. Дальшого розвитку набули всі галузі нар. г-ва, наука і культура. За роки четвертої (першої післявоєнної) і п'ятої п'ятирічки набуло дальшого розвитку нар. г-во Т. Було збудовано десятки нових пром. підприємств та електростанцій. Валова продукція всієї пром-сті 1955 порівняно з довоєнною збільшилася в 2,8 раза, виробн. електроенергії — майже в 4,8 раза. Швидкими темпами розвивалася с. г., значно збільшилася площа під бавовником, зросла його врожайність, збільшилося виробн. високоякісних тонковолокнистих сортів бавовни, було споруджено іригаційні канали тощо. В 1956 Т. здав д-ві 415 тис. т, а 1957 — 435 тис. т бавовни-сірцю. За успіхи, досягнуті в розвитку бавовництва та ін. галузей с. г., Тадж. РСР 1956 нагороджено орден Леніна. За роки семіріччя (1959—65) було створено нові галузі пром-сті — маш.-буд. й електротехнічну, стали до ладу бл. 200 великих підприємств і цехів, оснащених сучасною технікою,

розпочато будівництво найбільшої в Серед. Азії Нурекської ГЕС. В роки восьмої п'ятирічки (1966—70) пропорційно розвивалися всі галузі нар. г-ва. В нар. г-во було вкладено бл. 3 млрд. крб., обсяг пром. виробн. зріс у 1,5 раза. Став до ладу Вахшський азотнотуковий з-д.

За ці роки освоєно понад 54 тис. га нових зрошуваних земель, введено найбільшу в республіці Явано-Обікійську зрошувальну систему, обводнено бл. 200 тис. га пасовиськ. Середньорічне виробн. валової продукції с. г. за цей час збільшилося на 23%. На 1970 в Т. налічувалося 282 колгоспи і 89 радгоспів. У с. г. — 38,4 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), 395 бавовнозбиральних машин, 1,2 тис. зернозбиральних комбайнів тощо. Осн. галузі с. г. — бавовництво, садівництво, виноградарство, тваринництво. Поголів'я худоби на 1.1 1971 становило (в тис.): великої рогатої худоби — 1008, овець — 2182, свиней — 78. В 1970 у Т. заготовлено 726,5 тис. т бавовни-сирцю. П'ятирічним планом розвитку народного господарства СРСР на 1971—75 передбачено збільшити обсяг виробн. пром-сті на 38%, виробн. електроенергії — у 2,1 раза, довести збір бавовни-сирцю 1975 до 760 тис. т, значно збільшити виробн. ін. с.-г. продуктів, ввести в с.-г. оборот 70 тис. га нових зрошуваних земель, обводнити 250 тис. га пасовиськ.

В результаті соціалістич. перетворень широко розвиваються культ. будівництво в Т. та культ. зв'язки з народами ін. рад. республік, зокрема УРСР. Почалося творче єднання тадж. і укр. л-р. У 30-х рр. у Т. було перекладено твори Т. Г. Шевченка, п'єси О. Є. Корнійчука. Україні присвятили свої твори А. Лахуті, Міршакар, Х. Юсуфі. Про Т. писали Л. Первомайський, В. Мисик, І. Калыник. Дружбу тадж. і укр. народів у дні Великої Вітчизн. війни оспівано у «Лісті тадж. народу українському народові», поезіях М. Турсун-заде, А. Лахуті, А. Дехоті, Дж. Сухайлі, п'єсах С. Улуг-заде, Дж. Ікрамі, нарисах і оповіданнях Ф. Ніязі. В творах післявоєнних років Р. Джаліла, А. Шукухі, П. Толіса, Ф. Мухаммадєва та ін. змальовано образи представників укр. народу. До Тижня укр. л-ри 1961 в Т. видано «Антологію української поезії». На Україні надруковано твори А. Рудакі, А. Фірдоусі, Гафіза, С. Айні, А. Лахуті, Р. Джаліла, М. Турсун-заде, С. Улуг-заде, Міршакара. Відомим перекладачем і дослідником тадж. л-ри був А. Ю. Кримський. В 1962 проведено Тиждень тадж. л-ри на Україні, видано укр. мовою зб. «Таджицька поезія. Антологія» (1962). Значний вклад у розвиток рад. тадж. музики внесли композитори Ш. Бобокалонов, А. Камалов, Ф. Салієв, З. Шахїді, С. Баласанян, О. Ленський, Ш. Сафідїнов та ін., співаки Т. Фазимова, А. Бобокулов, Р. Галїбова, Ш. Муллоджанова, Л. Кабірова, Б. Ісханова та ін. Серед акторів театру відомі М. Касимов, Л. Захїдова, С. Туйбаєва, Х. Мавлянова, Г. Бакаєва, А. Бурханов, В. Ланге, З. Дусматов, Х. Рахматулаєв, Г. Валамат-заде та ін. Значного розвитку досягла тадж. рад. наука. В 16 наук. установах АН Тадж. РСР (створена 1951) та ін. наук. закладах працює 4725 наук. співробітників, у т. ч. 1300 докторів і кандидатів наук (на 1.1 1970). В 1970/71 навч. р. у 3088 школах Т. навчалось 774 тис. чол., у 7 вузах — 44,5 тис., у 36 серед. спец. уч. закладах — 35,3 тис. студентів. До послуг трудящих на кін. 1970 — 10 театрів, 1020 кіноустановок, 1163 б-ки тощо.

На 1.1 1971 у Комуністич. партії Т. налічувалося 82 407 членів і 4084 кандидати у члени партії, в ЛКСМТ — 211 553 члени, у профспілках Т. — 582 557 чоловік.

Лит.: Ленин В. И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960; История таджикского народа, т. 1—3. М., 1963—65; Очерки истории Коммунистической партии Таджикистана. Душанбе, 1968; Очерки истории народного хозяйства Таджикистана (1917—1965 гг.). Душанбе, 1967; Мамаджанова М. Ю. [та ін.]. Таджикистан. М., 1968 [бібліогр. с. 238]; Исломов Н. [та ін.]. Таджикистан ССР. М., 1958; Захарова Т. К., Тугаринов Д. Н. Таджикская ССР. М., 1958; Каримов Т. Таджикистан в период революции 1905—1907 гг. Душанбе, 1965; Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе, 1971; Очерк истории колхозного строительства в Таджикистане (1917—1965 гг.). Душанбе, 1968 [бібліогр. с. 379—384]; Из истории культурного строительства в Таджикистане, в. 1. Душанбе, 1968; Шукуров М. Р. История культурной жизни Советского Таджикистана (1917—1941 гг.), ч. 1. Душанбе, 1970; Раджабов З. Ш. Наука Советского Таджикистана. Душанбе, 1968; Секина Л. П. Овеянные славою. Сталинабад, 1960; Славное сорокалетие. Душанбе, 1964; 50 лет борьбы за народное счастье. Душанбе, 1967; О дружбе таджикского народа с другими народами СССР. Душанбе, 1967; Таджикистан за 40 лет. Статистический сборник. Душанбе, 1964; Таджикистан за годы Советской власти. Сборник статистических материалов. Душанбе, 1967.

Н. Пак, Р. Масов (Душанбе).

«ТАЄМНА ДРУЖИНА» — підпільна сел. орг-ція, створена 1877 революц. народниками в Чигиринському пов. Київ. губ. для підготовки сел. повстання (див. Чигиринська змова 1877). Виникненню («Т. д.» передували масові виступи в Чигиринському пов. кол. державних селян, що терпіли від малоземелля і були обтяжені різними податками. Ці виступи охопили 40 сіл з населенням понад 50 тис. чол. У багатьох селах селяни перестали сплачувати держ. податки, розігнали сілсь. та волосні органи влади, вимагали переділу поміщицьких та куркульських земель. Селяни сподівалися на заступництво царя. Але царська влада направила в села війська. 326 селян було виддано до суду й багатьох з них засуджено до тюремного ув'язнення. Група народників (Я. В. Стефанович, Л. Г. Дейч та І. В. Бохановський) встановила зв'язки з чигиринськими селянами, використала їхні царистські настрої для створення революц. сел. т-ва. Вони сподівалися, що в ході боротьби селяни подолають царистські ілюзії. Назвавшись ім'ям Дмитра Найді, Я. В. Стефанович пред'явив чигиринським селянам складені народниками й надруковані за кордоном «Височайшу таємну грамоту», статут сел. т-ва «Таємна дружина» та «Обряд святої присяги», які нібито затвердив цар. Організацію «Т. д.» в селах Чигиринського пов. було розпочато в лютому 1877. На підпільних сел. сходках, крім прийняття присяги й вирішення орг. питань, селяни домовлялися не сплачувати податки, добиватися розподілу поміщицьких земель, здобувати зброю тощо.

Кожна сільська «Т. д.» складалася з 25 дружинників і становила старствою на чолі з виборним старостою. Старости входили до складу ради, яка обирала отамана, підпорядкованого «комісарові», нібито призначеному царем («комісаром» був Я. В. Стефанович). Старства було організовано в селах кількох волостей Чигиринського пов., де до «Т. д.» записалося бл. 1 тис. селян. «Т. д.» проіснувала бл. 6 місяців. Центром сел. руху було с. Шабельники. Повстання мали розпочати 1.X 1877. Але з червня 1877 почалися масові арешти, які тривали до вересня. До слідства було притягнуто понад 1 тис. селян. У червні 1879 в Києві відбувся суд. Активних учасників орг-ції Ю. Олійника, Л. Тененка, І. Піскового, М. Гудзя, К. Прудко було засуджено до тюремного ув'язнення і пізніше заслано до Сибіру. Керівникам орг-ції народникам Я. В. Стефанови-

чу, Л. Г. Дейчу та І. В. Бохановському, яким загрожувала смертна кара, вдалося до суду втекти з тюрми.

Лит.: Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875—1879 рр.). К., 1934; Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепропетровск, 1960.

Д. П. Пойда (Дніпропетровськ). **«ТАК ПОЧИНАЛОСЬ ЖИТТЯ»** — антифашист. підпільна комсомольська орг-ція, що діяла під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в с. Холмах (тепер с-ще м. т. Корюківського р-ну Черніг. обл.). Виникла у вересні 1941. Орг-цією керував к-т у складі М. П. Єременка (секретар, член підпільного райкому комсомолу), О. Т. Омеляненка, К. Г. Дяченко. До складу орг-ції входило 9 чол. Підпільники мали тісний зв'язок з обласним партизан. загonom і Холминськими підпільними райкомаами партії та комсомолу. Члени орг-ції розповсюджували листівки (15 тис. прим.), збирали зброю та боєприпаси, продовольство, медикаменти, які відправляли партизанам, виконували бойові завдання партизанів, зокрема передавали їм розвідувальні відомості. На честь 24-ї річниці Великої Жовтн. соціалістич. революції вночі прикрасили село плакатами, газлами, червоними прапорами, портретами керівників Комуністич. партії і Рад. уряду. 2.III 1942 гестапівці заарештували всіх підпільників і 7 з них після катувань 4.III 1942 розстріляли. В Холмах 1965 підпільникам споруджено пам'ятник, 1968 на відзнаку 50-річчя ВЛКСМ відкрито музей комсомольської слави.

В. І. Кудряшова (Чернівці).

ТАЛЯР — велика срібна високопробна монета багатьох европ. країн 16—19 ст. (спочатку Т. важив бл. 30 г, наприкінці емісії — майже вдвічі менше). Перші монети типу Т. з'явилися 1484 у Тіролі. Свою назву і сталий тип Т. одержав від монети, що її карбували 1518 в богемському місті Яхимові (Йоахімсталі). На укр. землях Т. були в грошовому обігу в 16—18 ст. Найчастіше у монетних скарбах зустрічаються і в писемних джерелах згадуються Т. Іспанських Нідерландів, Голландської республіки й Німеччини.

М. Ф. Котляр (Київ).

ТАЛЬНЄ — місто Черк. обл. УРСР, на р. Гірському Тікичі (бас. Пд. Бугу). Залізнич. станція. 14,4 тис. ж. (1971). Згадується в документах 1664 як маєтність польсь. магнатів Калиновських. За *Андрусівським перемир'ям* 1667 Т. відійшло до шляхет. Польщі. Бл. 1725 стало власністю польсь. магнатів *Потоцьких*. У 30—50-х рр. 18 ст. поблизу Т. діяли гайдамацькі загопи. В 1768 селяни Т. були учасниками *Коліївщини*. В 1793, після возз'єднання Правобережної України з Росією, ввійшло до складу *Вознесенського намісництва* (з 1795). З 1797 — містечко Уманського пов. Київ. губ. У 1826 в Т. відбувалися селянські заворушення. В 1891 у зв'язку з побудовою з-ці Христинівка — Цвітківка Т. стало залізнич. станцією. Робітники Т. брали участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903*, у страйках і політичних демонстраціях під час революції 1905—07. В 1905 в містечку діяла с.-д. група. В 1907 в Т. відбувалися значні виступи селян, що вимагали розподілу поміщицьких земель. Рад. владу встановлено 19.II 1918. В березні 1918 Т. окупували австро-нім. війська. Влітку 1918 трудящі Т. приєдналися до *Звенигородського збройного повстання 1918* проти австро-нім. окупантів і гетьманців. У грудні 1918 владу в Т. захопила петлюрівська *Директорія*. 7.III 1919 2-а Укр. рад. д-зія визволила містечко. Наприкінці серпня 1919 Т. захопили денікінці. В серед. січня 1920 44-а д-зія відновила в містечку Рад. владу. В 1922 тут

засновано с.-г. комуни «Вулик та бджола», що її перетворено 1929 на артіль «Здобуток Жовтня», яка стала одним з передових багатоголосувих господарств України. Незмінним її головою 1922—60 був Ф. І. *Дубковецький*. З 1923 Т. — районний Уманського округу, з 1926 — с-ще м. т., з 1932 — Київ. обл., з 1938 — місто, з 1954 — районний Черк. обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 29.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В грудні 1941 в Т. виникла підпільна антифашист. група на чолі з В. І. Шашковим. Підпільники організували втечу рад. військовополонених з таборів, розповсюджували листівки, постачали медикаменти, одяг, харчі, зброю партизан. загonom під командуванням В. І. Логвинова, М. Ф. Панченка, Г. Г. Пасменка, що діяли в навколишніх лісах. 9.III війська 2-го Укр. фронту в ході *Уманської наступальної операції 1944* визволили Т. В місті — цукровий, молококонсервний і харч. комбінати; кукурудзокалібрувальний, мін. вод, комбикормовий, борошномельний, металевий виробів, шebenевий, 2 цегельні з-ди; майстерня ремонту с.-г. техніки. 6 загальноосв. і 1 муз. школи. Буд. технікум.

ТАММЕРФОРСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП — див. *Перша конференція РСДРП*.

ТАНАІС (грец. Τάναϊς) — давньогрец. назва ріки Дон. За свідченням Плутарха, Т. мав також назву Амазонська ріка (ріка амазонок). Як водний торг. шлях давніх греків відомий з 7 ст. до н. е. В дельті Т. було м. *Танаїс*.

ТАНАІС (грец. Τάναϊς) — давнє греко-меото-сарматське місто в дельті Дону, що входило до складу *Боспорської держави*; тепер городище на правому березі н. протоки дельти Дону — Мертвого, або Гнилого, Дінця, біля станиці Недвигівської Рост. обл. Виник у 1-й пол. або в серед. 3 ст. до н. е. *Страбон* повідомляє, що Т. заснували греки, які володіли Боспором. У кін. 1 ст. до н. е. Т. відокремився від Боспорської д-ви. За наказом царя Полемона I місто було розгромлено й повернуто Боспору. 2 ст. — 1-а пол. 3 ст. н. е. — період найбільшого розвитку міста. Бл. серед. 3 ст. Т. зруйнували *готи*. На кін. 4 ст. місто остаточно занепало. Матеріали розкопок (почалися 1853, систематично провадяться з 1955) свідчать, що Т. був великим торг. і виробничим центром. Через Т. йшла торгівля греків з місцевими племенами. В місті були розвинуті ковальське, ювелірне й ткацьке ремесла. Населення Т. було мішане: поряд з греками (еллінами) жили т. з. танаїти — вихідці з навколишніх племен *меотів* і *сарматів*. Відповідно до наявності в місті двох етнічних груп в Т. існували два вищі урядові — еллінарх і архонт танаїтів. Крім того, в Т. був намісник боспорського царя. В культурі Т. поєднувалися грец. і місцеві елементи.

Лит.: Книпович Т. Н. Тананс. М. — Л., 1949; Шелов Д. Б. Древний город Тананс. Одесса, 1961.

ТАНЦЮРЕНКО Антон (р. н. невід. — п. бл. 1734) — козац. полковник, сподвижник С. *Палія*. Походив з серб. дворянського роду. В 70-х рр. 17 ст. переселився на Україну і вступив у Запорізьке військо. В 1677 одружився з дочкою С. *Палія*. У 80-х рр. 17 ст. — на поч. 18 ст. брав участь у боротьбі правобережного козацтва проти польсь.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресії. Після придушення *Палія повстання 1702—04* був полковником командійського полку. Відзначився в боях 1708—09 проти швед. інтервентів і загонів І. *Мазепи*. В 1711 Т. призначено білоцерківським полковником. З 1712 по 1734 був полковником *Київського полку*.

ТАНЦЮРЕНКО Василь Демидович (1916—5.III 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії рядовий, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член

ВЛКСМ з 1936. Н. у с. Прилуках (тепер Хорольського р-ну Приморського краю). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як стрілець 78-го гвард. стрілл. полку 25-ї гвард. стрілл. дивізії Пд.-Зх. фронту відзначився при обороні с. Таранівки (тепер Зміївського р-ну Харків. обл.) в березні 1943. Загинув у бою (див. *Широніні*).

ТАРАН Павло Андрійович (С а б а д а ш; бл. 1745 — р. см. невід.) — запорізький козак Канівського куреня, ватажок гайдамацького загону за часів *Коліївщини*. Н. в с. Крапичполі (тепер Ічнянського р-ну Черніг. обл.). Навесні 1768 вступив до повстанського війська, очолюваного М. *Залізником*. Невдовзі Т. став ватажком загону, який визволив від польс. шляхти Тетіїв, Володарку та навколишні села. Захоплений царським каральним загonom у містечку Лукашівці під Уманню, Т. був засуджений до побиття батогами та заслання на довічну каторгу в Нерчинськ. Дальша його доля невідома.

В. М. *Кулаковський* (Київ).

ТАРАН Павло Андрійович (н. 18.X 1916) — рад. військ. льотчик, ген.-лейтенант, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1942. Н. у с. Шолоховому (тепер Нікопольського р-ну Дніпро. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1937. У 1938 закінчив Качинську школу льотчиків. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40, здійснив 33 бойові вильоти. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ланки 81-го авіаполку, командир ескадрильї 5-го гвард. авіаполку далекосяжної дії, інспектор-льотчик з техніки пілотування і командир 240-го бомбардувального авіаполку брав участь у боях на Україні, в Криму, Прибалтиці, Білорусії, Польщі, Чехословаччині, під Берліном, здійснював рейди в глибокий тил ворога. Особисто здійснив 386 бойових вильотів, у повітр. боях збив 11 фашист. літаків. Після війни командував ескадрильєю, авіаполком і авіадивізією. Після закінчення 1957 Академії Ген. штабу — на відповідальних посадах у Рад. Армії. Портрет, с. 256. М. Р. *Кошкін* (Москва).

ТАРАН — 1) Старовинне знаряддя облоги — колода з металевим наконечником для руйнування стін, брами і башт фортеці. 2) Один із способів повітряного бою, що полягає в завданні удару гвинтом або крилом літака по ворожому літаку. Перший повітряний Т. 26 серпня (8 вересня) 1914, під час першої світової війни 1914—18, здійснив на російсько-німецькому фронті російський льотчик П. М. *Нестеров*. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 рад. льотчики-винищувачі, застосовуючи Т., збили багато ворожих літаків. Льотчиком С. І. Здоровцеву і П. Т. Харитонову, які першими під час Великої Вітчизняної війни стали Героями Радянського Союзу, це високе звання було присвоєне (Указ Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1941) за успішне застосування Т. Лише до 18 листопада 1942 радянські льотчики здійснили понад 200 денних і нічних Т. Один з перших нічних Т. вчинив під Москвою В. В. Талаліхін (вночі проти 7 серпня 1941). Два Т. в одному повітряному бою 2 листопада 1941 здійснив М. Г. *Лиско-ноженко*.

ТАРАНІВКА — село Зміївського району Харківської області. Під час Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45 біля Т. 2 березня 1943 в бою проти німецько-фашистських загарбників 1-й взвод (командир — гвардії лейтенант П. М. *Широнін*) 8-ї стрілецької роти 78-го стрілецького полку 25-ї гвардійської стрілецької дивізії повторив подвиг 28 героїв-панфіловців (див. *Широніні*). Виконуючи бойовий

наказ обороняти залізничний переїзд на лівому фланзі оборони полку, 1-й взвод у складі 25 чоловік відбив три заплановані атаки ворога, підтримав 25 танками та 15 бронетранспортерами. Незважаючи на чисельну перевагу ворога, радянські воїни утримали свої позиції, знищили 13 танків, 2 самохідні гармати, бронетранспортер та понад 100 солдатів і офіцерів ворога. З 25 радянських воїнів живими лишилося 5 чоловік. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18 травня 1943 за зразкове виконання бойового завдання та виявлені при цьому мужність і героїзм всім воїнам 1-го стрілецького взводу було присвоєно звання Героя Радянського Союзу (вт.ч. 20 воїнам посмертно). На честь цього подвигу радянських воїнів у селі встановлено пам'ятник.

Г. М. *Складнев* (Харків).

ТАРАСЕНКО Василь Якимович (н. 18.IV 1907) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1960), професор (з 1961). Член КПРС з 1928. Н. в с. В'юншиці (тепер у складі с-ща м. т. Сосниці Сосницького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1939 закінчив Київ. пед. ін-т. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1945—50 — на дипломатич. роботі в Англії, Франції, США. Очолював делегацію УРСР на II спеціальній та 2-й частині III сесії Генеральної Асамблеї ООН. З 1950 — зав. кафедрою нової та новітньої історії Київ. ун-ту. Відповідальний редактор міжвідомчого наук. збірника *«Питання нової та новітньої історії»* (з 1965). Працює над проблемами історії, економіки і політики США та ін. зарубіжж. країн. Відповідальний редактор і співавтор праць *«Новітня історія»* (т. 1—3, К., 1960—63), *«Великий Жовтень і міжнародний робітничий та національно-визвольний рух»* (Л., 1967), *«Деякі проблеми новітньої історії Угорщини»* (К., 1971). Тв.: *Атомная проблема во внешней политике США (1945—1949 гг.)*, К., 1958; *Економіка капіталістичних країн в період імперіалізму*, К., 1961 [у співавт.]; *Советский Союз и Организация Объединенных Наций (1961—1965 гг.)*, М., 1968 [у співавт.].

ТАРАСЕНКО Олександр Іванович (1920—23.IX 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ. Н. у с. Курковичах (тепер Стародубського р-ну Брян. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1940. Закінчив Тамбовське кав. уч.-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир шабельного взводу (і комсорг ескадрону) 54-го гвард. кав. полку 14-ї гвард. кав. дивізії Центр. фронту відзначився при визволенні Чернігівщини. 22.IX 1943 рад. кавалеристи під командуванням Т. форсували р. Снов і зав'язали бій за с. Куликівку (тепер Городнянського р-ну), яке після запеклого бою було визволене. Т. загинув у бою.

ТАРАСКІН Павло Андрійович (18.VIII 1910—22.I 1943) — учасник підпільної антифашист. боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни, ст. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич. партії з 1939. Н. в с. Старочеревні (тепер Ряз. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1928. Перед Великою Вітчизн. війною служив у м. Малині Житомир. обл. На поч. війни виїшов з оточення і в кінці грудня 1941 створив у Малині підпільну орг-цію (1942 було 30 чол.), до якої ввійшла й Н. І. *Сосніна*. Підпільники під керівництвом Т. розповсюджували листівки, добували зброю, вибухівку, медикаменти, продовольство й відправляли партизан. загonom і м. М. І. Кутузова. Влітку 1942 підпільники разом з партизанами вчинили напад на ст. Ірша, на дільниці Ірша — Тетерів зруйнували залізнич. колію і пустили під укіс 2 ешелони, знищили залізнич. мости через річку Тетерів і Ірша. Гестапо заарештувало багатьох підпільників, у т. ч. й Т., і після тортур розстріляло.

ТАРАЩА — місто Київ. обл. УРСР, центр Таращанського р-ну; на р. Котлуї (бас. Дніпра). 12,1 тис. ж. (1971). Заснував Т. 1709 полковник Бліндовський, якому польсь. король Август II віддав урочище Т. в нагороду за заслуги у війні проти шведів. У 1722 Т. одержала привілей містечка, згідно з яким жителям дозволялося проводити торги і ярмарки. В містечку було збудовано замок. В 1740 Т. стала центром староства. 16.I 1737 гайдамацький загін на чолі з Харком оволодів Т. Міська біднота брала участь у *Коліївщині*. В 1791 Т. дістала *магдебурзьке право*. Після воз'єднання Правобережної України з Росією (1793) Т. була в складі Київ. намісництва, з 1797 — П'ятигірського пов. Київ. губ., з 1800 — центр повіту. Під час *Київської козаччини 1855* антикріпосницькі виступи охопили ряд сіл Таращанського пов. У 1904 в Т. виник с.-д. гурток, яким керував В. С. *Довалевський*. Під час революції 1905—07 в Т. і навколишніх селах відбувалися сел. заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. В серед. березня 1918 Т. загарбали нім. війська. Трудящі Т. боролися проти окупантів і *гетьманщини* (див. *Таращанське збройне повстання 1918*). Після відступу нім. військ, з кінця листопада і до середини грудня 1918 Т. була в руках партизанів. У серед. грудня 1918 містечко захопила петлорівська *Директорія*. На поч. березня 1919 рад. війська разом з повстанцями визволили місто. 29.VIII 1919 місто захопили денікінці. На поч. листопада партизан. загін розгромив денікінський гарнізон і визволив Т. У місті й повіті було відновлено Рад. владу. 2.I 1920 в місто вступили рад. війська. 10.V 1920 в Т. вдерлися війська бурж.-поміщицької Польщі. Але 28.V кавалерійська бригада Г. І. *Котовського* визволила місто. З 1925 Т. — районний Білоцерківського округу, з 1932 — Київ. обл. Під час Великої Вітчизн. війни с-ще 23.VII 1941 захопили гітлерівці. На поч. 1942 в Т. виникла підпільна група, яку очолював колишній секретар Кам'янець-Подільського обкому ЛКСМУ М. С. *Господишев*, а після його арешту — М. М. *Хаян*. З жовтня 1941 в Таращанському районному відділенні зв'язку діяла підпільна група, що її очолював А. П. *Стрилець*. 5.I 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили с-ще. З 1957 Т. — місто. В ньому — меблева ф-ка, 3 машинно-тракторні ремонтні майстерні, міжколгоспне буд. управління, плодоконсервний з-д, побут. і продовольчий комбінат, сироробний завод, б.загальноосв. 1 муз. школи. Радгосп-технікум. У 1845 Т. відвідав Т. Г. Шевченко. *Ю. П. Хонінова* (Київ).

ТАРАЩАНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ

1918 — збройний виступ трудящих Таращанського повіту Київ. губ. проти нім. окупантів і *гетьманщини* у червні 1918. Керівництво Т. з. п. здійснювала підпільна більшовицька орг-ція на чолі з В. С. *Баласом*. З повстанцями тримав зв'язок Київський підпільний губком партії. Повстання почалося 8.VI виступом збройних сел. загонів у селах *Стрижавці* та *Янишівці*. Повстанців підтримали селяни сусідніх сіл *Ставища*, *Ольшаниці*, *Луки*, *П'ятигір*, *Плюского* та ін. 10.VI повстанці розгромили каральний загін *гетьманців*, визволили *П'ятигори*, *Плюске*, *Жашків*. 12.VI повстанські загони (бл. 4 тис. чол.) оволоділи м. *Таращєю*, розгромили ряд нім. і *гетьманських* гарнізонів. Т. з. п. злилося з повстаннями в *Звенигородському*, *Канівському* та ін. повітах *Київщини* (див. *Звенигородське збройне повстання 1918*). Майже два місяці об'єднана повстанська армія вела бої проти трьох нім. д-зій, які окупаційні командування кинуло проти повстанців. Карателі намагалися оточити повстанські загони. Проте на поч. серпня більша частина повстанців прорвала вороже кіль-

це, форсувала Дніпро й рушила по Лівобережній Україні до кордонів Рад. Росії. На поч. вересня 1918 вони вийшли в «нейтральну зону», де влилися в *Першу Українську радянську дивізію*, створивши осн. ядро Таращанського полку (див. *Таращанці*).

І. П. Костенко (Ніжин).

ТАРАЩАНЦІ — особовий склад Таращанського полку *Першої Української радянської дивізії*. Разом з ін. полками цієї д-зії Таращанський полк було сформовано за наказом *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету* від 22 вересня 1918 в «нейтральній зоні». Командиром полку був В. Н. *Боженко*. Полк створено на основі партизан. загонів, які брали участь у *Звенигородському збройному повстанні 1918* та *Таращанському збройному повстанні 1918* і з боями відійшли в «нейтральну зону». В листопаді 1918 Т. в складі 1-ї Укр. рад. д-зії почали бойові дії проти нім. окупантів і військ петлорівської *Директорії*. Розгорнувши наступ на Київ, наприямі, вони 12.XII 1918 визволили *Новозибков*, 30.XII — *Городню*, 31.XII — *Сновськ* (тепер м. *Щорс*), у січні 1919 ввели бої за визволення *Чернігівщини*, зокрема за міста *Бахмач* і *Ніжин*. Наприкінці січня Т. вийшли на підступи до *Києва*, де разом з *бозунцями* розгромили осн. сили петлорівців і 5.II 1919 оволоділи *Києвом*. За успішні бойові дії Укр. Рад. уряд нагородив Т. почесним Червоним прапором, а командира полку В. Н. *Боженка* — особистою золотою зброєю. Продовжуючи наступ на Правобережжя, Т. визволили *Козятин*, *Білу Церкву* (березень 1919), *Коростень*, *Шепетівку* (квітень 1919), взяли участь у ліквідації петлорівського контрастасу на Київ. напрямі в березні — квітні 1919, у ліквідації куркульсько-націоналістич. банд у районах *Трипілля*, *Радомишля*, *Вінниці*, *Василівка* (травень 1919). В травні 1919 полк розгорнуто в Таращанську бригаду, яка залишилася в складі 1-ї Укр. рад. д-зії, що в серпні 1919 влилася до *Сорок четвертої стрілецької дивізії*. Т. разом з ін. частинами д-зії брали участь у боях проти петлорівців у районах *Коростеня*, *Олевська*, *Житомира*, *Шепетівки*, *Ровно*, *Дубна*, *Сарн* (червень — липень 1919), проти денікінців у районах *Фастова*, *Брусилова* (серпень — жовтень 1919), проти військ бурж.-поміщицької Польщі в районах *Києва*, *Канева*, *Богуслава* (квітень — червень 1920), у визволенні *Сарн*, *Новограда-Волинського*, *Володимира-Волинського* (липень — серпень 1920), у ліквідації банд *Махна*, *Тютюнника*, розгроми петлорівських військ на рад.-польс. кордоні (листопад — грудень 1920). В роки Великої Вітчизн. війни Т. у складі 44-ї стріл. д-зії героїчно боролися проти нім.-фашист. загарбників. *В. С. Левін* (Київ).

ТАРДЕНУАЗЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура часів пізнього мезоліту, що заступила *азильську культуру* й передувала *неоліту*. Існувала бл. 7—8 тис. років тому. Одночасно пізньому етапові *свідерської культури* лісових районів Європи, зокрема Пд. Прибалтики. Назва походить від стоянки поблизу містечка *Фер-ан-Тарденуа* в Пн. Франції. Для Т. к. характерні мікролітичні кам'яні вироби геометрич. форм (трапеції, трикутники, сегменти та ін.), що вживалися як вкладні при виготовленні кістяних і дерев'яних знарядь (гарпунів, наконечників списів і дротиків, ножів тощо). Носії Т. к. займалися полюванням, застосовуючи лук і стріли, рибальством і збиральництвом. Суспільний устрій — матриархально-родовий лад на етапі формування племен. Пам'ятки Т. к. (стоянки, поховання і могильники) поширені в багатьох районах Старого Світу, особливо в Середземноморському басейні. В Європі зустрічаються в степовій і лісостеповій зонах. В СРСР

П. А. Таран.

Є. В. Тарле.

відомі на Пн. Кавказі, в Закавказзі і на Україні — в Криму (*Мурзак-Коба, Фатма-Коба, Шан-Коба* та ін.), в Нижньому Придністров'ї (*Гребениківська стоянка*), Дніпровському Надпорожжі (*Кізлевий острів*) та ін. Стоянки в гірських районах були в печерах, гротах і навісах; нерідко мали по кілька культурних шарів, що свідчать про періодичність заселення їх рухливими групами населення.

Лит.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Формозов А. А. Етнокультурні області на території Європейської частини СРСР в каменному веку. М., 1959 [бібліогр. с. 117—124]; Бибииков С. Н. Позднейший палеолит Крыма. В кн.: Материали по четвертичному периоду СССР, в. 2. М.—Л., 1950. І. Г. Шовколяс (Київ).

ТАРЛЕ Євген Вікторович (8.XI 1875—5.I 1955) — рос. рад. історик, публіцист, акад. АН СРСР (з 1927), засл. д. н. РРФСР (з 1950). Н. у Києві в сім'ї службовця. В 1896 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. Ще студентом Т. брав участь у революц. гуртках. У 1900 був заарештований. У 1903—17 — приват-доцент Петербурзького, 1913—18 — професор Юр'євського (тепер Тартуський), з 1917 — Петрогр. ун-тів; продовжував наук. і викладацьку діяльність у Ленінгр. і Моск. ун-тах. Досліджував історію нового часу. Найбільшу увагу він приділяв історії політ. боротьби. Автор праць з історії Франції і Росії (Навала Наполеона на Росію. 1812 рік. М., 1938; Кримська війна, т. 1—2. М.—Л., 1943—44, та ін.). Створив серію портретів-характеристик визначних політ., держ. і військ. діячів, письменників і поетів, брав участь у написанні колективної 3-томної праці «Історія дипломатії». Держ. премія СРСР, 1942, 1943, 1946. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Сочинения. В 12 т. М., 1957—62 [бібліогр. т. 12, с. 486—521]; Укр. перекл. — Нахімов. К., 1955; Місто російської слави Севастополь в 1854—1855 рр. К., 1956.

ТАРНОВСЬКИЙ Василь Васильович (молодший; 1837—99) — укр. поміщик, громад. і культурний діяч. Син В. В. Тарновського (старшого; див. *Тарновські*). Закінчив Київ. ун-т. Дотримувався ліберально-бурж. поглядів. Листувався з Т. Г. Шевченком. У маєтку Т. в *Качанівці* не раз гостювали Марко Вовчок, І. Ю. Рєпін, М. М. Ге та ін. діячі укр. і рос. культури. Бл. 40 років Т. збирав колекцію старожитностей. Серед них були матеріали з розкопок *Княжої гори* (літописного міста Родня), Леплявського могильника та ін. місць. Йому, зокрема, належала найбільша збірка рукописів, листів, малюнків та документів Т. Г. Шевченка (758 одиниць зберігання). Свою колекцію Т. 1897 подарував музею Черніг. земства. У 1902 було

відкрито музей укр. старожитностей В. В. Тарновського (див. *Чернігівський історичний музей*). **ТАРНОВСЬКІ** — укр. поміщики, власники значних зем. володінь у Чернігівській, Полтавській та Київській губ. у 18 — поч. 20 ст. Походили з козац. старшини. В а с и л ь В а с и л ь о в и ч (старший) Т. (1810—63) — належав до поміркованих ліберально-поміщицьких класів, які виступали за звільнення селянства від кріпацтва за викуп. Закінчив Моск. ун-т. Був знайомий з М. В. Гоголем, Т. Г. Шевченком та ін. видатними діячами рос. і укр. культури. Автор праць «Юридичний побут України», «Про ділимість сімейств у Малоросії» (К., 1853), в яких захищав феод. звичаєве право та виправдовував гноблення укр. селянства старшиною і поміщиками. В а с и л ь В а с и л ь о в и ч (молодший) Т. (1837—99) — див. В. В. Тарновський. Григорій Степанович Т. (р. н. невід. — п. 1853) — дядько Василя Васильовича (старшого) Т. Намагаючись відіграти роль мецената, організував з кріпаків-акторів власний театр. Підтримував знайомство з М. В. Гоголем, М. І. Глинкою, М. О. Максимовичем, В. М. Забілою. В його маєтках у *Качанівці* 1843 і в с. Потоці 1845 (тепер Миронівського р-ну Київ. обл.) не раз бував Т. Г. Шевченко. В повісті «Музикант» Т. Г. Шевченко викрив жорстоке знущання Г. С. Тарновського з кріпаків, вивісивши його під іменем поміщика-кріпосника Арновського.

ТАРНОГОРДСЬКИЙ Микола Павлович (28.VIII 1894—31.I 1938) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1915. Н. в с. Заліссях (тепер Дунаєвського р-ну Хмельн. обл.). З 1914 вчився на мед. факультеті Київ. ун-ту. В 1915—16 працював у підпільній більшовицькій орг-ції Києва. В квітні 1916 заарештований і ув'язнений до Лук'янівської тюрми. Після Лютн. революції 1917 звільнений з тюрми; перейшов до Вінниці, де очолив міський к-т РСДРП(б). З липня 1917 — член обласного к-ту РСДРП(б) Пд.-Зх. краю. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 — голова Вінницького ревкому і один з керівників *Вінницького жовтневого збройного повстання 1917*. Учасник *Таганрозької наради більшовиків України* (1918). Під час *австро-німецької окупації України 1918* — член Київ. підпільного обкому КП(б)У, 1919 — голова Поділ. губвиконкому, член бюро Поділ. губкому КП(б)У, під час *денікінщини* працював у *Зафронттовому бюро ЦК КП(б)У*, потім зав. відділом ЦК КП(б)У по роботі на селі. В 1920 — голова Поділ. губревкому, з 1921 — секретар Полт. губкому КП(б)У. Пізніше — на керівній парт. роботі на Уралі, Пн. Кавказі, Далекому Сході тощо, на відповідальній роботі у Виконкомі Комінтерну. Не раз обирався членом ВЦВК і ВУЦВК.

ТАТАРБУНАРСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1924 — один з найбільших сел. виступів на Пд. Бессарабії проти рум. окупантів за відновлення Рад. влади та возз'єднання з СРСР. Причиною Т. п. був жорстокий режим економіч. поневолення, політ. безправ'я та нац. гноблення, встановлений у цьому краї рум. боярами. Безпосереднім приводом до повстання було невдоволення селян аграрною реформою 1921, що за рахунок селян г-в змінила поміщицьке й куркульське землеволодіння. Це невдоволення посилювалося у зв'язку з посухою 1924. Для підготовки та керівництва повстанням у с. Татарбунарах (тепер райцентр Одес. обл.) був створений «Південревком» на чолі з комуністами В. Клужниківим, У. Батищевим, М. Лісовим, Л. Цурканом. Повстання почалося вночі проти 16.IX в с. Татарбунарах. Вранці влада пере-

йшла до рук ревкому. До повстанців приєдналися селяни Чичми, Акмангіта, Нерушпая, Спаського та ін. населених пунктів Акерманського, Ізмайльського, частково Кагульського та Бендерського повітів. У Т. п. взяли участь бл. 6 тис. чол.: українців, росіян, молдаван, болгар. Боячись, що повстання може охопити всю Бессарабію, рум. уряд 18.IX кинув проти повстанців 10 полків регулярної армії, великі жандармські загоны, підтягнув до пониззя Дунаю військ. річкову флотилію і частину кораблів Чорноморського флоту. Збройна боротьба тривала до 22.IX. В жорстоких нерівних боях загинуло багато повстанців, у т. ч. один з керівників повстання В. Клузників. Після цього почалися масові арешти і вбивства без суда і слідства. 500 повстанців було віддано до суду. На процесі (1925), що тривав 103 дні, активних учасників Т. п. було засуджено до ув'язнення і каторжних робіт, зокрема У. Батищева — до довічної каторги, М. Лісового — до 15 років каторги. Сваюля рум. окупантів викликала рішучий протест прогресивної громадськості світу. Під тиском масового руху протесту трудящих СРСР і більшості капіталістич. країн рум. уряд був змушений виправдати бл. 200 учасників повстання.

Лит.: Б а д у л е с к у А. Восстаніе в Татарбунарах. М., 1925; А л і с о в П., Б о р и с о в В. Три дні Радянської влади в Татарбунарах. У зв'язку з п'ятою річницею Татарбунарського повстання в Південній Бессарабії. Х., 1930; С м і ш к о П. Татарбунарське повстання 1924 р. К., 1956. П. Г. С м і ш к о (Київ). **ТАТИЩЕВ** Василь Микитович (29.IV 1686—26.VII 1750) — рос. дворянський історик, природознавець і держ. діяч. Н. в Псковському пов. Закінчив Московську інженерну і арт. школу. Брав участь у *Північній війні 1700—21*. В 1720—22, 1734—37 — управитель держ. металургійних з-дів на Уралі, 1741—45 — астраханський губернатор. Збираючи стародавні писемні пам'ятки, Т. вперше розшукав коротку редакцію *«Руської пради»*, Судебник 1550 та деякі давньорус. літописи. Т. — автор *«Історії Російської з найдавніших часів»* (кн. 1—5. М., 1768—1848), що була першою спробою в рос. історіографії узагальнити і послідовно викласти історію Росії до поч. 17 ст., яку він розглядав як історію рос. самодержавства. Т. належить ряд творів з історії, географії, філософії. Він є автором першої рос. енциклопедії — *«Лексикон російський історичний, географічний, політичний і громадський»* (в 3 ч.; доведено до літери *«К»*). У працях Т. подано виклад літописів та ін. давніх документів, частина яких не збереглася. Т. написав перші праці з палеонтології (про мамонта та ін.).

ТАЦИТ (Tacitus) Публій Корнелій (бл. 55 — бл. 120) — історик і політ. діяч Стародавнього Риму. Н. в м. Інтерамаї (тепер м. Терні в Італії) в заможній сім'ї. Обіймав високі держ. посади. Автор ряду творів, серед яких найвідоміші *«Історії»* (14 кн.; збереглися повністю 4 кн.; написані бл. 105—107), *«Анналі»* (16 кн.; збереглися повністю 1—4, 11—15; написані бл. 115—117), що висвітлюють події періоду ранньої імперії, та етнографіч. нарис *«Германія»* (написаний 98), що є важливим джерелом з історії, соціального і суспільного ладу давніх германців. У цих творах є й цінні відомості про *венедів, сарматів і Боспорську державу*. **ТВАРДОВСЬКИЙ** (Twardowski) Самуель (бл. 1600—1660) — польський поет і хроніст. Н. у польській шляхет. сім'ї. Автор ряду римованих творів, у т. ч. поеми *«Громадянська війна з козаками, татарами і Московью, пізніше з шведами і угорцями»* (ч. 1. Краків, 1660; ч. 2. Лешно, бл. 1654), в якій озн. місце відведено особові подій визвольної війни укр. народу 1648—54 — *Збаразькій облозі 1649 та Берестецькій битві 1651*. *«Грома-*

дянська війна» була одним з гол. джерел літопису С. Величка. Укр. переклад твору Т. зробив писар Лубенського полку С. Савицький (опубл. в *«Літопису»* С. Величка, т. 4. К., 1864).

Я. Д. Ісаєвич (Львів). **ТВЕРДОХЛІБОВ** Олександр Дмитрович (1840—1918) — укр. краєзнавець. Працював учителем у м. Охтирці. Опублікував ряд оповідань у газ. *«Южный край»* (під псевдонімом Земляк), історико-етнографіч. статей у журн. *«Киевская старина»* (*«Традиційний промисел харківських козарів»*, *«Ще про Гаркушу»*, *«Спадкоємне полковництво»*, *«До історії Скельського монастиря»*) та *«Збірці Харківського губернського статистичного комітету»* (*«Охтирка»*, *«Котельва»*, *«Охтирський Святогірський монастир»*); дав опис кустарних промислів Охтирського і Богодухівського повітів. У працях з історії Т. торкався питань класового розшарування укр. козацтва, однак ідеалізував устрій Запорізької Січі.

ТВОРИ В. І. ЛЕНІНА — багатотомні видання праць В. І. Леніна. Вони становлять дорожочинну ідейну скарбницю *марксизму-ленінізму*, невичерпне джерело знань про закони суспільного розвитку, про шляхи будівництва комунізму. В працях В. І. Леніна вчення марксизму дістало дальший розвиток відповідно до нових істор. умов епохи імперіалізму і пролет. революцій, епохи переходу від капіталізму до комунізму. В них В. І. Ленін дав відповіді на всі корінні питання, які поставила перед міжнар. пролетаріатом нова істор. епоха. В працях В. І. Леніна розроблено програму соціалістич. будівництва в СРСР, визначено осн. шляхи побудови комуністич. суспільства. До Великої Жовтн. соціалістич. революції праці В. І. Леніна виходили переважно за кордоном і конспіративно надсилалися до Росії для нелегального розповсюдження в марксистських гуртках і с.-д. орг-ціях. У Росії їх здебільшого видавали нелегально. В 1907 вперше було зроблено спробу випустити збірника творів В. І. Леніна в 3-х томах під заг. назвою *«За 12 років»* (1895—1906). Але здійснити повністю це видання не вдалося. 1-й том тритомника з підзаголовком *«Збірника статей»*. Два напрямки в російському марксизмі і російській соціал-демократії вийшов у листопаді 1907 (на обгортці позначено 1908). Незабаром його було конфісковано. Значну частину тиражу, яку вдалося врятувати від конфіскації, розповсюджували нелегально. На поч. 1908 вийшла 1-а частина 2-го тому під назвою *«Аграрне питання»*.

У 1920 за постановою IX з'їзду РКП(б) було розпочато перше видання Творів В. І. Леніна рос. мовою. Це 20-томне видання здійснено 1920—26 і складалося з 26 кнм. Його заг. тираж становив 2 млн. 510,7 тис. примірників. До нього ввійшло понад 1500 ленінських праць і листів. У 1925—32 за постановою 2-го з'їзду Рад СРСР і XIII з'їзду РКП(б) випущено друге і третє видання Творів В. І. Леніна в 30 томах кожне. Ці видання були ідентичні за змістом томів, але відмінні за тех. оформленням і тиражем. Їх значно доповнено новими матеріалами. В них надруковано 1265 ленінських праць і документів, які не входили до першого видання. Заг. тираж другого видання становив 3 млн. 160,4 тис. примірників, а третього — 16 млн. 254,9 тис. примірників. Четверте видання Творів В. І. Леніна в 35 томах здійснено за постановою ЦК ВКП(б) протягом 1941, 1946—50. Десять додаткових томів четвертого видання Творів В. І. Леніна випущено 1957—67. Всього до цього видання ввійшло бл. 7 тис. праць і документів В. І. Леніна. Заг. тираж 45 томів четвертого видання 44 млн. 303,2 тис. примірників. У 1957 ЦК КПРС прийняв постанову про видання *«Пов-*

ного зібрання творів В. І. Леніна» в 55 томах. Це п'яте видання Творів В. І. Леніна здійснено протягом 1958—65. В ньому зібрано бл. 9 тис. праць і документів, більше половини яких не входило до попередніх видань ленінських Творів, а понад 100 праць і документів взагалі опубліковано вперше. Нові матеріали стосуються всіх періодів життя і діяльності В. І. Леніна. Істотною частиною літ.-теоретич. спадщини В. І. Леніна є його листування. Воно охоплює весь період його революц.-політ. діяльності (1893—1923) і становить зміст останніх десяти (46—55) томів Повного зібрання творів. Листування В. І. Леніна є цінним доповненням до його праць і документів, важливим джерелом для вивчення біографії Володимира Ілліча. Заг. тираж Повного зібрання творів В. І. Леніна становить 13 млн. 828 тис. примірників. Усі видання Творів В. І. Леніна було здійснено під керівництвом *Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*. Твори В. І. Леніна в перекладі з 4-го рос. видання видано в більшості соціалістич. країн. В перекладі з 5-го видання почали виходити Твори В. І. Леніна в Румунії, Угорщині, НДР, почалась підготовка видання в Югославії. Твори В. І. Леніна видано в 10 капіталістич. країнах, зокрема США, Англії, Японії та ін.

На Україні 1928—33 за рішенням ЦК КП(б)У (1926) здійснено переклад Творів В. І. Леніна укр. мовою з другого рос. видання. Вийшло 18 томів (т. 1—8, 10, 12, 14, 15, 18, 21, 23, 25). Заг. тираж цього видання становив 180 тис. примірників. Протягом 1935—36 було здійснено нове видання Творів В. І. Леніна укр. мовою в перекладі з третього рос. видання. Складалося воно з 29 томів, оскільки матеріали, вміщені в 30-му (додатковому) томі рос. видання, було включено у відповідні томи укр. видання. Заг. тираж цього видання становив 1 млн. 35 тис. примірників. Протягом 1948—52 здійснено переклад укр. мовою 35 томів Творів В. І. Леніна з четвертого рос. видання. В 1958—70 було випущено в перекладі на укр. мову додаткові 10 томів (36—45) четвертого рос. видання Творів. У травні 1968 ЦК КП України прийняв рішення про здійснення протягом 1969—75 перекладу на укр. мову Повного зібрання творів В. І. Леніна в 55 томах. На 1972 вийшло 26 томів цього видання українською мовою. Твори В. І. Леніна перекладає укр. мовою і видає на Україні *Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*. Вони являють собою велику скарбницю ідей ленінізму, що характеризує новий, ленінський етап у розвитку марксистського вчення.

Літ.: Ленин в печати. Издание произведений В. И. Ленина, книг и брошюр о нем. Статистический сборник. М., 1969; Золотухина Е. М., Киселева А. Г. Об издании произведений В. И. Ленина в СССР и за рубежом. «Вопросы истории КПСС», 1970, № 10; Багмут Й. А., Шморган П. М. Твори В. І. Леніна на Україні (Видання, розповсюдження і переклад). К., 1960; Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик. Х., 1971.

О. Т. Юрченко (Київ).

ТВОРИ К. МАРКСА І Ф. ЕНГЕЛЬСА — багатотомні видання праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Твори К. Маркса і Ф. Енгельса — невичерпна скарбниця наук. революц. теорії. В них викладено три складові частини марксизму: філософію, політичну економію і теорію наук. соціалізму. Відкривши об'єктивні закони суспільного розвитку, К. Маркс і Ф. Енгельс у своїх працях науково довели неминучість загибелі капіталізму і перемоги соціалістич. ладу шляхом пролетар. революції та встановлення диктатури пролетаріату. Вони вчать, що пролетаріат може виконати свою всесвітню-істор. місію могиляника капіталізму

і творця нового, комуністич. суспільства, лише маючи свою робітн. партію. Безсмертні ідеї К. Маркса і Ф. Енгельса знайшли даліший розвиток у працях В. І. Леніна (див. *Твори В. І. Леніна*). Продовженням ленінського етапу в розвитку революц. теорії є теоретич. діяльність КПРС і братніх партій, що втілюється в програмних документах *міжнародного комуністичного руху*. Комуністична партія Рад. Союзу надавала і надає великої ваги наук. виданню творів К. Маркса і Ф. Енгельса. 1-е видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса рос. мовою вийшло в світ за рішенням XIII з'їзду РКП(б) 1928—47 в 29 томах (фактично 28 томів, 34 книги, бо т. 20 не було підготовлено) тиражем 30—40 тис. примірників. Його видав Ін-т Маркса — Енгельса — Леніна. В 1927—35 здійснювалося міжнар. видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса мовою оригіналів. Усього вийшло 7 томів (8 книг) праць і 4 томи листування К. Маркса і Ф. Енгельса. В 1966 Ін-т марксизму-ленінізму при ЦК КПРС завершив 2-е видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса рос. мовою, розпочате за постановою ЦК КПРС 1954. Вийшло 39 томів (42 книги) тиражем 200 тис. примірників. У 2-е видання внесено новознайдени праці К. Маркса і Ф. Енгельса й вилучено праці, які помилково їм приписувалися, виправлено перекручення й неточності перекладу, помилки в передмовах, покажчиках, довідкових матеріалах, які траплялися в першому виданні. Це видання є найповнішою публікацією праць К. Маркса і Ф. Енгельса. Якщо в 1-му виданні опубліковано 1247 праць і 3297 листів К. Маркса і Ф. Енгельса, то в 2-му відповідно 1599 і 3941, з них 400 праць і понад 600 листів опубліковано вперше. В перших 22 томах 2-го видання вміщено істор., філософ. та ін. праці. Осн. твір К. Маркса «Капітал» становить зміст т. 23—26 (сім книг). В останніх п'яти томах вміщено листування К. Маркса і Ф. Енгельса.

На Україні праці основоположників наук. комунізму укр. мовою перекладає *Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС*. Він завершує переклад укр. мовою 2-го рос. видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Таке видання здійснюється на Україні вперше і є найповнішою публікацією праць К. Маркса і Ф. Енгельса укр. мовою. 2-е рос. видання Творів К. Маркса і Ф. Енгельса має велике міжнар. значення. На його основі виходять Твори К. Маркса і Ф. Енгельса в Болгарії, Угорщині, НДР, Польщі, Румунії, ЧСРС та ін. соціалістич. країнах. Твори К. Маркса і Ф. Енгельса видають і в багатьох капіталістич. країнах. Твори К. Маркса і Ф. Енгельса є могутньою ідейною зброєю трудящих у боротьбі за комунізм.

Літ.: Левин Л. А. Библиография библиографий произведений К. Маркса, Ф. Энгельса, В. И. Ленина. М., 1961; Багмут Й. А., Шморган П. М. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліографічний покажчик. Х., 1965.

В. А. Чирко (Київ).

ТЕАТР на Україні. Елементи театр. мистецтва на тер. України з'явилися ще за первісно-общинного ладу. Обряди, ігри дослов'янських і слов'янських племен, а пізніше — мистецтво мандрівних акторів-скоморохів частів *Київської Русі* створили ґрунт для розвитку рос., укр. та білорус. театру. Документальні свідчення початкового періоду сх.-слов. театру сягають 11 ст.: під 1068 в літописах уперше згадано мандрівних акторів-скоморохів, їх зображено на фресках *Софійського собору* в Києві. Театральні елементи існували в православному церк. обряді. Період визвольної боротьби укр. народу проти польс.-

Сцени з вистав: «Сава Чалый» І. К. Карпенка-Карого. В ролі Сави Чалого — М. К. Саловський. Театр Миколи Садовського. Київ. 1913 (ліворуч). «Ярослав Мудрий» І. А. Кочерги. Запорізький державний український драматичний театр імені М. О. Щорса. 1970.

шляхет. гніту й засилля католицизму, який завершився возз'єднанням України з Росією (1654), супроводився піднесенням культури укр. народу. На поч. 17 ст. виник укр. шкільний театр, розквіт якого припадає на 2-у пол. 17 — 1-у пол. 18 ст. і пов'язаний з *Київською академією*. Тут було написано і поставлено більшість драм. творів 17—18 ст. («трагедокомедія» Ф. Прокоповича «Володимир», 1705; анонімна драма «Милость Божія, Україну... чрез Богдана Зіновія Хмельницького... свободившая», 1728). З польс. і укр. містерією та шкільною драмою пов'язана укр. інтермедія — побутова комедійна сценка з життя простих людей, написана нар. мовою. Вистава двох таких інтермедій до польс. драми Я. Гаватовича в Кам'яниці-Струмилової на Львівщині 29.VIII 1619 вважається умовною датою початку укр. театру. В 17—19 ст. існував нар. ляльковий театр-вертеп, який сприяв розвитку укр. нар. комедійного театру. Наприкінці 18 ст. у поміщицьких маєтках почали створюватися кріпацькі театри. Виникли також аматорські гуртки серед дворянства і чиновництва. Профес. театр на Україні з'явився в кін. 18 — на поч. 19 ст.: на Лівобережній Україні виступали переважно рос.-укр., на Правобережній — польс.-рос.-укр. трупи, в Галичині існували постійні нім. і польс. театри. Перші театр. будинки з'явилися у Харкові, Львові, Києві, Одесі, Полтаві, Кам'яниці-Подільському. Вистави п'єс «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. П. Котляревського в очолюваному ним Полт. театрі 1819 за участю великого актора М. С. Щепкіна відкрили історію укр. нац. профес. театру. Укр. репертуар посідав значне місце в трупах І. Ф. Шейна, К. Л. Зелінського, П. В. Рекановського, Л. Ю. Млогковського, Д. Д. Жураховського, І. Х. Дрейсіга та ін. Видатні актори першої половини 19 ст. М. С. Щепкін, К. Т. Соленик, І. Х. Дрейсіг, Л. І. Млогковська утверджували сценічний реалізм в укр. театрі. Гастролі на Україні видатних рос. акторів зміцнювали творчі зв'язки передових діячів рос. і укр. театрів. У 1864 у Львові почав свою діяльність укр. профес. театр т-ва «Руська бесіда», очолюваний О. В. Бачинським. В 60-х рр. відбуваються аматорські вистави на Закарпатті. В 2-й пол. 19 ст. укр. театр досягає високого розвитку, незважаючи на адм.-цензурні утиски з боку царського уряду (*Валуєвський циркуляр 1863*, *Емський акт 1876* та ін.). Розквіт укр. класичного театру пов'язаний з іменами М. Л. Кропивницького, М. П. Старицького, І. К. Карпенка-Карого, М. К. Садовського, П. К. Саксаганського, М. К. Заньковецької,

Г. П. Затиркевич-Карпинської та ін. З першої трупи М. Л. Кропивницького і М. П. Старицького (1882—85) утворилися десятки мандрівних труп, що виступали не лише на Україні, а й далеко за її межами. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. на Україні існував рос. театр (групи М. М. Синельникова та ін., які здебільшого формувалися на один-два сезони). Перший сталий мистецький колектив створив у Києві 1891 М. М. Соловцов (актори М. П. Рошин-Інсаров, Є. Я. Неделін, С. Л. Кузнецов та ін.). В 1904 в Києві було відкрито перший на Україні театр. навч. заклад — Муз.-драм. школу М. Лисенка. В 1907 М. К. Садовському вдається створити в Києві перший стаціонарний укр. театр. Тут ставили твори укр. класичної драматургії, а також новітні твори укр. драматургії, вводили до репертуару рос. класику, перекладні твори з ін. мов. У цьому театрі (існував до 1919) працювали такі видатні актори, як Л. П. Ліницька, Ф. В. Левицький, Г. І. Борисоглібська, І. О. Мар'яненко та ін. Під впливом сх.-укр. театру високого художньо-мистецького рівня на поч. 20 ст. досяг театр т-ва «Руська бесіда», що виступав у Галичині й на Буковині. Репертуар театру визначили п'єси сх.-укр. драматургів та І. Я. Франка, а також рос. і зх.-європ. класика. Тут працювали такі визначні актори й режисери, як І. Гриневецький, В. К. Пловський, Й. Д. Стадник, В. М. Юрчак, К. А. Рубчакова, І. Д. Рубчак та ін. За своєю природою укр. дожовтн. театр був муз.-драматичним. Починаючи з 80-х рр. 19 ст. в укр. трупах ставили нац. опери С. С. Гулака-Артемоєвського, М. В. Лисенка, а на поч. 20 ст. М. К. Садовський і Й. Д. Стадник звернулися й до рос. та зх.-європ. опер. Справжній розквіт на Україні сценичного мистецтва почався після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Укр. рад. театр народився в умовах громадян. війни 1918—20. Профес. театри було націоналізовано. Поряд з мандрівними трупами, що сформувалися ще до революції, виникли нові мистецькі колективи: 1919 у Києві — Перший держ. драм. театр УРСР ім. Т. Шевченка на чолі з О. Л. Загаровим, того самого року з цим театром об'єднався «Молодий театр» (засн. 1916), що його очолював Л. Курбас; 1920 у Вінниці засновано пересувний Драм. театр ім. Івана Франка під керівництвом Г. П. Юри (з 1926 — у Києві); 1922 в Києві створено театр «Березіль» на чолі з Л. Курбасом (з 1926 — в Харкові) і театр ім. М. К. Заньковецької на чолі з Б. В. Романицьким; 1925 виникла Укр. держ. драма в Одесі (з 1930 — Одес. театр ім. Жовтневої революції). З'явилися театри для дітей та юнацтва у Харкові (1921), Києві

Сцени з вистав: «Правда» О. Є. Корнійчука. В ролі В. І. Леніна — А. М. Бучма, Голота — Ю. В. Шумський. Київський державний академічний український драматичний театр імені І. Я. Франка. 1937 (ліворуч). «Арсенал» Г. І. Майбороди. Київський державний академічний театр опери та балету УРСР імені Т. Г. Шевченка. 1960.

(1924), Миколаєві (1927), пересувні робітн.-сел. театри (з 1923). У тісному творчому взаємозв'язку з укр. театром розвивався в республіці рос. театр (Харків, Одеса, Київ та ін. міста). Розвиток укр. театр. мистецтва 20-х рр. позначений різноманітністю мистецьких напрямів, часом шкідливих для укр. культури. Комуністична партія рішуче боролася проти проявів ворожої, зокрема бурж.-націоналістич. ідеології, спрямовувала укр. театр на шлях служіння справі соціалістич. будівництва. В серед. 20-х рр. з'явилися вистави перших п'єс укр. рад. драматургів М. Г. Куліша, Я. А. Мамонтова, І. Д. Дніпровського, М. Ірчана та ін. Важливою віхою в розвитку укр. драматургії й театру була постановка ЦК ВКП(б) від 23. IV 1932 «Про перебудову літературно-мистецьких організацій».

Укр. театр. мистецтво, переборюючи формалістичні та натуралістичні впливи, вступило в новий етап розвитку на основі творчого методу соціалістич. реалізму. В 30-х рр. з'явилися п'єси І. К. Микитенка («Кадри», «Дівчата нашої країни»), «Соло на флейті», «Дні юності»), О. Є. Корнійчука («Загибель ескадри», «Правда», «Платон Кречет», «В степах України»), І. А. Кочерги («Свічине весілля», «Майстри часу»), Ю. І. Яновського («Завойовники»), Л. С. Первомайського («Коммольці», «Вагрова ніч»). На сцені укр. театрів ставили п'єси й рос. рад. авторів, а також драматургів-класиків. Перебудовувалися старі й створювалися нові театр. колективи: 1931 розпочав діяльність Харків. театр революції, який 1937 було об'єднано з театром робітн. молоді у новий театр ім. Ленінського комсомолу; пересувний театр ім. М. К. Заньковецької став постійним (1931) у м. Запоріжжі, а Харків. Червонозаводський театр (створений 1927) переведено 1933 в Сталіно; 1933 «Березиль» реорганізовано в театр ім. Т. Шевченка; створено постійні театри в Чернігові, Кам'янці-Подільському, Житомирі й Полтаві. В 30-х рр. працювали російські театри в Києві, Харкові, Одесі та ін. містах Рад. України.

На 20—30-і рр. припадає становлення і орг.-мистецьке утвердження муз. театру на Україні (див. *Музика на Україні*).

На зх.-укр. землях у 20—30-х рр. нац. сценічне мистецтво зазнавало поліцейських утисків і терпіло від матеріальних нестатків. Польс. влада забо-

роняла створення постійного укр. театру у Львові. Тут виступали укр. театр. т-ва й антрепризи різних ідейних та стильових спрямувань (Театр ім. І. Тобілевича, «Заграва» тощо). Після 1924 припинив свою діяльність театр т-ва «Руська бесіда». У Львові наприкінці 20—на поч. 30-х рр. діяв напівпрофес. «Робітничий театр», що ставив п'єси прогресивних укр. драматургів. Невдовзі поліція заборонила театр. У 1939—40 після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР в усіх обласних центрах було відкрито стаціонарні укр. театри. Львів. театр ім. Лесі Українки очолив Й. Д. Стадник. До Чернівців переведено з Харкова театр ім. Ленінського комсомолу (тепер Чернівецький муз.-драм. театр ім. О. Ю. Кобилянської). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 театри, які було евакуйовано з УРСР до ін. рад. республік, працювали в тилу і обслуговували фронт. В міру визволення окупованих ворогом укр. земель, починаючи з 1943, відновлювали свою діяльність театри на Україні.

Постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У (1946) про репертуар драм. театрів спрямували укр. театр. мистецтво на шлях реалістичного відображення з позицій партійності й народності героїчної боротьби і праці рад. народу під час війни і після неї, утвердження комуністич. моралі, марксистсько-ленінського трактування істор. минулого засобами сценічного мистецтва. Серед кращих вистав першого повоєнного десятиліття «Молода гвардія» за О. Фадеевим, «Професор Буйко» Я. Баша, «Макар Діброва» і «Калиновий гай» О. Корнійчука — в Київ. театрі ім. І. Франка, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги і «Генерал Ватутін» Л. Дмитерка — в Харків. театрі ім. Т. Шевченка, «Вій, вітерець» Я. Райніса, «Любов на світанні» Я. Галана, «Сон князя Святослава» І. Франка — у Львів. театрі ім. М. Заньковецької, «Земля» і «В неділю рано зілля копала» за О. Кобилянської — в Чернів. театрі, «Навіки разом» Л. Дмитерка — в Дніпроп. театрі та ін. В серед. 50-х рр., після XX з'їзду КПРС (1956), відкрилися нові перспективи для розвитку укр. театру в системі усього рад. мистецтва. За станне п'ятнадцятиріччя зросли репертуар, мистецька культура, комуністична ідейність укр. рад. театр. Серед кращих вистав: «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Сторінки щоденника», «Пам'ять серця» О. Корнійчука, «Фараони» О. Коломійця,

«Антигона» Софокла — в Київ. театрі ім. І. Франка, «Гамлет» Шекспіра, «Чому посміхалися зорі» О. Корнійчука — в Харків. театрі ім. Т. Шевченка, «Фауст і смерть» О. Левади, «Король Лір» Шекспіра, «Сестри Річінські» І. Вільде та Б. Анткова, «Камінний господар» Лесі Українки — у Львів. театрі ім. М. Заньковецької, «Вовчиха» за О. Кобилянської — в Чернів. театрі ім. О. Кобилянської, «Правда і кривда» М. Стельмаха — в Одес. театрі ім. Жовтн. революції, «Веселка» — «Мертвий бог» М. Зарудного — у Вінн. театрі ім. М. Садовського, «Ярослав Мудрий» І. Кочерги — у Запоріж. театрі ім. М. Шорса.

У театрах республіки працювали і працюють нині нар. артисти СРСР: Д. С. Антонович, Є. В. Бондаренко, А. М. Бучма, В. С. Василько, О. П. Воронович-Крамова, А. Є. Гагинський (див. Додаток у цьому ж томі), В. М. Дальський, В. М. Довровольський, О. Г. Крамов, М. М. Крушельницький, П. В. Куманчичко, О. Я. Кусенко, Ю. С. Лавров, В. Г. Магар, І. О. Мар'яненко, Д. О. Мілотенко, Є. П. Пономаренко, Б. В. Романецький, М. Ф. Романов, О. І. Сердюк, Н. М. Ужвій, К. П. Хохлов, Ю. В. Шумський, Г. П. Юра, В. С. Яременко та ін.

Високе звання академічних мають: *Київський державний академічний український драматичний театр імені Івана Франка, Харківський державний академічний український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка, Львівський державний академічний український драматичний театр імені М. Заньковецької, Київський державний академічний російський драматичний театр імені Лесі Українки, Харківський державний академічний російський драматичний театр імені О. С. Пушкіна*. Провідні театри України відзначено орденами та ін. нагородами.

Театр на Україні, як і все рад. сценічне мистецтво, розвивається на основі методу соціалістич. реалізму. В творчій співдружності з митцями РРФСР та ін. рад. республік, борючись за високу комуністичну ідейність і художню довершеність вистав, діячі укр. рад. театру служать своїм мистецтвом всенар. справи побудови комунізму.

Лит.: Український драматичний театр. Нариси історії. В 2 т. К., 1959—67; Історія советського драматического театра. В 6 т. М., 1966—71; Шляхи і проблеми розвитку українського радянського театру. К., 1970.

Р. Я. Пилипчук (Київ).

ТЄВЕЛЕВ Мусій Соломонович (1890—6.XI 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1907. Н. в с. Любуні (тепер Спас-Деменського р-ну Калуз. обл.). У 1912 під час служби в царській армії вів революц. роботу серед солдатів. У 1915—16 працював у Катериносл., а потім у Харків. більшовицьких орг-ціях. У 1917 — член Харків. к-ту РСДРП(б), виконком Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів. Брав участь у створенні Червоної гвардії, організації профспілок, виданні більшовицької газ. «*Пролетарій*». На поч. 1918 провадив значну роботу по мобілізації сил для відсічі австро-нім. окупантам. У червні 1918 — член Харків. підпільного обкому КП(б)У. Розстріляний нім. окупантами.

«**ТЕЗИ ПРО 300-РІЧЧЯ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ (1654—1954)**» — схвалені ЦК КПРС 1954 «Тези» присвячені всенар. святкуванню видатної істор. події — 300-річчя *возз'єднання України з Росією 1654*. У «Тезах» подано стислий огляд історії укр. народу, в якому з марксистсько-ленінських позицій висвітлено осн. етапи розвитку політ., економіч. і культ. зв'язків братніх укр. і рос. народів. «Тези» підкреслюють,

що *возз'єднання 1654* було закономірним результатом усєї попередньої історії братніх слов'янських — укр. і рос. — народів, які походять від єдиного кореня — давноруської народності, яка в 9 ст. створила їхню спільну колицьку — могутню д-ву *Київську Русь*. Сформувалась у кін. 14 — на поч. 15 ст. в окрему народність, укр. народ вивинув боротьбу проти польсь.-лит. загарбників і тур.-тат. агресії, за *возз'єднання з рос. народом*. Споконвічне прагнення укр. народу до *возз'єднання з рос. народом* найяскравіше виявилось під час великих сел.-козац. повстань на Україні в кінці 16 — 1-й пол. 17 ст. та *визвольної війни українського народу 1648—54*. З входженням осн. укр. земель до складу Рос. д-ви укр. народ зберіг себе як націю від поглинення шляхет. Польщею і султанською Туреччиною. *Возз'єднання* сприяло розвитку продуктивних сил України й Росії, культ. взаємозбагаченню братніх укр. і рос. народів. «Тези» розкривають величезне прогресивне значення *возз'єднання* для спільної боротьби трудящих обох братніх народів проти феодал.-кріпосницького і капіталістич. гніту. В особі рос. народу укр. народ знайшов широго друга і надійного захисника в боротьбі за соціальне і нац. визволення. Братерська співдружність укр. і рос. народів міцніла й ґартувалася в спільній боротьбі проти внутр. експлуататорів та іноземних загарбників — під час сел. воєн під керівництвом С.Т. Разіна і О.І. Пугачова, виступів *декабристів* і революційно-демократич. руху, у війнах проти агресії султанської Туреччини і наполеонівської Франції. Винятково важливе значення для зміцнення братерської дружби двох народів мала поява на істор. арені найреволюц. у світі рос. пролетаріату й його авангарду — Комуністич. партії на чолі з В.І. Леніном. Під проводом Комуністич. партії рос. і укр. трудящі брали участь у революції 1905—07, Лютн. революції 1917, Великій Жовтн. соціалістич. революції 1917, в героїчній боротьбі відстояли завоювання Великого Жовтня під час громадян. війни та іноземної воєнної інтервенції 1918—20, здійснили грандіозні соціалістичні перетворення в довоєнний період, перемогли завершили Велику Вітчизн. війну 1941—45. Заключну частину «Тез» присвячено успіхам соціалістич. і комуністич. будівництва на Україні у післявоєнний період. «Тези» відіграли велику роль у дальшому розвитку радянської історичної науки і піднесенні соціалістичної культури на Україні. *Видання: Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)*. Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1954. В. А. Лядиченко (Київ).

ТЕЗЯКОВ Микола Іванович (10.XII 1859 — 2.I 1925) — санітарний лікар. Н. на Уралі (Верхньо-сергінський Завод) у сім'ї кріпака-службовця. В 1884 закінчив мед. факультет Казан. ун-ту. Працював санітарним лікарем у Херс. (1889—96), Воронежському (1896—1903) та ін. земствах. Автор досліджень за питання санітарних умов праці й побуту с.-г. робітників, боротьби з різними епідеміями. Праці Т. «Сільськогосподарські робітники та організація за ними санітарного нагляду в Херсонській губернії» (Херсон, 1896) дав позитивну оцінку В.І. Ленін, відзначивши деякі помилки народницького характеру. В.І. Ленін широко використав фактичний матеріал, що його зібрав Т., зокрема про зuboження укр. селянства, у своїй книзі «*Розвиток капіталізму в Росії*», дані, наведені Т., — у праці «*Аграрне питання в Росії на кінець 19 ст.*» і в листах до Г. В. Плеханова від 7 і 30. VIII 1901. З 1920 Т. очолював відділ лікувальних місцевостей у Наркоматі охорони здоров'я РРФСР.

ТЕКЕЛІЙ (Т е к е л л і) Петро Аврамович (1720—93) — рос. військ. діяч, генерал-аншеф. Походив з сербського дворянського роду. В 1747 переселився в Росію, де вступив на військ. службу. Брав участь у *Семилітній війні 1756—63*, рос.-тур. війні 1768—74. Т. очолював війська, які за наказом царського уряду 4—5 (15—16). VI 1775 зайняли, а потім зруйнували *Нову Січ*.

ТЕКСТОЛОГІЯ — наукова істор. та філол. дисципліна, що вивчає тексти літ. творів та істор. документів, розробляє методи вивчення літ. та ін. писемних джерел. Т. тісно зв'язана з ін. спеціальними наук. дисциплінами — *археографією, джерелознавством, палеографією*. Методи досліджень Т. змінюються залежно від того, до якого періоду належать досліджувані пам'ятки і в якому стані вони збереглися. Бурж. Т. властиві елементи механістичності, ігнорування істор. зумовленості текстів та їхніх переробок, проведення класифікації списків творів лише за їхніми зовн. ознаками. Рад. Т. вивчає тексти писемних пам'яток комплексно, як єдине ціле, залежно від істор. умов, у яких створювався текст і провадився його переробки, з врахуванням світогляду, ідеології автора, переписувача, укладача тих чи ін. редакцій пам'яток. Досягнення рад. Т. особливо яскраво виявилися в наук. виданні творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а також при виданні літописів, істор. документів, творів класиків рос. і укр. літератур.

Лит.: Лихачев Д. С. Текстология. На материале русской литературы X—XVII вв. М.—Л., 1962 [бібл.огр. с. 556—582]; Бевз О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. К., 1970.

В. І. Стрельський (Київ).

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович (н. 26.X 1919) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1967). Н. в с. Плисовому (тепер Лозівського р-ну Харків. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1949 закінчив істор. факультет Чернівецького ун-ту. З 1952 працює в Ін-ті археології АН УРСР (з 1968 — зав. відділом первісної археології). Досліджує питання первісної археології. Провадив розкопки багатьох поселень і могильників епохи неоліту, мідного і бронзового віків (*Бузьківська стоянка, Деріївська стоянка, Олександрійське поселення, Ушкальське поселення, Микільський могильник* тощо).

Тв.: З глибини віків. Племена кам'яного віку на Україні (6000—4000 років тому). К., 1962; Мистецтво періоду неоліту та епохи міді-бронзи. В кн.: Історія українського мистецтва, т. 1. К., 1966; Дніпро-донська культура. К., 1968; Про що розповідають кургани. К., 1971.

ТЕРЕБОВЛЯ — місто Терноп. обл. УРСР, центр Теробовлянського р-ну; на р. Гнізні (бас. Дністра). Залізнич. станція (Трембовля). 10,7 тис. ж. (1971). Вперше згадується в *Іпатівському літопису* під 1097. З кінця 11 ст. — центр *Теробовльського князівства*, яке в 40-х рр. 12 ст. увійшло до *Галицького князівства*, 1199 — до *Галицько-Волинського князівства*. В 2-й пол. 14 ст. Т. загарбали польс. феодали. Населення міста брало участь у *Халивайка повстанні 1594—96*, у нар.-визвольній війні 1648—54. В 2-й пол. 17—18 ст. поблизу Т. діяли загони *опришків*. У 1772 Т. відійшла до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1809—15 Т. у складі *Тернопільського округу* входила до Росії. В листопаді 1918 місто захопили укр. бурж. націоналісти, в червні 1919 — війська бурж.-поміщицької Польщі. У липні 1920 під час *польсько-радянської війни 1920* в Т. було організовано повітовий ревком і встановлено Рад. владу. У вересні 1920 Т. загарбала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі міста під керівництвом комуністів боролися проти соціального й нац. гніту, за возз'єднан-

ня з УРСР. Після возз'єднання Зх. України з УРСР Т. у грудні 1939 стала містом, райцентром Терноп. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Т. 18.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 23.III 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили місто. В Т. — маслосиробарний, хлібний, цегельний з-ди, філіал Львів. взут. фірми, харч. комбінат, м'ясокомбінат буд. орг-ції, фабрика ялинкових прикрас. 5 загальноосв. і 1 муз. школи. Культ.-осв. уч-ще. З архітектурних пам'яток збереглися фортеця (14—16 ст.) і церква (16 ст.).

ТЕРЕБОВЛЬСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — давньорус. удільне князівство, до складу якого входили землі пд.-сх. Галичини, Буковини, Поділля. Виникло не раніше 1084. На Сх. межувало з Київським князівством, на Пн. — з Луцьким та Дорогобузько-Пересопницьким князівствами, на Зх. — із Звенигородським і Перемишльським, пізніше — з Галицьким князівством. На Пд. Сх. населення Т. к. розгорнуло економіч. освоєння Пониззя, захищаючи цю територію від кочовиків. Першим князем Т. к. був *Василько Ростиславич*. Після його смерті на поч. 12 ст. з Т. к. виділилося *Галицьке князівство*. З 40-х рр. 12 ст. Т. к. остаточно ввійшло до складу об'єднаного Галицького князівства. В 1211 Т. к. було уділом Ізяслава Володимировича, онука кн. Ігоря Святославича. Осн. міста й оборонні замки Т. к.: Теробовль (тепер Теробовля), Микулин (тепер Микулинець), Черн (тепер Чернівці), Василів, Кучелмин, Бакота, Ушиця, Калос.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ТЕРЕЛАДЗЕ Акакій Лукич (26.V 1923 — 2.X 1943) — рад. військовослужбовець, ст. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1942. Н. у с. Гвазаурі (тепер Цулукидзев. р-ну Груз. РСР) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Закінчив Тбіліське піхотне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни як командир роти 955-го стріл. полку 309-ї стріл. дивізії Ворон. фронту відзначився при форсуванні Дніпра і в оборонних боях на плацдармі. 23.IX 1943 Т. на чолі роти переправився на правий берег ріки. Білий роти захопили плацдарм, розгромили мотобатальйон гітлерівців, визволили с. Монастирок (тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) і захопили важливу в стратегіч. відношенні височину. Під командуванням Т. рад. бійці відбили 22 ворожі атаки, в т. ч. 8 танкових. Особисто Т. знищив 126 гітлерівців. Загинув у бою.

ТЕРЕНОЖКІН Олексій Іванович (н. 26.XI 1907) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1959), професор (з 1967). Член КПРС з 1949. Н. в м. Ніколаєвську (тепер м. Пугачов Саратов. обл.). У 1930 закінчив істор.-археол. відділ Моск. ун-ту. В 1930—38 працював у різних музеях. У 1939—41 і 1945—48 — наук. співробітник Ін-ту історії та археології АН УЗб. РСР. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1949 — зав. відділом Ін-ту археології АН УРСР. Проводить археол. дослідження пам'яток скіфського і передскіфського часу на тер. України, зокрема *чорнільської культури*. Розробив основи абсолютної хронології пізнього бронзового та початку залізного віку на Пд. Європ. частини СРСР. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами. *Тв.*: Согл в Чач. «Краткие сообщения Института истории материальной культуры», 1950, в. 33; Предскіфский период на днепровском Правобережье. К., 1961; Скіфский период. В кн.: Археология Украинской РСР, т. 2. К., 1971 (у співавторстві).

Лит.: Лесков А. М. К 60-летию А. И. Тереножкина. «Советская археология», 1967, № 4.

ТЕРЕХОВ Роман Якович (н. 14.X 1890) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1912. Н. в с. Олександрівці (тепер Кур. обл.). З 1898 працював на шахтах Донбасу. В 1912—14 входив

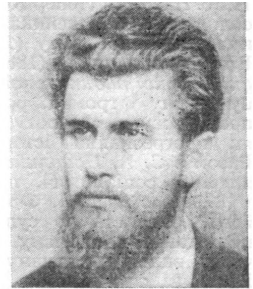
до складу Юзово-Макіївського к-ту РСДРП. Активний учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції в Донбасі. Під час *австро-німецької окупації України 1918* — на підпільній парт. роботі в Донбасі. Учасник I з'їзду КП(б)У. З 1920 — на рад. і парт. роботі в Донбасі. В 1923—24 вчився на курсах у Комуністичному ун-ті ім. Артема. В 1924—28 — зав. відділом, потім заст. голови ЦКК КП(б)У і заст. наркома РСІ УРСР. У 1928—30 — секретар Артемівського окружного КП(б)У, 1930—33 — секретар ЦК КП(б)У, Харків. і Донец. обкомів КП(б)У. З 1933 — на відповідальній рад., профспілковій і госп. роботі в Москві. З 1936 — персональний пенсіонер. На XIII—XV з'їздах ВКП(б) обирався членом ЦКК, на XVI з'їзді ВКП(б) — кандидатом у члени ЦК. На XVIII конференції, IX і X з'їздах КП(б)У обирався членом ЦКК, на XI з'їзді КП(б)У — членом ЦК. У 1930 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У, 1930—33 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

ТЕРЕШКОВА (Н і к о л а є в а - Т е р е ш к о в а) Валентина Володимирівна (н. 6.III 1937) — перша в світі жінка-космонавт, льотчик-космонавт СРСР (1963), інженер-полковник, Герой Рад. Союзу (1963). Член КПРС з 1962. Н. в с. В. Масленникові (тепер Тутаєвського р-ну Яросл. обл.) в сім'ї тракториста. З 1945 жила в м. Ярославлі. З 1954 працювала браслетницею на Яросл. шинному з-ді і рівнячницею на комбінаті тех. тканин «Червоний Перекоп». З 1960 — секретар к-ту ВЛКСМ комбінату, член Яросл. обкому ВЛКСМ. У 1960 заочно закінчила текст. технікум, здобувши спеціальність техника-технолога з бавовнопрядіння. З 1958 займалася парашутним спортом у школі Яросл. аероклубу, має 1-й розряд з парашутного спорту. З 1962 — в загоні космонавтів. 16—19.VI 1963 в груповому польоті з В. Ф. Биковським пілотований нею корабель-спутник «Восток-6» здійснив 48 витків навколо Землі за 70 год. 41 хв., пролетівши бл. 2 млн. км. 19.VI приземлилася в районі Караганди. В 1969 закінчила Військ.-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. В 1963 одружилася з льотчиком-космонавтом СРСР А. Г. Ніколаєвим. Голова К-ту рад. жінок (з 1968). Депутат Верховної Ради СРСР 8-го скликання. Нагороджена орденом Леніна. Удостоєна почесних звань і нагород ряду іноземних держав.

ТЕРЕЩЕНКИ — укр. капіталісти і землевласники серед. 19 — поч. 20 ст. Походили з козаків-торговців м. Глухова (тепер Сум. обл.). На поч. 20 ст. їм належало понад 150 тис. дес. землі, цукр. й лісопильні з-ди, суконна ф-ка, гуральні в Київській, Волинській, Подільській, Чернігівській, Харківській, Катеринославській, Орловській губерніях. Гол. контора «Товариства братів Терещенків» (містилася у Києві) вела велику гуртову торгівлю цукром на внутр. і світовому ринках. У 1911 грошові вклади Т. в закордонних банках становили 13,5 млн. крб. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 всі маєтки та пром. підприємства Т. були націоналізовані Рад. владою. Артем Я к о в и ч Т. (р. н. невід. — п. 1873) — землевласник-цукрозаводчик. За молодих років служив прикажчиком у купця. Під час *Кримської війни 1853—56* розбагатів на поставках для д-ви корабельного лісу, провіанту, на спекулятивній торгівлі хлібом, цукром і худобою. Після *селянської реформи 1861* спуповував поміщицькі маєтки, будував цукроварні та промислові підприємства, став великим землевласником. М и х а ї л о І в а н о в и ч Т. (н. 1886) — землевласник і капіталіст-цукрозаводчик. Був близький до партії *кадетів*. З березня

В. В. Терешкова.

О. С. Терлецький.

по травень 1917 — міністр фінансів, з травня по жовтень 1917 — міністр закорд. справ бурж. Тимчасового уряду. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 втік за кордон.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Валентин Михайлович (н. 21.II 1916) — укр. рад. історик, юрист, доктор істор. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1938. Н. в Києві в робітн. сім'ї. З 1937 — на комсомольській роботі. В 1938—45 — на парт.-політ. роботі в Рад. Армії. Учасник Великої Вітчизн. війни. В 1945—48 — перший секретар Київ. міськкому і обкому ЛКСМУ, 1948—58 — на роботі в Київ. обкомі КП України. В 1949 закінчив юрид. факультет Київ. ун-ту. В 1958—67 — відповідальний секретар Гол. редакції УРЕ. Одночасно з 1958 — старший наук. співробітник, з 1967 — зав. відділом Ін-ту держави і права АН УРСР. У 1968—72 — ол. редак ор ж. «*Комуніст України*». Автор праць з історії рад. суспільства, теорії та історії д-ви і права. Відповідальний редактор і член редколегії ряду монографій, зокрема «*Місцеві Ради депутатів трудящих Української РСР і комуністичне будівництво*» (К., 1970). На XXIV з'їзді КП України обраний членом Ревізійної комісії КП України. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора, двома орденами Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Участь народних мас у діяльності Рад. К., 1955; Держава і комунізм. К., 1962; Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958 рр.). К., 1966; Академія наук Української РСР. 1919—1969. К., 1969; Політика партії в галузі соціально-політичного розвитку радянського суспільства. К., 1972.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Кирило Семенович (р. н. невід. — п. 1607) — укр. церковний діяч, один з ініціаторів *Брестської церковної унії 1596*. Походив з укр. шляхти. Належав до угруповання вищого православного духовництва й верхівки укр. шляхти, що орієнтувалися на шляхет. Польщу і прагнули зміцнити своє привілейоване становище об'єднанням православної церкви з католицькою. Бл. 1572 польс.-шляхет. уряд призначив Т. єпископом пінським і турівським, 1585 — єпископом луцьким і острозьким. У 1595 Т. разом з Іпатієм *Потієм* приїхав у Рим, де домовився з папою Климентом VIII про об'єднання православної церкви з католицькою. На скликаному польс. королем *Сигізмундом III 1596* в Бресті перк. соборі Т. та його однодумці офіційно проголосили запровадження на Україні і в Білорусії унії православної церкви з католицькою.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ Остап Степанович (літ. псевд. — В. К і с т ь к и, І в. З а н е в и ч, В. М а к; 1850 — 9.VII 1902) — укр. публіцист, літературознавець, громад. діяч революц.-демократич. напрямку.

Н.вс. Назірній (тепер Коломийського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї священика. Закінчив філософ. факультет Львів. ун-ту (1872) та юрид. факультет Віденського ун-ту (1883). Був членом *Русько-української радикальної партії*. Розгорнув активну творчу і громад. роботу, виступаючи в укр. пресі (в журн. «Молод», «Світ», «Житє і слово») як прогресивний історик, критик, економіст. Разом з С. А. Подоліським організував у Відні видання соціалістич. л-ри укр. мовою. В 1876 і 1877 разом з І. Я. Франком та М. І. Павличком його притягали до судової відповідальності за пропаганду соціалізму. На світогляді Т. позначився вплив марксизму. Він одним з перших у Галичині закликав до створення політ. орг-ції робітн. класу. Єдиний порятунком для селян від розорення Т. вбачав у боротьбі за соціалізм. Але соціалістич. ідеї Т. мали утопічний характер. Осн. праці: «Галицько-руський нарід і галицько-руські народовці» (1874), «Лихва на Буковині» (1878), «Робітницька плата і рух робітничкий в Австрії в останніх часах» (1881), «Літературні стремління галицьких русинів від 1772 до 1872 р.» (1894—95), «Галицько-руське письменство 1848—1865 рр.» (Львів, 1903).

Лит.: Нарис історії філософії на Україні. К., 1966; З історії філософії та соціології на Україні. К., 1968; Сокурєнко В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. Львів, 1966. Н. А. Асонова (Київ).

ТЕРНОПІЛЬ — місто, обл. центр УРСР, на р. Сіреті (ліва притока Дністра). Вузол залізнич. і автомобільн. шляхів. Аеропорт. 90,4 тис. ж. (1971); 1939—50 тис. ж.; 1959—52,2 тис. ж.). Уперше згадується в привілеї польсь. короля Сигізмунда I 1540, за яким в урочищі Тернопілля (звідси, очевидно, й назва міста) було збудовано фортецю для захисту володіннь шляхет. Польщі від нападів крим. татар. Розташований на шляху між Правобережною і Зх. Україною, Т. розвинувся як значне торг. місто. В 1548 він дістав *магдебургське право*. В 1566 було затверджено статут першого в місті шевського цеху. В кін. 16 ст. в Т. створено *братство*, яке відіграло значну роль у боротьбі проти католицизму й унії. Населення міста терпіло від нападів крим. татар (зокрема, 1544, 1575, 1589, 1618, 1672, 1694). В 1648 і 1655 сел.-козач. війська під керівництвом Б. Хмельницького здобули Т. У 18 ст. поблизу міста діяли загони *опришків*. Під час першого поділу Польщі (1772) Т. у складі Сх. Галичини загарбала Австрія. За *Віденським мирним договором 1809* місто відійшло до Росії. Однак за рішенням *Віденського конгресу 1814—15* знову потрапило під владу Австрії. У 2-й пол. 19 ст. в місті виникли капіталістичні пром. підприємства. В 1870 збудовано з-що Львів — Тернопіль — Підволочиськ. На поч. 80-х рр. 19 ст. в Т. засновано таємний гімназичний гурток, який підтримував зв'язки з І. Я. Франком. У 1900 в Тернопов. відбувався страйк с.-г. робітників. У 1901—03 через Т. доставляли на Україну і в Росію лєнінський газ. «*Іскра*». Під впливом революції 1905—07 в Росії в місті відбувалися страйки і мітинги (див. *Тернопільський робітничий виступ 1905*). В 1914—17 в Т. перебували рос. війська. Робітники Т. брали участь у заг. страйку в січні 1918. Після розпаду Австро-Угорщини владу в Т. захопив у листопаді 1918 контрреволюц. «уряд» ЗУНР. У липні 1919 місто загарбала бурж.-поміщицька Польща. З липня по вересень 1920 у визволеному Червоною Армією Т. діяли *Галицький революційний комітет* і ЦК Комуністич. партії Сх. Галичини. Після виступу рад. військ Т. до 1939 перебував під владою бурж.-поміщицької Польщі (1921—39 — центр. Терноп. воєводства).

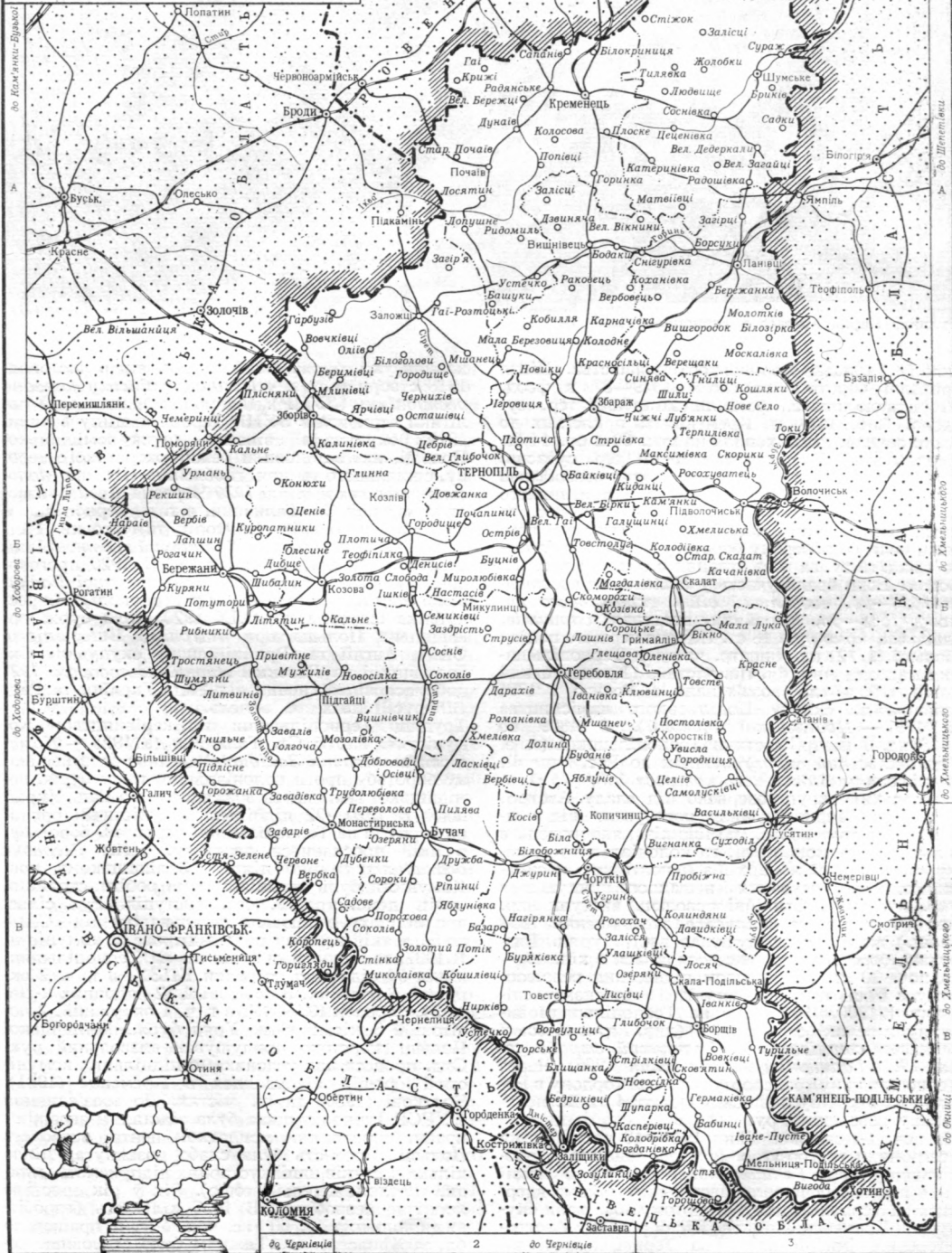
Під керівництвом окружного к-ту КПЗУ в місті відбувалися страйки, політ. демонстрації (1924, 1927, 1935, 1937). Після воз'єднання Зх. України з УРСР Т. з 1939 — центр Тернопільської області. 30.VI 1941 місто захопили нім.-фашист. загарбники. В період тимчас. нім.-фашист. окупації у Т. діяла підпільна антифашист. орг-ція під керівництвом С. Ф. Сокальчука. 15.IV 1944 рад. війська визволили місто. До воз'єднання 1939 більшість пром. підприємств Т. була кустарного типу, вони в основн. переробляли с.-г. сировину (млини, пивоварний з-д, тютюнова ф-ка та ін.). За післявоєнні роки місто перетворилося на значний індустріальний центр. На кінець 1970 в Т. діяло 41 пром. підприємство, в т. ч. бавовнопрядильний комбінат, з-ди електроапаратури, «Тернопільсьilmаш», штучної шкіри, фарфорового посуду; ф-ки: швейна, галантерейна, меблева, фармацевтична; комбінат «Будіндустрія», цукр. комбінат «Поділля», два авторемзаводи, молокозавод та ін. Місто газифіковане. Мед., пед., фінансово-економічний ін-ти, філіал Львівського політех. ін-ту. Технікуми: кооперативний, торг.; муз. уч-ще, 18 загальноосв. шкіл. Обл. муз.-драм. театр, обл. філармонія, краєзнавчий музей. Видаються обл. газ. «Вільне життя», «Ровесник». Пам'ятки архітектури: Воздвиженська церква (16 ст.), домініканський костюль (1749), церква Різдва з оборонною баштою (1596—98) та ін. Пам'ятники: В. І. Леніну, О. С. Пушкіну, Т. Г. Шевченку, М. Горькому, рад. воїнам, які загинули під час визволення міста від гітлерівських загарбників.

Лит.: Розум І. Ю. Тернопіль. К., 1962; Мінь Б. І. Приходько М. А. Тернопіль. К., 1966.

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 4.XII 1939. Лежить на Зх. республіки. На Сх. межує з Хмельницькою, на Пд. і Пд. Зх. — з Чернівецькою та Івано-Франківською, на Пн. Зх. — з Львівською і на Пн. — з Ровенською областями. Пл. 13,8 тис. км². Нас. 1164 тис. чол. (на 1.I 1971). Пересічна густина — 84 чол. на 1 км². Нас. склад: 96% українців, 2,3% росіян, 1,3% поляків, 0,4% ін. національностей. Міського нас. області 24%. У Т. о. — 168 районів, 14 міст і 15 с-м м. т., 456 сілрад, що об'єднують 964 сільсь. населені пункти. Обл. центр — Тернопіль (90,4 тис. чол., 1971). Т. о. займає зх. частину Волино-Подільської височини, яка має хвилясту поверхню, підняту в пд. і центр. частинах від 300 до 432 м над рівнем моря, з максимальною відміткою 448 м. З корисних копалин є буре вугілля, торф, мінеральні будівельні матеріали (пісковик, вапняк, гравій, гіпс, мергель, глина й крєйда), фосфорити, бентоніти, мідисти пісковики. Гол. річки: Дністер, його притоки Збруч, Нічлава, Сірет, Золота Липа, Нараївка і Коропець. На Пн. області течуть річки Вілія, Іква, Горинь, які належать до басейну Прип'яті. Судноплавна — Дністер. Інші річки використовують як джерело електроенергії та для водопостачання. У ґрунтовому покриві Т. о. переважають чорноземи: в центр. та сх. частинах — типові середньогумусні суглинністі чорноземи, в зх. і пд.-сх. — опідзолені чорноземи та сірі й світлосірі опідзолені суглинністі ґрунти. Понад 70% площі розорано, ліси (183 тис. га) збереглися в долинах річок, на Кременецьких і Товтрових горах і вододілах. Клімат помірно континентальний. Літо тепле й вологе, зима з частими відлигами. Територія сучасної Т. о. в 9 — 1-й пол. 12 ст. входила до складу Київської Русі. В кін. 11 — на поч. 12 ст. тут виникли Теребовльське і Шумське удільні князівства. В 1199 вони ввійшли до

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСТЬ

10 0 10 20 30 км

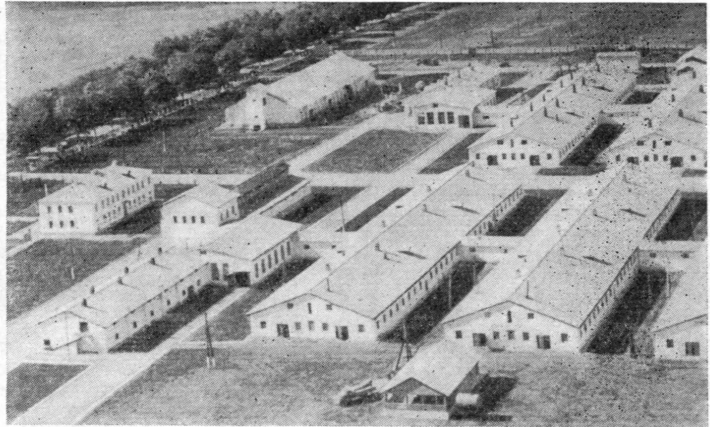
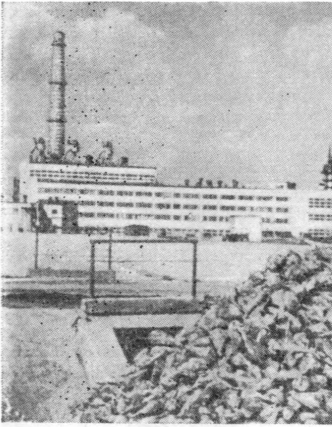
Бульвар Карла Маркса в Тернополі.

складу Галицько-Волинського князівства. Після тривалої боротьби протягом 1349—87 з феодал. Угорщиною польсь. феодалі загарбали тер. сучасної Т. о., крім м. Кременця та прилеглих до нього земель, які захопила на поч. 60-х рр. 14 ст. феодал. Литва. Бл. середини 15 ст. тер. сучасної Т. о. ввійшла до складу *Подільського воєводства* (за винятком Теревольського пов., приєднаного до *Руського воєводства*). Поневолені польсь. та спольшеними укр. магнатами і шляхтою нар. маси вели безперервну боротьбу проти соціального і нац. гніту, за возз'єднання з братнім рос. народом. Вони брали участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, *визвольній війні українського народу 1648—54*, збройних виступах *опришків, гайдамацькому русі 18 ст.* Під час першого поділу Польщі (1772) пд. і центр. частини Тернопільщини загарбала Австрія. Пн. частина (Кременецький пов.) 1793 була возз'єднана з Росією і 1795 ввійшла до складу Подільського намісництва (з 1797 — *Подільської губернії*). З 1809 по 1815 пд. і центр. частини Тернопільщини (т. з. *Тернопільський округ*) входили до Рос. імперії. За рішенням *Віденського конгресу 1814—15* Тернопільський округ повернено під владу Австрії. Нар. маси Тернопільщини перебували під подвійним гнітом польсь. поміщиків, які володіли більшою частиною землі, та колоніального режиму габсбурзької монархії з її політикою насильницького понічуження і нещадного придушення укр. культури. Стихійні революц. виступи нар. мас (*Чортківське селянське заворушення 1838* та ін.) жорстоко придушував австр. уряд. Визвольна боротьба нар. мас посилилася в кін. 19 — на поч. 20 ст. під впливом піднесення революц. руху в Росії та поширення ідей марксизму-ленізму. В 1900, 1902 і 1906 на Тернопільщині відбулися великі сел. страйки (див. *Тернопільські селянські страйки 1900*, *Галицький страйк селян 1902*, *Галицький страйк селян 1906*). Через Тернопільщину транспортували з-за кордону в Росію і на Україну ленінську *«Искру»* та ін. нелегальну революц. ліру.

На поч. 1-ї світової війни 1914—18 рос. війська розгромили австро-угор. армію і зайняли Тернопільщину (див. *Галицька битва 1914*). В липні 1917 переважаючі сили австро-нім. військ вдерлися на Тернопільщину. В лютому 1918 вони окупували Кременецький пов. Після розпаду Австро-Угорської імперії владу на Тернопільщині за-

хопили укр. бурж. націоналісти, які в листопаді 1918 створили т. з. *«Західноукраїнську народну республіку»* (ЗУНР). Внаслідок зрадницької політики верховодів ЗУНР Тернопільщину в липні 1919 окупували війська бурж.-поміщицької Польщі, які встановили режим жорстокого терору, соціального та нац. гноблення. Під час *польсько-радянської війни 1920* Червона Армія визволила частину Сх. Галичини, в т. ч. Тернопільщину. На визволеній території тимчасовий Рад. уряд Сх. Галичини (див. *Галицький революційний комітет*) Декларацією від 15.VII 1920 проголосив створення *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* (з центром у Тернополі). Ця республіка існувала до 23.IX 1920, коли бурж.-поміщицька Польща при підтримці імперіалістів США, Англії та Франції знову окупувала Сх. Галичину і за *Ризьким мирним договором 1921* добилася відторгнення від Рад. України та Рад. Білорусії їхніх зх. земель.

Грудяші Тернопільщини під керівництвом Комуністич. партії Сх. Галичини (з 1923 — *Комуністична партія Західної України*) вели невпинну боротьбу проти колоніального гніту бурж.-поміщицької Польщі, за возз'єднання з Рад. Україною. В 1920—22 підпільні комуністичні орг-ції розгорнули на Тернопільщині партизан. боротьбу, в якій прославився партизан. загін *«Червона дванадцятка»*, що діяв у Заліщицькому пов. Комуністи були організаторами робітн. страйків, політ. демонстрацій, сел. виступів. Рух сільсь. пролетаріату очолювала легальна орг-ція *«Сельроб»*, в якій керівну роль відігравали комуністи. В 1937, за неповними даними, на Тернопільщині діяли 54 підпільні осередки КПЗУ, в т. ч. 2 окружні, 8 міських, 3 повітові й 12 районних к-тів, та 31 осередок КСМЗУ, в т. ч. 1 окружний, 2 повітові й 3 міські к-ти. Уряд бурж.-поміщицької Польщі жорстоко придушував визвольний рух. Суд. процеси над учасниками підпільних комуністич. орг-цій відбувалися в Кременці (1931), Чорткові (1936) та ін. містах. До возз'єднання з УРСР Тернопільщина була відсталим аграрним краєм, сировинним придатком центр. воєводства Польщі. Пром-сть була слабо розвинута. Діяло кілька десятків напівкустарних підприємств (млини, тартаки, цегельні тощо). Рік у рік зростало хронічне безробіття. В 1936 кількість безробітних становила бл. 60 тис. чол. У с. г. працювало бл. 90% населення. Тяжким було становище се-

Цукровий завод у місті Збаражі (ліворуч). Свиновідгодівельний комплекс у колгоспі імені 3-го Всесоюзного з'їзду колгоспників Підволочиського району.

лянства, пригнобленого поміщиками, *осадниками* й куркулями. За даними 1939, у власності 987 поміщиків і 28 498 куркульських г-в було 363 889 га та 4976 осадницьких г-в мали 155 тис. га, а в користуванні 173 966 сел. г-в перебувало 210 841 га. Переважну частину селянства становила біднота. 44,2% сел. г-в були безкінними, 27,3% г-в мали по одному коню, 20,9% г-в не мали корів. Знедолена сільсь. біднота в пошуках роботи змушена була емігрувати в США, Канаду, найматися на строкові роботи в Німеччині.

Після визволення Червоною Армією зх.-укр. земель у вересні 1939 Тернопільщина возз'єдналася з Рад. Україною. Трудяще селянство дістало від Рад. влади земельні угіддя, конфісковані у поміщиків, осадників і куркулів, 11 229 коней, 11 062 корови, 1222 воли та чимало с.-г. реманенту. Під керівництвом обласної парт. орг-ції, створеної восени 1939, трудящі Т. о. приступили до соціалістич. будівництва. У квітні 1940 в Т. о. діяло 673 пром. підприємства, на яких працювало 12 478 робітників. На 1.VI 1941 було створено 38 МТС, 529 колгоспів, які об'єднували 46 525 г-в (14,8%), 183 856 га (18% зем. угідь). У 1939/40 навч. р. розгорнули роботу 1186 шкіл (197 977 учнів), учительський ін-т, 3 пед. уч-ща та багато культ.-осв. закладів.

На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Т. о. окупували гітлерівські загарбники. Під час тимчасової нім.-фашист. окупації тут діяла підпільна патріотична орг-ція «Вуйко» (липень 1941 — березень 1943), підпільна патріотична група в тодішньому Микулинецькому р-ні під керівництвом Я. А. Кравченка, підпільна антифашист. група на чолі з М. М. Погодою (червень 1942 — липень 1943) в Гусятинському і тодішньому Копичинському р-нах. У Шумському р-ні боротьбу вели підпільні антифашист. групи, на чолі яких стояли В. Біляєв, О. Артамонов, П. Козлов і З. Бондарук. Під час тимчасової окупації нім.-фашист. загарбники закатували 180 472 мирних жителів, 5486 рад. і понад 4 тис. франц. військовополонених. На каторжні роботи до Німеччини вивезено 42 323 юнаків і дівчат. Уродженці Т. о. в лавах Рад. Армії і Війська Польського брали участь у боях проти нім.-фашист. загарбників. З них І. І. Дворський, А. Т. Кживонь, Ю. С. Гюбнер і С. М. Кошель удостоєні звання Героя Рад. Союзу. В березні — липні 1944 Т. о. визволили війська 1-го Укр. фронту.

Після визволення Тернопільщини обласна парт. орг-ція мобілізувала трудящих на відбудову нар. г-ва, здійснення соціалістич. перетворень. На кінець 1945 пром-сть було повністю відбудовано. За валовим випуском продукції вона перевершила рівень 1939 і наблизилася до рівня 1940. На кінець 1950 було повністю завершено сучільну колективізацію с. г., 1195 колгоспів об'єднали бл. 250 тис. сел. г-в (99,4%).

В роки післявоєнних п'ятирічок було розгорнуто велике пром. будівництво. Значні досягнення здобуто в розвитку с. г., в галузі культури, охорони здоров'я, нар. освіти. Зросла обласна парт. орг-ція, посилюється її вплив на маси. До її складу входять 1 міська і 16 районних парт. орг-цій, в яких на 1.I 1972 налічувалося 35 502 члени і кандидати у члени партії. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті й зв'язку працювало 9177, у с. г. — 11 848, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я, культури — 5998, в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 5846 комуністів. Перший секретар Тернопільського обкому КП України — І. М. Ярко́вий (з 1968).

Під керівництвом обласної парт. орг-ції успішно здійснювалися величні плани розвитку нар. г-ва і комуністич. виховання трудящих. Комуністи виступили організаторами втілення в життя рішень Березневого і Вересневого (1965) та Липневого (1970) пленумів ЦК КПРС, застрілниками соціалістичного змагання на честь 50-річчя утворення Союзу РСР. Здійснюючи рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, обласна парт. орг-ція спрямовує зусилля трудящих на успішне виконання завдань комуністич. будівництва. Вірним помічником парт. орг-ції є обласна комсомольська орг-ція. Комсомольці Т. о. працювали на ударних комсомольських будовах країни, брали участь у будівництві шахти «Тернопільська-Комсомольська» в Донбасі, металург. з-дів на Україні, в Казахстані, працювали на цілинних землях та ін. На 1.I 1972 в лавах обласної комсомольської орг-ції було 129 633 комсомольці, об'єднані у 2023 первинні комсомольські орг-ції.

За роки Рад. влади Т. о. перетворено на індустриально-аграрну область. За значні досягнення в розвитку соціалістич. економіки і культури Т. о. 1967 нагороджено орденом Леніна. В 1970 обсяг виробн. валової продукції пром-сті зріс проти 1940 в 14,2 раза, порівняно з 1960 — в 3 рази.

Нова вулиця в селі Кам'янках Півдолоцького району

В 1970 у Т. о. діяло 241 пром. підприємство, яке перебувало на самостійному балансі. В пром. виробн. провідне місце займають харч. і легка пром-сть. У структурі пром-сті 1970 питома вага харч. пром-сті становила 59%, легкої — 16%, маш.-буд. і металообробної — 6%, пром-сті буд. матеріалів — 6%, лісової та деревообробної — 3,5%. Харч. пром-сть представлена 8 цукр.-здами (з них 7 збудовано за роки Рад. влади в Борщеві, Хоросткові, Збаражі, Козовій, Бучачі, Ланівцях, Кременці), 12 молокозаводами та масло-сироробними заводами, 2 м'ясокомбінатами (Тернопіль і Чортків), овочеконсервними, овочесушильними, тютюново-ферментаційними, спиртними та ін. здами. Підприємства маш.-буд., металообробної, приладобуд., електротех. пром-сті зосереджено в Тернополі (з-ди «Електроарматура», 2 авторемонтні, торг. устаткування, комбінат «Будіндустрія»), Чорткові (авторемонтний) та ін. містах. Підприємства легкої пром-сті: Тернопільський бавовняний комбінат, з-д штучної шкіри, швейні ф-ки (Тернопіль, Чортків), взуттєва ф-ка (Теребовля) тощо. Лісова і деревообробна пром-сть — меблеві комбінати (Бережани, с. Озеряни Боршівського р-ну та ін.). Електроенергію Т. о. одержує в основному від Добротвірської ДРЕС (Львів. обл.). За успіхи в розвитку пром-сті 1960—70 2898 працівників області нагороджено орденами й медалями СРСР.

В Т. о. — високорозвинуте зернове г-во, буряківництво і м'ясо-молочне тваринництво. На поч. 1971 було 449 колгоспів і 9 радгоспів, на ланях яких працювало 20 545 тракторів (у 15-сильному обчисленні), 3065 зернозбиральних комбайнів, 2107 бур'янокомбайнів. У 1970 грошові доходи колгоспів дорівнювали 360,4 млн. крб., неподільні фонди — 636,3 млн. крб.

У післявоєнні роки 5708 передовиків с. г. нагороджено орденами й медалями СРСР, 24 удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці. Серед них — двічі Герой Соціалістич. Праці ланкова колгоспу ім. ХХІІ з'їзду КПРС Боршівського р-ну Є. О. Долінюк, Герої Соціалістич. Праці голова орденна Леніна колгоспу «Перемога» Боршівського р-ну В. І. Стецько, доярка колгоспу ім. А. О. Жданова Теребовлянського р-ну К. В. Колпун, ланкова колгоспу ім. 50-річчя Жовтня Тероб. р-ну М. С. Гутей, ланкова колгоспу «Зоря» Чортківського р-ну М. П. Гошуляк, ланкова колгоспу ім. І. І. Дворського Монастирського р-ну П. І. Двор-

ська, бригадир колгоспу «1 Травня» Збаразького р-ну Д. С. Янкovich, доярка обласної с.-г. дослідної станції Г. С. Хромейко та ін. Колективи колгоспу ім. О. Я. Пархоменка Півдолоцького р-ну та колгоспу «Зоря комунізму» Теребовлянського р-ну, які найбільш відзначилися у соціалістич. змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, нагороджено Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. Колгоспи та радгоспи Т. о. достроково виконали план восьмої п'ятирічки по виробн. і продажу дві осн. видів с.-г. продукції.

На тер. Т. о. проходять залізничні магістралі Київ — Тернопіль — Львів — Чоп, Шепетівка — Тернопіль — Чернівці, Ярмолинці — Тернопіль — Ходорів. Експлуатаційна довжина залізниць 1970 становила 575 км, протяжність автошляхів з твердим покриттям — 4,1 тис. км.

За роки Рад. влади в Т. о. небувало розвинуто набрали нар. освіта й культура. В 1970/71 навч. р. в області було 1152 школи всіх видів, у т. ч. 169 середніх, 445 восьмирічних і 427 початкових та ін., в яких навчалось 216,7 тис. учнів, працювало 12,8 тис. учителів. Є 42 школи робітн. та сільс. молоді, 11 шкіл-інтернатів. У 17 профес.-тех. уч-щах навчалось 7,5 тис. учнів та в 17 серед. спеціальних навч. закладах — 12,5 тис. Діють три вузи (мед., пед. та фін.-економічний в Тернополі), в яких навчається 7,5 тис. студентів. Працює обласна держ. с.-г. дослідна станція (Хоростків).

В області працюють обласний муз.-драм. театр ім. Т. Г. Шевченка, обласна філармонія в Тернополі, 1012 клубних установ, 955 масових б-к (9,5 млн. книжок і журналів) та 986 кіноустановок, краєзнавч. музеї — Тернопільський (має філіал — Почаївський музей атеїзму — і відділ — етнографічно-меморіальний музей В. М. Гнатюка в с. Велесневі Монастирського р-ну) і Кременецький; істор.-краєзнавчий — у с. Великому Говиліві Теребовлянського р-ну. Відділення Спілки журналістів УРСР.

Історичні пам'ятки. В Т. о. збереглися пам'ятки архітектури: церква Різдва з оборонною баштою (1596—98), замок (16 ст.), домініканський костюль (1749) у Тернополі; замок (1534—54), ратуша (1811) в Бережанах; замок (17 ст.) у Чорткові; фортеця (14—16 ст.), церква (16 ст.) в Теребовлі; руїни фортеці (13—16 ст.), Богояв-

левський собор (1636), комплекс будинків колеґіуму (1731—43) в Кременці; ансамбль лаври (18 ст.) в Почаєві; замок (14—16 ст.), ратуша (1751) в Бучачі; замок (1631) в Збаржжі; замок (16 ст.) в Мижулинцях; замок (1630) в Скалаті.

На Тернопільщині народилися керівник сел.-козац. повстання 1594—96 С. Наливайко, польс. поет-демократ Ю. Словацький, композитори Д. В. Сичинський і М. І. Вержківський, співачка С. А. Крушельницька, нар. артист СРСР М. М. Крушельницький, піонер-партизан Вася Шишковський, двічі Герой Соціалістич. Праці Є. О. Долинюк. Пам'ятники: в Тернополі — В. І. Леніну, О. С. Пушкіну, Т. Г. Шевченку, М. Горькому, воїнам Рад. Армії, які загинули під час визволення міста від гітлерівців; в Кременці — К. Марксу, В. І. Леніну, Б. Хмельницькому, М. Горькому, воїнам Рад. Армії, що полягли під час визволення міста.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Під прапором Жовтня. Документи й матеріали. Львів, 1957; Революційна боротьба на Тернопільщині, 1917—1939 рр. (Документи й матеріали). Тернопіль, 1959; КПЗУ — організатор революційної боротьби. Спогади колишніх членів Комуністичної партії Західної України. Львів, 1958; Радянська Тернопільщина, 1939—1958. Документи й матеріали. Львів, 1971; Гошко Ю. Г. Тернопільщина в складі Росії (1810—1815 рр.). Львів, 1957; Кульчицький В. С. Галицька Радянська Республіка. Львів, 1965; Івасюта М. Нарис історії колективізації на Тернопільщині (1939—1950 рр.). К., 1958; Шевчук Г. І. Молодіжні міста і села над Збручем. Львів, 1967; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодалного гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; Волобой П. В. Тернопільська область. К., 1959 [біблюр. с. 110]; Процик І. Г., Петрига М. О. Тернопільська область. Тернопіль, 1971; Народне господарство Тернопільської області. Статистичний збірник. К., 1972; Ельгорт Б., Нечай С., Приходько М. Тернопільщина. Путівник. Львів, 1968. І. М. Ілляш (Тернопіль).

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1912 на базі «Регіонального музею Подільського т-ва народної школи». Має відділи (1971): природи, історії дореволюц. минулого та історії рад. суспільства. В музеї зберігається 41 тис. експонатів. У відділі дореволюц. минулого показано боротьбу нар. мас проти польс.-шляхет. та австро-угор. загарбників. У відділі рад. суспільства розповідається про боротьбу за встановлення Рад. влади, зокрема про діяльність *Галицького революційного комітету*, діяльність КПЗУ на чолі нар. мас у боротьбі за возз'єднання Зх. України з УРСР. Широко висвітлено події Великої Вітчизн. війни, участь трудящих області в соціалістич. і комуністич. будівництві. Музей має філіал — Почаївський музей атеїзму — і відділ — етногр.-меморіальний музей акад. АН УРСР В. М. Гнатюка в с. Велесневі Монастирського району.

Лит.: Яцюк Г. К. Почаївський музей атеїзму. Путівник. Львів, 1970; Герета І., Черемшинський О. Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка у Велесневі. Нарис-путівник. Львів, 1971. Б. Б. Ельгорт (Тернопіль).

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАУКОВИЙ ГУРТОК — історико-краєзнавче наук. т-во, засн. 1892 в Тернополі. Т. н. г. мав історико-літ. та природничу комісії. Видав «Рочнік кулка наукового Тарнопольського» («Rocznik kółka naukowego Tarnopolskiego») — «Щорічник Тернопільського наукового гуртка») за 1892, 1893 та 1895, де опубліковано польс. та укр. мовами ряд матеріалів з історії соціально-економіч. відносин на Зх. Поділлі 16—18 ст. І. П. Герета (Тернопіль).

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1939 після возз'єднання

Зх. України з УРСР. Спочатку мав назву Тернопільський обл. істор. архів, з 1941 — Держ. архів Терноп. обл., з 1958 — Т. о. д. а. В архіві зібрано документи з історії краю починаючи з другої пол. 16 ст. до наших часів. У фондах архіву є документи про боротьбу нар. мас проти гніту Австро-Угорської монархії, бурж.-поміщицької Польщі. В архіві зберігаються матеріали про діяльність Комуністич. партії Зх. України, боротьбу трудящих Тернопільщини за возз'єднання з Рад. Україною (1920—39). Окремі документи за 1920 висвітлюють діяльність повітових і сільс. революц. к-тів, проголошення *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки*. Матеріали рад. часу розповідають про історію краю в період побудови соціалізму й комунізму. Архів видав документ. збірники: «Революційна боротьба на Тернопільщині, 1917—1939 рр.» (Тернопіль, 1959) та ін. Лит.: Путівник по державному архіву Тернопільської області. Львів, 1961.

М. М. Нестерець (Тернопіль).

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ОКРУГ — частина території Сх. Галичини, що протягом 1809—15 перебувала у складі Росії. Територія Т. о. (частина сучасної Терноп. обл.) мала площу бл. 7 тис. км², на ній проживало бл. 400 тис. чол. У краї було 7 міст, 25 містечок, 484 села. Т. о. передано Росії відповідно до *Віденського мирного договору 1809* між Австрією і Францією. Рос. війська, що воювали на боці Франції, фактично зайняли цю територію 14 (26).XII 1809, формально її було передано 15 (27).VI 1810. Населення Т. о. вітало приєднання до Росії, оскільки це сприяло поліпшенню його економіч. становища, розвитку нац. культури, зміцненню дружби між укр. та рос. народами. Після розгрому наполеонівської Франції відповідно до прийнятого *Віденським конгресом 1814—15* заключного генерального акту Т. о. 1815 було передано Австрії.

Ю. Г. Гошко (Львів).

«ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ПРОЦЕС 31-ГО» 1937 — судово розправа уряду бурж.-поміщицької Польщі над групою зх.-укр. трудящих по обвинуваченню в належності до *Комуністичної партії Західної України* і *Комуністичної спілки молоді Західної України*. Процес відбувся 7—30.XII 1937 в м. Тернополі. Підсудні використали його для викриття антинар. характеру польс. фашист. уряду. За «Т. п.» 36 чол. було засуджено до різних строків ув'язнення, решту віддано під суворий нагляд поліції. П. М. Чернявський (Львів).

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ РОБІТНИЧИЙ ВИСТУП 1905 — політ. виступ робітників Тернополя під впливом рос. революції 1905—07. Був складовою частиною загальноавстр. масового політ. страйку, що проходив з вимогами проведення виборчої реформи. 28.XI 1905 у Сх. Галичині припинили роботу майже всі пром. підприємства. В Тернополі відбувся заг. страйк. 10 тис. трудящих міста вийшли на демонстрацію. В місті відбувалися численні політ. мітинги, на яких приймали резолюції з вимогою видати новий виборчий закон, висловлювалась солідарність з рос. пролетаріатом, який боровся проти царського самодержавства. Місцева влада, щоб не дати можливості поширитися страйку, привела в бойову готовність війська, поліцію і жандармерію. Під тиском нар. мас правлячі кола Австрії провели в січні 1907 реформу виборчої системи до рейхсрату.

В. І. Багайчук (Тернопіль).

ТЕРНОПІЛЬСЬКІ СЕЛЯНСЬКІ СТРАЙКИ 1900 — масові виступи с.-г. пролетаріату на Тернопільщині. В квітні 1900 селяни сіл Турчильного, Бабинців, Панівців, Ніври, Мельниці та ін. Борщівського пов. відмовилися від роботи на помі-

А. Ю. Тесленко.

С. К. Тимошенко.

щицьких землях, вимагаючи підвищення заробітної плати. Для придушення страйку влада направила в Борщівський повіт каральні загони. Страйкуючих підтримували селяни сусідніх сіл. У кінці квітня на Тернопільщині страйкували понад 50 сіл. Страйк тривав до 15 червня. Поміщиці змушені були піти на деякі поступки і задовольнити вимоги страйкарів, зокрема збільшити плату за роботу в поміщицьких маєтках.

В. І. Богайчук (Тернопіль).

ТЕСАРЖИК (Tesařik) Ріхард (1915—27.III 1967) — чехословацький військ. діяч, ген.-майор, Герой Рад. Союзу (1943). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир роти легких танків у складі *Першої чехословацької окремої бригади в СРСР*. В боях за визволення Києва 5—9.XI 1943 рота, що її очолював Т., прорвала позиції ворога в районі Сирця, знищила 9 дзотів, понад 100 нім. солдатів і 1 гармату. Т. нагороджений орденом Леніна та ін. рад. і чехословац. нагородами.

М. Р. Коштин (Москва).

ТЕСЛЕНКО Архип Юхимович (2.III 1882—28.VI 1911) — укр. письменник, революц. демократ. Н. в с. Харківцях (тепер Лохвицького р-ну Полт. обл.) в бідній селянській сім'ї. Т. брав участь у революції 1905—07. Після арешту (1906) близько трьох років поневірявся по тюрмах і на засланні у Вятській губ. У січні 1909 повернувся в рідне село. В перших оповіданнях «Радощі», «За пашпортом», «Школяр», «Хуторяночка», «Наука», «У городі», «Син» та ін., що з'явилися 1906 у київ. періодичних виданнях «Громадська думка», «Рада», «Нова громада», Т. показав народження протесту в селян, участь їх у революції. В оповіданнях «У схимника», «Любов до ближнього» (1906) та ін. викрив лицемірство реліг. служителів, показав їхню контрреволюц. роль у придушенні революц. руху селянства 1905. У повісті «Страчене життя» (К., 1911) героїня сподівається поставити здобутку науки на службу народу, гнівно протестує проти реліг. забобонів. В автобіограф. творах «Поганяй до ями!», «Немає матусі» (1910), «Що б з його було?» (1911) Т. оглядає пройдений ним і його товаришами по революц. боротьбі життєвий шлях, показуючи, що він не зрадив своїх переконань. Автор публіцистич. праць («Київські хулігани», «Демократи», «Блюстателі порядку», «Тюрма», «На селі», «Малюнок селянського життя» та ін.), в яких викривав сваволлю експлуататорських класів, показував жорстокий соціальний і нац. гніт трудящих міста і села. У с. Харківцях засновано літ.-меморіальний музей Т. і встановлено пам'ятник.

Тв.: Твори. К., 1956 [бібліогр. с. 525—539]; Повне зібрання творів. К., 1967; Рос. перекл. — Избранное. М., 1958.

Лит.: Півторадні В. Участь А. Тесленка в революційному русі 1905 року. Львів, 1956; Каленченко Н. Л. Українська проза початку ХХ ст. К., 1964; Сарана Ф. К. До біографії А. Ю. Тесленка. «Радянське літературознавство», 1966, № 6; Смілянська В. Л. Архип Тесленко. К., 1971. Ф. К. Сарана (Київ).

ТЕСЛЯ Мартин (рр. н. і см. невід.) — ватажок гайдамацького загону. Походив з селян містечка Володарки (тепер с-ще м. т. Київ. обл.). Втік на Запорізьку Січ, де наймувався у заможних козаків. Навесні 1750 організував на рибних промислах у Гарді на Пд. Бузі з селян-втікачів і запорізької сіроми гайдамацький загін (55 чол.). Очолені Т. гайдамаки перейшли на р. Синюсі рос.-польс. кордон і вчинили напади на Володарку та навколишні шляхет. маєтки. Після невдалих сутичок з польс. каральними загонами під Ставищем (тепер с-ще м. т. Київ. обл.) і Буками (тепер с-ще м. т. Черк. обл.) гайдамацький загін розпався. Дальша доля Т. невідома.

В. М. Кулаковський (Київ).

ТЕТЕРЯ Павло Іванович (Моржковський; р. н. і см. невід.) — гетьман Правобережної України (1663—65). Походив з реєстрових козаків м. Переяслава (тепер Переяслав-Хмельницький). Належав до старшинсько-шляхет. верхівки, яка орієнтувалася на шляхет. Польщу і виступала проти возз'єднання України з Росією. З 1648 — полковий писар, з 1653 — переяславський полковник. Брав участь у *Переяславській раді 1654*. Був у складі укр. посольства, що підписало в Москві *Березневі статті 1654*. Після смерті Б. Хмельницького підтримував І. Выговського, Ю. Хмельницького. Вів з польс.-шляхет. урядом переговори про відрив України від Росії, брав участь у підписанні ганебних *Гадяцького договору 1658*, *Слободищенського трактату 1660*, за якими на Україні відновлювалася влада шляхет. Польщі. Після відмовлення Ю. Хмельницького від гетьманства Т. за домовленістю з польс.-шляхет. урядом оголосив себе 1663 гетьманом Правобережної України. В 1664 брав участь у загарбницькому поході польс.-шляхет. військ на Лівобережну Україну. За допомогою шляхет. Польщі і крим. татар Т. жорстоко придушував сел.-козац. повстання (1663 під проводом І. Поповича, *Варешині повстання 1664—65*). Зазнавши поразки у боротьбі проти повстанського антифеод. руху нар. мас Правобережної України, Т. 1665 змушений був втекти до Польщі.

Д. І. Мишко (Київ).

«ТЕКУЩИЙ МОМЕНТ» — нелегальна більшовицька газета, орган Катеринославської залізничної орг-ції РСДРП. Вийшов один номер, 5 (18).VI 1907 в Луганську.

ТИВЕРЦІ — один із сх.-слов. племінних союзів. Вперше згадуються в недовіданій частині «Повісті временних літ» поряд з ін. сх.-слов. племенами середини 9 ст. Жили на території між Дністром, Прутом і Дунаєм. Осн. заняттям було орне землеробство. З 1-ї пол. 10 ст. Т. — у складі *Київської Русі*. В 12—13 ст. землі Т. входили до Галицького князівства. Пізніше нащадки Т. увійшли до складу населення Молдавії. Археол. пам'ятками Т. є численні залишки давньорус. поселень на тер. Молдавії та городище, що, ймовірно, є залишками літописного міста *Черна*.

Лит.: Славяне накануне образования Киевской Руси. М., 1963; Тимошук Б. А. Славянские поселения IX—X вв. на территории Северной Буковины. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1954, в. 53; Федоров Г. В. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. М., 1960.

ТИМОФЕЄВА Ганна Гаврилівна (парт. псевд.— Галя Тимофеева; 21.IX 1896—4.II 1919) —

учасниця боротьби за владу Рад на Україні. Н. в с. Попівці (тепер с-ще м. т. Кіровськ Краснолиманського р-ну Донец. обл.). З дитинства почала труд. діяльність. В 1913, шукаючи кращої долі, виїхала до Німеччини. Після повернення 1914 в Росію активно включилася в революц. роботу. Усвідомлюючи хибність політ. лінії дрібнобурж.-націоналістич. *Української соціал-демократичної робітничої партії*, з якою вона була зв'язана, поступово зблизилася з більшовиками. В 1917 брала участь у боротьбі за встановлення Рад. влади в Харкові. Під час австро-нім. окупації проводила велику роботу по організації повстанського руху на Київщині — в Звенигородці, Таращі та ін. Учасниця I з'їзду КП(б)У. Після з'їзду — знову на підпільній роботі. У жовтні 1918 заарештована гетьманською «державною вартою», але під тиском робітників Києва звільнена. Через деякий час разом з групою більшовиків київ. підпілля її знову заарештували. Перед самим визволенням Києва рад. військами була по-звірячому вбита петлюрівцями.

ТИМОШЕНКО Семен Костянтинович (18.II 1895—31.III 1970) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1940), двічі Герой Рад. Союзу (1940, 1965). Член КПРС з 1919. Н. в с. Фурманівці (тепер Ізмаїльського р-ну Одес. обл.) в селянській сім'ї. Учасник I-ї світової та громадян. воєн. У 1922 закінчив Вищі військ. академічні курси, 1930 — курси командирів-єдиноначальників при Військ.-політ. академії. З червня 1937 — ком. військами Пн.-Кавказького, з вересня 1937 — Харків., з лютого 1938 — Київ. особливого військ. округів. У вересні 1939 командував військами Укр. фронту, що брали участь у визволенні зх.-укр. земель. З травня 1940 до 19.VII 1941 — нарком оборони СРСР. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 — заст. наркома оборони СРСР і головнокомандуючий військами Зх. і Пд.-Зх. напрямів, ком. військами ряду фронтів, представник Ставки Верховного Головнокомандування. В 1946—60 — ком. військами ряду військ. округів. З 1960 — ген. інспектор групи ген. інспекторів М-ва оборони СРСР. На XVIII з'їзді ВКП(б) обирався членом ЦК, на XIX, XX, XXII з'їздах КПРС — кандидатом у члени ЦК. На XIV з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1—7-го скликань та Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами:

ТИМОШЕНКО Федір Якимович (15.V 1915—20.III 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1946). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у м. Костянтинограді (тепер Красноград Харків. обл.) в сім'ї робітника. В 1936 закінчив технікум механізації с. г. в Рад. Армії з 1941. У 1943 закінчив Полтавське танк. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир танк. взводу 23-го гвард. танк. полку 2-го гвард. механізованого корпусу 2-го Укр. фронту відзначився при визволенні Угорщини. 20.III 1945 в бою за м. Тату перший на своєму танку прорвав міцно укріплену ворожу оборону, першим прорвався в місто і вийшов до Дунаю. За цей день він знищив 4 самохідні установки ворога, 6 гармат, 3 великокаліберні кулемети, 4 міномети і 75 фашистів. Загинув у бою.

ТИМЧАСОВА КОМІСІЯ для розгляду **ДАВНІХ АКТІВ** у Києві — наук. установа, створена 1843 при канцелярії київського, подільського й волинського ген.-губернатора для збирання й видання документ. матеріалів. Комісія розшукувала документи в архівах держ. установ,

магістратів та монастирів і приватних архівах польс. і рос. поміщиків Київщини, Волині й Поділля та за межами України (в Москві, Петербурзі, Варшаві й за кордоном). Зібрані документи лягли в основу створеного 1852 *Київського центрального архіву давніх актів*. У 1845, після ліквідації Тимчасового комітету для розшукування старожитностей у Києві (існував з 1835 при Київському учбовому округу), на комісію було покладено обов'язки виявляти і досліджувати археол. пам'ятки. Але за браком коштів археол. розкопки провадили лише 1845—48 й 1909—10. Комісія опублікувала ряд важливих джерел з історії України 14—18 ст. (Пам'ятки, видані тимчасовою комісією для розгляду давніх актів, т. 1—4. К., 1845—59; Вид. 2. К., 1897—98; Старожитності, видані Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів, зошити 1—3. К., 1846; Літопис Самовидця. К., 1878; Збірник матеріалів з історичної топографії Києва і його околиць. К., 1874; Архів Південно-Західної Росії, ч. 1—8. К., 1859—1914; Палеографічний збірник. Матеріали з історії південноруського письма в XV—XVIII ст., в. 1. К., 1899; Збірник статей і матеріалів з історії Південно-Західної Росії, в. 1—2. К., 1911—16, та ін.). В роботі комісії брали участь відомі бурж. вчені М. Ф. *Владимирський-Буданов*, М. В. *Довнар-Запольський*, М. Д. *Іванішев*, В. С. *Іконников*, І. М. *Каманін*, М. І. *Костомаров*, О. М. *Лазаревський*, Ф. Г. *Лебединцев*, О. І. *Левицький*, М. О. *Максимович* та ін. У 1845—47 співробітником комісії був Т. Г. Шевченко. В публікаціях комісії, незважаючи на те, що матеріали підібрано тенденційно (щоб виправдати гнобительську політику царизму щодо України), є багато фактичних відомостей з історії краю 14—18 ст. В 1921 комісія влилася до *Археографічної комісії Академії наук УРСР*.

Лит.: Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1. М., 1955; Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Левицький О. І. Пятидесятилетие Киевской комиссии для разбора древних актов (1843—1893). К., 1893; Сведения о деятельности Киевской комиссии для разбора древних актов. В кн.: Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, в. 1. К., 1911; Иконников В. С. Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908; Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті, т. 1. Х., 1928; Софінюв П. Г. Из истории русской пороловонічної археографіи. М., 1957 [бібліогр. с. 152—154]. *І. Д. Бутич* (Київ).

ТИМЧАСОВИЙ РОБІТНИЧО-СЕЛЯНСЬКИЙ УРЯД УКРАЇНИ — революц. уряд Рад. Україн. Створений 28.XI 1918 за постановою ЦК КП(б)У в Курську для керівництва революц. повстанським рухом трудящих мас України проти австро-нім. окупантів та бурж.-поміщицької *гетьманщини*, для відновлення влади Рад на території Української республіки, здійснення невідкладних соціально-економічних заходів та підготовки умов для скликання *Третього Всеукраїнського з'їзду Рад*. До складу Т.Р.-С. у.У. входили В. К. Аверін, К. Е. Ворошилов, В. П. Затонський, Е. Й. Квірінг, Ю. М. Коцюбинський, Артем (Ф. А. Сергєєв), дещо згодом — М. І. Подвойський, О. Г. Шліхтер, О. І. Хмельницький та ін. Своім Маніфестом (див. *Маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України*) від 29.XI 1918 Т.Р.-С. у.У. проголосив повалення влади гетьмана і відновлення влади Рад на Україні. Маніфест мав велике значення для посилення і дальшого розгортання збройної боротьби за остаточний розгром і вигнання інтервентів та їхньої бурж.-націоналістич. агентури. Цим держ.-правовим актом конституційного характеру

Т. Р.-С. у. У. завдав нищівного удару окупаційно-гетьманському бурж.-поміщицькому ладові, відновлював політ. і економіч. основу рад. суспільної влади на держ. ладі на Україні. Мобілізуючи всіх трудящих на збройну боротьбу проти бурж.-поміщицького ладу, інтервентів і бурж.-націоналістич. контрреволюції, Т. Р.-С. у. У. водночас проводив велику творчу діяльність по організації влади на місцях, ліквідації бурж. держ. апарату та відновленню рад. органів влади, створенню військової ради *Українського фронту*, по націоналізації підприємств, організації охорони здоров'я, утворенню волосних і сільс. комітетів *бідноти*, організації нар. освіти, продовольчої справи, відокремлення церкви від д-ви та школи від церкви. 25.I 1919 Т. Р.-С. у. У. видав Декларацію, в якій констатував успішний розвиток соціалістич. революції та повсюдне відновлення влади *Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів*, накреслював широку програму соціалістич. будівництва, вказував на необхідність зміцнення єдності укр. трудящих з рос. народом та об'єднання Укр. Рад. Республіки з Рад. Росією на початку соціалістич. федерації, закликав усіх трудящих ще більше напружити свої зусилля на бойовому і трудовому фронтах. Моральна, матеріальна і військ. допомога укр. народові, подана рос. народом, ЦК РКП(б) і Раднаркомом РРФСР на чолі з В. І. Леніним, була вирішальним фактором остаточно розгрому австро-нім. та англо-франц. інтервентів, бурж.-поміщицької гетьманщини та петлюрівської *Директорії* в кінці 1918 — на поч. 1919. Третій Всеукраїнський з'їзд Рад своєю резолюцією від 7.III 1919 висловив Т. Р.-С. у. У. повне довір'я, цілковито схвалив його внутр. і зовн. політику, спрямовану на встановлення диктатури пролетаріату і найбіднішого селянства і ухвалив, що Рад. уряд України надалі називатиметься *Робітничо-Селянський уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки*.

Лит.: Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. Збірник документів і матеріалів, кн. 1 (Листопад 1918 — серпень 1919). К., 1962; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967. Б. М. Бабій (Київ).

ТИМЧАСОВИЙ УРЯД В РОСІЇ (1917) — бурж.-поміщицький уряд, створений після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917*. В день перемоги революції — 27.II (12.III) 1917 — повстали робітники й солдати створили свій орган влади — Петрогр. Раду робітн. і солдат. депутатів. Контрреволюц. верхівка *Державної думи* того самого дня створила Тимчасовий к-т Держ. думи, поставивши перед ним завдання загальмувати революцію й сформувати новий уряд. 2 (15).III к-т за допомогою есеро-меншовицького керівництва Петрогр. Ради, яке зрадило інтереси трудящих і добровільно передало владу буржуазії, сформував Т. у. на чолі з мільйонером, членом партії *кадетів* Г. Є. Львовим. До Т. у. ввійшли лідер партії *кадетів* П. М. Мілюков, лідер партії *октябристів* О. І. Гучков, укр. цукрозаводчик-мільйонер М. І. Терещенко, мільйонер О. І. Коновалов та ін. представники буржуазії. Владу Т. у. на місцях здійснювали губернські й повітові комісари — здебільшого діячі *земств*. Проте Т. у. та його місцеві органи не мали змоги зосередити всю повноту влади в своїх руках, оскільки поряд з ними існували органи *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства* — *Ради робітничих і солдатських депутатів*. Т. ч. у країні встановилося *деоладдя*. Гол. мета Т. у., за визначенням В. І. Леніна, полягала в тому, щоб «гальмувати якомога обе-

режніше і непомітніше революцію, все обіцяти, нічого не виконувати» (Твори, т. 25, с. 207). В своїй практичній діяльності Т. у. по суті продовжував зовн. і внутр. політику самодержавства. Він підтвердив свою вірність усім зобов'язанням царизму щодо продовження війни, ретельно обєригав поміщицьке землеволодіння, охороняв інтереси великої буржуазії, нічого істотного не зробив для поліпшення тяжкого становища робітн. класу і навіть відмовився декретувати 8-годинний робочий день. Т. у. гальмував розвиток нац.-визвольного руху, що з великою силою вибухнув тоді в над. районах Росії, зокрема на Україні, всіляко намагався зберегти «єдну і неділиму» бурж.-поміщицьку Росію. Водночас нац.-визвольний рух намагалася використати для втягтя і зміцнення влади місцева буржуазія. Так, укр. націоналісти, щоб забезпечити укр. буржуазії й поміщикам монополне право експлуатації трудящих України, 4 (17).III створили контрреволюц. бурж.-націоналістич. *Центральну раду*, яка відразу ж висловила підтримку Т. у.

Більшовицька партія на чолі з В. І. Леніним була єдиною політ. партією, яка з самого початку виступила проти будь-якої підтримки Т. у. й викривала повну брехливість усіх його обіцянок. Виходячи з об'єктивних умов, які склалися тоді в країні, *Квітневі тези В. І. Леніна* визначили курс партії на переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну під лозунгом «*Вся влада Радам!*». Революція наростала й поглиблювалася і вже найближчим часом вилилася у ряд глибоких політ. криз, які викликали кризи уряду. Перша криза Т. у., що сталася в квітні, була викликана виступом мас під проводом більшовиків проти *ноти Мілюкова* про згоду продовжувати війну «до переможного кіпця». Після *квітневої демонстрації 1917* Мілюков і Гучков були змушені піти у відставку. Незважаючи на вимогу більшовиків і свідомої частини пролетаріату передати держ. владу Радам, меншовики та есери пішли на угоду з буржуазією і ввели до уряду своїх представників, зокрема В. М. Чернова, І. Г. Церетелі, О. Ф. Керенського, М. І. Скобелева. Проте й коаліційний Т. у. не усунув причин політ. кризи в Росії. Він діяв так само, як і його попередник, тільки тепер, відверто спираючись на підтримку меншовицько-есерівського керівництва Рад, став частіше вдаватися до репресій. За наказом військ. міністра Керенського 18.VI (1.VII) почався *червений наступ 1917* на Пд.-Зх. фронті, що викликало масові антиурядові демонстрації трудящих (див. *Червенева демонстрація 1917*). Після розстрілу урядовими військами під час *липових днів 1917* мирної демонстрації трудящих, двовладдя закінчилося на користь буржуазії. Т. у. зазнав у той час тривалої кризи. 2 (15).VII з Т. у. вийшли міністри-кадети, 7 (20).VII — його голова Г. Є. Львов. Тільки 24.VII (6.VIII) було створено 2-й коаліційний уряд на чолі з есером О. Ф. Керенським.

Новий Т. у. робив усе, щоб задушити революцію. Він перейшов у відкритий наступ на трудящих, готуючи встановлення в країні військ. диктатури. В цих умовах тільки партія більшовиків, очолювана В. І. Леніним, знайшла єдино правильний вихід. *Шостий з'їзд РСДРП(б)* взяв курс на підготовку збройного повстання. Розгром *корніловщини* робітниками й солдатами під проводом більшовиків, одноставний виступ мас проти контрреволюції так налякав уряд, що він 1 (14).IX створив т. з. Директорію з 5 чол. на чолі з О. Ф. Керенським, надавши їй надзвичайних повноважень. У цих умовах 25.IX (8.X) було

сформовано 3-й коаліційний уряд на чолі з О. Ф. Керенським. Намагаючись будь-що задупити революцію, Т. у. посилив терор. Він здав німцям Ригу, готувався до здачі Петрограда, своїми діями вів країну до економіч. катастрофи. Росія вступила в загальнонац. кризу. 25.X (7.XI) перемогла Велика Жовтнева соціалістична революція 1917. Другий Всеросійський з'їзд Рад, що відкрився того самого дня, проголосив у країні владу Рад і обрав перший Рад. уряд — Радю Народних Комісарів на чолі з В. І. Леніним. Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4, т. 23—33, 35 [Див. Предметний покажчик «Довідкового тома до 4 видання творів В. І. Леніна», с. 647—649]; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2—3. К., 1967—68; Історія СССР з древнейших времен до наших дней, т. 6—7. М., 1967—68; Мицк І. І. Історія Великого Октябрю, т. 1—2. М., 1967—68. С. М. Корольовський (Харків).

ТИМЧАСОВІ УПРАВЛІННЯ на Західній Україні — органи народної влади в містах і повітах Зх. України, створені після визволення її Червоною Армією (вересень 1939); перехідна форма управління, що замінила стару бурж.-поміщицьку держ. владу. Обиралися на зборах представників трудового населення. Разом з селянськими комітетами утворювали систему тимчас. органів нар. влади Зх. України, що стали спадкоємцями ревкомів, створених тут у ході наступу рад. військ. Керівництво Т. у. та сел. к-тами здійснювали обласні тимчас. управління, організовані З.Х. 1939 у центрах кол. воеводств — містах Львові, Станіславі, Тернополі і Луцьку. Встановлюючи революц. порядок і налагоджуючи нормальне життя, Т. у. створили робітн. гвардію, відновили роботу заводів, фабрик, залізниць, установ зв'язку, запровадили робітн. контроль на підприємствах, відкрили в містах школи для навчання дітей рідною мовою тощо, підготували скликання Народних Зборів Західної України. Існували до утворення на Зх. Україні органів Рад. влади.

ТИМЧАСОВОЗОВОВ'ЯЗАНІ СЕЛЯНИ — кол. поміщицькі селяни, яких після скасування кріпосного права 1861 було звільнено від кріпацтва, але ще не переведено на викуп. З часу укладення викупної угоди селяни переставали бути тимчасовозовов'язаними й переходили в розряд т. з. селян-власників. Маніфест і положення 19.ІІ (3.III) 1861 зберігали на весь період т. з. тимчасовозовов'язаного стану, який тривав від 2 до 9 років, а в ряді маєтків понад 20 років, виконання селянами найтяжчих для них повинностей — грошової (оброк) і відробітної (панщина). На Правобережній Україні, намагаючись запобігти піднесенню сел. руху під час польського визвольного повстання 1863—64 і повернути на свій бік селянства, царський уряд оголосив про припинення тут всіх обов'язкових відносин між поміщиками й Т. с. з 1 (13).IX 1863. Відтоді Т. с. Правобережної України перевели в розряд селян-власників і зобов'язали сплачувати викупні платежі за надільні землі. Остаточою стан Т. с. в Росії й на Україні ліквідовано указом від 28.XII 1881, за яким всіх без винятку селян до 1 (13).I 1883 в обов'язковому порядку перевели на примусовий викуп надільних земель, який тривав до 1907 (див. Викупна операція).

ТИМЧЕНКО Іван Васильович (17.I 1922—11.VIII 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії рядовий, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. в с. Яструбиному (тепер Білопільського р-ну Сум. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — розвідник

18-ї окремої гвард. розвідувальної роти 2-ї гвард. стріл. дивізії Пн.-Кавказького фронту. Відзначився при визволенні Кубані, 7—8.VIII 1943 в бою за важливу височину на тер. Кримського р-ну Краснодар. кр. знищив кулеметну точку ворога, дзот, 18 фашистів, захопив радіостанцію і цінні документи. В цьому бою його було поранено. Помер від ран.

ТИНФ, т и м ф — низькопробна срібна монета Речі Посполитої. Назва походить від прізвища керівника королівських монетних дворів 60-х рр. 17 ст. А. Тимфа. Карбування почалося з його ініціативи 1663 на Львів. монетному дворі. Т. мали номінальну вартість 30 грошів, тоді як срібла містила ледве на 12 грошів. Тому емісія Т. викликала інфляцію (підвищення вартості старих монет у 2 рази) і призвела до тривалої кризи грош. ринку Речі Посполитої, де Т. в 2-й пол. 17—18 ст. були однією з найпоширеніших монет. На Україні Т. були в обігу лише на тер. Галичини й Волині. М. Ф. Котляр (Київ).

ТИНЯКОВ Юхим Дмитрович (парт. псевдонім — Федя Некрасов; 1893—1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1912. Н. в с. Олексіївці (тепер Первомайського р-ну Харків. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Працював у краєвських майстернях Москви, Лозової, Харкова. В 1912—14 провадив велику роботу в правління профспілки кравців, а також у більшовицькій орг-ції Міського р-ну Харкова. В 1915—17 — член Харків. к-ту РСДРП. Двічі зазнавав арештів. З серпня 1917 — член Виконкому Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів. Брав активну участь у створенні Червоної гвардії, працював в агітколетії Харківського і Донецько-Криворізького обласного комітетів РСДРП(б). На 1-му Всеукр. з'їзді Рад був обраний членом ЦВК. З грудня 1917 — політ. комісар Харків. загону Червоної гвардії, що воював проти контрреволюц. військ Каледіна в Донбасі і на Дону. Розстріляний каледінцями. **ТИСЯЦЬКИЙ** — 1) Начальник «тисячі» у військ. ополченні в Київській Русі (9—10 ст.). 2) В давньорус. князівствах (11—13 ст.) Т. — особа, яка очолювала міське ополчення і виконувала різні доручення, переважно судового та поліцейського характеру. Т. обирали з бояр на вічі, пізніше його призначав князь з осіб, що належали до феод. верхівки. З часом ця посада стала спадковою. В 1374 її ліквідовано, а функції Т. перейшли до воевод.

«ТИСЯЧА» — ополчення в Київській Русі в 9—10 ст. Згодом — території (в Києві, Новгороді, Чернігові тощо), якими управляли довірені особи князя — тисяцькі.

«ТИСЯЧНИКИ» — робітники-новатори, учасники патріотич. руху раціоналізаторів виробн. під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, які виконували за зміну фонд 1000% норми. Ініціатором руху виступив фрезерувальник Д. П. Босий, уродженець с. Федвора (тепер с. Підлісне Олександрівського р-ну Кіровоград. обл.), який в той час працював на з-ді в м. Нижньому Тартлі. Він об'єднав дві найскладніші операції, внаслідок чого кожний з двох його верстатів почав обробляти по кілька деталей. Ставши на вахту на честь 24-ї річниці Червоної Армії, 12.II 1942 Д. П. Босий виконав за всім годин робочого часу на трьох верстатах бл. 15 норм. Починаючи з цього дня він давав від 10 до 20 норм при відмінній якості обробки. Парт. та профспілкові орг-ції широко пропагували досвід Д. П. Босого на всіх підприємствах, зокрема тих, що були евакуйовані з України. Цей почин був підхоплений багатьма робітниками. Відомими «Т.» стали

Г. С. Титов.

М. М. Тихомиров.

П. Г. Тичина.

М. І. Ткач.

такі укр. новатори, як О. І. Семиволос, І. П. Завертайло, С. І. Єременко, удюстосні, як і Д. П. Босий, Держ. премії СРСР (1942), та ін.

ТИСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура часів неоліту, поширена на тер. Закарп. області УРСР та прилеглих районів Чехословаччини й Угорщини. В Закарпатті поблизу м. Мукачєвого на Малій горі в 2-й пол. 19 ст. виявлено поселення Т. к. Досліджували його наприкінці 20-х — на поч. 30-х рр. і 1948. При розкопках поселення знайдено численні виробки з кременю (скребки, різці, проколки) й каменю (сокири-тєсла, наконечники мотик), невеликі широкі горшки з прямими стінками та миски. Посуд був оздоблений візним орнаментом у вигляді кутювих фігур, меандру або наліпними шпєщєками. Знайдено також статуетки людини. Носії Т. к. займалися землеробством, скотарством і рибальством. Померлих ховали в скорченєму стані на боці в невеликих могильниках. Т. к. датують кінцем 5 — поч. 4-го тис. до н. е.

Лит.: Археология Української РСР, т. 1. К., 1971. Д. Я. Телегін (Київ).

ТИТАРЄНКО Степан Іванович (10.IX 1910—15.XII 1943) — рад. військослужбєвец, гв. підполковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1937. Н. у с. Великокам'янці (тепер село підлягає міській раді м. Ровеньок Ворошиловгр. обл.). У Рад. Армії з 1932. У 1936 закінчив курси вдосконалення комскладу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 233-го гвард. стріл. полку 81-ї гвард. стріл. д-зії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Полк під командуванням Т. у числі перших військ. частин фронту переправився на правий берег ріки на тер. Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл., захопив і в запєклих боях відстояв і розширив плацдарм, що мало велике значення для дальшого наступу рад. військ. Пізніше Т. загинув у бою.

ТИТЛЄВСЬКИЙ (Tytlewski) Матвій (рр. н. і см. невід.) — польск. дипломат і хроніст. Був абатом бенедиктинського монастиря в Любені. На підставі релаяцій очевидців, зокрема записок Т. Шемберга і Я. Остророга, Т. описав Цецорський і Хотинський походи укр. козаків (див. *Хотинська війна 1620—21*). Цей твір видано лат. мовою під назвою «Розповідь про битви між поляками і турками 1620—1621 рр.» (Неаполь, 1622). Укр. мовою його перекладали С. Величко і С. В. Лукомський. Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ТИТОВ Герман Степанович (н. 11.IX 1935) — льотчик-космонавт СРСР (1961), полковник, Герой Рад. Союзу (1961). Член КПРС з 7.VIII 1961 (прийнятий за спец. постановою ЦК КПРС).

Н. в с-щі Майському Утрі (тепер Косихинського р-ну Алт. кр.) в сім'ї вчителя. З 1953 — в Рад. Армії. У 1957 закінчив Сталінгр. військ.-авіаційне уч-ще, служив в авіачастинах Ленінгр. військ. округу. З 1960 — в загоні космонавтів. 6—7.VIII 1961 здійснив другий в історії людства орбітальний політ у космосі на кораблі-спутнику «Восток-2». За 25 год. 18 хв. корабель зробив понад 17 обертів навколо Землі, пролетівши більше 700 тис. км. 7.VIII 1961 «Восток-2» приземлився в заданому районі. В 1968 Т. закінчив Військ.-повітряну академію ім. М. Є. Жуковського. Депутат Верховної Ради СРСР 6—7-го скликань. Нагороджений двома ордєнами Леніна та удюстєний почесний звань і нагород рядю іноземних держав.

ТИТОВКА Сергій Олексійович (23.III 1919—12.VII 1941) — рад. військ. льотчик, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1941, посмертно). Член ВЛКСМ з 1936. Н. у с-щі Амвросіївці (тепер місто Донец. обл.). В Рад. Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир ланки 154-го винищувального авіаполку 39-ї винищувальної авіадивізії Пн. фронту. Воював під Ленінградом. В одному з боїв таранив фашист. літак і, збивши його, загинув.

ТИХОМЕЛЬ, Тихомель, Тихомля — давньорус. місто. Вперше згадується в Іпатівському літопису під 1152 у зв'язку з міжусобною боротьбою волинського кн. Ізяслава Мстиславича та галицького кн. Володимира Володаровича. За літописом, Т був розташований на Волино-Подільському прикордонні. В 13 ст., можливо, входив до складу т. з. *Болохівської землі*. Археологічними залишками Т. є городище з матеріалами 11—12 ст. поблизу однойменного села Білогірського р-ну Хмельн. обл.

ТИХОМІРОВ Михайло Миколайович (1.VI 1893—2.IX 1965) — рос. рад. історик, акад. АН СРСР (з 1953). Н. в Москві в сім'ї службовця. В 1917 закінчив істор.-філол. факультет Моск. ун-ту. В 1934 почав викладати в цьому ун-ті (з 1940 — професор). З 1936 — старший наук. співробітник Ін-ту історії АН СРСР, а згодом — Ін-ту слов'язнознавства АН СРСР. У 1953—57 — член Президії АН СРСР і акад.-секретар відділу істор. наук АН СРСР; з 1956 — голова Археологічної комісії. Т. — автор монографій з історії Росії періоду феодалізму, праць з історіографії та джерелознавства, статей з історії рос. культури, зокрема книгодрукування, пд.-слов. країн, істор. географії тощо, а також публікацій істор. джерел. Нагороджений ордєном Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Исследование о Русской Правде. М.— Л., 1941; Крестьянские и городские восстания на Руси XI—

XIII вв. М., 1955; Древнерусские города. М., 1956; Источниковедение истории СССР, в. 1. М., 1962; Классовая борьба в России XVIII в. М., 1969; Исторические связи России со славянскими странами и Византией. М., 1969; Укр. перекл. — Київська Русь. «Наук. зап. Ін-ту історії України АН УРСР», 1950, т. 3.

ТИЧІНА Павло Григорович (27.I 1891—16.IX 1967) — видатний укр. рад. поет, громадський і держ. діяч, акад. АН УРСР (з 1929), Герой Соціалістич. Праці (1967). Член КПРС з 1944. Н. в с. Пісках (тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї сільс. дяка. Вчився в Черніг. духовній семінарії (1907—13) та Київ. комерц. ін-ті (1913—17). У 1923—25 належав до спілки пролетарських письменників України «Гарт», згодом — до ВАПЛІТЕ. Учасник Міжнар. конгресу на захист культури (Париж, 1935). У 1936—39 і 1940—43 був директором Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. У 1943—46 — нарком, 1946—48 — міністр освіти УРСР. Вишарпану роль у формуванні ідейно-політ. та естетичних поглядів Т. відіграло знайомство з М. М. Коцюбинським та його родиною. Т. — один з основоположників укр. рад. поезії, визначний майстер л-ри соціалістич. реалізму. Вже в перших книгах поезій «Сонячні кларнети» (К., 1918), «Плуг» (К., 1920), «Вітер з України» (Х., 1924) дав високі зразки поетичної майстерності, засвідчив свою непохитну вірність трудовому народові, ідеям соціалістич. революції, Рад. Вітчизні, осмівав трудову Україну, гнівно осудив укр. бурж.-націоналістичну реакцію. Збірками поезій «Партія веде» (Х., 1934), «Чуття єдиної родини» (К., 1938), «Сталь і ніжність» (К., 1941) зробив вагомий внесок у багатонац. л-ру СРСР. В роки Великої Вітчизн. війни Т. прославляв героїзм рад. людей у боях проти фашизму: зб. «Ми йдемо на бій» (К. — Х., 1941); «Перемагаті і жити!» (Уфа, 1942); «Похорон друга» (М., 1943). У повоєнні роки вийшли зб. поезій: «І рости і діяти» (К., 1949), «Могутність нам дана» (К., 1953), «На Переяславській раді» (К., 1954), «Ми — свідомість людства» (К., 1957), «Комунізму далі видні» (К., 1961), «Срібної ночі» (К., 1964). Кращі твори монументального поетичного епосу Т. — поеми «Шабля Котовського» і «Шевченко і Чернишевський» (1938—39). Т. переклад багато творів з рос., білорус., вірм., лит., осетинської, башкирської, тур., болг., кит., польс., німецької л-р. Численні твори Т. перекладено мовами багатьох народів світу. Чимало поезій Т. покладено на музику. Велику культурну цінність становлять літ.-критичні, літературознавчі й публіцистичні праці Т. (Магістралями життя. К., 1941; Творча сила народу. Уфа, 1943; Іван Франко — непримиренний борець проти українського буржуазного націоналізму. К., 1956; Сила Кобзаря. К., 1961, та ін.). На XVII—XIX, XXI—XXIII з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—5-го скликань і Верховної Ради УРСР 1—6-го скликань. Заст. голови Ради Національностей Верховної Ради СРСР 4—5-го скликань. Голова Верховної Ради УРСР 4—5-го скликань. Держ. премія СРСР, 1941. Премія ім. Т. Г. Шевченка, 1962. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Твори. В 6 т. К., 1961—62; Рос. перекл. — Сочинения. В 2 т. М., 1960.

Лит.: Павлович Тичині. Збірник... К., 1961; Білецький О. І. Павло Тичина. В кн.: Білецький О. І. Зібрання праць, т. 3. К., 1966; Новиченко Л. Поезія і революція. К., 1968; Ішук А. Павло Тичина. К., 1954; Шаховський С. Павло Тичина. К., 1968; Бойко І. З. Павло Тичина. Бібліографічний покажчик. К., 1951.

П. М. Довгалюк (Київ).

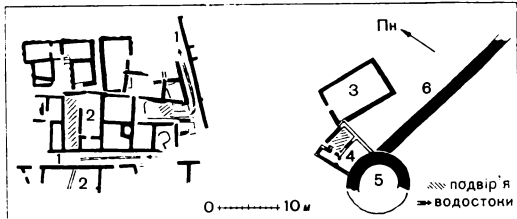
ТИША Іван (Т и ш и к; рр. н. і см. невід.) — звязгельський полковник. До нар.-визвольної війни 1648—54 був кушніром у м. Звягелі (тепер м. Новоград-Волинський). У 1648—49 Т. спочатку сотник, згодом полковник *Звягельського полку*. Козаки Звягельського полку під проводом Т. брали участь у боях проти польс.-шляхет. військ, зокрема 3 (13).II 1649 визволили м. Острого. Після *Зборівського договору 1649* Звягельський полк було ліквідовано. В «Реєстрі Війська Запорізького» 1649 Т. записано козаком Овруцької сотні Київ. полку. Дальша його доля невідома. **ТИШИК** Іван Никандрович (26.IX 1908—18.VIII 1944) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член КПЗУ з 1927. Н. в с. Седлищі (тепер Старовижівського району Волин. обл.) в сім'ї селянина. В 1930 вступив на юридичний ф-т Варшавського ун-ту. Того ж року обраний членом Турійського райкому КПЗУ, був заарештований і засуджений до двох з половиною років тюремного ув'язнення. В 1934 — секретар Ковельського окружного КПЗУ. В 1934—36 — на роботі в апараті ЦК КПЗУ, з 1934 — член ЦК КПЗУ. Один з організаторів *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. В 1936 заарештований і засуджений до 10 років тюремного ув'язнення. В 1939, після воз'єднання Зх. України з УРСР, був обраний депутатом *Народних Зборів Західної України*. В 1940—41 — заст. директора бібліотеки АН УРСР у Львові. Під час Великої Вітчизн. війни з жовтня 1943 — комісар партизан. загону в партизан. з'єднанні ім. В. Н. Боженка. З квітня 1944 — в лавах Рад. Армії. Загинув у бою.

[Б. К. Лудкевич] (Львів).

ТИШКҀН Іван Гнатович (19.V 1924—7.IV 1945) — рад. військовослужбовець, ст. сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1944. Н. у с-щі Сарталику (тепер Оренб. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни як пом. командира взводу 1040-го стріл. полку 295-ї стріл. дивізії 3-го Укр. фронту відзначився при форсуванні Дніпра та Інгульця і штурмі Херсона. Під командуванням Т. група бійців 13.III 1944 в числі перших прорвалася в місто і багато разів вела рукопашний бій. Т. особисто знищив 12 гітлерівців. Пізніше загинув у бою.

ТІБЕРІЙ ЮЛІЙ — династія правителів *Боспорської держави* в перших століттях н. е. Родоначальником династії був Рескупорід I (див. *Рескупорід*) [9 (або 8) до н. е.— 37 (або 38) н. е.], який на честь римського імператора Тіберія присвоїв собі ім'я Тіберій Юлій. Майже всі наступні правителі Боспору, крім власних особових імен, мали ще римське імена Тіберія Юлія, чим підкреслювали свої зв'язки з Римом.

ТІРА, Т і р а с (Тира-) — давньогрец. місто-державна на правому березі Дністровського лиману,

Розкопана частина античного міста. Ліворуч — розкопки 1945—63, праворуч — 1962—71. 1 — вулиці, 2 — житлові будинки, 3 — будинок римського легіону, 4 — будинок 2-ї половини 3 ст. н. е., 5 — оборонна башта (розкопки 1971), 6 — оборонна стіна.

на тер. сучас. м. Білгорода-Дністровського. Тепер значна частина античного міста знищена водами лиману, а над його залишками на суходолі залягає товстий *культурний шар*, що відкладався від міста і фортеці середньовічного часу. Т. заснували в 6 ст. до н. е. греки-переселенці. Осн. заняттям населення були с. г. (хліборобство, виноградарство), ремесла (ливарне, гончарне, ткацьке тощо), рибальство, торгівля (в основному посередницька). Існували широкі торг. зв'язки з чорноморськими та середземноморськими центрами (*Ольвія, Херсонес, Істрія, Томи, міста Боспорської держави, Афіни, Фасос, Родос, Кнід, Сінопа, Гераклея*). Період розквіту економіки і культури Т. належить до 4—3 ст. до н. е. З 2-ї пол. 4 ст. до н. е. Т. почала карбувати свою монету. 2—1 ст. до н. е. — час поступового наростання економіч. кризи, яка полегшила зруйнування міста *гетами* в серед. 1 ст. до н. е. В 1-й пол. 1 ст. н. е. місто відбудовується. Важливим етапом в його політ. історії є запровадження нового літочислення в 57 н. е. Від рубежу н. е. і до кінця свого існування Т. перебувала під сильним впливом і часто в прямій залежності від Римської імперії. Деякий час Т. входила до складу римської провінції Нижня Мезія (див. *Мезія*). В 2 — на поч. 3 ст. місто зазнало короткочасного розквіту. Провідне місце в економіці посідали землеробство і торгівля. Здійснювалися тісні зв'язки з населенням Придністров'я. В містечкті й культурі можна простежити місцеві впливи, які значно посилюлися в порівнянні з догетським часом. У 2-й пол. 3 ст. Т. зазнала навали *готів*, але існувала після цього ще принаймні на рубежі 3 і 4 ст. Епізодичні розкопки Т. провадилися 1900, 1912, 1918, 1927—30, 1932, 1935, 1940. Систематичні роботи Ін-т археології АН УРСР почав 1945. Розкрито ділянку тераси з вулицею і житл. будинками римського часу, будинок вексиліяції, житл. будинок і ділянку оборонних мурів та башти післягетського часу. Відкрито кілька приміщень житл. будинків і підвалів класичного та елліністичного часу. Під час розкопок знайдено посуд, епіграфічні пам'ятки, знаряддя праці, рельєфи, монети тощо.

Лит.: Фурманская А. И. Античный город Тира. В кн.: Античный город. М., 1963; Зограф А. Н. Монеты Тирь. М., 1957; Крижичкий С. Д. Стан і завдання археологічних досліджень Тіри—Білгорода. «Вісник АН УРСР», 1972, № 7. С. Д. Крижичкий (Київ).

ТІРАС (Τύρας) — давньогрец. назва р. *Дністра*.
ТІРІТАКА (грец. Τυρτάκη) — місто *Боспорської держави* на місці сучас. с-ща Аршинцевого (за 11 км на Пд. від Керчі). Не раз згадували його античні автори (*Птолемей, Стефан Візантійський, Псевдо-Арріан*). Розкопки провадилися 1932—52 (з перервами). Т. виникла в 2-й пол. 6 ст. до н. е. на місці поселення киммерійського часу і до 3 ст. до н. е. існувала як порівняно невелике, але досить розвинуте місто. Під час розкопок відкрито оборонні споруди, залишки жител, грошові скарби, святилище Деметри, рештки, що свідчать про розвиток ремісничого виробництва, землеробства тощо. Після деякого занепаду міського життя в 2—1 ст. до н. е. Т. зазнала нового розквіту в першій ст. н. е., коли місто перетворилося на значний пром. центр Боспору з переважним розвитком рибозасоловального виробництва і виноробства. Т. зруйнували гунни в 4 ст. н. е.

Лит.: Археологія Української РСР, т. 2 К., 1971; Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.-Л., 1949. В. О. Латшєва (Харків).

ТІТМАР МЕРЗБУРЗЬКИЙ (Thietmar Merseburgensis; 25.VII 975—1.XII 1018) — нім. церк. діяч і хроніст. Син саксонського графа Зігфріда з Вальбека. З 1000 — канонік у Магдебурзі, з 1009 — єпископ Мерзбурга (Саксонія). Автор «Хроніки» (написана 1012—18), що висвітлює події 908—1018 в Німеччині і сусідніх країнах. Містить відомості про взаємини Київ. Русі з Польщею та нім. імперією на поч. 11 ст., зокрема про київ. похід 1018 польс. князя *Болеслава I*, який описано на підставі розповідей німців — учасників походу. Т. М. називає київських князів королями, характеризує Київ як «столицю королівства, велике місто, в якому понад 400 церков, 8 ринків, незліченна кількість мешканців».

Лит.: Лясковський В. Титмарові повідомлення про руські справи з початку XI сторіччя. К., 1928; Корольок В. Д. Западні славяне і Киевская Русь в X—XI вв. М., 1964 [бібліогр. с. 348—366]. Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ТІУН, тивун — в Київській Русі, на рос. і укр. землях за часів феод. роздробленості, а також після загарбання укр. земель феод. Литвою і в Рос. централізованій д-ві (до 17 ст.) — господарський управитель князя, боярина або ін. феодала. В окремих місцевостях, де зберігало чинність давньоруське право, Т. були виборними представниками сільс. громад.

ТКАНКО Олександр Васильович (н. 23.XII 1916) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, підполковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1941. Н. в с. Макіївці (тепер Варвинського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї ковала. В 1938 заочно закінчив Київ. пед. ін-т, учителював. З 1940 — в Рад. Армії. З лютого 1943 Т. — в розпорядженні Представництва Укр. штабу партизан. руху при Військ. раді Пд.-Зх. фронту. В серпні 1943 на чолі десантної групи Т. направлено в Полт. обл. для розгортання партизан. боротьби. Загин під командуванням Т. допомагав частинам Червоної Армії при форсуванні Дніпра біля с. Григорівки (тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.). У березні — квітні 1944 Т. на чолі загону відряджено до Чернів. обл., де партизани провели 18 бойових операцій. В липні 1944 Т. скинуто у ворожий тил на Закарпатті. Загин під командуванням Т. виріс у з'єднанні, що знищило понад 1500 гітлерівців. З листопада 1944 по серпень 1945 — начальник Центр. штабу нар. дружин Закарпат. України. В 1945—53 — директор учительських ін-тів у Чернівцях і Конотопі. З березня 1953 — ректор Черк. пед. ін-ту. Кандидат істор. наук (1948), професор (1969). Автор праць з історії революційного руху на Черкащині.

Тв.: Черкаси. Короткий нарис. Черкаси, 1958 [в співавт.]. В. П. Лукін (Київ).

ТКАЧ Михайло Іванович (літ. псевд. *Настасівський*; н. 1891) — діяч укр. трудової еміграції і робітн. руху в США. Н. в с. Настасів (тепер Тернопільського р-ну Терноп. обл.). У 1909 емігрував до США. Працював у сталеливарній пром-сті, на цементних з-дах тощо. З 1915 — член соціалістич. партії. Один з засновників *Ліги американських українців* і укр. секції Міжнар. робітн. ордену. В 1961—63 — голова Ліги амер. українців. Автор багатьох статей, що викривають укр. бурж. націоналістів. Портрет, с. 274.

ТКАЧЕНКО Іван Пилипович (1916—18.IV 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії з 1941. Н. у м. Юзівці (тепер Донецьк) в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1940. У 1943 закінчив Подольське арт.

уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. розвідки 3-го дивізіону 22-го гвард. арт. полку 3-ї гвард. стріл. д-зії 3-го Білорус. фронту. Відзначився при визволенні Польщі. 2.II 1945 в районі м. Бартошице був оточений гітлерівцями на спостережному пункті, але продовжував коректувати вогонь свого дивізіону, завдяки чому було знищено 2 ворожі арт. батареї, 2 мінометні батареї, 8 кулеметних точок і понад 200 фашистів (з них 19 Т. знищив особисто). Пізніше загинув у бою.

ТКАЧЕНКО Микола Михайлович [4.I 1893 (23.XII 1892 с. ст.) — 7.XI 1965] — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1964). Член КПРС з 1956. Н. в м. Тальному (тепер Черк. обл.) в селянській сім'ї. В 1916 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. З 1919 працював в АН УРСР: наук. співробітник Істор.-геогр. комісії, керівник Археограф. комісії, старший наук. співробітник ін-тів історії та л-ри. Автор праць з історії України 17—18 ст., з укр. історіографії та історії укр. л-ри. Один з авторів двотомної праці «Історія Києва» (К., 1959—60) та один з упорядників шеститомного «Повного зібрання творів» Т. Г. Шевченка (К., 1963—64).

Тв.: Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII—XVIII ст. К., 1931; Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. К., 1961.

ТКАЧОВ Петро Микитович [11.VII 1844—3.I 1886 (22.XII 1885 с. ст.)] — рос. революц. народник. Н. в с. Сивцовому (тепер Великолуцького р-ну Пск. обл.) в сім'ї дрібнопомісного дворянина. Вчився на юрид. факультеті Петерб. ун-ту, звідки 1861 виключений за участь у студентських заворушеннях (закінчив ун-т екстерном 1868). Прихильник змовницької тактики й індивідуального терору. В 1869 Т. заарештовано за участь у керівництві підпільною орг-цією *нецаєвців*. Після півторарічного ув'язнення Т. заслано до м. Великих Лук, звідки він в грудні 1873 емігрував за кордон. З 1875 видавав у Женеві журн. «Набат», в якому пропагував захоплення влади законспірованою організацією революціонерів шляхом змови, закликав до негайного держ. перевороту. К. Маркс і Ф. Енгельс дали різку відсіч суб'єктивізму Т. З 1880 Т. жив у Парижі, там і помер.

ТКАЧУК Іван Олексійович (1919 — 3.II 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії майор, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Член Комуністич. партії. Н. у с. Жижниківцях (тепер Білогірського р-ну Хмельн. обл.). В Рад. Армії з 1940. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир 126-го гвард. танк. полку 6-го гвард. механізованого корпусу 1-го Укр. фронту. Відзначився при форсуванні Олери. 24.I 1945 вогнем свого танка Т. зруйнував 10 кам'яних будинків, де були вогневі точки гітлерівців. Це допомогло стріл. підрозділам рад. військ утримати плацдарм на зх. березі ріки. Т. загинув в одному з боїв.

ТЛУМАЧ — місто Ів.-Фр. обл. УРСР, центр Тлумацького р-ну; на р. Тлумачику (бас. Дністра). 5,1 тис. ж. (1971). Вважають, що виникло в 12 ст. як поселення товмачів (перекладачів), що служили в митницях *Ярослава Осмогисла* (ніби звідси і назва міста). Вперше згадується в Іпатіївському літопису під 1213. В серед. 14 ст. був загарбаний шляхет. Польщею. В 1448 дістав *магдебурзьке право*. В кін. 16 — на поч. 17 ст. в Т. відбувся ряд виступів проти польс.-шляхет. гніту. Під час нар.-визвольної війни восени 1648 міщани Т. повстали і, об'єднавшись з селянами навколишніх сіл, захопили місто, перетворили його на свій опорний пункт (див. *Покутське повстання 1648*). З 1772

Т. — у складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1846 в місті відбувалися заворушення робітників цукр. з-ду. В 1886 прокладено з-цю Тлумач—Палагичі. Навесні 1887 в Т. й повіті відбувалися виступи робітників і сел. заворушення. На поч. 20 ст. розгорнувся страйковий рух на підприємствах Т., який посилювався під впливом рос. революції 1905—07. Селяни Т. й повіту брали участь у сел. вічах у Коломні, де вони висували політ. та економічні вимоги. В 1905—10 відбулося кілька страйків, у т. ч. аграрних. Восени 1918 в Т. відбулося віче, на якому прийнято резолюцію про возз'єднання з Рад. Україною, але місто захопили укр. бурж. націоналісти. Навесні 1919, коли Червона Армія підійшла до р. Збруч, трудящі Тлумацького пов. піднялися на боротьбу проти уряду ЗУНР. Але цей виступ було придушено. В травні 1919 Т. захопили війська бурж.-поміщицької Польщі, в складі якої він як центр повіту перебував до 1939. З 1929 в Т. діяли районний і місцевий к-ти КПЗУ. В липні 1936 комуністи організували похід безробітних Т. та навколишніх сіл з вимогами роботи і зниження податків. У квітні 1937 комсомольці організували демонстрацію трудящих Т. В 1939 у складі зх.-укр. земель місто возз'єднано з Рад. Україною. В 1940 Т. став райцентром Станіславської (з 1962—Ів.-Фр.) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Т. 2.VII 1941 окупували гітлерівські загарбники. В роки окупації в місті діяла група «*Народної гвардії*». 25.VII 1944 війська 4-го Укр. фронту визволили Т. В місті є харч. і побут. комбінати, спиртовий, хлібний і комбикормовий з-ди, сирний цех, мілколгоспбуд, міжколгоспшхобуд. 2 заг.-осв. і 1 муз. школи; сільськогосподарський технікум.

ТМУТАРАКАНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО, Тмутараканське князівство — давньорус. князівство на Таманському півострові з центром у м. *Тмутаракані*. Утворилося внаслідок тривалого і складного процесу колонізації Пн. Причорномор'я сх.-слов. племенами й остаточно оформилося після розгрому *Хозарського каганату* (965). Т. к. вперше згадується в літописах під 988, коли кн. *Мстислав Володимирович* одержав його в уділ від свого батька великого кн. *Володимира Святославича*. В 1024 Мстислав Володимирович захопив Чернігівську землю. Відтоді Т. к. протягом 11 ст. було тісно зв'язане з Черніговом. У Т. к. були розвинуті землеробство, виноградарство, рибальство, різні ремесла і торгівля. Т. к. відіграло роль опорного пункту давньорус. д-ви на Пн. Кавказі й в Криму в розвитку економіч. і культ. зв'язків Русі з країнами Сходу. Мстислав Володимирович вів міжусобну боротьбу з своїм братом *Ярославом Мудрим*. В 1026 між ними було укладено мир, за яким всі землі Київської Русі поділено по Дніпру. В 1036, після смерті Мстислава, Ярослав став єдиним князем всієї Київської Русі. Після смерті Ярослава (1054) Т. к. ввійшло до складу володінь черніг. князя *Святослава Ярославича*, який посадив князем у Т. к. свого сина Гліба. Згодом Т. к. захопив галицький князь Ростислав Володимирович. Зміцнення Т. к. за його князювання викликало занепокоєння Візантії. Її агент 1067 отруїв кн. Ростислава. Тмутараканським князем знову став Гліб. Особливо гостра боротьба за Т. к. відбувалася між синами черніг. кн. Святослава Ярославича Романом і Олегом та Всеволодом й Ізяславом Ярославичами. В 1079 Романа вбили половці, а Олега взяли в полон хозари і відправили до Константинополя. В 1083 він повернувся на Русь і став тмутараканським князем. У 1094 Олег Святославич захопив Чернігів і в

Тмутараканський камінь.

Тмутаракань більше не повернувся. Після 1094 Т. к. в літописах не згадується. В зв'язку з загостренням міжусобної боротьби і посиленням половців Т. к. втратило зв'язки з ін. рус. землями. Є підстави вважати, що Т. к. існувало під зверхністю половців або Візантії до 13 ст., коли монголо-татари остаточно знищили його.

Лит.: Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV вв., ч. 1. М., 1953. Т. М. Гаусенко (Київ). **ТМУТАРАКАНСЬКИЙ КАМІНЬ** — мармурова плита з вирізьбленим на ній давньоруським написом. Знайдений 1792 на сх. березі Керченської протоки. На Т. к. вирізьблено: «В літо 6576 индикту 6 (тобто року 1068) Гліб князь міряв море по льоду від Тмуторокана до Корчева (Керчі) 14 000 сажнів». Відомості, що є в напису, підтверджуються даними літописів про князювання в Тмутараканському князівстві Гліба Святославича. На місці знахідки розкопано залишки м. Тмутаракань. Відстань між нею і Керчу (23 км.) відповідає відстані, зазначеній у напису. Т. к., очевидно, був поставлений біля переправи через Керченську протоку. З 1851 Т. к. зберігається в Державному Ермітажі (Ленінград).

ТМУТАРАКАНЬ, Тмуторокань, Таматарха, Матарха — давньорус. місто на Таманському п-ові, на місці сучас. станиці Таманської Краснодар. кр. РРФСР. Вперше згадується в давньорус. літописах під 988 як центр Тмутараканського князівства. Залишками Т. є Таманське городище, на якому 1952—54 провадили археол. дослідження. Як свідчать численні речові знахідки, жителі Т. займалися рибальством, виноградарством, ремеслами. Виявлено фундаменти церкви Богородиці, збудованої 1023 Мстиславом Володимировичем. У кін. 11 ст. Т. загарбали половці, потім Візантія, в 13 ст. — генуезці, а згодом — Золота Орда. В 15 ст. Т. — генуезька колонія, в кін. 15 ст. її зруйнували турки й татари. Т. М. Гаусенко (Київ).

ТОВАРИСТВО ДОПОМОГИ ВИЗВОЛЬНОМУ РУХОВІ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ — орг-ція прогресивних українців Канади, що існувала 1931—39. Об'єднувало 4500 членів. Метою т-ва було подання моральної та матеріальної допомоги трудящим зх.-укр. земель у боротьбі проти окупаційних режимів бурж.-поміщицької Польщі, боярської Румунії та бурж. Чехословаччини, за воз'єднання з Рад. Україною. Т-во організувало масові виступи трудящих Канади проти військ.-поліцейського терору на зх.-укр. землях, викривало зрадливість укр. бурж. націоналістів, подавало допомогу КПЗУ. Організацію очолювала Гол. керуюча рада. Активним діячем її був П. Д. Прокopcяк. На VI крайовому з'їзді в Торонто (лютий 1939) т-во перейменовано на Т-во оборони Зх. України й увійшло в Демократичний союз оборони укр. народу від загрози нападу на Рад. Союз гітлерів. Німеччини та для захисту демократії й миру. М. М. Кравець (Львів).

ТОВАРИСТВО «ЗНАННЯ» УКРАЇНСЬКОЇ РСР — добровільна самодіяльна наук.-освітня орг-ція, складова частина Всесоюзного т-ва «Знан-

ня». Покликане поширювати марксистсько-ленінське вчення, роз'яснювати внутр. і зовн. політику КПРС та Рад. уряду, пропагувати знання в галузі науки, техніки, л-ри й мистецтва, сприяти організації самоосвіти трудящих, впровадженню досягнень науки та передового досвіду у виробн. Створене 1947 під назвою «Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР», з червня 1963 має тепер. назву. Найвищим керівним органом т-ва є з'їзд, на якому обираються правління та ревізійна комісія. Правління т-ва міститься в Києві. На 1.1 1972 у т-ві було 575 тис. членів, серед них — 260 академіків та членів-кореспондентів союзиної, респ. та галузевих академій, 2718 докторів наук і професорів, 20 774 кандидати наук і доценти, 17 091 наук. працівник, 26 713 викладачів вузів, 19 748 викладачів серед. спец. навч. закладів, 235 140 вчителів, 75 981 інженер і техник, 20 829 економістів, 49 148 лікарів, 40 618 спеціалістів с. г., 3518 працівників л-ри й мистецтва, 24 871 передовик пром-сті та с. г. Колективними членами т-ва «Знання» є наук. та наук.-тех. т-ва, творчі спілки. Т-во «Знання» має 25 обласних, 100 міських, 464 районні та 26 917 первинних орг-цій, 21 стаціонарний лекторій, 10 планетаріїв, Будинок наук.-тех. пропаганди. Т-во здійснює методичне керівництво роботою 5530 нар. ун-тів, у яких навчається бл. 12 млн. трудящих. Видає журн. «Наука і суспільство», «Людина і світ», щорічник «Наука і культура», наук.-методичний щомісячник «Трибуна лектора» та 11 серій брошур-лекцій з різних галузей знань. Г. В. Кузовков (Київ).

ТОВАРИСТВО ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА в К а н а д і — перше укр. прогресивне т-во в Канаді, створене у Вінніпегу, існувало 1906—09. Спираючись гол. чин. на робітників, проводило серед них соціалістичну пропаганду. При т-ві була бібліотека, організувалися збори, лекції, виступи самодіяльних містечьких гуртків. Активну культ.-осв. діяльність т-ва було поєднано з антиреліг. пропагандою, яку проводили подекуди спрощено. Політ. програми т-ва бракували чіткості й послідовності. Опортуністичні елементи зробили спробу захопити керівництво т-вом. Відкинувши їхні домагання, т-во залишилося на прогресивних позиціях до кінця свого існування.

А. М. Шлепаков (Київ).

ТОВАРИСТВО ІСТОРИКІВ-МАРКСІСТІВ — наук. орг-ція істориків, створена 1. VI 1925 в Москві при Комуністич. академії. Осн. мета Т-ва — згуртування марксистських кадрів для дослідження питань історії і методології істор. процесу, боротьба з бурж. ідеологією та зміцнення марксистської концепції в рад. історіографії, пропаганда досягнень рад. істор. науки, піднесення рівня викладання історії в школах і вузах. 15. II 1926 був затверджений статут Т-ва, що визначив його завдання і структуру, права та обов'язки членів Т-ва. В складі Т. і.-м. діяли секції з історії Росії, ВКП(б), країн Заходу, Сходу, методична та ін., комісії з історії революц. воєн і збройних повстань, з історії пролетаріату, імперіалістич. війни 1914—18. В 1930 Т. і.-м. стало всесоюзною орг-цією. Т-во об'єднувало дійсних членів і членів-кореспондентів, що працювали в секціях і бл. 40 відділень у різних містах країни. Органами товариства були: наук. журнал «Історик-марксист» (1926—41) і наук.-популярний журнал «Борьба классов» (1931—36). В 1928—30 відділення Т. і.-м. виникли на Україні, в Білорусії, Новосибірську, Воронежі і т. д. Т-во було ініціатором і учасником організації та проведення ювілейв, присвячених знаменним істор. датам, брало участь у проведенні дискусій про

народництва, суспільно-економіч. формації тощо. Після відкриття Ін-ту історії при Комуністич. академії Т. і.-м. увійшло до його складу. Ліквідовано його 1936 у зв'язку з ліквідацією Комуністич. академії. *І. Л. Бутич (Київ).*

ТОВАРИСТВО КОЛИШНІХ ПОЛІТКАТОРЖАН І ЗСИЛЬНОПОСЕЛЕНЦІВ — існувало в Рад. країні 1921—35. Створене 21.III 1921 в Москві за ініціативою Ф. Е. Дзержинського, Я. Е. Рудзутака, О. М. Ярославського та ін. Проводило реєстрацію та облік кол. політкаторжан і зсильнопоселенців, подавало їм матеріальну допомогу, організувало лекції та доповіді, займалося збиранням, збереженням і вивченням істор. матеріалів. В істор. секціях Т-ва проводилася н.-д. робота. Т-во здійснювало видання спогадів і творів діячів революц. руху в Росії, матеріалів і досліджень про декабристів, народництво, робітн. рух у царській Росії. На чолі Т-ва стояли Рада і обраний нею староста. В 1924, 1925, 1928 й 1931 відбулися всесоюзні з'їзди членів Т-ва. В 1928 Т-во мало понад 50 філіалів по всій країні. Періодич. органами Т-ва були журн. «Каторга і ссылка», «Бюллетень Центрального совета Всесоюзного общества бывших политкаторжан и ссыльнопоселенцев» (1929—33). На Україні існували відділення Т-ва в Києві, Харкові, Одесі та ін. містах. Очоловувала їх Всеукр. рада Т-ва, створена 1921 в Харкові. Всеукр. рада видавала «Популярну історико-революційну бібліотеку в нарисах, спогадах, біографіях», журн. «Шляхи революції» (1925—27). *Е. М. Лаврова (Київ).*

ТОВАРИСТВО ОБ'ЄДНАНИХ СЛОВ'ЯН — таємна революц. організація декабристів на Україні. Заснували т-во на поч. 1823 в м. Новоград-Волинському кол. організатори «Товариства першої згоди» офіцери-артилеристи брати А. І. та П. І. Борисови і учасник польс. визвольного руху Ю. К. Любичський. Члени т-ва походили здебільшого з дрібнопомісних дворян. До його складу ввійшли офіцери 8-ї та 9-ї арт. бригад і 8-ї та 9-ї піх. дивізій, які дислокувалися на Волині і Київщині: В. О. Бечаснов, І. І. Горбачевський, П. Ф. Громичський, О. С. Пестов, В. М. Соловйов, О. І. Тютчев і А. Д. Кузьмін, пізніше вступили М. О. Щенілло, Я. М. Андрієвич та ін. У програмних документах Т. о. с. («Правила», «Клятвена обіцянка»), незважаючи на їхню політ. незрілість, виразно виступали ідеї добровільного об'єднання слов. народів і вимога боротьби проти деспотизму й кріпосництва, за встановлення демократич. респ. ладу. Осн. завданням Т. о. с. проголошувало утворення федеративної республіки слов'янських, а також деяк. сусідніх народів у межах від Адріатичного і Чорного до Балтійського і Білого морів. До федерації мали увійти Росія, Польща, Богемія, Моравія, Сербія, Молдавія, Волощина, Далмація, Крואція, Угорщина і Трансильванія. Верховну владу в Федерації мало здійснювати зібрання представників усіх об'єднаних народів. Кожному з них належало створити свою окрему конституцію. Весною 1825 на засіданні членів т-ва у м. Черніковій (біля Житомира) П. І. Борисова обрано головою, І. І. Іванова — секретарем т-ва. Члени т-ва проводили агітацію серед солдатів. Вони намагалися вчинити некропролїтний революц. переворот за допомогою армії. Проте т-во було малоактивним через абстрактність програми, дворянську обмеженість задуму про об'єднання всіх слов'ян, серед яких не називали ні український, ні білоруський народи. Лишилась нерозробленою революц. тактика т-ва. Т-во налічувало бл. 50 членів. Прагнучи до активних революц. дій, члени Т. о. с. за пропозицією С. І. Муравйова-

ва-Апостола, М. П. Бестужева-Рюміна у вересні 1825 в Ліпінському таборі (під Житомиром) влились до Васильківської управи *Південного товариства декабристів*. Деякі кол. члени Т. о. с. взяли активну участь у *Чернігівському полку повстанні*. Вплив ідей Т. о. с., зокрема про єдність слов. народів, позначався на програмі *Кирило-Мефодійського товариства*. *Лит.:* Восстание декабристов. Матеріали, т. 4—5, 9. М.—Л., 1926—50; Нечкина М. В. Общество соединенных славян. М.—Л., 1927.

М. М. Лисенко (Київ).

ТОВАРИСТВО ОБ'ЄДНАНИХ УКРАЇНСЬКИХ КАНАДЦІВ (ТОУК) — прогресивна організація укр. трудової еміграції в Канаді. Створено 26.VII 1941 на конференції в Торонто. Об'єднало укр. к-ти допомоги Батьківщині, що виникли в Канаді після нападу фашист. Німеччини на СРСР, до яких потім приєдналися кол. члени *Товариства Український Робітничо-Фермерський Дім, Робітничого заповоного товариства*, широкі кола укр. прогресивної громадськості (робітники, фермери, інтелігенція). Спочатку називалося *Укр. т-вом допомоги Батьківщині*. На I крайовому з'їзді у Вінніпегу (червень 1942) перейменовано на Т-во канадських українців (ТКУ), на III з'їзді в Торонто (лютий 1948) — на *ТОУК*. Крайовий з'їзд для повсякденного керівництва роботою т-ва обирає Крайовий виконавчий к-т, що міститься в Торонто.

ТОУК має в провінціях Канади к-ти і в багатьох містах відділи, які проводять велику культ.-освітню роботу, організують школи й курси для вивчення укр. мови, бібліотеки, драм. гуртки, хори, оркестри й танц. ансамблі, влаштовують театр. вистави, концерти, широко популяризують серед канадських українців твори укр. рад. письменників, композиторів і митців. *ТОУК* має мистецькі колективи: хор ім. Т. Г. Шевченка, хори «Бандурист», «Гаялка». Танцювальні ансамблі т-ва виступали на Всесвітній виставі в Монреалі, а хор ім. Т. Г. Шевченка здійснив гастрольний подорож по Рад. Україні (1970). Зусиллями *ТОУК* у Канаді споруджено пам'ятник Т. Г. Шевченку, І. Я. Франку і В. С. Стефанику, а також відкрито музеї, присвячені життю і творчості Т. Г. Шевченка і І. Я. Франка. *ТОУК* незмінно виступає за демократич. оновлення країни, за мирне співробітництво між народами, підтримує дружні зв'язки з громадськими орг-ціями Рад. України. Делегації *ТОУК* не раз відвідували Рад. Україну. Голова Крайового виконавчого комітету — М. Гарасим, відповідальний секретар — П. Д. Прокопчук.

А. М. Шлепаков (Київ).

ТОВАРИСТВО ПО СПІЛЬНОМУ ОБРОБІТКУ ЗЕМЛІ (ТСОЗ) — первинна, перехідна до с.-г. артілі форма колективного виробничого господарства. На Україні ТСОЗи виникли в перші роки Рад. влади; особливо поширилися після видання декрету ВУЦВК від 26.V 1919 «Про соціалістичний землеустрій і про перехідні заходи до соціалістичного землекористування». Декрет вимагав повної добровільності при організації т-в і встановлював матеріально-фін. заохочення та допомогу трудовим с.-г. об'єднанням. Статут ТСОЗ передбачав спільне використання засобів виробн. (без успішлення їх) під час виробничого процесу, об'єднання польових наділів членів ТСОЗ у єдиний зем. масив, розподіл прибутків відповідно до кількості успішленої землі, вкладеної праці тощо. ТСОЗи відіграли важливу роль у перетворенні в життя *кооперативного плану В. І. Леніна*. В період суцільної колективізації *сільського господарства* ТСОЗи

було переведено на статуті *артілей сільськогосподарських*.

ТОВАРИСТВО СТАРИХ БІЛЬШОВИКІВ — всесоюзне об'єднання старих більшовиків (1922—35). Спочатку існувало при *Істпарти*, з 1928 — при Ін-ті В. І. Леніна, з 1931 — при Ін-ті Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б). За статутом, затвердженим 1931, Т. с. б. мало на меті використання революц. досвіду старих більшовиків для виховання молоді, збирання історико-революц. матеріалів. До Т. с. б. приймали членів партії з безперервним парт. стажем, не меншим як 18 років. У 1922—31 на чолі Т-ва стояло бюро, в січні 1931 на 1-й Всесоюзній конференції Т. с. б. було обрано Центр. раду Т. с. б. на чолі з президією. В республіках, краях, областях, великих містах було створено філіали (відділення) Т-ва. Видавало історико-революц. збірник «Старий большевик» (1930—34), «Бюллетень» (1931—33).

ТОВАРИСТВО «УКРАЇНА», Товариство культурних зв'язків з українцями за кордоном — громадська орг-ція, засн. 1960. Метою Т-ва є розвиток культ. зв'язків з українцями, що живуть у зарубіжних країнах, всебічне ознайомлення їх з життям і діяльністю рад. народу, подання їм допомоги у збереженні укр. мови, нац. традицій. Т-во має відділення в ряді областей та районів республіки. В роботі його бере участь численний актив, до якого входять представники робітн. класу, колгоспного селянства, науки, культури, мистецтва. При Т-ві працюють літературна, художня, медична і молодіжна секції. Т-во підтримує широкі зв'язки з прогресивними орг-ціями укр. еміграції в США, Канаді, Аргентині та ін. країнах. Видає газ. «Вісті з України» та «News from Ukraine», а також брошури з питань соціального, економіч. і культ. життя укр. народу. *М. Н. Іваницький* (Київ).

ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИЙ РОБІТНИЧО-ФЕРМЕРСЬКИЙ ДІМ (ТУРФДім) — прогресивна орг-ція укр. трудової еміграції в Канаді. Створене в березні 1918 у Вінніпегу. До 1925 називалося Товариство Український робітничий дім. Метою орг-ції було подання моральної і матеріальної допомоги укр. робітникам і фермерам. Його місцеві відділи вели активну культ.-осв. діяльність — засновували укр. робітн. доми, організували драм. гуртки, хори, оркестри, школи, курси політграмоти й ліквідації неписьменності, влаштовували лекції на різні суспільно-наук. теми. ТУРФДім підтримував зв'язки з громадськими орг-ціями Рад. України, допомагав визвольному рухові на зх.-укр. землях. У 1940 ТУРФДім досяг найбільшого розквіту (налічував 300 відділів, 113 укр. робітн. домів, 120 бібліотек, понад 50 шкіл) і став найбільшою культ.-освітньою орг-цією в Канаді. В 1940 канад. уряд заборонив діяльність ряду прогресивних орг-цій, у т. ч. ТУРФДім. Лише 1943 під тиском громадськості (петицію підписало понад 400 тис. чол.) ТУРФДім легалізовано. XVII крайовий з'їзд ТУРФДім у Торонто (січень 1946) прийняв рішення про запуск ТУРФДім, заклавши його членів вступити до нового Т-ва канадських українців (згодом *Товариство об'єднаних українських канадців*), що стало продовжувачем його прогресивних традицій. Провідними діячами ТУРФДім були М. Попович, І. М. Навізієвський, М. М. Штатувський.

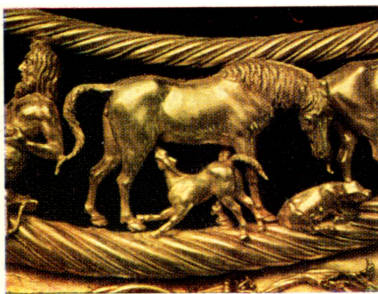
Літ.: Кравчук П. На новій землі. Торонто, 1958; Шлепаков А. М. Жовтнева революція і піднесення демократичного руху серед української еміграції в США і Канаді. К., 1957.

А. М. Шлепаков (Київ).

ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПОСТУПОВЦІВ (ТУП) — укр. бурж.-націоналістична партія. Засн. 1908 в Києві. Лідером та ідеологом партії був М. С. Грушевський, «теорії» якого про «безкласовість» і «безбуржуазність» укр. нації ТУП взяло на озброєння. До лідерів партії належали С. О. Єфремов, В. Прокопович, О. Шульгін, Д. Дорошенко та ін. ТУП об'єднувало представників буржуазії, поміщиків й ліберально-бурж. інтелігенції. ТУП стояло на позиціях укр. бурж. націоналізму, відображало й захищало інтереси укр. експлуататорських класів, виступало проти революц.-визвольного руху мас. За програмою і тактикою примикало до *кадетів*, хоч і відрізнялося від них вимогою автономії України в рамках бурж. конституційної Росії. Було одним із засновників бурж.-націоналістич. *Центральної ради*. В березні 1917 перейменовано на Спілку українських автономістів-федералістів, а в червні 1917 — на *Українську партію соціалістів-федералістів*.

«ТОВАРИШ» — літ.-наук. журнал революц.-демократич. напрямку. Засн. групою прогресивних львів. студентів 1888. До редакції входили І. Я. Франко, О. С. Терлецький, М. І. Павлик та ін. Вийшов один номер. В журналі опубліковано оповідання І. Я. Франка «Домашній промисл» та його памфлет проти видавців націоналістич. преси «Наша публіка», записка Т. Г. Шевченка до О. І. Герцена, гостро критична рецензія М. П. Драгоманова на бурж.-націоналістич. брошуру О. Стодольського (О. Кониського) «Етнографія Слов'янщини» тощо.

ТОВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО — суспільне виробництво, в якому продукти праці використовуються не для споживання в г-вах, де їх створено, а для обміну через купівлю-продаж. «Під товарним виробництвом розуміється така організація суспільного господарства, коли продукти виробляються окремими, відособленими виробниками, причому кожний спеціалізується на виробленні одного якого-небудь продукту, отже для задоволення суспільних потреб необхідно купівля-продаж продуктів (що стають в силу цього товарами) на ринку» (Ленін В. І. Твори, т. 1, с. 75). Елементи Т. в. зародилися в період розкладу *первіснообщинного ладу*. Історично воно пов'язане з суспільним поділом праці, що є заг. умовою існування всякого Т. в., і виникненням відособлених власників на засоби і продукти виробн. В рабовласницькому і феод. суспільствах воно проявлялося у формі простого Т. в., що ґрунтувалося на приватній власності та особистій праці виробника в *натуральному господарстві*. В період розкладу феодального просте Т. в. стало ґрунтом для виникнення і розвитку капіталістич. Т. в., з яким воно однотипне. В умовах *капіталізму* Т. в. досягає найбільшого розвитку, стає загальним. Продукція капіталістич. підприємств повністю призначається для реалізації на ринку, виготовляється найманними робітниками, на основі чого виникає притаманна капіталізовій експлуатація трудящих мас. «Під капіталізмом, — писав В. І. Ленін, — розуміється та стадія розвитку товарного виробництва, коли товаром стають уже не тільки продукти людської праці, але й сама робоча сила людини» (Ленін В. І. Твори, т. 1, с. 75). Існуючі в різних *суспільно-економічних формаціях*, Т. в. визначається характером *способу виробництва*, воно зберігається й в умовах *соціалізму*. Однак за соціалізму Т. в., засноване на суспільній власності на засоби виробн., має планомірний характер і разом з цим втрачає заг. форму. За соціалізму Т. в. виражає соціалістич.

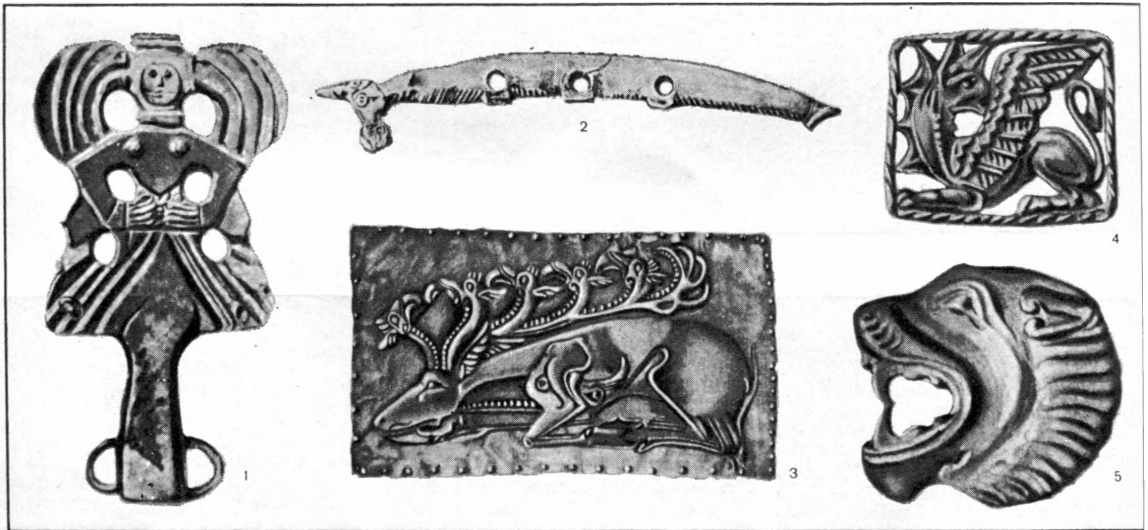

Золота пектораль та її фрагменти. 4 ст. до н. е.
До ст. Товста могила.

Гончарні вироби з пам'яток трипільської культури, що були досліджені на території України: 1 — зерновик; 2, 3 — культові статуетки; 4 — модель житла; 5 — світильник; 6 — біноклевидна посудина; 7 — горщик.

До ст. Трипільська культура.

Предмети скіфського мистецтва: 1 — бронзовий навершник з зображенням великої богині. 3 ст. до н. е.; 2 — кістяний псалій (частина кіньської зброї) з зображенням голови коня. 6 ст. до н. е.; 3 — золота дошка від налуччя з зображенням оленя. 5—4 ст. до н. е.; 4 — золота ажурна платівка з зображенням грифона; 5 — бронзова платівка у вигляді голови лева. 5 ст. до н. е.

До ст. Скіфи.

лістя. виробничі відносини. Обслуговуючи соціалістич. суспільство, Т. в. сприяє розвитку продуктивних сил і переростанню соціалізму в комунізм. За комунізм, при єдиній загальнонар. власності й комуністич. системі розподілу, Т. в., так само як і товарно-грошові відносини, економічно живе себе і зійде нанівець.

Г. Ф. Асонов (Київ).

ТОВСТА МОГІЛА — скіфський курган 4 ст. до н. е. на околиці м. Орджонікідзе Дніпроп. обл. Досліджувала його 1971 експедиція Ін-ту археології АН УРСР. Висота насипу 8,6 м, діаметр 70 м. Курган по колу був оточений ровом. Під насипом виявлено дві ґрунтові гробниці — центр. й бокову. Першу з них, завглибшки 8,5 м, в якій було поховано знатного воїна, пограбовано в давнину. В гробниці виявлено кістяк убитого слуги й залишки дерев'яних коліс, знайдено зброю, глиняний і металевий посуд, понад 600 золотих прикрас. Особливо велику художню та істор. цінність становлять меч в окутих золотом піхвах і велика золота нагрудна прикраса — пектораль, оздоблена високомистецькими скульптурними зображеннями (сцени з життя скіфів і сцени боротьби звірів). На Сх. від центр. гробниці відкрито дві кінські могили з кістяками семи коней, зброю яких багато прикрашена золотими, срібними й бронзовими оздобами. Поряд з кінськими могилами виявлено три могили «конохів». На шії одного з них була золота гривна. В бокову гробницю, що була на глибині бл. 7 м, вели два входи, заставлені розібраними дерев'яними колісницями. Над перівною вхідною ямою знайдено великий набір бронзових прикрас поховального кортежу. В могилі було поховано вельможу скіфину та її малолітню дитину, яку згодом внесли до могили через другий вхід. Біля похованих стояв коштовний посуд. Вбрання розшите золотими бляшками. На руках були золоті браслети й персні, на шії — золоті гривни, біля скронь — сережки й підвіски. В різних місцях могили лежало четверо забитих слуг. У невеликій ніші знайдено бронзовий посуд з кістками від жертвовної їжі. Т. м. — важливе джерело з історії скіфського суспільства, його соціального ладу, звичаїв, культури. Лл. на вклейці.

Б. М. Мозолівський (Київ).

ТОВСТУХА Іван Павлович (22.II 1889—8.VIII 1935) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1913. Н. в Березні (тепер с-ще м. т. Черніг. обл.). Вчився у Петерб. психоневрологічному ін-ті. В революц. русі з 1905. Вів революц. роботу в Чернігові. В 1909 заарештований і висланий до Сибіру (в Ірк. губ.). В лютому 1912 втік із заслання, перебував у Москві і Петербурзі, потім переїхав до Галичини, згодом — у Париж. Брав участь у роботі Паризької секції більшовиків і франц. соціалістич. партії. Після Лютн. революції 1917 повернувся в Росію. В 1917—18 працював у Центр. штабі Червоної гвардії в Москві. В 1918—21 — секретар і член колегії Наркомату, потім — на відповідальній роботі в апараті ЦК РКП(б). В 1924—26 — пом. директора Ін-ту Леніна. В 1926—30 знову працював у апараті ЦК ВКП(б) і водночас в Ін-ті Леніна. В 1930 — заст. директора Ін-ту Леніна, з 1931 — заст. директора Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна. На XVII з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. Був членом ЦВК СРСР. Похований у Москві на Красній площі у Кремлівській стіні.

І. К. Бойко (Новомиргород).

ТОКАРЕВ Микола Олександрович (13.IV 1907—30.I 1944) — рад. військ. діяч, ген.-майор авіації, Герой Рад. Союзу (1940). Член КПРС з 1926.

Н. в Тулі в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1931. В 1932 закінчив Качинську школу пілотів. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував авіац. полком, бригадою і д-зією в складі військ.-повітр. сил Чорномор. флоту. Авіац. д-зія під командуванням Т. брала участь у визволенні Криму. Т. загинув під час виконання бойового завдання в районі Євпаторії. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ТОКАРЕВ Сергій Олександрович (н. 29.XII 1899) — рос. рад. етнограф і історик, доктор істор. наук (з 1940), професор, засл. діяч науки Якут. АРСР (з 1956). Н. в Ніжині (тепер Черніг. обл.). У 1925 закінчив Моск. ун-т. Працював у музеях і вузах Ленінграда та Москви. З 1943 працює в Ін-ті етнографії АН СРСР (з 1957 — зав. сектором народів зарубіжної Європи). Однорічно керує кафедрою етнографії Моск. ун-ту. Досліджує етнографію народів СРСР та заг. етнографію, питання релігії та історіографії. Вагомим внеском є його праці про народи Сибіру, Австралії та Океанії. Значне місце в працях Т. посідають питання укр. етнографії. Був керівником етнографіч. експедицій в Крим, і Черніг. обл. Премія ім. М. М. Миклухо-Маклая, 1969. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Релігійне веровання восточнославянських народів XIX — начала XX в. М.—Л., 1957; Етнографія народів СССР. М., 1958; Ранні форми релігії та їх розвиток. М., 1964; Релігія в історії народів мира. М., 1964; Історія російської етнографії (Дооктябрський період). М., 1966.

Лит.: Сергей Александрович Токарев (К 70-летию со дня рождения). «Советская этнография», 1969, № 6; Ю х и м е н к о Г. Ювілей видатного етнографа. «Народна творчість та етнографія», 1970, № 6.

Я. П. Прилишко (Київ).

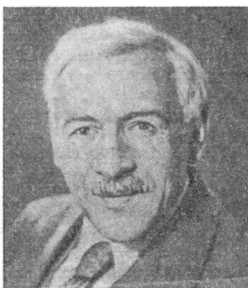
ТОКМАК (1861—1962 — В е л и к и й Т о к м а к) — місто Запорізької обл. УРСР, центр Токмацького р-ну; на р. Токмаку (Молочній). Залізнич. станція (Великий Токмак). 37,8 тис. ж. (1972). У 1784 переселенці — держ. селяни з с. Комарівки і містечка Санжарів (тепер Полт. обл.) заснували на березі р. Токмаку село під однойменною назвою, яке невдовзі стало центром Маріупольського пов. Катериносл. намісництва, з 1796 — Новорос. губ. З 1799 Т.—у складі Орхівського пов. (з 1802 — Таврійської губ.). В 1861 село перейменоване на Великий Токмак і віднесене до розряду містечок, входило до складу Бердянського пов. У 1886 в містечку діяли 2 парові млини, майстерня по виробництву возів, 4 шкіряні, салотопний, цегельний і черепячий з-ди. На поч. 20 ст. в Т. виникла с.-д. орг-ція. Під час революції 1905—07 в Т. відбувалися страйки робітників і сел. виступи. В 1908—09 тут вів революційну роботу П. О. Мойсєєнко, а перед 1-ю світовою війною — Й. Т. Лепік. Рад. владу встановлено в січні 1918. Наприкінці квітня 1918 Т. окупували анстро-нім. війська. В грудні 1918 Т. захопили війська петлорівської *Директорії*, в січні 1919 — білогвардійці. 10.III 1919 рад. війська визволили його. 12.VI 1919 Т. захопили денікінці. Наприкінці грудня 1919 Червона Армія визволила Т. У середині червня 1920 Т. захопили врангелівці. 28.X 1920 Рад. владу в Т. відновлено. З 1923 Великий Токмак — с-ще м. т., райцентр Мелітопольського округу. З 1932 — у складі Дніпроп. обл., з 1937 — Микол. (з 1938 — місто), з 1939 — Запоріж. обл. Під час Великої Вітчизн. війни місто 7.X 1941 захопили гітлерівці. В жовтні 1941 виникла підпільна група. Наприкінці 1941 у місті створе-

Ф. І. Толбухін.

Л. К. Толопко.

І. І. Толстой.

но партизан. загін під командуванням В. Г. (І. К.) Акулова. 20.IX 1943 рад. війська Пд. фронту визволили місто. В Т.— маш.-буд. (виробн. дизелів), цегельно-черепичний, металогосподарських виробів, хлібний, ковальсько-штампувальний заводи, швейна ф-ка, елеватор, депо. 2 колгоспи. 16 загальноосв., 1 муз. школи; мех. технікум, профес.-тех. училище. В місті народився авіаконструктор О. Г. Івченко.

ТОЛБУХІН Федір Іванович (16.VI 1894—17.X 1949) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1944), двічі Герой Рад. Союзу (1945, 1965). Член Комунистич. партії з 1938. Н. в с. Андроніках (тепер Ярославського р-ну Яросл. обл.) в селянській сім'ї. Учасник 1-ї світової війни. В Рад. Армії з 1918. Під час громадян. війни брав участь у боях проти військ Юденича, бурж.-поміщицької Польщі та в ін. операціях. У 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Т.— нач. штабу фронту, ком. армією, військами Пд., 4-го і 3-го Укр. фронтів. Керовани Т. війська брали участь у боях на Волзі, у визволенні Пд. України, а також Болгарії, Угорщини, Югославії, Австрії. З 1945 Т.— головнокомандуючий Пд. групою військ, з 1946 — ком. військами Закавказ. військ. округу. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Ім'ям Т. 1949 названо кол. м. Добрич у Болгарії.

Лит.: Кузнецов П. Р. Маршал Толбухин. М., 1966.

ТОЛБКА — старовинна форма трудової взаємодопомоги односельчан у виконанні термінових або трудомістких робіт (збирання врожаю, вирощування або корчування лісу, будівництва житла, школи тощо). Була поширена в багатьох народів, зокрема у слов'ян. Виникла з появою сільс. общини, пізніше існувала як пережиток. У Т. односельчани брали участь добровільно, без спец. оплати, хазяїн лише влаштовував частування. Після цього учасники Т. співали пісні і танцювали. За часів капіталізму Т. нерідко використовували сільс. багатії для експлуатації односельчан.

ТОЛБКА п о м і щ и ц ь к а — феод.-кріпосницька повинність на Правобережній Україні в 2-й пол. 18 — 1-й пол. 19 ст. Виникнення Т. пов'язано з посиленням феод.-кріпосницької експлуатації. Запроваджуючи Т. як додаткову феод. повинність, поміщики використали традиційний звичай трудової взаємодопомоги односельчан (див. *Толока*). Т. застосовувалася під час спорудження або ремонту панських будинків, для виконання с.-г. робіт (скирдування, молотьби, прополювання

тощо). Вона мала примусовий характер і виконувалася в неділю або в святкові дні, причому кріпаки одержували від поміщика харчування (т. з. пригощення). Розмір Т. не був сталим і залежав від сваволі поміщиків. Т. скасовано *інвентарними правилами 1847—48.*

ТОЛОПКО Леон Костянтинович (літ. псевд.— М. П і л ь н и й; н. 11.VIII 1902) — діяч прогресивної укр. еміграції в США, журналіст, письменник. Н. в Нью-Йорку в сім'ї укр. емігрантів. У 1908 приїхав з батьками до Зх. України. Після закінчення учительської семінарії у Львові працював учителем у Лодзинському воєводстві. В 1927 виїхав до США. Працював на з-ді, згодом учительовав в укр. робітн. вечірніх школах. На поч. 30-х рр. вступив до Союзу укр. робітничих орг-цій; почав працювати в редакції газ. «Українські щоденні вісті». З 1956 — відповідальний редактор газ. «Українські вісті». Автор багатьох оповідань, віршів і драм. творів.

ТОЛСТОЙ Іван Іванович (26.VIII 1880—27.X 1954) — рос. рад. філолог-єлліст, акад. АН СРСР (з 1946; чл.-кор. з 1939), доктор філол. наук (з 1938). Н. у Петербурзі в сім'ї вченого-нумізмата І. І. Толстого. В 1903 закінчив істор.-філол. факультет Петерб. ун-ту. З 1908 — приват-доцент, з 1918 — професор Ленінгр. ун-ту. З 1942 — старший наук. співробітник Ін-ту мови і мислення (з 1950 — Ін-т мовознавства) АН СРСР. Вивчав проблеми античної філології, особливо увагу приділяв дослідженню пам'яток Пн. Причорномор'я. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Культ Аполлона на Веспере и в Ольвии. В кн.: Сборник статей по классической филологии, в. 1. СПб., 1904; Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте. Пг., 1918; Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М.—Л., 1953.

Лит.: Петровський Ф. А. И. И. Толстой [Некролог]. «Известия АН СССР. Отделение литературы и языка», 1954, т. 13, в. 6; Заикина Е. В. Иван Иванович Толстой [Біо-біографія]. Вступ. стаття І. М. Тронського. М., 1958.

ТОЛСТОЙ Лев Миколайович (9.IX 1828—20.XI 1910) — великий рос. письменник. Н. в дворянській сім'ї в с. Ясній Полянї поблизу м. Тули. В 1844—47 вчився в Казанському ун-ті. З 1851 — на військ. службі (Кавказ); брав участь у *Кримській війні 1853—56*, зокрема в *Севастопольській обороні 1854—55*. З кінця 50-х рр. одержався в Ясній Полянї. Першими ж творами, надрукованими в журн. «Современник» 1852—55 («Дитинство», «Отроцтво», «Набіг», «Севастопольські оповідання»), посів визначне місце серед письменників Росії. Прагнення поставити корінні проблеми життя, тверезої худож. правди поглиблюється в творах кінця 50— в 60-х рр. («Ранок поміщика», 1856; «Люцерн», 1857; «Полікушка», 1861—62; «Козаки», 1863). Найвищим досягненням Т. став роман «Війна і мир» (1863—69) — величне епічне полотно про *Вітчизняну війну 1812*. Роман відзначається патріотичним пафосом, широким охопленням істор. подій, глибиною соціально-філософ. проблематики, майстерністю зображення характерів. Незважаючи на істор. фаталізм, абсолютизацію несвідомого начала буття,

письменник правдиво показав вирішальну роль народу в боротьбі проти наполеонівської навали, талановитість рос. полководців, стійкість солдатів і партизанів. Гостро поставив Т. соціальні й моральні проблеми рос. життя в романі «Анна Кареніна» (1877). Перехід на позиції патріархального селянства й ідейна криза Т., що прагнув поєднати філософію непротівлення злу насильством з нещадною критикою бурж.-поміщицького ладу, викриттям усіх і всіляких масок, знайшли яскраве відображення в творах 80—90-х рр. («Сповідь», 1880—82; «В чому моя віра?», 1883; «Так що ж нам робити?», 1882—86; «Крейцерова соната», 1887—89; п'єси «Влада темряви», 1886; «Плоди освіти», 1886—89; «Живий труп», 1900). Вершини викривального пафосу Т. досяг у романі «Воскресіння» (1899), де затарував соціальні й правові засади самодержавства, закликав до морального відродження. Суворо засудив реакцію, що наступала після придушення революції 1905 (стаття «Не могу молчать», 1908). Всебічно осягнувши кричущі суперечності життя Росії, насамперед суперечності психології селянства, Т. суттєво поглибив і збагатив мистецтво критичного реалізму. В. І. Ленін пов'язував світове значення Т. з світовим значенням першої рос. революції. «Епоха підготовки революції в одній з країн, придавлених кріпосниками, виступила, завдяки геніальному висвітленню Толстого, як крок вперед у художньому розвитку всього людства» (Твори, т. 16, с. 283). Твори Т. вплинули на розвиток найвидатніших письменників світу 19—20 ст., зокрема українських — І. Я. Франка, який досліджував і пропагував творчість Т., Лесі Українки, В. С. Стефаника, М. М. Коцюбинського. Т. захоплювався філософією Г. С. Сковороди, знав поезію Т. Г. Шевченка, був особисто знайомий з Марком Вовчком, М. Л. Кропивницьким і М. К. Заньковецькою.

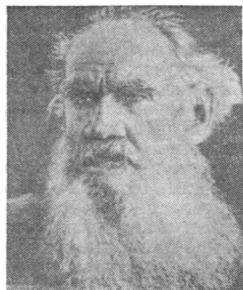
Толстой, Лев Николаевич. Полное собрание сочинений, т. 1—90. М.—Л., 1928—58; Собрание сочинений. В 20 т. М., 1960—65; Укр. перекл.—Твори. В 12 т. К., 1958—60.

Лит.: Ленин В. И., О. Л. Н. Толстом. М., 1969; Чернишевський М. Г. Літературно-критичні статті. К., 1951; Франко І. Лев Толстой. В кн. Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; Гусев Н. Н. Летопись жизни и творчества Льва Николаевича Толстого. [кн. 1—2]. М., 1958—60; Гудзіл'я М. Лев Толстой. К., 1950; Крутикова Н. С. Лев Толстой і українська література. К., 1958; Ерилов В. Толстой-романист. М., 1965; Храпченко М. Б. Лев Толстой как художник. М., 1965; Библиография литературы о Л. Н. Толстом [1917—1961]. В 2 кн. М., 1960—65. А. В. Кулінич (Київ).

ТОМАКІВКА — назва острова на Дніпрі поблизу сучас. м. Марганця, за 60 км на Пд. від о. Хортиця. На Т., ймовірно, з 40-х рр. 16 ст. до 1593 перебував *Київ Запорізької Січі* (див. також *Томаківська Січ*). Пізніше Т. мала назви о. Буцький, о. Дніпровський, о. Городище. Територію Т. залито водами Каховського водосховища.

ТОМАКІВСЬКА СІЧ — гол. укріплення запорізьких козаків на о. *Томаківка*. Після зруйнування крим. татарами Т. С. (1593) запорізькі козаки збудували *Чортмильську Січ*.

ТОПІЛЬНЯНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1873 — виступ селян с. Топильної Звенигородського пов. Київ. губ. (тепер Шполянського р-ну Черк. обл.) проти насильницького відмежування їхніх земель від поміщицьких, в результаті якого вони втрачали 317 дес. землі, що нею користувалися за *інвентарними правилами 1847—48*. Починаючи з 12.VI 1873 селяни кілька разів вигнали з села мирового посередника та землеміра, які намагалися провести розмежування сел. земель на користь поміщика. 7.VII до с. Топильної прибув з двома

Л. М. Толстой.

М. М. Торченко.

ескадронами драгунів київ. вице-губернатор, який сподівався з допомогою солдатів здійснити грабіжницьке розмежування. Селяни вчинили карателям рішучий опір, проте перед збройною силою були змушені відступити. Заворушення було придушене, а його учасників жорстоко покарано: 107 селян було віддано до суду.

Лит.: Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепрпетровск, 1960; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домопоміщицького капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1970. М. Н. Лещенко (Київ).

ТОПІЛЬСЬКИЙ Віталій Тимофійович (1918—28.VIII 1941) — рад. військ. льотчик, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1942). Кандидат у члени Комуністич. партії. В Рад. Армії з 1938. Н. у м. Вінниці. Закінчив Вінн. аероклуб. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 служив у 69-му винищувальному авіаполку Окремої Приморської армії. Воював під Одесою. З початку війни здійснив 123 бойові вильоти, особисто збив 4 ворожі літаки і 4 — у складі групи. Після одного вильоту на штурмування вступив у бій з 5 фашист. літаками. Загинув у бою.

ТОПОНІМІКА, топонімастика (від грец. *τόπος* — місце і *ὄνομα* — ім'я, назва) — розділ лексики, який вивчає геогр. назви — топоніми; складова частина *ономастики*. Серед топонімів розрізняють гідроніми (назви водойм), що їх вивчає *гідроніміка*, і ороніми (назви елементів рельєфу). На певній території можна зустріти топоніми різних істор. епох, тому вони є цінним істор. джерелом: свідчать про етнічний склад і межі розселення народів певної епохи, про міграційні шляхи населення. Так, Т. підтверджує, що в давнину Європу населяли народи неіндоевроп. мовного типу, що слов'яни в 1-му тис. н. е. жили західніше, ніж у пізніші часи, що в заселенні тер. сучас. Правобер. України в різні епохи можна виділити слов'янський, балтійський, іранський, тюркський, фракійський, іллірійський етнічні елементи. На Україні питання Т. розробляє Ономастична комісія при Ін-ті мовознавства АН УРСР.

Лит.: Никонов В. А. Введение в топонимику. М., 1965 [бібліогр. с. 168—174]; Питання топоніміки та ономастики. К., 1962; Попов А. И. Топонимика как историческая наука. «Мовознавство», 1957, т. 14; Трубачев О. Н. Названия рек на Правобережной Украине. Словообразование, этимология, этническая интерпретация. М., 1968.

Л. А. Лисиченко (Харків).

ТОРГІВЛЯ — реалізація товарів шляхом купівлі-продажу. Т. — одна з найважливіших галузей нар. г-ва, яка забезпечує рух товарів із сфери виробн. до сфери споживання. Розрізня-

ють Т. внутрішню й зовнішню, оптову й роздрібно-характер і роль Т. визначаються пануючим у суспільстві *способом виробництва*. Т. як форма товарного обміну є істор. категорією; вона виникла з запровадженням *товарного виробництва*. Вже в Київ. Русі Т., зокрема зовнішня, досягла значного розвитку. Помітно почала зростати Т. на Україні в 16—17 ст. у зв'язку з поглибленням процесу відокремлення *ремесла* від с. г. та початком розвитку бурж. відносин. Поступово формувалася нац. ринок, збільшувалася кількість торгів і ярмарків, розширювався обсяг Т. на них. Торги обслуговували вузькі місцеві ринки. Ярмарки, що збиралися у великих містах, економічно зв'язували окремі укр. землі. Помітно зроста Т. з Рос. д-вою, країнами Зх. Європи та Сходу. Вивозили хліб, худобу, поташ та ін. товари. Оптову торгівлю вели переважно місцеві та іноземні купці, у роздріб більше торгували жителі міст і селяни. *Возз'єднання України з Росією 1654* сприяло піднесенню продуктивних сил Лівобережної України, економіка якої ввійшла в систему загальнорос. внутр. і зовн. ринку. Дальшому розвитку Т. сприяло *возз'єднання Правобережної України з Росією в кінці 18 століття* й визволення чорноморсько-азовського узбережжя (18 ст.) від тур.-тат. панування та заселення Пд. України. Тут виник ряд портових міст, через які швидко зростає експорт с.-г. продуктів і сировини, переважно хліба (в 40—50-х рр. 19 ст. 40—70 млн. пудів щороку). В період розкладу феод.-кріпосницької системи великого розвитку набула ярмаркова Т. Ще більшого значення набули базари та стаціонарна Т. (лавки) в містах, містечках і деяких великих селах. Значно поширилася розвідва та розносна Т. В той період складалася місцева торг. буржуазія, значно зріс торг. капітал. У період капіталізму в Т. відбувалася концентрація торг. капіталу, виникли великі акціонерні т-ва й фірми, які поступово монополізували Т., витісняючи дрібних торговців. Україна відіграла велику роль у внутр. і зовн. Т. Росії. Т. за соціалізму докорінно відрізняється від Т. за капіталізму. Вона здійснюється в інтересах підвищення добробуту трудящих і розвивається планомерно. В СРСР існує три форми Т. товари нар. споживання: держ., кооперативна й колгоспна. Провідною серед них є держ. Т. Всі форми Т. постійно вдосконалюються. Поліпшуються обслуговування покущів і знижуються ціни на товари масового споживання. Т., зокрема в УРСР, невпинно розвивається. Лише 1966—70 роздрібний товарооборот в республіці зріс на 48%, у т. ч. по споживчій кооперації — на 54%. У 1970 населенню продано різних товарів майже на 9 млрд. крб. більше, ніж 1965. Держ. п'ятирічний план розвитку нар. г-ва УРСР на 1971—75 передбачає збільшення 1975 роздрібного товарообороту держ. і кооп. Т. порівняно з 1970 на 43%. Структура її експорту, порівнюючи з до-революц. часом, докорінно змінилася. Вивозять в основному чавун, прокат, газ, машини й устаткування, кам'яне вугілля, залізна й марганцеву руди та цукор. Див. також *Мито*.

І. С. Славєв (Київ).

ТОРГОВИЦЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ 1792 — реакційний союз польсь. магнатів, спрямований проти прогресивних реформ держ. устрою Польщі, ухвалених Чотирирічним сеймом 1788—92, і конституції 3.V 1791, які ослабили політ. позиції польсь. магнатської олігархії. Т. к. формально проголошено одночасно з вторгненням рос. військ у Польщу 14.V 1792 в містечку Торговиці (тепер село Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл.). Фактично ще в серед. 1791 в Пе-

тербурзі при підтримці Катерини II польсь. реакціонери — учасники змови розробили план збройного виступу (*рокоші*) проти королівської влади. В його підготовці активну участь брав *Ватікан*. У міру просування царських військ по тер. Польщі «торговичани» встановлювали свої тимчасові органи, ліквідуючи установи, запроваджені Чотирирічним сеймом. Одночасно Т. к. вживала заходів до придушення сел. заворушень. Після приєднання до Т. к. короля *Станіслава Августа Понятовського* було проведено в умовах терору нові вибори до сейму, який зібрався 1793 у Гродно. Польщі знову було нав'язано устрій магнатської олігархії, всі демократичні реформи скасовано. За допомогою «торговичан» уряди Росії й Пруссії здійснили другий поділ Польщі (1793), за яким до Росії відійшли Білорусія і *Правобережна Україна*. В. С. Кульчицький (Львів).

ТОРІЗ (до 1964 — Ч и с т я к о в е) — місто обл. підпорядкування Донец. обл. УРСР; на автошляху Донецьк — Ворошиловград. Залізнич. станція. 113,5 тис. ж. (1971). Засн. в 70-х рр. 18 ст. біглими укр. селянами як слобода під назвою Олексіївка (з 1840 — Олександрівською). Ця слобода входила до складу Міуського (потім — Таганрозького) округу *Області Війська Донського*. В 1800, 1820, 1863 в слободі відбувалися сел. заворушення. В 60-х рр. 19 ст. закладено перші шахти, де видобували антрацит. Під час революції 1905—07 в навколишніх селах відбувалися сел. виступи. Загин шахтарів на чолі з Н. Д. Дубровим брав участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. В 1913, 1915 виникли с.-д. гуртки. В 1915—16 відбувалися великі страйки шахтарів. Рад. владу встановлено 27.I 1918. В кінці квітня 1918 Чистякове захопили австро-нім. окупанти. Проти них діяли партизан. загони під командуванням Ю. Г. Мамонова та І. П. Бутенка. В серед. грудня Червона Армія визволила Чистякове. В січні 1919 Чистякове захопили денікінці. Для боротьби проти них весною 1919 Ю. Г. Мамонов і В. П. Безштанько сформували партизан. загін. 31.XII 1919 Червона Армія визволила Чистякове. З 1920 Чистякове — в складі Боково-Хрустального р-ну Донец. губ., з 1923 — Донец. (з 1924 — Сталінського) округу, з 1924 — райцентр, з 1932 — місто в складі Донец. (1938—61 — Сталінської) обл. Під час Великої Вітчизн. війни Чистякове 30.X 1941 окупували гітлерівці. В грудні 1941 виникла підпільна орг-ція, якою керувала П. П. Губіна. Діяли підпільні групи Т. І. Панасенка, Д. Н. Нищеракова і Ю. І. Кочетова. 2.IX 1943 війська Пд. фронту визволили Чистякове. В місті є 10 кам.-вуг. шахт, 3 збагачувальні ф.-ки, електротех., ремонтно-мех., залізобетонного шахтного кріплення, молочний з-д; меблева, ковбасна ф.-ки, хлібо- і харч. комбінати, 32 загальноосв. школи. Загальнотех. ф-т Донецького політех. ін-ту, гірничий технікум, мед. школа, 4 профес.-тех. училища.

ТОРКИ — тюркомовні племена, які становили частину огузів, що в 2-й пол. 10 ст. переселилися з Приаралля в степи Пд. Русі. В Іпатіївському літопису вперше згадуються під 985 як союзники кн. *Володимира Святославича* в боротьбі проти *булгар*. У 1060 об'єднані сили руських князів розбили Т. Руські князі також використовували військ. силу Т. у своїх міжусобних війнах та в боротьбі проти *половців* і для охорони пд. кордонів Русі. В 2-й пол. 11 ст. Т., яких тіснили половці, почали переселятися в Руську землю, входили до складу т. з. чорних клубуків (див. *Клубуки чорні*). В 1116 частина Т. з *печенігами* зазнали поразки від половців і переселилися на Русь. Т. розселилися в басейні р. Росі (притока

Дніпра), де у них було с-ще Торчеськ, і на Переяславщині (т. з. переяславські Т.). Частина Т., що перейшла до ослості, послов'янилася, решту асимілювали половці. В топоніміці сучас. України збереглися сліди перебування Т. на пд.-руських землях (річка Торч і Торець, Торський шлях уздовж р. Тетліги тощо).

ТОРМАСОВ Олександр Петрович (1752—1819) — рос. військ. діяч, граф (з 1816). Н. в дворянській сім'ї. Брав участь у рос.-тур. війні 1787—91. В 1803—07— київський, 1807—08 — ризький військ. губернатор, 1808—11 — головнокомандуючий у Грузії і на Кавказькій лінії. Під час *Вітчизняної війни 1812* — ком. 3-ю армією. У вересні 1812 об'єднані армії Т. і адмірала П. В. Чичагова визволили зх. частину Волині від наполеонівських військ. Під час хвороби 1813 М. І. Кутузова Т. виконував обов'язки головнокомандуючого всією рос. армією. В 1814 його призначено головнокомандуючим у Москві.

ТОРЧЕНКО (Ц і с е л ь с ь к и й) Михайло Миколайович (н. 23.IX 1902) — діяч укр. прогресивної еміграції та робітн. руху в США. Н. в с. Саранчуках (тепер Бережанського р-ну Терноп. обл.) в селянській сім'ї. В 1927 емігрував до США. Жив переважно у Нью-Йорку і Рочестері, працював робітником у сталеливарній пром-сті, шофером, вікночистом тощо. З 1927 — член *Ліги американських українців*, з 1930 — член Запomoгового союзу американських українців (до його розпуску під тиском реакції 1951). З травня 1963 — голова, а з 1969 — крайовий секретар Виконавчого к-ту Ліги американських українців. Портрет, с. 283.

М. М. Тарновський (Київ).

«ТОРЧИНСЬКИЙ МАГНІЄСТ» 1767 — звернення, спрямоване проти феод.-кріпосницького ладу в шляхет. Польщі. Знайдений З (14).VI 1767 в містечку Торчині (тепер с-ще м. т. Волин. обл.), звідси й дістав назву. «Т. м.» складено польсь. мовою групою анонімних авторів, що відображали інтереси пригнобленого селянства та міщанства і невдоволеної асильям магнатів дрібношляхти. В «Т. м.» рішуче засуджується кріпосницький лад. Вказуючи на загрозу вибуху загальнонарод. повстання проти магнатів і шляхти, «Т. м.» пропонує панівним колам шляхет. Польщі піти на поступки пригнобленим масам — скасувати кріпацтво й запровадити бурж. порядки. Істор. значення «Т. м.» в тому, що він є першою конкретною політ. програмою знищення феод.-кріпосницького устрою і встановлення бурж. ладу в шляхет. Польщі, феод. Литви та на загарбаних ними укр. і білорус. землях.

Лит.: Проект status plebei, знайдений на ринку в Торчині после окончания Троицкой ярмарки 1767 г. В кн.: Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей, т. 1. М., 1956. Рознер І. Г. Соціально-економічні погляди авторів «Торчинського маніфесту» (1767 р.) і «Універсалу до селян» (1768 р.). «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР», 1971, в. 6.

І. Г. Рознер (Київ).

ТОТЕМІЗМ (від слова з мови індіанців ot-totem — його рід) — одна з первісних форм релігійних вірувань, для якої характерна віра в надприродну спорідненість між даною родовою групою людей і певним видом тварин або рослин, рідше — предметами неживої природи. Т. виник в епоху пізнього *палеоліту* в умовах первіснообщинного ладу і відображав безсилля первісної людини перед стихійними силами природи. В Т. фантастично відбилися умови життя первісних мисливських племен. Кожний рід називався за своїм тотемом (об'єктом реліг. культу). В давнього племені

неарів, що жило на тер. України, тотемом був вовк. З переходом до складніших форм первіснообщинного ладу Т. поступово зникає.

ТОТЛБЕН Едуард Іванович (20.V 1818—1.VII 1884) — рос. військ. інженер-фортифікатор, генерал, граф. Н. в Мітаві (тепер м. Єлгава Латв. РСР) в сім'ї купця. Вчився в інженерному уч-щі. Під час *Севастопольської оборони 1854—55* керував інженерними роботами. В 1876 очолював будівництво оборонних споруд на Чорноморському узбережжі. Під час рос.-тур. війни 1877—78 був головнокомандуючим армією, яка брала участь в облозі Плевни (1877), та армією, що діяла за Балканами. Обіймав посади одеського (1879), вільняського, ковенського та гродненського (1880) генерал-губернаторів. Під керівництвом Т. видано «Опис оборони міста Севастополя» (1863—72). Т. — автор ряду праць з питань фортифікації. Помер у Севастополі, де йому 1909 встановлено пам'ятник.

ТОЧІСЬКИЙ Павло Варфоломійович (15.V 1864 — липень 1918) — засновник однієї з перших марксист. орг-цій у Росії. Н. в Катеринбурзі (тепер Свердловськ) в сім'ї дворянина. Революц. діяльність почав у гімназії (1883), де створив учнівський нелегальний гурток. У 1884 переїхав до Петербурга, працював слюсарем на з-дах, вів пропагандистську роботу серед робітників. У 1885 заснував марксист. організацію, згодом названу «Товариством Санкт-Петербурзьких майстрових» (див. *Точиського група*). В 1888 після її розгрому був заарештований і висланий з Петербурга. В жовтні того самого року був заарештований у Нижньому Новгороді і висланий до Катеринослава, де брав активну участь у роботі с.-д. орг-ції. Учасник *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції вів парт. роботу на Уралі. В 1918 — учасник боротьби проти чехословацького заколоту. Вбитий есерами.

ТОЧІСЬКОГО ГРУПА — одна з перших нелегальних марксистських с.-д. орг-цій в Росії. Засн. восени 1885 в Петербурзі П. В. *Точиським*. Спочатку мала назву «Товариство сприяння піднесенню матеріального, інтелектуального і морального рівня робітничого класу в Росії», а 1886 перейменована на «Товариство Санкт-Петербурзьких майстрових». Діяльність групи була спрямована на організацію пропаганди серед передових робітників ідей наук. соціалізму, створення гуртків самоосвіти, кас взаємодопомоги, б-к. Група мала зв'язки з робітниками найбільших підприємств Петербурга, з с.-д. орг-ціями України. В 1888 поліція розгромила Т. г. Частина її членів, що врятувалася, пізніше увійшла до *Брусневої групи*.

Г. В. Січкар (Київ).

ТРАВНЕВО-ЛИПНЄВІ РОБІТНИЧІ СТРАЙКИ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ 1905 — політ. страйки робітників, які відбувалися на зх.-укр. землях під впливом *революції 1905—07 в Росії*. У травні страйкували львівські кравці, каменярі, робітники цегельних з-дів, чернівецькі робітники на будівництві з-ці. В травні — липні політ. мітинги, демонстрації, страйки, в яких брали участь робітники цілих галузей пром-сті, проходили у Львові, Дрогобичі, Бориславі, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Чернівцях та ін. містах. Особливо значного розмаху набрав страйк будівельників Львова, який розпочався 25.VI і тривав майже чотири тижні. Страйк закінчився перемогою робітників. Протягом травня — липня в Галичині відбулося 32 страйки на 489 підприємствах, на Буковині — 12 страйків.

П. В. Свежинський (Львів).

«ТРАНСІСТРІЯ» (в перекладі з румунської «Задністриянина») — назва, що її вживали фашист. окупанти щодо тимчасово окупованих рум.-нім. загарбниками під час Великої Вітчизн. війни територій між Дністром і Пд. Бугом, до яких увійшли більша частина Одеської, пд. райони Вінницької, зх. райони Миколаївської областей і сх. райони Молд. РСР (усього бл. 55 тис. км²). Центром «Т.» спочатку був Тира-споль, а згодом Одеса. «Т.» очолював рум. губернатор, при ньому були нім. радники. У багатьох нас. пунктах, крім рум. адміністрації, були нім. коменданти. Окупанти чинили жорстокі розправи над населенням, нещадно його грабували.

М. В. Коваль (Київ).

ТРАНСПОРТ на Україні — галузь матеріального виробництва, що забезпечує потреби нар. господарства і населення в усіх видах перевезень. Засоби Т. удосконалюються з розвитком продуктивних сил і поглибленням суспільного поділу праці.

В *Київській Русі* для перевезення товарів використовувалися річкові шляхи, а також гужовий Т. Літописи свідчать про велике трансп. значення Дніпра, Десни, Прип'яті та ін. річок тер. сучас. України. Вздовж річок як гол. трансп. шляхів зростали міста (Київ, Чернігів та ін.). Сх. слов'ян. плевали на видовбаних з дерева і обшитих по боках дошками човнах, долаючи великі відстані не лише по річках, а й вздовж берегів Чорного, Азовського, Каспійського морів. Особливо велике значення мав «шлях з варяг у греки». Відомі з часів Київської Русі і деякі важливі сухохідльні шляхи, зокрема *Соляний шлях*, *Залозний шлях* та ін. У 12—14 ст., в період феод. роздробленості Давньої Русі, особливо внаслідок монголо-тат. навали, територіально-економічні зв'язки значно скоротились, занепав і «шлях з варяг у греки».

Розвиток економіки на Україні в 15—16 ст., дальший процес відокремлення ремесла від с. г., зростання торгівлі, зокрема ярмарків, сприяли новому поживленню тер.-економ. зв'язків. Міста, де відбувалися ярмарки (зокрема, Київ, Кролевець, Острог, Львів), були й трансп. центрами. сполученими шляхами з навколишніми нас. пунктами і віддаленими районами. Перші геогр. карти 16—17 ст. і описи до них (див., зокрема, «*Большому чертежу князя*») подають відомості про мережу шляхів на Україні тих часів. *Возз'єднання України з Росією 1654* особливо сприяло торг. і трансп. зв'язкам з Москвою та ін. рос. містами. Важливого значення набув шлях Київ — Ніжин — Путивль — Москва. Під час визвольних походів запорізьких козаків 16—17 ст. проти тур.-тат. загарбників і польсь. шляхти використовувалися сухохідні шляхи того часу (*Ізюмський шлях*, *Кальміуський шлях*, *Кучманський шлях*, *Мураєвський шлях*, *Чорний шлях* та ін.), водні шляхи. На своїх бойових човнах — чайках запорожці плавали по Дніпру, Дунаю, Пд. Бугу, Чорному і Азовському морях. У торг.-трансп. зв'язках України 17—18 ст. важливу роль відігравало *чумацтво*. Чумацькі шляхи перетинали майже всі укр. землі.

Процес заселення і освоєння пд. степових районів України у 18 ст. сприяв збільшенню трансп. значення Дніпра. В 70-х рр. 18 ст. засн. Катерино-слав, що перетворився на трансп. вузол на Дніпрі. Після приєднання до Рос. д-ви узбережжя Чорного і Азовського морів були засновані порти Херсон (1778), Маріуполь (1779), а 1788 у пониззі Пд. Бугу збудовано верф, навколо якої зросло місто і порт Миколаїв. У 1794 засн. Одеська гавань. Трансп. зв'язки Дніпровської системи

розширилися після будівництва Дніпровсько-Німанського (1770—84), Дніпровсько-Бузького (1775—1848) каналів.

У 18 ст. на Україні склалася і мережа поштових шляхів і станцій. В цілому, незважаючи на певне розширення водних і сухохідльних засобів Т., розвиток цієї галузі г-ва за феод.-кріпосницьких часів відбувався дуже повільно. Він значно прискорився і якісно змінився за капіталізму. З 60-х рр. 19 ст. все більшого значення у трансп. зв'язках України набував залізничний і паровий водний Т. Першу з-цю (Одеса — Балта) на тер. України, що входила до складу Росії, збудовано 1865. У 1868—70 її продовжено через Кременчук і Київ до Москви. З 80-х рр. 19 ст. в зв'язку з зростанням вугільної і металург. пром-сті розгорнулося будівництво з-ць у Донбасі і Придніпров'ї. У Сх. Галичині першу з-цю збудовано 1861. У 1913 заг. протяжність з-ць України (в сучас. межах) становила 15,6 тис. км. Парове суднопластво в Чорноморсько-Азовському басейні почалося 1828 рейсами пароплава «Одеса». В 1833 було засн. Чорноморське пароплавне т-во, 1856 — *Російське товариство пароплава і торгівлі*. В кін. 19 — на поч. 20 ст. Одеса була одним з осн. експортних портів країни. Парове суднопластво по Дніпру почалося 1823. В 1850 відкрито першу регулярну пасажирську лінію між Кременчуком і Пінском. У 1913 дніпровський флот налічував бл. 400 самохідних суден, вантажопереваження становили 1,7 млн. т. Докорінні зміни відбулися в Т. України, як і всього СРСР, за рад. часів. За умов планового соціалістич. г-ва вперше створено єдину трансп. систему країни, в якій координується робота всіх видів Т. Поряд з залізнич., річковим, морським широкого розвитку набули автомобільний, повітряний, трубопровідний Т. Ще в період довоєнних п'ятирічок залізнич. Т. республіки було значно розвинуте і реконструйовано. З 1935 почато електрифікацію з-ць України. Першою електрифіковано з-цю Довгинцеве — Запоріжжя (203 км). Збудовано нові з-ці (Донбас — Москва та ін.). Заг. мережа з-ць України 1940 збільшилася до 20 тис. км, вантажооборот з-ць республіки зріс порівняно з 1913 у 3,3 раза. Докорінну тех. реконструкцію залізнич. Т. здійснено з 50-х рр. Довжина з-ць 1970 становила понад 22 тис. км, в т. ч. понад 5 тис. км електрифікованих. Вантажооборот з-ць 1970 становив 365,5 млрд. т-км (1960 — 223; 1940 — 72). На тепловозну тягу припадало (1970) 43% всього вантажообороту з-ць УРСР. Залізничні перевезення на тер. республіки здійснюють 6 з-ць: *Донецька залізниця*, *Львівська залізниця*, *Одесько-Кишинівська залізниця*, *Південна залізниця*, *Південно-Західна залізниця*, *Придніпровська залізниця*. Для розвитку морського Т. республіки велике значення мало утворення 1922 Держ. Чорноморсько-Азовського паропластва (з 1928 — Чорномор. контора «Радторгфлоту», з 1930 — Управління Чорномор. паропластва). У 1932 засн. нафтоналивне та пасажирське паропластва. На кін. 1938 Чорномор. флот мав 167 суден заг. вантажопідіймністю 469 тис. т і бл. 200 суден місцевого портового і допоміжного флоту. Напередодні Великої Вітчизн. війни мор. Т. республіки перевозив понад 10 млн. т вантажів на рік. У роки 1-ї післявоєнної п'ятирічки флот і портове г-во було відбудовано. В 1953 на базі трьох чорноморських паропластв було створено Чорномор. держ. мор. паропластво (з 1964 — Чорномор. мор. паропластво) з управлінням в Одесі. За 1966—70 зміцнено матеріально-тех. базу мор. портів, проведено їхню реконструкцію, збудовано першу чергу

Іллічівського порту. Тоннаж мор. флоту України збільшився в 1,5 раза. Торг. флот поповнився великовантажними суднами, суховантажними океанськими турбоходами вантажопідйомністю 13,5 і 22 тис. т, а пасажирський — суднами на підводних крилах типу «Вихор», пасажирськими лайнерами на 750 пасажирів з швидкістю 20 вузлів на 1 год. Вантажооборот мор. Т. 1970 становив 172,1 млрд. т-км, пасажирооборот — 0,8 млрд. пасажиро-км. Гол. мор. порти України: Одеса, Іллічівськ, Жданов, Херсон, Миколаїв, Ізмаїл, Рені, Керч. Великі зміни відбулися у річковому транспорті республіки за рад. часів. В 1933 завдяки спорудженню *Дніпрогесу імені В. І. Леніна* відкрито наскрізне суднопластво по Дніпру. До 1940 обсяг вантажоперевезень зріс проти 1913 майже втричі. Було збудовано сотні самохідних і несамохідних суден, створено великі порти в Києві, Дніпропетровську, Запоріжжі і Херсоні. Після визволення тер. України у роки Великої Вітчизн. війни від нім.-фашист. загарбників вже навесні 1945 Дніпровське річкове паропластво відновило свою роботу. Спорудження *Дніпровського каскаду гідроелектростанцій* забезпечило наскрізне регулярне суднопластво по Дніпру для суден з великою осадкою. Річковий флот поповнився новими річковими великовантажними суднами (1200—1800 т), пасажирськими суднами, швидкісними теплоходами на підводних крилах та суднами мішаного плавання (річка — море). Довжина судноплавних водних шляхів республіки досягає 4,8 тис. км (1970). Швидко зростає обсяг перевезень вантажів і пасажирів. У 1969 вантажооборот річкового транспорту становив 6,1 млрд. т-км, а пасажирооборот — 0,5 млрд. пасажиро-км.

Автомобільний Т. в СРСР, у т. ч. на Україні, виник і розвивався як галузь нар. г-ва за роки Рад. влади. Особливо він розвивався після Великої Вітчизн. війни 1941—45. Перевезення нар.-госп. вантажів автотранспортом УРСР збільшилося з 187,2 млн. т 1940 до 3058,1 млн. т 1970, перевезення пасажирів — відповідно з 29,4 млн. чол. до 4934,5 млн. чол. Автотранспорт УРСР безперервно поповнюється сучас. автомобілями й автобусами вітчизн. виробництва. За 1966—70 вантажопідйомність автопарку України зросла майже на 24%, кількість автобусів — в 1,7 раза, легкових таксомоторів — в 1,8 раза. Швидкими темпами розвивається автомобільний транспорт заг. користування, особливо централізовані перевезення вантажів і пасажирів. Розвиток автотранспорту в УРСР супроводиться також широким будівництвом впорядкованих автошляхів. Якщо до 1917 шляхів з твердим покриттям на тер. України було менше ніж 5 тис. км, то 1970 їх було 90,8 тис. км. Шляхи за 1966—70 збудовано 24 тис. км їх. Шляхи з твердим покриттям сполучають усі обласні та майже всі районні центри республіки. Розвиток цивільної авіації на Україні, як і в усій Рад. країні, почався у роки Рад. влади. У квітні 1923 створено Укр. т-во повітр. ліній «Укрповітрошлях». У травні 1924 це т-во відкріло регулярне сполучення по лініях Харків — Одеса і Харків — Київ. У 1924 почали також діяти повітряні лінії Харків — Москва, Харків — Одеса. Незабаром було встановлено повітряний зв'язок України з Закавказзям. У 1928 відкрілася перша на Україні міжнар. повітр. лінія Харків — Баку — Пехлеві (Іран). На поч. 1945, ще до закінчення Великої Вітчизн. війни, в УРСР було повністю відновлено роботу визволених від нім.-фашист. загарбників Київ., Харків., Ворошиловгр., Донец. і Львів. аеропортів, введено в експлуатацію 11 респ. і 37 внутріоб-

ласних кільцевих ліній заг. протяжністю 20 360 км. Обсяг перевезень по союзних повітр. лініях перевершив рівень 1940 на 31% і по місцевих — на 85%. Було встановлено повітр. зв'язок між Києвом і 22 обл. центрами. У післявоєнний період повітр. Т. України розвивається швидкими темпами. Всі найважливіші пром. та адм. центри республіки сполучені повітр. лініями. Заг. протяжність повітр. шляхів 1970 перевищила 92 тис. км. Вантажооборот повітр. Т. 1970 становив 0,161 млрд. т-км, пасажирооборот — 6,1 млрд. пасажиро-км.

Трубопровідний Т. — найекономічніший засіб передачі на відстань нафти, нафтопродуктів та газу з місць видобування і виробництва в райони споживання та переробки. Трубопроводи (газопроводи) місцевого значення на Україні почали будувати ще перед Великою Вітчизн. війною 1941—45. Перший в СРСР магістральний газопровід було збудовано 1940 від Дашави до Львова. В 1948 став до ладу найбільший на той час в СРСР і в Європі магістральний газопровід Дашава — Київ, доведений 1951 через Брянськ до Москви. Його заг. довжина бл. 1330 км, на тер. України — 851 км. Він має 477 км відводів до 27 обл. та районних центрів і великих пром. підприємств України. У зв'язку з пром. експлуатацією з 1956 Шебелинського газового родовища на Україні мережа газопроводів у республіці значно зросла. На тер. України проходять нафтопроводи: Гнідинці — Кременчук, Долина — Дрогобич, Кременчук — Херсон (споруджується, 1972); розміщено частину магістрального нафтопроводу «Дружба», частину продуктопроводу від Грозного до Донец. обл. та газопроводи Дашава — Київ — Москва, Дашава — Мінськ, Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Одеса — Кишинів, Шебелинка — Полтава — Київ. В УРСР бере початок потужний газопровід «Братерство».

П'ятирічним планом розвитку нар. г-ва на 1971—75 передбачено дальший розвиток усіх видів Т., зокрема збільшення його вантажообороту по УРСР на 38—40% (залізничного — на 28—30%, морського — на 48%, річкового — на 28%, автомобільного — на 55%), трубопровідного — в 2,8 раза. Передбачено збудувати бл. 1500 км та електрифікувати 1140 км залізнич. ліній, прокласти 27 тис. км автошляхів з твердим покриттям (переважно в сільс. місцевості), спорудити нові та реконструювати ряд діючих залізнич. вузлів, станцій, мор. і річкових портів (зокрема, Іллічівський, Одеський, Ізмаїльський, Миколаївський, Ждановський, Ренійський та ін.), аеропортів, вантажних і пасажирських автопарків, станцій тех. обслуговування, поповнити рухомий склад Т. великотоннажними та швидкохідними комфортабельними суднами, літаками та автомобілями, розвивати всі види міського Т. тощо.

Лит.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; Транспорт СССР. Итоги за пятьдесят лет и перспективы развития. М., 1967; Автомобильный транспорт и дорожное хозяйство Украинской ССР. К., 1968; Столбовой В. Д. Транспорт Украинской ССР. К., 1971; Яшник М. М. Железнодорожный транспорт Украины за 50 лет. К., 1968; Капитанюк С. П., Гончаров Н. Е. Железные дороги Украины на новом подъеме. К., 1965; Коровин А. И. Речной транспорт Украины за 50 лет Советской власти. К., 1967; Горьков В. С. Основные направления развития морского транспорта СССР. К., 1968 [бібліогр. с. 35]; Воронков А. В., Клементьев Ю. В. Морской торговый флот СССР. М., 1969; Ковтук М. Г., Ляховецький М. Б. Крыла України. К., 1971.

ТРАХТЕМІРІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — городище 6 ст. до н. е. поблизу с. Трахтемирова Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл. Досліджували його 1964—68. Виявлено залишки 44 жителів, у т. ч. одного з жертвником посередині, а також госп. ями. Знайдено ліпний посуд, залізни сокиря, серпи, ножі, кістяні вироби, бронзові наконечники стріл, прикраси й точиливі бруски. Виявлено сліди (шлаки) бронзолитевального виробництва. Знахідки грец. посуду свідчать про торг. зв'язки з античними містами Пн. Причорномор'я. Городище належало осілому населенню, яке займалося землеробством, скотарством і різними ремеслами.

Лит.: Ковпаненко Г. Т. Раскопки Трахтемирского городища. В кн.: Археологические исследования на Украине в 1967 г., в. 2. К., 1968.

Г. Т. Ковпаненко (Київ).

ТРАХТЕМІРІВСЬКИЙ МОНАСТІР — монастир-шпиталь укр. реєстрового козац. війська з 70-х рр. 16 до 60-х рр. 17 ст. Час заснування не встановлено. Містився поблизу містечка Трахтемирова і с. Зарубинців (тепер села Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.). За привілеєм польс. короля Стефана Баторія 1578 Т. м. було передано реєстровому козац. війську і перетворено на шпиталь — притулок для поранених і старих козаків. У період визвольних сел.-козац. повстань на Україні в кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. монастир не раз грабували польс.-шляхет. каральні загоми. Остаточо польс.-шляхет. загарбники зруйнували Т. м. під час придушення сел.-козац. повстань на Правобережній Україні 1664—65.

ТРАЙНОВІ ВАЛІ, Троянові вали — давні споруди, що захищали лісостепову частину Сх. Європи з Пд. Назва походить від імені рим. імператора Траяна (кін. 1 — поч. 2 ст.), завойовника Дакії. Частина Т. в. збереглася до наших днів на тер. Поділля (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська обл.) і Молдавії. Археол. дослідження Нижнього Молдавського валу показали, що його насипали римляни на рубежі 1 і 2 ст. н. е., коли вони просувалися на Пн. Сх. В 3—4 ст. місцеві слов. племена використали цей вал проти римлян (для цього засипали рив з пн. боку валу і викопали новий рив з пд. боку). Переважно більшість Т. в. збудували *анти* для захисту своїх земель від ворожих навал у 1-й пол.—серед. 1-го тис. н. е. Спорудження Т. в. свідчить про наявність у антів держ. орг-ції, здатної забезпечити застосування великих контингентів робочої сили, та про організацію оборони в масштабах усієї країни.

Лит.: Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н. э. М., 1960; Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. К., 1964 [бібліогр. с. 322—350].

ТРЕТІЙ АВІАПАРК — революц. частина старої армії, яка відіграла визначну роль у боротьбі за владу Рад у Києві. Сформований 1913 у Києві на базі повітроплавальної роти для ремонту літаків. Особовий склад Т. а. становили мобілізовані в армію кваліфіковані робітники. Після Люта. революції 1917 Т. а. керував солдат. к-т (голова більшовик М. С. Богданов). Під час *Київського жовтневого збройного повстання 1917* Т. а., поряд з *арсенальцями*, став осн. ударною силою повстанців. Саме в Т. а. було сформовано новий ревком, який очолював повстання. 30.XI (13.XII) 1917 *Центральна рада*, що на той час захопила владу на Україні, роззброїла Т. а. і частину солдатів вислала з Києва. Під час *Київського січневого збройного повстання 1918* Т. а. прийшов на допомогу повсталім арсеналь-

цям. У зв'язку з австро-нім. окупацією України Т. а. в лютому 1918 було евакуйовано в м. Борисоглебськ, а згодом у Нижній Новгород, де він влився до 4-го авіапарку.

В. М. Шевченко (Київ).
«ТРЕТІЙ ВІДДІЛ», Третій відділ власної його імператорської величності канцелярії — орган політ. розшуку і слідства в царській Росії. Утворений 3 (15).VII 1826 за наказом Миколи I замість особливої канцелярії м-ва внутр. справ. «Т. в.» складався з 5 експедицій (відділів), у функції яких входила боротьба з революц. та прогресивними орг-ціями, нагляд за слідством у політ. справах, за учасниками революц. руху, політ. тюрмами, відання цензурою (до 1865). Виконавчим органом «Т. в.» був окремий Корпус жандармів, створений у квітні 1827. «Т. в.», зокрема, керував арештом і слідством у справі *Кирило-Мефодіївського товариства*. Всі губернатори і жандармські установи повинні були інформувати «Т. в.» про політ. настрої нар. мас та держ. службовців. Ліквідовано «Т. в.» 6 (18).VII 1880, а його функції передано створеному в м-ві внутр. справ департаменту *поліції*.
Н. П. Панчик (Київ).

ТРЕТІЙ ВСЕРОСІЙСЬКИЙ З'ІЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, що відбувся 10—18 (23—31).I 1918 в Петрограді. Розпочав свою роботу як з'їзд *Рад робітничих і солдатських депутатів*. Спочатку на з'їзді було 707 делегатів, у т. ч. 441 більшовик. 233 делегати представляли Україну, Білорусію, Середню Азію, Прибалтику тощо. Під час роботи з'їзду 13 (26).I відбулося об'єднання з'їзду Рад робітн. і солдат. депутатів із Всерос. з'їздом Рад сел. депутатів, що також зібрався в той час у Петрограді. Це мало вирішальне значення для зміцнення союзу робітників і селян, для об'єднання Рад робітничих і солдатських депутатів з *Радами селянських депутатів* на місцях. Після об'єднання на заключному засіданні з'їзду було 1587 делегатів, серед них 88 делегатів від України. Делегатів-більшовиків було понад 60% усього складу делегатів.

Порядок денний: 1) Звіт ВЦВК та Раднаркому; 2) Затвердження *Декларації прав трудящого і експлуатованого народу*; 3) Про федеральні установи Рос. Республіки; 4) Про війну і мир; 5) Затвердження закону про соціалізацію землі; 6) Вибори ВЦВК. Заслухавши звіт ВЦВК (доповідач Я. М. Свердлов) і Раднаркому (доповідач В. І. Ленін), з'їзд повністю схвалив політику ВЦВК і РНК та висловив їм повне довір'я. Осередною резолюцією з'їзд схвалив нац. політику Рад. уряду. 18 (31).I було остаточно затверджено написану В. І. Леніном Декларацію прав трудящого і експлуатованого народу. В резолюції «З питання про мир» з'їзд підтвердив і схвалив усі заяви і заходи Рад. влади, спрямовані на досягнення заг. демократич. миру. В резолюції «Про федеральні установи Російської Республіки» з'їзд підкреслив як добровільність об'єднання, так і неприпустимість порушення прав республік, які об'єднуються, і встановив, що спосіб участі окремих нац. республік у федерації та розмежування компетенції між федеральною владою та владою окремих республік — членів федерації мають бути визначені за погодженням ВЦВК і ЦВК республік. У цій же резолюції з'їзд доручив ВЦВК розробити осн. положення Конституції РРФСР для подання черговому з'їздові Рад. З'їзд, виходячи з *Декрету про землю*, прийняв «Закон про соціалізацію землі», де, зокрема, передбачав розвиток колективного г-ва у землеробстві. З'їзд обрав новий ВЦВК у складі 305 чле-

нів і 17 кандидатів. Вказуючи на величезне значення з'їзду, В. І. Ленін говорив: «Цей з'їзд, який закріпив організацію нової державної влади, створеної Жовтневою революцією, намітив вісью грядущого соціалістичного будівництва для всього світу, для трудящих усіх країн» (Твори, т. 26, с. 428).

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 1. М., 1959. С. Л. Фукс (Харків).

ТРЕТІЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 6—10.III 1919 в Харкові. На з'їзд прибуло 1787 делегатів, у т. ч. 1719 з ухвальним голосом і 68 — з дорадчим. Серед делегатів були 1435 комуністів і співчуваючих ім. У роботі з'їзду взяли участь голова ВЦВК Я. М. Свердлов і представники Рад. Латвії і Рад. Естонії.

Порядок денний: 1) Доповідь Тимчасового Робітн.-Сел. уряду України; 2) Військ. питання; 3) Прод. питання; 4) Зем. питання; 5) Про проект першої Конституції УРСР. З'їзд відбувся в час, коли на більшій частині тер. УРСР було відновлено Рад. владу. Всю роботу з'їзду було підпорядковано дальшій мобілізації сил на боротьбу проти інтервентів і внутр. контрреволюції, на зміцнення влади Рад. З усіх питань порядку денного більшовики вели запеклу боротьбу проти лівих есерів та представників ін. дрібнобурж., зокрема націоналістичних, партій. Переважна більшість делегатів підтримувала Комуністичну партію, завдяки чому з усіх розглянутих питань було прийнято більшовицькі резолюції. Т. В. з. Р. схвалив діяльність *Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України* й постановив: Рад. уряд України перестав бути тимчасовим і йменується надалі Робітничо-Селянський уряд Української Соціалістичної Радянської Республіки. З'їзд поставив завдання створити регулярну, добре дисципліновану, озброєну й споряджену Червону Армію, прийняв текст урочистої обіцянки (присяги) червоноармійця і командира, визнавав за необхідне оголошити Україну озброєним табором і підпорядкувати все держ. й госп. життя республіки вимогам, що їх висунула війна, ліквідувавши поділ на фронт і тил. Схваливши діяльність Наркомпроду, з'їзд постановив запровадити на Україні політику *воєнного комунізму*. З'їзд у цілому схвалив «Положення про соціалістичне землевпорядження і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». На з'їзді було затверджено першу *Конституцію Української РСР*. Відповідно до цієї Конституції з'їзд обрав ВУЦВК з 99 членів і 27 кандидатів.

Лит.: III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. Х., 1932; Історія держави і права Української РСР, т. 1. К., 1967. І. К. Рибалка (Харків).

ТРЕТІЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ — відбувся 1—6.III 1919 у Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 214 делегатів з ухвальним і 35 з дорадчим голосом, які представляли понад 23 тис. комуністів. Порядок денний: 1) Про міжнар. комуністич. з'їзд; 2) Звіт ЦК КП(б)У; 3) Про вироблення Конституції УРСР; 4) Доповідь Ревізійної комісії; 5) Про ставлення до дрібнобурж. партій; 6) Про зем. політику; 7) Про профес. рух; 8) Доповідь Наркомпроду; 9) Звіт делегації КП(б)У на I конгресі 3-го Комуністич. Інтернаціоналу; 10) Про поточний момент і завдання партії; 11) Вибори керівних органів КП(б)У. Представником від ЦК РКП(б) на з'їзді був Я. М. Свердлов. Він виступив з вітальною промовою, в якій звернувши особливу увагу на зміцнення єдності партії й посилення зв'язків між усіма парт. орг-ціями країни. З'їзд відзна-

чив, що ЦК КП(б)У провів значну роботу по організації збройних сил в умовах підпілля й відновленню органів Рад. влади на місцях після краху австро-нім. окупації. Водночас на з'їзді було піддано гострій критиці недоліки й помилки в діяльності ЦК КП(б)У, що виявились у повільності при підготовці і проведенні збройного повстання, у слабкому керівництві парт. роботою на місцях у період загострення громадян. війни. В рішеннях з'їзду про поточний момент і завдання партії відзначалось, що гол. тактична лінія КП(б)У — це єдність дій УРСР з усіма рад. республіками і насамперед з РРФСР проти світової імперіалістич. контрреволюції. З'їзд визначив осн. завдання диктатури пролетаріату на Україні: в галузі економіч. і прод. політики — довести до кінця експропріацію капіталістів і поміщиків, перетворити всі засоби виробн. на власність Рад. д-ви, запровадити суворий облік, забезпечити тверду трудову дисципліну, у військ. галузі — розгромити збройні сили інтервентів на Україні та подати допомогу в збройній боротьбі рад. республік і насамперед Рос. Федерації. З цією метою з'їзд вважав за необхідне продовжувати й посилювати роботу по створенню і зміцненню регулярної Червоної Армії. Важливе місце в роботі з'їзду зайняла зем. політика. Було намічено практичні заходи щодо землеустрою, щодо організації сільс. бідноти і згуртування навколо неї селян-середняків і щодо посилення боротьби з куркульством. У резолюції на доповідь Наркомпроду з'їзд вказав, що осн. напрямом у роботі парт. орг-ції на селі є союз з середняком і нещадна боротьба проти куркуля; відмітив, що необхідно використати досвід Рад. Росії в запровадженні державної монополії на заготівлю хлібних та ін. найважливіших прод. продуктів за твердими цінами, у встановленні твердих цін на всі продукти першої потреби, а також націоналізації торгівлі. Після розгляду питання про ставлення до дрібнобурж. партій з'їзд ухвалив резолюцію, якою заборонялось надавати керівні пости в Радах виробництва дрібнобурж. партій, хоча ці партії й визнавали Рад. владу. Таке рішення з'їзду суперечило заг. тактичній лінії партії щодо дрібної буржуазії та її партій, і тому рішенням ЦК РКП(б) від 25.III 1919 його було скасовано як помилкове. Значне місце в роботі з'їзду зайняло питання про керівництво діяльністю профспілок. З'їзд визнавав за необхідне посилити вплив партії на профспілки і ліквідувати засілки меншовиків у спілках. З'їзд підкреслив необхідність організувати профспілки сільськогосподарських робітників. З'їзд рекомендував наступному з'їздові Рад при виробленні Конституції УРСР прийняти за основу Конституцію Російської Федерації, затверджену в липні 1918, допускаючи її зміни залежно від місцевих умов. З'їзд схвалив діяльність делегації КП(б)У на I конгресі Комуністич. Інтернаціоналу, одним із засновників якого була КП(б)У, і палко вітав створення Комінтерну. З'їзд обрав ЦК КП(б)У в складі 15 членів і 6 кандидатів та Ревізійну комісію з 3 чол. На Пленумі, що відбувся після з'їзду, було вперше створено Політбюро ЦК КП(б)У, до якого обрали А. С. Бубнова, Е. Й. Квірінга, В. Н. Мещерякова, Г. Д. Пятакова й Х. Г. Раковського.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Службський О. Б. Третій з'їзд КП(б)У. К., 1958. В. М. Горбач (Ніжин).

ТРЕТІЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських і козачих

депутатів, що відбувся 13—20.V 1925 в Москві. В роботі з'їзду взяло участь 2276 делегатів, у т. ч. 1580 з ухвальним голосом і 696 з дорадчим. Серед делегатів було 1816 комуністів. Порядок денний: 1) Про входження до складу СРСР Туркм. РСР і Узб. РСР (доповідя Г. І. Петровський); 2) Звіт Уряду СРСР; 3) Стан пром-сті СРСР; 4) Заходи щодо піднесення й зміцнення сел. г-ва; 5) Питання рад. будівництва; 6) Доповідь наркома фінансів СРСР; 7) Доповідь про Червону Армію; 8) Утворення ЦВК СРСР. З'їзд вітав вільне волевиявлення народів Туркм. РСР і Узб. РСР про входження до Союзу РСР, поширив на ці республіки чинність *Договору про утворення СРСР* і доручив Президії з'їзду розробити проект змін Конституції СРСР у зв'язку із входженням до СРСР двох нових союзних республік. З'їзд повністю схвалив діяльність уряду СРСР й доручив ЦВК і Раднаркому СРСР продовжувати боротьбу за мир і розвиток міжнар. госп. відносин та надалі керуватися конституційними принципами нац. політики й провадити їх послідовно в галузі госп. будівництва з тим, щоб забезпечити економіч. піднесення раніше гноблених царизмом народів. У постанові про рад. будівництво з'їзд підкреслив, що необхідно поліпшити роботу Рад і твердо проводити революц. законність. З'їзд утворив ЦВК СРСР у складі Союзної Ради (450 членів і 199 кандидатів) та Ради Національностей (131 член, у т. ч. 10 — від УРСР, і 53 кандидати, в т. ч. 7 — від УРСР).

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967.

ТРЕТІЙ З'ЇЗД РСДРП — відбувся 12—27.IV (25.IV—10.V) 1905 в Лондоні. Ініціатором скликання з'їзду був В. І. Ленін. Більшовицькі орг-ції обрали на з'їзд 24 делегати з ухвальним голосом і 14 — з дорадчим. З ухвальним голосом було обрано делегатів від 21 більшовицької орг-ції, у т. ч. і від України. Одеська орг-ція РСДРП обрала своїм делегатом з ухвальним голосом В. І. Леніна, з дорадчим — М. О. Скрипника; Миколаївська орг-ція послала на з'їзд В. В. Воронського, Поліський к-т — М. К. Владимірова. Луганська орг-ція в листі до з'їзду доручила відстоювати свої інтереси представникові Катериносл. більшовицької орг-ції. На з'їзді було запрошено всі орг-ції РСДРП, але меншовики відмовилися взяти участь у роботі з'їзду й скликали в Женеві свою конференцію.

Порядок денний: I. Доповідь Організаційного комітету. II. Питання тактичні: 1) збройне повстання; 2) ставлення до політики уряду напередодні і в момент перевороту [цей пункт включав у себе два питання: а) ставлення до політики уряду напередодні перевороту; б) про тимчасовий революц. уряд]; 3) ставлення до сел. руху. III. Питання організаційні: 4) відносини робітників і інтелігентів у парт. орг-ціях; 5) Статут партії. IV. Ставлення до ін. партій і течій: 6) ставлення до частини РСДРП, що відколотася; 7) ставлення до нац. с.-д. орг-цій; 8) ставлення до лібералів; 9) практичні угоди з соціалістами-революціонерами. V. Внутр. питання парт. життя: 10) пропаганда і агітація. VI. Звіти делегатів: 11) звіт ЦК; 12) звіти делегатів місцевих к-тів. VII. 13) Вибори: 14) порядок оголошення резолюцій і протоколів з'їзду та вступ службових осіб на посаду.

З'їзд проходив в умовах піднесення *революції 1905—07 в Росії*, коли партія робітн. класу повинна була очолити всі демократич. сили країни і повести їх на рішучу боротьбу проти самодер-

жавства. Безпосереднє керівництво роботою з'їзду здійснював В. І. Ленін, який виступив з доповідями з усіх осн. питань і підготував проект осн. резолюцій з'їзду.

З'їзд охарактеризував революцію, що почалася, як революцію бурж.-демократичну, в якій гол. рушійною силою і гегемоном є робітн. клас, а його союзником — селянство. З'їзд вважав, що пролетаріат на першому етапі революції в союзі з усім селянством, нейтралізуючи вагання буржуазії, повинен боротися за перемогу цієї революції, і це дасть пролетаріатові можливість на наступному етапі боротися за переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну. З'їзд підкреслив необхідність підтримувати всі революц. вимоги селянства аж до конфіскації поміщицьких, казенних, церковних, монастирських й удільних земель і запропонував партійним організаціям тісніше зв'язатися з селянськими масами, активніше втягувати їх у боротьбу проти самодержавства. З'їзд закликав скрізь і негайно створювати революц. сел. к-ти і проводити демократичні перетворення низу.

В стратегічному плані партії важливе значення мала настанова на ізоляцію ліберальної буржуазії, яка не була заінтересована в перемозі революції. Вона прагнула закінчити революцію угодою з царизмом на базі конституційної монархії і практично виступила як контрреволюц. сила. З'їзд визнав єдиним засобом повалення царизму і завоювання демократич. республіки всенар. збройне повстання. Всім парт. орг-ціям пропонувався роз'яснити пролетаріатові політ. значення збройного повстання і провести відповідну організаційно-практичну роботу щодо його підготовки. З'їзд ухвалив ленінську резолюцію про тимчасовий революц. уряд (революц.-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства), який мав здійснити програму-мінімум РСДРП, тобто встановити демократичну республіку, запровадити 8-годинний робочий день, конфіскувати поміщицьку землю й надати всім націям право на самовизначення.

З'їзд висунув тактичні лозунги партії, спрямовані на розв'язування революц. ініціативи мас, на організацію мас на повстання проти самодержавства. З'їзд скасував формулювання 1-го параграфа Статуту про членство в партії, прийнятого за пропозицією Мартова на *Другому з'їзді РСДРП*, і прийняв 1-й параграф у ленінській редакції, ліквідував двоцентровість (ЦК і ЦО) в партії і створив єдиний керівний центр — Центральний Комітет на чолі з В. І. Леніним. З'їзд висловив подяку редакції газ. «Вперед» за проведену роботу в підготовці з'їзду і затвердив новий центр. орган партії — газ. «*Пролетарій*». Редактором газети було призначено В. І. Леніна. З'їзд рішуче засудив меншовиків, що відокремилися від партії, і закликав членів партії рішуче боротися проти різного роду ухилів від принципів революц. соціал-демократії. З'їзд доручив ЦК і місцевим к-там докласти всіх зусиль, щоб досягти згоди з нац. с.-д. орг-ціями з метою погодження місцевої роботи і підготовки можливості об'єднання всіх с.-д. партій в єдину РСДРП. Рішення з'їзду озброїли партію і пролетаріат ленінською стратегією й тактикою, революц. тактичними лозунгами і лягли в основу всієї практичної діяльності партії. З'їзд був переломним у житті та діяльності більшовицьких орг-цій, визначив політ. і тактичну лінію партії більшовиків у революції 1905—07. Геніальне теоретичне обґрунтування і розвиток рішення з'їзду дав В. І. Ленін у книзі «*Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції*».

Лит.: Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції. Твори. Вид. 4, т. 9; Третій съезд РСДРП. Апрель — май 1905 года. Протоколы. М., 1959; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970. В. І. Власенко (Ніжин).

ТРЕТІЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР — перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1938—42, затверджений *Вісімнадцятим з'їздом ВКП(б)* (березень 1939). Це був перший народно-госп. план держави перемігшого соціалізму, підпорядкований розв'язанню осн. економіч. завдання СРСР — наздогнати й випередити гол. капіталістич. країни по виробн. продукції на душу населення. План передбачав посилення індустріальної могутності країни, зміцнення колгоспного ладу, підвищення матеріального добробуту й культ. рівня народу, зміцнення обороноздатності країни. Обсяг виробн. пром. продукції мав зрости за п'ятиріччя на 92%, у т. ч. виробн. заобів виробн. — на 102%, виробн. предметів споживання — на 72%. Випуск валової продукції с. г. в країні передбачалося збільшити на 52%, вантажооборот залізнич. транспорту — більше як на 43%, обсяг нар. споживання — в 1,5—2 рази. Особливу увагу в плані приділяли раціональному розміщенню продуктивних сил у країні. Прискореними темпами повинні були розвиватися сх. райони країни. Виконання п'ятирічки проходило в умовах розв'язаної фашист. Німеччиною та ін. агресорами 2-ї світової війни і в червні 1941 було перервано віроломним нападом на СРСР гітлерівської Німеччини. За три з половиною роки п'ятирічки обсяг капіталовкладень у нар. г-во СРСР становив 17,6 млрд. крб. Було введено в експлуатацію 3 тис. великих пром. підприємств. Валова продукція пром-сті зроста на 46%. Значно зміцніли колгоспи і радгоспи. Нац. дохід в СРСР за той час збільшився на 32,9%, фонд зарплати — в 1,5 рази. Дальшого розвитку набули транспорт і торгівля. Підвищилися матеріальний добробут і культ. рівень трудящих СРСР.

Велика роль у виконанні п'ятирічного плану належала УРСР. Республіка досягла значних успіхів у розвитку пром-сті, особливо паливної, машинобудування, електроенергетики. За три з половиною роки п'ятирічки УРСР збільшила випуск валової продукції пром-сті в 1,41 рази, у т. ч. машинобудування й металообробки — в 1,72 рази. На Україні було споруджено й введено в дію 600 великих пром. підприємств. Швидкими темпами почалася індустріалізація зх. областей України, возз'єднаних з Рад. Україною 1939—40. На поч. 1941 УРСР за виробн. пром. продукції посідала одне з провідних місць серед республік Рад. Союзу. Дальшого розвитку набуло с. г. республіки. У 1940 на полях УРСР працювало 94,6 тис. тракторів, 33,2 тис. зернових комбайнів, 54 тис. вантажних автомашин. За три роки п'ятирічки експлуатаційна довжина з-ць зроста на 5145 км, автомобільних шляхів з твердим покриттям — у 2,5 рази. Підвищився матеріальний і культ. рівень укр. народу, зокрема, було споруджено житл. будинків заг. площею 4020 тис. м² і 839 шкіл.

Досягнення в політ., економіч. і культ. розвитку Рад. Союзу, яких домоглися трудящі СРСР у роки третьої п'ятирічки, мали величезне значення в посиленні політ. і економіч. могутності Рад. країни, у зміцненні її обороноздатності, що стало передумовою перемоги Рад. Союзу у Великій Вітчизн. війні 1941—45.

Лит.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3. К., 1954; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Нариси

історії Комуністичної партії України. К., 1971; Історія Української РСР, т. 2. К., 1967 [бібліогр. с. 813—823]. Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1967, т. 2. К., 1967.

М. А. Бессарабов (Київ).

ТРЕТІЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ — оперативне об'єднання кількох радянських армій, що діяло під час Великої Вітчизн. війни з 20.X 1943 (до того мало назву *Південно-Західний фронт*) і брало участь у визволенні тер. України від нім.-фашист. загарбників. 23.X—5.XI 1943 війська фронту провели Дніпроп. наступальну операцію, внаслідок якої 25.X було визволено Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. У листопаді — грудні 1943 тривали бої за розширення плацдармів на правому березі Дніпра. Під час *Нікопольсько-Криворізької наступальної операції 1944* частини фронту, розгромивши велике угруповання ворога, визволили Апостолове, Марганець (6.II) і Кривий Ріг (22—24.II), а також захопили плацдарми на правому березі р. Інгульця. В ході *Березугуато-Сингурівської наступальної операції 1944* Т. У. ф. розгромив нім.-фашист. війська між ріками Інгулець і Пд. Буг, просунувшись уперед на 140 км. Було визволено значну частину Кіровоград., Микол. і Херс. областей, у т. ч. міста Новий Буг (8.III 1944), Берислав (11.III), Херсон (13.III), Вознесенськ (24.III). Під час *Одеської наступальної операції 1944* було визволено Миколаїв (28.III), Березівку (31.III), Одесу (10.IV), Тирасполь (12.IV). Війська фронту 12—14.IV форсували р. Дністер і захопили кілька плацдармів на його правому березі. Здійснюючи *Ясссько-Кишинівську наступальну операцію 1944*, частини фронту визволили Акерман (23.VIII), Ізмаїл, Рені (26.VIII). Згодом Т. У. ф. брав участь у визволенні Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини, Австрії. Командуючі фронтом: Р. Я. *Малиновський* (20.X 1943—15.V 1944), Ф. І. *Толбухін* (з 15.V 1944 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ТРЕТЯ ГВАРДІЙСЬКА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання Рад. Армії, що діяло під час Великої Вітчизн. війни з 8.XII 1942 по 11.V 1945 і брало участь у визволенні тер. України. Армію було сформовано в складі Пд.-Зх. фронту. Брала участь у *Сталінарадській битві 1942—43*, 29.I—18.II 1943 — у наступальній операції в Донбасі, в ході якої було визволено сх. частину Ворошиловград. обл., у т. ч. Ворошиловград і Краснодон (14.II) та Антрацит (19.II). Під час *Донбаської наступальної операції 1943* війська армії визволили значну частину Ворошиловград. і Донец. обл., у т. ч. Лисичанськ (2.IX), Первомайськ (3.IX), Горлівку, Артемівськ (5.IX), Краматорськ, Красноармійськ і Слов'янськ (6.IX). В ході *Запорізької наступальної операції 1943* завдали удару з Пд. Сх. на м. Запоріжжя. 18.X 1943 Т. г. а. включено до Пд. (з 20.X — 4-й Укр.) фронту, в складі якого брала участь у *Мелітопольській наступальній операції 1943*, перерізвавши з-цю Запоріжжя — Мелітополь. Під час *Нікопольсько-Криворізької наступальної операції 1944* армія сприяла наступові військ 3-го Укр. фронту і 8.II визволила Нікополь. 18.II 1944 після передислокації Т. г. а. включено до складу 1-го Укр. фронту. В ході *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944* визволила Володимир-Волинський і виїшла на держ. кордон СРСР, 30.VII форсувала Віслу, захопивши плацдарми на її лівому березі. В 1945 Т. г. а. брала участь у Сандомир-Сілезькій, Нижньосілезькій, Берлінській і Празькій наступальних операціях. Армією командували: Д. Д. *Лелюшенко* (5.XII 1942 — 13.III 1943 і 23.VIII 1943 — 15.II 1944), Г. І. *Хетагуров* (14.III — 22.VIII 1943), Д. І. *Ряби-*

шев (16.ІІ — 29.ІІІ 1944), В. М. Гордов (з 2.ІV 1944—до кінця війни). Г. І. Ларіонова (Моск. обл.).

ТРЕТЯ ГВАРДІЙСЬКА ТАНКОВА АРМІЯ — 1) Об'єднання рад. військ, сформоване як 3-я танк. армія 25.V 1942 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У серпні — вересні 1942 діяла на Зх. фронті, з 1.І 1943 — у складі Ворон. фронту. Під час *Харківської наступальної операції 1943* завдала удару на гол. напрямі, форсувала р. Сіверський Донець, 16.ІІ брала участь у визволенні Харкова. 27.ІІ—3.ІІІ 1943 частини армії діяли в складі Пд.-Зх. фронту. З 3.ІІІ — у складі Ворон. фронту брала участь в оборонних боях на Харків. напрямі, захищаючи підступи до міста з Пд. Зх. і Зх. Частини армії відзначилися в районі Мерехи та Соколова. В її складі борюся 1-й Чехословацький окремий батальйон під командуванням Л. Свободи. 10—15.ІІІ 1943 армія тримала оборону в межах міста Харкова. 15.ІІІ перебуваючи силами ворога вдалося оточити частини армії. Війська армії до 17.ІІІ прорвали кільце нім.-фашист. військ і в районі на Пд. Зх. від Чугуєва перейшли за Сіверський Донець, зайнявши оборону на лінії Вовчанськ — Чугуїв. Армія була включена до складу Пд.-Зх. фронту. 27.ІV 1943 її Польове управління реорганізовано в Польове управління *П'ятдесят сьомої армії* (2-го формування). 2) Гвардійське об'єднання Рад. Армії, сформоване 14.V 1943 в осн. на базі 3-ї танкової армії під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У складі Брянського фронту брало участь у *Курській битві 1943*, наступаючи в заг. напрямі на м. Орел. 19.ІХ Т. г. т. а. включено до складу Ворон. (з 20.X 1943 — 1-й Укр.) фронту. В ході *битви за Дніпро 1943*, наступаючи на Київ, напрямі, 21.ІХ вийшла до Дніпра. 22—29.ІХ частини армії форсували Дніпро і захопили два плацдарми на території тепер. Миронівського і Переяслав-Хмельницького р-нів Київ. обл. 12—24.X 1943 вела бої на плацдармах. З 25.X армію перегруповано на Лютизький плацдарм. Під час *Київської наступальної операції 1943* війська армії брали участь в остаточному прориві ворожої оборони, 6.XI визволили Васильків, 7.XI — Фастів. 13.XI—23.XII 1943 Т. г. т. а. вела оборонні бої на Київ. напрямі. В період *Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 1943—44* армія завдала удару в напрямі м. Бердичева. У *Прокурівсько-Жмеринській наступальній операції 1944* армія визволила пн. райони Тернопільщини. В ході *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944* 27.VII визволила Львів, форсувала ріки Сан та Віслв. В 1945 Т. г. т. а. брала участь у Сандомирсько-Сілезькій, Нижньо-Сілезькій, Берлінській і Празькій наступальних операціях. Армією командували: П. Л. Романенко (25.V—24.ІХ 1942), П. С. Рибалко (25.ІХ 1942 — 26.ІV 1943 і з 14.V 1943 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ТРЕТЯ КАЗАНСЬКА СТРІЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ — заг.-військ. з'єднання рад. військ, сформоване наприкінці вересня 1918 на базі частин 2-ї Моск. і Калужської стріл. д-зій. У лютому — квітні 1919 д-зія у складі *Українського фронту* вела бої проти петлюрівців, у травні — грудні 1919 в складі *Південного фронту* — проти денікінців, зокрема в районі Вовчанська. В 1920 д-зія брала участь у бойових діях проти врангелівців у Пн. Таврії, в т. ч. в боях за *Каховський плацдарм*, наприкінці 1920 — на поч. 1921 — в ліквідації *махновщини*. В березні 1921 д-зія присвоєно найменування Казанської. В квітні 1921 д-зія вийшла

до складу Харків. військ. округу. Д-зією командували Нікітін, К. І. Калнін та ін.

Г. О. Смирнова (Москва).

ТРЕТЯ КОНФЕРЕНЦІЯ КП(б) УКРАЇНИ — відбулася 6—9.VII 1932 в Харкові. В роботі конференції взяли участь 255 делегатів з ухвальним і 373 делегати з дорадчим голосом. Обговорили питання: про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну й збиральну кампанії та про завдання орг.-госп. зміцнення колгоспів. Конференція відзначила, що успішне виконання *першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР*, швидкий розвиток важкої пром-сті і створення міцної тех. бази сприяли успішному проведенню суцільної колективізації с. г. та оснащення радгоспів і колгоспів новою с.-г. технікою. На 1932 на Україні налічувалось 477 МТС, потужність тракторного парку дорівнювала 400 тис. кінських сил (в 4 рази більше проти 1929). Здійснення суцільної колективізації (70% всіх сел. господарств України на той час були об'єднані в колгоспи) і ліквідація на її основі куркульства як класу, тех. оснащеність с.-г. виробництва значно підняли продуктивність і товарність с. г. України. Разом з тим конференція вказала на факти безгосподарності в колгоспах, голого адміністрування, перекурчення податкової політики тощо. Керуючись рішеннями *Шістнадцятого з'їзду ВКП(б)*, конференція зобов'язала парт. орг-ції в найкоротший строк виправити допущені хиби й помилки і вказала на необхідність поліпшення господарювання колгоспів, їхнього орг.-госп. зміцнення, підвищення врожайності с.-г. культур, поліпшення організації праці в колгоспах. Конференція відзначила необхідність рішучої боротьби проти правоопортуністич. і «лівачьких» елементів, що перекручували лінію партії в колгоспному будівництві. Конференція зажадала від парт. і комсомольських орг-цій підвищити політ. активність комуністів і комсомольців, поліпшити розстановку їх на вирішальних ділянках с.-г. виробництва.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971. М. О. Лисенко (Запоріжжя).

ТРЕТЯ КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП (Друга загальноросійська конференція) — відбувалася 21—23.VII (3—5.VIII) 1907 у м. Котка (Фінляндія). Скликана ЦК партії для обговорення тактичних питань у зв'язку з *третьочервневи переворотом 1907* і виборами до 3-ї Держ. думи. На ній було 26 делегатів з ухвальним голосом: 9 більшовиків, 5 меншовиків, 5 польс. соціал-демократів, 2 латиські соціал-демократи і 5 бундівців. Крім делегатів, на конференції були присутні члени й кандидати в члени ЦК партії, обраного на V з'їзді РСДРП. Порядком денним: 1) Про участь у виборах до 3-ї Держ. думи; 2) Про виборчі угоди з ін. партіями; 3) Про виборчу платформу; 4) Про Всерос. з'їзд професійних спілок. В осн. питання — про участь у виборах до Думи — конференція заслухала три доповіді. Від більшовиків виступив В. І. Ленін. У своїй доповіді він відстоював необхідність використати вибори і саму Думу для пропаганди поглядів партії і доводив помилковість тактики бойкоту Думи в умовах спаду революції. Частина делегатів-більшовиків висловлювалася за бойкот думи, меншовики наполягали на тому, щоб разом з *кадетами* взяти участь в усій законодавчій роботі Думи. Конференція більшістю голосів прийняла ленінську резолюцію, в якій закликала партію взяти участь у виборчій кампанії і відхилила пропозиції меншовиків і бойкотистів. Бойкотисти після провалу їхнього проекту

приєдналися до ленінської резолюції. Конференція прийняла також проект виборчих угод з ін. партіями, доручила ЦК скласти виборчу платформу РСДРП, обговорила питання про Всерос. з'їзд професійних спілок. На засіданні ЦК РСДРП меншовики намагалися переглянути рішення конференції, але це їм не вдалося. Більшість голосів ЦК затвердив резолюцію конференції «як партійну директиву у виборчій кампанії». Незабаром ЦК прийняв і розроблений більшовиками проект Виборчої платформи РСДРП. Парт. орг-ції на місцях схвалили рішення конференції і взяли участь у виборах до 3-ї Думи.

П. М. Шморгул (Київ).

ТРЕТЯ ПОЗАЧЕРГОВА СЕСІЯ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР — сесія, що відбулася 13—14.XI 1939 в Києві. Вона розглянула заяву Повноважної Комісії Народних Зборів Західної України про прийняття Зх. України до складу Укр. РСР. У заяві Повноважної Комісії зазначалося, що Нар. Збори Зх. України, які прийняли істор. декларацію про перехід держ. влади на тер. Зх. України до рук трудящих міста і села, уповноважили Комісію доповісти Верховній Раді УРСР одностайну волю народу про включення Зх. України до складу УРСР з тим, щоб возз'єднати укр. народ в єдиній Укр. Рад. д-ві. В заяві відзначалося, що 1.XI 1939 Верховна Рада СРСР на Позачерговій 5-й сесії задовольнила просьбу народу Зх. України і прийняла Закон про включення її до складу СРСР з возз'єднанням з Укр. РСР. Повноважна Комісія за дорученням Нар. Зборів Зх. України просила Верховну Раду УРСР прийняти Зх. Україну до складу УРСР і цим здійснити велику справу возз'єднання укр. народу, назавжди покінчити з насильственою його роз'єднаністю, яка принесла населенню Зх. України незліченні страждання і горе.

Після широкого обговорення зазначеної заяви, в якому взяли активну участь депутати Верховної Ради УРСР і члени Повноважної Комісії, сесія 14.XI одностайно ухвалила Закон про прийняття Зх. України до складу Укр. РСР. Президій Верховної Ради УРСР було доручено призначити день виборів депутатів у Верховну Раду УРСР від Зх. України та визначити адм. поділ областей і районів Зх. України.

Г. Х. Рябошапка (Львів).

ТРЕТЯ УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання рад. військ, створене на Україні в роки громадян. війни. Вперше сформована на поч. березня 1918, коли для посилення опору військам австро-нім. окупантів розрізнені й розкидані на великій відстані військ. частини та окремі загони, що діяли на Україні, було зведено в п'ять армій. До складу армії ввійшли загони й частини, що тримали оборону по лінії Дністра. Основу її спочатку становив Тираспольський загін (трохи згодом виділений у самостійну військ. одиницю), сформований у січні 1918 з революц. солдатів частин Рум. фронту. Армію очолював П. С. Лазарев. Вона ввійшла до складу групи військ, що стримувала наступ австро-нім. окупантів на Пд. України. Т. У. р. а. брала участь у запеклих боях проти окупантів у районі Одеси, стримуючи натиск 6 нім. д-зій. На поч. квітня Т. У. р. а. вела бої на Полтав. напрямі. На той час вона налічувала 5 тис. чол. Армія протягом кількох днів стримувала наступ австро-нім. окупантів на Донбас, вела бої за Барвінкове, Слов'янськ, Микитівку тощо. В цих боях майже повністю загинув батальйон ім. В. І. Леніна, прикриваючи відхід частин армії. 18.IV командування армією прийняв Є. Чикваная. З Донбасу Т. У. р. а. з боями прорвалася через донські степи до Цари-

цина. Вдруге Т. У. р. а. сформовано за наказом командуючого Українським фронтом В. О. Антонова-Овсієнка від 15.IV 1919 для бойових дій проти петлюрівців та білогвардійців на тер. України. Армію з штабом в Одесі було сформовано на базі 1-ї бригади Задніпровської д-зії, бригади Богунського, дивізіону Попова, бессарабських повстанських частин і 5-го кав. полку. До армії влилося бл. 30 партизан. і білогвардійських загонів, що діяли на Пд. України. Всі ці частини зводилися в дві штатні д-зії — 5-у і 6-у. Командуючим армією був М. А. Худяков. У квітні — травні частини армії вели бої на Пд. України в напрямі р. Дністра, у травні брали участь у розгромі *григор'євщини*. Відповідно до декрету ВЦВК від 1.VI 1919 про воєнну єдність рад. республік на базі частин Т. У. р. а. та *Першої Української радянської армії* утворено *Дванадцятку армію*.

О. Й. Шусь (Київ).

ТРЕТЯК (Tretiak) Юзеф (28.IX 1841 — 18.III 1923) — польс. бурж. літературознавець, історик, журналіст. Н. в с. Малих Біскупицях (тепер с. Панасівка Іваничівського р-ну Волин. обл.) в сім'ї полонізованого укр. шляхтича. В 1867 закінчив Київ., 1878 — Львів. ун-ти. З 1891 — викладач, 1894—1911 — професор укр. л-ри Краків. ун-ту. Автор монографії «Хотинська війна 1621 року» (Львів, 1889); нарисів історії укр. л-ри та монографій про «укр. школу» в польс. л-рі доби романтизму (Богдан Залеський, т. 1—3. Краків, 1911—14). В праці «Петро Скарга в історії та літературі Берестейської унії» (Краків, 1912) ідеалізував політику католицьких перковників і шляхет. Польщі на Україні.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ТРЕТЬОЧЕРВНЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ 1907 — контрреволюц. політ. акт рос. царизму, що призвів до розгону 3 (16).VI 2-ї Держ. думи, арешту думської с.-д. фракції та видання нового виборчого закону, який забезпечив неподільне панування кріпосників-поміщиків і великої буржуазії в 3-ій Держ. думі. Т. п., проведений з ініціативи реакц. поміщицької Ради об'єднаного дворянства і *октябристів*, знаменував закінчення революції 1905—07 і початок періоду столипінської реакції. Новий виборчий закон, опублікований без погодження з Держ. думою і Держ. радою, що було грубим порушенням цар. маніфесту 17 (30).X 1905 і осн. держ. законів 1906, ще більше обмежив виборчі права робітників і селян. Кількість виборщиків від робітників і селян зменшилася з 46% до 24,8%, тоді як число виборщиків від поміщиків і великої буржуазії зросло до 64,5%, міської дрібної буржуазії — до 10,7%. Народи Серед. Азії, Казахстану, Якутії, Сибіру за новим законом оголошено «політично незалимими», їхні виборчі права ще більше було урізано. Більше ніж удвічі скорочувалося представництво у Думі від населення Кавказу і Польщі. Заг. кількість депутатів 3-ї Держ. думи порівняно з 2-ю Думою було зменшено. 3-я Дума, обрана на підставі цього закону і скликана в листопаді 1907, за своїм складом була чорносотенно-кадетською. «Державний переворот 3 червня 1907 р...», — писав В. І. Ленін, — знаменує перемогу контрреволюції, яка прагне забезпечити повну перевагу поміщиків у так зв. російському народному представництві» (Твори, т. 3, с. 13—14). Катеринославська, Київська, Харківська, Одеська, Миколаївська орг-ції РСДРП у своїх листівках закликали трудящих протестувати проти розгону 2-ї Держ. думи. 4 (17).VI страйки протесту відбулися на ряді підприємств Києва.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 15. На пряму дорогу. — П'ята (загальноросійська) конференція РСДРП 21—27 грудня 1908 р. (3—9 січня 1909 р.). Проект резолюції про сучасний момент і завдання партії; т. 17. Про соціал-демократичну фракцію II Думи

ТРЕТЬЯКЕВИЧ Віктор Йосипович (9.IX 1924 — 15.I 1943) — один з керівників комсомольської підпільної організації «Молода гвардія» в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член ВЛКСМ з 1939. Н. в с. Ясенка (тепер Калачевського р-ну Ворон. обл.) в сім'ї службовця. З 1932 разом з сім'єю жив у Краснодоні. Вчився в серед. школі № 4 разом з С. Г. Тюленіним і Л. Г. Шевцовою. В 1941 переїхав до Ворошиловграда. В період окупації міста — член підпільного міськкому ЛКСМУ, розвідник партизан. загону ім. І. М. Яковенка. Коли загін було розгромлено, Т. прийшов у Краснодон. Наприкінці вересня 1942 увійшов до штабу «Молодої гвардії». Брав участь в бойових операціях, у створенні підпільної друкарні, друкував листівки. І. І. 1943 заарештований гестапо і кинутий живим у шурф шахти № 5. Його ім'ям названо піонерські загони, вулицю в Краснодоні. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня (1960).

В. Н. Боровикова (Краснодон).

ТРЕТЬЯКОВ Петро Миколайович (н. 12.XI 1909) — рос. рад. археолог-славист, чл.-кор. АН СРСР (з 1958), доктор істор. наук (з 1945). Член КПРС з 1940. Н. у м. Костромі в сім'ї вчителя гімназії. В 1930 закінчив істор.-філол. факультет Ленінгр. ун-ту. В 1927—40 — співробітник Ін-ту історії матеріальної культури АН СРСР. У 1941—45 — в лавах Рад. Армії. В 1946—51 працював в апараті ЦК КПРС. У 1951—53 — гол. редактор журн. «Вопросы истории». В 1951—59 — директор Ін-ту слов'янознавства АН СРСР. Одночасно працював і працює в Ін-ті археології АН СРСР, викладає в Ленінгр. ун-ті. Осн. праці присвячені походженню та найдавнішій історії сх. слов'ян. Досліджує також давню історію зх. та пд. слов'ян, первісну археологію Сх. Європи та археологію Давньої Русі. Один з авторів колективної праці «Історія культури Давньої Русі» (М. — Л., 1951). Держ. премія СРСР, 1952. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. *Тв.:* Восточнославянские племена. М., 1953; Финно-угры, балты и славяне на Днестре и Волге. М. — Л., 1966; У истоков древнерусской народности. Л., 1970.

Лит.: Шмидт Е. А. К 60-летию Петра Николаевича Третьякова. «Советская археология», 1969, № 4.

ТРИ ДЖЕРЕЛА І ТРИ СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ МАРКСИЗМУ — стаття В. І. Леніна. Оpubлікована в журн. «Просвещение» (1913, № 3). Написана до 30-річчя з дня смерті К. Маркса. В статті розкрито революц. зміст, життєвість вчення К. Маркса, дано аналіз джерел і складових частин марксизму, показано їхній взаємозв'язок, виділено те нове, що внесли К. Маркс і Ф. Енгельс у розвиток науки. В. І. Ленін характеризував марксизм як вершину світової цивілізації, законного спадкоємця всього кращого, «що створило людство в XIX столітті в особі німецької філософії, англійської політичної економії, французького соціалізму» (Твори, т. 19, с. 3—4). В. І. Ленін роз'яснював, що К. Маркс і Ф. Енгельс не зупинились на матеріалізмі 18 ст., а розвивали далі філософський матеріалізм, збагатили його діалектикою — осн. надбанням нім. класич. філософії; поглиблюючи й розвиваючи філософський матеріалізм, надали йому завершеного характеру, поциривши його на пізнання людського суспільства. Вони здійснили революц. переворот у філософії, створивши діалектик. і істор. матеріалізм. Марксистський філософський матеріалізм, на думку В. І. Леніна, дав усьому людству, а робітн. класові особливо, велику зброю пізнання й перебування світу. Характеризуючи економічне вчення К. Маркса, В. І. Ленін указував, що К. Маркс, спираючись на дослідження класиків англ. політ-

економії А. Сміта і Д. Рікардо, створив нову політ. економію, наріжним каменем якої стало вчення про додаткову вартість. В. І. Ленін роз'яснював осн. положення наук. соціалізму як складової частини марксизму. Він підкреслював величезну заслугу К. Маркса, який створив наук. теорію класової боротьби, науково обгрунтував неминучість загибелі капіталізму, визначив пролетаріат як єдину суспільну силу, яка здатна стати могильником капіталізму, творцем нового суспільства.

В. І. Ленін, вважаючи, що вчення Маркса всеильне, бо правильне, в нових істор. умовах розвивав і примножив теоретичну спадщину основоположників марксизму, збагатив усі складові частини марксизму — філософію, політичну економію і науковий соціалізм. Його робота, що містить аналіз істор. коренів, суті й структури марксизму, сама є подальшим його розвитком.

Видання: Ленін В. І. Три джерела і три складові частини марксизму. Твори. Вид. 4, т. 19.

К. Г. Гаєриш (Харків).

ТРИБРАТНІ КУРГАНИ, кургани Ичоба — три великі кургани на Пд. від Керчі. Розкопували їх 1966—67. Частина поховань у Т. к. була пограбована в давнину. Інтерес становить непограбоване поховання двох знатних жінок у кам'яному склепі. При розкопках знайдено численні золоті й срібні прикраси від одягу та головного вбрання, намисто, браслети, каблучки, сережки, грец. столовий посуд, амфори тощо. В другому кургані досліджено парне поховання чоловіка й жінки, похованих у дерев'яному саркофазі. Знайдено залізни наконечники списів, унікальні щодо збереження рештки дерев'яного лука й дерев'яних стріл з бронзовими наконечниками, грец. розписний посуд, дві дерев'яні посудини. Поховання, які датують 4 ст. до н. е., належали представникам знаті *Боспорської держави*.

Лит.: Кирилин Д. С. Трехбратные курганы в районе Тобечикского озера. В кн.: Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968.

Е. В. Яковенко (Київ).

ТРИБУНАЛ КОРОННИЙ — найвищий апеляційний суд для всіх станів шляхетських судів польс. земель, утворений 1578 вальним сеймом у Варшаві. Складався з 27 суддів (депутатів), що обиралися з шляхти воеводських сеймиках на один рік. Одночасно з Т. к. для укр. земель було утворено *Трибунал луцький*. З 1764 замість Т. к. діяли два трибунали: один — для Великої, другий (*Трибунал люблінський*) для Малої Польщі.

ТРИБУНАЛ ЛУЦЬКИЙ — найвищий апеляційний суд для Брацлавського, Волинського і Київського воеводств, утворений за вимогою укр. шляхти ухвалою вального сейму у Варшаві 1578. Був організований на зразок *Трибуналу коронного*. Діяв у Луцьку (звідси й назва). Складався з 13 суддів (депутатів), що їх обирали на один рік з шляхти на воеводських сеймиках (5 депутатів від Волинського і по 4 від Брацлавського та Київ. воеводств). Розглядав скарги на рішення і вироки земських, гродських і підкоморських судів на підставі Литовського статуту 1566 (див. *Литовські статут*). Судочинство велось укр. мовою. На вимогу польс. шляхти і католицького духовництва Т. л. 1589 був приєднаний до трибуналу коронного, який з того часу розглядав справи й укр. воеводств. З 1764 їх розглядав *Трибунал люблінський*. Ліквідація Т. л. була одним із заходів, що їх здійснював польс. уряд для колонізації укр. земель.

В. С. Кульчицький (Львів).

ТРИБУНАЛ ЛЮБЛІНСЬКИЙ — найвищий апеляційний суд для Малої Польщі (пд. частина

Польс. феод. д-ви, куди входили Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське, Руське й Чернігівське воеводства). Виділився 1764 як окремих суд з *Трибуналу коронного*. Складався з 21 світського судді (депутата), що їх обирали на один рік з шляхти на сеймиках, і 9 духовних суддів, що їх обирали на капітулах (єпископські ради). Засідав по черзі в Любліні і Львові, а після загарбання Галичини Австрією 1772 — лише в Любліні (звідси й назва). Як і *Трибунал луцький*, розглядав скарги на рішення і вироки земських, городських і підкоморських судів, а також судові справи — на підставі *Литовських статутів*. Був знаряддям соціального і нац. гноблення трудящих укр. земель, що входили до складу Польщі. З документів Т. л., що збереглися в архівах Варшави, стали відомі матеріали з історії Чернігівської землі.

Трибунальські суди (від лат. tribunal — судилище) — станові шляхетські апеляційні суди, що існували в 16—18 ст. у Польщі і на укр. землях, що були в цей час під владою Польщі (див. *Трибунал луцький*, *Трибунал люблінський*, *Трибунал коронний*).

Тригоні Михайло Миколайович (1850—1917) — революц. народник. Н. в Одесі. Закінчив юрид. факультет Одес. (Новоросійського) ун-ту. Під час навчання зблизився з А. І. Желябовим. У 1880 Т.— один з організаторів гуртків народницького напрямку в Одесі. Входив до партії «*Народна воля*». Брав участь у підготовці замаху на Олександра II. В 1881 Т. заарештовано разом з А. І. Желябовим у Петербурзі. Під час обшуку в нього знайдено бл. 160 примірників газ. «*Народная воля*» і рукопис статті «Про провінціальні революційні організації і ставлення їх до центральної організації». За «процесом 20-ти» (1882) над діячами «Народної волі» Т. засуджено до 20 років каторги, яку відбував у *Алексєєвському рavelіні* (1882—84), Шліссельбурзькій фортеці (1884—1902). В лютому 1902 Т. заслано на о. Сахалін. У 1905 повернувся до Одеси. Автор спогадів «Після Шліссельбурга» («*Былое*», 1906, № 9).

Тридцята стрілецька дивізія — заг.-військове з'єднання рад. військ, створене в жовтні 1918 на базі частин 3-ї та 4-ї Уральських д-зій під назвою 4-а Уральська стріл. д-зія. 4.XI 1918 перейменована на Т. с. д. В жовтні 1918 — березні 1920 д-зія вела бої на сх. фронті проти колчаківців, у жовтні — листопаді 1920 — на Пд. фронті проти врангелівців, зокрема брала участь у *Перекопсько-Чонгарській операції* 1920. В березні 1921 ввійшла до складу Харків. військ. округу. За успішні бойові дії д-зію нагороджено почесним Червоним Прапором і орденом Червоного Прапора. Д-зією командували В. К. Блюхер, М. Д. Каширін, А. Я. Лапін, І. К. Грязнов та ін.

Г. О. Смирнова (Москва).

Тридцятий запасний піхотний полк — революц. частина старої армії, яка брала активну участь у встановленні Рад. влади в Харкові. Передислокований в Харків у червні 1917 з Тули. Солдати полку під керівництвом полк. к-ту на чолі з більшовиком М. О. Рудневим озброювали й навчали червоногвардійців, під час *літневих днів 1917* і *корніловщини* виступили проти контрреволюції, обрали 16 депутатів-більшовиків до Харків. Ради робітн. і солдат. депутатів. 26.X (8.XI) 1917 полк разом з червоногвардійськими загонами ліквідував владу бурж. Тимчасового уряду в Харкові, наприкінці листопада в бою під Белгородом зрівняв наступ білогвардійців на Харків, відмовився виконати наказ нач. гарнізону про розформування полку. Солдати полку вночі проти 10(23).XII 1917 разом з червоногвардійцями

обеззброїли частини *Центральної ради* і встановили в місті Рад. владу. Загони солдатів 30-го полку допомогли у встановленні влади Рад у Сумах, Лозовій, визволили від каледінців Дебальцеве. В березні 1918 солдатів полку було демобілізовано.

О. П. Власов, М. І. Луценко (Харків).

Тридцятитисячники — пром. робітники, працівники парт., держ. і н.-д. установ та навч. закладів, яких відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому зміцненню колгоспів керівними кадрами» від 25.III 1955 було направлено для керівної госп. і парт. роботи в економічно слабких і відсталих колгоспах. Цей захід став складовою частиною здійснюваної в роки п'ятої п'ятирічки програми по зміцненню колгоспів і радгоспів керівними кадрами, парт. працівниками та спеціалістами. На заклик партії добровільно поїхали працювати на село 32 072 чол., що мали великий досвід орг.-парт. і госп. роботи. З них тільки на Україні було обрано головами і заступниками голів колгоспів 4107 чол. Багато Т. стало талановитими колгоспними керівниками, які внесли гідний вклад у справу орг.-госп. зміцнення колгоспів, у піднесення рівня с.-г. виробн. та дальше зміцнення союзу робітн. класу з колгоспним селянством Т. продовжували кращі традиції *двадцятитисячників*.

І. Х. Ганжа (Київ).

Тридцять восьма Армія — 1) Заг.-військ. об'єднання (1-го формування) Рад. Армії, що брало участь в обороні тер. України під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Сформована 3.VIII 1941 в складі Пд.-Зх. фронту з метою оборони рубежу по Дніпру. 8.VIII війська армії зав'язали бої в районі Черкас. Під тиском переважаючих сил ворога Т. в. а. 10—29.IX 1941 відступала в заг. напрямі на м. Вовчанськ. 30.IX — 29.X армія брала участь в оборонній операції на Сум. і Харків. напрямках, 30.X — 6.XII — на Ворон. напрямі. На поч. 1942 частини армії утримували оборону на Пн. від Куп'янська. В ході *Барвінківсько-Лозівської наступальної операції* 1942 війська армії визволили ряд нас. пунктів на Пн. Сх. від Чугуєва. В лютому — березні 1942 Т. в. а. провадила часткові наступальні бої в напрямі м. Балаклія, потім перейшла до оборони. 12—29.V 1942 армія брала участь у наступальній операції на Харків. напрямі, завдавши удару ворогові з району Вовчанська. 10—26.VI війська армії брали участь в оборонній операції на Вовчанському і Куп'янському напрямках. 23—26.VI командування відвело Т. в. а. на сх. берег р. Осколу і не дало ворогові можливості форсувати ріку. З 28.VI армія брала участь в оборонних боях на Ворон. і Валуйському напрямках. 13.VII її включено до складу Сталінгр. фронту. 27.VII 1942 армію розформовано. Командуючі: Д. І. Рябішев (22.VII — 15.VIII 1941), М. В. Фекленко (15.VIII — 20.IX 1941), В. В. Циганов (21.IX — 24.XII 1941), О. Г. Маслов (24.XII 1941 — 20.II 1942), Г. Г. Шерстюк (21.II — 6.III 1942), К. С. Москаленко (6.III — 24.VII 1942).

2) Загальновійськ. об'єднання (2-го формування) Рад. Армії, сформоване 2.VIII 1942 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, яке брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. 12.IX 1942 її включено до складу Ворон. (з 20.X 1943 — 1-й Укр.) фронту. Учасниця *Харківської наступальної операції* 1943, вела бої на Сум. напрямі. Брала участь у *Курській битві* 1943. Під час *Белгородсько-Харківської наступальної операції* 1943 Т. в. а. визволила частину Сум. обл. В період *битви за Дніпро* 1943 війська армії визволила міста Суми (2.IX), Ромни (16.IX) й Бориспіль (23.IX). 27—29.IX 1943 частини армії

форсували Дніпро на Пн. від Києва в районі Лютєжа й захопили 3 плацдарми. В ході *Київської наступальної операції 1943* армія визволила Київ (6.XI). В листопаді — грудні вела оборонні бої на Київ. напрямі. В *Житомирсько-Бердичівській наступальній операції 1943—44* Т. в. а. діяла на гол. напрямі й 5.I 1944 визволила Бердичів. Під час *Проскурівсько-Жмеринської наступальної операції 1944* форсувала Пд. Буг, визволила частину Вінн., Кам'янець-Подільської й Терноп. областей, у т. ч. міста Жмеринку (18.III), Вінницю (20.III), Бар (26.III) і Дунаївці (31.III). В ліпні — серпні — учасниця *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944* форсувала Пд. Буг, визволила частину Вінн., Кам'янець-Подільської й Терноп. областей, у т. ч. міста Жмеринку (18.III), Вінницю (20.III), Бар (26.III) і Дунаївці (31.III). В ліпні — серпні — учасниця *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944* форсувала Пд. Буг, визволила частину Вінн., Кам'янець-Подільської й Терноп. областей, у т. ч. міста Жмеринку (18.III), Вінницю (20.III), Бар (26.III) і Дунаївці (31.III). В ліпні — серпні — учасниця *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944* форсувала Пд. Буг, визволила частину Вінн., Кам'янець-Подільської й Терноп. областей, у т. ч. міста Жмеринку (18.III), Вінницю (20.III), Бар (26.III) і Дунаївці (31.III). В ліпні — серпні — учасниця *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944* форсувала Пд. Буг, визволила частину Вінн., Кам'янець-Подільської й Терноп. областей, у т. ч. міста Жмеринку (18.III), Вінницю (20.III), Бар (26.III) і Дунаївці (31.III).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ТРИДЦЯТЬ СЬОМА АРМІЯ — 1) Заг.-військ. об'єднання (1-го формування) Рад. Армії, сформоване в серпні 1941 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь в обороні України від нім.-фашист. загарбників. У серпні — вересні 1941 у складі Пд.-Зх. фронту брала участь у *Київській оборонній операції 1941*. У вересні 1941 розформована. 2) Заг.-військ. об'єднання (2-го формування) Рад. Армії, що діяло на фронтах Великої Вітчизн. війни 1941—45 і брало участь в обороні й визволенні України. Сформована 15.XI 1941 в складі Пд. фронту. З 4.XII вела бої на р. Міусі. Учасниця *Барвінково-Лозівської наступальної операції 1942* і *Донбаської оборонної операції 1941—42*. З 28.VII 1942 вела бої на Пн. Кавказі. В липні 1943 армію переформовано і з вересня вона воювала в складі Степового (з 20.X 1943 — 2-й Укр.) фронту. В ході *битви за Дніпро 1943* наступала на Кременчуцькому напрямі. 28.IX передові частини форсували Дніпро і захопили 2 плацдарми на правому березі. 15.X — 20.XII армія вела бої за розширення плацдармів. 14.I 1944 її включено до складу 3-го Укр. фронту. Відзначилася у *Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції 1944*, 22—24. II визволила Кривий Ріг. Під час *Березнегуватсько-Снігурівської наступальної операції 1944* війська армії визволили значну територію між ріками Інгулець і Пд. Буг, у т. ч. м. Вознесенськ (24.III). У *Одеській наступальній операції 1944* частини армії 5.IV визволили важливий залізнич. вузол Роздільну, форсували Дністер і захопили плацдарм на його правому березі. Згодом армія брала участь в *Яссько-Кишинівській наступальній операції 1944*, у визволенні Болгарії. 15.XII 1944 її перетворено на 37-у окрему армію. Т. с. а. (2-го формування) командували: А. І. Лопатін (30.X 1941 — 23.VI 1942), П. М. Козлов (28.VI 1942 — 13.V 1943), К. А. Коротеев (13.V — 20.VII 1943), А. А. Філатов (21.VII — 13.VIII 1943), О. І. Рижов (13 — 28.VIII 1943), М. М. Шарош (28.VIII 1943 — 9.X 1944), С. С. Бірюзов (з 29.X 1944 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ТРИНАДЦЯТА АРМІЯ — заг.-військ. об'єднання рад. військ, сформоване 5.III 1919 на Сазі *Донецької групи військ Південного фронту*. В березні 1919 — січні 1920 брала участь у бойових діях проти денікінців у Донбасі, в Орловсько-Кромській операції, на Кримському напрямі. В ході боїв війська армії визволили Орел (20.X 1919), Курськ (18.XI 1919), Харків (12.XII 1919), Луганськ і Бахмут (грудень 1919). В 1920 Т. а. у складі спочатку Пд.-Зх., а згодом Пд. фронту вела бої проти врангелівців у Пн. Таврії, в Дон-

басі, в Криму проти махновців. 12.XI 1920 розформована. Армією командували І. С. *Кожевников* (5.III — 9.V 1919), А. І. *Геккер* (9.V 1919 — 20.II 1920), І. Х. *Паука* (20.II — 5.VI 1920), Р. П. *Ейдеман* (6.VI — 10.VII 1920), І. П. *Уборевич* (10.VII — 11.XI 1920). Ф. І. *Кириліна* (Москва).

ТРИНАДЦЯТА АРМІЯ — загальновійськ. об'єднання Рад. Армії, сформоване в червні 1941 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, яке брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. З червня 1941 до березня 1943 діяла в складі Зх., Центр., Брян., Пд.-Зх. фронтів. З 13.III 1943 — в складі Центр. фронту. Учасниця *Курської битви 1943*. Під час *Чернігівсько-Прип'ятської наступальної операції 1943* визволила пн., центр. і сх. райони Чернігівщини, зокрема міста Бахмач (9.IX) і Чернігів (21.IX), форсувала Сейм і Десну. 23—30.IX переправилася на правий берег Дніпра й очистила від ворога межиріччя Дніпра й Прип'яті, форсувала Прип'ять, захопивши 2 плацдарми на її правому березі в районі м. Чорнобиль (тепер Київ. обл.). З 6.X 1943 — в складі Ворон. (з 20.X — 1-й Укр.) фронту. В ході *Київської наступальної операції 1943* війська армії утримували рубіж по р. Прип'яті, а 8.XI перейшли в наступ на Овруцькому напрямі, 17.XI визволили Чорнобиль. У *Житомирсько-Бердичівській наступальній операції 1943—44* визволили Коростень (28.XII), форсували р. Случ і визволили Новоград-Волинський (3.I 1944) та Сарни (12.I). Під час *Ровно-Луцької наступальної операції 1944* армія форсувала ріку Горинь і Стир, перерізала шосе і з-що Ровно — Ковель, визволивши значну частину Ровен. і Волин. областей з містами Ровно (2.II 1944) і Луцьк (5.II). Учасниця *Проскурівсько-Жмеринської наступальної операції 1944*, визволила Дубно (17.III) і Кременець (19.III). У *Львівсько-Сандомирській наступальній операції 1944* 14.VII підійшла до рад.-польс. кордону, форсувала Буг, а 23.VII — Сан і захопила плацдарми на його лівому березі. Було визволено значну частину Львів. обл., у т. ч. міста Сокаль (19.VII) і Раву-Руську (20.VII). В 1945 Т. а. брала участь у Сандомирсько-Сілезькій, Нижньосілезькій, Берлінській і Празькій наступальних операціях. Армією командували: П. М. Філатов (26.V — 8.VII 1941), Ф. М. Ремезов (9 — 13.VII 1941), В. П. *Герасименко* (14 — 26.VII 1941), К. Д. Голубев (26.VII — 25.VIII 1941), А. М. *Городнянський* (15.VIII 1941 — 25.I 1942), М. П. *Пухов* (з 25.I 1942 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ТРИНАДЦЯТА КОНФЕРЕНЦІЯ РКП(б) — відбулася 16—18.I 1924 в Москві. Порядок денний: 1) Чергові завдання економіч. політики; 2) Питання парт. будівництва; 3) Міжнар. становище. Поряд з цим конференція прийняла дві резолюції: 1) Про підсумки дискусії і про дрібнобурж. ухил у партії; 2) Привітання ЦО — «Правде». Конференція проходила в умовах гострої дискусії, яку розв'язали троцькісти, скориставшись з труднощів на госп. фронті і хвороби В. І. Леніна. Вони намагалися відновити фракції в партії, підірвати її єдність, збити партію з лєнінського шляху. В центрі уваги конференції були питання, пов'язані з подоланням труднощів у госп. житті країни і дальшим розвитком рад. економіки, зміцненням єдності партії та підвищенням її боекзагітності. Конференція прийняла резолюцію «Про чергові завдання економічної політики», в якій викрила причини економіч. труднощів, підбила підсумки госп. розвитку за 1923, намітила практичні заходи для піднесення пром-сті і с. г., розширення зовн. і внутр. торгівлі, зміцнення фінансів, поліпшення планової роботи. Абсолютна біль-

шість парт. орг-цій рішуче підтримала лінію партії та її лєнінського керівництва. Конференція завершила поразку опозиції. В резолюції «Про підсумки дискусії і про дрібнобуржуазний ухил в партії» було дано глибоку оцінку класової суті опозиції. Конференція кваліфікувала опозицію як спробу ревізії більшовизму, як «прямий відхід від лєнінізму» і «явно виражений дрібнобуржуазний ухил». Конференція схвалила резолюцію «Про партбудівництво», в якій зосередила увагу на необхідності дальшого зміцнення єдності партії, поліпшення роботи парт. органів, посилення зв'язків з масами і ширшого залучення їх до активної участі в госп. і культ.-політ. будівництві. Було звернуто особливу увагу на збільшення в партії пролетарського ядра. Конференція запропонувала ЦК опублікувати пункт 7 прийнятої *Десятим з'їздом РКП(б)* за пропозицією В. І. Лєніна резолюції «Про єдність партії», яка надавала ЦК і ЦКК право переводити з членів у кандидати і навіть виключати з партії будь-якого члена ЦК за порушення дисципліни або допущення фракційності. Ці рішення відіграли важливу роль у зміцненні партії й проведенні в життя її ген. лінії. *Літ.*: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954; Історія Комуністической партії Советского Союза, т. 4, кн. 1. М., 1970. М. В. Черненко (Київ).

ТРИНАДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 15—22.I 1935 у Києві. В роботі з'їзду взяв участь 1251 делегат, з них 1005 з ухвальним голосом і 246 — з дорадчим. Серед делегатів 74% — комуністи, 9% — комсомольці. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт Уряду УРСР; 2) Доповідь наркомзема УРСР про збереження і розвиток тваринництва; 3) Доповідь про госп., культ. і рад. будівництво в Київ. області; 4) Про зміни в Конституції УРСР; 5) Вибори представників від УРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР; 6) Вибори ВУЦВК УРСР. З'їзд повністю схвалив діяльність Уряду УРСР в період між з'їздами Рад, закликав робітників, колгоспників, трудову інтелігенцію, всіх трудящих Рад. України ще більш згуртуватися навколо Комуністич. партії, вести нещадну боротьбу проти ворогів пролетарської диктатури, боротися за перетворення Рад. України на передову зразкову республіку СРСР, за переможне завершення планів другої п'ятирічки. З'їзд затвердив розроблений Раднаркомом УРСР і ЦК КП(б)У план розвитку тваринництва на 1935; підкреслив значні успіхи в розвитку соціалістич. д-ви і культури Київ. області, поставив перед її рад. і госп. органами завдання по дальшому піднесенню пром-сті, транспорту і с. г., розвитку нар. освіти і культури. З'їзд вніс до Конституції УРСР зміни й доповнення, що були викликані утворенням областей, реорганізацією системи органів управління республіки, а також конституційними змінами в законодавстві СРСР. З цього з'їзду Всеукраїнський з'їзд Рад згідно із змінами, внесеними до Конституції УРСР, йменувався з'їздом Рад УРСР, Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК) — Центральним Виконавчим Комітетом УРСР (ЦВК УРСР). З'їзд обрав ЦВК УРСР у складі 366 членів, а також 5 представників від УРСР до Ради Національностей ЦВК СРСР.

Літ.: Съезды Советов в документах. 1917—1937, т. 5. М., 1964; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967.

І. П. Бутко (Київ).

ТРИНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(б) УКРАЇНИ — відбувся 27.V — 3.VI 1937. Це був перший з'їзд КП(б)У, що проходив у Києві, який з 1934 став

столицею УРСР. В роботі з'їзду взяли участь 515 делегатів з ухвальним і 172 — з дорадчим голосом, які представляли 331 726 членів і кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Звіт ЦК КП(б)У; 2) Звіт Центр. Ревізійної комісії; 3) Вибори керівних органів КП(б)У. З'їзд відмітив значні успіхи КП(б)У в госп. і культ. будівництві в республіці, у здійсненні лєнінської над. політики, зміцненні рад. державності, в дальшому зміцненні братерського союзу і дружби Рад. України з усіма народами СРСР. Ці успіхи знайшли свій вияв у достроковому виконанні *другого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР*. З'їзд відмітив значні успіхи у розвитку пром-сті, с. г., в розвитку укр. л-ри і мистецтва, в розширенні мережі культ.-осв. закладів і в розвитку нар. творчості. Разом з тим з'їзд піддав гострій критиці серйозні недоліки в роботі парт. орг-ції. Серед частини госп. і парт. керівників з'явилися настрої самозаспокоєння і зазнайства. Деякі парт. орг-ції, захопившись питаннями госп. будівництва, занедбали парт.-політ. роботу в масах. Це призвело до незадовільного виконання держ. планів, відставання таких найважливіших галузей пром-сті, як кам'яновугільна, металургійна і гірничорудна. З'їзд відмітив, що в роботі парт. орг-ції було багато випадків порушення Статуту партії і основ *демократичного централізму*, що гальмувало зростання активності членів партії і зумовило недостатнє висування молодих кадрів на керівну партійну, радянську, госп. і профспілкову роботу. З'їзд намітив широку програму дальшої діяльності КП(б)У, зажадав від парт. орг-ції рішучої боротьби з недоліками в роботі і зобов'язав їх ґрунтовно перебудувати свою діяльність відповідно до завдань здійснюваного партією політ. повороту в житті країни на основі прийнятої 1936 нової Конституції СРСР. З'їзд обрав ЦК КП(б)У в складі 62 членів і 40 кандидатів та Центр. ревізійну комісію з 9 чол. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся після з'їзду, обрав Політбюро, Оргбюро і Секретаріат. Членами Політбюро були обрані М. Ф. Гікало, В. П. Затонський, С. В. Косіор, С. О. Кудрявцев, П. П. Любченко, Г. І. Петровський, М. М. Попов, Є. К. Пранек, К. В. Сухомлин, М. М. Хатаевич, І. С. Шелехес. Першим секретарем ЦК КП(б)У було обрано С. В. Косіора.

Літ.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971. О. Т. Юрченко (Київ).

ТРИНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД РКП(б) — відбувся 23—31.V 1924 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 748 делегатів з ухвальним голосом і 416 — з дорадчим, що представляли 735 881 члена партії і 127 741 кандидата в члени партії. Порядок денний: 1) Про надання кандидатам у члени РКП(б) права ухвального голосу при виборах на XIII з'їзд РКП(б); 2) Політ. звіт ЦК; 3) Орг. звіт ЦК; 4) Звіт Центр. ревізійної комісії; 5) Звіт ЦКК; 6) Звіт представництва РКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 7) Про внутр. торгівлю і кооперацію; а) Про товарообірот і планову роботу; б) Про кооперацію; 8) Про роботу на селі; 9) Про парт.-орг. питання; 10) Про роботу серед молоді; 11) Повідомлення про рукописи К. Маркса і Ф. Енгельса; 12) Повідомлення про роботу Ін-ту Лєніна; 13) Вибори центр. установ партії. Це був перший з'їзд партії після смерті В. І. Лєніна. З'їзд схвалив зовн. політику Рад. Уряду і дав вказівки ЦК продовжувати боротьбу за збереження миру, розвиток широких економіч. зв'язків і співробітництво з усіма країнами. Підводячи підсумки перших трьох років *нової економічної*

політики, з'їзд відмітив, що вона виправдала ті завдання, які перед нею ставила партія. Рад. країна під керівництвом партії неухильно йшла по шляху соціалістич. будівництва, добилася нових успіхів у відбудові нар. г-ва, поліпшенні матеріального добробуту і піднесенні культ. рівня народу.

Важливе місце в роботі з'їзду зайняли питання дальшого посилення змички між соціалістич. пром-стю і с. г., зміцнення союзу робітн. класу і селянства. З метою створення міцної бази для соціалістич. г-ва з'їзд визнав за необхідне посилити боротьбу за дальшу відбудову і розвиток металург. пром-сті, важкої пром-сті в цілому, за розширення легкої індустрії, проведення в життя ленінського плану електрифікації країни, піднесення продуктивності праці. Надаючи великого значення питанням організації торгівлі, з'їзд схвалив створення союзно-республіканського Наркомату внутр. торгівлі. Виходячи з *кооперативного плану В. І. Леніна*, з'їзд визнав, що головним у роботі на селі має бути здійснення лозунга всемірного кооперування сел. мас по лінії споживчої, с.-г. і кредитної кооперації. Велику увагу з'їзд приділяв питанням внутріпарт. життя і парт. будівництва. Він одностайно засудив платформу троцькістської опозиції як дрібнобурж. ухил, як ревізію ленінізму і затвердив резолюції *Тринадцятої конференції РКП(б)* «Про парт. будівництво» і «Про підсумки дискусії і про дрібнобуржуазний ухил в партії». З'їзд визначив завдання поліпшення всієї парт. роботи, посилення зв'язку з масами, поповнення рядів партії робітниками від верстата, піднесення ідейно-політ. рівня комуністів, насамперед ленінського призову, залучення їх до практичної діяльності в громад.-політ. житті країни. В рішенні про роботу серед молоді з'їзд визнав за необхідне посилити парт. керівництво комсомолом, добитися дальшого піднесення його ролі в соціалістич. будівництві, в комуністичному вихованні молоді і боротьбі проти бурж. ідеології, в підготовці кваліфікованих кадрів робітників і інтелігенції, в поліпшенні військово-оборонної роботи. З'їзд загострив увагу на необхідності посилення роботи серед жінок, висування робітниць і селянок в усі парт. і рад. виборні органи. Рішення з'їзду з питань парт. будівництва, активізації і поліпшення методів ідеологіч. роботи були спрямовані на зміцнення *єдності партії*, дальшу демократизацію її життя, на розвиток ленінських принципів партійного керівництва.

На з'їзді кожному делегацію було ознайомлено з «Листом до з'їзду» В. І. Леніна, відомим під назвою заповіту. В ньому підкреслювалась необхідність збереження єдності партії, створення стійкого ЦК, здатного запобігти розколові партії. З цієї метою В. І. Ленін пропонував насамперед збільшити число членів ЦК за рахунок робітників, поліпшити роботу парт. апарату. Поради В. І. Леніна з'їзд врахував. У листі було дано критичну характеристику деяким членам ЦК: Зінов'єву, Каменєву, Троцькому, Бухаріну, П'ятакову, а також Й. В. Сталіну. Зазначивши, що Сталін є одним з видатних діячів партії, В. І. Ленін разом з тим піддав критиці його негативні риси і запропонував обдумати спосіб переміщення Сталіна з посади Ген. секретаря ЦК РКП(б), на яку він був обраний після XI з'їзду партії. Враховуючи заслуги Сталіна в боротьбі проти троцькізму і сподіваючись, що він виправить свої недоліки, на які вказував у листі В. І. Ленін, делегації висловилися за те, щоб залишити Сталіна на посту Ген. секретаря ЦК партії.

Керуючись рішеннями з'їзду, партія та її бойові

загони, в т. ч. КП(б)У, досягли нових успіхів на фронті будівництва соціалізму. Для КП(б)У рішення XIII з'їзду відіграли важливу роль ще й тому, що в них поряд із заг.-парт. завданнями давалися конкретні вказівки з ряду важливих питань, що стосувалися безпосередньо України. V конгрес Комінтерну (1924) затвердив рішення XIII конференції і XIII з'їзду РКП(б) про троцькізм як дрібнобурж. ухил у партії.

Лит.: Ленін В. І. Лист до з'їзду. Твори. Вид. 4, т. 36; Тринадцятий съезд Российской Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет. М., 1924; КИРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2. К., 1954; История Коммунистической партии Советского Союза, т. 4, кн. 1. М., 1970. В. М. Самофалов (Київ).

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура часів енеоліту, пам'ятки якої вперше дослідив В. В. Хвойко біля с. Трипілля на Київщині наприкінці 19 ст. На тер. СРСР Т. к. поширена переважно на тер. Правобережної України і Молдавії. Т. к. виникла в результаті просування на Сх. давньоземлеробських племен з Балкан та Подунав'я, що змішалися з місцевим населенням неолітичного часу. Розрізняють три етапи Т. к.: ранній — 4000—3500 до н. е., середній — 3500—2750 до н. е., пізній — 2750—2000 до н. е. Спочатку носії Т. к. жили в басейнах річок Пруту, Дністра та Пд. Бугу; згодом вони розселилися в Серед. Придніпров'ї, на Лівобережжі Дніпра, Волині, в Пд.-Зх. Причорномор'ї. В кожному з цих районів Т. к. мала свої етнографічні відмінності. На ранньому етапі Т. к. поселення, для яких характерні заглиблені житла, здебільшого були розташовані на берегах річок, пізніше — на високих важкодоступних мисах і плато. Звичайно вони склалися з 30—40 наземних жител, розміщених по колу одне біля одного. До жител примикали госп. будівлі; внутр., центр. частину поселення не забудовували. Глинобитні житла площею від 30 м² до 150 м² поділялися перегородками на 2—5 окремих секцій, у кожній з яких були вогнища, глиняні печі, лежанки, робочі й культові місця. Тут мешкала сім'я з кількох чоловік; в середньому на кожному такому поселенні могло жити бл. 500 чол. Були також великі поселення (див. *Володимиріка*), що склалися з кількохсот будинків, розміщених кількома концентричними колами. Деякі поселення додатково були укріплені штучними оборонними спорудами — ровами та валами (Маяцьке поселення та ін.).

Осн. заняттям носіїв Т. к. були землеробство і скотарство; деяку роль, особливо в ранньому етапі, відігравали мисливство, рибальство, *збиральництво*. Пізньотрипільські племена Причорномор'я займалися гол. чин. напівочовим скотарством. Землеробство було орним; бика використовували як тяглову силу. Землю обробляли роговими мотиками, примітивними радами. Сіяли шпешню, ячмінь, просо. Врожай збирали роговими або дерев'яними серпами із крем'яними вкладами. Зерно мололи на кам'яних ручних зернотерках. Розводили велику рогату худобу, свиней, овець і кіз. Кінь вже був одомашненим, але великого значення в г-ві не мав. Осн. знаряддя праці, предмети побуту й прикраси виготовляли з кременю, каменю, кістки, рогу та глини. Це різноманітні крем'яні скребачки, ножі, різці, свердла; кам'яні гесла й свердлені сокири-молоти; кістяні шила, проколки, намистини; рогові мотики, клювці, молотки; глиняні прясла, грузики для ткацького верстата тощо. При виробництві знаряддя праці застосовували лучковий дріль з крем'яним свердлом — перший мех. пристрій. Вже на ранньому етапі Т. к. з'явилися перші металеві вироби: мідні шила, рибальські гачки, прикраси. Тільки

в одному Карбунському скарбі знайдено понад 400 різних виробів з міді. Поступово асортимент металевих знарядь зростає; згодом почали застосовувати мідні тесла, долота, провунчі сокири, кирджали тощо. Широко відомі трипільські теракотові модельки жител, статуєтки. Посуд ліпили руками й випалювали в спец. горнах. Це різноманітні горшки, величезні посудини для зберігання зерна і води, миски, чаші, амфори, глечики тощо. На ранньому етапі Т. к. їх прикрашали заглибленим орнаментом (спіраль, меандр, канелюри, штамп), пізніше виготовляли посуд з добре відмудленої глини й оздоблювали його багатобарвним розписом (червоною, чорною, білою фарбами). У зв'язку з цим Т. к. називають культурою мальованої кераміки. Досить часто на посуді зображали птахів, тварин і людей; на кількох посудинах людину зображено в позі пластичного ритуального танцю. У племен Т. к. ремесла, які мали обцинний характер (гончарство, добування й обробка кременю, будівництво, можливо, металообробка), були в процесі відокремлення в самостійні галузі виробництва. З'явилися великі випалювальні горна. Ідеологія носіїв Т. к. тісно пов'язана з культом плодючості, життєдайних сил природи, культом предків. Безпосереднє відношення до цих культів мають численні глиняні жіночі (дуже рідко чоловічі) статуєтки, а також фігурки свійських тварин. З культовими уявленнями пов'язані й ритуальні поховання в житлах. Для пізнього етапу Т. к. характерні великі колективні могилиники за межами поселень; виявлено поховання з трупопокладеннями (на Пд.) і з трупоспаленнями. Суспільною організацією носіїв Т. к. був патріархальний рід. З пізнім етапом Т. к. пов'язаний початок його розкладу, майново розшарування та виділення родо-племінної верхівки. Про це свідчить поява багатих поховань у родових могилиниках (Усатівські кургани під Одесою, *Червонохутірський могилиник*). Істор. доля трипільських племен ще недостатньо з'ясована. Деякі з них, очевидно, були асимільовані носіями ін. культур й відіграли певну роль у формуванні нових культурно-етнічних утворень Пн.-Сх. Європи на поч. бронзового віку. Про окремі пам'ятки Т. к. на тер. УРСР див. також *Борисівське поселення, Бортницьке поселення, Гренивське поселення, Євминське поселення, Кадіївське поселення, Коломийщина, Ленківцеве поселення, Лука-Врублевська, Олександрівка, Сандрацьке поселення, Сушківське поселення, Усатівські поселення та кургани, Троянівське поселення*.

Іл. на вклейці, с. 280—281.

Лит.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Хвойко В. В. Каменний век Середнього Придніпров'я. В кн.: Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве, т. 1. М., 1901; Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетие до н. э.). М.—Л., 1949; Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поддніпров'я. М., 1961; Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. М.—Л., 1953. С. М. Бібіков (Київ).

ТРИПІЛЬСЬКИЙ ПОХІД 1919 — один з героїчних епізодів боротьби за владу Рад на Україні в роки громадян. війни. Навесні — влітку 1919 на Правобережжі, особливо на Київщині, діяли численні куркульсько-націоналістич. банди. Банда Зеленого захопила район Трипілья — Обухів — Черняхів і почала загрожувати Києву. В кін. червня 1919 для ліквідації 2-тисячної банди Зеленого з Києва виступили рад. війська: 1-й Шулявський робітн. загін, Інтернац. батальйон і 2-й Київ. караульний полк, до складу якого входив загін київ. комсомольців у кількості 100 чол. Цей

похід увійшов в історію як Трипільський. Перша сутичка між рад. частинами та бандою відбулася біля с. Обухова. Запеклі бої розгорілися в с. Трипільлі. Червоноармійці й комсомольці, проявивши масовий героїзм, оволоділи Трипільям. Але бандитам удалося прорвати оборону й оточити Трипілья. Знову почалися запеклі бої. Особливу мужність і героїзм виявляли комсомольці, які билися до останнього патрона. Але ворог переважав майже в чотири рази, і бандитам на поч. липня знову вдалося захопити Трипілья. Вони вчинили жорстоку розправу над червоноармійцями й комсомольцями: їх живими кидали в колодязь, розстрілювали на дніпровській кручі. Лише небагатьом вдалося врятуватися з Трипілья. Рада Оборони УРСР мобілізувала на розгром банди Зеленого нові військ. сили, в т. ч. слухачів військ. курсів, Дніпровську військ. флотилію. 20. VII рад. війська оволоділи Трипільям, а 25. VII 1919 банду Зеленого розгромив Трипільський зведений загін. В пам'ять загинлих учасників Т. п. в с. Трипільлі відкрито музей. На дніпровській кручі ім встановлено пам'ятник. І. П. Костенко (Ніжин).

ТРИАНОНСЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР 1920 — один з договорів *Версальсько-вашигтонської системи*, підписаний 4. VI 1920 у Великому Трианонському палаці Версаля між державами — переможцями у 1-й світовій війні — США, Британською імперією, Францією, Італією, Японією, а також Бельгією, Грецією, Китаєм, Кубою, Нікарагуа, Панамою, Польщею, Португалією, Румунією, Сербо-Хорвато-Словенською двою (з 1929 — Югославія), Сіамом, Чехословащиною, з одного боку, і Угорщиною, з другого. Набрав чинності 26. VII 1921. Підписання Т. м. д. затрималося у зв'язку з пролетарською революцією в Угорщині і утворенням *Угорської Радянської республіки*. За Т. м. д. Австрія одержала пров. Бургенланд, Югославія — Хорватію, Бачку і зх. частину Банату, Румунія — Трансильванію і сх. частину Банату. Словацьчина, а також Закарпатська Україна, незважаючи на прагнення населення Закарпаття воз'єднатися з Рад. Україною, були передані Чехословаччині. Т. м. д. позбавив Угорщину прав на Фіуме (Рієка), обмежив угор. армію 35 тис. чол., заборонив їй мати танки, авіацію, важку артилерію і флот та довозити зброю з-за кордону. За Т. м. д. Угорщина мала сплатити союзникам репарації, розмір яких встановила згодом репараційна комісія. Використовуючи гострі суперечності між імперіалістич. країнами, правлячі кола Угорщини прагнули ревізувати Т. м. д. В 1927 Угорщина підписала договір про поставку їй зброї з фашист. Італії. Після *Мюнхенської угоди 1938* угор. уряд, підтриманий фашист. урядами Німеччини та Італії, домігся перегляду територіальних статей Т. м. д. за рахунок Чехословащини, Румунії і Югославії. З початком 2-ї світової війни 1939—45 Т. м. д. втратив силу. О. В. Долішський (Київ).

ТРИУМФАЛЬНИЙ ПОХІД РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ — за визначенням В. І. Леніна, процес встановлення Рад. влади в Росії в перші місяці після перемоги *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* в Петрограді. Процес цей зайняв бл. 4 місяців. «Суцільним триумфальним походом були перші місяці російської революції після 25 жовтня 1917 року», — відзначив В. І. Ленін (Твори, т. 27, с. 65). Перемога Жовтн. збройного повстання в Петрограді, повалення бурж. Тимчасового уряду й проголошення Росії Республікою Рад викликали велетєнський революц. вибух у всій країні. Трудящі маси під проводом робітн. класу, очолюваного більшовицькою партією, всюди прагнули встановити владу Рад на місцях.

На допомогу їм у губернські й повітові центри, в містечка й найбільші села було відряджено численні загони агітаторів, уповноважених, комісарів, серед яких були делегати *Другого Всеросійського з'їзду Рад*, учасники збройного повстання в Петрограді тощо. Протягом перших двох тижнів з столиці було відряджено понад 7 тис. чол. Водночас за пропозицією В. І. Леніна Центр. бюро сел. земляцтва надіслало в села для роз'яснення подій бл. 10 тис. чол. Величезний вплив на нар. маси мали ленінські *Декрет про мир*, *Декрет про землю*, *Декларація прав народів Росії*.

Базою Т. п. Р. в. ставали насамперед пролет. райони та центри країни: Центр. пром. район, Донбас, Урал, де в містах Іваново-Вознесенську, Орехово-Зуєві, Шуї, Владивіці, Твері, Ярославлі, Воронежі, Луганську, Горлівці, Краматорську та багатьох інших владу Рад було встановлено вже в жовтні 1917. Але в багатьох районах і центрах країни контрреволюція робила відчайдушні спроби перешкодити встановленню диктатури пролетаріату. Першою з них була спроба Керенського в кінці жовтня повести козаків та солдатів Пн. фронту на придушення революції в Петрограді. Проте йому вдалося втягти в свою авантюру тільки бл. 1 тис. чол. на чолі з ген. Красновим, які були розгромлені в районі Пулковських висот уже 31.X (13.XI) 1917. Армія і флот підтримали соціалістич. революцію, дали відсіч окремим силам контрреволюційно настроєного офіцераства втягти їх у боротьбу проти Рад. влади. Проте подекуди довелось вести запеклу боротьбу за встановлення влади Рад. Семиденні бої точилися в Москві, вони закінчилися повною перемогою лише 3 (16).XI. Збройну боротьбу вели трудящі проти сил *Центральної ради* на Україні, козачодутовських банд на Уралі, *каледонців* на Дону, блокозачих банд на Пн. Кавказі. Але всі контрреволюц. заколоти в січні — лютому 1918 зазнали поразки. Осн. райони країни стали радянськими. «Перемоги на внутрішньому фронті» — писав В. І. Ленін наприкінці лютого 1918, — далися порівняно легко, бо ворог не мав ніякої переваги ні техніки, ні організації, не маючи притому під ногами ніякої економічної бази, ніякої опори в масах населення» (Твори, т. 27, с. 40). Вже в ті місяці «Радянська влада стала не тільки здобутком великих міст і фабричних місцевостей, вона проникла в усі глухі кутки» (Ленін В. І. Твори, т. 27, с. 137).

С. М. *Королювський* (Харків).

ТРОНЬКО Петро Тимофійович (н. 12.VII 1915) — укр. рад. историк, держ. і парт. діяч УРСР, доктор истор. наук (1968). Член КПРС з 1939. Н. в с. Забродях (тепер Богодухівського р-ну Харків. обл.). В 1932—36 — на пед. роботі в Харків. обл. В 1936—37 вчився в авіаційній школі морських льотчиків. З 1937 до 1941 — на керівній комсомольській роботі в Сум. і Станісл. областях. З 1941 до 1943 — в діючій Рад. Армії. З кінця 1943 до 1947 — на керівній комсомольській роботі: перший секретар Київ. обкому та міському ЛКСМУ, другий секретар ЦК ЛКСМУ. В 1947—51 вчився у Вищій парт. школі та Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б). У 1951—60 — на керівній парт. роботі в Київ. обкомі КП України (з 1952 — секретар Київ. обкому КП України). В 1960—61 — зав. відділом пропаганди та агітації ЦК КП України. З березня 1961 — заст. Голови Ради Міністрів УРСР. На ХХІІ—ХХІV з'їздах КП України обрався членом ЦК КП України. Депутат Верховної Ради УРСР 2, 5—8-го скликань. Автор наук. праць, присвячених боротьбі трудящих Рад. України проти нім.-фашист. загарбників у Великій Вітчизн. війні 1941—45. Член редколегії і член авторського колективу 3-томної праці

«Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (К., 1967—69), голова Гол. редколегії 26-томного видання «Історія міст і сіл Української РСР». З 1967 — голова правління Укр. т-ва охорони пам'яток історії та культури. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Безсмертя юних. К., 1957; В боях за Вітчизну. К., 1960; Подвиг твоїх батьків. К., 1968; Народу сла. незборима. К., 1969.

ТРОСТЯНЕЦЬ — місто Сум. обл. УРСР, центр Тростянецького р-ну; на р. Боромлі (бас. Дніпра). Залізнич. станція (Смородине). 19,6 тис. ж. (1971). Заснували Т. у серед. 17 ст. укр. козаки, які переселилися з Правобережжя на Слобідську Україну, щоб виволитися від польсь.-шляхец. гноблення. До 1765 Т. — село Охтирського полку, 1765—80 — Охтирського провінції Слобідсько-Української губ., 1780—96 — Охтирського пов. Харківського намісництва, з 1797 — Слобідсько-Української (з 1835 — Харківської) губ. У 1850 в Т. збудовано цукр. з-д. Рад. владу встановлено в січні 1918. У квітні 1918 містечко захопили австро-нім. окупанти. В грудні 1918 Т. визволили рад. війська. В липні 1919 його захопили денікінці. 2.XII 1919 Т. визволила Червона Армія. З 1921 Т. — в складі Охтирського пов. Харків. губ., з 1923 — райцентр Сумського округу, з 1932 — Харків. обл., з 1939 — Сум. обл. З 1939 Т. — місто. Під час Великої Вітчизн. війни Т. 10.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 9.VIII 1943 війська *Степового фронту* визволили місто. У Т. — маш.-буд., електротех., маслоробний, 2 цегельні заводи, деревооброб., цукр. і харч. комбінації, міжколгоспна буд. орг-ція тощо. 6 загальноосв. шкіл. У 1864 у Т. жив рос. композитор П. І. Чайковський.

ТРОФІМЕНКО Сергій Георгійович (5.X 1899—16.X 1953) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1918. Н. в Брянську в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1919. Під час громадян. війни брав участь у боях проти денікінців та петлюрівців, у боротьбі проти бандитизму на Київщині (1921). В 1932 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. 1937 — Академію Ген. штабу. В 1939 брав участь у визволенні Зх. України, у рад.-фінл. війні 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — ком. групою військ, 32-ю, 7-ю, 27-ю арміями. Війська 27-ї армії, що їх очолював Т., брали участь у боях за визволення України, в т. ч. у *Корсунь-Шевченківській операції 1944*, *Уманській наступальній операції 1944* та *Ясько-Кишинівській наступальній операції 1944*. Після війни Т. командував військами ряду округів. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. *Кожкін* (Москва).

ТРОФІМОВ Андрій Васильович (1856—26.IV 1925) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в містечку Грязовці (тепер місто Волог. обл.) у сім'ї відставного солдата. В революц. русі з 1875. З 1886 працював на з-дах і в майстернях Одеси, вів революц. роботу серед робітників. Учасник революц. подій 1905—07 в Одесі. За революц. роботу його не раз заарештовували й вислали. З червня 1917 — член Одес. к-ту більшовиків. Брав участь у формуванні червоногвард. загонів, учасник *Одеського січневого збройного повстання 1918*. Під час австро-нім. окупації України — на підпільній роботі в Одесі. Під час англо-франц. окупації Одеси був заарештований, визволений у квітні 1919 повсталими робітниками. В 1919 — член виконкому Одес. Ради робітн. депутатів, член губвиконкому, член

Одес. к-ту партії. З травня 1919 — комісар агітпоїзду. Під час окупації Одеси денкінцями — на підпільній роботі. З квітня 1920 — член виконкому Одес. міськради, член губвиконкому.

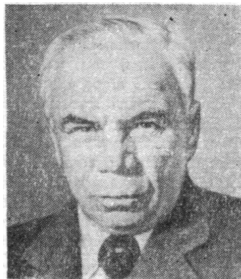
ТРОХИМЕНКО Карпо Дем'янович (н. 25. X 1885) — укр. рад. художник, нар. художник УРСР (з 1944), професор (з 1933). Н. в с. Суцанах (тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл.) в сім'ї сільського писаря. Вчився в Київ. худож. училищі (1902—10, з перервами), Моск. училищі живопису, скульптури та архітектури (1906—07) і петерб. Академії мистецтв (1910—16). Автор картин на батальні теми («Вечера козаків на позиціях», 1916); про докорінні зміни, що відбулися за рад. часів на селі (серія акварелей «Революція на селі», 1926), соціалістичне будівництво в країні («Кадри Дніпробуду», 1937), істор. події («Весна 1648 року», 1954, у співавт. з В. Кравченком), укр. природу («Вишгород», 1961; «Останнє проміння», 1967; «Похмурий день», 1968). В 1926—69 Т. викладав у середніх і вищих навч. худож. закладах. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1969. Іл. на вклящі, т. 3, с. 256—257.

Літ.: В р о в а л. К. Д. Трохименко. К., 1957.

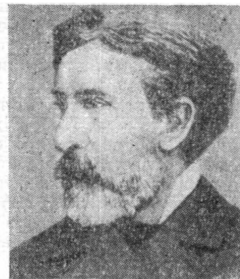
ТРОЦЬКІЗМ — ворожа марксизмові-ленінізмові дрібнобурж. контрреволюц. опортуністична течія в робітн. русі, яка відкрито зрадила справі соціалістич. революції, перетворилася на союзника антикомунізму. Соціальні корені Т.— в дрібнобурж. стихії, яка оточує робітн. клас. Родоначальником та ідеологом Т. був Л. Д. Троцький (1879—1940), який, починаючи з перших кроків діяльності В. І. Леніна по створенню пролетар. партії *нового типу*, вів боротьбу проти *більшовизму*. Т., який став практично агентурою буржуазії в революц. русі, заперечував ленінську теорію соціалістич. революції, необхідність *союзу робітничого класу і селянства*, ленінське вчення про партію нового типу. Вже на *Другому з'їзді РСДРП* (1903) Троцький виступив з цих питань як активний меншовик, заперечуючи, зокрема, ленінську програмну вимогу встановлення *диктатури пролетаріату*. Після з'їзду Троцький спільно з меншовиками спрямував свою діяльність на розкол рядів партії та робітн. класу. Всупереч В. І. Леніну і більшовикам Троцький виступав проти гегемонії пролетаріату в бурж.-демократич. революції, проти *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*, розглядаючи останнє як реакційний, ворожий пролетаріатові клас. Ленінському планові переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну Троцький намагався протиставити антимарксистську теорію «перманентної революції», яка сіяла невір'я в сили і здібності пролетаріату, заперечувала роль селянства як союзника робітн. класу в боротьбі за встановлення диктатури пролетаріату, за здійснення соціалістич. революції, а успіх рос. революції ставила в пряму залежність від підтримки держ. влади переміщеного пролетаріату революціями в ін. капіталістич. країнах.

В період реакції 1907—10, зайнявши центристські позиції, троцькісти фактично підтримували меншовиків-ліквідаторів. Але своє ліквідаторство троцькісти маскували позафракційністю, надфракційністю. «„Нефракційність“ Троцького,— відзначив В. І. Ленін,— є саме розкольницьтво в значенні найбезсоромнішого порушення волі більшості робітників» (Твори, т. 20, с. 307).

У 1912 Троцький організаційно оформив з антибільшовицьких груп і течій опортуністич. *Серпневий антипартійний блок*, який під ударами більшовиків незабаром розпався. Під час 1-ї

К. Д. Трохименко.

К. О. Трутовский.

світової війни троцькісти активно виступали проти ленінської лінії з усіх осн. питань війни, миру, революції. На противагу В. І. Леніну і більшовикам, які закликали до революц. боротьби проти свого імперіалістич. уряду і своєї імперіалістич. буржуазії, до перетворення імперіалістич. війни на громадянську, троцькісти, маскуючи свій опортунізм «лівими» фразами про боротьбу проти війни, практично підтримали соціал-шовінізм, вимагали відмовлення від класової боротьби пролетаріату під час війни.

Після повалення царизму, коли більшовицька партія взяла курс на переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну революцію, Троцький знову виступив з теорією «перманентної революції», твердячи, що робітн. класові Росії потрібний союз не з селянством, а лише з міжнар. пролетаріатом, без перемоги якого неможливий успіх революції в Росії. На VI з'їзді РСДРП(б) Троцького разом з групою «*міжкрайонців*», які заявили про свою згоду з усіма положеннями більшовизму, було прийнято в партію. Але, як показали дальші події, вступ до РСДРП(б) був лише маневром, розрахованим на те, щоб продовжувати боротьбу проти ленінізму і нав'язати партії свою опортуністичну, антисоціалістичну політику. Перебуваючи в лавах партії, троцькісти незабаром після перемоги Великого Жовтня виступили в союзі з «*лівими комуністами*» проти ленінського курсу партії на укладення *Брестського миру 1918*. Очолоюючи рад. мирну делегацію в Бресті, Троцький по-зрадницькому зірвав підписання договору, що призвело до погіршення умов Брестської угоди й окупації австро-нім. військами України, Білорусії, Прибалтики, ряду районів РРФСР. Після закінчення громадян. війни троцькісти розгорнули відкриту боротьбу проти ленінської генеральної лінії партії, проти ленінізму. На поч. 20-х рр. вони нав'язали партії кілька дискусій, зокрема *дискусію про профспілки*, під час якої намагалися протиставити профспілки партії, заперечити її керівну роль у соціалістич. суспільстві. Троцький, за висловом В. І. Леніна, по суті розходився з партією «в питанні про методи п і д - х о д у до маси, оволодіння масою, з в'язк у з масою» (Твори, т. 32, с. 4). Троцькісти виступили також проти *нової економічної політики*, розрахованої на зміцнення союзу робітн. класу з трудящим селянством. Всупереч ленінському курсові на розгортання внутріпартійної і радянської демократії Троцький обстоював військово-бюрократичні методи керівництва масами. *Десятий з'їзд РКП(б)* засудив платформи Т. та ін. опортуністич. угруповань. Зважаючи на це, а також на неодноразові спроби троцькістів створити всередині партії різні антиленінські фракції й угруповання.

партія рішуче заявила, що «в особі нинішньої опозиції ми маємо перед собою не тільки спробу ревізії більшовизму, не тільки прямий відхід від ленінізму, але і явно виражений дрібнобуржуазний ухил» (КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1. К., 1954, с. 731). Рішучу відсіч дістали троцькісти і в місцевих парт. орг-ціях, зокрема на Україні. Проте троцькісти не припинили антипарт. діяльності. Після смерті В. І. Леніна вони посиляли свої атаки на партію ленінізм, не зупиняючись перед фальсифікацією ленінізму, історії Великої Жовтн. соціалістич. революції. Виступи Троцького і троцькістів Січневий пленум ЦК РКП(б) 1925 визнав ревізією ленінізму. «По суті справи, — вказувалося в його резолюції, — сучасний троцькізм є фальсифікація комунізму в душі наближення до „європейських“ зразків псевдомарксизму, тобто, кінець кінцем, в душі „європейської“ соціал-демократії» (КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2. К., 1954, с. 104). В 1926 Троцький і Зінов'єв створили *троцькістсько-зінов'євський антипартійний блок*, в основу якого поклали платформу Т., що заперечувала можливість перемоги соціалізму в СРСР. Активні діячі Т. влаштували конспіративні фракційні наради проти партії, стали на шлях створення підпільних груп у різних містах країни, перейшовши «від легального відстоювання своїх поглядів до створення всесоюзної нелегальної організації, яка протиставить себе партії і підготовляє, таким чином, розкол її рядів» (КПРС в резолюціях..., ч. 2, с. 264). Щоб покласти край антипарт. і антирад. діяч троцькістич. партія напередодні *П'ятнадцятого з'їзду ВКП(б) (1927)* провела дискусію, в ході якої 99,2% комуністів голосували за ленінську лінію ЦК ВКП(б). З'їзд відзначив, що Т. став знаряддям класових ворогів у їхній боротьбі проти Комуністич. партії і Рад. влади, й оголосив належність до троцькістської опозиції та пропаганду її поглядів несумісними з перебуванням у партії. Найактивніших троцькістів було виключено з партії. Проте троцькісти замість того, щоб підкоритися волі партії, продовжували підривну роботу. Тривала боротьба проти Т. закінчилася ідейним розгромом його. Однак Троцький не розбурівся, ставши на шлях відвертої контрреволюції та антирадянщини. Логічним завершенням цього була висилка 1929 Троцького з СРСР. За рубежем Троцький продовжував боротьбу проти СРСР, міжнародного комуністич. і робітн. руху. В 1938 було створено т. з. Четвертий інтернаціонал, що об'єднав троцькістські групи в радї капіталістич. країн з метою підриву міжнар. комуністич. і робітн. руху.

Комуністичні партії ведуть непримиренну боротьбу проти Т. як найнебезпечнішого виду опортунізму і ренегатства, оскільки екстремістські устремління троцькістів, заперечення ними принципів мирного співіснування країн з різним соціальним ладом завдають великої шкоди міжнар. робітн. рухові. Т. намагається штовхнути комуністичні й робітн. партії на шлях авантюристич. політики, допомагаючи на ділі імпералістич. буржуазії в її боротьбі проти революц. руху. Остаточний перехід до табору ворогів комунізму, відкриття антирад. діяльність — такий логічний кінець Троцького і троцькізму.

Лит.: Ленін В. І. Про єдність партії. К., 1958; Борьба В. И. Ленина и Коммунистической партии Советского Союза против троцкизма. М., 1970; Иванов В. М., Шмелев А. Н. Ленинизм и идеологический разгром троцкизма. Л., 1970; Гринько В. А., Митякин Н. А., Социал Е. Ф., Шаумян С. С. Борьба партии большевиков про-

тив троцкизма (1903 — февраль 1917 г.). М., 1968; Ба ч и н с ь к и й П., Б о р о д і н О. Борьба КП Украины проти троцькізму, за єдність рядів партії (1918—1927 рр.). К., 1968. О. А. Бородин (Київ).

ТРОЦЬКІСТЬКО-ЗІНОВ'ЄВСЬКИЙ АНТИПАРТІЙНИЙ БЛОК — антиленінська опозиційне угруповання всередині ВКП(б), що утворилося влітку 1926 на платформі *троцькізму*. Його організаторами і лідерами були Троцький і Зінов'єв. Учасники блоку виступали як агентаура класових ворогів, як рупор ворожого капіталістич. оточення. Виступ Т.-з. а. б. був об'єктивно підтримкою іноземного імпералізму, який готував інтервенцію проти СРСР. У той час як партія, спираючись на ленінське положення про наявність в СРСР усіх необхідних умов для повної перемоги соціалізму, виробляла політ. курс на здійснення *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*, залиши розгромлених класових ворогів, троцькісти, зінов'євці та ін. опортуністи намагалися збити партію з ленінського шляху.

Не знайшовши підтримки в партії і робітн. класі, троцькісти й т. з. «нова опозиція» ще до створення блоку виступили проти курсу партії на соціалістич. *індустріалізацію* країни. Влітку 1926 лідери опозиції, грубо порушивши Статут партії, рішення Х і XIV парт. з'їздів, які забороняли утворення фракцій, створили об'єднаний Т.-з. а. б., до якого преднаклали рештки «*робітничої опозиції*», «*децистів*», «*лівих комуністів*» та ін. антирад. елементи. Ідейною основою об'єднання антиленінських елементів став троцькізм. Антипарт. блок виступав проти лінії партії в усіх питаннях суспільного розвитку країни, будівництва соціалізму в СРСР. Учасники блоку заперечували соціалістич. характер Великої Жовтн. соціалістич. революції і Рад. д-ви, заперечували ленінське вчення про перемогу соціалізму в Рад. країні. Виступаючи проти генеральної лінії партії, вони намагалися посягти в рядах партії і народу невру в сили робітн. класу, в справу побудови соціалізму, покладали гол. надію на іноземний капітал і вимагали здачі в концесію іноземному капіталові ф-к і з-дів. Восени 1926 учасники блоку вчинили проти партії вилазки, на партійних зборах у великих пром. центрах намагалися нав'язати партії дискусію, але дістали рішучу відсіч з боку комуністів. Після цього лідери блоку Троцький, Зінов'єв, Каменев і Сокольников у заявах до ЦК ВКП(б) на словах засудили свою фракційну діяльність, зобов'язалися бути лояльними, а насправді продовжували дії, спрямовані на дезорганізацію партії, на підірив її єдності і дисципліни, на створення антиленінської партії. *П'ятнадцята конференція ВКП(б)* (жовтень — листопад 1926) кваліфікувала погляди Троцького і його однодумців як меншовицький ухил у партії, рішуче засудила фракційну діяльність Т.-з. а. б. в Комінтерні. VII розширений Пленум Виконкому Комінтерну (листопад—грудень 1926) схвалив рішення конференції і відзначив, що заперечення можливості перемоги соціалізму в СРСР є с.-д. ухил, несумісний з ленінізмом. Пленум зобов'язав усі комуністич. партії рішуче боротися проти будь-яких спроб троцькістів розколоти міжнар. робітн. рух.

Незважаючи на рішення XV конференції і Пленуму ВККІ, лідери Т.-з. а. б. послали нападку на партію. В 1927 вони поширили серед членів партії антиленінську «платформу 83-х». У жовтні 1927 ЦК ВКП(б) оголосив загальнопарт. дискусію, під час якої троцькістсько-зінов'євська опозиція зазнала повної поразки. За ленінський курс на побудову соціалізму голосували 724 тис. кому-

ністів, Т.-з. а. б. зібрав лише 4 тис. голосів, тобто менше 1%

Разом з усією партією відсіч опозиціонерам дала КП(б)У. *Перша конференція КП(б) України* (жовтень 1926), *Десятий з'їзд КП(б) України* (листопад 1927), всі парт. орг-ції республіки засудили антиленінську лінію Т.-з. а. б. Замість того, щоб підкоритися волі партії, лідери блоку стали на шлях боротьби проти партії і Рад. влади. Вони влаштували нелегальні збори, створювали підпільні друкарні. Жовтневий об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) 1927 за фракційну боротьбу проти партії та її єдності виключив з ЦК лідерів блоку Троцького і Зінов'єва. 7.XI 1927, під час святкування десятиріччя Великого Жовтня, троцькісти організували в Москві й Ленінграді антирад. виступи купки своїх нечисленних прибічників, які були розігнані трудящими.

Виражаючи волю комуністів і всіх трудящих СРСР, об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) 14.XI 1927 виключив Троцького і Зінов'єва з партії, ін. активних діячів блоку — зі складу ЦК і ЦКК ВКП(б). *П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б)* (грудень 1927) відзначив, що троцькісько-зінов'євська опозиція стала на шлях антирад. боротьби, ідейно порвала з ленінізмом, переродилася в меншовицьку групу. З'їзд схвалив рішення ЦК про виключення з рядів партії Троцького і Зінов'єва і виключив ще 75 активних учасників Т.-з. а. б., завершивши цим ідейний, політ. і орг. розгром блоку. О. А. Бородин (Київ).

ТРОЦЬІНСЬКІ — укр. поміщики, власники великих маєтностей на Лівобережній і Правобережній Україні. Походили з козак. старшини. Степан Т. (рр. н. і см. невід.) — гадацький полковник [1704—08]. Дмитро Прокопович Т. (1754—1829) — поміщик. Був гадацьким полковим писарем. У 1802—06 — міністр уділів, 1814—17 — міністр фінансів у царському уряді. Його далеким родичем був М. В. Гоголь.

ТРОЯК, тригрошовик — срібна монета Польщі (з 1528), Литви (з 1546) та ін. країн у 16—19 ст. У Речі Посполитій Т. карбували з 1579 до 1794. Після 1765 Т. карбували з міді. Т. Речі Посполитої в 17 ст. були одними з найпоширеніших монет грошового обігу України (в скарбах, які знаходять на тер. України, найчастіше трапляються Т. часів Сигізмунда III). В 1794 австр. уряд випускав Т. для Галичини. Див. також *Шаг*.

М. Ф. Котляр (Київ).

ТРОЯНІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення пізнього періоду *трипільської культури*, залишки якого виявлено на пд. околиці с. Троянова Житомирського р-ну Житомир. обл., на високому місці правого берега р. Гнилоп'яті (притока Тетерева). Досліджували його 1956—58. Виявлено залишки наземних і напівземлянкових жител, що були розміщені по колу і мали глибинитні печі та вогнища. Знайдено численні кам'яні, крем'яні й кістяні знаряддя праці, глиняні прясельця для ручного прядіння, а також антропоморфні й зооморфні статуетки, численні кістки свійських і диких тварин. Осн. заняття населення Т. п. — землеробство, скотарство та полювання.

Лит.: Белановська Т. Д., Шмаглай Н. М. Познетрипольське поселення у с. Троянова Житомирської області. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1959, в. 8. М. М. Шмаглай (Київ).

ТРОЯНІВСЬКИЙ Олександр Антонович [1.I 1882 (20.XII 1881 с. ст.) — 23.VI 1955] — професійний революціонер, рад. дипломат. Член РСДРП з 1907. Н. в Тулі в сім'ї військового. Здобув військ. освіту. З 1902 брав участь у революц. русі. В 1907—08 вів парт. роботу в Києві. Входив до *Вузлового бюро РСДРП Південно-*

Західної залізниці, редагував її орган «*Железнодорожный пролетарий*». У жовтні 1908 Т. було заарештовано й заслано в Єнісейську губ., звідки він 1910 втік за кордон, де вступив до законної орг-ції більшовиків. Був членом делегації ЦК РСДРП на Базельському конгресі (1912), учасником «Лютневої» (1913) і Поронінської (1913) нарад ЦК РСДРП. У 1917 повернувся до Росії. В 1917—21 — меншовик. У 1923 Т. прийнято в РКП(б). У 1918—21 служив у Червоній Армії. Працював в органах Робітничо-селянської інспекції. В 1927—33 — посол СРСР в Японії, 1933—38 — в США. Після повернення з США — на пед. і літературній роботі. З 1941 працював у Радінформбюро.

ТРУБЕЦЬКОЇ Олексій Микитович (р. н. невід. — п. 1680) — рос. дипломат, князь. Належав до керівних кіл царського уряду, які гол. завданням зовн. політики Рос. д-ви вважали возз'єднання України з Росією. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 вів переговори в Москві з укр. посольствами. Після возз'єднання України з Росією 1654 брав участь у війні проти шляхетської Польщі.

ТРУБЕЦЬКОЇ Сергій Петрович (9.IX 1790—4.XII 1860) — декабрист, полковник, один із засновників «Союзу порятунку», «Союзу благоденства», *Північного товариства декабристів*. Н. в сім'ї князя, нижгородського губернского предводителя дворянства. З 1808 служив у гвардії. Учасник *Вітчизняної війни 1812*. Дотримувався поміркованих конституційних поглядів, однак 1825 під час переговорів у Києві з керівниками *Південного товариства декабристів* погодився з ідеєю встановлення республіканського ладу. Обраний напередодні повстання 14 (26).XII 1825 його керівником, Т. не з'явився на Сенатську площу. Після поразки повстання Т. засуджено до страти, яку замінено довічною каторгою. Каторгу відбував на Нерчинських рудниках, у Читинському острозі. З 1839 — на поселенні в Ірк. губ. У 1856 амністований. Помер у Москві.

ТРУВОР — легендарний князь у Давній Русі. Згідно з літописним переказом, Т. був братом *Рюрика* та *Синеуса* і князював у Ізборську.

«ТРУДИ АРХЕОЛОГІЧЕСКИХ СЪЕЗДОВ» — збірники доповідей, що були прочитані на *археологічних з'їздах*, і звітів про археол. роботи, які спеціально передували цим з'їздам. Вийшло 37 томів «Трудов», у т. ч. 16 т., присвячених археологічним з'їздам, які було проведено в містах України: 3-го з'їзду в Києві — 2 т. (К., 1878), 6-го з'їзду в Одесі — 4 т. (Одеса, 1886—89), 11-го з'їзду в Києві — 2 т. (М., 1901—02), 12-го з'їзду в Харкові — 3 т. (М., 1905), 13-го з'їзду в Катеринославі — 2 т. (М., 1907—08), 14-го з'їзду в Чернігові — 3 т. (М., 1910—11). В «Трудах» зібрано цінні першоджерела, які висвітлюють різні проблеми давньої історії народів нашої країни. Авторами статей у «Трудах» були відомі моск. і петерб. учні (О. С. Уваров, А. Ф. Лихачов, І. І. Срезневський, Д. Я. Самоквасов, Н. П. Кондаков та ін.), а також археологи, історики, етнографи, філологи й нумізмати України (В. П. Бузескул, Д. І. Багалій, М. В. Довнар-Запольський, В. Б. Антонович та ін.), Поволжя, Закавказзя й Прибалтики. Багато матеріалів, змічених у «Трудах», досі зберігають своє наук. значення. Е. В. Максимов (Київ).

ТРУДОВА НАРОДНО-СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ, «народні соціалісти», енеси — дрібнобурж. партія в дореволюц. Росії. Виникла 1906 з правого крила партії *есерів*. Була близькою до партії *кадетів*. Намагаючись завоювати на свій бік селянство, енеси маскувалися під соціалістів.

Вони пропонували націоналізацію (за певну винагороду) поміщицької землі й розподіл її серед селян за трудовою нормою. На Україні Т. н.-с. п. майже не мала впливу. В 1917 лідери енесів брали участь у бурж. Тимчасовому уряді. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції стали ворогами Рад. влади. В роки громадян. війни Т. н.-с. п. розпалася.

«ТРУДОВАЯ ПРАВДА» — одна з назв, під якою виходила [з 23.V (5.VI) до 8 (21).VII 1914] газ. «Правда».

«ТРУДОВИЙ КОНГРЕС» — з'їзд представників куркульства і міської буржуазії, що його скликала контрреволюц. бурж.-націоналістич. Директорія 23.I 1919 в Києві. Оскільки репресіями і терором припинити боротьбу трудящих за відновлення Рад. влади не вдалося, лідери Директорії з метою обману мас проголосили скликання т. з. конгресу трудового народу України («Т. к.») і створення «трудових», насправді куркульських, рад. Вибори до «Т. к.» відбувалися 12—15.I 1919 в умовах жорстокого терору. Серед обраних делегатів переважали бурж.-куркульські представники. Більшовики бойкотували «Т. к.». Більшість робітників не брала участі у виборах. «Т. к.» тривав до 28.I 1919. До Києва з'їхалося бл. 350 делегатів, які представляли здебільшого куркульство. Провідну роль відігравали представники дрібнобурж. націоналістич. партій — *Української партії соціалістів-революціонерів* і *Української соціал-демократичної робітничої партії*. «Т. к.» висловився проти Рад. влади, схвалив контрреволюц. політику Директорії, проголосив «возз'єднання» бурж. «Західноукраїнської народної республіки» з т. з. «Українською народною республікою» в єдиній «соборній» Україні. Це було об'єднання всіх контрреволюц. сил України для боротьби проти влади Рад. Але рішеннями «Т. к.» націоналістам не вдалося обдурити трудящих. Робітники і селяни України, продовжуючи боротьбу, під керівництвом більшовиків незабаром розгромили осн. військ. сили Директорії й відновили на Україні Рад. владу.

І. К. Рибалка (Харків).

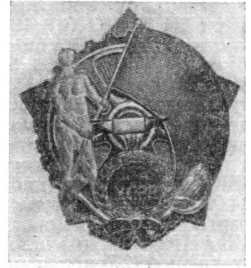
ТРУДОВИКИ, «Т р у д о в а г р у п а» — угруповання дрібнобурж. демократів у Держ. думах Росії, яке складалося з депутатів селян та інтелігентів народницького напрямку. Вперше було створено в квітні 1906 в 1-й Держ. думі, в якій налічувалось 107 Т., у т. ч. 28 від України. В Думі Т. виступили з проектом аграрної реформи, в якому обстоювали зрівняльний розподіл всієї землі за трудовою нормою (звідси назва), скасування станових і нац. обмежень, зокрема щодо України, здійснення бурж.-демократич. реформи в межах капіталістич. ладу. Т. в Держ. думі хиталися між *кадетами* та с.-д. фракцією. Більшовики з метою звільнення селянства з-під впливу ліберальної буржуазії блокувалися з Т. в Думі в ряді питань у спільній боротьбі проти самодержавства і лібералів. Після Лютн. революції 1917 Т., злившись з *Трудовою народно-соціалістичною партією*, підтримували бурж. Тимчасовий уряд. У 1918—20 Т. виступили на боці бурж. контрреволюції.

ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА ОРДЕН — рад. орден, встановлений постановою ЦВК і Раднаркому СРСР від 7.IX 1928. Ним нагороджують окремих осіб, підприємства, установи й колективи трудящих за виявляють заслуги перед СРСР у галузі виробництва, наук. діяльності, держ. або громад. служб. Посередній орден — позолочений серп і молот, вгорі — прапор, вкритий рубіново-червоною емаллю, з написом «СССР», по краю орден, навколо вінка, — обід зубчато-

Орден Трудового Червоного Прапора.

Орден Трудового Червоного Прапора УСРР, встановлений 1921.

го колеса з написом по ободу: «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!». До 24.IV 1933 поряд з цим орденом у союзних республіках, у т. ч. і УРСР, нагороджували й орденами Трудового Червоного прапора республіки (див. *Трудового Червоного Прапора УСРР орден*). Т. Ч. П. о. протягом 1928—70 нагороджено понад 495 тис. чол. і 1365 колективів трудящих.

ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА УСРР ОРДЕН — орден УРСР, встановлений 2.III 1921 *П'ятим Всеукраїнським з'їздом Рад*. Згідно з статутом, затвердженим постановами ВУЦВК і Раднаркому УРСР від 4.XI 1925 і 5.VIII 1931, орденом нагороджували за особливі заслуги перед УРСР окремих громадян і колективи трудящих України та ін. рад. республік, а також громадян іноземних д-в. Право нагородження орденом належало лише Президії ВУЦВК. Нагородженим разом із знаком ордену вручалася від імені ВУЦВК особлива грамота. Уперше цим орденом нагороджено інженера К. Каспарянца і робітника П. Іванова за самовіддану участь у відбудові Наводницького мосту в Києві. В 1923 цим орденом нагороджено київ. з-д «Арсенал». Згідно з постановою Президії ЦВК СРСР від 24.IV 1933 «Про ордені Союзу РСР і союзних республік і про нагрудні значки» нагородження орденами союзних республік, у т. ч. й Т. Ч. П. УСРР о., було припинено.

В. В. Мрига (Київ).

ТРУСКАВЕЦЬ — місто обл. підпорядкування Львів. обл. УРСР, розташований у передгір'ях Карпат. Залізнич. станція, 19,4 тис. ж. (1972). Село Т. у 15—16 ст. було власністю польс. королів. Бл. 1518 Т. увійшов до складу Дрогобицького староства. Великого поширення в Т. набув солеварний промисел. За сіллю в Т. приїжджали чумаки з Придніпров'я. Місцеві селяни продавали сіль на ярмарках Волині, Поділля, Київщини, навіть у Білорусії. В 1772 Т. увійшов до складу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина) і став держ. власністю. З 1814 в Т. почали видобувати нафту. З 2-ї чверті 19 ст. стали відомі трускавецькі мінеральні води, про лікувальні властивості яких місцеві селяни знали з давніх-давен. У 1827 було збудовано приміщення для ванн і пансіонату для багатих гостей. З 1827 Т. — курорт. На поч. 20 ст. Т. став важливою складовою частиною Бориславського нафтового басейну, що посядав одне з перших місць у Європі. В травні 1919 Т. захопи-

ла бурж.-поміщицька Польща. Трудящі Т. боролися проти соціального і нац. гноблення, за возз'єднання з Рад. Україною. Великі страйки відбулися 1923, 1937. 24. IX 1939 Т. визволений Червоною Армією. З грудня 1939 Т. — у складі Дрогоб. обл., з 1948 — місто районного, з 1952 — обл. підпорядкування, з 1959 — у складі Львів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Т. 4.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 6.VIII 1944 війська 4-го Укр. фронту визволили місто. Т. — всеосязний бальнеологічний курорт. Тут працюють 10 санаторіїв, будинки відпочинку та піонерські табори. В місті — меблева ф-ка, 3-д миш. вод, побут. комбінат. 3 загальноосв. і 1 муз. школи.

ТРУТОВСЬКИЙ Костянтин Олександрович (9. II 1826—29. III 1893) — укр. живописець-реаліст, акад. петерб. Академії мистецтв (з 1860). Н. в Курську. В 1845—49 був вільнослушачем петерб. Академії мистецтв. Творчість Т. мала демократичне спрямування. Автор творів: «Хоровод у Курській губернії» (1860), «Колядки на Україні» (1864), «Кобзар над Дніпром» (1875), «Весільний випук» (1881), «Збіг недоімок на селі» (1886) та ін. Ілюстрував твори Марка Вовчка, М. В. Голяка, Т. Г. Шевченка, байки І. А. Крилова. Брав участь у виданні альбому офортів «Живописна Україна» (1861—62) Л. М. Жемчужникова. Портрет, с. 301.

Літ.: Артюхов А. Трутовський. Х., 1931; Милеєва Л. К. О. Трутовський. К., 1955; Верещагина А. Константин Александрович Трутовський. М., 1955.

ТРУШ Іван Іванович (17. I 1869—22. III 1941) — укр. живописець і худож. критик. Н. в с. Висоцькому (тепер Бродівського р-ну Львів. обл.) в селянській сім'ї. В 1891—97 вчився в Академії красних мистецтв у Кракові. Художник широкого діапазону, Т. виступив як пейзажист-лірик («Копиці», «Самітня сосна», «Дніпро під Києвом», «Софійський собор»), автор жанрових картин з життя гуцулів («Трембітарі», 1933, та ін.), портретів (І. Я. Франка, В. С. Стефаніка — обидва 1897, та ін.). Т. очолював реалістичний та демократичний напрям у зх.-укр. живопису. Він був одним з організаторів прогресивних худож. об'єднань у Львові, зокрема «Товариства прихильників української літератури, науки і штуки» (1905), та журналів «Будучність» (1899) і «Артистичний вістник» (1905). Портрет, с. 306.

Тел.: Про мистецтво і літературу. Збірник статей. К., 1958.

Літ.: Нановський Я. Іван Труш. К., 1967; Костюк С. П. Іван Іванович Труш. Бібліографічний покажчик. Львів, 1969.

ТСОАВІАХІМ, Товариство сприяння обороні і авіаційно-хімічному будівництву СРСР — масова оборонно-патріотична добровільна громад. орг-ція трудящих СРСР (1927—48). Утворився 23. I 1927 шляхом злиття Т-ва сприяння обороні (ТСО) і Т-ва друзів авіац. і хім. оборони і пром-сті (Авіахім). Для військ.-патріотич. виховання членів Т. створювали різні навч. орг-ції, авіац., планерні, морські, кав., стріл. школи та клуби. Юнаки і дівчата без відриву від виробн. вивчали в аероклубах Т. льотну, планерну і парашутну справи, спеціальні авіац.-тех. дисципліни. В стріл. клубах і гуртках вивчали стріл. справу, в командах і навч. пунктах протиповітряної та протихім. оборони (ППХО) вивчали методи захисту від повітряних нападів і ураження отруйними речовинами, в кав. клубах вивчали кінну справу, в морських — морську тощо. Центр. аероклуб Т. ім. В. П. Чкалова, будучи членом ФАІ (міжнар. авіац. об'єднання),

реєстрував усі авіареєстри СРСР. Серед ушлюблених героїв Великої Вітчизн. війни було багато вихованців Т. (напр., льотчиці Н. Ф. Меклін і Є. І. Носаль, снайпер Л. М. Павличенко, кулеметниці Н. А. Ошилова). В 1948 на базі Т. було створено Добровільне т-во сприяння армії, Добровільне т-во сприяння авіації і Добровільне т-во сприяння флоту, які 1951 перетворено на *Добровільне товариство сприяння армії, авіації, флоту*.

ТУГАЙ-БЕЙ (р. н. і см. невід.) — перекопський мурза. Навесні 1648 за наказом крим. хана Ісмаїла Гірея III 6 тис. тат. кінноти на чолі з Т.-б. брали участь у битвах проти польс.-шляхет. військ під Жовтими Водами і Корсунем. Військ. допомога крим. хана була незначною. Тат. кіннота була майже незброєною. В цих битвах вирішальну роль у розгромі польс.-шляхет. військ відіграли повсталі селяни і козаки під керівництвом Б. Хмельницького. Після 1648 Т.-б. не згадується в істор. джерелах.

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ Михайло Іванович (1865—1919) — рос. і укр. бурж. економіст, один з ідеологів «легального марксизму». Н. на Харківщині в дворянській сім'ї. Закінчив Харків. ун-т. Працював у Петерб. ун-ті, співробітничав у журн. «легальних марксистів» «Новое слово» (1897), «Начало» (1899). Виступав з критикою К. Маркса. Праці Т.-б. «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя» (СПБ, 1894), «Російська фабрика в минулому і сучасному» (т. 1. СПб, 1898) та ін. відіграли певну роль у боротьбі проти *народництва*. Лейнполіт. еволюція «легальних марксистів», у т. ч. й Т.-б., як зазначав В. І. Ленін, полягала в тому, що вони з «критиків Маркса» перетворилися на звичайних бурж. економістів. У період революції 1905—07 Т.-б. вступив у партію *кадетів*. Пізніше був активним діячем контрреволюції на Україні, в 1917 — міністром фінансів бурж.-націоналістич. *Центральної ради*.

ТУДОР Степан (літ. псевдонім Олександрів Степана Йосиповича; 25. VIII 1892—22. VI 1941) — укр. рад. письменник і громад. діяч. Кандидат у члени ВКП(б) з квітня 1941. Н. в с. Поникві (тепер Бродівського р-ну Львів. обл.) в селянській сім'ї. В 1914 був мобілізований до австро-угор. армії. В 1915 потрапив у рос. полон, працював робітником на цукр. заводі в с. Касперівці (тепер Таращанського р-ну). Брав участь у боях проти петлюрівської *Директорії*. Згодом учительовав у селах Черкащини та Коростенщини. В 1923 повернувся на Зх. Україну. В 1926 закінчив Львів. ун-т. У 1932 йому присуджено ступінь доктора філософії. Активний учасник наук.-філософ. гуртків у Львові, один з організаторів і теоретиків літ. групи «Горно», з червня 1930 — редактор журн. «Вікна», один з організаторів і учасник *Антифашистського конгресу діячів культури 1936* у Львові. З вересня 1939 очолював Тимчасовий ревком у Золочеві, був депутатом Нар. Зборів Зх. України. В 1940 очолював Львів. філіал Ін-ту л-ри АН УРСР. В історію л-ри Т. увійшов як поет, прозаїк, літературознавець і публіцист. У романі «День отця Сойки» (1934—41) він створив образ В. І. Леніна, показав дійову силу ленінських ідей, викрив антинар. сили Ватикану і клерикалізму та укр. бурж. націоналізму. В літературознавчих статтях накреслив широку картину літ. руху на Зх. Україні, заклад основні матеріалістич. літературознавства і нового творчого методу — соціалістич. реалізму в революц. л-рі Зх. України, висвітлив питання класичних традицій і ролі рад. літератури.

І. І. Труш.

С. Тудор.

З. П. Тулуб.

І. В. Туркенич.

Тв.: Твори. В 2 т. К., 1962 [бібліогр. т. 2, с. 529—541].

Літ.: Мельничук Ю. Степан Тудор. В кн.: Мельничук Ю. Слово про письменників. Львів, 1958; Олексюк М. Філософсько-атеїстичні погляди С. Тудора. Львів, 1962; Трофимук С. Творчість Степана Тудора. К., 1963; Цегельник Я. Степан Тудор. К., 1968.

ТУКАЛЬСЬКИЙ Йосип (Нелюбович; р. н. невід. — п. 5.VIII 1675) — укр. церковний і політ. діяч. Походив з укр. православної духовництва. В 50-х рр. 17 ст. був архимандритом Віленського монастиря. Підтримував І. Виговського, потім Ю. Хмельницького. В 1661 став білорус. архієпископом. У 1663 при підтримці Ю. Хмельницького Т. проголосили київським митрополитом, але духовництво Лівобережної і Слобідської України відмовилося визнати Т. главою православної церкви на Україні. Правобережний гетьман П. Тетеря заплідозрив Т. в зрадї й 1663 ув'язнив у Марієнбурзькій фортеці. Звільнений 1665 П. Дорошенком з ув'язнення, Т. став його найближчим прибічником. П. Дорошенко за порадою Т. перейшов у підданство Туреччини. Згодом Т. через тур. султана дістав від константинопольського патріарха Мефодія грамоту на київську митрополію. Незважаючи на підтримку султанського Туреччини і П. Дорошенка, намагання Т. захопити керівництво православною церквою на Україні не мали успіху.

ТУЛУБ Зінаїда Павлівна (28.XI 1890—26.IX 1964) — укр. рад. письменниця. Н. в Києві в сім'ї чиновника. В 1913 закінчила Київ. вищі жіночі курси. У 1919—21 була на лекторській роботі в Червоній Армії та військах ВУЧК, пізніше працювала зав. літ. частиною Київ. фотокомітету. Т. — автор істор. романів «Людолови» (К. — Одеса, 1934—37) — про життя України в 1-й чверті 17 ст., «В степу безкраїм за Уралом» (К., 1964), присвяченого життю і творчості Т. Г. Шевченка. Т. належить ряд п'єс, кіносценаріїв, переклади з зарубіжних л-р і переклади творів укр. письменників рос. мовою.

Тв.: Людолови. т. 1—2. К., 1965; В степу безкраїм за Уралом. К., 1970; Рос. перекл. — Сагайдачний. М., 1962.

Літ.: Сиротюк М. Зінаїда Тулуб. К., 1968.

ТУЛУБ Олександр Данилович (1825—1872) — громад. діяч, історик і педагог. Н. на Полтавщині в сім'ї дрібного поміщика. В 1847 закінчив філософ. факультет Київ. ун-ту. В 1846 вступив до Кирило-Мефодіївського товариства, належав до його ліберальної, поміркованої частини. Виступав за визволення селян від кріпосної залежності шляхом викупу. В березні 1847 Т. заарештовано. В 40—70-х роках працював учителем історії та рос. мови в багатьох містах України. Опубліку-

вав працю з історії м. Черкас, Златополя (тепер Кіровоградської області).

Літ.: Сергієнко Г. Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. 1825—1850. К., 1971.

Г. Я. Сергієнко (Київ).

ТУЛЬЧИН — місто Вінницької обл. УРСР, центр Тульчинського р-ну; на р. Сільниці (бас. Пд. Бугу). 14,3 тис. ж. (1971). Вперше згадується 1607 під назвою Нестервар як фортеця для захисту від татар маєностей польс. магнатів Калиновських у Брацлавському воєводстві. У червні 1648 Т. здобули сел.-козац. загони під командуванням М. Кривоноса й І. Ганжі за допомогою місц. населення. З 1649 Т. — сотенне містечко Брацлавського полку. За Андрусівським перемир'ям 1667 Т. відійшов до Речі Посполитої. За Буцацьким мирним договором 1672 Т. загарбала Туреччина. В 1699 за умовами Карловицького конгресу 1698—99 знову відійшов до шляхет. Польщі. З 2-ї пол. 18 ст. Т. належав польс. магнатам Потоцьким. Під час Коліївщини гайдамаки захопили Т. і зруйнували фортецю. В 1787 Т. дістав макед.-бурзьке право. Коли утворилася Торговицька конфедерація 1792, Т. став її резиденцією. В 1793 Т. в складі Правобережної України воз'єднаний з Росією. В 1795—96 Т. — повітове місто Брацлавського намісництва, 1797—1804 — Подільської губ., з 1804 — запатане містечко Брацлавського пов. Подільської губ. У 1796—97 у Т. була штаб-квартира О. В. Суворова, який командував рос. пд.-зх. армією. Тут він створив свою знамениту працю «Наука перемагати». В 1806—07 у Т. жив І. П. Котляревський, який був тоді ад'ютантом командира корпусу. В 1818 у Т. створено Тульчинську управу «Союзу благоденства», яка 1823 стала керівним центром Південного товариства декабристів. В 1821—22 в містечку тричі був О. С. Пушкін. Сюди приїздив і поет-декабрист К. Ф. Рилєєв. У 1903 у Т. виник с.-д. гурток. У Т. під час революції 1905—07 відбувалися робітн. страйки. Рад. владу встановлено 23.I 1918. В березні 1918 Т. окупували австро-нім. війська. 9.V 1918 партизан. загін відновив у Т. Рад. владу. На поч. червня 1918 містечко знову захопили австро-нім. війська. Наприкінці листопада 1918 Т. захопили війська петлорівської Директорії. 29.III 1919 рад. війська разом з партизанами визволили Т. У червні 1919 петлорівці захопили Т., але через кілька днів Червона Армія вигнала їх. У серпні 1919 Т. захопили денікінці. 7.II 1920 бригада Г. І. Котовського визволила містечко. На поч. травня 1920 Т. захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. В 2-й пол. червня 1920 Червона Армія визволила Т. З 1920 Т. — в складі Брацлавського пов. Подільської губ., з 1923 — центр Тульчинського округу, з 1930 — райцентр,

з 1932 — в складі Вінн. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Т. 23.VII 1941 окупували рум.-фашист. загарбники. З осені 1941 в місті діяла підпільна антифашист. група. 15.III 1944 частини 2-го Укр. фронту визволили Т. В місті — взуттєва, швейна, меблева ф-ки, маслосироварний, консервний з-д, пром., хлібний і м'ясний комбінати, міжколгоспна буд. орг-ція, 6 загальноосв. і 1 муз. школи. Ветеринарний технікум, культ.-осв. уч-ще. Краєзнавчий музей. У 1909—21 в Т. жив і працював укр. композитор М. Д. Леонтович.

ТУЛЬЧІНСЬКА УПРАВА — філія *Південного товариства декабристів*. Організована 1818 П. І. Пестелем як філія «Союзу благоденства» в м. Тульчині Подільської губ. (тепер райцентр Вінн. обл.). Після розпуску в березні 1821 «Союзу благоденства» члени Т. у. створили Південне товариство. З утворенням *Кам'янської управи* (1822) та *Василівської управи* (1823) Т. у. стала гол. управою Пд. т-ва. До Т. у. входили О. П. Юженський, О. П. Барятинський, В. Н. Івашов, М. І. Лорер, М. В. Басаргін, М. О. Крюков, А. В. Янтальцев, брати П. С. і М. С. *Бобріщеві-Пушкіни* та деякі ін. офіцери 2-ї армії. Члени Т. у. були прихильниками респ. ідей, стояли за повалення самодержавства та скасування кріпосного права шляхом революц. перевороту. Всі члени Т. у. схвалили проект майбутньої конституції — «Руську правду», складену П. І. Пестелем, в основу якої було покладено респ.-бурж. ідеї. Після арешту П. І. Пестеля в грудні 1825 і поразки повстання Черніг. полку (див. *Чернігівського полку повстання*) в січні 1826 Т. у. припинила своє існування.

М. Ф. Закревський (Київ).

ТУЛЬЧІНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1923. Має відділи: природи краю, історії дореволюц. минулого та історії рад. суспільства. Фонди музею налічують 9 тис. експонатів, з них в експозиції — бл. 2,5 тис. Експонати та матеріали музею знайомлять відвідувачів з природними багатствами краю, з історією міста Тульчина, з воєнної майстерністю полководця О. В. Суворова (1796—97 у Тульчині була його штаб-квартира), з діяльністю *Південного товариства декабристів*, з життям і творчістю композитора М. Д. Леонтовича, який 1909—21 жив і працював у Тульчині. Цікавими є матеріали про життя і побут селян до революції, про боротьбу трудящих за встановлення Рад. влади, за побудову соціалізму, про героїчну боротьбу населення краю у роки Великої Вітчизн. війни, про його участь у комуністич. будівництві.

Лит.: Копа й городська О. І., Недобой М. І. Тульчинський краєзнавчий музей. Путівник. Одеса, 1969. О. І. Копа й городська (Тульчин).

ТУПАЛО Данило Савич (Димитрій Ростовський; грудень 1651—28.X 1709) — укр. і рос. письменник, церковний і культурний діяч. Н. в містечку Макарові (тепер с-ще м. т., райцентр Київ. обл.) у сім'ї козац. сотника. В 1662—65 вчився в Києво-Братській колегії. В 1668 постригся в ценці, прийнявши ім'я Дмитрія. Подорожував по Литві й Білорусії. В 1679 повернувся на Україну і був ігуменом ряду монастирів. З 1702 — митрополит ростовський. Підтримував реформи Петра I, висловлював патріотичні ідеї, критикував боярство за пихатість і духовництво за неучтоту, співчував народу, заснував у Ростові загальнодоступну школу. Т. — автор 4-томної збірки житій святих — «Четві-Мінеї». Діяльність Т. відіграла важливу роль у розширенні й зміцненні рос.-укр. культурних зв'язків.

Лит.: Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967. П. Д. Соломуха (Київ).

ТУР Никифор (р. н. невід. — п. 1599) — укр. антиуніатський церковний діяч, архімандрит *Києво-Печерської лаври* [1593—99]. Походив з укр. православної шляхти. За молодих років прийняв схиму і став ченцем. Був учасником Брестської церковної унії 1596. Коли уніатське духовництво на чолі з М. Рогозою за підтримкою польсь.-шляхет. уряду силоміць примушувало укр. селян і міщан переходити в уніатство та захоплювати православні церкви і монастирі, Т., озброївши монахів та монастирських кріпаків, відбив 1596 і 1598 спроби уніатів оволодіти Києво-Печерською лаврою.

В. М. Крикотун (Київ).

ТУРБАЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1789—93 — один з найвизначніших сел. виступів на Україні в 2-й пол. 18 ст. Відбулося в с. Турбаївх Миргородського полку (тепер Глобинського р-ну Полт. обл.). На поч. 18 ст. жителі Турбаїв були козаками. Згодом полковник Д. Апостол (з 1727 — гетьман) виписав їх з козац. реєстру і перетворив на своїх феодално залежних селян. У 1776 Турбаї купили поміщики Базилевські, які жорстоко експлуатували селян, чинили над ними свавільний суд і розправу. У відповідь на це турбаївці почали настійно добиватися у місцевих і центр. урядових установах повернення їх у стан козаків. У 1788 Сенат прийняв рішення про переведення в стан козаків лише 76 турбаївських родин, які 50 років тому були записані в козац. реєстр. Це викликало заг. обурення селян, і вони вирішили добитися волі своїми силами. Відмовившись 5 (16).I 1789 виконувати панщину, вони створили сільс. самоврядування на чолі з селянами Н. Оліфером, Г. Яструбенком і Т. Довженком. Для «розгляду справи про козацтво турбаївців» і придушення сел. руху в травні 1789 в село прибув Говтвянський нижній земський суд з військ. командою. Селяни рішуче заявили суддям, що всі вони козаки і що Базилевські не мають права вимагати від них виконання панщини. Коли урядовці за допомогою військ. загону вдалися до арештів, селяни підняли 8 (19).VI 1789 збройне повстання. Його очолили А. Бондар, Г. Рапка, С. і Л. Рогачки, Мусій і Манойло Пархоменки, Г. Величко та ін. Повстанці вбили Базилевських, зруйнували їхню садибу і підприємства, розібрали панське майно, заарештували суддів і радника Корбе, домігшись від них розписки, що селян «добровільно переведено в козаки». До 1793 турбаївці не визнавали ніякої влади. Найважливіші громад. справи розв'язувалися на зборах села, виконавчу владу здійснювали виборні отаман, суддя та писар. Т. п. вплинуло на навколишні села. Сел. заворушення відбулися в Остап'ї, Кринках і Очеретуватому. Враховуючи міжнар. становище і особливо розгортання франц. бурж. революції, що почалася влітку 1789, царський уряд сподівався без застосування військ. сили умовити повсталі припинити опір. Але одностайність селян зірвала ці плани. Царський уряд вирішив придушити Т. п. збройною силою. В червні 1793 в Турбаї вступили з двома гарматами військ. частини, які провели масові арешти. З поч. липня 1793 до кін. січня 1794 тривав суд над турбаївцями. Багатьох з них було засуджено до побиття канчуками і довічних каторжних робіт в Сибіру. Царські сатрапи, щоб остаточно знищити пам'ять про с. Турбаї, перейменували його на Скорбне. Селян було переселено в степи Херс. і Таврійської губ. Лише під час громадян. війни 1918—20 пестановою сільс. сходою від 22.IV 1919 було відновлено давню назву села — Турбаї. Героїчна боротьба турбаївців проти панів Бази-

левських знайшла широке відображення в нар. піснях, оповіданнях та легендах.

Лит.: Повстання селян у селі Турбаях (1789—1793 рр.). Матеріали до історії селянських повстань на Україні. Х., 1932; Г у с л и с т и й К. Г. Турбаївське повстання. К., 1947; Г у р ж и й І. О. Повстання селян в Турбаях (1789—1793). К., 1950. *І. О. Гуржій* (Київ).

ТУРІЙСЬКА ПЕРШОТРАВНЕВА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1923 — масова демонстрація робітників містечка Турійська й навколишніх сіл на Волині, організована комуністами й соціал-демократами. У виступі взяло участь бл. 400 чол. Демонстранти пройшли по Турійську з червоними прапорами, зі співом «Інтернаціоналу». Відбувся масовий мітинг, на якому промовці закликали до боротьби за повалення польсь. бурж.-поміщицького уряду, до возз'єднання з Рад. Україною. Поліція розігнала демонстрантів. Чотирьох організаторів демонстрації, зокрема Г. Жешко, засуджено на різні строки ув'язнення. Т. п. д. була прикладом бойового союзу з-кр. робітн. класу з селянством.

М. М. Кравець (Львів).

ТУРКА — місто Львів. обл. УРСР, центр Турківського р-ну; в Карпатах, на лівому березі р. Стрию (бас. Дністра). Залізнич. станція. 7,0 тис. ж. (1972). Час заснування невідомий. У письмових джерелах вперше згадується на поч. 15 ст. Це було невелике село, що належало до королівських маєтків і мало укріплений замок. На Т. і навколишні села часто нападали угор. феодалі. В 1709 Т. зруйнували шведи. В 1730 Т. одержала привілей про *магдебурзьке право*. В 1744 поблизу міста діяли *опришки* під керівництвом О. В. *Довбуша*. З 1772 Т. — у складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1856 Т. стала центром повіту. В 1903 відбувся страйк робітників на будівництві з-ці Львів — Самбір — Ужгород. В 1919 Т. захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. В 1922, 1923, 1926, 1929, 1931, 1933, 1935, 1936, 1937 і 1938 в місті відбувалися страйки, демонстрації й походи безробітних. 25.IX 1939 Червона Армія визволила Т. У 1939—59 Т. — у складі Дрогобицької обл., з 1959 — Львів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Т. 26.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. 26.IX 1944 війська 4-го Укр. фронту визволили місто. В Т. — меблева ф-ка, кам'яний кар'єр, лісогоспзаг, маслозавод, комбінат комунальних послуг, міжколгоспна буд. орг-ція, 5 загальноосв. і 1 муз. школи, електротех. училище.

ТУРКЕНІЧ Іван Васильович (18.I 1920—14.VIII 1944) — учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45, один з керівників підпільної комсомольської орг-ції «*Молода гвардія*». Член Комунистич. партії з 1944. Н. в с. Новому Лимані (тепер Ворон. обл.). З 1921 жив у м. Краснодоні. В 1938—40 вчився у Севастопольському залізнич. технікумі. З 1940 — в Рад. Армії, закінчив уч-ще зенітної артилерії. В липні 1942 в бою на Дону Т. потрапив у полон, але втік і повернувся до Краснодона, де став членом штабу «Молодої гвардії», а згодом — командиром орг-ції. Брав безпосередню участь у бойових операціях. Підпільники здійснили кілька диверсій і знищили бл. 30 гітлерівців. Коли в Краснодоні почалися арешти, Т. перейшов ліною фронту і став до лав Червоної Армії. Загинув у бою на р. Віслі. Нагороджений орденом Червоного Прапора (посмертно) та медалями. Портрет, с. 306.

Лит.: Молода гвардія. Документи і воспоминання... Донець, 1969 [бібліогр. с. 357—359].

ТУРКМЕНИ (самоназва — т у р к м е н) — нація, осн. населення Туркм. РСР; живуть також в РРФСР, Узбецькій РСР, Таджикиській РСР і Каз. РСР й за межами СРСР — в Ірані, Афгані-

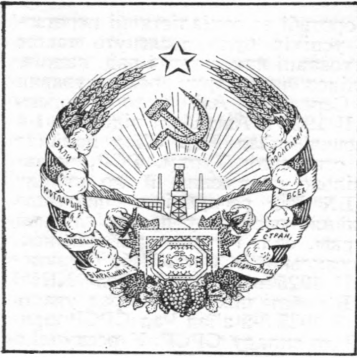
стані, Іраку, Сирії й Туреччині. Заг. чисельність — 2,1 млн. (1963). В СРСР (за переписом 1970) — 1525 тис., з них у Туркм. РСР — 1417 тис. чол. Мова — туркменська, тюркської групи. Віруючі Т. — мусульмани-суніти. Туркм. народність сформувалася в результаті змішання іраномовних племен (хорасанці, гурганці) з тюркомовними (огузи, халаджі, карлукі). Процес формування Т. у народність остаточно завершився в 15—16 ст. У Т. надовго зберігся поділ на племена (теке, йомути, салори, ерсарі та ін.), існували патріархально-феод. відносини. В 2-й пол. 19 ст. Т. ввійшли до складу Росії, що, незважаючи на колонізаторську політику царизму, мало для Т. прогресивне значення. Було покладено край феод. міжусобицям, під впливом більш передової рос. економіки і культури почала зароджуватися пром-сть, формувалася туркм. пролетаріат. Осн. заняттями Т. в минулому було польовне землеробство (сіяли переважно пшеницю, ячмінь, люцерну, бавовну, кунжут тощо) й екстенсивне скотарство (розводили овець і верблюдів).

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в ході соціалістич. будівництва сформувалася туркм. соціалістич. нація. За роки Рад. влади Туркменістан з відстаючої окраїни царської Росії перетворився на республіку з передовою індустрією (видобуток нафти, газу, хім. і легка пром-сть тощо) й високорозвинутим колективізованим с. г. (бавовництво, городництво, садівництво й виноградарство, тварине каракульництво тощо). Виросли пром. міста, а також упорядковані колгоспні села, де розгорнулося будівництво нових багатокімнатних будинків з сирцевої та випаленої цегли з залізним або шиферним дахом, клубів, палаців культури тощо. В минулому характерними житлами Т. були юрта (гара-ой) і глинобитні будинки з плоскими дахами (там). Нац. одяг Т. поєднується з сучас. одягом. Більшість чоловіків, особливо молодь, носять одяг міського типу. Старі люди в святкові дні на костюм одягають нац. шовкові халати (дон), смушкові шапки (тельпек). Традиційним гол. убором є тубетейки (тах'я), вишиті геометрич. орнаментом. Складовими частинами жіночого нац. одягу є тунікоподібне довге плаття (койнек), довгі, вузькі, внизу вишиті штани (кеште), халати й пальто, шовкові й вовняні хустки. Жіночий нац. одяг оздоблений численними срібними прикрасами. Глибокі зміни за роки Рад. влади відбулися в культурі й побуті Т. Зникли патріархально-феод. звичаї, ліквідовано неписьменність. Зросла нац. інтелігенція. Розквітла соціалістична змістом і національна формою культура Т., досягли значного розвитку л-ра, мистецтво, наука (1951 створено Академію наук Туркм. РСР). Зміцніла й розквітла дружба туркм. народу з російським, українським, узбецьким, таджицьким, казахським та ін. народами СРСР. Див. також *Туркменська Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: Історія Туркменської ССР, т. 1. Ашхабад, 1970; В и н и к о в Я. Р. Хозяйство, культура и быт сельского населения Туркменской ССР. М., 1969; В а с и л ь е в а Г. П. Преобразование быта и этнические процессы в Северном Туркменистане. М., 1969.

С. Г. Агаджанов (Ашхабад).

ТУРКМЕНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (Туркм. РСР), Туркменістан, Туркменія — союзна рад. соціалістична республіка. Утворена 27.X 1924. Увійшла до складу СРСР 13.V 1925. Лежить на Пд. Зх. Середньої Азії. На Пн. сусідями Туркм. РСР є Казахська РСР, на Пн. Сх. — Узбецька РСР, на Пд. Сх. межує з Афганістаном, на Пд. — з Іраном. На Зх. омивається Каспійським м. Площа 488,1 тис. км². Населення 2223 тис.

Державний герб Туркменської РСР.
Бульва М. В. Гоголя в Ашхабді.

чол. (1971). Осн. населення — *туркмени* (65,6%; за переписом 1970). У Т. також живуть росіяни, узбеки, казахи, татари, українці (35 тис. чол., 1970), вірмени. Пересічна густота — 4 чол. на 1 км². Міське населення становить 48% (1970). Територію Туркм. РСР поділено на 3 області, 34 райони. В Т. є 15 міст, 67 с-щ м. т. Столиця — м. Ашхабад (259 тис. ж., 1971).

Територія Т. була заселена з раннього *палеоліту*. Осн. заняттями давніх людей були мисливство, збиральництво і рибальство. На поч. 5-го тис. до н. е. почали розвиватися мотичне землеробство і скотарство. В 2-му тис. до н. е. з'явилися ремесла (металург. і гончарне), замість матріархально-родових відносин виник патріархально-родовий лад. У 1-му тис. до н. е. з'явилися перші ознаки класових відносин, виникли міста (Мерв), склалися давні народності — хорезмська (в пониззі Амудар'ї), парфянська (Пд. Т.), даки і масагети (в пустельних районах). У найрозвинутіших в той час областях — Маргіані й Парфії — зародилися перші давні д-ви. В 7 ст. до н. е. територія Т. потрапила під владу Мідії, в 6—4 ст. до н. е. була під владою д-ви Ахеменідів. У кін. 4 ст. до н. е. територію Т. завоював *Александр Македонський*. В серед. 3 ст. до н. е. в передгірській смузі Т. виникло Парфянське царство. В 1 ст. до н. е. частина Т. входила до Кушанського царства. В 3 ст. н. е. Пд. Т. потрапив під владу Сасанідів; у 5—6 ст. більша частина Т. була під владою ефталтів. У 6 ст. в Т. почали складатися феод. відносини, набули дальшого розвитку землеробство, ремесло, торгівля. В серед. 7 ст. територію Т. завоювали араби, які обклали податками населення і силоміць обертали його в іслам (до того був зороастризм). У 655 у Мерві проти завойовників вибухнуло повстання, що його очолював Муканна. Проте араби придушували розрізнені повстання землеробів і городян. У 9—10 ст. територія Т. входила до складу феод. д-в Тахирідів і Саманідів, у 10 — на поч. 11 ст. — до складу д-ви Газневідів. У 1040 Т. завоювали огузи, які згодом стали одним з гол. компонентів у формуванні туркм. народності, процес консолідації якої почався 11—12 ст. (завершився в 15—16 ст.). За тих часів зміцнювалися феод. відносини, розвивалися зрошуване землеробство, ремесла, зростали міста, розвивалася культура, зокрема л-ра. Про багатство туркм. л-ри 10—12 ст. свідчить героїчний епос «Книга мого діда Коркута» та антологія М. Ауфі «Дубаб-ал-ал-бав», в якій подано зразки творчості 20 поетів. У кін. 12 — на поч. 13 ст. на Т. поширювалася влада хорезмшхів — правителів середньовічного

Хорезму. В 1219—21 Т. завоювали монг. орди Чингісхана, які спустошили країну, зруйнували міста та іригаційні споруди. Осн. маса туркм. племен перемістилася у степи Прибалхаштя, на Узбой і сх. узбережжя Каспію. Населення Т. не раз піднімало повстання проти завойовників. У 70—80-х рр. 14 ст. Т. підкорив Тимур. Після падіння Тимуридів територія Т. в 16—17 ст. була під владою почасти Хівинського, почасти Бухарського ханств. У 16 ст. зміна напрямку русла Амудар'ї змусила жителів позбавлених води районів переселитися на Пд. Т. та в Хорезм. Більша частина туркменів, які жили на Пд. Т., зберігала незалежність; управляли ними беки й хани, але політ. об'єднання на території Т. не було створено. Туркм. народ боровся проти іноземних загарбників за свою незалежність. Ця боротьба знайшла відображення в героїчному епосі «Гер-огли». В 16—17 ст. почали розвиватися рос.-туркм. відносини, зокрема торгівля між рос. купцями і населенням Зх. Т. В кін. 17 ст. частина туркменів переселилася на територію Рос. д-ви (т. з. ставропольські туркмени). У 18 ст. представник прикаспійських туркменів Ходжа-Непес звернувся до Петра I з проханням прийняти Т. в рос. підданство. З свого боку, з метою проникнення в Середню Азію Петро I послав експедиції на сх. узбережжя Каспійського м. та в Хіву (М. Бековича-Черкаського, І. Бухгольца), що закінчилися невдачею. В 30—40-х рр. 18 ст. Т. завоював правитель Ірану — Надір-шах. У серед. 19 ст. туркм. народ не раз завдавав нищівних ударів хівинським та іранським військам. Приєднання Т. до Росії почалося 1869 (коли загін рос. військ висадився на сх. узбережжя Каспійського м. і заснував м. Красноводськ) і завершилося 1881. На території Т. утворено Закаспійську обл., що входила до складу Туркестанського генерал-губернаторства. Незважаючи на колонізаторську політику царизму і рос. буржуазії, приєднання Т. до Росії мало прогресивне значення: припинилися феод. міжусобиці, ліквідовано работоргівлю, Т. почав втягуватися в економічну систему рос. капіталізму. Збудована 1880—86 Закаспійська (Середньоазійська) з-ця, як зазначив В. І. Ленін, «почала „відкривати“ для капіталу Середню Азію» (Твори, т. 5, с. 72). Виникли міста. Почав формуватися пролетаріат. У Т. з'явилися перші пром. підприємства — бавовноочисні та олійницькі з-ди, млини тощо. З розвитком товарного бавовництва в туркм. аулах виникли зачатки капіталістич. відносин. Значного розвитку набула культура, зокрема л-ра. Родоначальником класич-

ної туркм. л-ри був видатний туркм. поет Махтумкулі (18 ст.), який наблизив л-ру до життя. Класиками туркм. л-ри були поети 19 ст. С. Сеїді, Г. Зелілі, М. Кеміне, Молланепес. Л-ра того періоду відзначалася реалізмом і демократизмом. У поезіях нар. співців 2-ї пол. 19 ст. — поч. 20 ст. (Молла-Мурт, Кер-Молла та ін.) відображено протест народу проти соціального і нац. гніту.

З приєднанням до Росії туркм. народ прилучився до передової рос. культури. Заслані в Т. царським урядом робітники — соціал-демократи 1905—07 створили перші с.-д. орг-ції в Красноводську, Кизил-Арваті, Асхабаді, Мерві й Чарджоу. В Кизил-Арваті було створено підпільну друкарню, в якій 1906 друкували першу нелегальну робітн. газ. «Молот». Робітники і солдати місцевих гарнізонів були активними учасниками революції 1905—07. В 1916 туркмени брали участь у Середньоазійському повстанні. Після перемоги Лютневої революції 1917 в Асхабаді, Мерві, Красноводську, Чарджоу, Байрам-Алі та ін. містах виникли Ради робітн. депутатів і солдатські к-ти. В серед. 1917 більшість з них мала більшовицьке ядро.

Поворотним пунктом в історії Т. була перемога Великої Жовт. соціалістич. революції. Трудящі Т. підтримали збройне повстання в Ташкенті 28.X (10.XI) 1917. 4-й з'їзд Рад Закаспійської обл., що відбувся 30.XI—3.XII (13—16.XII) 1917 в Асхабаді, проголосив перехід усієї влади до Рад і обрав областю Раду Народних Комісарів. У грудні 1917 — січні 1918 Рад. владу було встановлено на всій території Т. Створювалися повітові, волосні, міські та аульні Ради. В лютому 1918 було розпущено контрреволюц. обласний мусульманський к-т. Було націоналізовано пром-сть, транспорт, банки тощо. Почалось створення Червоної гвардії. В липні 1918 внаслідок контрреволюц. перевороту в Асхабаді владу в Т. захопили есери. 12.VIII 1918 Т. окупували англ. війська. 17.V 1919 рад. війська перейшли в наступ і 9.VII 1919 визволили Асхабад. Було утворено Реввійськ-раду Закаспійського фронту. Для роботи серед місцевого населення створено Мусульманську секцію Політвідділу фронту. Багато для зміцнення Рад. влади в Т. зробила Комісія ВЦВК і Раднаркому РРФСР у справах Туркестану, створена у жовтні 1919. Трудящим Т. в їхній визвольній боротьбі велику допомогу подали російський, український, узбецький, казахський та ін. рад. народи. Туркм. дайхани й рос. селяни вели партизан. боротьбу проти інтервентів і білогвардійців. Рад. війська, розгромивши сили контрреволюції в запеклих боях під Чарджоу, Байрам-Алі, Каахкою, Казанджиком та Айдіном, 6.II 1920 визволили Красноводськ і повністю очистили територію Т. від інтервентів і білогвардійців.

Після відновлення Рад. влади Закаспійська обл. (1921 перейменовано на Туркменську) увійшла до складу Туркестанської АРСР, а ін. райони Т. — до складу створених 1920 Бухарської і Хорезмської нар. рад. республік. У серпні 1920 відбулася I конференція Закаспійської обласної парт. орг-ції, яка завершила її орг. оформлення. Почалась відбудова нар. г-ва, що було зруйноване війною. Обласна парт. орг-ція приступила до проведення в життя рішень X з'їзду РКП(б) про перехід до *нової економічної політики* й поступову ліквідацію фактичної нерівності раніше пригноблених царизмом народів Росії. В 1920—22 в Т. було проведено першу земельно-водну реформу, в результаті якої 8538 безземельних і малоземельних дайханських г-в одержали землю й воду. Виникла масова політ. орг-ція дайханів — союз «Кошчі», що стала опорою Комуністич. партії

й Рад. влади у боротьбі за соціалістичні перетворення. Значних успіхів було досягнуто також у підготовці й вихованні нац. парт. і рад. кадрів. 27.X 1924 внаслідок нац.-держн. розмежування рад. республік Середньої Азії було утворено Туркм. РСР. 14.II 1925 в Асхабаді відбувся 1-й Вестуркм. установчий з'їзд Рад. З'їзд прийняв декларацію про створення Туркм. РСР, постанову про добровільне входження її до складу СРСР, обрав ЦВК Рад республіки. Одночасно ЦК РКП(б) прийняв постанову про об'єднання парт. орг-цій Туркм. обл. і туркм. районів кол. Бухарської і Хорезмської РСР у КП(б) Туркменістану. 14—19.II 1925 відбувся I з'їзд КП(б) Туркменістану. В роботі цих з'їздів брав участь М. І. Калінін. 13.V 1925 3-й з'їзд Рад СРСР прийняв Туркм. РСР до складу СРСР. У республіці розгорнулося соціалістичне будівництво, набули розвитку економіка і культура туркм. народу. Було ліквідовано залишки патріархально-феод. відносин. У результаті земельно-водної реформи 1925—27 землю й воду одержало 33 512 безземельних і малоземельних дайхан. Їм було передано понад 60 тис. га зрошуваної землі. Було збудовано великі іригаційні споруди в районах Амудар'ї та Мургабу. В 1929 почалася колективізація с. г., в ході якої було ліквідовано куркульство (байство) як клас. У 1937 в колгоспі було об'єднано 95,4% всіх дайханських г-в, посівна площа колгоспів становила 99,4% усієї посівної площі республіки. Було споруджено Босага-Керкиський, Карабекаульський, Куль-Арикський, Шават-Газаватський, Совет-Ябський канали, Ташкепринське, Колхозбенське й Тедженське водосховища. Стало до ладу понад 1500 гідротех. споруд. Заг. посівна площа Т. збільшилася 1928—41 на 24%, а площа під бавовником — на 36,3%. За роки Рад. влади Т. перетворився на одну з бавовницьких баз країни. Значних успіхів було досягнуто у тваринництві, шовківництві, виноградарстві тощо. Створювалася і розвивалася пром-сть Т. Було реконструйовано нафтопромисли Небіт-Дагу і Челекену, створено металообробну пром-сть, стали до ладу Ашхабадська текстильна й шовкомотальна ф-ки, Каракумський сірчаній з-д та ін. Реконструйовано старі пром. підприємства. З 1927/28 до 1941 видобуток нафти збільшився у 88 раз, продукція хім. пром-сті — в 55 раз, текстильної — в 3,5 раза. На 1941 питома вага пром-сті в заг. продукції нар. г-ва Т. становила 73%. Кількість робітників і службовців Т. 1940 становила 173,3 тис. порівняно з 38,7 тис. в 1925, зросла також нац. інтелігенція. Було здійснено культурну революцію: ліквідовано неписьменність, здійснено заг. обов'язкове початкове навчання, створено широку мережу шкіл, технікумів, вищих уч. закладів, н.-д. установ. Відсталий в минулому Т. підпорядкований на індустріально-аграрну республіку з передовою культурою — національною формою, соціалістично змістом. Туркм. народ сформувався в соціалістичну націю. В 1937 прийнято нову Конституцію Туркм. РСР, в якій було відображено великі завоювання в соціалістич. будівництві, корінні зміни в політ. й соціально-економіч. житті.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 трудячі Т. брали активну участь у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. 19 тис. воїнів Т. нагороджено орденами і медалями, 70 чол. присвоєно звання Героя Рад. Союзу. Разом з представниками ін. народів Країни Рад сини Т. боролися в лавах Рад. Армії на території України. К. Азалов, Б. Довлетжанов, Л. Г. Пібізов, А. В. Ахмедов та ін. були удостоєні звання Героя Рад. Союзу за подвиги у боях під час визволення Рад. України. З пер-

ших днів війни все г-во Т. було переведено на военний лад. У тилу трудящі Т. подавали всіляку допомогу фронтові. Значно збільшилося виробн. багатьох видів пром. й с.-г. продукції, необхідних армії й населенню. Безперерійно працювали Ашхабадська з-ця й Красноводський мор. порт, які зв'язували війська пд. фронтів і закавказькі рад. республіки з тиливими районами країни. Евакуйовані в Т. на поч. війни пром. підприємства Ворошиловграда, Києва, Харкова та ін. міст подали значну допомогу в розвитку індустріалізації республіки. В той самий час населення Т. подавало допомогу у відбудові нар. г-ва визволеним від нім.-фашист. окупантів районам країни, зокрема Ворошиловгр. та Харків. областям. У роки Великої Вітчизн. війни ще більше зміцніла братерська дружба туркм. народу з ін. народами СРСР.

В післявоєнний період туркм. народ разом з усіма народами СРСР побудував розвинуте соціалістичне суспільство і став на шлях комуністич. будівництва. Було збудовано десятки нових пром. підприємств й електростанцій, зокрема освоєно родовища нафти в Котур-депе, Кум-Дазі, Окаремі, Камишлиджі, Барса-Гельмесі, газу в Ачаці, Шехітілі та ін. У 1970 в Т. видобуток нафти становив 14,5 млн. т, газу — 13,1 млрд. м³, вироблено 1,8 млрд. кВт-год електроенергії. Збудовано Безмеїнську та Небіт-Дагську ГРЕС, Красноводську ТЕЦ. Почато будівництво найбільшої в Т. Марійської ГРЕС. Стали до ладу ашхабадські з-ди нафтового машинобудування «Туркменкабель», Чарджоуський суперфосфатний та ін. Валою продукція всієї пром.-сті з 1913 до 1970 збільшилася в 45 раз. Успіхи нар. г-ва Т. значною мірою пов'язані з тим, що за роки Рад. влади широким потоком надходили з РРФСР, України та ін. республік різні машини й технологічне обладнання, верстати, метал, ліс тощо. Братні союзні республіки подавали велику допомогу в підготовці нац. кадрів.

Швидкими темпами розвивалося с. г. Т. Важливе значення для його розвитку, зокрема для збільшення посівної площі, мало будівництво Каракумського каналу, розпочате 1953. На 1970 посівна площа становила 635,9 тис. га. Збільшилися посіви осн. с.-г. культури — бавовника (397,2 тис. га в 1970). Розвивається тваринництво Т. На 1.І 1971 поголів'я великої рогатої худоби становило 444 тис., свиней — 69 тис., овець і кіз — 4489 тис. За успіхи, досягнуті в розвитку с. г., Туркм. РСР 1957 нагороджено орденом Леніна. В 1970 в Т. були 53 радгоспи й 331 колгосп. У с. г. — 50,8 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), бл. 3,3 тис. бавовницьких машин, 1 тис. зернозбиральних комбайнів. За роки Рад. влади дальшого розвитку набуло виробн. славнозвісних туркм. килимів (1970 воно збільшилося в 7,5 раза порівняно з 1913). *П'ятирічним планом розвитку народного господарства СРСР на 1971—75* передбачено збільшити обсяг виробн. пром. продукції на 64%, доставити 1975 збір бавовни-сирцю до 900 тис. т, розширити виробн. овочів, винограду, баштанних культур, вестити в експлуатацію 105 тис. га зрошуваних земель.

В результаті соціалістич. перетворень у Т. набула розвитку культура, зокрема л-ра (відомі імена туркм. письменників Б. Кербабаєва, Б. Сейтакова, К. Сейтлієва, Х. Ісмаїлова та ін.). Розвиваються культ. зв'язки з народами ін. рад. республік, зокрема з укр. народом. Туркм. мовою видано твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка та сучас. укр. письменників. Про Україну писали Х. Ісмаїлов, Б. Солтанніязов, Р. Алієв, Д. Халдурди. Твори

укр. письменників перекладали К. Сейтлієв, Р. Сеїдов, Б. Сейтаков, Б. Солтанніязов, К. Курбансахатов. На Україні видано твори Махтумкулі й рад. туркм. письменників А. Кауштутова, Б. Кербабаєва, Г. Мухтарова, Н. Сариханова. П. Г. Тичина писав про значний поетичний талант Махтумкулі, порівнюючи його з Г. С. Сковородою. Туркм. народів, його друзів з укр. народом присвячено твори А. Ф. Турчинської (цикл віршів «На туркменській землі», роман «Друг мій Ашхабад»), Л. В. Забашти («Каракумська поема»), М. Шумила (повість «Прокурор республіки»), поезії Я. Г. Шпорти, П. О. Дорошка. Значний внесок у розвиток рад. туркм. музики зробили композитори Д. Овезов, В. Мухатов, В. Ахмедов, А. і К. Кулієви, А. Агалджиков, Н. Халмаєдов, Ч. Артиков, Д. Нуриєв, Ч. Нуримов та ін., співаки М. Кулієва, А. Аннакулієва, С. Хуммаєв, Х. Аннадурдієв, Х. Аннаєв, Б. Артиков та ін. Розвиток туркм. муз. мистецтва відбувається у творчій співдружності з муз. мистецтвом ін. братніх республік, зокрема України. Опері «Лейлі й Меджуну» Д. Овезова та «Абадан» А. Кулієва написано у співавторстві з укр. композитором Ю. С. Меїтусом, балет «Ак Памяк» В. Мухатова — разом з укр. композитором О. Ф. Зноско-Боровським. Між Т. і Україною постійно відбувається обмін творчими колективами. Відбулися Тиждень туркм. л-ри на Україні (1971) та Дні укр. л-ри і мистецтва в Туркменії (1972).

Значного розвитку досягла туркм. рад. наука. В 16 наук. установах АН Туркм. РСР (створена 1951) та ін. наук. закладах працювало 3649 наук. співробітників, у т. ч. 1262 докторів і кандидатів наук (1970). В 1970/71 навч. р. у 1648 школах Т. вчилася 560 тис. чол., у 5 вузах — 29,1 тис., у 29 серед. спец. закладах — 28,7 тис. студентів. До послуг трудящих республіки на кін. 1970 — 6 театрів, 754 кіноустановки, 1108 6-к тощо. На 1.І 1971 у Комуністич. партії Т. налічувалося 66 390 членів і 3472 кандидати в члени партії, в ЛКСМ Туркменістану — 197 927 членів, у профспілках Т. — 501,8 тис. чоловік.

Лит.: Ленин В. И. О Средней Азии и Казахстане. Ташкент, 1960; Русско-туркменские отношения в XVIII—XIX вв. (до присоединения Туркмени к России). Сборник архивных документов. Ашхабад, 1963; Присоединение Туркмени к России (Сборник архивных документов). Ашхабад, 1960; Проникновение революционных идей в развитие революционного движения в Туркменистане в 1881—1907 годы (Документы и материалы). Ашхабад, 1962; Начало революционного движения в Туркмении в 1900—1905 гг. Сборник документов. Ашхабад — М., 1946; Революционное движение в Туркмении в 1908—1917 гг. Сборник документов. Ашхабад — М., 1946; Подготовка и проведение Великой Октябрьской социалистической революции в Туркменистане. Сборник документов. Ашхабад, 1954; Туркменистан в период иностранной военной интервенции и гражданской войны (1918—1920 гг.). Сборник документов. Ашхабад, 1957; Туркменистан в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг. Сборник документов, т. 1. Ашхабад, 1962; История Туркменской ССР, т. 1—2. Ашхабад, 1957 [бібліогр. т. 1, кн. 2, с. 403—486; т. 2, с. 684—714]; История Советского Туркменистана, ч. 1—2. Ашхабад, 1970 [бібліогр. ч. 2, с. 349—372]; Очерки истории Коммунистической партии Туркменистана. Ашхабад, 1965; Коммунистическая партия Туркменистана в цифрах (1925—1966). Ашхабад, 1967; История рабочего класса Советского Туркменистана (1917—1965 гг.). Ашхабад, 1969; Бабаев А. Г. [та ін.]. Туркменистан. М., 1969 [бібліогр. с. 271]; Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX—XIII вв. Ашхабад, 1969 [бібліогр. с. 268—291]; Росляков А. А. Революционное движение и социал-демократические организации в Туркменистане в дооктябрьский период (1900—март 1917). Ашхабад, 1957 [бібліогр. с. 261—265]; Росляков А. А. Большевики Туркменистана в борьбе за власть Советов (1917—

1918). Ашхабад, 1961; Т а ш л я е в Ш. Установление и упрошение Советской власти в Туркестане (1917 — июнь 1918 гг.). Ашхабад, 1957; Х у д а й б е р д ы — е в Я. Марксистско-ленинский авангард туркменского народа (Образование и развитие Коммунистической партии Туркменистана). Ашхабад, 1967 [бiб-ліогр. с. 291—297]; Б а з а р о в а Р. А. Подвиг молодежи Туркменистана в годы Великой Отечественной войны. Ашхабад, 1964 [бiб-ліогр. с. 143—148]; К а р ы е в А., П е р м я к Ю. Ленинская дружба народов. Ашхабад, 1969; Туркменистан за годы Советской власти. Статистический сборник. Ашхабад, 1967. М. Мошев (Ашхабад).

ТУРОВСЬКИЙ Семен Абрамович (27.I 1895 — 1.VII 1937) — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністич. партії з 1911. Н. в м. Чернігові. Кол. унтер-офіцер старої армії. В Червоній Армії з 1918. В 1918—20 як нач. штабу бригади *Червоного козацтва України*, нач. штабу *Восьмої кавалерійської дивізії Червоного козацтва* брав участь у боях проти петлюрівців, денікінців, врангелівців, військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі: нач. д-зії, командир корпусу, заст. командуючого військами Харків. військ. округу (з 1935). Нагороджений орденом Червоного Прапора. Б. Г. Дробот (Москва).

ТУРЯНИЦЯ Іван Іванович (1901—27.III 1955) — діяч революц. руху на Закарп. Україні. Член Комуністич. партії з 1925. Н. в м. Мукачеві в сім'ї робітника. В 1919 у *Закарпатській Червоній гвардії*. В 1925 вступив у Компартію Чехословащини (КПЧ). У 1928—30 — секретар Мукачівського, потім Ужгородського к-тів КПЧ. З 1930 вчився в Рад. Союзі, 1933 закінчив Харків. комуністич. ін-т журналістики і повернувся на Закарпаття. До 1939 працював секретарем Закарп. профради Червоних профспілок. У 1939 емігрував у СРСР, працював у МОДРі, а потім на Ворошиловгр. паровозобуд. з-ді. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — політпрацівник 3-ї окремої Чехословацької бригади. В 1944—46 — голова *Народної Ради Закарпатської України* та перший секретар ЦК Компартії Закарп. України. В 1946—48 — перший секретар Закарп. обкому КП(б)У й голова облвиконкому. На XVI з'їзді КП(б)У його було обрано членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—3-го скликань і Верховної Ради УРСР 2—3-го скликань. В 1947—55 — член Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. В. І. Білусов (Київ).

ТУРЯНСЬКИЙ Роман Володимирович (справж. прізвищ. — К у з ь м а ; 25.V 1894—16.VII 1940) — активний учасник революц. руху на зх.-укр. землях. Член Комуністич. партії з 1919. Н. в с. Стрийці (тепер с. Гори Стрийцевські Збарзького р-ну Терноп. обл.). В 1915 брав участь у створенні у Львові відділу *Інтернаціональної революційної соціал-демократичної організації*, редагував її видання та друкував у них свої статті. Учасник громадян. війни. В 1920 — член ревкому одного з галицьких повітів, деякий час — на підпільній роботі. Був головою Київ. губвідділу профспілки робітників освіти. З 1924 — в апараті ЦК КПЗУ. Був учасником V конференції (1924) і II з'їзду КПЗУ (1925), членом ЦК і Політбюро КПЗУ (1925—28). Був редактором журн. «Культура». У 1926 — представник КПЗУ в польсь. секції Комінтерну. З 1932 працював у профспілковій пресі в Москві.

ТУТУЧЕНКО Семен Павлович (н. 2.II 1913) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, укр. рад. архітектор, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1949. Н. в с. Решетах (тепер Кочковського р-ну

Новосиб. обл.) в сел. сім'ї. В 1940 закінчив Моск. архітектурний ін-т. З 1940 — в Рад. Армії. В роки Великої Вітчизн. війни брав участь в оборонних боях під Смоленськом. На поч. березня 1942 вступив до партизан. загону під командуванням С. А. Ковпака, згодом воював у 1-й Укр. партизан. д-зії. Пройшов шлях від рядового до нач. штабу окремого кав. дивізіону. Під час *Карпатського рейду 1943* врятував прапор з'єднання і штабні документи. Після війни працював архітектором у м. Києві і гол. архітектором м. Севастополя. З 1960 — керівник сектору теорії архітектури Київ. н.-д. ін-ту теорії, історії та перспективних проблем рад. архітектури. Кандидат архітектури (1963). Автор 9 монументів партизан. слави (пам'ятники С. А. Ковпаку в Путивлі, на могили М. В. Руднева у м. Яремчі Ів.-Фр. обл., героям Сумщини в м. Сумах, у Спанданському лісі та ін.). Автор друк. праць з архітектури і спогадів з партизан. минулого — «Рухомий плацдарм» (К., 1968).

В. П. Лукін (Київ).

ТУХАЧЕВСЬКИЙ Михайло Миколайович (16.II 1893—11.VI 1937) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1935). Член Комуністич. партії з 1918. Н. в Смоленській губ. в дворянській сім'ї. Кол. офіцер старої армії (поручик). У Червоній Армії з 1918. З січня 1918 — інструктор Військ. відділу ВЦВК, з травня — військ. комісар Моск. р-ну, з червня — ком. 1-ю армією Сх. фронту, яка вела бої проти білогвардійців у Поволжі, з кін. 1918 — ком. 8-ю армією на Пд. фронті, з березня 1919 — 5-ю армією Сх. фронту, яка розгромила *колкаквіцину* в Сибіру. З поч. 1920 — ком. Кавказ. фронтом, з квітня 1920 — 3х. фронтом, який вів бойові дії проти військ бурж.-поміщицької Польщі під час *польсько-радянської війни 1920*. В 1921 керував придушенням Крошадатського заколоту й антоновщини. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі: нач. Військ. академії РСЧА (1921), ком. 3х. фронтом (1922—24), заст. нач. штабу РСЧА (1924), ком. військами 3х. військ. округу (1925), нач. штабу РСЧА (1925—27), ком. військами Ленінгр. військ. округу (1928—30), заст. наркомвійськсправ (1931—37). З 1925 — член Реввійськради СРСР, з 1931 — заст. голови Реввійськради. На XVII з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК ВКП(б). Автор ряду книг і статей з військ. питань. Нагороджений орденами Леніна та Червоного Прапора.

Тв.: Избранные произведения. т. 1—2. М., 1964 [бiб-ліогр. т. 2, с. 260—263].

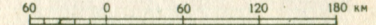
Лит.: Маршал Тухачевский. Воспоминания друзей и соратников. М., 1965; Т о л о р с к и й А. И. Маршал Тухачевский. М., 1966.

ТХОР Григорій Іларіонович (28.IX 1903 — січень 1943) — рад. військ. діяч, ген.-майор авіації. Член Комуністич. партії з 1926. Н. в с. Підлипному (тепер Конотоського р-ну Сум. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1923. В 1940 закінчив Курси нач. складу ВПС при Академії Ген. штабу. З березня 1941—заст. ком. 62-ї авіад. дивізії. На поч. Великої Вітчизн. війни в складі цієї д-зії брав участь в оборонних боях на Зх. Україні, на Харків. і Сумському напрямках. У вересні 1941 літак Т. було збито під час повітряного бою. Т. потрапив у тил ворога. Під час виходу з оточення його було тяжко поранено і взято у нім.-фашист. полон. У лютому 1942 Т. ув'язнено в таборі *Хаммельбург*. За керівництво антифашистського орґ-цією у таборі Т. було переведено в штрафний табір *Флоссенбюрг* і в січні 1943 страчено. Т. нагороджено орденом Леніна та ін. нагородами. М. Р. Кошкін (Москва).

ТУРКМЕНСЬКА РСР

ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА

МАСШТАБ 1:6 000 000

- Столиць союзних республік СРСР
- ◎ Столиць АРСР і центрів областей
- Центри районів
- Інші населені пункти
- ⌘ Руїни міст
- ▨ Кордони держав
- ▨ Кордони союзних республік СРСР
- ▨ Межі АРСР і областей
- Залізниці
- ⋯ Залізничні порони
- Безрейкові шляхи

Цифри на карті позначені:
 1 Хорезмська область (Узб. РСР)
 2 Сурандарійська область (Узб. РСР)

ТУРКМЕНИЯ

Кінець 9 ст. – 19 ст.

МАСШТАБ 1:15 000 000

150 0 150 300 км

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

(на 1856р.)

- Кордони держави Саманідів в 9–10 ст.
- Кордони держави Газневідів в 9–10 ст.
- Кордони держави Тимура на 1405 рік
- Територія, що входила до складу Росії в 1855 рік
- Територія, приєднана до Росії в 1856–80 роках
- Територія, приєднана до Росії в 1881–95 роках

- Територія в межі васальних кантів
- Кордони володінь Бухари і Росії на Памірі до 1895 року
- Межі і центри Туркестанського генерал-губернаторства
- Межі і центри областей, що входили до складу Туркестанського генерал-губернаторства

- Державні кордони в 1895 році
- + Верное 1854
- + Вітськові укріплення і форти (з датами заснування), що їх збудували росіяни
- Залізниця (збудована в 1880–94 роках)
- Сучасні кордони Туркменської РСР

ТУРКМЕНСЬКА РСР

ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:9 000 000

90 0 90 180 км

ГАЛУЗИ ПРОМИСЛОВОСТІ

- Машинобудування я металобробка
 - Хімічна
 - Нафтопереробна
 - Будматеріалів
 - Цемента
 - Текстильна
 - Бавовночисна
 - Шовкова
 - Шкіряна і взуттєва
 - Харчова
 - Рибна я рибкоконсервна
 - Олійницька
 - △ Кілінарський промисел
- Примітка. Розміри пунктів промислових пунктів дано умовно

ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН

- ① нафти
- ① горючих газів
- ① поліметалевих руд
- ① оокериту
- ① сірки
- ① кухонної сої
- ① глауберової сої
- ① вапняку
- ① мармуру
- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Залізничі
- Безрейкові шляхи
- ↓ Порти

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ РАЙОНИ

- Бавовництво, садівництво, виноградарство, шовківництво, зернові культури (пшениця, ячмінь) і м'ясо-молочне тваринництво
- Садівництво, оівівництво, виноградарство, зернові культури (пшениця, ячмінь) і м'ясо-молочне тваринництво
- Зернові культури (пшениця, ячмінь), оівівництво, садівництво і м'ясо-вовнове тваринництво
- Карауліництво, м'ясо-вовнове вівчарство та верблєдівництво на пустельних і напівпустельних пасовищах
- М'ясо-вовнове вівчарство я молочно-м'ясне тваринництво на передгірних і гірських пасовищах

РАЙОНИ НАЙВІЛЬШОГО ПОШИРЕННЯ

- тонковолокнистого бавовнику
- + кунжуту
- мигдало
- + рису
- + фісташки
- + саксаулу
- + кеняфу
- + Ліси
- + Рибальство

М. М. Тухачевський.

С. Г. Тюленін.

О. І. Тюменєв.

Г. М. Тютюнник.

ТШИНЕЦЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура серед. періоду *бронзового віку*, пам'ятки якої поширені на тер. Сх. Польщі та пн.-зх. районів УРСР (від Зх. Бугу до Десни й від Прип'яті до пд. районів Волині). Назва походить від с. Тшинець (Сх. Польща), де було виявлено пам'ятки цієї культури. На тер. України пам'ятки Т. к. визначила 1965 С. С. Березанська. Тепер відомо бл. 200 поселень Т. к. вздовж берегів річок. Майже повністю досліджено Пустинківське поселення на Чернігівщині, де виявлено залишки заглиблених і наземних жител та госп. споруд (останні були збудовані на палях і призначалися, очевидно, для зберігання зерна). Поховальні пам'ятки Т. к. — кургани з обрядом трупопокладення (могильники у Колосівці, Кустівцях, Дитинчах тощо) та з обрядом трупоспалення. Досить часто трапляються колективні поховання. При розкопках пам'яток Т. к. знайдено посуд з рожевуватою підлисковою поверхнею (тюльпаноподібні горщики, миски, кубки, чаші, «двірчасті» посудини пляшкоподібної форми, покришки), здебільшого оздоблений прокресленим геометрич. орнаментом, наколами, наліпним валиком або відбитками шнурів. Серед знарядь праці переважають крем'яні серпи, скребки, наконечники стріл. Зрідка зустрічаються сланцеві сокирки або кам'яні свердлині сокири. Виявлено кілька майстерень для виготовлення крем'яних знарядь (поблизу сіл Сапанова, Шумбара Терноп. обл. тощо). Знайдено бронзові прикраси (шпильки, спіральні браслети, каблучки, фібули). В ужитку були й бронзові шила, кельти і ножі. Носії Т. к. займалися скотарством, землеробством, полюванням і рибальством. Т. к. поділяють на 4 локальні варіанти (ровенський, прип'ятський, київський, сосницький).

Лит.: Березанська С. С. Тшинецько-комаровська культура на Східній Україні. «Советская археология», 1967, № 2; Березанська С. С. Средній період бронзового віку в Східній Україні. К., 1972. С. С. Березанська (Київ).

ТЮЛЕНЄВ Дмитро Ілліч (1881—27.III 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в м. Карачеві (тепер Брян. обл.) в робітн. сім'ї. В 1905—07 — член бойової дружини на з-ді «Шодуар Б» (тепер з-д ім. Комінтерну) в Катеринославі, брав участь у створенні профспілкової заводської орг-ції металургів, член правління профспілки. За революц. діяльність зазнавав репресій. Вів революц. роботу в Кам'янському (тепер м. Дніпродзержинськ). З 1918 — голова Кисловодської Ради робітн. депутатів. Вбитий білогвардійцями. В Кисловодську Т. споруджено пам'ятник.

О. П. Петренко (Кисловодськ).

ТЮЛЕНЄВ Іван Володимирович (н. 28.I 1892) — рад. військ. діяч, ген. армії. Член КПРС з 1918. Н. в с. Шатрошанах (тепер Сурського р-ну Ульянов. обл.) в селянській сім'ї. З 1913 — в царській армії. В 1917 закінчив школу прапорщиків. З 1917 — в Червоній гвардії, з 1918 — в Рад. Армії. Учасник громадян. війни. В 1922 закінчив Військову академію. В 1939 очолював 12-у армію, що визволяла Зх. Україну. Під час Великої Вітчизн. війни Т. 1941 — ком. Пд. фронтом, 28-ю армією, 1942 — ком. військами Закавказьк. військ. округу, з травня 1942 — Закавказьк. фронтом. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії, командував військами Харків. військ. округу. З 1958 — військ. інспектор-радник Групи ген. інспекторів М-ва оборони СРСР. На XVII конференції ВКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Советская кавалерия в боях за Родину. М., 1957; Через три войны. М., 1960.

М. Р. Кошкин (Москва).

ТЮЛЕНІН Сергій Гаврилович (12.VIII 1925—31.I 1943) — один з керівників підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія», Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. в с. Кисельовому (тепер Орлов. обл.) в сім'ї робітника радгоспу. З 1926 сім'я Тюленіних жила в м. Краснодоні. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Т. працював забіяником на шахті (тепер шахта 1-біс ім. С. Тюленіна), на будівництві оборонних споруд. Під час окупації Краснодона фашистами Т. вступив до «Молодої гвардії», був членом штабу орг-ції і очолював бойову групу. Він виконав ряд відповідальних доручень. У січні 1943 Т. разом з ін. молодогвардійцями заарештовано і після жорстоких катувань у гестапо скінуту живим у шурф шахти № 5.

ТЮМЕНЄВ Олександр Ілліч (5.IX 1880—1.VI 1959) — рос. рад. історик, акад. АН СРСР (з 1932). Н. в Петербурзі в сім'ї художника. В 1904 закінчив істор.-філол. факультет Петерб. ун-ту. Працював викладачем у навч. закладах Петербурга. З 1919 — викладач історії, з 1921 — професор Петрогр. (з 1924 — Ленінгр.) ун-ту. В 1931—38 працював старшим наук. співробітником Ін-ту матеріальної культури АН СРСР. Досліджував історію Давньої Греції, Давнього Сходу та античних держав Північного Причорномор'я. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Очерк истории экономического быта. Пг.—М., 1919; Очерки экономической и социальной истории древней Греции, т. 1—3. Пг., 1920—22; История труда. Пг., 1922; История античных рабовладельческих обществ. М.—Л., 1935; Херсонесские этюды, 1—6.

«Вестник древней истории», 1938—55; Государственное хозяйство древнего Шумера. М.— Л., 1956; Передний Восток и античность. М.— Л., 1957.

ТЮТЧЕВ Олексій Іванович (1800—5.II 1856) — декабрист, капітан. Н. в сім'ї поміщика Орл. губернії. Вчився в Морському корпусі. З 1815 служив у Семеновському гвардійському полку, звідки 1820 його переведено до Пензенського піх. полку. В 1825 вступив до *Товариства об'єднаних слов'ян*. Вів антиурядову пропаганду серед солдатів та офіцерів. Один з ініціаторів злиття Т-ва об'єднаних слов'ян з *Південним товариством декабристів*. У 1826 Т. заарештовано й засуджено до 20 років каторги, яку відбував у Сибіру на Нерчинських рудниках. З 1835 — на поселенні в Єнісейській губернії.

ТЮТЮННИК Григорій Михайлович (6.V 1920—29.VIII 1961) — укр. рад. письменник. Н. в с. Шилівці (тепер Зінківського р-ну Полт. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1946 закінчив Харків. ун-т. Вчителював на Львівщині. З 1956 працював у журн. «Жовтень». Перші поезії надрукував 1937, з 1950 почав писати прозою. Автор кн. оповідань «Зоряні межі» (К., 1951), повісті «Хмарка сонця не заступить» (Львів, 1956), зб. поезій «Журавлині ключі» (Львів, 1963). Найзначнішим твором є роман «Вир» (К., 1960) — епічне полотно про складні соціально-психологічні процеси в передвоєнному рад. селі, про істор. випробування народу в роки Великої Вітчизн. війни. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1963. Нагороджений орденом «Знак пошани». Портрет, с. 313.

Тв.: Вир. К., 1967; Рос. перекл.—Водоворот, кн. 1—2. М., 1964.

Лит.: Воловець Л. Григорій Тютюнник. К., 1967 [бібліогр. с. 96—98]; Семенчук І. Григорій Тютюнник. К., 1971 [бібліогр. с. 226—229].

ТЯГЛІ СЕЛЯНИ — 1) Заможна частина феодально залежного селянства в шляхет. Польщі, феод. Литві та на загарбаних ними укр. землях у 14—18 ст. і на возз'єднанні з Росією Правобережній Україні в дореформений період. Т. с. мали робочу худобу (коней, волів) — т. з. тягло і відбували тяглово панщину, обробляючи поміщицьку землю своєю худобою і с.-г. інвентарем. За *інвентарними правилами 1847—48*, тягловий сел. двір повинен був відробляти щотижня 3 дні панщини з тяглом і один жіночий день. 2) У Київ. Русі й Рос. д-ві 15 — поч. 18 ст. різні категорії феодально залежних селян і посадських людей, які сплачували держ. податки і виконували натуральні повинності. Після запровадження 1724 *подушної податі* Т. с. дістали назву податного населення. Я. С. Мельничук (Івано-Франківськ).

ТЯГЛО — 1) Узагальнена назва в дореформений період на Україні всіх податків, які сплачувалися сел. двором д-ві, та всіх феод. повинностей, які виконувалися на користь поміщика. 2) Узагальнена назва в дореволюц. часи на Ук-

раїні робочої худоби (коней, волів) в сел. господарствах.

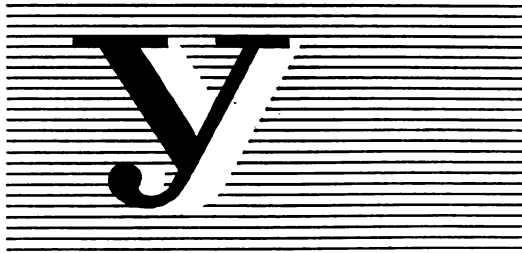
ТЯСЬМИНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — залишки укріпленого поселення (площею понад 1 га) часів *чорнольської культури* (8—1-ї пол. 7 ст. до н. е.) на високому мису правого берега притоки Дніпра р. Тясмин, поблизу с. Великої Андрусівки Світловодського р-ну Кіровогр. обл. Досліджували його 1956—57. Складалося з укріплення круглої форми діаметром 60 м, яке було оточене валом і ровом, та валу і рову, що відокремлювали мис від плато. Під час розкопок на валу круглого укріплення виявлено залишки дерев'яних клітей, що становили фундамент оборонного муру. На тер. укріплення виявлено залишки глибокої землянки прямокутної форми стовпової конструкції, з дерев'яними стінами, площею 12 м², а також знайдено уламки кухонних горщиків тельпано-видної форми, чорнолощені миски, горщики й кухлі, оздоблені багатим врзним геометрич. орнаментом, кістяні проколки та бронзовий рибальський гачок, кістки тварин тощо.

Лит.: Максимов Е. В., Петровская Е. А. Археологические памятники в окрестностях с. Большой Андрусовки на Тясмине. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1959, в. 8.

Є. В. Максимов (Київ).

ТЯЧІВ — місто Закарпат. обл. УРСР, центр Тячівського р-ну; на правому березі р. Тиси (бас. Дунаю), на автошляху Ужгород — Рахів. Залізнич. станція (Тячеве). 8,5 тис. ж. (1971). В документах Т. вперше згадується з серед. 13 ст. У 1329 угор. король Карл I відніс Т. до розряду «корольських» (коронних) міст і надав йому деякі привілеї. Населення Т. брало участь у *Доли повстанні 1514* і *куруців повстанні*. Поблизу міста діяли загони *опришків*, ватажками яких були О. Микуляк, І. Пинтя, Ф. Бойко. Населення Т. брало участь у революц. подіях 1848—49. 10.IV 1919, під час Угорської соціалістич. революції, в Т. було обрано орган Рад. влади — директоріум (див. *Директоріуми*). У 2-й пол. квітня 1919 місто захопили війська боярської Румунії, а у вересні сюди ввійшли війська бурж. Чехословаччини, до складу якої було включено всю *Закарпатську Україну*. В 1922 в Т. виникла комуністич. орг-ція. Під її керівництвом у 20—30-х рр. трудящі боролися проти соціального і нац. гноблення, за возз'єднання з Рад. Україною. 15.III 1939 Т. окупували війська хортистської Угорщини. Населення міста чинило опір загарбникам, саботувало розпорядження влади, ухилялося від служби в армії. 23.X 1944 рад. війська визволили Т. від угорсько-фашист. загарбників. У 1945 Т. у складі Закарпаття возз'єднано з УРСР. З 1946 Т. — у складі Закарпат. обл., з 1961 Т. — місто. В місті — металозавод, цегельний, плодоконсервний і сироварний з-ди, побут., пром. і хлібокомбінати, міжколгоспбуд, ф-ка худож. виробів. 5 заг.-осв. і 1 муз. школи. Пам'ятник Л. Кошутіві.

В. В. Делеган (Ужгород).

УБИЙВОВК Олена Костянтинівна (Ляля; 22.XI 1918—26.V 1942) — активна учасниця підпільної антифашист. боротьби в Полтаві під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член ВЛКСМ з 1936. Н. у Полтаві в сім'ї лікаря. В 1941 закінчила чотири курси фіз.-матем. ф-ту Харків. ун-ту, була секретарем комсомольської орг-ції. З початком війни повернулася до Полтави. Організувала в місті підпільну антифашист. комсомольсько-молодіжну групу «*Нескорена полтавчанка*». На поч. травня 1942 гестапівцям вдалося заарештувати найактивніших підпільників групи, в т. ч. й У. Після жорстоких тортур її розстріляли. Образ У. змальовано в повісті О. Т. Гончара «*Земля гуде*». Одну з вулиць Полтави названо ім'ям Убийвовк. Портрет, с. 316.

УБОРЕВИЧ Ієронім Петрович (24.XII 1896—11.VI 1937) — рад. військ. діяч, командарм 1-го рангу. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Атандріші (тепер Лит. РСР) в селянській сім'ї. Учасник 1-ї світової війни. Кол. офіцер старої армії (поручик). Один з організаторів Червоної гвардії в Петрограді. В Червоній Армії з 1918. Восени 1918, командуючи спочатку полком, а потім бригадою та д-зією, брав участь у боях проти інтервентів і білогвардійців на Пн. Росії, 1919—20 на чолі *Чотирнадцятої армії* — проти денікінців на тер. України, на чолі 9-ї армії — на Пн. Кавказі, на чолі 14-ї армії — проти військ бурж.-поміщицької Польщі, а з липня 1920, командуючи *Тринадцятою армією*, — у розгромі *врангелівців*. Наприкінці 1920 14-а армія під командуванням У. очистила Україну від петлюрівських банд. У 1921—22 брав участь у розгромі куркульських банд на Тамбовщині і в Білорусії. В 1922 командував армією Далекосхідної республіки, яка завершила вигнання япон. інтервентів і білогвардійців з Далекого Сходу. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі: ком. армією (1922—24), заст. ком. військами Укр. військ. округу (1924—25), ком. військами Пн.-Кавказького (1925—27), Моск. (1928—30) військ. округів, нач. озброєнь РСЧА і заст. наркома військ.-мор. справ СРСР (1930—31), ком. військами Білорус. військ. округу (з 1931). На XVI з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора. Портрет, с. 316.

УВАРОВ Олексій Сергійович (1828—84) — рос. археолог, граф. У 1845 закінчив Петерб. ун-т. Розкопував первісні стоянки й середньовічні кургани у Владимирській і Моск. губ. Проводив дослідження античних пам'яток Пд. України. У. належить важлива роль у заснуванні й роботі Рос. і Моск. археол. т-ва в *Історичного музею* у Москві. Він був одним з організаторів *археологічних з'їздів*. Автор праць «Дослідження про старожитність Південної Росії і берегів Чорного моря» (в. 1—2. СПб, 1851—56), «Меряни та їхній побут за курганними розкопками» (М., 1872)

й «Археологія Росії. Кам'яний період» (т. 1—2. М., 1881).

Лит.: Формозов А. А. Очерки по истории русской археологии. М., 1961.

І. Г. Шовкопляс (Київ).

УВАЧАН Інокентій Петрович (липень 1919—14.XII 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії рядовий, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1937. Н. у с-щі Турі (тепер с-ще м. т., райцентр Ілмійського р-ну Евенкійського нац. округу Краснояр. краю). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 служив у роті зв'язку 276-го гвард. стріл. полку 92-ї гвард. стріл. дивізії Степового фронту. Відзначився при форсуванні Дніпра на тер. Кіровоград. обл. Вночі проти 1.X 1943 першим у своєму з'єднанні проклав зв'язок через ріку. З.Х очолив пролив з оточення 12 рад. бійців, відновив перерваний зв'язок батальйонів з полком. Завдяки цьому полк зміг перейти в наступ і завдати ворогові відчутних втрат. Пізніше У. загинув у бою.

УГАРОВ Федір Якович (1885—1940) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1905. Н. в Тверській губ. в сім'ї селянина-бідняка. Активний учасник революц. руху в Петербурзі. Не раз його заарештовували й засидали. Після Лютн. революції 1917 — член Петрогр. Ради робітн. і солдат. депутатів, один з організаторів загонів Червоної гвардії. Пізніше працював у Нар. комісаріаті праці. Учасник громадян. війни. З 1920 — на керівній профспілковій роботі на Україні — голова Київ. губ. ради профспілок, 1923—25 — голова Всеукр. ради профспілок. У 1926—29 — голова Ленінгр. обласної ради профспілок. У 1928—29 підтримував опортуністич. групу Бухаріна, але згодом відійшов від неї. В 30-х рр. — на керівній парт. роботі в Москві. На XIV з'їзді партії обраний кандидатом у члени ЦК, на XV — членом ЦК ВКП(б), на VI—VIII конференціях і IX з'їзді КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. В 1923—25 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Обирався членом ВУЦВК і ЦК СРСР.

УГОРСЬКА РАДЯНЬСКА РЕСПУБЛІКА (УРР) — д-ва диктатури пролетаріату в Угорщині, що існувала з 21.III до 1.VIII 1919. Проголошена в умовах революц. піднесення, що почалося в зв'язку з зростанням політ. і економічної кризи в Угорщині в період 1-ї світової війни і посилалося під впливом Великої Жовтн. соціалістич. революції. 20.III 1919 уряд бурж. лібералів і соціал-демократів, що прийшов до влади в Угорщині в результаті бурж.-демократич. революції 1918, передав владу с.-д. партії. В умовах гострої політ. кризи с.-д. партія 21.III 1919 пішла на об'єднання з компартією і на проголошення, за вимогою комуністів, УРР. 22.III владу Рад було встановлено й на *Закарпатській Україні*, що входила тоді до складу Угорщини. Виконавчими органами Рад тут стали *директоріуми*. На чолі УРР була Револуц. урядова рада, до якої увійшли Б. Кун, Т. Самуелі, Е. Ландлер та ін. Утворення УРР привітав 22.III від імені VIII з'їзду РКП(б) В. І. Ленін (див. Твори, т. 29, с. 343—347). Уряд УРР націоналізував пром. підприємства, транспорт, банки, поміщицькі маєтки розміром понад 57 га, проголосив рівноправність народів, підвищив заробітну плату робітникам, запровадив 8-годинний робочий день, переселив робітників у будинки, відібрані в буржуазії, запровадив пенсії по старості, обов'язкове 8-річне навчання тощо. Було організовано Угор. Червону Армію. Уряд УРР створив умови для розвитку всіх нац. культур, зокрема укр. культури: проголосив рів-

О. К. Убийвовк.

І. П. Уборевич.

Н. М. Ужвій.

ноправність укр. мови в установах і школі, санкціонував вихід газет укр. мовою. Імперіалісти США, Англії, Франції, Чехословаччини, Румунії організували збройну інтервенцію проти УРР. На захист республіки стала Угор. Червона Армія, до лав якої влилося до 90 тис. добровольців, у т. ч. рос., укр., польс., рум., чеські, словацькі, болг., нім. інтернаціоналісти. В складі Угор. Червоної Армії діяла *Закарпатська Червона гвардія*. Проте переважачим об'єднаним силам іноземних інтервентів у кінці квітня вдалося ліквідувати владу Рад на Закарпатті, а 1.VIII повалили УРР. Незважаючи на поразку, УРР мала важливе істор. значення. Вона довела правильність марксистсько-ленінського положення про можливість встановлення диктатури пролетаріату мирним шляхом. В. І. Ленін високо оцінив завоювання угор. пролетаріату, всебічно проаналізував уроки УРР, зробивши її досвід надбанням міжнар. робітн. руху.

Лит.: Левіна В. І. Привіт угорським робітникам. Твори. Вид. 4, т. 29; Кун Б. О Венгерской Советской Республике (Избранные статьи и речи). М., 1966; Нежинский Л. Н. Венгерская Советская Республика в 1919 году. М., 1969; Марченко Г. В., Гранчак І. М. Угорська Радянська Республіка 1919 року та її міжнародне значення. Ужгород, 1959.

УГОРЦІ (самоназва — *ма д я р и*) — нація, осн. населення Угорської Народної Республіки. Заг. чисельність 13,5 млн. чол. (1963). В СРСР живе 166 тис. (1970) У. (з них понад 95% — в УРСР, переважно в пд. районах Закарпат. обл.). Мова — угорська, фінно-угорської мовної сім'ї. Віруючі У. — католики й протестанти. На території сучас. Закарп. обл. У. оселились у 2-й пол. 11 ст., коли частина Закарпаття підпала під владу Угорщини (гірську частину Закарпаття Угорщина загарбала в 13 ст.). Угор. феодалі в 13—14 ст., зганяючи з рівнинних земель корінне слов. населення, почали переселяти туди угор. селян. На поч. 16 ст., коли пд.-сх. частину Угорщини загарбала Туреччина, почався новий етап переселення У. на Закарпаття. Тривале сумісне життя українців і У. на Закарпатті сприяло утворенню багатьох спільних рис у їхній культурі та побуті. Рад. влада створила умови для всебічного культурного й духовного розвитку У. на Закарпатті. Угор. мовою видають обласну й районні газети, проводять навчання в деяких школах. В Ужгородському ун-ті на філологічному ф-ті є відділ угор. мови.

Лит.: Народы зарубежной Европы, т. 1. М., 1964 [бібліогр. с. 913—922]; Гвоздова И. Н., Филимонова Т. Д. Венгры и немцы Советского Закарпатья. «Советская этнография», 1976, № 1.

В. І. Наулко (Київ).

УДАЛЬЦОВ Олександр Дмитрович (14.V 1883—25.IX 1958) — рад. історик, чл.-кор. АН СРСР

(з 1939). Член КПРС з 1928. Н. в Москві. В 1913 закінчив істор.-філолог. факультет Моск. ун-ту. З 1919 — професор Моск. ун-ту. В 1946—56 — директор Ін-ту матеріальної культури (тепер Ін-т археології) АН СРСР. У 1946—50 — зав. кафедрою Академії суспільних наук при ЦК КПРС. У 1949—50 — гол. редактор журн. «Вопросы истории». Праці присвячені вивченню генезису феодалізму в Зх. Європі та раннім слов'янам. Брав участь у виданні збірників документів з історії середніх віків. Один з авторів і редактор 1-го тому підручника з історії середніх віків для вузів (1938). Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Племена Европейской Сарматии II в. н. э. «Советская этнография», 1946, № 2; Происхождение славян в свете новейших исследований. М., 1955; История средних веков. М., 1955 [у співавт.].

УДАРНИЦТВО — форма масового *соціалістичного змагання* трудящих СРСР за підвищення продуктивності праці, за високі темпи розвитку виробництва; виникло з ініціативи передових робітників у 20-х рр. і особливо поширилося у період виконання *першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР*. Термін «ударництво» походить від «ударних заводів» — так називалися в роки громадян. війни найважливіші підприємства, що працювали на оборону країни. В кін. 1920 — на поч. 1921 у Москві, Донбасі, на Уралі та ін. місцях виникали «групи ударної праці», які ставили своїм завданням перевиконувати норми виробітку.

В 1925 *Чотирнадцятий з'їзд ВКП(б)* проголосив курс на соціалістичну *індустриалізацію* країни. Багато робітників брало на себе зобов'язання щодо збільшення норми виробітку, зниження собівартості, поліпшення якості продукції. Передовиків, які перевиконували норми виробітку, наз. ударниками, а кращі бригади — ударними бригадами. Перші ударні бригади виникли в липні 1926 на ст. Москва Казанської з-ці, у вересні 1926 — на з-ді «Красный треугольник» у Ленінграді, 1927 — на Лисвєнському й Златоустівському металург. з-дах (Урал), на Одеській джутовій ф-ці. У Донбасі молодіжні ударні бригади називали себе коняртіями. Влітку 1928 на ленінгр. текстильній ф-ці «Равенство» 49 комсомолок створили комплексну ударну бригаду, і їхній почин швидко поширився на підприємства всієї країни. Масове виникнення ударних бригад почалося після опублікування 20.I 1929 статті В. І. Леніна «Як організувати змагання?», написаної 7—10.I 1918.

Широко розгорнулось У. в Донбасі. Це зумовлювалося досвідом, який нагромадився в організації ударних бригад за попередні роки. Розвиткові У. сприяла постанова ЦК ВКП(б) від 17.I 1929 «Про завдання вугільної промисловості Донбасу». В лютому 1929 за ініціативою газ. «Кочегарка» й «Рабочей газеты» розгорнулось всеохопне змагання робітників вугільної пром-сті. В нього активно включилися шахтарі Донбасу, а потім приєдналися робітники всіх галузей пром-сті УРСР. На поч. квітня 1929 пленум Всеукр. ради профспілок звернувся до всіх робітників УРСР з закликом включитися у змагання за перевико-

нання плану 1-ї п'ятирічки. З таким самим закликом звернулась 29.IV 1929 до всіх трудящих СРСР Шістнадцята конференція ВКП(б), підкресливши, що ударні бригади є продовжувачами кращих традицій *комуністичних суботників*. Друга конференція КП(б) України закликала трудящих розгорнути соціалістич. змагання, поставила вимогу, щоб комуністи і комсомольці виступали організаторами змагання. У грудні 1929 в Москві відбувся *Перший Всесоюзний з'їзд ударних бригад*. В ході руху ударників виникали наскрізні ударні бригади, було прийнято зустрічні промфінплани, змінно-зустрічні плани (1930), з ініціативи робітників Маріупольського металургійного з-ду імені Ілліча), техпромфінплани. Виникали й ін. форми соціалістич. змагання. Особливого розмаху У. набуло 1930. В нього вливалися все нові загопи передових, політично свідомих і активних робітників. Цьому сприяла постанова ЦК ВКП(б) від 23.XI 1929 «Про участь ВЛКСМ у господарському будівництві».

Посилена боротьба робітників за підвищення свого тех. рівня у гуртках технімуму сприяла швидкому освоєнню робітниками техніки й неухильному зростанню продуктивності праці. 21.I 1930 ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ звернулись до всіх трудящих СРСР з закликом вступати в ряди ударників. ЦК ВКП(б) схвалив цю ініціативу і зобов'язав парт. і комсомольські орг-ції забезпечити участь комуністів і комсомольців в У. Призов ударників, який увійшов в історію під назвою лєнінського, дав блискучі результати. На 1.V 1930 У. було охоплено, зокрема, 64,6% всіх робітників пром-сті УРСР. В 1932—33 донецький вибійник М. О. Ізотов виступив ініціатором передачі досвіду кадрових робітників молодим і відстаючим робітникам. Ударники новобудов (Дніпробуду, Магнітобуду та ін.) встановили світові рекорди продуктивності праці. Здійснення *колективізації сільського господарства* породило У. на селі. Великих успіхів досягли ударники-колгоспники. В лютому 1934 в Москві відбувся 1-й, а в лютому 1935 — 2-й Всесоюзні з'їзди колгоспників-ударників (див. *З'їзди колгоспників*). Очолене Комуністич. партією соціалістич. змагання відіграло велику роль у достроковому виконанні 1-го і 2-го п'ятирічних планів. У., яке було результатом великої політико-виховної роботи партії, в ході свого розвитку перетворилося на могутній фактор виховання трудящих у дусі комуністич. моралі. Одночасно У. було найяскравішою формою відображення соціалістич. ставлення трудящих Рад. країни до суспільної праці. У. було однією з передумов масового руху новаторів виробництва (див. *Стахановський рух*). На новій основі розвивається У. в період будівництва комуністичного суспільства. У. продовжується в *русі колективів і ударників комуністичної праці*.

Лит.: Історія робітничого класу Української РСР, т. 2. К., 1967; Слущкий А. Б. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.). К., 1963.

К. К. Шиян (Харків).

УДІЛ — у Давній Русі адм.-тер. одиниця, якою управляв князь. Назва «уділ» виникла у зв'язку з тим, що князь ділив свої володіння між дітьми. У. з 13—14 ст. почали називати *волості*, або князівства.

УДІЛЬНІ ЗЕМЛІ — землі, які в царській Росії належали імператорській родині. Указом Павла I «Установлення про імператорську фамілію» 1797 частину держ. земель разом з поселеннями на них селянами було виділено в удільні. У. з. віддав департамент уділів (з 1892 — гол. управління

уділів). У. з. поділялися на дві групи: постійний наділ і запасну землю. Постійний, або тягловий, наділ передавався в обов'язкове користування *удільним селянам*, які за це виконували різні повинності. Прибутки з У. з., одержані внаслідок жорстокої експлуатації удільних селян, не включалися в бюджет країни і не підлягали контролю органів держ. влади, вони цілком ішли на утримання царської родини. З метою особистої наживи рос. царі не раз видавали укази про перетворення казенних земель на удільні. Внаслідок цього площа У. з. у царській Росії протягом 1-ї пол. 19 ст. зросла більше, ніж у два рази — з 4162 тис. до 10 млн. десятин. На Україні було небагато У. з. (у Катеринос., Харків., Черніг. губерніях). У 1-й пол. 19 ст. У. з. на цій території нерідко здавалися в оренду. У. з. було зосереджено гол. чин. у районах Поволжя, Уралу, Кавказу, Криму. Після скасування кріпосного права розміри У. з. зменшилися. У. з. було ліквідовано після Лютн. революції 1917.

І. Г. Шильга (Ужгород).

УДІЛЬНІ КНЯЗІВСТВА — феод. князівства, що утворилися внаслідок роздроблення значних феод. князівств — Галицько-Волинського, Чернігівського та ін. після розпаду *Київської Русі* (12 ст.). З часом відбувалося даліше роздроблення У. к., у зв'язку з чим зростала їхня кількість. У. к. перебували у васальній залежності від великого князя (див. *Васалітет*), яка, проте, нерідко була лише номінальною. У. к. часто вели міжусобні війни, що гальмувало об'єднання країни. У зв'язку з цим великокнязівська влада в процесі утворення Рос. централізованої д-ви (14—15 ст.) боролася за ліквідацію У. к. Остаточоно У. к. в Рос. д-ві були скасовані в 16 ст. На укр. і білорус. землях, що потрапили під владу *Литовського великого князівства*, У. к. було ліквідовано в 15 ст.

УДІЛЬНІ СЕЛЯНИ — категорія залежних селян у Росії, що жили на *удільних землях*. Виділена з *державних селян* згідно з указом Павла I 1797 «Установлення про імператорську фамілію». У. с. належали царській родині. На Україні У. с. не становили значної групи. В 1800 на Катеринославщині, в Слобідсько-Укр. і Малорос. губ. У. с. було бл. 4 тис. рев'язьких душ. У 1849—61 осн. частину їх тут було переведено в розряд держ. селян. Наділи У. с. були менші, ніж козаків або держ. селян. Економіч. і правове становище У. с. майже не відрізнялося від становища кріпаків. Вони виконували держ. і земські повинності (будували шляхи, власним тяглом перевозили казенне майно), сплачували *чини* і подушне. Крім подушного податку і додаткових поборів, у серед. 19 ст. У. с. платили щороку в середньому по 14 крб. оброку на утримання царської родини. За рахунок жорстокої експлуатації У. с. збагачувалася не тільки царська родина, але й чиновники удільного відомства. У. с. були позбавлені права на нерухому власність, їм забороняли займатися відхожими промислами, регламентували навіть одруження. Особисту феод.-кріпосну залежність У. с. скасовано 1858—59.

І. Г. Шильга (Ужгород).

УЖВІЙ Наталія Михайлівна (н. 3.IX 1898) — укр. рад. актриса, нар. артистка СРСР (з 1944). Член КПРС з 1945. Н. м. Любомлі (тепер Волин. обл.) в сім'ї залізничника. В 1922 вступила до 1-го драматичного театру УРСР ім. Т. Г. Шевченка в Києві, 1925—26 грала в Одес. драмі (тепер театр ім. Жовтневої революції), 1926—36 — Харків. укр. драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка (до 1934 — «Березіль»), з 1936 — у Київ. укр. драматичному театрі ім. І. Франка. Кращі ролі:

Оксана («Гайдамаки» за Шевченком), Маклена («Маклена Граса» Куліша), Анна («Украдене щастя» Франка), Оксана, Ліда, Наталка Ковшик («Загибель ескадри», «Платон Кречет»), «Калиновий гай» Корнійчука), Любов Ярова («Любов Ярова» Треньова), Кручиніна («Без вини винувати» О. Островського), Беатріце («Багато галасу даремно» Шекспіра) та ін. З 1926 знімається в кіно. З 1954 У. — голова Українського театр. т-ва. Держ. премія СРСР 1946, 1949, 1951. Нагороджена трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

Лит.: Бернацька Р. Н. М. Ужвій. К., 1958.

УЖГОРОД — місто, обл. центр Закарпатської обл. УРСР, біля пд.-зх. схилу Сх. Карпат, на р. Ужї (бас. Тиси). Залізнич. станція. Вузоз автомобіл. шляхів. Аеропорт. 67 тис. ж. (1971; 1939 — 30 тис. ж., 1959 — 47 тис. ж.). За археологічними даними, У. виник у 8—9 ст. У 10—11 ст. входив до складу *Київської Русі*. Наприкінці 11 ст. У. захопила Угорщина. На початку 13 ст. створено Ужанську *жупу* (комітат) з центром в У. В 13 ст. в У. збудовано фортецю. З метою мадяризації населення було проголошено *Ужгородську церковну унію*. Під час *куруців повстання* 1703—11 повстанці 17.IX 1703 визволили У. і утримували місто до 1711. Після придушення повстання У. знову загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). У 2-й пол. 18 ст. в У. з'явилися підприємства мануфактурного типу. Наприкінці 18 ст. в У. відбувся виступ ремісників. В 1845 було засновано першу друкарню. Під час революції 1848—49 в Угорщині з трудящого населення У. і навколишніх сіл було сформовано загои нац. гвардії. В 1872 стала до ладу залізнич. лінія від Чопа до У. В 1882 відбулися заворушення робітників лісопильного з-ду, а 1884 — робітників-будівельників. У 1890 в У. виникла перша на Закарпатті с.-д. орг-ція, яка входила до складу Угорської с.-д. партії. В 1899 робітники У. вперше на Закарпатті святкували 1 Травня. Перший великий страйк у місті відбувся влітку 1899 на меблевій фабриці «Мундус». Значні страйки відбувалися в У. на поч. 20 ст. (див. *Закарпатські робітничі страйки 1903*). Під впливом революції 1905—07 в Росії на багатьох підприємствах У. відбувалися мітинги і страйки. Масові демонстрації відбувалися в першотравневі дні 1905 і 1906. 1.V 1914 припинили роботу майже всі підприємства міста.

Велика Жовтн. соціалістич. революція й утворення УРСР зробили революціонізуючий вплив на трудящих У. Навесні та влітку 1918 в У. відбувалися мітинги і страйки солідарності з Рад. Росією. Після перемоги бурж.-демократичної революції в Угорщині 1918 У. 1—2.XI 1918 був у руках повсталих робітників і солдатів. Проте владу в У. захопила місцева угор. і укр. буржуазія. В листопаді 1918 укр. націоналісти створили контрреволюц. «Раду рутенів Мадярщини», яка орієнтувалася на інозем. імперіалістів. 12.I 1919 війська бурж. Чехословацької окупували У., який згодом став адм. центром т. з. Підкарпат. Русі. В червні 1919 в У. проти влади буржуазії повстав 66-й чехословацький полк, укомплектований майже виключно закарпат. українцями. 21.III 1920 в У. відбувся установчий з'їзд *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі*. Під її керівництвом 1920 в місті проведено першотравневу демонстрацію з вимогою припинити інтервенцію проти Рад. Росії, червневий заг. страйк, *Закарпатський політичний страйк 1920*. В 20—30-х рр. 20 ст. в У. відбулися масові страйки, мітинги й демонстрації, в т. ч. 31.V 1925 — мітинги на честь передачі комсо-

мольцям Закарпаття Червоного прапора від моск. комсомолу, в травні 1929 — страйк робітників меблевої ф-ки «Мундус», 1.VIII 1932 — страйк протесту проти підготовки імперіалістами нападу на СРСР. 21.VIII 1932 в У. відбулася антивоєнна конференція трудящих міста і навколишніх сіл, у квітні 1934 — антифашист. конференція, яка обрала к-т дії й делегатів на Празький антифашист. конгрес. 10.XI 1938 У. загарбала хортистська Угорщина. Під час фашист. окупації 1938—44 трудящі У. під керівництвом підпільного міського партії вели боротьбу проти загарбників. Підпільники підтримували зв'язки з комуністами Мукачєвого, Виноградова, Берегового, з підпільним крайовим парт. к-том у м. Кошіце. Підпільники підтримували зв'язки з партизан. з'єднаннями О. В. *Тканка* і В. П. *Русина*, які діяли на Закарпатті. 27.X 1944 війська 4-го Укр. фронту визволили У. З 3 січня 1946 У. — центр Закарпат. обл. УРСР. Провідні галузі пром-сті: харч., деревообр. і меблева. Розвинута й легка, зокрема взут. і швейна пром-сть. Працюють фанерно-меблевий і меблевий комбінати, швейна і взут. ф-ки; газової апаратури, авторемонтний, приладобудівний, залізобетонних виробів, маргаріновий, маслоробний і лікеро-горілчаний з-ди; м'ясокомбінат. ДРЕС. Почато газифікацію У. *Ужгородський державний університет*. Серед. спец. навч. заклади: муз. школа, прикладного мистецтва та муз. уч-ща, технікум рад. торгівлі, 2 профес.-тех. уч-ща, 21 заг.-осв. школа. Обл. драм. театр, обл. філармонія. Краєзнавчий музей, картинна галерея. В місті зберігся замок 16—17 ст. (пізніше його перебудовували, прибудови 19 ст.). *Лит.:* Ужгород. Фотоарис. Ужгород, 1958; Глодованья Л. Д. Ужгород. К., 1970.

УЖГОРОДСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ — об'єднання православної церкви *Закарпатської України*, що була загарбана угор. феодалами, з католицькою церквою, проголошене на церк. соборі в Ужгороді 1646 (за ін. джерелами 1649). Мала на меті мадяризацію закарп. українців і перетворення їх на католиків (на зразок *Брестської церковної унії 1596* щодо укр. земель, загарбаних *Річчю Посполитою*). Проголошення У. ц. у. викликало обурення народу і нижчого духовництва. Тільки 1662 за допомогою військ. сили єзуїтам вдалося добитися фактичного визнання У. ц. у. на всій тер. Закарпаття. Після прийняття *Народною Радою Закарпатської України* у березні 1945 декрету «Про свободу заміни релігії» почалися масовий відхід віруючих від уніатської церкви і повернення їх до *православ'я*. В зв'язку з цим у лютому 1949 Мукачівська єпархія оголосила саморозпуск. Акти ліквідації У. ц. у., як і Брестської церк. унії 1596, затвердив помісний собор *руської православної церкви*, що відбувся 30.V—2.VI 1971. Д. П. *Кирик* (Київ).

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ — перший в історії Закарпаття вищий навч. заклад; відкритий 1945. У 1970/71 навч. р. ун-т мав факультети: істор., філол., біол., мед., хім., фіз., матем., іноз. мов, загальнотех., Ужгородський і Виноградівський заочні та вечірні ф-ти. При ун-ті є підготовче відділення і курси, курси підвищення кваліфікації вчителів та інж.-економіч. кадрів, аспірантура. В 1970/71 навч. р. в ун-ті вчилося 10 780 студентів. За час свого існування ун-т підготував 10 491 фахівця різного профілю. 61 кафедра та 10 н.-д. лабораторій ун-ту об'єднують майже 600 осіб профес.-викладацького персоналу. Ун-т має обчислювальний центр, станцію спостереження за штучними супутниками землі, бот. сад, б-ку (понад 800 тис. т.), високогірну біол. базу, великі учбово-експери-

ментальні майстерні та ін. учбово-наук. установи. Ун-т має договори про співробітництво з Томським і Горьківським ун-тами, а також з Кошицьким ун-том ім. П. Й. Шафарика (ЧССР), Новосадським ун-том (СФРЮ), Сегедським і Ниредгазьким пед. ін-тами (УНР). Ун-т має тісні зв'язки з багатьма пром. підприємствами, н.-д. ін-тами, систематично готує і видає підручники, навч. посібники, монографії, тематичні наук. збірники, різну навч.-методичну л-ру тощо. В 1969 на базі ун-ту відкрито відділ історії європ. соціалістич. країн Ін-ту історії АН УРСР. Науковці кафедр істор. дисциплін розробляють ряд проблем з питань історії України, історії КП України.

Лит.: Ужгородський державний університет. Довідник. Ужгород, 1970. Д. В. Чепур (Ужгород).

УЗБЕКИ (самоназва — узбеки) — нація, осн. населення Узб. РСР; живуть також в ін. республіках Рад. Союзу — Тадж. РСР, Кирг. РСР, Каз. РСР, Туркм. РСР, РРФСР і за рубежом — в Афганістані. В СРСР У.— 9195 тис. (1970), в УРСР — 8472 (1959). Мова — узбецька, тюркської групи. Віруючі У.— мусульмани-суніти. Предки У.— саки, масагети, а пізніше — хорезмійці, согдійці. За часів панування арабів (7—8 ст.) серед предків У. було запроваджено мусульманство. В 11—12 ст. У. сформувалися у народність внаслідок змішання іраномовних народів з тюркськими. З 13 ст. з У. злилася частина монг. племен, у 15—16 ст. У. асимілювали частину кочових племен з *Дешт-і-Кутчаку*. У. здавна мали високу культуру зропуваного землеробства. У них були також розвинуті ремесла і торгівля. У 9—10 ст. У. входили до д-в Тахирідів, Саманідів, Караханідів, Газневідів, Сельджуків, каракаїт-ів, хорезмшахів, Джагатайського улусу, д-ви Тимура, Бухарського, Хівинського та Кокандського ханств. У 2-й пол. 19 ст. У. ввійшли до складу Росії. Незважаючи на колонізаторську політику царського уряду, це прирідняло мало для У. прогресивне значення. Під впливом більш передової рос. економіки і культури зароджувалася пром-сть, формувалася пролетаріат. Почалася консолідація У. у бурж. націю, але цей процес не завершився. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в ході соціалістич. будівництва сформувалася узб. соціалістич. нація. За роки Рад. влади Узбекистан з відстолю країни царської Росії перетворився на республіку з розвинutoю індустрією (кольорова металургія, гірничодобувна, нафтодобувна, маш.-буд., хім., легка пром-сть тощо) і високорозвинутим колективізованим с. г. (землеробство і тваринництво). Виросли пром. міста, а також упорядковані колгоспні села з будівлями сучас. типу замість старих жител, що являли собою чотирикутний у плані будинок з сирцевої цегли з плоским дахом. Старий тип кочового переносного житла — юрта — використовується як літнє житло на відгінних пасовиськах. Складовими частинами нац. чоловічого й жіночого одягу є сорочка тунікоподібного покрою (у жінок вона була довгою й одночасно правила за плаття), штани, халати, тубетейки (у чоловіків і жінок), хустки (у жінок). Нац. одяг У. поєднується з сучас. одягом міського типу. Глибокі зміни за роки Рад. влади відбулися в культурі й побуті У. Зникли патріархально-феод. звичаї, ліквідовано неписьменність, нерівноправність жінок у сім'ї й суспільстві. Зросла нац. інтелігенція. Зникають реліг. пережитки. Розквітла соціалістич. змістом і нап. формою культура У., досягла значного розвитку наука (1943 створено Академію наук Узб. РСР). Зміцніла і розквітла дружба узб. народу з рос., укр.,

кирг., казах., тадж. та ін. народами СРСР. Докладніше про історію, г-во, культуру У. див. у ст. *Узбецька Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: Народы Средней Азии и Казахстана, т. 1. М., 1962; Вахабов М. Формирование узбекской социалистической нации. Ташкент, 1961.

Х. З. Зієв (Ташкент).

УЗБЕЦЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (Узб. РСР), Узбекістан — союзна рад. соціалістич. республіка, що входить до складу СРСР. Утворена 27.X 1924. Увійшла до складу СРСР 13.V 1925. Міститься в центр. частині Серед. Азії. Сусідами Узб. РСР є на Пн. і Зх. Казахська РСР, на Сх. — Киргизька РСР і Таджикицька РСР, на Пд. — Туркменська РСР. На Пд. Узб. РСР частково межує з Афганістаном. Площа 449,6 тис. км². Населення 12,3 млн. чол. (на 1.I 1971). Осн. населення — *узбеки*, які становлять (за переписом 1970) 64,7%. В У. також живуть росіяни, татари, казахи, таджики, туркмени, українці (115 тис. чол., 1970), киргизи та ін. національності. Пересічна густота 27 чол. на 1 км². Міське населення становить 36%. У. включає Каракалпацьку АРСР; поділяється на 10 областей, 115 районів. В У. є 44 міста, 85 селищ міськ. типу. Столиця — м. Ташкент (1424 тис. ж., на 1.I 1971).

Територія У. заселена з часів *палеоліту*. За *бронзового віку* у племен, які її населяли, почало розвиватися зрошуване землеробство. В 1-й пол. 1-го тис. до н. е. на території У. виникли роб.-власницькі д-ви Бактрія, Хорезм і Согдіана. В 2-й пол. 6 ст. до н. е. значну частину території У. підкорили д-ва Ахеменідів. У 2-й пол. 4 ст. до н. е. цю територію завоював *Александр Македонський*. Після розпаду його імперії територія У. ввійшла до складу д-ви Селевкідів. У період розвитку рабовласницьких відносин (4 ст. до н. е. — 5 ст. н. е.) на землях сучас. У. було створено широку ірригаційну сітку, зросли міста. В серед. 3 ст. до н. е. територія У. ввійшла до складу Греко-Бактрійського царства. Після того, як воно розпалося під натиском кочових племен (між 140—130 до н. е.), утворилися самостійні держ. об'єднання у Фергані (д-ва Паркан-Давань), на Пн. У. і в Хорезмі (д-ва Канگوی) та на Пд. У. (д-ва кочових племен юечжів — Тохарістан). У 1 ст. до н. е. — 4 ст. н. е. значна частина території У. входила до складу Кушанського царства. В 3 ст. воно почало розпадатися на окремі володіння. Відокремився і став незалежним Хорезм. У 5 ст. Серед. Азію завоювали кочові племена ефталтів. В серед. 6 ст. територія У. підпала під владу Тюркського каганату, а після його поділу — Зх.-Тюркського каганату. В 2-й пол. 1-го тис. н. е. тут почали розвиватися феод. відносини. Пануючим класом стала землевласницька аристократія, яка закріпачувала селян-общинників. У 7—8 ст. тер. У. завоювали араби; вони знищували місцеву культуру, силоміць запроваджували іслам. У 9—10 ст. територія У. входила до складу д-в, де правили династії Тахирідів і Саманідів. Відбувався дальший розвиток продуктивних сил, затриманий араб. пануванням; значного розвитку досягли с. г., ремесло (в Бухарі, Самарканді, Ургенці та ін. містах) і торгівля, зокрема з Китаєм, Болгарією, Руссю. Наприкінці 10 ст. більша частина території У. ввійшла до складу д-ви Караханідів, пд. частина — д-ви Газневідів.

У 11—12 ст. в основному завершився процес формування тюркомовної народності, що згодом дістала назву узбеків. На поч. 12 ст. населення У. потрапило в залежність від сельджуцького ха-

Герб Узбецької РСР.

Проспект В. І. Леніна в Ташкенті.

на Санджара, а потім від каракитаїв. В 1219—21 У. завоювали монголи під проводом Чингісхана. Вони сплюндрували країну, зруйнували міста, винищили багато людей. У. ввійшов до складу Джагатайського улусу. Тяжкий гніт монголів викликав ряд повстань, найбільшим було повстання 1238 в Бухарі під проводом Тарабі Махмуда. В 2-й пол. 14—15 ст. територія У. входила до складу д-в Тимура і Тимуридів, серед яких найвидатнішим правителем був Улугбек. У кін. 15 — на поч. 16 ст. д-ву Тимуридів завоювали кочові тюркомовні узб. племена, що прийшли сюди із степів *Дешт-і-Кипчаку*. Кочовики-узбеки ввійшли до складу середньоазійської тюркомовної народності, передавши їй свою назву. В 2-й пол. 15 ст. значно розвинулася культура, зокрема л-ра. Найвищого розквіту давня узб. л-ра досягла в творчості великого поета А. Навої.

У 16 ст. утворилися самостійні узб. Хорезмське (Хівинське) і Бухарське ханства. На поч. 19 ст. відособилося Кокандське ханство. Між трьома ханствами точилися війни за зверхність у Серед. Азії. Перехід до осілости кочовиків сприяв деякому розвитку г-ва У., зокрема землеробства. Цей розвиток був незначним, тому що зберігався феод. спосіб виробництва. Значна частина земель і води була в руках феодалів. Техніка землеробства була примітивною. Тяжке становище селян і ремісників було причиною постійної боротьби їх проти експлуататорів. Одним з найбільших повстань нар. мас проти феодалів було повстання 1821—25 проти іга бухар. еміра. В районі Ак-Якиша 1827—28 відбулося повстання каракалпаків проти хівин. хана Аллакулі. Міста Самарканд, Бухара, Ташкент, Наманган, Коканд, Хіва та ін. були центрами ремесла в ханствах.

В 1-й пол. 19 ст. значно розширилось економіч. й політ. проникнення царської Росії в узб. ханства, що почалося ще наприкінці 18 ст. Посилилось проникнення в узб. ханства й англ. капіталу. В 2-й пол. 19 ст. рос. царизм почав завоювання середньоазійських земель. У 1867 на приєднаних землях було утворено Туркестанське генерал-губернаторство з центром у Ташкенті. Кокандське (1875), Бухарське (1873) і Хівинське (1873) ханства визнали протекторат Росії. В 1876 Кокандське ханство було ліквідовано, а його територію включено до Туркестанського генерал-губернаторства. У. перетворився на джерело сировини і ринок збуту для рос. капіталістів і поміщиків. Незважаючи на колонізаторську політику царизму, приєднання до Росії мало прогресивне зна-

чення: було ліквідовано феод. роздробленість, феод. війни й міжусобиці. В У. почали розвиватися капіталістич. відносини, формувалася нац. робітн. клас, підвищилася інтенсивність ряду галузей с. г., особливо бавовництва. В с. г. У. розвивалися товарно-грошові відносини, більше застосовувалася наймана праця. З кін. 19 ст. відбувався дальший розвиток міст, пром-сті в них тощо. Велике значення для розвитку економіки й культури У. мало будівництво в кін. 19 ст. Закаспійської з-ці (Красноводськ — Ташкент) і на поч. 20 ст. залізниці Оренбург — Ташкент. Розвивалися бавовноочисна та олійницька пром-сть, продукція якої 1913 становила 96,3% всієї пром. продукції краю. З розвитком капіталістич. відносин в У. почався процес формування узб. бурж. нації, який не завершився.

Після приєднання до Росії в У. почали проникати передова рос. суспільно-політ. думка й революц. ідеологія пролетаріату, що сприяло зближенню рос. і узб. народів, злиттю в одне ціле визвольного руху місцевих трудящих і революц. руху рос. пролетаріату. На поч. 20 ст. в Ташкенті, Самарканді і Коканді вели революц. роботу заслані туди учасники робітн. руху в Росії. В 1903—05 в Ташкенті, Самарканді, Андижані, Коканді й Новому Маргелані (Фергані) виникли с.-д. орг-ції. Трудящі У. брали активну участь у революції 1905—07. 12 (25). I 1905 в Ташкенті відбувся масовий мітинг, 19. I (1. II) страйкували друкарі в Самарканді, 18—23. II (3—8. III) — робітники гол. залізнич. майстерень у Ташкенті. В революц. подіях 1905 в У. брали участь солдати окремих частин царської армії. В 1912 поблизу Ташкента вибухнуло Туркестанське повстання саперів. У 1916 майже всю територію У. охопило Середньоазійське повстання.

Приєднання У. до Росії в 2-й пол. 19 ст. мало великий вплив на розвиток узб. культури, насамперед демократич. л-ри. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. виступили поети-демократи М.-А. Мукімі, З. Фуркат, К. Хорезмі та ін. Під впливом революц. руху і подій 1905—07 письменники Аваз Отар-огли, У. С. Завкі, Хамза Хакім-заде (Ніязі) в своїх творах передбачали неминучість революц. перевороту. Після Лютн. революції 1917 З (16). III в Ташкенті виникла Рада робітн. депутатів, 5 (18). III — Рада солдатських депутатів Ташкентського гарнізону, 28. III (10. IV) обидві Ради об'єдналися. Поворотним пунктом в історії У. була перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції. 28. X (10. XI) 1917 в Ташкенті почалося збройне повстання ро-

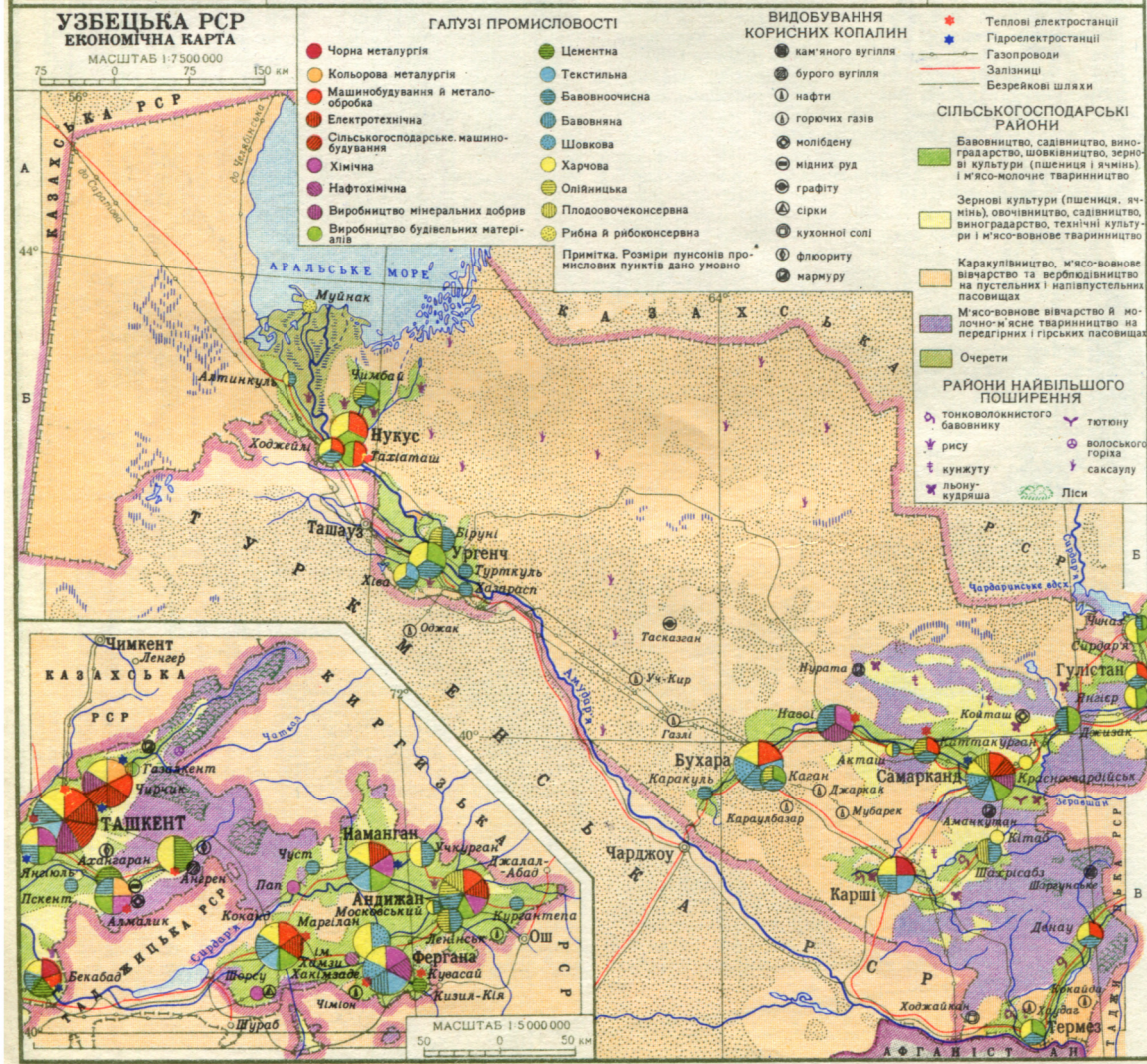
УЗБЕЦЬКА РСР ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА

МАСШТАБ 1:7 000 000

70 0 70 140 210 км

● Столиць союзних республік СРСР	— — — — — Кордони держав
○ Столиць АРСР і центри областей	— — — — — Кордони союзних республік СРСР
○ Центри автономних областей	— — — — — Межі АРСР і областей
○ Центри району	— — — — — Межі автономних областей
○ Інші населені пункти	— — — — — Залізниця
⌂ Руїни міст	— — — — — Безрейковий шляхи
- Цифрами на карті позначені:
 1 Пакистан
 1 Актюбінська обл. (Каз. РСР)
 2 Хорезмська обл. (Узб. РСР)

бітників і солдатів, що завершилося 1 (14). XI встановленням Рад. влади в місті. Протягом листопада 1917 — січня 1918 Рад. влада перемогла на всій території У., за винятком Бухарського і Хівинського ханств, де до 1920 зберігався старий феод.-деспотичний режим. Утворена узб. бурж. націоналістами з допомогою рос. білогвардійців у листопаді 1917 в Коканді т. з. Кокандська автономія була в лютому 1918 ліквідована загонами червоногвардійців і повсталими сел. масами. 30.IV 1918 5-й Всетуркестанський з'їзд Рад в Ташкенті проголосив створення Туркестанської АРСР у складі РРФСР. 17.V 1918 В. І. Ленін підписав декрет Раднаркомом РРФСР про асигнування 50 млн. крб. на зрошувальні роботи в Туркестані з метою відродження бавовництва й поліпшення госп. становища дехканства. В червні 1918 у Ташкенті відбувся I крайовий з'їзд більшовицьких орг-цій, який завершив процес об'єднання парт. орг-цій в єдину Комуністичну партію Туркестану [КП(б) Туркестану]. В жовтні 1918 6-й з'їзд Рад затвердив Конституцію Туркестанської АРСР.

Влітку 1918 частину тер. Туркестану, що був відрізаний кільцем фронтів від Рад. Росії, загарбали англ. інтервенти. Трудячі республіки під керівництвом КП(б) Туркестану вели запеклу боротьбу проти окупантів і внутр. контрреволюції, яка почала активно діяти на тер. Туркестану. Так, у Ферганській долині почали діяти басмацькі банди. Активізували антирад. діяльність бухарський емір і хівинський хан. У січні 1919 в Ташкенті було придушено білогвардійсько-есерівський антирад. заколот. У серпні 1919 війська Туркестанського фронту під командуванням М. В. Фрунзе визволили Туркестан від інтервентів і білогвардійців. Очолована підпільними Комуністич. партіями Бухари і Хіви боротьба трудящих Бухарського і Хівинського ханств проти контрреволюц. ханської влади завершилася створенням Хорезмської Нар. Рад. Республіки (квітень 1920) і Бухарської Нар. Рад. Республіки (8.X 1920). В 1920—21 на території У. було розгромлено осн. сили басмацьких банд.

Після розгрому інтервентів і внутр. контрреволюції трудячі У. стали на шлях мирного соціалістич. будівництва. Було почато зем.-водну реформу, конфісковано лишки землі в куркулів та баїв і передано їх сел. бідноті. В жовтні 1924, внаслідок нац.-держ. розмежування рад. республік Серед. Азії, було утворено Узб. РСР. У лютому 1925 відбувся I з'їзд представників місцевих парт. орг-цій У., що оформив створення КП(б) Узбекистану. Одночасно I-й з'їзд Рад Узб. РСР в Бухарі обрав Раднарком і ЦВК Узб. РСР. 13.V 1925 3-й з'їзд Рад СРСР прийняв Узб. РСР до складу СРСР. З виникненням Узб. РСР було возз'єднано всі узб. землі Серед. Азії в єдину республіку. Вперше в історії узб. народу була створена його єдина нац. д-ва.

За роки Рад. влади У. з відставою країни царської Росії перетворився на передову індустріально-аграрну республіку. В 1925—28 на всій тер. Узб. РСР проведено зем.-водну реформу, в результаті якої завершено процес націоналізації землі. В 30-х рр. було проведено колективізацію с. г., збудовано великі іригаційні споруди, зокрема Великий Ферганський та ін. канали. За роки передвоєнних п'ятирічок збудовано понад 500 пром. підприємств, у т. ч. з-д «Ташсільмаш», Ташкент. текстильний комбінат, Чирчицький електростанція, комбінат, Чирчицьку електростанцію, Ферганський і Маргеланський шовкопрядильні комбінати тощо. Зростало видобування

кольорових металів. У 1940 порівняно з 1913 валова продукція пром-сті У. збільшилася в 7,2 раза. Розвивалася легка і машинобудівна пром-сть. В 1940 колгоспники У. збудували Пд. і Пн. Ферганські канали тощо, почали будівництво Катта-Курганського водосховища. Збільшили посівні площі бавовника, значно зросла його врожайність. У 1940 У. дав бл. $\frac{1}{3}$ всього збору бавовни в СРСР. У 1939 Узб. РСР у зв'язку з 15-річчям з дня її створення нагороджено орден Леніна. Велику допомогу У. в соціалістич. будівництві подали всі братні народи СРСР. Робітники центр. районів Росії, Сибіру, Уралу, України брали участь у спорудженні Чирчицького комбінату, Великого Ферганського каналу тощо. За роки передвоєнних п'ятирічок у братерській співдружності з усіма народами СРСР трудячі У. за короткий істор. строк в основному побудували соціалістич. суспільство. Сформувався узб. соціалістич. нація. 14.II 1937 Надзвичайний 6-й з'їзд Рад У. прийняв нову Конституцію Узб. РСР, в якій було відображено великі завоювання в соціалістич. будівництві, докорінні зміни в політ. і соціально-економ. житті.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 г-во У. було переведено на воєнний лад, збудовано бл. 280 пром. підприємств, у т. ч. перший в У. металургійний з-д, Фархадську ГЕС тощо. На тер. У. працювали евакуйовані з зх. районів СРСР, зокрема з України, пром. підприємства і наук. установи. Трудячі У. брали активну участь у боротьбі проти нім.-фашист. загарбників. Бл. 120 тис. воїнів У. нагороджено орденами й медалями, 75 воїнам-узбекам присвоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. 45 чол. — за подвиги в битві за Дніпро 1943. Трудячі У. подали значну допомогу у відбудові нар. г-ва районів, визволених від тимчасової нім.-фашист. окупації. Так, зокрема, на Україну було послано багато тракторів, автомобілів, паровозів, 8 тис. коней і волів, 170 тис. овець і кіз тощо.

В післявоєнний час узб. народ разом з усіма народами СРСР побудував розвинуте соціалістич. суспільство і став на шлях комуністич. будівництва. Дальшого розвитку набули всі галузі нар. г-ва, науки і культури. За роки четвертої (першої післявоєнної) п'ятирічки було збудовано 150 підприємств, зросли нові міста: металург. центр Беговат, вугільнопром. Ангрен. Обсяг пром. продукції в цілому зріс на 83%, по великій пром-сті — на 92% порівняно з довоєнним. У роки п'ятої п'ятирічки (1951—55) набули дальшого розвитку вугільна, металургійна, машинобудівна, хім. пром-сть, кольорова металургія, легка пром-сть. За успіхи, досягнуті в піднесенні с.-г. виробництва, У. 1956 нагороджено другим орден Леніна. Значних успіхів у нар. г-ві було досягнуто за роки семирічки (1959—65). Видобуток вугілля 1965 порівняно з 1950 збільшився в 3 рази, нафти порівняно з 1940 в 14 раз, посівна площа бавовника зросла порівняно з 1913 в 3,8 раза, а збір бавовни-сирцю більш як у 67,8 раза. У квітні 1966 у Ташкенті стався сильний землетрус, що спричинився до значних руйнувань міста. Силами всіх рад. республік, в т. ч. й УРСР, Ташкент було швидко відбудовано.

В роки восьмої п'ятирічки (1966—70) далі розвивалися всі галузі нар. г-ва. Валова продукція пром-сті зросла на 36%. В 1970 видобуто 3,7 млн. т вугілля, 1,8 млн. т нафти, 32,1 млрд. м³ газу (величезні родовища газу досліджено в Бухарській обл.), вироблено 4,1 млн. т мін. добрив. Найрозвинутіші галузі легкої пром-сті — бавовноочисна (1970 — 1,4 млн. т бавовни-волока), бавовняна (173 млн. м² бавовняних тканин),

шовкова (46 млн. м² тканин). На 1.І 1971 в У. налічувалося 1056 колгоспів (включаючи рибальські) і 377 радгоспів. У с. г. (на кін. 1970) — 212 тис. тракторів (у 15-сильному обчисленні), 6,9 тис. зернозбиральних машин тощо. Осн. галузі с. г. — бавовництво, садівництво, шовківництво, виноградарство, тваринництво, в т. ч. каракуліництво. В 1970 в У. досягнуто найвищого збору бавовни-сирцю — бл. 4,7 млн. т. Поголів'я худоби на 1.І 1971 становило (в тис.): великої рогатої худоби — 2952, овець і кіз — 8000, свиней — 335. Дев'ятьма п'ятирічним планом 1971—75 передбачено збільшити обсяг виробництва пром. продукції на 51%; забезпечити дальше піднесення бавовництва і довести 1975 виробн. бавовни-сирцю до 4,9 млн. т; ввести в експлуатацію нові зрошувані землі на площі 465 тис. га, збільшити збір с.-г. культур, виробн. вовни, м'яса, молока та ін. продуктів тваринництва.

В результаті соціалістич. перетворень бурхливо розвиваються культура, освіта, наука. В 1970/71 навч. р. у 9353 школах У. вчилось 3324 тис. чол., у 38 вузах — 232,9 тис., у 165 серед. спец. закладах — 165 тис. учнів. До послуг трудящих (1970) — 25 театрів, 3988 кіноустановок, 5822 б-ки тощо. В 31 наук. установі АН Узб. РСР (створена 1943) працювало (на 1.І 1971) 3256 наук. співробітників, у т. ч. 1318 докторів і кандидатів наук. Розквітла узб. рад. л-ра, основоположником якої був Хамза Хакім-заде (Ніязі). Відомі узб. рад. письменники А. Кадирі, Айбек, Г. Гулям, А. Каххар, К. Яшен, Уйгун, Ш. Рашидов, Зулфія та ін. Розвивається культ. зв'язки узб. народу з народами ін. рад. республік, зокрема УРСР. Творча дружба братніх узб. й укр. культур розквітла після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В У. перекладено твори Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Л. Українки та багатьох укр. рад. письменників. Випущено зб. статей і віршів «Т. Г. Шевченко» (1939). У 1944 узб. мовою видано книгу укр. поезії «Гнівна Україна». Українці присвятили свої твори Х. Алімджан, Уйгун. До 300-річчя возз'єднання України з Росією в У. було видано зб. «Непорухна дружба» (1954). Узб. тематика відтворена в циклах віршів М. П. Бажана, С. А. Крижанівського, М. І. Терещенка, І. Т. Каляніка, книгах нарисів Т. Г. Масенка, О. Є. Ільченка. Зображенню соціалістич. будівництва в У. присвячено «Роман міжгір'я» І. Ле. Укр. мовою видано книгу узб. поезії «Зі Сходу на Захід» (1947), твори А. Навої, М.-А. Мукімі, Хамзи Хакім-заде (Ніязі), Айбека, А. Каххара, Ш. Рашидова, П. Турсуна, Мірмухсина. В У. (1959) і на Україні (1960) відбулися тижні братніх укр. і узб. літератур. Значний вклад у розвиток рад. узб. музики внесли композитори М. Ашрафі, Т. Садиқов, С. Юдаков, Т. Джалілов, С. Бабаєв, Г. Мущель, І. Акбаров, Д. Закіров. Між У. та Україною існують тісні мистецькі зв'язки. На Україні гастролювали Узб. оркестр нар. інструментів з ансамблем пісні і танцю під керівництвом Т. Ханум та ін. В У. виступали: капела бандуристів, Укр. нар. хор, артисти Київ. філармонії. В Ташкент. консерваторії під час Великої Вітчизн. війни працювали викладачі Київ. консерваторії, серед них професори Л. М. Ревуцький, Д. С. Бертєв, К. М. Михайлов. У 1961 на сцені оперного театру в Ташкенті поставлено оперу «Арсенал» Г. І. Майбороди. Серед акторів театру відомі А. Хідоятов, М. Уйгур, Я. Бабаджанов, Ш. Бурханов, А. Ходжаєв, С. Шантурпаєва, Х. Насирова, Н. Рахімов, З. Садрієва, С. Табібуллаєв, А. Бакіров, А. Джалілов, Т. Джафарова, М. Гафуров та ін.

На 1.І 1971 у Комуністич. партії У. налічувалося 406 015 членів і 22 492 кандидати в члени партії, в ЛКСМ Узбекистану — 1 084 271 член, у профспілках У. — 2 792 091 чоловік.

Лит.: Лєнин В. І. О Средней Азии и Узбекистане. Ташкент, 1957; Победа Октябрьской революции в Узбекистане, т. 1. Сборник документов. Ташкент, 1963; История Узбекской ССР, т. 1—4. Ташкент, 1967—68 [бібліогр. т. 1, с. 710—730; т. 2, с. 597—615; т. 3, с. 669—684; т. 4, с. 553—561]; История Узбекской ССР в основных датах (1924—1965 гг.). Ташкент, 1966; Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. Ташкент, 1964; 40 лет Узбекской Советской Социалистической Республики. Ташкент, 1964; История гражданской войны в Узбекистане, т. 1—2. Ташкент, 1964—70; Агзамходжаєв А. Образование и развитие Узбекской ССР. Ташкент, 1971 [бібліогр. с. 328—342]; Узбекистан в годы Великой Отечественной войны (1941—1945). Ташкент, 1966 [бібліогр. с. 193—206]; Джурраєв Т. Д. Воины Узбекистана на фронтах Отечественной войны. Ташкент, 1965; Из истории социалистического строительства в Узбекистане. Ташкент, 1969; Абуталипов Ч. А. Под ленинским знаменем дружбы и мира. Ташкент, 1970; Рахимбаєва З. Расцвет культуры в Узбекистане. Ташкент, 1964; Ахунова М. А., Луниң Б. В. История исторической науки в Узбекистане. Ташкент, 1970; Из истории дружбы украинского и узбекского народов. К., 1968; Нерушимая дружба. Ташкент, 1954; Узбекистан за годы восьмой пятилетки (1966—1970 гг.). Краткий статистический сборник. Ташкент, 1971; История Узбекистана. Указатель советской литературы. 1917—1966 гг., ч. 1—2. Ташкент, 1968—69.

Г. Рашидов (Ташкент).

УКАПСТИ — члени укр. дрібнобурж. націоналістич. партії, які в січні 1919 під назвою «незалежників» виділилися з лівого крила *Української соціал-демократичної робітничої партії* (УСДРП). Порвавши на словах з УСДРП, «незалежники» насправді здійснювали її націоналістич. програму і від показного визнання Рад. влади перейшли до відкритої боротьби проти неї шляхом підготовки і проведення куркульських повстань. На своєму з'їзді в Києві у січні 1920 «незалежники» разом з частиною *боротьбистів* — вихідців з *Української партії соціалістів-революціонерів* (УПСР), що приєдналася до них, присвоїли собі нову назву зб. «Українська комуністична партія» (УКП, укапсти). Керівними діячами її були М. Ткаченко, Драгомирецький, Ю. Мазуренко, А. Річицький, Авдієнко та ін. Рад. уряд України на прохання УКП дозволив їй існувати легально, взявши до уваги її заяву про те, що вона повністю відмовляється від своєї попередньої, за її твердженням, «неюальної», а насправді ворожої діяльності щодо Рад. влади. Але, незважаючи на прийняття «комуністичної» назви й заяви про лояльне ставлення до Рад. влади, У. продовжували замасковану боротьбу проти диктатури пролетаріату й Комуністич. партії. Вся діяльність У. була спрямована на відрив Рад. України від СРСР під старим націоналістич. лозунгом «самостійної України», хоч і замаскованим новим терміном «незалежності і самостійності економічного і політичного порядкування на Україні». Націоналістич. платформа У. не мала нічого спільного з ідеологією пролет. інтернаціоналізму, з марксистсько-ленінським положенням про єдність нац. і інтернац. завдань робітн. класу і його партії. КП(б)У в своїй ідеологічній та масово-політ. роботі неухильно викривала У. та їхню націоналістич. ідеологію, їхні намагання використати пережитки нац. недовіри для розпалювання нац. ворожнечі, виступи проти створення СРСР, їхні перекручування політики та заходів Комуністич. партії і Рад. уряду, спрямованих на побудову соціалізму, їхні наклепи на політику партії і Рад. влади. КП(б)У викрила спроби У. викори-

статі труднощі відбудовного періоду для звинувачень Комуністич. партії і Рад. уряду, намагання зрівнати в ряді місць вибори до Рад, призов до Червоної Армії, виконання с.-г. податку, їхні спільні дії з українською автокефальною православною церквою, що була одним з гол. оплотів петлюрівщини. Незважаючи на мізерний кількісний склад У. (200 чол. 1924 проти 500 чол. 1921), ЦК УКП у своєму другому (перше — 1920) зверненні до Виконкому Комінтерну 27.VIII 1924 знову поставив питання про визнання УКП самостійною укр. секцією Комінтерну. В зверненні У. висували вимогу створити незалежний Всеукр. профспілковий центр як окрему секцію Профінтерну, не зв'язану з ВЦРПС. Вони вимагали розчленувати Червону Армію на окремі самостійні військ. одиниці за над. ознакою, і це було особливо шкідливим і небезпечним для Рад. країни. Комісія в питанні про УКП, створена 17.XII 1924 Виконкомом Комінтерну в складі О. В. Кусусіна, Сен-Катайма, О. А. П'ятиницького, К. Цеткін, з участю представників делегації ЦК КП(б)У М. М. Попова й М. О. Скрипника до кінця викрила підвудну роботу УКП, показавши, що об'єктивно її діяльність і лозунги є контрреволюційними, що вона, по суті, стала центром збирання петлюрівських елементів. Рішуче засудивши націоналістич. діяльність У. і відмічаючи, що УКП «об'єктивно працювала в напрямі національного розколу сил пролетарської диктатури на Україні», Президія Виконкому Комінтерну 24.XII 1924 прийняла рішення про розпуск УКП. Цим рішенням було розпущено й «ліву» фракцію УКП, яка з 1923, відколовшись від УКП, існувала самостійно.

В 1925 відбувся ліквідаційний з'їзд УКП. Рішення Комінтерну допомогло частині У. позбутися хибних націоналістич. поглядів і вступити до КП(б)У. Ліквідація УКП, позиції якої, як і партії боротьбистів, збігаються з ворожими позиціями сучасного «націонал-комунізму», була ще однією значною перемогою РКП(б) та КП(б)У над націоналістич. ідеологією.

В. М. Самойлов (Київ).

УКЛАДИ СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ — історично зумовлені осн. форми суспільного г-ва і виробничих відносин, що характеризують тип суспільства, його належність до певної *суспільно-економічної форми*. У. с.-е. є основою певного укладу життя даного суспільства в цілому. Як якісно відмінні істор. періоди економіч. розвитку суспільства У. с.-е. відрізняються рівнем розвитку продуктивних сил і типом виробничих відносин. У. с.-е., як і формация, є п'ять. Неантагоністичні суспільства — первіснообщинне і комуністичне — одноукладні. Класово-антагоністичні суспільства (*рабовласницький лад, феодалний лад, капіталізм*), як правило, є багатокладними. Один з укладів є пануючим, інші — побічні, підлегли. Для перехідних епох суспільного розвитку характерні змішані системи суспільного г-ва, які поєднують риси різних У. с.-е. У цих формаціях розвиток нового укладу відбувається стихійно, в надрах попереднього укладу. Поряд з осн. укладом зберігаються залишки старих укладів, з'являються зародки нового укладу. Соціалістич. уклад виникає лише в результаті перемоги *соціалістичної революції*, яка породжує нові, соціалістичні виробничі відносини і нові форми господарювання. В *перехідний період від капіталізму до соціалізму* поряд з соціалістич. укладом мають місце попередні форми У. с.-е. В економіці Росії після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, як зазначав В. І. Ленін, існували й перепліталися еле-

менти 5 економіч. укладів: 1) патріархальне сел. г-во, 2) дрібне товарне виробн., 3) приватно-госп. капіталізм, 4) держ. капіталізм, 5) соціалізм, що був провідним укладом у країні. Багатоукладність в СРСР ліквідована внаслідок здійснення політики *індустриалізації і колективізації сільського господарства* й створення єдиної соціалістич. економіки. З утвердженням *соціалізму* неподільно пануючими стали соціалістичні форми господарства.

Є. І. Недрім (Київ).

УКООПСІЛКА, Українська спілка споживчих товариств — громад. орг-ція, керівний орган споживчої *кооперації* УРСР, член *Центросілки*. Утворена 1921. У. об'єднує і спрямовує діяльність обласних споживч. т-в республіки. Найвищий керівний орган У. — респ. з'їзд уповноважених споживчої кооперації, який скликається один раз на 4 роки. З'їзд обирає керівні (раду і правління У.) та контрольні (ревізійну комісію) органи. Осн. завданням У. є розгортання кооп. та комісійної торгівлі в республіці товарами широкого споживання і розширення на цій основі економіч. зв'язків між містом і селом. У. підтримує тісні зв'язки з кооп. орг-ціями соціалістич. країн та з кооп. орг-ціями багатьох капіталістич. країн.

«УКРАЇНСКИЙ ВЕСТНИК» — перший на Україні літ.-худож., наук. і громад.-політичний місячник. Виходив 1816—19 у Харкові за редакцією Є. М. Філомафійського, Р. Т. Гонорського, Г. Ф. Квітки-Основої-Яненки. В журналі було надруковано статті з історії Росії та України, цінні етногр. матеріали, а також статті, в яких пропагувалися просвітительські ідеї франц. енциклопедистів. У статтях, присвячених питанням мови, л-ри і мистецтва, підносилися голос за поширення освіти серед народу, розвиток вітчизн. культури. В журналі вперше було опубліковано укр. мовою твори Г. Ф. Квітки-Основої-Яненки, П. П. Гулака-Артемовського. Внаслідок цензурних переслідувань журнал було закрито.

«УКРАЇНСКИЙ ЖУРНАЛ» — літ.-худож., наук. і громад.-політичний журнал; виходив 1824—25 у Харкові. Публікував статті про найновіші наук. теорії і відкриття, матеріали з історії України й Росії, етногр. описи різних міст України, відомості про стан освіти, про події культурного і громад. життя. «У. ж.» виявляв увагу до творів л-ри, позначених волелюбними мотивами, зокрема вміщував огляди альманаха К. Ф. Рилеєва і О. О. Бестужева «Полярна звезда» та «Невского альманаха» В. Ф. Одоевського. Вперше в укр. періодиці на сторінках «У. ж.» (1825, № 1—3) з'явилась спец. стаття («Деякі зауваження відносно історії та характеру малоросійської поезії» І. Кульжинського), присвячена історії та станові розвитку укр. л-ри. За часів політ. реакції після розгону руху декабристів журнал було закрито.

УКРАЇНА — назва, що означає країну і державу, населену укр. народом (див. *Українська Радянська Соціалістична Республіка*). Назва «Україна» має істор. походження. Вона з'явилася за часів Давньої Русі. В писемних джерелах уперше згадується в Київському літописі під 1187 і пов'язана з Переяславським князівством. Повідомлюючи про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, який відзнявся у боротьбі проти половців, літописець записав: «И плакашася по немь вси Переяславци... о немже Украина много постана». В хронологіч. описові подій під 1189 Київський літопис називає «Україною» *Пониззя* — частину Галицького князівства, розташовану між Пд. Бугом і Дністром. Під 1213 давньорус.

літопис «Україною» іменує суміжну з Польщею прикордонну територію *Галицько-Волинського князівства* по р. Бугу. В 2-й пол. 12 ст. внаслідок феод. роздробленості Давньорус. д-ва розчленувалася на Пн.-Сх. Русь, Пд.-Зх. Русь і Зх. Русь. На той час на цих територіях склалися місцеві госп., політ., культ., етнографіч. і мовні особливості, які сприяли утворенню з єдиного кореня — давньоруської народності — братніх рос., укр. і білорус. народностей. Тривалий і складний цей процес, що почався в 12—13 ст. за часів феод. роздробленості, досяг найбільшої інтенсивності у 14—15 ст., коли три споріднені сх.-слов. народності виділилися в окремі, але дуже близькі між собою етнічні одиниці. Утворення *української народності* було зумовлене зростанням продуктивних сил (землеробства, ремесла), дальшим посиленням політ. та економіч. зв'язків між окремими пд.-зх. рус. землями, формуванням на цих землях єдиної мови, спільної культури та побуту. З'явившись у давньорус. літописах 12—13 ст. із означення окремих пд.-зх. рус. земель — Переяславщини, Побужжя, Пониззя (в розумінні пограниччя країни, рідної землі), назва «Україна» в наступні століття вживалася переважно щодо території Серед. Придніпров'я. Згодом вона поширилася на всі пд.-зх. рус. землі (в т. ч. Пн. Буковину і Закарпаття), на яких сформувався укр. народ, і стала його етніч. нац. іменем. Народною за своїм походженням назва «Україна» закріпилася насамперед у свідомості народу і відбилася в його істор. піснях і думках, літературі, а також в офіційних документах 16—17 ст. Поряд з цим для означення як укр., так і рос. та білорус. народів продовжували вживати давню назву «Русь», що свідчить про спільність їхнього істор. походження. В істор. джерелах 14 ст. з'явилася третє ім'я — «Мала Русь», яким називалися спочатку Галицько-Волинська земля, а пізніше Придніпров'я. Проте воно не дістало поширення. До території зх.-укр. земель, які в різні часи були насильно відірвані від України, пануючі кола Угорщини, Польщі, Австрії, Румунії, Чехословаччини, з метою підірвати віковичне прагнення населення цих земель до нац. єдності з усім укр. народом, вживали штучні назви «Угорська Русь», «Галлія і Лодомерія», «Герцогство Буковина», «Підкарпатська Русь». Нар. маси зх.-укр. земель у тривалій визвольній боротьбі проти соціального і нац. гніту відбили асиміляторські спроби іноземних загарбників і зберегли свою етнічну єдність з усім укр. народом.

Величезне прогресивне значення для братніх укр. і рос. народів мало *возз'єднання України з Росією 1654*. Возз'єднання з братнім рос. народом було початком поворотного етапу в істор. житті укр. народу. Зв'язавши навіки свою долю з єдинокровним братнім рос. народом — своїм надійним другом, захисником і союзником, укр. народ врятував і зберіг себе як нац. цілісність. Проте царизм, який проводив великодержавну політику нац. гноблення народів, що входили до складу Росії, не визнавав право укр. народу на нац. незалежність і заперечував факт існування укр. мови та нац. самобутності, насаджуював з серед. 17 ст. щодо України назву *Малоросія*, з 1832 найменував Правобережну Україну Південно-Західним краєм. Але всупереч спробам царизму розпалити серед народів Росії нац. ворожнечу і розбрат, витравити з нар. свідомості назву «Україна», укр. народ знайшов у особі рос. народу самовідданого широго друга в спільній боротьбі проти внутр. експлуататорів та іноземних загарбників. В. І. Ленін, тавруючи в своїх працях гнобительську політику царизму щодо

українців, відстоюючи їхнє право на вільний нац. розвиток, послідовно вживав термін «Україна» при розгляді та оцінці багатьох питань історії укр. народу. Непорушна братерська дружба укр. і рос. народів з особливою силою зростає і зміцніла, коли трудящі під керівництвом Комуністичної партії здійснили Велику Жовтн. соціалістич. революцію і, знищивши бурж.-поміщицьке і нац. гноблення, встановили Рад. владу. Перемога соціалістич. революції на Україні відкрила перед укр. народом широкий шлях до розвитку його державності, розвитку економіки і культури на соціалістич. засадах. Укр. народ уперше в своїй історії створив свою державу — Українську Радянську Соціалістичну Республіку, що було торжеством лєнінської нац. політики Комуністич. партії. Завдяки непохитній дружбі і братній підтримці рад. народів трудящі України здійснили свою віковичну мрію — возз'єднали всі укр. землі в єдиній суверенній Укр. Рад. д-ві. Під проводом *Комуністичної партії Радянського Союзу*, її складової частини — *Комуністичної партії України* трудящі Рад. України разом з усіма народами СРСР переможно захистили завоювання соціалізму під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, побудували *розвинуте соціалістичне суспільство* і успішно будують комунізм.

Про істор. минуле і сучасне укр. народу див. статтю Українська Радянська Соціалістична Республіка. С. П. *Майборода* (Київ).

«УКРАЇНА» — стаття В. І. Леніна, надрукована 15 (28). VI 1917 в газ. «Правда» у зв'язку з проголошенням бурж.-націоналістич. *Центральною радою* автономії України і кампанією цькування цього її акту бурж. Тимчасовим урядом. Відзначивши, що універсал Ради, яким вона проголосила автономію України, є «пряме викриття» і «документальний доказ» краху політики нового, коаліційного Тимчасового уряду, В. І. Ленін писав: «Ні один демократ, не кажучи вже про соціаліста, не зваяжиться заперечувати цілковиту законність українських вимог. Ні один демократ не може також заперечувати права України на вільне відокремлення від Росії: якраз беззастережне визнання цього права одно тільки й дає можливість агітувати за вільний союз українців і великоросів, за добровільне з'єднання в одну державу двох народів. Якраз беззастережне визнання цього права одно тільки спроможне розірвати на ділі, безповоротно, до кінця, з проклятим царистським минулим, яке все зробило для взаємовідчуження народів, таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією» (Твори, т. 25, с. 70—71). Звичайно, визнання В. І. Леніним «законності українських вимог» не означало підтримки ним політики Центр. ради, зокрема «самостійницьких» прагнень укр. націоналістів. «Ми не прихильники дрібних держав», — писав він. — Ми за найтісніший союз робітників усіх країн проти капіталістів і „своїх“ і всіх взагалі країн. Але саме для того, щоб цей союз був добровільним, російський робітник, не довіряючи ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській, стоїть зараз за право відокремлення українців, не нав'язуючи їм своєї дружби, а за волю у волю і ставленням як до рівного, як до союзника і брата в боротьбі за соціалізм» (Твори, т. 25, с. 71). В кінці статті В. І. Ленін з великою силою викрив центр. орган кадетів газ. «Речь», назвавши її газетою «озлоблених буржуазних контрреволюціонерів», і, гостро засудивши їхні «вихватки» проти українців, закінчив статтю закликами: «Геть контррево-

люціонерів буржуазії Хай живе вільний союз вільних селян і робітників вільної України з робітниками і селянами революційної Росії!» (Твори, т. 25, с. 71).

Видання: Ленін В. І. Україна. Твори. Вид. 4, т. 25.

С. М. Королівський (Харків).
«УКРАЇНА» — 1) Шомісячний істор.-етнографічний і белетристичний журнал бурж.-ліберального напрямку. Видавався 1907 укр. мовою в Києві як продовження «Киевской старины». 2) Тримісячний істор.-етнографічний і белетристичний журнал бурж.-ліберального напрямку. Виходив укр. мовою 1914 і 1917 в Києві (1915—1916 було видано в Москві два випуски під назвою «Український науковий збірник»).

«УКРАЇНА» — наук. українознавчий журнал. Орган істор. секції ВУАН. Виходив 1924—32 як тримісячник. Журнал друкував наук. розвідки, документи і матеріали з історії, археології, фольклору, етнографії України, з укр. мови, лри, науки, культури, мемуари, листування видатних діячів укр. культури, неопубліковані художні твори тощо. Окремі випуски було присвячено Т. Г. Шевченкові, І. Я. Франкові, М. П. Драгоманову, М. І. Костомарову, М. О. Максимовичу, річницям визначних істор. подій. В «У.» було опубліковано статті, в яких висвітлювалася історія революц. і нац.-визвольного руху на Україні (про декабристів, Кирило-Мефодійське т-во, народництво, революц. події 1905—07). На більшості статей і досліджень, опублікованих в «У.», позначилися вплив бурж.-націоналістичної ідеології, відрив від потреб рад. істор. науки. Лише в 1932 було зроблено спробу спрямувати журнал на викриття бурж.-націоналістичних перекручень у висвітленні істор. подій. Публікації журналу насичені значним фактичним матеріалом і зберігають певну цінність для дослідників.

Л. І. Гольденберг (Київ).

«УКРАЇНА» — громад.-політичний і літ.-художній ілюстрований журнал. Видається з травня 1941 в Києві. Спочатку виходив шомісяця, по війні також, а з липня 1955 — двотижневик, з липня 1963 — щотижневик. Основне завдання «У.» — широке висвітлення видатних досягнень трудящих УРСР в комуністич. будівництві, у розвитку пром-сті й с. г., науки і культури; ознайомлення читачів з життям народів Рад. країни, а також з подіями за межами СРСР. У відділі внутр. життя друкуються публіцистичні статті з актуальних питань, нариса під рубриками «Слово про комуністів», «Наші розповіді про героїв», «Добре слово про добрих людей», «Зроблено на Україні», «Народжується місто» тощо. Відділ л-ри вміщує романи, повісті, оповідання, новели, етюди, добірки віршів «Фестиваль поетів України», «Першовіт», статті під рубриками «Створимо літературну карту України» і «Слідами легенд». В журналі є також відділи міжнар. життя, мистецтва, спорту та цікавої інформації тощо.

В. Г. Болышак (Київ).

«УКРАЇНА І ПОРАЗКА ПРАВЛЯЧИХ ПАРТІЙ РОСІЇ» — стаття В. І. Леніна, надрукована 17 (30).VI 1917 в газ. «Правда» у зв'язку з виступом міністра бурж. Тимчасового уряду, лідера партії рос. есерів В. М. Чернова в центр. органи цієї партії «Дело народа» з приводу вимог автономії України, висунутих Центральною радою в травні 1917, і негативного відповіддю на них Тимчасового уряду. «В українському питанні, — писав В. І. Ленін, — правлячі партії Росії, тобто кадети, що мають більшість в уряді і всесильність капіталу в економіці, а потім есери і меншовики, що мають зараз явну більшість у країні

(але безсилі в уряді і в економіці капіталістичної країни), ці правлячі партії в с і зазнали явної поразки і притому в загальнодержавному масштабі і в одному з найбільших питань» (Твори, т. 25, с. 78). Конкретно розглянувши далі осн. вимоги Центр. ради («щоб Тимчасовий уряд окремим актом проголосив, що він не проти права українського народу на автономію», щоб він визнав право України обирати місцевим населенням одного представника центр. рос. уряду тощо), В. І. Ленін писав: «Відмовлення в цих найскромніших і найзаконніших вимогах з боку Тимчасового уряду було нечуваною безсоромністю, дикою зухвалістю контрреволюціонерів» (Твори, т. 25, с. 79). Ця, як і ін. статті В. І. Леніна, присвячені укр. питанню, з якими він виступив влітку 1917, відіграли велику роль у роз'ясненні програми більшовиків з цього важливого питання, у приверненні трудящих України на їх бік.

Видання: Ленін В. І. Україна і поразка правлячих партій Росії. Твори. Вид. 4, т. 25.

С. М. Королівський (Харків).

УКРАЇНКА Леся (літ. псевдонім Косач-Квітки Лариси Петрівни; 25.II 1871—1.VIII 1913) — велика укр. поетеса і громад. діячка революц.-демократичного напрямку. Н. у м. Новогороді-Волинському в сім'ї укр. дворян-інтелігентів. Мати її — укр. письменниця Олена Пчілка (див. О. П. Косач), батько — голова мирового з'їзду. Через хворобу У. освіту здобула вдома. Була однією з найосвіченіших жінок своєї доби. Володіла багатьма мовами, досконало знала історію, світову літературу й мистецтво. Мала хист до малювання і музики. В 19 років для молодших сестер написала підручник «Стародавня історія східних народів».

На виховання суспільно-політичних поглядів У. мав вплив М. П. Драгоманов (брат її матері), але з часом вона переросла його погляди. Світогляд, літ.-естетичні погляди У. формувалися під впливом Т. Г. Шевченка, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, І. Я. Франка, світової матеріалістичної думки, а з поч. 90-х рр. 19 ст. — марксизму. Була знайома з такими працями основоположників марксизму, як «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, «Капітал» К. Маркса, «Анти-Дюрінг» і «Розвиток соціалізму від утопії до науки» Ф. Енгельса, з окремими працями В. І. Леніна («Насущні завдання нашого руху» та ін.), з ленінською газ. «Искра».

Матеріалістич. світогляд У., проявляючи діалектичними ідеями, наблизив У. до марксистського розуміння багатьох явищ суспільного життя, етики, естетики, глушення ролі класової боротьби, революції, ролі нар. мас в історії. У. мала зв'язок з учасниками киев. «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», соціал-демократич. підпілля. Її поезії використовували у прокламаціях РСДРП.

У. почала писати вірші з 9 років. Героєм її поезій виступав мужній борець проти соціального та нац. поневолення. Поезії «Досвітні огні» (написано 1892), «Contra spem spero» (1890), «Товаришці на спомин» (1896), «Порвалася нескінчена розмова» (1898), «Дим» (1903, вперше надруковано 1927), «Про велета» (1913); цикли поезій «Сльози — перли» (1891), «Сім струн» (1890) та ін. проявляти могутнім заклик до боротьби і перемоги над поневоловачами, твердою впевненістю в близькому визволенні народу. В поезіях, поемах і драмах У. постійно зверталася до теми митця в суспільній боротьбі («Слово, чому ти не твердая криця», 1896; «Поет під час облоги», 1896; «Давня казка», 1893; «Одно слово», 1903; «Оргія», 1913).

Леся Українка.

У. підносила важливі питання суспільного життя: служіння поета народowi, роль особи в історії, народ як рушійна сила історії («Напис в руїні», 1904; «Роберт Брюс, король шотландський», 1893; «Осінь казка», 1905). У поезіях, написаних під час першої рос. революції 1905—07, звучить заклик до боротьби за волю («Пісні про волю», «Мріє, не зрадь» та ін.). Сатиричні поезії спрямовано проти укр. поміщиків, ліберальних та націоналістич. політиків. Використовуючи образи світової літератури й сюжети з історії різних епох і різних народів світу, У. перосмислювала і збагачувала їх. Драми «У пущі» (1909), «Одержима» (1901), «Кассандра» (1908), «Адвокат Мартіан» (1911), «Камінний господар» (1912), «Йоганна, жінка Хусова» (1909), «На полі крові» (1909) збагатили укр. і світову драматургію філософськими осмисленими образами. Драма-феєрія «Лісова пісня» (1911) — видатний твір світової л-ри. Проблеми соціального і нац. визволення у творчості У. поставлено в драм. поемах «На руїнах» (1904), «Вавилонський полон» (1903), «В дому роботи, в країні неволі» (1906); заперечення християнської моралі покори й заклик до активної громадян. дії — у драм. поємі «В катакомбах» (1905) і драмі «Руфін і Прісцилла» (1908). У. писала оповідання, літ.-критичні праці, перекладала твори зарубіж. літератур. Вона залишила глибокий слід у розвитку громад. і філософ. думки на Україні, зокрема в естетичній і літературознавстві. В творчості У. наявні елементи нового методу — соціалістич. реалізму.

Померла в Сурамі (Грузія), похована у Києві. У некролозі більшовицька газ. «Робача правда» писала: «Леся Українка, стоячи близько до визвольного громадського руху взагалі і пролетарського зокрема, віддавала йому всі сили, сіяла розумне, добре, вічне». Літ.-меморіальні музеї У. відкрито в с-щі м. т. Сурамі, Києві, с. Колодяжному на Волині, м. Новограді-Волинському.

За рішенням Всесвітньої Ради Миру 1963 відзначено 50-річчя з дня смерті Лесі Українки, 1971—100-річчя з дня її народження. Іл. на вклейці, с. 512—513.

Тв.: Твори. В 10 т. К., 1963—65; Рос. перекл.—Собрание сочинений. В 4 т. М., 1956—57. Лит.: Леся Українка. Документи і матеріали. 1871—1970. К., 1971; Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, в. 1—3. К., 1954—60; Спогади про Лесю Українку. К., 1971; Франко І. Леся Українка. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Рильський М. Лірика Лесі Українки. В кн.: Рильський М. Література і народна творчість. К., 1956; Головаха І. Суспільно-політичні і філософські погляди Лесі Українки. К., 1953; Олександрюк М. Агестичні погляди Лесі Українки. Львів, 1958; Бабішкін О. Драматургія Лесі Українки. К., 1963; Кашпрук А. Леся Українка. К., 1963; Кухлашвілі К. Леся Українка—публіцист. К., 1965; Кирілюк Е. Мужне слово поетеси. К., 1971; Костенко А. Леся Українка. К., 1971; Паламар Л. Революційна романтика в творчості Лесі Українки. К., 1971; Шаховський С. Леся Українка. К., 1971; Бабішкін О. К. У мандрівку століть. Слово про Лесю Українку. К., 1971; Булавицька М. В., Мороз М. О. Леся Українка. Бібліографічний покажчик. К., 1972.

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА (УАПЦ) — православна націоналістична церква, що існувала на Україні 1919—30. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції, щоб перешкодити поширенню Рад. влади і об'єднанню Рад. України з РРФСР, націоналістична частина укр. православного духовництва разом з внутр. контрреволюцією і ворожими політ. угрупованнями намагалася відірвати православну церкву на Україні від Руської православної церкви. В 1918 переважна більшість духовництва на двох соборах у Києві відхилила ці домагання, враховуючи споконвічне прагнення укр. населення до політ. і церк. об'єднання з своїми братами—росіянами. У 1919 націоналістич. частина духовництва Києва при підтримці контрреволюції від імені створеної Всеукр. церк. ради оголосила автокефалію (незалежність) укр. православної церкви. УАПЦ оголосила себе незалежною як від моск. патріархії, так і від обновленської Української православної автокефальної церкви (УПАЦ). УАПЦ була тісно зв'язана з контрреволюц. націоналістич. організацією — «Спілкою визволення України», виступала за відрив України від Росії, вела боротьбу проти рад. законів, вимагала створення для молоді реліг. шкіл, чинила опір усім заходам Рад. уряду тощо. Остаточно втрапивши вплив серед віруючих, ця церква 1930 самоліквідувалася. В роки тимчасової нім.-фашист. окупації України націоналістичні автокефалісти відновили свою діяльність і в союзі з укр. бурж. націоналістами співробітничали з гітлерівцями, виступали в ролі провокаторів і запродавців. Після розгрому фашист. загарбників УАПЦ на Рад. Україні перестала існувати. Ряд парафій УАПЦ існують у Зх. Німеччині й Канаді. З ними спілкуються залишки уніатства та різні націоналістичні угруповання, які на догоду імперіалізму ведуть активну антикомуністичну діяльність. Лит.: Танчер В. К. Основні наукового атеїзму. К., 1968. М. І. Куц (Чернівці).

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУК (УАСГН) — вища наук. установа по с. г. в УРСР, що існувала 1956—62 у Києві. В академії працювали відділи землеробства; механізації і електрифікації с. г.; тваринництва; лісівництва, гідротехніки і меліорації; економіки і організації с.-г. виробництва. Академії були підпорядковані 21 н.-д. ін-т з великою мережею дослідних станцій і полів, 25 обласних держ. с.-г. та ін. дослідних станцій, центр наукова с.-г. 6-ка. В складі УАСГН була також Навч. частина академії (тепер Українська сільськогосподарська академія). В УАСГН працювали 22 дійсні члени і 22 члени-кореспонденти. Друкованими органами академії були: «Доповіді УАСГН» і «Вісник сільськогосподарської науки». УАСГН мала своє в-во. В зв'язку з перебудовою управління с. г. і передачею керівництва с.-г. н.-д. установами України безпосередньо М-ву сільс. г-ва УРСР 1962 УАСГН було ліквідовано.

УКРАЇНСЬКА БУРЖУАЗНА НАЦІЯ — історична та етнічна спільність, яка сформувалася на основі української народності в зв'язку з зародженням і розвитком капіталістич. відносин на Україні. Див. *Нація, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Українці*.

«УКРАЇНСЬКА ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ» (УВО) — контрреволюц. воєнізована орг-ція фашист. типу, створена 1920 в Чехословаччині з кол. офіцерів та солдатів петлюрівської й Української Галицької армії. Очолювали УВО Є. Конавальць і А. Мельник. Служила польс. фашистам. Перебувала на утриманні нім. розвідки, у зв'язку з чим перенесла свій центр до Берліна.

Співпрацювала з фашистами. Вела активну антирад. шпигунсько-диверсійну та пропагандистську діяльність, боролася проти революц. руху на зх.-укр. землях. У 1929 ввійшла до складу «*Організації українських націоналістів*» (ОУН).

УКРАЇНЬСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (УГА) — військ. формування контрреволюц. «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР). Створена з частин «*січових стрільців*» та ін. зх.-укр. підрозділів австро-угорської армії і мобілізованого населення під час розпаду Австро-Угорської імперії в кін. 1918. Захищала класові інтереси укр. буржуазії на зх.-укр. землях. Командування УГА та військ. старшина складалися в осн. з кол. генералів і офіцерів австро-угорської армії. В 1-й пол. 1919 брала участь у воєнних діях проти польс. військ, що окупували Сх. Галичину, але внаслідок зрадницької політики правителів ЗУНР, що виконували волю Антант та власного командування, зазнала поразки. Частини УГА використовувалися для придушення революц. виступів зх.-укр. трудящих.

У складі військ петлюрівської *Директорії* УГА виступала проти Рад. влади на Україні, деякий час допомагала Денікіну. Солдати УГА не раз повставали проти контрреволюц. режиму ЗУНР. В березні 1919 відбулися солдат. виступи в Золочеві, Тернополі, Коломиї, Станіславі й Самборі. На поч. 1920 залишки розгромлених Червоною Армією частин УГА перейшли на бік Рад. влади. З них було сформовано три бригади *Червоної української галицької армії* (ЧУГА). В квітні 1920 під час наступу військ бурж.-поміщицької Польщі дві бригади ЧУГА перейшли на бік інтервентів, які їх роззброїли та інтернували.

УКРАЇНЬСЬКА ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УДП) — укр. бурж.-націоналістична партія, створена 1904 в Києві. Її засновниками були укр. бурж. націоналісти О. Лотоцький, Е. Тямченко та Є. Чикаленко. Восени 1904 від УДП відкололася радикальна група на чолі з Б. Д. Грінченком і С. О. Єфремовим, яка заснувала *Українську радикальну партію* (УРП). Обидві партії за своїм політ. напрямом були близькі до «Союзу звизволення» — зародка партії *кадетів* — і відрізнялися від нього лише тим, що виставляли вимоги автономії України і свободи укр. мови. Проте в своїй політ. діяльності УДП і УРП не йшли далі прохань до царського уряду здійснити незначні реформи й розширити права укр. буржуазії. За своїм складом ці партії були нечисленні і не відігравали помітної ролі в громад.-політ. житті України. В кінці 1905 УДП і УРП об'єдналися в *Українську радикально-демократичну партію*. П. П. Бачинський (Київ).

УКРАЇНЬСЬКА ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ — див. *Повноважене представництво УРСР в РРФСР*.
УКРАЇНЬСЬКА ЕКОНОМІЧНА РАДА (УЕР) — центр. орган планово-економіч. управління республіки. Створена 28.IX 1921 при Раднаркомі УРСР на правах його комісії як орган економіч. управління (див. *Екосо*). УЕР об'єднувала, погджувала і регулювала діяльність усіх держ. органів у галузі госп. будівництва, здійснювала заг. керівництво роботою економіч. наркоматів УРСР і уповноважених об'єднаних наркоматів, встановлювала відповідно до загальнофедеративного плану Рад. країни окремі планові завдання, провадила нагляд і контроль за виконанням затверджених планів і завдань. До складу УЕР входили: Голова РНК УРСР (голова УЕР), наркомі УРСР, уповноважені об'єдн. наркоматів РРФСР при уряді України і голова Пд. бюро ВЦРПС.

З утворенням СРСР раду з 21. XI 1923 було реорганізовано в Укр. економічну раду (УЕН), яка діяла на правах постійного органу РНК УРСР. На УЕН покладалося здійснення єдиного госп. і фін. плану СРСР в частині, що стосується УРСР, і погодження діяльності економіч. наркоматів республіки. Місц. органи УЕН ліквідовано 1924. УЕН існувала до 1937.

УКРАЇНЬСЬКА ЛІНІЯ — система укріплень, збудованих за наказом рос. уряду в 30—60-х рр. 18 ст. на Україні для оборони пд. кордонів Рос. д-ви від тур.-тат. агресії. Спорудження У. л. зумовлювалося необхідністю захистити заселені в 2-й пол. 17 — на поч. 18 ст. пд. території Лівобережної і Слобідської України від систематичних грабницьких наскоків крим. і ногайських татар. Будівництво укріплень розгорнулося 1731—33, і в наступні роки У. л. безперервно вдосконалювалася. Щорічно на спорудженні укріплень працювало 20 тис. лівобережних, 2 тис. слобідських козаків і 10 тис. посолитих селян. Починалася У. л. від Дніпра і проходила по течії р. Орелі та її притоки Берестової і далі йшла по р. Березі до впадіння її у Сіверський Донець. Довжина У. л. досягала понад 285 км. На У. л. було споруджено 16 фортець, понад 200 редутів, з'єднаних між собою високим суцільним земляним валом. Обороняли її 20 полків ландміліції (14 кінних і 6 піхотних чисельністю бл. 22 тис., на озброєнні яких було 180 гармат і 30 гаубиць). Часті прориви тат. загонами У. л. змусили рос. уряд у 60-х рр. 18 ст. реорганізувати її оборону. Меншу частину військ було залишено в укріпленнях, а з більшої частини військ було сформовано в тилу три корпуси для боротьби проти тат. загонів, які проривалися на Україну. Стратегічне значення У. л. втратила під час рос.-тур. війни 1768—74, коли в зв'язку з переміщенням держ. кордонів Росії на Пд. було збудовано для оборони України *Дніпровську лінію* Карта, с. 328.

Літ.: Багалій Д. І. Заселення Південної України (Запорозького й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. Х., 1920.

УКРАЇНЬСЬКА МОВА — мова *українців*. В СРСР У. м. вважають рідною бл. 35 млн. чол. (1970). Нею розмовляють також українці, які живуть поза межами СРСР. У. м. разом з рос. та білорус. належить до сх. підгрупи слов. групи індоєвроп. сім'ї мов. Сформувалася вона на основі територіальних діалектів давньорус. мови, що є спільною основою походження рос., укр. та білорус. мов.

У. м. належить до старописемних мов. Як і рос. та білорус., вона успадкувала давньорус. писемність. У 14—15 ст. писемна мова на Україні розвивала традиції літ. мови *Київської Русі*. Навіть на тих укр. та білорус. землях, які в той час перебували під владою *Литовського великого князівства*, продовжувала існувати літ. мова, що складалася в Київській Русі. Але вже тоді літ. У. м., при збереженні спільності з рос. та білорус., систематично збагачуючись народнорозмовними елементами, поступово набувала своїх специфічних особливостей. В процесі формування рос. (великорос.), укр. і білорус. народностей в 14—15 ст. утворюються і їхні мови, хоч деякі особливості цих мов помітні в давньорус. діалектах і раніше. Відображення, зокрема, деяких рис фонетики майбутньої У. м. можна помітити в кін. 12 ст. На кін. 16 — поч. 17 ст. на Україні створилося два різновиди літ. мови — «слов'янорусська», сферою застосування якої була гол. чин. церковно-богослужбена л-ра, та власне староукр.

«до свободи і до рідної мови» (Твори, т. 23, с. 113). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, в умовах послідовного здійснення ленінської нап. політики У. м., як і інші мови народів Рад. країни, вперше в своїй історії не тільки здобула визнання, а й реальні можливості вільного розвитку, всебічного функціонування і вдосконалення. За рад. часу в розвиток художніх стилів літ. У. м. великий внесок зробили П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, М. П. Бажан, Ю. І. Яновський, О. П. Довженко, О. Є. Корнійчук, А. С. Малишко, О. Т. Гончар, М. Т. Стельмах та ін. майстри художнього слова. Значного розвитку досягли також науковий,

книжна мова, відома під назвами «проста мова», «руська мова» або «русський діалект». Вживалася ця мова в ділових документах, а частково і в *полемічній літературі*. Цією мовою складали й укр. літописи.

Воз'єднання України з Росією 1654 створило нові умови для розвитку У. м., її тіснішого спілкування з братньою рос. мовою, хоча розвиток У. м. гальмували утиски з боку царського уряду. Визначну роль у розвитку старої укр. літ. мови відіграла заснована 1632 Києво-Могилянська колегія (див. *Київська академія*). У 18 ст. посилюється вплив народнорозмовних елементів на літ. мову. Елементи живої нар. У. м. широко представлені в *козацьких літописах*, драмах М. Довгалевського, Г. Коницького, ліричних і сатиричних віршах Г. С. Сковороди. В 2-й пол. 18 ст. у літ. У. м. сформувалися мовні стилі, основу яких становила жива нар. мова; традиційні книжні стилі, зокрема з церковнослов'янською основою, відходили в істор. минуле, сфера їхнього впливу звужувалася. Видатним представником укр. літ. мови кін. 18 — поч. 19 ст. був І. П. Котляревський. Новий ступінь розвитку літ. У. м. пов'язаний з літ. діяльністю Т. Г. Шевченка, який утвердив У. м. як літ. мову, що має багатогранні засоби вияву в суспільно-політ. житті. Т. Г. Шевченко є основоположником укр. літ. мови на народнорозмовній основі. У 2-й пол. 19 ст. — на поч. 20 ст. в дальшому збагаченні й стилістичному вдосконаленні літ. У. м. велике значення мала творчість Марка Вовчка, І. Я. Франка, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського та ін. У той час загострювалася боротьба між прогресивними і реакційними силами на Україні за шляхи розвитку й унормування укр. літ. мови. Визначним борцем за єдину літ. У. м. на основі центр. мовних масивів (т. з. Середнього Придніпров'я) був І. Я. Франко, який виступав проти спотворення літ. У. м., зокрема проти архаїки, т. з. «язичія». В царській Росії та Австро-Угорщині У. м. зазнавала переслідувань і обмежень з боку уряду. Але за розвиток У. м. завжди виступала передова рос. громадськість, зокрема революціонери-демократи О. І. Герцен, М. О. Добролюбов, М. Г. Чернишевський, проти її заборони виступали видатні рос. вчені О. О. Шахматов, Ф. Є. Корш, П. Ф. Фортунатов, великі рос. письменники Л. М. Толстой, А. П. Чехов, О. М. Горький та ін.

В. І. Ленін, більшовицька партія ще в дореволюц. часи боролася за права пригноблених нац. мов, у т. ч. й У. м., за їхній розвиток. Визвольна боротьба укр. народу, писав В. І. Ленін, — це укр

публицистич., діловий та ін. її стилі; створені наукова, виробничо-технічна і суспільно-політ. термінологія та фразеологія У. м. Укр. мовою перекладено *Твори К. Маркса і Ф. Енгельса*, *Твори В. І. Леніна*. Мільйонними тиражами видається У. м. наукова, політична, художня та ін. л-ра. За роки Рад. влади помітно збагатилася лексика У. м. Дослідження У. м. провадяться в Ін-ті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, у відділі мовознавства Ін-ту суспільних наук АН УРСР, на відповідних кафедрах філологіч. факультетів університетів, пед. інститутів.

Комуністична партія Рад. Союзу постійно підтримує про всебічний розвиток нац. мов народів СРСР, у т. ч. й У. м. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*, ґрунтуючись на заходах ленінської нац. політики та істор. досвіді соціалістич. будівництва в СРСР, забезпечує шляхи розвитку нац. мов народів Рад. країни і міжмовних відносин: вільний розвиток усіх нац. мов, їхній розвиток на основі рівноправності та взаємозбагачення, вироблення в них рис спільності, насамперед спільного фонду інтернаціоналізмів, особливо соціалістич. інтернаціоналізмів; розвиток нац. мов, що відображає процес зближення *соціалістичних націй*; збільшення ролі рос. мови, яка стала мовою міжнац. спілкування народів СРСР, фактором творчого сприяння розвитку і вдосконалення нац. мов.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Курс історії української літературної мови, т. 1—2. К., 1958—61; Сучасна українська літературна мова. К., 1969; Шахматов О. Кримський А. Нарис з історії української мови. К., 1924; Булаховський Л. А. Питання походження української мови. К., 1956; Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967 [бібліогр с. 276—286]; Гольденберг Л. І. Королєвич Ч. Ф. Українська мова. Бібліографічний покажчик (1918—1961 рр.). К., 1963. *І. К. Білодід (Київ).*

УКРАЇНЬКА НАРОДНІСТЬ — етнічна спільність, яка утворилася поряд з російською й білоруською народностями прабл. в 14—15 ст. Єдиною основою трьох братніх сх.-слов. народностей була давньорус. народність, яка створила могутню ранньофеод. д-ву — *Київську Русь*. Суспільно-економіч. і культ. розвиток давньорус. земель та політ. умови, в яких опинилися ці землі в період феод. роздробленості (2-а пол. 12—13 ст.), визначили процес відособлення окремих частин давньорус. народності й виникнення передумов для зародження на її основі трьох братніх народностей з властивими їм особливостями мови, культури й побуту. Феод. роздробленість Давньої Русі, зумовлену новим етапом у роз-

витуку феод. способу виробн., використали іноземні загарбники для захоплення сх.-слов. земель, що посилювало їхню роз'єднаність. Монголо-тат. навала в 1-й пол. 13 ст., завдавши жахливих руйнувань давньорус. землям, спричинила відрив Пд.-Зх. і Зх. Русі від Пн.-Сх. Русі. Щоб відстояти етнічну й культурно-істор. самотність, У. н. в процесі свого формування довелося витримати тривалу боротьбу проти тат. і тур. завойовників, борючись проти лит., польс. та угор. феод.-католицької агресії. Осн. силою в цій боротьбі були нар. маси і передусім феодально залежне селянство, що становило переважну частину населення укр. земель. Місцеві феодали, виходячи гол. чин. з своїх вузькочасових інтересів, займали в цій боротьбі нерішучу, угодівську позицію. Намагаючись посилити феод. гноблення, вони солідаризувалися з іноземними феодалами в придушенні антифеод. рухів нар. мас, спрямованих проти внутр. та іноземних поневолювачів. Спустошувальні напади іноземних загарбників негативно позначалися на економіч. розвитку укр. земель. Однак цей розвиток не припинявся. У 14—15 ст. далі розвивалися землеробство, ремесла, міста, торгівля.

Рос., укр. й білорус. народності, які почали формуватися за часів феод. роздробленості Давньої Русі, у 14—15 ст. остаточно склалися в окремі етнічні спільності на значно вищому, порівняно з давньорус. народністю, ступені економіч. розвитку феод. суспільства, що був пов'язаний з поступовим переборенням феод. роздробленості. Дальший розвиток продуктивних сил і зростання економіч. зв'язків між окремими землями території України, зокрема їхнє політичне спілкування, пов'язане з боротьбою проти іноземних загарбників, були основою утворення У. н., формування її мови, культури, етнічної території, особливостей госп. життя. У. н. формувалася на території пд.-зх. частини Русі: на Київщині, Переяславщині (теперішній Полтавщині), Чернігівщині, Волині, Поділлі, в Галицькій землі, на Пн. Буковині, Закарпатті. Центром утворення й консолідації У. н. стало Середнє Придніпров'я, гол. чин. Київщина (на правому березі Дніпра), Переяславщина і Чернігово-Сіверщина. Саме тут утворилося ядро, до якого тяжіло населення ін. пд.-зх. рус. земель. Ця територія набула провідного значення в суспільно-політ. житті укр. народу, в його боротьбі проти іноземних загарбників, за нац. незалежність, у розвитку укр. культури й мови. За Середнім Придніпров'ям найраніше закріпилася назва «Україна», що згодом поширилася на всі землі, на яких сформувався укр. народ, і стала його нац. ім'ям (див. *Україна*).

Одним з найяскравіших проявів процесу формування народностей був розвиток їхніх мов, цього, за визначенням В. І. Леніна, найважливішого засобу людського спілкування. Мова У. н. формувалася в ході дальшого розвитку та об'єднання пд. і частково зх. діалектів давньорус. мови. В період феод. роздробленості поглибилися діалектні відмінності в мові окремих частин давньорус. народності, які існували й раніше. Серед нових діалектних рис, що відображені в пам'ятках Пд.-Зх. Русі 11—13 ст., помітні й риси майбутньої укр. мови. Вже в 2-й пол. 14 ст. в актовій писемності виразно виступали риси укр. мови. Разом із зростанням певних економіч. зв'язків між окремими укр. землями та формуванням укр. мови і спільної етнічної території У. н. формувалася й спільна, самотня її культура — література, мистецтво (живопис, архітектура), побут.

На Середньому Придніпров'ї зародилася і розквітла яскрава, оригінальна усна творчість, найвищими зразками якої є думи та *історичні пісні* 16—17 ст., що збереглися до наших днів. Незважаючи на культ. спільність У. н., з розвитком антагоністичних суперечностей феод. ладу дедалі зростали протилежність і особливості культури пануючих феод. верств і нар. творчості.

В 15 — 1-й пол. 16 ст. українці були відомі в Зх. Європі як окремий народ із своєю мовою, характерним побутовим укладом, територією, населення якої поділялося на етнографічні групи (волиняни, подолани та ін.), що зберігали певні відмінності в мові, побуті, культурі. Разом з тим українців розглядали як народ, споріднений і близький за культурою до рос. народу. В той час, як і в наступні століття, У. н. продовжувала розвиватися далі. Із зародженням бурж. відносин настав новий етап істор. розвитку У. н., що характеризувався початком перетворення її на укр. бурж. націю.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (Период феодализма). К., 1963. К. Г. Гуслистый (Київ).

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ (УПСР) — укр. дрібнобурж. націоналістич. партія. Організаційно оформилась у квітні 1917 шляхом об'єднання укр. груп і гуртків, що існували ще з 1905 і відокремилися 1917 від рос. партії *есерів*. Програма УПСР являла собою суміш ідей ліберального націоналізму і укр. бурж. націоналізму. УПСР намагалася посіяти ворожнечу між рос. і укр. народами й ослабити цим їхні сили у боротьбі проти спільних класових ворогів. Лідерами УПСР були М. Грушевський, М. Ковалевський, П. Христюк, В. Голубович, М. Праг, М. Шаповал та ін., друкованим органом — газ. «Боротьба». Соціальною опорою УПСР було куркульство. Шляхом соціальної демагогії УПСР вдалося на певний час залучити на свій бік частину укр. трудящого селянства і солдатів. УПСР належало багато місць у контрреволюц. *Центральній раді*, головою якої був М. Грушевський. Протягом 1917 УПСР разом з ін. укр. і рос. дрібнобурж. і бурж. партіями вела активну боротьбу проти встановлення Рад. влади на Україні. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції вона намагалася домогтися повалення Рад. влади в Росії, придушити розгортання пролетарської революції на Україні. УПСР була одним з ініціаторів зрадницької *Брест-Литовської угоди 1918*, за якою Центр. рада запросила на Україну для придушення Рад. влади австро-нім. війська (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). Розгортання визвольної боротьби трудящих України, очоленіх більшовицькою партією, проти окупантів та їхніх прислужників, викриття антинар. суті бурж.-націоналістич. партій, відхід від них сел. мас привели до розколу УПСР. У травні 1918 від неї відкололося ліве крило, що утворило самостійну дрібнобурж. націоналістич. партію *боротьбистів*. Праві укр. есери співробітничали з маріонетковим гетьманським «урядом», а після краху австро-нім. окупації лідери УПСР ввійшли до складу бурж.-націоналістич. *Директорії*, яка стала на шлях відкритої боротьби проти Рад. влади на Україні. Після розгрому Директорії УПСР вдалася до організації куркульсько-націоналістич. банд. Влітку 1919 разом з ін. націоналістич. партіями вона створила для керівництва куркульським бандитизмом т. з. Центр. повстанський к-т України. Не маючи підтримки з боку

трудящих мас, УПСР після розгрому *денікінщини* разом з ін. бурж.-націоналістич. партіями в квітні 1920 підписала ганебну *Варшавську угоду Директорії з Пилсудським*. Під час *польсько-радянської війни 1920* укр. есери виконували роль пособників польс. інтервентів. Після закінчення громадян. війни УПСР розпалася, більшість її верховодів втекла за кордон, де продовжувала антирад. діяльність.

А. В. Лихолат (Київ).

УКРАЇНЬСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ (УПСФ), е с е ф і — контрреволюц. укр. бурж.-націоналістична партія. Створена в червні 1917 внаслідок перейменування *Товариства українських поступовців*. Це була малочисельна партія, яка об'єднувала переважно укр. ліберально-бурж. інтелігенцію і виражала інтереси укр. буржуазії та обуржуазнених поміщиків. Лідерами УПСФ були С. Єфремов, А. Ніковський, Д. Дорошенко та ін. бурж. націоналісти. За програмою і тактикою УПСФ близька до *кадетів*. Есефи вимагали автономії України у рамках рос. бурж. республіки. Проповідуючи «теорію» «безбуржуазності» та «безкласовості» укр. нації, вони намагалися довести, що на Україні немає соціально-економіч. і політ. умов для соціалістич. революції, і тим самим відвернути укр. трудящих від боротьби за повалення влади буржуазії. УПСФ займала одне з провідних місць у контрреволюц. *Центральній раді*. Пізніше кол. лідери УПСФ, яка розпалася 1918, С. Єфремов, А. Ніковський та ін. створили підпільну контрреволюц. націоналістичну орг-цію «*Стілка визволення України*».

А. В. Лихолат (Київ).

УКРАЇНЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА АВТОКЕФАЛЬНА ЦЕРКВА (УПАЦ) — обновленська течія всередині *Руської православної церкви*. Виникла на Україні після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Підтримка влади Рад широкими верствами віруючих примусила церковників переглянути своє ставлення до Рад. д-ви. В 1922 серед духовництва Руської православної церкви виник рух за пристосування церкви до нових суспільних умов, за її «оновлення». Учасників цього руху почали називати обновленцями, а сам рух — обновленством. Обновленці виступали проти реакційно-монархіч. політики церк. керівництва, закликали лояльно ставитися до Рад. влади, пропагували ідеї «християнського соціалізму». Прихильники обновлення були й на Україні. В жовтні 1923 укр. обновленці на своєму першому помісному соборі утворили незалежну церкву — УПАЦ з власним синодом у Харкові. Очолив УПАЦ митрополит всієї України Пімен. У травні 1925 в Харкові відбувся другий всеукр. помісний собор УПАЦ. Собор засудив прихильників моск. патріарха Тихона за контрреволюційну діяльність, надіслав моск. обновленському синодові вітання, в якому висловлювалося сподівання щодо спільної діяльності. Діяльність УПАЦ не мала нічого спільного з контрреволюц. діяльністю *Української автокефальної православної церкви* (УАПЦ). З переходом патріаршого церк. керівництва на позицію лояльного ставлення до Радянської влади зник ґрунт для дальшого існування УПАЦ. Обновленське духовництво почало повертатися до патріаршої церкви, і до середини 40-х рр. обновленство остаточно самоліквідувалося.

Лит.: Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні. «Безвірник», 1928, № 1—3; Шейман М. М. Обновленське течення в Руської православної церкви после Октября. В кн.: Вопросы научного атеизма, в. 2. М., 1966; Тагчер В. К. Основы научного атеизма. К., 1968.

Д. П. Кирик (Київ).

УКРАЇНЬСЬКА РАДА НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА (УРНГ) — загальногосп. респ. орган, створений *Тимчасовим Робітничо-Селянським урядом України* 29.I 1919 під назвою «Рада народного господарства України». На УРНГ покладалася контроль і спрямування всього нар.-госп. життя у республіці, безпосереднє керівництво пром-стю тощо. Розгортанню діяльності ради перешкодив наступ білогордійських армій, що розпочався улітку 1919. У зв'язку з цим Раду нар. г-ва було тимчасово ліквідовано. В кінці 1919, після визволення України від військ Денікіна, замість Ради нар. г-ва створено Укрпромбюро (див. *Промбюро*). Укрпромбюро діяло з січня 1920. Постановою ВУЦВК 1.XII 1920 його реорганізовано в УРНГ. З утворенням СРСР постановою ВУЦВК 20.IX 1923 УРНГ перейменовано на Вищу Раду Нар. Г-ва України. ВРНГ УРСР була одночасно наркоматом УРСР й органом *Вищої Ради Народного Господарства* СРСР. У зв'язку з переходом на галузеву систему управління нар. г-вом УРНГ 20.I 1932 припинила свою діяльність. УРНГ як союзно-респ. орган по керівництву пром-стю і будівництвом в УРСР створено 6.VII 1960; ліквідовано 14.I 1966 у зв'язку з відновленням галузевого принципу управління пром-стю республіки.

УКРАЇНЬСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (УРП) — укр. бурж.-націоналістична партія, створена восени 1904 у Києві групою на чолі з Б. Д. Грінченкою і С. О. Єфремовим, яка відколотася від *Української демократичної партії* (УДП). В кін. 1905 УРП і УДП об'єдналися в *Українську радикально-демократичну партію*.

УКРАЇНЬСЬКА РАДИКАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УРДП) — укр. бурж.-націоналістична партія, створена в кін. 1905 шляхом об'єднання *Української демократичної партії* і *Української радикальної партії*. Спиралася на дрібну й середню буржуазію. Мала свій орган — легальну газ. «Рідний край». За політ. поглядами УРДП була близька до рос. *кадетів* і відрізнялася від них тільки вимогою автономії України в рамках бурж. конституційної Росії. Розпалася 1908.

П. П. Бачинський (Київ).

«УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНЬСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ» (УРЕ) — перша багатотомна енциклопедія укр. народу, універсальний довідник з усіх галузей сучас. науки, техніки, культури і суспільно-політ. життя, зведення знань про істор. минуле й сучасне укр. народу, про здійснені ним соціалістич. перетворення і успіхи, досягнуті в комуністич. будівництві в братній сім'ї народів СРСР. Створення УРЕ стало можливим у результаті могутнього піднесення соціалістич. економіки і культури Рад. України, розвитку її державності. Уперше завдання підготовки і видання багатотомної Української Радянської Енциклопедії було поставлено в рішенні Х з'їзду КП(б)У (листопад 1927). З цієї метою було створено спеціальне в-во. Проте тодішній стан марксистсько-ленінського розроблення багатьох питань історії України та ін. галузей знань, а також нечисленність по-справжньому озброєних марксистсько-ленінською методологією кадрів на Україні були однією з найголовніших причин тривалої затримки у підготовці цього видання. За тих умов редакційна колегія УРЕ на чолі з М. О. Скрипником, а потім В. П. Затонським не змогла виконати своє завдання. Робота над підготовкою енциклопедії з 9.XI 1934 припинилася.

Головна редакційна колегія УРЕ на чолі з О. О. Богомольцем, створена в роки Великої Вітчизн. війни (1944), практично до видання енциклопедії не приступила.

За постановою ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 18. XII 1957 видання УРЕ було доручено Академії наук УРСР. З цією метою при Президії АН УРСР створено наук.-ред. установу — Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії. В складі Головної ред. колегії УРЕ були відомі вчені й діячі культури України. Головний редактор — академік АН УРСР М. П. *Бажан*. Видання здійснено 1959—65. Складається воно з 16 томів, де статті розміщено за алфавітом, і спеціального 17 тому — Українська Радянська Соціалістична Республіка. Окремою книгою 1968 видано Алфавітний предметно-іменний покажчик. У всіх томах вміщено понад 45 тис. термінів-статей. Томи УРЕ багато ілюстровані. УРЕ — колективна праця діячів науки і культури УРСР. Значну кількість статей написали автори з ін. союзних радянських республік.

Методологічною підвалиною УРЕ є вчення марксизму-ленінізму, що дістало свій дальший розвиток у рішеннях з'їздів КПРС і новій Програмі партії. Матеріали УРЕ пройняті духом інтернаціоналізму, боротьби за утвердження комуністич. ідеології, спрямовані проти проявів бурж. ідеології, націоналізму, ревізіонізму, догматизму, сектантства в роботі, і комуністич. русі. Важливе місце в УРЕ посідають суспільні науки, матеріали соціально-економіч. тематики. В УРЕ висвітлюються братерська єдність усіх народів СРСР у боротьбі за побудову комунізму, споконвічна дружба укр. народу з рос. та ін. народами Рад. країни, їхні економічні й культ. зв'язки, взаємозбагачення культур соціалістич. націй. Широко подано матеріали з історії, економіки й культури України; особливу увагу приділено життю укр. народу після Великої Жовтн. соціалістич. революції. У відповідних статтях викриваються намагання укр. бурж. націоналістів фальсифікувати історію формування і розвитку укр. народу, його державності, применшити здобутки трудящих України в будівництві комунізму. Вміщено статті про життя укр. трудової еміграції в різних країнах світу.

В душі соціалістич. інтернаціоналізму висвітлюються історія і сучасне становище зарубіжних країн, співробітництво народів соціалістич. співдружності, розвиток комуністич. і робітн. руху, визвольна боротьба народів, поневолених імперіалізму. Більше як половина всіх статей УРЕ припадає на природознавство та різні галузі техніки. В них показано досягнення рад. учених, зокрема українських, у розвитку природничих і тех. наук. У статтях з природознавства піддано критиці бурж. ідеалістичні теорії. Важливою складовою частиною УРЕ є біографічні статті про видатних людей минулого і сучасного. При створенні УРЕ було використано цінний досвід рад. енциклопедичних видань.

УРЕ є першою енциклопедією укр. народу. Т. з. «Українська загальна енциклопедія», видана в 3 т. 1930—35 у Львові — Станіславі — Коломиї, написана з позицій укр. бурж. націоналізму, хибує на суб'єктивізм, недостатню фактичну достовірність, а подані в ній довідки здебільшого стосуються відторгнутих тоді від України зх.-укр. земель. Вона нічого спільного не має з наукою. Тому її не можна вважати загальноукраїнською енциклопедією.

УРЕ привирає антирад. наклепи в т. з. «Енциклопедії українознавства» (Мюнхен — Нью-Йорк), «Українській малій енциклопедії» (Буенос-Айрес) та в ін. бурж.-націоналістич. виданнях.

Універсальна за своїм характером, УРЕ подає найважливіші відомості з питань історії, економіки і культури народів Рад. Союзу, всіх народів світу

і, звичайно, найповніше висвітлює минуле та особливо сучасне життя укр. народу, його здобутки в усіх сферах матеріальної і духовної культури, в будівництві соціалізму і комунізму.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА ДЕРЖАВА — соціалістична д-ва робітників і селян, одна з союзних радянських республік, що добровільно на засадах рівноправності входить до складу СРСР. Проголошена 12 (25). XII 1917 на *Першому Всеукраїнському з'їзді Рад* у Харкові. З поваленням панування поміщиків і капіталістів на Україні, як і в усій країні, і встановленням Рад. влади уперше в історії людства було утверджено суверенітет народу.

Як соціалістична і справді демократична д-ва УРСР характеризується, зокрема, тим, що вся влада в ній належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих.

Політ. основу УРСР становлять *Ради депутатів трудящих*, що вирости й зміцніли внаслідок повалення влади поміщиків і капіталістів, завоювання диктатури пролетаріату, визволення укр. народу від нац. гніту царизму і рос. імперіалістич. буржуазії та розгрому націоналістич. контрреволюції.

Економіч. основу УРСР становлять соціалістична система г-ва і соціалістична власність на знаряддя та засоби виробн., що утвердилися внаслідок ліквідації капіталістич. системи г-ва, скасування приватної власності на знаряддя та засоби виробн. і знищення експлуатації людини людиною.

Будучи складовою частиною єдиного багатонац. Союзу РСР, У. Р. с. д. в особі своїх вищих та місцевих органів влади і управління покликана організувати і забезпечити успішне здійснення накреслених КПРС планів розвитку народного господарства і культури республіки, створення *матеріально-технічної бази комунізму*. В процесі комуністич. будівництва У. Р. с. д., як і вся Рад. д-ва, шляхом проведення в життя цілого комплексу заходів економіч., політ., культ. та ідеологіч. характеру забезпечує перетворення соціалістич. суспільних відносин на комуністичні. Вона неухильно і систематично здійснює контроль за мірою праці й мірою споживання, забезпечуючи додержання всіма громадянами республіки принципів соціалізму: «хто не працює, той не їсть», «від кожного за його здібністю, кожному — за його працею», законодавчо закріплених у Конституції СРСР, конституціях союзних і авт. республік, у т. ч. в Конституції УРСР. У. Р. с. д. повсякденно піклується про підвищення добробуту народу, охороняє проголошені в Конституції СРСР і Конституції УРСР права і свободи рад. громадян, забезпечує непорушність рад. правопорядку, охороняє соціалістичну власність. Розгортаючи культ.-виховну діяльність, У. Р. с. д. систематично виховує трудящих у душі відданості соціалістич. Вітчимі та ідеалам комунізму, в душі свідомої дисципліни і комуністич. ставлення до праці та громад. обов'язку, здійснює заходи щодо подолання залишків приватно-власницької психології та ін. пережитків капіталізму в свідомості й побуті людей. Важливими галузями діяльності У. Р. с. д. є її участь у надійному гарантуванні оборони і безпеки спільної соціалістич. Батьківщини народів нашої країни — Союзу РСР, у розвитку й зміцненні дружби, співробітництва і взаємодопомоги з д-вами світової соціалістичної співдружності, у відстоюванні справи заг. миру та підтриманні нормальних відносин з усіма країнами світу.

Успішне здійснення цих завдань у галузі внутр. і зовн. політики, визначених Програмою КПРС і рішеннями з'їздів партії, становить гол. зміст осн. функцій У. Р. с. д., серед яких тепер

основне місце посідають госп.-організаторська і культ.-виховна діяльність. Добровільно об'єдналися у грудні 1922 з ін. рівноправними рад. республіками на засадах *радянської федерації* для здійснення взаємодопомоги в галузі економіч. і політ. життя та оборони в союзну д-ву — СРСР, братні рад. республіки незмірно зміцнили свою силу і могутність. Поряд з суверенітетом союзних республік виник суверенітет Союзу РСР. Укладений союзними республіками *Договір про утворення СРСР* зосередив у віданні СРСР заг. і спільні для всіх республік питання (визначені згодом у ст. 14 Конституції СРСР). Водночас цей договір залишив у віданні республік усе, що стосувалося особливостей кожної з них і визначалося умовами госп., культ. і нац. розвитку. Соціалістична власність і соціалістична система г-ва, диктатура робітн. класу та його союз з селянством, народова влада трудящих і соціалістична демократія, єдність і дружба народів Країни Рад, марксистсько-ленінська ідеологія у сукупності становлять економічну, політ. та ідеологічну основу суверенітету СРСР і суверенітету союзних республік. З утворенням єдиної союзної д-ви ця основа незрівнянно розширилася і зміцніла, отже зміцніли могутність і сила кожної союзної республіки. З утворенням Союзу РСР на основі ленінських принципів пролет. інтернаціоналізму законмірно виникла гармонійна єдність суверенітету союзних республік і Союзу РСР як один з найакрававших виявів братерської дружби народів, їхньої взаємодопомоги і співробітництва, сили і могутності соціалістич. багатонац. д-ви. У братній сім'ї народів СРСР небачено розквітла і Рад. Україна, перетворившись на високорозвинуту соціалістичну д-ву. Завдяки мудрому керівництву ленінської партії комуністів, непохитній дружбі і братерській взаємодопомозі народів СРСР, — говориться у постанові Січневого пленуму ЦК КП України 1967 «Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні», — український народ добився свободи, незалежності і суверенності, воз'єднав усі українські землі в єдиній Українській соціалістичній державі, досяг небувалих висот в розвитку своєї економіки і культури. Ці велетенські соціально-економічні перетворення на укр. землі — наочний приклад життєдайної сили ленінської нац. політики КППС, один з яскравих проявів її торжества, результат взаємодопомоги і дружби з великим рос. та ін. народами Країни Рад. Сила У. Р. с. д. у керівництві нею з боку КППС та її складової частини — КП України. Зберігаючи у складі СРСР суверенітет за межами питань, віднесених ст. 14 Конституції СРСР до відання єдиної союзної д-ви, УРСР здійснює держ. владу самостійно, розв'язуючи всі питання політ., госп. і культ. життя республіки. В УРСР, як і в усіх ін. союзних республіках — радянських соціалістичних д-вах, існує система власних найвищих органів держ. влади, держ. управління, місцевих органів держ. влади, органів суду і прокуратури. Найвищим органом держ. влади і єдиним законодавчим органом УРСР є *Верховна Рада Української РСР*. У період між її сесіями ряд функцій найвищого органу держ. влади республіки виконує *Президія Верховної Ради Української РСР*. Найвищим виконавчим і розпорядчим органом держ. влади УРСР, її Урядом, який здійснює функції держ. управління, є *Рада Міністрів Української РСР*. Повноправними і повновладними органами держ. влади на місцях, тобто в областях, районах, містах, с-щах і селах республіки, є *місцеві Ради депутатів трудящих Української*

РСР. Правосуддя в республіці здійснюється *судовою системою Української РСР*, яку очолює *Верховний Суд Української РСР*. Вищий нагляд за точним виконанням законів на території УРСР здійснює *Генеральний прокурор СРСР* безпосередньо або через *прокурора Української РСР*.

Важливе місце в системі соціалістич. демократії належить *громадським організаціям Української РСР* (див., зокрема, *Професійні спілки на Україні, Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*). Українська РСР посідає гідне місце на міжнародній арені й вносить значний вклад у справу боротьби за мир, у розвиток взаєморозуміння і співробітництва народів світу. Як суб'єкт міжнародно-правових відносин Радянська Україна є одним із членів-засновників *Організації Об'єднаних Націй* і активно сприяє здійсненню миролюбної рад. зовн. політики. Зовнішньополіт. діяльність УРСР яскраво виявляється в її членстві та активній участі в 50 міжнар. орг-ціях, зокрема в *Міжнародній Організації Праці (МОП), ЮНЕСКО, комісії ООН по правах людини* тощо. Лише з 1945 по травень 1970 УРСР взяла участь в укладенні 105 міжнар. договорів, угод та конвенцій в інтересах зміцнення миру, розвитку взаєморозуміння і співробітництва між народами. УРСР бере активну участь у багатьох міжнар. конференціях, підтримує і розвиває постійні зв'язки з численними зарубіжними г-вами дружби з СРСР. Повна, остаточна перемога соціалізму в СРСР зумовила дальше зміцнення *Радянської соціалістичної держави*, ще глибоке утвердження її нарі. суті, перетворення її з органу одного класу на орган вираження інтересів і волі всього народу, а пролет. демократії — на всенар. соціалістичну демократію. Програма КППС визначила гол. напрям розвитку соціалістичної державності в період розвинутого соціалістичного суспільства і будівництва комунізму: всебічне розгортання і вдосконалення соціалістич. демократії, активна участь усіх громадян в управлінні д-вою, в керівництві госп. і культ. будівництвом, поліпшення роботи держ. апарату і посилення нар. контролю над його діяльністю. XXIV з'їзд КППС з новою силою підкреслив важливість дальшого зміцнення Рад. д-ви, всебічного розвитку соціалістич. демократії та вдосконалення всієї *політичної організації Радянського суспільства*. «З'їзд констатує, що минулий період характеризується всебічним прогресом і дальшим зближенням усіх націй і народностей нашої країни. Видатні досягнення народів СРСР — це результат їх об'єднаної праці, послідовного втілення в життя національної політики КППС. У процесі соціалістичного будівництва склалась нова історична спільність людей — радянський народ. Треба і далі неухильно проводити ленінський курс на зміцнення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, виходячи з загальних інтересів Радянської держави, а також зважаючи на умови розвитку кожної з республік, які його утворюють, послідовно добиваючись дальшого розвитку всіх соціалістичних націй та їх поступового зближення» (Матеріали XXIV з'їзду КППС. К., 1971, с. 228). Див. також *Українська Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: Ленін В. І. Проект резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні. — Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Ленкіним. Твори. Вид. 4, т. 30; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIV з'їзду КППС. К., 1971; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; Історія Української РСР, т. 2. К., 1967; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1—2. К., 1967.

Б. М. Бабій (Київ).

Державний герб Української РСР.

Вулиця Хрещатик у Києві.

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА (УРСР) — союзна рад. соціалістична республіка, що входить до складу СРСР. Утворена 12 (25).XII 1917. Розташована на Пд. Зх. Європ. частини СРСР. На Зх. межую з Польською Народною Республікою та Чехословацькою Соціалістичною Республікою; на Пд. Зх. — з Угорською Народною Республікою та Соціалістичною Республікою Румунією. Сусідами УРСР на Пд. Зх. є Молдавська РСР, на Пн. — Білоруська РСР, на Пн. Сх. та Сх. — РРФСР. На Пд. омивається Чорним та Азовським морями. Площа 603,7 тис. км². Населення 47,9 млн. чол. (на 1.I 1972). Осн. населення (1970) — *українці* (74,9%), живуть також росіяни (19,4%), євреї (1,6%), білоруси (0,8%), поляки (0,6%), молдавани (0,6%), болгари (0,5%) та ін. національності (1,6%). Пересічна густина населення — 79 чол. на 1 км². Міське населення становить 56% (1971). До складу УРСР входять 25 областей, 476 районів, 390 міст, 884 селища міського типу. Столиця — м. Київ (1693,4 тис. ж., на 1.I 1971).

Найдавніші сліди перебування людини на тер. УРСР належать до найдавнішого періоду *кам'яної доби* — раннього *палеоліту*. В пізньому палеоліті (бл. 40—15 тис. років тому) люди заселили майже всю тер. сучасної України. На той час значно розвинулося полювання, вдосконалилися знаряддя праці. Важливі зміни відбулися в суспільному житті людей — «*первісне людське стадо*» поступилося місцем родовому ладові — *матріархатові*. Бл. 8 тис. років тому почався *неоліт*, який тривав тут до 3-го тис. до н. е. Це був період переходу до скотарства і землеробства. Ще більшого розвитку ці галузі набули в період міді-бронзи (див. *Мідний вік*, *Бронзовий вік*), особливо в племені *трипільської культури*. Саме тоді відбувся перехід від *матріархату* до *патріархату*. На поч. 1-го тис. до н. е. в степах Пн. Причорномор'я жили землеробсько-скотарські племена *кіммерійців*. На поч. 1-го тис. до н. е. настав *залізний вік*. Широке застосування заліза прискорило економіч. розвиток суспільства. Створювалися умови для поділу суспільства на класи та виникнення *держави*. На тер. України з'явилися примітивні держ. утворення, одним з яких в степах Пн. Причорномор'я була *Скіфія*. В серед. 1-го тис. до н. е. виникли рабовласницькі *античні держави Північного Причорномор'я*, що були значними центрами землеробства, рибальства, ремесла й торгівлі. Найбільшою з них була *Боспорська держава* (5 ст. до н. е. — 4 ст.

н. е.). Осн. населення значної частини тер. України — сх.-слов. племена, що займалися орним землеробством, тваринництвом, промислами і ремеслом. Між Дністром і Дніпром та на Лівобережжі Дніпра жила група східнослов'янських племен, відома під назвою *антів*. У 4—7 ст. анти об'єднувалися у великий міжплемінний союз, якому були властиві риси д-ви. З 2-ї пол. 6 ст. до поч. 7 ст. тривали аваро-слов'янські війни, під час яких антські політ. об'єднання розпалося. На зміну йому незабаром виникло нове політ. об'єднання сх. слов'ян з центром у Наддніпрянщині, що прибрало назву «Русь», яка згодом поширилась на всі сх.-слов. землі.

В процесі розкладу *первіснообщинного ладу* в сх. слов'ян формувалися феод. відносини, виникли спочатку напівдерж. об'єднання — племінні князівства або союзи племен (*поляни, сіверяни, древліани, білі хорвати, волиняни, улчі, тиверці* та ін.), а згодом перші держ. утворення — князівства. Вже у 8—9 ст. існувало три порівняно великі сх.-слов. держ. об'єднання — Київська (див. *Кулябія*) і Новгородська (див. *Славія*) землі та *Артанія*. Це переконливо спростовує теорію норманістів, нібито давньоруську д-ву заснували іноземці-варяги (див. *Норманізм*). У 9 ст. феод. спосіб виробн. на Русі став панівним. Це сприяло об'єднанню в 9 ст. Київської і Новгородської земель в одну д-ву, яка поклала початок утворенню *Київської Русі*. Під її владою в кін. 10 ст. перебували всі сх.-слов. племена та багато неслов. народів.

Розвиток феод. відносин і зростання феод. експлуатації в Київ. Русі викликали загострення класових суперечностей, що знайшло вияв у ряді повстань (*Древлянське повстання 945, Київське повстання 1068—69, Київське повстання 1113*). Київ. Русь вела успішні війни проти сусідніх д-в та степових кочовиків (*печенігів, торків, половців*).

Особливого економіч., політ. і культ. розвитку Київ. Русь досягла за часів князювання *Володимира Святославича* (бл. 978—1015) і *Ярослава Мудрого* (1019—54). Зміцненню князівської влади, поширенню писемності й зближенню Русі з наймогутнішими д-вами Європи сприяло запровадження *християнства* (988—89). Володіючи «*шляхом з варяг у греки*», давньорус. д-ва торгувала з Візантією, зх.-європ. країнами, країнами Сходу. Вона відігравала значну роль у міжнар. відносинах. Саме тоді склалась і зміцніла етнічна й культ. єдність давньоруської народнос-

Народне повстання в Києві 1113. Картина художника І. С. Іжакевича. 1941.

гі, з якої бл. 14—15 ст. сформувалися три братні народи — російський, український і білоруський.

В 2-й пол. 12 ст. Київ. Русь розпалася на ряд самостійних і напівсамостійних феод. князівств, найбільшими з яких були *Київське князівство*, *Чернігівське князівство*, *Переяславське князівство*, *Галицьке князівство*, *Володимиро-Волинське князівство*, *Владимиро-Суздальське*, а також *Новгородська феодальна республіка*. В 1237—41 роздроблені й ослаблені руські князівства, незважаючи на героїчний опір нар. мас, були завойовані монголо-татарами (див. *Монголо-татарське іго* на Русі). Проте мужня боротьба Русі ослабила сили монголо-татар і т. ч. врятувала країни Зх. Європи від спустошливої навали.

Найбільшим на тер. України було *Галицько-Волинське князівство*, що утворилося наприкінці 12 ст. і в 40—50-х рр. 13 ст. за князювання *Данила Романовича Галицького* досягло значної могутності. В 14 ст. *Литовське велике князівство* і феод. Польща, які змінили на той час, захопили укр. землі. Ще в 11 ст. угор. феодалі почали загарбання *Закарпатської України*, а в серед. 14 ст. *Буковина Північна* стала залежною від *Молдавського князівства* і в його складі в 30-х рр. 16 ст. була загарбана Туреччиною.

Незважаючи на іноземне поневолення, в 14 ст. відбувався процес формування *української народності*. В той час поширився термін *Україна*, який вживався ще з 12 ст. як назва окраїнних частин пд.-рус. земель. Згодом ця назва поширилася на всі землі, де формувалася укр. народність, центром утворення якої стала Середня Наддніпрянина. В 15 ст. укр. народність становила вже окрему етнічну спільність з своєю мовою, територією, особливостями економіч. життя і самобутньою культурою.

Протягом 15—16 ст. відбулися зрушення в економіч. розвитку укр. земель. Осн. частину укр. народу становили селяни, поневолені й вискувані феодалами, які створювали за рахунок сел. земель власні г-ва — *фільварки*, де селяни відбували *панщину*. Масовим загарбанням сел. земель і посиленням виску селян супроводилось запровадження «*Уставу на волоки*» 1557. Жорстока експлуатація викликала посилення антифеод. боротьби селян, що набирала різних форм. У Галичині й на Пн. Буковині відбулося *Мухи повстання 1490—92*. Селяни Закарпаття

взяли участь у *Дожі повстанні 1514*, що спалахнуло в Угорщині. В 16 ст. відбулися антифеод. повстання міського населення (див. *Київське міське повстання 1536*, *Черкаське міське повстання 1536*, *Брацлавське міське повстання 1594—95*).

В кінці 15 — на початку 16 ст. на Україні виникло *козацтво*, яке в 1-й половині 16 ст. заснувало в пониззі Дніпра *Запорізьку Січ* — могутню опору українського народу в боротьбі проти феодально-кріпосницького і національно-релігійного гніту шляхетської Польщі, проти турецько-татарської агресії, за возз'єднання України з Росією.

Російська централізована держава, що виникла в кін. 15 ст., допомагала укр. народові боротися проти іноземного гніту. До її складу входила *Слобідська Україна*, яку заселяли українці й росіяни. Внаслідок *Люблінської унії 1569* Литва об'єдналася з Польщею в одну д-ву — *Річ Посполиту*, а всі укр. землі, що перебували під владою Литви, були загарбані Польщею. Українське селянство було остаточно закріпачене артикулом польс. короля Генріха 1573 і Литовським статутом 1588 (див. *Кріпосне право*). Польські *магнати*, *шляхта* і католицьке духовництво гальмували розвиток укр. мови і культури, зневажали традиції укр. народу, силоміць насаджували католицизм. З допомогою *Брестської церковної унії 1596* вони намагалися духовно поневолити укр. народ, розірвати його зв'язки з рос. народом. Нар. маси рішуче боролися проти унії. Важливу роль у цій боротьбі відіграли *братства*. Наприкінці 16 ст. відбувся ряд великих виступів проти феод. експлуатації та нац. гноблення (*Косинського повстання 1591—93*, *Халивайка повстання 1594—96* та ін.). Укр. селяни і козаки взяли участь у *селянській війні під керівництвом Івана Болотникова 1606—07*. Укр. козаки під проводом П. К. *Сагайдачного* здійснили ряд успішних походів на тат.-тур. міста-фортеці. Часто ці походи вони організовували спільно з *донськими козаками*. Укр. козаки відіграли вирішальну роль у розгромі тур. військ під час *Хотинської війни 1620—21*. Одночасно розгортався рух проти гніту магнатсько-шляхет. Польщі, за возз'єднання України з Росією. В 30-х рр. 17 ст. відбулися масові сел.-козац. повстання проти польс.-шляхет. загарбників і укр. шляхти (*Федоровича повстання 1630*, *Павлюка повстання 1637*, *Острянська повстання 1638* та ін.).

Протягом 14 — 1-ї пол. 17 ст., незважаючи на тяжкі економічні й політ. умови, формувалася самобутня укр. культура, тісно зв'язана з рос. і білорус. культурами. В 16—18 ст. створилася мережа *братських шкіл*. Важлива роль у розвитку освіти належала Києво-Могилянській колегії (див. *Київська академія*). Велике значення для розвитку культури мало *книгодрукування*, основоположником якого на Україні був рос. першодрукар І. *Федоров*. З 2-ї пол. 16 ст. значного розвитку набула *полемічна література*, спрямована проти унії та католицизму. Важливе місце в л-рі посіли *літописи*. Виникли і набули поширення *історичні пісні* та думи, вірші, інтермедії та шкільна драма. Складалася і розвивалася укр. літ. мова. Помітні зрушення відбулися в образотворчому мистецтві та архітектурі.

Наприкінці 1-ї пол. 17 ст. на Україні вкрай загострилися соціально-економічні й політичні суперечності між українським селянством і феодалами. Селяни стали основною рушійною силою у *визвольній війні українського народу 1648—54*, яку очолив видатий державний діяч і полководець Б. *Хмельницький*. Борючись проти жорстокої експлуатації, проти насильницького

опоячення і покатоличення, укр. народ прагнув об'єднатися з братнім рос. народом, возз'єднатися з Росією. Виражаючи прагнення нар. мас, Б. Хмельницький ще з червня 1648 почав вести про це переговори з рос. урядом, на основі яких *Земський собор 1653* ухвалив прийняти Україну до складу Росії. *Возз'єднання України з Росією 1654*, проголошене 8 (18).І 1654 *Переяславською радою 1654*, відіграло велику прогресивну роль у дальшому економіч., політ. і культ. розвитку укр. народу, сприяло зростанню продуктивних сил України і Росії, взаємозбагаченню культур двох братніх народів. Воно врятувало укр. народ від іноземного поневолення, згуртувало укр. і рос. народи в спільній боротьбі проти іноземних загарбників та внутр. гнобителів.

Після возз'єднання України з Росією, протягом 1654—67 (з перервами), тривала рос.-польс. війна, в якій активну участь брали укр. козац. війська. Війна закінчилася укладенням *Андрусієвського перемир'я 1667*. За «*Вічним миром*» 1686 за Росією було закріплено *Лівобережну Україну*, Київ з околицями і Запоріжжя, Польща загарбала Сх. Галичину, Волинь, пн. Київщину, Туреччина — Поділля, а пд. Київщина і Брацлавщина, розорені польс. і тур.-тат. нападами, мали стати нейтральною незаселеною зоною.

Для України, що перебувала в складі Росії, велике значення мали соціально-економічні наслідки визвольної війни 1648—54. Вона значною мірою розхитала і ослабила феод.-кріпосницьку систему, знищила велике землеволодіння польс. феодалів. Проте *козацька старшина*, укр. шляхта, вище православне духовництво вслякю намагалися відновити в попередніх формах і розмірах феод. експлуатацію. Це викликало загострення класових суперечностей і посилення антифеод. боротьби нар. мас. У 1657—58 на Україні відбулося масове повстання *Я. Барабаша* і *М. Пушкаря* проти гетьмана *І. Виговського*, який намагався відірвати Україну від Росії та відновити польс.-шляхет. панування. В 60-х рр. укр. народ боровся проти гетьманів-зрадників *Ю. Хмельницького*, *П. Тетері*, *П. Дорошенка*, *І. Брюховецького*, які намагалися запродати Україну шляхет. Польщі й султанській Туреччині.

На Лівобережній Україні поширювалися промисли, зростали міста, а разом з ними ремесло і торгівля. Проведені в Росії *Петром I* на поч. 18 ст. реформи позитивно вплинули і на розвиток України. Одночасно з цим царський уряд здійснив ряд заходів щодо обмеження автономії України. *Малоросійська колегія*, створена 1722, контролювала діяльність гетьмана і генеральної старшини. Протягом 1722—27 на Лівобережній Україні царський уряд не дозволяв обирати гетьмана, а 1734 гетьманські вибори знову було заборонено. Посилювалося гноблення нар. мас царським урядом та козац. старшиною. В 1701 гетьман *І. Мазепа* видав універсал, що узаконював дводенну панщину на тиждень. У 2-й чверті 18 ст. на Лівобережній Україні панщина становила 3—4 дні на тиждень. Значно погіршилося становище рядових козаків, *підтомчників*. Число *виборних козаків* неухильно зменшувалося.

В 2-й пол. 17 — 1-й пол. 18 ст. Слобідську Україну інтенсивно заселяли вихідці з Лівобережної та Правобережної України, Сх. Галичини, а також рос. селяни-втікачі. Царський уряд поселяв тут *служилих людей* для оборони пд. кордонів від тат. нападів. У 50-х рр. 17 ст. переселенці заснували багато слобід і міст. Місцева козац. старшина, монастирі та рос. поміщики захопили великі зем. володіння, змушували селян виконувати панщину. Зазнавали гніту та визиску і ко-

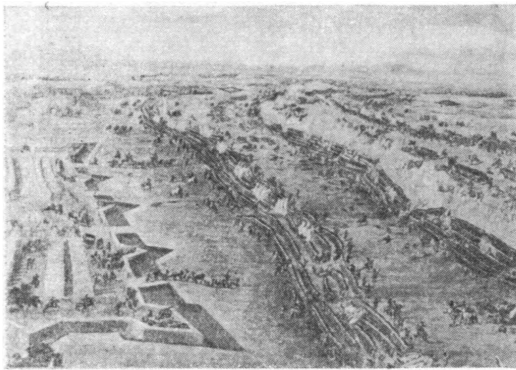

В'їзд Богдана Хмельницького в Київ 1648. Картина художника М. С. Самокиша. 1929.

Січова корогва. Друга половина 17 ст.

заки. Все це спричинило збройні виступи сел.-козацьких мас. У 1666 на Лівобережній Україні спалахнув ряд повстань, найбільшим з яких було *Переяславського полку повстання 1666*. Під впливом *селянської війни під керівництвом Степана Разіна 1670—71* на Слобожанщині відбулося *Дзиковського повстання 1670*. Антифеод. виступи нар. мас України посилювалися під час *Булавинського повстання 1707—08*. Укр. козац. війська брали участь у походах рос. військ проти Туреччини і *Кримського ханства*, а також у *Північній війні 1700—21*. Укр. народ, залишаючись вірним союзом з братнім рос. народом, загарував зрадництво гетьмана Мазепи і розгорнув боротьбу проти швед. інтервентів. Під час *Полтавської битви 1709*, в якій брали участь і укр. козац. полки, було розгромлено численну швед. армію на чолі з Карлом XII. Вогнищем антифеод. руху, оплотом нар. мас України в боротьбі проти тур.-тат. і польс. загарбників стала Запорізька Січ. Особливо уславися походами проти іноземних поневолювачів кошовий отаман *І. Д. Сірко*. Уряд Петра I розглядав Запорізьку Січ як один з осередків визвольного руху. Скориставшись з переходу Мазепи та купки запорізької старшини на бік шведів, царський уряд звинуватив усе запорізьке козацтво у зраді і 14 (25).V 1709 зруйнував Січ. Частина запорожців перейшла в пониззя Дніпра і заснувала т. з. *Олешківську Січ*. Ця територія була підвладна Кримському ханству, яке вслякю пригноблювало козаків. Лише 1734 царський уряд дозволив козакам повернутися і заснувати на р. Підпільній *Нову Січ*. Козац. старшина, яка зосереджувала в своїх ру-

Полтавська битва 1709. Фрагмент гравюри художника М. Лармессена. 1727.

ках владу, і заможне козацтво займалися промислами й торгівлею, заснували на захоплених землях власні господарства — *зимівники*, де використовували найману працю зубожілих селян і сіроми. На Запоріжжі зростали соціальні суперечності. Яскравим проявом класової боротьби було *сіроми повстання на Запорізькій Січі 1768*. В той час як економіка Лівобережжя, Слобожанщини і Запоріжжя неухильно зростала, нар. г-во на укр. землях, захоплених польс., угор. і тур. феодалами, перебувало в занепаді. Внаслідок жорстокої експлуатації зубожіло і розоралося селянство, в містах занепадали ремесло й торгівля. Польс. уряд силоміць насаджував унітарний, ополчав укр. населення. На Правобережній Україні розгорнулася визвольна боротьба, центром якої стала т. з. нейтральна зона — пд. Київщина і Брацлавщина, де оселилася численна маса втікачів з різних місцевостей України. Тут спалахнуло, зокрема, *Палія повстання 1702—04*, придумане польс. урядом з допомогою найманних загонів Мазепи. Але нар. маси не корились гнобителям. Розгорнувся *гайдамацький рух*, що поширився і на Лівобережжя та Слобожанщину. Під час нац.-визвольного руху в Угорщині 1703—11, спрямованого проти гніту Габсбургів, відбулося антифеод. повстання закарпатського селянства. На зх.-укр. землях ширився рух *опришків*. 2-а пол. 18 ст. на Україні характеризувалася переважанням феод.-кріпосницької системи г-ва, в надрах якої зміщувався капіталістич. уклад, що спричинило до розкладу феод. способу виробн. Виникали пром. підприємства, власниками яких були, крім поміщиків, купці, міщани й багаті селяни. На Україні, яка входила до складу Росії, було кілька великих казенних підприємств. У містах розвивалося багатогалузеве ремесло, на селах поширювалися промисли, зокрема *чумацтво*. Розвиток товарного виробн. зумовлював зростання торгівлі, важливу роль у якій відігравали ярмарки. В містах все більшої ваги набувала постійна крамнична торгівля. Соціально-економіч. розвиток Лівобережної і Слобідської України відбувався в умовах посилення централізаторської політики царизму. В 1764 царський уряд остаточно ліквідував відновлене 1750 гетьманство, і Лівобережжям знов почала управляти Малорос. колегія. В 1764 з частини лівобережних козаків і військ. поселенців було створено *п'кінерські полки*; 1765 ліквідовано слобідські полки, а з кол. слобідських козаків сформовано гусарські полки. Соціальне гноблення приз-

вело до *п'кінерів повстання 1769—70*. В 1781 царський уряд ліквідував на Лівобережжі адм.-полковий устрій, який існував з часів нар.-визвольної війни 1648—54. В результаті переможної рос.-тур. війни 1768—74 Росія визволила землі між Дніпром і Пд. Бугом, а також одержала Єнікале і Керч, що забезпечило їй вихід до Чорного м. В 1774 Кримське ханство було оголошено незалежним від Туреччини, а 1783 приєднано до Росії. У зв'язку з цим Запорізька Січ втратила значення військ. форпосту, і 1775 її зруйнували царські війська як вороже антифеод. боротьби. Її землі царський уряд дельбильшого роздав рос. і укр. поміщикам. Значну частину запорожців було залишено в стані козаків, з яких 1788 створено *Чорноморське козацьке військо*, переселене 1792 на Кубань. Осн. маса запорізької сіроми і *посполитих селян* потрапила в кріпосницьку залежність до поміщиків. Частина старшини, козаків і посполитих, невдоволена ліквідацією Запорізької Січі, втекла і оселилася у тур. володіннях, заснувавши т. з. *Задунайську Січ*. Під час рос.-тур. війни 1787—91 було визволено землі між Пд. Бугом і Дністром. У війні проти тур. агресорів активну участь брав укр. народ, зокрема Чорномор. козац. військо. Визволення Чорномор. узбережжя мало велике значення для дальшого економіч. розвитку України, зокрема її пд. частини, яку почали швидко заселяти.

У 60—90-х рр. 18 ст. на Україні відбувався процес остаточного закріпачення селян, що був юридично оформлений на Лівобережній і Слобідській Україні царським указом 1783, а в Пд. Україні 1796. В 1785 козац. старшину, яка перетворилася на поміщиків, було зрівняно в правах з рос. дворянством. До *секуляризації* перк. земель 1786—88 на Лівобережній і Слобідській Україні багато селян перебувало під гнітом церк. феодалів. У нестерпних умовах працювали *робітні люди* на пром. підприємствах. На цьому ґрунті зростала антикріпосницька боротьба. На Лівобережній, Слобідській, Пд. і частково Правобережній Україні тривалий час діяли гайдамацькі загони на чолі з С. І. *Гаркушею*. Значний вплив на піднесення антифеод. руху селянства України мала *селянська війна під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75* в Росії.

Тяжкого феод.-кріпосницького гноблення зазнавали селяни Правобережжя і Сх. Галичини, що перебували під гнітом шляхет. Польщі. Великі побори призводили до занепаду міст. Соціальне гноблення доповнювалося нац. гнітом, що викликало посилення нар.-визвольної боротьби. На Правобережжі тривав гайдамацький рух, який 1768 вилився у велике нар. повстання — *Колівицину*. Антифеод. боротьба нар. мас була одним з найважливіших факторів, які зумовили занепад магнатсько-шляхет. Польщі. В результаті першого поділу Польщі (1772) Галичину захопила Австрія, яка через два роки загарбала і Пн. Буковину. Під час другого (1793) і третього (1795) поділів Польщі Правобережна Україна і Зх. Волинь були воз'єднані з Лівобережною Україною в складі Рос. д-ви. *Воз'єднання Правобережної України з Росією в кінці 18 століття* відіграло значну роль у розвитку продуктивних сил і зміцненні економіч. зв'язків між укр. землями, створило сприятливі умови для формування української буржуазної нації, сприяло розвитку укр. культури та зміцненню укр.-рос. економіч. і культ. зв'язків.

У 1-й пол. 19 ст. на Україні, як і в Росії в цілому, поглибився процес розкладу, а потім і кризи феод.-кріпосницької системи г-ва. Неухильно розвивалися капіталістич. уклад, суспільний по-

діл праці, соціальне розшарування селянства. Формувалися клас *буржуазії* і *робітничий клас*. Розвиток товарного виробн. супроводився виникненням спеціалізованих с.-г. районів. Напередодні *селянської реформи 1861* у пром-сті й ремісничих закладах працювало понад 200 тис. робітників, у т. ч. 54% вільнонайманих. Пром. розвиток відбувався в основному за рахунок зростання капіталістич. підприємств, які поступово витісняли поміщицькі. Як в Росії, так і на Україні в 30—40-х рр. 19 ст. почався пром. переворот. В 1-й пол. 19 ст. на Україні швидко зростала торгівля, значно збільшилися кількість ярмарків (40% ярмарків Росії) та їхній товарооборот. Зх.-укр. землі, що перебували під гнітом Австрії, в економіч. розвитку відставали від України, що входила до складу Росії. Вони були перетворені на ринок збуту для пром-сті метрополії.

Скрізь на Україні посилювалася експлуатація селян-кріпаків. Тяжко жилося і *державним селянам*, які були обкладені багатьма грошовими податками та натуральними повинностями. Держ. селяни на Правобережній Україні перебували на т. з. госп. становищі, яке майже нічим не відрізнялося від становища кріпаків. Тогочасні робітники, особливо кріпосні, зазнавали жорстокої експлуатації. Нар. маси зазнавали нестерпного нац. гніту з боку царського уряду Росії та імперського уряду Австрії.

У боротьбі проти вискувачів і поневолювачів надійним спільником укр. народу був рос. народ. Разом з рос. та ін. народами Росії укр. народ брав активну участь у *Вітчизняній війні 1812* проти франц. загарбників. Вітчизн. війна 1812 і розгром наполеонівської Франції мали великий вплив на розвиток визвольної боротьби, зокрема на виникнення й розгортання руху дворянських революціонерів — *декабристів*. У той період на Україні відбулися масові стихійні виступи селян і козаків: *бузьких козаків повстання 1817*, *Чугуївське повстання 1819*, *Машівське заворушення кріпаків 1823* тощо.

Рух декабристів мав загальнорос. характер. Орг-ції декабристів — *Північне товариство декабристів* у Петербурзі, *Південне товариство декабристів* і *Товариство об'єднаних слов'ян* на Україні розгорнули активну революц. діяльність. Слідом за повстанням декабристів у Петербурзі 14 (26).XII 1825 відбулося *Чернігівське повстання* на Київщині 29.XII 1825 — 3.I 1826 (10—15.I 1826). Хоч ці повстання жорстоко розгромив царизм, виступ декабристів мав велике значення для пробудження нових революц. сил, знайшов відгук у нар. масах, особливо на Київщині. Антикріпосницька боротьба селян розгорілася на Поділлі, де протягом 1813—35 діяли повстанські загони під проводом У. Я. *Кармалюка*. Масовими виступами відповіли селяни Правобережної України на запровадження *інвентарних правил 1847—48*, з допомогою яких царизм намагався зміцнити тут кріпосництво.

В 40-х рр. 19 ст. намітився перехід від дворянсько-революц. до революц.-демократич. етапу у визвольному русі. В кін. 1845 — на поч. 1846 у Києві виникла таємна політ. орг-ція — *Кирило-Мефодіївське товариство*, видатну роль в якому відіграв Т. Г. *Шевченко*, що очолював революц.-демократич. напрям у т-ві. В 1856—63 на Україні діяло *Харківсько-Київське таємне товариство*. Боротьба нар. мас проти кріпосництва і нац. гноблення розгорнулася і на зх.-укр. землях. Відбулися сел. виступи в Тернопільському, Чортківському і Станіславському округах. В 40-х рр. у Путилі й навколишніх селах тривав рух бую-

Розгром поміщицького маєтку Устимом Кармалюком. Картина художника І. Г. Лося. 1948.

винських селян, керованих Л. *Кобилицею*. В березні 1848 в Австрії почалася революція, яка незабаром поширилася на зх.-укр. землі. Австр. уряд змушений був скасувати тут кріпосне право. Але *селянська реформа 1848* в Галичині, на Буковині і Закарпатті урядові кола провели в інтересах поміщиків.

Великим тягарем на нар. маси лягла *Кримська війна 1853—56*, що посилювало розгортання сел. руху. Найбільшого розмаху він досяг на Київщині (див. *Київська козащина 1855*). Масові сел. виступи відбулися на Катеринославщині (див. *Катеринославські селянські заворушення 1856*) і Херсонщині.

В 1861 царський уряд змушений був скасувати кріпосне право. Селянська реформа 1861, незважаючи на те, що її проводив царський уряд і помішки, мала бурж. характер. Разом з цим вона зберегла великі залишки кріпосництва. В 60—70-х рр. було проведено ще ряд реформ бурж. характеру. Сел. реформу здійснювали в умовах масового руху селян, які боролися проти її грабницької суті. Лише протягом березня — травня 1861 на Україні відбулося понад 600 сел. виступів з 500 тис. учасників. Ідеологами сел. революції виступили *революційні демократи* на чолі з М. Г. *Чернишевським*. Створене під їхнім впливом у 60-х рр. 19 ст. таємне т-во «*Земля і воля*» поширило свою революц. діяльність і на Україні. На Київщині серед селян і солдатів 1861—62 революц. агітацію проводив А. О. *Красовський*. Рос. і укр. революц. демократи підтримали *польське визвольне повстання 1863—64*, яке частково захопило і Правобережну Україну. В ряді міст України виникли *громади*, в яких об'єднувалася ліберально-бурж. інтелігенція, що вела культурницьку роботу. Частина «громадівців» проповідувала бурж.-націоналістичні ідеї. Царський уряд, жорстоко придушуючи визвольний рух, посилював нац. гноблення. Було забороно друкувати укр. мовою книги навч. та наук.-популярного характеру (див. *Валуєвський циркуляр 1863*). *Емським актом 1876* припинено ввіз з-за кордону на Україну книг, надрукованих укр. мовою, забороно укр. вистави тощо. Рос. та укр. революц. демократи боролися проти нац. гніту.

Посилилося нац. гноблення на зх.-укр. землях. Після поразки революції 1848 в Галичині, на Буковині та Закарпатті утворилося поміщицько-клерикальне угруповання «*московіліз*», яке орієнтувалося на царську Росію. Поряд з ним виникла бурж.-ліберальна течія — «*народовці*», переважна частина яких стояла на націоналі-

стич. позиціях, йшла на угоду з урядом Австро-Угорщини. Проти «москвофілів» і «народовців» рішче боролися укр. революц. демократи, на чолі яких з середини 70-х рр. став І. Я. Франко. В кін. 60 — середині 80-х рр. на Україні, як і в усій Росії, провідну роль у визвольному русі відігравали революц. народники, що об'єднувалися у нелегальні гуртки й орг-ції (див. *Народництво*). Народники безуспішно намагалися підняти селян на повстання. Таку спробу зробила і група народників на чолі з Я. В. Стефановичем на Україні (див. *Чигиринська змова 1877*). В 1879 «Земля і воля» (створена 1876) розкололася на «Чорний переділ» і «Народну волю», яка стала на хибний шлях індивідуального терору. В Києві народники створили «Південноросійський робітничий союз» (1880—81).

Після скасування кріпосного права на Україні, як і в усій Росії, швидко розвивався пром. капіталізм. На кін. 19 ст. Україна стала гол. вугільно-металург. базою та осн. виробником цукру в Росії. Загальнорос. значення набуло на Україні с.-г. машинобудування. В пром-ств України, особливо в гірничозаводській, великі кошти вкладали іноземні капіталісти. Розвиток пром-сті й внутр. ринку зумовив інтенсивне будівництво з-ць. У процесі розвитку капіталізму формувалася фаб.-зав. пролетаріат України, який поповнювався також рос. робітниками, що мало велике значення для розгортання революц. боротьби. На кін. 19 ст. робітн. клас України становив 350 тис. чол.

Незважаючи на існування численних пережитків кріпосництва, в пореформений період інтенсивно розвивався капіталізм у с. г. У 80-х рр. капіталістичні відносини стали панівними в с. г. Пд. і Правобережній Україні. Пд. Україна поряд з нижньоволзькими губерніями стала центром виробн. зерна на продаж. Розвиток капіталізму в с. г. викликав швидке соціальне розшарування селянства. Сотні тисяч селян-заробітчан працювали в поміщицьких і куркульських г-вах Пд. України. В 60—90-х рр. порівняно швидко розвивалися міста, населення їх зросло більш ніж удвічі.

Зх.-укр. землі, як і раніше, дуже відставали в своєму розвитку від осн. частини України. Пром-ств там мала напівкустарний характер. Іноземні капіталісти, що посідали панівне становище в економіці зх.-укр. земель, по-хижаському експлуатували природні багатства. В стані западу перебувало с. г. Численні феод.-кріпосницькі пережитки, що залишилися після скасування 1848 кріпосного права, великий податковий тягар, поміщицько-куркульська кабала спричинилися до масового розорення селян.

На період капіталізму припадає завершення тривалого процесу формування української буржуазної нації. Зріс клас укр. буржуазії, яка, спираючись на різні бурж. і бурж.-націоналістич. орг-ції та партії, боролася за оволодіння місцевим ринком, намагаючись залучити на свій бік нар. маси. Наприкінці 19 ст. провідну роль у класовій боротьбі трудящих почав відігравати робітн. клас, що повів за собою селянство. Робітн. рух на Україні розвивався як складова частина загальнорос. робітн. руху. Зростала кількість робітн. заворушень і страйків. Якщо 1860—70 їх було на Україні 72, то 1895—99 — вже 226. З розгортанням революц. діяльності марксистських гуртків і орг-цій страйки набирали більш організованого характеру. Першою пролет. орг-цією в Росії був «Південноросійський союз робітників», засн. 1875 в Одесі. У 70-х рр. на Україні почалася пропаганда ідей основоположників наук. комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса.

Боротьба робітн. класу проти соціального гноблення розгорнулася і на вх.-укр. землях. Активну участь у ній брав І. Я. Франко, який був одним з перших перекладачів творів К. Маркса і Ф. Енгельса українською мовою. В 1899 на західно-українських землях утворилася *Українська соціал-демократична партія* (УСДП), керівництво якою захопили угодовці-націоналісти, які сприйняли опортуністичну програму австр. соціал-демократів.

Одночасно з робітн. рухом та під його впливом на Україні зростала боротьба селян, які прагнули ліквідувати поміщицьке землеволодіння та ін. пережитки кріпосництва. Протягом 70—90-х рр. на Україні відбулося понад 1800 масових сел. виступів.

У 80—90-х рр. народництво, в якому провідними стали ліберальні тенденції, перетворилося на гол. ідейну перешкоду для поширення марксизму в Росії та на Україні. Значну роль в ідейній боротьбі проти ліберального народництва відіграли Г. В. Плеханов і заснована ним та ін. революц. діячами 1883 в Женеві перша рос. марксистська орг-ція — *група «Визволення праці»*. Остаточного удару народництву завдав В. І. Ленін. У 1895 він створив *петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. За прикладом і під впливом цього «Союзу» виникли 1897 також *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*, *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»* та ін. «Союзи боротьби» провели значну підготовчу роботу по скликанню *Першого з'їзду РСДРП*, що відбувся 1898 в Мінську і прийняв рішення про створення партії.

В кін. 19 — на поч. 20 ст. пром. капіталізм на Україні, як і в усій Росії, переріс у найвищу і останню стадію свого розвитку — *імперіалізм*. Виникали монополістичні об'єднання (див. *Монополії капіталістичні на Україні*). Проте, незважаючи на високий рівень концентрації пром-сті, Росія, в т. ч. й Україна, була аграрною країною. В 1897 сільс. населення України становило 86%. У період імперіалізму капіталісти посилювали наступ на робітн. клас. На селі зростала кількість малоземельних і безземельних селян, які змушені були шукати будь-яких заробітків. Внаслідок цього ще більше загострились класові суперечності. Велику роль у політ. вихованні пролетаріату України відіграла ленінська газ. *«Искра»*. Демонстрацією пролет. солідарності був *загальний страйк на Півдні Росії 1903*. Під впливом боротьби пролетаріату зростає сел. рух, який особливо великого розмаху набрав під час *Полтавсько-Харківського селянського повстання 1902*. Проти поліцейського режиму і сваволі царських урядовців виступали демократично настроєні студенти. Дедалі ширше розгортали свою діяльність с.-д. гуртки, групи і орг-ції. Влітку 1903 відбувся *Другий з'їзд РСДРП*, який створив *партію нового типу* — більшовицьку партію на чолі з В. І. Леніним, яка стала керівником зростаючого революц. руху. Ще більше загострились класові суперечності внаслідок поразки царизму в *російсько-японській війні 1904—05*.

Розстріл *Дев'ятого січня 1905* царськими військами мирної демонстрації робітників у Петербурзі викликав обурення трудящих країни, яке покляло початок бурж.-демократич. *революції 1905—07 в Росії*. По Україні прокотилася могутня хвиля страйків протесту проти злочинних дій царизму (див. *Січнево-березневі політичні страйки 1905 на Україні*). Навесні 1905 відбувся *Третій з'їзд РСДРП*, який озброїв більшовиків марк-

системним стратегічним планом, визначив тактичну лінію в революції, рішуче засудив розкольніцькі дії меншовиків. Разом з тим більшовики боролися проти укр. і євр. дрібнобурж. націоналістич. партій («Сілка», *Українська соціал-демократична робітничка партія*, *Бунд* тощо), які намагалися розколоти рух робітників Росії та України (див. також *Український буржуазний націоналізм*). На революц. боротьбу слідом за робітн. класом піднялося селянство. Влітку 1905 сел. рух охопив бл. 46% повітів України. Розгорнувся революц. рух у царській армії. В червні 1905 спалахнуло повстання на броненосці «Потьомкін». Робітники України взяли активну участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*.

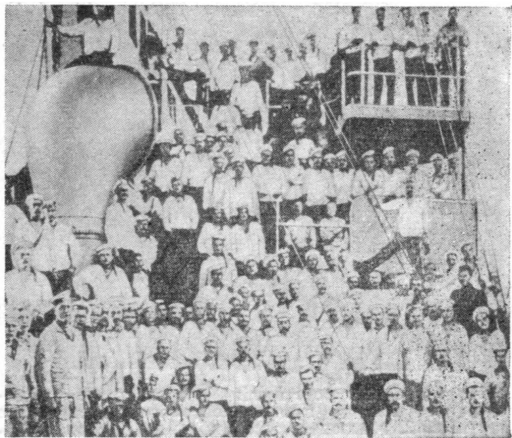
За прикладом рос. робітників на Україні в жовтні — грудні 1905 було створено *Ради робітничих депутатів 1905* (Київ, Катеринослав, Одеса, Миколаїв, Юзівка, Єнакієве, Кременчук, Маріуполь). Ще влітку 1905 почали виникати *професійні сілки*. Восени піднялася нова хвиля сел. руху. Було розгромлено бл. 300 поміщицьких маєтків. Відбулися повстання в армії і на флоті (*Саперівське повстання 1905* у Києві, *Севастопольське збройне повстання 1905* та ін.).

Революц. рух, незважаючи на жорстокі репресії царського уряду і розкольніцьку діяльність меншовиків, переріс у повстання. На поч. грудня почалося *Грудневе збройне повстання 1905* у Москві, що його підтримав робітн. клас усієї країни. Заг. політ. страйки відбулися в багатьох містах України. В ряді місць вони переросли у збройні повстання (*Горлівське збройне повстання 1905*, *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905*, *Люботинське збройне повстання 1905* та ін.). Після поразки повстання революція пішла на спад.

Після *третьочервеневого перевороту 1907* почався період реакції (1907—10). Придушивши революцію, царський уряд запровадив у Росії режим кривавого терору. Органи царської влади громили профспілки, влаштовували криваві езекуції в селах, жорстоко придушували нац.-визвольний рух, закривали укр. періодичні видання, культ.-осв. заклади, що виникли під час революції 1905—07. Було заборонено викладання укр. мовою в школах, виконання укр. пісень тощо. Політ. реакція супроводилася економіч. застоєм. Капіталісти повели наступ на робітн. клас. З метою створення з *куркульства* соціальної опори царизму на селі було проведено аграрну *столитинську реформу*. Незважаючи на розгук реакції, трудящі не припиняли боротьби. Більшовицька партія рішуче боролася проти *ліквідаторства*, *троцькізму*, *одзовітств*, дрібнобурж. націоналістів.

У 1910 в Росії і на Україні почалося нове економічне піднесення, що тривало до *першої світової війни 1914—18*. Воно сприяло посиленню концентрації виробн., розвиткові комбінованих підприємств і зосередженню ф-к і з-дів у руках монополістич. об'єднань. Зріс приплив іноземних капіталів. У 1913 на Україні було 642,3 тис. робітників, з яких 63% працювали на великих підприємствах. Це сприяло зростанню класової свідомості робітн. класу, розгортанню його революц. боротьби. Восени 1910 почалося нове революц. піднесення. *Ленський розстріл 1912* дав новий поштовх розвиткові революц. руху. В багатьох містах України на знак протесту проти ленських подій відбулися *квітнево-травневі політичні страйки 1912*.

На боротьбу проти поміщиків і куркулів піднімалося трудяще селянство. Велику роль у розвитку революц. руху на Україні відіграла за-

Команда крейсера «Очаків». 1905.

Мітинг протесту проти царського маніфесту 17(30) жовтня 1905 біля міської думи в Києві. Жовтень 1905.

Демонстрація трудящих Львова з вимогами загального виборчого права. Листопад 1905.

Мітинг протесту робітників Харківського паровозобудівного заводу проти Ленського розстрілу в квітні 1912. Малюнок художника І. Я. Єфроїмсона. 1956.

снована 1912 В. І. Ленінінм більшовицька газ. «*Правда*». Найвищого рівня революц. рух у Росії досяг у 1-й пол. 1914. На Україні відбулося понад 300 страйків, у т. ч. 70% політичних. У ряді місць страйки супроводилися демонстраціями та сутичками з поліцією. Проте дальший розвиток революц. руху був затриманий 1-ю світовою війною, що почалася в серпні 1914.

На поч. 20 ст., незважаючи на жорстоке нац. гноблення, відбулися значні зрушення в укр. культурі. В Києві, Катеринославі й Донбасі з'явилася марксистська преса (див. *Більшовицька преса*). Розповсюджувалися твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Під їхнім впливом формувалися революц. погляди робітників і передової інтелігенції.

Укр. демократична культура розвивалася у нерозривному зв'язку і під благотворним впливом передової рос. культури. Вона допомагала боротьбі трудящих мас за своє соціальне і нац. визволення.

Як і раніше, на поч. 20 ст. економіка зх.-укр. земель розвивалася дуже повільно, що було прямим наслідком колоніальної політики австро-угор. уряду. Осн. частина робітників працювала в кустарно-ремісницьких закладах. Існуючі ф-ки і з-ди мали примітивну техніку. Значні феод. пережитки, великі податки, зростаюча заборгованість, малоземелля селян — усе це зумовило відсталість с. г. В селах створилася багатомільйонна армія бідняків і батраків, які, не знаходячи на місці роботи, відправлялися на заробітки за кордон (див. *Українська трудова еміграція*). Трудящі зх.-укр. земель були позбавлені політ. прав. Уряд і правлячі кола Австро-Угорщини проводили асиміляторську політику щодо укр. населення. Знарядям політ. та ідеологічного поневолення була уніатська церква. Укр. буржуазія та її партії вислужувалися перед австро-угорським урядом, розпалювали ворожнечу до ін. народів. Проти реакційних сил, соціального і нац. гніту рішуче виступали революц. демократи, що їх очолював І. Я. Франко. На поч. 20 ст. в Сх. Галичині, на Пн. Буковині й Закарпатській Україні поширився визвольний рух, що розвивався під впливом ідей марксизму-ленінізму і революц. боротьби народів Росії. Протягом 1900—04 відбулося 143 страйки робітників. Львівський загальний страйк будівельників 1902 шереріс у барикадні бої, Галицький страйк се-

лян 1902 охопив понад 400 сіл. У визвольну боротьбу включилося прогресивне студентство. В січні — березні 1905 у Львові, Дрогобичі, Чернівцях та ін. містах і багатьох селах відбулися політ. мітинги та демонстрації. Робітники разом з селянами боролися за заг. виборче право. Уряд змушений був поступитися. Щоб придушити прагнення закарпат. українців до возз'єднання з усім укр. народом, австро-угор. уряд влаштував *Мармарош-Сігетські судові процеси 1904—06 і 1913—14*.

1-у світову війну підтримали всі бурж., бурж.-поміщицькі й дрібнобурж. партії Росії та України. Бурж. націоналісти України орієнтувалися на царський уряд, блокувалися з рос. буржуазією, бурж. націоналістами зх.-укр. земель були на боці австро-угор. уряду. Їхні лідери створили т. з. «*Союз визволення України*», який намагався відірвати Україну від Росії та перетворити її на колонію Німеччини.

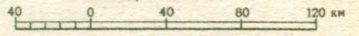
Проти війни рішуче виступила більшовицька партія, яка керувалася настановами В. І. Леніна про перетворення імперіалістич. війни на громадянську та про поразку своїх імперіалістич. урядів. Більшовики обстоювали дружбу рос. і укр. народів, нищиво викривали антинар. дії меншовиків, есерів, бурж. націоналістів, які стали на шлях підтримки війни. Революц. заклики більшовиків знайшли відгук серед трудящих України. Вже в липні 1914 в ряді міст і сіл України відбулися антивійнні виступи робітників і селян, призваних до армії.

Внаслідок бездарності й злочинної байдужості царського командування рос. війська зазнали поразки у Сх. Пруссії. Але на Пд.-Зх. фронті вони здобули значну перевагу, заволодівши більшою частиною Сх. Галичини і Буковиною. Трудящі радо зустрічали рос. війська, сподіваючись визволитися з-під іноземного гніту. Нар. г-во зх.-укр. земель, які стали театром воєнних дій, було зруйноване. Австро-угор. імперіалісти запровадили тут режим кривавого терору. Іноземним загарбникам допомагали укр. бурж. націоналісти. Царський уряд також провадив імперіалістичну, гнобительську політику в Сх. Галичині й на Буковині. В гнобленні місцевого населення царським сатрапам допомагали «москвофіли». Під час війни дуже тяжкі умови склалися для діяльності більшовиків Росії та України. Тер. України була оголошена на воєнному становищі. Багато більшовиків було ув'язнено і заслано. Але революц. робота партії не припинялася. Величезне теоретичне і практичне значення мали праці В. І. Леніна, написані у воєнні роки.

Імперіалістична війна привела до занепаду нар. г-во Росії й України. Виникла продовольча криза. Весь тягар війни і розрухи ліг на плечі трудящих. Війна загострила класові суперечності, посирила зростання робітн. і сел. руху та революц. виступів у армії. В 1915—16 на Україні відбувся 331 страйк. З серпня 1914 по грудень 1916 було понад 160 сел' заворушень. *Революційна криза*, що почалася в серпні 1915, переросла в *революційну ситуацію*. Нар. маси переконувалися в необхідності повалення царизму. 26.II (11.III) 1917 очолювані більшовицькою партією робітники і революц. солдати Петрограда повстали. Внаслідок *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* царизм було повалено. Тимчасовий к-т Держ. думи сформував бурж. *Тимчасовий уряд в Росії*. В губ. і повіт. містах створено його місцеві органи. Поряд з ними виникли *Ради робітничих і солдатських депутатів* — органи *революційно-демократичної диктатури пролетаріату і селянства*. Т. ч., у Росії створилося

УКРАЇНЬСЬКА РСР ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНА КАРТА

МАСШТАБ 1:4 000 000

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

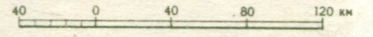
- ⊙ Столиці союзних республік
- ⊙ Центри країв і областей
- ⊙ Центри районів
- Інші населені пункти

- М і с т а**
- КИЇВ** більше як 1 000 000 жителів
 - ОДЕСА** від 300 000 до 1 000 000 жителів
 - ПОЛТАВА** від 100 000 до 300 000 жителів
 - УМАНЬ** від 30 000 до 100 000 жителів
 - Канів** від 10 000 до 30 000 жителів
 - Чоп** менш як 10 000 жителів
 - Селища міського типу
 - Судак більш як 10 000 жителів
 - Ржищів менш як 10 000 жителів
 - Населені пункти сільського типу
 - Северська більш як 10 000 жителів
 - Іванівка менш як 10 000 жителів

- Кордони Союзу РСР
- Кордони союзних республік
- Межі країв і областей
- Межі автономних областей
- Кордони зарубіжних держав
- Примітка: Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на карті не підписано
- Залізничні
- Безрейкові шляхи
- 300 — Морські рейси й відстані в км
- Морські порти

УКРАЇНСЬКА РСР ЕКОНОМІЧНА КАРТА

МАСШТАБ 1:4 000 000

ПРОМІСЛОВІ ПУНКТИ, НЕ ПІДПИСАНІ НА КАРТІ:

1 Артеміськ	9 Єнакієве
2 Попасна	10 Дебальцеве
3 Горлівка	11 Капівка
4 Костянтинівка	12 Шахтарськ
5 Дружківка	13 Харківськ
6 Новокономічне	14 Свердловськ
7 Ясинувата	15 Красnodон
8 Дзержинськ	

ГАЛУЗИ ПРОМІСЛОВОСТІ	ВИДОБУВАННЯ КОРИСНИХ КОПАЛИН	СИРОВИНИ ЧОРНОЇ МЕТАЛУРГІЇ	ІНШИХ КОРИСНИХ КОПАЛИН
● Чорна металургія і виробництво вогнетривів	● кам'яного вугілля	● залізної руди	● ртутної руди
● Кольорова металургія	● бурого вугілля	● марганцевої руди	● каоліну
● Машинобудування і металообробка	● нафти		● графіту
● Хімічна			● кухонної солі
● Виробництво будівельних матеріалів			● будівельного камення
● Склобробна і фарфоро-фаянсова			● калійної солі
● Деревообробка і паперова			● Джерела мінеральних вод
● Легка			
● Харчова			
● Різні			
- Примітка. Розміри пунсонів промислових пунктів дано умовно.
- Межі економічних районів

- ### ВИРОБНИЧА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА
- (за провідними товарними культурами і галузями)
1 Молочно-м'ясне скотарство та свиноварство, льонярство, конопляництво і картоплярство
2 Бураківництво, зернове господарство з осередками тютюництва і садівництва; молочно-м'ясне скотарство, свиноварство
3 Льонярство, бураківництво, молочно-м'ясне скотарство, свиноварство
4 Зернове господарство, олійні культури, бураківництво, молочно-м'ясне скотарство, свиноварство
5 Зернове господарство, олійні культури з осередками конопляництва і виноградарства; молочно-м'ясне скотарство, свиноварство, птахівництво
6 Виноградарство, зернове господарство, овочівництво, молочно-м'ясне скотарство, вівчарство, птахівництво
7 Виноградарство, садівництво, тютюництво, молочно-м'ясне скотарство, вівчарство, птахівництво
8 Виноградарство, тютюництво, садівництво
9 Молочно-м'ясне скотарство, вівчарство, картоплярство з осередками льонярства
10 Виноградарство, тютюництво, садівництво, молочно-м'ясне скотарство, свиноварство, вівчарство
11 Молочно-овочівницьке господарство приміського типу, виробництво зерна і технічних культур

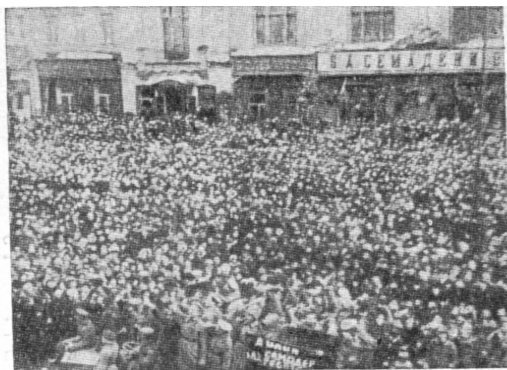
● Теплові електростанції	— Залізниця
● Пароелектростанції	— Головні безрейкові шляхи
— Нафтопроводи	— Морські рейси і вистані в км
— Газопроводи	— Порти і пристані
	— Рибальство
- ### ОСНОВНІ ВАНТАЖОПОТОКИ
— Ввіз	— Вивіз
- ### РАЙОНИ ПОШИРЕННЯ
— садів	— тютюну
— виноградарств	— маюрки
— хмелю	— конопель
— цукрових буряків	— льону-довгунця
— соняшнику	— європейських культур
- Ліси

дволаддя. Перемогу революції в Петрограді підтримали широкі нар. маси всієї країни. 1 (14).ІІІ відбулися мітинги і збори трудящих у багатьох містах України. Вони повсюдно ліквідували органи царської влади. В деяких селах селяни приступили до розподілу поміщицьких земель. У містах України створювалися Ради робітн. і солдат. депутатів. Проте, скориставшись з політ. недосвідченості нар. мас, меншовики, есери та представники ін. дрібнобурж. партій захопили керівництво Радами. У багатьох містах Донбасу Ради перебували під впливом більшовиків. Лютнева революція викликала пожвавлення нац.-визвольного руху на Україні. Укр. буржуазія, намагаючись використати нац.-визвольний рух у своїх вузькокласових інтересах, створила 4 (17).ІІІ в Києві контрреволюц. *Центральну раду*. Незважаючи на деякі суперечності в нац. плані, вона становила з Тимчасовим урядом єдиний контрреволюц. табір. Хоча царизм був повалений, не було розв'язано таких корінних питань, як вихід Росії з імперіалістич. війни і укладення демократич. миру, ліквідація нац. гноблення, скасування поміщицького землеволодіння і здійснення націоналізації всієї землі.

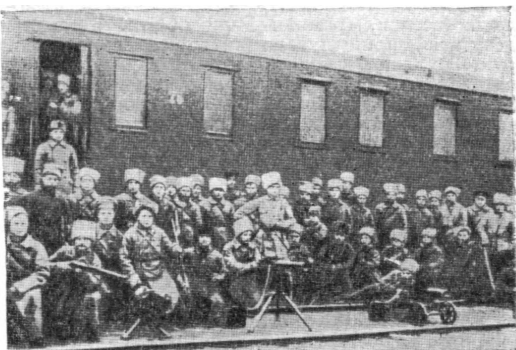
На Україні, як і в більшості районів країни, вийшли з підпілля та розгорнули роботу в масах більшовицькі орг-ції. Вирішальну роль у виробленні стратегії і тактики більшовиків на мирному етапі розвитку революції відіграли *Квітневі тези В. І. Леніна*, який 3 (16).ІV 1917 повернувся в Росію з еміграції. Тези визначили курс на переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну під лозунгами: «Ніякої підтримки Тимчасовому урядові!», «*Вся влада Радам!*». Ленінські тези лягли в основу рішень *Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б)*. Керуючись ленінськими тезами і рішеннями конференції, більшовики України проводили велику роботу по мобілізації трудящих на боротьбу проти контрреволюц. політики Тимчасового уряду, викривали антинар. ество меншовиків, есерів, бурж. націоналістів, боролися за завоювання Рад, профспілок і *фабрично-заводських комітетів*, за об'єднання молодих робітників у соціалістичні спілки робітн. молоді, за перехід сел. мас на бік соціалістич. революції, створювали збройні сили революції — загони *Червоної гвардії*. Велику роль у революціонізуванні мас відіграли антивсенні *Квітнева демонстрація 1917* і *Червенева демонстрація 1917*. Масові мітинги і демонстрації пройшли в багатьох містах України.

Величезну допомогу більшовикам України у викритті великодерж. політики Тимчас. уряду подали статті В. І. Леніна «*Не демократично, громадянине Керенський!*», «*Україна*», «*Україна і поразка правлячих партій Росії*», в яких він виступив на захист нац. прав укр. народу.

Після *листописних днів 1917* дволаддя закінчилося на користь буржуазії. В нових умовах, коли закінчився період мирного розвитку революції, *Шостий з'їзд РСДРП(б)* [26.VІІ—3.VІІІ (8—16.VІІІ)] взяв курс на збройне повстання. Трудящі України під проводом більшовиків боролися проти контрреволюції, що перейшла у відкритий наступ. Робітники Києва, Харкова, Катеринослава та ін. міст висловили рішучий протест проти контрреволюц. *Державної наради*, під керівництвом більшовиків дали відсіч *корніловщині*. Розгром корніловщини сприяв зростанню авторитету більшовиків серед широких нар. мас і прискорив процес *більшовизації Рад*. Слідом за Петроградською Радою, яка 31.VІІІ (13.IX) 1917 прийняла більшовицьку резолюцію про перехід влади до Рад, аналогічні резолюції прийняли

Мітинг у Києві після повалення самодержавства. Березень 1917.

Перший червоногвардійський загін на Брянському заводі в Катеринославі. 1917.

250 Рад, у т. ч. Києва, Одеса, Чернігова, ряду міст і с-щ Донбасу.

Внаслідок наполегливої роботи більшовиків, які зуміли злити в єдиний революц. потік боротьбу робітн. класу за соціалізм, боротьбу селян за землю, демократичну боротьбу за мир, нац.-визвольний рух народів Росії, 25.X (7.XІІ) 1917 в Петрограді перемогла *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917*. *Другий Всеросійський з'їзд Рад* проголосив встановлення Рад. влади, прийняв ленінські *Декрет про мир* і *Декрет про землю* й створив перший Рад. уряд — *Раду Народних Комісарів* (РНК) на чолі з В. І. Леніном.

Після перемоги Жовтн. збройного повстання в Петрограді розпочався *тріумфальний похід Радянської влади*. Вже в перші дні під керівництвом більшовицьких орг-цій в Макіївці, Горлівці, Луганську, Краматорську та ін. містах і с-щах Донбасу було встановлено владу Рад. У ряді міст боротьба за Рад. владу набрала характеру збройного повстання (див. *Київське жовтнєве збройне повстання 1917*, *Вінницьке жовтнєве збройне повстання 1917*). Робітн. клас України, очолений більшовиками, швидко ліквідував місцеві органи Тимчасового уряду, не давши їм змоги організувати контрреволюц. сили. Однак перемогою робітників і революц. солдатів скористалася Центр. рада, яка за спиною повстанців захопила владу на Україні. Центр.

Декларація Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України про повалення гетьманщини і відновлення Радянської влади. 29 листопада 1918.

рада, вступивши в контакт з контрреволюц. «урядами» Дону, Кавказу, Кубані, Криму, зокрема з *каледоніцями*, стала одним з вогнищ всерос. контрреволюції.

Центр. рада та її «уряд» — *Генеральний секретаріат* стали на шлях відкритої боротьби проти Рад. влади. Її збройний формування — *«вільне козацтво»*, «гайдамаки» — розроблювали революц. частини, громіли Ради робітн. і солдат. депутатів, придушували антипоміщицький сел. рух. Трудячі України, очолювані більшовиками, піднялися на рішучу боротьбу проти укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції. Цю боротьбу підтримав лєнінський *Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради*, прийнятий РНК 4 (17).XII 1917.

У результаті величезної роботи більшовиків, незважаючи на протидію Центр. ради, 11 (24).XII 1917 в Харкові зібрався *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*. 12 (25).XII з'їзд проголосив Україну республікою Рад, обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад України, який 17 (30).XII 1917 сформував перший робітн.-сел. уряд України — *Народний Секретаріат*. Раднарком визнав Нар. Секретаріат і обіцяв йому всіляку підтримку в справі зміцнення диктатури пролетаріату на Україні. Рад. уряд України очолив боротьбу трудящих республіки проти укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції. Під керівництвом більшовицьких орг-цій у грудні 1917 — січні 1918 вибухнули *Катеринославське збройне повстання 1917*, *Одеське січневе збройне повстання 1918*, *Київське січневе збройне повстання 1918*. В Катеринославі, Олександрівську, Полтаві, Миколаєві, Одесі, Херсоні та ряді ін. міст було встановлено владу Рад. Спираючись на підтримку і допомогу Рад. Росії, укр. рад. війська 26.I (8.II) 1918 визволили Київ, куди 30.I (12.II) переїхав Нар. Секретаріат.

Велика Жовтн. соціалістич. революція визволила трудящих України від гніту капіталістів і поміщиків, утворила суверенну *Українську Радянську соціалістичну державу*, створила необхідні умови для могутнього розвитку її продуктивних сил, для побудови соціалізму, для розквіту національної за формою, соціалістичної за змістом укр. рад. культури. На основі рад. соціалістич. ладу зміцніла і загартувалася непорушна дружба укр. і рос. народів, яка стала запорукою свободи і незалежності Рад.України.

Ще в процесі боротьби проти Центр. ради і калєдінців, які захопили частину Донбасу, Укр. Рад. уряд почав перші соціалістичні перетворення. На тер. України було поширено лєнінські декрети про землю, про *робітничий контроль* та ін., було створено збройні сили Рад. України — *Червоне козацтво України*, почалася націоналізація пром-сті тощо. Проте мирна передішка тривала недовго. Втративши владу, Центр.

рада 27.I (9.II) 1918 підписала з нім. та австро-угор. імперіалістами зрадницьку *Брест-Литовську угоду 1918*, скориставшись з якої вони почали окупацію України (див. *Австро-німецька окупація України 1918*). 22.II В. І. Лєнін від імені РНК звернувся до трудящих країни з відозвою *«Соціалістична Вітчизна в небезпеці!»*, в якій закликав їх стати на захист завоювань Великого Жовтня. Рад. Росія, зв'язана умовами *Брестського миру 1918*, не могла подати пряму допомогу Україні. *Другий Всеукраїнський з'їзд Рад* (17—19.III, Катеринослав) підтримав лєнінську мирну політику, заявивши, що Брестський мирний договір лише формально відриває Україну від Росії. Рад. війська героїчно боролися проти ворога, але сили були надто нерівними, і на кінець квітня 1918 окупанти загарбали Україну. На окупованій території відразу розгорнувся повстансько-партизан. рух. У березні спалахнули *Херсонське збройне повстання 1918*, *Миколаївське збройне повстання 1918*.

Уряд Рад. України евакуювався в Таганрог, де 18.IV відбулася сесія ЦВК, що замість Нар. Секретаріату створила *Всеукраїнське бюро для керівництва повстанською боротьбою проти німецьких окупантів* («дев'ятку»). 19—20.IV 1918 на *Таганрозькій нараді більшовиків України* було обрано *Організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У*.

29.IV 1918 окупанти розігнали Центр. раду, яка разом з ними повернулася в Київ, і створили маріонетковий гетьманський «уряд» на чолі з кол. царським генералом П. П. *Скоропадським*. *Гетьманщина* трималася на жорстокому терорі й вірно служила окупантам. Трудячі України на заклик більшовиків піднялися на визвольну війну. На поч. липня 1918 на Україні налічувалося бл. 140 підпільних парт. орг-цій. Значного удару окупантам завдав *Всеукраїнський страйк залізничників 1918*. Влітку на Київщині, Поділлі, Херсонщині, Катеринославщині, Полтавщині, Чернігівщині розгорнувся масовий повстансько-партизан. рух (див. *Звенигородське збройне повстання 1918*, *Таращанське збройне повстання 1918*, *Ніжинське збройне повстання 1918* та ін.). Велику роль у розгортанні масової визвольної боротьби відіграв *Перший з'їзд КП(б) України* (5—12.VII 1918, Москва), який оформив створення *Комуністичної партії України*. Утворений у липні 1918 за рішенням з'їзду *Всеукраїнський Центральний Військово-Революційний Комітет* (ВЦВРК) очолив боротьбу трудящих України. За його наказом від 22.IX 1918 в *«нейтральній зоні»* почалося формування двох укр. повстанських д-зій. У створенні їх велику допомогу подала Рад. Росія.

Після *Листопадової революції 1918* в Німеччині ВЦВК 13.XI анулював Брестський мир. Почалося визволення загарбаних окупантами територій. 28.XI 1918 сформувався *Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України*. 17.XI 1918 було створено групу військ Курського напрямку, на поч. січня реорганізовану в *Український фронт*. Рятівниками експлуаторського ладу на Україні знову виступили укр. бурж. націоналісти. 13.XI 1918 вони створили контрреволюц. *Директорію*, яка, скориставшись з втечі нім. окупантів, 14.XII 1918 захопила владу в Києві. Встановилася диктатура укр. буржуазії та куркульства (див. *Петлюріащина*). Трудячі маси швидко переконалися в антинар. суті Директорії і піднялися на боротьбу проти неї. 1.I 1919 почалося *Харківське січневе збройне повстання 1919*. 3.I в місто вступили рад. війська. Протягом січня 1919 було визволено Полтаву, Катеринослав,

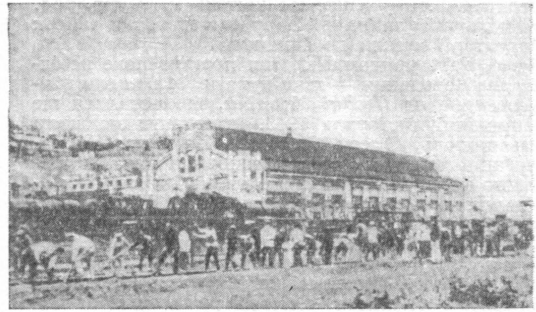
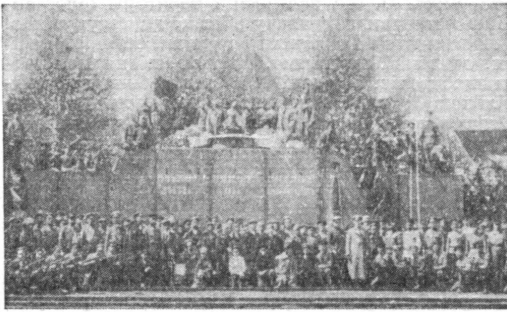
Чернівці, 5.II — Київ. На квітень 1919 укр. рад. війська вийшли на р. Збруч. Недобитки військ Директорії втекли до Галичини. Перед Рад. урядом України постало нове невідкладне завдання — ліквідувати *Антанти інтервенцію на Півдні України*, що почалася ще наприкінці листопада 1918. Інтервенти захопили Севастополь, Одесу, Херсон, Миколаїв. На загарбаній території вони встановили режим кривавого терору. Під керівництвом *Одеського підпільного обласного комітету КП(б)У* розгортали бойові дії підпільні райкоми партії і партизан. загони. Вночі проти 21.II 1919 спалахнуло *Біляївське повстання 1919*. Активні бойові дії вели партизани Криму. «Іноземна колегія» при *Одеському обласному комітеті КП(б)У* розгорнула активну агіт. роботу серед солдатів військ інтервентів. Під впливом більшовицької агітації вибухнуло *Чорноморське повстання французького флоту 1919*. В березні 1919 рад. війська почали воєнні дії проти інтервентів. 10.III було визволено Херсон, 15.III — Миколаїв, 6.IV — Одесу, 29.IV — Севастополь. Під впливом революц. подій в Росії та на Україні великого розмаху 1918—19 набрала боротьба трудящих зх.-укр. земель за встановлення Рад. влади і возз'єднання з Рад. Україною. Іхню волю до возз'єднання з УРСР висловили *Буковинське народне віче 1918*, *Закарпатські всенародні збори 1919*. На перешкоді намірам зх.-укр. трудящих стали укр. бурж. націоналісти, які в листопаді 1918 проголосили створення т. з. «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР), контрреволюц. «уряду» якої вступив у прямий контакт з петлюрівською Директорією та імперіалістами Антанти. Зрадницька політика «уряду» ЗУНР практично призвела до окупації Сх. Галичини в липні 1919 військами бурж.-поміщицької Польщі. Трудящі Зх. України під керівництвом створеної в лютому 1919 Комуністич. партії Сх. Галичини вели боротьбу проти антинар. режиму ЗУНР (див. *Дрогобицьке збройне повстання 1919*). На Пн. Буковині, яку загарбала в листопаді 1918 боярська Румунія, в січні 1919 спалахнуло *Хотинське повстання 1919*. Трудящі Закарпаття разом з трудящими всієї Угорщини взяли активну участь в угор. революції 1919. В боях проти контрреволюції особливо відзначилася *Закарпатська Червона гвардія*. Навесні 1919 на Дону і Кубані активізувалася т. з. «*добровольча армія*» під командуванням Денікіна. Небезпека загрожувала Україні, особливо Донбасу, який навесні 1919 став ареною жорстоких боїв. В. І. Ленін приділяв величезну увагу обороні Донбасу. Фактичними пособниками Денікіна виступили анархо-куркульські банди Махна (див. *Махновщина*), куркульсько-націоналістич. банди Григор'єва (див. *Григор'євщина*), Зеленого, Струка та ін., які підняли антирад. заколоти і відтягували на себе чимало рад. військ. Комуністична партія вжила заходів до згуртування сил рад. республік. За ініціативою В. І. Леніна 1.VI 1919 в Москві на засіданні ВЦВК з участю представників братніх республік було прийнято декрет про укладення *воєнно-політичного союзу радянських республік* і створення єдиного командування. 21.VI ВУЦВК ухвалив передати всі укр. військ. формування і установи у відання Реввійськради РРФСР. У травні — на поч. червня денікінці захопили Донбас і Крим, у червні — Харків, Катеринослав і у липні розпочали наступ на Москву. Водночас 45-тисячна армія ЗУНР, об'єднавшись з петлюрівськими недобитками, почала наступ на Київ. На кінець літа вороги захопили майже

всю Україну. На загарбаній території білогвардійці встановили криваву військ. диктатуру (див. *Денікінщина*). Робітники і трудящі селяни України, очолені Комуністич. партією, піднялися проти гнобителів. У липні 1919 для керівництва підпільною й партизан. боротьбою було створено *Зафронтове бюро ЦК КП(б)У* на чолі з С. В. Косіором, розгалужену сітку підпільних парт. орг-цій і ревкомів. Під ударами Червоної Армії та партизанів денікінці змушені були відступити від Москви. В грудні 1919 рад. війська визволили Харків і Київ, у лютому 1920 — Одесу. В. І. Ленін у «*Листи до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним*» підкреслив, що перемога досягнута саме завдяки союзу всіх народів Країни Рад, насамперед рос. і укр. народів.

Завойована в жорстокій боротьбі передишка тривала недовго. 25.IV 1920 війська бурж.-поміщицької Польщі, підтримані й озброєні імперіалістами США і Антанти, без оголошення війни напали на Країну Рад (див. *Польсько-радянська війна 1920*). Для прикриття своїх агресивних планів правлячі кола Польщі використали укр. бурж. націоналістів, ватажок яких Петлюра в квітні 1920 уклав зрадницьку *Варшавську угоду Директорії з Пилсудським*. 26.IV польс. війська захопили Житомир і Коростень, 6.V — Київ, перейшли на лівий берег Дніпра. Комуністична партія і Рад. уряд закликали трудящих стати на захист соціалістич. Вітчизни. На польс. фронт було направлено 24 тис. комуністів, 26.IV 1920 ЦК КП(б)У оголосив мобілізованими Київ., Волинську і Подільську парт. орг-ції. На окупованій території було створено підпільні парт. орг-ції й партизан. загони. Наприкінці травня за планом, розробленим під керівництвом В. І. Леніна, війська *Південно-Західного фронту* під командуванням О. І. Єзорова перейшли в контрнаступ. 5.VI 1920 *Перша Кінна армія* під командуванням С. М. Будьонного прорвала оборону ворога і 7.VI визволила Житомир. 12.VI рад. війська визволили Київ. *Контрнаступ Південно-Західного фронту 1920* переріс у заг. наступ Червоної Армії. В липні радянські війська визволили частину повітів Сх. Галичини. На визволеній території було створено перший на зх.-укр. землях Рад. уряд — *Галицький революційний комітет* (Галревком) на чолі з В. П. Затонським. Однак польс. війська, діставши значну допомогу від Антанти, перейшли в контрнаступ і захопили всю Сх. Галичину і Зх. Волинь. Але продовжувати далі війну правлячі кола Польщі були неспроможні. 12.X 1920 було підписано перемир'я, а 18.III 1921 — *Ризький мирний договір 1921*.

Одночасно з бурж.-поміщицькою Польщею виступив ген. Врангель. На поч. червня 1920 його війська просунулися з Криму на Пн. і створили загрозу Донбасові. Закінчення війни з Польщею створило умови для ліквідації *врангелівщини*. У вересні 1920 було створено *Південний фронт* під командуванням М. В. Фрунзе. На серед. листопада 1920 врангелівщину було ліквідовано. В листопаді 1920 війська *Чотирнадцятої армії* розгромили на Поділлі 40-тисячну петлюрівську армію. Рештки петлюрівських банд утекли на тер. Польщі.

Незважаючи на тяжкі умови громадян. війни, КП(б)У продовжувала рад. і госп. будівництво. В кін. 1918 — на поч. 1919 в республіці створювалися надзвичайні органи влади — ревкоми (див. *Військово-революційні комітети*), а в сел. — *комітети бідноти* (комбідн). 29.I 1919 Тимчасовий Робітн.-Сел. уряд України було реорганізовано в *Раду Народних Комісарів Україн-*

Радянський бронепоїзд на станції Дружківка. 1919 (ліворуч). Суботник на залізничному вузлі в Києві. 1920.

ської РСР. У січні — лютому 1919 Укр. Рад. уряд видав декрети про націоналізацію пром. підприємств і банків, про відокремлення церкви від д-ви та ін. Завдяки допомозі рос. народу навесні 1919 було відновлено роботу ряду шахт, з-дів і ф-к у Донбасі, Києві, Харкові тощо. Перші підсумки рад. будівництва підбили *Третій з'їзд КП(б) України* (березень 1919) і *Третій Всеукраїнський з'їзд Рад* (березень 1919), який прийняв першу *Конституцію Української РСР*. Величезне значення для У., як і для всіх рад. республік, мав *Восьмий з'їзд РКП(б)* (березень 1919), який прийняв нову Програму партії, взяв курс на перехід від нейтралізації серед. селянства до політики міцного союзу з ним, ухвалив резолюцію про створення регулярної Червоної Армії. Навесні 1919 на Україні, як і по всій Країні Рад, було запроваджено політику *воєнного комунізму* — встановлено держ. хлібну монополію, *продрозверстку*, заг. трудову повинність, націоналізовано середню і дрібну пром-сть. 26.VI—1.VII 1919 відбувся 1-й з'їзд комуністич. спілок молоді України, який організаційно оформив створення комсомолу У. (див. *Ленінська Комуністична Спілка Молоді України*). В. І. Ленін приділяв велику увагу держ. і госп. будівництву на У. 29.XI 1919 Пленум ЦК РКП(б) ухвалив ленінську резолюцію «Про Радянську владу на Україні», підтвержену *Восьмою Всєросійською конференцією РКП(б)* (грудень 1919). З ініціативи В. І. Леніна на поч. 1920 відбудови Донбасу було створено *Українську трудову армію*. Велику роль у зміцненні Рад. влади на селі відіграли *комітети незможних селян* (комнезами), утворені за рішенням *Четвертої конференції КП(б) України* (березень 1920). В ході боротьби за встановлення і зміцнення Рад. влади КП(б)У викрила й ідейно розгромила укр. бурж. і дрібнобурж. націоналістичні партії (*Українська партія соціалістів-федералістів, Українська партія соціалістів-революціонерів, УСДРП, «незалежники», боротьбисти, укатисти* та ін.), які намагалися відірвати Україну від ін. рад. республік. Період *громадянської війни в СРСР 1918—20* став для трудящих суворою школою політ. досвіду. Робітн. клас і трудяче селянство України назавжди зв'язали свою долю з Комуністич. партією, яка привела їх до перемоги над внутр. і зовн. контрреволюцією. Після громадян. війни У., як і вся Країна Рад, перейшла до мирного соціалістич. будівництва. Осн. завданням стала ліквідація госп. розрухи і відбудова всіх галузей нар. г-ва. Економічне становище У., яка тривалий час була ареною запеклих б-в, було особливо тяжким. Валова продукція пром-сті 1921 становила лише 12%

довосного рівня, валовий збір зернових культур зменшився на 38,5%. Це породило продовольчу кризу і нестачу товарів широкого вжитку, що викликало невдоволення нар. мас, у першу чергу селянства, яке більше не хотіло миритися з продрозверсткою. Складним економіч. становищем У. намагалися скористатися вороги, насамперед укр. бурж. націоналісти, які стали на шлях антирад. заколотів. На У. діяли десятки куркульсько-націоналістич. банд, зокрема махновці й *нез'битки* петлюрівців, підпільні контрреволюц. орг-ції (*Братство української державності, «Всеукраїнський повстанком», «Козача рада»* тощо). В 1921—22 з допомогою трудящих мас, зокрема комнезамів, які кинули проти банд 730 загонів з більш як 56 тис. бійців, бандітизм в основному було ліквідовано.

В той тяжкий для Комуністич. партії та рад. народу час на перешкоді мирному соціалістич. будівництву стали також опортуністичні елементи. Троцькісти, «дедисти», «робітнича опозиція» нав'язали партії *дискусію про профспілки*. Проте їхні спроби порушити єдність партії виявилися марними. Комуністи, в т. ч. парт. орг-ції України, дали рішучу відсіч опортуністам. *Десятий з'їзд РКП(б)*, що відбувся у березні 1921, схвалив ленінську генеральну лінію партії й ухвалив запропоновану В. І. Леніним резолюцію про неприпустимість будь-яких фракцій. З метою зміцнення союзу робітн. класу і селянства з'їзд прийняв істор. рішення про перехід від політики воєнного комунізму до *нової економічної політики* (неп), про заміну продрозверстки *продподатком*. Конкретні шляхи щодо здійснення неп на Україні намітила *Перша Всеукраїнська нарада КП(б) України* (травень 1921).

Велику допомогу У. подали трудячі Рад. Росії. В свою чергу, укр. народ допоміг голодуючим Поволжю та ін. районів Рос. Федерації, надіславши туди понад 30 млн. пудів хліба і прийнявши 200 тис. біженців і 50 тис. дітей. Особливо значною була допомога братнього рос. народу у відбудові пром-сті У., насамперед вугільної пром-сті Донбасу. З Москви, Петрограда та ін. міст РРФСР надходило пром. обладнання, приїздили кваліфіковані кадри. Велику увагу відбудові Донбасу приділяв В. І. Ленін. Піклування Комуністич. партії й трудовий героїзм гірників Донбасу швидко дали плідні наслідки. За 1921 видобуток вугілля зріс майже вдвічі. *Шоста конференція КП(б) України* і *Шостий Всеукраїнський з'їзд Рад* (грудень 1921) підбили перші підсумки неп на У., націливши осн. увагу комуністів і всіх трудящих на поліпшення госп. діяльності. В 1922 на У., як по всіх рад. республіках, розгорнувся об'єднавчий рух за створення Сою-

Радянську владу на Україні проголошено.
Картина художників А. М. Константинопольського і О. А. Хмельницького. 1960.
До ст. Українська Радянська Соціалістична Республіка.

зу РСР. *Сьомий Всеукраїнський з'їзд Рад* (10—14.XII 1922) від імені трудящих республіки звернувся до народів РРФСР, Білорусії та ЗСФРР з пропозицією негайно оформити створення СРСР. 30.XII 1922 *Перший з'їзд Рад СРСР* прийняв *Декларацію про утворення СРСР і Договір про утворення СРСР*, якими остаточно оформив створення *Союзу Радянських Соціалістичних Республік* — першої в історії людства багатонац. соціалістич. д-ви. Утворення СРСР було справжнім триумфом ленінської нац. політики. Вхідження до складу СРСР відкрило перед У., як і перед ін. рад. республіками, широкі перспективи економіч. і культ. розвитку, бо «без тісного союзу радянських республік неможливо забезпечити неухильне зростання добробуту трудящих, всебічний розвиток і розквіт культури всіх націй та народностей країни» (Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972, с. 9).

Дальші успіхи у відбудові нар. г-ва УРСР відзначила *Сьома конференція КП(б) України* (квітень 1923), яка приділила велику увагу здійсненню ленінської нац. політики в республіці, засудивши, зокрема, великодержавно-шовіністичну «теорію боротьби двох культур», яка ігнорувала нац.-культ. будівництво на У.

В своїй діяльності КП(б)У, як і вся Комуністична партія, керувалася статтями В. І. Леніна, написаними у кін. 1922 — на поч. 1923. В них всебічно обгрунтовано *ленінський план побудови соціалізму в СРСР* і накреслено осн. шляхи його здійснення. Виходячи з ленінських настанов про постійне зміцнення Рад. д-ви, уряд У. провів, зокрема, *адміністративно-територіальну реформу в УРСР*. У 1923 замість 102 повітів і 1989 волостей було створено 53 округи та 706 районів, а 1925 скасовано губернії й укрупнено округи і райони. В жовтні 1924 у складі УРСР утворено Молд. АРСР.

На смерть В. І. Леніна, що сталася 21.I 1924, трудящі У., як і всього Рад. Союзу, відповіли ще тіснішим згуртуванням навколо Комуністич. партії. За оголошенням ЦК РКП(б) *ленінським призовом у партію* до рядів Комуністичної партії вступили 31,5 тис. робітників У. Здійснюючи намічений *Тринадцятим з'їздом РКП(б)* (травень 1924) курс на дальше розгортання соціалістич. будівництва і поліпшення внутріпарт. роботи, КП(б)У добила зростання політ. і трудової активності трудящих мас, нових успіхів у відбудові нар. г-ва республіки.

Підсумки відбудовного періоду на У. підбив *Дев'ятим з'їздом КП(б) України* (грудень 1925). Нар. господарство республіки було в основному відбудовано. Велика пром-сть У. досягла бл. 85% довоєнного рівня, посівна площа зернових культур — 92,4%, валовий збір їх — 91%. Зміцнів соціалістич. уклад в усіх галузях економіки. Частка держ. і кооп. підприємств у заг. пром. продукції УРСР досягла 94,1%, в оптовій торгівлі — бл. 78%. Бл. 5,5 тис. перших колективних г-в на селі обробляли 1,5% посівної площі республіки. Зріс життєвий і культ. рівень трудящих. На 60% зросла кількість письменних на У. Працювало бл. 18 тис. шкіл, 145 технікумів, 35 вузів.

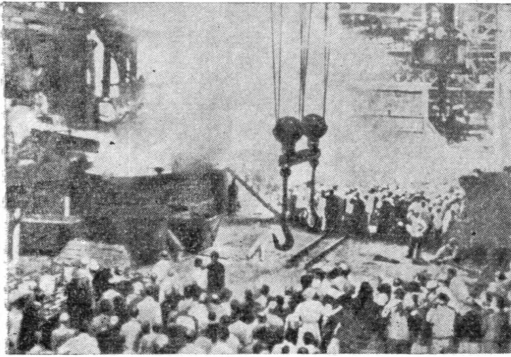
Успішна відбудова нар. г-ва СРСР дала змогу *Чотирнадцятому з'їзду ВКП(б)* (грудень 1925) взяти курс на соціалістичну *індустріалізацію* країни. Починаючи з 1926 осн. сили і кошти Рад. д-ви направлялися на розвиток важкої пром-сті. Гідне місце у планах здійснення індустріалізації належало У. Промисловість УРСР за допомогою

Плакат РОСТА, що його виконав В. В. Маяковський. 1920.

всіх братніх рад. народів, насамперед російського, розвивалася швидкими темпами. В 1926—27 тут почалося будівництво 374 нових пром. підприємств, у т. ч. *Дніпрогесу імені В. І. Леніна*. Політику індустріалізації доводилося здійснювати, долаючи опір класових ворогів і антипарт. елементів. Комуністи У. разом з усією партією одноставно засудили на місцевих парт. конференціях, на *Першій конференції КП(б) України* (жовтень 1926) і *Десятому з'їзді КП(б) України* (листопад 1927) *троцькістсько-зінов'євський антипартійний блок*, який виступив проти ленінського курсу на індустріалізацію країни, а також націонал-ухильників, чи дії були спрямовані на підірив дружби укр. народу з ін. народами СРСР. Уже в перші роки індустріалізації було досягнуто значних успіхів. Протягом 1925/26—1928/29 продукція маш.-буд. пром-сті У. зросла майже в 2,5 раза, стало до ладу 408 нових і реконструйовано 421 пром. підприємств. Програмою дальшого розвитку нар. г-ва країни, насамперед пром-сті, став *перший п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР* на 1928/29—1932/33, прийнятий Шістнадцятою конференцією ВКП(б) (квітень 1929) і затверджений *П'ятим з'їздом Рад СРСР*. Відповідно до загальносоюзного плану *Друга конференція КП(б) України* (квітень 1929) і *Одинадцятим Всеукраїнським з'їздом Рад* прийняли п'ятирічний план розвитку нар. г-ва У. Прийняття першого в історії країни перспективного плану розвитку всіх галузей нар. г-ва викликало могутню хвилю політ. і трудового піднесення трудящих СРСР, що знайшло свій вияв у масовому розгортанні *соціалістичного змагання і ударництва*. Одними з зачинателів цього патріотич. руху виступили робітники У., насамперед Донбасу. Вже наприкінці 1929 в республіці налічувалося 250 тис. робітників-ударників, а на кінець п'ятиріччя соціалістич. змаганням на У. було охоплено більше 60% робітників.

Трудовий ентузіазм робітн. класу приніс чудові наслідки. П'ятирічний план було виконано достроково — за 4 роки і 3 місяці. Новозбудовані й реконструйовані пром. підприємства давали на кінець п'ятиріччя 35,4% валової пром. продук-

Плавка сталі на відбудованому Брянському металургійному заводі (тепер Дніпропетровський металургійний завод імені Г. І. Петровського). 1922.

Перші трактори в МТС імені Т. Г. Шевченка на Одещині. 1928.

Група робітників-двадцятип'ятитисячників. Донбас. 1930.

ції У. Успішний розвиток пром-сті У. став можливим завдяки братній допомозі всіх рад. республік. У свою чергу, робітн. клас УРСР допоміг республікам Середньої Азії в ліквідації їхньої економіч. відсталості, РРФСР — у створенні вугільно-металург. бази в Кузбасі тощо. Величезний крок уперед зробило сільське господарство УРСР, як і всієї країни. Базуючись на успіхах соціалістич. індустріалізації, керуючись *кооперативним планом В. І. Леніна, П'ятнадцятий з'їзд ВКП(б)* (грудень 1927) взяв курс на *колективізацію сільського господарства*. Відповідно до рішень з'їзду Комуністична партія У. розгорнула роботу по підготовці масової колективізації. Вже в 2-й пол. 1929 всіма видами с.-г. кооперації було охоплено понад 85% сел. г-в республіки. Велику роль у розгортанні колгоспного руху відіграли *радогоспи і машинно-тракторні станції (МТС)*. Колективізація с. г. натрапляла на шалений опір куркульства, який значною мірою було подолано в ході хлібозаготівельних кампаній 1928—29. Зірвати колективізацію намагалися й укр. бурж. націоналісти, зокрема підпільна контрреволюц. орг-ція «*Спілка визволення України*», яку було викрито 1930. Проти генеральної лінії партії на соціалістичну перебудову с. г. виступили праві ухильники на чолі з Бухариним, Риковим, Томським. Комуністи У. разом з усією партією дали рішучу відсіч *правому ухилу в ВКП(б)*, який фактично хотів спрямувати країну по шляху реставрації капіталізму. Долаючи опір куркульства та капігулянтську позицію опозиціонерів, партія домоглася значних успіхів у кооперуванні с. г. В 1929 у колгоспи слідом за бідняками пішло середнє селянство. Масовий колгоспний рух переріс у рух за суцільну колективізацію с. г. В жовтні 1929 — січні 1930 чисельність сел. г-в, об'єднаних у колгоспи, на У. зростає втричі й досягла 30,7% усіх сел. г-в. У процесі колективізації партії довелося подолати серйозні помилки і перекручення ленінської лінії кооперування с. г. (порушення принципу добровільності, штучне форсування темпів колективізації, примусове усуспільнення худоби тощо). Важлива роль в успішному здійсненні колективізації с. г. належала передовим робітникам — *двадцятип'ятитисячникам*, які на заклик партії 1929—30 добровільно виїхали працювати на село. Велике значення для дальшого успішного здійснення політики індустріалізації та колективізації с. г. мали рішення *Шістнадцятого з'їзду ВКП(б)* (червень — липень 1930), які націлили партію і, зокрема, комуністів У. на розгорнутий наступ соціалізму по всьому фронту. На кінець першої п'ятирічки в с. г. країни утвердилися соціалістичні відносини. В колгоспах У. було об'єднано 69% усіх сел. г-в і усуспільнено понад 80% посівної площі. На базі суцільної колективізації куркульство як клас було ліквідовано. Успіхи соціалістич. пром-сті дали змогу зробити значний крок уперед у тех. реконструкції с. г. В 1932 на У. було 592 МТС, працювало понад 39 тис. тракторів, бл. 2 тис. комбайнів тощо. У. перетворилася на передову індустріально-колгоспну республіку. Вдосконалювався адміністративно-територіальний поділ республіки. В 1932 замість округів, ліквідованих 1930, створено 7 областей. Значних успіхів було досягнуто у культ. будівництві. На У. було майже цілком ліквідовано неписьменність, запроваджено заг. початкову освіту. В 1932 різними видами навчання було охоплено понад 5 млн. чол. Нові, величні завдання остаточної ліквідації капіталістич. елементів в країні й завершення тех.

реконструкції нар. г-ва поставила Комуністична партія перед рад. народом у *другому п'ятирічному плані розвитку народного господарства СРСР* на 1933—37, затвердженому *Сімнадцятим з'їздом ВКП(б)* (січень — лютий 1934). *Дванадцятим з'їздом КП(б) України* (січень 1934) націли увагу трудящих республіки на дальший розвиток вугільної та металург. пром-сті, теми зростання яких дещо відставали. В ході боротьби трудящих за успішне виконання плану другої п'ятирічки виникли нові патріотичні починання, на новий шабель піднялося соціалістичне змагання. В 1935 в Донбасі зародився рух передовиків виробн. за максимальне підвищення продуктивності праці шляхом якнайкращого оволодіння технікою і вдосконалення організації праці — *стахановський рух*, який швидко охопив усі галузі нар. г-ва всієї країни. Внаслідок трудового героїзму робітн. класу, піклування партії про забезпечення підприємств найновішою технікою та підготовку кадрів, які б вільно володіли нею, план другої п'ятирічки було виконано достроково — за 4 роки і 3 місяці. Її гол. завдання в галузі тех. реконструкції нар. г-ва було в основному розв'язано. В 1937 нові й реконструйовані підприємства давали 80% валової продукції промисловості республіки.

Незважаючи на значні труднощі 1931—32, дальший крок вперед зробило с. г. республіки. З метою подолання цих труднощів У. з боку ін. рад. республік було подано чималу матеріальну допомогу — насіннєву, продовольчу і фуражну позики, потужну с.-г. техніку. Важливу роль у боротьбі з труднощами в с. г. відіграли створені 1933 *політичні відділи* при МТС і радгоспах. Колгоспний лад на селі переміг остаточно. В 1937 28,2 тис. колгоспів У. об'єднували 96,1% сел. г-в і 99,7% посівних площ. На колгоспних і радгоспних ланах працювали 83,9 тис. тракторів, 26,7 тис. комбайнів тощо.

Отже, в економіці остаточно переміг соціалістич. сектор, частка якого 1936 становила в У. 99,8% усієї пром. продукції і 97,7% с.-г. виробництва. Ще більше підвищився життєвий і культ. рівень трудящих. У. стала республікою суцільної письменності. У 1937 у вузах республіки навчалось понад 100 тис. студентів.

У червні 1934 столицю У. було перенесено з Харкова до Києва. Внаслідок успішного виконання п'ятирічних планів у СРСР в основному було побудовано соціалістичне суспільство, ліквідовано експлуататорські класи. Наявність дружніх класів — робітн. класу і селянства, незламна *дружба народів СРСР*, що зміцніла в результаті послідовного здійснення ленінської нац. політики, забезпечили *соціальну та ідейно-політичну єдність радянського народу*. В ході побудови соціалізму сформувалась українська соціалістична нація.

Усі докорінні соціально-економічні зміни, що сталися внаслідок перемоги соціалізму, було законодавчо закріплено в новій *Конституції СРСР*, прийнятій 5.XII 1936 на *Надзвичайному Восьмому з'їзді Рад СРСР*. 30.I 1937 нову Конституцію УРСР прийняв *Надзвичайний Чотирнадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад*.

Справжньою демонстрацією згуртованості трудящих У. навколо Комуністич. партії стали перші вибори до *Верховної Ради СРСР* (12.XII 1937) та до *Верховної Ради Української РСР* (26.VI 1938), проведені згідно з новою Конституцією. Майже всі виборці республіки проголосували за кандидатів блоку комуністів і безпартійних. Успіхом Комуністич. партії та рад. народу в соціалістич. будівництві, в дальший демократи-

зації життя рад. суспільства суперечили порушення парт. і рад. демократії, соціалістич. законності, зв'язані з *культром особи* Й. В. Сталіна, який деякі обмеження демократії, неминучі в умовах гострої боротьби проти класових ворогів, зробив нормою парт. і держ. керівництва. Ігнорування ним ленінських принципів парт. життя, колективності керівництва на практиці призвело до найгрубіших порушень соціалістич. законності й масових репресій проти відданих народові парт. і держ. діячів, воєначальників, діячів рад. науки і культури. Проте шкідливі наслідки культу особи, хоч і заподіяли серйозної шкоди розвитку рад. суспільства, не могли затримати його рух уперед, а тим більше змінити природу соціалістич. ладу.

Соціалістичне будівництво в СРСР у кін. 30-х рр. відбувалося у надзвичайно складній міжнародній обстановці, коли реакції уряди імперіалістич. країн намагалися використати агресивні наміри нім. фашистів та япон. воєначальників для спрямування їх проти Рад. країни. Тому на перший план, поряд з нар.-госп. будівництвом, вийшли завдання зміцнення обороноздатності СРСР. Саме на це, насамперед на поліпшення роботи оборонної пром-сті, націли комуністів і всіх трудящих Рад. Союзу *Вісімнадцятим з'їздом ВКП(б)* (березень 1939), що затвердив *третій п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР* на 1938—42. Величчю завдання плану третьої п'ятирічки — наздогнати і випередити гол. капіталістичні країни по виробн. продукції на душу населення — викликали нову хвилю поліг. і трудового піднесення трудящих мас. По всій країні поширилися рух *багатоверстатників*, серед зачинателів якого були харків. верстатобудівники, рух за сполучення професій, за честь заводської марки, швидкісне сталеваріння та ін. патріотичні починання.

Важливе значення для дальшого розвитку нар. г-ва У., насамперед пром-сті, мали *П'ятнадцятий з'їзд КП(б) України* (травень 1940) і особливо *Вісімнадцята конференція ВКП(б)* (лютий 1941). Напередодні війни У., зробивши новий великий крок по шляху пром. розвитку, стала однією з найрозвинутіших країн Європи. В 1940 продукція важкої пром-сті У. перевершила рівень 1913 майже в 10 раз. Виробн. електроенергії збільшилося в 23 рази, продукції машинобудування — у 34 рази. В 1940 на У. налічувалося понад 28 тис. колгоспів, 929 радгоспів, 1227 МТС. Внаслідок успішного виконання довоєнних п'ятирічок на У. було здійснено *культурну революцію*. В 1940/41 навч. р. в навч. закладах республіки вчилися 7223 тис. чол. У 1940 на У. діяло понад 25 тис. клубних закладів, у т. ч. в сільс. місцевості — більше 22,5 тис., 22 295 масових б-к, 174 музеї, 5822 кіноустановки тощо.

В той час, коли Рад. Україна зростала і міцніла як суверенна соціалістична д-ва з високорозвинутою економікою і культурою, зх.-укр. землі — Сх. Галичина (див. *Галичина*), Зх. Волинь, Пн. Буковина, Закарпат. Україна — перебували під владою капіталістич. д-в — Польщі, Румунії, Чехословаччини, які перетворили їх на свої аграрно-сировинні придатки. Становище трудящих мас тут було надзвичайно тяжким. Робітники терпіли від безробіття і злиднів. Найбільшим лихом селянства було безземелля. Соціальний гніт і поліг. безправ'я доповнювалися нац. гнобленням. Вірними прислужниками польс. окупантів були укр. бурж. націоналісти. Створені ними партії й орг-ції («Українське національно-демократичне об'єднання», «Український католицький союз», «Організація українських націоналістів» та ін.)

Першотравнева демонстрація в місті Сваляві (Закарпатська Україна). 1934.

Перші селянські збори в селі Кучурмарі на Північній Буковині (тепер село Великий Кучурів Чернівецької області). Серпень 1940.

допомагали урядові бурж.-поміщицької Польщі придушувати революц. рух на Зх. Україні. Трудящі зх.-укр. земель під проводом *Комуністичної партії Західної України, Комуністичної партії Буковини, Комуністичної партії Закарпатської України* вели самовіддану боротьбу за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з УРСР. Вони влаштовували масові страйки і політ. демонстрації, не раз вступали в сутички з поліцією і військами, ставали на шлях збройної боротьби. У вересні 1939, коли панська Польща зазнала поразки у війні з гітлерівською Німеччиною, Рад. уряд узяв під свій захист населення Зх. України і Зх. Білорусії. 17.IX 1939 рад. війська вступили на тер. зх.-укр. земель. Наприкінці жовтня 1939 *Народні Збори Західної України*, обрані трудящими на демократич. засадах, прийняли від імені трудового народу Зх. України істор. рішення про возз'єднання з УРСР, про конфіскацію поміщицьких і монастирських земель і передачу їх трудовому селянству, про націоналізацію банків і великої пром.-сті. 1.XI 1939 Верховна Рада СРСР задовольнила клопотання трудящих Зх. України і прийняла закон про включення її до складу СРСР і возз'єднання з УРСР. 14.XI 1939 *Третя позачергова сесія Верховної Ради Української РСР* прийняла Зх. Україну до складу У. В червні 1940 Рад. Союз шляхом мирного врегулювання добився повернення незаконно відторгнутої 1918 рум. загарбниками Бессарабії, яка ввійшла до складу Молд. АРСР, перетвореної

2.VIII 1940 на союзну республіку. Румунія передала також Пн. Буковину, населення якої зв'язане з У. спільністю істор. походження, мови й нац. складу. 2.VIII 1940 Пн. Буковина, а також Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії ввійшли до складу У.

22.VI 1941 віроломним нападом фашист. Німеччини на СРСР почалася *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*. У. з першого дня її стала ареною запеклих боїв. Комуністична партія підняла рад. народ на боротьбу проти загарбників. Скориставшись з тимчасової переваги в силах і з раптовості нападу, нім.-фашист. війська в початковий період війни окупували ряд районів СРСР, у т. ч. значну частину У. Рад. Армія героїчно боролася проти ворога. Вже 26—29.VI 1941 вона завдала йому відчутних втрат у *Луцько-Бродівсько-Ровенській танковій операції 1941*. Понад 2,5 місяця тривала *Київська оборонна операція 1941*, 73 дні — *Одеська оборона 1941*, 250 днів — *Севастопольська оборона 1941—42*. Поруч з рад. військами боролися проти ворога *винищувальні батальйони та загони народного ополчення*, до лав яких вступило 1,8 млн. чол. Оборона міст-героїв Києва, Одеси, Ленінграда, Москви, Севастополя та героїчний опір Рад. Армії на всіх ділянках фронту зірвали гітлерівські плани «блискавичної війни» і дали змогу евакуювати на Сх. найцінніше обладнання, найбільші пром. підприємства, МТС, колгоспи, радгоспи, наук. та вищі навч. заклади, сотні тисяч трудящих.

Під час *Московської битви 1941—42* ворог зазнав першої великої поразки в ході 2-ї світової війни. Проте влітку 1942, скориставшись з відсутності 2-го фронту в Європі, гітлерівці розгорнули наступ на Пд.-Зх. напрямі, в ході якого окупували всю тер. України, Пн. Кавказ, вийшли до Волги. На окупованій території вони встановили режим кривавого терору. Лише на У. окупанти знищили 4,5 млн. рад. людей і понад 2 млн. вивезли на каторжні роботи в Німеччину. Вірними прислужниками гітлерівців у цих зlodіяннях були укр. бурж. націоналісти. Під керівництвом *Комуністичної партії* на окупованій ворогом території розгорнувся масовий *партизанський рух*, було створено *партійне підпілля*. В партизан. русі на У. брали участь 500 тис. рад. людей, у підпільній боротьбі — більше 100 тис. чол. Великих втрат ворогові завдала *партизанські рейди* з'єднань С. А. Ковтика, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова та ін. Мужньо боролися проти окупантів підпільні орг-ції «*Молода гвардія*» (м. Краснодод Ворошиловгр. обл.), «*Партизанська іскра*» (с. Кримка Микол. обл.), «*Народна гвардія*» (Львів. обл.) та багато ін.

Значний вклад у перемогу над ворогом внесли трудівники рад. тилу, зокрема евакуйовані на Сх. трудящі У., що, працюючи під лозунгом «*Все для фронту! Все для перемоги!*», забезпечили Рад. Армію необхідним озброєнням, спорядженням, продовольством.

Після *Сталінградської битви 1942—43*, що завершилася оточенням і розгромом 330-тисячного угруповання нім.-фашист. військ і стала початком корінного перелому в ході війни, Рад. Армія визволила Пн. Кавказ, ряд областей РРФСР і почала визволення У. Після *Курської битви 1943* рад. війська розгорнули наступ на всіх фронтах, зокрема на У. В серпні — вересні 1943 визволено майже всю Лівобережну Україну й розгорнуто *битву за Дніпро 1943*, внаслідок успішного здійснення якої в жовтні — листопаді 1943 було визволено Запоріжжя, Дніпропетровськ, Київ і розпочато визволення Правобережжя. В резуль-

таті успішного проведення *Житомирсько-Бердичівської наступальної операції 1943—44*, *Кіровоградської наступальної операції 1944*, *Нікопольсько-Криворізької наступальної операції 1944*, *Одеської наступальної операції 1944* та ін. Рад. Армія визволила Херсон, Вінницю, Кривий Ріг, Миколаїв, Одесу, Кам'янець-Подільський, Чернівці. В травні 1944 фашистів було вибито з Криму. В липні — серпні рад. війська в ході *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944* визволили Зх. Україну і частину Польщі. 14.X 1944 було завершено визволення всієї У., а наприкінці жовтня в результаті успішного здійснення *Карпатсько-Ужгородської наступальної операції 1944* від фашистів було очищено Закарпаття. Ще в ході воєнних дій на тер. У. почалася відбудова нар. г-ва республіки. У 1944—45 відновили роботу найбільші пром. підприємства Харкова, Донбасу, Дніпропетровщини, понад 26 тис. колгоспів, 1187 МТС.

Продовжуючи наступ, Рад. Армія визволила не тільки тер. Рад. Союзу, а й принесла волю народам окупованих європ. країн. 8.V 1945 під ударами рад. військ фашист. Німеччина капітулювала. 2.IX 1945 капітулювала й мілітаристська Японія. Укр. народ вніс величезний вклад у перемогу над ворогом. 4,5 млн. воїнів-українців боролися на всіх фронтах Великої Вітчизн. війни. Понад 2,5 млн. з них нагороджено орденами й медалями, більше 2 тис. удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Крім того, понад 57 тис. укр. партизанів і підпільників нагороджено орденами й медалями, а 95 присвоєно звання Героя Рад. Союзу. 29.VI 1945 за *радянсько-чехословацьким договором 1945* Закарпатська Україна ввійшла до складу СРСР і воз'єдналася з УРСР. Цим було завершено істор. процес *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*, що знаменувало торжество ленинської політики.

Перехід У., як і всіх рад. республік, до мирного соціалістич. будівництва проходив в обстановці докорінних змін на міжнар. арені, коли внаслідок перемоги СРСР над силами фашизму почала складатися *світова система соціалізму*. Надзвичайно зріс міжнар. авторитет У. Вона стала одним з первісних членів *Організації Об'єднаних Націй*.

Завдання відбудови нар. г-ва У., як і всієї країни, було накреслено в *четвертому (першому післявоєнному) п'ятирічному плані відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—50*. На У. розв'язання їх ускладнювалося величезними втратами, яких зазнала республіка під час фашист. окупації. Мільйони трудящих У. загинули на фронтах, від рук фашист. катів. Окупанти зруйнували 714 міст і с-щ, понад 28 тис. сіл, більше 16 тис. пром. підприємств, 27 910 колгоспів, 872 радгоспи, 1300 МТС, 32 930 навч. закладів тощо. Відбудова нар. г-ва У. здійснювалася з допомогою всіх братніх республік, під керівництвом місцевих парт. орг-цій і Рад депутатів трудящих, мережу яких після війни швидко було відновлено. Велику роль у цьому відіграв *Шістнадцятий з'їзд КП(б) України* (січень 1949), що націлив парт. орг-ції на посилення їхньої керівної ролі в рад., госп. і культ. будівництві.

Трудящі У. йшли в перших лавах зачинателів нових патріотич. починань. У травні 1946 за ініціативою макіївських металургів розгорнулося всесоюзне змагання за перевиконання п'ятирічного плану. Поширився рух за швидкісні методи праці, за економю сировини і матеріалів, за про-

Радянські автоматники на околиці Харкова. Серпень 1943.

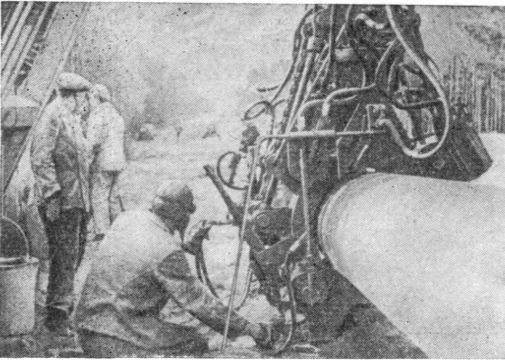

Підрозділ партизанського з'єднання С. А. Ковпака на марші. Ворожий тил. 1943.

Мітинг у Києві на честь визволення Київської області від німецько-фашистських загарбників. Березень 1944.

дукцію відмінної якості тощо. Внаслідок трудового героїзму робітн. класу план четвертої п'ятирічки було виконано достроково — за 4 роки і 3 місяці. В 1950 валова продукція пром-сті У. на 15% перевищила довоєнний рівень. В основному залікувало рани с. г. республіки. В 1950—51 проведено укрупнення дрібних колгоспів. На 35% проти 1940 зросла кількість тракторів, на 45% — комбайнів тощо. Проте темпи розвитку с. г. в цілому ще відставали. Середньо-

На будівництві газопроводу Дашава—Київ. 1948.

500-тисячний автомобіль «Запорожець» сходить з конвейєра. Запоріжжя. 1971.

річний валовий збір зернових 1946—50 ще не досяг довоєнного рівня.

Великі зрушення відбулися в зх. областях УРСР. Обсяг пром. продукції 1950 тут збільшився проти 1940 в 2,3 рази. Було ліквідовано куркульсько-націоналістич. бандитизм і 1950 завершено колективізацію с. г. Велике значення для здійснення соціалістич. перетворень мало скасування *Львівського церковним собором 1946* Брест. церк. унії. Успішна відбудова нар. г-ва дала змогу 1947 скасувати запроваджену під час війни карткову систему, підвищити реальну заробітну плату робітників і службовців на кінець п'ятирічки проти довоєнної на 57% тощо.

Дальші завдання розвитку економіки СРСР були поставлені *п'ятим п'ятирічним планом розвитку народного господарства СРСР на 1951—55*, розробленим на основі Директив, затверджених *Дев'ятнадцятим з'їздом КПРС* (жовтень 1952). Госп.-політ. завдання, що стояли перед У., конкретизував *Сімнадцятий з'їзд КП(б) України* (вересень 1952). Важливими віхами на шляху завершення будівництва соціалізму були *Вересневий пленум ЦК КПРС 1953*, що взяв курс на піднесення всіх галузей с.-г. виробн., і *Двадцятий з'їзд КПРС* (лютий 1956), який висунув нові положення з корінних проблем міжнар. і внутр. розвитку, затвердив Директиви *по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956—60*, засудив чужий марксизм-ленінізмів культ особи Сталіна. Конкретні завдання перед трудящими У. в галу-

зі піднесення с. г. висунув *Вісімнадцятий з'їзд КП України* (березень 1954), по плану шостої п'ятирічки — *Дев'ятнадцятий з'їзд КП України* (січень 1956).

Значний крок уперед зробило сільс. господарство УРСР. На заклик партії тисячі спеціалістів перейшли на постійну роботу в МТС і колгоспи. Колективи пром. підприємств послали дійове шефство над колгоспами. Понад 80 тис. юнаків і дівчат У. 1954—56 виїхали на заклик партії в Сибір і Казахстан для освоєння цілинних і перелогових земель. На кінець 1958 було завершено реорганізацію МТС в *ремонтно-технічні станції* (РТС). Це стало можливим завдяки орг.-госп. зміцненню колгоспів, що дістали змогу придбати у власність трактори, комбайни та ін. с.-г. техніку. Внаслідок здійснення пих та ін. заходів валовий збір зерна на У. 1953—58 зріс на 20% проти минулого п'ятиріччя, середньорічне виробн. м'яса — у 2,1 рази, молока — в 3 рази. За успіхи в розвитку с. г. УРСР і 15 областей республіки 1958 нагороджено орденом Леніна.

Серйозних успіхів досягла пром-сть У. В 1958 валова продукція пром-сті У. зросла проти 1913 в 22 рази, а маш.-буд. і металург. пром-сті—в 150 раз. Всенар. святом, подією величезного істор. значення було відзначення всіма народами СРСР 300-річчя возз'єднання України з Росією (1954). На честь славетного ювілею У. та її столицю Київ було нагороджено орденом Леніна. Зі складу РРФСР Україні було передано Крим. обл.

На основі успішного розвитку нар. г-ва відбулося даліше піднесення життєвого рівня трудящих республіки. Реальна заробітна плата робітників і службовців 1953—58 зросла на 23%, а доходи колгоспників — на 40%. З 1956 набагато збільшилися розміри пенсійного забезпечення.

В кін. 50-х рр., побудувавши розвинуте соціалістич. суспільство, СРСР вступив у період комуністич. будівництва.

Важливим етапом на шляху комуністич. будівництва був *семирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1959—65*, затверджений *Двадцять першим з'їздом КПРС* (січень — лютий 1959). Завдання семирічки по У. конкретизував *Двадцятий з'їзд КП України* (січень 1959). В ході боротьби за виконання семирічного плану на новий, вищий шабель піднялося соціалістичне змагання. Масового розвитку набув *рух колективів і ударників комуністичної праці*, що зародився 1958, напередодні ХХІ з'їзду КПРС. Підсумки першого року семирічки підбив *Двадцять перший з'їзд КП України* (лютий 1960).

Важливою віхою в історії Комуністич. партії і всього рад. народу був *Двадцять другий з'їзд КПРС* (жовтень 1961), який прийняв нову *Програму Комуністичної партії Радянського Союзу* — програму комуністич. будівництва. *Двадцять другий з'їзд КП України* (вересень 1961) одностайно схвалив проект нової Програми партії. Визначною подією в житті партії і країни стали *Жовтневий пленум ЦК КПРС 1964* і *Листопадовий пленум ЦК КПРС 1964*, що підкреслили нерушимість ленінського принципу суворого додержання колективності керівництва, неприпустимість суб'єктивізму й адміністрування в держ., госп. і парт. будівництві. Необхідність наук. підходу до економіч. політики відзначили *Березневий пленум ЦК КПРС 1965*, що накреслив шляхи дальшого розвитку с. г. СРСР, та *Вересневий пленум ЦК КПРС 1965*, який ухвалив постанову про організацію управління пром-стю за галузевим принципом, посилення економіч. стимулювання пром. виробн., вдосконалення системи планування.

Підсумки виконання семирічного плану на У. підбив *Двадцять третій з'їзд КП України* (березень 1966). За семирічку обсяг пром. продукції в республіці зріс на 84% проти 77% за планом, продуктивність праці підвищилася на 42%. Значних успіхів було досягнуто в механізації й автоматизації виробн. Підвищився матеріальний добробут трудящих республіки. Середня заробітна плата робітників і службовців зросла на 20%, доходи колгоспників — більш як у 1,5 раза. З 1959 почався перехід до обов'язкового 8-річного навчання. Вчені У. взяли активну участь у здійсненні величної програми освоєння космосу. Видатною перемогою рад. науки і техніки були космічні польоти Ю. О. Гагаріна, Г. С. Титова, А. Г. Ніколаєва, П. Р. Поповича та ін. льотчиків-космонавтів.

Дальші завдання Комуністич. партії і рад. народу на шляху комуністич. будівництва визначив *Двадцять третій з'їзд КПРС* (березень — квітень 1966), що прийняв Директиви по *п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—70* (восьмому п'ятирічному плану). Боротьба за виконання завдань восьмої п'ятирічки проходила в умовах дальшого підвищення наукового рівня керівництва економікою країни, що їх визначили у своїх рішеннях Березневий і Вересневий пленуми ЦК КПРС (1965). З 1966 було введено гарантовану оплату праці в колгоспах, 1967 ряд галузей пром-сті У. перейшов на нову систему планування й економіч. стимулювання. Великим політ. і трудовим піднесенням зустріли трудящі У., як і всього Союзу РСР, найзнаменніші дати в історії Рад. України — 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції (1967) і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна (1970). Всі рад. республіки гідно відзначили славні ювілеї укр. народу — 50-річчя Рад. України (1967) і 50-річчя Комуністич. партії України (1968). На честь 50-річчя УРСР республіку за успіхи у соціалістич. і комуністич. будівництві було нагороджено орденом Жовтневої Революції.

Підсумки виконання плану восьмої п'ятирічки на У. підбив *Двадцять четвертий з'їзд КП України* (березень 1971) (див. Додаток у цьому ж томі).

Випуск пром. продукції в республіці зріс на 49,7%, продуктивність праці — на 28%. Значний крок уперед зробило с. г. республіки. Осн. виробничі фонди колгоспів і радгоспів збільшилися на 40%, валова продукція с. г. зросла на 16,6%, середньорічна врожайність зернових — на 4 ц з 1 га (див. *Промисловість на Україні, Сільське господарство на Україні, Будівництво на Україні, Транспорт на Україні, Зв'язок на Україні*).

Підвищився життєвий і культ. рівень трудящих. Майже на 83 тис. місць збільшилася мережа лікувально-профілактичних закладів. Різними видами навчання охоплено понад 14,5 млн. чол., завершується перехід до заг. серед. освіти, майже 1,4 млн. фахівців випустили за п'ятиріччя виші та серед. спеціальні навч. заклади У. (див. *Школа на Україні, Професійна освіта на Україні, Вища освіта на Україні*).

Дальші перспективи розвитку економіки і культури СРСР накреслив *Двадцять четвертий з'їзд КПРС* (березень—квітень 1971) (див. Додаток у цьому ж томі), що прийняв Директиви по *п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—75*. Гол. завданням дев'ятої п'ятирічки є забезпечення значного піднесення матеріального і культ. рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістич. виробн., підвищення його ефективності, наук.-тех. про-

Свято дружби російського, українського і білоруського народів у селі Вихвостів Городнянського району Чернігівської області. 1970.

гресу і прискорення зростання продуктивності праці. Величні перспективи відкриваються перед У. Обсяг пром. виробн. в республіці збільшиться на 43%, обсяг продукції с. г. — на 21,7%. Виробн. електроенергії 1975 зросте до 198,5 млрд. *квт. год*, видобуток вугілля — до 217,4 млн. *т*, нафти — до 17,5 млн. *т*, природного газу — до 62 млрд. *м³*, виробн. продукції маш.-буд. та металообробної пром-сті — в 1,7 раза, хім. і нафтохім. пром-сті — в 1,9 раза, харчової — на 30%. Реальні доходи трудящих У. збільшаться прибл. на 30%, обсяг роздрібного товарообороту — на 43%, бл. 10 млн. чол. поліпшать свої житл. умови. Натхненні істор. рішеннями ХХІV з'їзду КПРС, трудящі У., включившись у всенар. соціалістич. змагання на честь 50-річчя утворення СРСР, успішно виконують плани 9-ї п'ятирічки. Великих успіхів досягла У. в розвитку науки і культури. Вчені республіки внесли значний вклад у розвиток математики, фізики, кібернетики, хімії, біології, геології та ін. галузей знань. У 1970 в республіці діяло бл. 1 тис. н.-д. і проектно-конструкторських закладів, де працювало 130 тис. науковців. За видатні заслуги укр. вчені *Академію наук Української РСР* нагороджено орденом Леніна (1969) (див. *Наука на Україні*). Плідно розвиваються у тісному взаємозв'язку з культурою братніх рад. народів л-ри і мистецтво (див. *Архітектура на Україні, Кіномистецтво на Україні, Література на Україні, Музика на Україні, Образотворче мистецтво на Україні, Театр на Україні*).

Міцніють культ. зв'язки укр. народу з народами рад. республік і соціалістич. країн. В останні роки трудящі У. широко відзначили ювілеї видатних учених, письменників, митців — представників братніх народів СРСР. Все прогресивне люدتво урочисто відзначило 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка (1964) і 100-річчя з дня народження Лесі Українки (1971). Видатними подіями у громадсько-політ. і культ. житті укр. і рос. народів були Декада укр. л-ри і мистецтва в Москві 1960, Дні і Декади укр. л-ри і мистецтва в РРФСР 1967, 1969. З великим успіхом пройшли Тижні укр. л-ри і мистецтва в Латвії (1963), Грузії (1964), Узбекистані (1965), Тижні узб., тадж., лит., лат., кирг. л-ри, а також Декада груз. л-ри на Україні.

Зросла мережа культ.-осв. закладів на У. В 1971 у республіці працювало 27,4 тис. масових б-к з

290,4 тис. книг, 25 861 клуб, 71 стаціонарний театр, 28 816 кіноустановок. Разовий тираж газет і журналів досяг 30 млн. примірників.

Зміщили міжнар. авторитет і міжнар. зв'язки У. Укр. народ та його представники в ООН та ін. міжнар. орг-ціях активно виступають за мир, дружбу і співробітництво з усіма народами, проти агресивної війни амер. імперіалізму в Індокитаї, проти ізраїльської агресії на Близькому Сході, проти всіх агресивних дій імперіалізму. Трудящі У., вірні интернац. обов'язки, беруть активну участь у будівництві 375 пром. об'єктів у 35 країнах світу, подають дружнім зарубіжним народам допомогу в підготовці кадрів. У вузах республіки навчається 6 тис. зарубіжних студентів з 103 країн світу. Пром. продукція У. експортується в 90 зарубіжних країн. Під керівництвом Комуністич. партії трудящі У. ведуть наполегливу боротьбу за втілення в життя величних планів комуністич. будівництва.

На 1.І 1972 Комуністична партія України налічувала 2 356 154 членів і 83 537 кандидатів у члени партії, ЛКСМУ — 4 942 761 члена, у профспілках республіки — 18,4 млн. чол. Див. також статті про області УРСР.

Лит.: Л е в і в. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Переписка В. І. Ленина і руководимих ним зарубіжних партійних органів з соціал-демократическими організаціями України (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов. К., 1964; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістических Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; В. І. Ленін і український народ. Збірник документів. К., 1970; Тези до 300-річчя воз'єднання України з Росією. Схвалені ЦК КПРС. К., 1954; Історія України в документах і матеріалах, т. 1—3. К., 1939—41; Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. Збірка документів (1639—1648 рр.). К., 1946; Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 г. К., 1965; Восоединение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Збірник документів. К., 1970; Суспільно-політичний рух на Україні в 1856—1862 рр. Матеріали і документи. К., 1963; Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. К., 1961; Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов, т. 1—2. К., 1955; Робітничий рух на Україні в роки реакції (Червень 1907 р. — жовтень 1910 р.). Збірник документів. К., 1965; Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема. 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов. К., 1959; Рабочее движение на Украине в период первой мировой империалистической войны. Июль 1914 г. — февраль 1917 г. Сборник документов и материалов. К., 1966; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 — апрель 1918. Сборник документов и материалов, т. 1—3. К., 1957; Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сборник документов и материалов, т. 1—3. К., 1967; Комуністична партія — натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР. Збірник документів і матеріалів. К., 1963; Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917—1937 рр. Збірник документів і матеріалів, т. 1—3. К., 1962—71; Воз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. Збірник документів і матеріалів. 1939—1949. К., 1949; Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917—1923 рр.). К., 1966; Українська РСР у міжнародних відносинах (1945—1957). К., 1959; 50 років Радянської України. Документи і матеріали про святкування 50-річчя Радянської України. К., 1969; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. К., 1967—72; Українська Радянська Соціалістична Республіка. К., 1965; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Ленін і Україна, кв. 1—4.

К., 1969—70; В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія селянства Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 1—2. К., 1967; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 1—3. К., 1967—70; Історія держави і права Української РСР (1917—1967 рр.), т. 1—2. К., 1967; Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1967, т. 1—2. К., 1967; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—3. К., 1967—69; Торжество ленинской национальной политики на Украине. К., 1967; Торжество историчной справедливости. Львів, 1968; Україна в період розгорнутого будівництва комунізму, кн. 1—5. К., 1967; Розвиток української культури за роки Радянської влади. К., 1967; Україна і зарубіжний світ. К., 1970; Украинская ССР и зарубежные социалистические страны. К., 1965; Визначні місія України. К., 1961; Україна за п'ятдесят років (1917—1967). Статистичний довідник. К., 1967; Рудь М. П. Українська Радянська Соціалістична Республіка. 1917—1967. Бібліографічний покажчик літератури. К., 1969. Див. також літ. до ст. Союз Радянських Соціалістических Республік та про області Української РСР.

І. О. Гуржій, А. Д. Скаба, М. І. Супруненко (Київ).

УКРАЇНСЬКА РЕСПУБЛІКАНСЬКА РАДА ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК (УРРПС) — вищий орган, що керує всією діяльністю профспілкових орг-цій на тер. України. Обирає її на два роки з'їзд профспілок республіки. В 1919 на *Першому Всеукраїнському з'їзді профспілок* було створено *Південне бюро ВЦРПС*, 1923 перетворене на Укрбюро ВЦРПС. На 2-му з'їзді профспілок України (1924) сбрано Всеукр. раду профспілок (ВУРПС), яка існувала до 1937. На 1-й Укр. респ. конференції профспілок (1948) було обрано УРРПС. УРРПС працює у відповідності із Статутом профспілок СРСР під керівництвом ВЦРПС. Для керівництва роботою профспілкових орг-цій між пленумами обирають Президію, а для поточної роботи — Секретаріат. УРРПС бере активну участь у розробленні й забезпеченні виконання народногосп. планів, представляє профспілки України у відповідних рад. і госп. органах при розгляді питань виробн., праці, побуту робітників і службовців тощо, організовує і спрямовує соціалістич. змагання, встановлює і підтримує интернац. зв'язки з профспілками зарубіжних країн.

В. О. Сологуб (Київ).

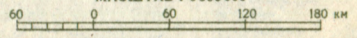
УКРАЇНСЬКА СЕКЦІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ КАНАДИ — існувала 1922—28 на федеративних засадах в складі Комуністич. партії Канади (КПК). При ЦК компартії в Торonto було створено Укр. агітаційно-пропагандистський к-т, у Вінніпегу — крайове бюро укр. фракції компартії, підпорядковане ЦК КПК. Бюро керувало комуністич. фракціями в укр. робітничо-фермерських орг-ціях. Укр. комуністи входили до окремих укр. відділів, підпорядкованих місцевим парт. к-там. Для керівництва діяльністю комуністів в укр. робітничо-фермерських орг-ціях було створено місцеве бюро. У 1928 федеративну форму орг-ції секції скасовано й замінено виробн. і територіальним принципом. Комуністич. фракції в укр. робітничо-фермерських орг-ціях існували до червня 1940, коли канадський уряд заборонив КПК, а також укр. робітничо-фермерські організації.

А. М. Шлепаков (Київ).

УКРАЇНСЬКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА АКАДЕМІЯ в Києві — вищий с.-г. учбовий заклад. Міститься в Києві на тер. Голосіївського лісового масиву. Створ. 1954 на базі Київ. с.-г. інституту (засн. 1922 на базі с.-г. відділу Київ. політехнічного ін-ту) і Київ. лісогосподарського ін-ту (засн. 1930). У 1957 до академії приєднано Київ. ветеринарний ін-т (засн. 1921). У 1948

- Індоєвропейська сім'я
Слов'янська група
- 1 Українці
 - 2 Росіяни
 - 3 Білоруси
 - 4 Поляки
 - 5 Чехи
 - 6 Словаки
 - 7 Болгари

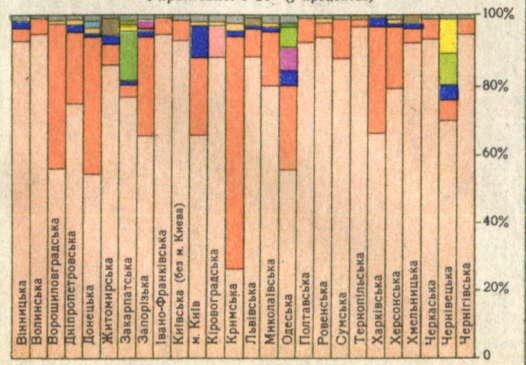
УКРАЇНЬСЬКА РСР
ЕТНІЧНА КАРТА
МАСШТАБ 1:6 000 000

- Романська група
- 8 Молдавани
 - 9 Румуни
- Албанська група
- А Албанці
- Грецька група
- 9 Греки
- Індійська група
- ▲ Цигани
- Германська група
- ▼ Німці
 - ▲ Єврей

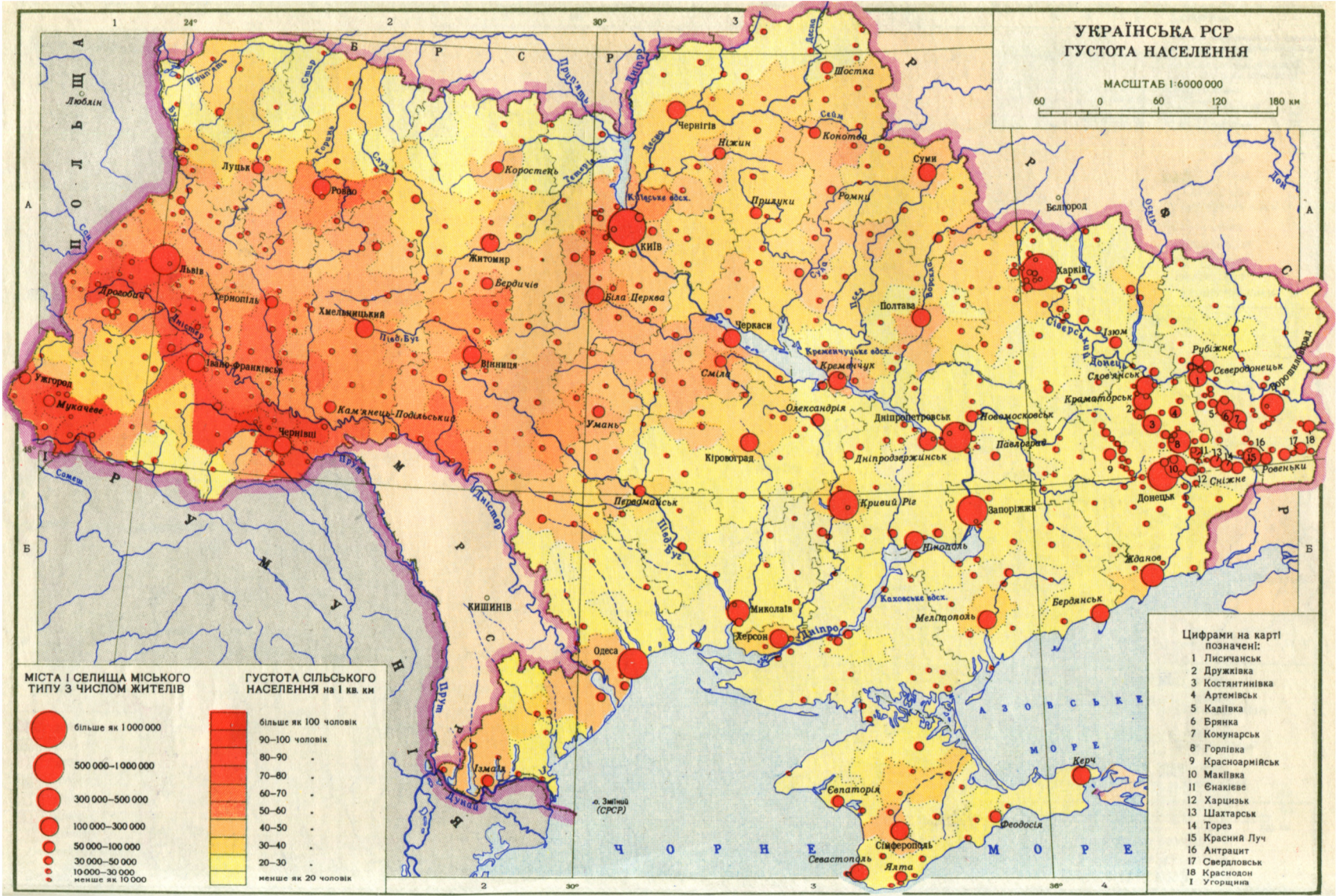
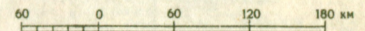
Національний склад населення по областях Української РСР (у процентах)

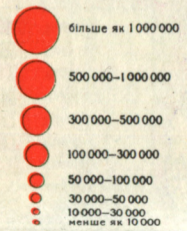
- Уральська сім'я
- Фінська група
 - Естонці
 - Угорська група
 - 10 Угорці
- Алтайська сім'я
- Тюркська група
 - 11 Гагаузи
 - ▼ Татари
 - ▲ Чуваші
 - ▼ Карайми
 - ▲ Кричакки
 - Інші
- Межі етнічних територій одонаціонального складу
- Межі етнічних територій мішаного національного складу
- 1 Угорщина

УКРАЇНЬСЬКА РСР ГУСТОТА НАСЕЛЕННЯ

МАСШТАБ 1:6000000

МІСТА І СЕЛИЩА МІСЬКОГО ТИПУ З ЧИСЛОМ ЖИТЕЛІВ

ГУСТОТА СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ на 1 кв. км

Цифри на карті позначені:

- 1 Лисичанськ
- 2 Дружівка
- 3 Костянтинівка
- 4 Артемівськ
- 5 Кадіівка
- 6 Брянка
- 7 Комунарськ
- 8 Горлівка
- 9 Красноармійськ
- 10 Макіївка
- 11 Єнакієве
- 12 Харизьк
- 13 Шахтарськ
- 14 Торез
- 15 Красний Луч
- 16 Антрацит
- 17 Свердловськ
- 18 Краснован
- 1 Угорщина

Київ, с.-г. ін-т нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. В 1957—62 академія існувала як учбово частина *Української академії сільськогосподарських наук*.

У 1970/71 навч. р. академія мала ф-ти: агрономічний, агрохімії та ґрунтознавства, захисту рослин, зоотехнічний, ветеринарний, механізації с. г., електрифікації с. г., лісогосподарський, економічний, пед., підвищення кваліфікації, заочний економічний, громадських професій. Є аспірантура. Академія має 72 кафедри, 3 дослідні станції, 4 н.-д. лабораторії, дендрологічний сад, наук.-метод. кабінет, кабінети по програмованому навчанню і тех. засобах навчання, діафільмів, кіно-і фотолaboratorії, музей історії академії, 6-ку (691 тис. т.), ред.-видавничу групу тощо. На 1.1 1971 в академії навчалось 10 938 студентів. Серед студентів і аспірантів 192 іноз. громадянина. За роки існування академія та вузи, що ввійшли до її складу, підготували понад 35 тис. спеціалістів. В академії видаються багатотиражна газ. «За сільськогосподарські кадри», збірники наук. праць, матеріали наук. конференцій і навч.-методичні посібники. Осн. проблема, над якою працюють науковці кафедр суспільних наук — КПРС і наук.-тех. прогрес у сільському господарстві».

В. В. Юрчишин (Київ).

УКРАЇНЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УСДП) — дрібнобуржуазна, реформістська партія націоналістич. напрямку у Сх. Галичині. Організаційно оформилася на конференції укр. галицьких соціал-демократів у вересні 1899 у Львові. До 1918 входила до складу опортуністич. австр. с.-д. партії. Керівництво УСДП заперечувало необхідність соціалістич. революції і диктатури пролетаріату, революц. боротьбу підмінювало парламентською боротьбою, проводило в життя реакційну програму «*культурно-національної автономії*». Ліві елементи партії виступали проти її опортуністич. керівництва, але були слабкі та непослідовні в своїй діяльності. В роки 1-ї світової війни лідери УСДП підтримували австр. імперіалістів, а після розпаду Австро-Угорщини солідаризувалися з контрреволюц. урядом «*Західноукраїнської народної республіки*». В 1919 лідери УСДП стали членами «уряду» петлорівської *Директорії*. На поч. 20-х рр., внаслідок вступу до УСДП кількох тисяч робітників і бідного селянства, в партії намітилося полівиння. На VI з'їзді УСДП (березень 1923) політично скомпрометовані лідери були виключені з партії і до головної управи УСДП обрано комуністів. УСДП почала активно співробітничати з Комуністич. партією Сх. Галичини, разом з нею брала участь в організації революц. виступів трудящих. У січні 1924 польс. окупаційний уряд заборонив УСДП і заарештував кілька тисяч її членів. Незважаючи на заборону, партія продовжувала ще деякий час існувати. В грудні 1924 сеймовий клуб УСДП об'єднався з Комуністич. сеймовим клубом. Більшість орг-цій УСДП об'єдналася з підпільними орг-ціями КПЗУ. М. М. Кравець (Львів).

УКРАЇНЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ (УСДП) — соціал-реформістська партія, що діяла на Зх. Україні 1928—39. Керівництво її проводило угодовську політику, виступало проти соціалістич. революції та диктатури пролетаріату, проти возз'єднання Зх. України з УРСР. Націоналістична діяльність верховодів УСДП виявилася у створенні поодиноких профспілкових орг-цій за нац. ознакою. Під політ. впливом УСДП перебувало культ.-осв. т-во «Робітничо громада». УСДП блокувалася з Польс. соціалістич. партією (ППС), а під час виборів

у сейм і сенат 1930 — з відверто бурж.-націоналістич. «*Українським національно-демократичним об'єднанням*». Керівництво УСДП саботувало заходи КПЗУ по створенню єдиного робітн. й антифашист. нар. фронту. Проте рядові члени цієї партії часто пліч-о-пліч з робітниками-комуністами виступали проти фашизму й капіталізму. УСДП припинила свою діяльність після возз'єднання Зх. України з УРСР 1939.

М. М. Кравець (Львів).

УКРАЇНЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА ПАРТІЯ в К а н а д і (УСДП) — утворена з Федерації українських соціал-демократів (ФУСД) 31.1 1914 на з'їзді її відділів провінцій Квебек і Онтаріо у Монреалі. Згодом рішення про створення УСДП схвалили всі відділи ФУСД країни. УСДП була складовою частиною Канадської с.-д. партії. Друк. орган УСДП — газ. «*Робочий народ*». З дня заснування партія вела запеклу внутр. боротьбу проти опортуністич. елементів, що намагалися штовхнути її на шлях реформізму. Ця боротьба завершилася перемогою послідовно марксистської течії. Під час 1-ї світової війни УСДП солідаризувалася з позицією РСДРП(б) і проголосила лозунг: «Геть імперіалістичну війну!», за що зазнала переслідувань з боку уряду. УСДП вітала Велику Жовтн. соціалістич. революцію. У вересні 1918 консервативний уряд Канади проголосив ряд соціалістич. орг-цій, у т. ч. УСДП, поза законом. Багато членів УСДП було заарештовано і кинуто у концтабори, партія припинила діяльність. Частина її членів увійшла згодом до *Української секції Комуністичної партії Канади*.

А. М. Шлепаков (Київ).

УКРАЇНЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ (УСДРП) — укр. дрібнобурж. націоналістич. партія. Фактично виникла 1900 під назвою Революційна українська партія (див. РУП). У грудні 1905 II з'їзд РУП з метою об'єднання мас перейменував партію на УСДРП. З'їзд прийняв теоретичну програму нім. соціал-демократії, в якій не було найважливішого програмного положення марксизму про диктатуру пролетаріату. З'їзд ухвалив ряд резолюцій, спрямованих на розкол робітн. руху, на протиставлення пролетарів України і Росії. В 1905 УСДРП мала свої орг-ції в ряді міст України. Але вони були нечисленні і майже не мали впливу на маси. Лідери УСДРП задекларували буржуазні націоналісти Д. Антонович, В. Винниченко, Д. Донцов, С. Петлиця, Л. Юркевич та ін. намагалися відвернути трудящих України від революц. боротьби, проголошуючи демагогічні «загальнонац.» лозунги. IV з'їзд РСДРП відхилив домагання УСДРП про об'єднання з нею на федеративних засадах і визнання її єдиним представником укр. пролетаріату, затаврувавши УСДРП як дрібнобурж. націоналістич. орг-цію. В період столипінської реакції УСДРП виступала в одному таборі з меншовиками та бундівцями, стала на шлях зради й провокацій. Більшовики викривали націоналістичну суть УСДРП. В. І. Ленін характеризував ідеологів УСДРП як представників «найбільш низькопобного, тупого і реакційного націоналізму» (Твори, т. 20, с. 13), які зраджують «інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України» (Твори, т. 20, с. 14).

В роки 1-ї світової війни УСДРП, як і всі дрібнобурж. партії, вела шовіністичну й націоналістич. пропаганду, нацьковуючи один народ на інший. Частина її на чолі з С. Петлюрою виступила за всебічну підтримку рос. царизму, друга частина, очолювана А. Жуком і В. Дорошенком, емігрувавши за кордон, створила разом з інши-

ми націоналістами у серпні 1914 на кошти австро-угор. уряду «Союз визволення України». Цей «Союз» ставив своїм завданням відірвати за допомогою іноземної інтервенції Україну від Росії і утворити укр. бурж.-монархічну д-ву під ним. протекторатом.

Після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* УСДРП стала однією з провідних партій у контрреволюц. *Центральній Раді*. Підступно захопивши в листопаді 1917 владу в свої руки, Центр. рада, очолювана лідером *Української партії соціалістів-революціонерів* М. Грушевським та верховодами УСДРП В. Винниченком і С. Петлюрою, розгорнула запеклу боротьбу проти Рад. влади, вступила в союз з білогвардійською контрреволюцією, уклала з австро-нім. імперіалістами ганебну *Брест-Литовську угоду 1918*, що створила формальний привід для *австро-німецької окупації України 1918*. В грудні 1917 від УСДРП відкололося ліве крило — *ліві українські соціал-демократи*. Частина з них, що боролася в контакті з більшовиками проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*, була прийнята до КП(б)У. Прикриваючись гаслами «незалежності» й «самостійності» України, а насправді продаючи її імперіалістам Антанти, УСДРП у листопаді 1918 стала фундатором контрреволюц. бурж.-націоналістич. *Директорії*, яку очолювали лідери УСДРП В. Винниченко і С. Петлюра. В січні 1919 від УСДРП відкололися т. з. «*незалежники*», які, формально заявляючи про визнання Рад. влади, фактично вели проти неї запеклу боротьбу, були організаторами численних куркульських повстань. Після розгрому іноземних інтервентів та внутр. контрреволюції верховоди УСДРП втекли за кордон, де намагалися згуртувати укр. бурж.-націоналістич. еміграцію на боротьбу проти Рад. влади.

П. П. Бачинський (Київ).

УКРАЇНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА НАЦІЯ — одна з соціалістичних націй СРСР. Почала формуватися після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, встановлення диктатури пролетаріату, утворення суверенної *Української Радянської соціалістичної держави*, що створило політ. передумови для її виникнення й розвитку. Див. *Соціалістична нація, Українська Радянська Соціалістична Республіка, Українці*.

УКРАЇНСЬКА ТРУДОВА АРМІЯ — військ. частини, виділені з складу Пд.-Зх. фронту для роботи в нар. г-ві, гол. чином для відбудови Донбасу і залізнич. транспорту України. Створена постановою Раднаркому РРФСР від 21.I 1920 відповідно до угоди Раднаркомом РРФСР з Всеукраїнським революційним комітетом. У. т. а. очолювала Рада (голова Й. В. Сталін, до неї входили також Р. Й. Берзін та ін.). Рада У. т. а. провела мілітаризацію пром-сті Донбасу. Всього було мілітаризовано 601 підприємство з 101 тис. робітників. При Раді У. т. а. 22. II 1920 було створено *Політвідділ Донбасу*, який очолив парт.-політ. роботу в басейні. Рада здійснювала також ряд заходів по налагодженню прод. постачання і мед. обслуговування шахтарів Донбасу, по ліквідації паливної кризи. Лише в березні — квітні 1920 трудчастинами було заготовлено бл. 60 тис. кубічних сажнів дров. Величезне значення для відбудови залізнич. транспорту України мало залучення до цієї роботи частин У. т. а. Трудармійці ремонтували колії і очищали їх від снігових заметів, відбудовували мости й лагодили рухомий склад, охороняли залізнич. депо, маршрути поїзда тощо. Протягом 1920 вони відремонтували 172 паровози, 805 вагонів, 37 платформ, 70 залізнич. мостів. З наступом військ бурж.-поміщицької

Польщі та активізацією врангелівців у Криму У. т. а. була приведена в стан бойової готовності, а значну частину трудармійців відправили на фронт. У. т. а. ліквідовано за рішенням X з'їзду РКП(б) у березні 1921.

Ю. М. Барабанов (Київ).

УКРАЇНСЬКА ТРУДОВА ЕМІГРАЦІЯ — масове переселення укр. трудящих з укр. земель; групи укр. населення в ряді держав, утворені внаслідок еміграції трудящих з укр. земель. Масова еміграція укр. трудящих в ін. країни почалася в 2-й пол. 19 ст. Перша хвиля еміграції, здебільшого сезонної, спрямовувалася в Сх. Пруссію і Францію. Наприкінці 80 — на поч. 90-х рр. 19 ст. почалася міжконтинентальна еміграція в країни Америки: в США, Канаду, Аргентину, Бразилію. Гол. її причинами були зuboження сел. мас на Україні, зумовлене їхнім соціальним і нац. гнобленням. Країни Америки, зокрема США і Канада, що переживали в той час період інтенсивного економіч. розвитку, потребували багато дешевих робочих рук для видобувної і металург. пром-сті, шляхового будівництва та освоєння необроблених земель. Тому правлячі кола цих країн, пром. і транспортні фірми захоплювали ці переселення. Численні агенти пароплавних компаній, які всьляком наживалися на транспортуванні емігрантів, також сприяли еміграції. Емігрували гол. чин. безземельні й малоземельні селяни зх.-укр. земель, які входили до складу Австро-Угорщини. Еміграція з укр. земель, що входили до складу царської Росії, не набула значних масштабів внаслідок інтенсивної внутр. міграції населення, зокрема, до степової України та в Сибір. Соціально-економіч. і політ. причини, які приводили до еміграції з України, було ліквідовано після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. На зх.-укр. землях, які перебували під владою панської Польщі, боярської Румунії та бурж. Чехословаччини, ці причини продовжували існувати і призвели до другої хвилі еміграції, яка також спрямовувалась у країни Америки й тривала протягом 20—30-х рр. 20 ст. Після *возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі* еміграція припинилася, а деякі з переселенців повернулися на Україну (напр., рееміграція з країн Латинської Америки в 50-х рр.).

Переселенці з України кінця 19 ст. — поч. 20 ст. та їхні нащадки стали складовою частиною населення країн проживання. Тепер налічується понад 2 млн. вихідців з України, які живуть у США (бл. 1 млн.), Канаді (600—700 тис.), Аргентині (150—160 тис.), Бразилії (понад 100 тис.) та ін. країнах. Тут створилися місця переважного оселення українців: в США — штати Пенсільванія, Нью-Йорк, Іллінойс і Нью-Джерсі; в Канаді — пров. Манітоба, Альберта, Саскачеван і Онтаріо; в Бразилії — штат Парана; в Аргентині — пров. Міссіонес і Чако.

Переважаюча більшість укр. емігрантів у США була зайнята у видобувній, металург. і машинобудівній пром-сті, в Канаді та країнах Латин. Америки — в с.-г. виробництві. З роками коло занять емігрантів та їхніх нащадків розширювалося, відбувалося їхнє інтенсивне розселення по території країн проживання. Укр. емігрантів використовували на трудомістких, низькооплачуваних роботах, ошукували при трудовлаштуванні, багатством з них тривалий час не надавали прав громадянства. Укр. переселенці внесли вагомий вклад у розвиток економіки багатьох країн. Вони брали активну участь у суспільно-політ. житті країн, у яких оселилися.

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. виникли укр.

орг-ції взаємодопомоги, що подавали матеріальну допомогу українцям, потерпілим від нещасних випадків і травм на виробництві. Згодом з'явилися читальні та ін. культ.-осв. орг-ції та школи. Першою укр. газетою за океаном була «Америка». Намагаючись відвернути трудящих від боротьби за свої права, церква, особливо уніатська, виявляла велику активність, щоб встановити контроль над укр. громад. орг-ціями і пресою. Всупереч церковникам і дрібнобурж. елементам трудящі-українці під впливом революц. подій у Росії та на Україні ставали дедалі активнішими учасниками страйкової боротьби, вступали до профспілок. Про це переконливо свідчать страйки кінця 19 — поч. 20 ст. у США й Канаді.

На поч. 20 ст. виникли укр. соціалістич. філії, які організаційно оформилися у Канаді у *Федерацію українських соціал-демократів* (1910) і Українську федерацію Соціалістичної партії Америки (1915). Значну роль у соціалістич. пропаганді відіграли газети «Червоний прапор» і «Робочий народ» (Канада), «Робітник» і «Пролетар» (США). Передова частина У. т. е. палко вітала перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції, активно виступала за солідарність з Країною Рад, брала участь у робітн. і комуністич. русі. Репресії проти його учасників і заборона урядами США і Канади укр. соціалістич. орг-цій і газет не припинили розвитку й консолідації прогресивних елементів. Утворилися і діяли протягом 20-х рр. укр. секції в компартіях США і Канади, з'явилися масові демократич. орг-ції в США — Союз українських робітн. орг-цій, 1932 перейменовані на *Лігу американських українців*, і укр. секція Міжнар. робітн. ордену, в Канаді — Стіварищення укр. робітн. дім, 1925 перейменовані на *Товариство Український Робітничо-Фермерський дім*, і *Робітничче заомогове товариство* (РЗТ), в Аргентині — Союз укр. робітн. орг-цій. У міжвоєнний період виходили прогресивні газети «Українські щоденні вісті» (США), «Українські робітничі вісті», «Фермерське життя» та ін. (Канада) і «Світло» (Аргентина). Виступи на захист прав трудящих демократич. орг-ції поєднували з активною культ.-осв. діяльністю, створенням бібліотек, шкіл і курсів, хорів і оркестрів. У. т. е. подавала моральну й матеріальну допомогу революц. силам зх.-укр. земель (див. *Товариство допомоги вільному рухові на Західній Україні*), палко схвалила воз'єднання їх з Рад. Україною. Передаві українці Америки взяли безпосередню участь у боротьбі проти фашизму на боці респ. Іспанії в складі *інтернаціональних бригад* і на фронті 2-ї світової війни. Вони виступали за відкриття другого фронту, за подання діючої допомоги Рад. Союзіві. Для цього в Канаді, США, Аргентині, Бразилії й Уругваї та на Кубі було створено к-ти допомоги батьківщині, які збирали кошти, продовольство й медикаменти для Рад. Армії і населення визволеної від фашистів України. Після 2-ї світової війни прогресивна частина У. т. е. спрямовує свої зусилля на боротьбу за мирне співробітництво з рад. народом і культ. контакти з Рад. Україною, на розв'язання гострих соціальних проблем і захист демократич. прав трудящих.

Прогресивні орг-ції здійснюють велику роботу по збереженню традицій нап. культури. Створені їхніми зусиллями хори й танц. ансамблі, драм. гуртки, музеї здобули широку популярність. За допомогою громадських орг-цій УРСР споруджено пам'ятники Т. Шевченкові і І. Франкові. Канадський хор ім. Т. Шевченка здійснив

1970 гастрольну подорож на Україну. Прогресивні кола еміграції об'єднуються такими орг-ціями, як Ліга американських українців (США), *Товариство об'єднаних українських канадців*, Робітничче заомогове товариство (Канада). Крім того, вони беруть участь у загальноамер. демократич. орг-ціях. Виходять прогресивні газети «Українські вісті» (США), «Життя і слово», «Юкрейніан канейдіан» (Канада). Деякий час за океаном жили й творили відомі укр. письменники М. Ірчан і М. Тарновський. Серед вихідців з України є поети, прозаїки, публіцисти й художники. Серед У. т. е. розповсюджуються і твори укр. рад. літератури й мистецтва. Орг-ції У. т. е. ведуть боротьбу проти реакційних орг-цій, очолюваних збанкрутими націоналістич. елементами, — Українського конгресового комітету Америки (США), Комітету українців Канади та ін. Для вихідців з України, як і для ін. нац. груп, характерний процес асиміляції, особливо відчутний для другого, третього і четвертого поколінь переселенців, які становлять більшість укр. еміграції. За цих складних умов кращі сили укр. еміграції підтримують традиції демократич. руху і зв'язки з землею батьків — Рад. Україною. Численні делегації У. т. е., що відвідують Рад. Україну, бачать її величезні досягнення в комуністич. будівництві.

Літ.: Настасівський М. Українська еміграція в Сполучених Державах. Нью-Йорк, 1934; Кравчук П. На новій землі. Торонто, 1958; Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція в США і Канаді (Кінець XIX — початок XX ст.). К., 1960; Кольчак А. Українці за океаном. К., 1967.

«УКРАЇНСЬКА ХАТА» — щомісячний літ.-худож., критичний та публіцистичний журнал бурж.-націоналістич. спрямування. Видавався 1909—14 в Києві (вийшло 64 номери). В журналі друкувалися переважно худож. твори письменників-декадентів. У публіцистич. виступах журнал зачіпав і істор. проблеми. В суспільно-політ. русі на передній план він висував нац. питання, протиставляючи його класовому, фальсифікував соціально-економіч. розвиток України, проповідував безбуржуазність укр. нації, закликав відмовитися від класової боротьби як такої, що нібито шкодить укр. рухові, прямо виступав проти марксизму, особливо проти марксистського вчення про партійність, класовість науки й мистецтва.

Літ.: Історія української літератури, т. 5. К., 1968; Калениченко Н. Л. Українська проза початку XX ст. К., 1964.

В. Г. Сарбей (Київ)

«УКРАЇНСЬКЕ ЖИТТЯ» — прогресивна газета укр. трудової еміграції в Канаді. «У. ж.» виходило з 7.VIII 1941 в Торонто. Газета боролася за економіч. й політ. права робітників, викривала укр. бурж. націоналістів. На її сторінках висвітлювалися економіч. та культ. успіхи Рад. України, діяльність укр. прогресивних орг-цій в Канаді. В 1965 «У. ж.» об'єднано з газ. «Українське слово» в єдиний орган — «Життя і слово».

УКРАЇНСЬКЕ (ЗАФРОНТОВЕ) БЮРО ПРИ ЦК РКСМ — орган керівництва підпільною роботою комсомольців і молоді України проти денікінців. Створене ЦК РКСМ у серпні 1919 замість ЦК КСРМУ, розпущеного у зв'язку з наступом денікінських полчищ на Україну. Бюро перебувало спочатку в Серпухові, згодом — у Курську і Харкові. До складу бюро входили С. М. Білокриницький, П. Воробйов-Семенов, М. Окулик, С. Мальчиков, І. Ткач, Є. Аронський і представник ЦК РКСМ О. Ривкін. Бюро під керівництвом *Зафронтного бюро ЦК КП(б)У*, незважаючи на жорстокий білогвардійський те-

рор, провадило велику роботу серед молоді, зривало мобілізацію в денікінську армію, створювало сітку нелегальних комсомольських орг-цій, допомагало парт. орг-ціям організувати робітн. страйки, розгортати партизан. рух. У грудні 1919 Бюро прибуло до Харкова і було перейменоване на Організаційне, а згодом — Центр. бюро КСРМУ. В лютому 1920 його ліквідовано. Керівним органом комсомолу України знову став ЦК КСРМУ.

Ю. В. Бабко (Київ).

УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО у Києві — об'єднання науковців, що мало на меті сприяти розробці й популяризації різних галузей науки укр. мовою. Засн. 1907 за ініціативою групи співробітників журн. «*Киевская старина*». Т-во мало секції: істор., філолог., природничо-технічну, медичну, статистично-економічну, а також етнографічну комісію. В т-ві співробітничали: В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. Ф. Біляшівський, М. С. Возняк, Б. Д. Грінченко, М. С. Грушевський, О. Я. Єфименко, В. С. Іконников, І. М. Каманіч, О. М. Лазаревський, О. І. Левицький, В. І. Щербина, І. Я. Франко та ін. Т-во видавало «Записки Українського наукового товариства у Києві», в яких, поряд з цінними розвідками й матеріалами з різних галузей науки, були й статті бурж.-націоналістич. змісту. З третьої книги «Записки» стали органом тільки істор. та філолог. секції, ін. секції випускали окремі «Збірники». З 1914 т-во видавало журн. «*Україна*». Під час 1-ї світової війни через цензурні переслідування друкування «Записок» було перенесено з Києва до Москви (де вони виходили під назвою «Український науковий збірник»). У 1921 т-во ввійшло до складу АН УРСР і припинило своє існування як самостійна установа.

І. Л. Бутин (Київ).

«УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНЕ ОБ'ЄДНАННЯ» (УНДО) — укр. бурж.-націоналістична орг-ція на Зх. Україні. Створене 1925 у Львові шляхом об'єднання ряду політ. орг-цій і груп зх.-укр. буржуазії. Відображало інтереси укр. буржуазії, поміщиків, куркульства, націоналістич. інтелігенції, духівництва. Розпочавши свою діяльність з позицій «легальної опозиції», 1926 проголосило відверто угодівський курс щодо уряду бурж.-поміщицької Польщі. В 1935 підписало угоду з польс. урядом, на основі якої дістало 15 мандатів у польс. сеймі. Домогалося «автономії» Зх. України в складі Польщі. Виступало з позицій «всеукр.» контрреволюції, вело антирад. політику, було організатором ряду антирад. кампаній. Боролася проти революц.-визвольного руху зх.-укр. трудящих. Друковані органи — газ. «Діло», «Свобода», «Нарід». Лідером УНДО був Д. Левицький. Після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною УНДО фактично перестало існувати. Під час нім.-фашист. окупації лідери УНДО співробітничали з гітлерівцями. В 1947 група укр. бурж.-націоналістич. емігрантів проголосила за кордоном відновлення УНДО.

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ (УСО) — легальна масова революц. сел. орг-ція *Комуністичної партії Західної України*, створена 19.VII 1931 на крайовій сел. конференції у Львові. В його складі було бл. 5 тис. чол. УСО провадило велику революц. роботу серед трудящих селян, організувало їх на революц. боротьбу проти соціального й нац. гноблення, за возз'єднання з УРСР. Діяло в контакті з «*Сільробом*». Вело боротьбу проти клерикалізму, викривало зрадницьку роль укр. бурж. націоналістів. УСО видавало ряд газет («*Народна трибуна*», «Бо-

ротьба», «Праця»). В 1934 польс. фашист. уряд заборонив діяльність УСО.

М. М. Кравець (Львів).

«УКРАЇНСЬКЕ СЛОВО» — прогресивна газета укр. трудової еміграції в Канаді. «У. с.» виходило з 20.I 1943 у Вінніпегу. Газета боролася за згуртування укр. трудящих Канади, викривала укр. бурж. націоналістів, виступала на захист демократич. прав канад. народу. Під час 2-ї світової війни широко висвітлювала боротьбу укр. народу проти нім.-фашист. окупантів, після війни боролася за збереження миру, за розширення зв'язків між Канадою і СРСР. В 1965 «У. с.» об'єднано з газ. «*Українське життя*» в єдиний орган — «*Життя і слово*».

«УКРАЇНСЬКЕ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВО» — міжвідомчий респ. наук. збірник, який видає з 1970 Львівський ун-т (до 1972 вийшло 4 випуски). Публікує статті з різних галузей історії, історії л-ри, історії мистецтва і міжслов'янських зв'язків, вміщує широку інформацію про наук. життя в галузі слов'янознавства та друкування продукцію з славістики в СРСР, зокрема на Україні, і за кордоном. У 2-му випуску провідне місце займає тема «В. І. Ленін і питання історії зарубіжних слов'янських народів».

Ф. К. Сарана (Київ).

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ТОВАРИСТВО (УСКТ) — масова громад. орг-ція укр. населення в Польській Народній Республіці. Засн. в червні 1956. Найвищий керівний орган — з'їзд (скликається раз на 4 роки), виконавчий орган — Гол. правління у Варшаві, якому підлягають 6 воєводських і 14 повітових правлінь. УСКТ налічує в своїх рядах понад 4,7 тис. членів. Осн. завданням його є забезпечення активної участі українців у будівництві соціалізму в Польщі, формування у них соціалістич. свідомості. Т-во веде широку культ.-освітню діяльність, бере активну участь у створенні укр. шкіл, організації навчання дітей українців рідною мовою, виданні шкільних підручників, методичних посібників для вчителів. Має понад 60 гуртків худож. самодіяльності, що налічують бл. 900 учасників. Організує фестивалі укр. пісні й музики, видає репертуарні збірники для колективів худож. самодіяльності. Влаштує демонстрування укр. рад. кінофільмів, радіопередачі укр. мовою. Видає газ. «*Наше слово*», з додатками «*Наша культура*» та «*Світанок*», «Український календар». УСКТ підтримує міцні стосунки з *Українським товариством дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами*.

Ф. І. Стеблій (Львів).

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ДРУЖБИ І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ — добровільна громадська орг-ція, що знайомить громадськість УРСР з життям і культурою ін. народів і сприяє поширенню інформації про життя і культуру укр. народу за рубежом. Створено в березні 1959 (з 1926 по 1959 — Укр. т-во культурного зв'язку з закордоном). На 1.I 1972 координувало роботу 14 респ., 42 обл., 88 миськ., 105 районних відділень та бл. 4 тис. колективних членів т-в дружби і культурного зв'язку з окремими країнами. Т-во встановлює і розвиває зв'язки з зарубіж. т-вами дружби і культурного співробітництва з СРСР. Разом із Спільною письменників України видає журнал «*Всесвіт*».

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ — добровільна громадська орг-ція. Засн. 21.XII 1966. Завдання т-ва — залучати широкі верстви населення до активної участі у виявленні, ви-

вченні, збереженні, реставрації, консервації та широкій популяризації серед трудящих пам'яток історії, археології, архітектури, мистецтва, літератури й писемності, етнографії, нар. творчості. Найвищим органом т-ва є з'їзд, на якому обирають правління й ревізійну комісію т-ва. В областях, містах і районах створено відповідно обласні, міські й районні орг-ції, а за місцем роботи або навчання членів т-ва — первинні орг-ції т-ва. При республіканському, обласних, міських і районних правліннях створено секції та комісії з різних видів пам'яток і галузей роботи т-ва. З метою пропаганди пам'яток історії й культури в республіці працює (1972) 85 нар. ун-тів, 9 тележурналів, 29 радіожурналів, 258 кінолекторіїв, видають інформаційно-методичний бюлетень «Пам'ятники України». На 1.1.1972 т-во об'єднувало понад 31 тис. колективних та понад 6,4 млн. індивідуальних членів, з яких 3,3 млн. — юні члени т-ва (віком 11—15 років).

Я. П. Петрусенко (Київ).

УКРАЇНСЬКИЙ БУРЖУАЗНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ — реакційна, антинар. ідеологія і політика укр. буржуазії, її політ. партій і угруповань, що характеризується затушковуванням класово-антагоністич. суперечностей всередині укр. бурж. нації, прагненням підпорядкувати нац.-визвольну боротьбу своїм вузькокласовим інтересам, проповіддю нац. виключності й міжнац. ворожнечі, зрадничтвом укр. народу в ім'я встановлення свого економіч. і політ. панування. Виникнення і розвиток У. б. н. пов'язані з розвитком капіталізму на Україні, посиленням класової диференціації суспільства. Вже в допролет. період визвольного руху на Україні ідеї і теорії У. б. н. знайшли втілення в діяльності укр. лібералів-націоналістів П. О. Куліша, В. Б. Антоновича, О. Я. Кониського та ін. Націонал-лібералізм у кін. 19 ст. — на поч. 20 ст. переродився на махровий У. б. н., ідейні концепції і політ. догми якого знайшли вияв у писаннях М. С. Грушевського та його «школя». Ідеологія У. б. н. всіляко фальсифікувала історію України. Провідувана ними теорія «безбуржуазності», «безкласовості» укр. нації мала служити ідеологіч. зброєю в руках укр. буржуазії, щоб замаскувати її експлуаторську роль, створити видимість «спільності інтересів» українців, незалежно від їхньої класової належності, відвернути трудящі маси від революц. боротьби. Концепція «самобутності» історії укр. нації, початок якої бурж.-націоналістичні історики ведуть від періоду Київ. Русі, полягала в тому, щоб зобразити її дальший розвиток як просте чергування подій в історії «однорідного», «безкласового» укр. народу, для якого нац. питання було вісью розвитку. Тому У. б. н. проголосив нац. спільність позакласовою, позасоціальною, вічною і незмінною «абсолютною категорією». Концепція «самобутності» й «відрубності» укр. нації мала на меті заперечити спільність походження укр., рос. і білорус. народів, їхні істор. зв'язки, порушити їхню віковичну дружбу, перешкодити їхньому єднанню в боротьбі проти експлуаторів. Характерною рисою У. б. н. були зоологічна ненависть до ін. народів, особливо російського, звирячий шовінізм.

У кін. 19 — на поч. 20 ст. сформувалися осн. політ. партії У. б. н. — *Товариство українських поступовців* (ТУП), *Українська соціал-демократична робітничка партія* (УСДРП), «*Спілка*», а також нац.-демократична і радикальна партії в Сх. Галичині тощо, які, незважаючи на зовн. відмінність програм, висіли з позицій У. б. н., були противниками інтернац. єдності трудящих. На той час вималювалися гол. напрямки й угру-

повання У. б. н. На правому крилі були представники великої буржуазії, поміщиків, клерикалів (виразником їхніх поглядів виступали В. Липинський, В. Шемет та ін.), з якими змикалися націонал-ліберали типу М. С. Грушевського, Є. Чикаленка, що відстоювали інтереси частини поміщиків і куркульства, великої і середньої буржуазії. На «лівому» крилі були націонал-соціали типу В. Винниченка, С. Петлюри, М. Порша, М. Шаповала та ін., які відображали інтереси дрібної буржуазії, куркульства, частини націоналістич. інтелігенції. Ідеологами У. б. н. на зх.-укр. землях були О. Барвінський, К. Левицький, Є. Петрушевич, М. Василько, Л. Ганкевич та ін. Практично У. б. н. виступав у ролі прислужника рос. царизму та австро-угор. монархії.

В галузі економічній У. б. н. відображав прагнення укр. буржуазії забезпечити собі монопольне становище на укр. ринку, виключне право на експлуатацію укр. народу, в галузі ідеологічній — отруїти широкі верстви укр. трудящих націоналізмом, посіяти ворожнечу до ін. народів, насамперед російського, розбити єдиний интернац. революц. фронт, у галузі політичній — домогтися панівного становища в держ. управлінні Україною шляхом випрошування поступок від рос. царизму та австро-угор. монархії. З метою зміцнення свого впливу на маси буржуазія вдалася до проголошення гасел і вимог загальнодемократич. змісту: нац. свободи і культ. розвитку, припинення нац. угтисків тощо. Вона намагалася захопити в свої руки керівництво нац.-визвольним рухом, який відображав прагнення трудящих мас до соціального і нац. визволення. В. І. Ленін, зазначаючи, що «в кожному у буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загальнодемократичний зміст проти гноблення» (Твори, т. 20, с. 379), наголосуючи на безумовному обов'язкові марксистів відстоювати найрішучіший і найпослідовніший демократизм у всіх частинах *національного питання*, разом з тим попереджав, що пролетаріат далі цього йти в підтримці націоналізму не може, оскільки це означає підтримку прагнень нац. буржуазії до монопольного панування в «своїй» нації. «Оскільки буржуазія нації пригнобленої бореться з гноблячою, оскільки ми завжди і в усякому разі і рішучіше всіх за... Оскільки буржуазія пригнобленої нації стоїть за своєю буржуазний націоналізм, ми проти», — писав В. І. Ленін (Твори, т. 20, с. 378).

Водночас укр. буржуазія, налякана загостренням класової боротьби, йшла на змову з самодержавством, вбачаючи в ньому та в рос. буржуазії союзника в боротьбі проти революц. руху. Тому укр. буржуазія та її політ. партії обмежувалися вимогою автономії України в складі Росії, яка мала забезпечити їй захист економіч., політ. та ін. інтересів і панування над трудящими. Зх.-укр. буржуазія, в свою чергу, орієнтувалася на нім. і австр. імперіалістів. Ця її політика знайшла вираз у проголошенні 1890 партією «*нородовців*» т. з. «*нової ери*», яка знаменувала собою повну підтримку реакційного австро-угор. уряду. Активно проводила цю політику наступниця «*нородовців*» т. з. нац.-демократична партія, що всіляко пропагувала гасло «укр. П'ємонт», за яким Сх. Галичина мала стати центром об'єднання всіх укр. земель під егідою австро-угор. монархії. Цю її орієнтацію було закріплено підтримкою австро-нім. імперіалізму в роки 1-ї світової війни, зокрема участю у створенні т. з. «*Союзу визволення України*», який ставив своїм завданням відірвати Україну від Росії й утворити укр. мо-

нархічну д-ву під нім. протекторатом. Одночасно зх.-укр. буржуазія всіляко намагалася перешкодити революц. впливові рос. пролетаріату на трудящих краю.

Рішучого удару по ідеології та політиці У. б. н. завдала більшовицька партія. В. І. Ленін у своїх працях переконливо показав, що швидкий розвиток капіталізму на Україні став незаперечним фактом, переконливо довів наявність на Україні антагоністич. класів, розкрив процес класової диференціації селянства. Більшовики незалежно доводили, що укр. буржуазія, поміщики і куркульство були не менш люжими висискувачами трудящих мас, ніж рос., нім. та ін. капіталісти. В. І. Ленін, рішуче виступаючи проти великодержавної, шовіністич. політики царизму і рос. буржуазії, підкреслюючи, що «проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу» (Твори, т. 25, с. 71), підтримуючи право укр. народу на самовизначення аж до держ. відокремлення, водночас викривав антинар. обличчя укр. буржуазії, яка зраджувала нац. інтереси укр. народу, йшла на зговір з буржуазією пануючої нації.

Вияткове значення для революц. боротьби мала ленінська критика дрібнобурж. напрямку У. б. н., який прикривався «революційною», «соціалістичною» фразеологією. В. І. Ленін показав, що прагнення укр. «націонал-соціалів» типу Л. Юркевича, Д. Донцова та ін. під прикриттям гасел «нац. культури» роз'єднати робітників за національностями, прищепити укр. робітникам ворожнечу до рос. пролетаріату і народу на ділі є зрадою інтересів трудящих мас, у т. ч. й зрадою інтересів «своєї батьківщини, України» (Твори, т. 20, с. 14). Він розкрив реакційність їхніх спроб залякати укр. пролетаріат жупелами «обрусіння», «денационалізації», заперечити і затримати об'єктивну істор. тенденцію до інтернаціоналізації виробн. і суспільного життя. В. І. Ленін роз'яснював, що демократичне розв'язання укр. нац. питання залежить від єдності дій пролетарів усіх націй та згуртування їх навколо рос. пролетаріату. Ленінське положення: «При єдиній дії пролетарів великоросійських і українських вільна Україна м о ж л и в а, без такої єдності про неї не може бути й мови» (Твори, т. 20, с. 14) стало дороговказом для більшовиків України. Велике значення для створення справді наук. історії України, для викриття антинаук. концепцій школи Грушевського, що твердила про віковичне «тяжіння» укр. народу до Заходу, мала ленінська характеристика спільності істор. шляхів укр. і рос. народів, «таких близьких і моною, і місцем проживання, і характером, і історією» (Твори, т. 25, с. 71).

Більшовицькі орг-ції України, керуючись ленінськими настановами, зокрема ленінською програмою з нац. питання, вели наполегливу роботу по інтернац. згуртуванню трудящих, зміцненню союзу робітн. класу і трудового селянства, мобілізації їх на боротьбу проти царизму. Вони не втомно викривали антинар. характер У. б. н., який особливо яскраво виявився в період боротьби трудящих України за перемогу соціалістич. революції, за утворення і розвиток *Української Радянської соціалістичної держави*. Створена після Лютн. бурж.-демократич. революції 1917 з представників бурж. і дрібнобурж. націоналістич. партій і угруповань *Центральна рада*, яку очолили М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, Д. Дорошенко та ін. лідери У. б. н., прикриваючись соціальною і нац. демагогією, захищала інтереси експлуаторської верхівки міста й села. За своїм класовим спрямуванням

вона була однотипною з Тимчасовим урядом Центр. рада так само, як і створений нею у червні 1917 «уряд» — *Генеральний секретаріат*, незважаючи на окремі незгоди з Тимчасовим урядом, цілком підтримувала його заходи по придушенню революц. руху трудящих мас.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції Центр. рада стала одним з гол. осередків загальнорос. контрреволюції, розгорнула боротьбу проти революц. мас, зокрема жорстоко придушила *Київське січневе збройне повстання 1918*, подала допомогу *каледоніцям*, намагалася перетворити Україну на контрреволюц. плацдарм для наступу на Рад. Росію. В умовах наростання боротьби укр. народу проти бурж.-націоналістич. контрреволюції Центр. рада, всупереч його волі, в січні 1918 проголосила «самостійність» України. 27.І (9.ІІ) 1918 вона здійснила акт нац. зради, запросивши за *Брест-Литовською угодою 1918* на Україну австро-нім. війська, які встановили тут жорстокий окупаційний режим та відновили бурж.-поміщицькі порядки. Антинар., антинац. характер мала й політика ін. націоналістич. «урядів» — маріонеткової *гетьманщини*, петлюрівської *Директорії*, які продовжували продавати Україну іноземним імперіалістам. «Гетьман» Скоропадський допомагав австро-нім. окупантам грабувати Україну, придушувати революц. виступи укр. трудящих. Директорія стала слухняним знаряддям імперіалістич. Антанті, організувала жорстокі розправи над робітниками і селянами, а в квітні 1920 підписала зрадницьку *Варшавську угоду Директорії з Пілсудським*, за якою не тільки зрікалася Зх. України на користь бурж.-поміщицької Польщі, але й ставила під її зверхність усю Україну. Наскрізь реакційний, антинар. характер мала внутр. і зовн. політика зх.-укр. буржуазії та створеного нею контрреволюц. уряду *«Західноукраїнської народної республіки»*, який практично сприяв окупації краю польсь. військами. Трудящі маси України на власному досвіді переконалися в контрреволюційності укр. бурж. націоналістів, в їхній зраді нац. інтересів укр. народу. Зміщення Укр. Рад. д-ви, розгром внутр. і зовн. контрреволюції спільними зусиллями всіх рад. республік знаменували торжество ленінської нац. політики і привели до банкрутства У. б. н. Вияткове значення для розгрому ідеології та політики У. б. н. мало створення СРСР, одним з ініціаторів якого був укр. народ. Розгромлені в роки громадян. війни недобитки укр. бурж. націоналістів, отаборившись у ряді капіталістич. країн, гол. чин. на загарбаних Польщею зх.-укр. землях, продовжували вести підірвану роботу проти СРСР та Рад. України. На поч. 20-х рр. вони робили ставку на організацію на Україні куркульсько-націоналістич. банд. Після розгрому бандітизму вони стали на шлях створення контрреволюц. підпільних орг-цій (*Братство української державності*, «*Спілка визволення України*» тощо). Викриття цих націоналістич. орг-цій мало важливе значення для розгрому У. б. н. Здійснення соціалістич. індустріалізації, колективізації с. г., ліквідація куркульства як останнього експлуаторського класу, що становив соціальну базу У. б. н., завдала йому нищівного удару. Вирішальну роль у розгромі У. б. н. відіграла величезна політико-виховна робота Комуністич. партії, спрямована на формування української соціалістичної нації, виховання укр. народу в дусі інтернаціоналізму, дружби і братерського співробітництва з усіма народами СРСР, непримиренності до будь-яких проявів націоналізму та шовінізму. КП(б)У

викрила *націонал-ухильництво* в рядах партії. «Проведення в життя лєнінської національної політики, — відзначав Л. І. Брежнєв, — вимагало принципіальної боротьби з різного роду ворогами, таємними і явними прибічниками буржуазного націоналізму. Безпринципній грі на національних почуттях Комуністична партія протиставила лєнінську програму в національному питанні, чіткість інтернаціоналістичних позицій робітничого класу, соціалістичну ідеологію рівності, дружби і братерства народів» (Б р е ж н є в Л. І. Лєнінським курсом. Промови і статті, т. 2. К., 1971, с. 154—155).

Активну антинар. діяльність розгорнули укр. бурж. націоналісти на Зх. Україні, яку міжнар. імперіалізм намагався перетворити на плацдарм для нападу на Рад. Україну. На зх.-укр. землях діяли десятки націоналістич. партій, і орг-цій: «Українське національно-демократичне об'єднання» (УНДО), «Організація українських націоналістів» (ОУН), «Український католицький союз» (УКС) тощо, які проводили вкрай реакційну політику, виступали в ролі пособників польс. окупантів. На відверто фашист. позиціях стояла ОУН, яка активно співробітничала з гітлерівцями. Емігрантські націоналістичні кола вели шалену антирад. пропаганду. З рядом антирад. статей і брошур виступив, зокрема, укр. бурж. націоналіст В. Левинський. Верховоди У. б. н. активно включилися в проголошений Ватиканом 1930 «хрестовий похід» проти СРСР, а уніатська церква на чолі з А. Шептицьким стала одним з найбільш ревних його проповідників. Галасливу пропагандистську кампанію здійснили укр. бурж. націоналісти навколо створення гітлерівцями восени 1939 «самостійної» т. з. «Карпатської України» на чолі з бурж. націоналістами А. Бродієм, А. Волошином, висуваючи вимоги «об'єднання» навколо неї всіх укр. земель. Комуністичні партії Зх. України, Закарпатської України, Буковини в тісному зв'язку з КП(б)У здійснювали велику роботу по мобілізації мас на революц. боротьбу за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною, по викриттю зрадницької діяльності укр. бурж. націоналістів. Рішучого удару підступним планам У. б. н. завдало возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 У. б. н. виявив себе вірним поплічником гітлерівців. Націоналісти, зокрема оунівці, під керівництвом А. Мельника та С. Бандери активно допомагали фашистам окупувати Україну. В складі гітлерівської армії діяли сформовані націоналістами легіони «Нахтігаль» і «Роланд» та «похідні групи» ОУН. Вночі проти 4. VII 1941 бандити з легіону «Нахтігаль» разом з гітлерівцями винесли криваву розправу над великою групою видатних діячів науки і культури у Львові. Такий само кривавий слід залишили вони у Золочеві, Тернополі, Вінниці та ін. містах і селах України. Незважаючи на те, що гітлерівці, розчленувавши Україну, встановили на ній режим жорстокого терору, фізично винищували укр. населення, націоналісти вірою і правдою служили окупантам. Проголошений 30. VI 1941 «уряд» «самостійної України» на чолі з Я. Стецьком залєвив Гітлера в тісному співробітництві у створенні «нового ладу» в Європі. Митрополит Шептицький закликав населення до «послугу» окупаційній владі. Навіть розгін нім. адміністрацією маріонеткового «уряду» Я. Стецька не припинив співробітництва націоналістів з загарбниками. Будучи членами різних органів «нац. самоврядування», входячи до складу різних «нац.» рад, очолюваного В. Кубійо-

вичем «Укр. центр. к-ту» в Кракові, виконуючи поліцейські функції, укр. бурж. націоналісти допомагали окупантам грабувати багатства України, вивозити молодь на примусові роботи до Німеччини, придушувати антифашист. рух укр. народу, боротися проти партизанів. За допомогою їх і польс. реакціонерів фашисти організовували братовбивче винищення польс. та укр. населення. Укр. націоналісти були активними співучасниками гітлерівських «акцій» по винищенню мирного населення. В 1943 вони створили д-зію «СС-Галичина», яку 1944 розбили рад. війська в боях під Бродами. На останньому етапі війни, коли рад. війська вже підійшли до Відня, за безпосереднім розпорядженням Гімmlера залишки цієї д-зії перейшли в зх. зону. Вони мали стати ядром для майбутніх військ. та шпигунсько-диверсійних формувань укр. націоналістів. При допомозі гітлерівців створювалися банди т. з. Укр. повстанської армії (УПА), яким відступаючі нім. війська залишили для диверсійної діяльності в тилу рад. військ значну кількість військ. спорядження. В націоналістич. банди направлялись гітлерівські інструктори. Співробітництво з фашизмом показало всю глибину політ. і морального падіння У. б. н., який, за влучним висловом Д. З. Мануїльського, «ніколи не був національним, бо він завжди обслуговував інтереси чужоземних пануючих класів. Він ніколи не був самостійним, бо він ніколи не орієнтувався на сили власного народу, а на багнеті чужинців». Перемога рад. народу у Великій Вітчизн. війни, розгром фашизму завдали нищівного удару по маячних планах У. б. н. Вхідження Закарпатської України до складу СРСР знаменувало собою завершення возз'єднання всіх укр. земель у єдиній Укр. Рад. д-ві.

Після війни зарубіжні націоналістичні центри, виконуючи завдання своїх нових хазяїв — англоамериканських імперіалістів, спираючись на сформовані при допомозі гітлерівців банди УПА, намагалися зірвати мирне соціалістичне будівництво в зх. областях УРСР. Вони вдавалися до диверсій, терору, поширення дезінформації, залучування населення. Судові процеси, проведені над оунівськими бандитами, в т. ч. над убивцею Я. О. Галана, показали зв'язяче обличчя У. б. н. Спроби укр. бурж. націоналістів організувати в зх. областях України збройний опір соціалістич. перетворенням зазнали цілковитого краху. Осн. маса обдурених націоналістич. ватажками рядових учасників банд усвідомила свою провину і повернулася до мирної праці. Рештки банд, які продовжували чинити опір, було за активною участю місцевого населення розгромлено. Особливе значення для ліквідації націоналістич. бандитизму та його соціальної бази мало завершення колективізації с. г. у зх. областях УРСР. Сучасний У. б. н., незважаючи на його ослаблення, намагається й надалі при підтримці імперіалістич. кін. проводити антирад. і антикомуністичну діяльність. За кордоном існують десятки націоналістич. орг-цій: «Українська головна визвольна рада» (УГВР), «Український конгресовий комітет Америки» (УККА), «Комітет українців Канади» (КУК) та ін. В ряді капіталістич. країн активно діють «наук.» пропагандистські центри, видавництва тощо, які фальсифікують історію укр. народу, лєнінську нац. політику КПРС, успіхи соціалістич. і комуністич. будівництва на Україні. Пристосовуючись до проголошеної імперіалістич. колами політики «наведення мостів», укр. бурж. націоналісти змінюють тактику, вдаються до засобів «мирної» контрреволюції, зокрема до пропаганди нац. замкнутості,

намагаються паплюжити радянську дійсність, применшити досягнення Радянської України в складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Вони змінюють свої зв'язки з антикомуністами різних мастей, включаючи сіоністів, незважаючи на те, що саме націоналісти були організаторами євр. погромів у роки громадян. війни й активно допомагали гітлерівцям у масовому винищенні євр. населення. Тісні контакти укр. бурж. націоналісти встановили з клерикальними колами, насамперед з представниками греко-католицької церкви на Зх. Шляху У. б. н. — це шлях зради і запроданства. Укр. народ таврує антинац. діяльність укр. бурж. націоналістів, рішуче відкидає їхню облудну ідеологію. Активну боротьбу проти У. б. н. ведуть прогресивні орг-ції *української трудової еміграції*.

Комуністична партія, здійснюючи велику роботу по комуністич. вихованню трудящих мас, звертає увагу на необхідність дальшого посилення боротьби проти всіх різновидностей націоналізму, який імперіалістична буржуазія прагне активно використати як зброя для боротьби проти комуністич. ідеології, дружби народів СРСР, проти народів соціалістич. співдружності, єдності комуністич. руху. XXIV з'їзд КПРС вказав на необхідність виховання всіх трудящих у дусі рад. патріотизму, гордості за соціалістичну Батьківщину, за великі звернення рад. народу, в дусі інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму, шовінізму і нац. обмеженості, в дусі поваги до всіх націй і народностей. Невтомну роботу по пропаганді досягнень лєнінської нац. політики, успішного розвитку України в братній сім'ї рад. народів, по викриттю антирад. характеру ідеології та політики У. б. н. проводить Комуністич. партія України. *Лит.:* Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про пролетарський інтернаціоналізм. К., 1971; Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Комуністична партія України в резолюції і рішеннях з'їздів і конференцій 1918—1956. К., 1958; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1—2. К., 1971; Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини. К., 1946; Евдокименко В. Ю. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. К., 1968; Куліченко М., Маланчук В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні. К., 1971; Соціалістична дійсність і націоналістичні вигадки. К., 1968; Римаренко Ю. І. Український буржуазний націоналізм — ворог інтернаціонального єднання трудящих. К., 1970; Чередищенко В. П. Націоналізм проти нації. К., 1970; Людської крові не змити. Книга фактів. К., 1970; Даниленко С. Т. Дорогою ганьби і зради. К., 1972. В. Ю. Маланчук (Київ).

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ» — наук. часопис, орган Ін-ту історії АН УРСР та Ін-ту історії партії ЦК КП України. Виходить з липня 1957 в Києві (один раз на два місяці, з поч. 1965 — щомісяця). Журнал вміщує наук. праці з історії укр. народу та ін. народів СРСР з найдавніших часів до наших днів, історії КПРС і КП України, всесвітньої історії. Значну увагу в журналі приділено питанням методології та методики наук. досліджень, проблемам рад. патріотизму та пролет. інтернаціоналізму, дружби укр. народу з ін. народами СРСР, істор. зв'язків України з зарубіж. країнами, насамперед соціалістичними, світового революц. руху і міжнар. відносин. «У. і. ж.» активно виступає проти бурж. ідеології, фальсифікації історії, проти укр. бурж. націоналізму. Журнал публікує істор. документи й матеріали, спогади, документ. розповіді.

виступи «Повертаючись до надрукованого», що містять елементи полеміки і доповнення до раніше вміщених у журналі матеріалів, а також листа до редакції. «У. і. ж.» має постійні розділи: статті, повідомлення, замітки, на допомогу викладачів історії, охорона і використання пам'яток історії та культури, наш календар (в якому подано матеріали до визначних істор. дат), огляд джерел та л-ри, критика та бібліографія, хроніка та інформація. В останньому розділі висвітлюється діяльність наук. установ, істор. та істор.-партійних кафедр, музеїв, краєзнавців.

Лит.: Від редакційної колегії. «Український історичний журнал», 1957. № 1; Вітрук Л. Д., Шелюх Т. М. Український історичний журнал (1957—1966). Систематичний покажчик. К., 1968. А. В. Сачишевич (Київ).

«УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ СОЮЗ» (УКС) — контрреволюц. клерикальна бурж.-націоналістич. орг-ція, що її заснував 1931 у Львові уніатський митрополит А. Шенцицький. УКС вів антикомуністич. і антирад. пропаганду, допомагав польс. фашистам у боротьбі проти революц. руху на зх.-укр. землях. Прикриваючись гаслом «надпартійності», підтримував тісні зв'язки з Ватиканом, польс. бурж. урядом, укр. бурж.-націоналістич. партіями — «Українським національно-демократичним об'єднанням» (УНДО), «Організацією українських націоналістів» (ОУН) та ін. Теоретики УКС перекручували історію України, СРСР. Припинив свою діяльність 1939 після возз'єднання зх.-укр. земель з УРСР.

О. П. Молчанов (Ровно).

УКРАЇНСЬКИЙ НАРОДНИЙ ФРОНТ (УНФ) — антифашист. орг-ція укр. трудової еміграції, що діяла в роки 2-ї світової війни у Франції. Виникла восени 1943. Керівним органом УНФ був к-т, який перебував у Парижі. У складі УНФ було чимало членів Франц. компартії, колишніх учасників нац.-революц. війни ісп. народу 1936—39. УНФ виступав із закликами до робітників-українців усіма засобами допомагати СРСР у його боротьбі проти фашист. Німеччини, викривав хижачькі плани гітлерівців щодо України, таврував укр. бурж. націоналістів. Члени УНФ подавали допомогу підпільникам і партизанам, чинили акти саботажу на шахтах і підприємствах, що працювали на окупантів. УНФ підтримував тісні зв'язки з рад. партизан. підрозділами у Франції. Видавав бюлетень, згодом газ. «Батьківщина».

А. В. Кудрицький (Київ).

«УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ СОЮЗ» (УНС) — блок укр. буржуазно-націоналістич. партій, створений у серпні 1918. Незважаючи на проголошену УНС опозицію до *гетьманщини*, цілком підтримував її контрреволюц. політику. УНС відзначався політ. безпринципністю, демагогією і намаганням вести в оману трудящі маси. Лідери УНС — О. Ніковський, В. Винниченко, М. Шаповал та ін. 13.XI 1918, після повалення кайзерівської монархії в Німеччині, УНС створив *Директорію*, якій передав свої повноваження, щоб шляхом зговору з імперіалістами Антан-ти та нім. командуванням захопити владу на Україні.

УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛІГРАФІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ІВАНА ФЕДОРОВА — вищий навч. заклад у Львові. Засн. 1930 в Харкові на базі графічних ф-тів Харків. та Київ. худож. ін-тів. У 1945 ін-т переведено до Львова. В 1949 присвоєно ім'я І. Федорова. Має факультети (1971): технологіч., мех., інженерно-економіч., загальнотех., заочний; вечірній в Києві. Еспірантура. У 1970/71 навч. р. в ін-ті навчалось 4114 студен-

тів. За час існування ін-т підготував 5468 спеціалістів. Ін-т має учб.-експеримент. друкарню, галузеві лабораторії н.-д. сектору, 6-ку (225 тис. томів); видає міжвідомчий збірник «Поліграфія і видавнича справа». В. Г. Шпиця (Львів).

УКРАЇНСЬКИЙ РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ КОМІТЕТ ЗАХИСТУ МИРУ — постійний виборний орган громадськості УРСР, який очолює в республіці рух прихильників миру. Створений на 1-й Всеукр. конференції прихильників миру, що відбулася 13—14.IX 1951 в Києві. До к-ту входить 109 чол. (1971) — відомих громад. діячів, робітників, колгоспників, представників інтелігенції. В 1951—62 к-т очолював акад. АН УРСР М. П. Семененко. З 1962 голова к-ту — акад. АН УРСР В. П. Комісаренко. Комітет бере активну участь у пропаганді ідей миру, зміцненні і розширенні міжнар. зв'язків та співробітництва з усіма прогресивними орг-ціями й рухами, що виступають за мир, проти імперіалізму, агресії і війни, за знищення всіх форм колоніалізму й неокolonіалізму, ліквідацію воєнних блоків, за заборону ядерної, хім. і бактеріологічної зброї, за мирне співіснування д-в з різним соціальним устроєм тощо. У. р. к. з. м. діє в тісному контакті з *Радянським комітетом захисту миру*, до якого він входить, та *Всесвітньою Радою Миру*, бере активну участь у загальносоюзних конференціях прихильників миру, у всевітніх і нац. конгресах, конференціях і зустрічах громадськості. При к-ті працюють комісії міжнар. зв'язків, культури та молодіжна й Комісія сприяння Рад. фонду миру. В. П. Комісаренко (Київ).

УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ — оперативне об'єднання рад. військ 1919 під час громадян. війни. Створений 4.I 1919 на базі групи військ Курського напрямку, утвореної 17.XI 1918 для подання допомоги укр. трудящим у боротьбі проти австро-нім. окупантів і *гетьманщини*. До Реввійськради групи ввійшли В. О. Антонова-Овсієнко (командуючий), В. П. Затонський, Й. В. Сталін [пізніше замість Й. В. Сталіна було введено Ф. А. Сергєєва (*Артема*)]. До складу групи ввійшли *Перша Українська радянська дивізія*, *Друга Українська радянська дивізія* та ін. військ. частини. На час розгортання бойових дій на Україні (20-ті числа грудня 1918) група військ Курського напрямку налічувала 14 085 багнетів, 1350 шабель, 139 кулеметів і 20 гармат. Внаслідок успішних бойових дій група визволила Чернігівщину й значну частину Харківщини. В зв'язку з початком у листопаді 1918 *Антанти інтервенції на Півдні України* бойові операції на тер. республіки набули надзвичайно важливого значення для всієї Рад. країни, що викликало необхідність створити самостійний У. ф. під командуванням В. О. Антонова-Овсієнка. До Реввійськради У. ф. ввійшли В. О. Антонов-Овсієнко, Ю. М. Коцюбинський і Ю. О. Шаленко. На 15.II 1919 у військах У. ф. налічувалось 43 тис. багнетів, 3,5 тис. шабель, 16 батарей і 16 інженерних рот. 13.I в складі У. ф. було створено групу військ Харків. напрямку, до якої ввійшли частини 2-ї Укр. рад. д-зії, групи військ П. Ю. Дибенка і Ю. В. Сабліна та ін. Групу з 6.II 1919 очолює А. Є. Скачко. 18.II 1919 на базі частин 1-ї Укр. рад. д-зії сформовано групу військ Київ. напрямку під командуванням С. К. Мацильського. В середині лютого в складі групи військ Харків. напрямку було сформовано особливу групу військ Донецького напрямку (5.III реорганізовано в *Тринадцяту армію*). Внаслідок успішних бойових дій військ Харків. та Київ. напрямків на середину квітня було виконано гол. завдання У. ф. — розгром осн. сил *Директорії* та вигнання іноземних інтервентів з Пд. України.

15.IV 1919 групи військ Київ. і Харків. напрямків було реорганізовано в три армії — *Першу Українську радянську армію*, *Другу Українську радянську армію*, *Третю Українську радянську армію*, а на поч. травня з виділених з 2-ї Укр. рад. армії частин, що брали участь у визволенні Криму, сформовано Крим. армію. Частини У. ф. взяли участь у розгромі *гренов'євщини*. На 1.VI війська У. ф. налічували 89 234 чол. Наступ сил внутр. контрреволюції (див. *Колчаківщина*, *Денікініщина*) вимагав суворої централізації керівництва воєнними діями Червоної Армії. За пропозицією В. І. Леніна єдину економіч. політику було доповнено *воєнно-політичним союзом радянських республік*. Для забезпечення єдності командування і керівництва всіма фронтами Реввійськрада РРФСР 4.VI 1919 ухвалила рішення розформувати У. ф. На базі його було сформовано *Дванадцятку армію* і *Чотирнадцятку армію*.

О. Я. Шусь (Київ).

УКРАЇНСЬКИЙ ШТАБ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ (УШПР) — військ. орган для керівництва партизан. рухом на Україні під час *Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45*. Його було створено за рішенням ЦК КП(б)У від 20.VI 1942. Начальником УШПР був Т. А. Строчак. Діяльність УШПР було підпорядковано Центр. штабові партизан. руху при Ставці Верховного Головнокомандування. Безпосереднє керівництво УШПР здійснював ЦК КП(б)У. Ще на поч. Великої Вітчизнян. війни ЦК КП(б)У, виконуючи постанову ЦК ВКП(б) від 18.VII 1941 «Про організацію боротьби в тилу нім. військ», скрізь створював підільні обкоми, міськкоми й райкоми партії (див. *Партійне піділля на Україні в роки Великої Вітчизняної війни 1941—45*). До осені 1941 на окупованій території УРСР було організовано 883 партизан. загони й 1700 диверсійно-розвідувальних груп, а в жовтні 1941 за рішенням ЦК КП(б)У при Військ. раді Пд.-Зх. фронту — оперативну групу та ін. органи для керівництва *партизанським рухом* на Україні. У зв'язку з тим, що всенар. партизан. рух на окупованій території республіки дедалі посилювався, для централізованого, гнучкого й оперативного керівництва партизан. загонами та координації їхніх бойових дій з військ. операціями регулярних частин Червоної Армії було створено УШПР. При УШПР існували оперативний, розвідувальний, інформаційний, медико-санітарний, диверсійної техніки, матеріально-тех. забезпечення, кадрів та ін. відділи. УШПР розробляв плани бойових операцій партизан. з'єднань і загонів, постачав їм зброю, медикаменти, агіт. л-ру. В створених уч. бригадах і школах проводили підготовку організаторів партизан. загонів, радистів, мінерів та ін. військ. спеціалістів, яких потім переправляли в тил ворога. УШПР мав свої представництва у військових радах ряду фронтів та оперативні групи при військ. радах армій. Для керівництва партизан. рухом у Молдавії 1942 при УШПР було організовано Молд. відділ на чолі з секретарем ЦК КП(б) Молдавії І. І. Альошиним. У січні 1943 організовано підпорядковані УШПР штаби партизан. руху. За вказівкою ЦК КП(б)У починаючи з осені 1942 УШПР підготував і провів передислокацію партизан. з'єднань під командуванням С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова та ін. з Лівобережної України на Правобережжю. Ці *партизанські рейди* сприяли піднесенню партизан. руху на Правобережній та Зх. Україні. Щоб підтримати наступальні операції Червоної Армії, ЦК

КП(б)У дав УШПР директиву розробити оперативний план бойових дій партизанів на весняно-літній період 1943. Цей план затвердили ЦК ВКП(б) і Держ. К-т Оборони. В тилу ворога було розгорнуто небачену за своїми масштабами *«рейсову війну»*. За планами, розробленими УШПР, укр. партизани допомагали Червоній Армії форсувати Десну, Дніпро і Прип'ять 1943 та здійснювати наступальні операції 1944. Керуючись вказівками ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, УШПР влітку 1944 подав допомогу комуністич. і робітн. партіям Польщі, Чехословаччини, Угорщини й Румунії в розгортанні нар. антифашист. боротьби. При УШПР було підготовлено 40 груп поляків, чехів, словаків, угорців і румунів, які потім було перекинути в глибокий тил ворога. Групи незабаром вирости в численні партизан. загони і разом з частинами Червоної Армії брали участь у визволенні цих країн від нім.-фашист. загарбників. В середині 1945 УШПР за постановою ЦК КП(б)У було розформовано.

Лит.: Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история. М., 1970; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1—3. К., 1967—69; Колоков В., Кулик І., Слин'яко І. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. К., 1967.

О. М. Шуман (Ніжин).

«УКРАЇНСЬКІ ВІСТІ» — прогресивна газета укр. трудової еміграції в США. Виходить з 1920 в Нью-Йорку. До 1957 називалася «Українські щоденні вісті». Виступає проти гніту монополій, викриває укр. бурж. націоналістів, захищає укр. трудящих до боротьби за свої права, до згуртування робітн. руху. «У. в.» висвітлюють події в СРСР, в т. ч. на Україні. В роки 2-ї світової війни газета вела кампанію за подання допомоги рад. народоні.

«УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИЧІ ВІСТІ» — прогресивна газета укр. трудової еміграції в Канаді. Засн. активістами укр. робітничо-фермерського руху. Видавалася з 22.III 1919 в Вінніпезі. Газета відстоювала інтереси трудящих Канади, широко висвітлювала діяльність укр. прогресивних орг-цій в Канаді, економіч. і культ. життя Рад. України, боротьбу трудящих зх.-укр. земель за своє соціальне й нац. визволення і возз'єднання з Рад. Україною, викривала укр. бурж. націоналістів. У серпні 1937 «У. р. в.» перейменовано на *«Народну газету»*.

УКРАЇНСЬКІ УСТАНОВЧІ ЗБОРИ — представницька установа, яку хотіла, на противагу Рад. владі, скликати бурж.-націоналісти. *Центральна рада*. Проголосивши 7 (20).XI 1917 у своєму 3-му універсалі скликання У. у. з., Центр. рада демагогічно обіцяла, що У. у. з. розв'яжуть усі наболілі питання — про держ. устрій, про землю тощо. Вибори до У. у. з. було призначено на кінець грудня 1917, але, оскільки в той час у багатьох місцях точилися бої рад. військ і трудящих України проти Центр. ради, вибори було проведено в основному в січні — лютому 1918, причому по всій Україні. На той час *Першим Всеукраїнським з'їздом Рад* Україну було проголошено Рад. республікою, в багатьох місцях Рад. владу вже було встановлено. Всеросійські *Установчі збори*, оскільки вони не визнали декретів *Другого Всеросійського з'їзду Рад* і об'єктивно стали оплотом контрреволюції, було розігнано. В цих умовах робітники України відвернулись від ідеї У. у. з. Вони пов'язували здійснення своїх сподівань не з У. у. з., а з Рад. владою. Вибори не відбулися в Харків. губ., в Одес. виборчому окрузі, де на час виборів було встановлено Рад. владу, в Таврійському, Валуйському, Острозькому й Путивльському виборчих округ-

гах. Хоча в ін. виборчих округах (Київ., Волинському, Подільському, Херсон., Полтав., Катеринос., Черніг.) вибори відбулися, велика кількість трудящих бойкотувала їх. У виборах до У. у. з. взяли участь лише 4,5 млн. чол., тобто 60,3% виборців, що брали участь у виборах до Всерос. Установчих зборів, зокрема в Катеринос. губ. — 52,3%, на Волині — 49,1%, на Чернігівщині — 39,2%, у робітн. районах Донецького і Криворізького басейнів — 31,1%. При цьому 17,7% виборців голосували за більшовиків (на виборах до Всерос. Установчих зборів у листопаді 1917 — 10%). Значну кількість голосів втратили есери (61,9% замість 77%), хоча за них голосувала більшість тих, що брали участь у виборах. Через пасивне ставлення виборців, а також оскільки вибори відбулися не скрізь і проводилися фактично в умовах громадян. війни, до того ж під керівництвом укр. націоналістів, підсумки їх не можуть бути вірогідними даними для характеристики співвідношення класових сил на Україні на поч. 1918. Але навіть за цих обставин вони свідчать про підтримку осн. частини трудящих Рад. влади, про поступове вивільнення сел. мас з-під впливу дрібнобурж. партій, про зростання авторитету більшовиків.

І. К. Рибалка (Харків).

УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА — громад. прогресивна видавнича орг-ція. Засн. 1898 у Львові з ініціативи В. М. Гнатюка. Гол. працівниками і редакторами її до 1912 були І. Я. Франко та В. М. Гнатюк. У 1899—1917 спілка випускала дві серії видань: «Наукова бібліотека» і «Белетристична бібліотека». Вийшло бл. 600 назв книжок. У наук.-популярній серії надруковано переклади творів Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах...», «Початок релігії» («Походження сім'ї, приватної власності і держави»), праці, які пропагували дарвінізм, брошури, що викладали основи соціалізму, політичної економії, етики тощо. В серії белетристички вийшли твори І. Я. Франка, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки, В. С. Стефаника, О. М. Горького, Л. М. Толстого, А. П. Чехова та ін. Після усунення з керівництва спілки В. М. Гнатюка та відходу від її роботи І. Я. Франка діяльність У.-р. в. с. поступово занепадала.

О. В. Молодчиков (Київ).

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИЙ ДОГОВІР 1922 — договір між УРСР і Туреччиною про дружбу і братерство, укладений 2.I 1922 в Анкарі. Від імені УРСР договір підписав М. В. Фрунзе, що очолював Надзвичайну місію УРСР до Туреччини в кін. 1921 — на поч. 1922. У.-т. д., як і Моск. договір від 16.III 1921 між РРФСР і Туреччиною, проголошував взаємне дипломатичне визнання договірних сторін, відмічав існуєчу між ними солідарність у боротьбі проти імперіалізму та бажання встановити між собою назавжди, взявши до уваги близьке сусідство на Чорному м., найкращі й найсердечніші відносини. Договір виходив з лєнінських принципів дружби, рівноправності й братерської допомоги. Згідно з У.-т. д. було перелачено розвиток торг.-економіч. та культ. взаємин, укладення консульської та поштово-телеграфної конвенції тощо. Наслідком договору була значна фін. і воєнна допомога революц. Туреччині, зміцнення її міжнар. становища тощо. У.-т. д. було ратифіковано ВУЦВК 23.III 1922 та Великими нац. зборами Туреччини 16.III 1922. Обмін ратифікаційними грамотами відбувся 23.VI 1922 у Харкові.

О. В. Макаренко (Київ).

УКРАЇНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ТОРГОВЕЛЬНИЙ ДОГОВІР 1922 — договір між УРСР

і Чехословащиною про встановлення торг. відносин. Укладений 6.VI 1922 в Празі слідом за аналогічним рос.-чехословацьким договором від 5.V 1922. Передбачав обмін представництвами між УРСР і Чехословащиною. Обидва уряди при цьому зобов'язувалися припинити офіц. зносини з установами та особами, які мали на меті боротися проти уряду другої сторони (ст. 1). Договір підкреслював необхідність дотримання сторонами взаємного нейтралітету на випадок конфлікту з третьою д-вою і, по суті, проголошував принцип невтручання у внутр. справи один одного (ст. 8). Ці формулювання було внесено у договір на вимогу УРСР для обмеження можливості антирад. акцій з боку правлячих кіл Чехословащини. Договір включав статті про умови торг. відносин, зокрема визнання за урядом УРСР принципу монополії зовн. торгівлі (ст. 14), ряд суто торг. і правових статей, спрямованих на розширення взаємної торгівлі. Договір містив положення про репатріацію громадян обох сторін (ст. 12). Проте в договорі відбилася небажання бурж. уряду Чехословащини піти на юридичне визнання Країни Рад. *І. А. Петерс (Київ).*

УКРАЇНЦЕВ Омелян Гнатович (1641—1704) — рос. дипломат. Наліжав до керівних кіл, які гол. завданням зовн. політики Рос. д-ви вважали возз'єднання України з Росією і боротьбу проти агресії шляхет. Польщі і султанської Туреччини. Брав участь в укладенні *Андрусівського перемир'я 1667* і *«Вічного миру» 1686* з Польщею, в підписанні договірних умов між рос. урядом і козац. старшиною (див. *Коломацькі статті 1687*), у походах рос.-укр. війська на Крим 1687 і 1689.

УКРАЇНЦІ — нація, осн. населення УРСР. Живуть в ін. республіках Рад. Союзу, а також за межами СРСР. Заг. чисельність — понад 43 млн. чол., з них в СРСР (1970) — 40 млн. 753 тис.чол. (в УРСР — 52 284 тис., РРФСР — 3346 тис., Каз. РСР — 930 тис., Молд. РСР — 507 тис., БРСР — 191 тис., Кирг. РСР — 120 тис., Узб. РСР — 115 тис., Латв. РСР — 53 тис., Груз. РСР — 50 тис., Туркм. РСР — 35 тис., Тадж. РСР — 32 тис., Ест. РСР — 28 тис., Лит. РСР — 25 тис.). За межами СРСР У. живуть у сусідніх соціалістич. країнах: Польщі (бл. 300 тис.), Чехословащині (понад 70 тис.), Румунії (бл. 70 тис.), Югославії (40 тис.) та в капіталістич. країнах Європи й Америки, найбільше у США (бл. 1 млн.), Канаді (600—700 тис.), Аргентині (150—160 тис.), Бразилії (понад 100 тис.), ін. країнах Америки та в Австралійському Союзі (бл. 30 тис.). Це в основному нащадки емігрантів, які виїхали наприкінці 19 — на поч. 20 ст. гол. чин. із зх.-укр. земель (див. також *Українська трудова еміграція*).

Укр. мова разом із близько спорідненими з нею російською та білоруською належить до сх. підгрупи слов. групи індоєвроп. мов. У., так само як і *росіяни* та *білоруси*, походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка створила могутню ранньофеод. д-ву — *Київську Русь*. Прибл. з 14—15 ст. *українська народність*, поряд з російською і білоруською, виступала як окрема етнічна спільність, з властивими їй особливостями мови, культури й побуту. Щоб відстояти свою етнічну і культурно-істор. самобутність, їй довелося витримати тривалу боротьбу проти різних іноземних загарбників, зокрема проти шляхет. Польщі. Борючись проти жорстокої експлуатації, проти насильницького ополчення і покатоличення, укр. народ прагнув об'єднатися з братнім рос. народом, возз'єднатися з Росією. *Возз'єднання України з Росією 1654* відіграло

величезну прогресивну роль у дальшому економіч., політ. і культ. розвитку укр. народу, сприяло зростанню продуктивних сил України і Росії, взаємозбагаченню культур двох братніх народів. Воно врятувало укр. народ від іноземного поневолення, згуртувало укр. і рос. народи в спільній боротьбі проти внутр. гнобителів та іноземних загарбників.

Після утвердження капіталізму, в умовах загрози визвольної боротьби нар. мас України, завершився процес формування У. в бурж. націю. Для укр. нації за часів капіталізму, як і взагалі для кожної бурж. нації, була характерна гостра класова боротьба, що зумовлювала наявність фактично двох націй в укр. бурж. нації, бо, як зазначав В. І. Ленін у своїй праці *«Критичні замітки з національного питання»* (1913), «дві нації в кожній сучасній нації... Є дві національні культури в кожній національній культурі... Є такі ж дві культури в українстві...» (Твори, т. 20, с. 15). Разом з героїчним рос. пролетаріатом, під керівництвом Комуністич. партії на чолі з В. І. Леніним трудящі України розгорнули рішучу боротьбу проти царизму, рос. і укр. поміщиків та буржуазії, за своє соціальне й нац. визволення. В. І. Ленін підкреслював, що тільки «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови» (Твори, т. 20, с. 14).

Революц. рух на Україні, яка була в складі Російської держави, мав великий вплив на визвольний рух широких мас на території зх.-укр. земель (Сх. Галичини, Пн. Буковини й Закарпаття), що перебували під гнітом Австро-Угорщини. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. на Україні швидко розвивалася гірничя і металург. пром-сть (Донбас, Придніпров'я), в яку все більше проникали іноземні капіталісти. На Правобережній і Лівобережній Україні зростала харч. пром-сть, зокрема цукрова. Проте і в період капіталізму Україна залишалася переважно с.-г. країною, в якій були дуже сильні пережитки феод.-кріпосницьких відносин. За даними 1913, сільс. населення України (в сучас. межах) становило 81%. Головною, традиційною галуззю с. г. було землеробство (рілляництво, городництво, садівництво, баштанництво). Землю обробляли плугом (найпоширенішим був двоколійний плуг), ралом, сохою, бороною; тягловою силою були воли і коні. Панівною системою землеробства лишалося трипільля. В 19 — на поч. 20 ст. почала розвиватися багатопільна система. Лише частина поміщицьких і куркульських г-в застосовувала с.-г. машини. З розвитком капіталізму посилювалася класова диференціація селянства, зростала кількість малоземельних і безземельних селян, с.-г. найманих робітників, збагачувався пропарок заможних селян — куркулів, міщнв клас укр. буржуазії в місті і на селі, остаточно сформувався клас укр. фаб.-зав. робітників, пром. пролетаріату, який став найпередовішою силою суспільного розвитку на Україні.

Після перемоги Великої Жовтв. соціалістич. революції, що знищила експлуататорський бурж.-поміщицький лад, укр. народ з допомогою рос. та ін. народів Країни Рад під керівництвом Комуністичної партії вперше в своїй історії створив свою національну суверенну д-ву — Українську РСР і відстояв її в боротьбі проти внутр. і зовн. контрреволюції, іноземних імперіалістів та їхньої агентури — укр. бурж. націоналістів (див. *Українській буржуазній націоналізм*). Завдяки створенню Союзу РСР стало можливим *возз'єднання українського народу в єди-*

ній *Українській Радянській державі*. У процесі будівництва соціалізму сформувалася українська соціалістична нація, яка разом з ін. націями і народностями Рад. Союзу входить до нової істор. інтернац. спільності людей — *радянського народу*. Ленінська національна політика, непероршна *дружба народів СРСР*, їхнє співробітництво стали основою величезних успіхів української соціалістичної нації в її політичному, економічному і культ. розвитку. Рад. влада визволила укр. нар. маси від соціального й нап. гніту. Внаслідок послідовного проведення в життя ленінської політики *індустріалізації* країни і *колективізації сільського господарства* України за допомогою народів-братів, які єдиною сім'єю будують комунізм, перетворилася на індустріально-колгоспну д-ву з найсучаснішою пром-стю (металургійною, машинобудівною, хімічною, енергетичною) і розвинутим, оснащеним передовою технікою (тракторами, зерновими комбайнами та ін. машинами) с. г. В зв'язку з побудовою соціалістич. суспільства стираються соціально-економічні відмінності між містом і селом. Кількість міського населення зростає до 55%. Одночасно посилюються внутрішні міграційні процеси та міграційні зв'язки УРСР з ін. рад. республіками (див. *Міграція населення*), відбувається дальше зближення укр. народу з народами СРСР. Бурхливий економіч. розвиток, створення *матеріально-технічної бази комунізму* є основою неухильного зростання життєвого рівня народу, задоволення його постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб. У 1971—75 виробництво промислової продукції в УРСР збільшилося на 43%. Обсяг с.-г. продукції намічається збільшити проти минулої п'ятирічки на 19%. Реальні доходи в середньому на душу населення підвищуються в Українській РСР, як і в цілому в Союзі РСР, на 30,8%.

За роки соціалістич. будівництва здійснено грандіозну *культурну революцію*, внаслідок якої докорінно змінилося духовне обличчя укр. народу. Україна, де до Великої Жовтн. соціалістич. революції переважала маса населення не вміла ні читати, ні писати, нині є республікою суцільної письменності. Понад 80% загальноосв. шкіл УРСР провадять навчання укр. мовою, яку в минулому переслідував царизм. Порівняно з до-революц. часом у багато разів зростає кількість вузів, технікумів та ін. спеціалізованих навч. закладів. Число людей з вищою й серед. освітою серед працюючих становить понад 50%. У духовному житті все більше зростає значення друкованого слова. Небаченого розвитку досягла в республіці наука.

В процесі соціалістич. перетворень відбуваються великі зміни в матеріальній і духовній культурі укр. народу, зокрема в житл. будівництві, що є однією з найважливіших умов піднесення матеріального добробуту і культурно-побутового рівня трудящих. Разом із здійсненням політики індустріалізації та зростанням міського населення за роки Рад. влади багато міст на Україні повністю реконструйовано, з'явилося чимало нових великих міст з високорозвинутою пром-стю, з впорядкованими житл. і громад. будівлями. Житл. будівництво широко розгорнулося як у містах, так і в селах, змінюючи характер старих укр. поселень.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції житло більшості укр. селян являло собою прямокутне в плані дво- або трикамерне приміщення (складалося з хати і сіней або з хати, сіней і комори; або — з хати, сіней і хати), часто з чотири-склилим солом'яним дахом і побілками зовні та

зсередини стінами, які нерідко оздоблювали барвистим розписом. Стіни в різних місцевостях зводили з дерева (зрубні, каркасні з дерев'яним заповненням), соломи, лози, очерету, хмизу, обмазаних глиною (гурлучні), глини (саманні, валькові), рідше з каменю. Заможні селяни, куркулі будували житла із цегли. Укр. хати різних місцевостей, характеризуючись певними особливостями, мали однотипне внутр. планування: в одному з кутків праворуч або ліворуч від входу ставили піч, у протилежному кутку був покуть, де стояв стіл, уздовж чільної та причільної стін ставили лави, між піччю і причільною стіною клали дошаний настил — «під» — місце для сну. Укр. села мали різну забудову (вуличну, гуртову, розкидану, радіальну, крутову та ін.), що складалася під впливом істор., соціально-економіч. і географіч. умов.

За роки Рад. влади житл. будівництво в сільс. поселеннях на Україні набуло нового характеру. В індивідуальних одноповерхових будинках збільшується кількість кімнат. Часто зводять двоповерхові будинки. Споруджують багатоповерхові будинки. У сел. житлах замість громіздкої старовинної печі роблять плиту й грубку. Крім пічного, застосовують центр. і газове опалення. У будівництві все більше використовують вогнетривкі матеріали (камінь, цеглу, шлакобетон, черепицю, шифер). Сільс. поселення впорядковуються; вони електрифіковані й радіофіковані, набувають нового, переважно вуличного, квартального планування з поділом на дві зони — житлову з адм.-культ. центром (сільрада, клуб, школа та ін.) і виробничу з госп. будівлями колгоспу чи радгоспу, що відокремлюються одна від одної зеленими насадженнями. В ряді місць села перебудовуються на населені пункти міського типу. Інтер'єр сільського житла набуває характеру інтер'єру міських квартир. Розвиваючись житл. будівництво на новій архітектурній основі, на Україні, як і в ін. рад. республіках, використовують краї нар. традиції.

Соціалістичне будівництво внесло зміни в усі галузі нар. матеріальної культури, в т. ч. в одяг. У минулому одяг більшості укр. селян виготовляли переважно з дмотканих матеріалів (полотно, сукно). Маючи в основному спільні риси, укр. нар. одяг відзначався значною різноманітністю, яка відображала локальні госп. та географічні особливості й соціальне розшарування в селі. Складовими частинами нац. одягу були: жіночого — сорочка, запаска, плахта, безрукавка (керсет, киптар та ін.), свита; чоловічого — сорочка, штани (широкі, вузькі), а також безрукавка та свита. Селяни носили кожухи. В період капіталізму одяг зазнавав значного впливу нових форм міського одягу, який шили з фабричної тканини. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції та піднесенням добробуту й культ. рівня селян відбулися зміни і в їхньому одязі, поліпилися його якість і асортимент. Міський одяг фабричного виготовлення став загальнопоширеним і серед сільс. населення. Однак деякі елементи нац. укр. одягу, як і нац. одягу ін. народів Рад. Союзу, зберігають при створенні сучас. одягу. Окремі частини нац. одягу різних народів стали в СРСР загальнопоширеними (напр., чоловіча вишита сорочка — «українка»).

У. створили свою нац. багату кухню, яка відзначається великою різноманітністю страв та їхніми високими смаковими й поживними якостями. За рад. часу харчування трудящих мас незрівняно поліпшилося, розширився асортимент страв, підвищилася їхня калорійність, високо піднеслася культура харчування в цілому.

Велика Жовтн. соціалістич. революція, ліквідувавши бурж.-поміщицький лад, поклала початок також докорінній перебудові громад. і сімейного побуту нар. мас. Громад. побут укр. села наприкінці 19 — на поч. 20 ст., характеризуючись властивими капіталізові соціальними суперечностями і зберігаючи деякі риси докапіталістич. патріархального побуту (пережитки сільс. общини і великої сім'ї, форми трудової взаємодопомоги — *супряза, долока*, парубочі та дівочі громади з їхніми *вечорницями*), не виходив за межі сільс. громади, в якій верховодили куркулі. Замість старого, класово-антагоністич. за змістом побуту з його індивідуалізмом та егоїзмом, які породжувала приватна власність, склався новий, соціалістичний, колективістський побут, характерною рисою якого є єдність особистих і громад. інтересів. На базі соціалістич. способу виробн. і виробничих відносин, співробітництва і товариської взаємодопомоги сформувалася нова сім'я, яка характеризується рівноправним становищем жінок. Відбувається стирання відмінностей в громад. і сімейному побуті робітників і селян. Виникли нові, цілком вільні від релігійності, громад. та сімейні звичаї, свята й обряди (відзначення днів рад. загальнодерж. революц. календаря, трудові свята, сучасне, нове весілля та ін.), в яких творчо використовуються краші, яскраві, прогресивні традиції. В громад.-побутовому житті трудящих мас все більше виявляються їхня зростаюча політ. активність і соціалістична демократія, піднесення їхнього ідейного та культ. рівня. В соціалістич. перебудові громад. і сімейного побуту селянства провідна роль належить робітн. класові, який став передовою силою в культурно-побутовій творчості нар. мас ще за дореволюц. часів. Характеризуючи робітн. клас з новими рисами культури і побуту в пореформений час, В. І. Ленін підкреслював, що створюється «особливий клас населення, зовсім чужий старому селянству, що різниться від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних» (Твори, т. 3, с. 471). Робітничий клас не тільки позитивно впливав на зміни в ідеології й побуті широких мас селянства, а й розвивав краші традиції багатівкової культури народу, сприяв розвитку її демократичних елементів, став головним носієм її соціалістичних елементів, які, зародившись ще в епоху капіталізму, набули провідного значення в культурі соціалістичної нації.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції офіційною релігією більшовистів У. було православне *християнство*, запроваджене ще в Київській Русі в 10 ст. Частина У., переважно західні. у 16—17 ст. змушена була прийняти уніатство. В 18 — на поч. 20 ст. на Україні виникли секти (молокан, штундистів, евангелістів, п'ятидесятників та ін.). Проте вже дожовтнева усна творчість У. деякою мірою відобразила стихійно-матеріалістичний світогляд трудящих мас, їхні антицерк., антиреліг. погляди. Поширення матеріалістич. світогляду та атеїзму серед народу, особливо серед робітників, посилюлося на поч. 20 ст. в зв'язку з соціально-економіч. змінами, діяльністю більшовицьких орг-цій і піднесенням революц. боротьби трудящих мас. Передова частина укр. пролетаріату, як і робітн. класу всієї Росії, вже за капіталізму відкидала реліг. забобони. В умовах соціалізму переважна більшість трудящих України назавжди порвала з релігією.

Протягом багатьох століть істор. розвитку У. створили високу самобутню культуру, яка роз-

вивалася в найтісніших зв'язках з культурою рос. і білорус. народів, внесли свій гідний вклад у скарбницю світової цивілізації. З укр. народу в дожовтн. період вийшли великі майстри худож. слова революціонери-демократи Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, Леся Українка, багато талановитих учених і митців, внесок яких у вітчизняну і світову науку і культуру здобув заг. визнання (див. *Архітектура на Україні, Література на Україні, Музика на Україні, Наука на Україні, Образотворче мистецтво на Україні, Театр на Україні*).

У дожовтн. період в укр. нац. культурі, як і в кожній нац. культурі періоду капіталізму, виступали відзначені В. І. Леніним відмінності між пануючою бурж.-поміщицькою культурою та елементами справді народної, демократич. і соціалістич. культури (див. Твори, т. 20, с. 8). Рад. лад і ленінська нац. політика забезпечили розквіт єдиної укр. культури, соціалістичної змістом, національної формою. Укр. рад. письменники, композитори, художники, працівники театру створили багато високоідейних і високохудожніх творів.

У багатонац. соціалістич. культурі Рад. Союзу пишню розвивають укр. нар. поетична, пісенно-музична, інструментальна і хореографічна творчість, нар. образотворче мистецтво — художні розписи, вишивання, кераміка, різьблення на дереві, килимарство тощо. Розвивають краші нац. традиції, сучас. художню творчість У. відображає багатогранне життя рад. суспільства, торжество ідей соціалізму, зростання інтернац. рис. Єдина соціалістична змістом культура укр. народу характеризується єдиною в своїй основі загальнонац. формою. Процес соціалістич. перетворень, який охопив усе укр. населення, всі укр. землі, поглибив, поширив і посилює цю єдність. Однак, як це спостерігається і в ін. соціалістич. націй, в У., які живуть у різних частинах республіки, ще існують в нар. культурі й побуті локальні відмінності, які є результатом істор., соціально-економіч. і географіч. умов розвитку окремих районів України, особливостей їхнього заселення, а також етнічних взаємозв'язків з сусідніми народами. За локальними культурно-побутовими ознаками Україну поділяють на три великі етнографічні райони: центральний — східний (точніше пд.-сх.), північний (польський) і західний (пд.-зх.), які мають свої підрайони. В складі зх. району виділяється населення гірської частини Карпат — *гуцули, бойки, лемки* — етнографічні групи, що зберігають деякі своєрідні культурно-побутові риси.

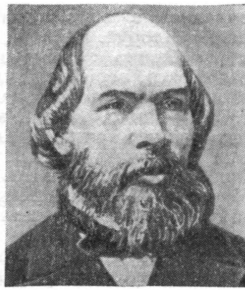
Укр. народ за антропологіч. особливостями свого складу не становить єдиного расового типу. Він, не будучи, як і більшість народів, однорідним за антропологіч. складом, поділяється на ряд антропологіч. типів, виявляючи антропологічну близькість до сусідніх народів, особливо до росіян і білорусів.

Своєю багатівковою героїчною боротьбою проти соціального і нац. гніту У. вписали не одну яскраву сторінку в світову історію. Створена в результаті Великої Жовтн. соціалістич. революції суверенна Укр. Рад. соціалістична д-ва, що є невід'ємною складовою частиною СРСР, зайняла гідне місце на міжнар. арені, активно бореться за зміцнення миру і дружби між народами. Див. також *Українська Радянська Соціалістична Республіка*.

Лит.: Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; Історія Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1—2. К., 1967; Історія селянства Української РСР,

Д. І. Ульянов.

І. М. Ульянов.

О. І. Ульянов.

УЛИЧІ — східнослов'янське плем'я. За літописними даними, жили в пониззі Дніпра, Побужжі і на берегах Чорного моря. Вели заступку боротьбу проти київських князів за свою незалежність, але за князювання *Ігоря* змушені були ввійти до складу *Київської Русі*. В середині 10 ст. під натиском *печенігів*, імовірно, відійшли на північ, ближче до Києва, після чого згадок про них у літописах немає.

т. 1—2. К., 1967; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1—2. К., 1967; Народы Европейской части СССР, т. 1. М., 1964 [бібліогр. с. 909—931]; Україна в період розгортаного будівництва комунізму, кн. 1—5. К., 1967; Коломійченко І. І., Шморган П. М. В. І. Ленін і Україна. К., 1969; Гуслистий К. Г. Ленін і воприси етнічної історії українського народу. «Советская этнография», 1970, № 5; Горленко В. Ф., Бойко І. Д., Куницький О. С. Народна землеробська техніка українців. К., 1971; Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. К., 1965; Самойлович В. П. Народна творчість в архітектурі сільського житла. К., 1961 [бібліогр. с. 339—340]; Стельмах Г. Ю. Історичний розвиток сільських поселень на Україні. К., 1964; Свята та обряди Радянської України. К., 1971; Українське народне мистецтво. Вороня. К., 1961; Українські страви. К., 1964; Кравець О. М. Сімейний побут і звичай українського народу. К., 1966; Кувеньова О. Ф. Громадський побут українського селянства. К., 1966; Гошко Ю. Г. Громадський побут робітників Західної України (1920—1939 рр.). К., 1967. К. Г. Гуслистий (Київ).

УКРКОЛГОСП — в УРСР рада колективних сел. господарств республіки, що діяла 1927—32. Див. *Колосциентр*.

УКРОСТА, Всеукраїнське Бюро Російського Телеграфного Агентства — центр. інформаційний орган УРСР. Створене в січні 1920 на базі Бюро укр. преси, діяло в тісній творчій та орг. співдружності з РОСТА. 27.IV 1921 перейменоване на *Радіо-телеграфне агентство України*. УКРОСТА мало обласні, губернські й повітові відділення, власних і спец. кореспондентів, випускало «Вікна УКРОСТА», готувало журналістські кадри для республіки, видавало свій друкований орган. Воно виконувало функції не тільки телеграфного агентства, а й було своєрідним центром, який об'єднував і згуртовував журналістські сили Рад. України. А. П. Матвеев (Київ).

УЛАСОВЕЦЬ Олександр Гнатович (1901—23.I 1945) — рад. військовослужбовець, гвардії підполковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії з 1925. Н. у с. Лопатичах (тепер Слущького р-ну Мін. обл.). В Рад. Армії з 1922. У 1927 закінчив Школу військ. транспорту. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 224-го гвард. стріл. полку 72-ї гвард. стріл. дивізії Степового фронту відзначився при форсуванні Дніпра. Вночі проти 26.IX 1943 полк під командуванням У. переправився на правий берег ріки в районі с. Бородаївки (тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.). Солдати полку прорвали ворожу оборону й просунулись уперед на 4 км, захопивши плацдарм для дальшого наступу рад. військ. Пізніше У. загинув у бою.

Лит.: Очерки истории СССР. Период феодализма, ч. 1. IX—XIII вв. М., 1953; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Третяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953.

УЛЬТИМАТИСТИ — опортуністич. група в РСДРП, яка виникла 1908 під час обговорення питання про тактику с.-д. фракції в 3-й Держ. думі; різновидність групи *одзоовістів*. Замість терпеливої виховної роботи з думською с.-д. фракцією У. вимагали пред'явити їй ультиматум (звідси назва) — негайно виправити всі недоліки в її діяльності або залишити Думу. Практика У. вела до відриву соціал-демократів від мас, і тому більшовики на чолі з В. І. Леніним розгорнули проти У. рішучу боротьбу. *Нарада розширеної редакції «Пролетарія»* в червні 1909 засудила одзозв'язи й ультиматизм і закликала до рішучої боротьби проти цих ухилив від революц. марксизму.

УЛЬЯНОВ Дмитро Ілліч (16.VIII 1874—16.VII 1943) — рад. партійний і державний діяч; брат В. І. Леніна. Член Комуністич. партії з 1901. Н. у м. Симбірську (тепер м. Ульяновськ). Після закінчення гімназії 1893 вступив на мед. факультет Моск. ун-ту. В 1894 включився в революц. діяльність у студент. гуртках Москви, вів революц. роботу серед робітників. У 1897 його виключено з ун-ту, заарештовано й кинуто до Таганської тюрми. З утворенням «*Искры*» став її активним агентом, входив до складу Бюро Рос. орг-ції «*Искры*» (Самара). В 1901 закінчив Юр'євський (тепер Тартуський) ун-т. У 1902 виїхав до Одеси для організації транспортування і розповсюдження «*Искры*» на Пд. України. Проживаючи в Одесі та поблизу неї — в Холодній Балці, де працював лікарем у земський грязелікарні, вів революц. роботу, брав участь у керівництві іскрівською орг-цією в Одесі, підтримував постійний зв'язок з В. І. Леніним і Н. К. Крупською. В 1903 — член Тульської к-ту, від якого його обрано делегатом на II з'їзд РСДРП. На з'їзді зайняв ленінську позицію. В 1903—04 — агент ЦК партії в Києві. В січні 1904 У. заарештовано й майже рік було ув'язнено в *Лук'янській тюрмі*. В 1905—07 — член Симбірської к-ту більшовиків, працював лікарем у Серпухові та Феодосії, підтримував постійний зв'язок з центр. орг-ціями більшовиків. У 1914 був мобілізований в армію, служив лікарем у Севастополі, вів революц. роботу серед солдатів. Під час підготовки й проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції вів революц. роботу серед робітників і солдатів Чорноморського флоту. Активний учасник боротьби за перемогу Рад. влади в Криму. В кін. 1917 — на поч. 1918 працював у газ. «*Тавричская правда*» в Севастополі. В 1919 — член парт-

кому і ревкому в Євпаторії, а потім — заст. голови Раднаркому, нарком охорони здоров'я *Кримської Радянської Соціалістичної Республіки*. В 1920 як член парткому і обкому партії брав участь в організації перемоги над Врангелем, у відновленні Рад. влади в Криму. В 1920—21 — член ревкому і обкому партії, Гол. уповноважений Наркомату охорони здоров'я РРФСР по організації курортів у Криму. З кінця 1921 працював у Москві в апараті Наркомату охорони здоров'я РРФСР. У 1925—30 працював у Комуністичному університеті ім. Я. М. Свердлова, з 1933 — на наук.-лікарській роботі в лікувально-санітарному управлінні Кремля. Брав активну участь у створенні й роботі Центр. музею В. І. Леніна, автор ряду спогадів, статей, нарисів про В. І. Леніна.

Лит.: Я р о ц к и й Б. Ульянов-младший. Очерк жизни и деятельности Д. И. Ульянова в Крыму. Симферополь, 1970 [бібліогр. с. 203—206].

Й. Д. Ремезовський (Київ).

УЛЬЯНОВ Ілля Миколайович (26.VII 1831—25.I 1886) — відомий рос. педагог-демократ, інспектор, потім директор нар. училищ Сибірської губ., батько В. І. Леніна. Н. в Астрахані в сім'ї ремісника-кравця. Закінчив Астрахан. гімназію (1850), фіз.-матем. ф-т Казанського ун-ту (1854). Здобув ступінь кандидата матем. наук. У 1855—63 працював викладачем фізики і математики в Пензі, 1863—69 — вчителем математики в Нижньому Новгороді. В 1869 У. призначено інспектором, а 1874 — директором нар. училищ Сибірської губ. Як представник демократич. інтелігенції 60-х рр. 19 ст. У. із захопленням вивчав твори М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова, борючись за розвиток нар. школи, всіляко сприяв широкому застосуванню нових методів навчання. За активною участю У. в Сибірській губ. було збудовано понад 200 нар. шкіл, відкрито вчительську семінарію, організовано шкільні бібліотеки. У. сприяв розвиткові нац. шкіл для дітей чувашів, мордвинів і татар, які проживали на тер. Сибірської губ. У галузі методики навчання У. був послідовником видатного вітчизн. педагога К. Д. Ушинського.

УЛЬЯНОВ Олександр Ілліч (12.IV 1866—20.V 1887) — рос. революціонер, народоволець; брат В. І. Леніна. Н. в Нижньому Новгороді. В 1883 вступив на природниче відділення фіз.-матем. ф-ту Петерб. ун-ту. В студентські роки брав активну участь у революц. русі, вивчав твори К. Маркса, вів пропаганду в робітн. гуртках у Петербурзі, був прибічником застосування терору як засобу боротьби проти самодержавства. Один з організаторів терористич. групи орг-ції «Народна воля», готував замах на Олександра III. У березні 1887 заарештований і засуджений до страти. На суді тримався мужньо, виголосив полум'яну промову, в якій обгрунтував необхідність вести непримиренну боротьбу проти самодержавства всіма доступними засобами. Разом із своїми чотирма товаришами був страчений у Шліссельбурзькій фортеці. Страта брата потрясла В. І. Леніна і разом з тим зміщила його революц. переконання. Схилиючись перед пам'яттю брата, його самовідданістю і мужністю, В. І. Ленін, однак, відкинув обраний народниками шлях терористичної боротьби. «Ні, ми підемо не таким шляхом, не таким шляхом треба йти», — сказав В. І. Ленін (Володимир Ілліч Ленін. Біографія. К., 1960, с. 9).

Лит.: С у т ь р и н В. Александр Ульянов (1866—1887). М., 1971.

УЛЬЯНОВА Марія Іллінічна (18.II 1878—12.VI 1937) — професіональна революціонерка, парт.

М. І. Ульянова.

М. О. Ульянова.

і держ. діяч; сестра В. І. Леніна. Член Комуністич. партії з 1898. Н. в м. Сибірську (тепер м. Ульяновськ). Революц. діяльність почала з 17 років під час навчання на Вищих жіночих курсах у Москві. Брала участь у роботі підпільних марксистських гуртків, у роботі московського «Робітничого союзу», а 1898 встановила зв'язок з Моск. с.-д. комітетом. З 1900 — агент лєнінської «Искры», брала участь у створенні й роботі Бюро Рос. орг-ції «Искры» (Самара). В 1901 її було заарештовано в справі московської с.-д. орг-ції. В 1903—04 — тех. секретар Рос. частини ЦК РСДРП, що перебувала в той час у Києві, вела листування з В. І. Леніним і місцевими парт. к-тами РСДРП, інформувала їх про рішення ЦК партії. В січні 1904 заарештована й ув'язнена в Лук'янівській тюрмі, де перебувала до червня. Потім працювала в Петерб. орг-ції більшовиків, виїхала за кордон, вела парт. роботу в ряді закорд. більшовицьких груп. У 1905—07 знову працювала в Петерб. більшовицькій орг-ції, 1908—09 — у закордонних більшовицьких групах. Згодом вела революц. роботу в Москві та Севастополі. В 1912 її вислано на три роки до Вологди. Після відбуття заслання переїхала до Москви, де розгорнула напружену революц. діяльність. У 1915, перебуваючи в Києві, Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тисмениці, Стрії, Коршеві та ін. як сестра милосердя сан.-харч. загону Пироговського т-ва, вела революц. пропаганду. У. — активний учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції. З березня 1917 до 1929 — член редколегії і відповідальний секретар «Правды». Була одним з організаторів і керівників *робітльорієвського руху*, завідувала в «Правде» відділами «Рабочая жизнь» і «Страницки работницы». Брала активну участь у роботі Ін-ту В. І. Леніна і створенні Центр. музею В. І. Леніна. На XIV з'їзді ВКП(б) обрана членом ЦКК, на XVII з'їзді — членом Комісії рад. контролю, де очолювала Бюро скарг. Народжена орденом Леніна. Похована у Москві на Красній площі в Кремльській стіні.

Лит.: М. И. Ульянова — секретарь «Правды». М., 1965 [бібліогр. с. 331—336].

Й. Д. Ремезовський (Київ).

УЛЬЯНОВА Марія Олександрівна (6.III 1835—25.VI 1916) — мати В. І. Леніна. Н. в Петербурзі в сім'ї лікаря О. Д. Бланка. Здобула домашню освіту. В 1863 екстерном склала екзамен на звання народної вчительки. Освічена, висококультурна, У. добре знала рос. і світову худож. л-ру, іноземні мови, любила музику. Всі знання й сили віддала вихованню своїх дітей, які стали видатними революціонерами. Відзначалася силою волі, твердістю характеру, великим пед. тактом. Вона

завжди жила інтересами своїх дітей, була їхнім ідейним другом, підтримувала їх у революц. боротьбі. Так було і під час перебування її в Києві 1903—04, коли заарештували А. І. Єлізарову-Ульянову, М. І. та Д. І. Ульянович. У 1909, 1911 і 1913 У. приїздила в Алушту, Бердянськ, Феодосію до своїх дітей, які вели тут революц. роботу. Всі діти Ульянович гаряче любили свою матір. В. І. Ленін, перебуваючи в еміграції, постійно листувався з матір'ю, проявляв велику турботу про неї. Померла У. в Петрограді, похована на Волковому кладовищі.

УМАНСЬКА ІСКРІВСЬКА ПІДПІЛЬНА ДРУКАРНЯ — єдина на Україні підпільна друкарня ленінської «Искры». Діяла в липні — вересні 1903 в Умані. Створена на кошти Рос. орг-ції «Искры». В заснуванні друкарні активну участь брали агенти «Искры» Р. С. Землячка, К. Й. Левіцький, члени Організаційного к-ту по скликанню II з'їзду партії (ОК) Ф. В. Ленгник, П. А. Красиков та ін. Друкарський верстат Рос. орг-ції «Искры» було передано «Південно-революційним союзом соціал-демократів», частину прифриту завезено з Миколаєва, де була добре обладнана підпільна друкарня. В роботі друкарні брало участь 9 працівників. ОК направив в Умань агента «Искры» П. Г. Смідовича, який став фактичним керівником друкарні. Редакція «Искры» підтримувала з друкарнею постійний зв'язок. В уманській друкарні було передруковано № 41 і 43 «Искры» по 3 тис. примірників кожний. Осн. частина тиражу надходила до Києва в ОК, уманські примірники «Искры» відправляли також у Херсон, Харків, Полтаву, Миколаїв, Ялту, Севастополь, Одесу, Катеринослав та ін. міста пд. України, а також у Москву, Новгород, Самару, Казань.

Після того, як жандарми натрапили на слід друкарні, осн. її устаткування та частину набору № 43 «Искры» за вказівкою Рос. частини ЦК, яка перебувала в Києві, 20.IX (3.X) було перевезено до Конотопа в іконописну майстерню. 26.IX (9.X) поліція під час обшуку в Конотопі вилучила нерозпаковане друкарське устаткування. Обшуки і арешти осіб, причетних до друкарні, одночасно було проведено також у Києві, Харкові, Гомелі та ін. містах. До слідства були притягнуті 22 особи. 26.X (9.XI) 1904 слідство було закінчено, проте революц. події в країні змусили царську владу прийняти цю справу і звільнити заарештованих.

Лит.: Колішер Т. М., Слюдікова Т. Б. Друкарня «Искры» в Умані. «Український історичний журнал», 1970, № 7. Т. Б. Слюдікова (Київ).

УМАНСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція, здійснена військами 2-го Укр. фронту (ком. — генерал армії І. С. Конев) під час Великої Вітчизн. війни з 5.III по 17.IV з метою знищення уманського угруповання ворога. Гол. удар рад. війська завдали в напрямі на Умань, Ямпіль, допоміжний — на Новоукраїнку, Первомайськ. 5.III рад. ударне угруповання прорвало оборону ворога, 6—7.III форсувало р. Гірський Тікич і 10.III визволило Умань і Христинівку. Розвиваючи наступ, рад. війська 11.III форсували Пд. Буг, 16.III визволили Вапнярку, 17.III — Ямпіль, 19.III — Могилів-Подільський. Протягом 17—18.III рад. війська форсували Дністер і захопили плацдарм на Пд. від Могилева-Подільського. На допоміжному напрямі рад. війська 17.III визволили Новоукраїнку, до 20.III вийшли до Пд. Бугу. 22.III за наказом Верховного Головнокомандування ліве крило 2-го Укр. фронту змінило напрям наступу на Балту, Дубоссари і вийшло на рубіж Бендери, Тирасполь, Роздільна, праве — на рубіж Унгени, Кишинів. 26.III рад. війська оволоділи Бельцями і вийшли на р. Прут на Пн. Зх. від Унген. У кінці березня — 1-й пол. квітня війська 2-го Укр. фронту форсували Прут і вийшли на рубіж Редеуці, Пашкані, Оргіїв, Дубоссари. Внаслідок У. н. о. рад. війська розгромили велике угруповання противника на Умансько-Ботошанському напрямі, вийшли на держ. кордон СРСР, поклавши початок визволенню тер. Румунії.

Лит.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3. К., 1969; Д а н и л о в Ф. Уманско-Ботошанская операция. «Военно-исторический журнал», 1969, № 3.

О. В. Мойсеев (Київ).

УМАНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1917. Має відділи (1971) природи, історії, а також філіал — музей ленінської газ. «Искра». В У. к. м. зберігається понад 20 тис. експонатів. Серед них — знахідки з пам'ятю *трипільської культури*, періоду бронзи, зокрема *білогрудівської культури*, відкритого співробітниками музею, а також скіфського часу, *черняхівської культури*; зброя, ужиткові предмети, худож. виробы (колекція кахлів 17 ст.), етногр., нумізматична та палеонтологічна колекції, багато документ. матеріалів тощо. Матеріали і документи музею розповідають про визначні події періоду феодалізму, зокрема визвольної війни укр. народу 1648—54, про події революції 1905—07, Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни, соціалістич. будівництва, Великої Вітчизн. війни, про участь трудящих Уманщини в комуністич. будівництві.

О. П. Діденко (Умань).

УМАНСЬКИЙ ПОЛК — адм.-територіальна і військ. одиниця на Правобережній Україні в 2-й пол. 17 ст. Створений влітку 1648, на початку нар.-визвольної війни 1648—54. До У. п. входили території теперішніх зх. частин Черк. і сх. частин Вінн. областей. На Пд. межував з володіннями Кримського ханства, захищаючи Правобережну Україну від тур.-тат. агресії. Адм.-військ. центром У. п. було м. Умань. За реєстром 1649 в У. п. було 3083 козаки. Складався У. п. з 14 сотень (Бабанська, Бершадська, Бузівська, Бучинська, Іванів-

ська, Івангородська, Кисляцька, Кочубейська, Ладижинська, Маньківська, Романівська, Соболівська, Уманська і Цибулівська). Під час нар.-визвольної війни 1648—54 козаки У. п. під керівництвом полковників І. Ганжі (1648), Й. Глуха (1649—54) брали участь у битвах під Пилявцями (1648), Зборовом (1649), Берестечком (1651), Батогом (1652), Жванцем (1653). Козаки У. п. під проводом І. Сербина брали участь у нар. повстанні 1664—65. За *Андрусівським перемир'ям 1667* У. п. разом з Правобережною Україною залишився під владою шляхет. Польщі. Міське населення невинно боролось проти польс.-шляхет. загарбників та ставленника султанської Туреччини П. Дорошенка. Внаслідок масового переселення козаків і селян з спустошеного тур.-тат. агресорами Правобережжя на Лівобережжя і Слобідську Україну У. п. в кінці 70-х рр. 17 ст. припинив існування.

Лит.: Апанович О. М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50—70-і рр. XVII ст. К., 1961. О. М. Апанович (Київ).

УМАНЬ — місто Черк. обл. УРСР, центр Уманського р-ну, на р. Уманці (бас. Пд. Бугу). Залізнич. станція, вузол автомобіл. шляхів. 69,0 тис. ж. (1972). Уперше згадується в судовому документі 1616. В списку подимної податі Брацлавського воєводства 1629 зазначено, що в місті було 1067 димів (дворів). У. визволив від польс.-шляхет. загарбників на початку нар.-визвольної війни в червні 1648 повстан. загін, що його очолював полковник І. Ганжа; місто стало адм. центром *Уманського полку*. В кінці 1654 — на початку 1655 козацька залага У., якою керував полковник І. Богун, відбивала наступ гол. сил польс.-шляхет. військ С. Потоцького та С. Чарнецького, завдавши їм значних втрат. Уманські козаки і міщани брали участь у нар. повстанні 1664—65 проти польс. шляхти. За *Андрусівським перемир'ям 1667* У. залишилася в складі шляхет. Польщі. Проте населення міста продовжувало боротьбу проти польс.-шляхет. загарбників. У 1670 У. захопив ставленник Польщі гетьман Правобережної України М. С. Ханенко (див. *Ханенки*). Під час навали султан. Туреччини на Правобережну Україну на поч. 70-х рр. 17 ст. значна частина міського населення переселилася на Лівобережну Україну. Після зруйнування У. тур.-тат. загарбниками і загонами їхнього ставленика правобережного гетьмана П. Дорошенка (1674) місто запустило. Визволене в 90-х рр. 17 ст. повстан. загонами на чолі з С. Палієм, воно стало сотенним містечком *Брацлавського полку*. З 1726 ним володіли магнати *Потоцькі*. Поблизу У. діяли численні гайдамацькі загони. В 1737 і 1750 гайдамакам вдалося на короткий час оволодіти містом. Під час *Коліївщини* У. здобули повстан. загони, що ними керували М. *Залізняк* та І. *Гонта*. Після воз'єднання 1793 Правобережної України з Росією У. 1795—97 — повітове місто *Вознесенського намісництва*, з 1797 — Київської губ. Під час Вітчизн. війни 1812 Уманський козац. полк брав участь у бойових діях проти франц. загарбників. У 1819—26 в місті жив декабрист С. І. *Волконський*, на нарадах у нього бували П. І. *Пестель*, В. Л. *Давидов* та ін. декабристи. В 1826 в повіті відбувалися сел. заворушення під керівництвом О. *Семенова*. В 1832 царський уряд конфіскував У. в її власника О. Потоцького в зв'язку з участю його в *польському визвольному повстанні 1830—31*. В 1838—57 У. була центром військ. поселень Київ. і Подільської губ. У післяреформний період в У. почала розвиватися капіталістична пром.-сть (млини, мех. майстерні тощо). В 1890 місто було з'єднано з-цею

з Києвом, а 1891 — з Одесою. Серед робітників У. 1897 розповсюджувалися листівки *київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1903 редакція *«Іскри»* організувала *Уманську іскрівську підпільну друкарню*. Тут передруковано № 41 і 43 *«Іскри»*. Активну участь у роботі друкарні брав П. Г. *Смидович*. Під час революції 1905—07 в місті відбувалися страйки і мітинги, а в навколійних селах — сел. виступи. Активну роботу в Уманській орг-ції РСДРП вели В. С. *Довгалевський*, О. А. *Піонтовський*. Робітн. страйки відбулися і 1908, 1911—13.

Рад. владу в У. встановлено 15.II 1918. Але 6.III 1918 місто захопили австро-нім. війська. Залізничники станції У. приєдналися до *Всеукраїнського страйку залізничників 1918*. Місто 10.III 1918 захопили війська *Директорії*. Наприкінці січня 1919 влада перейшла до Військ.-революц. к-ту Уманщини. На поч. лютого петлюрівці знову захопили місто, 15.III його визволили частини 2-ї Укр. рад. д-зії. 8.VIII 1919 його захопили петлюрівці. 2.IX їх вигнала 58-а стріл. д-зія під командуванням І. Ф. *Федька*. 24.IX до міста вдерлися денкінці, яких 15.I 1920 вигнала Червона Армія. В березні 1920 місто на кілька днів захопила банда Тютюнника. Після громадян. війни на Уманщині був розташований кав. корпус під командуванням Г. І. *Котоського*. Котовці багато допомагали місц. населенню у відбудові р-ва, в організації с.-г. комун. З 1920 У. — центр повіту, 1923—30 — центр округу, з 1930 — райцентр, з 1932 — в складі Київ. обл., з 1954 — Черк. обл. Під час Великої Вітчизн. війни У. 1.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. У місті, починаючи з 1942, діяло кілька підпільних антифашист. груп, якими керували В. К. *Павелковський*, А. І. *Тішуря*, П. І. *Петров*, а в районі діяли партизан. загін К. К. *Гриба* і партизан. групи. В період тимчас. окупації в У. на тер. цегельного з-ду існував табір рад. військовополонених, в якому перебувало 50 тис. чол. Значну частину з них гітлерівці знищили. Внаслідок *Уманської наступальної операції 1944* війська 2-го Укр. фронту 10.III 1944 визволили місто. Галузі пром.-сті в місті: машинобудівна (заводи: маш.-буд., електровимірювальних приладів, металовиробів, оптико-мех.), харчова (з-ди: плодоконсервний, маслосиробний, вітамінний, лікєро-горілчаний, м'ясокомбінат), легка (ф-ки: швейна, взут., худож. виробів). Телівий з-д, 2 цегельні, міжколгоспна буд. орг-ція. Школи: 19 загальноосв., 2 музичні. Технікум механізації с. г., пед., мед., муз. та 3 профес.-тех. училища. С.-г. та пед. інститут *Уманський краєзнавчий музей*, Держ. заповідник-дендропарк *«Софіївка»*. В У. народилися академік АН УРСР М. Ф. *Біляшівський*, укр. рад. письменник Ю. К. *Смолич*, поблизу міста, в с. Оксаниний, — генерал армії І. Д. *Черняховський*. Пам'ятники В. І. *Леніну*, Г. І. *Котовському*, І. Д. *Черняховському*. *Лит.:* Умань. Черкаси, 1957; Умань. Путівник. Дніпропетровськ, 1968.

УНІАТСЬКА ЦЕРКВА — див. *Греко-католицька церква*.

УНІВЕРСАЛ (від лат. universalis — загальний, повсюдний, різнобічний) — документ, який у феод. Польщі й на Україні в 17—18 ст. мав характер маніфесту або розпорядчого адміністративно-політичного акту. Видавали його на Україні *гетьмани*, іноді *полковники*. У. складався з вступної частини (протоколу), де названо особу, яка його видавала, та ім'я того, кому У. адресовано; змісту розпорядження і кінцевого протоколу, де зазначено місце і дату видання У., названо повний титул і дано особистий підпис

особи, що його видавала. На Україні найбільше У. видано з питань пов'язаних з роздачею земель, підтвердженням маестностей, недоторканістю майна феодалів та феодал. залежністю («послушенством») селян. Видавали також У. з питань військових — виступів у похід, сторожової служби та ін. Іноді гетьманськими У. призначались ті або інші особи на важливі військ. посади, а також затверджувались на цивільні й духовні посади. В 1917—18 під назвою У. видавала свої антинар. маніфести бурж.-націоналістична Центр. рада.

К. І. Стецюк (Київ).

«УНІВЕРСАЛ ДО СЕЛЯН» 1768 — звернення до селян, яке розповсюджували на Правобережній Україні під час *Коліївщини*. Написаний укр. і польс. мовами. Склали його, ймовірно, керівники Коліївщини. Відображаючи прагнення широких нар. мас, «Універсал» закликав укр. і польс. селян до спільної збройної боротьби проти магнатів і шляхти, за знищення феодал.-кріпосницького устрою, за визволення «з неволі і ярма панського», за встановлення свободи і вольностей, тобто запровадження політ. рівноправ'я, конфіскації поміщицької землі й поділу її між вільними селянами-виробниками. «Універсал» — видатна пам'ятка нар. антифеод. л-ри 18 ст. на Україні. *Лит.*: Голобуцький В. О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734—1775. К., 1961; Рознер І. Г. Соціально-економічні погляди авторів «Торчинського маніфесту» (1767 р.) і «Універсалу до селян» (1768 р.). «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР», 1971, в. 6. І. Г. Рознер (Київ).

УНІВСЬКА ДРУКАРНЯ — друкарня при монастирі в с. Уневі (тепер с. Міжгір'я Перемишлянського р-ну Львів. обл.). Засн. між 1669 і 1671 архімандритом В. Шенціцьким. Друкування в Унівському монастирі почалося, мабуть, раніше: відомі «Псалтир» та ін. книги, видані 1652—60. В У. д. працювали визначні укр. друкарі А. Скольський, С. Ставицький, Д. Кульчицький. Тут вийшло бл. 60 книг. У 1673 в У. д. було надруковано молд. мовою, але кирилицьким шрифтом віршований «Псалтир» сучасного митрополита Досифея і «Акафисти», що їх переклав він же з перк.-слов. мови. У. д. існувала до 70-х рр. 18 ст.

УНІЯ (лат. unio — єдність, об'єднання) — об'єднання д-в під владою одного монарха; союз д-в. Приєднання однієї д-ви до іншої іноді теж закріплювалося У. (див., напр., *Люблінська унія 1569*). Унія церковна — об'єднання православної і католицької церков під зверхністю римського папи. Великої шкоди укр. і білорус. народам завдала *Брестська церковна унія 1596*.

«УНІЯ» — підпільний гурток народницького напрямку в Полтаві 1874—75. Об'єднував демократично настроєну інтелігенцію, студентську, учнівську молодь, селян. До «У.» входили Панас Мирний, Д. А. Лизозуб, Д. П. Пильчиков, Р. А. Стеблін-Камєнський та ін. (бл. 70 чол.). Дотримуючись ідей революц. народництва 70-х рр. 19 ст., члени гуртка вели революц. пропаганду, розповсюджували твори О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка та ін. В 1875 більшість членів «У.» було заарештовано й засуджено до тюремного ув'язнення та заслано до Сибіру.

УНКІВСЬКИЙ Григорій (рр. в. і см. невід.) — перший рос. посол на Україну під час нар.-визвольної війни 1648—54. Дворянин. 16 (26).III 1649 разом з укр. послом С. *Мижливським* вийшов з Москви на Україну. До Чигириня прибув 16 (26).IV. Під час переговорів 17—22.IV (27.IV—2.V) 1649 з Б. Хмельницьким і козац. старшиною

в Чигирині У. повідомив, що рос. уряд прихильно ставиться до визвольної боротьби укр. народу, але не може порушити мирного договору з Польщею і послати свої війська під Смоленськ; возз'єднання України з Росією може бути здійснено тільки тоді, коли вона сама визволиться з-під влади Польщі. Б. Хмельницький висловив думку, щоб, крім України, було возз'єднано з Росією і Білорусією. Посольство У. відіграло значну роль у дальшому розвитку рос.-укр. відносин. В результаті переговорів царський уряд офіційно визнав Україну, підтвердив прихильне ставлення до неї, погодився на безмитний вивіз з Росії на Україну хліба, солі та ін. товарів. Гетьманське управління, з свого боку, дозволило рос. купцям вести безмитну торгівлю на Україні, зобов'язалося стримувати кримського хана від нападів на Росію. Наказ Посольського приказу і складений У. ставлений список (шоденник) про подорож на Україну — цінне джерело до історії нар.-визвольної війни 1648—54.

Лит.: Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 2. М., 1954. І. Л. Бутч (Київ).

УПОМІЙКИ — подарунки грішми, хутрами та ін. коштовностями, які рос. і польс.-шляхет. уряди в 16—17 ст. систематично давали крим. ханові, щоб запобігти грабницьким нападам кримських та ногайських татар. Вартість У. становила кілька десятків тис. *злотих*. У., по суті, були замаскованою даниною. Сплату У. було припинено в кін. 17 ст. в зв'язку з ослабленням *Кримського ханства*.

УПРАВА — в дореволюц. Росії назва ряду місцевих органів управління та самоврядування. Див., напр., *Земська управа*.

УРГЕНИШБАЄВ Ідрис (1912—6.X 1943) — рад. військовослужбовець, сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член Комуністич. партії з 1939. Н. в аулі Талди Куми (тепер Челкарського р-ну Акт. обл. Каз. РСР) в сел. сім'ї. Закінчив Актюбінське пед. уч.-ще. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир відділення 2-ї кулеметної роти (і парторг роти) 467-го стрілк. полку 81-ї стрілк. дивізії Центр. фронту. Відзначився при визволенні Чернігівщини і форсуванні Дніпра. 24.IX 1943 в числі перших переправився на правий берег ріки поблизу Любеча (тепер с-ще м. т. Ріпкинського р-ну). Взяв на себе командування ротою, яка відбила 22 ворожі атаки, забезпечивши батальйону можливість форсувати ріку. Особисто У. знищив 90 гітлерівців. Загинув у бою.

УРЕКЕ (Ureche) Григорій (бл. 1590—1647) — молд. літописець. Н. в боярській сім'ї. Закінчив Львів. брат. школу. Обіймав високі держ. посади в Молдавському князівстві. Автор першого літопису молд. мовою «Книга, в якій ідеться про перебіг років, заснування Молдавської країни та про життя господарів» (охоплює події від 1359 до 1595). Літопис У. містить значний матеріал з історії України, зокрема про боротьбу буковинців проти військ польс. короля Яна І Ольбрахта під час походу на Молдавію 1497, про боротьбу між Молдавією і Польщею за *Покуття* в 15—16 ст., похід укр. козаків у Молдавію 1563 на чолі з Д. І. *Вишневецьким*, спустошливі напади татар на Буковину в 16 ст., про походи козак. загонів І. Сверчевського і Г. Лободи в Молдавію тощо.

П. В. *Михайлина* (Чернівці).

УРІЦЬКИЙ Мойсей Соломонович (14.I 1873—30.VIII 1918) — професіональний революціонер, учасник боротьби за владу Рад. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Черкасах в сім'ї купця. В 1897 закінчив юрид. факультет Київ. ун-ту.

З 90-х рр. брав участь у революц. русі в Києві, Петербурзі, Красноярську та ін. містах. Не раз був ув'язнений. Після II з'їзду РСДРП (1903) — меншовик. У 1914 його вислали за кордон. Після Лютн. революції 1917 повернувся в Росію, увійшов до орг-ції «*міжрайонців*», і разом з ними його прийняли до РСДРП(б). На VI з'їзді РСДРП(б) обраний членом ЦК РСДРП(б). У жовтні 1917 — член Петроградського ВРК і Військ.-революц. парт. центру по керівництву збройним повстанням. У питанні про *Бвєстський мир 1918* стояв на позиції «*лівих комуїстів*». На VII з'їзді РКП(б) його обрано кандидатом у члени ЦК РКП(б). У 1918 призначено головою Петрогр. Надзвичайної Комісії. У. вбив есер-терорист. Портрет, с. 373.

УРОЧНІ ЛІТА — в Росії строк, протягом якого в 16—17 ст. власники селян-утикачів або селян, вивезених силоміць, мали право розшукувати та повертати їх. У л. (п'ятирічний строк) було запроваджено царським указом від 24.XI (4.XII) 1597 після скасування права переходу селян від одного феодала до іншого (див. *Крїєв день*). Якщо протягом У. л. селян не знаходили, то вони вважалися власністю нового феодала. Указ про У. л. діяв і на *Чернігово-Сіверській землі*, яка в 16 — на поч. 17 ст. входила до складу Рос. д-ви. Царський уряд, йдучи назустріч дворянству, що вимагало скасування У. л. і надання йому права безстрокового розшуку біглих, кілька разів збільшував У. л. (1607, 1637, 1641). Соборне уложення 1649 скасувало У. л. й ввело безстроковий «сиск» (розшук) та повернення біглих селян.

УРУШАДЗЕ Ной Олександрович (24.IX 1920 — 6.X 1943) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1944). Н. у с. Лапистеломі (тепер Ланчхут. р-ну Груз. РСР). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — розвідник відділення розвідки 1-го дивізіону 661-го арт. полку 206-ї стріл. дивізії Ворон. фронту. Відзначився при форсуванні Дніпра на тер. теперішньої Черк. обл. 29.IX 1943 в числі перших переправився на правий берег ріки, брав участь у відбитті 7 ворожих контратак. 30.IX кулеметним вогнем допоміг відбити 8 контратак нім.-фашист. автоматників, завдавши ворогові значних втрат. Пізніше загинув у бою.

УРЯДНИК — 1) У дореволюц. Росії нижчий поліцейський чин (див. *Поліція*). Посаду У. як помічника станового пристава встановлено указом 1878 у кожному *стані*. 2) Унтер-офіцер у козацях військах царської Росії.

УС Василь Родіонович (р. н. невід. — п. 1671) — донський козак, сподвижник С. Т. Разіна під час сел. війни 1670—71. В 1666 очолював похід козаків з Дону до Тули. Відступивши після тяжких боїв з царським військом через територію *Острозького полку* на Дон, повстанці об'єдналися з загонами С. Т. Разіна. В 1670 У. керував здобуттям Царицина. Після взяття повстанцями Астрахані С. Т. Разін призначив У. та Ф. Шолудяка керувати міським управлінням. У. загинув під час придушення царським урядом сел. війни 1670—71.

УСАТІВСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ТА КУРГАНИ — поселення і кургани пізнього етапу *трипільської культури* на березі Хаджибейської лиману на тер. с. Усатового Білявського району Одес. обл. Досліджували їх 1921, 1925, 1947, 1962, 1963, 1964, 1969. При розкопках поселення виявлено залишки наземних споруд з кам'яних плит і вирубані у вапняку широкі канали. Знайдено також численні уламки посуду з домішками товченої черепашки в глині, оздобленого шнуровим

орнаментом, та посуду з добре відмуденої глини з розписним орнаментом, глиняні жіночі статуєтки, фігурки тварин тощо. Знахідки кісток свійських тварин, кам'яних зернотерок, крем'яних вкладнів до серпів та ін. свідчать про розвиток у жителів поселення скотарства і землеробства. Полювання, рибальство і збиральництво були підсобними галузями г-ва. Поблизу поселення розкопано 18 курганів з *кром'єхами* і два безкурганні могилиньки. Померлих ховали в ґрунтових ямах в скореному стані. В центральних, звичайно найбагатших могилах, перекритих великими кам'яними плитами, було поховано родових вождів. Знахідки з цих поховань (мідні кинджали, сокири, долота, шила, різні прикраси, посуд) свідчать про майнове розшарування населення усатівського поселення, а також вказують на зв'язки його з країнами Сх. Середземномор'я та Пн. Кавказу. Пам'ятки усатівського типу поширені гол. чин. у Пн.-Зх. Причорномор'ї. Своєрідні риси усатівських пам'яток дають підставу деяким ученим вбачати в них самостійну археол. культуру часів енеоліту.

Лит.: Лагодовська О. Ф. Пам'ятки усатівського типу. «Археологія», 1958, т. 8 [бібліогр. с. 108]; Патокова Э. Ф. Обряд погребення усатових курганних могилиньок. «Записки Одесского археологического общества». 1967, т. 2 (35).

Е. Ф. Патокова (Одеса).

«УСТАВА НА ВОЛОКИ» 1557 — закон, затверджений польс. королем *Сигізмундом II Августом*, про проведення аграрної реформи на тер. Литовського великого князівства. За «У. на в.» землі селян і вільні землі вимірювали і ділили на однакові ділянки — *волоки*, що дорівнювали прибл. від 16,8 до 21,3 га, залежно від місцевості. Під час здійснення «У. на в.» кращі орні землі забирали під держ. г-ва й *фільварки* феодалів. Гірші закріплювали за сел. дворами по одній волочі, половині й четвертій частині волоки на двір. Сел. землі поділялися на три поля з обов'язковою трипольною системою г-ва. У 2-й пол. 16 ст. реформу провадили в магнатьських, шляхет. і церк. володіннях з метою посилення кріпосницького гніту і загарбання кращих сел. земель під фільварки. За «У. на в.» було значно збільшено держ. податки, надано широкі прав землевласникам, старостам, вїйтам і лавникам щодо селян, зобов'язано селян 2—3 дні на тиждень працювати на землі феодалів. Реформу було проведено в Литві й Білорусії, — частково на Україні: у великокнязівських володіннях Кременьського пов. на Волині. Згодом волочний спосіб г-ва охопив усю Правобережну Україну і був однією з причин сел.-козац. повстань у кіш. 16 — 1-й пол. 17 ст.

Д. І. Мишко (Київ).

УСТАВНІ ГРАМОТИ — акти, якими визначалися відносини між селянами і поміщиками після *селянської реформи 1861* в Росії. У. г. фіксували розмір повинностей, порядок виконання їх і кількість землі, що виділялася у користування селянам. Складання У. г. доручалося власникам маєтків, а перевірка і запровадження їх у дію — *мировим посередникам*. Запровадження У. г., що закріплювали грабінницький характер реформи, викликали масові сел. заворушення на Україні в 60-х рр. 19 ст. серед великої кількості сел. виступів понад 650 було безпосередньо зв'язано з запровадженням уставних грамот.

УСТАНОВЧІ ЗБОРИ — під час бурж. революції найвища виборна установа, яка визначає новий держ. устрій і затверджує конституцію країни. Вимога скликання У. з. була одним з осн. пунктів програми більшовицької партії ще з часів революції 1905—07. Більшовики пов'язували

дей лозунг з вимогами революц. повалення самодержавства і встановлення демократич. республіки. Після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* бурж. *Тимчасовий уряд в Росії* під тиском нар. мас проголосив підготовку до скликання У. з. Більшовики, проводячи агітацію за перехід влади до *Рад робітничих і солдатських депутатів*, підтримали цю вимогу мас, оскільки гасло У. з. ще користувалося певною популярністю. Проте *Тимчасовий уряд*, боячись, що У. з. поставлять питання про мир і землю, всіляко відтягував скликання їх, призначивши вибори на 12 (25).XI 1917. Після того, як *Велика Жовтнева соціалістична революція 1917* перемогла, *Другий Всеросійський з'їзд Рад* проголосив владу Рад. Але оскільки лозунг У. з. підхопила контрреволюція, яка намагалася протиставити їх Рад. владі, уряд вирішив скликати У. з., щоб наочно продемонструвати трудящим їхню контрреволюційність. Вибори до У. з. відбулися 12 (25).XI 1917 за парт. списками, висунутими ще у вересні, до перемоги Великого Жовтня. Через це, а також тому, що не скрізь було встановлено Рад. владу, склад обраних У. з. не відображав дійсне співвідношення класових сил у країні. Більшість голосів (62%) одержали есери і меншовики. З 36,2 млн. виборців за більшовиків голосувало 9 млн. чол. (25%). Більшовики мали вирішальну перевагу в Москві й Петрограді (56% голосів), у пром. пролет. районах (58%), серед солдатів найважливіших фронтів (60%), серед матросів Балт. флоту (100%). На Україні, де вибори відбулися 27—29.XI (10—12.XII) в умовах терору Центральної ради, більшовики дістали 10% голосів, а більшість місць одержали укр. есери. Більшовики перемогли в осн. містах, зокрема в Донбасі. У. з. було відкрито 5 (18).I 1918 в Петрограді. Більшість депутатів У. з.— кацети, есери, меншовики — відкинула запропоновану *ВІСВК Декларацію прав трудячого і експлуатованого народу* і відмовилася схвалити декрети 2-го Всерос. з'їзду Рад про мир, про землю, про перехід усієї влади до Рад. Більшовицька фракція, оголосивши декларацію про контрреволюцій. характер У. з., залишила засідання. 6 (19).I декретом *ВІСВК У. з.* було розпущено. М. А. Рубач (Київ).

УСТИЛУГ — місто Волинської обл. УРСР, на правому березі Бугу, при впадінні в нього р. Луги. 3,9 тис. ж. (1970). Перша згадка про У. в давньорус. літописах належить до 1150. Після розпаду *Київської Русі* У. входив до *Володимиро-Волинського князівства*, з 1199 перебував у складі *Галицько-Волинського князівства*. В серед. 14 ст. У. захопили лит. феодала, а після *Люблінської унії 1569* місто загарбала шляхет. Польща (перебувало в складі *Волинського воєводства*). Населення міста брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96*. Під час нар.-визвольної війни укр. народу 1648—54 жителі міста й селяни навколишніх сіл 1648 захопили У. В грудні 1653 місто дуже потерпіло від нападу крим. татар. Після 3-го поділу Польщі (1795) У. в складі 3х. Волині було возз'єднано з Росією, і він увійшов до складу *Волинського намісництва*. З 1797 — в складі *Володимир-Волинського повіту Волинської губернії*. Під час *Вітчизняної війни 1812* У. в липні 1812 захопили війська Наполеона. 26.X 1812 його визволили рос. війська під командуванням О. П. *Тормасова* і П. В. *Чягаова*. Осн. заняттям населення У. були с. г., ремесло й торгівля. Під час 1-ї світ. війни в травні 1915 місто окупували австро-нім. війська, які перебували тут до кінця 1918. В січні 1919 У. захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. 15.VIII 1920 окрема Башкирська кав. бригада визволила його. У ве-

ресні 1920 місто знову захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. В 1924 в У. виникла орг-ція КПЗУ, що керувала боротьбою трудящих за соціальне й нац. визволення, за возз'єднання з УРСР. Населення міста брало активну участь у *Волинському селянському страйку 1936*. У вересні 1939 місто в складі 3х. України возз'єднано з УРСР. З 1940 У. — районцентр Волин. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 місто 22.VI 1941 окупували нім.-фашист. війська. В період тимчас. окупації в місті діяла підпільна антифашист. група (її організатором була К. Г. Дармоустук, командиром — М. І. Глазов). З січня 1944 на тер. району діяв партизан. загін під командуванням А. С. *Грискока*. 20.VII 1944 У. визволили війська 1-го Білорус. фронту. З 1957 У. — в складі *Володимир-Волинського р-ну*. В місті є лісопильний з-д, електростанція, паровий млин, олійниця, перування меліоративна колона, лісництво. Колгосп. 2 загальноосв. школи. Дендропарк.

УСТИНОВ Дмитро Федорович (н. 30.X 1908) — діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви, двічі Герой Соціалістич. Праці (1942, 1961). Член КПРС з 1927. Н. в м. Самарі (тепер м. Куйбишев) в сім'ї робітника. В 1934 закінчив Ленінградський військ.-мех. ін-т. У 1934—41 працював інженером-конструктором у н.-д. ін-ті, нач. бюро експлуатації та дослідних робіт з-ду. заст. гол. конструктора, директором з-ду. В 1941—46 — нарком, 1946—53 — міністр озброєння СРСР. В 1953—57 — міністр оборонної пром-сті СРСР. У 1957—63 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З березня 1963 по березень 1965 — перший заст. Голови Ради Міністрів СРСР, голова ВРНГ СРСР. З березня 1965 — секретар ЦК КПРС. На XIX, XX, XXII—XXIV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. З березня 1965 — кандидат у члени Президії, з квітня 1966 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2, 4—8-го скликань. Держ. премія СРСР, 1953. Нагороджений вісьмома орденами Леніна та ін. нагородами.

УСТИЯНОВИЧ Корнilio Михайлович (1839—28.III 1903) — укр. художник, письменник. Н. в с. Вовкові (тепер Пустомитівського р-ну Львів. обл.). Син укр. письменника М. Л. Устяновича. В 1858—63 вчився в Академії образотворчих мистецтв у Відні. Створив картини та монументальні розписи на істор. теми («Василь Тереховельський», 1866; «Козацька битва», 1890; «Літописець Нестор», 1901; «Шевченко на заслання» та ін.), портрети. У жанрових картинах один з перших у 3х. України змалював життя селян («Бойківська пара», «Гуцул», 1891). Автор істор. поем «Іскоростень», «Вадим», «Святослав Хоробрий», трагедій і драм «Олег Святославович Овруцький», «Ольга», «Ярополк» та ін. За порушення істор. достовірності та риторичність їх критикував І. Я. Франко, відзначаючи при цьому багату й чисту мову та «немалий талант» автора. Лит.: Навоєвський Я. Корнilio Михайлович Устянович. К., 1963.

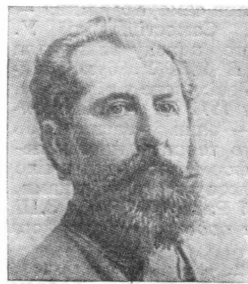
УСТЬ-КАМ'ЯНСЬКІ МОГИЛЬНИКИ — курганні могильники *бронзового віку* і сарматських I—2 ст. в околицях с. Усть-Кам'янки Апостолівського р-ну Дніпроп. обл. У 1951 досліджено сарматський могильник. З 63 невеликих насипів розкопано 20, у яких виявлено 31 поховання. 23 поховання мали підбої. Померлих клали головами переважно на Пд., зрідка на Сх. і 3х., одне поховання було орієнтоване на Пн. У похованнях знайдено кістки тварин, ліпний і гончарний посуд, ножі, бронзові дзеркала, фібули, скляне намисто, прясла, кинджал, наконечники стріл,

М. С. Урицький.

Д. Ф. Устинов.

К. М. Устянович.

Ф. Ф. Ушаков.

пряжки тощо. Поблизу могильників виявлено залишки двох поселень — пізнього періоду бронзового віку і ранньоскіфського часу.

Лит.: М а х н о Є. В. Розкопки пам'яток епохи бронзи та сарматського часу в с. Усть-Кам'янци. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 9. К., 1960.

Є. В. Махно (Київ).

УТІН Микола Ісакович (1840 або 1841—1883) — рос. революціонер. Н. в Петербурзі в заможній купецькій сім'ї. Вчився на истор.-філол. факультеті Петерб. ун-ту. У вересні 1861 за участь у студентському русі ув'язнений у Петропавлівській фортеці. В грудні 1861 У. звільнено. В 1862 У. — один з керівників т-ва «Земля і воля», організатор таємної друкарні. В травні 1863 емігрував за кордон. Царський суд заочно засудив У. до страти. В Лондоні встановив зв'язки з О. І. Герценом і М. П. Огаровим, переправляв видання «Вільної російської друкарні» до Росії. В 1870 — один з організаторів Російської секції 1-го Інтернаціоналу. У. був особисто знайомий і листувався з К. Марксом. Делегат Лондонської конференції Інтернаціоналу (1871), працював у його женецьких секціях. У серед. 70-х рр. 19 ст. У. відійшов від політ. діяльності. Закінчивши в Брюсселі політех. ін-т, у січні 1878 повернувся до Росії, працював на одному з уральських заводів. Помер у Петербурзі.

УТОПІЧНИЙ СОЦІАЛІЗМ — сукупність соціальних вчень, в яких у ще незрілій формі виявилось прагнення до встановлення суспільства нового типу, де не буде експлуатації людини людиною та ін. форм соціальної нерівності. У. с. належить визначне місце в історії розвитку соціалістич. думки. В 16—18 ст. в гуманістично-просвітительських творах Т. Мора («Утопія»), Т. Кампанелли, Г. Маблі, Мореллі, Г. Бабефа викладено вчення про перебудову суспільства на засадах рівності та заг. справедливості. У. с. 1-ї пол. 19 ст. — критико-утопічний соціалізм — відобразив розчарування трудящих мас у наслідках бурж. революцій. Його найвидатніші представники (А. Сен-Сімон, Ф.-М.-Ш. Фур'є, Р. Оуен) уперше визнали природний характер бурж. революцій, що відбулися, піддали гострій критиці *капіталізм*, довели необхідність заміни його соціалістич. ладом. Але, не розуміючи істор. ролі та обмеженості бурж. революцій 17—18 ст., вони засуджували будь-який революц. рух народу, висували соціальну реформу як осн. засіб переходу до нового суспільства, виходили з того, що визначальним фактором у житті суспільства є свідомість, етичний ідеал тощо. Помилковою була й сама ідея про можливість створення соціалістич. і комуністич. асоціацій всередині капіталістич. суспільства. Разом з тим У. с. висувув

ряд геніальних здогадів про майбутнє соціалістич. суспільство: про знищення в ньому найманної праці, подолання протилежностей між містом і селом, визволення жінки, поєднання навчання з виробничою працею, гармонійний розвиток особи, організоване ведення г-ва, перетворення праці у вищий критерій цінності людини. Вчення У. с. стало одним із ідейних джерел марксизму, відправним пунктом для наук. комунізму К. Маркса і Ф. Енгельса (див. *Марксизм-ленінізм*). Своєю найвищою рівня матеріалістична тенденція У. с. набрала в теоретич. та революц. діяльності О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, які визнавали необхідність класової боротьби і соціальної революції для повалення кріпосництва й царизму. Проте вони вважали єдиною революц. силою селянство і всі надії покладали на селянську громаду як перехідну ланку до *соціалізму*. Це був т. з. народницький, сел. соціалізм (див. *Народництво*). В історії розвитку У. с. на Україні слід відзначити вчення Г. С. Сковороди про нове, справедливе суспільство, де пануватиме заг. щастя, про шляхи побудови такого суспільства. Ідеї сел. соціалізму були притаманні й Т. Г. Шевченку, М. І. Павлику, С. А. Подольському. Федеративна програма М. П. Драгоманова відображала ідеї сел. дрібнобуржуазного У. с. 60—70-х рр. 19 ст. Певну ланку У. с. віддали Леся Українка та І. Я. Франко. У. с. був «симптомом, виразником, провісником того класу, який, породжуваний капіталізмом, виріс тепер, на початок ХХ століття, в масову силу, що здатна покласти край капіталізму і нестримно йде до цього» (Л е н і н Б. І. Твори, т. 18, с. 315—316). Теорії У. с. використовували не тільки прогресивні, але й реакційні класові сили (феод. соціалізм, деякі напрями дрібнобурж. соціалізму, казарменний комунізм тощо).

У сучас. умовах У. с. як розвинута форма революц. демократизму є відмінною рисою і особливістю ідеології багатьох антиімперіалістичних рухів.

М. В. Попов (Київ).

УШАКОВ Федір Федорович (травень 1744—14.IX 1817) — рос. флотоводець, адмірал (з 1799). Н. в с. Алексєєвці (тепер Морд. АРСР) в дворянській сім'ї. В 1766 закінчив Мор. шляхет. кадєтський корпус у Петербурзі. Учасник рос.-тур. воен. 1768—74, 1787—91. В 1785 брав участь у будівництві Севастопольської військ.-мор. бази. З 1790 — ком. Чорноморським флотом. Рос. флот під командуванням У. здобув перемоги над турками в Керченській і Гендрівській битвах (1790), битві біля мису Каліакра (1791). Під час війни г. з. другої коаліції проти Франції У. 1798—1800 очолював об'єднані рос. і тур. ескадри, які 1799 визволили Іонічні о-ви від французів. На визво-

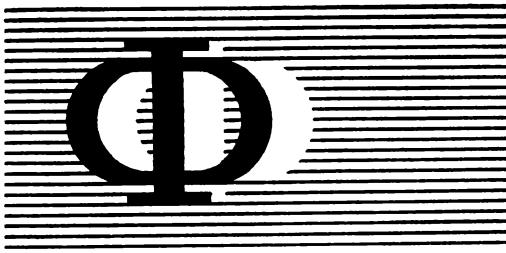
лених о-вах У. створив органи самоуправління — Республіку семи островів. Самостійні дії У. під час Середземноморського походу викликали невдоволення цар. уряду. В 1801 У. було відкликано в Петербург. У 1807 звільнено у відставку. Під час Вітчизняної війни 1812 У. очолив ополчення Тамбовської губ. У. — один із засновників військ.-мор. мистецтва. Був творцем наступальної мор. тактики і нових форм мор. бою; вмiло координував дії флоту з сухопутними військами. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3.III 1944 встановлено *Ушакова орден* і медаль його імені. Портрет, с. 373.

УШАКОВА ОРДЕН — рад. військовий орден, встановлений Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3.III 1944. Цим орденем нагороджують офіцерів Військ.-Мор. Флоту за видатні успіхи в розробленні, проведенні й забезпеченні активних морських операцій, в результаті чого досягнуто перемоги над ворогом, який має чисельну пе-

ревагу. У. о. має 1-й (вищий) і 2-й ступені. Знак ордену 1-го ступеня виготовляється з платини. Всього за роки Великої Вітчизн. війни У. о. обох ступенів нагороджено більше 200 чоловік. **УШКАЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ** — двошарове поселення епохи пізнього бронзового віку на лівому березі Дніпра в с. Ушкалці Верхньорогачицького р-ну Херс. обл. Досліджували його 1953—55. Під час розкопок у нижньому шарі виявлено залишки наземного житла з примітивною піччю і вогнищем відкритого типу в центрі та залишки госп. споруди, трохи заглибленої в землю. Знайдено уламки глиняного ліпного посуду, оздобленого гол. чин. наліпним валиком, кістяні й кам'яні знаряддя праці (гарпуни, лопила, бойові сокири-молоти, наконечники стріл), окремі вироби з бронзи, кістки тварин. У верхньому шарі відкрито залишки житла, заглибленого в землю, і численні знахідки, типологічно відмінні від матеріалів нижнього шару. У. п., що датується кін. 2-го — поч. 1-го тис. до н. е., має важливе значення для періодизації пам'яток бронзового віку на тер. степової України.

Лит.: Телегін Д. Я. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я (За матеріалами розкопок в с. Ушкалка). «Археологія», 1961, т. 12. Д. Я. Телегін (Київ).

ФАБРИЧНА ІНСПЕКЦІЯ — у дореволюц. Росії держ. орган, що мав наглядати за виконанням *фабричного законодавства* та за взаєминами між робітниками і підприємцями. Фактично підтримувала підприємців. Засн. 1882. Була підпорядкована м-ву фінансів, з 1905 — м-ву торгівлі й пром-сті, з 1917 — м-ву праці. Закон від 12 (24).VI 1884 покладав на Ф. і нагляд за виконанням фабр. законодавства на приватних пром. підприємствах і не охоплював держ. та гірничі підприємства. Відповідно до цього закону було утворено 9 фабричних округів, у т. ч. на Україні — Київський (включав 7 укр. губ.) і Харківський (включав 2 укр. губ.). В 1894 фабричні округи було ліквідовано, 1899 — відновлено. В період 1894—99 нагляд за пром. підприємствами в губернії здійснювали старший фабричний інспектор, губернське у фабричних і гірничих справах присутствіє. Декретом РНК РРФСР від 18.V 1918 в РРФСР було ліквідовано Ф. і й створено інспекцію праці. Ф. і на Україні ліквідовано декретом РНК УРСР від 14.III 1919 «Про створення робітничої інспекції».

ФАБРИЧНЕ ЗАКОНОДАВСТВО — у дореволюц. Росії сукупність правових актів про найману працю на ф-ках і з-дах. Початок Ф. з. поклав Петро I, який «Регламентом адміралтейству» 1722 запровадив інститут наглядачів і визначив тривалість робочого дня в 13,5 години. Першим фабричним законом заг. характеру було «Положення про відносини між хазяями фабричних закладів і робочими людьми» 1835. Лише після скасування *кріпосного права* (1861) і внаслідок боротьби робітн. класу, особливо наприкінці 19 — на поч. 20 ст., царський уряд змушений був видати ряд законів щодо регулювання праці у пром-сті. Так, 1882 видано закон про роботу малолітніх (від 12 до 15 років) на заводах і мануфактурах, який, зокрема, встановлював для них 8-годинний робочий день; вводив *фабричну інспекцію*. В 1886 видано «Правила про наймання робітників на фабрики, заводи, мануфактури», «Особливі правила про взаємовідносини фабрикантів і робітників», «Положення про наймання на сільські роботи». Введення в дію цих актів затягнулося на багато років, на укр. губернії їх поширено 1894. Тривалість робочого дня для ряду галузей та відомств встановлював закон 1897 (до 11,5 години). У лютому 1899 в усіх робітн. районах Рос. імперії створювали особливу фабричну поліцію (1 городовий на 250 робітників). У 1903 видано закон про встановлення інституту фабричних старост з метою запобігання конфліктам між робітниками і підприємцями. У грудні 1905 під тиском революц. подій робітникам було надано право страйків і одночасно прийнято указ «Про покарання участі у страйках на підприємствах, що мають громадське або державне значення, а також в установах урядових». У квітні 1906 видано «Правила проти виникнення страйків серед сільських робітників». У 1912 вперше ви-

дано закони про страхування, і на підприємствах почали створювати *лікарняні каси*. 1-а світова війна 1914—18 привела до ліквідації багатьох заводчань робітників у галузі Ф. з. (1915 скасовано заборону на працю малолітніх і жінок у нічний час, на підземних роботах тощо). Бурж. Тимчасовий уряд майже нічого не змінив у Ф. з., а декілька виданих ним актів (з приводу фабрично-заводських комітетів, заборони нічної праці для підлітків і жінок) були пройняті духом угодовства і не відображали корінних інтересів пролетаріату.

Ю. П. Кур'янов (Москва).

ФАБРИЧНО-ЗАВОДСЬКІ КОМІТЕТИ, ф а б з а в к о м и, ФЗК — виборні органи робітників на пром. підприємствах у Росії 1917. Виникли після перемоги *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* з ініціатиивою революц. робітників. На Україні, як і в Росії, ФЗК були тісно пов'язані з страйковими к-тами, фаб.-зав. комісіями уповноважених, делегатськими зборами та Радами робітн. депутатів, що виникли на пром. підприємствах під час революції 1905—07. ФЗК створювали безпосередньо на підприємствах. Вони були наймасовішими виборними органами, які об'єднували всіх без винятку робітників підприємства. На Україні протягом березня — квітня 1917 ФЗК виникли на переважній більшості підприємств у пром. і адм. центрах. Осн. напрямками діяльності ФЗК були боротьба проти контрреволюц. дій буржуазії в сфері економіки та дійовий захист інтересів пролетаріату — вироблення нових тарифів для укладання колективних договорів, піклування про поліпшення умов праці й життя робітників, боротьба за впровадження *робітничого контролю*. Зберігаючи орг. самостійність, ФЗК в багатьох питаннях діяли в тісному контакті з *професійними спілками*. Вже з квітня 1917 розгорнувся активний процес більшовизації фабзавкомів України й об'єднання їхніх дій, внаслідок чого в ряді міст створено заг.-міські Центр. ради ФЗК. ФЗК першими з робітн. орг-цій перетворилися на надійні опорні пункти більшовицької партії в трудящих масах. Ідейний вплив більшовиків на вересень — жовтень 1917 переважав серед робітників таких провідних галузей пром-сті України, як металургійна, металообробна і гірничорудна, що об'єднували переважу більшість індустриального пролетаріату. Велику роботу в фабзавкомах України вели такі активні діячі більшовицьких організацій, як К. О. Кіркїж, С. І. Покко, С. Ф. Буздальні, Г. М. Завицький — у Харкові, І. І. Шмиров — у Луганську, Е. Й. Квірінг, М. І. Потанов — у Катеринославі.

Багато конференцій і з'їздів як самих ФЗК, так і ФЗК спільно з профспілками в межах міст, районів, губерній і областей стали 1917 на Україні справжніми революц. робітн. форумами. Найбільш представницькими були обласна конференція ФЗК Донецького й Криворізького басейнів [Харків, 7(20).VIII], обласні конференції рудкопів Донбасу в Дебальцевому [1-а — 1 (14).X, 2-а — 25—27.X (7—9.XI)] та обласна конференція рудничних, фабрично-заводських і залізнич. к-тів Донецького і Криворізького басейнів [13 (26).XII 1917], які пройшли під впливом більшовиків.

У консолідації сил ФЗК України величезну роль відігравала оборона на 1-й конференції ФЗК Петрограда Центр. рада ФЗК міста, яка фактично стала загальнорос. центром робітн. к-тів. Через неї ЦК РСДРП(б) спрямовував діяльність ФЗК на місцях. Представники України брали участь у роботі всіх конференцій ФЗК Петрограда. Завершила процес об'єднання дій ФЗК у масшта-

бах усїєї країни 1-а Всерос. конференція фабзавкомів, що відбулася 17—22.X (30.X—4.XI) 1917 в Петрограді. Україну на ній представляло 14 делегатів з ухваленим голосом, 2 — з дорадчим і 8 гостей. 4 представники України увійшли до обраного конференцією Всерос. центру ФЗК. Більшовицька резолюція про необхідність переходу влади до Рад, ухвалена конференцією, стала керівництвом до дії і для ФЗК України. Вони взяли активну участь у формуванні її озброєнні *Червоної гвардії*, їхні представники входили до складу всіх керівних революц. органів під час Київського та Вінницького збройних повстань у жовтні 1917, Катеринославського — у грудні 1917 та Одеського й Київського — в січні 1918. Після встановлення Рад влади ФЗК взяли активну участь у боротьбі проти економіч. саботажу капіталістів, у запровадженні в життя декретів Раднаркомом про роботу, контроль і націоналізацію пром-сті. В січні 1918 згідно з рішеннями 1-го Всеросійського з'їзду профспілок ФЗК злилися з профспілками і стали їхніми низовими ланками на підприємствах.

Лит.: П а н к р а т о в а А. М. Фабзавкомы и профсоюзы в революции 1917 г. М.—Л., 1927; Е г о р о в а А. Г. Профсоюзы и фабзавкомы в борьбе за победу Октября (Март — октябрь 1917 года). М., 1960; Г р я ц е в к о А. П. Робитники фортеці соціалістичної революції. К., 1965. А. П. Г р и ц е н к о (Київ). **ФАБРИЦІУС** Ян Фрішович (26.VI 1877—24.VIII 1929) — рад. військ. діяч, герой громадян. війни. Член Комуністич. партії з 1903. Н. на хуторі Ванкайрейбей (тепер Латв. РСР) в сім'ї наймита. В 1904 за революц. діяльність засланий до Якутії, де перебував до 1915. Під час 1-ї світової війни з серпня 1915 вів революц. роботу серед *латиських стрільців*. На чолі їх брав участь у встановленні Рад влади в Латвії. В 1918—20 як політпрацівник і командир бригади брав участь у боях проти нім. окупантів (у районі Пскова, в Латвії), проти денікінців, військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі: командир д-зії і корпусу, який дислокувався на Україні (1925—27), помічник ком. Кавказ. Червонопрапорною армією (з 1928). На XV з'їзді ВКП(б) обраний членом ЦКК. Загинув під час авіац. катастрофи. Нагороджений чотирма орденами Червоного Прапора.

ФАДЕЄВ Олександр Олександрович (24.XII 1901—13.V 1956) — рос. рад. письменник і громад. діяч. Член КПРС з 1918. Н. в м. Кімрах (тепер районцентр Калінін. обл.) в сім'ї вчителя. Вчився в Моск. гірничій академії. В 1918—21 брав участь у підпільній роботі, воював проти білогвардійських частин Колчака у партизан. загонах на Далекому Сході. В 1923—26 працював на парт. та журналістській роботі в Москві, на Пн. Кавказі. З 1926 був одним з організаторів і керівників РАППу, згодом — одним з керівників Спілки письменників СРСР. Почав друкуватися 1923. Громадян. війну відображено в романах «Розгром» (1927, укр. перекл.), «Останній із удег» (1929—41, незак., укр. перекл.). Події Великої Вітчизн. війни відтворено в романі «Молода гвардія» (1946, 2-а ред. 1951, укр. перекл.). Ф. належать роман «Чорна металургія» (1954, незак.), автобіографічна «Повість нашої юності» (1961, посм.), статті з теорії соціалістич. реалізму (зб. «За тридцять років». М., 1957). Депутат Верховної Ради СРСР 2—4-го скликань. На XVIII з'їзді ВКП(б) та XIX з'їзді КПРС обирався членом ЦК, на XX з'їзді КПРС — кандидатом у члени ЦК. Держ. премія СРСР, 1946. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 380.

Тв.: Собрание сочинений. В 7 т. М., 1969—71; У к р. перекл. — Останній із удег. К., 1934; Розгром. К., 1968; Молода гвардія. К., 1968.

Лит.: Ф а д е е в. Воспоминания современников. М., 1965; О з е р о в В. Александр Фадеев. М., 1970.

ФАЛЬЦ-ФЕЙНИ — великі землевласники в Таврійській губ. З серед. 19 ст. володіли 200 тис. дес. землі в Дніпровському й Мелітопольському повітах. В їхніх економіях налічувалося 200—400 тис. овець. Один з Ф.-Ф. — Фрідריך заснував заповідник «Асканію-Нову». В період революції 1905—07 в маєтках Ф.-Ф. відбувалися масові виступи селян. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції Ф.-Ф. емігрували за кордон. Маєтки Ф.-Ф. було націоналізовано. «Асканію-Нову» 1921 оголошено держ. степовим заповідником УРСР.

Лит.: Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов. Херсон, 1962. М. Я. Бізер (Херсон).

ФАНАГОРІЯ (Фагачбурга) — місто *Боспорської держави* на Таманському п-ві; тепер городище поблизу с-ща Сінної Темрюцького р-ну Краснодар. кр. Колонія давньогрек. міста Теоса. Засн. у 40-х рр. 6 ст. до н. е. Входячи до складу Боспорської д-ви з самого початку її існування, Ф. зберігала полісну систему (див. *Поліс*). Період розквіту Ф. припадає на 4—2 ст. до н. е. Місто було морським портом, мало річкову гавань. Займало площу 35 га, мало оборонні мури й вежі, а в центр. частині — акрополь. Тут були храми Афродіти-Уранії та Аполлона-Лікаря, поряд — житл. будинки. Крім того, відкрито залишки гімнасія, терм, святилища Деметри. Місто мало розгалужену систему водопостачання: водостоки, криниці. Основною економікою Ф. були землеробство та ремісниче виробництво. Значну роль відігравав рибний промисел. На рубежі 5—4 ст. до н. е. Ф. почала карбувати власну срібну монету. Широкого розвитку набула торгівля з племенами Прикубаня, античними центрами Пн. Причорномор'я та Середземномор'я. В 1 ст. до н. е. жителі Ф. першими повстали проти *Мітрідата VI Євпатора* і здобули перемогу. Після смерті Мітрідата Ф. дістала від Риму автономію. Але боспорський цар *Фарнак* невдовзі повернув місто Боспору. Наприкінці 4 ст. н. е. Ф. зазнала нищівного удару з боку *гуннів*, але продовжувала існувати ще в епоху середньовіччя. Про Ф. є згадки в творах багатьох старод. авторів: *Гекатея Мілетського, Страбона, Аппіана, Павла Оросія* та ін.

Лит.: К о б ы л и н а М. М. Фанагория. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 57. М., 1956. Ю. І. Козуб (Київ).

ФАРМАКОВСЬКИЙ Борис Володимирович (12.II 1870—29.VII 1928) — рос. рад. археолог та історик античного мистецтва, чл.-кор. АН СРСР (з 1914). Н. в м. Вятці (тепер м. Киров) в сім'ї педагога. В 1892 закінчив істор.-філол. факультет Новоросійського (Одеського) ун-ту. В 1901—18 — член Археол. комісії в Петербурзі, 1906—18 — учений секретар Рос. археол. т-ва. З 1919 — професор Петрогр. ун-ту. З 1921 — вчений секретар Держ. академії матеріальної культури. Очолював розкопки *Ольвії* (1896, 1901—15, 1924—26). Ф. встановив межі міста і некрополя, систему міського планування і оборонних споруд, характер житл. і громад. будинків, осн. риси культ. життя Ольвії. Ф. також провадив розкопки в Києві (разом з Д. В. *Мілевим* біля Десятинної церкви, 1908—09), Євпаторії (1916—17).

Тв.: Ольвия. М., 1915; Розкопування Ольвії р. 1926. Одеса, 1929. *Лит.*: Лапін В. В. Засновник вітчизняної школи античної археології. «Український історичний журнал», 1970, № 5.

ФАРНАК (Φαρνάκης; 97—47 до н. е.) — цар Боспорської держави (без Фанагорії) [63—47 до н. е.], син царя Понту Мітрідата VI Євнатора. Владу над Боспором дістав від римського полководця Помпея в нагороду за те, що зрадив свого батька, ворога Риму. В 49 (або 48 до н. е.) Ф. всупереч волі Риму підкорив Фанагорію, вдерся в Понт, захопив Аміс і Віфінію. 2.VIII 47 до н. е. був розбитий біля м. Зели Цезарем, який повідомив Сенат про це перемогою трьома словами: «veni, vidi, vici» — «прийшов, побачив, переміг». Повернувшись на Боспор, Ф. загинув у боротьбі проти свого намісника *Асандра*, який захопив боспорський престол. *В. О. Латшєва* (Харків).

ФАСТІВ — місто Київ, обл. УРСР, центр Фастівського р-ну, на р. Унаві (бас. Дніпра) Залізнич. вузол. 42,4 тис. ж. (1970). Уперше згадується в істор. документах під 1390. З ків. 16 ст. Ф. — містечко. В 1601 дістав *магдебурзьке право*. З 1648 Ф. — сотенне містечко Білоцерківського полку. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Ф. відійшов до Речі Посполитої. З серед. 80-х рр. 17 ст. Ф. — полкове місто *Фастівського полку*. В 1702 Ф. був центром *Палія повстання 1702—04*. З 1702 Ф. — сотенне містечко Білоцерківського полку (до 1712). У 1793, після возз'єднання Правобережної України з Росією, Ф. ввійшов до складу Рос. д-ви. З 1797 Ф. — містечко Васильківського пов. Київської губ. Після збудування з-ці Київ — Одеса (1870) Ф. став залізнич. станцією. В 1903 на котельно-мех. з-ді вперше відбувся страйк робітників. Під час революції 1905—07 в містечку відбулися робітн. страйки. Рад. владу у Ф. встановлено 30.I 1918 після вигнання з міста військ Центр. ради. В лютому 1918 містечко окупували австро-нім. війська. В листопаді 1918 його захопили війська петлюрівської *Директорії*. 19.II 1919 1-а Укр. рад. дивізія визволила Ф. На поч. вересня 1919 в містечко вдерлися денікінці, яких Червона Армія вигнала 23.XII 1919. На поч. травня 1920 Ф. захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. 11.VI до містечка вступила 45-а дивізія під командуванням *Й. Е. Якіра*. З 1920 Ф. — у складі Білоцерківського пов., з 1923 — райцентр Білоцерківського округу, з 1932 — Київ. обл., з 1938 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни Ф. 22.VII 1941 загарбали нім.-фашист. окупанти. В районі діяв партизан. загін. Одним з учасників антифашист. підпілля в місті був *П. М. Буйко*. З листопада 1941 на залізнич. вузлі діяла комсомольсько-молодіжна диверсійна група. 7.XI 1943 війська 1-го Укр. фронту визволили Ф. У місті є з-ди: хімічного маш.-буд., електротермічного обладнання, залізних виробів, рефрижераторне і моторвагонне депо, меблевий комбінат, швейна ф-ка. 14 загальноосв., 1 спорт. і 2 муз. школи. Зоотех. технікум. Музей історії міста. У 1846 у Ф. був Т. Г. Шевченко. *Ю. Ф. Борщ* (Київ).

ФАСТІВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-територіальна і військ. одиниця на Правобережній Україні в кінці 17 — на поч. 18 ст. Створений в серед. 80-х рр. 17 ст. запорізькими козаками на чолі з *С. Палієм*, які брали участь у поході польс.-шляхет. війська 1683 на Відень проти тур. загарбників. Після повернення з Віденського походу С. Палій дістав від польс. короля Яна III Собеського «приповідний лист» (дозвіл) на організації козац. полку на малозаселеній території Київського воєводства від Дніпра до річок Уші (Уж) і Случі. До складу Ф. п. ввійшли пн. частина кол. *Паволоцького полку* і майже вся територія кол. *Паволоцького полку*. Оселившись у м. Фастові (тепер Київ, обл.), який належав київ. католицькому єпископству і був центром пропаганди католицизму на

Правобережній Україні, С. Палій вигнав з міста єзуїтів, збудував фортецю і розгорнув заселення Ф. п. козаками та селянами-втікачами з панських маєтків Правобережної і Зх. України. Протягом 1690—93 чисельність козаків збільшилася з кількох сот до 3 тис. чол. Оселилися також чимало *посполитих селян*. Населення Ф. п. було звільнене від феод. повинностей і сплачувало лише натуральні податки на утримання козац. війська і старшини. В 90-х рр. 17 ст. Ф. п. став центром визвольної боротьби за возз'єднання Правобережної України з Росією. Разом з козаками Богуславського, Брацлавського і Корсунського полків козаки Ф. п. 1693—94, 1699, 1700 відбили спроби польс.-шляхет. військ ліквідувати правобережне козацтво. Захищаючи Правобережну Україну від польс.-шляхет. загарбників, козаки Ф. п. під керівництвом С. Палія 1691—96 здійснили успішні походи проти тур.-тат. агресорів (на Очаків, Тягиню та ін. фортеці). Під час сел.-козац. повстання проти шляхет. Польщі (див. *Палія повстання 1702—04*) Ф. п. був гол. опорною базою повстанців. Після здобуття ними 31.X (10.XI) 1702 Білої Церкви і оголошення її полковим містом Ф. п. було перейменовано на Білоцерківський полк.

Лит.: Дядиченко В. З історії боротьби правобережного козацтва проти шляхетської Польщі (1690—1699 рр.). «Наук. зап. Ін-ту історії і археології АН УРСР», 1946, кн. 2; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. К., 1963. *С. П. Мایборода* (Київ).

ФАТАЛІЗМ (від лат. fatum — доля) — хибний релігійно-філософський погляд, за яким розвиток істор. процесу, громад. та особисте життя людей нібито наперед визначає якась надприродна сила. Ф. властивий усім видам релігії і багатьом ідеалістич. та метафізич. течіям філософії, соціології, історіографії. Ф. пропагували давньогрец. філософи-стоїки (3 ст. до н. е.), а пізніше — мислителі Стародавнього Риму і країн Сходу. Ф. пройняті «Філософія історії» Г.-В.-Ф. Гегеля, праці домарксистських матеріалістів Демокріта, Б. Спінози, П.-А.-Д. Гольбаха та сучас. бурж. теоретиків істор. процесу (А. Тойнбі та ін.). Ф. абсолютизує об'єктивну законмірність, не визнає ніякої випадковості, заперечує активну творчу роль мас, класів, партій, видатних осіб, проповідує відмову від революц. боротьби. Лише в марксистсько-ленінському вченні органічно поєднано визнання об'єктивних законів істор. процесу і вирішальної ролі нар. мас у розвитку суспільства. Марксистсько-ленінське вчення завдало удару дворянсько-бурж., народницьким і анархістським фаталістич. теоріям у галузі соціології та історії. Ленінське вчення про революцію, про роль пролетаріату як гегемона в революц. боротьбі, про керівну роль партії в революц. боротьбі робітн. класу позбавляє Ф. будь-якого ґрунту. КІПСР наполегливо викриває поширювану ідеологами імперіалізму «теорію» фатальності нової світової війни, зміцнює волю мільйонів борців за мир у всьому світі.

В. Г. Сарбей (Київ).

ФАТЬМА-КОБА — навис в Байдарській долині поблизу с. Передового (підпорядковане Севастопольській міськраді), в якому виявлено багатшарову стоянку. Досліджували її 1927, 1956—59. При розкопках відкрито шари часів *азійської культури* та *тарденуазької культури*. В нижньому, азійському, шарі виявлено скупчення каміння, яким підпірала гілки заслопу від пн.-сх. вітрів, залишки вогиаща, знайдено крем'яні знаряддя, кістки тварин (звичайного оленя, ведмедя, дикої свині, зайця та ін.). У верхньому, тарденуазькому, шарі виявлено скорчене похован-

ня кроманьйонської людини, а поблизу — вогнища, навколо яких знайдено крем'яні й кістяні знаряддя, кістки звичайного оленя, дикої свині, косулі, дикого kota і зайця. На майданчику перед навісом розкопано шари неолітичного та енеолітичного часів.

Лит.: Бябиков С. Н. Раскопки навеса Фатьма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита в Крыму. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР. № 126. М., 1966. Ю. Г. Колосов (Київ).

ФАШИЗМ (італ. fascismo, від fascio — зв'язка, спілка, об'єднання) — найреакційніша, антидемократична політ. течія в капіталістич. країнах; Ф. при владі — «відкрита терористична диктатура найбільш реакційних, найбільш шовіністичних, найбільш імперіалістичних елементів фінансового капіталу» (Програма КПРС. К., 1968, с. 46). Ф. характерний для періоду *загальної кризи капіталізму*. Реакц. буржуазія вбачає у Ф. знаряддя боротьби проти нар. мас в умовах будь-яких суспільних потрясінь, з якими вона неспроможна справитися традиційними методами свого панування. Для фашист. режимів характерними є ліквідація демократич. свобод, жорстоке придушення прогресивних рухів і наперед робітн. руху, заборона комуністич. партій та ін. прогресивних орг-цій, зухвала соціальна демагогія, агресивна зовн. політика. Ф. завжди зв'язаний з оскаженієм антикомунізму, широко використовує расизм і шовінізм.

Ф. виник після 1-ї світової війни (перші фашист. орг-ції створено 1919 в Італії й Німеччині). В 1922 фашист. диктатуру встановлено в Італії, 1923 — в Болгарії, 1933 — в Німеччині, 1939 — в Іспанії. Специфічні риси Ф. були властиві режимові «санації» в Польщі 1926—39, урядові Японії в період 2-ї світової війни тощо. Найреакційніших форм Ф. набув у Німеччині під час диктатури А. Гітлера (1933—45). Нім. фашисти (націонал-соціалісти), прийшовши до влади, поставили своїм завданням домогтися світового панування. Вони були гол. призвідниками 2-ї світової війни.

Нім. Ф. з самого початку виступив як ініціатор і натхненник війни проти СРСР, яку він розв'язав 1941 (див. *Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—45*). Під час 2-ї світової війни нім. фашисти вдалася до нечуваних звірств, проводили політику знищення населення в окупованих ними країнах. У планах нім. фашистів (див. «*Барбаросса план*») передбачалось, зокрема, перетворити Україну на одну з аграрних колоній нім. імперії. Щоб здійснити ці наміри, нім. Ф. використовував залишки розгромленої укр. бурж.-націоналістич. контрреволюції, яка знайшла притулок у Німеччині й перебувала на утриманні гітлерівців. Всіляко прислужувались нім. фашистам давній ставленник нім. імперіалізму колишній «гетьман» П. Скоропадський, ватажки націоналістич. бандіти Ковалевець, Донцов, Бандера та ін. Фашист. уряд на тер. Німеччини створив т. з. центральну академію і шпигунські школи для підготовки укр. бурж. націоналістів до диверсійно-терористичних актів проти рад. народу. Боротьбу проти Ф. з перших днів його виникнення очолюли компартії. Внаслідок перемоги у війні сил антигітлерів. коаліції при вирішальній участі СРСР Ф. зазнав воєнного, економіч. і морально-політ. розгрому. Проте в бурж. суспільстві зберігаються соціально-економіч. умови, що здатні відродити Ф. Фашист. рухи тепер очолюють реформовані неофашист. партії (напр., у ФРН, Австрії, Італії та ін. країнах). Спираючись на підтримку імперіалістів США, збираються фашист. режими в Іспанії й Португалії,

реакційної хунти — в Греції, військ.-олігархічних клік — у деяких країнах Латинської Америки. Боротьба трудящих світу проти Ф. є важливою частиною антиімперіалістич. боротьби.

Лит.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Міжнародна Народа комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; Галкин А. А. Германський фашизм. М., 1967; Гулевич В. Н. У боротьбі проти загрози неонацизму у ФРН. К., 1972. В. Н. Гулевич (Київ).

ФЕДЕРАТИВНА РАДА ХАРКІВСЬКИХ КОМІТЕТІВ РСДРП — парт. орган, створений 14 (27).ХІ 1905 на об'єднаному засіданні харків. к-тів більшовиків і меншовиків для єдиного керівництва революц. боротьбою трудящих Харкова. Меншовики змушені були погодитися на об'єднання під тиском робітників, які вимагали єдиного парт. керівництва. До складу Федеративної Ради від більшовиків увійшли *Артем* (Ф. А. Сергєєв), Б. В. Авиллов і Г. В. Мерцалов. Федеративна Рада мала свій орган — «*Известия Федеративного Совета Харьковских комитетов РСДРП*». Більшовицька фракція Федеративної Ради відстоювала тактику рішучих дій, закликала робітників до повстання, стала керівним центром революц. боротьби харків. пролетаріату. Більшовики через військ.-революц. орг-цію проводили систематичну агіт.-пропагандистську роботу серед солдатів. Незважаючи на опір меншовиків, які тримали курс на згорання революції, більшовики були ініціаторами й організаторами заг. листопадового страйку робітників, спільної збройної демонстрації солдатів харків. гарнізону і робітників, Грудневого збройного повстання. В кінці грудня 1905 поліція заарештувала більшість членів Федеративної Ради. В січні 1906 замість неї створено Об'єднаний Харків. комітет РСДРП. Б. М. Барак (Харків).

ФЕДЕРАЦІЯ ІНОЗЕМНИХ ГРУП ПРИ ЦК РКП(б) — добровільне інтернаціональне об'єднання рівноправних нац. груп комуністів-іноземців у рамках РКП(б). Її було створено у травні 1918 в Москві. Федерація керувала роботою болг., нім., утор., рум., чехословацької, югослов'янської, франц., англо-амер. та італ. груп РКП(б) і роботою інтернац. об'єднання іноземних комуністів Туркестану. Федерація була підзвітна ЦК РКП(б). Першим головою Федерації був Б. Кун. Багато уваги Ф. і. г. при ЦК РКП(б) приділяли В. І. Ленін, Я. М. Свердлов, О. Д. Ставова. Гол. завданням Федерації було революц. виховання іноземних трудящих, що перебували в Рад. Росії, організація інтернац. загонів Червоної Армії, революц. діяльність по розкладу військ інтервентів, всебічне сприяння розвитку революц. руху в ін. країнах, об'єднання всіх комуністів-іноземців для боротьби проти реформістів і для створення *Комуністичного Інтернаціоналу*. Під керівництвом Федерації в тісному зв'язку з ЦК КП(б)У діяли підпільні групи іноземних комуністів на окупованій австро-нім. військами Україні. В березні — серпні 1919 в умовах піднесення революц. руху в країнах Зх. Європи діяльність Ф. і. г. при ЦК РКП(б) було зосереджено на Україні (з центром у Києві). Створені в цей період Федерацією інтернаціональні загони взяли активну участь в боротьбі за владу Рад на Україні. У березні 1920 в зв'язку з поверненням більшості колишніх військовополонених на батьківщину Федерація перестала існувати.

І. М. Кулинич (Київ).

ФЕДЕРАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ (ФУСД) — об'єднання укр. філій Соціалістич. партії Канади (СПК). Засн. 1910. Укр. філії СПК існували з 1907 у Вінніпезі,

Нанаймо, Портгидж-ла-Прейрі. В ін. місцевостях укр. робітники вступали до загальноканадських філій СПК. Укр. філія СПК у Вінніпезі видавала з 1907 газ. «Червоний прапор». У 1909 на нараді укр. соціалістів у Вінніпезі було прийнято рішення створити ФУСД. До ФУСД увійшло 10 філій. Друкованим органом її стала газ. «Робочий народ». СПК не визнавала ФУСД. У 1910 ФУСД приєдналася до створеної 1910 Канадської с.-д. партії. 1914 ФУСД перейменовано на *Українську соціал-демократичну партію* в Канаді.

ФЕДІР ІВАНОВИЧ (1557—17.І 1598) — рос. цар [1584—98]. Син Івана IV Васильовича Грозного. Держ. справами не займався. Управління державою здійснював брат його дружини Ірини Борис Годунов. За царювання Ф. І. посилений феод.-кріпосницький гніт, прискорився процес дальшого закріпачення селянства. Після війни проти Швеції Рос. д-ва повернула собі міста Ям, Івангород, Копор'є та Корелу. Для боротьби проти нападів крим. татар царський уряд використовував українських козаків. За деякими даними, гетьман реєстрових козаків К. Косинський вів переговори з царським урядом про перехід укр. козаків під владу Рос. держави.

ФЕДІР ОЛЕКСІЙОВИЧ (1661—7.V 1682) — рос. цар [1676—82]. Старший син царя Олексія Михайловича. Вступивши на престол неповнолітнім, тяжкохворий Ф. О. лише формально вважався царем. За царювання Ф. О. держ. влада перебувала в руках родичів його матері бояр Милославських. В інтересах дворянства було проведено реформи: створено розряди (військ. округи), *посилені оподаткування* замінено *подвірним оподаткуванням* (1679), скасовано місництво (1682). За Ф. О. почалася перша війна між Росією і Туреччиною. Рос. війська разом з укр. козац. полками відбили спроби Туреччини загарбати Лівобережну Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678, Бахчисарайський мирний договір 1681*).

ФЕДОРЕНКО Яків Миколайович (20.X 1896—26.III 1947) — рад. військ. діяч, маршал бронетанк. військ (1944). Член КПРС з 1917. Н. в с. Червоному Осколі (тепер Ізюмського р-ну Харків. обл.) в селянській сім'ї. В роки громадян. війни командував бронепозідом. У 1934 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни, а також 1945—47 — командуючий бронетанк. і мех. військами Рад. Армії. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами. М. Р. Кошкін (Москва).

ФЕДОРОВСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — могильник бронзового віку поблизу с. Федорівки Запоріж. р-ну Запоріж. обл. Досліджували його 1946 і 1949. Виявлено поховання під кам'яними закладками або в кам'яних скринях. Померлих ховали в скорченому стані. В похованнях знайдено глиняний посуд (черпаки, горщики), інколи оздоблений прокресленим орнаментом, металеві прикраси (в одному з поховань знайдено срібні опуклі бляшки). Могильник датується поч. 1-го тис. до н. е. *Лит.*: Бодякський О. В. Розкопки Мар'їнського та Федорівського могильників у Надпоріжжі. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956.

ФЕДОРОВ Іван (бл. 1525—15.XII 1583) — рос. першодрукар, засновник *книгодрукування* в Росії і на Україні. Служив дякомом у церкві Миколи Гостунського в Моск. Кремлі. Був високоосвіченою для свого часу людиною. В 1553—63 керував будівництвом держ. друкарні. Ф. був різностороннім майстром у друк. справі: гравером-різьбярком, ливарником (відливав літери),

столяром (виготовив друк. верстат, складальні каси), складачем, друкарем і палітурником. 19.IV 1563 друкарню було відкрито. Того дня Ф. з помічниками П. Т. Мстиславцем та ін. почали роботу над «Апостолом», а закінчили його друкувати 1.III 1564. Ця дата вважається початком книгодрукування в Росії. В 1565 надруковано два видання «Часовника». «Часовник», як і «Апостол», має післямову, в якій Ф. говорив про користь друкарської справи. В 1565—66 Ф. разом з П. Т. Мстиславцем втекли з Москви, переслідуювані як еретики світською і церк. владою, реакц. боярами та вищим духовництвом. Спочатку вони зупинилися в Литві в маєтку лит. гетьмана Г. О. Ходкевича в Заблудові, де 1568 відкрили друкарню. Тут вони видали «Євангеліє учительне» (1569) і «Псалтир» (1570). В 1572 Ф. переїхав до Львова, де 1573 створив власну друкарню. У Львові разом з сином Іваном і Гринем Івановичем 1574 надрукував 2-е видання «Апостола» і «Буквар» («Грамматикію»). До «Апостола» додав автобіографічну післямову — «Повість... како совершился друкарня сія». У цій видатній пам'ятці л-ри є істор. відомості про початок книгодрукування в Росії і на Україні, про життя і діяльність Ф. Тяжке матеріальне становище примусило Ф. переїхати до м. Острога на Волині і перейти на службу до князя К. Острозького. Тут в кінці 70-х рр. він заснував *Острозьку друкарню*, поряд з ін. книгами видав *Острозьку біблію* (1581). Помер у Львові. Похований у церкві Онуфрійського монастиря, в якому містилася його перша друкарня. Діяльність Ф. мала великий вплив на книгодрукування слов. народів. У 1909 Ф. встановлено в Москві пам'ятник. У 1949 ім'я Ф. було присвоєно Українському поліграфічному ін-ту у Львові. *Лл.*, т. 2, с. 398. Портрет, с. 380.

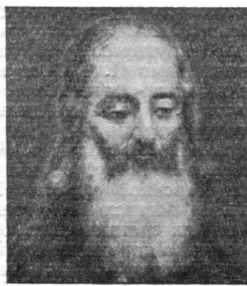
Лит.: У истоков русского книгопечатания. М., 1959 [бібліогр. с. 261—264]; Сидоров О. Иван Федоров у світлі нових досліджень. Львів, 1949; Березов П. И. Первопечатник Иван Федоров. М., 1952 [бібліогр. с. 229—230]; Запасько Я. П. Першодрукар Иван Федоров. Львів, 1964 [бібліогр. с. 104—108]; Книга і друкарство на Україні. К., 1964.

Л. С. Пуфаль (Київ).

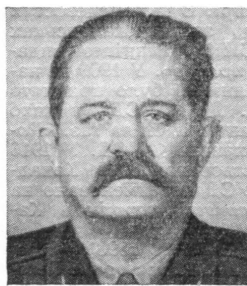
ФЕДОРОВ Олексій Федорович (н. 30.III 1901) — один з організаторів і керівників партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, ген.-майор, парт. і держ. діяч УРСР, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1927. Н. у Катеринославі. З 1920 — в Червоній Армії. Учасник громадян. війни на Україні. В 1932 закінчив Черніг. технікум залізнич. будівництва та працював на профспілковій і парт. роботі. З квітня 1938 — перший секретар Черніг. обкому партії. На поч. Великої Вітчизн. війни (з вересня 1941) залишений у ворожому тилу першим секретарем Черніг. підпільного обкому партії й начальником обл. штабу партизан. руху. Під керівництвом Ф. було організовано 18 підпільних райкомів та 65 первинних парт. орг-цій. При підпільному обкомі створено обл. партизан. загін (восени 1941 — 186 чол., 1942 — 450 чол.), який 28.VII 1942 об'єднався з Корюківським, Холменським, Перелобським, Рейментарівським партизан. загонами у з'єднання партизан. загонів Черніг. обл. На поч. 1943 з'єднання Ф. складалося з 12 загонів (5462 чол.). У березні 1943 партизани здійснили рейд на Правобережну Україну. З 2.VI 1943 Ф. — перший секретар Волин. підпільного обкому КП (б)У і командир Чернігово-Волинського з'єднання партизан. загонів. На території Волин. обл. під керівництвом Ф. було створено 11 підпільних райкомів партії, 14 підпільних райкомів комсомолу та 67 підпіль-

О. О. Фадєєв.

І. Федоров.

О. Ф. Федоров.

М. Є. Федосєєв.

них антифашист. груп, а також 2 райкоми партії Ровен. обл. За період бойової діяльності на тер. СРСР та Польщі партизан. з'єднання під командуванням Ф. провели 158 боїв, знищили понад 25 тис. гітлерівців та їхніх пособників, пустили під укіс 683 ворожі ешелони і 8 бронепотягів, підірвали 47 залізнич. мостів і 35 км залізнич. колій, 26 нафтобаз, понад 100 військ. складів, 12 танків і 87 автомашин; здійснили бойову операцію «Ковельський вузол». З квітня 1944 по січень 1949 Ф.—перший секретар Херс. обкому КП(б)У, 1949—50 вчився в Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б), 1950—52 — перший секретар Ізмаїльського обкому КП(б)У, 1952—57 — перший секретар Житомир. обкому КП(б)У. З травня 1957 — міністр соціального забезпечення УРСР. На XIV—XXIV з'їздах КП України обирався членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань і Верховної Ради УРСР 1—7-го скликань. Нагороджений шістьма орденами Леніна та ін. нагородами.

Тел.: Підпільний обком діє. К., 1968.

ФЕДОРОВИЧ Тарас (Трясило: рр. н. і см. невід.) — гетьман запорізьких нерестрових козаків (з 1629). У 1629 очолював похід козаків на Крим. ханство. В 1630 керував сел.-козац. повстанням на Придніпров'ї (див. *Федоровича повстання 1630*). Після укладення між С. Конецпольським і угодовською частиною козац. старшини *Переяславської угоди 1630* Ф. відійшов з невдоволеними козаками на Запорізьку Січ, робив спроби підняти нове повстання. На козац. раді в Каневі взимку 1634—35 Ф. закликав до повстання проти шляхет. Польщі. Потім з частиною козаків пішов за Дон. У 1635 вів переговори з рос. урядом про переселення 700 козаків на Слобідську Україну. Навесні 1636 після повернення з Дону Ф. їздив до Москви з проханням про переїзд частини укр. козацтва на службу до Рос. д-ви. Але його пропозиції було відхилено, бо рос. уряд не бажав загострювати відносини з шляхет. Польщею після невдалої рос.-польсь. війни 1632—34. Дальша доля Ф. невідома.

О. Ф. Ермоленко (Київ).

ФЕДОРОВИЧА ПОВСТАННЯ 1630 — сел.-козацьке повстання під керівництвом гетьмана нерестрових запорізьких козаків Т. Федоровича проти гніту польсь.-шляхетських загарбників. Осн. причиною повстання було подальше посилення феод.-кріпосницького гніту і нап.-релігійних утисків. Повстання почалося виступом запорізьких козаків на чолі з Т. Федоровичем, які вирушили з Січі на Придніпров'я і страшили гетьмана реестрового козацтва Г. Чорного —прихильника польсь.-шляхет. уряду. Т. Федорович звернувся до нар. мас з універсалами, в яких закликав підніматися

на збройну боротьбу проти польсь.-шляхет. загарбників. Виступ запорізьців став поштовхом до розгортання сел. повстання. Повстанці напали на шляхет. маєтки, вбивали шляхтичів, захоплювали їхнє майно, знищували шляхет. документи. Спалахнувши в березні 1630, повстання протягом квітня — початку травня охопило значну територію. Після поразки польсь.-шляхет. військ у *Корсунському бою 1630* повстанці оволоділи Корсунем, Каневом, Переяславом та ін. містами. Своім гол. опорним пунктом вони обрали м. Переяслав (тепер Переяслав-Хмельницький). Повстанське військо утримувало під своїм контролем переправу через Дніпро і в разі невдачі забезпечувало собі шляхи відступу на територію Рос. д-ви. На придушення повстання вирушило з Бара велике військо на чолі з польним гетьманом С. Конецпольським. Вчинивши жорстокі розправи над мирним населенням Лисянки, Димера та ін. населених пунктів, польсь.-шляхет. військо, в складі якого були нім. наймані загони, переправилося через Дніпро. Почалися запеклі бої під Переяславом, які тривали близько трьох тижнів. У тилу польсь.-шляхет. війська розгорнулася всенар. повстанська боротьба. 15 (25).V відбувся вирішальний бій, що закінчився перемогою повстанців (див. *Переяславський бій 1630*). С. Конецпольський змушений був вступити з повстанцями в переговори і підписати *Переяславську угоду 1630*, вигідну лише для старшинської верхівки реестрового козацького війська. Побоюючись зради з боку угодовської старшинської верхівки, Т. Федорович з частиною невдоволених угодою козаків пішов на Запоріжжя. Ф. п. мало велике значення для подальшого розвитку визвольної боротьби нар. мас України.

Лит.: Гуслистий К. Г. Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII века. В кн.: Восстание Украины с Россией. 1654—1654. Сборник статей. М., 1954; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. К., 1957.

О. Ф. Ермоленко (Київ).

ФЕДОСЄЄВ Микола Євграфович (9.V 1871—3.VII 1898) — професійний революціонер, один з перших марксистів — організаторів і керівників марксистських гуртків в Росії. Н. у м. Поліську (тепер Киров. обл.) в сім'ї судового слідчого. В 1887 за участь у революц. русі його виключили з Казанської гімназії. В 1888 Ф. організував і очолював марксистські гуртки в Казані, в одному з яких брав участь В. І. Ленін. У липні 1889 його заарештовано. Наступні роки життя провів у тюрмах, на засланнях. Але й в цих умовах не припиняв революц. діяльності. Написав ряд праць, у яких дав аналіз політ. і економіч. розвитку Росії. Ф. перший з рос. марксистів вступив у полеміку з ідеологом ліберального народ-

ництва М. К. Михайловським. На цій основі почалося його листування з В. І. Леніном, яке тривало до кінця життя Федосєєва. В. І. Ленін високо оцінив роль Ф. в рос. революц. русі. В травні 1897 Ф. заслано на 5 років до Верхолєнська Ірк. губ., де, перебуваючи у тяжких умовах, він покінчив життя самогубством.

ФЕДУТЕНКО Надія Никифорівна (н. 30. IX 1915) — рад. військ. льотчиця, гв. майор, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1940. Н. у с. Ракитному (тепер Белг. обл.) у робітн. сім'ї. В 1935 закінчила Тамб. уч-ще пілотів Цивільного Повітряного Флоту (ЦПФ). У Рад. Армії з 1941. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 служила в складі Особливої Київської групи ЦПФ на Пд.-Зх. фронті. Відзначилася в ході *Київської оборонної операції 1941*. Виконувала завдання по доставці зброї, боеприпасів, медикаментів і продовольства оточеним рад. військам і партизанам, добувала розвідувальні дані. Вивезла з оточення і передових позицій понад 150 тяжкопораних воїнів. Здійснила 220 бойових вильотів. З 1942 — командир 1-ї ескадрильї 125-го гвард. бомбардувального авіаполку 4-ї гвард. бомбардувальної авіадивізії 2-го бомбард. авіакорпусу. Брала участь у боях під Сталінградом, на Пн. Кавказі, у Білорусії, в Прибалтиці. Льотчиці ескадрильї під командуванням Ф. здійснили понад 500 бойових вильотів. З 1946 Ф. — в запасі.

ФЕДЬКО Іван Федорович (6. VII 1897—26. II 1939) — рад. військ. діяч, командант 1-го рангу. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Хмелеві (тепер Ромєнського р-ну Сум. обл.) в селянській сім'ї. Кол. офіцер старої армії (прапорщик). У Червоній Армії з 1918. Брав участь у боротьбі за владу Рад у Феодосії. В лютому — березні 1918 очолював червоногвардійський полк, що вів бої проти австро-нім. окупантів на Пд. Україні, з травня 1918 командував 3-ю колоною революц. військ, 11-ю армією, які билися проти білогвардійців на Пн. Кавказі. З травня 1919 — заст. наркомвійськмора і член Реввійськради *Кримської Радянської Соціалістичної Республіки*, з липня — нач. *П'ятдесят восьмої стрілецької дивізії*, яка вела бої проти денікінців, петлюрівців і махновців, зокрема була учасницею *Південного походу частин 12-ї армії*. В 1920 на чолі *Сорок шостої Катеринославської стрілецької дивізії* брав участь у розгромі *єврангелістичних*. В 1921 — учасник придушення Кронштадтського заколоту й антоновщини. З 1922, після закінчення Військ. академії РСЧА, — на відповідальних посадах у Червоній Армії; заст. ком. Окремою Червонопрапорною Далекосхідною армією (1934—37), ком. військами Київ. військ. округу (1937—38), заст. наркома оборони СРСР (з 1938). Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Леніна, чотирма орденами Червоного Прапора.

Лит.: Ковдраг'єв Н. На лінії огня. М., 1964; Смирнов О. Командарм Федько. К., 1969.

ФЕДЬКОВИЧ Юрій Адальбертович (8. VIII 1834—11. I 1888) — видатний укр. письменник-демократ і громад. діяч. Н. в с. Сторонці-Путиліві на Буковині (тепер с-ще м. т. Путила, район Чернів. обл.). Вчився в нім. нижчій реальній школі в Чернівцях (до 1848). Понад десять років пробув на службі в австр. армії. З 1863 жив і працював у рідному селі. У 1885—88 — редактор газ. *«Буковина»*. В історію укр. л-ри ввійшов, за висловом І. Я. Франка, як *«буковинський Кобзар»*. Перші твори Ф. опубліковано у полемічній брошурі А. Кобилянського *«Слово на слово до редактора „Слова“»* (1861). Автор зб. *«Поезії»* (1862), *«Поезії»* (три зошити, 1867—68), *«Дикі*

І. Ф. Федько.

Ю. А. Федькович.

думи» (1876, опубл. І. Франком 1902), зб. оповідань *«Повісті Осипа Федьковича»* (1876), драм. творів (у т. ч. три редакції драми *«Довбуш»*, істор. трагедія *«Хмельницький»*, 1886—87), в яких порушено актуальні проблеми життя народу, його боротьби за соціальне і нац. визволення тощо. Значні здобутки Ф. в жанрі поеми (*«Довбуш»*, *«Киртчали»*, *«Лук'ян Кобилиця»*, *«Дезертир»* та ін.). Ф. писав вірші нім. мовою, видані двома збірниками (1865, 1882). Йому належать також переклади укр. мовою трагедій В. Шекспіра *«Гамлет»* і *«Макбет»*. Твори Ф. перекладено багатьма мовами народів СРСР і світу. В 1945 у Чернівцях відкрито літ. музей Ю. А. Федьковича. *Тв.*: Писання. В 4 т. Львів, 1902—18; Твори. В 2 т. К., 1960.

Лит.: Юрій Федькович в розвідках і матеріалах. К., 1958; Маковей О. Життєпис Осипа-Юрія Гординського-Федьковича. Львів, 1911; Пивоваров М. П. Юрій Федькович. К., 1954; Нечитайлюк М. Буковинський Кобзар. Львів, 1963; Коржупова А. П. Юрій Федькович. К., 1963 [бібліогр. с. 107].

М. П. Гнатюк (Київ).

ФЕКЛЕНКО Микола Володимирович (19. XII 1901—12. X 1951) — рад. військовий діяч, ген.-лейтенант танкових військ. Член КПРС з 1920. Н. в с. Тифинці (тепер Борисоглєбського р-ну Ворон. обл.) у робітничій сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В 1933 закінчив академіч. курси при Військ. академії моторизації і механізації РСЧА, 1949 — Вищі академіч. курси при Вищій Військ. академії. В роки Великої Вітчизн. війни Ф. — командир 19-го мех. корпусу та командуючий 38-ю армією, що брала участь в оборонних боях на Україні, пом. командуючого військами Пд. фронту, командував 17-м танк. корпусом, бронетанк. і мех. військами Степового фронту. Після війни — на командній роботі в Рад. Армії. В 1951 — в запасі. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ФЕОДАЛИ — пануючий експлуататорський клас за *феодалного ладу*. В середньовічній Зх. Європі — державці спадкових зем. володінь (феодів), пожалуваних сеньйором з умовою, що вони відбудуватимуть військ. службу чи сплачуватимуть натуральні або грошові побори. Клас Ф. складався з окремих груп і прошарків, які різнилися розмірами землеволодінь і характером своїх станових привілеїв (див. *Бояри, Магнати, Шляхта*). Основою господарства всіх Ф. були монопольна власність на землю і неповна власність на безпосереднього виробника — селянина. Додатковий продукт Ф. одержували у вигляді феод. ренти (див. *Феодальні повинності*).

І. О. Гуржій (Київ).

ФЕОДАЛІЗМ — класово-антагоністична суспільно-економічна формація. Див. *Феодальний лад*.

ФЕОДАЛЬНА РЕНТА — земельна рента, створювана додатковою, а часто й необхідною працею селян-кріпаків і привласнювана феодалом. Див. *Феодальний лад, Феодальні повинності*.

ФЕОДАЛЬНИЙ ЛАД — класово-антагоністична суспільно-економіч. формація, що виникла внаслідок розкладу і занепаду *рабовласницького ладу* або *первіснообщинного ладу*. Гол. суть осн. економіч. закону феодалізму полягала в привласненні феодалами для свого паразитичного існування додаткового продукту шляхом експлуатації селян на основі монополійної власності феодала на землю і неповної власності на безпосередніх виробників, що мали свої знаряддя виробництва та г-во, засноване на особистій праці. За визначенням В. І. Леніна, осн. рисами феод.-кріпосницького г-ва були: 1) пагубування натурального г-ва, 2) надління безпосереднього виробника заобами виробництва, зокрема землею, і прикріплення його до землі, 3) особиста залежність селянина від поміщика (позаекономіч. примус) і 4) надзвичайно низький і рутинний стан техніки, що було умовою і наслідком панщинної системи г-ва (див. Твори, т. 3, с. 156—157). Ф. л., маючи ті чи інші особливості, зумовлені соціально-економіч. розвитком, існував майже в усіх країнах і охолював тривалий період їх історії. В Китаї, напр., Ф. л. існував понад 2 тис. років (з 3 ст. до н. е. до 20 ст.), в країнах Зх. Європи — з часу падіння Римської імперії (5 ст.) до бурж. революції 16—18 ст. і 1848, у Росії, в т. ч. й на Україні, — з 9 ст. до *селянської реформи 1861*, а в окремих її частинах ще довше. На зх.-укр. землях, що перебували в складі Австрії, кріпосне право було скасоване *селянською реформою 1848* під час бурж.-демократич. революції 1848—49 в Австрії.

Виникнення Ф. л. було зумовлене суперечністю між більш швидким розвитком продуктивних сил у надрах попередніх способів виробництва і виробничими відносинами в них, які відставали в своєму розвитку. Порівняно з попередніми способами виробництва Ф. л. був прогресивнішим. Однією з найважливіших причин його перемоги над рабовласницьким ладом була гостра класова боротьба рабів проти рабовласників. Процес феодалізації в окремих країнах мав свої особливості, але зміст його був скрізь тотожний. Вільні селяни потрапляли різними шляхами в особисту залежність до феодалів, які захопили їхні землі. Згодом усі групи економічно і особисто залежних від землевласників людей — колишні раби, колони й селяни-общинники — перетворилися на кріпаків (див. *Кріпосне право*). В Італії, Франції, Іспанії та Візантії Ф. л. виник внаслідок занепаду рабовласництва (колонат) і розкладу первіснообщинного ладу племен, які завоювали Римську імперію (створення груп селян-общинників, залежних від феодалів, що були власниками земельних угідь, розданих на основі васалітету). Феод. відносини в цих країнах стали панівними у 5—6 ст. На Русі та в багатьох слов. країнах, в Німеччині, Англії і скандинавських країнах, де не було розвинуто рабовласницьке виробництво і де община мала міцний характер, феод. відносини зароджувались і розвивались в надрах первіснообщинного ладу. Процес феодалізації тут відбувався в умовах, коли в багатьох країнах Зх. Європи рабовласницький спосіб виробництва остаточно занепадав, а феод. відносини неухильно зміцнювались.

Сх.-слов. племена своєю боротьбою проти Візантійської імперії відіграли велику роль у прискоренні занепаду рабовласництва. Розвиток приватної власності на землю призвів до розкладу

у сх. слов'ян родової патріархальної общини і виникнення територіально-сусідської общини — *верей*. Землю захоплювали старійшини, племенні князі тощо, а вільні селяни — *смерди* потрапляли в феод. залежність, змушені були сплачувати данину. Заступово феод. виробничі відносини у сх. слов'ян стали панівними. В 15—16 ст. в Рос. д-ві великі князі і царі почали «помішати» на землю своїх дворяків і служилих людей (звідси — помістя, а його власники — поміщики). *Соборне уложення 1649* на догоду поміщикам остаточно затвердило кріпосне право в Росії.

На Правобережній і Лівобережній Україні, в Сх. Галичині, які з 14 ст. потрапили під владу лит. і польс. загарбників-феодалів, процес закріпачення селянства неухильно посилювався. Остаточне закріпачення укр. селянства відбулося з утворенням Речі Посполитої в 2-й пол. 16 ст. Посилення феод. визиску і гноблення викликало на Україні численні сел.-козац. повстання. Найбільшою гострото антифеод. боротьба досягла під час *визвольної війни українського народу 1648—54*, яка значно ослабила феод. відносини і розхитала на певний час феод.-кріпосницьку систему. Панівні класи Лівобережної і Слобідської України всійкою намагалися закріпачити селян. В 1783 указом царського уряду було юридично оформлено остаточне закріпачення селян Лівобережної і Слобідської України, а 1796 законодавство про закріпачення селян поширено й на Пд. України.

Багато відмінностей було у виникненні Ф. л. в країнах Сходу. В одних народів феод. відносини переплітались з рабовласництвом сх. типу (китайці, японці), в інших — з патріархально-родовими відносинами (турки, монголи, араби, казахи).

Соціально-класовий склад феод. суспільства був дуже різноманітним. Крім двох осн. антагоністич. класів — феодалів і селян, в ньому було ще багато ін. станів, категорій і груп населення. Клас феодалів за своїм складом також був неоднорідним. До нього входили різні групи, що розташовувались за ієрархічною феод. традицією (сеньйори і васали). Значний прошарок панівного класу становило духівництво, яке водночас було і великим землевласником. Клас селянства складався з численних категорій, груп і підгруп, існування яких було зумовлене різним ступенем феод. залежності та характером їхніх повинностей (див. *Феодальні повинності*). Особливо збільшилась різноманітність складу селянства в період розкладу і кризи Ф. л. Осн. масу міського населення в період феодалізму становили майстри, підмайстри, учні, чорнороби і поміщицькі селяни, що тікали в міста від феод. гніту. Була тут також аристократична верхівка — купці, об'єднані в гільдії, банкіри, лихварі, власники будинків, міських земель, а згодом і власники пром. підприємств. Земля, яка за Ф. л. була монополією власністю феодалів, поділялася на дві частини: безпосередньо маєткову і сел. наділи, що були неодмінною умовою забезпечення поміщика робочою силою. Надільна система була зв'язана з общинним землекористуванням (періодичні переділи, чересмужжя, примусова система сівоозміни). Робочий час селянина-кріпака різко поділявся на необхідний і додатковий. Останній, ідучи на задоволення потреб феодала, часто становив осн. частину часу кріпосного селянина. Проте Ф. л. на протигу рабовласництва створював деяку матеріальну зацікавленість виробників у результатах своєї праці (селянин міг працювати частину часу у власному г-ві, що сприяло дальшому розвитку продуктивних сил).

Специфічною формою експлуатації за Ф. л. була феод. зем. рента, що являла собою, за висловом К. Маркса, економіч. реалізацію власності феодала на землю. К. Маркс визначає три осн. форми феод. зем. ренти: відробіткова, продуктова і грошова. Ці ренти здебільшого співіснували, хоч переважною з них була одна. У ранній період розвитку Ф. л. в зх.-європ. країнах переважала відробіткова рента — *панщина*. Кріпосний селянин певну частину днів працював з своїм знаряддям праці та робочою худобою безплатно в панському маєтку, а решту днів у власному г-ві. В окремих районах Росії, зокрема на Україні, панщина була осн. видом феод. ренти аж до сел. реформи 1861. З розвитком феодалізму відробіткова рента поступово замінювалась продуктовою (натуральний *оброк*). Селянин, працюючи цілком у власному г-ві, змушений був віддавати частину продуктів феодалові. У зв'язку з більшою госп. самостійністю селян поглиблювалася майнова нерівність між ними. Сел. землеробство за Ф. л. поєднувалося з домашньою пром.-стю. В умовах розкладу і кризи Ф. л., коли товарне виробництво набрало значного розвитку, поширюється грошова рента. Селянин, продаючи на ринку продукти своєї праці, повинен був більшу частину доходу віддавати феодалові. В умовах грошової ренти посилюється соціальне розшарування селянства. За всіх форм феод. зем. ренти селяни сплачували державі й церкві різноманітні податки (*подушна подаття, десятина* тощо). Держава в епоху Ф. л., виражаючи інтереси феодалів і духівництва, була знаряддям посилення експлуатації безправних і пригноблених селян. Різним етапам розвитку феодалізму були властиві ті чи інші форми політ. ладу. Для періоду становлення Ф. л. характерною була рання феод. монархія. В період зміцнення Ф. л. ці монархії розпалися на багато самостійних і напівсамостійних держ. утворень (феод. роздробленість). У зв'язку з дальшим економіч. розвитком і суспільним поділом праці та створенням нац. ринку, в умовах загострення класової боротьби і необхідності відсічі іноземним вторгненням виникли централізовані нац. або багатонац. д-ви з станovo-представницькими установами. Для періоду розкладу Ф. л., коли в надрах його зароджувалися і зміцнювалися капіталістич. відносини, а також укр. загострювалися соціальні суперечності, характерною формою феод. д-ви була абсолютна монархія. На суспільно-політ. життя в період Ф. л. великий вплив мала церква з своєю панівною тоді релігійною ідеологією. Ф. л. характеризувався слабким суспільним поділом праці, надзвичайно повільним розвитком техніки. В ранній період феодалізму в землеробстві, що було гол. галуззю г-ва за Ф. л., переважала перелогова, а в лісистих місцевостях — підсічна система. Осн. с.-г. знаряддям були соха з залізним наральником, дерев'яна борода, серп, коса. Феод. масток, базуючись на примітивній техніці, являв собою замкнуте, натуральне г-во. Його власник — феодал задовольнявся продуктами, які вироблялися в його маєтку або постачалися селянами як натуральна рента. Для феод.-кріпосницького г-ва характерне просте, а не розширене відтворення. Це зумовлювало повільний розвиток продуктивних сил. Пізніше, в умовах розвитку товарного виробництва, поступово, але неухильно розвивалися продуктивні сили Ф. л. В с. г. поширюється вживання плуга і борони, ширше почали застосовувати трипільну систему (з 12—13 ст.). Згодом вона стала панівною, зберігаючись до 19 ст., а в деяких країнах і до теперішнього часу. В землеробстві запроваджува-

лися нові культури, розвивалися спеціальні галузі (городництво, садівництво, виноградарство). Разом з цим удосконалювалося міське ремесло. В 14 ст. з'являються перші доменні печі, де використовувалося водяне колесо для приведення в дію надувних м'яків і важкого дробильного молота. Починаючи з 16 ст. набувають поширення самопрядка і ткацький верстат. За Ф. л. з'явилися кильові парусні судна далекого плавання, винайдено компас, порох, папір, почалося *книгодрукування* тощо. Значні соціально-економіч. зміни відбувались у старих містах і містах, що виникли в період феодалізму. Вони поступово стають центрами пром. виробництва, торгівлі й культури. В 12—13 ст. в середньовічних містах поширюються *цехи* — феод. форма організації ремесла з властивою їй соціальною ієрархією. Зміцнення капіталістич. способу виробництва зумовило процес розкладу і кризи феод.-кріпосницької системи господарства. Цей процес в окремих країнах мав свої особливості, але скрізь він був пов'язаний з виникненням і розвитком капіталістич. мануфактур, товаришацією феод. мастків, соціальним розшаруванням селянства, припиненням капіталістичних відносин у с. г., розширенням і поглибленням внутр. ринку та збільшенням обсягу зовн. торгівлі. В створенні умов для виникнення *капіталізму* велику роль відіграло т. з. *первісне нагромадження капіталу*. Бся епоха Ф. л. була заповнена гострою боротьбою селян проти феод.-кріпосницького гніту. Відбувалась також боротьба в містах між міщанами і феодалами (в містах, що належали феодалам), між міською біднотою й аристократич. верхівкою (в містах, звільнених від феод. залежності), між ремісниками, підмайстрами, учнями та чорноробами, з одного боку, майстрами і купцями, що експлуатували їх, — з другого. Найбільшими антифеод. повстаннями і війнами були: Жакерія у Франції (1358), повстання під керівництвом Уота Тайлера в Англії (1381), сел. війни в Німеччині (1525) і Китаї (1628—44), сел. війни в Росії на чолі з І. Болотниковим (1606—07), С. Разіним (1670—71), О. Пугачовим (1773—75). Багато сел. повстань в період феодалізму відбулося на Україні. Найбільшими з них були: *Мухи повстання 1490—92*, сел.-козак. повстання під проводом К. Косинського (1591—93), С. Наливайка (1594—96), Т. Федоровича (1630), Павлика, К. Скидана, Д. Гулі, Я. Остричина (1637—38), під час визвольної війни укр. народу 1648—54, повстання селян на Правобережжі 1768 під керівництвом М. Залізняка та І. Гонти (див. *Коліїщина*), сел. рух на Дону і півдні України (1820), *Київська козаччина 1855* та ін. Сел. рухи розхитували підвалини Ф. л. і були однією з найголовніших причин скасування кріпосного права. Ф. л. у ряді країн був ліквідований в результаті бурж. революцій, осн. рушійною силою яких було селянство. В ін. країнах скасування феодалізму відбулося шляхом запровадження бурж. реформ. Внаслідок бурж. революції Ф. л. ліквідовано в Нідерландах (16 ст.), Англії (17 ст.), Франції (кін. 18 ст.) та ін. країнах. У Росії, в т. ч. й на Україні, кріпосне право було скасоване сел. реформою 1861, а на зх.-укр. землях — селянською реформою 1848. Ф. л. поступився місцем прогресивнішому на той час капіталістичному ладові, хоч окремі пережитки його (велика поміщицька зем. власність, система відробітків, зольщизна тощо) залишилась до наших днів в окремих країнах, зокрема в ряді д-в Африки, Азії, Латинської Америки.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія;

т. 4. Маркс К. і Енгельс Ф. Манифест Комуністичної партії; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 21. Енгельс Ф. Про розклад феодалізму і виникнення національних держав; т. 23—25. Маркс К. Капітал; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 3. Розвиток капіталізму в Росії; т. 6. До сільської біоти; т. 17. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція; т. 20. З минулого робітничої преси в Росії; т. 29. Про державу; Всемирная история, т. 3—5. М., 1957—58; Очерки истории СССР, кн. 1—7. М., 1953—58; Очерки по истории русской деревни X—XIII вв., в. 1—3. М., 1956—57; Вопросы экономики и классовых отношений в русском государстве XII—XVII веков. М.—Л., 1960; История СССР. Первая серия, т. 1—4. М., 1966—67; История Української РСР, т. 1. К., 1967; Нариси стародавньої історії Української РСР, т. 1. К., 1959; История селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Греков Б. Д. Избранные труды, т. 1—4. М., 1957—60; Мавродин В. Древняя Русь. М., 1946; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М., 1950 [бібліогр. с. 307—314]; Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948; Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России. М., 1966; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956; Хромов П. А. Очерки экономики феодализма в России. М., 1957; Петровский М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; Гуслистий К. Г. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття. К., 1941; Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963; Герасименко М. П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. К., 1959; Голобуцький В. А. Запорозьке казачество. К., 1957; Грабовецький В. В. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. К., 1962; Гуржій І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К., 1954; Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К., 1962; Гуржій І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958; Довженко В. Й. Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. К., 1961; Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII — початку XVIII ст. К., 1959; Компаніш О. С. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, т. 1. К., 1959; Слюсарський А. Г. Соціально-економічне развитие Слобожанщини XVII—XVIII вв. Х., 1964; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961; Маркшина В. А. Магнатське помістя Правобережної України другої половини XVIII в. К., 1961; Шульга І. Г. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Львів, 1965; Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма. М., 1972.

[І. О. Гуржій] (Київ).

ФЕОДАЛЬНІ ПОВИННОСТІ — повинності селян на користь панів з часу становлення феод. відносин (див. *Феодальний лад*) до скасування *кріпосного права*. В різні періоди і в різних місцевостях Ф. п. мали свою специфіку щодо розміру й характеру, розділяючи феодально залежних селян на численні категорії. Всі Ф. п. класифікувалися в трьох гол. формах феод. ренти — відробіткової, натуральної й грошової, які часто співіснували, але на тому чи іншому етапі переважала одна з них. За часів Київської Русі селяни-общинники (т. з. *смерди*) сплачували данину натурою, інколи гршми, а також відбували підводну, військ. та деякі ін. повинності. Тривалий час данина, що її збирали шляхом *полюддя*, не мала точно встановлених розмірів. Вони були визначені після *Древлянського повстання 945*.

Зростання приватної феод. зем. власності князів і бояр зумовило перетворення данини на феод. ренту, причому спочатку переважала відробіткова (див. *Панщина*). В. І. Ленін з приводу цього писав: «Відробітки тримаються мало не з початку Русі (землевласники кабуляли смердів ще за часів «Руської Правди») (Твори, т. 3, с. 167). З 1-ї пол. 11 ст. на перше місце висунулася рента продуктами, а в 14—15 ст. зростає грошова рента. Проте влаштування феодалами за рахунок загарбання сел. земель власних г-в — *фільварків*, які виробляли на продаж хліб та інші с.-г. продукти, зумовило те, що в 16 ст. панщина стала однією з гол. видів Ф. п. Згідно з «Уставою на волюки» 1557 для *таглих селян* було встановлено регулярну панщину по два дні на тиждень з *волюки*. *Городники* відбували пішу панщину по одному дню на тиждень, а їхні жінки — 6 днів під час живих чи прополовання. В пд. частині України, де постійно тяжіла небезпека тат. нападів, осн. Ф. п. селян залишилися натуральна й грошова данини. Особливо зросли Ф. п. на Україні в 1-й пол. 17 ст. Крім панщини, селяни, що задвого до того були закріпачені, виконували шарварки, толоки, варту та ін. додаткові повинності, а також сплачували феодалам *чинш* і натуральні данини. Непосильні податки стягував з селян уряд шляхет. Польщі. Тяжке економіч. і правове становище селянства погіршувалося нац. гнітом іноземних загартників.

Переможна *визвольна війна українського народу 1648—54* на певний час ослабила феод.-кріпосницьку систему і Ф. п. Лише на поч. 18 ст. на Лівобережній Україні, що входила до складу Росії, встановилася регулярна панщина (два дні на тиждень), яка в 2-й пол. 18 ст. зростає до 4—5 днів на тиждень. З селян стягували натуральні й грошові побори. В 1783 було остаточно закріпачено селян Лівобережної і Слобідської України, а 1796 — Пд. України. Після цього Ф. п. ще більше зросли. Поміщики в 1-й пол. 19 ст. збільшували до крайніх меж панщину, запроваджували систему надмірних «уроків» (виробітку за день панщини), переводили обезземелених і розорених селян у розряд дворових, казенних робітників чи на місячину, тобто постійну панщину з виданням голодного місячного утримання натурою. Царський уряд запровадив на Правобережній Україні *інвентарні правила 1847—48*, які визначали порядок і норми Ф. п. Проте поміщики не дотримувалися цих норм, самовільно збільшували відробіткову ренту. Надмірні Ф. п. доводилися виконувати селянам зх.-укр. земель, які перебували під гнітом австр. монархії. Збільшення Ф. п. викликало рішучу боротьбу селян, яка стала однією з гол. причин скасування кріпосного права (див. *Селянська реформа 1848* в Галичині, на Буковині і Закарпатті, *Селянська реформа 1861*). Проте після проведення реформ тривалий час зберігалися в різних формах пережитки Ф. п. Остаточо вони були знищені на Україні внаслідок перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, а на зх.-укр. землях — після возз'єднання їх з УРСР.

[І. О. Гуржій] (Київ).

ФЕОДОСІЙ ПЕЧЕРСЬКИЙ (бл. 1036—3.V 1074) — давньорус. церковний письменник-полеміст, один з перших ігуменів Києво-Печерського монастиря. Н. у Василеві (тепер м. Васильків Київ. обл.) у сім'ї княжого тиуна. В 1055—56 Ф. П. утік до Києва, був прийнятий Антонієм Печерським до монастиря, постригся в ченці під іменем Феодосія. Бл. 1062 став ієромонахом, згодом ігуменом Києво-Печерського монастиря. Автор численних послань (до князів Ізяслава та

Святослава Ярославичів), повчань моралістично-догматичного змісту, звернених переважно до печерської братії, молитов тощо, в яких проповідував основи християнської моралі. Твори Ф. П., відомі, зокрема, в укр. збірниках 16—18 ст., набули значної популярності навіть у пд. слов'ян.

Лит.: Чаговець В. А. Преподобний Феодосій Печерський, его жизнь и сочинения. К., 1901.

ФЕОДОСІЙСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1918 — збройний виступ робітників і революц. солдатів у м. Феодосії проти тат. бурж.-націоналістич. уряду Криму. 2 (15).І 1918 повстанці на чолі з нач. штабу Червоної гвардії І. Ф. Федьком визволили місто і з допомогою прибулих із Севастополя загонів чорномор. матросів під командуванням О. В. Мокроусова розгромили контрреволюц. частини, що дислокувалися поблизу Феодосії. Внаслідок перемоги повстання в місті було встановлено Рад. владу.

ФЕОДОСІЙСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1811 як Музей старожитностей.

Має відділи (1971): природи сх. Криму, дереволоц. минулого, історії рад. суспільства. У фондах музею зберігається понад 26 тис. експонатів. Серед них — речі з археол. розкопок, колекція монет, матеріали про походи в Крим рос. військ (16—18 ст.) та ін. експонати, присвячені рос.-тур. війнам і приєднанню Криму до Росії, матеріали про революц. виступи робітників Феодосії 1905—07, про повстання матросів на броненосці «Потьомкін», про діяльність Д. І. Ульянова у Феодосії. Експозиція відділу історії рад. суспільства розповідає про участь трудящих краю в громадян. війні, Великій Вітчизн. війні 1941—45, у соціалістич. і комуністич. будівництві. Музей має філіали: будинок-музей О. С. Гріна в Феодосії, його філіал в м. Старому Криму, лапідарій у церкві св. Сергія.

Лит.: Феодосийский краеведческий музей. Путеводитель. Симферополь, 1970.

А. К. Пантелеев (Феодосія).

ФЕОДОСІЯ — місто Кримської обл. УРСР, в пд.-сх. частині Кримського п-ова на березі Чорного м. Мор. порт. Залізнич. станція. 64,9 тис. ж. (1970). Відома з 2-ї пол. 6 ст. до н. е. як грецька колонія. В 355 до н. е. включена до складу *Боспорської держави*. В 4 ст. н. е. місто зруйнували *гунни*. В 5—6 ст. Ф. — поселення *аланів*. В кінці 6 ст. вона підпала під владу *хоразмів*. На поч. 40-х рр. 13 ст. місто захопила *Золота Орда*. В 70—80-х рр. 13 ст. на території Ф. генуезці влаштували торг. факторію Кафу (назва ця зберігалась до 1783). У 1475 Кафу загарбала султан. Туреччина. У 16—17 ст. місто було гол. невольницьким ринком у Криму. В 1616, 1628 і 1675 запорізькі козаки здобували місто і визволяли багато невольників — українців та росіян. 10.VII 1771 рос. армія зайняла місто. У 1783 Ф. у складі Криму приєднано до Росії, ввійшла до Таврійської обл., з 1797 — до Новоросійської губ., з 1802 — повітове місто Таврійської губ. В 1892—94 збудовано мор. порт і залізнич. станцію. В 1902 у Ф. створено підпільну с.-д. орг-цію, під керівництвом якої 1903 і під час революції 1905—07 відбувалися робітн. страйки і демонстрації, зокрема влітку 1905, коли у Ф. перебував броненосець «Потьомкін». На тер. повіту відбувалися сел. заворушення. В грудні 1905 вибухнув триденний страйк солідарності робітників міста з революц. пролетаріатом Москви. Рад. владу встановлено 20.XII 1917 (2.І 1918). Робітники міста і солдати гарнізону брали активну участь у *Феодосійському повстанні 1918*. З 2-ї пол. березня 1918 Ф. — у складі *Радянської Соціалістичної Республіки Тавриди*. 30.IV 1918

австро-нім. війська окупували місто. Наприкінці листопада 1918 Ф. захопили англ. інтервенти і загони білогвардійців. 14.XI 1920 рад. війська разом з партизанами визволили Ф. від врангелівців. У 1921 Ф. ввійшла до Кримської АРСР. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 місто 2.XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В ході *Керченсько-Феодосійської десантної операції 1941—42* Ф. було визволено, але 17.І 1942 її знову окупували гітлерівці. У Ф. діяла підпільна патріотична орг-ція. В антифашист. боротьбі брав участь піонер-герой В. Коробков. У результаті *Кримської наступальної операції 1944* війська Окремої Примор. армії 13.IV визволили Ф. В місті є пютонова ф-ка, з-ди: мех., арматурний, «Буддеталь», соковий; панчшина, меблева, офсетна ф-ки, комбінат буд. матеріалів, м'ясокомбінат тощо. 17 заг.-осв. і 2 муз. школи. Політехнікум. Картина галерея ім. І. К. Айвазовського, *Феодосійський краєзнавчий музей*. Кліматичний приморський курорт. У Ф. народився і жив художник І. К. Айвазовський. В 1911—14 у Ф. працював лікарем Д. І. Ульянов. У місті збереглися руїни генуезької фортеці 14—15 ст.

Лит.: Балахонів В. И. Феодосия. Симферополь, 1970; Вершкова Д. Д. Феодосия. К., 1970; Город двадцати пяти веков. Симферополь, 1971.

ФЕОКТИСТОВ Костянтин Петрович (п. 7.II 1926) — льотчик-космонавт СРСР (1964), майор-інженер, Герой Рад. Союзу (1964). Н. у Ворожеї в сім'ї службовця. З 1942 учасник Великої Вітчизняної війни. В 1949 закінчив Моск. вище тех. уч-ще ім. М. Е. Баумана. Працював на з-ді і в н.-д. установах. З 1964 — в загоні космонавтів. Як наук. співробітник-космонавт 12—13.X 1964 здійснив разом з В. М. Комаровим і Б. Б. Єгоровим на косміч. кораблі «Восход» добовий політ по розрахунковій орбіті, під час якого проводив наукові фізико-косм. дослідження в умовах косміч. польоту. Ф. — доктор тех. наук (з 1967). Портрет, з 386.

ФЕОФАН Сповідник (Θεοφάνης ὁ Ομολογητής; р. н. невід. — п. 12.III 817) — візантійський хроніст, чернець. Належав до вищої константинопольської знаті. Автор хроніки (охоплює період з 284 до 813), в якій на основі численних джерел, що не дійшли до нас, висвітлює історію Рим. імперії та Візантії. У хроніці подано цінний матеріал про аварів, гуннів і слов'ян (зокрема, про розселення їх, про вторгнення слов'ян на тер. Візантії).

Тв.: Летопись византийца Феофана от Диоклитяна до царей Михаила и сына его Феофилакта. М., 1884.

ФЕОФІЛАКТ СІМОКАТТА (Θεοφύλακτος ὁ Σιμοκάττης; рр. н. і см. невід.) — візант. історик 1-ї пол. 7 ст. Родом з Єгипту. Автор істор. та наук.-природничих праць. Найцікавішою з них є «Історія» (8 кн., охоплює період 583—603), в якій на основі хронік та документів описано події у Візантії та країнах Передньої Азії, в т. ч. подано відомості про слов'яно-аварські війни з Візантією в кінці 6 століття.

«ФЕРМЕРСЬКЕ ЖИТТЯ», «Фармерське життя» — укр. прогресивна газета в Канаді. Видавало газету з квітня 1925 до липня 1940 у Вінніпезі Робітничо-фермерське видавниче т-во. Газета висвітлювала злиденне життя фермерів-бідняків, закликала їх до згуртованості в боротьбі за свої інтереси. Газета вміщувала матеріали про життя й боротьбу зх.-укр. населення за соціальне й нац. визволення, про успіхи Рад. України, боролася проти укр. бурж. націоналістів, висвітлювала діяльність укр. прогресивних орг-цій у Канаді. В 1940 канад. уряд заборонив видання газети, а її редакторів ув'язнив у концтаборі.

К. П. Феоктистов.

І. І. Фесін.

В. М. Фігнер.

ФЕСЕНКО Іван Федорович (27.V 1846 — січень 1882) — революц. народник. Н. в с. Баранівці (тепер Шишацького р-ну Полт. обл.) в сім'ї дякона. Вчився на філолог., а згодом юрид. факультеті Петербурзького ун-ту. Був близький до *чайковців*. У 1872—74 Ф. разом з Д. А. Лизогубом двічі виїздив за кордон для знайомства із зх.-європ. робітн. рухом. Зустрічався з К. Марксом і Ф. Енгельсом. Був обізнаний з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, сприйняв окремі положення їхньої економіч. теорії. Організатор народницьких гуртків у Петербурзі (1874, 1876) та Києві (1874—75). В червні 1875 Ф. заарештовано за соціалістич. пропаганду в с. Олександрівці Катеринос. губ. При арешті в нього знайдено працю К. Маркса «Капітал». Ф. один з перших побачив неспроможність народницької ідеології. У 1876—78 Ф. читав лекції з політ. економії серед робітників Петербурга. Влітку 1878 Ф. у зв'язку з хворобою переїхав до Одеси, де продовжував вести революц. роботу. В січні 1880 Ф. було заарештовано. Під час відправки на заслання помер.

С. О. Сосновчик (Київ).

ФЕСІН Іван Іванович (н. 24.VI 1904) — рад. військовослужбовець, ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (березень, листопад 1943). Член КПРС з 1929. Н. на хут. Муравльов (тепер Каменського р-ну Рост. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1926. У 1930 закінчив піхотну школу, 1941 — Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував полком, мотостріль. бригадою і стріль. д-зією на 3-х., Пів.-3-х., Воронежському, Пд.-3-х. і 3-му Укр. фронтах. Частини під командуванням Ф. відзначилися при форсуванні Дніпра в районі с. Аули (тепер с-ще м. т. Криничанського р-ну Дніпроп. обл.), при визволенні Дніпропетровська, Дніпродзержинська та ряду ін. нас. пунктів Правобережної України. В 1949 закінчив Академію Генштабу. З 1950 — старший викладач цієї Академії. З 1965 — в запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ФЕТИШІЗМ (франц. fétichisme, від португ. feticó — чарування) — одна з ранніх форм реліг. вірувань, що полягає в поклонінні предметам неживої природи — фетишам (звідси й назва), які наділяються надприродними, чудодійними властивостями. Ф. притаманий вській *релігії* і є одним з її невід'ємних елементів. Ф. виник у ранньородовому суспільстві як наслідок невідомості первісної людини з природою речей. Ті або ін. об'єкти неживої природи людина з часом наділяла рисами живих істот. Напр., Ярославна в «Слові о полку Ігоревім» благає сонце, Дніпро, вітер, неначе живих істот, допомогти Ігореві.

Поряд з ін. формами реліг. вірувань (*тотемізм, анімїзм*) пережитки Ф. зберігалися і після появи *християнства*. В християнстві Ф. проявляється в шануванні мошів, ікон, хрестів, «святої» води; в ін. релігіях, напр., в ісламі, — в поклонінні «чорному каменю» в Каабі (в Мецці) тощо.

В. О. Сувяро (Київ).

ФІАЛЕК (Fijałek) Іполит (13.VIII 1875—1935) — учасник боротьби за владу Рад на

Україні, польс. революціонер. Член Комуністич. партії з 1900. Н. в містечку Радзніні (тепер ПНР). До 1914 працював лимарем. З 1900 — член СДКПіЛ. За революц. діяльність царський уряд не раз його заарештовував. Активний учасник революц. поліції 1905—07 в Польщі. З 1916 — робітник з-ду «Арсенал» у Києві, де був членом групи РСДРП(б). Після Лютн. революції 1917 — в Червоній гвардії. 4 (17).III 1917 обраний членом Виконкому Київ. Ради робітн. депутатів. Депутат 2-го Всерос. з'їзду Рад. Один з керівників *Київського січневого збройного повстання 1918*. В 1918—26 перебував у Польщі. З 1927 жив у Києві й Харкові. Працював на з-ді «Арсенал» та в редакції газ. «Комуніст».

ФІГНЕР Віра Миколаївна (7.VII 1852—15.VI 1942) — рос. революц. народниця. Н. в с. Христофоровці (тепер Тат. АРСР) у дворянській сім'ї. В 1872—75 вчилася на мед. ф-ті Цюрихського і Бернського ун-тів (Швейцарія). Повернувшись до Росії 1876, очолила групу т. з. «сепаратистів», що примикали до «Північної революційно-народницької групи» (з 1878 — «Земля і воля»), брала участь у «ходінні в народ». У 1879 вступила до «Землі і волі», після її розколу, з серпня 1879, — член Виконавчого к-ту «Народної волі». Вела народницьку пропаганду серед робітників на Пд. Росії і в Петербурзі серед офіцерів. У 1880 брала участь в підготовці замаху на Александра II, підготувала вбивство військ. прокурора ген. Стрельникова в Одесі.

1881 Ф. намагалася відновити розгромлену після вбивства царя 1 (13).III орг-цію «Народної волі». Весною 1882 Ф. переїхала до Харкова, де зв'язалася з групою народовольців і продовжувала вести пропаганду серед робітників. 10 (22).II 1883 Ф. заарештовано в Харкові. Петербурзький військ.-окружний суд за «процесом 14-ти» засудив її до смертної кари, яку було замінено довічною каторгою. Ф. 20 років перебувала в одиночному ув'язненні в Шліссельбурзькій фортеці, 2 роки — на засланні в Арх. губ. В 1906—15 — в еміграції. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції брала участь у роботі Т-ва політ. каторжан, займалась літ. діяльністю. З 1926 Ф. — персональний пенсіонер.

Тв.: Полное собрание сочинений. В 7 т. М., 1932.

Лит.: Матвеева И. Е. Вера Фигнер. М., 1961 [бібліогр. с. 70—71].

І. Я. Мірошников (Харків).

ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА І СПОРТ на У к р а ї н і — система фіз. виховання людей, а також сукупність показників їхнього фіз. розвитку, спорт. досягнень, спец. наук. знань і тех. засобів, необхідних для фіз. виховання. На тер. сучасної РРФСР і УРСР за часів Київ. Русі фіз. вправи були поширені у вигляді святкових ігор, а

також їзди верхи, боїв навкулачки, боротьби, плавання, бігу, веслування. Спорт. орг-ції в Росії та на Україні почали створюватися в 2-й пол. 19 ст. Це були яхт-клуби, тенісні й важкоатлетичні гуртки, футбольні команди для представників пануючих класів. Лише поодиноким вихідцям з народу вдавалося досягти видатних спорт. результатів, таким, як борці І. М. Піддубний, І. В. Шемакін, авіатор і велосипедист С. І. Уточкін, фехтувальник П. А. Заковорог, важкоатлети Ф. І. Гриненко, К. В. Павленко. В Сх. Галичині діяли гімнастичні (сокільські) орг-ції (див. «Сокіл»). В 1910—11 почали виникати робітн. футбольні команди (Харків, Катеринослав, Юзівка); їх не визнавали бурж. спорт. орг-ції. У 1915 на Україні існувало 196 спорт. клубів, спілок і гуртків, у яких займалося 8 тис. чол. За Рад. влади на Україні, як і в інших рад. республіках, фіз. культура стала справою держ. значення. Управління *Всеобучу*, поряд з підготовкою призовників, спрямовувало діяльність фізкульт. орг-цій. Розпочалося будівництво спорт. споруд. У 1922 виникли комсом. фізкульт. клуби і гуртки, які того ж року було об'єднано у Всеукр. комсомольську фізкульт. орг-цію «Спартак», а 1924 створено перші осередки пролетарського фізкульт. т-ва «Динамо». В 1923 організовано ради фіз. культури при органах Рад. влади. З 1926 фізкульт. орг-ції (клуби, гуртки, пізніше — т-ва) почали створюватися за виробничим принципом. У 1926 ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ прийняли постанову «Про посилення роботи з фізичної культури». В 1926—29 число фізкультурників на Україні зросло з 93 тис. до 295 тис. чол. Основою рад. системи фіз. виховання став Всесоюзний фізкульт. комплекс «Готовий до праці й оборони СРСР», запровадженій з ініціативи комсомолу (ГПО 1-го ступеня — 1931, ГПО 2-го ступеня — 1932, БГПО для школярів — 1934). У 1936 в УРСР діяло 64 галузеві добровільні спорт. т-ва профспілок, тоді ж було створено держ. органи — к-ти в справах фізкультури і спорту при РНК та виконкомах. У 1940 на Україні діяли 19 206 колективів фізкультури, які об'єднували 11 852 тис. фізкультурників, у т. ч. 70 тис. спортсменів-розрядників, 250 майстрів спорту. З'явилися перші фізкульт. навч. заклади. У довоєнні роки на Україні видатних успіхів досягли засл. майстри спорту — важкоатлети Г. В. Попов, Я. Г. Куценко, легкоатлети З. О. Синицька, О. С. Канакі та ін., чемпіони СРСР з гімнастики Т. А. Демяненко, Е. А. Бокова, М. Д. Дмитрієв та ін., плавець В. Ф. Фурманюк та ін. Почали розвиватися міжнар. зв'язки укр. спортсменів, було здобуто перші перемоги в ряді важливих міжнар. змагань.

У містах Зх. України, окупованої панською Польщею, існували нечисленні спорт. клуби. Справжній розвиток Ф. к. і с. серед трудящих зх. земель України почався лише після возз'єднання їх з УРСР.

Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 добра фіз. підготовка рад. людей сприяла перемозі над ворогом. Вихованці укр. спорт. орг-цій відзначилися великою мужністю й героїзмом, були удостоєні численних бойових нагород. В Програмі КПРС, у рішеннях ряду з'їздів і постанов пленумів ЦК КПРС та ЦК КПУ України є вказівки про розвиток Ф. к. і с. Конкретною програмою роботи фізкульт. орг-цій УРСР є прийнята в серпні 1966 постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку фізичної культури і спорту», а також відповідна постанова ЦК КП України та Ради Міністрів УРСР, прийнята у жовтні 1966.

Велике значення для дальшого розвитку фізкульт. руху має новий всесоюзний фізкульт. комплекс ГПО (1972), що охоплює всі верстви населення.

Фізкульт.-масову і спорт. роботу в республіці ведуть добровільні спорт. т-ва «Авангард», «Спартак», «Динамо», «Буревісник», «Зеніт», «Локомотив», «Водник», «Трудові резерви», «Колос», а також ряд відомств та армійські спорт. клуби. На Україні діє (1972) 42913 колективів фіз. культури. В різних спорт. секціях займається близько 11 млн. чол. Роботу по фіз. культурі і спорту здійснюють 44,1 тис. штатних фізкульт. працівників, а також 944,5 тис. громад. інструкторів і тренерів з різних видів спорту. Підготовка фізкульт. кадрів у республіці здійснюється у Києві та Львові. Ін-тах фізкультури, у грюх технікумах фізкультури та на 13 ф-тах фіз. виховання нед. ін-тів, в яких загалом щороку готується понад 3 тис. фахівців. Невпинно зростає матеріально-тех. база спорту на Україні. Тепер (1972) в УРСР діє 799 стадіонів, понад 18 тис. футбольних полів, понад 9,5 тис. спорт. залів, 110 закритих плавальних басейнів, понад 103 тис. баскетбольних, волейбольних та ін. спорт. майданчиків. За 1966—71 на Україні підготовлено 267 майстрів спорту міжнар. класу, бл. 7 тис. майстрів спорту СРСР, понад 133,6 тис. кандидатів у майстри та першорозрядників, бл. 12 млн. спортсменів масових розрядів. За цей час укр. спортсмени встановили 68 світових, 59 европ., 222 всесоюзні та 763 респ. рекорди, 658 вихованців спорт. орг-цій УРСР здобули звання чемпіонів СРСР, 117 — чемпіонів Європи, 83 — чемпіонів світу. Значних успіхів домоглися провідні ігрові колективи: футболісти київ. «Динамо» 5 раз були чемпіонами СРСР (1961, 1966, 1967, 1968, 1971) і тричі володіли Кубком СРСР (1954, 1964, 1966), значні досягнення є на рахунку волейболісток одес. «Буревісника», гандболісток київ. «Спартак», баскетболістів київ. «Будівельника» та ін. Спортсмени УРСР постійно виступають у складі збірних команд СРСР на міжнародних змаганнях. Імена кращих спортсменів УРСР широко відомі. Серед них: В. І. Чукарієв, Л. С. Латиніна, Б. А. Шахлін, В. С. Крепкіна, М. К. Горюховська, П. І. Денисенко, М. П. Пименов, П. Г. Астахова, І. Г. Богдан, В. С. Голубничий, Л. І. Жаботинський, Ю. Є. Титов, В. С. Цибуленко, Л. І. Лисенко та ін.

Комуністична партія і Радянська держава вбачають у Ф. к. і с. важливий засіб збереження і зміцнення здоров'я трудящих, підвищення їхньої працездатності, засіб прищеплення їм моральної стійкості і міцної волі, почуття рад. патріотизму і пролет. інтернаціоналізму, засіб організації культурного і змістового відпочинку.

Лит. Физическая культура, спорт и туризм. Сборник официальных материалов. М., 1971; Кулик В. В. Від Всеобучу до світових рекордів. К., 1971; Чернова Е. М. Розвиток фізичної культури і спорту в Українській РСР. К., 1959.

В. В. Кулик, М. П. Гуменюк, В. Г. Дмитрук (Київ).

ФІЛАЛЕТ Христофор (жив у 2-й пол. 16 ст. і, очевидно, на поч. 17 ст.) — укр. письменник-поет. Відомий як автор полемічного твору «*Апокрисис*» (1597 вид. польс., а 1598 — староукр. мовами), спрямованого проти *Брестської церковної унії 1596*, папства. Він підкреслював, що унія призвела не до згоди, а до дальшого загострення сусп. суперечностей у Речі Посполитій, до гоніння проти укр. і білорус. народів. Що ж до світських порядків Речі Посполитої, політики Сигізмунда III, магнатів і шляхти, Ф. був дуже обережний. Водночас він нагадував,

В. П. Філатов.

А. В. Філіпченко.

М. Г. Фомичов.

що при дальших утисках може ще ширше, ніж за часів С. *Наливайка*, розлитися нар. повстання. І. Я. Франко вважав «Апокрисис» значним явищем у давній укр. лір-і. За здогадами деяких дослідників, під псевдонімом Філатет (грец. φιλαιότης — той, що любить істину) нібито кривавий М. *Броневський* (перекручено Христофор Бронський) — відомий письменник і хроніст. **ФІЛАТОВ** Володимир Петрович (27.II 1875—30.X 1956) — укр. рад. офтальмолог, академік АН УРСР (з 1939), дійсний член АМН СРСР (з 1944), доктор медицини (з 1908), професор (з 1911), засл. д. н. УРСР (з 1935), Герой Соціалістич. Праці (1950). Н. в с. Михайлівці (тепер Лунінського р-ну Пенз. обл.) в сім'ї лікаря. Після закінчення мед. факультету Моск. ун-ту (1897) працював у Москві. З 1911 — професор мед. факультету Новоросійського (Одеського) ун-ту (з 1921 — Одес. мед. ін-т). З 1936 — директор Укр. н.-д. експериментального ін-ту очних хвороб і тканинної терапії М-ва охорони здоров'я УРСР. Праці Ф. присвячені розробці методу відновної хірургії, проблемі пересаджування рогівки, питанням глаукоми, трахоми, офтальмохірургії. Вчення Ф. про біогенні стимулятори стало основою тканинної терапії. Створив школу рад. офтальмологів. Депутат Верховної Ради УРСР 1—3-го скликань. Держ. премія СРСР, 1941. Золота медаль ім. І. І. Мечникова АН СРСР, 1951. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: *Избранные труды*, т. 1—4. К., 1961 [бібліогр. т. 4, с. 417—430]; *Мои пути в науку*. Одесса, 1955. *Лит.*: Кавецкий Р. Е., Пучковская Н. А. Творческий путь Героя Социалистического Труда Владимира Петровича Филатова. В кн.: *Сборник, посвященный 75-летию со дня рождения...* Владимира Петровича Филатова. К., 1950; Кальфа С. Ф., Шевелев В. Е. Владимир Петрович Филатов. Одесса, 1950; Пучковская Н. А. В. П. Филатов. М., 1969.

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ — спеціальна істор. наук. дисципліна, що займається вивченням історії паперу та водяних знаків (філіграней) на ньому. Осн. завдання її — визначення дати написання документів, рукописних і друк. видань, а також вивчення історії виробн. паперу та його поширення. Дослідження філіграней, яке раніше було однією з галузей *палеографії*, почалося в Зх. Європі в 18 ст., в Росії — в 40-х рр. 19 ст., на Україні — в 70-х рр. На Україні Ф. розробляли І. М. Каманін, О. І. Вітвіцька, І. П. Крип'якевич, С. І. Маслов, І. Павлик та ін. В 1960 на 2-му Міжнар. конгресі істориків паперу, що проходив у Майнці (ФРН), засн. Міжнар. т-во істориків паперу.

Лит.: Каманін І., Вітвіцька О. Водяні знаки на папері українських докумен-

тів XVI і XVII вв. (1566—1651). К., 1923; Клепиков С. А. Филитрани и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVI—XX века. М., 1959 [бібліогр. с. 117—125]; Мациук О. Я. Філігранологія як спеціальна історична дисципліна. В кн.: Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга сесія. Спеціальні історичні дисципліни. К., 1968; Мациук О. Я. Українські філіграні XVI—XX ст. К., 1972.

«ФІЛІКІ ЕТЕРІЯ» (Філікη 'Εταρία — «Дружнє товариство») — таємна грец. революційна орг-ція, метою якої було визволення Греції з-під турецької. Заснували орг-цію восени 1814 Е. *Ксантос*, Н. *Скуфас* і А. *Цакалов* в Одесі, де, як і в ін. містах Пн. Причорномор'я, жили грец. емігранти. В 1818 центр «Ф. е.» було перенесено до Стамбула. Членами «Ф. е.» були представники різних прошарків населення. Керівна роль в орг-ції належала грец. прогресивній буржуазії. Діяльність «Ф. е.» охоплювала територію Греції та грец. закордонні общини, в т. ч. в Ізмаїлі, Одесі, Москві. В 1820 «Ф. е.» очолював О. К. *Інсланти*. «Ф. е.» відіграла велику роль у підготовці грец. нац.-визвольної революції 1821—29. На поч. повстання «Ф. е.» як загальнонаціональна грец. орг-ція припинила своє існування. *Лит.*: Рябинін-Склярєвський А. Таємні товариства на півдні в епоху декабристів. В кн.: *Рух декабристів на Україні*. Х., 1926; Арш Г. Л. Этеристское движение в России. М., 1970 [бібліогр. с. 354—358]. Г. Л. Арш (Москва).

ФІЛІПЧЕНКО Анатолій Васильович (н. 26.II 1928) — льотчик-космонавт СРСР (1969), полковник, Герой Рад. Союзу (1969). Член КПРС з 1952. Н. у с. Давидовці (тепер с-ще м. т. Ворон. обл.) у сім'ї парт. працівника. В 1943—47 — токарь на з-ді. В Рад. Армії з 1947. У 1950 закінчив Чугуївське військ.-авіаційне уч-ще і служив в авіап. частинах Рад. Армії. В 1961 закінчив (без відриву від роботи) Військ.-повітряну академію. З 1963 — в загоні космонавтів. 12—17.X 1969 як командир косміч. корабля «Союз-7» разом з В. М. *Волковим* (див. Додаток у цьому ж томі) і В. В. *Горбатком* (див. Додаток у цьому ж томі) брав участь у груповому польоті трьох космічних кораблів. Корабель здійснив добовий груповий політ з косміч. кораблем «Союз-6» і тридобовий груповий політ з косміч. кораблями «Союз-6» і «Союз-8». «Союз-7» 80 раз облетів навколо Землі і 17.X 1969 приземлився в заданому районі.

ФІЛОСОФІЯ (від грец. φίλος — люблю, σοφία — мудрість, буквально — любов до мудрості) — форма суспільної свідомості, яка виробляє заг. цілісний погляд на світ та місце людини в ньому і досліджує пізнавальне, ціннісне, етичне та естетичне відношення людини до світу. Ф. — явище історичне. Виникла внаслідок суспільно-істор. необхідності розвитку самосвідомості й прийшла на зміну міфології як теоретичний світогляд. Ф. вперше зародилася в рабовласницькому суспільстві (Індія, Китай, Греція) в умовах поглиблення суспільного поділу праці, відокремлення розумової праці від фізичної, класового розшарування і розгортання класової боротьби, руйнування традиц. зв'язків і шаблонів поведінки лю-

дей родового суспільства. В основі формування класової ідеології лежить відповідний філософ. світогляд. Спочатку Ф. включала в себе всю сукупність нагромаджених знань. У міру розвитку Ф. відбувалося становлення її осн. проблем: відношення мислення до буття, духу до природи (осн. питання Ф.); вчення про сутність, форми і закони руху пізнання і мислення (теорія пізнання, або гносеологія, і логіка); вчення про буття (онтологія), про джерела і загальні закономірності руху й розвитку (діалектична чи метафізична концепція розвитку); про структуру та закони розвитку суспільства (соціологія), про мораль (етика) та природу прекрасного (естетика). Ф. покликана дати в кінцевому підсумку відповідь на питання про мету і смисл життя, про щастя і шляхи його досягнення, створити теоретичну основу для вироблення системи життєвих цінностей та ідеалів. Розв'язання названих питань передбачає вироблення системи ідей, які виражають певне ставлення людини до соціальної і природної дійсності, а також зумовлюють програму соціальної поведінки людини.

Від міфологічної та реліг. форм світогляду Ф. відрізняється тим, що створює теоретич. світогляд шляхом раціонального осягнення дійсності, звертання до фактів і логічних побудов. Традиційності міфа і догматизмові релігії Ф. протиставляє свідомий пошук істини і вибір лінії поведінки на основі вироблення логіко-гносеологічних та соціально-етичних критеріїв. Це не означає, що будь-яка філософ. система є об'єктивно-істинною і позбавлена впливу міфологічно-фетишистської, реліг. свідомості. Але вся історія розвитку Ф. пов'язана з нагромадженням позитивного знання і розвитком методів наук. пізнання. Разом з тим Ф. є особливою формою суспільної свідомості, яка за своїм призначенням виконує специфічні — світоглядну і загальнометодологічну — функції, які не бере на себе жодна з природничих чи гуманітарних наук або сукупність конкретних наук. знання в цілому. В основу досліджень Ф. покладено співвідношення суб'єкта і об'єкта. Саме тому, як уперше показано в марксистській Ф., основним у Ф. є питання про відношення духу і матерії, свідомості і буття. На відміну від науки, яка при безпосередньому вивченні окремих речей, явищ і процесів намагається максимально усунути суб'єктивний момент і відобразити об'єкт таким, яким він є сам по собі безвідносно до суб'єкта, Ф. свідомо включає в свої побудовання людський, оціночний момент, розглядає дійсність і людину в ній не лише з погляду сущого, а й належного, з погляду людських цілей і проєкцій буття в майбутньому. Ф. спирається не лише на науку, а й на весь сукупний істор. досвід людства. Тому особливо важливим джерелом для філософ. теорій є історія суспільного розвитку, матеріальної та духовної культури. Ф. має справу з дійсністю опосередковано, оскільки та знайшла відображення в наук. теоріях, худож. творах, моралі тощо. Вихідним матеріалом для філософ. узагальнень є результати, які одержано в науці та ін. формах суспільної свідомості. Причому Ф. бере не лише готові наслідки пізнання та ін. утворень культури, а досліджує шляхи їхнього створення, виявляє тенденції розвитку, усвідомлює суперечності й потреби пізнання, насамперед у галузі методу мислення. Особливістю філософ. пізнання є його спрямованість на пошук «граничних основ», намагання знайти граничні нормативи всякого свідомого ставлення до дійсності. Залежно від конкретно-істор. умов, певного рівня розвитку пізнання та практики, вихідних соціально-класових

позицій філософи по-різному розуміли ці основи, що зумовлювало різне тлумачення безпосереднього предмету філософ. дослідження, його цілей та ролі в суспільному житті.

Основними напрямками в Ф. є матеріалізм (вчення, яке виходить з того, що буття є первинним, а свідомість, мислення — вторинним) та ідеалізм (філософ. напрям, що визнає ідею, дух, свідомість первинним, а матерію, буття — вторинним), на які Ф. поділяють залежно від відповіді на першу сторону осн. питання Ф. — про відношення свідомості до матерії. Залежно від відповіді на другу сторону осн. питання Ф. — про пізнаванність світу — філософів поділяють на тих, хто визнає пізнаванність світу, і тих, хто так чи інакше її заперечує (агностики). Ф. поділяють також на діалектичну і метафізичну, залежно від ставлення її до проблем про заг. взаємний зв'язок і розвиток у природі, що зумовлює вироблення відповідних (діалектичного та метафізичного) методів мислення.

Оскільки Ф. включає в себе відношення суб'єкта до об'єкта і покликана теоретично обґрунтувати інтереси, цілі, ідеали людей, остільки вона неминуче має соціально спрямований, класовий характер, відображає, обґрунтовує і захищає інтереси певних соціальних груп, класів, націй, д-в і соціальних систем. Отже, вона є партійною. Партійність у Ф. здійснюється специфічними, властивими лише їй засобами, і виявляється через боротьбу матеріалізму з ідеалізмом та агностицизмом, діалектики з метафізикою та еклектикою. «Партіями, що борються, по суті справи... є матеріалізм і ідеалізм» (Ленін В. І. Твори, т. 14, с. 329). Через боротьбу цих напрямів своєрідно і опосередковано, специфічно для кожної істор. епохи, відображаються багатоманітність і суперечливість соціальної дійсності, відмінність класових позицій, ціннісних і соціально-психологіч. установок, у кінцевому підсумку — боротьба між силами прогресу і реакції. Зрештою, в істор. тенденції матеріалізм і діалектика були і є прапором прогресу, а ідеалізм, метафізика і еклектика служать реакційним суспільним силам. Боротьба матеріалізму проти ідеалізму є боротьбою за утвердження наукового і подолання антинаукового, зокрема реліг., світогляду. Партійність сучас. бурж. Ф. перебуває в непримиренній суперечності з наук. об'єктивністю, бо інтереси імперіалізму суперечать вимогам прогресивного істор. розвитку. Оскільки інтереси робітн. класу, практика комуністич. будівництва цілком і повністю збігаються з істор. необхідністю, остільки партійність марксистсько-ленінської Ф. цілком і повністю збігається з її науковістю.

Осн. законом розвитку Ф. є боротьба матеріалізму проти ідеалізму, поступове витіснення ідеалізму матеріалізмом і перетворення Ф. на наук. систему діалектико-матеріалістич. світогляду. В Європі вже в період античності виразно намічаються лінія Платона (ідеалізму) і лінія Демокріта (матеріалізму). Розвиток матеріалізму пов'язаний з іменами Геракліта, Епікура, Лукреція. Великий вклад у розвиток Ф. вніс Аристотель. У той час виникла і перша (наївна) форма діалектики. В середині віки Ф. переважно перебувала на службі у теології, і матеріалізм виявлявся лише як тенденція. Бурхливий розвиток матеріалізму пов'язаний з розвитком капіталістич. виробн. і науки в 16—18 ст. (Дж. Бруно, Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Р. Декарт, Б. Спіноза, франц. матеріалісти 18 ст. — Ж.-О. Ламетрі, Д. Дідро, П.-А.-Д. Гольбах, К.-А. Гельвецій, в Росії — М. В. Ломоносов, Я. П. Козельський, О. М. Радичев). Цей матеріалізм мав пере-

важно метафізичний і механістичний характер, що зумовлювало слабкість його позицій у боротьбі проти ідеалізму (Дж. Берклі, Г.-В. Лейбніц та ін.) й агностицизму (Д. Юм). У 1-й пол. 19 ст. ідеалізм набув вершини свого розвитку в нім. класичній Ф. (І. Кант, Й.-Г. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г.-В.-Ф. Гегель), заслугою якої було створення системи діалектики (на ідеалістич. основі), розробка проблеми активності суб'єкта і дальший розвиток теорії пізнання і логіки. Видатним філософом-матеріалістом був Л. Фейєрбах. Його матеріалізм був метафізичним, споглядальним. У розумінні історії Фейєрбах стояв на ідеалістичних позиціях. Бурж. Ф. епохи імперіалізму переживає глибокий занепад, що зумовлюється загальною кризою капіталізму та його безперспективністю. Вона розпадається на безліч шкіл і напрямів, зовсім не пов'язаних між собою, що є специфічним відображенням розірваності й суперечливості сучас. бурж. культури. Гол. напрямими сучас. бурж. Ф. є: суб'єктивно-ідеалістичний — неопозитивізм, прагматизм, екзистенціалізм; об'єктивно-ідеалістичний — неотомізм, персоналізм. Жодна з цих течій нездатна бути основою цілісної світоглядної орієнтації людини, виробити позитивну і переконливу систему цінностей та ідеалів.

Філософ. думка в Росії, на Україні і в Білорусії своїм корінням сягає духовної культури *Київської Русі*. Поява професійної Ф. на Україні пов'язана із заснуванням 1632 Києво-Могилянської колегії (див. *Київська академія*), з іменами професорів цього навч. закладу (див. *Й. Кононович-Горбацький, І. Гізель, С. Яворський, Л. Баранович, Ф. Прокопович*), в творах яких виявилися антишколастичні, стихійно-матеріалістичні тенденції і висловлювалися прогресивні соціально-політ. ідеї. Після *возз'єднання України з Росією 1654* прогресивна філософ. думка на Україні розвивалася у тісному контакті й взаємовпливі з рос. Ф. й розробляла переважно соціально-політ., етичні, естетичні проблеми. Визначне місце у розвитку філософ. і соціально-політ. думки на Україні займає Г. С. *Сковорода*, відомий насамперед своїм етичним ученням. Помітний слід в ідейному житті укр. народу залишили Я. П. *Козельський, П. Д. Лодій, І. П. Котляревський, В. Н. Каразін*. Значну роль у розвитку філософ. думки на Україні відіграло *Кирило-Методіївське товариство*.

Особливе місце в історії вітчизн. Ф. займає матеріалізм і діалектика рос. та укр. революційних демократів. Видатними представниками цього напрямку в Росії були В. Г. *Белінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов*. Основоположником революц.-демократич. ідеології на Україні став Т. Г. *Шевченко*, який відображав інтереси антифеод. і нац.-визвольного руху укр. сел. мас і закликав їх до збройного повстання. Прогресивні ідеї у Ф. в 1-й пол. 19 ст. розвивали Г. Ф. *Осиповський, М. О. Максимович* та ін.; у 2-й пол. 19 ст. — революц. народники А. І. *Желябов, Л. Г. Дейч, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, М. І. Кибальчич* та ін.

З 2-ї пол. 19 ст. на Україну дедалі більше проникають марксистські ідеї. Одними з перших популяризаторів марксизму в 70-х рр. виступили М. І. *Зібер, І. Г. Кауфман, І. Ф. Фесенко*. Поширювали і пропагували марксистські твори українські революційні демократи С. А. *Подолинський, П. А. Грабовський, І. Я. Франко, Леся Українка*. Залишаючись в основному ідеологами селянства, вони все більше звертали свій погляд у бік робітн. класу і обстоювали спільні революц. дії обох класів. Вони виступали також

за інтернац. єднання всіх трудящих, зокрема України і Росії, вели боротьбу проти ідеології укр. бурж. націоналізму і великодерж. шовінізму. За своїми філософ. поглядами укр. революц. демократи були матеріалістами і воєвничими атеїстами, висловлювали глибокі діалектичні ідеї, в ряді питань виходили з матеріалістич. розуміння суспільства. З виникненням перших нелегальних марксистських гуртків у 80 — на поч. 90-х рр. у період діяльності плехановської групи *«Визволення праці»* марксистська Ф. набула швидкого поширення на Україні.

Марксистська Ф. — діалектичний та істор. матеріалізм — виникла в 40-х рр. 19 ст. як духовна зброя пролетаріату в його революц. боротьбі. Суспільно-істор. умовами виникнення марксизму було загострення суперечностей капіталізму, становлення робітн. класу і вихід його на арену самостійної революц. боротьби. Розвиток нового світогляду мав природничо-наук. передумови у вигляді великих наук. відкриттів 1-ї пол. 19 ст. Одним з осн. теоретичних джерел марксистської Ф. була нім. класична Ф., зокрема діалектика Гегеля і матеріалізм Фейєрбаха, які було піддано докорінній критичній переробці. К. Маркс і Ф. Енгельс здійснили революц. переробку у Ф. Осн. творами, в яких відображено становлення і розвиток діалектичного та істор. матеріалізму, є *«Святе сімейство»*, *«Німецька ідеологія»*, *«Маніфест Комуністичної партії»* К. Маркса і Ф. Енгельса, *«Економічно-філософські рукописи 1844 р.»*, *«Тези про Фейєрбаха»*, *«До критики політичної економії»*, *«Капітал»* К. Маркса, *«Анти-Дюрінг»*, *«Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії»*, *«Походження сім'ї, приватної власності і держави»*, *«Діалектика природи»* Ф. Енгельса.

Новий етап у розвитку марксистської Ф., який відображає особливості епохи імперіалізму, пролет. революцій і розвитку соціалізму, пов'язаний з діяльністю В. І. Леніна. Видатний вклад вніс В. І. Ленін у розвиток діалектичного та істор. матеріалізму, зокрема своїми працями *«Матеріалізм іємпірокритицизм»*, *«Філософські зошити»*, *«Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму»*, *«Держава і революція»* та ін. (див. *Марксизм-ленінізм*).

З поч. 20 ст. орг-ції РСДРП, соратники В. І. Леніна в Росії і на Україні І. В. *Бабускін, В. В. Воробський, Г. І. Петровський, Артем (Ф. А. Сергєєв), М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер* та ін. пропагували матеріалістичний світогляд і наук. комунізм серед широких нар. мас. Велика Жовтн. соціалістич. революція, перемога соціалізму в СРСР створили найсприятливіші умови для розвитку Ф. на засадах марксизму-ленінізму і для повернення її на світогляд усього рад. народу. Велику роль у боротьбі за торжество марксистсько-ленінського світогляду відіграли, зокрема, видатні діячі Комуністич. партії України В. П. *Затонський, С. В. Косіор, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер*. Створення діалектичного та історичного матеріалізму було революцією у Ф., яка докорінно змінила предмет, соціальну значимість та місце Ф. в усій системі культури. Віднині Ф. знайшла свій справжній предмет, змінила співвідношення з ін. науками, стала послідовно науковим світоглядом. Цього було досягнуто шляхом осмислення матеріалістично-істор. практики як основи становлення і розвитку людини, її свідомості, мислення і пізнання. Марксизм виробив наук. розуміння людини як істоти суспільно-істор. і такої, що на основі матеріального виробн. творить свою власну істо-

рію і тим самим у кінцевому підсумку саму себе. Розв'язання всіх світоглядних і методологічних проблем у марксистсько-ленінській Ф. пов'язане з виявленням заг. законів розвитку суспільства і завданням його революц. перетворення. Створення істор. матеріалізму — заг. соціології марксизму — зробило можливим органічне поєднання матеріалізму і діалектики, утвердження і дослідження проведення діалектичної концепції розвитку на матеріалістич. основі, послідовно-наук. розв'язання осн. питання Ф., питань логіки і гносеології. Звідси випливає, що діалектичний і істор. матеріалізм становлять одне нерозривне ціле: діалектичний матеріалізм неможливий без істор. матеріалізму і навпаки. Вони є сторонами єдиної філософ. системи.

Діалектичний матеріалізм подолав на матеріалістичній основі розрив, що традиційно склався між такими галузями Ф., як онтологія, гносеологія і логіка. Матеріалістична діалектика є і наукою про заг. закони об'єктивної дійсності й разом з тим логікою і гносеологією. Вона вивчає заг. закони об'єктивної дійсності у їхньому відношенні до пізнання і мислення людини; закони пізнання, враховуючи його об'єктивний зміст, як узагальнений досвід усієї історії пізнання світу і практичної діяльності людини; форми і закони руху мислення — як «відображення об'єктивного в суб'єктивній свідомості людини» (Ленін В. І. Твори, т. 38, с. 169).

Діалектичний і істор. матеріалізм є, т. ч., системою принципово нової Ф., яка розв'язує онтологічні, гносеологічні, логічні та загальносоціологічні проблеми в нерозривній єдності, в якій матеріалізм і діалектика становлять єдину теорію заг. законів розвитку природи, суспільства і мислення, теорію, що дає єдино наук. світорозуміння, служить заг. методом пізнання і революц. перебудови світу.

Марксистсько-ленінська Ф. включає в свій предмет і історію Ф., знання якої дає змогу усвідомити закономірності руху філософ. думки до діалектичного та істор. матеріалізму і допомагає зрозуміти його зміст. У тісному зв'язку з діалектичним та істор. матеріалізмом і на його основі розвиваються марксистсько-ленінська етика і естетика.

Діалектичний та істор. матеріалізм становить світоглядну і методологічну основу наук. пізнання. Ця його роль особливо зростає в умовах сучас. науково-технічної революції.

Марксистсько-ленінська Ф. є серцевиною комуністич. світогляду, методологіч. основою теорії наук. комунізму, стратегії і тактики комуністич. і робітн. партій. Тісний зв'язок Ф. з політикою Комуністич. партії, з практикою комуністич. будівництва забезпечує життєвість і дійовість Ф. та наук. обґрунтованість політики, практики комуністич. будівництва. Найважливішою її особливістю є органічна єдність безкомпромисного революц.-класового підходу і послідовної наук. об'єктивності. За своєю суттю марксистсько-ленінська Ф. критична і революц., вона є засобом узагальнено-критичного усвідомлення практики з позицій комуністич. ідеалу. Їй чужі догматизм, застиглість і косність думки. Вона невпинно розвивається шляхом постановки і творчого розв'язання проблем, що висувуються практикою революц. боротьби, комуністич. будівництва і сучас. наук. пізнання. Виразом творчого розвитку марксистсько-ленінської Ф., як і марксизму в цілому, є *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу*, рішення з'їзду КПРС та ін. політ. і теоретич. документи партії, колективні рішення марксистських та робітн. партій.

У сучас. умовах марксистсько-ленінську Ф. на Україні розвивають і пропагують Комуністична партія України, великий загін філософів-професіоналів, що працюють в Ін-ті філософії АН УРСР, відділі філософії Ін-ту суспільних наук у Львові, на численних філософ. кафедрах вузів, у лабораторіях конкретно-соціологічних досліджень республіки.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 3. Маркс К. Тези про Фейєрбаха.— Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія; т. 4. Маркс К. Злиденність філософії.— Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії; т. 13. Маркс К. До критики політичної економії [Передмова]; т. 20. Енгельс Ф. Анти-Дюрінг.— Діалектика природи; т. 21: Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 14. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 19. Три джерела і три складові частини марксизму; т. 21. Карл Маркс; т. 33. Про значення вогняничого матеріалізму; т. 38. Філософські зошити; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Ленинизм и современные проблемы историко-философской науки. М., 1970; К о п н и н П. В. Диалектика как логика. К., 1961; В. І. Ленін і філософські проблеми сучасності. К., 1969; Шинкарук В. І. Марксистсько-ленінська філософія і світогляд. «Філософська думка», 1969, № 1; Яценко О. І. Революційно-практичні засади діалектичного матеріалізму. «Філософська думка», 1971, № 3.

В. І. Шинкарук, О. І. Яценко (Київ).
ФІЛЬВАРОК (польс. folwark, від нім. Vorwerk — хутір, ферма) — в Польщі, Литві, Білорусії, на Правобережній Україні в 14 — 1-й пол. 19 ст. комплекс зем. угідь, на яких феодал-поміщик вів власне т-во, застосовуючи в ньому дарову працю селян-кріпаків. На Правобережній Україні назву «фільварок» вживали до 1917 щодо поміщицьких господарств.

ФІНАНСОВИЙ КАПІТАЛ — капітал, утворений внаслідок злиття або зрощування капіталів банківських і пром. монополій. Ф. к. — одна з гол. ознак імперіалізму. За визначенням В. І. Леніна, «фінансовий капітал є банківський капітал монополістично-небагатых найбільших банків, який злився з капіталом монополістичних союзів промисловців» (Твори, т. 22, с. 246). Ф. к. виник в кін. 19 — на поч. 20 ст. Утворення Ф. к. відбувалося внаслідок високого ступеня концентрації виробн. і капіталу, злиття і зрощування пром. і банківських монополій та їхніх капіталів. «Концентрація виробництва; монополії, що виростають з неї; злиття або зрощування банків з промисловістю — ось історія виникнення фінансового капіталу і зміст цього поняття» (Ленін В. І. Твори, т. 22, с. 209). Залежність пром. монополій від банківського капіталу почала зростати в Росії з кінця 90-х рр. 19 ст. *Російський торговельно-промисловий банк*, який фінансував багато підприємств Росії та України, в той же час був співучасником різних акці. т-в. Він, наприклад, володів контрольним числом акцій Нікополь-Маріупольського т-ва, т-ва «Гартман». Остаточне зрощування рос. пром-сті з банками сталося на поч. 20 ст. У з'їздах промисловців Пд. Росії після створення синдикатів «Продамет», «Продвуїлля» почали брати участь і представники банків. Концентрація банківського капіталу і зрощування його з промисловим вели до утворення і панування фін. олігархії. Рос. Ф. к. має дві яскраво виявлені риси: фін. олігархія, з одного боку, часто перетворювалася на фін. олігархію іноземного капіталу внаслідок залежності деяких найбільших рос. банків від іноземних, а з другого — часто зливалася з олігархією рос. військово-феод. імперіалізму, з усім його фін.-бюрократичним держ. апаратом.

На поч. 20 ст. на зх.-укр. землях одночасно з про-

никненням іноземного Ф. к. укр. буржуазія створює свої монополістич. об'єднання. Так, у нафтовій пром-сті було організовано такі компанії, як «УНАС» у Львові, «Підойма» в Дрогобичі. До складу фін. олігархії на Україні входили капіталісти Терещенки, Родзянки, Бобринські, Бродські та ін., які належали до банківської верхівки.

Зосередивши під своїм контролем переважну більшість суспільного виробн., фін. магнати панують над економ. і політ. життям імперіалістич. д-в, що особливо характерно для періоду *державно-монополістичного капіталізму*, посилюють експлуатацію трудящих мас всередині своєї країни. В гонитві за високим прибутком фін. магнати експортують капітал за кордон, шляхом міжнар. картельних угод длять економічно між собою капіталістич. світ. Процеси, які сприяли утворенню Ф. к. в кінці 19 — на поч. 20 ст., розвиваються і тепер в капіталістич. країнах. Концентрація виробн. і банківської справи, зрощування пром. монополій з банківськими, Ф. к. з бурж. д-вою досягли в усіх капіталістич. країнах небаченого раніше ступеня розвитку.

Лит.: Левін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму. Твори. Вид. 4, т. 22; Политическая экономия современного монополистического капитализма, т. 1. М., 1971.

ФІСАНОВИЧ Ізраїль Ілліч (1914—19.IX 1944) — рад. військ. моряк, гвардії капітан 2-го рангу, Герой Рад. Союзу (1942). Член Комуністич. партії з 1939. Н. в Єлисаветграді в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1932. В 1936 закінчив військ.-мор. училище ім. М. В. Фрунзе у Ленінграді. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир підводного човна на Пн. флоті. Човен під командуванням Ф. першим на Пн. флоті прорвався у ворожу гавань Петсамо (тепер с-ще м. т. Печенга Мурман. обл.) і потопив ворожий транспорт. Протягом 1941—44 потопив 12 нім.-фашист. кораблів. У 1942 човен нагороджено орденом Червоного Прапора, а 1943 екіпажеві човна присвоєно звання гвардійського. Ф. загинув при виконанні службових обов'язків.

ФІШЕР (Fischer) Адам Роберт (7.VI 1889—1943) — польс. бурж. етнограф демократич. напрямку. Н. в м. Перемішлі (тепер Пшемисль, ПНР). У 1912 закінчив Львів. ун-т, з 1924 — професор цього ун-ту, він очолював кафедру етнології та антропології. Автор праць про матеріальну й духовну культуру поляків, українців, лужичан тощо. Осн. праці (польс. мовою): «Польський народ» (1921), «Русини» (1928), «Полабські слов'яни» (1932), «Лужичани» (1932), «Поляки» (1934).

ФЛОРИН, флорен (лат. florenus, від flos, floris — квітка) — 1) Італ. золота монета вагою 3,5—3,7 г, що її карбували з 1252 у Флоренції. Назва походить від зображення на монеті квітки лілеї, що була гербом Флоренції. За зразком поширеного в Європі італ. Ф. золоті монети карбували в багатьох країнах, зокрема в Угорщині. Угор. Ф. часто грапляються в скарбах 15—17 ст., що їх знаходять на Україні, і згадуються в тогочасних укр. писемних джерелах. 2) Інша назва *злотоного*, що грапляється в польс. та укр. писемних джерелах 16—18 ст. *М. Ф. Котляр* (Київ).

ФЛОССЕНБЮРГ (Flossenbürg) — нім.-фашист. штрафний концентраційний табір, що існував 1939—45 поблизу м. Флоссенбюрга (тепер ФРН). У таборі було 48 філій для чоловіків і 27 для жінок. За неповними даними, у Ф. за час його існування було ув'язнено 112 тис. чол. з 20 країн (в основному з СРСР і Польщі), з них закатовано 73 296 чол., у т. ч. 26 430 рад. громадян. Гітлерівці утримували у Ф. політ'язнів, які до того вели

антифашист. боротьбу в ін. нім.-фашист. концтраційних таборах. У Ф. 1943 було закатовано рад. генерал-майора авіації Г. І. *Тхора*, який був одним з керівників антифашист. орг-ції в *Хаммельбурзі*. З серпня 1943 до лютого 1944 у Ф. був ув'язнений Д. М. *Карбишев*. За допомогою нім. антифашистів у Ф. сформувалося антифашист. підпілля рад. військочоловонених. Ядро його становили Д. М. Карбишев, Г. І. Кикоть, Н. Т. Копельс, А. В. Мельник, Н. І. Митрофанов, Н. Ф. Михайлов, Б. І. Ніколаєв, П. П. Павлов, М. Ф. Панасенко, Г. І. Фісенко, П. Р. Ерусте та ін. Підпілля підтримувало у в'язнів дух боротьби й солідарності, організувало саботаж розпоряджень есесівців, інформувало в'язнів про події на фронтах, готувало повстання. В зв'язку з наближенням амер. військ есесівці евакуювали в'язнів табору. Під час маршу 20.IV 1945 рад. підпілляники знищили охорону й пробилися до рад. військ, які наступали в Чехословаччині. *Лит.*: СС в действии. Документы о преступлении СС. М., 1969; Кюнг Н. Ф. Мужество непокоренных (Борьба советских людей в фашистских застенках). М., 1964 [бібліогр. с. 34]; Мельник А. В. Мы не пропали без вести. Хабаровск, 1960.

М. М. Лемешук (Київ).

ФОМИЧОВ Михайло Георгійович (н. 8.X 1911) — рад. військ. діяч, гвардії ген.-лейтенант, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1939. Н. у с. Слободі (тепер Бельовського р-ну Тул. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1933. У 1937 закінчив Орловське танк. уч-ще ім. М. В. Фрунзе, 1941 — Військ. академію механізації і моторизації РСЧА. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як заступник начальника і нач. штабу бригади, командир 63-ї гвард. танк. бригади Уральського танк. корпусу і нач. штабу корпусу брав участь у боях на Пд., Пд.-Зх., Сталінградському, Брянському і 1-му Укр. фронтах. Відзначився при визволенні Кам'яця-Подільського і Львова. Після закінчення Академії Ген. штабу (1948) — на відповідальних посадах у Рад. Армії. Портрет, с. 388. *М. Р. Кошкин* (Москва).

ФОРТИНСЬКИЙ Федір Якович (15.II 1846—1902) — рос. бурж. історик-медієвіст. Н. в с. Шостьє (тепер Шиловського р-ну Ряз. обл.) в сім'ї священика. В 1869 закінчив Петерб. ун-т; 1874—76 освіту продовжував за кордоном (Геттінген, Париж). З 1877 — професор, з 1890 — ректор Київ. ун-ту. За поглядами — прихильник нім. ідеалістич. юрид. школи, що вивчала зміни юрид. форм суспільства. Досліджував питання історії та економіч. життя слов'янського Помор'я. Показав загарбницький характер та згубні економіч. наслідки нім. колонізації в Прибалтіці. Як ректор ун-ту Ф. проводив реакційну політику царизму у галузі вищої освіти, жорстоко розправлявся з демократич. студент. рухом.

Тє.: Титмар Мерзебургский и его хроника. СПб., 1872; Приморские веандские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 года. К., 1877.

ФӨТІЙ (Фотіос; бл. 820—2.II між 891 і 898) — церковний і політ. діяч Візантії. Походив з константинопольської знаті. До 858 — сановник при дворі імператора Михайла III, 858—867 і 878—886 — константинопольський патріарх. Сприяв поширенню християнства серед слов'ян, у т. ч. в Болгарії. Проповіди Ф. за 860 і 866 подають цінні відомості про Русь 9 ст., зокрема про напади руських військ на тер. Візантії.

ФРАКІЙСЬКОГО ГАЛЬШТАТУ КУЛЬТУРА — археол. культура раннього залізного віку, поширена в Карпато-Дунайському районі в кін. 2—1-й пол. 1-го тис. до н. е. Перші пам'ятки Ф. г. к. досліджено в кін. 19 ст. Розрізняють кілька ло-

кальних варіантів цієї культури, з яких на тер. України досліджено пам'ятки т. з. голіградського типу (назва походить від поселення, виявленого 1931 в кол. с. Голіградах на Тернопільщині). На тер. України відомо бл. 30 поселень цієї культури (Голігради, *Магала*, Городниця, Заліщики та ін.), а також скарби золотих (*Михалківський скарб*) і бронзових предметів. Поховальні пам'ятки краще вивчені на тер. Молдавії. Осн. заняттями носіїв Ф. г. к. були землеробство та скотарство. Значний розвиток мало ливарне виробництво. Носіями Ф. г. к. вважають прафракійський племена. Див. також *Гальштатська культура*.

ФРАНЖОЛІ Андрій Опанасович (25.XI 1848—18.VII 1883) — революц. народник. Н. в Херсоні в сім'ї дрібного торговця. В 1871 вступив до Петерб. технологіч. ін-ту, звідки був виключений за участь у студент. заворушеннях. У 1872—73 в Петербурзі входив до гуртка *чайковців*. Вів народницьку пропаганду серед робітників Херсона та Миколаєва, селян Херс. і Черніг. губ. У серпні 1874 Ф. заарештовано. Після 3-річного ув'язнення виправдано за «процесом 193-х». У липні 1878 його адміністративно вислано під нагляд поліції до Сольвигеходська. Після втечі в лютому 1880 із заслання Ф. у Петербурзі примкнув до партії «Народна воля» і незабаром став членом її Виконавчого к-ту. Брав участь у виданні «Робочей газети», входив до складу робітничої групи народовольців. Помер в еміграції в Женеві.

З. С. Орлова (Херсон).

ФРАНКО Іван Якович (27.VIII 1856—28.V 1916). — великий укр. письменник, учений, громад. і політ. діяч революц.-демократич. напрямку. Н. в с. Нагуевичах (тепер с. Івана Франка Дрогобицького р-ну Львів. обл.) в сім'ї селянина-кошаря. В 1875 вступив до Львів. ун-ту. Закінчив Чернів. ун-т 1891. Вивчав праці К. Маркса, Ф. Енгельса та рос. революц. демократів, брав активну участь в орг.-осв. і пропагандист. діяльності серед робітників, у створенні Робітн. к-ту у Львові, читав лекції з політ. економії в робітн. гуртках, виступав у робітн. газ. «Праця» («Ргаса»). Відомою активної пропагандистської діяльності Ф. серед робітників Львова були такі його праці, як «Катехізм економічного соціалізму» (1878), брошура «Про працю» (1881), уривки «Основи суспільної економії», складених за працями К. Маркса і М. Г. Чернішевського, проект програми «Чого хоче галицька робітницька громада». Ф. — один з ініціаторів створення перших укр. революц.-демократич. періодичних видань («Громадський друг», «Дзвін», «Молот»). Перші вірші Ф. надруковано 1874 у журн. «Друг». У 2-й пол. 70—80-х рр. створив поезії високого ідейного і худож. звучання — «Гімн» («Вічний революціонер»), «Каменяри», «Товаришам з тюрми», «На суді», «Беркут», «Вольні сонети», «Юрємні сонети», що увійшли до зб. «З вершин і низин» (Львів, 1887; Вид. 2, 1893). Наступні зб. «Зів'яле листя» (Львів, 1896), «Мій Ізмарagd» (Львів, 1898), «Із днів журби» (Львів, 1900), «Semper tunc» (Львів, 1906) — класичні зразки громад.-політ., філософської та інтимної лірики. Визначні поеми — «Панські жарти» (1887), «Смерть Каїна» (1889), «Сурка» (1890), «Похорон» (1899), «Іван Вишеньський» (1900) та ін. Поему «Мойсей» (1905) написано під впливом революції 1905—07 в Росії. Автор повістей 80—90-х рр. «Петрії і Довбушуки» (1875), «Захар Беркут» (1883), «Основи суспільності», драми «Сон князя Святослава». В «Бориславських оповіданнях», повісті «Воа constrictor» (1878), «Борислав сміється» (1882) Ф. одним з перших у світовій лірі відо-

бразив початкові форми революц. боротьби робітн. класу проти капіталістич. експлуатації. Драматургічна творчість Ф. тісно пов'язана з боротьбою за реалізм і народність укр. театру. Драма «Укрдене щастя» (1894) — один з кращих творів укр. доживтн. драматургії. Передові філософ. і суспільно-політ. погляди Ф. формувалися в умовах конкретної соціально-економ. дійсності під впливом марксизму та рос. і укр. революц.-демократич. думки. За філософ. поглядами Ф. був матеріалістом, рішуче боровся проти реліг.-ідеалістич. світогляду. В своєму розвитку він ішов від антропологіч. детермінізму до діалектичного матеріалізму. Проте Ф. не зміг послідовно провести принципи діалектич. матеріалізму в поясненні суспільних явищ. Ф. був одним з перших перекладачів творів К. Маркса і Ф. Енгельса укр. мовою. Ф. був одним з організаторів *Русько-української радикальної партії*, брав участь у діяльності її органів — двотижневиків «Народ» (з 1890) і «Хлібороб» (з 1891).

В 1894—97 він видавав разом з дружиною О. Ф. Франко журн. «Житє і слово». Був знайомий з працями В. І. Леніна, Г. В. Плеханова, П. Лафарга. Послідовно боровся проти експлуаторського ладу, нац. гноблення, засуджував псевдопатріотизм укр. бурж. націоналістів та великодерж. шовіністів. Критикував методологічні засади та погляди М. С. Грушевського на історію України. Рішуче виступав проти декадентства, формалізму, за утвердження прогресивних громад.-політ. і естетичних ідеалів, був речником возз'єднання всього укр. народу і його дружби з рос. та ін. народами, популяризував передову рос. лір. За революц. діяльності його тричі ув'язнювали (1877—78, 1880, 1889), не допускали до обрання депутатом австр. парламенту і галицького сейму (1895, 1897, 1898), не дозволяли очолити кафедру в ун-ті. Великим вкладом у розвиток прогресивної укр. науки є праці Ф. з історії й теорії ліри, фольклористики, етнографії, мовознавства, історії та економіки.

В поглядах Ф. на історію — складовій частині його філософ. і суспільно-політ. поглядів — були значні елементи істор. матеріалізму. В його численних наук. працях («Мислі о еволюції в історії людськості» (1881—82), «Панщина та її скасування в 1848 році в Галиччині» (1898), «Знесення панщини в Галиччині» (1898), «Польське повстання в Галиччині 1846 року» (1884), «Причини до історії України — Русі» (1912) та ін.) широко висвітлено проблеми всесвітньої історії і, зокрема, історії України. Поряд з оригінальними істор. працями ми зустрічаємо у нього переклади та переклади праць істориків Старод. Риму. Крім того, значну кількість істор. питань Ф. поставив в окремих публіцистичних статтях, наук. дослідженнях з питань ліри, фольклору, етнографії, в прозових творах та віршах. Значну цінність для істор. науки мають його літ.-наук. праці «Хмельницина 1648—1649 років у сучасних віршах» (1898), «Студії над українськими народними піснями» (1908—13), «Данте Алігері» (1913). В істор. працях Ф. велике місце відведено історії селянства України, зокрема Галичини, періоду

І. Я. Франко.

феодалізму і капіталізму. В них він дав глибоку оцінку феод. ладів, з'ясував умови і висвітлює хід скасування кріпосного права, дав оцінку реформі 1848, всебічно висвітлює поміщицько-конкєрський шлях розвитку капіталізму в Галичині, показав перші кроки боротьби трудящих мас проти капіталістич. порядків. Істор. процес він розглядав як зростання антагоністич. суперечностей, невщухання класової боротьби. Зародження суспільних рухів шукав у соціально-економіч. факторах. Ф. доводив, що розв'язання як соціального, так і нац. питання можливе лише при скасуванні існуючих капіталістич. порядків, засн. на експлуатації людини людиною. Вважав, що Давня Русь є спільним коренем, з якого розвинулися три братні народи: укр., рос. і білорус., переконливо доводив, що розвиток укр. і рос. народів відбувався у тісному, дружньому зв'язку, що возз'єднання України з Росією було історично необхідним, прогресивним явищем.

Розвиток людства в напрямі до соціалізму — це, за переконанням Ф., закономірний рух до вищої формації суспільного ладу. Перехід до соціалізму Ф. пов'язував з нар. революцією, хоча в цьому питанні не був послідовним. Істор. праці Ф. мали великий вплив не лише на розвиток укр. історіографії, а й сприяли зростанню революц.-демократич. напрямку в історіографії ін. слов. народів.

Наук. праці його знайшли широке визнання вчених. Ф. захистив докторську дисертацію у Віденському ун-ті (1893). Наук. рада Харків. ун-ту присудила йому почесний ступінь доктора рос. словесності (1906). За працю «Студії над українськими народними піснями» Рос. Академія наук присудила йому премію (1916). Твори Ф. перекладено переважно більшістю мов народів СРСР і світу. В 1956 за рішенням Всесвітньої Ради Миру було широко відзначено 100-річчя з дня народження, а 1966 — 110-річчя з дня народження і 50-річчя з дня смерті Ф. В 1956 у Києві, а 1964 у Львові Ф. встановлено пам'ятники. В с. Нагуєвичах і Львові створено літ.-меморіальні музеї Франка. Пл. на вклейді, с. 512—513. *Тв.:* Твори. В 30 т. Х., 1924—29; Твори. В 20 т. К., 1950—56; Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. К., 1956; Про театр і драматургію. К., 1957; Педагогічні статті і висловлювання. К., 1960; Літературна спадщина, т. 1—3. К., 1956—63; Рос. перекл.—Сочинения. В 10 т. М., 1956—59.

Лит.: Іван Франко. Документи і матеріали. 1856—1965. К., 1966; Іван Франко у опогдах сучасників. Львів, 1956; Слово про великого Каменяра, т. 1—2. К., 1956; Іван Франко як історик. К., 1956; Іван Франко. Статті і матеріали, кн. 1—12. Львів, 1948—65; Вінок Івану Франку. К., 1957 [бібліогр. с. 591—622]; Возняк М. Нариси про світогляд Івана Франка. Львів, 1955; Білецький О. І., Бассе І. І., Кисельов О. І. Іван Франко. К., 1956; Брагінець А. Філософські і суспільно-політичні погляди Івана Франка. Львів, 1956 [бібліогр. с. 394—409]; Вірник Д. Ф., Голубовська Е. А. Економічні погляди І. Я. Франка. К., 1956 [бібліогр. с. 176—178]; Кобиляцький Ю. Творчість Івана Франка. К., 1956; Мороз О. Іван Франко в боротьбі проти буржуазної ідеології. Львів, 1956; Сидоренко Г. К. Літературно-критична діяльність Івана Франка. К., 1956; Лисенко О. Я. Соціологічні погляди Івана Франка. К., 1958; Климаш С. М. Світогляд Івана Франка. К., 1959; Кирilenко С. П. Вітчизняний революціонер. К., 1966; Шевченко С. М. Исторические взгляды И. Я. Франко. К., 1969; Кравець М. М. Іван Франко — історик України. Львів, 1971; Мороз М. О. Іван Франко. Бібліографія творів. 1874—1964. К., 1966; Бойко І. З. Іван Франко. Бібліографічний покажчик. К., 1956. С. М. Шевченко (Київ).

ФРАНЦЕВИЧ Іван Микитович (н. 3.VIII 1905) — укр. рад. фізико-хімік і матеріалознавець, акад. АН УРСР (з 1961; чл.-кор. з 1934), доктор хім.

наук (з 1961), професор (з 1934), засл. діяч науки і техніки УРСР (з 1965), Герой Соціалістич. Праці (1969). Член КПРС з 1940. Н. в Полтаві в сім'ї робітника. Після закінчення Харків. ін-ту нар. освіти (1929) працював там же (з 1936 — зав. кафедрою фіз. хімії). З 1939 — заст. директора Ін-ту чорної металургії АН УРСР. Викладав у Київ. ун-ті (1945—57). З 1952 — керівник Лабораторії спец. сплавів АН УРСР, з 1955 — директор Ін-ту металокераміки і спец. сплавів АН УРСР (з 1964 — Ін-т проблем матеріалознавства АН УРСР). Осн. дослідження стосуються фізико-хімії мет. процесів, металознавства та фізики твердого тіла, порошкової металургії, електрокристалізації металів і сплавів, корозії металів у ґрунті. Держ. премія СРСР, 1951. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 397.

Лит.: Францевич Іван Микитович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

«ФРАНЦИСКАНСЬКА МЕТРИКА», францисканський кадастр — перепис і економічна оцінка зем. угідь Галичини, проведена австр. урядом 1819—20. Назва — від імені австр. імператора Франца I, під час правління якого (1806—35) був проведений перепис. «Ф. м.» докладно описує розміри поміщицьких маєтків і сел. громад, якість ґрунту і стан використання зем. угідь, поземельні доходи, відображає зміни у землекористуванні, що сталися за час після складення першого поземельного кадастру — «Йосифинської метрики». «Ф. м.» — важливе джерело для вивчення розвитку продуктивних сил у с. г. й пром-сті, соціально-економіч. відносин та культури Галичини в період розкладу феод.-кріпосницької системи і зародження капіталізму. Матеріали «Ф. м.» мають певне значення і для вивчення істор. географії, метрології, сфрагістики, топо- і антропомітики.

Лит.: Йосифінська (1785—1788) і Францисканська (1819—1820) метрики — перші поземельні кадастри Галичини. К., 1965 [бібліогр. с. 352—354].

Ю. Ю. Сливка (Львів).
ФРАНЦ-ЙОСИФ I (Franz Joseph I; 18.VIII 1830—21.XI 1916) — австр. імператор [1848—1916]. Походив з дин. *Габсбургів*. Уряд Ф.-Й. I придумив 1849 з допомогою царської Росії революцію в Угорщині і встановив у Австр. імперії абсолютистський режим. За Ф.-Й. I Австр. імперію було перетворено на двоєдину монархію — Австро-Угорщину (1867). Уряд Ф.-Й. I спираючись на панівні класи двох націй — австрійців та угорців, провадив політику нац. гноблення ін. народів монархії. Жорстокого соціального і нац. гніту, зокрема, зазнавало укр. населення *Галичини*, *Буковини* *Північної та Закарпатської України*, які перебували в складі Австро-Угорщини на становищі колоній. Доведені колоніальною експлуатацією до повного зубожіння, політично безправні, укр. трудящі вели невпинну боротьбу проти соціального і нац. гніту. Троїстий союз 1882, укладений Австро-Угорщиною, Німеччиною та Італією, сприяв розв'язанню 1-ї світової війни.

ФРАНЦУЗЬКА БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ КІНЦЯ 18 СТОЛІТТЯ, Велика французька революція — бурж.-демократична революція 1789—94, яка повалила феод.-абсолютистський лад у Франції і відкрила шлях для розвитку капіталізму. Виникла внаслідок кризи феод.-абсолютистської системи, загострення суперечностей між феод. виробничими відносинами й капіталістич. способом виробництва, який зародився і зростає у надрах феодалізму. Феод.-абсолютистський лад Франції всіляко намагалися зберегти пануючі перший і другий стани — духівництво і дворянство, але проти нього рішуче

виступав т. з. третій стан, в якому об'єднувалися буржуазія, селянство, робітники й міська біднота. Провідною силою третього стану виступала буржуазія, що була на той час прогресивним революц. класом. Вона все більше здобувала панівне становище в економіч. житті країни, але не мала політ. прав.

На зборах нотаблів (представників вищого дворянства) 1787 король Людовік XVI, зустрівшись з сильною опозицією, яка вимагала реформ, змущений був піти на поступки і скликати 5.V 1789 Генеральні штати, які не збиралися з 1614. В Генеральних штатах виник конфлікт між депутатами третього і перших двох станів. 17.VI збори депутатів третього стану і тих, що до них приєдналися, оголосили себе Нац. зборами, а 9.VII — Установчими зборами. Реакц. кола на чолі з королем готувалися розігнати Установчі збори. Це стало приводом до революц. виступу нар. мас 13—14.VII у Парижі. 14.VII 1789 повсталі маси Парижа штурмом оволоділи тюремною фортецею Бастилією. Почалася революція, що охопила незабаром усю країну. 26.VIII 1789 Установчі збори прийняли Декларацію прав людини і громадянина, яка оголосила всіх людей вільними й рівними в правах.

На першому етапі революції (14.VII 1789—10.VIII 1792) Установчі збори, які відображали інтереси великої буржуазії, що захопила владу в країні, конфіскували церк. землі й розпродали їх, збільшили плату з селян за викуп феод. повинностей і скоротили викупні строки тощо. Це викликало заворушення селянства. Було проведено ряд ін. заходів і реформ: ліквідовано поділ населення на стани, духівництво позбавлено прав на реєстрацію народження, одруження і смерті, церкву поставлено під контроль д-ви, країну поділено на 83 департаменти, ліквідовано цехи, скасовано урядово регламентацію пром. виробництва, внутр. митні побори та ін. обмеження, які перешкоджали розвитку пром-сті й торгівлі. Установчі збори 1791 прийняли конституцію, за якою Франція стала конституційною монархією. Було запроваджено ценову виборчу систему. В колоніях зберігалося рабство. В 1791 франц. буржуазія прийняла перший антиробітн. закон, який забороняв страйки і робітн. союзи.

Антидемократич. політика великої буржуазії викликала невдоволення широких нар. мас. Виникло багато політ. клубів (якобінців, кордельєрів, «соціального гуртка» та ін.). Зростав вплив демократич. газет, зокрема газ. «Друг народу», яку видавав Ж.-П. Марат.

Людовік XVI і його оточення, таємно готуючи контрреволюц. переворот, підтримували зв'язки з франц. політ. емігрантами за кордоном, робили спроби втягнути европ. монархії в боротьбу проти революц. Франції. 21.VI 1791 народ затримав короля у королеву, коли вони тікали за кордон. 17.VII 1791 на Марсовому полі в Парижі відбулася демонстрація трудящих, яка вимагала встановлення республіки. Нац. гвардія розстріляла демонстрацію. Це свідчило, що велика буржуазія перейшла до контрреволюц. дій. 1.X 1791 зібрався Законодавчі збори, обрані замість Установчих зборів на основі нової конституції. Більшість з них належала фельянам (представникам ліберально-поміркованої та конституційно-монархічної буржуазії), меншість — якобінцям, з яких незабаром виділилася партія жірондистів. У Законодавчих зборах між фельянами, якобінцями й жірондистами точилися гостра боротьба з питань війни проти европ. коаліції феод.-абсолютистських держав, спрямованої проти революц.

Франції. Оскільки жірондисти виступали за війну проти европ. держав, король доручив їм сформувати уряд, розраховуючи на поразку Франції у війні і відновлення феод.-абсолютистського ладу. 20.IV 1792 Законодавчі збори оголосили війну Австрії. До Австрії 1792 приєдналися Пруссія і Сардинське королівство, 1793 — Англія, Голландія, Іспанія, Португалія, Неаполітанське королівство та ін. д-ви. Ворожі війська вдерлися на тер. Франції. Внутр. контрреволюція, очолена Людовіком XVI, допомагала інтервентам. У країні почалося революц. піднесення, що завершилося повстанням нар. мас 10.VIII 1792, поваленням монархії, усуненням від влади великої буржуазії.

Другий етап революції (10.VIII 1792—2.VI 1793) — етап дальшого піднесення революції, розгортання боротьби між якобінцями і жірондистами. На фронті революц. армія здобула перемогу над австро-пруськими військами під Вальмі (20.IX) і біля Жемапе (6.XI). Обраний на основі заг. виборчого права (для чоловіків) Нац. конвент 21.IX 1792 прийняв рішення про ліквідацію монархії, а 22.IX проголосив Францію республікою. В Конвенті розгорнулася гостра боротьба між жірондистами, які були проти дальшого розвитку революції, і якобінцями, що прагнули дальшого розгортання революції, боротьби проти внутр. і зовн. контрреволюції. Якобінці домоглися віддати до суду Людовіка XVI і винести йому смертний вирок. 21.I 1793 Людовіка XVI було страчено. В зв'язку з війною погіршало економіч. становище в країні. В 1793 відбулися сел. рухи й виступи міської бідноти. Виразниками інтересів плебса виступали «шалені», які вимагали встановлення твердих цін на продукти харчування і боротьби проти спекуляції. «Шалених» підтримували якобінці. Навесні 1793 франц. армія зазнала поразки в Бельгії. Командуючий Центр. армією ген. Ш.-Ф. Дюмур'є, який був тісно пов'язаний з жірондистами, зрадив Францію, вступивши в переговори з австрійцями про спільні дії проти революц. Франції. В той же час роялісти організували контрреволюц. повстання у Вандеї, яке поширилося на всю Бретань. За цих умов якобінці, підтримані народом, незважаючи на опір жірондистів, домоглися, що Конвент 4.V 1793 прийняв декрет про максимум (встановлено тверді ціни на продукти харчування). Жірондисти послалили репресії проти нар. рухів, у Ліоні вбили понад 800 якобінців. Контрреволюц. політика жірондистів викликала нар. повстання 31.V—2.VI 1793, яке завершилося переходом влади до рук якобінців.

Третій етап революції (2.VI 1793—27.VII 1794)—найвищий її етап, етап революц.-демократич. диктатури якобінців. За характеристикою В. І. Леніна, якобінці були «представниками найреволюційнішого класу XVIII віку, міської й сільської бідноти» (Твори, т. 25, с. 40). Якобінській диктатурі довелося вести війну проти европ. коаліції д-в і внутр. контрреволюції. Майже $\frac{2}{3}$ Франції було охоплено контрреволюц. повстаннями, країну душили голод і спекуляція. Боротьба йшла не на життя, а на смерть. 13.VII 1793 дворянка Ш. Корде вбила безстрашного революціонера Ж.-П. Марата. Якобінці, завдяки своїй революц. рішучості, мобілізували сили, об'єднали народ, врятували республіку, відстояли революційні завоювання й відбили сили інтервентів.

Якобінський Конвент передав селянам общинні та емігрантські землі, повністю ліквідував феод. права й привілеї, розв'язавши тим самим аграрне питання на демократич. основі. Завдяки

цьому сел. маси стали на бік якобінців. У червні 1793 Конвент затвердив нову конституцію, яка проголошувала принципи бурж. демократії, прийняв нову Декларацію прав людини і громадянина, яка проголошувала свободу, рівність, безпеку, заг. щастя всіх людей. Але запровадити конституцію було вирішено після перемоги над ворогом. В умовах жорстокої класової боротьби і воєнної небезпеки було встановлено революц.-демократич. диктатуру, влада зосереджувалася в руках Конвенту і комітетів громад. порятунку та громад. безпеки. У відповідь на контрреволюц. виступи і вбивства якобінська диктатура запровадила терор і репресії проти ворогів революції, спекулянтів і саботажників. 29.IX 1793 Конвент прийняв декрет про заг. максимум (запровадження твердих цін на продукти харчування і речі широкого вжитку). За короткий час якобінці створили масову армію, налагодили воєнне виробництво, проводили чистку військ. відомства, на командні посади в армії висунули талановитих людей з низів. Нові досягнення науки й техніки було впроваджено в пром-сть й с.-г. виробництво. Всі ці заходи дали можливість якобінцям завдати нищівних ударів не тільки внутр. контрреволюції, а й зовн. ворожим силам. 26.VI 1794 в битві поблизу Флеруса франц. армія завдала поразки військам коаліції. Проте в якобінській диктатурі існували глибокі суперечності. Політика якобінців задовольняла не всі верстви франц. суспільства. В серпні 1793 якобінці розгромили «шалених», які вимагали задоволення соціальних вимог найбідніших соціальних верств населення, введення в дію конституції 1793. З поч. 1794 в якобінському блоці розгорнулася внутр. боротьба. В березні — квітні 1794 робесп'єристи, що очолювали революц. уряд, розгромили ебергістів (лівих якобінців), які відстоювали політику крайнього терору, в квітні — дантоністів (праве крило якобінського блоку, представники нової буржуазії), які прагнули ослабити революц. диктатуру. Ця боротьба знесила революцію. 9 термідора (27.VII 1794) якобінську диктатуру було повалено, до влади знову прийшла велика буржуазія. Багато демократич. завоювань революції було ліквідовано, проте створений революцією бурж. лад зберігся і зміцнів.

Ф. б. р., ліквідувавши феод.-абсолютистський лад, сприяв розвиткові прогресивних на той час капіталістич. відносин. Вона заклала основи революц.-демократич. традицій франц. народу. Революція мала великий вплив на розвиток европ. країн, громад.-політ. думки. Під впливом **Ф.** б. р. посилилися антикріпосницькі настрої і зроста нац. свідомість у Росії. Ідеї **Ф.** б. р. засвоїли і розвинули *декабристи*, які вперше в Росії зі зброєю в руках повстали проти самодержавства. На Україні під впливом ідей **Ф.** б. р. гострій критиці піддали феод.-абсолютистський лад, кріпацтво І. П. *Котляревський* у поемі «Енеїда», В. В. *Канніст* у комедії «Ябеда» і «Оді на рабство». В. Н. *Каразін* склав ряд ліберальних проєктів перебудови держ. управління і г-ва Росії, висував вимогу заміни самодержавства ліберальним, конституційно-монархічним ладом. Я. П. *Козельський* пропагував суспільство, де існує приватна власність, але здобута особистою працею. Укр. церк.-осв. діяч К. Пузина в оді «Малоросійський селянин» виступав проти соціальної нерівності, на захист знедоленого і поневоленого селянства. Під впливом франц. філософів-просвітителів та ідей **Ф.** б. р. укр. культ. діячі (О. О. Палицин, І. С. Рижський та ін.) розгорнули широку просвітительську діяльність.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Святе сімейство. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2; Маркс К. Боряба якобінцев з жирондистами. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Сочинення, т. 3. М.—Л., 1929; Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 9. В хвості у монархічної буржуазії чи на чолі революційного пролетаріату і селянства? т. 24. Війна і революція; т. 25. Чи можна залаяти робітничий клас «якобінством?». Французька буржуазна революція. 1789—1794. М.—Л., 1941 [бібліогр. с. 735—801]; Тарле Е. В. Рабочий класс во Франции в эпоху революции. В кн.: Тарле Е. В. Сочинения, т. 2. М., 1957; Коваленко Л. А. Французька буржуазна революція XVIII ст. та прогресивна громадсько-політична думка на Україні. В кн.: Из истории якобинской диктатуры. Одесса, 1962; Манфред А. З. Великая французская буржуазная революция XVIII века. М., 1956; Жорес Ж. История Великой французской революции, т. 1—3. М., 1920—23; Матье А. Французская революция, т. 1—3. Х., 1931—32. В. А. *Жебокрицький* (Київ).

ФРІЧ (Frіč) Йосеф Вацлав (5.IX 1829—14.X 1891) — чеський політ. діяч радикально-демократич. напрямку, поет, публіцист. Н. в Празі. Вчився в Празькому ун-ті. Брав участь у Празькому повстанні 1848. В 1849 його було заарештовано й 1851 засуджено до 18 років ув'язнення (1854 звільнено за амністією). В 1858 **Ф.** за політ. діяльність вдруге заарештовано й вислано за межі Австр. імперії. В 1859—79, перебуваючи в еміграції, підтримував зв'язки з О. І. Герценом, Марком Вовчком, І. С. Тургенєвим, Л. Кошутом та з польс. і нім. демократич. емігрантами. Виступав за незалежність Чехії та всіх поневоєних слов. народів, зокрема й українського. Написав багато революц. віршів, п'єс, оповідань, публіцистич. статей і поем. Перекладав твори Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, І. С. Тургенєва, М. О. Некрасова, О. С. Пушкіна. В 60-х рр. за допомогою Марка Вовчка вивчав історію й культуру України. Автор ряду статей про Україну («Хай живе Україна», «Братерське послання українців сербському товариству „Зоря“ та ін.). Творчість і політ. діяльність **Ф.** високо оцінювали укр. прогресивні культ. діячі.

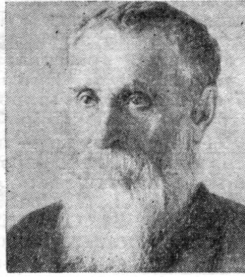
ФРОЛЕНКО Михайло Федорович (1848—1938) — революц. народник. Член Комуністич. партії з 1936. Н. в м. Старополі в сім'ї відставного фельдфебеля. Вчився в Петерб. технологіч. ін-ті, а згодом — у Петровській землеробській і лісовій академії в Москві. В 1873—79 **Ф.** входив до народницьких гуртків Одеси, Миколаєва, Києва, 1878 вступив до «Землі і волі». Брав участь в «ходінні в народ», в організації ряду втеч народників з тюрми в Одесі (1877), Києві (1878): *Лук'янівська тюрма*), організації замахів 1879 на Олександра II, одеського ген.-губернатора Е. І. Тотлебена. В 1879 увійшов до Виконавчого к-ту «Народної волі». Заарештований у березні 1881 і за «процесом 20-ти» (1882) засуджений до страти, яку було замінено довічною каторгою. Покарання відбував в *Алексєєвському рavelіні* (до 1884) і Шліссельбурзькій фортеці (до 1905). До 1917 перебував під наглядом поліції. З 1922 жив у Москві. Був членом редакції журн. «Каторга и ссылка». Автор мемуарів і кількох праць з історії революц. народництва.

Тв.: Собрание сочинений. В 2 т. М., 1932. У кр. п е р е к л. — Страта Олександра II. Х., 1929; Визволення «Альоші Поповича». Х., 1929.

ФРОНТОВІ ПРИГАДИ — передові *молодіжні бригади*, що під лозунгом «Все для фронту!» працювали на пром. підприємствах у рад. тилу в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45. Перші **Ф.** б. виникли у вересні 1941 на з-дах м. Коврова (Влад. обл.) за ініціативою комсомольців. Рух **Ф.** б., підтриманий парт., комсомольськими і профспілковими орг-ціями, вже 1942 став масовим.

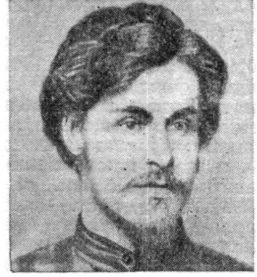
І. М. Францевич.

М. Ф. Фроленко.

М. В. Фрунзе.

С. М. Халтурін.

У квітні 1944 в країні працювало понад 31 тис. Ф. б., що налічували більше 579 тис. чол., на поч. серпня 1945—154 тис. Ф. б. об'єднували понад 1 млн. чол. Ф. б. створювалися насамперед на найважчих ділянках виробництва — в авіаційній, танковій, металургійній, вугільній пром-сті тощо. В листопаді 1943 за почином Ф. б. моск. підприємств розгорнувся рух за виконання попередніх планів і норм з меншою кількістю робітників. Почесного звання фронтових удостоювалися кращі виробничі колективи (бригади, дільниці, цехи), які систематично перевищували планові завдання. Активну участь у русі Ф. б. брали робітники евакуйованих з України підприємств. Так, комсомольсько-молодіжна бригада Ф. Є. Дацюка на евакуйованому київ. з-ді «Більшовик» довела виробіток до 900—1500%. З новою силою розгорнувся рух Ф. б. на відбудові пром-сті України 1943—45. Тільки на відбудові Харківського тракторного заводу працювало 25 будівельних Ф. б., які систематично виконували щонайменше 150% змінної норми.

Н. С. Носкова (Київ).

ФРУНЗЕ Михайло Васильович (2.II 1885—31.X 1925) — професіональний революціонер, діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви, рад. військ. діяч. Член Комуністич. партії з 1904. Н. в м. Пішпеку (тепер м. Фрунзе Кирг. РСР) у сім'ї фельдшера. В 1904 вступив до Петерб. політех. ін-ту, де включився в революц. рух. У 1905 — один з організаторів і керівників страйку текстильників у Іваново-Вознесенську. Був членом Іваново-Вознесенської Ради робітн. уповноважених — однієї з перших у Росії Рад робітн. депутатів. Не раз зазнавав арештів, заслань, двічі його засуджували до страти. Після втечі влітку 1915 з каторги Ф. вів революц. роботу в Забайкаллі, 1916—17 — серед солдатів Зх. фронту. Після Лютн. революції 1917 спочатку в Білорусії, а з вересня того ж року в м. Шуї та Іваново-Вознесенську проводив роботу по зміцненню більшовицьких орг-цій, по підготовці трудящих до боротьби за перемогу соціалістич. революції, за встановлення Радянської влади.

Учасник Жовтв. збройного повстання в Москві. В 1918—20 — командуючий 4-ю армією Сх. фронту, Пд. групою Сх. фронту, Туркестанським і Пд. фронтами. Під командуванням Ф. війська *Південного фронту* розгромили *врангелівщину*. З грудня 1920 — уповноважений Реввійськради Республіки на Україні, командуючий збройними силами України, а з поч. 1921 — і Криму. На нього було покладено заг. керівництво діями по ліквідації політ. бандитизму на Україні. Водночас він брав найактивнішу участь у парт., держ. і госп. роботі. В 1921 — відповідальний за про-

ведення прод. заготівель на Україні, уповноважений Ради Праці і Оборони по вивезенню солі з солепром. районів республіки. В листоп. 1921 — січні 1922 очолював Надзв. місію УРСР до Туреччини, брав безпосередню участь у виробленні й підписанні *українсько-турецького договору 1922*. З лютого 1922 до березня 1924 — заст. Голови Раднаркому УРСР, заст. голови Укр. Економіч. Ради. Працюючи на Україні, Ф. вніс великий вклад у справу відбудови й розвитку II нар. г-ва, втілення в життя нової економіч. політики. Вів невтомну боротьбу за зміцнення укр. рад. державності, за згуртування парт. орг-цій республіки на ленінських ідейних та орг. принципах, викривав троцькістів, анархо-синдикалістів, децистів, бурж. націоналістів.

З березня 1924 — заст. голови Реввійськради СРСР, заст. наркомом у військ. та морських справах СРСР і одночасно з квітня 1924 — нач. штабу РСЧА, нач. Військ. академії (їй присвоєно його ім'я). З січня 1925 — голова Реввійськради СРСР і нарком у військ. і морських справах СРСР, з лютого 1925 — член Ради Праці і Оборони СРСР. На X—XIII з'їздах РКП(б) обирався членом ЦК. З 1924 — кандидат у члени Політбюро ЦК РКП(б). На V—VII конференціях КП(б)У обирався членом ЦК. У 1921—24 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Обирався членом ВЦВК і ЦВК СРСР, членом ВУЦВК. Ф. проявив себе видатним воєнним теоретиком, поставив і теоретично розробив ряд важливих проблем будівництва Рад. Збройних Сил і рад. воєнної науки. На основі рішень ЦК Комуністич. партії і Радянського уряду він здійснював проведення військ. реформи в армії, що забезпечило підвищення її бойової і політ. підготовки, зміцнення обороноздатності СРСР. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора. Похований у Москві на Красній площі.

Тр.: Избранные произведения. М., 1965.

Лит.: Ленін В. І. [Телеграми М. В. Фрунзе від 16.VI 1919 р. і 16.X 1920 р.]. Твори. Вид. 4, т. 35; М. В. Фрунзе. Воспоминания друзей и соратников. М., 1965; Архангельский В. Фрунзе. М., 1970 [бібліогр. с. 507—508]; Білан Ю. Я., Білан В. Ю. Михайло Васильович Фрунзе. К., 1962; Юрчук В. Діяльність М. В. Фрунзе на Україні. К., 1952.

В. І. Юрчук (Київ).

ФУКІДІД (Φουκιδίδης), син Олора (бл. 460 — бл. 400 до н.е.) — давньогрец. історик. Походив з афінської аристократич. родини. Його праця «Історія Пелопоннеської війни» (8 кн.) — вершина давньогрец. історіографії. У своїй праці Ф. наводить цікаві відомості про *скіфи*. Він, зокрема, зазначає, що воєнною силою і кількістю війська зі скіфами «не тільки не можуть зрівнятися європейські царства, але навіть в Азії немає на-

роду, який міг би сам на сам протистояти скіфам, якщо всі вони будуть одностаїні».

Тв.: Рос. перекл.—История, т. 1—2. М., 1915.

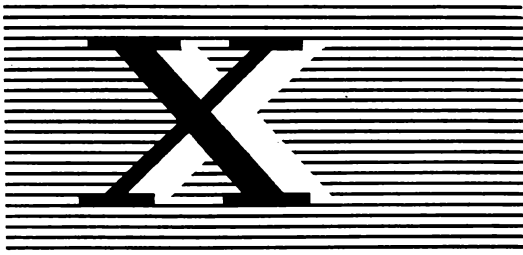
ФУНДУШЕВІ МАЄТНОСТІ (від польс. fundusz — фонд) — з 16 ст. в шляхет. Польщі, феод. Литві та на загарбаних ними укр. і білорус. землях зем. маєтності, подаровані державою, магнатами і шляхтою католицькій церкві. З 17 ст. Ф. м. називались усі без винятку зем. маєтності католицької церкви, на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. — маєтності, подаровані рос. царями і гетьманами православним монастирям. *Секуляризацію* фундушевих і вотчинних маєтностей православної церкви на Лівобережній Україні було проведено 1786. В Білорусії, Литві і на Правобережній Україні царський уряд конфіскував Ф. м. 1841—44, в Польщі — 1864—65, перетворивши їх на державні, т. з. подуховні, маєтності, придбукти з яких йшли на утримання духовництва. Подуховні маєтності в Білорусії та на Україні було націоналізовано 1917 на основі *Декрету про землю*, на Зх. Україні — 1939, Пн. Буковині — 1940, Закарпатті — 1945.

І. Л. Бутич (Київ).

ФУНТ (від лат. pondus — вага, важок) — старовинна одиниця ваги в Росії, Білорусії й на Україні. Дорівнював $\frac{1}{40}$ пуда (бл. 409,5 г). Під назвою «велика гривенка» ця міра відома з часів Київської Русі. Назва «фунт» поширилася з 17 ст. В зв'язку з запровадженням у Рад. країні метричної системи мір Ф. вийшов з ужитку.

ФУРИ (від лат. fur — лиходій) — учасники повстанської боротьби проти феод.-кріпосницького гніту на зх.-укр. землях у 15 ст. Фурами називали їх феодали. Найраніше Ф. згадуються в документах 1424. Очолені ватажками (дукторами, принципалами, провідниками), Ф. руйнували феод. маєтки в Перемишльській і Саноцькій землях, на Закарпатті. На поч. 50-х рр. 15 ст. звитяжною боротьбою проти феодалів вславилися Ф. під проводом братів Іллі та Івана Зінковичів, які походили з с. Одрехового Саноцької землі. Для боротьби проти Ф. прикарпатська шляхта організовувала свої каральні загони. В кінці 15 ст. назва «фура» поступово виходить з ужитку. Селян — учасників антифеодальної боротьби почали називати *опришками*.

В. В. Грабовецький (Львів).

ХАДЖІ-ГІРІЙ (р. н. невід. — п. 1466) — перший хан [1427—66] з кримської династії *Гірейів*. Ставши 1427 правителем *Кримського ханства*, Х.-Г. за підтримкою польс. короля *Казимира IV* 1449 оголосив незалежність ханства від *Золотої Орди*. В зовн. політиці орієнтувався на шляхет. Польщу. Зокрема, 1461 підтримував *Казимира IV*, який намагався захопити Новгород. Вів боротьбу проти *Золотої Орди*. В 1465 завдав поразки хану *Великої Орди* *Ахмату*, що йшов походом на *Москву*.

ХАЛТУРІН Степан Миколайович [2.I 1857 (21.XII 1856 с. ст.) — 3.IV 1882] — видатний рос. революціонер, робітник. Н. в с. Хвалинському (тепер с. Верхні Журавлі Халтуринського р-ну Киров. обл.) в селянській сім'ї. Вчився в Орловському повітовому (1868—71) та Вятському земському (1873—74) уч-щах. Восени 1875 переїхав до Петербурга. Працював столяром, займався політ. самоосвітою, проводив пропагандистську й організаційну роботу по об'єднанню робітн. гуртків. Учасник *Казанської демонстрації* 1876. 3 жовтня 1877 — на нелегальному становищі. Підтримував зв'язок з народниками.

Разом з В. П. *Обнорським* в кінці 1878 створив у Петербурзі революц. робітн. орг-цію «*Північний союз російських робітників*». У вересні 1879 Х. виїздив до м. Нижнього Новгорода та Сормова для створення периферійних робітн. орг-цій «Союзу». Після арешту діячів «Союзу» (в т. ч. В. П. *Обнорського*) Х. приєднався до «*Народної волі*». У лютому 1880 Х., з метою вбивства *Олександра II*, влаштував вибух у Зимовому палаці. В 1881—82 займався революц. пропагандою серед робітників *Москви* та *Одеси*. 18 (30).III 1882 в *Одесі* брав участь у виконанні рішення Виконавчого комітету «*Народної волі*» про вбивство військ. прокурора *Стрельникова*. В той самий день Х. заарештували. За вироком *Одеського військ.-окружного суду* його було страчено.

В. І. *Ленін* високо цинив Х., відносив його до числа корифей робітн. руху 70-х рр. 19 ст. (див. *Твори*, т. 20, с. 220). *Портрет*, с. 397.

Лит.: *Проккофьев В. А.* Степан Халтурин. М., 1958 [бібліогр. с. 280—283]; *Нагаев Г.* Казнен неопознанным... М., 1970.

ХАЛУПНИКИ — категорія феодално залежних селян і міської бідноти в шляхет. Польщі, феодал. Литві й на загарбаних ними укр. землях у 2-й пол. 16—18 ст., на захоплених *Австрією* з-укр. землях до серед. 19 ст. і в дореформений період на *Україні*, що входила до складу *Росії*. Х. були безземельними. Вони володіли лише хатами-халупами (звідси їхня назва) та іноді невеликими садибами. Х. з'явилися після видання польс.-шляхет. урядом «*Устави на волюки*» 1557, за якою магнати і шляхта дістали право загарбувати сел. землі для розширення власного фільваркового г-ва. Позабавлені землі, Х. змушені були наймитувати або займатися ремеслом. Х. відбували пішу панщину та ряд ін. повинностей. У період

розкладу феодал.-кріпосницької системи в кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. внаслідок обезземелення селянства чисельність Х. невпинно зростала. На *Правобережній Україні*, за даними 1848, Х. становили 7,5%, на *Лівобережній Україні*, за даними 1859, — 24% сел. г-в. Після скасування кріпацтва землі не одержали і стали одним з джерел формування пром. і с.-г. пролетаріату.

Я. С. *Мельничук* (Івано-Франківськ).

ХАММЕЛЬБУРГ, *Гаммельбург* (Hammelnburg) — нім.-фашист. табір військовополонених офіцерів біля м. *Хаммельбурга* (тепер *ФРН*), який існував в роки 2-ї світової війни з 1941 по березень 1943. В Х. було ув'язнено бл. 25 тис. генералів і офіцерів з країн антигітлерів. коаліції. Гітлерівці намагалися перетворити Х. на центр підготовки офіцерів для профашист. формувань і орг-цій, зокрема т. з. «*Російської визвольної армії*», яку очолював зрадник *Власов*. Вони робили спроби створити з рад. військовополонених «*Російську трудову народну партію*» і «*Російський союз молоді*». Бойова підпільна комуністич. орг-ція, переважно з рад. патріотів, що діяла в Х., зірвала наміри гітлерівців. У кінці 1941 на чолі рад. підпілля стояли Х. С. *Алавердов*, Д. М. *Карбишев*, І. С. *Никитин*, М. Ф. *Панасенко*, С. А. *Ткаченко* і Г. І. *Тхор*. Підпілля проводило значну роботу серед військовополонених, інформувало їх про становище на фронтах, організувало саботаж усіх заходів фашистів, втечі з табору, захищало від нацистського терору активних антифашистів, викривало й знищувало провокаторів і зрадників. Активну участь у роботі антифашист. підпілля брали П. *Афанасьєв*, І. Ф. *Бойко*, Н. Т. *Копельць*, Г. І. *Кикоть*, Г. *Куклін*, *Михтеєв*, Б. І. *Николаєв*, А. К. *Ужинський* та ін. У кінці 1942 антифашист. орг-цію було розкрито. Учасників підпілля фашисти відправили в штрафний концтабір *Флоссенбюрг*. На поч. 1943 фашисти, побоюючись впливу рад. військовополонених на ін. в'язнів табору, змушені були розформувати *Хаммельбург*.

Лит.: *Семирязга М. И.* Советские люди в европейском сопротивлении. М., 1970 [бібліогр. с. 329—332]. М. М. *Лемещук* (Київ).

ХАНЕНКИ — великі укр. поміщики, що походили з козац.-старшинської верхівки, власники зем. маєтностей на *Лівобережній Україні* в кін. 17 — на поч. 20 ст. *Михайло Степанович Х.* (рр. н. і см. невід.) — гетьман *Правобережної України* [1670—74]. Належав до старшинського угруповання, яке орієнтувалося на шляхет. Польщу. Будучи уманським полковником [1660—69], підтримував *Ю. Хмельницького*, П. *Тетерю*. Брав участь у придушенні визвольних сел.-козац. повстань на *Правобережній Україні*, в загаронницькому поході польс.-шляхет. військ 1664 на *Лівобережну Україну*. Після переходу П. *Дорошенка* на бік *Туреччини* польс.-шляхет. уряд призначив М. С. *Ханенка* гетьманом *Правобережної України*. В боротьбі проти П. *Дорошенка* за владу загони М. С. *Ханенка* 1673 зазнали поразки під *Стеблемом*. Після зруйнування тур.-тат. загаронників і загонями П. *Дорошенка* *Умані*, *Ладичина* та ін. міст М. С. *Ханенко* добровільно здався *лівобережному гетьманові І. Самойловичу*. Отримавши від царського уряду значні маєтності на *Чернігівщині*, припинив політ. діяльність. *Микола Данилович Х.* (1691—1760) — генеральний хорунжий, внук М. С. *Ханенка*. В 1710 закінчив *Львівську братську школу*. В 1717—23 служив у *Генеральній військовій канцелярії*. Був близьким до наказного гетьмана П. *Полуботка*. Обвинувачений у зраді, був 1723 ув'язнений. В 1727 відпущений

на Україну, де служив полковим суддею, полковим обозним *Стародубського полку*. В 1738 брав участь у поході рос. і укр. військ на Крим. У 1741 призначений генеральним хорунжим. Від гетьмана К. Розумовського дістав великі зем. маєстності на Чернігівщині. Залишив «Діаріуш» (М., 1858) — щоденні записки від січня до поч. липня 1722 і мемуари — «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка. 1727—1753 рр.» (К., 1884), в яких подано відомості з історії України. О л е к с а н д р І в а н о в и ч Х. (1805—95) — укр. поміщик, внук М. Д. Ханенка. Склав «Історичний опис деяких місцевостей Чернігівської губернії» (Чернігів, 1887), «Фамільні документи роду Ханенків» (Чернігів, 1889), в яких використав документ. матеріали з історії України 17—19 ст.

С. П. *Майборода* (Київ).

ХАНЕНКО Богдан Іванович (23.I 1858 — травень 1917) — укр. колекціонер-меценат і археолог. Н. в родовому маєтку *Ханенків* на Чернігівщині. В 1871 закінчив юрид. факультет Моск. ун-ту. Зібрав колекцію творів мистецтв, на базі якої було засновано «Музей мистецтв ВУАН» (тепер Київ. музей зх. та сх. мистецтва), поповнено експонатами ін. музеї. На кошти Х. і за його участю проводили археол. розкопки, гол. чин. на території Київ. губ. Х. був членом *Археологічної комісії*, *Історичного товариства Несторитопісця* та ін. наук. т-в, а також почесним членом Академії мистецтв. Видав (разом з дружиною В. М. Ханенко) «Старожитності Придніпров'я» (в. 1—6. К., 1899—1907).

ХАРАКС (грец. *Χάραξ*) — римський укріплений військ. табір на мисі Ай-Тодор у Криму (руїни його за 8,5 км від Ялти). Засн. в 70-х рр. 1 ст. н. е. на місці ранішого поселення *таврів*. Населення Х. займалося землеробством, скотарством і рибальством. У Х. жили й ремісники (ковалі, гончарі, мідноливарники та ін.). З кін. 1 ст. до серед. 3 ст. в Х. розміщувався римська залога; пізніше фортеця була сховищем для місцевого населення. Археол. дослідження Х. було почато в серед. 19 ст. Розкопано фундаменти будинків, водний басейн, оздоблений мозаїкою, водопровід з череп'яних труб, поза фортечними мурами виявлено святилище 2 ст. і некрополь 4 ст.

ХАРИТОНЕНКИ — укр. капіталісти-цукрозаводчики й землевласники серед. 19 — поч. 20 ст. Походили з селян-чумаків Сумського пов. Харків. губ. Їм належали в Сум. пов. цукрові з-ди, с.-г. економії. І в а н Г е р а с и м о в и ч Х. (1820—12.XII 1891). Н. в слободі Нижній Сироватці (тепер село Сумського р-ну Сум. обл.) в селянській сім'ї. Закінчив приходську школу. Розбагатів на спекулятивній бакалійній торгівлі, орендував землі, пром. підприємства. Після скасування кріпосного права купував поміщицькі землі, будував цукрові з-ди. В 1890 — один з гол. членів синдикату рафінадних цукрозаводчиків.

ХАРИТОНОВ Володимир Львович (н. 21.VIII 1924) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1971). Член КПРС з 1953. Н. у Харкові в сім'ї службовця. В 1942—50 перебував у лавах Рад. Армії. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1953 закінчив істор. факультет Харків. ун-ту. З 1958 — старший викладач, доцент, професор кафедри історії КПРС Харків. ун-ту. Досліджує історію революц. руху та більшовицьких орг-цій на Україні.

Тв.: *Лютнева революція 1917 року на Україні*. Х., 1966; *Из истории борьбы большевиков на Украине за создание областной партийной организации (1912 — июль 1914 г.)*. В кн.: *Из истории борьбы местных организаций Коммунистической партии Украины за*

построение социализма и создание коммунистического общества, в. 5. Х., 1968; *Советская историография Февральской революции 1917 г. на Украине*. В кн.: *Свержение самодержавия*. М., 1970.

ХАРИТОНОВ Михайло Федорович (11.I 1899—28.V 1943) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Васильєвському (тепер Пошехонського р-ну Ярослав. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1919. В 1931 закінчив Вищі стрілецькі курси, 1941 — курси вищого нач. складу при Академії Ген. штабу. Під час громадян. війни брав участь у боях на Сх. і Пд. фронтах. В роки Великої Вітчизн. війни — командир 2-го повітряно-десантного корпусу, заступник нач. штабу Пд. фронту, ком. 9-ю армією Пд. фронту, а потім 6-ю армією Ворон. (1-го Укр.) фронту. Очолений Х. війська 6-ї армії брали участь у боях за визволення України. Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами. М. П. *Кошкин* (Москва).

ХАРКІВ — місто, обласний та районний центр УРСР, при елітті річок Харкова, Лопані й Уди (бас. Сів. Діняч). Великий вузол залізнич., автомобільних шляхів та авіаліній. 1223 тис. ж. (1970; 1861 — 50 тис. ж.; 1881 — 128 тис. ж.; 1901 — 198 тис. ж.; 1939 — 833 тис. ж.; 1959 — 952,6 тис. ж.). Засн. бл. 1654—56 укр. козаками — переселенцями з Правобережної України. В 1656—59 в Х. збудовано фортецю для захисту *Слобідської України* і Пд. Росії від грабінських нападів кримських і ногайських татар. Назву дістав від річки, на якій він був заснований (за ін. відомостями, вона походить від імені першого поселенця на місці сучас. Х. козака Харка). З кінця 50-х рр. 17 ст. до 1765 Х. — полкове місто *Харківського полку*. За час з 1672 по 1738 жителі Харкова відбили 12 тат. нападів. Після рос.-тур. війни 1768—74 і приєднання причорноморського узбережжя до Рос. д-ви Х. втратив своє значення як військ. фортеця. В кін. 18 ст. став значним торг. містом, економіч. і культ. центром Слобідської України. В 1765—80 Х. — центр *Слобідсько-Української губернії*, 1780—96 — Харківського намісництва, з 1797 — Слобідсько-Української губернії, яку 1835 перейменовано на *Харківську губернію*. В 1835—82 Х. — центр Харків. генерал-губернаторства (Харків., Полт., Черніг., а з 1880 — ще й Кур., Ворон., Орл. губернії). З поч. 19 ст. у зв'язку з розкладом феодално-кріпосницьких і розвитком капіталістич. відносин у Х. засновуються підприємства. В 1820 було відкрито сірникову ф-ку, 1835 почав діяти чавуноливарний з-д, 1846 споруджено другий чавуно- і мідноливарний з-ди тощо.

Із зростанням пром-сті і торгівлі розвивалася й культура міста. В 1727 відкрився *Харківський колегіум*. У 1805 у Х. відкрито ун-т. У 1856—58 в Х. вело революц.-демократич. пропаганду *Харківсько-Київське таємне товариство*.

Значне зростання Х. почалося у пореформений період. Розвиток пром-сті міста був пов'язаний з виникненням у Донбасі та Криворіжжі кам'яновугільної й залізничної пром-сті. В 1871 в місті працювало 79 ф-к і з-дів. Виникали нові металургійні, машинобудівні та ін. підприємства. Серед них — з-д с.-г. машинобудування Гельферіх-Саде, чавуноливарний і машинобудівний (70-і рр. 19 ст.), паровозобудівний (1895) та ін. У 1899 у Х. налічувалося 259 ф-к і з-дів, на яких працювало понад 11,6 тис. чоловік. Особливо швидко зростали машинобудівні та металургійні підприємства. Коли було збудовано Курськ-Харківсько-Азовську з-цю (1869), залізничні лінії Москва — Х. — Севастополь, Москва — Х. — Миколаїв, Харків — Київ у 90-х рр. 19 ст.,

Х. став великим залізнич. вузлом. У зв'язку із зростанням пром-сті у 2-й пол. 19 ст. швидко збільшувалося населення міста.

В 60—70-х рр. 19 ст. Х. був одним з центрів народницького руху на Україні. У роботі орг-ції «Народна воля» в Х. брав участь А. І. Желябов.

У 1872 в Х. відбувся перший масовий виступ робітників і міської бідноти (бл. 3 тис. чол.), що були обурені сваволею поліції і міської адміністрації.

На поч. 90-х рр. 19 ст. у Х. виникли перші марксистські гуртки і групи, які мали зв'язок з моск. с.-д. групою В. В. Воробовського [див. *Харківська організація РСДРП(б)*]. У 1892 відбувся робітн. страйк у залізнич. майстернях. У серпні 1898 було створено Харків. к-т РСДРП. Під керівництвом к-ту РСДРП відбулися *Харківська політична демонстрація 1900*, студентські виступи і робітн. демонстрації в лютому і грудні 1901. У травні 1901 в Х. почав діяти Пд. відділ газ. «Искра». В кін. 1900 — на поч. 1901 виникла паралельно з к-том РСДРП інша с.-д. орг-ція — харківський «Союз боротьби за визволення робітничого класу». В червні 1902 Харків. к-т РСДРП і «Союз боротьби» об'єдналися, що значною мірою сприяло зміцненню всіх революц. сил. У період *революції 1905—07 в Росії* Х. був одним з центрів революц. руху на Україні. В січні 1905 в Х. утворено більшовицьку групу «Вперед» на чолі з Артемом (Ф. А. Сергеевим), яку в серпні 1905 було перетворено на міський к-т РСДРП. У січні — лютому 1905 робітники Х. страйкували на знак протесту проти розстрілу мирної демонстрації робітників Петербурга, 27—28.VI (10—11.VII) 1905 — на підтримку повсталих матросів броненосця «Потьомкін». Робітники Х. брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Страйк 10—14 (23—27).Х переріс у збройні сутички робітників з поліцією. В листопаді 1905 було створено *Федеративну раду харківських комітетів РСДРП*. 23.XI (6.XII) 1905 відбулася масова збройна демонстрація робітників і революц. солдатів. 12 (25).XII спалахнуло *Харківське збройне повстання 1905*. Робітн. страйки і мітинги відбувалися 1907 і 1910. В квітні — травні 1912 в Х. відбулися масові страйки протесту проти *Ленського розстрілу*. Восени 1912 страйковий рух у Х. набрав масового характеру. Про стійкість і згуртованість харків. пролетарів свідчив *Харківський страйк робітників паровозобудівного заводу 1912—13*. Після Лютневої революції 20.III (2.IV) 1917 створено *Харківську Раду робітничих і солдатських депутатів*. Вночі проти 4 (17).III в Х. обрано міський к-т РСДРП(б). 25.IV—6.V (8—19.V) 1917 в Х. відбувся обласний з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну. В червні — серпні вибухнув *Харківський страйк чорноробів 1917*. Вночі проти 10 (23).XII 1917 червоногвардійці разом з прибулими їм на допомогу петрогр. моряками й робітниками розгромили контрреволюц. частини *Центральної ради* і встановили в Х. Рад. владу. 11—12 (24—25).XII 1917 в Х. відбувся *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*, що проголосив Україну республікою Рад. Х. був першою столицею Рад. України з грудня 1917 до 30.I (12.II) 1918, коли Рад. уряд переїхав до Києва.

8.IV 1918 Х. захопили австро-нім. окупанти. Під керівництвом більшовиків-підпільників робітники страйкували (*Всеукраїнський страйк залізничників 1918*), створювали повстанські й партизан. загони. В грудні 1918 владу в Х. захопила *Директорія*. 3.I 1919 частини *Другої Української радянської дивізії* при підтримці повсталих

робітників (див. *Харківське січневе збройне повстання 1919*) визволили місто.

В березні 1919 в Х. відбулися *Третій з'їзд КП(б) України* і *Третій Всеукраїнський з'їзд Рад*. 25.VI 1919 Х. захопили денікінці. 12.XII 1919 частини Червоної Армії визволили Х. (див. *Харківська операція 1919*).

З грудня 1919 до червня 1934 Х. — знову столиця УРСР. В 1925—30 Х. одночасно — центр округу, з 1932 — обласний центр. За роки передвоєнних п'ятирічок Х. перетворився на один з найбільших індустр. і культ. центрів СРСР. У місті було збудовано сотні нових пром. підприємств, реконструйовано і розширено старі. Під час Великої Вітчизн. війни Х. 24.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В період тимчас. окупації в Х. діяли підпільні обком і райкоми партії, обком комсомолу. Із харків'ян було сформовано 94 партизан. загони, 66 диверсійних груп. В результаті *Харківської наступальної операції 1943* частини Рад. Армії 16.II визволили Х. 15.III 1943 Х. знову захопили нім. загарбники. Остаточо місто було визволене 23.VIII в результаті *Белгородсько-Харківської наступальної операції 1943*.

В післявоєнні роки за короткий час Х. був відбудований і знову став одним з найбільших пром., наук. і культ. центрів СРСР. Провідні галузі пром-сті: машинобудівна, металобробна. Серед галузей машинобудування провідними є с.-т., електротех., енергетичне, транспортне та підводнотранспортне, шляхобудівне; верстатобудування і приладобудування; виробництво кулькопідшипників, мед. обладнання та апаратури. Найбільші машинобудівні та металобробні підприємства: *Харківський тракторний завод імені Серго Орджонікідзе (ХТЗ)*, *Харківський завод транспортного машинобудування імені В. О. Малишева*, з-д «Електроважмаш», турбінний з-д, *Харківський електромеханічний завод імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (ХЕМЗ)*, верстатобудівний з-д, з-д «Південкабель», велосипедний з-д, *Харківський моторобудівний завод «Серп і молот»*, «Світло шахтаря», підшипниковий, кондиціонерів, торг. машинобудування, контрольно-вимірвальних приладів, електроапаратний. Розвинуті хім., поліграфічна, деревообробна, легка (текст., швейна, шкіряно-взуттєва, трикотажна) пром-сть, пром-сть буд. матеріалів, харчова (жировий та м'ясний комбінат, конд. ф-ка тощо). В Х. є 206 загальноосв. шкіл, 33 серед. спец. навч. заклади, 21 вуз. Найбільші вузи: *Харківський державний університет імені О. М. Горького*, *Харківський політехнічний інститут імені В. І. Леніна*, *Харківський державний медичний інститут*, *Харківський державний інститут культури*, *Харківський інститут мистецтв імені І. П. Котляревського*, *Харківський юридичний інститут*. У Х. 46 н.-д. установ. У місті 6 профес. театрв (*Харківський державний академічний театр опери та балету імені М. В. Лисенка*, *Харківський державний академічний український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка*, *Харківський державний академічний російський драматичний театр імені О. С. Пушкіна*, муз. комедії, юного глядача, ляльок), філармонія, цирк. У місті працюють: *Харківський історичний музей*, музей образотворчого мистецтва. Видаються обласні газ. «Соціалістична Харківщина», «Красное знамя». У Х. містяться Книжкова палата УРСР. Діє телецентр. У 1970 Х. нагороджено орденом Леніна.

З Х. пов'язана діяльність багатьох діячів науки, л-ри й мистецтва. Тут працювали вчені І. І. Меч-

ников, М. В. Остроградський, І. І. Срезневський, О. О. Потебня, О. І. Білецький, Л. А. Булаховський та ін., письменники П. П. Гулак-Артемівський, В. М. Блакитний, Остап Вишня, художники С. І. Васильківський, М. С. Самокиш, діячі театру М. М. Крушельницький, О. С. Курбас, І. О. Мар'яненко та багато ін. В Х. встановлено пам'ятки В. І. Леніну, Я. М. Свердлову, Т. Г. Шевченку, М. М. Коцюбинському, О. С. Пушкіну, М. В. Гоголю, В. Н. Каразину, пам'ятник Вічній Славі та ін. Архітектурні пам'ятки: Покровський собор (17 ст.), старий корпус ун-ту (1766—77), дзвіниця Успенського собору (1824—33), будинок юридичного ін-ту (1892), будинок 6-ки ім. В. Г. Короленка (1901). *Лит.*: Харков в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов. Февраль—декабрь 1917 г. Х., 1947; Бага лей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1653-го по 1905-й год), т. 1—2. Х., 1905—12; Харьков. Справочная книга. Х., 1957; Дяченко М. Т., Розін С. О., Рябко В. І. Харків. Місія історичних подій, пам'ятки і заклади культури, видаті діячі. Х., 1957; Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетаріат Харкова в трьох революціях. Х., 1939; Дьяченко Н. Т., Уманский М. В., Олейник В. В. Харьков. Путеводитель. Х., 1967; Данилов В. О. Харків. К., 1968.

ХАРКІВСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-територіальна одиниця в пн.-сх. частині України в кін. 18 — на поч. 20 ст. Після ліквідації за царським указом від 12 (23).XII 1796 *Харківського намісництва* було створено Слобідсько-Українську губ., до якої ввійшла також тер. Куп'янського пов. Воронезького намісництва. За указом Миколи I від 5 (17).XII 1835 Слобідсько-Українську губ. було перейменовано на Х. г. Адм. центром її був Харків. Х. г. складалася з 11 повітів: Богодухівського, Валківського, Вовчанського, Зміївського, Ізюмського, Куп'янського, Лебединського, Охтирського, Старобільського, Сумського, Харківського. За даними 1910, в Х. г. було 4218 нас. пунктів, з них одне губерньське, 10 повітових і 6 заштатних міст (Білопілля, Золочів, Краснокутськ, Недригайлів, Слов'янськ, Чугуїв). Нас. 3417 тис. чол. (1910). В економіч. відношенні Х. г. була аграрно-промисловою. В 70-х рр. 19 ст. у пром-сті гол. галуззю було цукроваріння. З 80-х рр. 19 ст. провідною стала металообробна пром-сть. За даними 1901, на 340 пром. підприємств (117 металообробних, 26 цукр. з-дів, 43 гуральні та ін.) працювало 38 372 робітники. Ремісництво займалося 39 159 чол. У с. г. значним було засилля поміщиків і куркулів. У 1905 з 4 497 271 дес. землі поміщикам і куркулям належало 1 608 349 дес. (35,8%), казні й церкві — 225 780 дес. (5%). Десятки тисяч десятин мали *Харитоненки*, Кеніги та ін. поміщики. В той же час 364 100 сел. г-в мали 2 663 142 дес. (59,2%), з них 132 270 сел. г-в (36,2%) були малоземельними та безземельними. В поміщицьких маєтках капіталістична експлуатація поєднувалася з прямими пережитками кріпосництва — відробітками. Робітн. рух у Х. г. почався стихійними страйками робітників під час буд.робіт на з-ці Харків—Ростов-на-Дону в 70-х рр. 19 ст. В кін. 90-х рр. 19 ст. створено Харків. к-т РСДРП. Робітники брали участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903*, в політ. страйках і збройних виступах під час революції 1905—07 в Росії (див. *Люботинське збройне повстання 1905*), в страйках і демонстраціях у роки нового революц. піднесення (1910—14). Значним був у Х. г. сел. рух. У 1861—63 стався сел. заворушення проти грабінж, характеру *селянської реформи 1861*. Селяни брали участь у *Полтавсько-Харківському селян-*

ському повстанні 1902, аграрних виступах під час революції 1905—07 в Росії. Рад. владу в Х. г. встановлено в грудні 1917. Під час громадян. війни 1918—20 г. вступив під керівництвом Комуністич. партії вели успішну боротьбу проти австро-нім. окупантів, петлюрівців, білогвардійців, куркульських банд. За постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 Х. г. було ліквідовано, а її територія ввійшла до складу Ізюмського, Куп'янського, Старобільського, Сум., Харків. округів. *Лит.*: Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. К., 1967; Статистика землевладення 1905 г., в. 33. Харьковская губерния. СПб, 1906.

А. Г. Слюсарський (Харків).
ХАРКІВСЬКА ГУБЕРНЬСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ — створена 1915 для збирання, упорядкування і зберігання документ. матеріалів. В умовах 1-ї світової війни комісія не могла розгорнути свою роботу. Її діяльність припинилася 1918.

ХАРКІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943 — операція, що її провели під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 війська Ворон. фронту (ком.— ген.-полковник П. І. Голіков) 2—26.II 1943 з метою визволити пн.-сх. області України, зокрема Харків. обл. з м. Харковом. Гол. сили 40-ї армії, яка вела наступ у Белгородсько-Харків. напрямі, 10.II вийшли на правий берег р. Сіверського Дінця і почали наступ на Харків з Пн., 69-а армія, ліквідувавши опорний пункт ворога у Великій Миколаївці, 10.II визволила Вовчанськ і вийшла до Сіверського Дінця. 3-я танк. армія з жорстокими боями просунулася на 70 км і підійшла до Печеніг і Чугуєва. До вечора 14.II Харків було охоплено із Зх., Пн. Сх. і Пд. Сх. 16.II Харків було визволено від нім.-фашист. окупантів. Рад. війська продовжували наступ на Сумське або Полтав. напрямках. У результаті Х. н. о. рад. війська Ворон. фронту до 26.II просунулись на Зх. на 100—260 км. Проте втримади зайняті рубежі військам Ворон. фронту не вдалося. Створивши міцне угруповання військ, гітлерівці розгорнули контрнаступ. 15.III рад. війська змужнені були залишити Харків і відійти за Сіверський Донець.

Лит.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2. К., 1968.

Г. М. Скляднов (Харків).
ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 27.II 1932. Розташована на Пн. Сх. республіки. На Сх. межує з Ворошиловградською, на Пд. Сх. — з Донецькою, на Пд. — з Дніпропетровською, на Зх. — з Полтавською, на Пн. Зх. — з Сумською обл. УРСР, на Пн. — з Белгородською обл. РРФСР. Пл. 31,4 тис. км². Нас. 2853 тис. чол. (1971), нац. склад (за переписом 1970): 66,1% українців, 29,4% росіян, 2,7% євреїв, 1,8% ін. національностей. Пересічна густина нас. — 90,9 чол. на 1 км². Міське населення становить 70%. У Х. о. — 25 районів, 15 міст, 62 с-ща м. т. і 2068 сілськ. нас. пунктів. Обласний центр — м. Харків (1223 тис. ж., 1970).

Поверхня Х. о. рівнинна. Більша частина її території лежить у межах Придніпровської низовини, лише на Пн. заходять пд. відроги Середньоросійської височини. Корисні копалини: горючий газ (Шебелінське родовище газу), буре й кам'яне вугілля, торф, нафта, залізна руда, фосфорити, мінеральні буд. матеріали. Є мінеральні джерела. Клімат області помірно континентальний. Річки — Сіверський Донець з прит. Уда, Мжа, Чепіль, Вовча, Великий Бурлук, Оскіл (бас. Дону), Мерля, Оріль (бас. Дніпра) та ін. Споруджено водосховища на річках Сіверському Дінці та Осколі. В області є кілька озер, з них найбільші — Лиман, Борове, Лебедяче. Ґрунти

Площа Р. Люксембург у Харкові.

переважно чорноземні. Ліси збереглися лише на Пн. Зх. та в заплаві Сіверського Діння.

Тер. сучасної Х. о. була заселена людьми ще за часів раннього палеоліту, про що свідчать кам'яні знаряддя, знайдені біля с. Яремівки Ізюмського р-ну. Стоянки пізнього палеоліту виявлено в Богодухівському, Балаклійському та Ізюмському р-нах. На тер. Х. о. виявлено також поселення часів неоліту та бронзового віку, пам'ятки скифського часу, черняхівської культури та слов. пам'ятки 8—10 ст. Наприкінці 10 ст. частина тер. сучасної Х. о. входила до складу Київської Русі. Після навали монголо-татар у 13 ст. тривалий час край був малолюдним і межував з Диким полем. У 16 ст. тут з'явилися укр. і рос. переселенці, які займалися бортництвом, полюванням, рибальством тощо. Переселенці засновували поселення — слободи, почали виникати міста. Близько 1654—56 було засновано Харків, а в 2-й пол. 17 ст. — Люботин, Огульці, Липці, Зміїв, Рубіжне та ін. В той час на Муравському шляху рос. уряд створював сторожову службу проти нападів крим. і ногайських татар. У 17—18 ст. тер. сучасної Х. о. — складова частина Харківського полку та Ізюмського полку в Слобідській Україні. Після ліквідації 1765 царським урядом залишків козацького самоврядування входила до складу Слобідсько-Української губернії (до 1780), Харківського намісництва (до 1796), потім — до Слобідсько-Української губ. (перейменованої 1835 на Харківську губернію). У 3-й чверті 17 ст. 85—90% місцевого населення становили козаки і поселиті селяни. В 1773 тут було вже понад 50% феодално залежних селян. Посилення феодално-кріпосницького гніту не раз викликало сел. виступи. Селяни і козаки Харків. та Ізюмського полків на чолі з О. Г. Хромим брали участь у селянській війні під керівництвом Степана Разіна 1670—71. Значні антикріпосницькі заворушення відбувалися під час селянської війни під керівництвом Омелья Пугачова 1773—75. З 1817 понад 17 тис. державних селян і військових обивателів Харків., Ізюмського, Зміївського повітів було приписано до військових поселень. Нестерпне становище було причиною ряду повстань (див. Чугуївське повстання 1819, Шебелінське повстання 1829). Значне місце в культ. розвитку краю у 18 ст. на-

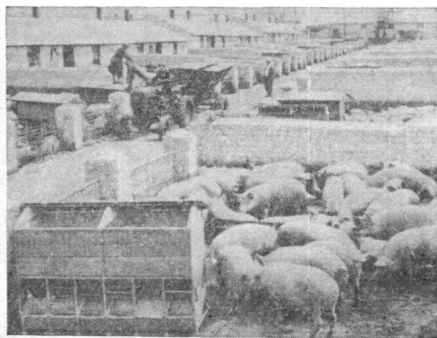
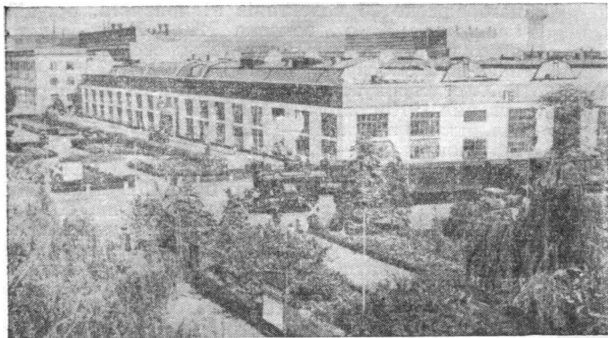
лежало Харківському колегіуму, а в 19 ст. — Харків. ун-тові (засн. 1805). У 1856—58 пропаганду проти самодержавства і кріпосництва вело Харківсько-Київське таємне товариство.

Після селянської реформи 1861 порівняно швидко розвивалися капіталістичні відносини. За даними 1895, Харків. губернія по виробництву пром. продукції посідала одне з провідних місць на Україні. На той час тут налічувалося 893 підприємства, в т. ч. 360 — фаб.-зав. типу. Провідною галуззю пром-сті Харківщини було цукроваріння. У 80-х рр. почала розвиватися металобробна і маш.-буд. пром-сть (в основному у Харкові). З розвитком пром-сті зростає і міщів фаб.-зав. пролетаріат. У 1872 в Харкові відбувся стихійний виступ робітників і міської бідноти проти сваволі поліції та міської адміністрації. На поч. 80-х рр. 19 ст. у Харкові діяв військ. гурток «Народної волі». На поч. 90-х рр. виникли перші марксистські гуртки. В 1892 відбувся страйк у Харків. залізничних майстернях. У 1898 було створено Харків. к-т РСДРП [див. Харківська організація РСДРП (6)]. Під його керівництвом 1900 відбулася масова першотравнева демонстрація (див. Харківська політична демонстрація 1900). Значним був сел. рух. Під час Полтавсько-Харківського селянського повстання 1902 збройні сел. виступи охопили Валківський і Богодухівський повіти. Робітники Харківщини брали участь у загальному страйку на Півдні Росії 1903. У період революції 1905—07 прокотилася хвиля політ. страйків і збройних виступів робітників" (зокрема, Люботинське збройне повстання 1905, Харківське збройне повстання 1905), відбулися великі сел. заворушення в Харків., Вовчанському, Зміївському повітах. У квітні — травні 1912 пройшли масові страйки протесту проти Ленського розстрілу. Стійкість і згуртованість пролетарів проявилися під час Харківського страйку робітників паровозобудівного заводу 1912—13. Після Лютн. революції 1917 у березні — квітні в Харкові та повітових центрах губернії створюються Ради робітн. і солдат. депутатів, водночас виникли Ради сел. депутатів. На поч. травня було створено губернську Раду сел. депутатів. У складних умовах боротьбу трулящих Харківщини за переростання бурж.-демократич. революції у со-

ціалістичну очолили більшовики. Під час встановлення Рад влади трудящим Харківщини довелося переборювати шалений опір бурж.-націоналістичної *Центральної ради*. Рад. владу 10(23).XII 1917 було встановлено в Харкові, в грудні 1917 — в Балаклії, Чугуєві, Куп'янську, в січні 1918 — Богодухові, Змієві. 11—12 (24—25).XII 1917 в Харкові відбувся *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*. 12 (25).XII з'їзд проголосив Україну республікою Рад. У квітні 1918 Харківщину загарбали австро-нім. війська. Трудящі Харківщини під керівництвом більшовиків піднялися на боротьбу проти загарбників. Підільні парт. орг-ції діяли в Харкові, Ізюмі, Змієві, Богодухові та ін. містах. Залізничники Харкова, Люботина, Лозової, Куп'янська брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В грудні 1918 Харківщини захопили війська петлюрівської *Директорії*. Рад. владу було відновлено в кін. грудня 1918 — на поч. січня 1919 спільними діями Червоної Армії та повсталі робітників і селян. З червня по грудень 1919 тер. Харківщини за-

гарбали денікінці. Після досягнутої за допомогою рос. народу перемоги над силами контрреволюції трудящі Харківщини під керівництвом *Комуністич. партії* приступили до мирного соціалістич. будівництва. В 1922 на Харківщині, як і по всій республіці, розгорнувся об'єднаний рух за утворення Союзу РСР. В 1925 було ліквідовано Харківську губернію. В 1925—30 тер. сучасної Х. о. входила до складу Харків., Ізюмського та Куп'янського округів. У роки довоєнних п'ятирічок пром-сть Харківщини невпинно зростала, а Харків перетворився на один з найбільших індустріальних і культ. центрів країни. Провідною галуззю пром. виробництва стало машинобудування. В 1931 було введено в експлуатацію одне з найбільших підприємств тракторобудування СРСР — *Харківський тракторний завод імені Серго Орджонікідзе (ХТЗ)*, 1934 став до ладу Харківський турбінний завод ім. С. М. Кірова. Вже наприкінці 1931 на Харківщині було в основному закінчено колективізація с. г. 27.II 1932 утворено Х. о. і створено

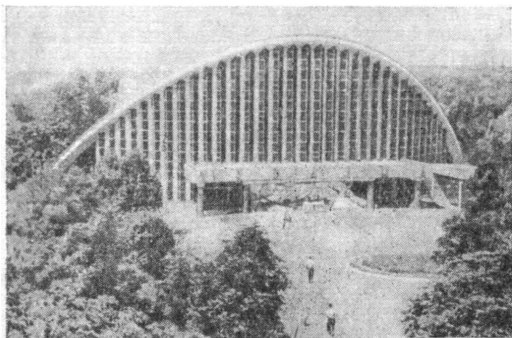

Загальний вигляд Харківського тракторного заводу імені Серго Орджонікідзе (ліворуч). Міжколгоспний свиновідгодівельний пункт у селищі міського типу Савинцях Балаклійського району.

обласну парт. організацію. В 1937 з Х. о. було виділено Полт. обл., 1939 — частину Сумської. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, протягом вересня 1941 — липня 1942, після запеклих боїв нім.-фашист. загарбники захопили тер. Х. о. В період тимчасової нім.-фашист. окупації на тер. області під керівництвом підпільного обкому партії (секретар І. І. Бакулін) діяло 8 підпільних райкомів партії, обком комсомолу (секретар О. Г. Зубарев, після його загибелі — О. М. Шербак), партизан. загони, диверсійні групи. За героїчні дії підпільникам І. І. Бакуліну, Н. Т. Волкові, О. Г. Зубареву, М. Т. Кисляк, О. М. Шербаку та командирів партизан. загону І. Й. Копьонкіну присвоєно звання Героя Рад. Союзу, багато підпільників і партизанів нагороджено орденами і медалями. В лютому 1943 в результаті *Харківської наступальної операції 1943* рад. війська визволили значну частину Х. о., але в березні змушені були відступити. В березневих боях за Харків 1943 поблизу с. *Таранівки* здійснили героїчний подвиг 25 рад. гвардійців-широчинців. У цих боях разом з рад. військами брав участь 1-й Чехословац. окремий батальйон (командир полковник Л. Свобода), що дістав бойове хрещення в районі с. *Соколова*. 87 командирів і рядових воїнів батальйону було нагороджено рад. орденами і медалями, а надporučок О. Ярош був посмертно удостоєний звання Героя Рад. Союзу. 23.VIII 1943 в результаті *Белгородсько-Харківської наступальної операції 1943* було визволено Харків. У вересні 1943 завершено визволення всієї тер. Х. о. від нім.-фашист. загарбників. Понад 250 чол. уродженців Х. о. удостоєно звання Героя Рад. Союзу, в т. ч. двоє з них — двічі, понад 250 тис. чол. нагороджено орденами і медалями.

Після вигнання нім.-фашист. загарбників обласна парт. орг-ція мобілізувала трудящих на відбудову і дальший розвиток нар. г-ва області. При братерській допомозі народів Рад. Союзу було реконструйовано старі пром. підприємства, будували нові. На багатьох підприємствах провадили напередливу роботу по освоєнню нових видів машин, апаратів, механізмів. ХТЗ почав випускати дизельні трактори ДТ-54, «Серп і молот» — удосконалені комбайнові мотори, електромех. з-д — нові типи електродвигунів, з-д транспортного машинобудування — магістральні тепловози та ін. Будувалися нові підприємства: трактороскладальний, підшипниковий та ін. з-ди. В 1950 випуск валової продукції порівняно з 1940 зріс на 11%. Значна увага приділялася відродженню і зростанню с. г. області.

Велику творчу роботу трудящих Харківщини очолювала обласна парт. орг-ція. На 1.I 1972 в 4 міських і 22 сільс. районних парт. орг-ціях налічувалося 178 297 комуністів. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті й в зв'язку працювало 81 140, у с. г. — 25 805, у галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 28 024, в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 15 217. Комуністи області виступили, зокрема, організаторами здійснення рішень Березневого і Бересневого (1965) та Липневого (1970) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя утворення Союзу РСР. Здійснюючи рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, обласна парт. орг-ція спрямовує трудящих на виконання завдань комуністич. будівництва. Перший секретар Харків. обкому КП України — І. З. Соколов (з 1972). Вірним помічником парт. орг-ції в комуністич. будівництві є Харків. комсомольська орг-ція, яка оформилася на поч. 1919. Комсомольці Харківщини активно боролися проти внутр. і зовн. ворогів у роки громадян. війни. На будівництві ХТЗ з 16 тис. робітників молоді було 8852 чол., з яких 5825 — комсомольці. Комсомольці становили гол. робочу силу на спорудженні Зміївсько-Комсомольської ДРЕС, на багатьох ін. новобудовах. На 1.I 1972 в 3489 комсомольських орг-ціях області налічувалося 345 519 комсомольців. Х. о. — один з найважливіших пром. районів УРСР і всього Рад. Союзу з високорозвинутим машинобудуванням. У 1970 в області було 633 пром. підприємства, що перебували на самостійному балансі. Обсяг валової продукції зріс проти 1940 у 8 раз. У структурі пром. виробництва найбільша роль належить машинобудуванню. Підприємства тракторного і с.-г. машинобудування: ХТЗ, *Харківський моторобудівний завод «Серп і молот»*, тракторних самохід. шасі, «Поршень», тракторних пускових двигунів (усі в Харкові); Куп'янський чавуноливарний, Чугуївський з-д тракторних деталей, лозівські «Трактордеталь» і ковальсько-мех., Дергачівський мех. з-д та ін. Підприємства електротех. пром-сті: *Харківський електромеханічний завод імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції*, «Електроважмаш», електротехнічний, «Електромашина», «Південкабель», електроапаратний (усі в Харкові). Турбобудування представлене Харків. турбінним з-дом; верстатобудування — харків. з-дами верстатобуд., агрегатних верстатів; приладобудування — харків. з-дами контрольно-вимірювальних приладів, «Теплоавтомат», маркшейдерських інструментів, «Точмедприладдя» та Ізюмським

Кіноконцертний зал «Україна» в Харкові.

оптико-мех. з-дом. Гірничі і металург. устаткування виготовляє Харків. маш.-буд. з-д; підійомно-транспортне — Харків. з-д підійомно-транспорт. устаткування, транспортне — Харківський завод транспортного машинобудування імені В. О. Малишева, Ізюмський тепловозремонтний з-д, Паньотинський вагонремонтний з-д. Великими маш.-буд. заводами є також Харків. велосипедний з-д, «Гідропривод», «Поліграфмаш», тютюнового машинобудування, торг. машинобудування, Зміївський маш.-буд. та ін. Хім. пром-сть представлена з-дами: «Харпластмас», хім. реактивів, лакофарбовим, хім. побутових речовин (усі в Харкові) та ін. Харч. пром-сть: цукрова (працює 11 з-дів, найбільші: Орельський, Куп'янський та Савинський), борошномельно-круп'яна, м'ясна, спиртова, молочна, маслобобна, кондитерська, олійницька, тютюнова. Високого рівня досягла легка пром-сть: шерстяна, трикотажна, взуття, хутрова, бавовняна (більшість підприємств містяться в Харкові), швейна, ткацька (Лозова, Валки, Вільшани, Люботин та ін.). Є також підприємства фаянсової (Буди), деревообробної та целюлозно-паперової (Зміїв, Рогань, Мерефа), поліграфічної промисловості та промисловості будівельних матеріалів. Енергетичне г-во області базується на величезних місцевих родовищах природного горючого газу, привізному вугіллі. Діє Зміївська ДРЕС. У ході боротьби за виконання рішень партії та уряду значних досягнень домоглася обласна парт. орг-ція у піднесенні с.-г. виробництва. Підвищилися врожайність і валовий збір зернових культур, зросла продуктивність м'ясо-молочного тваринництва. На кінець 1970 в області було 349 колгоспів і 137 радгоспів. На полях працювали 36 973 трактори (у 15-сильному обчисленні), 4076 зернозбиральних комбайнів та багато ін. с.-г. машин. Заг. посівна площа 1970 дорівнювала 1847,9 тис. га. Колгоспи і радгоспи області електрифіковано. Осн. зерновими культурами є озима пшениця, кукурудза на зерно, ярий ячмінь. Вирощують також просо і гречку. Серед тех. культур провідними є соняшник та цукр. буряки. Поширені картопля й овочеві культури. Серед кормових — буряки, багаторічні та однорічні трави тощо. Розвиваються садівництво і ягідництво. У тваринництві переважає молочно-м'ясне скотарство. Розвинуте свинарство та птицевництво. За високі показники у розвитку сільського господарства Х. о. 1958 нагороджено орденем Леніна. Тисячі передовиків удостоєно урядових нагород. На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС

нагороджено 26 колективів підприємств, орг-цій і колгоспів Х. о., зокрема ХТЗ, Харківського управління магістральних газопроводів, Південної з-ці, колгоспу «Прогрес» Богодухівського р-ну. В Х. о. експлуатаційна довжина з-щ заг. користування 1970 становила 1515 км. Довжина автомобіля шляхів в області — 12,2 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 2,9 тис. км. Харків має повітряне сполучення з багатьма містами СРСР.

У 1970/71 навч. р. в області було 1517 шкіл усіх видів, у т. ч. 347 середніх, 561 восьмирічна, 507 початкових та ін., де вчилася 427,6 тис. учнів, працювало 23,1 тис. учителів. Є 23 школи-інтернати, 71 школа робітн. і сільс. молоді. В області є 45 профес.-тех. училищ (18 тис. учнів), 49 серед. спец. навч. закладів (62,6 тис. учнів). У вузах області — 128 тис. студентів. В обласному центрі — Харківський державний університет імені О. М. Горького, ін-ти: Харківський політехнічний інститут імені В. І. Леніна, Харківський державний медичний інститут, Харківський державний інститут культури, Харківський інститут мистецтв імені І. П. Котляревського, Харківський юридичний інститут, авіац., автомобіля-дорожній, інженерно-буд., інженерно-економічний, громад. харчування, радіоелектроніки, інженерів залізнич. транспорту, інженерів комунального будівництва, механізації та електрифікації с. г., пед., с.-г., фармацевтичний, художньо-промисловий; в с-щі м. т. Дергачів — зоотехнічно-ветеринарний ін-т.

Х. о. з м. Харковом є великим наук. центром республіки й країни. В області працює 150 н.-д. та проєктно-конструкторських ін-тів, у т. ч. фізико-тех. та фізико-тех. низьких температур, радіофізики та електроніки АН УРСР, «Дніпросталь», «Південдіпроцемент», монокристалів, рослинництва, селекції і генетики ім. В. Я. Юр'єва, ґрунтознавства, тваринництва Лісостепу і Полісся та ін. В області є Харківський державний академічний театр опери та балету імені М. В. Лисенка, Харківський державний академічний український драматичний театр імені Т. Г. Шевченка, Харківський державний академічний російський драматичний театр імені О. С. Пушкіна, театри муз. комедії, юного глядача та ляльок, філармонія (усі в Харкові), 1188 клубних установ, 1447 масових б-к, 1257 кіноустановок; 5 музеїв, серед них — Харківський історичний музей, музей образотворчого мистецтва в Харкові. За мужність і стійкість, виявлені трудящими області при захисті Багківщини під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, і за успіхи, досягнуті у відбудові й розвитку нар. г-ва, Х. о. 1968 нагороджено другим орденем Леніна. В різних галузях нар. г-ва, науки і культури області працює 270 Героїв Соціалістич. Праці (1971).

Історичні пам'ятки: в с. Червоному Осколі — залишки фортеці Царборисів (1600); в Краснограді — залишки Білівської фортеці (18 ст.); у Харкові — Покровський собор (17 ст.), старий корпус ун-ту (1766—77), дзвіниця Успенського собору (1822—44), будинок юрид. ін-ту (1892), будинок б-ки ім. В. Г. Короленка (1901). У Харкові встановлено пам'ятники В. І. Леніну, Я. М. Свердлову, Т. Г. Шевченку, М. М. Коцюбинському, О. С. Пушкіну, М. В. Гоголю, пам'ятник Вічній Славі та ін. В с. Таранівці Зміївського р-ну встановлено пам'ятник на могилі героїв-широніців, у с. Соколові того самого району — пам'ятник рад. та чехословацьким бійцям, які загинули в боротьбі проти фашизму. На тер. області народилися рад. і парт. діяч Г. І. Петровський, один з керівників революц. повстання на броненосці «Потьомкін» 1905 П. М. Матюшен-

ко (в с-щі Дергачах йому споруджено пам'ятник і відкрито будинок-музей), вчений і громад. діяч В. Н. Каразін; письменник Ф. Ф. *Квітка-Основоїенко*; художники І. Ю. *Ретін* (у м. Чугуєві йому встановлено пам'ятник і відкрито меморіальний музей), П. О. Левченко, С. І. *Васильківський*; історик Д. І. *Яворницький*; композитор Я. С. *Стетовий*; співачка О. А. *Петрусенко*, двічі Герой Рад. Союзу А. К. *Недбайло*, З. К. *Слюсаренко*, двічі Герой Соціалістич. Праці Г. С. *Магильченко*. В с. Сквородинівці Золочівського р-ну похований Г. С. *Скворода*. Літ.: *Ленін В. І.* Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; *Історія міст і сіл Української РСР.* Харківська область. К., 1967; *Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 1905—1907 годов.* Сборник документов и материалов. Х., 1955; *Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции.* Сборник документов и материалов. Февраль 1917 — апрель 1918 гг. Х., 1957; *Комітети незаможних селян Харківщини. 1920—1933 рр.* Збірник документів і матеріалів. Х., 1961; *Боротьба трудящих Харківщини за побудову фундаменту соціалістичної економіки. 1926—1932.* Збірник документів і матеріалів. Х., 1959; *Харковщина в годы Великой Отечественной войны.* Июнь 1941—1943 гг. Сборник документов и материалов. Х., 1965; *Харьковская партийная организация в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства.* Август 1943—1950 гг. Сборник документов и материалов. Х., 1964; *Нариси історії Харківської обласної партійної організації.* Х., 1970; *Куличенко М. И.* Большевики Харьковщины в борьбе за власть Советов (1918—1920 гг.). Х., 1966; *Ку д л а й О. С.* Борьба трудящих Харківщини за відбудову промисловості і сільського господарства. 1921—1925. Х., 1961; *Харьковская область.* Природа и хозяйство. Х., 1971; *Ш и я н К. К., Островский С. Я.* Минувле і сучасне села. Х., 1963; *В боях за Харьковщину.* Воспоминания участников Великой Отечественной войны. Х., 1968; *Повити в ім'я Вітчизни.* Х., 1971; *Трудящі Харківщини в боротьбі за побудову комунізму.* Х., 1958; *Харьковщина в коммунистическом строительстве.* Х., 1961; *Харківщина моя трудова.* Х., 1967; *Харківщина за 50 років.* Статистичний збірник. Х., 1967; *Борисова Т. М., Дяченко М. Т., Уманський М. В.* Історичні та пам'ятні місця Харківщини. Х., 1966; *Зобіна З. І., Кашіріна Г. М., Медведєв Ю. Б., Шерстюк Т. Г.* Харківщина, Полтавщина, Сумщина (1917—1967). *Бібліографічний покажчик.* Х., 1968. *М. А. Сроштан* (Харків).

ХАРКІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ 1919 — наступальна операція рад. військ *Південного фронту* (ком. О. І. *Скороб*) під час громадян. війни в СРСР 1918—20. В Х. о. взяли участь *Тринадцята армія*, *Чотирнадцята армія*, *Перша Кінна армія*, які, переслідуючи денікінців, у кінці листопада 1919 почали бої на Харків. напрямі. 1-а Кінна армія 25.XI оволоділа Новим Осколом, 14-а армія 28.XI визволила Суми. На поч. грудня 1-а Кінна і 13-а армії розгромили денікінську групу ген. Улагая, 8.XII оволоділи Товчанськом, 9.XII — Валуйками. 14-а армія, що наступала на Харків з Пн., 4.XII визволила Охтирку, 6.XII — Краснокутськ. 7.XII Латиська і Естонська д-зії оволоділи Белгородом. Визволивши Валки і ст. Мерефа, 14-а армія відрізала денікінцям шлях відходу з Харкова. Вночі проти 12.XII Латиська і 8-а кав. д-зії вийшли на околиці Харкова. 12.XII Харків було визволено. Успішне здійснення Х. о. дало змогу рад. військам перейти у вирішальний наступ на Донбас.

О. П. *Власов*, М. І. *Луценко* (Харків).

ХАРКІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) — одна з найбільших більшовицьких орг-цій України. На поч. 90-х рр. 19 ст. у Харкові виникли перші марксистські гуртки, які мали зв'язок з моск. с.-д. групою В. В. *Воровського*. Використовуючи досвід *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*, харків. мар-

ксистки проводили значну агіт. роботу серед робітників паровозбудівного з-ду, залізнич. майстерень, з-ду Гельферіх-Саде та ін. підприємств міста. Після I з'їзду РСДРП (1898) на базі с.-д. гуртків було створено Харків. к-т РСДРП, що намагався узгодити й об'єднати діяльність гуртків на окремих підприємствах. К-т посилив зв'язки з заводськими с.-д. орг-ціями, вів боротьбу проти «економізму». Під впливом с.-д. агітації зростала кількість страйків, політ. виступів. *Харківська політична демонстрація 1900*, організована к-том РСДРП, була, за висловом В. І. Леніна, визначною подією, що свідчила про класову зрілість пролет. мас Росії та їхню готовність до боротьби проти самодержавства і капіталізму. В кін. 1900 — на поч. 1901 паралельно з к-том РСДРП виник *харківський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В червні 1902 вони злилися. Винятково важливу роль у дальшому згуртуванні революц. соціал-демократів Харкова відіграла ленінська газ. *«Искра»*. У травні 1901 в Харкові почав діяти Пд. відділ *«Искры»*. Значна роль у розповсюдженні й популяризації іскрівських вивідів у Харкові належала О. Д. *Цюрупі*. Восени 1902 Харків. к-т РСДРП прийняв резолюцію, де підкреслював негативне ставлення до «економістів» та повну солідарність з ленінською *«Искрой»*.

Після II з'їзду РСДРП (1903) в Харкові розгорнулася гостра боротьба між більшовиками та меншовиками. Масові арешти членів Харків. орг-ції РСДРП та розгром к-ту навесні та влітку 1903 призвели до посилення впливу меншовиків. Проте більшість свідомих харків. робітників стояла на революц. позиціях. З перших днів *революції 1905—07 в Росії* більшовики Харкова проводили сходки, мітинги, організовували страйки на знак солідарності з революц. виступами петерб. пролетаріату. В січні 1905 послідовні ленінці організували в Харкові більшовицьку групу *«Вперед»*. За рішенням ЦК РСДРП, обраного III з'їздом партії (1905), групу в серпні було перетворено на міський к-т, який розгорнув енергійну діяльність по керівництву страйковим рухом, озброєнню пролетаріату та підготовці збройного повстання. *Жовтневий всеросійський політичний страйк 1905* проходив у Харкові під більшовицькими лозунгами і супроводився збройними сутичками з поліцією і побудовою барикад в районі ун-ту 10—14 (23—27).X. В листопаді 1905 було створено *Федеративну Раду харківських комітетів РСДРП*. 12 (25).XII під керівництвом більшовиків почалося *Харківське збройне повстання 1905*. В січні 1906 було створено Об'єднаний к-т РСДРП, який встановив зв'язки з Москово, Петербургом, Києвом, Одесою, Катеринославом, Миколаєвом та ін. містами. Харків. більшовики обрали делегатами на IV (Об'єднаний) з'їзд РСДРП *Артема* (Ф. А. Сергєєва) та І. П. Маркова. В період спаду революції харків. більшовики продовжували боротьбу. В підпільній друкарні випускали листівки, окремою брошурою видали програму партії.

В період століпінської реакції (1907—10) внаслідок безперервних арештів Харків. орг-ція РСДРП зменшилася лише за один рік (з 1907 по 1908) з 800 чол. до 60. Незважаючи на арешти і провали, в глибокому підпіллі зберігалися і вели роботу невеликі групи більшовиків-ленінців, які вміло поєднували легальні та нелегальні форми роботи в масах. У кін. 1907 — на поч. 1908 значним центром більшовицької діяльності став ун-т, де діяла студентська с.-д. група. Більшовицький к-т на чолі з М. К. *Мурановим*, О. Г. *Скорородом* та ін. зберігся в залізничному районі.

В умовах нового революц. піднесення (1910—14) більшовики Харкова посилили керівництво масовим революц. рухом. Наприкінці січня 1912 вони зв'язалися з Н. К. Крупською й одержали від ЦК РСДРП шифр і список адрес для придбання нелегальної л-ри. В лютому 1912 на загальнономіських зборах більшовики обрали к-т у складі Є. М. Адамович (секретар), І. Я. Грязева, М. М. Кабаненка, М. К. Муранова, О. Г. Скорохода та ін. Разом з усім пролетаріатом Росії робітники Харкова на заклик більшовиків відповіли на *Ленський розстріл* 1912 масовими страйками протесту. Восени 1912 страйковий рух піднявся на новий ступінь. Більшовики Харкова і губернії здобули серйозну перемогу по робітн. курії під час виборів до 4-ї Держ. думи. Депутатом по робітн. курії від Харків. губ. було обрано більшовика М. К. Муранова. Важливу роль у посиленні революц. руху в Харкові відіграла газ. «Правда». Про зростання більшовицького впливу, про стійкість і згуртованість харків. пролетарів у цей період свідчать *Харківський страйк робітників паровозобудівного заводу 1912—13*. Більшовики Харкова посилили боротьбу проти укр. бурж. націоналізму, за виховання трудящих у дусі пролет. інтернаціоналізму. Велику парт. роботу в Харкові в період революц. піднесення проводили С. В. Косіор, В. В. Куйбішев, В. І. Невський та ін.

В роки 1-ї світової війни більшовики Харкова в умовах безперервних переслідувань і арештів, у запеклій боротьбі проти меншовиків, есерів і бундівців викривали грабінницький характер війни і закликали трудящих до боротьби за перетворення імперіалістич. війни на війну громадянську. В жовтні 1914 М. К. Муранов привіз до Харкова ленінські тези «Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні». В роботі орг-ції в той час активну участь брали більшовики І. Я. Грязев, М. С. Данилевський, М. М. Кабаненко, К. О. Кіркїж, С. І. Пошко, О. Г. Скороход, О. В. Емельянов (Сурик), М. С. Тевелев, Ю. Д. Тиняков та ін. Наприкінці 1915 Харків. орг-ція РСДРП складалася з двох районних к-тів, що об'єднували 12 осередків. Значну роль в активізації роботи в масах відіграла нелегальна міська більшовицька конференція, що відбулася в листопаді 1915. В 1916 Харків. орг-ція РСДРП видала номер газ. «Голос соціал-демократа». В роки війни членів Харків. к-ту більшовиків заарештовували 24 рази. Але всі спроби царської охорони ліквідувати більшовицьку орг-цію й зупинити наростання страйкового руху в Харкові були марними. На поч. 1917 в місті страйкувало бл. 25 тис. робітників.

Після Лютн. революції 1917 більшовики Харкова вийшли з підпілля. Вони одразу розмежувалися з меншовиками. Більшовицька орг-ція налічувала на той час 100 чол. Вночі проти 4 (17).ІІІ відбулися перші легальні збори більшовицької орг-ції, які обрали міський парт. к-т у складі 11 чоловік: С. Ф. Буздalina, М. С. Данилевського, О. Г. Скорохода, О. В. Емельянова, Ю. Д. Тинякова та ін. З 10 (23).ІІІ почала виходити газ. «Пролетарій» — орган Харків. к-ту РСДРП(б). У квітні 1917 на заг. зборах Харків. більшовицької орг-ції було схвалено *Квітневі тези В. І. Леніна* та обрано делегатів на *Сьому (Квітневу) Всеросійську конференцію РСДРП(б)*. Роз'яснюючи масам політику більшовицької партії, викриваючи зрадницьку тактику меншовиків, есерів і бурж. націоналістів, більшовики завойовували на свій бік дедалі ширші верстви трудящих. У травні відбулися дві загальнономіські парт. конференції, які прийняли рішення про створення військ.

орг-ції, посилення роботи в Радах робітн. і солдат. депутатів. На поч. липня 1917 Харків. орг-ція РСДРП(б) налічувала вже 2400 чол. Делегатами харків. більшовиків на *Шостому з'їзді РСДРП(б)* були Артем і О. В. Емельянов. *Обласна конференція РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну 13—16 (26—29) липня 1917* в Катеринославі обрала *обласний комітет РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну* з місцем перебування в Харкові.

Більшовики Харкова одностайно схвалили й підтримали істор. рішення VI з'їзду РСДРП(б) і розгорнули підготовку до збройного повстання. Під керівництвом Харків. к-ту РСДРП(б) у місті було організовано численні загони Червоної гвардії. Велику роботу в гарнізоні проводила *військова організація при Харківському комітеті РСДРП(б)*. Більшовики Харкова значно посилили свій вплив у Раді робітн. і солдат. депутатів. 14(27).VIII за пропозицією більшовиків Рада провела в місті політ. демонстрацію на знак протесту проти розгулу контрреволюції. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції абсолютна більшість робітників йшла за більшовиками. Більшовики Харкова вітали перемогу Великого Жовтня. 10(23).XI пленарне засідання Харків. Ради ухвалило більшовицьку резолюцію про передачу влади Раді. Це був важливий, але не остаточний крок на шляху до встановлення Рад. влади в місті. У Виконкомі Ради більшість ще мали угодовці. Крім того, в місті були досить значні збройні загони контрреволюц. *Центральної ради*, за допомогою яких вона розраховувала розгромити революц. сили. У виборчій кампанії по виборах до Всерос. *Установчих зборів* більшовики Харкова дістали найбільшу кількість голосів. Харків. к-т РСДРП(б) посилив роботу на селі, куди було послано велику групу агітаторів. Створено парт. орг-ції більшовиків в Ізюмі, Охтирці, Краматорську, Слов'янську й Тернах. 21.XI (4.XII) під тиском більшовиків переобрано Виконком Ради. Вночі проти 10 (23).XII було роззброєно війська Центр. ради в місті. Харків став центром зосередження революц. сил, опорним пунктом Рад. влади на Україні. 11—12 (24—25).XII 1917 тут відбувся *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*, що проголосив Україну республікою Рад. Харків. орг-ція РСДРП(б) відіграла важливу роль у встановленні й зміцненні Рад. влади в губернії. Див. також *Харківська область*.

Літ.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 4. Передмова до брошури «Травневі дні в Харкові»; т. 5. Початок демонстрацій; т. 9. Перша перемога революції; т. 19. Страйки металістів у 1912 році; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Х., 1970; Немирова А. Е. Исковская организация Харькова. Х., 1963; Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетаріат Харкова в трьох революціях. Х., 1959; Куличенко М. В. И. Ленин и Харьковская большевистская организация (1895—1917 гг.). Х., 1963.

[В. І. Астахов] (Харків).

ХАРКІВСЬКА ПОЛІТИЧНА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1900 — перший масовий політ. виступ робітників на Україні. Відбулася 1(14).V 1900 в Харкові. Демонстрацію підготували Харків. к-т РСДРП, с.-д. групи на з-дах Гельферіх-Саде, паровозобудівному, залізнич. майстерень, які заздалегідь розповсюдили листівки з закликом до виступу. Демонстранти вимагали встановлення 8-годинного робочого дня і політ. свобод. Козачі та поліцейські частини розігнали демонстрантів, 137 чол. було заарештовано. Того самого дня страйкували робітники з-дів паровозобудівного, Гельферіх-Саде, керамічного, залізничних май-

стерень, депо, канатної ф-ки та ряду ін. підприємств. Лише на механічних з-дах міста страйкувало 10 тис. робітників. Страйки, які тривали кілька днів, на деяких підприємствах закінчилися перемогою робітників. В. І. Ленін писав: «Харківська майкова показує, якою великою політичною демонстрацією може стати святкування робітничого свята» (Твори, т. 4, с. 325). Х. п. д. відкриває смугу політ. страйків і демонстрацій рос. і укр. пролетаріату.

І. Я. Мірошников (Харків).
ХАРКІВСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — створена 20.III (2.IV) 1917 шляхом об'єднання Ради робітн. депутатів [створена 2 (15).III] і Ради солдат. депутатів [створена 8 (21).III]. Незважаючи на те, що керівництво Харків. Радою з самого початку її діяльності потрапило в руки угодівців, вона під тиском пролетаріату, часто з ініціативи більшовиків, здійснювала ряд важливих заходів: організувала робітн. міліцію, запровадила 8-годинний робочий день на підприємствах, карткову систему на хліб та інші прод. товари, встановлювала робітн. контроль над виробництвом, брала участь в організації страйків тощо. 8 (21).V в Раді була створена більшовицька фракція, яка поступово зростала. Все ж навіть після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в складі Ради переважали угодівці. Тільки в результаті нових часткових перевиборів на поч. листопада більшовики завоювали більшість у Раді. 10 (23).XI Рада вперше прийняла більшовицьку резолюцію, в якій вітала повалення Тимчасового уряду, декрети 2-го Всерос. з'їзду Рад і висловила за владу Рад у центрі і на місцях. Проте Виконком Ради, більшість в якому ще належала угодівцям, саботував це рішення і тільки після його переобрання 21.XI (4.XII), коли більшовики стали провідною фракцією не тільки в Раді, а й у Виконкомі, а керівник харківських більшовиків *Артем* (Ф. А. Сергєєв) став головою Ради, Харків. Рада очолила боротьбу за владу Рад в місті. Після ліквідації місцевих збройних сил контрреволюції [вночі проти 10 (23).XII] до австро-нім. окупації Харкова (квітень 1918) Рада здійснила в місті й губернії перші соціалістич. перетворення.

С. М. Королівський (Харків).
ХАРКІВСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1905 — збройний виступ робітників Харкова проти самодержавства в грудні 1905 під час революції 1905—07. Почалося під впливом *Грудневого збройного повстання 1905* в Москві. Напередодні виступу більшовики опублікували листівку «До всіх громадян», в якій закликали до збройного повстання. Місцева влада, якій став відомий план повстання, заздалегідь розставила в місті військ. сили, розброяла солдатів Тамбовського полку, що збиралися виступити разом з робітниками. Повстання почалося 12 (25).XII. Озброєні бойові дружини робітників зібралися на з-ді Гельферіх-Саде. З-д з усіх боків оточили війська й поліція. Почався арт. обстріл з-ду. На допомогу бойовим дружинам, оточеним на з-ді, вирушили робітники паровозобудівного з-ду і залізничних майстерень. Між озброєними робітниками й військ. частинами в різних районах міста виникли збройні сутички. Було вбито й поранено бл. 200 чол. Х. з. п. проходило водночас із збройними виступами робітників і селян в усій Харків. губ. Зокрема, з Х. з. п. було безпосередньо пов'язане *Люботинське збройне повстання 1905*.
Лит.: Нариси історії Харківської обласної партійної організації. Х., 1970; Історія робітничого класу Української РСР, т. 1. К., 1967.

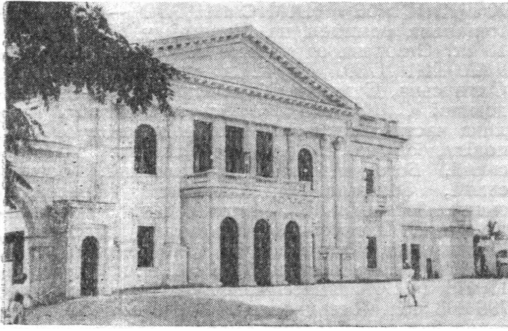
І. Я. Мірошников (Харків).

ХАРКІВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-територіальна одиниця на Україні у 80—90-х рр. 18 ст. Створена за указом царського уряду від 9 (20).XII 1780. До Х. н. ввійшли Ізюмська, Охтирська, Сумська, Харківська провінції ліквідованої *Слобідсько-Української губернії* і невелика частина території Белгородської губ. Х. н. поділялося на 15 округів — повітів: Білопільський, Богодухівський, Валківський, Вовчанський, Золочівський, Ізюмський, Краснокутський, Лебединський, Миропільський, Недригайлівський, Охтирський, Сумський, Харківський, Хотимизький, Чугувський. Адм. центром Х. н. був Харків. За даними 1788, в Х. н. налічувалося 15 міст і 1177 ін. населених пунктів, в яких жило 796 808 чол. (без дворян). Феодально залежних селян було 401 778 чол. (50,6%), військ. обивателів — 271 752 (34,3%). За указом Павла І від 12 (23).XII 1796 Х. н. було ліквідовано, а його територію включено до складу *Слобідсько-Української губ.*, перейменованої 1835 на *Харківську губернію*.

Лит.: Топографическое описание Харьковскаго намѣстничества с историческим предведомлением о бывших в сей стране с древних времен переменах... Х., 1888.
ХАРКІВСЬКЕ СІЧНЕВЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1919 — збройний виступ харків. робітників проти бурж.-націоналістич. *Директорії*. Почалося під керівництвом більшовицького військ.-революц. к-ту 1.І 1919 під час просування до Харкова рад. військ. Робітн. загони розгромили петлюрівське військо. Вночі проти 2.І 1919 Харків. ревком оголосив про перехід влади в місті до рук Ради робітн. депутатів. Надвечір 2.І 1919 все місто було фактично в руках повстанців. Одночасно робітн. й сел. загони визволили від петлюрівців Чугуїв, Ізюм та ряд ін. міст і сіл Харківщини. 3.І 1919 військо *Дружії Української радянської дивізії*, що 28.XII 1918 у запеклому бою біля ст. Козача Лопань розгромили петлюрівців, вступили у Харків.

І. К. Рибалка (Харків).

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ РОСІЙСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ІМЕНІ О. С. ПУШКІНА — засн. 1933. Організаторами і першими керівниками театру були нар. артист РРФСР М. В. Петров, нар. артист УРСР М. М. Сінельников, нар. артист СРСР О. Г. Крамов. У 1949 театру присвоєно ім'я О. С. Пушкіна. Під час Великої Вітчизн. війни театр працював в Улан-Уде, Хабаровську, Іркутську. З 1971 театр став академічним. Центр. місце в репертуарі зайняла рад. драматургія: «Інтервенція» Славина (1933), «Чапаяв» Фурманова і Луніна (1934), «Оптимістична трагедія» Вишневого (1937, 1958), «Фронт» (1943), «Пам'ять серця» (1970) Корнійчука, «Навала» Леонова (1945), «Московський характер» (1948), «Спадщина» (1969) Софронова, «Бронепоезд 14—69» Іванова (1951), «Палата» Альошина (1962), «Піднята цілина» за Шолоховим (1964) та ін. Театр — один з основоположників і продовжувачів сценічної ленінської «Людина з рушницею» (1933), «Кремлівські куранти» (1940) Погодіна, «Сім'я» Попова (1949), «Шосте липня» Шатрова (1966), «Є така партія» Рачади (1971). Образ В. І. Леніна створили О. Г. Крамов і Ю. В. Жбоков. Театр пропагує твори М. Горького («Єгор Буличов та ін.», «Вороги», «На дні»), рос., укр. та зх.-європ. класики: «Маскарад» Лермонтова (1940), «На всякого мудреця доволі простоти» О. Островського (1937), «Анна Кареніна» за Л. Толстим (1937), «Три сестри» Чехова (1939, 1968), «Сон князя Святослава» Франка (1954) тощо. В театрі працювали нар. артистка

Харківський державний академічний театр опери та балету імені М. В. Лисенка.

СРСР О. П. Воронович-Крамова, нар. артисти УРСР В. М. Арістов, Л. М. Колобов та ін. У складі театру — нар. артисти УРСР Н. В. Тамарова, І. С. Любич, Ю. В. Жбаков та ін.

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ ТЕАТР ОПЕРИ ТА БАЛЕТУ ІМЕНІ М. В. ЛИСЕНКА — перший укр. рад. оперний театр. Створений 1925 на базі оперного театру, що працював тут з 1874 і першим на Україні здійснив 1883 виставу опери М. В. Лисенка «Різдвяна ніч». У роки Великої Вітчизн. війни театр евакуйовано в Читгу, згодом в Іркутськ, де його було об'єднано з Київ. театром опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. В 1944 повернувся до Харкова, того ж року театрові присвоєно ім'я М. В. Лисенка. В репертуарі театру — твори укр., рос. і зарубіжних композиторів-класиків та рад. опери й балети: «Борис Годунов» Мусоргського, «Майська ніч» Римського-Корсакова, «Мазепа», «Пікова дама», «Євгеній Онегін», «Лебедине озеро» Чайковського, «Аїда», «Отелло» Верді, «Галька» Монюшка, «Абесалом і Етері» Паліашвілі, «Кам'яна квітка» Прокоф'єва, «Тарас Бульба» Лисенка, «Щорс» Лятошинського, «Богдан Хмельницький», «Лілея» Дянькевича, «Таврія», «Міщанин з Тоскани» Нахабіна, «Пісня про дружбу» Шуровського, «Комуніст» Клебанова та багато ін. В театрі працювали І. С. Козловський, З. М. Гайдай, Б. Р. Гмиря, М. С. Гришко, М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинський. В складі театру: нар. артист СРСР Є. І. Червонок, засл. артисти УРСР В. Ф. Арканова, М. Ф. Манойло, С. І. Коливанова та ін.
Лит.: Милославський К., Івановський Т., Штоль Г. Харківський державний академічний театр опери та балету ім. М. В. Лисенка. К., 1965.

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АКАДЕМІЧНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ДРАМАТИЧНИЙ ТЕАТР ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА — один з провідних драм. театрів України: як театр «Березіль» (фундатором і худож. керівником його був Л. Курбас) створений 1922 в Києві. В 1926 театр переїхав до Харкова, де створив ряд реалістичних вистав. У 1933 худож. керівником став М. М. Крушельницький. У 1935 театр перейменовано на Харків. держ. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка (з 1947 — академічний). В репертуарі театру — твори укр., рос. і зарубіж. драматургів. Визначними виставами були «Загибель ескадри» (1933), «Платон Кречет» (1935), «Правда» (1937) і «Богдан Хмельницький» (1939) Корнійчука. Нове сценічне життя дістали тут

класичні твори укр. драматургії «Дай серцю волю, заведе в неволю» Кропивницького (1936), «Талан» Старицького (1940) та російської — «Басса Железнова» Горького (1936), «Гроза» (1938) і «Ліс» (1939) О. Островського. В роки Великої Вітчизн. війни театр працював у Воронежі, на Уралі та в Узб. РСР. Серед вистав 40—60-х рр.: «Руські люди» Симонова (1942), «Фронт» (1943), «Чому посміхалися зорі» (1957), «Над Дніпром» (1961), «Розплата» (1966) Корнійчука, «Ярослав Мудрий» Кочерги, «Егор Буличов та ін.» Горького (1947), «Генерал Ватутін» (1947), «Навіки разом» Дмитерка (1950), «Любов на світанку» Галана (1952), «Повія» за П. Мирним (1954), «Гамлет» Шекспіра (1956), «Третя патетична» Погодіна (1958), «Кров людська — не водиця» за Стельмахом (1959), «Гайдамаки» за Шевченком (1961), «Фараони» Коломійця (1962), «Планета Сперанта» (1966), «Перший гріх» (1970) Коломійця, «Марина» (1964), «На сьомому небі» (1968) Зарудного. В театрі працювали Д. С. Антонович, І. О. Мар'яненко, А. М. Бучма, Н. М. Ужвій і П. В. Куманченко та ін. У творчому складі театру — нар. артисти СРСР Є. В. Бондаренко, О. С. Сердюк, Л. С. Тарабарин, нар. артисти УРСР Р. О. Колосова, Ф. І. Радчук та ін. У 1947 театр нагороджено орденом Леніна.

Лит.: Попова Л. Харьковский государственный орден Ленина академический украинский драматический театр им. Т. Г. Шевченко. К., 1960; Горбенко А. О. Творческий путь театра. Х., 1960.

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІНСТИТУТ КУЛЬТУРИ — вищий уч. заклад УРСР. Створено в липні 1929 під назвою Ін-т політ. освіти на базі факультету політ. освіти, засн. 1925 при Харків. ін-ті нар. освіти. З 1930 називався Укр. ін-том комуністич. освіти, 1935 реорганізований в бібліотечний ін-т. Сучасну назву має з 1966. В ін-ті є ф-ти (1971): бібліотечний (з відділеннями масових б-к, дитячих б-к, книгознавства, тех. б-к та наук.-тех. інформації) і культ.-осв. роботи (з відділеннями театральним, хоровим, нар. інструментів та духових інструментів). Ін-т готує висококваліфікованих працівників для б-к різних видів, книжкової торгівлі, закладів наук.-тех. інформації, для клубних закладів республіки. В 1970/71 навч. р. в ін-ті вчилося 3517 студентів. За роки існування його підготовлено бл. 10 тис. спеціалістів. Ін-т видає два міжвідомчі наук. збірники: «Бібліотекознавство і бібліографія» (вийшло 11 т.) та «Культурно-освітня робота» (вийшло 6 т.). Істор. кафедри ін-ту розробляють проблеми історії культ.-осв. роботи в СРСР, у т. ч. на Україні, історії громадян. війни на Україні, нової та новітньої історії слов. країн.
Лит.: Виноградов А. П. [та ін.]. З історії Харківського державного інституту культури (1957—1967 рр.). «Бібліотекознавство та бібліографія», 1967, в. 5; Андреева М. С. [та ін.]. История культурно-просветительной работы в СССР, ч. 2. Советский период (1917—1969 гг.). Х., 1970.

Г. Й. Чернявський (Харків).

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МЕДИЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий медичний уч. заклад М-ва охорони здоров'я СРСР. Засн. 1921 на базі мед. факультету Харків. ун-ту (факультет відкрито 1805) та Жіночого мед. ін-ту (існував з 1910), 1920 реорганізованих у Харків. мед. академію. Ін-т має ф-ти (1971): лікувальний, педіатричний та санітарно-гігієнічний. Є аспірантура. На всіх ф-тах вчиться 3918 студентів. Мед. факультет Харків. ун-ту (1805—1917) випустив 5868 лікарів, за роки Рад. влади ін-т підготував більше як 26 тис. лікарів. Б-ка ін-ту має понад 0,5 млн. книг і період. видань. Кафед-

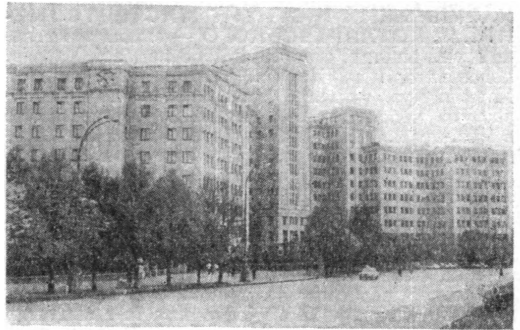
ри сусп. наук працюють над проблемами: «Комуністичне виховання студентської молоді», «Комуністична партія України на чолі боротьби за перетворення у життя ленінських ідей в галузі розвитку охорони здоров'я».

Лит.: Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805—1905). Х., 1905—06; За дорожний Б. А. Харьковский медицинский институт к 50-летию Советской власти. «Врачебное дело», 1967, № 6; Очерки истории Харьковского медицинского института. Х., 1969 [бібл.огр. с. 287—290]. Б. Я. Задорожний (Харків).

ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ О. М. ГОРЬКОГО — один з найстаріших вищих уч. закладів СРСР. Засн. 1805 за ініціативою громадського діяча В. Н. Каразіна. Зусиллями передових учених в ун-ті було створено наук. т-ва з різних галузей науки. Студенти ун-ту брали участь у прогресивному громад. русі (див. *Харківсько-Київське таємне товариство, Харківського університету студентів виступ 1858*). В кін. 19—на поч. 20 ст. передові студенти ун-ту пов'язували боротьбу за демократизацію існуючих у навч. закладах порядків з революц. боротьбою робітн. класу проти самодержавства. Виступам харків. пролетарів і студентів 1900—02 високу оцінку дав В. І. Ленін. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції почався бурхливий розвиток ун-ту. В 1936 ун-тові було присвоєно ім'я О. М. Горького. В 1955 його нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Ун-т має ф-ти (1971): біологічний, геолого-географ., економіч., іноз. мов, істор., мех.-математичний, радіофізичний, фізичний, фізико-тех., філологічний, хім. та підготовчий для іноз. громадян. Вечірні й заочні відділи. Є аспірантура. В 1970/71 навч. р. в ун-ті вчилися 13 530 студентів. При ун-ті є н.-д. ін-ти хімії і біології, астрономічна обсерваторія, бот. сад, зоологічний, мінералогічний і археол. музеї, наук. б-ка (3 млн. т.), видавництво. З 1969 в ун-ті працює ф-т підвищення кваліфікації викладачів вузів. За роки існування ун-т підготував 51 435 фахівців, у т. ч. за роки Рад. влади — 36 276 (1971). Ун-т випускає 14 серій «Вісника». Кафедри істор. ф-ту досліджують історію Великої Жовтн. соціалістич. революції та громадян. війни на Україні, боротьбу за побудову соціалістич. суспільства, міжнар. робітн., комуністич. та нац.-визвольний рух, укр. медієвістику, історію слов'ян, історію та археологію старод. світу, археологію залізного віку Сх. Європи.

Лит.: Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам), т. 1—2. Х., 1893—1904; Багалей Д. И., Сумцов Н. Ф., Бузескул В. П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905). Х., 1906; Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805—1905 гг.). Х., 1911; Короткі нариси з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького, ч. 1. Х., 1940; Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. 1805—1955 гг. Х., 1955; Буланкин И. Н. Стопятидесятилетие Харьковского государственного университета имени А. М. Горького. Х., 1955.

ХАРКІВСЬКИЙ ЕЛЕКТРОМЕХАНІЧНИЙ ЗАВОД ІМЕНІ 50-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (ХЕМЗ) — підприємство електротех. пром-сті УРСР. Створено 1915 на базі евакуйованого під час 1-ї світової війни з Риги Рос.-Балтійського електромех. з-ду. В 1917 на з-ді діяла одна з найбільших у Харкові орг-цій РСДРП(б). В довоєнний час з-д випускав електроустаткування для металургійної, вугільної та машинобудівної пром-сті. Тепер (1972) осн. продукція з-ду — комплектні

Головний корпус Харківського державного університету імені О. М. Горького.

електроприводи для різних галузей пром-сті, електробури, вибухобезпечні електродвигуни, різноманітна низьковольтна електроапаратура тощо. ХЕМЗ оснащено найновішим устаткуванням, впроваджуються сучасні досягнення науки й техніки. В 1970 виробн. продукції порівняно з 1965 зросло у 1,25 раза. В 1971 на з-ді працювало 55 колективів і бл. 3800 ударників комуністич. праці, серед них три Герої Соціалістич. Праці. В 1965 ХЕМЗ нагороджено орденом Леніна, а за оснащення пром-сті Народної Республіки Болгарії електроустаткуванням — орденом Георгія Димитрова. В 1967 підприємству присвоєно ім'я 50-річчя Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1967 з-д нагороджено пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

ХАРКІВСЬКИЙ ЗАВОД ТРАНСПОРТНОГО МАШИНОБУДУВАННЯ ІМЕНІ В. О. МАЛИШЕВА — підприємство енергетичного машинобудування УРСР. Засн. 1895, належав «Рос. паровозобудівному і мех. т-ву». Виробляв паровози, с.-г. машини, з 1913 почав випускати двигуни внутр. згоряння. З-д має славне революц. минуле. Під час 1-ї рос. революції робітники брали участь у *Харківському збройному повстанні 1905*. *Харківський страйк робітників паровозобудівного заводу 1912—13* закінчився перемогою робітників. Було проведено кілька політ. страйків у роки 1-ї світової війни. Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції загопи заводських червоногвардійців зі зброєю в руках боролися проти контрреволюційних сил, за встановлення влади Рад на Україні.

За роки Рад. влади з-д докорінно реконструювано й значно розширено. В довоєнні роки освоєно нові типи паровозів, дизельних двигунів та ін. продукцію. В 1957 з-дові присвоєно ім'я рад. держ. діяча В. О. Малишева. З 1958 з-д в основному спеціалізується на випуску дизель-генераторів. Обсяг виробн. продукції 1970 зріс проти 1960 на 75%. На з-ді широко застосовують нову техніку й передові технологічні процеси. Тут працює (1971) понад 320 колективів і більше 7 тис. ударників комуністич. праці. Серед передовиків і новаторів виробництва 3 Герої Соціалістич. Праці, 24 лауреати Держ. премій СРСР та УРСР. У 1935 з-д нагороджено орденом Леніна, 1942 — орденом Трудового Червоного Прапора, 1943 — орденом Червоної Зірки, 1970 — орденом Жовтневої Революції, 1967 — пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

ХАРКІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВ ІМЕНІ І. П. КОТЛЯРЄВСЬКОГО — вищий мистецький уч. заклад, створений 1963 на базі Харків. консерваторії та Харків. театр. ін-ту. В 1917 Харків. муз. училище (засн. 1883) було перетворено на консерваторію, яку 1923 реорганізовано в муз.-драм. ін-т. У 1934 театр і муз. відділення було розділено і утворено два вузи. В 1936 при консерваторії відкрито оперну студію. Ін-т мистецтв має ф-ти (1971): фортепіанний, оркестровий, нар. інструментів, диригентсько-хоровий, істор.-теоретичний, вокальний, акторський, режисерський, театрознавчий; відділення: денне, вечірнє і заочне. На всіх ф-тах вчиться 824 чол. Ін-т готує педагогів та виконавців муз.-театр. профілю. За роки свого існування ін-т випустив понад 3 тис. спеціалістів. В ін-ті вчилися нар. артисти СРСР П. С. Білинник, Б. Р. Гмиря та ін. Б-ка ін-ту має бл. 150 тис. томів. Кафедра суспільних наук розробляє проблеми марксистсько-ленінської естетики. Ю. Л. Щербинин (Харків).

ХАРКІВСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ МУЗЕЙ — створений 1920. Має відділи (1971): історії первісного суспільства, феодалізму, капіталізму, рад. суспільства. Фонди музею налічують бл. 200 тис. експонатів. У музеї зберігаються археологічні, етнографічні, нумізматичні збірки, колекції зброї, прапорів, творів живопису, а також істор. документи тощо. Експозиція відділу рад. суспільства відображає участь трудящих Харківщини в революц. боротьбі проти царського самодержавства, у Великій Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війні, в соціалістич. і комуністич. будівництві. Серед експонатів музею — унікальні видання більшовицьких листівок, газет, зброя бойових дружин, червоногвардійців, партизанів, особисті речі видатних революціонерів *Артема* (Ф. А. Сергєєва), *Г. І. Петровського*, *Д. З. Мануїльського*, *М. К. Муранова* та ін., матеріали про новаторів виробництва і передовиків с. г. тощо.

Лит.: Кадеєва Е. М., Шрамко Л. І. Харківський історичний музей. Путівник. Х., 1968.

ХАРКІВСЬКИЙ КОЛЄГІУМ — навч. заклад, засн. 1727 у Харкові для дітей усіх соціальних станів на зразок Києво-Могилянської колегії (див. *Київська академія*). Був центром освіти на Слобідській Україні до поч. 19 ст. У Х. к. викладали граматику, піїтику, риторіку, філософію, класичні мови, теологію, основи математики, фізики, медицини, рос. історію і географію. В 1765 при Х. к. було відкрито додаткові класи: інж. справи, математики, франц. і нім. мов, мистецтва. Серед викладачів Х. к. було багато людей з широкими наук. інтересами і прогресивними пед. поглядами (Г. С. Сковорода, І. О. Двигубський та ін.). У Х. к. вчилися видатні діячі науки і культури (М. І. Гнедич, І. І. Базилевич, Є. Й. Мухін та ін.). З заснуванням Харків. ун-ту (1805) Х. к. втратив своє значення, пізніше став духовною семінарією.

Л. А. Лисиченко (Харків).
ХАРКІВСЬКИЙ МОТОРБУДІВНИЙ ЗАВОД «СЕРП І МОЛОТ» — підприємство с.-г. машинобудування УРСР. Виникло на базі торговельного закладу М. Х. Гельферіха та промислового підприємства Бельгійського товариства в 70-х роках 19 ст. Наприкінці 80-х рр. до фірми Гельферіх приєднався торг.-пром. заклад купця Саде; 1895 засн. акціонерне підприємство «Т-во Гельферіх-Саде», що виробляло с.-г. машини. Це було напівкустарне підприємство, обладнане примітивною технікою. Робітників з-ду брали активну участь у революц. виступах 1900, 1905. У лютому 1905 на з-ді виникла більшовицька

орг-ція. В 1917 сотні робітників вступили в загони Червоної гвардії. В 1922 з-дові присвоєно назву «Серп і молот». У передвоєнні роки з-д випускав тракторні молотарки, тракторний інвентар і с.-г. машини. В 1944—49 з-д виробляв с.-г. машини, з 1950 спеціалізується на випуску двигунів для с.-г. машин. На з-ді проводиться велика робота по механізації та автоматизації виробн. В 1970 обсяг продукції зріс проти 1965 на 28,8%. На з-ді (1971) було 87 колективів і бл. 3 тис. ударників комуністич. праці. Серед передовиків і новаторів виробництва, що працюють на з-ді, — два Герої Соціалістич. Праці, 7 лауреатів Держ. премії УРСР. У 1966 з-д нагороджено орденом Леніна, 1970 — Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, 1971 — орденом Жовтневої Революції.

ХАРКІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1926. Спочатку мав назву Харків. крайовий істор. архів, з 1932 — обласний історичний архів, 1941 — Держ. архів Харків. області (того ж року створено в м. Куп'янську філіал, який нім. окупанти спалили під час Великої Вітчизн. війни 1941—45), з 1958 — Х. о. д. а. В архіві зберігаються документ. матеріали з історії краю починаючи з кінця 18 ст. і до наших часів. Матеріали дореволюц. періоду висвітлюють стан економіки і культури краю, зростання робітн., сел., громад.-політ. рухів на Харківщині, події революції 1905—07. Документи рал. часу розповідають про боротьбу трудящих Харківщини під керівництвом Комуністич. партії за встановлення та зміцнення Рад. влади, розвиток нар. г-ва, соціалістич. культури, за побудову соціалізму і комунізму. Архів разом з партархівом Харків. обкому КП України видав документ. збірники: «Харків і Харківська губернія в першій російській революції 1905—1907 років» (Х., 1955), «Історія Харківського паровозобудівного заводу. 1895—1917» (Х., 1956), «Історія Харківського паровозобудівного заводу. 1917—1932» (Х., 1965) та ін.

Лит.: Державний архів Харківської області. Путівник. Х., 1959.

Л. Г. Шильга (Харків).
ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ В. І. ЛЕНІНА — один з найбільших і найстаріших тех. вузів УРСР. Засн. 1885. До 1929 мав назву Харків. технологічного ін-ту, 1923 йому присвоєно ім'я В. І. Леніна. В 1929 — 30 називався Харків. політехнічним ін-том ім. В. І. Леніна. В 1930 був реорганізований у галузеві ін-ти: мех.-машинобудівний, електротехнічний, хім.-технологічний, авіаційний та інженерно-будівельний. В 1949 був відновлений як Харків. політехнічний ін-т ім. В. І. Леніна на базі харків. вузів: мех.-машинобуд., електртех., хіміко-технологіч. та інженерів цементної пром.-сті. В 1967 ін-т нагороджено орденом Леніна. Ін-т готує спеціалістів широкого профілю. Має ф-ти (1971): мех.-металургійний, машинобуд., енергомашинобуд., транспортного машинобудування, електромашинобудівний, електроенергетичний, автоматики та приладобудування, інженерно-фізичний, технології неорганіч. речовин, технології органіч. речовин, хім. машинобудування, вечірній, загальноноєк. Філіали в м. Рубіжному і в м. Сумах. Є аспірантура. В ін-ті навчається понад 25 тис. студентів (1971). За роки Рад. влади ін-т випустив понад 55 тис. спеціалістів (1972). В ін-ті є понад 100 лабораторій, учбово-експериментальні майстерні. Фонд б-ки становить 1,6 млн. томів. Ін-т провадить значну н.-д. роботу, тісно пов'язану з практикою виробництва великих підприємств країни. *М. Ф. Семко* (Харків).

ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-територіальна і військ. одиниця на Слобідській Україні в 2-й пол. 17—60-х рр. 18 ст. Створили його 1659—60 укр. селяни й козаки Правобережної та Лівобережної України, які з дозволу царського уряду переселилися на Слобідську Україну. Розміщений на *Муравському шляху*, Х. п. захищав пд. кордони Рос. держави від грабницьких нападів крим. і ногайських татар. Адм. центром Х. п. був Харків. Спочатку Х. п. займав територію від р. Бахмутки на Пд. Сх. до р. Мерлі на Пн. Зх. і від верхів'їв р. Уди на Пн. до верхів'їв р. Орелі на Пд. У 1685 з Х. п. виділено окремий *Ізюмський полк*. У 1732 в Х. п. було 135 населених пунктів, де жило 75 512 чол., у т. ч. 5871 виборний козак і 15 322 кріпаки. В складі Х. п. було 18 сотень: Валківська, Дергачівська, Золочівська, Липецька, Люботинська, Мереф'янська, Огульцівська, Вільшанська, Перекопська, Пересічанська, Салтівська, Соколівська, Таранівська, Тишківська, 1 і 2-а Харківські, Хорошівська і Циркунівська. В 1664—65 і 1667 полковником Х. п. був І. Сірко. Козаки Х. п. брали участь у *Кримських походах 1687 і 1689*, *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21*, рос.-тур. війні 1735—39 і Семилітній війні 1756—63. Під час *селянської війни під керівництвом Степана Разіна 1670—71* та *Булавінського повстання 1707—08* козац.-сел. маси Х. п. брали участь в антифеод. русі. У зв'язку з тим, що царський уряд остаточно скасував козац. самоврядування на Слобідській Україні, Х. п. 1765 було ліквідовано, а з частини козаків сформовано регулярний Харківський уланський полк. Виборних козаків було позбавлено козац. привілеїв і разом з *підпомічниками* й козац. *підсудіками* перетворено на *військових обивателів* та обкладено *подоуною податтю*. Територія Х. п. увійшла до складу Харківської провінції *Слобідсько-Української губернії*.

А. Г. *Львівський* (Харків).
ХАРКІВСЬКИЙ «СОЮЗ БОРОТБИ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ» — с.-п. організація, засн. 1901. Діяв паралельно з Харків. к-том РСДРП. Одним з керівників «Союзу» був В. О. *Карпинський*. Спочатку «Союз» вів пропаганду в робітн. гуртках. Під впливом газ. *«Искра»* «Союз» перейшов до широкої агітац. діяльності, випускав листівки, проводив сходки і демонстрації, організовував страйки. В жовтні 1901 видав один номер газ. *«Харьковский пролетарий»*. У червні 1902 «Союз» злився з Харків. к-том РСДРП, який подолав вплив економістів і став на позиції *«Искры»*. Об'єднана орг-ція прийняла назву *«Харків. к-т РСДРП — „Союз боротьби за визволення робітничого класу“*. В кін. 1902 окремі члени «Союзу» (здебільшого «економісти») намагалися відновити орг-цію. В лютому 1903 «Союз» остаточно перестав існувати. *Лит.*: Листовки Харьковского «Союза борьбы за освобождение рабочего класса». «Советские архивы», 1971, № 4; Шморган П. М. *Харківський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. «Український історичний журнал», 1964, № 5.

І. Я. *Мірошников* (Харків).
ХАРКІВСЬКИЙ СТРАЙК РОБІТНИКІВ ПАРОВОЗБУДІВНОГО ЗАВОДУ 1912—13 — один з найбільших страйків на Україні в роки нового революц. піднесення. Страйк почався 12 (25).XI 1912. За ініціативою заводської більшовицької групи було обрано комісію для розроблення вимог до адміністрації та страйковий к-т. Робітники вимагали підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці тощо. Страйкували всі робітники з-ду (2 тис. чол.), їх підтримали робітники багатьох

підприємств міста. Адміністрація Харків. паровозобудівного з-ду (ХПЗ) відмовилася задовольнити вимоги страйкарів. Губернатор оголосив з-д на воєнному становищі, надіславши туди війська і поліцію. Страйковий к-т видав листівку *«До всіх громадян м. Харкова»* про надання матеріальної допомоги страйкарям. Листівку було розповсюджено не тільки в Харкові, а й в Москві, Катеринославі, Миколаєві та ін. містах. Газ. *«Правда»* через с.-д. фракцію Думи організувала збирання коштів для страйкарів. Робітники Москви, Петербурга, Полтави, Миколаєва, Ростова-на-Дону та ін. міст надіслали 2248 крб. Хід страйку на ХПЗ висвітлювала на своїх сторінках газ. *«Правда»*. 15 (28).XII 1912 поліція заарештувала членів страйкового к-ту. Адміністрація відхилила всі вимоги робітників. Проте незбаром заводоуправління, маючи багато казенних замовлень і зазнаючи наслідок страйку збитків, пішло на поступки страйкарям. 21.I (3.II) 1913 робітники, добившись часткового задоволення своїх вимог, приступили до роботи. В. І. Ленін підкреслював, що цей страйк відзначався *«надзвичайною упертістю»* (Твори, т. 19, с. 281). Страйку на ХПЗ був яскравим виявом пролет. солідарності й відіграв велику роль у політ. вихованні робітників.

Т. Б. *Слюдикова* (Київ).

ХАРКІВСЬКИЙ СТРАЙК ЧОРНОРОБІВ 1917 — масовий виступ харків. робітників проти сваволі підприємців. Почався 12 (25).VI 1917 на Харків. паровозобудівному з-ді (ХПЗ) після відхилення адміністрацією вимог про підвищення поденної плати чорноробам. Робітники ХПЗ підтримали чорноробів ін. підприємств міста. Щоб уникнути передчасних сутічок з капіталістами, страйкарі виділили 6 представників для переговорів з підприємцями. Півторамісячні переговори закінчилися безрезультатно, і 29.VII (11.VIII) чорнороби відновили страйк. До страйкарів ХПЗ (понад 7 тис.) приєдналися робітники з-дів Гельферіх-Саде, Шиманського, Шапара та ін. 7 (20).VIII на заг. зборах робітників ХПЗ було обрано страйк. к-т на чолі з більшовиком Г. Нехаєнком. Страйк тривав до кінця серпня. В напруженій обстановці, коли підприємці політикою саботажу явно провокували робітників на передчасні вуличні виступи, вирішено було тимчасово припинити страйк. 31.VIII (13.IX) чорнороби ХПЗ відновили роботу, але категорично відмовилися прийняти умови праці, що їх запропонувала адміністрація. Лише посилення у вересні страйк. руху металістів, який супроводився арештами адміністрації на ряді з-дів, примусило підприємців погодитися на часткове підвищення заробітної плати чорноробам. Б. М. *Барак* (Харків).

ХАРКІВСЬКИЙ ТРАКТОРНИЙ ЗАВОД ІМЕНІ СЕРГО ОРДЖОНКІДЗЕ (ХТЗ) — підприємство тракторобудування УРСР. Будівництво (1930—31) подавалося всенар. допомогою. В 1931 заводові присвоєно ім'я С. Орджонкідзе. Випускав колісні трактори, з 1937 — гусеничні трактори з газовим двигуном. В 1949 освоєно виробництво тракторів з дизельним двигуном. ХТЗ перший у країні почав виробляти швидкісні трактори: з 1960 — Т-75, з 1962 — Т-74. В 1971 на ХТЗ почато випуск нових швидкісних гусеничних тракторів Т-150 та їхньої колісної модифікації — Т-150К. Крім тракторів, з-д випускає опалювальну апаратуру, запасні частини, а також товари нар. споживання. На з-ді впроваджується комплексна механізація й автоматизація виробництва. В 1970 обсяг продукції з-ду зріс порівняно з 1965 — на 25,7%.

На ХТЗ працює (1971) 147 колективів і понад 7 тисяч ударників комуністичної праці. Серед

передовиків і новаторів виробництва 4 Герої Соціалістич. Праці, 1 лауреат Ленінської премії, 4 лауреати Держ. премії СРСР. На з-ді працюють філіал Харківського політехнічного інституту імені В. І. Леніна, технікум, тех. училище. В 1932 ХТЗ нагороджено орденем Леніна, 1948 — орденем Трудового Червоного Прапора, 1967 — орденем Леніна та пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, 1970 — Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

ХАРКІВСЬКИЙ ЮРИДИЧНИЙ ІНСТИТУТ — вищий юрид. уч. заклад в УРСР. Засн. 1920 на базі юрид. факультету Харківського ун-ту (спочатку факультет було реорганізовано в правовий факультет Харківського інституту нар. г-ва, 1930 його виділено в самостійний ін-т рал. будівництва і права, 1932 перейменовано на Всеукр. комуністичний ін-т рал. будівництва і права; з 1937 ін-т має сучас. назву). Ін-т має факультети (1971): денний, вечірній і заочний. Є аспірантура. На всіх факультетах у 1970/71 навч. р. вчилосся 4609 чол. Ін-т готує юристів широкого профілю. За роки свого існування ін-т випустив бл. 13 тис. спеціалістів. Б-ка ін-ту має 403,6 тис. томів. Тематика наукових досліджень кафедр суспільних наук: проблеми партійно-організаційної і масово-політичної діяльності КП України, ленінська теорія революції, актуальні проблеми держави та права, соціальна структура суспільства, закономірності духовного життя суспільства, удосконалення виробничих відносин на сучасному етапі комуністич. будівництва.

Лит.: Рогожин А. И. К 150-летнему юбилею высшего юридического образования в Харькове. «Советское государство и право», 1955, № 3; Харківському юридичному інституту — 50 років. «Радянське право», 1970, № 10; Даньшин И. Харьковскому юридическому институту — 50 лет. «Советское государство и право», 1970, № 12.

І. М. Данишин (Харків).

ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СТУДЕНТІВ ВІСТУП 1858 — виступ студентів Харків. ун-ту в квітні 1858 проти сваволі адміністрації. 14 (26).IV 1858 сталася сутичка учасників студентської вечірки з поліцією. Частину студентів, які вчинили опір, було посаджено до карцера, двох виключено з ун-ту. За ініціативою Я. М. Бекмана було скликано сходку. Студенти вимагали повернути до ун-ту виключених товаришів. На відмову попечителя уч. округу задовольнити їхню вимогу 198 студентів подали заяви про звільнення з ун-ту. Заняття в ун-ті майже припинилися. Під загрозою відправки по етапу до місць проживання адміністрація ун-ту вимагала від студентів, щоб вони забрали свої заяви. Правління ун-ту винесло рішення, затверджене 7 (19).VI 1858 царем, за яким з ун-ту було виключено 39 найактивніших учасників виступу, 14 — посаджено до карцера, інших — попереджено. Серед виключених були керівники Харківсько-Київського таємного товариства Я. М. Бекман, П. В. Завадський і М. Д. Муравський. В серпні 1858 «харківську історію» було висвітлено на сторінках газ. «Колокол». Виступ викликав співчуття прогресивної громадськості Росії.

ХАРКІВСЬКО-КИЇВСЬКЕ ТАЄМНЕ ТОВАРИСТВО — революц.-демократична орг-ція різночинної інтелігенції, що утворилася 1856 в Харків. ун-ті. Засновниками її були студенти Я. М. Бекман, М. Д. Муравський, П. С. Єфименко, П. В. Завадський. В 1857 кількість членів досягла 40 чол. Т-во мало на меті повалення само-

державного устрою революц. шляхом і встановлення респ. ладу в Росії. Осн. засобами боротьби т-во вважало пропаганду революц. ідей серед селян, солдатів, розкольників, студентської молоді. Т-во розповсюджувало заборонені твори, складало кілька революц. листівок, підпільно видавало рукописні журн. «Свободное слово» (в Харкові), «Гласность» (у Києві) та ін. У квітні 1858 т-во очолило заворушення студентів Харків. ун-ту (див. Харківського університету студентів виступ 1858). В травні — червні 1858 більшість членів т-ва, учасників цього виступу, було виключено з ун-ту. Вони переїхали до Києва, де продовжували революц. діяльність. За часом професора П. В. Павлова члени т-ва організували *недільні школи* для робітників і ремісників, розгорнули антиурядову агітацію. Вони встановили зв'язки з революц. гуртками студентів Київ., Моск. і Петерб. ун-тів, з діячами польс. нац.-визвольного руху, гуртком т. з. «вертелників» та з революц. організаціями Москви, Петербурга, Казані. Наприкінці 1859 т-во об'єднавало понад 100 чол. У січні — лютому 1860 22 членів т-ва було заарештовано й засуджено до заслання. Проте т-во ще деякий час продовжувало свою діяльність. В 1861 — на поч. 1863 окремі члени т-ва ввійшли до складу «Землі і воли». В 2-й пол. 1863 Х.-К. т. т. припинило своє існування.

Лит.: Барабой А. З. Харьковско-Киевское революционное тайное общество 1856—1860 гг. «Исторические записки», 1955, т. 52; Таубин Р. А. Я. Н. Бекман и Харьковско-Киевское тайное общество. В кн.: Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг. М., 1963. А. З. Барабой (Київ).

ХАРКО (р. н. невід. — п. 1737) — запорізький козак Пластунівського куреня, ватажок гайдамацького загону. Брав участь у гайдамацькому повстанні 1734. Після поразки повстання відступив на Січ. Згодом знову з'явився на Правобережній Україні з загonom гайдамаків, які 5 (16).I 1736 здобули Тарашу. Восени 1736 загін на чолі з Х., з'єднавшись з загonomи Гриви, Медведя, Жили, Рудя, Іваниці та ін. гайдамаків, брав участь у здобутті Павлоліч, Погребища та знищенні шляхет. маєтків. За деякими відомостями, Х. загинув у бою проти крим. татар білмістечком *Переволочном*. В. М. Кулаковський (Київ).

ХАРЦІЗЬК — місто Донец. обл. УРСР. Залізнич. станція. 52,9 тис. ж. (1972). В остан. чергті 17 ст. на березі р. Кринки виникла слобода Харцизька. Входила до Троїцько-Харцизької волості Миуського (з 1888 — Таганрозького) округу *Області Війська Донського*. В 1902 у с-щі виник с.-д. гурток, зв'язаний з Катеринос. і Донським (Ростовським) к-тами РСДРП. Робітники с-ща були учасниками *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905*. В грудні 1905 в Х. під керівництвом соціал.-демократів організовано бойову роботу, дружини (понад 100 чол.), що брала участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. влада перемогла на поч. листопада 1917, але невдовзі Х. захопили каледніці. 8 (21).I 1918 червоногвардійські загони під командуванням Р. Ф. Євєєва визволили Х. Наприкінці квітня 1918 с-ще окупували австро-нім. війська. Під керівництвом підпільної більшовицької орг-ції залізничників Х. взяла участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В листопаді 1918 владу в с-щі захопили блококазки, яких Червона Армія вигнала в січні 1919. В травні 1919 Х. окупували денікінці. Перта Кізна армія визволила Х. 31.XII 1919. з 1920 Х. — волосний центр Донец. губ., з 1923 — районцентр Зуївського (з 1924 — Харцизького) р-ну Юзівського (з 1924 — Донецького) округу, з 1932 Х. — в складі Донец. (1938—61 — Сталінської) обл.; з 1938 — місто,

1936—62 — райцентр. Під час Великої Вітчизн. війни Х. 22.X 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В 1942—43 поблизу Х. діяв партизан. загін «За Батьківщину». 5.IX 1943 Х. визволили війська Пд. фронту. В місті є з-ди: трубний, сталедрогово-канатний, маш.-буд., ливарний, металевих виробів, харч. концентратів; хлібний і побут. комбінати. 9 загальноосв., 1 муз. і 1 спорт. школи. Металург. технікум.

ХАРЧЕНКО Іван Петрович (1.IV 1916—27.I 1945) — радянський військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Радянського Союзу (1945, посмертно). Н. в Харкові в робітничій сім'ї. В Радянській Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни — командир кулемет. обслуги 178-го гвард. стріл. полку 58-ї стріл. д-зії 1-го Укр. фронту. Відзначився при визволенні Польщі. Вночі проти 24.I 1945 переправився на лівий берег Одру, розвідав розташування вогневих засобів противника і повернувся до своїх військ. Після цього Х. очолив передовий загін рад. військ, що форсував ріку. Захопив ворожий кулемет, і, незважаючи на поранення, відбив 2 атаки, знищивши 37 гітлерівців. Своїми діями Х. забезпечив можливість ін. підрозділам форсувати ріку. Помер від ран.

«ХАРЬКОВСКИЕ ИЗВЕСТИЯ» — щотижнева літ. газета, засн. 1817 журналістом А. А. Вербицьким. З 1819 видання газети перейшло до ради Харків. ун-ту, її редагували П. П. Гулак-Артемовський, Є. М. Філомафійський та ін. Газета мала відділи: внутрішній і місцеві повідомлення, закорд. повідомлення, оголошення тощо. Загальнополіт. відомості дозволялося лише передруковувати з петерб. газет. «Х. и.» ставили собі за мету сприяти економіч. розвитку краю, поширенню культури і освіти. В газеті було надруковано вірші Г. Ф. Квітки-Оснот'яненка з елементами соціальної сатири. З 1820 газета поступово перетворилася на офіційний орган. У 1823 перестала виходити.

«ХАРЬКОВСКИЙ ДЕМОКРИТ» — перший на Україні журнал сатири й гумору. Виходив 1816 в Харкові. Журнал мав загалом ліберально-поміркований характер. Гострих соціальних проблем, які зачіпали б основи самодержавно-кріпосницького ладу, «Х. Д.» не порушував, проте в журналі було багато сміливих натяків на тійові сторони суспільного життя і виступів проти соціальної несправедливості. В «Х. Д.» виступив з гумористичними віршами Г. Ф. Квітка-Оснот'яненко. Тут вперше в укр. періодиці опубліковано кілька творів укр. мовою.

«ХАРЬКОВСКИЙ ЕЖЕНЕДЭЛЬНИК» — перша газета на тій частині України, що була в складі Росії. Виходила щотижня у травні, червні і липні 1812 в Харкові. Газета мала в основному економіч. і комерційний характер. В окремих номерах друкували статті з історії, етнографії, естетики, вірші, а також інформацію про місцеві події, торг. і метеорологічні бюлетені.

«ХАРЬКОВСКИЙ ПРОЛЕТАРИЙ» — нелегальне видання харківського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Один номер на гектографії видано в жовтні 1901.

ХАТАЄВИЧ Мендель Маркович (22.III 1893—30.X 1937) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1913. Н. в м. Гомелі в сім'ї дрібного службовця. З молодих років працював робітником, вів підлітню роботу на підприємствах Гомеля. Був членом Поліського к-ту більшовиків. Не раз його заарештовували. В 1914 Х. заслали до Сибіру. Після Лютн. революції 1917 повернувся в Гомель, очолював Гомельський к-т РСДРП(б). У 1918 — голова Самарського міськ-

М. М. Хатаєвич.

В. В. Хвойко.

кому РКП(б). У 1919 працював у Самарському губкомі РКП(б). У 1920 направлений у політоргани Червоної Армії. Брав активну участь у розгромі військ бурж.-поміщицької Польщі. З 1921 — секретар Гомельського, з 1923 — Одес. губкомів партії. В 1924—25 — в апараті ЦК ВКП(б), з 1925 — секретар Татарського обкому, з 1928 — Середньовользького крайкому ВКП(б). У жовтні 1932 обраний секретарем ЦК КП(б)У, в січні 1933 — секретарем Дніпроп. обкому. З березня 1937 — другий секретар ЦК КП(б)У. На XV з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XVI і XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б), на XII—XIII з'їздах КП(б)У — членом ЦК КП(б)У. В 1932—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР. Нагороджений орденом Леніна.

ХАХАНЯН Григорій Давидович [9.I 1896 (28.XII 1895 с. ст.) — 23.II 1939] — рад. військ. діяч, комкор. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Руїсі (тепер Груз. РСР) в сім'ї вчителя. Кол. офіцер старої армії (прапорщик). Учасник Жовтн. збройного повстання в Петрограді. В Червоній Армії з 1918. В 1918—20 як пом. нач. оперативного відділу штабу 5-ї армії і командир бригади брав участь у боях проти колачаків і військ бурж.-поміщицької Польщі. Після громадян. війни — на відповідальній військ. роботі, зокрема нач. Політуправління Укр. військ. округу (1930—34). Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора. Г. С. Усачова (Москва).

ХВОЙКО (Х в о й к а) Вікентій Вячеславович (1850—2.XI 1914) — укр. археолог, чех за походженням. Н. в с. Семині (тепер ЧССР). Закінчив комерційне уч-ще. В 1876 переїхав до Росії. Жив у Києві, працював учителем. Захопившись археологією, з 90-х рр. 19 ст. почав провадити розкопки. В 1893—1903 досліджував *Кирилівську стоянку*. В 1896 відкрив перші пам'ятки *трипільської культури* в Серед. Придніпров'ї. Досліджував пам'ятки *бронзового віку*, городища й кургани лісостепових племен скіфського часу, зокрема *Пастирське городище* і *Матронинське городище* на Черкащині. З ім'ям Х. пов'язане відкриття і розкопки пам'яток *поліе поховань*. Вивчав він також пам'ятки сх. слов'ян 7—10 ст. Х. висунув прогресивну концепцію про автохтонність населення в Серед. Придніпров'ї. Особливу увагу приділяв вивченню пам'яток *Київської Русі* і насамперед Києва, де він, зокрема, провадив розкопки на горі *Киселиці* (1894) та *Старокіївській горі* (1907—08). Розкопував давньоруські пам'ятки в с. Білгородці, Витачеві й Шарках на Київщині, Кононці на Черкащині. Був одним із засновників Київ. міського музею старовини і мистецтва (тепер *Історичний*

музей Української РСР), де працював завідувачим археол. відділом. На честь Х. названо одну з вулиць Києва.

Лит.: Шовкопляс Г. М. В. В. Хвойка. «Український історичний журнал», 1970, № 5.

Г. М. Шовкопляс (Київ).

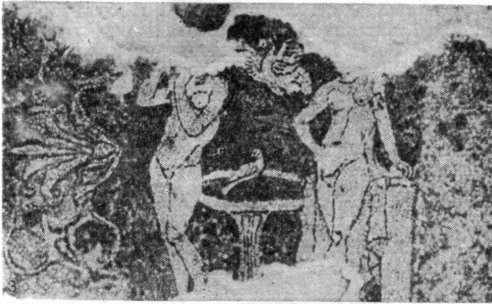
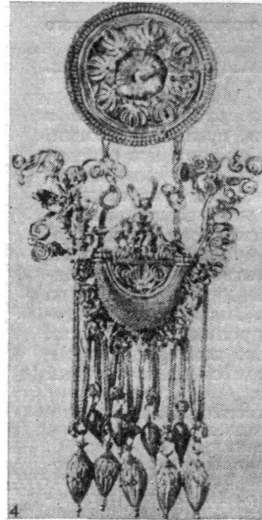
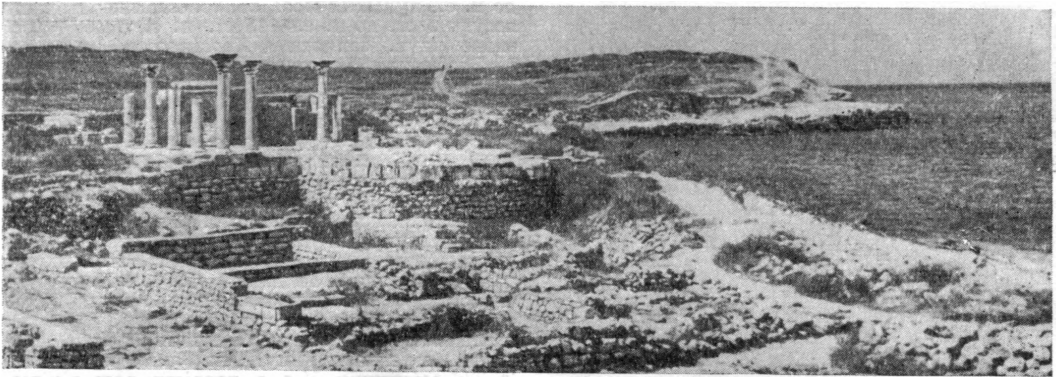
ХЕРСОН — місто, центр Херсонської обл. УРСР, на правому березі Дніпра. Залізнич. ст. Морський і річковий порти. Аеропорт. 260,7 тис. ж. (1970); 1897 — 59 тис. ж., 1913 — 81 тис. ж., 1939 — 97 тис. ж., 1959 — 158 тис. ж.). Засн. 19 (30).X 1778 як місто з фортецею і суднобудівною верф'ю (адміралтейством) для створення Чорноморського флоту на місці рос. укріплення Александр-Шанець, яке існувало з 1737. Названо на честь античного *Херсонеса* Таврійського. В 1783 в Х. відбувся урочистий спуск на воду першого військ. судна рос. Чорноморського флоту. Одним з керівників будівництва суден 1783—84 був видатний рос. флотоводець Ф. Ф. Ушаков. З 1778 Х. — у складі Новоросійської губ., з 1783 — Катеринославського намісництва, з 1795 — Вознесенського намісництва, з 1797 — Новоросійської губ., з 1802 — Микол. губ., з 1803 — адм. центр *Херсонської губернії* і повіту. В 1835 фортецю в Х. ліквідовано. В 1-й пол. 19 ст. тут провідною була вовноийна пром-сть. У 50-х рр. 19 ст. в Х. збудовано мех. і чавуноливарний з-д. На поч. 20 ст. Х. став значним торг. портом. У 1907 відкрито залізничну лінію Херсон — Миколаїв. У 1-й пол. 70-х рр. 19 ст. у місті почали виникати гуртки революц. народників, у 90-х рр. — перші марксистські гуртки на чолі з О. Д. Цюрупю. Херс. к-т РСДРП, створений в листопаді 1902, мав зв'язок з ленінською газ. «Искра». Робітники міста брали активну участь у загальному страйку на Півдні Росії 1903. Під час революції 1905—07 під керівництвом орг-ції РСДРП відбувалися страйки й солдат. заворушення. Після Лютн. революції 7 (20).ІІІ 1917 було обрано *Херсонську Раду робітничих і солдатських депутатів* на чолі з більшовиком І. Ф. Сорочіним. У березні оформилася об'єднана орг-ція РСДРП, у вересні 1917 — орг-ція РСДРП(б) [див. *Херсонська організація РСДРП(б)*]. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в Х. 26.X (8.XI) 1917 утворено ревком, який керував боротьбою трудящих міста проти контрреволюц. Центральної ради. Рад. владу в місті встановлено 17 (30).І 1918. 24—29.ІІ 1918 за участю Г. К. Орджонікідзе в Х. відбувся губ. з'їзд Рад сел. депутатів і земельних к-тів. 19.ІІІ 1918 до Херсона вступили австро-нім. війська, яких наступного дня вигнали повсталі робітники і солдати-фронтовики (див. *Херсонське збройне повстання 1918*). 5.ІV 1918 після жорстоких боїв Х. знов окупували австро-нім. війська. У грудні 1918 Х. захопили війська петлюрівської *Директорії*. З кінця січня до 10.ІІІ 1919 місто окупували англо-франц. і грец. інтервенти. 27—30.І 1919 під керівництвом більшовиків відбулося збройне повстання робітників Х. проти інтервентів і петлюрівців. 10.ІІІ 1919 окупантів вигнали з міста частини Червоної Армії. 25.V місто захопила банда Григор'єва (див. *Григор'євщина*). 29.V 1919 рад. війська під командуванням П. Ю. Дибенка визволили Х. від бандітів. 13.VІІІ 1919 місто загарбали денікінці. Наприкінці січня 1920 рад. війська вигнали денікінців з Х. З грудня 1920 Х. — центр Херс. повіту Микол. губ., з жовтня 1922 — Одес. губ., з березня 1923 — центр Херс. округу Одес. губ., з червня 1925 — центр Херс. округу, з вересня 1930 — місто респ. підпорядкування, з лютого 1932 — у складі

Одес. обл. (місто обл. підпорядкування), з 22.ІХ 1937 — Микол. обл. В роки довоєнних п'ятирічок Х. став одним з пром. центрів Пд. України. На поч. Великої Вітчизн. війни Х. 19.VІІІ 1941 захопили нім.-фашист. війська. В умовах окупації в місті діяли підпільна патріотична орг-ція «Центр» та комсомольсько-молодіжна підпільна орг-ція «Патріот Батьківщини» і орг-ція на Карантинному о-ві. 13.ІІІ 1944 війська 3-го Укр. фронту визволили Х. від гітлерівців. З 30.ІІІ 1944 Х. — центр Херс. області. Провідні галузі пром-сті: машинобудівна, суднобудівна, будівельна, легка, харчова. В місті — бл. 100 пром. підприємств. Найбільші з-ди: комбайновий, електромаш.-буд., карданних валів, суднобудівний та судноремонтний ім. Комінтерну, судноремонтний ім. В. В. Куйбишева, скляної тари, нафтопереробний, консервний, виноробний, молочний, пивоварний; бавовняний, консервний рибо- та м'ясокомбінати; фабрики: меблева, дві швейні, взуттєва, кондитерська, поліграфічна; підприємства будівельних матеріалів тощо. В місті понад 50 загальноосв. шкіл. Пед. та с.-г. ін-ти, філіали Одес.технологічного легкого пром-сті та Микол. кораблебудівного ін-тів, машинобудівний, судномех., текстильний, гідрометеорологічний, кооперативний технікуми; два морехідні, два мел., культ.-осв. та муз. училища; 6 профес.-тех. училищ. Обл. муз.-драм. театр, обл. філармонія. *Херсонський краєзнавчий музей*. Телецентр. Обл. відділення спілок письменників, журналістів, художників України. В Х. народилися академік Л. Ф. Верещагін, рос. письменник Б. А. Лавренєв. Пам'ятки кінця 18 ст.: залишки валів і воріт фортеці, на її території — будівлі арсеналу, собор. Пам'ятники К. Марксу, В. І. Леніну, В. В. Куйбишеву, Г. І. Петровському, Ф. Ф. Ушакову, О. В. Суворову, громадському діячеві Дж. Говарду, пам'ятник першам комсомольцям, могила Невідомого Солдата, монумент «Танк Т-34».

Лит.: Херсон за 50 років Радянської влади. Одеса, 1966; Костюк Л. И., Ратнер И. Д. Херсон. Маршрутний путеводитель. Херсон, 1958; Бабашов Ю. І. Херсон. К., 1964; Сергєєва Г. А. Ратнер Е. Херсон. К., 1968.

І. Д. Ратнер (Херсон).

ХЕРСОНЕС Таврійський (Χερσόνησος) (за середніх віків — Х е р с о н , К о р с у н ь) — давнє місто-держава (див. *Поліс*) на пд.-зх. березі Криму. Руїни міста — за 2 км на Зх. від сучас. Севастополя. Х. заснували наприкінці 5 ст. до н. е. переселенці з Гераклії Понтійської — треського (дорійського) міста на пд. узбережжі Чорного моря. Історію Х. поділяють на два періоди: античний (від заснування до кінця 4 ст. н. е.) і середньовічний (5—15 ст.). Основою економіки Х. були с. г., виноробство, різноманітні ремесла, рибний промисел, торгівля. В античний період сільськогосп. округу міста на Гераклійському п-ві — хору було поділено на рівні за площею ділянки — клери, якими наділяли громадян міста. Заг. площа клерів (їх було до 550) становила понад 10 тис. га. Там вирощували виноград й городні культури. За античної доби Х. був демократич. рабовласницькою республікою. Законодавча й виконавча влада (нар. збори, рада, виборні колегії) була в руках рабовласницької частини населення. До складу володіння Х. в 4—2 ст. до н. е. входили грец. міста Зх. Криму — *Керкнітіда* й «*Прекрасна Гаваць*». У 2 ст. до н. е. сусідні *скіфи* посилюли тиск на Х., і він 179 до н. е. змушений був піти на союз з Понтійським царством. У 110 до н. е. скіфи, що обложили Х., розбило військом понтійського полководця *Діофанта*. Пізніше Х. бував у залежності від понтійського царя *Mιριδάτα VI Σενατορα*

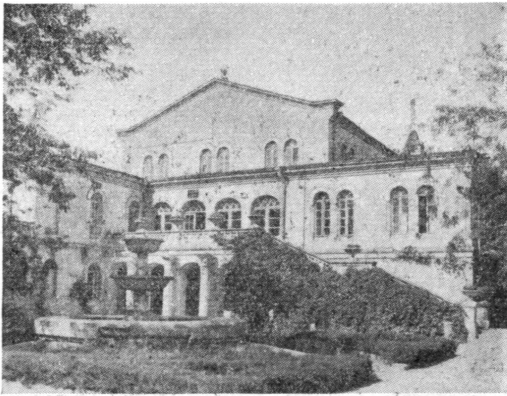

1. Руїни стародавнього Херсонеса. Сучасний вигляд. 2. Мармуровий саркофаг. 2—3 ст. н. е. 3. Мозаїчна підлога домашньої лазні. 2 ст. до н. е. 4. Золота серга. 4 ст. до н. е. 5. Мідна монета з зображенням богині здоров'я Гігієї. Початок 3 ст. н. е. 6. Глечик з червоної глини. 13 ст.

Боспорської держави та Римської імперії, після падіння якої увійшов до складу Візантії. В 5—8 ст. Х. був найбільшим у Криму ремісничим і торг. центром, мав самоврядування. На поч. 8 ст. Х. потрапив під владу хозарів. У 989 його здобули війська київського великого князя Володимира Святославича. В 11 ст. міське самоврядування заступила влада візантійського правителя (стратига). В серед. 12 ст. Х. підпав під контроль половців, а на поч. 13 ст. — Трапезундської імперії. В 13 ст. Х. був ремісничим і торг. центром численних дрібних феодал. князівств Пд.-Зх. Криму. В місті жили греки, алани, вірмени, слов'яни, караїми та ін. В 1299 Х. захопили татари, на кін. 14 ст. місто занепало, в 15 ст. перестало існувати.

Систематичні розкопки Х. з 1876 проводило Одеське товариство історії і старожитностей, з 1888 — Археологічна комісія (К. К. Косцюшко-Валожинич, Г. Х. Лепер), за Рад. влади — К. Е. Гриневич, Г. Д. Белов та ін. (після Великої Вітчизн. війни — співробітники Херсонського музею та Ін-ту археології АН УРСР). Було розкопано залишки оборонних стін і веж, театру,

житлових кварталів, ремісничих майстерень, с.-г. садиб, могильники. Знайдено багато написів на камені та монет, клейм на черепиці й амфорах, предметів мистецтва, побуту й культу, прикрас, знарядь праці, посуду тощо. Х. був добре спланованим містом. Тут було до 30 брукованих каменем та щебенем вулиць 3—6 м завширшки, які перетиналися під прямим кутом. Уздовж вулиць були закриті канали для стоку дощових вод. Гол. вулицю (завдовжки 900 м, завширшки 6 м) та міську площу — агору, де були найважливіші громад. будівлі, прикрашали статуї та кам'яні плити з вирізьбленими на них держ. постановами. Кwartали античного Х. були невеликими (по кількості кв. м) — з 1—4 кам'яних будинків, укритих черепицею. Стіни будинків штукатурили, фарбували, іноді розмальовували. В будинках, крім житл. приміщень, кухні й комори, були внутр. двір з криницею або цистерною для води. Будинки багатих були двоповерховими, в одному з них відкрито залишки невеликої лазні з худож. мозаїчною підлогою. Театр на схилі горба, збудований ще в елліністичний час, вмщав до 3 тис. глядачів. Тоді ж було споруджено монетний

Будинок Херсонеського історико-археологічного музею.

двір — монументальну двоповерхову будівлю з підвалом. У місті були храми, присвячені богині Діви, Гераклі, Афродіті, Діонісові, а в середні віки — християнські базиліки з мармуровими колонами й мозаїчною підлогою. В перші століття н. е. було споруджено кілька громад. лазень (терм) і гімнасій для фізичних вправ, великі казарми для римського гарнізону, водопровід з керамічними труб. Розкопки багатьох поховань підтвердили, що матеріальна й духовна культура античного Х. була грецькою. Лише в перші століття н. е. спостерігалось проникнення деяких рис сарматського та римського поховального ритуалу. На території Х. міститься *Херсонеський історико-археологічний музей*.

Лит.: Л а т ы ш е в В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. «Вестник древней истории», 1947—49 [Показчики див. у додатку до № 4 за 1950]; L a t y s h e v V. Inscriptions antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae, vol. 1. Petropolis, 1916; С о л о м о н и к Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. К., 1964; Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Херсонесский сборник, в. 1—6. Севастополь — Симферополь, 1926—61; Белов Г. Д. Херсонес Таврический. Л., 1948 [библіогр. с. 139—143]; Я к о б с о н А. Л. Раннесредневековый Херсонес. М.—Л., 1959; Я к о б с о н А. Л. Средневековый Херсонес. М.—Л., 1950; Стржеleckий С. Ф., Колесникова Л. Г., Шеглов А. Н. Херсонес Таврический. Путеводитель по музею и раскопкам. Симферополь, 1969. Е. В. Максимов (Київ).

ХЕРСОНЕСЬКИЙ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ — створений на базі зібрання (з 1892 мало назву «склад місцевих старожитностей») археол. матеріалів з розкопок давньогрец. міста *Херсонеса* Таврійського. Міститься в будинку кол. монастиря на місці розкопок. Музей має відділи: античний, середньовічний, розкопок, фондівий і науково-просвітній.

У музеї зберігається бл. 170 тис. експонатів, з них понад 4 тис. в експозиції. Матеріали музею розповідають про історію Херсонеса від 5 ст. до н. е. до 15 ст. н. е. Експозиція відділу розкопок — виявлені археологами залишки оборонних споруд, вулиць, площ, будинків, монетний двір 4 ст. до н. е., терми й міське водосховище тощо. Серед експонатів музею багато унікальних: присяга херсонесців (3 ст. до н. е.), декрети на честь *Диофанта* (2 ст. до н. е.), *Сіріска* (3 ст. до н. е.), Папія (130 н. е.), нумізматичні колекції, поліхромний розписні стели й живопис 4—3 ст.

до н. е., художня мозаїка, колекція керамічного посуду 5 ст. до н. е.—15 ст. н. е. тощо. Музей видає наук. записки («*Херсонесский сборник*» і «Сообщения Херсонесского музея»).

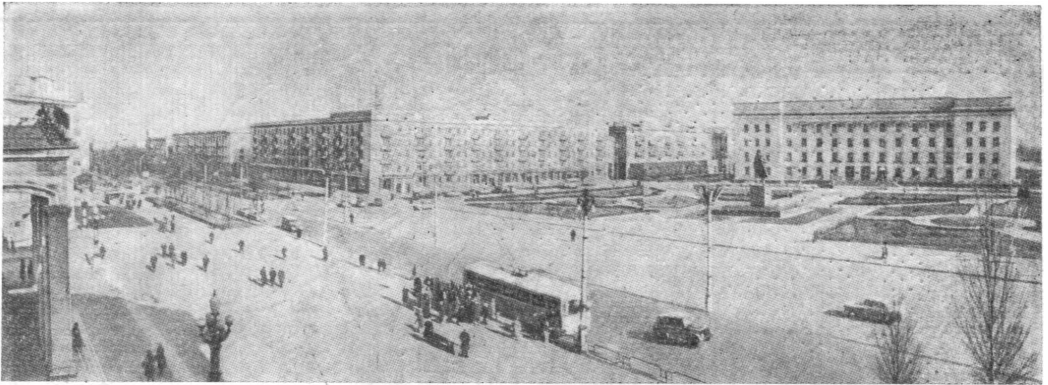
ХЕРСОНЕСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-територіальна одиниця на Україні в 19 — на поч. 20 ст. Створена за царським указом від 31.VIII (12.IX) 1803. До Х. г. входила територія ліквідованої Миколаївської губ. Адм. центром Х. г. був Херсон. На поч. 20 ст. Х. г. складалась з 6 повітів: Ачанівського, Єлисаветградського, Одеського, Олександрійського, Тираспольського і Херсонського. Міста Одеса і Миколаїв були виділені в окремі *градоначальства*. За даними 1901, в Х. г. було бл. 5500 населених пунктів (з них 19 міст і 50 містечок). У 1903 в Х. г. налічувалось 13 818 пром. підприємств (переважна більшість їх була дрібними, ремісничого типу), на яких працювало 26 228 робітників. У с. г. провідну роль відігравало велике поміщицьке і капіталістичне землеволодіння. За даними 1905, з 6 145 103 дес. землі поміщикам і купцям належало 3 165 707 дес. (51,5%), казні і церкві — 688 188 (11,2%), тоді як 294 297 сел. дворів мали 2 291 280 дес. (37,3%). Серед сел. г-в значним був прошарок куркульських і заможних — 60 296 дворів (20,5%). У поміщицьких і куркульських г-вах переважала капіталістична система господарювання. Шороку до Х. г. приїздило на заробітки понад 25 тис. чол. сезонних с.-г. робітників. У кін. 19 — на поч. 20 ст. значним у Х. г. був робітн. рух, який посилювався під час *загального страйку на Півдні Росії 1903* і найвишого рівня досягав під час революції 1905—07 та нового революц. піднесення 1910—14. Значний сел. рух у Х. г. був під час проведення сел. реформи 1861, а також під час революції 1905—07. Рад. владу в Х. г. встановлено в січні 1918. Під керівництвом Комуністич. партії трудящі Х. г. брали участь у боротьбі проти петлорівців, нім. окупантів, білогвардійців, англо-франц. інтервентів (див. *Херсонське збройне повстання 1918*, *Бахтанська республіка 1919*, *Висунська республіка 1919*). В січні 1920 Х. г. було поділено на Одеську і Херсонську губернії. За постановою ВУЦВК від 6.I 1921 Х. г. перейменовано на Миколаївську губернію. За постановою ВУЦВК від 3.VI 1925 про ліквідацію губерніального поділу територія кол. Х. г. ввійшла до складу Єлисаветградського, Криворізького, Миколаївського, Одеського, Первомайського і Херсонського округів.

Лит.: Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Статистико-економічний огляд Херсонської губернії за 1912 год. Херсон, 1914. М. Я. Бізер (Херсон).

ХЕРСОНЕСЬКА ГУБЕРНЬСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ — засн. 12.VI 1898. Збирала документ. матеріали, приділяла увагу охороні й реставрації пам'яток старовини, проводила археол. розкопки на тер. Херсонщини. Комісія підтримувала зв'язки майже з усіма археол. установами Росії. Існувала до 1910.

Лит.: Богдан Т., Дяченко О. З історії архівного будівництва на Херсонщині. «Архіви України», 1966, № 6. М. Я. Бізер (Херсон).

ХЕРСОНЕСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 30.III 1944. Розташована на Пд. України. На Зх. межує з Миколаївською, на Пн.— з Дніпропетровською, на Сх.— з Запорізькою, на Пд.— з Кримською областями УРСР. Пл. 28,3 тис. км². Нас. 1045 тис. чол. (1971). Нап. склад за переписом 1970: 78,3% українців, 18,1% росіян, 1% білорусів, 1% євреїв та 1,6% ін. національностей. Пересічна густина населення — 36,9 чол. на 1 км². Міське населення становить 54%. В області 18 сільс. р-нів, 8 міст,

Площа Свободи в Херсоні.

27 с-щ м. т., 835 сільс. нас. пунктів. Обл. центр — м. Херсон (260,7 тис. ж., 1970).

Область розташована на Причорноморській низовині, в степовій зоні, по обох берегах нижньої течії Дніпра, на Пд. обмивається Чорним і Азовським морями. Вздовж морського узбережжя є піщані острови (Джарилгач та ін.), коси (Тендрівська коса, Кінбурнська коса, Арабатська Стрілка) та мілководні затоки (Дніпровський лиман, Ягорлицька, Тендрівська, Джарилгачська затоки та ін.). Корисні копалини: мінеральні буд. матеріали (вапняки, мергель, бутовий камінь, глина, пісок), солі Сивашу, каолін, торф, а також лікувальні грязі. Клімат помірно континентальний. Гол. ріка — Дніпро з прит. Інгульць. Ґрунти чорноземні й темно-каштанові. Заселення тер. сучасної Х. о. почалося за пізнього *палеоліту*. З 7 ст. до н. е. степи Пн. Причорномор'я, у т. ч. тер. сучасної Х. о., населяли *скифи*. З 2 ст. до н. е. й до 4 ст. н. е. там жили племена *сарматів*, які частково витіснили скифів у степовий Крим. У перших століттях н. е. на тер. Херсонщини почали переселятися слов. племена з Серед. Придніпров'я. В кінці 10 ст. пн. частина тер. сучасної Х. о. ввійшла до складу *Київської Русі*.

Під час монголо-тат. навали в кін. 30— на поч. 40-х рр. 13 ст. ця територія зазнала спустошень. Бл. 1400 феод. Литва захопила пониззя Дніпра. В 2-й пол. 15 ст. пониззя Дніпра захопило *Кримське ханство*, яке збудувало тут фортеці. З 2-ї пол. 16 ст. до 1775 (з перервами) пн. частина межиріччя Дніпра та Інгульця входила до складу володінь *Запорізької Січі*. В 17—18 ст. в пд. частині сучасної Х. о. розташувалися кочовища *ногайських орд*, підвладних Крим. ханству (див. *Єдисанська орда*, *Єдичкульська орда*, *Джамбуїлуцька орда*). Після переселення *ногайців* під час рос.-тур. війни 1768—74 в прикаспійські степи пониззя Дніпра ввійшло до складу Росії.

У 1778 засновано м. Херсон. У 1787—91 оборону Херсонсько-Кінбурнського району від турків очолював О. В. Суворов. З 1797 тер. сучасної Х. о. входила до складу *Новоросійської губернії*, з 1802 — Миколаївської, з 1803 — *Херсонської губернії*. Заселяли ці землі кріпосними селянами, яких рос. та укр. поміщики вивозили з ін. місцевостей Росії та України. Тут селилось також чимало селян-втікачів. Багато земель царський уряд роздавав іноземним колоністам.

Осн. галузями с. г. губернії в післяреформений період були землеробство та тваринництво. Поча-

ла розвиватися харч. пром.-сть. Капіталістич. розвиток пром.-сті й с. г. викликав великий попит на робочі руки, що прискорило процес формування пром. і с.-г. пролетаріату.

Перші марксистські гуртки на Херсонщині виникли на поч. 90-х рр. 19 ст. Активну участь у створенні їх брав учень Херс. землеробського уч-ща О. Д. *Цюрупа*, згодом визначний діяч Комуністич. партії, соратник В. І. Леніна. Після I з'їзду РСДРП (1898) з цих гуртків у Херсоні утворилася с.-д. група. Велику роль у її створенні відіграв *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. С.-д. група мала зв'язок з редакцією ленінського газ. *«Искра»*. В листопаді 1902 створено Херс. к-т РСДРП, що весною 1903 офіційно заявив про визнання *«Искры»*. Після II з'їзду РСДРП (1903) Херс. орг-ція відмежувалася від меншовиків і оформилася як більшовицька орг-ція.

Під час революції 1905—07 більшовики Херсонщини стали організаторами політ. виступів робітників, селян і солдатів. У листопаді 1905 з ініціативи одеських більшовиків було скликано Херс. губернську конференцію сільських орг-цій РСДРП. Вона обрала губернський к-т. В основу своєї діяльності губком поклав рішення III з'їзду РСДРП, зокрема з аграрного питання. У 2-й пол. 1907 Херс. парт. орг-ція розгромила царська охранка. Тривалий час тут працювали тільки невеликі, не оформлені парт. групи і осередки та окремі члени партії. У 1913 в Херсоні двічі страйкували робітники судноверфей і заводу с.-г. машинобудування. У важких умовах I-ї світової війни більшовики не припиняли революц. роботи в масах.

Після Лютневої революції 1917 більшовицькі групи Херсонщини вийшли з підпілля і розгорнули легальну роботу серед робітників, солдатів і селян. У той час у Херсоні та ін. містах виникли Ради робітн. і солдат. депутатів, у яких більшість належала меншовикам і есерам. На Херсонщині більшовики разом з меншовиками входили в об'єднану с.-д. орг-цію. Наприкінці вересня 1917 більшовики остаточно порвали з меншовиками і створили самостійну *Херсонську організацію РСДРП(б)*, в якій спочатку було 120 членів партії. 26.X 1917 відбулися надзвичайні збори *Херсонської Ради робітничих і солдатських депутатів* разом з активом робітників і солдатів. Збори обговорили поточний момент у зв'язку з перемогою Жовтн. збройного повстання у Петрограді та обрали ревком. 29.X 1917 Херс. губернське виконавче бюро Ради робітн. і солдат. де-

путатів і президія губерньського виконкому Ради сел. депутатів прийняли спільне рішення про визнання Рад. влади і підтримку постанов 2-го Всерос. з'їзду Рад. Усі ці рішення стали переломним моментом у боротьбі за встановлення Рад. влади на Херсонщині. Керівну роль у цьому істор. процесі відіграли більшовики Херсонщини. 1 (14).XII 1917 відбулася Херс. губерньська парт. конференція, на якій було створено губерньський парт. к-т, який перебував в Одесі. В грудні 1917 було організовано більшовицький к-т Дніпровського пов. (в Олешках). Керівниками більшовиків Херсонщини в той час були І. Ф. Сорокін, В. В. Ліпшиць та ін. У 1-й пол. грудня 1917 більшовики дістали більшість у Херс. Раді. 17 (30).I 1918 озброєні загони Червоної гвардії, революц. солдатів і матросів розгромили бурж.-націоналістичну контрреволюцію і встановили в Херсоні Рад. владу.

В перемозі Рад. влади на Херсонщині велику роль відіграв скликаний в лютому 1918 губерньський з'їзд Рад сел. депутатів і зем. комітетів, у роботі якого брав участь К. К. Орджонікідзе. 19.III 1918 до Херсона вступили австро-нім. війська, яких наступного дня вигнали повсталі робітники і солдати-фронтвики (див. *Херсонське збройне повстання 1918*). 5.IV 1918 після жорстоких боїв Херсон знову окупували австро-нім. війська. В місті було створено окружний підпільний військ.-революц. к-т на чолі з Б. З. Михайловичем. Окружний ревком організував сільс. підпільні ревкоми в Каховці, Новій Маяці, Горностаївці, Великій Лепетисі, Дудчанах та ін. Ревкоми вели боротьбу проти режиму *гетьманщини*, за вигнання австро-нім. окупантів. 28.XI 1918 почався політ. страйк трудящих Херсона проти гетьманців та австро-нім. окупантів. 24.XII 1918 в Херс. порт прибули англо-франц. військ. судна. В кінці грудня 1918 владу захопила петлюрівська *Директорія*. 22.I 1919 проти неї відбувся заг. страйк трудящих Херсона. 24.I 1919 під керівництвом більшовиків Придніпров'я почалося повстання селян с. Чаплинки (див. *Чаплинське повстання 1919*). У січні 1919 пн. частину тер. сучасної Х. о. захопили денікінські війська. 27.I 1919 під керівництвом більшовиків почалося збройне повстання робітників Херсона проти інтервентів і режиму петлюрівської Директорії. Повстання тривало три дні.

29.I 1919 в Херс. порту висадилися англо-франц. та грец. війська. 30.I 1919 Херс. міська управа та есеро-меншовицький ревком здали інтервентам місто. У період англо-франц. окупації під керівництвом Одес. підпільного обласного к-ту КП(б)У більшовики Херсона вели активну роботу серед солдатів військ Антанти. 10.III 1919 частини Червоної Армії вигнали інтервентів з Херсона. В травні на тер. Херсонщини діяли банди отамана Григор'єва (див. *Григор'євщина*). 29.V 1919 рад. частини під командуванням П. Ю. Дибенка визволили місто. Комунисті Херсонщини брали участь у розгромі Денікіна. 13.VIII 1919 в Херсон вступили білогвардійські війська. Парт. і профспілкові орг-ції пішли в підпілля. В січні 1920 під натиском частин Червоної Армії денікінські війська втекли з Херсона. Підпільний ревком видав наказ про відновлення Рад. влади в місті.

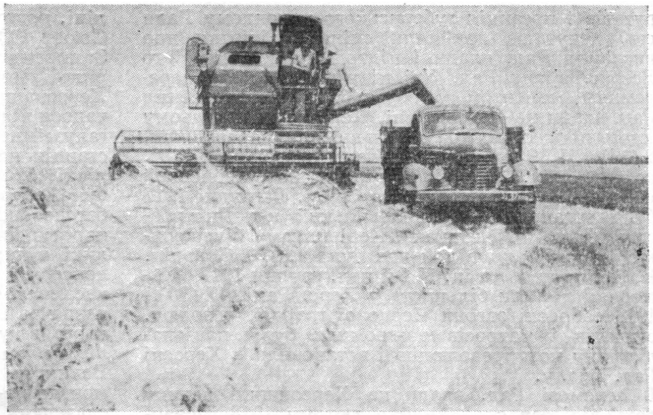
Після розгрому в листопаді 1920 *врангелівщини* комунисті Херсонщини очолили боротьбу трудящих за відбудову нар. г-ва. В січні 1920 Херс. губ. поділено на Одеську і Херсонську. В 1921 губерньський центр було перенесено до Миколаєва, а Херс. губ. перейменовано на Миколаївську. В 1922 на Херсонщині, як і по всій респуб-

ліці, розгорнувся об'єднаний рух за утворення Союзу РСР.

Запровадження *нової економічної політики* створило умови для відновлення пром-сті й с. г. Херсонщини. Під керівництвом парт. орг-ції почалося відродження с.-г. машинобудування та ін. галузей пром-сті. Було споруджено гідроелектростанцію на річці Інгульці у с. Великій Олександрівці. У перші роки індустріалізації в Херсоні було збудовано трактороремонтний з-д, суднобетонверф, нафтозавод, стала до ладу Херс. паротурбінна електростанція. Було створено великі підприємства харч. пром-сті, у т. ч. два консервні з-ди. Реконструйовано старі з-ди і, насамперед, з-д ім. Г. І. Петровського, який 1934 розпочав випуск локомотивів для с. г. Робітники цього з-ду 1929 виступили ініціаторами соціалістич. змагання на підприємствах Херсонщини. Великими підприємствами стали суднобуд. і ремонтний з-д ім. Комінтерну, Каховський і Бериславський мех. з-ди. За роки довоєнних п'ятирічок значно розширились і виростили Херс. морський і річковий порти. У квітні — травні 1931 на Херсонщині було в основному завершено колективізацію с. г. Зміцнювалася його матеріально-тех. база. У кін. 1939 на Херсонщині налічувалося 836 колгоспів і 44 радгоспи. Їх обслуговували 43 МТС, які мали 5608 тракторів, 4446 комбайнів, 2610 вантажних машин.

На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 Херсонщину окупували нім.-фашист. війська (серпень 1941). У період тимчасової окупації Херс. парт. орг-ція керувала боротьбою трудящих проти нім.-фашист. загарбників. У тилу ворога діяли загін О. Ю. Гирського і О. К. Ладичука, Бериславський загін М. І. Павловського, Нижньосірогозький загін М. В. Курпія та І. Д. Височина. В Херсоні розгорнула роботу підпільна патріотична орг-ція «Центр», якою керував П. А. Комков. Ця орг-ція об'єднувала антифашист. групи, які діяли на підприємствах міста. «Центр» створив підпільну друкарню та організував випуск листівок і відозв. Активну боротьбу проти нім.-фашист. загарбників вела підпільна молодіжна орг-ція «Патріот Батьківщини», яку очолював І. О. Кулик. 14.III 1944 рад. війська завершили визволення Херсонщини від нім.-фашист. окупантів. Багато херсонців у лавах Рад. Армії героїчно боролися проти гітлерівців. 57 уродженців Х. о. присвоєно звання Героя Рад. Союзу, а льотчика П. О. *Покришева* удостоєно цього звання двічі. 30.III 1944 було утворено Х. о. За допомогою всіх братніх республік почалася відбудова нар. г-ва у містах і селах області. До 1950 по всіх районах було повністю освоєно орні землі, на 95% механізовано осн. сільськогосподарські роботи у рільництві.

На кінець 1951 пром-сть перевершила довоєнний рівень на 35%. На тер. області розгорнулося будівництво суднобуд. з-ду, Каховської ГЕС, бавовняного комбінату та ін. пром. об'єктів. У 1955 колектив дніпробудівців під керівництвом парт. орг-ції на рік раніше строку ввів у дію Каховську ГЕС. Великі досягнення здобуті в галузі культури, охорони здоров'я, нар. освіти. Зросла обласна парт. орг-ція, посилюється її вплив на маси. До її складу входять три міські к-ти партії і 17 сільс. райкомів партії, які на 1.I 1972 об'єднували 59 977 комунистів. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті і зв'язку працювало 22 134, в с. г. — 17 382, у галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 7324, в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 6472 чол. Перший секретар Херс. обкому КП Ук-раїни — І. О. Мозговий (з 1972).

Урочистий мітинг, присвячений спускові на воду нового судна, збудованого на Херсонському суднобудівному заводі (ліворуч). Збирання ячменю в радгоспі «Пам'ять Леніна» Бериславського району.

Комуністи виступили організаторами здійснення рішень Березневого, Вересневого (1965) і Липневого (1970) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістичного змагання на честь 50-річчя утворення Союзу РСР. Здійснюючі рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, обласна парт. орг-ція спрямовує трудящих на успішне виконання завдань комуністич. будівництва.

Вірним помічником парт. орг-ції в комуністич. будівництві є обласна комсомольська орг-ція, створена 1944. На 1.І 1972 вона налічувала 114 705 комсомольців, об'єднаних у 1567 первинних орг-цій.

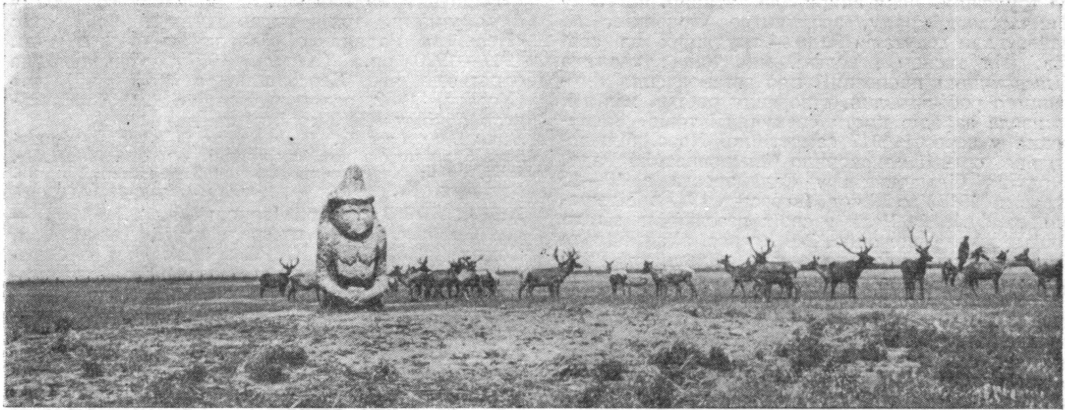
За роки Рад. влади в області створено потужну електроенергетику, маш.-буд., харчову, текстильну та ін. галузі пром-сті. На кін. 1970 в області налічувалося 259 пром. підприємств, що перебували на самостійному балансі. Заг. обсяг валової продукції пром-сті зріс 1970 проти 1940 в 11,8 раза, проти 1960 — в 2,7 раза. В 1970 в області вироблено 67,7% респ. випуску бавовняних тканин, 9,5% консервів тощо. По виробн. пром. продукції 1970 питома вага харч. пром-сті становила 30,3%, маш.-буд. і металообробної — 29,9%, легкої — 24,6%, пром-сті буд. матеріалів — 3,3%. Провідні галузі пром-сті: харчова (консервна, виноробна, борошномельно-круп'яна, рибна), машинобудівна, що представлена суднобудівними, комбайновим, карданими валів та електромашинобуд. з-дами в Херсоні, з-дами електрозварювального обладнання та авторемонтним у Каховці, електромашинобуд. в Новій Каховці, легка (Херс. бавовняний комбінат); виробн. буд. матеріалів (з-д залізобетонних виробів та комбінат «Будіндустрія» в Херсоні, асфальтовий та залізобетонний з-ди в Новій Каховці, вапнякові з-ди у с-щі Білій Криніці та с. Архангельському тощо). Розвивається хім. пром-сть (з-ди: нафтопереробний в Херсоні, целюлозний в Щуринському). В Херсоні діє найбільший в СРСР з-д склотари. Енергетичне г-во Х. о. базується на електроенергії Каховської ГЕС, Херсонської ТЕЦ і 8 ДРЕС. В області широко відомі імена новаторів виробн. Героїв Соціалістич. Праці директора Херс. суднобуд. з-ду В. Ф. Забогіна, бригадира цього з-ду П. О. Німича, прядильниці Херс. бавовняного комбінату Р. М. Коптєвої та багатьох ін. передовиків.

На кін. 1970 в Х. о. було 146 колгоспів і 126 радгоспів. У с. г. налічувалося 27 571 трактор

(у 15-сильному обчисленні), 4077 зернозбир. комбайнів та багато ін. с.-г. машин. Електрифіковано всі колгоспи і радгоспи області. Розширюються площі зрошуваних і обводнюваних земельних ділянок від Інгулецької, Краснознам'янської зрошувальних систем і Пн.-Кримського каналу. Будується (1972) Каховська зрошувальна система. Заг. північна площа 1970 становила 1562,1 тис. га. Осн. зерновою культурою є озима пшениця, вирощують також ярий ячмінь, кукурудзу, рис, зернобобові, просо. Розвиваються садівництво, ягідництво, виноградарство. В тваринництві переважає молочне скотарство. Розвинуті також свинарство і тонкорунне вівчарство. Розвиваються кролівництво, бджільництво і шовківництво. За успіхи, досягнуті трудящими області в господарському і культурному будівництві, Х. о. нагороджено орденом Леніна (1967). 9728 трудівників села нагороджено орденами і медалями, 52 з них присвоєно звання Героя Соціалістич. Праці. Серед них: ланковий колгоспу «Нове життя» Скадовського р-ну О. І. Романюк і ланковий того самого колгоспу Ф. І. Штанько, ланковий колгоспу «Маяк» Новорозповського р-ну М. А. Топчій, колгоспу ім. В. І. Леніна Голопристанського р-ну В. Г. Щербаченко та ін. Двічі присвоєно звання Героя Соціалістич. Праці комбайнерів колгоспу «Росія» Голопристанського р-ну М. А. Бразі. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено в Х. о. 7 колективів. Серед них: колективи Херс. склотарного з-ду тресту «Каховськбуд», радгоспу «Більшовицький наступ» Великоолександрівського р-ну, колгоспу «Грузія» Генічеського р-ну та ін.

Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1970 становила 566 км. Загальносоюзне значення має морський транспорт. Судноплавство по Дніпру. Протяжність автомобіль. шляхів — 6,4 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 2 тис. км. Авіалінії з'єднують Херсон з найбільшими містами країни, райцентрами області.

У 1970/71 навч. р. в області працювало 803 школи всіх видів, у т. ч. 722 загальноосв. (без шкіл робітн., сільс. молоді та заочних). Серед загальноосв. шкіл — 181 серед., 240 восьмирічних, 289 початкових та ін., в яких навчалось 198,4 тис. учнів; 17 профес.-тех. уч-щ (7,7 тис. учнів); 23 се-

У державному заповіднику «Асканія-Нова».

редні спец. навч. заклади (19,4 тис. учнів). В Херсоні пед. і с.-г. ін-ти. У вузах області навчалось 12,6 тис. студентів. Серед н.-д. установ: Укр. н.-д. ін-т зрощуваного землеробства (Херсон), Укр. н.-д. ін-т тваринництва степових районів ім. І. Ф. Іванова «Асканія-Нова», Нижньодніпровська н.-д. станція по залісенню пісків і виноградарства на пісках (Цюрупинськ) та ін. Працюють (1971) обласний укр. муз.-драм. театр та обласна філармонія (Херсон), 617 клубних установ, 675 масових б-к (709,6 тис. прим. книг і журналів), 894 кіноустановки, краєзнавчий музей.

Історичні пам'ятки. З часів рос.-тур. воєн 18 ст. в Херсоні збереглися фортечні вали і т. з. Петербурзькі та Очаківські ворота. Серед архітект. пам'яток: Катерининський собор (кін. 18 ст.), Греко-Софійська церква (1780), будинок, в якому була штаб-квартира О. В. Суворова, та ін. В районі Каховки збереглися залишки укріплень, окопів, земляних валів, споруджених Червоною Армією під час громадян. війни.

На тер. області народилися діячі Комуністич. партії і Рад. д-ви О. Д. Цюрупа, двічі Герой Рад. Союзу П. О. Покришев, двічі Герой Соціалістич. Праці М. А. Брага, укр. рад. письменник М. Г. Кулич, вірм. рад. композитор О. О. Спендіаров, рос. рад. письменник Б. А. Лавренков. Пам'ятники: В. І. Леніну, О. В. Суворову, Ф. Ф. Ушакову (Херсон), М. В. Фрунзе (Каховка), пам'ятник на братській могилі воїнам Червоної Армії, які загинули в боях проти білогвардійських військ, «Легендарна тачанка» (Каховка).

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Революционная борьба на Херсонщине в 1905—1907 гг. Сборник документов и материалов. Херсон, 1962; Победа Советской власти на Херсонщине (1917—1920 гг.). Сборник документов и материалов. Херсон, 1957; З історії соціалістичної перебудови сільського господарства на Херсонщині (1918—1941 рр.). Збірник документів і матеріалів, в. 1—3. Херсон, 1957—59; Херсонская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов. Одесса, 1968; Попов К. О. Херсонская область. К., 1959 [бібліогр. с. 127—128]; Вірлиця А. Наші незабутні. Одеса, 1967; Наддніпрянська моя сторона. Соціалістичні перетворення на Херсонщині за 50 радянських років. Одеса, 1967; Сорокін К. Ф. Херсонська область. В кн.: Візначні місця України. К., 1961; Народное хозяйство Херсонской области. Статистический сборник. Одесса, 1969; Херсонська

область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 червня 1968 року. Херсон, 1968; Школьник Н. А., Зелена Л. І. Література про Херсонську область за 1967—1968 роки. Бібліографічний покажчик. Одеса, 1971.

О. Є. Касьяненко, П. Г. Власенко (Херсон). **ХЕРСОНСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б)** — більшовицька орг-ція, що виросла з марксистських гуртків, які утворилися на поч. 90-х рр. 19 ст. у Херсоні. Активну участь у діяльності гуртків брав О. Д. Цюрупа. Після І з'їзду РСДРП (1898) з цих гуртків утворено с.-д. групи. Восени 1901 група встановила зв'язок з редакцією газ. «Искра». На чолі групи стояли брати Л. Д. і М. Д. Цюрупи та ін. У листопаді 1902 створено Херс. к-т РСДРП, який випускав листівки, «Летучий листок». Весною 1903 Херс. к-т РСДРП офіційно заявив про свою солідарність з «Искрой». У період революції 1905—07 Херс. орг-ція РСДРП значно посилила свою роботу в масах, здійснювала керівництво політ. виступами робітників, селян, солдатів. У 2-й пол. 1907 орг-цію розгромила поліція. Тривалий час тут працювали, незважаючи на важкі умови, невеликі парт. групи та окремі члени партії. Після Лютн. революції 1917 більшовицька група вийшла з підпілля і розгорнула легальну роботу серед робітників, солдатів і селян. У той період більшовики разом з меншовиками входили в об'єднану с.-д. орг-цію. В 1-й пол. 1917 більшовики Херсона встановили зв'язок з ЦК РСДРП(б), а наприкінці вересня 1917 оформилися в самостійну орг-цію. На поч. жовтня в ній налічувалося 120 чол. 1 (14). XII 1917 відбулася губерньська парт. конференція, на якій було створено губ. парт. к-т (перебував в Одесі). В грудні 1917 організовано більшовицький к-т Дніпровського пов. (в Олешках). Того ж місяця більшовики дістали більшість у Херсонській Раді робітничих і солдатських депутатів. У лютому 1918 більшовики взяли діяльну участь у роботі губерньського з'їзду Рад сел. депутатів і земельних к-тів. Більшовицька орг-ція очолила здійснення перших соціалістич. перетворень. Див. Херсонська область.

М. Й. Бізер (Херсон). **ХЕРСОНСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ** — створена 7 (20). III 1917 як Рада робітн. депутатів. У травні об'єдналася з Радою солдат. депутатів. За своїм складом спочатку була есеро-меншовицькою. Проте херс. більшовики, незважаючи на малочисельність, перетворювали Раду на дійовий засіб свого впливу

на трудящих. Вони викривали антинар. політику Тимчасового уряду, зрадництво угодівців, завоювали депутатів Ради — трудящих на свій бік. Під тиском революц. мас Рада ухвалила більшовицькі пропозиції про встановлення 8-годинного робочого дня, створення робітн. міліції, вживала заходів проти спекуляції тощо. Заснування у вересні 1917 самостійної Херс. більшовицької орг-ції прислало більшовизацію Ради. Фракція більшовиків у Раді зростає з 10—15 (травень 1917) до 29 чол. (вересень 1917). Більшовицька фракція Ради у своїх резолюціях вітала соціалістич. революцію, 2-й Всерос. з'їзд Рад та його декрети, але угодовська більшість Ради відхилила ці резолюції. Угодовська політика Ради викликала невдоволення трудящих міста. 21.I (3.II) 1918, відразу після встановлення Рад. влади в Херсоні, Раду було переобрано. Більшовицька Рада протягом короткого часу (до австро-нім. окупації 1918) здійснила перші соціалістичні перетворення. О. М. Цигильська (Кіровоград).

ХЕРСОНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — збройний виступ робітників і солдатів-фронтників у Херсоні проти австро-нім. окупантів. 20.III 1918 повстанці під керівництвом місцевої більшовицької орг-ції вигнали окупаційні війська з Херсона і взяли владу в свої руки. 26.III Рада фронтників, робітників і матросів обрала «Раду п'яти», яка очолила оборону міста та його околиць. «Рада п'яти» виділила оперативний штаб для безпосереднього керівництва бойовими діями. На допомогу повстанцям прийшли загін чорномор. матросів на чолі з О. В. Мокроусовим та червоногвардійці Одеси. Майже три тижні точилися бої між повстанцями і переважаючими силами окупантів. Лише 5.IV 1918, після запеклих барикадних боїв, у яких брали участь майже всі трудящі міста, повстанці залишили Херсон і відійшли на лівий берег Дніпра.

ХЕРСОНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1890 на базі археол. збірки В. І. Гошкевича. Пізніше до нього приєднано і природ.-істор. музей, створений Й. К. Пачоським (1899). Має відділи: природи, історії дореволюц. минулого, історії рад. суспільства та художньої. У музеї зберігається 70 тис. експонатів, у т. ч. в експозиції — 10 тис. Серед експонатів: археол. пам'ятки епохи міді-бронзи, з розкопок Ольвії і Березани, матеріали з історії Херсона та історії краю, матеріали і документи, що розповідають про встановлення і зміщення Рад. влади на Херсонщині, героїзм трудящих у роки Великої Вітчизн. війни, про участь трудящих краю в соціалістич. і комуністич. будівництві. Філіал музею — Музей історії м. Каховки у Каховці; краєзнавчий відділ у м. Генічеську; Художня галерея в м. Новій Каховці, Меморіальний музей О. Д. Цюрупи в м. Цюрупинську. Музей видавав «Літопис музею» (в. 1—9. Херсон, 1910—29).

Лит.: Херсонський краєзнавчий музей. Путівник. Одеса, 1971. Л. І. Костюк (Херсон).

ХЕРСОНСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1926. Спочатку мав назву Херс. окружне архівне управління, з 1932 — Херс. держ. істор. архів, з 1938 — Херс. філіал Микол. обласного держ. архіву, з 1944 — Держ. архів Херс. обл., з 1958 — Х. о. д. а. В архіві зберігаються документи з історії краю починаючи з 18 ст. до наших часів. Матеріали дореволюц. періоду висвітлюють стан економіки, культури кол. Новоросії, а також діяльність народницьких гуртків, революц. полії 1905—07. Документи рад. часу розповідають про боротьбу трудящих під керівництвом Комуністич. партії за встановлення

і зміщення Рад. влади, за побудову соціалізму й комунізму. Архів видав документ. збірники: «Перемога Радянської влади на Херсонщині. 1917—1920 рр.» (Херсон, 1957); «Революційна боротьба на Херсонщині в 1905—1907 рр.» (Херсон, 1962, разом з партархівом Херсонського обкому КП України) та ін.

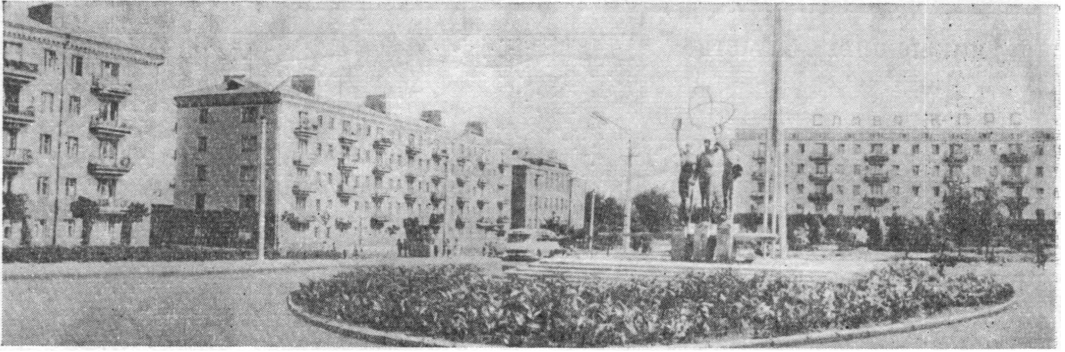
Лит.: Богдан Г., Дяченко О. З історії архівного будівництва на Херсонщині. «Архіви України», 1966, № 6; Херсонський обласний державний архів. Путівник. К., 1971. О. Я. Дяченко (Херсон).

ХЕТАГУРОВ Григорій Іванович (н. 25.IV 1903) — рад. військ. діяч, генерал армії, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1924. Н. в с. Зарамагу (тепер Алагирського р-ну Пн.-Осетинської АРСР) у селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1920. Учасник громадян. війни. В 1926 закінчив Київ. об'єднану військ. школу, 1931 — Кав. курси командного складу, 1938 — Курси вишого нач. складу, 1949 — Вищі академ. курси Академії Ген. штабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — ком. артилерією 21-го механізованого корпусу, нач. штабу артилерії 3-ї гвард. армії Пд.-Зх. фронту, нач. штабу 1-ї гвард. армії 1-го Укр. фронту, ком. 82-ю гвардійською стрілецькою д-зією 3-го Укр. фронту. Брав участь у плануванні операції по розгрому нім.-фашист. військ на Правобережній Україні. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1971 — на відповідальній роботі в Міністерстві Оборони СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. М. Р. Кошкин (Москва).

«ХЕРСОНСЬКИЙ СБОРНИК» — неперіодичне видання Херсонського історико-археологічного музею. Видається з 1926 (в. 1—6. Севастополь — Сімферополь, 1926—61). В збірниках відмічено наук. звіти про результати археол. досліджень стін і веж античного та середньовіч. Херсонеса (в. 1, 2, 5), кварталів міста (в. 4, 5), склепів (в. 2, 4, 5), с.-г. садиб-клерів (в. 6); подається опис і аналіз знайдених під час розкопок монет (в. 2, 4, 5), фресок (в. 5), написів (в. 5), виноробень (в. 5) тощо. «Х. с.» є цінним джерелом з античної і середньовіч. історії Пн. Причорномор'я. Б. В. Максимов (Київ).

«ХЛОПОМАНСТВО» — рух укр. ліберально-буржуазної інтелігенції поч. 60-х рр. 19 ст. за «зближення» з селянством. Початок «Х.» поклада група студентів Київ. ун-ту: В. Б. Антонович, Т. Р. Рильський, Б. С. Познанський, К. П. Михальчук, П. Г. Житецький та ін. «Хлопоманія» були активними учасниками київ. громади. Прибічники «Х.» були й в ін. укр. містах, зокрема в Чернігові, Полтаві й Харкові. Переважна більшість «хлопоманів» обмежувалася культурно-осв. діяльністю, вивчала побут, звичаї, поетичну творчість укр. народу. Їхня діяльність викликала підозру з боку місцевої влади. В 1862 «хлопомані» націоналістич. напрямку виступили з заявою (т. з. «Відзив з Києва»), опублікованою в «Современной летописи» в Москві, в якій вони відмежувалися від революц. руху, від усякої політ. боротьби. Проте окремі «хлопомані» (П. П. Чубинський, В. С. Сильгоуб та ін.) співчували антипоміщицькій боротьбі селянства і брали участь у революц. пропаганді. З ним підтримував зв'язки укр. революціонер-демократ А. О. Красовський. У 1863 у зв'язку з репресіями царизму діяльність «хлопоманів» та їхніх гуртків («громад») припинилася.

Лит.: Суспільно-політичний рух на Україні в 1863—1864 рр. Матеріали і документи. К., 1964; Рудько О. П. Революційні народницькі 70-х років XIX ст. і українські «громади». «Український історичний журнал». 1968, № 9. М. П. Рудько (Київ).

Булиця М. В. Фрунзе в м. Хмельницькому.

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ (до 1954 — Кам'янець-Подільська область) — область у складі УРСР. Утворена 22.IX 1937. На Сх. межує з Вінницькою, на Пн. Сх. — з Житомирською, на Пн. Зх. — з Ровенською, на Зх. — з Тернопільською, на Пд. — з Чернівецькою обл. УРСР. Площа 20,6 тис. км². Нас. 1616,7 тис. чол. (на 1.I 1971). Нац. склад нас. (за переписом 1970): українців — 90,8%, росіян — 4,3%, поляків — 3,3%, євреїв — 1,0%, ін. національностей — 0,6%. Пересічна густина нас. — 78,5 чол. на 1 км². Міське нас. — 27%. В області — 20 районів, 11 міст, 22 с-ща м. т., 1411 сілськ. населених пунктів. Обласний центр — м. Хмельницький (121 тис. чол., 1971).

Х. о. лежить в лісостеповій правобережній частині УРСР у межах центр. частини Волино-Подільської височини. Рельєф рівнинно-горбистий (вис. 220—330 м), що поступово знижується в пд. і пн. напрямках території області. Поверхня дуже розчленована долинами річок, численними ярами й балками. Корисні копалини: вапняки, гіпс, крейда, трепел, каолін, глини, піски, мармур, граніти, гнейси, фосфорити тощо. Поблизу Полонного, Шепетівки і Сатанова є мінеральні джерела. В Х. о. понад 90 річок, що належать до басейнів Дніпра (Горинь, Случ) і Дністра (Збруч, Смотрич), верхів'я Пд. Бугу (притоки Бужок, Вовк). Клімат Х. о. помірно континентальний. Ґрунти області: чорноземи, сірі й світло-сірі опідзолені суглинні ґрунти, на Пн. — дерново-підзолисті в комплексі з дерновими карбонатними й чорноземними ґрунтами. Ліси й чагарники займають 12% території області.

На території сучас. Х. о. люди жили з часів раннього палеоліту (див. *Лука-Врубловецька*). Поселення часів *неоліту* виявлені в усіх районах Х. о. Напередодні створення Київської Русі на території сучас. Х. о. жили сх.-слов. племена — *волинняки* й *бужани*. В 9—10 ст. їхні землі ввійшли до складу *Київської Русі*. В період феод. роздробленості, що почався в серед. 12 ст., територія сучас. Х. о. входила до *Галицького князівства*, з 1199 — до *Галицько-Волинського князівства*. На поч. 40-х рр. 13 ст. територію сучас. Х. о. загарбали монголо-тат. завойовники, в 60-х рр. 14 ст. — феод. Литва. Під час польсь.-лит. війни 1430—34 Зх. Поділля захопили польсь. феодалі, створивши в 60-х рр. 15 ст. *Подільське воєводство*. Пригноблене селянство й міська біднота невпинно боролися проти соціального й нац. гніту польсь.-шляхет. загарбників (див. *Мухи повстання 1490—92*, *Наливайка повстання 1594—96*). Під час *визвольної війни українського народу*

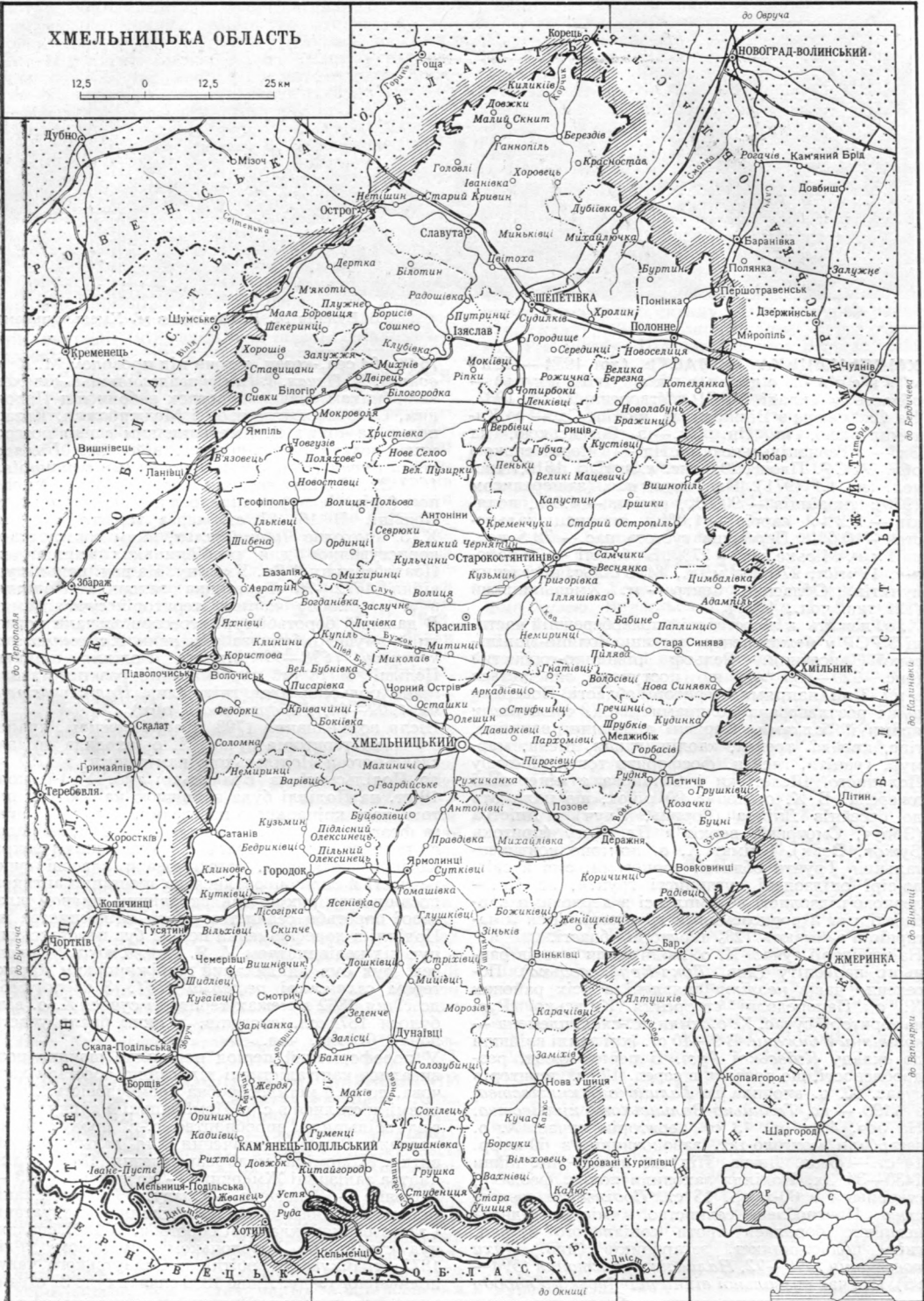
1648—54 сел.-козац. загони під проводом М. Кривоноса, Д. Нечая, І. Ганжі завдали польсь.-шляхет. загарбникам значних поразок в боях під Полонним, Старокостянтинівом і Меджибожем. Козац. полки на чолі з Б. Хмельницьким вшент розгромили велике польсь.-шляхет. військо в *Пиллявецькій битві 1648*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Зх. Поділля разом з Правобережною Україною (крім Києва) залишилося під владою шляхет. Польщі. В 16—17 ст. через територію сучас. Х. о. проходив *Чорний шлях*, яким крим. татари користувалися для розбійницьких нападів на Правобережну й Зх. Україну. На поч. польсь.-тур. війни 1672—76 Туреччина захопила Поділля, в т. ч. більшу частину території сучас. Х. о. В дальшій боротьбі тур. агресори зазнали поразки й змушені були за рішенням *Карловицького конгресу 1698—99* віддати Поділля шляхет. Польщі. У 18 ст. нар. маси не раз повставали проти польсь.-шляхет. гніту (див. *Палія повстання 1702—04*, *Гайдамацький рух*).

Після воз'єднання 1793 Правобережної України з Росією територія сучас. Х. о. входила до Ізяславського й Подільського намісництва, з 1797 — до Подільської та Волинської губ. У 1-й пол. 19 ст. на Поділлі була найвищою на Україні питома вага кріпацького населення. Розклад і криза феод.-кріпосницької системи, що супроводилися посиленням експлуатації і зuboженням закріпаченого селянства, загострювали класові суперечності й спричинювалися до зростання антикріпосницького руху. Найяскравішим виявом класової боротьби селянства проти кріпосництва на Поділлі в дореформений період був повстанський рух під керівництвом У. Я. *Кармалюка*. Значний сел. рух був викликаний грабінницьким характером *селянської реформи 1861*. З квітня 1861 до січня 1862 в межах території сучас. Х. о. відбулося 187 сел. виступів, в яких брало участь понад 61 тис. чол.

У пореформений період порівняно швидко розвивалися капіталістичні відносини, зростали харчова, легка й металобробна промисловість. Значні зміни сталися в с. г. Поміщицькі й куркульські г-ва збільшили виробництво с.-г. продукції на продаж. Важливе значення для дальшого розвитку економіки мало завершення 1870 будівництва залізниць Жмеринка — Волочиск, 1873 — Полонне — Шепетівка — Славута. Розвиток капіталізму супроводився посиленням експлуатації і загостренням класової боротьби. В 1867 спалахнув страйк на Городоцькому цукровому з-ді, 1872 страйкували робітники Славутського чавуноливарного з-ду. Лише 1896 спалахнуло 32 страй-

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

12,5 0 12,5 25 км

до Тернополья

до Буковини

до Вінниці

до Сируча

до Брестовиці

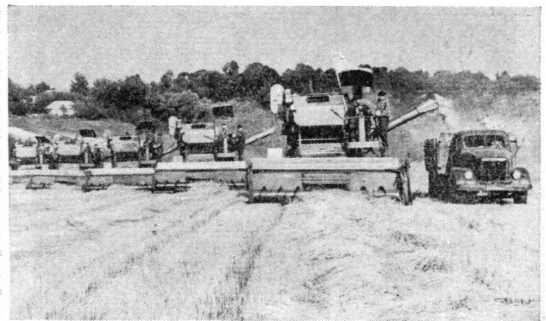
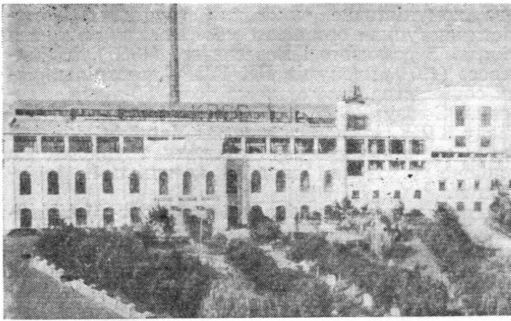
до Каміньки

до Жмеринки

до Вінниці

до Окиці

Сатанівський цукровий комбінат (ліворуч). Жнива в колгоспі імені ХХІІ з'їзду КПРС села Ружичанки Хмельницького району.

ки робітників. Тривала далі боротьба селян за землю. З 1866 по 1900 відбулося 145 сел. виступів. Наприкінці 60 — на поч. 80-х рр. 19 ст. під впливом революц.-демократич. руху в країні на Поділлі діяли народницькі гуртки (див., зокрема, «Подільська дружина»). Великий вплив на розвиток революц. руху мала ленінська газ. «Искра». На поч. 20 ст. виникли іскрівські орг-ції і гуртки. З-за кордону через Теофіполь, Кам'янець-Подільський, Проскурів (тепер м. Хмельницький), Шепетівку нелегально ввозили до Росії, в т. ч. й на Україну, «Искру» та ін. марксистську л-ру. В 1904—05 було створено орг-ції і групи РСДРП у Кам'янці-Подільському, Проскуріві, Шепетівці, Городку, Летичеві, Меджибожі, Старокостянтинові. Робітники й трудящі селяни брали активну участь у першій рос. революції. В 1905—07 на Поділлі відбулися 42 робітн. страйки, 559 сел. виступів, численні політ. демонстрації й мітинги. Демонстрації й мітинги проходили під керівництвом більшовицьких орг-цій у період нового революц. піднесення (1910—14). Значні антивоєнні виступи охопили Поділля під час 1-ї світової війни. В 1914—16 Поділля за числом антивоєнних виступів посідало перше місце серед губерній України.

Після Лютневої революції 1917 на Поділлі відбувалися мітинги й демонстрації, створювалися Ради робітн., солдатських і селянських депутатів, профспілки. Боротьбу трудящих мас за переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну, за повалення бурж. Тимчасового уряду очолювали більшовики.

З великою радістю трудящі Поділля зустріли звістку про перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді. На поч. листопада 1917 в Кам'янці-Подільському, Проскуріві та ряді ін. міст було проголошено владу Рад. Після розгрому червоногвардійськими загонами збройних сил бурж.-націоналістич. Центральної ради на всій території сучас. Х. о. в січні 1918 встановлено Радянську владу. В березні 1918 територію сучас. Х. о. окупували австро-нім. війська. Влітку 1918 залізничники Поділля брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. Восени 1918 під керівництвом більшовиків розгорнувся партизан. рух (див. *Летичівське повстання 1918—19*). На поч. 1919 проти петлюрівської Директорії вибухнуло *Проскурівське збройне повстання 1919*. В 1919—20 територія сучас. Х. о. була ареною жорстоких боїв повстанських загонів і частин Червоної Армії проти петлюрівців, білогвардійців і військ бурж.-поміщицької Польщі (див. *Кам'янець-Подільське*

повстання 1919, Проскурівська операція 1919, Польсько-радянська війна 1920).

Після досягнутої за допомогою рос. народу перемоги над силами контрреволюції трудящі Поділля під керівництвом Комуністич. партії приступили до мирного соціалістич. будівництва, насамперед до відбудови нар. г-ва, яке перебувало у винятково тяжкому стані. В 1921 порівняно з 1913 виробництво цукру становило 4,45%, скоротилися посівні площі, урожайність знизилася на 25—40%, збір хліба з 113 млн. пудів — до 38 млн. пудів, різко зменшилися поголів'я худоби. Під керівництвом парт. орг-ції трудящі Поділля до 1925 завершили відбудову нар. г-ва.

В 1922 на Поділлі, як і по всій республіці, розгорнувся об'єднаний рух за утворення Союзу РСР. В 1923 на території сучас. Х. о. замість ліквідованих повітів і волостей було створено Кам'янецький, Проскурівський і Шепетівський округи. В 1925 ліквідовано Подільську губ. В 1932 територія сучас. Х. о. ввійшла до складу Вінницької обл. У 1937 утворено Кам'янець-Подільську (тепер Хмельницьку) обл. Оформилась обласна парт. орг-ція. Протягом 1927—29 пром-сть за випуском продукції вийшла на рівень 1913, а 1933 збільшила валову продукцію порівняно з 1913 у 3,4 раза. З 1932 по 1937 валова продукція пром-сті зросла на 243,3%. За роки передвоєнних п'ятирічок в області сталося великі соціально-економіч. зміни. Було збудовано й реконструйовано багато пром. підприємств, успішно здійснено колективізацію с. г. В 1940 в області налічувалося 458 значних пром. і 9655 дрібних підприємств, 1638 колгоспів, 13 радгоспів, 66 МТС. У 1941 на ланах працювали 4651 трактор, бл. 1 тис. зернових комбайнів. У 1939 за трудові досягнення 65 передовиків с. г. удостоєно урядових нагород. На поч. Великої Вітчизн. війни, в липні 1941, Кам'янець-Подільську обл. окупували нім.-фашист. війська. На тимчасово окупованій території під керівництвом підпільних парт. орг-цій (найбільшими з них були Проскурівська, Славутська й Михалпільська) розгорнулася боротьба проти гітлерівських загарбників. Було створено диверсійні групи, партизан. з'єднання й загопи. З квітня 1943 партизан. боротьбою керував підпільний обком КП(б)У і обласний штаб партизан. руху на чолі з С. А. Олексенком.

У січні 1944 в партизан. боротьбі на території області брало участь понад 16 600 бійців, у т. ч. 1173 комуністи і 1869 комсомольці. Руйнуючи тил ворога, підпільники й партизани області подали значну допомогу Рад. Армії. За героїзм і мужність, виявлені в боротьбі проти нім.-фашист. загарбників, керівник Славутської підпіль-

Пам'ятник М. О. Островському в Шепетівці. Скульптор В. І. Зноба. 1966.

ної комуністич. орг-ції Ф. М. Михайлов, командир партизан. з'єднання А. З. Одуха, командир диверсійного загону М. І. Петров, командир партизан. загону І. О. Музальов, мінер-підричник О. Г. Іванов, піонер-партизан Валя Котик удостоєні звання Героя Рад. Союзу. Визволення рад. військами Кам'янець-Подільської обл. почалося в січні 1944. В березні 1944 війська 1-го Укр. фронту після запеклих боїв остаточно визволили область від гітлерівських загарбників (див. *Проксурівсько-Жмеринська наступальна операція 1944*). За героїчні подвиги в боях за Рад. Батьківщину 70 уродженцям області присвоєно звання Героя Рад. Союзу.

Під керівництвом обласної парт. орг-ції трудящі області за допомогою трудящих братніх рад. республік провели величезну роботу по відбудові нар. г-ва. На кінець 1950 було відбудовано й введено в дію 440 пром. підприємств. У 1951 валова продукція пром-сті області досягла довоєнного рівня. До 1950 було освоєно 97,5% північної площі, порівняно з довоєнним рівнем зростає урожайність зернових і цукрових буряків. У 1948 за самовіддану працю у відбудові с. г. 40 передовиків виробництва було удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці, 1249 чол. нагороджено орденами й медалями. За післявоєнні роки збудовано багато нових підприємств, створено нові галузі пром-сті — електротех., машинобуд., приладобудівну.

Величезну творчу роботу трудящих Х. о. очолювала обласна парт. орг-ція. На 1.І 1972 в 3 міських і 19 сільс. районних парт. орг-ціях налічувалося 62 526 членів і кандидатів у члени партії, з них у пром-сті, на будівництві, транспорті й зв'язку — 17 362, у с. г. — 23 563, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 8157, в органах держ. та госп. управління і госп. орг-ціях — 7815. Перший секретар Хмельницького обкому КП України — Т. Г. Лісовий (1972).

Під керівництвом обласної парт. орг-ції успішно здійснювалися п'ятирічні плани розвитку нар.

г-ва, комуністичне виховання трудящих. Комуністи виступили організаторами втілення в життя рішень Березневого і Вересневого (1965) та Липневого (1970) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя утворення Союзу РСР. Здійснюючи рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, обласна парт. орг-ція спрямовує зусилля трудящих на успішне виконання завдань комуністич. будівництва.

Вірним помічником обласної парт. орг-ції є створена 1920 комсомольська орг-ція. Тисячі комсомольців-ентузістів Х. о. брали участь в освоєнні цілих земель, у спорудженні ударних будов країни. За мужність і героїзм, виявлені комсомольцями в роки громадян. та Великої Вітчизн. воєн, активну роботу у вихованні молоді Шепетівську міську комсомольську орг-цію до 50-річчя Ленінського комсомолу (1968) нагороджено орденом Червоного Прапора. На 1.І 1972 в Х. о. було 2468 первинних комсомольських орг-цій, в яких налічувалося 161 562 чол.

За роки Рад. влади Х. о. перетворено на індустріально-аграрну область. У 1970 обсяг валової продукції пром-сті Х. о. зріс проти 1940 в 6,6 раза, порівняно з 1960 — в 2,2 раза. На поч. 1971 у Х. о. діяло 317 підприємств, що перебувають на самостійному балансі. В пром. виробництві провідне місце посідають харчова, маш.-буд. і металообробна та легка пром-сть. У структурі пром-сті питома вага харч. пром-сті становила 48,8%, маш.-буд. і металообробної — 17,8%, легкої — 15,2%, целюлозно-паперової, деревообробної і меблевої — 6,8%, пром-сті буд. матеріалів — 6,7%. Харч. пром-сть представлена 15 цукр. з-дами й комбінатами (Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Шепетівка, Городок, Красилів та ін.), плодочерешковими (Кам'янець-Подільський, Нова Ушиця, Сатанів, Межибіж, Вінківці), м'ясокомбінатами й птахокмбінатами (Хмельницький, Кам'янець-Подільський), 8 маслоробними, 12 маслосиробними, 2 молочними, молочноконсервними, сиробним, винноекстрактним, спиртговими, крохмальним (с. Божиківці Деражянського р-ну) з-дами, тютювковою фабрикою (Кам'янець-Подільський), хлібокомбінатами та ін. підприємствами. Маш.-буд. і металообробні з-ди: трансформаторних підстанцій, радіотех., «Катіон», ковальсько-пресового устаткування, «Трактордеталь», приладоремонтний (Хмельницький), електромех., кабельний, твердосплавного інструменту, приладобуд., автоагрегатний, с.-г. машин, «Електроприлад» (Кам'янець-Подільський), верстатобуд. (Городок), маш.-буд. (Красилів), електроремонтний (Дунаївці) та ін. підприємства. Найбільшими підприємствами легкої пром-сті є фабрики: суконна ім. В. І. Леніна (Дунаївці), суконна (Славути), трикотажна і галантерейна (Хмельницький), бавовняна і швейна (Кам'янець-Подільський). Розвинута целюлозно-паперова пром-сть: Поніківський целюлозно-паперовий комбінат, паперовий ф-ки (Славути і Полонне), картонна ф-ка (с. Проксурівка Ярмолинського р-ну). Меблеві фабрики — в Шепетівці, Славути, Ізяславі, Дунаївцях, Вовковинцях, Летичіві. Пром-сть буд. матеріалів представлена з-дами залізобетонних конструкцій і буд. деталей (Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Славути), буд. матеріалів (Гриців, Полонне, Летичів), штебневими (Шепетівка, с. Судилків Шепетівського р-ну), толевим (Славути), алебастровим (Кам'янець-Подільський), асфальтобетонним (Хмельницький), вапняковим (с. Закупне Чемеровського р-ну, с. Гуменці Кам'янець-Подільського р-ну) та ін. Фарфоро-фаянсові

й скляні вироби виготовляють з-ди «Будфаянс» і склоробний (Славути), фарфоровий і худож. кераміки (Полонне). В області є з-ди: хімічний (Хмельницький), лісохімічний (Славути). Енергетичне г-во області базується на довізному вугіллі й нафті та природному газі, що надходить по газопроводу Дашава — Київ, а також на місцевому торф'ї й місцевих гідроресурсах.

В області широко відомі імена Героїв Соціалістич. Праці електрозварниці Городоцького верстатобудівного з-ду О. Г. Петрової, бригадира прядильниць Славуцької суконої ф-ки А. Ф. Яроцької, нач. мех.-штампувального цеху Хмельницького з-ду трансформаторних підстанцій В. Ю. Кравчука, токаря Кам'янець-Подільського приладобудівного з-ду А. В. Стецюка, токаря Кам'янець-Подільського електро-мех. з-ду В. П. Зарицького, нач. ливарного цеху Хмельницького з-ду ковальсько-пресового устаткування С. Ф. Круликівського та ін.

В с. г. області найрозвинутіші буряківництво, зернове г-во й м'ясо-молочне тваринництво. За роки восьмої п'ятирічки (1966—70) валова продукція с. г. зроста порівняно з попереднім п'ятиріччям на 20%. На кін. 1970 в області було 544 колгоспи і 16 радгоспів; в с. г. працювало 26 618 тракторів (у 15-сильному обчисленні), 4118 зернозбиральних і 2,1 тис. бурякозбиральних комбайнів та ін. Всі колгоспи й радгоспи електрифіковано. Заг. посівна площа — 1380,4 тис. га (1970). Осн. зернова культура — озима пшениця. Сіють яровий ячмінь, кукурудзу, гречку та ін. зернові культури. Серед тех. культур провідною культурою є цукрові буряки.

Важливе місце належить картоплі. Розвинуте садівництво. В тваринництві провідними є м'ясо-молочне скотарство й свиñarство. Розвиваються вівчарство й птахівництво. В 1970 грошові доходи колгоспів дорівнювали 452,7 млн. крб., неподільні фонди — 979,0 млн. крб. Колгоспи й радгоспи Х. о. достроково виконали план восьмої п'ятирічки по вироб. і продажу д-ві осн. видів с.-г. продукції. У післявоєнні роки 10 545 передовиків с. г. нагороджено орденами й медалями СРСР, 81 удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці. Серед них — двічі Герой Соціалістич. Праці Д. В. Бойко, Герой Соціалістич. Праці голови колгоспів «Україна» Городоцького р-ну Г. І. Ткачук, колгоспу «Україна» Дунаєвського р-ну В. В. Стеньгач, ланкова колгоспу ім. В. В. Куйбішева Летичівського р-ну О. Ф. Михальчишина, доярка колгоспу «Дружба» Дунаєвського р-ну Л. Л. Глевич, комбайнер колгоспу ім. М. Горького Вінківського р-ну Ф. В. Кулик та ін.

Колективи 7 підприємств, орг-цій і колгоспів, зокрема Славуцького заводу «Будфаянс», колгоспу «Україна» Дунаєвського р-ну, елітно-навіницького радгоспу «Пасічник» Старосинявського р-ну, які найбільше відзначилися в соціалістич. змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, нагороджено Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

На території Х. о. довжина залізниць заг. користування 1970 становила 732 км, протяжність автошляхів з твердим покриттям — 4,4 тис. км. У 1970/71 навч. р. в області працювало 1548 шкіл усіх видів, у т. ч. 308 середніх, 583 восьмирічні, 535 початкових та ін., в яких училося 304,9 тис. учнів, працювало 19,2 тис. учителів. Є 14 шкіл-інтернатів, 61 школа робітн. і сільс. молоді. В 271 дит. садку і садку-яслах виховувалося 26,0 тис. дітей. У 19 професійно-тех. училищах учи-

Сучасний вигляд фортеці 14—16 ст. у Меджибожі.

лося 8,5 тис. учнів, у 17 серед. спец. навчальних закладах — 16,3 тис. учнів. У 3 вузах (Хмельницький технологічний ін-т побутового обслуговування та Кам'янець-Подільські с.-г. і пед. ін-ти) вчилися 11,1 тис. студентів. Наук. роботу в Х. о. ведуть Хмельницька обл. держ. с.-г. дослідна станція, Новоушицький опорний пункт Укр. дослідної станції по тютюну й махорці.

В області працюють обласний укр. музично-драм., ляльковий театри і обласна філармонія в Хмельницькому. В 1970 в області було 1355 клубних закладів, 1328 масових б-к, 1316 кіноустановок. У Хмельницькому, Кам'янці-Подільському й Волочиську працюють телевізійні ретранслятори. Музеї: Кам'янець-Подільський істор. музей-заповідник, Хмельницький краєзнавчий і Шепетівський літ.-меморіальний М. О. Островського. В 1958 Х. о. нагороджено орденом Леніна.

Історичні пам'ятки. Збереглися старовинні фортеці в Ізяславі (16 ст.), Меджибожі (14—16 ст.), Староколястинові (16—17 ст.), Кам'янці-Подільському (15—16 ст., за ін. даними — 13—18 ст.), Покровська церква (кін. 15 ст.) в с. Сутківцях Ярмолинського р-ну та ін. На території Х. о. народилися рад. парт. і держ. діячі В. Володарський, В. П. Затонський і Д. З. Мануїльський, учасник боротьби за владу Рад на Україні М. Є. Врублевський, діячі культури 16—17 ст. Д. Наливайко й Г. Д. Смотрицький, укр. рад. письменник М. П. Бажан, рад. художники М. Г. Бурчак і Г. С. Верейський, укр. композитори М. А. Завадський і В. І. Заремба, рос. артистка М. Г. Савіна, двічі Герой Соціалістич. Праці Д. В. Бойко, рад. вчені Б. І. Збарський, В. О. Сельський, М. П. Савчук, Ф. Г. Яновський та ін.

У Хмельницькому встановлено пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченкові, Б. Хмельницькому, В. П. Затонському, воїнам Рад. Армії, що загинули під час визволення міста від гітлерівських загарбників, обеліск на честь військ. з'єднань і частин Рад. Армії, які 1944 брали участь у визволенні міста від гітлерівських загарбників; у Кам'янці-Подільському — пам'ятники В. І. Леніну, воїнам Рад. Армії, що загинули під час визволення міста від гітлерівських загарбників, обеліск на честь 50-річчя Рад. влади; в Шепетівці — пам'ятники В. І. Леніну, М. О. Островському, піонеру-партизану В. Котикау.

Літ.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К., 1971; Революційні події 1905—1907 рр. на Поділлі (Збірник документів). Вінниця, 1956; Боротьба за владу Рад на Поділлі (Березень 1917 р.—лютий 1918 р.). Документи й матеріали. Хмельницький, 1957; Поділля в роки громадянської війни (Лютий 1918 р.— грудень 1920 р.). Документи й матеріали

ли. Вінниця, 1959; Поділля в період відбудови народного господарства (1921—1925 рр.). Збірник документів і матеріалів. Вінниця, 1957; Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. Львів, 1969; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Львів, 1972; *Городецький С.* Сільське господарство Поділля перед світовою війною. Вінниця, 1929 [бібліогр. с. 205—208]; В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі. Хмельницький, 1938; Зелений І. С. 1917 рік на Поділлі. Львів, 1966; Костриба П. М. Боряба трудящихся за установление Советской власти на Подолли. Хмельницький, 1957; Бубновський М. Д. Півсториччя Радянського Поділля. Львів, 1968; Гуменюк С., Мещин А. Хмельницька область. Путівник. Львів, 1968; Народне господарство Хмельницької області. Статистичний збірник. К., 1967; Хмельницька область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 квітня 1971 року. Львів, 1971. *Т. В. Гладек* (Хмельницький).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Богдан (Зіновій) Михайлович (бл. 1595—6.VIII 1657) — гетьман України, видатний держ. діяч і полководець. Народився, ймовірно, в Чигирині. Його батько Михайло Хмельницький, дрібний укр. шляхтич, був на службі в магнатів — спочатку в *С. Жолкевського*, потім у Я. Даниловича, а пізніше обіймав посаду чигиринського підстарости. Мати Х. була козачкою. Дитячі та юнацькі роки Х. припали на період піднесення визвольного руху укр. народу проти польс.-шляхет. загарбників і тур.-тат. агресії, за возз'єднання України з Росією. Соціально-політ. світогляд Х. формувався під впливом гострої боротьби широких нар. мас України проти соціального гніту й нац. та релігійних утисків польс.-шляхет. загарбників. Х. здобув освіту в єзуїтській колегії у Львові. Крім рідної української, він добре знав лат. і польс. мови, вільно говорив по-турецьки, розумів по-татарськи, мав ґрунтовні знання з історії, географії, юриспруденції та ін. наук. З юнацтва був обізнаний з військ. справою. В 1620 разом з батьком брав участь у поході польс.-шляхет. війська під проводом коронного гетьмана *С. Жолкевського* на Молдавію проти турків. У жовтні 1620 в битві під Цецорою його батько загинув, а сам Х. потрапив у тур. полон, де, за його словами, «лютої неволі два роки зазнав». Після повернення з полону Х. вступив до козац. реєстрового війська, можливо до Черкаського полку, і брав участь у козац. походах на татар і турків, у сел.-козац. повстаннях 1630, 1632, 1637. У 1637 Х. обіймав посаду військ. писаря реєстрового війська, але після поразки повстання 1637 польс.-шляхет. влада усунула його з цієї посади і призначила чигиринським сотником. У складі депутації козац. старшини Х. 1638 їздив до Варшави, щоб подати королю петицію про повернення реєстровому козацтву привілеїв, скасованих *Ординацією 1638*. В 40-х рр. 17 ст. Х. був козац. діячем, добре відомим за межами України. Коли у франц. уряді виникла потреба запросити укр. козаків взяти участь у війні проти ісп. Габсбургів, франц. посол при польс. дворі де Брежі рекомендував Х. тодішньому правителеві Франції кардиналові Мазаріні як «дуже здібного полководця». В березні 1645 Х. відвідав Францію і вів переговори з франц. урядом про вступ козаків на військ. службу. За деякими даними, в жовтні 1645 Х. на чолі козаків (від 2 до 2,5 тис. чол.) брав участь у битві під Дюнкерком. Середина 40-х рр. 17 ст. була поворотним пунктом у діяльності Х. Саме тоді він почав підготовку до повстання проти польс.-шляхет. панування на Україні, використавши сприятливу міжнар. ситуацію (ослаблення європ. д-в та шляхет. Польщі в Тридцятилітній війні 1618—48, тур

загроза Венеції) й напружене внутр. становище шляхет. Польщі, зумовлене посиленням визвольної боротьби на Україні після поразки сел.-козац. повстань 1637—38 та загостренням суперечностей між королівською владою й магнатами. В 1645 Венеція почала війну проти Туреччини. Зазнавши поразки, Венеція звернулася до польс.-шляхет. уряду за військ. допомогою, обіцяючи за це велику грошову суму. Польс.-шляхет. уряд прихильно поставився до цієї пропозиції, сподіваючись на одержані кошти набрати військо для приборкання магнатів, а проти тур. васала крим. хана послати козаків. У квітні 1646 у Варшаві відбулася зустріч польс. короля *Владислава IV* з впливовими козац. старшинами *І. Барабашем*, *І. Караїмовичем*, *М. Нестеренком* і Х. Старшини дали згоду набрати військо (пізніше Барабаш і Караїмович, налякани погрозами магнатів, відмовились брати участь в наборі козаків). Формування козац. загонів очолив Х., однак не для підготовки походу на Крим, а для організації повстання проти польс.-шляхет. влади на Україні. Розгорнувши підготовку повстання, Х. восени 1647 скликав таємну раду своїх однодумців, де він висунув план повстання, за яким також передбачалося звернутися по допомогу до Росії й укласти воєнний союз з Кримом. Зарештований за наказом О. Конешпольського, Х. був взятий друзями на поруки. В грудні 1647 в супроводі невеликого загону козаків він утік на Запорізьку Січ. У січні 1648 під проводом Х. на Запоріжжі відбулося повстання, яке поклало початок *визвольній війні українського народу 1648—54* проти шляхет. Польщі.

Запорожці обрали Х. гетьманом. Х. насамперед вжив заходів для поширення повстання на все Придніпров'я. Він звернувся до укр. народу з універсалами, в яких закликав боротися проти гнобителів. В одному з універсалів заклики до рішучої боротьби закінчувалися словами: «Було б дуже добре, коли б на поляках ударили без жодного зволікання козаки і селяни разом і спільно». Щоб забезпечити Україну від нападів крим. татар, Х. в лютому 1648 уклав воєнний союз з Кримом. Хан послав на допомогу козакам 6-тисячний загін на чолі з перекопським мурзою *Тугай-бєєм*. Для придушення повстання коронний гетьман *М. Потоцький* направив на Запоріжжя загін польської шляхти та загін реєстрових козаків. Обидва загоны мали з'єднатися біля фортеці *Кодак* і звідти наступати на Січ. У квітні 1648 козац. військо (2 тис. чол.) на чолі з Х. вирушило з Запоріжжя на Чигирин. Довідавшись про наближення запорожців, загін реєстрових козаків повстав у Кам'яному Затоні і перейшов на бік повстанців. У *Жовтоводській битві 1648* і *Корсунській битві 1648* козаки розгромили польс.-шляхет. військо. Після перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем всенар. повстання охопило Правобережжю й Лівобережжю України. 8 (18).VI 1648 Х. відправив царю *Олексієві Михайловичу* листа з проханням прийняти Україну під владу Росії і подати їй військ. допомогу. Визволивши Лівобережжю і значну частину Правобережжя України від польс.-шляхет. загарбників, сел.-козац. військо під проводом Х. розгромило в *Пиллавецькій битві 1648* велике польс.-шляхет. військо й рушило у визвольний похід на зх.-укр. і білорус. землі. Зломивши опір ворога, восени 1648 після тритижневої облоги Львова сел.-козац. військо на чолі з Х. розгорнуло наступ на Польщу й оточило м. Замостя. В листопаді 1648 новообраний король *Ян II Казимир* змушений був укласти перемир'я з Х., визнати його гетьманом, пообіцяв повернути козакам привілеї й

оголосити амністію всім учасникам повстання. Межею між обома сторонами визначено р. Случ. Територію на схід від неї було фактично віддано під владу старшинської адміністрації на чолі з Х. 14 (24). XI 1648 Х. зняв облогу Замостя і 23. XII 1648 (2. I 1649) на чолі козац. війська урочисто вступив у Київ. У січні 1649 Х. відправив до Москви свого посла С. *Мужиловського* з проханням прийняти Україну під владу царя й допомогти в боротьбі проти Польщі. Царський уряд погодився подавати Україні дипломатичну, економічну і військ. допомогу. В лютому 1649 в Переяславі почалися переговори з польс. комісарами. Не домігшись від Х. поступок, шляхет. Польща весною 1649 відновила воєнні дії. Проте велике польс.-шляхет. військо, яке на чолі з Яном II Казимиром з'явилось на Волині, зазнало під Зборовом поразки (див. *Зборівська битва 1649*). Воно врятувалося від повного розгрому лише через зраду крим. хана *Іслама-Гірея III*, який, загрожуючи перейти на бік шляхет. Польщі, примусив Х. підписати *Зборівський договір 1649*. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 Х. виявив таланти полководця, держ. діяча і дипломата. Він особисто доклав великих зусиль, щоб організувати військ. і адм. управління на Україні. Хоч створений під його керівництвом апарат влади і був знаряддям класового панування козац. старшини та укр. шляхти, але він відіграв визначну роль у нар.-визвольній війні 1648—54. Прагнучи зміцнити зовнішньополітичне становище України, Х. використовував суперечності між Туреччиною, Кримом та Польщею, між Польщею і Трансильванією. В сфері внутр. політики Х. намагався дещо ослабити гострі соціальні суперечності, виступав за дальше збільшення козац. реєстру. Водночас Х. рішуче придушував найменшу спробу протесту нар. мас проти козац. старшини й гетьманської адміністрації, видавав козац. старшині, укр. шляхті та монастирям універсали на володіння зем. маєтностями й зобов'язував селян виконувати феод. повинності. Такі політ. заходи Х., а також повернення на Україну польс. шляхти після укладення Зборівського договору 1649, привели до ряду сел.-козац. повстань проти гетьманського уряду.

В 1650 шляхет. Польща почала схилити молд. феодалів до воєнного союзу, спрямованого проти України. Щоб забезпечити фланг з боку Молдавії, Х. влітку 1650 послав туди військо й змусив молд. господаря В. *Лупула* укласти союзний договір з Україною (див. *Молдавські походи В. Хмельницького 1650 і 1652*). В 1651 значні сили польс. і лит. військ вторглися на Україну. В *Берестецькій битві 1651* через зраду крим. хана *Іслама-Гірея III* сел.-козац. військо зазнало поразки. В липні 1651 військо Я. Радзівіла захопило Київ. Внаслідок воєнних невдач Х. змушений був укласти з шляхет. Польщею *Білоцерківський договір 1651*. Внутр. становище України значно ускладнилося. Загострилася класова боротьба, посилилися переслідування населення з боку польс. панів, почався голод. Щоб полегшити свою долю, тисячі селян і козаків з сім'ями переходили через рос. кордон, оселялися на *Слобідській Україні* та в ін. місцевостях Рос. д-ви. Царський уряд, заінтересований у колонізації пд.-сх. окраїн Рос. д-ви, всіляко заохочував переселенців, роздавав їм землі, подавав госп. допомогу, визнавав за ними права вільних людей і привілеї на козац. самоврядування. Така політика царського уряду посилювала прагнення укр. народу до возз'єднання з Росією. Укр. селяни, які під час нар.-визвольної війни звільнилися від кріпацтва, та козаки й міщани

сподівалися під владою Росії зберегти свої права. Після поразки під Берестечком сел.-козац. військо на чолі з Х. почало готуватися до війни проти шляхет. Польщі. В травні 1652 козац. полки на чолі з Х. рушили на Молдавію, щоб примусити В. *Лупула*, який перейшов на бік шляхет. Польщі, відновити союз з Україною. На Поділлі козац. полкам спробували заступити дорогу польс.-шляхет. добірні війська (понад 30 тис.) під командуванням коронного гетьмана М. Калиновського, але в *Батозькій битві 1652* їх було розгромлено. Вступ козаків у Молдавію примусив В. *Лупула* розірвати зв'язки з шляхет. Польщею і встановити дружні відносини з Україною. На поч. вересня 1653 в Молдавії під час оборони Сучави загинув син Х.—Т. *Хмельницький*. Восени 1653 велике польс.-шляхет. військо на чолі з королем Яном II Казимиром розгорнуло наступ на Поділля, але під Жванцем його оточили козац. полки Х. й загони крим. татар (див. *Жванецька облога 1653*).

Б. М. Хмельницький.

Очолюючи тяжку боротьбу проти іноземних загарбників, Х. наполегливо добивався возз'єднання укр. народу з братнім рос. народом. Щоб прискорити возз'єднання, Х. лише протягом 1653 послав до Москви кілька посольств. *Земський собор 1653* у Москві ухвалив постанову прийняти Україну до складу Рос. д-ви і оголосити війну шляхетській Польщі та феодальній Литві. Довідавшись про це, крим. хан *Іслам-Гірей III* в грудні 1653 підступно, без участі Х., уклав з Яном II Казимиром секретне перемир'я. Зрада *Іслама-Гірея III* врятувала польс.-шляхет. військо від розгрому. Після припинення воєнних дій Х. наприкінці грудня 1653 вийшов до Переяслава, щоб взяти участь у козац. раді, скликаній для того, щоб ухвалити істор. акт возз'єднання України з Росією. Х. відіграв винятково важливу роль у справі возз'єднання України з Росією, яке здійснила *Переяславська рада 1654*. Пізніше, в березні 1654, царський уряд підтвердив договірні умови (див. *Березневі статті 1654*), які надавали автономію Україні в складі Рос. д-ви.

В 1654 Росія почала війну проти шляхет. Польщі за возз'єднання зх.-укр. і білорус. земель. У 1655 рос.-укр. військо під командуванням рос. воеводи Г. Г. *Ромодановського*, В. В. *Бутурліна* і гетьмана Х. визволило майже всю Сх. Галичину. Але загострення відносин з Швецією змусило Росію укласти з шляхет. Польщею *Віленське перемир'я 1656*. Весною 1656 гетьман тяжко захворів. Х. помер у Чигирині. 25. VIII (4. IX) 1657 його поховали в Іллінській церкві в Суботіві.

Український народ свято шанує пам'ять свого великого сина. Х. присвячено багато нар. дум, істор. пісень, переказів. Погляд укр. народу на Х. як на героя нар.-визвольної війни 1648—54 відображено в творах укр. письменників Т. Г. Шевченка, Є. П. Гребінки, І. Я. Франка й М. П. Старицького, рос. письменників К. Ф. Рілеєва, Ф. М. Глинки. Коштань передової громадськості в Києві 1888 було встановлено Х. пам'ятник роботи скульптора М. Й. Микешина. Мотиви й образи нар. дум та істор. пісень про Х. широко використано в творах укр. рад. письмен-

ників О. Є. Корнійчука («Богдан Хмельницький»), П. Г. Рилчани («На Переяславській раді»), М. Т. Рильського («Переяславська рада», «Триста літ»), М. П. Бажана («Гонець» з циклу «Біла Спаська вежі»), А. С. Малишка («Дума про козака Данила»), Я. Д. Качури («Повість «Іван Богун»), Н. С. Рибак (роман «Переяславська рада»), І. Ле (роман «Хмельницький»), Л. Д. Дмитерка (драма «Навіки разом»), П. Й. Панча (роман «Гомоніла Україна»). Укр. рад. композитор К. Ф. Данькевич створив оперу «Богдан Хмельницький», укр. рад. художники М. Г. Дергус — картину «Переяславська рада», М. І. Хмелько — картину «Навіки з Москвою, навіки з російським народом». Образ Х. відтворено в кіно «Богдан Хмельницький», режисер І. А. Савченко; «Триста років тому», режисер В. М. Петров). Високо цінуючи істор. заслуги Х., Президія Верховної Ради СРСР Указом від 10.X 1943 встановила *Богдана Хмельницького орден*, а Указом від 12.X 1943 перейменувала м. Переяслав на Переяслав-Хмельницький. На ознаменування 300-річчя возз'єднання України з Росією Президія Верховної Ради УРСР Указом від 16.I 1954 перейменувала м. Проскурів на Хмельницький, а Кам'янець-Подільську область — на Хмельницьку область.

Літ.: Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1954; Воссоєдинение Украины с Россией. Документы и материалы, т. 1—3. М., 1954; Історія Української РСР, т. 1. К., 1967; Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954; Петровський І. М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1940; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. К., 1954; Голубуцький В. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962. В. О. Голобуцький (Київ).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Михайло (р. н. невід.— жовтень 1620) — чигиринський підстароста, батько Б. Хмельницького. Походив з дрібної укр. православної шляхти. За молодих років служив у маєтках польс. магнатів С. Жолкевського, потім Я. Даниловича осадчим (засновником нових слобід), писарем та на ін. адм. посадах. Пізніше був чигиринським підстаростою, купив хутір у с. *Суботові*; заснував поблизу Чигирини власну слободу Новосільці (тепер с. Новоселиця Чигиринського р-ну Черк. обл.). За деякими даними, Х. певний час був сотником Запорізького війська. На поч. польс.-тур. війни 1620—21 брав участь у походах польс.-шляхет. війська на Молдавію, очолюючи загін охочих (найманів) стрільців. Поліг у *Цеюрській битві 1620*. С. П. Майборода (Київ).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Олександр Ісакович (30.X 1889—7.XII 1919) — укр. рад. держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Одесі в сім'ї адвоката. В 1911 закінчив Одеський (Новоросійський) ун-т. Активний учасник боротьби за перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні, редактор газ. «Голос пролетарія». З червня 1917 — голова Одес. більшовицького к-ту. Учасник *Одеського січневого збройного повстання 1918*. З січня 1918 — на рад. роботі в Москві. На поч. 1919 повернувся на Україну. Був членом Президії ВУЦВК, наркомом юстиції УРСР. На III з'їзді КП(б)У і 3-му Всеукр. з'їзді Рад виступав з доповідями про першу Конституцію УРСР. У серпні 1919 — уповноважений Ради Оборони і ЦК партії на Волині, потім працював у Москві заст. нач. політуправління військ внутр. охорони республіки. На III з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК. Автор перших праць з рад. права на Україні.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Тиміш Богданович (1632—15.IX 1653) — діяч нар.-визвольної війни 1648—54, старший син Б. Хмельницького. Вперше про нього в істор. джерелах згадано в зв'язку з переговорами Б. Хмельницького з крим. ханом *Ісламом-Гіреєм III* у лютому — березні 1648 про спільну боротьбу проти шляхет. Польщі. За угодою з Кримським ханством Тимоша залишили в Бахчисарі як заручника. З 1648 він був чигиринським сотником, брав участь з батьком у походах на Галичину 1648, під Зборів 1649. В боях виявив себе відважним і хоробрим воїном. Ім'я Х. пов'язане гол. чин. з *молдавськими походами Б. Хмельницького 1650 і 1652*. Внаслідок козац. походів на Молдавію молд. господар В. Лупул розірвав воєнний союз з шляхет. Польщею і підписав угоду, за якою погодився подавати допомогу Україні проти шляхет. Польщі, сплатити контрибуцію та віддати заміж за Х. свою дочку Розанду. Союз Молдавії з Україною викликав невдоволення і побоювання з боку трансільванського кн. *Юрія II Ракоці* і волоського господаря М. Бессараба. З'єднавшись з Георгієм Стефаном, який претендував на молд. трон, вони почали війну проти В. Лупула. На допомогу В. Лупулові Х. двічі (1652 і 1653) ходив походами в Молдавію. Наприкінці квітня 1653 укр. козаки розгромили ворогів під Яссами. Однак Юрій II Ракоці та М. Бессараб при підтримці Польщі знову захопили Ясси й змусли В. Лупула відступити з решткою війська до м. Сучави. За наказом батька Х. з невеликим загоном козаків прорвався до Сучави, де під час героїчного захисту фортеці (див. *Сучавська оборона 1653*) 2 (12).IX 1653 був смертельно поранений. Поховано Х. у Суботові. О. Ф. Ермоленко (Київ).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ Юрій Богданович (бл. 1641—1685) — гетьман України [1659—63]; молодший син Б. Хмельницького. На поч. квітня 1657, під час тяжкої хвороби Б. Хмельницького, на старшинській раді за участю представників міст Х. було проголошено гетьманом України. Після смерті Б. Хмельницького рішення старшинської ради затвердила в кінці серпня 1657 козац. рада в Чигирині. Але, оскільки Х. був ще молодим і вчився в Києво-Братській колегії, І. Виговський домігся проголошення себе гетьманом. Після втечі 1659 І. Виговського до шляхет. Польщі козац. рада в Переяславі в присутності царського воеводи Трубенького обрала Х. гетьманом України. Малоздібний і слабовольний, він став слухняною маріонеткою в руках старшинської верхівки, зв'язаної з шляхет. Польщею. Після невдач рос.-укр. військ у боях під Любаром, Чудновим і Слободихем Х. під тиском старшинського угруповання пропольс. орієнтації уклав з польс. шляхет. урядом ганебний *Слободищенський трактат 1660*, за яким Україна розривала союз з Росією і підпорядковувалася шляхет. Польщі. Але польс. магнатам і зрадницькому угрупованню козац. старшини ціною великих зусиль вдалося підпорядкувати собі лише Правобережну Україну (без Києва). Зрадницькі дії Х. викликали обурення не тільки широких нар. мас, але й значної частини козац. старшини. В результаті нар. повстань проти польс.-шляхет. загарбників та їхніх посіпак Х. на поч. 1663 змушений був відмовитися від гетьманства і пострігтися в ченці під ім'ям Гедеона. Новий ставленик шляхет. Польщі правобережний гетьман П. *Тетеря* обвинуватив Х. у зраді. В 1664 польс. уряд заарештував і ув'язнив Х. у Марієнбурзькій фортеці. Звільнившись з ув'язнення, Х. жив в Уманському монастирі. В 1673 його захопили в полон крим. татари і відправили в Константинополь, де він перебував

в одному з православних грец. монастирів на посаді архимандрита. Султанський уряд вирішив використати популярне в народі ім'я Б. Хмельницького, щоб з допомогою його сина утвердитися на Правобережній Україні. Х. став слухняним виконавцем загарбницьких планів тур. уряду щодо України. Під час *Чигиринських походів 1677 і 1678* тур. уряд проголосив Х. «гетьманом». Після поразки тур.-тат. військ під Чигирином турки залишили в Немирові Х., назвавши його «князем Малоросійської України» і надавши йому на допомогу тур. і тат. війська. Здійснюючи агресивні плани Туреччини і Криму, Х. взимку 1678—79 посилав на Лівобережжя тат. загони, які грабували населення, руйнували міста і села. Нар. маси піднялися на боротьбу проти тур. ставленика Х. і тур.-тат. загонів, які плундували Україну. Коли спроби тур.-тат. агресорів придушити всенар. рух зазнали краху, султанський уряд 1681 позбавив Х. «гетьманства». В 1685 його вдруте було призначено «гетьманом України». Але через пірвоку тур. уряд наказав Х. стратити в Кам'янці-Подільському.

О. Ф. Єрмоленко (Київ).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (до 1954 — П р о с к у р і в) — місто, обласний центр УРСР, на р. Пд. Бугу та його притоці Пłosкий. Вузол залізниць і автошляхів. Аеропорт. 121 тис. ж. (1971; 1897 — 22,9 тис. ж.; 1939—51,7 тис. ж.; 1959—84,8 тис. ж.). Вперше згадується в істор. джерелах 1493 під назвою Пłosкирів як маєтність польск. короля. В 2-й пол. 16 ст. тут було збудовано значну фортецю. Населення Пłosкирова брало участь у сел.-козач. повстанні 1594—96 під проводом С. Наливайка, у визвольній війні українського народу 1648—54, повстаннях 1664—65 на чолі з В. Дрозденком та 1702—04 під керівництвом С. Паляя, в гайдамацькому русі 30—60-х рр. 18 ст. У 80-х рр. 18 ст. Пłosкирів перейменовано на Проскурів. У 1793 місто в складі Правобережної України воз'єднано з Росією. В 1795—96 Проскурів — повіт. місто *Подільського намісництва*, з 1797 — *Подільської губернії*. В 1870 тут збудовано залізнич. станцію. В 1881—82 в місті діяв підпільний гурток народницької орг-ції «*Подільська дружина*». Пром-сть у Проскуріві була розвинута слабо. За даними 1897, діяли цукровий з-д і 39 дрібних кустарних підприємств, на яких працювало 583 робітники. На поч. 20 ст. місто було одним з пунктів пересилання з-за кордону нелегальної марксистської л-ри. В 1902 виникла с.-д. група, 1905 — орг-ція РСДРП. У місті під час революції 1905—07 відбувалися політ. демонстрації і страйки. 10 (23).ІІІ 1917 створено *Проскурівську Раду робітничих і солдатських депутатів*. У липні 1917 виникла *Проскурівська організація РСДРП(б)*. Восени 1917 організовано загін Червоної гвардії. Рад. владу встановлено 20.XI (3.XII) 1917. В кінці лютого 1918 місто окупували австро-нім. війська. Залізничники Проскурова і залізнич. вузла Гречани брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В листопаді 1918 місто захопили петлюрівці. Під проводом підпільного більшовицького ревкому 15.II і 21.III 1919 відбулося *Проскурівське збройне повстання 1919*, жорстоко придушене каральними загонами *Директорії*. В результаті *Проскурівської операції 1919* 6.IV місто визволили частини 2-ї Укр. рад. дивізії. 6.VI 1919 Проскурів захопили петлюрівці. У грудні 1919 Проскурів окупували війська бурж.-поміщицької Польщі, яких 6.VII 1920 вигнали рад. війська. Наприкінці вересня 1920 місто захопили петлюрівці з військ. допомогою бурж.-поміщицької Польщі. 18.XI 1920 окрема

кав. бригада Г. І. Котовського остаточно визволила Проскурів. У 1923—30, 1935—37 місто — центр Проскурівського округу, з 1941 — Кам'янець-Подільського (з 1954 — Хмельницька) області. Під час Великої Вітчизн. війни Проскурів 8.VII 1941 окупували гітлерівські загарбники. З перших днів тимчасової нім.-фашист. окупації в місті діяв підпільний к-т на чолі з М. А. Храновським. У 1942 к-т об'єднував 29 антифашист. груп, мав підпільну друкарню. Навесні 1943 підпільники Проскурова сформували три партизан. загони (450 чол.), у т. ч. загін «Народний месник». 25.III 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили місто від нім.-фашист. загарбників (див. *Проскурівсько-Жмеринська наступальна операція 1944*). На відзнаку 300-річчя воз'єднання України з Росією Указом Президії Верховної Ради УРСР від 16.I 1954 Проскурів перейменовано на Х. У Х. — понад 30 великих підприємств, у т. ч. з-ди: трансформаторних підстанцій, ковальсько-пресового обладнання, «Трактородеталь», залізобетонних конструкцій і буд. деталей, асфальто-бетонний і радіотех.; фабрики: взуттєва, швейна, трикотажна, галантерейна, меблева та ін. Технологічний ін-т побутового обслуговування; технікуми: електромех. і кооперативний, рад. торгівлі; уч-ща: пел., мед. і музичне. 32 загальноосв. школи, 2 театри (обласний укр. муз.-драм. ім. Г. І. Петровського і ляльковий), обласна філармонія з ансамблем «Подільяка». Краєзнавчий музей. Газ. «*Радянське Поділля*» й «*Корчагінець*». Пам'ятники: В. І. Леніну, Б. Хмельницькому, Т. Г. Шевченку, В. П. Затонському, воїнам Рад. Армії, що загинули під час визволення міста від гітлерівських загарбників. Обеліск на честь рад. військ. з'єднань і частин, які 1944 брали участь у визволенні міста від гітлерів. загарбників.

Лит.: Гуменюк С. Свідки історичних подій. Розповідь про пам'ятні місця м. Хмельницького. Львів, 1970 [бібліогр. с. 34]. Л. І. Сухих (Київ).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — створений 1925 на базі музею бджільництва (засн. 1909) як музей краєзнавства і санітарної гігієни. З 1945 — обласний краєзнавчий музей. Має відділи (1971): природи, історії дореволюц. періоду та історії рад. суспільства. В музеї зберігається понад 32 тис. експонатів, що розповідають про історію Поділля з найдавніших часів до наших днів. Серед них археол. пам'ятки, колекції подільського фарфору, старовинних укр. муз. інструментів, килимових виробів кінця 19 ст., колекція картин рад. художника-графіка Г. С. Верейського, уродженця міста. В експозиції відображено успіхи Рад. країни в комуністич. будівництві. Музей підготував і видав путівник по музею, серію колорированих буклетів про видатних письменників, поетів і художників, які народилися на Поділлі, ілюстровані плакати про Героїв Рад. Союзу — учасників героїчних боїв за визволення Поділля від німецько-фашистських загарбників.

М. І. Желзнякова (Хмельницький).

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1922 в Кам'янці-Подільському як Кам'янець-Подільське районне архівне управління. З 1925 — окружне архівне управління, з 1930 — місцеве архівне управління, з 1932 — держ. істор. архів, з 1937 — обласний держ. істор. архів, з 1941 — Держ. обл. архів Кам'янець-Подільської області (з 1954 — Хмельницької області), з 1958 — Х. о. л. а. В архіві зберігаються документи з кінця 18 ст. до нашого часу. Матеріали дореволюц. періоду відображають соціально-економіч. становище Поділля, висвітлюють ав-

тифеод. виступи селян, зокрема сел. рух під керівництвом У. Кармалюка, страйки робітників, революц. події 1905—07. Документ. матеріали рад. часу висвітлюють боротьбу трудящих під керівництвом Комуністичної партії за встановлення і зміцнення Рад. влади, за побудову соціалізму й комунізму. Архів видав збірники документів «Боротьба за владу Рад на Поділлі. Березень 1917 р.—лютий 1918 р.» (Хмельницький, 1957), «Поділля у Великій Вітчизняній війні. 1941—1945» (Львів, 1969, разом з партархівом Хмельницького обкому КП України) та ін. *Лит.:* Державний архів Хмельницької області. Путівник. Львів, 1964.

Г. В. Вітряна (Кам'янець-Подільський).

ХМІЛЬНИК — місто Вінницької обл. УРСР, центр Хмельницького р-ну, на обох берегах Пд. Бугу. Залізнич. станція. 18,4 тис. ж. (1971). Перша згадка про Х. в істор. джерелах належить до 14 ст. В 1434 його загарбали польсь. феодалі. В 1448 дістав *магдебурзьке право*. Населення Х. брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, *Павлюка повстанні 1637*, визвольній війні укр. народу 1648—54. За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто відійшло до Польщі. В 1672—99 Х. перебував під владою султан. Туреччини. Після *Карловіцького конгресу 1698—99* знову відійшов до шляхет. Польщі. В 1793 Х. у складі Правобережної України возз'єднано з Росією. Він входив до *Брацлавського намісництва*. В 1797—1804 Х. — повітове місто *Подільської губернії*, з 1804 — заштатне містечко Літинського повіту Подільської губ. Під час революції 1905—07 у Х. відбувалися демонстрації і страйки робітників. Рад. владу встановлено в січні 1918. Наприкінці лютого 1918 Х. захопили австро-німецькі війська, в грудні 1918 — війська петлюрівської *Директорії*, проти яких трудящі міста вели партизан. боротьбу під керівництвом створеної в травні 1918 підпільної більшовицької орг-ції. В березні 1919 Х. визволили частини 1-ї Укр. рад. д-зії. В серпні 1919 місто знову захопили петлюрівці. Наприкінці лютого 1920 Х. визволили частини Червоної Армії. В квітні 1920 його окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. 20.VI 1920 місто визволили рад. війська. В жовтні 1920 Х. окупували війська бурж. Польщі і петлюрівці. В листопаді 1920 в Х. відновлено Рад. владу. З 1923 Х. — центр Хмельницького р-ну Вінн. округу, з 1932 — Вінн. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни місто 13.VII 1941 захопили нім.-фашист. загарбники. В період тимчас. окупації 1941—44 у Х. діяла підпільна партійна антифашист. орг-ція. 10—18.III 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили Х. В місті — маш.-буд., авторемонтний, асфальтовий, масло-робний з-ди; швейна, взуттєва, текстильна й меблева ф-ки; вишколбінат. 5 загальноосв., 1 муз. школи. Х. — бальнеологічний курорт. Працює філіал Укр. н.-д. ін-ту курортології та фізіотерапії. В Х. збереглися залишки фортеці 16—17 ст.

Б. В. Гордієнко (Київ).

ХМІЛЬНИЦЬКИЙ ЛІТОПИС — істор. джерело і пам'ятка історіографії середини 17 ст. Належить до числа т. з. місцевих літописів. Складений невідомою особою, що проживала, ймовірно, в м. Хмельнику (тепер Вінн. обл.). Автор літопису коротко реєстрував істор. події 1636—50, що відбувалися на Правобережній Україні, особливо в м. Хмельнику та його околицях, нотував різні факти буденного життя. Автор у хронологічному порядку описав козак.-сел. повстання 1637—38, пов'язані з іменами *Павлюка*, *К. Скудана*, і особливо перші два роки нар.-визвольної війни 1648—54 під керівництвом

Б. *Хмельницького*, до якого літописець ставиться з симпатією. В Х. л. відзначено перемоги Б. Хмельницького над польсь.-шляхет. військом під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями, докладно описано воєнні поразки польсь. війська на Поділлі, перемоги М. Кривоноса біля Немирова, Махнівки, Животова, Бердичева, Тульчи та ін., змальовано облогу козаками Збаражу. Автор описав спустошення міст і сіл Поділля 1637—49 під час тат.-тур. навали, послідовно відзначив неврожайні роки, різні стихійні лиха, навів ціни на зернові культури, пиво та ін. Автор літопису співчував простому людові. Х. л. є і визначною пам'яткою української мови та літератури.

Видання: Хмельницькая летопись (1636—1650 г.). В кн.: Летопись Самовидца... К., 1878. *Лит.:* Левицкий О. Опыт исследования о Летописи Самовидца. В кн.: Летопись Самовидца... К., 1878; Иконников В. С. Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908; Історія української літератури, т. 1. Давня література. К., 1967.

ХОБТА Олена Семенівна (27.V 1882—23.IV 1960) — новатор с. г., Герой Соціалістич. Праці (1948). Член КПРС з 1940. Н. в с. Гайшині (тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. З дитинства наймитувала. З перших днів колективізації — колгоспниця, з 1936 — ланкова колгоспу ім. І. Я. Франка (тепер радгосп «Ленінська іскра» Переяслав-Хмельницького р-ну). Х. — один з ініціаторів масового руху колгоспників за одержання високих врожаїв кукурудзи, картоплі та ін. с.-г. культур. Депутат Верховної Ради УРСР 3—4-го скликань. Нагороджена двома орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 439.

ХОДИКА Федір Федорович (Кобизевич; бл. 1550 — січень 1625) — київ. вїйт (1613—18, 1621—25). Багатий сукногровець. У 1592—1613 — райця (радник) Київ. магістрату. Належав до утруповання багатой купецької верхівки, яка орієнтувалася на шляхет. Польщу, сприяла насильницькому запровадженню *Брестської церковної унії 1596*, зміцненню польсь.-шляхет. влади на Україні. Ставши вїйтом, допомагав польсь.-шляхет. урядові гнобити київ. міщан, зокрема відбудувати замок польсь.-шляхет. гарнізону за рахунок міських коштів. Наприкінці 1624 Х. разом з уніатським священником І. Юзефовичем і покатоличеними магістратськими урядовцями почав опечатувати православні церкви в Києві й передавати їх уніатам. На поч. січня 1625 обурені православні міщани разом з козак. загонами полковників А. Лазоренка і Я. Чигринця розпечатали церкви, а Х. та І. Юзефовича втопили в Дніпрі.

І. Л. Бутич (Київ).

«ХОДІННЯ В НАРОД» — рух різночинно-демократич. інтелігенції в село (пізніше на фабриці і заводі) в 70-х рр. 19 ст. з метою революц. пропаганди серед народу. Навесні і влітку 1874 почалося масове «Х. в н.», яке охопило, за офіц. даними, 37 губерній Європ. Росії, в т. ч. майже всі губернії України. Народники розхочували підняти селянство на соціалістич. революцію. Не розуміючи класової природи селянства, його життя, побуту, народники не змогли встановити контакт з селянами, подолати їхні царистські ілюзії. Селяни не підтримали народників, а в окремих випадках повідомляли про їхню пропагандистську діяльність місцеву поліцію. На кінець 1874 понад тисячу пропагандистів-народників було заарештовано. За «*процесом 193-х*» (1877—78) найактивніших з них було засуджено до каторги й заслання. «Х. в н.» зазнало невдачі. Після цього народники переглянули свої

методи роботи з селянством, змінили тактику. Див. *Народничтво*.
 Лит.: Итенберг Б. С. Движение революционного народничества. Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х годах XIX в. М., 1965 [бібліогр. с. 422—431]. Г. В. Січкач (Київ).

ХОДОРІВ — місто Львівської обл. УРСР, на р. Лугу (бас. Дністра). Вузол автомобіл. і залізнич. шляхів. 10,2 тис. ж. (1971). Згадується в документах 1394 під назвою Ходорів-став, або Ходоростав. У 1648, під час визвольної війни укр. народу, Х. був визволений повстаним народом. З 1772 Х. — у складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1866 через місто було прокладено залізницю Львів—Чернівці. В 90-х рр. Х. став важливим залізнич. вузлом. Під впливом революції 1905—07 в Росії в місті відбувалися виступи робітників. У травні 1919 Х. захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. 19.VIII 1920 Червона Армія визволила Х. Але через 2 дні рад. війська змушені були відступити. Х. залишився в складі панської Польщі. Населення Х. під керівництвом КПЗУ боролось проти соціального й нац. гніту, за возз'єднання з УРСР. Значні страйки відбувалися 1927—29, 1936—38. В 1939 місто визволила Червона Армія. В 1940—59 Х. — райцентр Дрогобицької обл., з 1959 — Львівської, з 1963 Х. — у складі Жидачівського р-ну. На поч. Великої Вітчизн. війни Х. 30.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В 1941—42 в місті діяла підпільна антифашист. орг-ція. 27.VII 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили Х. У місті — «Електропобутприлад», цегельний і хлібний з-ди; цукр., харчо- та м'ясокомбінати, меблева ф-ка; «Сільгосптехніка», міжколгоспна буд. орг-ція. З загальною серед. школи, філіал муз. школи. Профес.-тех. уч-ще. Філіали Львів. технікуму харч.пром-сті та Харків. маш.-буд. технікуму.

ХОЗАРИ — напівкочові племена, які, за візант. й араб. авторами, належали до тюрків. У 6 ст. вони жили в т. з. Берсилії (на тер. сучас. Пн. Дагестану). Мова Х. близька до мови *булгар* і *печенігів*. Між 567—571 Х. підпали під владу Зх.-Тюркського каганату. Згодом зайняли панівне становище серед населення, яке жило між Азовським і Каспійським морями, виділившись в окреме військ.-адм. об'єднання разом із савірами, берсілами й булгарами. Х. перебували на стадії розкладу родового ладу й формування класового суспільства. Осн. заняттям Х. було скотарство. Після розпаду Зх.-Тюркського каганату Х. дістали повну незалежність, утворивши в серед. 7 ст. ранньофеод. д-ву — *Хозарський каганат*. Х. користувались євр. письмом, у них була істор. д-ра (генеалогія та літописи). В 10 ст. після падіння Хозарського каганату Х. змішалися з кочовиками Пд.-Сх. Європи; відтоді згадок про них в істор. джерелах немає. В. К. Міхеев (Харків).

ХОЗАРСЬКИЙ КАГАНАТ — ранньофеод. держава, що виникла в серед. 7 ст. в степах між Каспійським та Азовським морями після розпаду Зх.-Тюркського каганату. Х. к. являв собою федерацію племен прикаспійських і причорноморських степів на чолі з *хозарами*. Столицею Х. к. було м. Семендер (на Пн. Дагестану), а з серед. 8 ст. — Ітілі (на нижній Волзі). На чолі Х. к. стояли каган (верховний володар) та цар-намісник, що фактично правив д-вою. Військо Х. к. складалося з найманих загонів та ополчення. До 70—80-х рр. 7 ст. Х. к., витіснивши із Приазов'я *булгар*, пошири свою владу на Пн. Причорномор'я, включаючи частково і Крим. Протягом 8 ст. Х. к. оволодів Таманським п-вом, Боспором, степовим і пд. Кримом, відібравши їх у Візантії. Давньоруський літопис відзначає, що

деякі слов. племена — *поляни, радимичі, в'ятичі, сіверяни* сплачували хозарам данину. В 883—885 кн. *Олег* визволив більшість цих племен з-під залежності від хозарів. Значного розвитку в Х. к. набула торгівля. На поч. 9 ст. офіційною релігією Х. к. став *їудаїзм*, але заг. поширення він не набув. У 913—914 і 944—945 через тер. Х. к. проходило військо русів, що йшло в похід до Каспійського м. Князь *Ігор* у війні проти Візантії (941) користувався підтримкою Х. к. Варягоруські дружини інколи наймалися на службу до хозар. царя. В той самий час у складі дружин Ігоря були хозари християнського віросповідання. Руські купці вели торгівлю в м. Ітілі, де були окремі слов. квартали. Під впливом внутр. суперечностей та під ударами угор. племен і *печенігів* Х. к. з 2-ї пол. 9 ст. почав занепадати. Остаточного удару в 60-х рр. 10 ст. йому завдала *Київська Русь* (похід *Святослава Ігоровича*).
 Лит.: Артамонов М. И. Истоия хазар. Л., 1962; Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. М., 1967 [бібліогр. с. 196]. В. К. Міхеев (Харків).

ХОЙНІВСЬКИЙ (Chojnowski) Петро (1835—3.VI 1863) — діяч польс. визвольного руху, інженер-прапорщик рос. армії. Н. у сім'ї дрібнопомісного дворянина Подільської губ. Вчився в Київ. ун-ті. З 1859 — на військ. службі. В 1860—62 вчився у Петерб. військ.-інж. академії. Був членом таємного революц. гуртка *З. Сераковського* і *Я. Домбровського* у Петербурзі, підтримував зв'язки з польс. повстанськими орг-ціями на Україні. Під час *польського визвольного повстання 1863—64* очолив повстанців Сквирського пов. Київ. губ. У стугичі з царськими військами під Івничею (тепер Андрушівського р-ну Житомир. обл.) 10.V 1863 загин, що його очолював Х., було розбито. Х. потрапив у полон. За вироком військ.-польового суду Х. розстріляли у Житомирі. Г. І. Марахов (Київ).

ХОЛМЩИНА, Забужжя — істор. область на лівобережжі Бугу (тепер територія ПНР). Назву дістала від м. Холма (тепер Хелм), заснованого в 13 ст. галицько-волинським кн. *Данилом Романовичем Галицьким*. З 13 ст. по 1340 Х. входила до *Галицько-Волинського князівства*, 1340—77 перебувала під владою Литви, 1377—87 — Угорщини, 1387—1795 — Польщі, 1795—1809 — Австрії, 1809—15 — Варшавського герцогства, 1815—1914 — Росії, 1914—18 — австро-нім. окупантів. З 1919 Х. — в складі Польщі. За угодою між урядами УРСР і Польс. Комітетом Нац. Визволення, підписаною 9.IX 1944 в Любліні, більшість українців, які жили на Х., добровільно переселилися на територію УРСР.

ХОЛОД Михайло Мефодійович (1923 — серпень 1944) — рад. військослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1945). Н. у с. Воздвиженці (тепер Красноармійського р-ну Донец. обл.). В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — автоматник моторизованого батальйону автоматників 101-ї танк. бригади 19-го танк. корпусу 1-го Прибалтійського фронту. Відзначився при визволенні Литви (серпень 1944). На підступах до нас. пункту Мединяй (тепер Біржайського р-ну) повторив подвиг О. М. *Матросова* і загинув.

ХОЛОДНИЙ ЯР — урочище в лісі поблизу м. Чигирин (Черк. обл.). Пересічений западинами і горбами, вкритими густим лісом, Х. Я. для навколишнього населення був у давні часи надійним захистом від нападів крим. татар і каральних загонів лит. і польс.-шляхет. загарбників. У 18 ст. в Х. Я. (поблизу *Мотронинського Троїцького монастиря*) збиралися селяни-втікачі й запо-

рожці. Вони створювали гайдамацькі загони для збройної боротьби проти гніту польс.-шляхець. поневолювачів. Зокрема, у 30-х рр. 18 ст. Х. Я. був опорною базою гайдамацьких загонів, що їх очолювали М. Грива та І. Жила, в 40-х рр. 18 ст. в Х. Я. перебував загін, яким керував Г. Голій. Навесні 1768 виступом з Х. Я. гайдамацького загону під проводом М. Залізняка почалося на Правобережній Україні велике антифеод. повстання — *Коліїщина*. Героїчній боротьбі гайдамаків проти польс.-шляхець. гноблення Т. Г. Шевченко присвятив вірш «Холодний Яр» (1845). В роки громадян. війни у Х. Я. діяли загони рад. партизанів проти білогвардійців і петлюрівців. Під час Великої Вітчизн. війни Х. Я. був базою партизан. загонів, зокрема загону «Москва» під командуванням І. Ф. Іванкова і І. М. Боровикова і загону під командуванням П. А. Дубового.

О. А. Червінський (Черкаси).

ХОЛОПИ, х л о п и — 1) В Київ. Русі та пізніше (до 18 ст.) в рос., укр. і білорус. землях категорія поневоленого населення, що перебувала в різних формах залежності від феодалів. У Київ. Русі (9—12 ст.) до Х. належали раби, яких називали також обельними (повними) Х., військовополонені, діти Х., особи, які одружилися з рабнями, люди, які не могли сплатити борги і змушені були запродатися у холопство. Х. було позбавлено будь-яких юридичних прав. З дальшим розвитком феод. відносин малопродуктивну рабську працю Х. поступово було замінено кріпацькою працею. В 14—15 ст. переважно більшість Х. було перетворено на кріпаків. У 16—17 ст. ще деяка кількість Х. лишалася при дворах феодалів. Після запровадження в Росії *подушної податі* (1724) дворових Х. зрівняли з кріпаками. 2) В шляхець. Польщі «хлопи» — заг. назва феодально залежного селянства. Назва «хлоп» деяке поширення мала на Правобережній Україні після *Люблинської унії* 1569.

ХОЛОСТЯКІВ Георгій Микитович (н. 20.VII 1902) — рад. військ. діяч, віце-адмірал, Герой Рад. Союзу (1965). Член КПРС з 1920. Н. в м. Барановичах (тепер Брест. обл. БРСР) у робітн. сім'ї. В Рад. Військово-Морському Флоті з 1919. Учасник громадян. війни. В 1925 закінчив Військово-морське училище, 1950 — Вищу військ. академію. В роки мирного будівництва — командир підводного човна, дивізіону кораблів Тихоокеанського і Чорноморського флотів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 Х. — командир військ.-морської бази, з кінця 1944 — ком. *Дунайською військовою флотилією*. Після війни — на керівній роботі в М-ві оборони СРСР. З 1969 — у запасі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ХОМЁНКО Василь Опанасович (18.III 1899—9.II 1943) — рад. військ. діяч, ген.-лейтенант. Член КПРС з 1919. Н. в с. Петровському (тепер Борисоглебського р-ну Ворон. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1918. В роки громадянської війни брав участь у боях на Пд. фронті, Тамбовщині і в Середній Азії. В 1928 закінчив Курси вищого нач. складу при Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. В 1940 — нач. прикордонних військ Молд. РСР, а потім військ прикордонного округу УРСР. На поч. Великої Вітчизн. війни 1941—45 керував боями прикордонного округу, організував вихід значної кількості військ з оточення. В липні — листопаді 1941 Х. — ком. військами 30-ї армії, яка брала участь у *Смоленській оборонній операції* 1941. З кінця 1941 по серпень 1942 Х. — заст. командуючого військами 58-ї і 44-ї армій. Загинув під час боїв у районі

с. Великої Лепетихи (тепер райцентр Херс. обл.). Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ХОМЁНКО Вітя (Віктор Кирилович; 12.IX 1926—5.XII 1942) — юний учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Н. в Кременчуці в сім'ї робітника. В 1941 закінчив 7-й клас серед. школи № 5 у м. Миколаєві. На поч. Великої Вітчизн. війни вступив до однієї з орг-цій «*Миколаївського підпільного центру*», був розвідником і зв'язковим. Навесні 1942 Х. разом з своїм товаришем Ш. Кобером доставив через лінію фронту лист до штабу партизан. руху в Москві. Повернувшись у Миколаїв, продовжував підпільну роботу. Орг-цію виказав зрадник. Х. було заарештовано й страчено прилюдно разом з ін. підпільниками на одній з площ міста. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ступеня та ін. нагородами. В. Хоменкові і О. Коберові споруджено пам'ятник у Миколаєві.

ХОМІН Нестор Васильович (22.II 1891—1941) — учасник революц. руху на Зх. Україні. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Ланах Польських (тепер с. Прибужани Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.). Вивчив у Львів., потім Краків. ун-тах, брав участь у діяльності прогресивних студентських гуртків. Під час 1-ї світової війни був мобілізований до австро-угор. армії, в травні 1915 здався в полон до росіян. Брав участь у боротьбі за встановлення і зміцнення Рад. влади в Туркестані (заст. комісара в справах національностей, член колегії комісаріату освіти, член ЦВК Туркестану). Був активним працівником укр. секції Ташкент. орг-ції РКП(б). У 1920 — один з активних працівників ЦК КПСГ, редактор газ. «Вісті». Один з організаторів конференції КПСГ у жовтні 1921. На *Святоюрському процесі* 1922—23 засуджений на два з половиною роки ув'язнення. На *Володимиро-Волинському процесі* 1926—27 засуджений до довічного ув'язнення. В 1932 виїхав на Рад. Україну. Працював у ВУЦВК.

ХОМИНА МГОЛА — скіфський курган кін. 4 — поч. 3 ст. до н. е. поблизу м. Орджонікідзе Дніпроп. обл. Досліджувала його 1970 експедиція Ін-ту археології АН УРСР. Під обнесеним кам'яною кріпідкою (обкладкою) насипом кургана заввишки 3,2 м виявлено три поховання — основне і два впускні (після того, як було насипано курган). В одному з них, що залишилося цілим, було поховано молодого воїна, в другому (пограбоване в давнину) — заможну жінку. Найкостовніші знахідки виявлено в основному похованні, що також в давнину було пограбовано. В підбоях вхідної ями знайдено два кімські поховання. Вуздечку одного коня було оздоблено великими срібними бляхами з рідкісними геометричними візерунками, другого — срібними з позолотою прикрасами, виготовленими за крашми зразками фракійського звірного стилю. В засипці склепу знайдено високомистецьку литу золоту скульптурку дикого кабана — ручку дерев'яної посудини. Матеріали кургану мають велике значення насамперед для вивчення зв'язків Скіфії із зх. кельто-фракійськими племенами.

Б. М. Мозолевський (Київ).

ХОРВАТ Іван Самійлович (Откуртич; р. н. невід. — п. 1780) — правитель *Нової Сербії*, генерал-поручик. Походив із сербських дворян. У 1751 на чолі групи сербів переселився до Росії, і 1752 його призначено правителем Нової Сербії, командиром корпусу військ. поселенців. Домігся від царського уряду приєднання до Нової

Сербії значної частини володінь Запорізької Січі. Жорстоко придушував виступи військ. поселенців. За великі зловживання (утиски і знущання над поселенцями, розкрадання держ. грошей, майна, земель) Х. 1762 позбавлено чинів і заслано у Вологду.

ХОРОЛ — місто Полт. обл. УРСР, центр Хорольського р-ну, на р. Хоролі (бас. Дніпра). Залізнич. станція. 12,6 тис. ж. (1971). Перша згадка про Х. зустрічається під 1083. В 20-х рр. 17 ст. Х. загарбали магнати *Вишневецькі*. Жителі Х. брали участь в *Остриянина поєстанні 1638*. З 1648 Х. — сотенне містечко *Миргородського полку*. З 1782 Х. — повітове місто Київського, з 1795 — Чернігівського намісництва, з 1797 — в складі Малоросійської, з 1802 — Полт. губ. Під час революції 1905—07 в повіті відбувалися сел. заворушення. Робітників міста брали участь у *Жовтневою всеросійському політичному страйку 1905*. У 1-й пол. січня 1918 в Х. встановлено Рад. владу. В березні 1918 місто окупували австро-нім. війська. На тер. повіту проти окупантів вів боротьбу партизан. загін під командуванням Г. Гриценка. В грудні 1918 владу в Х. захопила петлюрівська *Директорія*. В січні 1919 Червона Армія при сприятливих партизанів визволила Х. На поч. серпня 1919 місто захопили денікінці. В грудні 1919 рад. війська відновили в Х. Рад. владу. В 1920—22 Х. — повітове місто Кременчуцької губ., з 1923 — райцентр Кременчуцького округу, з 1932 — в складі Харківської, з 1937 — Полт. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Х. 13.IX 1941 окупували нім.-фашист. війська. Гітлерівці на тер. цегельного з-ду створили табір для рад. військовополонених, в якому загинуло понад 55 тис. чол. Під керівництвом підпільного обкому партії в Х. і районі діяли антифашист. орг-ції. 19.IX 1943 війська Степового фронту визволяли Х. В місті є з-ди: механічний, цегельний, плодоовочеконсервний, кукурудзокалібрувальний, пром., молококонсервний і харч. комбінати, міжколгоспна буд. орг-ція. Колгосп. 3 загальноосв., 1 муз. і 1 спорт. школи. Технікум механізації та електрифікації с. г., сільс. профес.-тех. училище.

ХОРОШАЙЛОВ Микола Федорович (н. 4.XII 1921) — укр. рад. історик, доктор істор. наук, професор (з 1968). Член КПРС з 1945. Н. в с. Сергіївці (тепер Слов'янського р-ну Донец. обл.) в селянській сім'ї. В 1947 закінчив істор. факультет Київ. ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1950—53 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму в Ів.-Фр. мед. ін-ті. В 1953—60 — зав. кафедрою історії КПРС Донецького політех. ін-ту. В 1960—65 — ректор Донецького пед. ін-ту. З 1965 — зав. кафедрою історії КПРС Донецького ун-ту. Праці з питань історії КПРС та історії Донбасу. Нагороджений орденом Червоного Прапора, орденом Жовтневої Революції та ін. нагородами.

Тв.: На відбудові. З історії відбудови Донбасу. Донецьк, 1966; Комуністична партія України — організатор відбудови і розвитку промисловості Донбасу (1943—1945 рр.). Х., 1967; Мужество Донбасса. Донецьк, 1968; Возрожденный Донбасс. Донецьк, 1968.

ХОРТИЦЯ (кол. В е л и к а Х о р т и ц я) — острів на Дніпрі біля Дніпрогесу ім. В. І. Леніна. Площа Х. понад 3 тис. га, входить у міську смугу м. Запоріжжя. Вперше Х. згадується під назвою о. Святий Григорій в праці *Константина VII Багрянородного* «Про управління імперією» (складена 946—953). *Ітатітський літопис* згадує Х. під 1103 як збірний пункт руських князівських дружин, що йшли в похід проти *половців*. Х. відігравала роль важливого стратегічного опор-

ного пункту *Запорізької Січі* в її боротьбі проти намагань польс., лит. і укр. магнатів повернути запорожців у кріпацьку неволю, проти агресивних намірів султанської Туреччини і Крим. ханства загарбати укр. землі. Згуртувавшись у військ. силу, запорожці збудували на Х. значні укріплення, залишки яких збереглися на Сувотинній скелі та в ін. місцях острова. Звідси виступали у визвольні походи повстанські війська під проводом Т. Трясила, І. Сулими, Б. Хмельницького, І. Сірка. До 1775 (з перервами) Х. входила до складу володінь Запорізької Січі. На Х. збереглися залишки укріплень, збудованих рос. військами під час рос.-тур. війни 1735—39. Постановою Ради Міністрів УРСР від 18.IX 1965 «Про увічнення пам'ятних місць, зв'язаних з історією запорізького козацтва» Х. перетворено на держ. істор.-культ. заповідник, в якому створюється архітектурно-меморіальний комплекс, присвячений історії Запорізької Січі.

Літ.: Киценко М., Пещанов В. Хортиця. Х., 1968. П. С. Репченко (Запоріжжя).

ХОРУНЖИЙ — 1) У шляхет. Польщі запорожчинець; офіційно згадується з кінця 14 ст. З кінця 15 ст. була посада Х., що очолював шляхет. ополчення. Існували також коронні Х., що поділялися на великих і надвірних. 2) На Україні з часів нар.-визвольної війни 1648—54 і до кінця 18 ст. — член генеральної старшини (див. *Генеральний хорунжий*). 3) Перший офіцерський чин у козацких військах дореволюц. Росії, що відповідав чинові корнета (в кавалерії) та підпоручика (в піхоті).

ХОТИН — місто Чернівецької області УРСР, центр Хотинського району, на правому березі Дністра. 11,9 тис. ж. (1970). У 10—11 століттях був у складі *Київської Русі*. В 12 ст. увійшов до Галицького (з 1199 — Галицько-Волинське) князівства. В 2-й пол. 14 ст. увійшов до складу *Молдавського князівства*. Населення Х. брало участь у *Мухи повстанні 1490—92*, в русі *опришків*. На рубежі 15—16 ст. Х. потрапив у васальну залежність від султан. Туреччини. За умовами *Хотинського миру 1621* Х. залишився в складі Молдавського князівства, яке було васалом Туреччини. Під час нар.-визвольної війни 1648—54 Х. двічі оволодівали сел.-козац. загонами (1650 і 1653). За *Бухарестський мирний договір 1812* місто ввійшло до складу Росії. З 1873 Х. — повітове місто Бессарабської губ. Протягом 1869—72 в Х. й повіті сталося 40 сел. виступів. На поч. 20 ст. в місті виникла с.-д. група. Під час першої рос. революції 1905—07 в Х. відбувалися виступи робітників, а в повіті — сел. заворушення. Рад. владу в Х. встановлено 18.II 1918. Місто 8.III 1918 окупували австро-нім. війська. 10.XI 1918 Х. окупували війська боярської Румунії. В січні спалахнуло *Хотинське повстання 1919* проти румунських окупантів. В 1930 у Х. створено підпільну молодіжну орг-цію «Червоний школяр». 28.VI 1940 місто в складі Пн. Буковини воз'єднано з УРСР. З 1940 Х. — райцентр Чернів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Х. 6.VII 1941 окупували нім.-рум. загарбники. Проти них вели мужню боротьбу члени *Хотинської підпільної комсомольської організації*. З лютого 1944 на околицях Х. та в районі діяли дві партизан. групи. 4.IV 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили місто. В Х. є ф-ки худож. виробів і культ.-побут. товарів, маслосирзавод; харч. і лісовий комбінати, міжколгоспна буд. орг-ція. 5 загальноосв., 1 муз. і 1 спорт. школи, с.-г. технікум. Краєзнавчий музей. Збереглися залишки фортеці 13—18 ст.

ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1620—21 — війна султанської Туреччини проти Польщі (завершилася чотиритижневою битвою об'єднаних сил укр. козацьких і польсь.-шляхет. військ проти тур.-тат. завоюників під Хотином, звідси її назва), що привела до поразки Туреччини. Війну почала Туреччина. Після перемоги над польсь.-шляхет. військом у *Цецорській битві 1620* вона почала готуватися до завоювання Польщі й України. Навесні 1621 султан Осман II зібрав велике військо і рушив до Молдавії. Його бойові сили становили бл. 100 тис. чол., 60 гармат, 4 бойові слони та, крім цього, кілька десятків тис. озброєних слуг-челядників, погоничів тощо. Ослаблена поразкою під Цецорою шляхет. Польща перебувала в політ. ізоляції через ворожі відносини з Рос. д-вою, Швецією та ін. країнами. Вона могла зібрати лише 30-тисячне військо. Потрапивши в скрутне становище, польсь.-шляхет. уряд звернувся до укр. козаків з закликом взяти участь у війні проти Туреччини, обіцяючи їм розширити права й привілеї. Усвідомлюючи загрозу поневолення укр. народу турками, скликана 15—17.VI 1621 в урочищі Сухій Діброві (на Черкащині) заг. козац. рада прийняла рішення виступити разом з польсь.-шляхет. військом проти тур.-тат. агресії. В той же час козац. рада послала у Варшаву посольство в складі П. Сагайдачного та ін. козац. старшин, щоб підписати угоди про розширення козац. прав, відновлення вищої православної ієрархії на Україні тощо. Влітку 1621 40 тис. козаків на чолі з запорізьким гетьманом Я. Бородавкою рушили в Молдавію. Одночасно запорожці почали напади на тур. і крим. чорноморські прибережні міста. Перейшовши Дністер, козац. загони протягом серпня 1621 вели героїчну боротьбу, стримуючи просування тур. війська до Хотина, поблизу якого був укріплений табір польсь.-шляхет. війська. Після скинення з гетьманства Я. Бородавки і обрання гетьманом П. Сагайдачного козац. військо (в складі його було 700 донських козаків), відбиваючи безперервні атаки тур. авангарду, 1.IX 1621 з'єдналося під Хотином з польсь.-шляхет. військом. З 2.IX 1621 ворог почав штурмувати укріплені табори козац. і польсь.-шляхет. військ. В останньому, генеральному штурмі 28.IX 1621, коли тур. силам вдалося оволодіти польсь.-шляхет. укріпленнями, козац. військо ударами з флангів розгромило ворога. Побоюючись остаточного знищення своїх військ, султан змушений був припинити воєнні дії укласти *Хотинський мир 1621*. Гол. заслуга в перемозі над тур.-тат. військами належить укр. козакам. Вони своїм безприкладним героїзмом і мужністю врятували польсь.-шляхет. військо від розгрому й ліквідували небезпеку тур.-тат. поневолення укр. і польсь. народів. Перемога в Х. в. мала велике міжнар. значення. Вона примусила Туреччину відмовитися від планів завоювання Європи. Розгром під Хотином привів у султанській Туреччині до нар. повстання, заколоту яничарів, ослаблення політ. влади (1622 Осман II було вбито яничарами) та до посилення визвольної боротьби слов. і араб. народів проти тур. поневолювачів.

ХОТИНСЬКА ПІДПІЛНА КОМСОМОЛЬСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ — нелегальна антифашистська орг-ція комсомольців і молоді, створена в м. Хотині Чернів. обл., що діяла в тилу фашист. окупантів під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Виникла в серпні 1941 на чолі з комсомольцем К. І. Галкіним. Члени орг-ції, що налічувала кілька десятків молодих патріотів, писали й розповсюджували листівки із звеленнями Радінформ-

бюро і закликами чинити опір усім заходам окупантів, добували зброю й вибухівку, чинили диверсії. 7.XI 1941 і 1.V 1942 підпільники вивисли в місті червоні прапори. Вони готували збройне повстання, але їх виказав зрадник. Після жорстоких тортур К. Галків, В. Манченко, О. Непомнячий, М. Салтанчук і Д. Семенчук 24.X 1942 були страчені. Бл. 40 підпільників кинуто в концтабори. На честь комсомольців-підпільників у Хотині встановлено пам'ятник (1969). Їм присвячено повість В. І. Петльованого «Хотинці».

ХОТИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1919 — повстання трудящих Хотинського пов. (Пн. Буковина) проти рум. окупантів, за відновлення влади Рад і возз'єднання з Рад. Україною. Почалося вночі проти 23.I. Організатором повстання був підпільний ревком, створений Хотинською більшовицькою організацією. Повстанці здобули Хотин і протягом трьох днів визволили територію повіту. Влада перейшла до ревкому, що утворив Хотинську директорію, до складу якої ввійшли більшовик Й. І. Волощенко-Мардар'єв, Л. Я. Токан та ін. Директорія створила 3 повстанські полки. Братерську допомогу повстанцям подали трудящі Поділля, які переходили на тер. Хотинщини і вливалися в повстанські полки. Заг. кількість повстанців на Хотинщині досягла 20 тис. чол. Х. п. викликало нове піднесення революц. боротьби трудящих всієї Пн. Буковини, мало великий відгук у Бессарабії. Проте рум. загарбники, підтягнувши значні військ. сили, озброєні артилерією, в кін. січня перейшли в наступ і вночі проти 1. II захопили Хотин. До 4 тис. озброєних повстанців відступили за Дністер разом з 50 тис. біженців з Хотинщини. З учасників Х. п. було сформовано 1-й і 2-й Бессарабські повстанські полки, які згодом влилися в *Сорок п'яту Волинську Червонопрапорну стрілецьку дивізію*. Рум. окупанти жорстоко розправилися з населенням Хотинщини. Десятки сіл було спалено й зруйновано. За неповними даними, було розстріляно й замучено понад 15 тис. чол. Незважаючи на поразку, Х. п. мало велике істор. значення. Воно швент розвіяло «теорію» рум. бурж. націоналістів, нібито населення Пн. Буковини і Бессарабії завжди прагнуло бути під владою рум. бояр.

А. В. Лихолат (Київ).

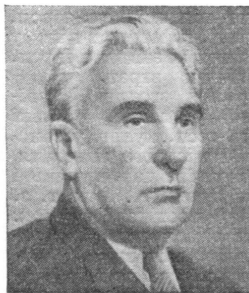
ХОТИНСЬКИЙ МИР 1621 — мирна угода між шляхет. Польщею і султанською Туреччиною, укладена після поразки тур.-тат. військ у *Хотинській війні 1620—21*. За Х. м. припинялася польсь.-тур. війна 1620—21, кордон між Польщею і Туреччиною встановлювався по р. Дністру, Туреччина і Крим. ханство зобов'язувалися не чинити грабіжницьких походів на Україну і Польщу. З свого боку, Польща віддавала васалові Туреччини Молд. князівству Хотин, зобов'язувалася щорічно платити крим. ханові *упоминки*, але не як данину, а як нібито плату за військо. допомогу Польщі. Крім того, польсь.-шляхет. уряд погодився заборонити укр. козакам походи на Крим і Туреччину. Укр. козацтво було невдоволене Х. м., який був спрямований на припинення боротьби козацтва проти турецько-татарської агресії.

ХОТІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — укріплене поселення кін. 6 — поч. 5 ст. до н. е. на пд. околиці Києва біля с. Хотова. Досліджували його 1947—48 і 1965—67. Найціннішіше з усіх досі відомих городищ *Скідії*. Площа городища бл. 31 га. Під час розкопок виявлено залишки землянок і наземних жител. Біля жител розкрито госп. ями. Знайдено ліпний місцевий посуд, уламки давньогрец. посуду, знаряддя праці, бронзові наконеч-

ники стріл і прикраси. Інтерес становить зображення пантери в скіфському звіриному стилі, яке збереглося на уламку кістяного предмета. Знайдено численні кістки свійських і диких тварин, особливо багато кісток коня. На Х. г. жило осіле населення (можливо, скіфи-орачі, що їх згадував Геродот), яке займалося землеробством і скотарством.

О. С. Хобта.

К. П. Хохлов.

С. В. Хохряков.

Лит.: Покровська Є. Ф. Хотівське городище. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 4. К., 1952; Петровська Є. О. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва. «Археологія», 1970, т. 24.

Є. О. Петровська (Київ).

ХОХЛОВ Костянтин Павлович (1.XI 1885—1.I 1956)— рос. рад. актор, режисер, нар. артист СРСР (з 1944), професор (з 1946). Н. в Москві в сім'ї службовця. В 1908 закінчив Моск. театр. уч-ще. В 1908—20— актор МХТ, 1921—25— актор і режисер Великого драм. театру в Петрограді (тепер ім. М. Горького), 1925—30— режисер Ленінгр. драм. театру (тепер ім. Пушкіна), 1931—38— режисер Малого театру в Москві, 1938—54— худож. керівник, згодом гол. режисер Київ. рос. драм. театру ім. Лесі Українки. Кращі ролі: Каренін («Живий труп» Л. Толстого), Горацио («Гамлет» Шекспіра), Дон Карлос («Кам'яний гість» Пушкіна); вистави: «Юлій Цезар» Шекспіра, «Цар Едіп» Софокла, «Лихо з розуму» Грибоєдова, «Вовки та вівці» О. Островського, «Камінний господар» Лесі Українки, «Слава» Гусева, «Навала» Леонова. Викладав у вищих навч. закладах Москви, Ленінграда та Києва. Нагороджений орденом Леніна.

Лит.: Нестеровский П. К. П. Хохлов. К., 1951; Народный артист Союза ССР К. П. Хохлов. Сборник статей и воспоминаний современников. К., 1968.

ХОХРЯКОВ Семен Васильович (13.III 1915—17.IV 1945)— рад. військовослужбовець, гвардії підполковник, двічі Герой Радянського Союзу (1944, 1945). Член Комуністичної партії з 1939. Н. в станиці Коєлзі (тепер село Єткульського району Челябінської обл.) в сім'ї батрака. В Радянській Армії з 1937. У 1941 закінчив Вище піхотне училище імені М. В. Фрунзе, 1943— Вищу офіцерську бронетанк. школу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував танк. взводом, ротою і батальйоном 54-ї гвард. танк. бригади. Брав участь у боях на Зх., Калінінському та 1-му Укр. фронтах. Відзначився під час боїв за міста Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), Старокосятинів (тепер Хмельн. обл.) і Проскурів (тепер Хмельницький). У цих боях знищив 4 фашист. танки, 6 самохідних гармат і бл. 120 гітлерівців. Загинув, виконуючи бойове завдання.

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ— загарбницькі війни зх.-європ. феодалів, що проводилися 1096—1270 за ініціативою католицької церкви під релігійними лозунгами боротьби християн проти «невірних» (мусульман) та визволення «грубого господнього» і «святої землі»— Палестини. Передумовами Х. п. були соціально-економіч. зрушення в Зх. Європі в 10—11 ст. (насамперед розвиток міст, товарно-грошових відносин), що привели до збільшення витрат феодалів і штовхнули

їх на шлях загарбань і грабежу нових територій. У Х. п., крім феодалів, брали участь дрібні лицарі, купецтво, що прагнули також збагатитися під час походів, та селянство, яке сподівалося визволитися від феодал. гніту і знайти нові землі для поселення.

Відбулося 8 великих Х. п. і багато дрібних загарбницьких походів. 1-й Х. п., що його проголосив 1095 у м. Клермоні (Пд. Франція) папа Урбан II, завершився 1099 загарбанням хрестоносцями Єрусалима, який став столицею заснованого ними Єрусалимського королівства. Прагнувши до загарбання нових територій, зх.-європ. феодалі-хрестоносці на поч. 12 ст. створили свої військ. організації— духовно-лицарські ордені іоаннітів, тамплієрів і тевтонський орден. Приводом до 2-го Х. п. (1147—49) було завоювання Едесси мусульським еміром Зенгі. Похід закінчився поразкою хрестоносців. Після здобуття 1187 егип. султаном Салах-ад-Діном Єрусалима 1189—92 відбувся 3-й Х. п., що його очолювали франц. король Філіпп II Август, імператор Німеччини Фрідріх I Барбаросса і англ. король Річард I Левове Серце. Наслідком походу було загарбання фортеці Акри і о. Кіпр, де було засновано Кіпрське королівство. Під час 4-го Х. п. (1202—04) хрестоносці загарбали у Візантії Константинополь і заснували на частині Візантійської д-ви т. з. Латинський імперію. 5-й (1217—21), 6-й (1228—29), 7-й (1248—54) і 8-й (1270) Х. п. були невдалими. В 1268 мусульмани завоювали у хрестоносців Антіохію, 1289—Тріполі, 1291—Акру. Всі держави хрестоносців перестали існувати.

На 12—13 ст. припадають Х. п.— загарбницькі війни нім. феодалів проти слов'ян і народів Прибалтики. Нім. феодалі захопили латиські і естонські землі (Лівонію). В 30-х рр. 13 ст. князь Мазовії Конрад захопив Дорогичин і 1237 передав його нім. лицарям Добжинського ордену. Проте в березні 1238 (за ін. даними— 1237) князь Данило Романович Галицький розгромив нім. лицарів під Дорогичином. Нім. лицарі Тевтонського ордену також зробили спробу підкорити Русь, але під час *Льодового побою* 1242 новгородське ополчення, очолене князем *Олександром Невським*, розгромило їх. На поч. 50-х рр. 13 ст. військо князя Данила Романовича Галицького та військ. частини лит. князів завдали поразки нім. лицарям під час їхнього походу в Прибалтику. В 1236 біля Сауле (Шауляй), 1260 біля оз. Дурбе нім. лицарям завдали поразки лит. війська. Після цих поразок нім. агресія спрямовувалася гол. чин. проти Польщі й Чехії.

Х. п. супроводилися винищенням мільйонів людей. Території, які зазнали Х. п., були спустоше-

ні, населення їх потрапило під гніт зх.-європ. феодалів. Для країн Європи Х. п. мали в цілому негативне значення. Проведення їх завдало європ. країнам значних матеріальних втрат.

ХРЕЩАТИК — головна вулиця столиці України — Києва. Розташований у центр. частині міста; на Х. зосереджено адм.-госп., культ. установи та торг. заклади загальноміського значення. Х. — місце парадів, демонстрацій, нар. гулянь і свят. У давні часи на місці сучас. Х. була т. з. Хрещата долина, на дні якої протікав струмок. Заснування Х. як вулиці почалося лише 1797 забудовою одно-, триповерховими житловими будинками ділянки дороги, яка пролягала по дну Хрещатої долини (звідси й назва). До 1806 забудову Х. від кол. Кінного майдану (тепер площа Ленінського комсомолу) було доведено прибл. до тепер. вул. Свердлова. Остаточну трасу і довжину (1,2 км.) сучас. Х. було визначено проектом планування Києва 1837, за яким збудована його частина була продовжена до Бессарабської площі. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. на Х. було збудовано ряд банків, магазинів, готелів, кіно-театрів та ін. прибуткових будинків, в архітектурі яких переважали еkleктика і модний на той час модерн. Зруйнований нім.-фашист. загарбниками 1941—43 Х. у післявоєнні роки збудований заново. Зведено багатопверхові житл. й адм. будинки. Х. набагато розширений (до 75 м, а в деяких місцях до 100 м), добре благоустроєний і озеленений.

Лит.: Матушевич А. О. Хрещатик. К., 1950 [бібліогр. с. 115].

ХРЕЩЕННЯ РУСІ — акт запровадження в Київській Русі християнства (православ'я) як держ. релігії. Відбулося за князювання Володимира Святославича бл. 988—989 в умовах утвердження феодалізму. Поганство, яке виникло в родовому суспільстві, не відповідало новим суспільним відносинам. Християнство проповідувало божественність експлуататорської держ. влади, закликало пригноблених користися гнобителям, тобто було релігією класового суспільства. Вже в 9 ст. окремі представники феодал. знаті в сх. слов'ян усвідомлювали необхідність запровадження християнства для зміцнення свого панування над нар. масами. Прийняла християнство княгиня Ольга. За правління Володимира Святославича в зв'язку з розвитком феодал. відносин і боротьбою за зміцнення центр. влади в давньорус. д-ві київ. князь і його оточення змогли вжити держ. заходів для запровадження християнства. Літописна легенда описує Х. Р. як нібито одночасний акт масового хрещення киян у Дніпрі або його притоці Почайні, під час якого знищували поганських ідолів. Насправді Х. Р. було тривалим процесом, що відбувався в умовах жорстокої класової боротьби. Х. Р. послало великокнязівську владу й змінило зв'язки між окремими частинами Київ. Русі, сприяло розвитку феодал. відносин, піднесенню культури Русі й посиленню її політ. і культ. зв'язків з Візантією, Дунайською Болгарією, зх.-європ. країнами, Кавказом.

ХРИСТЕВ Асен Васильович (з.ВІ 1884—5.VII 1924) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1905. Н. у Софії в бідній болг. сім'ї. Малолітній з матір'ю переїхав до м. Болграда (тепер Одес. обл.). Вчився в Одеському (Новоросійському) ун-ті. В жовтні 1905 за участь у студент. страйках виключений з ун-ту і висланий у Болград. За революц. діяльність Х. 5.VII 1914 ув'язнено, а через три місяці відправлено на фронт. Вів більшовицьку пропаганду серед солдатів. З травня 1917 — член Ви-

конкому, з грудня 1917 — заст. голови і керуючий справами Румчероду. Був одним з керівників Одеського січневого збройного повстання 1918. Після перемоги повстання — керуючий справами Одес. Раднаркому. В 1918—20 брав участь у боротьбі проти австро-нім. та ін. іноземних інтервентів, а також у розгромі петлорівщини, григор'євщини і махновщини, в боротьбі за владу Рад у Бессарабії та на Пд. Україні. З 1920 — заст. наркома РСІ Рад. України. З 1921 — на госп. роботі.

Лит.: Дихан М. Асен Христов. Одеса, 1969.

ХРИСТІНІВКА — місто Черкаської обл. УРСР, центр Хрестинівського р-ну. Залізнич. вузол. 10,5 тис. ж. (1972). Вперше згадується в документах під 1574 як містечко Хрестигород. Населення Х. брало участь у нар.-визвольній війні укр. народу 1648—54. За Андрусівським перемир'ям 1667 Х. залишилася в складі шляхет. Польщі. В 1768 трудове населення Х. брало участь у Коліївщині. В 1793 Х. в складі Правобережної України возз'єднано з Росією, з 1797 — містечко Уманського повіту Київ. губ. Введення в експлуатацію залізнич. колій Вапнярка — Х. (1889) та ін. перетворило Х. на значний залізнич. вузол. У 1905 в Х. виникла с.-д. група. Під час революції 1905—07 залізничники Х. брали участь у Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905. Рад. владу встановлено в 2-й пол. лютого 1918. 5.III 1918 Х. окупували австро-нім. війська. Залізничники Х. брали участь у Всеукраїнському страйку залізничників 1918. У грудні 1918 Х. захопили війська петлорівської Директорії, яких 13.III 1919 вигнали частини 2-ї Укр. рад. д-зії. В серед. серпня 1919 Х. захопили петлорівці. Під час Південного походу частин 12-ї армії Х. 2—4.IX було визволено. В кінці вересня Х. загарбали денікінці. 14.I 1920 Червона Армія визволила її. З 1923 Х. — містечко Уманського округу, з 1927 — райцентр, с-ще м. т. (з 1932 — Київ., з 1954 — Черк. обл.). Під час Великої Вітчизн. війни Х. 27.VII 1941 окупували нім.-фашист. війська. В період тимчас. окупації діяла підпільна антифашист. орг-ція. 9.III 1944 війська 2-го Укр. фронту визволили Х. З 1956 Х. — місто. В ньому — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, масло-і кукурудзокалібрувальний з-д, «Сільгосптехніка», харч. і побут. комбінати, м'ясокомбінат буд. орг-ції. Елітно-насінницький радгосп. 2 загальноосв. і 1 муз. школи. В Х. народився О. Є. Корнійчук.

ХРИСТІАНСТВО (від греч. Χριστός — помазаник, месія) — одна з основних світових релігій. Виникло в сх. частині Римської імперії в серед. 1 ст. н. е. як ідеологія. наслідок кризи рабовласницького суспільства епохи його занепаду. В 2-й пол. 2 ст. утворилася спец. християнська орг-ція — церква, що на кін. 3 ст. являла собою значну політ. силу. В 4 ст. Х. стало держ. релігією Римської імперії і з часом перетворилося на одну з найпоширеніших у світі релігій (налічує понад 900 млн. віруючих). Складається з окремих течій і напрямів, основними з яких є (1971) католицизм (580 млн. віруючих), протестантизм (209 млн.) і православ'я (125 млн.). Віровчення Х. є продукт компіляції і численних переробок різних елементів з ін. релігій.

Для Х., як і для будь-якої іншої релігії, характерні пережитки анімізму (бог у трьох особах, богородиця, численні святі, ангели різних рангів тощо). «Священною» книгою Х. є біблія, що складається з Старого і Нового завітів. Християнська міфологія поділяється на старозавітну

(запозичена з *іудаїзму*, містить примітивні погляди старод. людей на природу, а також кодекс рабовласництва епохи старод. деспотії) і новозавітну (викладає ідеї Х. про спокутну жертву Христа, що врятує людство, про його воскресіння; передірає повторний прихід месії, вимагає терпіння, покірності й сприйняття страждань як блага). Культ Х., побудований на успадкованих від первісних реліг. уявлень *фетишизму* та магії, включає поклоніння іконам, статуям, хресту, «святій воді», мошам, а також магічні дії, що становлять т. з. церк. «таїнства» (хрещення, сповідь, причастя тощо). Для Х. характерне відзначення численних свят (різдво, пасха, трійця). В 1054 християнська церква поділилася на зх.—римсько-католицьку і сх.—греко-православну. В 16 ст. внаслідок *Реформації* від католицизму відокремився протестантизм, що складається з великої кількості течій і церков. Віровчення і культ Х. забезпечують виконання його соціальної ролі — захист приватновласницьких виробничих відносин. «Соціальні принципи християнства виправдували античне рабство, звеличували середньовічне кріпосництво і вміють також, в разі потреби, захищати, хоч і з жалюгідним кривлянням, гноблення пролетаріату» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 197).

В 3—4 ст. Х. проникло у Вірменію і Грузію, в кін. 10 ст. воно запроваджується в Київській Русі (див. *Хрещення Русі*). З того часу аж до Великої Жовтн. соціалістич. революції Х. у своєму сх. варіанті було на тер. Росії держ. релігією, а *Руська православна церква* — панівною. Після *Брестської церковної унії 1596* на Україні і в Білорусії, що перебували під гнітом *Рені Посполитої*, насаджувалося уніатство (див. *Греко-католицька церква*). На Лівобережній Україні уніатство було ліквідовано після *возз'єднання України з Росією 1654*, на Правобережній Україні, Волині та в Білорусії — після *возз'єднання їх з Росією внаслідок другого (1793) і третього (1795) поділів Польщі*, на Зх. Україні — 1946 (див. *Львівський церковний собор 1946*); на Закарпатській Україні — 1949 (див. *Ужгородська церковна унія*). В результаті Великої Жовтн. соціалістич. революції та соціалістич. будівництва в СРСР було підірвано соціальні корені релігії, і Х. стало пережитком минулого. На Україні наявні всі три гол. течії Х., представлені відповідними церк. орг-ціями, а також є ряд сект (*батисти, адвентисти* та ін.).

Літ. див. до ст. *Релігія*. В. К. Танчер (Київ). **ХРОМІЙ** Олександр Григорович (Черкашенин Лесько; рр. н. см. невід.) — запорізький козак, сподвижник С. Т. Разіна, один з керівників сел.-козак. повстання на Слобідській Україні 1670. Родом з-під Опішні (тепер с-ще м. т. Зінківського р-ну Полт. обл.). Уперше згадується 1669 як один з керівників повстанського війська, що брало участь у взятті Царицина. Влітку 1670 Х. за розпорядженням С. Т. Разіна вирушив з Дону на чолі загону запорізьких і донських козаків піднімати повстання на Слобідській Україні. Восени того самого року Х. очолив повстання селян і козаків Харківського полку. Здобувши Зміїв і перетворивши його на свій гол. опорний пункт, повстанці захопили Маяцьк, Царборисів, Балаклію, Чутувів та ін. міста. Але згодом переважаючи сили царського війська на чолі з воеводою Г. Р. *Ромодановським* при підтримці заможого козацтва в боях під Змієвом і Маяцьком завдали повстанцям поразки. Х. з невеликим загonom прорвався на Дон. Дальша його доля невідома.

«ХРОНІКА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО» — цінне істор. джерело, в якому відображено в основному істор. події на Україні з 1440 до 1678. Автор хроніки невідомий. Складена, очевидно, в Кам'янці-Подільському. Збереглася не повністю. В 1-й частині, що охоплює події 1444—1611, наведено важливі відомості про князя К. *Острозького*, *Брестську церковну унію 1596*, про повстання С. *Наливайка*, запровадження Григоріанського календаря 1582 та ін. У 2-й частині описано істор. події на Україні 1654—78, розповідається про козак. полковників А. *Ждановича* та І. *Богуна*, про *Жванецьку облогу 1653*, битви під Уманню, Дрижиполем, Кам'янцем-Подільським і Львовом, повідомлено про зв'язки Б. Хмельницького з Росією, Угорщиною тощо. Наведено важливі відомості про І. *Виговського*, М. *Пушкаря*, Ю. *Хмельницького*, П. *Тетерю*, Я. *Сомка*, І. *Броуховецького*, П. *Дорошенка*, С. *Опару*, П. *Суховія*, Д. *Многогришного*, І. *Самойловича*, М. Ханенка, зафіксовано події церк.-культурного життя тощо. Автор прихильно ставиться до нар.-визвольної війни 1648—54. Хроніка написана живою укр. мовою 17 ст. Я. І. *Дзира* (Київ).

«ХРОНІКА КІЄВО-МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТІРЯ» — монастирський літопис, складений 1701 і 1736. Разом з додатками охоплює період з 11 до поч. 19 ст. В хроніці подано опис подій суспільно-політ. життя: про напад орд Батия, лит.-польс. панування, дано негативну характеристику діяльності І. *Мазепи* 1709 і позитивну — Петра І, схвально написано про полковника П. *Апостола*. Осн. увагу приділено історії монастиря. Відзначено зростання монастирських маєтностей (ліс, земля, лісів, угідь, озер тощо), згадано гетьманські універсали, королівські й царські грамоти про підтвердження чи надання маєтків. Описано діяльність багатьох ігуменів монастиря, а також видатних культ. і церк. діячів 17—18 ст. Написано хроніку укр. книжкою мовою 18 ст. Великі уривки з хроніки опубліковано в «Прибавленнях к Киевским епархиальным ведомостям» (1861, № 13, 14, 16).

«ХРОНІКА МОТРОНИНСЬКОГО МОНАСТІРЯ» — короткий козак. літопис, складений у Мотронинському монастирі поблизу м. Чигирин (тепер Черк. обл.). Охоплює істор. події з 1516 по 1749. На двох піваркушах рукописного тексту коротко занотовано найважливіші істор. події 16—18 ст.: про козак. гетьмана Пренцлава Лянцкоронського, козак.-сел. повстання, очолені Т. *Федоровичем* (1630), *Паволоком* та К. *Скиданом* (1637), Я. *Острияном* та Д. *Гуною* (1638); полтавське повстання 1657—58 проти І. *Виговського*, кероване М. *Пушкарем*; Дрижипільську битву, скінчення з гетьманства І. *Самойловича* (1687). Осн. текст рукопису зараз невідомий.

Літ.: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским, т. 1. К., 1856.

«ХРОНОЛОГІЧНІ ВИПИСКИ» К. МАРКСА — конспекти і нотатки, що їх зробив у кін. 70-х — на поч. 80-х рр. 19 ст. К. Маркс з чотирьох зошитів (понад 100 автор. аркушів) для власних потреб. У них подано систематичний огляд переважно політ. історії країн Європи, Азії та Африки 1—17 ст. Назву цій праці — «Хронологічні виписки» («Chronologische Auszüge») дав Ф. Енгельс. Уперше опубліковані рос. мовою у виданні «Архів Маркса і Енгельса» (т. 5—8. М., 1938—46). У «Хронологічних виписках» К. Маркс дав багато влучних характеристик і оцінок фактів, подій і явищ з історії Росії, яку він розглядав як складову і невід'ємну частину системи

Є. В. Хрунов.

Т. Т. Хрюкін.

європ. держав. К. Маркс відмічав утворення Київ. Русі, феод. роздробленість рус. земель, навалу монголів та її згубний вплив на економіч. і культ. розвиток Росії. Він підкреслював, що великою загрозою для Росії була агресія нім. хрестоносців у Прибалтиці, що навалу об'єднаних сил нім. лицарів і швед. баронів відбила новгородська рать на чолі з Олександром Невським. К. Маркс зазначав, що систематичний терор, спустошення рус. земель монголо-тат. завойовниками не зламало опору рус. населення. Він підкреслював, що в 50-х рр. 13 ст. у Владимирі, Суздалі, Ростові та ін. великих містах відбулися повстання, які привели до ліквідації монголо-тат. гніту на Русі. К. Маркс уважно простежив усі етапи об'єднання рос. земель навколо Москви в єдину державу. Особливу увагу К. Маркс приділив Лівонській війні 1558—83. В кінці конспекту з історії Росії К. Маркс також детально зафіксував факти, що свідчили про закріпачення селянства і участь нар. мас у боротьбі проти польс.-швед. інтєрвентів.

У «Хронологічних виписках» К. Маркс у зв'язку з історією Росії певне місце відводив питанням історії України. В конспекті є опис завоювання Галицької Русі польс. королем *Казимиром III*. Значну увагу він приділив *Запорізькій Січі*. Формальна правова рівність козаків на перших порах, участь їх у військ. раді, наявність самоврядування дали підставу К. Марксу назвати Запорізьку Січ «християнсько-козацькою республікою». Виписки і нотатки, що їх зробив К. Маркс, мають величезне наук. значення. Вони яскраво відобразили всебічні істор. інтереси К. Маркса, які не обмежувалися лише капіталістич. формацією, а охоплювали майже всі вузлові моменти історії людства.

Видання: Архив Маркса и Энгельса, т. 5—8. М., 1938—46.

Лит.: Адоратский В. О рукописи К. Маркса «Хронологические выписки». «Большевик», 1936, № 24; Косминский Е. «Хронологические выписки» К. Маркса. «Пролетарская революция», 1939, № 1; Поршнев Б. Ф. Исторические интересы Маркса в последние годы жизни и работа над «Хронологическими выписками». В кн.: Маркс — историк. М., 1968; Котляр М. Ф. История народов СРСР у «Хронологічних виписках» К. Маркса. «Український історичний журнал», 1968, № 4.

В. Н. Котюк (Київ).

ХРОНОЛОГІЯ (від грец. χρόνος — час і λόγος — слово) — допоміжна істор. дисципліна, що вивчає всі системи літочислення, історію календарів, встановлює зв'язок між істор. подіями у певному часі. Виникла разом з розвитком істор. науки. Істор. Х. займається визначенням достовірності істор. дат, які зустрічаються в документах. Її завдання — переставити на сучасне літочислення

дати ін. літочислень і календарів минулого. Хронологіч. систем налічується понад 200 (давньоєгипетська, мусульманська, давньогрецька, давньоримська тощо). У різних народів існували різні ери в їхніх календарних системах. Еру «від різдвя Христова» було встановлено в багатьох європ. країнах з 532. Поширення вона дістала з 1431. Застосовували її паралельно з іншою вигаданою ерою — «від створення світу». До поняття Х. належить старий і новий стиль. У 1582 в європ. країнах, де панував *католицизм*, було проведено реформу, яка замінила запроваджений з поч. 4 ст. (в Римській імперії він діяв з 1 ст. до н. е.) юліанський календар (старий стиль) на григоріанський (новий стиль). Т. ч. було усунено різницю на 10 днів, що утворилося на кін. 16 ст. між календарним і астрономічним роком. На тер. України, яка з 13—14 ст. була під владою Литви і Польщі, помітний вплив тих календарних систем, які панували в цих країнах. Так, зокрема, наприкінці 16 ст. на Україні було введено григоріанський календар, з 1654 на Лівобережній Україні відновлено старий стиль з ліченням років «від створення світу». В Росії еру «від різдвя Христова» ввів Петро I 15.XII 1699. Декретом Раднаркому РРФСР від 1.II 1918 в Рад. країні введено григоріанський календар.

В. І. Стрельський (Київ).

ХРУЛЬОВ Степан Олександрович (1807—3.VI 1870) — військ. діяч, генерал-лейтенант, один з героїв *Севастопольської оборони 1854—55*. Н. в Тульській губ. в сім'ї дворянина. Військ. освіту здобув у Тульському військ. училищі. В 1854 в складі Дунайської армії брав участь у воєнних діях проти тур. військ. У 1855 командував у Севастополі д-зією, що усталилася подвигами в боях у районі Корабельної сторони і *Малахового кургана*. В наступні роки командував рядом військ. з'єднань. Х. поховано в Севастополі, де йому споруджено пам'ятник.

ХРУНОВ Євген Васильович (п. 10. IX 1933) — льотчик-космонавт СРСР (1969), полковник, Герой Радянського Союзу (1969). Член КПРС з 1959. Н. у с. Прудах (тепер Воловського р-ну Тул. обл.) в сім'ї тракториста. У 1952 закінчив Івановський с.-г. технікум. У Радянській Армії з 1952. В 1956 закінчив Батайське військово-авіаційне уч-ще льотчиків, 1968 — з відзнакою Військ.-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (без відриву від роботи). В 1956—60 служив в авіачастинах Рад. Армії. З 1960 — в загоні космонавтів. 15—17.I 1969 як інженер-дослідник здійснив політ у космос на косміч. кораблі «Союз-5», що його пілотував Б. В. Волинов. 16.I разом з О. С. Лисичевим здійснив перехід через відкритий космос у косміч. корабель «Союз-4», пілотований В. О. Шаталовим, на якому й повернувся на Землю.

ХРУЩОВ Микита Сергійович (17.IV 1894—11.IX 1971) — рад. держ. і парт. діяч. Член КПРС з 1918. Н. в с. Калиновці (тепер Дмитрієвського р-ну Кур. обл.) в сім'ї робітника-шахтаря. З 1908 працював у Донбасі слюсарем на з-дах і шахтах. Учасник громадян. війни. Після закінчення громадян. війни — на госп. і парт. роботі в Донбасі та Києві. З 1929 вчився в Москві в Пром. академії. В 1931—38 — на парт. роботі в Москві, 1935—38 — перший секретар Моск. міськкому та обкому партії. З січня 1938 — перший секретар ЦК КП(б)У. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45, член Військ. рад ряду фронтів, ген.-лейтенант (1943). В 1947 — Голова Ради Міністрів УРСР, 1947—49 — перший секретар ЦК КП(б)У. З грудня 1949 по березень

1953 — секретар ЦК і одночасно перший секретар Моск. обкому КПРС. З березня 1953 — секретар, з вересня 1953 — Перший секретар ЦК КПРС; з березня 1958 одночасно — Голова Ради Міністрів СРСР. 14.X 1964 Пленум ЦК КПРС увільнив Х. від обов'язків Першого секретаря ЦК КПРС, члена Президії ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР. Діяльності Х. часом були властиві суб'єктивизм і волюнтаризм. На XVII—XX і XXI з'їздах партії обирався членом ЦК. У 1938—39 — кандидат у члени Політбюро, 1939—52 — член Політбюро, 1952—64 — член Президії ЦК КПРС. На XIV—XVI з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1938—49 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1—6-го скликань і Верховної Ради УРСР 1 і 2-го скликань.

ХРЮКІН Тимофій Тимофійович (21.VII 1910 — 19.VIII 1953) — рад. військ. діяч, ген.-полковник авіації, двічі Герой Рад. Союзу (1939, 1945). Член КПРС з 1929. Н. в м. Єйську (тепер Краснодар. кр.) в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1932. В 1933 закінчив військ. школу пілотів, 1939 — оперативні курси, 1941 — курси Вишого нач. складу при Академії Генштабу. Учасник нац.-визвольної війни ісп. народу 1936—39 і рад.-фінлянд. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував Військово-Повітряними Силами 12-ї армії, Карельського і Пд.-Зх. фронтів, 8-ю Повітряною армією на Пд.-Зх. і Сталінгр. фронтах і 1-ю Повітряною армією 3-го Білорус. фронту. Керована Х. 8-а Повітряна армія брала участь у визволенні Лівобережної України, Донбасу і Криму. Після війни Х. — на керівній роботі у ВПС Рад. Армії. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

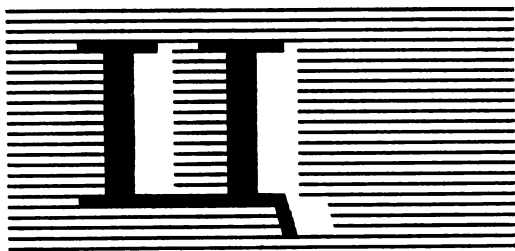
ХУСТ — місто Закарп. обл. УРСР, центр Хустського р-ну, на р. Хустці біля впадіння р. Ріки в Тису. Залізнич. ст. Вузол автомобл. шляхів. 23,8 тис. ж. (1970). Як укріплений нас. пункт існував уже в 10 ст. Входив до складу *Київської Русі*. В 2-й пол. 11 ст. його захопила Угорщина. В 1281—1321 входив до складу *Галицько-Волинського князівства*, пізніше знову його загарбала Угорщина. Населення Х. брало участь у *Доли повстанні 1514*. З 1526 Х. — у складі Трансільванського князівства. На поч. 18 ст. місто загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). Під час *куруців повстання* 17.VIII 1703 Х. визволено. Жителі міста брали активну участь у загонах *опришків*. Укр. бурж. націоналісти в листопаді 1918 в Х. створили т. з. Руську народну раду, яка встановила зв'язок з галицькими бурж. націоналістами та інозем. імперіалістами. Проте 21.I в Х. відбулися *Закарпатські всенародні збори 1919*, на яких представники трудящих висловились за возз'єднання з Радянською Україною. 23.III 1919 в Х. проголошено Рад. владу. Трудящі Х. брали участь у захисті *Угорської Радянської республіки* від інтервентів. 18.IV 1919 місто і навколишні райони окупували рум. війська, восени 1919 — війська бурж. Чехословаччини, в складі якої місто перебувало до 1938. В Х. під керівництвом окружного к-ту

Компартії Чехословаччини відбувалися страйки (1922, 1925, 1927, 1928, 1931—32) і демонстрації робітників. Після окупації хортистською Угорщиною зх. частини Закарпаття в листопаді 1938 в Х. перебував маріонетковий уряд т. з. «Карпатської України». 15.III 1939 місто окупували війська хортистської Угорщини. Під час окупації в місті та районі діяла підпільна антифашист. орг-ція. В районі Х. було виважено партизан. групи під командуванням Ф. В. *Патакі*. 24.X 1944 війська 4-го Укр. фронту звільнили місто. 29.VI 1945 Х. у складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З січня 1946 Х. — райцентр Закарп. обл. В місті є: фетро-фільцева Ф-ка головних уборів, спортивно-галантерейна й взут. ф-ки, меблевий комбінат, керамічний, плодоконсервний, лісопилний, маслоробний, соко-винний з-ди, лісовий, хлібний, харч., пром. комбінати тощо. Міжколгоспна буд. орг-ція. Колгосп. 6 загальноосв. та 1 муз. школи. Лісотех. технікум, мед. та культ.-осв. училища. 2 профес.-тех. училища. Історико-краєзнавчий музей.

ХУТІР — сільське, часто однодвірне поселення. Х. виникли в період феодалізму в процесі освоєння нових земель і розвитку товарно-грошових відносин. З 1-ї пол. 16 ст. у запорізьких, а пізніше в чорноморських і частини донських козаків були Х.-*зимівники*. На Україні, Кубані, Дону Х. часто називали виселок з сіл та козак. станиць незалежно від числа дворів у ньому. В 19 ст. Х. набули поширення на зх.-укр. землях (переважно в гірських місцевостях), що перебували під владою Австро-Угорщини, а також у зх. та пн.-зх. губерніях Росії. Після революції 1905—07 в Росії царський уряд сприяв виділенню куркулів на Х. (див. *Столітніська реформа*). В СРСР Х. зберігалися подекуди і після переходу дрібних сел. г-в до великого соціалістич. виробн., зокрема на Україні до 1940, коли за постановою ЦК ВКП(б) та Раднаркомом СРСР від 27.V 1939 «Про заходи охорони громадських земель колгоспів від розбазарювання» почалося зселення колгоспників з Х. у колгоспні селища. Деяка кількість Х. є у прибалтійських республіках, де відбувається поступова повна ліквідація їх.

ХУХРЯНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення 8 — поч. 6 ст. до н. е., залишки якого виявлено поблизу с. Хухри Охтирського р-ну Сум. обл. Досліджували його 1953 і 1955. Має культурні шари бронзового віку, передскіфського та ранньоскіфського часу. В культурному шарі бронзового віку, що належить до *бондарихинської культури*, виявлено залишки наземного житла, уламки глиняного посуду, кістяні долота, проколки, кам'яні зернотерки та кістки тварин. У культурних шарах передскіфського та ранньоскіфського часів виявлено залишки напівземлянкових жител і госп. ями. Знайдено уламки глиняних горщиків, мисок, черпаків, корчаг, залізні серпи, ножі, кістяні проколки, прясельця, кістки тварин тощо.

Лит.: Ковпаненко Г. Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967. Г. Т. Ковпаненко (Київ).

ЦАКАЛОВ (Τσακάλος) Афанасіос (бл. 1790—1851) — діяч грец. нац.-визвольного руху. Н. в Яніні (Греція) в сім'ї торговця. Жив у Росії. В 1814 разом з Е. Ксаїтосом і Н. Скуфасом заснував в Одесі тасмне революц. т-во «Філікі етерія». В грудні 1817 переїхав до Стамбула, куди 1818 було перенесено центр «Філікі етерії». Під час нац.-визвольного повстання в Греції 1821—29 взяв участь у воєнних діях у Волощині і Греції. За правління І. Каподістрії в Греції (1827—31) обіймав ряд офіційних посад. З 1832 жив у Москві. Г. Л. Арш (Москва).

ЦАНЬКО Федір Семенович (н. 14.VI 1914) — новатор виробництва. Член КПРС з 1955. Н. в с. Чернику (тепер Свальявського р-ну Закарп. обл.) в сім'ї лісоруба. З 1948 працював рядовим лісорубом у Свальявському лісокомбінаті, з 1950 — бригадир лісорубів на Дусинському лісопункті. Ініціатор створення комплексних бригад по заготівлі й вивезенню деревини та змагання за швидке освоєння і високу продуктивність техніки. В 1959 перейшов з передової бригади у відсталу і вивів її в передові. Працював бригадиром електрорпилярів, згодом — бригадиром комплексної бригади Свальявського лісокомбінату. Депутат Верховної Ради СРСР 4—5-го скликань. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. В. М. Керещанин (Ужгород).

ЦАРГОРОД, Ц а р г р а д — назва Константинополя (тепер Стамбул), поширена на Русі в офіційних документах, літературі, фольклорі з часів Київської Русі, гол. чин. до 17 ст. У 18 — на поч. 20 ст. ця назва вживалася у дворянсько-бурж. істор. літературі, інколи у публіцистиці й поезії.

ЦАРИК Григорій Якович (н. 21.I 1909) — новатор виробн., засл. раціоналізатор УРСР (з 1963), Герой Соціалістич. Праці (1964). Член КПРС з 1932. Н. у с. Лісняках (тепер у складі м. Яготина Київ. обл.) в сел. сім'ї. Трудову діяльність почав 1922. З 1927 працює токарем-лекальником квіт. з-ду «Арсенал» ім. В. І. Леніна. Ц. — один з перших ініціаторів стахановського руху на з-ді. В роки Великої Вітчизн. війни Ц. виконував до 5 норм за добу. Ц. — автор ряду нових пристроїв до верстатів для виконання найскладніших токарних робіт. З 1959 керує заводською школою передових методів праці. Депутат Верховної Ради УРСР 2—8-го скликань, член Президії Верховної Ради УРСР (1959—71).

ЦАРСЬКИЙ КУРГАН — великий (висота до розкопок 17 м, довжина обводю 260 м) курган 4 ст. до н. е. на шв.-сх. околиці м. Керчі. Ц. к. почали розкопувати 1837. Курган пограбовано в давнину. Вважають, що тут було поховано одного з боспорських царів (звідки й назва кургану). Курган насапано над великим склепом, збудованим з добре оброблених кам'яних квадрів. Навколо нього була кам'яна огорожа (крепіда). В середину веде кам'яний коридор — дромос

36 м завдовжки і 7 м заввишки. Стіни дромосу, майстерно оздоблені рустом, утворюють величне стрільчате склепіння. Дромос закінчується входом до поховальної камери. Стіни прямокутної поховальної камери плавно переходять до високого уступчастого куполу, що на висоті 8 м від підлоги увінчується круглою плитою. Ц. к. як видатна пам'ятка античної архітектури перебуває під охороною держави.

Е. В. Яковенко (Київ).

ЦВЕТАЄВ Вячеслав Дмитрович (5.I 1893—11.VIII 1950) — рад. військ. діяч, генерал-полковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1943. Н. в м. Малоархангельську (тепер райцентр Орл. обл.) в сім'ї службовця. Офіцер старої армії (поручик). У Рад. Армії з 1918. Під час громадян. війни — учасник боїв на Пн. і Зх. фронтах. Після війни — викладач Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. В 1922 і 1927 закінчив Курси Вищого нач. складу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командуючий опергрупою 7-ї окремої армії, заст. ком. 4 і 5-ю ударними арміями, заст. командуючого 1-м Білорус. фронтом, командуючий 6-ю та 33-ю арміями. Очолени Ц. війська 5-ї ударної армії брали участь у визволенні Лівобережної України. Після війни Ц. — заст. Головнокомандуючого і Головнокомандуючий Пд. групою військ, з 1948 — нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ЦЕЛЄВИЧ Юліан Андрійович (23.III 1843—24.XII 1892) — укр. бурж. історик, педагог. Н. у с. Павелчі (тепер с. Павлівка Івано-Франківського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї священика. Вчився у Львівському (1862—65) та Віденському (1865—68) ун-тах. З 1868 працював викладачем у гімназіях Львова й Станіслава. З 1878 — доктор філософії. З 1892 — голова *Наукового товариства імені Шевченка*. Опублікував ряд істор. праць (Опришки. В кн.: Розвідки про народні рухи на Україні-Русі в XVIII віці. Львів, 1897; Історія скиту Манявського, wraz з збірником грамот, листів і деяких судових документів, дотичних того монастиря. Львів, 1887, та ін.), в яких уперше в укр. історіографії дослідив рух *отришків*, викрив негативний вплив церк. унії на істор. розвиток Галичини та Закарпаття, політику онімечування, що її проводив австр. уряд щодо укр. населення Галичини. Проте Ц. дещо ідеалізував минуле закарпат. українців, які перебували під владою Угорщини.

ЦЕНТРАЛЬНА КОНТРОЛЬНА КОМІСІЯ ВКП(б) (ЦКК) — найвищий орган парт. контролю 1921—34. Вперше ЦКК було обрано на X з'їзді РКП(б) (1921). XII з'їзд партії (1923) за порадою В. І. Леніна створив об'єднаний парт.-держ. орган — ЦКК — РСІ. На нього було покладено завдання охорони і зміцнення єдності партії, парт. і держ. дисципліни, поліпшення роботи держ. апарату. XVII з'їзд ВКП(б) (1934) ухвалив перетворити ЦКК на Комісію парт. контролю при ЦК ВКП(б), що обиралася з'їздом партії, а апарат РСІ було реорганізовано в Комісію рад. контролю при Раднаркомі СРСР. XIX з'їзд КПРС (1952) реорганізував Комісію парт. контролю в *Комітет партійного контролю при ЦК КПРС*.

ЦЕНТРАЛЬНА РАДА — контрреволюц. бурж.-націоналістична орг-ція, яка виникла на Україні після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* і тимчасово захопила владу в листопаді 1917. Ц. р. створили 4 (17).III 1917 укр. бурж. націоналісти, які намагалися очолити нац.-

визвольний рух укр. народу в інтересах укр. буржуазії. Соціальною базою Ц. р. були куркульство, поміщики, міська буржуазія, націоналістич. інтелігенція. Більшість місць у Ц. р. належала *Українській партії соціалістів-революціонерів* (УПСР), поряд з якою провідну роль у Ц. р. відігравали *Українська соціал-демократична робітничка партія* (УСДРП) і *Українська партія соціалістів-федералістів* (УПСФ). Ватажками Ц. р. були запеклі укр. бурж. націоналісти М. С. *Грушевський* (голова), В. *Винниченко*, С. *Петлюра*, С. *Єфремов* та ін. Її виконавчим органом були Комітет, або Мала рада, а з червня 1917 і *Генеральний секретаріат*.

З перших днів свого існування Ц. р. стала на шлях зради інтересів укр. народу. Демагогічно висуваючи на перший план укр. нац. питання, вона прагнула зберегти панівне становище укр. буржуазії. По суті Ц. р. перебувала в одному таборі з контрреволюц. Тимчасовим урядом. Уже 9 (22).III вона вітала його в своїй відозві до укр. народу й далі не раз заявляла про підтримку його політики. Щоб посягти ворожнечу між трудящими України і Росії, відвернути укр. робітників і селян від боротьби за дальший розвиток революції й підкорити їх своєму впливові, Ц. р. вдалася до соціальної і націоналістичної демагогії, пропагуючи фальшиву ідею «нац. єдності» укр. народу. Проте Тимчасовий уряд, продовжуючи великодержавну політику самодержавства, після тривалого торгу згодився визнати її «уряд» — Генеральний секретаріат — своїм крайовим органом влади лише в межах 5 губерній (всього на Україні було 9 губерній). Ц. р. створювала свої місцеві органи — губернські та повітові «ради», сільс. і волосні «нар. управи», формувала українізовані військ. частини, загони «вільного козацтва». При цьому Ц. р. зобов'язалася відкласти здійснення повної автономії України до скликання Всерос. *Установчих зборів*. Партія більшовиків і її вождь В. І. Ленін підтримували революц.-визвольну боротьбу укр. народу, обстоювали його право на нац. самовизначення. Разом з тим вони викривали антинар. бурж.-націоналістичне ество Ц. р. та її партій, закликаючи не довіряти «ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській» (Ленін В. І. Твори, т. 25, с. 71), наполегливо і послідовно згуртовуючи трудящих України і Росії для боротьби проти спільних класових ворогів.

Ц. р. вороже зустріла *Велику Жовтневу соціалістичну революцію 1917*. Вийшовши в змову з силами Тимчасового уряду в Києві, вона зразу ж після перемоги *Київського жовтневого збройного повстання 1917* підступно захопила владу в місті, а 7 (20). XI проголосила себе верховним органом т. з. «Української народної республіки» і стала на шлях відкритої боротьби проти Рад. влади на Україні. На Україні вона запровадила режим жорстокого терору, переслідувала більшовиків, розганяла Ради робітн. депутатів, роззброювала червоногвардійців і революц. солдатів, посилала на місця каральні загони. Вийшовши в згоду з імперіалістами Антанти, Ц. р. обіцяла їм продовжувати імперіалістичну війну. Вона вступила в контакт з контрреволюц. «урядом» Дону, Кубані, Пн. Кавказу, Криму, Башкирії і перетворилася на один з центрів загальнорос. контрреволюції. Ц. р. уклала угоду з білокозачим ген. Каледінін, який вчинив на Дону заколот проти Радянської влади (див. *Каледінщина*).

Ц. р. пропускала контрреволюц. козачі полки через тер. України на Дон, водночас перешко-

джаючи перекиненню туди рад. військ. Щоб підірвати економіку Рад. Росії, Ц. р. намагалася припинити залізнич. зв'язок з нею і заборонила вивіз хліба в Росію. Рос. Рад. уряд, що його очолював В. І. Ленін, звернувся з *Маніфестом до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної ради*, в якому ще раз беззастережно визнав незалежність України і водночас викрив Ц. р. як оплот загальнорос. контрреволюції і рішуче, в ультимативній формі, зажадав від неї припинення зрадницьких дій. 12 (25). XII 1917 *Перший Всеукраїнський з'їзд Рад*, що зібрався в Харкові, проголосив Україну Республікою Рад, створив найвищий орган Радянської влади — Центральный Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад України. По всій Україні прокотилася хвиля нар. повстань проти Ц. р. (див. *Катеринославське збройне повстання 1917*, *Одеське січневе збройне повстання 1918*, *Київське січневе збройне повстання 1918*). Трудящі України при братерській допомозі трудящих Росії в грудні 1917 — січні 1918 розгромили збройні сили Ц. р. 26.I (8.II) 1918 рад. війська визволили Київ, який став столицею Рад. України. Ц. р., що втекла з Києва до Житомира, а згодом до Сарн, 27.I (9.II) підписала зрадницьку *Брест-Литовську угоду 1918* з австро-нім. імперіалістами, запросивши їх «допомогти» повалити на Україні Рад. владу, зобов'язавшись за це віддати їм хліб, вугілля та ін. багатства України. Скориставшись із «запрошення» Ц. р., австро-нім. окупанти на кінець квітня 1918 загарбали майже всю Україну. Ц. р. повернулася на Україну разом з австро-нім. військами і була фактично маріонеткою в руках окупаційного командування. Однак Ц. р. виявилася безсилою придумити революц. рух трудящих України, забезпечити «порядок», при якому окупанти могли б вільно грабувати її багатства. 29.IV 1918 окупанти розігнали Ц. р. і поставили при владі ін. маріонетковий «уряд» — гетьмана П. П. Скоропадського (див. *Гетьманщина*). Наприкінці 1918 його разом з австро-нім. окупантами вигнали з України повсталі робітники і селяни.

С. М. *Королівський* (Харків).
ЦЕНТРАЛЬНА РАДА НАРОДОВА — політ. бурж.-ліберальна орг-ція польс. поміщиків і буржуазії в Галичині. Створена 13.IV 1848 у Львові. Була керівним органом польс. нац.-визвольного руху, домагалася перетворення Галичини на польс. автономну провінцію в складі Австрії та проведення бурж. реформ. Рада проводила компромісну політику, осуджувала революц. виступи нар. мас. Захищаючи економіч. і політ. інтереси польс. поміщиків і буржуазії, заперечувала право населення Сх. Галичини на національний розвиток і займала ворожу позицію щодо укр. нац.-визвольного руху. З метою спрямувати укр. нац.-визвольний рух в інтересах польс. шляхти і буржуазії, за ініціативою Ц. р. н. на противагу *Головний руський раді* було створено «*Руський собор*». Під час *Львівського збройного повстання 1848* рада займала капітулянтську позицію. Припинила своє існування в листопаді 1848 після перазки повстання у Львові, в зв'язку з заборону австр. урядом усіх політ. орг-цій і товариств.
 Ф. І. *Стеблій* (Львів).

ЦЕНТРАЛЬНА РЕВІЗІЙНА КОМІСІЯ КПРС — виборний орган КПРС. Ревізує швидкість і правильність проходження справ у центр. органах партії, касу і підприємства ЦК партії. Обирається з'їздом партії і звітує перед ним. Уперше було обрано на VI з'їзді РСДРП(б) (1917). На XXIV з'їзді КПРС (1971) Ц. р. к. КПРС обрано в складі 81 чол.

ЦЕНТРАЛЬНА ФЕДЕРАЦІЯ ІНОЗЕМНИХ ГРУП ПРИ ЦК РКП(б) — добровільне інтернаціональне об'єднання комуністично-іноземців у рамках РКП(б) 1918—20. Див. *Федерація іноземних груп при ЦК РКП(б)*.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ СРСР (ЦВК СРСР) — найвищий орган держ. влади Союзу РСР у період між *Всесоюзними з'їздами Рад*, відповідальний перед ними за всю свою діяльність. Діяв з часу утворення СРСР (1922) до обрання відповідно до Конституції СРСР 1936 *Верховної Ради СРСР* першого скликання (1937). Конституція СРСР 1924 законодавчо закріпила двопалатну систему ЦВК СРСР у складі Союзної Ради і Ради Національностей. Союзу Рад обирав з'їзд Рад СРСР з представників союзних республік пропорційно до населення кожної. Рада Національностей ЦВК СРСР утворювалася з представників союзних і авт. рад. республік по 5 чол. від кожної та представників авт. обл. — по 1 чол. від кожної. ЦВК СРСР створював Президію ЦВК СРСР, яка була найвищим органом влади в період між сесіями ЦВК СРСР. Президію обирали на спільному засіданні Союзної Ради і Ради Національностей. Осн. формою роботи ЦВК СРСР були сесії (чергові скликала Президія ЦВК 3 рази на рік, позачергові — на вимогу однієї з палат ЦВК СРСР або ЦВК однієї з союзних республік). До компетенції ЦВК СРСР входило скликання з'їздів Рад, утворення Ради Народних Комісарів (РНК) СРСР, прийняття декретів та інших законодавчих актів, а також об'єднання роботи по законодавству та управлінню. Всі декрети, постанови й розпорядження ЦВК СРСР були обов'язковими для виконання на всій території СРСР.

А. Й. Рогожин (Харків).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (ЦВК УРСР) — у період 1935—38 назва найвищого законодавчого, розпорядчого, виконавчого та контрольного органу держ. влади УРСР. Запроваджена *Тринадцятим Всеукраїнським з'їздом Рад* замість назви *Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет*. ЦВК УРСР припинив свою діяльність після обрання на основі Конституції УРСР 1937 *Верховної Ради Української РСР* 1-го скликання.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКОГО ФЛОТУ СРСР (ЦДАВМФ) — засн. 1934 на базі архіву Адміралтейств колегії (з 1724), документ. матеріали якого 1918 ввійшли до складу військ.-мор. секції *Державного архівного фонду СРСР*; міститься в Ленінграді. Спочатку мав назву *Морський істор. архів*, з 1937 — Центральний держ. військ.-мор. архів, з 1941 — ЦДАВМФ. В архіві зберігаються документ. матеріали з історії вітчизн. військ.-мор. флоту з кін. 17 ст. до 1940. У фондах дореволюц. періоду зібрано матеріали про розвиток, бойову діяльність рос. флоту, військ.-мор. техніку, наук. експедиції рос. моряків, історію портових міст, у т. ч. Одеси, Севастополя, Миколаєва, про революц. рух у рос. флоті, зокрема про повстання на броненосці «*Потьомкін*», на крейсері «*Очаків*». У фондах рад. часу зібрано документ. матеріали про участь військ. моряків у підготовці й проведенні Великої Жовтн. соціалістич. революції, боротьбу проти інтервентів і білогвардійців в роки громадян. війни, про створення і бойову діяльність рад. флоту. Архів видав документ. збірники: «Адмірал Нахімов» (М.—Л., 1945), «Вице-адмірал Корнілов» (М., 1947), «Адмірал Ушаков» (т. 1—3. М., 1951—56), «М.П. Лазарев» (т. 1—3. М., 1952—61), «П. С. Нахімов» (М., 1954), «С. О. Макаров» (т. 1—2.

М., 1953—60), «Моряки в боротьбі за владу Рад на Україні» (К., 1963), «Революційний рух в армії і на флоті в роки першої світової війни. 1914—лютий 1917» (М., 1966) та ін.

Лит.: Государственные архивы Союза ССР. Краткий справочник. М., 1956. *І. М. Соловйов* (Ленінград). **ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ДАВНИХ АКТІВ СРСР** (ЦДАДА) — заснований 1931 в Москві на базі Моск. гол. архіву М-ва закордонних справ (створеного 1720), Моск. архіву М-ва юстиції (з 1852), Держ. архіву Рос. імперії (з 1832) та ін. Спочатку мав назву *Державний архів феод.-кріпосницької епохи* (до 1931 — *давньохвищине актів Моск. істор. архіву*), з 1941 — ЦДАДА. В архіві зберігаються писемні пам'ятки з історії Росії 13—19 ст. Документ. матеріали архіву висвітлюють історію зовн. політики, економіч., політ. і культурні зв'язки Рос. д-ви в 15—18 ст., історію селянства, розвиток пром-сті й с. г., історію антифеод. боротьби народів Росії, історію географ. відкриттів та ін. У фондах архіву є багато матеріалів з історії України: про визвольну війну укр. народу 1648—54, воз'єднання України з Росією, про боротьбу укр. народу проти тат.-тур. агресії, про боротьбу укр. селян за своє соціальне й нац. визволення. Архів видав ряд документ. збірників, зокрема «Селянська війна під керівництвом Степана Разіна» (т. 1—3. М., 1954—62).

Лит.: Центральний державний архів древних актов. Путеводитель, ч. 1—2. М., 1946—47.

М. І. Автократова (Москва).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І СОЦІАЛІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР (ЦДАЖР) — засн. у листопаді 1943 у Києві (з філіалом у Харкові) на базі Центр. держ. архіву революції УРСР, Центр. держ.-істор. архіву УРСР і Центр. держ. архіву праці УРСР. В 1945 переведено до Харкова. У 1958 філіал ліквідовано. З 1970 міститься в Києві. В архіві зосереджені документи республіканських установ, зокрема Всеукр. з'їзду Рад, ВУЦВК, РНК УРСР, ВРНГ УРСР, наркоматів і міністерств, профспілкових і кооперативних орг-цій, н.-д. і проектних установ починаючи з 1917. В архіві зберігаються документи, що висвітлюють події Великої Жовтн. соціалістич. революції, історію боротьби за встановлення Рад. влади на Україні, історію громадян. війни та іноземної інтервенції. В архіві є матеріали, що викривають контрреволюц. політику бурж. Тимчасового уряду, укр. бурж.-націоналістич. партій. Документи архіву відображають участь трудящих республіки в соціалістич. і комуністич. будівництві. В архіві зберігаються документ. матеріали часів Великої Вітчизн. війни 1941—45. Архів видав документ. збірники: «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні» (т. 1—3. К., 1957) та разом з Інститутом історії Академії наук Української РСР «Історія колективізації сільського господарства Української РСР» (т. 1—3. К., 1962—71), «Громадянська війна на Україні» (т. 1—3. К., 1967) та ін.

Лит.: Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Путівник. Х., 1960.

В. В. Кузьменко (Київ).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ, НАЙВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ СРСР (ЦДАЖР СРСР) — створений 1920 у Москві як 4-й відділ Держ. архіву РРФСР, мав назву *Архів Жовтн. революції*. З 1925 — Центр. архів Жовтн. революції, з 1938 — Центр. держ. архів Жовтн. революції і соціалістич. будівництва СРСР, з

1961 — ЦДАЖР СРСР. В архіві зберігаються документ. матеріали найвищих органів і держ. установ СРСР, РРФСР, суд. органів, наук. закладів та ін. центр. установ починаючи з 1917. В цих матеріалах відображено історію Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни 1918—20, розвиток економіки і культури всіх рад. республік. В архіві зберігаються також фонди установ і орг-цій Тимчасового уряду, контрреволюц. «урядів», які боролися проти Рад. влади на тер. СРСР 1918—22. До складу ЦДАЖР СРСР включено документ. матеріали центр. урядових установ царської Росії 19 — поч. 20 ст. з колишнього Центр. держ. істор. архіву СРСР у Москві, ліквідованого 1961. В 1945 ЦДАЖР СРСР поповнено матеріалами т. з. Рос. закорд. істор. архіву в Празі. У фондах архіву є документ. матеріали з історії України 19—20 ст. — про народництво, розвиток робітн. руху, діяльність с.-д. орг-цій, про боротьбу укр. народу за перемогу Великого Жовтня, проти інтервентів і білогвардійців під час громадян. війни 1918—20, за побудову соціалізму і комуністич. суспільства. Архів видав понад 70 документ. збірників: «Націоналізація промисловості в СРСР. 1917—1920 рр.» (М., 1954), «Аграрна політика Радянської влади (1917—1918 рр.)» (М., 1954), «Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів» (М., 1957) та ін.

Лит.: Центральний государственный архив Октябрьской революции и социалистического строительства в Москве. Путеводитель. М., 1946.

А. В. Добровська (Москва).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІНОФОТОДОКУМЕНТІВ СРСР (ЦДАКФД) — засн. 1926 в м. Красногорську Мос. обл. Спочатку мав назву Центр. кінофотоархів, з 1934 — Центр. архів кінофотофондоментів, з 1967 — ЦДАКФД. В архіві зберігаються хронікально-документальні фільми і кіножурнали, позитиви і негативи фотографій, які висвітлюють осн. істор. події в країні з 1854 до наших часів. В архіві зібрано фотодокументи дореволюц. періоду, в т. ч. з історії Севастопольської оборони 1854—55, повстань у Чорноморському флоті під час революції 1905—07, кіно- і фотоматеріали, що відображають події Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни 1918—20, років мирного соціалістич. будівництва, Великої Вітчизн. війни 1941—45. В архіві є документи з історії України — про боротьбу проти білогвардійців та інтервентів 1918—20, про героїчну оборону Одеси, Севастополя, визволення міст і сіл України під час Великої Вітчизн. війни, про післявоєнну відбудову Києва, Харкова тощо.

Лит.: Государственные архивы Союза ССР. Краткий справочник. М., 1956.

В. Г. Фролов (Москва).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ КІНОФОТОДОКУМЕНТІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (ЦДКФФА) — засн. 1934 в Києві. Спочатку мав назву Центр. фотокіноархів УРСР, з 1943 — ЦДКФФА. В архіві зібрано фотодокументи, негативи і позитиви хронікально-документальних фільмів, металеві оригінали грамплатівок, тонфільми, магнітофонні записи з кінця 19 ст. і до нашого часу, що мають істор.-революц., науково-культурне, практичне значення. Репродукції фотодокументів дореволюц. періоду висвітлюють склад, діяльність с.-д. організацій України, страйкову боротьбу в роки революції 1905—07. Фотодокументи рад. часу відображають події Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни 1918—20, років мирного соціалістич. будівництва, Великої Вітчизн. війни 1941—45. В архіві зберігаються також фото-

і кінодокументи післявоєнного періоду, що відображають розвиток економіки, науки і культури на Україні в період розгорнутого будівництва комунізму, звукозаписи виступів держ., парт. та громад. діячів України, діячів науки, культури тощо, а також муз. і драматичних творів. Архів видав «Кінолітопис. Анотований каталог кіножурналів і документальних фільмів українських студій (1923—1941)» (К., 1969) та ін.

Г. С. Пишеничній (Київ).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА СРСР

(ЦДАЛМ) — засн. 1941 у Москві. До його складу ввійшли документ. матеріали Держ. літ. музею, літ. фонди з ін. архівів, музеїв та установ. Спочатку мав назву Центр. держ. літ. архів, з 1954 — ЦДАЛМ. В архіві зосереджено документ. матеріали з історії літ., мистецтва з кінця 18 ст. до нашого часу. Зібрано особисті фонди письменників, художників, скульпторів, композиторів, режисерів, акторів театру і кіно, видавців, бібліографів та ін., а також фонди театрів, творчих об'єднань, видавництв, мистецьких навч. закладів, редакцій журналів і газет дореволюц. і рад. періодів. У матеріалах фондів М. В. Гоголя, В. Г. Короленка, філолога І. Г. Срезневського, режисерів О. П. Довженка, І. А. Савченка та ін. відображено тісні зв'язки рос. і укр. культури. Архів видав зб. «Зустрічі з минулим» (в. 1. М., 1970) та ін.

Лит.: Центральний государственный архив литературы и искусства СССР. Путеводитель, в. 1—3. М., 1960—68.

Н. Б. Волкова (Москва).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР

(ЦДАНГ) — засн. 1961 в Москві. В архіві зберігаються документи з історії нар. г-ва Рад. д-ви з 1917 до наших часів. В архіві зібрано документ. матеріали Вищої ради народного господарства СРСР, Держплану СРСР, ЦСУ СРСР, органів фін. і кредитної системи, пром-сті, сільського господарства та ін. галузей нар. г-ва СРСР, особисті фонди видатних керівників нар. г-ва СРСР. В документ. матеріалах архіву відображено також розвиток пром-сті, с. г., рад. і кооп. торгівлі в усіх рад. республіках, зокрема в УРСР.

О. Г. Федоров (Москва).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ РАДЯНСЬКОЇ АРМІЇ СРСР

(ЦДАРА) — засн. 1920 в Москві на базі фондів військ. установ Військ.-мор. секції *Державного архівного фонду СРСР*, з 1933 — Центр. архів Червоної Армії, з 1958 — ЦДАРА. В архіві зберігаються документи центр. управління Рад. Армії, військ. частин і установ усіх родів військ (за винятком Військ.-Мор. Флоту) за 1917—40. Документ. матеріали архіву відображають історію громадян. війни 1918—20, в т. ч. на Україні, створення Рад. Армії та її зміцнення в роки мирного соціалістич. будівництва. Фонди архіву містять відомості про В. І. Леніна як організатора рад. Збройних Сил, а також дані про рад. військ. діячів, героїв громадян. війни, держ. та парт. діячів. Архів видав документ. збірники: «Бойові подвиги частин Червоної Армії. 1918—1922 рр.» (М., 1957), «Партійно-політична робота в Червоній Армії. Квітень 1918—1920 рр.» (т. 1—2. М., 1961—64), «Директиви Головного командування Червоної Армії. 1917—1920» (М., 1969).

Лит.: Центральний государственный архив Красной армии. Путеводитель. М., 1945.

Д. І. Куртов (Москва).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ-МУЗЕЙ ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ РСР

(ЦДАМЛМ) — засн. 1967 в Києві.

Єдиний в Рад. Союзі архів у поєднанні з музеєм. Архів-музей має зосередити матеріали з історії укр. культури з часів Київської Русі до наших днів. В архіві-музеї провадиться комплектування документ. матеріалів, зокрема, діячів укр. культури. В архіві зберігаються фонди письменників Ю. К. Смолича, Ю. І. Яновського, А. С. Малишка, В. Л. Василевської та ін., композиторів А. Я. Штогаренка, А. Й. Кос-Анатольського, К. Г. Степенка, Б. М. Лятошинського, художників А. Й. Кохановської, А. Г. Петрицького, акторів Ю. С. Кипоренка-Доманського, М. Д. Воружева, З. М. Гайдай, музикознавців, мистецтвознавців, кінодіячів, режисерів, літературознавців, мовознавців, етнографів тощо. Для музейної частини зібрані особисті речі Ю. І. Яновського, Р. М. Глієра та ін. видатних діячів культури.

Л. А. Проценко (Київ).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ СРСР (ЦДВІА) — засн. 1925 у Москві на базі документ. матеріалів Моск. відділення заг. архіву інспекторського департаменту та ін. архівів Головного штабу (існувало з 1819). Спочатку мав назву Військ.-істор. архів РРФСР, з 1933 — Центр. військ.-істор. архів СРСР, з 1941 — ЦДВІА. В архіві зберігаються документ. матеріали з кін. 17 ст. до 1918. Документи архіву відображають революц. рух в армії, участь революц. солдатів у підготовці й проведенні Великої Жовтн. соціалістич. революції, історію воєн, в яких брала участь рос. армія, розвиток воєнного мистецтва. У фондах архіву є багато документ. матеріалів з історії України, зокрема про адм.-тер. устрій України у 18—19 ст., про повстання військ. поселення у 1-й пол. 19 ст., організацію *народного ополчення у Вітчизняній війні 1812*, про рух *декабристів* на Україні, про *Севастопольську оборону 1854—55*, *саперів повстання 1905* у Києві, про повстання в Катеринославі 1917, про Жовтневе збройне повстання 1917 у Києві тощо. Архів видав 43 документ. збірники, серед яких серія збірників про рос. полководців — П. О. Румянцева, О. В. Суворова, М. І. Кутузова та ін., а також «Народне ополчення у Вітчизняній війні 1812 року» (М., 1962), «Революційний рух в російській армії. 27 лютого — 24 жовтня 1917 року» (М., 1968).

Лит.: В я д л о в в. В. И. Центральный государственный военно-исторический архив СССР. В кн.: Государственные архивы СССР. М., 1960 [бібліогр. с. 35—36].

Е. П. Воронин (Москва).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ СРСР (ЦДІА СРСР) — створений в травні 1941 в Ленінграді на основі Центр. архіву нар. г-ва і Центр. архіву внутр. політики, культури і побуту. Спочатку мав назву Центр. держ. істор. архів СРСР у Ленінграді (ЦДІАЛ СРСР), з 1961 (після закриття ЦДІА СРСР в Москві) — ЦДІА СРСР. В архіві зберігаються документи найвищих і центр. органів держ. влади, держ. управління царської Росії, кодифікаційних установ, громад. орг-цій, особисті фонди 18 — поч. 20 ст. В архіві зібрано матеріали з історії розвитку економіки, історії робітн. класу і селянства, с.-д. орг-цій, розвитку науки, освіти, охорони здоров'я, л-ри й мистецтва. У фондах архіву є документ. матеріали з соціально-економіч. історії України — про її адм. устрій, розвиток пром-сті й с. г., про рух декабристів, народницькі орг-ції, перші марксистські гуртки, с.-д. орг-ції, з історії укр. л-ри, зокрема про Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, М. М. Коцюбинського, Лесю Українку, мистецтва та ін. Архів видав разом з Ін-том історії АН СРСР та колишнім ЦДІА СРСР у Москві

серії документ. збірників з історії робітн. і сел. рухів у Росії 19 — поч. 20 ст., окремі збірники документів з історії монополістич. капіталу. Лит.: Центральный государственный исторический архив СССР в Ленинграде. Путеводитель. Л., 1956.

Е. С. Паїна (Ленінград).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР у Києві (ЦДІА УРСР) — засн. у грудні 1943 з філіалами у Харкові (1944) і Львові (1946) на базі документ. матеріалів Київ. архіву стародавніх актів, Київ. обл. істор. архіву, Центр. держ. архіву революції УРСР. В 1958 на базі львів. філіалу створено *Центральний державний історичний архів Української РСР у Львові*. В 1971 ліквідовано філіали у Харкові (його документ. матеріали ввійшли до складу ЦДІА УРСР). В ЦДІА УРСР зосереджені документ. матеріали з історії України з 16 ст. до 1917. Матеріали архіву висвітлюють розвиток економіки і культури України, антифеод. і нац.-визвольну боротьбу укр. народу, возз'єднання України з Росією. У фондах архіву є матеріали про польс. визвольні повстання 1830—31 і 1863—64, суспільно-політ., сел., робітн. рух, про виникнення і керівну роль більшовицьких орг-цій у революц. русі, про події революції 1905—07, Лютн. революції 1917. Архів видав документ. збірники: «Україна перед визвольною війною 1648—1654 рр. (1639—1648)» (К., 1946), «Устим Кармалюк» (К., 1948), «Український народ у Вітчизняній війні 1812 року» (К., 1948); разом з Інститутом історії АН УРСР — «Революція 1905—1907 рр. на Україні» (т. 1—2. К., 1955), «Робітничий рух на Україні в роки нового революційного піднесення. 1910—1914 рр.» (К., 1959); «Селянський рух в Полтавській і Харківській губерніях в 1902 р.» (Х., 1961, разом з ЦДІА СРСР в Ленінграді, Харків. обл. держ. архівом); «Робітничий рух на Україні в роки реакції (Червень 1907 р. — жовтень 1910 р.)» (К., 1965); «Робітничий рух на Україні в період першої світової імперіалістичної війни. Липень 1914 р. — лютий 1917 р.» (К., 1966, разом з Інститутом історії АН УРСР); «Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.» (К., 1970). Архів видав також ряд довідкових видань: описи актових книг, каталог, покажчики та ін.

Лит.: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. К., 1958.

М. І. Крачок (Київ).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР у Львові (ЦДІА УРСР) — засн. 1946 (його попередником був створений 1939 Центр. держ. архів стародавніх актів у Львові). До 1958 — філіал *Центрального державного історичного архіву Української РСР* у Києві, з 1958 — ЦДІА УРСР у Львові. В архіві зосереджено документ. матеріали з історії зх.-укр. земель починаючи з 14 ст. до возз'єднання їх з УРСР. Зібрано значну кількість рідкісних друкованих видань 16—18 ст. Документ. матеріали архіву висвітлюють політ., соціально-економічне й культ. життя краю, стан і розвиток пром-сті, с. г., революц. рух нар. мас, зокрема революц. події 1848, польс. визвольне повстання 1863—64, поширення марксистсько-ленінських ідей в Сх. Галиччю, діяльність революц. та прогресивних орг-цій, виступи трудящих зх.-укр. земель за своє соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Документи архіву — латин., нім., польс. та укр. мовами. Архів видав документ. збірники: «Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст.» (Львів, 1961), «Правда про унію» (Львів, 1965, разом з Інститутом суспільних наук) та ін.

Лит.: Врадій Н. Ф. Центральний державний історичний архів УРСР у м. Львові. В кн.: Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Перша секція. Архівознавство. К., 1968.

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ (ЦК КПРС) — найвищий керівний колективний орган *Комуністичної партії Радянського Союзу* між з'їздами партії; її теоретич., ідейний і орг. центр. Роль ЦК як бойового штабу партії обґрунтував В. І. Ленін. Він рішуче виступив проти меншовиків та ін. опортуністів, які намагалися обмежити її урізати права ЦК, принизити його роль, ослабити вплив на місцеві парт. орг-ції. У своїй діяльності ЦК КПРС керується *Програмою Комуністичної партії Радянського Союзу* і *Статутом Комуністичної партії Радянського Союзу*, рішеннями з'їздів КПРС. ЦК обирається в складі, що його встановлює з'їзд КПРС. До ЦК обирають видатних діячів Комуністич. партії та Рад. д-ви, парт. працівників, передовиків виробн., спеціалістів різних галузей нар. г-ва, діячів науки і культури, військових. В. І. Ленін надавав розширенню складу ЦК, особливо за рахунок комуністів-робітників, принципово важливого значення як необхідній умові забезпечення єдності і згуртованості партії, стабільності й наступності керівництва, дружної, узгодженої роботи ЦК.

Уперше було обрано на *Першому з'їзді РСДРП* у складі трьох членів. На *Двадцять четвертому з'їзді КПРС* (див. Додаток у цьому ж томі) обрано 241 члена ЦК і 155 кандидатів у члени ЦК.

У разі вбуття членів ЦК склад його поповнюється з числа обраних з'їздом кандидатів у члени ЦК КПРС. У період між з'їздами керує всією діяльністю партії, місцевих парт. органів, здійснює добір і розстановку керівних кадрів, спрямовує роботу центр. держ. і громад. орг-цій трудящих через парт. групи в них, створює різні органи, установи та підприємства партії і керує їхньою діяльністю, призначає редакції центр. газет і журналів, що працюють під його контролем, розподіляє кошти парт. бюджету і контролює його виконання. ЦК КПРС встановлює порядок обліку членів і кандидатів у члени партії та переходу їх з однієї орг-ції в іншу, а також правила прийому в КПРС громадян СРСР, які раніше були членами комуністич. і робітн. партій ін. країн. Представляє КПРС у зносинах з ін. партіями. Про свою діяльність звітує перед з'їздом партії, регулярно інформує парт. орг-ції про свою роботу. В установленому Статутом КПРС порядку ЦК скликає чергові (не рідше одного разу на 5 років) і позачергові (надзвичайні) з'їзди. ЦК у міру потреби може скликати для обговорення назрілих питань політики партії всеозовні парт. конференції.

Діяльність ЦК КПРС охоплює всі питання внутр. і зовн. політики Рад. д-ви. «Жодне важливе політичне або організаційне питання, — вказував В. І. Ленін, — не розв'язується жодною державною установою в нашій республіці без керівних вказівок Цка партії» (Твори, т. 31, с. 28).

Уся діяльність ЦК КПРС характеризується наук. підходом, неухильним додержанням колективності й діловитістю у керівництві комуністич. будівництвом, проведенні внутр. і зовн. політики Рад. д-ви. Всі питання діяльності партії обговорюються і розв'язуються на широкій демократич. основі. Колективність у роботі ЦК впливає з ленінських принципів *демократичного централізму*, на яких побудовано партію. Періодично

(не рідше одного разу на 6 місяців) ЦК КПРС проводить пленарні засідання, на яких обговорюються найважливіші питання життя і діяльності партії та д-ви [зокрема, див. *Жовтневий пленум ЦК КПРС 1964*, *Листопадовий пленум ЦК КПРС 1964*, *Березневий пленум ЦК КПРС 1965*, *Вересневий пленум ЦК КПРС 1965*, *Листопадовий пленум ЦК КПРС 1970*, *Листопадовий пленум ЦК КПРС 1971* (див. Додаток у цьому ж томі)]. ЦК КПРС обирає *Політичне бюро ЦК КПРС*, *Секретаріат ЦК КПРС*, а також Генерального секретаря ЦК КПРС. ЦК організовує *Комітет партійного контролю при ЦК КПРС*. У різний час у ЦК утворювалися постійні й тимчасові комісії для підготовки парт. документів або для оперативного керівництва певними ділянками роботи, а також бюро для керівництва окремими областями країни, нац. районами і республіками. ЦК КПРС може призначити загальнопарт. дискусію, якщо ця необхідність визнається кількома парт. орг-ціями обласного і респ. масштабу; якщо всередині ЦК немає досить твердої більшості у найважливіших питаннях парт. політики; якщо ЦК КПРС визнає за необхідне порадитися з усією партією в тих чи ін. питаннях політики. Керівництво парт. роботою у Збройних Силах СРСР ЦК КПРС здійснює через Головне політ. управління Рад. Армії та Військ.-Мор. Флоту, яке працює на правах відділу ЦК. Під керівництвом ЦК КПРС проводить свою роботу ЦК *Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді*.

Вся діяльність ЦК КПРС є зразком непохитної вірності марксизму-ленінізму, принципам пролет. інтернаціоналізму, непримиренності до будь-яких відступів від революц. вчення, спроб його ревізії. ЦК КПРС належить важлива роль у підготовці і проведенні *Нарад представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960*, *Наради комуністичних і робітничих партій 1969*. Творчо розвиваючи теорію *марксизму-ленінізму*, ЦК КПРС розробляє і успішно здійснює принципів, науково обґрунтований, реалістичний курс політики, який одностайно підтримується всім рад. народом, забезпечує правильне керівництво партією і країною, послідовне втілення в життя програми комуністич. будівництва.

Лит.: Ленін В. І. Про партійне будівництво. К., 1957; КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 1—3. К., 1954; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; История Коммунистической партии Советского Союза. В 6 т., т. 1—5. М., 1964—71; История Коммунистической партии Радянського Союзу. К., 1970; Партийное строительство. М., 1971.

Г. К. Крючков (Київ).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ (ЦК КП України) — найвищий керівний колективний орган *Комуністичної партії України* між її з'їздами. У своїй діяльності ЦК КП України керується *Програмою Комуністичної партії Радянського Союзу* і *Статутом Комуністичної партії Радянського Союзу*, рішеннями з'їздів КПРС і КП України. Обирається у складі, що його встановлює з'їзд. На *Першому з'їзді КП(б) України* до складу ЦК було обрано 15 членів і 6 кандидатів у члени ЦК. На *Двадцять четвертому з'їзді КП України* (див. Додаток у цьому ж томі) обрано 147 членів і 85 кандидатів у члени ЦК. У період між з'їздами керує респ. парт. орг-цією, проводить її межах УРСР всю роботу по здійсненню політики і рішень партії, організує виконання директив ЦК КПРС, спрямовує і перевіряє діяльність обласних, міських і районних парт. орг-цій, систе-

Центральний музей В. І. Леніна в Москві.

матично заслуховує звіти парт. к-тів і первинних орг-цій партії. Відповідно до керівного принципу орг. побудови партії — принципу *демократичного централізму* ЦК звітує про свою діяльність перед з'їздами КП України і перед *Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу*. ЦК КПУ систематично інформує парт. орг-ції про свою роботу. Відповідно до вимог Статуту КПРС ЦК скликає чергові (не рідше одного разу на 5 років) з'їзди КП України. Позачергові (надзвичайні) з'їзди скликаються ЦК за його рішенням або на вимогу третини заг. кількості членів орг-цій, що входять до КП України. ЦК встановлює норми представництва на з'їзди КП України. У період між з'їздами для обговорення найважливіших питань діяльності парт. орг-цій ЦК може в міру необхідності скликати респ. парт. конференції. У всій діяльності ЦК КПУ неухильно дотримується найважливішого принципу парт. керівництва — колективності керівництва, що є неодмінною умовою нормальної діяльності парт. орг-цій, правильного виховання кадрів, розвитку активності й самодіяльності комуністів. Не рідше одного разу на 4 місяці скликаються пленарні засідання ЦК, на яких всебічно обговорюються і вирішуються найважливіші питання життя і діяльності КПУ, розвитку нар. г-ва, науки і культури республіки. На пленарному засіданні ЦК обирається *Політичне бюро ЦК КП України, Секретаріат ЦК КП України*. ЦК затверджує голову парт. комісії при ЦК КП України, завідувачих відділами ЦК, гол. редакторів респ. парт. газет і журналів.

Для обговорення найважливіших рішень партії і *впровадження* заходів для здійснення їх, а також для обговорення питань життя республіки ЦК скликає респ. збори парт. активу. В практику ЦК КПУ ввійшло періодичне проведення нарад керівних парт., рад. і госп. працівників республіки для перевірки виконання рішень партії та уряду, загалення й поширення позитивного досвіду орг. та ідейно-виховної роботи. ЦК КПУ спрямовує діяльність усіх держ. і громад. орг-цій республіки, проводить велику і всебічну орг. і політ. роботу по мобілізації трудящих на здійснення завдань комуністич. будівництва. ЦК спрямовує і контролює роботу ЦК *Ленінської Комуністичної Стілки Молоді України*, спирається на комсомольські орг-ції в роботі по комуністич. вихованню молоді, підтримує і поширює їхні корисні починання. Важливе значення має практична робота членів і кандидатів у члени ЦК у первинних парт. орг-ціях, участь у зборах і конференціях, пленумах парт. к-тів. Це дає змогу своєчасно помічати і

підтримувати нове в партійній роботі, краще враховувати потреби життя, збагачувати діяльність ЦК. Під керівництвом ЦК КПРС і ЦК КПУ КП України завжди виступала і виступає як бойовий, згуртований загін КПРС, відіграє авангардну роль у розв'язанні завдань комуністич. будівництва, послідовному проведенні в життя ленінської нац. політики, зміцненні дружби народів СРСР, високо несе прапор рад. патріотизму і соціалістич. інтернаціоналізму.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971. Г. К. Крючков (Київ).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ РАДЯНСЬКИХ ПОЛОНЕНИХ (ЦКРП) — організація

Руху Опору рад. військовополонених у Франції, що діяла під час 2-ї світової війни з грудня 1943 по грудень 1944. Створений у Парижі за ініціативою ЦК Франц. компартії. Діяльність ЦКРП поширювалася на пн. і сх. департаменти Франції. Активну участь у роботі ЦКРП брали В. В. Порик, І. М. Скрипай і В. К. Таскін. ЦКРП випускав і розповсюджував листівки, звернення й відозви до громадян СРСР, що перебували у фашист. неволі, з закликами боротися проти нім.-фашист. окупантів, організовував саботаж і диверсії на шахтах і підприємствах, втечі полонених з таборів ув'язнення, створив ряд партизан. загонів, які брали участь у збройній боротьбі франц. народу проти фашист. зарбників. З лютого 1944 видавав газ. «Радянський патріот», яку до того випускав «Союз російських патріотів». А. В. Кудрицький (Київ).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ МУЗЕЙ В. І. ЛЕНІНА — створений 1924 спочатку як музейний відділ при Ін-ті В. І. Леніна, 1935 рішенням ЦК ВКП(б) і Рад. уряду його реорганізовано в Центр. музей В. І. Леніна. Відкритий для відвідування 15.V.1936. Міститься у Москві на площі Революції. Центр. музей — це найбагатша скарбниця, унікальний меморіальний пам'ятник В. І. Леніну. У фондах музею зберігається понад 300 тис. різних експонатів (1971). Серед них: численні ленінські рукописи та матеріали; перші видання його книг і брошур; оригінали газет «Искра», «Вперед», «Пролетарий», «Социал-демократ», «Новая жизнь», «Звезда», «Правда» з статтями В. І. Леніна; листівки, відозви, перші декрети Рад. влади, постанови Раднаркму, які написав і підписав В. І. Ленін. В експозиції багато особистих речей вождя, унікальних фотознімків і творів мистецтв, які було створено за життя В. І. Леніна. Тут відтворено робочий кабінет В. І. Леніна в Кремлі. Документи і матеріали експонуються в істор.-хронологічному порядку. Вони розкривають діяльність В. І. Леніна по роботі революц. теорії, створенню марксистської партії нового типу, показують В. І. Леніна як геніального теоретика, стратега, вождя Великої Жовтн. соціалістич. революції та міжнар. комуністич. і робітн. руху, організатора і керівника першої в світі соціалістич. д-ви. Експозиція музею розповідає також, як рад. народ під керівництвом КПРС виконує заповіді В. І. Леніна. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна в музеї створено 11 нових залів, де представлено роботи письменників, поетів, скульпторів, художників, працівників кіно, присвячені В. І. Леніну. Значний матеріал розкриває тему «В. І. Ленін і сучасний міжнародний комуністичний і робітничий рух». Велике місце відведено виставці, присвяченій святкуванню 100-річчя

з дня народження В. І. Леніна в усьому світі. Її створено на матеріалах, одержаних з 72 країн.

Для відвідувачів музею проводяться оглядові, тематичні й проблемні лекції про життя і революц. діяльність В. І. Леніна, про його твори, а також з сучас. істор.-парт. питань. У кінозали демонструють документальні фільми про В. І. Леніна. Музей безперервно поповнюється новими експонатами. Лише 1970 музей одержав понад 12 тис. різних експонатів. Музей В. І. Леніна за час його існування відвідало бл. 40 млн. чоловік (1971).

Філіали музею: в Ульяновську, Ленінграді, Києві (див. *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна*), Тбілісі, Баку, Львові (див. *Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна*), Ташкенті; будинки-музеї і квартири — в Москві, Ульяновську, Ленінграді, Казані, Куйбишеві, Кокушкіні, Алакайці, Шушенському, Подольську, Костині, Уфі, Іллічові, Выборзі, Горках Ленінських, Пскові й Рязі. Музей В. І. Леніна є у Чехословаччині (в Празі, Братіславі), Польщі (Варшаві, Кракові, Пороніні), Фінляндії (Тампере), НДР (Лейпцігу), Франції (квартира-музей в Парижі), Монголії (Улан-Баторі). Музей В. І. Леніна відіграють велику роль в ідейно-політ. та культ.-осв. роботі.

Лит.: По залам Центрального музею В. І. Леніна. Краткий путеводитель. М., 1968; Центральный музей В. И. Ленина. Альбом. М., 1967.

О. С. Кривошеїна (Москва).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ФРОНТ — оперативне об'єднання кількох рад. армій, що діяло під час Великої Вітчизн. війни з 15.II до 20.X 1943 і брало участь у визволенні тер. України від нім.-фашист. загарбників. Війська фронту вели бойові дії на тер. Курської та Орл. областей, брали участь у *Курській битві 1943*, під час *Чернігівсько-Прип'ятської наступальної операції 1943* завдали гол. удару ворогові на Конотопському напрямі і наприкінці серпня вступили на тер. України. Ліве крило фронту, наступаючи на Чернігів, 19.IX форсувало Десну на Пд. від Чернігова, а 22.IX почало форсування Дніпра на Пн. від гирла Прип'яті. До 30.IX війська лівого крила фронту очистили від ворога межиріччя Дніпра і Прип'яті, форсували Прип'ять в її нижній течії і захопили 2 плацдарми на правому березі ріки. Пд. частина військ лівого крила фронту форсувала Дніпро в районі Димера (Київ. обл.) і до 30.IX захопила плацдарми на правому березі ріки до гирла Тетерева. Війська правого крила фронту наступали в Білорусії в напрямі на Гомель. Дії військ фронту в серпні — вересні створили сприятливі умови для проведення *Київської наступальної операції 1943*. Війська фронту протягом серпня — вересня визволили значну частину Сум., Черніг. і Київ. областей, у т. ч. міста Глухів (31.VIII), Путивль (3.IX), Конотоп (6.IX), Бахмач (9.IX), Ніжин (15.IX), Прилуки (19.IX), Чернігів (21.IX), Шорс (21.IX). 20.X 1943 Ц. ф. перейменовано на Білоруський фронт, війська якого дістали завдання діяти на Бобруйському напрямі. Ц. ф. командував К. К. Рокоссовський (15.II — 20.X 1943).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ЦЕНТРАЛЬНИЙ ШТАБ ЧЕРВОНОЇ ГВАРДІЇ ДОНБАСУ — створений за рішенням *Бюро військово-революційних комітетів Донбасу* в 2-й пол. грудня 1917 для формування Червоної гвардії та керівництва збройною боротьбою проти *каледінщини*. На поч. січня 1918 поповнений представниками петрогр. і моск. загонів Червоної гвардії, які діяли в Донбасі, та місцевих червоно-

гвардійських загонів. Центр. штаб (нач. більшовик Д. І. Пономарьов) перебував на ст. Микитівка, працював у контакті з командуючим рад. військами В. О. Антоновим-Овсієнком. Центр. штаб відіграв значну роль у формуванні та озброєнні червоногвардійських загонів, у розгромі каледінщини. За рішенням Всерос. воєнної колегії і Раднаркомом *Донецько-Криворізької Радянської республіки* 17.II 1918 перейменованій на центр. штаб Червоної Армії Донбасу. Після цього перебував в Юзівку і продовжував роботу по формуванню Червоної гвардії та частин Червоної Армії, керівництво боротьбою проти австро-нім. окупантів. Припинив свою діяльність у квітні 1918 у зв'язку з австро-нім. окупацією Донбасу.

П. І. Гарчев (Харків).

ЦЕНТРИЗМ — різновидність *опортунізму*; ворожа марксистові-ленінізові течія, що виникла всередині соціал-демократич. партій 2-го Інтернаціоналу перед 1-ю світовою війною. Прихильники Ц. лавірували між відверто опортуністичним та лівим, революц. крилом, звідки й походить назва (центр — центризм). Мета Ц. полягала у виколощенні революц. суті марксизму та підпорядкуванні справжніх марксистів у складі єдиної партії опортуністам. Прикриваючись псевдомарксистською фразеологією, маскуючись під «ортодоксальних марксистів», центристи фактично намагалися зберегти вплив відвертих опортуністів, а значить і буржуазії, на робітн. клас. У Ц. й опортунізму однією соціальною базою — робоча аристократія і дрбнобурж. попутники. Ц., як відмічав В. І. Ленін, був далеко небезпечнішим та шкідливішим для робітн. руху, ніж відвертий опортунізм, бо свою зраду пролетаріату маскував «лівими» лозунгами та фразами, намагався відвернути увагу робітн. класу від революц. боротьби проти імперіалістич. війни. Одним з гол. ідеологів Ц. на міжнар. арені був Каутський, а в Росії — Троцький. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції центристи стали запеклими ворогами Рад. влади. Розвінчуючи Ц. у Росії, більшовицька партія на чолі з В. І. Ленініним допомагала вести боротьбу проти нього і в міжнар. робітн. русі.

Ю. Н. Розенфельд (Харків).

ЦЕНТРОБАЛТ, Центральный комитет Балтийского флота — найвидний виборний революц. орган моряків Балт. флоту. Створений у квітні 1917. Постійним місцем перебування Ц. була гол. база флоту Гельсінгфорс (тепер Хельсінкі, Фінляндія). Першим головою Ц. — більшовик П. Ю. Дибенко. До складу Ц. входили більшовики М. Ф. Ізмайлов, Ф. С. Аверичкін, О. В. Баранов, І. П. Сапожников, В. П. Євдокимов та ін. Ц., який працював під керівництвом Кронштадтської більшовицької орг-ції, став організатором боротьби балт. моряків за перемогу соціалістич. революції. Ц. провів велику роботу по демократизації флоту. Після *липеньових днів 1917* він взяв під контроль діяльність командування Балт. флоту. Робота Ц. перебувала під контролем В. І. Леніна, особливо у дні підготовки і здійснення Жовтн. збройного повстання в Петрограді. Під керівництвом В. І. Леніна Ц. разом з Військово-революц. к-том Петрогр. Ради підготував Балт. флот до Жовтн. збройного повстання, яке підтримали більш як 80 тис. балтійців. 24.X (6.XI) Ц. послав для участі у повстанні з Кронштадта і Гельсінгфорса військові кораблі й загопи моряків. Ц. відіграв також значну роль у боротьбі за Радянську владу на Україні. Перші посланці Балтики прибули у Севастополь для пропаганди *Квітневих тез В. І. Леніна* ще у травні 1917.

Потім група балтійців на чолі з В. М. Зайцевим виїхала на Чорномор. флот і в Донбас. У листопаді на Чорномор. флот прибуло 23 балтійці. Представники Ц. приїздили в Одесу, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград та ін. міста України. В дні вирішальних боїв за перемогу Рад. влади на Україні до складу 1-го Мінського загону, який вів бої проти *Центральної ради*, входило 400 балт. матросів. З 5 (18). XII 1917 Ц. прийняв командування Балт. флотом. У березні 1918, після створення Рад. Військ.-Мор. Флоту, Ц. було розформовано.

С. К. Мельник (Одеса).

ЦЕНТРОСПІЛКА, Центральна спілка споживчих товариств — громад. орг-ція, керівний орган споживчої *кооперативної СРСР*. Утворена 1917 на базі загальнорос. центру споживчої кооперативної, який наз. Московською спілкою споживчих т-в. Ц. об'єднує спілки споживчих т-в союзних республік. Її осн. завданням є розгортання кооп. та комісійної торгівлі в республіках товарами широкого споживання і розширення на цій основі економіч. зв'язків між містом і селом. Членом Ц. є *Укоопспілка* (Укр. спілка споживчих т-в). З 1921 Ц. — член Міжнар. кооп. альянсу (союзу); підтримує тісні зв'язки з кооп. орг-ціями соціалістич. країн та з кооп. орг-ціями багатьох капіталістич. країн.

ЦЕНТРОФЛОТ, Центральний комітет Чорноморського флоту — виборний революц. орган моряків Чорномор. флоту. Створений за ініціативою *Севастопольської Ради військових і робітничих депутатів* у серпні 1917. До складу Ц. входили 48 представників від частин і кораблів Чорномор. флоту. Незважаючи на те, що більшість Ц. належала меншовикам і есерам, більшовики при підтримці революц. матросів добивались ухвали рішень в інтересах трудящих мас. Ц. вітав перемогу Жовтн. збройного повстання в Петрограді. Скликаний Ц. на поч. листопада 1917 *Перший загальночорноморський з'їзд* вирішив підправити групу кораблів на Дон для боротьби проти *каледицини*. З'їзд обрав гол. комісаром Чорномор. флоту більшовика В. В. *Роменця*. Однак у листопаді — грудні Ц. не вжив рішучих заходів для утвердження Рад. влади в Криму, для перевиборів командного складу Чорномор. флоту, хоча в грудні 1917 прийняв командування флотом. Хитка політ. лінія Ц. викликала невдоволення матроських мас. На поч. січня 1918 Ц. було перебрано. Проте на *Другому загальночорноморському з'їзді* до складу Ц. ввійшли переважно угодівці, бо багато матросів-більшовиків у той час (лютий — березень 1918) перебувало на фронтах громадян. війни. Ц. припинив свою діяльність у кін. квітня 1918 в зв'язку з австро-нім. окупацією Криму.

П. І. Гарчев (Харків).

ЦЕПКО Іван Григорович (11. IX 1899 — 28. X 1922) — один з керівників збройної боротьби трудящих зх.-укр. земель проти польс. окупантів. Член Комуністич. партії з 1920. Н. в с. Коршалаві (тепер Зборівського р-ну Терноп. обл.) в селянській сім'ї. З вересня 1918 служив у австр. армії, з грудня — в *Українській Галицькій армії*, з підрозділами якої в січні 1920 перейшов на бік Червоної Армії. В складі 45-ї стрілк. д-зії брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі. Був делегатом 1-ї конференції галицьких і буковинських комуністів у Києві (квітень 1920). Восени 1922 разом з С. О. *Мельничуком* і П. М. *Шереметом* очолює підпільну партизан. групу «*Червона дванадцятка*», яка діяла на Тернопільщині. Загинув у бою з польс. жандармами.

А. Д. Ярошенко (Київ).

ЦЕРКВА [від грец. *κρηκή* (oikia) — букв. божий дім] — релігійна організація *духівництва* й віруючих. Істотними ознаками всякої Ц. є спільність обрядів і догматів, ієрархія служителів культури, привілейоване становище *духівництва* й підлеглість йому простих віруючих, наявність усталеного культури й канонізованої віросповідної літератури (т. з. «Святого писання»). Виникнення Ц. пов'язане з виникненням монотеїстичних релігій (*юдаїзму*, буддизму, *християнства*, *ісламу*). У спрощеному й модернізованому вигляді Ц. існує і в ряді релігійних сект (див. *Сектантство*). У процесі істор. розвитку жодна Ц. не залишалася монолітною. Християнська Ц. спочатку (1054) розпалася на римсько-католицьку (див. *Католицизм*) і греко-православну (див. *Православ'я*). В 1-й пол. 16 ст. з католицької Ц. виділилися протестантські Ц., — лютеранська, англіканська й кальвіністська. Православна Ц. поступово розпалася на 14 автокефальних Ц. (найбільшою з них є *руська православна церква*). На території України, що входила до складу *Речі Посполитої*, в кінці 16 — на поч. 17 ст. на основі *Брестської церковної унії 1596* всупереч волі укр. народу було створено *греко-католицьку церкву*. Після возз'єднання України з Росією унію було ліквідовано (на Лівобережжі — 1654, на Правобережжі — 1839). На зх.-укр. землях уніатську Ц. було ліквідовано *Львівським церковним собором 1946*. На Закарпатській Україні унію ліквідовано 1949 (див. *Ужгородська церковна унія*). В УРСР існували ще *українська православна автокефальна церква* (1923 — серед. 40-х рр.) та *українська автокефальна православна церква* (1919—30). В УРСР в епархії руської православної Ц. і громади Ц. *євангелістических християн-баптистів*. У зх. областях України та в Житомир., Вінницькій, Хмельницькій областях є послідовники католицької Ц., в Закарпатській обл. — реформатської Ц.

В експлуатарському суспільстві Ц. тісно зв'язана з пануючими класами, дістає від них матеріальну та ін. підтримку і є знаряддям зміцнення їхньої влади. В соціалістич. країнах Ц. відокремлено від держави.

Літ. див. до ст. *Католицизм, Православ'я, Релігія*.

Д. П. Кирич, К. З. Литвин (Київ).

ЦЕРКОВНІ СЕЛЯНИ — численна група селян, що перебувала у феод. залежності від церков, монастирів, патріарха (пізніше — Синоду), архієрейських домів тощо. Виникнення Ц. с. пов'язане з заснуванням у Київській Русі в 10—11 ст. *монастирів*, яким князі і бояри дарували землі разом з селянами. Як і світські феодалі, *духівництво* експлуатувало Ц. с. шляхом позаконотного примусу. За грамотою московського митрополита Кіпріяна 1391, Ц. с. були зобов'язані відбувати панщину і сплачувати оброк. У 2-й пол. 15 ст. деякі монастирі добилися від великих князів грамот, які обмежували селянські переходи.

Щоб остаточно закріпити Ц. с., *духовні феодалі* широко застосовували насильницькі засоби і економіч. кабалу. В 1764 в Рос. д-ві, включаючи Лівобережжю і Слобідську Україну, що входила до її складу, Ц. с. становили бл. 992 тис. душ чол. статі. В 1768 на Лівобережній Україні 61 монастирєві належало бл. 160 тис. кріпаків. Панщина Ц. с. досягала 6 днів на тиждень. Жорстокі висязки та гноблення викликали масові антифеод. виступи, повстання та втечі кріпаків. Ц. с. брали участь у сел. війнах, що їх очолювали І. *Болотников*, С. *Разін*. Масові сел. заворушення були однією з гол. причин *секуляризації* церковних маєтностей у Росії (1764), на

Лівобережній і Пд. Україні (1786—88). Колишні Ц. с. були передані в управління Колегії економії (див. *Економічні селяни*).

[Т. О. Гуржій] (Київ).

ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНІ ШКОЛИ — див. *Парафіяльні школи*.

ЦЕХИ (від нім. *Zechе* — реміснича або ін. компанія, спілка) — замкнуті корпоративні об'єднання ремісників однієї або близьких спеціальностей за *феодалного ладу*. Створення Ц. було зумовлене необхідністю захисту станових інтересів ремісників та вимогами спільного регулювання ремісничого виробн. і торгівлі. Організацію, функції та порядок діяльності Ц. визначали їхні статуту, які регламентували виробн., якість продукції, тривалість робочого дня, кількість підмайстрів та учнів у майстра, ціни, збут, нормували політ. і громад. життя майстрів тощо. Внутр. структура Ц. відображала характерну для феодалізму соціальну ієрархію. Повноправними членами Ц. були майстри, які експлуатували підмайстрів і учнів. Вступ у Ц. був дуже обмежений. Щоб стати майстром, підмайстер, крім особистої високої професійної кваліфікації, повинен був витратити значні кошти на організацію власної майстерні, на сплату вступних внесків тощо. Керували Ц. ради цехмистрів, що їх обирали заг. збори майстрів. Щоб забезпечити своїм майстрам отримання сталих прибутків, Ц. наполегливо добувалися заборони позацеховим ремісникам, т. з. партачам, займатися ремеслом. Перші ремісничі орг-ції, подібні до Ц., в Київській Русі виникли в 11—12 ст. У 2-й пол. 14 ст. Ц. об'єднували значну частину міських ремісників Сх. Галичини як для спільної боротьби проти феодалів, так і для спільного регулювання торгівлі й ремісничого виробництва. Особливо швидко розвивалися цеховий устрій у містах з *магдебурзьким правом*, зокрема у Львові. В кін. 15 — на поч. 16 ст. Ц. поширилися в містах Волині й Київщини, в кін. 16 — на поч. 17 ст. — у містах Лівобережної України. У Львові, Києві, Луцьку та ін. містах налічувалося по 15—30 і більше цехів (ткацькі, кравецькі, шевські, кушнірські, ковальські, чинабарські, теслярські, гончарні, пивоварні, цекбарні, м'ясників тощо). Від великих лит. князів і польс. королів Ц. ряду міст домоглися привілеїв на самоврядування і монополію ремісничого виробн. Однак польс.-шляхет. уряд провадив дискримінаційну політику щодо укр. ремісників. У 16—1-й пол. 17 ст. було видано чимало королівських декретів, за якими укр. ремісникам заборонявся або обмежувався вступ у Ц. Нар.-визвольна війна 1648—54 ослабила цехову регламентацію, оскільки нецехові ремісники дістали можливість займатися ремеслом. Після *возз'єднання України з Росією 1654* царський уряд підтвердив цехові привілеї. Але в зв'язку з тим, що офіційно було дозволено нецеховим ремісникам займатися ремеслом, Ц. втратили можливість ефективно регулювати виробн. З часом поступово посилювалася залежність Ц. від царської адміністрації. У 1785 на Лівобережній і 1840 на Правобережній Україні Ц. було підпорядковано загальнорос. законам і вони стали держ. фісковими органами. В післяреформний період Ц. були витіснені капіталістичною пром-стю. На зх.-укр. землях Ц. скасував австр. уряд 1859.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3; Ленін В. І. До характеристик економічного романтизму. Твори. Вид. 4, т. 2; Клименко П. Цехи на Україні, т. 1, в. 1. К., 1929; Пажинов К. А. Проблема ремесленных цехов в законо-

дательстве русского абсолютизма. М., 1952; Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII—XIX ст.). Львів, 1968; Голубуцький В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. К., 1970 (бібліогр. с. 288—295).

П. В. Михайлів (Чернівці).

ЦЕХІН (італ. *zecchino*, від *zessa* — монетний двір) — золота високопробна монета вагою бл. 3,5 г, що її з 1280 карбували у Венеції. Іноді Ц. називали *дукатами*. В 14—19 ст. Ц. карбували в Мілані, Флоренції, Римі й Неаполі. Протягом кількох століть Ц. жваво курсували в Європі, на Близькому Сході, доходили навіть до Індії. На Україні Ц. траплялися в скарбах 15—16 ст., що їх знаходять на Поділлі.

М. Ф. Котляр (Київ).

ЦЕЦОРЬСЬКА БІТВА 1620 — битва польсько-шляхет. війська з тур.-тат. військами під с. Цецорою поблизу Ясс (тепер СРР). Відбувалася під час польс.-тур. війни 1620—21, яку почала Туреччина з метою загарбати Україну. На поч. вересня 1620 польс.-шляхет. військо на чолі з великим коронним гетьманом С. *Жолкевським* (понад 8 тис.) та кількостат наймих стрільців рушили до Ясс. Жолкевський сподівався на допомогу збройних сил молд. господаря Граціана. Проте Граціан привів невеликий загін (бл. 600 чол.). 10 (20). IX 1620 під с. Цецорою польс.-шляхет. військо зустрілося з великими тур.-тат. силами (понад 100 тис.) за чолі з Скіндер-пашою. Під час битви польс.-шляхет. військо почало безладно відступати до Дністра. 27.IX (6.X) 1620 тур.-тат. військо під Могилевом оточило польс.-шляхет. табір. Наступного дня полс.-шляхет. військо було цілком розгромлене. В бою загинув С. Жолкевський, політ М. *Хмельницький* та в полон потрапив його син Б. *Хмельницький*. Тур.-тат. агресори спустошили Поділля і Сх. Галичину. В дальшій боротьбі тур.-тат. завоюники були вщент розгромлені під Хотиним (див. *Хотинська війна 1620—21*).

ЦИВІЛІЗАЦІЯ (від лат. *civilis* — цивільний, державний) — ступінь розвитку матеріального виробн., суспільних відносин і духовної культури, досягнутий людством після розкладу первіснообщинного ладу, «на якому поділ праці, випливаючий з нього обмін між окремими особами і товарне виробництво, що об'єднує обидва ці процеси, досягають повного розквіту і роблять переворот в усьому старому суспільстві» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 167). Ц. є третім після *дикості* і *варварства* періодом в історії людства. «Цивілізація, — писав Ф. Енгельс, — період опанування дальшої обробки продуктів природи, період промисловості у власному значенні цього слова і мистецтва» (Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 32). Ступінь товарного виробн., з якого починається Ц., економічно характеризується, за Ф. Енгельсом, запровадженням металевих грошей, а разом з тим і грошового капіталу, процента й лихварства, появою купців як посередницького класу між виробниками, виникненням приватної власності на землю та іпотеки, появою рабської праці як панівної форми виробн. За Ц. утверджується як панівна форма сім'ї — *моногамія*, панування чоловіка над жінкою і окрема сім'я як госп. одиниця суспільства. Наслідком поділу суспільства на класи було виникнення *держави*. За формами повенелення Ф. Енгельс поділяє Ц. класово-антагоністичних суспільств на три великі епохи: рабство — в античному світі, кріпацтво — за феодалізму, наймана праця — за капіталізмом. Оскільки основою Ц. в антагоністичних суспільствах є експлуатація одного класу іншим, то весь її розвиток відбувається в постійній суперечності. Особливо загострюють-

ся суперечності Ц. за капіталізму, що є останньою епохою Ц. класово-антагоністичного суспільства. З перемогою Великої Жовтні. соціалістич. революції, яка знищила приватну власність на знаряддя й засоби виробн., з ліквідацією експлуататорських класів настає вища епоха Ц.—цивілізація комуністич. суспільства. Соціалізм утвердився в СРСР та в ряді ін. країн, населення яких становить понад третину людства. Він перевершує всі попередні формації за організацією виробн., рівнем розвитку науки і культури, матеріальним забезпеченням членів суспільства. Марксистсько-ленінське вчення про суспільство вбачає в комуністич. Ц. майбутнє всього людства. *Комунізм* є першою людською Ц., яка не знає класів. При комунізмі існуватиме єдина загальнонар. власність на засоби виробн., буде встановлено цілковиту соціальну рівність усіх членів суспільства. Все це створить найкращі умови для всебічного гармонійного розквіту особи, для творчої праці, занятя наукою, насолоди мистецтвом. Комунізм усадкує найкращі надбання попередніх Ц. у галузі виробн., техніки, науки й культури і піднесе їх на новий, вищий щабель. У марксистській літературі поняття Ц. означає також матеріальну культуру.

Лит.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори: т. 13. Маркс К. До критики політичної економії; т. 21. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави; Ленін В. І. Про культуру і мистецтво. К., 1957; Документи міжнародної Народи комуністичних і робітничих партій. Москва, 5—17 червня 1969 р. К., 1969; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Строительство коммунизма и духовный мир человека. М., 1966; Коммунизм и культура. М., 1966.

ЦИГАНИ (самоназва — р о м а) — народ, що живе невеликими групами в багатьох країнах світу. Заг. чисельність Ц. важко визначити; за даними різних джерел, їх налічується від 800 тис. до 1,2 млн. чол. В СРСР, за переписом 1970, — 175 тис. Ц., у т. ч. в УРСР — 30,1 тис. Мова — циганська, індійської групи; більшість Ц. двомовні, другою мовою є мова народу, серед якого вони живуть. На тер. України Ц. з'явилися у 15—16 ст., спочатку в пд. районах і в Криму. Вели в основному кочовий спосіб життя. Взимку Ц. тимчасово жили в селах. Традиційні заняття Ц.— ковальство, стельмаство, ложкарство та ін. ремесла, музика, танці, ворожіння. За роки Рад. влади Ц. здобули широкі можливості для госп. і культурного розвитку. Відбувається активний процес осідання Ц. і залучення їх до праці в с. г., пром-сті, в галузі культури.

Лит.: Народы Европейской части СССР, т. 2. М., 1964; Санаров В. И. Проблемы историко-этнографического изучения цыган. «Советская этнография», 1971, № 3. В. І. Наулко (Київ).

ЦИГАНОВ Віктор Вікторович (11.VIII 1896—25.VI 1944)— рад. військ. діяч, генерал-лейтенант. Член КПРС з 1941. Н. в Нижньому Новгороді в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1933 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45— заступник по тилу Головка Пд.-Зх. напрямку, ком. 38-ю та 56-ю арміями, пом. ком. військами Моск. військ. округу. Очолені Ц. війська 38-ї армії брали участь у *Київській оборонній операції 1941* та Харківській оборонній операції 1942. Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ЦИМБАЛ Андрій Калинович (н. 13.XII 1916)— учасник партизан. руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1956. Н.

в с. Табуриці (тепер у складі м. Світловодська Кіровогр. обл.) в селянській сім'ї. З 1938— в Рад. Армії. Під час оборонних боїв 1941 опинився на тимчасово окупованій ворогом тер. Сумщини. З вересня 1941 Ц.— боєць, командир групи (роті) Путивльського партизан. загону (згодом з'єднання) під командуванням С. А. Ковтика. Відзначився в операції «*Сарненський хрест*». З грудня 1943 в 1-й Укр. партизан. д-зії командував батальйоном, який лише під час Львівсько-Варшавського рейду знищив понад 1 тис. гітлерівців і зруйнував 4 залізнич. мости. Ц. брав участь у 97 боях та операціях. З листопада 1944 Ц.— на госп. роботі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

В. П. Лукін (Київ).

ЦИМБАЛИСТ Іван Єлисейович (27.X 1911—1.X 1960)— учасник партизанського руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1938. Н. в с. Мошенці (тепер Городнянського р-ну Черніг. обл.) в сел. сім'ї. За фахом — педагог. У 1939—40 — в Рад. Армії. На поч. війни — комісар пункту формування військ. частин Пд.-Зх. фронту. У вересні потрапив у вороже оточення і вступив до Черніг. обласного партизан. загону. В з'єднанні партизан. загонів під командуванням О. Ф. Федорова і М. М. Понудренка — боєць, політрук саперного взводу, командир групи підричників. Був членом Черніг. підпільного обкому КП(б)У. Диверсійна група, яку очолював Ц., пустила під укіс 17 ворожих ешелонів. Після війни Ц. був на рад. та парт. роботі в Чернігові. В. П. Лукін (Київ).

ЦИГЛАУЕР (Б л ю м е н т а л ь) Фердинанд фон (Zieglaue von Blumenthal; 28.II 1829—28.VII 1906)— австр. бурж. історик. Н. в Брунеку (Австрія). З 1856 — професор Академії права в Германштадті, з 1875 — професор, 1899—1900 — ректор, 1900—06 — позаштатний професор Чернів. ун-ту. Досліджував історію Австрії, Угорщини, Трансільванії, а також Буковини кінця 18 ст. Гол. праці Ц. (нім. мовою) з історії Буковини: «Становище Буковини на час австрійської окупації» (Чернівці, 1888) та «Історичні нариси Буковини періоду Австрійської військової адміністрації» (т. 1—12. Чернівці, 1893—1901). Ц. з шовіністичних позицій «обгрунтував» право Австрії на Буковину, виправдував нібито «цивілізаторську» місію Австр. монархії на загарбаних землях, замовчував соціальний, нац. і реліг. гніт та фальсифікував історію визвольної боротьби трудящих мас Буковини проти поневолювачів та іноземних загарбників.

Б. Й. Сидор (Чернівці).

ЦИММЕРВАЛЬДСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1915— перша міжнар. конференція соціалістів-інтернаціоналістів під час 1-ї світової війни. Відбулася 23—26.VIII (5—8.IX) 1915 в с. Ціммервальді (Швейцарія). В її роботі взяло участь 38 представників від 11 країн (Росії, Польщі, Італії, Болгарії, Румунії, Німеччини, Франції, Швейцарії, Нідерландів, Швеції та Норвегії). На конференції розгорнулася боротьба між революц. інтернаціоналістами на чолі з В. І. Леніним, які обстоювали необхідність боротьби за перетворення імперіалістич. війни на громадянську, розрив з соціал-шовіністами, створення 3-го Інтернаціоналу, і більшістю центристів-каутськіанців, що не хотіли розриву з соціал-шовіністами. Ц. к. прийняла маніфест проти війни. Конференція обрала Інтернац. соціалістичну комісію (ІСК). Найважливішим результатом конференції було орг. оформлення Ціммервальдської лівої групи, яка обрала керівний орган — Бюро на чолі з

В. І. Леніним. Конференція була важливим етапом у боротьбі революц. марксистів проти війни, за згуртування соціалістів-інтернаціоналістів. Більшовицькі орг-ції України, зокрема Одеська, Харків., Катериносл. та ін., обговорювали матеріали конференції і разом з усією партією відстоювали ленінські ідеї пролет. інтернаціоналізму, підтримували Цімервальдську ліву групу.

Д. М. Цимбалюк (Луцьк).

ЦХАКАЯ Михайло Григорович (4.V 1865—19.III 1950) — професійний революціонер, рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1898. Н. в с. Хунці (тепер Гегечкорського р-ну Груз. РСР). В революц. русі з 1880. У 1898—1900 вів парт. роботу в Харкові й Катеринославі. В 1900 його заарештовано й вислано на Кавказ. Один з керівників Кавказького союзного к-ту РСДРП. Брав участь у підготовці II з'їзду РСДРП (1903). Делегат III з'їзду РСДРП. У 1906 Ц. знову заарештовано й ув'язнено в Метехському замку в Тбілісі. Делегат V з'їзду РСДРП. У 1907—17 жив в еміграції в Женеві. Після Лютн. революції 1917 вів парт. роботу на Кавказі. Один з організаторів боротьби за владу Рад у Грузії. В 1923—31 — голова ЦВК ЗРФСР, член Президії ЦВК СРСР, заст. голови ЦВК СРСР, член ЦК КП(б) Грузії. Учасник рсботи II—VII конгресів Комінтерну, член ВККІ. З 1931 працював в Інтернаціональній контрольній комісії. Депутат Верховної Ради СРСР 1—3-го скликань. Нагороджений орденом Леніна.

ЦЮРУПА Олександр Дмитрович (1.X 1870—8.V 1928) — професійний революціонер, рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1898. Н. в м. Олешках (тепер м. Цюрупинськ Херс. обл.) в сім'ї службовця. В 1887 вступив до Херс. с.-г. училища, де 1891 організував марксистський пропагандист. гурток, бібліотеку революц. видань, редагував нелегальний журн. «Пробудження». В 1894, працюючи на лісопильному з-ді, а потім статистиком Херс. повітової земської управи, вів революц. роботу серед робітників та інтелігенції. Один з організаторів с.-д. гуртка в Херсоні. В 1899 в Одесі організував перевезення марксистської л-ри з-за кордону. З кінця 1900 вів революц. роботу в Харкові, з лютого 1901 — член Харків. к-ту РСДРП. Був агентом «Искры». У вересні 1901 вихід до Миколаєва та Херсона, де разом з братом М. Д. Цюрупою налагодив зв'язки херс. групи соціал-демократів з редакцією «Искры». В 1902—17 працював у Тульській с.-д. орг-ції, брав участь у революц. подіях 1905—07 в Уфі, працював у Уфимській орг-ції РСДРП. За революц. роботу його не раз заарештовували, був три роки у засланні в Оленецькій губернії. Після Лютн. революції 1917 — член об'єднаного к-ту РСДРП, член Уфимської Ради робітн. і солдат. депутатів, голова міської думи. В дні Жовтн. збройного повстання — член Уфимського військкредому. З листопада 1917 — товариш (заступник) наркома продовольства, з лютого 1918 — нарком продовольства РРФСР. У грудні 1921 за ініціативою В. І. Леніна Ц. призначено заст. Голови Раднаркому і Ради Праці та Оборони РРФСР. Після утворення Союзу РСР — заст. Голови РНК і РПО СРСР. Одночасно очолював Наркомат РСІ (1922—23), Держплан (1923—25) та Наркомат внутр. і зовн. торгівлі (з листопада 1925). На XII—XIV з'їздах ВКП(б) обирався членом ЦК. З 1922 — член Президії ВЦВК, потім ЦВК СРСР.

Лит.: Д а в и д о в М. Александр Дмитриевич Цюрупа. М., 1961.

ЦЮРУПІНСЬК (до 1928 — О л е ш к и) — місто Херс. обл. УРСР, центр Цюрупинського р-ну.

М. Г. Цхакая.

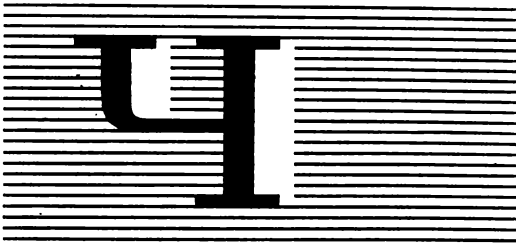
О. Д. Цюрупа.

Пристань на лівому березі Дніпра (на р. Конці), за 10 км від залізнич. ст. Цюрупинськ. 16,1 тис. ж. (1970). Засн. 1784 під назвою Олешки. В 1711—28 на цьому місці була *Олешківська Січ*. До 1797 Олешки — в складі Таврійської губ., з 1797 — Новоросійської губ., з 1802 — центр Дніпровського пов. Таврійської губ. В 1905 тут утворено групу РСДРП. В 1905—07 в повіті відбувалися революц. виступи селян і с.-г. робітників. Радянську владу встановлено 26.I (8.II) 1918. В березні 1918 Олешки окупували австрій. війська. Трудящі Олешок приєдналися до *Херсонського збройного повстання 1918*. У січні 1919 містечко окупували англо-франц. інтервенти й білогвардійці. Проти них вели боротьбу партизан. загони під командуванням П. І. Тарага, О. Ю. Гірського та ін. 21.III 1919 Олешки визволила Червона Армія. 23.VII їх загарбали денкінці. Рад. війська визволили Олешки на поч. січня 1920. З 12.VI 1920 Олешки тричі захоплювали врангелівці, яких кожного разу вибивали рад. війська, що 17.X 1920 остаточно визволили містечко. З 1921 Олешки — в складі Миколаївської губ., з 1922 — Одеської губ., з 1925 — район центр Херсонського округу (до 1930), з 1932 — Одеської, з 1937 — Миколаївської, з 1944 — Херсонської обл. В 1928 Олешки перейменовано на Ц. на честь О. Д. Цюрупи, який тут народився. Під час Великої Вітчизн. війни Ц. 10.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В роки окупації тут діяла підпільна комсомольсько-молодіжна антифашист. орг-ція «Юнармія». 4.XI 1943 Ц. визволили війська 4-го Укр. фронту. З 1956 Ц. — місто. В Ц. — целюлозний, маслоробний і металеві виробів з-ди, буд. підприємства, харч. комбінат, комбінат побут. підприємств. Радгосп. 5 загальноосв., 1 спорт. й 1 муз. школи. Ветеринарний технікум. Нижньодніпровська н.-д. станція по залісенню пісків і виноградарства на пісках.

І. Д. Ратнер (Херсон).

ЦЬОХ Йосип Терентійович (н. 1. XI 1916) — укр. рад. историк, доктор истор. наук, професор (з 1968). Член КПРС з 1941. Н. в с. Вернигородку (тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1938—54 — на партійно-журналістській роботі. В 1950 закінчив ф-т журналістики Вищої парт. школи при ЦК КП України. З 1954 — викладач, з 1959 — зав. кафедрою журналістики Львів. ун-ту. Наук. дослідження з питань історії і теорії преси та л-ри, історії КПРС.

Тв.: В сім'ї вольній, новій. Львів, 1954; Комуністична преса в Західній Україні (1919—1932). Львів, 1958; Слово буремних років. Львів, 1961; Комуністична преса Західної України (1919—1939 pp.). Львів, 1966.

ЧАВДАР Єлизавета Іванівна (п. 23.II 1925) — укр. рад. співачка (колоратурне сопрано), нар. артистка СРСР (з 1952). Член КПРС з 1953. Н. в Одесі в робітн. сім'ї. Після закінчення Одес. консерваторії (1948) — солістка Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. Кращі партії: Марильца («Тарас Бульба» Лисенка), Марфа («Царева наречена» Римського-Корсакова), Людмила, Антоніда («Руслан і Людмила», «Іван Сусанін» Глінки), Йолан («Милана» Г. Майбороди), Люба Шевцова («Молода гвардія» Мейтуса), Розіна («Севільський цирульник» Россіні), Віолетта («Травіата» Верді) та ін. З 1967 — доцент Київ. консерваторії. Нагороджена орденом Леніна та ін. нагородами.

Лит.: Кириченко Т. Єлизавета Іванівна Чавдар. К., 1958; Кауфман Л. Єлизавета Іванівна Чавдар. К., 1960.

ЧАГОВЕЦЬ Григорій Іванович (5.I 1922—16.IX 1944) — рад. військ. льотчик, лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член ВЛКСМ з 1943. Н. в Новоолександрівці (тепер селище міського типу Краснодонського р-ну Ворошиловгр. обл.) в сім'ї службовця. У Рад. Армії з 1941. В 1943 закінчив військ.-мор. авіаційне уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як льотчик 43-ї авіаційної ескадрильї ВПС Балт. флоту здійснив 165 успішних бойових вильотів на розвідку, 66 аерофотознімань, які дали можливість здобути цінну інформацію про кораблі й військ.-мор. бази ворога на узбережжі Фінської затоки.

ЧАЙКОВЦІ — революц. народницька орг-ція поч. 70-х рр. 19 ст. Гурток Ч. виник 1871. Назву Ч. дістали від прізвища одного з членів цього гуртка М. В. Чайковського. Активними членами петерб. гуртка Ч. були Д. О. Клеменц, С. М. Кравчинський, П. О. Кропоткін, С. Л. Петровська, С. С. Синьогоуб, М. А. Чарушин. З петерб. гуртком підтримували зв'язки гуртки Ч. у Москві (М. О. Морозов, М. Ф. Фроленко та ін.), Києві (П. Б. Аксельрод, Я. В. Стефанович та ін.), Одесі й Херсоні (Ф. В. Волховський, А. І. Желябов, А. О. Франжолі та ін.). Гуртки мали між собою зв'язок і становили єдину федеративну орг-цію, яка налічувала понад 100 учасників. Ч. були прихильниками сел. революції. Вони розгорнули організацьорсько-пропагандистську діяльність серед робітників, студентської молоді, видавали та розповсюджували революц. л-ру, зокрема Ф. В. Волховський був автором відозви укр. мовою «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків», яку згодом було використано в революц. пропаганді серед селян Чернігівщини. В кінці 1873 — на поч. 1874 більшість учасників петерб. гуртка Ч. було заарештовано. Решта Ч. брали участь у «ходінні в народ». Див. також Народництво. Лит.: Жученко В. С. Соціально-економічна програма революційного народництва на Україні. К., 1969.

А. К. Волощенко (Київ).
ЧАЛИЙ Микола Полікарпович (7.VII 1915—12.VII 1944) — рад. військовослужбовець, капітан 3-го рангу, Герой Рад. Союзу (1945). Член Комуніст-

тич. партії з 1941. Н. на станції Куп'янськ (тепер Харківська область) в сім'ї залізничника. В Радянській Армії з 1937. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 закінчив політ. курси Чорноморського флоту (1942), курси удосконалення офіцерського складу (1943). Як командир групи головного 66-го окремого загону Дніпровської військової флотилії брав участь у чотирьох десантних операціях. У десантній операції 12.VII 1944 із своїм загonom зайняв міцно укріплений вузол ворожої оборони в с. Конковичах (Гом. обл.). Цим він забезпечив швидке просування рад. військ. Загинув у бою.

ЧАЛИЙ Сава (р. н. невід. — п. 1741) — полковник надвірного війська магнатів *Потоцьких*, зрадник-авантюрист. Походив з Комаргорода (тепер село Томашпільського р-ну Вінн. обл.). Деякий час був на *Запорізькій Січі*. Після втечі з Січі служив сотником надвірного загону польс. магнатів князів Четвертинських. Під час гайдамацького повстання 1734 на Правобережній Україні Ч. перейшов на бік *Верлана*. Після придушення цього повстання Ч. 1736 склав присягу на вірність польс.-шляхет. урядові. З 1738 — полковник надвірного війська польс. магнатів *Потоцьких* у Немирові (тепер Вінн. обл.). Гайдамаки загону Г. Голого стратили його за зраду.

В. М. Кулаковський (Київ).

ЧАПАЄВ Василь Іванович (9.II 1887—5.IX 1919) — рад. військ. діяч, герой громадян. війни. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в с. Будайках (тепер у складі м. Чебоксар Чув. АРСР) в селянській сім'ї. Учасник 1-ї світової війни. В 1917—18 як виборний командир 138-го піх. полку, військ. комісар м. Николаєвська (тепер м. Пугачов Саратов. обл.), командир бригади, 1-ї та 2-ї Николаєвських д-зій брав участь у встановленні Рад. влади в Поволжі. Після короткочасного навчання у Військ. академії Генштабу (листопад 1918 — лютий 1919) — командир Олександр-Гайської групи 4-ї армії. З квітня 1919 — командир *Двадцять п'ятої стрілецької імені В. І. Чапаєва дивізії*, яка вела бої проти колчаківців на Уралі. Загинув у бою. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Ч. присвячено роман Д. А. Фурманова «Чапаєв» та одноіменний фільм. Лит.: Кутяков І. Боевой путь Чапаева. Куйбышев, 1969.

ЧАПЛИНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1919 — збройний виступ селян с. Чаплинки (тепер с-ще м. т., райцентр Херс. обл.) проти англо-франц. інтервентів і денікінців. Почалося в січні 1919, коли селяни розбрили денікінських офіцерів, що прибули в село для мобілізації населення в армію Денікіна. 21—22.I 1919 в районі Олешок — Чаплинки повстанці розгромили денікінський каральний загін ген. Аджієва. На поч. лютого 1919, з просування Червоної Армії на Пд., повстанська боротьба спалахнула з новою силою. Чаплинка в той період була центром активних бойових операцій, що їх здійснювали партизан. загони Дніпровського пов. В партизан. загін було об'єднано повстанців сусідніх сіл: Володимирівки, Хорлів, Олешків (тепер м. Цюрупинськ), Каланчака, Громівки, Чолбас, Бугаївки. В загоні, чисельністю майже 2 тис. чол., були піхота і кавалерія, кулеметна команда, а пізніше навіть артилерія. Керівництво загonom здійснювали більшовики. Згідно з директивою *Одеського підпільного обласного комітету КП(б)У* всі сили придніпровських більшовиків було мобілізовано на підтримку Ч. п. За рішенням підпільного Херс. к-ту КП(б)У в загін влилися робітн. дружина та загін моряків-чорноморців. Ч. п. підтримали селяни навколишніх сіл. Чаплинські партизани

діяли до початку квітня, коли рад. війська визволили цей район. П. Г. Власенко (Херсон).

ЧАПЛІНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК — могильник поблизу с. Чаплів (тепер с-ще у складі Дніпропетровська) на лівому березі Дніпра. Досліджували його 1950. Виявлено 25 поховань, з яких 5 належать до епохи мезоліту, 15 — до часів неоліту, 5 — до мідного віку. В мезолітичних похованнях знайдено кістяки померлих, яких ховали в скорченому стані на боці. В похованнях епохи неоліту, крім кістяків померлих, яких ховали у випростаному стані на спині, знайдено прикраси (підвіски, виготовлені з зубів оленя і хижаків). Інтерес становлять поховання мідного віку в ямах, обкладених каменями, з обрядом трупопокладення на спині з підігнутими в колінах ногами. Біля кістяків знайдено велику кількість мідних прикрас (браслети, намисто) та знарядь праці (кремені ножи, рогові мотики). Переважна більшість кістяків у похованнях Ч. м. перешава червоною вохрою. Поховання Ч. м. датують періодом від 8—7 до 3-го тис. до н. е. *Лит.: Дорбовольський А. В. Могильник в с. Чаплі. «Археологія», 1954, т. 9.*

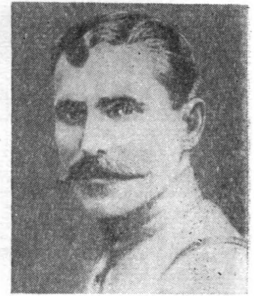
ЧАРНЕЦЬКИЙ (Czarniecki) Стефан (1599—16.ІІ 1665) — польський політ. і військ. діяч. Н. в с. Чарніці (тепер ПНР) у шляхет. сім'ї. Здобув військ. освіту. З 1648 — учасник боротьби проти сел.-козац. війська на Україні. В битві біля Жовтих Вод (1648) козаки взяли його в полон. Повернувшись з полону, Ч. брав участь у битвах під Зборовом (1649), Берестечком (1651) і Батогом (1652). За наказом Ч. польс.-шляхет. військо руйнувало укр. міста і села, винищувало мирне населення. Навесні 1653 козаки під проводом І. Богуня розгромили на Поділлі очолене Ч. військо. В 1665 Ч. — коронний гетьман Польщі.

ЧАРТОРИЙСЬКІ (Czartoryscy), Чарториські, Чарторижські — польс. князівський рід лит. походження. Відомі з 1-ї пол. 15 ст. Ч. обіймали високі держ. посади у феод. Литві, шляхет. Польщі, царській Росії. Сприяли укладенню *Люблінської унії 1569*. Мали великі зем. володіння на Волині і в Галичині. Відомі: Міхал Фридерик Ч. (26.IV 1696—13.VIII 1775) — великий лит. канцлер (з 1752). Мав значний вплив на держ. справи разом з своїм братом Августом і племянником Адамом Казимиром за часів правління їх родича *Станіслава Августа Понятовського*. Адам Єжи Ч. (14.I 1770—15.VII 1861) — міністр закорд. справ Росії (1804—06), радник царя в польс. питанні на Віденському конгресі 1814—15. Намагався відновити Польщу в старих кордонах з включенням укр., білорус. і лит. земель шляхом династичної унії з Росією. Учасник *польського визвольного повстання 1830—31*. Після поразки повстання емігрував до Франції, де очолював польс. консервативно-монархічну еміграцію. В л а д и с л а в Ч. (3.VII 1828—23.VI 1894) — один з керівників польс. монархічної еміграції в Парижі.

ЧАСТЕК (Czastek) Славюх (1894—1920) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Н. в м. Пісеку (тепер ЧССР) в чеській сім'ї. За фахом — лісовод. Під час 1-ї світової війни мобілізований до австро-угорської армії, потрапив у рос. полон. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перейшов на бік революц. пролетаріату Рад. Росії. З 1918 — член чехословацької комуністич. групи (секції) РКП(б). У травні 1918 очолював загін інтернаціоналістів, який воював проти повсталіх частин чехословац. корпусу в Пензі. З серпня 1918 командував на Сх. фронті полком, який відзначився при визволенні від білогвар-

Е. І. Чавдар.

В. І. Чапаєв.

дійців Сибірська і Самари. З квітня 1919 Ч. очолив Управління по формуванню інтернаціональних частин Червоної Армії з центром у Нижньому Новгороді. З липня 1919 Ч. — командир сформованої на Україні 1-ї бригади Інтернац. д-зії, що брала участь у боях проти банд Петлюри, Зеленого, Григор'єва і військ Девікіна. Помер від висипного тифу в Пензі. *Л. А. Петерс (Київ).*

ЧАСТІНИ ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ (ЧОП) — загони з комуністів і комсомольців, створені в РРФСР і на Україні під час громадян. війни 1918—20 для боротьби проти контрреволюції. В 1921 ЦК РКП(б) затвердив положення про ЧОП. Їхніми керівними органами були ради ЧОП республіки, військ. округу, губернії, повіту. Заг. керівництво ЧОП здійснював ЦК РКП(б), а на місцях — парт. органи через губернські і повітові Ради. ЧОП відіграли велику роль у боротьбі проти куркульсько-націоналістич. бандитизму, зокрема *григор'євщини, махновщини*. В 1924 ЧОП розформовано. *М. В. Коваль (Київ).*

ЧАСТНИК Сергій Петрович (18.VII 1874—19.III 1906) — матрос, один з керівників збройного повстання на крейсері «Очаков». Н. в Таврійській губ. Під час повстання на «Очакові» його обрали старшим офіцером крейсера. Найближчий помічник керівника повстання П. П. Шмідта. За вироком військ. суду розстріляний на о. Березань разом з ін. керівниками повстання.

ЧАТА — 1) Передовий загін гол. сил *козацького війська*. 2) Назва невеликого гайдамацького загону у 18 ст. Чисельність Ч. становила від 10—15 до кількох десятків гайдамаків. Під час поселення гайдамацького руху (1734, 1750, 1768) окремі Ч. об'єднувалися у великі загони, що здобували штурмом польс.-шляхет. фортеці (Корсунь, Лисянку, Смілу, Умань та ін.).

ЧВЕРТЬ — одиниця старовинних мір на Україні в 15—19 ст. Мала різне значення. 1) Міра ваги сипких тіл, становила бл. 6 пудів зерна (100 кг). 2) Міра об'єму рідини — 1/4 відра (3 л). 3) Міра довжини — бл. 18 см. 4) 1/4 частина земельної наділу (*волоки*) — бл. 4—5 га. 5) 1/4 частина держ. податків, мита та ін. держ. зборів, що сплачувалася старостам, війтам, лавникам, збирачам та ін. урядовцям. *Л. І. Мишко (Київ).*

ЧЕКАНЮК Андрій Терентійович (н. 29.X 1906) — укр. рад. історик, громад. діяч, чл.-кор. АН УРСР (з 1964), професор (з 1964). Член КПРС з 1928. Н. в с. Кам'яніці (тепер Липовецького р-ну Вінн. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1925—34 — на комсомольській, профспілковій і парт. роботі. В 1934—37 вчився в Ін-ті червоної професури (Харків, Київ). У 1937—38 — зав. відділом, 1938—43 — відповідальний редактор газ. «Комуніст» — «Радянська Україна». У 1943—44 —

А. Т. Чеканюк.

М. В. Челноков.

заст. зав. відділом пропаганди ЦК КП(б)У; 1945—46 — заст. нач. Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У і зав. відділом преси ЦК КП(б)У. В 1944—46 працював за завданням ЦК КП(б)У на Закарпатській Україні. З 1946 — ректор ВПШ при ЦК КП України, одночасно викладає історію КПРС. Автор ряду праць з історії партії. На XIV—XVI з'їздах КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК, на XVII—XIX, XXI—XXIV з'їздах — членом ЦК КП України. Депутат Верховної Ради УРСР 1-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тє.: Програма розгорнутого будівництва комунізму. В кн.: Сучасність і деякі економічні питання будівництва комунізму в СРСР. К., 1962; Расцвет Украинской ССР в братской семье народов Советского Союза. В кн.: Торжество ленинской национальной политики. М., 1963; Основы ленинской экономической политики социалистического государства та її дальнейший розвиток КПРС. В. І. Ленін про розвиток соціалістичної економіки. К., 1970; В. І. Ленін про керівну роль Комуністичної партії в будівництві соціалізму і комунізму. К., 1970.

ЧЕЛНОКОВ Микола Васильович (н. 9.V 1906) — рад. військ. льотчик, ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (1942, 1944). Член КПРС з 1940. Н. в Иркутську в сім'ї робітника. В Рад. Армії з 1928. У 1931 закінчив Севастопольську школу мор. льотчиків. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир ескадрильї, командир 8-го гвард. штурмового авіаполку, командир авіаз'єднання воював у складі ВПС Балт. і Чорномор. флотів. Відзначився під Ленінградом, Кременчуком, Керчу, Феодосією і Севастополем. Здійснив бл. 300 бойових вильотів, особисто потопив 5 ворожих кораблів і бл. 40 у складі групи. Після війни Ч. — на відповідальних посадах у Рад. Армії. З 1954 — в запасі. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ЧЕЛЯДЬ — у Давній Русі й на Україні залежне населення (*холопи, закупи, смерди* та ін.) феод. вотчини. В Росії з 17 ст. до 1861 Ч. — *дворові люди* поміщиків. Ч. називали також наймитів укр. козак. старшини.

ЧЕПА Андрій Іванович (1760 — бл. 1822) — колекціонер документів з історії України. Походив з укр. поміщицької сім'ї. Служив у земському суді Роменського пов., 1779—89 — в канцелярії малоросійського ген.-губернатора П. О. Румянцева. Його колекцією документів користувалися укр. історики М. Ф. Берлінський, Д. М. Бантши-Камєнський, Я. М. Маркович. Свого наміру видати збірники матеріалів з історії України Ч. не здійснив. Переважна більшість зібраних ним істор. документів загинула.

ЧЕПЕЦЬ Василь (рр. н. і см. невід.) — ватажок загону *опришків* на Лемківщині. Перша згадка про напади опришків під керівництвом Ч. на панські маєтки є в документах 1645. Пізніше Ч. схопив каральний загін і в м. Новому Таргу (тепер ПНР) його засудили до страти. В 1651 повстанське військо на чолі з *Косткою Наперським* визволило його з тюрми, і він знову організував опришківський загін, який діяв до 1657. Дальша доля Ч. невідома.

Я. С. Мельничук (Івано-Франківськ). **ЧЕРВЕНСЬКІ МІСТА**, Червенські гради — група давньорус. міст й укріплених замків 10—12 ст. у Волинській землі на зх. окраїнах Русі. Термін «Ч. м.» зустрічається в давньорус. літописах під 1018 і 1031, а їхній центр — м. Червен згадується, починаючи з 981, багато разів. За результатами археол. досліджень, які проводили в 50—60-х рр. 20 ст., м. Червен локалізується на території сучасного с. Чермно (ПНР), а територія Ч. м. — на лівобережжі Бугу і ототожнюється в основному з територією пізнішої (13 ст.) Червенської землі. До складу Ч. м. входили, крім Червена, м. Волинь на р. Бузі (тепер с. Грудек Надбужний), Сутейськ (тепер с. Сонсядка) на р. Пор та деякі ін., від яких збереглися залишки у вигляді *городищ*. Територія Ч. м. була в 2-й пол. 1-го тис. н. е. заселена сх.-слов. племенами *дулібів, бужан, волян*. Ч. м. як укріплені поселення виникли в ході формування феод. відносин у сх.-слов. племінного об'єднання на чолі з дулібами. На поч. 10 ст. посилюлися політ. зв'язки Ч. м. з *Київською Руссю*, але у 3-й чверті 10 ст. місцева племінна верхівка потрапила в залежність від Чехії. В 981 київ. князь *Володимир Святославич* приєднав Ч. м. до Русі. В 1018 польсь. князь *Болеслав I Хоробрий*, повертаючись з походу на Київ, знову захопив Ч. м., але 1031 Ярослав і Мстислав Володимирович відвоювали Ч. м. В 11—12 ст. територія Ч. м. частково входила до складу *Володимиро-Волинського князівства*, а в 13—14 ст. — до *Галицько-Волинського князівства*. В серед. 13 ст. Ч. м. зруйнували татари, й вони занепали. В 14 ст. територію Ч. м. загарбали польсь. і лит. феодали.

Лит.: Королько В. Д. Западне слав'яне і Київська Русь в X—XI вв. М., 1964 (бібліогр. с. 348—366); Ісаєвич Я. Д. Територія і населення «Червенських градів» (X—XIII ст.). В кн.: Український історико-географічний збірник, в. 1. К., 1971; Ісаєвич Я. Д. До питання про західний кордон Київської Русі. В кн.: Історичні джерела та їх використання, в. 6. К., 1971; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. О. О. Ратич (Львів).

ЧЕРВІНСЬКИЙ Петро Петрович (1849—1931) — укр. земський статистик, представник ліберального народництва. Н. в м. Чернівці в дворянській сім'ї. Вчився в Петерб. ін-ті землеробства. В 1870—75 за участь у студентських заворушеннях відбував заслання в Холмогорах. У 1876—90 працював у статистич. бюро Черніг. губ. земства. За участю Ч. було видано «Матеріали для оцінки земельних угідь, зібрані Чернігівським статистичним відділенням при губернській земській управі» (в 15 т. Чернівці, 1877—87). Народницькі погляди Ч. найяскравіше виражені в статті «Питання общинного побуту» (1883). Для обґрунтування ідеї самотності розвитку Росії Ч. намагався використати деякі положення істор. матеріалізму К. Маркса. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції працював на с.-г. дослідній станції поблизу Вятки (тепер м. Киров). **ЧЕРВЕНА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1917** — демонстрація трудящих Петрограда 18.VI (1.VII) під керівництвом більшовиків проти імперіалістич. політики бурж. Тимчасового уряду й угодовства

меншовиків та есерів. Більшовики готували на 10 (23). VI мирну демонстрацію у зв'язку з тим, що *Перший Всеросійський з'їзд Рад* прийняв есерово-меншовицьку резолюцію про підтримку Тимчасового уряду. Але з'їзд, на якому переважали угодовці, 9 (22). VI ухвалив заборонити демонстрацію. Щоб не протиставляти себе з'їздові Рад, ЦК РСДРП(б) відмінив Ч. д. На підприємствах Петрограда проходили мітинги і збори, на яких робітники обговорювали постанову ЦК партії, виносили резолюції недовір'я Тимчасовому урядові й вимагали передати всю владу Радам. Боячись повної втрати впливу на маси, есерово-меншовицька президія з'їзду була змушена призначити демонстрацію на 18.VI. ЦК РСДРП(б) 14(27). VI оповістив по телеграфу місцеві більшовицькі орг-ції про лозунги партії на Ч. д. і закликав протестувати проти наступу контрреволюції. На Україні директиви ЦК одержали більшовики Києва, Катеринослава, Харкова та Одеси. Більшовицькі газети України слідом за «Правдой» висвітлювали підготовку до Ч. д. Готувалися до цього дня й угодовці: вони хотіли звести маніфестацію до церемонії вшанування жертв революції і продемонструвати довір'я урядові. Більшовики прагнули зробити демонстрацію бойовою й масовою. Їхні лозунги «Вся влада Радам!», «Геть війну!», «Геть десять міністрів-капіталістів!» відображали найважливіші вимоги поточного моменту. Під цими лозунгами 18.VI демонструвало 500 тис. солдатів і робітників Петрограда, бл. 12 тис. робітників і солдатів Києва, 15 тис. — Луганська, 10 тис. — Краматорська й 6 тис. — Горлівсько-Шербинівського району. З успіхом пройшли демонстрації в Харкові, Николаєві, Павлограді й Кам'янському. В Одесі колону робітників, які йшли під лозунгом «Вся влада Радам!», обстріляли юнкери та поліція. В Юзівці 25.VI (8.VII) демонстрантів було заарештовано й побито. З великими труднощами дістали право на демонстрацію більшовики Катеринослава. Вони вийшли на вулиці тільки 2 (15).VII, до них приєдналися робітники всіх великих заводів і Червона гвардія — кілька тис. чол. Есери, меншовики та націоналістич. партії під час демонстрації зазнали невдачі. Буржуазія потай від мас призначила на 18.VI початок наступу на фронті (див. *Червоний наступ 1917*). Ч. д. була важливим етапом на шляху переростання бурж.-демократич. революції в соціалістичну.

В. О. Лук'янова (Харків).

ЧЕРВНІЙ НАСТУП 1917 — наступальна операція рос. військ Пд.-Зх. фронту, яку було почато за наказом бурж. Тимчасового уряду, щоб затримати розвиток революц. подій у Росії. Буржуазія мала намір у разі успіху прибрати всю владу до своїх рук і розправитися з революц. силами, а в разі невдачі — всю провинку скласти на більшовиків. Укр. есдеки та есери разом з рос. угодовцями підтримали уряд. З'їзди армій Пд.-Зх. та Рум. фронтів, якими керували угодовці, висловилися за Ч. н. Більшовики викривали політ. суть наступу як відновлення грабницької війни та зміцнення контрреволюції. У Києві, Харкові, Луганську, Катеринославі та ін. містах України пройшли мітинги й демонстрації протесту робітників і солдатів проти Ч. н. з вимогою передати владу Радам. Велику роботу у військах вели більшовицькі орг-ції Петрограда, Москви, Києва, Харкова, Катеринослава, Проскурова, Вінниці та ін. міст. Внаслідок їхньої агітації від наступу відмовилися Гренадерський (див. *Гренадерсько-го полку процес 1917* у Києві), Павловський, Фінляндський, Кабардинський, Навагінський і Куримський полки. Заклик більшовиків — не

наступати, але фронт тримати — армія прийняла, та вона ще не була повністю на боці більшовиків. Підтриманий есерово-меншовицькою більшістю *Першого Всеросійського з'їзду Рад* Тимчасовий уряд примусив війська Пд.-Зх. фронту 18.VI (1.VII) почати наступ. Цей наступ не було підготовлено, і він закінчився невдачею. Звістка про те, що протягом 10 днів армія втратила 60 тис. чол., викликала обурення нар. мас, яке вилилося у стихійну збройну демонстрацію 4 (17).VII в Петрограді (див. *Лютневі дні 1917*). Провал Ч. н. буржуазія використала для відкритого наступу на революц. сили в Росії.

В. О. Лук'янова (Харків).

ЧЕРВОНА АРМІЯ, Робітничо-Селянська Червона Армія (РСЧА) — до 1946 офіційна назва Збройних Сил Рад. держави (крім Військ.-Морського Флоту). Запроваджена декретом Раднаркому РРФСР від 15 (28). I 1918. З 1946 наз. *Радянською Армією*.

«ЧЕРВОНА ВОЛІНЬ» — газета Луцького окружного к-ту КПЗУ. Виходила в 30-х рр. у Луцьку. Висвітлювала тяжке становище робітн. класу і селянства Зх. Волині під гнітом бурж.-поміщицької Польщі, закликала до революц. боротьби за свободу. Знайомила з життям народів Рад. Союзу, з їхніми успіхами в будові соціалізму. Висвітлювала внутріпарт. життя КПЗУ.

І. С. Сизоненко (Львів).

ЧЕРВОНА ГВАРДІЯ — добровільні формування збройних сил пролетаріату в період боротьби за перемогу *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917* і *триумфального походу Радянської влади*. Попередниками Ч. г. були бойові дружини робітників, які виникли під час *революції 1905—07 в Росії*. В дні *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* загони озброєних робітників виникли в Петрограді, Москві, багатьох містах України. В перші місяці вони називалися робітн. міліцією, заводською міліцією, загонами самоохорони, а згодом — Ч. г. Створення і зміцнення цих загонів В. І. Ленін вважав найважливішим завданням парт. орг-ції. Націлюючи партію на використання можливостей мирного розвитку революції, він вимагав не забувати, що може скластися таке становище, коли трудящі стануть перед необхідністю здобути владу із зброєю в руках. В. І. Ленін з перших днів після перемоги Лютневої революції висував вимогу масового озброєння пролетаріату, створення збройних сил революції, підкреслюючи, що «єдина гарантія свободи і зруйнування царизму до кінця є озброєння пролетаріату» (Твори, т. 23, с. 283). Прикладом в організації загонів Ч. г. були Петроград і Москва, де під керівництвом більшовиків у квітні — травні діяли комісії по перетворенню робітн. дружин на загони Ч. г. Опублікований у «Правде» в кін. квітня проект статуту Ч. г. Виборсько-го р-ну Петрограда став взірцем для Ч. г. всієї країни.

Статут Ч. г. визначав її класовий, інтернат. характер, підкреслював, що її завданням є «боротьба з контрреволюційними, протинародними виступами пануючих класів», що Ч. г. «із зброєю в руках охороняє всі завоювання робітничого класу, охороняє всіх трудящих без різниці статі, віку, національності». Ч. г. будувалася на добровільних засадах, але стати червоногвардійцем можна було лише за рекомендацією робітн., профспілкових або цехових зборів. Статут визначав і структуру Ч. г. Її низовою ланкою був десяток. Десятки об'єднувалися в сотні. Десять сотень становили батальйон. Організація Ч. г. базувалася на виборних засадах. У статуті під-

креслювалося, що Ч. г. ґрунтується на суворій свідомій товариській дисципліні. Завдяки наполегливій роботі більшовиків уже в квітні — червні 1917 у великих містах і робітн. центрах було створено загони Ч. г., які охороняли підприємства, захищали робітн. мітинги і демонстрації від контрреволюц. провокацій. Так, Ч. г. охороняла мирну демонстрацію трудящих Петрограда під час *липових днів 1917*. Велику роль вона відіграла у розгромі *корніловщини*.

На території України озброєння робітників почалося одразу після повалення самодержавства. Вже на поч. березня в Харкові, Катеринославі, Києві, ряді міст Донбасу було створено загони робітн. міліції. Після *квітневої демонстрації 1917* розгорнулося формування Ч. г. у Києві на поч. липня було 15 загонів Ч. г., які налічували бл. 2 тис. бійців, у Катеринославі — бл. 500 червоногвардійців, у Харкові — бл. 1560 чол. У Донбасі, де озброєнням робітників займалися не тільки більшовицькі орг-ції, а й Ради робітн. депутатів, що перебували під впливом більшовиків, спочатку було створено робітн. дружини в Луганську, а згодом в ін. містах. Ч. г. вони стали називатися після розгрому корніловщини. В Одесі загони Ч. г. створювалися при Раді робітн. депутатів. У ряді міст формувалася й *сілська Червона гвардія*. Після *Шостого з'їзду РСДРП(б)*, який взяв курс на збройне повстання, за допомогою *Військової організації при ЦК РСДРП(б)* і місцевих військових орг-цій більшовицькі к-ти почали посилене формування й озброєння загонів Ч. г. Напередодні Жовтн. збройного повстання в країні було бл. 200 тис. червоногвардійців, у т. ч. в Петрограді й Москві — 35 тис., у Києві — 3 тис., в Харкові й Одесі — понад 3 тис., у Миколаєві — бл. 1 тис.

Ч. г. відіграла величезну роль у боротьбі за встановлення Рад. влади. Вона була осн. ударною силою збройних повстань в Москві, Саратові, Пензі, Ташкенті, Самарканді та в ряді ін. міст країни. На Україні загони Ч. г. боролися як проти збройних сил Тимчасового уряду під час *Київського жовтневого збройного повстання 1917*, *Вінницького жовтневого збройного повстання 1917*, так і проти військ *Центральної ради* (див. *Київське січнєве збройне повстання 1918*, *Одеське січнєве збройне повстання 1918*, *Катеринославське збройне повстання 1917*). На Україні в 1-й пол. грудня 1917 заг. чисельність червоногвардійців досягла бл. 25 тис. У грудні 1917 — на поч. 1918 в ряді губерній виникли Центр. штаби Ч. г., зокрема *Центральний штаб Червоної гвардії Донбасу*. Загони Ч. г. разом з рад. військами завдали нищівного удару *каледоніцям*. Ч. г. була гол. збройною силою соціалістич. революції до створення регулярної Червоної Армії. «Червоногвардійці», — писав В. І. Ленін, — робили найбагатороднішу і найвеличущу історичну справу визволення трудящих і експлуатованих від гніту експлуататорів» (Твори, т. 27, с. 214). Загони Ч. г. стали кістяком Червоної Армії. *Літ.: Ле н і н В. І. Твори. Вид. 4: т. 23. Листи з далека; т. 24. Про пролетарську міліцію; Червона гвардія на Україні. Документи. К., 1939; Павлюк П. Харківська Червона гвардія (Лютій 1917 р. — березень 1918 р.). К., 1948; Лукьянов Х. Красная гвардия Довбасса. Сталино, 1958; Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. Х., 1969. П. І. Павлюк (Київ).*

«ЧЕРВОНА ДВНАДЦЯТКА» — одна з партизан. груп, які діяли восени 1922 на Тернопільщині в період піднесення визвольної боротьби трудящих Зх. України проти польсь. окупантів. Організаторами й керівниками «Ч. д.» були комуністи С. О. Мельничук, П. М. Шеремета й

І. Г. Цепко. «Ч. д.» розгорнула партизан. боротьбу в Заліщицькому повіті Терноп. воєводства. Партизани вночі проти 22.X 1922 захопили с. Мишкочичі (тепер Терноп. обл.). Вони палили поміщицькі фільварки, руйнували мости, лінії зв'язку тощо. Партизан. рух охопив Заліщицький і Борщівський повіти. Окупанти кинули проти партизан значні військ. сили. 28.X під час бою в с. Голіградах Заліщицького пов. загинув І. Г. Цепко, а П. М. Шеремета потрапив у полон. У запеклому бою поблизу м. Заліщиків жандарми оточили партизан. групу С. О. Мельничука, і тяжко поранений С. О. Мельничук потрапив у полон. 11.XI 1922 за вироком військового суду у м. Чорткові Мельничука й Шеремету було страчено. Героїчну боротьбу «Ч. д.» проти польсь. окупантів оспівано в нар. піснях. Подвигам «Ч. д.» М. Ірчан присвятив драму «Дванадцять». *Літ.: Революційна боротьба на Тернопільщині. 1917—1939 рр. (Документи і матеріали). Тернопіль, 1959. М. К. Кучеров (Івано-Франківськ).*

ЧЕРВОНА РУСЬ — істор. назва Галичини, що зустрічається в писемних джерелах, переважно зарубіжних, у 16—19 ст. Вперше термін «Ч. Р.» вжив італ. картограф 15 ст. Фра Мауро для позначення земель у басейні р. Дону. Польсь. історик поч. 17 ст. Ш. Старовольський називав Ч. Р. укр. землі. Однак поступово цей термін закріпився в істор. та географ. л-рі для позначення території кол. Галицького князівства (за адм. поділом 15—18 ст. — Руське і Бельзьке воєводства). Назву «Ч. Р.» вживали тільки в л-рі, серед місцевого населення вона не поширилася. Виникла, ймовірно, під впливом поширення у народів Сходу складених географ. назв, в яких окремі слова, що визначали відповідний колір, вживалися для розрізнення сторін світу. Безпідставні спроби пов'язати назву «Ч. Р.» з *Червенецькими містами* використовували деякі польсь. бурж. історики для того, щоб поширити на всю територію Ч. Р. тенденційні висновки про «неукраїнський характер» Червенецьких міст. З цією метою в бурж. публіцистичні 20—30-х рр. 20 ст. замість «Ч. Р.» писали «Червенецька Русь». У кін. 19 — на поч. 20 ст. термін «Ч. Р.» деякі реакційні автори пропагували для штучного протиставлення українців Галичині решті укр. народу. В рад. істор. л-рі для позначення пд.-зх. частини Київської Русі до 14 ст. вживаються терміни «Галицька земля», «Галицько-Волинське князівство», «Галицько-Волинська Русь», а для цієї самої території, починаючи з 14 ст., — «Галичина», «Західна Україна».

Літ.: Исаевич Я. Д. О происхождении названий Червен, Червенские города, Червоная Русь. В кн.: Доклады и сообщения Львовского отдела Географического общества УССР за 1966 год. Львов, 1969.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

«ЧЕРВОНА УКРАЇНА» — орган Укр. Комуністич. групи при ЦК Угор. соціалістич. партії. Виходила укр. мовою з 24.V по 12.VII 1919 в Будапешті в період *Угорської Радянської республіки*. Вийшло 7 номерів. Газету було розраховано на укр. трудящих, гол. чином кол. військовополонених, які під час 1-ї світової війни потрапили на тер. Угорщини. «Ч. У.» знайомила українців з соціалістич. революцією в Угорщині, в т. ч. й на Закарпатті, закликала їх вступати до інтернац. полків Угор. Червоної Армії, інформувала про успіхи в соціалістич. будівництві Рад. Росії та Рад. України. *М. В. Троян (Мукачеве).*

ЧЕРВОНА УКРАЇНСЬКА ГАЛИЦЬКА АРМІЯ (ЧУГА) — військ. формування, створене на поч. 1920 в складі Червоної Армії з частин *Української Галицької армії*, що перейшли на бік Рад. влади. Було сформовано 3 бригади ЧУГА. В квітні 1920, під час *польсько-радянської війни 1920*,

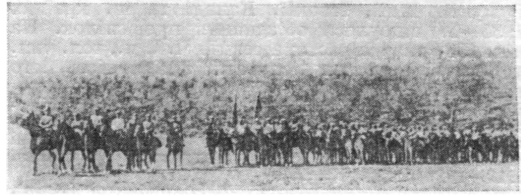
контрреволюц. офіцерство ЧУГА зрадило і, обдуривши солдатів, перейшло на бік польс. військ. 1-й бригаді ЧУГА після запеклих боїв удалося прорвати оточення і з'єднатися з рад. військами. Залишки 2-ї і 3-ї бригад були розформовані польс. командуванням.

ЧЕРВОНЕ КОЗАЦТВО УКРАЇНИ — з'єднання рад. військ, сформоване урядом Рад. України в грудні 1917. Ч. к. У. створено для боротьби проти збройних сил бурж.-націоналістич. *Центральної ради*, яка перешкоджала встановленню влади Рад на Україні, на протидію її військ. формуванням — т. з. «*вільному козацтву*». Ч. к. У. формувався на добровільних засадах з робітників і селян-бідняків, насамперед комуністів, з парт. і рад. працівників.

Перший полк Ч. к. У., що був першою регулярною частиною укр. рад. військ, створено 28.XII 1917 (10.I 1918) в Харкові. Командиром полку став В. М. *Примаков*. Полк почав бойові дії проти Центр. ради 4 (17). I 1918. Разом з ін. рад. частинами 6 (19). I 1918 він визволив Полтаву, 26.I (8.II) — Київ. У березні — квітні 1918 полк брав участь у боях проти австро-нім. військ, що вдерлися на Україну. Улітку 1918 полк перейшов на Донський фронт. У червні 1918 його було переформовано в 1-й Дніпровський партизан. загін і передано в розпорядження *Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету*, що очолював партизан.-повстанську боротьбу трудящих України проти австро-нім. загарбників.

Коли у вересні 1918 в «*нейтральній зоні*» сформувалися з повстансько-партизан. загонів дві регулярні д-зії, полк Ч. к. У. ввійшов спочатку до *Першої Української радянської дивізії*, а згодом до *Другої Української радянської дивізії*. В складі останньої він визволив від петлюрівців Белгород і Козачу Лопань, брав участь у визволенні Харкова, Полтави, Кременчука. В січні 1919 полк нагороджено почесним революц. Червоним прапором. Наприкінці лютого полк у складі групи військ Київ. напрямку брав участь у розгромі великого угруповання петлюрівців на Зх. від Києва. В березні — квітні 1919 полк здійснив глибокий рейд по петлюрівських тилах, під час якого 11.IV визволив м. Ізяслав, брав участь у визволенні м. Шепетівки, в травні — серпні 1919 вів бойові дії проти *гримор'євщини* і *денікінщини*. В серпні 1919 полк розгорнуто у бригаду, яка прикривала відхід частин *Дванадцятій армії* на Чернігів під час наступу денікінців. У вересні — жовтні бригада брала участь у розгромі денікінців під Орлом і Кромами. Наприкінці жовтня 1919 на базі бригади Ч. к. У., Кубанської бригади і латис. кав. полку сформовано *Восьму кавалерійську дивізію Червоного козацтва*. В листопаді 1919 — листопаді 1920 д-зія брала участь у *Харківській операції 1919*, у боях проти врангелівців у Пн. Таврії, у *польсько-радянській війні 1920*.

В жовтні 1920 на базі 8-ї кавалерійської д-зії та *Сімнадцятій кавалерійської дивізії* сформовано 1-й кінний корпус Ч. к. У. під командуванням В. М. *Примакова*. Корпус брав участь у розгромі *петлюрівщини* й куркульсько-націоналістич. банд. У 1921 корпус названо ім'ям ВУЦВК. У 1922 комсомол України взяв шефство над корпусом. У 1923 над 1-ю Запорізькою кав. дивізією Ч. к. У. взяла шефство Франц. компартія, над 2-ю Чернігівською кав. д-зією Ч. к. У. — Компартія Німеччини. За бойові заслуги в роки громадян. війни 1-у Запорізьку кав. д-зію (кол. 8-а кав. д-зія) нагороджено орденом Червоного Прапора (1928) і орденом Леніна (1934). Напередодні Ве-

8-й полк Червоного козацтва в поході.

ликої Вітчизн. війни на базі корпусу Ч. к. У. створено мотомеханізований корпус.

Лит.: Дубинський І., Шевчук Г. Червоне козацтво. К., 1965; Червонное казачество. Воспоминания ветеранов. М., 1969.

«ЧЕРВОНИЙ ЕКСКАВАТОР» — підприємство будівельного і шляхового машинобудування УРСР. Знаходиться у Києві. Заснувала його 1898 чес. фірма «Фільверт і Дедіна» як з-д по виробн. сівалок. Поблизу цього з-ду чес. підприємці Неєдлий і Унгерман спорудили з-д по виготовленню чавунного литва. Робітники з-дів брали участь у революц. боротьбі, зокрема в *загальному страйку на Півдні Росії 1903*, в мітингах, демонстраціях, страйках 1905—06 і 1912—13, активно боролися за встановлення влади Рад на Україні. В 1918 обидва підприємства було націоналізовано і об'єднано під назвою «Червоний плугатар». За роки Рад. влади з-д перетворився на велике передове машинобуд. підприємство. В 1932 з-д, названий «Ч. е.», почав виробляти машини, гол. чином екскаватори, для буд. індустрії. В 1955 з-д уперше в СРСР освоїв виробництво гідравлічних екскаваторів. У 1970 виробництво продукції зросло проти 1965 в 1,3 раза. На підприємстві працювало (1971) 97 колективів і 1900 ударників комуністичної праці. Серед передовиків і новаторів Герой Соціалістич. Праці Ю. М. *Куций*, лауреат Держ. премії СРСР, засл. винахідник УРСР В. К. *Семинський*. У 1966 з-д нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, 1970 — Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

ЧЕРВОНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ ПРОФСПІЛОК, Профінтерн — міжнар. об'єднання революц. профспілок; існувало 1921—37. Засн. на 1-му (установчому) конгресі. Ген. секретарем Ч. І. п. був С. А. *Лозовський*. Ч. І. п. борювався за єдність профспілкового руху, викривав розкольницьку політику правих профспілкових лідерів, сприяв розвитку лівого крила у профспілковому русі ряду країн, прагнув активізувати страйковий рух пролетаріату, сприяв розвитку жіночого, молодіжного, сел. демократич. рухів, створенню осв., спорт. і кооперативних орг-цій робітн. класу, організації допомоги страйкарям і ув'язненим. Рад. профспілки, в т. ч. профспілки Рад. України, брали активну участь у всіх заходах Ч. І. п. Відбулося п'ять конгресів Ч. І. п. (у Москві): 1-й — 3—19.VII 1921, 2-й — 19.XI—22.XII 1922, 3-й — 8—22.VII 1924, 4-й — 17.III—3.IV 1928, 5-й — 15—30.VII 1930. З 1935 Ч. І. п., за рекомендацією VII конгресу Комінтерну, з метою об'єднання сил робітн. класу почав добиватися вхдження своїх невеликих профспілок у великі реформістські та об'єднання великих лівих профспілок з реформістськими на рівних основах на платформі боротьби проти фашизму при умові свободи відстоювання своїх поглядів. У Франції, Чехословаччині, США,

Румунії, Індії, Іспанії, Канаді та ін. країнах 1935—37 відбулося об'єднання профспілок. На кін. 1937 значна частина секцій Ч. І. п., гол. чин. у Європі, перестала існувати, і діяльність його припинилася.

Літ.: Адибеков Г. М. Красный Интернационал профсоюз. М., 1971; Осетров О. Сторінки пролетарської солідарності (Інтернаціональні зв'язки робітничого класу Радянської України. 1917—1927 роки). К., 1969.

Г. Л. Никольников (Київ). **ЧЕРВОНИЙ ПІОНЕР ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ** (ЧПЗУ) — нелегальна комуністич. дитяча орг-ція, що діяла на зх.-укр. землях у 20—30-х рр. 20 ст. і була одним із загонів міжнар. дитячого комуністич. руху. Перші орг-ції ЧПЗУ виникли на поч. 20-х рр., однак організаційно оформилися вони в єдину крайову піонерську орг-цію лише 1926. Безпосередню керувало діяльність ЧПЗУ Центр. бюро піонерської орг-ції Зх. України, що діяло при ЦК *Комуністичної спілки молоді Західної України* (КСМЗУ). ЦК КСМЗУ видавав для дітей нелегальний журн. «Піонер» (1931). В 1932 було зроблено спробу видати піонерську газ. «Молодняк». Восени 1938, у зв'язку з розпуском КПЗУ і КСМЗУ, припинив свою діяльність і ЧПЗУ. В 1939, після воз'єднання Зх. України з УРСР, у зх. областях було створено піонерські орг-ції, що стали складовою частиною *Піонерської організації імені В. І. Леніна*.

А. Д. Ярошенко (Київ). **«ЧЕРВОНИЙ ПРАПОР»** — укр. прогресивна газета в Канаді. Видавалася у Вінніпегу з 15.XI 1907 до 8.VIII 1908 як орган соціалістич. партії Канади. Вийшло 18 номерів. Була першою укр. соціалістич. газетою на амер. континенті. Вела пропаганду ідей соціалізму серед трудящих українців Канади, закликала їх до боротьби проти капіталістич. експлуатації і безправ'я.

«ЧЕРВОНИЙ ПРАПОР» — газета, орган Ровенського обласного і міського к-тів КП України, обласної і міської Рад депутатів трудящих. Видається у Ровно 5 раз на тиждень. Перший номер «Ч. п.» вийшов 19.XII 1939. У роки Великої Вітчизн. війни під час окупації Ровенщини нім.-фашист. загарбниками 1943—44 «Ч. п.» виходив як орган підпільного обкому КП(б)У та обласного штабу партизанів Ровенщини. Поновив свій вихід у Ровно з лютого 1944.

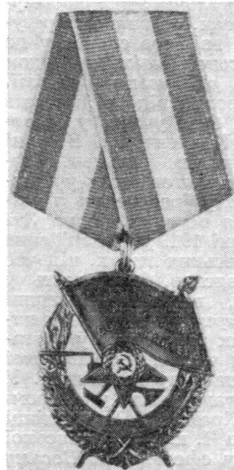
А. Д. Чернієнко (Ровно). **«ЧЕРВОНИЙ ХРІСТ»** революційний, або політичний — нелегальна організація для допомоги політ. засланням у дореволюц. Росії. Виникла у серед. 70-х рр. 19 ст. у Петербурзі. Першою оформленою орг-цією було «Т-во Червоного хреста» партії «Народна воля», створене 1881 в Росії і за кордоном. «Ч. х.» існував на кошти ліберальної інтелігенції. Після ліквідації «Народної волі» «Ч. х.» називався «Т-вом допомоги політ. засланням в'язням». Царський уряд переслідував «Ч. х.». У кінці 19 — на поч. 20 ст., коли виник масовий робітн. рух, у «Ч. х.» переважали соціал-демократи, що збирали кошти наперед серед робітників. Після придушення революції 1905—07 було створено ряд товариств і орг-цій, що виконували функції «Ч. х.»: «Групи сприяння» (закордонні філії «Ч. х.»), «Комітет допомоги політ. каторжанам у Росії» та ін. Групи «Ч. х.» існували при всіх великих с.-д. орг-ціях, у т. ч. в Катеринославі, Києві, Харкові, Одесі. М. В. Коваль (Київ).

«ЧЕРВОНІ КАСКИ» — партизан. загін, який боровся проти іноземних інтервентів і білогвардійців у Криму в кін. 1918 — на поч. 1919. Створені в листопаді 1918 за ініціативою Євпаторійського підпільного більшовицького к-ту. Загін ба-

зувався у Мамайських каменоломнях поблизу м. Євпаторії. Чисельність загону досягала 250 чол. «Ч. к.» очолював робітник-комуніст І. Н. Петриченко. Загін підтримував тісний зв'язок з підпільними парт. к-тами та місцевим населенням. «Ч. к.» нападали на ворожі застави, обози й гарнізони. Проти загону вороги кинули значні сили, в т. ч. два англ. і грецькі військ. кораблі, які обстрілювали виходи з каменоломень. При спробі прорвати оточення велику групу партизанів і членів їхніх сімей, у т. ч. тяжко поранено І. Н. Петриченка, було по-зв'язчому закатовано. Решта загону, проклавши підземний хід, вийшла з оточення і продовжувала боротьбу проти інтервентів і білогвардійців.

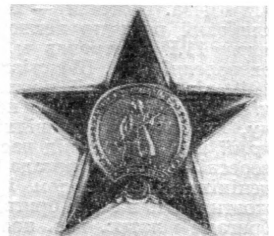
М. А. Ситюков (Київ).

ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА ОРДЕН — рад. військ. орден, встановлений Президією ЦВК СРСР 1.VIII 1924. За Статутом орден (затверджений постановою Президії ЦВК СРСР від 11.I 1932) ним нагороджують військовослужбовців рядового і начальницького складу Рад. Армії та ін. осіб, які проявили особливу хоробрість, самовідданість і мужність у бойовій обстановці, військ. частини і з'єднання, що особливо відзначилися у боях проти ворогів СРСР. Попередником Ч. П. о. був орден Червоного Прапора РРФСР, встановлений ЦВК 16.IX 1918. Його прірівняно до Ч. П. о. Цими орденами нагороджено бл. 600 тис. осіб та багато військ. частин, з'єднань і об'єднань Рад. Армії.

Орден Червоного Прапора.

Орден Червоної Зірки.

ЧЕРВОНОЇ ЗІРКИ ОРДЕН — рад. військ. орден, встановлений Президією ЦВК СРСР 6.IV 1930 для нагородження військовослужбовців рядового і начальницького складу Рад. Армії та Військ.-Мор. Флоту, військ. частин і кораблів, а також з'єднань їх, колективів, установ, підприємств, громад. орг-цій і окремих громадян, що мають видатні заслуги в справі оборони СРСР у воєнний і мирний час. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15.X 1947 припинено нагородження Ч. З. о. цивільних осіб. Серед перших нагороджених цим орденом були, зокрема, учасники перельоту по трасі Москва — Анкара — Тбілісі — Тегеран — Кабул — Ташкент — Москва (1930).

ЧЕРВОНОХУТІРСЬКИЙ МОГІЛЬНИК — могили кінця 3-го тис. до н. е. пізнього періоду *трипільської культури*, розташований на

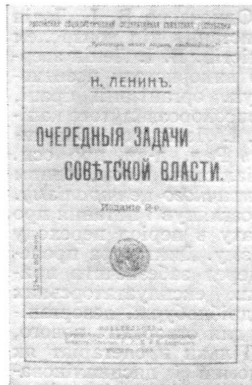
лівому березі Дніпра на Пд. від передмістя Києва — Червоного Хутора. Відкрили могильник 1950, розкопували його 1951. При розкопках виявлено бл. 260 поховань з обрядом трупоспалення в урнах і ямках. У похованнях знайдено орнаментований глиняний посуд, крем'яні ножі та скребки, сокири, наконечники стріл і списів, мідні кинджали, прикраси (намисто, пронизки, браслети тощо). Велика кількість зброї в похованнях дає підставу вважати, що могильник належав войовничому скотарському населенню, яке мало патріархально-родові відносини. Пам'ятки, аналогічні Ч. м., що виявлено на правому і лівому берегах Дніпра в межах Київ. обл., належать до т. з. софіївського типу (див. *Софіївський могильник*).

Літ.: Д а н и л е н к о В. М., Макаревич М. Л. Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956.

М. Л. Макаревич (Київ).
ЧЕРВОНЮК Євген Іванович (н. 21.IV 1924) — укр. рад. співак (бас), нар. артист СРСР (з 1967). Член КПРС з 1960. Н. в с. Брусилів (тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.) в сім'ї службовця. В 1950 закінчив Київ. консерваторію. В 1950—52 — соліст Київ. театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка, з 1952 — Харків. театру опери та балету ім. М. В. Лисенка. Крапці партії: Карась («Запорожець за Дунаєм» Гулака-Артемовського), Тарас («Тарас Бульба» Лисенка), Сусанін («Іван Сусанін» Глінки), Борис («Борис Годунов» Мусоргського), Жухрай («Павло Корчагін» Юхновської), Мефістофель («Фауст» Гюно). З 1960 викладає у Харків. ін-ті мистецтв. Депутат Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 465.

«ЧЕРГОВІ ЗАВДАННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ» — видатний твір В. І. Леніна, написаний навесні 1918, коли внаслідок *триумфального походу Радянської влади* на більшість частин території країни утвердилася влада Рад, в умовах мирного перепочинку перед Комуністич. партією і Рад. д-вою на весь зріст постали завдання будівництва соціалістич. ладу. В цьому творі науково обґрунтовано конкретний план будівництва основ соціалістич. економіки в одній, окремо взятій, країні, сформульовано осн. принципи економічної політики пролет. д-ви в *перехідний період від капіталізму до соціалізму*, дано глибокий аналіз вирішальної ролі Комуністич. партії, Рад. д-ви і керіваних ними нар. мас у здійсненні соціалістич. перетворень у Країні Рад, з'ясовано питання організації управління країною, нар. г-вом. Твір складається з 9 розділів. В рукопису твір називався «Тези про завдання Радянської влади в теперішній момент». В. І. Ленін написав цей твір за дорученням ЦК партії на противагу програми «лівих комуністів». Осн. ідеї «Ч. з. Р. в.» В. І. Ленін сформулював ще в резолюції про ратифікацію *Брестського миру 1918*.

Принципальні положення про завдання партії і Рад. д-ви в умовах мирного перепочинку, що їх розробив В. І. Ленін, було обговорено і схвалено на пленарних засіданнях ЦК РКП(б) і ВЦВК. За постановою ЦК «Тези» вперше опубліковано 28.IV 1918 в газ. «Правда» та в Додатку до газ. «Известия ВЦИК» і того ж року їх було видано окремою брошурою під назвою «Чергові завдання Радянської влади». За дорученням ЦК партії В. І. Ленін на засіданні ВЦВК 29.IV 1918 виступив з доповіддю «Про чергові завдання Радянської влади» і підготував короткий виклад доповіді у вигляді резолюції — «Шість тез про чергові завдання Радянської влади». Парт. конфе-

Обкладинки праці В. І. Леніна «Чергові завдання Радянської влади» — видання 1918 (ліворуч) і українського видання 1969.

ренції, що відбулися в травні 1918, обговорили і схвалили працю В. І. Леніна. Її осн. положення стали надбанням кожного комуніста. Ленінська праця давала відповідь на питання, що були на той час головними у теоретичній і практичній діяльності партії — про систему управління націоналізованими підприємствами і галузями г-ва, планування і регулювання економіки, обліку і контролю за вироб. і розподілом продуктів. В. І. Ленін писав: «Ми, партія більшовиків, Росію переконали. Ми Росію відвоювали — у багатих для бідних, у експлуататорів для трудящих. Ми повинні тепер Росією управляти» (Твори, т. 27, с. 210).

В. І. Ленін вказував на величезні труднощі створення соціалістич. економіки, породжені війною і дрібнобурж. стихією, яка вороже ставилася до будь-якого держ. керівництва й контролю і була соціальною базою «лівих комуністів», есерів, меншовиків, різного роду дрібнобурж. націоналістич. партій. На перший план В. І. Ленін висунув організацію всенар. обліку і контролю за вироб. і розподілом продуктів, особливо *робітничого контролю*. Найсуворіше дотримання цього принципу економіч. політики диктатури пролетаріату давало можливість перейти до наук. регулювання вироб., його планового ведення, раціонального використання наявних сил і засобів, зміцнення соціалістич. власності, приборкання дрібнобурж. стихії.

Однією з найголовніших і найважливіших умов створення соціалістич. економіки, перемоги соціалізму і комунізму В. І. Ленін вважав досягнення вищої в порівнянні з капіталізмом продуктивності праці. В. І. Ленін у «Ч. з. Р. в.» науково обґрунтував шляхи і осн. фактори успішного розв'язання цієї гол. умови: освоєння незчисленних природних багатств Рад. країни, всебічний розвиток важкої індустрії та безперервний тех. прогрес, піднесення загальноосв. і культ.-тех. рівня всіх трудящих, зміцнення трудової дисципліни, наук. організація праці й заробітної плати, оволодіння мистецтвом управління підприємствами. В. І. Ленін вказував на організацію *соціалістичного змагання* як на осн. за значенням спосіб піднесення продуктивності праці на новий, вищий рівень. Він висунув як одне з найважливіших завдань підготовки кадрів своїх спеціалістів — вихідців з трудового народу, справжніх організаторів, які поєднують відданість соціалізму з умінням без шуму налагоджувати міцну і дружну, спільну роботу великої кількості людей в

рамках рад. організації. Одночасно В. І. Ленін ставив питання про використання під контролем пролет. д-ви бурж. спеціалістів. В. І. Ленін звернув увагу на необхідність використати позитивний досвід у галузі наук, організації праці, нагромаджений в країнах високорозвинутого капіталізму. В «Ч. з. Р. в.» В. І. Ленін розробив питання про економічну роль Рад. д-ви, про осн. принципи управління соціалістич. г-вом, одним з яких є принцип *демократичного централізму*. В. І. Ленін у своїй праці розглянув і питання про роль диктатури пролетаріату в період переходу від капіталізму до соціалізму. Диктатура пролетаріату покликана насамперед забезпечити придушення опору повалених експлуаторських класів і подолати стихійну дрібнобурж. дезорганізованості. Вона необхідна для створення нового, соціалістич. суспільства. Тільки пролетаріат як найбільш передовий, свідомий і дисциплінований клас спроможний залучити до управління держ. справами більшість трудящих, налагодити нормальне госп. життя, очолити соціалістичну перебудову суспільства. В своїй праці В. І. Ленін добув, що джерелом сили Рад. д-ви є поголове залучення трудящих мас до діяльності Рад, до управління держ. справами, до здійснення правосуддя. При Рад. владі, вчав В. І. Ленін, демократія вперше служить трудящим. Настанови В. І. Леніна про *Радянську соціалістичну державу*, держ. будівництво (див. *Радянське будівництво*) було і є теоретич. основою для вдосконалення форм і методів діяльності держ. та громад. орг-цій в СРСР.

Праця В. І. Леніна «Ч. з. Р. в.» має величезне історичне значення. В ній науково обгрунтовано революційну реорганізацію економічного ладу, викладено осн. напрями творчої роботи пролетаріату і його партії в перехідний період від капіталізму до соціалізму. Обгрунтовані В. І. Леніним принципи зберігають злободенність і актуальність і для сучасного етапу комуністич. будівництва, мають велике міжнар. значення. Велику творчу силу ленінських ідей продемонстрував *Десятиль четвертий з'їзд КПРС* (див. Додаток у цьому ж томі), який приділив значну увагу питанням удосконалення системи управління нар. господарством. На Україні вперше видання «Ч. з. Р. в.» здійснено 1920. З того часу в УРСР окремо цей твір видано укр. мовою (за станом на 1970) 10 раз тиражем 374 тис. примірників. *Видання: Л е н і н* В. І. Чергові завдання Радянської влади. Твори. Вид. 4, т. 27. В. І. Юрчук (Київ).

ЧЕРЕВАНЬ Антон Самійлович (н. 17.VIII 1906) — укр. рад. історик, доктор істор. наук, професор (з 1971). Член КПРС з 1932. Н.в. с. Глиньському (тепер Зіньківського р-ну Полт. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1939 закінчив істор. факультет Харків. ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. Викладав у Харківському (1939—41, 1945—48), Пермському (1948—54) і Петрозаводському (1954—62) ун-тах. З 1962 працює в Полт. пед. ін-ті. Вивчає питання історії України і Росії та питання історіографії СРСР.

Тв.: Формирование сословия государственных крестьян на Урале и европейском севере России. Петрозаводск, 1960; Из истории земельного хозяйства государственных крестьян Карелии, европейского севера России и Урала во второй половине XVIII — первой трети XIX в. В кн.: Вопросы истории. Сборник статей, в. 1. Петрозаводск, 1961.

ЧЕРЕВИЧЕНКО Яків Тимофійович (н. 12.X 1894) — рад. військ. діяч, ген.-полковник. Член КПРС з 1919. Н. в с. Новоселівці (тепер Орловського р-ну Рост. обл.) в робітничій сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1935 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе.

З 1940 — ком. військами Одес. військ. округу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — ком. 9-ю армією, Пд. і Брянським фронтами, заст. ком. Пн.-Кавказьким і Кримським фронтами, Чорномор. групою військ, 5-ю армією на Зх. фронті. З вересня 1943 — ком. військами Харків. військ. округу. З 1945 — на командній роботі в Рад. Армії. З 1950 — у відставці. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).
ЧЕРЕДИЧЕНКО Варвара Іванівна (16.XII 1896—22.IV 1949) — укр. рад. письменниця, діячка в галузі нар. освіти. Н. в Києві в сім'ї робітника. В 1913—16 вчилася в Києві у Фребелівському пед. ін-ті. В 1917—28 працювала на керівній роботі в органах нар. освіти Полтави і Харкова, займалася літ. діяльністю. В 1919 зустрічалася з В. І. Леніним. Протягом 1928—38 жила в Пд. Осетії. Автор істор. романів «За плугом» (1926) — про розгортання революц. руху на Україні напередодні Великої Жовтня — і «Фастів» (вийшов посмертно 1971) — про визвольну боротьбу укр. народу наприкінці 17 ст., кількох повістей і оповідань істор.-біографічного жанру, творів для дітей на істор.-революц. тематику. Автор праць з питань дошкільного виховання, історії укр. культури. Перекладала твори груз. і осетинських письменників.

Тв.: Вибрані твори. К., 1971.

Літ.: Буженко Т., Сарана Ф. Варвара Чередиченко. «Радянське літературознавство», 1971, № 12. Ф. К. Сарана (Київ).

ЧЕРЕДИНИЧЕНКО Василь Панкратович (1870—2.VI 1918) — учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1903. Н. в с. Завадівці (тепер Володарського р-ну Київ. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Робітник-ливарник. Учасник революц. подій 1905 на Криворіжжі. В грудні 1905 заарештований, до серпня 1906 ув'язнений у херсонській тюрмі. В 1910—17 — організатор ряду страйків на Гданцівському з-ді в Кривому Розі. Після Лютьн. революції 1917 — член Криворізького к-ту РСДРП(б), Криворізької Ради робітн., солдат. і сел. депутатів. Один із організаторів Червоної гвардії і керівників збройного повстання за владу Рад у Кривбасі. Під час австро-нім. окупації України 1918 — на підпільній роботі (керівник однієї з підпільних парт. груп Кривбасу). Розстріляний австро-нім. окупантами. В Кривому Розі іменем Ч. названо вулицю.

П. Л. Варгатюк (Кривий Ріг).
ЧЕРЕДИНИЧЕНКО Іван Антонович (10.IX 1910—27.III 1945) — рад. військовослужбовець, майор, Герой Рад. Союзу (1946). Член Комуністич. партії з 1939. Н. в с. Пішаному Броді (тепер Олександрійського р-ну Кіровоград. обл.) в сім'ї службовця. В Рад. Армії з 1933. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — заст. командира по політ. частині 369-го стріл. полку 212-ї стріл. д-зії 1-го Білорус. фронту. Відзначився при визволенні Польщі, при прориві ворожої оборони на Віслі на Пд. від Варшави, в боях на Одері. Загинув на бойовому посту.

ЧЕРЕМШІНА Марко (Марко Черемшина — літ. псевд. Семанюка Івана Юрївича; 13.VI 1874—25.IV 1927) — укр. письменник, культурно-освітній і громадський діяч. Народився в селі Кобаках (тепер с. Черемшина Косівського р-ну Ів.-Фр. обл.) в селянській сім'ї. В 1901 закінчив юрид. факультет Віденського ун-ту. Служив у карному суді в Відні, потім працював адвокатом у Ділятині (1906—12) і Снятині (1912—27). Разом з В. С. Стефанюком та ін. діячами демократич. крила *Русько-укра-*

інської радикальної партії брав діяльну участь у громад.-політ. і культ.-осв. роботі серед селян. Друкуватися почав 1896. Після 1917 налагодив зв'язки з рад. в-вами в Києві й Харкові, видавав тут свої твори. Світогляд Ч. формувався під впливом творчості Т. Г. Шевченка, М. Г. Чернишевського, І. Я. Франка. Ч. був обізнаний з окремими працями К. Маркса і Ф. Енгельса. Автор збірки новел «Карби» (Чернівці, 1901) з життя гуцульської сел. бідноти, циклу новел про страждання трудящих селян-гуцулів в роки 1-ї світової війни «Село вигибає» (К., 1925). В тяжкі часи окупації Сх. Галичини бурж.-поміщицькою Польщею Ч. викривав деморалізуючий вплив пануючих верхів на трудяще селянство («Парасочка», «Інвалідка» та ін.), виступав проти соціального та нац.-колоніального гніту («Ласка», «Коляда», «На Купала на Івана», «Верховина» та ін.). Кілька високоестетичних етюдів Ч. присвятив В. С. Стефанікові («Його кров», «Добрий вечір, пане-брате!», «Стефанікові мужики» та ін.). В 1929 в Києві вийшла остання збірка новел Ч. «Верховина». Письменник виступав також як перекладач і публіцист. Твори Ч. перекладено рос. і багатьма ін. мовами народів СРСР та мовами народів зарубіжж. країн. У 1949 у м. Снятині відкрито літ.-мемор. музей Марка Черемшина, 1952 в рідному селі письменника йому споруджено пам'ятник.

Тв.: Вибрані твори. К., 1949; Твори. К., 1960; Вибрані твори. К., 1962; Карби. К., 1968; Рос. перекл.—Избранное. М., 1961.

Літ.: Засенко О. Е. Марко Черемшина. К., 1951; Семанюк Н. Співець Гуцульщини. Спогади про Марка Черемшина. Ужгород, 1970; Кравченко Е. Е., Семанюк Н. В. Марко Черемшина. Бібліографічний покажчик. К., 1962.

О. Е. Засенко (Київ).

ЧЕРЕПІНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — багатощарове поселення за 1,5 км від с. Черепина Пустомитівського р-ну Львів. обл. Досліджували його 1954—56 і 1964—65. При розкопках поселення виявлено культурні шари раннього залізного віку, *липицької культури* і *черняхівської культури*. Відкрито залишки земляних і напівземлянкових жител, госп. ям, вогнищ і печей. Зібрано велику кількість ліпного глиняного посуду раннього залізного віку (горшки, оздоблені валяками, миски, кухлики, черпаки), ліпного й гончарного посуду липицької культури (вази на високій ніжці, посудини з двома ручками, кухлики з ручкою тощо), гончарного й ліпного посуду черняхівського типу (ребристі миски, вази з трьома ручками, горшки, чарки, уламки амфор римського виробництва і червонолакових посудин). Серед ін. речових знахідок — глиняні прясельця, скляні намистини, кістяні гребені, проколки, залізні ножі, струг, унікальна бронзова фігурка лева, бронзові фібули, кам'яна лярна формочка, жорна, зернотерка тощо.

Літ.: Баран В. Д. Поселення перших століть нашої ери біля села Черепин. К., 1961.

В. Д. Баран (Київ).

ЧЕРЕПІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1906 — антипоміщицький виступ селян с. Черепівки Проскурівського пов. Подільської губ. (тепер Хмельн. р-ну Хмельн. обл.) під час революції 1905—07. В липні 1906 с.-г. робітники, які працювали в маєтку поміщика, застрайкували, висувавши ряд економіч. вимог. Поміщик відмовився виконати вимоги страйкарів і викликав ескадрон драгунів, який прибув до села 12 (25).VII. Карателі зробили спробу заарештувати організаторів страйку, але селяни, озброєні кілками й камінням, примусили драгунів залишити село. 13 (26).VII між селянами і каральним загonom,

Е. І. Червонюк.

Марко Черемшина.

який повернувся до села, сталася збройна сутичка, в результаті якої 5 селян було тяжко поранено. До Черепівки прибув ще один ескадрон драгунів. 12 учасників виступу було заарештовано і віддано до суду.

І. В. Гарназа (Кам'янець-Подільський).
ЧЕРКАСИ — назва укр. козаків в офіційних актах і документах Рос. д-ви в 2-й пол. 16 — 1-й пол. 17 ст. Походження назви, ймовірно, пов'язане з м. Черкасами, поблизу якого було в той час чимало козац. осель. Після *возз'єднання України з Росією 1654* назву «черкаси» в офіційних актах і документах Рос. д-ви заступив термін «малоросійські козаки».

ЧЕРКАСИ — місто, обласний центр УРСР; на правому березі Дніпра. Річковий порт. Залізнич. станція. Вузол автомобільних шляхів. Аеропорт. 184 тис. ж. (1972); 1897 — 30 тис. ж., 1926—38,5 тис. ж., 1959 — 84 тис. ж.). Ч. вперше згадуються в документах 1394 як укріплене місто *Київського князівства*, підвладного феодал. Литві. В 2-й пол. 15 ст. поблизу міста з'явилися поселення укр. козаків. З поч. 16 ст. Ч. — центр Черкаського старства. В 1532 місто витримало 30-денну облогу військ крим. хана Сеадет-Гірея. В 1536 в Ч. спалахнуло повстання проти лит. поневолювачів (див. *Черкаське міське повстання 1536*). Після *Люблінської унії 1569* місто загарбала шляхет. Польща. В кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. міська біднота і козаки брали участь у сел.-козац. повстаннях під проводом К. Косинського (1591—93), Т. Федоровича (1630), І. Сулими (1635), Павлука (1637), Я. Остричина (1638). На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 черкаські реєстрові козаки під проводом Ф. Джалалія повстали і приєдналися до повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким. З 1648 Ч. — військ.-адм. центр *Черкаського полку*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* місто залишилося під владою шляхет. Польщі. В 2-й пол. 17 ст. — на поч. 18 ст. значна частина населення Ч. переселилася на Лівобережну Україну, місто занепало. У 18 ст. під час *Коліївщини* поблизу Ч. діляти гайдамацької загони. В травні 1768 місто здобув гайдамацький загін під керівництвом М. Залізняка. Після *возз'єднання Правобережної України з Росією 1793* Ч. — повітове місто (з 1795 — *Вознесенського намісництва*, з 1797 — *Київської губернії*). В 2-й пол. 19 ст. в Ч. виникли пром. підприємства: цукр. з-д (1854), лісопильний з-д (1870), тютюнова ф-ка (1878). В 1886 і 1901 вибухали робітн. страйки на цукр. з-ді. На поч. 20 ст. виникли с.-д. гуртки, які влітку 1904 об'єдналися в с.-д. групу. Під час революції 1905—07 відбувалися робітн. страйки, мітинги й демонстрації. 8 (21).III 1917 створено Раду робітн. депутатів. Рад.

владу встановлено 16 (29). I 1918. 2. III 1918 в місто вдерлись австро-нім. окупанти. 25. I 1919 рад. війська й повсталі робітники відновили в Ч. Рад. владу. 17. VIII 1919 Ч. захопили денкінці, яких вигнали 31. XII 1919 рад. війська й партизани. В липні 1920 — жовтні 1922 Ч. — повітове місто Кременчуцької губ. З 1923 Ч. — райцентр, 1923—30 — адм. центр Черкаського (з 1927 — Шевченківського) округу. В 1932 Ч. ввійшли до Київської обл. 22. VIII 1941 в Ч. вдерлися гітлерівські війська. В період тимчас. нім.-фашист. окупації діяли підпільний райком партії, диверсійні групи, партизан. загін під командуванням Ф. Р. Савченка. 14. XII 1943 Ч. визволено від гітлерівських загарбників. З 1954 Ч. — центр *Черкаської області*. За роки Рад. влади Ч. перетворилися на значний пром. і культурний центр України. Найбільші підприємства міста — шовковий, консервний, м'ясний, домобудівний комбінат, хімкомбінат; з-ли штучного волокна, маш.-буд., авторемонтний, «Фотоприлад», «Хімреактив»; ф-ки: тютюнова, гіроскопічної вати, шкіргалантереї тощо. 26 загальноосв. шкіль, 11 серед. спец. навчальних закладів. Пед. ін-т, загальнотех. ф-т Київського інженерно-буд. ін-ту, консультативний пункт Львівського торг.-економіч. ін-ту. В Ч. — обласний музично-драм. театр, обласна філармонія, історико-краєзнавчий музей, планетарій. Видається обласна газ. «*Черкаська правда*». Творчі об'єднання: літературне і самодіяльніх композиторів. У 1845 і 1859 в Ч. бував Т. Г. Шевченко. У місті — пам'ятники В. І. Леніну, Т. Г. Шевченку, меморіальний комплекс — Паргоб'вчній слави воїнів, які загинули в боях за визволення міста від гітлерівських загарбників. *Лит.*: Т ханко О. В., Найден С. П. Черкаси. Короткий нарис. Черкаси, 1958; Кілессо С. К. Черкаси. К., 1966; Ястребова Д. С. Пам'ятні місця Черкас. Путівник. Дніпропетровськ, 1971.

А. О. Пальчик (Черкаси).

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 7. I 1954. Лежить у центрі частини УРСР в басейні серед. течії Дніпра. На Пн. межує з Київською, на Сх. — з Полтавською, на Пд. — з Кіровоградською і на Зх. — з Вінницькою областями. Площа 20,9 тис. км². Населення 1539 тис. чол. (на 1. I 1971). Нац. склад населення (за переписом 1970): 92,8% — українців, 5,7% — росіяни, 1,5% — ін. національностей. Пересічна густина населення 74 чол. на 1 км². Міське населення області становить 38%. У Ч. о. — 20 районів, 15 міст, 19 с-щ м. т., 418 сілрад, що об'єднують 815 сілськ. населених пунктів. Обласний центр — м. Черкаси (184 тис. ж., 1972).

Більша, правобережна, частина Ч. о. розміщена на Придніпровській височині (вис. до 270 м), менша, лівобережна, — на Придніпровській низовині. З корисних копалин найважливішими є бурі вугілля (Звенигородський р-н), високоякісні бентонитові глини (Лисянський р-н), каоліни, гравіти, гнейси, лабрадорит, пісковики, торф. Клімат області помірно континентальний. Річки Ч. о. належать до басейнів Дніпра і Пд. Бугу. Найбільшою річкою є Дніпро з правими притоками Россою, Вільшанкою, Тясмином і лівими — Сулою і Супоєм. У пд.-зх. частині Ч. о. течуть притоки Пд. Бугу — Гірський Тікич і Гнилий Тікич. У межах області — частина Кременчуцького водосховища. В ґрунтового покриві Ч. о. є опідзолені та типові середньогумусні чорноземи. На підвищених ділянках зустрічаються сірі та ясно-сірі опідзолені ґрунти. На лівобережжі також є легко- і середньосуглинисті, чорноземолучні та торфово-болотні ґрунти. Ліси займають 4,5% території області.

Територія сучас. Ч. о. в 9 — 1-й пол. 12 ст. входила до складу *Київської Русі*, опорними пунктами якої в боротьбі проти кочовиків-половців були давньорус. міста-фортеці Родень, Канів, Корсунь (тепер Корсунь-Шевченківський). В 1240 вона зазнала великих спустошень від навали монголо-тат. орд хана *Батия*. Місцеве населення потрапило під тяжке іго *Золотої Орди*. Бл. 1362 територію сучас. Ч. о. захопило *Литовське велике князівство*. Під час перебування під владою феод. Литви ця тер. входила до складу *Київського князівства*, після його ліквідації 1471 — до *Київського воєводства*. В кін. 15 ст. на території сучас. Ч. о. відбувалися великі антифеод. сел.-козац. повстання під проводом К. *Косинського* (1591—93), С. *Наливайка* (1594—96), М. *Жмайла* (1625), Т. *Федоровича* (1630), І. *Сулими* (1635), *Павлюка* і К. *Скидана* (1637), Д. *Гуни* та Я. *Остриянина* (1638) проти польсь.-шляхет. гніту. На поч. визвольної війни українського народу 1648—54, після розгрому польсь.-шляхет. війська у *Корсунській битві 1648*, Черкащину визволили сел.-козац. війська під керівництвом Б. Хмельницького. Сформовані на Черкащині з повсталих селян і козаків козац. полки (*Канієвський полк*, *Корсунський полк*, *Уманський полк*, *Черкаський полк*, *Чигиринський полк*) входили до складу ударних сил сел.-козац. війська. Вони брали участь у *Пиллявецькій битві 1648*, *Зборівській битві 1649*, *Берестейській битві 1651*, *Батозькій битві 1652*, у визвольних походах на Сх. Галичину 1648 і 1655. На той час Черкащина відігравала роль осн. опорної бази, яка поповнювала сел.-козац. війська людськими резервами, зброєю, боєприпасами. Тому Б. Хмельницький перетворив м. Чигирин на військ.-політ. центр України, де перебувало гетьманське управління, що здійснювало керівництво визвольною боротьбою укр. народу. Після *Переяславської ради 1654*, яка прийняла істор. рішення про *возз'єднання України з Росією 1654*, козаки Черкащини брали участь у війні проти шляхет. Польщі, в нар. повстаннях проти зрадників-гетьманів І. *Виговського*, П. *Тетері*. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Черкащина, за винятком лівобережної частини, перейшла під владу шляхет. Польщі. В 70-х рр. 17 ст. вона зазнала великого спустошення від нападів туртат. військ та найманих загонів султанських ставленників П. *Дорошенка* та Ю. *Хмельницького* (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). В серед. 80-х рр. 17 ст. на Черкащині створено *Богуславський полк* і відновлено Корсунський полк, які в кін. 17 — на поч. 18 ст. брали участь у повстанській боротьбі під керівництвом С. *Палія*. Однак сподівання нар. мас визволитися з-під польсь.-шляхет. гніту і возз'єднатися з Росією не здійснилися. За *Прутським трактатом 1711* рос. війська було виведено з Правобережної України і Черкащина залишилася під владою шляхет. Польщі. У 18 ст. Черкащина була центром розгортання *гайдамацького руху* на Україні. Тут у 30-х рр. 18 ст. діяли загони під проводом М. *Гриви*, І. *Жили*, в 40-х рр. — під проводом Г. *Голого*. В 1768 вибухнуло нар. повстання (див. *Коліївщина*) під керівництвом М. *Залізняка* та І. *Гонти* проти шляхет. Польщі. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) територія сучас. Ч. о. входила до Київського і Вознесенського намісництва, з 1797 — до Київської та Малоросійської (з 1802 —

Вулиця Т. Г. Шевченка в Черкасах.

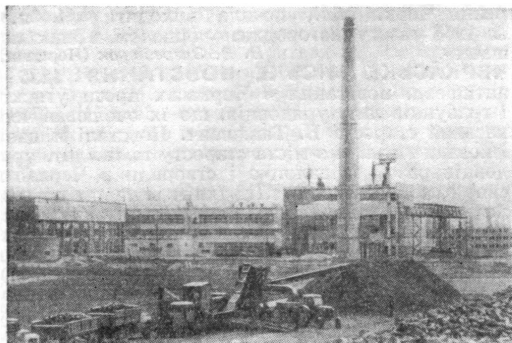
Полтавської) губерній. В дореформений період на Черкащині відбувалися значні антикріпосницькі виступи (див. *Підвисоцькі селянські заворушення 1817—26*, *Мошурівське селянське заворушення 1826*, *Київська козащина 1855*). Численні сел. заворушення вибухнули 1861—63. Зокрема, в травні 1862 сел. виступи охопили 28 сіл Канівського і 17 сіл Черкаського повітів. З розвитком капіталістич. відносин у 2-й пол. 19 століття було збудовано з-ці Сміла — Корсунь, Сміла — Черкаси, Цвіткове — Христинівка. Розвивалася цукрова, харч., деревообробна пром-сть, загострилася класова боротьба селянства, пограбованого *селянською реформою 1861*. Масові виступи кол. держ. селян відбувалися 1873—75 у Чигиринському і Черкаському повітах. Спробу підняти сел. повстання в Чигиринському пов. намагалася здійснити група революц. народників (див. *«Тамна дружина», Чигиринська змова 1877*). На поч. 20 ст. у Черкасах, Умані, Смілі, Тальному, Золотоноші виникли с.-д. орг-ції. В Умані діяла підпільна друкарня, яка передруковувала ленінську газ. *«Искру»*. Під час революції 1905—07 на Черкащині відбувалися робітн. страйки, політ. демонстрації й мітинги, розгорталися масові сел. виступи. Робітн. страйки і сел. заворушення відбувалися в період нового революц. піднесення 1910—14, під час 1-ї світової війни. В дореволюц. час Черкащина залишалася відсталим аграрним краєм з слабо розвинутою пром-стю. Пром. виробництво обмежувалося цукр. з-дами, млинами, лісопильнями, тютюновими ф-ками та дрібними металообробними підприємствами. В с. г. у значній мірі зберігалися кріпосницькі пережитки — велике поміщицьке землеволодіння, відробітки. Поміщики *Бобринські, Катністи*, Балашови та ін. володіли десятками тис. десятин землі. Переважну частину селянства становила малоземельна і безземельна біднота.

Після Лютневої революції 1917 на Черкащині створено Ради робітн., солдатських і сел. депутатів, виникли більшовицькі орг-ції. Трудячі Черкащини вітали перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. Рад. владу на Черкащині встановлено у січні — лютому 1918. У березні 1918 на Черкащину вдерлися австро-нім. окупанти. Під проводом підпільних більшовицьких орг-цій влітку 1918 на Черкащині розгорнувся повстанський рух (див. *Звенигородське збройне повстання 1918*, *Золотоніське збройне повстання 1918*).

В листопаді 1918 владу захопили петлюрівці, яких на поч. 1919 вигнала Червона Армія. В серпні 1919 на Черкащину вдерлися денікінці. В грудні 1919 — січні 1920 рад. війська і партизан. загони визволили Черкащину від білогвардійців. Після досягнутої за допомогою рос. народу перемоги над силами контрреволюції трудячі Черкащини під керівництвом Комуністич. партії приступили до мирного соціалістич. будівництва. В 1922 на Черкащині, як і по всій республіці, розгорнувся об'єднаний рух за утворення Союзу РСР. До 1925 було завершено відбудову народного г-ва. В 1923 на території сучас. Ч. о. замість ліквідованих повітів було створено Уманський і Черкаський (з 1927 — Шевченківський) округи. В 1932—34 переважна частина території сучас. Ч. о. входила до Київської області. За роки передвоєнних п'ятирічок на Черкащині відбулися великі соціально-економічні зміни. Було збудовано і реконструйовано ряд пром. підприємств, зокрема маш.-буд. і консервний з-ди в Черкасах, паровозоремонтний (тепер електромех.) з-д у Смілі, маш.-буд. з-д і верстатобуд. з-д у Кам'янці, верстатобуд. з-д у Корсуні та ін. Успішно було здійснено колективізацію с. г.

На поч. Великої Вітчизн. війни, протягом липня — вересня 1941, територію сучас. Ч. о. окупували нім.-фашист. війська. В період тимчасової окупації на Черкащині під керівництвом підпільних парт. орг-цій розгорнулася боротьба проти гітлерівських загарбників. Було створено підпільні райкоми, парт. і комсомольські орг-ції, диверсійні групи. Діяли партизан. загони під командуванням П. А. Дубового, Ф. С. Савченка, Ф. Д. Горєлова та ін. У вересні 1943 в партизан. боротьбі брало участь бл. 13 тис. чол. Визволення рад. військами Черкащини почалося у вересні 1943. В результаті *Корсунь-Шевченківської операції 1944* і *Уманської наступальної операції 1944* (війська 1-го і 2-го Укр. фронтів після запеклих боїв остаточно на поч. березня 1944 визволили Черкащину від гітлерівських загарбників. За героїчні подвиги в боях за Рад. Вітчизну 139 уродженцями Ч. о. присвоєно звання Героя Рад. Союзу, а генералам І. Д. Черняхівському і І. Н. Степаненку це звання присвоєно двічі.

Під керівництвом Комуністич. партії трудячі Черкащини за допомогою трудящих ін. областей УРСР та братніх рад. республік провели велику роботу по відбудові нар. г-ва. На кін. 1949 валова продукція пром-сті й с. г. досягла довоєнного

Пальмирський цукровий завод Золотоніського району.

Роздільне збирання хліба в колгоспі «Україна» села Буртів Шполянського району.

нат найбільший в республіці) з-дами тощо. Розвинуті машинобудування і металообробка: Кам'янський (устаткування для текстильної і хім. пром-сті), Монастирищенський (устаткування для торгівлі й громад. харчування), Смілянський і Черк. ім. Г. І. Петровського (устаткування для харч. пром-сті) маш.-буд. з-ди, а також рем.-мех. і авторем. з-ди в Черкасах, «Мегометр», дослідний с.-г. машинобудування та оптико-мех. з-ди в Умані, електромех. і ремонт. з-ди в Смілі, верстатобуд., мех. і авторем. з-ди в Корсуні-Шевченківському тощо. Найбільшими підприємствами легкої пром-сті є шовковий комбінат, трикотажна ф-ка і ф-ка гігровати в Черкасах, швейні ф-ки в Смілі, Золотоноші, Черкасах, Корсуні-Шевченківському, Умані, Шполі та ін. Хім. пром-сть представлена з-дами хім. волокна, азотних добрив, хім. реактивів та хім. комбінатом у Черкасах. В області діє 19 підприємств місцевої пром-сті: Золотоніський з-д металовиробів, Смілянський та Чигиринський пром. комбінати, Корсунь-Шевченківська ф-ка лозових виробів тощо. Працюють 18 підприємств буд. матеріалів, 11 з-дів залізобетонних виробів, 6 кам'янодобувальних з-дів і кар'єрів, а також Ватутинський шамотний з-д. Енергетичну систему області включено до Пд. енергетичної системи республіки. В пром-сті Ч. о. працюють новатори виробн. Герої Соціалістич. Праці бригади робітників Смілянського маш.-буд. з-ду М. К. Величко, майстер Корсунь-Шевченківського маслоробного з-ду Ж. Д. Давиденко та ін.

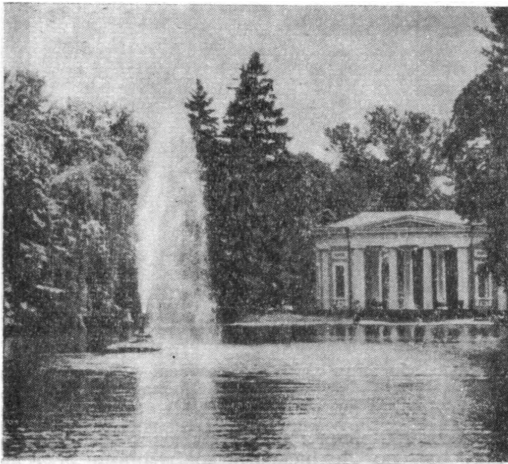
У с. г. області розвинуті зернове г-во, буряківництво, вирощування соняшнику, м'ясо-молочне тваринництво. На кін. 1970 в області було 457 колгоспів, 38 радгоспів, в яких працювало 25 138 тракторів (у 15-сильному обчисленні), 3097 зернозбиральних, 2,1 тис. бурякозбир. комбайнів та багато ін. с.-г. машин. Електрифіковано всі колгоспи і радгоспи. Заг. посівна площа — 1319,7 тис. га (1970). Осн. зернові культури — озима пшениця, кукурудза, жито, ячмінь, просо, гречка. Серед тех. культур провідне місце займають цукр. буряки і соняшник. Розвинуті садівництво і ягідництво. У тваринництві переважає м'ясо-молочне скотарство. Розвиваються свилярство, вівчарство, птахівництво, кролівництво, бджільництво, шовківництво. Колективи 13 підприємств, орг-цій і колгоспів, зокрема Іванківського цукр. з-ду, Черк. маш.-буд. з-ду ім. Г. І. Петровського, колгоспу «Радянська Україна» Черкаського р-ну, елітно-насінницького радгоспу «Верхняцький» Хрестинівського р-ну, які найбільше відзначилися в соціалістич. змаганні

на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, нагороджено Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС. За високі виробничі досягнення 111 передовикам пром-сті й с. г. присвоєно звання Героя Соціалістич. Праці, з них Г. І. Байді, Г. Є. Буркацький та Ф. І. Дубковецькому двічі. 16 859 передовиків виробництва нагороджено орденами і медалями. На території Ч. о. довжина залізниці заг. користування 1970 становила 605 км, протяжність автомобілів шляхів з твердим покриттям — 3,7 тис. км. Черкаси зв'язані регулярним авіасполученням з Києвом та ін. містами. Важливе значення мають перевезення по Дніпру.

У 1970/71 навч. р. в області було 939 шкіл усіх видів, у т. ч. 303 середні, 392 восьмирічні, 142 початкові та ін., в яких училося 256,7 тис. учнів, працювало 16,1 тис. учителів. Є 13 шкіл-інтернатів, 53 школи робітн. і сільс. молоді. В 618 дит. садках і садках-яслах виховувалося 51,7 тис. дітей. В 24 профес.-тех. уч-щах було 9,3 тис. учнів, у 22 серед. спеціальних навч. закладах — 17,6 тис. учнів. У 3 вузах (пед. ін-ти в Черкасах та Умані, с.-г. ін-т в Умані) 1970 вчилася 8,7 тис. студентів. Наук. роботу ведуть Черк., Верхняцька і Драбівська держ. с.-г. дослідні станції, Мліївська н.-д. станція садівництва та ін.

Працюють обласний муз.-драм. театр і обласна філармонія в Черкасах. На кін. 1970 було 962 клубні установи, 1049 масових б-к (10 731 тис. книжок і журналів), 1041 кіноустановка. Є 7 музеїв: краєзнавчі в Черкасах та Умані, Канівський держ. музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка», літ.-меморіальний Т. Г. Шевченка в с. Шевченковому Звенигородського р-ну, літ.-меморіальні О. С. Пушкіна й П. І. Чайковського в Кам'янці, історії Корсунь-Шевченківської битви 1944 в Корсуні-Шевченківському. Парк-заповідник «Софіївка» в Умані.

Історичні пам'ятки. Георгіївський собор у Каневі (12 ст.), Іллінська церква в с. Суботіві Чигиринського р-ну, залишки фортеці 17 ст. в Чигирині. На Черкащині народилися великий укр. поет, революціонер-демократ Т. Г. Шевченко, укр. письменник І. С. Нечуй-Левицький, керівники Коліївщини М. Залізняк, І. Гонга, укр. композитори С. С. Гулак-Артемівський і К. Г. Стеценко, радянський діяч М. С. Урицький, укр. рад. письменник О. Є. Корнійчук, укр. рад. художник І. С. Іжакевич, учени О. М. Бак і А. Ю. Кримський, двічі Герої Рад. Союзу І. Н. Степаненко та І. Д. Черняхівський, двічі Герої Соціалістич. Праці Г. І. Байда і Г. Є. Буркацька.

Дендропарк «Софіївка» в Умані.

У Черкасах встановлено пам'ятники В. І. Леніну, воїнам Рад. Армії, що загинули під час визволення міста від гітлерівських загарбників, пам'ятники Т. Г. Шевченку на Тарасовій горі в Каневі, в с. Шевченковому і с. Моринцях Звенигородського р-ну, в Чигирині — пам'ятник Б. Хмельницькому, в Умані — пам'ятники В. І. Леніну, Г. І. Котовському, І. Д. Черняхівському, в Кам'янці — пам'ятники О. С. Пушкіну, П. І. Чайковському, в с-щі м.т. Стеблеві Корсунь-Шевченківського р-ну — пам'ятник І. С. Нецуй-Левицькому, в с. Мліві: Городищенського р-ну — пам'ятник Л. П. Смирненку, в Корсуні-Шевченківському — меморіальний комплекс на честь Корсунь-Шевченківської битви 1944.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917—1920 рр. Збірник документів та матеріалів. Черкаси, 1957; Черкащина в період відбудови народного господарства. 1921—1925. Збірник документів і матеріалів. Черкаси, 1962; До історії більшовицьких організацій на Черкащині. Збірник спогадів учасників революційних подій 1917—1920 рр. Черкаси, 1958; Дудник О., Стещенко О., Нецивко Ф. Черкаська область Української РСР. Черкаси, 1957; Гудзенко П. А. Черкаська область. К., 1959; Слава Черкащини. 1917—1967. Дніпропетровськ, 1967; Черкащина. Короткий путівник. К., 1960; Народне господарство Української РСР в 1970 році. Статистичний щорічник. К., 1971; Довідник адміністративно-територіального поділу Черкаської області на 1 липня 1967 року. Черкаси, 1967.

О. Л. Стещенко (Черкаси).

«ЧЕРКАСЬКА ПРАВДА» — газета, орган Черк. обласного і міського к-тів КП України, обласної і міської Рад депутатів трудящих. Виходить у Черкасах 6 раз на тиждень. Бере початок від газ. «Знамя комунізму» — органу Черк. підпільного окружного к-ту КП(б)У, перший номер якої вийшов у листопаді 1918. Потім газета виходила під назвами «Беднота» (1919), «Известия уездного Совета рабочих, крестьянских и казачьих депутатов Черкасчины», «Вісті Черкаського повітового виконкому Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів», «Вісті Київського губернского і Черкаського повітового ревкомів» (1920). У 1923—30 орган Черк. к-ту КП(б)У виходив під назвами: «Шлях революції», «Робіничо-селянське око», «Радянська думка», з 1930 — «Прапор комуні», «Черкаські вісті», «Прапор комунізму». 7.ІІ 1954, після ство-

рення Черк. обл., почала виходити «Ч. п.». В 1968 газету нагороджено орденом «Знак пошани».

В. В. Загребенюк (Черкаси).

ЧЕРКАСЬКЕ МІСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1536 — антифеод. повстання в Черкасах проти утисків і грабунків лит. урядовців, що їх очолював черкаський староста В. Тишкевич. Повсталі міщани і козаки вигнали з міста старосту та ін. лит. урядовців разом із залогою і створили в Черкасах своє самоврядування. Під їхнім впливом повстали козаки і міщани в Каневі. Для придушення повстань лит. уряд послав з Києва каральний загін. Спочатку карателі придушили повстання в Каневі (див. *Канієське міське повстання 1536*). Однак під Черкасами їх розбили повсталі черкаські міщани і козаки. Побюючись дальшого поширення повстанського руху на Придніпров'ї, лит. уряд був змушений призначити нового старосту. Але невдоволення населення не припинилося. В 1540 кілька десятків сімей залишили Черкаси і переселилися у Канів та ін. міста. Багато міщан і козаків втекло на Запоріжжя. Щоб утримати населення від повстання, в місті було поставлено велику лит. залогу.

ЧЕРКАСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — створений 1918. Має відділи (1972): природи, історії дорадянського періоду, історії рад. суспільства, охорони пам'яток історії та культури. У фондах та експозиції музею зберігається бл. 25 тис. експонатів. Матеріали музею висвітлюють історію краю з найдавніших часів до наших днів, показують участь трудящих Черк. області в соціалістич. і комуністич. будівництві. Серед експонатів — речі укр. козаків, бойові прапори рос. частин, що пштурмували Шипку під час рос.-тур. війни 1877—78, особисті речі черкашан — Героїв Рад. Союзу та Героїв Соціалістич. Праці тощо. У наук. б-ці є рідкісні книги, рукописи тощо.

І. Д. Растінін (Черкаси).

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1923. Спочатку мав назву Черк. окружний держ. архів, з 1930 — Держ. істор. архів, з 1941 — філіал Держ. архіву Київ. області, з 1954 — Держ. архів Черк. обл., з 1958 — Ч. о. д. а. В архіві зберігаються документи з історії Черкащини з 19 ст. до наших часів. Документ. матеріали дореволюц. періоду висвітлюють економіку, культуру краю, революц. рух у період революції 1905—07. Документи рад. часу характеризують боротьбу трудящих краю за встановлення і змінення Рад. влади, за побудову соціалізму і комунізму. В архіві зберігаються матеріали періоду Великої Вітчизняної війни 1941—45. Архів разом з парт. архівом Черк. обкому КП України видав збірник документів і матеріалів «Черкащина в період відбудови народного господарства. 1921—1925» (Черкаси, 1962), «Трудящі Черкащини в боротьбі за владу Рад. 1917—1920 рр.» (Черкаси, 1957).

О. К. Попова (Черкаси).

ЧЕРКАСЬКИЙ ПОЛК — адм.-тер. і військ. одиниця на Україні в 2-й пол. 17 ст. Створений на початку нар.-визвольної війни 1648—54. Полковим містом були Черкаси. За реєстром 1649 Ч. п. налічував 2808 козаків. Ч. п. склався з 18 сотень (14 — на Правобережжі, 4 — на Лівобережжі). Крім Богущківської, Домонтівської, Пшчанської, Мошенської та полкової Черкаської сотень, які іменувалися за назвами сотенних містечок, 12 сотень Ч. п. називалися за прізвищами сотників. Сформований з повсталих селян і козаків колишнього Черкаського староства Ч. п. був одним з найбоездатніших з'єднань селянсько-козацького війська, очоленого Б. Хмельницьким. Козаки Ч. п. брали участь у всіх

визначних боях нар.-визвольної війни 1648—54 і, зокрема, відзначилися в облозі Львова та штурмі Високого замку (1648), в битвах під Берестечком (1651), Батогом (1652) та ін. боях. Полковниками Ч. п. були М. Кривоніс (1648), Я. Воронченко (1649—51, 1653—58) та ін. Після «Вічного миру» 1686 Ч. п. було ліквідовано, а значну частину селян і козаків переселено на Лівобережну Україну.

Лит.: Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією. К., 1954; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876.

О. М. Апанович (Київ).

ЧЕРН. Чорне місто — давньорус. місто в Пруцько-Дністровському межириччі. Згадується у Воскресенському літопису. Місцеположення точно не з'ясовано. Одні дослідники вважають залишками Ч. городище поблизу с. Алчедара Резинського р-ну Молд. РСР, за 4 км від устя р. Чорної на правому березі Дністра. Алчедарське городище з міцним кільцевим валом і глибоким ровом становить укріплену частину (дітинець) великого (бл. 100 га) поселення *тиверців* 9—11 ст., в якому мешкало кілька тисяч жителів. Розкопки 1950—63 встановлено, що в дітинці жили — знать, воїни-дружинники й висококваліфіковані ремісники. Тут виявлено залишки майстерень зброярів і ювелірів, знайдено сотні залізних наконечників стріл, списи, бойові сокири, шаблі, кистені, скляні намистини, срібні шийні гривні, срібні браслети, підвіски, арабські монети 10 ст. На поселенні виявлено численні залишки металург. виробництва: печі для випалювання руди, десятки домниць для виплавки заліза, ями з залізними шлаками, залишки жител і госп. споруд, знайдено залізні частини плугів, серпи, коси, кам'яні жорна, обгорлі зерна пшениці, проса, гороху, жита. Тут мешкали металурги, гончари та землероби. На поч. 12 ст. місто збезлюділо внаслідок нападів кочовиків. Його жителі, очевидно, переселилися на Пн. Зх. під захист *Галицького князівства*. Інші дослідники вважають, що залишками Ч. є городище в с-щі Ленківця на пн.-зх. околиці м. Чернівців на лівому березі Пруту. При розкопках Ленківецького городища, що провадяться з 1952, крім численних знахідок, виявлено також сліди металургійного виробництва. Існувало городище з 12 до середини 13 ст.

Лит.: Федоров Г. Б. Древнерусский народ на Днестре. «Вестник АН СССР», 1960, № 10; Тимошук Б. О. Літописні міста Буковини за археологічними даними. «Український історичний журнал», 1960, № 6.

М. П. Кучера (Київ).

ЧЕРНЕНКО Анатолій Михайлович (н. 29.IV 1926) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969). Член КПРС з 1950. Н. в с. Яблунівці (тепер Прилуцького р-ну Черніг. обл.) в селянській сім'ї. В 1943—44 перебував у Рад. Армії. В 1951 закінчив істор. факультет Львів. ун-ту. В 1953—60 викладав історію КПРС у тому самому ун-ті. В 1960—68 — ректор Дрогобицького пед. ін-ту і одночасно зав. кафедрою історії КПРС. З 1968 — ректор Запорізького пед. ін-ту й одночасно з 1970 — зав. кафедрою історії КПРС. Досліджує історію революц. робітн. руху, більшовицьких закорд. орг-цій. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: В. І. Ленін у жовтневі дні 1917 року. Львів, 1958; Партійна школа в Лонжюмо. Дрогобич, 1962; В. І. Ленін і закордонні більшовицькі організації. К., 1969.

ЧЕРНЕНКО Микола Валер'янович (н. 8.VIII 1915) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1963), професор (з 1964). Член КПРС з 1939. Н. в с. Попівці (тепер Красноградського р-ну

Харків. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1940 закінчив Одес. пед. ін-т. З 1942 — на викладацькій роботі у вузах Куйбишева, Києва. З 1952 — зав. кафедрою марксистсько-ленінізму Київ. технологічного ін-ту легкої пром-сті, з 1959 — зав. кафедрою історії КПРС у Київ. політех. ін-ті. Досліджує питання становлення і розвитку соціалістич. пром-сті, створення і зміцнення союзу робітн. класу з селянством тощо. Один з авторів «Нарисів історії Львівської обласної партійної організації» (К., 1967).

Тв.: Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921—1925 гг. К., 1959; Партия в период восстановления народот. хозяйства (1921—1925 гг.). М., 1961; Политбюро КПС — творче втілення марксистсько-ленінізму. К., 1966; Ленинский план построения социализма в СССР. Последние статьи, речи и письма В. И. Ленина. М., 1969.

ЧЕРНЕЦТВО — ценці та їхній спосіб життя. Ценці дають обітницю присвятити себе виключно служінню богові, вести аскетичне життя (для Ч. обов'язкова безшлюбність). Виникло в релігіях Сходу (буддизмі та ін.) у 2-й пол. 1-го тис. до н. е. Найбільше поширилося в *християнстві* (католицизмі та православ'ї). Посвячення в ценці супроводжується спец. реліг. обрядами (зокрема, в християнстві — постригом). До Ч. належить частина *духівництва* (т. з. чорне духівництво). Звичайно Ч. утворює окремі чоловічі або жіночі громади: *монастирі*, чернечі ордени (напр., *домініканці*, *езуїти* тощо). В Радянському Союзі, зокрема в УРСР, є незначна кількість ценців.

ЧЕРНИХІВСЬКИЙ РОЗСТРІЛ 1908 — розправа австр. військ у с. Чернихів (тепер Зборівського р-ну Терноп. обл.) над селянами, які виступили проти поміщицького гніту. Осн. причиною виступу було позбавлення австр. урядом селян права користуватися водоймами, пасовиськами й лісами. Безпосереднім приводом до виступу став арешт жандарма селянки, що прала білизну на річці, і її сини. 25.V кілька сот селян с. Чернихова на чолі з М. Карачюком, озброєні палицями й косами, зажадали звільнення заарештованих. Викликане в село поміщиком військо почало стріляти в селян. 5 селян було вбито, 3 — тяжко поранено. Для остаточного придушення виступу в Чернихів було надіслано каральний загін з 40 жандармів і двох ескадронів солдатів. У село ввійшла судова комісія. Почалися масові арешти селян і розправа над ними. Ч. р. викликав масові сел. заворушення в Сх. Галичині.

П. В. Свєжинський (Львів).

ЧЕРНИШ Йосип Дем'янович (н. 15.IX 1909) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1966). Член КПРС з 1940. Н. в с. Копилівці (тепер Макарівського р-ну Київ. обл.) в робітничій сім'ї. В 1936 закінчив Харків. автомобільно-дорожній ін-т. У 1939—57 — на комсомольській та парт. роботі. Одночасно 1944—56 викладав історію КПРС у Львів. зооветеринарному ін-ті. З 1957 працює зав. кафедрою історії КПРС у Львів. с.-г. ін-ті. Досліджує закономірності соціалістич. і комуністич. будівництва у західних областях УРСР, питання історії КП України.

Тв.: Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в Західних областях УРСР (1939—1958). Львів, 1963; Комуністична партія України — організатор розвитку колгоспного ладу в Західних областях УРСР. Львів, 1970.

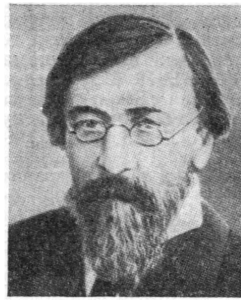
ЧЕРНИШ Олександр Панкратович (н. 25.XII 1918) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1961), професор (з 1968). Член КПРС з 1963. Н. в с. Холмах (тепер с-ще м. т. Корюківського

р-ну Черниг. обл.) в сім'ї вчителя. В 1941 закінчив істор. факультет Київ. ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1946—48 — молодший, 1948—50 — старший наук. співробітник Ін-ту археології АН УРСР. У 1951—62 — старший наук. співробітник, з 1962 — зав. відділом археології Ін-ту суспільних наук АН УРСР у Львові. Провадив дослідження ряду палеолітич. пам'яток (див. *Бабин, Володимирівка, Вороньчицькі стоянки, Молодове*). Праці Ч. присвячено історії населення часів кам'яної доби на тер. сучасної України та Молдавії.

Тв.: Володимирівська палеолітична стоянка. К., 1953; Поздний палеолит Среднего Поднестровья. М., 1959; Палеолитична стоянка Молодове В. К., 1961; Ранний и средний палеолит Поднестровья. М., 1965.

ЧЕРНИШЕВСЬКИЙ Микола Гаврилович (24. VII 1828—29. X 1889) — видатний рос. революційний демократ, публіцист, письменник, історик, філософ-матеріаліст, економіст, літ. критик. Н. в Саратові в сім'ї священика. В 1850 закінчив істор.-філол. відділення Петерб. ун-ту. В 1851—53 викладав у Сарат. гімназії. В 1853 повернувся в Петербург, працював у журн. «Современник» і незабаром став одним з його керівників та ідейним нахненником. У 1855 Ч. захистив магістерську дисертацію «Естетичні відношення мистецтва до дійсності». За роки роботи в «Современнике» (1854—62) Ч. написав і надрукував праці з естетики, л-ри, філософії, нац. питання: «Нариси гоґолівського періоду російської літератури» (1855—56), «Антропологічний принцип у філософії» (1860), «Національна безтактність» (1861) та ін., численні огляди внутр. і міжнар. політики, статті, присвячені сел. реформі 1861, рецензії. Творчість Ч. відіграла величезну роль у становленні революц.-демократич. ідеології в Росії. У роки революц. ситуації Ч. відзначився не тільки як теоретик, але й як революціонер-практик. Ч. став вождем рос. революц. демократії. Він був автором революц. прокламації «Панським селянам від їх доброзичливців уклін» (1861). Ідеї Ч. знайшли відображення в нелегальних революц.-демократич. виданнях 60-х рр. 7 (19). VII 1862 Ч. було заарештовано й ув'язнено у Петропавлівській фортеці. Тут він написав роман «Що робити?» та ін. твори, в яких пропагував революц.-демократ. ідеї. В лютому 1864 Ч. було засуджено на 7 років каторги і довільне поселення в Сибіру. В 1883 йому дозволено переїхати до Астрахані, а 1889 — до Саратову, де він і помер. В. І. Ленін називав Ч. одним з попередників рос. революц. соціал-демократії. В галузі філософії Ч. «єдиний дійсно великий російський письменник, який зумів з 50-х років аж до 88-го року лишитися на рівні цільного філософського матеріалізму», хоч «не зумів, вірніше: не міг, внаслідок відсталості російського життя, піднятися до диалектичного матеріалізму Маркса і Енгельса» (Ленін В. І. Твори, т. 14, с. 332).

Ч., незважаючи на значні елементи утопізму і переоцінку ролі сел. общини в соціально-економіч. житті Росії, ближче ін. сучасників підійшов до наук. соціалізму, зокрема в питанні про вирішальну роль класів і класової боротьби в історії. Його «Нариси з політичної економії (за Міллем)» (1860—61; вид. в Женеві 1870) та ін. економ. праці дістали високу оцінку К. Маркса (див. Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953, с. 178—179, 210). Істор. погляди Ч. були складовою частиною його революц.-демократич. світогляду. В багатьох творах Ч., присвячених істор. тематиці, висвітлено окремі питання всесвітньої та вітчизн. історії. Ч. простежив революц. рух в Росії, починаю-

М. Г. Чернишевський.

чи з 18 до серед. 19 ст. Гол. увагу він приділяв історії народів і нац.-визвольних рухів, боротьбі нар. мас за звільнення від кріпацтва. Ч. піддав гострій критиці дворянську і бурж. історіографію. Ф. Енгельс назвав Ч. великим мислителем, «якою Росія зобов'язана безмірно» (Листування К. Маркса і Ф. Енгельса з російськими політичними діячами. К., 1953, с. 272). Особливо велике значення Ч. приділяв розвитку і зміцненню революц. союзу братніх рос. і укр. народів. Велика дружба зв'язувала Ч. з Т. Г. Шевченком, на авторитет якого у визначенні взаємин між укр. селянами і поміщиками Ч. не раз посилався. Високу оцінку Ч. дістали твори укр. демократич. письменниці Марка Вовчка та праці прогресивного укр. публіциста і статистика Д. П. Журавського. Виступаючи за право укр. народу на самовизначення, Ч. в той самий час різко критикував будь-які прояви націоналізму, закликав передових укр. громад. діячів до єднання з прогресивними росіянами і поляками. Цьому присвячено статті Ч. «Національна безтактність» та ін. Значну увагу приділяв Ч. питанням історії України. Він підкреслював антифеод. характер визвольної війни 1648—54, спільну боротьбу укр. і польс. селян проти укр. і польс. магнатів та шляхти. Високо оцінював Ч. істор. роль запорізьких козаків, в яких бачив «захисників і героїв, кращих синів Малоросії», тісно зв'язаних з своїми давніми побратимами — донськими козаками (див. Полное собрание сочинений, т. 2. М., 1949, с. 700—701). На творах Ч. виховувалися покоління рос. і укр. революційних демократів.

Тв.: Полное собрание сочинений, т. 1—16. М., 1939—53 [бібліогр. т. 16, с. 756—828]; Укр. перекл. — Вибрані філософські твори, т. 1—3. К., 1950—52; Літературно-критичні статті. К., 1951; Що робити? — Пролог. К., 1961; Естетичні відношення мистецтва до дійсності. К., 1970.

Лит.: Ленін В. І. Твори. Вид. 4: т. 5. Що робити?; т. 14. Матеріалізм і емпіріокритицизм; т. 17. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція; Франко І. Помилування Чернишевського. В кн. Франко І. Твори, т. 18. К., 1955; Луначарський А. Стаття о Чернышевском. М., 1958; Чернышевская Я. Н. М. Летопись жизни и деятельности Н. Г. Чернышевского. М., 1953; Зевин В. Я. Политические взгляды и политическая программа Н. Г. Чернышевского. М., 1953; Водозоров Г. Г. От Чернышевского к Плеханову. М., 1969; Шабляков Е. С. Т. Г. Шевченко и русские революционные демократы. 1858—1861. М., 1962.

Г. Ю. Гербельський (Львів).
ЧЕРНІВЕЦЬКА АНТИВОЄННА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1917 — маніфестація робітників і революц. солдатів у Чернівцях 18.VI (1.VII) 1917. Всупереч намаганням есеро-меншовицького керівництва Чернів. Ради робітн. і солдат. депутатів провести демонстрацію під гаслами підтримки бурж. Тимчасового уряду й призначеного ним *Чернівецького наступу 1917* Ч. а. д., в якій взяла участь 15 тис. чол., пройшла під більшовицькими гаслами: «Геть війну!», «Хай живе Інтернаціонал!» тощо. Ч. а. д. була важливою віхою на шляху революціонізування трудящих Пн. Буковини.
ЧЕРНІВЕЦЬКА НАСТУПальНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — наступальна операція, що її здійснили

під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 війська 1-го Укр. (командуючий — Маршал Рад. Союзу Г. К. Жуков) і 2-го Укр. (командуючий — ген. армії І. С. Конев) фронтів у березні — квітні 1944 з метою визволення пд.-сх. частини Пн. Буковини. Була частиною заг. наступу рад. військ на Правобережній Україні. 19.III війська 2-го Укр. фронту в районі Могилева-Подільського форсували Дністер і почали наступ у межириччі Дністра і Пруту. 21.III ударне угруповання військ 1-го Укр. фронту, прорвавши оборону фашист. військ під Тернополем, почало наступ у напрямі Чернівців, 24.III вийшло на Дністер і форсувало його в районі с. Устечка. 24.III рад. війська визволили Сокиряни, 27.III — Кельменці, Заставну, 28.III — Кіцмань, 29.III — Чернівці, 4.IV — Хотин, 8.IV — Глибоку, Вашківці. Внаслідок Ч. н. о. було повністю визволено пд.-сх. частину Пн. Буковини.

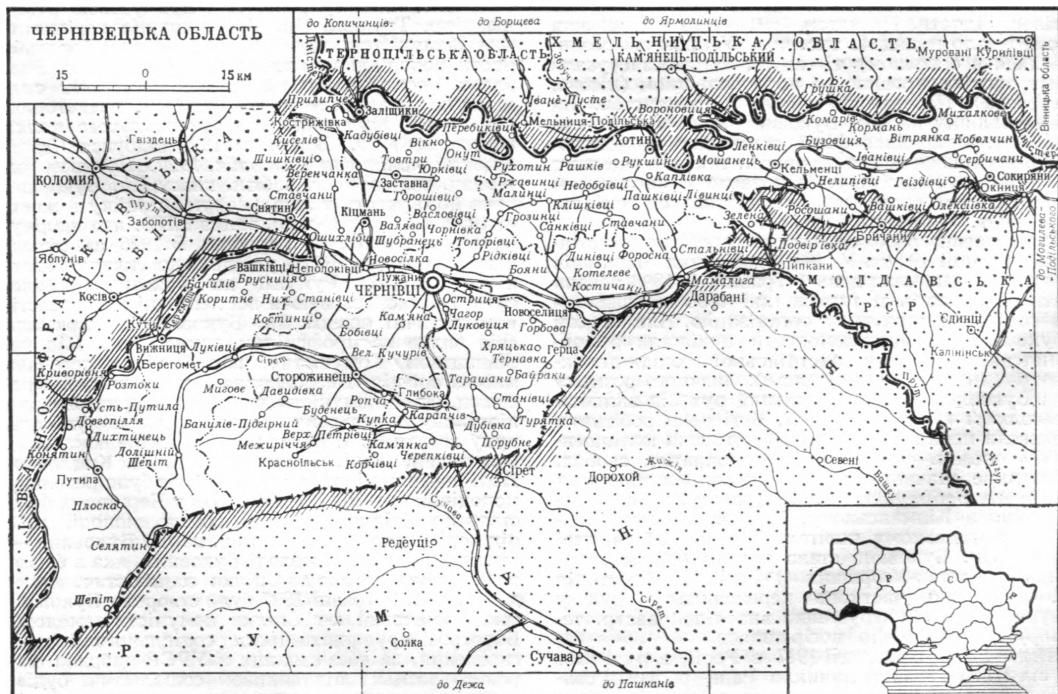
В. М. Курило, Н. Й. Сирота (Чернівці).
ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 7.VIII 1940. Лежить у зх. частині республіки. На Зх. межує з Івано-Франківською, на Пн. — з Тернопільською та Хмельницькою, на Сх. — з Вінницькою областями УРСР та Молд. РСР. На Пд. проходить держ. кордон СРСР з Соціалістич. Республікою Румунією. Площа 8,1 тис. км². Нас. 855 тис. чол. (1971). Нац. склад (за переписом 1970): 68,8% українців, 10,0% румунів, 9,3% молдаван, 6,3% росіян, 4,4% євреїв та ін. Пересічна густота нас. 105,5 чол. на 1 км². Міське нас. становить 35%. В області 10 районів, 10 міст, 8 с-щ м. т., 398 сільс. нас. пунктів. Обл. центр — м. Чернівці (187 тис. ж., 1970).

Розташована в межах Укр. Карпат, їх передгір'їв та частини межириччя Пруту і Дністра. Корисні копалини: гіпс, фосфорити, піски, глини, вапняки, горючі сланці, буре вугілля, мінеральні води

тощо. Клімат помірно континентальний. Річки області належать до басейнів Дністра та Дунаю. Гол. ріки: Дністер, Прут, Черемош та Сірет. Ґрунти дерново-підзолисті, бурі лісові, опідзолені чорноземи та ін. Гірська і передгірна частини області вкриті лісами (гол. чин. бук, явір, дуб, граб). Лісами і чагарниками зайнято 31,4% території області.

Територія сучас. Ч. о. заселена в ранньому палеоліті. В с. *Молодовому* розкопані одні з найдавніших в СРСР палеолітичних жител. В 6—4-му тис. до н. е. тут жили землеробські племена *буго-дністровської культури*. В бронзовому віці тер. області заселяли племена *шнурової кераміки культури*, *комарівської культури* і *ноа культури*, а в ранньозалізну епоху — племена *фракієської галыштату культури* і західно-подільської культури скіфського часу. Відкрито численні пам'ятки *черняхівської культури* та *карпатських курганів культури*.

Територія сучасної Ч. о. — давня східно-слов'янська земля *Буковини Північної*. На ній у 2-й половині 1-го тис. н. е. жили сх.-слов. племена *тыверців* і племена *шнурової кераміки культури*. У 10—12 ст. вона перебувала в складі *Київської Русі*, в 13—1-й пол. 14 ст. — *Галицько-Волинського князівства*. Розвиток ремесла і відокремлення його від с. г. сприяв розвитку міст. Найбільшими з них були Чернівці (виникли в 2-й пол. 12 ст.), Хотин (не пізніше 8 ст.). В 2-й пол. 14 ст. територія сучас. Ч. о. відійшла до *Молдавського князівства*. На поч. 16 ст. Пн. Буковина потрапила під владу султанської Туреччини. Населення брало активну участь в антифеод. боротьбі (див. *Мухи повстання 1490—92*), *визвольній війні українського народу 1648—54*, у виступах *отришків*, у *зайдакацькому русі* 18 ст. Перебування рос. військ на території Пн. Буковини під час *російсько-турецьких воєн 17—19 століть* зміцнювало надію буковинців

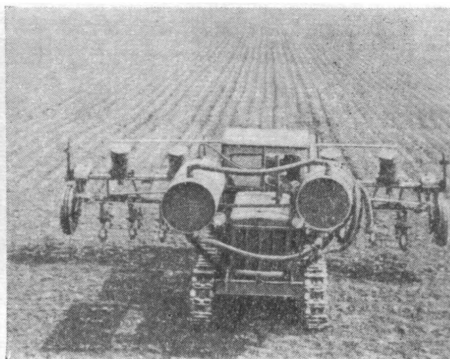

Центральна площа в Чернівцях.

на визволення і воз'єднання з Рос. д-вою. Скори- ставшись з поразки султанської Туреччини у рос- тур. війні 1768—74, Буковину загарбала Австрія (з 1867 Австро-Угорщина). Після рос.-тур. вій- ни 1806—12 за *Бухарестським мирним догово- ром 1812* Хотинський пов. відійшов до Росії. Трудящі Буковини вели невпинну боротьбу проти колоніального гноблення австро-угор. загарб- ників, які перетворили цей край на свою коло- нію. В 40-х рр. 19 ст. розгорнувся антикріпосни- цький сел. рух під керівництвом Л. Кобилиці. Революц. події в Австрії 1848 привели до скасу- вання кріпосного права. Буковина стала на шлях капіталістич. розвитку, але в умовах колоніально- го гніту пром-сті розвивалася дуже повільно. Значні феод. пережитки (велике поміщицьке і церковне землевладіння, відробітки), малозе- мелля і безземелля, злидні, а також слабкий роз- виток пром-сті призвели до масової еміграції сільс. бідноти. Протягом 1891—1910 з Буковини емігрувало понад 48 тис. чол. У пром-сті розви- валися в основному ті галузі, що забезпечували метрополію сировиною і продовольством (лісова, харчова). Переважали дрібні підприємства. За імперіалізму на Пн. Буковині виникли акціонер- ні т-ва, відкрилися філії капіталістич. монополій, посилювався вплив як австр., так і іноземного банківського капіталу. Одночасно із зростанням капіталістич. експлуатації посилювалося соціаль- но-політ. і нац. гноблення. Організована революц. боротьба робітників поча- лася в кінці 19 ст. У 1890 робітники Чернівців уперше відзначили день 1 Травня. З 1893 почали створюватися с.-д. гуртки, які 1896 об'єдналися в соціал-демократичну організацію. Але згодом буковинські соціал-демократи прийняли рефор- містську програму австрійської соціал-демокра- тії (див. *Австромарксизм*). Значного розмаху на Буковині набрав визвольний рух під впливом *революції 1905—07 в Росії*. В ті роки робітники провели понад 40 страйків, вимагаючи поліпшен- ня економіч. становища та демократич. свобод. Важливе значення мали *Чернівецькі травневі виступи робітників 1906*. Страйкували с.-г. ро- бітники в Кіцманському, Заставнівському, Чер- нів., Хотинському повітах. Під час 1-ї світової війни Пн. Буковина стала ареною боїв між ар- міями Австро-Угорщини і Росії. Її територія повністю або частково переходила з рук у руки. Становище трудящих внаслідок австр. те- рору катастрофічно погіршилося. Після Лютн. революції 1917 в Росії, в ряді міст і сіл Пн. Буковини виникли Ради робітн. і сол-

дат. депутатів, відбувалися мітинги і демонстра- ції (див. *Чернівецька першотравнева демонстра- ція 1917*). У вересні 1917 створено більшовицьку орг-цію в Хотині. Трудящі Пн. Буковини вітали перемогу Великої Жовтня. В лютому 1918 на Хо- тинщині було встановлено владу Рад. У 1918 ви- никли комуністичні осередки в Чернівцях, За- ставні, Вашківцях, Вишніці, Новоселиці та ін. населених пунктах. 3.XI 1918 в Чернівцях від- булося *Буковинське народне віче 1918*, яке ви- словило прагнення трудящих Пн. Буковини до воз'єднання з Рад. Україною. Тоді ж було ство- рено *Комуністичну партію Буковини* (КПБ). 6.XI 1918 владу в Чернівцях захопив бурж.- націоналістич. Крайовий к-т. 8—11.XI 1918 бо- ярська Румунія окупувала Пн. Буковину і Хо- тинщину. Окупанти запровадили жорстокий ре- жим воєнного терору. Посилювався соціальний і нац. гніт, який супроводився примусовою руму- нізацією. Трудящі Пн. Буковини під керівницт- вом Комуністич. партії вели невпинну боротьбу проти колоніального гніту, за встановлення Рад. влади і воз'єднання з УРСР. В січні 1919 спа- лухнуло *Хотинське повстання 1919*, в листопаді 1919 — *сто тринадцятого буковинського полку повстання 1919*. В жовтні 1920 відбувся *Черні- вецький політичний страйк 1920*. Проявом ін- тернац. солідарності робітн. класу Пн. Буковини була його участь у загальнорум. страйку в жов- тні 1920. На поч. 20-х рр. вплив КПБ, яка налічу- вала понад 1 тис. чол., зростає. В 1926 за ріше- нням Комінтерну КПБ увійшла до складу Кому- ністич. партії Румунії на правах крайової орг-ції. Використовуючи всі легальні можливості, комуністичні орг-ції Пн. Буковини поширювали свій вплив на профспілки, культ. т-ва. Під ке- рівництвом Комуністич. партії діяла легальна масова орг-ція «*Визволення*». Для пропаганди ре- волюц. ідей комуністи широко використовували підпільну та легальну пресу. На чолі комуністич. руху стояли С. І. Канюк, В. В. Гаврилюк, С. Г. Галицький, К. І. Терлецький, Б. Ш. Кац та ін. Надійними помічниками комуністів були революц. молодіжні орг-ції. В травні 1919 у Чернівцях було створено Спілку интернац. робітн. молоді, 1921 під керівництвом Комуністич. партії Буковини — секцію соціалістич. молоді Буковини, яка в берез- ні 1922 пред'являла до Спілки соціалістич. моло- ді Румунії. У травні 1927 було створено Буковин- ський крайовий к-т Спілки комуністич. молоді. Боротьба трудящих проти соціального і нац. гноблення, за воз'єднання з УРСР набрала ши- рокого розмаху під впливом соціалістич. будів-

Один з цехів Чернівецької бавовняної фабрики (ліворуч). Підживлення цукрових буряків у колгоспі «Маяк» села Ошихлівів Кіцманського району.

ництва в СРСР. У 1925—26 відбулися великі страйки текстильників, деревообробників, друкарів, 1928 — робітників цегельні і металообробних майстерень. Посилилися сел. заворушення. В умовах зростання загрози фашизму в 30-х рр. Комуністична партія очолила рух трудящих, спрямований на створення єдиного нар. фронту. В містах відбувалися антифашист. демонстрації та мітинги.

У червні 1940 Пн. Буковина воз'єдналася з УРСР. В серпні 1940 утворено Ч. о. і обласну парт. орг-цію. В листопаді 1940 вона об'єднавала 2424 комуністи. На кін. 1940 діяло 225 держ. підприємств і пром. артілей та 86 кооп. підприємств. На поч. 1941 було відкрито 174 нових держ. підприємств і майстерень. Безземельні й малоземельні селяни отримали 69 803 га поміщицької та церк. землі. Було створено МТС, радгоспи, колгоспи. Великі зрушення відбулися у культ. житті краю: відкрито 536 шкіл з рідною мовою навчання, 2 пед. школи, учительський ін-т. Почали працювати ун-т з укр. мовою викладання, муз.-драм. театр, хорова капела при філармонії тощо. Було відкрито 225 лікарень та ін. мед. закладів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 в липні 1941 територію Ч. о. окупували нім.-фашист. загарбники. В період тимчасової окупації на території області діяли підпільні обком партії (на чолі з О. П. Боярком), підпільні парт. групи в Чернівцях, Хотині, у Кіцманському, Новоселицькому, Сторожинському та ін. р-нах. Самовіддано боролася проти загарбників Хотинська підпільна комсомольська організація під керівництвом К. І. Галкіна. На території області діяли партизан. загони, що їх очолювали І. К. Примак, Ф. Г. Хайрутдінов, М. М. Удонов, Т. Ф. Прокін, О. В. Тканко. У березні — квітні 1944 війська 1-го і 2-го укр. фронтів визволили майже всю територію області (див. *Чернівецька наступальна операція 1944*). Путильщину було визволено у вересні 1944. Після визволення Ч. о. від окупантів трудящі області за допомогою трудящих ін. областей УРСР і братніх рад. республік провели велику роботу по відбудові нар. г-ва. В 1949 в області було завершено колективізацію с. г. Обл. парт. орг-ція постійно дбає про орг.-госп. зміцнення колгоспів.

Під керівництвом обласної парт. орг-ції трудящі Ч. о. досягли значних успіхів. Комуністи області виступили застрільниками соціаліст. змагання на честь 50-річчя утворення Союзу РСР. Здійснюючи рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, обласна парт. орг-ція спрямовує

трудящих на успішне виконання завдань комуністич. будівництва. На 1.І 1972 в одній міській та 10 сільс. районних парт. орг-ціях було 36 211 комуністів. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті й зв'язку працювало 11 630, у с. г. — 9976, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 5900, в органах держ. та госп. управлїнй і госп. орг-ціях — 5247 чол. Перший секретар Чернів. обкому КП України — В. Г. Дикусаров (з 1972).

Справжнім помічником обласної парт. орг-ції в комуністич. будівництві є обласна комсомольська орг-ція, яка на 1.І 1972 налічувала 91 308 комсомольців, об'єднаних у 1502 первинні орг-ції. У післявоєнний період комсомольці брали участь в освоєнні цілинних земель, працювали на ударних комсомольських будовах країни.

За роки Рад. влади Ч. о. перетворилася з відсталого аграрної на індустріально-аграрну. В 1970 в області діяло 190 підприємств, які перебували на самостійному балансі. Провідні галузі пром-сті: харч., легка, лісова і деревообробна, пром-сть буд. матеріалів. Випуск валової продукції пром-сті області 1970 зріс проти 1950 в 6,5 раза, проти 1960 — в 2 рази. Найбільшими підприємствами харч. пром-сті є м'ясокомбінат, молокозавод, цукр. і олійножировий комбінати в Чернівцях, цукр. комбінат «Хрешатик» у с-щі м. т. Кострижівці Заставнівського р-ну. Підприємства легкої пром-сті (текстильно-трикотажні, швейні, взуттєві) зосереджено переважно в Чернівцях. Найбільшими підприємствами легкої пром-сті є чернівецькі швейне об'єднання «Трембіта», текстильне об'єднання «Восход», взуттєва фабрика № 33, панчішне виробництво об'єднання. Значного розвитку досягла лісова та деревообробна промисловість, що представлена Берегометським, Сторожинським, Путильським лісокомбінатами, Чернів., Красноільським, Вижицьким і Неполоковецьким деревооброб. комбінатами. В Чернівцях зосереджено основні маш.-буд. і металообробні підприємства (маш.-буд. з-д, «Легмаш»). Розвивається хім. та поліграф. пром-сть. Виробництво буд. матеріалів представлене великими підприємствами в Чернівцях, Кельменцях, Сторожинці, Кострижівці, Сокирянах. Розвинуті нар. промисли — художнє різьблення на деревах, килимарство, вишивання тощо. В області широко відомі імена новаторів виробн. Героїв Соціалізму. Праці — ткалі Чернів. текстильного об'єднання О. М. Мазерської, бригадира Чернів. гумовзуттєвого з-ду Н. І. Ванясової та ін.

Пам'ятник комсомольцям-підпільникам, які загинули під час Великої Вітчизняної війни 1941—45. Місто Хотин.

Обсяг с.-г. виробн. за роки Рад. влади зріс майже у 2,9 раза. На кін. 1970 в області було 208 колгоспів і 2 радгоспи. В с.г. області — 8103 трактори (у 15-сильному обчисленні), 767 зернозбиральних комбайнів та ін. с.-г. машини і знаряддя. Колгоспи і радгоспи області електрифіковано. Вся посівна площа становить 362,2 тис. га (1970). Проводяться роботи по осушенню заболочених земель. Осн. зерною культурою є озима пшениця. Вирощують кукурудзу на зерно, зернобобові. Тех. культури — цукр. буряки, соняшник, льон-довгунець; кормові — цукр. буряки, кукурудза, багаторічні й однорічні трави. Розвиваються садівництво, ягідництво і виноградарство. Важливою галуззю с. г. є тваринництво. Провідне місце належить м'ясо-молочному скотарству. Розвиваються свинарство, вівчарство, птичівництво, а також бджільництво і рибицтво. Серед передовиків і новаторів с.-г. виробн.— Герой Соціалізму. Праці голови колгоспів ім. С. М. Кірова Заставнівського р-ну М. Д. *Михи́тей*, «Ленінський шлях» Сокирянського р-ну В. Я. Ротар, ім. В. І. Леніна Кіцманського р-ну Д. І. Стасюк та ланкова цього самого колгоспу Р. Г. Григоращук, доярка колгоспу ім. В. І. Леніна Хотинського р-ну Л. Ф. Гордаш та ін. За успіхи в розвитку с. г. область 1958 нагороджено орденом Леніна.

На честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС нагороджено колективи Берегометського ліскокомбінату ім. 50-річчя Рад. України, колгоспу ім. О. В. Суворова Новоселицького р-ну.

Заг. довжина з-ць в області 1970 становила 466 км. Протяжність автомобі. шляхів — 3,2 тис. км, у т. ч. 2,7 тис. км з твердим покриттям.

У 1970/71 навч. р. в області працювало 547 шкіл усіх видів, у т. ч. 141 середня, 236 восьмирічних, 100 початкових та ін., в яких вчилося 154,3 тис. учнів, працювало 9,4 тис. вчителів. Працює 11 шкіл-інтернатів, 48 шкіл робітн. і сільс. молоді. Є 11 профес.-тех. уч-щ (6 тис. учнів), 19 серед.

спец. навч. закладів (15,3 тис. учнів). У Чернівцях — держ. ун-т, мед. ін-т, філіал Київського торг.-економіч. інституту. У вузах області навчалось 12,3 тис. студентів. Н.-д. установи: Чернів. відділи фізики Ін-ту напівпровідників АН УРСР, відділ історії Північної Буковини Ін-ту історії АН УРСР (у Чернівцях), Всесоюзна н.-д. станція по раку картоплі (с. Бояни Новоселицького р-ну), Держ. с.-г. н.-д. станція М-ва сільського господарства УРСР в Чернівцях, Придністровська н.-д. станція садівництва і виноградарства Пд. відділення ВАСГНІЛ (с. Яблунівка Заставнівського р-ну). Працюють обласний укр. муз.-драм. театр ім. О. Кобилянської та обласна філармонія, Буковинський заслужений ансамбль пісні і танцю УРСР (в Чернівцях). В Ч.о. 468 клубних установ, 604 масові 6-ки, 520 кіноустановок, краєзнавчий музей, літ.-меморіальний музей О. Кобилянської та літ. музей Ю. Федьковича в Чернівцях.

Історичні пам'ятки. Руїни Цецинської фортеці (14 ст.), фортеця в Хотині (кін. 13—15 ст.); Успенська церква в с. Лужанах Кіцманського р-ну (15 ст.), Вижницька церква (16 ст.), Кам'яна церква в с. Топорівцях Новоселицького р-ну (16 ст.), Миколаївська церква в Чернівцях (17 ст.). Визначною пам'яткою архітектури 19 ст. є колишня резиденція буковинських митрополитів у Чернівцях (тепер тут розміщується держ. ун-т). На території Ч. о. народилися керівник сел. руху на Пн. Буковині Л. Кобиляца, письменник-демократ Ю. А. Федькович, двічі Герой Соціалістич. Праці Ф. І. *Дубовецький*, Герой Радянського Союзу І. Ф. Козачук, К. І. Галкін, художник М. І. *Івасюк*, нар. артист СРСР Д. М. *Гнатюк*. У Чернівцях прожила все своє творче життя письменниця О. Ю. Кобилянська. В Чернівцях і райцентрах області встановлено пам'ятники В. І. Леніну; в Чернівцях — монумент Перемоги, пам'ятники М. І. Калініну, хотин. комсомольцям-підпільникам, членам підпільного обкому партії, що загинули в роки Великої Вітчизн. війни, в м. Хотині — комсомольцям-підпільникам, у с. Новосіліці Кіцманського р-ну — учаснику революц. руху І. Л. Клевчучку, в с. Усть-Путилі Путильського р-ну — чекістам, які загинули від рук укр. бурж. націоналістів.

Лит.: Е н г е л ь с Ф. Німеччина і панславизм. В кн.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 11; Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. К., 1969; Селянський рух на Буковині в 40-х роках XIX ст. Збірник документів. К., 1949; Боротьба трудящих; Буковина як соціальне й національне визволення і возз'єднання з Українською РСР (1917—1941). Документи й матеріали. Чернівці, 1958; Радянська Буковина. 1940—1945. Документи й матеріали. К., 1967; З історії Чернівецької обласної партійної організації Комуністичної партії України. Львів, 1963; Боротьба трудящих Північної Буковини і Бессарабії за своє соціальне і національне визволення. Чернівці, 1970; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968; Тимощук Б. О. Північна Буковина — земля словянська. Ужгород, 1969; Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900—1919 рр.). К., 1960; Пипко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною. Чернівці, 1958; Ващенко П. П. Советська Буковина. М., 1963 [бібліогр. с. 119—120]; Битва за Буковину. Ужгород, 1967; Куріло В. [та ін.]. Північна Буковина, її минуле і сучасне. Ужгород, 1969 [бібліогр. с. 245—246]; Гапій Д. Соціалістичні перетворення на Буковині. К., 1951; Григоренко О. С. Буковина вчора і сьогодні. К., 1967; Кравченко І. М. Розквіт буковинського села. Ужгород, 1970; Два життя. Ужгород, 1969; Демочок О. К. Мистецька Буковина. К., 1968; Губаро К. [та ін.]. Літературна Буковина. К., 1966; Мізюв Г. М., Новиць-

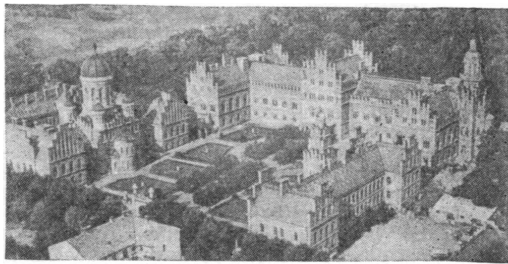
к и й Л. Ф. Чернівецька область. В кн.: Визначні місця України. К., 1961; Радянська Буковина. Довідник-путівник. Ужгород, 1970.

О. Ю. Гаврилюк (Київ). **ЧЕРНІВЕЦЬКА ПЕРШОТРАВНЕВА ДЕМОНСТРАЦІЯ 1917** — спільний виступ рос. солдатів, які з літа 1916 дислокувалися на Буковині, і трудящих м. Чернівців. У демонстрації брали участь 70 тис. чол. Демонстранти, співаючи революц. пісень, з червоними прапорами й лозунгами пройшли по вулицях міста. На лозунгах було написано: «Геть війну!», «Хай живе мир між народами без анексії і контрибуцій!», «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» та ін. Після демонстрації відбувся мітинг, де виступили більшовики, які в своїх промовах засудили політику бурж. Тимчасового уряду в Росії, закликали трудящих до боротьби за перемогу соціалістич. революції.

Я. О. Коновалов (Чернівці).

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ — вищий навч. заклад УРСР. Засн. 1875 на базі духовної семінарії в складі трьох ф-тів. Завдання ун-ту австр. уряд вбачав у тому, щоб протидіяти розвитку слов. культури, зростанню нац. руху. Викладали в ун-ті нім. мовою. В 1900 студентів-українців було лише 9%. В 1920, після загарбання Пн. Буковини боярською Румунією, в ун-ті було запроваджено викладання рум. мовою. В 1933—34 студентів-українців було 4,7%, а 1939 ун-т закінчили тільки 4 українці (0,8%). Прогресивна молодь ун-ту боролася проти соціального і нац. гноблення, за навчання рідною мовою, за возз'єднання краю з Рад. Україною. В 30-х рр. в ун-ті працював марксистський гурток, діяла підпільна комуністич. орг-ція «Революц. к-т студентів м. Чернівців». Після возз'єднання Пн. Буковини з УРСР 1940 ун-т реорганізовано в держ. ун-т з укр. мовою викладання. За післявоєнні роки ун-т став центром науки, освіти й культури Пн. Буковини. В 1971/72 навч. р. в ун-ті були ф-ти: істор., філол., інозем. мов, геогр., біол., хім., фіз., матем., а також економіч. (заочний), загальнотех., заочний, підвищення кваліфікації викладачів супс. наук серед. спец. навч. закладів. Є аспірантура. В 1970/71 навч. р. на всіх ф-тах вчилос 9525 студентів. Ун-т має 47 кафедр, в т. ч. історії КПРС, історії СРСР і УРСР та заг. історії, 10 н.-л. лабораторій і груп, ботаніч. сад, обчислювальну лабораторію, сейсмічну у метеорологічну станцію, учбово-дослідне г-во пл. 80 га, форелевий інкубаторій, 4 музеї, наук. б-ку (1,6 млн. книг). За роки Рад. влади ун-т підготував понад 14 тис. спеціалістів. Учені ун-ту проводять значну н.-д. роботу, зокрема з читань історії, культури і природних ресурсів Карпат і Прикарпаття. Д. О. Руснак (Чернівці).

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1940 на базі музею, що його створили любителі природи і старовини 1863. Має відділи природи, історії дорад. періоду, історії рад. суспільства. У фондах музею зберігається понад 60 тис. експонатів. Серед них — археол. колекції (знаряддя праці, речі побуту з слов. поселень, прикраси тощо), унікальні речі й документи, що характеризують соціально-економіч. відносини на Буковині в 14—19 ст., експонати про сел. виступи 1843—44 і 1848—49 під проводом Л. Кобилиці, матеріали про революц. рух у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст., етнограф. колекції тощо; матеріали і документи, які відображають боротьбу трудящих Пн. Буковини під проводом комуністів 1918—40 проти окупації краю королівською Румунією, за встановлення Радянської влади, за возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною, участь трудівників краю в соціалістич. бу-

Загальний вигляд Чернівецького державного університету.

дівництві за Радянської влади. Музей має філіали: літ.-меморіальний музей О. Ю. Кобилянської, літ. музей Ю. А. Федьковича (обидва в Чернівцях), Хотинський істор.-революц. музей.

Ю. М. Боєвничан (Чернівці).

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. в червні 1940, після возз'єднання Пн. Буковини з УРСР. Спочатку мав назву Держ. архів Чернів. обл., з 1958 — Ч. о. д. а. В архіві зберігаються документи з історії краю з 15 ст. до наших часів. Документ. матеріали дорадянського періоду висвітлюють економіч. і політ. життя Пн. Буковини, нац.-визвольну боротьбу трудящих проти окупації Пн. Буковини Австрією (1775—1918), Румунією (1918—40), історію революц. руху 1917—40. Документи рад. часу відображають боротьбу трудящих під керівництвом Комуністич. партії за побудову соціалізму і комунізму. В архіві зберігаються документи періоду Великої Вітчизн. війни, стародруки 16—17 ст. лат., старомолд., франц., нім. та ін. мовами. Д. П. Скурлатов (Чернівці).

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ СТРАЙК 1920 — заг. політ. страйк трудящих м. Чернівців, складова частина загальнорум. політ. страйку. Відбувся 21.X 1920. Страйкарі висунули вимоги скасування стану облоги, запровадження на Пн. Буковині рум. окупантами, виведення військ. частин з підприємств, визнання робітн. к-тів на підприємствах та прав робітників на об'єднання, демократизації політ. життя в країні. 21.X в Чернівцях було припинено роботу. Масові збори страйкарів продемонстрували високу класову свідомість та інтернац. єдність робітників. Провідну роль у Ч. п. с. відіграли комуністи. Керівництво с.-д. партії Буковини, переконавшись, що страйк став неминучим, теж примкнуло до нього. Але, вдавшись до прямого обману, угодовське керівництво центр. страйкового к-ту заявило, нібито конфлікт ліквідовано, і запропонувало припинити боротьбу. Робітники, довідавшись про зраду, рішуче вимагали продовжувати страйк, але час було втрачено і сили дезорганізовано. Ч. п. с. був визначною подією у визвольній боротьбі трудящих Пн. Буковини.

А. М. Глуговський (Чернівці).

ЧЕРНІВЕЦЬКІ ТРАВНЕВІ ВИСТУПИ РОБІТНИКІВ 1906 — масові виступи робітників Пн. Буковини, що почалися під впливом революції 1905—07 в Росії. 1 Травня в Чернівцях відбулася політ. демонстрація, під час якої сталися сутички демонстрантів з поліцією. З.V застрайкувало бл. 900 робітників цегельних з-дів. Робітники виступали проти тяжких умов праці. 8.V страйкарі вийшли на демонстрацію. Війська розігнали демонстрантів, 6 чол. було тяжко поранено шаблями, багато покалічено кінями.

Страйкарів підтримали робітники ін. підприємств міста. 18.V відбулася масова демонстрація робітників. На площі Ринок (тепер Центральна) відбувся мітинг. Поліція намагалася розігнати демонстрантів. Під час сутичок з поліцією 18 робітників було поранено. 20.V робітники знову вийшли на вулиці міста, протестуючи проти кривавої розправи поліції. Страйк робітників цегельних з-дів змусив підприємців підвищити заробітну плату робітникам, визнати день 1 Травня робітн. святом.

Я. О. *Золотов* (Чернівці).

ЧЕРНІВЦІ (до 1944 — Черновіці) — місто, обл. центр УРСР, на р. Прутї. Вузол залізнич. і автомобільних шляхів. Аеропорт. 187 тис. ж. (1970); 1779 — 3,2 тис. ж.; 1851 — 20,4 тис. ж.; 1910 — 86,1 тис. ж.; 1937 — 140 тис. ж.; 1959 — 152 тис. ж.). За археол. даними, місто виникло в 2-й пол. 12 ст. Вперше згадується 1408. В серед. 14 ст. Ч. захопило *Молдавське князівство*. В 30-х рр. 16 ст. Ч. у складі феод. Молдавії потрапили під владу султан. Туреччини. Міська біднота брала участь в антифеод. боротьбі (див. *Мухи повстання 1490—92*), *визвольній війні українського народу 1648—54*, *русі опришків*, у сел. русі 40-х рр. 19 ст. під керівництвом Л. *Кобилиці*. В 1774 Ч. захопила Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина). В 1786—1849 Ч. — центр округу, що входив до складу *Галичини*, 1849—1918 — крайовий центр Буковини. Під впливом революц. подій в Австрії 1848 в Ч. відбувалися мітинги й демонстрації, було створено загін нац. гвардії. Після скасування 1848 на Буковині кріпосного права в Ч. почала розвиватися капіталістич. пром-сть. У 1866 проведено залізницю Ч. — Львів. У 90-х рр. 19 ст. в місті виникли перші робітн. орг-ції. В 1890 чернівецькі робітники вперше святкували 1 Травня. В 1891 в Ч. відбувся перший робітн. страйк. У 90-х рр. 19 ст. в Ч. розповсюджувалася марксистська л-ра, на поч. 20 ст. — лєнінська *«Іскра»*. 28.XI 1905 в Ч. вибухнув заг. політ. страйк. В травні відбулися *Чернівецькі траєневі виступи робітників 1906*. На поч. 1914 в Ч. спалахнув заг. страйк, що тривав два місяці.

В роки 1-ї світової війни рос. війська тричі (1914, двічі 1916) здобували Ч. Після перемоги Лютн. революції 1917 в Ч. відбувалися мітинги й демонстрації (зокрема *Чернівецька першотравнева демонстрація 1917*). В березні 1917 було обрано Чернівецьку гарнізонну Раду військ. депутатів, згодом — Раду робітн. депутатів на залізнич. вузлі. В 1918 в Ч. виник комуністичний осередок. Після розпаду Австро-Угорщини *Буковинське народне віче 1918* в Ч. 3.XI визволено прагнення трудящих Пн. Буковини воз'єднатися з Рад. Україною. 6.XI 1918 владу в Ч. захопив бурж.-націоналістич. Крайовий к-т. 11.XI 1918 Ч. загарила боярська Румунія. Трудящі міста під керівництвом *Комуністичної партії Буковини* вели боротьбу за соціальне й нац. визволення. В Ч. вибухнуло *сто тринадцятого буковинського полку повстання 1919*. В 20—30-х рр. в Ч. щорічно відбувалися страйки, політ. демонстрації. В лютому 1929 в Ч. створено орг-цію трудящих *«Визволення»*.

У 1940 Ч. в складі *Буковини Північної* воз'єднано з УРСР. З 1940 Ч. — обласний центр. На поч. Великої Вітчизн. війни Ч. 6.VII 1941 окуповані нім.-рум. фашист. загарбниками. В період тимчасової окупації в місті діяли підпільний обком партії (на чолі з О. П. *Боярком*), підпільні патріотичні групи. 29.III 1944 в ході *Чернівецької наступальної операції 1944* війська 1-го Укр. фронту визволили місто.

За післявоєнні роки Ч. перетворилися на значний

пром. і культ. центр УРСР. Провідні галузі пром-сті: легка, харчова, машинобудівна й металообробна, деревообробна і пром-сть буд. матеріалів. У місті працюють з-ди: машинобудівний, легкого машинобудування, інструментальний, металоштампувальний, «Індустрія», «Емальпосуд», керамічний, гумовзуттєвий, залізобетонних виробів, хім., цегельні, металевих виробів, молочний та ін.; деревообробний, меблевий, олійно-жировий та ін. комбінати; виробничі текст. об'єднання, панчішне виробничє об'єднання, швейне об'єднання «Трембіта»; ф-ки: меблева, трикотажні, худож. виробів, взуттєва, галантерейні, гудзикова, побутової хімії та ін. Місто газифіковано. Вищі навч. заклади: *Чернівецький державний університет*, мед. ін-т, філіал Київ. торг.-економіч. ін-ту, 8 технікумів, 8 тех. і профес.-тех. училищ, 4 уч-ща (культ.-освітнє, медичне, музичне, педагогічне), 48 загальноосв. і 1 муз. школи. В місті працюють муз.-драм. театр, обл. філармонія, *Чернівецький краєзнавчий музей*, літ.-меморіальний музей О. Ю. *Кобилянської*, літ. музей Ю. А. *Федьковича*, телецентр, Буковинський засл. ансамбль пісні і танцю УРСР. В Ч. працюють Відділ історії Північної Буковини Ін-ту історії АН УРСР, Відділ Ін-ту напіпровідників АН УРСР, с.-г. н.-д. станція. Пам'ятки архітектури: Миколаївська дерев'яна церква (1607), кам'яна церква Георгія (1767), кол. ратуша (1843—47), дерев'яна церква Успенія (1783). В Ч. жили й працювали укр. письменники Ю. А. *Федькович*, О. Ю. *Кобилянська*, О. С. *Маковей*, художник М. І. *Лясюк* та ін. В Ч. встановлено пам'ятники В. І. *Лєніну*, О. Ю. *Кобилянській*, М. І. *Калініну*, хотинським комсомольцям-підпільникам, членам підпільного обкому партії, що загинули в роки Великої Вітчизн. війни, монумент *Перемоги*.

Літ.: Новийцький Л., Тимошук Б. Чернівці. Довідник-путівник. Чернівці, 1959; Хохол Ю. Ф., Ковальов Ю. С. Чернівці. Історико-архитектурний нарис. К., 1966; Колодій В. Д. Чернівці. Путівник по місту. Ужгород, 1968.

П. В. *Михайлина*, Б. О. *Тимошук* (Чернівці).

ЧЕРНІГІВ — місто, обл. і районний центр УРСР. Річковий порт на Десні, вузол залізнич. і автомобілів. шляхів. 168 тис. ж. (1971); 1897 — 27 тис. ж.; 1939 — 67 тис. ж.; 1959 — 90 тис. ж.). Ч. — давньослов. місто. В 9 ст. був центром сх.-слов. племені *сіверян*. З утворенням у 9 ст. *Київської Русі* до її складу увійшов і Ч. У літопису Ч. уперше згадується під 907. В 10—12 ст. Ч. був одним з найбільших міст Давньої Русі. В 1024—36 і 1054—1239 Ч. — економ. і політ. центр *Чернігівського князівства*. В 11 ст. населення Ч. відбило кілька нападів *половців* (про один з них 1076 згадується в *«Слові о полку Гзоровім»*). У 1239 Ч. захопило і зруйнувало монголо-тат. військо хана *Батия*. У 2-й пол. 13 ст. Ч. увійшов до складу Брянського князівства, в 2-й пол. 14 ст. його загарбало *Литовське велике князівство*. В 1482, 1497 Ч. зазнав руйнувань від нападів крим. татар. Внаслідок перемоги рос. військ у війні проти Литви Ч. разом з Чернігово-Сіверською землею 1503 увійшов до складу Рос. д-ви. За *Деулінським перемир'ям 1618* Ч. захопила шляхет. Польща. З 1635 — гол. місто *Чернігівського воеводства*. *Магдебурзьке право* дістав 1623. Населення Ч. брало участь у *визвольній війні українського народу 1648—54*. В 1648, після визволення міста від польсь.-шляхет. загарбників, Ч. став центром *Чернігівського полку*. Внаслідок *воз'єднання України з Росією 1654* Ч. — у складі Рос. д-ви. З 1782 Ч. — центр *Чернігівського намісництва*, з 1797 — *Малоросійської губернії*, з 1802 — *Чернігівської губернії*.

В 60—80-х рр. 19 ст. в Ч. існували нелег. гуртки народників. У 80—90-х рр. 19 ст. виникли перші марксистські гуртки, в роботі яких брав участь М. І. Подвойський. Під час революції 1905—07 в Ч. відбувалися робітн. страйки, мітинги і демонстрації. Після Лютн. революції 1917 більшовики під керівництвом Ю. М. Коцюбинського, В. М. Примакова, В. А. Селюка, О. І. Стецького та ін. очолили боротьбу трудящих міста проти бурж. Тимчасового уряду і контрреволюц. *Центральної ради*. 16 (29).ІІІ 1917 в місті створено *Чернігівську Раду робітничих і солдатських депутатів*.

19.І (1.ІІ) 1918 в Ч. встановлено Рад. владу. 12.ІІІ 1918 Ч. захопили австро-нім. окупанти. Наприкінці травня 1918 в Ч. на підпільному губернському з'їзді більшовицьких орг-цій було обрано губком і губернський революц. к-т. 14.ХІІ 1918 в Ч. спалахнуло повстання проти окупантів і гетьманців. У грудні 1918 владу в Ч. захопила *Директорія*. 12.І 1919 рад. війська визволили місто. У вересні 1919 в Ч. тимчасово перебував Уряд Рад. України. 12.Х 1919 денікінці захопили Ч. 7.ХІ 1919 рад. війська визволили місто. До 1925 Ч.—центр Черніг. губ., 1925—30 — центр Черніг. округу, з 1932 — Черніг. обл. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 місто 9.ІХ 1941 захопили нім.-фашист. загарбники. В Ч. діяли підпільні парт. і комсомольська орг-ції. 21.ІХ 1943 рад. війська визволили Ч. від гітлерівців.

Провідні галузі пром-сті: хім., легка, харч., буд. матеріалів та деревообробна. Найбільші підприємства: комбінат хімічного волокна і камвольно-суконний; ф-ки — муз. інструментів, первинної обробки вовни, з-ди — залізобетонних виробів, великопанельних блоків, бетонний, ремонтно-мех., деревообробний та ін. Підприємства харч. пром-сті: м'ясокомбінат, конд. ф-ка, молочний, спиртвий, овочесушильний з-ди, птахокмбінат та ін. 20 загальноосв. шкіл, школа-інтернат, 5 проф.-тех. уч-щ, 9 серед. спеціальних навч. закладів, муз. уч-ще, пед. ін-т, філіал Київського політех. ін-ту. Філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту нафтогазовидки, Всесоюзний н.-д. ін-т машин для виробн. синтетичних волокон, Укр. н.-д. ін-т с.-г. мікробіології. В місті працюють обласний муз.-драм. театр, обласна філармонія, 2 музеї — історичний, літ.-меморіальний музей М. М. Коцюбинського. В Ч. видаються обласні газети «*Десянька правда*» і «Комсомольський гарт». Пам'ятки архітектури: Спаский собор (бл. 1036), Ілліська церква (12 ст.), Борисоглібський собор (1120—23). В Ч. жили і працювали письменники Марко Вовчок, О. В. Маркович, Л. І. Глібов, Б. Д. Грінченко, В. І. Самійленко, Г. І. Успенський, М. М. Коцюбинський та ін. В Чернігові є пам'ятники В. І. Леніну, М. М. Коцюбинському, Ю. М. Коцюбинському.

Лит.: Яцюра М. Т., Е. Домаха І. І. Чернігів. Короткий історичний нарис. К., 1958; Романіка М. Чернігів. К., 1967; Карнобел А. Чернігів. К., 1969. *І. Г. Михайлов* (Чернігів).

ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕРНІЯ — адм.-територіальна одиниця на Лівобережній Україні в 19 — на поч. 20 ст. Створена 1802 в зв'язку з ліквідацією *Малоросійської губернії*, яку було поділено на Ч. г. і *Полтавську губернію*. Адм. центром Ч. г. був Чернігів. Складалася з 15 повітів: Борзнянського, Глухівського, Городнянського, Козелецького, Конотопського, Кролевецького, Мглинського, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Новозибківського, Остерського, Сосницького, Стародубського, Суразького і Чернігівського. За переписом 1897, в Ч. г. було 5780 населених пунктів, у т. ч. 19 міст і 49 містечок. Ч. г. була

відсталою аграрною губернією, в якій зберігалися значні кріпосницькі пережитки — велике поміщицьке землеволодіння, відробітки, сел. малоземелля і безземелля тощо. За даними 1905, поміщики-дворяни, купці, сільс. багатії володіли 1 825 624 дес. землі (41,7% зем. площі). В той же час 367 365 сел. г-в, з яких 39,3% були малоземельними й безземельними, мали в користуванні 2 329 209 дес. На поч. 20 ст. бл. 160 тис. чол. щорічно виїздили на заробітки в Донбас і в поміщицькі та куркульські г-ва губерній Пд. України. Промисловість була слабо розвинута. В 1910 в Ч. г. було 198 з-дів і ф-к, на яких працювало 24,1 тис. чол. Значним був прошарок ремісників, яких 1913 налічувалося 79,7 тис. чол. Ч. г. була ареною запеклої класової боротьби трудящих проти феод.-кріпосницького і капіталістич. гніту. Значний сел. рух розгорнувся в Ч. г. під час проведення *селянської реформи 1861*. Численні робітничі страйки, політ. демонстрації, сел. виступи й заворушення відбувалися під час революції 1905—07 (див. *Вихвостівська трагедія 1905*). Всенар. розмаху революц. боротьба трудящих набрала під керівництвом більшовицької партії в період підготовки і проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917 і громадян. війни 1918—20 (див. *Ніжинське збройне повстання 1918*). В 1919 Мглинський, Новозибківський, Стародубський і Суразький пов. відійшли до Гомельської губ. (з 1926 — до Брянської губ.). Постановою Президії ВУЦВК від 3. VI 1925 Ч. г. було ліквідовано, а її територія залишилася в складі Глухівського, Конотопського, Ніжинського й Чернігівського округів.

Лит.: Русов А. А. Описание Черниговской губернии. т. 1—2. Чернигов, 1898—99.

ЧЕРНІГІВСЬКА ГУБЕРНЬСЬКА ВЧЕНА АРХІВНА КОМІСІЯ — утворена 1896 для вивчення, концентрації, впорядкування документ. матеріалів, що становили наук. цінність. За час своєї діяльності (1896—1918) комісія провела значну роботу по вивченню пам'яток старовини і місцевого побуту, по збиранню істор. та етнографіч. матеріалу на Чернігівщині. При комісії діяли істор. архів, музей (бл. 3 тис. експонатів), 6-ка. Комісія видавала «Труды Черниговской архивной комиссии» (1897—1918), на сторінках яких вміщувалися звіти про діяльність комісії, публікації з історії, етнографії, археології України. В роботі комісії брали участь Б. Д. Грінченко, М. М. Коцюбинський, О. М. Лазаревський, В. Л. Модзалевський та ін.

Лит.: Труды Московского государственного историко-архивного института, т. 5. М., 1954.

ЧЕРНІГІВСЬКА ДРУКАРНЯ — 1) Перша друкарня в Чернігові, яку відкрив 1646 в Сельцькому монастирі архимандрит К. *Ставровецький* (Транквіліон). У ній було надруковано збірник його віршів і статей «Перло многоцѣнное». Після смерті К. Ставровецького (1646) Ч. д. припинила своє існування. 2) Спочатку Новгород-Сіверська друкарня, яку заснував архієпископ Л. *Баранович* 1675. Після пожежі її перевели 1679 до Чернігова. Містилася у Троїцькому Іллінському монастирі. Ч. д. видавала не тільки богословську, але й світську л-ру, зокрема твори І. Максимовича, І. *Галатовського*, Д. *Тутала* та ін. укр. письменників 17 ст. Книги друкували укр., польс., лат. та церк.-слов. мовами. Для роботи над виданнями залучали, крім місцевих, художників-ілюстраторів з Києва і Львова. Друкарня існувала до 1820. Вона відіграла значну роль у розвитку освіти й культури на Україні.

Ю. І. Гірман (Чернігів).

Панорама міста Чернігова.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ — область у складі УРСР. Утворена 7.X 1932. Лежить на Пн. Лівобережній України. На Пн. Зх. межує з БРСР, на Пн. Сх. — з РРФСР, на Сх. — з Сумською, на Пд. — з Полтавською, на Пд. Зх. та Зх. — з Київською областями УРСР. Пл. 31,9 тис. км². Нас. 1547 тис. чол. (1971). Нац. склад за переписом 1970: 93,8% — українців, 4,7% — росіян, 0,7% — євреїв, 0,5% — білорусів, 0,3% ін. національностей. Пересічна густота населення 48,5 чол. на 1 км². Міське населення становить 35,4%. У Ч. о. — 22 райони, 15 міст, 31 с-ще м. т. та 1571 сільсь. нас. пункт. Обласний центр — м. Чернігів (168 тис. ж., 1971).

Більша частина області лежить у межах Придніпровської та Поліської низовин. Корисні копалини: нафта, торф, фосфорити, крейда, вапняки, каолін, глина. Клімат помірно континентальний. Гол. річка — Десна (прит. Дніпра) з прит. Сеймом, Остром та ін. Вздовж пн.-зх. кордону області протікає Дніпро. На тер. області багато озер. Ґрунти дерново-підзолисті (на Пн. в Поліссі), чорноземні й сірі опідзолені (на Пд. в Лісостепу). За роки Рад. влади проведено значні роботи по осушенню боліт. Ліси займають 16,8% тер. області (найбільші лісні масиви на Пн.). Перші сліди перебування людини на тер. Ч. о. належать до раннього *палеоліту*. В кін. 1-го тис. н.е. в бас. Десни та її приток жили сх.-слов. племена *сіверян*. Давньоруські літописі містять згадки про Любеч (882), Чернігів (907), Ніжин (1147), Прилуки (1092), Новгород-Сіверський (1096), Остер (1098). З утворенням у 9 ст. давньоруської д-ви Київської Русі *Чернігово-Сіверська земля* ввійшла до її складу. В 11 ст. утворилося *Чернігівське князівство*. В кін. 11 ст. місцеве населення вело безперервну боротьбу проти нападів *половців*. У 1185 з Новгород-Сіверська в похід проти половців виступив князь *Ігор Святославич*. У 12—13 ст. Черніг. князівство розпалося на Новгород-Сіверське, Путивльське, Рильське та ін. удільні князівства. В 1239 Чернігово-Сіверщину захопили і розорили монголо-татари. В 1356 осн. частину її тер. загарбала феод. Литва. В 1503 внаслідок перемоги рос. військ у війні

проти Литви Чернігово-Сіверську землю приєднано до Рос. д-ви. За Деулінським перемир'ям 1618 Чернігово-Сіверщина ввійшла до Польщі. Населення цих земель активно виступало проти іноземного гноблення і кріпосного гніту. Воно брало участь у сел.-козац. повстаннях проти польс. шляхти, зокрема в повстаннях під керівництвом *Павлока* (1637), *Я. Острянина* (1638), у *визвольній війні українського народу 1648—54*. У 1635 польсько-шляхетський уряд створив *Чернігівське воєводство*, яке на поч. народно-визвольної війни 1648—54 було ліквідоване. На визволеній території було створено Черніг., Ніжинський, Прилуцький (1648) та Стародубський (1663 виділено з *Ніжинського полку*) полки.

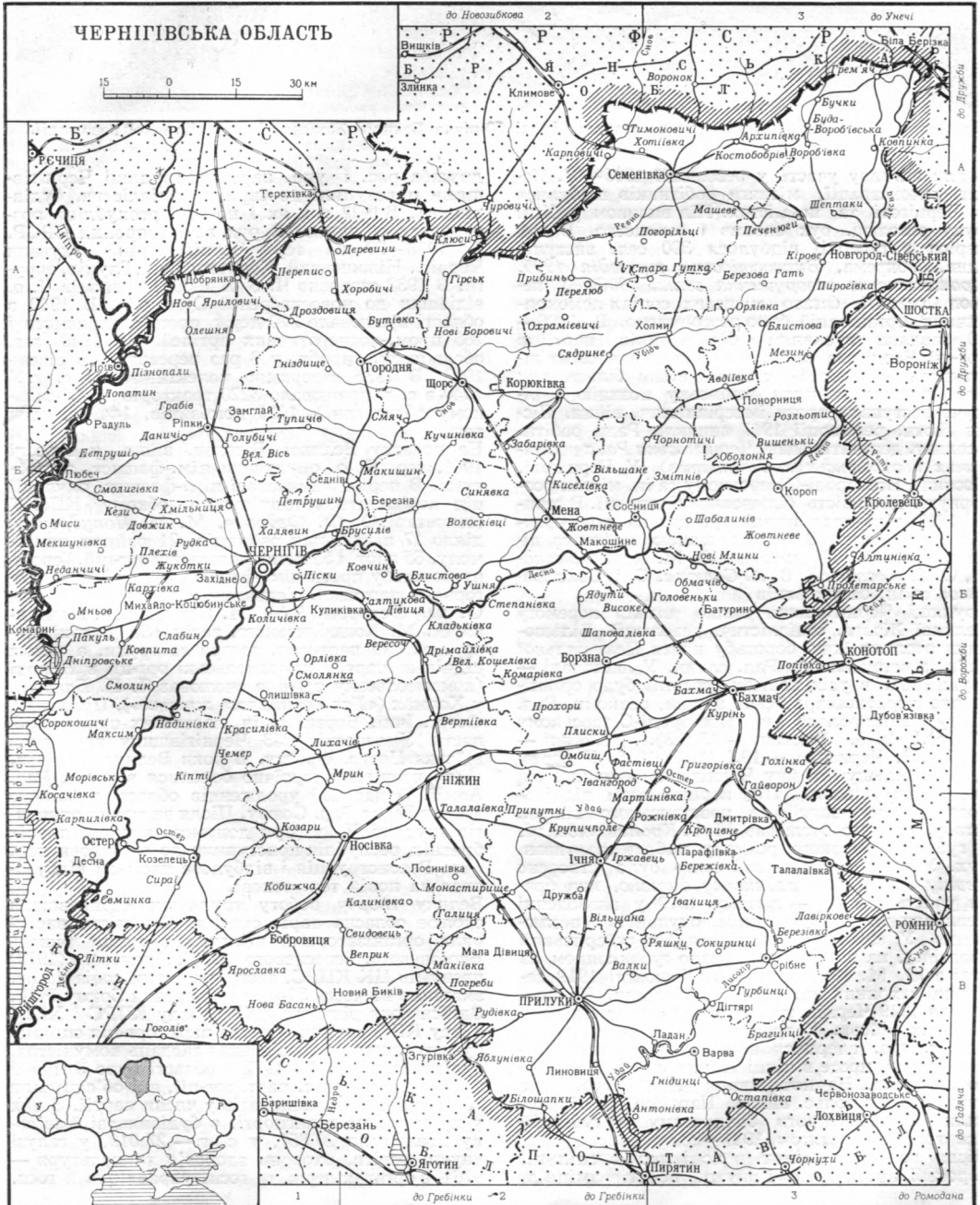
В 1654 Чернігівщина в складі Лівобережної України возз'єдналася з Рос. д-вою. Місцеве населення разом з козац. загонами і рос. військами 1707—08 вело героїчну боротьбу проти швед. загарбників. Після скасування козац. самоврядування Чернігівщина входила до складу Черніг. і Новгород-Сіверського намісництва (1782—96), Малоросійської (1797—1802) і Черніг. (з 1802) губерній. В 1-й пол. 18 ст. на Чернігівщині виникли перші текст. мануфактури, розвинулось млинарство, гуральництво тощо.

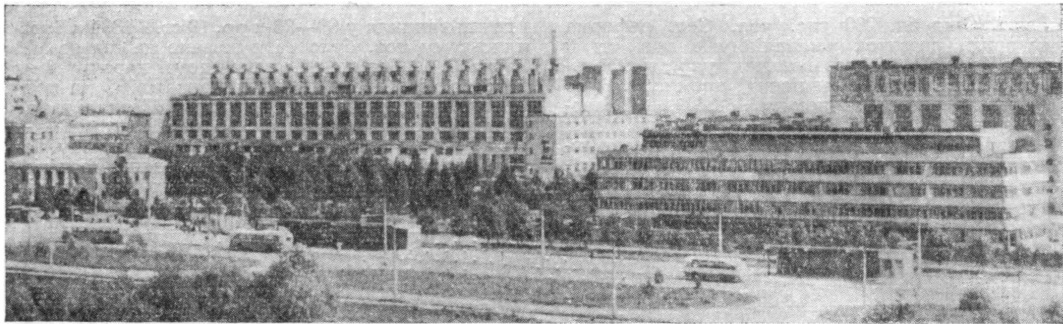
В 17—18 ст. Чернігівщина відігравала значну роль у розвитку укр. культури. В 1646 відкрито друкарню у Чернігові, 1675 — у Новгороді-Сіверському (з 1679 — у Чернігові; див. *Чернігівська друкарня*). У 1700 відкрито *Чернігівський колегіум*.

Під час *Вітчизняної війни 1812* в Черніг. губ. було організовано кінні й піші полки (див. *Народне ополчення у Вітчизняній війні 1812*). В пореформний період посилилась боротьба нар. мас, зокрема селянства. Усього в 60-х рр. 19 ст. відбулося 149 сел. виступів (див., зокрема, *Безуглівське селянське заворушення 1861*). Після *селянської реформи 1861* з'явилося багато безземельних і малоземельних селян. У пошуках засобів існування значна частина їх переселялася на малозаселені території. Зокрема, з 1885 по 1909 з Черніг. губ. переселилося до Сибіру і на

Далекий Схід бл. 290 тис. чол. Сел. реформа прискорила розвиток капіталізму в пром-сті й с. г. На Чернігівщині розвивалися цукр., текстильна пром-сть, кустарно-ремісничі промисли. Було збудовано Києво-Воронезьку (1867), Лівово-Роменську (1873) з-ці, а також залізничні вузли Ніжин, Бахмач. У 60—80-х рр. 19 ст. в Чернігові, селах Борзнянського та ін. повітів діяли народницькі гуртки. Перші марксистські гуртки

і групи виникли у 80—90-х рр. 19 ст. У 1894 в Борзнянському пов. було надруковано на гектографі книгу В. І. Леніна «Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?». На поч. 20 ст. с.-д. групи діяли в Чернігові, Сосниці та ін. містах. У січні 1904 було створено Поліський к-т РСДРП, який об'єднував Новгород-Сіверську, Горнодзянську та ін. с.-д. орг-ції. Груднящі Чернігівщини під керівництвом більшовицьких орг-цій

Чернігівський комбінат синтетичних волокон імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

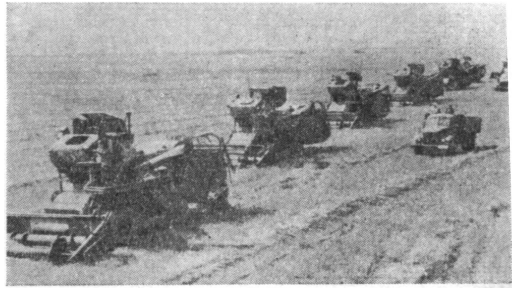
брали активну участь у революції 1905—07. Політ. демонстрації, мітинги робітників відбулися в Чернігові та ін. містах. Під впливом робітн. руху революц. рух охопив і селянство. В той період у губернії відбулося 390 сел. виступів (див., зокрема, *Вихвостівська трагедія 1905, Кропивненське заворушення селян 1906*). У період реакції багато місцевих соціал-демократичних організацій було розгромлено. В 1908—10 завдяки зусиллям більшовиків партійні орг-ції Чернігова та ін. міст відновили свою діяльність. У роки 1-ї світової війни більшовики Чернігівщини зайняли лівішеві позицію і рішуче виступали проти імперіалістич. війни. Після Лютн. революції 1917 виникли Ради робітн. і солдат. депутатів (див. *Чернігівська Рада робітничих і солдатських депутатів*). У Чернігові, Сосниці, Новгороді-Сіверському та ін. містах розгорнули діяльність більшовицькі орг-ції. В серпні 1917 відбулася перша губерньська конференція більшовиків. З Чернігівщиною пов'язана діяльність В. М. Примакова, Ю. М. Коцюбинського, О. Г. Листопад, В. А. Селюка, С. І. Соколовської та ін. більшовиків. Трудящі Чернігівщини палко вітали перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. Більшовики очолили їхню боротьбу проти *Центральної ради* за встановлення Рад. влади. У листопаді — грудні 1917 в усіх повітах губернії було організовано червоногвардійські загони, ревкоми. Рад. владу встановлено в Новгороді-Сіверському 12 (25).І 1918, Бахмачі — 15 (28).І, Ніжині — 18 (31). І, Чернігові — 19.І (1.ІІ) 1918. У березні 1918 більшу частину Чернігівщини окупували австро-нім. війська. Під керівництвом підпільного губкому партії та повстанського військ. штабу, що його очолював М. Г. Кропив'янський, в губернії широкого розмаху набрав партизан. рух. У т. з. «нейтральній зоні» було створено *Першу Українську радянську дивізію*, яка брала участь у січні — лютому 1919 у визволенні Чернігівщини від австро-нім. окупантів і петлюрівців. У квітні 1919 відбувся 1-й губерньський з'їзд Рад, на якому було обрано губвиконком на чолі з Ю. М. Коцюбинським. У жовтні 1919 денікінці захопили частину Чернігівщини. На поч. грудня 1919 Черніг. губ. було визволено від денікінських військ. У травні 1920 на частину тер. Черніг. губ. вдерлися війська бурж.-поміщицької Польщі, проте в кінці травня їхній наступ було зупинено. На поч. липня Черніг. губ. було визволено від польск. військ. Партійні орг-ції очолили боротьбу проти бандитизму в губернії, яка тривала протягом 1921—22. Після громадян. війни, в ході якої в спільній боротьбі проти зовн. і внутр. ворогів зміцніла

дружба рос. і укр. народів, трудящі Чернігівщини приступили до мирного соціалістич. будівництва. В 1922 тут, як і по всій республіці, розгорнувся об'єднаний рух за утворення СРСР. В 1923—30 на тер. Чернігівщини існували Черніг., Ніжинський, Конотопський, Глухів. округи. В 1932 створено Ч. о. В 1939 17 районів Ч. о. відійшли до новоствореної Сум. обл. В 1940 в області працювало 220 держ. пром. підприємств і 265 пром.-кооперативних артілей. В 1940 заг. обсяг пром. виробн. у 8 раз перевищував рівень 1913. В 1935 завершено колективізацію с. г. У 1940 в с. г. працювало 3220 тракторів (у 15-літньому обчисленні), 1025 комбайнів, 1449 сівалок тощо. На початку Великої Вітчизн. війни, у вересні 1941, тер. Ч. о. окупували нім.-фашист. загарбники. В період тимчасової нім.-фашист. окупації під керівництвом підпільного обкому КП(б)У (секретарі О. Ф. Федоров, М. М. Попудренко) діяло 17 підпільних райкомів, 21 райком комсомолу, 65 парт. і 55 комсомольських орг-цій. Героїчну боротьбу проти нім.-фашист. загарбників розгорнули партизани. з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова і М. М. Попудренка, з'єднання ім. М. Коцюбинського, загін «За Батьківщину», окремі партизан. загони та групи, а також підпільні парт. і комсомольські орг-ції в Ніжині (комсомольську орг-цію очолював Я. П. Батюк), у Холмах («*Так починалось життя*»), Прилуках, Острі, Ічні, Борзні та ін. населених пунктах області. У вересні 1943 Чернігівщину визволили війська Центр. фронту. В роки Великої Вітчизн. війни чернігівці героїчно боролися в рядах Рад. Армії. Понад 150 уродженців області удостоєно звання Героя Рад. Союзу. Після вигнання окупантів трудящі Ч. о. при допомозі трудящих усіх братніх республік приступили до відбудови нар. г-ва. Реконструкція і відбудова пром-сті відбувалися на новій тех. основі. Велику творчу роботу трудящих Чернігівщини очолює обласна парт. орг-ція. Комуністи виступили організаторами втілення в життя рішень Березневого, Вересневого (1965), Липневого (1970) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагання на честь 50-річчя утворення Союзу РСР. Здійснюючі рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, обласна парт. орг-ція спрямовує трудящих на розв'язання завдань комуністич. будівництва. На 1.І 1972 в області було 3 міські й 22 районні сільск. парт. орг-ції, які об'єднували 73 816 членів та кандидатів у члени партії. З них у пром-сті, на транспорті, в будівництві й зв'язку працювало 20 857, у с. г. — 27 019, у галузі науки, освіти, охорони здоров'я та культури — 9761, в органах держ. та госп. управління й госп.

орг-ція — 8868 чол. Перший секретар Чернігівського обкому КП України — М. В. Уманець (з 1970).

Вірним помічником обласної парт. орг-ції в комуністич. будівництві є комсомольська орг-ція. На 1.І 1972 комсомольська орг-ція області налічувала 139 482 комсомольці, об'єднані в 2429 первинних орг-цій.

Широко зростають харч., легка, маш.-буд., металообробна, лісова, деревообробна, паперова, буд. матеріалів пром-сть. В 1970 в області налічувалося 330 пром. підприємств, що перебували на самостійному балансі. Обсяг валової продукції області зріс 1970 проти 1940 в 7,2 раза. Створено нові галузі пром-сті: хім., нафтову, текстильну, машинобудівну. В галузевій структурі пром-сті області на 1970 питома вага легкої пром-сті становила 44,5%, харч.—24,5%, маш.-буд. і металообробної — 9,4%, хім.—8,4%, паливної — 5,3%, деревообробної та паперової — 3,2%, буд. матеріалів — 1,9%. Підприємства легкої пром-сті представлені камвольно-суконним комбінатом, ф-кою первинного оброблення вовни (Чернігів), панчішною ф-кою (Прилуки), взуттєвими, швейними ф-ками. Підприємства харч. пром-сті зосереджено в Чернігові (м'ясо- і птахокомбінати, овочесушильний, молочний з-ди та ін.), Ніжині (консервний, масложировий комбінати, молочний, пивоварний з-ди), Прилуках (комбінат ефірних олій, сигаретна ф-ка), Бахмачі (молочноконсервний комбінат), Бровиці, Носівці (дукр., спиртові з-ди та ін.). Розвивається хім. пром-сть (Черніг. комбінат хім. волокна, Прилуцький з-д «Пластмас», Ніжинський з-д гумових виробів, лакофарбовий з-д та ін.). Найбільшими підприємствами машинобудування і металообробки є Бахмацький з-д хім. машинобудування, Прилуцький з-д буд. машин, Ніжинський, Прилуцький з-ди с.-г. машинобудування та ін. Деревообробна і паперова пром-сть представлена Корюківською ф-кою тех. паперу, 6 меблевими, картонажними ф-ками. Широко розвивається пром-сть буд. матеріалів (з-ди залізобетонних виробів, 17 цегельних з-дів). Важливе місце займає газодобувна пром-сть, видобування нафти на Гнідинцівському, Прилуцькому, Деляківському нафтопромислах. Енергетичне г-во області базується на місцевому торфі, природному газі. В області працює 11 торфопідприємств і два торфобрикетні з-ди. У Чернігові працює ТЕЦ. В області відомі імена новаторів вироб. Героя Соціалістич. Праці робітниця Корюківської ф-ки тех. паперу Г. І. Дуденко, делегатів ХХІV з'їзду КПРС слюсаря з-ду «Ніжинсьільмаш» Л. М. Усенка, ткалі Черніг. камвольно-суконного комбінату К. Є. Томілко та ін. В с. г. області розвинуту вирощування зернових культур, буряківництва, картоплярство, виробн. льону-довгунця, молочно-м'ясне тваринництво. В 1971 в області було 614 колгоспів і 40 радгоспів; 26 614 тракторів (у 15-сильному обчисленні), 3641 зернозбиральний комбайн та ін. с.-г. машини і знаряддя. На 1967 всі колгоспи і радгоспи електрифіковано. Проводяться осушувальні роботи. Осн. зернові культури: озима пшениця, ячмінь, озиме жито, гречка, просо. Важливе місце належить культурі картоплі, розвиваються овочівництво, вирощування багаторічних і однорічних трав; розвинуте ягідництво. У тваринництві провідними є свинарство, молочно-м'ясне скотарство. Розвиваються кролівництво, рибицтво, бджільництво. Серед передовиків землеробства і тваринництва 80 чол. удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці. Серед них: голова колгоспу «Новий шлях» Чернігівського р-ну М. К. Гармаш, голова колгоспу «Все-

Збирання гречки в колгоспі «Всесвітній Жовтень» села Анисова Чернігівського району.

світній Жовтень» Чернігівського р-ну А. С. Герасименко, свинарка колгоспу «Батьківщина» Козелецького р-ну Л. І. Крикун, доярка колгоспу «10-річчя Жовтня» Прилуцького р-ну Г. Д. Довженко та багато ін.

До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено колективи 10 підприємств, орг-цій, радгоспів і колгоспів Ч. о., у т. ч. Черніг. комбінату хім. волокна, радгоспу «Чернігівський», колгоспу ім. В. І. Леніна Борзнянського р-ну та ін.

На 1970 довжина залізниці заг. користування на тер. області становила 892 км. Заг. протяжність автомобілів шляхів 13,6 тис. км, у т. ч. 2,3 тис. км з твердим покриттям. Річкове суднопластво по Дніпру, Десні, Сожу, Чернігів зв'язаний з обл. центрами УРСР і Києвом регулярним авіасполученням.

У 1970/71 навч. р. в області працювало 1269 загальноосв. шкіл, у т. ч. 297 середніх, 481 восьмирічна, 409 початкових та ін., в яких училися 273,4 тис. учнів. В області 10 шкіл-інтернатів, 44 школи робітн. і сільс. молоді й заочн. У 13 профес.-тех. училищах — 6,6 тис. учнів, у 20 серед. спеціальних навч. закладах — 15,1 тис. учнів. В області 2 пед. ін-ти (Чернігів і Ніжин), філіал Київського політех. ін-ту. В усіх вузах — 8,2 тис. студентів. В області працюють 15 н.-д. установ, 409 початкових н.-д. ін-т машин для виробн. синтетичних волокон (Чернігів), Черніг. дослідн. станція по картоплі Українського н.-д. ін-ту картопляного г-ва (с-ще Седнів), Укр. дослідн. станція Всесоюзного н.-д. ін-ту олійних і ефірних культур (Прилуки) та ін. В 1970 в області було 1256 клубних установ, 1261 кіноустановка, 1251 масова б-ка, 8 держ. музеїв: Чернігівський історичний музей, літ.-меморіальний музей М. М. Коцюбинського в Чернігові, меморіальний істор. музей М. О. Щорса в м. Щорсі та ін. Працює також бл. 400 нар. музеїв і музейних кімнат. В області працюють 2 театри (Черніг. укр. муз.-драматичний театр ім. Т. Г. Шевченка, Ніжинський укр. драматичний театр ім. М. М. Коцюбинського), обл. філармонія.

В 1967 Ч. о. нагороджено орденом Леніна. Історичні пам'ятки. На тер. області збереглися археол. та архітектурні пам'ятки: в Чернігові — курган Чорна могила (10 ст.), Спаський (11 ст.), Борисоглібський, Успенський (12 ст.) собори, П'ятницька церква (12 — поч. 13 ст.), будинок Черніг. колегіуму, в Ніжині — Миколаївський (1668) і Благовіщенський (1716) собори; в Прилуках — Спасо-Преображенський собор (1705), Миколаївська церква (1720); в Козель-

Педагогічний інститут імені М. В. Гоголя в Ніжині.

ці — собор Різдва Богородиці (18 ст.) та ін. На тер. області народилися відомі рад. військ. і держ. діячі М. І. Подвійський, В. О. Антонов-Овсієнко, герої громадян. війни М. Г. Кропив'янський, В. М. Примаков, М. О. Шорс, скульптор І. П. Мартос, революц. народник М. І. Кибальчич, артистка М. К. Заньковецька, композитори Г. Г. Верьовка, Л. М. Ревуцький, режисер і письменник О. П. Довженко, письменники П. Г. Тичина, О. Г. Десняк та ін.

В Ч. о. є пам'ятки В. І. Леніну, М. М. Коцюбинському, Ю. М. Коцюбинському — в Чернігові, О. П. Довженку — в Сосниці, М. І. Кибальчичу — в Коропці, обеліск на честь форсування Дніпра в с-щі Радулї Ріпкинського р-ну тощо. *Літ.:* Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. К., 1972; Боряба трудящихся Черниговщины за власть Советов (1917—1919 гг.). Сборник документов и материалов. Чернигов, 1957; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. К., 1970; Боряба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Чернігів, 1938; Слесарев І. С. Чернігівська область. Чернігів, 1958 [бібліогр. с. 85—86]; Симоєнко О. В. Д. Чернігівська область. К., 1958 [бібліогр. с. 108—109]; Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905—1907 рр. К., 1959; Левенко А. І. Трудящі Чернігівщини в боротьбі за владу Рад (1917—1920 роки). Чернігів, 1957; Тичина В. Е. Боряба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Х., 1959; Федоров О. Ф. Підпільний обком дїе. К., 1968; Сіментов Ю. Я., Яцура М. Т. Кразназвчі матеріали з історії Чернігівщини. К., 1968; Народное хозяйство Черниговской области. Статистический сборник. Чернигов, 1968; Чернігівська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 липня 1968 року. Чернігів, 1968; Літошк О. М., Студьонова Л. В. В. І. Ленін і Чернігівщина (Бібліографічний покажчик літератури до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна). Чернігів, 1969.

О. І. Девиколенко, М. Т. Яцура (Чернігів).

ЧЕРНІГІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) — одна з орг-цій більшовицької партії. Перші марксистські гуртки і групи на Чернігівщині виникли у 80—90-х рр. 19 ст. В 1895—96 у Чернігові діяла невелика с.-д. група, яка підтримувала зв'язок з петербурзьким «Союзом боротьби за визволення робітничого класу» та київським «Союзом боротьби за визволення робітничого класу». В організації та роботі перших марксистських гуртків у Чернігові брав участь М. І. Подвійський. Велику роль у поширенні революц. ідей на Чернігівщині відіграла газ. «Искра». На поч. 20 ст. с.-д. групи діяли в Чернігові, Конотопі, Стародубі, Новозибкові та ін. містах. У січні

1904 було створено Поліський к-т РСДРП, який об'єднував Новгород-Сіверську, Городнянську, Семенівську, Добрянську та ін. с.-д. орг-ції Чернігівщини. Особливу увагу к-т приділяв розповсюдженню творів В. І. Леніна. Під час революції 1905—07 було створено нові с.-д. орг-ції. На поч. квітня 1905 в Чернігові с.-д. орг-ція провела першу в історії міста політ. демонстрацію робітників. Під керівництвом с.-д. орг-ції на Чернігівщині посилювався страйковий робітн. і сел. рух. Значну революц. роботу серед трудящих Чернігівщини проводили більшовики С. А. Суворов, М. О. Черлуначкевич, В. А. Селюк та ін. Після поразки революції 1905—07, внаслідок масових арештів, кількість с.-д. орг-цій РСДРП у губернії зменшилася. В 1908—10 парт. орг-ції завдяки зусиллям більшовиків поступово відновлювали свою діяльність. Під час нового революц. піднесення (1910—14) в Чернігові було створено самостійну більшовицьку орг-цію. Більшовики Чернігова заснували бл. 15 гуртків з робітн. та учнівської молоді. В одному з таких гуртків були Ю. М. Коцюбинський і В. М. Примаков. У роки 1-ї світової війни більшовицька орг-ція зайняла ленінську позицію. Було створено військ. орг-цію РСДРП. Після перемоги Лютн. революції 1917 більшовицькі орг-ції Чернігівщини вийшли з підпілля. В той час у Чернігові діяла об'єднана с.-д. орг-ція, яка налічувала 150 чл. У травні 1917 більшовики утворили самостійну парт. орг-цію. В серпні 1917 відбулася перша губернська конференція більшовиків.

Черніг. орг-ція РСДРП(б) розгорнула боротьбу проти контрреволюц. Центральної ради, за встановлення Рад. влади на місцях. У січні 1918 на всій тер. Черніг. губ. встановлено Рад. владу. Більшовицька орг-ція приступила до соціалістич. перетворень. Див. також Чернігівська область. *Літ.:* Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. К., 1970. І. Г. Михайлов (Чернігів).

ЧЕРНІГІВСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — створена 16 (29). ІІ 1917 шляхом об'єднання Ради робітн. депутатів і Ради солдат. депутатів. Хоча Рада за своїм складом була меншовицько-есерівською, більшовики відігравали в ній значну роль. 10 (23). X Рада вперше прийняла більшовицьку резолюцію, в якій висловлювалося недовір'я буржуазному Тимчасовому урядові. Більшовицька фракція Ради вітала перемогу Жовтн. збройного повстання в Петрограді. На поч. грудня 1917 за ініціативою більшовиків об'єднане засідання Ради та представників військ. частин гарнізону прийняло резолюцію протесту проти контрреволюц. дій Центральної ради. 19. I (1. II) 1918 об'єднані сили чернігів. загону Червоної гвардії та революц. загонів сільс. ревкомів повіту визволили місто. Протягом короткого часу, до австро-нім. окупації, Рада, яку очолила більшовик С. І. Соколовська, здійснила перші соціалістич. перетворення в Чернігові. І. А. Тащенко (Чернігів).

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВОЄВІДСТВО — адм.-тер. одиниця, створена польс.-шляхет. урядом 1635. Адм. центром Ч. в. було м. Чернігів. Складалося з Чернігівського, Новгородського (Новгород-Сіверського) і Сіверського пов. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 було ліквідоване, а його територія ввійшла до Чернігівського і Ніжинського полків.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ КНЯЗІВСТВО — одне з найбільших давньорус. князівств 11—13 ст. з центром у Чернігові. Осн. територія Ч. к. включала Лівобережжя Дніпра вище за впадіння в нього Десни, а також басейн Десни. В період найбільшого розквіту до Ч. к. входили вся Чернігово-Сівер-

ська земля і володіння *Тмутараканського князівства*. Першим князем Ч. к. був *Мстислав Володимирович* (з 1024). З 12 ст. в Ч. к., а потім в уділах, на які воно розпалося на поч. 13 ст., князували потомки *Олега Святославича — Ольговичі*. В 1-й пол. 13 ст. його розорили монголотари. В 14 ст. осн. частину території Ч. к. загарбало *Литовське велике князівство*.

Лит.: *История СССР*. Первая серия, т. 1. М., 1966.

ЧЕРНІГІВСЬКЕ НАМІСНИЦТВО — адм.-територіальна одиниця на Лівобережній Україні в 80—90-х рр. 18 ст. Створене за царським указом від 16 (27). IX 1781. Фактично Ч. н. існувало з 19 (30). I 1782. До Ч. н. ввійшли 7 сотень Київського, 12 сотень Ніжинського, 12 сотень Лубенського, 16 сотень Гадацького, 11 сотень Чернігівського, 1 сотня Стародубського полків. Адм. центром Ч. н. був Чернігів. Складалося Ч. н. з 11 повітів: Березнянського, Борзнянського, Гадацького, Глинського, Городнянського, Зінківського, Лохвицького, Ніжинського, Прилуцького, Роменського, Чернігівського. В 1791 Зінківський, Гадацький і частину Лохвицького повітів було приєднано до *Київського намісництва*, а Конотопський і частину Коропського пов. *Новгород-Сіверського намісництва* було включено до Ч. н. За даними ревізії 1782, в Ч. н. було 2143 населені пункти (11 міст, 26 містечок, 659 сіл, 40 слобід, 1393 хутори, 2 паперові заводи, 8 гут і 4 рудні). Нас. Ч. н. (крім дворян) становило 746 560 чол. В 1797 Ч. н. було ліквідоване, а його територія ввійшла до складу *Малоросійської губернії*.

Лит.: Шафранський А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России... К., 1851. О. І. Пупро (Київ).

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ІСТОРІЧНИЙ МУЗЕЙ — засн. 1897 на базі колекції пам'яток Архівної комісії та музею укр. старожитностей В. В. *Тарновського* (1902). З 1922 Ч. і. м. став державним. Має відділи: історії первіснообщинного ладу і феодалізму, історії капіталізму, історії рад. суспільства (1917—45), сучасного розвитку нарг.-ва Чернігівщини, художній. В його фондах (1971) бл. 100 тис. одиниць зберігання, з них в експозиції бл. 10 тис. У музеї представлено цінні археол. пам'ятки, колекції зброї, тканин, стародруків тощо. У відділі історії рад. суспільства багато матеріалів періоду Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни, часів Великої Вітчизн. війни (про партизан. з'єднання під командуванням О. Ф. *Федорова*, М. М. *Попудренка* та ін.), а також експонатів, що розповідають про розвиток економіки і культури на Чернігівщині, про участь трудящих області у побудові комуністич. суспільства.

Н. В. *Чернявська* (Чернігів).

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ — один із найстаріших середніх навч. закладів на Україні. Засн. 1700 під назвою *Малоросійського колегіуму* на зразок Києво-братської колегії (див. *Київська академія*). Колегіум створено на базі слов.-лат. школи, переведеної в Чернігів з Новгород-Сіверського. Викладали в Ч. к. гол. чин. загальноосв. предмети. Серед учнів були переважно діти козак. старшини та заможних міщан Лівобережної України. В 1776 колегіум реорганізовано в духовну семінарію (існувала до 1917).

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ЛІТОПИС — видатна пам'ятка укр. історіографії 17—18 ст., цінне істор. джерело. За змістом літопис поділяють на три частини: перша охоплює істор. події з 1587 по 1692, вважають, що вона складена на Правобе-

режжі, можливо, у Києві; друга — з 1693 по 1703, написана у Чернігові; третя — з 1704 по 1750, гадають, що її автором був хтось із гетьманської канцелярії. Весь літопис переписаний ченцем одного із черніг. монастирів. Зберігся у трьох списках. У творі повідомляється про сел.-козак. повстання 16—17 ст. Докладно описано *визвольну війну українського народу 1648—54* та історичні події на Україні в другій половині 17 ст., розповідається про кошових І. *Сірка*, полковника С. *Палія*, про Коломацькі статті 1723, посольство до Петербурга 1723, *Малоросійську колегію* та ін. У літописі занотовано найважливіші події політ. й культ. життя. Чимало відомостей літопису є унікальними. За характером викладу подій, стилем та мовою Ч. л. дуже близький до праці Самовидця. Літопис є видатною пам'яткою укр. л-ри 17—18 ст.

Видання: Черниговская летопись. В кн.: Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским, т. 1. К., 1856; Черниговская летопись по новому списку. «Киевская старина», 1890, № 4—6. Лит.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; Иконников В. С. Опыт русской историографии, т. 2, кн. 2. К., 1908.

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1923. Спочатку мав назву Черніг. губернський істор. архів, з 1926 — крайовий істор. архів, з 1932 — Черніг. обласний істор. архів, з 1939 — обласний держ. архів, з 1941 — Держ. архів Черніг. обл. (з філіалами в Ніжині й Прилуках), з 1958 — Ч. о. д. а. В архіві зберігаються документи з історії Чернігівщини з 2-ї пол. 17 ст. до наших часів. Документ. матеріали дореволюц. періоду відображають соціально-економ. становище краю, революц. події 1905—07, діяльність Черніг. орг-ції РСДРП. Документи рад. часу висвітлюють боротьбу трудящих за встановлення і зміцнення Рад. влади, події Великої Вітчизн. війни 1941—45, участь трудящих області в соціалістич. і комуністич. будівництві. Архів видав «Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією. 1941—1943 рр.» (Чернігів, 1947).

Лит.: Черниговский областной государственный архив и его филиалы в городах Нежине и Прилуках. Путеводитель. К. — Чернигов, 1963.

М. Т. *Яцура* (Чернігів).

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПОЛК — адм.-територіальна і військ. одиниця на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17—18 ст. Створений на поч. нар.-визвольної війни 1648—54. Полковним містом Ч. п. був Чернігів. Кількість сотень у Ч. п. не була сталою. В 1649 було 7 сотень (1007 козаків), 1764 — 13 сотень (9838 виборних козаків, 19 810 підпомічників, 101 556 чол. всього населення разом з посполитими селянами, старшиною, поміщиками та ін. станами). Сотеними містечками Ч. п. були Березна, Городня, Любеч, Мена, Понорниця, Седнів, Сосниця та ін. Козаки Ч. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, у боротьбі проти тур.-тат. нашествия на Україну (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*), *Азовських походах 1695—96*, *Північній війні 1700—21*, зокрема в *Полтавській битві 1709*. Разом з селянами рядове козацтво виступало проти кріпосницького гноблення під час антифеод. повстань 1687, 1690—91, 1708, 1720—24, 1768. Полковниками Ч. п. були М. *Небаба*, С. *Пободайло*, Д. *Многогришний*, П. *Полуботок* та ін. В 1782 Ч. п. було ліквідовано, а його територію включено до *Чернігівського намісництва*.

Лит.: *История Украинской РСР*. т. 1. К., 1967; Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876. О. М. *Апанович* (Київ).

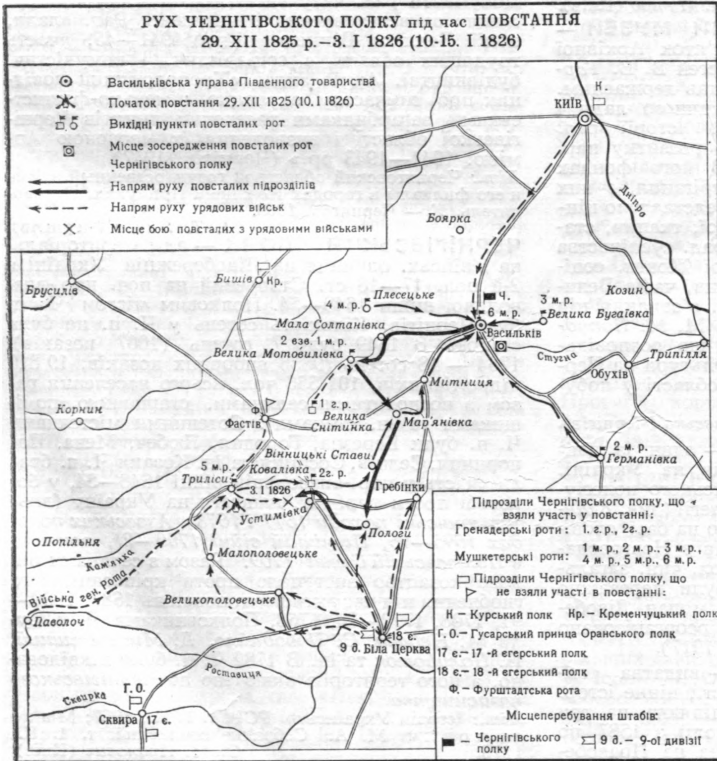
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ТРОЦЬКИЙ ІЛЛІНСЬКИЙ МОНАСТІР — православний монастир, один з осередків укр. літописання в 2-й пол. 17 ст. Заснував монастир 1069 *Антоній Печерський*. У зв'язку із збудуванням Іллінської церкви у 12 ст. дістав назву Іллінського монастиря. В 1239 монастир зруйнували монголо-татари. В 1649 реставрований коштом С. *Пободайла*. В 1679 в монастир було переведено Новгород-Сіверську друкарню, яка видала тут чимало книг істор. і полемічного змісту. Після спорудження Троїцького собору монастир дістав назву Троїцького Іллінського монастиря. В кінці 17 ст. в монастирі склав свою «Хроніку» Л. *Боболінський*. Монастир мав значну бібліотеку, в якій, за реєстром 1776, було 11 304 книги. В серед. 18 ст. монастирю належало понад 10 тис. кріпаків, 24 села, 30 млинів, 14 гуралень, 4 гуті, 2 рудні та ін. госп. заклади. В 1786 монастир було закрито, зем. маєстності секуляризовано. З будівель монастиря збереглися П'ятицька церква (кін. 12 — поч. 13 ст.), Іллінська церква (2-а пол. 12 ст.), Троїцький собор (1679—95), дзвіниця (1775), які перебувають під охороною держави. Біля Троїцького собору поховано укр. письменника Л. І. *Глібова*.

Ю. І. *Гірман* (Чернігів).

ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ПОВСТАННЯ — революц. збройний виступ *декабристів* на Україні проти царизму 29.XII 1825—3.I 1826 (10—15.I 1826). Готувалася *Південним товариством декабристів* і мало початися одночасно з виступом *Північного товариства декабристів* у Петербурзі навесні 1826. Декабристи встановили контакти з польс. «*Патріотичним товариством*» у Варшаві й вели переговори з ним про проведення одночасного повстання в Росії та

Польщі. Декабристи розраховували підняти на повстання війська трьох зібраних біля Києва для маневрів корпусів (понад 150 тис. чол.), потім приєднати до руху й ін. війська. Для цього вони проводили революц. агітацію серед солдатів. Смерть *Олександра I*, поразка повстання 14 (26). XII 1825 в Петербурзі та арешт керівника Пд. т-ва П. І. *Пестеля* примусили т-во прискорити збройний виступ. Ч. п. п. почалося 29. XII 1825 (10.I 1826) в с. Трилісах на Київщині. Його очолили керівники *Васильківської управи* Пд. т-ва командир батальйону Черніг. полку підполковник С. І. *Муравйов-Апостол* і підпоручик М. П. *Бестужев-Рюмін*. Найактивніше їх підтримали колишні члени *Товариства об'єднаних слов'ян*, яке восени 1825 приєдналося до Пд. т-ва, офіцери полку В. М. *Соловйов*, А. Д. *Кузьмін*, М. О. *Шепилло*, а також член Пд. т-ва І. І. *Сухинов*. Взяли участь у повстанні і брати С. І. *Муравйова-Апостола* М. І. та І. І. *Муравйови-Апостоли*. Вранці С. І. *Муравйова-Апостола*, якого напередодні заарештував командир полку, звільнили офіцери з-під арешту. Це й послужило сигналом до виступу розквартированої в Трилісах роти. Того самого дня в сусідньому с. Ковалівці до повстанців приєдналася ще одна рота. 30.XII 1825 (11.I 1826) вони з боєм здобули м. *Васильків*, де їх підтримали ще три роти солдатів з офіцерами, й оволоділи штабом полку. 31.XII 1825 (12.I 1826) повсталий полк заслухав написану С. І. *Муравйовим-Апостолом* і М. П. *Бестужевим-Рюмином* у формі катехізису революц. прокламацію і вирушив у напрямі с. *Брусилів*. Увечері повстанці ввійшли в с. *Велику Мотовилівку*, де до них приєдналося ще бл. двох рот, разом з якими сили повстанців

досягли 1020 чол. Зусилля керівників повстання залучити до руху й ін. війська та поширити революц. ідеї серед селян не мали успіху. Це привело до зневіри в перемозі повстання, загострило суперечності серед учасників походу. 2 (14). I 1826 Чернігівський полк виступив у напрямі *Житомира* на з'єднання з 8-ю арт. бригадою і полками 8-ї д-зії, де служили члени Пд. т-ва декабристів. Повстанці в той день дійшли до с. *Пологів* (15 км від *Білої Церкви*). 3 (15). I 1826 біля с. *Ковалівки* вони зіткнулися з каральним загонем ген. *Гейсмара*, який обстріляв чернігівців з гармат, бл. 50 чол. було вбито і поранено. Загинув М. О. *Шепилло*. Поранені А. Д. *Кузьмін* і І. І. *Муравйов-Апостол*, щоб не потрапити до рук карателів, застрелилися. Решту учасників Ч. п. п. заарештовано і віддано до суду. С. І. *Муравйов-Апостола* і М. П. *Бестужева-Рюміна* було повішено в Петербурзі разом з ін. керівниками руху декабристів. М. І. *Муравйова-Апостола*, В. М. *Соловйова*, І. І. *Сухинова*, О. Є. *Мозалевського*, А. А. *Бистрицького* та ін. засуджено і відправлено на каторгу в Сибір. Близько 100 солдатів і унтер-офіцерів після покарань шпигунськими відправлено на каторгу, 805 повстанців переведено в лючу армію на Кавказ. Чернігів-

ський полк було розформовано. Даючи високу оцінку декабристам, В. І. Ленін вказував, що «в 1825 році Росія вперше бачила революційний рух проти царизму» (Твори, т. 23, с. 223), що повстання декабристів мало велике значення для дальшого розвитку визвольного руху. Відгук на Ч. п. п. було піднесення сел. руху на Київщині 1826—27. Див. *Мошурівське селянське заворушення 1826*.

Лит.: Восстание декабристов. Материалы, т. 4, 6, 9. М.—Л., 1927—50; Нечкина М. В. Движение декабристов, т. 2. М., 1935; Порох И. В. Восстание Черниговского полка. В кн.: Очерки из истории движения декабристов. М., 1954; Медведська Л. О. Сергий Іванович Муравйов-Апостол. К., 1961; Лисенко М. М. Повстання Чернігівського полку. К., 1956 [бібліогр. с. 101].

М. М. Лисенко (Київ).

ЧЕРНІГІВСЬКО-ПРИП'ЯТЬСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1943

— операція, що її провели під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 війська Центр. фронту (командуючий — ген. армії К. К. Рокоссовський) 26.VIII—1.X з метою розгрому нім.-фашист. військ у районі Севськ — Рильськ і виходу на рубіж Дніпра і Прип'яті. Прорвавши 26.VIII оборону ворога, війська Центр. фронту 16—17.IX форсували р. Десну, розгромили 4-у нім. танк. армію і визволили м. Новгород-Сіверський (16.IX). Продовжуючи наступ, рад. війська 21.IX визволили Чернігів, форсували 16—28.IX Десну, Дніпро, Прип'ять, Сож, вийшли до Мозиря й захопили плацдарм на зх. березі р. Прип'яті на Пн. від Чернобиля. Внаслідок Ч.-П. н. о. рад. війська завершили визволення Курської, пд. частини Брянської обл., пд.-сх. частини Білорусії і пн. частини Лівобережної України.

Лит.: История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 3. М., 1961; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 2. К., 1968.

М. Г. Зотов (Чернігів).

ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКА ЗЕМЛЯ

Чернігівська земля — територія в Давній Русі, розташована в основному по Десні, її притоках та у верхів'ях Оки. Осн. населення Ч.-С. з. становили *сіверяни*. До Ч.-С. з. входила також територія, що її населяли *радимичі* (по р. Сожу) і *в'ятичі* (по р. Оці). Найбільшими центрами Ч.-С. з. були Чернігів, Новгород-Сіверський, Брянськ, Муром. Входила до складу *Київської Русі*. В 12 столітті на території Ч.-С. з. були Чернігівське, Новгород-Сіверське і Муромське князівства. В 12 — на поч. 13 ст. ці князівства розпалися на ряд уділів. Путивльське, Курське, Рильське, Козельське, Трубчевське й Муромо-Рязанське князівства пізніше відокремилися від гол. центру Ч.-С. з. — Чернігова, і їхня дальша доля зв'язана з Пн.-Сх. Руссю. Князі Ч.-С. з. брали участь у боротьбі проти *половців*. Але за часів феод. роздробленості Русі не було єдності між князями Ч.-С. з. та князями ін. земель. Це спричинилося, зокрема, до поразки походу

1185 проти половців, що його очолював новгород-сіверський кн. *Ігор Святославич* (похід цей відображено в «Слові о полку Ігоревім»). На поч. 13 ст. князі Ч.-С. з. претендували на Київську і навіть Галицьку землі. В боротьбі проти галицьких бояр сини Ігоря Святославича зазнали поразки і були страчені. Під час монголо-тат. навали Ч.-С. з. було розорено. В 14 ст. її загарбало *Литовське велике князівство*. (В 1503 Ч.-С. з. відійшла до Рос. д-ви, але під час польсь. інтервенції в Росії на поч. 17 ст. її загарбала шляхет. Польща (див. *Деулінське перемир'я 1618*). Внаслідок визвольної війни укр. народу 1648—54 Ч.-С. з. возз'єдналася з Росією (див. також *Андрусівське перемир'я 1667*, «Вічний мир» 1686). Укр. землі Чернігово-Сіверщини поряд з Київщиною і Полтавиною становили територію, на якій відбувалося формування *української народності*.

Лит.: История СССР. Первая серия, т. 1. М., 1966; История Украинской РСР, т. 1. К., 1967; Багалей Д. И. История Северной земли до половины XIV ст. К., 1882.

ЧЕРНЯВСЬКИЙ Володимир Ілліч (1893—13.XI 1939) — парт. і держ. діяч УРСР. Член Комуністич. партії з 1911. Н. в Одесі в сім'ї робітника. Вів підпільну парт. роботу в Києві та Кременчуці. В 1917 входив до більшовицької фракції Виконкому Київської Ради робітничих депутатів і Центр. ради профспілок. У дні *Київського січневого збройного повстання 1918* — секретар ревкому і член страйкового к-ту. Під час *австро-німецької окупації України 1918* — на підпільній роботі в Київ. губ. У 1919 — секретар Київ. губкому. В 1920—23 — в Червоній Армії і на парт. роботі в Києві, Полтаві, Вінниці й Катеринославі. В 1924—26 працював губпрокурором в Одесі. З січня 1927 — знову на парт. роботі в Києві та Одесі. З листопада 1930 до лютого 1932 — секретар ЦК КП(б)У, пізніше — перший секретар Дніпропетровського, з жовтня 1932 — Вінницького обкомів КП(б)У. На IX з'їзді КП(б)У

обраний кандидатом у члени ЦКК, на X—XIII з'їздах — членом ЦК. З 1930 по серпень 1937 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК.

ЧЕРНЯВСЬКИЙ Георгій Йосипович (н. 29.XI 1931) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969), професор (з 1970). Член КПРС з 1960. Н. в Харкові в сім'ї службовця. В 1954 закінчив істор. факультет Харків. ун-ту. В 1954—60 — викладач Харків. кооперативного уч-ща. З 1961 працює в Харків. ін-ті культури (з 1970 — професор, з 1972 — зав. кафедрою історії). Досліджує питання історії робітн. і комуністич. руху в Болгарії, економічні, політ. і культурні зв'язки Болгарії з СРСР. Вивчає також проблеми історії культурно-осв. роботи в СРСР.

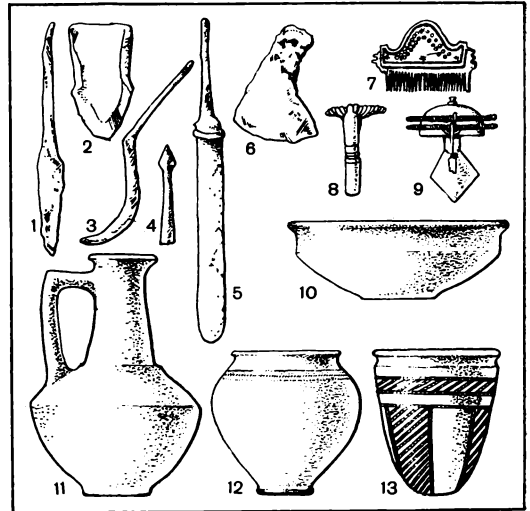
Тв.: Борбата на Българската комунистическа партия за създаване и укрепване на Работническия младежки съюз (1926—1929 г.). София, 1958; Борбата на БКП против врагелсткия заговор. София, 1964 [у співавт.]; Работнее движение в Болгарии в период частичной стабилизации капитализма. 1925—1929 годы. Х., 1968; Историки-слависты СССР. Библиографический справочник. Х., 1969 [у співавт.].

ЧЕРНЯВЦЕНКО (Чернявський, Чорний) Дем'ян (рр. н. і см. невід.) — запорізький козак, осавул повстанського війська, керованого О. І. Пугачовим. На початку Коліївщини (1768) перебував у гайдамацькому загоні М. Залізняка, потім у загоні під проводом А. Журби і М. Шапки. Як представник гайдамаків улітку 1768 вів переговори з київ. ген.-губернатором Ф. М. Воейковим про об'єднання гайдамацьких загонів з рос. військами для спільної боротьби проти польс. шляхти. В Києві Ч. було підступно заарештовано й засуджено до каторги. В кін. 1769 або на поч. 1770 Ч. втік з в'язниці на Поволжя. Він організував повстанський загін, який 1773 приєднався до військ О. І. Пугачова. Діставши від О. І. Пугачова звання осавула, Ч. брав участь у боях проти царських військ. Після поразки селянської війни під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75 дальша доля Ч. невідома.
Лит.: Гуслистий К. Г. Коліївщина. К., 1947.

ЧЕРНЯК Тимофій Вікторович (14.II 1891—11.VIII 1919) — герой громадян. війни на Україні. Член Комунистич. партії з 1917. Н. в с. Вороб'ївці (тепер Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Працював вантажником на Іванівській цукроварні (поблизу Харкова), 1912 був звільнений за «неблагонадійність». З 1912 служив в армії (з липня 1917 — прапорщик). У 1918 — військомком Новгород-Сіверського пов., командир місцевого загону Червоної гвардії, на чолі якої у квітні 1918 перейшов у «нейтральну зону». Брав участь у партизан. русі на Чернігівщині. З листопада 1918, командуючи 3-м Новгород-Сіверським полком (з квітня 1919 — 3-ю бригадою) Першої Української радянської дивізії, брав участь у боях проти нім. окупантів і петлюрівців. Загинув у районі м. Ровно.

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура 2—7 ст. (за ін. даними — 2—5 ст.), поширена гол. чин. на території УРСР в Лісостеповому Придніпров'ї, Верхньому Побужжі й Придністров'ї. Назва походить від могильника поблизу с. Черняхова (тепер Кагарлицького р-ну Київ. обл.), що його досліджував 1899 В. В. Хвойко. Пам'ятки Ч. к. — залишки великих (завдовжки бл. 1—2 км) довгочасних неукріплених поселень на надзаплавних терасах річок. При розкопках поселень виявлено залишки дворич, що були розташовані рядами і склалися з трьох будівель (житла, комори, клуні), госп. ям та інколи майстерень (гончарних, борошномельних тощо).

Житла являли собою здебільшого наземні, глинобитні на дерев'яному каркасі мазанки. Виявлено також залишки напівземлянок і землянок (на тер. Верхнього Придністров'я). В середині жител знайдено залишки глиняних печей, або вогнищ, черені яких підстелено уламками посуду, камінням тощо. Для Ч. к. характерні безкурганні могильники з численними похованнями. Серед поховань переважають трупоспалення (в ямах з розсіяними, рідше компактно складеними, перепаленими кістками, іноді в урнах), е також трупопокладення (гол. чин. з пн. орієнтацією). В похованнях знайдено глиняний, переважно гончарний, іноді скляний посуд, намисто із скла, сердоліку, кістяні й бронзові підвіски з морських раковин, римських монет, бронзові або срібні фібули (застібки), персні, пряжки, кістяні гребінці, прясла, голки, предмети озброєння тощо. Осн. заняттям племен Ч. к. було землеробство. Вони також розводили велику й дрібну худобу. У них були розвинуті різні ремесла (залізообробне, ювелірне, кісткорізне та ін.). Гончарство відокремилось в самостійну галузь вироб. У племен Ч. к. розвивалась внутр. й зовн. торгівля. Осн. предметом експорту було зерно. Розвиток продуктивних сил забезпечував порівняно високий рівень життя носіїв Ч. к., сприяв виділенню заможної верхівки (в науці відомо понад 100 скарбів римських монет та ювелірних прикрас, знайдених на тер. поширення Ч. к., що свідчать про концентрацію значних багатств в руках окремих осіб), привів до розкладу первіснообщинного ладу й утворення класового суспільства. Археол. та писемні джерела дають підставу пов'язувати Ч. к. з антами. Існує, однак, в археол. науці думка й про багатогітність Ч. к. На тер. України досліджено бл. 150 пам'яток Ч. к. (Черняхівський і Компаніївський могильники, Маслівський могильник, Косанівський могильник, Жуківцеське поселення, Лепесівське поселення, Максимівське поселення, культурні шари Рітнівського поселення та Неслухівського поселення).

Речі з пам'яток черняхівської культури, досліджених на території України: 1—6 — залізні чересло, наральник, серп, наконечник стріли, меч, сокира; 7 — кістяний гребінець; 8 — бронзова фібула; 9 — срібна фібула; 10—13 — глиняний посуд.

Лит.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1959; Черняховская культура. М., 1960; Древности эпохи сложения восточного славянства. М., 1964; История и археология юго-западных областей СССР начала нашей эры. М., 1967. *Е. В. Матно* (Київ).

ЧЕРНЯХОВСЬКИЙ Іван Данилович (28.VI 1907—18.II 1945) — рад. військ. діяч, генерал армії, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1944). Член Комуністич. партії з 1928. Н. в с. Оксаниній (тепер Уманського р-ну Черк. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1924. В 1928 закінчив арт. школу в Києві, 1936 — Військ. академію механізації і моторизації Червоної Армії. Під час Великої Вітчизн. війни командував танк. корпусом, з 1943—60-ю армією, яка в складі 1-го Укр. фронту брала участь у форсуванні Дніпра, визволенні Києва, Коростеня, Житомира, Шепетівки. З квітня 1944 Ч.—ком. військами 3-го Білорус. фронту. Війська, що їх очолював Ч., успішно провели ряд операцій в Білорусії, в жовтні 1944 першими вступили до Сх. Пруссії і, розгромивши тут у січні — лютому 1945 нім.-фашист. війська, вийшли на підступи до Кенігсберга (тепер Калінінград). 18.II в районі м.Мельзака (тепер м. Пенежно, ПНР) Ч. було смертельно поранено. Нагороджений орденом Леніна та ін. орденами і медалями. На честь Ч. м. Інстербург Калінінгр. обл. перейменовано на м. Черняховськ. У містак Умані та Вільнюсі Ч. встановлено пам'ятники.

Лит.: Ша р и в о в А. Генерал армії Черняховський. К., 1970.

ЧЕТВЕРТА ГВАРДІЙСЬКА АРМІЯ — загально-військ. об'єднання Рад. Армії, сформоване 20.V 1943 як гвардійське на базі 24-ї армії під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. З 17.VIII 1943 — в складі Ворон. фронту. Учасниця *Белгородсько-Харківської наступальної операції 1943*. В ході *битви за Дніпро 1943* наступала в напрямі на Кременчук. З 20.X 1943 — у складі 2-го Укр. фронту. Протягом грудня 1943 визволила пн. р-ни Кіровоград і пд.-сх. р-ни тепер. Черк. обл., в т. ч. м. Чигирин (12.XII). Війська армії брали участь у *Корсунь-Шевченківській операції 1944*. Під час *Уманської наступальної операції 1944* визволила значну частину Уманщини. Брала участь у *Ясько-Кишинівській наступальній операції 1944*. З 3.XI 1944 у складі 3-го Укр. фронту брала участь у визволенні Румунії, Угорщини, Австрії. Армією командували: Г. І. Кулик (20.IV—22.IX 1943), О. І. Зигін (22.IX—27.IX 1943), І. В. Галанін (28.IX 1943—5.I 1944, 28.II—25.XI 1944), О. І. Рижов (6.I—2.II 1944, 23.II—27.II 1944), І. К. Смирнов (3.II—22.II 1944), Г. Ф. Захаров (29.XI 1944—1.III 1945), Н. Д. Захватаєв (з 1.III 1945 — до кінця війни). *Г. І. Ларіонова* (Московська обл.).

ЧЕТВЕРТА ГВАРДІЙСЬКА ТАНКОВА АРМІЯ — об'єднання Рад. Армії, сформоване 26.VI 1943 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. З 13.II 1944 — в складі 1-го Укр. фронту, брала участь у *Проскурівсько-Жмеринській наступальній операції 1944*. Діяла на головному напрямі, наступаючи на Ямпіль. 7.III вийшла на підступи до Тернополя і повернула на Кам'янець-Подільський, у визволенні якого 26.III брала активну участь. В ході *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944* визволила значну частину Львів. обл. і м. Львів (27.VII); з кінця серпня 1944 до січня 1945 вела бої на Сандомирському плацдармі. 17.III 1945 армія стала львівською. В 1945 брала участь у Сандомиро-Сілезькій, Нижньо-Сілезькій, Опельнській, Берлінській і Празькій наступальних операціях. Армією командували: В. М. Бадавов

Т. В. Чернях.

І. Д. Черняховський.

(26.VI 1943—29.III 1944), Д. Д. Лелюшенко (з 29.III 1944 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ЧЕТВЕРТА КОНФЕРЕНЦІЯ КП(б) УКРАЇНИ — відбулася 17—23.III 1920 в Харкові на правах з'їзду. В роботі конференції взяли участь 242 делегати з ухвальним і 38 делегатів з дорадчим голосом, що представляли понад 30 тис. комуністів. Порядок денний: 1) Політ. і орг. доповідь ЦК КП(б)У; 2) Про держ. відносини Рад. України і Рад. Росії; 3) Про роботу на селі; 4) Про продовольче питання; 5) Про чергові завдання госп. будівництва; 6) Про ставлення до ін. політ. партій; 7) Вибори керівних органів КП(б)У і делегатів на IX з'їзд РКП(б). Конференція проходила в обстановці боротьби проти прибічників «децистів» [група «демократичного централізму» — антипарт. група, що виникла на поч. 1919 всередині РКП(б) і сформувалася у фракцію 1920], які пролізли до керівництва окремими орг-ціями і від їхнього імені — на конференцію. За допомогою демагогічних прийомів «децистам» удалося завести в оману частину делегатів, протягли резолюцію, що негативно оцінювала діяльність ЦК КП(б)У, відхилити тези ЦК РКП(б) «Про чергові завдання господарського будівництва», розроблені до IX з'їзду партії, та нав'язати конференції свої тези. Тези «децистів» протиставляли ленінському принципіві єдності в управлінні нар. г-вом і особистої відповідальності за доручену справу безмежну колегіальність, яка виключала чіткий розподіл обов'язків і тверду дисципліну в роботі. Що ж до всіх ін. питань, то при розв'язанні їх перемогла ленінська лінія, визначена в резолюції *Восьмої Всеросійської конференції РКП(б)* та ін. парт. документах.

У центрі уваги конференції було питання про держ. відносини Рад. України і Рад. Росії, про дальше зміцнення їхньої дружби і братерського співробітництва між народами. Виходячи з спільних цілей і завдань, конференція висловила за «тісний союз з Радянською Росією». Крім військ. комісаріатів, які діяли спільно, було визнано за необхідне об'єднати також нар. комісаріат закорд. справ України і Росії, шляхів сполучення, пошт і телеграфу, праці та органи нар. г-ва. У резолюції викривалася антинар. політика укр. бурж. націоналістів, спрямована на ослаблення держ. союзу України з РРФСР.

Конференція ухвалила резолюцію «Про роботу на селі», в якій було обгрунтовано необхідність зміцнення місцевих органів Рад. влади шляхом залучення до роботи в них широких верств трудящих, очищення Рад від контрреволюц. елементів, розброблення куркульства і послідовного здійс-

нення соціалістич. законодавства. Визнавалося назрілим створення бойових орг-цій пролет. і напівпролет. мас: профспілок, с.-г. робітників, орг-цій малоземельних та безземельних селян. Такими орг-ціями незабаром стали *комітети незможних селян*. Одним з осн. напрямів роботи на селі було послідовне й енергійне здійснення продрозвольчої політики.

КП(б)У, ведучи безкомпромісну боротьбу проти петлюрівців, анархо-махновських та есеро-меншовицьких елементів, які залишилися на ворожих позиціях, разом з тим уважно ставилася до тих вихідців з ін. партій, які усвідомили свої помилки і прагнули виправити їх на ділі. Ця політика знайшла відображення і в резолюції конференції «Про ставлення до інших партій». Конференція схвалила політику Центрального Комітету у відношенні до боротбистів (політику угоди з ними і залучення до партії їх кращої частини) і лінію на прийняття до партії тих вихідців з дрібно-бурж. партій, які на ділі розривають з контрреволюцією і «цілком переходять на комуністичну платформу» (Комуністична партія України в резолюції і рішеннях з'їзді і конференцій. К., 1958, с. 65). Це сприяло, з одного боку, посиленню ізоляції антисоціалістич. сил, з другого, — перевихованню багатьох вихідців з ін. партій і залученню їх до активної участі в соціалістич. будівництві. В складі обраного на конференції ЦК КП(б)У виявилась більшість прихильників «децистів». Але вибори були по суті неправомочні. 105 делегатів конференції, не згодних з максималіями «децистів», відмовилися брати участь у виборах. Обраний конференцією ЦК не відображав волі більшості комуністів України. З огляду на це ЦК РКП(б) розпустив його і затвердив тимчасовий ЦК КП(б)У в складі В. М. Блакитного, В. П. Загонського, Ф. Я. Кона, С. В. Косіора, Д. З. Мануїльського, С. К. Мініна, Г. І. Петровського, Ф. А. Сергеева (Артема), В. Я. Чубаря, Я. А. Яковлева та ін. Пленум ЦК КП(б)У, що відбувся після з'їзду, обрав до складу Політбюро С. В. Косіора, Г. І. Петровського, Х. Г. Раковського, О. Я. Шумського, Я. А. Яковлева. Секретарем ЦК КП(б) України було обрано С. В. Косіора.

Лит.: Комуністична партія України в резолюції і рішеннях з'їзді і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971. М. В. Черненко (Київ).

ЧЕТВЕРТА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП (Третя загальноросійська) — відбулася 5—12 (18—25). XI 1907 в Гельсінґфорсі (Хельсінкі). В роботі конференції взяло участь 27 делегатів: від Москви і Центр. областей, від Петерб. орг-ції, Уралу, Поволжя, Сибіру і Пн. Кавказу, Закавказзя, Пд. Росії, польськ. соціал-демократії, Бунду, латиської соціал-демократії. Серед делегатів було 10 більшовиків, 4 меншовики, 5 польськ. соціал-демократів, 5 бундівців, 3 латиські соціал-демократи. На порядку денному стояли питання: про тактику с.-д. фракції в Держ. думі, про фракційні центри і зміцнення зв'язку ЦК з місцевими орг-ціями, про участь с.-д. у бурж. пресі, про найменування с.-д. представництва в Держ. думі. З доповіддю про тактику с.-д. фракції в Держ. думі виступив В. І. Ленін. Він підкреслив, що соціал-демократи повинні використати Думу не з метою «законодавчих реформ», до чого закликали ліквідатори (див. *Ліквіда торство*), а для революц. виховання й організації пролетаріату, широкої агітації за демократичну республіку, конфіскацію поміщицьких земель, 8-годинний робочий день. Меншовики і бундівці виступили проти ленінської оцінки тре-

тьочервеного режиму (див. *Третьючервеновий переворот 1907*) і накреслених В. І. Леніном революц. завдань партії, проти підготовки нової революції і відстоювали необхідність «органічної», «чисто практичної» роботи в Думі в блоці з *кадетами*. Більшість делегатів у цьому питанні підтримали В. І. Леніна і більшовиків. Конференція засудила розколювальну лінію меншовиків, що створювали особливі фракційні центри, і намітила заходи для посилення зв'язку ЦК з місцевими орг-ціями, зміцнення єдності партії та її організаційних основ, зміцнення парт. дисципліни та запобігання ідейному й організаційному розколові в місцевих парт. організаціях. Конференція прийняла також більшовицькі резолюції про неприпустимість участі соціал-демократів у бурж. пресі, про мобілізацію сил партії на боротьбу проти її ідейних противників, про найменування с.-д. представництва в Думі — «соціал-демократична фракція». Конференція відіграла важливу роль у виробленні тактики більшовиків у роки реакції. П. Г. Чухрій (Одеса).

ЧЕТВЕРТА ПЕТРОГРАДСЬКА КАВАЛЕРІЙСЬКА ДИВІЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване 28.XI 1918 на Дону під назвою 1-а зведена кав. д-зія. В кін. січня 1919 перейменована на Окрем. д-зію, а 3.IV 1919 — на Четверту кав. д-зію. В 1919 — березні 1920 д-зія в складі *Першої Кінної армії* вела бої проти денікінців на Дону і Пн. Кавказі, з травня 1920 брала участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі, зокрема в *Житомирському прориві 1920*, у визволенні Новограда-Волинського, Ровно, Дубно, в боях за м. Замостя. В жовтні — листопаді д-зія вела бої проти врангелівців у Пн. Таврії і Криму. В березні 1921 д-зія присвоєно найменування Петроградської. Д-зію нагороджено орденом Червоного Прапора (1921). Д-зією командували Б. М. Думенко, С. М. Будьонний, О. І. Городовиков, І. Д. Косогов, Д. Д. Корочаєв, Ф. І. Летунов, І. В. Тюленев, С. К. Тимошенко та ін. Г. О. Смирнова (Москва).

ЧЕТВЕРТА УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА АРМІЯ — об'єднання рад. військ, створене на Україні в роки громадян. війни. Сформована в березні 1918, коли для посилення опору військам австро-нім. окупантів розрізнені й розкидані на великій відстані військ. частини та окремі загони, що діяли на Україні, було зведено в п'ять армій. Основу 4-ї У. р. а. становили загони, сформовані з солдатів Пд.-Зх. фронту, що стали на захист завоювань Великої Жовтні. соціалістич. революції, — загін під командуванням В. С. Кіквідзе, загін Г. І. Чудновського та загін В. М. Примакова. Армію очолював В. С. Кіквідзе (пізніше командування прийняв нач. штабу А. Барабаш, а з 18.III — Ю. В. Саблін). Армія стримувала наступ австро-нім. загарбників на Полтав. напрямі. Для зміцнення сил армії рад. командування передало до її складу нове поповнення: Костромську колону, Харків. пролетарський загін, Кременчуцький загін, бронепоезд під командуванням Л. Г. Мокієвської та ін. На той час армія налічувала до 3 тис. багнетів, 200 шабель, 4 гармати й 1 бронепоезд. Після залишення Полтави армія відступила до Харкова, але вона вже була надто виснажена в безперервних боях. Загін Г. І. Чудновського під Люботином був оточений і майже весь загинув. За рішенням укр. рад. командування штаб армії та ряд її поріділків загонів було відправлено на переформування. Ті загони, що залишилися на Україні (харків. загони, загін Петрова), взяли участь в обороні Харкова. Після залишення міста ці частини відійшли на територію РРФСР. О. Й. Шусь (Київ).

ЧЕТВЕРТАК (Четвертаков) Єрмолай Васильович (1781 — р. см. невід.) — солдат Київ. драгунського полку, партизан *Вітчизняної війни 1812*. Походив з кріпаків с. Нефедівки на Чернігівщині. Під час війни потрапив у полон до французів, звідки втік і сформував з селян кількох сіл Гжатського пов. Смоленської губ. партизан. загін, який успішно діяв проти загарбників. У листопаді 1812 приєднався до свого полку і брав участь у закорд. походах рос. армії 1813—14.

ЧЕТВЕРТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 16—20.V 1920 в Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 811 делегатів з ухвальним голосом, у т. ч. 710 комуністів. З'їзд проходив у важкій для Рад України час — у квітні 1920 почався новий похід Антанті (див. *Польсько-радянська війна 1920*) проти України Рад. У зв'язку з цим за пропозицією фракції комуністів з'їзд зосередив увагу на питаннях, що безпосередньо стосувалися організації перемоги над інозем. загарбниками. З'їзд, зокрема, заслухав: 1) Доповідь уряду та співдоповіді про взаємовідносини між УРСР і УРСР, продовольче питання, про освіту; 2) Війна з панською Польщею.

З'їзд прийняв наказ ВУЦВК і Раднаркому України про зміцнення робітн.-селянської влади, який мав велике значення в перебудові органів держ. влади на воєнний лад. У резолюції про держ. відносини між УРСР і РРФСР з'їзд засудив, як контрреволюційні, спроби розірвати чи ослабити зв'язок України з Рад. Росією та ін. рад. республіками. З'їзд прийняв резолюції у зем. питанні, продовольчому питанні. В резолюції на доповідь уряду намітив заходи щодо широкого розвитку нар. освіти; затвердив «Закон про комітети незаможних селян» (див. *Комітети незаможних селян*). З'їзд прийняв постанову про мобілізацію його делегатів для роботи на війну проти польс. панів і звернувся з маніфестом до селян, робітників, воїнів Червоної Армії та всіх трудящих України, в якому закликав їх спрямувати свої зусилля на розгром ворога. З'їзд обрав ВУЦВК в складі 82 членів і 44 кандидатів і відповідно до резолюції про держ. відносини між УРСР та РРФСР обрав 38 членів і 13 кандидатів до складу ЦВК. Почесним членом ВУЦВК було обрано В. І. Леніна.

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 2. М., 1960; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967.

Л. Л. Потарикіна (Київ).

ЧЕТВЕРТИЙ З'ЇЗД КПЗУ — відбувся 28.X—5.XI 1934 у Ворзеді (Київ. обл.). В роботі з'їзду взяло участь 19 делегатів з ухвальним і 23 — з дорадчим голосом. Порядок денний: 1) Політ. ситуація в Польщі і боротьба за єдиний пролетарський фронт; 2) Політ. звіт ЦК КПЗУ і завдання партії в боротьбі проти капіталу, фашизму, націоналізму та імперіалістичної окупації; 3) Орг. завдання партії; 4) Успіхи соціалістич. будівництва на Рад. Україні і боротьба за оборону СРСР; 5) Вибори ЦК. У розглянутих питаннях з'їзд прийняв відповідні резолюції, обрав новий ЦК у складі 9 членів і 3 кандидатів. Прийняті з'їздом рішення відіграли важливу роль у розгортанні боротьби КПЗУ за створення єдиного антифашист. нар. фронту, за інтернац. солідарність з трудящими ін. країн, на захист СРСР. Відзначивши й вітаючи успіхи народів СРСР у будівництві соціалізму, з'їзд спрямував діяльність КПЗУ на посилення боротьби трудящих мас за своє соціальне й нац. визволення, за воз'єднання з УРСР.

А. Д. Ярошенко (Київ).

ЧЕТВЕРТИЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітн., сел. і червоноармійських депутатів, що відбувся 18—26.IV 1927 у Москві. В роботі з'їзду взяло участь 1601 делегат з ухвальним голосом і 747 з дорадчим. Серед делегатів 72,5% — комуністи. Від України було 19,4% заг. складу делегатів. Порядок денний: 1) Звіт Уряду СРСР; 2) Про стан та перспективи розвитку промисловості СРСР (доповідь В. В. Куйбишев); 3) Осн. завдання с. г. в зв'язку з заг. розвитком нар. г-ва та індустріалізації країни (М. І. Калінін); 4) Стан Робітн.-Сел. Червоної Армії (К. Є. Ворошилов); 5) Конституційні питання; 6) Утворення ЦВК СРСР. У прийнятих постановях з'їзд одностайно підтримав зовн. і внутр. політику уряду, спрямовану на зміцнення міжнар. авторитету Рад. д-ви, збереження миру, підтримку нац.-визвольного руху в Китаї, проти імперіалістич. підступів Англії та Франції. В постанові «Про стан і перспективи розвитку промисловості Союзу РСР» з'їзд схвалив заходи уряду, спрямовані на *індустріалізацію, електрифікацію* країни, зокрема будівництво ГЕС на Дніпрі (див. *Дніпрогес імені В. І. Леніна*). З'їзд приділив значну увагу питанню розвитку пром-сті в нац. республіках, зокрема на Україні. З'їзд зобов'язав уряд в найкоротший строк виробити п'ятирічний план розвитку нар. г-ва СРСР. Було намічено заходи піднесення с. г. на основі соціалістич. форм його організації. Було прийнято програму першочергових заходів у напрямі дальшого зміцнення обороздатності СРСР. З'їзд вніс деякі зміни до Конституції СРСР (про порядок виборів на з'їзді, утворення наркоматів). До складу ЦВК СРСР було обрано 585 членів і 262 кандидати.

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967.

Є. Н. Недрім (Київ).

ЧЕТВЕРТИЙ (ОБ'ЄДНАВЧИЙ) З'ЇЗД РСДРП — відбувся 10—25.IV (23.IV—8.V) 1906 у Стокгольмі (Швеція). Ведучи боротьбу з царизмом, робітників вимагали разом з тим єдності сил партії, об'єднання партії пролетаріату. Більшовики підтримували цю вимогу робітників. Вони запропонували меншовикам скликати об'єднаний з'їзд партії. Меншовики під натиском робітничих мас змушені були погодитись на об'єднання. В роботі з'їзду взяло участь 112 делегатів з ухвальним голосом від 57 місцевих орг-цій РСДРП і 22 делегатів з дорадчим. Крім того, на з'їзді було з дорадчим голосом по три представники від нац. с.-д. партій: Соціал-демократії Польщі й Литви, Бунду, Латиської СДРП, по одному представнику від *Української соціал-демократичної робітничої партії* та Фінляндської робітн. партії, представник Болгарської с.-д. робітн. партії. Серед делегатів з ухвальним голосом було 46 більшовиків і 62 меншовика. Незначна частина делегатів займала примиренську позицію і в осн. питаннях примикала до меншовиків. *Переважання* меншовиків на з'їзді пояснювалося тим, що багато більшовицьких орг-цій під час і після грудневих збройних повстань 1905 були розгромлені і не могли прислати своїх представників на з'їзд. Порядок денний: 1) Перегляд аграрної програми; 2) Поточний момент; 3) Питання про тактику щодо підсумків виборів у Держ. думу і щодо самої Думи; 4) Збройне повстання; 5) Партизанські дії; 6) Тимчасовий революц. уряд і революц. самоврядування; 7) Ставлення до Рад робітничих депутатів; 8) Професійні спілки; 9) Ставлення до сел. руху; 10) Ставлення до різних несоціал-демократич. партій і орг-цій; 11) Ставлення до вимоги окремих уставовчих

зборів для Польщі у зв'язку з нац. питанням у парт. програмі; 12) Організація партії; 13) Об'єднання з нац. с.-д. орг-ціями (Соціал-демократія Польщі і Литви, Латиська соціал-демократія, Бунд); 14) Звіти; 15) Вибори. Важливе місце на з'їзді посідало аграрне питання. В. І. Ленін виступив з доповіддю, в якій всебічно обґрунтував аграрну програму більшовиків (див. *Аграрна програма КПРС*). Аграрну програму В. І. Ленін пов'язував з питанням переростання бурж.-демократ. революції в соціалістичну. Група більшовиків («подільники») на з'їзді виступила проти націоналізації і муніципалізації землі, пропонуючи програму поділу поміщицьких земель і передавання їх селянам у приватну власність. Меншовики відстоювали на з'їзді програму муніципалізації земель, тобто передавання їх у власність органів місцевого самоврядування, які мали здавати землю в оренду селянам. Програма муніципалізації землі була шкідливою, бо поширювала ілюзії про можливість мирним шляхом розв'язати аграрне питання при збереженні реакційної центр. влади. Незначною більшістю голосів було прийнято меншовицьку програму. З'їзд прийняв меншовицьку резолюцію про збройне повстання, про ставлення до Держ. думи. З'їзд прийняв Статут партії. Перший параграф про членство партії було дано в ленінському формулюванні. З'їзд прийняв рішення про об'єднання польс. і латиської соціал-демократії в РСДРП на принципах пролет. інтернаціоналізму. До складу ЦК, обраного на з'їзді, ввійшло 3 більшовики і 7 меншовиків. До редакції центр. органу — газ. «Соціал-демократ» входили тільки меншовики. Фактично на з'їзді відбулося лише формальне об'єднання більшовиків і меншовиків у рамках РСДРП. Більшовики зберегли свою орг. самостійність і керівний центр на чолі з В. І. Леніном.

Лит.: Четвертий (об'єднательний) съезд РСДРП. Апрель (апрель — май) 1906 года. Протоколы. М., 1959; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 2. К., 1967; Марков а Р. Четвертий (об'єднательний) з'їзд РСДРП. К., 1956.

І. А. Матвієнко (Київ).

ЧЕТВЕРТИЙ (ПЕРШИЙ ПІСЛЯВОЄННИЙ) П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН ВІДБУДОВИ І РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР — єдиний держ. перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1946—50. Його затвердила перша сесія Верховної Ради СРСР 2-го скликання в березні 1946. Осн. госп.-політ. завдання плану полягали в тому, щоб відбудувати райони країни, які потерпіли від фашист. окупації, відновити довоєнний рівень пром-сті й с. г. і значно перевершити його; забезпечити, в першу чергу, відбудову й розвиток важкої пром-сті й залізнич. транспорту як найважливішої умови піднесення всього нар. г-ва СРСР. Планом передбачалося 1948 досягти довоєнного рівня пром. виробн., а 1950 — перевершити його на 48%. Пром-сть СРСР виконала п'ятирічне завдання за 4 роки і 3 місяці. Випуск валової продукції пром-сті 1950 перевищив довоєнний рівень на 73%. Продуктивність праці в пром-сті порівняно з 1940 збільшилася на 37% (замість 36% за планом), у будівництві — на 23%. Осн. виробничі фонди пром-сті зросли 1950 порівняно з 1940 в 1,5 раза. Поряд з відбудовою г-ва партія спрямовувала зусилля трудящих на розвиток пром-сті в усіх республіках СРСР, поліпшуючи розміщення продуктивних сил у країні. Було введено в дію понад 6 тис. великих пром. підприємств. На основі запровадження досягнень науки і техніки було забезпечено дальше підвищення тех. рівня всіх галузей соціалістич. пром-сті.

Певних успіхів було досягнуто у відбудові та розвитку с. г. Було завершено колективізацію с. г. в зх. районах України, Білорусії, Молдавії, а також в Естонії, Латвії й Литві. В 1950 почалося укрупнення колгоспів. Валовий збір пшениці 1950 становив 31,1 млн. т і майже досяг рівня 1940 (31,8 млн. т). Валовий збір ряду важливих культур зріс: бавовни-сирцю — більш як у 1,5 раза, цукр. буряків (фабричних) і картоплі — прибл. в 1,2 раза.

Підвищився матеріальний і культ. рівень життя народу. В 1950 нац. доход країни зріс проти 1940 на 64% (38% за планом). У 1947 було скасовано карткову систему на прод. і пром. товари, проведено грошову реформу. За 1947—50 трічі знижено ціни на товари масового споживання. В містах і робітн. селищах відбудовано та збудовано житл. будинки заг. площею 102,8 млн. м², у сільс. місцевості — 2,7 млн. будинків. Значно збільшилася кількість лікувальних закладів, санаторіїв, будинків відпочинку, клубів, театрів і бібліотек.

У серпні 1946 восьма сесія Верховної Ради УРСР 1-го скликання прийняла закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку нар. г-ва УРСР на 1946—50 як складову частину загальносоюзного плану. Боротьба за виконання п'ятирічки була в центрі уваги Комуністич. партії і трудящих України. Велику допомогу трудящим України подавали трудящі братніх рад. республік. У 1946—50 пром-сть України було відбудовано й розширено на новій тех. основі. План розвитку пром-сті України виконано достроково в 4-му кварталі 1949. Цьому поряд з ін. факторами сприяв могутній розмах *соціалістичного змагання*. Продуктивність праці в пром-сті УРСР 1950 перевищила рівень 1940 на 13%. Заг. обсяг пром. виробн. 1946—50 збільшився в 4,4 раза, і це перевищувало рівень 1940 на 15%. Відбудовано і введено в дію понад 2 тис. великих пром. підприємств. Обсяг пром. продукції зх. областей України 1950 порівняно з 1940 зріс у 2,3 раза. Особливо зросла важка пром-сть, зокрема машинобудування. За роки п'ятирічки на Україні було освоєно виробництво автомобілів, автотранспорту, тепловозів, мотоциклів, бурякокомбайнів, крокуючих екскаваторів, вугільних комбайнів, нових типів металург. устаткування. У 1950 посівної площі в середньому на колгосп УРСР припадало в 1,7 раза більше, ніж 1940. Перевиконано планові завдання по врожайності й валовому збору цукрових буряків, жита, кукурудзи, по збільшенню поголів'я худоби в колгоспах. У 1950 порівняно з 1940 потужність тракторного парку в с. г. зросла на 35%. На серед. 1950 в зх. областях УРСР до колгоспів вступило 91% сел. дворів, що мали в своєму розпорядженні 95,6% посівної площі. Поліпшився добробут трудящих УРСР. Реальна заробітна плата робітників і службовців України 1950 порівняно з довоєнною зросла на 24%. Було відбудовано й розширено мережу наук. установ, лікарень, шкіл, клубів та ін. У 1946—50 в містах і робітн. селищах збудовано й відбудовано жител. заг. площею 21 млн. м², в сільс. місцевості — 650 тис. будинків.

Виконання п'ятирічного плану було важливим кроком уперед по шляху завершення будівництва соціалізму в СРСР.

Лит.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3. К., 1954; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1967, т. 2. К., 1967. Б. А. Клейман (Кіровоград).

ЧЕТВЕРТИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ—1) Оперативне об'єднання кількох рад. армій, що діяло під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 з 20.X 1943 до 31.V 1944 і брало участь у визволенні тер. України від нім.-фашист. загарбників. 20.X 1943 *Південний фронт* було перейменовано на Ч. У. ф. У той час війська фронту провадили *Мелітопольську наступальну операцію 1943*, в ході якої визволили всю Пн. Таврію і захопили плацдарми на Перекопі і пд. березі Сивашу. Разом з 3-м Укр. фронтом Ч. У. ф. провів *Нікопольсько-Криворізьку наступальну операцію 1944*, під час якої повністю очистив від ворога лівий берег Дніпра і, форсувавши ріку в районі Великої Лепетихи, захопив великий плацдарм на правому березі. Згодом війська фронту здійснили *Кримську наступальну операцію 1944*. Фронтом командував Ф. І. Толбухін.

2) У зв'язку з воєнними діями в Карпатах Ставка Верховного Головнокомандування 30.VII 1944 утворила з військ лівого крила 1-го Укр. фронту для воєнних дій у гірській місцевості нове оперативне об'єднання — Ч. У. ф. Управління фронту було перекинуто з Криму до Станіслава (тепер Івано-Франківськ). Війська фронту взяли участь у боях на заключному етапі *Львівсько-Сандомирської наступальної операції 1944*, в *Карпатсько-Ужгородській наступальній операції 1944*. В 1945 Ч. У. ф. брав участь у Зх.-Карпатській, Моравсько-Остравській і Празькій наступальних операціях. Фронтом командували: І. Ю. Петров (5.VIII 1944—26.III 1945), А. І. Бременко (з 26.III 1945 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ЧЕТВЕРТИНСЬКІ — укр. магнатський рід. Володіли значними маєтностями на Правобережній Україні та в Білорусії в 15—19 ст. У 1-й пол. 18 ст. покатоличилися. Брали участь у боротьбі магнатських кіл шляхет. Польщі за владу. Найвідоміші: Гедеон Ч. (р. н. невід. — п. 1690) — квіт. митрополит. У 1686 порвав зв'язки з константинопольським патріархом і визнав зверхність моск. патріарха над православною церквою на Україні. Антон Станіслав Ч. (р. н. невід. — п. 1794) — перемиський каштелян. Один з керівників *Торговицької конфедерації 1792*. Його вбили повстанці у Варшаві під час нар. повстання. Олександр Ч. (р. н. невід. — п. 1769) — брацлавський підкоморій. Учасник *Барської конфедерації 1768*.

ЧЕТВЕРТНІЙ Михайло Олексійович (19.IX 1911 — 23.III 1944) — рад. військовослужбовець, лейтенант, Герой Радянського Союзу (1944, посмертно). Член Комуністичної партії з 1940. Народився в с. Кадії (тепер райцентр Костром. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1941. У 1942 закінчив Горьковське бронетанкове уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти танків 136-го танк. полку 8-ї гвард. кав. д-зії 1-го Укр. фронту відзначився при визволенні Ровенщини. Рад. бійці під командуванням Ч. на тер. теперішнього Червоноармійського р-ну завдали ворогові значних втрат у живій силі і техніці. Ч. в цьому бою особисто знищив 2 фашист. танки і понад 90 гітлерівців. Загинув у бою.

ЧЕХИ — нація, разом з словаками є осн. населенням Чехословацької Соціалістичної Республіки. Живуть також в Югославії, СРСР, Румунії, Австрії та в ін. країнах. Заг. чисельність Ч. — 9,8 млн. чол.; в СРСР — 21 тис. чол., у т. ч. в УРСР — бл. 12 тис. чол. (1970). Мова — чеська, слов'янської групи. З'явилися на тер. України в 2-й пол. 19 ст. На поч. 60-х рр. 19 ст. на тер. кол. Волин. губ. було утворено чотири чеські

А. П. Чехов.

Г. В. Чичерін.

волості: Ровенську, Дубенську, Луцьку і Купичевську. Чеські колонії були також у Таврійській губ. (Новгородковка) та Херс. губ. (Богемка). У післявоєнний час чисельність Ч. на Україні зменшилася внаслідок здійснення угод про репатріацію Ч. з СРСР і українців з Чехословаччини. Тепер в УРСР Ч. живуть в окремих селах у Житомирській, Вінницькій, Кримській, Запорізькій і Миколаївській обл. Вони зберігають нац. традиції в побуті, в одязі, плануванні й упорядкуванні свого житла, в кулінарії тощо. Разом з тим в їхній культурі є багато спільних рис з культурою навколишнього укр. населення. *Лит.*: Наулко В. І. Карта сучасного етнічного складу населення Української РСР. М., 1966.

В. І. Наулко (Київ).

ЧЕХОВ Антон Павлович (29.I 1860—15.VII 1904) — великий рос. письменник. Н. в Таганрозі в сім'ї дрібного крамаря. Після закінчення мед. факультету Моск. ун-ту (1884) займався лікарською практикою. Почав друкуватися 1880 (зб. оповідань «Казки Мельпомени», 1884; «Стракати оповідання», 1886). Після поїздки на о. Сахалін (1890) написав кн. «Острів Сахалін» (1893—94). З 1892 жив у с. Меліхові (під Московою), з 1899 — у Ялті. В своїх творах створив сатиричні типи часів царської реакції («Хамелеон», 1884; «Унтер Пришибєєв», 1885), співчував трудящому люду («Горь», 1885; «Ванька», «Туга», 1886; повість «Степ», 1888), показав життя інтелігенції («Нудна історія», 1889; «Іонич», «Людина в футлярі», 1898). В оповіданні «Палата № 6» (1892) втілено ідею необхідності боротьби за краще життя, в оповіданнях «Вітрогонка» (1892), «Будинок з мезоніном» (1896) показано шукання ризичніцями соціальних ідеалів. Ч. зобразив суть капіталістич. відносин (оповідання «Баб'яче царство», 1894; «Випадок з практики», 1898), соціальне розшарування на селі (повість «Мужики», 1897; «В яру», 1900), порівняння до світлого майбутнього («Наречена», 1903). Ч. виступав і як новатор-драматург у жанрі соціально-психологіч. драми — «Іванов» (1887—89), «Чайка» (1896), «Дядя Ваня» (1897), «Три сестри» (1900), «Вишневий сад» (1903—04). Життя і творчість Ч. тісно пов'язані з Україною. Він побував у багатьох місцевостях на Україні. Був обізнаний з творчістю укр. письменників, укр. театром. У творах Ч. зображено людей і природу України («Степ», «Іменини» тощо). В Ялті відкрито будинок-музей письменника. Пам'ятки Ч. споруджено в Ялті, Таганрозі, Меліхові.

Тв.: Полное собрание сочинений и писем. В 20 т. М., 1944—51; Собрание сочинений. В 12 т. М., 1960—64. *Укр. перекл.* — Вибрані твори. В 3 т. К., 1954; *Лит.*: Летопись жизни и творчества А. П. Чехова. М., 1955; А. П. Чехов в воспоминаниях современников.

М., 1960; Ермилов В. В. А. П. Чехов. М., 1959; Бердников Г. П. А. П. Чехов. М.—Л., 1961; Крутикова Н. Е. Творчість А. П. Чехова та її значення для розвитку української літератури. К., 1954; Левченко М. Чехов у зв'язку з Україною. К., 1960; Капустін В. О. Творчість А. П. Чехова і українська література. К., 1960; Романенко В. Чехов і наука. Х., 1962; Полцкая Э. А. Антон Павлович Чехов. Рекомендательный указатель литературы. М., 1955.

«ЧЕРНИГОВСКИЙ ЛИСТОК» — щотижнева літ.-громадська газета бурж.-ліберального напрямку, що виходила рос. і укр. (літ. відділ) мовами з липня 1861 по серпень 1863 в Чернігові. Видавцем-редактором «Ч. л.» був Л. І. Глібов. У газеті виступали І. О. Андрущенко, П. С. Єфименко, О. М. Лазаревський та ін. «Ч. л.» відображав помірковану лінію місцевої *громади*, підтримував земства, вважаючи їх осн. «демократичними» установами. В той же час у газеті викричалися зловживання адміністрації, з співчуттям писалося про селянство. «Ч. л.» був єдиним періодичним друкованим органом укр. мовою в усій Росії. Він мав переддлатників у Херсоні, Петербурзі, Казані, Сибірску, Криму, на Кавказі. Газету закрито в зв'язку з арештом члена революц.-демократич. орг-ції «*Земля і воля*» І. О. Андрущенка.

ЧЫБІСОВ Никандр Євlampійович (5.XI 1892—20.IX 1959) — рад. військ. діяч, ген.-полковник. Член КПРС з 1939. Н. в станиці Романовській (тепер Цимлянського р-ну Ростов. обл.) в робітничій сім'ї. З 1913 — в царській армії. В 1915 закінчив школу прапорщиків. У Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни 1918—20 та рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував Окремою Приморською армією, а потім 38-ю, 3-ю і 1-ю ударними арміями. Війська, очолювані Ч., брали участь в обороні Одеси, у визволенні сх. областей України та в ін. операціях. У 1944—49 Ч. — нач. Військ. академії ім. М. В. Фрунзе. З 1949 — на командних посадах у Рад. Армії. З 1954 — в запасі. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкин (Москва).
ЧИГИРИН — місто Черк. обл. УРСР, центр Чигиринського р-ну, на р. Тясмині (бас. Дніпра), 10,6 тис. ж. (1971). В 1-й пол. 16 ст. Ч. згадується як укріплений козац. *зимівник*. Після *Люблінської унії 1569* став центром Чигиринського староства. В 1592 Ч. дістав *магдебурзьке право*. Населення Ч. брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, *Федорівича повстанні 1630*, *Павлюка повстанні 1637*. У 1638—47 чигирин. сотником був Б. Хмельницький. Визволені керованими ним сел.-козац. військами Ч. був гетьманською резиденцією і адм.-політ. центром України (1648—60) та полковним містом *Чигиринського полку*. Під час *Чигиринських походів 1677 і 1678* тур.-тат загарбники зруйнували місто. За *Прутським трактатом 1711* Ч. відійшов до шляхет. Польщі. Поблизу Ч. у 18 ст. діяли гайдамацькі загони. В 1793 в складі Правобережної України Ч. возз'єднано з Росією. З 1795 повітове місто *Вознесенського намісництва*, з 1797 — Київ. губ. У 70-х рр. 19 ст. створена народниками в Чигирин. повіті орг-ція «*Таємна дружина*» готувала сел. повстання проти самодержавства (див. *Чигиринська змова 1877*). Під час революції 1905—07 у місті відбувалися заворушення робітників, а в повіті — сел. виступи. Рад. владу в Ч. встановлено 28.I (10.II) 1918. На поч. березня місто окупували австро-нім. війська. Наприкінці листопада 1918 владу захопили загони петлюрівської *Директорії*. В серед. січня 1919 їх вигнали місцеві партизани. В 1-й пол. серпня 1919 Ч. захопи-

ли денікінці. Червона Армія визволила його в 1-й пол. січня 1920. З 1920 Ч. — повітове місто Кременчуцької губ., з 1923 — райцентр Черк. округу, з 1932 — Київ. обл., з 1939 — Кировоград. обл., з 1954 — Черк. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Ч. 7.VIII 1941 захопили нім.-фашист. війська. Вже в серпні 1941 виникла підпільна антифашист. комсомольська орг-ція на чолі з В. І. Руденком. Поблизу міста діяли партизан. загони ім. О. В. Суворова, ім. Ф. Е. Дзержинського, «*За перемогу*» та ін. 12.XII 1943 війська 2-го Укр. фронту у взаємодії з партизан. загonom П. А. *Дубового* визволили Ч. У місті — цегельний, хлібний та маслоробний з-ди; меблева, шкіряно-галантерейна, худож. виробів ф-ки; пром., побут. і харч. комбінати, міжколгоспна буд. орг-ція. Колгосп. 6 загальноосв. і 1 муз. школи. С.-г. бухгалтер. обліку технікум. Історико-краєзнавчий музей. В 1843 і 1845 в Ч. бував Т. Г. Шевченко.

ЧИГИРИНЬСКА ЗМОВА 1877 — спроба групи революційних народників підготувати сел. повстання у Чигиринському пов. Київ. губ. З цією метою народники використали царистські настрої селян, які всі надії на розв'язання зем. питання покладали на «доброго царя». Я. В. *Стеданович* під вигаданим прізвищем Дмитра Найдя видав себе за комісара, надісланого царем, і з допомогою Л. Г. *Дейча* та І. В. *Вохановського* створив нелегальну сел. орг-цію «*Таємна дружина*». Повстання планували почати 1 (13).X 1877. Проте у вересні 1877 Ч. з. було розкрито, бл. 1000 чол. заарештовано. У чигиринських подіях виявилася слабкість революц. народників 70-х рр. 19 ст., їхня неспроможність спрямувати сел. рух за певною політ. програмою.

Лит.: Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережье Украины в пореформенный период (1866—1900 гг.). Днепропетровск, 1960; Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху монополістичного капіталізму (60—90-ті роки XIX ст.). К., 1970. А. К. Волощенко (Київ).

ЧИГИРИНЬСКИЙ ПОЛК — адм.-територіальна і військ. одиниця на Україні. Створений 1648. Полковним містом Ч. п. був Чигирин (тепер райцентр Черкаської обл.). За реєстром 1649 Ч. п. склався з 19 сотень (сотенні містечка: Боровиця, Жаботин, Медведівка, Сміла, Суботів, Вереміївка, Голтва, Жовнин, Кременчук та ін.). Козаки Ч. п. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54, у боротьбі проти тур.-тат. агресії. Після Андрусівського перемир'я 1667 лівобережна частина Ч. п. 1672 відійшла до *Миргородського полку*. Правобережна частина Ч. п. формально залишилася підвладною шляхет. Польщі. В 70-х рр. 17 ст. вона була ареною жорстокої боротьби рос.-укр. військ проти П. *Дорошенка* та тур.-тат. завоюників (див. *Чигиринські походи 1677 і 1678*). В кін. 17 — на поч. 18 ст. козаки Ч. п. брали участь у визвольній боротьбі під керівництвом С. *Палія*. Першим полковником Ч. п. був Ф. Я. *Вешняк*. Після *Прутського трактату 1711* Ч. п. було ліквідовано, а значну частину козаків переселено на Лівобережну Україну.

Лит.: Максимович М. А. Собрание сочинений, т. 1. К., 1876; Стецюк К. І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст. К., 1960.

ЧИГИРИНЬСЬКІ ПОХОДИ 1677 і 1678 — завоювальні походи тур.-тат. агресорів під час рос.-тур. війни 1677—81. Султанська Туреччина з метою загарбати Україну 1677 оголосила війну Рос. д-ві. Восний план тур. командування передбачав спочатку здобути важливий стратегічний центр Правобережної України м. Чигирин (тепер

Черк. обл.), потім, посадивши в ньому «гетьманом України» свого ставленника Ю. Хмельницького, розгорнули наступ на Київ і Львівську Україну. Влітку 1677 120-тисячна тур.-тат. армія під командуванням Ібрагіма-паші підійшла до Чигирини. У тридцятидвох боях рос.-укр. військо (32 тис. рос. солдатів, 20—25 тис. укр. козаків) на чолі з воеводою Г. Г. Ромодановським і гетьманом І. С. Самойловичем завдало ворогові значних втрат і змусило його панічно відступити з України. Султаський уряд вирішив добитися реваншу в другому поході. Влітку 1678 тур.-тат. військо під командуванням візира Кара-Мустафи (бл. 200 тис.) рушило на Чигирин. У запеклих боях 120-тисячне рос.-укр. військо Г. Г. Ромодановського та І. С. Самойловича протягом місяця відбило шалені атаки ворога. За наказом командування рос.-укр. війська залишили Чигирин. Однак, виснажені боями з рос.-укр. військами та нападом з тилу запорізьких козаків, що їх очолював І. Сірко, тур.-тат. завойовники, зруйнувавши Чигирин, відступили з України. Самовіддана боротьба рос.-укр. військ та запорізьких козаків змусила султася Туреччину припинити війну і укласти з Рос. д-вою Бахчисарайський мирний договір 1681.

Літ.: Летопись Григория Грабянки. К., 1854, с. 301—311; История СССР. Первая серия, т. 2. М., 1966.

ЧИГРИН Іван Андрійович (1880—1919) — професійний революціонер, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член РСДРП з 1901. Н. в Миколаєві в сім'ї робітника. Після II з'їзду РСДРП — більшовик. У 1905—07 — член Миколаївського к-ту РСДРП. У наступні роки проводив парт. роботу в Петрограді, Севастополі, Катеринославі, Новомосковську, Одесі та ін. містах. Його не раз заарештовували. Після Лютий революції 1917 — член Миколаїв. міського к-ту РСДРП(б), делегат 2-го Всерос. з'їзду Рад. Під час австро-нім., а потім англо-франц. окупації — на підпільній роботі в Миколаєві. Делегат II з'їзду КП(б)У. Після вигнання окупантів — на рад. роботі в Миколаєві. На 3-му з'їзді Рад УСРР обраний членом ВУЦВК. Влітку 1919 — член Ради оборони Миколаїв. р-ну. Вбитий денікінцями.

ЧИЖИКОВ Макар Іванович (1891 — листопад 1919) — учасник боротьби за владу Рад в Одесі. Н. в м. Очакові в сім'ї рибалки. В 1914 переїхав до Миколаєва, де працював на судноремонтному з-ді. В 1916 за революц. роботу звільнений з з-ду, переїхав до Одеси. В 1917 — член Одес. Ради робітн. депутатів, керівник Червоної гвардії в Одесі. Активний учасник *Одеського січневого збройного повстання 1918*. Під час австро-нім. окупації України — на підпільній роботі в Одесі. В 1919 — військ. комендант, комісар укріпленого району, голова ЧК м. Очакова. Загинув у бою проти білогвардійців.

ЧИКОВАНІ Вахтанг Володимирович (2.VIII 1919 — 1.III 1944) — рад. військослужбовець, старший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944, помертло). Член Комуністич. партії з 1943. Н. у с-щі Самтредія (тепер місто Груз. РСР) в сім'ї вчителя. В 1941 закінчив 4 курси хім. факультету Тбіліського ун-ту, 1942 — прискорений курс Військ.-хім. академії. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. хім. служби 861-го стрілк. полку 294-ї стрілк. дивізії 2-го Укр. фронту. Відзначився в ході *Корсунь-Шевченківської операції 1944*. 10.II 1944 взяв на себе командування 4-ю стрілк. ротою, яка звільнила с. Стеблів (тепер с-ще м. т. Корсунь-Шевченківського р-ну Черк. обл.). Солдати роти знищили 50 гітлерівців і

60 взяли в полон, захопили 7 кулеметів, 9 автомашин. Ч. особисто знищив 11 фашистів і захопив станковий кулемет. Пізніше загинув у бою.

ЧИНШ (старослов. киньсь, польсь. czynsz, від грец. κῆρος — податок) — регулярний оброк грошима або натурою, який платили д-ві або феодалові особисто вільні, але позбавлені зем. власності *чиншові селяни* та міщани за користування орними та ін. зем. угіддями. Ч. на тер. зх.-укр. земель з'явився у 14 ст. Розмір його визначався законом або звичаєм (див. *Чиншове право*). Він був неоднаковим не тільки в різний час і в різних місцевостях, але й в одному і тому самому маєтку, бо залежав від кількості землі, що її обробляли селяни, числа працівників у сім'ї, наявності худоби тощо. В приватних маєтках Ч. був у 2 рази вищий, ніж у державних. Крім Ч., селяни платили й ін. податки (косове тощо). В 1886 Ч. замінено викупними платежами.

І. Л. Бутич (Київ).

ЧИНШОВЕ ПРАВО — за феодалізму система правових норм, що регулювали тимчасове або безстрокове спадкове землекористування селян і міщан (чиншовиків). За Ч. п. феодал-землевласник передавав особисто вільному чиншовикові землю в користування на умовах сплати *чиншу* й виконання на користь феодала ін. повинностей, характер і обсяг яких встановлювався законом або звичаєм. Виникло Ч. п. в Зх. Європі у 13 ст. Після загарбання шляхет. Польщею укр. земель у 14—16 ст. і масового поселення на них польсь. і нім. колоністів панівною формою експлуатації селян стало стягування чиншу грошима і натурою. Проте з серед. 15 ст., коли в Польщі виникла й розвивалася *панщина*, кількість вільних селян-чиншовиків скоротилася. Знову відродилося й розширилося Ч. п. з кін. 17 ст. і особливо у 18 ст., коли до рук польсь. магнатів і шляхти потрапило багато земель на Правобережній Україні (Київщина, Брацлавщина). Переведенню на чинш сприяв також опір селян запровадженню панщини. Чиншові відносини зберігалися на Україні, в Білорусії та Литві й після ліквідації польсь.-шляхет. панування. За положенням 1886 царський уряд надавав право землевласникам і чиншовикам протягом 3-х років (1886—89) приходити до згоди між собою про припинення чиншових відносин шляхом викупу чиншовиком ділянки землі. Хоча чиншовики мали більшу, ніж закріпачені селяни, госп. самостійність, Ч. п. водночас було засобом жорстокої експлуатації трудящих мас. Остаточо Ч. п. було скасовано після Великої Жовтв. соціалістич. революції, а на зх.-укр. землях після возз'єднання їх з Рад. Україною (1939).

І. Л. Бутич (Київ).

ЧИНШОВІ СЕЛЯНИ — категорія особисто вільних, позбавлених земельної власності, селян, що за безстрокове спадкове користування землями д-ви або окремих феодалів платили податок — *чинш* і відбувала різні додаткові повинності. Відносини між землевласниками і Ч. с. регулювалися *чиншовим правом*. З'явилися Ч. с. в зх.-європ. країнах у 13 ст., Литві і Польщі — в кінці 13—14 ст., на загарбаних Литвою і Польщею укр. землях — у 14—16 ст. З посиленням феодал. експлуатації, поширенням *філварків* у 16 ст., запровадженням *«Устаєв на волоки» 1557* велика кількість Ч. с. у Польщі, Литві, Білорусії і на Україні перетворилася на *державних селян* і поміщицьких кріпаків. У кінці 17 — 1-й пол. 19 ст. кількість Ч. с. на Правобережній Україні збільшилася. Ч. с. поділялися на дві групи: просто чиншових (платили ренгу в усіх її формах) і генеральців (платили тільки чинш). У Білорусії і на Правобережній Україні Ч. с.

як стан ліквідовано після Великої Жовтн. соціалістич. революції 1917; на зх.-укр. землях — 1939.

ЧИРКО Володимир Андрійович (н. 20.XII 1920) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1944. Н. в с. Янушполі (тепер с-ще м. т. Івано-Піль Чуднівського р-ну Житомир. обл.) в селянській сім'ї. В 1942 закінчив істор. факультет Об'єднаного Укр. ун-ту (м. Кзил-Орда Каз. РСР). Учасник Великої Вітчизняної війни 1941—45. У 1948 закінчив Респ. парт. школу при ЦК КП України. В 1950—53 — старший викладач кафедри історії КПРС, 1952—54 — зав. учбовою частиною 6-місячних курсів, 1954—60 і 1961—68 — заст. зав. кафедрою історії КПРС, 1960—61 — декан, з 1968 — проректор Вищої парт. школи при ЦК КП України по наук. частині. Праці з питань історії КПРС. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня та ін. нагородами.

Тв.: Об'єднаний рух на Україні за створення Союзу РСР. К., 1954; П'ята конференція КП(б)У. К., 1958; Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг. М., 1967; Про праці В. І. Леніна «Критичні замітки з національного питання» і «Про право націй на самозначення». К., 1969.

ЧИСТЯКОВ Іван Михайлович (н. 27.IX 1900) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1944). Член КПРС з 1926. Н. в с. Отрубневі (тепер Кашинського р-ну Калінін. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1927 закінчив Вищі стріл. курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир стріл. бригади, 8-ї гвард. Панфіловської д-зії, 2-го гвард. стріл. корпусу, командуючий 1-ю гвард. та 21-ю (з квітня 1943 — 6-а гвард.) арміями. Очолен Ч. 6-а гвард. армія брала участь у визволенні Полтави. Командував армією під час рад.-япон. війни 1945. В 1949 закінчив Вищі академ. курси Вищої військ. академії. Після війни — на командних посадах у Рад. Армії. З 1968 — у відставці. Депутат Верховної Ради СРСР 2 і 4-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).
ЧИЧЕРІН Георгій Васильович (2.XII 1872—7.VII 1936) — рад. держ. діяч, дипломат. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с. Караулі (тепер Тамб. обл.) в сім'ї поміщика, відставного дипломата. В 1896 закінчив істор.-філол. факультет Петерб. ун-ту. З 1897 працював в архіві м-ва закордонних справ. З 1904 брав участь у с.-д. русі. В 1904—17 — в еміграції, де 1905 вступив до РСДРП. Був учасником В'їзду РСДРП в Лондоні (1907). В роки еміграції — секретар Центр. бюро закордонних груп рос. політ. емігрантів. У період реакції — прибічник меншовизму, в роки 1-ї світової війни стояв на інтернаціоналістських позиціях. У січні 1918, повернувшись у Росію, вступив до РКП(б). Спочатку був заст. наркома, з травня 1918 — наркомом закордонних справ РРФСР (1922—30 — СРСР). Був членом рад. мирної делегації в Бресті. Підписав з Німеччиною *Брестський мир 1918*. Очолював рад. делегацію на Генуезькій і Лозанській міжнар. конференціях (1922—23). Підписав Рапальський договір з Німеччиною (1922). На XIV і XV з'їздах партії обирався членом ЦК ВКП(б). У 1918—30 — член ВЦВК і ЦВК СРСР. Портрет, с. 493.

Тв.: Статті і речи по вопросам международной политики. М., 1961.

Лит.: Горохов И., Замятин Л., Земсков И. Г. В. Чичерин — дипломат ленинской школы. М., 1966; Зарницкий С., Сергеев А. Чичерин. М., 1966 [бібліогр. с. 255].

ЧІНГІСХАН (власне ім'я — Темучін; бл. 1155—1227) — монг. хан і полководець. У кін. 12 — на поч. 13 ст. ч. об'єднав під своєю владою кочові племена монголів і створив ранньофеод. д-ву — централізовану військ. деспотію, метою якої стало завоювання і пограбування навколишніх народів. У 1206 на з'їзді монг. знаті його було проголошено великим ханом. У 1207 військо Ч. підкорило Сибір, 1211—15 — Пн. Китай, 1218—21 — Середню Азію, 1221 пройшло через тер. Азербайджану і Грузії, дійшло до Криму. В 1223 монголи здійснили грабницький похід на руські землі й завдали поразки руським князям та половецям на р. *Калці*. Нашадки Ч. — Чінгісиди продовжували загарбницькі війни проти народів Азії та Європи. Вони вчинили напад і на землі Пн.-Сх. і Пд.-Зх. Русі (див. *Батуй*), встановивши над ними *монголо-татарське іго*.

ЧОКУРЧА — грот на лівому березі р. Малого Салгиру, на сх. околиці Сімферополя, де в 1927 відкрито залишки поселення мустьєрського часу. Досліджували його 1928—31. Відкрито три культурні шари *мустьєрської культури*, які свідчать про заселення гроту в різний час. При розкопках знайдено залишки вогнищ, попіл, вугілля, крем'яні знаряддя (гостроконечники, скребла, ножи), кістки мамонта, сайгака, коня, носорога, печерного ведмедя, гієни, біка тощо. Мешканці поселення жили в печері та на майданчику перед нею. Осн. заняттям їх було полювання на диких тварин.

Лит.: Колосов Ю. Г. Неопубликованные кремневые орудия из грота Чокурча в Крыму. «Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР», 1960, в. 9. Ю. Г. Колосов (Київ).

ЧОЛВІВСЬКИЙ (Czołowski) Олександр (Чоловський) — Сас О.; 27.II 1865—17.VII 1944) — польсь. бурж. історик. Н. в Бакончицях повл. Перемишля (тепер ПНР). З 1891 — керівник архіву Львова, 1906—39 — директор міських музеїв. Опублікував найстаріші актові книги Львова 14—15 ст. (Історичні пам'ятки Львова, т. 1—4. Львів, 1891—1921). Автор праць про історію міст Галицько-Волинського князівства (Про розташування давнього Галича. Львів, 1890; Львів за руських часів. Львів, 1890; укр. перекл. — Львів, 1892), про пам'ятки архітектури і військ. будівництва (Давні замки і фортеці в Галицькій Русі. Львів, 1892; Високій замок. Львів, 1910; Кодак. Львів, 1926; Історичне минуле і пам'ятки Тернопільського воєводства. Тернопіль, 1926, у співавт. з Б. Янушем), історію воєн Польщі з Молдавєю і Туреччиною (Початки Молдавії і похід Казимира Великого 1358 року. Львів, 1890; Битва під Обертином. Львів, 1890; Напад татар на Львів 1695 р. Львів, 1926). Зібрав колекцію рукописів з історії сіл і міст Галичини 16—18 ст. (зберігається у відділі рукописів Львів. бібліотеки АН УРСР і Гол. архіві давніх актів у Варшаві).

Я. Д. Ісаевич (Львів).
ЧОП — місто Закарпатської обл. УРСР, на р. Тисі (бас. Дунаю). Залізнич. вузол на кордоні з Угорщиною та Чехословаччиною. 6,7 тис. ж. (1972). Ч. вперше згадується як село в істор. документах піл 1281. Населення Ч. брало участь у *Дожи повстанні 1514*, *куруців повстанні*. В 1872 Ч. з'єднано з-цією з Ужгородом і Берегови. Після перемоги в Угорщині в березні 1919 пролетарської революції в Ч. було утворено жупний директоріум Ужанського комітату (див. *Директоріуми*). В 2-й пол. квітня в районі Ч. бігці 5-ї Угорської Червоної д-зії і 65-ї Русинської Червоної бригади 2 тижні вели запеклі бої проти військ бурж. Чехословаччини і боярської Румунії. З 1919 Ч. — у складі Чехословач-

чини. Восени 1922 тут відбувся 1-й з'їзд Комуністич. Спілки Молоді Підкарпатської Русі. В 1927 в Ч. відбувся страйк робітників цегельних з-дів, 1932 і 1934 — страйки робітників-будівельників. У листопаді 1938 Ч. окупували війська хортистської Угорщини. 28.ХІ 1944 війська 4-го Укр. фронту визволили Ч., але фашисти, перейшовши в контрнаступ, знову захопили його. Остаточо Ч. визволено 23.ХІ 1944. 29.ВІ 1945 в складі Закарп. України возз'єднано з УРСР. З 1947 Ч. — с-ще м. т. Ужгородського р-ну, з 1957 — місто. В Ч. — підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, цегельно-черепичний з-д, побутовий комбінат. З загальноосв. школи. **ЧОПОВЕ** — держ. податок на виготовлення і продаж алкогольних напоїв у шляхет. Польщі та на загарбаних нею укр. землях. Відоме з 15 ст. Спочатку Ч. брали з горілки, меду й пива. В 1629 Ч. було поширене і на вино. Королівським привілеєм 1511 від сплати Ч. було звільнено шляхту. В 16 ст. Ч. становило $\frac{1}{18}$ вартості напою. На Лівобережній Україні скасоване на поч. нар.-визвольної війни 1648—54, на Правобережній Україні — 1813. *І. Л. Бутвич (Київ).*

ЧОРНА МОГИЛА — слов. курган 10 ст. в Чернігові. За місцевими переказами, в Ч. м. було поховано князя Чорного, легендарного засновника Чернігова. Висота кургана 11 м, окружність 125 м. Курган був оточений ровом завширшки до 7 м. Досліджували його 1872—73. При розкопках в основі насипу на земляному підвищенні заввишки 1,5 м відкрито залишки великого поховального кострища, обгорілі людські кістки, зброю (мечі), наконечники списів і стріл, шаблю, кольчугу, окуття щита), знаряддя праці (сокиру, скобель, долото, серпи, керамічне прясло, проколки для вишивання), побутові предмети (бронзова жаровня, замок, ключі, ножі, точильні бруски, кістяні гребінці, високі кільця, поясні металеві бляшки, залізні посудини з кістками тварин, глиняні горшки), рештки дерев'яних відер, кістяні «бабки» для гри), золоту монету часів візант. імператора *Константина VII* Багрянородного. У верхній частині насипу на висоті 7 м виявлено залишки тризми: шоломи, кольчуги, залізний казан з кістками барана, два ритони з тур'ячих рогів у срібних оправах, дві золоті монети часів візант. імператора *Василія I* Македонянина [867—886]. Ч. м. — єдине відоме поховання давньорос. князя — сучасника *Святослава Ігоревича*. В Ч. м. було поховано також юнака-воїна знатного походження та жінку-рабину. *Лит.: Самоковасов Д. Я. Описание археологических раскопок и собрания древностей. М., 1908.*

Р. І. Визькев (Київ).
ЧОРНА РАДА 1663 — загальна козац. рада, скликана для обрання гетьмана Лівобережній Україні. Відбулася 17—18 (27—28). ВІ на околиці м. Ніжина. Названа «чорною» тому, що поряд з козац. старшиною та рядовим городовим і запорізьким козацтвом у раді брали участь і селяни навколишніх сіл та міська біднота, яких старшанська верхівка презирливо називала «чорною». Після зради *Ю. Хмельницького* 1660 шляхет. Польща, спираючись на шляхет.-старшинське угруповання *Г. Лисницького*, *Г. Гуляницького* та їхніх полпчників, загарбала Правобережну Україну (крім Києва). Обурення нар. мас зрадницькими діями шляхет.-старшинської верхівки змусило *Ю. Хмельницького* на поч. 1663 відмовитися від гетьманства. Гетьманом Правобережній Україні при підтримці правлячих кіл шляхетської Польщі став *П. Тетеря*. Оскільки влада *П. Тетеря* поширювалася лише на Правобережну Україну, постало питання про обрання гетьмана

на Лівобережній Україні, де наказним гетьманом був *Я. Сомко*. Підготовка до ради відбувалася в умовах боротьби між старшинськими угрупованнями, які висували своїх кандидатів — ніжинського полковника *В. Золотаренка* та наказного гетьмана *Я. Сомка*. Під час виборів яскраво виявилися гострі класові суперечності між козац. старшиною і широкими нар. масами. Всупереч бажанням козац. старшини, рядове козацтво та представники селянства і міської бідноти домоглися обрання гетьманом кошового Запорізької Січі *І. Брюховецького*, який демагогічно обіцяв зменшити побори, обмежити феод. гноблення. *І. Брюховецького* підтримав і царський уряд, сподіваючись за його допомогою зміцнити свої позиції на Україні. Прихід до влади нової старшинської верхівки на чолі з *І. Брюховецьким* нічого не змінив у становищі нар. мас. Козац. старшина продовжувала захоплювати землі, посилювати гноблення селян, рядових козаків і міської бідноти. Царизм посилював наступ на Україну. Проти гніту козац. старшини і царських воевод на Україні вибухнули нар. повстання 1666, 1668 і 1670.

Лит.: Літопис Самовидця. К., 1971; Стецюк К. І. З історії соціально-політичної боротьби на Україні в 60-х роках XVII ст. (Чорна рада 1663 р.), «Наук. зап. Ін-ту історії АН УРСР», 1957, № 9.

К. І. Стецюк (Київ).
ЧОРНА РУСЬ — давня назва земель у пн.-зх. Білорусії, в басейні верхньої течії р. Німану. Осн. центрами Ч. Р. були Городен (тепер Гродно), Новгородок (тепер Новогрудок), Волковиськ, Слонім, Злітов (тепер с. Злітово), Ліда, Несвіж (тепер усі ці населені пункти на тер. БРСР). З 10 ст. Ч. Р. входила до *Київської Русі*. В 13 ст. *Литовське велике князівство* і *Галицько-Волинське князівство* вели боротьбу за Ч. Р., в результаті якої ця територія з 40-х рр. 13 ст. (на думку деяких з істориків, уже з 1219) підпала під владу Литви. Бл. 1255—58 тут правив син *Данила* Галицького *Роман Данилович* як васал лит. князя *Міндовга*. Деякий час Ч. Р. входила до володінь галицько-холмського князя *Шварна Даниловича*; після його смерті остаточно підпала під владу Литви. Назву «Чорна Русь» в 16—17 ст. вживали і в ін. значеннях. Походження цієї назви не з'ясовано.

Я. Д. Ісаевич (Львів).
ЧОРНИЙ Григорій (Грицько; р. н. невід. — п. 1630) — гетьман реєстрового козацтва [1628—30]. Брав участь у поході козаків під проводом *М. Дорошенка* на Крим (1628). Обраний гетьманом, Ч. проводив угодовську політику щодо шляхет. Польщі, вів боротьбу проти *нереєстрових козаків* і *випускних козаків*. На поч. *Федорівича повстання* 1630 повсталі козаки захопили Ч. і стратили.

ЧОРНИЙ ЛІС — лісовий масив (бл. 9 тис. га) між річками Інгулом та Інгульцем в Олександрівському р-ні Кіровоград. обл. У 18 ст. входив до складу володінь *Запорізької Січі*, пізніше — до *Нової Сербії*. Був одним з центрів формування гайдамацьких загонів. На поч. 30-х рр. 18 ст. в Ч. л. перебував гайдамацький загін *Г. Гоголо*, 1750 розташовувалися загопи *М. Мамаєв*, *Г. Лисого* та ін. гайдамацьких ватажків, які проривалися через рос.-польсь. кордон і вчиняли напади на польсь.-шляхет. фортеці й поміщицькі маєтки на Правобережній Україні. В гайдамацькому русі Ч. л. відіграв таку саму роль, як *Холодний Яр*, Нерубайківський ліс та ін. лісові урочища, в яких формувалися гайдамацькі загопи.

В. М. Кулаковський (Київ).
«ЧОРНИЙ ПЕРЕДІЛ» — таємна революц. орг-ція народників, що виникла в серпні 1879 після розколу «*Землі і воли*». До складу центр.

петерб. гуртка «Ч. п.» входили Г. В. Плеханов, Я. В. Стефанович, Л. Г. Дейч, В. І. Засулич, М. Р. Попов, Є. М. Ковальська, М. П. Шедрін та ін. Після еміграції за кордон групи засновників «Ч. п.» (Г. В. Плеханова, Я. В. Стефановича, Л. Г. Дейча, В. І. Засулич), розгрому друкарні та арештів, що сталися у січні 1880, в Петербурзі було створено новий керівний гурток, який оголосив себе центром «партії соціалістів-федералістів» і розробив свою програму. Погодивши програму з чорнопередільцями-емігрантами, її опублікували під назвою «Програма північно-російського товариства „Земля і воля“». Гуртки «Ч. п.» існували також у Москві, Казані, Пермі, Києві, Одесі, Харкові та ін. містах. У 1879 М. Р. Попов створив у Києві об'єднаний гурток чорнопередільців та народволиців. Після його розгрому 1880 Є. М. Ковальська і М. П. Шедрін заснували «Південноросійський робітничий союз». Організатори «Ч. п.» спочатку прагнули дотримуватися старої землевольської програми і тактики. Вони заперечували необхідність політ. боротьби, у поглядах на д-ву стояли на анархістських позиціях. Згодом їхні погляди зазнали значних змін: вони почали усвідомлювати важливість боротьби за політ. свободи, схилилися до визнання терору як одного із засобів боротьби проти самодержавства. Разом з тим чорнопредільці обстоювали положення, що революцію може здійснити лише народ, наполягали на необхідності пропаганди та агітації в нар. масах. Видавали журн. «Черный передел» (№ 1—5, 1880—81). Гол. рущійною силою майбутньої революції чорнопредільці продовжували вважати селянство, проте їхня діяльність практично проходила серед робітників, для яких вони видавали газ. «Зерно» (1880—81 вийшло шість номерів). Деякі члени «Ч. п.» (Я. В. Стефанович, А. П. Буланов та ін.) восени 1881 примкнули до «Народної волі». Кол. чорнопредільці-емігранти Г. В. Плеханов, Л. Г. Дейч, В. І. Засулич, П. Б. Аксельрод порвали з народництвом і 1883 в Женеві створили першу рос. марксистську орг-цію — групу «Визволення праці». В 1882 «Ч. п.» як орг-ція припинила існування. Але на місцях, зокрема на Україні, розрізнені чорнопредільські гуртки і групи продовжували деякий час діяти, зокрема гурток у Харкові, учасником якого ще в серед. 80-х рр. 19 ст. був П. А. Грабовський. Видані гуртком прокламації рос. та укр. мовами розповсюджували і в ін. містах, а також на селі. Див. також *Народництво*.
Лит.: Попов М. Р. Землевольці на Україні. Х., 1930; Левин Ш. М. «Черный передел» і проблема політичної боротьби. В кн.: Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. М., 1961; Ольховский Е. Р. К истории «Черного передела» (1879—1881 гг.). В кн.: Общественное движение в пореформенной России. М., 1965; Павло Грабовський у документах, спогадах і дослідженнях. К., 1965. М. П. Рудько (Київ).

ЧОРНИЙ ШЛЯХ — один з шляхів, якими користувалися крим. татари для розбійницьких нападів на Правобережну Україну, Галичину і Польщу в 16—17 ст. Ч. ш. починався з Перекопського перешийка і йшов через запорізькі степи на Пн. Між верхів'ями річок Інгульця, Інгулу, Тясмину він повертав на Зх., розділяючись на *Кучманський шлях* і ще два розгалуження. Пн. розгалуження Ч. ш. проходила поблизу Корсуня, Богуслава, Лисянки, Жашкова, Тетієва; пд. — поблизу Шполи, Тального, Умані, Дашева. Під Липовцем обидва розгалуження з'єднувалися. Далі Ч. ш. простягався на Зх. у напрямі Хмельника, Тернополя, Львова. Після *Азовських походів 1695—96* рос.-укр. військ, які підірвали

військ. могутність Крим. ханства, татари припинили систематичні напади на Україну.

ЧОРНИШ Іван (р. н. невід. — п. 21.XII 1728) — гадяцький полковник [1709—14], генеральний суддя Лівобережної України [1715—23]. Володів значними зем. маєтностями, які набув, насильно скуповуючи та загарбуючи сел. і козац. ґрунти. Належав до угруповання старшинської верхівки на чолі з наказним гетьманом П. Л. Полуботком, яке було невдоволене тим, що царизм обмежував політ. автономію Лівобережної України, і домагалося відновлення гетьманства й ліквідації *Малоросійської колегії*. Разом з П. Л. Полуботком Ч. було ув'язнено в Петропавлівську фортецю. Після смерті Петра I (1725) Ч. було амністовано. Останні роки доживав у Петербурзі й Москві.

В. А. Дядиченко (Київ).

ЧОРНОБИЛЬ — місто Київської обл. УРСР, центр Чорнобильського р-ну; на правому березі нижньої течії р. Прип'яті. Пристань. 10,1 тис. ж. (1970). Перші літописні відомості про Ч. належать до 1193. В 1362 загарбаний феод. Литвою. За *Люблінською угодою 1569* відійшов до шляхет. Польщі. Населення Ч. брало участь у нар.-визвольній війні 1648—54. За *Андрусівським перемир'ям 1667* Ч. залишився під владою шляхет. Польщі. Трудове населення Ч. брало участь у *Палія повстанні 1702—04*. Після воз'єднання Правобережної України з Росією 1793 Ч. — у складі *Київського намісництва*, з 1797 — заштатне містечко Радомишльського пов. Київської губ. Під час революції 1905—07 у Ч. відбувалися мітинги і страйки робітників, виступи місц. селян проти поміщиків. Рад. владу встановлено в лютому 1918. На поч. березня 1918 містечко загарбали австро-нім. війська, в грудні 1918 — петлюрівці. В лютому 1919 Рад. владу відновлено. На поч. вересня 1919 Ч. загарбали денікінці. На поч. листопада 1919 Червона Армія визволила його від білогвардійців. 30.IV 1920 війська бурж.-поміщицької Польщі окупували містечко. 11.VI частини Червоної Армії визволили його. З 1919 Ч. — повітове місто Київської губ., з 1923 — с-ще м. т., райцентр Київ. округу, з 1932 — Київ. обл., з 1941 Ч. — місто. Під час Великої Вітчизн. війни Ч. 25.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В 1941—43 в районі Ч. діяв партизан. загін ім. В. І. Чапаєва. 16.XI 1943 Ч. визволили радянські війська. В місті є чавуноливарний, хлібний, цегельний і молочний з-ди, пром. і побут. комбінати, ф-ка худож. виробів тощо. З загальнонавч. і 1 муз. школи. Мед. і сільсь. профес.-тех. уч-ща. Будеться атомна електростанція (1972).

Ю. Ф. Борщ (Київ).

ЧОРНОВЛЕНКО Іван Гнатович (1921—26.XI 1943) — рад. військомслужбовець, гвардії лейтенант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ. Н. в с. Святилівці (тепер Глобінського р-ну Полт. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир роти 178-го гвард. стріл. полку 60-ї гвард. стріл. д-зії 3-го Укр. фронту відзначився при визволенні Запоріж. обл. Рота під командуванням Ч. першою увірвалася у ворожі траншеї, відбила контратаки гітлерівців, завдавши їм значних втрат, і визволила с. Розумівку (тепер Запоріж. р-ну). Ч. особисто знищив трьох фашистів і одного захопив у полон разом з кулеметом. Загинув у бою.

ЧОРНОКАМ'ЯНСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1910 — виступ селян Чорної Кам'янки (тепер Маньківського р-ну Черк. обл.) проти *столипінської реформи*. Приводом до виступу було примусове виділення землі для відрубів.

Довідавшись про відведення відрубникам-куркулям кращих земель, селяни 5 (28).IX прогнали землеміра й припинили межові роботи в полі. 16 (29).IX в село було послано загін поліції. Того самого дня бл. 400 селян, зібравшись біля сільс. управи, звільнили заарештованих чотирьох односельчан, розгромили приміщення сільс. управи, захопили й знищили плани і документи землевпорядної комісії. На допомогу поліції в село прибуло дві роти 74-го Ставропольського полку. Багато селян було заарештовано. В 1911 38 учасників заворушення засуджено до різних строків тюремного ув'язнення.

О. Г. Михайлюк (Луцьк).

ЧОРНОЛІСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура передкіського часу (кін. 9 — поч. 7 ст. до н. е.), поширена на тер. Серед. Придніпров'я. Назву дістала в зв'язку з тим, що її перші пам'ятки виявлено в *Чорному лісі* (Кіровоград. обл.). Там досліджено, зокрема, Чорноліське городище, що було укріплене трьома рядами валів і ровів. Інші укріплені поселення (Гясьминське городище, Калантаївське городище тощо) були оточені земляними валами з дерев'яними конструкціями всередині. Є й неукріплені поселення. На городищах і поселеннях відкрито залишки землянок, що мали дерев'яні стіни й перекриття, заглиблені вогнища, печі, гостр. ями. При розкопках могильників Ч. к. виявлено трупопокладення і трупоспалення (переважно в посудинах-урнах). Основу г-ва племен Ч. к. становило орне землеробство. Певне значення мало й розведення великої рогатої худоби, коней, свиней. Були розвинуті й ремесла. Під час розкопок пам'яток Ч. к. знайдено зернотертки й розтирачі, крем'яні вкладиші до серпів, кам'яні свердлині сокири, вироби з кістки й рогу (шила, наконечники стріл, гарпуни, псалії, прикраси тощо). Досить численними є вироби з бронзи — сокири-кельти, кинджали, наконечники списів, мотики, ножі, шила, голки, різні прикраси. Зрідка трапляються скарби бронзових речей, ще рідше — залізні вироби, зокрема ножі. Посуд Ч. к. поділяється на дві групи — столовий, з старанно обробленою поверхнею, оздоблений різноманітним штамповим і врізним

орнаментом, часто заповненим білою пастою (миски, блюда, черпаки, кубки, корчаги), і грубіший, кухонний, найчастіше прикрашений великим. Носії Ч. к. мали певні зв'язки з племенами пізнього періоду *зрубної культури* й *бондарихинської культури*, населенням Дністро-Дунайського басейну.

Лит.: Тереножкин А. И. Предкифский период на днепровском Правобережье. К., 1961.

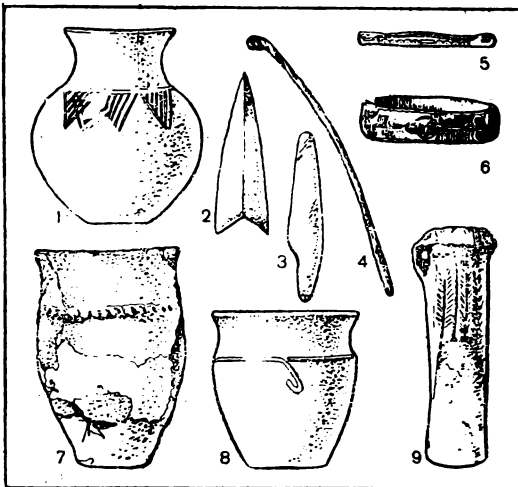
С. С. Березанська (Київ).

ЧОРНОМАЗ Йосип Шмульович (н. 28.XII 1918) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1970). Член КПРС з 1946. Н. в с. Вільшани (тепер с-ще м. т. Городищенського р-ну Черк. обл.) в сім'ї службовця. В 1941 закінчив істор. факультет Харків. пед. ін-ту. В 1941—44 перебував у лавах Рад. Армії. З 1949 — викладач, з 1955 — доцент, з 1970 — виконуючий обов'язки професора кафедри історії КПРС Харків. ун-ту. Досліджує історію робітн. класу України, історію робітн. контролю і націоналізації промисловості України.

Тв.: *Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством* (Март 1917 — март 1918 гг.). Х., 1958; *Перші соціалістичні перетворення в промисловості України* (Листопад 1917 — квітень 1918 рр.). Х., 1967.

«ЧОРНОМОРСЬКА КОМУНА» — газета, орган Одеського обласного і міського к-тів КП України, обласної і міської Рад депутатів трудящих. Виходить в Одесі п'ять раз на тиждень. Бере початок від газ. *«Голос пролетарія»*, перший номер якої видано 6 (19).VII 1917. В 1918—19 виходила підпільно під назвою *«Коммунист»* (1919 виходила і франц. мовою). Після вигнання з Одеси іноземних інтервентів з 13.IV 1919 виходила під назвою *«Одесский коммунист»*. У 1919—20, у зв'язку з окупацією Одеси денкінськими військами, знову виходила підпільно як орган Одес. губокому та міському КП(б)У. В 1920—29 газета видавалася під назвами *«Вісті — Известия»*, *«Известия»*. Під тепер. назвою виходить з 4.VIII 1929. В жовтні 1941 у зв'язку з нім.-фашист. окупацією Одеси випуск її було тимчасово припинено. В квітні 1944 видання відновлено. В 1967 *«Ч. к.»* нагороджено орденом *«Знак пошани»*, 1965 — медаллю *«За оборону Одеси»*. В. Я. Крижанівський (Одеса).

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО — козац. військо, утворене царським урядом з колишніх *запорізьких козаків*. Руйнуючи 1775 *Запорізьку Січ*, царизм переслідував мету — знищити на Україні вогнище протесту проти феод.-кріпосницького і нац. гніту. Запорізьке військо було оголошене розпущеним, січові землі царський уряд почав роздавати поміщикам, а козаків покріпачувати. Маючи, однак, потребу у військ. контингентах у зв'язку з наближенням нової війни з Туреччиною, царський уряд восени 1787 почав організацію козак. війська з кол. запорожців, а 22.I (2.II) 1788 видав указ про заснування т. з. Війська вірних козаків і призначення підполковника С. Білого, кол. запорізького старшини, кошовим отаманом. С. Білий формувал козац. піхоту, а З. Чепіга (кол. запорізький старшина) — кінноту. Одночасно було призначено жалування: рядовим козакам — по 12 крб. на рік, курінним отаманам — по 30 крб. Формування і комплектування новоствореного Війська вірних козаків було доручено ген.-аншефу О. В. Суворову, який командував корпусом, що обороняв узбережжя між Херсоном і Кінбурном. У Війську вірних козаків було запроваджено запорізьку номенклатуру посад, поділ на курені,

Речі з пам'яток чорноліської культури, досліджених на території України: 1, 7, 8 — глиняний посуд, 2, 5 — кістяні наконечники стріли, псалії; 3 — залізний віж; 4, 6, 9 — бронзові шпилька, браслет, кельт.

традиційний одяг тощо. Все це було розраховано на залучення не тільки запорозців, які залишилися в межах Росії, а й козаків *Задунайської Січі*. Нове військо, підпорядковане О. В. Суворову, мужньо боролось проти турків. Того самого 1788 його було перейменовано на Ч. к. в. Під час рос.-тур. війни 1787—91 козаків почали поселяти між Пд. Бугом і Дністром, де козакі заснували кілька селищ з центром у м. Слободзеї (тепер Молд. РСР). Однак після війни на цю місцевість почали зазіхати і молд. поміщики. До того ж район між Пд. Бугом і Дністром був близько розташований від центр. частини України, з одного боку, і Задунайської Січі, з другого, через нього втікачі (в т. ч. чорноморці) переходили за Дунай. В зв'язку з цим 1792 Ч. к. в. було переселене на т. з. Чорноморську кордонну лінію (проходила від гирла р. Лаби до Азовського м. по правому берегу Кубані).

На Кубані Ч. к. в. (у 90-х рр. 18 ст. воно налічувало 25 тис. козаків) був відведений зем. фонд площею бл. 30 тис. км². Протягом наступних десятиліть Ч. к. в. поповнювалося організованими урядом переселеннями кол. укр. козаків з Чернігівської, Полтавської і Харківської губ., а також укр. і рос. селянами-втікачами. На Кубані чорноморці заснували 40 куріньних селищ (38 з них, крім двох нових — Березанського й Катеринодарського, були одноднівні з куренями Запорізької Січі) з військ.-адм. центром у Катеринодарі (тепер м. Краснодар). Охорона Чорноморської кордонної лінії й часті експедиції за Кубань вимагали від Ч. к. в. великого напруження сил. Однак дозвіл ставити найманців замість ситлої служби призводив до того, що тягар військ. повинності лягав гол. чином на трудове козацтво, в значній мірі на козац. голоту. В кін. 18 ст. найманці становили бл. третини служилих козаків. Проте активізація воєнних дій на Кавказі, яка почалася з кінця 20-х рр. 19 ст., примусила уряд набагато збільшити військ. сили, внаслідок чого право багатьох козаків поставляти замість себе найманців було скасоване.

В основу землекористування в Ч. к. в. було покладено принцип «вільної займанщини», що призвело до швидкого загарбання земель старшиною і заможними козаками. З метою припинити дальше обезземелювання козацтва, що загрожувало позбавити більшість козаків спроможності відбувати військову службу, царський уряд 1842 запровадив принцип довічного землеволодіння відповідно до рангу. Особливістю соціальних відносин у Ч. к. в. були досить швидкий процес класової диференціації та порівняно велика роль найманчої праці при незначному числі кріпаків (бл. 0,5% населення, 1850). Жорстоко експлуатована сірома не раз піднімалася на боротьбу проти своїх гнобителів. Значні заворушення сіроми і близьких до неї прощарків козацтва відбувалися протягом усього існування Ч. к. в. В економіці Ч. к. в. спочатку гол. роль відігравали скотарство і рибальство. Худобу чорноморської породи» (власне запорізької), а також продукти тваринництва в значній кількості вивозили. Землеробство, спочатку слабо розвинуте, в 40-х рр. 19 ст. набуло значного поширення, а після *селянської реформи 1861* почало відігравати в г-вах провідну роль і набуло суто торг. характеру. В 1860 Ч. к. в. було об'єднане з частиною Кавказького лінійного козац. війська і перейменоване на *Кубанське козацьке військо*.

Лит.: Ш е р б и н а Ф. А. История Кубанского казачьего войска, т. 1. Екатеринодар, 1910; Г о л о б у ц к и й В. А. Черноморское казачество. К., 1956.

В. О. Голобучий (Київ).

ЧОРНОМОРСЬКЕ ПОВСТАННЯ ФРАНЦУЗЬКОГО ФЛОТУ 1919 — повстання моряків на кораблях 2-ї франц. ескадри, що брала участь в *Антанти інтервенції на Півдні України*. Повстання значною мірою було підготовлене революц. агітацією, яку проводили серед антантівських військ «*Іноземна колегія*» при *Одеському обласному комітеті КП(б) У*, підпільні більшовицькі орг-ції Херсона, Сімферополя і Севастополя. Великий вплив на матросів ескадри мали революц. виступи в сухопутних частинах інтервентів у січні — квітні 1919 в районах Тирасполя, Херсона, Одеси і Севастополя, поразка військ Антанти на Пд. України та визволення Червоною Армією Одеси (6.IV) і Сімферополя (10.IV), боротьба демократич. громадськості Франції за припинення інтервенції в Росії. 6.IV матроси крейсера «Вальдек-Руссо» (район Одеси) відмовилися стріляти по частинах Червоної Армії. 19.IV повстали моряки флагманського корабля «Жан Бар» і лінкора «Франс» у Севастополі. Незабаром до них приєдналися екіпажі лінкорів «Жюстис» і «Мірабо». 20.IV повстали франц. матроси влаштували в Севастополі демонстрацію солідарності з трудящими Рад. країни. В демонстрації взяли участь робітники міста. Інтервенти обстріляли демонстрантів. Кілька десятків чоловік було вбито й поранено. В кінці квітня революц. виступи відбулися на канонерських човнах «Скарп», «Альголь» і «Еско» (район Одеси), міноносці «Деортгер» (біля Керчі) та ін. Матроси вимагали припинення антирад. інтервенції і повернення кораблів до Франції. Під впливом Ч. п. ф. революц. рух охопив екіпажі військ. кораблів франц. флоту, що були в портах Франції, в районах Середземномор'я, Балтики, Далекого Сходу. Франц. уряд жорстоко розправився з повсталими матросами і солдатами Чорноморського флоту. Військ. суди засудили 102 матросів і 28 солдатів на різні строки каторги й тюремного ув'язнення. Проте франц. уряд, побоюючись нових революц. виступів, змушений був евакуювати війська з Пд. України. Ч. п. ф. ф. стало могутнім виявом солідарності трудящих Франції з робітниками й селянами Росії, які здійснили соціалістич. революцію.

А. І. Гуляк, М. Ю. Раковський (Одеса).

ЧОРНОМОРСЬКИЙ СУДНОБУДІВНИЙ ЗАВОД — підприємство суднобудування в УРСР. Міститься в Миколаєві. В 1895—97 було збудовано два великі з-ди — бельг. акціонерного «Т-ва суднобудівних, мех. і ливарних заводів у Миколаєві» (його називали Франц. з-дом) і Чорномор. з-д рос. «Т-ва мех. виробництва у Південній Росії». В 1907 вони злилися в один з-д «Наваль». На цьому з-ді було збудовано перший у світі підводний мінний загорджувач «Краб», уперше в Росії — турбінні міноносці. Робітники підприємства брали активну участь у революц. русі. В 1898—1900 тут виникли марксистські гуртки. Робітники з-ду взяли участь у *загальному страйку на Півдні Росії 1903*. Великі страйки відбулися на з-ді 1912 і 1916 (див. *Миколаївський страйк робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912*, *Миколаївський страйк робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1916*). Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції і громадян. війни робітники з-ду брали активну участь у боротьбі за встановлення і зміцнення влади Рад. В роки соціалістич. будівництва з-д розвивався швидкими темпами. Ч. с. з. випускає великотоннажні суховантажні судна, великі морозильні риболовні траулери, палубні суднові механізми, с.-г. машини (комбайни, очисники качанів кукурудзи), молоковози, прогулянкові човни тощо. В 1970

обсяг продукції на з-ді зріс проти 1960 у 2 рази. В 1964 Ч. с. з. присвоєно почесне звання підприємства комуністич. праці. Серед передовиків і новаторів виробництва — 6 Героїв Соціалістич. Праці, 7 засл. раціоналізаторів УРСР. У 1926 з-д нагороджено орденем Трудового Червоного Прапора УРСР, 1949 — орденем Леніна, 1967 — Пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, 1971 — орденем Жовтневої Революції. Іл., т. 3, с. 126.

ЧОРНОМОРСЬКИЙ ФЛОТ — складова частина Радянського Військово-Морського Флоту. Регулярний рос. флот на Чорному м. було створено 1783. Моряки флоту показали зразки й високу бойову майстерність під час російсько-турецьких воєн 17—19 століть, Кримської війни 1853—56, першої світової війни 1914—18. На Ч. ф. у різний час служили талановиті флотоводці Ф. Ф. Ушаков, Д. М. Сенявін, М. П. Лазарев, В. О. Корнілов, П. С. Нахімов, Г. І. Бутаков, С. Й. Макаров та ін. В 1901—02 на кораблях Ч. ф. з'явилися с.-д. гуртки. В 1904 виникла Севастопольська військова організація РСДРП. Моряки Ч. ф. взяли активну участь у революції 1905—07 в Росії. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 виникли орг-ції моряків Ч. ф. (див. Румчерод, Центрофлот), які до грудня 1917 перебували під впливом меншовиків та есерів. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції моряки-чорноморці, очолені більшовиками, в листопаді — грудні 1917 взяли участь у боротьбі проти каледніщини, на поч. 1918 — проти білогвардійців і тат. бурж. націоналістів у Криму, подали допомогу трудящим Пд. України у встановленні Рад. влади. Чорномор. моряки разом з рад. військами в січні 1918 прийшли на допомогу трудящим Києва під час Київського січневого збройного повстання 1918. 29.I (11.II) 1918 за декретом Раднаркому РРФСР, підписаним В. І. Леніним, було створено Робітничо-Селянський Червоний Флот. У червні 1918, коли виникла загроза захоплення Ч. ф. австро-нім. окупантами, за наказом В. І. Леніна частину кораблів було затоплено в районі Новоросійська, а 8 катерів-випишувачів перевезено залізницею до Царина. Після потоплення флоту моряки-чорноморці билися за владу Рад у сухопутних військах Червоної Армії на всіх фронтах. У березні 1920 Ч. ф. заново сформовано як морські й річкові сили Пд.-Зх фронту. Наказом Реввійськрази Республіки від 25.V 1920 їх було реорганізовано в Морські сили Чорного і Азов. морів. Моряки Ч. ф. подали велику допомогу Червоній Армії в розгромі *врангелівщини*. Імена моряків-чорноморців, героїв громадян. війни — І. К. Кожанова, С. М. Лепетенка, О. В. Мокроусова, М. А. Пожарова, А. В. Полуанова, В. В. Роменця, І. Д. Сладкова та ін. назавжди увійшли в історію Рад. флоту. До 1928 завершено відбудову Ч. ф. 11.I 1935 Морські сили Чорного і Азов. морів було перейменовано на Ч. ф. СРСР. В період Великої Вітчизн. війни Ч. ф. відіграв важливу роль в Одеській обороні 1941, Севастопольській обороні 1941—42, Керченсько-Феодосійській десантній операції 1941—42, Керченсько-Ельтгенській десантній операції 1943, Миколаївській десантній операції 1944, Кримській наступальній операції 1944, Одеській наступальній операції 1944, у битві за Кавказ, у визволенні Болгарії і Румунії. Під час війни уславилися М. Є. Басистий, С. Г. Горшков, Г. В. Жуков, М. М. Кулаков, П. С. Октябрський, С. Є. Чурсін та ін. керівники Ч. ф. В 1965 на честь 20-річчя перемоги рад. народу у Великій

Вітчизн. війни Ч. ф. нагороджено орденем Червоного Прапора. В післявоєнний час Ч. ф., оснащений новітніми бойовими кораблями й бойовою технікою, пильно охороняє морські рубежі Рад. Союзу. Іл., т. 3, с. 520.

Лит.: Моряки в боротьбі за владу Советов на Україні (Ноябрь 1917—1920 гг.). Сборник документов. К., 1963; Черноморский флот. М., 1967; Ру б ц о в Г. О. Борьба большевиков Украины за армию и флот (Липень 1907 — березень 1917 гг.). К., 1971; В ъ ю н е н к о Н. П. Черноморский флот в Великой Отечественной войне. М., 1957. В. С. Сисоев (Севастополь).

ЧОРНОСОТЕНЦІ — 1) озброєні банди погромників, т. з. чорні сотні, створені 1905 монархіч. орг-ціями «Союз російського народу» та «Союз Михайла Архангела» для розпалювання нац. ворожнечі й боротьби проти революц. руху. Набравшись з реакційних верств дрібної буржуазії, декласованих і кримінальних елементів. Для боротьби проти Ч. революц. робітники під керівництвом більшовиків організували бойові дружини, загони самозахисту. Ч. ліквідовано під час Лютн. революції 1917. 2) В широкому розумінні — найреакційніші елементи.

ЧОРНЯТА (Чер н я т а) Іван (пр. н. і см. невід.) — військовий (генеральний) обозний [1648—49] сел.-козац. військ, очолюваних Б. Хмельницьким. Походження Ч. невідоме. Був рішучим противником угоди з шляхет. Польщею. Брав участь у битвах і походах сел.-козац. військ, виконував важливі дипломатичні та ін. доручення Б. Хмельницького. Зокрема, восени 1649 керував складанням 40-тисячного козац. реєстру, який є цінним джерелом до історії нар.-визвольної війни 1648—54. Після 1649 Ч. не згадується в істор. документах.

ЧОРТКІВ — місто Терноп. обл. УРСР, центр Чортківського р-ну, на р. Сіреті (бас. Дністра). Залізнич. станція. 19,3 тис. ж. (1970). Вперше згадується в документах 14 століття. В 1522 Ч. дістав *магдебурзьке право*. У вересні 1648, під час нар.-визвольної війни 1648—54, населення Ч. повстало проти шляхет. Польщі і разом з сел.-козац. загонами 1655 оволоділо замком. У 1672—83 Ч. був під владою султана. Туреччини. Після 1-го поділу Польщі (1772) Ч. відійшов до Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина) і був центром Чортківського округу. В 19 ст. став повітовим містом. В 1897 у Ч. збудовано залізнич. станцію. В 1905—07 в Ч. відбувалися демонстрації й мітинги солідарності з рос. пролетаріатом. У листопаді — грудні 1917 відбулися масові демонстрації солідарності з трудящими Росії, де перемогла Велика Жовтн. соціалістич. революція. В 1919 Ч. захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. 28.VII 1920 Червона Армія визволила місто. Було створено повітовий ревком. Наприкінці вересня 1920 Ч. знову захопила польс. воєнщина. За *Ризьким мирним договором* 1921 місто залишилося під владою Польщі. Трудящі Ч. під керівництвом КПЗУ вели боротьбу проти загарбників. У 1922 в районі Ч. діяв партизан. загн «Червона дванадцятка». 1.V 1929 в Ч. відбулася масова демонстрація під комуністич. лозунгами. В 1936 прокотилася хвиля робітн. страйків. У вересні 1939 Ч. у складі Зх. України возз'єднано з УРСР. З 1939 Ч. — райцентр Терноп. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Ч. 6.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час *Карпатського рейду* 1943 гур дляло партизан. з'єднання С. А. Ковпака. Війська 1-го Укр. фронту 23.III 1944 визволили Ч. У 1944—47 Ч. тимчасово був обласним центром Терноп. обл. У місті — швейна і кондитерська ф-ки, авторемонтний, горілчано-лікерний, сирний, цегельний, госп. литва з-ди, м'ясний, пром., харч. комбінати. 8 за-

гальноосв., спорт. і 1 муз. школи. Мед. і пед. уч-ща, с.-г. школа. Пам'ятки архітектури: залишки замку-фортеці 16—17 ст., дерев'яні церкви 17 і 18 ст.

Б. В. Гордієнко (Київ).

ЧОРТКІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1838 — антипоміщицький масовий виступ селян Чортківського округу. Приводом до виступу було поширення серед селян округу чуток про новий імператорський декрет, який нібито зменшував розміри панщини до одного дня на тиждень від сел. двору. Першими в червні 1838 виступили селяни с. Бабинців, які відмовилися відбувати панщину більше як один день на тиждень. За прикладом Бабинців сел. громади навколишніх сіл відмовлялися виконувати панщину, організовували масове подання скарг на поміщиків. На кінець серпня 1838 Ч. с. з. охопило 39 сіл Чортківського округу. На придушення виступу австр. уряд послав каральну експедицію і слідчу комісію. Війська жорстоко розправилися з селянами, керівників заворушення було заарештовано, багатьох учасників покарано киями. В серед. вересня Ч. с. з. було придушено. Під впливом подій на Чортківщині почалися сел. заворушення в Тернопільському окрузі.

Лит.: Історія селянства Української РСР, т. 1. К., 1967; Стеблій Ф. І. Боротьба селян Східної Галичини проти феодального гніту в першій половині XIX ст. К., 1961. Ю. Г. Гошко (Львів).

ЧОРТОМЛІК — великий (заввишки 20 м, діаметром 350 м) скіфський курган 4 ст. до н. е., за 22 км на Пн. Зх. від м. Нікополя Дніпроп. обл. Досліджував його 1862—63 І. Є. Забелін. Під насипом відкрито поховальні споруди, що склалися з двох колодязів глибиною бл. 11 м

та кількох печероподібних ніш. У нішах було поховано «царя» і «царицю», а також 6 слуг-рабів. У трьох ямах виявлено кістяки 11 коней в уборах із золота, срібла та бронзи. Біля кістяків «царя» і «цариці» та у двох ін. нішах було знайдено прикраси (золоті бляшки від парадного одягу, дві золоті гривні з кінцями у вигляді фігурок левів, залізні, срібні й золоті браслети, золоті спіральні стрічки, підвіски тощо), зброю (меч з золотим держалном, оздобленим зображеннями двох голів бика, наконечники стріл, списів, дротиків тощо),

Срібна амфора.

срібний посуд, жіночий конічний головний убір, обшитий золотими бляшками, налущча (аналогічне знайдено у *Мелитопольському кургані*), бронзові казани для жертвоної їжі, амфори для вина та багато ін. предметів. Найвизначнішою знахідкою є срібна амфора, фриз якої оздоблений зображеннями скіфів, що приборкують диких коней. Художні вироби з Ч. є шедевром давньогрецького ювелірного мистецтва. Зберігаються в *Ермітажі*.

Лит.: Древности Геродотовой Скифия, в. 2. СПб, 1872; Русские древности в памятниках искусства, в. 2. СПб, 1889.

ЧОРТОМЛІЦЬКА СІЧ, Стара Січ, Базавлуцька Січ — Запорізька Січ, яка в кін. 16 — на поч. 18 ст. перебувала на о. Чортмлик, або *Базавлук* (поблизу тепер. с. Капулівка

Нікопольського р-ну Дніпроп. обл.). Ч. С. засновано на о. Чортмлик після зруйнування крим. татарами 1593 *Томакієвської Січі*. Коли швед. загарбники восени 1708 вдерлися на Україну, царський уряд під приводом боротьби проти зрадників, яких очолювали І. Мазепа і кошовий отаман К. Гордієнко, вирішив ліквідувати Ч. С. як центр антифеод. руху на Україні. Парське військо 14 (25).V 1709 зруйнувало Ч. С. Запоріжці після цього спробували збудувати Січ на р. Кам'яні, але змучені були відступити у володіння Кримського ханства, де з дозволу хана 1711 заснували в пониззі Дніпра *Олешківську Січ* (див. також *Запорізька Січ*).

ЧОТИРНАДЦЯТА АРМІЯ — загально-військ. об'єднання рад. військ, сформоване 8.VI 1919 на базі *Другої Української радянської армії*. В складі *Південного фронту* (з 10.I 1920 — *Південно-Західний фронт*) вела бойові дії проти денікінців, зокрема брала участь у *Харківській операції 1919*, в *Донбаській операції 1919*, здійснила *Одеську операцію 1920*. В квітні — вересні 1920 армія вела бої проти військ бурж.-поміщицької Польщі на тер. України, в т. ч. на Львівському (див. *Львівська операція 1920*) і Подільському напрямках. У листопаді 1920 армія розгромила петлюрівські війська на Поділлі. 31.XII 1920, у зв'язку з закінченням громадян. війни на Україні, розформована. Армією командували К. Є. Ворошилов (7.VI—18.VII 1919), С. І. Аралов (18—29.VII 1919), О. І. Єгоров (29.VII—6.XI 1919), І. П. Уборевич (6.XI 1919—24.II 1920), 18.IV—7.VII 1920, 18.XI—12.XII 1920), П. К. Мармузов (24.II—18.IV 1920), М. В. Молкочанов (7.VII—8.X 1920), М. І. Василенко (8.X—18.XI 1920), Й. Е. Якір (12.XII 1920—4.I 1921). Серед членів Реввійськради Ч. а. були А. С. Бубнов, В. П. Затонський, П. Й. Баранов та ін.

Ф. І. Кириліна (Москва).

ЧОТИРНАДЦЯТА КОНФЕРЕНЦІЯ РКП(б) — відбулася 27—29.IV 1925 в Москві. В роботі конференції взяли участь 178 делегатів з ухвальним голосом і 392 — з дорядчим. Порядок денний: 1) Парт.-орг. питання; 2) Про кооперацію; 3) Про с.-г. податок; 4) Про металопромисловість; 5) Про розширений пленум ВККІ; 6) Про революц. законність. Конференція глибоко проаналізувала внутрішні і міжнар. становище, відзначила вирішальні успіхи у відбудові народного господарства країни й чітко визначила перспективи соціалістич. будівництва в СРСР. У той час з цього питання точилися гостра ідейна боротьба проти троцькістів та їхніх одиумців, які, посилюючись на тех.-економіч. відсталість країни і наявність капіталістич. оточення, заперечували можливість перемоги соціалізму, пророкували неминучість ворожих сутічок між робітн. класом і селянством. Обов'язковою умовою подолання внутр. суперечностей і успішного розвитку соціалістич. економіки вони вважали перемогу революції на заході і пряму держ. допомогу робітн. класові СРСР з боку европ. пролетаріату. Партія рішуче відкинула троцькістські погляди і твердо взяла курс на втілення в життя *ленінського плану побудови соціалізму в СРСР*. Спираючись на ленінські положення, конференція зазначила, що в СРСР є все необхідне для побудови соціалістич. суспільства. Остаточна перемога соціалізму (в розумінні повної гарантії від реставрації старого режиму шляхом іноземної воєнної інтервенції) пов'язувалась з успіхами творчої роботи рад. народу, перемогою пролет. революції в ряді країн світу і зміною співвідношення сил у світі на користь соціалізму. Закріпивши курс партії на перемогу соціалізму,

конференція накреслила конкретну програму госп. і культ.-політ. діяльності на найближчий період, в якій особливу увагу приділяла дальшому піднесенню с. г., важкої індустрії, в першу чергу металургійної промисловості, що мала вирішальне значення для динамічного розвитку всієї економіки країни.

В галузі с. г. на перший план висувалися завдання інтенсифікації його, поліпшення матеріального становища трудового селянства. Було вирішено зменшити єдиний с.-г. податок, забезпечити правильний розподіл податкових обкладень між сел. г-вами з урахуванням ступеня їхньої заможності. Конференція визнала за необхідне полегшити умови короткочасної оренди землі і використання найманої праці в с. г., збільшити кредити для селян і масштаби виробничої допомоги маломісним г-вам. Велику увагу конференція приділила питанню кооперування селянства. Особливе значення приділялося роботі рад. кооперації, професійних спілок, комсомолу та ін. громад. орг-цій, дальшому розгортанню виховної і орг. роботи партії. На основі настанов В. І. Леніна конференція вказала на необхідність зміцнювати революц. законність.

Лит.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2. К., 1954; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Історія Комуністичної партії Советського Союзу, т. 4, кн. 1. М., 1970. М. В. Черненко (Київ).

ЧОТИРНАДЦЯТА МАЙКОПСКА КАВАЛЕРІЙСЬКА ДИВІЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване 8.II 1920 на базі добровольчої бригади управління формування і резерву *Першої Кінної армії*. В її складі в березні 1920 брала участь у розгромі денкінців на Пн. Кавказі, в квітні — вересні 1920 — у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі, зокрема в Новоград-Волинській, Ровенсько-Дубенській і Львівській операціях, у жовтні 1920 — в бойових діях проти врагів-літвінів у Пн. Таврії. В грудні 1921 д-зіі присвоєно найменування Майкопської. Д-зією командували О. Я. Пархоменко та інші.

Г. О. Смирнова (Москва).

ЧОТИРНАДЦЯТИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — див. *Надзвичайний чотирнадцятий Всеукраїнський з'їзд Рад*.

ЧОТИРНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД ВКП(6) — відбувся 18—31.XII 1925 в Москві. В роботі з'їзду взяла участь 665 делегатів з ухвальним і 641 делегат з дорадчим голосом, що представляли 643 тис. членів партії та 445 тис. кандидатів. Порядок денний: 1) Політ. звіт ЦК; 2) Організаційний звіт ЦК; 3) Звіт Ревізійної комісії; 4) Звіт ЦКК; 5) Звіт представництва РКП(6) у Виконкомі Комінтерну; 6) Чергові питання госп. будівництва; 7) Про роботу профспілок; 8) Про роботу комсомолу; 9) Про зміну парт. Статуту; 10) Вибори до центр. установ партії.

Схваливши політ. і орг. лінію ЦК, з'їзд відзначив, що її проведення забезпечило успішну будову нар. г-ва країни, наблизило його до довоєного рівня, зміцнило позиції соціалізму. З'їзд дав ЦК директиву вести наполегливу боротьбу за мир в усьому світі, зміцнювати союз з міжнар. пролетаріатом і поневоленими народами, вслякю посилювати обороноздатність країни. Спираючись на *ленінський план побудови соціалізму в СРСР*, з'їзд виробив ген. лінію партії на соціалістичну *індустріалізацію* країни, мобілізацію мільйонних мас трудящих, громад. орг-цій на побудову економіч. фундаменту соціалізму, згуртування їх навколо партії. З'їзд підкреслив, що залучення до соціалістич. будівництва середняків як осн. маси селянства, дальше зміцнення союзу робітн. класу і сільс. бідноти з серед.

селянством є одним з найважливіших завдань партії. Завдання, що стояли перед партією, можна було розв'язати лише при абсолютній єдності волі й згуртованості рядів партії. З'їзд приділив велику увагу викриттю троцькістів і «*нової опозиції*», які виступили проти курсу партії на індустріалізацію, повели боротьбу проти лінії партії на зміцнення союзу робітн. класу з серед. селянством, чим об'єктивно підірвали класові підвалини диктатури пролетаріату, заперечували можливість побудови соціалізму в СРСР, намагалися замінити ленінізм троцькізмом. З'їзд затарував плани «*нової опозиції*», яка пропонувала, щоб СРСР залишився аграрною країною, що об'єктивно закріплювало економічну відсталість країни й вело до закабалення її капіталістич. д-вами. З'їзд повністю схвалив висновок *Чотирнадцятої конференції РКП(6)* (квітень 1925) про наявність реальної можливості для побудови соціалізму в СРСР. З'їзд рішуче застудив два ухили в селянському питанні — недооцінку куркульської небезпеки і перебільшення цієї небезпеки при недооцінці ролі середняка в соціалістичному будівництві.

Було відзначено роботу органів ЦКК — РСІ по залученню комуністів і безпарт. трудящих до розв'язання держ. і госп. справ. Велику роботу провели контрольні парт. комісії у справі збереження єдності лав партії. На з'їзді було визначено найважливіші завдання роботи профспілок і комсомолу.

З'їзд прийняв новий Статут партії і рішення про перейменування РКП(6) у Всесоюзну Комуністичну партію (більшовиків) — ВКП(6). З'їзд обрав ЦК ВКП(6) у складі 63 членів і 43 кандидатів, а також 163 членів ЦКК і 7 членів Центр. ревізійної комісії.

Лит.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 2. К., 1954; Історія Комуністичної партії Советського Союзу, т. 4, кн. 1. М., 1970. А. С. Зашкільняк (Львів).

ЧОТИРНАДЦЯТИЙ З'ЇЗД КП(6) УКРАЇНИ — відбувся 13—18.VI 1938 в Києві. В роботі з'їзду взяла участь 474 делегатів з ухвальним і 95 делегатів з дорадчим голосом. Вони представляли 200 469 членів партії і 85 349 кандидатів (у це число не ввійшли 20 709 комуністів, які були недавно прийняті або поновлені в партії і на час з'їзду не одержали парт. документів). Порядок денний: 1) Звіт ЦК КП(6)У; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії КП(6)У; 3) Вибори керівних парт. органів. У резолюції на звітну доповідь ЦК КП(6)У з'їзд відмітив, що КП(6)У за звітний період домоглася певних успіхів у перебудові парт.-орг. та ідейно-політ. роботи, в розширенні зв'язків з масами трудящих. З'їзд вказав, що в результаті поліпшення парт.-політ. роботи, висунення до керівництва нових кадрів, зростання політ. і трудової активності трудящих було досягнуто нових успіхів у госп. і культ. будівництві. В 1938 ряд підприємств вугільної, металург., маш.-буд., хім., харчової та ін. галузей пром-сті республіки збільшили приріст продукції. Чіткіше працювали залізничний і водний транспорт, колгоспи й радгоспи організованіше провели сімбу і краще підготувалися до збирання врожаю. Підвищився матеріальний і культ. рівень укр. народу. За звітний період великих успіхів добилося с. г. Але з'їзд відмітив, що окремі парт. орг-ції відставали з підготовкою до збирання врожаю 1938, з ремонтом с.-г. машин. Зростання поголів'я худоби в республіці не відповідало поставленим завданням. Ще не було організовано належного контролю за правильним розподілом доходів серед колгоспників, були колгоспи з низьким при-

В. Я. Чубар.

В. І. Чуйков.

В. Г. Чумак.

А. А. Чухно.

бутком. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції ліквідувати ці недоліки.

З'їзд приділив велику увагу питанням парт.-орг. та ідеологіч. роботи. В резолюції з'їзду вказувалося на необхідність ретельнішої підготовки парт. зборів, систематичного скликання зборів парт. активу з обговоренням на них найважливіших питань міжнар. і внутр. становища країни. Визнавши незадовільний стан роботи по прийому нових членів партії, з'їзд рішуче зажадав від парт. орг-цій припинення тяганини й затримки в розгляді заяв про прийом у партію. Було звернуто увагу на питання марксистсько-ленінського виховання комуністів. На з'їзді було поставлено питання агіт.-пропагандистської роботи парт. орг-цій у зв'язку з виборами до Верховної Ради УРСР, що мали відбутися 26.VI 1938. З'їзд зобов'язав парт. орг-ції забезпечити систематичне керівництво профспілковими і комсомольськими орг-ціями, приділяти найсерйознішу увагу масово-оборонній роботі.

З'їзд обрав ЦК КП(б)У в складі 60 членів і 27 кандидатів, Центр. ревізійну комісію з 13 чол. На Пленумі ЦК КП(б)У, який відбувся 18.VI 1938, було обрано Політбюро, Орг. бюро і Секретаріат. Членами Політбюро було обрано М. О. Бурмистенка, Д. С. Коротченко, С. К. Тимошенко, М. С. Хрушова, О. С. Щербакова та ін. Першим секретарем ЦК КП(б)У було обрано М. С. Хрушова.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; Клімко М. Чотирнадцятий з'їзд КП(б)У. К., 1964. М. А. Бессарабов (Київ).

«ЧТЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ НЕСТОРА-ЛЕТОПИСЦА» — видання *Исторического товариства Нестора-летописца* в Києві. Протягом 1879—1914 вийшло 24 книги. У виданні було надруковано протоколи, звіти т-ва, документ. публікації, статті М. Ф. Владимирського-Буданова, М. П. Дашкевича, В. С. Іковникова, І. М. Каманіна, О. Ф. Кістяківського, О. М. Лазаревського, І. В. Лучицького, А. М. Ясинського з історії України і Пд. Росії, а також з історії права, філології, археології, істор. географії, палеографії, нумізматики та ін., написані з ліберально-бурж. позицій. Деякі з надрукованих статей і публікацій (зокрема «Акти з історії землеволодіння в Малоросії», 1890, кн. 4), в яких використано значні документ. матеріали, зберегли свою пізнавальну й довідкову цінність для вивчення історії України 16—18 ст.

ЧУБАР Влас Якович (10.II 1891—26.II 1939) — діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви. Член Комуністич. партії з 1907. Н. в с. Федорівці (тепер с. Чубарівка Пологівського р-ну Запоріж. обл.)

в сім'ї селянина-бідняка. В 1904—11 вчився в Олександрівському механіко-тех. училищі. Брав участь у революц. подіях у с. Федорівці, вів активну пропаганд. роботу в підпільних гуртках робітників-залізничників Олександрівська. Закінчивши училище, працював на з-дах у Краматорську, Гуляйполі, Маріуполі, Москві, Петрограді, де продовжував революц. роботу. Учасник подій Лютн. революції 1917 в Петрограді. Після повалення царизму організував на Гарматному з-ді фабрично-заводський к-т і був обраний його головою. В червні 1917 Ч. обрано до Центр. ради фабзавкомів Петрограда, у жовтні — до Всерос. ради фабзавкомів. Ч. — активний учасник Великої Жовтн. соціалістич. революції (комісар Військ.-революц. к-ту в Гол. артилерійському управлінні в Петрограді). Після перемоги Великого Жовтня працював у Раді робітн. контролю, членом Президії Вищої Ради Нар. Господарства (ВРНГ). В 1918—19 працював у ВРНГ, водночас його обрали головою президії першого в країні виробничого об'єднання «Державні об'єднані машинобудівні заводи». В лютому 1919 ВРНГ направила Ч. на Україну для встановлення якнайтіснішого зв'язку між ВРНГ РРФСР і ВРНГ УРСР. З липня по жовтень 1919 Ч. за дорученням В. І. Леніна на чолі повноважної комісії ВРНГ відряджений для відновлення госп. органів і відбудови пром-сті Уралу. З грудня 1919 Ч. — голова Орг. бюро по відбудові промисловості України (з січня 1920 *Промбюро*); в лютому 1920 Ч. увійшов до складу Всеукраїнського, Ради Укртрудоармії. З грудня 1920 очолив *Українську раду народного господарства* (УРНГ) і одночасно з грудня 1921 — Центр. правління кам'яновугільної пром-сті Донбасу. З 1923 Ч. — заст. Голови Раднаркому СРСР, Голова Раднаркому УРСР. З 1934 Ч. — заст. Голови РНК СРСР та Ради Праці і Оборони (РПО). Одночасно його призначили головою К-ту резервів при РПО СРСР, головою К-ту пром. кооперації і кустарної пром-сті, заст. голови К-ту товарних фондів і регулювання торгівлі при РПО СРСР, а з серпня 1937 — наркомом фінансів СРСР. На X з'їзді РКП(б) обирався кандидатом у члени ЦК. Серпневий пленум ЦК РКП(б) 1921 перевів Ч. в члени ЦК, на XI—XVII з'їздах партії Ч. обирався членом ЦК. З 1926 — кандидат у члени Політбюро, з 1935 — член Політбюро ЦК ВКП(б). Після IV конференції КП(б)У (1920) Ч. увійшов до складу ЦК, на V—VIII конференціях, IX—XII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. З травня 1920 — кандидат у члени Політбюро, з листопада 1920 по 1934 — член Політбюро ЦК КП(б)У. В 1918—22 — член ВЦВК, а потім — член ЦВК СРСР і його Президії. В 1920—34 — член ВУЦВК. Депутат Верховної

Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. В Києві Ч. встановлено пам'ятник.

Лит.: Дробижев В., Думова Н. В. Я. Чубарь. М., 1963; Колбьяк Т. Життя в боротьбі. Дніпропетровськ, 1971.

ЧУБІНСЬКИЙ Павло Платонович (27.I 1839—26.I 1884) — укр. і рос. етнограф ліберально-бурж. напрямку, поет. Н. на хуторі (тепер у складі сучас. м. Борисполя Київ. обл.) у дворянській сім'ї. В 1861 закінчив юридичний ф-т Петерб. ун-ту. За «українофільську діяльність» Ч. 1862 було вислано до Архангельська (перебував там до 1869). В 1869—70 за дорученням Рос. економічного та Рос. географічного товариств брав участь в експедиції по вивченню України, Білорусії та Молдавії. Матеріали цих експедицій було видано за редакцією Ч. (Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, т. 1—7. СПб, 1872—78). Працював у Києві секретарем та заст. голови *Південно-Західного відділу Російського географічного товариства*. В 1876 переїхав до Петербурга.

Тв.: Очерк народних юридических обычаев і повітій по гражданскому праву в Малороссии. СПб, 1869.

Г. І. Маршак (Київ).

ЧУВІРІН Михайло Євдокимович (9.I 1883—4.IX 1947) — рад. парт. і профспілковий діяч. Член Комуністич. партії з 1903. Н. поблизу станції Мохові Гори (тепер Горьк. обл.) в сім'ї селянина. З 1902 працював на Сормовському з-ді, де брав активну участь у роботі робітн. марксистських гуртків. У 1904 Ч. ув'язнено й через деякий час вислано в Уссурійський край. В 1909—17 проводив парт. роботу в Нижньому Новгороді, Петрограді, Києві та Пскові. В 1918—21 — на парт. і військ. роботі в Аразамсі, Сибірську та ін. містах. З 1922 Ч. працював на Україні. Був секретарем окружкомів партії — Кобеляцького, Красноградського, з 1924 — Криворізького, з 1926 — Луганського. З 1929 — голова Всеукр. ради профспілок (ВУРПС), член президії ВЦРПС. У 1932—36 — секретар Донецького обкому КП(б)У. На XV з'їзді ВКП(б) його обирали кандидатом у члени ЦК, на XVI і XVII з'їздах — членом ЦК. На IX—XII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК. У 1929—37 — член Політбюро ЦК КП(б)У.

ЧУГУЇВ — місто Харківської обл. УРСР, центр Чугуївського р-ну, на обох берегах р. Сіверсько-го Дінця, біля впадіння в нього р. Чугівки. Залізнич. станція. 24,7 тис. ж. (1970). Вперше згадується 1627 в «Книге большому чертежу» як поселення на пд. кордоні Рос. д-ви. В 1638 тут оселилися учасники *Острянщина повстання 1638*. Трудяще населення Ч. брало участь у *Дзиковського повстанні 1670*, *Булавинському повстанні 1707—08*. З 50-х рр. 17 ст. до 1765 Ч. — сотенне містечко *Харківського полку*. В 1817—57 — центр округу військ. поселень. У 1819 в Ч. відбувалося повстання військ. поселенців (див. *Чугуївське повстання 1819*). З 1857 — заштатне містечко Зміївського пов. Харків. губ. У кінци 19 ст. Ч. з'єднано з-цею з Харковом і Куп'янськом. Під час революції 1905—07 в Ч. відбулося повстання солдатів 201-го Лебединського полку (листопад 1905), а в навколишніх селах — сел. виступи. Рад. владу встановлено 16.XII 1917. 8.IV 1918 Ч. окупували австро-нім. війська. На поч. грудня місто захопили петлорівці, яких 20.XII 1918 вигнали червоні партизани. 22.VI 1919 Ч. загарбали денікінці. В жовтні 1919 в районі Ч. відбулося велике повстання проти денікінців. У 2-й пол. грудня 1919 місто визволили 3-я Латиська бригада і партизан. загони. З 1920 Ч. — центр повіту Харків. губ., 1923—30 — райцентр Харків. округу

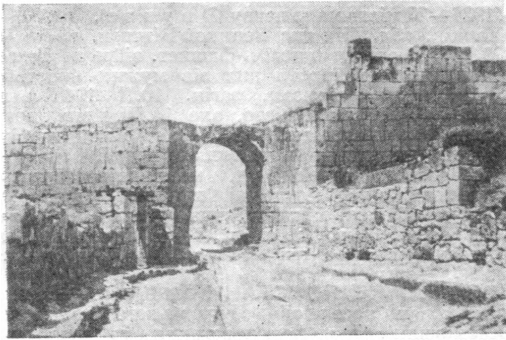
(1926—27 місто мало назву Фрунзе), з 1932 — Харків. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Ч. 29.X 1941 окупували нім.-фашист. війська. На території району проти них вів мужню боротьбу Чугуївський партизан. загін. 10.II 1943 рад. війська визволили місто, але 14.III його знову окупували гітлерівці. 11.VIII війська Пд.-Зх. фронту остаточно визволили Ч. В місті — тракторних деталей, буд. матеріалів і залізобетонний з-ди, меблевий комбінат, м'ясо- та харчокомбінати, міжколгоспна буд. орг-ція. 7 загальноосв., 1 муз., 1 спорт. і 1 художня школи. Сільське профес.-тех. уч-ще. В Ч. народився І. Ю. Рєдін.

ЧУГУЇВСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1819 — повстання військових поселенців Чугуївського полку на Харківщині. Причиною повстання був жорстокий режим у *військових поселеннях*, в яких поєднувалися найтяжчі форми кріпацької залежності з найгіршими умовами солдатської служби. Повстання почалося 27.VI (9.VII), коли поселенці відмовилися виконати непосильне завдання щодо заготівлі сіна. 30.VI (12.VII) почалися заворушення в поселенських і резервних ескадронах полку. Місцеве начальство спочатку намагалось придушити повстання власними силами і викликала до Чугуєва діючі ескадрони ін. полків поселенської дивізії. Протягом кількох днів повстання охопило всі населені пункти Чугуївського округу. Повстанці вимагали ліквідації військ. поселень, повернення земель, відрізаних у поселенців при їх організації, звільнення від обов'язкових поставок хліба і фуражу в полкові склади тощо. Вони рішуче відмовлялися виконувати будь-які роботи у військ. поселеннях, самовільно захоплювали землі, били і виганяли військ. начальство. На середину липня всі роботи в поселенні було припинено. За наказом царського уряду проти повстанців було послано два піхотні полки і дві арт. роти з 12 гарматами. Військо карателів оточило Чугуїв, зайняло ряд населених пунктів округу. Незважаючи на масові арешти, жорстокі репресії, повстання не припинилося. 2 (14).VIII до повстанців приєднались військ. поселенці Таганрозького полку, розташованого на Харківщині. Проти повстанців послали ще два піх. полки. Всі населені пункти повсталих полків зайняли війська. Розправою над повстанцями керував військ. міністр О. А. Араччев, який на початку серпня прибув на місце подій. Ч. п. тривало понад місяць і було жорстоко придушене. Було ув'язнено 1104 чугуївців і 899 таганрозців. Понад 350 чол. було віддано до військ. суду, 273 з них засуджено до страти, яку О. А. Араччев замінив покаранням 12 тис. шпінтуєнів. Понад 400 учасників повстання, в т. ч. 29 жінок, після тілесних покарань заслали до Оренбурзького окремого корпусу та Херс. військ. поселення.

Лит.: Федоров В. А. Восстание военных поселень в Чугуеве в 1819 г. «Исторические записки», 1955, т. 52; Гуржий І. О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII ст. до 1861 р.). К., 1958.

С. М. Ковбасюк (Одеса).

ЧУДНОВСЬКИЙ Григорій Ісакович (прибл. 1891 — квітень 1918) — учасник боротьби за владу Рад. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Катеринослав'ї в сім'ї дрібного підприємця. Вчився на юрид. факультеті Петерб. ун-ту. В с.-д. русі з 1907. В 1917 у складі групи «*міжрайонців*» був прийнятий до РСДРП(б). Влітку і восени 1917 як представник Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б) вів революц. роботу в 11-й армії Пд.-Зх. фронту. В жовтні 1917 — член Всерос. центр. бюро військ. орг-цій, Петроградського ВРК, комісар Преображенського полку, оди

До ст. Чуфут-Кале. Мур з воротами.

з керівників штурму Зимового палацу. Делегат 2-го Всеросійського з'їзду Рад, на якому обраний членом ВЦВК. Брав участь у боях під Царським Селом і Гатчиною проти військ Керенського й Краснова. З листопада 1917 як надзвичайний комісар Пд.-Зх. фронту брав участь у боротьбі проти *Центральної ради*. Був ув'язнений Центр. радою. Після визволення Києва — військ. комісар міста по цивільному управлінню. З лютого 1918 працював у Нар. секретарстві фінансів. Як командир загону брав участь у боях проти австро-нім. окупантів. Загинув у бою.

П. Л. Варгатюк (Кривий Ріг).

ЧУЙКЕВИЧ Федір Олександрович (р. н. невід.— п. бл. 1759) — укр. правознавець. Н. в сім'ї полт. полкового писаря. Дістав серйозну для свого часу юрид. підготовку. З 1717 — помічник писаря генерального суду. В 1750 дістав звання *бунчужового товариша*. Протягом 1750—58 провів приватну кодифікацію права й упорядкував збірник під назвою «*Суд і розправа*». В своїх пропозиціях щодо поліпшення судової справи на Україні не пішов далі усунення деяких недоліків судового процесу і відновлення шляхет. судів, що передбачалися *Литовськими статутами*. Зібрані й систематизовані Ч. правові норми мали змінювати феод.-кріпосницькі відносини на Україні.

В. С. Кульчицький (Львів).

ЧУЙКОВ Василь Іванович (н. 12.II 1900) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1955), двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1919. Н. в с. Серебряних Прудах (тепер с-ще м. т. Мос. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1918. Учасник громадян. війни. В 1925 закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе. В 1936—40 командував бригадою, корпусом, армією. В 1939 брав участь у визволенні Зх. Білорусії. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 командував 62-ю армією, що відзначилася в *Сталінградській битві 1942—43*, в *битві за Дніпро 1943*, в операціях по визволенню Правобережної України, Зх. Білорусії і Сх. Польщі, у Вісло-Одерській і Берлінській операціях 1945. В 1946—49 — заст. головнокомандуючого, 1949—53 — головнокомандуючий Групою рад. військ у Німеччині. В 1953—60 — ком. військами Київ. військ. округу. В 1960—64 — головнокомандуючий сухопутними військами, заст. міністра оборони СРСР. З 1961 — нач. Цивільної оборони СРСР. На XIX і XX з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК, на XXII—XXIV з'їздах КПРС — членом ЦК. Депутат Верховної Ради СРСР 2—8-го скликань.

Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами. Портрет, с. 504.

Тв.: Выстояв, мы победили. М., 1960; Беспрымерный подвиг. М., 1965; Закалялась молодость в боях. М., 1970; У кр. перекл.— Армія масового героїзму. К., 1958.

Лит.: Падерин И. Земля не терпит робких. М., 1970.

ЧУЛАТІВСЬКІ СТОЯНКИ — палеолітичні стоянки на правому березі Десни поблизу с. Чулатова Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Культурний шар більш ранньої з них — стоянки Чулатів I (Крейдяний Майдан), що її досліджували 1936—37, містив залишки вогнищ і місця обробки кременю, багато кісток тварин (мамонта, шерстистого носорога, пн. оленя, зубра, коня, вовка, песця), крем'яні різці, скребки, вістря й кістяні голки, проколди, гудзики, молотковидні й клиновидні знаряддя. Інтерес становить знахідка людського черепа зі зрізами по краю (можливо, черепа-посудини). На пізнішій стоянці Чулатів II (Робочий Рів), що її досліджували 1936—38, виявлено залишки невеликого наземного жила (при спорудженні його було використано великі кістки мамонта), рештки вогнищ, а також місця обробки каменю й кістки, знайдено вироби з каменю й кістки та рогу (скребки, різці, ножовидні пластинки, вістря, шила та ін.), шматки янтарю і червоної вохри та кістки тварин тощо. Ч. с. належать до мадленської пори (див. *Мадленська культура*) пізнього палеоліту. Поблизу Ч. с., в урочищі Заровська Круча на правому березі Десни, зібрано крем'яні відщепи й пластини, що їх частина дослідників вважає виробами *мустьєрської культури*, а місце їхнього виявлення — місцезнаходженням мустьєрської пори (Чулатів III).

Лит.: Борисковский П. И. Палеолит Украины. М.—Л., 1953 [бібліогр. с. 450—563]; Ефименко П. П. Первобытное общество. К., 1953.

І. Г. Шовкопляс (Київ).

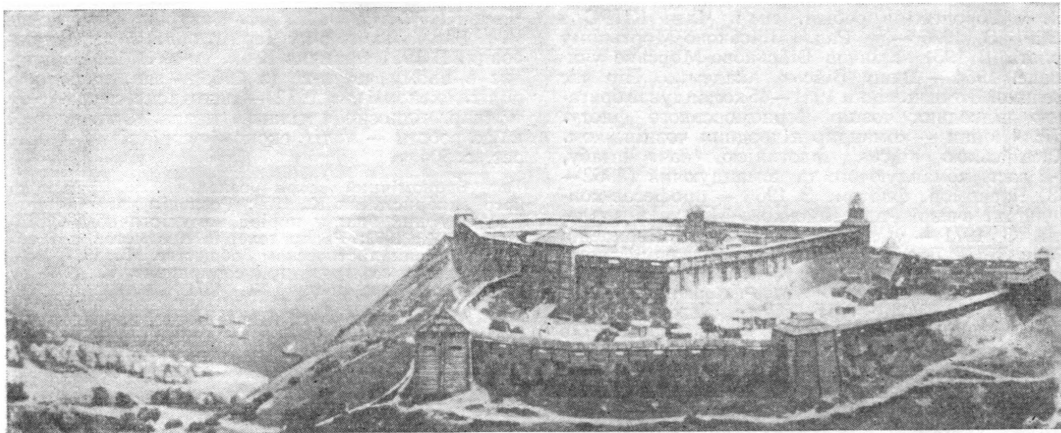
ЧУМАК Василь Григорович [7.I 1901 (25.XII 1900 с. ст.) — 21.XI 1919] — укр. рад. поет. Н. в м. Ічні (тепер районцентр Черніг. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Активну літ.-громад. діяльність почав 1917. Лютневу революцію сприйняв гол. чин. в дусі гасел нац. визволення. В ранніх віршах зазнав впливу декадентської поезії. Але в 2-й пол. 1917 Ч. створив вірші, проясніті передчуттям революції, вірою в силу народу, впевненістю в його перемозі («До праці», «Не вам», «Далі», «Дзвін на сполох» та ін.). У віршах «Цикл соціального», «З ранкових настроїв» (1919) виступив як поет-трибун, співець нового часу. До видатних зразків укр. рад. поезії, що їх створив Ч. 1919, належать вірші «Березневий каламут», «Як порву ті вінки», «Червоний заспів», цикл «Революція» та ін. Вірші Ч. увійшли в зб. «Заспів» (К., 1920). Писав також оповідання, критичні нариси й статті. Був членом партії *боротьбистів*. Вів підпільну роботу в тимчасово окупованому петлорівляни і денікінцями Києві. Вночі проти 21.XI 1919 Ч. схопила денікінська контррозвідка і закатувала. Портрет, с. 504.

Тв.: Червоний заспів. К., 1956; Заспів. Твори. К., 1968.

Лит.: Бу р у л я й Ю. Спалах. К., 1969.

ЧУМАКИ — категорія населення на Україні, що в 16—19 ст. займалося торгово-візницьким промислом. Див. *Чумацтво*.

ЧУМАЦТВО — торг.-візницький промисел, поширений на Україні в 17 — 1-й пол. 19 ст. Виникло в 2-й пол. 16 ст. на Придніпров'ї і згодом поширилося в ін. місцевостях України як торг. промисел сільно, що її привозили з Чорноморського узбережжя, Криму і Галичини. Чумаки, які їздили по сіль до м. Коломиї, наз. *коломиї-*

Чучин. Діорама художника В. О. Казанського.

цями. З 17 ст. чумаки, крім солі, почали торгувати й рибою, переважно в'яленою, яку вони купували на узбережжі Азовського м. та частково в Астрахані. Вони також продавали кустарні вироби, ліс, дьоготь тощо. Для перевезення товарів чумаки використовували пароволові й четвероволові дерев'яні вози, т. з. мажі. На пароволову мажу вантажили до 60 пудів солі. Іздили чумаки валками до 100 і більше возів, що їх очолювали виборні отамани. Постійна загроза нападу в пд. степах з боку тат. загонів примушувала чумаків мати при собі зброю. Під час зупинок на ночівлю мажі ставили замкнутим чотирикутником, що було зручно для захисту.

В зв'язку з розкладом феод.-кріпосницької системи у 18 ст., розвитком торгівлі та зростанням потреби в транспортних засобах Ч. перетворилося на торг.-візницький промисел і стало одним з найважливіших позаземлеробських занять сільс. населення. Гол. вантажами був хліб та ін. с.-г. продукти, які експортували за кордон через Одесу та ін. чорноморсько-азовські порти. Звідти чумаки привозили різні імпортні товари, з Криму і Бессарабії — сіль тощо. Багато товарів привозили чумаки на укр. ярмарки. У кін. 18 ст. в руках чумаків було зосереджено більшу частину торгівлі сіллю і рибою. Пізніше їхня частка у солеторгівлі скоротилася до 50—60%. У 30—50-х рр. 19 ст. чумаки щорічно привозили на продаж 2,5—4 млн. пудів солі й 600—900 тис. пудів риби. В 40—50-х рр. 19 ст. чумаки за сезон (з квітня по жовтень) транспортували 60—80 млн. пудів різноманітних вантажів, у т. ч. 25—40 млн. пудів хліба на експорт (бл. $\frac{2}{3}$ усього вивозу). Чимало вантажів доставляли в Москву та ін. рос. міста, а також на Пн. Кавказ, в Білорусію, Польщу й Молдавію. Ч. було поширене і на Поволжі, Дону та Кубані, де ним займалися гол. чин. переселенці з України. Здебільшого чумакували козаки і держ. селяни, менше — кріпаки і міщани. Як одне з джерел первісного нагромадження капіталу Ч. було важливим фактором поглиблення соціального розшарування сел.-козач. мас і формування сільс. буржуазії. Деякі розбагатілі чумаки перетворилися на великих торговців і землевласників (з чумаків вишшли *Тереценки*, *Харитоненки* та ін. представники укр. буржуазії). Переважну більшість чумаків становили візники та наймити. Ч. припинилося у 70—80-х рр.

19 ст. в зв'язку з розвитком залізнич. і водного транспорту. Ч. широко відображено у фольклорі, де склався цикл т. з. чумацьких пісень, у творчості багатьох укр. і рос. письменників та художників (Т. Г. Шевченка, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, І. К. Карпенка-Карого, Г. П. Данилевського, С. І. Васильківського, І. К. Айвазовського та ін.).

Лит.: Матеріали до вивчення виробничих об'єднань, в. 2. Чумаки. К., 1931; Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.). К., 1964; Данилевский Г. П. Нравы и обычаи украинских чумаков. Очерки четырех времен года в Малороссии. «Библиотека для чтения», 1857, т. 142—143.

І. С. Слабеев (Київ).

ЧУПІЛКО Михайло Купріянович (1913—24.VI 1944) — рад. військовослужбовець, старшина, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії. Н. в с. Горобіївці (тепер Макарівського р-ну Київ. обл.) у селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як механік-водій самохідної установки 713-го самохідно-арт. полку 48-ї армії 1-го Білорус. фронту відзначився 24.VI 1944 під час боїв за населені пункти Гом. обл. Під вогнем ворога форсував річку Добисну, забезпечивши плацдарм для переправи рад. частин. У цьому бою екіпаж його самохідної установки знищив 6 протитанкових гармат, 12 кулеметів, 3 мінометні батареї, до 60 солдатів і офіцерів ворога. Ч. загинув у цьому бою.

ЧУРКІН Іван Кузьмич (н. 10.II 1927) — новатор виробн., почесний шахтар СРСР (1966), Герой Соціалістич. Праці (1957). Член КПРС з 1958. Н. в с. Риболові (тепер Калінін. обл.) в селянській сім'ї. Трудову діяльність почав 1943. З 1951 працював прохідником на спорудженні шахти № 1 «Нововолинська» та № 7 «Нововолинська» Львівсько-Волинського вугільного басейну. Згодом очолив прохідницьку бригаду, яка, беручи участь у спорудженні шахт «Великомостівських» № 1, 2, 3, 5, 6 та «Нововолинська № 6», домоглася відмінних виробничих показників, успішного виконання соціалістич. зобов'язань, високої організації праці. Депутат Верховної Ради УРСР 6-го скликання.

А. Н. Калиновський (Львів).

ЧУРСІН Серафим Євгенович (н. 9.I 1906) — рад. військ. діяч, адмірал, професор (з 1968).

Н. у Воронежі в робітн. сім'ї. Член КПРС з 1929. З 1926 — у Рад. Військово-Морському флоті. В 1931 закінчив Військово-Морське училище, 1954 — Вищу Військ. академію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 командував бригадою підводних човнів Чорноморського флоту. Після війни — командир підводних човнів, ком. Каспійською військ. флотилією, нач. штабу, 1-й заст. командуючого та командуючий (1962—68) Чорномор. флотом. З 1968 — професор-консультант вченої Ради Військово-Морської академії. З 1971 — у відставці. Депутат Верховної Ради РСРС 7-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ЧУФУТ-КАЛЕ, Чуфт - Кале, Джуфт - Кале — руїни середньовічного міста-фортеці в околицях Бахчисарая Крим. обл.; одне з найбільших *печерних міст* Криму. Виникло в 10 ст. Поділялося на старе й нове місто. Старе місто було укріплене ровом і стіною з воротами у вигляді арки. Населяли місто алан-християни. В 1299 Ч.-К. захопили татари. З того часу згадувалося в деяких джерелах під назвою Кирк-Ера. З 14 ст. в місті оселилися *караїми*, осн. заняттями яких були ремесла й торгівля. В 15 ст. караїми огородили свій реміснич. посад стіною — виникло нове місто. З 16 ст. воно почало називатися Ч.-К. На монетному дворі в Ч.-К. карбували низькопробну срібну монету кримських ханів. У Кримському ханстві Ч.-К. було місцем ув'язнення полонених воєначальників (1648 — у фортеці ув'язнено польсь. гетьмана М. Потоцького, 1660—80 — рос. воеводу В. Б. Шереметєва та ін.). У 2-й пол. 19 ст. караїми залишили Ч.-К. й переселилися до м. Бахчисарая В 60-х рр. 19 ст. життя в Ч.-К. припинилося. Тепер тер. Ч.-К. підпорядкована *Бахчисарайському історико-археологічному музею*. В давній, зх. частині Ч.-К. збереглися численні печери, висічені в скелях, руїни мечеті, гат. мавзолей 15 ст., дві караїмські кенаси (храми), залишки житл. приміщень тощо. Іл., с. 506.

Є. В. Веймарн (Бахчисарай).

ЧУХНО Анатолій Андрійович (н. 26.XII 1926) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1967), доктор економіч. наук (з 1962), професор (з 1963).

Член КПРС з 1950. Н. в с. Батурині (тепер с-ще м. т. Бахмацького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї службовця. В 1951 закінчив Київ. ун-т. З 1952 викладає в цьому ж ун-ті (з 1963 — зав. кафедрою політ. економії), з 1972 — одночасно декан Ф-ту міжнар. відносин і міжнар. права. Осн. напрям наук. роботи — політ. економія соціалізму. Портрет, с. 504.

Тє.: Економічний заков розподілу за працею та його використання. К., 1959; Розподіл матеріальних і культурних благ у період комуністичного будівництва. К., 1962; Распределение предметов потребления в социалистическом обществе. М., 1967; Вознаграждение за труд при социализме. К., 1968 (у співавт.); Сфера послуг. К., 1971.

ЧУЧИН — давньорус. місто-фортеця, залишки якого є городище (пл. 6 га) на правому високому березі Дніпра біля с. Балико-Щучинки Кагарлицького р-ну Київ. обл. Згадується в Іпатівському літопису під 1110. Ч. було засновано в серед. 11 ст як оборонний пункт, що разом з ін. фортецями входив у Дніпровську оборонну лінію Київської Русі. Досліджував городище 1961—65 Ін-т археології АН УРСР. При розкопках виявлено залишки дерев'яних укріплень, наземних та напівземлянкових жител, в яких збереглися рештки печей, лав і столів, знайдено уламки зброї, зварядь праці тощо. В Ч. жили дружинники, які несли сторожову службу, а у вільний від неї час працювали у своїх г-вах. Іл., с. 507.

Лит.: Довженок В. Й. Літописний Чучив. «Археологія». 1964, т. 16. В. Й. Довженок (Київ).

ЧХАЇДЗЕ Володимир Михайлович (1906—7.X 1943) — рад. військовослужбовець, молодший лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Член Комуністич. партії. Н. у с. Маматі (тепер Ланчхутського р-ну Груз. РСР) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир танка 219-ї танк. бригади 1-го механізованого корпусу Степового фронту. Відзначився при форсуванні Дніпра. 2.X 1943 в числі перших переправився на правий берег в районі с. Мишуринога Рога (тепер Верхньодніпровського р-ну Дніпроп. обл.). В боях на плацдармі 3—6.X знищив три ворожі танки і мінометну батарею. Загинув у бою.

ШАБАНОВ Іван Герасимович (1911—10.І 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії рядовий, Герой Рад. Союзу (1944, посмертно). Член Комуністич. партії з 1943. Н. на ст. Родниківській (тепер Курганинського р-ну Краснодар. кр.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1939. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир гармати 7-го гвард. повітряно-десантного полку 9-ї гвард. повітряно-десантної д-зії 2-го Укр. фронту відзнався при визволенні Кіровоградщини. 9—10.І 1944 в бою за села Карлівку (тепер с. Крупське Кіровогр. р-ну) і Старий Данциг (тепер с. Прибережне того самого р-ну) обслуга гармати під командуванням Ш. знищила п'ять і підбила один фашист. танк. Коли вся обслуга загинула, Ш. особисто знищив один танк гітлерівців. Загинув у цьому бою.

ШАБЛІОВСЬКИЙ Євген Степанович (н. 27.ІV 1906) — укр. рад. літературознавець, чл.-кор. АН УРСР (з 1934), доктор філол. наук (з 1962), засл. діяч науки УРСР (з 1972). Член КПРС з 1928. Н. в м. Камені-Каширському (тепер район центр Волин. обл.) в сім'ї вчителя. В 1930 закінчив Київ. ін-т нар. освіти. В 1932—34 — старший наук. співробітник, 1934—35 — директор Н.-д. ін-ту Т. Г. Шевченка Наркомосвіти УРСР. З 1956 Ш. — старший наук. співробітник, а з 1968 — зав. відділом книгознавства, бібліографії та наук. інформації Ін-ту л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Осн. напрямки наук. досліджень Ш. — шевченкознавство (вперше висунув і обґрунтував проблему «Шевченко і рос. революційна демократія»), історія укр. л-ри, славістика. Йому належать також праці з питань теорії л-ри, заг. літературознавства, дослідження про М. І. Костомарова, М. П. Драгоманова. Один з авторів і член редколегії 8-томної «Історії української літератури» (К., 1967—71). Ленінська премія, 1964. Портрет, с. 510.

Тв.: Пролетарська революція і Шевченко. Х.—К., 1932; Т. Г. Шевченко та його історичне значення. К., 1933; Шевченко і російська революційна демократія. К., 1935; Народ і слово Шевченка. К., 1961; Т. Г. Шевченко і русские революционные демократы. 1858—1861. М., 1962; Интернациональте та национальте в художній творчості. К., 1963; Т. Г. Шевченко. Біографія. К., 1964 [у співавт.]; Шляхами еднання. К., 1965; В. І. Ленін і українська література. К., 1969.

ШАГ — монета, те саме, що й *трояк*. В умовах паралельного обігу рос. й іноземної монети на Лівобережній Україні в 2-й пол. 17 — 1-й чверті 18 ст. Ш. був лічильною одиницею, що дорівнювала 3 польсь. грошам або 2 рос. копійкам. У 19 ст. Ш., у зв'язку із знеціненням польсь. монети, дорівнював лише 1/2 копійки.

М. Ф. Котляр (Київ).

ШАЙТАН-КОБА — грот на правому березі р. Бодраку, на пд. околиці с. Скалистого Бахчисарайського р-ну Крим. обл., де виявлено стоянку часів *палеоліту*. Досліджували її 1929—30. Виявлено два культурні горизонти мустьєрського часу. Знайдено залишки овального в плані во-

нища, біля якого виявлено скупчення крем'яних виробів (гостроконечників, скребел, ножів, вістрів тощо) та кісток сайгака, дикого осла, коня, бика, пн. й благородного оленя, печерного лева, рисі та ін. тварин. Осн. заняттям мешканців Ш.-К. було полювання на диких тварин.

Лит.: Бонч-Осмоловський Г. А. Шайтан-Коба, кримська стоянка типа Абри Оди. «Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода», 1930, № 2; Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустьєрська стоянка в Криму. К., 1972.

Ю. Г. Колосов (Київ).

ШАМОТА Микола Захарович (н. 17.ХІІ 1916) — укр. рад. літературознавець, акад. АН УРСР (з 1967; чл.-кор. з 1959), доктор філол. наук (з 1961), професор (з 1962). Член КПРС з 1945. Н. в Полтаві в сім'ї службовця. Закінчив учительський (1937) і пед. (1939) інститути в Ніжині. Учасник Великої Вітчизняної війни 1941—45. У 1948—50 — редактор «Літературної газети», 1953—55 — заст. зав. відділом науки і культури ЦК КП України, 1955—56 — заст. гол. редактора «Літературної газети». З 1957 працює в Ін-ті л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (з 1962 — директор ін-ту). У 1966—71 — член Президії АН УРСР, академік-секретар Відділу л-ри, мови та мистецтвознавства. Автор праць, присвячених творчості окремих письменників, заг. питанням розвитку рад. л-ри, теоретичним проблемам соціалістич. реалізму, марксистсько-ленінської естетики. Член редколегії 8-томного видання «Історія української літератури» (К., 1967—71). Депутат Верховної Ради СРСР 8-го скликання. Нагороджений орденом Жовтневої Революції, орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня та ін. нагородами. Портрет, с. 510.

Тв.: Ідейність і майстерність. К., 1953; Про художність. К., 1957; Талант і народ. К., 1958; О художественности. М., 1958; Художник і народ. М., 1960; Ленін і народ. В кн.: Трудящі України В. І. Леніну. К., 1960; Література і життя народу. К., 1963; За величчям історії. К., 1965; О свободе творчества. М., 1966.

Лит.: Гордієнко А. Талант художника і життя суспільства. «Вітчизна», 1966, № 12; Микола Шамота. «Народна творчість та етнологія», 1967, № 1.

ШАНЦЕР Віргілій Леонович (парт. псевд. — *М а р а т*; 21.ІХ 1867—25.І 1911) — діяч революц. руху в Росії. Н. в колонії Шабо (тепер село Білгород-Дністровського р-ну Одес. обл.). В 1893 вступив до Юр'євського (Дерпського) ун-ту, де проводив с.-д. пропаганду в студентських гуртках. У 1899 закінчив ун-т. Вів революц. роботу в Одесі, Москві. Не раз був заарештований. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовик. У 1904 редагував нелегальну с.-д. робітничу газ. «Голос труда», орган Москв. к-ту РСДРП. Після III з'їзду РСДРП (1905) — агент ЦК, редагував орган ЦК — газ. «Робочий». Один з активних учасників підготовки збройного повстання в Москві. В 1906 Ш. заaslано на 5 років до Єнісейської губ. Того самого року втік із заслання, працював нелегально в Омську, Петербурзі. Згодом Ш. знову було заарештовано і заaslано в Туруханськ, звідки він втік і емігрував за кордон. На V з'їзді РСДРП (1907) Ш. обрано кандидатом у члени ЦК. Учасник V конференції РСДРП (1908), наради розширеної редакції «Пролетарія» (1909). За кордоном примкнув до ультимативістів, увійшов в антипарт. групу «Вперед». У 1910 через хворобу Ш. переїхав до Москви, там і помер.

ШАПОВАЛЕНКО Семен Тимофійович (1913 — 7.ІІ 1942) — рад. військовослужбовець, старшина, Герой Рад. Союзу (1942, посмертно). Кандидат у члени Комуністич. партії з 1941. Н. у с. Калинівці (тепер Жовтневого р-ну Микол. обл.) в се-

Е. С. Шаблівський.

М. З. Шамота.

Б. М. Шапошников.

В. О. Шаталов.

лянській сім'ї. В Рад. Армії з 1941. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир взводу мотостріл. батальйону 4-ї гвард. танк. бригади 57-ї армії Пд. фронту. Відзначився в оборонних боях на Пд. Україні. В бою за с. Мирське (тепер Куйбишевського р-ну Запоріз. обл.) Ш. особисто знищив 17 гітлерівців і захопив зенітну установку й 4 автомати. В іншому бою взвод під командуванням Ш. захопив 5 ворожих гармат і знищив 2 станкові кулемети. Особисто Ш. знищив 8 гітлерівців. У бою 31.І 1942 біля с. Степанівки (тепер Тельманівського р-ну Донец. обл.) Ш. знищив 30 гітлерівців і здобув цінні розвідувальні відомості. Пізніше загинув у бою.

ШАПОВАЛОВ Олександр Сидорович (1871—1942) — учасник революц. руху в Росії і на Україні, робітник. Член Комуністич. партії з 1895. Н. на Полтавщині в сел. сім'ї. В 1894 вступив у робітничу групу народольців. У 1895, порвавши з народництвом, вступив до *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. В 1896 заарештований і на поч. 1898 засланий до Сх. Сибіру. В 1901, повернувшись із заслання, став агентом *«Искры»*. В 1901—06 вів революц. роботу в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі. Брав участь у збройному повстанні 1905 в Харкові. Не раз його заарештовували. В 1906—17 — в еміграції. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на рад. і парт. роботі. На XIII з'їзді РКП(б) обраний членом ЦКК. Останні роки життя — персональний пенсіонер, займався літ. працею.

ШАПОШНИКОВ Борис Михайлович (2.X 1882—26.III 1945) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1940), професор. Член Комуністич. партії з 1930. Н. в м. Златоусті (тепер Челяб. обл.) в сім'ї службовця. З 1901 — на військ. службі. В 1910 закінчив Академію Ген. штабу, був полковником старої армії, учасник 1-ї світової війни. З 1918 — в Червоній Армії. Під час громадян. війни Ш. — на командних посадах у Червоній Армії, після війни — пом. нач. штабу РСЧА, ком. військами Ленінгр., Моск. і Приволзького військ. округів. У 1937—40 і 1941—42 — нач. Ген. штабу, 1940—43 — заст. наркома оборони СРСР. З 1943 — нач. Вищої військ. академії. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Кандидат у члени ЦК ВКП(б) з 1939. Автор праць *«Кіннота»* (М., 1923), *«Мозок армії»* (т. 1—3. М., 1927—29), *«Варшавська операція»* (М., 1933) та ін. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами. Прах Ш. поховано в Москві у Кремлівській стіні.

Літ.: Горелік Я. М. Маршал Советского Союза Борис Михайлович Шапошников. М., 1961 [бібліогр. с. 106—107].

ШАРВАРОК (від нім. Scharwerk — спільна робота) — додаткова феод. повинність на будівництві й ремонті шляхів, мостів, гребель, панських будівель у шляхет. Польщі та на загарбаних нею укр. землях у 15—18 ст. Ш. не враховували в панщину (див. *Даремщини*). На Лівобережній Україні Ш. було скасовано нар.-визвольною війною 1648—54. На Правобережній Україні існував до *селянської реформи 1861*. Розмір Ш. не був сталим і становив до 24 робочих днів на рік з сел. двору. Після запровадження *інвентарних правил 1847—48* було встановлено 8 т. з. «будівельних» днів з сел. двору. В пореформений період Ш. називали повинності, які виконували сільс. громади на ремонті шляхів. На Зх. Україні Ш. як повинності сільс. громад існували до возз'єднання з УРСР 1939.

І. Л. Бутчи (Київ).
ШАРХІН Михайло Миколайович (н. 23.XI 1898) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1920. Н. в с. Івановському (тепер Данилівського р-ну Ярослав. обл.) в селянській сім'ї. З 1917 — в Червоній гвардії, з 1918 — в Рад. Армії. Учасник громадян. війни. В 1936 Ш. закінчив Військ. академію ім. М. В. Фрунзе, 1939 — Академію Ген. штабу. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — нач. штабу армії та нач. штабу Пн.-Зх. і Волховського фронтів; з 1943 — ком. 37-ю, а згодом — 57-ю арміями. Керовані Ш. війська 37-ї армії в складі 3-го Укр. фронту брали участь у битві за Дніпро 1943, у визволенні тер. України. Після війни Ш. — на керівних посадах у Рад. Армії. З 1960 — у відставці. Нагороджений трьома орденами Леніна.

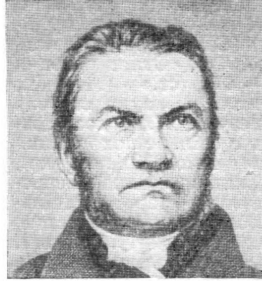
ШАРПІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ — скіфське городище 6—4 ст. до н. е. в урочищі Шарпівка біля с. Пастирського Смілянського р-ну Черк. обл. Досліджували його 1938—40, 1945—47. Городище займає мис площею бл. 16 га між ярами, має неправильну трикутну форму. З боку ярів воно було укріплене ровом і валом, а з напольного боку — двома валами та ровами складної конструкції. Під час розкопок виявлено залишки наземних жител з дерев'яними каркасними стінами, обмазаними глиною, залишки глиняних горен для виплавки сиродутного заліза. Знайдено уламки ліпного місцевого та привізного давньогрец. посуду, знаряддя праці, бронзові наконечники стріл, прикраса, антропоморфні та зооморфні культові статуетки, численні кістки свійських і диких тварин. На Ш. г. мешкало осіле населення (можливо, скіфи-орачі, що їх згадав давньогрец. історик *Геродот*).

Літ.: Фабриціус І. В. Тясминська експедиція 1947 р. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 4. К., 1952. *Е. О. Петровська* (Київ).

ШАТАЛОВ Володимир Олександрович (н. 8. XII 1927) — льотчик-космонавт СРСР (1969), ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (січень, жовтень 1969). Член КПРС з 1953. Н. у м. Петропавловську (тепер Іш.-Каз. обл. Каз. РСР) в сім'ї залізничника. Закінчив Качинське військ.-авіаційне уч-ще льотчиків (1949). У 1956, закінчивши (без відриву від роботи) Військ.-повітряну академію, служив у ВПС Рад. Армії. З 1963 — в загоні космонавтів. 14—17. I 1969 як командир косміч. корабля «Союз-4» і командир ланки косміч. кораблів здійснив політ у космос, виконав стиккування свого корабля з косміч. кораблем «Союз-5», внаслідок чого було створено першу в світі експериментальну косміч. станцію. «Союз-4» здійснив 49 обертів навколо Землі і приземлився в заданому районі. 2-й політ у космос Ш. здійснив 13—18. X 1969 як командир косміч. корабля «Союз-7». Корабель виконав добовий груповий політ з косміч. кораблем «Союз-6» та «Союз-7», зробивши 80 обертів навколо Землі. «Союз-8» приземлився в заданому районі. Нагороджений двома орденами Леніна.

М. М. Шатульський.

П. Й. Шафарик.

О. О. Шахматов.

ШАТУЛЬСЬКИЙ Матвій Миронович (1883—20. XII 1952) — дітя укр. трудової еміграції та роботи. руху в Канаді. Н. в с. Базалії (тепер с-ще Волоцького р-ну Хмельн. обл. УРСР) в сім'ї селянина-бідняка. В 1909 емігрував у США, 1911 переїхав до Канади. Працював на різних роботах, учився самогукки. З 1920 співробітничав у газ. «Українські робітничі вісті». Ш. — один з основоположників укр. робітн.-фермерського руху в Канаді, брав активну участь у діяльності Т-ва Укр. Робітн.-Фермерський дім, Робітн. заповогового т-ва, Т-ва допомоги визвольному рухові на Зх. Україні, згодом — Т-ва об'єднаних укр. канадців. Був редактором укр. прогресивних газет у Канаді. В 1940—42 — ув'язнений у концтаборі. В останні роки життя, незважаючи на хворобу, брав активну участь у роботі укр. прогресивних орг-цій, вів неспиримренну боротьбу проти укр. бурж. націоналістів.

ШАУЛА Матвій (р. н. невід. — 1596) — один з керівників *Наливайка повстання 1594—96*, запорізький гетьман. Восени 1595 на чолі загону запорожців здобув Київ і рушив у похід на Білорусію на допомогу повстанському військові С. *Наливайка*. На поч. 1596 Ш. повернувся з Білорусії на Правобережжя України. В березні 1596 повстанці скинули Г. *Лободу* і обрали гетьманом Ш. Під час *Солоницького бою 1596* тяжко поранений Ш. був 28. V (7. VI) 1596 підступно виданий угодовцями С. *Жолкевському* і страчений у Варшаві.

ШАФАРИК, Шафаржик (Šafařík) Павел Йосеф (13. V 1795—26. VI 1861) — визначний чеський і словац. учений, дітя чеського й словац. відродження. Н. в с. Кобелярові (тепер Східно-словац. обл. ЧССР) у сім'ї священника. В 1817 закінчив Ієнський ун-т. Учасник революц. подій 1848 в Празі. Найважливіші праці: «Історія слов'янської мови та літератури всіма наріччями» (Прага, 1826), «Про походження слов'ян» (Прага, 1828), «Слов'янські старожитності» (Прага, 1837),

«Слов'янська етнографія» (Прага, 1842). Ш. показав найдавніше розселення слов'ян, довів їхню належність до автохтонного населення Європи та відзначив їхню важливу роль у розвитку світової культури. Вказував на близьку спорідненість росіян і українців. Обстоював ідею необхідності об'єднання слов'ян на демократич. основі в боротьбі за нац. визволення. Мав тісні зв'язки з діячами культури Росії та України. Т. Г. Шевченко присвятив Ш. поему «Єретик».

Лит.: Гонтар П. Українсько-чеські літературні зв'язки в XIX ст. К., 1956 [бібліогр. с. 97—105]; Мильников А. С. Павел Шафарик — выдающийся ученый-славист. М.—Л., 1963.

Л. А. Лисиченко (Харків).

ШАФОНСЬКИЙ Опанас Філімонович (13. XII 1740—27. III 1811) — укр. історик та лікар. Н. в Сосниці (тепер с-ще м. т. Черніг. обл.). Походив з козац. старшини. Закінчив ун-ти в Галле, Лейдені й Страсбурзі, одержавши дипломи доктора права, філософії та медицини. Після 1763 працював лікарем у рос. армії, з 1776 керував Моск. мед. конторою, з 1782 у Чернігові — радник, голова кримінальної палати, генеральний суддя. За дорученням П. О. Румянцева склав на основі матеріалів, зібраних Д. Р. Пащенком, «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним і історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено» (К., 1851), в якому подано цінні матеріали з соціально-економіч. історії та культури Лівобережжя України 2-ї пол. 18 ст.

Лит.: Апанович О. М. Значення праці О. Ф. Шафонського «Чернігівського намісництва топографічне описання...». «Український історичний журнал», 1960, № 5. О. І. Пупро (Київ).

ШАФРАН Олекса (р. н. і см. невід.) — запорізький полковник, учасник спільних походів запорізьких і донських козаків проти Туреччини і Крим. ханства. 18 років перебував на Дону. 7 років був у тат. полоні, організував повстання невільників у Балаклаві і на захопленому тур. кораблі прибув на Дон. У 1626 Ш. на чолі 400 запорізьких і донських козаків на 8 човнах зробив успішний похід на тур. узбережжя, зруйнувавши фортецю Трапезунд та ряд укріплених пунктів. Дальша доля Ш. невідома.

ШАХМАТОВ Олексій Олександрович (17. VI 1864—16. VIII 1920) — видатний рос. філолог, академік Петерб. АН (з 1897). Н. в м. Нарві в сім'ї юриста. В 1887 закінчив Моск. ун-т. З 1909 — професор Петерб. ун-ту. Ш. — представник рос. порівняльно-істор. мовознавства, дослідник давньорос. л-ри, основоположник слов. текстології, джерелознавств, фольклорист, етнограф, етнолог, історик. Ш. перший дав картину історії давньорос. літописання, яке він розгля-

дав у тісному зв'язку з історією народу. Осн. праці Ш. з літописання: «Розвідки про найдавніші руські літописні зводи» (СПБ, 1908), «Повість временних літ» (т. 1. Пг., 1916), «Огляд руських літописних зводів XIV—XVI ст.» (М.—Л., 1938). Уперше в історії вітчизн. науки створив цілісну концепцію етногенезу слов'ян, послідовно дотримуючись думки про спільне походження всіх слов'ян, обгрунтував самостійність укр., рос. і білорус. мов, які виділилися з єдиної давньорус. мови. Гол. законом розвитку старод. суспільства Ш. вважав міграцію. Не будучи марксистом, Ш. часто виходив з хибних методологіч. посилок, тому не всі його гіпотези й висновки поділяє рад. наука. Ш. разом з передовими рос. вченими виступив за скасування заборони укр. друкованого слова царським урядом, обстоював думку про необхідність розвитку укр. мови і л-ри.

Лит.: Жовтубрюк М. А., Вклад О. О. Шахматова у вітчизняну науку. «Український історичний журнал», 1964, № 3; Филін Ф. П. Проблемы славянского этногенеза в трудах А. А. Шахматова. «Известия АН СССР. Серия литературы и языка», 1964, т. 23, в. 3. Г. В. Павловська (Харків).

ШАХТАРСЬК — місто Донец. обл. УРСР, центр Шахтарського р-ну. Залізнич. станція (Постнікове). 86,2 тис. ж. (1972). Місто утворилося 1953 внаслідок злиття с-щ Катика, Олександрівки-Орлівки й Ольхівки. Заселення цієї території почалося у 2-й пол. 18 ст. В 19 ст. ця територія входила до складу Міуського (з 1888 — Таганрозького) округу *Області Війська Донського*. З 1865 на цій території почали добувати вугілля. Під час революції 1905—07 відбувалися страйки шахтарів і сел. виступи. Багато робітників брало участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. Рад. владу встановлено в 2-й пол. грудня 1917. У 1923 ця територія увійшла до складу Олександрівсько-Орлівського р-ну Юзівського округу, з 1924 — до складу Чистяківського р-ну, з 1932 — Донец. (1938—61 — Сталінська) обл. Під час Великої Вітчизн. війни цю територію 28.X 1941 окупували гітлерівці. 2—3.IX 1943 війська Пд. фронту визволяли с-ща. В місті є: 21 кам.-вуг. шахта, 3 збагачувальні, швейно-трикотажна ф-ка, асфальтобетонний, маслоробний, молочний і пивоварний з-ди; хлібний, пром. комбінат. 27 заг.-осв. і 1 муз. школи, гірничий технікум, мед. училище. 3 проф.-тех. училища.

ШАХТИНСЬКИЙ ПРОЦЕС, шахтинська справа — судова справа про злочинну діяльність контрреволюц. шкідницької орг-ції, що 1922—28 діяла в Шахтинському та ін. районах Донбасу. Справу заслухав 18.V—5.VII 1928 Верховний Суд СРСР. Підсудні — кол. власники шахт та бурж. спеціалісти — займалися шкідництвом у вугільній пром-сті Донбасу. Орг-ція діяла під безпосереднім керівництвом т. з. паризького центру, що зв'язував її з іноземними розвідками. Вона мала на меті зрівати соціалістичну індустріалізацію країни, зруйнувати найважливішу паливну базу СРСР. Спец. склад Верховного Суду СРСР засудив 49 шкідників-шахтинців до різних мір покарання, 31.III 1928 Політбюро ЦК КП (б) У прийняло постанову про ліквідацію наслідків шахтинської справи. Квітневий пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) 1928 прийняв резолюцію «Шахтинська справа і практичні завдання в справі боротьби з хибними господарським будівництвом», в якій було накреслено заходи для ліквідації викритих Ш. п. хиб, зокрема у використанні бурж. спеціалістів, у підготовці рад. кадрів спеціалістів і керівників виробн., в роботі профспілок.

В. І. Яценко (Київ).

ШАШКЕВИЧ Маркіян Семенович (літ. псевд.— Руслан, Шашкевич Руслан; 6.XI 1811—7.VI 1843) — видатний укр. письменник, один із зачинателів нової укр. л-ри на зх.-укр. землях, просвітитель-демократ. Н. в с. Підлісся (тепер Буського р-ну Львів. обл.) в сім'ї священника. В 1829 став слухачем Львів. ун-ту і вихованцем духовної семінарії, яку закінчив 1838. Був священником у селах Львівщини. Навколо Ш. і його найближчих сподвижників Я. Ф. Головацького та І. М. Вагилевича (див. «Руська трійця») гуртувалася передова студентська молодь. Ш.— гол. ініціатор, організатор і автор альманаху «*Русалка Дністровая*» (1837). Автор ліричних віршів, оповідання про опришків «*Олена*» (1837), полемічного трактату «*Азбука і абецадію*» (Перемишль, 1836), ряду перекладів з фольклору і л-р слов. народів та ін. праць. Поет проголошував єдність усього укр. народу, звеличував його боротьбу проти соціального і нац. поневолення (вірші «*Болеслав Кривоустий під Галичем в літо 1139*», «*О Наливайку*»), цікавився запорізьким козацтвом, мав намір написати його історію (зберігся уривок «*О запорожцях і їх Січі*»). Особливу увагу Ш. привернула постать Б. Хмельницького (варис про нього для «*Зорі*», вірш «*Хмельницького обступлення Львова*»). У 1959 в с. Підлісся відкрито музей Ш., а 1962 встановлено пам'ятник-погруддя.

Тв.: Твори. К., 1960; Твори. В кн.: Письменники Західної України 30—50-х років XIX ст. К., 1965.

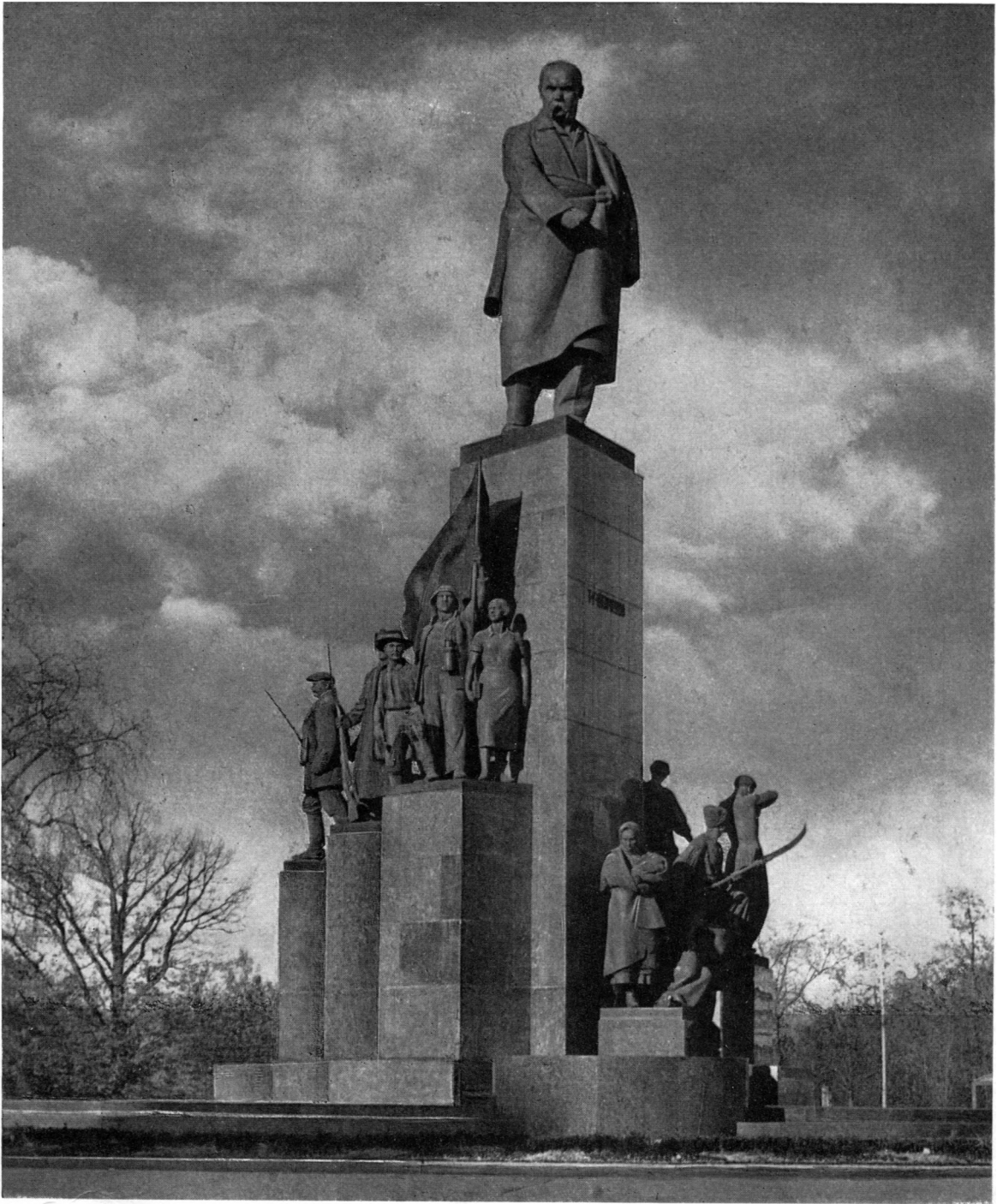
Лит.: Франко І. М. Шашкевич і галицько-руська література. В кн.: Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Слово про Маркіяна Шашкевича. Львів, 1961; Гербілський Г. Ю. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.). Львів, 1964; Шалата М. Й. Маркіян Шашкевич. К., 1969; Гуменюк М. П., Кравченко С. Е. М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. Бібліографічний покажчик. Львів, 1962.

Р. Ф. Кирчів (Львів).

ШВАРНО ДАНИЛОВИЧ (бл. 1230 — бл. 1269) — князь галицький і холмський [з 1264], великий князь литовський [з 1267]. Син князя *Данила Романовича Галицького*. Бл. 1253 одружився з дочкою великого князя лит. *Міндовга*. Після смерті батька володів Галицьким, Холмським, Дорогичинським князівствами і *Чорною Руссю*. Був прихильником об'єднання сил феод. Литви і *Галицько-Волинського князівства* для боротьби проти ят'ягів і польсь. феодалів. Допоміг вел. князеві лит. *Войшелюві Міндовговичу* в його боротьбі проти феод. опозиції. З 1263 Войшелк правив у *Литовському великому князівстві* разом з Ш. Д., а 1267 Войшелк повністю передав йому своє князівство.

Лит.: Пашто В. Т. Образование Литовского государства. М., 1959. Я. Д. Ісаевич (Львів).

ШВАРЦ Ісаак Ізраїльович (парт псевд.— Семен; 18.I 1879—26.X 1951) — професійний революціонер, рад. держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1899. Н. в Николаєві. З дит. років працював на арматурному з-ді, де згодом включився в революц. рух. Двічі його заарештовували і заслали в Якутію. Втік із заслання і вихав за кордон, у Женеву. За завданням В. І. Леніна повернувся до Росії. Вів роботу по відновленню й зміцненню більшовицької орг-ції в Катеринославі. В 1905 — член Катериносл. більшовицького к-ту. З літа 1905 був двічі заарештований. Засланий до Тобольської губ. З 1910 вчився у парт. школі в Лонжюмо (Франція). Як член Закорд. орг. комісії був направлений у Росію, вів роботу по відновленню більшовицьких орг-цій. Брав участь у підготовці VI (Празької) Всерос. конференції РСДРП. В 1911—17 — на засланні. Після Лютн. революції 1917 проводив парт. ро-

Пам'ятник Т.Г. Шевченкові в Харкові. Скульптор М. Г. Манізер, архітектор І. Г. Лангбард. 1935.

До ст. Шевченко Т. Г.

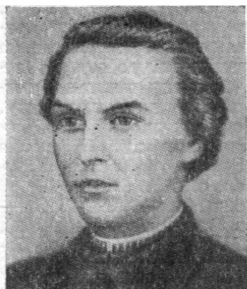
Вшанування пам'яті Лесі Українки в селі Колодяжному Ковельського району Волинської області. 1963.

До ст. Українка Леся.

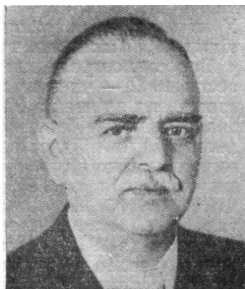

Пам'ятник І. Я. Франкові в Києві. Скульптори А. Ю. Білостоцький, О. О. Супрун, архітектор М. К. Іванченко. 1956.

До ст. Франко І. Я.

М. С. Шашкевич.

М. М. Шверник.

А. Г. Шевелев.

Л. Г. Шевцова.

боту в Києві, Одесі, Миколаєві та ін. містах. Під час австро-німецької окупації України 1918 — один з керівників парт. підпілля і партизан. руху. В 1919 — голова *Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами*, потім — уповноважений Ради Праці і Оборони в Одесі й Миколаєві. Як представник ЦК РКП(б) працював у Донбасі. З 1921 — на керівній профспілковій і госп. роботі. На X і XII з'їздах РКП(б) обирався членом ЦКК, на XIII, XIV, XVI з'їздах — членом ЦК, на XVII з'їзді — кандидатом у члени ЦК ВКП(б). На I і II з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК.

ШВАЧКА Микита (бл. 1728 — р. см. невід.) — запорізький козак, ватажок гайдамацького загону. На поч. *Колівищини* (1768) перебував у повстанському війську М. *Залізняка*. Після здобуття повстанцями Богуслава III. на чолі загону рушив на Пн. Разом з загonom А. *Журби* здобув Фастів, перетворивши його на свій опорний пункт. Намагався встановити зв'язки з командванням царського війська. Але в кінці літа 1768 III. було скоплено царським військом під Богуславом і заслано на каторгу в м. Нерчинськ. Дальша його доля невідома. Т. Г. Шевченко присвятив йому поему «Швачка». В. М. *Кулаковський* (Київ).

ШВЕРНИК Микола Михайлович (19.V 1888—24.XII 1970) — діяч Комуністич. партії і Рад. д-ви, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1905. Н. в Петербурзі в сім'ї робітника. З 1902 — учень токаря на електромех. з-ді. Вів підпільну парт. роботу, був членом к-тів РСДРП: Петербурзького (1903, 1915—17), Миколаївського (1910—11) і Тульського (1911). Не раз його заарештовували і ув'язнювали, майже три роки був на засланні. Після Лютн. революції 1917 — голова завкому трубного з-ду в Самарі. В жовтні 1917 — голова Всерос. к-ту робітників артилерійських з-дів. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції — голова Самарської Ради робітн. депутатів. У роки громадян. війни був політ. комісаром, заст. надзвичайного уповноваженого по постачанню на Пд.-Сх. фронті. В 1921—23 — голова районного к-ту профспілки металістів у м. Артемівську.

В 1923—25 — член Президії ЦКК РКП(б) і нарком РСІ РРФСР. У 1925—26 — секретар Ленінгр. обкому партії; 1926—27 — секретар ЦК ВКП(б), 1927—28 — секретар Уральського обкому партії. В 1929 — голова ЦК профспілки металістів, 1930—44 — перший секретар ВЦРПС. У 1944—46 — перший заст. Голови Президії Верховної Ради СРСР і Голова Президії Верховної Ради РРФСР. У 1946—53 — Голова Президії Верховної Ради СРСР. У 1953—56 — голова

ВЦРПС. У 1956—66 — голова К-ту парт. контролю при ЦК КПРС (1962—65 — Парт. комісії при ЦК КПРС). На XIV—XX, XXII і XXIII з'їздах КПРС обирався членом ЦК. У 1939—52 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б), 1953—57 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, 1952—53 і 1957—66 — член Президії ЦК КПРС. В 1927—38 — член ВЦВК, 1935—38 — член Президії ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1—6-го скликань. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами.

ШЕБЕЛІНСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1829 — повстання селян-однодвірців ряду сіл і слобід тодішньої *Слобідсько-Української губернії* проти перетворення їх царським урядом на військ. поселенців (див. *Військові поселення*). Заворуження почалося 25.V (6.VI). Центром подій стала слобода Шебелинка (тепер село Балаклійського р-ну Харків. обл.). Повстанці розгромили приміщення ескадронного к-ту (управління), заарештували його членів і розіслали гінців у сусідні села з закликом приєднатися до повстання. Селяни Мілової, Лозовеньки, Петрівського, Михайлівки та ін. сіл і слобід відмовилися користися поселенському начальству, громили ескадронні к-ти, нищили документи про створення військ. поселень, обирали своїх отаманів, які гуртували повстанців і направляли їх до Шебелинки, де через кілька днів зібралось бл. 3 тис. чол. Повстанці обрали своє управління з 9 осіб, на чолі якого стали селяни С. Дьомін, К. Ведерников. 27.V (8.VI) між повсталими та уланами сталася сутичка; улани змушені були відступити. Спроби поселенського начальства й цивільної адміністрації умовити повстанців коритися владі не мали успіху. Проти беззбройних селян було послано дивізію уланів і батарею кінної артилерії. Урядові війська оточили Шебелинку і 30.V (11.VI) піддали село гарматному обстрілові, після чого карабінери та улани рушили по вулицях, розстрілюючи повстанців з рушниць. 109 повстанців було вбито, 143 учасників повстання віддано до військ. суду, С. Дьоміна і К. Ведерникова засуджено до довічної каторги, 48 чол. відправлено на службу в Херс. військ. поселення.

Літ.: Крестьянское движение в России в 1826—1849 гг. Сборник документов. М., 1961; Ко в б а с ю к С. М. Шебелинское восстание. «Сборник науч. работ исторического факультета Одесс. ун-та», 1947, т. 2, в. 49; Мірошников І. Я. Повстання військових поселен Серпухівського уланського полку в Слобідсько-Українській губернії 1829 р. «Уч. зап. Харків. ун-ту», 1952, т. 43. Труды исторического факультета, т. 2.

ШЕБЕШІ (Sebesi) Ференц (рр. н. і см. невід.) — угор. феодал, дипломат трансільванського князя *Юрія II Ракоці*. В липні 1656 вів у Чигирині

переговори з Б. Хмельницьким про укладення договору між Трансільванією і Україною. Переговори закінчилися підписанням диплому, в якому гетьман і старшина зобов'язалися не зв'язуватися з ворогами Юрія II Ракочи. Вдруге Ш. був у Чигирині в червні — серпні 1657, вів переговори з Б. Хмельницьким і генеральною старшиною про взаємини України з Трансільванією і Швецією. Вірчі грамоти та інструкції, дані Ш. трансільванським урядом, і щоденник про другу подорож на Україну (опубл. Ш. Сіладі в кн.: Пам'ятки історії Угорщини. Серія I, т. 23. Будапешт, 1874) є цінними пам'ятками дипломатич. історії України.

Я. Д. Ісаевич (Львів).

ШЕВАЛЬБ П'єр (рр. н. і см. невід.) — франц. офіцер, автор записок про Україну (17 ст.). В 1646 командував загоном козаків, завербованих франц. урядом на Україні. Очолений Ш. загін брав участь в облозі Днячка під час Тридцятилітньої війни 1618—48. На поч. нар.-визвольної війни 1648—54 був секретарем франц. посольства в Польщі. В 1653—63 написав «Розвідку про землі, звичаї, спосіб правління, походження та релігію козаків», «Розвідку про перекопських татар», «Історію війни козаків проти Польщі» (видані окремою книгою франц. мовою 1663, 1668, 1852, англ. — 1672, укр. — 1960). Найбільше пізнавальне значення має «Історія війни козаків проти Польщі», де описано найважливіші політ. і воєнні події на Україні 1648—52.

Тє.: Історія війни козаків проти Польщі... К., 1960.

О. А. Бєзєо (Київ).

ШЕВЕЛЕВ Арнольд Григорович (н. 28.XI 1928) — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1972), доктор істор. наук (з 1967), професор (з 1968). Член КПРС з 1950. Н. в с. Балаклії (тепер місто, район Центр Харків. обл.) в робітн. сім'ї. В 1948 закінчив істор. факультет Київ. ун-ту. В 1948—49 працював зав. лекторською групою Київ. обкому ЛКСМУ. З 1954 — викладач, з 1960 — зав. кафедрою історії КПРС та наук. комунізму Київ. інженерно-будівельного ін-ту. В 1969—72 — секретар і член бюро Київ. міськкому КП України. З 1972 — заст. директора Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць з історії КПРС. Нагороджений двома орденами «Знак пошани». Портрет, с. 513.

Тє.: Десятий з'їзд КП(б)У. К., 1960; Братское сотрудничество польских социал-демократов с большевиками в 1903—1910 гг. К., 1966.

ШЕВИРЬОВ Олександр Іванович (н. 7.XI 1917) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, капітан, Герой Рад. Союзу (1944). Н. в с-щі Ізварині (тепер с-ще м. т. Ворошиловгр. обл.) в сім'ї залізничника. З 1938 — в Рад. Армії. Під час оборонних боїв на Україні влітку 1941 потрапив в оточення і у вересні вступив до Носівського партизан. загону на Чернігівщині. Був бійцем, командиром взводу, батальйону, з 1943 — командир 1-го полку партизан з'єднання «За Батьківщину». Полк під командуванням Ш. відзначився під час битви за Дніпро 1943. Партизани захопили ряд переправ на Десні, Дніпрі та Прип'яті і в запеклих боях утримали їх до підходу передових частин Рад. Армії. З жовтня 1943 Ш. працював у Представництві УШПР при Військ. раді 1-го Укр. фронту. З 1945 — в Києві на госп. роботі.

В. П. Лукін (Київ).

ШЕВЦОВА Любов Григорівна (8.IX 1924—9.II 1943) — член штабу підпільної комсомольської орг-ції «Молода гвардія», Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. в с-щі Ізварині (тепер с-ще м. т., підпорядковане Краснодарській міськраді Ворошиловгр. обл.) в сім'ї шахтаря. До Ве-

ликої Вітчизн. війни вчилася у серед. школі. У квітні 1942 вступила до партизан. школи розвідників, після закінчення якої була залишена у Ворошиловграді для підпільної роботи. З вересня 1942 — член штабу «Молода гвардія»; підтримувала зв'язок з Укр. штабом партизан. руху, брала участь у багатьох бойових операціях молодого гвардійців. Гітлерівці заарештували її після торгтур розстріляли в м. Ровенках (тепер Ворошиловгр. області). Портрет, с. 513.

ШЕВЧЕНКО Іван Іванович (н. 18.III 1903) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1961), професор (з 1962). Член КПРС з 1928. Н. в с. Боровиці (тепер Чигиринського р-ну Черк. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1935 закінчив істор. факультет Черкаського пед. ін-ту. В 1921—29 — на пед. роботі; 1929—39 — на керівній парт. роботі. З 1939 викладає у вузах Києва: 1943—56 — зав. кафедрою, з 1956 — доцент, з 1962 — професор кафедри історії КПРС Київ. ун-ту. Досліджує історію КП України в період громадян. війни. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тє.: Із історії соціал-демократичних організацій на Україні. К., 1956; Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян (1919—1920 гг.). К., 1968.

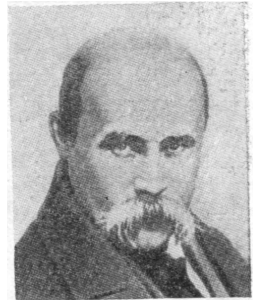
ШЕВЧЕНКО Тарас Григорович (9.III 1814—10.III 1861) — великий укр. нар. поет, художник, мислитель, революц. демократ. Н. в с. Моринцях (тепер Звенигородського р-ну Черк. обл.) в сім'ї селянина-кріпака. Через два роки родина переїхала до с. Кирилівки (тепер с. Шевченкове). Грамоти вчився у дяка. У 1828 Ш. взяв службу до двору поміщика П. Енгельгарда. В 1829 разом із паном виїхав до м. Вільно. На поч. 1831 прибув до Петербурга, де 1836 познайомився з укр. художником І. М. Соєнком, а через нього з діячами рос. культури К. П. Брюлловим, В. І. Григоровичем, В. А. Жуковським, О. Г. Венеціановим, М. Ю. Вільгорським, укр. поетом Є. П. Гребінкою та ін. Друзі Ш. поділяли про звільнення його з кріпацтва. Брюллов намалював портрет Жуковського, який розіграв в лотерею, і за виграшом 2500 крб. Ш. викупив у поміщика. З 1838 він учився в Академії мистецтв під керівництвом Брюллова.

Вірші Ш. почав писати приблизно 1836—37. Ранні твори: балада «Причина» (1837), вірш «Нудно мені, гячко...» (знайдено 1963), «Поєма Катерина» (1838); на істор. теми: «Тарасова ніч» (1838), «До Основ'яненка» (1839), «Іван Підкова» (1839). У 1840 в Петербурзі вийшла перша збірка його поезій «Кобзар», що відкрила нову добу в історії укр. ліри. У 1841 окремим виданням вийшла його поема «Гайдамаки», в якій оспівано події *Коліївщини*. Істор. теми розробляв Ш. в п'єсі рос. мовою «Микита Гайдай» про часи нар.-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького (надруковано тільки уривок 1842) та в драмі «Назар Стодоля» (1843) з часів 17 ст. Вже раннім творам Ш. властиві справжня народність, гуманізм, патріотизм, поєднаний із закликами до братання слов. народів, гнівний пафос. Ранні твори переважно романтичні з реалістичними генденціями.

Навесні 1843 Ш. виїхав на Україну, багато подорожував. На поч. 1844 повернувся до Петербурга, де закінчив (1845) Академію мистецтв, здобувши звання некласного художника. В 1844 в Петербурзі Ш. видав першу серію офортів «Живописна Україна» за етюдами, виконаними на Україні. Це видатний твір критичного реалізму в укр. мистецтві. Навесні 1845 знову виїхав на Україну. Працював у Київ. археографічній ко-

місії (див. *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* у Києві). Ш. був знайомий з деякими *петрашевцями* (у Петербурзі 1844—45 з М. О. Момбеллі, в Яготині 1845 з Р. Р. Штрандманом), які високо оцінювали його революц. творчість. У 1846 вступив до *Кирило-Мефодіївського товариства*. На Україні за завданням археологіч. комісії виконав численні натурні малюнки й акварелі істор. та архітект. пам'яток: «Богданові руїни в Суботіві», «Богданова церква в Суботіві», «Вознесенський собор у Переяславі», «Мотрин монастир», «Будинок І. Котляревського в Полтаві» (всі 1845), «В Седневі», види Почаївської лаври (всі 1846), чимало красвидів, створив кілька портретів. У малярстві Ш. ішов від класицизму та романтизму до критичного реалізму. Поезії, написані 1843—45, Ш. переписував в альбом під назвою «Три літа». Поет різко виступив у них проти кріпосництва, самодержавства, нац. гніту. Центр. твором збірки є епохальна поема «Комедія» «Сон» («У всякого своя доля», 1844), в якій гнівно викрито всю систему самодержавно-кріпосницького ладу. В поемі «Кавказ» (1845) показано боротьбу народів проти колоніального гноблення, а в образі Прометея — безсмертя народу-борця за волю й незалежність. У заклику: «Борітеся — поборете!» поет висловив віру в перемогу народів царської Росії над гнобителями. У патріотичному посланні «І мертвим, і живим...» (1845) Ш. виступив проти нац. обмеженості, ідеалізації істор. минулого, схиляння перед іноземцістю. У поезіях «Розрита могила» (1843), «Стоїть в селі Суботіві» (1845), «Чигринне, Чигринне» (1844), містерії «Великий лях» (1845) та ін. Ш. протестував проти нац. гноблення укр. народу, проти царизму, жорстокості панства. У поемах «Сова» (1844), «Наймичка» (1845), «Осика» («Відьма», 1847) створено драматичний образ знедоленої матері. Ш. оспівував дружбу й єдність слов. народів. Свою глибоку повагу й любов до передової рос. культури він, зокрема, виявив у віршах «Гоголю» (1844) та «Заворожи мене, волхве» (1844; адресовано М. С. Шепкіну). В поемі «Єретик» (1845), присвяченій П. Шафарикові, висловлено революц.-демократичну ідею єднання слов. народів. Завершувалася зб. «Три літа» поезією «Як умру...» («Заповіт», 1845) — закликом до народу повстати і повалити самодержавство й кріпосництво. Вже в той період Ш. твердо стояв на позиції революц. демократизму, прийшов до висновку про необхідність скасування кріпацтва і самодержавства революц. шляхом. Ш. був співником і однодумцем петрашевців, демократів усіх народів Росії. У серед. 40-х рр. остаточно сформувався його худож. метод — критичний реалізм. Революц. поезії Ш. розповсюджувалися у списках, потрапляли за кордон і там друкувалися. Ідеї Ш. мали вплив на погляди радикального настроєних членів Кирило-Мефодіївського т-ва. За участь у т-ві Ш. 5.IV (24.III) 1847 заарештували, відправили до Петербурга й ув'язнили в казематі. Тут він написав нові вірші, які об'єднав згодом у цикл «В казематі». За революц. твори його заслали в солдати в Оренбурзький окремий корпус. Микола I на вироку дописав: «Під найсуворіший нагляд із заборорою писати і малювати». Ш. доставили до Оренбурга й призначили в 5-й батальйон, розташований в Орській фортеці. В 1848 Ш. як художника включили до складу експедиції на чолі з капітан-лейтенантом О. І. Бутаківим, яка мала дослідити й описати Аральське м. На засланні поет товаришував з багатьма засланими польсь. революціонерами: Б. Залеським, Т. Вернером та ін.

23.IV 1850 в Оренбурзі Ш. заарештували вдруге, але він встиг передати друзям «захалявні» книжечки, в яких записував свої вірші, знищити деякі листи. Ш. відправили до Орська. Тут звільнили й перевели на службу до 1-го батальйону в Новопетровському укріпленні (тепер м. Форт Шевченка) і посиляли за ним нагляд.

Т. Г. Шевченко.

На засланні Ш. багато малював: красвиди Аральського м., жанрові картини з життя казахів, портрети. У «захалявних» поезіях і далі викривав кріпосників, створював образи нар. месників («Варнак», 1848; «Якби тобі довелось», 1849; «Марина», 1848). У поемі «Царі» (1848) закликав до розправи з усіма вінценосцями. Як і раніше, Ш. розробляв істор. теми («Чернець», 1847; «Хустина», 1847; «Іржавець», 1847), пов'язуючи минуле з сучасним. До теми гайдамаччини поет повернувся у поезії «Швачка» (1848). У багатьох поезіях висловлено пристрастну любов до України, поєднану із співчуттям до трудящих ін. націй, зокрема казахів («У бога за дверима...», 1848), поляків («Полякам», 1847). Про громад. служіння поета говориться у вірші «Пророк» (1848).

У 1851 Ш. як художника включили до складу геологічної експедиції в гори Каратау. Він там малював краєвиди, жанрові картини, портрети. Вершиною мистецької творчості Ш. є серія «Притча про блудного сина» («Кара колодкою», «У в'язниці», «Кара шпіцрутенами» та ін., 1856—57), що є нищівною сатирою на весь самодержавний кріпосницький лад. Ш. написав кілька антикріпосницьких повістей рос. мовою. Перші повісті «Наймичка» і «Варнак» — на сюжети однойменних антикріпосницьких поем.

Після смерті Миколи I поет сподівався на амністію, але тільки через три роки, завдяки наполегливим клопотанням друзів, його звільнили. Мав він жити в Оренбурзі, але комендант Усков, не знаючи намірів начальства, дозволив поетові у серпні 1857 виїхати з Новопетровська. Ш. прибув до Астрахані, а звідти пароплавом до Нижнього Новгорода, де був затриманий. Друзі добилися дозволу для Ш. жити в Петербурзі. По дорозі спинився в Москві. Наприкінці березня 1858 поет прибув до Петербурга. Тут він познайомився з М. Г. Чернишевським, З. Сераковським, З. Падлевським, братами Курочкиними та ін. революційними рос. та польсь. діячами. В Петербурзі Ш. багато працював у техніці офорта. Рада Академії мистецтв 1860 надала йому звання академіка гравюри.

У травні 1859 Ш. здобув дозвіл виїхати на Україну. Третій відділ встановив за ним пильний нагляд. У липні біля с. Прохорівки на Канівщині поета заарештували за революц. агітацію. Після допиту в Києві його звільнили, але зобов'язали негайно повернутися до Петербурга.

Ще в Новопетровську, дізнавшись про майб. звільнення, Ш. знову почав писати, вів рос. мовою «Журнал» («Шоленник», 1857—58) — документ, в якому виявилися його революц. суспільно-політ. і естетичні погляди. В поемах «Неофіти» (1857), «Марія» (1859) й багатьох наслідуваннях біблійних зразків знайшла відгук революц. ситуація в Росії (напередодні сел. реформи 1861). У поезії

Т. Г. Шевченко серед російських революційних демократів. Автолітографія художника В. Г. Аверіна. 1939.

«Я не нездужаю нівроку» (1858) він одверто закликав до розв'язання сел. питання революц. шляхом. У 1860 вийшов «Кобзар». Ш. склав і видав для *недільних шкіл* укр. мовою «Букварь южнорусский» (1861), розіславши весь тираж для розповсюдження на Україні. Помер Ш. у своїй майстерні в Академії мистецтв, де тепер утворено меморіальний музей. За заповітом Ш. у травні 1861 прах його перевезли на Україну й 10 (22). V поховали на Чернечій (тепер Тарасовій) горі біля Канева (див. *Канівський державний музей-заповідник «Могила Т. Г. Шевченка»*).

Суспільно-політ. погляди Ш. сформувалися під впливом сел. антикріпосницького і нац.-визвольного руху та революц. літератури. Погляди поета зазнали певної еволюції, але вже на ранньому етапі він виступав послідовним демократом. У період «трьох літ» Ш. став полум'яним революц. демократом як у своїй творчості, спрямованій проти царату й кріпосництва, так і в громад.-політ. діяльності в Кирило-Мефодіївському т-ві. Поет використав досвід рос. (*декабристи*), польс. визвольного руху, сел. протиполицьких повстань і піднісся до широких узагальнень, які поставили його на одне з чільних місць у всерос. революц.-визвольному русі.

Через усю художню творчість і суспільно-політичну діяльність великого Кобзаря проходить ідея дружби і єднання українського і російського народів. Ш. оспівував їхню спільну боротьбу проти іноземних загарбників, правильно розумів історичне значення возз'єднання України з Росією, вбачаючи в ньому волевиявлення українського народу.

Заслання не тільки не зломило поета, а, навпаки, загартувало його революц. світогляд. Сплікування із засланими польс. революціонерами, читання нелегальної л-ри (зокрема, видань О. І. Герцена) дало змогу Ш. піднятися до найвищої, можливої в ті часи, революц. точки зору — усвідомлення необхідності збройного повалення царату, безкомпромисного розв'язання аграрного питання. В роки революц. ситуації в Росії Ш. був спільником і однодумцем рос. і польс. революц. демократів. М. Г. Чернишевський вважав Ш. найбільшим авторитетом в усіх питаннях, що стосувалися селянства. Уживання в творах Ш. понять: «соціаліст», «комуніст», «комунізм» свідчить, що поет був обізнаний з рос., польс. та зх.-європейською соціалістичною літературою. Соціалізм Ш., як і соціалізм рос. революційних демократів, був утопічним. Але в умовах Росії

40—50-х рр. це було найвище піднесення революційної думки. Творчу спадщину Ш. взяли на озброєння не тільки революційні народники 60—80-х рр., але й пролет. революціонери, марксистська, більшовицька партія, заснована й керована В. І. Леніним. Світогляд і поезія Ш. — зразок безмежної відданості революц. ідеалам. Ш. був геніальним поетом-новатором. Критичний реалізм поєднується у нього з революц. романтикою. Він — основоположник нової укр. л-ри. Перші переклади поезій Ш. рос. мовою з'явилися ще за його життя. У кінці життя та після смерті Ш. з'явилися переклади мовами ін. народів СРСР та мовами народів зарубіжних країн. Про Ш. знав К. Маркс. В його б-ці збереглася брошура М. П. Драгоманова франц. мовою «Література українська, переслідувана російським урядом» (1878), в якій Маркс відкреслив слова про Ш. як нар. поета. В. І. Ленін, який глибоко шанував Ш., висловив 1914 протест проти заборони царизмом вшанування століття з дня його народження (див. Твори, т. 20, с. 196). Ш. мав вплив на розвиток укр. і світової л-ри, революц.-визвольного руху в багатьох країнах.

В усій своїй величі Ш. постав перед найширшими нар. масами лише після Великого Жовтня. Мільйонними тиражами видаються його твори. Засновано музеї в Києві, Каневі, с. Шевченковому, м. Форт Шевченка та ін. Споруджено величні монументи в Харкові, Києві, Москві, Каневі, с. Шевченковому, Дніпропетровську, Донецьку та ін. Пам'ятники Ш. відкрито також у Канаді та США. Встановлено щорічні *Державні премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка*. За постановою Всесвітньої Ради Миру 1961 і 1964 пам'ять поета вшановано в усьому світі. Іл., т. 3, с. 259; на вклейці, т. 4, с. 512—513.

Тв.: Повне зібрання творів. В 10 т. К., 1939—64; Повне зібрання творів. В 6 т. К., 1963—64; Рос. перекл. — *Собрание сочинений*. В 5 т. М., 1964—65. Літ.: Ленін В. І. До питання про національну політику. Твори. Вид. 4, т. 20; Тарас Шевченко. Документи і матеріали (1814—1963). К., 1963; Спогади про Шевченка. К., 1958; Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. К., 1966; Шевченко і мировая культура. М., 1964; Ткаченко М. М. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. К., 1961; Народ і Шевченко. К., 1963; Світова велич Шевченка. В 3 т. К., 1964; Історичні погляди Т. Г. Шевченка. К., 1964; Марченко М. І. Історичні погляди Шевченка. К., 1959; Марголис Ю. Д. Исторические взгляды Шевченко. Л., 1964; Назаренко І. Д. Суспільно-політичні, філософські, естетичні та атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка. К., 1964; Шаблювський Е. С. Т. Г. Шевченко і русские революционные демократы. 1858—1861. М., 1962; Прийма Ф. Я. Шевченко і російський визвольний рух. К., 1966; Франко І. Твори, т. 17. К., 1955; Луначарський А. В. Великий народний поет. К., 1961; Шагінян М. Тарас Шевченко. К., 1970; Рильський М., Дедяч О. Тарас Шевченко. К., 1964; Кирилюк Є. П. Тарас Шевченко. К., 1964; Шаблювський Е. Народ і слово Шевченка. К., 1961; Шубравський В. Е. Шевченко і література народів СРСР. К., 1964; Кирилюк Є. Шевченко і наш час. К., 1968; Рильський М. Поетика Шевченка. К., 1961; Білодід І. К. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови. К., 1964; Багрич М. І. Т. Г. Шевченко. Бібліографічний покажчик (1917—1963). Х., 1964; Т. Г. Шевченко. Бібліографія літератури про життя і творчість. 1839—1959, т. 1—2. К., 1963; Сарань Ф. К. Т. Г. Шевченко. Бібліографія ювілейної літератури. 1960—1964. К., 1968.

Є. П. Кирилюк (Київ).

ШЕВЧЕНКО Федір Павлович (н. 24.VIII 1914) — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), доктор істор. наук (з 1964), професор (з 1968). Член КПРС з 1945. Н. в с. Дунаївцях (тепер місто, районцентр Хмельн. обл.). В 1937 закінчив

Моск. істор.-архівний ін-т. У 1940—45 — на наук.-адм. роботі в держ. архівах, 1944—50—викладач Київ. ун-ту, 1945—49 — заст. голови Комісії історії Великої Вітчизн. війни АН УРСР, 1949—68 працював зав. відділом в Ін-ті історії АН УРСР (одночасно 1964—67 — заст. директора). В 1968 — 72 — директор Ін-ту археології АН УРСР. Одночасно 1957—71 — відповідальний редактор «Українського історичного журналу».

В. А. Шелгунов.

О. М. Шелепін.

П. Ю. Шелест.

З 1972 — старший науковий співробітник Ін-ту історії АН УРСР. Автор праць з історії України, зарубіжних слов. країн і спец. істор. дисциплін.

Тє.: Історичне значення вікової дружби українського та російського народів. К., 1954; Лук'ян Кобилиця. К., 1958; Дипломатична служба на Україні під час визвольної війни 1648—1654 рр. В кн.: Історичні джерела та їх використання, в. 1. К., 1964; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., 1969 [у співавт.].

ШЕВЧУК Григорій Михайлович (н. 8.II 1916) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1969). Член КПРС з 1942. Н. в с. Красногірці (тепер Попільнянського р-ну Житом. обл.) в селянській сім'ї. В 1938 закінчив істор. факультет Київ. пед. ін-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—67 працював в Ін-ті історії АН УРСР (1965—67 — зав. відділом історії комуністич. будівництва). З 1968 — зав. кафедрою Київ. ін-ту культури. Автор праць з історії громадян. війни і культурного будівництва на Україні. Один з авторів колективних монографій: «Шляхом, осяяним Ленінін» (К., 1969), «Історія Української РСР» (т. 2. К., 1967), «Розвиток української культури за роки Радянської влади» (К., 1967), «Великі звершення» (К., 1967).

Тє.: Боротьба трудящих Радянської України проти контрреволюції на Півдні в 1920 р. К., 1956; Розгром іноземних інтервенцій на Півдні України і в Криму (Листопад 1918 — квітень 1919 р.). К., 1959; Червоне козацтво. К., 1965 [у співавт.]; Культурне будівництво на Україні у 1921—1925 роках. К., 1963.

ШЕЛГУНОВ Василь Андрійович (1867—2.IV 1939) — один з перших рос. робітників-марксистів, професійний революціонер. Член Комуністич. партії з 1898. Н. в с. Славковичах (тепер Карамішевського р-ну Пск. обл.) в селянській сім'ї. В 1887 в Петербурзі включився у революц. роботу. Брав участь у діяльності с.-д. *Точиського групи* і *Брусневої групи*. На поч. 1894 познайомився з В. І. Ленінін згодом став одним з організаторів і діячів *петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу»*. Не раз зазнавав арештів, був на засланні. В 1900—01 приїздив у Полтаву, працював у Луганській, Катеринославській с.-д. орг-ціях. В 1902—05 — на парт. роботі в Баку, Петербурзі. Брав участь у створенні газ. «*Звезда*». В 1912 — один з організаторів і офіційний видавець газ. «*Правда*». В грудні 1912 був заарештований і засланий на Пн. Кавказ. В 1917 проводив парт. роботу в Петрограді. З 1918 брав участь у роботі Моск. парт. орг-ції і Всесоюзного т-ва старих більшовиків.

ШЕЛЕПІН Олександр Миколайович (н. 18.VIII 1918) — діяч Комуністич. партії і Рад. держави.

Член КПРС з 1940. Н. у Воронежі в сім'ї залізничника. В 1941 закінчив Моск. ін-т історії, філософії і л-ри ім. М. Г. Чернишевського. В 1939—40 — в діючих частинах Рад. армії на Фінському фронті (заст. політрука, комісар ескадрону). В 1940—43 — інструктор, зав. відділом, секретар Моск. міськкому ВЛКСМ. У 1943—52 — секретар ЦК ВЛКСМ. У 1952—58 — перший секретар ЦК ВЛКСМ. У 1958 — зав. відділом ЦК КПРС. У 1958—61 — голова К-ту держ. безпеки при Раді Міністрів СРСР. З жовтня 1961 — секретар ЦК КПРС. З листопада 1962 по грудень 1965 — секретар ЦК КПРС, голова К-ту парт.-держ. контролю ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, заст. Голови Ради Міністрів СРСР. З липня 1967 — голова ВЦРПС. На XIX, XX, XXII—XXIV з'їздах КПРС обирався членом ЦК. З листопада 1964 — член Президії ЦК КПРС, з квітня 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 4—8-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ШЕЛЕСТ Йосип (Юсьок; р. н. невід. — п. 1768) — гайдамацький ватажок. Навесні 1768 створив гайдамацький загін у *Холодному Яру*. Готуєчи повстання, Ш. поширював чулки, нібито він має лист від кошового Запорізької Січі П. І. *Калнишевського* з закликом повставати проти польс. шляхти. Після смерті Ш. повстанський рух очолив М. *Залізняк*, пізніше якого почала *Колівищина*. В. М. *Кулаковський* (Київ).

ШЕЛЕСТ Петро Юхимович (н. 14.II 1908) — діяч Комуністич. партії і Рад. держави, Герой Соціалістич. Праці (1968). Член КПРС з 1928. Н. в с. Андріївці (тепер с-ще м. т. Балаклійського р-ну Харків. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. З 1923 — робітник-ремонтник на залізнич. станції Основа, потім — слосар Харків. паровозоремонтного з-ду. В 1927 вчився в Ізюмській радпартшколі. Пізніше — секретар Боровського райкому комсомолу (Харків. обл.). В 1932—40 працював на заводах Маріуполя і Харкова: 1935 закінчив Маріупольський металургійний інститут. З 1940 Ш. — секретар Харків. міськкому КП(б)У по оборонній пром-сті. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — зав. відділом оборонної пром-сті Челябінського обкому партії, інструктор ЦК ВКП(б), парторг ЦК ВКП(б) на з-дах у Саратові, заст. секретаря Саратовського обкому партії по оборонній пром-сті. В 1948—54 Ш. — директор з-дів у Ленінграді й Києві. В 1954 обраний другим секретарем Київ. міськкому КП України, а потім — другим секретарем Київ. обкому КП України, в лютому 1957 — першим секретарем Київ. обкому КП України. В серпні 1962 його обрано секретарем ЦК КП України, в грудні того

самого року — також головою Бюро ЦК КП України по пром-сті й будівництву. В 1963—72 — перший секретар ЦК КП України. З травня 1972 — заст. Голови Ради Міністрів СРСР. На ХХІ — ХХІХ з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. З 1963 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, з 1964 — член Президії ЦК КПРС, з 1966 — член Політбюро ЦК КПРС. На ХVІІІ з'їзді КП України обирався кандидатом у члени ЦК, на ХІХ, ХХІ—ХХІV з'їздах — членом ЦК КП України. З 1960 — кандидат у члени Президії, 1961—66 — член Президії ЦК КП України, 1966—72 — член Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань і Верховної Ради УРСР 4—8-го скликань. В 1963—72 — член Президії Верховної Ради УРСР, 1966—72 — член Президії Верховної Ради СРСР. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ШЕЛЕХЕС Ілля Савелійович (1891—4.X 1938) — рад. держ. і парт. діяч. Член Комуністич. партії з 1908. Н. у Москві в сім'ї ремісника. Віз революц. роботу в Москві. Його не раз ув'язнювали й вислали. Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції 1918—19 — комісар д-зії, нач. політвідділу 8-ї армії. В 1919—20 — голова Курського губвиконкому, працював на парт. і рад. роботі в Харкові. З 1921 — секретар Миколаїв. губкому КП(б)У. В 1923—24 — голова губвиконкому, секретар губкому РКП(б) в Ярославлі. В 1925 — уповноважений РПО по Середній Азії, 1926—28 — відповідальний інструктор ЦК ВКП(б), секретар Брянського губкому ВКП(б). З 1929 — голова виконкому обласної Ради Західної обл. РРФСР. З березня 1933 — голова Харків. облвиконкому і міськради. В 1934—37 — перший заст. Голови Раднарком УРСР. На ХVІ, ХVІІ з'їздах ВКП(б) обирався членом Ревізійної комісії ЦК. У 1934—36 — кандидат у члени Політбюро, 1937 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Не раз був членом ЦВК СРСР і ВУЦВК.

Л. О. Кирилов (Київ).

ШЕЛУШКОВ Григорій Іванович (1899 — травень 1943) — один з організаторів і керівників підпільного й партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич. партії з 1925. Н. в с. Рудні-Бронської (тепер Рогачівського р-ну Гомельської обл.) в сел. сім'ї. З 1936 — на парт. роботі на Житомирщині. В 1941 залишений для підпільної роботи. На поч. 1942 Ш. налагодив зв'язки з підпільними антифашист. групами п'яти районів, з березня 1942 очолював трійку, що керувала партизан. рухом в області. 10.IV 1943 на обласній підпільній парт. конференції Ш. обрано секретарем підпільного обкому КП(б)У. Обком керував діяльністю підпільників у 21 районі. Було створено 97 первинних партійних орг-цій і груп. 10.V 1943 гітлерівці заарештували Ш. і невдовзі стратили.

В. П. Луків (Київ).

ШЕЛЯ (Szela) Якуб (15.VII 1787—1862) — один з керівників сел. загону під час Галицького селянського повстання 1846. Н. в с. Смажовій Тарнівського округу (тепер ПНР). Був кріпаком поміщика Богущів. Понад 20 років від імені сел. громади вів суд. процес проти Богущів, які свавільно збільшили панщину. Цим здобув велику популярність серед селян. Під час повстання 1846 очолював селян 50 сіл Тарновського та Ясельського округів. Ш. намагався надати повстанському рухові організованого характеру, створив штаб повстанців та управління контролюваною ними територією. 1.IV 1846 Ш. від

імені 50 сел. громад подав петицію до намісництва з вимогою скасування панщини. Після того, як намісництво відхилило її, Ш. оголосив про скасування панщини та розподіл поміщицької землі між селянами. Його підтримали польс. та укр. селяни Перемишльського, Саноцького та ін. округів. У серед. квітня 1846 австр. влада підступно заарештувала Ш. і вислала на Буковину в с. Солку (тепер м. Солка на території СРР) під нагляд поліції.

Я. С. Мельничук (Івано-Франківськ).

ШЕЛЯГ (нім. Schilling, від лат. solidus) — поширена на Україні назва середньовічної дрібної монети соліда, який у 16—17 ст. дорівнював $\frac{1}{3}$ гроша. В 16—18 ст. на укр. землях в обігу було багато білонових Ш. польс. і лит. карбування. Мідні Ш. шляхет. Польщі, випуск яких почався 1659 і з перервами тривав до кін. 18 ст., не поширилися на укр. ринку. В scarбах 17 ст., що їх знайдено на тер. України, зустрічається багато білонових Ш., карбованих у прибалт. володіннях Швеції, в Пруссії та Бранденбурзі.

М. Ф. Котляр (Київ).

ШЕЛЬСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура (пора) раннього палеоліту. Визначив її франц. археолог Г. Мортільє наприкінці 60-х рр. 19 ст. за знахідками біля містечка Шель поблизу Парижа. Пам'ятки Ш. к. поширені в пд. районах Європи й Азії та на більшості території Африки. В СРСР вони відомі в Серед. Азії, Закавказзі (Сатані-Дар та ін. у Вірменії) і на Пн. Кавказі (Краснодарський край). Можливе виявлення пам'яток в пд. районах України. Носіями Ш. к. були пітекантропи, анатлантропи та ін. археантропи. Жили вони в умовах теплої клімату. Осн. заняття їх — збиральництво і полювання на гіпопотамів, пд. слонів, шаблезубих тигрів та ін. тварин. Форма їхньої суспільної організації — первісне стадо (див. «Первісне людське стадо»). Для Ш. к. характерні примітивні кам'яні знаряддя — ручні рубила й відщепи з оббитими краями; живилися також знаряддя з дерева. Ш. к. датується часом понад 300 тис. років тому. Її вважали найдавнішою культурою в історії людства. В результаті нових досліджень у Сх. Африці виявлено ще примітивніші кам'яні знаряддя, ніж шельські (т. з. гальована індустрія), разом з рештками первісних людей (т. з. президжантропів), давніших за пітекантропів. У зв'язку з цим більшість дослідників виділяє й дошельську культуру (пору). Вона відома в науці також під назвою олдованської культури (від ущелини Олдовай у Танзанії, звідки походять ці знахідки). Її час — 1,8 млн. років тому.

Лит.: Е ф и м е н к о П. П. Первобытное общество. К., 1953; У истоков человечества (Основные проблемы антропогенеза). М., 1964. І. Г. Шовкопляс (Київ).

ШЕПЕТІВКА — місто Хмельн. обл. УРСР, центр Шепетівського р-ну, на р. Гусці (бас. Дніпра). 38,9 тис. ж. (1971). Згадується в документах 1594. Наприкінці 16 ст. Ш. дістала магдебурзьке право. Населення Ш. брало участь у Косинського повстанні 1591—93, Наливайка повстанні 1594—96, нар.-визвольній війні 1648—54. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) Ш. — містечко Ізяславського намісництва, з 1795 — Ізяславського пов. Волинського намісництва, з 1797 — Волин. губ., з 1866 — волосний центр. У 1873 збудовано залізнич. станцію. В 1905—07 діяла група РСДРП. Під час революції 1905—07 в Ш. відбувалися страйки робітників і сел. заворушення. Рад. владу встановлено в січні 1918. У лютому 1918 Ш. окупували австро-нім. війська. Залізничники Ш. брали

участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В листопаді 1918 Ш. захопили петлюрівці, яких 7.V 1919 вигнала Червона Армія. Боротьбою трудящих проти австро-нім. окупантів і петлюрівців (1918—19) керував підпільний ревком на чолі з А. П. Слюсарем. У серпні 1919 до Ш. знову вдерлися петлюрівці, а в грудні — війська бурж.-поміщицької Польщі, яких 1.VII 1920 вигнали рад. війська. У вересні 1920 Ш. захопили петлюрівці, яких Червона Армія вигнала наприкінці листопада 1920. В 1923—30 Ш. — центр Шепетівського округу, з 1930 — Шепетівського р-ну Вінн. обл., з 1937 — Кам'янець-Подільської (з 1954 — Хмельницької) обл. Під час Великої Вітчизн. війни Ш. 4.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В 1941 в Ш. виникли підпільні групи, які ввійшли до *Славуцької підпільної комуністичної організації*. Діяв підпільний райком партії на чолі з О. А. Горбатьюком. Влітку 1942 Шепетівська орг-ція почала діяти самостійно, у взаємодії з партизан. з'єднанням А. З. *Одухи*. 11.II 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили Ш. У місті — цукровий, м'ясний, деревообробний, тарний комбінати, асфальтовий, металевих виробів, маслоробний, целюльний з-ди. С.-г. технікум, 14 загальноосв., 1 муз., 1 спор. і 1 художня школи. В 1915—19 в Ш. жив М. О. *Островський*. На його честь відкрито літ.-меморіальний музей.

Л. А. *Сухих* (Київ).

ШЕПТИЦЬКИЙ Андрій (1865—1.XI 1944) — глава *греко-католицької церкви* (з 1900), один з ідейних натхненників укр. бурж. націоналізму. Багатий поміщик, граф. У 1888 покинув військ. службу і пострився в ченці. З 1900 — львівський архієпископ, галицький митрополит. Завзятий реакціонер, активно займався політ. діяльністю, виступав проти революц. руху трудящих, борючися за відрив України від Росії, виношував плани поширення *Брестської церковної унії 1596* на тер. Росії. Підтримував загарбницькі плани австро-нім. імперіалістів щодо України. В 1914—17 інтернований рос. командуванням за шпигунську діяльність. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції став одним з ватажків укр. бурж. націоналістів на Зх. Україні, організатором антирад. і антикомуністич. виступів. У 1931 утворив реакційний *«Український католицький союз»*. Підтримував зв'язки з *«Організацією українських націоналістів»*. Під час Великої Вітчизн. війни активно співробітничав з нім.-фашист. окупантами, допомагав грабувати багатства України, вивозити тисячі людей у неволю, був одним з організаторів д-зії «СС-Галичина».

ШЕРЕМЕТА Петро Михайлович (22.I 1897—11.XI 1922) — один з керівників збройної боротьби трудящих зх.-укр. земель проти польсь. окупантів. Член Комуністич. партії з 1920. Н. в с. Пуків (тепер Рогатинського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сел. сім'ї. Під час 1-ї світової війни служив в австр. армії, потім — в *Українській Галицькій армії*, з частинами якої в січні 1920 перейшов на бік Червоної Армії. В складі 44-ї стрілк. д-зії брав участь у боях проти військ бурж.-поміщицької Польщі. Після закінчення громадян. війни — командир батальйону в складі 44-ї стрілк. д-зії. З весни 1922 — вчитель у Бердичеві. Восени 1922 разом з С. О. *Мельничуком* і Г. Г. *Цетком* очолює підпільну партизан. групу *«Червона дванадцятка»*, яка діяла на Тернопільщині. Розстріляний за вироком польсь. військово-польового суду.

А. Д. *Ярошенко* (Київ).

ШЕРЕМЕТЬВ Борис Петрович (1652—1719) — рос. військ. діяч, ген.-фельдмаршал. Брав участь в укладенні *«Вічного миру» 1686* з Польщею,

в *Азовських походах 1695—96*, під час *Північної війни 1700—21* — в усіх вирішальних битвах проти швед. військ. За придушення повстання в Астрахані 1705—06 дістав титул графа. В *Полтавській битві 1709* командував центром рос. військ. Брав участь у *Прутському поході 1711* й укладенні *Прутського трактату 1711* з Туреччиною.

ШЕРЕМЕТЬВ Василь Борисович (бл. 1622—3.XI 1682) — рос. держ. і військ. діяч, воевода. Брав участь в *Охматівській битві 1655*. З 1658 Ш. — київський воевода. Вів боротьбу проти І. Виговського. Під час поразки 1660 рос. війська під Чудновом Ш. був захоплений польсь.-шляхет. військом у полон. Польсь.-шляхет. командування видало його крим. ханові. Випкуплений з полону рос. урядом у листопаді 1681.

ШЕРЕР (Scherer, Cherer) Жан-Бенуа (Й о г а н н-Б е н е д і к т; 1.IX 1741—1824) — нім. і франц. історик, географ, економіст. Н. в м. Страсбурзі. Освіту здобув в університетах Страсбурга, Бєн і Лейпціга. Деякий час був аташе франц. посольства в Петербурзі. В 1808—24 — професор Тюбінгенського ун-ту. Автор книг *«Найстарший руський літопис святого Нестора та його продовжувачів»* (Лейпціг, 1774), *«Історія торгівлі Росії з поясненнями»* (Париж, 1778; з розділом *«Торгівля Малоросії, або України»*), *«Аннали Малоросії, або історія запорізьких і укр. козаків»* (Париж, 1788). Праця *«Аннали Малоросії»* була першим у зх.-європ. науці заг. оглядом географії та історії України. Ш. відзначив заслуги укр. козацтва в захисті цивілізації від руйнівних нападів кочовиків.

Я. Д. *Ісаєвич* (Львів).

ШЕРМАН Ісай Львович (н. 10.I 1912) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1966). Член КПРС з 1932. Н. в м. Артемівську в сім'ї службовця. В 1933 закінчив істор. факультет Харків. пед. ін-ту. В 1936—41 і 1945—56 — викладач цього ін-ту. З 1956 — доцент, з 1965 — професор кафедри історіографії та джерелознавства Харків. ун-ту. Вивчає питання джерелознавства та рад. історіографії.

Тв.: Русские исторические источники X—XVIII вв. X., 1959; Советская историография гражданской войны в СССР (1920—1931). X., 1964; В. И. Ленин — историк советского общества. X., 1969 [у співавт.].

ШЕРСТЮК Федір Юхимович (н. 19.VI 1904) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966). Член КПРС з 1926. Н. в с. Грицаківці (тепер Сумського р-ну Сум. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1931 закінчив Сум. пед. ін-т, 1936 — Ін-т червоної професури. В 1931—33 викладав історію СРСР у Сумському пед. ін-ті, 1936—37 — в Ін-ті червоної професури, 1937—38 — у Респ. школі пропагандистів при ЦК КП(б)У. В 1938—45 працював в Ін-ті історії АН УРСР. У 1945—49 — консультант відділу агітації і пропаганди ЦК КП України. З 1949 — старший наук. співробітник Ін-ту історії партії ЦК КП України. Досліджує питання історії КП України та історію робітн. класу на Україні. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Тв.: Устим Кармалюк. М., 1943; Олександр Паркомєнко. К.—Х., 1944; Становище робітничого класу і робітничий рух на Україні в другій половині XIX ст. К., 1948; Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр. К., 1960.

«ШЕРШЕНЬ» — укр. сатиричний журнал революц. напрямку. Видавався в січні — липні 1906 в Києві. Вийшло 25 номерів. В журналі друкували твори І. Я. Франка, Лєси Українки, В. І. Самійленка, О. Маковєя, художників Ф. С. Красицького, В. В. Різниченка (Велєтїя)

П. П. Шилін.

В. І. Шинкарук.

та ін., спрямовані проти царизму, бурж.-поміщицьких партій, проти шовіністів і бурж. націоналістів.

Лит.: Бабишкін О. К. Сатиричний журнал «Шершень». «Радянське літературознавство», 1959, № 4.

ШЕСТОВИЦЬКІ ГОРОДИЩЕ І МОГИЛЬНИК — давньоруські городище і курганний могильник в урочищі Корювель поблизу с. Шестовиці Чернігівського р-ну Черніг. обл. Досліджували їх 1925—27, 1946, 1948, 1956—58. При розкопках городища й селища, що примикало до нього, виявлено залишки напівземлянок з глинобитними печами та госп. ями, знайдено уламки ліпного й кружалнього посуду (датується 9—10 ст.). На могильнику розкопано 150 курганів, в яких виявлено поховання з обрядом трупоспалення (54) і трупопокладення (41). В решті курганів поховань не виявлено, більшість з них — кенотафи (могили на честь померлих на чужині). В могильнику багато поховань дружинників. У кількох найбагатших похованнях поруч з чоловіком-воїном було поховано вбиту жінку-рабину та бойового коня. В могилах знайдено зброю (бойові сокири, мечі, наконечник списа, ніж-кінджал, сагайдак зі стрілами), прикраси й побутові речі (намасто, підвіски, гуздики, гребінці, ножі, посуд тощо), ківське спорядження й рештки одягу. Знайдено скандинавські овальні (т. з. черепаховидні) фібули (застібки). Кургани датуються переважно 10—11 ст. Лише одну групу курганів відносять до 12 ст.

Лит.: Бліфельд Д. І. Дослідження в с. Шестовицях. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 3, К., 1952.

ШИЛІН Панас Петрович (н. 1.IX 1924) — рад. військовослужбовець, генерал-майор, двічі Герой Рад. Союзу (1944, 1945). Член КПРС з 1944. Н. в с. Петропавловці (тепер Новоузенського р-ну Саратов. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. У 1943 закінчив Друге томське арт. уч-ще. Під час Великої Вітчизн. війни — командир взводу управління 132-го гвард. арт. полку і нач. розвідки арт. дивізіону цього самого полку. Воював на Пд.-Зх., 3-му Укр. та 1-му Білорус. фронтах. Вночі проти 27.X 1943 в районі с. Хортиці в числі перших переправився на правий берег Дніпра, коректував вогонь рад. батарей. Коли фашисти оточили Ш., він викликав вогонь на себе. Брав участь у визволенні Молдавії та Польщі. В 1946 закінчив Вищу арт. школу, 1952 — Арт. академію ім. Ф. Е. Держинського, згодом — Академію Ген. Штабу. Перебував на керівній роботі в Рад. Армії.

ШИЛО Семен (рр. н. і см. невід.) — ватажок гайдамацького загону, сотник повстанських військ під час *Коліївщини* 1768. За дорученням М. За-

лізняка Ш. на чолі 150 гайдамаків діяв поблизу польс.-тур. кордону. В зв'язку з відмовою тур. влади видати польс. шляхтичів-утікачів загін під керівництвом Ш. у червні 1768 здобув штурмом Балту (тепер м. Одес. обл.) і Голту (тепер у складі м. Первомайська Микол. обл.), якими володіла Туреччина. Дальша доля Ш. невідома. Напади гайдамаків на Балту і Голту тур. уряд використав як привід, щоб розпочати війну проти Росії.

ШИНКАРУК Володимир Іларіонович (н. 22.IV 1928) — укр. рад. філософ, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), доктор філософ. наук (з 1965), професор (з 1966). Член КПРС з 1951. Н. в с. Гайвороні (тепер Володарського р-ну Київ. обл.) в сім'ї службовця. В 1950 закінчив філософ. факультет Київ. ун-ту. З 1951 — асистент, старший викладач, доцент, професор кафедри історії філософії, 1965—68 — декан філософ. факультету Київ. ун-ту. З 1968 — директор Ін-ту філософії АН УРСР. У 1969—71 — гол. редактор журн. «Філософська думка». З 1971 — віце-президент Філософського т-ва СРСР. Досліджує історію та теорію діалектики.

Тв.: Предмет та завдання історії філософії як науки. К., 1957; Логика, діалектика і теорія познання Гегеля. К., 1964; До питання про історичний генезис діалектичної логіки як науки. В кн.: Логіка і методологія науки. К., 1964; В. І. Ленін і філософські проблеми сучасності. К., 1969 [у співавторстві].

ШИРОКОБАЛКІВСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення 7—5 ст. до н. е. на березі Бузького лиману на Пд. від Широкої балки поблизу *Ольвії*. Досліджували його 1948—49. При розкопках виявлено залишки напівземлянок чотирикутної та круглої форми (інколи з кам'яною кладкою), в яких збереглися сліди східців, вогнищ і стовпів від перекриття. Виявлено багато ям-сховищ для зерна та залишки унікального приміщення, складеного із сирцевих цеглин, з лічю. Знайдено велику кількість уламків місцевого й привізного посуду та ін. речей побутово-госп. вжитку.

Лит.: Рабичкин Б. М. Поселение у Широкой балки. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры». 1951, в. 40.

ШИРОНИН Петро Миколайович (12.VI 1909—30.VI 1968) — рад. військовослужбовець, гв. лейтенант, Герой Рад. Союзу (1943). Член Комуністич. партії. Н. в с-щі Кірсі (тепер місто Верхньокамського р-ну Киров. обл.) в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни — командир 1-го взводу 78-го гвард. стрілецького полку 25-ї гвард. стрілецької д-зії Пд.-Зх. фронту. 2.III 1943 бійці під його командуванням виявили виняткову мужність і героїзм в бою проти нім.-фашист. загарників біля с. *Таранівки* (Харків. обл.). Див. також *Широнінці*.

ШИРОНИНЦІ — герої Великої Вітчизн. війни, бійці 1-го взводу 78-го гвардійського стрілк. полку 25-ї гвардійської стрілк. д-зії Пд.-Зх. фронту, які під командуванням гвардії лейтенанта П. М. *Широніна* 2.III 1943 здійснили безсмертний подвиг у бою проти нім.-фашист. загарників біля с. *Таранівки* (Харків. обл.). 1-й взвод у складі 25 чол. обороняв залізнич. переїзд. Незважаючи на чисельну перевагу ворога, рад. воїни відбили три атаки і утримали свої позиції. З 25 рад. воїнів 20 загинули. Ворог втратив 13 танків, бронетранспортер, 2 самохідні гармати і понад 100 солдатів та офіцерів. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 18.V 1943 П. М. *Широніна* і бійців взводу І. П. Букаєва, О. П. Болтушкіна, І. Г. Вернигоренка, І. П. Візгаліна, П. А. Гертмана, В. С. Грудиніна, С. Г. Зими́на, Я. Д. Злобіна, В. Л. Ісхакова, О. І. Крайка,

М. І. Кир'янова, С. В. Нечипуренка, В. М. Павлова, І. В. Сєдих, О. І. Сухіна, І. М. Силаєва, А. А. Сковрцова, М. І. Субботіна, В. Д. Танцюренка, О. Ф. Торопова, О. М. Тюріна, С. П. Фалжєєва, І. М. Чертенкова, П. Т. Шкодіна удостоєно звання Героя Рад. Союзу. На честь подвигу Ш. у с. Таранівці встановлено пам'ятник.

Г. М. Скляднев (Харків). **ШИРОЧАНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК** — могильник 9 — поч. 8 ст. до н. е. поблизу с. Широкого Скаловського р-ну Херс. обл. Досліджували його 1961—63. Розкопано бл. 130 поховань. Померлих ховали на боці в скорченому положенні головою на Пд. У похованнях знайдено посуд, прикраси (намистини з скляної пасти, сердолику, янтарю, бронзові шпильки, пронизки, сережки) й кістяні вироби. В одному з поховань, що належало, можливо, представникові родової знаті, знайдено золоті перешити пронизки. Ш. м. очевидно, належав *кіммерійцям*.

Літ.: Лесков А. М. Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племен бронзового века Северного Причерноморья. В кн.: Памятники эпохи бронзы Юга Европейской части СССР. К., 1967.

ШИРШОВ Петро Петрович (25.XII 1905—17.II 1953) — рад. океанограф і гідробіолог, полярний дослідник, академік АН СРСР (1939), Герой Рад. Союзу (1938). Член КПРС з 1938. Н. в Катеринославі в сім'ї робітника. З 1929, закінчивши біолог. факультет Дніпроп. ін-ту нар. освіти, працював співробітником Арктичного ін-ту. Учасник експедицій на суднах «Сибіряков» (1932) і «Челоскін» (1933—34). У 1937—38 брав участь у роботі першої рад. дрейфуючої в.-д. станції «Північний полюс». У 1939—42 — перший заст. начальника Головного відомства морського флоту СРСР, 1946—53 — директор Ін-ту океанології АН СРСР. Осн. праці присвячені дослідженням рослинного планктону полярних морів та вивченню океанографіч. режиму Пн. Льодовитого океану. Депутат Верховної Ради СРСР 1—2-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна.

ШИТОВ Іван Іванович (22.VI 1916—29.XI 1945) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністич. партії з 1942. Н. у м. Вязниках (тепер Влад. обл.) в сім'ї робітника. З 1939 — в Рад. Армії. В жовтні 1941 потрапив у вороже оточення. З грудня — в партизан. загоні (згодом з'єднанні) під командуванням О. М. Сабурова. Був командиром диверсійної групи, роти і загону, що входили в це з'єднання. З лютого 1943 по березень 1944 очолював з'єднання (понад 2 тис. чол.) партизан. загону Кам'янець-Подільської (тепер Хмельницька) обл. Партизани цього з'єднання підірвали 90 ворожих ешелонів і 33 мости, знищили та поранили 20 тис. гітлерівців та їхніх прислужників. З серпня 1944 Ш. — заст. начальника Управління внутр. справ по Дрогобицькій обл. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

В. П. Лукін (Київ).

ШИЯН Кир Карлович (н. 21.VI 1902) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1962), професор (з 1963). Член КПРС з 1947. Н. в с. Березовій Луці (тепер Гадяцького р-ну Полт. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1930 закінчив Ніжинський пед. ін-т. У 1930—34 працював у Н.-д. інституті історії укр. культури (Харків), з 1939 — у Харків. пед. ін-ті. З 1956 — в Харків. ун-ті (з 1963 — професор кафедри історії СРСР). Досліджує питання історії України, зокрема історію робітн. класу в рад. епоху й історію селянства в дореволюц. період. Один з авторів колективних праць «Історія робітничого класу Української РСР»

(т. 2. К., 1967) та «Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1967» (т. 1. К., 1967).

Тє.: Селянство — основна і вирішальна сила визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. К., 1954; Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921—1926 рр.). К., 1959; Минуле і сучасне села. Х., 1963 [у співавт.].

ШІСТДЕСЯТ ДЕВ'ЯТА АРМІЯ — загальновійськ. об'єднання Рад. Армії, сформоване під час Великої Вітчизн. війни 1.II 1943 на базі 18-го стріл. корпусу в складі *Воронезького фронту*. В лютому — березні 1943 брала участь у *Харківській наступальній операції 1943*, влітку 1943 — у *Курській битві 1943*, *Бєлгородсько-Харківській наступальній операції 1943* (у складі *Степового фронту*). З кін. вересня 1943 — у резерві Ставки Верховного Головнокомандування, з квітня 1944 — у складі 1-го Білорус. фронту. Армією командували М. І. Казаков (2.II—22.III 1943), В. Д. Кроченкін (22.III 1943—3.IV 1944), В. Я. Коллачкі (з 4.IV 1944 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ШІСТДЕСЯТ П'ЯТА АРМІЯ — заг.-військове об'єднання рад. військ, сформоване 22.X 1942 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, яке брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У складі Донського фронту брала участь у *Сталінградській битві 1942—43*. З 15.II 1943 — в складі Центр. фронту. В ході *Чернігівсько-Прий'ятської наступальної операції 1943* Ш. п. а. (у взаємодії з *Другою гвардійською танковою армією*) прорвала міцну укріплену оборону ворога, 15.IX форсувала Десну, 16.IX визволила м. Новгород-Сіверський і 28.IX вийшла до р. Сожу, очистивши від ворога лівий берег Дніпра від гирла Сожу до Радуля (тепер с-ще м. т. Ріпкинського р-ну Черніг. обл.). В результаті цієї операції війська армії просунулися вперед більш ніж на 200 км і визволили десятки населених пунктів пн. районів Сум. і Черніг. областей. З листопада 1943 Ш. п. а. в складі Білоруського, з 25.II 1944 — 1-го Білоруського, а з 19.XI — 2-го Білорус. фронтів брала участь у визволенні Білорусії, Польщі, в *Бєрлінській наступальній операції 1945*. Армією командував П. І. Батов (з 22.X 1942 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ШІСТДЕСЯТА АРМІЯ — загальновійськ. об'єднання Рад. Армії, сформоване 9.VII 1942 під час Великої Вітчизн. війни, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. З липня 1942 діяла у складі *Воронезького фронту*, з березня 1943 — *Центрального фронту* й вела спочатку оборонні, а потім наступальні операції на Воронежському і Курському напрямках. У серпні — вересні брала участь у *Чернігівсько-Прий'ятській наступальній операції 1943*, в ході якої визволила міста Глухів, Бахмач, Ніжин, Прилуки, Конотоп, Путивль, Шостку та ін., у *битві за Дніпро 1943* (з 5.X 1943 у складі Ворон. фронту, з 20.X 1943 — *Першого Українського фронту*), з жовтня 1943 — у *Київській наступальній операції 1943*, в *Житомирсько-Бєрдічівській наступальній операції 1943—44*, *Ровно-Луцькій наступальній операції 1944*, *Проскурівсько-Жмеринській наступальній операції 1944*, *Львівсько-Сандомирській наступальній операції 1944*. У ході цих боїв армія визволила Малин, Славуту, Тернопіль, Львів. Згодом брала участь у визволенні Польщі, Чехословаччини, у боях на тер. Німеччини. Армією командували М. А. Антоноук (10—25.VII 1942), І. Д. Черняхівський (25.VII 1942—15.IV 1944), П. О. Курочкін (з 15.IV 1944 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ШІСТДЕСЯТА СТРІЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ — загальновійськ. з'єднання рад. військ, сформоване в серпні 1919 на базі частин ліквідованої 6-ї зведеної д-зії. В серпні 1919 — лютому 1920 в складі *Десятиднічної армії* д-зія брала участь у боях проти денікінців на тер. України, зокрема у визволенні Чернігова, Бахмача, Пирятини, Ромодана, Черкаса, Кременчука, в лютому — серпні 1920 у складі *Чотирнадцятої армії* — в боях проти військ бурж.-поміщиків. Польщі на тер. України. З грудня 1920 — в складі Київ. військ. округу. 21.IV 1921 д-зію розформовано і зведено в стрілк. бригаду. Д-зією командували Р. П. Погосян, С. О. Шкляр-Олексюк, П. В. Єгоров, М. Г. Кропив'янский, Д. Д. Помазнин та ін.

ШІСТНАДЦЯТА КАВАЛЕРІЙСЬКА ДИВІЗІЯ — з'єднання рад. військ, сформоване в січні 1920 в складі 8-ї армії Пд. фронту. В квітні — червні 1920 д-зія брала участь у розгромі решток денікінських військ на Пн. Кавказі, охороняла узбережжя Азовського м. У липні — листопаді д-зія в складі *Другої Кірової армії* вела бої проти врангелівців у Пн. Таврії і Криму. В січні — листопаді 1921 д-зія брала участь у ліквідації *махновщини* й білогвардійських банд на Пн. Кавказі. Розформована 12.XI 1921. Д-зією командував С. Б. Волинський.

ШІСТНАДЦЯТА ПОВІТРЯНА АРМІЯ — об'єднання Рад. Армії, сформоване 5.VIII 1942 під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У складі Сталінгр. (з 1.X 1942 — Донського) фронту брала участь у *Сталінградській битві 1942—43*. У ході *Курської битви 1943* забезпечувала дії військ Центр. фронту. Під час *Чернігівсько-Прип'ятської наступальної операції 1943* підтримувала наземні війська Центр. фронту, сприяла форсуванню Десни, Дніпра і Прип'яті. Частини армії відзначилися при визволенні Глухова (31.VIII), Путивля (3.IX), Конотопа (6.IX), Бахмача (9.IX), Чернігова (21.IX), Щорса (21.IX), З 20.X 1943 Ш.п. а. в складі Білорус. (згодом — 1-го Білорус.) фронту брала участь у визволенні Білорусії, Польщі, Німеччини, в *Берлінській наступальній операції 1945*. Армією командував С. Г. Руденко (з 28.IX 1942 — до кінця війни).

ШІСТНАДЦЯТИЙ З'ІЗД ВКП(б) — відбувся 26.VI—13.VII 1930 в Москві. В роботі з'їзду взяла участь 1268 делегатів з ухвальним голосом і 891 з дорадчим, які представляли 1 260 874 члени партії та 711 609 кандидатів у члени партії. Порядок денний: 1) Політ. звіт ЦК; 2) Орг. звіт ЦК; 3) Звіт Центр. ревізійної комісії; 4) Звіт Центр. контрольної комісії; 5) Звіт делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну; 6) Виконання п'ятирічного плану пром-сті; 7) Колгоспний рух і піднесення с. г.; 8) Завдання профспілок у реконструктивний період; 9) Вибори центр. установ партії. У політ. звіті ЦК ВКП(б) і доповіді делегації ВКП(б) у Виконкомі Комінтерну було зроблено аналіз міжнар. обстановки в період між XV і XVI з'їздами партії. Відмічалось, що ВКП(б) твердо і неухильно проводила ленінську політику миру і зміцнення братніх зв'язків рад. народу з трудящими капіталістич. країн і колоній. З'їзд, враховуючи підступи імперіалістів, визнав за необхідне посилити роботу по зміцненню оборонної могутності Рад. Союзу, підвищення босадатності Червоної Армії. З'їзд дав глибокий аналіз внутр. становища СРСР. В галузі пром-сті на той час остаточно і безповоротно було вирішено питання «хто-кого» на ко-

ристь соціалізму. В нар. г-ві досягнуто переваги питомої ваги пром-сті над питомою вагою с. г., країна стояла напередодні перетворення з аграрної на індустріальну. Швидкий темп *індустріалізації* країни став можливий насамперед тому, що партія організувала широке *соціалістичне змагання*. З'їзд доручив ЦК забезпечувати і надалі всемірне розгортання важкої пром-сті як осн. бази соціалістич. будівництва, безумовне виконання промфінпланів, неухильне піднесення продуктивності праці, найсуворіше виконання планових завдань по зниженню собівартості й поліпшенню якості продукції. З'їзд постановив створити на Сх. друту вугільно-металург. базу країни — Урало-Кузнецький комбінат. Загострювалась увага до питань розвитку і реконструкції транспорту. З'їзд підкреслив важливу роль підготовки керівних госп. і тех. кадрів. У спец. рішенні було зазначено, що гол. завдання профспілок у період реконструкції полягають у розгортанні соціалістич. змагання, у поліпшенні діяльності *виробничих нарад* на підприємствах, посиленні боротьби з браком і витратами у виробн., з бюрократизмом і косністю. З'їзд відмітив величезне значення для зміцнення Рад. влади і для перемоги соціалізму в СРСР масового колгоспного руху, поставив перед партією завдання забезпечити всебічний розвиток машинізації та тракторизації с. г., здійснити заходи щодо орг.-госп. зміцнення колгоспів, посилити роботу по дальшому залученню в колгоспи бідняцьких та середняцьких мас.

З'їзд схвалив постанову ЦК ВКП(б) від 5.I 1930 «Про темп колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву». До XVI з'їзду було досягнуто деяких успіхів у здійсненні *культурної революції*. Однак з'їзд визнав темпи культ. будівництва недостатніми і постановив запровадити заг. обов'язкову початкову освіту і остаточно ліквідувати неписьменність.

З'їзд конкретизував народногосп. плани союзних республік, у т. ч. УРСР. Було визнано за необхідне форсувати будівництво Харків. тракторного і Запорізького комбайнового з-дів, «Запоріжсталі» та ін. гігантів важкої пром-сті. Значну увагу з'їзд приділив питанням парт. будівництва. Було підкреслено необхідність дальшого поліпшення соціального складу партії, розвитку внутріпарт. демократії, розгортання критики і самокритики. З'їзд схвалив заходи ЦК по боротьбі проти *троцькізму* і *правого ухилу* у ВКП(б). Це забезпечило збереження єдності партії, проведення генеральної лінії та згуртування партії на основі марксизму-ленінізму. З'їзд визнав за необхідне посилити боротьбу проти правого ухилу, який став гол. небезпекою партії, вести неупирну боротьбу проти великодерж. шовінізму і націоналізму. З'їзд закликав усіх комуністів обєратити єдність партії, доручив ЦК і надалі давати нещадну відсіч будь-яким спробам похитнути й підірвати парт. дисципліну та єдність ленінської партії.

З'їзд обрав ЦК з 71 члена і 67 кандидатів у члени, Центр. ревізійну комісію в складі 13 членів, Центр. контрольну комісію з 187 членів.

Літ.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 3. К., 1954; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Історія Комуністичної партії Советського Союзу, т. 4, кн. 2. М., 1970. Л. Ю. Береніштейн (Київ).

ШІСТНАДЦЯТИЙ З'ІЗД КП(б) УКРАЇНИ — відбувся 25—28.I 1949 в Києві. На з'їзді було 650 делегатів з ухвальним голосом і 85 з дорадчим, які представляли 572 950 членів і 111 325 кандидатів партії. Порядок денний: 1) Звіт ЦК

КП(б)У; 2) Звіт Центр. ревізійної комісії КП(б)У; 3) Вибори керівних органів КП(б)У. Це був перший з'їзд Компартії України після закінчення Великої Вітчизн. війни 1941—45. На з'їзді було дано аналіз діяльності КП(б)У від XV з'їзду, тобто за період, який охоплював Велику Вітчизн. війну і перші післявоєнні роки КП(б)У в усі ці роки діяла як надійна опора ЦК ВКП(б). На час з'їзду було успішно завершено план 3-го року першої післявоєнної п'ятирічки. Пром. вироб. УРСР досягав 71%, а заг. посівна площа становила 93% довоєнного рівня. Джерелами успіхів були висока політ. і трудова активність укр. народу, братня допомога рос. та ін. народів СРСР, правильна політика партії. Разом з тим з'їзд вказав на істотні недоліки в госп. будівництві і намітив заходи до усунення їх. З'їзд зосередив увагу рад. і парт. орг-цій на дотрочковому виконанні четвертого п'ятирічного плану, підкреслив значення підвищення продуктивності праці, зниження собівартості продукції, широкого впровадження у виробництво найновішої техніки і передової технології, своєчасного введення в експлуатацію нових і повного використання наявних виробничих потужностей. У галузі с. г. ставилися завдання орг.-госп. зміцнення колгоспів, підвищення врожайності, розвитку громад. тваринництва, збільшення виробн. с.-г. продуктів. Важливо було прискорити житл. будівництво, забезпечити заг. семирічне навчання в селах і десятиріччя — в містах. З'їзд націлював парт. орг-ції республіки на дальший розвиток *соціалістичного змагання*, впровадження передового досвіду, забезпечення авангардної ролі комуністів на всіх ділянках госп. і культ. будівництва. З'їзд підкреслював необхідність дальшого зміцнення первинних парт. орг-цій, підвищення їхньої бойовистості. Він конкретизував завдання й шляхи найшвидшого завершення відбудови й дальшого піднесення нар. г-ва УРСР, виявлення і використання нових резервів виробництва. З'їзд обрав ЦК КП(б)У в складі 77 членів і 46 кандидатів, Центр. ревізійну комісію з 21 члена. На пленумі ЦК, що відбувся після з'їзду, були обрані Політбюро, Оргбюро і Секретаріат ЦК. Членами Політбюро були обрані М. С. Гречуха, Л. Р. Корнієць, Д. С. Коротченко, Д. З. Мануїльський, Л. Г. Мельников, І. С. Сенін, М. С. Хрущов. Першим секретарем ЦК було обрано М. С. Хрущова.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971.

В. І. Юрчук (Київ).

ШКАПЕНКО Володимир Юхимович (1924—6.ІІ 1945) — рад. військовослужбовець, рядовий, Герой Рад. Союзу (1945, посмертно). Н. в с. Грузькому (тепер Криворізьк. р-ну Дніпроп. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1944. Під час Великої Вітчизн. війни — стрілець 1050-го стрілк. полку 301-ї стрілк. д-зії 1-го Білорус. фронту. Відзначився при визволенні Польщі. 15.І 1945 в числі перших форсував р. Пилицю в районі с. Бялої Гури. Захопив ворожий кулемет, знищивши двох гітлерівців. Кулеметним вогнем сприяв форсуванню ріки і захопленню плацдарму рад. військами. Відбив 5 ворожих контратак, знищивши 15 фашистів. Пізніше загинув у бою.

ШКАПІН Георгій Михайлович (1878 — листопад 1915) — учасник революц. руху в Росії, більшовик. Н. в Миколаєві в сім'ї міщанина. Брав участь у революц. русі з поч. 20 ст. В 1901 працював на Путилівському з-ді. Вів революц. роботу в Одесі (1902), керував страйком робітників з-ду «Наваль» у Миколаєві (1903). В 1907

Ш. обрано делегатом V з'їзду РСДРП від Уральської парт. орг-ції. По дорозі на з'їзд його було заарештовано і заслано на 3 роки до Арх. губ. В 1911 повернувся із заслання, працював на Путилівському з-ді, де керував парт. орг-цією. Співробітничав у газ. «Правда», журн. «Вопросы страхования». В серпні 1914 його заарештовано і вислано до Костроми, в жовтні — до Харкова. Був членом Харків. к-ту РСДРП, видав його підпільною друкарнею. В листопаді 1914 — один з керівників страйку робітників Харків. паровозобудівного з-ду. В серпні 1915 Ш. мобілізовано в царську армію. Помер у військ. госпіталі в Москві.

ШКАРЛЕТОВА Марія Савелівна (н. 3.ІІ 1925) — рад. військовослужбовець, гвардії старший сержант, Герой Рад. Союзу (1945). Член КПРС з 1944. Н. у с. Кислівці (тепер Куп'янського р-ну Харків. обл.) в робітн. сім'ї. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни — сан. інструктор роги 170-го гвард. стрілк. полку 57-ї гвард. стрілк. д-зії 1-го Білорус. фронту. Брала участь у боях на тер. України, Білорусії, у форсуванні Дніпра, Пд. Бугу, Дністра. Відзначилася при визволенні Польщі. 1.VIII 1944 Ш. в числі перших форсувала Віслу, особисто винесла з поля бою понад 40 тяжко поранених рад. бійців. Всього винесла з поля бою понад 100 тяжкопоранених. З 1945 — в запасі. Працює мед. сестрою в Куп'янській міській лікарні. В 1965 Міжнар. К-т Червоного Хреста нагородив її медаллю «Флоренс Найтінгел».

ШКОЛА на У к р а ї н і. Школи — навч.-виховні заклади для навчання і виховання дітей, молоді та дорослих. Перші Ш. в *Київській Русі* виникли наприкінці 10 ст. в Києві і набули деякого поширення в 11—12 ст. Їх створювали при церквах, монастирях і князівських дворах. Загарбання угор. феодалами Закарпаття (11 ст.), монг.-тат. навала (13 ст.), захоплення укр. земель Литвою (14 ст.) і Польщею (14—16 ст.) на тривалий час загальмували розвиток Ш. В 14—15 ст. нечисленні Ш. існували гол. чин. при церквах та монастирях. Після *Люблінської унії 1569* польс. феодали з метою покатолицення укр. населення відкрили єзуїтські Ш. у Львові (1608), Луцьку (1609), Києві (1620) та ін. містах. У кін. 16 — на поч. 17 ст. на Україні виникли протестантські Ш., зокрема соцініанського напрямку — в Киселині на Волині, в Хмельнику на Поділлі та ін. У цих Ш. вчилися діти польс. і укр. шляхти та заможних міщан. У 16—17 ст. значну роль у розвитку освіти на Україні відіграли *братські школи*. У великих селах при церквах були Ш. грамоти.

В 1632 створено першу на Україні вищу школу — Києво-Могилянську колегію (див. *Київська академія*). *Возз'єднання України з Росією 1654* сприяло взаємному збагаченню укр. і рос. культур. Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. на Лівобережній і Слобідській Україні в ряді міст і сіл були початкові Ш., в яких вчилися діти городян, козаків і селян. Грамоту поширювали також *мандрієні дяки*. Певну роль у розвитку освіти на зх.-укр. землях відіграв Львів. ун-т (засн. 1661). Київ. академія впливала на зміст і методи навчання в багатьох навч. закладах, зокрема в колегіумах — Чернігівському (засн. 1700), Харківському (засн. 1727) і Переяславському (засн. 1738). У 2-й пол. 18 ст. внаслідок закріпачення селян та козаків більшість сільс. Ш. на Лівобережній і Слобідській Україні перестала існувати. Мало було Ш. і на Правобережній Україні. На зх.-укр. землях, загарбаних 1772 Австрією, навчання в міських Ш., як правило,

проводили нім. мовою. В селах при церквах існували Ш. з нім. й польс. і лише поодинокі — з укр. мовою навчання. Переважна більшість дітей трудящих залишалася поза школою.

За реформою, проведеною царським урядом 1804, було створено чотири типи Ш.: *парафіальні школи*, повітові уч-ща, гімназії, університети. Навчання в усіх Ш. проводили рос. мовою. Перші гімназії на Україні виникли в Полтаві й Одесі (1804), в Чернігові, Новгород-Сіверську, Харкові (1805), Києві і Сімферополі (1812). У 1-й чверті 19 ст. було організовано *Кременецький лицей* (1805), *Ришельєвський лицей* в Одесі (1817), Гімназію вищих наук у Ніжині (1820). У 1805 відкрито Харків., 1834 — Київ. ун-ти (див. *Вища освіта на Україні*). В гімназіях, ліسهях і ун-тах вчилися діти дворян, чиновників, ін. заможних верств населення. У 1-й пол. 19 ст. було відкрито стаціонарні жіночі навч. заклади — ін-ти шляхетних дівчат у Харкові (1812), Полтаві (1817), Одесі (1828), Керчі (1835) і Києві (1838). Діти дворян вчилися також у приватних школах-пансіонах. У 50-х рр. 19 ст. у переважній більшості сіл Ш. не було. В містах існувала невелика кількість парафіальних і повітових уч-щ. У 1856 на Україні в початкових Ш. вчилися лише 67 тис. дітей. В 50 — на поч. 60-х рр. 19 ст. в країні розгорнувся рух за поширення освіти серед народу, за демократизацію Ш. У 1859 в Києві було відкрито перші *недільні школи*. У 2-й пол. 19 ст. станова школа поступово перетворювалася на класову, буржуазну. В той період значну роль у розвитку початкової освіти відігравали земства. Наприкінці 60-х рр. було створено двокласні Ш. з 5-річним курсом навчання, а більшість повітових уч-щ у 70-х рр. реорганізовано в міські уч-ща, перетворені 1912 на 4-річні вищі початкові уч-ща, що будували свою роботу на базі початкових Ш. З 70-х рр. почали поширюватись жіночі гімназії. В той самий час виникли й *реальні училища*. Потреба в кадрах для капіталістич. підприємств викликала появу в 2-й пол. 19 ст. ремісничих і нижчих тех. уч-щ, а також деяке поширення середньої спец. і вищої освіти (див. *Професійна освіта на Україні*). У передреволюційний час на Україні, як і в усій Росії, по суті було дві системи освіти. Для дітей трудящих існували Ш. елементарної освіти, на базі яких будували свою роботу ремісничі, тех., с.-г. та ін. професійні уч-ща й учительські семінарії. Для дітей пануючих класів, для заможних верств населення функціонували гімназії, інститути шляхетних дівчат, *кадетські корпуси*, військ. уч-ща, духовні чоловічі уч-ща, епархіальні жіночі уч-ща, духовні жіночі уч-ща, духовні семінарії та духовні академії, ун-ти, ін-ти. Вища і середня освіта була майже недоступна для широких верств трудящих. Майже $\frac{3}{4}$ населення України, за переписом 1897, було неписьменним.

У 1914/15 навч. р. на Україні (в сучас. межах) було 26 069 загальноосв. Ш. (2607,3 тис. учнів), у т. ч. початкових — 25 106 (2371,8 тис. учнів), неповних середніх — 386 (49,7 тис. учнів), середніх — 577 (185,8 тис. учнів), 88 середніх спец. навч. закладів (12,5 тис. учнів) і 27 вищих Ш. (35,2 тис. студентів).

Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила для трудящих усіх національностей Рад. країни широкий шлях до оволодіння знаннями, до творчої праці. В березні 1920 1-а всеукр. нарада з питань освіти затвердила систему нар. освіти УРСР. З 1920/21 навч. р. в республіці створено єдиний тип трудової 7-річної Ш. з двома центрами: перший — 1—4-і класи, другий —

5—7-і класи. На основі ленінської нац. політики в Ш. на Україні, як і в усій Рад. країні, було запроваджено навчання рідною мовою учнів.

Швидкими темпами розвивалася Ш. в роки перших п'ятирічок. У серпні 1930 ЦВК і Раднарком СРСР прийняли постанову про запровадження в країні з 1930/31 навч. р. заг. обов'язкового 7-річного навчання в містах і робітн. с-тах і 4-річного на селі. Цю постанову було успішно виконано. В республіці, як і в усьому Рад. Союзі, було встановлено єдині типи загальноосв. Ш.: початкова (1—4 кл.), неповна середня (1—7 кл.) і середня (1—10 кл.). У кінці 30-х рр. в УРСР на виконання рішень XVIII з'їзду КПРС було розпочато перехід до заг. 7-річної освіти на селі і 10-річної в місті. В 1937 Ш. підвищеного типу для дорослих поділено на 7-річні й середні, а також створено 7-річні й середні заочні Ш. В 1939 у Ш. для дорослих вчилися 110 тис. чол.

До воз'єднання Зх. України і Пн. Буковини з УРСР (1939—40) бл. 70% населення Сх. Галичини й 80% населення Пн. Буковини було неписьменним. Більше 30% дітей шкільного віку не відвідували Ш. У переважній більшості в початкових, середніх і в усіх вищих Ш. на зх.-укр. землях навчання проводили польс. мовою. Лише 5% укр. дітей вчилися рідною мовою. На Пн. Буковині рум. бурж.-поміщицький уряд 1923 закрити останню укр. гімназію, а 1927 всі нар. Ш. було румунізовано. Середня і вища освіта на Зх. Україні й на Пн. Буковині була недоступна для широких верств трудящих. В Чернівецькому ун-ті (засн. 1875) навчання провадилося нім., згодом рум. мовами. Нар. освіта в зх. областях України після воз'єднання їх з УРСР почала бурхливо розвиватись.

У 1940/41 навч. р. в УРСР функціонувала 30 881 Ш., в т. ч. 10 957 семирічних і 4435 середніх. У загальноосв. Ш. налічувалося 6687,2 тис. учнів. Розвиток нар. освіти в УРСР тимчасово був перерваний нападом фашист. Німеччини на Рад. Союз 1941.

За перші п'ять повоєнних років (1946—50) в республіці було відновлено мережу загальноосв. Ш. Величезні зміни в розвитку освіти сталися в Закарп. обл. після воз'єднання її з УРСР 1945. В Ужгороді 1945 було відкрито ун-т. На поч. 1951 в УРСР в основному було здійснено 7-річне навчання. Вживалися заходи до поступового запровадження в республіці заг. середньої освіти, удосконалення змісту навчання і трудового виховання учнів. Набували дальшого розвитку Ш. робітн. молоді, створені 1943, і Ш. сільс. молоді, організовані 1944. В 1956/57 навч. р. було відкрито перші 7-річні й середні загальноосв. Ш.-інтернати. В 1959 відповідно до закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР» (1959) на Україні, як і в усьому Рад. Союзі, запроваджено заг. обов'язкове 8-річне навчання. Повну середню освіту учні здобували в 11-річній загальноосв. трудовій політех. Ш. з виробничим навчанням, в 9—11 класах Ш. робітн. і сільс. молоді, в середніх заочних загальноосв. Ш. для дорослих і середніх спец. навч. закладах. На поч. 1964/65 навч. р. встановлено 10-річний строк навчання в середній трудовій політех. Ш.

За 1966—70 повну середню освіту в УРСР здобуло 3,4 млн. чоловік, 8-річну — понад 4 млн. Внесено зміни в структуру загальноосв. Ш., значно вдосконалено навч. плани і програми середніх і вищих уч. закладів.

XXIV з'їзд КПРС визначив перспективу дальшого розвитку Ш. Велике значення для проведення в життя накреслень XXIV з'їзду КПРС мають по-

станови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про завершення переходу до заг. серед. освіти молоді і дальший розвиток загальноосв. школи, про подальше удосконалення системи професійно-тех. освіти та про заходи по подальшому удосконаленню вищої освіти в країні (1972). До 1975 було здійснено повний перехід до заг. середньої освіти молоді. Середню освіту вона здобуватиме в загальноосв. Ш., у середніх спец. навч. закладах, у ряді професійно-тех. училищ, які, крім професії, дають середню загальну освіту. Було розширено підготовку в вузах і середніх спец. навч. закладах фахівців, зокрема з нових і перспективних напрямів науки й техніки.

З метою наближення Ш. до місця проживання учнів функціонують окремо початкові Ш. у складі 1—3 класів, 8-річні Ш. в складі 1—8 класів і середні Ш. в складі 1—10 класів при збереженні єдності й наступності всіх ступенів загальноосв., середньої Ш. Вечірні (змінні) й заочні середні загальноосв. Ш. функціонують у складі 9—11 класів. Для працюючої молоді, яка не має 8-річної освіти, в цих Ш. створюють відповідні класи. В УРСР діє широка мережа загальноосв. Ш. різних типів: середні трудові політех. Ш.; середні Ш. з виробничим навчанням, у яких, крім заг. освіти, учні дістають профес. підготовку; Ш. з поглибленим навчанням окремих предметів; Ш. з подовженим днем (засн. 1960), в яких учні перебувають під безпосереднім доглядом педагогів протягом цілого дня; Ш.-інтернати, де учні не тільки навчаються, але й живуть; вечірні (змінні) й заочні Ш. для працюючої молоді; Ш.-інтернати для навчання дітей з фіз. і розумовими вадами; санаторно-лісові Ш. для дітей хворих і з ослабленим здоров'ям та ін.

У 1970/71 навч. р. в УРСР функціонувало 29 902 загальноосв. Ш. усіх видів (8450,3 тис. учнів), у т. ч. трудових політех. — 27 558 (7564,8 тис. учнів), з них початкових — 8700 (249,1 тис. учнів), та 8-річних — 11 206 (2572,4 тис. учнів), середніх — 7279 (4676,3 тис. учнів) та ін. Із заг. кількості учнів у Ш. з подовженим днем виховувалося 1341,6 тис. дітей, у Ш.-інтернатах — 171,2 тис. У Ш. робітн. і сільс. молоді та в заочних вчилися понад 885,5 тис. чол.

У 1970/71 навч. р. понад 80% Ш. республіки проводили навчання укр. мовою, працювали Ш. з рос., а також з молд., угор. і польс. мовами навчання. В Ш. усіх типів 1970/71 навч. р. працювало 475,5 тис. учителів. Підготовку вчителів і вихователів у республіці здійснюють 8 ун-тів, 31 пед. ін-т і 44 пед. уч-ща. За 1946—70 на Україні збудовано 14 963 Ш. на 4178,6 тис. місць, у т. ч. в сільс. місцевості — 11 925 Ш. на 2285,9 тис. місць.

Ш. в УРСР, як і в усьому Рад. Союзі, відіграє визначну роль у вихованні людини комуністич. суспільства, в піднесенні освітнього рівня народу, в прискоренні наук.-тех. прогресу, в розв'язанні однієї з найважливіших соціальних проблем — усуненні істотних відмінностей між розумовою і фіз. працею.

Лит.: Ленін В. І. Про народну освіту. Статті і промови. К., 1958; Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968; Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України. К., 1971; Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. Збірник документів, т. 1—2. К., 1960—61; Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні. К., 1970; Народне образование в СССР. 1917—1967. М., 1967; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917—1967. К., 1967; Гутяєвський С. К. Здійснення ленінських принципів народної освіти на Україні. К., 1960; Марченко М. І.

Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст. К., 1961; Константинов Н. А. Очерки по історії середньої школи. М., 1956; Ряцко Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції. Х., 1927; Гриценко М. М. Народна освіта в західних областях Української РСР. К., 1960; Ігнат А. М. Загальноосвітня школа на Закарпатті в XIX — на початку XX ст. Ужгород. 1971; Ясницький Г. І. Розвиток народної освіти на Україні (1921—1932 рр.). К., 1965; Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917—1965). К., 1966; Україна за п'ятдесят років (1917—1967). Статистичний довідник. К., 1967.

Б. М. Мізерницький (Київ).

ШКОЛИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПРАЦІ — одна з форм комуністич. виховання трудящих, вивчення і активного впровадження у виробн. передового досвіду. Першу школу створено в серпні 1962 на лєнінгр. Металічному з-ді імені XXII з'їзду КПРС. Ш. к. п. створюють за виробничою ознакою, в них поєднують політ. освіту, економіч. і тех. навчання, вивчення передового виробничого досвіду у відповідній галузі виробн., питань культури, морально-етичних проблем. Навч. програму шкіл розраховано на два роки. В Ш. к. п. викладають досвідчені пропагандисти з числа інж.-тех. працівників, економістів, учених. Роботою шкіл керують парт. і профспілкові орг-ції, методичні ради. Ш. к. п. поширилися на підприємствах пром-сті, транспорту, в будівництві, с. г., сфері обслуговування. В 1970/71 навч. р. в країні працювало понад 80 тис. Ш. к. п., в яких навчалось понад 2,5 млн. робітників, колгоспників, службовців, у т. ч. в УРСР — понад 21 тис. шкіл та бл. 1 млн. слухачів. У постанові ЦК КПРС (1971) «Про поліпшення роботи шкіл комуністичної праці» підкреслено, що Ш. к. п. є ефективною формою пропаганди передового виробничого досвіду, масово-політ. роботи серед трудящих, активного залучення їх до соціалістичного змагання і до участі в русі колективів і ударників комуністичної праці.

Б. А. Клейман (Кіровоград).

ШКОЛИ ПЕРЕДОВИХ МЕТОДІВ ПРАЦІ, школи передового досвіду — школи дальшого підвищення культ.-тех. рівня робітників та колгоспників, одна з діючих форм поширення досвіду новаторів виробництва. В УРСР однією з перших була школа, створена у липні 1932 на горлівській шахті «Кочегарка» під керівництвом М. О. Ізотова. Школи комплектуються з фахівців однієї або кількох однорідних професій. Керівники та консультанти Ш. п. м. п. — новатори виробництва, досвідчені інженери, техніки, агрономи — проводять практичні заняття безпосередньо на робочому місці новатора, теоретичні бесіди, узагальнюють найпродуктивніші методи праці багатьох трудівників. Строки навчання в Ш. п. м. п. — від кількох днів до кількох місяців. Постійно діючі Ш. п. м. п. працюють на багатьох підприємствах, у колгоспах і радгоспах.

Б. А. Клейман (Кіровоград).

ШЛЕПАКОВ Арнольд Миколайович (н. 16.VI 1930) — укр. рад. історик, чл.-кор. АН УРСР (з 1969), доктор істор. наук (з 1966), професор (з 1970). Н. у Вінниці в сім'ї службовця. В 1952 закінчив факультет міжнар. відносин Київ. ун-ту. З 1955 — наук. співробітник, з 1969 — зав. відділом нової і новітньої історії зарубіж. країн, з 1971 — заст. директора Ін-ту історії АН УРСР. Одночасно 1968—70 викладав у Київ. ін-ті культури. В 1967 був залучений як експерт ЮНЕСКО до підготовки гол. доповіді з проблем світової міграції наук.-тех. кадрів, яка увійшла до офіційного документа цієї орг-ції. В складі делегації УРСР брав участь у 25—27-й сесіях

А. М. Шлепаков.

О. Г. Шліхтер.

Генеральної Асамблеї ООН. Автор праць з соціальної історії США і Канади, робітн. руху й міжнар. відносин. Брав участь у написанні колективних праць «Всесвітня історія» (т. 10. М., 1965), «Історія робітничого руху в США в новітній час» (т. 1—2. М., 1971), «Україна і зарубіжний світ» (К., 1970), «Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму» (К., 1970). *Тє.*: Українська трудова еміграція в США і Канаді (Кінець XIX — початок XX ст.). К., 1960; Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма. М., 1966; Биография Статуи Свободы. М., 1969.

ШЛИКЕВИЧ Олександр Полікарпович (1849—1909) — укр. статистик, земський громад. діяч. Освіту здобув у Петровсько-Розумовській академії. Працював головою Козелецької земської повіт. управи. Розробив і застосував для статистико-економіч. аналізу новий вид статистич. таблиць, що дістали назву комбінатійних (в них згруповано дані про розмір землеводіння, худобу, кількість робітників, орендної землі в сілс. г-вах) і набрали поширення в *земській статистиці*. За складеною Ш. таблицею 1882 уперше розроблено дані подвірного перепису Козелецького пов., які використав В. І. Ленін для ілюстрації клас. розмарування селянства в Росії. **ШЛІССЕЛЬБУРЬСКА ФОРТЕЦЯ** — політична тюрма в Рос. імперії; старовинне рос. укріплення. Збудували її новгородці 1323 як укріплення на о. Ореховому біля початку р. Неви. Спершу називалась Орешек. У 1611 Швеція загарбала її й перейменувала на Нотебург. У 1702 під час Північної війни 1700—21 фортецю здобули рос. війська; Петро I назвав її Шліссельбург (Ключ-місто). З 18 ст. Ш. ф. використовували як політ. тюрму. В ній було ув'язнено просвітителів Ф. В. Кречетова, М. І. Новикова, декабристів І. І. Пуштина, В. К. Кюхельбекера, Мик. О. і Мих. О. Бестужевих та ін., народолюбців В. М. Фігнер, М. О. Морозова, М. Ф. Фроленка, Г. О. Лопатина, М. Ю. Аиенбреннера. Тут було страчено О. І. Ульянова та ін. революціонерів. На поч. 20 ст. в Ш. ф. ув'язнено Г. К. *Орджонікідзе*, керівника *саперів повстання 1905* у Києві Б. П. *Жданівського*, учасників повстань 1905 у Донбасі, Севастополі, Кронштадті, Прибалтії. В лютому 1917 всіх в'язнів Ш. ф. було звільнено. В серпні 1928 Ш. ф. перетворено на музей. Героїчна оборона Ш. ф. в роки Великої Вітчизн. війни відіграла важливу роль у зриві планів нім.-фашист. командування щодо загарбання Ленінграда. У 1944 м. Шліссельбург перейменовано на Петрокрестов.

ШЛІХТЕР Євгенія Самійлівна (дівоче прізвище — Л у в и щ у к; 19.I 1869—5.II 1943) — професіо-

нальна революціонерка. Член Комуністич. партії з 1892. Н. в м. Кам'яні-Подільському. Дружина О. Г. Шліхтера. В 1889—91 вчилася на мед. ф-ті Бернського ун-ту (Швейцарія), де разом з О. Г. Шліхтером була одним з організаторів с.-д. гуртка рос. студентів. На поч. 90-х рр. повернулася в Росію. Проводила с.-д. пропаганду на Україні. В березні 1893 заарештована і після ув'язнення в Києві вислана в Полтаву, а 1895 заслана на 5 років у Сольвичегодськ. Після II з'їзду РСДРП (1903) — більшовичка. У 1902—05 — член Київ. к-ту РСДРП. Один з організаторів київ. більшовицької групи «*Вперед*». У лютому 1905 — член страйкового к-ту Пд.-Зх. і Києво-Полт. з-ць. У 1906—08 працювала в редакціях більшовицьких газет «*Пролетарий*» і «*Вперед*». Учасниця Великої Жовтневої соціалістич. революції. З 1919 працювала в Наркоматі освіти РРФСР, з 1924 — в Наркоматі освіти УРСР. В наступні роки — директор Музею революції УРСР, згодом — директор обласної 6-ки ім. ВКП(б) у Києві. *Л. Г. Чиговська* (Київ).

ШЛІХТЕР Олександр Григорович (парт. псевд. — Анааньїн, Аפרелєв, Євгенєєв, Никодим, Нестеров та ін.; 1.IX 1868—2.II 1940) — професійний революціонер, парт. і держ. діяч УРСР; акад. АН УРСР (з 1929), акад. АН БРСР (з 1934). Член Комуністич. партії з 1891. Н. в м. Лубнах (тепер Полт. обл.) в сім'ї ремісника-столяра. В 1890—91 вчився у Бернському ун-ті (Швейцарія), де був одним з організаторів с.-д. гуртків рос. студентів. З 1891 вів пропаганду в с.-д. гуртках на Україні. В 1893 його заарештували у Києві й вислали до Полтави, а 1895 заслали на 5 років у Сольвичегодськ. У 1900 — один з організаторів групи «іскривці» у Самарі. В 1901 — член Тульського, 1902—04 — Київ. к-тів РСДРП. Вів непримиренну боротьбу проти народників, легальних марксистів, «економістів», меншовиків. Влітку 1903 Ш. — один з організаторів і керівників заг. страйку в Києві. В лютому 1905 керував політ. страйком службовців Пд.-Зх. і Києво-Полтавської з-ць. У 1905 — голова 1-го і 2-го з'їздів Всерос. спілки залізничників у Москві. Ш. — один з організаторів київ. більшовицької групи «*Вперед*», за дорученням якої в жовтні 1905 керував заг. страйком і революц. виступами в Києві. В наступні роки вів нелегальну парт. роботу в Петербурзі та ін. містах, працював у більшовицькій газ. «*Пролетарий*». В 1907—08 — член Моск. к-ту РСДРП. В 1908 Ш. заарештували і 1909 заслали до Сибіру. Під час першої імперіалістич. війни займав ленінську послідовно інтернаціоналістич. позицію, вів боротьбу проти оборонців. Учасник Лютн. революції 1917, один з організаторів і член Краснояр. губкому партії та губвиконкому. Проводив парт. роботу в Петрограді. Брав участь у підготовці Жовтн. збройного повстання в Москві, був членом Моск. військ.-революц. к-ту і комісаром продовольчих справ. У 1917—18 — нарком землеробства, нарком продовольчих справ РРФСР, надзвичайний комісар продовольчих справ у Сибіру, Тульський та ін. губ. В 1919 — нарком продовольчих справ УРСР. В 1920 — голова Тамбовського губвиконкому. В 1921—27 — на дипломатич. роботі: голова Рос.-Фінляндської комісії по додержанню мирного договору (1921—22), повпред і торгпред РРФСР і Рад. України в Австрії (1922—23), уповноважений Наркомату закорд. справ СРСР по УРСР і член колегії цього Наркомату (1923—27). Одночасно (1924—27) — ректор Комуністич. ун-ту ім. Артема в Харкові. В 1927—29 — нарком зем. справ УРСР. В 1930—33 — директор Укр. ін-ту мар-

ксизму-ленінізму, потім президент Всеукр. асоціації марксистсько-ленінських ін-тів. У 1931—38 — віце-президент АН УРСР, з 1934 — голова Ради по вивченню продуктивних сил УРСР при АН УРСР. Вів непримиренну боротьбу проти троцькістів і правих опортуністів, проти всіляких проявів бурж. націоналізму. На IX—XIII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. В 1924—26 — член Оргбюро ЦК КП(б)У, 1926—37 — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВЦВК кількох скликань, ЦВК СРСР усіх скликань, двічі обирався кандидатом у члени Президії ЦВК СРСР. З 1923 — член Президії ВУЦВК усіх скликань. Автор економіч., істор. і публіцистич. праць.

Тв.: Вибрані твори. К., 1959; Ильич, каким я его знал. М., 1970.

Лит.: Леяня В. И. Полное собрание сочинений, т. 42, 50, 51, 53 [Див. Показчик імен]; Вирный Д. Жизненный путь большевика. М., 1960; Ровнер О. С., Король Р. Я. Александр Григорович Шляхтер. Библиографич. показчик. К., 1958. Б. О. Шляхтер (Москва).

«ШЛЯХ З ВАРЯГ У ГРЕКИ» — осн. водний торг. шлях Київської Русі. Описаний у «Повісті временних літ» і в творі візант. імператора *Константина VII Багрянородного* «Про управління імперією». Складався з системи річкових шляхів і волоків між ними завдовжки понад 3000 км, що зв'язували шв. землі Давньої Русі

з пд. рус. землями та Балтійське море з Чорним морем. Виник «Ш. з в. у г.» у 9 — на поч. 10 ст. Він проходив Варязьким (Балтійським) морем і Фінською затокою по Неві й Ладозькому озеру, р. Волхову до оз. Ільмень, а звідси по Ловаті та її притоках до Зх. Двіни і далі через притоки Зх. Двіни до Дніпра, потім по Дніпру до Чорного моря і вздовж зх. берега Чорного моря до Константинополя. Дніпровський шлях через Десну, Сейм і Сож був зв'язаний з притоками Дону, Оки й Волги, через Прип'ять — із Бугом. «Ш. з в. у г.» мав велике значення для розвитку внутр. й зовн. торгівлі Давньої Русі. Він сприяв зв'язкам окремих сх.-слов. племен, і це прискорювало їхню етнічну консолідацію й держ. об'єднання. На ньому виникли й розвинулися визначні давньорус. міста Київ, Смоленськ, Новгород, Ладога, які були центрами економіч., політ. і культурного життя сх. слов'ян. У 2-й пол. 11—12 ст., коли посилюлися зв'язки з Зх. Європою, він поступився місцем Прип'ятьсько-Бузькому, Зх.-Двінському та ін. торг. шляхам.

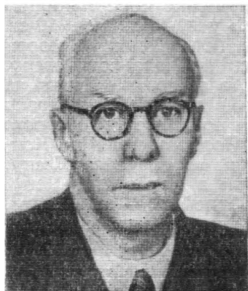
І. М. Гапущенко (Київ).

ШЛЯХЕТСТВО — назва *дворянства* у феод. Польщі, Литві та на загарбаних ними укр. землях. У 18 ст. її запровадив у Росії Петро I, який указом про єдиноспадкування 1714, «Табелем про ранги» 1722 та ін. актами скасував нерівність в юрид. становищі окремих феод. станових груп — бояр, дворян тощо і створив єдиний феод. стан — Ш., запозичивши назву з польс. мови. У 2-й пол. 18 ст. цю назву витіснило рос. слово «дворянство». На Україні термін «шляхетство» вживала *козацька старшина*. Див. *Шляхта*.

ШЛЯХТА (від давньонім. *Slacht* — рід, порода) — привілейований феод. стан у Польщі й Литві та на загарбаних ними в 14—18 ст. укр. і білорус. землях. Зародження Ш. відносять до часів раннього феодалізму, але сформувалася вона гол. чин. у період феод. роздробленості. Спочатку до її складу входили гол. чин. дрібні феодалі, зобов'язані відбувати військ. службу. Розширення станових прав Ш., посилення її політ. впливу було пов'язане з політикою королівської влади, спрямованою на ліквідацію феод. роздробленості та утворення централізованої д-ви. Щоб подолати опір носіїв феод. анархії — *мазнатів*, польс. королі й великі князі литовські шукали підтримки у Ш., яка, з свого боку, вбачала в централізованій владі опору в боротьбі як проти сваволі феод. верхівки, так і проти виступів експлуатованого селянства. Прагнучи посісти панівне становище, Ш. домагалася ряду привілеїв. Уже в 1-й пол. 14 ст. польс. Ш. здобула право брати участь у загальнодерж. з'їздах аристократії. За Кошицьким привілеєм 1374 Ш. було звільнено від усіх повинностей, за винятком сфлати поземельного податку (по 2 гроші з лану), одночасно їй надано право займати посади воєвод, каштелянів, суддів, підкоморіїв тощо. Краківський привілей 1433 гарантував шляхтичів особисту недоторканність.

Дальше розширення привілеїв Ш. зумовлене її економіч. посиленням у зв'язку з розвитком фільваркової системи г-ва (див. *Фільварок*). У 1454, під час війни з Тевтонським ордемом, *посполите рушення* великопольського Ш. добилося від короля Казимира IV Церквиського привілею, за яким король був зобов'язаний обговорювати разом з Ш. законодавчі питання і не розпочинати війни без відома загальношляхет. з'їзду. *Привілей Казимира 1447* поширив шляхет. права та вольності на руських феодалів усіх земель Литовського великого князівства. Нешавський статут 1454 підтвердив усі привілеї, що їх дістала Ш. окре-

І. І. Шмальгаузен.

П. П. Шмідт.

Ф. І. Шміт.

мих польс. земель, і посилив значення сеймиків (місцевих з'їздів Ш.). Пьотркувський статут 1496, який узаконив прикріплення селян до землі, зрівняв зх.-укр. феодалів — нащадків бояр кол. *Галицько-Волинського князівства* — у правах з польс. шляхтичами. Під час *Лівонської війни 1558—83* король Сигізмунд II Август, щоб повернути симпатії православних укр. і білорус. феодалів Литовського вел. князівства на свій бік, зрівняв їх у правах з феодалами-католиками. В 1573 король Генріх Валуа підписав т. з. «Генріхові артикули», за якими було впроваджено *ліберум вето* і підтверджено всі попередні привілеї, надані Ш. Король було позбавлено права оголошувати війну і укладати мир без згоди сенату. За Ш. було визнано право організації *конфедерацій* та збройних повстань (див. *Рокош*) з метою чинити опір королівській владі. Все це перешкождало централізації польс. д-ви і перетворювало Польщу на шляхет. республіку на чолі з виборним і обмеженим у правах королем. Формально всіх шляхтичів, незалежно від майнового стану, проголошено рівними. Проте ця рівність була лише юрид. фікцією. Магнати володіли величезними латифундіями, мали свою адміністрацію, військо, займали найголовніші у д-ві посади тощо. В той самий час переважна більшість Ш. була в цілковитій залежності від них і часто перебувала на становищі простих слуг. Після *Люблінської унії 1569* посилилася залежність укр. Ш. Правобережної і Лівобережної України від магнатів, причому значну частину її було покатоличено і спольщено. Після воз'єднання наприкінці 18 ст. Правобережної України і Білорусії з Рос. д-во місцеву Ш. зрівняно в правах з рос. *дворянством*. На загарбаних Австрією і Пруссією польс. землях Ш. дістала права австр. і пруських феодалів, зокрема 1775 для Галичини створено становий сейм. Петро І, проводячи політику консолідації класу феодалів, створив єдиний вищий стан — *шляхетство* (в 2-й пол. 18 ст. цю назву в рос. офіційній термінології заступив термін «дворянство»).

В. О. Голубицький (Київ).

ШМАЛЬГАУЗЕН Іван Іванович (23.IV 1884—7.X 1963) — рад. зоолог-морфолог, академік АН СРСР (з 1935), академік АН УРСР (з 1922), доктор зоології (з 1916), професор (з 1918), засл. діяч науки УРСР (з 1935). Н. в Києві в сім'ї професора. В 1907 закінчив Київ. ун-т. До 1912 і 1921—41 працював у Київському, 1918—21 — Воронежському, 1912—18, 1938—63 — Московському ун-тах. Одночасно 1930—41 — директор Ін-ту зоології та біології (з 1939 — Ін-т зоології) АН УРСР, 1936—48 — директор Ін-ту еволюційної морфології АН СРСР (тепер Ін-т морфології

тварин ім. О. М. Северцова). З 1948 працював у Зоологіч. ін-ті АН СРСР. Наук. праці присвячені питанням еволюційної морфології, експериментальної зоології, філогенії тварин тощо. Виконав ряд цінних досліджень у галузі порівняльної анатомії хребетних. Автор підручника для ун-тів «Основи порівняльної анатомії хребетних» (М., 1923).

Лит.: Шмальгаузен Іван Іванович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ШМІДТ Дмитро Аркадійович (1896—20.V 1937) — рад. військ. діяч, комдив. Член Комуністич. партії з 1915. Н. в м. Прилуках (тепер Черніг. обл.) в сім'ї службовця. Під час 1-ї світової війни вів революц. роботу на Пд.-Зх. фронті. Кол. офіцер старої армії (прапорщик). Брав участь у встановленні Рад. влади на Поділлі і в Прилуках. Під час австро-нім. окупації України 1918 — керівник більшовицького підпілля і командир партизан. загону в Прилуцькому повіті. З осені 1918, командуючи полком, а потім бригадою і д-зією, брав участь у боях проти петлорівців і врангелівців. Після громадян. війни — на керівній військ. роботі, зокрема, нач. д-зі *Червоного козацтва України* (1922—24), командир окремої танк. бригади в Київ. військ. окрузі (з 1933). В 1924—29 — член ВУЦВК. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

В. С. Левін (Київ).

ШМІДТ Петро Петрович (17.II 1867—19.III 1906) — офіцер Чорномор. флоту, лейтенант, один з керівників *Севастопольського збройного повстання 1905*. Н. в Одесі в сім'ї морського офіцера. В 1886 закінчив Петерб. морське уч-ще. Служив на Балт. флоті, у Владивостоці й Севастополі. В 1905 — командир міноносця Чорноморської ескадри. В жовтневі дні 1905 брав активну участь у революц. подіях 20.X (2.XI) Ш було заарештовано, проте під тиском прогресивної громадськості звільнено. Робітники Севастополя обрали його «довічним депутатом» Севастопольської Ради робітничих, матроських і солдатських депутатів. Під час повстання в Севастополі Ш. на запрошення повсталих моряків 14 (27).XI прибув на крейсер «*Очаків*» і очолив повстання на Чорноморському флоті. 16 (29).XI повстання зазнали поразки. Ш. було заарештовано і разом з ін. керівниками повстання за вироком військ. суду розстріляно на о. Березань.

Лит.: Лейтенант П. П. Шмідт. Письма, воспоминання, документи. М., 1922; Самоліс Г. Музей П. П. Шмідта в Очакові. Одеса, 1968; Попов М. Я. Лейтенант П. П. Шмідт. «Український історичний журнал», 1967, № 2.

Б. М. Барак (Харків).

ШМІТ Федір Іванович (15.V 1877—10.XI 1942) — рад. історик мистецтва, академік АН УРСР (з 1921), професор (з 1912). Н. в Петербурзі. Закінчив істор.-філол. факультет Петерб. ун-ту. В 1899—1912 (з перервами) перебував у наук. відрядженні за кордоном. З 1912 — професор Харків. ун-ту. В 1919—20 — зав. музейної секцією Всеукр. к-ту охорони пам'ятоків і старовини Наркомос УРСР. У 1921 Ш. обрано головою *Археологічної комісії* Академії наук УРСР, головою К-ту Музею мистецтв АН УРСР. З 1924 — зав. кафедрою заг. мистецтвознавства АН УРСР.

З кінця 1924 — професор Ленінгр. ун-ту і директор Держ. ін-ту мистецтв. Досліджував пам'ятки архітектури і живопису Візантії, балкан. країн, Близького Сходу, Київ. Руси та України. Багато уваги приділяв музейній справі, питанням охорони пам'яток мистецтва і старовини. Тв.: *Искусство — его психология, его стилистика, его эволюция*. Х., 1919; *Мистецтво старої Руси-України*. Х., 1919; *Исторические, этнографические, художественные музеи. Очерк истории и теории музейного дела*. Х., 1919.

ШМОРГУН Петро Михайлович (н. 1.1 1921) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1969). Член КПРС з 1949. Н. в с. Осламові (тепер Віньковецького р-ну Хмельн. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1948 закінчив істор. факультет Київ. пед. ін-ту. В 1951—68 — старший наук. співробітник Ін-ту історії партії ЦК КП України, одночасно 1962—65, 1967—68 — заступник головного редактора «Українського історичного журналу». З 1970 — зав. кафедрою історії КПРС Ін-ту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київ. ун-ті. Досліджує історію КП України та історію КПРС дожовтн. періоду, питання історіографії тощо. Один з авторів «Нарисів історії Комуністичної партії України» (К., 1971), «Нарисів історії Київської обласної партійної організації» (К., 1967), «Історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» (К., 1971).

Тв.: *Большевистские организации Украины в годы первой русской революции. 1905—1907*. М., 1955; *Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р.* К., 1935; В. І. Ленін і більшовицькі організації на Україні (1907—1917 рр.). К., 1960; *Київ у трьох революціях*. К., 1963 [у співавт.]; *Карл Маркс і Україна*. К., 1968; В. І. Ленін в Україні. К., 1969 [у співавт.].

ШНАЙДЕР (Schneider) Антон (псевд. — С а р т о р і у с; 12.VI 1825—25.II 1880) — галицький краєзнавець. Н. в с. Вільшаниці (тепер с. Велика Вільшаниця Золочівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї нім. колоніста. Збирав матеріали до археол. карти та до історії міст і сіл Галичини. Істор. документи, що їх Ш. зібрав і згрупував в алфавітному порядку (за темами і назвами місцевостей), зберігаються у відділі рукописів Львів. бібліотеки АН УРСР та в держ. архіві Кракова і Краківського воєводства ПНР (фонд «Теки Шнайдера»). Опублікував «Енциклопедію краєзнавства Галичини» (т. 1—2, літери А—Б. Львів, 1868—74), де вміщено нариси про населені пункти Галичини, окремі вулиці й будинки Львова, етнографічні матеріали. Склад перший путівник з описом істор. пам'яток Львова (1871; Вид. 2 — 1875).

ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА — археол. культура *бронзового віку*, поширена на тер. Пн., Центр. і півчасти Зх. Європи. До Ш. к. к. на тер. України входять споріднені культурні групи або навіть самостійні культури (підкарпатська, городоцько-здобницька, стжижовська тощо), які за раннього бронзового віку були поширені на тер. Прикарпаття, Зх. Поділля й Волині. Дуже близька до них і *середньодніпровська культура*. Поселення Ш. к. к. досліджені недостатньо. В деяких з них виявлено залишки напівземлянкових і наземних жител стовпової конструкції. При розкопках могильників Ш. к. к. відкрито ґрунтові й підкурнані поховання з трупопокладеннями й трупоспаленнями, а також поховання в кам'яних скринях. У пам'ятках Ш. к. к. знайдено глиняний посуд, оздоблений шнуровим (звідси її назва) і врізним орнаментом (горщики, черпаки з високими ручками, глекоподібні посудини, миски, кулясті амфори з двома

або чотирма ручками), знаряддя праці (кремені шліфовані сокири, ножі, скребки, долота, свердлені кам'яні сокири, в т. ч. і бойові), прикраси (пряжки, намистини, підвіски з кістки), численні металеві вироби (різноманітні прикраси, ножі, кинджали, сокири). Осн. заняттями племен Ш. к. к. були землеробство і скотарство. Значного розвитку на той час набула обробка кременю. Пам'ятки Ш. к. к. датують кінцем 3-го — серед. 2-го тис. до н. е.

Лит.: С в е ш н і к о в І. К. Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і західного Поділля. Львів, 1958; А р т е м е н к о І. І. Племена верхнього і середнього Подніпров'я в епоху бронзи. М., 1967. С. С. *Березанська* (Київ).

ШОВІНІЗМ [франц. chauvinisme, від прізвища солдата наполеонівської армії Шовена (Chauvin), який став відомий під час єгипт. походу 1798—1801 людиноненависницьким ставленням до араб. населення] — одна з різновидностей бурж. націоналізму; проповідь нац. винятковості одних націй і цюкування інших, розпалювання ворожечі між народами й країнами в ім'я класових інтересів буржуазії. Ш. спирається на расизм. Особливого поширення Ш. набув в епоху імперіалізму. Він визначає зовн. і внутр. політику імперіалістич. д-в. У роки 1-ї світової війни шовіністич. чад охопив бурж. верстви всіх воюючих країн. Під вплив Ш. підпала й більшість лідерів партій 2-го Інтернаціоналу. Зрадивши справу соціалізму та принципи пролет. інтернаціоналізму, вони остаточно перейшли на бік імперіалістич. буржуазії своїх країн і пропагували шовіністичне гасло захисту бурж. вітчизни. Напередодні і в роки 2-ї світової війни Ш. вилізся в найогидніші людиноненависницькі форми — *фашизм* в Італії, Німеччині та деяких ін. країнах. Фашизм як ідеологія імперіалістич. буржуазії цинічно проповідував необхідність винищення цілих народів. Гітлерівська кліка в ряді загарбаних нею країн, зокрема на тимчасово окупованих територіях СРСР, знищила мільйони людей. В ідеологіч. арсеналі сучас. імперіалістич. держав Ш. посідає значне місце. Це проявляється в націоналістич. пропаганді переваг «білих» над «чорними», протиставленні людей різних національностей. Особливо дикий розгул Ш. в США, Південно-Африканській Республіці та в деяких ін. бурж. країнах.

Різновидністю Ш. є великодержавний шовінізм, що виражає ідеологію тих націй, які в силу істор. процесів стали пануючими в багатонац. країнах, і є важливим знаряддям внутр. політики бурж. урядів і партій. В умовах капіталізму в країнах, де панує націоналістич. ідеологія, Ш. може виявлятися з боку пригноблених націй щодо ін. національностей, нац. меншостей.

Ш. протистоїть пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм — принцип міжнар. солідарності трудящих, невід'ємна риса ідеології і політики соціалістич. націй, пролетарських марксистсько-ленінських партій, всього світового комуністич. руху. Найменший відступ від принципів інтернаціоналізму неминує призводити до націоналізму і Ш. Це яскраво виявилось у політиці керівництва Комуністич. партії Китаю, яке протиставляє себе всьому світовому комуністич. рухові, веде проти нього — і, насамперед, проти КПРС — розгнудану розкольніцку, підривну діяльність і одверту контрреволюц. антирад. пропаганду. З позицій пролетарського, соціалістич. інтернаціоналізму марксистсько-ленінські партії боролися і борються проти нац. обмеженості, нац. егоїзму, всіляких проявів місцевого й великодерж. націоналізму,

О. О. Шовкуєнко.

М. О. Шолохов.

Г. С. Шонін.

проти таких огидних форм відчуження і розбрату між людьми, якими є расизм і шовінізм.

В. С. Костенко (Київ).

ШОВКОПЛЯС Іван Гаврилович (н. 8.IV 1921) — укр. рад. археолог, доктор істор. наук (з 1965). Член КПРС з 1946. Н. в с. Лазірках (тепер Оржицького р-ну Полг. обл.) в селянській сім'ї. В 1945 закінчив істор. факультет Київ. ун-ту. В 1945—49 — зав. відділом істор. музею УРСР. В 1949—67 — вчений секретар, заст. директора по наук. частині, старший наук. співробітник, з 1967 — зав. відділом Ін-ту археології АН УРСР. Розробляє питання історії населення тер. України в пізньопалеолітичну епоху та розвитку археол. науки в УРСР. Дослідив *Радомильську стоянку*, *Мізинську стоянку* та *Добранцівську стоянку*. Керівник Археол. музею АН УРСР. *Тв.*: Археологічні дослідження на Україні (1917—1957). К., 1957; Кам'яний вік на території Української РСР. К., 1962; Основи археології. К., 1964; Мезинская стоянка. К., 1965; Мандрівка в глибину віків. К., 1968 [у співавт.]; Розвиток радянської археології на Україні (1917—1966). Бібліографія. К., 1969.

ШОВКУНЕНКО Олексій Олексійович (н. 21.III 1884) — укр. рад. живописець, нар. художник СРСР (з 1944), дійсний член АМ СРСР (з 1947), професор (з 1935). Н. у Херсоні в сім'ї покривельника. Мистецьку освіту здобув в Одес. худож. уч-щі (1901—08) і петерб. Академії мистецтв (1909—17). З початку творчої діяльності виступає як реаліст. Ш. — автор багатьох портретів: архітектора В. Г. Заболотного (1942), скульптора Б. І. Яковлева (1944), поета М. Т. Рильського (1944—45), генерал-майора С. А. Ковпака (1945), партизанки М. В. Вовчик-Блакитної (1947) та ін.; пейзажів, зокрема індустріальних: серії «Одеський суднобудівний завод» (1929—30), «Дніпрельстан» (1930—32), картин «Весна» і «Зима» (1965), серії пейзажів України (1966—71) тощо. Творам Ш. притаманні темпераментний живопис, соковитий колорит; портретам — психологічна виразність. У 1926—63 викладав у вищих худож. навч. закладах. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1970.

Лит.: Владич Л. В. Алексей Алексеевич Шовкуненко. К., 1960.

ШОЛОХОВ Михайло Олександрович (н. 24.V 1905) — видатний рос. рад. письменник і громад. діяч, академік АН СРСР (з 1939), Герой Соціалістич. Праці (1967). Член КПРС з 1932. Н. на хуторі Кружильному (тепер Вешенського р-ну Рост. обл.). Вчився в гімназії до 1918. У 1920—21 — боєць прозагону. З 1926 живе і працює у станиці Вешенській. Друкується з 1923. У ранніх творах (зб. «Донські оповідання», 1926) від-

бразив класову боротьбу і становлення нового життя в донських станицях. Створив роман «Тихий Дон» (1928—40) — монументальне епічне полотно про драматичну долю донського козацтва переломної епохи воєн і революцій, поразку білокозачого руху і перемогу рад. ладу на Дону. Соціалістичні перетворення на Дону в період колективізації Ш. показав у романі «Піднята цілина» (1932—59). Під час Великої Вітчизн.

війни — військ. кореспондент газ. «Правда». Героїка нар. подвигу знайшла відображення в його публіцистич. статтях, нарисах («На Дону», 1941; «Військовополонені», 1941; «На півдні», 1942), оповіданні «Наука ненависті» (1942), романі «Вони воювали за Батьківщину» (незак., 1943—59), оповіданні «Доля людини» (1956—57). Проблеми боротьби за мир, ролі мистецтва у сучас. світі поставив у публіцистич. статтях («Слово про Батьківщину», 1948; «Світло й темрява», 1949, тощо), промовах на парт. і письменницьких з'їздах. У своїх виступах обстоює принципи реалізму, народності й партійності в л-рі. Від своєї матері, українки з Чернігівщини, Ш. перейняв глибоку любов до укр. народу, укр. культури. Створив колоритні образи українців (Гаранка в «Тихому Доні» та ін.); гаряче відгукується на знаменні події в культурному житті України. Твори Ш. видано багатьма мовами народів СРСР та зарубіж. країн, екранізовано, за їхніми мотивами створено опери, інсценізації. Депутат Верховної Ради СРСР 1—8-го скликань. На XXII—XXIV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Ш. — член Рад. комітету захисту миру. Держ. премія СРСР, 1941; Ленінська премія, 1960; Нобелівська премія, 1965. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами. *Тв.*: Собрание сочинений. В 9 т. М., 1965—71; Укр. перекл. — Вони воювали за Батьківщину, К., 1960; Тихий Дон. кн. 1—4. К., 1961; Піднята цілина. К., 1965; Доля людини. К., 1968.

Лит.: Лук'ян Ю. Михайл Шолохов. М., 1962; Михайл Олександрович Шолохов. М., 1966; Якименко Л. Творчество М. А. Шолохова. М., 1970 [бібліогр. с. 634—659]; Кокта М. Публицистика Михаила Шолохова. К., 1960 [бібліогр. с. 123—132]; Мацай О. Литописець нашої епохи. К., 1961.

А. В. Кулінич (Київ).

ШОЛУДЕНКО Никифор Микитович (15.V 1919—5.XI 1943) — рад. військовослужбовець, гвардії старшина, Герой Рад. Союзу (1944). Н. в с. Сваром'ї (до 1929 — Вишедубечанського р-ну, тепер у складі с. Лебедівки Києво-Святошинського р-ну Київ. обл.) у селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1939. Закінчив школу молодших командирів. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир взводу розвідки 22-ї гвард. танкової бригади 1-го Укр. фронту відзначився в боях за визволення Києва. 5.XI 1943 з групою розвідників першим прорвався в центр міста. Ш. загинув у цьому бою. Його поховано в Києві в парку Вічної Слави.

ШОНІН Георгій Степанович (н. 3.VIII 1935) — льотчик-космонавт СРСР (1969), полковник, Герой Рад. Союзу (1969). Член КПРС з 1957. Н. у м. Ровеньках (тепер Ворошиловгр. обл.). В 1957 закінчив Військ.-морське авіаційне уч-ще.

В 1957—60 відбував службу в авіації Балт. і Пн. флотів. З 1960 — в загоні космонавтів. У 1968 з відзнакою закінчив Військ.-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського (без відриву від роботи). 11—16.X 1969 як командир косміч. корабля «Союз-6» разом з В. М. Кубасовим здійснив політ у космос. Було виконано широку програму наук.-тех. досліджень, зокрема випробування різних способів автоматич. зварювання металів в умовах космосу. За 5 діб перебування в космосі здійснив груповий політ з косміч. кораблем «Союз-7» та тридобовий груповий політ з косміч. кораблями «Союз-7» та «Союз-8», зробив 80 обертів навколо Землі.

ШОСТА АРМІЯ — загальновійськ. об'єднання Рад. Армії, сформоване в складі Пд. фронту 1.IX 1941, що брало участь в оборонних боях на тер. України під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Обороняла лівий берег Дніпра на Пн. Зх. від Дніпропетровська. Згодом у складі Пд.-Зх. фронту вела оборонні бої на Харків. напрямі. В 1-й пол. листопада вийшла на оборонний рубіж на лівому березі Сіверського Дінця на Пд. від Ізюма — Красного Лимана, на Пн. від Лисичанська. В ході *Барвінково-Лозівської наступальної операції 1942* військової армії завдали гол. удару на Красноград і 27.I визволили Лозову. З кінця січня утримували оборону в районі Лозової. З 12.V 1942 армія вела наступальні дії на Харків. напрямі, з 19.V перейшла до оборони. Переважаючим силам ворога вдалося оточити армію. 25—27.V вела героїчні бої на Барвінківському плацдармі. До 31.V частини армії прорвали вороже оточення і переправилися на лівий берег Сіверського Дінця. Армію було виведено в резерв Пд.-Зх. фронту, її Польове управління розформовано. Армією командували: Р. Я. *Малиновський* (25.VIII—24.XII 1941), А. М. *Городнянський* (з 24.XII 1941 до його загибелі 27.V 1942).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ШОСТА ГВАРДІЙСЬКА АРМІЯ — загальновійськ. об'єднання Рад. Армії, сформоване під час Великої Вітчизн. війни в складі *Воронезького фронту* в квітні — травні 1943 на базі *Десяти першої армії*. Влітку 1943 брала участь у *Курський битві 1943*, у *Белгородсько-Харківській наступальній операції 1943*, у визволенні Лівобережної України. З вересня 1943 армія вела бойові дії у складі Прибалтійських фронтів у Білорусії та Прибалтиці. Армією командував І. М. *Чистяков* (з 16.IV 1943 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ШОСТА ГВАРДІЙСЬКА ТАНКОВА АРМІЯ — об'єднання рад. військ, сформоване 20.I 1944 під час Великої Вітчизн. війни, що брало участь у визволенні України від нім.-фашист. загарбників. У складі 1-го Укр. фронту відзначилася в *Корсунь-Шевченківській операції 1944*, під час якої 28.I 1944 визволила Звенигородку і з'єдналася тут з військами 2-го Укр. фронту, завершивши цим оточення нім.-фашист. військ. З 22.II — армія в складі 2-го Укр. фронту. В ході *Уманської наступальної операції 1944* 9.III визволила Христинівку, 11.III вийшла до Пд. Бугу, форсувала його, 18.III вийшла до Дністра і, форсувавши його, 19.III визволила Могилів-Подільський. Згодом діяла в *Ясько-Кишинівській наступальній операції 1944*. 12.IX 1944 армії присвоєно звання гвардійської. Пізніше брала участь у Дебреценській і Будапештській наступальних операціях. У складі 3-го Укр. фронту (з 17.III 1945) — учасниця Віденської і Празької наступальних операцій. 26.VI 1945 Ш. г. т. а. включено до Забай-

кальського фронту, в складі якого воювала проти Японії. Армією командував А. Г. *Кравченко* (з 20.I 1944 — до кінця війни).

Г. І. Ларіонова (Московська обл.).

ШОСТА КОНФЕРЕНЦІЯ КП(б) УКРАЇНИ — відбулася 9—13.XII 1921 в Харкові на правах з'їзду. В роботі конференції взяли участь 339 делегатів з ухвальним голосом і 92 з дорадчим, які представляли 68 092 члени і кандидати у члени партії. Порядок денний: 1) Доповідь ЦК КП(б)У; 2) Доповідь ЦКК КП(б)У; 3) Доповідь Центр. комісії по чистці партії; 4) Доповідь ЦК КСМУ; 5) Пром-сть в умовах нової економіч. політики; 6) Робота в профспілках; 7) Про кооперацію; 8) Голод і посівна кампанія; 9) Продподаткова кампанія; 10) Завдання Червоної Армії на мирному становищі; 11) Питання парт. будівництва; 12) Вибори керівних органів КП(б)У. Конференція схвалила політ. і орг. роботу ЦК КП(б)У, підбила підсумки діяльності КП(б)У по відбудові нар. г-ва республіки на основі *нової економічної політики*. За порівняно короткий строк було досягнуто перших успіхів у відбудові пром-сті, транспорту й с. г. Зміцнів союз робітн. класу й селянства. Розглянувши питання про розвиток пром-сті в умовах непу, конференція особливо підкреслила завдання поліпшення конкретного керівництва пром-стю з боку парт. орг-цій. На конференції було рішуче засуджено троцькістські методи того адміністрування, які насаджував Г. Пятаков у кам'яновугільній пром-сті. Велику увагу конференція приділила питанням с. г. і кооперації, схвалила заходи щодо подання допомоги неврожайним губерніям Пд. України, закликала парт. орг-ції добитися повного виконання *продподатку*. Важливе місце на конференції зайняли питання парт. будівництва. Було відмічено велике значення чистки партії та накреслено шляхи піднесення всієї внутріпарт. роботи. Було намічено заходи щодо зміцнення сільс. парт. осередків і поліпшення парт. роботи на селі. Конференція заголосила увагу на посиленні парт. керівництва масовими орг-ціями: Радами, профспілками, комсомолом, кооперацією тощо; на посиленні парт. керівництва будівництвом Червоної Армії, а також військ.-оборонною роботою в республіці. Конференція обрала ЦК КП(б)У в складі 21 члена і 5 кандидатів, ЦКК КП(б)У з 5 членів та 2 кандидатів. На пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся після конференції, було обрано Політбюро, Оргбюро, Секретаріат. Членами Політбюро обрані А. В. Іванов, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, Г. І. Пятаков, Х. Г. Раковський, М. В. Фрунзе, В. Я. Чубар. Першим секретарем ЦК КП(б)У обрано Д. З. Мануїльського.

Лит.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971; До о і в і М. Шоста конференція КП(б)У. К., 1963.

ШОСТА (ПРАЗЬКА) ВСЕРОСІЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ РСДРП — відбулася 5—17 (18—30).I 1912 в Празі. В роботі конференції взяли участь з правом ухвального голосу представники понад 20 місцевих парт. орг-цій РСДРП — Петербурга, Москви, Центр. пром. області, Саратова, Тифліса, Баку, Николаєва, Казані, Києва, Катеринослава, Двінська та Вільна; з дорадчим голосом — представники редакцій «Соціал-демократа», «Рабочей газеты», к-ту закордонних орг-цій та ін. Усі делегати, за винятком двох меншовиків-партійців, були більшовиками. Порядок денний: 1) Доповідь (доповідь Рос. орг. комісії, ЦО, доповіді з місць); 2) Конституювання конференції; 3) Сучасний мо-

мент і завдання партії; 4) Вибори до 4-ї Держ. думи; 5) Думська фракція; 6) Держ. страхування робітників; 7) Страйковий рух і професійні спілки (цей пункт порядку денного було згодом об'єднано з пунктом «Орг. питання» і прийнято заг. резолюцію — «Про характер і організаційні форми партійної роботи»); 8) «Петиційна кампанія»; 9) Про ліквідацію; 10) Завдання соціал-демократів у боротьбі з голодом; 11) Парт. л-ра; 12) Орг. питання; 13) Парт. робота за кордоном; 14) Вибори; 15) Різне. Конференція високо оцінила роботу Рос. орг. комісії по скликанню конференції, схвалила пропозицію В. І. Леніна про конституювання конференції як загальнопарт. органу. В зв'язку з невяккою на конференцію делегатів соціал-демократії Польщі, Литви, Латвії і Бунду конференція поклала відповідальність за це на їхні центри і доручила ЦК РСДРП безумовно добитися єдності й встановлення нормальних відносин з нац. орг-ціями Росії, які входять до РСДРП. Конференція висловила впевненість, що всупереч усім перешкодам робітничі соціал-демократи всіх національностей Росії будуть дружно боротися проти всіх ворогів робітн. класу. В. І. Ленін виступив на конференції з доповідями про сучас. момент і завдання партії, про роботу Міжнар. соціалістич. бюро, про завдання соціал-демократії в боротьбі з голодом, про орг. питання, про роботу редакції ЦО партії, про ліквідацію, вибори до 4-ї Держ. думи та з ін. питань. Конференція підбила підсумки багаторічної боротьби більшовиків проти меншовиків, очистила партію від меншовиків-ліквідаторів. Ліквідаторів було виключено з РСДРП. Конференція заклікала всіх членів партії докласти зусиль для зміцнення нелегальної РСДРП. Одним з осн. тактичних питань, що стояли на порядку денному, була оцінка сучас. моменту. Виходячи з лєнінських настанов, конференція зазначила, що настало політ. пожвавлення і наростання революц. настроїв серед пролетаріату і в широких колах демократії. Конференція заявила, що осн. політ. метою боротьби лишається повалення царизму, здійснення демократич. перевороту. Було ухвалено рішення про дальше будівництво *партії нового типу* і про керівництво революц. піднесенням у країні. В рішенні про тактику партії та її політ. лінію у виборчій кампанії до 4-ї Держ. думи вказано на необхідність участі РСДРП у наступних виборах, висунення самостійного списку кандидатів у депутати і утворення в Думі с.-д. фракції. Гол. виборчими лозунгами на наступних виборах залишалися повалення царизму і демократична республіка, 8-годинний робочий день, конфіскація всієї поміщицької землі. В окремій резолюції було визначено завдання партії в боротьбі з голодом у ряді районів країни. В резолюції було підтримано революцію в Ірані й Китаї, засуджено царську політику пригноблення азійських народів, підкреслено єдність робітників Росії та Фінляндії в боротьбі проти царизму і контрреволюц. буржуазії. Конференція обрала новий ЦК на чолі з В. І. Леніним. Для керівництва парт. роботою в Росії було створено *Російське бюро ЦК РСДРП*.

Конференція фактично мала значення з'їзду партії. Вона відіграла велику роль у згуртуванні парт. орг-цій на місцях, у зміцненні більшовицької партії. В РСДРП та її керівництві було ліквідовано фракційність, що мало велике значення для розвитку партії та посилення її ролі в революц. боротьбі. Рішення конференції схвалили всі парт. орг-ції. На Україні обговорення рішень

конференції супроводилося вигнанням ліквідаторів з партії, зміцненням парт. орг-цій, розширенням їхнього впливу в робітн. масах.

Лит.: Ленін В. І. VI («Празька») Всеросійська конференція РСДРП. 5—17 (18—30) січня 1912 р. — Доповідь Міжнародному соціалістичному бюро про Всеросійську конференцію РСДРП. — Анонім із «Vorwärts'a» і стан справ в РСДРП. Теорія. Вид. 4, т. 17: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970.

ШОСТАК — польс. й укр. назва середньовічної монети вартістю 6 грошів. Карбувати срібні Ш. почали в Польщі 1528, у Литві 1547. Випуск Ш. у шляхет. Польщі тривав до кін. 18 ст. В 1794 і 1795 Ш. карбували з міді. Ш. були поширеною монетою на укр. ринку в кін. 16—18 ст. У скарбах, знайдених на тер. України, найчастіше зустрічаються польські Ш. *Сигізмунда III 1623—27*, трапляються й пруські Ш. 17 ст.

М. Ф. Котляр (Київ).

ШОСТІЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД — з'їзд Рад робітн., сел. та червоноармійських депутатів, що відбувся 14—17.XII 1921 в Харкові. В роботі з'їзду взяло участь 1037 делегатів, у т. ч. 820 з ухвальним голосом. Серед делегатів був 701 комуніст. Порядок денний: 1) Звіт РНК УРСР; 2) Про продподаток; 3) Голод та посівна кампанія; 4) Червона Армія та її завдання; 5) Комітети незможних селян; 6) Фінансова політика; 7) Вибори ВУЦВК та делегатів на 9-й з'їзд Рад РРФСР. Одноставно схваливши звіт уряду, з'їзд висловив йому повне довіря. За успішне виконання плану продподатку з'їзд нагородив Київ., Волин., Полт. і Кременчуцьку губернії Червоними прапорами. За сумлінну допомогу селянам у цій важливій справі такої ж нагороди була удостоєна 44-а Київська стрілецька дивізія. Резолюція «Про зерновий фонд для комітетів незможних селян» передбачала використати весь зерновий фонд комнезамів урожайних губерній виключно для потреб потерпілих від посухи. Резолюція з'їзду «Про поділ землі і про утворення фонду матеріальної допомоги незможному селянству» мала на меті допомогти незможникам найдодільніше використати свої зем. наділи, а також стимулювати перехід селян до колективних форм г-ва. Конкретні заходи по наданню допомоги селянам з боку д-ви було накреслено в резолюції «Про проведення весняної посівної кампанії 1922 року». З'їзд звернувся до селян республіки з декларацією «Про посівну кампанію», в якій закликав їх мобілізувати всі зусилля на подолання наслідків посухи. Для оздоровлення фін. г-ва та зміцнення курсу карбованця важливе значення мала резолюція на доповідь про фін. політику. В резолюції з військ. питання мистилися численні заходи по дальшому зміцненню боєздатності Червоної Армії та Червоного Флоту. З'їзд обрав до ВУЦВК 198 членів і 62 кандидати у члени, а також 254 делегати на 9-й з'їзд Рад РРФСР та 51 кандидата до складу ВЦВК від УРСР. Рішення з'їзду мали велике значення у створенні умов для успішної реалізації лєнінської *нової економічної політики*.

Лит.: VI Всеукраїнський з'їзд Рад. 14—17 грудня 1921 р. Стенографічний відчит. Х., 1921; Сьезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 2. М., 1960.

О. О. Кучер (Харків).

ШОСТІЙ З'ЇЗД РАД СРСР — з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся 8—17.III 1931 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 2403 делегати, з них 1570 з ухвальним голосом і 833 з дорадчим. Серед делегатів з'їзду — 1151 комуніст. Порядок денний: 1) Доповідь Уряду СРСР; 2) Доповідь

Наркомзему СРСР, Зернотресту і тваринницьких радгоспних трестів про радгоспне будівництво; 3) Доповідь Наркомзему СРСР, Колгоспцентру і Трактороцентру про колгоспне будівництво; 4) Питання Конституції Союзу РСР; 5) Утворення ЦВК Союзу РСР. З'їзд повністю схвалив зовн. і внутр. політику Рад. уряду і намітів заходи щодо збереження високих темпів індустріалізації для забезпечення перемоги соціалізму, поліпшення матеріального становища трудящих і зміцнення держ. незалежності і обороноздатності Рад. Союзу. З'їзд приділив велику увагу питанням соціалістич. перебудови с. г. В резолюції «Про радгоспне будівництво» з'їзд підкреслив значення *радгоспів* і відмітив необхідність поліпшення їхньої роботи. В резолюції «Про колгоспне будівництво» з'їзд відзначив, що масова колективізація спрямована на створення соціалістич. виробничих відносин на селі. З'їзд підкреслив вирішальне значення розвитку важкої пром-сті для дальшого піднесення с. г. З'їзд конституційно оформив входження Тадж. РСР до складу СРСР і вніс зміни в Конституцію СРСР у зв'язку з реорганізацією ряду центр. органів і ліквідацією округів. На з'їзді було обрано ЦВК СРСР: Союзу Рад (до якої ввійшло 473 члени) і затверджено обрання 138 членів (від УРСР — 5 представників, як і від ін. союзних республік) Ради Національності.

Лит.: Съезды Советов в документах. 1917—1936 гг., т. 3. М., 1960; Історія держави і права Української РСР. 1917—1967 рр., т. 1. К., 1967.

Ю. М. Барабанов (Київ).

ШОСТІЙ З'ІЗД РСДРП(б) — відбувся 26.VII—3.VIII (8—16.VIII) 1917 в Петрограді. В роботі з'їзду взяло участь 157 делегатів з ухвальним голосом і 110 з дорадчим, які представляли бл. 240 тис. комуністів, 15 делегатів від Харків., Київ., Катериносл., Полтавської та ряду парт. орг-цій Донбасу представляли понад 22 тис. більшовиків України. З'їзд зібрався напівлегально, після *липових днів 1917*, коли буржуазія перейшла у відкритий наступ на революцію. З'їзд мав визначити стратегію і тактику партії в нових умовах, що склалися у зв'язку з закінченням *двоваддцяти* на користь буржуазії та завершенням мирного періоду розвитку революції. Порядок денний: 1) Доповідь Орг. бюро; 2) Доповідь ЦК РСДРП(б); 3) Звіти з місць; 4) Поточний момент: а) війна і міжпар. становище; б) політ. і економічне становище; 5) Перегляд програми; 6) Орг. питання; 7) Вибори до *Установчих зборів*; 8) Інтернаціонал; 9) Об'єднання партії; 10) Професійний рух; 11) Вибори; 12) Різне. Не всі питання, винесені на порядок денний, обговорювали. Деякі з них, напр. про Інтернаціонал, було знято, бо з'їзд прагнув швидше закінчити свою роботу. Поза порядком денним з'їзд обговорив питання про явку В. І. Леніна на суд, якої вимагав бурж. Тимчасовий уряд. З'їзд рішуче висловився проти цього, оскільки буржуазія розраховувала використати суд для розправи з В. І. Леніном.

Незважаючи на відсутність В. І. Леніна, який в той час перебував у підпіллі, він фактично керував роботою з'їзду і брав участь у розробці найважливіших резолюцій, у статтях «Три кризи», «Політичне становище», «До лозунгів», «Початок бонапартизму», «Уроки революції» дав глибокий і всебічний аналіз нового етапу революції, накреслив тактику партії за нових умов. Виходячи з аналізу політ. становища в країні, В. І. Ленін запропонував тимчасово зняти гасло «*Вся влада Радам!*», оскільки Ради після *липових днів* через раду їх есеро-меншовицького ке-

рівництва перестали бути органами влади. Ленінські настанови було покладено в основу рішень з'їзду. На основі їх було побудовано доповідь ЦК РСДРП(б), обгрунтовано курс на підготовку збройного повстання.

Проти ленінського курсу на перемогу соціалістич. революції виступили Бухарін і Преображенський. Бухарін, розглядаючи селянство як єдине ціле, говорив, що, одержавши землю, воно відійде від революції, і робітн. класові доведеться боротися одному, спираючись лише на «пролетаріат Зх. Європи». З'їзд дав відсіч опортуністам. У резолюції «Про політичне становище» з'їзд відзначив, що лозунг «*Вся влада Радам!*» не відповідає завданням розвитку революції на новому етапі. З'їзд відзначив, що гол. завданням партії є пропаганда і підготовка збройного повстання, що повної ліквідації диктатури контрреволюц. буржуазії може добитися тільки пролетаріат при підтримці найбіднішого селянства. З'їзд розробив економічну платформу партії. В основу цієї платформи було покладено положення, сформульовані у *Квітневих тезах В. І. Леніна*. Щоб вийти з кризи, врятувати країну від загибелі, організувати г-во в інтересах трудящих мас, необхідно було встановити *робітничий контроль* над виробн., конфіскувати всю землю, націоналізувати і централізувати банківську справу, націоналізувати синдикати підприємства, організувати правильний обмін між містом і селом, спираючись на кооперативи та продовольчі к-ти. Але проведення в життя цієї економіч. політики було можливе лише за умов переходу влади до рук робітників і бідніших селян та припинення імперіалістич. війни.

Важливе місце в роботі з'їзду посіли питання керівництва профспілками й соціалістич. спілками молоді. З'їзд чітко визначив завдання профспілок як бойових орг-цій робітн. класу в нових політ. умовах. Щоб дійсно стати бойовими класовими орг-ціями, профспілки повинні боротися у тісному й органічному співробітництві з політ. партією пролетаріату і пов'язувати повсякденну боротьбу за поліпшення економіч. становища трудящих з боротьбою за перемогу соціалістич. революції. З'їзд закликав усіх членів партії вступити в профспілки і взяти активну участь в їхній роботі. В резолюції «Про Спілки молоді» з'їзд зобов'язав парт. орг-ції звернути серйозну увагу на організацію молоді, вести роботу по створенню класових соціалістич. орг-цій робітн. молоді.

Значне місце в роботі з'їзду посіли питання парт. будівництва та парт. пропаганди. Було внесено ряд нових положень у Статут партії, прийнято резолюції «Про пропаганду» та «Про курси для інструкторів». Новий Статут вимагав перебудови всієї парт. роботи на основі ленінського принципу *демократичного централізму*, дальшого орг. об'єднання парт. рядів. З'їзд запропонував ширше використовувати нелегальні й легальні форми пропаганди та агітації, зокрема створити мережу парт. шкіл, курси по організації та керівництву спілками соціалістич. молоді тощо. З'їзд рішуче засудив будь-які спроби об'єднання більшовицьких орг-цій з меншовиками-оборонцями. На з'їзді було прийнято в партію «*міжрайонців*», які заявили про розрив з оборонцями і визнання більшовицької програми, стратегії і тактики.

З'їзд обрав Центральний Комітет у складі 21 члена і 10 кандидатів. До складу ЦК було обрано В. І. Леніна, Артема (Ф. А. Сергєєва), А. С. Бубнова, Ф. Е. Дзержинського, О. М. Коллонтай, В. Т. Мілютіна, М. К. Муранова, В. П. Ногіна,

Я. М. Свердлова, Й. В. Сталіна, М. С. Урицького, С. Г. Шаумяна та ін.

З'їзд підпорядковує свої рішення осн. меті — підготувати пролетаріат і бідніше селянство до збройного повстання, до перемоги соціалістич. революції. З'їзд звернувся за маніфестом до всіх трудящих, закликаючи їх згуртуватися під прапором більшовицької партії для рішучих боїв проти буржуазії. Курс, накреслений VI з'їздом, завершився перемогою *Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917*.

Лит.: Ленін В. І. Політичне становище. — До лозунгів. — Про конституційні ілюзії. — Початок бонапартизму. — Уроки революції. Твори. Вид. 4, т. 25: Шестий съезд РСДРП (большевиків). Август 1917 года. Протоколи. М., 1958; 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС. К., 1967; До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970; Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970. Г. М. Окладний (Харків).

ШОСТИЙ П'ЯТИРІЧНИЙ ПЛАН РОЗВИТКУ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА СРСР — єдиний держ. перспективний план розвитку нар. г-ва СРСР на 1956—60. Розроблений і затверджений на основі Директив *Двадцятого з'їзду КПРС*. Гол. завдання п'ятирічного плану полягали в тому, щоб на базі переважного розвитку важкої пром-сті, безперервного тех. прогресу й підвищення продуктивності праці забезпечити даліше могутнє зростання всіх галузей нар. г-ва, здійснити круте піднесення с.-г. виробництва і на цій основі домогтися значного підвищення матеріального добробуту і культ. рівня рад. народу. План передбачав збільшити пром. вироб. в СРСР на 65%, у т. ч. по групі «А» — на 70%, по групі «Б» — на 60%. В галузі с. г. було взято курс на комплексну механізацію всього с.-г. вироб. Протягом трьох років п'ятиріччя (1956—58) нар. г-во СРСР досягло значних успіхів. У 1958 валова продукція пром-сті зросла порівняно з 1955 на 34%, у т. ч. по групі «А» — на 37%, по групі «Б» — на 27%. В 1958 в СРСР вироблено 39,6 мільн. т чавуну, 54,9 мільн. т сталі, 43,1 мільн. т прокату чорних металів, видобуто 493,2 мільн. т вугілля, 113,2 мільн. т нафти. Стало до ладу 2690 великих пром. підприємств. У 1958 було зібрано зернових культур 134,7 мільн. т, одержано 7,7 мільн. т м'яса (в забійній вазі). На основі успішного розвитку пром-сті і с. г. підвищився життєвий рівень трудящих. Протягом 1956—58 у цьому напрямі було здійснено ряд заходів — підвищено мінімум заробітної плати низькооплачуваним категоріям робітників і службовців, скорочено тривалість робочого дня в ряді галузей важкої пром-сті, значно поліпшено пенсійне забезпечення, збільшено відпустки по вагітності та ін.

Значних успіхів досягла Рад. Україна. В її нар. г-во 1956—58 було вкладено 13,1 млрд. крб., тобто більше, ніж протягом усієї п'ятої п'ятиріччя. Стали до ладу 563 нові пром. підприємства. В 1958 обсяг валової продукції пром-сті УРСР зріс проти 1955 в 1,37 раза. В 1958 УРСР дала 20,1 мільн. т чавуну, 21,7 мільн. т сталі, 17,9 мільн. т прокату, 49,8 мільн. т залізної руди, 164,5 мільн. т вугілля. Певних успіхів було досягнуто й у розвитку с. г. України. В 1958 було зібрано 27,5 мільн. т зернових культур, 7,7 мільн. т м'яса (у забійній вазі), 13,9 мільн. т молока, 6,1 млрд. шт. яєць. За успіхи в розвитку с. г. УРСР 1958 було нагороджено другим орденом Леніна.

На поч. 1959 *Двадцять перший з'їзд КПРС* ухвалив контрольні цифри *семирічного плану розвитку народного господарства СРСР*.

Лит.: КПСС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, ч. 4. М., 1960; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., 1958; Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1967, т. 2. К., 1967. І. Я. Забокрякчий (Тернопіль).

ШОСТКА — місто Сумської обл. УРСР, центр Шосткинського р-ну, на р. Шостці (бас. Дніпра). Залізнич. станція. 65 тис. ж. (1971). Засн. у 1-й пол. 18 ст. як село в складі *Нижинського полку*. Після побудови порохового з-ду (1739) стала робітн. с-щем. З 1802 Ш. — містечко Глухівського повіту Черніг. губ. У 90-х рр. 19 ст. в Ш. збудовано залізнич. станцію. В 1900 в Ш. виникла с.-л. група. Під час революції 1905—07 в Ш. відбувалися робітн. страйки, мітинги й демонстрації, а в навколишніх селах — сел. виступи. Рад. владу встановлено наприкінці грудня 1917. У березні 1918 Ш. окупували австро-нім. війська. Наприкінці листопада її захопили загони петлюрівської *Директорії*. Частини 1-ї Укр. рад. д-зії 20.XII 1918 визволили Ш. У серпні 1919 її загарбали денікінці, яких Червона Армія вигнала в 2-й пол. жовтня 1919. З 1920 Ш. — повітове місто Черніг. губ., з 1923 — райцентр Глухівського округу, з 1932 — Черніг. обл., з 1939 — Сум. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Ш. 27.VIII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Проти них вели активну боротьбу члени підпільної антифашист. орг-ції, а неподалік від Ш. діяв партизан. загін (згодом з'єднання) під командуванням С. А. Ковтака і С. В. Руднева. З.IX 1943 війська Центр. фронту визволили Ш. У місті — хім. реактивні, маслоробні, хлібні, цегельні з-ди; хімічний, харч., пром. і м'ясний комбінати. 14 загальноосв. і 1 муз. школи. Філіал Всесоюзного н.-д. кінофотоінституту. Хіміко-технологічний технікум.

ШОТМАН Олександр Васильович (парт. псевд. — Берг, Горький; 25.VIII 1880—14.III 1939) — професійний революціонер. Член Комуністич. партії з 1899. Н. в с. Олександрівському поблизу Петербурга в сім'ї робітника-фаїнна. Був одним з керівників Обухівської оборони 1901. Після невдової еміграції (Англія, Італія, Франція) повернувся до Росії і очолив орг-цію РСДРП Виборзького р-ну Петербурга. Делегат II з'їзду РСДРП (1903). Після з'їзду — агент ЦК РСДРП, один з керівників Пн. к-ту РСДРП. З травня 1905 — член Одес. к-ту РСДРП, один з керівників робітн. дружин міста. З листопада 1906 працював у Петерб. к-ті РСДРП. У 1906—07 — на парт. роботі в Одесі. В роки реакції вів підпільну роботу в Петербурзі, а з 1910 — у Гельсінгфорсі. Учасник «*Сертневої*» («*Літньої*») 1913 наради ЦК РСДРП з партійними працівниками, на якій був обраний членом ЦК і Російського бюро ЦК РСДРП. У 1913—17 — на засланнях. З травня 1917 — в Петрограді. Активний учасник Великої Жовтневої соціалістич. революції. За рад. часів — на керівній рад., парт. і госп. роботі. Не раз його обирали членом президії ЦКК ВКП(б). Ш. — автор спогадів про В. І. Леніна, з історії партії.

ШПОЛА — місто Черк. обл. УРСР, центр Шполського р-ну, на р. Шполянці (бас. Пд. Бугу). Залізнич. станція. 19,6 тис. ж. (1971). Згадується в документах серед. 18 ст. як село Звенигородського староства. В 1768 трудящі Ш. брали активну участь у *Коліївщині*. В 1793 Ш. у складі Правобережної України возз'єднана з Росією. З 1795 — містечко *Вознесенського намісництва*, з 1797 — Звенигородського пов. Київ. губ. В 1891 збудовано з-цю Христинівка — Ш. У 1884 і 1898 в Ш. сталися сел. заворушення. Під час революції 1905—07 в містечку відбувалися ви-

ступи робітників і селян. Рад. владу встановлено в січні 1918. В березні 1918 Ш. захопили австро-нім. війська, а наприкінці листопада — загони петлюрівської *Директорії*. 28.II 1919 Червона Армія визволила Ш. У серпні 1919 Ш. загарбали денікінці. В грудні 1919 Червона Армія вигнала їх. З 1923 Ш. — райцентр Черк. округу, з 1932 — Київ. обл., з 1938 — місто, з 1954 — Черк. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Ш. 30.VII 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В період тимчас. окупації діяла підпільна антифашист. комуністич. орг-ція на чолі з В. К. Балацьким і підпільна комсомольська орг-ція на чолі з П. А. Осовським. 27.I 1944 війська 2-го Укр. фронту визволили Ш. У місті — кукурудзокалібрувальний, молочний, цегельний, хлібний, цукровий, зап. частин з-ди; швейна, кондитерська, меблева ф-ки, пром., харч. і цукрокомбінати; елеватор, бурякорадгосп. 7 загальноосв. і 1 муз. школи. У місті народився укр. рад. письменник І. Ю. Кулик.

ШРАМКО Борис Андрійович (н. 17.I 1921) — укр. рад. археолог, доктор истор. наук (з 1966), професор (з 1967). Член КПРС з 1947. Н. в м. Гомелі (тепер БРСР) в сім'ї службовця. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1949 закінчив истор. факультет Харків. ун-ту. З 1950 викладач, з 1952 — старший викладач, з 1955 — доцент, з 1966 — зав. кафедрою стародавньої історії та археології Харків. ун-ту. Досліджує питання археології раннього залізного віку та суміжних епох. З 1950 провадить археол. дослідження пам'яток скіфського часу на Україні. З 1967 — член Міжнар. к-ту по вивченню історії с.-г. знарядь і член Міжнар. к-ту з історії стародав. металургії заліза ЮНЕСКО. Нагороджений двома орденами Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тє.: Древности Северского Донца. Х., 1962.

«ШТАНДАР КОМУНІЗМУ» («Sztandar komunizmu» — «Прапор комунізму») — 1) Польс. комуністич. газета, яка виходила 1.IV—18.V 1919 в Харкові. Був органом Харків. групи Комуністич. робітн. партії Польщі. Редактор газети — Ф. Я. Кон. «Ш. к.» висвітлював життя польс. трудящих, які в роки 1-ї світової війни перебували на Харківщині, закликав їх активно відстоювати здобутки Великого Жовтня. Вийшло 28 номерів газети. 2) Журнал-тижневик, орган польс. секції Федерації іноземних комуністич. груп при КП(б)У. Перший номер «Ш. к.» вийшов 28.VI 1919 в Києві. Журнал, на сторінках якого виступали Д. З. Мануїльський, Ф. Я. Кон, Б. Скарбек та ін., розповідав про боротьбу рад. людей за зміцнення Рад. влади, про революц. рух у Польщі та ін. капіталістич. країнах.

П. М. Калениченко (Київ).

ШТОГАРЕНКО Андрій Якович (н. 15.X 1902) — укр. рад. композитор, професор (з 1960), нар. артист УРСР (з 1970). Член КПРС з 1944. Н. в с. Нових Кайдаках (тепер у складі Дніпропетровська) в робітничій сім'ї. В 1921—27 викладав співи у муз. школах Дніпропетровська, 1926—30 — худож. керівник Першого укр. комсомольського ансамблю гармоністів. У 1936 закінчив Харків. консерваторію. В 1954—68 — ректор, з 1956 одночасно — викладач, потім професор і зав. кафедрою Київ. консерваторії. З 1968 — голова правління Спілки композиторів України. Твори: кантата-симфонія «Україно моя» (1943), сюїти — «Пам'яті Лесі Українки» (1950), «Партизанські картини» (1957), «Піонерська» (1963), 1-а симфонія (1968), 3-я симфонія (1971). Автор хорів, романсів, пісень, музики до драм. вистав

А. Я. Штогаренко.

Л. О. Шубенко-Шубін.

і кінофільмів. Держ. премія СРСР, 1946, 1952. Нагороджений орденом Леніна та іншими нагородами.

Лит.: Зноско-Боровский А. Ф. А. Я. Штогаренко. К., 1951 [бібліогр. с. 39—49]; Боровик М. К. Творчість Андрія Штогаренка. К., 1965 [бібліогр. с. 183—191].

ШТОЛЮК (Штола) Мирон (р. н. невід. — п. 2.VI 1830) — ватажок загону *опришків*. Н. в с. Розтоках (тепер Косівського р-ну Ів.-Фр. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. Після втечі з австр. армії Ш. 1817 організував загін опришків, який діяв на Покутті й на Буковині, нападаючи на поміщицькі маєтки. Ш. було схоплено і страчено у м. Вижниці (тепер Чернів. обл.). Героїчну боротьбу Ш. відображено в нар. піснях, легендах і переказах, частину яких записав і опублікував І. Я. Франко.

В. В. Грабовацький (Київ).

ШТУНДІСТИ (від нім. Stunde — година) — образлива назва членів різних реліг. сект — *батистів, євангелістів, адвентистів* тощо. В 2-й пол. 19 ст. Ш. називали тих селян і батраків, що відвідували «години сімейного читання і тлумачення Біблії» у нім. колоністів-меконітів на Пд. Україні. Згодом Ш. стали називати різні опозиційні до православної церкви нові реліг. угруповання, між якими не було ні організаційної єдності, ні ідеологічної згоди. З кін. 19 ст. Ш. розмежувалися на окремі секти.

Г. К. Дуліман (Київ).

ШУБЕНКО-ШУБІН Леонід Олександрович (н. 7.VIII 1907) — рад. вчений у галузі парових турбін, академік АН УРСР (з 1967; чл.-кор. з 1951), доктор тех. наук (з 1961), Герой Соціалістич. Праці (1962), засл. винахідник УРСР (з 1962). Член КПРС з 1943. Н. в м. Карсі (тепер Туреччина) в сім'ї лікаря. Закінчив Ленінгр. ун-т (1930) і Всесоюзний котлотурбінний ін-т (1931). Викладав в Ін-ті інженерів шляхів (1931—35) і Політех. ін-ті (1934—41) в Ленінграді. Працював на Кіровському з-ді. В 1944—50 — директор Центр. н.-д. котлотурбінного ін-ту (Ленінград). У 1950—70 — гол. конструктор, з 1970 — наук. консультант Харків. турбінного з-ду. Очолює також (з 1957) відділ робочих процесів теплових двигунів Лабораторії гідралічних машин АН УРСР (тепер Харків. філіал Ін-ту технічної теплофікації АН УРСР). Осн. наук. дослідження присвячено виробництву, конструюванню і експлуатації турбін. Депутат Верховної Ради СРСР 6—7-го скликань. Держ. премія СРСР, 1947. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Лит.: Шубенко-Шубін Леонід Олександрович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

Ю. В. Шумський.

П. І. Шурухін.

С. Ф. Шутов.

ШУЙСЬКИЙ Василій Іванович — див. *Василій Іванович Шуйський*.

«ШУКА́ННЯ КОЗА́ЦТВА» — одна з форм антифеод. боротьби поневолених нар. мас Лівобережної України, які домагалися через держ.-адм. і судові установи звільнитися від кріпацтва і добитися козац. прав. «Ш. к.» виникло в кін. 17 ст. в зв'язку з посиленням закріпачення селянства і рядового козацтва козац. старшиною, яка перетворювалася на поміщиків. У 18 ст. воно охопило значну частину феодально залежних селян, міщан і вільних селян. Проте лише незначній частині вдалося на підставі давніх козац. *комтурів* підтвердити своє козац. походження і позбутися кріпацтва. «Ш. к.» тривало навіть після царського указу 1783 про остаточне закріпачення укр. селянства. «Ш. к.» було приводом до значних антифеод. повстань, які жорстоко придушив царський уряд (див. *Кліщинське повстання 1767—70, Турбайвське повстання 1789—93*).

ШУЛАЇВСКА СТОЯНКА — двошарове поселення *сурсько-дніпровської культури* на Шулаєвому острові поблизу с. Звонецького Солонянського р-ну Дніпроп. обл. Досліджували поселення 1946. При розкопках нижнього шару виявлено залишки заглибленого житла, а також госп. ями, скупчення кам'яних виробів, зокрема гранітно-гнейсових скребел, що їх використовували для обробки дерева, виробу з рогу оленя і кістки, мікролітичні крем'яні вироби. При розкопках верхнього шару знайдено уламки посуду, кістки диких та свійських тварин. Обидва шари стоянки датують 6-м тис. до н. е.

Лит.: Даниленко В. Н. Неолит України. К., 1969; Даниленко В. М. Сурсько-дніпровська культура. В кн.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Бодяньський О. Неолітична стоянка на острові Шулаєвому. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 2. К., 1949. В. М. Даниленко (Київ).

ШУЛЬЃА Ілля Гаврилович (н. 3.VIII 1921) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1966). Член КПРС з 1950. Н. в с. Верещаках (тепер Лисянського р-ну Черк. обл.) в сім'ї селянина-біляка. В 1948 закінчив істор. факультет Львів. ун-ту. З 1954 працює в Ужгородському ун-ті (з 1958 — зав. кафедрою історії СРСР). Досліджує питання історії Закарпаття 18—1-ї пол. 19 ст. Член редколегії та один з авторів колективної монографії «Торжество історичної справедливості» (Львів, 1968). Нагороджений орденом «Знак пошани».

Тв.: Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. Ужгород, 1962; Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст. Львів, 1965; Брате мій. Ужгород, 1971.

ШУЛЬЃН Яків Миколайович (1851—14.XI 1911) — укр. історик бурж.-ліберального напрямку. Н. в Києві в сім'ї урядовця. В 1874 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. Викладав у Київ. і Одес. гімназіях. Був близький до народницького гуртка І. М. Ковальського. В 1879 Ш. було заарештовано й вислано на 4 роки до Красноярська. Після повернення із заслання працював у Єлисаветграді та Києві, співробітничав у «*Киевской старине*». Ш. — автор праць переважно з історії Лівобережної України 2-ї пол. 17—18 ст. та з історії *Коліїчини*. В своїх працях в основному додержувався концепції О. М. Лазаревського про запровадження кріпацтва на Україні внаслідок феоод.-кріпосницької політики козац. старшини в 2-й пол. 17—18 ст. У своїх поглядах був неспієдним, не завжди бачив кріпосницьку соціальну природу укр. козац. старшини.

ШУМЙ́ЛОВ Михайло Степанович (н. 18.XI 1895) — рад. військ. діяч, ген.-полковник, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1918. Н. в с. Верхньотеченському (тепер Далматовського р-ну Кург. обл.) в селянській сім'ї. Учасник 1-ї світової і громадян. воєн. У Рад. Армії з 1918. В 1926 закінчив курси старшого та вишого командного складу, 1929 — Вищі стріл. курси. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир стріл. корпусу, заст. командуючого і ком. армією. Керовані Ш. війська 64-ї (7-ї гвард.) армії брали участь у Сталінгр. битві 1942—43, у визволенні України, в т. ч. Харкова і Кіровограда. Після війни Ш. — на відповідальних посадах у Рад. Армії. Депутат Верховної Ради СРСР 3 і 4-го скликань, Верховної Ради УРСР 2-го скликання. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ШУ́МСЬКИЙ (справж. прізвище — Ш о м і н) Юрій Васильович (5.XI 1887—7.VI 1954) — укр. рад. актор, нар. артист СРСР (з 1944). Член КПРС з 1942. Н. в м. Тирасполі в сім'ї чорнороба. В 1917 організував у Херсоні самодіяльний укр. драм. театр, 1919 — драм. студію. В 1925—34 Ш. — актор Одес. держ. драми (тепер — Укр. драм. театр ім. Жовтневої революції). З 1934 працював у Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка. Кращі ролі: Гайдай, Платон Кречет, Богдан Хмельницький, Галушка («Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Богдан Хмельницький», «В степах України» Корнійчука), Буйко («Професор Буйко» Баша), Гордоничий («Ревізор» Гоголя), Борис Годунов («Борис Годунов» Пушкіна), Філіпп ІІ («Дон Карлос» Шіллера) та ін. Знімався у кінофільмах. Держ. премія СРСР, 1950, 1951. Нагороджений орденом Леніна.

Лит.: Круті І. Ю. В. Шумський. К., 1955; Йосипенко Н. Юрій Васильович Шумський. К., 1960; Степанов Б. Юрій Шумський. К., 1971.

ШУРУ́ХІН Павло Іванович (18.XI 1912—3.XI 1956) — рад. військовослужбовець, ген.-майор, двічі Герой Рад. Союзу (1943, 1945). Член КПРС з 1940. Н. у с. Новонікольському (тепер Середньохутинського р-ну Волгогр. обл.) в сел. сім'ї.

В Рад. Армії з 1931. У 1934 закінчив піхотне уч.-ще. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 як командир 132-го гвард. стріл. полку воював на Зх., Ворон. і 1-му Укр. фронтах. Полк під командуванням Ш. у вересні 1943 форсував Дніпро на Пн. від Канева, захопив і в п'ятидобових боях відстояв і розширив плацдарм, відбивши 40 ворожих атак і знищивши 6 танків, 32 станкові кулемети і понад 1,5 тис. гітлерівців. Згодом полк за 43 дні боїв у Карпатах пройшов з боями 250 км і вийшов до кордону з Угорщиною. Після війни Ш. — на командній роботі. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ШУТОВ Степан Федорович (30.I 1902—18.IV 1963) — рад. військовослужбовець, гвардії полковник, двічі Герой Рад. Союзу (січень, вересень 1944). Член КПРС з 1924. Н. в с-щі Глуші (тепер с-ще м. т. Мог. обл.) в сел. сім'ї. З грудня 1917 — в Червоній гвардії, з 1918 — в Рад. Армії. Учасник громадян. війни. В 1927 закінчив Кремлівську школу ім. ВЦВК, 1937 — Військ. академію. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 воював на Зх., Волховському, Ворон. і 2-му Укр. фронтах. Як командир 20-ї гвард. танкової бригади відзначився при визволенні Києва. Танкісти під командуванням Ш. першими прорвалися до міста. Ш. — учасник *Корсунь-Шевченківської операції 1944* і *Уманської наступальної операції 1944*. З 1945 — у відставці.

Автор книг «Завжди в строю» (К., 1950) та «Червоні стріли» (К., 1963).

ШУТЬ Микола Степанович (25.X 1918—1944) — учасник підпільної антифашист. боротьби під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, укр. рад. поет. Н. в м. Павлограді (тепер райцентр Дніпроп. обл.) у сім'ї телеграфіста. З 1937 працював у районній газ. «Соціалістичний наступ». Вчився (заочно) в Літ. ін-ті ім. О. М. Горького (Москва). Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — комісар молодіжного підпілля на Павлоградщині. Писав листівки, розповсюджував віршовані відозви серед населення. На поч. 1943 гестапо заарештувало Ш. і засудило до страти. Врятований під час *Павлоградського повстання 1943*. 22.II 1943 фашисти знову захопили Павлоград, хворий Ш. потрапив до рук гестапо, був ув'язнений у конц. таборі, де його було страчено. В 1961 Ш. посмертно прийняли в члени Спілки письменників України.

Гв.: Любов і ненависть. Дніпропетровськ, 1959.

ШУХЕВИЧ Володимир Осипович (1850—10.IV 1915) — укр. етнограф бурж.-ліберального напрямку. Н. в с. Тишківцях (тепер Городенківського р-ну Ів.-Фр. обл.). Закінчив Львів. ун-т. Учителював у Львові. Заснував і редагував дит. газ. «Дзвінок». Збирав етнографічні матеріали. Осн. праця — «Гуцульщина» (ч. 1—5. Львів, 1899—1908), в якій дано етнографічну характеристику *гуцулів*.

ЩАДЕНКО Юхим Опанасович (1885—6.IX 1951) — рад. військ. діяч, ген.-полковник. Член Комуністичної партії з 1904. Н. в м. Каменську (тепер Каменськ-Шахтинський Каменського р-ну Ростов. обл.) в сім'ї робітника. З 1917 — в Червоній гвардії, з 1918 — в Червоній Армії. В 1919—20 — член Реввійськради 1-ї Кінної армії. Після громадян. війни — на керівних посадах у Рад. Армії. В період Великої Вітчизн. війни до 1943 — в центр. апараті Наркомату оборони СРСР. В наступні роки через хворобу не працював. На XVI з'їзді ВКП(б) обраний членом ЦКК, на XVIII з'їзді ВКП(б) — членом ЦК ВКП(б). На XIII з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений чотирма орденами Леніна та ін. нагородами.

ЩЕДРІН Микола Павлович (1854—10.I 1919) — учасник народницького руху. Н. в м. Петропавловську (тепер Петропавловськ-Камчатський) в сім'ї офіцера. Закінчив учительську семінарію в Петербурзі. З 1876 — член революц. народницької орг-ції «Земля і воля», після її розколу (1879) приєднався до «Чорного переділу». В 1880 разом з Є. М. Ковальською організував у Києві «Південноросійський робітничий союз»; вів пропаганду серед робітників «Арсеналу», залізничних майстерень та ін. підприємств міста. 22.X (3.XI) 1880 Щ. був заарештований. Київ. військ.-окружний суд у червні 1881 засудив його до смертної кари, яку замінили безстроковою каторгою. Щ. був ув'язнений в *Алексєєвському рavelіні*, з 1884 — у *Шліссельбурзькій фортеці*, де захворів на тяжку психічну хворобу. З 1896 перебував у Казанській психіатр. лікарні, де й помер.

ЩЕКОВИЦЯ Скавика — гора над низинною частиною Києва — *Подолом*. Назву пов'язують з ім'ям одного з легендарних засновників Києва — Щеком (див. *Кий, Щек, Хорив і Либідь*). Під цією назвою гора не раз згадується в давньоруських літописах, у т. ч. як місце поховання кн. *Олега*. Разом з *Старокиївською горою* й *Киселівкою* була однією з частин давнього Києва, про що свідчать археол. знахідки 11—13 ст. В 16 ст. належала до володінь Київського замку. Бл. 1772 Щ. відведено під цвинтар, на якому 1782 збудовано Всесвятську церкву, а 1809 — кам'яну дзвіницю. Тут поховано видатних діячів укр. культури, зокрема композитора А. Л. Веделя, архітектора А. І. Меленського, історика В. С. Іконнікова.

ЩЕПІЛЛО (Щипілло) Михайло Олексійович (р. н. невід.—п. 15.I 1826) — декабрист, підпоручик. Належав до *Товариства об'єднаних слов'ян*. Вів агітацію серед солдатів, готуючи їх до повстання. Один з організаторів і керівників повстання Чернігівського полку (див. *Чернігівського полку повстання*). Під час повстання командував 6-ю мушкетерською ротою. Загинув під час сутички з каральним загonom.

ЩЕПКІН Євген Миколайович (13.V 1860—12.XI 1920) — рос. історик. Член Комуністич. партії з 1919. Онук великого рос. актора М. С. Щепкіна. В 1883 закінчив істор.-філол. факультет Моск. ун-ту. В 1897—98 — професор Ніжин. істор.-філол. інституту, 1898—1906 і 1917—20 — Новоросійського (тепер Одеського) ун-ту. В деяких своїх працях (Російсько-австрійський союз під час Семилітньої війни 1746—1758 рр. СПб, 1902, та ін.) перебільшував роль особи в історії. В 1905—07 був кадетом, депутатом 1-ї Держ. думи. В роки реакції 1907—10 порвав з кадетами. Брав активну участь у боротьбі за встановлення і зміцнення Рад. влади в Одесі. *Лит.*: Памяти проф. Евгения Николаевича Щепкина. Сборник... Одесса, 1927 [біобіогр. с. 17—19].

ЩЕРБАК Олександр Михайлович (1915—27.XI 1942) — учасник підпільної антифашист. боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1965). Член Комуністич. партії. До війни працював на комсомольській і парт. роботі. В 1941 Харків. обком партії залишив його на тимчасово окупованій ворогом території. Воював у місцевому партизан. загоні. Взимку 1942 в одному з боїв був поранений і вийшов з групою партизанів на Велику землю. Восени 1942 закінчив Московську спец. партизан. школу. З жовтня 1942 — секретар Харків. підпільного обкому ЛКСМУ (2-го складу). Вночі проти 11.X разом із зв'язковою Н. Т. *Волковою* був висаджений з літака на окуповану ворогом тер. Харківщини. Перебував у Вовчанському партизан. загоні, керував діями молодіжного антифашист. підпілля області. В кінці листопада 1942 гітлерівці оточили Старицький ліс, де в той час розташувалися партизани. Прикриваючи відхід партизанів, Щ. загинув. *В. П. Лукін* (Київ).

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ Данило Михайлович (17.XII 1877—6.VI 1927) — укр. мистецтвознавець, етнограф, археолог. Н. в с. Шпичинцях (тепер Ружинського р-ну Житом. обл.) в сім'ї священика. В 1901 закінчив істор.-філол. факультет Київ. ун-ту. В 1904 проводив розкопки курганів на Єлисаветградщині. В 1910—27 завідував відділом істор. побуту та нар. мистецтва істор. музею (тепер Київ. музей укр. мистецтва). Зібрав разом з М. Ф. *Біляшеским* для музею велику колекцію творів укр. нар. мистецтва (понад 30 тис. експонатів). Тривалий час збирав матеріали з історії Києва. Осн. праці: «Козак Мамай — народна картинка» («Сяйво», 1913, № 10—13), «Український портрет» (в співавторстві. К., 1925), «Оправа книжок у київських золотарів XVII—XVIII ст.» (К., 1926), «Український килим» (К., 1927).

Лит.: Сидоренко В. Ревний колекціонер і невтомний дослідник. «Народна творчість та етнографія». 1968, № 5.

ЩЕРБАКОВ Олександр Сергійович (10.X 1901—10.V 1945) — рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в м. Рузі (тепер Моск. обл.) в сім'ї робітника. Трудову діяльність почав учнем у друкарні. В 1918—22 — на комсомольській роботі. В 1921—24 навчався в комуністич. обкому ун-ті ім. Я. М. Свердлова, 1930—32 — в Ін-ті червоної професури. З 1932 працював в апараті ЦК ВКП(б). У 1934 обраний секретарем Спілки рад. письменників. У 1936—37 — секретар Ленінгр. обкому ВКП(б), 1937—38 — секретар Ірк. обкому ВКП(б). У 1938 — перший секретар Донец. обкому КП(б)У. В 1938—45 — перший секретар Моск. міського і обласного к-тів партії. З 1941 — секретар ЦК ВКП(б). З 1942 був нач. Гол. політ. управління Червоної Армії. З жовтня 1942 — заст. наркома оборони СРСР. У 1942

Щ. було присвоєно військ. звання ген.-лейтенанта. 1943 — ген.-полковника. Одночасно був нач. Рад. інформбюро. На XVIII з'їзді партії обраний членом ЦК ВКП(б), з 1941 — кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). На XIV з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК, був членом Політбюро ЦК КП(б)У. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ЩЕРБАЧЕНКО Марія Захарівна (н. 1922) — рад. військовослужбовець, старшина, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1943. Н. на хут. Нежданівці (тепер село Вовчанського р-ну Харків. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1943. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — санінструктор 835-го стріл. полку 237-ї стріл. д-зії Ворон. (з 20. X 1943 — 1-го Укр.) фронту. Брала участь у визволенні Сумщини і Полтавщини. Відзначилася при форсуванні Дніпра на тер. Київ. обл. В числі перших переправилася на правий берег Дніпра і за час боїв на плацдармі (24. IX — 4. X 1943) особисто винесла з поля бою 112 тяжко пораниених рад. бійців і командирів. Усього за роки війни винесла з поля бою понад 200 чол. З жовтня 1944 по травень 1945 навчалася у Харківському військ.-мед. уч.-щ. В 1948 закінчила Ташкентську юрид. школу і працювала юристом. З 1956 — на громад. роботі. В 1971 Міжнар. К-т Червоного Хреста нагородив Щ. медаллю «Флоренс Найтінгейл».

ЩЕРБИНА Володимир Іванович (16. V 1850—1936) — укр. історик бурж.-ліберального напрямку. Н. в Києві в сім'ї лікаря. В 1873 закінчив Київ. ун-т, 1876 — пед. курси в Петербурзі. В 1879 вчителював у Києві, брав участь у роботі Київ. археографічної комісії, Істор. т-ва Нестора-літописця. За Рад. влади очолював в АН УРСР комісію історії Києва і Правобережжя. Автор праць з історії Києва від найдавніших часів до 20 ст. та Правобережної України 17—18 ст., в яких використав значний фактичний матеріал. Праці Щ. написані з позицій антинаук. концепції «єдиного потоку» розвитку укр. культури.

Тв.: Українские старства по лютстрациям XVIII в. В кн.: Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 3. К., 1905; О киевской старине. К., 1910; Нові студії з історії Києва. К., 1926 [бібліогр. с. XXXV—XXXIX].

ЩЕРБИНА Йосип Тимофійович (н. 16. XI 1913) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1965), професор (з 1969). Член КПРС з 1940. Н. в с. Артюхівці (тепер Роменського р-ну Сум. обл.) в селянській сім'ї. В 1939 закінчив істор. факультет Харків. ун-ту. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1947—68 працював в Ін-ті історії АН УРСР. З 1968 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму Київ. ін-ту культури. Досліджує робітн. рух на Україні в період імперіалізму, історію більшовицьких орг-цій на Україні в довоєнн. період. Один з авторів «Нарисів історії Комуністичної партії України» (К., 1971), «Історії робітничого класу Української РСР» (т. 1. К., 1967) та ін. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: Легендарний герой громадянської війни Г. І. Котовський. К., 1950; Непорушний союз соціалістичних націй. К., 1954; Робітничий клас України та його революційна боротьба у 1914—1917 роках. К., 1963.

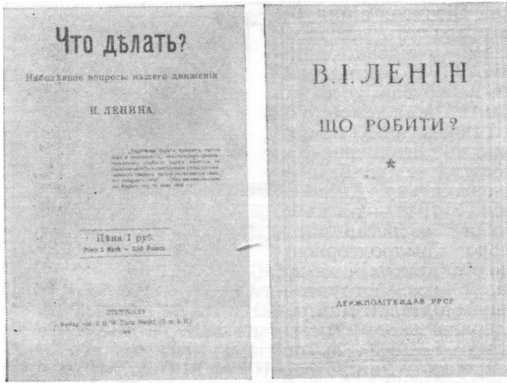
ЩЕРБИЦЬКИЙ Володимир Васильович (н. 17. II 1918) — діяч Комуністич. партії і Рад. держави. Член КПРС з 1941. Н. у м. Верхньодніпровську (тепер Дніпроп. обл.) у робітн. сім'ї. З 1934 працював на комсомольській роботі у Верхньодніпровському р-ні. В 1936—41 вчився у Дніпропетровському хім.-технологічному інституті, після закінчення якого працював за спеціальністю інженера-механіка. На початку Вели-

кої Вітчизн. війни Щ. направляють на навчання у військ. академію. З 1942 до кінця війни перебував у діючій армії. Після демобілізації 1945 з армії працював на інженерно-тех. посадах у м. Дніпропетровському Дніпроп. обл. З 1948 — на парт. роботі: секретар партбюро Дніпропетровського обкому КП(б)У, другий секретар Дніпропетровського міськкому партії, парторг ЦК КПРС на Дніпровському металург. заводі ім. Ф. Ф. Дзержинського. В 1952—54 — перший секретар Дніпропетровського міськкому КП України. В 1954 Щ. було обрано другим, а 1955 — першим секретарем Дніпроп. обкому КП України. В 1957—61 — секретар ЦК КП України. В 1961 Щ. призначають Головою Ради Міністрів УРСР. В 1963—64 — перший секретар Дніпропетровського пром. обкому КП України, 1964—65 — перший секретар Дніпропетровського обкому КП України. З жовтня 1965 до травня 1972 — Голова Ради Міністрів УРСР. У травні 1972 Щ. було обрано першим секретарем ЦК КП України. На XX з'їзді КПРС обирався членом Центр. ревізійної комісії КПРС, на XXII—XXIV з'їздах КПРС — членом ЦК КПРС; 1961—63, 1965—66 — кандидат у члени Президії ЦК КПРС, 1966—71 — кандидат у члени Політбюро ЦК КПРС, з квітня 1971 — член Політбюро ЦК КПРС. На XVII з'їзді КП України обирався членом Ревізійної комісії КП України, на XVIII з'їзді — кандидатом у члени ЦК КП України, на XIX, XXI—XXIV з'їздах КП України — членом ЦК КП України, з 1957 — член Президії, з 1966 — член Політбюро ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 5—8-го скликань і Верховної Ради УРСР 4—8-го скликань. З 1972 — член Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради УРСР. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

ЩЕТИНІН Семен Миколайович (н. 4. VIII 1910) — один з організаторів і керівників підпільної антифашист. боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, рад. парт. і держ. діяч. Член КПРС з 1932. Н. в с. Ямській Слободі (тепер Дорогобузького р-ну Смол. обл.) в сел. сім'ї. З 1938 — на керівній парт. роботі в Донбасі. В 1941 його залишили секретарем Донецького підпільного обкому (перебував у Горлівці) і Горлівського підпільного міськкому КП(б)У. Обком під керівництвом Щ. розгорнув активну підпільну роботу. На поч. вересня 1943, під час визволення області від окупантів, підпільники Горлівки організували збройний виступ шахтарів проти фашист. загарбників. У 1943—51 Щ. на відповідальній парт. роботі в Донбасі. В 1951—68 — на парт. і рад. роботі в РРФСР: голова Іркутського облвиконкому, 1957—68 — перший секретар Іркутського обкому КПРС. З 1968 — надзвичайний і повноважний посол СРСР у МНР. На XXII—XXIV з'їздах КПРС обирався членом ЦК, на XVI з'їзді КП(б)У — членом Центр. ревізійної комісії. Депутат Верховної Ради СРСР 5—7-го скликань. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами. В. П. Лукін (Київ).

В. В. Щербицький.

Обкладинки праці В. І. Леніна «Що робити?» — першого видання 1902 (ліворуч) і українського видання 1954.

«ЩО РОБИТИ?» На болілі питання нашого руху — геніальний твір В. І. Леніна, в якому розроблено вчення про революц. марксистську партію нового типу. Книгу написано восени 1901 — лютому 1902 і вперше видано в березні 1902 у Штуттарті, в період напруженої боротьби В. І. Леніна і ленінців за створення в Росії революц. партії робітн. класу. Необхідність створення такої партії настійно диктувалася усім ходом істор. розвитку. На поч. 20 ст. центр світового революц. руху перемістився в Росію, де називалася нар., демократична революція, гегемоном якої мав виступити найреволюційніший у світі рос. пролетаріат. Однак соціал-демократія в Росії перебувала в той час у стані ідейного та орг. розброду. Наприкінці 19 ст. з ряду причин перевагу в с.-д. к-тах здобули «економісти» (див. «Економізм»), які виголошували з марксизму його революц. суть, відкидали політ. боротьбу пролетаріату і заперечували необхідність самостійної політ. протет. партії. З 2-ї пол. 90-х рр. 19 ст. В. І. Ленін, спираючись на висновки К. Маркса і Ф. Енгельса про необхідність для пролетаріату самостійної партії, на досвід революц. боротьби в Росії і на Заході, розробив наук. основи, ідейні та орг. принципи створення протет. партії в Росії. В статтях, надрукованих в «Искре» («Насущні завдання нашого руху», «З чого почати?», «Бесіда з захисниками економізму» та ін.), В. І. Ленін висунув і обгрунтував ідеї і положення, які ввійшли до вчення про протет. партію нового типу. В цьому творі В. І. Ленін показав, що рос. пролетаріату необхідна бойова, централізована партія, партія соціальної революції і диктатури пролетаріату. Неодмінною умовою її створення був ідейний розгорт «економізму», проти якого В. І. Ленін спрямував вістря своєї критики. Вияткове значення має розробка В. І. Леніном положення про величезну роль революц. теорії для боротьби робітн. класу за соціалізм, за визволення людства від усіх форм соціального й нац. гніту. Теорія дає робітн. класові усвідомлення свого становища в суспільстві, розуміння мети і завдань своєї боротьби. Без революц. теорії, підкреслював В. І. Ленін, не може бути і революц. руху (див. Твори, т. 5, с. 331). Через це й партія може виконати роль керівної й організуючої сили робітн. руху лише тоді, коли вона керується марксистським ученням, яке являє собою найбільш глибокий і цільний вираз корінних інтересів пролетаріату. «Р о л ь

передового борця, — підкреслював В. І. Ленін, — може виконати тільки партія, керована передовою теорією» (Твори, т. 5, с. 331). В. І. Ленін у своїй книзі блискуче довів необхідність творчого розвитку марксизму, збагачення теорії новим досвідом класової боротьби пролетаріату. Творчий розвиток теорії нічого спільного не має із спробою підірвати її основи, принципи, перекручувати марксистське вчення, як це робили ревізійністи, прикриваючись «свободою критики» марксизму. В. І. Ленін показав, що така «свобода критики» марксизму є лише «свобода вкорінення в соціалізм буржуазних ідей і буржуазних елементів» (Твори, т. 5, с. 317). В. І. Ленін дав вичерпну відповідь на питання про співвідношення стихійності й свідомості в робітн. русі, про внесення в стихійний робітн. рух соціалістич. ідеології. Всупереч «економістам», які знецінювали в очах робітників теорію й свідомість, твердили, що робітники в ході стихійної боротьби можуть самі виробити соціалістичну ідеологію, В. І. Ленін показав, що соціалізм виростає з науки, з філософії, історії, з економіч. теорії і вноситься в стихійний робітн. рух ззовні. Тільки поєднання робітн. руху з наук. соціалізмом може перетворити цей рух на свідому боротьбу пролетаріату за визволення від експлуатації. В результаті такого поєднання і виникає марксистська протет. партія, яка є втіленням єдності революц. теорії і практики революц. боротьби. Проте поширення соціалістич. свідомості неможливе без найгострішої боротьби. Доки існують буржуазія і пролетаріат, існують і дві ідеології — буржуазна і пролетарська. Ніякої іншої, «третьої», ідеології немає, бо в суспільстві, яке роздирають класові суперечності, позакласової, надкласової ідеології бути не може. Тому будь-яке применшення ролі соціалістич. ідеології розчищає шлях ідеології буржуазній, полегшує проникнення бурж. ідей в робітн. середовище. Непримириена боротьба проти бурж. ідеології, проти опортунізму — провідника бурж. впливу на робітн. рух — є неодмінна умова піднесення революційності робітн. класу, усвідомлення ним своєї істор. місії. У книзі «Що робити?» В. І. Ленін обгрунтував принципи революц. політики марксистської партії. Всупереч «економістам», які нав'язували робітн. класові тредюніоністську політику боротьби за дрібні реформи при збереженні експлуаторського ладу, В. І. Ленін роз'яснював, що революц. соціал-демократія не відкидає економіч. боротьби робітників за поліпшення свого становища, але підпорядковує боротьбу за реформи революц. боротьбі за свободу і соціалізм, за перехід держ. влади до рук пролетаріату, за диктатуру пролетаріату. На шляху до становлення диктатури пролетаріату і боротьби за соціалізм стояв царизм. Тому робітн. клас мав очолити боротьбу всіх експлуатованих класів і, насамперед, селянства проти самодержавного ладу. В. І. Ленін відводив робітн. класові роль передового борця за демократію, а соціал-демократії — роль виразника найбільш загально-демократич. потреб, керівника всіх опозиційних сил, який висуває програму дій для різних верств населення. Особливо наголосував В. І. Ленін на необхідності політ. виховання робітн. класу, завдяки чому він міг би стати в авангарді загальнонародної боротьби проти існуючого експлуаторського ладу. У відповідності з цілями і планом політ. боротьби пролетаріату В. І. Ленін виробив орг. завдання партії та план її будівництва. На противагу «економістам», які обстоювали кустарництво і

гуртківщину, що роз'їдали рос. соціал-демократію в Росії на поч. 20 ст., В. І. Ленін довів необхідність створення партії як єдиної, бойової централізованої орг-ції революціонерів. В її побудові В. І. Ленін вирішальну роль надавав професійним революціонерам, які мали тверді теоретичні переконання, оволоділи мистецтвом революц. боротьби. Лише централізована і законспірована орг-ція таких революціонерів здатна вистояти в умовах найжорстокіших переслідувань з боку самодержавства. В. І. Ленін послідовно обстоював ідею про партію як найвищу форму класової орг-ції пролетаріату, яка може і повинна взяти на себе керівництво іншими орг-ціями робітн. класу — професійними, культ.-осв. тощо, очолити і спрямувати всі прояви класової боротьби пролетаріату. За ленінським орг. планом вирішальну роль у створенні й діяльності партії відведено загальнорос. масовій політ. газеті, що виступала б не тільки як колективний пропагандист і агітатор, а й як колективний організатор. Саме газета мала забезпечити зв'язки нелегальної законспірованої партії з масами. Такою газетою була ленінська «Искра». Книга В. І. Леніна «Що робити?» відіграла видатну роль у боротьбі за революц. марксистську партію робітн. класу в Росії, в перемозі ленінсько-іскрівського напрямку в орг-ціях РСДРП. Вже 1-е видання книги було широко відоме в с.д. орг-ціях Росії, в т. ч. й України (Києва, Одеси, Катеринослава, Харкова, Полтави, Кам'яця-Подільського, Сміли та ін. міст). Разом з тим вона завдала сильного удару по міжнар. ревізіонізму, викривши його опортуністичну суть і зрадництво інтересів пролетаріату.

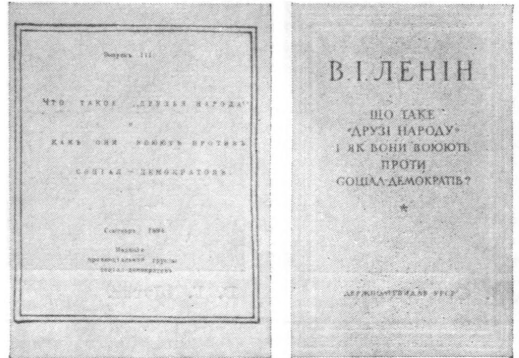
Праця В. І. Леніна «Що робити?» належить до найпоширеніших творів марксистсько-ленінської л-ри. Вона ввійшла до всіх видань *Творів В. І. Леніна*, видавали її в Рад. країні бл. 200 разів багатьма мовами. На Україні за роки Рад. влади працю укр. мовою повністю або частково видавали 21 раз. Уперше укр. мовою її надруковано 1926.

Ленінське вчення про партію, розвинуте далі В. І. Леніном у ряді його праць, у документах парт. з'їздів, постановках Центрального Комітету, має величезне значення для теоретичної й практичної діяльності КПРС, для дальшого піднесення її ідеологічної, політ. і орг. роботи, для зміцнення й діяльності братніх комуністич. і робітн. партій.

Видання: Ленін В. І. Що робити? Твори. Вид. 4, т. 5. М. Я. Варшавчик (Київ).

«ЩО ТАКЕ „ДРУЗІ НАРОДУ“ І ЯК ВОНІ ВОЮЮТЬ ПРОТИ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ?» (Відповідь на статті «Русского богатства» проти марксистів) — видатний твір В. І. Леніна, в якому викладено глибокі наук. і політ. основи соціал-демократичного руху в Росії, піддано критиці філософ., економіч., політ. погляди, програму й тактику ліберального народництва 90-х рр. 19 ст. Книгу написано 1894 й нелегально надруковано невеликим тиражем на гектографі. Вона складається з трьох випусків. Другого випуску ще не знайдено. На Україні 1894 третій випуск книги нелегально видала група марксистів Борзенського повіту Черніг. губ. Укр. мовою працю вперше опубліковано в 1928.

Підготовчим матеріалом для твору були реферати, з якими В. І. Ленін виступав у Самарі, а пізніше в Петербурзі й Москві, критикуючи ліберальних народників В. П. Воронцова, М. К. Михайловського, С. М. Южакова, С. М. Кривенка та ін. за перекручення поглядів основоположни-

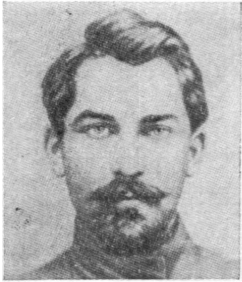

Обкладинки праці В. І. Леніна «Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?» — першого видання 1894 (ліворуч) і українського видання 1952.

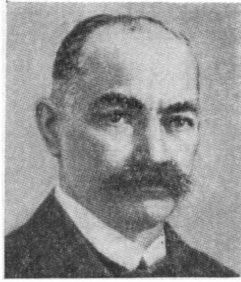
ків марксизму. В. І. Ленін показав, що політ. програма цих фальшивих «друзів народу» виражає інтереси куркульства.

У першому випуску В. І. Ленін дав докладний аналіз філософ. поглядів народників і піддав нищівній критиці їхнє розуміння історії розвитку суспільства. Ідеалістич. соціологіі народників В. І. Ленін протиставив матеріалістичне розуміння історії. Він показав, що розвиток людського суспільства визначається не ідеями й суб'єктивними побажаннями окремих «критично мислячих осіб», а розвитком матеріальних умов життя суспільства, що гол. руйнівною силою суспільства, справжнім творцем історії є народні маси (див. *Роль народних мас і особи в історії*).

В. І. Ленін викрив наук. неспроможність теорії ліберальних народників про виникнення націй. Аналізуючи нац. питання в Росії, він вказав на класові антагонізми всередині нації, викрив винуватців і носіїв нац. гніту в країні, підкреслив необхідність союзу робітників усіх національностей і визначив засоби боротьби проти ідеології націоналізму. «Нема іншого засобу боротьби з національною ненавистю, — писав В. І. Ленін, — як організація і згуртування класу пригноблених для боротьби проти класу гнобителів у кожній окремій країні, як об'єднання таких національних робітничих організацій в одну міжнародну робітничу армію для боротьби проти міжнародного капіталу» (Твори, т. 1, с. 133). У третьому випуску книги В. І. Ленін піддав критиці економіч. й політ. програму ліберальних народників й протиставив їм марксистське розуміння економіч. і політ. розвитку Росії. Ліберальні народники, будучи метафізиками, пов'язували капіталізм лише з машинною індустрією, з цілковитим відривом робітника від землі. Проаналізувавши дані про кустарну пром-сть, В. І. Ленін довів, що «народне виробництво», «народний лад» — це ті самі капіталістич. виробничі відносини, тільки в нерозвинутому, зародковому стані. «Капіталізм — писав В. І. Ленін, — являє собою не суперечність „народному ладі“, а пряме, найближче і безпосереднє продовження й розвиток його» (Твори, т. 1, с. 189). В. І. Ленін вказав, що революц. народництво 70-х рр. у 90-х рр. переродилося на ліберальне. Відкидаючи необхідність розвитку капіталізму, ліберальні народники фактично ставали на захист кріпосницького капіталістич. порядку в Росії, виражали інтереси кур-

М. О. Шорс.

В. Г. Шурат.

кульської верхівки села. Вони вважали, що шлях до соціалістич. ладу лежить через помірковані реформи — реорганізацію сел. банку, дешевий кредит та ін. Детально аналізуючи комплекс практичних заходів, пропонує ліберальними народниками, В. І. Ленін переконливо показав, що автори цієї програми захищають село «хазяйновитих мужичків», а не село «обібраного до нитки селянства» (Твори, т. 1, с. 224), цілком і повністю стають на бік капіталістич. порядків. Вони не тільки відмовлялися від боротьби проти царизму, а й покладали надії на царський уряд, який нібито стоїть над класами. В. І. Ленін довів утопічність надій ліберальних народників на допомогу царського уряду. Не розуміючи органічного зв'язку д-ви з економ. ладом Росії, народники надавали їй надкласового характеру. Народники, як і всі рос. ліберали, негативно ставилися до класової боротьби пролетаріату, страйки називали «школою звірств». Як відзначав В. І. Ленін, ця лінія ліберальних народників приводила до того, що лібералізм на ділі був однією з осн. опор царського самодержавства.

Критикуючи реформістську, ліберальну програму народників, В. І. Ленін намітив завдання марксистів Росії. Він вказав, що їх теоретична робота повинна бути спрямованою на «конкретне вивчення всіх форм економічного антагонізму в Росії, вивчення їх зв'язку і послідовного розвитку... Вона повинна дати цільну картину нашої дійсності, як певної системи виробничих відносин, показати неминучість експлуатації й експропріації трудящих при цій системі, показати той вихід з цих порядків, на який вказує економічний розвиток» (Твори, т. 1, с. 265).

В своїй книзі В. І. Ленін визначив істор. роль робітн. класу Росії як гегемона в бурж.-демократич. революції, що назривала в країні, поставив питання про союзників пролетаріату у революц. боротьбі. Союзником робітн. класу в боротьбі проти самодержавства є селянство, широкі маси. В. І. Ленін підкреслив, «що російський робітник — єдиний і природний представник усього трудящого і експлуатованого населення Росії» (Твори, т. 1, с. 267).

В. І. Ленін в своїй праці розглянув питання про ставлення робітн. класу до дрібної буржуазії. В. І. Ленін показав двостій характер дрібної буржуазії — з одного боку, вона прогресивна, оскільки висуває загальнодемократичні вимоги, спрямовані проти залишків кріпосництва, з дру-

гого, — реакційна, оскільки бореться за збереження свого становища як дрібного буржуа. Рос. соціал-демократи повинні підтримати демократич. тенденції, вирвати селянство з-під впливу буржуазії й підпорядкувати впливові пролетаріату. Інтереси багатомільйонних мас селянства перебувають в непримиримих суперечностях з інтересами експлуаторських класів і збігаються з інтересами пролетаріату в революції. В. І. Ленін першим з марксистів зробив висновок, що революц. союз робітн. класу й селянства є осн. рушійною силою в боротьбі за повалення царизму і побудову соціалістич. суспільства.

Для розв'язання своїх істор. завдань пролетаріату потрібна марксистська робітн. партія, яка озброїла б робітн. рух марксистською теорією. Створення такої партії В. І. Ленін вважав першочерговим завданням рос. марксистів, підкреслював, що партія повинна стати ідейним керівником і організатором пролетаріату, що надасть свідомості й організованості робітн. рухів. Книга В. І. Леніна «Що таке „друзі народу“ і як вони воюють проти соціал-демократів?» стала бойовою програмою революц. соціал-демократів Росії. Її розповсюджували й вивчали в марксистських гуртках Петербурга, Москви, Вільно, Чернігівки, Полтави, Пензи, Києва, Ростова-на-Дону та ін. міст Росії.

Праця В. І. Леніна відіграла важливу роль у розгромі ліберального народництва, у політ. вихованні марксистів. Вона і в наші дні є зброєю для комуністів усього світу в боротьбі проти реакційних сил, проти різних опортуністичних течій — ревізіоністів, догматиків і сектантів.

Видання: Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? Твори. Вид. 4, т. 1.

ЩОРС Микола Олександрович (6.VI 1895—30.VIII 1919) — герой громадян. війни на Україні. Член Комуністич. партії з 1918. Н. в с-щі Сновську (тепер м. Щорс Черніг. обл.) у робітн. сім'ї. В 1914 закінчив Київ. військ.-фельдшерську школу, 1916 — Віленське військ. училище в Полтаві. Учасник 1-ї світової війни. В лютому 1918 Щ. очолює у місті Сновську червоногвардійський загін, який боровся проти військ. нім. окупантів. З травня 1918 брав участь у формуванні партизан. загонів у Самарській і Сибірській губ. З вересня 1918 — командир Богунського полку (див. *Богуниці*). З жовтня 1918 — командир 2-ї бригади (в складі Богунського і Таращанського полків), яка в січні — лютому 1919 брала участь у визволенні від петлюрівських військ Чернігова, Києва і Фастова. З березня 1919 — командир *Першої Української радянської дивізії*. З серпня 1919 — командир *Сорок четвертої стрілецької дивізії*. Загинув у бою в районі Коростеня. Похований у Самарі (тепер м. Куйбишев). Ім'ям Щ. названо м. Сновськ і с-ще Божедарівку (тепер Щорськ Дніпроп. обл.). У Києві, Куйбишеві, Щорсі, Коростені, Житомирі, Клівцях і на місці загибелі Щ. встановлено пам'ятники. В м. Щорсі відкрито музей Щ. Образ Щ. відображено в л-рі (трилогія «Шлях на Київ» С. Д. Скляренка) та мистецтві (кінофільм «Щорс» реж. О. П. Довженка; опера «Щорс» композитора Б. М. Лятошинського).

Лит.: Герасимов Є. Микола Щорс. К., 1955; Ісакович В. М. Микола Щорс. К., 1957; Васильчиков В. С. Начдив Щорс (Божьей путь). М., 1957.

ЩОРС (до 1935 — С н о в с ь к) — місто Черніг. обл. УРСР, центр Щорського р-ну, на р. Снов (бас. Дніпра). Залізнич. станція. 11 тис. ж. (1971). Виник у 70-х рр. 19 ст. як робітн. с-ще під час будівництва Лівано-Роменської з-ці.

С-ше входило до складу Городнянського пов. Черніг. губ. У 1905 в Сновську утворено с.-д. групу, якою керував Поліський к-т РСДРП. Під час революції 1905—07 залізничники Сновська брали участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*. Рад. владу встановлено 22—24.XII 1917. В лютому 1918 Сновськ окупували австро-нім. війська. Для боротьби проти них було створено повстанський к-т, який організував партизан. загін на чолі з М. О. *Щорсом*. Наприкінці листопада 1918 Сновськ загарбали пєтлюрівці. 31.XII 1918 частини 1-ї Укр. рад. д-зії вигнали їх із Сновська. З 1923 Сновськ — районцентр Черніг. округу, з 1924 — місто, з 1932 — районцентр Черніг. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Щ. З.IX 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. З 1941 в місті діяла підпільна парт. група, яку очолював В. Г. Анапрійчик, та комсомольська підпільна група, що були зв'язані з партизан. з'єднанням О. Ф. *Федорова*. Діяв і підпільний райком партії, що його очолював І. М. Кобеньк. 21.IX 1943 війська Центр. фронту визволили Щ. У місті є підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту, меблева ф-ка, маслоробний завод і харчовий комбінат, міжколгоспна буд. орг-ція. 5 загальноосв. і 1 муз. школи, профес.-тех. училище. В місті є меморіальний музей М. О. Щорса.

С. М. *Дубровський* (Чернігів).

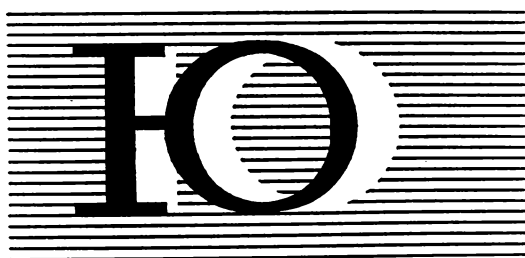
«ЩОРС» — партизан. загін, який діяв у складі Руху Опору у Франції в роки 2-ї світової війни. Складався з рад. громадян, які втекли з гітлерів. каторги. Виріс на основі підпільної диверсійної групи табору Тьєрс (біля м. Валансьєнна), 1/4 в'язнів якого становила молодь, що її гітлерівці вивезли з України у фашист. неволю. Бойові дії почав узимку 1944. Керівником загону був Й. О. *Калениченко*. Підрозділ поділявся на 4

групи, командирами яких були Й. О. *Калениченко*, В. І. Пчолін з Прилук, Ю. Бойко з Київщини, Д. О. Рудківський з Вінниччини. Партизани загону в районі міст Валансьєнна й Давена пустили під укіс кілька гітлерів. ешелонів з вугіллям та військ. спорядженням, висаджували в повітря залізничні мости тощо. В серпні — вересні 1944 загін разом з франц. патріотами брав участь у боях в районі населених пунктів Ірсон, Шарлевіль, Сен-Аман, Тре, Френ і Брюе.

А. В. *Кудрицький* (Київ).

ЩУРАТ Василь Григорович (24.VIII 1871—27.IV 1948) — укр. літературознавець, фольклорист і поет, академік АН УРСР (з 1929), доктор філософії (з 1896), професор (з 1940). Н. в с. Вислобоках (тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львів. обл.) в сім'ї вчителя. В 1896 закінчив Віденський ун-т. Викладав у Бродях і Львові. В 1918 відмовився скласти присягу на вірність польс. д-ві Пїлсудського, через що зазнав репресій з боку нової окупаційної влади. В 1921—23 — ректор Львів. таємного ун-ту. З 1939 працював у Львів. держ. ун-ті, був директором Львів. бібліотеки АН УРСР. Досліджував творчість Т. Г. Шевченка, М. С. Шашкевича, І. П. Котляревського та ін., укр.-польські літ. зв'язки, питання літературознавства, фольклористики, етнографії, історії мистецтва, історії розвитку громад. думки й культури на Зх. Україні. Перекладав укр. мовою твори О. С. Пушкіна, М. О. Некрасова, О. М. Горького, Ю. Словацького та ін. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Тв.: *Коліїщина в польській літературі до 1841 р. Львів, 1910; Літературні начерки. Львів, 1913; Шевченко і поляки. Львів, 1917; Поезії. Львів, 1957; Вибрані праці з історії літератури. К. 1963* [бібліогр. с. 391—432].

Літ.: Т р о ф и м у к Г. Василь Щурат. «Жовтень». 1961, № 8.

ЮГОСЛОВ'ЯНСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ у Росії — масова революц. організація югослов'ян (кол. військовополонених австро-угорської армії), що діяла в Рад. країні 1919—21. Створена 20.III 1919 в Москві на заг. зборах югослов'ян. Раду очолював Виконком (голова — І. Милкіч). Організація мала свої відділення у багатьох містах Рад. країни, в т. ч. на Україні. Активно підтримувала Рад. владу. Займалася справами громадян югослов. національності, евакуацією їх на батьківщину. В червні — липні 1919 Виконком югослов. Ради діяв у Києві, оскільки більшість військовополонених югослов'ян перебувала на Україні. Рада провела велику роботу по створенню югослов. загонів Червоної Армії на Царицинському фронті, в Самарі, Саратові, Астрахані, Ташкенті, Одесі та ін. містах.

Лит.: О ч а к І. Д. Югославянские Советы в России в 1918—1921 годах. «Вопросы истории», 1966, № 6.

І. А. Петерс (Київ).

ЮГОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ СОЮЗ на Україні (ЮРС) — масова революц. орг-ція югослов'ян (кол. військовополонених австро-угорської армії), що діяла на Україні з червня 1917 до березня 1918. В складі ЮРС було бл. 20 тис. членів. Орг-цію очолював Центр. К-т (голова М. Чанак). Після Великої Жовтн. соціалістичної революції під впливом більшовицької агітації більшість членів ЮРС підтримала Рад. владу. Представники ЦК ЮРС організували югослов. загони Червоної гвардії по всій країні (зокрема М. Чанак на Катеринославщині). Члени ЮРС були активними учасниками *Київського січневого збройного повстання 1918*. Загони югослов'ян брали участь у боротьбі проти військ *Центральної ради* й австро-нім. окупантів на Україні.

Лит.: О ч а к І. Д. Югослов'янський революційний Союз на Україні (1917р.). «Український історичний журнал», 1965, № 3.

І. А. Петерс (Київ).

ЮДОВСЬКИЙ Володимир Григорович (1880—1949) — професіональний революціонер, учасник боротьби за владу Рад на Україні. Член Комуністич. партії з 1903. Н. у Воронежі. Проводив парт. роботу у Ворон. губ., Тулі, Серпухові, Петрограді. В 1910—12 — один з керівників Луган. більшовицької орг-ції. Після Лютн. революції 1917 працював у Петрограді. З жовтня 1917 — член Одес. к-ту РСДРП(б), з грудня — голова ЦВК *Румчероду*. Один з організаторів і керівників *Одеського січневого збройного повстання 1918*, голова Одес. військ.-революц. комітету. З січня 1918 — голова Одес. Раднаркому. З весни 1918 — на рад. і парт. роботі в Москві. На поч. 1919 очолював Вищу військ. інспекцію України. Після громадян. війни — на керівній парт. роботі в Туркестані, з 1928 — на викладацькій роботі у вищих навч. закладах.

«ЮЖНАЯ ПРАВДА» — нелегальна більшовицька газета, яку видали катериносл. більшовики від імені Обласної орг-ції РСДРП Пд. гірня-

чопром. р-ну. Єдиний номер вийшов у вересні 1915 у вигляді листівки. Газета засуджувала імперіалістич. війну і пропагувала антивоєнні більшовицькі лозунги.

«ЮЖНЫЙ РАБОЧИЙ» — с.-д. нелегальна група. Засн. восени 1900. Видавала газ. «Южный рабочий» (з № 3) та листівки. Проводила с.-д. роботу серед робітників Пд. України. Група не поділяла до кінця лєнінського орг. плану побудови партії на основі принципів централізму, уявляла собі партію як «союзню федерацію», відстоювала свій сепаратист. план створення загальнорос. газети паралельно з «Искрой», не зуміла правильно оцінити суть і значення сел. руху. Група звернулася до редакції «Искры» з пропозицією про співробітництво. В листопаді 1902 в «Искре» (№ 27) і в грудні 1902 в «Южном рабочем» (№ 10) було опубліковано заяву групи «Ю. р.» про визнання «Искры» керівним органом партії. Проте члени «Ю. р.» залишилися на опортуністич. позиціях. В. І. Ленін вказував, що група належала до тих орг-цій, які, «визначаючи „Искру“ керівним органом на словах, на ділі переслідували свої особливі плани і відзначались нестійкістю в принципіальному відношенні» (Твори, т. 7, с. 185). Під з'їзд РСДРП (1903) оголосив групу розпущеною. Більшість керівного складу групи після II з'їзду партії примкнула до меншовиків.

М. І. Горбунова (Київ).

«ЮЖНЫЙ РАБОЧИЙ» — с.-д. нелегальна газета. Виходила з січня 1900 по квітень 1903. Вийшло 12 номерів. Перші два номери газети видав Катериносл. к-т РСДРП. З № 3 — орган групи «Южный рабочий». «Ю. р.» друкувався в підпільних с.-д. друкарнях у Катеринославі, Кременчуці, Смоленську, Миколаєві та ін. містах. Газета закликала робітників до політ. боротьби, широко висвітлювала робітн. рух на Україні, але помилки групи «Южный рабочий» відобразилися на змісті газети. Видання «Ю. р.» припинено згідно з рішенням *Другого з'їзду РСДРП (1903)*.

М. І. Горбунова (Київ).

ЮЗЕФОВИЧ (Józefowicz) Ян Томаш (1662—19.IV 1728) — польсь. хроніст. Походив з вірменської купецької родини. Вчився і деякий час викладав у Краків. ун-ті. З 1693 Ю. — канонік Львів. римсько-католицького капітулу. Склавав лат. мовою хроніку «Зауваження про життя львівських архієпископів», яка містить, крім історії єпархії, відомості про події на Україні, насамперед у Львові 1614—1700 (опубл. скорочений польсь. переклад частини хроніки під назвою «Хроніка міста Львова 1634—1690 рр.», Львів, 1854). Висвітлює істор. події тенденційно, в душі католицького фанатизму й нетерпимості до некаатоликів. Ю. склав також шоденник облоги Львова 1704 військом швед. короля Карла XII. Тв.: *Летопись событий в Южной Руси Львовского каноника Яна Юзефовича. 1624—1700*. В кн.: *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси...* К., 1888.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ЮЗІВКА — колишня (до 1924) назва м. *Донецька* (з 1924 до 1961 — м. Сталіно).

ЮЗІВСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ РСДРП(б) — створена в травні 1917. Після перемоги Лютн. бурж.-демократич. революції більшовики Юзівки (тепер м. Донецьк) деякий час перебували у складі об'єднаної орг-ції, до якої входили й меншовики. В травні 1917 на заг. зб. юзівської більшовицької групи утворено більшовицьку фракцію, яка визнала своїм керівним органом ЦК РСДРП(б) і незабаром оформилась у самостійну орг-цію — Юзівський к-т РСДРП(б). До складу Оргбюро к-ту було обрано П. О. Алферова, Ф. І. Зайцева, Я. В. Залмаєва та ін. На поч.

червня 1917 створено Юзівсько-Макіївсько-Петровську орг-цію РСДРП(б), представники якої були делегатами 1-ї обласної парт. конференції Донецько-Криворізького басейну та VI з'їзду партії. Під час корніловщини з ініціативи юзівських більшовиків при Раді робітн. депутатів було створено революц. к-т для боротьби проти контрреволюції. На поч. жовтня 1917 Ю. о. налічувала бл. 2 тис. членів партії. В листопаді 1917 з ініціативи Юзівського к-ту РСДРП(б) було створено військово-революц. к-т Юзівсько-Макіївського р-ну, за допомогою якого було сформовано Юзівсько-Макіївсько-Кальміуський полк, Рутченківський шахтарський батальйон та ін. робітн. загони для боротьби проти *каледнішчини*. В січні 1918 в Юзівці було встановлено Рад. владу.

Лит.: Большевистские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (Март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., 1957; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1971.

ЮЗІВСЬКА РАДА РОБІТНИЧИХ І СОЛДАТСЬКИХ ДЕПУТАТІВ — створена на поч. березня 1917. На діяльності Ради негативно позначився її переважно угодовський склад. Вона відтягувала запровадження 8-годинного робочого дня, стримувала виступи робітників проти підприємців, гальмувала організацію *Червоної гвардії*. В жовтні більшовики становили бл. 1/3 депутатів, але, враховуючи їхній вплив серед робітників, Рада змушена була з двох делегатів на *Другий Всеросійський з'їзд Рад* надіслати одного більшовика. Негативне ставлення меншовицько-есерівського керівництва до Жовтн. збройного повстання в Петрограді викликало обурення робітників міста, які вимагали переобрання Ради. В середині листопада внаслідок перевиборів Раду очолив більшовик Я. В. Залмаєв. 5 (18).XII Рада прийняла більшовицьку резолюцію з вимогою скликати Всеукр. з'їзд Рад. У січні 1918 уся влада в місті Рада зосередила у своїх руках. До загарбання Юзівки австро-нім. окупантами (квітень 1918) здійснила перші соціалістич. перетворення. *Ю. М. Гамрецький* (Київ).

ЮЗІВСЬКЕ РОБІТНИЧЕ ЗАВРУШЕННЯ 1892 — один з найбільших стихійних виступів робітників Юзівки в кін. 19 ст., відомий під назвою т. з. «холерного бунту». 2 (14). VIII в Юзівці сталася сутячка робітників з поліцією під час обходу санітарним загonom квартир у зв'язку з епідемією холери. Дізнавшись про події в селищі, робітники металург. з-ду та шахтарі навколишніх шахт припинили роботу. Страйкарі вимагали поліпшення продовольчого постачання, підвищення заробітної плати, припинення сваволі майстрів-іноземців, грубих поліцейсько-санітарних заходів боротьби з холерою, звільнення заарештованих робітників. З (15). VIII сталася нова сутячка робітників з козаками. Заворушення придушили війська, які 4 (16). VIII на чолі з віце-губернатором прибули в Юзівку. В ході масових репресій 23 чол. було вбито, бл. 500 заарештовано, 190 покарано різками. Військ. суд засудив 66 страйкарів до каторжних робіт, тюремного ув'язнення та арештантських рот.

Лит.: Поголов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке. М. — Л., 1963. *Г. В. Січкач* (Київ).

ЮЗІВСЬКИЙ СТРАЙК 1875 — виступ робітників Юзівки проти жорстокої капіталістич. експлуатації. Перший виступ робітників шахт при металургійному заводі Новоросійського т-ва в Юзівці відбувся 15 (27). IV 1874. Страйкарі висунули вимогу підвищення заробітної плати. Адміністрація відмовила робітникам. У відповідь на це бл. 500 шахтарів оголосили страйк.

За допомогою поліції і шптрейкбрехерів страйк було припинено. Постійна затримка заробітної плати стала причиною нового страйку, який почався 26. IV (8. V) 1875 на підприємствах Новорос. т-ва. В страйку брали участь 2 тис. робітників т-ва й ін. підприємств. За допомогою викликаних адміністрацією військ страйк 29. IV (11. V) було придушено. Понад 30 чол. було заарештовано. Ю. с. сприяв згуртуванню робітників, мав вплив на розвиток робітн. руху в Донбасі.

Г. В. Січкач (Київ).

ЮЗІВСЬКИЙ СТРАЙК 1887 — один з найбільших виступів шахтарів у с-щі Юзівці. Основними причинами страйку були жорстока експлуатація і важкі умови праці. 5 (17). V на шахті № 19 «Гірничого і пром. т-ва» понад 400 робітників застрайкувало, вимагаючи підвищення заробітної плати, припинення сваволі адміністрації та іноземних майстрів. Їх підтримали гірники сусідніх шахт (№ 11 і 18). 6 (18). V понад 1200 страйкарів вирушили в Юзівку, щоб залучити до виступу робітників металург. з-ду. Для придушення страйку 8 (20). V в Юзівку прибув катериносл. віце-губернатор з двома батальйонами піхоти. Було заарештовано 146 шахтарів, з яких 55 віддано до суду, а інших етапом відправлено на місяця попереднього проживання. 11 (23). V шахтарі під тиском військ. сили приступили до роботи. Боячись повторення виступу, підприємці змушені були піти на деякі поступки. Ю. с. викликав заворушення робітників на ін. шахтах Донбасу.

Г. В. Січкач (Київ).

ЮЗ-ОБА — група горбів на Пд. від Керчі з розташованими на них великими курганами 2-ї пол. 4 ст. до н. е., де було поховано представників рабовласницької знаті *Пантікапея* — столиці *Боспорської держави*. Кургани досліджували 1858—60, а також у 80-х рр. 19 ст. Висота їх 8,5—12 м, окружність 160—200 м. Під земляними насипами курганів були склепи, збудовані з великих кам'яних плит. Переважали склепи з уступчастим склепінням і кам'яним дромосом (коридором). Поряд з ними існували прямокутні поховальні камери з плескатою стелею без дромосу. В одному з курганів у такій камері було поховано знатну жінку, очевидно, жрицю богині Деметри. В склепах виявлено різьблені розмальовані дерев'яні саркофаги, іноді інкрустовані янтарем, а також знайдено золоті діадеми, намисто, сережки, обручки, дзеркала, чорнолакові й червонофігурні вази кращих античних майстрів (напр., Ксенофанта).

«ЮКРЕЙНІАН АМЕРІКАН» («The Ukrainian — American» — «Український американець») — прогресивна газета укр. трудової еміграції в США. Заснована 1965 в Детройті, з 1966 видається в Нью-Йорку. Виходить один раз на місяць англ. мовою. Газета виховує читачів на укр. демократич. традиціях, знайомить їх з економіч. і культ. успіхами Рад. України, підтримує політику мирного співіснування, зокрема між народами США та СРСР, засуджує агресію США у В'єтнамі, постійно викриває політику крайньо правого «Українського конгресового Комітету Америки» та ін. укр. націоналістич. орг-цій та газет. *Ю. П. Москаль* (Київ).

«ЮКРЕЙНІАН КАНЕЙДІАН» («The Ukrainian Canadian» — «Український канадець») — прогресивна газета укр. трудової еміграції в Канаді. Виходить англ. мовою в м. Торонто з вересня 1947. Газета знайомить українців з економіч. і культ. успіхами Рад. України, з традиціями укр. прогресивних орг-цій в Канаді, виступає проти дискримінації українців, відстоює демо-

кратич. права трудящих, бореться за мир і дружбу між народами. На сторінках газети друкують твори укр. класиків і рад. письменників.

Юль (Juel) Юст (1664—1715) — датський дипломат і військ. діяч, віце-адмірал (з 1712). Н. в м. Віборгу в знатній сім'ї. В 1709—11 Ю. — посол Данії в Росії. В 1711 подорожував по Україні. Залишив щоденник (опубл. Г. Л. Грове, Копенгаген, 1893; рос. переклад видав Ю. М. Щербачов. М., 1892, 1899—1900), в якому подав опис ряду міст України, цікаві відомості про побут і звичай населення укр. земель.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ЮМАШЕВ Іван Степанович (9.X 1895 — 2.IX 1972) — радянський військовий діяч, адмірал, Герой Радянського Союзу (1945). Член КПРС з 1918. Н. в Тифлісі в сім'ї службовця. У військово-морському флоті — з 1912, в рад. Військ.-Мор. Флоті — з 1919. Учасник громадян. війни. В 1925 закінчив спец. курси командирів складу флоту, 1932 — курси командирів кораблів при Військ.-мор. академії. З 1938 — командуючий Чорноморським, з 1939 — Тихоокеанським флотами. Під час рад.-япон. війни 1945 командував Тихоокеанським флотом. З 1947 Ю. — головнокомандуючий Військ.-Мор. Силами СРСР і військ.-мор. міністр, з 1951 — нач. Військ.-мор. академії. З 1957 — у відставці. Депутат Верховної Ради СРСР 2-го скликання. Кандидат у члени ЦК КПРС з 1941 по 1956. Нагороджений шістьма орденами Леніна та ін. нагородами.

ЮНАКІВСЬКЕ СЕЛЯНСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ 1916 — антивоєнний масовий виступ с.-г. робітниць проти посилення поміщицької експлуатації та дорожчечі під час 1-ї світової війни. 17 (30).V управитель мастку в економії Лещинського заявив робітництву з с. Юнаківки Сум. пов. про зменшення поденної плати. Селянки (бл. 300 чол.) обурилися і почали громити економію. 19.V (1.VI) пристав заарештував 7 селянок — організаторів цього виступу. Дізнавшись про арешт, біля волосної управи зібралися селяни, які вимагали звільнення заарештованих. В Юнаківку прибув охтирський справник з поліцейями, які намагалися розігнати 4-тисячний натовп селян. Між поліцейями і селянами сталася сутичка. Місцева влада змущена була звільнити заарештованих. Виступ було придушено лише тоді, коли в село прибув новий загін поліцаїв.

ЮНЕСКО (англ. United Nations Educational Scientific and Cultural Organization — Організація Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури) — міжурядова міжнар. організація, спеціалізована установа ООН. Офіційно існує з 4.XI 1946. Осн. завдання — сприяти зміцненню миру і безпеки народів шляхом співробітництва в галузі освіти, науки і культури. Членами її (на 1.VI 1971) є 125 д-в. Осн. органи: Ген. конференція — найвищий орган (скликається раз на 2 роки), що визначає політику і програму діяльності ЮНЕСКО; Виконавча Рада, що несе відповідальність за виконання програми; Секретаріат на чолі з Ген. директором. Здійснення програми проводиться через нац. к-ти в д-вах — членах ЮНЕСКО. Місцеперебування Секретаріату ЮНЕСКО — Париж.

СРСР — член ЮНЕСКО з 21.IV 1954. БРСР, УРСР входять до ЮНЕСКО з 12.V 1954. 27.VII 1956 була створена Комісія УРСР в справах ЮНЕСКО.

В 1968 за пропозицією СРСР, БРСР, УРСР та ін. д-в було прийнято резолюцію про участь ЮНЕСКО у святкуванні 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. ЮНЕСКО з ініціативи УРСР прийняла ряд важливих резолюцій, зокрема про

використання засобів інформації для зміцнення миру, про засудження пропаганди війни, ворожечі і ненависті між народами, про осн. принципи видавничої діяльності ЮНЕСКО, про ліквідацію неписьменності в світі.

В 1970 УРСР стала співавтором резолюції про використання ЮНЕСКО в цілях зміцнення співробітництва европ. країн в інтересах миру і безпеки в Європі, про проголошення 1972 — Міжнародним роком книги тощо. За програмою ЮНЕСКО відзначалися 50-річчя з дня смерті Л. М. Толстого, 100-річчя з дня народження А. П. Чехова, 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, ювілеї Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, І. Я. Франка, Д. К. Заболотного та ін.

Лит.: Петрачков М., Коваленко-Косарик Т. Україна — член ЮНЕСКО. К., 1966; Україна і зарубіжний світ. К., 1970.

Н. М. Ульянова (Київ).

«ЮНІЙ ЛЕНІНЕЦ» — газета піонерів і школярів України, орган ЦК ЛКСМУ та Респ. ради Всесоюзної піонерської орг-ції ім. В. І. Леніна. Виходить у Києві щотижня рос. мовою. Бере початок від газ. «Юный спартак» — органу Харків. міськкому юних спартаків, перший номер якої вийшов 15.XII 1922. В серпні 1923 «Юний спартак» став всеукр. піонерською газетою. В 1924—28 виходив під назвою «Ю. л.», з липня 1938 до червня 1941 — «Юный пионер». З січня 1944 газета знову почала називатися «Ю. л.». В 1958 газету нагороджено Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР.

Г. А. Литвинова (Київ).

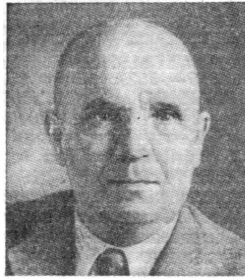
ЮПКБ Лев Дмитрович (н. 29.X 1911) — укр. рад. інженер-металург, Герой Соціалістич. Праці (1958). Член КПРС з 1945. Н. в м. Краматорську (тепер Донец. обл.). Після закінчення Моск. ін-ту сталі (1932) працював нач. зміни на металург. з-дах Донбасу. В 1938—43 — нач. доменного цеху з-ду «Азовсталь» і Магнітогорського металургійного комбінату. В 1943—56 — головний інженер Комунарського металургійного заводу. З 1956 — директор металург. з-ду «Запоріжсталь» імені Серго Орджонікідзе. Ю. — організатор впровадження нових тех. досягнень на з-ді, зокрема впровадження природного газу в доменному виробництві. Депутат Верховної Ради УРСР 5—8-го скликань. З 1971 — член Президії Верховної Ради УРСР. Ленінська премія, 1960.

ЮРА Гнат Петрович [8.I 1888 (27.XII 1887 с.ст.) — 18.I 1966] — видатний укр. рад. актор і режисер, нар. артист СРСР (з 1940). Член КПРС з 1938. Н. в с. Федорів (тепер с. Підлісне Олександрівського р-ну Кіровоград. обл.) в селянській сім'ї. Сценічну профес. діяльність почав 1907. Один із засновників (1920) і худож. керівник (до 1961) укр. драм. театру ім. І. Франка (Київ). Краші ролі: Коштак («97» М. Куліша), Малюштан («Диктатура» Микитенка), Мартин Боруля, Бонавентура («Мартин Боруля», «Сто тисяч» Карпенка-Карого) та ін. Серед його вистав відзначаються: «97» М. Куліша, «Кадри» та «Диктатура» Микитенка; «Свічине весілля» Кочерги; «Загибель ескадри», «Правда», «Богдан Хмельницький» Корнійчука; «Украдене щастя» Франка; «Суєта», «Безталанна», «Мартин Боруля» Карпенка-Карого та ін. Знімався в кіно. В 1938—61 — викладач Київ. ін-ту театр. мистецтва. Депутат Верховної Ради УРСР 1—5-го скликань. Державна премія СРСР, 1949, 1951. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Життя і сена. К., 1965.

Лит.: Бобожко Ю. Гнат Петрович Юра. К., 1960.
ЮР'ЄВ Василь Яковлевич (20.II 1879—8.II 1962) — укр. рад. селекціонер-рослинник, ака-

демік АН УРСР (з 1945), почесний член ВАСГНІЛ (з 1956), дійсний член кол. Укр. академії с.-г. наук (1956—62), доктор с.-г. наук (з 1936), професор (з 1937), засл. д. н. УРСР (з 1949), двічі Герой Соціалістичної Праці (1954, 1959). Член КПРС з 1956. Н. в с. Івановській Вірзі (тепер с. Вірга, Пенз. обл.) у збідній дворян. сім'ї. В 1905 закінчив Ново-олександрівський ін-т с. г. і лісівництва (тепер Харків. с.-г. ін-т ім. В.В. Докучаєва), після чого був повітовим агрономом у Пенз. губ. У 1909—36 працював на Харків. селекційній станції (з 1944 — директор). З 1937 — професор Харків. с.-г. ін-ту. В 1946—56 — директор Ін-ту генетики і селекції АН УРСР, з 1956 і до кінця життя — директор Укр. н.-д. ін-ту рослинництва, селекції і генетики. Ю. — один з основоположників вітчизн. селекції і насінництва с.-г. культур. Праці з питань методики, організації селекції, сортовипробування і насінництва с.-г. культур. Вивів багато сортів озимої і ярої пшениці, жита, вівса, ячменю, проса і кукурудзи. Депутат Верховної Ради УРСР 3—5-го скликань. Держ. премія СРСР, 1947. Нагороджений п'ятьма орденами Леніна та ін. нагородами. *Лит.:* Юр'єв Василь Яковлевич. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

Г. П. Юра.

В. Я. Юр'єв.

С. В. Юшков.

ЮР'ЄВИЧ (Jurjewicz) Антон (1839—68) — діяч польс. визвольного руху. Н. у с. Глухівцях (тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.) у сім'ї дрібнопомісного дворянина. В 1857—62 вчився в Київ. ун-ті. З 1862 входив до складу «Провінціального комітету на Русі», який готував повстання на Правобережній Україні. На початку польського визвольного повстання 1863—64 призначений повстанським диктатором на Русі. Очолював групу повстанців, яка вирушила по селах Київ. та Волин. губерній з метою залучити селян до повстання. Вночі 9.V 1863 сільська варта розбріла групу Ю. біля с. Соловіївки (тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.). Ю. було ув'язнено до Київ. фортеці. 15.I 1864 він утік з фортеці і виїхав за кордон.

Г. І. Марахов (Київ).

ЮРИДИЧНА ШКОЛА в історіографії, державна школа — провідний напрям рос. бурж. історіографії 2-ї пол. 19 ст. Представники Ю. ш. (К. Д. Кавелін, Б. М. Чичерін, С. М. Соловйов, В. І. Сергійєвич, О. Д. Градовський, Ф. І. Леонтович, О. Е. Пресняков та ін.), виходячи з перекопання про провідну роль д-ви в історії, ігнорували роль народу як творця історії. Вони зосереджували увагу на вивченні історико-законодавчих проблем, модернізували та ідеалізували правові норми самодержавства, яке в їхніх працях поставало як надкласова влада. Історики Ю. ш. засуджували революц. і нац.-визвольні рухи як нібито такі, що заважають сусп. прогресові, який може відбуватися тільки на основі реформ зверху. Представники Ю. ш. мало приділяли уваги історії нереснян, зокрема історії укр. народу, розглядаючи її з великодержавницьких позицій. Методологічні принципи Ю. ш. зазнавали критики з боку ідеологів революц. демократії (О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський). Нищівні критичні піддали Ю. ш. основоположники

марксизму-ленінізму К. Маркс і В. І. Ленін. Певний вклад у розвиток вітчизн. істор. науки, зроблений представниками Ю. ш., полягає в широкій розробці проблем з історії Росії 17—18 ст., історії держ. законодавства, держ. і громад. установ періоду феодалізму тощо. В працях істориків цієї школи міститься великий фактичний матеріал. *В. Т. Сарбей* (Київ).

ЮРІВ ДЕНЬ — у Рос. д-ві 15—17 ст. визначений законом час, протягом якого дозволявся перехід феодально залежних селян від одного землевласника до іншого. Назва походить від церк. свята — Юр'євого дня (26.XI за с. ст.), за тиждень до якого і протягом тижня після нього селянин, виконавши свої «обов'язки» перед паном, міг від нього піти. Юридично оформлено Судебником 1497. Остаточою скасовано Ю. д. Соборним уложенням 1649. На укр. землях у міру розвитку феод. відносин право переходу селян поступово обмежувалося (напр., Віслицько-Пьотркусвський статут 1368 для Галичини, *Литовські статутки*); 1543 будь-які переходи селян від одного до ін. поміщика на Лівобережній і Правобережній Україні було заборонено. Указ Катерини II 1783 повністю позбавляв права переходу селян Лівобережної та Слобідської України.

ЮРІЙ І РАКОЦІ, Дердъ І Ракоці (György I Rákóczi; 8.VI 1593—11.X 1648) — князь Трансильванії [з 1630]. Проводив політику, спрямовану на возз'єднання угор. земель, які загарбали Габсбурги й Османська імперія. За правління Ю. І Р. Трансильванія взяла участь (з 1644) на боці антигабсбурзької коаліції в Тридцятилітній війні 1618—48. Внаслідок успішних дій трансильванського війська було укладено Лінцький договір 1645, за яким до Трансильванії відійшли сх. частина Словаччини і пд.-зх. частина Закарпаття. В 1648, після смерті *Владислава IV*, Ю. І Р., маючи намір висунути свою кандидатуру на польс. престол, у серпні 1648 звернувся через укр. магната Ю. Немирича по допомогу до Б. Хмельницького. Гетьман відповів у листопаді 1648 про свою згоду підтримати обрання Ю. І Р. королем Польщі. Але на той час Ю. І Р. помер, а на польс. престол було обрано *Яна II Казимира*. *Л. Л. Дмитренко* (Київ).

ЮРІЙ ІІ, Болеслав Тройденевич (бл. 1306 — 7.IV 1340) — галицько-волинський князь [бл. 1324—40], син мазовецького кн. Тройдена II і Марії, дочки *Юрія Львовича*. Щоб протидіяти експансії Литви, Ю. II підтримував союзні взаємини з Тевтонським орденом, мав дипломатичні зв'язки з Московським князівством. Намагаючись зміцнити свою владу, спірався на міщан, у т. ч. на іноземних колоністів. Отруєний змовниками з бояр. *Я. Д. Ісаєвич* (Львів).

ЮРІЙ ІІ РАКОЦІ, Дердь ІІ Ракоці (György II Rákóczi; 30.I 1621—7.I 1660) — князь Трансильванії [з 1648]. Син *Юрія І Ракоці*. Був претендентом на польсь. престол. Розраховуючи на підтримку України, 1649 почав переговори з Б. Хмельницьким. Але, занепокоєний втручанням України в справи Молдавії (див. *Молдавські походи Б. Хмельницького 1650 і 1652*), Ю. ІІ Р. розірвав з Б. Хмельницьким і перейшов на бік *Яна ІІ Казимира*. В 1654 відновив дипломатич. відносини з Україною. В 1656 було підписано укр.-трансильванський договір, за яким Б. Хмельницький погодився підтримати кандидатуру Ю. ІІ Р. на польсь. престол і надати йому військ. допомогу, розраховуючи використати союз з Трансильванією для того, щоб за її допомогою знесли Польщу і возз'єднати з Україною зх.-укр. землі. В 1657 Ю. ІІ Р. здійснив похід на Польщу. В складі його війська був загін укр. козаків на чолі з *А. Ждановичем*. Б. Хмельницький, дізнавшись про зневажливе ставлення Ю. ІІ Р. до укр. козаків, відкликав цей загін. 12.VII 1657 військо Ю. ІІ Р. капітуловало перед поляками під Чорним Островом (Полілля).

Л. Д. Дмитренко (Київ).

ЮРІЙ ДОЛГОРУКІЙ (бл. 1090—21.V 1157) — владимиро-суздальський князь [з 1125], пізніше великий князь київський. Молодший син *Володимира Мономаха*. Намагався впливати на політику Новгороду Великого, а також прагнув здобути київський великокнязівський престол, за що його згодом називали «Довга рука». Вважалося, що Ю. Д. заснував Москву (вперше згадана в літописі під 1147). Ю. Д. 1149 розбив біля Переяслава на Дніпрі військо великого кн. *Ізяслава Мстиславича* й оволодів Києвом. У 1150 він змушений був залишити Київ, але згодом зайняв його. Після поразки на р. Ругі (1151) повернувся до Суздалья. В 1155 втретє здобув Київ, де лишався великим князем до самої смерті. Похований в церкві Ю. Д. на Берестові в Києві. В 1954 у Москві І. П. встановлено пам'ятник.

ЮРІЙ ЛЬВОВИЧ (бл. 1250—23.IV 1308, за ін. даними п. 23. IV 1315) — галицько-волинський князь, син *Льва Даниловича*. Князував у *Холмищині* й *Підляшші*, брав участь у воєнних походах на Польщу. Після смерті батька (бл. 1301) об'єднав під своєю владою всі землі *Галицько-Волинського князівства*. Допомігав куявському кн. Владиславові Локеткові в його боротьбі за об'єднання польсь. земель під своєю владою. Домігся згоди константинопольської патріархії на утворення окремої галицької митрополії.

Я. Д. Ісаєвич (Львів).

ЮРЧУК Василь Ісакович (н. 19.VIII 1921) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1966), професор (з 1967), засл. працівник вищої школи УРСР (з 1972). Член КПРС з 1945. Н. в с. Бродецькому (тепер Козятинського р-ну Вінн. обл.) в сім'ї вчителя. В 1942 закінчив Об'єднаний укр. ун-т у Кзил-Орді (Каз. РСР). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1949—51 і 1954—55 працював на кафедрі історії КПРС Київ. ун-ту. В 1952—54 — зав. кафедрою марксизму-ленінізму Монгольського ун-ту (м. Улан-Батор). З 1955 — зав. кафедрою історії КПРС Укр. с.-г. академії. Досліджує історію КП України післявоєнного періоду. Брав участь у написанні колективних праць «Нариси історії Комуністичної партії України» (К., 1971), «Нариси історії Київської обласної партійної організації» (К., 1967), «Історія комсомолу України» (К., 1971) та ін. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 1 і 2-го ступенів та ін. нагородами.

Тв.: Діяльність М. В. Фрунзе на Україні. К., 1952; Комуністична партія — натхненник і організатор будівництва комунізму в нашій країні. К., 1956; Двадцятий з'їзд КП України. К., 1961; Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1945—1952). К., 1965.

ЮХНІВСЬКА КУЛЬТУРА — археол. культура 6—2 ст. до н. е., пам'ятки якої поширені в басейні Десни (від гирла Сейму до м. Брянська) та басейні Сейму (на тер. Курської обл. РРФСР). Визначив Ю. к. 1945—47 М. В. Воеводський. Назву дістала від городища, що його виявив 1873 Д. Я. Самоквасов поблизу с. Юхновного Новгород-Сіверського р-ну Черніг. обл. Досліджували це городище 1876 і 1940. При розкопках його виявлено залишки укріплень (дерев'яні загорожі), знайдено ліпний посуд, кістяні виробы (шпила, ножі для обробки шкур), залізні шпильки, бронзові тригранні наконечники стріл, глиняні гурзила, прясельця, обвуглені зерна хлібних культур, кістки свійських тварин тощо. Носії Ю. к. займалися землеробством і скотарством, а також мисливством і рибальством. У них були розвинуті різноманітні ремесла, в т. ч. залізобробне й бронзоліварне. Населення пд. районів Ю. к. підтримувало торг. зв'язки з *античними державами Північного Причорномор'я*. На культуру юхнівських племен значний вплив мала культура їхніх пд. сусідів — населення Лівобережного лісостепу скіфського часу.

Літ.: Воеводський М. В. Городища верхньої Десни. «Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры», 1949, в. 24; А л и х а н о в а А. Е. Древние городища Курского Посеймья. В кн.: Материалы и исследования по археологии СССР, № 113. М., 1962. В. А. Ллліньска (Київ).

ЮШКОВ Серафим Володимирович (4.V 1888—14.VIII 1952) — рад. історик д-ви і права, чл.-кор. АН УРСР (з 1939), дійсний член АН Каз. РСР (з 1946), доктор істор. наук (з 1935), професор (з 1919), засл. діяч н. РРФСР. Н. в с. Трофимовщині (тепер Морд. АРСР). У 1912 закінчив юрид. і істор.-філол. факультети Петерб. ун-ту. В 1913 з наук. метою його відраджено до Фрейбурзького ун-ту (Німеччина). В 1916—19 — приват-доцент Петрогр. ун-ту. В 1919—43 працював у ряді вузів країни. В 1943 — наук. співробітник Всесоюзного ін-ту юрид. наук; з 1944 — професор Моск. ун-ту Працюючи в Москві, Ю. брав участь у роботі н.-д. установ АН УРСР. В 1943—44 — старший наук. співробітник Ін-ту історії і археології АН УРСР, 1944—50 — Ін-ту історії України АН УРСР. Досліджував історію д-ви і права Київ. Русі. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Портрет, с. 547.

Тв.: Очерк по истории феодализма в Киевской Руси. М.—Л., 1939; Общественно-политический строй и право Киевского государства. М., 1949; Русская правда. М., 1950; История государства и права СССР. ч. 1. М., 1961.

Літ.: Юшков Серафим Володимирович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, ктв. 2. К., 1967.

ЮШНІВСЬКИЙ Олексій Петрович (23.III 1786—22. I 1844) — декабрист, генерал-інтендант 2-ї армії. Н. в Подільській губ. в сім'ї дворянина. Вчився в Моск. ун-ті. Служив урядовцем у канцелярії подільського губернатора. З 1816 — на військ. службі. В 1819 у Тульчині вступив до «Союзу благоденства», з 1821 — один з керівників *Південного товариства декабристів*, член його директорії (1822). Разом з П. І. Пестелем виступав за повалення самодержавства революц. шляхом. За процесом декабристів його засуджено до страти, яку замінили 20 роками каторги. Покарання відбував у Шліссельбурзькій фортеці, пізніше — у Читинському острозі. З 1839 — на поселенні в Іркут. губ., там і помер.

Я

ЯБЛОНІВСЬКИЙ (Jablonowski) Олександр Валер'я́н (19.IV 1829—22.VIII 1913) — польс. бурж. історик і етнограф. Н. в с. Гозліні поблизу Варшави в шляхет. сім'ї. В 1847—49 вчився в Київ., 1849—52 — Дерптському (Тартуському) ун-тах. Разом з А. Павинським видав багатомовну серію «Історичні джерела», ряд томів якої присвячено історії укр. земель. У виданні поряд з документами опублікував ряд розвідок: «Староства українські в 1-й половині XVII ст.» (т. 4, 1877), «Земля Волинська в середині XVI ст.» (т. 19, 1889), «Україна» (т. 22, 1896). Автор монографій «Киево-Могилянська академія» (Краків, 1899—1900), «Історія Південної Русі до занепаду Польської Речі Посполитої» (Краків, 1912), які містять значний матеріал з історії України. В своїх працях намагався довести, що польс. шляхта нібито відіграла на Україні цивілізаторську роль, нац.-визвольні й соціальні рухи укр. селянства та козацтва глумачив як реакційні, спрямовані проти культ. прогресу.

ЯБЛОНІВСЬКІ (Jablonowscy) — польс. магнатський рід. У 18—19 ст. володіли значними маєтками на Зх. і Правобережній Україні. Відігравали значну роль у політ. житті Польщі. Найвідоміші: Станіслав Я. (з.IV 1634—з.IV 1702) — руський воєвода (з 1664), коронний польс. гетьман (з 1676), великий коронний гетьман (з 1682), кравів. каштелян (з 1692). Ян Станіслав Я. (1669—28.IV 1731) — руський воєвода (з 1697), великий коронний канцлер (1706—09), виступав проти *ліберум вето*. Антоні Я. (27.I 1732—4.IV 1799) — познанський воєвода (з 1760), кравів. каштелян (з 1782). Посол *Барської конфедерації 1768* у Відні (1772). Антоні Я. (7. XII 1793—26. XII 1855) — учасник «Патріотичного товариства» у Варшаві, від імені якого вів переговори з представниками *Південного товариства декабристів* про спільний виступ проти царизму. Людвік Я. (24.VIII 1810—9. XI 1887) — поет, учасник *польського визвольного повстання 1830—31*, орг-ції *карбонаріїв* у Галичині, автор цікавих спогадів про Галичину серед. 19 ст. Ф. І. *Стеблій* (Львів).

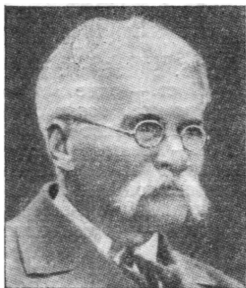
ЯБЛУНІВСЬКІ КУРГАНІ — група курганів поблизу с. Яблунева Канівського р-ну Черк. обл. У 1876 було розкопано 8 курганів. Їх насапано над поховальними спорудами, що мали вигляд дерев'яних склепів і ґрунтових ям, перекритих дерев'яним накатом. Обряд поховання — труполокладення й трупоспалення. В насапах курганів виявлено залишки тризни, знайдено золоті, срібні й бронзові прикраси, зброю, місцевий і грецький посуд тощо. Деякі кургани відносять до скіфського часу і датують 5 ст. до н. е., інші — 1-м тис. н. е. Всі кургани було пограбовано в давнину.

Лит.: Самоквасов Д. Я. Описаніе археологических раскопок и собрания древностей. М., 1908. Г. Т. *Ковтаненко* (Київ).

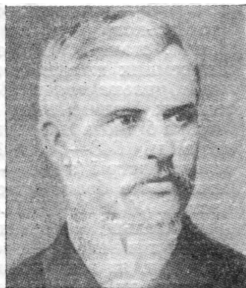
ЯВОРІВ — місто Львівської обл. УРСР, центр Яворівського р-ну, на р. Шкві (бас. Вісли). Залізнич. станція. 10,4 тис. ж. (1971). Згадується в писемних джерелах під 1376. У 1569 Я. дістав *магдебурзьке право*. В 16—17 ст. — одне з торговельних і ремісничих міст *Руського воєводства*. Міська біднота Я. брала участь у народно-визвольній війні 1648—54. З 1772 Я. — повітове місто у складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Населення міста брало участь у революції 1848—49 в Австрії. У 1918—39 Я. — у складі бурж.-поміщицької Польщі. Населення міста під керівництвом комуністів вело боротьбу за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з УРСР. У 1939 місто в складі зх.-укр. земель возз'єднано з УРСР. З 1939 — район центр Львів. обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Я. 26.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. В 1944 в районі Я. діяло партизан. з'єднання під командуванням М. І. *Наумова*. 24.VII 1944 війська 1-го Укр. фронту визволили Я. У Я. — «Металопластмас», масло-робний, хлібний і цегельний з-ди; харчовий, м'ясний і промисловий комбінати; меблева ф-ка; міжколгоспна буд. орг-ція. 5 загальноосв. і 1 музична школи. Пам'ятники архітектури: церква (1670), Успенська церква (1760).

ЯВОРНИЦЬКИЙ (Є в а р н и ц ь к и й) Дмитро Іванович (7. XI 1855—5. VIII 1940) — укр. історик, археолог, етнограф, фольклорист і письменник, акад. АН УРСР (з 1929; чл.-кор. з 1924). Н. в с. Сонціві (тепер. с. Борисівка Харківського р-ну Харків. обл.) в сім'ї псаломщика. В 1881 закінчив істор.-філол. факультет Харків. ун-ту і був залишений при кафедрі рос. історії. З 1897 — приват-доцент Моск. ун-ту (викладач історії укр. козацтва та археології). З 1902 завідував Музеєм старожитностей Катеринослав. губ. (тепер *Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького*). У 1920—33 працював в Ін-ті нар. освіти, 1925—29 був зав. кафедрою українознавства в Катеринославі. У 1927 призначений відп. керівником постійного археол. нагляду і археол. розкопок на тер. Дніпрельстану. Більшість праць Я. присвячено історії *Запорізької Січі*. Головні з них: «Історія запорізьких козаків» (т. 1—3. СПб., 1892—97), «Вольності запорізьких козаків» (СПБ., 1898), «Іван Дмитрович Сірко — славний кошовий отаман війська запорізьких низових козаків» (СПБ., 1894), «Число і порядок запорізьких січей» (К., 1884) та ін. Зібрав значний фольклорний, етнографіч. і лексикографіч. матеріал, на основі якого видав праці: «Запоріжжя в залишках старовини та переказах народу» (т. 1—2. СПб., 1888), «Малоросійські народні пісні...» (Катеринослав, 1906), «Словник української мови» (т. 1. А—К. Катеринослав, 1920). Я. підготував археографічні видання для історії запорізьких козаків» (т. 1—2. Владимир, 1903), «До історії Степової України» (Дніпропетровськ, 1929). Значно поповнив унікальну колекцію матеріальних пам'яток з Пд. України (75 тис. експонатів). Я. як вчений пройшов складний шлях. За дореволюц. часу він був істориком ліберально-бурж. напрямку. За Рад. влади Я. став активним учасником культурного будівництва в Рад. країні. Опублікував зб. поезій «Вечірні зорі» (Катеринослав, 1910), повість «За чужий гріх» (Катеринослав, 1907), повість «Де люди — там і лихо» (Катеринослав, 1911), в яких відображено соціальне розшарування укр. села. Був у дружніх стосунках з багатьма представниками укр. і рос. культури. Портрет, с. 550.

Лит.: Гапусенко І. М. Дмитро Іванович Яворницький. К., 1969 [біобіогр. с. 37—58]. ; Ш у б р а в -

Д. І. Яворницький.

В. Ягич.

ська М. М., Д. І. Яворницький, К., 1972 [бібліогр. с. 234—245].

ЯВОРСЬКИЙ Стефан (до постригу — Симеон; 1658—27.XI 1722) — укр. і рос. церковний діяч, письменник-полеміст. Н. в м. Яворові (тепер Львів. обл.) у шляхет. сім'ї. Вчився у Києво-Могилянській колегії, єзуїтських школах Львова, Любліна, Познані і Вільно. Прийняв католицтво. Бл. 1689 повернувся до Києва, знову перейшов у православ'я, прийняв чернецтво (під іменем Стефана). Був професором Києво-Могилянської колегії. В 1700 висвячений на митрополита рязанського й муромського. В 1702 признаний ексзархом і блюстителем всерос. патріаршого престолу. Одночасно був президентом Слов'яно-греко-латинської академії в Москві. З 1721 Я. — президент Синоду. В своїх творах виступав як виразник реакц. світогляду феод. аристократії.

ЯГЯЙЛО, Ягелло, Йогайла, Владислав II Ягайло (Władysław II Jagiełło; 1348—1.VI 1434) — великий князь литовський [1377—92] і польс. король [1386—1434]. Поклав початок дин. Ягеллонів. Для боротьби проти Тевтонського ордену уклав *Кревську унію 1385*, яка об'єднала сили Литви і Польщі. В 1387 захопив і приєднав до Польщі Галицьку Русь. Під час *Грюнаальдської битви 1410* об'єднав сили Польщі і Литви, очолені Я. та *Вітовтом*, з участю рос., укр. та білорус. загонів завдали рішучої поразки ордену. Своєю діяльністю Я. сприяв загарбанню укр. земель польс. феодалами.

ЯГИЧ (Ягіс) Ватрослав (Ігнатій, Гнат Вікентійович; 6. VII 1838—5.VIII 1923) — видатний хорватський філолог-славіст, академік АН в Загребі (з 1866), Петерб. АН (з 1880) та ряду ін. академій. Н. у Вараждині (Хорватія). У 1860 закінчив Віденський ун-т. Професор Новоросійського (тепер Одес.) ун-ту (1872—74), Берлінського (1874—80), Петерб. (1880—86), Віденського (1886—1908) ун-тів. Був членом наук. т-ва ім. Шевченка у Львові (1903). Видавав журнал «Archiv für slavische Philologie» («Архів слов'янської філології»), був редактором видаваної з його ініціативи «Енциклопедії слов'янської філології» (виходила в Петербурзі з 1908, вид. не закінчено). Наук. праці з старослов. мови, про виникнення писемності у слов'ян, про життя та діяльність Кирила і Мефодія, дослідження з палеографії, історії пд.-слов. та рос. л-р і мов, з історії слов. філології, фольклору тощо. Осн. з них: «Історія виникнення церковнослов'янської мови» (Відень, 1900), «Історія слов'янської філології» (Відень, 1910). Досліджував давньорус. і старослов. пам'ятки (у т. ч. «Галицьке євангеліє», 1114), багато з них видав. Я. дав високу

оцінку укр. нар. поезії. Був у дружніх взаєминах з І. Я. Франком (допомагав йому в підготовці докторської дисертації, рецензував деякі статті). Тв.: Письма И. В. Ягича к русским ученым. 1865—1886. М. — Л., 1963.

Лит.: Дем'яничук В. Гнат (Ватрослав) Ягіч. К., 1924.

ЯГНЯТИНСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ — поселення черняхівської культури 2—6 ст. на пн.-зх. околиці с. Ягнятина Ружинського р-ну Житомир. обл. Відкрили його 1927, досліджували 1946—47. При розкопках виявлено залишки 10 наземних глинобитних на дерев'яному каркасі споруд. Вдалося встановити плани двох великих (15,7 × 6,5 м, 15,7 × 8,0 м) споруд, що були гончарними двокамерними майстернями з одноярусними великими (площею 7—8 м²) печами в одній із камер. Знайдено місцевий гончарний посуд, привізну амфору 4—5 ст., уламки наральника, бойовий ніж, меч, фібули (застібки), пряжки, гребінці й римську монету 2 ст. н. е.

Лит.: Махно Є. В. Ягнятинська археологічна експедиція. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 3. К., 1952. Є. В. Махно (Київ).

ЯГОЛА Василь Андрійович (н. 11.VI 1929) — новатор-будівельник, Герой Соціалістич. Праці (1958). Н. в с. Веприку (тепер Бобровицького р-ну Черніг. обл.) в селянській сім'ї. Член КПРС з 1954. З 1946 працював робітником монтажної бригади тресту «Мостобуд № 1» Києва. З червня 1952 очолює бригаду монтажників. Я. — ініціатор багатьох нових починань у соціалістич. змаганні. Одному з перших на Київщині йому було присвоєно звання ударника комуністич. праці (1958). В 1960 звання комуністичної було присвоєно його бригаді. Бригада Я. здобула перемогу в змаганні серед будівельників на честь 50-річчя Жовтня. На XXI з'їзді КП України обирався членом Ревізійної комісії ЦК КП України.

А. Т. Павленко (Київ).

ЯГОТІН — місто Київ. обл. УРСР, центр Яготинського р-ну, на р. Супої (бас. Дніпра). Залізнична станція. 18,6 тис. ж. (1971). Засн. 1552 козаками та селянами-втікачами з Правобережної України. Жителі Я. брали участь у нар.-визвольній війні 1648—54. У 1648—1781 Я. — сотенне містечко *Переяславського полку*. В 1654, після возз'єднання України з Росією, Я. ввійшов до складу Росії. З 1861 — волосне містечко Пирятинського пов. Полт. губ. У кінець 90-х рр. 19 ст. в Я. збудовано залізничну станцію. Під час революції 1905—07 в районі Я. відбувалися сел. заворушення. В серед. лютого 1918 в Я. встановлено Рад. владу. 16.III його окупували австро-нім. війська. Наприкінці листопада Я. захопили загоони петлюрівської *Директорії*. 5.II 1919 Червона Армія визволила його. В липні 1919 Я. загарбали денікінці, яких Червона Армія вигнала 7.XII 1919. З 1925 Я. — райцентр Прилуцького округу, з 1932 — Київ., з 1937 — Полт., з 1954 — Київ. обл. Під час Великої Вітчизн. війни Я. 15.IX 1941 захопили нім.-фашист. загарбники. В районі Я. діяли партизан. загоони ім. В. І. Чапаєва, «За Батьківщину», «Перемога або смерть», ім. М. О. Щорса. 21.IX 1943 Я. визволили війська Ворон. фронту. З 1957 Я. — місто. В ньому є Всесоюзне наук.-виробниче об'єднання «Цукор», птахофабрика, маслозавод, цегельний, хлібний з-ди, торфопідприємство, побут. та м'ясокомбінати тощо. 6 заг.-осв. і 1 муз. школи. В 1843, 1845 в Я. був Т. Г. Шевченко. Історико-краєзнавчий музей. Л., т. 2, с. 351. Ю. П. Хонінова (Київ).

ЯЗІГИ (грец. *Ἰάζυγες*) — сарматський племена (див. *Сармати*), що їх згадують античні автори (*Страбон*, *Ф. Арріан*, *К. Птолемей*, *Стефан Візантійський* та ін.). Спочатку жили на узбе-

режжі Меотиди (Азовське море) в пониззі Дону, звідки просунулися в зк. райони пн.-причорноморських степів. У 1 ст. до н. е. — 1 ст. н. е. жили між Дунаєм і Тисою. Я. були кочовиками, займалися скотарством; жили первіснообщинним ладом, що перебував на стадії розкладу. В 1 ст. н. е. Я. асимільовані навколишніми народами.

«ЯК ЕПІСКОП НИКОН ЗАХИЩАЄ УКРАЇНЦІВ?» — стаття В. І. Леніна, вперше опублікована 13 (26).IX 1913 у більшовицькій газ. «Правда труда». Написана під час підготовки урядами гол. капіталістич. країн першої світової війни, в умовах наростання чорносотенного, великодержавного шовінізму і місцевого бурж. націоналізму. Безпосереднім приводом до написання статті було повідомлення газ. «Кієвская мысль» про те, що член Держ. думи від Волин. губ. єпископ Никон першим підписав законопроект, з яким група депутатів звернулася до Держ. думи. В цьому законопроекті ставилося питання про запровадження викладання укр. мови й історії України в початкових школах, про припинення переслідування укр. т-в тощо. Українець єпископ Никон і його однодумці мотивували законність цих вимог тим, що українці — не інородці, як євреї, поляки, грузини. Визначаючи протест проти гноблення українців цілком справедливим, В. І. Ленін писав, що у єпископа Никона лозунг «національної культури» українців означає на ділі лозунг пропаганди чорносотенства укр. мовою, лозунг укр.-клерикальної культури. Виступаючи проти гноблення всіх народів і захищаючи їхнє право на вільний розвиток, В. І. Ленін писав: «Не можна захистити від гноблення українців, не захищаючи від усякого гноблення всі без винятку народи, — не усуваючи абсолютно з державного життя поняття „інородці“, — не відстоюючи повної рівноправності всіх національностей. Не можна захищати нікого від національного гніту, не проводячи послідовно найширшої місцевої і обласної автономії і принципу розв'язання в сіх державних питань волею більшості населення (тобто принципу послідовного демократизму)» (Твори, т. 19, с. 335). Послідовно борючись за право всіх народів на вільне самовизначення, В. І. Ленін беззастанно підкреслював необхідність інтернац. єдності трудящих усіх націй у боротьбі проти царизму, поміщиків і буржуазії.

Видання: Ленін В. І. Як єпископ Никон захищає українців? Твори. Вид. 4, т. 19.

І. К. Рибалка (Харків).

«ЯК ОРГАНІЗУВАТИ ЗМАГАННЯ?» — стаття В. І. Леніна, написана 25—28.XII 1917 (7—10.I 1918), вперше надрукована 20.I 1929 в газ. «Правда». В статті науково обгрунтовано соціалістичне змагання, визначено найголовніші його завдання і форми в умовах Рад. влади. В соціалістич. змаганні В. І. Ленін вбачав один з найефективніших методів розв'язання завдань соціалістич. будівництва. Вказавши, що капіталізм означає звиряче придурення енергії, почину трудящих, В. І. Ленін підкреслює, що соціалізм уперше створює можливість застосовувати змагання широко, в масовому масштабі, «залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело» (Твори, т. 26, с. 363). Як вказував В. І. Ленін, уперше після століть праці на чужих, підневільної роботи на експлуататорів з'являється можливість роботи на себе, і притому роботи, яка спирається на всі здобутки новітньої техніки і культури. Активність трудящих, викликана соціалістич. змаганням, має бути спрямована на виконання гол. економіч. зав-

дань — організацію соціалістич. виробництва, обліку і контролю. В. І. Ленін закликав розгорнути змагання практиків-організаторів з робітників і селян, боротися проти будь-якого шаблонізування змагання. Формуюючи осн. принципи соціалістич. дисципліни, комуністич. ставлення до праці, В. І. Ленін вимагав оголосити нещадну війну шахраям, дармоїдам і хуліганам. Стаття відіграла важливу роль у розгортанні масового соціалістич. змагання. Ідеї, викладені в праці В. І. Леніна, дістали яскраве втілення в ході комуністич. будівництва в Рад. країні. *Комуністичні суботники, стахановський рух, рух колективів і ударників комуністичної праці* — блискуче свідчення життєвості ленінських настанов, переконливий вияв безперервного збагачення соціалістич. змагання новими формами і методами.

Видання: Ленін В. І. Як організувати змагання? Твори. Вид. 4, т. 26. О. М. Кисілевський (Київ).

ЯКІМЕНКО Семен Семенович (н. 27.IX 1914) — новатор виробництва, засл. металург УРСР (1963). Член КПРС з 1945. Н. в с. Василівці (тепер місто, райцентр Запоріж. обл.) у селянській сім'ї. З 1938 працював на металург. з-дах країни. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1949—69 — сталевар, потім майстер мартепівського цеху з-ду «Запоріжсталь» імені Серго Орджонікідзе. Понад 10 раз йому присвоювали звання «Кращий сталевар», «Кращий майстер Союзу РСР». На XVII і XVIII з'їздах КП(б)У обирався кандидатом у члени ЦК, на XIX з'їзді — членом ЦК КП України. Депутат Верховної Ради УРСР 4-го скликання. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Л. Нецавіно (Запоріжжя).
ЯКИМЮК Василь (рр. н. і см. невід.) — ватажок загону *опришків* на Покутті. Н. в с. Вербівцях (тепер Городецького р-ну Ів.-Франківської обл.) в бідній сел. сім'ї. В 1814 організував опришківський загін. Був заарештований. Після втечі з в'язниці 1815 організував загін опришків, який діяв у Станіславському окрузі. В 1822 австр. каральному загону вдалося розгромити опришків. Однак Я. продовжував боротьбу проти гнобителів. Після 1824 Я. не згадується в документах.

В. В. Грабоєцький (Львів).
ЯКІР Йона Емануїлович (28.VIII 1896—11.VI 1937) — рад. військ. діяч, командарм 1-го рангу. Член Комуністич. партії з 1917. Н. в Кишиневі в сім'ї фармацевта. В 1915 вчився в Харків. технологіч. ін-ті. З кін. 1915 працював токарем на з-ді Гена в Одесі, де вів революц. роботу. З березня 1917 — в Кишиневі. З грудня 1917 — член Бессарабського губревкому. В січні — березні 1918 на чолі червоногвардійського загону брав участь у боях проти рум. і нім. окупантів. З жовтня 1918 — член Реввійськради 8-ї армії, з липня 1919 — нач. *Сорок п'ятої Волинської Червонопрапорної стрілецької дивізії*, на чолі якої брав участь у бойових діях проти військ Юденича, денікінців, махновців, петлюрівців. У серпні — вересні 1919 — ком. Пд. групою частин *Дванадцятої армії*, яка здійснила героїчний перехід по ворожих тилах з району Одеси до Житомира (див. *Південний похід частин 12-ї армії*). У травні — червні 1920, під час *польсько-радянської війни 1920*, ком. Фастівською групою військ 12-ї армії, в серпні — жовтні 1920 — Золочівською, а згодом Львів. групою військ. З грудня 1920 — ком. *Чотирнадцятою армією*. Після громадян. війни — на відповідальних військ. посадах: ком. військами Крим. військ. округу (1921), Київ. військ. округу (1921—24), нач. Гол. управління військ.-навчальних закладів РСЧА (1924—25),

Й. Е. Якір.

І. Г. Якубовський.

ком. військами Укр. (Київ.) військ. округу (1925—37), член Реввійскаради СРСР (з 1930). На XVI з'їзді ВКП(б) обраний кандидатом у члени ЦК, на XVII з'їзді партії — членом ЦК ВКП(б). На IX—XII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК КП(б)У. З 1927 — кандидат у члени Політбюро, з 1930 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Нагороджений трьома орденами Червоного Прапора.

ЯКОВЕНКО Іван Михайлович (1.1 1910 — 15.IX 1942) — один з організаторів підпільної і партизан. боротьби на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член Комуністич. партії з 1931. Н. у с. Тростянци (тепер місто Сум. обл.). До 1940 працював на госп. роботі. З лютого 1940 по серпень 1941 — секретар Жовтневого райкому партії Ворошилограда. З серпня 1941 — другий секретар Ворошиловгр. міськкому КП(б)У. В 1942 Я. як секретаря підпільного обкому залішено у ворожому тилу для організації підпільної і партизан. боротьби проти окупантів, зокрема у Станічно-Луганському й тодішніх Олександрівському, Верхньотеплівському і Новосвітлівському р-нах. З липня до вересня 1942 очолював Ворошиловгр. обласний партизан. загін, який провів ряд успішних бойових операцій. Під час бою проти карателів біля с. Паньківки (тепер Слов'яносербського р-ну) Я. загинув.

В. П. Лукін (Київ).

ЯКОВЕНКО Олександр Свиридович (1913—23.VII 1944) — рад. військовослужбовець, гвардії мол. сержант, Герой Рад. Союзу (1944). Член ВЛКСМ з 1931. Н. в с. Піскошино (тепер Веселівського р-ну Запоріж. обл.) в сел. сім'ї. В Рад. Армії з 1942. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — механік-водій танка 58-ї гвард. танк. бригади 2-ї танк. армії 1-го Білорус. фронту. Відзначився при визволенні Польщі. В бою за м. Люблин, уміло маневруючи танком, провів його через міцно укріплену ворожу оборону і першим прорвався до центру міста. В бою танк знищив 3 гармати, 4 міномети, 20 автомашин, 40 возів і бл. двох рот гітлерівців. В цьому бою Я. загинув.

ЯКОВЛЄВ Семен Олександрович (н. 3.VIII 1909) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1971), професор (з 1972). Член КПРС з 1940. Н. в с. Підберізі (тепер Сичевського р-ну Смол. обл.) у сел. сім'ї. В 1936 закінчив Моск. істор.-архівний ін-т. У 1936—41 — старший наук. співробітник і нач. орг.-інспекторського відділу Архівного управління УРСР. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1945—50 — старший наук. співробітник, потім заст. директора Ін-ту історії партії ЦК КП України. З 1950 — доцент, з 1972 — професор кафедри архівознавства і спец. істор.

дисциплін Київ. ун-ту. Праці з історії розвитку укр. рад. археографії та ін.

Тв.: Українська радянська археографія. К., 1965.
ЯКОВЛЄВ Яків Аркадійович (справжч. прізвищ. — Е п ш т е й н; 6.VI 1896—14. III 1939) — учасник боротьби за встановлення Рад. влади на Україні, рад. парт. і держ. діяч. Член Комуністич. партії з 1913. Н. в м. Гродні в сім'ї вчителя. Вчився в Петрогр. політех. ін-ті. Під час 1-ї світ. війни проводив парт. роботу в Петрограді. З весни 1917 — секретар Катериносл. к-ту РСДРП(б), член президії міської Ради робітн. і солдат. депутатів. З 1918 — на підпільній роботі в Києві, потім — у Харкові, де був головою ревкому і одним з керівників *Харківського січневого збройного повстання 1919*. В 1919—20 — голова Катериносл. і Київ. губкомів партії, нач. політвідділу 14-ї армії, член Тимчасового ЦК КП(б)У, створеного після IV конференції КП(б)У. В 1920 — голова Харків. губкому партії. З кін. 1920 працював у Москві в Головополітосвіті, в ЦК РКП(б), редактором «Крестьянской газеты» і газ. «Беднота». Був головою Всесоюзної ради колгоспів. З 1926 — заст. наркома РСІ СРСР, з 1929 — нарком землеробства СРСР, з 1934 — зав. с.-г. відділом ЦК ВКП(б). На XII—XV з'їздах обирався членом ЦКК, на XVI і XVII з'їздах — членом ЦК ВКП(б). На II з'їзді КП(б)У обраний членом ЦК КП(б)У. В 1920 — член Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ЦВК СРСР. Автор праць з історії Великої Жовтн. соціалістич. революції і рад. будівництва.

ЯКУБОВСЬКИЙ Іван Гнатович (н. 7. I 1912) — рад. військ. діяч, Маршал Рад. Союзу (1967), двічі Герой Рад. Союзу (січень, вересень 1944). Член КПРС з 1937. Н. в с. Зайцеві (тепер Городецького р-ну Мог. обл.) в селянській сім'ї. В Рад. Армії з 1932. В 1934 закінчив військ. школу, 1935 — бронетанк. курси командного складу, 1948 — Академію Ген. штабу. В 1939 брав участь у визволенні Зх. України і Зх. Білорусії. Учасник рад.-фінл. війни 1939—40. Під час Великої Вітчизн. війни 1941—45 — командир танк. батальйону, полку, бригади і заст. командира танк. корпусу на Брянському, Пд., Пд.-Зх. і 1-му Укр. фронтах. Очолени Я. танк. з'єднання брали участь в обороні Москви 1941, *Сталінградській битві 1942—43*, *Курській битві 1943*, *битві за Дніпро 1943*, у визволенні Правобережної України та в ін. операціях. Після війни Я. — на командних посадах у Рад. Армії. З 1967 — заст. міністра оборони СРСР, головнокомандуючий об'єднаними збройними силами країн Варшавського договору. На XXII—XXIV з'їздах КПРС обирався членом ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 2, 4—8-го скликань. Нагороджений трьома орденами Леніна та ін. нагородами.

М. Р. Кошкін (Москва).

ЯКУПОВ Назим Мухаметзянович (н. 7.VII 1928) — український радянський історик, доктор історичних наук (з 1970), професор (з 1972), Герой Радянського Союзу (1956). Член КПРС з 1948. Н. в с. Карача-елга (Башкир. АРСР). У 1948—57 служив у Рад. Армії. В 1962 закінчив істор. факультет Одес. ун-ту. З 1964 працює в Одес. ун-ті (1964—68 — старший викладач, доцент і заступник зав. кафедрою історії КПРС, з 1970 — професор цієї кафедри). Праці з питань історії КПРС. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Большевики во главе революционных солдатских масс. 1917 — январь 1918. К., 1967; Партия большевиков в борьбе за армию в период двоевластия. К., 1972.

Літ.: Гайнуллин М. Вся жизнь — подвиг. В кн.: Славные сыны Башкирии, кн. 2. Уфа, 1966.

ЯКУШКІН Іван Дмитрович [8.I 1797 (28.XII 1796 с. ст.) — 23.VIII 1857] — декабрист, капітан. Н. у Смоленській губ. в сім'ї урядовця. В 1811 закінчив Моск. ун-т. З 1812 — прапорщик Семеновського полку. Учасник *Вітчизняної війни 1812* і закордонних походів рос. армії 1813—14. Один з організаторів «Союзу порятунку» (1816) і «Союзу благоденства» (1819). В 1818 вийшов у відставку. Жив у своєму маєтку в Смоленській губ. Намагався звільнити своїх селян від кріпацької залежності. В 1820 вїздив на Україну для зв'язку з Тульчинською управою «Союзу благоденства». В 1825 вступив у *Північне товариство декабристів*, обстоював ліквідацію кріпосництва і самодержавства насильницьким шляхом і створення у майбутньому конституційної монархії. 9 (21). I 1826 був заарештований. Засуджений до 20-річної каторги, яку відбував на Нерчинських рудниках і в Читинському острозі. З 1835 — на поселенні в Тобольській губ. В 1842 на зібраних ним кошти відкрив чоловічу, а 1846 — жіночу школи. Автор статей про рух декабристів та ін. праць. В 1836 був амністований, виїхав до Москви, там і помер.

Тв.: Записки, статті, письма. М., 1951.

ЯЛТА — місто Кримської обл. УРСР. Морський порт, вузол автомобіл. шляхів. 63,2 тис. ж. (1971). Згадується в документах 1145 під назвою Джаліта. З кінця 14 ст. (під назвами Яліта, Калліта, Галіта, Джаліта, Еталіта) — генуезька колонія, що деякий час у 15 ст. входила до складу феод. князівства Феодоро (див. *Мангун*), з 1475 — під владою Туреччини. В 1783 Я. в складі Криму приєднано до Росії. В 1838 — повітове місто Таврійської губ. У 1900 в Я. виникла с.-д. орг-ція. Під час революції 1905—07 в Я. відбувалися страйки, мітинги й демонстрації робітників. Рад. владу встановлено 9(22). I в результаті *Ялтинського збройного повстання 1918*. Проте 1.V 1918 Я. окупували австро-нім. війська. 20.XI 1918 місто захопили білогвардійці, а наприкінці листопада тут висадилися франц. інтервенти. 14.IV 1919 Червона Армія визволила Я. 26.VI 1919 її окупували денікінці. 17.XI 1920 Червона Армія визволила Я. від білогвардійців. У 1918—20 боротьбу проти окупантів і білогвардійців в Я. вела підпільна парт. орг-ція, а поблизу міста — партизан. загони. З 1921 Я. — в складі Кримської АРСР, з 1945 — Кримської обл. РРФСР, з 1954 — Кримської обл. УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни Я. 8.XI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Поблизу міста діяв партизанський загін. 16.IV 1944 війська 4-го Укр. фронту визволили місто. В Я. відбулася *Кримська конференція 1945*. Я. — центр курортного р-ну Пд. берега Криму. В місті — ф-ка головних уборів, п'ютоново-ферментаційний, молочний, хлібний, пивоварний з-ди, рибкомбінат. 12 загальноосв., 2 муз. і 1 худ. школи. Торг. технікум, мед., пед., 3 тех. училища. Укр.-н.-д. інститут мед. кліматології та кліматотерапії ім. М. Сеченова, Всесоюзний н.-д. ін-т виноградарства і виноробства «Магарач». *Ялтинський краєзнавчий музей*. Будинок-музей А. П. Чехова. Літ.-меморіальний музей Лесі Українки. Пам'ятники В. І. Леніну, О. М. Горькому, А. П. Чехову, Лесі Українці.

Лит.: Воронцов Е. А. Большая Ялта. Краеведческий очерк. Симферополь, 1968.

ЯЛТИНСКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1945 — конференція керівників трьох союзних у 2-й світовій війні держав — СРСР, США і Великобританії. Див. *Кримська конференція 1945*.

ЯЛТИНСЬКЕ ЗБРОЙНЕ ПОВСТАННЯ 1918 — збройний виступ робітників-червоногвардійців

Ялти, підтриманий моряками Севастополя, проти місцевої буржуазії і тат. націоналістів з метою встановлення в місті Рад. влади. За проханням Ялтинського к-ту РСДРП(б) у місто прибув з Севастополя загін військ. кораблів. Я. з п. почалося вночі проти 9(22). I 1918. Повстанці зайняли приміщення ряду установ. Білогвардійці та загін тат. націоналістів — «ескадронців» відійшли за місто, але опору не принесли. В ході боїв було використано корабельну артилерію і гідроплани. В результаті спільних зусиль ялтинських більшовиків і севастопольських матросів ворога було розбито й 15(28). I 1918 влада в місті перейшла повністю в руки більшовиків. Сили контрреволюції відступили в напрямі Алушти і протягом двох днів були знищені, весь Пд. берег Криму став радянським.

[М. А. Смилюков] (Київ).

ЯЛТИНСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1892 за ініціативою прогресивного громад. діяча лікаря В. М. Дмитрієва. Має відділи (1971): природи, історії дореволюц. минулого та історії рад. суспільства. У фондах музею зберігається понад 12 тис. експонатів. Музей знайомить з історією Пд. берега Криму від первіснообщинного ладу до наших днів, розповідає про боротьбу трудящих краю за перемогу Великого Жовтня, за зміцнення Рад. влади в Криму, участь трудящих у соціалістич. будівництві, їхній героїзм під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. На спец. стендах показано становлення і розвиток рад. соціалістич. курорту, перспективи розвитку курорту Пд. берега Криму. Філіали: будинок-музей рад. письменників К. А. Треньова і П. А. Павленка, літ.-меморіальний музей рад. письменника М. З. Бірюкова і «Поляна Казок».

О. П. Белашанкін (Ялта).

ЯМКОВО-ГРЕБІНЦЕВОЇ КЕРАМІКИ КУЛЬТУРА — археол. культура доби неоліту, поширена на території пн.-сх. частини Лівобережної України в 4—3-му тис. до н. е. Пам'ятки Я.-г. к. к. — залишки поселень на берегах річок і на піщаних підвищеннях поблизу озер і боліт (*Погорілівська стоянка, Мис Очківський* та ін.). Основою г-ва племен Я.-г. к. к. були рибальство та мисливство, зароджувалися землеробство і скотарство. Для Я.-г. к. к. характерні гостро- або круглодонний ліпний посуд, оздоблений ямково-гребінцевим орнаментом (звідси й назва культури), крем'яні та кварцитові знаряддя, виготовлені в мікро- і макролітійній техніці (сокири, долота, тесла, ножі, скрепки, різці, наконечники стріл, дротики та списи, свердла, проколки, мікроліти у формі трикутників та високих трапецій), кістяні та рогові знаряддя (наконечники стріл, копалки, долотоподібні знаряддя, рибальські гачки та гарпуни). Я.-г. к. к. у своєму розвитку пройшла кілька етапів і відіграла певну роль у формуванні *мар'янівської культури*. Пам'ятки Я.-г. к. к. на тер. України належать до пн. частини великої етнокультурної області часів неоліту, що охоплювала тер. Сх. Європи.

Лит.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971; Даниленко В. Н. Неолит України. К., 1969; Телегія Д. Я. О хронології поселень ямково-гребінцевої кераміки України. «Советская археология», 1962, № 4; Рудинський М. Я. Погорілівка. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 6. К., 1956. В. І. Непріна (Київ).

ЯМНА КУЛЬТУРА — археол. культура серед. З — поч. 2-го тис. до н. е., поширена в Сх. Європі від Уралу до пониззя Дунаю. На тер. України пам'ятки Я. к. відомі в степовій, частково лісо-степовій частині, в басейні Дніпра, Приазов'я і Криму. Визначив культуру В. О. Гордочов. На-

зву дістала від поховань у ямах під курганними насипами. Кожен курган був родовою усипальною великої сім'ї. Померлих ховали в скорченому положенні на спині або на боці і посилали червоною вохрою. В могилу ставили посуд (переважно горщики яйцевидної форми) з їжею; клали кам'яні, кістяні, зрідка мідні знаряддя праці, зброю та прикраси. Поселення Я. к. інколи були укріплені мурами й ровами; жила переважно наземні. Носії Я. к. жили патріархально-родовим ладом. Основою г-ва було скотарство. Займалися також землеробством, мисливством і рибальством. Знахідки в похованнях (*Сторожова могила*) залишків найдавніших возів свідчать про наявність у племен Я. к. колісного транспорту. Як тяглову силу вони використовували волів. При дослідженні пам'яток Я. к. знайдено антропоморфні стели (являють собою схематичні скульптурні зображення людських постатей). Племена Я. к. мали зв'язки з племенами Пн. Кавказу та землеробськими півночиріпльськими племенами Правобережної України. На тер. України до пам'яток Я. к. належать Скеля-Каменоломня поблизу Дніпропетровська, середній і верхній шари *Михайлівського поселення* та ін.

Лит.: Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971.

О. Г. Шапошникова (Київ).

ЯМПОЛЬСЬКИЙ Стефан Михайлович (н. 21.XII 1906) — укр. рад. економіст, академік АН УРСР (з 1967), доктор економіч. наук і професор (з 1961), засл. д. н. УРСР (з 1967). Член КПРС з 1929. Н. в м. Ізюмі (тепер райцентр Харків. обл.) в сім'ї робітника. Після закінчення 1932 Харків. інженерно-економіч. ін-ту працював у ньому доцентом, деканом ф-ту, заст. директором по навч. і наук. роботі, директором. У 1941—44 був на керівній роботі на з-ді та в наук. лабораторії, що працювали на оборону. В 1944—53 і 1955—57 — ректор і зав. кафедрою економіки пром-сті та орг-ції виробництва Львівського, 1957—65 — Одеського політех. ін-тів. У 1965—70 — директор Ін-ту економіки АН УРСР. З 1970 — голова

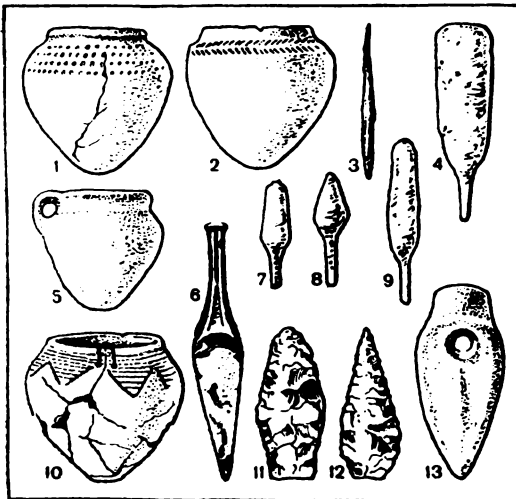
Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР, член Президії АН УРСР. Одночасно з 1970 — член Держплану УРСР. Я. — автор праць з економіч. проблем тех. прогресу, підвищення ефективності сусп. виробництва, розвитку і розміщення продуктивних сил. Один з авторів і редактор монографій: «Розвиток народного господарства Української РСР. 1917—1967» (т. 1—2. К., 1967), «Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні» (К., 1969), «Економічна наука і господарська реформа» (К., 1970), «Прогнозування використання земельних ресурсів Української РСР і Молдавської РСР» (ч. 1—3. К., 1971). Гол. редактор журн. «Економіка Радянської України». Відповідальний редактор «Енциклопедії народного господарства Української РСР». На XXIII з'їзді КП України обирався кандидатом у члени ЦК КП України. Нагороджений орденом Леніна та ін. нагородами.

Тв.: Вопросы скоростного проектирования и освоения новых конструкций в машиностроении. М.—Л., 1944; Скоростное освоение новых производств. М., 1949; Пути ускорения и освоения новых орудий производства в машиностроении. К., 1961; Экономика освоения новых конструкций машин. М., 1964 [у співавт.]; Проблемы научно-технического прогнозирования. М., 1969 [у співавт.]; Вопросы измерения и анализа научно-технического прогресса. К., 1971 [у співавт.].

ЯН II КАЗИМІР (Jan II Kazimierz; 22.III 1609 — 16.XII 1672) — польс. король [1648—68] з дин. Ваза. Н. в Кракові, син *Сигізмунда III*. Посів польс. престол після смерті свого брата *Владислава IV*. За Я. II К. всі діли Речі Посполитої було спрямовано на придурення *визвольної війни українського народу 1648—54*. Я. II К. 1649 і 1653 особито очолював *посполите рушення* на Україну. Після *возз'єднання України з Росією 1654* уряд Я. II К. не відмовився від претензій на Україну і розпочав війну проти Росії. Рос.-польс. війна 1654—67 знесила Польшу, що полегшило швед. агресію 1655—60 проти Речі Посполитої. Війни, які вела Польша за правління Я. II К., викликали соціально-економічну кризу, загострили класові суперечності в країні та ослабили королівську владу. Спроби Я. II К. зміцнити королівську владу викликали опір магнатів. У 1668 Я. II К. зрікся престолу.

ЯН III СОБЕСЬКИЙ (Jan III Sobieski; 17.VIII 1629—17.VI 1696) — польс. король [1674—96] і полководець. Н. в Олевську (тепер райцентр Житомир. обл.) в сім'ї вояводи. Учасник багатьох воен. На чолі свого надвірного загону брав участь у *Зборівській битві 1649* та *Берестецькій битві 1651*. За його правління Польша вела війни проти Туреччини (військо Я. III С., у складі якого були укр. козаки, 1683 примусило турків зняти облогу Відня), 1684 підписала договір з Австрією, Венецією і Римом, спрямований проти Туреччини, уклала *«Вічний мир» 1686* з Росією. Я. III С. намагався запровадити у Польщі складкову монархію, але не досяг успіху через протидію польс. магнатів, підтриманих Австрією і Бранденбургом.

ЯНГЕЛЬ Михайло Кузьмич (25.X 1911—25.X 1971) — рад. вчений у галузі механіки, один з видатних конструкторів — творців вітчизн. ракетно-космічної техніки, акад. АН СРСР (з 1966), акад. АН УРСР (з 1961), доктор тех. наук, двічі Герой Соціалістич. Праці. Член КПРС з 1931. Н. в с. Зиряновій (тепер Нижньоліпського р-ну Ірк. обл.) у селянській сім'ї. В 1937 закінчив Моск. авіаційний ін-т. Працював конструктором по створенню авіац., згодом ракетної техніки, був керівником н.-д. орг-ції, пізніше очолював одне з провідних конструкторських бюро країни.

До ст. Ямна культура. Речі з пам'яток, досліджених на території України: 1, 2, 5, 10 — глинняний посуд; мідні предмети: 3 — шило, 4, 9 — ножі, 7, 8 — наконечники списів; 6 — металевий кинджал; 11, 12 — крем'яні кинджал, наконечник списа; 13 — кам'яна сокира-молот.

С. М. Ямпольський.

М. К. Янгель.

Ю. І. Яновський.

В. С. Яременко.

Розробляв теоретичні й практичні проблеми механіки. На XXIII і XXIV з'їздах КПРС обирався кандидатом у члени ЦК КПРС. На XXII і XXIII з'їздах КП України обирався членом ЦК КП України. Депутат Верховної Ради СРСР 7—8-го скликань. Ленінська премія. Державна премія СРСР. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

ЯНОВСЬКИЙ Юрій Іванович (27.VIII 1902—25.II 1954) — укр. рад. письменник. Н. в с. Тетянівці (тепер с. Майорівка Компаніївського р-ну Кіровоград. обл.) в селянській сім'ї. В 1922—24 вчився в Київ. політех. ін-ті. В 1925—27 працював худож. редактором на Одеській кінофабриці. З 1927 жив і працював у Харкові, з 1939 — у Києві. В роки Великої Вітчизн. війни — відп. редактор журн. «Українська література» (тепер «Вітчизна»), був військ. кореспондентом. Друкуватися почав 1922. Спочатку виступав як поет. У перших своїх збірках новел «Мамутові бивні» (К., 1925), «Кров землі» (К., 1927) відобразив героїку громадян. війни на Україні. Роман «Майстер корабля» (Х., 1928) — про творчість у широкому розумінні цього слова. Поетизації стихійності сел. повстанського руху на Україні в роки громадян. війни присвятив роман «Чотири шаблі» (Х., 1930). Видатним явищем в укр. рад. лір-і вершиною творчості Я. є роман «Вершники» (К.—Х., 1935) про події громадян. війни. Роман «Жива вода» (К., 1947), який у переробленому вигляді вийшов посмертно під назвою «Мир» (К., 1956), — про трудовий подвиг укр. народу в першій мирній післявоєнній рік на рад. землі. Темі війни, патріотизму рад. людей присвячена збірка «Київські оповідання» (К., 1948). В збірці оповідань «Нова книга» (К., 1954) показано духовну красу колгоспного селянства. Я. — автор ряду п'єс («Завойовники», 1932; «Дума про Британку», 1938; «Потомки», 1939; «Син династії», 1942; «Райський табір», 1953; «Дочка прокурора», 1954; «Молода воля», посмертно 1955) і кількох кіносценаріїв. Держ. премія СРСР, 1949. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тє.: Твори. В 5 т. К., 1958—59 (бібліогр. т. 5, с. 387—417); Рос. перекл. — Собрание сочинений. В 3 т. М., 1960.

Лит.: Бабишкін О. Юрій Яновський. К., 1957 (бібліогр. с. 297—299); Килимник О. Юрій Яновський. М., 1962; Гростянецький А. Крила романтики. К., 1962 (бібліогр. с. 170—174).

Ф. К. Сарана (Київ).

ЯРЄМКО Василь Омелянович (10.II 1902 — 5.IV 1969) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45. Член КПРС з 1926. Н. в с. Великій Дівці (тепер При-

луцького р-ну Черніг. обл.) в сім'ї коваля. До Великої Вітчизн. війни — на парт. роботі в Черніг. обл. та Чернігові. З вересня 1941 до листопада 1942 — комісар Черніг. обласного партизан. загону. Був поранений і до червня 1943 перебував на лікуванні. З червня до вересня 1943 — член Черніг. підпільного обкому КП(б)У. Після визволення Чернігівщини від гітлерівських загарбників Я. з вересня 1943 до 1952 — секретар Черніг. обкому КП(б)У, 1952—58 — на керівній рад. і парт. роботі в Чернігові. З 1958 — на пенсії. Нагороджений орденами Червоного Прапора, Трудового Червоного Прапора та ін. нагородами. Н. Я. Філіпська (Чернігів).

ЯРЄМКО Василь Сергійович (н. 1.XI 1895) — укр. рад. актор, нар. артист СРСР (з 1954). Член КПРС з 1940. Н. в с. Рогинцях (тепер Роменського р-ну Сум. обл.) в селянській сім'ї. Сценічну діяльність почав 1918 в Роменському укр. театрі. З 1922 працює в укр. драм. театрі ім. М. Заньковецької, одним із засновників якого він був. Осн. ролі: Гонга, Назар і Гнат («Гайдамаки»), «Назар Стодоля» Шевченка, Тарас Бульба («Тарас Бульба» за Гоголем), Гнат Голий, Опанас, Гнат та Іван, Фіноген («Сава Чалий»), «Бурлака», «Безталанна», «Хазяїн» Карпенка-Карого), Овлур («Сон князя Святослава» Франка), Годвінсон («У пущі» Лесі Українки), Яго, Лір («Отелло», «Король Лір» Шекспіра), Дудар («Диктатура» Микитенка), Стрижень, Богдан («Загибель ескадри», «Богдан Хмельницький» Корнійчука), Городничий («Ревізор» Гоголя). Держ. премія СРСР, 1950. Нагороджений двома орденами Трудового Червоного Прапора та іншими нагородами. Лит.: Губенко К. Народний артист. Львів, 1956; Мельничук-Лучко Л. Василь Сергійович Яременко. К., 1960.

ЯРЕМЧА, Яремче — місто Івано-Франківської обл. УРСР, на р. Прутї (бас. Дунаю). Залізнич. станція. 8,1 тис. ж. (1972). Засн. як хутір на поч. 18 ст. В 1738 — 45 поблизу Я. діяв загін *отришків*, що його очолював О. Довбуш. З 1772 Я. — в складі Австрії (з 1867 — Австро-Угорщини). На межі 19—20 ст. Я. розвивалась як дачне поселення. Під час 1-ї світової війни Я. 22.X 1914 зайняла рос. армія. В 1919 її захопили війська бурж.-поміщицької Польщі. Після возз'єднання 1939 Зх. України з УРСР Я. — район. центр (з 1940) Станіславської (з 1962 — Ів.-Фр.) обл. На поч. Великої Вітчизн. війни Я. 30.VI 1941 окупували нім.-фашист. загарбники. Під час *Карпатського рейду* 1943 поблизу Я. партизани з'єднання С. А. Ковачка на поч. серпня вели жорстокої бої проти гітлерівців. 26.VII війська 1-го Укр. фронту визволили Я. З 1944 Я. — селище міського типу, з 1963 — місто Надвірнянсько-

го р-ну. Я. — кліматичний низькогірний курорт. 4 загальноосв. і 1 муз. школи. Музей партизан. слави і пам'ятник партизанам-ковпаківцям.

ЯРЕМЧУК Василь Максимович (н. 13.II 1910) — учасник партизан. руху на Україні під час Великої Вітчизн. війни 1941—45, Герой Рад. Союзу (1943). Член КПРС з 1932. Н. в с. Гулівцях (тепер с. Комунарівка Калинівського р-ну Вінн. обл.) в сел. сім'ї. З 1937 — учитель історії в Лозівському р-ні Харків. обл. З серпня 1941 — командир диверсійної групи в партизан. загоні ім. Г. І. Котовського. З жовтня 1941 по грудень 1942 його група пустила під укіс 12 ворожих ешелонів та підірвала 12 залізнич. мостів. З 30.V 1943 Я. на чолі партизан. групи (згодом загону ім. У. Кармелюка) відряджено у ворожий тил до Ровен. та Житом. областей. В травні 1944 загін перекинуто на тер. Польщі. З травня 1943 по серпень 1944 партизани під командуванням Я. підірвали 62 фашист. ешелони, 3 шосейні мости, знищили понад 3,5 тис. гітлерівців. У 1948 Я. закінчив Вищу парт. школу при ЦК КП(б)У. З 1948 — на пед. та госп. роботі в Києві. З 1970 — персональний пенсіонер. Нагороджений двома орденами Леніна та ін. нагородами.

В. П. Лук'я (Київ).

ЯРЛИК (від тюрк. ярл-ек — указ) — грамоти ханів *Золотої Орди*, що надавали право на управління окремими областями або д-вами, підлеглими Орді. Я. також визначали деякі права феодалів. У Я. 13—15 ст. містилися відомості про політ. лад, управління, систему експлуатації населення, про норми права в Орді та її володіннях.

ЯРМАРКИ КОНТРАКТОВІ — ярмарки, на які укладали контракти (угоди) на гуртову купівлю-продаж ремісничих, пізніше пром. виробів, с.-г. продуктів, на продаж, купівлю та оренду поміщицьких маєтків, а також оформляли кредитні операції (застава маєтків, грошові позики тощо), ролинні справи поміщиків, пов'язані з майном (шлюбні договори, сплата посагу, заповіти) та ін. Існували, починаючи з кін. 15 ст., у містах Польщі та України, зокрема у Львові, Дубні, Києві. Відбувалися щороку в зимові місяці. З 17 ст. найбільше значення мали Я. к. у Львові. Після загарбання 1772 Галичини Австрією вони поступово втратили своє значення і на поч. 19 ст. занепали. В 1774 засновано Я. к. в м. Дубні (тепер Ровен. обл.), який 1797 було переведено до Києва і об'єднано з Хрещенським ярмарком, що відбувався там починаючи з 16 ст. У Києві Я. к. відбувалися щорічно взимку на *Подолі*, спочатку в будинку ратуші, а з 1801 в спеціально спорудженому будинку. Великі угоди, що укладалися на Я. к., підлягали реєстрації в гольцивському суді, дрібні — в повіт. суді. Найбільшого розквіту Я. к. досягли в 1-й пол. 19 ст. У 2-й пол. 19 ст. вони втратили своє колишнє значення, перетворившись на звичайні горг. ярмарки. Існували вони до 1927 (в період 1918—22 не відбувалися).

Ф. І. Стеблій (Львів).

ЯРОПОЛК І СВЯТОСЛАВІЧ (р. н. невід. — п. 980) — великий князь київський [972 — бл. 978]. Старший син *Святослава Ігоровича*. Вів боротьбу з братами Олегом — князем Древлянської землі, *Володимиром Святославичем* — тодішнім новгородським князем. У 977 Я. І захопив володіння Олега, самого Олега було вбито. Володимир утік до Скандинавії, де найняв дружину *варягі*, з допомогою якої повернувся собі Новгород, завоював Полоцьке князівство і здобув Київ. Я. І утік до м. *Родня*, де з відома Володимира його було вбито.

ЯРОПОЛК ВОЛОДИМИРОВИЧ (1082—1139) — переяславський князь, з 1132 — великий князь київський, син *Володимира Мономаха*. В 1116 і 1120 Я. В. завдав поразки *половцям*. Після смерті батька очолює боротьбу руських князів проти половців. Будучи київським князем, дбав про єдність Руської Землі. Вів боротьбу проти черніг. князів — *Ольговичів*, зокрема проти *Всеволода II Ольговича*, який, користуючись підтримкою половців, намагався захопити великокнязівський престол.

М. Ф. Котляр (Київ).

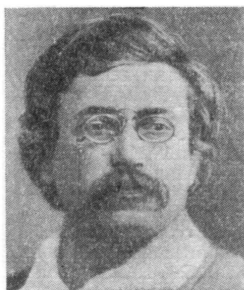
ЯРОСЛАВ ВСЕВОЛОДОВИЧ (1191—7.X 1246) — князь владимиро-суздальський. Син *Всеволода Юрійовича Велике Гніздо*, батько *Олександра Невського*. Брав участь у численних міжусобицях руських князів у 1-й пол. 13 ст., кілька разів князував у Новгороді, активно боровся проти нім. агресії на Пн.-Зх. Русь. У 1243 хан *Золотої Орди Батий* затвердив його великим князем усієї Русі, включаючи *Київське князівство*. Посилення влади Я. В. викликало невдоволення у монг. ханів. Я. В. було викликано до великого хана Гуюка в Каракорум і отруєно.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (978—1054) — держ. діяч Київської Русі, великий князь київський [з 1019], син *Володимира Святославича*. Після смерті батька (1015) протримав кілька років вів боротьбу за великокнязівську владу проти брата *Святослава Окаянного*. Ставши великим кн. князем (1019), Я. М. вів також боротьбу проти свого брата *Мстислава Володимировича*, внаслідок якої був змушений (1026) уступити йому Чернігівщину та ін. землі на Сх. від Дніпра. Ці землі Я. М. вдалося об'єднати під своєю владою лише 1036, після смерті Мстислава. За Я. М. відбувався процес дальшого розвитку феодалізму в Київській Русі. Сприяючи зміцненню феодал. відносин, Я. М. нещадно розправлявся з нар. антифеод. рухами. За його князювання виникла найдавніша частина збірника законів давньорус. феодал. права — т. з. «Правда Ярослава» (див. «Руська правда»). За Я. М. *християнство* остаточно утвердилось на Русі; оформилася орг-ція *руської православної церкви*. Бл. 1039 було засновано київську митрополію, що підлягала константинопольському патріархату. Проте Я. М. дав відсіч усім спробам візант. правителів позбавити руську православну церкву самостійності для того, щоб поставити Русь у політ. залежність від Візантії. В 1030 Я. М. поширив свою владу на зх. берег Чудського озера, де було засновано м. Юр'єв. Разом з Мстиславом 1031 він відвоював *Червенські міста*, загарбані 1018 *Болеславом I Хоробрим*. В 1043 він організував похід Русі на Візантію. На Пд. давньорус. д-ва, як і раніше, продовжувала укріплювати степовий кордон, будуючи «городи» понад Руссю, вела боротьбу проти *печенігів*. У 1036 руські вшент розгромили печенігів біля Києва (на місці перемоги над печенігами збудовано *Софійський собор*). За Я. М. Київська Русь посідала видатне міжнар. становище, про що свідчать, зокрема, династичні зв'язки кн. князя з рядом зх.-європ. королівських дворів (сам Я. М. був одружений з дочкою швед. короля Олафа — Інггердурою, дочка Я. М. — *Єлизавета Ярославна* була в шлюбі з норвезьким королем *Гаральдом Суворим*, друга дочка — *Анна Ярославна* — була одружена з франц. королем Генріхом I, третя дочка — *Анастасія* — була дружиною угор. короля Андраша I). Я. М. був високоосвіченою для того часу людиною, любив читати книги, зібрав перекладачів і переписувачів, які перекладали з грец. мови на слов. і переписали багато книг. За Я. М. Київська Русь ще являла собою велику і могутню д-ву, перебувала

в стані розквіту, але час його князювання був і початком її роздроблення. Війна з Мстиславом Володимировичем, що закінчилася тимчасовим поділом земель на дві частини (1026—36), знаменувала початок роздроблення Київської Русі. Помер Я. М. у Вишгороді. Похований в Софійському соборі в Києві. Після смерті Я. М. давньорус. землі було поділено між п'ятьма його синами (*Ізяславом Ярославичем, Свято-славом Ярославичем, Всеволодом Ярославичем, Ігорем і Вячеславом*).

Ярослав Мудрий.

О. М. Ярославський.

Л. М. Яснопольський.

Літ.: История СССР. Первая серия, т. 1. М., 1966; Очерки истории СССР. Период феодализма, ч. 1 (IX—XIII вв.). М., 1953; История Украинской РСР, т. 1. К., 1967; Греков Б. Д. Киевская Русь. К., 1951. К. Т. Гуслийский (Київ).

ЯРОСЛАВ ОСМОМИСЛ (р. н. невід. — п. 1187) — князь галицький [1153—87], син *Володимирка*. Прізвисько «Осмомисл» (той, що має «вісім смислів») означало мудрий, розумний. Прагнучи зміцнити князівську владу, Я. О. боровся проти боярської верхівки, яка намагалася відокремити свої землі. За князювання Я. О. Галицьке князівство зміцніло, територія його розширилася (було приєднано землі в пониззі Дунаю). Союзницькі відносини з Угорщиною Я. О. закріпив шлюбом своєї дочки з королем Стефаном III (1167). Разом з ін. давньорус. князями вів боротьбу проти *половців*. За Я. О. на Галицьких землях збудовано багато укріплених міст («градів»). Про могутність Я. О., який «зтворив Дунаю ворота», є згадка в «Слові о полку *Ігоревім*».

ЯРОСЛАВСЬКА БИТВА 1245 — битва між руськими військами та загонами угор. і польс. феодалів 17.VIII біля м. Ярослава на р. Сані (тепер на території ПНР). Скориставшись з ослаблення *Галицько-Волинського князівства* внаслідок монголо-тат. навали й боротьби великих феодалів-боярів проти кн. *Данила Романовича Галицького*, угор. король Бела IV влітку 1245 організував військ. похід для загарбання Пд.-Зх. Русі. Одним з полководців угор. війська був зять короля Ростислав Михайлович, який раніше деякий час княював у Галичі. На боці короля також виступали польс. дружини та військо бояр — прибічників Ростислава. Загарбники вдерлися в Галицьку землю і почали облогу м. Ярослава. Довідавшись про це, кн. Данило Романович зібрав військо, до якого приєднався загін *половців*, і вирушив з м. Холма до Ярослава. Переправивши полк через р. Сан, кн. Данило Романович вишикував у бойовий порядок частину свого війська, яка вступила в бій із загарбниками, а сам з гол. полком потай обійшов правий фланг угорців і напав на їхній резервний полк. Після запеклого бою загарбники кинулися тікати. Внаслідок Я. б. було завершено тривалу міжусобну боротьбу в Галицько-Волинському князівстві й тимчасово відновлено його єдність, а також дано відсіч угор. і польс. феодалам, які зазіхали на землі Пд.-Зх. Русі.

ЯРОСЛАВСЬКИЙ Омелян Михайлович (парт. і літ. псевд. Губельмана Мінея Ізраїльовича; 19. II 1878—4.XII 1943) — професійний революціонер, рад. парт. діяч, історик, академік АН СРСР (з 1939). Член Комуністич. партії з

1898. Н. в Читі в сім'ї селянина. У 1905 — на парт. роботі в Росії та на Україні. У 1907—17 перебував у тюрмах й на засланні. В липні 1917 повернувся до Москви. Брав активну участь у роботі Військ. орг-ції при ЦК РСДРП(б). Під час Великої Жовтн. соціалістич. революції — член Моск. військ.-революц. к-ту, один із керівників збройного повстання в Москві. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції — на керівній парт. роботі. В 1921 — секретар ЦК РКП(б). З 1923 — секретар парт. колегії ЦКК РКП(б) [з 1925 — ЦКК ВКП(б)], з 1934 — член бюро Комісії парт. контролю. Був членом редколегії газ. «Правда», журналів «Большевик» і «Историк-марксист». Керував кафедрою історії партії Вищої парт. школи при ЦК ВКП(б). Автор багатьох наук. праць з історії партії, з питань атеїзму. На VIII і IX з'їздах партії обирався кандидатом у члени ЦК, на X, XI і XVIII з'їздах — членом ЦК ВКП(б), на XII—XVI з'їздах — членом ЦКК ВКП(б), на XVII — членом Комісії парт. контролю при ЦК ВКП(б). Був членом ЦВК СРСР. Депутат Верховної Ради СРСР 1-го скликання. Держ. премія СРСР, 1943. Нагороджений орденем Леніна. Похований у Москві в Кремльській стіні.

Тв.: О религии. М., 1958; Укр. перекл. — Биография В. И. Ленина. К., 1940; Библия для верующих и неверующих. К., 1958; Як народжується, живуть і умирають боги і богині. К., 1958; Вибрані антирелігійні статті. К., 1958.

Літ.: Григорьев Б., Кутьев В. Боец и летописец революции. М., 1960.

ЯРОШ (Jaros) Отокар (1. VIII 1912—8. III 1943) — чехословац. військовослужбовець, капітан, Герой Рад. Союзу (1943, посмертно). Н. в містечку Лунеху (тепер ЧССР) в сім'ї робітника-залізничника. В 1937 закінчив військ. уч-ще, служив поручиком у чехословац. армії. Після окупації Чехословащини фашист. Німеччиною 1939 нелегально втік до Польщі, а звідти до СРСР. В 1942 вступив до чехословац. батальйону, що формувался у м. Бузулуці. Командував ротою. Очолена Я. рота відзначилася у бою біля с. *Соколова*. Я. героїчно загинув у цьому бою.

І. А. Петерс (Київ).

ЯСИНУВАТА — місто Донец. обл. УРСР. Залізнич. вузол. 37,2 тис. ж. (1970). Засн. 1872 як залізнич. станція, яка в 90-х рр. 19 ст. перетворилася на важливий залізничний вузол. На поч. 1905 в Я. виникла с.-д. група. Залізничники брали активну участь у *Жовтневому всеросійському політичному страйку 1905*, *Горлівському збройному повстанні 1905*. 13.XII 1905 в Я. відбулася перша збройна сутичка робітників Донбасу з царськими військами. Рад. владу встановлено 22.XII 1917. 10.IV 1918 Я. окупували австро-нім.

війська. Залізничники Я. брали участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. Рад. владу відновлено наприкінці листопада 1918. В грудні 1918 Я. захопили білокозакі ген. Краснова, яких було вигнано в січні 1919. В травні 1919 Я. захопили денікінці. 31.XII 1919 1-а Кінна Армія визволила Я. З 1920 Я. — в складі Донец. губ., з 1923 — Донецького (з 1924 — Сталінського) округу, з 1926 — селище міського типу, з 1932 — в складі Донецької (1938—61 — Сталінська) обл., з 1938 — місто. Під час Великої Вітчизн. війни Я. 22.X 1941 окупували нім.-фашист. війська. В 1942 виникла підпільна антифашист. група на чолі з С. М. Павловим. 8.IX 1943 війська Пд. фронту визволили Я. У місті — маш.-буд., великопанельних блоків, метальських плиток, борошномельний, залізобетонних виробів, хлібний з-д; підприємства по обслуговуванню залізнич. транспорту. 10 загальноосв., музична і спортивна школи. Будівельний, транспортний будівництва, залізничного транспорту технікум. З профес.-тех. уч-ща, залізнична тех. школа. В Я. народився М. О. Скрипник.

ЯСИР (тур. е с и р — бранець) — бранці, що їх захоплювали тур.-тат. агресори під час нападів на укр., рос. і польс. землі з 15 ст. до 60-х рр. 18 ст. Тур. і тат. феодали частину бранців продавали в рабство на невільницьких ринках Кафи (Феодосія), Гезлева (Євпаторія) в сх. країні, інших залишали для роботи в маєтках, галерах, рудниках тощо. Бранців викупляли з полону родичі, а також запорожці. Часто бранці втікали з тур.-тат. неволі. Не раз вони повставали і визволялися. Зокрема, на поч. 17 ст. повстання бранців у Криму очолював О. Шафран. Бідування бранців у тур.-тат. неволі відображено в думах та істор. піснях укр. народу (16—18 ст.), у драмі М. П. Старицького «Маруся Богуславка» (1897), істор. романі З. П. Тулуб «Людолови» (1934—37) та інших творах українських письменників.

ЯСНОПІЛЬСЬКИЙ Леонід Миколайович (1.II 1873—25. V 1957) — укр. рад. економіст, академік АН УРСР (з 1925). Н. в Києві в сім'ї професора. В 1895 закінчив Петерб. ун-т. З 1895 — викладач кафедри політ. економії Петерб. ун-ту. В 1902—04 працював у Харків., потім у Київ. ун-тах, 1906—10 — у Петерб. політех. ін-ті. З 1910 — професор Київ. ун-ту та ін. вузів. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції викладав у Київ. ун-ті та ін-ті нар. г-ва. В 1926—30 очолював постійну комісію АН УРСР по вивченню продуктивних сил України. В 1931—36 працював у н.-д. установах Москви. З 1943 — в Ін-ті економіки АН УРСР. Найважливіші праці Я. присвячено питанням розвитку економіки пром-сті та використання продуктивних сил УРСР. Один з авторів «Нарисів економічної географії УРСР» (т. 1. К., 1949). Під редакцією Я. видано

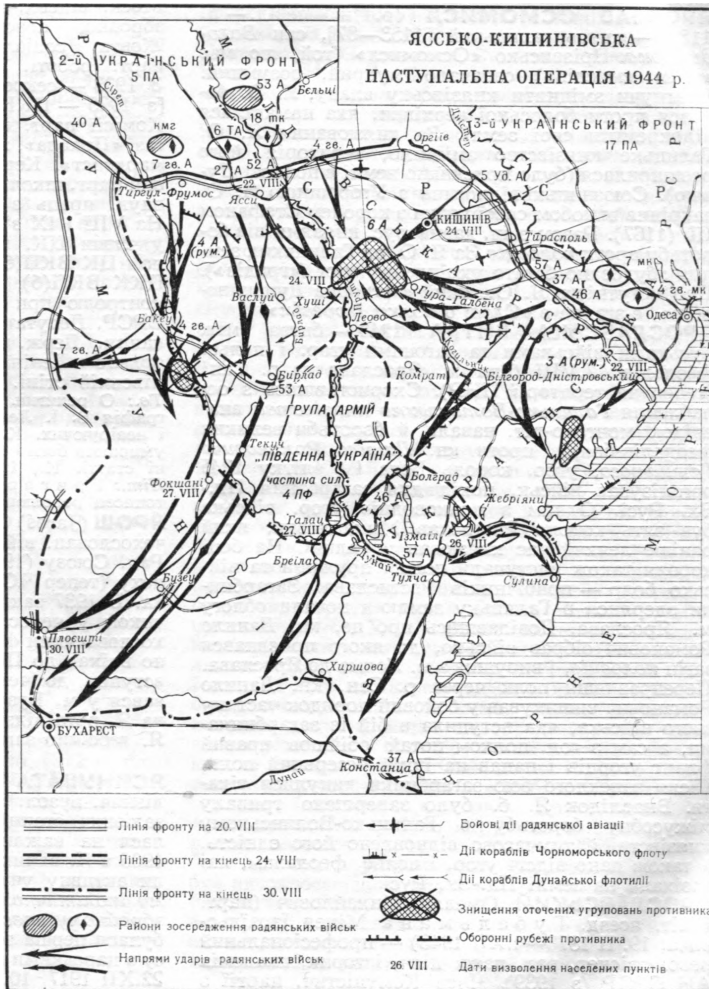
«Банківську енциклопедію» (т. 1—2. К., 1914—17). Портрет, с. 557.

Лит.: Яснопільський Леонід Миколайович. В кн.: Історія Академії наук Української РСР, кн. 2. К., 1967.

ЯССЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ КРАЇН АНТАНТИ 1918 — нарада імперіалістич. д-в Антанти і США за участю представників рос. та укр. контрреволюції. Відбулася 16—21.XI 1918 в м. Яссах (тепер СРР). Метою наради була координація дій зовн. і внутр. контрреволюції проти Країни Рад. На нараді рос. білогвардійці звернулися до урядів імперіалістич. д-в з проханням допомогти їм у боротьбі проти Рад. влади. Це «прохання» країни Антанти використали як привід для інтервенції на Пд. Україну, що почалася безпосередньо після Я. к. к. А. (див. *Антанти інтервенція на Півдні України*).

М. Ю. Раковський (Одеса).

ЯСЬКИЙ МІРНИЙ ДОГОВІР 1791 — договір, укладений між Росією і Туреччиною 29.XII 1791 (9.I 1792) в м. Яссах після рос.-тур. війни 1787—91. Підтвердив *Кючук-Кайнарджійський мирний договір 1774*. Туреччина визнала приєднання Криму до Росії (проголошене царсь-

ким урядом 1783). Росія повернула Туреччині Молдавію і Волощину, зайняті під час війни. Новий кордон між Росією і Туреччиною встановлювався на Пд. Зх. по р. Дністру, на Кавказі — по р. Кубані. До Росії переходили пд.-укр. землі між річками Пд. Бугом і Дністром. Я. м. д. змінив становище Рос. д-ви на Пд. і забезпечив свободу рос. торгівлі на Чорному морі.

ЯСЬКО-КИШІНІВСЬКА НАСТУПАЛЬНА ОПЕРАЦІЯ 1944 — операція, що її провели під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 війська 2-го Укр. (командуючий — ген. армії Р. Я. Малиновський) і 3-го Укр. (командуючий — ген. армії Ф. І. Толбухін) фронтів 20—29.VIII з метою оточення і знищення нім.-фашист. угруповання в районі Ясс, Кишинєва і Бендер. Війська фронтів були підтримані кораблями *Чорноморського флоту й Дунайської військової флотилії*. 20.VIII війська 2-го Укр. фронту прорвали нім. оборону на Пд. Зх. від Ясс. 22.VIII рад. війська визволили Ясси, 24.VIII—Хулі, 26.VIII вийшли до р. Пруту. Війська 3-го Укр. фронту почали наступ також 20.VIII з району Тирасполя і 22.VIII вийшли в район на Пд. від Гури-Галбени, Комрата. 24.VIII рад. війська визволили Кишинів. 25.VIII було завершено оточення гол. сил Ясько-Кишинівського угруповання ворога (бл. 22 д-зій). 27.VIII внаслідок бойових дій військ 3-го Укр. фронту нім.-фашист. війська, які були на Сх. від р. Пруту, припинили опір. На зх. березі р. Пруту ворог тримався до 29.VIII. В результаті Я.-К. н. о. рад. війська визволили Ізмаїльську обл. УРСР і Молдавську РСР. Румунія і Болгарія оголосили війну Німеччині. Створилася можливість подати безпосередню допомогу Югославії, розгорнути наступ в Угорщині. *Лит.:* Великая Отечественная война Советского Союза. 1941—1945. Краткая история. М., 1970.

Г. М. Скляднев (Харків).

ЯСТРЕБОВ Володимир Миколайович (18.VII 1855—2.I 1899) — укр. етнограф бурж.-демократичного напрямку, археолог. Н. в с. Кривій Луці (тепер Кінельського р-ну Куйб. обл.). В 1876 закінчив Одеський (Новоросійський) ун-т. Працював учителем у м. Єлисаветграді. Вивчав побут укр. народу. Осн. праця — «Матеріали з етнографії Новоросійського краю, зібрані в Єлисаветградському і Олександрійському повітах Херсонської губернії» (Одеса, 1894), в якій описано обряди й легенди українців Пд. України.

Я. досліджував давні пам'ятки на тер. Херсонської губ., зокрема провадив розкопки некрополя *Ольвії*.

ЯХНЕНКИ — укр. промисловці-цукрозаводчики. Походили з заможних селян-кріпаків м. Сміли (тепер Черк. обл.). Викупилися з кріпацтва. Збагатіли від торгівлі пром. виробами. В 20—30-х рр. 19 ст. разом з Ф. С. *Симиренком* орендували млини в Смілі та Умані, вели гуртову торгівлю хлібом і худобою. На поч. 40-х рр. 19 ст. заснували пром. фірму «Брати Яхненки і Симиренко», яка 1843 збудувала в с. Ташлику (тепер Смілянського р-ну Черк. обл.) першу на Україні парову цукроварню. В 1848 поблизу с. Млієва (тепер Городищенського р-ну Черк. обл.) були засновані цукровий і машинобудівний з-ди. Керували фірмою К. М. Яхненко (1783—1863) і Ф. С. Симиренко. В зв'язку з пром. кризою і конкуренцією фірма «Брати Яхненки і Симиренко» у 80-х рр. 19 ст. збанкрутувала.

ЯЦЕНКО Григорій Федотович (20.V 1910—17.I 1942) — учасник партизан. руху на Україні в роки Великої Вітчизн. війни. Член Комуністич. партії з 1936. Н. у м. Миколаєві в сім'ї залізничника. В 1919—28 наймитував у куркулів. У 1929—31 працював у колгоспі. В 1931—39 — на комсомольській і журналістській роботі в Київ. і Полт. областях. Закінчив річні курси марксизму-ленінізму при Київ. обкомі КП(б)У. В 1930—40 — заст. редактора газ. «Більшовик Полтавщини», 1940—41 — заст. зав. відділом пропаганди Полт. обкому КП(б)У. З вересня 1941 — територіальний секретар, потім другий секретар Полт. підпільного обкому партії. Загинув біля с. Веприка Галяцького р-ну Полт. обл. в бою з фашистами. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 1-го ст. (посмертно).

ЯЦКЕВИЧ Герасим (рр. н. і см. невід.) — козак. полковник, учасник нар.-визвольної війни 1648—54. До 1648 служив козаком у реєстровому війську. Під час нар.-визвольної війни був наказним полковником *Звягельського полку*, брав участь у боях проти польс.-шляхет. військ. Виконував дипломатичні доручення Б. Хмельницького, зокрема очолював посольство до рос. уряду (1653) в справі подання Україні військ. допомоги проти польс.-шляхет. військ, які вдерлися на її територію, і воз'єднання України з Росією.

ДОДАТОК

Під час підготовки й видання Радянської енциклопедії історії України відбулися XXIV з'їзд КПРС, XXIV з'їзд КП України, Листопадовий пленум ЦК КПРС 1971, сталися зміни в адміністративно-територіальному поділі Української РСР тощо. У зв'язку з цим постала необхідність вмістити в 4-му томі енциклопедії додаток. До цього додатку включено статті, що мають відобразити нові події, які відбулися в житті радянського суспільства, а також вміщено ряд біографічних статей, що з різних причин не було подано в попередніх томах за алфавітом.

БАБКО Юрій Васильович (н. 4.X 1923) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1972). Член КПРС з 1946. Н. в м. Козелші (тепер Черніг обл.) в сім'ї службовця. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1950 закінчив істор. факультет Київ. пед. ін-ту. В 1951—53 — викладач кафедри марксизму-ленінізму Київ. лісогосподарського ін-ту. З 1955 — молодший, з 1957 — старший наук. співробітник, з 1971 — зав. сектором історії партії Ін-ту історії партії ЦК КП України. Досліджує питання історії КПРС, історії КП України, ЛКСМУ, історії вищої школи. Брав участь у написанні «Нарисів історії Комуністичної партії України» (К., 1971). Керівник авторського колективу «Історії Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» (К., 1971). Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.
Тв.: Партиєне будівництво на Україні в 1933—1937 рр. Львів, 1971; Солдаг партії. К., 1962; Дванадцятий з'їзд КП(б)У. К., 1962; Третя Всеукраїнська конференція КП(б)У. К., 1968 [у співавт.].

БАГРІЙ Петро Іларіонович (н. 5.XI 1925) — укр. рад. економіст, чл.-кор. АН УРСР (з 1972) доктор економіч. наук (з 1970), професор (з 1971). Член КПРС з 1952. Н. в с. Тополівці (тепер Геплицького р-ну Вінн. обл.) в сім'ї вчителя. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1954 закінчив Одес. ін-т нар. г-ва. З 1957 працює в Ін-ті економіки АН УРСР (1965—71 — заст. директора, з 1971 — директор). У 1961—65 працював в Економічному та соціальному департаменті ООН. Осн. напрям наук. роботи — політ. економія і статистика, зокрема проблеми зростання соціалістич. економіки. Портрет, с. 367.

Тв.: Обчислення і аналіз продуктивності праці в радгоспах. К., 1959; Динаміка і структура об'єктивного виробництва при соціалізмі. К., 1971.

БАЧІНСЬКИЙ Петро Павлович (н. 5.I 1919) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1971). Член КПРС з 1943. Н. в с. Завадівці (тепер Володарського р-ну Київ. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1945—48 — на рад. і парт. роботі у Володарському р-ні. В 1953 закінчив Київ. ун-т. У 1953—55 — інструктор ЦК КП України. З 1958 — старший наук. співробітник Ін-ту історії партії ЦК КП України. Осн. дослідження з історії КП Украї-

ни, громадян. війни на Україні, а також з питань здійснення ленінської нац. політики. Нагороджений орденом Червоного Прапора та ін. нагородами.

Тв.: Сьома конференція КП(б)У. К., 1963; Боротьба КП України проти троцькізму, за єдність рядів партії (1918—1927 рр.). К., 1968 [у співавт.]; Торжество ленінських ідей дружби і братерського співробітництва народів СРСР. К., 1970; Павас Петрович Любченко. К., 1970.

БЕРЕЗОВЧУК Микола Данилович (н. 9.V 1920) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1969). Член КПРС з 1946. Н. в с. Карабачині (тепер Коростишівського р-ну Житом. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1947 закінчив істор. факультет Київ. пед. ін-ту. Зав. кафедрою марксизму-ленінізму Ужгород. учительського ін-ту (1950—53), парт. школа при Закарп. обкомі КП України (1953—57), Кам'янець-Подільського пед. ін-ту (1957—63), 1963—70 — ректор Уманського пед. ін-ту. З 1970 — зав. кафедрою історії СРСР Київ. пед. ін-ту. Досліджує історію селянства на Україні. Один з авторів «Історії селянства Української РСР» (т. 2. К., 1967).

Тв.: Комнезам України в боротьбі за соціалізм. К., 1965; Значення трудов В. І. Леніна для разработки истории организации крестьянской бедноты на Украине. В кн.: В. І. Ленин и историческая наука. М., 1968.

БЕРЕНШТЕЙН Леонід Юхимович (н. 3.V 1921) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969), професор (з 1970). Член КПРС з 1942. Н. в м. Малині (тепер Житом. обл.) у сім'ї службовця. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1949 закінчив істор. факультет Київ. ун-ту. З 1953 — викладач, з 1958 — доцент, з 1970 — професор кафедри історії КПРС Укр. с.-г. академії (Київ). Досліджує питання історії Комуністичної партії, зокрема діяльність сільс. парт. орг-цій. Один з авторів «Нарисів Київської обласної партійної організації» (К., 1967). Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.
Тв.: Україна — цілинний землям. К., 1962 [у співавт.]; Партія в боротьбі за встановлення народного хозяйства (1921—1925 гг.). М., 1966 [у співавт.]; Авангард радянського народу. К., 1966; В авангарді трудівників села (Колгоспні і радгоспні партійні організації України між XX і XXIII з'їздами КПРС). К., 1968; Критика ідеології стонізму — різновидності антикомунізму. К., 1971.

БОЄВ Юрій Олексійович (н. 29.IV 1928) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1969), професор (з 1970). Член КПРС з 1956. Н. у м. Дербенті (Даг. АРСР) у сім'ї службовця. В 1949 закінчив факультет міжнар. відносин Київ. ун-ту. В 1956—67 — наук. співробітник Ін-ту історії АН УРСР. У 1967—69 — доцент Київ. мед. ін-ту, з 1969 — професор Вищої парт. школи при ЦК КП України. Досліджує питання історії міжнар. відносин. комуністич., робітн. та нац.-визвольного руху історії Франції

Тв.: Політика Франції на Балканах напередодні першої світової імперіалістичної війни (1912—1913 рр.). К., 1958; Традиційні зв'язки між народами СРСР і Франції. К., 1960; Близький Восток во внешнеї політиці Франції (1898—1914 гг.). К., 1964; Нездоланна сила сучасності (Актуальні проблеми комуністичного і робітничого руху). К., 1970; Парвзька Комуна і сучасність. К., 1971.

ВАРШАВЧИК Марко Якимович (н. 17.XII 1918) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1972). Член КПРС з 1941. Н. в м. Смілі (тепер Черк. обл.) в сім'ї службовця. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1941 закінчив істор. факультет Київ. ун-ту. В 1946—52 працював у Центральному держ істор. архіві УРСР. З 1947 викладає у вузах Києва: Київ. держ. ун-ті (1947—48), Київ. пед. ін-ті (1948—56), Укр. с.-г.

академії (1956—57), з 1957 — в Ін-ті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київ. держ. ун-ті. Наук. дослідження у галузі джерелознавства історії КПРС, проблем викладання історії КПРС. Нагороджений орденами Вітчизн. війни 1 і 2-го ступенів та ін. нагородами. *Тв.:* Предмет і задачі історичного вивчення історії КПРС. М., 1967; Важнейший источник изучения истории КПСС. М., 1970.

ВОЛКОВ Владислав Миколайович (23.XI 1935—30.VI 1971) — льотчик-космонавт СРСР (1969), капітан-інженер, двічі Герой Рад. Союзу (1969, 1971, посм.). Член КПРС з 1965. Н. в Москві в сім'ї інженера. З 1959, після закінчення Моск. авіац. ін-ту, працював інженером у конструктор. бюро. Без відриву від роботи навчався в аеро клубі. З 1966 — в загоні космонавтів. 12—17.X 1969 здійснив політ у космос на кораблі-супутнику «Союз-7» як бортінженер разом з А. В. Філіпченком та В. В. Горбатком (див. Додаток у цьому ж томі). 6.VI 1971 як бортінженер разом з Г. Т. Добровольським (див. Додаток у цьому ж томі) та В. І. Пацаєвим стартував на космічному кораблі «Союз-11». Мета польоту — випробування нового косміч. комплексу — орбітальної наук. станції «Салют» і транспортного косміч. корабля «Союз-11» — була успішно досягнута. В. трагічно загинув під час повернення на Землю. Портрет, с. 567.

ВОЛЬСЬКИЙ Серафим Андрійович (н. 13.I 1911) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1968). Член КПРС з 1940. Н. в Свирневому (тепер Голіванівського р-ну Кіровоград. обл.) в селянській сім'ї. В 1940 закінчив істор. факультет Одес. ун-ту. В 1940—44 — на викладацькій роботі в Одесі та Алт. краї. В 1944—53 працював в Одес. обкомі КП України. Одночасно завідував кафедрою марксизму-ленінізму Одеського політехнічного інституту. З 1953 — завідувач кафедрою марксизму-ленінізму Одеського інституту інженерів морського флоту. Досліджує історію Великої Вітчизн. війни 1941—45, зокрема історію героїчної оборони Одеси. Брав участь у написанні книги «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1. К., 1967). Держ. премія УРСР, 1970. Нагороджений орденом «Знак пошани» та ін. нагородами.

Тв.: Одеська партійна організація в дні героїчної оборони міста від німецько-фашистських загарбників (Серпень — жовтень 1941 р.). К., 1953; Величний подвиг. К., 1967.

ВОРОШИЛОВГРАД (до 1935 та з 1958 до 1970 — Луганськ) — місто, обл. центр УРСР; на р. Луганці (прит. Сіверського Дінця). Вузол залізнич. і автомобіл. шляхів, аеропорт, 382 тис. ж. (1970); 1897 — 20,4 тис. ж.; 1926 — 72,0 тис. ж.; 1939 — 213 тис. ж.; 1959 — 275 тис. ж.). Засн. 1795 — 96 біля споруджуваного ливарного з-ду. Населення пункт 1797 дістав назву «селище Луганський завод». Після селянської реформи 1861 с-ще стало значним пром. центром. У 1882 воно разом з прилеглим до нього поселенням Кам'яний Брід перетворено на місто Луганськ — центр Слов'яносербського пов. (у складі Катеринославської губернії). В 1895 у Луганську почав працювати казенний патронний з-д, 1900 — паровозобудівний з-д та ін. підприємства, що їх здебільшого будували іноземні капіталісти. На поч. 20 ст. на з-дах, ф-ках, ремісничих підприємствах міста працювало бл. 10 тис. робітників. У 1899 відбулося три робітн. страйки. В травні 1900 на паровозобудівному з-ді виник перший в Луганську с.-д. гурток, що його організували К. М. Норинський та В. А. Шелгунов. У листопаді 1902

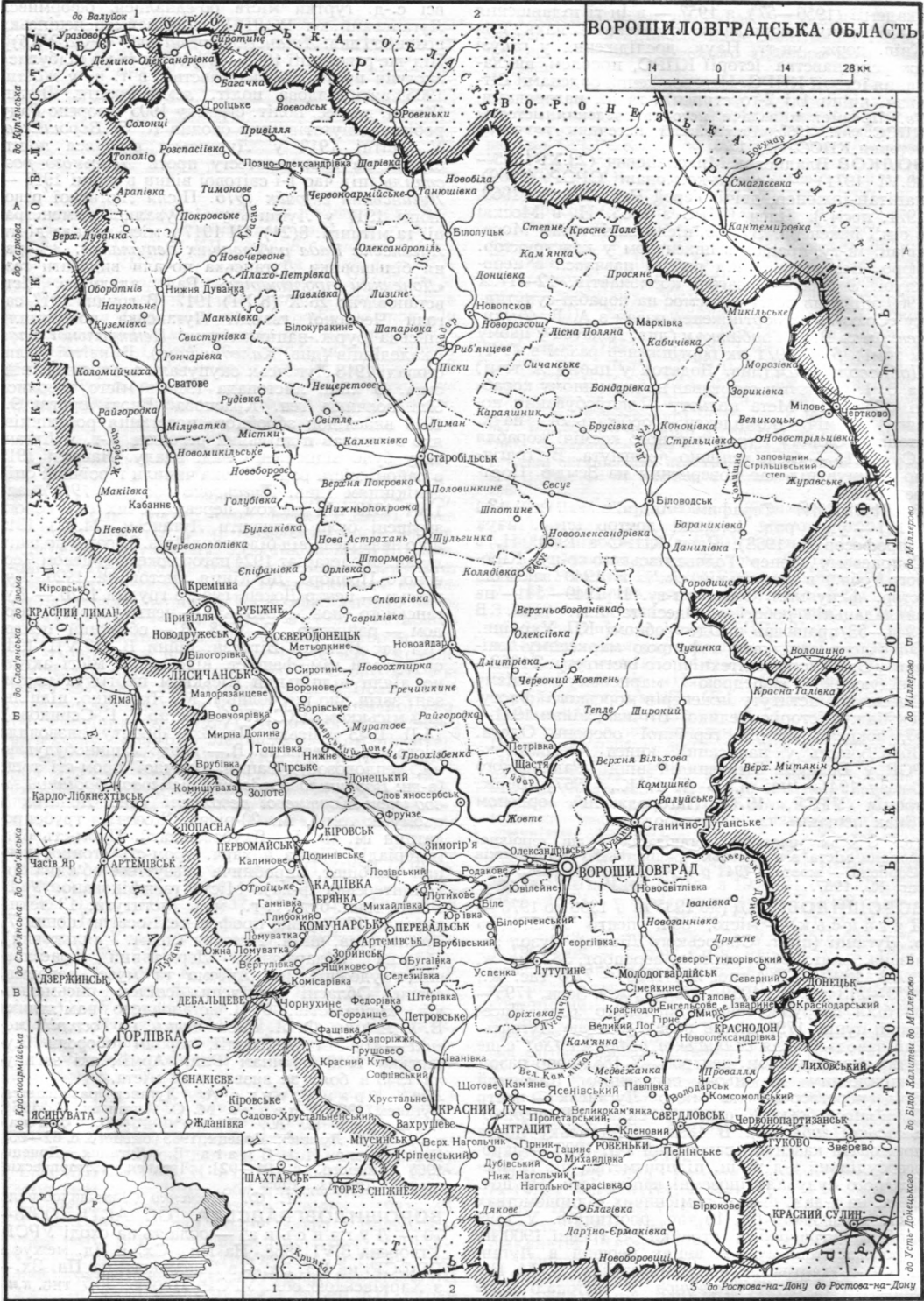
всі с.-д. гуртки міста об'єдналися; оформився Луганський к-т РСДРП, який займав деніпську позицію [див. *Луганська організація РСДРП(б)*]. Під час революції 1905—07 у Луганську відбулися виступи проти самодержавства, в т. ч. у жовтні 1905 антиурядова політ. демонстрація. В дні Жовтн. всерос. політ. страйку 1905 створено Раду робітн. депутатів, яку очолюв К. Є. Ворошилов. У квітні 1912 у Луганську відбувся політ. страйк на знак протесту проти *Ленського розстрілу*, під час 1-ї світової війни в липні 1916 — *Луганський страйк 1916*. Після Лютневої революції 1917 у Луганську відбувалися демонстрації та мітинги. 8(21). III 1917 в місті почала діяти *Луганська Рада робітничих депутатів*. З червня більшовики Луганська почали видавати газ. «*Донецкий пролетарий*». Рад. владу в місті встановлено 26.X (8.XI) 1917. В грудні 1917 загони Червоної гвардії Луганська розгромили війська бурж.-націоналістич. *Центральної ради* і каледінів (див. *Каледініщина*). В квітні — листопаді 1918 Луганськ окупували австронім. війська. В кінці листопада 1918 в місто вдерлися білі полчища ген. Краснова. Вночі проти 9.I 1919 внаслідок збройного повстання робітників, яке очолював підпільний революц. к-т, у Луганську було відновлено Рад. владу. Навесні 1919 в районі міста рад. війська чинили героїчний опір денікінцям (див. *Луганська оборона 1919*), але 1.VI 1919 під тиском переважаючих сил ворога змушені були залишити Луганськ. 24.XII 1919 його визволено від білогвардійців. За ратні подвиги луган. пролетаріат 1924 нагороджено орденом Червоного Прапора. До кінця листопада 1920 Луганськ — центр Донец. губ.; з грудня 1920 — Луганського пов.; 1923—30 — центр округу, згодом — район. З 1938 В. — обласний центр. Під час Великої Вітчизн. війни В. 17.VII 1942 окупували нім.-фашист. війська. В місті активно діяли підпільний міський комуніст. партія та партизан. загін, що їх очолюв М. Яковенко, підпільний міський ЛКСМУ (секретар Г. Г. Серікова). 14.II 1943 війська Пд.-Зх. фронту визволили місто від гітлерівців. В. — центр машинобудування, тепловозобудування, хімічної пром-сті тощо [з-ди: *Ворошиловградський тепловозобудівний завод імені Жовтневої революції* (див. Додаток у цьому ж томі), ім. 20-річчя Жовтня, трубопрокатний ім. Ф. Р. Якубовського]. Пром-сть буд. матеріалів. Легка й харч. пром-сть (тонкосуконний комбінат, виробниче і взуттєве об'єднання, кондитерська ф-ка). Місто газифіковано. У В. є пед., маш.-буд., с.-г., мед. інститути; 13 технікумів та 13 училищ профес.-тех. освіти; понад 70 загальноосв. шкіл. 2 театри (драм. і ляльковий), обласна філармонія. Державний краєзнавчий, художній ім. Артема та музеї революц. слави. Обласні відділення спілок письменників, журналістів. У В. встановлено пам'ятники В. І. Леніну, О. Я. Пархоменку, на *Гострій могилі* — борцям революції, героям оборони Луганська 1919 і воїнам Рад. Армії, які загинули 1943 в боях за визволення міста.

Лит.: Крамаренко А. Луганск развивается. Луганск, 1960; Успенник М. О. Луганск. К., 1964; Пашенко И. А., Попов Г. Ф., Филатов А. П. Луганск. Донецк, 1965 [бібліогр. с. 62—63]; Пашенко И., Смага В. Луганск. Донецк, 1968 [бібліогр. с. 91—92]; Луганск. Исторический очерк. Донецк, 1969.

М. Ф. Яременко (Ворошиловград).

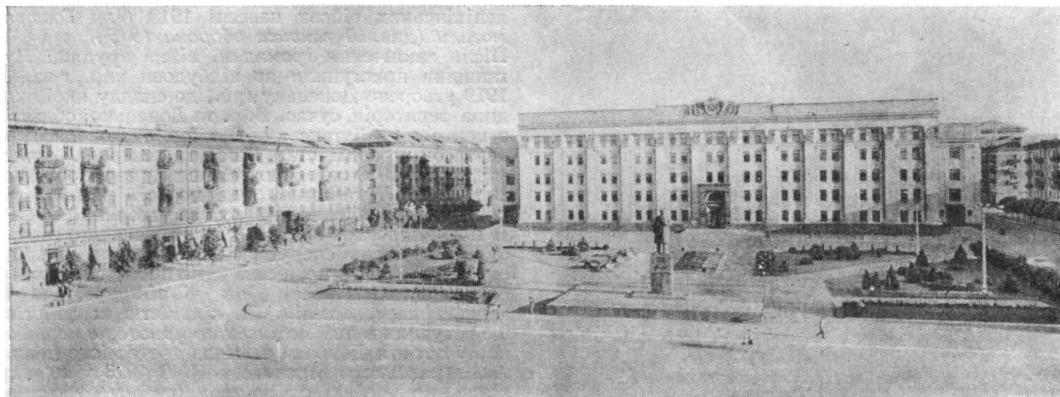
ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ (1958—70 — Луганська) — область на сході УРСР. Утворена 3.VI 1938. На Пн., Сх. і Пд. межує з РРФСР; на Пд. Зх. — з Донецькою, на Пн. Зх. — з Харківською обл. УРСР. Площа 26,7 тис. км².

ВОРОШИЛОВАДСЬКА ОБЛАСТЬ

до Валухов 1
до Харкова
до Славянська
до Славянська
до Славянська
до Євпаторійська
до Ясинувата

2
3
до Милгорода
до Милгорода
до Милгорода
до Усть-Донецького
до Ростова-на-Дону
до Ростова-на-Дону

Центральна частина Ворошиловграда.

Населення — 2777 тис. чол. (1972). Нац. склад за переписом 1970: 54,8% українців, 41,7% росіян, 1,3% білорусів, 2,2% ін. національностей. Пересічна густина населення 104,1 чол. на 1 км². Міське населення становить 83%. У В. о.— 18 районів, 34 міста, 104 с-ща міського типу і 899 сільс. населених пунктів. Обл. центр — м. Ворошиловград (382 тис. ж., 1970). Поверхня В. о. хвилясто-рівнинна. Ріка Сіверський Донець поділяє територію області на дві частини. На правобережжі простягається Донецький кряж, лівобережжя зайняте Старобільською рівниною. З корисних копалин найбільше значення має кам'яне вугілля. Відкрито родовища природного газу пром. значення, виявлено нафту. Поширені вапняки, піщаники, крейда, мергель, піски, різноманітні глини, мармур тощо. Гол. ріки: Сіверський Донець, його притоки — Айдар, Красна. Є джерела лікувальних мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Ґрунти переважно чорноземні, в заплавах — лучно-болотні й алювіальні.

Перші людські поселення на території В. о. з'явилися за часів раннього палеоліту. За *мідного віку* та *бронзового віку* край заселяли скотарсько-землеробські племена явної, катакомної та зрубної археол. культур. На території області виявлено численні пам'ятки скіфо-сарматського часу (7 ст. до н. е.— 3 ст. н. е.), а також могильники *салтівської культури* (8—10 ст. н. е.). Протягом 10—14 ст. ці землі заселяли різні кочові племена. В 1223 на території сучас. В. о. вдерлися полчища монголо-татар, які розграбували й спустошили її. Лише у 1-й пол. 17 ст. почалося освоєння цього краю. Для захисту пд. кордонів Рос. д-ви від розбійницьких наскоків крим. і ногайських татар було збудовано ряд сторожових фортець та укріплень. У 17 ст. з'явилися військ. містечка Сватова Лучка, Шульгинка, Білянський, Макарів Яр, Суходіл та ін., що їх заснували укр. і рос. селяни-втікачі. В 17—18 ст. пн. частина території сучас. В. о. (до р. Айдару) входила до *Слобідської України*, решта території належала Донському козацкому війську. Місцеві козаки й селяни брали участь у *селянській війні під керівництвом Степана Разіна 1670—71*, *Булавинському повстанні 1707—08*. З 1708 територія сучас. В. о. входила до складу *Азовської губернії*, 1783—96 — до *Катеринославського намісництва*, 1797—1802 — Новорос. губ., з 1802 частина — до *Катеринославської губернії*, частина — до *Області Війська Дон-*

ського (з 1792), Харківської та Воронежської губ. З 2-ї пол. 19 ст. на Пд. сучас. В. о. почала розвиватися гірничозаводська пром-сть, споруджувалися залізниці, шахти, рудники, металургійні й металообробні з-ди. Населення Донбасу за 2-у пол. 19 ст. зросло в п'ять раз швидше, ніж в ін. місцевостях України і Росії. Жорстока експлуатація, тяжкі виробничі й побутові умови, політ. безправність — все це породжувало в передовій частині робітників усвідомлення необхідності боротьби за поліпшення умов життя, за свої класові інтереси. Перший с.-д. гурток виник 1898 на Донецько-Юр'ївському металургійному з-ді (тепер м. *Комунарськ*). У 1900 створено с.-д. гуртки на підприємствах Луганська (тепер м. *Ворошиловград* (див. Додаток у цьому ж томі)). В листопаді 1902 оформився Луганський к-т РСДРП, який зайняв тверду іскрівську позицію. В створенні с.-д. гуртків і організацій РСДРП активну участь брали більшовики В. А. *Шелгунов*, К. М. *Норинський*, К. Є. *Ворошилов*, О. Я. *Пархоменко*, І. І. *Алексєєв*, П. І. *Пузанов*, І. І. *Шмирьов*, І. Д. *Литвинов*, В. Є. *Євтушенко*, Ф. Р. *Якубовський* та ін. Пролетаріат Луганщини боровся проти самодержавства під час революції 1905—07. Важливу роль у розвитку революц. подій відіграві Луганська та Алчевська Ради робітн. депутатів, створені в дні *Жовтневого всеросійського політичного страйку 1905*. У грудні 1905 бойові дружини робітників Луганська, Алчевська, Кадіївки, Алмазної та ін. населених пунктів взяли участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. В роки революції розгорнувся значний сел. рух. У період реакції (1907—10), незважаючи на масові репресії з боку царизму, більшовики Луганщини вели пропаганду в робітн. гуртках, розповсюджували революц. пресу, організовували страйки, велику увагу приділяли роботі в профспілках. Боротьба трудящих проти самодержавства посилилася в період нового революц. піднесення (1910—14). В квітні 1912 під керівництвом більшовиків масові страйки на знак протесту проти *Ленського розстрілу* відбулися в Луганську, Алчевську, Кадіївку, Петро-Мар'івці, Голубівці та ін. пром. центрах. Після *Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917* за прикладом пролетарів Петрограда й Москви на Луганщині створюються Ради робітн. депутатів, профспілки, фабрично-заводські к-ти, робітн. дружини. На *Шостому з'їзді РСДРП(б)*, що взяв курс на збройне повстання, луганських більшовиків представляли К.Є. Воро-

Шахта імені XXII з'їзду КПРС, де зародився стахановський рух. Кадіївка. 1967.

Пересувна бібліотека на польовому стані колгоспу імені В. В. Докучаєва села Городища Біловодського району.

шилов, В. П. Лотиков та А. З. Каменський. Революц. пильність виявили пролетарі Луганщини в період боротьби проти *корніловщини*. На *Другий Всеросійський з'їзд Рад* трудящі Луганщини делегували своїх представників (гол. чин. більшовиків) від 10 міських, районних і підрайонних Рад. Усі вони на з'їзді голосували за владу Рад і перші істор. декрети Рад. влади. Трудящі Луганщини вітали перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції. Однією з перших на Україні 26.X (8.XI) 1917 *Луганська Рада робітничих депутатів* взяла владу до своїх рук. Протягом жовтня — грудня 1917 влада Рад була встановлена в переважній більшості районів Луганщини. Мужність і відвагу проявили трудящі Луганщини, коли разом з рос. червоногвардійцями боролися проти *каледнішчини* та військ *Центральної ради*. Для боротьби проти них пролетарська Луганщина послала понад 3 тис. червоногвардійців. Активну участь у розгромі бурж.-націоналістич. сил на тер. Лівобережної України брали робітники Луганщини у звеленнях червоногвардійських загонів Донбасу. Навесні 1918 загони трудящих Луганщини героїчно билися проти австро-нім. військ, які в квітні 1918 окупували тер. Луганщини. Робітники залізниць взяли активну участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В грудні 1918 територію В. о. захопили білогвардійські війська ген. Краснова, яких було вигнано на поч. 1919 (див., зокрема, *Біловодське селянське повстання 1918—19*). Масовий героїзм трудящих Луганщини особливо виявився в боях проти

денікінських військ навесні 1919 біля *Гострої могили* (див. *Луганська оборона 1919*).

Після закінчення громадян. війни трудящі Луганщини приступили до відбудови нар. г-ва. В 1919 утворено Донецьку губ., до складу якої входила територія сучас. В. о. та Донецької області, з центром у Луганську. В кінці листопада 1920 центром губернії став Бахмут (тепер м. *Артемівськ*). У 1919 створено губернську парт. орг-цію. В 1922 на Луганщині, як і по всій республіці, розгорнувся об'єднаний рух за утворення СРСР. В 1926 видобуток вугілля досяг довоєнного рівня, було завершено спорудження 1-ї черги Штерівської ДРЕС — первiстка ленінського плану *ГОЕЛРО* в Донбасі. Рік у рік зростала й міцніла парт. орг-ція. За кількістю комуністів, що вступили в дні *ленінського призову в партію*, парт. орг-ція Донбасу зайняла третє місце (після Ленінградської і Московської). В 1923 у зв'язку з адм.-тер. реформою на тер. Донбасу було створено 5 окружних парт. орг-цій, зокрема на території сучас. В.о.— Луганську та Старобільську. В 1930 окружками ліквідовано. З.VI 1932 утворено Донецьку обл. (центр — м. Сталіно), до складу якої увійшла й тер. тепер. В. о. З.VI 1938 Донецьку обл. поділено на Сталінську (з 1961 — Донецька) та Ворошиловградську. За роки довоєнних п'ятирічок В. о. стала високорозвинутою індустріально-копосною областю. Тут 1935 покладено початок *стахановському рухові*. В 1940 видобуток вугілля у В. о. перевищив рівень 1913 у 4,5 раза. За роки довоєнних п'ятирічок було споруджено 70 нових шахт, 2 великі електростанції, набагато зросли металургійна, коксохімічна й машинобуд. галузі пром-сті. Значних успіхів досягло с. г. У 1940 в області налічувалося 1075 колгоспів, 94 радгоспи, 51 МТС.

З перших днів Великої Вітчизн. війни 1941—45 з 49 тис. членів обласної парт. орг-ції на фронт пішло майже 25 тис. чол., до лав Рад. Армії влилося бл. 100 тис. молоді. В липні 1942 нім.-фашист. війська окупували В. о. В період тимчасової окупації тут діяли підпільний обком партії на чолі з С. О. *Стеценком* та І. М. *Яковенком*, 24 підпільні міськкоми та райкоми партії, які об'єднували 735 комуністів. Було створено підпільний обком комсомолу, очолюваний Н. Г. *Фесенко*, і 24 підпільні міськкоми та райкоми ЛКСМУ. Безсмертною славою вкрили себе учасники підпільної парт.-комсомольської орг-ції Краснодона — «*Молода гвардія*». На території області діяло 14 партизан. загонів під командуванням І. М. *Яковенка*, М. П. *Михайличенка*, В. І. *Бикодорова*, І. О. *Воропаєва*, Я. І. *Сиворонова* та ін. У вересні 1943 війська Пд.-Зх. і Пд. фронтів визволили В. о. від нім.-фашист. загарбників. За мужність і відвагу, виявлені в боях проти ворога під час Великої Вітчизн. війни, 182 уродженцями області присвоєно звання Героя Рад. Союзу; четверо цього звання удостоєні двічі.

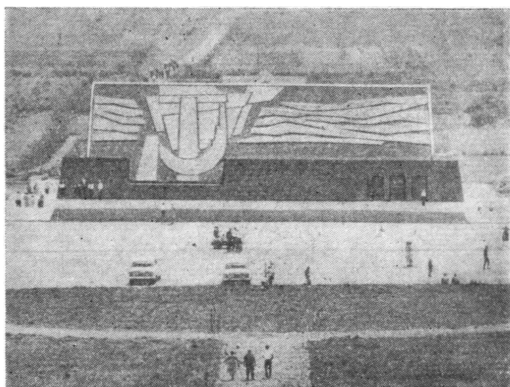
Трудящі В. о. під керівництвом обласної парт. орг-ції, при допомозі трудящих усіх братніх республік, у роки четвертої п'ятирічки (1946—50) відбудували й здали в експлуатацію 103 вугільні шахти, 8 збагачувальних ф-к, мартенівську й доменну печі та ін.; вже 1948 досягнуто довоєнного рівня виробництва пром. продукції.

За післявоєнні роки зросли ряди обласної парт. орг-ції, посилювся її вплив на маси. На 1.I 1972 у 14 міських і 18 районних партійних орг-ціях налічувалося 168 387 членів і кандидатів у члени партії. З них у пром-сті, на будівництві, транспорті й зв'язку працювало 94 477, у с. г.— 20 109, в галузі науки, освіти, охорони здоров'я та куль-

тури — 18 923, в органах державного і господарського управління та госп. орг-ціях — 14 099 чол. Комуністич. орг-ції області виступили організаторами здійснення рішень Березневого, Вересневого (1965), Липневого (1970) пленумів ЦК КПРС, застрільниками соціалістич. змагань на честь 50-річчя заснування Союзу РСР. Здійснюючи рішення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду КП України, обласна парт. орг-ція спрямовує трудящих на успішне виконання завдань комуністич. будівництва. Перший секретар Ворошиловгр. обкому КП України — В. В. Шевченко (з 1961).

Комсомольська орг-ція області створена на поч. 1920. На відзнаку заслуг комсомольців Донбасу 1935 Донецьку комсомольську орг-цію нагороджено орденом Леніна; в жовтні 1968 Краснодонську комсомольську орг-цію нагороджено орденом Червоного Прапора. На 1.І 1972 у 3458 первинних комсомольських орг-ціях налічувалося 331 340 комсомольців.

В. о. — частина індустріального Донбасу; важливий пром. район УРСР з високорозвинutoю важкою (вуг., металург., хім. і маш.-буд.) пром-стю, яка має загальносоюзне значення. В області 585 підприємств, що перебувають на самостійному балансі. Обсяг пром. виробництва 1970 зріс проти 1940 в 6,9 раза, проти 1960 — в 2,1 раза. Вироботок вугілля (1970) становив 74,0 млн. т проти 7,7 млн. т 1913. Найбільші шахти: «Гірська» № 1-2 комбінату «Первомайськвугілля», № 54 комбінату «Донбасантрацит», ім. Ілліча комбінату «Кадіїввугілля», «Суходільська» № 1 комбінату «Краснодонвугілля» та ін. Енергетична база представлена рядом великих теплових електростанцій, у т. ч. Штерівською, Северодонецькою і однією з найбільших в країні — Ворошиловградською (м. Щастя). В 1970 в області було вироблено електроенергії в 7 раз більше, ніж в усій дореволюц. Росії. Чорна металургія представлена одним з найбільших у Донбасі Комунарським металургійним з-дом, алмазніанськими металург. і феросплавним з-дами, Лутугинським з-дом прокатних валків та ін. Порівняно з 1913 виробництво чавуну в 1970 зросло в 9,6 раза, сталі й прокату — більше як в 11 раз. Машинобудівні з-ди області випускають понад 400 найменувань машин і механізмів, приладів і устаткування. Найбільшим підприємством транспортного машинобудування Рад. Союзу є *Ворошиловградський тепловозобудівний завод імені Жовтневої революції* (див. Додаток у цьому ж томі). Великими центрами машинобудування стали Кадіївка, Красний Луч, Первомайськ тощо. Значне місце належить хім. і коксохім. пром-сті. Великими хім. підприємствами є Северодонецький та Рубіжанський хім. комбінати, Донецький содовий з-д, Кадіївський сажовий з-д та ін. Коксохім. пром-сть представлена Комунарським, Кадіївським і Вільхівським з-дами. Швидко розвивається в області пром-сть буд. матеріалів. В області розвинута харчова, легка пром-сть (тонкосуконний комбінат і виробниче взуттєве об'єднання у Ворошиловграді, панчішно-шкарпеткова ф-ка в Рубіжанську тощо). Значних успіхів досягло соціалістич. с. г. області. На поч. 1972 в області було 180 колгоспів і 133 радгоспи, на ланах яких працювало 24 731 трактор (у 15-сильному обчисленні), 2544 зернозбиральних комбайнів і велика кількість ін. с.-г. техніки. Всі колгоспи й радгоспи електрифіковано. В 1970 виробництво зерна становило 13 млн. т, м'яса — 105 тис. т, молока — 694 тис. т. Велику увагу у В. о. приділяють зрошувальню.

Музей бойової та трудової слави поблизу міста Краснонолуца (частина меморіального комплексу на річці Міусі).

В післявоєнні роки понад 59 тис. трудящих області нагороджено орденами й медалями Рад. Союзу, 185 чол. удостоєно звання Героя Соціалістич. Праці. Серед них — бригадир очисного забою шахти № 1 тресту «Комунарськвугілля» С. І. *Воротников*, старший майстер доменного цеху Комунарського металург. з-ду М. І. Грищенко, бригадир комплексної бригади шахти «Суходільська» № 1 комбінату «Краснодонвугілля» М. Я. *Мамай*, бригадир тракторної бригади колгоспу «Прогрес» Сватівського р-ну В. А. *Фень*, свинарка колгоспу «Україна» Антрацитівського р-ну Н. А. *Кисленко* та ін. До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Ленінськими ювілейними почесними грамотами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС нагороджено колективи 28 підприємств, шахт, радгоспів і колгоспів В. о., у т. ч. Ворошиловгр. тепловозобудівного з-ду; шахти «Комісарівська» комбінату «Ворошиловградвугілля» у м. Зоринську; колгоспу «Шлях до комунізму» Свердловського р-ну та ін.

В. о. має густу сітку з-ць. Довжина з-ць заг. користування (1970) становила 1,1 тис. км, значну частину їх електрифіковано. Довжина автошляхів з твердим покриттям — 2,7 тис. км. Повітряне сполучення з містами області, пром. центрами УРСР, Москвою, Кавказом тощо.

В 1970/71 навч. р. в області працювало 1287 шкіл усіх видів, у т. ч. 299 початкових, 439 восьмирічних, 536 середніх та ін., в яких вчилосся 519,6 тис. учнів. В області — 35 шкіл-інтернатів, 181 школа робітн. і сільс. молоді. В 117 профес.-тех. училищах було 60,8 тис. чол., у 37 серед. спец. навч. закладах — 43,9 тис. чол. Крім того, у вищих навч. закладах (пед., машинобуд., с.-г., медичний — у Ворошиловграді, гірничометалург. — у Комунарську, філіал Харків. політех. — у Рубіжному) — 33,9 тис. студентів. У В. о. широка сітка культ.-осв. закладів. Працюють обласний драматичний театр з двома труппами — укр. і рос., обласна філармонія, театр ляльок. Краєзнавчий музей у Ворошиловграді має філіали в Старобільську, Кадіївці, Ровеньках, Красному Лучі та ін. містах. Працює худож. музей ім. Артема у Ворошиловграді, *Краснодонський музей «Молода гвардія»*. В області є 865 клубних установ, 1097 кіноустановок, 1155 масових бібліотек (14,4 млн. прим. журналів та книжок). Обласні відділення спілок художників, письменників і журналістів УРСР. Видаються три обласні

До ст. Гайманова могила. Срібна позолочена ваза з рельєфними зображеннями скіфських воїнів. 4 ст. до н. е.

газети — «Ворошиловградська правда» (див. Додаток у цьому ж томі), «Прапор перемог», «Молодогвардієць», 28 міських і районних та 75 багатотиражних.

За успіхи, досягнуті в госп. і культ. будівництві, В. с. 1967 нагороджено орденом Леніна.

Історичні пам'ятки. У Ворошиловграді встановлено пам'ятники В.І.Леніну, О. Я. Пархоменку, борцям революції. На кургані Гостра могила — пам'ятник героям оборони Луганська від денікінців 1919; біля підніжжя Гострої могили — пам'ятник солдатам і офіцерам, які загинули під час визволення Ворошиловграда від нім.-фашист. загарбників у лютому 1943. У Свердловську — пам'ятник 475 бійцям Червоної Армії. У Попасній — пам'ятник на могили бійців бронепоезда «Углекоп», які загинули 1919 в боях проти білогвардійців. Пам'ятник героям «Молодої гвардії» встановлено в Красnodоні. Поблизу Красного Луча на р. Міусі споруджено меморіальний комплекс, до якого входить музей бойової та трудової слави.

На території області народилися: діячі Комуністичної партії і Радянської держави К. Є. Ворошилов, Д. С. Полянський, герой громадян. війни О. Я. Пархоменко, Маршал Рад. Союзу А. І. Бреженко, лексиколог В. І. Даль, винахідник вугільного комбайна О. І. Бахмутський, двічі Герой Рад. Союзу М. І. Горюшкін, І. Х. Михайличенко, О. Г. Молодчий.

Лит.: Ленін В. І. Про Україну, ч. 1—2. К., 1969; Історія міст і сіл Української РСР. Луганська область. К., 1968; Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов. Сталино, 1957; Владимиру Ильичу Ленину. Письма, телеграммы, приветствия трудящихся Луганщины (1917—1925 гг.). Луганск, 1963; Емченко Г. Я. В. И. Ленин и донецкий пролетариат. Сталино, 1959; Потолов С. И. Рабочие Донбасса в XIX веке. М.—Л., 1963; Емченко Г. Я., Калашников В. И., Шморгул П. М. Так начинались битвы. Большевики Луганщины накануне и в период первой русской революции (1900—1907). Х., 1966; Берхин И. Луганская большевистская организация в период первой русской революции. М., 1947; Шербина Й. Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914—1917 роках. К., 1963; Гончаренко Н. Г. Октябрь в Донбассе. Луганск, 1961; Гончаренко Н. Г., Потапов В. И. В борьбе за власть Советов. Большевики Луганщины в период борьбы за завоевание и укрепление власти Советов (1917—1920 гг.). Х., 1968; Емченко Г. Годы суровых испытаний. Луганск, 1961 [бібліогр. с. 201—204];

Луганские — коммунистические. Донецк, 1965; Кольяденко Г., Пашенко И., Белогуб Л. Луганщина. Справочник-путеводитель по знаменательным местам Луганской области. Луганск, 1960; Луганская область за 50 лет. Сборник статистических материалов. Донецк, 1967; Луганская область. Административно-территориальный поділ на 1 січня 1968 року. Луганськ, 1968. О. М. Семененко (Ворошиловград).

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ — засн. 1920. Має відділи (1971): природи, історії дореволюц. періоду та історії рад. часу. В музеї зберігаються понад 30 тис. експонатів. У відділі дореволюц. минулого представлені документи і матеріали, що розповідають про історію створення Луганська в кін. 18 ст., розвиток капіталістич. пром-сті, революц. руху, про діяльність найстарішої в Донбасі й на Україні більшовицької орг-ції міста. Експонати відділу історії рад. епохи показують героїчну боротьбу трудящих Луганщини за встановлення і зміцнення Рад. влади, розвиток з участю братніх народів СРСР соціалістич. Донбасу за роки Рад. влади, участь трудящих Ворошиловгр. обл. у соціалістич. і комуністич. будівництві. Має філіал в м. Старобільську.

Лит.: Луганский краеведческий музей. Путеводитель. Луганск, 1968. І. А. Пашенко (Ворошиловград).

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ — засн. 1925. Спочатку мав назву Луганське окружне архівне управління, з 1930 — Луганське місцеве архівне управління, з 1932 — Луганський держ. істор. архів, з 1938 — Ворошиловгр. обласний істор. архів, з 1941 — Держ. архів Ворошиловгр. обл., з 1958 — Ворошиловгр. (1961—70 — Луганський) обласний держ. архів. В архіві зберігаються документи з історії краю з поч. 19 ст. (є окремі документи кінця 18 ст.). Документ. матеріали дореволюц. періоду висвітлюють економіку краю, революц. рух робітн. класу і селянства в період революції 1905—07. Осн. матеріали — фонди рад. часу, які відображають боротьбу трудящих під керівництвом Комуністич. партії за встановлення і зміцнення Рад. влади, за побудову соціалізму і комунізму.

М. Т. Яременко (Ворошиловград).

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКИЙ ТЕПЛОВОЗОБУДІВНИЙ ЗАВІД ІМЕНІ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ — підприємство залізнич. машинобудування УРСР. Засн. 1896 як паровозобудівний з-д. У 1900 випущено перший паровоз. До Великої Жовтн. соціалістич. революції належав капіталістів Гартману; виготовляв малопотужні паровози, парові котли, чавунне й сталеве литво тощо. Робітники з-ду брали участь у революц. боротьбі. В 1899 тут відбувся перший страйк у прокатному цеху, 1900 створено с.-д. гурток, 1902 — с.-д. орг-цію. В 1905 відбулося кілька політ. страйків: створено бойову дружину. Робітники з-ду — активні учасники боротьби за владу Рад на Україні. На з-ді працювали й вели революц. боротьбу К. Є. Ворошилов, О. Я. Пархоменко та ін. За роки Рад. влади з-д перетворено на одне з найбільших підприємств локомотивобудування країни. В 1922 йому присвоєно ім'я Жовтневої революції. З-д було розширено, реконструйовано, оснащено найновішим устаткуванням, освоєно виробн. нових типів паровозів. В 1957 на з-ді почали випускати тепловози. В 1969 налагоджено серійне виробн. потужних двокабінних тепловозів ТЕ-109. Виробн. тепловозів 1970 зросло проти 1960 в 1,5 раза. На з-ді працює 570 колективів і бл. 13 тис. ударників комуністич. праці. Серед них — стругальник тепловозомех. цеху Герой Соціалістич. Праці О. П. Козаченко, лауреат Держ. премії СРСР, 5 засл. ра-

П. І. Багрій.

В. М. Волков.

А. Є. Гашинський.

В. В. Горбатко.

ціоналізаторів УРСР та ін. У 1947 з-д нагороджено орденом Леніна, 1967 — пам'ятним прапором ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, 1970 — Ленінською ювілейною почесною грамотою ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, 1971 — орденом Жовтневої Революції.

«ВОРОШИЛОВАГРДСКА ПРАВДА» — газета, орган Ворошиловгр. обласного і міського к-тів КПУ України, обласної та міської Рад депутатів трудящих. Виходить у Ворошиловграді 5 раз на тиждень рос. мовою. Бере початок від газ. *«Донецкий пролетарій»*, перший номер якої вийшов 14.VI 1917. В 1918—20 виходила під назвами: *«Луганский революционный вестник»*, *«Донецко-Криворожский коммунист»*, *«Известия»*, *«Всероссийская кочегарка»*, 1920—35 — *«Луганская правда»*, *«Луганська правда»*. В 1935—58 — *«В. п.»*. В 1942 газета не видавалась. У 1958—70 назва газети — *«Луганська правда»*. З 1970 — *«В. п.»*. В 1967 газету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

О. К. Білоконь (Ворошиловград).

ГАЙМАНОВА МОГИЛА — скіфський царський курган 4 ст. до н. с. поблизу с. Балок Василівського р-ну Запорізь. обл. Насип кургану, що був 9 м заввишки і мав діаметр 70 м, оточено кам'яною кріпідною (кладкою). Досліджений 1969—70. Під зх. частиною кріпиди виявлено сліди поховальної тризни, під насипом — впускне (зроблене після того, як було насипано курган) поховання. В поховальну камеру — катакомбу вели дві входні ями, де знайдено залишки поховів. У катакомбі в пн. і пд. стінах були ніші. Центр. частина катакомби й пд. ніша пограбовані в давнину. Виявлено рештки двох чоловічих і двох жіночих поховань (у жіночому збереглися шклярні черевички з золотими бляшками), два кістяки (можливо, рабів) без речей і кістяк коня. Знайдено понад 250 золотих прикрас, виконаних у скіфському звіроному стилі. В пн. ніші виявлено кістяк чоловіка, можливо, виночерпця. Біля нього знайдено спис, стріли, пращу, а також амфори, бронзові казани, піднос, жаровні, блюдо, відерце, ойнохою (глек) з голівками сатира й силена на ручці. Біля зх. стінки катакомби під підлогою виявлено тайник, де знайдено дві дерев'яні чаші з золотим окуттям, срібні кілік і глек, два срібні ритони (роги) з золотим окуттям у вигляді голів барана й лева та ін. предмети. Інтерес становить срібна з позолотою чаша, оздоблена рельєфними зображеннями скіфських воїнів.

ГАРЧЕВ Петро Іванович (н. 17.XII 1923) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1970). Член КПРС з 1950. Н. в с. Свердловому (тепер Комін-

тернівського р-ну Одес. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1949 закінчив Одес. пед. ін-т. У 1952—56 — старший викладач історії України Сум. пед. ін-ту, з 1956 — доцент кафедри історії УРСР Харків. ун-ту. Вивчає історію Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні. Один з авторів двотомної праці *«Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні»* (т. 2. К., 1967) та монографії *«Комсомол Харківщини»* (Х., 1958).

Тв.: Червона гвардія України у Жовтневій революції. Х., 1969.

ГАШІНСЬКИЙ Аркадій Євгенович (н. 29.VII 1920) — укр. рад. актор, нар. артист СРСР (з 1971). Н. в Мелітополі в сім'ї службовця. В 1945 закінчив Ін-т театр. мистецтва (Москва). В 1945—48 — актор Київ. укр. драм. театру, з 1948 — Київ. укр. драм. театру ім. І. Франка. Ролі: Хома і Апраш (*«Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці»*) і *«Циганка Аза»* Старицького), Ольшанський і Ярослав (*«Свічине весілля»*) й *«Ярослав Мудрий»* Кочерги), Гроза (*«Сторінки шоденника»* Корнійчука), Мастаков (*«Старий»* Горького), Креонт (*«Антигона»* Софокла), Глюстер (*«Король Лір»* Шекспіра) та ін. Веде педагогічну роботу в студії при Київ. укр. драм. театрі ім. І. Франка.

ГОРБАТКО Віктор Васильович (н. 3.XII 1934) — льотчик-космонавт СРСР (1969), полковник, Герой Рад. Союзу (1969). Член КПРС з 1959. Н. в с-щі Венці-Зорі (тепер Краснодар. кр.) в селянській сім'ї. В 1952 поступив у військ.-авіац. школу початкового навчання, 1953 — в Батайське військ.-авіац. уч-ще. З 1956, після закінчення уч-ща, служив у авіац. частинях Рад. армії. З 1960 — в загоні космонавтів. У 1968 закінчив (без відриву від роботи) Військ.-повітряну інженерну академію ім. М. Є. Жуковського. 12—17. X 1969 як інженер-дослідник разом з А. В. Філіпченком та В. М. Волковим (див. Додаток у цьому ж томі) здійснив політ у космос на кораблі-спутнику *«Союз-7»*, виконував наук.-тех. експерименти і досліди у навколосемному космічному просторі.

ГОШКО Юрій Григорович (н. 28.IV 1917) — укр. рад. етнограф та історик, доктор істор. наук (з 1971). Член КПРС з 1936. Н. в с. Старичах (тепер Яворівського р-ну Львів. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1948 закінчив істор. факультет Львів. пед. ін-ту. В 1948—51 — на парт. роботі. В 1951—58 — директор Львів. істор. музею. З 1958 — директор Музею етнографії та худож. промислу АН УРСР у Львові. Досліджує питання історії та етнографії зх. областей України. Брав участь в упорядкуванні мемуар-

ної літератури з історії революц. руху в зх. областях України.

Тв.: Тернопільщина в складі Росії (1810—1815 рр.); Львів, 1937; Громадський побут, робітників Західної України (1920—1939 рр.). К., 1967; Торжество історичної справедливості. Львів, 1968 [у співавт.].

ГРОССМАН Юрій Миронович (н. 5.XII 1919) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1970), професор (з 1971). Член КПРС з 1960. Н. в м. Андрижани (тепер Узб. РСР) в сім'ї комісара Червоної Армії. В 1942 закінчив Моск. істор.-архівний ін-т. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—53 — старший наук. співробітник Центр. держ. істор. архіву УРСР (Львів). З 1953 — доцент, з 1970 — професор, з 1971 — зав. кафедрою історії стародав. світу і середніх віків Львів. ун-ту. Досліджує гол. чин. питання аграрної історії зх.-укр. земель і Польщі.

Тв.: Положення крестьян Лежайського староства (Вторая половина XVI — начало XVII в.). В кн.: Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР, в. 5. М., 1962; Изучение аграрной истории Западной Украины эпохи позднего феодализма в советской литературе. «История СССР», 1968, № 2.

ДВАДЦАТЬ ЧЕТВЕРТИЙ З'ІЗД КПРС — відбувся 30.III — 9.IV 1971 в Москві. В роботі з'їзду взяли участь 4949 делегатів, які представляли 13 810 089 членів партії і 645 232 кандидати. Від партійної організації України було обрано 873 делегатів. На з'їзді були присутні 102 делегації комуністич., робітн., нац.-демократич. і лівих соціалістич. партій з 91 країни світу. Порядок денний: 1) Звітна доповідь ЦК КПРС; 2) Звітна доповідь Центр. ревізійної комісії КПРС; 3) Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку нар. господарства СРСР на 1971—75; 4) Вибори центр. органів партії.

З'їзд відкрив вступною промовою член Політбюро ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорний. У Звітній доповіді ЦК КПРС, з якою виступив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, у виступах делегатів і гостей, у прийнятих рішеннях і документах з'їзду дано глибокий марксистсько-ленінський аналіз міжнар. становища СРСР і зовнішньополіт. діяльності КПРС. У міжз'їздівський період завдяки ленінській зовн. політиці СРСР та ін. країнам соціалізму було забезпечено сприятливі міжнар. умови для будівництва соціалізму і комунізму. Зміцніли міжнар. позиції і зросла роль світової системи соціалізму, поглибився її союз з двома ін. революц. силами сучасності: міжнар. робітн. рухом і нац.-визвольною боротьбою народів світу. З'їзд з новою силою підкреслив, що утворення і зміцнення світової системи соціалізму стало могутнім прискорювачем суспільного прогресу, вирішальним фактором в антиімперіалістич. боротьбі. Зміщено організацію країн Варшавського договору 1955. З'їзд повністю схвалив діяльність ЦК КПРС по наданню спільно з братніми країнами інтернац. допомоги трудящим Чехословаччини у захисті завоювань соціалізму в ЧССР від внутр. контрреволюції та імперіалістич. реакції. В рішеннях з'їзду підтверджено принципи курсу ЦК КПРС, спрямований на те, щоб нормалізувати відносини з КНР, відкинуто наклепницькі вигадки кит. пропаганди, її спроби перекрутити вчення марксизму-ленізму. Велике значення має зроблений з'їздом аналіз нових рис і особливостей сучас. імперіалізму, які пов'язані з умовами гострої класової боротьби, зміною співвідношення сил на міжнар. арені, розгортанням наук.-тех. революції. Небаченої гостроти набули виступи робітн. класу проти монополій, розширюють свій наступ на імперіалізм

нац.-визвольні сили, передовим загonom яких є країни, що стали на некапіталістич. шлях розвитку. З'їзд дав високу оцінку боротьбі ЦК КПРС за зміцнення єдності світового комуністич. руху, Нараді комуністичних і робітничих партій 1969 в Москві, яка стала важливим кроком на шляху консолідації всіх антиімперіалістич. сил. Він визначив конкретну програму боротьби проти агресивної політики імперіалізму, за мир, безпеку народів і соціальний прогрес. Зовнішньополіт. курс СРСР поєднує класовий підхід і послідовність у боротьбі за створення сприятливих умов для будівництва соціалізму і комунізму. Цей курс знайшов дальший розвиток у рішеннях Листопадового пленуму ЦК КПРС 1971 і Травневого пленуму ЦК КПРС 1972.

У Звітній доповіді ЦК КПРС, у доповіді Голови Ради Міністрів СРСР О. М. Косигіна про Директиви на дев'ять п'ятирічку і в затверджених з'їздом Директивах дано всебічну характеристику економіч. політики КПРС на сучас. етапі, підбирані курс восьмої п'ятирічки (див. П'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1966—70), визначено перспективи госп. будівництва в СРСР. Гол. підсумок минулого п'ятиріччя в галузі економіки полягає в тому, що істотно зросли масштаби, прискорився розвиток і поліпшилися якісні показники нар. г-ва. Зроблено новий важливий крок у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Нац. доход зріс на 41%, пром. виробн. збільшилося на 50%. Дальшого розвитку набула основа економіки — важка пром-сть. Випуск товарів широкого споживання збільшився на 49%. Значних успіхів досягнуто у с. г., середньорічний обсяг продукції якого зріс на 21% проти 12% у попередній п'ятирічці. Середньорічний збір зерна збільшився на 37 млн. т, або в 1,3 раза. У 1970 в країні одержано понад 186 млн. т зерна — більше, ніж за будь-який з попередніх років. Реальні доходи на душу населення зросли на 33% проти 30% за планом. Середня заробітна плата робітників і службовців зросла на 26%, а доходи колгоспників від громад. г-ва збільшилися на 42%. Зріс товарооборот роздрібної торгівлі, розширилося житл. будівництво, поліпшилося мед. обслуговування трудящих, дальшого розвитку набули освіта, наука і культура. Проте, як відзначалося на з'їзді, завдання восьмої п'ятирічки по випуску деяких важливих видів продукції було виконано не повністю.

З'їзд затвердив Директиви по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—75. Гол. завдання дев'ятої п'ятирічки полягає в забезпеченні значного піднесення матеріального і культ. рівня життя народу на основі високих темпів розвитку соціалістич. виробн., підвищення його ефективності, наук.-тех. прогресу і прискорення зростання продуктивності праці. Тільки розвинуте соціалістичне суспільство здатне ставити і успішно вирішувати такі масштабні завдання і забезпечувати такі гігантські темпи соціально-економіч. розвитку. За п'ятиріччя намічено збільшити нац. доход на 37—40%, вироб. пром. продукції — на 42—46%, середньорічне виробн. с.-г. продукції — на 20—22%, реальні доходи трудящих — майже на третину. Поставлено завдання довести виробн. електроенергії до трильйона кет.год, видобуток нафти — до 480—500 млн. т, газу — до 300—320 млрд. м³, збільшити виплавку сталі до 142—150 млн. т. УРСР у дев'ятій п'ятирічці розвиватиметься як одна з важливих паливно-енергетичних, металург., хім. і маш.-буд. баз Рад. Союзу. Завдання економіч. розвитку УРСР конкретизував

Засідання XXIV з'їзду КПРС. Москва. 1971.

До ст. Двадцять четвертий з'їзд КПРС.

Двадцять четвертий з'їзд КП України (див. Додаток у цьому ж томі).

Завдяки досягнутому економіч. потенціалу Рад. країни у дев'ятих п'ятиріччя за темпами розвитку пром-сть групи «Б» дещо випереджатиме пром-сть групи «А». Якщо вироб. засобів вироб. (група «А») зростає на 41—45%, то вироб. предметів споживання (група «Б») — на 44—48%. Зміни пропорцій у темпах розвитку осн. підрозділів пром-сті не відмінюють заг. лінії на прискорений розвиток важкої індустрії. З'їзд виробив велику і конкретну програму дальшого підвищення життєвого рівня і добробуту трудящих. У 1971 встановлено мінімум зарплати в розмірі 70 крб., з вересня 1972 підвищено заробітну плату вчителям і лікарям, стипендії студентам вузів і учням технікумів. Виплати і пільги з суспільних фондів споживання 1975 досягнуть 90 млрд. крб., тобто зростуть на 40%.

Розв'язання цих завдань означає переозброєння нар. г-ва на базі новітньої техніки, органічне поєднання досягнень наук.-тех. революції з перевагами соціалізму. Партія звертає також увагу на вдосконалення системи управління економікою, посилення економіч. стимулів, широке залучення трудящих до управління г-вом.

З'їзд приділив велику увагу соціально-політ. розвиткові рад. суспільства. За роки соціалістич. і комуністич. будівництва утвердилися нові, гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і народностями, виникла і зміцніла нова істор. спільність людей — *радянський народ*. Провідна роль в усіх сферах життя суспільства належить робітн. класові, який становить 55% зайнятого населення. Вона визначається його революційністю, свідомістю, організаційною, ростом освіченості й політ. активності. Партія неухильно зміцнює союз робітн. класу з селянством — політ. основу суспільства. Зростає вклад наук.-тех. інтелігенції у будівництво комунізму. На базі соціалістич. інтересів і комуністич. ідеалів робітн. класу неухильно зміцнюється єдність усього рад. суспільства. В процесі комуністич. будівництва на основі здійснення лєнінської нац. політики забезпечується розквіт націй і народностей, поступове зближення їх. На з'їзді було підкреслено, що боротьба за побудову комунізму невіддільна від всебічного розвитку соціалістич. демократії, зміцнення Рад. д-ви, зростання ролі Рад, профспілок, комсомолу. З'їзд надав великого значення ідеологіч. роботі партії, підкресливши, що головне в ній — пропаганда ідей марксизму-лєнінізму, непримиренна наступальна боротьба проти бурж. і ревізіоністської ідеології. Осн. напрямом ідеологіч. роботи є виховання комуністич. ставлення до праці й суспільної власності.

Важливі завдання поставив з'їзд у справі вдосконалення системи освіти у відповідності до потреб розвитку економіки, науки і культури, наук.-тех. революції, зростання ролі науки в комуністич. будівництві. З'їзд визначив лінію партії щодо керівництва літ.-мистецьким процесом. З'їзд творчо розвинув і збагатив учення про партію, вказав на шляхи зростання її ролі в сучас. умовах. Одним з найголовніших завдань партії залишається поліпшення якісного складу її рядів, забезпечення в них провідного місця робітн. класові. Зважаючи на те, що строк чинності партійних квитків, на який вони були розраховані, закінчився, вирішено провести обмін їх, підпорядкувавши цей захід дальшому зміцненню партії, підвищенню активності та дисципліни комуністів. Вказавши на необхідність удосконалення парт. керівництва всіма суспільними про-

цесами, вдосконалення форм і методів організаторської і політ. роботи, з'їзд вніс часткові зміни в *Статут Комуністичної партії Радянського Союзу*. Визнано за доцільне скликати чергові з'їзди КПРС і чергові з'їзди компартій союзних республік не рідше одного разу на п'ять років. Крайові, обласні, окружні, міські й районні парт. конференції скликає два рази на п'ятиріччя між з'їздами КПРС, звітно-виборні збори (конференції) в первинних парт. орг-ціях, які мають парт. к-ти, проводить один раз на два-три роки. В усіх ін. первинних, а також у цехових парт. орг-ціях звітно-виборні збори проводить щороку. Право контролю за діяльністю адміністрації надано поряд з виробничими первинним парт. орг-ціям н.-д. ін-тів, навч. закладів, культ.-осв. і лікувальних закладів та ін. установ і орг-цій. Щодо парт. орг-ції центр. і місцевих рад., госп. установ і відомств з'їзд визначив, що вони здійснюють контроль за роботою апарату по виконанню директив партії та уряду, додержанню рад. законів. Статутом встановлено, що в необхідних випадках з дозволу обкому, крайкому, ЦК комуністич. партії союзної республіки первинні парт. орг-ції можна створювати в рамках кількох підприємств, які входять до виробничого об'єднання і розташовані, як правило, на території одного району або кількох районів одного міста. Дозволено обкомам, крайкомам, ЦК комуністич. партій союзних республік утворювати в окремих випадках у парт. орг-ціях, які налічують понад 500 комуністів, парт. к-ти у великих цехах з наданням парт. орг-ціям виробничих дільниць прав первинних парт. орг-цій. З'їзд вказав на необхідність дальшої активізації ідейно-теоретич. діяльності партії, поліпшення марксистсько-лєнінського загартування комуністів, удосконалення роботи по добору, розстановці й вихованню кадрів.

У прийнятій Резолюції на Звітну доповідь ЦК КПРС з'їзд цілком і повністю схвалив політ. лінію і практичну діяльність ЦК КПРС, схвалив пропозиції та висновки, зроблені у Звітній доповіді ЦК, і запропонував парт. орг-ціям керуватися її положеннями в своїй практичній діяльності. З'їзд обрав ЦК у складі 241 члена і 155 кандидатів, Центр. ревізійну комісію КПРС в кількості 81 чол. Плєнум ЦК, що відбувся 9.IV 1971, обрав Політбюро ЦК КПРС і Секретаріат, затвердив голову К-ту парт. контролю при ЦК КПРС. Членами Політбюро обрані Л. І. Брежнев, Г. І. Воронов, В. В. Гришин, А. П. Кириленко, О. М. Косигін, Ф. Д. Кулаков, Д. А. Кунаєв, К. Т. Мазуров, А. Я. Пельше, М. В. Підгорний, Д. С. Полянський, М. А. Суслєв, О. М. Шелєпін, П. Ю. Шелєст, В. В. Щербицький; кандидатами в члени Політбюро — Ю. В. Андропов, П. Н. Демичев, П. М. Машеров, В. П. Мжаванадзе, Ш. Р. Рашидов, Д. Ф. Устинов. Секретарями ЦК КПРС обрані П. Н. Демичев, І. В. Капітонов, К. Ф. Катгушев, А. П. Кириленко, Ф. Д. Кулаков, Б. М. Пономарьов, М. С. Соломенцев, М. А. Суслєв, Д. Ф. Устинов. Генеральним секретарем ЦК КПРС обрано Л. І. Брежнева.

Лит.: XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 1—2. К., 1972. Я. С. Калакура (Київ).

ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ З'ЇЗД КП УКРАЇНИ — відбувся 17—20.III 1971 в Києві. В роботі з'їзду взяли участь 2197 делегатів з ухвальним і 102 з додатком голосом, які представляли 2 424 350 членів партії і 110 211 кандидатів. Порядок денний з'їзду: 1) Звіт ЦК КП України; 2) Звіт Ревізійної комісії КП України; 3) Про проект Директив XXIV з'їзду КПРС по п'яти-

річному плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75; 4) Вибори керівних органів КП України. У Звітній доповіді ЦК КП України було підбито підсумки боротьби комуністів республіки і всього укр. народу за виконання рішень *Двадцять третього з'їзду КПРС і Двадцять третього з'їзду КП України*.

Робітничий клас, колгоспне селянство, трудова інтелігенція дотрочкою, у жовтні 1970, виконали завдання восьмої п'ятирічки по заг. обсягу виробн. Дніпропетровська, Донецька й Кримська області, дев'ять міст, 171 колектив підприємств, колгоспів, навч. закладів і орг-цій, тисячі трудівників республіки за досягнуті успіхи було відзначено урядовими нагородами. Звітний період характеризувався значним прискоренням наук.-тех. прогресу, впровадженням досконаліших методів управління, планування й економіч. стимулювання. Заг. обсяг пром. виробн. у республіці зріс за восьму п'ятирічку на 49,7% проти передбачених 47%. Дві третини приросту пром. продукції одержано за рахунок підвищення продуктивності праці, яка зросла на 28%. За п'ятирічку в республіці видобуто понад 1 млрд. т вугілля, майже 60 млн. т нафти, 258 млрд. м³ газу, вироблено 591 млрд. *квт.год* електроенергії, 191 млн. т чавуну, 220 млн. т сталі, 177 млн. т прокату. Вартість осн. фондів зросла на 47 млрд. крб., або в 1,5 раза. Стали до ладу 250 нових великих підприємств, понад 2 тис. виробничих комплексів і цехів. Особливо швидкими темпами розвивалися ті галузі пром-сті, які забезпечують наук.-тех. прогрес. Значних успіхів досягли трудівники с. г. Валова продукція с. г. збільшилася за п'ятирічку на 16,6%, а валовий збір зерна досяг 166,8 млн. т. Набагато збільшилися продаж державі зерна, цукрових буряків, м'яса, молока та ін. с.-г. продуктів. Це стало можливим завдяки заходам, вжитим партією для зміцнення матеріально-тех. бази с. г. і підвищення його енергоозброєності. Успіхи, досягнуті в розвитку пром-сті і с. г., дали змогу значно підвищити матеріальний добробут трудящих. Нац. доход у республіці зріс на 39% проти намірених 36%. Це дало змогу на 32% збільшити реальні доходи населення. За рахунок суспільних фондів, які зросли на 59%, набули розвитку нар. освіта, мед. обслуговування населення, збільшилися розміри пенсій тощо. В містах і селах йде широке житл. будівництво, споруджено 1600 побутових підприємств, відкрито бл. 11 тис. будинків побуту, комбінатів і ательє. Зросла мережа підприємств торгівлі й громад. харчування, збільшився продаж товарів широкого вжитку. У доповідях і виступах на з'їзді велику увагу було приділено питанням розвитку освіти, науки й культури. Понад 14 млн. жителів республіки навчається. Протягом п'ятирічки 2,5 млн. юнаків і дівчат здобули середню освіту, 1,4 млн. закінчили вищі й середні спец. навч. заклади. У вузах України набуває професію 6 тис. громадян з 103 зарубіжних країн. Комуністич. партія і Рад. д-ва постійно піклуються про дальший розвиток науки. Відкрито нові академічні установи в ряді міст республіки. З'їзд накреслив заходи дальшого підвищення ефективності досліджень у галузі природничих, тех. і суспільних наук.

Значне місце в роботі з'їзду зайняли питання орг.-парт. та ідеологіч. роботи. За звітний період КП України кількісно зросла й політично зміцніла. 75,6% комуністів, зайнятих у нар. г-ві, безпосередньо працює у сфері матеріального виробн. За соціальним складом 58,5% комуністів становлять робітники і колгоспники. Частка членів і кандидатів партії з середнього й вищого

освітою збільшилася з 53,6% до 62,8%. У мобілізації комуністів, усіх трудящих на розв'язання госп. і політ. завдань значно зросла роль первинних парт. орг-цій, яких тепер бл. 62 тис. Збагатилися і вдосконалилися форми і методи ідеологіч. роботи. Цьому сприяло відзначення ленінського ювілею та ін. знаменних дат в історії Рад. країни. Добре зарекомендувала себе нова система парт. освіти, в усіх ланках якої навчалось 2,7 млн. комуністів і безпарт. активістів. З'їзд звернув увагу на необхідність посилити роль в ідеологіч. роботі всіх форм масової інформації та діяльності культурно-освітніх установ, л-ри і мистецтва.

Відзначивши великі успіхи, досягнуті в розвитку економіки, науки й культури, з'їзд разом з тим укавав, що парт. орг-ції, рад. і госп. органи республіки не добилися повного використання наявних резервів і можливостей для ефективного розвитку нар. г-ва. По окремих видах пром. і с.-г. продукції не було досягнуто наміченого рівня виробн. Деякі парт. к-ти і первинні парт. орг-ції мають недоліки в орг. та ідейно-виховній роботі, недостатньо займаються питаннями добору й виховання кадрів і зміцненням дисципліни. З'їзд накреслив конкретні заходи щодо усунення цих недоліків і значного поліпшення роботи парт. орг-ції республіки в усіх сферах її діяльності. У прийнятій на Звітну доповідь резолюції з'їзд визнав політ. лінію ЦК правильною і практичною в роботі заводівською. В Постанові на доповідь В. В. Щербинського «Про проект Директив ХХІV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр.» з'їзд одностайно схвалив проект Директив і відзначив, що дев'ята п'ятирічка знаменуватиме новий важливий етап у будівництві комуністич. суспільства. Венсар. обговорення проекту Директив ХХІV з'їзду КПРС на підприємствах, будовах, у колгоспах і радгоспах, у навч. закладах та в ін. установах, на ХХІV з'їзді КП України свідчить про повне схвалення й одностайну підтримку укр. народом грандіозних накреслень партії. З'їзд доручив ЦК КП України і Раді Міністрів УРСР відповідно до Директив, враховуючи пропозиції, висловлені делегатами з'їзду й трудящими республіки, розробити план розвитку нар. г-ва УРСР на 1971—75 (див. *П'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1971—75*), передбачити значне піднесення матеріального й культ. рівня народу на основі високих темпів розвитку соціалістич. виробн., підвищення його ефективності, наук.-тех. прогресу й прискорення зростання продуктивності праці. З'їзд закликав парт., профспілкові й комсомольські орг-ції очолити боротьбу трудящих за дотрочкове виконання дев'ятого п'ятирічного плану, за краще використання резервів, підвищувати відповідальність кожного працівника за доручену ділянку. В листі на адресу ЦК КПРС делегати з'їзду від імені комуністів і 47-мільйонного укр. народу запевнили, що трудящі республіки віддадуть свої сили, досвід і енергію боротьбі за справу партії, за дальший розквіт соціалістич. Батьківщини, за торжество комунізму. З'їзд відмітив, що «досягнення Радянської України — результат самовідданої творчої праці нашого народу, мудрого керівництва Комуністичної партії, яскраве свідчення торжества її ленінської національної політики, дружби народів СРСР, ідей пролетарського інтернаціоналізму» (ХХІV з'їзд Комуністичної партії України, Стенографічний звіт. К., 1972, с. 280).

З'їзд обрав ЦК КП України у складі 147 членів

та 85 кандидатів і Ревізійну комісію в кількості 47 чол. Пленум ЦК КП України, що відбувся 20.III 1971, обрав Політбюро і Секретаріат. Членами Політбюро обрані: О. Ф. Ватченко, Г. І. Ващенко, В. І. Дегтярьов, Н. Т. Кальченко, І. К. Лутак, О. П. Ляшко, М. О. Соболю, О. А. Титаренко, П. Ю. Шелест, В. В. Щербицький; кандидатами в члени Політбюро: М. М. Борисенко, І. С. Грушецький, Ф. Д. Овчаренко, Я. П. Погребняк, В. О. Сологуб. Секретарями ЦК КП України обрані М. М. Борисенко, І. К. Лутак, Ф. Д. Овчаренко, Я. П. Погребняк, О. А. Титаренко. Першим секретарем ЦК КП України було обрано П. Ю. Шелеста.

На Травневому пленумі ЦК КП України 1972 П. Ю. Шелеста було увільнено від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України у зв'язку з переходом на ін. роботу. Першим секретарем ЦК КП України обрано В. В. Щербицького.

Лит.: XXIV з'їзд Комуністичної партії України, 17—20 березня 1971 року. Стенографічний звіт. К., 1972. Я. С. Калакура (Київ).

ДЕМ'ЯНЧУК Іван Лук'янович (н. 17.VIII 1910) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1968), професор (з 1970). Член КПРС з 1937. Н. в с. Горощах (тепер у складі м. Полонного Хмельн. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1938 закінчив Укр. Комуністичний ін-т журналістики (Харків). У 1939—46 працював в апараті ЦК КП(б)У. В 1947—48 — редактор газ. «Зоря Полтавщини», 1952—55 — заст. гол. редактора журн. «Наука і життя», з 1953 викладає в Київ. ун-ті (з 1971 — зав. кафедрою стилістики, редагування і видавничої справи). В 1961—63 викладав журналістику в Монг. ун-ті. Вивчає історію Великої Вітчизн. війни, зокрема роль преси парт. підпілля і партизан. формувань у розгромі нацист. загарбників.

Тв.: Партизанська преса України (1941—1944 рр.). К., 1956; Зброєю слова. Преса партійного підпілля і партизанських формувань періоду Великої Вітчизн. війни 1941—1945 рр. К., 1966.

ДЕНИСОВЕЦЬ Павло Мусійович (н. 10.I 1920) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1970). Член КПРС з 1943. Н. в с. Іванівці (тепер Баранівського р-ну Житомир. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946 закінчив істор. факультет Київ. ун-ту. В 1946—57 викладав у пед. ін-тах Херсона, Івано-Франківська й Луцька. З 1957 — доцент, 1959—71 — декан істор. філол. факультету (з 1965 — історичного), з 1970 — професор, з 1971 — зав. кафедрою історії СРСР і УРСР Полт. пед. ін-ту. Досліджує історію колгоспного будівництва на Україні. Нагороджений двома орденами Червоного Прапора та ін. нагородами. Тв.: Революційна боротьба трудящих Волині в першій російській революції. Львів, 1955 [у співавт.]; Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр. Х., 1969.

ДОБРОВОЛЬСЬКИЙ Георгій Тимофійович (1.VI 1928—30.VI 1971) — льотчик-космонавт СРСР (1971), підполковник, Герой Рад. Союзу (1971, помертвом). Член КПРС з 1954. Н. в Одесі. В 1946 закінчив Одес. спец. школу ВПС, 1950 — Чугуївське військ.-авіаційне уч-ще льотчиків. Після закінчення уч-ща служив у різних частинах ВПС Рад. Армії як льотчик-винищувач. У 1961 (без відриву від роботи) закінчив Червонопрапорну військ.-повітряну академію. З 1965 — в загоні космонавтів. 6.VI 1971 як командир корабля разом з В. М. Волковим (див. Додаток у цьому ж томі) та В. І. Пацаєвим стартував на космічному кораблі «Союз-11». Мета польоту — випробу-

Г. Т. Добровольський.

Т. В. Левчук.

вання нового космічного комплексу — орбітальної наук. станції «Салют» і транспортного косміч. корабля «Союз-11» — була успішно досягнута. Д. трагічно загинув під час повернення на Землю. **ЗУБАНЬ** Олександр Карпович (н. 27.VI 1921) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1971). Член КПРС з 1947. Н. в с. Плехові (тепер Оржицького р-ну Полт. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1950 закінчив істор. факультет Київ. ун-ту. В 1951—66 працював у вузах Львова. З 1967 — зав. кафедрою історії КПРС і філософії Полт. пед. ін-ту. Одночасно з 1971 — ректор цього ін-ту. Досліджує питання культ. будівництва на Україні в післявоєнні роки, зокрема питання розвитку загальноосв. і вищої школи, культ.-осв. роботи тощо. Один з авторів колективної монографії «Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні» (К., 1970).

Тв.: Боротьба Комуністичної партії України за розвиток народної освіти і підготовку кадрів для народного господарства (1945—1952 рр.). Львів, 1967.

КАЛЕНИЧЕНКО Павло Михайлович (н. 17.III 1923) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1971). Член КПРС з 1947. Н. в с. Андріївці (тепер Широкивського р-ну Дніпроп. обл.) в сім'ї вчителя. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1949 закінчив факультет міжнар. відносин Київ. ун-ту. В 1949—54 — зав. відділом газ. «Радянська Україна». З 1954 працює в Ін-ті історії АН УРСР: з 1957 — старший наук. співробітник, 1968—69 — зав. відділом зарубіжної історіографії, з 1971 — зав. відділом історіографії та джерелознавства. З 1972 — головний редактор «Українського історичного журналу». Автор праць переважно з історії Польщі та рад.-польс. відносин новітнього часу, укр. і польс. історіографії.

Тв.: Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни. К., 1957; Польська марксистська історіографія про революційний рух у Польщі (1917—1920). В кн.: Під впливом ідей Великого Жовтня. К., 1969; Polacy w rewolucji Październikowej i wojnie domowej: na Ukrainie. 1917—1920. Warszawa, 1969; В. І. Ленін і польський робітничий рух. В кн.: Інтернаціональна сила ленінських ідей. К., 1970; Великий Жовтень і революційний рух у Польщі (Листопад 1917 — жовтень 1919 р.). К., 1971.

КАРИШКОВСЬКИЙ Петро Йосипович (н. 12.III 1921) — укр. історик, доктор істор. наук (з 1970), професор (з 1971). Н. в Одесі в сім'ї службовця. В 1945 закінчив істор. факультет Одес. ун-ту. В 1944—45 — наук. співробітник Одес. археол. музею, з 1946 — викладач Одес. ун-ту (з 1963 — зав. кафедрою історії стародав.

світу і середніх віків). Досліджує античну й середньовічну історію Пн. Причорномор'я.
Тв.: Лев Диакон о Тмураканской Руси. В кн.: Византийский временник, т. 17. М.—Л., 1960; З історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї. В кн.: Археологічні пам'ятки УРСР, т. 11. К., 1962; Заметки об Ольвии и Борисфене. «Записки Одесского археологического общества», 1967, т. 2 (35); Ольвийские «борисфены». В кн.: Нумизматика и сфрагистика, т. 3. К., 1968.

КРАВЧУК Михайло Ілліч (н. 21.XI 1913) — укр. рад. історик, доктор істор. наук і професор (з 1971). Член КПРС з 1939. Н. в с. Красноватці (тепер с. Добра Маньківського р-ну Черк. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1940 закінчив істор. факультет Київ. пед. ін-ту, 1946 — Вищу парт. школу при ЦК КПРС, 1953 — Академію суспільних наук при ЦК КПРС. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1946—50 — лектор ЦК КП України, 1953—56 — старший наук. співробітник Ін-ту історії партії ЦК КП України, 1956—61 — зав. відділом науки і культури Київ. обкому КП України. Одночасно викладав у вузах Києва. З 1961 — зав. кафедрою історії КПРС і політекономії Київ. мед. ін-ту. Розробляє проблеми історії робітн. класу України в період Великої Вітчизн. війни 1941—45. Нагороджений орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня та ін. нагородами.

Тв.: В. І. Ленін і Київська партійна організація. К., 1960 [у співавт.]; Київ у трьох революціях. К., 1963 [у співавт.].

КУЛИНИЧ Іван Маркович (н. 15.VIII 1924) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1970). Член КПРС з 1957. Н. в с. Грушківці (тепер Кам'янського р-ну Черк. обл.) в селянській сім'ї. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. В 1953 закінчив істор. факультет Львів. ун-ту. З 1956 працює в Ін-ті історії АН УРСР (з 1961 — старший наук. співробітник). Досліджує проблеми історії Німеччини, Болгарії, міжнар. революц. руху та співробітництва УРСР з зарубіж. соціалістич. країнами. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 2-го ступеня та ін. нагородами.

Тв.: Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні (1918—1919 рр.). К., 1959 [у співавт.]; Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900—1914 рр.). К., 1963; Економічні та культурні зв'язки Української РСР з Німечкою Демократичною Республікою (1949—1965). К., 1966; Українсько-німецькі історичні зв'язки. К., 1969.

ЛЕВЧУК Тимофій Васильович (н. 19.I 1912) — укр. рад. кінорежисер, нар. артист СРСР (з 1972). Н. в с. Бистрівці (тепер Ружинського р-ну Житом. обл.) в селянській сім'ї. Член КПРС з 1942. У 1934 закінчив режисерський ф-т Київ. кіноінституту. З 1935 працює на Київ. студії худож. фільмів, з 1949 — режисер-постановник. Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. З 1963 — перший секретар правління Спільки працівників кінематографії України. Поставив худож. фільми: «Полум'я гніву» (1956), «Іван Франко» (1956), «Киянка» (трилогія, 1958—60), «Закон Антарктиди» (1962), «Космічний сплав» (1964), «Сім'я Копюбинських» (1971) та ін.; документ. фільми: «Зоря над Карпатами» (1949), «Київ» (1950), «М. В. Гоголь» (1951). Депутат Верховної Ради УРСР 6—8-го скликань. Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971. Нагороджений орденом Леніна, орденом Вітчизн. війни 2-го ступеня та ін. нагородами. Портрет, с. 571.

ЛИСЕНКО Микола Олександрович (н. 24.V 1920) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1970). Член КПРС з 1943. Н. в станиці Петровській (тепер Краснодар. кр.). Учасник Великої Вітчизн. війни 1941—45. У 1952 закінчив істор. факультет Одес. пед. ін-ту. З 1960 — доцент, з 1970 — професор кафедри історії КПРС Запо-

різького маш.-буд. ін-ту. Досліджує діяльність КПРС в галузі соціалістич. сільського господарства.

Тв.: Деятельность Коммунистической партии Украины по подготовке и воспитанию кадров в период коллективизации сельского хозяйства (1930—1932 гг.). Одесса, 1959; Роль Коммунистической партии в решении проблемы сельскохозяйственных кадров (1951—1958 гг.). К., 1968; Коммунистическая партия Украины — руководитель идейно-политического воспитания трудящихся села (1930—1958 гг.). К., 1970; Деятельность КПСС по подготовке сельскохозяйственных кадров (1930—1958 гг.). К., 1972.

ЛИСТОПАДОВИЙ ПЛЕНУМ ЦК КПРС 1971 — відбувся 22—23.XI у Москві. Розглянув і схвалив в основному проекти Держ. плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1971—75, Держ. плану розвитку нар. г-ва СРСР на 1972, Держ. бюджету СРСР на 1972 і вніс їх на розгляд сесії Верховної Ради СРСР (третя сесія Верховної Ради СРСР 8-го скликання, що відбулася 24—26.XI 1971, прийняла закони по цих документах; див., зокрема, *П'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1971—75*). На Пленумі з доповіддю «Про міжнародну діяльність ЦК КПРС після XXIV з'їзду партії» виступив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. Пленум ЦК КПРС прийняв постанову, в якій одностайно схвалив і цілком підтримав проведену Політбюро ЦК роботу по втіленню в життя висунутої з'їздом зовнішньополіт. програми. Рішення Л. п. ЦК КПРС цілком і повністю схвалив у грудні 1971 Пленум ЦК КП України. Він схвалив в основному проекти Держ. п'ятирічного плану розвитку нар. г-ва УРСР на 1971—75, а також Державного бюджету республіки на 1972 (друга сесія Верховної Ради УРСР 8-го скликання, що відбулася 9—10.XII 1971, одностайно затвердила ці документи).

МАКАЄВ Володимир Кирилович (н. 14.VII 1912) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1971). Член КПРС з 1944. Н. у Вітебську (БРСР) в сім'ї селянина-бідняка. В 1942 закінчив Ташкентський пед. ін-т. Брав участь у Великій Вітчизн. війні 1941—45 як військ. журналіст. У 1947—50 — нач. архівного відділу М-ва внутр. справ по Львів. обл. та старший наук. співробітник обл. держ. архіву. В 1950—53 — старший викладач історії КПРС у Львів. мед. ін-ті. З 1953 — доцент кафедри марксизму-ленінізму пед. ін-ту та кафедри історії КПРС політех. ін-ту (Львів). Досліджує історію робітн. класу зх.-укр. земель. Нагороджений орденом Червоної Зірки та ін. нагородами.

Тв.: Робітничі страйки у Львові в 1934—1935 рр. В кн.: З історії західноукраїнських земель, в. 1. К., 1957; З історії робітничого руху в Західній Україні (1934—1939 рр.). «Наук. зап. Львів. пед. ін-ту», 1958, т. 9; Робітничий клас Галичини в останній третині XIX ст. Львів, 1968.

МИХАЙЛЮК Олексій Григорович (н. 15.III 1920) — укр. рад. історик, доктор істор. наук (з 1972). Член КПРС з 1943. Н. в с. Великій Вільшанці (тепер Васильківського р-ну Київ. обл.) в сім'ї селянина-бідняка. В 1939—46 перебував на службі в Рад. Армії. У 1947 закінчив істор. факультет Київ. пед. ін-ту. В 1950—55 — зав. кафедрою історії, заст. директора по навч.-наук. роботі Кременецького пед. ін-ту. В 1955—57 — доцент кафедри історії, 1957—62 і з 1964 — декан істор. ф-ту Луцького пед. ін-ту. Досліджує аграрні відносини періоду імперіалізму, зокрема революц. боротьбу селян України 1905—17.
Тв.: Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905—1907 гг. «Исторические записки», 1954, т. 49; Революційна боротьба селянства Левобережної України в 1907—1910 рр. «Питання історії народів СРСР», 1965, в. 1; Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 — лютий 1917). Львів, 1967.

«ПРО ПІДГОТОВКУ ДО 50-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ СОЮЗУ РАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕСПУБЛІК»— Постанова ЦК КПРС від 21.ІІ 1972. Найважливіший політ. й ідейно-теоретич. документ, в якому дано всебічну, науково обгрунтовану характеристику закономірностей утворення і розвитку Союзу РСР, підбито підсумки величезної творчої роботи Комуністич. партії і всього рад. народу по будівництву соціалізму і комунізму. В Постанові узагальнено величезний досвід утворення і розвитку багатонац. соціалістич. д-ви, визначено осн. віхи історії Рад. Союзу, висвітлено величезні перетворення в економіці, соціально-політ. житті і культурі всіх рад. народів, розкрито перспективи комуністич. будівництва. В Постанові показано велич В. І. Леніна як творця першої в історії людства багатонац. соціалістич. д-ви. Марксистсько-ленінське вчення з нац. питання, — відзначає Постанова, — витримало випробування на практиці, а ленінська нац. політика здобула повну перемогу. Її справжнім тріумфом було утворення СРСР, яке «за своїм політичним значенням і соціально-економічними наслідками займає видатне місце в історії Радянської держави» (Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972, с. 4). Утворення СРСР було результатом революц. творчості всіх рад. народів на чолі з робітн. класом, керованим Комуністич. партією, величезної теоретич. і політ. роботи партії, відображало сподівання трудящих усіх націй країни. Продовжуючи справу Великого Жовтня, який назавжди ліквідував соціальне і нац. гноблення народів Росії, Комуністич. партія здійснила величезну роботу по втіленню в життя ленінської нац. політики. Постанова підкреслює, що лише завдяки тісному об'єднанню рад. республік в єдиний Союз РСР, *дружбі народів СРСР* рад. народ побудував соціалізм, відстояв його завоювання в роки Великої Вітчизнян. війни, досяг величезних успіхів у комуністич. будівництві. В Постанові дано характеристику *розвинутого соціалістичного суспільства* (див. Додаток у цьому ж томі). За роки соціалістич. і комуністич. будівництва, — відзначає Постанова, — виникла нова істор. спільність людей — *радянський народ*. Постанова підкреслює величезне міжнар. значення утворення й успішного розвитку СРСР, відзначає, що «багатонаціональний радянський народ зустрічає 50-річчя утворення СРСР могутнім, моволітньо згуртованим, впевнено і цілеспрямовано крокуючим під керівництвом Комуністичної партії вперед, по шляху, накресленому її Програмою, ХХІV з'їздом КПРС» (Там же, с. 22).

Видання: Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Постанова ЦК КПРС від 21 лютого 1972 року. К., 1972. П. Т. Тронько (Київ).

РОЗВИНУТЕ СОЦІАЛІСТИЧНЕ СУСПІЛЬСТВО — найвищий етап розвитку соціалізму — першої фази комуністич. суспільства, коли відбувається процес безпосереднього переростання соціалізму в *комунізм*. Будівництво соціалізму проходить певні етапи. Перемога соціалістичної революції кладає початок *перехідному періодові від капіталізму до соціалізму*, який характеризується остаточною ліквідацією експлуататор. класів і побудовою соціалізму в основному. В СРСР соціалізм переміг наприкінці 30-х рр. Після перемоги соціалізму він у своєму розвитку проходить два етапи: перший — етап будівництва Р. с. с. і другий, вищий — етап

Р. с. с., коли економіка, соціалістична демократія й культура досягають незмірно вищого рівня розвитку, коли переваги соціалізму над капіталізмом розкриваються ще повніше. Перший етап у розвитку переміщеного соціалізму в СРСР завершився наприкінці 50-х рр. На цьому етапі рад. народові довелося розв'язувати не лише завдання соціально-економіч. будівництва, а й зі зброєю в руках відстоювати свободу й незалежність країни, відбудувати нар. г-во. Перемога СРСР у Великій Вітчизн. війні 1941—45 сприяла створенню *світлової системи соціалізму*. На поч. 60-х рр. в СРСР було побудовано Р. с. с., почалося створення матеріально-технічної бази комунізму.

Інші соціалістичні країни, що вже завершили в основному будівництво соціалізму, вступили в етап побудови Р. с. с. Проте за своїми корінними рисами Р. с. с. — це ще не комуністичне, а соціалістичне суспільство. Екон. основою його є соціалістична власність на засоби виробн. в двох осн. формах — державній (загальнонародній) і кооперативно-колгоспній, зберігаються клас. структура суспільства, суттєві відмінності між працею фіз. і розумовою, пром-стю і с. г. Як відзначає Постанова ЦК КПРС про підготовку до 50-річчя утворення СРСР, найхарактернішими рисами Р. с. с. є: високий рівень розвитку загальносоюзної економіки, що являє собою взаємозв'язаний народногосп. комплекс, який розвивається за єдиним держ. планом в інтересах усієї країни й кожної республіки зокрема; знищення клас. і нац. антагонізму, що знаходить свій вияв у однотипній соціалістичній структурі суспільства в цілому і кожної нації та народності, яку складають *робітничий клас, колгоспне селянство і трудова інтелігенція*; забезпечення всебічного розвитку в нерозривній єдності союзної державності й нац. державності республік на основи принципів *демократичного централізму* і соціалістич. федералізму, рад. соціалістич. демократії; створення необхідних умов для активної участі трудящих усіх національностей у розвитку науки, техніки й культури, розквіт, зближення і взаємобогачення культур *соціалістичних націй*; утвердження ідеології марксизму-ленінізму, соціалістич. *інтернаціоналізму* і *дружби народів СРСР*. Р. с. с. характеризується високим ступенем зрілості суспільних відносин, зміцненням *соціальної та ідейно-політичної єдності радянського народу, союзу робітничого класу і селянства*. Завдяки наук.-тех. прогресові та розвинутій системі нар. освіти зроблено важливий крок по шляху подолання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фіз. працею. У Р. с. с. дедалі вище підноситься життєвий рівень населення, всі його члени забезпечуються безплатною освітою, мед. та ін. видами соціально-культ. обслуговування. Два *диктатури пролетаріату* на етапі Р. с. с. стає виразником інтересів усіх трудящих і перетворюється на загальнонар. д-ву. Зростає роль і значення Комуністич. партії — керівної і спрямовуючої сили рад. суспільства. Етап Р. с. с. нерозривно пов'язаний з далішим удосконаленням керівництва економікою і суспільством у цілому, забезпеченням найповнішого використання переваг соціалізму. Вчення про Р. с. с. має велике теоретичне значення. Воно показує, що шлях до соціалізму й комунізму пролягає через взаємно пов'язані між собою етапи. Історичні рішення ХХІV з'їзду КПРС є науково обгрунтованою програмою дальшого руху нашої країни по шляху будівництва комунізму.

А. А. Чухно (Київ).

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

До статті Скіфи — 5 ілюстрацій (автотипія)	280—281	Газета «Вестник Украинской Народной Республики» з Маніфестом ЦВК Рад України і повідомленням про проголошення України Республікою Рад (автотипія)	344—345
До статті Соціалістичне змагання: Ми прийдемо до перемоги комуністичної праці. Плакат художників Л. О. Капітана та О. О. Капітана (високий кольоровий друк)	152—153	До статті Українка Леся: Вшанування пам'яті Лесі Українки в селі Колодяжному Ковельського району Волинської області. 1963 (автотипія)	512—513
2 ілюстрації (автотипія)	152—153	До статті Франко І. Я.: Пам'ятник І. Я. Франкові у Києві. Скульптори А. Ю. Білостоцький, О. О. Супрун, архітектор М. К. Іванченко. 1956 (автотипія)	512—513
До статті Союз Радянських Соціалістичних Республік: Найвищі органи державної влади СРСР (схема) (високий кольоровий друк)	192—193	До статті Шевченко Т. Г.: Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Харкові. Скульптор М. Г. Манізер, архітектор І. Г. Лангбард (автотипія)	512—513
Національно-державний устрій СРСР (схема) (високий кольоровий друк)	192—193	До статті Двадцять четвертий з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу: Засідання XXIV з'їзду КПРС (автотипія)	568—569
До статті Товста моглаля: Золота пектораль та її фрагменти (чотирикольорова автотипія)	280—281	Крім того, в тексті статей вміщено 483 ілюстрації.	
До статті Трипільська культура — 7 ілюстрацій (автотипія)	280—281		
До статті Українська Радянська Соціалістична Республіка: Радянську владу на Україні проголошено. Картина художників А. М. Константинопольського і О. А. Хмельницького (чотирикольорова автотипія)	344—345		

СПИСОК КАРТ

Руські князівства в 12—13 ст. Боротьба проти монголо-татарських завойовників та німецьких і шведських феодалів	13	✓ Селянська війна під керівництвом Степана Разіна 1670—71 років	76
РРФСР, політико-адміністративна карта (кольорова)	16—17	Скіфія	107
РРФСР, економічна карта (кольорова)	16—17	✓ Давні слов'яни 6—9 століть	118
✓ Складання території Російської централізованої держави (2-а половина 15 ст.— 1-а половина 16 ст.)	26	Смоленська оборонна операція 10 липня — 10 вересня 1941 р.	126
Зміни кордонів Росії в результаті російсько-турецьких війн 17—19 ст.	28	✓ Найдавніші держави і народи на території СРСР і сусідніх країн (1 тис. до н. е.— 1 ст. н. е.)	159
Севастопольська наступальна операція 1944 р.	62	✓ Держави і народи на території СРСР і сусідніх країн у 9—10 ст.	160
✓ Оборона Севастополя в 1854—55 роках	63	✓ Російська імперія, політико-адміністративний поділ (на 1 січня 1914 р.)	170—171
✓ Оборона Севастополя, жовтень 1941—липень 1942 р.	64	СРСР, політико-адміністративна карта (кольорова)	164—165
Селянська війна під керівництвом Івана Болотникова 1606—07 років	73	СРСР, економічна карта (кольорова)	164—165
Селянська війна під керівництвом Омеляна Пугачова 1773—75 років	75	✓ Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік	178
		✓ Оборонна битва радянських військ під Сталінградом 17 липня — 18 листопада 1942 р.	202
		✓ Бої в Сталінграді 13 вересня — 18 листопада 1942 р.	203

✓ Контрнаступ радянських військ під Сталінградом 19 листопада 1942 р.— 2 лютого 1943 р.	204	✓ Українська РСР, політико-адміністративна карта (кольорова)	340—341
Сумська область	230	✓ Українська РСР, етнічна карта (кольорова)	352—353
Таджицька РСР, політико-адміністративна карта (кольорова)	248—249	✓ Українська РСР, густина населення (кольорова)	352—353
Таджикистан, кінець 9 ст.— 19 ст. (кольорова)	248—249	✓ Українська РСР, економічна карта (кольорова)	340—341
Таджицька РСР, економічна карта (кольорова)	248—249	Уманська наступальна операція 1944 р.	368
Тернопільська область	265	Харківська область	404
Туркменська РСР, політико-адміністративна карта (кольорова)	312—313	Херсонська область	420
Туркменія, кінець 9 ст.— 19 ст. (кольорова)	312—313	Хмельницька область	426
Туркменська РСР, економічна карта (кольорова)	312—313	Черкаська область	463
Узбецька РСР, політико-адміністративна карта (кольорова)	320—321	Чернівецька область	473
Узбекистан, 2 ст. до н. е.— 19 ст. н. е. (кольорова)	320—321	Чернігівська область	481
Узбецька РСР, економічна карта (кольорова)	320—321	✓ Рух Чернігівського полку під час повстання 29.XII 1825 р.— 3.I 1826 р. (10—15. I 1826 р.)	486
✓ Українська лівія 18 ст.	328	Чернігівсько-Прип'ятська наступальна операція 1943 р	487
		✓ Шлях «з варяг у греки»	527
		Ясско-Кишинівська наступальна операція 1944 р.	558
		Ворошиловградська область	562

**СПІВРОБІТНИКИ ГОЛОВНОЇ РЕДАКЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ,
ЯКІ ВЗЯЛИ УЧАСТЬ У НАУКОВО-РЕДАКЦІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ
ТА ХУДОЖНЬО-ТЕХНІЧНОМУ ОФОРМЛЕННІ 4-ГО ТОМУ
РАДЯНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Редакція Радянської енциклопедії історії України: завідувачий редакцією В. Л. Зуц, старші наукові редактори — кандидат юридичних наук Р. І. Гричук, Л. Л. Дмитренко, кандидат історичних наук В. С. Левін, С. П. Майборода, Р. Г. Семененко, наукові редактори — Ю. М. Барабанов, Е. М. Лаврова, Л. С. Пуфаль, Т. Б. Слюдикова, молодший редактор — В. В. Дубровська.

Редакція словника і контрольного читання: завідувачий редакцією — кандидат педагогічних наук Р. А. Заєздний, старший науковий редактор — П. П. Рудницька, наукові редактори — Я. О. Жуковська, Д. Г. Костянтинівська, Т. С. Чернявська.

Літературно-контрольна редакція: завідувачий редакцією — Ю. М. Доленко, науковий редактор транскрипції — І. А. Черненко, науковий редактор — Ю. П. Буценко, редактор — С. А. Нілова.

Група бібліографії: старший науковий редактор — Ф. К. Сарана.

Редакція ілюстрацій: завідувачий редакцією — Р. О. Селівачов, художній редактор — О. М. Волковинська.

Група картографії: старший науковий редактор — Є. В. Мержвінський, науковий редактор — І. Е. Гудим-Левкович, редактор-картограф — Л. М. Чернишевич, старший коректор-картограф — Н. М. Добжанська.

Коректорський відділ: завідувача відділом — В. Д. Кілючицька, старші коректори — С. Я. Гапонова, Т. Я. Михайловська, Г. А. Смогітель.

Відділ комплектування: завідувача відділом — Н. І. Кулінич.

Технічний редактор: Ю. А. Мількін.

СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ, ТОМ 4.

(на українском языке)

Адреса Головної редакції Української Радянської Енциклопедії: 252650. Київ-30. «ГСП». вул. Леніна, 51.

В томі вміщено: 6 вклеюк високого друку (27 ілюстрацій), 7 вклеюк кольорових карт (17 карт).

В тексті — 483 ілюстрації та 34 карти. Папір для тексту виготовлено на фабриці ім. Ю. Яноніса. Кольорові карти надруковано на фабриці ГУГК, ілюстрації, виконані способом високого друку, — на Київському поліграфічному комбінаті. Том здано до набору 14 лютого 1972 р., підписано до друку 7 серпня 1972 р.

БФ 32210. Тираж 40 000 примірників. Формат 70 × 100^{1/100}. Фіз.-друк. аркушів 36 + 1,875 арк. вклеюк, умовних прук. аркушів 49,24; облік.-видавн. арк. 96,19. Ціна одного тому 3 крб. 50 коп. Замовлення 1197

Набрано на Київському поліграфічному комбінаті, Київ, вул. Довженка, 5, надруковано та виготовлено тираж Київською книжковою фабрикою Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі, Київ, вул. Воровського, 24.

